
100
ИНСТИТУТ МОНГОЛОВЕДЕНИЯ, БУДДОЛОГИИ И ТИБЕТОЛОГИИ
СО РАН

Федеральное государственное бюджетное учреждение науки
Институт монголоведения буддологии и тибетологии
Сибирского отделения Российской академии наук

Е. В. Сундуева, Ц. Ц. Бальжинимаева,
С. Д. Бабуев, Б. Д. Цыренов

ТОЛКОВЫЙ СЛОВАРЬ БУРЯТСКОГО ЯЗЫКА

В четырех томах

Том I
А–Д
Около 8 300 слов

Издательство «Нандир»
Улан-Батор, 2022

Россиин эрдэмэй академиин Сибириин таһагай
Монгол арадууд, буддын шажан болон түбэдые
шэнжэлэлгын институт

Е. В. Сундуева, Ц. Ц. Бальжинимаева,
С. Д. Бабуев, Б. Д. Цыренов

БУРЯАД ХЭЛЭНЭЙ ТАЙЛБАРИ ТОЛИ

Дүрбэн ботито

I боти
А–Д
8 300 тухай үгэ

«Нандир» хэблэл
Улаан-Баатар, 2022

УДК 81=512.31(038)
ББК 81.2 Бур-4
С 898

Ответственный редактор
академик РАН Б.В. Базаров

Научный редактор
доктор филол. наук Е.В. Сундуева

С 898 **Сундуева Е. В., Бальжинимаева Ц. Ц., Бабуев С. Д., Цыренов Б. Д. Толковый словарь бурятского языка. В 4-х т. Т. I. А–Д. Улан-Батор: Изд-во «Нандир», 2022. 719 с.**

ISBN 978-9919-9615-6-5

Первый том Толкового словаря бурятского языка содержит толкования более 8 тыс. слов. Он в концентрированном виде отражает лексико-фразеологическое богатство бурятского языка, созданное народом в течение нескольких веков его самостоятельной истории. Значения слов и особенности их употребления иллюстрируются примерами из художественной, научной, общественно-политической литературы и средств массовой информации. Дается грамматическая характеристика слов, приводятся нормативные стилистические пометы.

Словарь адресован лингвистам, литературоведам, фольклористам, учителям бурятского языка, студентам, учащимся, изучающим бурятский язык, а также всем, кто им интересуется.

Сундуева Е. В., Бальжинимаева Ц. Ц., Бабуев С. Д., Цыренов Б. Д. Буряад хэлэнэй тайлбари толи. Дүрбэн ботито. I боти. А–Д. Улаан-Баатар: «Нандир» хэблэл, 2022 он. 719 н.

Буряад хэлэнэй тайлбари толиин нэгэдэхи ботидо дүн хамта 8 мянга гаран үгэ тайлбарилагдана. Тус толи буряад арадай хэдэн зуун жэлэй туршада, түүхэтэ замдаа бүрилдүүлэн хадагалжа ерэһэн түрэл хэлэнэйнь үгын нөөсэ, тэрэнэй уран баялигые согсолон суглуулжа багтаанхай. Үгэнүүдэй даажа ябаһан удха, хэрэглэлгын онсолигые уран зохёолой, эрдэмэй, ниитэ-түрын бодолгын бүтээлнүүдһээ, олондо мэдээсэл тараадаг хэрэгсэлнүүдһээ абтаһан жэшээнүүдээр баталагдана. Толгой үгын хэлэнэй (грамматикын), найруулгын болон бусад талаһаа тодорхойлолто тобшоор үгтэнхэй.

Тус толи хэлэ, уран болон аман зохёол шэнжэлэгшэ эрдэмтэдтэ, багшанарта, оюутадта, һурагшадта болон буряад хэлээр һонирхогшо үргэн олондо зорюулагдана.

ISBN 978-9919-9615-6-5

© Е. В. Сундуева, Ц. Ц. Бальжинимаева, С. Д. Бабуев, Б. Д. Цыренов
© Институт монголоведения, буддологии и тибетологии СО РАН

Россиин эрдэмэй академиин Сибириин таһагай
Монгол арадууд, буддын шажан болон түбэдые
шэнжэлэлгын институтэй
100 жэлэй ойдо зорюулагдана

ОРШОЛ

Дүрбэн ботито Буряад хэлэнэй тайлбари толиин гол зорилгонь буряад арадай хэлэнэй үгын баялигые харуулалга, хадагалалга, дэлгэрүүлгэ болоно. Ц. Б. Цыдендамбаевай болон бусад эрдэмтэдэй бэшэһээр, буряадууд бусад эртын монгол угсаатадһаа манай ээрын 500-гаад онуудһаа илгаран гаража эхилһэн юм. Гэбэшье энэ үйлэ хэрэг үни удаан үргэлжэлһэн гэхэ. Дундада зуунай үеын Ехэ Монгол уласай байха үедэ (XII–XIII з. ж.) буряад арад амяараа арад болон эблэрээгүй байһан гээшэ. Тэрэ үедэ хоритүмэд, барганар болон буряадууд (булагачин, керемучин ба икирес) гэһэн угсаатадай бүлэглэл бии бии байһан гэхэ. Нүүдэл байдалтай эдэ угсаатад гол түлэб Байгал далай тойрон зөөжэ ажамидардаг һэн. Хэлэнэйнгээ талаһаа тэдэ хойто монголшууд байһан юм.

XVIII–XIX зуун жэлнүүдтэ Байгал шадархи тала дайдын Орос гүрэндэ ниилүүлхэ үеһөөл тэндэхи монгол хэлэтэй элдэб угсаатад ехэ монгол түбиһөөн таһаржа, буряад арад бүрилдэжэ эхилһэн байха юм. Тэрэ саг хүрэтэр буряадууд уг гарбалайнгаашье, хэлэнэйнгээшье талаар монгол угсаатан байгаа. Гэбэшье үргэн тала дайдаар таран һуурижаһан, хоорондоо нягта холбоогүй байһан буряадууд өөр өөрынгөө угай (нютаг) хэлэтэй байгаа ха. Тиин зүүн буряадуудай угай хэлэн баруун буряадуудайхиһаа нилээд илгаатай, харин Монгол оронһоо гаража ерэһэн урда буряадуудай хэлэн халха монголшуудай хэлэндэ ехэ адли байна. Тэрэ ушарһаа мүнөөнэй буряад литературна хэлэндэ тус нютаг хэлэнүүдэй зарим үгэнүүд адли эрхэтэйгээр хэрэглэгдэдэг юм (жэшээнь, *аба – баабай*, *бороо – хура*). Зарим ушарта иимэ нютаг үгэнүүд найруулгын илгаатай байдаг (*үбгэн аба – таабай*, *сууряан – самаряан*).

Үнгэрэгшэ зуунай хахадһаа буряад зон хоёр хэлэтэй боложо эхилээд, зариманиинь һүүлэй үедэ ганса, ород хэлэтэй боложо захаланхай. Буряад хэлэнэй бүхы үгэнүүдые хамаран тус толидо оруулха зорилго урдаа табиһан тула, «зуун жэлнүүдэй туршада хүгжэн һалбарһан буряад хэлэнэй (литературнашье, яряанайшье) үгын үндэһэн нөөсэ дүүрэн зэргээр харуулха гэһэн тула»[1] тус Толидо эрдэм-техникын хүгжэлтын ашаар, мүн гүрэн түрын байгуулгын хубилан урбахада бии болоһон гол түлэб абтаһан шэнэ үгэнүүд, ойлгосонууд оруулагдаагүй шахуу.

2022 ондо Монгол арадууд, буддын шажан болон түбэд шэнжэлэлгын институт 100 жэлэйнгээ ойе олон тоото бүтээлнүүдые, тэрэ тоодо томо-томо толи бэшэгүүдые, хэблүүлэн гаргажа угтан байна. Энэ түүхэтэ замай таби тухай жэлэйнь туршада Буряад хэлэнэй тайлбари толи зохёохо ажал удаа дараалан ябуулагдажа байгаа бэлэй. Буряад хэлэнэй толи бэшэгэй эрдэмэй байгуулгада Ц. Б. Цыдендамбаев, К. М. Черемисов, Л. Д. Шагдаров, И. Д. Бураев, Ц. Ц. Бальжинимаева, С. Д. Бабуев, А. Н. Содномов болон бусад горитой хубитаяа оруулһан юм, харин толи бэшэгэй онол шэнжэлэлгэдэ К. М. Черемисовэй, Ц. Б. Цыдендамбаевай, Б. Д. Цыреновэй бүтээлнүүд зорюулагданхай юм.

Ц.Б. Цыдендамбаев 1946 ондо Эсэгэ ороноо хамгаалгын Агууехэ дайнай фронтһоо табигдажа бусаад, эрдэм-шэнжэлэлгын институдай хэлэ бэшэгэй таһагые толгойлходоо, буряад хэлэнэй толинуудые, мүн научна (академическа) грамматика зохёолгодо гол анхаралаа хандуулһан байгаа. Ц.Б. Цыдендамбаевай хүтэлбэри доро ажаллаһан авторска коллективэй шанга хүдэлмэриин эсэстэ 50-яад онуудай эхеэр Москвада хоёр томо толи хэблүүлхэ арга олдоо һэн. Тэдэнь хадаа 25 мянган үгэтэй,

[1] Цыдендамбаев Ц. Б. Проблемы составления толкового словаря бурятского языка // Лексикологические исследования монгольских языков. Улан-Удэ, 1988. С. 4–5.

К.М. Черемисовэй зохёоһон «Буряад-монгол-ород толи» (1951 он) ба 40 мянган үгэтэй «Ород-буряад-монгол толи» (1954 он), авторнуудынь – М.Н. Имехенов, Ц.Д. Цыбиков, Д.Ч. Чернинов гэгшэд; хоёр толиин харюусалгата редакторынь Ц.Б. Цыдендамбаев байгаа. Саашадаа «Буряад хэлэнэй тайлбари толи» (БХТТ) зохёохо гэһэн үүсхэл тэрэ гаргажа, 60-аад онуудһаа эхилэн, энэ словарьта хэрэглэгдэхэ материал суглуулагдажа эхилбэ. Ц.Б. Цыдендамбаевай һанаашалгаар, тус словарь буряад хэлэнэй бүхы үгэнүүдые хамарһан, тезаурус гэгдэдэг толи болохо ёһотой байгаа. Буряад хэлэнэй тайлбари толи зохёохо шухала болоод байна гэһэн һанамжа бүри эртэ, 1930-аад онуудта, удаань БМНИИК-эй 35 жэлэй ойдо зорюулагдаһан конференцидэ Л.Д. Шагдаровай табиһан элидхэл соошье хэлэгдэһэн байна: «Толи бэшэг зохёолгын ажалда манай удаадахи гол зорилго хадаа буряад хэрэнэй нормативна тайблари толи болон буряад хэлэнэй нютагай аялгануудай толи зохёолго болоно»[2]. Гэбэшье тайлбари толи зохёолго 1960-аад онуудта эрхилэгдэһэн юм. Тиин СССР-эй Эрдэмэй академиин Сибириин таһагай Буряадай һалбариин Буряадай ниитэ эрдэмүүдэй хүреэлэнгэй хэлэ бэшэгэй таһагай 1966–1970 болон 1971–1980 онуудта ябуулха ажалай тоодо буряад хэлэнэй тайлбари толи зохёолго өөрын һуури эзэлээ юм. 2004–2006 онуудта Л. Д. Шагдаровай хүтэлбэри доро Россиин хүмүүнлиг эрдэмэй жасын 04-04-00393а дугаарай «Буряад хэлэнэй тайлбари толи» гэһэн түсэлэй хэмжээндэ толи зохёохо ажал урагшатай ябуулагдаа.

Толи зохёохоһоо урид нэн түрүүн буряад уран зохёолой бүтээлнүүд, һуралсалай номууд, сонинууд дээрэ үндэһэлһэн толиин картотекэ бүрилдүүлхэ ехэхэн ажал хэгдэхэ ёһотой байба. Олон жэлэй туршада ябуулагдаһан энэ ажалда хэлэ бэшэгэй таһагай эрдэмтэ хүдэлмэрилэгшэд хабаадалсаһан байна, тэрэ тоодо: С. Д. Бабуев, А. Р. Бадмаев, Л. Б. Бадмаева, С. С. Балагунова, Ц. Ц. Бальжинимаева, Б. Ж. Будаев, Д. Ш. Дамбаева, Ж. Д. Доржиева, Н. Б. Дугаров, Д. М. Махазагдаева, Н. М. Митупова, С. С. Санжиева, Д. Д. Санжина, А. Н. Содномов, В. Ш. Ускеева, Н. А. Хазуев, В. А. Халтаева, Ц.-Д. Ш. Цырендоржиева, Ю. Д. Бадмаева. Энэ ажалай үрэ дүн гэхэдэ, нэгэ миллион табан зуун мянган хэсэгтэй картотекэ болоо бэлэй. Тус картотекэдэ Б. Абидуевай, С. Ангабаевай, А. Ангархаевай, Ш.-С. Бадлуевай, Ц.-Б. Бадмаевай, Ж. Балданжабоной, Д. Батожабайн, В. Бильдушкиновай, Ц. Галсановай, З. Гомбожабайн, Г.-Д. Дамбаевай, Ц. Дамдинжаповай, Ц.-Д. Дондоковагай, С. Доржиевай, Д.-Д. Дугаровай, А. Жамбалдоржиевай, Ц.-Ж. Жимбиевэй, Д. Мадасоной, Б. Мунгоновой, Д.-Д. Мункуевай, Б.-Б. Намсараевай, Х. Намсараевай, Ш. Нимбуевай, М. Осодоевой, Н. Очировай, М. Самбуевай, Б. Санжинай, Б. Дандароной, Б. Сыреновэй, Д. Улзытуевай, Ц.-Д. Хамаевай, Ч. Цыдендамбаевай, Г. Цыдынжаповай, К. Цыденовэй, С. Цырендоржиевай, Г. Чимитовэй, Ц. Шагжинай, А. Шадаевай, Б. Шойдоковой, Д. Эрдынеевэй, Б. Ябжановай бүтээлнүүдһээ үгэнүүд түүбэрилэгдэн, ороһон мэдүүлэлнүүдтэеэ бэшэгдэн оруулагданхай. Мүнөө сагта энэ картотекэ Монгол арадууд, буддын шажан болон түбэд шэнжэлэлгын хүреэлэнгэй Дурна зүгэй гар бэшэгэй болон модон барай түбтэ хадагалагданхай байдаг.

Түсэблэгдэһэн толиин толгой үгэ боложо литературна ба яряанай бүхы олон үгэнүүд оруулагдахаар хараалагдаһан байгаа. Цыбик Бобоевич Цыдендамбаев олон мянган юрын болон тогтомол холбоо үгэнүүдһээ гадна тусхайта үгэнүүдые гэхэ гү, али газар уһанай, хүн зоной нэрэнүүдые толидо оруулха гэһэн юм. Арад зоной дунда ехээр дэлгэрһэн нэрэнүүдынь толи дотор үгтэхэ, харин бусадынь толиин хабсаргалта болгогдожо, тэрэнэй хойто тээнь үгтэхэ гэһэн юм. Жэшээнь: **Балдан** *түбэд хэлэнһээ гарбалтай, буряадаар «үлэмжэ», ородоор «превосходный» гэһэн удхатай*; **Бата** *буряад хэлэнһээ гарбалтай, буряадаар «бүхэ, найдамжатай», ородоор «прочный, надёжный» гэһэн удхатай*; **Пётр** *ородоор дамжаһан грек үгэ, буряадаар «шулуун», ородоор*

[2] Шагдаров Л. Д. История разработки лексикологии и лексикографии бурятского языка // К 35-летию Института культуры. Улан-Удэ, 1958. С. 156.

«камень» гэһэн удхатай; **Баторов** *буряад хэлэнһээ гарбалтай, буряадаар «баатарай», ородоор «богатырь» гэһэн удхатай*; **Вампилов** *түбэд хэлэнһээ гарбалтай, буряадаар «эрхэ-бадархын», ордоор «полный могущества» гэһэн удхатай*. Гадна хабсаргалтануудай тоодо газар нютагай нэрэнүүд эзэлһэн һуури байрануудтайнь, гарбалтайнь, анхан удхатайнь хүсэнэгтын түхэлтэйгөөр үгтэхэ гэжэ түсэблэгдэһэн байгаа һэн. Жэшээнь: **Алтай** *Азиин үндэр хадалиг газар, түүрэг (тюрк) хэлэнһээ гарбалтай, анхан Алатау гэжэ үгэһөө үндэһэлөө, буряадаар «алагтаһан хада уула», ородоор «горы с различными растительными зонами, безлесными скалами» гэһэн удхатай*; **Баян-гол** *Буряад Республикын Баргажан, Хори болон бусадшье аймагуудай нютаг, буряадаар «элдин хонгор нютаг», ородоор «богатая долина» гэһэн удхатай*; **Үдэ** *Буряад Республикын Сэлэнгэ мүрэндэ шудхадаг гол, самади хэлэнһээ гарбалтай, анхан Уд гэжэ үгэһөө үндэһэлөө, буряадаар «уһан», ородоор «вода» гэһэн удхатай*. Зоонимы, т.е. клички животных, рекомендовалось приводить с указанием мотива номинации, например: **Бабуу хара** *Бабуу гэжэ эзэтэй гүйгөөшэ хара морин*; **Малаасгай** *малаан духатай үнеэн, Сагаадай-сагаан зүһэтэй энгин тэмээн*; **Затамба** *ядагар эбэртэй, яаталзаһан ямаан*; **Хорёошо** *хото хорёогоо һайн харадаг нохой*[3].

Ц.Б. Цыдендамбаевай 1980-яад онуудай эхеэр Тайлбари толи зохёохо Инструкци бодомжолон бэшэһэнһээнь хойшо буряад хэлэнэй тусхайта нэрэнүүдээр олон томо шэнжэлгэнүүд толилогдоо: проф. А.Г. Митрошкинагай «Буряад зоной нэрэнүүд» (Эрхүү, 1995 болон 1997 онууд), мүн «Буряад нэрэнүүдэй толи» (Эрхүү, 2008, 2013). Энэ толидонь буряад зоной нэрэнүүдээр ехэ материал оруулагдажа, тэдэ нэрэнүүд али бүхы, тэрэ тоодо гарбалайнь талаар харагдана. Толиин хуудаһануудта хүнэй нэрын ниигэмэй (уг гарбалдань заалга), газар һуурижалай (һууһан газар заалга), саг болзорой (үеын тоо дугаар заалга) талаһаа холбогдон тодорхойлогдонхой. Мүн тэрэшэлэн буряад зоной хэр уг һаа эзэлжэ байһан газар уһанай нэрэнүүдэй толи 2007 ондо Улаан-Үдэ хотодо хэблэгдээ һэн. Научна редакторынь Л.В. Шулунова, зохёогшодынь И.А. Дамбуев, Ю.Ф. Манжуева, А.В. Ринчинова гэгшэд юм. Тус словарьта 5 мянга шахуу топонимууд – һуурин тосхонуудай, нуур, гол мүрэнүүдэй, бусадшье географическа объектнүүдэй нэрэнүүд оруулагдажа, тэдэ физико-географическа талаар тодорхойлогдоһон, мүн гарбалай талаар тайлбарилагдаһан байна. Энээнэй дашарамда тус толиин хинан шалгагшадай (редакторнуудай) талаһаа тусхайта нэрэнүүдые оруулхагүй гэһэн шиидхэбэри абтаһан байна, гэбэшье Ц. Б. Цыдендамбаевай һанаашалһан буряад хэлэнэй тусхайта нэрэнүүдэй дэлгэрэнгы толи зохёон хэблэхэ зорилго хүсэеэ алдаагүй гэлтэй.

Буряад хэлэнэй тайлбари толи зохёохо туршалгануud, тэрэ тоодо толиин хуби болохо толиин статьягай байгуулга, толгой үгэнүүдые шэлэн абалга, тэдэниие тайлбарилга, грамматикын, найруулгын талаһаа элирхэйлгэ гэхэ мэтэ ажал БИОН-до (мүнөө – ИМБТ-дэ) урид ябуулагдаһан байна. 1990 ондо хэлэ бэшэгэй таһагые даажа ябаһан хэлэ бэшэгэй доктор, профессор И. Д. Бураевай шиидхэбэреэр туршалгата тайлбари толи хэблэлдэ бэлдхэгдээд, 1992 ондо Буряадай номой хэблэлээр 3000 үгэтэй «Буряад хэлэнэй тобшо тайлбари толи» гаршагтайгаар гараһан юм. Энэ толи соо үсөөн хэрэглэгдэдэг, хуушарһан, мүнөө үеын залуушуулай мэдэхэгүй үгэнүүд орошон байна. Бага хэмжээнһээ, мүн тиихэдэ үсөөн үгэтэй дээрэһээ тэрэ толи һургуулиин гэжэ тодорхойлогдобо. Толи зохёогшодой дунда С. Д. Бабуев, С. С. Балагунова, Ц. Ц. Бальжинимаева, Ц. Б. Будаев, А. Н. Содномов гэгшэд оролсоһон юм. Толидо орохо үгэнүүдые номой хэблэлэй редактор Д.Ц. Бальжинимаев бүридхэһэн байгаа. Урагшатай энэ туршалгын удаа 2004 ондо хэлэ бэшэгэй таһагайхид «Буряад зоной урданай һуудал байдалай тайлбари толи» хэблэн гаргаһан байна (Улаан-Үдэ: Бэлиг, 2004; авторнуудынь С. Д. Бабуев, Ц. Ц. Бальжинимаева; харюусалгата редакторынь

[3] Цыдендамбаев Ц.Б. Проблемы составления толкового словаря бурятского языка // Лексикологические исследования монгольских языков. Улан-Удэ, 1988. С. 12–14.

Б. Д. Цыренов). Нэрлэгдэһэн толи соо буряад арадай урданай байдалда хабаатай үгэнүүд тайлбарилагдана гэжэ нэрэһээнь эхилээд ойлгосотой ааб даа. Сэдэбшэлэн (темэнүүдээр хубаарилан) тайлбарилга, олон зурагууд тэрэниие энциклопедидэ (нэбтэрхы толидо) дүтэ болгоно гэхэдэ алдуу болохогүй. Элдэб түхэлэй толи бэшэгүүдые зохёон хэблэхэ талаар туршалганууд ехэ үрэжэлтэй байба. Гэхэтэй хамта 2007 ондо Хүхэ хотодо тус толи «Buriyad ǰon-u uridu-yin saγudal bayidal» гэһэн нэрэтэйгээр хуушан монгол хэлээр хэблэгдэн гараа һэн. Мүнөө сагта энэ толи бүри ехэ, дэлгэрэнгы зураг шэмэглэлтэйгээр хэблэгдэхэеэ байна. Зураг шэмэглэл хадаа урданай хуушарһан үгэнүүдэй удха тайлбарилхада, уншагшадай ойлгоходо сомор болгохо зорилготой юм.

«Мүнөө сагта Буряад хэлэнэй тайлбари толиин олонхи үзэгүүдэй толгой үгэнүүд тайлбарилагдажа түгэсхэгдэжэ байна. Тиин хэблэлдэ бэлдхэл эхилбэ»[4] гэжэ Л. Д. Шагдаров 2011 ондо тэмдэглэһэн байна. Гэбэшье энэ ажал эсэстээ хүрөөгүй һэн. Зарим хүсэд тайлбарилагдаагүй үгэнүүд 2016 он хүрэтэр ажаллагдажа байгаа. 2021 оной март һарада элдэб эсын шалтагаанһаа боложо тогтоһон энэ ажал хүреэлэнгэй мүнгэн тэдхэмжын аргаар эршэдэжэ, тус эмхи зургаанай зуун жэлэй ойдо зорюулагдан хэблэгдэхээр түсэблэгдөө һэн. Толиин хэмжээн ехэ болоһон ушарһаа тэрэниие дүрбэн ботёор хэблэхэ шиидхэбэри абтаха зэргэтэй болоо. Гэхэтэй хамта толи зохёон байгуулга 2012 ондо Л. Д. Бадмаевагай ударидалга доро ажаллажа эхилһэн Буряад хэлэнэй корпус [web-corpora.net/BuryatCorpus] зохёогшодой ажал хүнгэдхэбэ гэжэ элирүүлэе. Тус корпусой бүридэлдэ буряад уран зохёолшодой, прозын, шүлэглэмэл, драмын хохёолнуудай текстнүүд, үльгэр онтохонууд, бага зэргээр – эрдэмэй болон һуралсалай, олондо мэдээсэл тараадаг хэрэгсэлнүүдэй материалнууд оруулагданхай. Мүнөө дээрээ корпусой бүридэлдэ 2,8 сая үгэ хэрэглэлгэ багтанхай. Корпусой тон сэнтэй үүргэнь хадаа толгой үгэдэ ганса жэшээ олохо бэшэ, харин үгэнүүдэй удха (зарим ушарта гансашье удхатай байһан үгэнүүдэй) тодорхойлходо, шэнэ, онсо шэнжэтэй удха элирүүлхэдэ удха шанартай үүргэ болоно. Тэрэ тоодо сүлөөшье, тогтомолшье холбуулалнууд элирэн гаража ерэнэ гэжэ тэмдэглэлтэй. Корпусһоо гадна толгой үгэнүүдые, тэдэнэй удха элирхэйлэн жэшээлхэдэ Интернедэй болон «Буряад үнэн» сониной сайтнууд үргэнөөр хэрэглэгдэбэ.

Удха элирүүлхэ зорилгоор корпусһоо болон бусад газарнуудһаа 10-20 үгэтэй мэдүүлэлнүүд гол түлэб шэлэгдэн абтаба. Бүри олон үгэтэй мэдүүлэлнүүд ушарбал, ехэнхинь олон сэг табигдажа хаһагдаһан байха юм. Тиихэ үедөө толи зохёогшод мэдүүлэлэй гол удха хүсэд зандань үлөөхые оролдоо һэн. Мэдүүлэлэй бүридэлдэ нэрлүүлэгшэ, хэлэгшэ болон мэдүүлэлэй бусад гэшүүд шадаха зэргээр үлөөгдэжэ, тэрэнэй удха хүсэд дамжуулагдаба. Гэхэтэй хамта сэхэ хэлэлгэтэй, абтаһан үгэнүүдтэй мэдүүлэлнүүд орхигдожо, буряад арадай үндэһэн заншалта соёлой удха шанартай мэдээсэл дааһан мэдүүлэлнүүд шэлэгдэн абтаба. Тиимэ ушарһаа таатай жэшээ шэлэлгэ, тэрэниие болбосоруулга ехэхэн саг эдиһэн байха юм.

Үгын удха тайлбарилхадаа, зохёогшод «Монгол хэлэнэй тайлбари толи бэшэг» (Улаанбаатар, 1966), «Монгол хэлэнэй дэлгэрэнгы тайлбари толи» (Улаанбаатар, 2005; юрэнхы хинагша Л. Болд; сахим хубилбари – [mongoltoli.mn]) Л. Д. Шагдаров болон К. М. Черемисовэй «Буряад-ород толи» (2006, 2008), Т. Б. Тагаровагай «Буряад хэлэнэй тогтомол холбоо үгэнүүдэй толи» (2014) хэрэглэһэн байна. Нютагай аялгын үгэнүүд Буддын шажанай заншалта сангхын зарлигаар багшанарай, эдэбхитэдэй ашаар суглуулдажа хэблэгдэһэн толинууд соохоо абтаһан байна. Тиихэ үедөө тэрэ үгэнүүдые абяанайнь онсо шэнжэтэйгээр оруулагданхай гэлтэй. Һүүлэй табан жэлэй туршада иимэ шанарай юһэн толинууд зэблэлдэ гараба (Үбэр Байгалай хизаарай Улаан-Сүхын

[4] Шагдаров Л. Д. Проблемы подготовки к изданию толкового словаря бурятского языка // Вестник Бурятского научного центра Сибирского отделения Российской академии наук. 2011. № 1. С. 49–63.

аймагай Шаргалжан һууринай, Буряад Уласай Хяагтын аймагай Мөөрөөшэ болон Хилганата һууринуудай, Зэдын аймагай Дээдэ Тори һууринай, Сэлэнгын аймагай Ноёхон һууринай). Сүлөө ярянай нютагай аялгын хэлэлгын үгэнүүдые нютагай зоной суглуулһаниинь эндэ бүри сэнтэй. Гэхэтэй хамта Буряад Уласай болбосоролой болон эрдэм ухаанай яаманай 2022 оной долоо һарын 14-дэ баталһан «Буряад хэлэнэй ниитэтүрын бодолгын нэрэ томьёонуудай болон засагай газарай зургаануудай нэрэнүүдэй согсолборидо» ороһон зарим шэнэ үгэнүүд оролсобо.

Нэгэдэхи ботиин материал гол түлэб хэлэ бэшэгэй эрдэмэй дид-докторнууд С.Д. Бабуев (А, Б үзэгүүд), Ц. Ц. Бальжинимаева (Г үзэг, А, Б үзэгүүдые болбосоруулга), хэлэ бэшэгэй эрдэмэй доктор Б. Д. Цыренов (Д үзэг) гэгшэд суглуулан зонхилһон байна. Саг сагтань тус толиие хэлэ бэшэгэй эрдэмэй докторнууд Л. Д. Шагдаров, Б. Д. Цыренов (А үзэгэй эхинһээ *алжааха* гэһэн үгэ хүрэтэр), хэлэ бэшэгэй эрдэмэй дид-доктор Ц. Ц. Бальжинимаева (А үзэгэй *алжааха* гэһэн үгэһөө эхилжэ, Б, Г үзэгүүдые) хинан шалгаһан байна. Бүхыдэнь зонхилон ударидажа хэблэлдэ бэлдэгшэнь (40% нэмэһэн) хэлэ бэшэгэй эрдэмэй доктор Е. В. Сундуева болоно.

Толиин гадар монгол бэшэгээр шэмэглэжэ туһалһан О. В. Жербановада баяр хүргэнэбди. Зохёон бүридхэгшэд тус толи буряад хэлэнэй хүгжэлтэдэ, тэрэ тоодо тоотехнологиин ашаар, дүүрэн зэргэ үүргэ дүүргэжэ, эршэ хүсэ үзүүлхэ гэжэ үнэн зүрхэнһөө найдана. Бүхы асуудал болон ажаглалтануудаа imbt@imbt.ru гэһэн хаягаар ябуулхада болоно.

Е.В. Сундуева, Л.Д. Шагдаров, Б. Д. Цыренов

Посвящается 100-летию
Института монголоведения, буддологии и тибетологии
Сибирского отделения Российской академии наук

ПРЕДИСЛОВИЕ

Основная цель четырехтомного Толкового словаря бурятского языка состоит в демонстрации, сохранении и распространении лексического богатства языка бурятского народа. Бурятские племена, как показано в работах Ц.Б. Цыдендамбаева и других бурятских ученых, начали выделяться из состава протомонголов с начала 500-х гг. н.э., однако процесс этот шел крайне медленно. В эпоху существования монгольской феодальной империи, в XII–XIII вв. бурятской народности как таковой еще не было. Предполагается, что в то время были три племенных объединения: хоритуматы (предки нынешних хори-бурят), баргуты и буряты (булагачины, керемучины и икиресы). Несмотря на отдельные передвижения, эти племена тяготели к северо-восточным окраинным местам монгольского этнолингвистического мира, в частности к району оз. Байкал. В языковом отношении они составляли северомонгольские племенные диалекты.

Лишь после присоединения циркумбайкальского региона к России, когда территория по обе стороны Байкала, населенная монголоязычными племенами, отделилась от монгольского мира и начала управляться русской администрацией, процесс образования бурятской народности приобрел отчетливый характер и происходил в основном в XVIII–XIX вв. До этого же они по своей национальной и языковой принадлежности являлись монголами. Былой слабой консолидацией бурят в силу их большой территориальной разбросанности объясняются весьма заметные различия в устной речи современных бурят: западные буряты существенно отличаются от восточных бурят, а южные, т.е. селенгинские и ононские, буряты, являющиеся в своей основной части поздними выходцами из Монголии, сохраняют много черт современного языка халха-монголов. Поэтому в литературном языке широко представлены варианты либо равноправные в своем употреблении (например, *аба*, *баабай* ‘папа, отец’; *бороо*, *хура* ‘дождь’), либо стилистически и территориально распределенные слова (*үбгэн аба*, *таабай* ‘дед’, *сууряан*, *самаряан* ‘эхо; отзвук, отголосок’).

Со второй половины прошлого века в Бурятии все более сильное распространение получает массовое развитие двуязычия, переходящее у части бурят в одноязычие. Новые предметы, явления и понятия, обусловленные научно-техническим прогрессом и сменой в стране общественно-экономических формаций, обозначаются в основном заимствованными лексемами, и в толковом словаре они представлены в очень незначительном количестве, ибо ТСБЯ призван охватить прежде всего традиционный словарный состав бурятского литературного и разговорного языка, чтобы «лексическое богатство языка нашего народа, накопленное веками, не кануло в лету безвестным, а было в той или иной мере использовано устно или письменно»[5].

В 2022 г. Институт монголоведения, буддологии и тибетологии СО РАН отмечает 100-летний юбилей, к которому он подошел с солидным багажом фундаментальных научных трудов, в том числе словарей. Свыше половины векового периода становления и развития института в нем велась работа по составлению Толкового словаря бурятского языка. Значительный вклад в формирование основ бурятской практической лексикографии внесли Ц. Б. Цыдендамбаев, К. М. Черемисов, Л. Д. Шагдаров, И. Д. Бураев, Ц. Ц. Бальжинимаева, С. Д. Бабуев, А. Н. Содномов и др., разработке теоретических вопросов

[5] Цыдендамбаев Ц. Б. Проблемы составления толкового словаря бурятского языка // Лексикологические исследования монгольских языков. Улан-Удэ, 1988. С. 4–5.

лексикографии посвящены работы К. М. Черемисова, Ц. Б. Цыдендамбаева, Б. Д. Цыренова.

После того как Ц. Б. Цыдендамбаев вернулся с фронтов Великой Отечественной войны и в 1946 г. возглавил отдел языка и письменности Бурятского комплексного научно-исследовательского института культуры и экономики, основное свое внимание он уделил составлению словарей бурятского языка и разработке научно-описательной (академической) грамматики. В результате кропотливой работы коллектива авторов под руководством Ц. Б. Цыдендамбаева в начале 50-х гг. прошлого века в Москве были изданы два крупных словаря: «Бурят-монгольско-русский словарь» на 25 тыс. слов (автор-составитель К. М. Черемисов, 1951 г.) и «Русско-бурят-монгольский словарь» на 40 тыс. слов (авторы-составители М. Н. Имехенов, Ц. Д. Цыбиков, Д. Ч. Чернинов, 1954 г.). Ответственным редактором обоих словарей являлся Ц. Б. Цыдендамбаев. В дальнейшем он выступил с инициативой составить Толковый словарь бурятского языка, который, по его замыслу, должен был представлять собой тип справочника-тезауруса, отражающего в наиболее концентрированном виде традиционный словарный состав бурятского языка. Следует сказать, что необходимость издания толкового словаря бурятского языка осознавали и выдвигали в качестве одной из первоочередных задач бурятской лингвистики еще в 30-х гг. прошлого века и позже. В 1957 г. на конференции, посвященной 35-летию БМНИИК, Л. Д. Шагдаров в своем докладе отмечает: «Очередной нашей задачей в области лексикографии является создание толкового нормативного словаря литературного языка и словаря диалектов»[6]. Сотрудники отдела языкознания ИМБТ СО РАН приступили к составлению словаря в 1960-х гг. Так, одним из направлений работы отдела языкознания БИОН БФ СО АН СССР в 1966–1970 гг., а затем в 1971–1980 гг. значилось составление Толкового словаря бурятского языка под руководством Ц. Б. Цыдендамбаева. В 2004–2006 гг. под руководством Л. Д. Шагдарова велась работа по проекту РГНФ №04-04-00393а «Толковый словарь бурятского языка».

Прежде всего, перед словаристами стояла огромная по затратам труда и времени задача составления подробной картотеки по произведениям бурятских писателей, выборки лексики из учебной, научно-популярной литературы, периодической печати. Эту работу, занявшую многие годы, в разное время выполняли сотрудники отдела С. Д. Бабуев, А. Р. Бадмаев, Л. Б. Бадмаева, С. С. Балагунова, Ц. Ц. Бальжинимаева, Б. Ж. Будаев, Д. Ш. Дамбаева, Ж. Д. Доржиева, Н. Б. Дугаров, Д. М. Махазагдаева, Н. М. Митупова, С. С. Санжиева, Д. Д. Санжина, А. Н. Содномов, В. Ш. Ускеева, Н. А. Хазуев, В. А. Халтаева, Ц.-Д. Ш. Цырендоржиева, Ю. Д. Бадмаева. Итогом стала словарная картотека объемом около 1,5 млн единиц. Ее основу составили произведения Б. Абидуева, С. Ангабаева, А. Ангархаева, Ш.-С. Бадлуева, Ц.-Б. Бадмаева, Ж. Балданжабона, Д. Батожабая, В. Бильдушкинова, Ц. Галсанова, З. Гомбожабая, Г.-Д. Дамбаева, Ц.-Д. Дамдинжапова, Ц.-Д. Дондоковой, С. Доржиева, Д.-Д. Дугарова, А. Жамбалдоржиева, Ц.-Ж. Жимбиева, Д. Мадасона, Б. Мунгонова, Д.-Д. Мункуева, Б.-Б. Намсарайна, Х. Намсараева, Ш. Нимбуева, М. Осодоева, Н. Очирова, М. Самбуева, Б. Санжина, Б. Дандарона, Б. Сыренова, Д. Улзытуева, Ц.-Д. Хамаева, Ч. Цыдендамбаева, Г. Цыдынжапова, К. Цыденова, С. Цырендоржиева, Г. Чимитова, Ц. Шагжина, А. Шадаева, Б. Шойдокова, Д. Эрдынеева, Б. Ябжанова. Ныне эта картотека хранится в Центре восточных рукописей и ксилографов ИМБТ СО РАН.

Собранный лексический материал позволил перейти от чисто практической рутинной работы к разработке теоретических принципов словаря, и в начале 1980-х гг., незадолго до своей кончины Ц. Б. Цыдендамбаев, организатор и вдохновитель проекта, разработал научно обоснованную инструкцию по составлению толкового словаря

[6] Шагдаров Л. Д. История разработки лексикологии и лексикографии бурятского языка // К 35-летию Института культуры. Улан-Удэ, 1958. С. 156.

бурятского языка. В соответствии с ней в качестве заголовочных слов в словарь должны были быть включены все бурятские литературные и разговорные слова как активного, так и пассивного запаса. Свидетельством того, какой масштабный по охвату материала словарь планировал составить Цыбикжап Бобоевич Цыдендамбаев, является то, что, наряду с десятками тысяч обычных нарицательных слов и фразеологизмов, он намеревался включить в словарь онимическую лексику. Наиболее близкие к обычным словам разряды (в частности, этнонимы, космонимы, хрононимы) – в составе общего словаря, остальные – в виде приложений в конце общего словаря. Так, им предполагалось составление приложения в табличной форме, содержащего перечень личных имен и фамилий бурят с указанием языка, откуда они происходят и их исконного значения. Например, **Балдан** *түбэд хэлэнһээ гарбалтай, буряадаар «үлэмжэ», ородоор «превосходный» гэһэн удхатай*; **Бата** *буряад хэлэнһээ гарбалтай, буряадаар «бүхэ, найдамжатай», ородоор «прочный, надёжный» гэһэн удхатай*; **Пётр** *ородоор дамжаһан грек үгэ, буряадаар «шулуун», ородоор «камень» гэһэн удхатай*; **Баторов** *буряад хэлэнһээ гарбалтай, буряадаар «баатарай», ородоор «богатырь» гэһэн удхатай*; **Вампилов** *түбэд хэлэнһээ гарбалтай, буряадаар «эрхэ-бадархын», ордоор «полный могущества» гэһэн удхатай*. Кроме того, планировалось включение географических названий в табличном приложении с указанием места нахождения, принадлежности к языку и исконного значения, *напр.* **Алтай** *Азиин үндэр хадалиг газар, түүрэг (тюрк) хэлэнһээ гарбалтай, анхан Алатау гэжэ үгэһөө үндэһэлөө, буряадаар «алагтаһан хада уула», ородоор «горы с различными растительными зонами, безлесными скалами» гэһэн удхатай*; **Баян-гол** *Буряад Республикын Баргажан, Хори болон бусадшье аймагуудай нютаг, буряадаар «элдин хонгор нютаг», ородоор «богатая долина» гэһэн удхатай*; **Үдэ** *Буряад Республикын Сэлэнгэ мүрэндэ шудхадаг гол, самади хэлэнһээ гарбалтай, анхан Уд гэжэ үгэһөө үндэһэлөө, буряадаар «уһан», ородоор «вода» гэһэн удхатай*. Зоонимы, т.е. клички животных, рекомендовалось приводить с указанием мотива номинации, например: **Бабуу хара** *Бабуу гэжэ эзэтэй гүйгөөшэ хара морин*; **Малаасгай** *малаан духатай үнеэн, Сагаадай-сагаан зүһэтэй энгин тэмээн*; **Затамба** *ядагар эбэртэй, яталзаһан ямаан*; **Хорёошо** *хото хорёогоо һайн харадаг нохой*[7].

С тех пор, как Ц. Б. Цыдендамбаевым была составлена данная инструкция (1983 г.), проф. А. Г. Митрошкиной были изданы такие крупные исследования личных имен бурят, как «Бурятская антропонимия» (Новосибирск, 1987), «Личные имена бурят» (Иркутск, 1995 и 1997), а также «Словарь бурятских личных имен» (2008, 2013), в которых приведен богатый фактический материал, подвергнутый всестороннему анализу, в том числе со стороны происхождения, осуществлены социальная (указание на родовую группу), локальная (указание на место), хронологическая (указание на номер поколения) привязки имени. В 2007 г. вышел «Топонимический словарь этнической Бурятии» (составители И. А. Дамбуев, Ю. Ф. Манжуева, А. В. Ринчинова, научный редактор Л. В. Шулунова). В словаре было рассмотрено 5 тыс. названий населенных пунктов, рек, озер, гор и других географических объектов, дается их краткая физико-географическая характеристика, объясняется происхождение топонимов. Ввиду этого редакторами данного издания было принято решение не включать в ТСБЯ личные имена и топонимические названия. В то же время не снимается задача составления развернутого ономастического словаря бурятского языка в том виде, каком было задумано Ц. Б. Цыдендамбаевым.

Работы по освоению методики составления ТСБЯ, выработке технических требований, принципов отбора, способов семантизации, грамматической, стилистической инвентаризации проводились в БИОН (ныне – ИМБТ). В 1990 г. д.ф.н., проф.

[7] Цыдендамбаев Ц.Б. Проблемы составления толкового словаря бурятского языка // Лексикологические исследования монгольских языков. Улан-Удэ, 1988. С. 12–14.

И. Д. Бураевым, занимавшим в то время должность заведующего отделом языкознания, было принято решение издать пробный толковый словарь бурятского языка. В результате Бурятское книжное издательство выпустило «Буряад хэлэнэй тобшо тайлбари толи. Краткий толковый словарь бурятского языка» объемом около 3000 слов, в который вошла в основном устаревшая, редкоупотребительная и непонятная современной молодежи лексика. В силу малого объема и целевой направленности данный словарь был квалифицирован как учебный. Авторами-составителями являлись С. Д. Бабуев, С. С. Балагунова, Ц. Ц. Бальжинимаева, Ц. Б. Будаев, А. Н. Содномов, словник был составлен редактором издательства Д. Ц. Бальжинимаевым. Это стало первым вполне удачным опытом работы словарной группы. Следующим этапом, который тоже можно признать подготовительным, стал изданный в 2004 г. «Буряад зоной урданай hуудал байдалай тайлбари толи. Тематический толковый словарь традиционного быта бурят» (авторы С. Д. Бабуев, Ц. Ц. Бальжинимаева, отв. редактор Б. Д. Цыренов). В этом словаре, как видно из названия, сконцентрирована и подана лексика старого быта бурят. Тематический принцип подачи материала и подробная семантизация с иллюстрациями приблизили его к энциклопедии, по сути он стал первым идеографическим словарем бурятского языка. Такая тщательная подготовительная работа, апробация на разных типах словарей вполне оправдана, если учитывать, что опыта составления большого толкового словаря у бурятских языковедов до этого не было. Следует отметить, что данный словарь был переведен на старописьменный монгольский язык и издан в 2007 г. в Хух-Хото под названием «Buriyad ǰon-u uridu-yin saγudal bayidal» (Буряад зоной урданай hуудал байдал). В настоящее время готовится его переиздание с иллюстрациями, поскольку использование иконических знаков играет большое значение для толкования устаревших слов, референты которых часто неизвестны современным читателям.

В 2011 г. Л. Д. Шагдаров пишет: «К настоящему времени, можно сказать, завершается вчерне составление большинства букв ТСБЯ. Началась работа по подготовке его к изданию»[8], которая, к сожалению, не была завершена. Работа по составлению отдельных букв велась сотрудниками отдела языкознания до 2016 г. В марте 2021 г., после пятилетнего перерыва, вызванного разного рода объективными причинами, благодаря финансовой поддержке Института была возобновлена работа над созданием толкового словаря бурятского языка в рамках подготовки к столетнему юбилею Института монголоведения, буддологии и тибетологии СО РАН. Ввиду значительно возросшего объема словаря был решено издать его в четырех томах. Следует подчеркнуть, что работа по составлению Толкового словаря бурятского языка была значительно облегчена запуском в ноябре 2012 г. созданного под руководством ведущего научного сотрудника отдела языкознания, к.ф.н. Л. Д. Бадмаевой электронного Корпуса бурятского языка [web-corpora.net/BuryatCorpus]. В нем представлены прозаические, поэтические, драматургические произведения бурятских писателей, образцы таких жанров фольклора, как эпос, сказки, в ограниченном объеме учебно-научной литературы, средств массовой информации на бурятском языке. В настоящее время его объем составляет 2,8 млн словоупотреблений. Первостепенная значимость данных Корпуса состоит в том, что они служат не только для иллюстрирования примерами значений слов, но и для определения новых, не учтенных ранее значений многозначных, а иногда и однозначных (моносемичных слов), выявления наиболее активно используемых в языке сложных слов, устойчивых формул и словосочетаний. Помимо Корпуса, для иллюстрации значений слов привлекались различного рода материалы из Интернета, в том числе сайта газеты «Буряад Үнэн».

[8] Шагдаров Л. Д. Проблемы подготовки к изданию толкового словаря бурятского языка // Вестник Бурятского научного центра Сибирского отделения Российской академии наук. 2011. № 1. С. 49–63.

Для примеров выбираются предложения, состоящие из 10–20 слов. При отсутствии предложения необходимого объема длинные предложения сокращаются со знаком многоточия с сохранением основного содержания либо всего предложения, либо оборота, включающего необходимое слово. По возможности примеры должны содержать подлежащее, сказуемое и другие члены предложения, представляя собой законченное высказывание. Отдается предпочтение предложениям, не содержащим прямой речи, заимствованных слов, несущим некую познавательную ценность или с помощью образных средств передающим красоту бурятского языка. В связи с этим при наличии большого количества предложений с определенным словом немало времени уходит на подбор лучшего образца его употребления в результате анализа значительного количества контекстов.

При толковании слов авторы-составители используют изданные словари монгольских языков, в частности «Монгол хэлний тайлбар толь бичиг» (Улаанбаатар, 1966; автор-составитель А. Цэвэл), «Монгол хэлний дэлгэрэнгүй тайлбар толь» (Улаанбаатар, 2005; под ред. Л. Болда), электронную версию последнего [mongoltoli.mn]. Также используются толкования буддийской лексики и некоторых других слов Л. Д. Шагдарова, приведенные в «Бурятско-русском словаре» (2006, 2008), материалы «Фразеологического словаря бурятского языка» Т. Б. Тагаровой (2014). Новые лексические диалектизмы были почерпнуты из диалектных словарей, составленных учителями и энтузиастами из районов Бурятии по инициативе Буддийской традиционной сангхи России. Они приводятся с сохранением фонетических особенностей говоров. В течение пяти последних лет было издано девять словарей (села Шаргалжин Красночикойского района Забайкальского края, сел Мурочи и Хилгантуй Кяхтинского р-на, Улюн Баргузинского района, Харлун Бичурского района, Дэдэ-Тори Джидинского района, Ноёхон Селенгинского района Республики Бурятия и др.). Ценность данных изданий обусловлена тем, что живой диалектный материал собирается самими носителями говоров путем непосредственного наблюдения речи в процессе разговора. Кроме того, в словарь вошли некоторые неологизмы, содержащиеся в «Справочнике общественно-политических терминов бурятского языка и наименований органов власти на бурятском языке», утвержденном приказом Министерства образования и науки Республики Бурятия 14.07.2022 г.

Основной материал первого тома словаря был подготовлен к.ф.н. С. Д. Бабуевым (буквы А, Б), к.ф.н. Ц. Ц. Бальжинимаевой (буква Г, доработка А, Б), д.ф.н. Б. Д. Цыреновым (буква Д). Редактирование в разное время осуществлялось д.ф.н. Л. Д. Шагдаровым, Ц. Ц. Бальжинимаевой (буквы А от *алжааха*, Б, Г), Б. Д. Цыреновым (буквы А до *алжааха*, Д). Доработка всего тома (добавлено 40% материала) и подготовка его к изданию была проведена д.ф.н. Е. В. Сундуевой.

Выражаем благодарность О. В. Жербановой за помощь в оформлении обложки на старописьменном монгольском языке. Авторы-составители надеются, что данный словарь будет в полной мере служить сохранению и развитию бурятского языка, в том числе благодаря цифровым технологиям, набирающим все более высокие темпы. Все замечания и пожелания, связанные со словарем, просим направлять по адресу: imbt@imbt.ru.

Е. В. Сундуева, Л. Д. Шагдаров, Б. Д. Цыренов

ТОЛИИН БАЙГУУЛГА

Буряад хэлэнэй тайлбари толи гол түлэб Ц. Б. Цыдендамбаевай бэшэһэн Инструкциин (хүтэлбэриин) ёһоор эблүүлэн зохёогдоо. Гэбэшье, 2011 ондо Л. Д. Шагдаров энэ хүтэлбэриие зарим ушарта һэльбэн шэнэлхэ, тодорхойлон заһаха, нэмэхэ тухай тэмдэглэһэн юм. Тиимэһээ тус инструкцида толи бэшэг зохёохо эрдэмэй шэнэ эрилтэнүүдтэй тааралдуулан зарим хубилалтанууд оруулагдаа юм.

Толиин статьягай байгуулга

§ 1. Толгой үгэ бүхэн, алфавидай гэхэ гү, али сагаан толгойн дараагаар һуурияа эзэлжэ, бүхы хабсарһан материалтаяа суг хамта толиин статья бүрилдүүлнэ. Тус материал тусхай тодо гуримтай байгуулгатай:

а) толгой үгэ; ехэ үзэгүүдээр харлуулан барлагдана.

б) грамматическа заалтанууд; һөөлжүүгээр бэшэгдэдэг (*юум. н., тэмд. н., үйлэ үг., видэй нэгэ түхэл* г.м.).

в) найруулгын гэхэ гү, али стилистическэ болон бусад зарим хуряангы тэмдэгүүд (*будд.*, *хэлэ шэнж.*, *анг.*, *нют.*, *хяагт.*, *ном.*, *яряан.*, *хүндэдх.*, *доромж.* г.м.) һөөлжүүгээр бэшэгдэдэг.

г) толгой үгын тайлбари; грамматическа болон найруулгын тэмдэгүүдэй удаа юрын жиирэй үзэгөөр барлагданхай.

д) хуряангы оршуулга; тайлбариин удаа хаалта соо сэхэ үзэгөөр үгтэнэ.

е) толгой үгын удха тодохоһон сүлөө гү, али тогтомол холбуулалнууд болон мэдүүлэлнүүд оршуулгын удаа һөөлжүү бэшэлгээр үгтэнэ. Жэшээгэй автортай һаань авторайнь нэрэ хаалта соо сэхэ үзэгөөр бэшэгдэнхэй.

ё) бүридэмэл орёо үгэ гол үгынгөө гү, али бүрилдүүлһэн үгэ бүхэнэйнгөө толиин статьяда оруулгадажа хараар барлагдаад, юрын бэеэ дааһан толгой үгэ шэнгеэр тайлбарилагдана гэбэл, хэлэлгын хуби элирүүлһэн, найрулгын болон бусад хуряангы тэмдэгүүд үгтэжэ, саашань дүүрэн тайлбари оршуулгатайгаа үгтөөд, үгэ хэрэглэлгын жэшээ болохо холбуулал гү, али мэдүүлэл хабсаргагдана.

ж) толгой үгын бусад үгэнүүдтэй хослогдон хэрэглэгдэбэл, тэрэ үгэдэнь шэлжүүлэн заахадаа, «сахариг» тэмдэгээр (○) илгагдана.

з) тогтомол холбоо үгэнүүд «ромб» тэмдэгээр (◊) илгагдажа, толгой үгынгөө тааруу удхынь дараа үгтэнэ.

§ 2. Хамаанай падежэй залгалта абажа, харилсаата тэмдэгэй нэрын шэнжэтэй болоһон юумэнэй нэрэнүүд толгой үгэ болгон үгтөөд, *тэмд. н.* гэһэн хуряангы тэмдэгтэй байна.

АЙМАГАЙ *тэмд. н.* аймагта хабаатай, түб, гол (аймачный, районный): *Аймагай харгын захиргаантай хамжажа, гүрэнһөө урьһаламжа эрихэ һанаатай байнабди* (Д.-Д. Дугаров).

Мүн хамтын падежэй залгалта абажа, харилсаата тэмдэгэй нэрын шэнжэтэй болоһон юумэнэй нэрэнүүд толгой үгэ болгон үгтөөд, *тэмд. н.* гэһэн хуряангы тэмдэгтэй байна.

АНТАЙ *тэмд. н.* ан гүрөөлөөр баян (богатый зверьём): *Энэ хадын баруун хажуу яһала антай*.

-та, -тай суффикснуудтай тэмдэгэй нэрэнүүдэй ондо ондоо удха даажа ябабал, тэдэ амяараа толгой үгэтэй толиин статьянуудтай тайлбарилагдана. Харин адлирхуу удхатай байбалнь, хоюулаа нэгэ статьяда нэгэдүүлэгдэжэ, суффикснь *-та(й)* түхэлтэйгөөр бэшэгдэнэ.

§ 3. Али нэгэн толгой үгын абяанай (үзэгэй) илгаатай хубилбари байбал тэрээнһээ гол үгэдэнь шэлжүүлэн заагдана.

БҮДЬХЭ *юум. н.* **бэдьхэ** *хара*.

Нэгэ үндэһэтэй, тон адли удхатай үгэнүүдэй гол, дэлгэрэнгы үгэдэнь шэлжүүлэн заагдана. Жэшээнь:

БҮЛГЭМДЭХЭ *гл.* **бүлгэмнэхэ** *хара*.

БАСАГАНШУУ *тэмд. н.* **басагалиг** *хара*.

Литературна хэлэндэ хаа яа ушардаг аад, ямар нэгэн нютаг хэлэндэ ехэ дэлгэрэнги үгын литературна хубилбаринь тус толидо үгтэнэ, харин нютаг хубилбаридань *хара* гэһэн заалта хабсаргагдана.

БОҺОХО II *гл., баруун бур.* **бодохо** II *хара*.

§ 4. Буряад хэлэнэй тайлбари толидо иимэ үгэнүүд толгой болоно гэбэл.

а) буряад арадай урданай, мүн үеын заншалта байдал, ажахы, соёл болбосорол харуулһан ба шажан мүргэлдэ хабаатай үгэнүүд. Эдэ болбол гол түлэб буряад литературна хэлэнэй юрын үгэнүүд болохо юм;

б) бүгэдэ буряадуудта мэдээжэ болоһон нютаг хэлэнүүдэй зарим үгэнүүд: *баран* ‘все’, *гульдаха* ‘собираться’, *онтохон* ‘сказка’, *таабай* ‘дед’, *теэбии* ‘бабка, бабушка’ болон бусад.

в) модон бараар барлагдаһан, мүн гар бэшэгээр тараһан бүтээлнүүд соо дэлгэрһэн хуушан монгол хэлэнэй зарим үгэнүүд, тэрэ тоодо зүүн зүгэй хэлнүүдһээ абтаһан буддын шажанда хабаатай үгэнүүд: *түби* ‘континент, материк, часть света’, *тэлэг* ‘иконописное изображение бурханов’, *убдис* ‘чары, волшебство, колдовство; магическое заклинение; наставление, поучение’, *үгэлигэ* ‘милостыня, подаяние’, *үгэлигын эзэн* ‘милостынедатель, жертвователь в пользу духовенства’;

г) буряад болон монгол эрдэмтэдэй 20-30-аад онуудта зохёоһон зарим нэрэ томьёонууд: *хубисхал*, *зүблэлтэ*, *зүблэл* г.м.;

д) олон тоото тусхайта нэрэнүүдэй дундаһаа гол түлэб бурхануудай нэрэнүүд болон арадуудай, буряадай элдэб отог яһануудай нэрэнүүд: *хори*, *эхирэд*, *хонгоодор*, *сонгоол*, *сартуул*, *хамниган*, *бодонгууд* г.м.

Һаяын жэлнүүдтэ бии болоһон гү, али эдэбхижэһэн, гол түлэб баруун Европын хэлэнүүдһээ абтаһан үгэнүүд: *акци*, *акционер*, *инвестици*, *квото*, *коррупци* г.м. болон бусад имагтал буряад хэлэнэй үгын нөөсэ харуулха гэһэн зорилго голлоһон тус толидо оруулагдабагүй. Гэбэшье дээрэ нэрлэгдээшэ абтаһан үгэнүүд һаяын сагта хэблэгдэһэн Буряад-ород толидо бага бэшээр оруулагдаһан юм.

Толгой үгын гансал зураглаһан үгын гү, али орёо грамматическа байгуулгын бүридэлдэ хэрэглэгдэдэг байбал, хойнонь хоёролжон точко табигдаад, дараань байгуулгань үгтэжэ тайлбарилагдана.

БЭБЭ: бэбэ-бэбэ гэхэ *гл.* даараһан, бээрэһэн гү, али бүхыһэн хүнэй хүдэлхэ (двигаться – *о согнувшемся или замёрзшем человеке*).

АРГАДАД: аргадад гэхэ *үйлэ үг., видэй нэгэ түхэл* бага сага үгэдэ оруулха (слегка уговаривать): *Балжад бархирһан дүүгээ аргадад гэбэ*.

ГАН V: **ган алдарха** *үйлэ үг.* муудаха, шадалгүй болохо, хүгшэрхэ (стареть, *разг.* сдавать): *Һүүлэй үедэ хүгшэн эли бодо ган алдаржа захалаа, ухааниинь балар болоо* (Б. Санжин, Б. Дандарон).

Буряад хэлэнэй тайлбари толидо дасангуудта хэблэгдэһэн буддын шажанай бүтээлнүүдтэ, мүн гар бэшэмэлшье элдэб зохёолнуудта ушардаг түбэд, самгарди хэлэнүүдһээ гарбалтай бусад ондоошье нэрэ томьёонууд толгой үгэ болгон оруулагдаба. Юуб гэбэл, һүүлэй үедэ тус бүтээлнүүдээр олон зоной һонирходог болоходо, зарим үгэнүүдыень тайлбарилха толинууд үгы дээрэһээ толи зохёогшод гол түлэб иимэ шиидхэбэри абаһан байна. Иимэ толгой үгэнүүдэй дараань хуушан монгол оршуулгань мүнөөнэй үзэгөөр бэшэгдэнхэй.

ЖАНХАР, *юум. н., хууш. монг.* түбтэ эрьехэ, *будд.* энэ хадаа хото мандал гэхэ гү, али ямар нэгэн бурханй байдаг баримал-скульптурна гү, али һиилбэри дүрсэ болоно (жанхар, *скульптурное или резное изображение обиталища того или иного божества*): *Ямандагын жанхар*.

§ 6. Омонимууд гэхэ гү, али адли бэшэлгэтэй, уншалгатай аад, ондо ондоо удхатай үгэнүүд амяараа бэеэ даанан толгой үгөөр үгтэжэ, тайлбарилагдаад рим тоогоор тэмдэглэгдэнэ.

ГҮРДЭХЭ I *гл.* гүрөөр загаһа бариха (ловить рыбу вершей): *загаһа гүрдэжэ бариха.*

ГҮРДЭХЭ II *гл.* хардаха, хүниие худалаар хардажа муутан болгохо (клеветать, провоцировать): – *Тиихэдээ ямаршье зэмэгүй намайе гүрдэхэ һанаатай гүш?* (М. Осодоев); ○ **хардаха** *гэжэ үгэтэй парн. хэрэгл.*

Үгын нэгэ хэлэлгын хубиһаа шэлжэн, нүгөө хэлэлгын хубида ороходо бии болоһон омонимууд амяараа бэеэ даанан толиин статьягай толгой үгэ болонгүй, гараһан үгынгөө статья соо тайлбарилагдахадаа, точкотой хара тоогоор элирүүлэгдэжэ, шэнэ хэлэлгынь хубиин тэмдэгтэйгээр үгтэнэ.

ГЭГҮҮЛИ 1. *юум. н.* уйларан, уйлагануур, уһа нюдэн (плакса); **2.** *тэмд. н.* уйламхай, ходо уйладаг, бархирамхай (плаксивый).

§ 7. Олон удхатай үгын удха бүринь түхэреэн хаалтатаар хашагдаһан араб тоогоор дугаарлагдана. Удхынь янзанууд бии болохо саг болзоройнгоо удаа дараалалаар табигданхай. Ондоогоор хэлэбэл, шэлжэһэн удхань сэхэ удхынгаа дараа ээлжээндэ ябаха юм.

БОРЛОХО *гл.* 1) боро үнгэтэй болохо, хара сагаан хоёрой хоорондохи үнгэтэй болохо (становиться серым, сереть): *Танигдаагүй ан саашалба ха, баһа нэгэ борлон харлаад, харагдахаа болин ябашаба* (С. Доржиев); *Сагаан самсам угаагда угаагдаһаар борлохо тээшээ болобо*; **газар борлохо** саһан хайлажа, харлажа эхилхэ (становиться серой – *о земле после таяния снега*); 2) бага зэргэ болохо, болонтохо, мяханай газаа талаһаа боро болоод, досоогоо улаан байха – *мяхан тухай* (слегка обвариваться – *о мясе*); 3) наранда харлаха (загореть, становиться смуглым): *Гэрэй эзэн … хүдөөгэй һалхи наранда борлоһон хүрин улаан нюураа эльбээд, хоёр табуреткэ табижа үгэбэ* (Б. Мунгонов); 4) *шэлж.* бэежэхэ, торнихо, бэеэ олохо; ажабайдалай дүршэл олохо (мужать, набираться жизненного опыта); **борлонхой хүн** а) долорһон, юумэ үзэһэн, халуун шулуу долёоһон хүн (бывалый человек); б) шэрүүн, хатуу, хэрзэгы зантай хүн (чёрствый человек).

Хэлэлгэдэ болон Буряад хэлэнэй корпусто эгээн олоор ушардаг сүлөө холбуулалнуудые шэлэгдэн абтажа толидо оруулагдаба. Сүлөө холбуулал хэдэн ондоо удха даажа ябадаг һаань, тэдэнь а), б) гэхэ сэтээр тусгаарлагдана. Жэшээнь:

БАЙД: байд гэхэ *үйлэ у., видэй нэгэ түхэл* зогсод гэхэ, удаарад гэхэ, нэгэ бага тогтод гэхэ (мешкать, приостанавливаться): *Саб сагаан толгойтой, шэнгэн һахалтай үбгэжөөл үгэ хэлэхынгээ урда амияа даруулжа, түр зуура байд гэбэ* (Ч. Цыдендамбаев); **байд гээд (лэ)** а) үе-үе, хаа-яа (время от времени, периодически): *Байд гээд лэ ямар нэгэ һанаа үнөөндэ баригдажа, удаан саг соо абяа аниргүй, үгэ дуугүй болошоно* (Б. Мунгонов); б) нэгэ жаа болоод (немного погодя): – *Уһа түлеэншни бэлэн гү? – Байд гээд бэлдэхэб. – Байд гээд... – Байд гээд бэлдүүжэб, аба!* (Д. Эрдынеев).

КАК ПОЛЬЗОВАТЬСЯ СЛОВАРЕМ

Настоящий толковый словарь бурятского языка в целом составлен в соответствии с инструкцией, разработанной Ц. Б. Цыдендамбаевым. В 2011 г. Л. Д. Шагдаров отмечал, что некоторые ее положения нуждаются в детализации, дополнении, уточнении и корректировке. В связи с этим в нее были внесены некоторые изменения, коснувшиеся, в частности, технического оформления структуры словарной статьи.

Строение словарной статьи

§ 1. Каждое заглавное бурятское слово, расположенное в словаре в алфавитном порядке, со всем относящимся к нему материалом образует словарную статью. Материал в статье располагается следующим образом:

а) заглавное бурятское слово; выделяется путем набора его полужирным шрифтом, прописными буквами.

б) грамматические указания (пометы) на бурятском языке; набираются курсивом (*юум. н., тэмд. н., үйлэ үг., видэй нэгэ түхэл* и т.д.).

в) пометы, указывающие на область употребления слова (*будд.*, *хэлэ шэнж.*, *анг.*), говор (*нют*., *хяагт*.), стилистические пометы (*ном.*, *яряан.*, *хүндэдх.*, *доромж.* и т.д.); набираются курсивом, даются после обозначения части речи.

г) толкование значения слова; набирается строчными буквами прямым шрифтом, располагается за грамматической и стилистической характеристиками.

д) краткий перевод значения или значений заглавного слова на русский язык; приводится в скобках прямым шрифтом.

е) свободные словосочетания и предложения, иллюстрирующие значения слов, даются курсивом за двоеточием после краткого перевода значения или значений заглавного слова на русский язык, без толкования и перевода; фамилии авторов и источники примеров приводятся прямым шрифтом в скобках.

ё) свободные и устойчивые сочетания слов, даются прямым полужирным шрифтом, сопровождаются стилистическими и другими пометами, толкованием и переводом на русский язык. Они также иллюстрируются примерами.

ж) в случае, если слово выступает вторым компонентом парного слова, дается отсылка к первому компоненту за знаком «кружочек» (○).

з) идиоматические выражения помещаются за знаком «ромб» (◊) после рассмотрения значения, наиболее близкого к исходной семантике фразеологической единицы.

§ 2. Форма родительного падежа заглавного слова – существительного приводится в статье в тех случаях, когда она является существительным же и переводится на русский язык этой же частью речи, например: *бороогой һүүлээр* (после дождя). Если же форма в родительном падеже является относительным прилагательным, то она дается как самостоятельное заглавное слово и переводится на русский язык прилагательным. Например:

АЙМАГАЙ *тэмд. н.* аймагта хабаатай, түб, гол (аймачный, районный): *Аймагай харгын захиргаантай хамжажа, гүрэнһөө урьһаламжа эрихэ һанаатай байнабди* (Д.-Д. Дугаров).

Так же обстоит дело с формой совместного падежа существительного: если она – имя существительное, то переводится формой совместного падежа и помещается в словарной статье существительного, если же она представляет собой относительное прилагательное и отвечает на вопрос *ямар?* (какой?), а не *хэнтэй? юунтэй?* (с кем? с чем?), то она образует самостоятельную словарную статью. Например:

АНТАЙ *тэмд. н.* ан гүрөөлөөр баян (богатый зверьём): *Энэ хадын баруун хажуу яһала антай*.

В случае, если прилагательные с суффиксами *-та* и *-тай* имеют разные значения, они даются в разных статьях. Если же их значения совпадают, то объединяются в одну статью, оформляясь с суффиксом *-та(й)*.

§ 3. К некоторым заглавным словам имеются варианты, которые отличаются от него каким-нибудь звуком. В таких случаях делается отсылка к основному слову. Например:

БҮДЬХЭ *юум. н.* **бэдьхэ** *хара*.

Также отсылка приводится при наличии однокоренных слов с абсолютно идентичным значением. Например:

БҮЛГЭМДЭХЭ *гл.* **бүлгэмнэхэ** *хара*.

БАСАГАНШУУ *тэмд. н.* **басагалиг** *хара*.

Если заглавное слово имеет вариант, который более распространен в диалектах, но изредка встречается в литературном языке, в качестве заглавного слова дается более распространенный в письменном языке вариант, а при другом варианте делается лишь отсылка на заглавное слово с пометой, указывающей на говор. Например:

БОӇОХО II *гл., баруун бур.* **бодохо** II *хара*.

§ 4. Заглавными в ТСБЯ являются:

а) слова, отражающие традиционную материальную и духовную культуру бурят, различные стороны их хозяйственной деятельности, старого и нового быта бурят, а также их религиозные верования, обряды и обычаи. Это, прежде всего, нарицательные слова всех частей речи, представленные в бурятском литературном языке;

б) диалектные слова, которые вышли из локальных рамок и приобрели тем самым определенную известность среди всех бурят, в том числе неносителей данного диалекта, например: *баран* ‘все’, *гульдаха* ‘собираться’, *онтохон* ‘сказка’, *таабай* ‘дед’, *теэбии* ‘бабка, бабушка’ и др.;

в) слова и термины старописьменного монгольского языка, употреблявшиеся в изданных ксилографическим способом сочинениях и в рукописных светских произведениях, в том числе заимствованная из восточных языков буддийская лексика, например: *тиб* наряду с бур. *түби* ‘континент, материк, часть света’, *тэлэг* ‘иконописное изображение бурханов’, *убдис* ‘чары, волшебство, кодовство; магическое заклинение; наставление, поучение’, *үгэлигэ* ‘милостыня, подаяние’, *үгэлигын эзэн* ‘милостынедатель, жертвователь в пользу духовенства’;

в) слова и термины нового монгольского литературного языка, созданные в свое время совместными усилиями бурятских и монгольских лингвистов и впоследствии замененные в бурятском языке интернационализмами, но оставшиеся в монгольском языке: *хубисхал* ‘революция’, *зүблэлтэ* ‘советский’, *зүблэл* ‘совет, сельсовет’;

г) из ономастической лексики в ТСБЯ включены названия наиболее известных божеств, некоторые названия народов, бурятских племен, родов и родовых ответвлений, получивших известность: *хори* ‘хоринцы’, *эхирэд* ‘эхириты’, *хонгодор* ‘хонгодоры’, *сонгоол* ‘цонголы’, *сартуул* ‘сартулы’, *хамниган* ‘хамниганы’, *бодонгууд* ‘бодонгуты’.

Что касается заимствованных слов, главным образом, западноевропейского происхождения, появившихся или активировавшихся в постсоветский период, такие как *акци* ‘акция’, *акционер*, *инвестици* ‘инвестиция’, *квото* ‘квота’, *коррупци* ‘коррупция’ и др., в силу ориентированности ТСБЯ на традиционную лексику они не получили в нем отражения. Но следует отметить, что эти слова и термины в достаточном количестве включены в двухтомный бурятско-русский словарь, многие из них снабжены толкованием на бурятском языке.

Если заглавное слово употребляется только в составе изобразительного слова или сложной грамматической формы, то после него ставится двоеточие, а затем приводится слово или форма слова. Например:

БЭБЭ: бэбэ-бэбэ гэхэ *гл.* даарahан, бээрэһэн гү, али бүхыһэн хүнэй хүдэлхэ (двигаться – *о согнувшемся или замёрзшем человеке*).

АРГАДАД: аргадад гэхэ *үйлэ у., видэй нэгэ түхэл* бага сага үгэдэ оруулха (слегка уговаривать): *Балжад бархирhан дүүгээ аргадад гэбэ*.

ГАН V: **ган алдарха** *үйлэ у.* муудаха, шадалгүй болохо, хүгшэрхэ (стареть, *разг.* сдавать): *Һүүлэй үедэ хүгшэн эли бодо ган алдаржа захалаа, ухааниинь балар болоо* (Б. Санжин, Б. Дандарон).

В ТСБЯ в качестве заглавных слов даны довольно многочисленные буддийские и иные термины и слова, как правило, тибетского или санскритского происхождения, употреблявшиеся в сочинениях, изданных в бурятских дацанах и светских рукописных сочинениях. Поскольку эти сочинения ныне востребованы, а специальных словарей подобных слов пока еще очень мало и они не велики по объему, в ТСБЯ религиозная лексика включена в большом количестве. Сразу же после заглавного слова дается их перевод на старописьменный монгольский язык, затем следуют толкование и перевод. Например:

ЖАНХАР, *юум. н., хууш. монг.* түбтэ эрьехэ, *будд.* энэ хадаа хото мандал гэхэ гү, али ямар нэгэн бурханй байдаг баримал-скульптурна гү, али һиилбэри дүрсэ болоно (жанхар, *скульптурное или резное изображение обиталища того или иного божества*): *Ямандагын жанхар*.

§ 6. Омонимы, слова различного происхождения или возникшие от одной основы, имеющие одинаковое звучание и написание, но разные по значению, даются отдельными словарными статьями и обозначаются римскими цифрами. Например:

ГҮРДЭХЭ I *гл.* гүрөөр загаһа бариха (ловить рыбу вершей): *загаһа гүрдэжэ бариха.*

ГҮРДЭХЭ II *гл.* хардаха, хүниие худалаар хардажа муутан болгохо (клеветать, провоцировать): *– Тиихэдээ ямаршье зэмэгүй намайе гүрдэхэ һанаатай гүш?* (М. Осодоев); ○ **хардаха** *гэжэ үгэтэй парн. хэрэгл*.

Омонимы, появляющиеся при образовании слов по конверсии, римской цифрой не отмечаются, а выделяются в той же словарной статье, что и первое слово омонимичной пары с пометой другой части речи после арабской цифры с точкой. Например:

ГЭГҮҮЛИ 1. *юум. н.* уйларан, уйлагануур, уһа нюдэн (плакса); **2.** *тэмд. н.* уйламхай, ходо уйладаг, бархирамхай (плаксивый).

§ 7. При наличии в слове нескольких значений одно значение от другого отделяется арабской цифрой в скобках. При этом значения слова располагаются по предполагаемой исторической последовательности значений, иначе говоря, прямое значение должно предшествовать отвлеченному и переносному значениям слова.

БОРЛОХО *гл.* 1) боро үнгэтэй болохо, хара сагаан хоёрой хоорондохи үнгэтэй болохо (становиться серым, сереть): *Танигдаагүй ан саашалба ха, баһа нэгэ борлон харлаад, харагдахаа болин ябашаба* (С. Доржиев); *Сагаан самсам угаагда угаагдаһаар борлохо тээшээ болобо*; **газар борлохо** саһан хайлажа, харлажа эхилхэ (становиться серой – *о земле после таяния снега*); 2) бага зэргэ болохо, болонтохо, мяханай газаа талаһаа боро болоод, досоогоо улаан байха – *мяхан тухай* (слегка обвариваться – *о мясе*); 3) наранда харлаха (загореть, становиться смуглым): *Гэрэй эзэн ... хүдөөгэй һалхи наранда борлоһон хүрин улаан нюураа эльбээд, хоёр табуреткэ табижа үгэбэ* (Б. Мунгонов); 4) *шэлж.* бэежэхэ, торнихо, бэеэ олохо; ажабайдалай дүршэл олохо (мужать, набираться жизненного опыта); **борлонхой хүн** а) долорһон, юумэ үзэһэн, халуун шулуу долёоһон хүн (бывалый человек); б) шэрүүн, хатуу, хэрзэгы зантай хүн (чёрствый человек).

Отбор свободных словосочетаний производится на основе их частотности в речи и в Корпусе бурятского языка. Если то или иное свободное словосочетание выражает несколько значений, то они выделяются буквами а), б) и т.д. Например:

БАЙД: байд гэхэ *үйлэ у., видэй нэгэ түхэл* зогсод гэхэ, удаарад гэхэ, нэгэ бага тогтод гэхэ (мешкать, приостанавливаться): *Саб сагаан толгойтой, шэнгэн һахалтай үбгэжөөл үгэ хэлэхынгээ урда амияа даруулжа, түр зуура байд гэбэ* (Ч. Цыдендамбаев); **байд гээд** (**лэ**) а) үе-үе, хаа-яа (время от времени, периодически): *Байд гээд лэ ямар нэгэ һанаа үнөөндэ баригдажа, удаан саг соо абяа аниргүй, үгэ дуугүй болошоно* (Б. Мунгонов); б) нэгэ жаа болоод (немного погодя): *– Уһа түлеэншни бэлэн гү? – Байд гээд бэлдэхэб. – Байд гээд... – Байд гээд бэлдүүжэб, аба!* (Д. Эрдынеев).

ПОМЕТЫ И СОКРАЩЕНИЯ

абяа дуур. – абяа дууряаһан– звукоподражательный
ага – агын нютагай аялга – агинский говор
агаар. – агаараар ниидэлгэ – авиация
агрон. – агрономи – агрономия
алайр – алайрай нютагай аялга – аларский говор
албан – албанай хэрэгэй найруулга – официальный стиль
аман зох. – арадай аман зохёол – фольклор
амит. – амитан аймаг, зоологи – зоология
анг. – ангуушадай хэлэнэй үгэ, хэлэлгэ – охотничий термин
археол. – археологи – археология
астр. – астрономи – астрономия
аха – ахын нютагай аялга – агинский говор
аянг. ү. – аянгалһан үгэ – междометие
байг.-худ. – байгал-хударын нютагай аялга – байкало-кударинский говор
багл. – баглуулһан – приблизительный
багадх. – багадхаһан – уменьшительный
барг. – баргажанай нютагай аялга – баргузинский говор
баруун бур. – баруун буряадуудай нютагай аялгануд – западно-бурятские говоры
батал. – баталһан – утвердительный
баунт. – баунтын нютагай аялга – баунтовский говор
баһамж. – баһамжалһан – презрительный
болз. деепр. – болзоогой деепричасти – условное деепричастие
боох. – боохон нютагай аялга – боханский говор
бөө – бөө шажан – шаманизм
будд. – буддын шажан – буддизм
булг. – булгадай нютагай аялга – булагатский говор
бухг. – бухгалтери – бухгалтерия
бүд. – бүдүүлиг – просторечный
бүрид. – бүридэмэл – составной
бэе суд. – бэе судлал – анатомия
бэшүүр – бэшүүрэй нютагай аялга – бичурский говор
г.м. – гэхэ мэтэ – и так далее, и тому подобное
г. п. – гаралай падеж – исходный падеж
геогр. – географи – география
геол. – геологи – геология
грам. – грамматика – грамматика
гүн ух. – гүн ухаан – философия
далд. – далдалан нэрлэһэн үгэ – эвфемизм
дах. ү. – дахуул үгэ – послелог
деепр. – деепричасти – деепричастие
дип. – дипломати – дипломатия
домог – домог, үльгэр – мифология
доогуур – доогуур найруулга – низкий стиль
доодо үд. – доодо үдын нютагай аялга – нижнеудинский говор
доромж. – доромжолһон – уничижительный
дугаар. – дугаарлаһан – порядковый
дуур. – дууряаһан – подражательный
дээдэ – дээдэ найруулга – высокий стиль
ж. – жэл – год
з.ж. – зуун жэл – век

зайн – зайн гал, элшэ – электричество
замб. – замбуулин судлал, астрономи – астрономия
захаам. – захааминай нютагай аялга – закаменский говор
зэб. п. – зэбсэгэй падеж – орудный падеж
зурагл. – зураглаһан – изобразительный
зүг. п. – зүгэй падеж – дательно-местный падеж
зүүн бур. – зүүн буряадуудай нютагай аялгануд – восточно-бурятские говоры
зэдэ – зэдын нютагай аялга – джидинский говор
зэргэс. – зэргэсүүлһэн – сравнительный
ивалга – ивалгын нютагай аялга – иволгинский говор
идх. *залог* – идхаһан залог – побудительный залог
лит. – литературна хэлэн – литературный язык
мал эмнэл. – мал эмнэлгэ – ветеринария
манж. – манжуур хэлэнһээ абтаһан үгэ – маньчжуризм
мин. – минералоги – минералогия
мод. – модальна – модальный
монг. – монгол хэлэн, монгол хэлэнһээ абтаһан үгэ – монголизм
мухар-шэб. – мухар-шэбэрэй нютагай аялга – мухоршибирский говор
н. п. – нэрын падеж – именительный падеж
н. – нюур (*1-дэхи нюур г.м.*) – лицо
ниил. – ниилэһэн, ниилэлдүүлһэн – сочинительный
ном. – номой – книжный
нүхэд – нүхэдэй нютагай аялга – нукутский говор
нэг. тоо – нэгэнэй тоо – единственное число
нэм. – нэмэлтэ – дополнение
нют. – нютагай аялгын үгэ – диалектизм
ойх. – ойхоной нютагай аялга – ольхонский говор
ол. тоо – олоной тоо – множественное число
оньһ. үг. – оньһон үгэ – пословица, поговорка
ород – ород хэлэнһээ абтаһан үгэ – русизм
оролто үг. – оролто үгэ – вводное слово
оһо – оһын нютагай аялга – осинский говор
өөр. – өөртэ хамаадал – безличное притяжание
п. – падеж – падеж
парн. – парна – парный
прич. – причасти – причастие
самг. – самгарди хэлэнһээ абтаһан үгэ – санскритизм
сарт. – сартуул нютагай аялга – сартульский говор
сонг. – сонгоол нютагай аялга – цонгольский говор
сугл. – суглуулһан (*юумэнэй, тоогой нэрэ*) – собирательный
сэл. – сэлэнгэ нютагай аялга – селенгинский говор
сэрэг. – сэрэгэй нэрэ томьёо, үгэ – военный термин
сээр. – сээрлэһэн – табу
т.з. – түмэр замай үйлэдбэри – железнодорожное дело
тамир. – бэеын тамир – спорт
тамш. – тамшын нютагай аялга – тамчинский говор
тех. – техникэ – техника
тодо б. – тодо бэшэ – неопределённый
тоо б. – тоо бодолго – математика
тоог. *н.* – тоогой нэрэ – числительное
тоол. – тоолоһон – количественный
тооро – торын нютагай аялга – торейский говор

туһ. – туһалагша – вспомогательный
тусх. – тусхай нэрэ томьёо – специальный термин
түб. – түбэд хэлэнһээ абтаһан үгэ – тибетизм
түл. үг. – түлөөнэй үгэ – местоимение
түнх. – түнхэнэй нютагай аялга – тункинский говор
түргэдх. – түргэдхэһэн түхэл – интенсивный вид
түрүү үг. – түрүү үгэ – префиксоид
түрын бод. – түрын бодолго – политика
түүх. – түүхэ, түүхэтэ – история, исторический
тэмд. н. –тэмдэгэй нэрэ – имя прилагательное
уларил – уларил шэнжэлэлгэ – метеорология
угс. – угсаатанай судлал – этнография
угталд. залог – угталдуулһан залог – взаимный залог
уран бар. – уран барилга – архитектура
уран зох. – уран зохёол – литература
уран зур. – уран зураг – живопись
ург. – ургамал судлал – ботаника
урда бур. – урда буряадуудай нютагай аялгануул – южно-бурятские говоры
уула – уула уурхайн үйлэдбэри – горное дело
үг. – үгэ – слово
үг. п. – үйлын падеж – винительный падеж
үйлэ үг. – үйлэ үгэ – глагол
үнг. саг – үнгэрһэн саг – прошедшее время
үнгэ – үнгын нютагай аялга – унгинский говор
үрг. деепр. – үргэлжэлһэн деепричасти – продолжительное деепричастие
үсөөн – үсөөн – редко
физ. – физикэ – физика
х. п. – хамаанай падеж – родительный падеж
хаарт. – хаартын – карточный (термин)
хайх. – хайхарамжагүй – пренебрежительный
хамт. п. – хамтын падеж – совместный падеж
хамтадх. залог – хамтадхаһан залог – совместный залог
ханд. – хандалга – обращение
хара х. – хара хэлэнэй үгэ – вульгаризм
хараал. – хараалай үгэ – бранное слово, выражение
хаш. – хашад нютагай аялга – качугский говор
хёлго – хёлго нютагай аялга – хилокский говор
хизаарл. – хизаарлаһан деепричастие – предельное деепричастие
хим. – хими – химия
хит. – хитад хэлэнһээ абтаһан үгэ – китаизм
холб. – холбоһон – соединительный
холб. үг. – холбоо үгэ – союз
хори – хориин нютагай аялга – хоринский говор
хөөрш. – хөөршөөһэн – ласкательный
хубаар. – хубаарилһан – разделительный
хур. – (үгэ) хуряалга, хурянгы – сокращение, сокращенно
хуули – хуули эрхэ – юриспруденция
хууш. – хуушарһан үгэ – архаизм, историзм
хууш. монг. – хуушан монгол хэлэн – старописьменный монгольский язык
хүгж. – хүгжэм – музыка
хүдөө аж. – хүдөө ажахы – сельское хозяйство
хүлеэгд. залог – хүлеэгдэһэн залог – страдательный залог

хүндэдх. – хүндэдхэһэн – почтительный
хүүг. – хүүгэдэй хэлэнэй үгэ – детское выражение
хэбл. – хэблэлэй үйлэдбэри – полиграфия
хэж. – хэжэнгын нютагай аялга – кижингинский говор
хэл. – хэлэн – язык
хэлэ шэнж. – хэлэ шэнжэлэл – языкознание
хэрэгл. – хэрэглэгдэдэг – используется
хяагт. – хяагтын нютагай аялга – кяхтинский говор
һанг. – мүнгэн һангай – финансовый
част. – частица – частица
шаж. – шажан – религия
шалтаг. – шалтагаалһан – причинный
шангадх. – шангадхаһан – усилительный
шатар – шатар наадан – шахматый
шог. – шоглоһон удхатай – шутливый
шоодб. – шоодборилһон удхатай – ироничный
шүл. – шүлэгэй найруулга – поэтический стиль
шэлж. – шэлжэһэн удха – переносное значение
шэнэх. – шэнэхээнэй нютагай аялга – шэнэхэнский говор
экон. – экономико – экономика
элирх. – элирхэйлэгшэ – определение
эмн. – (хүниие) эмнэлгэ – медицина
эрш. – глаголой эршэмтэй түхэл
эхир. – эхирэд нютагай аялга – эхиритский говор
юум. н. – юумэнэй нэрэ – имя существительное
ярууна – яруунын нютагай аялга – еравнинский говор
яряан. – яряанай үгэ, хэлэлгэ – разговорное слово, выражение

анат. – анатомический
бран. – бранный
буд. вр. – будущее время
вводн. сл. – вводное слово
в т.ч. – в том числе
вин. п. – винительный падеж
вопр. – вопросительный
вспом. – вспомогательный
гл. – глагол
дат. п. – дательный падеж
зват. – звательный
звукоподр. – звукоподражательный
знач. – значение
исх. п. – исходный падеж
ласк. – ласкательный
мод. – модальный
мед. – медицинский
мест. – местоимение
напр. – например
неопр. – неопределенный
обр. – образный
перен. – переносное значение
подчинит. – подчинительный

почтит. – почтительный
прил. – прилагательное
противит. – противительный
прош. вр. – прошедшее время
разг. – разговорный
сложноподч. – сложноподчинённый
соед. – соединительный
уважит. – уважительный
употр. – употребляется
усил. – усилительный
утверд. – утвердительный
ф. – форма
част. – частица

САГААН ТОЛГОЙ

А а	И и	Р р	Ч ч
Б б	Й й	С с	Ш ш
В в	К к	Т т	Щ щ
Г г	Л л	У у	Ъ ъ
Д д	М м	Ү ү	Ы ы
Е е	Н н	Ф ф	Ь ь
Ё ё	О о	Х х	Э э
Ж ж	Ө ө	h h	Ю ю
З з	П п	Ц ц	Я я

А

А I *буряад сагаан толгойн түрүүшын үзэг* (*первая буква бурятского алфавита* а): *«А» үзэг эрдэмэй дээжэ, аяга сай эдеэнэй дээжэ хадань шэнэ буусада бууһан хойноо тэрээгээр сэржэм үргэхэ хэрэгтэй* (Ц.-Ж. Жимбиев); *«А» гэжэ эрдэмдэ һурадаг, «Аба» гэжэ хэлэндэ ородог* (Оньһ. үг.).

А II **1.** *част.* 1) *лаблалга харуулһан удхатай* (*утверд. част.* а): *А! Бата зайһамнай Шэтэһээ ерээ хаям* (Х. Намсараев); 2) *уряалан асууһан удхатай* (*вопр. част.* а): *Үерэйтнай һүүлээр энэ тэрэ юумэн баһа болохогүй юм аабза, а?!* (С. Ангабаев); **2.** *ород хэлэнһээ абтаһан, ряянай хэлэндэ хэрэглэгдэдэг зүрилдүүлһэн холб. үг.* (*противит. союз* а): *А ши мүнөө нэгэ жаа унта, олойрон дэмырэнгүй* (С. Доржиев).

АА I *част.* 1) *баталалга харуулһан удхатай* (*утверд. част.* аа): *Аа, мэдэхэб, мэдэхэб, манай басагантай үнинэй бэшэлсэдэгта* (С. Цырендоржиев); 2) *ханалга харуулһан удхатай* (*мод. част. для выражения удовлетворения* аа): *– Аа, миниі һанаашаар лэ хамаг уһан урдажа байна ха юм* (Х. Намсараев); 3) *тухайлалга харуулһан удхатай* (*мод. част. для выражения предположения* аа): *– Аа, энэшни намтай дуугаралсахын бэлэдхэл хэжэ эхилбэ хаям* (Х. Намсараев); 4) *асууһан удхатай* (*вопр. част.* аа): *Хори гаратараа хүбүүнтэй нүхэсэнгүй ябаа гэжэ этигэхэнь бэрхэтэй, ошожо ошожо иимэ сэбэр басаган аад, аа?* (С. Цырендоржиев); 5) *дуудаһан удхатай* (*зват. част.* аа): *Худагы аа, та намда нэгэ үгэ айладажа хайрлабал, яаха гээшэбта?* (Ц. Дон).

АА II: **аа хурай, аа хуры, аахры** *аянг. үг., орон тэнгэриһээ хэшэг буян, үлзы хутаг гуйжа хандаһан удхатай* (*межд., выражающее просьбу благодати и счастья, адресованную божествам*): *«Аа хуры, аа хуры» гэн, Дарма ганса һомоор унагааһан домогто ангаа гар дээрээ үргэжэ, хангайн эзэндэ һүзэглэн ёһолбо* (Д.-Д. Дугаров); **аахры болохо** *аха* а) үгы болохо (теряться); б) наһа бараха (умирать): *Нөөси гайхаламнай аахры болоо*.

АА III: **аа хулха** *наречи, баруун бур.* хонжэн, абяа аниргүй, шэмээгүй, аг хулха (тихо, безмолвно): *Ой соо аб таляагүй, аа хулха, гансал хониной шагайн шэнээн бэетэй заахан элдэб шубуухайнуудай ... өөдэ доошоо дэрбэхэ абяан дуб дугай нагхажа байһан тайга соо һонороор дуулдана* (А. Шадаев).

ААБ *част.* 1) *хэн? юун? ямар? хаана? хэзээ? г.м. асууһан үгэнүүдтэй хамта хэрэглэгдэжэ, таамагшалһые харуулһан удхатай* (*мод. част. для выражения предположит. вопроса*): *Хэдыдээл үүдэн нээгдэгшэ ааб гэжэ хүлеэнэб* (С. Цырендоржиев); 2) даа *гэжэ частицатай хамта хэрэглэгдэжэ, баталалга харуулдаг удхатай* (*част. для выражения подтверждения вместе с частицей* даа): *Алтан дэлхэй дээрэ яашагүй олон жаргал байдаг гээшэ ааб даа* (Ц.-Д. Хамаев).

ААБА: ааба-ааба гэхэ *үйлэ үг.* бэедээ найдалгүй, тогтууригүй ябаха (идти неуверенно и неустойчиво, еле-еле, кое-как – *о начинающем ходить ребёнке*): *ааба-ааба гэжэ ябадаг болобо*.

ААБААХА *юум. н.* 1) үзэглэл гэжэ ойлгосо тэмдэглэдэг хуушан монгол бэшэгэй хэлэнэй сагаан толгойн түрүүшын үзэгүүдэй нэрэнүүд (алфавит, азбука): *Шагдар Базаров гээшэ гансал аабааха заагаад, «Этигэл», «Согто Зандан» уншуулаад байдаг багша бэшэ һэн* (Ж. Балданжабон); 2) *шэлж.* анханай мэдэхэ юумэн (азы, начала): *Һанаа бодолдоо элдэб муу юумэ оршуулхагүйн тула, аабааха уншаба гэдэгтэл, бурханаал дурдана* (Ж. Балданжабон).

ААБАГ(А): аабаг-аабаг гэхэ, аабага-аабага гэхэ, аабаган-аабаган гэхэ *үйлэ үг.* тулюурханаар, аалиханаар, арай гэжэ ябаха (идти неуверенно, кое-как): *Аабаг-аабаг гэһээр ерэбэ*; *аабага-аабага гүйсэгөөхэ*.

ААБАГАД: аабагад-аабагад гэхэ *үйлэ үг., видэй нэгэ түхэл* хэдэ дахин арай гэжэ хүдэлжэл байха (многократно делать неуверенные движения): *Добын саанаһаа үхибүүн хэбэртэй аабагад-аабагад гэнэ*.

ААБАГАНАХА *үйлэ үг.* арай гэжэ хүдэлжэ байха (неуверенно двигаться): *Баруун шугын наана нэгэ сайбар юумэн аабаганана*.

ААБАГАНАШАХА *үйлэ үг., видэй нэгэ түхэл* гэнтэ, хүлеэгдээгүйгөөр аад, арай гэжэ хүдэлжэ эхилхэ (вдруг начать двигаться, шевелиться): *Тэрэ юумэн аабаганашаха гэжэ һанаагүйб*.

ААБАГАНУУЛХА *үйлэ үг., идх. залог* өөдэгүй, багахан юумые хүдэлгэхэ, ябуулхые баадхаха (вынуждать двигаться еле-еле, кое-как шевелиться): *Тэрэнише аабаганууллжа юу олообши?*

ААБАГАНУУР *юум. н.* арай гэжэ хүдэлдэг үхибүүн, амитан *г.м.* (тот, который еле-еле, неуверенно двигается): *Энэ аабагануурнай хаана гээшэб?*

ААБАГАР *тэмд. н.* 1) өөдэгүй, хайра-

тайхан, багахан, заахан (беспомощный, маленький, жалкий): *Һаял аабагар жаахан амитан энээхэн газар дээгүүр гүйхэдэжэ ябагша бэлэйб* (Б. Мунгонов); 2) хөөбэгэр, үрбэгэр, зөөлэхэн, һэбхи (мягкий, пушистый): *Аабагар шарахан ахир тахяа* (Ц.-Д. Дондокова).

ААБАГАРХАН *тэмд. н.* өөдэгүй, багахан, заахан (маленький, слабенький): *Аабагархан ботогондонь / Ашажа байхынь харабагүй* (Д. Улзытуев).

ААБАД: аабад-аабад гэхэ *үйлэ у., видэй нэгэ түхэл* арай гэжэ таһалдаатайгаар хүдэлхэ (двигаться неуверенно, прерывисто): *Аабад-аабад гэһээр ерэбэ*.

ААБАДХА *юум. н., хөөрш.* багахан үхибүүн (маленький ребёнок, малыш): *Абам ходо толгойем эльбэдэг, / «Аабадхам, ехэ болыш даа», гэдэг* (Ц.-Д. Дондокова).

ААБАЙЛГАХА *үйлэ у., идх. залог* 1) ямар нэгэ хүнгэн шанартай юумэнэй хайра-тайханаар харагдаха (смотреться жалким – *о ком-л. маленьком*): *Басагамнай хүлдэ орохо һанаатай хүлөө нэгэ-хоёр татан аабайлгана*; 2) арай гэжэ, тулюурханаар ябаха (еле-еле ходить): *Үхибүүгээ аабайлгаһаар дахуулаад ерэбэ*.

ААБАЙСА *наречи* үрбэгэнүүлэн, арбайлгаад (распушив, растопырив): *Аюул мэдэхэгүй арбагар дальбараань аабайса оробо* (Ц.-Ж. Бадмаев).

ААБАЙХА *үйлэ у.* 1) арай гэжэ хүл дээрээ тогтожо байха (плохо, неустойчиво стоять на ногах – *о ребёнке*): *Тиигээд энэ үглөөгүүр аабайһаар эжынгээ гарнуудһаа эсэгынгээ альган дээрэ буужа ябаһан хүбүүхэн нюдэндэнь гансата харагдаадхиба* (А. Ангархаев); 2) арбайха, босхи, тулюураар хүдэлхэ (растопыриваться, неуклюже двигаться): *... эрэ тахяа ... аабайтараа ниидээд буушаба* (Ч. Цыдендамбаев).

ААБАЛЗАХА *үйлэ у.* аргааханаар, тулюурханаар найгалзан ябаха (идти медленно, раскачиваясь): *Үхибүүн аабалзан ябадаг болобо*.

ААБАР: аабар-аабархан гэхэ *үйлэ у., хөөрш.* арай гэжэ хүдэлхэ, ябаха (идти неуверенно, кое-как): *… юһэтэйхэн хүбүүн Дашамнай аабар-аабархан гэжэ үбһэ сабшажа ябанал!* (Б. Мунгонов).

ААБЗА *част.* 1) *багсаамжа, тухайламжа, таамаглал, асуудал харуулһан удхатай* (*мод. част. для выражения предположения, догадки* кажется, наверное, может быть): *Тэрэтнай, юрэдөө, өөрөө түрүүлэгшын һуури эзэлхэ һанаатай гээшэ аабза* (Ц. Шагжин); 2) *асууһан удхатай* (*вопр. част.*): *Ном уншажа һуугшад эхир хүбүүд бэшэ аабза?* (Ч. Цыдендамбаев).

ААБЫ *част., тухайламжа харуулһан удхатай* (*мод. част. для выражения предположения* наверное, может быть): *Газар сүмэрхэнь аабы гэһэншүү болгоомжотойгоор гэшхэлнэ* (М. Осодоев).

ААГ I *юум. н., баруун бур.* загаһа баридаг гохо, һэрээдэ гаргагдаһан одхор (*зап*. язычок *у рыболовного крючка, остроги*): *Загаһан аагта адалдаба*.

ААГ II: **ааг-тааг, ааг-заag** *наречи* 1) дутуу ядуу, бэедээ найдалгүйгөөр, зориггүйгөөр, халажа ядангяар (неуверенно, нерешительно): *Асуудалда ааг-тааг харюусана*; *Ааг-заag гээжэ ябаһан болиһыень ойлгогдохогүйгөөр наашалжа ябана хэбэртэй*.

ААГ III *част., хожом болохо юумэнэй баталалга харуулһан удхатай* алинииншье хадаа, юуниинышье һаа, байг, болог (*мод. част.* хоть бы и так, хоть что, пусть, пускай): *Юуншье ааг гэжэ ерээд лэ, шабхаяа даражал мэдэбэб* (Ж. Балданжабон); *Үгы дээ, би сай уужа һууха забгүй ябанаб, хожомоор ааг* (Ж. Балданжабон).

ААГАХА *үйлэ у.* тал-мүл гэхэ, хэлэхэ үгэеэ оложо ядаха (замяться, не находя нужных слов): *… Таанар бригадануудтаа хөөрэхэт, гэжэ хэлэхэ зуураа хэды дахин аагаха, уухилха юм* (Ш.-С. Бадлуев).

ААГАһА(Н) *юум. н.* 1) замбаа, шамар (толокно); **аагаһа үмхэхэ** *шэлж.* абяа аниргүй болохо, аниряа хатаха (вдруг прерывать свою речь, замолкать): *Шамда хэды хэлэнэбиб – амандаа аагаһаа үмхөөд, доошоо хараад, дуугай яба гэнэб* (А. Шадаев); 2) *түнх.* хуурһан талхан (поджаренная мука).

ААГАШАХА *үйлэ у., видэй нэгэ түхэл* (запнуться, не найти нужных слов): *Тэрэниие аагашаха юм гэжэ мэдээгүйб*.

ААГЛАШАХА *үйлэ у., видэй нэгэ түхэл* торолдохо, торохо, шаагдаха (запнуться, застрять): *Тэргыншни одёор модондо ааглашаха, гозуули дархинуудта тээглэшэхэ, эсэжэ зобоһон мориншни сагаан хөөһөөр хүлэрхэ* (Д.-Д. Дугаров).

ААГЛАХА I *үйлэ у.* обоорхо, бөөгнэрхэ, исалха (скучиваться, облеплять – *о мухах*): *Нэгэ томо сагаан гүсэ тойрон ааглажа, шанга шангаар дуугаралсан хөөрэлдэн, зариманиинь һуужа, зариманиинь хүл дээрээ зогсон байжа, эдеэлжэшье ябаха зон бии* (Ц. Дон).

ААГЛАХА II *үйлэ у.* торолдохо, үгэеэ оложо ядаха (запнуться, не найдя нужных слов): *Энэ үргэ аманай эзэн хүниие ааглаха юм гэжэ һанаагүйб*.

ААГЛАХА III *үйлэ үг., баруун бур.* хэршэлээ, одхор гаргаха (делать зазубрины, зазубривать).

ААГЛУУЛХА *үйлэ үг., идх. залог* торгохо, амынь таглаха (заставить запнуться, замолкнуть): *Тэрэниие ааглуулжа яаха гээбши?*

ААГТАЙ I *тэмд. н.* 1) эхүүн, гашуун (крепкий – *о чае*): *Хүгшэн абамнай ааштай сайда дуратай*; 2) хурса амтатай, шороб, хэлэ аманай дарьбаганама (острый; пряный): *ааштай һонгино*; 3) гашуун, гашалһан (кислый): *ааштай зөөхэй*; 4) хурса үнэртэй, хуншуу (острый, пряный, насыщенный – *о запахе*): *Һая сабшагдаһан үбһэнэй ааштай хангал тойроно*.

ААГТАЙ II *тэмд. н.* одхортой, хажуу тээшээ бага зэргэ гараһан хурса үзүүрнүүдтэй (с зазубринами): *Яагаа амандаа ааштай, хэлэндээ хэдэргэтэй һамганташ гэнтэ дайралдашабабиб!* (А. Шадаев).

ААД *холб. үг.* 1) *зүрилд. удхатай* (*противит. союз* но, а): *Зэмэгүй ааб, зэмэтэй болоһондоо уурлаһан Доржо тэсэбэгүй* (Ч. Цыдендамбаев); 2) *холб. удхатай* (*соед. союз* и, да): *Онгорхойшье һаань, худалдажа абаха юумэн үгыл ааб үгы, хооһон һэмнэй даа* (Г. Дашабылов); 3) *шалтаг. удхатай* хадань, ушарһаа (так как, поскольку): *Фермэ дээрэ нэгэшье хоножо үзөөгүй ааб, эндэ хахад һара байхань юунһээшье хүндэ байба* (Ц.-Ж. Жимбиев).

ААДАР *юум. н.* ехэ уһатай түргэн бороо (ливень): *Тэрэнь багадажа, үшөө дээрэһээнь ааб мүндэртэйгөөр орожо шабжаганаба* (Б. Мунгонов); **аадар бороо** а) уһа ехэтэй бороо (ливень): *Асари ехэ уһатай аадар бороо хүнэг хүнэгөөр адхарһандал, үргэн дайдаар оло мянган горхон болон харьялнад* (Ц.-Ж. Жимбиев); *Аадар бороо – тэнгэриһээ, агта хүлэг – һүрэгһөө* (Оньһ. үг.); б) тэнгэриин дуутай, сахилгаатай, уһа ехэтэй бороо (гроза): *Уданшьегүй аадар бороо шааяшаба, тэнгэриин дуун абяа ехэтэйгээр нэжэгэнэнэ, сахилгаан сахилна* (Ц.-Ж. Жимбиев); **дуутай аадар** орожо байха үедэнь тэнгэриин шанга дуутай, сахилгаатай, уһа ехэтэй түргэн бороо (гроза с громом и молнией): *Сахилгаатай дуутай аадарай урда тээ байгаали нэгэ юумэ хүлеэһэн шэнги, шэмээгүй болошоод байдаг* (Д. Эрдынеев); **сагаан аадар** бүлэг үүлэнһөө наратай байхада ханаран сайража ородог түргэн бороо (скоротечный ливень при солнце): *Сагаан аадар болоод, / Сэсэрхэдэм, намда газар баярланагүй* (Г. Раднаева); **сахилгаата (сахилгаанта) аадар** аянгын дуутай, үүлэдэй дундуур ялалзаһан саг зуурын гэрэлтэй, буудалай буухаар шанга бороо (ливень с громом и молнией): *Хурмаста тэнгэриин аянгын дуугаар бууруу үзэл, хара нүгэл нэрбэхэ эдитэй сахилгаанта аадар асахаяа яанаш?* (М. Батоин); **мүндэртэй аадар** элдэб түхэлтэй томо жэжэ мүльһэтэй саг зуурын хүйтэн бороо (ливень с градом): *Ордоһолон ороһон мүндэртэй аадартал үхэр буугай һомонууд дэгтын бүхы талмай, гүбээ хадын баруун ташалан дээгүур унажа, тэһэржэ мэдэбэд* (Г. Дамбаев).

ААДАРАЙ *тэмд. н.* уһа ехэтэй түргэн бороогой, аадарта хабаатай (ливневый, грозовой): *Байгалай баруугаар ханатан мушхарһан барагар хара аадарай үүлэнүүдэй саагуур наран шургажа, далайн нюруу гансата бүрышэбэ* (Б. Мунгонов).

ААДАРДАХА *үйлэ үг., барг.* 1) харанхалаад абаха, богони саг соо мэдээгээ алдашаха (терять сознание на непродолжительное время): *Аадардаһан гахай бодоод гүйшэбэ; Аадардаад хэбтэжэ байбаш!*; 2) ехээр сухалдаха, уурлаха (гневаться): *Худлаар хэлэхэдэнь, аадардаба.*

ААДАРДУУЛХА *үйлэ үг., идх. залог, барг.* богони саг соо мэдээень алдуулха, харанхалуулха (лишить сознания на время): *Шуһаниинь мяхандаа гүйхэгүйн тула баримжа байһан үхэрөө аадардуулжа болохогүй.*

ААДАРЛААДХИХА *үйлэ үг., видэй нэгэ түхэл* гэнтэ хүлеэгдээгүйгөөр аадарай орохо (внезапно пройти – *о ливне*): *Үдэ багта аадарлаадхиба*.

ААДАРЛАД: аадарлад гэхэ *үйлэ үг., видэй нэгэ түхэл* бага сага аадар орохо (немного идти ливню): *Үдэһөө хойшо тэнгэри бүрхэжэ аадарлад гэбэ*.

ААДАРЛАХА *үйлэ үг.* 1) уһа ехэтэйгээр бороогой орохо (идти, лить – *о ливне*): *Үдэшье болоодүй ааб, яагаа бүгшэм халуун болоноб, ишгэһээр аадарлахаяа һанаа гү даа?* (Г. Дамбаев); 2) *шэлж.* сухалдаха, гани галзуу болохо (гневаться): *Нүхэрынь үсэгэлдэр архи балгаад, Жалма үглөөнһөө аадарлажа байна*.

ААДАРЛАШАХА *үйлэ үг., видэй нэгэ түхэл* гэнтэ хүлеэгдээгүйгөөр аадарай орохо (неожиданно идти – *о ливне*): *Һүниндөө аадарлашаба*.

ААДИИ *юум. н., баруун бур.*, **ааджии** *сарт., хяагт.* эсэгын эгэшэ гү, али дүү эхэнэр, абга эгэшэ (тётя по отцу): *Аадии манайда айлшалжа ерэбэ*.

ААЖА *тэмд. н., алайр* гоё һайхан (красивый): *аажа гоё хубсаһан*.

ААЖАМ 1. *тэмд. н.* номгон, нам, намдуу, тэнюун, дуулим, һанаа амар, яаралгүй (тихий, спокойный): *Гончаров үдэшын энэ аажам*

байдалда дурлан, землянкын онгооширодо һууна (Ж. Тумунов); **аажам тэнюун** номгон, намдуу, дуулим (спокойный): *Дардай бөө наагуураа аажам тэнюун абари зан харуулдаг аад, үнэндөө хара муухай сэдьхэлтэй байгаа юм байна* (М. Осодоев); **2.** *юум. н.* аалин байдал, аниргүй байдал (тишина, тишь, безмятежность): *Мориной табарха, модоной мүшэрэй һаршаганаха, гэшүүһэнэй хухарха номгон һүниин аажамда тон элихэнээр дуулдаба* (В. Гармаев); **3.** *наречи* аали даруу, намдуу (спокойно): *Аажам һуужа, зоргоороо сайшье ууха арга олдохогүй...* (Д. Эрдынеев); *Амар ябаха сүлөөгүй, аажам ябаха забдагүй*; **аажам алхалха** яаралгүй алхалха, гэшхэлхэ (шагать неспешно): *Сэбэр бэетэй, һайхан сэдьхэлтэй хүн шолмосой урьхые таһара татан, Буддын түби дээгүүр аажам алхална* (М. Батоин).

ААЖАМААР *наречи* тэнюунээр, номхоноор, һанаа амараар (спокойно, степенно): *Дотор үмдэ самсаараа, хүл нюсэгэн Бабуудай ехэ аажамаар һажана* (Д. Эрдынеев).

ААЖАМАРХАХА *үйлэ у.* һанаа амар байдалаа хүндэ харуулха гэжэ оролдохо (стараться показать своё спокойствие): *Аажамархажа байлтагүй, ажалаа хэ*.

ААЖАМАРХУУ *тэмд. н.* 1) аалин, намдуу, дуугай (тихий, спокойный); 2) *шэлж.* урагшаа даб гэсэгүй, толтогүй, һунгажагүй (инертный).

ААЖАМДАХА *үйлэ у.* 1) аалидаха, ябадалаа аалин болгохо (замедляться): *Поездын гүйдэл аажамдажа, станциин байшан харагдаба*; 2) номгорхо, намдаха (успокаиваться): *Байгаали аажамдаба*; 3) аажам, һанаа амар дээрэһээ хүлеэһэнөө бүтээжэ шадахагүй (быть самоуспокоенным): *Аажамдажа байһаар хүндэ гартаба*.

ААЖАМДУУЛХА *үйлэ у., идх. залог* аажам болгохо, һанааень амаруулха (успокоить): *сэдьхэлээ аажамдуулха.*

ААЖАМХАН 1. *тэмд. н.* номгохон, аалин (тихий, спокойный): *Аажамхан таламнай ургыгаар һалбаржа,* / *Алтанхан хабарнай айлшалан ерэнхэй* (Д. Дамбаев); **2.** *наречи* һанаа зоборигүй, сэдьхэлэй хүдэлсэгүй (спокойно): *Ажаһууха яагаашье гоёб даа гэжэ бахархашанхай, юумэн бүхэнэй амисхалые байгаа бэеэрээ мэдэрэн, аажамхан алхалнаб* (Ц.-Д. Хамаев).

ААЖАМХАНААР *наречи* һанаа амараар, яаралгүйгөөр, сэдьхэлээ зобонгүйгөөр (спокойно): *Дугыһаа доошоо горхон байн байн үргэн боложо, аажамханаар харьялан урдана* (Б. Мунгонов).

ААЛ I *част., асууһан удхатай* ха, нээрээ гү (*вопр. част.* разве, неужели, неужто, ли): *Саһан дээрэ мүргүй амитан бии юм аал?* (Ж. Тумунов).

ААЛ II *част., һэжэглэл, таамаглал харуулһан удхатай* хаяа, бэзэ, аабза (*мод. част. для выражения сомнения* пожалуй, может быть): *Ковалёвой тэсээгүй һаа, тэсэхэ хүн олдохо юм аал!* (Б. Шойдоков).

ААЛАЛГА *юум. н., хэлэ шэнж.* ород хэлэндэ үгын сохилтогүй үедэ *о* абяанай орондо *а* абяа гү, али тэрээндэ дүтэрхы абяа үгүүлэхэ ябадал. Энэ үзэгдэл ород литературна хэлэндэ, мүн урда зүгэй ород нютаг хэлэнүүдтэ хабаатай (аканье).

ААЛАМ *част., тухайлалга харуулһан удхатай* магад, ха гү, аа гү (*мод. част. для выражения предположения* может быть, пожалуй, авось): *Магад тэрэ доктор аргалжархиха аалам гэжэ ехэл найдана гээшэбди* (Б. Мунгонов).

ААЛАХА *үйлэ у., хэлэ шэнж.* а-тайгаар дуугарха (акать): *Гол голой нохойн дуун ондо ондоо гэдэгтэл «ааладаг», «оолодог», баһа «джааладаг», «дзааладаг» зон өөһэд хоорондоошье илгардаг байха* (Б. Будаев).

ААЛЗА *юум. н.* **абаахай** *хара.*

ААЛИ II *юум. н., баруун бур.* 1) гэр, байшан, барилга (строение, постройка); **аали гэр** байшан, барилга (дом, строение): *Харана гүбши даа, аали гэрни холоһоо дэнхыжэ харагдана…* (М. Осодоев); 2) эзэмдэжэ байһан газар болон элдэб хүдэлхэгүй зөөри сүм хамта (недвижимое имущество); 3) бууса, байра (местопребывание); **аали бууса** байра, ажаһууһан газар (местопребывание): *Аали буусынь тойрожо,* / *Арбан гурба эрьебэ* (Гэсэрһээ); **аали аха** бууса, дал хорёо, хото хорёо (строения, хозяйственные постройки): *Нажартаа залуушуул аали ахаһаа холошог түүдэг носоогоод, тэрэнэй хажууда ёохор наада хэжэ, Үүрэй Солбоной дээрэ гаратар хатарагша һэн* (М. Осодоев); 4) *боох.* бухал (копна); 5) *түнх.* баал, тармагдаһан үбһэн (вал *– о сене*).

ААЛИ III: **аали боолёороо** *наречи* дуран соогоо, дурааараа (по своей воле): *Таанар балай яаранагүй, сэхынь хэлэхэдэ, сэнгэжэ, аали боолёороо аяншалжа ябана ха юмта даа* (Б. Мунгонов).

ААЛИДААДХИХА *үйлэ у., видэй нэгэ түхэл* гансата жолоогоо татаха, ябадалаа барид гэхэ (сразу замедлить ход): *Дабаан өөдэ машинамнай аалидаадхиба*.

ААЛИДАД: аалидад гэхэ *үйлэ у., видэй нэгэ түхэл* нэгэ бага номгорхо, түргэн бэшэ болохо (чуть замедлить, поутихнуть):

Мориной ябадалынь үгсүүртэ алидад гэбэ.

ААЛИДАЖАРХИХА *үйлэ у.* гэнтэ номхон болохо (вдруг замедлиться): *Ажал дээрээ аалидажархина аа гү?*

ААЛИДАСАГААХА *үйлэ у.* гэнтэ-гэнтэ номхон болохо (замедляться с перерывами): *Ябажа ябатараа аалидасагааба*.

ААЛИДАХА *үйлэ у.* 1) ябадалаа аалин болгохо, удаарха, жолоогоо татаха, ябадалаа барид гэхэ (замедлить): *Аахилһаар, ууралдаа хахаһаар, аалида аалидаһаар «Хабаровск – Москва» тогтобо* (Ц.-Д. Дондокова); 2) шэмээгүй болохо, намдуу болохо, намдаха, нам гэхэ (утихать, утихомириваться): *Дэлэг Батоевичай хүл дээрээ бодоходонь, хүнүүдэй хөөрэлдөөн аалида аалидаһаар замхашаба* (Г.-Д. Дамбаев); *Үшөө харанхы зандаа, гэбэшье шуурган аалиданхай* (С. Доржиев); 3) номгорхо, даруу болохо (успокаиваться, вести себя тихо *или* смирно): *Һамгандаа нэгэ юумэ ойлгуулхые ехэл оролдожо байһан аад, Цэрэнэй ерэхэдэ аалидаба* (Д. Эрдынеев).

ААЛИДАШАХА *үйлэ у., видэй нэгэ түхэл* 1) гэнтэ жолоогоо татаха, ябадалаа татаха (вдруг замедлиться): *Машинамнай гэнтэ аалидашана*; 2) гэнтэ шэмээгүй болохо, намдаха (вдруг стихнуть): *... гэнтэл үгэ дуугаа хуряашаба, орилхоньшье аалидашаба* (С. Доржиев); 3) хүлеэгдээгүйгөөр номгорхо (неожиданно успокоиться).

ААЛИДУУЛХА *үйлэ у., идх. залог* 1) жолоогоо татад гэхэ, ябадалаа барид гэхэ, удааруулха (замедлять): *Сэндэмэ ябадалаа аалидуулжа, гээгдэдэг* (С. Цырендоржиев); 2) шэмээгүй болгохо, намдуу болгохо (сделать потише, понизить): *Тобшоор хэлэбэл, үшөө шиидхэгдэхэ асуудал, – гэжэ Бато Галсанович юундэшьеб дуугаа аалидуулан хэлэбэ* (Д.-Д. Дугаров).

ААЛИДХАХА *үйлэ у., идх. залог* 1) түргэн ябадалаа татаха, жолоогоо татаха, удааруулха (замедлять): *Энэ үедэ танк халта ябадалаа аалидхажа, хоёр удаа буудажархиба* (Ж. Тумунов); 2) намдуулха (делать тише, убавлять звук): *Тиихэдэнь бэшэ машина дээрэхи хүбүүд бэе бэеэ даган, дуугаа аалидхан намдуулһаар дуулахаяа болинод* (Г.-Д. Дамбаев).

ААЛИЛХА *үйлэ у., боох., түнх.* обоолохо, үбһэ баал болгон тармаха (сгребать в кучу, собирать в валы): *Хатаһан үбһэеэ үдэһөө хойшо аалилха хэрэгтэй.*

ААЛИ(Н) 1. *тэмд. н.* 1) хүдэлсэгүй, удаан, босхи, һула (медлительный, нерасторопный): *Сарнуудынь эзэнэйнгээ һанал бодол таһандал, аалин боло болоһоор зогсошобо* (Ц.-Ж. Жимбиев); **аали залхуу** хашан, толтогүй (ленивый, нерадивый): *Энэнь, аали залхуу хүдэлсэтэйшье һаа, бэедээ найданги* (Ч. Цыдендамбаев); 2) шанга бэшэ, аргаахан, абяа шэмээгүй, дуугай (тихий, негромкий): *Һэрихэдэнь, гэр соонь аалин, хон-жэн байба* (С. Доржиев); **аалин байдал** намдуу байдал, намдуурал (тишина, затишье): *Аалин байдал тогтод гэжэ, юу хэлэхыень шагнаха гэһэндэл, Дугар Третьягые харад гээд лэ абана* (Б. Шойдоков); 3) номгон, түни, түбшин, түб даруу зантай (спокойный): *Аляа хүхюун басагадай заямхада ерэхэһээ хойшо Дардай бөө бүришье аалин боложо, тэдээндэ бүтүүхэнээр дурагүйдэнэ* (М. Осодоев); **аали намдууханаар** нам дарууханаар (спокойненько): *– Аали дарууханаар хүн шэнги хөөрэлдэхэдэтнай яаха байгааб? – гэжэ отообай Дашаяа нэгэ бага зэмэлбэ* (А. Шадаев); **2.** *наречи* 1) аажамаар, удаанаар (медленно): *Мориниинь үбһэ ногоо шэмхэлжэ, аалин ябана* (Ч. Цыдендамбаев); 2) дуугай, абяа шэмээгүйгөөр (тихонько, негромко): *Аалин аалин гүнгэнэжэ, / Аман соогоо дуулахаб даа* (Д. Улзытуев).

ААЛИНААР *наречи* намдуугаар, даруугаар (спокойно): *Аадарай хүйтэн дуһаалнууд / Аалинаар намайе норгооно* (Б. Лубсанов).

ААЛИНШАГ 1. *тэмд. н.* 1) ехэ түргэн бэшэ, намдуушаг (медленный, медлительный): *Рингын нүгөөдэ углууда ... хараха янзада аалиншаг хүдэлсэтэй хүбүүн бии боложо, канифольдо хүлөө үринэ* (С. Цырендоржиев); 2) намдуу, түбшэн (спокойный, степенный); **2.** *наречи* хурдан бэшээр, удааншагаар (медленно): *Эрдэни гулваагайда дүтэлхэдөө, аалиншаг боложо, морёо һайбарлуулһаар, сэргэдэнь ошожо бууба* (Х. Намсараев).

ААЛИХАН 1. *наречи* 1) хурдан бэшээр, удаанаар, яаралгүйгөөр (медленно): *Ши һүрэгэй хойноһоо аалихан ябаарай* (С. Доржиев); *Аалихан ябажа, абгай болодог* (Оньһ. үг.); 2) намдууханаар, һэмээхэнээр, шэмээ гаргангүй (тихонько, бесшумно): *Жаргалай үүдэ аалихан тоншоходо, хүн харюусабагүй* (Д. Эрдынеев); 3) халта, аргааханаар (слегка, легонько, чуть): *Дэлгэр тархияа аалихан хүдэлгэбэ* (В. Гармаев); **2.** *тэмд. н.* номгон, түбшэн, даруу зантай (спокойный): *Доржо Бухатуев ... ходо үйлахаяа байһаар харагдадаг һажалуур аалихан хүбүүн* (Ч. Цыдендамбаев).

ААЛИХАНААР *наречи* 1) хурдан бэшээр, удаанаар, яаралгүйгөөр (медленно): *Зоной дундаһаа сахир шара үһэтэй, үндэр тэгшэ бэетэй эхэнэр гаражса, аалиханаар тэдээн*

тээшэ ошобо (А. Ангархаев); 2) һэмээхэнээр, шэмээгүйгөөр, аргааханаар (тихонько, бесшумно): *Уданшьегүй эхэнэрэй уйлаха дуулдахаяа болижо, тугаархи эрэ хүнүудэй нэгэниинь аалиханаар дуугарна* (Ч. Цыдендамбаев).

ААЛИШАГААР *наречи* 1) удааханаар, яаралгүйгөөр, түргэн бэшээр (медленно, неспешно): *Нэгэ жаа аалишагаар ябаял* (Ц.-Ж. Жимбиев); 2) аргааханаар, шэмээ багатайгаар, намдуугаар (не очень громко, тихо): *Басаган аалишагаар һугшаран уйлана, юушье хэлэнэгүй* (Д.-Д. Дугаров).

ААЛЯАР *наречи* 1) удаанаар, яаралгүйгөөр (медленно, не спеша): *Бадма Жапович Намсараевта гэнтэ поезд аргагүй ааляар ябаһан шэнгеэр үзэгдэбэ* (Д. Эрдынеев); 2) дуугүйгөөр, аргаар, шэмээгүйгөөр (тихо): *Ааляар, һэришэхэнь, – гэжэ Новиков захиран шэбэнэбэ* (А. Ангархаев); 3) даруу, намдуу, болгоомжотойгоор, наряар (спокойно, осторожно): *Ааляар, унабаш! – гэжэ басаганайнгаа хойноһоо хашхаржа үрдеэд* (А. Ангархаев).

ААМА: **аама-аама гэхэ, аамаг-аамаг, аамаг-оомог гэхэ** *үйлэ үг.* ангаган-ангаган, шүдэгүй аманай ехээр ангаганаха (широко открываться – *о беззубом рте*): *Шүдэгүй амань аама-аама гэнэ*; *аамаг-аамаг жажалха*

ААМАГАД: аамагад гэхэ *үйлэ үг., видэй нэгэ түхэл* гэнтэ амаа ангайха (быстро раскрыть рот): *Хүгшэн аамагад гэбэшье, юумэ дуугарбагүй.*

ААМАГАНАХА *үйлэ үг.* шүдэгүй амаяа түргэ-түргэн ангайлган-ангайлган байха (быстро открывать и закрывать беззубый рот): *нарай үхибүүндэл аамаганаха*.

ААМАГАНАШАХА *үйлэ үг., видэй нэгэ түхэл* хүлеэгдээгүйгөөр аамаганажа эхилхэ (начать быстро-быстро открывать и закрывать рот): *Хүхихэдөө аамаганашаба*.

ААМАГАНУУЛХА *үйлэ үг., идх. залог шүдэгүй амаа* ангагад гүүлэхэ (быстро открывать и закрывать *беззубый рот*): *Нарай үхибүүн эхэеэ хараад хүхижэ, шүдэгүй амаа аамагануулба*.

ААМАГАР *тэмд. н.* ангагар, нээгдэн татаһан аматай, шүдэгүй амаа ангайһан (с раскрытым беззубым ртом): *Нэгэ аамагар хүн үүдэндэ харагдаба*.

ААМАЙХА *үйлэ үг.* 1) *шүдэгүй амаа* ангайлгаха (открывать, разевать *рот, пасть, клюв*): *Антоша хүнүүдэй юундэ энеэлдэһые гайхажа, аамайтараа хараад байна* (Ч. Цыдендамбаев); 2) *шэлж.* онгойжо байха, һаамайха, алмайрха (ротозейничать): *Дугардааниинь иигэжэ аамайжа, амаа ангайжа, архи эрьюулжэ ябаа һаа, Валя хүүхэниие, тиимэ сэхэ сэбэр, ажалша бэрхэ хүниие алдахань лэ* (Ц.-Ж. Жимбиев).

ААМАЙШАХА *үйлэ үг., видэй нэгэ түхэл* амаа гэнтэ ехээр ангайха (вдруг широко раскрыть рот): *сошоһондоо аамайшаха*.

ААМАЛЗАХА *үйлэ үг.* амаа дээрэ дээрэһээнь ехээр ангайлган энеэхэ (улыбаться, беспрерывно широко раскрывать рот): *Айлайда һуухадаа, / Аргагүй нилтагашан, / Аамалзажал мэдэхэ* (Ш. Нимбуев).

ААМАЛЗУУЛХА *үйлэ үг., идх. залог шүдэгүй амаа* ангагануулха (открывать и закрывать *беззубый рот*): *Хүгшэн урдаһаань хараад, дуугарха һанаатай шүдэгүй амаяа аамалзуулба*.

ААМАР: **аамар-аамар гэхэ** *үйлэ үг.* амаяа үргэлжэ хүдэлгэхэ (широко открывать и закрывать рот): *Үнеэн аамар-аамар гэжэ хибэдэһэеэ хибэнэ*.

ААН: аан-аан гэхэ *үйлэ үг.* 1) нарай үхибүүнэй бархирха (плакать – *о ребёнке*): *Үхибүүнэй аан-аан гэжэ абяа гарахань дуулдана*; 2) ганганаха (гоготать – *о птицах*): *Горхоной эрьеын ожорһоной захада хоёр ангир ... үе-үе болоод хоорондоо аан-аан гэлдэн, юуншьеб тухай аажамаар хөөрэлдэжэ, яаралгүйхэн ябанад* (Г. Дамбаев).

ААНАЙ(ГАА) *наречи, сарт.* дахин, дахяад (снова, опять): *Аанайгаа ерлээ*.

ААНШЬЕ: ааншье гэхэгүй *үйлэ үг.* юуншье дуугархагүй, абяа гарахагүй, дуугай байха (быть безмолвным, безответным): *Талааниинь болоходоо, нютагай нохойнууд ааншье гэжэ хусалдаагүй…* (М. Осодоев).

ААРААДХИХА *үйлэ үг., видэй нэгэ түхэл* буугай гэнтэ, хүлеэгдээгүйгөөр аараха (дать осечку): *Буудан гэхэдэнь, ааараадхихань яалайш.*

ААРАГ I **1.** *тэмд. н.* 1) үсөөн, хоморой, гайхалтай (редкий, необычный): *Удангүй гэшхэлхэньшье ааараг боложо, газар хороохоёо болишобо* (Б. Мунгонов); 2) *шэлж.* урагшагүй ябадалтай, хэлэһэнээ бэелүүлдэггүй, тулюур (ненадёжный, непоследовательный): *Үгэдөө хүрэхэ гээшэнь ааараг хүн ха юм даа* (Б. Мунгонов); **2.** *наречи* хомор, үсөөн ушардаг, үсөөнэй (редко): *Зураг зурахаһаа байха, һүхэ баряад, дархалхамни ааараг болошоо ха юм* (Ч. Цыдендамбаев).

ААРАГ II: **ааараг-тааараг** *наречи* арай гэжэ, һулаханаар, үсөөн, ядаруугаар (кое-как – *о дыхании*): *Арай гэжэ ангалзан, ааараг-тааараг амилан хэбтэбэ ха* (Х. Намсараев).

ААРАГЛАХА *үйлэ үг.* һүрэглэн обоорхо (сосредоточиться в одном месте): … *шалбааг уһанай хажууда ааараглаһан борбилоонуудые*

хараба (Б. Мунгонов).

ААРАГШАГ *тэмд. н.* үсөөншэг (редковатый): *Мүнөө зун бороо орохонь аарагшаг хэбэртэй.*

ААРАЛГА *юум. н.* 1) буугай һомоной тэһэрэнгүй байлга (осечка – *об огнестрельном оружии*); 2) удааралга, һааталга (задержка).

ААРАМА: **аарама-зуурама** *наречи, барг.* үзэлэй муухай, олиггүй (безобразно): *Гэртэнь аарама-зуурама байба.*

ААРАХА *үйлэ үг.* 1) буугай һомонойнь тэһэрхэгүй, буугай һүрэхэгүй (дать осечку): *Могзон Бата ааранан буу шэнги гэнтэ абяагүй болошобо* (Д. Эрдынеев); 2) удаарха, һаатаха (задерживаться, мешкать); 3) бэеэ барихагүй, тэбшээрээ алдаха (терять самообладание); 5) нэгэ газартаа зогсошоод байха, хүдэлхэеэ болихо (обмирать, замирать): *дороо аарашаба*; 4) ямар нэгэн юумэр дутаха, дутагдалтай байха (иметь недостаток *в чём-л.*).

ААРАШАХА *үйлэ үг.* гэнтэ хүлеэгдээгүйгөөр аараха (неожиданно дать осечку): *Буумни аарашаха гэжэ һанаагүйб*.

ААРСАЛААДХИХА *үйлэ үг., видэй нэгэ түхэл* түргэн аарса уужархиха (быстро попить арсы): *Ажалайнгаа урда аарсалаадхиха хэрэгтэй*.

ААРСАЛИГ *тэмд. н.* аарсын бүхы шанартай, гашуубтар (похожий по вкусу на арсу): *Эжынь аарсалиг гашуун юумэ аягалба*.

ААРСАЛУУЛХА *үйлэ үг., идх. залог* аарса уулгаха, аарсаар хүндэлхэ (угощать арсой): *Хүгшэн эжынь ашанараа аарсалуулха гэжэ түхеэрнэ*.

ААРСАЛХА *үйлэ үг.* 1) аарса ууха (пить арсу); 2) аарса халааха, бэлдэхэ (готовить арсу).

ААРСАЛШАХА *үйлэ үг., видэй нэгэ түхэл* ехэ дуратайгаар аарса ууха (с охотой выпить арсу): *Ангаһан Бадма аарсалшаба*.

ААРСА(Н) *юум. н.* 1) тоһыень илган абаһан айраг аалин гал дээрэ бусалгахада гарадаг үдхэн гашуун изармагтаһан эдеэн (арса, *кисломолочный продукт, род творога*): *Тэргэ дээрээ оёорсогтой аарса, унтарияа, дахаяа, ехэ хара горшоогоо, зэд гүсэеэ тээбэд* (Ч. Цыдендамбаев); *Үбэлэй харгы дээрэ арай харагдажа ябааб. Тулам соо аарса үргэлэнхэйб. Эсэһэнби* (С. Ангабаев); 2) аарсаар болбосоруулһан ундан (напиток из арсы): *Мэхиинэ хиидхэжэ, ториисын талха эдидэг, гашуун аарса уужа амтархадаг, хэсүүл саг байгаа* (Ц.-Д. Хамаев); **орооһотой аарсан** бусалган орооһо нэмэжэ халаһан аарсан (арса с зерном); **тибэһэтэй аарса** шанаһан тибһэ холижо халаһан аарсан (арса с луковицами сараны); **аарса халааха** аарса талха һамаржа, бусад зүйл нэмэжэ шанаха (варить арсу); 3) аарса уһанда гү, али һула шүлэндэ хэжэ бусалгаад, талха һамаржа болгоһон хоол (варёная арса): *Зөөхэйтэй, талха һамарһан үдхэншэг халуун аарса ехэл амтатайрхан, тэдэнэй бүлтаараа оошон һорохо абяан үргэлжэ поршогоноон болон байгаа бэлэй* (Х. Намсараев); **аарса уулга – аргамжа томолго бэшэ** (Оньһ. үг.) юумэ ууха, эдихэ ажал хэхэһээ таатай (арцу пить – не верёвку плести; ≈ чай пить – не дрова рубить): *Урданай сагта хүнүүдэй хэрбээ: «Аарса уулга – аргамжа томолго бэшэ», – гэжэ шоглодог заншалтай байһан һаань, харин мүнөөнэй сагта: «Шүлэг бэшэлгэ – шүрэб тошиилдолго бэшэ», – гэжэ зариманай хүхижэ шоглоходо болохо юумэ бэшэ аал?!* (Ч. Цыдендамбаев); *Аарсатай – ажал, архитай – зай* (Оньһ. үг.).

ААРСАША *юум. н.* аарса ууха дуратай хүн (любитель выпить арсу): *Үтэлхэдөө хүн аарсаша болодог*.

ААРУУ *юум. н., үнгэ* ээрүү, ээрүүтэһэн хүн (заика).

ААРУУЛХА *үйлэ үг., идх. залог* буугаа һүргэхэгүй, буугай һүрэхэгүй (допустить осечку): … *хэдэн удаа буугаа ааруулһанай һүүлдэ буугаараа нэгэ удаа сарайн столб наншан хаяжархёод, уруугаа харан, уйлажа хэбтээ һэн* (Х. Намсараев).

ААРЮУЛ *юум. н.* сагаан эдеэнэй нэгэ зүйл, айрһан (арул, *сушёный кисломолочный продукт*) *… эжыгээрээ ааръюул хатаалгахые аарса бэлдэжэ үгэдэг* (Д. Дугаров).

ААХАЙ *юум. н., хаш.* 1) үхибүүнэй шарга (детские санки); 2) хаб загаһа агнахада хэрэглэдэг далбагатай шарга (санки с парусом, *употребляемые при охоте на нерп*).

ААХАРАЙЛХА *үйлэ үг.* 1) хэшэг буян, аза талан оршог гэжэ хүсэжэ эдеэнэй дээжээр түхеэрэгдэһэн далгаар «Аа хурай, аа хурай» гэжэ үгэлэн нара зүб тойруулан хүдэлгэхэ, даллаха (испрашивать у божеств счастье и благодать, произнося «Аа хурай» и вращая в руках по солнцу тарелку с жертвенным угощением): *«Далга болохонь» гэжэ ламын соносхоходонь, дасан соо байһан һүзэгшэд саган эдеэн болон мяхан табаг далгануудаараа гурба дахин аахарайлбад*; 2) *шэлж.* һалхинда найгалзан хүдэлхэ, гүрбэхэ (покачиваться, колыхаться): *Ойро дүтын ой соохи хуһанууд … оройгооroo мушхаран аахарайлжа байба* (Б. Мунгонов).

ААХИЛАА(Н) *юум. н.* хүндөөр амилаан, уухилаан, амидалга (тяжёлое дыхание): *Гэшхүүр дээрэ аахилаан дуулдаба.*

ААХИЛАД: аахилад гэхэ *үйлэ үг., видэй*

нэгэ түхэл бага зэргэ уухилха, уухилан алдаха, амидаха (немного покряхтеть, пыхтеть): *Добуун ташалангай үгсүүртэ аахилад гэбэ*.

ААХИЛАЛДАА(Н) *юум. н.* хүндөөр амилалдаан, уухилалдаан (пыхтение, кряхтенье): *… жэгшүүритэй хүндэ аахилалдаан нилээдгүй удаахан саг соо үргэлжэлжэ… (*Х. Намсараев).

ААХИЛАЛДАХА *үйлэ үг., угталд. залог* олоороо уухилалдаха (пыхтеть, кряхтеть – *о многих*): *Хүгшэд үйлсын хажууда байгаа набтархан модо һандали дээрэ аахилалдан һуушаба* (А. Жамбалдоржиев).

ААХИЛГАН *тэмд. н.* амидадаг болоһон, амяа абажа ядадаг (страдающий одышкой): *аахилган болоһон үбгэн.*

ААХИЛСАГААХА *үйлэ үг., видэй нэгэ түхэл* түргэ түргэн уухилха (кряхтеть, пыхтеть): *… хара һамган улам хүл алдаһан хэбэртэй, аахилсагаан байтараа… (*Х. Намсараев).

ААХИЛУУЛХА *үйлэ үг., идх. залог* (заставить пыхтеть, кряхтеть): *Тэрэниие аахилуулха гэжэ һалаагүй байгаа*.

ААХИЛХА *үйлэ үг.* 1) уухилха, хүндөөр амилха, амяа хаагдан алдаха, хиинганаһан абяа гаргаха (кряхтеть, пыхтеть, задыхаться): *Аахилһаар, хараал шэрээл табиһаар, алимши гэһээр баян Халзуу гэртэ оробо* (Ц.-Д. Хамаев); ○ **уухилха** *гэжэ үгэтэй парн. хэрэгл*.

ААХИЛШАХА *үйлэ үг., видэй нэгэ түхэл* гэнтэ хүндөөр амилжа эхилхэ (вдруг начать пыхтеть): *Ябажа ябатараа аахилшаба.*

ААХИРГАН *тэмд. н.* 1) оохиргон, шашхуу, хашхараатай, шанга абяатай (резкий, крикливый); ○ **уухирган** *гэжэ үгэтэй парн. хэрэгл*.

ААХИРГАХА *үйлэ үг.* хүндөөр амилха, амяа хаагдан алдаха, амидаха (тяжело дышать): *Арайхан гэжэ аахирган, хүрэхэ газартаа одоошье хүрэжэ ерэбэ* (Ч. Цыдендамбаев).

ААХИРХА *үйлэ үг.* 1) амяа абажа ядаха, абяатай хүндөөр амилха (задыхаться); 2) ахха, ёх-хо гэхэ, инсаглаха (кряхтеть, крякать): *аахираад абаха*.

ААҺААНДА *междометие, барг.* баригдааш! (попался!): *Ааһаанда, багшада хэлэхэб даа!*

ААША *юум. н.* 1) хүнэй аяг зан, абари, зан абари, заншал (поведение, повадки): *Колхозые толгойлжо ябаһан хүнэй ааша бэшэл даа энэш, жэжэ хүнэй ааша, тиигэжэ ойлго!* (Д. Эрдынеев); **ааша абари** хүнэй ямар нэгэн ябадал, ехэнхидээ муу, жэрхэбтэр аяг (поступок, поведение, *часто с негативным оттенком*): *Тэдэнэй сэдьхэлгүй хэрзэгы ааша абари тухай … тэдэниие элирүүлхэ бариха ябадалда өөрынгөө ехээр оролдоһон габьяа тухай удаа дараа аятайгаар дууһан хэлэнэ* (Ц. Дон); **ааша гаргаха** элдэбээ гараха, зангаа харуулха (выказывать свой норов): *Байн байн иимэ ааша гаргаһандаа эшэдэһэм хүрэжэ эхилбэ* (А. Жамбалдоржиев); **муухай ааша** бузгай, олиггүй, уйгаргүй муухай аяг зан (безобразное поведение): *Би арбаад наһандаа Шойдон баянайда зарасань боложо ошоод, нэгэ зүдэг муухай аашыень хаража, одоошье зэбүүрхэжэ, нюдаргаараа газар наншажа байжа бархирагша һэм* (С. Цырендоржиев); **шэрүүн ааша** хэрзэгы зан, хайрагүй сэдьхэл (жестокость, жестокое поведение): *Полици, жандармнуудай ямаршье шэрүүн ааша, ямаршье заналтань сүлөө бэдэрһэн каторжануудай зориг хухалжа шадаагүй...* (Д. Батожабай); **тэнэг ааша** галзуурал, тэнэглиг жэгтэй ябадал, һобин (дурь, блажь): *Хараад байгаарайлши, иимэ тэнэг ааша-наашни ямаршье үрэ гарахагүй* (Б. Мунгонов); 2) үйлэ, үйлэдэл, үйлэ хэрэг (действие, поступок): *Ханты төөдэйе доромжолһон муухай аашатнай Хасуурта*наа сааша дуулдаагүй наа*б даа* (М. Осодоев); ○ **аяг** *гэжэ үгэтэй парн. хэрэгл*.

ААШАЛААДХИХА *үйлэ үг., видэй нэгэ түхэл* гэнтэ бузгайржа эхилхэ (неожиданно начать безобразничать): *аашалаадхиха дуратай хүн.*

ААШАЛАГША *юум. н.* элдэбээ гарадаг хүн (безобразник): *Аашалагшань саашаа ошобо*.

ААШАЛАД: аашалад гэхэ *үйлэ үг., видэй нэгэ түхэл* бага зэргэ элдэбээ гараха (немного побаловаться): *Аашалад гээд болино бэзэ*.

ААШАЛАЛГА *юум. н.* аяг зангаа, абарияа харуулалга (поведение, поступки): *Ганса хүндэ шүтэлгэ, тэрэнэй элдэбээр аашалалга гэхэ мэтэ юумэн түлэг дундаа байгаа* (С. Ангабаев).

ААШАЛАЛДАХА *үйлэ үг., угталд. залог* олон хүнэй аашалха (безобразничать, дурачиться – *о множестве людей*): *Хажуудань дахалдажа ябаһан нүхэдынь, мүн лэ тэрэнээ һажаажа ядан ядан, аашалалдана* (Х. Намсараев).

ААШАЛАНТАХА *үйлэ үг.* халта, нэгэ бага бузгайрха (побезобразничать): *Архидаһан хүн аашалантаха байха.*

ААШАЛГА *юум. н.* **аашалалга** *хара*.

ААШАЛСАГААХА *үйлэ үг.* үе үе болоод бузгайрха, элдэбээ гараха (время от время безобразничать): *Баһа зарим үедөө … харашагүй муухайгаар аашалсагаан байгша* (Х.

Намсараев).

ААШАЛУУЛХА *үйлэ үүд., идх. залог* (допускать выходки): *Архиншадые зоргондонь аашалуулжа болохогүй*.

ААШАЛХА *үйлэ үүд.* элдэбээ гараха, бузгайрха, аяглаха (безобразничать, дурачиться): *Эмниг боро улам бүри аашалан, үбдэгсөө хүнгэрэг соо орон дэбхэржэ, hүрэжэ, харайжа байна* (Ц.-Ж. Жимбиев); **зоргоороо аашалха** өөрөө мэдээд юумэ хэхэ, замбуурха, бүдүүлиг галзуугаар ябаха (самовольничать, бесчинствовать): *Энэ мэтээр зоргоороо аашалжа, hүзэгшэ зониие мэхэлжэ, хууража ябаhан Дардай хуулиин зэргээр гэмээ амсаhан намтартай юм* (М. Осодоев); **элдэбээр аашалха** олигой муухай юумэ хэхэ, бузгайрха (безобразничать): *Харин мэхэ гохо гаргажа, элдэбээр аашалжа, нүхэр hүүдэрээшье hаань худалдажа байгаад, амиды ябахаа оролдохогүйб* (С. Ангабаев).

ААШАЛХАДАХА *үйлэ үүд.* бага зэргэ бузгайрха, тулюураар элдэбээ гаражa туршаха (неумело, немного шалить): *Арба хүрэхэдөө аашалхадаха гэжэ оролдобо*.

ААШАЛШАХА *үйлэ үүд., видэй нэгэ түхэл* хүлеэгдээгүйгөөр, гэнтэ бузгайржа эхилхэ (неожиданно, вдруг начать безобразничать): *Дамбые харгыдаа аашалшаха юм гэжэ хэн мэдээб?*

ААШАРХАХА *үйлэ үүд.* 1) тоомоо таhарха, оромоо алдаха (озорничать, проказничать); 2) элдэбээ гарахаяа хүндэ харуулха гэжэ оролдохо (бахвалиться своим грубым нравом): *аашархаха дуратай хүн.*

ААШАРХУУ *тэмд. н.* үргэлжэ элдэбээ гарадаг, бузгайрдаг (склонный к безобразному поведению): *аашархуу хүн.*

ААШЛУУР *юум. н., сэл.* модон худхуур (деревянная мешалка): *Мэнии эцэгэ аашлуур хиигээ.*

ААЮУЛХА *үйлэ үүд., идх. залог* үргэлжэ нэгэ жэгдэ абяа гараха, дүүюулхэ (монотонно гудеть): *Аляаhа батаганаа газаашань hэбижэ аюулна*.

ААЯА(Н) *юум. н.* 1) дүүеэн, хүүеэн (гудение): *Батаганын ааяан дуулдана*; 2) халуунай урьялган (жар): *Наранай элшэдэ жэгнүүлhэн газар дайдын хүгжэм шэнгеэр лимбын аялга халуунай ааяан дундуур намдууханаар зэдэлнэ* (Д.-Д. Дугаров).

ААЯМА *тэмд. н.* айхабтар, аргагүй шанга, туйлай халуун (очень жаркий, знойный): *Модоной hүүдэртэ, мүн ааяма наран дорошье hуужа амархань олон болоно* (Х. Намсараев); **ааяма халуун** айхабтар халуун (знойный, очень жаркий): *Удангүй гал хурса наран шанха дээрэ гаражa, ой соо ааяма халуун болошоо hэн* (М. Осодоев); **ааяма бүгшэм** ами абашагүй, амилхаар бэшэ халуун (очень душный): *Hалхи hамаагүй, намжаа дулаахан үдэр наран уулын орой дээрэ урга татама боложо, ааяма бүгшэм агаар дайдада тунаба* (Ц. Дон).

ААЯХА *үйлэ үүд.* 1) нэгэ жэгдээр абяа гараха (монотонно гудеть): *Гэр дотор хэншье үгы, гансахан лэ Галшын шэхэндэ үргэлжэ ааяха дүүехэ абяан дуулдана* (Х. Намсараев); 2) халуу урьяха (обдавать жаром): *Энэ үдэр наран бүришье хоротой хурсаар шаражa, сүл губи ааян бусалжа байhандал халуугаар амилна* (Д.-Д. Дугаров).

АБ I *шангадх. част.,* **а-** *үзэгөөр эхилhэн үгэнүүдтэй суг хэрэгл.* (*усилит. част. к словам с начальным* **а-**): *Оршон тойрон аб аалин, шэб харанхы болоно* (Ж. Тумунов); **аб адли** тон адли, яаха аргагүй адлихан (совсем одинаковый): *Эхэнэргүй эрэ эшэгүй hүхэ хоёр аб адли ха юм даа* (Г.-Д. Дамбаев); **аб али** хэншье, юуншье, хаанашье *байг* (кто бы ни был, каждый; где угодно, везде).

АБ II *юум. н.* хүнэй дура буляалга, бэе тээшээ таталга; эльбэдэлгэ, эди шэди (чары; волшебство, колдовство): *Шамда адли басаганай абта орохо хүн бэшэб би*; **аб гүйлгэхэ** эди шэдитэй аргаа хэрэглэхэ (применять магические приёмы): *Альган дээрээ болобол / Арбан аб гүйлгэhэн…* (Гэсэрhээ); **аб хаяха** *барг.* хараал жадха хүргэхэ, эльбэдэхэ, жадхадаха (навести порчу): *аб хаядаг эзии*.

АБ III *юум. н.* хаба, шадал (сила, мощь): *Ая соогоо алхална, Аб соогоо гэшхэлнэ* (Х. Намсараев); **аб-хаб** хаба шадал, арга боломжо (ловкость, умение); **аб-хабаа үзэхэ** хаба шадалаараа болохо, үйлөө үзэхэ (добиваться *чего-л.* из последних сил): *… баhал хүн зон аб хабаа үзэжэ, хэлсэхэ болохо юм бэзэ гэжэ ошоогүй байшабалби* (Х. Намсараев).

АБ IV *үйлэ үүд.* аба *гэhэн глаголой ханд. түхэлэй богони хэлбэрил* (на! бери!): *Сэбэр гоёор, сэбэр бэшэлгын бүхы дүримөөр бэшээ хадашни тройко табяаб, аб дэбтэрээ!* (Ч. Цыдендамбаев).

АБ V: **аб-хаб гэлдэхэ** хараалдаха, шанга шангаар дуугаралсаха (покрикивать): *Яба, яба, олон юумэ бү дуугара! гэлдэжэ эндэ тэндэhээнь аб-хаб гэлдээд … абаад гарашана* (Х. Намсараев); **аб-аб гэхэ** нохойн хусаха (*звукоподр. лаю собаки* тяв-тяв, гав-гав).

АБ VI: **аб таляагүй** аниргүй, шууяагүй, аалин дуугай (тихий, безмолвный): *Ой соо аб таляагүй, аг хулха*; **аб-шэб 1.** *тэмд. н.* анир шэмээгүй, абяа аниргүй (безмолвный): *Тиихэдэ үшөө моридhоо буужа, моридоо уяад*

холодоторынь аб-шэб байхые оролдохобди (Б. Шойдоков); **2.** *наречи* дуб дуугай, шэмээгүй (молчком, безмолвно): *Третьяк комиссарайнгаа хэлээшые орой дуулаагүйдэл аб шэб алхална* (Б. Шойдоков).

АБА I **1.** *юум. н.* түрэһэн эсэгэ, баабай (отец): *Һамгагүйгөөр юундэ гансаараа ерээбши гүүлэжэ абадаа зэмэлүүлээд, Чимидээ асархаяа ошобо* (Д. Эрдынеев); *Агта морин сэргэдэ, аба хүн хойморто* (Оньһ. ү.); **аба эжы** эсэгэ эхэ (отец и мать, родители): *Гэртээ ошоходоо аба эжыдээ, һамгандаа юун гэхэб?* (С. Доржиев); **үбгэн аба** эсэгын баабай (дедушка по отцу): *Үбгэн абамни наһа дүүрэхэ дээрээ... намдаа гаралхидтаа бусаарай гэжэ захиһан юм* (Х. Намсараев); **нагаса аба** эжын баабай (дедушка по матери): *Тиигэжэ ябатараа, Бата нагаса абадаа дүтэлэн хургаяа харуулба: – Адаһан хургамни үбдэнэ* (Б.-Б. Намсарайн); **2.** *элирх. үүргээр хэрэгл.* эсэгын, эсэгэдэ хабаатай (отцовский); **аба орон** эхэ орон, орон нютаг (отчизна): *Алтан үрэ, атар малаар баяжан суурхана колхозууд, Аба оронбоо хэшэг болгон дэмжэнэ* (Х. Намсараев).

АБА II *юум. н.* агнуури, агналга, амитадые олоороо намнажа агналга (облава, охота, травля): *Манай элинсэг хулинсаг шигэжэ нэгэтэ абада гарадаг байгаа ёһотой* (Ц.-Ж. Жимбиев); *Абада жороо мори абахагүй, аянда бөөгэй хүүр дуулахагүй* (Оньһ. ү.); **абада гараха** агнуурида гараха (выходить на облаву); **аба хайдаг** хамтын агнуури (облавная охота): *Хамтаараа агнахада, аба хайдаг хэхэдэ ашаг олзонь арьбан ехэ байнгүй яахаб* (Б. Санжин, Б. Дандарон); **зэгэтэ аба** ангые дүхэриглэн үргөөжэ агналга (облавная охота): *Зэгэтэ абаһаа мултарһан / Зэрлиг бухын гүйдэл гү? / Дээдын сагта гантаһан / Дэлхэй дайдым зүйдэл гү?* (Д. Улзытуев).

АБААДАХА *үйлэ ү., баруун бур.* өөртөө абаха, абажа ябаха (брать, уносить с собою): *Энэ хоёроо абаадаад яба*.

АБААДХИХА *үйлэ ү., видэй нэгэ түхэл* гансата абаха, түргэн абаха, шүүрэхэ (схватить): *...Гэнтэ урдань ямаршьеб бүдүүн абяан дуулдажа, Цэрэн буугаа мүрһөө абаадхиба* (Д.-Д. Дугаров).

АБААЛЗАЙ *юум. н.* **абаахай** *хара.*

АБААЛИ *тэмд. н.* бүһэтэй хүнэй тон түрүүн абаһан, анхан абаһан хуулита – *һамган тухай* (первая, законная – *о жене*): *Дамба абаали һамгаяа гээгдүүлээд байхадаа, үбгэрөөб, һамга абахагүйб гэжэ шидэһэн байгаа* (Б. Барадин).

АБААХАЙ I *юум. н.* олон шатата зургаан хүлтэй, шүлһэ татажа хоолоо баридаг шумуул (паук): *Абаахай шэнги, нютагайнгаа бүхы зониие шүлһөөрөө орёогоо, хүрмэлдүүлээ ха юм* (Ц. Шагжин); *Абахадаа аһалдаад, арбан хүлтэй абаахай, үгэхэдээ хумиралдаад, үһэтэй хэдэр хорхой* (Оньһ. ү.); **абаахай саһан** а) хөөбэгэр, арбагар саһан (снег хлопьями, пушистый снег): *Няалдамхай абаахай саһан зөөлэхэн сагаан ковёр дэлгэһэндэл хамаг юумые хушана* (Ц.-Д. Хамаев); б) арбан хүлтэй саһан (снежинка): *Орой намарай агаар хүйтэ татажа, мэнэмэнэ саһанай сагаахан абаахайнууд тунгалаг агаартань зонхилхоёо байһандал үзэгдэнэ* (Ц. Цырендоржиев).

АБААХАЙ II *юум. н., баруун бур.* үхибүүдэй заахан шарга (салазки, детские санки).

АБААХАЙЛХА *үйлэ ү.* саһанай бамбагараар орохо, хөөмэйлхэ (идти хлопьями – *о снеге*): *Мүнөө түрүүшын саһан абаахайлан орожо, хагдаржа байһан набша намаа дээгүүр һаабайлдан бууна* (Ж. Балданжабон).

АБААХАЙН *тэмд. н.* 1) абаахайда хабаатай (паучий): *Тэрэнэй шанха дээрэ нэгэ батагана абаахайн шүлһэнһөө мултаржа ядан, гунигтайгаар һиинан, дүүжэндэн хүдэлнэ* (Г.-Д. Дамбаев); 2) *шэлж., аман зох.* шэдитэ, абта, юрэ бусын (волшебный, волшебный).

АБААШАЖАРХИХА *үйлэ ү., видэй нэгэ түхэл* хүлеэгдээгүйгөөр гэнтэ абажа ябашаха (внезапно унести *или* увезти): *Хүдэлмэришэд полициин хэдэн ноёдые ... һогтуу болоторнь спирт уулгаһан бэеэрээ паровоз дээрэ хэжэ, городой захада абаашажархина* (Х. Намсараев).

АБААШАЛГА(Н) *юум. н.* зөөлгэ, шэрэлгэ, өөртөө абалга, абажа ябалга (отвоз, увоз, завоз, переноска, переброска): *Мяха абаашалган, докторые асаралган – эдэшни хуу мэхэ* (Б. Мунгонов).

АБААШАЛДАХА *үйлэ ү., угталд. залог* хамта абаад ябаха (помогать отвозить *или* отводить): *...нэгэ тулам ороохо абаашалдажа, тээрмэдэ татуул...* (Х. Намсараев).

АБААШАЛСАХА *үйлэ ү., хамтадх. залог* хэн нэгэнтэй юумэ абаад ошохо, абаад ябахада хамһалсаха, абажа ябаха (помогать уносить *или* увозить, брать с собою): *Эжымни хэлэһэн үгэдөө хүрэжэ, Шулуута гэжэ ород деревни ошоходоо намайе абаашалсаха болобо* (Ц. Шагжин).

АБААША(Н) *юум. н.* **абагша** *хара.*

АБААШАХА *үйлэ ү.* 1) абажа ябаха, абажа ошохо, нэгэ газарһаа нүгөө тээшэнь зөөхэ, өөртөө абаха (брать с собою, уносить, увозить): *Хүндөөр шархатаһан сэрэгшэдынь*

абаашаха, тиихэдэ эм болон эмнэлгын элдэб хэрэгсэлнүүдые асарха (Б. Шойдоков); **басага абаашаха** гэртээ һамган болгожо асарха, басагаар һамга хэхэ (увести девушку, жениться на девушке); **мори абаашаха** мори хүтэлөөд абаад ошохо (уводить коня); **залажа абаашаха** залаха (увозить к себе *важного гостя*); **урижа абаашаха** урижа ерүүлхэ (приглашать к себе): *Тогоошые Арьяшка хажуу тээшэнь дуудажа абаашаад, ... элдэбээр шашана* (Д.-Д. Дугаров); **туужа абаашаха** туужа ошохо (угнать): *Мүнөө һүниндэнь бүхы хонидоо туужа абаашаха ёһотойт* (Ц. Шагжин); 2) нюдэ амандаа гү, али бэедээ гараа дүтэлүүлхэ (подносить руки к лицу, глазам, носу, рту *и т.д.*): *Үбсүүндэхи хармаан тээшээ гараа абаашаха зуураа, татагалзан, баһал мэдээ табижархиба* (А. Ангархаев); **харасаяа абаашаха** ондоо тээшээ хараха (перевести взгляд): *Чимитдоржиев ... оршон тойрон юунэй боложо байһые мэдэхэ гэжэ, хүхэ сэнхир огторгой өөдэ харасаяа абаашаба* (Г.-Д. Дамбаев).

АБААШТАЙ *тэмд. н.* 1) өөрэ, бэрхэ, шуумар, һүбэлгэн (бойкий, шустрый): *…басагад гээшэш абааштай юм даа – тэдэшни хэнэйшье зүрхэ сэдьхэл хүлгүүлжэ шадаха* (Б. Санжин, Б. Дандарон); ○ **адатай** *гэжэ үгэтэй парн. хэрэгл*.

АБААШТАЙГААР *наречи* айхабтар ехэ эршэтэйгээр, шамбайгаар (энергично, горячо): *Гансал аадар бороогой нэгэ һуладан, нэгэ шангадан, абааштайгаар шааяхань соностоно* (Б. Мунгонов); **абааштайгаар хусаха** шангаар, үсэдөөр хусаха (сильно, беспрерывно лаять): *Нохойнуудынь гэнтэ абааштайгаар хусалдашаба*.

АБААШУУЛХА *үйлэ үг., идх. залог* абад ябуулха, ондоо тээ болгуулха (заставить перетащить): *Дайсанда плендэ орожо туулгаагүй аад, нютагаа ерэжэ, ахирхан эхэнэрэй гарта ороод, аймаг абаашуулжа ябаһанаа мэдэхэдээ, һүхиржэрхихэ дураниинь хүрэнэ* (Ц.-Д. Хамаев).

АБАГДАШАГҮЙ *тэмд. н.* эзэлэн абахаар бэшэ, дайлан абташагүй (неприступный – *о крепости*): *абагдашагүй хэрэм-хото*.

АБАГША: **үһэ абагша** *юум. н.* хүнэй үһэ заһагша мэргэжэлтэн (парикмахер); **хүлһөөр абагша** ямар нэгэн юумэ саг зуура түлбэритэйгөөр хэрэглэгшэ (арендатор).

АБАД: абад гэхэ *үйлэ үг., видэй нэгэ түхэл* бага зэргэ абаха, багахан хубиень абаха (брать небольшую часть): *Хилээмэнһээнь абад гэбэ*.

АБАЖАРХИХА *үйлэ үг., видэй нэгэ түхэл* 1) абаадхиха, түргэн абаха, шүүрээд абаха (взять сразу, незаметно): *Үгы, юрэдөө, теэд бишни хоюуланһаань, тэрэ мүнгынь абажархёо хүнби* (Г. Цыдынжапов); 2) *шэлж.* дура буляаха (завоевать симпатию): *Айдархан залуухан зулгы занханаараа / Абажархин алдабал даа зүрхыем* (Арадай дуунһаа).

АБАЙ I *юум. н.* 1) эсэгэ, аба (отец, батюшка): *Абай хээтэй хоёрһоом / Азатай хүнүүд олон гү?* (Д. Улзытуев); **абай хаан** эсэгэ хаан (царь-батюшка): *Арад зонойнгоо даабари дүүргэһэндээ, абай хааниие бараалхаһандаа хэн хэниинь баяртай* (Б. Санжин, Б. Дандарон); 2) инаг, амраг (голубчик, милый).

АБАЙ II *тэмд. н.* агуу, агуу ехэ, ахалагша (великий, могучий, верховенствующий): *Арад зонойнгоо даабари дүүргэһэндээ, абай хааниие бараалхаһандаа хэн хэниинь баяртай* (Б. Санжин, Б. Дандарон); *Би трактортаа һуугаад, зунай паар шууяса хахалжа ябахадаа, Абай Гэсэр тухай үльгэр уншаһанаа дурсан һанажа, өөрын онсо түүхэтэй газарнууд нуга нютаг бүхэндэ заабол бии ёһотой гэжэ тухайлагша һэм* (М. Осодоев).

АБАЙ III: **абай-табай** *наречи, эхир.* ехэ олон, маша олон (множество, много).

АБАЛАА(Н) *юум. н.* абалалга, олоороо ан үргөөжэ агналга (облава, облавная охота): *Намар боломсор городой ангуушад үргээл хэхэ, абалаанда гараха гэлсэдэг юм* (Б. Базарон).

АБАЛАЛГА *юум. н.* ан абалжа агналга (облава, облавная охота): *Абалалгада ороһон арьяатан шэнги, … мүрөө оложо ядашоод байгаа һэн* (Б. Мунгонов).

АБАЛГА *юум. н.* 1) гартаа барилга, өөрын болголго, юумэтэй бололго, эзэмдэлгэ (взятие, принятие, получение, приём): *Теэд хүнүүдые наһатайшаг болоһоншье һаань, армида таталга, моридуудые абалга, машинануудые сэрэгэй түлөөлэгшэдтэ шэлжүүлэлгэ үргэлжэлһөөр* (Ж. Тумунов); **хуряан абалга** хуулиин хүсөөр хуряалга, эзэмшэлгэ (изъятие); **һү абалга** һаали, һаам, һаагдаһан һүн (удои, надой): *Мүнөө үдэшэ Бэлшэрэй гүүртын һаалишадтай хөөрэлдөө хэжэ, һү абалгаяа юундэ доошолуулһыень тодорхойлхобди* (Ц.-Д. Хамаев); **түл абалга** малай түрэхэдэ түлынь үргэлгэ (приём приплода): *Түл абалгын энэ шухала кампаниие барагаар үнгэргэлсэхэ хүн гүш, али иигэжэ колхозой ажал хойшо татажа хэбтэхэ гээ хүн гүш?!* (Б. Мунгонов); **далга абалга** буян хэшэг эрижэ ламаар гү, али бөөгөөр хэрэг бүтээлгэ (призывание благополучия): *– Түрэ хурим, далга абалга, тайлга – ишмэнүүд юумые зураха* (Ж. Тумунов); **эдишэ абалга** эдилгэ

уулга (взятка): *Теэдшье би эдишэ абалга үгэжэ, юумэ абахагүйб* (Г-Д. Дамбаев); **һамга абалга** һамгатай бололго, гэрлэлгэ (женитьба): *…дүү Шойдогойнгоо һамга абалгые, Майдартаяа хэдэг тэмсэлээ ойлгохонь тэрээндэ хүндэ хэбэртэй* (Д. Эрдынеев); **хүйтэ абалга** ханяадан (простуда, простывание): *Спорт, бэеэ һорилго хүйтэ абалгые һэргылхэ тон һайн арганууд болоно*; 2) хуулалга, хайшалалга, хиргалга, тайралга (стрижка, снятие); **үһэ абалга** үһэ хайшалалга (стрижка волос); **нооһо абалга** хамтын ажахыда хонидой нооһо хайшалалга, хайшалха үе (стрижка): *Таряанай ажал, хонидой нооһо абалга, адуу дэллээн дүүрээд …* (Д. Эрдынеев); **ургаса абалга** ургаса хуряалга (снятие урожая): *Батын үмсын ажахы гектар бүриһөө үндэр ургаса абалгаар ехэ дүн туйлаа*; 3) олзоборилго, гарган хэрэглэлгэ, эзэмдэлгэ (добыча; захват, взятие): *Түгнын шулуу нүүрһэ абалга ехэ урагшатай ябана*; **хото абалга** хотые дайшалан эзэмдэлгэ (захват города): *Хоёрдохи англо-афганска дайнда сэрэгэй тушаалтай болоһон Робертс Кабул хото абалгада хабаадажа …* (Д. Батожабай); 4) бүридхэлдэ, тоосоондо оруулга (приём в зачёт, учёт): *хүн зоной тоо абалга*; 5) үнэр, амта, абяанай мэдэрэлгэ (восприятие органами чувств): *Хүгшэн эжынь утаанай үнэр абалга тэдэниие абараа*; 6) эдилгэ, хэрэг бүтээлгэһэн хүндэ хуули бусаар үгтэһэн мүнгэн зөөри (взятка): *… зарим хүнүүд абалга эдилгээр хэрэгээ бүтээдэг гээшэ ааб даа* (Ц.-Ж. Жимбиев).

АБАЛГАША(Н) *юум. н.* 1) тушаажа абагша, суглуулагша (приёмщик, сборщик); 2) эдилгэ абагша (взяточник).

АБАЛГЫН *тэмд. н.* 1) саарһа данса тушаан абаха, абадаг (приёмный); **абалгын комисси** дунда, дээдэ һургуулинуудта оюутадые шэлэн абадаг комисси (приёмная комиссия); 2) хангалгын, тушаан абадаг (приёмный *по сбору чего-л.*): *шэл амһарта абалгын газар*; **түл абалгын үе, хаһа** малай түрэхэ, түллэхэ саг (окот, отёл *и т.д.*): *Шэнэ түл абалгын үедэ амилхашье сүлөө болодоггүй ха юм даа* (Б. Мунгонов); **сэрэгтэ абалгын** сэрэгэ албанда татаха, дуудаха (призывной): *1941 оной июниин 25-да сэрэгтэ абалгын дуудалга саарһан ерээд, Агын сэрэгэй зургаан ошобоб* (Б.-Б. Намсарайн).

АБАЛДАХА *үйлэ у., угталд. залог* дайлалдаха, тулалдаха (воевать, схватиться): *Арсалан шэнги геройнууднай абалдажа оробол…* (Х. Намсараев).

АБАЛИ *юум. н.* 1) абалга (приём, принятие); 2) ажал хэһэнэй түлөө үгтэхэ түлөөһэн (плата за работу): *Амжалта туйлаһан хүнүүдэй абали олзонь тоологдоно* (Б. Базарон); 3) хүндэ урьһаар үгэһэнөө бусаан абалга (возврат долга): *Бишни энэ һарада үшөө нэгэ абалитайб*; **абали эдилгэ** эдилгэ (взятка): *Хараһан лэ газарташ худал хуурмаг, абали эдилгэ байха!* (Д. Батожабай).

АБАЛИТАЙ *тэмд. н.* абаха ёһотой, абасатай (имеющий получить): *Элдэб жэжэхэн тоосоо хэгшэд, илангаяа абалитай хүнүүд стол тойрожо, илааһа батаганадал ааглана* (Ц. Дон).

АБАЛСАА(Н) *юум. н.* юушьеб бэе бэедээ үгэлсэлгэ, абалсалга, бэе бэедээ ямар нэгэн үгы юумээр туһалалга (взаиморасчёты): *Бадма Базар хоёрой абалсаан үгэлсөөн барагдадаггүй һэн.*

АБАЛСААНАЙ *тэмд. н.* адли хүсэтэй, ана-мана, зэргэ (равносильный).

АБАЛСААТАЙ: абалсаатай байха *үйлэ у.* бэе бэедээ үгэлсэхэ абалсаха, урьһалалсаха (давать *или* брать взаймы друг у друга).

АБАЛСАЛГА *юум. н.* бэе бэеһээ юушьеб абалга (получение друг от друга): *бэшэг абалсалга*; **үгээ абалсалга** хос хэлсээн, хадамнахаар тогтолсоон, үхибүүдээ гэрлүүлхэ тухай хэлсээн (сговор, помолвка): *Зарим зон залуушуулайнгаа үгээ абалсалгые тоонгүй, гэрлэхыень хорижо ехэл буруу ябадал гаргадаг*; **һаналаа абалсалга** һанамжаяа андалдан хэлэлсэлгэ, үгэ һаналаа андалдалга (обмен мнениями).

АБАЛСАХА I *үйлэ у., хамтадх. залог* 1) хэн нэгэнтэй ямар нэгэн юумэ абаха, хамта абаха, хэн нэгэндэ туһалха, ямар нэгэн юумэ абаха ябадалдань хамһалсаха (брать, получать вместе *с кем-л.*, помогать, участвовать в *каком-л.* деле): *Баяр хүндэлэлэй сайлалганда хэрэглэгдэдэг бэшэшье юумэнүүдые абалсаба* (Ч. Цыдендамбаев); **хурьга абалсаха** хурьга абаха ябадалда хамһалсаха (помогать в приёме ягнят): *Тэдэмнай хони харалсажа, хурьга абалсажа, шэнэ ажалдаа дадажа, яһала бараг һайнаар хүдэлжэ байнад ха* (Б. Мунгонов); 2) эзэмдэлсэхэ, дайлан эзэлэлсэхэ (захватить, завоевать с *кем-л.*): *Хэрэм-хотонуудые абалсаа: Познань, Кюстрин* (Буряад Үнэнһөө); 3) юушьеб бэе бэедээ үгэлсэхэ, бэе бэеһээн абаха, мэдээ үгэлсэхэ (передавать *что.-л.* друг другу): *… бэе бэеһээ холо ошонгүй, абяагаа абалсажа ябаха хэрэгтэй* (Б. Мунгонов); **үгээ абалсаха** а) тангариглалсаха, бэе бэедээ үгэ үгэлсэхэ (брать друг с друга слово): *Дэжэд Дэлгэр хоёр тиихэдэ үгээ абалсаа һэн* (В. Гармаев); б) хэлсэхэ, болзолдохо (условиться): *Тиихэдэ хойто жэл хоюулан нэгэ институдта суг*

hурахабди гэжэ үгэеэ абалсаһан байгаа (Ц.-Д. Хамаев); ◊ **нараа абалсаха** үрдилдэжэ, урилдажа, нара буляалдаха (состязаться, кто сумеет перебежать дорогу другому); 4) *яряан.* үбгэ һамган бололсохо (*разг.* пожениться): *Хэрбээ та хоёр үнэхөөрөө ёһотойгоор нүхэсэдэг һаа, абалсахатнай холо бэшэ ха юм, танай дуран* (З. Гомбожабай); 5) харууһалха, хаража байха (присматривать *за детьми, внуками*): *Тэрэ тэндэ хүрьгэ басаганайдаа байха, биишыхан ашанараа абалсаха, гэртэхи газаахиишень хэлсэхэ юм ааб даа* (Ц.-Ж. Жимбиев).

АБАЛСАХА II *үйлэ үг.* дайлалдаха (воевать): *Алишье олон дайсадтай абалсаха гэжэ бэдэрээ* (Ц.-Ж. Жимбиев).

АБАЛСУУЛХА *үйлэ үг., идх. залог* 1) абалсахые баадхаха, абалса гэжэ аргадаха (заставить *или* уговорить *кого-л.* приобретать или покупать *что-л.*): *Дамба Дашатай магазин ошоод, өөртөө хэрэгтэй юумэеэ абалсуулба*; 2) *барг.* гэрлүүлхэ, һамган хүгшэн хоёр болгохо (женить): *Тэрэ хоёроо абалсуулха хэрэгтэйбди.*

АБАЛТАЙ *тэмд. н.* абамаар, хэрэгтэй болохоор, абахаар (стоящий того, чтобы взять *или* купить): *Эрилтэй юумэеэ эрижэ,* / *Абалтай юумэеэ абаба* (Гэсэрһээ).

АБАМА, абамаар *тэмд. н.* 1) абажа боломоор, абалтай, хэрэгтэй болохоор (стоящий того, чтобы взять *или* купить): *Магазинда абамаар костюм байбагүй*; **жэшээ абамаар** һажаажа боломоор (достойный подражания): *Ага нютагта жэшээ абамаар эрдэмтэд, багшанар олон байгаа ха юм* (Ц. Номтоев); **һургаал абамаар** һургаамжатай, эрдэм мэдэсэ абахаар (поучительный): *Һургаал абамаар һонин юумэ хөөрэхэдөө болохо бшуу даа* (Б. Мунгонов); 2) абаха боломжотой, абаха дуратай (имеющий желание *или* возможность взять *или* купить): – *Манай дунда нюдэнэй шэл абамаар хүн үгыл даа!* (Д. Батожабай).

АБАМГАЙ *үйлэ үг.* ходо юумэ абадаг, абааша, юумэ абахада һурамгай (часто получающий *или* покупающий): *Эжы магазинда ерэһэн шэнэ юумэнһээ абамгайл байдаг.*

АБАН *дах. үг.* наагуур, тухай (чуть ли не, едва ли не, почти что): *Барбаади энэ дурадхалые айкомой секретариин байхада хэлээгүйдөө толгойгоо шаахаһаа абан болоно* (Ж. Тумунов).

АБАНГИ: бэеэ абанги *тэмд. н.* 1) бэеэ баринги, ямар нэгэн юумэндэ хамааралгүй (уклоняющийся, непричастный): *Доржын мэдэхэ эрэшүүл ... дүүмын главна тайшаа Юмдэлэг Ломбоцыреновэй хэһэн олон хара хэрэгүүдые тухайлан таамагладагшье һаа, бэеэ абанги байдаг* (Ч. Цыдендамбаев); 2) ниисэгүй, халдасагүй (замкнутый, необщительный): *…Золто Зундуев нэгэл тиимэ ондоошог болонхой, аманайнгаа хазайһан тээшэ дуугархаа болёод, бэеэ абанги ябаа…* (М. Осодоев).

АБАНТАХА *үйлэ үг.* ехэнхиинь, булинги хубиинь абаха (брать *или* получать большую часть): *Бататан үбһэеэ бороохоо урда абантаа ха.*

АБАНТУУ *тэмд. н.* 1) ходо, ехэнхидээ абадаг, абасатай (склонный получать): *Баяр урогтоо табануудые абантуу*; 2) булюу, диилэнхи, ехэнхи (преобладающий).

АБАР I *юум. н., баруун бур.* 1) юумэнэй ашаг олзо, ашаг туһа (польза): *Абар туһань хаанаб?*; 2) арга, арга боломжо (возможности, средства).

АБАР II: **абар-табар** *тэмд. н.* үсөөн, хахир, эндэ тэндэ ургаһан (редкий, скудный, жидкий – *о лесе, траве, волосах*): *Угытэй айлай үбэлжөөндэ ган жэлдэ ургадаг үбһэ ногоондол шэнгэхэн, энэ абар-табар һахалаа хюһажа хая* (Ч. Цыдендамбаев).

АБАРААХА *үйлэ үг., шэнэх.* шухала юумэ хээшэн болохо (делать вид, что делаешь нечто существенное): *Баатар хүдөөгэй ажал хэхэ дурагүй, һургуулиһаа гэртээ ерээд энэ тэрэ юумэндэ оролсожо абараажа хэды хоног байһанаа хотодо байдаг нагасындаа айлшалжа ошобо.*

АБАРАГДАЛГА *юум. н.* ямар нэгэ аюулһаа, зоболонһоо зайсалга, абаруулга (спасение, избавление): *һанагдаагүйгөөр абарагдалга.*

АБАРАГДАХА *үйлэ үг., хүлеэгд. залог* ямар нэгэ аюулһаа, зоболонһоо зайсуулагдаха, абаруулха (быть спасённым, избавляться): *Хилгааһанай үзүүртэ тороһон ами наһаниинь абарагдабал!* (Д.-Д. Дугаров).

АБАРАГША 1. *юум. н.* аюулһаа зайлуулһан хүн, хамгаалагша (спаситель, защитник): … *юугээршье адлидхашагүй абарагшамни мүн гэжэ һанаад орхиходоо, эхэнэрэй сэдьхэл соо нара гараһан мэтэ гэрэлтэй болоно* (Х. Намсараев); **2.** *тэмд. н.* аюулһаа зайлуулһан, зоболонһоо сүлөөлдэг (спасающий, спасительный): *Зүүн гараа бинтээр боолгоһон тэрэнэй баруун талада, үнөөхи абарагша хубүүхэниинь зогсобо* (Г.-Д. Дамбаев); **абарагша бурхан** зоболонһоо сүлөөлдэг бурхан (бог-спаситель): *Абарагша бурхамни, Жамсаран сахюусамни, абарыт бидэнээ аюулһаа!* (Б. Санжин, Б. Дандарон).

АБАРАЛ *юум. н.* 1) юун болохо байһан

тухайда ламын шоо хаяжа гү, али эрхи таһалха гэхэ мэтэ аргаар уридшалан хэлэлгэ (прорицание, предсказание): *Ондоо айлһаа үхибүү абагты гэжэ тэрэ ламатнай баһа абарал буулгаа гү?* (А. Жамбалдоржиев); **абарал буулгаха** уридшалан хэлэхэ, урид хараха, үзэл үзэхэ, ерээдүйе хэлэхэ (гадать, провидеть, прорицать): *«Энэ басаганайнгаа ехэ болоходо, холын нютаг орондо хадамда үгөөгүй һаатнай, энэтнай баһал үхэхэ» гэжэ ламанар абарал буулгаба* (Г. Дашабылов); **абарал шоо** ламын үзэл үзэлгэ (гадание): *Тиигээд абарал шоогоо табижа хайрлыт, амиды гээшэ гү, али үхэшөө гээшэ гү?* (Х. Намсараев); 2) ямар нэгэ бэрхэтэй ушарһаа, үбшэн зоболон, үхэл тахалһаа бэеэ холодуулха, зайлуулха арга (спасение, прибежище, выход из тяжёлого положения): *Бурханаймнай абаралаар, булганаймнай буянгаар һанаһан хэрэгнай бүтэжэ, зориһон зоригнай зохихол ёһотой* (Х. Намсараев); **абарал аршалалта** халха, хамагаалта (спасение, защита): *…тэдэ бүгэдэнһөө абарал аршалалта гуйха* (Х. Намсараев); **абаралай гурбан эрдэни** Будда, ном, сангха гурбан; абаралай гурбан эрдэни болбол энэ нахантаяа хахасажа, түрэлөө һэлгэхэ замда найдамтайгаар абардаг, аршалдаг нүхэд болоно (прибежище трёх драгоценностей, т.е. Будда, учение, община).

АБАРАЛГА *юум. н.* аюулда оруулангүй гаргалга, аюулһаа зайсуулга, туһа хүргэлгэ, туһаламжа (спасение, оказание помощи): *Ямар нэгэ хүн намһаа абаралга гуйһандал шэнги* (С. Ангабаев).

АБАРАЛГЫН *тэмд. н.* абархы, абардаг, абарха зорилготой (спасательный): *Залууршанайнгаа заабаряар багша болон үхибүүд … хотилоогуудаараа онгосынгоо уһа удхан хаяжа, абаралгын хүдэлмэри захалба* (Б. Мунгонов); **абаралгын албан** байгаалиин гү, али бусадшье аюулда ороһон зониие абарагша албан (спасательная служба): *Абаралгын албанай мэргэжэлтэд сагтаа ерэжэ, аюулда ороһон зониие эмшэдтэ дамжуулаа* (Буряад Үнэнһөө).

АБАРАЛДАГША *юум. н.* зүн табигша, абаралша, үзэлшэн (прорицатель).

АБАРАЛДАЛГА *юум. н.* зүн, абарал буулгалга, ерээдүйе хэлэлгэ (прорицание).

АБАРАЛДАЛСАХА *үйлэ у., хамтадх. залог* олоороо абаралдаха, хэдэн ламанарай гү, али мэдэлшэдэй абарал буулгаха (вещать, предсказывать – *о многих*): *Энэ гайхалтай ушар тухай абаралдалсаха олон хүн байба*.

АБАРАЛДАХА *үйлэ у., угталд. залог* абарал буулгаха (предсказывать): – *Эд зөөри, алта мүнгэн, алдар нэрэшье шамда ерэхэ байха, – гэжэ Галсан шоогоо орхёошьегүй һаа, ехэл һайн аматайгаар абаралдан хэлэнэ* (Ч. Цыдендамбаев).

АБАРАЛСАХА *үйлэ у., хамтадх. залог* аюулһаа зайсуулхада туһалалсаха (участвовать в спасении): *Үтэр түргэн гэр бараагаа, хогшол зөөриеэ, хорёо хотоёо абарална!* (Ц.-Ж. Жимбиев).

АБАРАЛША 1. *юум. н.* абарал буулгагша, үзэлшэн, мэдэлшэн, түлгэшэн, уридшалан юумэ хэлэдэг хүн (прорицатель, провидец): *Мэхэ ехэ мэдэлшэн, арга ехэ абаралшан боложо …* (Х. Намсараев); **2.** *тэмд. н.* абарал мэргэнээр буулгадаг, бэрхээр мэдэдэг, мэргэнээр тайлбарилдаг (предсказывающий): *Энэ шубуун абаралша булжамуур байна гэжэ хэлээд, Есүгэй баатар хара томо шулууе хаха сохибо* (Арадай домогһоо).

АБАРГА I **1.** *тэмд. н.* асари томо, айхабтар, ехэ хэмжээтэй, хүсэтэй, шиираг, задарюун (огромный, исполинский, могучий): *Абарга хүсөөр бажуугдаһан, хүндөөр даруулһан Тогоошо арай гэжэ амисхална…* (Д.-Д. Дугаров); *Аман дээрэ абарга баатар, үнэндээ үхэһэн шүдхэр* (Оньһ. үн.); **абарга томо** асари ехэ, мантан (исполинский, огромный): *Саяан уулын гушан гурбан мундарганууд … абарга томо гаһануудые һоросогоожо, сэнхир хүхэ утаа бушхуулжа байхадал харагдаха юм* (М. Осодоев); **абарга могой** бүдүүн ута бэетэй, бариһан амитаяа бэеэрээ орёон бажуужа, амиинь табюулаад, бүхэлеэр залгидаг дулаан ороной могой (удав): *Үхэр малай субасануудаар ямар нэгэ абарга могой мүлхеэ гээшэ гү гэхээр* (Ц.-Ж. Жимбиев); **абарга ехэ загаһан** *аман зох.* үльгэр, онтохон соо хэлэгдэдэг томо загаһан (мифическая рыба): *Абарга ехэ загаһанай жараахай байха сагта…* (Х. Намсараев); **абарга гүрбэл** дулаан орондо амидардаг, ута гонзогор бэетэй асари томо гүрбэл (варан); **абарга томо амитан** арха, гайхалтай томо амитан, мангадхай (чудище, чудовище): *Абарга томо амитанай шэмээ үгэһэндэл һанагдажа, Сибирцев һэжэгтэйгээр хараашалан үндыбэ* (Д.-Д. Дугаров); **абарга дайсан** һүрөөтэй, аймшагтай дайсан (грозный враг): *Абарга дайсан маряажа ерээд, бахалуур дээрэмни буухынгаа урда һүүлээрээ шарбажа байна…* (Ц. Дон); **абарга машина** суранза хэрэглэн, түмэр түдэгэ үргэдэг түхеэрэлгэ (подъёмный кран): *…обоо ехэ элдэб бутархай түмэрнүүдые … айхабтар ехэ аматай абарга машина үмхэн абажа тэрэнээ… зөөжэ байба* (Х. Намсараев); **2.** *юум. н.* 1) *монг.* уласай наадамда түрүүлһэн

арсалан солотой барилдаашанда олгогдодог соло (высшее звание борца): *Бүхэ барилдаагаар Зүдхэлшин Баин Балдангомбоев абарга бүхэ боложо оройлоо* (Э. Чимитдоржиев); 2) ямар нэгэн урилдаанда, мүрысөөндэ түрүүлһэн хүн, илагша (чемпион): *Нёдондо эдиршүүлэй бүхэ барилдаагаар Россиин абарга болоһон Базар Батоболотов спартакиадын гал носоогоо* (Э. Чимитдоржиев).

АБАРГА II *юум. н.* дархалха юумэеэ хабшажа бэхилдэг дарханай зэмсэг (тиски, клещи): *абаргада хабшаха*; *Гарнуудынь абарга шэнги бархигар томонууд* (Б. Мунгонов); *Абаргагүй дархан, анзаһагүй таряашан* (Оньһ. үг.).

АБАРГАДАХА *үйлэ үг.* 1) абаргада юумэ хабшаха (зажимать в тисках): *түмэр шүрэб абаргадаха*; 2) *шэлж.* шангаар адхаха, бажууха, табихагүйгөөр бариха (хватать мёртвой хваткой): … *дээрэһээнь шулуун шэнги хүндөөр дараад, үндылгэхэ юм бэшэ, сээжээрынь мантан гарнуудаараа абаргаданхай* (Б. Шойдоков); 3) *баруун бур.* эшээндээ хэбэтэһэн баабгайе хүшүүргэдэжэ олзоборилхо (обкладывать медведя).

АБАРГАДУУЛХА *үйлэ үг., идх. залог* абаргада хабшуулагдаха (быть зажатым в тисках): *Холхигоноһон деталиинь абаргадуулхадаа хүдэлхэеэ болибо*.

АБАРГҮЙ *тэмд. н., баруун бур.* 1) туһагүй, хэрэггүй (бесполезный); 2) бирагүй, тулюур (беспомощный).

АБАРИ *юум. н.* 1) аяг, зан, аяг зан (характер, нрав): *Хүнэй эрид хатуу зан үнэншэ сэсэн абаритайнь зэргэшэн ябахадаа һайн ха юм* (Ч. Цыдендамбаев); **абари зан** а) аяг зан (нрав, характер): *Тиигээд өөрөө ажалша бэрхэ, абари зан һайтай, үнэншэ сэхэ хүн бэлэй* (Х. Намсараев); б) үйлэ, үйлэдэл, үйлэ хэрэг (поступок): *Нүхэрэйнгөө абари зан гайхаһан Иванай хойноһоонь ооглоод, үүдэеэ нээжэ харахадань, тэрэнь Түмэнэй хойноһоо гол тээшэ гүйжэ ябаба* (Б. Санжин, Б. Дандарон); **абари һайта** һайн һанаатай, үгөө ойлголсохоор (добрый, покладистый): *Абари һайта арба хонохо, ама муута хээрэ хонохо* (Оньһ. үг.); **абари муута** муу һанаатай, хүнөөр таарадаггүй (вредный, неуживчивый): *Абари муута ноёнтой нэгэдэнхаар, ангууша нохойтой нүхэрлэһэн дээрэ* (Оньһ. үг.); ○ **ааша, зан** *гэжэ үгэнүүдтэй парн. хэрэгл*.

АБАРИХА *үйлэ үг.* **абирха** *хара.*

АБАРМИТ *тэмд. н., будд.* нүгөө талада гараһан гэхэ гү, али нирвааида хүрэһэн (запредельный, достигший нирваны, парамита).

АБАРТАЙ *тэмд. н., баруун бур.* туһатай, хэрэгтэй (полезный).

АБАРХА *үйлэ үг.* 1) аюулда оруулхагүй, аюулһаа зайсуулха, хамгаалха, аршалха (спасать, избавлять, выручать, защищать): *Тэрэ энэ муу мүртөө Дугдайн хүгшэнэй үхэхөө байтарнь абараа гэлсэнэл* (Ж. Тумунов); **ами абарха** үхэлһөө зайсуулха (спасать жизнь): *Тоан шамайе амиимни абарһан хүн гэжэ аха шэнгеэр һанажа ябаа һэн хамнай* (Ц. Шагжин); **абарха аршалха** аюуһаа зайсуулха, хамгаалха, халхалха (спасать, защищать): *Ородой хаанай унаган албата боложо ороһон хадамнай эдэнэр гадаада, дотоодын хёмороонһоо маниие абарха аршалха ёһотой* (Б. Санжин, Б. Дандарон).

АБАРЮУЛГА *юум. н., хори* юумэ түшүүлэн тодхожо, өөдэ гарадаг хэдэн шататай гэшхүүр (лестница, стремянка): *Үндэр абарюулгаар гэр дээрэ гараба.*

АБАСА *юум. н.* 1) тоосооной һүүлдэ абтаха мүнгэ зөөри (то, что полагается получить после расчёта, получка): *Ажалта үдэрнүүдтээ хүнүүдэй абаса ехэ* (З. Гомбожабай); 2) абаха боломжо, абалга (взятие, принятие, приём): *Шэнгэн ногоотой газар дайралдажа, үбһэнэй абаса доошолбо*; 3) *эхир.* зээли наймаанай этигэмжэ, зээлеэр үгэлгэ (кредит).

АБАСАЛДАХА *үйлэ үг., угталд залог* 1) хэн нэгэнтэй абаха, абалсаха (брать, получать вместе *с кем-л.*); 2) хэрэлдэхэ, заргалдаха, татасалдаха; барилдаха, носолдохо (ругаться, тягаться *с кем-л.*): *Эрьелдэһээр, абасалдаһаар тэдэ хоёр уһа шабартай хотогорто орошобод* (Д.-Д. Дугаров).

АБАСАТАЙ 1. *тэмд. н.* 1) үргэнөөр эдюулдэг, хурдаар урагшалдаг, бүтээсэ ехэтэй (с широким захватом): *– Эрэшүүл газар абасатай зон ха юм даа, гэбэ Мария* (С. Цырендоржиев); 2) хурдан, гүйсэтэй, гүйдэл һайнтай (быстроходный): *Дэнзэнэй орёо зээрдэ абасатай аад, тэдэ Түгнын тала хүрэшэһэн байба* (З. Гомбожабай); 4) ямар нэгэн үбшэндэ дайрагдадаг, диилдэсэтэй (предрасположенный): *хүйтэ абасатай хүн*; **2.** *хэлэгшын үүргээр хэрэгл.* абаха юумэтэй (причитается получить): *Даша-Доржоһоо ехэ мүнгэ абасатай*.

АБАХА *үйлэ үг.* 1) ямар нэгэ юумэтэй болохо, гартаа бариха, өөрын болгохо, эзэлхэ, эзэмдэхэ (брать, получать): *Тиигээд шулуу абаад, сөөрэм тээшэ шэдэнэ* (Ч. Цыдендамбаев); *Ёндон минии тэмдэгые абажа, яаран уншаад, шарайнь гэнтэ барагад гэн харлаад, урууга хаража, дуугай зогсобо* (Ц. Дон); *Абахадаа үнэгэнэй һүүлээр эльбэхэ,*

үгэбэл, үхэрэй хэлээр долёохо (Оньh. ү.); **мэдээ абаха** юумэ дуулаха, мэдээсэлтэй болохо (получить сведения): *Удаань үнишье болоогүй байтар, баатарай үхэлөөр унаһан тухайнь мэдээ абаа һэмди даа...* (Д. Эрдынеев); **урьһаар абаха** хожом бусаахаар юумэтэй болохо (взять взаймы): *Урьһаар абаһанаа түлэхэеэ бү хойшолуула* (Э.-Х. Галшиев); **бусаажа абаха** тэхэрюулхэ, һөөргэнь абаха (вернуть): *Үгытэй ядуу зон шэнэ хууляар шиидхүүлжэ, баяд ноёдто алдаһан абхуулһан юумэеэ бусаажа абаа гү?* (Х. Намсараев); **тодожо абаха** угтан абаха, хүлеэн абаха, тэрэ доронь хэхэ (подхватить): *Алексей Доржын үгэһэн монетэ дээшэнь шэдээд, доошоо унахадань, тодожо абана* (Ч. Цыдендамбаев); **тушаажа абаха** бэе дээрээ дааха (принимать на себя): *Тиимэ һэдэлгэ гаргаа һаатнай, хэнэйшье малые хуулита ёһоор гүрэндэ тушаажа абахабди* (Ц.-Ж. Жимбиев); **дайлан абаха** дайшалан эзэмдэхэ, эзэлхэ (завоевать): *Дайсанай түрүү линиие дабажа гараад, дайлан абаад, тогтон торонгүй, саашаа дабшанабди* (Б. Мунгонов); **даажа абаха** өөрынгөө харюусалгын болгохо (брать под свою ответственность): *Гансал энэ тан шэнгеэр бодододог хүнүүд томо ехэ тушаал даажа абаа һаа юун болохо гээшэб?* (Ц. Шагжин); **түл абаха** мал түрүүлхэ (получить приплод): *Тиихэдэнь хонишод ехэ нооһо хайшалжа, олон түл абаха* (Б. Мунгонов); **зүбшөөл абаха** ямар нэгэ хэрэг үйлэ бүтээхэ эрхэтэй болохо, зүбшөөлдэ хүртэхэ, зүбшөөлгэхэ (получить разрешение): *Таһархайнгаа фермые шэнэ байра байдалда оруулан, арбаад хоногһоо зөөхэ зүбшөөл абаба* (Ц.-Ж. Жимбиев); **жэшээ абаха** дууряаха, адли болохые оролдохо (подражать): *Мүнөө һаалишад Намсалмааһаа жэшээ абажа, һүүлэй хахад һара соо һү һаалгаяа элитэ дээшэлүүлээ* (Ц. Шагжин); **жэшээ абахада** жэшээлхэдэ (например): *…жэшээ абахада, нэгэшье га газар үһалжа таряа хэдэггүй…* (Х. Намсараев); **һамга абаха** гэрлэхэ, айл болохо (жениться): *Үгытэй хүн аад, баян айлай басага һамга абаха ушар манай буряадта үгы юм аабза* (Б. Санжин, Б. Дандарон); **мори абаха** айлшадые угтажа, мориень сэргэдэ уяха (принять коня у гостя): *Ямар хэрэгээр тэдэнэй ерэһые тухайлжа мэдэбэшье, мориень абаха гэжэ гүйн ошобо* (Ж. Балданжабон); **нохой абаха** хусажа, борожо байһан нохой хорихо (убирать собак): *Нохойгоо абыт! – гэжэ Бата шанга гэгшээр ооглоно* (Д. Эрдынеев); **хараада абаха** анхаралда абаха, һанаандаа хэхэ (иметь в виду): *Тиимэһээ эндэ хэлэгдэһэн ажаглал-тануудые хараада абаха аабза гэжэ һанагдана* (Н. Дамдинов); **урагша абаха** хэрэгсээхэ, өөдэдэ тоолохо, тоомжолхо (принимать во внимание, уважать): *... хэн минии үгэ урагша абаха һэм* (Х. Намсараев); **мэдэлдээ абаха** мэдэлдээ оруулха, дүрэдөө абаха (подчинить, покорить): *Минии һанаа нугалха, намайе гартаа абаха, мэдэлдээ оруулха гээ юм байна* (Д. Эрдынеев); **хинамжада абаха** а) тушааха, хааха (арестовывать): *…Чита городһоо зугадажа гараһан туладатнай хинамжада абабаб* (Х. Намсараев); б) ханаха, хиналтада абаха (брать под контроль); **үһөөгөө** (*гү, али* **харюугаа**) **абаха** хоро хүргэһэнэйнь түлөө харюугаа абаха (мстить): *Тэдэ алууршадые хүсэхэ, үһөөгөө абаха нэгэл мэдэрэл толгойдонь хүлгэһөөр* (В. Гармаев); *Теэд хэнһээ, хайшан гээд, юунэй түлөө харюугаа абахаяа өөрөөшье мэдэнэгүй* (Ц. Дон); **хубаажа абаха** хубаарилха, хүн бүхэндэ хүртөөхэ (разделить между собой): *Үшөө арбан хоёр хайрсаг һомо хэрэгсэл хубаажа абаабди* (Б. Шойдоков); **хэмжээ абаха** үйлэ хэрэгтэ харюу болгон ямар нэгэ юумэ хэнэ, харюусаха (принимать меры): *Али нэгэн хэмжээ абаха зон байгаа юм бэшэ гүбди?* (С. Цырендоржиев); **һанаһанаа абаха** хүсэһэнөө бэелүүлхэ, һанаһандаа хүрэхэ (осуществить задуманное): *Энэ үедэ Бадма абгай һанаһанаа абабаб, тариһанаа хазабаб гэжэ нал нашан, налгай зулгы болоно* (Х. Намсараев); **хүсэ абаха** тамир орохо (обретать силу): *Ажабайдалай амисхаал соохоо / Асари хүсэ абажа ерэхэб* (Д. Улзытуев); **амяа абаха** а) амилха, амилжа эхилхэ (отдышаться): *Амяа абаһуулби... – гэжэ Толя арай шамай үгэлөөд, шулуун дээрэ һалд һуушаба* (Б. Мунгонов); б) хэжэ байһан ажалдаа багахан забһар хэхэ (сделать передышку): *Эдэ бүгэдынгөө хойно гаражаа амжаад, һанаагаа амараад, амяа абаад, эрьежэ харан гэһээнь, үдэшын боро хараан болошоод байба* (Б. Мунгонов); **амияа абажа ядаха** хүндөөр амилха (задыхаться): *Гэдэһээ хам тэбэринхэй, дүтын нарһанда түшэлдөөд, амяа абажа ядан байба* (М. Осодоев); **амяа абангүй** тухагүй, сүлөөгүй (без отдыха): *Зон хүмнай амяа абангүй гүйлдэжэ харайлдажа, бүтээжэл байна* (Х. Намсараев); **мэдэжэ абаха** мэдэдэг болохо, хадууха (узнавать): *Хэрбээ ушар, шалтагааниинь мэдэжэ абаа һаа, туһалжашье болохо байгаа* (К. Цыденов); **унтаад абаха** зали абаха, ойро зуура унтаха (вздремнуть): *Нойройнгоо диилэхэдэ, хана түшөөд, ябууд унтаад абаха юм* (Б. Шойдоков); **бэшэжэ абаха** тэмдэглэн бэшэхэ, буулгаха (записать): *Блокнодтоо бэшэжэ абаха юумэ олоогүйдөө*

дураа гутанги һууна (С. Цырендоржиев); ◊ **бэеэ абажа ябаха** бэеэ дааха, али нэгэ янзаар бэеэ харуулха, зүбөөр ябаха, гурим соо ябаха (отвечать за себя, вести себя *каким-л.* образом): *Теэд бэеэ абажа ябажа шадахаяа болёод, хүнэй гарта ороод ябахада, юуншье һайн байхаб даа* (Ц.-Ж. Жимбиев); *Мүнөөшье энэ үнэн зүрхэнэй хөөрэлдөөн дээрэ тиимэл һайхан һанаатай, сэбэрээр бэеэ абажа ябахын тухайда хэлсэжэ байна гээшэбди* (З. Гомбожабай); **бэеэ абаха** түбһэн юумэдэ орохогүй, намһаа саагуур, наранһаа наагуур гэжэ бодохо (не вмешиваться, занимать позицию «моя хата с краю»): *Хэншье туһалаагүй, булта бэеэ абаад байгаа* (Д. Эрдынеев); **гартаа абаха** мэдэлдээ оруулха, эрхэ мэдэлдээ оруулжа эзэмдэхэ, үгэдөө оруулха (сделать зависимым, уговорить, взять в свои руки, подчинить): *Энэ һуугшые гартаа абажа шадахагүйш гэжэ намда хэлэнэ гүш?* (Ч. Цыдендамбаев); *Мүнөө хирэнь минии үетэн засаг гартаа абажа, бүхы юумэнэй түлөө харюусалгатай болохо ёһотой байгаа бэшэ гү?* (Ц. Цырендоржиев); **бэеэ гартаа абаха** бэеэ бариха, тэсэжэ гараха (взять себя в руки): *Теэд үбшэн баабай тухайгаа һанам-сaараа, гансата бэеэ гартаа абажа, түргэхэн хүл дээрээ бодобо* (Ц. Шагжин); **унаһан малгайгаа абангүй** сүлөө забгүй, байн тогтонгүй (*ажаллаха тухай*) (не покладая рук): *Ажал хэрэгтээ унаһан малгайгаа абангүй оролдохо болонобди* (Ц. Шагжин); **абаха танаггүй** яахынш аргагүй, айхабтар муухай, хүндэ хэрэггүй (никуда не годный, никудышный): … *абаха танаггүй архиншан боложо һалагша аа гү?* (Б. Мунгонов); **аба гэхэдэ альгаа тодохо, үгэ гэхэдэ үтэр саашалха** *оньһ. у.* юумэ абаха дуратай, үгэхэ дурагүй байха (как предлагают взять, ладонь подставляет, как предлагают дать, тут же удаляется): *Таанадай үүлтэртнай шимэл ха даа: аба гэхэдэ альгаа тодохо, үгэ гэхэдэ үтэр саашалха, – гээд, Бүүбэй… үлэшэнэ* (Ж. Балданжабон); 2) мүнгэ үгэжэ, (бараа *г.м.*) юумэ өөрын болгохо (покупать): *Эдэнэй дураар байгаа һаа, магазинай бухы нададанхай абагты гэхэ* (Г.-Д. Дамбаев); 3) гаргаха, һугалха, мулталха (вынимать): *Буда хахад шэлэйнгээ таглаадаһа абажа, стол дээрэ байһан самсаалтай шэл стаканууд соо аягална* (Ц. Шагжин); 4) олзолхо (добывать): *Байгалай эрьеһээ малтажа абаһан эрдэни номин шулуу наймаатай Шобдогынь баян айл бэдэрнэ* (Д. Батожабай); 5) тайлаха, мулталха (снимать): *Холхойн унажа ерэгшэ мориной эмээл абаад, хорёогой газаа гаргажа шүдэрлэбэ* (Д. Эрдынеев); **малгайгаа абаха** малгайгаа тайлаха (снимать шапку): *Тиигээд моринһоо буужа, малгайгаа абаад, доро дохибо* (А. Ангархаев); 6) хуулаха, хайшалха, хиргаха, тайраха (снимать, стричь): *Мария Антоновна бишыхан Коля ашынгаа үһэ абажа байба* (Ч. Цыдендамбаев); **үһэ абаха** хүнэй толгойн үһэ богонидхон тайраха, хайшалха (стричь волосы): *Мария Антоновна бишыхан Коля ашынгаа үһэ абажа байба* (Ч. Цыдендамбаев); **нооһо абаха** нооһо хиргаха (стричь шерсть): *Даашынгаа хонидые хоролтогүй ондо оруулаад, нооһо абаха уялгаяа дүүргэһэн байхадань, эжыдээ омогорхобо…* (Д. Эрдынеев); 7) ямар нэгэн мэдэрхэ эрхэтэнээрээ үнэр, амта, абяа обёорхо, мэдэрхэ (чувствовать *запах, вкус,* слышать *звук*): *Дарма халта һэжэглэбэшье, нохойнгоо хусаагүйдэ холоһоо юунэйшьеб үнэр абаа гэжэ һанаад, урагшаа хэдэ алхаба* (Д.-Д. Дугаров); **абяа абаха** дуулаха, соносохо (заслышать, услышать): *Дэлгэрэй абяа абаһан нохойнууд эндэ тэндэ хусалдаад, уданшьегүй абяагүйнүүд болошоно* (В. Гармаев); **шуһанай үнэр абаха** а) шуһанай үнэр мэдэрхэ (почуять запах крови): *Тэдэнь шуһанай үнэр абажа, уланхадаһандал…* (Б. Мунгонов); б) шунахайрха (проявлять кровожадность); **эдеэнэй үнэр абаха** эдихэ юумэнэй үнэр мэдэрхэ (учуять запах еды): *…Морхоон …эдеэнэй үнэр абаа һаа, айлһаа гаража ошохонь үзэгдөөгүй юм* (Х. Намсараев); **һалхи абаха** а) хүйтэндэ дааража үбдэхэ (простудиться): *Газаа бү гарыт, һалхи абахатнайл!* (Б. Мунгонов); б) үнэр мэдэрхэ (учуять *какой-л.* запах): *Шулуунда хорёод алхам дүтэлэн, ябатараа, баабгай гэнтэ бодон гахайн һалхи абажа, гансата зогсошобо* (Б. Мунгонов); 8) абарха, аршалха, хамгаалха (спасать, выручать): *Хэнтэг үбгэн Аламжада дайрагдан унаад, гэшхэжэ алахань лэ! Абыт!* (Д. Батожабай); 9) нээхэ, онгойлгохо (открывать); **үүдэ абаха** үүдэ нээхэ (открывать): *Бататанай тээлнигэй үүдэ абажа, морёо хорёо соонь оруулхадань, далай арын хуһамаг сооһоо адууһанай үүрһэхэ дуулдаба* (Д. Эрдынеев).

АБАХАДА: доогуур абахада *оролто у.* эгээн багаарнь, доогуур тоолоходо (по меньшей мере); **адагынь абахада** ядахын сагта, адагай адагта (на худой конец, по крайней мере).

АБАҺААР *наречи* гансата (сразу): *Зүгөөр үбдэтэрөө зууһан уралыень харахадаа, тэрэнэй досоо тиимэшье һайн ябанагүй гэжэ абаһаар ойлгохоор байгаа һэн* (Б. Мунгонов); **аба абаһаар** энэ дороо, энэ гэһээр (сразу, тотчас): – *Таанараа таняагүй аад лэ, аба*

абаһаар аха хүнүүдтэ юун гэжэ дуугарха гээшэбиб (Х. Намсараев).

АБАШАГҮЙ *наречи* аргагүй, тон, угаа, ехэ (очень, чрезвычайно): *Удангүй Юрөөгэй бүрэнхы талада аадар бороон абашагүй ехээр адхархань гээшэл ха* (Б. Мунгонов).

АБАШАГҮЙХЭН *наречи* аргагүй, тон, угаа, ехэ (очень, чрезвычайно): *Ох, паря, абашагүйхэн ехэ аза талаантай хүн байбалши!* (Б. Мунгонов).

АБАША(Н) *юум. н.* абада, аба хайдагта хабаадагша (участник облавной охоты): *Тиин хоёр газарша өөһэд өөһэдынгөө отрядай урдуур ябажа, бага тушаалтад болон абашан бүхэндэ тушаал заабари үгөөд, тэдэнэйнгээ толгойдо жагсабад* (Б. Санжин, Б. Дандарон); *Абашан хүбшын зангаар, архиншан һүншын зангаар* (Оньһ. үг.).

АБАШАХА *үйлэ үг., видэй нэгэ түхэл* 1) шүүрэхэ, баряадхиха (схватить): *Дармын сахан соо шаагдаһан буугаа абаха гэхэдэнь, улабар һахалтань даб гээд, үрдижэ абашаба* (Д.-Д. Дугаров); 2) өөршэлхэ, абаад бусаахагүй (присвоить, взять и не вернуть): *Нэгэ хүнэй ерээд, үнэһэн самбарыень буляажа абашахаяа байһандал тэбдэнэ* (Ч. Цыдендамбаев).

АБГА I *юум. н.* 1) эсэгын аха гү, али дүү эрэ түрэл (дядя по отцу): *Та хододоол намайе юундэ тэрэ минии абгатай жэшэдэг, холбодог гээшэбта?* (Ц. Шагжин); *Абгын гар хүндэ, ашын хэлэн хурса* (Оньһ. үг.); **үбгэн абга** абганарай дунда эгээн ахань (самый старший дядя по отцу); **абга эгэшэ** эсэгын эгэшэ гү, али дүү (тётя по отцу): *Абга эгэшэшни шамтаяа байха бэзэ* (Ж. Тумунов); 2) *аха хүнэй нэрын хойно хэрэглэгдэдэг хүндэдхэн хандаһан хандалга* (*почтительное обращение к старшим*): *– Тон зүб хэлэнэт, Дамбуу абга!* (С. Ангабаев); 3) *доодо үд., сээр.* шоно, гарюуһан (волк).

АБГА II *юум. н., угс.* **абганар, абганад** 1) урда монголой нэгэ угсаатанай нэрэ (название одного из южномонгольских племён); 2) эхирэд угсаатанай нэгэ обог (абаганаты): *Абга хүн хоротой, шоно хүн шобторхой*.

АБГА III *юум. н.* Тэнгэриин зүйдэлэй дунда ялагар мүшэтэй аймаг одод (созвездие в Млечном пути с яркой звездой посередине).

АБГАДАЙ *юум. н., сэл., хүүг., ханд.* абга (дядя, дядюшка – *при обращении*).

АБГАЙ *юум. н.* 1) эгэшэ, айлай үхибүүдэй наһаар ехэ басаганиинь (старшая сестра): *Тиигээд:«Энэ абгаймни ямаршье дан ишмэ хэтэрмэ хомхой хобдог болошоо гээшэб даа!» гэжэ һанаандаа тон гайхангяар сэдьхэнэ* (Б. Мунгонов); **заа абгай** ехэ эгэшын доодо тээхи эгэшэ(нэр) (вторая и следующая по старшинству сестра); **нагаса абгай** эхын эгэшэ гү, али дүү (тётя по матери): *Энэ үедэ Ханда абгай, түрүүлэгшын нагаса абгай, бэеэрээ хүрэжэ ерэбэ* (Ц.-Ж. Жимбиев); **хадам абгай** а) хадамай талын эгэшэ эхэнэр (свойственница); б) *сэл.* хадам аха, хүр дүү (шурин); 2) ахын һамган (жена старшего брата); 3) *эгэшэдээ гү, али юрэ аха хүнүүдтэ хүндэлэн хандалга* (*почтительное обращение к старшим*): *Зай, Доржо абгай, эндэ нэгэ газарта орожо эдеэлэе…* (Х. Намсараев); 4) *мух.-шэб., сэл.* аха, ахай – *эрэ хүн тухай* (*почтительное обращение ко второму по старшинству брату*).

АБГАЙХАН *юум. н.* ахын һамган, бэри (жена старшего брата): *Абгайхан түргэ түргэн амилхаяа, хамараа һоросогоохоёо болибо* (А. Жамбалдоржиев).

АБГАЛДАЙ I *юум. н., бөө* мүргэлтэнэй тахидаг нэгэ онгон (маска, личина, изображающая божество у шаманистов): *Найжын абгалдай баабайда табиха гэжэ хэдэн набшаһан тамхи, нэгэ гаршан хадагтайгаар абаад, гэрһээ гарана* (Х. Намсараев).

АБГАЛДАЙ II *юум. н., баруун бур.* һүрхэй эрэ, һайн эрэ, һайхасаан (молодчик, хлопец).

АВГАЛЬДЖАА *юум. н., хяагт.* абга эгэшэ, эсэгын эгэшэ гү, али дүү (тетя по отцу): *Миниий авгальджаа багшын аджлы ветеран ем*.

АБГАРХАХА *үйлэ үг.* абга нэрээрээ омогорхохо, абгаб гэхэ (гордиться своим положением дяди).

АБДАЙ *юум. н., мух.-шэб., ханд.* абга (дядя, дядюшка).

АБДАР *юум. н.* 1) ханза, дүрбэлжэн хэлбэритэй, сэлигдэдэг гү, али абтадаг хабхагтай, хайрсагай түхэлтэй бараан (большой сундук): *Эхэдээ, хүгшөөдэйдөө абдар дүүрэн алта мүнгэ бэшэ, харин инаг түрэл хүбүүнэй илдам һайхан дурлал хүндэлэл асаржа ерэхэш* (Х. Намсараев); 2) *шэлж.* нөөсэ, мүнгэн зөөри, хадагаламжын мүнгэн, жаса (капитал, фонд): *Тиимэһээ абдар соохиёо анхаржа, аргатай бол, бүри үрэжүүлжэ ябаха ёһотой гээшэбди* (М. Батоин); **аман үгын абдар** арадай аман зохёолой эрдэниин сан (сокровищница устного народного творчества): *…арадайнгаа аман үгын абдар уудалан, шэнжэлэн бодомжолжо, сэхэ зам тээшэ уряалан байна бшуу* (Ц. Жамбалов).

АБДАРГАНА *юум. н., ург.* Зүүн Азида ургадаг, үндэр бүдүүн эшэтэй, гоё сэсэгтэй түмһэтэй ногоолиг ургамал (лилия даурская): *«Абдаргана» гэдэг улаан сэсэгые алтаргана*

гэжэ һанажа ябааб (Буряад Үнэнһөө).

АБДАРГАНААН *юум. н.* томо улаан сэсэгтэй, бирсагар жэжэхэн түмһэтэй, тибһэнэй түрэлэй ургамал (тигровая лилия): *Газарай хүрьһэн дотор ургадаг һүдэн ... абдарганаан, мэхээр гэхэ мэтэ байдаг* (Х. Намсараев).

АБДАРЛАХА *үйлэ у.* абдар руу хэхэ, хадагалха (класть в сундук, прятать).

АБЖАА *юум. н., ага, лит.* 1) абгай, эгэшэ, хатан абгай (старшая сестра; госпожа, матушка): *Манай абжаа Балжаа хоёрые айхабтар улад гэжэ мэдэнэгүй гүш?* (Ц. Дон); **үнэгэн абжаа** аман зох. үнэгэн, араата (лисица-матушка); 2) *абгай, эгэшэ, мүн наһаар эгэшэ эхэнэртэ хүндэдхэн хандаһан хандалга* (*почтительное обращение к старшей сестре, вообще к старшим*): *Тохорюун томо шубууд / Тоором дээгүүр хаагална. / Торгон дэгэлтэй абжаанар / Түрэ дээгүүр хяагална* (Б.-Б. Намсарайн)

АБЖАГА: абжага-хабжага гэхэ *үйлэ у.* сухалтайгаар бадашаха, ирзаганаха (озлобленно, сердито ругаться, скалить зубы): *Гэрэй баруун талада ташаалдан һууһан ноён, сухалтай шэрүүнээр Ямаахан хүгшэниие сэхэ харан абжага-хабжага гэнэ* (Х. Намсараев).

АБЖАГАД: абжагад гэхэ *үйлэ у., видэй нэгэ түхэл* бадашан эридээр дуугарха (ощериваться, оскаливаться): *Хүгшөөдэймнай үбгэнэйнгөө урдаһаа абжагад гээд, шонын тархиие үшөө хэды-эды үдьхэлөөд абаба* (Б. Мунгонов).

АБЖАГАНАХА *үйлэ у.* 1) сухалтайгаар хэрэлдэхэ, ирзаганаха (озлобленно, сердито ругаться, ощериваться, оскаливаться); 2) дээрэ дээрэһээнь түргөөр дуугарха, дуржаганаха, жабжаганаха (тараторить): *Тэрэ һамган урдаһаань абжаганана*.

АБЗАЙ *юум. н., угс.* баруун буряадуудай нэгэ яһанай нэрэ (абзай, *одно из западно-бурятских племён*): *Мүнөө Корсаково нютагта Худара талын арбан обогтон ажаһуудаг: Хайтал, Сэгээнэд, Һэнгэлдэр, Абзай, Ехэ Шоно, Хамнай, Бага Шоно-Яртха, Бааха Абзай, Балтай, Дархашуул* (Буряад Үнэнһөө).

АБИДА, амитабха *юум. н., будд.* Аминдаба, Саглашагүй гэрэлтэ Абида бурханһаа Арьяа-Баала (Авалокитешвара) бодисада гарбалтай, харин газар дэлхэйдэ байһан хубилгааниинь Будда Шигэмүни, гадна Баншан-лама тэрэнэй хубилгаан гэдэг; буряадаар Абида гэжэ алдаршаһан бурхан юм. *Зоболон эдлэжэ байгаа али бүхы хүн амитад тэрээндэ гүн сэдьхэлһээ этигэн һүгэдэбэл, оршодог Сухабаадиин диваажанай орондонь түрэн, һэргэжэ шадаха гэдэг* (Амитабха, один из пяти первоначальных дхьянибудд, создатель и владыка рая Сукхавати): *Энэ Абида бурханай орондо зайлашагүй түрэхын юрөөл табижа, адис абагты…* (Ц. Дон).

АБИДАРМА *юум. н., будд.* буддын шажанай гүн ухаан (буддийская доктрина).

АБИДАХА *үйлэ у., нют.* амитанай ямар нэгэ үнэр, абяа абаха, һалхяарнь ойлгохо, унхидаха (чуять, узнавать запах животного).

АБИЛГАГҮЙ *тэмд. н., баруун бур.* обилгогүй, бэеэ баридаггүй (нетактичный, невыдержанный).

АБИЛГАЛХА *үйлэ у., ном.* эд зөөридэ хомхойрхо, шунахайрха, болохотой болохогүй аргаар зөөри олохо (быть падким на имущество, приобретая его незаконным путем).

АБИЛГАША(Н) *юум. н.* 1) хүнэй юумэ шунахайран абадаг хүн; сарбуу шүүрэгшэ (корыстолюбец, алчный хапуга): *Эдилгэшэн абилгашан гээшэмнай иигэжэл эдидэг абадаг юм хамнай даа!* (Х. Намсараев); 2) *шэлж.* эрлиг, альбан шүдхэр (демон, сатана): *үхэлэй абилгашанай гарһаа мултарха*.

АБИР: абир-шэбэр *наречи* шэбэнэн, һабир-шэбэр, аалиханаар (шёпотом): *Баданиие хаража үлэһэн гурбан харуулшад абир-шэбэр дуугаралдаһаар байтараа, үргэһэ нойртоо диилдэжэ, абяа аниргүй болонод* (Б. Санжин, Б. Дандарон).

АБИРТАД: абиртад гэхэ *үйлэ у., видэй нэгэ түхэл* ядарха, үлбэртэхэ, шэмхэлүүртэхэ (чувствовать недомогание): *Би абиртад гээд ябахадаа, нэгэл хүниие нюдэндөө хараһанаа бүүр түүр һананам* (А. Шадаев).

АБИРТАЛГА *юум. н.* 1) бэрхэшээл, ядалга (затруднение); 2) үлбэртэлгэ, шэмхэлүүртэлгэ (недомогание); 3) аягүйрхэрлгэ, мэгдэлгэ, түдэгэсэлгэ (смущение).

АБИРТАХА *үйлэ у.* 1) бэрхэ байдалда орохо, тухашарха, бэрхэшээлтэй ушарха (быть в затруднении): *Энэ колхозой абиртаһан ябадал ажалша зонһоо бэшэ, артелиин түрүүлэгшэһээ болоо* (Ж. Тумунов); 2) зобохо, тулиха (страдать, мучиться): *Тэдэ абиртаһан хонидоо хашаанууд соо хаажа гарасалдаа болобобди* (Ц.-Ж. Жимбиев); 3) ядарха, үлбэртэхэ, шэмхэлүүртэхэ (недомогать): *Арьяшка абиртаһан янзатай аргаахан бодобошье, нүгөөдынгөө урдаһаа алхалба* (Д.-Д. Дугаров); *Абиртаһанай амин дээрэ, айһанай һүнэһэн хээрэ* (Оньһ. у.); 4) аягүйрхэхэ, мэгдэхэ, түдэгэсэхэ (смущаться): *Тэхэ ямар нэгэ гэм хэһэн үхибүүн мэтэ абиртажа, анзаһантаяа носолдон байба* (Б. Санжин, Б. Дандарон).

АБИРТУУ *тэмд. н.* үлбэр тэнхээгүй, яда-

ранги, тулинги, hула бэетэй (измождённый, немощный, слабый): *Юун абяа гарана гээшэб? – гэжэ Цырен ехэ абиртуу хоолойгоор шэбэнэн асууна* (Ж. Балданжабон).

АБИРТУУЛХА *үйлэ у., идх. залог* яахашье аргагүй байдалда оруулха, мухардуулха (ставить в безвыходное положение): *Хүнүүд юундэ шамай шоо үзөө юм, Охин тайшаа хайшан гэжэ шамай мэхэлээб? – гэжэ Либээнтэй абиртуулба* (Б. Санжин, Б. Дандарон).

АБИРУУЛГА *юум. н., баруун бар.* гэшхүүр, дамжуурга (лестница, стремянка): *Модон абируулгамнай хаанаб?*

АБИРУУЛХА *үйлэ у., идх. залог* өөдэнь гаргаха, ahaaха (велеть подняться): *Тэрэ шоргоолжон гэдэгүүднай үсэгэлдэрэй эхилжэ, жэжэхэнүүд бутала үбhэн өөдэ абируулан баримжа байнал, юун болоо, юу зүгнөө гээшэб?* (Х. Намсараев).

АБИРХА *үйлэ у.* үндэр өөдэ ahажа гараха, ahан өөдөө гараха (карабкаться, взбираться): *Шулуун хадын боориш модонуудта моридоо уяад, хада өөдэ абирбад* (С. Цырендоржиев); **абиран гараха** үндэр өөдэ ahажа гараха (лезть, взбираться): *Зай, эдир нүхэрни, ши залуугаараа энээхэн углуугаар абиран гараад, гэр дээрэ харал даа* (С. Цырендоржиев); **абира абирhаар гараха** арай гэжэ, жүдхэжэ дээшээ гараха (еле вскарабкиваться): *...өөдөө абира абирhаар, нүхэнэй амhарта хүрэжэ… hубирahаар гарабабди* (Х. Намсараев).

АБИШАГ *юум. н.* санаар олгуулга, hахил хүртөөлгэ, зүүлгэлгэ, арамнайлалга, арюудхалга (посвящение в сан, освящение, окропление): *абишаг абаха*.

АБЛАХА I *үйлэ у., хууш.* абада гараха, аба хайдагта хабаадалсаха, олоороо ан үргөөжэ, агнуури хэхэ (выходить на облавную охоту, участвовать в облавной охоте): *Эзэнэйнгээ захирбал, ямаршье ангуушаниие дахаад, хэрмэшэлхэ, ан аблаха* (С. Цырендоржиев).

АБЛАХА II *үйлэ у., баруун бур.* 1) эльбэдэхэ, жадхадаха, шэбшэхэ (колдовать, ворожить): *Зарим нэгэшүүл шанар хүүлээб гээд, аблажа аашална*; 2) 2) халдаха, няалдаха, нүлөөдөө оруулхые оролдохо (льнуть, оказывать влияние): *Хайра hэшхэлээ өөрөө улабал, / Хамаг зоной зүрхэ аблахаш!* (Д. Батожабай).

АБЛУУЛХА I *үйлэ у., идх. залог* абада орохо, абашадта баригдаха (подвергаться облаве): *Эгээл нөөхи аблуулhан шонодол* (Б. Мунгонов).

АБЛУУЛХА II *үйлэ у., идх. залог* эльбэдүүлхэ, жадхадуулха, шэжэлүүлхэ (быть околдованным): *Аблуулhан хүн нэгэ хэлэhэнээ хэлээд hаладаггүй, хэнэйшье үгэ дууладаггүй.*

АБСА *юум. н., ном.* хуурсаг, наha барahан хүниие хүдөөлүүлхэдээ, бэеынь хэдэг тусхай хайрсаг (гроб): *Тэрэнэй дотор шэгшэг бүхэнhөө алтан сасаг hанжаhан, улаан бүрхадаар бүримэл абса* (Х. Намсараев).

АБСАЛХА *үйлэ у., ном.* хуурсагта хэхэ (положить в гроб): *Хээрэ хэбтэхэ яhыень торгон хадагаар орёожо, абсалжа абаба.*

АБТА I: **абта-ябта** *наречи* хаб-яб, тас-няс (с шумом, треском): *абта-ябта хаажархиха*.

АБТА II: **абта шэжэ** *юум. н.* эди шэди (мастерство): *Энэ хүнэй хатаниинь / Арбан сагаан хурганай / Абта шэжээр түрүүлhэн Абхай хүүхэн гэлдэнэ* (Х. Намсараев).

АБТАЙ *тэмд. н.* 1) шэдитэй, эльбэтэй (волшебный, колдовской): *...Арбаад мянган Абтай шара хубалза* (Х. Намсараев); **абтай жэбтэй** эди шэдитэй, эльбын (обладающий чарами, волшебный): *...үшөө агнууриин хорхой гэжэ айхабтар ехэ абтай жэбтэй юумэн бии хэбэртэй агша* (Б. Мунгонов); **абтай эзы** эльбэшэн эхэнэр, хараал жадха хүргэдэг, жадхадаг эхэнэр, муу юумэ хэдэг эхэнэр (колдунья); 2) *шэлж.* гайхалтай, үзэсхэлэнтэ, дура буляама, hалашагүй (чудный, чарующий, превосходный): *Алдартай түрүү хүнүүд ургаал, / Абарга шэрүүн гарынь хүндэл, / Абтай халуун зоригоор илахал* (Х. Намсараев); **абтай хабатай** шадамар, шадамгай (умелый, способный): *…абтай хабатай ахай баабайнарай алтан hоёо, мүнгэн шүдэнhөө зайлахагүй…* (Х. Намсараев).

АБТАЙГААР *наречи* абьяастайгаар (увлеченно): *Ехэл абтайгаар ажаллажа байна*.

АБТАМААР *тэмд. н.* абтахаар, абажа боломоор, болохотой, зохистой (приемлемый, пригодный).

АБТАМАЛ *тэмд. н.* абтадаг, хуулагдадаг (взятый, съёмный): *абтамал захатай дэгэл*; **hанаанhаа абтамал** hанаанhаа абтажа зохёогдоhон, худал, хуурмаг (выдуманный).

АБТАСА *юум. н.* бүтээгдэhэн юумэнэй гараса, түрэсэ (выход произведенного продукта): *...боро хура хомор байhан шалтагаанhаа үбhэ таряанай абтаса муу байгаа* (Х. Намсараев); **урагша абтаса** урагшатай, наашатай байлга (везение).

АБТАСА *юум. н.* хэды шэнээн абтаhаниинь (выход): *Тэрэ жэл үбhэ таряанай абтаса ехэл муу байгаа.*

АБТАСАТАЙ *тэмд. н.* абтахаар, болохотой, зохистой (приемлемый): *Теэд лэ хэлэhэн үгэнүүдынь ондоохон, ухаа зүрхэндэ абтасатай ха юм* (Ч. Цыдендамбаев).

АБТАХА *үйлэ үг., хүлеэгд. залог* 1) гарта орохо, хэн нэгэнэй болохо, эзэлэгдэхэ, олзологдохо, хуряагдаха (получаться, добываться, убираться – *об урожае, сене*): *Иимэл ажал ябуулга хээд байхадаа, эрхим ургаса абтаха гээшэ гэжэ хөөрэлдэнэд* (Ц.-Ж. Жимбиев); *Найман зуу гаран хурьгад абтаха байха* (Б. Мунгонов); **сэрэгэй албанда** (*гү, али* **сэрэгтэ**) **абтаха** сэрэгтэ татагдаха (призываться в армию): *Эхэ ороноо хамгаалгын дайнай үедэ Буда сэрэгэй албанда абтажа, табан жэл соо алба хэһэн байгаа* (Ц. Шагжин); **хулгайда абтаха** хулуулгаха, буляагдаха, алдаха (быть обкраденным, лишённым): *Хониёо хулгайда абтаһан хүнэй гомдобол хулууһан болоходомни хамаагүй* (Д. Батожабай); 2) эзэлэгдэхэ, дайрагдаха (быть охваченным, объятым): *Тэндэл архишн амта үзөө, мүнгэнэй эльбэдэ абтаа* (С. Цырендоржиев); **үертэ** (*гү, али* **уһанда**) **абтаха** үертэ орохо, үерһөө гарзатаха (попасть под наводнение): *Сэлеэнэй урда заха үндэр газарта һэн тула үертэ абтаагүй* (А. Ангархаев); *Эндэхи нютагуудаар бэлшээри, сабшалан, газар таряалан, хүдөө ажахын барилгануүд болон түмэр замай хүүргэ хүрэтэрөө уһанда абтаа* (Ц.-Ж. Жимбиев); **һалхинда абтаха** (быть унесенным ветром): *Һая тэрэ дүрбэн сэрэгэй хүбүүд һалхинда абтажа, баржатаяа далай соо төөреэд, ... баатар габьяа гаргаһан харуулһан аад, тэрээнээ өөһэдөөшье хүсэд һайн мэдээгүй һэмнэй* (Ц. Шагжин); **урасхалда абтаха** уһаар абаашагдаха (попасть в течение): *Санжа нэгэ хүлөөрөө хонхосог руу гэшхээд, урасхалда абтан хиидэшэбэ* (А. Ангархаев); **үбшэндэ абтаха** үбшэндэ дайрагдаха, үбдэхэ (подвергнуться болезни, болеть): *Сэдьхэлэй нэгэ үбшэндэ абтанхай гэжэ Дэлгэр тэрэниие абаһаар лэ ойлгоно* (В. Гармаев); **хоморгондо абтаха** үхэлэй нүхэндэ орохо (попасть в ловушку): *Хоморгондо абтаһан дайсан сэрэгшэд урдань үбдэг дээрээ жэрын жагсанад* (Б. Санжин, Б. Дандарон); **хүсэлдэ** (гү, али **хүсэлэндэ**) **абтаха** хүсэлдэ эзэлэгдэхэ, хүсэхэ (быть охваченным желанием): *Мүрэнэй эрьедэ гараһан сэрэгшэд хотогор хүнхэрэй тэгшэ багахан талмай дээгүүр һуужа, амарха хүсэлэндэ абтажа, ябадалаа аалидхабад* (Г.-Д. Дамбаев); **атаа жүтөөндэ абтаха** атаархаха (завидовать): *Тиигэхэ мүртөө атаа жүтөөндэ абтаһан зүрхэмни нэрэ һурагүй лугшаад, хасарааарни халуу бусалжа эхилбэ* (Д. Дылгыров); **сухалда абтаха** ехээр хороо бусалха, сухалаа хүрэхэ, уурлаха (разозлиться): *Санжа ойлгогдошогүй сухалда абтажа, хундагаяа гартаа абаба* (А. Ангархаев); **гунигта абтаха** гунигаар эзэлэгдэхэ, гуниглаха, уйдаха (грустить): *…гэнтэ моритой эхэнэр хүниие харамсаараа зөөлэн һэбшээн мэтэ гунигта абтадаг хүм* (А. Жамбалдоржиев); **мэдэрэлдэ абтаха** мэдэрэлдэ эзэлэгдэхэ, мэдэрхэ, ойлгохо (быть охваченным чувством, ощущать): *Урданай-хидаа орходоо ондоо, хүсэтэй, шэнээр түрэһэн шэнги мэдэрэлдэ абтаад, зориг дүүрэн байнаб* (Д. Эрдынеев); **нойртоо абтаха** унтаха, һажаха (спать, дремать): *Бүхэ нойртоо абтаһан һууринай гудамжаар хүбүүн гараха зуураа, найдамтай нүхэдэй эндэ үгы байһаниие халаглаба* (В. Гармаев); **бодолдо** (*гү, али* **һанаанда, һанаа үнөөндэ**) **абтаха** һанаанда хатаха, бодолгото болохо (задуматься): *Тэрэнэй шарайнь барагар, ямаршьеб далда бодолдо абтаһан янзатай* (Д.-Д. Дугаров); *Тиигээд лэ эдэнээ харахадаа, эжэлүүдгүй һанаанда абтанам* (Ц.-Ж. Жимбиев); *Наран Дариима хоёр һанаа үнөөндэ абтан, дуугай болошобод* (Г.-Д. Дамбаев); 3) мүнгөөр өөршэлэгдэхэ (быть купленным): *Долооной урда дохижо, арайхан гэжэ абтаһан шэб шэнэ машина һэмнэй даа* (Б. Мунгонов); 4) абхуулагдаха, хайшалагдаха, хиргуулха (быть снятым, постриженным): *Урдань хонинһоо нэгэ-хоёр килограмм шэрүүн нооһо абтадаг һаа, харин мүнөө гурба-дүрбэн килограмм торголиг нооһо хайшалагдадаг болонхой бшуу* (Д.-Д. Дугаров); 5) баталагдаха (быть утверждённым): *Юунэй түлөө абтадаг шиидхэбэринүүд агшаб?* (Ц. Цырендоржиев); 6) эзэмдэгдэхэ, дайлагдан эзэлэгдэхэ (быть захваченным, завоёванным): *Удангүй Зандан сэрэгшыншье бэшэгүүд соо, мүн бусад зонойшье захяануудта газетэнүүдэйшье хуудаһан дээгүүр ехэнхидээ һайн мэдээсэлнүүд дуулдажа эхилээ: «Ленинград блокадаһаа сүлөөлэгдэбэ!», «Минск манай болоо!», «Рига город абтаба!»* (Ц-Ж. Жимбиев); 7) хүлһөө бууха (отняться – *о ногах*): *Али һогтожо, хүлнүүдээрээ абтахаяа һанаа хүн гүб?* (Ц.-Ж. Жимбиев); 8) *хэлэ шэнж.* ондоо хэлэнһээ шэлжэн орохо – *үгэ тухай* (заимствоваться – *о словах*): *Харин мүнөөмнай яряанай хэлэндэ абтаһан үгэнүүд айхабтар олоор хэрэглэгдэдэг болошонхой* (Л. Шагдаров).

АБТАШАХА *үйлэ үг., видэй нэгэ түхэл* эзэлэгдэшэхэ, дайрагдашаха (быть охваченным, объятым): *Хонинһоо байха, хүмнайшье үертэ абташаха байба бшуу!* (Х. Намсараев); *…Хандые больница абаашаха унаа яажа олохо тухай һанаа үнөөндэ абташана* (Г.-Д. Дамбаев).

АБУУЛХА *үйлэ үг., идх. залог* абахые

баадхаха, абхуулха (заставлять брать): *Лубсанай ошожо, хүбүүгээ абуулха хүнтэй болоходоо, Балтаяа хүргэбэб, – гэжэ Янжима хэлээд, креслэ дээрэ һуумсаараа хүлөө хүл дээрээ хаян: – Ой, абгай, ундам хүрэнэ! – гэбэ* (Д. Эрдынеев); **хэмжээ абуулха** хэмжээ абахые дурадхаха, хэһээлгэхэ (принять меры): *Правленидэ дуулгажа, хэмжээ абуулжа шаданал аабзаб даа…* (Д. Эрдынеев).

АБХАЙ *юум. н.* 1) *баруун бур., хууш.* хүүхэн, дүүхэй, басаган (девушка, барышня): *…манай эндэхи басагад сэбэр һайханаараа ямаршье орон нютагай абхайнуудһаа дутахагүй бэшэ аал?!* (Ц.-Ж. Жимбиев); 2) *аман зох.* хан хүүхэн (царевна): *Тээли улаан абхайнь / Дурата юумын дурые / Дууһан буляажа абаһан* (Гэсэрһээ).

АБХУУЛГА: үл абхуулга *юум. н.* үл залгуулга, бага зэргэ хооллуулга (подкрепление – *о еде*): *Олон хоногто хоохоор ябаһан хүндэ үл абхуулга тон шухала юм*; **тангариг абхуулга** тангариг, шахаа хэлүүлгэ (приведение к присяге).

АБХУУЛХА *үйлэ ү., идх. залог* 1) абахые баадхаха, абахые зүбшөөхэ (велеть взять *или* принять): *Үни сагһаа хойшо хонишод тээгэлжэ, голоһон хурьгыень абхуулжа ябаһан юумэл даа* (Ж. Балданжабон); **далга абхуулха** *шаж.* орон нютагай эзэдһээ хайра гуйха (просить милость у хозяев местности): *…далга абхуулаад, олон боложо, үнэржэһэн айл захаһаа абаһаар ха юм* (Х. Намсараев); **зураг** (*гү, али* **фото-зураг, дүрөө**) **абхуулха** дүрэеэ буулгуулха (сниматься, фотографироваться): *Нүгөөдэ зурагтань Комдив Балдынов дайнда ябаһан нүхэдөөрөө … тэбэрилдэн абхууланхай* (Ц.-Ж. Жимбиев); *Һургуулиингаа фотолабораториһоо «Зенит» гэжэ аппарат абажа, тэдэнэр класс соогоо фото-зурагаа абхуулбад* (С. Цырендоржиев); *Нүхэдүүд, түүхэтэ памятнигай хажууда дүрөө абхуулаябди* (Г.-Д. Дамбаев); 2) худалдан абажа өөрын болгохые баадхаха, худалдан абахые зүбшөөрхэ (велеть купить): *Плати, туфли абхуулха, … мүнгэтэй болохо болоһон Удбэлмаа … эсэгэ тээшээ уриханаар харан, эдеэлнэ* (Г.-Д. Дамбаев); *Һаһатай болоһон намайе хүндэлжэ, … хүнүүд бидэндэ очередьгүйгөөр хилээмэ абхуулба ха юм* (Ж. Тумунов); 3) тайруулха, хайшалуулха, хиргуулха (быть остриженным, постригаться): *Ноохоёо абхуулжа, шараа нюсэгэн, араг яһан шэнги болошоһон хонид хадын ташалангаар таран бэлшэжэ эхилбэ* (Г.-Д. Дамбаев); **үһэеэ абхуулха** үһэеэ тайруулха, богони болгохо (постричь волосы): *Тэдэнэр бэе бэедээ адлинууд, бүгэдөөрэн үһэеэ абхууланхай* (Ц.-Ж. Жимбиев); **һахалаа абхуулха** һахалаа хиргуулха (состричь усы *или* бороду): *Майор Толстов һахалаа абхуулһан, үһэеэ заһуулһан, хараха янзада эсэһэн тэбдэһэн хэбэртэй байба* (Ж. Тумунов); 4) абтаха, ходо татуулха, хобхорхо (быть снятым, удалённым): *Баазын ута гонзогор сонхонууд һула, шэлтэй раманууддаа абхууланхай, миил хонхойлдожо, харлажа байба* (Б. Мунгонов); **гландаяа абхуулха** гландаяа отолжо гаргуулха (удалять гланды): *Ангина хэды дахин һэдэржэ зобоогоод, гландаяа абхуулха баатай болоо һэн* (С. Цырендоржиев); 5) гэрлүүлхэ, һамга хэжэ аба гэхэ (велеть жениться): *Шаралдайн тэнэг басагые намда абхуулха гэхээеэ эшэхээеэ яагаабта!* (Д. Батожабай); ◊ **бэеэ дээгүүр абхуулха** бэеэ дээгүүр тоолохо (считать себя лучше всех): *Бэеэ дээгүүр абхуулна гүш, али ёһын тэдыдэ ёһорхоно гүш?* (С. Цырендоржиев).

АБХУУҺАН *юум. н.* харууһан, харууһалалга, хойноһоонь оролдолго (уход): *Хоёр бага үхибүүдынь абхууһанай* (Ж. Балданжабон).

АБЬҺААЛИН *юум. н., зүүн бур.* аха дүүнэрэй һамгад өөһэд хоорондоо (жёны двух братьев по отношению друг к другу): *Бүтид Долгор хоёр абьһаалингууд юм*.

АБЬҺАН *юум. н., зүүн бур.* үбгэнэй ахын гү, али дүү хүбүүнэй һамган (жена одного брата по отношению к жене другого брата).

АБЬЯАС *юум. н.* 1) бэлиг, юумэ хэжэ бүтээхэ, һураже абаха онсо шадабари, дураа буляагдалга (склонность *к чему-л.*, влечение, призвание, способность, дар, талант): *Шүлэгшэн Цырен-Даша Цымпилон анханһаал абьяас эдэбхитэй, дуу шүлэгтөө дүлэтэ дугшалтатай бэлэй* (Б.-Б. Намсарайн); **абьяас бэлиг** табиланта шадабари (призвание, дар): *Тиимэ ушарһаа зохёолшо хүн оршон тойроноо һайса мэдээд, өөрынгөө абьяас бэлиг, оюун ухаагаараа сэдьхэжэ, уран һайханай үнгэлиг юртэмсые бүтээдэг бэлэй* (Л. Балдан); 2) шунал, баха, шухатаран дурлалга, ташаяан, ольһон (страсть, вожделение, сильное желание): *…эхэнэр абьяасаа, дурлалаа хүсэд алдаагүй Норжомын таамаглахатайнь адли … сээжэ бэеэрнь халуун долгин шэшэргэнүүлэн үнгэршэбэ* (С. Цырендоржиев); **абьяас шунал** (*гү, али* **хүсэл**) шухатаран дурлалга, ташаяан, ольһон (страсть, вожделение): *…Абьяас шунал – аймшагтай гэнжэ гээшэл!* (Д. Батожабай); *Шнелль абьяас хүсэлдөө диилдэжэ, гэнтэ Мария Яковлевнае сээжээрнь таһа тэбэрибэ* (А. Ангархаев); **абьяаста абтаха** ехээр хүсэхэ, бурьялха (быть

охваченным страстью): *…Мэн угтажа, хубсаһанһаа Фагай сүлөөрхэдэнь, тэшэ ядан туһалаад, … инаг дуранай абьяаста халуунаар абтаба* (С. Цырендоржиев); **абьяас хүдэлгэхэ** ташаяан хүдэлгэхэ (возбуждать, разжигать страсть): *Утаар табиһан гэзэгэнь, … оймһогүй сэбэр булшангуудынь Эрдэниин абьяас хүдэлгэнэ* (Д. Эрдынеев); **эрын абьяас** эрын шадал (мужское начало, потенция): *Эрэмдэгшье һаа, эрын зориг, эрын хүсэ, эрын абьяас алдаагүйб гэжэ һанагшаб* (С. Цырендоржиев); **зөөриин абьяас** зөөридэ хобдог байлга, хорхойтолго (страсть к наживе, стяжательство): *Зөөриин абьяаста шунаһан, обтоһон хүн өөдэлдэггүй гэлсэгшэ даа* (С. Цырендоржиев); **хүгжэмэй** (*гу, али* **дуунай**) **абьяаста абтаха** хүгжэмдэ шэнгэхэ, хүгжэмэй аялгада абтаха, эзэлэгдэхэ (попасть под власть музыки): *Ирагуу дуунай абьяаста абтаһан тэдэнэр булта хатаржа эхилбэд* (С. Цырендоржиев); 3) хорхой, эрдиһэн, шармайлта, оролдолго (усердие, задор, рвение): *Ажалдаа шуналгын абьяаста абтажа, ой модоной орой дээрэһээ шахуу зунай наранай шангаар шаража байха үеэр үдэрэйнгөө нормые үлүүлэн дүүргэжэрхиһэн байгаа һэм* (Ц.-Д. Хамаев); 4) абари амидаралай хүсэн, доторой урма хүгжэл (темперамент): *Энэ хэрэгнай намда дээрэһээ үгтэһэн эрхын хүсөөр … илан мандаха! – гэжэ хэлээд, нюдэеэ хурса болгоод, абьяас ехэтэйгээр эбдүүсэн байгаа һэн* (Д. Эрдынеев).

АБЬЯАСТАЙ *тэмд. н.* 1) бэлигтэй, талаан бэлигтэй, бэрхэ, шадабаритай (талантливый, способный *к чему-л.*): *Цэрэнпил һурахадаа ехэ абьяастай байба* (Х. Намсараев); **дуунда абьяастай** һайханаар дуулажа шададаг, һайхан хоолойтой (способный к пению): *Харин дуунда абьяастай, хоолой һайхантай һэн* (Ц. Шагжин); 2) шухатарһан, ташаяангы, шуналтай (страстный): *Юундэб даа Норжимо Цэрэн хоёр хоюулан болоходоо хайлашадаг, бэе бэедээ хомхойнууд, абьяастай болошодог* (Д. Эрдынеев); 3) хорхойтой, оролдосотой, шармайһан (усердный *в чём-л.*, рьяный): *Ахалагша һаалишан ажал бүхэндэ абьяастай һэмнэй даа* (Ц.-Ж. Жимбиев).

АБЬЯАСТАЙГААР *наречи* урматайгаар, бахатайгаар, шуналтайгаар, оролдосотойгоор (яростно, усердно): *Гэнтэ абьяастайгаар, халима баяртаа хахаһан мэтээр, хонхо жэнгиршэбэ* (К. Цыденов); 2) сэдьхэл хүдэлгэмэ (эмоционально, темпераментно): *Тиигээжэ ябатараа Кузнецовой һамганай хонгёохоноор, абьяастайгаар энеэхыень дуулажархиба* (А. Ангархаев); 3) шухатаран, шуналтайгаар (страстно): *Таниие шангаар тэбэрижэ, тэрьелүүлһэн хасар, уралыень Доржо абьяастайгаар таалашаба* (Ч. Цыдендамбаев).

АБЫН *тэмд. н.* абада хабаатай (отцовский): *Абын үреэл алтан* (Оньһ. ү.).

АБЯАГҮЙ 1. *тэмд. н.* шэмээгүй, аниргүй, үсөө дуугардаг, дуугай (беззвучный, бесшумный, молчаливый): *Энэм тэрэ юрын, абяагүй Альбина Галдановна гээшэ аал?* (К. Цыденов); **абяагүй байдал** (*гу, али* **байлган**) аниргүй байдал, аб аали байдал, анир шэмээгүй (тишина): *Мүнөө дээрээ абяагүй байдал тогтоһон шэгтээ* (Б. Шойдоков); *Һанаа зоборитой абяагүй байлган болобо* (Б. Санжин, Б. Дандарон); **абяагүй болохо** (*гу, али* **болошохо**) аниргүй болохо, дуугархаяа болихо, шэмээгүй болохо (умолкать, затихать): *Абяагүй болоод, шагнажа һууһан тэдэнэр гэнтэ дарьяса энеэлдэшэбэ гээшэ* (Ц. Шагжин); *Могзон Бата аараһан буу шэнги гэнтэ абяагүй болошобо* (Д. Эрдынеев); **абяагүй байха** дуугархагүй, юумэ хэлэхэгүй (молчать): *Тиигээд лэ хараһан, үзэһэнөө нюунгүйгөөр хөөрэхэдөө, баабайнгаа хаарта тухай абяагүй байба* (Ц. Цырендоржиев); **2.** *наречи* шэмээгүйгөөр, дуугайгаар, аниргүйгөөр (беззвучно, бесшумно, молча): *Мүнөөшни абяагүй ябаһан лэ хүн сэсэн гэжэ тоологдодог болоо бэшэ гү?* (Ц. Шагжин); **абяагүй бай!** дуугай бай! аниргүй хата! амаа тагла! бүтүү бай! (молчи!): *Абяагүй бай! Ургөө хабша, хэлээ таһара!* (Д. Батожабай); **3.** *хэлэгшын үүргээр хэрэгл.* аниргүй, шэмээгүй, дугай (тихо, бесшумно, хранит молчание): *Бүхы дэлхэй баһа абяагүй* (А. Жамбалдоржиев); *Үбгэнэй үгые зүбшөөрһэндэл, Доржын эсэгэ абяагүй* (Ч. Цыдендамбаев).

АБЯАГҮЙГӨӨР *наречи* шэмээгүйгөөр, дуугайгаар, аниргүйгөөр (беззвучно, бесшумно, молча): *Балжаа юушье дуугарбагүй, үнеэнэйнгээ хүхэдые абяагүйгөөр түргэ түргэн шобторно* (Ц. Дон).

АБЯАДАХА *үйлэ ү., баруун бур.* 1) шаг шууяа табиха, шууялдаха (шуметь); 2) *шэлж.* һураг суу табиха (распускать слух или молву).

АБЯАЛХА *үйлэ ү.* 1) абяархаха, үнэр гү, али абяа абаха (чуять): *Нохой юуб даа абяалба*; 2) *баруун бур.* бии болохо, түрэхэ, зангирха (зарождаться, возникать, образовываться).

АБЯА(Н) *юум. н.* 1) агаарай хүдэлөөнһөө боложо, хүнэй шэхэндэ дуулдадаг шэмээн, дуун (звук, звуки, шум): *Коля, юумэнэй абяа дууряахадаа, ехэ шадамар* (Ч. Цыдендамбаев); *Хүн гээшэ абяан.* / *Замхахаар бэшэ – Хэтын абяан.* / *Мүшэдшье хадаа дүлэн.* /

Унтархаар бэшэ – Мүнхын дүлэн (Г. Раднаева); **хэлэлгын абяан** *хэлэ шэнж.* саашадаа хэдэн хубинуудта хубаагдажа болохогүй үгын бэеэ даahан нэгэ хуби (звуки речи): *Уе соо нэгэшье, олоншье абяан байжа болохо*; **абяа абаха** а) дуулаха, соносохо (заслышать, услышать, уловить звук): *Хүнэй абяа абаһан гүрөөһэд ондого сондого харайлдашаба* (С. Цырендоржиев); б) шэхээ үргэхэ, шагнаархаха (прислушиваться): *Тархяа үргөөд хэбтэһэн эхэнь абяа абаһандал, һэр-мэр байраһаа хүдэлөөдхибэ* (Ц.-Д. Хамаев); 3) ямар нэгэн юумэнһөө болон амитадһаа ба хүнэй дуугарһан үгэ, шашхаан (голос, возглас, говор): *Хүбүүнтэеэл уулзажа, тэрэнэйнгээ абяа дуулаха гэһэн һанални намайе амиды ябуулна ха юм* (Ц. Шагжин); **абяа анир** а) шэмээ, шууяан (шум, голоса): *Мори хара тэргэлһэн хүнүүдэй абяа анир нээлгээтэй сонхоор газааһаа дуулдана* (Ч. Цыдендамбаев); б) һураг, суу (слухи, молва); **абяа шэмээн** а) шааяан, дуу шуун, нарьяан (звуки, шум): *Ойн заха табяад метр болоодшье байгаа һаа, тэндэһээ абяа шэмээн үгы, ой хон жэн, унтажа байһандал* (Ж. Тумунов); б) ямар нэгэн юумэнһөө болон амитадһаа ба хүнэй дуугарһан үгэ (голос, возглас): *Тиимэһээ тэрэнэй нэрэ соносхоходонь, заал соо абяа шэмээн таһаршадаг* (С. Цырендоржиев); **абяа аниргүй** (*гү, али* **шэмээгүй**) шэмээгүй, шууяагүй, хон жэн (тихо, бесшумно, молча): *…нөөхи томо нохоймной тиихээр абяа аниргүй болоо гээшэ гү?* (Б. Мунгонов); *Тойроод абяа шэмээгүй, хон жэн* (Ц. Шагжин); **абяа аниртай** үгэ дуутай, шууяатай (шумный): *Харин ондоо хоёр нугаһад бусадайнгаа абяа аниртай һүрэгһөө холодоод, амяараа байхаданад* (Ч. Цыдендамбаев); **абяа (анир) ехэтэй** дуутай, шанга (звучный): *Тиимэ нэгэ ойлгогдошогүй, абяа анир ехэтэй, … юумэ хойноо шэрээд, айһан һүрдэһэн эмниг морин шадалайнгаа һалатар харайлгажал мэдэхэ* (Б. Мунгонов); **абяа тодорхой** ойлгосотой, эли тодо (членораздельный); **абяа таһалангүй** таһалгаряагүй, шэхэнэй шиир таһалангүй, хэлээ амандаа хэнгүй (без умолку): *абяа таһалангүй шашалдаха*; **абяа гараха** дуугарха (заговорить, издавать звук): *Хэншье абяа гарабагүй* (Ж. Балданжабон); **абяа үгэхэ** а) ямар нэгэн дуугаар, дуулдама дохёогоор бэеэ мэдүүлхэ (подать голос, звуковой сигнал): *Бальжинима гансата нойрмогһоо һалажа үгсэгэд гээд, бүглүүхэн хоолойгоор абяа үгэбэ: Ө-өй!* (Б. Мунгонов); б) бага үхибүүнэй бархирха (плакать): *Харин Балган һэрижэ, абяа үгэжэ ороо һэн* (Ж. Балданжабон); **абяа ниилэнхэй** зохилдон тааранхай, тааранан, нэгэ һанаа баринхай (≈ спевшиеся); **абяа бара** хажуудань ябалсаха, хани (подручный): *…хэзээшье ойроо абяа бара нүхэртэй, тогоошонтой ябаха дуратай байдаг* (Б. Мунгонов); ◊ **абяа залгиха** гэнтэ дуугай болохо, анираа хатаха (замолкать, умолкать); **абяагаа хатаха** *доромж.* дуугай болохо – *хэрүүлхэжэ гү, али гэмэржэ байһан хүн тухай, хусажа байһан нохой тухай г.м.* (замолкать); **абяан бии болохо** түрэхэ болохо, хээлитэй болохо (*хээлитэй болохые далда удхатайгаар иигэжэ хэлэдэг һэн. Залуу эхэнэрэй тархи толгойм үбдэбэ гээ һаань, абяан бии болохоо һанаа гү гэжэ гасаалаад абадаг һэн*) (забеременеть); 3) һураг, суу (слух, молва): *Тиимэрхүү абяа байна*; **хуурмаг абяан** худал, үндэһэгүй һураг суу (ложный слух); 4) *шэлж.* үнэр (запах); **эдеэнэй абяа абаха** эдеэнэй үнэр абаха, эдеэнэй дүтэлхые ойлгохо (чуять запах съестного).

АБЯАРХАЛДАХА *үйлэ үг., угталд. залог* олоороо шэмээ дуулаха, абяа абаха (слышать шум, улавливать звук): *…моридынь абяархалдажа, толгойгоо дээрэ үргэн, нэгэ удаа хуухиралдажархина* (Х. Намсараев).

АБЯАРХАХА *үйлэ үг.* 1) шэмээ дуулаха, абяа абаха (слышать шум, улавливать звук): *Гэнтэ һайн бууралынь һүрмэгэд гэжэ, нэгэ юумэ абяархаһан янзатай, хүл дээрээ байжа ядан, эзэнэйнгээ арада гараад орхино* (Х. Намсараев); 2) һэргэг болохо, шэхээ һонор болгохо (настораживаться, прислушиваться): *Нэгэтэ хүхын дуунай һүнеэр гүрөөһэнүүдэй буухиралдаһан зүг руу абяархажа ошобо* (Ц.-Д. Хамаев); *али юумэндэ абяархаха, шэнэ юумэндэ шэмээрхэхэ*; 3) *алайр, шэлж.* хээлитэй болохо (забеременеть).

АБЯАНАЙ *тэмд. н.* абяанда хабаатай (звуковой): *Бидэ энэ темээр хүдэлхэдөө, Windows'ай Cool Edit, WinCECIL, Speech Analyzer гэжэ абяанай программануудые хэрэглэдэгбди* (Э. Бюраева).

АБЯАРХУУЛХА *үйлэ үг., идх. залог* абяа абхуулха, шагнаархуулха (заставить слышать звуки, чуять): *…ан гүрөөһые абяархуулжа, али бүхы бүдүүлигээр шэгшээдэггүй…* (Х. Намсараев).

АБЯАТА *тэмд. н.* абяа гарадаг, абяагаар үгтэһэн, шууята, дуута (звуковой, шумовой): *Электрон корпус болбол гансашье бэшэмэл бэшэ, үшөө абяата байдаг…* (Л. Бадмаева); **абяата тэмдэг** абяанай аргаар үгтэһэн тэмдэг, дохёо (звуковой сигнал).

АБЯАТАЙ 1. *тэмд. н.* 1) хонгёо, дуутай, шууяатай (звучный, шумный): *2019 оной туршада Буряад Орон дотор ишмэ 9 кинозал*

нээгдэжэ, олон зон һаруул, сэбэр абяатай, һайн зурагтай кинофильмнуудые хараха аргатай болонхой (Буряад Үнэнһөө); **абяатай шангаар** дуулдахаар, һүртэйгөөр (громко, звучно): *Теэд гүүниинь урагшаа ябангүй, харин һүүлээ зааха үргэжэ, Балжидай урдаһаа абяатай шангаар хии табина* (Ц. Шагжин); **абяатай бараатай** обёрмоор дуутай (заметный); 2) *шэлж.* һураг суутай, һурагтай, хүлеэгдэһэн (ожидаемый): *Эдэнэрэй үхибүүд, Минжуртан, унинэйл ерэхэ абяатай аад лэ, ерэжэ үгэнэгүй* (Ж. Тумунов); 3) *баруун бур.* шүдхэртэй, гүйдэлтэй (с духом, привидением): *Сэрэн адуушанай аали аха абяатай болоо гэжэ дуулахадаа сухалдажа, тэрэ танигдаагүй муухай амитаниень һайса айлгаха һанаатай зогсоно* (М. Осодоев); 4) *баруун бур., шэлж.* хээлитэй (беременная); **2.** *хэлэгшын үүргээр хэрэгл.* зоной хэлсэдэгээр, һурагтай (говорят): *Должод эндэ бии абяатай, уулзаагүйб* (Х. Намсараев).

АБЯАТАЛГА *юум. н.* абяа гаралга, абяа үгэлгэ, дуу гаралга (звучание).

АБЯАТАХА *үйлэ үг.* соностохо, абяа гараха, абяа үгэхэ, дуу гараха (звучать): *«Һаа-я!» гэжэ һүниин бүглүү руу һүхирхэдэмни, Һаа-я!» гэһэн сууряан хадын хаяагаар абяатаха* (Ц.-Д. Хамаев).

АБЯАША: абяаша нохой *юум. н.* һонор, һэргэлэн, хоншоор һайтай нохой (собака с тонким чутьем).

АГ I *юум. н.* 1) ямар нэгэн юумэнэй нюруу дээрэ няалдан үлэһэн хирэ, даг (грязь, налёт, осадок); 2) юумэнэй гашууниинь, хурса, шороб, гашуун амтан (острота, горечь): *Гандаһан газарта ургаһан мангирай аг ехэ байдаг*.

АГ II *юум. н.* ямар нэгэ загаһа баридаг зэмсэгтэ, жэшээнь, һэрээдэ хадхагдаһан загаһанай мултаран унахагүйн тула үзүүрынь өөдэнь харуулжа гаргагдаһан үзүүртэй хадхуур (зазубрина): *...хахуулиинхи шэнги шанга аг гаргаха юм* (Х. Намсараев).

АГ III *наречи* батаар, лаб, шангаар, няд байса, хүсэтэйгөөр (сильно, крепко); **аг бариха** шангаар хабшаха (крепко держать, сжимать): *Мүрыень түмэр тэшхээр хабшаһандал, аг баряад байһан гарайнь айхабтар хүсэтэйе Бадан гайхаба* (Б. Санжин, Б. Дандарон); **аг дараха** хүсэтэйгөөр дараха (сильно прижать): *… һахалдань аһажа, аг дараад, бүхэтэр нюрга уруунь хутагаараа хоёр дахин хадхаһан бэеэрээ морин тээшээ гүйшэбэ* (Б. Санжин, Б. Дандарон); **аг тулаха** *барг.* ори таһа арсаха (наотрез отказываться).

АГ IV: **аг-буг** *баруун бур.* һанаа зоболгон, һанаа зобори (беспокойство, тревога); **аг-бугаа гараха** сэдьхэлээ ханаха (удовлетвориться): *Хүбүүнһээтнай бэшэг ерэжэ, булта аг-бугаа гарабабди* (Х. Намсараев); **аг таһа эсэхэ** нилээн ехээр эсэхэ (изрядно устать): *...һүриин оройһоо буужа ябахадаа, аг таһа эсэһэнээ һаял ойлгобо* (Ц.-Д. Хамаев); **аг-таг, аг-тяг** дугайгаар, аниргүйгөөр (тихо): *Энеэлдэжэ байһан ламанар часын үүдэндэ хэлэеэ хабшуулһан юумэдэл, аг-таг абяагүй болошонод* (Д. Батожабай); *Ноёдой аг-тяг һууһаар байтар, тэдэнэй хахаһан дээрэнь нэрбэхэ гэһэндэл* (Ж. Балданжабон); **аг-тяг болохо** аниргүй болохо (замолчать): *Бэшэншье гансата аг-тяг болошоод, амаршална* (Ж. Балданжабон); **аг хулха** абяа аниргүй, шэмээгүй (тихо, безмолвно): *Үхибүүдэй город ябаһанай һүүлээр гэртэмнай аг хулха болошоо*.

АГААР 1. *юум. н.* 1) хүн, амитан, ургамалай амидаралда зайлашагүй шухала азот, хүшэл түрлэтэ хийн холисо; дэлхэйн бүмбэрсэгые бүрхөөжэ байдаг хии хүреэ (воздух; атмосфера): *Оёортонь оротор мүнгыень хулуужархиһан тулам соонь дүүрэн агаар орожо, пүсхэгэр болошоод байба бшуу* (Д. Батожабай); *Ааадарай һүүлээр агаар арюун, ажалай һүүлээр һанаан сэлмэг* (Оньһ. үүр.); **агаар һорохо** амилха, амяа татаха (вдохнуть воздух): *Абань эмээл дээрэһээ буужа, түрэһэн тоонтынгоо агаар шуухирса һоробо* (Ц.-Д. Хамаев); 2) уларил, байгаалиин байдал (погода): *Тойроод агаар һайхан, тэнгэри тунгалаг, наран орохо үшөө үдыы* (Д. Эрдынеев); **агаар һалхин** һалхин, агаарай хүдэлэлгэ (ветер); 3) *шэлж.* оршон байдал (атмосфера, обстановка): *Манай университедэйшье агаар тон ондоо болошонхой…* (Ч. Цыдендамбаев); **2.** *тэмд. н.* агаарта хабаатай, агаарай (воздушный): *Агаар далайн долгин, / Наранай элшын долгин, / Һаһанай элдэб долгин* (Д. Улзытуев); **агаар зам** онгосоор ниидэн ябаха зам (воздушный путь, воздушная линия).

АГААРАЙ *тэмд. н.* агаарта хабаатай, агаарһаа (воздушный, атмосферный): *Агаарай добтолго замхажа, хас тамгатай самолёдууд арилба* (Ж. Тумунов); **агаарай дайн** байлдажа байгаа сэрэгүүдэй агаарай онгосонуудай тулалдаан (воздушный бой): *Газар дээрэһээ харагдаһан хүндэ энэ агаарай дайн карусель шэнги һэн* (Ж. Тумунов); **агаарай сэрэг** (*гү, али* **хүсэнүүд**) ямар нэгэн гүрэнэй дайшалхы агаарай онгосонууд, сэрэг (военно-воздушные силы): *Манай эрхим тагнуулшан У Нгун американ агаарай сэрэгэй байрые мэдэхын түлөө ошонхой* (Ц. Шагжин); **агаарай байдал** уларил, байгаалиин байдал (погода):

Үсэгэлдэрэй шанга аадарай һүүлээр агаарай байдал тон зөөлэхэн болоо һэн (Х. Намсараев); **агаарай даралта** Газар дэлхэй бүрхөөгшэ хии хүреэдэ боложо байдаг элдэб байгаалиин үзэгдэлнүүдһээ дулдыдажа, агаарай нягтаралга ба һуларалга (атмосферное давление).

АГААРГҮЙ *тэмд. н.* агаараар дүүргэгдээгүй (безвоздушный): *Агааргүй хооһон, шэгнүүргүй хүнгэн* (Б. Мунгонов).

АГААРТА *тэмд. н.* агаарай бии байгаа (воздушный): *Агаарта дэлхэй алим жэмэсээр дэбэрбэ* (Х. Намсараев).

АГАЛГА *тэмд. н., сэл.* тааруу зохид (подходящий, сносный): *Золтой түрэһэн зоргондоо / Зориг эрдэм агалга…* (Х. Намсараев).

АГАР: агар зандан модон *юум. н.* хангалтама үнэртэй урда ороной модон (сандал): *Найрамдажа мүндэлһэн / Агар зандан модон мэтэлши, / Түрэлхи хотомни!* (Д. Улзытуев).

АГДАРГАНА *юум. н., сэл.,ург.* улаалзай, тибһэнэй улаан сэсэг (сарана): *Улаалзай цэцэглээ.*

АГЗА I: **агза-агза гэхэ** *үйлэ у.* татаг-татаг гэхэ, татаганаха (подёргиваться); **агза татаха** taha татаха, угза татаха (терзать): *…амитанай хоолойдо адли аһалдажа, агшан зуура агза татан хаядаг бэлэй* (Б. Мунгонов).

АГЗАГА: агзага-угзага гэхэ *үйлэ у.* гэнтэ татагад гэхэ, татагалзаха, татаганалдаха (подёргиваться): *Тэдэнэр нэгэ зогсон, нэгэ шуумайн, агзага-угзага гэлдэн ябана* (Ж. Тумунов).

АГЗАГАД: агзагад гэхэ *үйлэ у., видэй нэгэ түхэл* татагад гэхэ (дёргаться): *Танк агзагад гээд, гусеницань мориной шүдэр мэтээр торд байса таһарба* (Ж. Тумунов).

АГЗАГАР *тэмд. н.* 1) хүжүүн, урагшаа ябасагүй, зүрюу (тяжёлый на подъём, упрямый): *ехэл агзагар хүн*; 2) уйтан, барюу, таталдаһан (узкий, тесный): *агзагар дэгэл*; 3) гүрэгэр, гүрыһэн, тэрд гэмэ (плотный, туго натянутый): *Ара нюрга руунь, агзагар мүлюун бэетэй могойн мүлхиһэндэл, хүйтэ даажа…* (Б. Мунгонов).

АГЗАЙМА *тэмд. н.* хүшэлдүүлмэ, бээрүүлмэ (заставляющий коченеть, леденящий): *…агзайма хүйтэн һалхяараа ара нюрга руунь шэмэрүүхэнээр шэдэлэн … байһыень … ойлгоншьегүй ябаа һэн* (Б. Мунгонов).

АГЗАЙХА *үйлэ у.* 1) гүрэгэр, таталдаһан байха, хүдэлсэгүй болохо (быть туго натянутым, набитым); 2) барюу, татуу байха, атиралдаха (стеснять, коробиться): *Умдэнь агзайжа хатаба*; 3) даараһандаа хүшэлдэхэ, модохирхо, хүйтэ дааха, зарииха (коченеть, деревенеть, чувствовать холодок): *Гомбын хамаг бэе агзайжа хүшэһэн, толгойнь бага зэргэ үбдэжэ, халуурһан янзатай байна* (Ц. Дон); *Рэгзэд гансата ара нюрганһаа агзайжа, уур сухалдаа атиралдашаба хэбэртэй* (Б. Мунгонов).

АГЗАЙШАХА *үйлэ у., видэй нэгэ түхэл* гэнтэ хүдэлхэеэ болихо, хүшэлдэшэхэ, таталдашаха (одеревенеть, застыть): *…хоолойдонь томо гэгшын бүлхинэй тогтошоһондол агзайшаба* (Б. Мунгонов).

АГЛАГ 1. *тэмд. н.* 1) уужам, уудам, нэлэнхы үргэн, дэлюун (привольный, широкий, раздольный): *Ардаг морин, аялга дуун, аглаг тала минии эгээ дуратай юумэд* (Г-Д. Дамбаев); 2) алас, холын, хүнэй хүл, хүдэлгөөнһөө холо, буйда бүглүү (дальний, удаленный): *Хүхэрэн хүхэрэн манатааша / Хүнтэйн аглаг хадануудые…* (Д. Улзытуев); 3) һэрюун, сэбэр, сэлгеэн (свежий, прохладный): *Ойн аглаг агаарта дуран соогоо алхихадажа ябахадаа бүри һайжарнам* (Ц.-Д. Хамаев); **аглаг һүни** һэрюун һүни (прохладная ночь): *Аглаг һүниин арюун тунгалагые һайхашаажа, … тэрэ доошоо бууһан юм* (Ч. Цыден-дамбаев); **2.** *юум. н.* уужам, сэлгеэн, тунга газар (девственно красивое место): *Граф, тээ тэрэ гүбээ дээгүүр аглагта ябая, тэндэһээ һүрхэй һайхан панорама нээгдэдэг* (Б. Санжин, Б. Дандарон).

АГЛАГЛАХА *үйлэ у.* аглагта гараха, олон зонһоо холодохо (уединяться).

АГНАА(Н) *юум. н.* агналга, агнуури (охота): *Удэшын агнаа яһала олзотой һайн байба* (Б. Мунгонов).

АГНААРХАХА *үйлэ у.* бэе бэеэ адуулха (следить друг за другом): *Эдэ мүрнүүдые ажаглан тайлбарилжа ябаха үедэнь агнаархажа ошоһон нохойнь буртаг соо хусаба* (Ц. Номтоев).

АГНАГАР *тэмд. н., оно* шантагар аад, мархагар (курносый с широкими ноздрями).

АГНАЛГА *юум. н.* ан гүрөөһэ бэдэржэ, мүрдэжэ, барижа олзоборилго, агнуури үүсхэлгэ, хэлгэ (охота): *Хээрын гахай агналгые хориһон тусхай тогтоолшье гараа һэмнэй даа* (Д.-Д. Дугаров); **загаһа агналга** загаһашалга, загаһа барилга (рыбная ловля): *Нөөхи загаһа агналга дээрэ боосолдоһондоол адляар гү?* (Б. Мунгонов).

АГНАЛГЫН *тэмд. н.* агнууриин, агнуурида хабаатай, хэрэглэгдэдэг (охотничий): *Түрүүшын саһанай унахалаар, агналгын хаһа эхилдэг.*

АГНАХА I *үйлэ у.* 1) ан, шубуу, загаһа

бариха, олзоборилхо (охотиться): *Хүнэһэнэйнгөө хахадые үргэлөөд, гансаараn урда зүгэй саһата шэлэнүүдые дабажа, энгэр хүбшэдэ ерээд, агнажа ябана* (Д.-Д. Дугаров); **загаһа агнаха** загаһашалха, загаһа бариха (рыбачить): *Огород таряад лэ, жэмэс, һархяаг түүгээд лэ, дүтын нуурнуудта загаһа агнаад лэ, эдэнэй хойноһоо һууһан Чансин һэн бэзэ...* (С. Цырендоржиев); 2) *шэлж.* мүрдэхэ, хойноһоонь харууһалха (следить, преследовать *кого-л.*): *Харин маанарые агнажа ябаһан мүнөөхи муушуулнай һүниин сууряанда дуулажа болохо* (Х. Намсараев); **нюдэ ама агнаха** хүниие шарайшалха, али нэгэн хүнһөө дулдыдаха (наблюдать за *чьей-л.* реакцией, зависеть от *кого-л.*): *Бага ябахадаа үлэн хооһон, хүнэй нюдэ ама агнажа ябахадаа, ишгэжэ бэшэһэн хүм даа* (С. Ангабаев); **басага агнаха** басагадтай танилсахые хүсэхэ, танилсаха шалтаг бэдэрхэ (хотеть познакомиться с девушкой): *Ши ходол басага агнажа бү бай, ганса нэгэ шубуу агнахаа һура!* (Ч. Цыдендамбаев).

АГНАШАХА *үйлэ үг., видэй нэгэ түхэл* дуратайгаар агнаха (охотиться с азартом): *Агнашахал хүн байха*.

АГНУУРИ *юум. н.* 1) ан амитаниие олзоборилго, ан барилга (охота): *Хэдышье һайнаар, хэдышье оролдосотойгоор агнуури эрхилээб гэхэдэш, агнуури хадаа агнуурил ха юм даа* (С. Доржиев); **агнуурида гараха** ан барихаяа ой тайга, тала гараха (выйти на охоту): *Иван Хурьган хоёр агнуурида гараха бүридөө нютагай ангуушадта орходоо баян олзотой ерэдэг һэн* (Б. Санжин, Б. Дандарон); 2) агнуууриин газар, талмай (охотничьи угодья).

АГНУУРИИН *тэмд. н.* агналгада хэрэглэгдэдэг, агнуууриин болодог (охотничий): *Сайанай оротор, агнуууриин хаһын ерэтэр хаана байрлалтайб?* (С. Цырендоржиев); **агнуууриин хутага** агналгада хэрэглэдэг хутага (охотничий нож): *Балдан баабайнгаа агнуууриин хутагаар элдэб амитадай дүрсэ һиилээд, үхибүүдтэ бэлэглэхэ* (С. Цырендоржиев); **агнуууриин нохой** ан барилгада һургагданхай, һоригдонхой нохой (охотничья собака): *Гэнтэ хажуу талаһаань бардаасатай шангаар агнуууриин нохой һаб-һоб хусаад, Доржо тээшэ харайба* (Ч. Цыдендамбаев); **агнуууриин газар** агналга эрхилдэг, ан олзоборилхо зүбшөөрэлтэй газар (охотничьи угодья): *Ойлгыт, нүхэд, зуун дүрбэлжэн километр агнуууриин газар шуу даа, зуун дүрбэлжэн* (С. Доржиев); **агнуууриин ажахы** ан олзоборилго эрхилдэг эмхи, ажахы (охотничье хозяйство): *Агнуууриин ажахын директор, түлэг дундаа ябаһан түргэн янзын хүн, ангуушанаар Айдайе ажахыдаа абажа, хоёр үдэрэй туршада гэртээ айлшалуулба* (С. Доржиев).

АГНУУРХАХА *үйлэ үг.* һэргылэн хүлеэхэ, тойрон хараашалха, һүрмыхэ (насторожиться): *– Юуниш болог, энэ эхэнэртэ энээнэй добтолон ерэбэлнь, үзэлсэжэрхихэм! – гэжэ бэлэн болоод, хаанаһаам гараад ерэгшэ ааб гэжэ иишэ тиишээ хараашалан, агнуурхажа хүлеэнэ* (Х. Намсараев).

АГНУУША *нют*. адагууша, ажаглаааша, һонюуша (любящий следить, любознательный).

АГРАМБА *юум. н.* буддын шажанай ёһоной тарниин ном шудалһан ламын нэрэ зэргэ (аграмба, *одна из учёных степеней у лам*): *... юрэ бусын мэхэтэй Юндэнэй аграмбын шаби болоод, ... хубараг болоһониинь энэ замайнь эхин шата юм* (Х. Намсараев).

АГСАА *юум. н., сонг.* бүд туулмагхан (матерчатый мешочек).

АГСААДХИХА I *үйлэ үг., видэй нэгэ түхэл* гэнтэ, түргэн аргаар андалдаха, андалдаадхиха (вдруг быстро обменяться): *Худалдажа абаһан юумэеэ агсаадхиба*.

АГСААДХИХА II *үйлэ үг., видэй нэгэ түхэл* номо, һомоёо, буу зэбсэгээ шууд зүүхэ, зүүгээдхихэ (мгновенно, быстро надевать *колчан, лук или ружье*): *Дохёо үгэмсөөрнь, буу зэбсэгээ агсаадхиба.*

АГСАА(Н) *юум. н.* андалдаан, андалдан абалга (обмен, мена, размен): *Юуб гэхэдэ, буряадууд ородуудые булгадаа муу зон шэнгеэр һанадаг болохоһоо гадна боро бодолой агсаа наймаа тэдэнээр хэхэеэ болиһон юм* (Б. Санжин, Б. Дандарон).

АГСАГА *юум. н.* хүшэлдэлгэ, һал уналга, бүхы бэеын унтаралга, хуянталга, *хүндэ ажалай гү, али эмээл морёор удаан ябаһанһаа болодог* (разбитость, изнеможение *после физической работы или езды верхом*).

АГСАГАДАХА *үйлэ үг.* бэе хүшэхэ, хуянтаха, унтарха (быть разбитым *от тяжёлого физического труда, верховой езды и т.д.*): *Үнинэй газар малтажа үзөөгүй хүнүүд агсагадаха, мэгдэхэ байхабди* (Ш.-С. Бадлуев).

АГСАГАДАШАХА *үйлэ үг., видэй нэгэ түхэл* хүдэлжэ шадахаа болихо (онеметь, оцепенеть): *Моринһоо буухадаа бэень агсагадашаһан байба*.

АГСАГДАХА *үйлэ үг.* андалдагдаха, һэлгэгдэхэ, һолигдохо (быть обмениваемым, разменяться): *Агсагдаха юумэеэ амяарынь табия*.

АГСАЛГА *юум. н.* андалдага, һэлгэлгэ, андалдаан (обмен, мена).

АГСАМ *тэмд. н.* 1) дошхон, эмниг – *морин тухай* (резвый, горячий – *о коне*): *Агсам бэетэй ардаг дошхон хүлэгни* (Ц.-Ж. Жимбиев); 2) огсом, түргэн сухалтай, зайраа, салшаа (вспыльчивый, буйный).

АГСАМНАХА *үйлэ у.* 1) урагшаа дүүлихэ, дошхорон зүдхэхэ – *морин тухай* (рваться вперёд, горячиться); 2) сухалдан буршаганаха, сухалаа гаргаха, түргэдэхэ (горячиться, раздражаться, гневаться): *Агсамнажа болохогүй – нүгэл абагдаха*.

АГСАР *тэмд. н., аман зох.* угалзатаһан, сохимол хээтэй (узорчатый): *...агта хурдан хүлэгэй агсар алтан тоборюулгатай хударга мэтээр толорно* (Б. Мунгонов); **агсар мүнгэн** боржо мүнгэн (серебряный с узорами): *Арбан гурбан боолтотой / Агсар мүнгэн домбоёо / Асаржа табин байба* (Гэсэрһээ).

АГСАХА I *үйлэ у.* андалдаха, һэлгэхэ, һолихо (менять, обменивать): *Эндэ үнэтэй сэнтэй ямаршье бараагаа эрхим халюу булгаар агсажа шадаха байгаа бшуу* (Б. Санжин, Б. Дандарон).

АГСАХА II *үйлэ у.* 1) зүүхэ, зүүжэ ябаха, үлгэхэ, шагтагалха, *бүһэндөө, мүрэдөө г.м.* (вешать *или* надевать на плечо *колчан, лук*): *Энээнэй һүүлээр галшын захиралтаар оодон һарьмай дэгэлнүүд дээрээ номо һаадагуудаа агсаад, хутага, жадануудаа абана* (Б. Санжин, Б. Дандарон); 2) шэгэхэ, обооролдохо, исалха, шургаха, олоороо иишэтиишэ ябасагааха, гүйсэгөөхэ (скопиться, собираться толпой, кишеть): *– О-һоош, үсэгэлдэр үдэшэнэй тонтогоол. Харана гүш, оёоройхинь халуун зандаа шахуу, үтэнэй батаганаан агсажа үрдеэгүй* (С. Цырендоржиев); *Булгадаа шулуунда агсан аһажа, бүхы шадалаараа түлхеэд үзэбэ* (Б. Мунгонов).

АГТА I **1.** *юум. н.* 1) шэлдэг һайн морин, аргамаг, хүлэг (конь, рысак, скакун): *Теэд хайшан гэхэб – эрын яһан хээрэ, агтын яһан аянда гэдэг буряад арадай үгэ бии юм* (Б. Санжин, Б. Дандарон); *Агта алдабал баригдаха, ама алдабал баригдахагүй* (Оньһ. үг.); **агта морин** а) шэлдэг һайн морин (конь, рысак): *Агта морин хэды ехээр гээгдэбэшье, байра дээрээ шалгарха, харбаһан һомон хэды ехээр удаарбашье, тудаса дээрээ тодорхо гэдэг үгэ баһа бии бшуу* (Х. Намсараев); б) шэмхүүлһэн морин (мерин, холощёный жеребец): *Сэрэнэйшни нүгэл шэбэлынь дан лэ ехэдээд, агта мори бэшэ, харин азарга онголуулаа бшуу даа* (М. Осодоев); **түмэр агта** трактор (трактор): *Тэрэ түмэр агтын асари ехэ абяанһаа голой урасхал уһан долгилходол гэбэ* (Ц.-Ж. Жимбиев); 2) эмнигдэһэн, заһаагаа абхуулһан, шэмхүүлһэн морин (мерин, холощёный жеребец): *Харин иимэ агта унаа турьяхадаа, нэгэл муутай һэмнэй даа* (Ц.-Ж. Жимбиев); 3) *сэл.* адуу мал (скот).

АГТА II *шангадх. част.* таһа, яг, аг, хаб (*усил. част. при гл.*): *Дулгар хүгшэн тэнсэлгүй уурлажа, даб гэжэ бодоод, ойроо һууһан Яһжамые агта даража, дайралдаһан газарта гарайнгаа хордотор альгадажа мэдэбэ* (Ц. Дон); **агта унаха** аһашаха, добтолшохо, дээрэһээ бууха (накинуться, схватиться): *...дары хоёр хүн Хэшэгтэ дээрэһээ агта унан носошоно* (Х. Намсараев); *Харин тэрэнь уб улаан болоод, гүйжэ бодобо. Тиигээд Доржын шэхэндэ агта унаба* (Ч. Цыдендамбаев).

АГТА III: **агта араан** *юум. н.* hоёohоо хойгуурхи, гол түлэб хатуу юумэ жажалха үүрэгтэй шүдэн (коренные зубы): *агта арааная абхуулха*.

АГТАБША *юум. н.* хүмэлдэргэ, мориндо тохогдоһон эмээлэй урагшаа хойшоо хүдэлхэгүйн тула хэрэглэгдэдэг, мориной үбсүү орёон бэхилэгдэдэг, мүнгөөр гоёогдоһон һур бүхэлтэ (нагрудный ремень, на котором прикреплены серебряный диск и заклёпки): *Зүг бүхэндэ агтабша, хударгы арьяха янгирха абяан соностожо, холо болон ошоно* (Х. Намсараев).

АГТАЙ I *тэмд. н.* 1) шороб хурса амтатай гү, али үнэртэй, хангалтай (с острым вкусом или запахом): *Ая гангын агтай үнэр агаар соогуур анхилан байдаг* (Х. Намсараев); *Агтай ногоон амтатай, асатай хяаг шэмэтэй* (Оньһ. үг.); 2) *шэлж.* хара, үдхэн (чёрный): *...жэгтэй һайхан нюдэнэйнь гэрэлтэй хурсахан харасые агтай үүлэн халхална* (Б. Мунгонов).

АГТАЙ II: **агтай-багтай** *наречи, алайр* бага-бага, бага-багаар (мало-помалу, постепенно): *Ажал агтай-багтай ябана*.

АГТАЛАЛГА *юум. н.* эмнилгэ, шэмхэлгэ (кастрация, холощение).

АГТАЛХА I *үйлэ у.* эмнихэ, заһаха, шэмхэхэ (кастрировать, оскоплять, холостить): *Адуу агталхаа бэлдэнэ.*

АГТАЛХА II *үйлэ у.* таһа дараха, хүдэлхэгүйгөөр дараха (не давать шевелиться): *...нэгэнэйнь сабиргай уруу аһан шадалаараа автомадаараа буулгаад, нүгөөдынь бахалуурта аһажа, агталан унаад ама уруунь пулаадаа хэжэрхибэб...* (Ц. Номтоев).

АГТАША *юум. н.* 1) мал эмнэдэг тусхай мэргэжэлгүй хүн, *урдань хүдөө ажахын*

мэргэжэлтэдэй үгы байха үеын (коновал); 2) *хууш*. ахамад адуушан (старший конюх).

АГУУ 1. *тэмд. н.* юрын хэмжээнһээ үлүү гарама дээшээ, элитэ ехэ, хэтэрмэ (великий): *Ошото мүнгэн гэрэл сахилмаар нюруунуудынь уршалаатан, хэтэдээ хүдэлхэгүйгөөр мүнхэршэһэн агуу юртэмсын долгин мэтэ үзэгдэнэ* (Д.-Д. Дугаров); **2.** *наречи* угаа, тон (весьма, чрезвычайно): *…тиигээд нэгэшье худэлэнгүй, энэ агуу һайхан үеые мүнхэлэн зогсошоһойбди гэжэ һанаба* (А. Ангархаев).

АГУУЕХЭ *тэмд. н.* гүндүү ехэ, элитэ, дээдын хэмжээнэй (великий): *Энээхэн үедэ энээхэн гэр соо хүн түрэлтэнэй уг залгамжуулгын удха шанартай агууехэ хэрэг бүтээгдэжэ байгаа һэн* (Б. Мунгонов); **агууехэ зөөлгэн** эртэ урда сагай түүхэдэ болоһон арад зоной ехэ нүүдэл, хүдэлөөн (великое переселение): *Урданай агууехэ зөөлгэнэй үедэ манай энэ газарта элдэб лэ ушарнууд болоһон байна даа!* (Ц. Галанов).

АГУУЛ: агуул аша *юум. н., хууш. монг.* ашын үри, гуша (правнук).

АГУУЛА *юум. н., хууш. монг.* уула (гора): *Урдахи агуулын оройдо* / *Уяхан эшэтэй жэмэс лэ* (Ц.-Ж. Жимбиев).

АГХА: агха-ёгхо *аянг. у., эсэһэн, ядарһан, үбдэһэниие тэмдэглэдэг* (*межд., выражающее усталость, изнеможение*): *Урдань үбгэд хүгшэдэй «агха, ёгхо» гэлдэн, хүл гараа бажуулгахада, наада баригша һэмнэйб* (Д. Эрдыниев).

АГША I 1) *част., баталалга харуулһан удхатай* (*утверд. част*.): *Ажаглажа ябахадамни, түлгэнүүдэй отарада хаанашье тиимэ хэбэртэй агша* (Б. Мунгонов); 2) *част., асууһан үгэтэй асуужа байһан юумэеэ лаблахын тула хэрэгл.* (*част. для выражения вопроса, чтобы удостовериться, уточнить, выяснить*): *Тэрэ баруун тээнь газар уһан уйтадаад, эдеэ хоол багадаад, энээ руу ерэдэг юм агша гү?* (Г. Дашабылов).

АГША II: **агша модон** *юум. н.* һалаа набшатай үндэр томо модон (клён): *Манай газаа агша модон ургадаг.*

АГШААЛГА *юум. н.* багадхалга, хажалга (свёртывание, сокращение).

АГШААХА *үйлэ у., идх. залог* 1) бэеэ хуряаха, бохиилгохо (свёртывать, сжимать): *Тэрэ хүгшэн нохойдо намнуулаад, углууда хашуулһан миисгэй шэнги бэеэ агшаан, … Лодон бригадирые олиггүй муухайгаар харана* (Г.-Д. Дамбаев); **хамараа агшааха** хамараа уршылгаха (морщить нос): *…Людмила гүнгэнөөд, ямар нэгэ юумэнэй үнэр ойлгожо ядаһандал, хамараа танаадаа уршылган агшаагаад, эгсээр агааргорон амилба* (Г.-Д. Дамбаев); 2) хажаха, ахиха, богонидхохо (суживать, укорачивать): *халуун уһанда бүд хэжэ агшааха*; 3) орон зайе тобшолхо (сокращать расстояние): *Уулын үндэр дабаае* / *Үүлэн бором агшаана* (Д. Улзытуев); *Түгнын талые уруудажа, хорёод километр агшаабад* (З. Гомбожабай).

АГШАД: агшад гэхэ *үйлэ у., видэй нэгэ түхэл* бага зэргэ уйтан болохо (немного стягиваться): *Тэрэ бүдынь хатахадаа агшад гэбэ.*

АГШАЛГА *юум. н.* 1) бага бололго, ахилга (сокращение, уменьшение, усадка); 2) *хууш. монг., хэлэ шэнж.* эрэ үгын үе хаанан *г* хашалган (согласный *г* в твёрдорядном слове).

АГШАН I *юум. н.* сагай хэмжүүрэй эгээн бага болзор (миг, мгновение): *Үбгэнэйнгөө хүдэр гарнууд соо таашаан, урданайхидаал үргэн сээжэдэнь дахин иигэжэ нюураа бухан баярлажа байгша Хандада энээхэн агшан алтан дэлхэйн ямарханшье баялигһаа үнэтэйгөөр үзэгдөөдхихэ юм* (Д. Эрдынеев); **агшан зуура** а) сагай хэмжүүрэй эгээн бага болзор (миг, мгновение): *Зүгөөр энээхэн «агшан зуура» гээшэмнай тэрэнэй ами наһые шиидхэбэл хадаа* (Б. Мунгонов); б) ойро зуура, тэрэ бэеэрээ (в миг, мгновение, на мгновение; мигом): *Түрэһэн нютагайм тала дайда, шугы шэбэр, ой тайга, гол горхонууд агшан зуура нюдэнэйм урда аржын харагдаба* (Ц.-Д. Хамаев); **агшан зуурахана** (*гү, али* **хирэдэ**) нюдэ сабшаха зуура, тон богони болзор соо, ойро зуура, тэрэ бэеэрээ (на мгновение, мигом): *Энэ үйлөө харлаһан нүүлэһээ тодхортожо, эзэн баабгаймнай оройдоо миил агшан зуурахана һаатаба ха юм* (Б. Мунгонов); *Агшан хирэдэ үндыжэ, үрдижэ буудаа* (Ц.-Д. Хамаев); **агшан зуурын** тон түргэн, саг зуурын (мгновенный): *Һүүлшынгээ бии үгы хүсэ шадал зангидаһан энэ агшан зуурын уур сухал Дагбын досоо гансата унтаржа, хүбүүн мүнөө һуларан унаба* (Ц. Шагжин).

АГШАН II *тэмд. н. үсөөн* аляа, наадаша (задорный, игривый).

АГШАРГАНА *юум. н., ург.* балшаргана, үндэр эшэтэй, ута набшатай, олон жэлэй хоротой ногоолиг ургамал (чемерица чёрная).

АГШАРХА *үйлэ у., баруун бур.* замхаха, намдаха, нам гэхэ (стихать): *Хоёрдохи буугай абяанаар нохойнуудай дуун агшарба* (А. Шадаев).

АГШАСА *юум. н.* юумэнэй гадаада гү, али дотоодо үзэгдэлнүүдэй нүлөөнһөө боложо хэмжээгээрээ бага болохо шанар (сжимаемость): *агшаса муутай бүд*.

АГШАХА *үйлэ у.* 1) хэмжээгээрээ бага,

богони болохо, уйтадаха, багадаха, хобшиихо, hууха (стягиваться, сжиматься, сокращаться): *Татахада hунаха, / Табихада агшаха* (Х. Намсараев); *Хоёр жабжануудынь нааданай бишыхан хөөргын арһандал үе үе хонхойлдолдон агшажа, үе үе үлеэгдэн түмбынэ* (Ч. Цыдендамбаев); 2) *шэлж.* таталдаха, бажууха (сжиматься – *о сердце*): *Хоолойнь хаташоод, зүрхэниинь үбшэнтэйгөөр агшажа байгаа һэн* (Д. Батожабай); 3) бөөгнэрхэ, баглайрха, обоорхо, бархайха (сгущаться, накапливаться – *о тучах и др.*): *...мүнөөл хэрэгэйнгээ захада гарахада тиимэ асуудалнууд толгой соонь үй түмөөрөө агшаба* (С. Доржиев).

АГШАЯА *юум. н., будд.* 1) хэтын, мүнхэ, заха хизааргүй, эсэсгүй (нескончаемый, бесконечный, вечный); 2) монгол литын тоололоор hарын дүрбэдэхи ба долоодохи, мүн тиихэдэ рабжуунай хоридохи жэлэй нэрэ (седьмой и четвёртый дни в лунном месяце, двадцатый год в шестидесятилетнем цикле).

АГШУУН *тэмд. н.* 1) үдхэн, бүшэмэг, падхагар, гашуун (густой, концентрированный): *Бүхэлеэр шанаһан мяхан, бууза, агшуун зөөхэй, шаанги ... юрэдөөл, эдеэншье элбэг даа* (С. Цырендоржиев); *Досоохоонь агшуун, үжэнхэй муухай, эхүүн үнэр хамар амаарнь анхилаад, хотынь урбалдаха болотор охюулна* (С. Цырендоржиев); 2) *шэлж.* бүдүүн, бардаастай – *абяан, хоолой тухай* (густой – *о голосе*): *Энэ үедэ партиин обкомой секретариин хашамал агшуун хоолой шангадаадхиба* (С. Цырендоржиев).

АГЫ I *юум. н.* уула, хабсагайн бэедэхи хүнды нүхэн (пещера): *Сибирцев агы руу оробо: нам дулаан, харанхы, алхаха бүринь шэмээрхүүгээр сууряатан, жэхыдэһэ хүрэмэ* (Д.-Д. Дугаров); **агы нүхэн** газар доро гү, али уула хадада тогтоһон, газаашаа гараха аматай томо хүнды нүхэн, хонгил (пещера): *Агы нүхэнэй тэндэхи шулуунууд тиимэш холо бэшэ болонхой, тодо бэшээр барбайлдан харагдаба* (Б. Мунгонов); **агы хабсагай** хабсагай ууланууд, мундарганууд (утёсы, скалы): *Мүрэнэй хажуу талаарнь агы хабсагай, ой модон* (Г. Цыдынжапов); **агын амһар** хонгилой аман (вход в пещеру): *Түүрэһэн һоёодол унжаһан доёгор шулуун доогуур агын амһар харлана* (Д.-Д. Дугаров).

АГЫ II: **агы-дагы** *тэмд. н.* арьял, арьягар, түглэгэр, арья-барья, барьягар томо (огромный, громадный): *агы-дагы байшан*.

АДА 1. *юум. н.* гол түлэб бөө мүргэлтэнэй ойлгомжоор, тэнгэринэр, хаадууд болон эзэдһээ гадна, наһа барагһан юрын хүнэй болоһон боохолдой, шүдхэр һүнэһэн (злой дух): *Үүе, ямар бардам аматай ада гээшэб гээд, сухалаа хүрэһэндөө Дамбые хайра гамгүйгөөр газар нэшэхээр забдан, альгаа ташасагаахаар ерэбэ* (В. Халхуев); **ада шүдхэр** (*гү, али* **боохолдой, анаахай**): наһа барагһан юрын хүнэй һүнэһэд, альбан шүдхэр (бесы, черти, злые духи, нечистая сила): *Хомхой ёло шубууд наһа барагһан хүниие ада шүдхэр болгодоггүй, үхэһэн хүнэй түрэл гаралдань айхабтар ехэ жаргал асардаг һайн шубууд гэжэ тоологдодог* (Д. Батожабай); *Ада шүдхэр айха бүриш олон болохо* (Оньһ. үүр.); *Тиигэбэл гэртнай ада боохолдойһоо арюудхагдаад, гал гуламтатнай ходоодоо улаабхин носожо, үүдээртнай айлшад орожо байха бшуу, – гэбэ Дардай бөө* (М. Осодоев); *Би ишхэдээ юун болошоод ябана гээшэбиб, баяншье хүн, ноёншье хүн, ламашье хүн булгаараа ада анаахайе харагһан юм шэнги, шүдэ нюдөө үзүүрлэжэ, үгэ хэлээшье хэлэхэеэ болишобо* (Х. Намсараев); **ада аюул** *хяагт.* гай, гай тодхор (напасть, беда): *Ямар ада аюул дайралдаа юм!*; **ада шоо** *хяагт.* ёгто, енгэ, наадалаан (насмешка); **ада буруу** *бэшүүр* үсэд, зүрюу (упрямый): *ада буруу амитан*; ◊ **ада болохо** (*гү, али* **намаргаха**) *баруун бур., шэлж.* хашарааха, дарамта болохо, хабирха, дайраха (надоедать); **ада үзэхэ** *баруун бур., шэлж.* шоо үзэхэ, үзэн ядаха (презирать, ненавидеть); **ада үзүүтэй** *барг.* аягүй, муухай (неприятный): *Юун гэһэн ада үзүүтэй хүн гээшэб*; **ада абааштай** шуран, өөрэ, шадамар, аргархуу (бойкий, ловкий, пронырливый): *Яаһан харатай, саанаһаа ада абаашатай шоно гээшэб?* (С. Ангабаев); **2.** *тэмд. н., шэлж.* хоротой, муу, муухай дотортой, хорон сэдьхэлтэй – *хүн тухай, мүн юрэ муу, аюултай юумэн тухай* (вредный, злой, гадкий): *...Новиков ада бурууагаар миһэлзэбэ* (А. Ангархаев); *Машина хашиинаар, ада түмэрөөр үхибүүдээ эрхэлүүлһэнэй, ямбалһанай улүү...* (С. Цырендоржиев).

АДААЛИ *тэмд. н., шэнэх.* хүдэрлиг, шэрхи (мощный, сильный): *бүхөөр зооһон гасуу шэнги адаали.*

АДААЛХАЙ 1. *тэмд. н.* 1) хадхууртай, хадхадаг (колючий): *Нюсэгэн үлэһэн хулынь ойн адаалхай шэлбэдэ, хадын шулуунда улаан шуһан болотороо долоржо, саашадаа газар гэшхэхэ аргань һалаба* (Д. Батожабай); **адаалхай хуурай** шэрүүн хуурай, түмэрые ехээр үрэн заһадаг зэмсэг (подпилок с крупной насечкой, *редко* рашпиль); **адаалхай саһан** бутархай шэрүүн саһан (колючий снег): *Адаалхай шэрүүн саһан улайха нюурыень хайра гамгүйгөөр шабана* (Д.-Д. Дугаров);

адаалхай һахал барбагар, эрбэн-сэрбэн һахал (колючие усы, борода): *Һарюушаг болоһон урал дээгүүрнь адаалхай шара һахалынь барбайлдаад, элэжэ дууһаһан хюузадал үзэгдөө һэн* (Д. Батожабай); 2) *шэлж.* хорон холтоһон, енгүүшэ, ёгтошо (язвительный, колкий): *Басаганай абари зангынь адаалхай, хараасгайн дали мэтэ үдхэн хара нидхэнь үзүүртэй хайша мэтэ болошоһоор лейтенантда харагдаба* (Ж. Тумунов); *Сэрэнцүү ерэ ерэһээр ахалагша һаалишанһаа ишмэ адаалхай ёгто үгэнүүдые шагнахадаа, сэдьхэлынь ехэл тиимэ хүндүүлхэй болошобо* (Д. Батожабай); ◊ **адаалхай болохо** хэрзэгырхэ, хэрүүлхүү болохо (обозлиться, стать дерзким): *Дэжэд Гомбожабай хэзээ хэзээнэйхиһээ адаалхай болошоод һууһые ойлгоно* (А. Ангархаев); **2.** *юум. н.* хадхуур, зүүн (колючка): *…өөрынгөө тэрэ ядаралта байдал мартахын тула, үбшэн зоболонгойнгоо үзүүртэй адаалхайе мохооруулха, мүлирүүлхын тула* (К. Цыденов).

АДААХАЙ *юум. н.* хадхуур, адуур, хурса үзүүртэй юумэн (колючка).

АДАГ I **1.** *юум. н.* 1) эсэс, һүүл (конец): *«Нангин мэдэрэл» гэжэ гаршагтай нилээд барюубшатай ном эхинһээнь адаг хүрэтэр уншаад байхадаа, минии досоо яахадаашьеб баһал нэгэ онсо һаруул нангин мэдэрэл ороодхёо бэлэй* (Ц. Жамбалов); 2) гол, горходой далайда, нуурта гү, али ондоо гол мүрэндэ шудхан ородог газар (устье): *…Толя горхоной адагта байһан һэлюуртэй багахан онгосо харамсараа баяртайгаар хашхарба* (Б. Мунгонов); 3) заха, заха газар, үзүүр (окраина, оконечность, край): *Тэдэ хоёр хада уруу түргэхэн гүйлдэжэ буугаад, Жэрээ хүндынгөө адаг хүрэтэр бусажа ерэбэд* (Б. Мунгонов); 4) ямар нэгэн юумэнэй хамагай муунь, хамагай муу шанартай юумэн, хаядаһан (отбросы, выборки, худшее): *Колхозоо арбанай адаг яажа болгожорхихоб!* (Ц. Дон); 4) *баруун бур., шэлж.* ёгто, шог (ирония, насмешка): *Залуу хүүни харахадаа адаг баридаг үбгэн*; **адаг нэрэ** *барг.* ара нэрэ, далда нэрэ (кличка): *адаг нэрээрнь дуудаха*; 5) *доодо үд.* дурагүйдэл, муугаар хандалга (неприязнь, недружелюбие); **2.** *тэмд. н.* хамагай муу, эгээн муу шанартай, һүүлэй һүүл (последний, худший): *Тэдэнь энэ фермын эгээн адаг үнеэд хэбэртэй* (Ц.-Ж. Жимбиев); *Адаг ноён албатынгаа хажууда баатар, адаг эрэ һамганайнгаа хажууда баатар* (Оньһ. үүр.); **адаг муу** эгээн муу, яяр яндан (худший): *Арбаад жэл соо нэгэ-хоёр дахин һайн ургаса абтана, гурба-дүрбэ дахин дунда зэргэ, бэшэндээ адаг муу байна* (Ц.-Ж. Жимбиев); *Айжа шэшэрэн һуужа, адаг мууе эдидэг бэлэйта* (Х. Намсараев); **адаг муухай** угаа муу, зэбүүрмэ (отвратительный): *Билдагууша хүн адаг муухай амитан юм гэжэл ойлгоорой* (Ц. Шагжин); **3.** *наречи* эгээн багань, хамагай муугаар *тоолоходо, сэгнэхэдэ, бодоходо* (на худой конец, минимум, по крайней мере): *Энэ һара соо адаг хорин мянга хэрэгтэй болохо* (Ц. Дон).

АДАГ II *юум. н.* хажуурай эшэтэеэ холболдодог тала, унги (пятка у косы).

АДАГА I *юум. н.* 1) хажуурай эшэдэ дундуурнь бэхилэгдэһэн, баруун гараараа баришка залахада хэрэглэгдэдэг матаһан модон барюул (деревянная ручка на косовище); 2) малай нэгэ талын хоёр хүл холбожо уядаг, дундуураа модотой тушаа (деревянные путы).

АДАГА II үзүүрлэһэн модон, *һарааныn түмһэ гү, али ондоошье юумэ газарһаа ухашалан гаргахада хэрэглэгдэдэг* (заострённая палка); 4) ямар нэгэн хурса үзүүртэй юумэн (*что-л.* заострённое): *Хүлнүүдыень шэрүүн халаахайн, хурса суурнуудай, адага зүүтэ али бүхы үбһэдэй зохолгон үбдэхөөхыеньшье обёорногүй* (Ч. Цыдендамбаев); **адага шүбгэ** а) ямар нэгэн хурса үзүүртэй юумэн (*что-л.* заострённое): *…тэдэ сэсэгынь яашагүй һайханаар хангалтаһан ягаа улаан сэсэгүүд бэшэ, харин адага шүбгэтэй алтаргана халаахай болошоно* (Ч. Цыдендамбаев); б) *шэлж.* атаа мэеэн, хёмороон, хэрүүл шууяан, хоорондонь яһа хаялган (нелады, раздоры): *Тэрэ хоёрой хоорондо юундэ адага шүбгэ хаябаш*; в) хорон холтоһон, енгүүшэ, ёгтошо (колкий, едкий): *Яагаа хэлэ аманшни адага шүбгэ агшаб? Хүниие хадхаад абанал!* (Г. Дашабылов).

АДАГАЙ *тэмд. н.* муухаа муу, хамагай муу, тон муу (худший, последний): *– Адагай басагадһаа гээгдээш! – гэжэрхёод, майхандаа орошобо* (Ц.-Д. Хамаев); **адагай муу** эгээл муу (наихудший): *Үгы-ы, ши түрүүлэгшэ бэшэш, эгээл адагай муу эрэш* (М. Осодоев); **адагай захань** эгээн багань, хамагай муугаар *тоолоходо, сэгнэхэдэ, бодоходо* (на худой конец, минимум, по крайней мере): *Адагай захань өөрынгөө мал өөрынгөө үбһөөр хангажа шадана ха юм бибди даа…* (Б. Мунгонов).

АДАГАЛХА *үйлэ үү.* малай хүлдэ адага бэхилхэ, тушаха (надевать путы на ноги лошади или телёнка).

АДАГАНА: **адагана хэдэгэнэ болохо** *баруун бур.* эрэ доргон болосогоохо, һагсаганаха (задирать, петушиться): *Та хоёрни үгэ хүүрэйнгээ удхыень һайн ойлголсоогүй аад, адагана хэдэнэгэ болошобот* (А. Шадаев).

АДАГАР *тэмд. н.* 1) буржагар (кудрявый): *адагар үһэтэй*; 2) шэрүүн, адаряатай, бэржэгэр (шероховатый).

АДАГЛААША *тэмд. н.* хёрхо, ажагладаг, ажаглааша (наблюдательный – *о человеке*).

АДАГЛАЛГА *юум. н.* ажаглалга, хёрхоор харалга, анхаралтайгаар шэртэн харалга (наблюдение).

АДАГЛАЛГЫН *тэмд. н.* ажаглалта ябуулдаг, ажаглалтын (наблюдательный): *Батальоной адаглалгын пунктын урдахана бомбонууд тэһэрнэ* (А. Батомункуев).

АДАГЛАНГИ *тэмд. н.* анхаранги, ажагланги, шарайшалһан (внимательный, пристальный): *Харин центр ерэжэ, гэртээ нэгэл хоноходоо, хүнэй нюур адагланги, үгэ дуугүй болошодог* (Д. Эрдынеев); **адагланги хёрхоор** ажаглангяар, гэтэн, шэртэн (пристально): *Ангуушан Бармид абяагүй, нүгөөдэ хоёройнгоо нюур адагланги хёрхоор харад харад гэнэ* (Б. Мунгонов).

АДАГЛАНГЯАР *наречи* анхаралтайгаар, шарайшалангяар, ажаглажа, шэртэжэ (внимательно, пристально): *Таабайнь нюурыень адаглангяар хараад, нээрээшье сурхигар, зобоһон шэгтэй байхадань, буу сумаа хоёрыень гэртээ өөрөө абаад оробо* (Ц.-Д. Хамаев).

АДАГЛАХА I *үйлэ у.* 1) ажаглаха, анхаралтайгаар хараха, анхарха (наблюдать, следить, присматриваться): *Хажуу тээшээ эрьежэ, холо ойгуур намжаарһан сэсэг набшые машинын сонхоор адаглана* (Ж. Тумунов); **адаглан хараха** анхаралтайгаар хараха (всматриваться, наблюдать): *Тиимэһээ яарадаггүй, хүн бүхэнэй шэг шарай адаглан харахаһаа гадна, нюдэ уруунь сэхэ шэртэдэг* (М. Осодоев); **адаглан шэртэхэ** гэтэжэ хараха (пристально наблюдать): *Балма Доржиевна газетэһээ тархяа үргэжэ, доохонуур, һэмээхэн, хэды соо Намжалые адаглан шэртэбэ* (К. Цыденов); 2) обёорхо, хараха, хаража олохо, оложо хараха (заметить, приметить): *Малшан эхэнэр һүрэг мал хараадхихадаа, наанань нэгэ үнеэнэй эдеэлхэһээ байха хибэдэһээшье хибэхэеэ болиһон юумэ зогсохыень адаглаба* (Ц.-Ж. Жимбиев).

АДАГЛАХА II *үйлэ у.* 1) ямар нэгэн юумэнэй адагта, эсэстэ хүрэхэ, дуухаха (доходить до конца, закончить): *ажалаа адаглаха*; 2) юумэнэй муушагыень шэлэхэ, абаха (выбирать *что-л.* похуже); 3) *баруун бур.* шоглохо, ёгтолхо, хошон зугаа гаргаха (иронизировать, насмехаться).

АДАГЛУУЛХА *ҮЙЛЭ У., идх. залог, баруун бур.* 1) дуухаха, дүүргэхэ, эсэстэнь хүргэхэ (доводить до конца, заканчивать); 2) муушагыень шэлүүлхэ (давать выбирать *что-л.* похуже); 3) шоглуулха, наадалуулха, доромжолуулха, наада харуулха (быть высмеянным, служить посмешищем).

АДАГТАХА *үйлэ у.* 1) һүүлэй, адаг һуури эзэлхэ, хойгуурдаха (занимать последнее место, отставать): *Манай хүбүүн түрүүшээр ябаһан аад, шадалаа баража адагтаба даа*; 2) үбшэлхэ (заболевать, болеть).

АДАГТАХИ *тэмд. н.* 1) гол, мүрэнэй адагта байдаг (находящийся в устье *реки, ручья*): *…Сандахын адагтахи Дабаа-Жалсантанай отарын үбэлжөөнэй зүүгээр хойшоо годиржо, Сандахынгаа хүндые үгсэн зуралзаба* (Д.-Д. Дугаров); 2) алиба юумэнэй заха газарта байдаг (находящийся на окраине *чего-л.*): *Хүбүүн юунэй болоһые ойлгобошье, буугаа урагшань залаад, хабшалай адагтахи хушуун үзүүрэй һүүдэртэһэн нугалаа тээшэ хараашалан, хүдэлэнгүй хэбтэнэ* (Д.-Д. Дугаров).

АДАГУУСАН 1. *юум. н., ном.* 1) амитан, тэрэ тоодо абарга томо амитадһаа гадна, жэжэ божо хорхой шумуулнуудшье ородог (тварь, живое существо): *Баарһан энэ адагуусан хүндэ гэгшын хоёр ашаа нюрган дээрээ тээжэ, зобожо ябана лэ!* (Ц. Шагжин); 2) *шэлж.* бузар, аюултай юумэн, амитан, ада шүдхэр (зверь, чудовище, чёрт): *Хүн бэшэ, адагуусан ха юм… Шамда һайн даа гэхэ бэшэл! – гэжэ Шобдог лама Аламжые наада харан байжа, аягатай замбаагаа хомхойгоор эдижэ һуугаа һэн* (Д. Батожабай); **2.** *элирх. үүргээр хэрэгл.* адагуусанда хабаатай, адагуусанай шэнжэтэй (звериный, животный); **адагуусан абаритай** зэрлигшүү, ан амитанай абари зантай (диковатый, звериный): *Ёһото адагуусан абаритай Ван-Түмэр шал тэнэг амитан бэшэ ха юм!* (Д. Батожабай); **адагуусан түрэл** ан амитан боложо түрэхэ үйлэ (животное перерождение): *Мори, сараар ажал хэбэл, баһа һайниие хүсэжэ, адагуусан түрэлһөөнь хойтодоо хүн түрэлдэ түрэхэ болтогой гэжэ маани мэгзэм уншаха* (Буряад Үнэнһөө); **адагуусан түрэлтэн** эхин зургаан зүйл амитанай шуһа мяхатай, газар дээрэ ажамидардаг аймаг түрэлтэн (твари земные).

АДАГУУША *тэмд. н.* 1) ажаглааша, хёрхо, анхаралтай (наблюдательный); 2) һэмээхэн гэтэжэ, шагаажа харадаг, хараха дуратай (любящий подсматривать); 3) *баруун бур.* шоолохо, наада хараха дуртай (любящий высмеивать *кого-л.*): *Энэ хүлеэгдээгүй ушар тухайда адагууша наадаша нүхэртөө хөөрөө һаамни, хараһан лэ хүндөө хэлэжэ, элэг наада барижа ябахань лабтай* (Арадай үльгэрһөө);

адагууша онгон *бөө* энеэдэнэй онгон (онгон-насмешник).

АДАГУУШАЛХА *үйлэ у.* хараха, гэтэхэ, агнаархан хараха (присматривать, доглядывать).

АДАЙР 1. *юум. н.* 1) данхай, таг (полка): *Адайр дээрэһээ аяга табагуудые абажа байһан эжымнай залд гэн гэдэргээ эрьежэ ... игсууданги наришхан хоолойгоор хашхарба* (Б. Мунгонов); 2) хүүдинсын дархан шэрээ (кузнечный верстак); 3) тэргэ дээрэхи хоорпо (кузов на телеге, короб): *адайргүй тэргэ*; **2.** *тэмд. н.* томо бэетэй, адар, хүжүүн (грузный, неуклюжий).

АДАЛ *юум. н., эхир.* 1) ажахы, айл тиргэн, ажал (хозяйство); **адал алга** ажахы (хозяйство); 2) *боох., эхир*. хүнэй ааша, аяг зан, зан абари (манеры, поведение).

АДАЛДАХА *үйлэ у., угталд. залог* 1) үүрэхэ, үлгэлдэхэ, торолдохо (цепляться за *что-л.* острое): *...иигэжэ байһаар ямар юумынгээ ама шүдэндэ адалдахаяа һанабаш!* (Х. Намсараев); 2) *шэлж*. халдаха, аһалдаха (придираться, приставать).

АДАЛХА *үйлэ у., баруун бур.* няадаһарха, дэмырхэ, галзуурха (бесноваться, неистовствовать): *Адалжа байһан адыень, хорложо байһан хорыень үмхэ бүрин үзэхэ хэрэгтэй байна даа* (Х. Намсараев).

АДАНГА *юум. н., түнх.* буугай хэрэгсэлнүүдые (*дари, һомон, һомоной таглаа г.м.*) абажа ябаха арһан туулмагхан (кожаный мешочек для ружейных принадлежностей).

АДАНГУУША *юум. н., баруун бур.* наада баряаша, шогууша, хошонгууша хүн (насмешник).

АДАР *тэмд. н.* 1) асари томо, данхагар, дархагар, дарьягар, хүжүүн (огромный, громоздкий; грузный, неуклюжий): *Аяар холо уняартаһан* / *Адар заводой утаае,* / *Гүлгэлжэ байһан таримал мододые,* / *Гүлмэр сэдьхэлдээ шэнгээнэб* (Д. Улзытуев); **адар томо** (*гү, али* **ехэ**) асари, асари томо, барьягар (огромный, громадный): *Эсэгэһээнь үлэһэн адар томо ханзын али нэгэ буланда хэды мүнгэнэй дараатай байһые бү мэдэе* (С. Цырендоржиев); *Бадан Абжаа-удаган хоёр нүхэдэйнгөө урда зогсоод, Головинай ороһон адар ехэ үүдэн тээшэ шэртэнэ* (Б. Санжин, Б. Дандарон); **адар хүндэ** угаа хүндэ, лайд (тяжёлый, увесистый): *Газаагаа, сарай дороо, айхабтар мохоо, адар хүндэ гар тээрмэтэй* (Ч. Цыдендамбаев); **адар хүндэ бэетэй** нүһэр хүндэ, болхи (грузный): *Иигэжэ адар хүндэ бэетэй, ужаг удаан зантай Федор Дамбаевич Надмитов томо, баян колхозойнгоо түрүүлэгшын шэрээдэ һуугаа бэлэй* (Б. Мунгонов); 2) таагүй, ядалдамаар, бэрхэшээлтэй, һаадтай (неудобный, затруднительный).

АДАРЛАХА *үйлэ у., баруун бур.* 1) хашарааха, залхуутай болохо, дайлаха (быть надоедливым); дарамта болохо, һаалта болохо (становиться обузой).

АДАРЛУУЛХА *үйлэ у., идх. залог* дайлуулха, дарлуулха (быть притесняемым).

АДАРИГТАЙ *тэмд. н.* хурса үзүүртэй, эрмэгтэй, шүдэтэй (с заусеницами): *Нээһэн консервынь банка адаригтай байба*.

АДАРИЛДАХА *үйлэ у.* үһэрилдэхэ, арсалдаха, буляалдаха (пререкаться, переругиваться): *...аха заха хүнэйнгөө урдаһаа адарилдахаһаа ондоо юумэ үгы* (Б. Мунгонов).

АДАРТАЙ *тэмд. н., баруун бур.* 1) таагүй, ядалдамаар, бэрхэшээлтэй, һаадтай (неудобный, затруднительный); 2) үлүү гарама, хэтэрмэ (излишний); 3) хашартай, шалаатай (надоедливый).

АДАРШААХА *үйлэ у., баруун бур.* 1) үлүүдэ, хэрэггүйдэ тоолохо (считать излишним); 2) аягүйрхэхэ, ашаархаха, хашарха (испытывать неудобство, тяготиться): *адаршаангүй орохо*.

АДАРЯА 1. *юум. н.* болдигор солдигор газар, гүбэрюу (неровности, шероховатости): *Урдань бүгтэрэн нэмжыһэн далайн нюруу дээрэ адаряа ехэтэй сайбар боро зурлаа хүндэлэн зурыба* (С. Доржиев); **адаряа губарюу** уршалаа, болди-солди газар (складки, неровности): *Тоо томшогүй олон аса һалааташ тоолошогүй олон адаряа губарюутай гонзогор гонзогор хада ууланууд* (Б. Мунгонов); **2.** *тэмд. н*. хурса үзүүртэй, шобогор, шүмбэгэр (зазубренный, остроконечный): *Адаряа шобхо оройнуудтай эрид эгсэ хабсагайнууд* (С. Доржиев).

АДАРЯАТАЙ *тэмд. н.* 1) тэгшэ бэшэ, эдирээтэй, болди-солди (неровный, щербатый): *Олон лэ адаряатай зам, аюултай дабаа гаталха хэрэгтэй* (Ц.-Ж. Дамдинжапов); **адаряатай хэлэтэй** хэлэндэ ульгам бэшэ, муушаг (не очень хорошо владеющий языком): *Нюдэндөө шэлтэй мүргэлшэнэй адаряатай хэлэтэй байһые бадаршан лама тухайлаадхиба* (Д. Батожабай); 2) *шэлж*. арсалдаатай, хэрүүлшэ (склочный, вздорный): *Аха дүүнэрэй дунда адаряатай, хэрүүлтэй байдаг тула адархин обогтон болобо* (Ч.-Р. Намжилов).

АДАРЯАТАЛДАХА *үйлэ у., угталд. залог* үһэрилдэхэ, муудалдаха, хэрэлдэхэ (идти наперекор, пререкаться): *Гараа үргөөд, яажа*

хубсалха хүнбиб? – гэжэ Намсарай адаряаталдахаар забдана (Ж. Балданжабон).

АДАРЯАТАХА *үйлэ у.* эдирээтэхэ, гүбэрюутэхэ (зазубриться): *Удангүй зүүн, баруун тээшээ адаряатан гонзойһон мантан ехэ мундаргын…* (Б. Мунгонов).

АДАТАЙ: адатай абааштай *тэмд. н.* шуран, өөрэ, шадамар, аргархуу (бойкий, ловкий, пронырливый): *Адатай абааштай залуушуул олон боложо байна*.

АДАХА *үйлэ у.* 1) хурса үзүүртэй, эритэй юумэндэ үүрэхэ, шархатаха, отолуулха, гэмтээхэ (напарываться, натыкаться, обрезаться): *– Ай, мартаад байбалби, нёдондо гараа хажуурта адаад байхадамни, нэгэ ород үбгэн эндэ ябаһан аад, нэгэ аягүй үнэртэй шара эм үгэһэн юм* (Х. Намсараев); 2) *эхир*. үүрэхэ, үлгэлдэхэ, торолдохо (цепляться); 3) *шэлж*. халдаха, орохо, дайраха, дайлаха (привязываться).

АДАҺА(Н) *юум. н., баруун бур.* 1) мал (скот, домашнее животное): *Харууһагүй адаһан, хаангүй албата байдаггүй юм…* (Б. Санжин, Б. Дандарон); *Адаһан андалдаата, хонин худалдаата* (Оньһ. үүр.); 2) адуун, морин һүрэг (лошади, кони, табун).

АДАҺАНАЙ *тэмд. н.* 1) малай (скотский): *Адаһанай мяхан хашарааба, / Ангай мяха һануулба* (Гэсэрһээ); *Адаһанай арһа тушаалга болобо*; 2) адуу, мори үдхэдэг (коневодческий): *адаһанай бригада*.

АДИС *юум. н.* 1) шажанай ёһоной үршөөл, хайра, үлзы хутаг дамжуулга, *тиихэдээ лама гү, али гэгээн өөрынгөө гараар, үгышье һаа, бурханай номоор гү, али эрхеэрээ урдаа байһан хүнэй толгойдо хүрэдэг* (благословение): *Хамба ламын адисай һүүлээр һанаһан зориһоноо гүйсөөхэ һанаатай хэдышье инагаар үбгэндөө хандажа хоноо һаань, уруу һуушаһан Намдаг хэрэглэжэ үгөөгүй ха юм* (Д. Батожабай); **адис абаха** (*гү, али* **хүртэхэ**) хэшэг, үршөөлдэ хүртэхэ (получать благословление): *Һүүлээрнь гунгарбаагай углууһаа адис абажа, мүн лэ ламаһаа адис абахаяа тонгойбо* (Д. Батожабай); *Урдуур байһан баяд, ноёд Туваан хамбаһаа хамагһаа түрүүн адис хүртөөд, ехэ дасаниие нара зүб гороолон, саашаа ошожо захалбад* (Д. Батожабай); **адис табиха** (*гү, али* **буулгаха**) шажанай ёһондо мүргэхэ хүнэй зулай дээрэ бурханай ном гү, али гараа табижа арюудхаха (благословлять): *Ламанарһаа адис абахаяа хажуудань ошожо, доро тонгойходонь, хоюулаа бурханай шэрээ дээрэ байһан жаахан жаншануудтай номуудые абажа, ээлжэлэн, толгой дээрэнь тос гэтэр адис табиба* (Ц. Галанов); 2) сан, санзай (благовоние, воскурение): *Жалмын энэ гэртэ орохотой хамта адис санзайн үнэр анхилжа, арюун һайханаар үзэгдөө һэн* (Д. Батожабай); 3) *шэлж*. сохилго, гар хүрэлгэ (побои, трёпка, взбучка): *Шамда адис хүртүүлээд табихаб! – гэһээр, Арьяшка Тогоошын дэргэдэ дахин ерэбэ* (Д.-Д. Дугаров).

АДИСЛАХА *үйлэ у.* 1) шажанай ёһондо мүргэхэ хүнэй зулай дээрэ бурханай ном гү, али гараа табижа арюудхаха, адис хүртөөхэ, үршөөхэ (благословлять): *…богдын адислаһан аршаан үлзыемни хоришо, хуби заяанаймни жаргалые холодуулха гэбэт* (Х. Намсараев); 2) *шэлж*. сохихо, гүбихэ, наншаха, гар хүрэхэ (бить): *Манайхиншни тэдэниие һайсахан адислаад табяа һэмнай!* (Б. Мунгонов).

АДИСЛУУЛХА *үйлэ у., идх. залог* 1) хэшэг, үршөөлдэ хүртэхэ (получать благословение): *Дүхэгэр хара бүхэ халта дохолон һагад ламанарай урда ошожо, адис абана. Аламжа мүн лэ адислуулба* (Д. Батожабай); 2) *шэлж*. сохюулха, гүбюулхэ (терпеть побои): *Юрэдөө, энэ Дондогто үдэр һүнигүй адислуулжа байха аргамнигүй, тэрээнһээ һалангаа һалаа һаамни дээрэ* (Ц.-Ж. Жимбиев).

АДЛИ 1. *тэмд. н.* 1) илгаагүй, түһөөтэй, зэргэ, тэнсүү (подобный, похожий, одинаковый, аналогичный): *Адли басагад газар дэлхэйдэ олон байдаг ха юм* (А. Жамбалдоржиев); **тон** (*гү, али* **нэгэн**) **адли** яаха аргагүй, яг ойро, тэнсүү (совсем одинаковый): *Теэд бүхы эрбээхэйнүүд соо тон адли хоёрхоншье эрбээхэй байгаагүйл бэээ даа* (Ч. Цыдендамбаев); *Юундэ юрэл ерээд лэ, тэрээн бүхэндэ нэгэн адли шэгтэйгээр намайгаа эдлээд, бэеэ ханаһан шэгтэй ябанаш?* (Ц. Цырендоржиев); **адли болохо** шанар шэнжээрээ ойро болохо (быть похожим): *Нохой лама хоёрой һэшхэл эгээ мүнөө адли болобо бшуу* (Д. Батожабай); **адли болгохо** адли болгохо, тааруу, нэгэ түһөөтэй (хэмжээтэй, тоотой) болгохо (уравнивать, уподоблять): *Тиимэһээ хүн бүхэниинь өөһэдынгөө һанамжые хэлэжэ, тэрэ комплексые ямар нэгэн комбинат, заводтол адли болгохо ёһотойбди гэлсэнэд* (Ц.-Ж. Жимбиев); **адли тэгшэ** хүсэд, дүүрэн зэргэ (в полной мере): *Бүүбэйн Дармада агнаха шадабари адли тэгшэ биш ха юм* (Д.-Д. Дугаров); **адли эрхэтэй** тэгшэ эрхэтэй (равноправный): *Эндэ һуугшад бүгэдэ адли эрхэтэй, адли зэргэтэй байха зон болонобди* (С. Норжимаев); **адли бодолто** һанал нэгэнтэй хүнүүд (единомышленники); **адли ташаата гурбалжан** *тоо б.* хажуу талаараа тэнсүү гурбан буланта (равнобедренный треуголь-

ник); **адли хажуута гурбалжан** *тоо б.* тэнсүү хэмжүүртэй талатай гурбан буланта (равносторонний треугольник); **2.** *наречи* 1) илгаруулхагүйгөөр, тэнсүүгээр (одинаково, равно): *Эхэ хүнэй зүрхэн адли хайрлаха байна даа* (Ч. Цыдендамбаев); 2) нэгэ доро, зэргэ, булталараа, гансата (одновременно, разом, вместе): *Гайхаһан үбгэжөөл һөөргөө ерэжэ, аша хүбүүнтэеэ үрдилдэн байжа, адли аргадалсаба* (Д. Эрдынеев); **3.** *дахуул үг.* 1) шэнгеэр, мэтээр, хэбээр, *хамта хэрэглэгдэһэн үгынгөө хойно няалдан, -дал, -дли суффикс болошодог* (подобно, словно, точно): *Таня мүнөөшье налархай зантайгаар, урдынхидаал адли эльгэ нимгэтэйхэнээр үзэгдэнэ* (Ч. Цыдендамбаев); *Сэсэгни ялаганаһан тоһолиг, шаб шара нарандли* (Буряад Үнэнһөө); **бусадаар адли** бусадтай хамта (наравне со всеми): *Малгайн оройдол адли шобхо үндэр хадын оройдо Доржо бусадаар адли гаража шадаагүй* (Ч. Цыдендамбаев); 2) хамта, тэрэ дороо, сагтаа (как только, лишь только): *Минжурай доошоо болохотой адли, толгой дээгүүрнь һомонууд хииганалдаба* (Ж. Тумунов); **4.** *хэлэгшын үүргээр хэрэгл.* шэнги, дүтэрхы, тэнсүү (подобен, похож, одинаков): *Ямар нэгэ заахан үхибүүндэл адли* (С. Ангабаев).

АДЛИДАХА *үйлэ үг.* адли, тэнсүү, ойро шанартай гү, али шэнжэтэй болохо, байха (становиться, быть похожим).

АДЛИДУУЛХА *үйлэ үг., идх. залог* 1) адли болгохо, тэнсүүлхэ, ойро шанар шэнжэтэй болгохо (делать одинаковым или похожим); 2) зэргэсүүлхэ, жэшэхэ (сравнивать).

АДЛИДХАЛ *юум. н.* 1) адли болголго, адлишуулга, тэнсүү болголго (уподобление); 2) зэргэсүүлгэ, жэшэлгэ (сравнение).

АДЛИДХАМААР *тэмд. н.* зэргэсүүлмээр, жэшэмээр, адли гэмээр (сравнимый, соизмеримый).

АДЛИДХАХА *үйлэ үг., идх. залог* нэгэ адли болгохо (отождествлять): *…тракторист ябаһан хүнише инженертэй, эрдэмтэдтэй адлидхаа, тэрэнэй урда үргэн уужам харгы хаям даа* (Б. Мунгонов).

АДЛИДХАШАГҮЙ *тэмд. н.* зэргэсүүлхээр бэшэ, жэшэхын аргагүй, адлидхахаар бэшэ (несравнимый, несоизмеримый): *Хүхэбтэр хурса хоёр нюдэнэй гүнзэгы дулааханаар эрьелдэн байхые юугээршье адлидхашагүй үнэтэй гэжэ һанаад орхиходоо…* (Х. Намсараев).

АДЛИЖАРАЛГА *юум. н.* адли бололго, адли болон хубилалга (ассимиляция, уподобление): *хонгёо хашалгануудай үгын һүүлдэ бүдэхи хашалгантай адлижаралга*.

АДЛИРХУУ *тэмд. н.* дүтэрхы, зэргэсэмэ, жэшэмэ, тэнсүү (во многом похожий, довольно похожий): *Теэд амта шэмтээрээ юрын үһандал адлирхуу аад, баһал нэгэ ондоотой, шудэ ташама хүйтэн юм* (Ц.-Ж. Жимбиев).

АДЛИХАН 1. *тэмд. н.* 1) илгаруулшагүй (совсем одинаковый, очень сходный, вылитый, подобный): *Нэгэ колхоздо, нэгэ адлихан газар дээрэ бэлшэжэ байһан үнеэд байгаад, ямар ишэ ондо ондоогоор һү үгэнэ гээшэб?* (Ц. Шагжин); **2.** *наречи* нэгэ доро, зэргэ (одновременно): *Мүн энэ үедэ Малаадайн машина баһал адлихан тар-шаганажа эхилээ һэн* (Х. Намсараев); **3.** *хэлэгшын үүргээр хэрэгл.* шэнги, дүтэрхы, тэнсүү (подобен, похож, одинаков, равен): *Энэ Батуухын дүү хүбүүн Доржо нюур шарайгаараа Батууха ахадаа яаха аргагүй адлихан* (Ц. Шагжин).

АДЛИХАНААР *наречи* яг илгаруулхагүйгөөр, адляар (совсем одинаково): *Юумэ бүхэндэ адлиханаар хандаха бэшэ, туд тудтань тэрэнэй удха шанарые танижа хандаха хэрэгтэй* (Х. Намсараев).

АДЛИШААХА *үйлэ үг.* түһөөлхэ, адляар һанаха (находить одинаковым, считать похожим, признавать равным): *Баярмаа «Надя» гэһэн нэрыень «наада», «наадаха» гэһэн үгэдэл адлишаан, энеэбхилэн һууба* (Х. Намсараев).

АДЛИШАГ, адлишуу *тэмд. н.* дүтэрхы, зэргэсэмэ, жэшэмэ, тэнсүү (во многом похожий, довольно похожий): *Хитад торгон дээлынь Саяанай манатан байгаа хизаарта адлишаг үнгэтэй байжа байба* (Д. Батожабай); *Нюурыньшье адлишуу – бүхэтэршэг хамар, һамда орожо үгэдэггүй, дэгнүүлэй ногоондол, һаглагар хара үһэн* (С. Цырендоржиев).

АДЛИШУУЛ *юум. н., сугл.* дүтэрхы хүнүүд, нэгэ янзын хүнүүд (одинаковые люди): *...хүгшэн хүүгэнээшье мэдэхэгүй гурбан адлишуул бэе бэеэ гололсохогүй һэн хойноо хөөрэлдэжэ һуугаа гүбта даа* (Х. Намсараев).

АДЛЯАР *наречи* нэгэ зэргээр, тэнсүүгээр, илгаруулхагүйгөөр (одинаково, наравне, равно): *Мүнөө боложо байһан үйлэ хэрэгээ юундэ үнгэрһэн сагтал адляар һанана гээшэбиб?* (С. Доржиев).

АДУУЖАХА *үйлэ үг.* 1) адуугаар баяжаха, адуу мал олонтой болохо (богатеть табунами, лошадьми); 2) адуу үдхэхэ (разводить табун).

АДУУЛААША(Н) *юум. н.* мал адуулдаг хүн (пастух): *...үбһэ түлеэ шэрээшэн юм гү, үхэр мал адуулаашан юм гү, бү мэдэе!* (Х.

Намсараев).

АДУУЛАЛСАХА *үйлэ у., хамтадх. залог* 1) суггаа адуулха (вместе пасти): *Унеэемнай колхозойнгоо үнеэдээр хамта адуулалсаха болоо бэшэ аал?* (Х. Намсараев); 2) харууһалалсаха (помогать ухаживать).

АДУУЛГА(Н) *юум. н.* 1) адуу харууһалга, маналга, харууһалан мал бэлшээлгэ (пастьба): *Тэдэнэй хэдышье эртэ адуулгада гараа һаань, үдэрэй ошоһые мэдээгүй ябатар үдэшэ боложо, һөөргөө бусадаг һэн* (Ц.-Ж. Жимбиев); 2) бэлшээри (отгон): *Тэндэ адуулганда бэлшэжэ ябаһан үхэрнүүд ... тиирэнэд* (Х. Намсараев).

АДУУЛГАХА *үйлэ у., идх. залог* 1) адуулхыень баадхаха, даалгаха, адуулхые зүбшөөхэ (велеть пасти); 2) харууһалуулха, һахюулха (велеть присматривать): *Ши Цыремпилые намда хэзээ адуулгаһан аад лэ асуунаш?* (Х. Намсараев).

АДУУЛГАША(Н) *юум. н.* мал манадаг хүн (пастух): *Теэдшье Дугарнай дүршэлтэй бэрхэ адуулгашан гээшэ ааб даа* (Б. Мунгонов).

АДУУЛГЫН *тэмд. н.* бэлшээриин, мал бэлшээхэ (отгонный): *Адуулгын хорёогой хана болгожо татаха* (Д. Эрдынеев).

АДУУЛИ: адуули хэдүүли *юум. н., баруун бур.* һаад тодхор, уршаг, баршад (неприятности).

АДУУЛХА *үйлэ у.* 1) мал бэлшээхэ, мал манаха, бэлшэхэдэнь хараха (ходить за табуном, пасти скот): *Тэрэ унагаяа хужартай газарай шүүдэртэйхэн ногоондо адуулжа, булагай сэбэрхэн уһаар уһалжа, хүл дээрэнь бодхообо* (Ч. Цыдендамбаев); **хони адуулха** хони манаха (пасти овец): *Энээнһээ урда жэлнүүдтэ тэрэ хони адуулха гээшые бараг ажал гэжэ һанагша һэн* (Ц.-Ж. Жимбиев); 2) харууһалха, һахиха (заботиться, присматривать, ухаживать *за детьми, больными и т.д.*): *Үбшэнтэн бүхэниие адуулха сүлөөгүйб* (Д. Эрдынеев); **бэе бэеэ адуулха** бэе бэеэ адаглаха, агнаархаха (следить друг за другом): *Тэдэнэр дуугайхан, хэн хэнээ хүлеэнги, бэе бэеэ адуулан дүхылдэхэдэл гэнэ* (Ц.-Ж. Жимбиев); 3) хойноһоонь хараха, адаглаха, тагнаха (наблюдать, следить): *Таанад бригадир гэжэ юумынгээ алхам бүхэниие адуулна бэшэгта?* (Ц.-Ж. Жимбиев); *Иимэ олон хүнэй хойноһоо адуулжа, ажал худэмэриень шалгажа турша даа* (Б. Мунгонов); **хёрхоор адуулха** адаглангяар хараха (пристально следить): *Улаан сэмбэ пулаадаар хамараа аршажа, хүүгэдые обёорон шагнажа, хёрхоор адуулна* (Ч. Цыдендамбаев); **нюдэ** (*гү, али* **нюур**, **шэг шарай**) **адуулха** а) хэн нэгэнэй шарай шарайшалха, агнаха (следить за выражением глаз, лица *кого-л.*): *Кузнецовой нюурай хубилхые гайхан адуулжа, ямар нэгэн юумэнһээ боложо, баһал сэдьхэлээ зобожо ябаһан хүн хаш даа гэжэ бодобо* (А. Ангархаев); б) *шэлж.* билдагуушалха, урда хойно орохо, нилдаганаха (стараться угодить *кому-л.*): *Ямар үйлын муухайгаар эндэ асарагдаад, зангада орошоһон зантахидал бэгзыжэ, эдэ зоной шэг шарай адуулжа һуунабиб?* (С. Цырендоржиев); **тэнгэри** (*гү, али* **огторгой**) **адуулха** тэнгэриин мүнөөнэй байдалаар саашанхи уларил тааха (посматривать на небо, *стараясь предугадать погоду*): *Би наһан соогоо хээрэ ябаһан хүн хадаа оёор соорхой огторгойн шэг шарай адуулжа һураһан байхаб* (Ц.-Ж. Жимбиев).

АДУУЛХАЙ *тэмд. н.* хадхууртай, үзүүртэй, хадхаха аюултай (колючий, колкий).

АДУУ(Н) *юум. н.* 1) һүрэг морид (табун, стадо, косяк *лошадей*; лошади, кони): *Энэ адуун тугаарһаа хойшо намнуулжа, үлдүүлжэ, туулгажа, жэгшэшэһэн хэбэртэй, нэгэнэйнгээ даб гэһэн тээшэ гүйлдэшэхөөр бэлэн байна* (Ц.-Ж. Жимбиев); *Адуунһаа таһарһан унаган – шонын эдеэн, айлаа төөриһэн хүн – шолмын хүнэһэн* (Оньһ. үн.); **адуу морид** олон морид, бүлэг морид (лошади, кони): *Адуу моридшье нэгэл муу юумые зүгнэһэн хэбэртэй нэгэ газарта сугларжа, бэе бэедээ няалдан зогсоно* (Ц. Шагжин); **адуу мал** янза, зүһэ бүриин мал хамта дээрээ – *үхэр, морин, хонин г.м.* (скот): *Шаралдайн адуу мал тоогүй үдэжэ, хорёо хотодоо багтахаа болижо байһан юм* (Д. Батожабай); ◊ **адуунайнгаа зэргээр хуугайлха** шадал шэнээгээ мэдэхэ (жить в меру своих возможностей, ≈ протягивай ножки по одёжке): *Энэ үе соо Срулевич томо томо фабрика заводой эзэн бэшэшье һаа, адуунайнгаа зэргээр хуугайлба гэһэнтэй адли, баһал шадалайнгаа зэргээр аашалжа эхилбэ* (Х. Намсараев); **адуу эдеэн бү бологты!** *хэмгүй шуулдаһан үхибүүдтэ зандажа хандалга*; 2) морин (конь): *Энэмнай гурба мянган толгой эбэртэ бодо малай, дүшэ мянган хониной, табан зуун адуунай хото хоолой тэжээнэ* (Б. Мунгонов); 3) анза, басаганай худалдаан (калым за невесту); **басаганай адуун** бэри бууха басаганай түлөө үгтэһэн адуун, анза адуун (выкуп за невесту); **2.** *тэмд. н.* 1) адуунда хабаатай (конский); **адуун һүрэг** элдэб наһанай адуунһаа бүридэдэг, азаргатай бүлэг морид (табун): *Уданшьегүй адуун һүрэг бөөгнэржэ, хоёр*

тээһээ шахуулхадаа мэгдэһэн гүүнүүд, дааганууд, унаганудай инсагаалха олошорбо (Д.-Д. Дугаров); 2) мори үдхэлгын (коневодческий); **адуун ажахы** мори хараха ажал (коневодство); 3) адуутай, адуугаар баян (богатый): *Түбэр-түбэр тахын түбэрөөн / Түхэреэн сагаан адуун талам / Түрын ёһоор магтан түүрээн…* (Д. Улзытуев).

АДУУНАЙ *тэмд. н.* 1) адуунда, мориндо хабаатай (конский, относящийся к лошади): *Зүүн ханада табяатай эргэнэг доро модон табаг соо шанаһан адуунай мяхан харагдана* (Ц. Шагжин); **адуунай яла** адуу хулууһанай түлөө тохогдоһон яла (штраф за угнанных лошадей): *Хулгайда ороһон адуунай ялада Ошорхайтан хоёр хюһаранаа буруудтайнь, арбаад хонидоо, шахамал гунаяа туужа үгэхэдөө хорёо хаагаа һэн* (Д. Эрдынеев); 2) мори үдхэлгын (коневодческий): *Адуунай совхозой бии болохые нюдөөрөө хаража, урмашаха заяагүй байбаб даа* (С. Цырендоржиев).

АДУУР *юум. н.* хадхуур (колючка).

АДУУҺА(Н) *юум. н.* 1) мал, гэрэй амитан (скот): *– Би гайхажа болёод ябанаб... Иимэ шэрхи адууһа үзөөгүйб! – гэнэ* (Д. Эрдынеев); **адууһа мал** бүхы мал, *үхэр, морин, хонин г.м.* (скот): *…нам һуужа, адууһа мал, хото бүлын амар һайниие, саг жэлэй ямараар эрьежэ ерэһые асуулсаад, тамхи залалсадаг байха юм* (Х. Намсараев); 2) морин (конь, лошадь): *Үнэхөөрөөшье энэ тон һайхан адууһан: сагаабтар шаргал зүһэтэй, һуунагар ута, галуун шэнги хүзүүтэй, сагаан сабидар ута һайхан дэлһэтэй* (Ц. Шагжин); 3) *шэлж.* хүн шанаргүй этэгээд (недостойный, враждебный элемент): *Шам мэтын зэрлиг адууһантай нэгэшье үгэ дуугаралсахагүйб* (Х. Намсараев).

АДУУША(Н) *юум. н.* адуу харадаг хүн (табунщик): *Харин адуушан гээшэмнай тусгаар үйлэ хубитай, түбһэн юумэһээ тунхарихагүй, дорошог зүрхэтэй, солбон бушуу, шударгы хүнүүд ха юм* (Ц.-Ж. Жимбиев); *Адуушан азаргынгаа зан мэдэхэ, ангуушан буугай зан мэдэхэ* (Оньһ. үүр.).

АДХА I *юум. н.* 1) гарай табан хургаар барижа багтама юумэн (горсть, пригоршня, клок): *Үни хүрэһэн шэрэм соохоо нэгэ адха ороохо бажуужа абаад, шорой тоохыень хиидхүүлэн үлеэжэ, нилээд удаан аяшаархан жажалба* (М. Осодоев); **адха айрһа**. өөдэгүй бага, багахан айрһан (горсточка творога): *Тэрэнэй орожо ерэхэ бүри монсогор шара саахар, адха айрһа үгэдэг һэн* (Б. Санжин, Б. Дандарон).

АДХА II *юум. н.* шулуутай газар, обоо шулуун (груда, навал): *Магад, Алхана үндэр уулаһаа эхи абажа, арьялаг шулуун адха соо түрэһэн хадаа тиимэ байжашье болоо* (Ж. Балданжабон); *Ганса булгаяа гурбан үдэрэй туршада һэтэ намнаад, адха шулуун соо оруулжа, хонон үнжэн һахижа баряа бэлэй* (Д.-Д. Дугаров).

АДХА III *юум. н.* урагшагүй хүн (непутёвый человек): *... зобоһон тулиһанаа һанажа, һанаа орохогүй адха гээшэ хаш даа!* (Х. Намсараев); **адха шудха** *халаглал харуулһан аянг. үг.* (*межд., выражающее сожаление*): *Хоёр Зутан абганар / Адха шудха гэлдэжэ, / Бодон харайн талииба* (Х. Намсараев); **адха шамай** *гайхал харуулһан аянг. үг.* (*межд., выражающее удивление*): *Адха шамай! Бэрхэл жолоошон болоо байнаш!*

АДХААЛ *юум. н.* 1) далатаяа хамта абтаһан малай урда хүл (лопатка вместе с плечевой и локтевой костями): *Шинии үнеэн харза дээрэ һалтаадажа унаад, адхаалаа хухараад хэбтэнэ* (Г.-Д. Дамбаев); *Эрэ хүндэ табигдадаг сээжын нэрэтэ мяхануud гэбэл: хоёр дала, хоёр адхаал, хоёр үндэр хабһан, хоёр үргэн* (Д. Шагдарова); **адхаал сэмгэн** далаһаа һалгаагдаһан дундаа сэмгэтэй, сорго дүрсэтэй яһан (трубчатая кость): *Түргэн дундаа буугаа һомолжо, Найдан ... баабгайн хажуугарнь һалхи татан үнгэрхөө ябатарнь, далынь гэрэлые тудахаар буудан гэхэдээ доогуурдуулжа, адхаал сэмгыень бута буудажархиба* (А. Шадаев); 2) *үсөөн* дала мүр, мүр (плечо): *Энээниень һамбаашалжа, Арьяшка гэнэдүүлхэеэ һанаа гү, гэнтэ нүгөөдынгөө адхаал дээрэһээ хам шүүрэн, арадань орохые һэдэбэ* (Д.-Д. Дугаров).

АДХААТАЙ I **1.** *тэмд. н.* адха соо баригдаһан, бажуугдаһан (схваченный в горсти, ладони, зажатый в кулак): *Чингисхаанай эхэһээ түрэхэдэнь, баруун гарайнь альган соо бүлин шуһан адхаатай байһан юм гэлсэдэг* (Ч. Цыдендамбаев).

АДХААТАЙ II *тэмд. н.* 1) тараагаатай, бутарса унагаагдаһан (рассыпанный, высыпанный): *Тэрээндэ, хүдөөгэй хотоной хохир шабаһан соогуур ябаһан хүндэ, энэ арюун сэбэрээр хамаатай, элһэ известко адхаатай хашаа соо ороходонь жэгтэйхэн…* (Ц.-Ж. Жимбиев); 2) шэнгэн бодос юулэгдэһэн (разлитый, вылитый).

АДХАГ I *юум. н.* 1) *будд.* бодото юртэмсэдэ эрьенхэй, таталданхай, барилдалгатай байлга (привязанность к миру): … *Урданай хуушан адхаг шэнги / Зэрлиг зэбүүн хүйтэн бэшэ…* (Х. Намсараев); 2) мухар һүзэг, һэжэг ажаг (предрассудок, суеверие): *…адхаг ехэтэй этээрхүү хүн* (Х. Намсараев); **адхаг**

hэжэг үгы юумэндэ этигэхэ ябадал (предрассудок): *Юрэ адхаг hэжэгтэ баригдаһан бүдүүлиг заншал байдалтай* (Х. Намсараев); *Адхаг hэжэг түрүүтэй, альбан шүдхэр hүүлтэй* (Оньh. үг.).

АДХАГ II: **адхаг шулуутай** шулуутай, шулуулиг, болдируу (каменистый): *Номгониие шэрэhэн тэргэ адхаг шулуутай харгыгаар ондорон сондорон, уһанай тээрмэ тээшэ мухарина* (Ц.-Д. Хамаев).

АДХАГ III *тэмд. н.* аймшагтай, аюултай, hэжэгтэй (ужасный, безобразный): *…үдхэн хара үүлэд мэлхэйрэн мүлхижэ, абарга адхаг ама руугаа сэлмэг тэнгэриие залгижа эхилнэ* (Ц.-Д. Хамаев).

АДХАДАҺА(Н) *юум. н.* хаядаһан, угаадаһан (отбросы): *Ехэнхи айлнууд гахайнуудаа адхадаһан шанаһан орооһо хоёроор хооллуулдаг*.

АДХАЖАРХИХА I *үйлэ үг., видэй нэгэ түхэл* гартаа бажуужархиха (зажать в кулак): *Буугаа бэлэн залаад байһан Цэрэн оньһыень адхажархиба* (Д.-Д. Дугаров).

АДХАЖАРХИХА II *үйлэ үг., видэй нэгэ түхэл* 1) үйрхэй юумэ абаһаар, ойлгомторгүй бутаргаха, үйрүүлэн тарааха (сразу, случайно рассыпать); 2) шэнгэн бодосые гэнтэ, ойлгомторгүй салгидуулха, хүмэрюулхэ (случайно разлить, пролить): *Хубсаһан дээрээ сайгаа адхажархихаб, зорюута, шинии анхарал татажа...* (Э. Зандраев).

АДХАЖАШ(ЬЕ) *аянг. үг., хайхарамжагүй, ёгтолол гү, али шамарлалга харуулһан удхатай* үхэһэн хойно, үхэжэшье (*межд., выражающее пренебрежение, иронию, скепсис*): *Мори ургалжа шадахагүй аад, адхажаш адуушан болоё даа!*; **адхажашье нүхэр боло даа** үхэжэшье нүхэр боло даа (ну уж ты и друг).

АДХАЛГА I *юум. н.* гараар бажуулга, гартаа абалга (сжимание, пожатие, захват рукой): *Бэе томотой хүнэй гар адхалганьшье хатуу.*

АДХАЛГА II *юум. н.* 1) үйрхэй юумэ бутаруулан тараалга (высыпание, просыпание); 2) шэнгэн бодос халяалга, салгидуулга, адхаруулга (выливание, проливание): *Тиигээд энэ уе соогуур арад амитанай тэсэшэгүй шуһа нюһа адхалган ... болоһыень юу хэлэхэб* (Х. Намсараев); *Гол мүрэндэ машина болон элдэб техникэ угааһан уһаяа адхалга хоригдонхой*.

АДХАЛДАХА *үйлэ үг., угталд. залог* 1) үхэдхэхэ, атиралдаха, таталдаха (корчиться, заваливаться): *Дамбуу нөөхи хэбээрээ ёолоһон, адхалдаһан зандаа* (С. Ангабаев) 2) гар гараа барилсаха, аһалдаха (пожимать друг другу *руки*, хватать, прихватывать): *Барас тэрэниень буушье гэжэ тоонгүй, аманһаань адхалдан буляалдажа мэдэбэ* (Ц.-Ж. Жимбиев); 3) наншалдаха, гар хүрэлдэхэ (драться).

АДХАЛДАШАХА *үйлэ үг., видэй нэгэ түхэл* бэе бэеэһээ барисалдаха, аһалдашаха (схватиться друг за друга): *Энэ ушарые хаража гайхашаһан Гасалтуев, Очиров, Сэдэн гурбан юушье ойлгохоёо болишонхой, байра байра дээрээ адхалдашоод байжал байбад* (Б. Мунгонов).

АДХАЛСАХА I *үйлэ үг., хамтадх. залог бэе бэеынгээ гар* бариха (пожимать друг другу *руку*): *Хоёр нүхэд гар гараа шанга адхалсаба* (Х. Намсараев).

АДХАЛСАХА II *үйлэ үг.* 1) үйрхэй юумэ бутаруулан тараалсаха (помогать высыпать); 2) шэнгэн бодос халяалсаха (помогать выливать, совместно проливать): *Жаргал дархашуулай бэе бэедээ хүнэгөөр уһа адхалсажа, нюур гараа угаажа эхилхэдэнь һамбаашалхадаад, хойто шугы руунь орошобо* (Д. Эрдынеев); *Бидэнэр нэгэ яһанай зон байгаад, халуун шуһаяа адхалсажа, бэе бэеэ дээрмэдэжэ байхамнай муухай ябадал гээшэ* (Б. Санжин, Б. Дандарон).

АДХАЛХА I *үйлэ үг.* 1) гарта бариха (брать горстью, сжимать в горсти); 2) гар адхаха, бажууха (пожимать): *Дулма мэгдэhэндээ малтажа гаргаһан шоройгоо адхалан байба*; *Дугар үнинэй уулзаагүй нүхэрэйнгөө гарые адхалан адхалан зогсоно.*

АДХАЛХА II *үйлэ үг.* адхаруулха, салгидуулха (проливать): *Жаргал хүгшэн нюдэнһөө уһа адхалан байжа ... дороо һалд гэн һуушаһан байгаа* (Х. Намсараев).

АДХАМА *тэмд. н.* 1) бутарма (сыпучий); 2) халима, салгидама (проливной): *Граждан дайнай үедэ Буряад ороной дэбисхэр дээрэ улаан шуһа адхама байлдаанууд болоһон юм*; *хүлһэ адхама хүндэ ажал.*

АДХАМААР I *тэмд. н.* бажуумаар, адхадаа абажа боломоор, альганда багтамаар (то, что можно захватить в горсть).

АДХАМААР II *тэмд. н.* 1) үйрүүлэн тараажа хаямаар (такой, что следует высыпать); 2) салгидамаар, салгидуулан хаямаар (такой, что следует вылить): *Адхамаар муухай уһа үнеэндээ бү уулга*.

АДХАМАГ *юум. н.* барма, барһан (бедняжка).

АДХАМАЛ *тэмд. н.* бажууһан, адхаһан, зангидаһан (зажатый в горсть, сжатый в кулак): *Базарай гэдэргээ эрьелдэхэдэнь, адхамал нюдаргатай хүбүүд дугташалдажа байба.*

АДХАМАР *юум. н.* 1) яндуул, яндан (негодник, негодяй): *Үргэһэн үдхэһэн аша буянгымни һанаха мэдэхэ нүхэ солоохойгүй адхамар байгаа гээшэ* (Х. Намсараев); *Адхамар абяатай, шудхамар шууяатай* (Оньһ. үг.); 2) урагшагүй хүн (непутёвый человек).

АДХАМАРАЙ *тэмд. н., баруун бур., яряан.* бузар, айхабтар (адски, чертовски): *адхарамарай муухай*; **адхамарай хүшэтэй** бар хүсэтэй (чертовски сильный).

АДХАРАЛГА *юум. н.* гоожолго (течь): *нёлбоһоной адхаралга*.

АДХАРАЛДАХА *үйлэ үг., угталд. залог* олоороо гоожуулха (проливать – *о многих*): *Хүн бүхэн хүйтэн хүлһэ адхаралдан ... зогсожо байба* (Х. Намсараев).

АДХАРМА: шүлһөө адхарма *тэмд. н.* шүлһөө адхахаар, гарамаар (такой вкусный, что слюнки текут): *Нагаса абгай шүлһөө адхарма амтатай тибһэтэй үрмэ шанаба.*

АДХАРУУЛХА *үйлэ үг., идх. залог* 1) тараажархиха, бутаргажархиха (рассыпать); 2) гоожуулха, салгидуулха (пролить): *Гоншог габжа гэлэн лама аад, хүнэй шуһа адхаруулба* (Ц. Дон); *Аадар бороо абашагүй ехээр адхаруулһан аглаг уужам огторгоймнай гэмтэй* (Б. Мунгонов); **нюдэнһөө уһа адхаруулха** уйлаха, нёлбоһо мэлмэрүүлхэ, нёлбоһо гүйлгэхэ (лить слёзы): *«Ай, бурхан Арьяабаала намайе абаашыт даа!» – гээд, нюдэнһөө эзэ эхигүй уһа адхаруулна* (Б. Санжин, Б. Дандарон); **хүлһэ адхаруулха** хүлһэ гаратарнь ажал хэхыень баадхаха, зараха (заставлять работать до седьмого пота): *Зуун жэлэй саада тээ ородой купец Игумнов зоной хара хүлһэ адхаруулан, энээгүүр харгы малтуулаа һэн* (Д.-Д. Дугаров).

АДХАРХА *үйлэ үг.* 1) үйрэжэ тараха, бутаран унаха (рассыпаться, высыпаться, сыпаться): *Тэрэнэй доошоо һууха зуура, аадар бороодол, һомонууд адхаржа, сагаалхиса уһа сэсэрүүлбэ* (Г.-Д. Дамбаев); 2) халиха, гоожохо, салгижа гараха (литься, вытекать, струиться): *Гурбадахи бидонһоонь һүн адхаржа, сагаан шалбааг тогтобо* (Ц.-Ж. Жимбиев); *Үбшэ үйдхар хоёроор эдигдэһэн Аюуханай нюдэнһөө нёлбоһон адхаржа эхилнэ* (Ч. Цыдендамбаев); **һуулга һабаар адхарха** бороогой һүнэгөөр адхаһан шэнгеэр орохо (лить как из ведра – *о дожде*): *Тиигээд хоёр үдэрэй туршада һуулга һабаар бороо адхарба* (А. Ангархаев); 3) *шэлж.* үгэнүүдэй тогтонгүй гараха (рассыпаться – *о словах*): *Магтаал баярай үгэнүүд гэрэй дараанса тоншоһон мүндэртэл, адхарһан зандаа* (С. Цырендоржиев); *Ешиин зээрдэ тухай хүхюу шог үгэнүүд элбэгээр адхарна* (Ч. Цыдендамбаев).

АДХАСА I *юум. н.* 1) альганда багтаһан, ороһон юумэн (то, что сжато горстью); 2) адха, *хэмжүүр* (горсть, *мера*); 3) гарай бажуулга, бажууха хүсэн (пожатие): *Би бүтэн гараа һарбайжа, Ган-Буладай абарга шэнги адхаса мэдэрбэб* (Ц.-Д. Хамаев).

АДХАСА II *наречи* обоолжо (навалом, насыпью): *Орооһо адхаса обоолжо хатаадаг*.

АДХАХА I *үйлэ үг.* гартаа бариха, бажууха (захватывать в горсть, сжимать в горсти, крепко держать в руках): *Эхэнь үрөөһэн гараараа моринойнгоо жолоое адхан, нүгөөдэ гараараа хойноо һууһан хүбүүгээ барилсан ябаашье һаа, балай эсэһэн шалаһанаа мэдэбэгүй* (Ц.-Ж. Жимбиев); **гарые адхаха** гар бажууха, гар гараа барилсаха (пожимать руку): *– Зай, лаб гү? – гээд, түрүүлэгшэ механизатор хүбүүнэй гарые адхана* (Ц.-Ж. Жимбиев); **толгойгоо** (*гү, али* **тархяа**) **адхаха** хоёр гарааараа толгойгоо бажууха (обхватить голову *руками*): *Ламын нюрга уруу хүйтэ даагаад, үһэниинь эрзыхэдэл гэхэдэнь, хоёр альгаараа толгойгоо адхаба* (Б. Санжин, Б. Дандарон).

АДХАХА II *үйлэ үг.* 1) үйрүүлхэ, үбэнүүлхэ, бутарган тарааха (рассыпать, высыпать): *Дүхэриг зоной дундаһаа хашарһа мүнгэ адхажа байһан шэнги жэнгинээн соностоно* (Д. Батожабай); 2) гоожуулха, салгидуулха, халяаха (проливать): *Эндэһээ мордоходоо, нэгэ шэл Волга мүрэнэй уһа абаашажа, Зэдэ Сэлэнгэ хоёрой уулзадха дээрэ адхахаб* (Ч. Цыдендамбаев); **хүлһэ адхаха** ехээр хүлэрхэ, хүлһэ гоожуулха (проливать пот): *Бүхэли оролго үбһэ сабшаһан хүнүүд мэтэ тэрэ хоёр уухирганад, хүлһэ адханад* (С. Цырендоржиев); **улаа адхаха** шуһаа гоожуулха (проливать кровь): *...хүбүүнэйнгээ бушуу түргэн хүсэндэнь һэжэгдэжэ, богоһоёо мүргөөд, улаа адхан унашана* (Х. Намсараев).

АДХАШ(ЬЕ) *аянг. үг.* **адхажаш(ье)** *хара.*

АДХУУЛХА I *үйлэ үг., идх. залог* гартань барюулха, үгэхэ (вручить): *Извозчигтоо өөрынь эриһэн соо түлөөд, үшөө дээрэһээнь аяга архиин мүнгэхэ гартань адхуулбад* (Х. Намсараев).

АДХУУЛХА II *үйлэ үг., идх. залог* 1) үйрүүлхэ, үбэнүүлхэ, үреэдүүлхэ (просыпать, высыпать); 2) гоожуулха (проливать, выливать): *...хүл дээрээ зогсон байһан үетэн нүхэдынь, нюдэнһөө уһа адхуулан, гунигтайгаар дуулалдаһаар үлэбэд...* (Х. Намсараев); **шуһаа адхуулха** ямар нэгэ юумэ хамгаалжа үхэхэ гү, али зоболон эдлэхэ

(проливать кровь): *Эсэгэнэрэйнгээ үдэр һүниие илгангүй дайлалдажа, шуһаа адхуулжа байхада, үһөө хоромни бусална* (М. Осодоев); 3) үйрүүлхые баадхаха (велеть высыпать): *Абань шэбхэ адхуулба*; 4) адхахые баадхаха (велеть вылить): *Дагдай, уһыень нэгэ хэды балга уугаад, толгой дээрээ адхуулба* (Ч. Цыдендамбаев).

АДЬЯА *юум. н., будд.* наран (солнце); **адьяа гараг** нима гараг, долоон хоногой долоодохи үдэр (воскресенье).

АДЯА *юум. н., бэшүүр, сарт.* эгэшэ (старшая сестра).

АДЯАР *юум. н.* юумэ табихын тула ханада гү, али шкаф соо һуулгагдаһан хабтагай, таг, мүн тагуудтай эргэнэг, шкаф (полка, шкаф с полками): *Байра байдалынь ядуухан, стол, өөрынь болон үхибүүдэйнь оронгууд, зүүн урдахи адяарынь хуряагдаагүй зангаараа* (Ц.-Ж. Жимбиев).

АЁО: аёо-даа, **аёо-а, аюу-а** *аянг. үүд., гэнтэ юумэнэй үбдэһэниие харуулһан удхатай, жэшээнь, хургаа хабшуулхада, хүлөө гэшхүүлхэдэ* (*межд. для выражения внезапной боли*): *Аёо-а, ямар шангаар хү түлхибэш!*

АЖА: ажа байдал (*гү, али* **ябадал**) *юум. н.* үдэр бүриин байдал (быт, житьё-бытьё): *Энээнһээ уламжалуулан, олон табан юумэ ойндоо оруулжа, өөрынгөө ажа ябадал тухай бодоно* (Х. Намсараев); **ажа (түрэжэ) һууха** ажамидарха (жить): *Тиигээд дахинаа номоо үзэхэ, ажа һууха, үгытэй ядууе хайрлаха, үдэрэй наратай дулаандань баясаха, гэрээ һанахал үүргэ үлдэбэл даа* (Ч. Цыдендамбаев); *Хэдэн уе галабһаа буряад зон үбэлэй хүйтэнһөө, зунай халуунһаа бэеэ хамгаалжа, энээн соо ажа түрэжэ һуугаа ха юм* (Ж. Балданжабон); **ажа жаргаха** жаргалтай ажаһууха (жить счастливо): *...гал гуламтаяа һахижа ажа жаргажа һуунад* (Х. Намсараев); **тэшэ ажа ядаха** хэхэ юумэеэ оложо ядаха (не находить что делать): *Эндэшни тэшэ ажа ядаад тиигэжэ байһан хүн үгы…* (Х. Намсараев).

АЖАА *юум. н., баруун бур.* 1) эжы, хүгшөө (мама, бабушка); 2) а) *хууш.* эсэгын талын хүгшэн эжыдэ хүндэлһэн хандалга (*обращение к бабушке по отцовской линии*); б) *сарт.* түрэл эгэшэдээ гү, али юрэ наһаар эгэшэ хүндэ хадаһан үгэ (*обращение к старшей сестре или старшей по возрасту женщине,* тётя); 3) *будд. лама эсэгэдээ сээрлэн далдалжа хандаһан үгэ* (*табуистическое обращение к отцу-ламе*).

АЖАБАЙДАЛ *юум. н.* 1) амидарал, байдал (жизнь): *Ажабайдални шатарай хюлгэ болошонхой: / Хоёр хүсэн – үнэн, худал тэмсэнэ* (Г. Раднаева); 2) амгалан, тэнюун амидарал (мирная жизнь): *Цырмаа бидэ хоёрой хэмнай һайн һайханаар ажаһуужа, ажабайдалаа оложо байнаб?* (С. Ангабаев).

АЖАБАЙДАЛАЙ *тэмд. н.* ажабайдалда хабаатай, амидаралай (бытовой; жизненный): *Харин мүнөө ажабайдалай али бүхы ядарал зоболон туйлажа гараһан хүнэй нюдэд урдань байна* (Ч. Цыдендамбаев); **ажабайдалай асуудал** байдалда шухала асуудал (жизненный вопрос): *Зүгөөр шимни ажабайдалай асуудал болоходонь тулюуршаг хаш* (Ц.-Д. Хамаев).

АЖАБАЙХА *үйлэ үүд.* ажамидарха, ажаһууха, байха (жить): *«Алтаргана» бүгэдэ буряад угсаатаниие, манай нютаг нугануудта ажабайдаг ондоошье яһатаниие нэгэдүүлһэн найр наадан болоно ха юм* (Буряад Үнэнһөө).

АЖАГ *юум. н.* анхарал, ханамжа, болгоомжо (внимание, внимательность); **ажаг табиха** анхаралаа табиха, хандуулха (обращать внимание): *Тумуров багша хэшээлээ эхилхын урда тээ ... хэн об урмагүй һууна ааб гэһэн бүтүү ажагтай нюдөөр нэгэ удаа харааһанай һүүлдэ хэшээлээ эхилнэ* (Х. Намсараев); **ажаг һэжэг** этигэжэ ядалга, маргалта (сомнение): *Бригадын түлөө отряд бүхэнэй гараа үргэхэ байһандань, ямаршье ажаг һэжэг байбагүй* (Б. Шойдоков); **ажаг һэжэггүй** һэжэглэн маргангүй (не сомневаясь, вне всяких сомнений): *...Гомбо ямаршье ажаг һэжэггүй, һанаа амархан яржа ябана* (Ц. Дон); **ажаг һэжэггүйгөөр** лабтай, дамжаггүйгөөр (без тени сомнения): *Таниин сэдьхэлээ үгэнги харасаһаа, энхэ арюун шарайһаа Тогоошын зүрхэн шэмшэрэн, ямаршье ажаг һэжэггүйгөөр хайрата гансаяа тэбэринэ* (Д.-Д. Дугаров).

АЖАГАР *тэмд. н.* асатаһан, асатанги, наглагар (ветвистый).

АЖАГГҮЙ *наречи* 1) анхарангүй, анхарал табингүй (без внимания, не обращая внимания): *Энэ тэсэхээр бэшэ бүгшэм ааяма халуунда ямар ажаггүй наадажа, гүйлдэжэ ябаха сүлөөтэй шолмонууд гээшэб* (Х. Намсараев); 2) мунайдаар, зоригтойгоор, зоримгойгоор (бесшабашно, отчаянно): *Хүнэй үхиие хүндэлэн таһа дүүрэжэ, айлай бэриие ажаггүй хулгайлжа абаад, бэрхэ сэсэнби, хүсэтэй худэрби гээжэ бэедээ найдаһан худэр улаан хүбүүн та гээшэ гүт?* (Х. Намсараев).

АЖАГЛААДХИХА *үйлэ үүд., видэй нэгэ түхэл* обёороодхихо, харажархиха, анхаржархиха (заметить, приметить): *Моходойн хубилшаһые Кузнецов хүрэһөөр*

ажаглаадхиба (А. Ангархаев).

АЖАГЛААША 1. *юум. н.* ажаглан харааша (наблюдатель); **2.** *тэмд. н.* харадаг, ажагладаг, хёрхо нюдэтэй (наблюдательный): *Ажаглааша, хёрхо, хараһанаа алдахагүй, шамдагай, хүдэлмэришэ, энэрхы сэдьхэлтэй, хүүгэдээ малда һургадаг* (Ж. Доржиева).

АЖАГЛАГДАМА(АР) *тэмд. н.* обёорогдомо, харагдама (заметный): *Хадын оройдо ажаглагдамаар юумэн үгы хэбэртэй*; **арай ажаглагдамаар** халта-мүлтэ обёорогдохоор (чуть заметный, едва приметный).

АЖАГЛАГДАХА *үйлэ үг., хүлеэгд. залог* обёорогдохо (быть заметным, замечаться, наблюдаться): *...үлүү хэтэрхэй болоһон зүйлнүүд танай һанамжада ажаглагдаһан байгаа һаань* (Х. Намсараев).

АЖАГЛАГША *юум. н.* ажаглан харагша (наблюдатель).

АЖАГЛАЛ *юум. н.* 1) харалга, шэртэлгэ (наблюдение); 2) һануулга, зэмэлэлгэ (замечание).

АЖАГЛАЛТА *юум. н.* нэмэлтэ тайлбари, зэмэлэлгэ, һургаал хэлэлгэ (замечание, примечание, объяснение): *Энээхэн ажаглалта гансашье мүнөө үдэшын уулзалгада хабаатай бэшэ, харин бүхы ами наһанайнь алтан түлхюур шэнги һанагданал* (М. Осодоев); **ажаглалта хэхэ** зэмэлхэ, һургаал хэлэхэ (делать замечание): *Маншууд ажаглалта хэхэгүй, харин туһамаршадаа зүбшэл заабари үгөөд, шорой тоохоной бурьялтар хатаргаад ябашадаг һэн* (М. Осодоев); *Теэд түрүүлэгшын һамганда яажа ажаглалта хэхэбши...* (М. Осодоев).

АЖАГЛАСА *юум. н.* ажаглаха хэмжээн (наблюдательность): *ажагласа һайтай хүн.*

АЖАГЛАХА *үйлэ үг.* 1) шэнжэлэн хараха, шэртэхэ (наблюдать, замечать, примечать): *Булад Дамба хоёр лэ амияа даран, нюдөө шабхангүй ажаглаһан зандаа* (С. Цырендоржиев); **ажаглан хараха** хёрхоор, шэртэн хараха (примечать, взглядываться): *Тиихэдэнь Радна ехэ гайхажа, этигэжэ ядаһан хэбэртэйгээр Бадмын шарайе ажаглан харана* (Ц. Дон); 2) обёорхо, обёорон хараха, томоолхо (замечать, примечать, подмечать): *Дагба мүнөө хүзүүндээ зүүлгээтэй байһан заахан гуулин хэрээһэ ажаглаба* (Ц. Шагжин); **ажаглан абаха** өөртөө хадуун абаха (замечать, брать себе на заметку); 3) *баруун бур.* үнэр абаха, абяархаха (чуять – *о собаке*).

АЖАЛ *юум. н.* 1) туһатай үрэ туйлахын тула хэгдэһэн ябуулга (труд, работа): *Ажал гээшэ арга хүсэн хоёроор бүтээгдэдэг ёһотой юм* (Х. Намсараев); *Ажал аршалха, тэмсэл далижуулха* (Оньһ. үг.); **хара ажал** гарай хүсөөр хэгдэдэг хүдэлмэри (чёрная работа): *Теэд колхозой хүбүүд хуу эрдэмтэй болохо бэшэ, зарим нэгэниинь колхозойнгоо хара ажал дээрэ үлэхэ юрэндэгтэй бшуу* (С. Цырендоржиев); **гар ажал** гараар бүтээгдэдэг ажал (ручная работа): *...гаршье ажал шадаха болоод ябахада хэрэггүй юумэ байхагүй* (Х. Намсараев); **ажал хэхэ** хүдэлхэ, хүдэлмэри хэхэ (работать): *Бүхы наһаараа ажал хэжэ ябаһан хүндэ гэнтэ ажалгүй болошоходонь ямар хашартай байгаа гээшэб!* (Б. Мунгонов); *Ажал хэжэ хүн болодог, арые дабажа хүлэг болодог* (Оньһ. үг.); **ажал хэхэ дуратай** хүдэлхэ дуратай, ажалша (трудолюбивый): *Тиимэ ажал хэхэ дуратай хадаа минии бригадада ороод ажаллахадань, эдэнэй хэхэ хүдэлмэри олдохо юм аабза* (Х. Намсараев); **ажалай бүтээсэ** хэһэн хүдэлмэреэ бүтээхэ шадабари, бүтээмжэ (производительность труда): *Бага сага шүүмжэлэл гарахадаа яаха юм: энээнһээ хойшо жаяг журам, ажалай бүтээсэ улам бүри дээшэлхэ* (Ц.-Ж. Жимбиев); **ажал ябуулга** ажал, хүдэлмэри (деятельность): *Тиимэ дээрэһээ ажал ябуулга ухаанай ударидалга хоёрые хамтадхабал, заатагүй илалтада абаашаха хүсэн болохо ушартай* (Д. Батожабай); *Тиихэдэ Жамгановай ажал ябуулгань зуугаад метр утатай траншей, землянка соо үнгэрнэ* (Ж. Тумунов); **ажал ябуулагша** ниитын ямар нэгэ ажалда бэеэ харуулһан хүн (деятель): *РСФСР-эй искусствонуудай габьяата ажал ябуулагшын хүндэтэ нэрэ зэргэдэ хүртэһэн* (Х. Намсараев); **ажал хүдэлмэри** хүндэ туһатай үрэ туйлахын тула хэгдэһэн ябуулга (работа, труд): *Айдай Дари хоёрые ендэр дээрэ уриже гаргаад, ажал хүдэлмэри, туйлаһан амжалтануud тухайгаа хөөрэжэ үгэхыень гуйба* (С. Доржиев); **ажал алга** *эхир.* ажал хүдэлмэри, эрхилхэ хэрэг (работа, деятельность); **ажал хэрэг** үйлэ, үйлэ ябадал (дело, дела): *Үгэ хэлээрээ бэшэ, ажал хэрэг дээрээ бэеэ харуулха ёһотойбди* (Ц. Шагжин); **ажал хэһэн ама тоһодохо** (Оньһ. үг.) хүдэлжэ байһан хүн садхалан байха (≈ кто не работает, тот не ест): *Ажал хэһэн ама тоһодохо гэһэн үгэ бии. Теэд хэдышье ябаа һаа, «яһа зуухагүйдөө» хүнүүд урмаа хухараа, баян дэлгэр байдалда ажаһууха найдалайнгаа мухардаһые мэдэрээ хэбэртэй даа...* (Д-Д. Дугаров); 2) ажахы, ажа үйлэдбэри (хозяйство); **мал ажал** мал үсхэбэрилгэ (скотоводство): *Энэ үе соо ажалдаа дүршэжэ, мал ажал тухай олон юумэ мэдэхэ, ойлгохо болобо* (Ц.-Д. Хамаев); **хонин ажал** хони үсхэбэрилгэ (овцеводство): *Бэшэ ажал*

хүдэлмэридэ орходоо хонин ажал гээшэтнай хүшэр хүндэ юм (Ц.-Ж. Жимбиев); **таряанай ажал** таряа ургуулга (полеводство): *Үбһэ, таряанай ажал шоморжо, алтан намарай игаабари үдэрнүүд ерэбэ* (Ц. Номтоев); **газар ажал** газар элдүүрилжэ, ургаса таряа ургуулга (земледелие): *Тэрэ хүмни газар ажал хэхэ хүдэлмэришэдые суглуулжа ябаһан хүн байжа, намайе хүдэлэ гэжэ баадхаба* (Б.-Б. Намсарайн); **үмсын ажал** ганса бүлөөрөө хэгдэдэг ажахы (личное хозяйство): *Умсын ажалтай байхадаа, мори унаагаа һайн байлгадаг, хомууд хударгыень зохидоор таарууламаад, хаража хадагалжа байдаг һэн* (Ц. Дон); **хамтын ажал** хамтаран ажал хэдэг ажахы (колхоз): *Тэрэ жэл, мянга юһэн зуун гушан ондо, хаа хаанагүй бүхы орон дотор хамтын ажал тогтожо захалба* (Б. Мунгонов); **ажал алга** *эхир.* ажахы, айлай гэртэхи бүхы эд зөөри, адуу мал (хозяйство).

АЖАЛАЙ *тэмд. н.* 1) ажалда хабаатай, ажалаар бүтээгдэһэн, бии болгогдоһон (трудовой, производительный, рабочий): *Дайнай хүндэ үе байһан дээрэһээнь ажалай һалбари бүхэндэ дутагдалнууд газар дороһоо гараһан лай мэтэ бии болоод лэ байна* (Ж. Тумунов); **ажалай журам** ажал дээрээ сахигдаха дүримүүд (трудовая дисциплина): – *Бидэнэй дунда ажалай журам эбдэдэг, һэбхи хүнгэн ябадалтай, архи тамхи эрьюулдэг хүнүүд үгы болоо* (Ц.-Ж. Жимбиев); **ажалай дэбтэр** а) хүнэй хүдэлмэрилһэн газартань эзэлжэ ябаһан мэргэжэл тушаал тухай, мүн урмашуулгануудболон хэһээлтэнүүд тухай бэшэгдэхэ албанай дэбтэрхэн (трудовая книжка): *Хожом ябаха гээ бол харгын захиргаанһаа ажалайнгаа дэбтэрые абахада хүнгэн байха гэжэ саагуураа баһа бодоно ха юм* (Д.-Д. Дугаров); б) һурагшадай бэеэ даажа хэхэ даабаринуудтай барлагдамал дэбтэр, ном (рабочая тетрадь); **ажалай тоосоон** оршо гаршаяа тааруулһан, ажалаа хүтэлхэ арга (хозяйственный расчёт): *Ажалай тоосоондо орохо һэмди гэжэ дугташалдана байна гү?* (Ж. Балданжабон); **Ажалай Улаан тугай орден** Зүблэлтэ засагай үедэ ажал хүдэлмэридөө айхабтар габьяа харуулһан хүниие, ажахыешье, мүн эмхи зургаануудые шагнадаг байһан орден (Орден Трудового Красного знамени): *Тэрэ 1936 ондо Кремлиин ордон соо Михаил Иванович Калининай гарһаа Ажалай Улаан Тугай орден абажа байһанаа элихэнээр һанаадхиба* (С. Цырендоржиев).

АЖАЛГҮЙ 1. *тэмд. н.* 1) хүдэлмэригүй, хүдэлмэри хэдэггүй (безработный, не работающий): *Энэ туһаламжын ашаар, ажалгүй байһан 162 хүн өөрын хэрэг нээһэн байна* (Буряад Үнэнһөө); *Ажалгүй хүн айраг тараггүй* (Оньһ. үг.); 2) *баруун бур.* аргагүй, тэсэшэгүй – *хүн тухай* (невозможный, несносный – *о человеке*); **2.** *наречи* 1) миин, юушье хэнгүй (без дела): *Ажалгүй миин хэбтэхэшни һайхан юм гү?* (Д. Эрдынеев); **3.** *хэлэгшын үүргээр хэрэгл., баруун бур*. аргагүй, болохогүй, бүтэхэгүй (невозможно): *Манай эндэ һууха ажалгүй.*

АЖАЛГҮЙГӨӨР *наречи* хүдэлмэригүйгөөр, хүдэлмэри хэнгүйгөөр (без труда): *Ажалгүйгөөр байжа шадахаяа болиһон, бүхы наһаараа, хара багаһаа хойшо ажал хэжэ ябаһан хүн одоо тиимэ байнгүй яахаб даа* (Б. Мунгонов).

АЖАЛГҮЙДЭЛГЭ *юум. н.* ажалаа алдалга, тааруу хүдэлмэри олдохогүй байлга (безработица): *Манай ниигэмдэ ажалгүйдэлгэ бии.*

АЖАЛГҮЙДЭХЭ *үйлэ үг.* хүдэлмэригүй байха, ажал оложо ядаха (сидеть без работы): *Мүнөө сагайхяар эрэшүүлнай ажалгүйдэнэ. Хэдэн пилорамануудлэ тосхонууд-тамнай хүдэлнэ* (Буряад Үнэнһөө).

АЖАЛГҮЙДЭШЭХЭ *үйлэ үг., видэй нэгэ түхэл* гэнтын ушараар хүдэлмэригүй үлэхэ (случайно оказаться безработным): *Хүндэ найдаһанһаа боложо, ажалгүйдэшооб*.

АЖАЛГҮЙРХЭХЭ *үйлэ үг.* 1) ажалгүйгөө урдаа бариха (считать причиной отсутствие работы); 2) ажалгүй байһанһаа һанаагаа зобохо (скучать по работе).

АЖАЛГҮЙШҮҮЛ *юум. н., сугл.* ямар нэгэ шалтагаанаар ажалда ороогүй гү, али ажалһаа болиһон хүнүүд (безработные): *Ажал бэдэрэгшэдэй дунда гол түлэб 30 наһатайһаа 50 наһа хүрэтэр зон болоно. Энэ хадаа ажалгүйшүүлэй 60 хубинь гээшэ* (Буряад Үнэнһөө).

АЖАЛЛАГДАХА *үйлэ үг., хүлеэгд. залог* ажаллажа гараха, бүхы хүсэ шадалаа хүдэлмэридэ зорюулха (полностью посвятить себя работе): *Хэхэ ажалаа хэжэл ябана ха юмбиб ... Яһала үнэн зүрхэнһөө ажаллагдана гээшэ* (Б. Мунгонов).

АЖАЛЛАГША *юум. н.* хүдэлмэри хэдэг хүн, хүдэлмэришэн, ажахын ямар нэгэн һалбарида ажал хэдэг хүн (работник, труженик, сотрудник): *Тиимэһээ нуга ажаллагшадай бригада эгээл түрүүн XVIII партсъездын нэрэмжэтэ колхоздо байгуулагдаа* (Буряад Үнэнһөө); **хамжаа ажаллагша** ямар нэгэ хамтын ажал ябуулгын хабаадагша (партнёр): *гадаадын хамжаа ажаллагшадтай холбоо*.

АЖАЛЛАЛГА *юум. н.* хүдэлмэри хэлгэ, хүдэлэлгэ (работа как процесс, деяние):

Хурьга абалгада ажаллалга залуушуулда хүшэрхэн хэрэг юм.

АЖАЛЛАЛСАХА *үйлэ үг., хамтадх. залог* суг хамта ажал хэхэ (вместе работать): *Амаралтынгаа үдэр дүүнэртэеэ ажаллалсаба.*

АЖАЛЛАХА *үйлэ үг.* 1) хүдэлхэ, хүдэлмэри хэхэ, юумэ хэхэ (трудиться, работать): *Хүбүүн үнинэйшье ажал хээгүй аад, бухиндаһан бэеынгээ шалаа гарган, абьяастайгаар ажаллана* (Ц.-Ж. Жимбиев); 2) а) мал хараха (ходить за скотом); б) үбшэн, хэбтэри хүниие хараха, харууһалха (ухаживать за *кем-л.*).

АЖАЛЛАХЫ *тэмд. н.* хүдэлмэридэ хабаадаһан (трудовой): *ажаллахы эрмэлзэл*; **ажаллахы дүршэл** хүдэлмэрэй шадабари, дадал (трудовой опыт).

АЖАЛЛАШАХА *үйлэ үг., видэй нэгэ түхэл* гэдэргээ харангүйгөөр, залан сэхэ ажал хэхэ (работать без оглядки): *Сэхэ хүн даа, ажаллашаха байха*.

АЖАЛТА(Й) *тэмд. н.* 1) ажалай, ажалда хабаатай (трудовой): *Ажалта намтарыемни дэмжэжэ, һайханаар таанадайнгаа һанажа байхада, би ябаһан ябадалаа хуу эрьежэ хараха ушартайб* (С. Ангабаев); **ажалта үдэр** хамтын ажахыда хүнэй хүдэлһэн үдэрнүүдэй хэмжээн (трудодень): *Манай колхоз гурбан жэлэй саада тээ болотор, жаран он болотор, ажалта үдэрэй түлөө хоёр солхооб, кило таряа түлэдэг һэн* (Д.-Д. Дугаров); 2) ямар нэгэн түлбэритэ хүдэлмэри хэдэг, хүдэлмэритэй (имеющий работу, занятый): *Хяараг лэ, ажалтай ажалшьегүй агнууряа хээд, хоолойгоо залгуужам* (Ц.-Д. Хамаев); *Адуу мори хараха ажалтай хүн аад, базаардэлгүүр дээгүүр зайжа, зольборжо ябахаш!* (Ц. Шагжин); **ажалта хүн** хүдэлмэри хэдэг хүн, хүдэлмэришэн (трудовой человек).

АЖАЛТАН *юум. н.* хүдэлмэри хэгшэ, хүдэлмэришэн (труженик, работник); **мал ажалтан** мал үсхэбэрилдэг хүдэлмэришэн (животновод); **үмсын ажалтан** колхоздо оронгүй хубиингаа ажал эрхилдэг хүн (единоличник): *…нэгэ хадын хормойдо үмсын ажалтан хэбэртэй, хэдэн айл харагдаба…* (Х. Намсараев); **суг ажалтан** ажал нэгэтэн, хамта ажалладаг хүн (коллега): *суг ажалтадаа мартын найманаар амаршалха*.

АЖАЛША(Н) 1. *юум. н.* ажал хэдэг хүн, зон (трудящийся, труженик): *Шамайе һайн ажалшан гэжэ нютагайхиншни булта мэдэдэг ха юм даа* (Б. Мунгонов); *Ажалша хойморто һуудалтай, архинша үүдэндэ хэбтэлтэй* (Оньһ. үг.); **хара ажалшан** мэргэжэлгүй, хүндэ ажал гарааараа хэдэг хүн (чернорабочий): *Хэднай малшан, һаалишан, хонишон, таряашан, трактурист, хара ажалшан болохо юм?* (Ц.-Ж. Жимбиев); **2.** *тэмд. н.* 1) ажалтай, ажал хэдэг (трудовой, трудящийся, рабочий): *Манай ажалша зон зөөлэндэ зөөлэн, хатууда хатуу – ишмэ нангин шанартай ха юм даа* (Ж. Тумунов); **ажалшан арад** ажалтай, хүдэлмэритэй нэлэнхы олон зон, арад (трудящийся народ, трудящиеся): *Ажалшан арадай дунда ойлгууламжын хүдэлмэри ябуулха хэрэгтэ комсомолшууд ехээр туһалдаг байгаа* (А. Жамбалон); **ажалша зүгынүүд** сэсэгүүдые тойрожо, шэмэ шүүһыень суглуулдаг зүгын бүлын ехэнхи хуби зүгынүүд (рабочие пчелы); 2) ажал хэхэдээ бэрхэ, хүдэлмэри хэхэ дуратай (трудолюбивый, хозяйственный): *Залхуу хүн һуу һууһаар эсэбэ, ажалша хүн хэ хэһээр урмашаба гэдэг* (Б. Санжин, Б. Дандарон); *Ажалша хүн тоотой, ажалгүй хүн шоотой* (Оньһ. үг.); **ажалша бэрхэ** ажалдаа дүйтэй, ажалдаа дуратай, хүдэлмэришэ (работящий, трудолюбивый): *Иимэ урин шарайтай, илдам зулгы зантай, ажалша бэрхэ бэритэй болобол хэды ехээр жаргаха һэм?* (Ц.-Ж. Жимбиев).

АЖАМИДАРАЛ *юум. н.* ажабайлга, ажаһуулга (жизнь, существование): *Ажамидаралай бүри хүсэтэйгөөр сохилжо, хэтын хэтэдэ мүнхэ зула шэнги бадаран носохыень дуун бүхэниинь уряална бшуу* (М. Осодоев).

АЖАМИДАРХА *үйлэ үг.* ажаһууха, ажабайха (жить, существовать): *Манайшни үбгэ эсэгэнэр, элинсэг хулинсагууднай һүтэй ногоон сайгаар ажамидаржа ябаа юм* (Б. Мунгонов); **ажамидарха мүнгэнэй доодо заха** хүнэй элүүр мэндэ ажамидархада хүрэхөөр эдеэ хоолой, мүн хоол хүнэһэнэй бэшэ эд бараа ба түлөөһэтэ туһаламжын доодо захын үнэ сэн дааха мүнгэнэй хэмжээн (прожиточный минимум): *Ажамидарха мүнгэнэй доодо заха тэдхэмжэ, яла, татабари тоололго г.м. юумэндэ хэрэглэгдэдэг болзожо тогтоһон хэмжээн*.

АЖАНА 1 *тэмд. н.* амгалан, тэнюун, һанаа амар, номгон (спокойный): *Һайн ургаса, ута зун тухай, Хёлго, Хэжэнгэ, Ага нютагуудай ажана байдал, ажал хэрэгэй урагшатай, хүн зонойнь һайн һууһан элиржэ захална* (Д. Эрдынеев); **ажана амгалан** (*гү, али* **амар**) тэнюун, номгон (спокойный, мирный): *Болохо, болохо, болонгүй яахаб, зүгөөр таанарай ябаһан хэрэгые олзо бэдэржэ ябаһан ажана амгалан хэрэг бэшэ гэжэ һананам* (Х. Намсараев); **ажана тэниглэн** һанаа зоборигүй, тэнюун (спокойный): *Тохорюун, галуун, хүн шубуудай һүүлшын һүрэгүүд ажана тэниглэн дайдадаа*

амгалан оршохын юрөөл үргэн сэнхир номин үндэрөөр зэлэ татан урагшална (Б. Мунгонов); **2.** *наречи* амар, амгалан, тэнюун (мирно, спокойно): *Ойн һаншагай сагдуул хуһан, сэсэгүүд, ажана бэлшэһэн малнууд – эдэ зурагууд мүнөөдэртэй холбогдолгүй хэбэртэйгээр һанагдаба* (Ж. Тумунов); **ажана амагалан** (*гү, али* **тайбан, тэниглэн**) һанаа амар, амгалан (спокойно, благополучно): *Манай үргэн ехэ ороной арад зон ажана амгалан, зол жаргалтай һууха ёһотой* (Б. Санжин, Б. Дандарон); *...Аригуун бүүбэйе холодхоогүй сагтаа ажана тайбан һуухаа болёобди* (Ж. Балданжабон); *Совет зоной ажана тэниглэн, элүүр энхэ һуухын түлөө жэлһээ жэлдэ ехэхэн хэмжээнэй мүнгэн һомологдоно* (З. Гомбожабай); **ажана мэндэ** урагшатай тайбан (благополучно): *Ажана мэндэ ажаһуухатнай болтогой!*

АЖАНАЙ: ажанай морин *юум. н., будд.* Буддын мүргэлтэниие Сухабаадиин орондо абаашагша шэдитэ морин (мифический конь, переносящий верующих из этого мира в царство Сукавади).

АЖАРАЙ I **1.** *юум. н.* 1) *бөө* Ангара мүрэнэй эхинэй нахюуһан һүлдэ (дух истока р. Ангары): *Ажарай бүхэ гээшэ аян замда ябагшадые алибаа муу ушаралһаа хамгаалха заяаша юм* (Б. Санжин, Б. Дандарон); 2) *хараал.* шүдхэр, үхэдэл (чёрт, каналья): *Хаанаһаа хайшаа дабаһыень, хаагуур дабаһыень, хайшан гээд дабаһыень шүдхэр ажарай мэдэбэ-э!* (Б. Мунгонов); **2.** *тэмд. н.* булай муухай, муу (ужасный, страшный, отвратительный): *Зүгөөр тэрэ сагта хүнэй амгалан байдал үймүүлһэн нэгэ ажарай хэрэг тухай хөөрэбэл, зүбтэй ха гэжэ һанагдана* (С. Цырендоржиев).

АЖАРАЙ II *юум. н., баруун бур.* гэхэ, болон бусад, хара (*показатель обобщения и собирательности*): *һүхэ ажарай*; **тоног ажарай** тоног хэрэгсэл, багажа (инструменты).

АЖАРХА I *үйлэ үүд.* заларха (шествовать – *о высших духовных лицах*).

АЖАРХА II *үйлэ үүд.* анхарха (обращать внимание, примечать).

АЖАҮЙЛЭДБЭРИ *юум. н.* ямар нэгэн эд зөөри үйлэдбэрилдэг, бүтээдэг эмхи, мүн адли үйлэдбэритэй хэдэн эмхинүүд (производство, промышленность): *Тиигээд тэдэнэр шэнэ байдал тогтоолсон, худөө нютагуудаар колхозуудаа бэхижүүлэн, асари ехэ промышленна ажаүйлэдбэринүүдые барилсан ажаллаа* (Ц.-Ж. Жимбиев).

АЖАХЫ *юум. н.* 1) гүрэн түрын үйлэдбэриин нэгэ томо һалбари, шэглэл (хозяйство как отрасль производства): *Тиихэдээ үхибүүд, һууринууд, ажал, ажахы, түрэл гаралтаяа харилсаанууд гээд хэлэнэ аалши?* (Ц. Цырендоржиев); **хүдөө ажахы** гол түлэб таряа таридаг, мал үдхэдэг, мүн ондоошье хүдөө нютагтай холбоо эрхилдэг үйлэдбэриин нэгэ томо һалаа (сельское хозяйство): *Тьфу, хэды болотор тэнгэриһээ мэдэлтэй байха хүдөө ажахы гээшэб?* (С. Цырендоржиев); **адуунай ажахы** үүлтэртэ, мүн ажалай моридые үдхэдэг хүдөө ажахын үйлэдбэриин нэгэ һалбари (коневодство): *Нээрээшье, эрдэмтэй, шударгы бэрхэ хүбүүд ургаа даа, намгүйгөөр адуунай ажахы тогтоохо байха...* (С. Цырендоржиев); **агнууриин ажахы** ан олзоборилдог ажахы (охотничье хозяйство): *Хашагай агнууриин ажахы далай шадархи ой тайга руу агнууришнгаа газар талмай һунаагаа юм ха, гэбэ* (С. Доржиев); **гэр байрын ажахы** гэр байрые хангадаг ажахын һалбари (жилищно-коммунальное хозяйство, ЖКХ): *Гэр байрын ажахы элшэ хүсөөр хангалга, уһаар хангалга, һалхитуулга, бог гаргалга, сахилгаанһаа хамгаалга, ехэ заһабари г.м. асуудалнуудые хамаардаг*; 2) үйлэдбэри, үйлэдбэриин эмхи (хозяйство как производственная единица): *Тэрэ ажахын директор баһал минии һурагша ябаһан юм* (С. Доржиев); 3) үйлэдбэрилхэ нэгэ арга, янза (хозяйство как способ производства); **социалис ажахы** хамтын ажахы, эд зөөриеэ нэгэдхэн хамтараа ажалаа эрхилдэг ажахы (социалистическое хозяйство).

АЖАХЫН *тэмд. н.* ажахыда, ажаүйлэдбэридэ хабаатай (хозяйственный): *Бүлын түрүү боложо үлэһэн хадань ажахын асуудалнууд барагдаха юм бэшэ* (Б. Санжин, Б. Дандарон); **ажахын тоосоон** өөһэдынгөө хэһэн ажалаар, гаргаһан үйлэдбэриингөө зүйлөөр бэеэ хангажа шадалга (хозяйственный расчёт): *Үнгэрэгшэ он жэлнүүдтэ бүхы колхозойнгоо мал ажахые шэнэ ёһоор ябуулагдажа, олонхи һү-товарна фермэнүүд ажахын тоосоондо оруулагдаа* (Ц.-Ж. Жимбиев); **худөө ажахын** газар таряалан, мал ажахы, ойн ажахы *г.м.* зүйлһээ бүридэһэн хүн зониие эдеэ хоолой зүйлээр хангадаг экономикын һалбарида хабаатай (сельскохозяйственный): *Алдар сууда гараһан һаалишадай ажал худэлмэри тухай худөө ажахын журнал соо уншаба* (Ц.-Ж. Жимбиев).

АЖАХЫТА(Й) *тэмд. н.* ямар нэгэн ажахы эрхилдэг (имеющий хозяйство): *агнууриин ажахыта хүйтэн хизаарнууд.*

АЖАХЫША(Н) *юум. н.* ямар нэгэ ажаүйлэдбэриин гү, али эмхи зургаанай ажахын хэрэгые эрхилжэ байдаг хүн

(хозяйственник).

АЖАҺУУГААША, ажаһуугша *юум. н.* ямар нэгэ газарта ажаһуудаг хүн (житель): *Энэ гэртэ ажаһуугшад сугларба.*

АЖАҺУУДАЛ *юум. н.* ажабайдал, һуудал, байдал, үдэр бүриин байдал (жизнь, быт): *Ажаһуудал мэдэхэ эрэдэ гарахаһаа ямаршье басаган арсахагүй* (Б. Шойдоков).

АЖАҺУУДАЛАЙ *тэмд. н.* ажабайдалай, һуудал байдалда хабаатай (бытовой): *Нэн түрүүн ажаһуудалай дүй дүршэл хэрэгтэй* (Б. Шойдоков); **ажаһуудалай оньһон хэрэгсэл** (бытовая техника).

АЖАҺУУХА *үйлэ у.* 1) ажабайха, байдалаа зохёон амидарха (жить): *Хүн бүхэн ондо ондоогоор ажаһуужа, бүхы наһан соогоо мүн лэ ондо ондоогоор жаргалаа эдлэдэг гээшэ* (Ц.-Д. Хамаев); 2) ажамидарха, һуурижаха (проживать, населять): *Түнхэн сэлеэндэ ажаһууха эрхэ Дёмин олобошье, тэдэнэйнгээ хёрхо хараса дороһоо мултарха аргагүй бэлэй* (А. Ангархаев).

АЖАЯБАДАЛ *юум. н.* 1) ажабайлга, ажаһуудал, байдалай ябаса (жизнь): *Ямар харюу үгэһэнһөөнь энэ хэрэгынь ехэхэн дулдыдаха, ажаябадалдань саашадаа ехэхэн нүлөөлхэ хэбэртэй* (Д. Эрдынеев); 2) ажал ябуулга (деятельность): *Хангил нютагта совет засагые баримжа байһан хүнүүд һэн хойноо энэ коммунальна барилгые эрхилжэ байһан хүнүүдэй ажаябадалые зүбшэе* (Ц.-Ж. Жимбиев).

АЗА I *юум. н.* зол, жаргал, хуби (счастье): *– Халуун эдеэн дээрэ орооһон хүн аза ехэтэй юм!* (Д. Батожабай); **аза талаан** тушаалдаһан зол (удача): *Ганса хүнүүдэй оролдосоһоо бүтэдэггүй, аза талаанһаа, сагай уларилһаа дулдыдадаг ажал шуу* (С. Доржиев); **аза талаантай** золтой, жаргалтай, урагшатай (счастливый, удачливый): *Ямар аза талаантай хүнэй үхин һамганиинь болохонь гээшэб?* (Ц.-Д. Хамаев); **аза талаангүй** золгүй, талаангүй, аза муутай (несчастливый, незадачливый): *Теэд ангууша бэшэ һэн хойноо, аза талаангүй һэн хойноо хайшан гэхэбши даа?* (Б. Мунгонов); **азаар, аза (талааниинь) боложо** урагшатай, һайн, талаан боложо (по счастью, к счастью): *Тэрэ үедэ хүлөө гэмтээһэншни болоо, тэрэш минии азаар тохёолдоо бшуу* (Д.-Д. Дугаров); *Ангуушанай аза боложо, урда шэлын хүтэл хаража гараа* (Д.-Д. Дугаров); **аза талааниинь бурууллха** урагшагүй, талаангүй байха (терпеть неудачу): *Аза талааниинь бурууллжа, гараа хухаршаба ха юм* (С. Цырендоржиев); **аза жаргал** үлзы жаргал, зол жаргал, һайн һайхан (счастье): *Эмнин байгаа мүшэмнай аза жаргал үреэнэ!* (С. Доржиев); **аза жаргалтай** а) үлзытэй, золтой (счастливый): *Хойноһоонь харан харан, үдэшэжэ байхадань, Сэпэлэй һанаһан һанаан, бодоһон бодол аза жаргалай дуун боложо ниидэһэн мэтэ* (З. Гомбожабай); б) золтойгоор, үлзы һайхан жаргал эдлэжэ (счастливо): *Баян, үгытэй гээд илгараад байһан энэ сагта аза жаргалтай ажаһуужа байна гүбди?* (Н. Бальжинимаева); **аза хуби** (*гү, али* **заяан**) талаан (счастливая участь): *Аза хуби байбалнь, амиды мэндэ гарана бэзэб…* (Х. Намсараев); *Хайрата инаг шамтаяа хамтарха аза заяангүй байһандаа гэмшэнэб* (Г.-Д. Дамбаев).

АЗА II: **аза база болохо** ураг садан болохо, ураг эльгэн болохо (породниться).

АЗА III: **аза магнал** *юум. н.* алталмал утаһан луу хээтэй торгон бүд (парча, шёлковая ткань с изображениями дракона, шитыми зоротыми нитками): *аза магнал тэрлигтэй баяшуул.*

АЗАГҮЙ *тэмд. н.* талаангүй, хубигүй, муу заяатай (несчастливый, несчастный, незадачливый): *азагүй, үйлэ хуби муутай хүн*.

АЗАГҮЙДЭХЭ *үйлэ у.* урагшагүйдэхэ (быть неудачливым): *Азагүйдөө һаа, айлшадыемни далайда шэнгээхэшни!* (Б. Мунгонов).

АЗАНАХА *үйлэ у.* хүлеэхэ, хүлеэжэ байха (ждать, поджидать).

АЗАР *тэмд. н.* бүдүүн томо (толстый, массивный): *Азар мүнгэн хутагатай, хэмгүй ааляар алханхай* (Ц.-Ж. Жимбиев).

АЗАРГА 1. *юум. н.* 1) агталагдаагүй адуун (жеребец): *Үреэмни жагсажа, азарга болоод, үүлтэрые үдхэжэ, үетые тэнжээнэ* (Х. Намсараев); **азарга адуу** агталагдаагүй моритой һүрэг морид (табун с жеребцом): *Би танда хоёр азарга адуу, гайхалтай һайхан басага асарааб* (Б. Санжин, Б. Дандарон); 2) эрэ амитан (самец): *Үглөөнэй улаан наранаар үнеэгээ хүтэлөөд ерээрэйгты, азарга гахай бэлдээд байхаб* (Б. Мунгонов); **азарга шоно** наһаа хүсэһэн эрэ шоно (волк-самец): *Харыт, азарга шононь нэхэжэ ерээ хаям…* (Х. Намсараев); **азарга нохой** эрэ нохой (кобель): *Өөрһөөнь һураггүй томо азарга нохой тээ саанахана зуг татаһан һүрэгһөө таһаран, хүсэеэ туршаха һанаатай гүйжэ ерэбэ* (С. Цырендоржиев); **азарга тахяа** жагсаһан эрэ тахяа (петух): *Тиигэжэ хүлигдөөд байхадамни, эзэмнай азарга тахяа шэнги согсогонон, хажуудамни ерэжэ…* (Б. Санжин, Б. Дандарон); **азарга доргон** эрэ доргон (барсук): *Абаха болоходоо азарга доргон, үгэхэ болоходоо үхэһэн нохой* (Оньһ. үг.); ◊

азарга доргон болохо һорхогонохо, солгёорхохо, һүрхэйтэхэ (задираться, петушиться): *Бригадир һэм гээд, хүндэ азарга доргон бологшоб* (А. Шадаев); **2.** *тэмд. н., шэлж.* айхабтар томо; хүсэтэй, хүсэрхэг (большой, могучий, мощный): *Теэд габшагай гаһар азарга дайсадые бэедээ дүтэ оруулбагүй* (М. Осодоев).

АЗАРГАДАХА *үйлэ үг.. эхир.* гүүндэ собхорхо, гүү гэшхэхэ (покрывать кобылу).

АЗАРГАЛХА *үйлэ үг.* 1) гүүндэ собхорхо, гүү гэшхэхэ (покрывать кобылу): *Азаргалха азаргашье дүтэ нааша үгы һэн*; 2) һүрэг моридоо суглууха (собирать табун, *чтобы он не разбредался*); 3) *шэлж.* һархалзаха, һүрхэй болохо (наскакивать *на кого-л.*, петушиться).

АЗАРГАНА *юум. н.* түхэреэн набшаһатай, ягаан, улаан, сагаан сэсэгтэй гэр соо ургуулдаг, онсо үнэртэй сэсэг (герань): *Манай кабинет соохи азаргана ягаан сэсэгтэй.*

АЗАРГАТАЙ *тэмд. н.* агталагдаагүй мори табигдаһан (имеющий жеребца): *Азаргатай адуунда шоно добтолоод орхидоггүй*.

АЗАРГАТАХА *үйлэ үг.* 1) гүү гэшхэхэ (покрывать кобылу); 2) азаргадли собхорхо (вести себя как жеребец, бросаться на чужого жеребца); 3) *шэлж.* хүндэ һүрхэйтэхэ, хүниие зонхилхо (наскакивать *на кого-л.*, петушиться): *Нёдондо майн һайндэрэй жагсаалда гарахаяа суглараад байхадань энэл хубүүн зоной дундуур азаргатан ёһорхоо бэлэй* (С. Цырендоржиев).

АЗАРХАГ *тэмд. н.* талаантай, азатай (счастливый, удачливый): *Батамнай агнуурида яһала азархаг байбал.*

АЗАРХУУ: азархуу талаархуу *тэмд. н.* азатай, урагшатай (удачливый, везучий): *Баяр гүйдэлэй мүрысөөндэ азархуу талаархуу юм.*

АЗАТАЙ 1. *тэмд. н.* зол жаргалтай, талаантай, урагшатай (счастливый, удачливый): *Аянайтнай зам азатай байг, Ажаһуудалтнай жаргалтай байг!* (Б.-Б. Намсарайн); **2.** *наречи* талаан боложо, золтойгоор (удачно): *Үшөө редакцида ороодүйб, – гэнэ Михаил Степанович. – Би шамтай азатай уулзабалби* (Ж. Тумунов).

АЙ *аянг. үг.* 1) *айһан мэгдэһэниие харуулһан удхатай* (*межд. для выражения испуга*): *Ай, зайлуул, яагаашье аймшагтай юм даа* (Х. Намсараев); 2) *хайрлаһан, шаналһан байдал харуулһан удхатай* (*межд. для выражения жалости, сожаления*): *Тиигэн байтарнь хэн нэгэ хүгшэн ехэ хайрлан ««Ай бааһад даа, хайшаашье ябахатнай гээшэб даа?...»* (Ч. Цыдендамбаев); *Тиигээд үбгэнөө зэмэлжо оробо: – Ай даа, халагни, гэнэн лэ амитаншн даа!* (Б. Мунгонов); 3) *голхорол, урмаа хухаралга харуулһан удхатай* (*межд. для выражения огорчения, горя*): *«Ай даа, шууяжа шууяжа, хэлэһэн үгэнь энэ гээшэ гү?» гэһэн бодол хамбанарай шарайда үзэгдэбэ* (Д. Батожабай); 4) *шаналал, харамсал, мохоолго харуулһан удхатай* (*межд. для выражения досады, упрёка, укоризны*): *– Ай, ялайб даа тиихэдэ! — гэжэрхёод, утаар татан һанаа алдаһанай һүүлээр, нэгэ юумэдэ гэмшэһэнэй маягтай…* (Х. Намсараев); 5) *һанаа сэдьхэлээ дүүрэһэниие, сэдьхэлээ амарһаниие харуулһан удхатай* (*межд. для выражения чувства облегчения*): *Хүгшэн эжымни һанаагаа зобожо болишоод байба. – Ай даа, бурхан зайлуул, бүтэн бүлеэмши-ы даа* (Ц.-Д. Хамаев); 6) *гайхалга, бахархалга, сэдьхэлээ хөөрэлгэ харуулһан удхатай* (*межд. для выражения удивления, восторга*): *Ай, энэшни ямар зохидхон басаган болооб! Ай, яаһанишье һайн юм даа, уулзаба ха юмта даа!*

АЙ II **1.** *юум. н.* хии, хумхиин тоohон (труха, порошок, пыль): *Шолмос арбан ай, хорин хий шара манан болошобо* (*Аман зохёолһоо*); **2.** *тэмд. н.* айхабтар, тоогүй (бесчисленный): *ай түмэн адуун.*

АЙ: ай-сүй *наречи* 1) тэн тэрээ (наравне): *… ай-сүй носолдожо байба* (Б. Мунгонов); 2) хүсэн алдажа, дүтэхэнэ (близко): *Балай хойноһоонь ай-сүй намнажа ябаһан юумэ обёорогдобогүй* (Ж. Балданжабон).

АЙБАГАНАХА *үйлэ үг.* байжа ядаха, ходо хүдэлжэ байха (постоянно двигаться): *Мэлзэн хуа дүтэ болохоёо айһан янзатай айбаганана* (Ц.-Ж. Жимбиев).

АЙБАГАНУУР *тэмд. н.* байра һуургүй (вертлявый): *Ямар айбагануур хүн гээшэб?*

АЙБАЛА *юум. н.* арьяатан амитадые айлгахын тула хэгдэһэн хүнэй дүрсэ (пугало, чучело): *Дээрэһээ заяагдаһан хуби золһоо хэрбээ өөрөө арсаа һаа, ши шулуун дүршэг, хубхай айбала гээшэш!* (Ч. Цыдендамбаев).

АЙБАЛХАЙ *юум. н.* сээжын доодо хуби (впадина на границы груди и живота, под ложечкой): *Айбалхай руугаа туйлай шанга сохилто абаһан Шойнжуурай хүл үбдэгөөрөө нугалзаад, толгойнь эрьеэд, харанхалан унашаба* (С. Цырендоржиев).

АЙГДАХА *үйлэ үг., хүлеэгд. залог* айха (бояться): *Шубуудые аялга дуугаарнь, ябадал ниидэсээрнь танижа һураажа эхилхэдэ, шүдхэр боохолдойһоошье айгдахаяа болишохо юм бэлэй даа* (Ц.-Д. Хамаев).

АЙД: айд гэхэ *үйлэ үг., видэй нэгэ түхэл* айдаһа хүрэхэ (побаиваться, трусить): *Дугар мүнөөхил Галзутовтай ушархам гэжэ айд гээд, һалганахадал болоод абаба* (Б. Шойдоков).

АЙДАР *тэмд. н.* 1) илдам, зохидхон (милый): *Аймхай «таанадай» ая дахаһаар, айдар инагаа алдажа болохоб* (Ц.-Д. Дондокова); 2) залуу наһанай түлэг хаһын (молодой): *Айдар наһанайм арюун жаргал / Амин голойм хүбшэргэйдэ…* (Д. Улзытуев); **айдар залуу**(**хан**) залуу наһанай түлэг хаһын (молодой): *Айдар залуу наһаяа дэмы хооһоор үнгэргэһэнһөө би шаналаа һэм* (В. Гармаев); *Минии зогсожо байһан эгээл энээхэн газарта ши айдар залуухан намайе угтаа бэлэйш* (З. Гомбожабай).

АЙДАРЛАХА *үйлэ үг.* аляархаха, инаглаха (любезничать, флиртовать): *Шүдхэршни, өөрөө Тунгалагтай айдарлаха һанаатай аад, намайгаа бүтүүхэнээр борлуулха бодолтой байгаал...* (Ц-Д. Хамаев).

АЙДАРХАН *тэмд. н.* зулгы зохид (прелестный): *Айдархан дүүхэйшни хаанхинайл ааб, / Алаарай, Боохоной гэжэ дуулааб. / Анханайнь нютагаар яахал гээбши, / Аягтай согтойень сэгныш ээ* (Ч.-Р. Намжилов); **айдархан наһан** залуухан, һайхан наһан (прекрасный юный возраст): *Арбан наймадахи айдархан наһанишнь аятай гоёхон хабарые хүлеэнхэйл* (Б. Мунгонов);

АЙДАҺА(**Н**) *юум. н.* аймшаг (боязнь): *Гэнтэ ямар нэгэ зэбүүрхэл, айдаһан тэрэниие эзэлээд абана* (Ч. Цыдендамбаев); **айдаһаа хүрэхэ** жэгшэхэ (брать, охватывать, нападать – *о страхе*): *Тугаарай досоом бушаганажа байгаа дайшалхы сог залимни гэнтэ унтаран залиржа, өөрымни айдаһан хүрэшэбэ* (С. Доржиев).

АЙЛ I *юум. н.* 1) гэр бүлэ, үрхэ (семейство, семья): *Эсэгэнь энэ айлые бага сага таниха байба* (Ч. Цыдендамбаев); **айл бүлэ** гэр бүлэ, нэгэ гэрэй хүнүүд, гэртэхин (семья): *Теэд айл бүлэ гээшэ тэрэл зандаа хаям: үбгэн – һамган – үхибүүд...* (С. Цырендоржиев); **айл** (**гэр**) **болохо** һамга абаха, гэрлэхэ (обзаводиться семьей, жениться): *Дүрбэн хүбүүдэй гурбаниинь, зургаан басагадынь айл боложо түбхинэнхэй, газар бүри нютаглаһан байдаг* (Б.-Б. Намсарайн); **айлай эзэн** гэр бүлын эзэн (глава семьи): *Тэрэ эхэнэрни айлай эзэнтэй хөөрэлдэжэ, хэрэг бүтээхэ болобо* (Б.-Б. Намсарайн); 2) гэр, байра (юрта, дом): *Айл бүхэнэй сонхонуудһаа яларалдан байгаа тоһон дэнгэй галнууд эндэ тэндэ хойноһоо унтаршаба* (Д. Батожабай); **айл тииргэн** (*гү, али* **хотон**) гэр, ажахы, хони хурьган (дом, хозяйство): *Айл тииргэниемнай задалуулжа, колхозой түб зөөлгэжэ байна* (М. Осодоев); *Хашхараа гүйгөөшье һаамни, дүтэ шадар айл хотон байхагүй* (Д. Батожабай); 3) *баруун бур.* бүлэг айл, нэгэ газарта һуурижаһан бүлэнүүд (аил, группа юрт или домов, улус, сельская община): *Айлай гэрнүүдэй хоорондуур гүй гүйһөөр ерэжэ, Гэмаа хүгшэнэйдэ ороод, орон дээгүүрнь уруугаа харан шарбажа, забда зайгүй һугшашаба* (М. Осодоев); **айл тосхон** багахан һуурин газар, хамта ажаһуудаг олон үрхэ, сэлеэн (селение, населённый пункт): *Усть-Орда – эхэ эсэгымнай айл тосхон* (А. Уланов); **айл аймаг** бүлэг айл, гэрнүүд (стойбище, группа домов): *Энээниие айл аймаг һууһан арад зонтнай хэлэжэ үгэхэ байха* (Х. Намсараев); 4) хүршэнэр, нэгэ газарта һуудаг зон (соседи, жители одной общины; люди, население): *Дүтын айлһаа мори эрижэ унаад, мүнөө һүниндөө Үдын байшан орохо ёһотойб* (Б. Санжин, Б. Дандарон); **айл аймаг** түрэлэй һэльбээтэй, мүн хододоо дүтэ байһан бүлэг зон (община с её членами): *Айл аймагайнгаа амгалан унтаха гэжэ байхада муу юумэ мэдээсэжэ орохо гээшэ аягүй* (Ц. Шагжин); **айл зон** (*гү, али* **хунар**) хүршэнэр (соседи): *Айл зонһоо тон холо таһархайшье һаа, гоё һайхан газар һэн* (Ц. Шагжин); *Абга эзынш мэдэбэл, айл зон баран мэдэхэ* (Онһ. үг.); *Дүтэ тойрон һууһан айл хунараар гүйлгэлдэжэ ябажа һурагшална, юрэ харааһан үзэһэн хүн нэгэшье байнагүй* (Х. Намсараев); **айлда** ондоо гэр бүлэдэ, гэртээ бэшэ (в гостях): *Айлда эдиһэн – богоһодоо, гэртээ эдеэлһэн – гэдэһэндээ* (Онһ. үг.).

АЙЛ II *аянг. үг.* 1) *ямар нэгэн юумэнһээ һэргылһэн удхатай* (*межд. для выражения предосторожности*): *Айл, нохой!*; 2) *ямар нэгэ юумэ дэмжэһэн удхатай* (*возглас в поддержку кого-л.*): *Айл даа, хүйхэрэй мэргэн* (Б. Санжин, Б. Дандарон).

АЙЛАДАХА, айлдаха *үйлэ үг.* зарлигдаха, хэлэхэ (изволить говорить, изрекать): *Би юушье хайрлахагүйб, хаана байһыень айладажа хайрлыт! – гэжэ үйлаха тооной гүйба* (Б. Санжин, Б. Дандарон); *Ушар ишэһээ энэ мүнөөшье гарагай тэгшэдэ зөөгөө һаамнай дээрэ гэһэншүүгээр айлдаба* (Ц-Ж. Жимбиев).

АЙЛАДХАЛ *юум. н.* 1) дээгүүр тушаалтай хүнүүдтэ хэһэн элидхэл (доклад, рапорт): *Бүхы Россиие баригша эзэн императорта сэхэ зорюулһан айладхалай түрүүшын үгэнүүд…* (Ж. Балданжабон); 2) дээгүүр зиндаатай хүнэй буулгаһан зарлиг, хэлэһэн үгэ (наставление, наказ): *…танайнгаа айладхал зүбшөөн абажа, эртэ үглөөгүүр хэрэг үйлые эхилхэ болоо бэзэбди* (Д. Сультимов); 3) хүндэлһэн гуйлта (почтительная просьба): *…энэ заһаһыемнай өөрөө уншажа, бүтээжэ хайрлыт гэжэ айлдахал хэжэ, мургэхэ һүгэдэхэдэнь…* (Х.

Намсараев).

АЙЛАДХАХА *үйлэ үг., идх. залог* 1) дээгүүр тушаалта хүндэ хандан хэлэхэ (обращаться к высокопоставленному лицу): *Хэды хоноод байхада, хүгшэн аба намайгаа абаад, Агын дасан ошожо, нэгэ ехэ ламада аша хүбүүнэйнгээ ааша тухай айладхаба* (Б.-Б. Намсарайн); 2) тунхаглаха, соносхохо, үгэлхэ (провозгласить, соизволить молвить): – *Һүү, тэрэмнай бүхые уһаар хангадаг, амиды лусад гээшэл, хубсаһа хунарыень арилгаад, наашань асаржа, гэртэ оруулыт! – гэжэ шэрээтэ айладхаа* (Б.-Б. Намсарайн); – *Зай, үбгэн, манай олзо – гуранай гуя байна, тогтоожо хайрлагты, – гэжэ Сандуй айладхана* (Д-Д. Дугаров).

АЙЛАЙ *тэмд. н.* 1) айлда хабаатай (принадлежащий семье *или* общине, семейный): *Айлай эхэнэр тэбшэ дүүрэн мяха шанажа табиба* (Ч. Цыдендамбаев); 2) ондоо гэр бүлын, ондоо гэрэй, өөрын бэшэ (чужой): *Халууниие халуун гэнгүй, хүйтэниие хүйтэн гэнгүй, үбгэнтэеэ хара хүдэлмэри хэжэ, айлай адуу манажа, хониень адуулжа ябадаг* (Б. Санжин, Б. Дандарон); *Айлай эдеэн амтатай* (Оньһ. үг.)

АЙЛАЙХИ *юум. н.* амяараа байһан айл, бүлэ (семья, живущая отдельным домом): *Тэрэнэй ажаглахада энэ айлайхи миин хоёрхон лэ хүнһөө бүридэһэн гэр бүлэ хэбэртэй болобо* (Ц. Шагжин); **айлайхи болохо** гэрлэхэ, гэр бүлэ болохо (создать семью): *Ёһото албаа дүүргэжэ ерээд, клубта хүдэлхэеэ ерэһэн Хандатай танилсажа, үнишье болонгүй айлайхи болоо һэмди* (Г. Дамбаев).

АЙЛАНГҮЙ 1. *тэмд. н.* айхаар бэшэ, айдаһатай бэшэ (не вызывающий страха): *Айлангүй юумэнһөө бэеэ зобоожо, үйлөө гараһандаа энеэдэһэниинь бүри тогтохоо болино* (Б. Загдаева); **2.** *хэлэгшын үүргээр хэрэгл.* айхаар бэшэ (не вызывает страха): *Баабгай холоһоо харахада аймшагтай, үнэн бахалуурдалдаад байхада, айлангүй юм* (Ж. Тумунов).

АЙЛАХА *үйлэ үг., баруун бур.* эмдэхэ, һандаргаха (ломать, разрушать): *талхай айлаха*.

АЙЛГА *юум. н.* айдаһа хүрэлгэ, айдаһан (страх, боязнь): *Шоно хойморто һууһан ойлгогдошогүй хүнһөө айхаяа мартан, хамаг анхарал, айлгаяа орожо ерэгшэ баатарта хандуулан, дороһоонь өөдэ гайхангяар харажал байба* (Б. Санжин, Б. Дандарон).

АЙЛГАД: айлгад гэхэ *үйлэ үг., видэй нэгэ түхэл* бага сага айлгаха (слегка спугнуть, припугнуть): *Хара нохойнь шара нохойгоо айлгад гэдэг һэн.*

АЙЛГАЖАРХИХА *үйлэ үг., видэй нэгэ түхэл* гэнтэ айлгаха, аймхай болгохо (вспугнуть, запугать): *Танай энэ нохойн гүлгэн байхада гасаалжа, айлгажархиһамни тэрээнһээ хойшо мүнөө хүрэтэр мартадаггүй* (Х. Намсараев).

АЙЛГАЛГА *юум. н.* 1) һүрдөөлгэ, айдайһыень хүргэлгэ (запугивание, устрашение, угрозы): *Хүниие занан айлгалга хууляар хоригдонхой*; ○ **һүрдөөлгэ** *гэжэ үгэтэй парн. хэрэгл*.

АЙЛГАХА *үйлэ үг., идх. залог* һүрдөөхэ, сошоохо, айхыень баалаха, аймхай болгохо, хүлгүүлхэ (наводить страх или трепет, пугать, стращать): *Энэ зун миниі эндэ ерэһэнһээ нааша намайе айлгаха гэжэ хододоо шүргөөхэ һанаатай үгэ хэлэдэгыень яһала мэдэнэ хаямта* (Х. Намсараев); **айлган һүрдөөхэ** айлгаха, һүгэдүүлхэ, айлган дарлаха (пугать, стращать, терроризировать): *Шэрүүн харасатай нюдөөрөө айлган һүрдөөхэ гэһэндэл ёлогошон, тэрээниие юундэ ерүүлһэнээ мартажархиба хэбэртэй* (Б. Шойдоков); **таһа айлгаха** ехээр һүрдөөхэ (сильно запугать, застращать): *Ямар нэгэ аргаар Баршуудхые таһа айлгаад, Дүүхэйень хямда сэнгээр гэртээ оруулхые бодомжолно* (М. Осодоев); **айлгаад абаха** сошоохо, һүрдөөхэ (напугать): *Мэнэ һаяхан ехээр айлгаад абаба* (Ч. Цыдендамбаев); **айлган абаха** шахажа абаха, занажа абаха (вымогать).

АЙЛГУУР 1. *юум. н.* 1) хүн зониие айлгадаг хүн гү, али амитан (верховод, вожак – *о животных*): *... амитан зондоо айлгуур түрүү, үрэ зөөри хоёрые тэгшэ үдхэһэн, тэнгэри бурхан хоёртоо харагдаһан үргэгдэһэн хүн гээшэ хаб* (Х. Намсараев); 2) *түнх*. айбала (пугало); **2.** *тэмд. н.* айлгадаг, айдаһыень хүргэдэг, һүрөөтэй (грозный, страшный, опасный): *Ши шүүһэтэйхэн, ехэл айлгуур юумэ ябагши һэнши* (Ц.-Д. Хамаев); *Гал гээшэмнай һүрөөтэй айлгуур юумэн ха юм, – гээд, Табдам мүшэрнүүдые гал руугаа хаяна* (С. Ангабаев); **айлгуур хүсэтэй** мундуу хүсэтэй (страшно сильный): *Айлгуур хүсэтэй залуу шширагуудынь мяхаар элбэг яһануудые хам шүүрэнэ* (Ч. Цыдендамбаев); **3.** *наречи* аймшагтай, айхабтар (страшно): – *Ерэ наашаа, – гэжэ нагасань айлгуур бардамаар дуудаба* (Ч. Цыдендамбаев).

АЙЛГУУРААР *наречи* һүрөөтэйгөөр, сухалтайгаар (устрашающе, грозно): *Зай, саашань хөөрэ, Аюушын басаганай хурим дээрэ болоһон юумын һүүлээр, тэндэ байһан зон юун гэлсэнэб? – гэжэ айлгуураар дуугарба* (Х. Намсараев).

АЙЛДАЖАРХИХА *үйлэ үг., видэй нэгэ түхэл* хэлэжэрхихэ (заговорить): *Би дуу дуулаагүйлби, ламбагай, яагаа тольбо айлдажархина гээшэбта…* (Х. Намсараев).

АЙЛДАХА *үйлэ үг.* элидхэхэ, хэлэхэ (докладывать, сообщать): *Ушар байдалыемнай ухаа ойндомнай оротор һайса ойлгуулжа айлдахадатнай яаха юм* (Х. Намсараев).

АЙЛДАХУУЛХА *үйлэ үг., идх. залог* хэлүүлхэ (заставить говорить): *...хүнүүд сэхэ Сайнсаг ноёной хувараг хүбүүгээр дамжуулжа, хэрэг зоригоо айлдахуулдаг, үргэл табисаяа барюулдаг байба* (Х. Намсараев).

АЙЛСАХА *үйлэ үг., хамтадх. залог* олоороо айха, хэнтэйшьеб айха (бояться – *о многих*): *Юрын хасагууд гансахан ... өөһэдынгөө сотнигуудһаа айгаад хизаарладаггүй, харин Доржын пятидесятник эсэгэһээ айлсадаг ха юм даа* (Ч. Цыдендамбаев).

АЙЛТА *юум. н.* айлга, айһан ябадал (боязнь, страх): *Үдэр ерэхэ бүри өөрын хүн боложо, байһан айлтаяа Доржо эжэлшэбэ* (Ч. Цыдендамбаев).

АЙЛТАГҮЙ 1. *наречи* айнгүй (без боязни): *Айл бүхэнэй сонходо айлтагүй тогтоно* (Ц.-Д. Дондокова); **2.** *хэлэгшын үүргээр хэрэгл.* айһанай хэрэггүй (не к чему бояться, не стоит бояться): *Гэрлэе, оло дүүб гээжэ бү һана. Айлтагүй. Наһыешни нэмүүжэбди!* (Д. Эрдынеев).

АЙЛТАГҮЙГӨӨР *наречи* юунһээшье айн гайхангүйгөөр (бесстрашно, не страшась): *Энэ дэлхэй дээрэ айлтагүйгөөр ябаха хэрэгтэй*.

АЙЛШАЛАЛГА *юум. н.* айлшан ошолго, айлшан бололго (поездка в гости): *Үхибүүдэй нагасындаа айлшалалга хоёр һара шахуу үргэлжэбэ.*

АЙЛШАЛАЛДАХА *үйлэ үг., угталд. залог* бэе бэедээ айлшалха, зошолхо (гостить у друг друга): *Гэр гэртээ айлшалалдажа, оройхон болохо тээшэ эндэ тэндэ һогтуу хүнүүдэй дуулалдаха хашхаралдаха абяан дуулдадаг болобо* (Х. Намсараев).

АЙЛШАЛУУЛХА *үйлэ үг., идх. залог* 1) айлшалхыень эльгээхэ (отправить погостить): *Нютагаа бусаһан худа тухайгаа, бэриеэ түрхэмүүдтэнь яажа айлшалуулхаяа хөөрэлдэхэ, арсалдаһаа ондоо юумэ оройдоо хэлсэнэгүй* (Д. Эрдынеев); 2) гэртээ урижа хүндэлүүлхэ, айлшан болгохо, айлшалхыень абаашаха (принимать гостя *или* гостей): *Агнууриин ажахын директор, түлэг дундаа ябаһан түргэн янзын хүн, ангуушанаар Айдайе ажахыдаа абажа, хоёр үдэрэй туршада гэртээ айлшалуулба* (С. Доржиев).

АЙЛШАЛХА *үйлэ үг.* айлшан болохо (гостить, быть в гостях): *Энэ хадаа хариин хадамай хатуу гарта орохын урда айл аймаг, аха дүүнэртээ зайжа, айлшалһан басагадай хурим дээрээ ерэжэ үгэнгүй, мори татадаг хуушанай заншал байгаа юм* (Х. Намсараев); *Үнгэрэгшэ зун нютагаараа айлшалаа һэм* (С. Цырендоржиев); **хонон (үнжэн) айлшалха** хэдэн хоног айлшан болохо (гостить несколько дней): *Дугартанай 47 аша зээнэр үдэр бүри шахуу хүгшэн абындаа, нагасындаа гээд лэ, хонон үнжэн айлшалжа байдагууд* (Б.-Б. Намсарайн).

АЙЛША(Н) *юум. н.* 1) уригдаһан гү, али айлда юрэ орожо ерэһэн хүн (гость): *Теэдшье орой бууһан айлшан хоногтоо ерэхэ, орой эхилһэн бороо орохоор ерэхэ гэдэг ха юм* (Б. Санжин, Б. Дандарон); *Айлша хонуулха – ами хадагалха* (Оньһ. үг.); *Айлшан үглөө – алтан, үдэшэ – мүнгэн, үнжөөд – гуулин* (Оньһ. үг.); **хүндэтэй айлшан** эгээ дээдэ ямба хүндэдэ хүртэхөөр хүн, эрхим айлшан (почётный гость): *Үгытэй ядуу байдалтайшье һаа, эгээ хүндэтэй айлшанаа шанаһан зөөхэйгөөр хүндэлдэг заншал бии гээбы* (М. Осодоев); **уряалгүй айлшан** хүлеэгдээгүй, гэнтэ орожо ерэһэн хүн (незваный гость): *Уряалгүй айлшанай орожо ерэһэндэ Сэсэг дурагүйдэбэшье, бэеэ баринги байна* (М. Осодоев); **айлша жээлшэ**, **айлшад сагаалшад** айл хэсэгшэ зон, айл зайгаашад (гости): *Үнгэрөөшэ үдэшэ Бадматанда айлшад сагаалшад бууһан байгаа*; **айлшан болохо** урюулжа хүндэлүүлхэ, айлда орохо (быть гостем): *Дариима эндэ ерэхэ бүхэндөө айлшан боложо һуунгүй гэрэйнь ажал Хорлодо ябууд хамһалсаад гарадаг* (Г.-Д. Дамбаев); **айлшаар ерэхэ** хүнэй гэртэ ерэхэ, орохо (приходить в гости): *Ябаха дээрээ залуу бүлэ хоёр шэл архитай, сасагтай пулаад бэлэгтэйгээр Чансинайда айлшаар ерэбэд* (С. Цырендоржиев); 2) *шэлж.* һарынхи, һарын шуһан (менструация): *Айлшан ерээ*; **айлшагүй болохо** хээлитэхэ, дабхар болохо, хүл хүндэдэхэ (забеременеть).

АЙЛШАДАЙ *тэмд. н.* айлшандай хабаатай, зошодой (гостевой): *Нагасамнай Байгалай эрьедэ хоёр дабхар айлшадай гэр бариба*; **айлшадай таһалга** гэрэй эгээ гоё, айлшадые хүндэлхэдэ тааруу таһалга (гостиная): *Айлшадай таһалга гоёохо хэрэгтэй.*

АЙЛШАНХАЙ *юум. н., боох., хүндэдх.* хүрьгэн (зять).

АЙЛШАРХАХА *үйлэ үг.* 1) айлшан байһандаа түбэгшөөхэ, хэмшээрхэхэ (стесняться в гостях): *Айлшархан ёһорхонгүй һайса*

сайлаһандань Цоли урмашан һайшааба (Ч. Цыдендамбаев); 2) эрилтэ ехэтэйгээр аашалха, ямбархаха (быть требовательным гостем): *Хоёр үхибүүдтэй айлда һүниин тэгэндэ тэнгэриһээ тэс гэжэ бууһандал орожо ерээд, айлшархаха хүсэл намда үгы һэн, теэд үгы гэхэеэ зүрхэлбэгүйб* (А. Жамбалдоржиев); 3) буужа ерэһэн олон айлшадһаа хашарха (испытывать неудобство от наплыва гостей).

АЙЛШАРХАНГИ *тэмд. н.* хэмшээрхэнги, түбэгшөөнги, бэеэ абанги, ёһорхонги (стеснительный, церемонный, чувствующий себя как в гостях): *Басагад, юундэ айлшарханги һуунат, бодоод табаг түхеэрэлсэгты.*

АЙМАГ *юум. н.* 1) можо нютагай хубаариин нэгэ хуби (аймак, район): *Хамагай түрүүн бүхы аймаг соо ойрын жэлнүүдтэ тэжээлэй асуудал шиидхэжэ, тэжээлээр дутадаг тулюур байдалһаа хахасаха хэрэгтэй* (Б. Мунгонов); *«Алтаргана» наадан 2014 ондо Монголой Хэнтэйн аймагта болоо һэн*; 2) аймагай түб газар (аймачный центр, райцентр): *Үнөөхи зоболонто Гамаа басаганай хэрэгээр хоёр хүн аймагһаа ерээд байна* (Ц. Дон); 3) *хууш*. нэгэ омог зон, үе садан, түрэл зон (род, поколение, группа родственных людей); **аймаг түрэл** (**зон**) түрэл гарал, түрэлэй зон, гаралай зон (родня, родственники): *Иихэ зуураа хори буряадай заншалай ёһоор хотон айл, аймаг түрэлдөөшье айлшалаагүй, … харанхы хара нүхэн соо амидыгаар хаягдахаяа байһан шэнги байгаа бэлэй* (Х. Намсараев); 4) *хууш*. хуушанай сагта Монголдо байһан хубаарилал (ханство, княжество *в старой Монголии*): *Сэсэн хаанай аймаг орожо, хүршэ аймагуудтань юун боложо байһыень зонһоонь мэдээ һаа яаха юм?* (Б. Санжин, Б. Дандарон); 5) ямар нэгэн юумэнэй бүлэглэл, һүрэг (группа, собрание, сонм): *Хаанашьеб ойрохон бүдүүн хоолойтой баха дуугаржа, баханарай аймагта үдэшынгөө концерт эхилхэ дохёо үгэбэ хэбэртэй* (Б. Мунгонов); 6) *будд*. хубаарилал, бүлэг, суглуулбари (раздел, отдел, собрание сочинений): *Бурханай һайн айладаһан / аймаг савын сударнуудта / Эрхилэн һуралса* (Э.-Х. Галшиев); 7) *будд*. дасан хиидэй нэгэ һалбари, хэһэг (подразделение, отдел – *о монастыре*): *Ехэ хиид хүреэ бүхэн хэдэн аймагһаа бүридэдэг байһан. Иимэ хубаарилалга захиргаанай талааршье, мүн ламанарай ажал хэшээл тодорхойлходошье таарамжатай байгаа* (Л. Шагдаров).

АЙМАГАЙ *тэмд. н.* аймагта хабаатай, түб, гол (аймачный, районный): *Аймагай харгын захиргаантай хамжажа, гүрэнһөө урьһаламжа эрихэ һанаатай байнабди* (Д.-Д. Дугаров).

АЙМАГАЙХИН *юум. н., сугл.* аймагта ажаһуугшад, ажаллагшад (находящиеся в центре аймака, живущие в аймаке): *Мүнөөдэр аймагайхин субботнигто гараба.*

АЙМАГЛАХА *үйлэ у.* 1) аймаг аймагаарнь хубаарилха, бүлэглэхэ (группировать, разделять, собирать *по родам и признакам*): *Экспедицидэ хабаадагшад суглуулһан ургамалнуудаа түрэл түрэлөөрнь аймаглаба*; 2) ямар нэгэн юумэ ондоо газарһаа асаржа байражуулха, тариха (районировать): *Голландиин газарай эдеэнэй үрэһэнүүдые Сибириин газар дайдаар аймаглаха туршалга һайн үрэ дүн харуулаа.*

АЙМАГЛУУЛХА *үйлэ у., идх. залог* 1) аймаг болгохо, аймаг бүридхэхэ (создавать районы): *Арада һууһан албатаяа аймаглуулан ерүүлэ* (Х. Намсараев); 2) байражуулха, һуурижуулха (разводить скот в другом регионе): *Казах малаан толгойто үхэрнүүдые аймаглуулха талаар манай Буряад орондо ехэхэн ажал ябуулагдаа.*

АЙМАХА *үйлэ у.* 1) уһан соо зайлаха (полоскать в воде): *угаалаа аймаад абаха*; 2) займаха, уһа булангиртуулха (мутить воду).

АЙМАШТАЙ *тэмд. н., баруун бур.* һүрөөтэй (страшный).

АЙМХАЙ *тэмд. н.* айдаг, һүрдэдэг, дүүлэгэр, уулагар (боязливый, трусливый): *Тэрэ аймхай мориие үшөө айлгаха, эзэнһээнь алдахуулха гэһэндэл, яндан пароходынь бүри шангаар, сошордуу нэтэрүүгээр хашхараад һаланагүй* (Ч. Цыдендамбаев); *Аймхай хүн арба үхэдэг, зүрхэтэй хүн нэгэ үхэдэг* (Оньһ. үг.); **аймхай дүүлэгэр** айдаг, зориггүй, сошомхой, дээрэ зүрхэтэй (трусливый): *Хоротой шаратайшье һаа, аймхай дүүлэгэр амитанай ажал ха юм* (Ч. Цыдендамбаев); **аймхай зан** зориггүй зан, дүүлэгэр зан (трусость): *Начальник хүн аад, ишмэ аймхай зангаа мэдэгдэхэ гээшэ ехэ эшүүритэй байна* (Х. Намсараев); **аймхай болгохо** айлгаха, һүрдөөхэ (запугивать); **аймхай нохой шэмээгүй зуудаг** доохонуур хүндэ хоро хүргэхэ (исподтишка вредить *кому-л.*): *– Аймхай нохой шэмээгүй зуудаг ха юм, – гээжэ Аригуун Бүүбэй бодоно. – Хэр зуулгаха хүн гээшэбиб?* (Ж. Балданжабон).

АЙМХАЙГААР *наречи* айдаһаа хүрэн, айнгяар (боязливо): *Һүзэгтэ тулюур зарим нэгэн аймхайгаар хоёр гараа хабсаран наманшалбад* (Ц. Шагжин).

АЙМХАЙШАГ *тэмд. н.* айдаг, зориггүйхэн (трусоватый, малодушный, опасливый): *– Агрономтой зүбшэхэ байгаа бэшэ*

гүбди? – гээдхибэ аймхайшаг Дарма (Б. Мунгонов).

АЙМХАЙШАГААР *наречи* һэргэг болгоомжотойгоор, бага зэргэ аймхайгаар (опасливо, с опаской): *– Янжамые аймагай комитет хүүгэдэй яслида худэлхэ гэжэ эльгээгээ бэшэ һэн гү? – гэжэ нэгэ хубүүн аймхайшагаар гүбэд гэжэ дуугарна* (Ц. Дон).

АЙМШАГ 1. *юум. н.* 1) һүрдэлгэ, айдаһан, ехээр айлга (страх): *Нэгэтэ шэб балай харанхы һүниин оёорто аймшаг аюул хоёрые амин дээрээ угтажа байһан амитан зон, зүрхэеэ шэшэрүүлэн зогсоно* (Х. Намсараев); **аймшаг һүрөө ехэтэй** айдаһа хүрэмэ, аймшагтай (наводящий страх, ужас): *Үсэгэлдэр ушарһан аюулай аймшаг һүрөө ехэтэй мүрнүүд!* (С. Доржиев); 2) гэнэ оһол, аюул (опасность): *Аймшаг бии болобо*.

АЙМШАГТАЙ 1. *тэмд. н.* 1) айдаһа хүрэхөөр, һүрөөтэй, айхаар (страшный, ужасный, жуткий, грозный): *Мүнөөхи аймшагтай һүниһөө хойшо намда нюдэеэ үзүүрлэдэг Танша мүнөө нэгэ бага зөөлэрһэн хэбэртэй болобо* (Ц. Шагжин); 2) аюултай (опасный): *Шархань аймшагтай бэшэ гээд аймагай больницада хэлээ* (В. Гармаев); **2.** *наречи* аргагүй, тон, угаа, ушаргүй (очень, чрезвычайно): *Эхэ оронойнгоо түлөө гэжэ ямар һайхан гоё, аймшагтай шанга үгэ гээшэб* (Г. Цыдынжапов); **3.** *хэлэгшын үүргээр хэрэгл.* 1) һүрөөтэй, айдаһа хүрэхөөр, айхаар (страшно): *Далай руу харахада аймшагтай* (Б. Мунгонов); 2) аюултай (опасно): *Модон унажа байна... Аймшагтай лэ... Би юушье хэлэнгүй, түргэхэн саашаа ябаадхёо һэм* (Б. Мунгонов).

АЙН: **айн-айн гэхэ** *үйлэ у.* ганганаха, аан-аан гэхэ, шубуудай абяа гаргаха (гоготать – *о птицах*): *Ангирнуудай айн-айн, аррр-аррр гэлдэхэ абяан дуулдана.*

АЙНАГАР *тэмд. н.* шүдэгүй, амшагар (беззубый).

АЙНГИ *тэмд. н.* айһан, зүрхэгүй, харюу, хитүү, халажа ядаһан, зориггүй (боязливый, пугливый, робкий, нерешительный): *Айхадаа гү, али даарахадаа гү, абяа гаража ябаха дуран хүрэдэг һэн хойнонь, тэрэ айнги, бээрэнги хоолойгоор дуулаад үзэбэ* (Ц.-Ж. Жимбиев).

АЙНГЯАР *наречи* айн, һүрдэн татажа, аймхайгаар (боязливо, робко, нерешительно): *Залма ханада няалдашоод, уралаа халта шэшэргэнүүлэн, сабшалаагүй нюдөөр һогтуу дээрмэшэниие айнгяар харана* (Б. Санжин, Б. Дандарон).

АЙНТАХА *үйлэ у.* айн алдаха, зүрхэсэхэ, түбэгшөөхэ, зүрхэ алдаха, хитэхэ (побаиваться, трусить, робеть): *Уухиралдаанһаа айнтаад абааб.*

АЙРАГ *юум. н.* 1) амһарта соо зорюута суглуулжа байлгаһан һүнэй ээдэмэгыень, бүриһэн тараг болон түүхэй һү һаба соо суглуулан эһээһэн гашуун бодос. Һабада һү гү, али тараг нэмэхэ бүреэ ойро зуура бүлэдэг байгаа. Гурба-дүрбэн хоногой үнгэрхэдэ, һабынгаа дүүрэхэдэнь, айрагаа бүлэдэг һэн (айрак, *напиток типа кумыса*): *Айрагай эхүүншэг хангал хамар руунь хаха зүһэһэн шэнгеэр үзэгдэжэ, өөрөөшье ойлгонгүй, уралаа долёогоод абаба* (Б. Шойдоков); *Гэртэтнай ороо һаа, аягада удхаха айрагтай, гааһанда удхаха тамхитай зон гүт?* (Ч. Цыдендамбаев); **айраг бүлэхэ** айрагай һаба соо дүүрэжэ, хүсэд эһэһэн хойно бүлүүрээр тоһонойнь дээшээ хөөрэн гаратар сохихо (пахтать айрак): *Удэшэлэн орой гэртээ ерэжэ, һабатай айраг хүүесэ бүлөөд, матаар аягын халиса хэжэ ерээд, нэгэ амин доро гудамхижархёод, ... унтаридаа оробо* (С. Цырендоржиев); **айраг сагаа** (*гү, али* **тараг**) айраг болон бусад һүөөр буйлуулһан хоол (айрак и другие молочные продукты): *Һамгадай газаагаа һуужа, арһа шүрбэһэеэ элдэдэг, айраг сагаагаа бусалгадаг хонгор намарай үдэр* (Б. Санжин, Б. Дандарон); 2) *баруун бур.* хатааһан гашалһан һүн (высушенное заквашенное молоко).

АЙРАГАЙ *тэмд. н.* айрагта хабаатай, айрагаар хэһэн (айрачный): *Айлшанай ерэхэдэ, айрагай архи байдаг юумэл даа* (Ч. Цыдендамбаев); **айрагай тоһон** айраг бүлэхэдэ, дээрэнь хөөрэн гараһан тоһон (домашнее сливочное масло): *Удэшэлэн зуугаад хэрмэеэ хахад мэшээг обёос, туулмагаар дүүрэн шамар, хэдэн монсогорхон айрагай тоһоор андалдаба* (С. Цырендоржиев).

АЙРАГЛАХА *үйлэ у.* айраг суглуулжа эһээхэ (делать айрак).

АЙРАЛЖАН *наречи* һэбхи, хүнгэн (легкомысленный): *...зүрхөө дараагүй айралжан ябаһан залуу үхибүүдэй ябадал тиимэ байгаал юм бээз...* (Х. Намсараев).

АЙРАН I **1.** *тэмд. н.* аймхай, зориггүй, хитүү (трусливый): *Айран шандагантай шамайе хэн жэшэнэб: ши үбсүүгээ тоншогшодой, эрхыгээ митаруулагшадай нэгэн ха юмши* (Ж. Тумунов); **айран хүндэ ада шүдхэр олон** (Оньһ. у.) айгаад байхада бүхы юумэн хэтэрхэй томоор харагдаха (≈ у страха глаза велики): *– Айран хүндэ ада шүдхэр олон гэдэг энэ болобо гээшэ ааб даа, – гэжэ бэедээ голхоронгёор дуугараа һэн* (Б. Санжин); *Айран хүнэй алхам ойро, зайран хүнэй зам ута*

(Оньh. үг.); **2.** *юум. н.* аймхай хүн, айгааша (трус).

АЙРАН II *юум. н., түүрэг* айраг (айрак).

АЙРАХА *үйлэ үг.* бутарха, hандарха, хумхиин тоohон болохо, үйрэхэ (разрушаться, рассыпаться): *– Эзэн хаан, хэрбээ худалаар хэлээ hаамнай улхархай соохи хоёр хара нюдэмнай шэргүүжэн! Дүн сагаан дүшэн шүдэмнай айража унуужан! – гэжэ тангариглан байжа hүгэдэнэд* (А. Шадаев); **айраха бутарха** (*гү, али* **үмхирхэ**) үйрэхэ (рассыпаться): *Атай-Улаан тэнгэриин / Айраhан бутарhан бэенүүд / Үлгэн дэлхэйн үнсэгтэ / Үтэжэ шатажа захалба* (Гэсэрhээ); *Алагдаха түлигдэхэ хэрэгыеш бидэ мэдэхэбди, айраха үмхирхэ хэрэгээ өөрөө мэдэхэш!* (Х. Намсараев).

АЙРАШАГҮЙ *тэмд. н.* 1) үйрэхөөр бэшэ, бутархаар бэшэ (не осыпающийся); 2) *шэлж.* бүхэшэгүй, унтаршагүй (неувядающий – *о славе*).

АЙРМАҺА(Н): **уhан айрмаhан** *юум. н., ург.* уhан үрмэдэhэн (лебеда).

АЙРУУЛ I *тэмд. н.* үйрхэй, бутармаг (сыпучий): *Амар мүрэнэй айруул элhэн эрье дээгүүр…* (Б. Мунгонов).

АЙРУУЛ II *юум. н., монг.* айрhан (сушёный творог): *…тараг, айраг, үрмэ, айруул гэхэ мэтэ монголой хүндэтэ эдеэгээр хүндэлhэнэйнь hүүлээр эндэhээ мордобобди* (Х. Намсараев).

АЙРУУЛХА *үйлэ у., идх. залог* 1) үбэнүүлхэ, бутаргаха (крошить): *Маланья хээтэй, … Сэмбэлэй мэдэхэгүй, орондоо нюдэ амандаашье хараагүй сагаан юумэ айруулан түрхеэд, толгойень сагаан будөөр боожорхибо* (М. Осодоев); 2) таряагаа хоолоchoон унатарнь ойлгомторгүй байлгаха (допускать осыпание *хлебов*).

АЙРХАЙ *тэмд. н.* үйрхэй, бутархай (раскрошенный, сыпучий, рассыпчатый); **айрхай шанар** үйрхэй байлга (сыпучесть, рассыпчатость).

АЙРҺА(Н) *юум. н.* 1) hүн соо сагаа хэжэ бусалгаад, шара шүүһыень шүүгээд, үлэhэн үдхэн сагаан бодосыень хатаажа бэлдэhэн сагаан эдеэн (сушёный творог, образовавшийся при кипячении *сагаа* с молоком): *Тэрээнэй hарабша дээгүүр шэнэhэнэй холтоhон тэбхэрхэн хатаалта-нууд дээрэ айрhанай хатаагдажа байхань холоhоо сайбайлдажа харагдана* (Х. Намсараев); ○ **ээзгэй** *гэжэ үгэтэй парн. хэрэгл.*

АЙСАГААХА *үйлэ у.* айhан хэбэр үзүүлхэ (делать вид, что боится): *…милиционерэй харагдахада юундэ тиитэрээ айсагааха юм hэм…* (Б. Мунгонов).

АЙХА I *үйлэ у.* hүрдэхэ, жэхыхэ, сошохо, зүрхэсэхэ (бояться, пугаться, страшиться, ужасаться): *Нохойн абяагаар ерэhэн үлэн шоно баабгайн үнэрhөө айжа, түрүүшээр холохонуур ябаhанаа, hэмээхэн дүтэлжэ мүрлөө* (Д.-Д. Дугаров); **айжа абаха** жэгшэхэ, сошохо, залд гэхэ (пугаться): *– Бодыт, бодыт, – гэжэ Доржо айжа абаба* (Ч. Цыдендамбаев); **айха жэгшэхэ** түбэгшөөхэ, hүрдэхэ, зүрхэсэхэ (бояться, пугаться): *Энэ үедэ Арсаланай эжы баабай хоёрынь тугаарай айхабтар ехээр айhан жэгшэhэнээ огтолон мартажа, ехэл урматай баяртай болон, сай эдеэгээ шананад* (Х. Намсараев); **айжа мэгдэхэ** тэбдэхэ, дэдэгэнэхэ (паниковать): *Олёодой хүхиhэн баярлаhандаа тугаар айжа мэгдэhэнээ хуу мартажархиба* (Ц. Дон); **айжа hалганаха** ехээр айhандаа шэшэрхэ (дрожать от страха): *Иимэ юрэ бусын юумэ хараhандаа айжа hалганаhан Сэсэг доодо уралаа таhа зуушанхай, бэлтысэ хараад зогсоно* (М. Осодоев); **айха эшэхэ** түбэгшөөхэ, хитэхэ, зүрхэсэхэ, зүрхэ алдаха, аягүйрхэхэ, халажа ядаха, хэмшээрхэхэ (робеть, стесняться): *Зоболон жаргалан хоёроо нэгэдхэжэ, зол шороо хараха гэhэн хойноо зоболондо дайрагдаха, зондо хэлсэгдэхэhээ айжа эшэжэ ябаха юумэ үнэхөөрөөшье үгы байна даа* (Х. Намсараев); **айhан янзатайгаар** жэгшэhэн түхэлтэйгөөр (с испуганным видом): *Арай хурыхан дүтэлжэ ерэхэдэнь, мориниинь айhан янзатайгаар үүрhээгээд, хажуу тээшээ халбаран гаражэ, гайханги шэртэхэ юм* (М. Осодоев); **айхада арбан харагшан, айхада нүхэн бүхэнhөө шоно булталха** (Оньh. үг.) айгаад байхада бүхы юумэн хэтэрхэй томоор, аюултайгаар харагдаха, хаа хаанагүй аюул харагдаха (≈ у страха глаза велики): *Айхада арбан харагшан гэгшэ гү, ямар аймхай хүн гээшэбши! Мүнөө энэ hүни энэ гүн тайга соо хэн манда дүтэлхэ hэм* (Ц. Галанов); *Айха болоо hаа, орохо гэhэн нүхэнhөөшни шоно булталха, гэшхэхэ гэhэн газарhаашни уhан гараха ха юм* (Ж. Балданжабон); **айhан хүнэй хормой hалганаха** (Оньh. үг.) ехээр айха, айдаha хүрэхэ (испытывать сильный страх, ≈ дрожать от страха): *Суута «тукатайшье» hаа, айhан хүнэй хормой hалганаха гэжэ саанаhаал айдаha хүрөөд, аюул оholhоо hэргылhэн мэдэрэлдэ абтаха хэбэртэйбди* (Б. Ябжанов).

АЙХА II *юум. н., баруун бур.* 1) хүбшэ, ой тайга (тайга); 2) хүбшэ ойгоор бүрхөөгдэhэн уула (гора, покрытая лесом); 3) *бөө* мүргэлтэнэй шүтэдэг хадата газар (сакральная шаманская гора).

АЙХАБТАР 1. *наречи* 1) ушаргүй, уйгаргүй, яахын аргагүй (страшно, чрезвычайно, крайне, очень): *Айхабтар сэхэ һайхан һанаатай, хэлэһэн хэһэн хоёроо бүтээжэ шададаг нүхэр агша бэлэй* (Х. Намсараев); 2) аймшагтай, ехээр (очень сильно): *Гүрэһөө айхабтар түбэгшөөдэг аад, худалаар хэлээд баригдаха бэзэб гэжэ айдаһаниинь ходо хүрэжэ хэбтэбэ* (Ц. Дон); **2.** *хэлэгшын үүргээр хэрэгл.* һүрөөтэй, айдаһа хүрэхөөр, айхаар (страшно): *Үдэшын наран шуһабхима улаан үнгөөр будагдаад, модоной забһараар уйдхартайгаар шагаана. Һүрөөтэй гээшэнь айхабтар!* (Б. Мунгонов).

АЙХАБТАРААР *наречи* 1) айдаһа хүрэхөөр, аймшагтайгаар (страшно): *Хэмжүүр модоо һалгай гартаа тулаад, баруун гараараа заажа зангажа байжа, үнөөхи бригадир айхабтараар юумэ хэлэнэ* (Ц. Дон); 2) ехээр, ушаргүйгөөр, уйгаргүйгөөр, яахын аргагүйгөөр (сильно, очень): *Гэбэшье Вилюйскэ исправник энэ офицерые шарайшалан харахадаа, айхабтараар һэжэг түрэһэн байгаа* (Д. Батожабай).

АЙШААР *наречи, барг.* аалиханаар, болгоомжотойгоор (осторожно, тихонько): *Айшаар орожо ерээд үүдэндэ байжа байгаа*; **айшаар баряад үзэхэ** аалиханаар баряад үзэхэ (осторожно попытаться дотронуться).

АЙШАЛХА *үйлэ үг.* **айлшалха** *хара*.

АЙШАН *юум. н., эхир., булг.* айлшан (гость): *Манайда айшан ерээ*.

АЙШАХА *үйлэ үг., видэй нэгэ түхэл* гэнтэ айха, һүрдэшэхэ (испугаться): *Шабганса ехэл айшоод, орой дээрээ наманшалан, ламада мүргэжэл абайна* (Х. Намсараев).

АЛ: ал шара *тэмд. н.* улаан-шара (красно-желтый).

АЛА *юум. н.* гуяын досоо тала (ляжки *с внутренней стороны*): *Халуун сай уужа, хамаг бэень хүлэрэн гэхэдээ, үнөөхи холонхой алань хэлэшэгүйгөөр хордожо захалаа һэн* (Д. Батожабай); *Алаа халхалха үмдэтэй, хүйтэнһөө далдалха дэгэлтэй ябабал, хүрөө юм бэшэ гү?* (С. Цырендоржиев): **ала аман** эшэгүүритэй газар (срамные части *тела*); ◊ **ала бүглэхэ** хубсалуулха, хубсаһа абаха, оёхо (одевать *детей и других членов семьи*): *Эдэ булгаяа эд бүдөөр андалдажа, үри бэеынгээ ала бүглэхэ гэжэ ябаһан хүнби* (Б. Санжин, Б. Дандарон).

АЛААБХИ *юум. н., ород, яряан.* 1) наймаанай газар (лавка): *Тиихэдэнь алаабхинууд һая нээгдэжэ, эндэ тэндэһээ тулюур дорой гуйраншад сугларжа, альгаяа тодон эхилжэ байба* (Б. Санжин, Б. Дандарон); 2) *баруун бур*. наймаанай дэлгүүр, адяар (полка, прилавок); 3) *оһо* шала, палааха (пол): *Басагадууд, алаабхияа угаагты!*

АЛААБШАН *юум. н., ород, баруун бур.* наймаанай газар (лавка).

АЛААДИ *юум. н., ород* тоһон соо шараһан шэниисын талханай нимгэншэг лепёошхо (оладьи): *Жаргал хүгшэн ... нэгэ табагаар дүүрэн шаб шараханууд алаади хэншэгхэнээр үнэр гутаса абаашаад табина* (Х. Намсараев).

АЛААХАЙ *юум. н., ойх., байг.-худ*. хаб загаһанай һэрбээ хүл (ласты *у нерпы*).

АЛААША *юум. н.* алууршан, алаһан хүн (убийца): *Жалсановые алааша болоһон зүжэг һайнаар эмхидхэбэл, Дэлгэр тэдэ бандидуудтаа бусажа шадаха* (В. Гармаев); **мал алааша** мал гаргагша, үүсэлэгшэ (забойщик скота).

АЛААШХА *юум. н., ород, баруун бур.* һандали, һуури (лавка, скамья, скамейка): *Тэрэ алаашха дээр һуу.*

АЛАБХИХА *үйлэ үг., баруун бур*. 1) һүрэжэ бодохо (вскакивать, вспрыгивать); **алабхиха аһаха** һүрэжэ мордохо (вскакивать *на коня*); 2) хатаргаха, гүйлгэхэ, оодоргохо (ехать вскачь, скакать): *алабхижа мордохо.*

АЛАГ *тэмд. н.* 1) эреэн, хажуу бэень дундуураа сагаантай, элдэб янзын, элдэбын, үнгэтэ (полосатый, белобокий, пегий – *о масти*, неоднородный, пёстрый): *Үнеэдэй сааназаа алаг нохой харайжа ерээд лэ, богони һүүлээ шарбалзуулан, баанхатай һү руу хоншоороороо орошоно* (Ц.-Ж. Жимбиев); **алаг эреэн** соохор, эреэнтэй (пёстрый, в пестринах): *Тугаарайхи алаг эреэн шаазгай-нууд дээгүүрнь ниидэжэ, үлэн хооһоор үлэһэндөө хоролхон шаханалдана* (М. Осодоев); **алаг соохор мэдээн** бии боложо, үгы боложо байһан, бүүр-түүр мэдээн (мутное, затуманенное сознание): *Атай-Улаан тэнгэри / Алаг соохор мэдээндээ / Амадан хүүрлэн захалба* (Гэсэрһээ); **алаг дааган** губи, талаар амидардаг, хойто хүлынь ута, ута һүүлтэй багахан мэрээшэ амитан (тушканчик): *Алаг дааган хурабшын тухай гүлгэеэ гэдэһэндэхи сүүмхэдээ хадагалаад, манаар адли урагшаа соёрхо юм* (Буряад Үнэнһөө); **алаг хурдан** мяхаша шубуун, эрэнь сайбар боро үдэтэй (лунь): *...хун шубуун, алаг хурдан, бүргэд, нашан ... ниидэжэ ерэһэн байна*; **алаг нугаһан** һоно нугаһан (селезень); **алаг туун** туун, турлаагай түрэлэй шубуун, (галка): *Элдин дэлюун эхэ нютагтаа дальбараагаа дэгжээһэн алаг туунууд үй түмөөрөө сугларан, холын аянда үри бэеэ бэлэдхэжэ, нуга талаар ниидэнэд...* (Б. Санжин, Б. Дандарон); **алаг сэсэг** хүхэ аад, голдоо шара

эреэнтэй сэсэг (анютины глазки): *Алаг сэсэг манай тэндэ ургадаг*; 3) *аман зох.* ялагар, ялалзаһан хурса (блестящий, сияющий – *о глазах*): *Аба эжыгээ һанахадаа / Алаг нюдэм мэлмэрнэ* (Д. Улзытуев); **алаг эреэнээр хараха** сухалтайгаар хараха (смотреть сердито *или* злобно): *Тиимэ һэн тула ехэ багагүй булталаа хүдэлхэ ёһотойбди, – гэжэ түрүүлэгшэ хэлээд, алаг эреэнээр харасагааба* (М. Осодоев); 4) *аман зох.* булгилһан, сохилһон (бьющийся, беспокойный – *о сердце*): *Архан хара шүдхэрэй / Алаг эреэн зүрхэниинь / Баг-баг гэбэ, / Борьбынь сагаан шандааһан / Татаг-татаг гэбэ* (Гэсэрһээ); *Газар уһан тээшээ, аглаг һайхан инаг дуран тээшээ алаг эреэн зүрхөөрөө тэгүүлжэ, тайгын боро харгыгаар дугшуулжа ябахаһаа үлзытэй юумэн үгыл даа* (М. Осодоев).

АЛАГ II **алга** *хара.*

АЛАГАБША *юум. н.* 1) ала ама бүглэдэг ташаагай бүһэ (набедренная повязка); 2) охор үмдэн, доодо бэедээ үмдэхэ хубсаһан (трусики, плавки); 3) *үсөөн* үмдэнэй түриин алаһаа эхилээд, доодо заха хүрэтэрхи утын хэмжээн (шаг *у штанов*).

АЛАГАД *наречи* **алгад** *хара*.

АЛАГДАГША *юум. н.* алуулһан хүн, хосороошо (убитый человек): *Ямар ушарһаа хадхаһан хутагаяа алагдагшын бэедэ үлдөөхэ гэжэ зааһан байгаа гээшэбта?* (Х. Намсараев).

АЛАГДАХА *үйлэ үг., хүлеэгд. залог* алуулха, үгы хэгдэхэ, хороогдохо (быть убитым): *Энэмнай хадаа эрхэ жаргаараа наһа бараһан бэшэ, хорото һаналтанай гараар алагдаһан ябадал гээшэ* (Х. Намсараев); *Алагдаһан баабгайн ама руу хургаа шэхэхэ зон олон* (Оньһ. үг.).

АЛАГДАШАХА *үйлэ үг., видэй нэгэ түхэл* алуулшаха, хосоршохо (быть убитым): *– Би тэрэ гэһээр хараагүйб, тиигээд дууланашьегүйб, амиды мэндэ юм гү, али алагдашоо юм гү, мэдэнэгүйб* (Х. Намсараев).

АЛАГЛАХА *үйлэ үг.* 1) эреэлхэ, эреэлжэлхэ (быть полосатым, пёстрым, пестреть): *Алаглан, алаглан харагдагша Адуун шулуунай гоё гээшэ* (Ц. Шагжин); 2) эреэн болгохо, алаг болгохо (испещрять, делать полосатым *или* пёстрым): *Ухибүүдэй наадаха талмайн хорёо шара, улаан шэрээр алаглан шэрдэбэ*.

АЛАГТАХА *үйлэ үг.* эреэн болгохо (покрываться полосами *или* пестринами): *Тиигээд ногоон, сагаанаар алагтаһан нуур дээгүүр үргэһэн шубуудай далиин даржаганаан дуулдажа, тэдэнэй гэншээн ёолоон, хараал шэрээлээр агаар дүүрэшэбэ* (Ч. Цыдендамбаев); **алагтан эреэлхэ** эреэлжэлхэ (пестреть): *Заха хизааргүй үргэн тала һаяхан хахалагдаһан зуруудуудаар алагтан эреэлнэ* (Г.-Д. Дамбаев).

АЛАГТУУЛХА *үйлэ үг., идх. залог* эреэн болгохо, хоёр үнгын юумэ ээлжэлүүлэн табиха, хэхэ (делать полосатым): *Сагаан, улаан барилгын материал алагтуулан хэһэн һур харбалгын танхимай газаа ханын гоё гээшэнь!*

АЛАГХАН *тэмд. н.* эреэхэн (пёстренький): *Ажалша суутай / Алагхан зүгынүүд / Олоороо тэрээ руу / Ошожол байна* (Ш. Нимбуев).

АЛАГША(Н) 1. *тэмд. н.* эреэн алаг (пёстрая, пегая – *о масти самок животных*): *Алагшан үнеэмнай хюһаранаар һаалгажа, хюруугай унатар һүеэ татаагүй байһаар* (Х. Намсараев); **2.** *юум. н.* эреэгшэ үнеэн гү, али гүүн (пеструха): *Газаа һаарагар томо алагшан бэлшээриһээ ерэһэнээ мэдүүлжэ, «лаас» байса мөөрэбэ* (Б. Мунгонов).

АЛАД 1. *юум. н.* холо газар, алас (даль): *Баруунай аладта саһата орьёлнууд сэгээбхилэн дунхайна* (Д.-Д. Дугаров); **алад холо** а) холо газар (даль): *Алад холые хараашалан ябаһаар, нэгэ горхоной эрьедэ туласа ерэһэн байгаа* (Д. Батожабай); б) аяар холо (далеко): *Тэдэнэй нюдэндэ алад холо хүхэрэн байгаа үндэр хадын орой шобхойн харагдажа эхилбэ* (Д. Батожабай); **2.** *тэмд. н.* холын, аласай, холо (дальний, далёкий, отдалённый): *Удалха гол алад үндэр һарьдагуудай наана набтархан хадада тулаад, хаяагаарнь зубшан, зүүлжээ годирһон байна* (Д.-Д. Дугаров); **алад саашанхи** хойшонхи, хожомой (дальнейший); **3.** *наречи* 1) холо, саагуур (далеко, далее); **алад саана** аяар холо (*гү, али* **саагуур**): *Арбан хадын / Алад саана / Эрбээхэйн ябахые / Элеэр харахаб* (Ш. Нимбуев); *Омог буга ... шэмэ шүүһэтэ ногооной хангалда һогтоһон нюдөөрөө алад саагуур шэртэнэ* (Д.-Д. Дугаров); 2) холые, холо руу (вдаль): *Аламжа Шобдог хоёрой амилха агаар элбэг боложо, саг үргэлжэ нюдэеэ алад шэртэн ябаад һэн* (Д. Батожабай); **алад саашаа** холо руу (вдаль, подальше): *Баадха бүришье ехээр айшанхай, алад саашаа һэмээхэн мүлхихэ һанаатайл ха* (М. Осодоев); 3) хажуугаар, саана, ходо, алгад, алгасан (мимо, через, дальше, далее): *Тиигээд тэрэ үшөө нэгэ граната шатажа байһан танкын дээгүүрынь алад шэдэжэрхёод, шулуунайнгаа хажуу тээгүүр толгойгоо шохойлгон хараба* (Г.-Д. Дамбаев); **алад гараха** (*гү, али* **үнгэрхэ**) тогтонгүй гараха,

тогтон торонгүй гараха (проходить, мимо переходить): *Гэнтэ мэдэхэдээ, Жамганов «Үнэнэй» редакциин байшанһаа алад гарашоод ябатараа, гэдэргээ сухарижа, редакцида оробо* (Ж. Тумунов); *Таниин мүнөө гайхаа далдираагүйнь, налархайгаар мэндэшэлээд, алад үнгэрөөгүйнь гайхалтай* (Ч. Цыдендамбаев); **алад орохо** үүдэ, хаалга, амһар *г.м.* үнгэрэн орохо (пройти): *...хоёр үүдэ алад орон сасуу…* (Х. Намсараев).

АЛАДЛАХА *үйлэ у.* 1) хажуугаарнь үнгэрхэ (проходить мимо, переходить, миновать): *Нэгэшье буу һүргэнгүй лини аладлахат* (Ж. Тумунов); **аладлан гараха** үнгэрхэ (проходить мимо): *Тэрэ талмайе табан тээшэнь аладлан гараһан хүнүудые һонирхон харана* (Ж. Тумунов); **аладлан хараха** дээгүүр саашаа хараха (смотреть вдаль поверх *чего-л.*): *Үшөө саагуур аладлан харахадань, Юрөөгэй тала халюуран ногоорон намжаарна* (Б. Мунгонов); 2) саашаа дабхиха, гаталха (двигаться вдаль, продвигаться) : *Тэдэ үгэ дуугүй, айһан тэбэдэһэн янзагүй, моридоо хүтэлэн хүүргэ аладлаад, саашаа аалихан ходорон ошоно* (Ж. Тумунов); 3) үнгэрхэ, гараха (переваливать – *о возрасте*): *Харин тэрэ үбгэнэй басаган – гушаяа аладлажа ябаһан эрэгүй эхэнэр – саг үргэлжэ үгэ дуугаржа ябажа, эдеэ бэлдэнэ* (Д. Батожабай).

АЛАДТАХА *үйлэ у.* үнгэрхэ, алад гараха (пройти мимо, переваливать): *Арбаадхан хоногһоо аладтангүй, Адресхан мэндэеэ бэшэжэ ябаарай!* (Х. Намсараев); *– Зай, Михаил Степанович, хөөрөөмнай аладтажа ошоһон харгы шэнги саашаа болохо бүреэ годиролдоно* (Ж. Тумунов).

АЛАЖАРХИХА *үйлэ у., видэй нэгэ түхэл* алаха (убить): *Хайрата нүхэрымни буудажа алажархёод, үшөө намайе мэхэлхэ һанаатай байна гүш?!* (Ц. Шагжин).

АЛАЛГА *юум. н.* хюдалга, үгы хэлгэ (убийство): *Гитлер тэрэниие алалгада хамаадаһан хүнүудые дуунынеь үгы хэхэ гэһэн захиралта гаргаа* (Ц.-Ж. Жимбиев); **алалга хюдалга** ами таһалга, һалгаалга (убийство): *Дугар дайн байлдаан соо алалга хюдалга хараад, ямаршье анда гар хүрэхэгүйб гэжэ тангариглаа шахуу* (Б. Шойдоков).

АЛАЛДАА(Н) *юум. н.* 1) бэе бэеэ хюдалга, хороолго (убийство): *Эсэгэ Ороноо хамгаалгын дайнда хабаадагшад айхабтар муухай аладаан соогуур ябажа гараһан байна*; 2) *шэлж.* арсалдаан, хэрэлдээн, хёморолдоон (возня, грызня): *Аха дүү зоной хоорондо аладаан хэрэлдээн һайн юумэндэ хүргэхэгүйнь эли*.

АЛАЛДАХА *үйлэ у., угталд. залог* 1) носолдохо, барилдаха (возиться, бороться; грызться): *Алалдаһан газарынь / Ангай малтаһан дэлхэйдли / Ангагар нухэн болобо!* (Гэсэрһээ); 2) буляалдаха, наншалдаха, тулалдаха (драться, биться, сражаться): *Уданшьегүй хүнүүд хадаһаа буужа, тайлганай болоһон газарта хара нохойнууд алалдажа, дээгүүрнь үлэн шубууд хаагалалдан элинэ* (Ч. Цыдендамбаев).

АЛАЛСАА(Н) *юум. н.* хюдалсаан, бэе бэеынгээ ами таһалга (убийство *в бою, схватке, драке*): *Татарска слободада болоһон алалсаан тухай уншахадатнай болохо* (Ч. Цыдендамбаев); **алалсаан хюдалсаан** бэе бэеэ хороолго (кровопролитие, взаимное истребление): *Тэрэ үедэ тэндэмнай туйлай муухай тэмсэл, алалсаан, хюдалсаан боложо байгаа* (Ц. Шагжин).

АЛАЛСАХА *үйлэ у., хамтадх. залог* бэе бэеэ хюдаха, хамта алаха, хюдалганда хабаадаха (убивать друг друга, убивать сообща): *Бэе бэеэ алалсажа дуунаагүйдөө, дүүрэхээ болиһон дайн лэ* (М. Осодоев); **аласаха хюдалсаха** бэе бэеэ хороохо (убивать друг друга): *Тишхэ үедэ эндэ ангаа буляалдаһан ангуушад атаа тэмсэл хэдэг, алалсадаг хюдалсадаг байгаа* (Д.-Д. Дугаров).

АЛАЛТАЙ *тэмд. н.* хюдахаар, хюдама (такой, которого следует убить): *Алалтай ан мүнөө хабар болоһон хойно аладаггүй юм.*

АЛАМА(АР) *тэмд. н.* 1) алахаар, алалтай (такой, которого надо бы убить): *Ши бидэн хоёрто аламаар ан дайралдахагүйнь лабтай*; 2) алахаар, алажа болохо (могущий *или* способный убить): *Тэрэ хүнэй харасань хүниие аламаар хүйтэн.*

АЛАМАР *тэмд. н.* хюдадаг, ходо хюдажа байдаг (привыкший *или* способный убивать): *мал аламар хүн.*

АЛАС 1. *тэмд. н.* холын, холынхи (дальний): *Бүмбэрсэг дэлхэйн ... СССР ороноймнай сэлгеэн үргэн алас хизаарынь яаһан гоёор шэмэглэгдэнхэй гээшэб?!* (Ц.-Ж. Жимбиев); **Алас Дурна** Еврази түбиин Номгон далай зубшаһан зүүн хизаар газар (Дальний Восток): *...Оросой Алас Дурна хизаарта женьшэнь олзоборилогшодые тонолсодог болоо бэлэйб* (Ц. Цырендоржиев); **алас хойто газарнууд** Хойто хахад бүмбэрсэгтэ оршодог газар оронуудай эгээн хойто хаяагай газар дэбисхэр (Крайний Север); **2.** *юум. н.* үргэн ехэ тала дайда (даль, дали): *Алтан дэлхэйн аласые бүрхөөн бэлшэһэн атар тарган адуун һайхан һүрэг лэ* (Ц.-Ж. Жимбиев): **алас холо** холын холо газар (даль, дали): *Дүлэтэ зүрхэншни халуун*

бурмаар бусалжа, хэтэ мүнхэ сагай алас холо хүрэтэр лугшажал, лугшажал байхал, дэлхэй (Ц.-Д. Хамаев); **алас холые бодохо** холын хараа бодолтой байха, саашанхииень бодохо (размышлять о будущем); **аласые** (*гү, али* **алас холые**) **зорихо** холын замда зорихо (стремиться вдаль, отправляться в дальний путь): *Бургаahан, бүтүү шэрэнги, буртаг бартаа газараар гараһан алтан һаба соогуураа гулгиһан арюун һайхан урасхалынь алас холые зорино* (Ц.-Ж. Жимбиев).

АЛАСАЙ *тэмд. н.* аяар холын, саашанхи (дальний, далёкий, дальнейший): *Аяар зүүн зүгтэ унаартан хүхэрэгшэ аласай шэлэнүүд Тогоошын хүсэл һанаае гунигай манан соо үлгыдэнэ* (Д.-Д. Дугаров); **аласай харгы** (*гү, али* **зам**) холын зам (дальний путь): *Айдархан наһандаа ябаһамни* / *Аласай харгыда сэнтэйл байн* (Д. Дамбаев).

АЛАХА 1. *үйлэ г.* 1) хороохо, үгы хэхэ, хюдаха, һалгааха, ами таһалха, анюулха (убивать, умерщвлять, колоть, резать, забивать): *Хүниие алаһан, хүнэй наһа маһалһан хүнтэй түрэл бү болыш!* (В. Гармаев); *Тиимэһээ «алаха» гэһэн үгые гэнэдэжэшье хэлэлгэ гээшэ арилгагдашагүй ехэ нүгэл гэжэ ламанар тоолодог* (Ч. Цыдендамбаев); **алаха хюдаха** хороохо, ами таһалха (убивать): *Зарим хүнүүд хүнэй бэе бэеэ алаха хюдаха гэжэ хэһэн урданай дайн дажарай элдэб зэбсэг, жэбэтэй түмэр суглуулдаг* (Ч. Цыдендамбаев); **мал алаха** мал гаргаха, үүсэлхэ (колоть скот *на мясо*): *Та хоёр дархашуул тэрэ хонидые түргэн туужа абаашаад, мал аладаг газарай хойто хүреэ соо хаажа орхигты* (Г. Цыдынжапов); *Буряад зон малай ами таһалхые «алаха» гэжэ хэлэхэеэ сээрлэжэ, мал гаргаха гэдэг юм* (Д. Шагдарова); **хони алаха** хони бариха (забивать овцу): *Тиигээд үдэр болоходо хони алажа, халуун арһаарнь орёохобди, хорынь абаха, – гэжэ Долгор абгай хэлэбэ* (Д. Эрдынеев); **алан тудаха** хюдаха, онохо (убивать); **бахалуурдажа алаха** хоолой боожо, амииень хаажа үхүүлхэ (задушить): *Хэрбээ намһаа зүбшөөлгүйгөөр ямар нэгэ зохидгүй юумэ хээ һааш, энээхэн улаан гараараа бахалуурдажа алахаб* (Б. Санжин, Б. Дандарон); **алаха гэжэ сохихо** үхэтэрнь сохихо, буулгаха, гар хүрэхэ (бить насмерть): *– Үнэхөөрөө алаха гэжэ сохёо гүш? – гэжэ ехэ һахалтань хүйтэшэг маягтайгаар асууба* (Д-Д. Дугаров); 2) тамалха, ядарааха, туляаха, мяхалха (мучить, изводить): *– Оо, бү алыш намайе, Тамара!* (С. Цырендоржиев); **алаха булаха** аргагүй байдалда оруулха, яаха аргагүй болгохо (ставить в безвыходное положение): *Амитан зонхон хоёрынь* / *Алажа булажа байна* (Н. Балдано); **алаха эдихэ** а) мяхан болгохо, үүсэлхэ (забивать на мясо): *Хабар боложо, нугаһанай ерэхэ сагта харсагаа һойжо табяад, галуу, нугаһа олоор алажа эдижэ үл залгадаг болобо* (Ч.-Р. Намжилов); б) *шэлж.* зобоохо, туляаха (мучить, изводить); 3) *нют., анг.* бариха, олзолхо (ловить, добывать): *Магад, гүрөөһэ алажа болохоб* (В. Гармаев).

АЛБА: алба сарба һүхэ *тэмд. н.* үргэн эритэй, томо һүхэ (секира, алебарда).

АЛБААР *наречи, түүх.* 1) ажалаар, албанай талаар (по службе): *Хасагай албаар хаттужаһан удамаа хэлсэнэд* (Х. Намсараев); **албаар эльгээхэ** албанай талаһаа, ажалһаа эльгээхэ (отправить по службе); 2) албанай хүшөөр, хуулиин хүшөөр (принудительно, насильно): *Хасагай албаар хашуулжа,* / *Хаанай зарлиг абалайлши* (Д. Улзытуев); **албаар харюусуулха** ямар нэгэн шиидхэбэриие хүшөөр, хууляар дүүргүүлхэ, харюусалгада абаха (призвать к ответу).

АЛБАГҮЙ 1. *тэмд. н.* 1) алба хэдэггүй, ажалгүй (не имеющий службы): *Урдань сэрэгэй албагүй байһан буряад арадай хүбүүдые арбан юһэ наһанһаа гушан нэгэ наһан хүрэтэр … 1916 оной намар сэрэгэй ара талын хүдэлмэридэ намнажа ябуулха болобо* (Х. Намсараев); 2) ямаршье алба татари түлэдэггүй, алба татариһаа сүлөөлэгдэһэн (не несущий повинностей); **2.** *юум. н., нют., хууш.* басаган, үхин (дочь).

АЛБАДАЛГА *юум. н., хууш.* баалалга, баадхалга, хүшэрхэлгэ, яамалалга (принуждение): *албадалгада орохо*.

АЛБАДАХА *үйлэ г., хууш.* баалаха, баадхаха, хүшэрхэхэ, яамалха (заставить): *Үнгэ зүһэгүй шарайень хараад, уяран хайрлахадал гэжэ, албадаха гэһэнээ орхёо һэн* (Ц.-Д. Хамаев).

АЛБАДАШАХА *үйлэ г., видэй нэгэ түхэл* албадажа орохо (начинать заставлять): *Энээниие ходо хара ажал хэхыень албадашадаг байгаа*.

АЛБАДУУЛХА *үйлэ г., идх. залог* баадхуулха, баалуулха (быть принуждаемым): *Энэ болбол нютаг бүхэнһөө албадуулжа ерэһэн үгытэй ядуу хүнүүд байгаа һэн* (Х. Намсараев).

АЛБАЛХА *үйлэ г.* 1) *түүх.* харьяатан болгохо (забирать в подданство): *дайлаһан зоноо хаан албалба*; 2) *хууш.* баалаха, баадхаха, хүшэрхэхэ, яамалха (принуждать, заставлять): *арын ажалда зониие ябуулхые албалба*.

АЛБА(Н) I **1.** *юум. н.* 1) уялгата ёһоор

дүүргэгдэхэ ажал хүдэлмэри (служба): *Энэ албанда байхадаа, яһала оло дахин иимэ яаралтайгаар даабарида тэрэ гарадаг һэн* (В. Гармаев); **алба хэхэ** алба дүүргэхэ, албанда ябаха (нести службу): *Эхэ ороноо хамгаалгын дайнай үедэ Буда сэрэгэй албанда абтажа, табан жэл соо алба хэһэн байгаа* (Ц. Шагжин); **албанда татуулха** (*гү, али* **татагдаха**) сэрэгтэ дуудуулха, сэрэгтэ мордохо (призываться на службу): *Михаил түрэхын улынгаа хабтагай сэхэһээ боложо, сэрэгэй албанда татуулаагүй хүн байгаа* (С. Доржиев); *Тэрэ дороо намар боложо, би сэрэгэй албанда татагдаха болобоб* (Д. Дылгыров); **албанһаа болихо** (*гү, али* **сүлөөрхэ**) сэрэгэй албанһаа табигдаха, амаралтада гараха (уходить в отставку): *Тугшанай хилын харуулай дарга боложо ерэһэн Лубсан үбгэ наһан боложо, албанһаа болиходоо, Онон шадар һуудал байдалтай болоһон юм* (Д. Батожабай); **алба хааха** алба, ямар нэгэн ёһото ажал хүдэлмэри дүүргэхэ (служить): *Десантник Баирай алба хааха уе сагай эрхээр сэрэгэй зүрилдөөн, хёмороонтой газарта тудажа бэлэн бэшээр үнгэрөө* (Ц. Дагбаева); **алба хаагша** ямар нэгэ эмхи зургаанда тушаал эзэлдэг, ажал дүүргэдэг хүн (служащий): *Тэндэ аймагһаа, сомонһоо ерэһэн алба хаагшад багахан хэмжүүр-тэйшье һаа, баян ургасатай полиин таряае бооже дүүргээд байба* (Ж. Тумунов); **алба ёһон** а) уялга (обязанность): *Айлшан хүн һүзэггүй залхуугаар, ямар нэгэ алба ёһо дүүргэһэндэл, бурханда мүргэбэ* (Ч. Цыдендамбаев); б) ёһо гурим, ёһолол (ритуал, этикет); 2) ямар нэгэн үйлэдбэриин гү, али эмхиин һалбари (служба, отрасль производства, народного хозяйства): *Би хадаа эндэ наадажа һуугаагүй, зүблэлтэ газарай албанда байһан хүнби, бү дайралта хэгты!* (Ц. Дон); 3) гүрэнэй һанда хуряагдадаг мүнгэнэй гү, али ямар нэгэн эд зөөреэр оруулагдадаг түлбэри (налог); **алба татаха** зонһоо татабари суглуулха (собирать налог): *Зонһоо алба татахадаа, өөрынгөө гарзатуулхаар бэшээр нэмэлтэ оруулна бэзэт!* (Ж. Балданжабон); **алба татари** (*гү, али* **татабари**, **һан**) хуулита ёһоор түлэгдэхэ мүнгэн зөөри (подать, налог): *Хаанай алба татари, элдэб яла түлбэринүүд таниие тамална, толгойетнай үргүүлнэгүй гэнэ* (Ч. Цыдендамбаев); *Алба татабариие гуримтай болгохо, айлнуудай шадал зэргэдэ хараадуулха гэнэ* (Ч. Цыдендамбаев); *…Доржын хүбүүнэй гэр барижа, Бадмын гарта оронгүй, үшөө алба һангаа түлөөд, эдихэ уухашье юумэ оложо, гаралсаһан байнаб* (Х. Намсараев); **алба түлэгшэ** гүрэнэй һанда түлбэри оруулагша (налогоплательщик); 4) *түүх.* амяараа хүнэй гү, али бүлэг зоной, мүн бүхэли арадай засаг баригшадта үгэдэг байһан мүнгэн эд зөөри (ясак, дань): *Мүнөө хүрэтэр Түшөөтэ хаанда алба түлэдэг байгаабди* (Б. Санжин, Б. Дандарон); **2.** *тэмд. н.* 1) ажалай, ажал хүдэмэриин, улас түрын ажал хэрэгтэ хабаатай (служебный): *Ород-Монголой хилэ харахыень, буряад албан зониие эльгээһэн байгаа ха* (Б. Мунгонов); **албан ажал** хүдэлмэри (служба, работа): *Теэд зээ хүбүүн Шодо гэдэгынь нагасынгаа захяа огто мартажархёод, өөрынгөө албан ажалаар сүлөөгүй ябаа һааб даа* (Б. Санжин, Б. Дандарон); **албан тушаал** улас түрын гү, али ямар нэгэн эмхи зургаанай харюусалгата тушаал (пост); *Эрхим һайн, сэбэр сэхэ зоноол албан тушаалда һуулгаха ёһотойбди* (Ц. Шагжин); **албан тушаал дүүргэхэ** уяалгата ажалаа хэхэ (исполнять должностные обязанности): *Петрүүхэ ветеринар үндэр ута бэетэй аад лэ, тэдэ хорёо хотон, үхэр мал, һаалишан һамгадай дундуур гансааран ёлойжо, албан тушаалаа дүүргэн ябана* (Ц.-Ж. Жимбиев); 2) хуулита, хуули засагай, албан ёһоной (официальный); **албан газар** (*гү, али* **зургаан**) хуулита газар, засаг зургаанай газар (присутственное место, служба): *Нэгэтэ үглөөгүүр албан газартаа һаяхан ерээд, ажалаа эхилэн һуутарни, гэнтэ үүдэн нээгдэжэ…* (Х. Намсараев); *Үлөө һаашни, гүрэнэй албан зургаануудта үлэһэн хуушанай холбоонууд үшөөл бии* (Ц. Цырендоржиев); **албан ёһоор** ёһо дүримөөр, хуулита ёһоор (официально): *Харихадатнай мүнөө болохо, – гэжэ албан ёһоор үнөө хүниинь огсом эгсэ дуугарба* (Ц. Дон); **албан хойрог** засаг баригшын гү, али засагай зургаанай ажалтанай талаһаа ёһолон хандаһан, хубхай ёһо баримталһан (бюрократический): *Иимэ зон хүдэлмэри дээшэнь болгохо бэшэ, харин улам доройтуулха, бүри албан хойрог шэнжэтэй болгохо байна* (Ц. Цырендоржиев); **албан хойрог хүн** албан хойрог ябадалтай хүн, хубхай ёһо баримталагша (бюрократ); **албан хойрогоор** хубхай ёһо баримталан, ёһорхон (бюрократически): *Яагаашье һаа, тэрэнэй ашаар хүдэлмэридөө албан хойрогоор, юрэнхы ёһоор хандалгамни эрид доошолоо бшуу* (Ц. Цырендоржиев).

АЛБАН II *юум. н., баруун бур.* арһан дээрэ яра бии болохо халдабарита үбшэн, энээнһээ боложо үбшэлһэн зоной 40-һөө 90 хуби хүрэтэр наһа барадаг, элүүр болоһон хүнүүдэй арһан дээрэ эдэгэһэн ярануудай газарта

хонхор үлэдэг (оспа); **халуун албан** а) хумхаа (горячка); б) халууруулдаг, бэеын хорлогдодог халдабарита үбшэн (тиф): *албан тариха*.

АЛБАНАЙ *тэмд. н.* албанда, ажал хүдэлмэридэ хабаатай (служебный): *Нэгэ үдэшэ Шнелль гүйлгэжэ ерээд, ... вокзалай байшангай арын бишыхан үүдээр албанай таһаг руу орошобо* (А. Ангархаев); **албанай хэрэг** улас түрын ажалда хабаатай хэрэг (служебное дело): *Ушар юуб гэхэдэ, һаяхан Баяндайн аймагай нэгэ колхозой һү һаалиин фермэ дээрэ һаалишадта албанай хэрэгээр ерээд, лекци уншажа байбаб* (Д. Дылгыров); **албанай саг** ажалаа хэхэ хуулита саг, *ехэнхидээ 8-һаа 17 саг хүртэр* (служебное, рабочее время); **албанай хүн** ямар нэгэ эмхи зургаанда тушаал дүүргэдэг хүн (служащий): *Наймаанай, албанай хүнүүдые тиишэдэ олоор ябуулха ёһотойбди* (Б. Санжин, Б. Дандарон).

АЛБАНТАХА *үйлэ у., баруун бур.* албан халдаха, албан үбшөөр үбшэлхэ (болеть оспой): *Хоридохи зуунай хахад хүртэр хүгжэлтэ муутай гүрэнүүдэй олон зон албантадаг байһанаа Уласхоорондын элүүрые хамгаалгын эмхиин туһаламжаар аргалагдажа, энэ үбшэн усадхагдаһан юм*.

АЛБАТА 1. *юум. н.* харьяатан, ямар нэгэ гүрэнэй мэдэлдэ байдаг зон; алба татари түлэдэг хүн, зон (подданный, данник): *Хори буряад угсаатан Байгалай үмэнэдэхи тала дайдада яажа һуудаг бэ, хайшан гэжэ ород гүрэнэй албата болооб гэжэ мэдэбэ* (Б. Санжин, Б. Дандарон); *Нугаһагүй нуур, ноёгүй албата байдаггүй* (Ч. Цыдендамбаев); **унаган** (**хара**) **албата** түрэлхиин гэхэ гү, али уг залгамжалан ерэһэн харьяатан (исконные подданные): *Ородой хаанай унаган албата боложо ороһон хадамнай эдэнэр гадаада, дотоодын хёмороонһоо маниие абарха аршалха ёһотой* (Б. Санжин, Б. Дандарон); **2.** *тэмд. н.* 1) алба татари түлэдэг (облагаемый налогом, данью): *Угрюмово поместидэ һууритай, долоон зуун албата таряашадтай, залуу дворянин Алексей Григорьевич Угрюмов танай урда доро дохино* (Ч. Цыдендамбаев); **албата зон** алба татари түлэдэг зон (подданные): *Зуугаад албата зониие мэдэдэг, хэдэн олон һүнэһэ һүлдын эзэн хүн бэзэш* (Ч. Цыдендамбаев); 2) алба татариин, түлэлгын (податной): *Дайнда хабаадаһан зоной зариманиинь үшөө албата хэрэгээ үргэлжэлүүлһээр ябана* (Ц.-Ж. Жимбиев).

АЛБАТАЙ 1. *тэмд. н.* 1) алба хэгшэ, албанай ажалда ябагша (несущий службу): *Тоосоо хэжэ, дамдаагаа абалсажа байлган эрдэм наукада албатай хүнүүдтэ огтошье хэрэггүй* (Ч. Цыдендамбаев); 2) *түүх.* алба татари түлэгшэ, харьяата, уялгата (несущий повинность, обязанный); **сэрэгэй албатай** сэрэгэй албанда ябаха уялгатай, ёһотой (военнообязанный): *Россиин Федерацида эрэшүүл 18-һаа 27 наһа хүрэтэр сэрэгэй албатай юм*; **2.** *юум. н., шэлж., яряан.* хүбүүн, алба түлэхэ болохо хүбүүн үрэ (сын): *Һамганшини албатайе түрөө гү, али албагүйе гү?*

АЛБАТАЛХА *үйлэ у. түүх.* 1) харьяатан болгон абаха, харгалзаха (принимать в подданство); 2) дайлан абаха, эзэлхэ (завоёвывать, завладевать).

АЛБАТАН *юум. н.* 1) алба хаагша, албан тушаалтан, ажалтан (служащий): *– Аа, тиихэдээ Сэрэн Гунгаровичай албатан ха юмши!* (Б. Мунгонов); **сэрэгэй албатан** сэрэгтэ алба хэгшэд, сэрэгшэд (военнослужащие); 2) алба түлэдэг зон (плательщики подати): *Зуун таряашадые албатадни гэжэ зугаалдагшье һааш, харин өөрыншни хүнэй тоодо оролсохо үгые хэн баталан хэлэхэб даа?* (Ч. Цыдендамбаев).

АЛБАШАЛХА *үйлэ у.* хүнэй туһаламжа, ажал һамбаашалан хэрэглэхэ (пользоваться чужой услугой).

АЛГА I *част.* үгы, оройдоо үгы, юушье үгы (совсем нет, нет ничего): *Харин бэшэндэмнайшье алга гээбы даа* (Ц.-Ж. Жимбиев); *Булгал наһатай зон... Залуушуул – алга* (С. Цырендоржиев); *Харин би талын ганса нарһан шэнги ябажал ябана ха юмбиб, үхибүүдшье байхагүй, ямаршье һаа, һамганшье алга* (А. Жамбалдоржиев); **алга болохо** үгы болохо (пропадать, исчезать): *Фа гэшхэдэлэйнгээ аалидан ябаһые мэдэрээд, шадалайнгаа алга болохые ойлгон, утаар татан ёолоно юм гү, али улина юм гү…* (Ц. Цырендоржиев); **алга хооһон** (*гү, али* **һула**) хоб хооһон, гар хооһон, юуншьегүй (совсем пустой): *Теэд һамганай бэрхээр, ута гараар юу хээ олоһон Нима хото ошоходоо, гартаа алга хооһон ябаагүй юм ааб даа* (Г. Дашабылов); *Би ямар байһандаа хооһон, алга һула бусааб гээжэ гртээ хэлэхэ болонобиб* (Б. Базарон); **алга нюсэгэн** шараа нюсэгэн, салдаган (совершенно голый); **алга ганса** ори ганса (совершенно одинокий); **алга үлэхэ** юушьегүй, хооһон үлэхэ (остаться ни с чем); ◊ **алга маахам** хубхай хооһон (ни с чем, без ничего): *Лаурын бидэндэ дурагүй һаань, алга маахам һалаа бэшэ гүбди?* (Ц.-Д. Хамаев).

АЛГА II *юум. н., эхир.* 1) ажахы, айлай гэртэхи бүхы эд зөөри, хогшол, адуу мал (хозяйство); **алга булга** (*гү, али* **зөөри**) ажахы, адуу мал (хозяйство); **алгаа адуулдаггүй** эд

зөөридөө хайша хэрэг хандадаг, һалан, ээз бусаар хандадаг (бесхозяйственный); ○ **ажал** *гэжэ үгэтэй парн. хэрэгл*.

АЛГА III *юум. н., боох., эхир*. 1) аяг ааша, маяглал (манеры); 2) бэеэ аятай зохидоор абажа ябалга, ая таа (такт, тактичное поведение).

АЛГА *юум. н., доодо үд.* үмдэнэй оёдол (шов у штанов).

АЛГАБША *юум. н.* нюуса бэе, хондолой бүглэдэг богони түриитэй үмдэн (трусы): *Харана гүш, дүтэ хүргэбэгүйл, гэжэ алгабша шаахай хоёрыень баринхай Гоша мүрөө хабшан дуугарба* (С. Цырендоржиев); **алгабша үмдэн** нарай, бага наһанай үхибүүдэй ала дороо түнхилөөтэй үмдэн (ползунки с вырезом на ягодицах): *Пагмаасаан абгайн одхон хүүхэндэ, тэрэ өөрынгөө басаганайхидал адли хараасгай шубуудые зураатай хүг, богонихон эреэн самса, алгабша үмдэ урлаа* (Ц.-Ж. Жимбиев).

АЛГАД, алагад *наречи* ходо, алад, хажуугаар, саагуур, холуур (через, мимо): *Би нюдөө нэгэ мүрһөөнь нүгөөдэдэнь, заримдаа алгад гүйлгэн байжа, нэгэ амяар дууһыень уншажархибаб* (А. Жамбалдоржиев); **алгад гараха** а) хажуугаарнь гараха, алгадаад гараха (проходить мимо, обходить): *Долгормаа Доржын хажууда тогтонгүй, алгад гарашаба* (А. Ангархаев); б) заримыень орхижо, саанань гараха (перескочить): *...баһа һаалишадые, хонишодые, колхозой тоосоо бүридхэл эрхилжэ байһан хүнүүдые алагад гараагүй шэнги байдаг һэн* (Ж. Балданжабон); **алгад гэшхэхэ** (*гү, али* **алхаха**) дээгүүрнь алхан гараха, ябаха (перешагнуть): *Буда үйлсын нүгөө хажуугаар, ехэ ехээр шалбаагхануудые алгад алхаһаар, тэдэндэ мэдэгдэнгүй ходоржо гарахаар шамдана хаш...* (А. Ангархаев); **алгад шэдэхэ** бүри саашань, алад, холуур шэдэхэ (кидать мимо, далеко): *Хара мондинууд даһаа, – гээд, Дондог тэрэ бутылкаяа тэдээн дээгүүр алгад шэдэжэрхинэ* (Ц.-Ж. Жимбиев); **алгад хараха** (*гү, али* **гэтэхэ**) дээгүүр хараха (смотреть мимо): *Илдам хальмаг хүүхэн ... баруун мүр дээгүүрни алгад харан, уйтахан сэбэр нюдэеэ халта сабшалаад, минии һанаанда ороогүй юумэ хэлэбэ* (З. Гомбожабай); *Халюурма талые алагад гэтэнэ* (Ц.-Д. Дондокова).

АЛГАДАХА *үйлэ үг., ага* 1) харгыда дайралдангүй үнгэрхэ (расходиться в пути); 2) алгад, алад гараха, үнгэрхэ, тойрон гараха (миновать, обходить, объезжать): *Хэлэ бэшэгтэй хүрмэлдэһэн ёһо заншалай асуудал алгадан гарахын аргагүй* (Б.-Б. Намсарайн).

АЛГАДГҮЙ *наречи* таһалгаряагүй, саг үргэлжэ, зогсолтогүй (непрерывно, подряд, всегда): *Минжур заал һаа эдэнэй дунда ябаа ёһотой гэжэ һанаад, Дичигмаа станциин үүдэндэ ерээд, хойшо урагшаа алгадгүй хараашална* (Ж. Тумунов); **сагаа алгадгүй** тон саг соонь, сагайнгаа болзор алдангүй (вовремя, в срок); 2) тэрэ доронь, дары, абаһаар (сразу, тут же): *Гарма энэ үедэ тэрээ руу гүйжэ, ... нөөхи трактораа алгадгүй шэрэжэ ороно* (С. Ангабаев); 3) заатагүй, заабол, эрхэ бэшэ, алгасашагүйгөөр, дамжаггүй (непременно, неминуемо): *Хэн хэниие алгадгүй урмашуулха хэрэгтэй.*

АЛГАДТАХА *үйлэ үг.* алгад гараха, алхажа гараха, ходо ябан гараха (перескакивать дальше).

АЛГАН ТАМДЖАД *тэмд. н., хяагт.* юушье мэдэхэгүй (ничего не знающий): *Энэш мүнөө болтор алган тамджад явджеэн даа.*

АЛГАНА *юум. н.* хара ногоон һуудалтаһан бэетэй, улаабтар һэрбээтэй, гол, нуурта амидардаг загаһан (окунь): *Мүнөөшни одоол ялаагана, алгана татасатайхан байха даа* (С. Цырендоржиев).

АЛГАСАА(Н) *юум. н.* һэлгэдэл, илгаа (расхождение): *Хүнэй ажабайдалда үбгэ һамган хоёрой наһанай алгасаан хамаатай бэшэ ааб даа, үгэеэ ойлголсоод байбал.*

АЛГАСАЛ *юум. н.* 1) алгад гарасалдалга, һэлгэсэлдээн (расхождение, *напр. в пути*): *Абаха үгэхын забһар болон, / Алдаха олохын алгасал олон* (Д. Улзытуев); 2) илгаа, янза (разница): *Хубарагуудта һайн, муу ба мэргэн, тэнэг гэжэ алгасал үгы үйлэдэ* (Э.-Х. Галшиев).

АЛГАСАЛГА *юум. н.* һэлгэдэлгэ, тудаагүй байлга, тааралдаагүй байлга (расхождение, несовпадение): *оршо гарша хоёрой алгасалга.*

АЛГАСАЛДАА(Н) *юум. н.* һэлгэсэлдээн, тааралдаагүй байлга, үзэл тааараагүй байлга (расхождение, несогласие): *Юрэдөөл, холерик флегматик хоёр аян замдаа алгасалдаатайшье һаа, аһан шухала ойн баярай үйлэнүүдээ эб нэгэн, эльгэ дулаан үнгэргэбэбди* (Буряад Үнэнһөө); *Алгасалдаан гараха ёһогүй байгаа, дахин шалгая.*

АЛГАСАЛДАХА *үйлэ үг., угталд. залог* һэлгэсэлдэхэ (расходиться, разминуться): *...тэрээнтэеэ уулзажа шадангүй, ишгэжэ алгасалдаһан байгаа һаа, юун гэһэн зол хубигүй хүн гээшэбиб* (Х. Намсараев).

АЛГАСАХА *үйлэ үг.* 1) алгад, алад гараха, үнгэрхэ, тойрон гараха (миновать, обходить, объезжать): *Һанаһандаа хүрэхын тула тулихые үзэхэ, аюулые алгасаха, тэмсэхэл бологдоно* (Д.-Д. Дугаров); 2) харгыда

дайралдангүй үнгэрхэ (расходиться в пути): *Зорёолһон юумэдэл уулзангүй, алгасаад лэ байгша һэмди* (Ц. Дон); 3) тэнсүүриеэ оложо ядаха, һүрдэхэ, бахардаха (чувствовать смятение, путаться – *о мыслях*): *Тиигэжэ ябатараа, баһа сэдьхэлынь алгасан, ... тээлмэрдэн, тэнсүүриеэ оложо ядана* (Ц. Дон); *Сэдьхэлдэнь нэгэ бүтүү найдабари ургажа, досоонь тэнигэр уужам болоһон шэнгишье һаа, хажуугаарнь баһа аягүй хүйтэн һэжэг түрэлсэжэ, бодолынь алгасана* (Ц. Дон); 4) илгаха, илгаруулха (различать): *Мэхэ үгыгөөр туһа бүтөөлгые* / *Дайсан саданиие алгасангүй бүгэдэндэ хэ.* / *Дайсандаа сандаа мэтэ туһалаа һаа,* / *Дайсаншье лаб садан болохо* (Э.-Х. Галшиев).

АЛГАСАШАГҮЙ *тэмд. н.* дайралдангүй үнгэрхын аргагүй (неминуемый): *Алгасашагүй ехэ аюулай ойртожо байһые шуһа мяхаараа мэдэрһэн шэлүүһэн ... дээшээ доошоо гүйбэ…* (Б. Мунгонов).

АЛГАСАШАХА *үйлэ үг., видэй нэгэ түхэл* дайралдангүй үнгэршэхэ (разойтись, разминуться): *Тиигээд зуурандаа алгасашоо гээшэбди* (Б. Мунгонов).

АЛГАСУУЛХА *үйлэ үг., идх. залог* алгасаха ушар байдалда оруулха, һамааруулха, зайлуулха (отвлекать, развлекать): *хэрэггүй бодолһоо алгасуулха*.

АЛГАХА *үйлэ үг.* үнгэрхэ (миновать): *…алгажа гарабал, буура болоно* (Х. Намсараев).

АЛГАША *тэмд. н., барг.* зөөриншэ, юумэндээ эзэн, гэрэйнгээ ажалда бэрхэ (хозяйственный).

АЛДА 1. *юум. н.* хоёр гараа хажуу тээшэнь тэниилгэһэнтэй адли утын хэмжүүр – 1 м 60 см тухай (маховая сажень): *Бодолдо баригдаһан Аламжа хэды алда торгон гээшэб гэжэ таахые оролдоно* (Д. Батожабай); **2.** *элирх. үүргээр хэрэгл.* алда ута, алда үргэн (саженный): *Алда далитай ёло шубууд үүлэ мананда дарагдан, доохонуур элинэд* (Д. Батожабай); **алда хара гээгэ** алда ута хара саажа (саженная чёрная коса): *Алаг эреэн нюдэтэй,* / *Алда хара гээгэтэй,* / *Хүн бэшэ худэри,* / *Хүбүүн бэшэ эрдэни!..* (Гэсэрһээ).

АЛДАА(Н) *юум. н.* 1) алдуури, шүүгдэлгэ (проигрыш); 2) алдалга, алдал, алдуу, оһол (упущение); 3) юумэнэй үгы бололго, хаялга (утеря, утрата); **хүл алдаан** эмхи гуримгүй гүйлдөөн (суматоха): *…газаа зосоогуур хүл алдаан болоходонь…, газаашаа гүйлдэжэ гаранад* (Х. Намсараев); **һанаа алдаан** амяа таталга (вздох): *Холын минии һанаа алдаан ямар туһатайб, Хэрэггүй иимэ миниии бэлэг шамда юуштэб?* (А. Мухраев).

АЛДААР: зоной алдаар зондо адляар, зон шэнгеэр (как все, как обычные люди): *Бүри үни, колхоздо ороходоо ши зоной алдаар ябаха саг ерээ гэжэ хүхеэ бэлэйш* (Д. Эрдынеев); **байдалай алдаар** байдалдаа тааруулжа (сообразно обстановке): *Хүн гээшэ бүхы дутуу дундаяа ойлгожо хаража байһан аад, байдалайнгаа алдаар лэ болодог бэшэ гү?* (Д. Эрдынеев); **сагай алдаар** саг үеынгөө эрхэ байдалда тааруулан, сагай эрилтээр (по велению времени): *Ай, нохой, хүнүүдэй сагай алдаар, зоной алдаар болохо юм ааб даа гэлсэхэдэ, өөрынхеэрээл ябадаг һэмнэй...* (Д. Эрдынеев).

АЛДАГ: алдаг-оног *наречи* эндэ тэндэ (там-сям): *...түр-түр гэжэ алдаг-оног гэшхэлхэнь дуулдаба* (Б. Мунгонов); *Петрүүхэ ... алдаг-оног гүбэрбэ* (Б. Мунгонов).

АЛДАГАР: алдагар-болдогор *тэмд. н.* тэгшэ бэшэ, обо-собо (бугристый, неровный): *Алдагар-болдогор газараар түргэн ябахань бэрхэтэй.*

АЛДАГДАЛ *юум. н.* гээлгэ, хохидол (утрата): *Балдан хүлөө гэмтээжэ, саг зуурын алдагдалтай ушарба.*

АЛДАГДАСА *наречи* мултартар, тайлдаса (до тех пор, пока выскочит): *Арбан гурбан гарьхыень* / *Алдагдаса сохибо* (Х. Намсараев).

АЛДАГДАХА *үйлэ үг., хүлеэгд. залог* баряанһаа гараха, үгы болохо, мартагдаха, мултарха (быть утерянным, упущенным): *Зай, энэ шономнай иихэдээ сохом алдагдаа гээшэ* (Ц.-Ж. Жимбиев); *Алдагдаһан үгэ бариг-дахагүй, алдагдаһан шубуун баригдаха гэлсэгшэ бшуу* (Ц.-Д. Хамаев).

АЛДАГДАШАХА *үйлэ үг., видэй нэгэ түхэл* гэнтэ, ойлгомторгүй баряанһаа гараха, мултаршаха (быть упущенным): *...ямар нэгэн тэргэтэй шаргатай эмниг мориной алдагдашаһан юм шэнги* (Х. Намсараев).

АЛДАД: алдад гэхэ *үйлэ үг., видэй нэгэ түхэл* бага сага шүүгдэхэ (немного проигрывать): *Балдан һүүл тээшээ тоогоо алдад гэһэн байгаа.*

АЛДАДГҮЙ: жэл алдадгүй *наречи* жэл бүри (в каждый год): *...эгээ энэ байгааша сабшалан дээрэнь жэл алдадгүй һүрэг олон десятина сабшажа гарадаг…* (Х. Намсараев).

АЛДАЖАРХИХА *үйлэ үг., видэй нэгэ түхэл* 1) гээжэрхихэ, үгы болгожорхихо (потерять, упустить): *...ганса басагаяа амидыгаар алдажархёод, амаа ангайжа гээгдэһыень харанамди* (Х. Намсараев); **зүг шэгээ алдажархиха** ябаһан шэглэлээ мэдэхээ болихо (потерять направление): *Газаршамнай харгы зүргэһөө байха, зүг шэгээ*

алдажархёо (Б. Мунгонов); **ухаа алдажархиха** мэгдэшэхэ, айшаха, сошошохо (прийти в смятение): *Ухаа алдажархибаб: юуб гэхэдэ, эгээл эгсэ үдэшын зургаан сагта…* (Х. Намсараев); **мэдээгээ алдажархиха** харанхалан унашаха (потерять сознание): *Хорло толгойгоо эрьежэ, оёоргүй агы нүхэ руу урбалдан унажа ябахадал гээд, мэдээгээ алдажархиба* (Г.-Д. Дамбаев); 2) hанагдаагүйгөөр унагааха, бариһанаа табиха, гэнтэ алдаха (нечаянно уронить): *Нэгэ удаа тогтон алдаад, шэнэ урадхалда хобхо сохигдон, гартахи буугаа алдажархиба* (Д.-Д. Дугаров); **үгэ алдажархиха** hанагдаагүйгөөр үлүү юумэ хэлэхэ (проговориться): *Уулзаһаар хэрэггүйдэ үгэ алдажархиба хаб даа, юун гэжэ һанажархихань гээшэб гэжэ һанаагаа зобожо, уруугаа харана* (Ц. Дон); 3) онохогүй, тудахагүй (промахнуться): *Хэрбээ дайсадтай дайралдаа һаа, тудангүй алдажархиха юм гүб гэжэ һанаата болоһон хэбэртэй* (Б. Шойдоков); 4) хонжогдохо, шүүгдэхэ, гээхэ (проиграть): *Хахад жэл соо суглуулаа болоһон мүнгэеэ долоон хоног соо хаартада алдажархиха* (В. Гармаев).

АЛДАЛ *юум. н.* 1) эндүү, эндүүрэл, алдуу (ошибка); 2) оһол, дутуу, эндүү, гээлгэ, үгүй бололго (упущение, лишение, потеря, утрата); 3) мүнгөө хонжогдолго, шүүгдэлгэ (проигрыш).

АЛДАЛГА *юум. н.* 1) тудангүй байлга, ононгүй байлга (промах): *Мэргэн буудадаг Дашын энэ алдалга тэрэниие ехэ гажарарааб*; 2) шүүгдэлгэ, хонжогдолго (проигрыш): *Зоргондоо ороһон хүбүүниинь бага-сага хаартын алдалга үнинэй тоохоо болихой*; 3) гээлгэ, үгы бололго (потеря, утрата): *Дворянинай үгыржэ, дворянин нэрэ солоёо алдалга ганса нэгэн таряашадһаа … шалтагаалха хэрэг ха юм* (Ч. Цыдендамбаев); *Яагаад тус алдалгые хүсэлдүүлхэ гээшэб гэжэ зарим һунгамалнууд мэдүүлгэнүүдые оруулна* (Буряад Үнэнһөө); **шэнээ алдалга** бэеын һуларалга, тэнхээ тамиргүй бололго (слабость, упадок сил): *Хабарай хагсууда малай шэнээ алдалга олошордог*; **зүрхэ алдалга** зүрхэлгэ, хитүү зан, айдаһ хүрэлгэ (робость): *Хорлын хитүү, ниисэгүй байлга, юумэн бүхэндэ зүрхэ алдалгань хэрэгыень яһалаар хойшо татаба*; **һанаа алдалга** шуухиралга, амяа таталга (глубокий вздох): *Галсан тухай хөөрэлдөөн, тиигээд дүү басаганайнь ишгэжэ һанаа алдалга Ивандa һэжэг түрүүлүүжэ гэжэ айһан Доржо яаража дуугарна* (Ч. Цыдендамбаев); **атанханаа алдалга** уур сухал, гани галзуу бололго (сильное возмущение): *Дармаев ноёной атанханаа алдалгые ашалшадынь балайшье тообогүй*.

АЛДАЛГҮЙ 1. *наречи* 1) эндүүгүйгөөр (безошибочно): *алдалгүй олохо*; 2) һалангүйгөөр, болингүйгөөр (неотступно): *алдалгүй хойноһоонь* дахаха; **2.** *тэмд. н.* эндүүгүй, зүб (безошибочный, верный): *алдалгүй хэрэг.*

АЛДАЛУУЛХА *үйлэ үүд., идх. залог* нюргаарнь хэбтүүлхэ (повалить на спину, навзничь): *Амигүй болгон алдалуулжа, голгүй болгон гулдылгажа* (Х. Намсараев).

АЛДАЛХА *үйлэ үүд.* 1) хоёр гараа хажуу тээшэнь тэниилгэжэ, арбайлгажа унаха, хэбэхэ (раскидывать руки в разные стороны): *Байрадаа ороходонь, Шандаган малгайта тэрэл хэбээрээ алдалан, һанаа амараар хурхиржа хэбтэнэ* (Ц. Дон); *…Роза тэдэнэй хойноһоо хооһон хүнэгөө хонгиргон шэдээд, сеялкэ доогуур алдалһан механик хүбүүндээ гүйжэ ошоно* (Ц.-Ж. Жимбиев); **үүдэ алдалха** хоёр гараараа үүдэнэй хасабшые тулаад байха (загораживать вход в дверь распростёртыми руками): *Эндэ хэрэгтэй һэнби, – гэжэ дуугараад, аргаа барагдаһан Гомбын түлхихэдэ, үүдэ алдалһан хүн зайлаад, оруулжархиба* (Ц. Дон); **алдалан хэбтэхэ** хоёр гараа хажуу тээшэнь арбайлган хэбтэхэ (лежать, раскинув руки в стороны): *Гэдэргээ алдалаад хэбтэһэн тарган шара хүн гарайнгаа араар нюдөө аршаһаар үндыжэ, даб дээрэ хаана хэбтэһэнээ ойлгожо ядана түхэлтэй* (Д. Батожабай); **алдалан унаха** а) хоёр гараа гү, али һабараа хажуу тээшэнь арбайлган унаха (падать навзничь с распростёртыми руками *или* лапами): *Дабаанай оройдо зүргын ойгуур зурыһан сайтараа хуушарааша бүдүүн нүүлэ дээрэ түрүүн һуугаад, удаань нюрган дээрээ алдалан унабаб* (С. Доржиев); *Баахалдай ара гэдэргээ алдалан унажа, һабарааараа хии нилээн һабардаад, удаань бүхы бэеэрээ хэды татаганаһанай һүүлээр хүдэлхөө болишобо* (С. Доржиев); б) *шэлж.* үхэхэ, хосорхо (погибнуть, пасть *на поле боя*): *Крутизнагай хүүргэ аршалан хамгаалжа, баатарай үхэлөөр алдалан унаһан эдэ сэрэгшэдые бү мартаарайгты* (Г.-Д. Дамбаев); **алдалан унагшад** хосорһон сэрэшэд (павшие *в бою*): *Генерал, офицернүүд алдалан унагшадай дурасхаалые хүл дээрээ бодожо ёһолбо* (Г.-Д. Дамбаев); 2) хоёр гараа хажуу тээшэнь тэниилгэн юумэнэй хэмжүүр абаха (мерить маховыми саженями, измерять размахом обеих рук): *гурбан хүнэй алдалжа арай хүрэхөөр бүдүүн модон*; 3) *шэлж.* үхэхэ, хосорхо (погибнуть, пасть *на поле боя*): *Тэрээн дээрэнь уни урдын сагта эндэ*

алдалһан нэгэ сэрэгшэ хүнэй хүүр дээрэ хүһөө шулуун зогсодог (Ц.-Ж. Жимбиев).

АЛДАЛШАХА *үйлэ у., видэй нэгэ түхэл* хоёр хажуу тээшэнь арбайлган унаха (падать навзничь с распростёртыми руками): *Би моринһоо һүрэжэ буугаад, газарта алдалшаһан нүхэр дээрэ тонгойбоб* (Ц.-Ж. Жимбиев).

АЛДАМА: нюдэ алдама *тэмд. н.* 1) заха хизааргүй, уужам зэнхэгэр (необъятный): *Нюдэ алдама нюсэгэн тала дайданууд ямаршье хүйтэн, халуун, бүлеэншье болоходонь халха нэмэригүй зэлдын хэбтэдэг* (Х. Намсараев); 2) нюдэ хадхамаар, анима, шэб харанхы (непроглядный, хоть глаз выколи): *Эдэ бүгэдэнь саашадаа ямаршьеб нюдэ алдама харанхы уруу шэнгэшэһэн мэтэ* (К. Цыденов); **хараа алдама** уужам зэнхэгэр, дэлюун (необъятный): *…няалдангир һэмжэн үүлэн нарбагар хүшэгэеэ хараа алдама холоһоо наашань далитуулан һунаажа, огторгойе үргэлжэдэнь бүрхөөнэ* (Д.-Д. Дугаров); **хүл алдама** оёоргүй, хүлгүй (бездонный): *Тэдэндэ холын һарьдагшье, захагүй тайгашье, хэрзэгы арьяатадшье, һалхи шуурганшье, хүл алдама хүр саһаншье, хүлдэжэ үхэмэ хүйтэншье аймшагтай бэшэл!* (Д.-Д. Дугаров); **хүл алдама нүхэн** оёоргүй, гүнзэгы нүхэн (бездонная яма): *Хяабараг, үйлэ үржэнгөө доройтоходо тиимэ юм агша гү, али юун юм даа, нэгэ муу юумэнэй харгын онгойходо, нүгөөдэнь хүл алдама нүхэн руу дуудажа байха* (Ц.-Д. Хамаев).

АЛДАНГИ: зүрхэ алданги *тэмд. н.* а) зүрхэсэнги, ямар нэгэ юумэ эхилжэ яданги (оробевший, робкий): *Бригадирай басаган зүрхэ алданги юумэ, өөрыгөө һаатуулһан шэнгеэр гү, али энэ үнеэндээ хэлэһэндли гү үгэлбэ* (Ц.-Ж. Жимбиев); б) *баруун бур.* залхуураңги (обленившийся); **нойр алданги** нойргүй, унтангүй ябаһан (потерявший сон, страдающий бессонницей): *Ши ямар нойр алданги юумэ байнаш?*; **шарай алданги** шарай муутай, үбшэлһэн түхэлтэй, сунхигар (осунувшийся, похудевший, бледный): *Юртэмсэһөө һанал бодолоороо маһаһандал, тэрэ юундэшье хамаарханагүй, шарай алданги, уйдхарта дарагданги һууна* (Д.-Д. Дугаров); **тамир алданги** хүсэгүй болоһон, тэнхээгээ баранан (обессиленный).

АЛДАНГҮЙ(ГӨӨР) *наречи* 1) хараанаа гаргангүй, табингүй, болингүйгөөр, налангүй (не упуская, не спуская *глаз*): *Санжа духаряагаа амандаа хүргэжэ ябатараа, хэншьеб намайе алдангүй гэтэнэ гэжэ бүтүүгээр мэдэрбэ* (А. Ангархаев); **нэгэшье үгэ алдангүй шагнаха** ехэ анхаралтайгаар шагнаха (очень внимательно слушать): *Тэдэнь нэгэшье үгыень алдангүй шагнаха гэһэндэл, ама руунь сабшалаагүйгөөр гэтэшэнхэй* (Б. Мунгонов); **замаа алдангүй ябаха** зүг шэгээ барижа, сэхэ ябаха (идти в нужном направлении): *Энээнэй заанан замые алдангүй ябажа, эрэ нэрээ нэрлүүлхэ гээшэ эрхим дээдэ жаргал, энхэ хүнэй баяр лэ* (Г. Цыдынжапов); 2) эндүүгүйгөөр (безошибочно): *Тэрэ Хуаагай инсагаалхые мянган адуун сооһоо алдангүй таниха бшуу* (Д. Эрдынеев); 3) оножо, тудажа (без промаха): *Хажуу тээшээ һугаржа зайлаха аргагүй байдалда ороод, модоной үзүүртэ малгайгаа хэжэ үргэхэдэнь, алдангүй тудадаг байгаа ха юм* (Ц.-Д. Хамаев).

АЛДАНТАХА *үйлэ у.* бага зэргэ алдаха (потерять чуть-чуть).

АЛДАР I *юум. н.* соло, нэрэ, ехээр тараһан суу (известность, популярность, слава): *Зол жаргал түгэлдэр арадай хүсэлнүүд, / Зудан дайдаар дүүрэн алдар дэбэрүүлбэт* (Х. Намсараев); **алдар нэрэ** а) хүндэ, нэрэ хүндэ (имя, известность, престиж, авторитет): *Юуб гэхэдэ, Бадан боро юрын хүрьгэн хүбүүн бэшэ, харин отогой зайһан, арба нэгэн эсэгын ахалагша ноёной хүбүүн, алдар нэрэеэ холо ойрогүй дуулгаһан хүн* (Б. Санжин, Б. Дандарон); б) нэрэ, обог (имя, отчество): *Худа, танай алдар нэрэ хэн гэдэг бэлэй? – гэжэ Гомбо ухамайлан асууба* (Ц. Дон); **алдар нэрэтэй** суута, суу ехэтэй, ямба солотой (известный, знаменитый): *Ургажа ябаһан залуушуул хадаа алдар нэрэтэйшье хүнүүдые эрдэмэй алишье талаар хүсэжэ байдаг ха юм* (Ч. Цыдендамбаев); **алдар соло** нэрэ, нэрэ хүндэ (имя, авторитет): *Урданай үгые һанаандаа оруулжа, нэрээ хухаранхаар яһаа хухаруужам гэжэ бодон, би эдир залуу наһанайнгаа алдар солые алдаха ёһогүйб* (Ц.-Ж. Жимбиев); *Алдар соло – амжалтаһаа, адуу мал – үүлтэрһээ* (Оньһ. үүлтэрһээ үүлтэрһээ үүлтэрһээ

АЛДАРТА(Й) I *тэмд. н.* 1) нэрэтэй болоһон, сууда гараһан, суурхаһан, олондо мэдээжэ (известный, прославленный, знаменитый): *Энээгүүр буряад арад зоноймнай алдарта баатарнууд хүлэг мориндооро табаруулһан байха* (Ц.-Ж. Жимбиев); *Ород уласай алдартай эрдэмтэд Е. Шапошникова В. Шапошников хоёр урлаг, удха зохёол болон бусад уран бүтээлшэдэй намтар түүхые ... элирүүлжэ гаргаа һэн* (Л. Балдан); **алдартай нэрэтэй** сууда гараһан, нэрэ солотой (знаменитый): *Би үнэр баян хүнби, ара үбэртэ дуулдаһан алдартай нэрэтэй хүнби* (Х. Намсараев); **үнэн алдарта шажан** Орос, Грузи, Беларуси, Греци болон хэдэн бусад уласуудта дэлгэрһэн христиан шажанай нэгэ һалаа (православие): *Тэдэнэй нэгэн, зайсан Согтуулай үнгэрхэдөө һайн дурааараа үнэн алдарта шажанда орожо, хэрээһэ зүүһэн аад, хари руу арилаа байна* (Б. Санжин, Б. Дандарон).

АЛДАРТАН *юум. н.* алдар солотой болоһон хүн, зон (прославленные): *– Тиигэнэ даа, дайшалхы алдартанай замаар ябанабди* (Б. Мунгонов).

АЛДАРХА *үйлэ үг.* 1) үбгэрхэ, хүгшэрхэ, үтэлхэ (стареть): *Алдараа үтэлөөдүй, үшөө залуу ябанат* (Г.-Д. Дамбаев); 2) *зүүн бур.* үхэхэ, наһа бараха (умирать); 3) *түнх.* тамираа алдаха, шадалгүй болохо, бэе һуларха (слабеть, терять силу): *Хөгшөн болжо, газаа гарахаяа алдаршоод һуунаб.*

АЛДАРШАЛГА *юум. н.* суурхалга, алдар сууда гаралга (популярность, известность).

АЛДАРШАХА I *үйлэ үг., видэй нэгэ түхэл* алдар сууда гараха (прославиться): *Байн ганса тэрэ багайнгаа тосхонуудта бэшэ, бүхы уезд соо, бүхы губерни соо Антоша тэнэг болжоалдаршааб* (Ч. Цыдендамбаев).

АЛДАРШАХА II *үйлэ үг., видэй нэгэ түхэл* 1) хүгшэршэхэ, үбгэршэхэ, үтэлшэхэ (постареть): *Зүнтэглэхэ болоһон хүгшэн гү, али ган алдаршаһан һүзэгшэ үбгэн ... табарбан түхэриг Намсалмаада үгэнэ* (Ж. Тумунов); *Алдаршоо бэшэ аад, юундэ миин хэбтэжэ байнаш*; 2) *зүүн бур.* үхэшэхэ (умереть); 3) дуухаха, барагдаха (иссякать): *– Һэ... Ямаршье хүнгэн бодолтой хүн гээшэбши даа, шэнээм алдаршаба* (Ц.-Д. Хамаев).

АЛДАРШУУЛХА *үйлэ үг., идх. залог* нэрэ зүүлгэхэ, нэрыень үргэхэ, суурхуулха (прославить): *Тиигээд лэ «Бүргэд-Иван» гэжэ эсэслэн нэршээд, энэ нэрэеэ хэтэ мүнхэдэнь алдаршуулһан байна бшуу* (Б. Мунгонов).

АЛДАСА *юум. н.* хонжоото нааданда шүүгдэһэн юумэн, хонжогдоһон мүнгэн (проигрыш).

АЛДАХА 1. *үйлэ үг.* 1) үгы болгохо, гээхэ, хаяха, һалаха (лишаться, терять, утрачивать, упускать): *Хэлэһэнээ хээрэ гээжэ, һанаһанаа һалхинда алдажа болохогүй байна* (Х. Намсараев); **атанханаа алдаха** уур сухал, гани галзуу болохо (выйти из себя): *Арай ябаһан ахир тахир амитад гэһэншни бүри атанханаа алдан мүргэлдэнэл* (Ц.-Ж. Жимбиев); **оромоо алдаха** аашалха (безобразничать): *Миниий Гармын оролдожо абаагүй хада, Табданшни мүнөөшье болотор оромоо алдажа ябаха һэн* (С. Ангабаев); **тоолхоо алдаха** элдэбээр аашалха, тоолхогүйгөөр байха (безобразничать): *Тоолхоо олдан ябангүй, / Энэ тэрэ наадандаа эбтэй сэнгээд ябаял* (Ц.-Ж. Жимбиев); **эжэ эхиеэ алдаха** һайнаар байхагүй, гуримаа алдаха (быть недисциплинированным): *Эжэ эхиеэ алдаһан, хажуугаар яагаа хашартай, хангираад һалахагүй тогоон гээшэб* (Х. Намсараев); **ама алдаха** тангариглаха, томо томоор дуугарха (клясться, божиться): *Тархимни таһараг, би сүлөөлжэ шадахаб! – гэжэ ама алдаба* (Х. Намсараев); **зүг шэгээ алдаха** төөрихэ (заблудиться): *Хүжэ аад, шэгүү үдхэн ой соо зүг шэгээ алдахань тон бэлэн юм гэжэ ангуушадай хөөрэлдэдэгые нэгэнтэ бэшэ дуулаһанаа һанаандаа оруулба* (Б. Шойдоков); **зүрхэ алдаха** а) шиидэжэ ядаха (быть нерешительным, робеть, трусить): *Хоюулан сайлажа һуухадаа Хорло юуб даа хэлэхэ гээд, зүрхэ алдана, хайрлаһан харасаар Лодоншие хараад абана* (Г.-Д. Дамбаев); б) *баруун бур.* залхуурха (лениться): *Ехээр зүрхэ алдааш хадаа бодожо ерэбэ*; **хүл алдаха** хөөрсэгэнэхэ, хүлгэхэ, тэбдэхэ, һабандаха, мэгдэхэ (суетиться): *Матрёна Ивановна тэрэ дары хүл алдан, нэгэ бишыхан стол дээрээ хүндын эдеэ бэлдэнэ* (Х. Намсараев); **мүр улаяа алдаха** буруу ябадал хэхэ (совершать неправильные поступки): *Хаа-яа эдэшни мүр улаяа алдахаяа һанана даа* (Ц.-Ж. Жимбиев); **ухаа (мэдээ) алдаха**, **мэдээ ухаа алдаха** мэгдэхэ, хүлгэхэ, сошомоор, аюултай гү, али баяртай юумэндэ зүрхөө хүдэлхэ (прийти в смятение, возбуждённое состояние, сойти с ума от радости, страха, гнева): *Хүбүүнэй худэр гарта ороһон басаган ухаа мэдээгээ алдан, хоёр хүлөө нэрэ һурагүй хүдэлгэн, һөөргөө газарта бууха гэжэ оролдоно* (Ц.-Ж. Жимбиев); *Шобдог лама ухаа алдан, газарта хэбтэн тооной, бурханда һүгэдэнэ* (Д. Батожабай); **мэдээ алдаха** а) мэдээгээ табиха, харанхадаха, харанхалха (потерять сознание): *Би тиимэ булай юумэ түрүүшынхиеэ хараһандаа зэбүүсэхын ехээр зэбүүсэжэ, бушуу түргэн шорой малтаад, мэдээ*

алданхай басагые нүхэнһөө гаргабаб (Б. Санжин, Б. Дандарон); б) мэгдэхэ, хүлгэхэ, сошомоор, аюултай гү, али баяртай юумэндэ зүрхөө хүдэлхэ (прийти в смятение, возбужденное состояние, сойти с ума от радости, страха, гнева): *Айһан тэбдэһэн эхэнь хүбүүн дээрээ мэдээ алдан бүхэлзэнэ* (Ч. Цыдендамбаев); **(үргэһэ) нойр алдаха** дутуу унтаха, хэм соогоо унтангүй байха, үргэһэгүй ябаха (лишаться сна, страдать бессонницей): *Нойр алдаһан янзатай, боодолоо түшэн һажажашье байха хүнүүд байна* (Ц. Дон); *Тарилга, хуряалгын халуун хаһада Найданов үргэһэ нойроо алдатараа ябадаг, зүдэршэдэг* (Х. Намсараев); **тамираа алдаха**, **тамир шэнээгээ алдаха** шадалгүй болохо, бээ нуларха (слабеть): *Уринэрөө дэгжээжэ, тамираа алдаһан эхэ шубуун намарай шуурганда тэсэнгүй унаа ха гү?* (Д.-Д. Дугаров); *...хэды шэнээн тамир шэнээгээ алдаһан байгааб даа* (Х. Намсараев); **хээли алдаха**, (**шэг**) **шарайгаа алдаха** муураха, тураха (худеть): *«Ябаһан хүн яһа зууха, хэбтэһэн хүн хээли алдаха» гэжэ зон дэмы хэлсэдэггүй* (Д. Сультимов); *Үбгэжөөл мүнөөл гэнтэ үтэлшэһэн, һахал һамбай болошоһон, шэг шарай алдаһан юумэ харагдаба* (С. Ангабаев); **үнгэ зүһэ алдаха** хүхэ сагаан болохо, шарайгаа сухиилгаха (бледнеть): *Залмын үнгэ зүһэ алдаһан нюур айһандаа бүришье һаа хухигар хүхэ болошоод, омголтоһон уралынь жэжэхэнээр шэшэргэнэн байба* (Б. Санжин, Б. Дандарон); **тэсэбэриеэ алдаха** тэсэхэеэ болихо (терять терпение): *Хаана, хаана ябанаб?! – гэжэ Толя тэсэбэриеэ алдан хашхарба* (Б. Мунгонов); **этигэл** (**һүзэгөө**) **алдаха** үнэншэхөө болихо, этигэхэгүй (разувериться): *Зүгөөр үнэн газаа гарашоод ябахадаа, өөрынгөө энэ тон гэмгүйдэ этигэлээ алдажа, айдаһаниинь хүрэшэбэ* (Б. Мунгонов); *Тиигээд эзэн хаандаа этигэл һүзэгөө алдажа, мүнөө үймөө татажа байһан хубисхалшадһаа хирэ тооно халдаһан…* (Х. Намсараев); **үнэ сэнгээ алдаха** хямдарха, үнэгүй болохо (дешеветь): *Үнэ сэнгээ алдажа, хэрэггүй болоһон мориёо бэеһээ холодхохые оролдоһон эзэниинь морин тээрмын эзэндэ тэрэнээ худалдаһан юм* (Д. Батожабай); **шиисагаа алдаха** *сэл.* шэшэхэ (страдать поносом): *...Харин шиисагаа алдаад харайшана һэн* (Х. Намсараев); 2) унагааха, бариһанаа табиха (ронять): *Энэ үедэ газааһаа поднос дээрэ стакантай сай баряад орожо ябаһан солдат, гэнэдэжэ подносоо газарта алдана* (Ц. Шагжин); **үгэ алдаха** а) дуугарха (проронить слово): *Тиимэ бэшэ һаань гү даа! – гэхэдэнь, хараса соонь галхан үзэгдөөд, тэрэ дары унтаржа, тэрэ аалиханаар үгэ алдаба* (Ц. Цырендоржиев); б) *шэлж.* ойлгомторгүй нюуса юумэ хэлэхэ (проговориться): *Үгы даа, тиигэжэл үгэ алдахагүйб, һи-һи* (Б. Мунгонов); **һанаа алдаха** амяа татаад, агаарынь һөөргэнь гаргаха, шуухирха (вздыхать): *Тэндэ һууһан эхэнэрнүүд хүндөөр һанаа алдаад, нэгэ зариманиинь һугшаралдаһаар булта гаража ошобод* (В. Гармаев); *Мүн һургуулиин газаахи таримал хуһадай набша, мүшэрнүүд соогуур бусайдалдаһан һалхин һанаа алдан уйлана* (К. Цыденов); ◊ **унгаһа алдаха** *шэнэх., яряан.* тэнэг юумэ хэлэхэ (говорить глупости): *Бү унгаһа алда!*; 3) эндүүрхэ, бодолгүйгөөр аашалха (ошибаться, поступать опрометчиво): *Ой, шимни алдажа байна гүш, юундэ дүрбэн хүндэ бэлдэнэш? Али үшөө айлшан ерэхэ юм гү?* (С. Цырендоржиев); **алдаха эндэхэ** алдуу эндүү гаргаха (допустить ошибки): *Энэ гайхалтай ухаатай нохой юм. Хүнэй тамир юрэдөө алдаха эндэхэгүй* (Х. Намсараев); **алдадаг эндэдэггүй** эндүүр-дэггүй (не ошибающийся, безошибочный): *Галдан бухгалтер оройдоо алдадаг эндэдэггүй, бэрхэл хүн гээшэ һэн*; 4) тудахагүй, онохогүй (промахнуться): *Ши, хүбүүн, һугаһаань нэгэ һөөм зүүн тээшэнь алдааш* (С. Доржиев); *Алдахань олон, онохо нэгэн* (Онь h. ү.); 5) шүүгдэхэ, боосоондо илагдаха (проиграть): *Батын тэрэниень шүүжэрхихэдэнь, эрхирэгэйхид хоролхожо, алдаһан мүнгэнһөөнь бусаалта эриһэн юм* (Д. Эрдынеев); **боосоогоо алдаха** боосолдоод шүүгдэхэ (проиграть пари): *Бальчин Чагдуровичта боосоогоо алдаа һэн хойноо, түрүүшынгээ баазые үүлтэртэ фермэ дээрэ барюулха болоол даа* (Б. Мунгонов); **2.** *ниил. дееприч. с итай бүридэмэл үгэ бии болголсодог*; **алан түлэн алдаха** харааха, сохихо, үйлынь хэхэ (сильно распекать): *Галша үбгэн Дари хүгшэн хоёр арюухан Должодоо алан түлэн алдажа, арай амиды орхёо юм аабза* (Х. Намсараев); **үхэн түрэн алдаха** ехээр зобохо, үхөөгүйхэн байха (сильно страдать): *...хамар аман хоёрооро шуһа хаяжа, үхэн түрэн алдажа ябабаб* (Х. Намсараев); **үхэн алдаха** үхэхын наагуур болохо, үхэлэй эрмэг дээрэ байһанаа мултарха (чуть не умереть): *Бадма-Доржомни нилээдгүй ехээр галдуулһан байжа, шүүд үхэн алдаад, үхэхэ үйлэгүй байһандаа зобожо тулижа эдэгээ агша бэлэй* (Б. Мунгонов); **унан алдаха** тэнсүүригүй болохо, унахын наагуур болохо (чуть не упасть): *Гомбо үргэн ута хормойгоо гэшхэжэ, алхам бүхэндөө торожо унан алдана* (Ч. Цыдендамбаев); **унтан алдаха** һажаха,

дуураха, унтахын наагуур болохо (чуть не уснуть): – *Унтан алдажа хэбтэбэлби: эсэ сусаа байнаб, – гэжэ Радна хажуугаараа таамаг тэмтэрэн, алшуур гаahаа бэдэрнэ* (Ц. Дон); **уйлан алдаха** уйлахаяа, бархирхаяа hанаха (сдерживать слёзы): *...залуу эхэнэр дошхон үнеэгээ хабидаха уяхаяа аягүйрхэжэ hууhаар тэрээндээ хүлөө гэшхүүлээд, шүүд уйлан алдабашье, шүдэеэ хам зуугаа hэн* (Ц.-Ж. Жимбиев); **айн алдаха** айн татаха, залд гэхэ, айгаад абаха (немного испугаться); **зүнтэглэн алдаhан** зүнтэглэжэ байhан, үндэр нahанhаа боложо ухаагаа hамууphан (полувыживший из ума); **3.** *ханд. түх. хэрэглэгдэхэдээ ямар нэгэн үйлын бүтэхэгүйе харуулдаг* шортоо, хаанahаа (где уж, откуда, напрасно); *Намай диилэхэеэ алдаг саашаа!*

АЛДАХА II *үйлэ ү., доодо үд.* гүйлгэхэ, түргэн ябаха (мчаться, нестись): *Машина алдаж ямна.*

АЛДАХУУЛХА *үйлэ ү., идх. залог* 1) гээлгэхэ, hалгаха (лишить): *Тиибэшье нahаараа зоной гар гэтэжэ, «турлаагай аманhаа» эдишэ алдахуулдаг үнэгэн мэтэ ламанар буряад зоной баян үгытэйе холоhоо танидаг hэн* (Д. Батожабай); 2) гарhаань мултаруулха (вырвать из рук, заставить выронить): *Харин Бадан хүсэтэй шурандаа гарайнь сарбуу үрдижэ ташуурдахадаа, hэлмыень алдахуулба* (Б. Санжин, Б. Дандарон); **ама алдахуулха** тангаригынь абхуулха (заставить клясться): *... гурба дахин ама алдахуулжа, колхозой гэшүүн болобо гээшэ гэжэ тоолодог юм* (Х. Намсараев); **үгэ алдахуулха** хөөрэлдүүлхэ, ярилдуулха (разговорить, заставить говорить); 3) шүүгдэхыень баадхаха (заставить проиграть): *Манай хамаг шагай баабхайе али болохоор алдахуулжа дууhаагүйдөө, унтажа хоногшогүй hэнши* (Ч. Цыдендамбаев).

АЛДАША: аманай алдаша *юум. н.* аманай алдуури, хэлэшэгүй юумэн (опрометчиво сказанное слово): *...аманай алдаша үгэ хэлэhэншье байжа болоо ха юм* (Ж. Балданжабон).

АЛДАШАГҮЙ *тэмд. н.* алдуугүй, эндэдэггүй, эндүүрэлгүй (безошибочный, непогрешимый).

АЛДАШАХА *үйлэ ү., видэй нэгэ түхэл* гэнтэ, hанагдаагүйгөөр үгы болгожорхихо (потерять, упустить); **зүрхэ алдашаха** шиидэжэ ядаха, маргаха, тун хариха (не решаться): *...намhаал саагуур байг гэжэ зүрхэ алдашаба хэбэртэй* (Х. Намсараев); **хүл мүрөө алдашаха** яахашье мүрөө олохогүй (быть в растерянности): *...хүл мүрөө алдашоод байналди даа* (Б. Мунгонов); **ухаа алдашаха** мэгдэшэхэ, хүлгэхэ, сошомоор, аюултай гү, али баяртай юумэндэ зүрхөө хүдэлхэ (прийти в смятение, возбуждённое состояние): – *Доржима байhаар ямар гэмтэй болобо гээшэб? – гэжэ басагад ухаа алдашаба* (К. Цыденов); **шэнээ тамираа алдашаха** шадалгүй болошохо, бэе hуларшаха (внезапно почувствовать слабость): *Шэнээ тамираа алдашоо юм гү? – Барбаадиин нюдэн гэнтэ елэлзэнэ* (Ж. Тумунов); **үнгэ зүhээ алдашаха** хүхэ сагаан болохо, шарайгаа сухиилгаха (побледнеть): *Үнгэ шэгээ алдашаhан Даримын хасар дээрэ улаахан толбо бии болошонхой* (Д. Батожабай).

АЛДУУ *юум. н.* эндүү, эндүүрэл, буруугаар хэгдэhэн ажал хэрэг, ухаан бодол (ошибка): *«Алдуу гээшэтнай нүгөө талаahаа ами наhан гээшэ» гэжэ хэлэхэ гээд, хэлэбэгүй* (З. Гомбожабай); **алдуу хэхэ** (*гү, али* **гаргаха**) эндүүрхэ, буруу юумэ хэхэ (совершать ошибку): *«Бүдэрөөгүй морин, алдуу хээгүй хүн дэлхэй дээрэ үгы ёhотой даа», – гэжэ хүгшэн абам хэлэхэ дуратай байдаг* (Ц.-Д. Хамаев); *Элдэб юумэ тархидаа оруулаа hаа, алдуу гарганаш* (Ц. Цырендоржиев); **алдуугаа мэдэрхэ** алдаhанаа, эндүүphэнээ ойлгохо (сознавать свою ошибку): *Светлана мэдэхэ hэн тула алдуугаа мэдэржэ, Ринчиндэ харуулангүй нүхэр басагандаа эмнеэд, яарашаба* (С. Цырендоржиев); **алдуугаа заhаха** буруугаа зүб тээшэнь болгохо (исправить ошибку): *Уурал гамналган тухай үлүү үгэ алдаhанаа тухайлан, энэ алдуугаа заhаха гэжэ, тэрэ гуйжа найжа оробо* (Ц.-Ж. Жимбиев); **алдуу эндүү** буруу хэhэн юумэн (ошибки, упущения): *Тиигэхэ хоорондоо наhанайнгаа үндэрhөө алдуу эндүүгээ хаража, ямаршье гүлмэрхэн, тэнэгхэн ябаа hэнбиб даа гэжэ шаналжашье болохо* (Ц.-Д. Хамаев); **алдуу дутуу** а) дутагдалнууд, эндүүнүүд (упущения, недостатки): *Магад та, хүндэтэ Радна Самбилович, алдуу дутууемнай хадхажа, hургаал ухаа заажа үгэнэ ааламтаа?* (Б. Мунгонов); б) буруу, хүсэд бэшэ (ошибочный, недостаточный): *Зааханшье алдуу дутуу, буруу юумые үзэн ядадаг болгохо ёhотойбди* (Ц. Шагжин); **хүлисэшэгүй алдуу** ехэ, голхормоор эндүүрэл (непростительная ошибка): *Намсараевта адли хүнүүдтэ хүтэлбэриеэ үгөө hаа, хүлисэшэгүй алдуу хэхэеэ байнабди* (Д. Эрдынеев).

АЛДУУГҮЙ 1. *тэмд. н.* эндүүгүй, эндүүрэлгүй (безошибочный); **2.** *наречи* эндүүрэлгүйгөөр, зүбөөр (безошибочно): *Энэ шадархи газарай хэлбэри, хэмжээе алдуугүй зүбөөр буулгаха хүдэлмэреэ Тогоошо Таня*

хоёр хороосотой түргөөр ябуулна (Д-Д. Дугаров).

АЛДУУЛГАХА *үйлэ у. идх. залог* баадхан абаха (заставить отдать): *Тэндэһээ Аригуун Бүүбэй Сандан ноёнһоо алдуулгаһан олзоёо нүхэдтөө хубаалдаха һанаатай, Шулуутайе үгсэбэ* (Ж. Балданжабон).

АЛДУУЛХА *үйлэ у., идх. залог* алдахыень баадхаха (лишить); **мүр улые алдуулха** төөрюулхэ, һамаргаха (сбить с пути): *Харин лэ энэ Цэдэнэй хүбүүн һүүлшын сагта энээгүүрнай харгылдаг болоо һэн, тиигээд лэ тэрэ манай үхинэй мүр улые алдуулжа байна ха юм* (Ц.-Ж. Жимбиев); **хүл алдуулха** а) үймүүлхэ, мэгдүүлхэ (приводить в замешательство, вызывать переполох); б) унагааха (сбить с ног): *Бүһэдэ хүрөөгүй аад, хүл алдуулхаяа һанана* (А. Ангархаев); *Тиибэ яабашье арзалжа нэрэһэн һүнэй архи ямаршье хүсэтэ баатарай хүл алдуулмаар яһала хатуу байжа, тэдэнэршье мэнэрһэн хэбэртэй* (Б. Санжин, Б. Дандарон); **шэнээ алдуулха** эсээхэ, ядарааха, шадалынь бууруулха (утомлять, изматывать): *Бүрхэг, шэнээ алдуулһан үдэр байна, зуу зууе уужа сэнгэе* (Ц.-Д. Хамаев); **үгэ алдуулха** гэнэдхээжэ, юумэ хэлүүлхэ (заставить проговориться): *Тэрэмнай юушье хэхэ, ямаршье худал хуурмаг юумээр хүнэй үгэ алдуулха гээшэ оролдодог һэмнай даа* (Б. Мунгонов).

АЛДУУР *юум. н., баруун бур.* **алдуури** *хара*.

АЛДУУРИ *юум. н.* 1) эндүү, эндүүрэл (ошибка): *Эндэхи шүүбэриинтнай ехэшье һаа, тэхэрюулжэ болошогүй нэгэл алдуури мүнөөдэр танда биш бэшэ гү?* (Ч. Цыдендамбаев); **аманай алдуури** а) бодомжогүйгөөр үгэеэ үгэлгэ, найдуулга, ама алдалга (неосторожное обещание): *Уе сагайнгаа / Аманай алдуури байгаагүй бэзэб? / Уе наһаараа / Нүгэлынь нимгэлхэ зоболон шэнгиб* (Г. Раднаева); б) алдажа дуугаралга, буруугаар хэлэлгэ, үгэ алдалга (обмолвка, оговорка): *– Үгы, та үбгэ наһан болошоһон хүн аад лэ, яагаа аманай алдуури юумэ һурана гээшэбта?* (Ц. Шагжин); 2) хаартаар алдаһан мүнгэн (проигрыш): *...зариманиинь алдууритай шугдагар муунууд болошонхой* (Х. Намсараев);

АЛДУУРИГҮЙ 1. *тэмд. н.* 1) алдалгүй, сүм шүүбэритэй (беспроигрышный): *Бараг бариишатай, сохом алдууригүй хэрэг гэжэ мэдэхэлээрээ, мүнгэ алтаяа тэрээндэ гамгүйгөөр оруулдаг байһан байна бшуу* (Б. Мунгонов); **алдууригүй лотерей** сүм шүүбэритэй лотерей (беспроигрышная лотерея); **2.** *наречи* эндүүгүйгөөр, алдангүй, зүбөөр (безошибочно, точно): *Хайшан гээд һалхи һамаагай болохые гахай, нохой хүрэтэрөө алдууригүй мэдэдэг гээшэб?* (Ц.-Д. Хамаев).

АЛДУУРИТА: алдуурита наадан *юум. н.* абьяастай наадан, мүнгэн шүүбэритэй наадан (азартные игры): *Архи, хаарта, алдуурита наада али болохоор намнажа, Хориин нютагуудые ходо шобто зайжа дүүргэһэн хүн юм* (Х. Намсараев).

АЛДУУРИТАЙ *тэмд. н.* **алдуутай** *хара*.

АЛДУУРУУЛХА *үйлэ у., идх. залог* 1) тайлдуулха, задаруулха (развязывать, распускать, расстёгивать): *Мүрдөөшэдһөө зугадахынь тула Сэсэг Сэрэнэй мориие алдууруулхаар уяһан байба*; *Мууга ар һагалдаргыень уяжа, зорюута алдууруулба*.

АЛДУУРХА *үйлэ у.* 1) тайлдаха, задарха (развязываться, отвязываться, расстёгиваться): *Тэрэнь гэдэргээ хэды тэмтэрээд, олообшо гуталайнгаа алдууран уялаахаа ... торожо, ... тооно шорой бурьюулан унашаба* (Ч. Цыдендамбаев); **уяанһаа алдуурха** уяанһаа тайлдаад гүйжэ ябашаха (сорваться с привязи): *Уяаһаа алдууран унагадтал, басагад гүйлдэжэ арилнад* (Б. Мунгонов); 2) мултарха, сүлөөрхэ, гараха (избавиться, освободиться, вырваться): *Хазагай аманһаа элдэбын юумэн алдуурна ха юм* (М. Осодоев); *Сэлэнгые зубшан бүхэнтэһэн уула хадануудай забһаран ааа алдууран нойтоншогшье һаа, һэрюун һалхитай һэбшээн ... ногоон набшануудые шэшэрүүлээд шэшэрүүлээд абана* (А. Жамбалдоржиев); **гаран ааа алдуурха** гаран ааа мултарха (вырваться из рук): *гаран ааа ...алдууран эльгэн шулуун мэтэ / газар шэглэн унашоо бэлэйл...* (Д. Улзытуев).

АЛДУУТАЙ *тэмд. н.* 1) алдуу гаргагдаһан, эндүүтэй (содержащий ошибки, ошибочный): *Бадма ахынгаа тоогүй олон алдуутай бэшэгые Доржо ехэнхиень ухаагаараа түйжэ, тухайлжа уншана* (Ч. Цыдендамбаев); **алдуутай эндүүтэй** буруу (ошибочный, неверный): *Буруу ябадал, алдуутай эндүүтэй шиидхэбэри гаргаһан шэнги байдаг* (Д. Эрдынеев); 2) *баруун бур.* **зүрхэ алдуутай** хашартай, залхуутай (надоедливый, досадный): *Холо боло, зүрхэ алдуутайш*.

АЛЕЭ *дутуу үйлэ у.* үгэ, аса (дай): *Алеэ, духаяа таалуул даа, – гэн, хасарыень үндэнэ* (С. Цырендоржиев); **алеэ наашань** үгэ наашань (дай сюда): *Абаха гэхэдэ, алеэ наашань, ажал гэхэдэ, үү татай гэхэ дээрээ ороогүйхэн ябаһыш урдань юундэ обёордоггүй байгаабиб?* (Ц.-Д. Хамаев); **алеэгты нашань**

үгэгты, үгыт наашань (дайте, подайте): *Дэлэнгынь тэһэрхэнь гээшэл... Амһарта бии һаань, алеэгты наашань!* (Ц.-Ж. Жимбиев).

АЛЖААТАЙ *тэмд. н.* муу, үлбэр, шэмхэлүүртэй (плохой, нездоровый).

АЛЖААХА 1. *үйлэ у.* 1) эсэхэ, ажалда диилдэхэ, ядарха, зобохо (утомляться, переутомляться, уставать, изнуряться): *Ажалда алжаагһан морид үе-үе турьяжа ябаад, тархяа үргэнгүй, нарайхан зөөлэхэн ногоо зулгаажа мэдэбэ* (Ц. Дон); **алжааха эсэхэ** ядарха, зобохо (уставать, изнуряться): *Ута замда алжаагһан эсэһэн моринойнгоо һүүлшын хүсэ шадал гарган, аймагай сээнтэр хүрэжэ ерэхэдэнь…* (Ц.-Д. Хамаев); ○ **эсэхэ** *гэжэ үгэтэй парн. хэрэгл.*; **2.** *тэмд. н., будд.* алдуутай, эндүүтэй, үнгэрэн ошодог (ошибочный, преходящий): *алжааха юртэмсэ.*

АЛИ(Н) I *түл. у., асууһан ба тодо бэшэ удхатай* 1) ямаршье, алибаа, ямаршье һаа, ямар, ямар нэгэн (какой, любой, который, всякий): *…үбгэн нилээд удаан домоглон хөөрэһэнэй һүүлдэ, Радна Гамбал хоёрһоо али нютагай болохыень асуужа оробо* (Х. Намсараев); **али багта** а) хаана? (где?): *Али багта тогтохомнайб?* (Ц. Цырендоржиев); б) хэзээ? ямар сагта? (когда?); **али болохо** бүхы, али бүхы, бии үгы, элдэб янзын, янза бүриин (какой только можно, всемерный, всяческий): *Тэрээнэй даабарияа дүүргэхэ хэрэгтэнь али болохо туһаламжа үзүүлхые гуйбад* (Б. Шойдоков); **али болохоор** бүхы талаар, бүхы аргаар (всемерно, любым способом, всеми средствами): *Иигэжэ эхэ эсэгынгээ хүршэнэртөө али болохоор туһалдаг байһаниинь Доржодо зохид һайнаар һанагдаба* (Ч. Цыдендамбаев); **али бүхы** (*гү, али* **бүгэдэ**) ямаршье, алибаа (все какие есть, всё что есть, любое): *Ородууд, буряадууд али бүхы асуудалнуудаар тэдээндэ ерэжэ хандадаг ха юм* (Ч. Цыдендамбаев); **али тудаха** дайралдаһан, гар доро ороһон, дайралдаһан (первый попавшийся); **али нэгэн** хэн нэгэн (кто бы то ни был, тот или иной, какой-нибудь): *Барһамни, хэрбээ амиды мэндэ ябаа һаашни, алтан дэлхэймни али нэгэн буландаа уулзуулжашье болохо аалам даа* (Х. Намсараев); **али бэшэ** ондоо, тодо бэшэ, тодорхойлогдоогүй (неопределенный); 2) *шангадх. удхатайгаар хэрэгл.* **али зэргэ** хэды шэнээн, ямар ехэ, ехээр (как хорошо, как много): *Ази түбиин тэг дунда ажаһуудаг заахан буряад арадни али зэргэ хубилаа, хүгжөө, ургаа гээшэб* (Ц. Шагжин); **али олон** хэр, ямар олон (как много, бесконечное множество): *Ангуушадһаа бэшэ хэнэйшье ябаагүй атар гол газарнууд Байгалай үмэнэдэхи нютагуудта али олон юм* (Б. Санжин, Б. Дандарон); **али тухай** хэды шэнээн (насколько): *Тэрэ үеын буряадууд үбһэ ногоо суглуулха гэжэ али тухай ехэ ажал хэдэг байгаа гээшэ һэнбибди!* (Б. Мунгонов).

АЛИ II *дутуу үйлэ у.* **алеэ** *хара*.

АЛИ III **1.** *аянг. үгын үүргээр хэрэгл.* үү! ухай! үй! нээрээ гү? аал, һаал; зай (оо! ах! разве?, ну): *Али гэһээ, үбгэрэгдэжэ ябаа юм гү?* (Б. Мунгонов); **2.** *илгаһан холб. у.* үгы һаа, гү (или): *Айлшанай гү, али үбгэнэйнгөөшье һаань ерээд газаа буубал, буряад эхэнэр мори абахаяа гарадаг ааб даа* (Д. Эрдынеев).

АЛИ IV: **али залигүй** *наречи* зай забһаргүйгөөр, саг үргэлжэ, ходо (беспрестанно, без передышки): *Боргооһод али залигүй һиналдана*.

АЛИ V: **али гали** *юум. н.* монгол Аюуша гүүшын санскрит хэлэнһээ абажа зохёоһон 16 аялган, 34 хашалган үзэг (алигали).

АЛИБАА *түл. у.* ямаршье, ямар нэгэн, али нэгэн (всякий, каждый, какой бы ни был, любой): *Алибаа юумые шанар һайнтайгаар бүтээхын түлөө оролдодог болоһон байха юм* (Х. Намсараев); **алибаа ушарта** юунэйшье болобол, ямаршье ушарта (в любом случае, на всякий случай): *Тэрээнэй энэ үгэ хадаа … юрэл тохёолдоһон алибаа ушарта сэдьхэл һанаанайнгаа байдал харуулһан һурамхи болошоһон үгэ юм ааб даа* (С. Доржиев).

АЛИД *түл. у., асууһан удхатай, хори буряадуудай бэе бэеһээ һурадаг асуудал* ямар отогойб, ямар омогойб? (какого вы рода?): *Та алид болохобта? – гэжэ Сандан ноён һонирхоод абана* (Ж. Балданжабон).

АЛИИСА: алиса мартаха *үйлэ у.* оройдоо, огто, бүрин мартаха (совсем забывать).

АЛИМ: алим жэмэс *юум. н.* 1) розын түрэлэй жэмэстэ модоной үрэ (яблоко): *Удангүй Лара сай аягалжа, дүүрэн ваза алим жэмэс стол дээрэ табина* (Ц.-Ж. Жимбиев); 2) элдэб жэмэс, жэмэстэ бүлэг (фрукты и ягоды): *Тиихэдэ домто ургамал, үндэһэ, алим жэмэс зунай сагта суглуулжа эльгээгээбди* (С. Доржиев); *Алим жэмэс шэмэ соогоо һайн, айраг тараг амтан дээрээ һайн* (Оньһ. үг.).

АЛИМБУУР *юум. н., зүүн. бур., яряан.* юумэеэ табижа хаарталдалга (ставка на вещь при игре в карты): *Алимбуур! гэжэ бүдүүн хоолойгоор бард гээд, нэрэгүй хурганһаа алтан бэһэлигээ абажа…* (Ц.-Ж. Хамаев).

АЛИМБУУРДАХА *үйлэ у., сэл., ивалга, мух.-шэб., хаарт.* мүнгэнэйнгөө дуухахада хаарта наадагшадай нэгэнэй ямар нэгэ юумэнэйнгээ сэн нэрлэжэ табиха (играть в

карточную лотерею): *Алимбуурдаһан тэрэ сагһаа хойшо хотын ехэ хаарташан гэлсүүлдэг Дүлии Дүлзэн.*

АЛИМШИ: алимши гэжэ *наречи, шангадх. удхатай* байнал гэжэ, аһан шадалаараа, хаанабши гэжэ (без меры, изо всех сил, со всей дури): *Нюдаргымни шадал алимши гэжэ, урдаа байһан хүниие ёборжорхибо.*

АЛИ(Н)Ш, али(н)шье *түл. үг.* ямаршье, юуншье, ямаршье һаа илгадгүй (любой, каждый, хоть какой): *Алишье рынок абаашагты гээ һаатнай, абаашахаб* (Б. Мунгонов); **алишье талаараа** (*гү, али* **талаһаа**) бүхы талаараа (всесторонне, со всех сторон): *Заа, Бизьяа баабай, тамнай алишье талаараа дутуу дундагүй ябаа гээшэт* (С. Цырендоржиев); *Үнэн дээрээ, алишье талаһаань харахада, талын зоной байдалда тааранан морид ха юм* (Д. Батожабай); **алишье сагта** хэзээшье, хэззэдэш, саг үргэлжэ (в любое время, постоянно): *Алишье сагта хүндэ туһа хэхэ гэжэ ябагдаһан юм* (Ц.-Д. Хамаев).

АЛИРХА *үйлэ үг., баруун бур.* ногоогоор хушагдаха, шэмэ шүүһэтэй, үдхэн ногоо ургаха (покрываться сочной зеленью): *Алайр ехэ дайдамни алиржа, ехэ һайхан* (Арадай дуунһаа).

АЛИРһА(Н) *юум. н.* 1) гашуубтар амтатай ягаа улаан жэжэ жэмэстэй, ой тайгаар ургадаг набтар эшэтэй, дүрбэн сагта ногоон зандаа байдаг набшаһатай ургамал (брусника): *Тэрэ хүнэй мүрөөр саһан дороһоо нэрһэнэй һөөгүүд бултайшанхай, гэшхэгдэшэһэн алирһануул шуһанай дуһалһан толбонуудтал улайна* (Д.-Д. Дугаров); 2) *баруун бур.* хэнзэ ногоон (отава): *Алирма һайхан Алайрнай, алирһаар алталма нютагнай!*

АЛИРһАНАЙ *юум. н.* алирһанда хабаатай, алирһаар хэгдэһэн (брусничный): *Алирһанай эшэнүүд дээгүүр унаһан шүүдэр хатаад, уурал бааяна* (А. Жамбалдоржиев); *Ерэхэдэшни шинии дуратай алирһанай морс бэлдээд, омолиин шүлэ шанаад байхаб* (С. Цырендоржиев).

АЛИРһАТАЙ *тэмд. н.* алирһаар элбэг (богатый брусникой): *Ардан алирһатай газар мэдэхэ байба.*

АЛИРһАША(Н) *юум. н.* алирһа түүхэеэ гараһан хүн (сборщик брусники): *Алирһашад ой тайга гарабад*.

АЛМА: алма жада *юум. н.* үргэн жада (широкое копьё): *Абынгаа бууе үргэлжэ, / Алма жадыень агсана* (Х. Намсараев); **алма һүхэ** үргэн ехэ, сарбан һүхэ (секира): *Абынгаа алма сарбан һүхые арадаа һүйбадажа гараһан байгааб* (Х. Намсараев).

АЛМАГ: алмаг-талмаг *наречи* тал-мүл, хахад-хухадаар, тархи туруугүйгөөр (бессвязно, с пятого на десятое): *алмаг-талмаг дуугарха*.

АЛМАГДАХА *үйлэ үг., хүлеэгд. залог* арьбажуулагдаха, нөөгдэхэ (экономиться, сберегаться, сохраняться): *Үхэрнүүдтэ үбһэеэ хэм соонь үгөөд байбал, хэды ехэ үбһэн алмагдаха гээшэб!*

АЛМАЙ 1. *тэмд. н.* 1) назгай, хашалангүй, тунайша (беспечный): *Алмай һайрхуу хүндэл адляар / Алдар солодо тэгүүлжэ…* (Г. Дашабылов); **алмай тэнюун** амарлингы, һанаа амархан (слишком беззаботный): *Ямар алмай тэнюун хүн байдаг юм гээшэб?!*; 2) анхаралгүй, хайхарамжагүй, һаамагар, ойгог (невнимательный, рассеянный); ○ **дэмы** *гэжэ үгэтэй парн. хэрэгл.*; **2.** *наречи* тааруугүйгөөр, тоолхогүйгөөр, ёзогүйгөөр, дэмы, үлүүдэ (бестолково, несуразно, зря): *Содном уршыгаад, алмай дуугаржа оробо* (Б. Шойдоков); **алмай талмай аашалха** аягүй юумэ хэхэ (неприлично вести себя): *…ажалгүй галзуу ноёд гараа зохолходоо элдэбээр алмай талмай аашалаа юм ааб даа* (Х. Намсараев); **алмай хэлэхэ** үлүү үгэ хэлэхэ (говорить лишнее): *…Морин гэжэ мориие арбан үгэ алмай хэлэжэ…* (Х. Намсараев).

АЛМАЙГААР *наречи* анхаралгүйгөөр, тэрэ тушаа; бодожо үзэнгүйгөөр, ойгожо (рассеянно, по рассеянности): *Бадан эсэгынгээ арада Булавинтай зогсоод, Залма тээшэ алмайгаар хаража, наһанайнгаа нүхэрые дотороо хайрлажа байба* (Б. Санжин, Б. Дандарон); *Алмайгаар элдэб алдуу хэжэ болодог юм*.

АЛМАЙРАЛ *юум. н.* хашалгүй, назгай, һанаа амар байлга (беззаботность): *…Тоом өөрынгөө алмайралые шооложо, урмаа таһарангяар, шангаар газарта нёлбобо* (Б. Мунгонов).

АЛМАЙРАНГИ *тэмд. н.* ойгог, һаамагар (рассеянный): *алмайранги хараса*.

АЛМАЙРУУЛХА *үйлэ үг., идх. залог* һамааруулха, һамаргаха, төөрюулхэ (отвлекать, развлекать): *Шамайе алмайруулхаб даа, Алдар. Тэрээхэн хараасгайе шинии гарта оруулхагүйб, хараарайш* (Ц.-Д. Хамаев).

АЛМАЙРХА *үйлэ үг.* 1) ойгохо, онгойхо, һаамайха (ротозейничать, быть рассеянным): *Тиигээд зорюуталжа буудаба гээшэ гү, али мориемни ан тураг гэжэ алмайрһан ангуушан буудаба гээшэ гү?* (Х. Намсараев); 2) соохор мэдээндэ, мэдээгүйгөөр ямар нэгэн юумэ хэхэ, аашалха (действовать

бессознательно, рассеянно): *Дамба алмайржа, хашхаран бодоод байтараа, шанга һалхинда сохюулан тэмтэрээд, тэрэ дороо унашаба* (Д.-Д. Дугаров); 3) мэгдэхэ, бахардаха, тээлмэрдэхэ (растеряться): *Тэбдэһэн алмайрһан Доржо Алексей Григорьевич Угрюмовые долоодохи хүн болгожо нэмэбэ* (Ч, Цыдендамбаев).

АЛМАЙРШАХА *үйлэ үг., видэй нэгэ түхэл* гэнтэ тээлмэрдэхэ, мэгдэшэхэ (вдруг растеряться): *Үбгэн олон зон соо ороходоо алмайршаба*.

АЛМАЙТАЙ *тэмд. н.* ойгог, ойлгосо муутай, һунгажагүй (несуразный, бестолковый).

АЛМАЛГА, алмалта *юум. н.* 1) арьбажал, нөөсэлэлгэ (экономия); 2) химгадажа олдоһон зөөри, арьбалһан юумэн (что-л. сэкономленное, сбережённое).

АЛМАХА *үйлэ үг.* гамнаха, химгадаха (экономить, беречь, сберегать): *Үбһэ тэжээлээ алмажа, дулаахан үдэр харюулнабди* (Б. Мунгонов).

АЛСА(Г): **алса(г)-алса(г) гэхэ** *үйлэ үг.* хүлнүүдээ хажуу тээшэнь алсайлган, ала үргэнтэйгөөр (раскорякой, раскорячившись): *алса-алса гэжэ ерэхэ*.

АЛСАГА: алсага-ялтага гэхэ *үйлэ үг.* ала үргэнтэйгөөр дохолхо (идти в раскоряку, прихрамывая).

АЛСАГАНАХА *үйлэ үг.* 1) хүлнүүдээ хажуушань холуур табин гэшхэлхэ (идти, широко расставляя ноги): *алсаганажа ябаха*; 2) аашалха, зайраа зан үзүүлхэ (буянить, хорохориться, петушиться).

АЛСАГАР *тэмд. н.* ала үргэнтэй, хүлнүүдэй хоорондо зай ехэтэй, хажуушаа холуур табиһан хүлтэй (раскоряченный, с широко расставленными ногами): *Тэрэл зуура сценын сааналаа алсагар жаахан хүбүүд биш боложо, аргамжа доогуур гулдираад, «улаан», «хүхэ» углуунуудта зогсошобод* (С. Цырендоржиев).

АЛСАЙЛГАХА *үйлэ үг., идх. залог* хоёр хүлөө хажуушань холуур табиха (расставлять, раздвигать ноги): *Гэнтэ обёоржо харан гэхэдэнь, унажа ябаһан унаань хойто хоёр хүлөө алсайлган табижа, ... зогсожо байба* (Ц. Шагжин).

АЛСАЙХА *үйлэ үг.* хүлөө хоёр тээшэ болгохо, хоёр хүлөө хажуушань холуур табиха (расставлять, раздвигать ноги): *Тиигээд хоёр хүлөө холо холо алсайгаад, ташаагаа тулаад, үгэ хэлэхынгээ урда түр зуура дуугай байба* (Ч. Цыдендамбаев); *Айһаншье адли, алсайһаншье нэгэн* (Онь h. ү.).

АЛСАЛЗАХА *үйлэ үг.* хүлөө холо холо табижа, түргэн ябаха (быстро идти, широко расставляя ноги): *Бадма алсалзаһаар ерэбэ*.

АЛСАР: алсар-алсар гэхэ *үйлэ үг.* хүлнүүдээ хажуушань холуур табин ябаха (ходить раскорякой, широко расставляя ноги).

АЛТА *юум. н., баруун бур.* 1) байдал, ажабайдал (бытие, существование); 2) ажахы, айлай гэртэхи газаахи, эд зөөри, хогшол (хозяйство): *алта алталха*; 3) *шэлж.* боломжо, арга боломжо (возможность): *Манай танаар ябаха алтагүй*.

АЛТАЙ I *част., мэдэгдээгүй юумэ элирүүлхын тула табигдаһан асуудалда хэрэгл.* магад, аалам; юм гү? юм аал? (вероятно, по-видимому, поди): *Тэрэ муухай аашань үшөө мэдэгдээгүй алтай?* (Б. Мунгонов).

АЛТАЛИГ *тэмд. н.* алтан шэнги шара үнгэтэй, алтан мэтэ ялалзаһан (золотистый): *Бээрэһэн зүгынүүд, нямняануудай алталиг шара үлгынүүд дээрэ хороод, обгүй залхуугаар гүнгэнэлдэжэ, һэбшээ доро найгалзан үлгыдүүлэн дууранад* (Ч. Цыдендамбаев).

АЛТАЛМАЛ *тэмд. н.* алта шараһан (позолоченный): *Баруун хойто ханын үндэр шэрээ дээрэһээ бурхан багшын алталмал хүрэг тэдэниие алдангүй хаража һууна* (Б. Санжин, Б. Дандарон).

АЛТАЛХА I *үйлэ үг.* 1) алта шараха, алта гүйлгэхэ (золотить, покрывать позолотой); 2) алтаар шэмэглэхэ (украшать золотом).

АЛТАЛХА II: **алта алталха** *үйлэ үг. баруун бур.* ажал хэхэ, гэр малаа хараха, эрхилхэ (хозяйствовать, заниматься хозяйством).

АЛТА(Н) 1. *юум. н.* 1) элдэб гоёлой юумэ хэхэдэ, электроникодо үргэнөөр хэрэглэгдэдэг, шара үнгэтэй, зөөлэн үнэтэ эрдэниин зүйл (золото): *Харин Шоён абяагүйхэн жалга соohоо үшөө хэдэн монсогор томо алта суглуулжа, арһан туулмагхан соо хээд, мориндоо ганзагалба* (А. Ангархаев); **алта угаалга** оло дахин уһаар зайлан бутархай алтатай шорой, элһэнһээ илган абалга (мытье золота, *способ добычи*); **алта угаадаг машина** гол горхон дээгүүр тамаран ябажа, оёоройнь бур удхан гү, али һорон абажа зайлаад, томо онгосо мэтэ алта илган олзолдог тусхай оньһон (драга): *Петровско заводто захижа, алта угаадаг машина шудхуулаа* (Ч. Цыдендамбаев); **алта шараха** алта хайлуулаад, ондоо түмэр дээгүүр тусхай аргаар түрхижэ шэмэглэхэ (золотить): *Һүүлэй үедэ мүнгэн дээрэ алта шараха ба үнэтэй шулуу, шүрэнүүдые мүнгэн гууда һуулгаха ябадал ехээр дэлгэрээ* (Д. Батожабай); **бутархай** (*гү, али* **бутаруухай**) **алтан** газарһаа абтаһан

шэгээрээ байһан, хайлуулагдаагүй алтан (крупинчатое золото, золотой песок): *…нютагай дарханда бутархай алта үгэжэ хүүлэһэн гал шара бугааг баруун гарайнь сарбууда яларжа байгаа ха юм* (Д. Батожабай); *Тиигээд эндэ гансал Дёминой олоһон сула алтатай жалга бэшэ, бутаруухай алтанай газар байха ёһотой* (А. Ангархаев); **улаан алтан** холисо оруулһан, 583 пробын алтан (золото 583-ей пробы): *Намсараевай томо улаан алтан бэһэлигээ хурганһаа ходолжо, баряад байгша мүнгэн соонь хаяхадань лэ…* (Д. Эрдынеев); **сагаан алтан** сагаан үнгэтэй, хатуу ялагар эрдэниин зүйл (платина); **шара** (*гу, али* **шэжэр**) **алтан** сэбэр, холисогүй алтан (червонное, чистое золото): *«Яахадаа шара алтан хамагһаа үнэтэй аад, хара уһан миинтэ гээшэб?» гэжэ тэрэ шэбшэнэ* (Д. Батожабай); *Шэжэр алтан зэбэнүүд мэтэ шэнхинэлдэн…* (Д. Улзытуев); **сула** (*гу, али* **сулгы**, **сулагы**) **алтан** сэбэр, холисогүй алтан (золото высшей пробы): *Үгышье һаа, минии тэрэ жалга соохоо сула алта абаагүй һаа, үхэхэшье байгаа аалам?* (А. Ангархаев); *Сулагы алтан шулуухануудые шэрээ дээрэ обооложорхёод, дээрэнь тонгойлдоһон гурбан хүн тэдэнээ алдангүй шэртэнэ* (А. Ангархаев); **түүхэй алтан** тон дээдэ пробын, холисогүй шара алтан (золото высшей пробы); 2) алтаар хэгдэһэн юумэн, алтан хашарһан мүнгэн (золотые вещи, монеты); **алта зүүлгэхэ** а) алтаар хэһэн гоёолто зүүлгэхэ (заставить носить золотые украшения); б) хурим түрэдэ басага хүбүүндэ алтан зүйлэй гоёолто бэлэглэхэ (дарить на свадьбе молодожёнам золотые украшения); **алта нюулган** дүхэриг болоод һууһан залуушуулай гартань нэгэ тусхай һунгагдаһан хүн бэһэлиг нюужа дүүргэхэдээ, «Алтан наашаа!» гэхэдэнь, алтатай хүн бусадта мэдэгдэнгүй һүрэжэ гараха ёһотой. Алта нюугдаһан хүнэй урагшаа гарахагүйн тула хажуугаарнь һуугаашадынь тэрэниие бариха ёһотой. Гаража шадангүй баригдаһан хүн өөрөө дуу дууладаг һэн. Мүн алта нюулгаһан хүнэй гүйжэ гарашоо һаань, барижа шадаагүй хажуудань һууһан хүн дуу дуулаха ёһотой юм (игра «золото хороню»): *Багашуулай нададанай дүүрэхэдэ, ехэшүүлэй наадан болобо, тиигээд тэдэ нада хэхэ сүлөөгүй тула алта нюулган гэжэ урданай нададанһаа бэшэ юумэ шадахагүй байба* (Ц.-Ж. Жимбиев); 3) *шэлж.* ямар нэгэн удха шанартай, үнэтэй юумэ («золото» – *о чём-л. ценном, имеющем особое значение*); **алта мүнгэн** үнэтэ зүйлнүүд, сэнтэй эдлэл (ценности, *деньги, драгоценности*): *Тиин энэ агы нүхэн соогоо тон ехэ алта мүнгэ, шүрэ хуба, эрдэниин шулуун мэтын үнэтэ эдлэл хадагалһан юм гэлсэдэг* (Ц. Шагжин); *Абын үгэһэн юумэн – алта мүнгэн, эжын үгэһэн юумэн – эрдэни зэндэмэни* (Оньһ. үг.); **зөөлэн алтан** үнэтэ арһан – *ехэнхидээ булганай арһан тухай* (мягкое золото – *о собольих мехах*): *Бадма ангуушан зөөлэн алтан гүрэндөө тушааха гэжэ ехэхэн уялга абаһан…* (Ц. Номтоев); **хара алтан** а) нефть, газарай тоһон (нефть); б) *хууш.* сагаан мүнгэлиг үнгэтэй, хүндэ шанартай, үнэтэ түмэрлиг зүйл (платина); 4) алта нюулган гэжэ нададанай тобшо нэрэнь (игра типа «золото хороню»): *Алтанай һүүлээр ёохор болоо*; 5) алта нюужа наадаха үедэ альганда «алтатай» болоһон хүн (лицо, у которого находится «золото» в игре «золото хороню»): *Алтан, бод!*; **2.** *тэмд. н.* 1) алтаар хэгдэһэн, алталмал (золотой, сделанный из золота): *Түб түхэреэхэн аад, хаб хара нюдэндөө алтан хүреэтэй нюдэнэй шэл зүүһэндэл* (Ч. Цыдендамбаев); **алтан одон** алтаар хэгдэһэн, шагналай табан хушуута тэмдэг, *Россиин Баатар нэрэ зэргэдэ хүртэһэн хүндэ зүүлгэгдэдэг* (золотая звезда): *Дугарай наһанай нүхэр Балма – Эхэ Герой, сээжэдээ алтан одо толоруулжа, гэрэйнгээ ажалда һабандан, һалиржал байдаг үнэр баян эжы юм даа* (Б.-Б. Намсарайн); **алтан бугааг** алтаар шудхажа хэһэн, сарбууда зүүдэг шэмэглэл (браслет из золота); **алтан бэһэлиг** монсогороор, үгышье һаа, һиилүүртэйгээр элдэб түхэл гаргажа, алтаар шудхаһан бэһэлиг (кольцо из золота): *Тиигээд тэрэ туулмаг удалжа, доторһоонь өөрынгөө хэһэн нариихан алтан бэһэлиг гаргаба* (Ч. Цыдендамбаев); **алтан шүдэн** алтаар шудхамал гү, али нимгэн алтаар гадарлаһан шүдэн (литой золотой зуб или коронка из золота): *Санданов юундэб даа һөөл уйтай нюдөөр урдаһаань хараад, алтан шүдэеэ ялагас гүүлэн миһэрээд абадаг* (С. Цырендоржиев); **алтан шагта** табанай алтан хашарһанда һэнжэ һуулгажа, хээ болон гээгэ гэхэ мэтэ гоёолтонуудые шагтагалан зүүдэг тобшо (пуговица из золотой пятикопеечной монеты для застёжки женских украшений, пришиваемая на женский костюм); 2) алталиг, алтан шэнги үнгэтэй, ялалзаһан (золотистый, золотой): *Тэрээн дээрэ гарахадань, жаргажа байһан наранай гэрэлдэ сөөрэм нуурынь алтан хашарһаар миралтажа, үзэсхэлэн гоёор харагдаба* (Б. Мунгонов); **алтан наран** улаан наран (солнце красное): *Мүнөө үглөөгүүршье манай заахан гэрэй үхэрэй сууха няаһан шагаабаряар алтан наран шагааба* (Ц. Шагжин); **алтан утаһан** Шэнэ жэлэй үедэ

хасуури модо шэмэглэдэг түмэрлиг гү, али ондоошье нарин утаһан (мишура): *Интернат соо байдаг хүбүүдэй зүрхэнүүд эбтэй ханиин алтан утаһаар хүрмэгдэн нэгэдэнэ янзатай* (Ч. Цыдендамбаев); **алтан һаба татуулха** *будд.* наһа барагһан хүнэй хойто түрэлыень һураха (узнать о перерождении умершего): *Бүүбэйнгээ алтан һабыень татуулхаа Халзан Жамсында зорюута ошобо* (Ж. Балданжабон); **алтан сэргэ** сэргэ гэжэ табигдадаг нэгэ томо баабхай. Наадагшад шагайнуудаа адляар хубаажа абаад, гурбан шагай абажа, дээшэнь шэдэдэг. Унахадаа хэды морин буунаб, тэды мори сэргэдээ табидаг. Тиигэ тиигэһээр сэргээ тойруулаад, олон шагай суглуулһаниинь шүүдэг (золотая коновязь): *«Алтан сэргэ бууба», – гэжэ ехэ олон шагай абажа, хормойдоо хээд, урмашан һууба* (Х. Намсараев); **Алтан гэрэл** *будд.* бишыхан хүүгэдэй ами наһа, бэеые аршалха, хамгаалхын тулада уншагдадаг бурханай ном (Золотая сутра): *Гэртээ ламые залажа, «Алтан гэрэл» уншуулба*; **Алтан ураг** борджигин, Чингис хаанай гарбалай уг (род борджигин, из которого вышел Чингисхан); 3) *шэлж.* хайрата, зүрхэ сэдьхэлдэ дүтэ, нангин (милый, дорогой сердцу): *Алтан хангай тайгамни, юун тухай дууланабши?* (Б. Мунгонов); **алтан дэлхэй** бүмбэрсэг дэлхэй, газар дэлхэй (земля-матушка, белый свет): *Алтан дэлхэй дээрэ амгалан тэнюун ажаһуужа, үри хүүгэдые үдхэжэ, үнэр баян һуугыт даа!* (Д. Сультимов); **алтан түрэ** үбгэ намган хоёрой, хамта табин жэл һууһанай ойн баяр (золотая свадьба): *Алтан түрэеэ найрлажа, Аша гушаяа харагты!* (Б.-Б. Намсарайн); **алтан худа** айл гэр болоһон хүбүүн басаган хоёрой эсэгэнэрынь, нүгөө талынь эхэ эсэгэнэр тэрэниие иигэжэ нэрлэдэг (золотой сват, *отец одного из супругов по отношению к родителям другого*); **алтан худагы** гэр бүлэ болоһон хүбүүн басаган хоёрой эжынэрынь (золотая сватья); **алтан саг** а) залуу, эдир наһан (золотое время – *о молодости*); б) һайхан саг (хорошие времена): *– Ерэхэ, басагамни, амгалан тайбан һууха алтан саг заабол ерэхэ!* (Б. Санжин, Б. Дандарон); **алтан ами наһан** хайрата ами наһан (драгоценная жизнь): *Эхэ оронойнгоо бэеэ дааһан байдалай түлөөдэ, зол жаргалта ажаһуудалай түлөөдэ алтан ами наһаяа үгэбэт, манай хүндэтэ нүхэд!* (Б. Шойдоков); 4) уран, шадамар, бэрхэ (умелый, умный, способный): *алтан толгойтой хүбүүн*; **алтан гартай** уран, уран гартай, гоёор хэжэ шададаг (умелый): *Алтан гартай аад, дархалнагүйш гэжэ заримашуулда боһуулдаг һэн* (Ц.-Д. Хамаев); *Алтан гартай хүн олзотой* (Оньһ. үүр.); **алтан гургалдай** алталиг зүһэтэй борбилоогой түрэлэй дууша шубуун (соловей): *Энэ һайхан абяан сооһоо хононшье шагнажа байбал хашархаар бэшээр алтан гургалдайн дуун аялгатаба* (Д. Батожабай).

АЛТАНАЙ *тэмд. н.* алтанда хабаатай, алтантай холбоотой (золотой, относящийся к золоту, золотоносный): *Кузнецовой нэрэ дээрэхи алтанай газар хайшаншье гээд эзэмдэжэ шадаа юм даа, бү мэдэе* (А. Ангархаев); **алтанай уурхай** хүрьһэ малтажа, алта шоройһоо илган олзоборилдог газар (золотой прииск): *Алтанай уурхай нюдэнэйнгөө сэсэгы мэтээр харууһалжа байгаа бэшэ гүб?* (А. Ангархаев).

АЛТАНШУУ *тэмд. н.* алтан шэнги, алтанда адли, алтанай үнгэтэй (похожий на золото, цвета золота): *Харалши һайнаар, тэндэ нэгэ алтаншуу юумэн ялагад гэбэ*.

АЛТАРГАНА *юум. н., ург.* ялагар шара эшэтэй, жэжэхэн хадхууртай, харганын түрэлэй һөөгтэ ургамал (золотарник): *Суглуулһан сэсэгээ асараад, басагандаа һарбайхадань, тэдэ сэсэгынь ... адага шүбгэтэй алтаргана халаахай болошоно* (Ч. Цыдендамбаев); *Ара газарта ургагша* / *Аса бүхэнтэй алтаргана,* / *Альган дээрээ тэнжээһэн* / *Аба эжы хоёрнай* (Арадай дуунһаа).

АЛТАРМА *тэмд. н.* алтандал ялаһан (золотистый): *Нэгэшье жэбэгүй, алтарма гильзэтэй һомонууд туяатан байба* (Ж. Тумунов).

АЛТАРУУЛХА *үйлэ үү., идх. залог* алтандал харуулха (золотить): *Соло алдараа* / *Алтаруулан байгааша* / *Совет орондоо* / *Жаргажа байһандаа,* / *... Омогорхон баясая,* / *Ород хүршэмни!* (Ш. Нимбуев).

АЛТАРХА *үйлэ үү.* алтандал шарлан харагдаха (золотиться): *Амгалан сагта алтаран байдаг дайда урдамни хаб хара, үдхэн хара шэрээр будагдаһан юумэдэл барына* (Ж. Тумунов).

АЛТАТА *тэмд. н.* алтатай, алтанай холисотой (золотоносный): *алтата элһэн*.

АЛТАТАЙ *тэмд. н.* алта баригша, алтанай зүйлтэй (имеющий золото): *Урдань оройдоо алта бэдэрээгүй Моходой баян алтатай газар ямар байха юм гэжэ хаанаһаа мэдэхэ бэлэй* (А. Ангархаев).

АЛТАТАХА *үйлэ үү.* алтаран харагдаха, алтан мэтэ ялархa (золотиться, отливать золотом): *Үндэр рюмкэ соо коньяк алтатан наадана* (Ч. Цыдендамбаев).

АЛТАХА *үйлэ үү., барг.* үнгэрхэ (проходить, отходить – *о минутах*): *Автобус*

долоонаан алтаагүй байхада ерээ; *Табанаан арбан минута алтажайна.*

АЛТАША I *юум. н.* алтаар юумэ уралан бүтээдэг хүн, алтан дархан (золотых дел мастер): *Эдэ сүгсэнүүдые Бадлуев Содном, үшөө алташа һиилүүршэ болоогүй байхадаа хэһэн юм* (Ч. Цыдендамбаев); **алташа мүнгэшэ** алтан ба мүнгөөр уралан юумэ бүтээдэг хүн (мастер по золоту и серебру): *Гимназиин багша бэшэ боложо, алташа мүнгэшэ дархан болошохо аргаяа бэдэрхэмни гээшэ гү гэжэ нэгэ үедэ Хэшэгтэ һанаа һэн* (Ч. Цыдендамбаев).

АЛТАША II *баруун бур., захаам*. ажалша, эд зөөридөө нарин нягта (хозяйственный).

АЛТАШААХА *үйлэ у.* алтые ямар нэгэн юумэнһөө дээгүүр тоолохо (предпочитать золото *чему-л.*).

АЛТАША(Н) *юум. н.* алта бэдэрдэг хүн (золотоискатель): *Гансал алташадые тайгын оёорой зүргэнүүд дээрэ угтадаг байгааб* (Ц. Цырендоржиев).

АЛУУЛАГША *юум. н.* алагдаһан, амяа таһалуулһан хүн (убитый): *– Эдэшни бирдаанхаар буудаа гү даа, – гэжэ Доржо алуулагшадай бэенүүдые харана* (В. Гармаев).

АЛУУЛХА *үйлэ у.* 1) амяа таһалуулха, хосорхо (быть убитым): *Манай нютагта нэгэ хүгшэн хоёр дахин хүбүүгээ алуулаа гэһэн саапһа абаһан юм* (Г.-Д. Дамбаев); 2) ами таһалхые баадхаха, даабарилха (велеть убить): *Үдэшэлэн Эрдэмтые ерүүлжэ, хоёр тарганууд хонидые алуулбад* (Ч. Цыдендамбаев).

АЛУУЛШАХА *үйлэ у., видэй нэгэ түхэл* гэнтэ амяа таһалуулха (быть убитым): *Яаха гээшэбиб, Хандамни алуулшабал, һалаа гээшэ гү?* (Х. Намсараев).

АЛУУРАЙ: алуурай газар *юум. н.* хүниие аладаг газар (место казни): *Майденек, Оридур, Освенцим шэнги айхабтар муухай алуурай газар байгаа* (Б. Мунгонов).

АЛУУР(И) *юум. н.* хюдалга, ами таһалалга (убийство): *…алуур гээшые миин юрэ мэдэхэ бэшэ, харин бодото дээрэнь мэдэхэ хүн ха юмши!* (Ц. Цырендоржиев).

АЛУУРША *тэмд. н.* алаха дуратай, шуһаша (склонный к убийству, кровожадный): *– Юундэ иимэ алуурша улад байдаг юм, – гэжэ аргаашагаар үгэлбэ* (Д.-Д. Дугаров).

АЛУУРША(Н) *юум. н.* хүнэй ами наһые хороогшо (убийца): *Тэдэ алууршадые хүсэхэ, үһөөгөө абаха нэгэл мэдэрэл толгойдонь хүлгэһөөр* (В. Гармаев).

АЛХА I *юум. н.* нэгэ даб гэхэдэ хоёр хүлэй хоорондохи зай (шаг): *Теэд үглөөниинь холын замда гарахаһаа байтагай, хажуу тээшээ хэдэн алха хэхэ аргагүй байба* (Ц.-Ж. Жимбиев).

АЛХА II **1.** *юум. н.* юумэ хадахада гү, али сохиходо хэрэглэгдэдэг богони эшэтэй булсуу түмэр зэмсэг (молоток): *Тиигээд лэ тэрэ гэртэхи газаахияа жэншэд гүүлэнгүй, алха, хюрөө, һүхэ барихаһаа эхилээд, эрэ хүнһөө дутуугүй ажаллаа* (Ц.-Ж. Жимбиев); **алха дүшэ** түмэрөөр юумэ дархалдаг хэрэгсэлнүүд (молот и наковальня): *Хэдышье аргаашагаар тоншоходонь, шортоо, алха дүшэнь нөөхил шэхэ дүлиирмээр шэнхинэнэ, ханхинана хэбэртэй* (Б. Мунгонов); **туйбын алха** туйбын газаашаа ёдойһон хубинь (элемент женского волосяного убранства): *...хоёр шэхэнэйнь араһаа модон туйбын алхануud һэрхылдэнэ* (Ж. Балданжабон); **2.** *элирх. үүргээр хэрэгл.* алхада адли түхэлтэй (похожий на молоток); **алха тобшо** хоёр сантиметр тухай утатай, тэгэн дундаһаань гараһан гагнамал бүтүүтэй, гонзогор (цилиндр) түхэлтэй, шудхамал мүнгэн тобшо (пуговица цилиндрической формы из литого серебра).

АЛХА III *юум. н., будд., домог* hара, нарые залгижа, тэдэниие хиртүүлдэг домогто асари томо амитан (чудовище Раху): *Алха нара баряа*.

АЛХААДХИХА *үйлэ у., видэй нэгэ түхэл* нэгэ алха хэжэрхихэ, юумэнэй дээгүүр алад гарашаха (переступить): *Мориниинь жолоогоо алхаадхиба*.

АЛХАА(Н) *юум. н.* алхалан ябалга (шаг, ход, шагание): *Сарнуудайнгаа алхаан соо Арсалан гүнгэнэн дуу дуулана* (Ж. Балданжабон).

АЛХАГША: хилэ алхагша *юум. н.* хилэ хуули бусаар, нюусаар гаталагша, гарагша (нарушитель границы).

АЛХАДАЛ *юум. н.* 1) хүнэй ябаха маяг (походка, поступь): *Алхадалаарнь таняаб!.. Мүн!* (Д. Батожабай); 2) ябаса, алхам (ход, скорость, шаг): *Тэдэнэй хажуугаар гаража ябаһан хүнүүд алхадалаа аалидхан, тэдэниие шарайшалжа харанад* (Д. Батожабай).

АЛХАДАХА *үйлэ у.* алхаар сохихо, наншаха (бить молотком).

АЛХАЛАЛГА *юум. н.* ябалга (хождение): *Үдэр бүриинь алхалалгые тоолоо һаа, нилээн болохо байха.*

АЛХАЛАЛДАА(Н) *юум. н.* жагсаалаараа ябалга, жэгдэ алхалалга (марш).

АЛХАЛАЛДАХА *үйлэ у., угталд. залог* хамта ябаха, алхалха (идти, шагать вместе): *Зариманиинь айхабтар яаралтай хэбэртэй, хур-шур түргэн алхалалдан ошоно* (Х. Намсараев).

АЛХАЛГА(Н) *юум. н.* алхан ябалга, алхан

гаралга, гэшхэлэлдээн (маршировка).

АЛХАЛХА *үйлэ у.* гэшхэлхэ, ябаха (шагать): *Тиигээд өөрөө столой ойгуур хүл нюсэгөөр, ехэ абяагүйгөөр, хулгана маряаһан Бобровскиин миисгэйдэл, маряан алхална* (Ч. Цыдендамбаев); **алхала!** *сэрэг.* алхалан гэшхэлэ, шууд яба, ошо! (марш!); **алгад алхалха** юумэн дээгүүр алад гараха (перешагнуть); **холо холо алхалха** томо алхамуудые хэжэ ябаха (идти размашисто, большими шагами): *Баданшье холо холо алхалан, хадын хаялгын тужа соогуур хойто зүгые барин, далда орошобо* (Б. Санжин, Б. Дандарон); **дүтэ дүтэхэн алхалха** хүлөө ойро ойроо табин гэшхэлхэ (семенить, идти мелкими шагами): *Тиигээд дохолхогүй гээжэ дүтэ дүтэхэн алхалһаар, кухнидаа орожо, пеэшэн дээрэ табяатай хоёр кастрюлиин хабхаг нээжэ хараба* (Ж. Тумунов).

АЛХАЛШАХА *үйлэ у., видэй нэгэ түхэл* шиидэнгеэр алхалха (решительно зашагать): *Гэр тээшээ алхалшаба.*

АЛХАМ *юум. н.* 1) ээлжүүлэн хүлөө татажа урагшаа ябалга (шаг): *Дагба хэбтэһэн газарһаа бодожо, эсэнги һулахан алхамаар нээлгээтэй байһан сарайн үүдэн тээшэ аргаахан гэшхэлбэ* (Ц. Шагжин); **алхамаа аалидуулха** ябадалаа барид гэхэ, ааляар ябажа эхилхэ (замедлить шаг): *Тракторист хүбүүн алхамаа аалидуулан, шэбэнэн һагад үгэлбэ* (Ц.-Ж. Жимбиев); **алхамаа түргэдхэхэ** ябадалаа түргэдүүлхэ, гэшхэдэлээ шангадхаха (ускорить шаг): *– Яахабши теэд, түргэлэе, автобус ерэхэ болоо, – гээжэ алхамаа түргэдхэбэб* (Д. Доржиева); **алхамаа нэгэдэхэ** гээгдэнгүй, хүлөө алдангүй ябаха (шагать в ногу): *Алхамаа нэгэдэжэ алхалнабди* (Ц. Шагжин); **алхам бүхэндөө** а) таһалгаряагүй, саг үргэлжэ (беспрестанно, то и дело): *Би өөрөө тэрээниие алхам бүхэндөө мартангүй, зүрхөө уяран һанажа ябадаг байгааб* (Ц.-Д. Хамаев); б) хаа хаанагүй, хаанашье (на каждом шагу, везде, повсюду): *Алхам бүхэндөө хэн нэгэнтэй мэндэшэлэлдэнэ, мүр мүрөө альгадалсана* (С. Цырендоржиев); **алхам алхамаар** баймга һааталгүй, хэлбэришэгүйгөөр (шаг за шагом, постепенно, неуклонно): *Дайсанай мүндэр һомон дундуур урагшаа, алхам алхамаар урагшаал дабшана* (З. Гомбожабай); 2) алхаад байһан хүнэй хоорондохи зай (расстояние в один шаг): *Дабаанай оройдо үдхэн манатай, арбан алхамһаа сааша зүргэ харгы харагданагүй* (Д.-Д. Дугаров); 3) *шэлж.* үйлэ, үйлэдэл, үйлэ хэрэг (действие, поступок): *Заримдаа манайшье хүдэлмэридэ зүб алхамууд хэгдэдэг байгаа юм байна* (Ц. Цырендоржиев); **буруу алхам хэхэ** эндүүрхэ, алдуу хэхэ (сделать неправильный шаг, совершить ошибку): *Арадам нэгэ юумэн дахашанхай, буруу алхам хэбэлни аһашахаар бэлэн мүрдэһэншүү* (С. Цырендоржиев).

АЛХАРХУУ *тэмд. н.* үргэн алхамтай, холо холо гэшхэн ябадаг (имеющий широкий шаг).

АЛХАСА *юум. н.* алхам, ябаса (шаг, ходьба): *Тэрээнэй хойноһоо ябаһан мориной алхаса аалиданхай, манай ябаса хэмдээ оробо хаш, модо мүргэтэрөө яарахамнай болигдобо* (С. Доржиев); 2) ябаха, алхалха маяг (походка): *Алхасань хүнгэхэн, сошоожорхибол, мэнэ дэгдэшэхээр харагдаба* (С. Цырендоржиев); **алхаса гэшхэсэ** ябаха маяг (походка): *Гэбэшье хүйтэн болохо тээшэ алхаса гэшхэсэнь хүнгэдэжэ, үгэ дууниинь шангадажа, зандарган дайралхуу зандаа болобо* (Ж. Тумунов); 3) *шэлж.* үйлэ, үйлэдэл, үйлэ хэрэг (действие, поступок): *– Командир хүнэй зүгһөө болошогүй алхаса хэһэн тухайтнай бригадын захиргаанда мэдээ ороо* (Б. Шойдоков).

АЛХАСАГААЛДАХА *үйлэ у., угталд. залог* олоороо алхалан ябаха (пошагать): *Гэр соогуур ишшэ тиишээ табар-табар алхасагаалдана* (Х. Намсараев).

АЛХАСАГААХА *үйлэ у., видэй нэгэ түхэл* түргэ түргэн ябаха (быстро шагать): *Бадма гэр соогуур алхасагаагаад, гаража ошобо.*

АЛХАХА *үйлэ у.* 1) гэшхэхэ, ябаха, нэгэ нэгэ алхамаар урагшалан ябаха (шагать, ступать): *Үүдэ орон сасуугаа юундэшьеб, зуг татан зогсод гэһэнээ, зүүн урдахи углуу худар алхаба* (Д.-Д. Дугаров); 2) юумэн дээгүүр алгадаха, дабажа үнгэрхэ (перешагивать, переступать): *Богоһо алхажа, гэртээ ороходонь, эндэ боложо байһан ушар Дагбые гайхуулан сошообо* (Ц. Шагжин); **алхаад гараха** дээгүүрнь алад гараха (перешагнуть): *Булга, хэрмэнэй хомор сагта хуушаншье мүр харангүй үнгэршэхэ гээшэ ангаа алхаад гараһандал ахир ябадал шуу* (Д.-Д. Дугаров); 3) эбдэхэ, гаталха (нарушать, преступать): *Хүнэй ёһо хүдэлгэһэн, арадай ёһо алхаһан харша муухай ябадал хаана хэһэн байна гээшэбиб?* (Х. Намсараев); **хуули алхаха** хуули эбдэхэ, гэмтэ хэрэг эрхилхэ, үйлэдэхэ (преступить закон); 4) үнгэрхэ, гараха (переваливать – *о возрасте*): *Үнөөхи тэнэг хүбүүнһээ гадна хориёо алхаһан, хамаг юумэндэ өөдэргэн, хёморгон, эсэгэеэ һажааже хатуу харьядхан басагатай юм һэн* (Ц.-Д. Хамаев).

АЛХАШАГҮЙ *тэмд. н.* ябашагүй, алхаад

гарашагүй (недоступный): *Алхашагүй алтан уулын оройдо…* (Х. Намсараев).

АЛХИЛДАА(Н) *юум. н.* наншалдаан, hүгэлсөөн, зодолдоон (драка, потасовка).

АЛХИЛДАХА *үйлэ үг., угталд. залог* бэе бэетэеэ наншалдаха, олоороо hүгэлсэхэ, зодолдохо (драться).

АЛХИРХА *үйлэ үг.* хэн нэгэнтэй гү, али ямар нэгэн юумэнтэй зууралдажа, хэн нэгэниие харалсажа зүдэрхэ, зобохо, тулиха (мучиться *с кем-л., чем-л.*).

АЛХИХА I *үйлэ үг.* арай гэжэ, хүндөөр ябаха, мүлхихэ, зүдхэхэ (тащиться, ползти): *Бүдүүн ута бревнонуудые шэрэһэн гурбан лесовоз хара утаа хаян алхинад* (Ц.-Ж. Жимбиев).

АЛХИХА II *үйлэ үг.* сохихо, наншаха, зодохо (избить): *…баяшуулай хүбүүдые таһа зада алхидаг* (Ш.-С. Бадлуев).

АЛХИХАДАХА *үйлэ үг.* тулюурханаар алхиха, ядууханаар ябаа болохо (еле-еле двигаться вперёд): *Эсэһэн һурагшад үгсүүр газарые арай-шамай алхихадана.*

АЛХУУЛХА *үйлэ үг., идх. залог* алхам хүүлэхэ, алхан гаргуулха (заставить сделать шаг, перешагнуть): *…гурба дахин алхуулаад, гурба дахин ама алдахуулжа…* (Х. Намсараев).

АЛХУУР *юум. н.* хэгдэһэн алхамуудай тоо тоолодог һанжуургатай багахан оньһон (шагомер): *Мүнөө үедэ алхууртай час дэлгэрэнгы хэрэглэгдэнэ*.

АЛХЮУЛХА I *үйлэ үг., идх. залог* арай гэжэ ябаха, мүлхихэ тооной ябаха, арай-шамай зүдхүүлхэ (тащиться, еле передвигаться): *– Шинии зургаа-долоон модо алхюулжа ерэтэршни, халуу шаташаха юм ааб даа* (З. Гомбожабай).

АЛХЮУЛХА II *үйлэ үг., идх. залог* сохюулха, наншуулха, зодуулха (быть побитым): *ойлгомторгүй алхюулаад абаха*.

АЛХЯА(Н) *юум. н.* сохилго, наншалга, зодолго (побои, избиение).

АЛШАА *түл. үг., асууһан удхатай, түнх., али тушаа гэһэн хоёр үгын абяа ниилэлгэһээ бии болоһон* хаана? хаагуур? хайшаа? (где? куда?).

АЛШААҺАА *түл. үг., асууһан удхатай, түнх*. хаанаһаа? (откуда?): *Алшааһаа ерээбши?*

АЛШУУР *юум. н.* тамхинай багахан туулмаг (кисет): *Хүбүүнэй баабайнгаа алшуур гаргаад, тамхи гудархада, гайхангяар тэрээниие хараад, алшуурыень абажа, нилээн эмирэн һуутараа, һөөргэнь бусааба* (С. Доржиев).

АЛЬБАДАХА *үйлэ үг.* 1) эльбэдэхэ, жадхадаха (колдовать); 2) толгой эрьюулхэ, сэдьхэл татаха, дура буляаха (обольщать, очаровывать).

АЛЬБАЛХА *үйлэ үг.* **альбадаха** *хара*.

АЛЬБА(Н) I *юум. н.* 1) сэдьхэл татаха шадал, дура буляаха хүшэн (обаяние, чары); **альба жэльбэ** хүнэй дура буляадаг шадабари (чары): *Бэеэ хүсэһэн, шэмэ шүүһеэ хуряаһан талын сэсэг мэтэ залуу басаган альба жэльбэдэнь орошохоор, ехэл абааштай-ханаар миһэржэ байба бшуу* (Д. Эрдынеев); 2) эди шэди, хии үзэгдэл, шүдхэр (волшебство, сверхъестественная сила, чары): *– Үгы даа, би хүн зоной арада альбан мэхэ гаргажа үзөөгүйб* (Ц.-Д. Хамаев); 3) шүдхэр, боохолдой (демон, злой, дух): *Хурим түрэ болоходо амидатайгаашье, альбантайгаашье сададаг юм*; **альбан шүдхэр** шүдхэр, боохолдой (злой дух, демон): *Зүгөөр альбан шүдхэрһөө айһанһаа үлүүгээр хүн зоной хорон хэлэнһээ айгшаб* (Ч. Цыдендамбаев); 4) эльбэшэн, жадхашан, абтай хүн (волшебник, колдун).

АЛЬБА(Н*)* II **1.** *юум. н.* 1) эрэ бэрхэ, ульгам бэрхэ хүн (молодчина); 2) тэршээ, бушуу тушуу үхибүүн (сорванец); **2.** *тэмд. н.* ульгам, хурдан, шуумгай, солбон, бушуу түргэн (шустрый, проворный): *Морёор ябахадаа альбан*; 2) аляа, аягтай эрбэгэнүүр (кокетливый, игривый): *Һайн хоол, хатуу архи, һонин зугаагайнь урда хэншье тэсэдэггүй, альбан ааша, һайхан шарайнь айлшанай зүрхэ хайлуулдаг* (Д. Эрдынеев); **альбан зантай басаган** аляа хүнгэн аяг зантай басаган (кокетливая девушка).

АЛЬБАТА *тэмд. н.* шэдитэ, эльбэтэй жэльбэтэй (волшебный, чудодейственный).

АЛЬБАТАХА *үйлэ үг.* һэбхирхэ (вести легкий образ жизни): *Тэрэ басаганиинь альбатажа арилшаһан байба.*

АЛЬГАДАЖАРХИХА *үйлэ үг., видэй нэгэ түхэл* гэнтэ альгаар сохихо (вдруг дать пощечину): *Галшые тарайшатар альгада-жархина* (Х. Намсараев).

АЛЬГАДАЛГА *юум. н.* альган шаанги, альгаар сохилго, альгаар буулгалга (шлепок, пощёчина): *Нэгэл альгадалгаһаа бархиржа байха эрэ хүнтэй нүхэсэһэндөө Шойнзуур гомдоо ёһотой* (С. Ангабаев).

АЛЬГАДАЛДАХА *үйлэ үг., угталд. залог* наншалдаха, альгаараа сохилдохо (драться, бить друг друга по щекам).

АЛЬГАДАЛСАХА *үйлэ үг., хамтадх. залог* бэе бэеэ альгаараа ташаха (похлопывать друг друга): *Тэдэ хоёр гэнтэ мүр мүрөө альгадалсан, шангаар тэбэрилдэшэбэ* (Ц. Галанов).

АЛЬГАДАЛСУУЛХА *үйлэ у., идх. залог* альгадалсахые баадхаха (шлёпать, хлопать): *хоёр хүлөө няд байса альгадалсуулха.*

АЛЬГАДАСАГААХА *үйлэ у., видэй нэгэ түхэл* альгаараа ташасагааха (похлопывать, пошлёпывать ладонью): *– Заатагүй ерээ-рэйгты, багшатнай баярлаха байха, – гээд, мүрыень альгадасагаагаад гаража ябашаба* (С. Цырендоржиев).

АЛЬГАДАХА *үйлэ у.* 1) альгаараа сохихо, буулгаха, альган шаанги эдюулхэ (хлопать, шлёпать, бить ладонью, давать пощёчину): *Гарайнь альган зохолжо, Лихачевые альгадаха дураниинь хүрэбэ* (Ч. Цыдендамбаев); *Тиихэн бэеэрээ үнеэнэй ойро ерэжэ, хүзүү, сээжыень эльбээд, уусыень альгадаад үзэбэ* (М. Осодоев); **мүр альгадаха** дала мүрыень алгаараа ташаад абаха (похлопывать по плечу): *Теэд гэнтэ ишмэ һэргэлэн һайн харюу дуулахадаа аргагүй баярлажа, тэрэнэй дала мүр альгадан, урматай хүхюунээр хэлэбэ* (Б. Мунгонов); **альгадаад абаха** альгаараа нэгэ сохёод абаха (хлопнуть, шлёпнуть): *Үбгэн халсагай ягаан гэдэһыень гэжэгынүүлэн эльбээд, хурга гарыень долёожо байһан нохойгоо альгадаад абана* (Ч. Цыдендамбаев); ◊ **ташаагаа альгадаха** зайха, зураха, гэртээ һуухагүй, һэбхи ябадал гаргаха (слоняться, шляться); 2) *шэлж., эхир.* альган дээрээ абажа ябаха, ехэ эмээхэй байха, зөөхэйлхэ (носить на руках, души не чаять); 3) *шэлж.* хулууха, гар утатай байха (воровать, таскать); **альгададаг** хулгайша, няалдамар гартай, гар утатай (нечистый на руку); 4) *шэлж., ярян.* халбагадаха (хлебать): *шүлэ альгадаха*.

АЛЬГАДУУЛХА *үйлэ у., идх. залог* альгаар сохюулха (быть шлёпнутым): *Тиигээд Рабдан Борнойдо хара зоргондоо альгадуулжа үзэбэб* (Х. Намсараев); *Хабирга талаараа баабгайда альгадуулһандаа саг зуура бүглэржэ хэбтэһэнэйнгээ һүүлдэ уданшьегүй хэлэ хүүртэй болоһон байгаа юм* (А. Шадаев).

АЛЬГА(Н) I *юум. н.* 1) хүнэй гарай үзүүрэй дотор талын хабтагар хуби, гарай сарбуугай доошонхи хубиин дотор тала (ладонь): *Шинии альган миниий альгантай ниилээд...* / *Мэдэрнэбди, бэе бэеынгээ дулаа.* / *Миниий дулаа шинии сэдьхэл дулаасуулаа.* / *шинии дураар миниий сэдьхэл һалбараа...* (Э. Зандраев); **альга һабар** гар, альга хурган (руки); **альганай хээ** альган дээрэхи зурлаа (узоры на ладони): *…гэр дотор альганай хээ арай гэжэ харагдамаар, бүрэг бараг болоод байба* (Х. Намсараев); **альганай шэнээн** хэмжээгээрээ альгантай жэшэмэ (размером с ладонь): *Хүл доромни альганай шэнээн табсан, басаганай табгайн багтаха зай байхагүй* (З. Гомбожабай); **альга ташалган** хоёр гарайнгаа альга бэе бэедэнь сохилго, дэлдэлгэ (аплодисменты): *Альга ташалган дээрэ дээрэһээ, хойно хойноһоо хүүен нэержэ, үндэр сагаан Соёлой ордонгые дахин дахин дорьбоон доһолгобо* (Б. Мунгонов); **альга ташаха** хоёр гарайнгаа альга сохихо (аплодировать): *Адха һамар бэлэг абаһан таба наһатай үхибүүн шэнги, Доржо альга ташан баясажа, эсэгэеэ тойрон дэбхэрнэ* (Ч. Цыдендамбаев); **альга хооһон** гар хооһон, алга маахам, хооһоор (с пустыми руками, ни с чем); ◊ **альга дэлгэхэ** а) гайхаха (разводить руками): *Эдэнэй дунда Халзан хормойгоо шуужархинхай, тэдэн тээшэ хаража, альгаа дэлгэн: – Зай, хоёр аханар, юу бодожо һуунат?* (Х. Намсараев); б) юумэ хэхэеэ болёод миин һуушаха, һал унаха (ничего не делать): *Директорынь үнөөхил хэлэдэгээ хэлээд, урдаһаань хооһон альгаяа дэлгэжэ һууха юм* (Ш.-С. Бадлуев); **альгаа хабсараад һууха** юумэ хэхэеэ болёод һууха (сидеть, сложа руки): *Юрэдөө, миин альгаа хабсараад һуужа байха саг бэшэ болобо гээшэ ха, – гэжэ Намсарай сэдьхэлдээ олон юумэ эрьюулжэ бодоно* (Ж. Балданжабон); **альган дээрэ байһандал** элеэр, эли тодоор (как на ладони): *Энээнэй оройһоо дайсанай позициие альган дээрэ байһандал хаража шадахаар бэшэ* (Ж. Тумунов); **альган дээрэ тэнжээхэ** (*гү, али* **үргэхэ**) ямбалан хүмүүжүүлхэ (пестовать, с любовью воспитывать): *Альган дээрээ тэнжээһэн,* / *Сэдьхэлым арюудхаһан,* / *Сагаан һайхан һанаатай* / *Ори ганса эжымни* (С. Бадмаева); *– Шамайе альган дээрээ үргэжэ хүн болгоод, хүл дээрэш бодхоогооб* (Д. Батожабай); **альгандаал адляар** ехэ һайнаар, тодорхой наряр, ёһотойгоор (≈ как свои пять пальцев): *– Харагтылши, энэшни аймагаа альгандаал адляар танидаг лэ, – гэжэ бинь ама хахалбаб* (В. Петонов); 2) альгадалга, альгаар сохилго (пощёчина): *– Хамаагүй, эхын хараал – юрөөл, эсэгын альган – адис болодог гэжэ манай зон хэлсэдэг юм, – гээд, Тогоошо басаганай урдаһаа энеэбхилбэ* (Д.-Д. Дугаров); **альга эдихэ** альгаар сохюулха, альгадуулха (получить пощёчину): *Эдэ үгэнүүдэйнгээ түлөө эсэгэһээ һайншаг альга эдеэд, харбаһан һомон шэнгеэр, хүбүүн гэрһээ гүйн гараба* (Ц. Шагжин); **альган тараг** (*гү, али* **шаанги**) альгадалга (пощечина): *Тэрэнэйнгээ түлөө эжыһээ альган тараг һайсал хүртэгдэһэн байха* (Ж. Балданжабон); *Дэмы бэшэ альган шаанги эдюулээшье һаа, ... заахашье та дайраагүйт* (Д. Жалсараев); 3) тушаагай малай хүл орёожо

шагталагдадаг хубинь (петля у лошадиных пут).

АЛЬГАН II: **альган тальган болохо** а) *баруун бур.* эрхэлхэ, няалдаха, орёосолдохо – *амитад тухай* (ластиться – *о животных*); б) нилтаганаха, шарбаганаха, урда хойно орохо, гүйхэ (лебезить, заискивать).

АЛЬМА *юум. н.* розын түрэлэй жэмэстэ модоной үрэ (яблоко): *Альма жэмэс амтан соогоо һайн, айраг тараг һонин соогоо һайн* (Оньһ. үг.); **альма һара** тэргэд һара, альма шэнги түхэреэн һара (круглая луна, полнолуние).

АЛЬМАН *тэмд. н.* шэмэ шүүһэтэй, шэнэ, зүлгэ – *ногоон тухай* (сочный, свежий – *о траве*): *Альман хүхэ ногооной агтай хурса амтан соонь* (Х. Намсараев).

АЛЯА 1. *тэмд. н.* тоомгүй, холшор (игривый, озорной, шаловливый, баловной): *Аляа хүхын дуун урин дуудаад,* / *Аян холоһоо ерээб шамдаа.* / *Анхан түрэһэн талам шэнээр* / *Аршаан сүршэжэ, бэеым жэгнээл* (Г. Чимитов); *Аляа хүн арбан гасалантай, холшор хүн хорин зоболонтой* (Оньһ. үг.); **аляа зан** тоомгүй зан (озорной нрав): *Мүн миниишье аляа зан хүдэлдэжэ, тугаарайм томоотой хүнэй маяг орхигдошобо* (Ц.-Д. Хамаев); **аляа хүхюун** (*гү, али* **зугаатай**) тоомгүй, хүхюутэй, сэнгүү, согтой (игривый, озорной, весёлый): *Аляа хүхюун басагадай заямхада ерэхэһээ хойшо Дардай бөө бүришье аалин боложо, тэдээндэ бүтүүхэнээр дурагүйдэнэ* (М. Осодоев); *Тэдэнэйнгээ аляа зугаатай ажабайдал тухай бодолгото болобо* (Ц.-Ж. Жимбиев); **аляа холшор** назгай, хонгор (беспечный): *Абаһаар аляа холшор ябадал тухай шашалданад* (Ц.-Ж. Жимбиев); **2.** *юум. н.* 1) тэршээ, бушуу тушуу, тоомгүй хүн гү, али үхибүүн (шалун, озорник, проказник): *Аляа хуули барихагүй, архинша зөөри барихагүй* (Оньһ. үг.); 2) наадаша хүн, элдэбээр аашалдаг хүн (шут, паяц).

АЛЯАБАР *тэмд. н.* тэршээ, хурдан, ульгам (резвый): *Удын ааяма халуун наранда аляабар бага гуна гунжад гуураа халахадаа, һүүлээ годойлголдон, иишэ тиишээ хорёо хото зубшан гүйлдэнэ* (Х. Намсараев).

АЛЯАГААР *наречи* тоомгүйгөөр (игриво, озорно): *Энээнһээ урдашье басаган аляагаар хүхижэ ородог, айдар зан харуулһан артистка шэнги болодог байгаа* (Д.-Д. Дугаров).

АЛЯАДАМХАЙ *юум. н., барг.* нааданхай, наадхуур, наададаг хэрэгсэлнүүд (игрушки, игрушка): *Оёор дээгүүр дүүрэн аляадамхай хэбтэнэ.*

АЛЯАДАН *юум. н.* 1) тоомоо таһаралга, аляархалга, оромоо алдалга (шалость, баловство, озорство); 2) наадан (игра): *Энэ шамда аляадан бэшэ*.

АЛЯАДАХА *үйлэ үг.* 1) тоомоо таһарха, аашалха, зүгөө алдаха (шалить, баловаться): *Арюухан сэнгүүхэн аляадан ябаха һэм* (С. Ангабаев); 2) *барг.* наадаха (играть): *газаа аляадаад ерэхэ*.

АЛЯА(Н) *юум. н.* һэбхи зугаа (озорство): *Юунэймнай аляан гээшэб, ишхэдээ?*

АЛЯАРХАГ *юум. н.* өөрыгөө һайшаалгаха гэжэ оролдолго (кокетство): *Аляархаг ехэдэхэдээ ашаггүй*.

АЛЯАРХАЛДАХА *үйлэ үг., угталд. залог* олоороо аляархаха (озорничать): *Албатын хүүгэдтэ ошожо, аляархалдан наада гэбэ* (Х. Намсараев).

АЛЯАРХАХА *үйлэ үг.* 1) тоомоо таһарха, шууялдаха – *үхибүүд тухай* (резвиться, баловаться – *о детях*); 2) наадажа хэлэхэ, шоглохо (шутить): *...ном һудар шагаахадам, «таташан һаншагни һаалта болодоггүй», – гээд, бригадир аляархан хөөрэнэ* (Б. Санжин); 3) эрбэгэнэн аяглаха, зулгы зан гаргаха (заигрывать, кокетничать): *Залуу эхэнэрэй хүбхэгэр бэеын халуун элюурдэн хайража, тэрэ улам бүри аляархан аашална* (Б. Шойдоков).

АЛЯАРХУУ *тэмд. н.* 1) хошон зугаатай (шаловливый, озорной): – *Намтай үдэшэнһөө хойшо аляархуу шог наадаар сагаа бараа* (Ч. Цыдендамбаев); 2) дура буляама, гойрхомо, зүрхэ сэдьхэл хүдэлгэмэ (привлекательный, соблазнительный): *Һамган хороо бусалһан янзатай, урдаһаань инаг аляархуу нюдөөр хилам гээд…* (Х. Намсараев).

АЛЯАХАН I *тэмд. н.* тоомгүйхэн (игривый, озорной): *Аяар тэрэ дээрэ, гүн хара огторгойдо, одо мүшэд толоржо, аляахан хүүхэнэй эмнеэ һануулна* (Ц.-Д. Хамаев).

АЛЯАХАН II *тэмд. н.* али (который): *Аляахан эмнигыень ургалхам ааб* (Б. Мунгонов).

АЛЯАҺА(Н) *юум. н.* хара бэетэй, хашарһан хоёр далитай, ниидэдэг, хүнэй гэр, малай байра тойрон амидардаг шумуул (муха, мухи): *Арадань үтэнэй томо ногоон аляаһад шууялдан ниидэжэ, хороото шара гэнтэ бии болон һиинана* (Ч. Цыдендамбаев); **шара аляаһан** үхэрэй шабааһан соохоо хоол оложо эдидэг шабааһанай аляаһан (навозная муха); **аляаһа батаганаан** жэжэ шумуулнууд (мухи и комары): *Аляаһа батаганаанай хашартай болошоһон дүүеэн эли бодо замхаба* (Б. Мунгонов).

АЛЯАҺАРХАХА *үйлэ үг.* аляаһанһаа хашарха, батагана боргоохондо эдюулжэ

ядаха (быть донимаемым мошкой).

АЛЯАҺАРХУУ *тэмд. н.* аляаһаар элбэг байха, аляаһа исалха (изобилующий мошкой).

АМ: ам-ам! *юумэ хазахые зурагладаг үгэ* (ам-ам): *Ам-ам! – гэжэ шүдэеэ арзагад гүүлэнэ* (Онтохонһоо); **ам-там гэхэ** эдиһэн мэтэ болохо, эдиһэн хэбэр үзүүлхэ, халта-хулта эдихэ (делать вид, что ест): *Мшин лэ ам-там гэһэн хэбэртэй болоод, садааб гэнэ* (Ж. Балданжабон); **ам-тамхан** нам намхан, намдууханаар, яаралгүйгөөр (неторопливо, спокойно): *Аба үбгэн эхилжэ,* / *Ам-тамхан хөөрэбэ* (Х. Намсараев).

АМА I *юум. н.* бүд энгээрнь хэмжэһэн хэмжүүр (мера по ширине материала): *Адаг зэргыень хэлэхэдэ, ама шангай, адха үзэм, аяга һамар наймаалаад* (Х. Намсараев).

АМА II *шангадх. у.* огло, хамха, бүрин, огто (совсем, совершенно); **ама һүрэхэ** огто һалаха, һандарха (отвалиться); **ама-яма** ехээр, хамха (в большом количестве).

АМАГ: үмэг-амаг гэхэ *амаа* нээн, хаан байха (то открывать, то закрывать *рот*).

АМАГАЗАЙ *юум. н., боох.* салшаа, наншалдааша хүн (драчун, буян).

АМАГАЙБША *тэмд. н.* хазаарайнь аман хэгдээгүй (разнузданный): *Дамбиев тэргэһээ буужа, хазаарынь амагайбша болгоод, сэртеэльнигыень һуладхан табяад…* (Ш.-С. Бадлуев).

АМАГАЙГШАЛХА *үйлэ у.* мориной аманһаа хазаарайнь ама абаха (разнуздать): *…хазаарыень амагайгшалжа, морёо уһалжа байхадаа…* (Ж. Балданжабон).

АМАГҮЙ *тэмд. н.* 1) хэлэгүй, хэлэхэ аргагүй (бессловесный, немой): *Амагүй бэшэ һаа, хэлыш!*; **хэлэ амагүй** үгэ хэлэжэ шадахагүй, дуугардаггүй (глухонемой): *Түрэхын хэлэ амагүй, бүхы наһаараа юунэйшьеб түлөө хэһээгдэһэн хүн гээшэ* (Б. Мунгонов); 2) амгайгша (без удил); 3) эмниг, һургагдаагүй – *морин тухай* (необъезженный); 4) *шэлж.* зоргон соогоо, зоргоороо, жолоогүй (необузданный).

АМАДАХА *үйлэ у.* 1) дуу дуулажа гү, али дуугаржа эхилхэ (запевать или начинать говорить): *Абай-Гэсэр хүбүүн* / *Амадан хэлэн харюулжа,* / *Алаг эреэн зүрхэеэ* / *Номгодхон даран байба* (Гэсэрһээ); 2) хүнэй үгэ таһалан дуугарха, ама таглаха (перебивать речь): *Хандамамнайшье харатайхан ааб даа гэжэ Балжад хажууһаань амадана* (Ж. Балданжабон); 3) хэн нэгэнэй гү, али ямар нэгэн юумэнэй зам хүндэлэн гараха, таһалха (пересекать путь): *Амадан гэтэжэ байһан аюулһаа зайсаба гээшэб* (Ж. Балданжабон); **амадан угтаха** хүлеэн байха, урдаһаань гаража ерэхэ, угтаха (выходить навстречу): *Хан-Хюрмас тэнгэри* / *Амадан угтажа оробо* (Гэсэрһээ); 4) мориной хазаарта аһан тогтоохо, байлгаха (хватать за удила): *Пароходой хашхараае түрүүшынхиеэ дуулаһан нэгэ мориной саашаа даб гэхэлээр ойронь байһан эзэниинь арайхан үрдижэ амадаба* (Ч. Цыдендамбаев); 5) *хууш.* бөөлэжэ эхилхэ (начинать камлать).

АМАДАШАГҮЙ *тэмд. н.* үгэ хэлээр дамжуулмаар бэшэ, хэлэхээр бэшэ, хэлэгдэшэгүй (невыразимый).

АМАДУУЛХА *үйлэ у., идх. залог* 1) зам, харгы хүндэлэн ябуулха, зам дээрэ угтуулха (велеть пересечь путь *кому-л.*, идти наперерез); 2) замда хүндэлэн ябагшатай уулзаха, угтан абхуулха (быть встреченным наперерез): *Хоёр хүндэ амадуулһан тэрэ хүниинь хажуу тээшээ халба һүрэн, … булгаатайгаар годирһон субаса зүргөөр гүйбэ* (Ч. Цыдендамбаев); 3) хазаарһаа баригдаха (быть схваченным за узду).

АМАЛАГДАНХАЙ *үйлэ у.* хазаарайнь аман углагданхай, хазаарлуулһан (взнузданный): *Моридынь зэргэ уһа уруу ороод, хүзүүгээ һунаажа, амалагданхай амаараа ябууд дундаа шурхирса уһа һороно* (Б. Мунгонов).

АМАЛГА: амалга һүхэ *юум. н., боох.* баханада нүхэ хэхэдэ хэрэглэдэг һүхэ (топор для продырявливания столбов).

АМАЛГАР *юум. н., түнх.* **амаргал** *хара*.

АМАЛГЫ *тэмд. н.* хөөрүү, дуугарамгай, долобхоо, үргэтэй (говорливый, разговорчивый): *Балма ехэ амалгы басаган юм.*

АМАЛДАХА *үйлэ у., яряан.* тангариг үгэхэ, ама алдаха (божиться, клясться).

АМАЛИГАЙ *тэмд. н.* хөөрүү, дуугарамгай, долобхоо (разговорчивый): *Энээниень амалигай хэрүүлшэ Шанархан дуулаад, Баршуудхында һахы-һалаг ерэжэ, Дүүхэйе һэмээхэн һурагшалба* (М. Осодоев).

АМАЛСАХА *үйлэ у., оһо* амталха, эдеэнһээ хүртэлсэхэ (пробовать, отведывать).

АМАЛУУЛХА *үйлэ у., идх. залог* 1) ама хүрүүлхэ, амталуулха (дать отведать, пригубить, попробовать); 2) малай нарай түл эхэдэнь табижа хүхүүлхэ (подпускать к матке молодняк скота); 3) хэлүүлхэ, ама алдуулха, үргэхэ юумэ нэрлүүлхэ (заставить говорить): *…хэдэн эхэнэрнүүдые энэ мэтэ ургалжа, шэмэг зүүдхэлнүүдыень буян амалуулан, урдаа табюулжа байба* (Х. Намсараев); 4) һэеы гэрэй ханын модонуудай хажуу таладань һэлгэлдээд үлүү гараһан үзүүрнүүдые тохёолдуулха, аманудыень тааруулан холбохо (состыковывать соединения стен юрты):

ханын амануудые амалуулаад, хагсаргаар холбохо.

АМАЛХА *үйлэ үг.* 1) хэлэхэ (говорить, произносить): *Сэсэг айрагһаа балгажа, аман соогоо нэгэ хэды байлгаһан хойноо залгижа амалба* (Б. Шойдоков); 2) үгэ үгэхэ, ама алдаха (обещать): *Өөрын диилэхэгүй хэрэгые Хэзээшье бусадта бү амала* (Э.-Х. Галшиев); **ама амалха** үгэ үгэхэ (обещать): *Лаб гэмтэй үйлэдбэриие амаа амалһан болбошье, Аргынь оложо орхи* (Э.-Х. Галшиев); 3) ама хүрэхэ, амталха (пригублять, отведывать); 4) хазаарай амые мориной аманда оруулха (взнуздать): *Би амгайгша мориёо амалжа, сэртээлнигынь татабаб* (Ц.-Д. Хамаев); 5) мориной амынь мэдүүлхэ (усмирять коня): *Агтын һайниие амалжа унаха, бодын эрхимые бугуулидажа бариха ёһотойб* (Х. Намсараев); 6) баганада гү, али монсогор модондо утаашань заадаһа, хоноодоһо түнхин гаргаха (выдалбливать паз); 7) *сэл.* эрихэ, гуйха, нэхэхэ (просить, требовать, домогаться).

АМАЛШАГҮЙ *тэмд. н.* хэлэшэгүй (невыразимый): *– Хэлэшэгүй юумыем хэлэбэш, амалшагүй юумыем амалбалши, энэ һурааша юумыеш үгэхэ аргамни үгыл* (Онтохонһоо); *Амалшагүй нюуса алаг даагандашье хэлэхэгүй* (Оньһ. үг.).

АМА(Н) 1. *юум. н.* 1) хүнэй гү, али амитанай дээдэ доодо хоёр үргэнэй хоорондохи зай, оошо, шубуудай хушуун, эдеэ хоол буйлуулгын эрхэтэдэй эхин (рот): *Ябууд дундаа аманудайнгаа хаб хара болотор, хэлэнэйнгээ хордотор нэрһэ түүжэ эдибэд* (С. Цырендоржиев); **аман соогоо дуугарха** өөртөө гү, али хөөрэлдэжэ байгша хүндөө элдэб шалтагаанаар хэлэхэ аргагүй дээрэһээ һанаандаа дуугарха, үгэлэнгүй хэлэхэ, бүбэрхэ (говорить про себя, себе под нос): *Шамбай сула бэетэй, буряад шарайтай хүбүүн аман соогоо юушьеб гүбэнэн дуугарна* (Д.-Д. Дугаров); **ама хамар** а) хүнэй нюур (физиономия, лицо): *Баруун хажуумни халуу бусалжа, хуурай гэшүүһэ мүшэрэй хангал утаан ама хамар сорьёжо байба* (С. Доржиев); б) амитанай хоншоор (морда – *у животных*); **амаараа шагнаха** гайхажа шагнаха (слушать, разинув рот); **ама хүрэхэ** амталха, эдеэнһээ хүртэлсэхэ (пробовать, отведывать): *Болоһонһоо ама хүрэжэ, бууралһаа үгэ дуулажа яба* (Ц.-Ж. Жимбиев); **ама(а) халаха** а) халамгай байха, баринги болохо (быть навеселе): *Энэ үдэшэлэн Даримын үнеэдээ һаажа дүүргээд, үдэшынгөө хоол эдижэ һуутар, нилээд амаа халаһан Жалуур орожо ерэбэ* (Ц. Шагжин); б) үргэндөө һогтохо, хөөрөөндөө дашуурха (увлекаться в разговоре); **ама халамгай** баринги, һогтуушаг (подвыпивший): *Мүнөөдэр хүйтэншэг байгаад, ама халамгай, бүри һогтуу зон олон байба* (Ц. Цырендоржиев); **амаа дэбтээхэ** ундалха, ундаа харяаха (промочить горло): *Тэдэнэр моридтоёо хамта сахилзада халдаһан шүүдэр долёожо, амаяа дэбтээгээ һэн* (Д. Батожабай); **амаа жэмыхэ** уралаа жэмылгэхэ (поджать губы); **амаа тамшааха** а) шамшарха, шам-шом гэхэ (причмокивать, смаковать): *Мүнөө Галша үбгэн орон дээрэһээ бодожо, хоймортоо ерэжэ һуугаад, мүн лэ гэдэһээ эльбэн эбһээлжэ, амаа тамшаана* (Х. Намсараев); *Абаха болоходоо амаа тамшааха, эдихэ болоходоо альгаа тодохо* (Оньһ. үг.); б) хэлэ амаа долёохо, шүлһөө һайраха, гоожуулха (облизываться, зариться); **амаа шомшорхо** хэлэеэ тоншорхо (прищёлкивать языком); **ама гашалха** а) эдеэнэй үлэгдэлэй шүдэнэй, мүйлын хажуугаар үлөөд үжэхэ, үнэр гутаха (пахнуть изо рта); б) *шэлж.* хашартай болотор хэлэгдэхэ (набивать себе оскомину); **аманда орохо** а) баригдаха (попасться *кому-л.* в пасть, руки): *Айхабтар хурса шүдэтэй арьяатан шонын аманда ороод, бэлхүүһээрээ хүндэлэн зуугдаад байһан…* (Ч. Цыдендамбаев); б) аюулда орохо, гайда дайрагдаха, буляагдаха (попасть в беду, подвергнуться опасности): *Манайшье сабшалан Бадмын аманда орожо һалаа, – гэжэ һанаа алдан һууна* (Х. Намсараев); в) дуугардаг болохо, хэлэндэ орохо – *нарай үхибүүн тухай* (научиться говорить – *о ребёнке*): *Бага хүбүүмнай гурбатайдаа хэлэндэ ороо*; г) һанананда орошоноо бодожо үзэнгүй дуугарха (прийти в голову): *Һогтошоод лэ, амандаа орошон юумэ дуугаржа һууна гү даа!* (Д. Эрдынеев); **ама хоошон байха** абяагүй байха, дуугархагүй (молчать): *Шатуухан хүгшөө зүбшөөгөөшье һаа, ама хоошон байнагүй. Шаазгайтынгаа һониниие хөөрэнэ* (М. Осодоев); **аман аталга, хэлэн хэдэргэ байха** наадалһан хорон, хадхуу үгэ хэлэхэ (быть саркастичным, насмешливым): *– Дан аман аталга, хэлэн хэдэргэ болоходоо һайтай бэшэ байха, – гэжэ дуугарна* (Ж. Балданжабон); ◊ **ама (гүзээ) тоһодохо** эдилгэ үгэхэ (дать взятку): *Энэ тэрэнэй ама тоһодоод үзэһүүл даа* (Ж. Балданжабон); *Бараг һайн тоодо байха гэжэ алтан зөөхэй хоёроор аман гүзээн хоёрыень тоһодоол аабзат даа* (Ч. Цыдендамбаев); **ама хараха** хүнэй хэлэһэн соо байха (быть в зависимости): *Түрүүлэгшынгээ ама хараад лэ ябадаг байһан байха* (Ж. Балданжабон); 2) *шэлж.* үгэ, хэлэн (слово язык, речь); **ама бариха** ондоо хүндэ юумэ хэлэхэгүй (держать

язык за зубами): *Тиuhэн хойноо арайл ехэдүүлжэ хэлэжэрхибэ гүб гэжэ амаа бариба* (Д. Эрдынеев); **амаа татаха** ойлгожо дуугарха (придерживать язык): – *Харышта, ноён, нэгэ бага амаа татажа дуугарагты!* (Х. Намсараев); **амынь татаха** олон юумэ хэлэхыень болюулха (заставить замолчать): – *Данжан, ши hогтожо байна хаш! – гэжэ амынь татаба* (Д. Эрдынеев); **ама(а) татаадхиха** абяа аниргүй болохо, хөөрөөгөө замхаха, дуугархыень болигохо (перестать говорить, замолкать): *...багшамнай хүбүүдэй ама татаадхиба* (Б. Мунгонов); **амаа татуулха** үлүү гарахыень болюулха, хорюулха (заставить отказаться от излишеств): *Зориг зоргондоо аашалдаг ноёд нэгэ бага амаа татуулха аабза* (Ж. Балданжабон); **амаа жажалха** *шэлж.* муугаар, ойлгогдохогүйгөөр дуугарха, тальтарганаар дуугарха (шепелявить); **ама шүдэ алдаха** тангариглаха, ама алдаха (клясться, божиться): *Тэрэнь ама шүдэ алдаба: – Бурхан үзэг, боожо үхэхөөр харааб, – гэбэ* (Ч. Цыдендамбаев); **ама задагай** hанаhанаа дуугардаг, хамагаа хуу хэлэдэг (не умеющий держать язык за зубами): *Нам тухай Ринчин хөөрэжэрхиhэн байгаалтай, яаhан ама задагай амитан бэ!* (С. Цырендоржиев); **хоohон ама хэлэхэ** хэрэг бүтээхэгүй, гансал хөөрэлдөө дэлгэхэ, үгөөр үнгэрхэ, хоohон хөөрэлдөө хэхэ (пустословить, заниматься пустой болтовнёй); **ама муута** муу ёротойгоор дуугардаг, муу зүнтэйгөөр дуугардаг (говорящий дурное, пессимистичный); **ама hайтай, hайн аматай** юумэ hайн тээшэнь хэлэдэг, хододоо hайниие хэлэдэг, муушье hаань hайнаар хэлэхые оролдодог (благоречивый, оптимистичный): – *Hайн аматай хүн байжа ноён болохыемни ... зүгнөө гээшэ гүт?* (Ч. Цыдендамбаев); **ама уран** гоё үгэтэй, уран үгэтэй (красноречивый); **хамар доро хахархай аман байнал гэжэ дуугарха** хэрэгтэ хэрэггүй юумэ дуугарха, үлүү юумэ хэлэхэ (разглагольствовать, говорить лишнее); **аманда орохысоо харааха** элдэбээр, айхабтар муухайгаар харааха (ругать на чем свет стоит): *Амандаа орохысо харааханаа ондоо мүртэй юумэ хэлэнэгүйл шүдхэршни* (М. Осодоев); **аманhаа унагаахагүй** нэгэ юумэ ходо дабтажа ябаха, hанаанhаа алдахагүй (часто повторять сказанное): *...буряад зоноо Европын болбосон, баян гүрэнүүдэй гэшхэлhэн мүрөөр дабхюулха гэhэн hанал бодолоо тэдэ хоёр аманhаа унагаанагүй* (Ж. Балданжабон); **ама дамжуулан** хүнhөө хүндэ үгөөр дамжуулан (из уст в уста): *Тэрэ хүнэй зохёohон дуунуудые хүнүүд шагнаад, Борхоногой үльгэр асардаг шэнгеэр, ама дамжуулан асарнал ёhотой* (Ч. Цыдендамбаев); **ама залгаха** хүнэй хэлэhэн гү, али захиhан юумые дамжуулха (передавать *чьи-л.* слова); **аман дээрээ** гансал хэлэхэдээ (только при разговоре): *Жарантай үбгэн аман дээрээ аляа наадаша, hайхан сэдьхэлтэй, hайн зантай, сэхэ хүн байгаа юм* (Х. Намсараев); 3) *шэлж., хууш.* амин, тэжээбэри (едок, душа); **эдихэ аман** а) амин (едок): *Таряашад гээшэш баhал эдихэ аматай, үлэсхэлэн хоohон үхибүүдтэй хүнүүд ха юм* (Ч. Цыдендамбаев); б) миин эдеэд, туhагүй хүн (дармоед); 4) мориной ама залахада туhатай, хазаарай сахаригуудта холбогдодог хүндэлэн хоёр түмэр (удила): *...хазаарайнгаа амые химэлэн, газар сабшаад абана* (Ж. Балданжабон); **ама мэдэхэ** үгөөрнь байха (быть послушным): *Хатуухан гарта ороод орхиходоо, морин hамган хоёр ама мэдээд лэ орхидог юм даа* (Х. Намсараев); **ама мэдүүлхэ** номгоруулха, гартаа бариха (усмирить): *Эмниг дошхон харасадашни хазаарай ама мэдүүлхэбди!* (Б. Мунгонов); **ама татаха** хазаарайнгаа жолоо татаха (удерживать коня): *Теэд галзуурhан моринойнгоо амынь татажа хүшэ хүрэбэгүй* (Ц. Шагжин); 5) ямар нэгэн хүнды юумэнэй нүхэн, хоноодоhон, хонхор, мүн урасхалай адаг, юумэнэй гараха зай забhар, нүхэ (отверстие, углубление, проход, устье): *Зарим сааphадые залуу hургагша ойроо байhан пеэшэнэй хара аман тээшэ шэдэлнэ* (Ч. Цыдендамбаев); **буугай аман** буугай сэмгэнэй hомоной гараха үзүүр нүхэн (дуло ружья): *...тэрэ танигдаагүй хүмни барижа байhан буугайнгаа амаар тээ саанашаг хэбтэhэн сумаае заана* (Ц.-Ж. Жимбиев); **номын (нумын) аман** годли ябуулхын тула номондо хэгдэhэн одхор (зарубка на луке): *Алтан хурса hомоёо ама туласа онолжо ... гол гуулин толгойе сэхэ барин шэбшэнэ* (Х. Намсараев); **абаргын аман** хабшуургын, тиисын хабшадаг зай забhар (раствор тисков); **ханын аман** hэеы гэрэй ханын хажуу тээшээ үлүү гараhан hэрбээ модон (раствор боковых концов стенных прутиков юрты); **хадын (*гү, али* уулын, дабаанай) аман** хоёр дабаанай хоорондохи зай, ябажа гараха газар (горный проход): *Би дабаанай аман хүрэмсөөрөө ооглохомни* (Б. Мунгонов); *Үзүүртэнь дааганай hүүл шагтагалаатай ута жада баринхай харуулшан хабшалай аманда үдэршье, hүнишье сособой байдаг* (Б. Санжин, Б. Дандарон); **мүрэнэй аман** гол мүрэнэй ондоо мүрэнтэй гү, али нуур, далайтай ниилэхэ газар (устье реки); **үйлсын аман** үйлсын эхин (начало улицы): *Цыремпилэй ябалсаhан отряд нэгэ шулуун дэбдихэртэй*

үйлсын амые боһожо, бүлэг дайсадтай тулалдажа эхилээд (Х. Намсараев); **баханын аман** харша хорёогой һургааг, хабтагай гү, али нарин монсогор модо һуулгахаар баханын хажуу талаар заалагдаһан, түнхигдэһэн забһар зай (паз); ○ **нюдэ**, **урал**, **үргэ**, **хэлэ**, **шүдэ**, **шэхэ** *гэжэ үгэнүүдтэй парн. хэрэгл.*; **2.** *тэмд. н.* 1) үгэлһэн, үгөөр дамжуулһан (словесный, устный); **аман зохёол** үеһөө үедэ дамжан ерэһэн арадай зохёоһон элдэб түхэлэй, хэмжээнэй бүтээлнүүд, тэрэ тоодо мантан томо үхэр үльгэрнүүд, онтохонууд, таабаринууд *г.м.* оролсодог (устное народное творчество): *Юрэнхы дээрээ аман зохёол гээшэ хэдэ хэдэн түрэлдэ хубаагдаха байна* (Х. Намсараев); **аман үгэ** оньһон үгэ (пословица): *–Хүн зорёо һаа, бүтээхэ тээшээ, шоно зуугаа һаа, эдихэ тээшээ гэһэн арадай аман үгэ мэдэхэ гүт?* (Х. Намсараев); **аман харюу** үгээр хэлэгдэһэн харюу (устный ответ); 2) аманда адли, аманай түхэлтэй (похожий на рот); **аман хүзүүн** нюрганай яһанай хоёрдохи яһан (второй позвонок): *Аман хүзүү буряад зон хүндын табагта табидаггүй, хэшэг бэлэгтэ оруулдаггүй, хүндэ зэмһэншье болгожо үгэдэггүй юм*.

АМАНАЙ *тэмд. н.* 1) аманда хабаатай, амантай холбоотой (ротовой); **аманай аршуул** эдеэлээд ама аршахада хэрэглэгдэдэг хэсэг бүд гү, али сааран (салфетка); **аманай абяан** *хэл. шэнж.* үгүүлхэдэ хамарай хүндыһөө бэшэ, харин гансал аманай хүндыһөө гарадаг абяан (ртовый звук); 2) нэрлэгдэһэн, бэлэг болгогдожо үгтэһэн (дареный, обещанный в подарок); **аманай морин** түрэ дээрэ бэлэг болгон үгэдэг морин (конь, преподносимый в качестве подарка): *Аманай морин сэргэдэ уягдаба*.

АМАР 1. *тэмд. н.* 1) нам, амгалан, тэнюун, амгалан тайбан (спокойный, благополучный): *– Амар сайн, – гэжэ ехэ баяртайгаар аад, аалиханаар мэндэшэлбэ* (Г.-Д. Дамбаев); **һанаа амар** а) алмай, хонгор, назгай (беспечный, беззаботный): *Үнэтэй сэнтэй малаа иигэжэ зүндэнь орхижо хосороохо яаһан һанаа амар улад байдаг юм* (Д.-Д. Дугаров); б) назгайгаар, хашалангүй (беспечно): *Хара һахалтань урдынхидаал адляар, һанаа амар хурхиржа хэбтэнэ* (В. Гармаев); **амар заяа үзүүлхэгүй** амгалан байлгахагүй (не давать покоя): *Юундэб даа, Шобоодойн үргэһэн хүрэнэгүй, ямар бэ даа нэгэ хүндэ зүн зүрхыень һалгануулан, амар заяа үзүүлнэгүй* (С. Цырендоржиев); **амар заяагүй** а) амгалан бэшэ, байха һуухагүй (неспокойный, беспокойный): *Амар заяагүй мүшхэлтэ, асуулта болохол... Юун гэһэн бүзар юумэнтэй ушарбабибди?* (Д.-Д. Дугаров); б) амарангүйгөөр, унаһан малгай абангүй, гараа һугсарангүй (без отдыха, не зная покоя): *Ажал хэрэгээ ябуулха, яагаад үр амжалтатайгаар бүтээхэб гэхэ мэтэ асуудалнууд толгойем эзэлээд, амар заяагүй урагшаа тэгүүлэн хүдэлнэбди* (infpol.ru); 2) хүшэр хүндэ бэшэ, бэлэн, соморхон (лёгкий, нетрудный): *Теэд асын эшэ хухалха гээшэ тиимэ амар хэрэг бэшэ гэжэ бүгэдэ ойлгожол байгаа* (З. Гомбожабай); 3) хашалгүй, назгай (беззаботный); ○ **мэндэ** *гэжэ үгэтэй парн. хэрэгл.*; **2.** *наречи* 1) намаар, намдуугаар, амгаланаар (спокойно, благополучно): *Илааһа батаганаанһаа тэрьелжэ, голой эрьеын сэлгеэндэ амар эдеэлхэеэ хараа ёһотой* (Д. Эрдынеев); **амар амгалан** (*гү, али* **ажана**) амгалан, тэнюун, һанаа амар (мирно, спокойно): *Холо ойрын хоротониие нисуулаагүй хада бидэниие амар амгалан һуулгахаяа болёо* (Б. Санжин, Б. Дандарон); *Амар ажана жаргажа һуухаа хүсэдэг* (Ж. Тумунов); **амар мэндэ** (*гү, али* **сайн**) а) *амгалан тайбан байхые юрөөһэн удхатай, мэндэшэлхэдэ хэрэглэдэг хүндэдхэлэй үгэ* танай мэндэ, һайн байна гүт? (Здравствуй! Здравствуйте!): *– Ангуушадта амар мэндэ! – гэжэ тэрэ хүхюутэйгээр мэндэшэлбэ* (Д.-Д. Дугаров); *– Амар сайн, Дарима! — гэжэ Жалуур Даримын гарые адхаба* (Ц. Шагжин); б) амгалан, тэнюун (спокойно, благополучно): *Үглөөгүүр Тархайн ерэжэ харахада, Будамшуу хүбүүн амар мэндэ шашхажа, шалижа хэбтэбэ* (Ц. Шагжин); 2) хүндэ бэшэ, бэлэн (легко, нетрудно): *– Харин шамда өөртэшни, эрдэмтэй ябахада һайн, бэедэшни амар байха ха юм* (Ч. Цыдендамбаев); **3.** *юум. н.* 1) мэндэшэлгэ (привет): *– Коммунынхидта булгандань амарые хүргөөрэйгты* (Ц. Дон); **амарые** (*гү, али* **амар мэндые**) **айладхаха** (*гү, али* **хэлэхэ**, **һураха**) мэндэшэлхэ (приветствовать): *Тиихэдэнь тэдэнэр булта-даа хүл дээрээ һүгэдэн бодожо, амарые айладхабад* (Б. Санжин, Б. Дандарон); *Үшөө тиихэдэ хайрата инаг эжыдээ амар мэндые айладхаһан дүлэтэ мүрнүүд соробхилхо* (М. Осодоев); *Аба эжыдээ айлшалжа баяртай ерэхэб, Арад зондоо амар мэндые хэлэхэб* (Х. Намсараев); 2) нам, амгалан, амгалан тайбан байдал (спокойствие, благополучие, покой): *– Теэд бэеынгээ амарые, хубиингаа олзо харашоол байнаш даа* (Д.-Д. Дугаров); **амар жаргал** энхэ мэндэ, түбшэн жаргал (счастье, благоденствие): *Тэдэ нохойнуудай байһан сагта арад зондо амар жаргал олдохогүй гэдэг хаям, тэрэ тон үнэн, тэрээниие бэеэрээ үзэбэ хаямбибди* (Х. Намсараев); **амараа**

хараха бэлыень хараха (выбирать лёгкий путь): *Хэды болотор амараа хараад, хамараа баряад, гүрэнэй зөөри байнал гэһэншүү, үлүү гаргаша хэхэ болоно гээшэб?* (Буряад Үнэнһөө).

АМАРАГ 1. *тэмд. н.* айдар, инаг, илдам, инаг дуратай (любимый, милый, дорогой): *Амараг басагадай дуран соо / Энэ һүниеэ найрлая* (Д. Улзытуев); **амараг ганса** гансал дуратай хүн (единственная любовь): *Амараг гансамни хаанабши, Айдархан нүхэрни яаһамши?* (Ц. Шагжин); **амараг нүхэр** инаг, зүрхэнэй нүхэр (милый друг): *Амараг нүхэр арюухан Должодоо алдаашье һаа, амиды мэндэ ябаһан сагтаа, эхэ нютагтаа эрьежэ нэгэтэ ерэжэшье болохоб* (Х. Намсараев); **2.** *юум. н.* инаг дуратай хүн (любимый человек): *Залуугай инагхан амарагтаяа Заяаһан газартаа уулзуужамдеэ...* (Ц.-Ж. Жимбиев).

АМАРАГЛАХА *үйлэ үг.* инаглаха, найзалха (дружить): *Амараглан тантай ябаһан лаа гүб* (Х. Намсараев).

АМАРАГХАН *тэмд. н.* айдархан, илдамхан (любимый, дорогой): *Алагхан зүрхэндэм домоглогшо / Амарагхан нүхэрэйм холо гээшэнь* (Ц. Шагжин).

АМАРАД: амарад гэхэ *үйлэ үг., видэй нэгэ түхэл* халта, бага-сага амарха (чуть-чуть отдохнуть): *Сүмбэр гоё уулануудые һайхашаан хаража* амарад *гээд, манай нэтэрүү аяншад нэгэ уйтаншаг хүндые уруудан, уулаһаа буужа захалба* (Б. Мунгонов).

АМАРАЛГА *юум. н.* эсэбэриеэ тараалга (отдых); **һанаа амаралга** сэдьхэлээ ханалга, һамааралга (успокоение).

АМАРАЛТА *юум. н.* 1) ажал хэнгүй, хууляар тогтоогдоһон амарха саг, һурангүй амарха саг (отпуск, каникулы): *Һургуулиин амаралта байжа, Адайн арбан табатай уган хүбүүн ангуушадые дахаба* (С. Доржиев); **ээлжээтэ амаралта** гүрэн бүхэндэ шахуу ажалтан жэлэй нэгэ гү, али али олошье дахин хэдэн үдэрөөр ажалһаа сүлөөлэгдэжэ амарха үе саг (очередной отпуск): *Арайхан гээжэ зунай һара гаргаад лэ, ээлжээтэ амаралтаяа абаад лэ наашаа шамдуухан гараба ха юмбиб даа* (Б. Мунгонов); (**наһанай**) **амаралта** тусхай наһа хүсэжэ (жэшээнь, Россида эрэшүүл 65, эхэнэрнүүд – 60) оройдоо ажал хэнгүй гүрэнһөө тэдхэмжэ абаад һууха амаралта (пенсия): *Наһанайнгаа амаралтада гараад байхадаашье миин һуугаагүй* (Д. Дарижапова); *Библиотекариинь амаралтада гараһан аад, орондонь хүн олдоодүй байна ёһотой* (К. Цыденов); **түрэхын амаралта** эхэнэрэй жэрмэһэн болоод 7 һара хүсэхэдэ үгтөөд, 140 хоног үргэлжэлдэг ажалһаа хуулитаар сүлөөлэгдэдэг үе саг (декретный отпуск): *Һамганиинь түрэхын амаралтада гараба*; **зунай амаралта** һурагшадай зундаа һурангүй үнгэргэдэг саг (летние каникулы): *Гансахан лэ минии хүсэхэ найдаха юумэн гэхэдэ, Ёндоной зунайнгаа амаралтада ерэхые хүлеэдэг болобоб* (Ц. Дон); 2) бэеын гү, али оюунай хүсэ һэргээхын тула ажал, хэшээл хэхэгүй һула байха саг (отдых): *Нэгэ-хоёр үдэр хагсуу бороогой болоходо, юунэймнай амаралта гээшэб!* (Ц. Дон); **амаралтын газар** хэдэн хоногоор байрлажа сэнгэхэ, бэеэ үзүүлхэ, эмшэлүүлхэшье арга боломжотой эмхи зургаан (курорт, санаторий): *Тиигээд элдэб хүнгэлэлтэ, амаралтын газарта түлөөһэгүйгөөр ябахада болохо юм гэлсэгшэ* (С. Цырендоржиев); **амаралтын парк** сүлөөтэй сагаа хүхюутэй сэнгэжэ үнгэргэдэг газар (парк отдыха): *Тэрэ хүбүүн танилсаһан үдэртөө амаралтын парк урижа, тэндэ олон зоной дунда годигоножо, үлүү ехээр нугаржа байжа танцевалаад, басаган эшэжэ ябаа һэн ха* (З. Гомбожабай).

АМАРАЛТАГҮЙ 1. *наречи* амарха заб зайгүйгөөр, торон тогтонгүйгөөр, һуун байнгүй, хододоо (без отдыха, неустанно, беспрестанно): *Минии мэдэхын тиимэл муу зантай хүн хаям, абаха эдихын лэ хойноһоо амаралтагүй ама шүдөө хабиржа тамшаажа һуудаг аад лэ…* (Х. Намсараев); **2.** *тэмд. н.* эсэхые мэдэнгүй, эсэн сусангүй (беспрестанный, неустанный): *амаралтагүй ажал*.

АМАРАЛТЫН *тэмд. н.* 1) амарха сагай, ажал хэнгүй байха сагай, амаралтада хабаатай (выходной, отпускной, каникулярный); **амаралтын үдэр** долоон хоногой зургаадахи ба долоодохи үдэрнүүд (выходные дни): *Үглөөдэрынь амаралтын үдэр байжа, хүбүүмни зурагаа зурахаяа хүдөө гаралсахые гүйба* (Д. Доржиева); **амаралтын хаһа** жэлэй туршада хүдэлһэнэй түлөө үгтэдэг амарха саг, Россида, мүн бусадшье хүйтэн уларилтай гүрэнүүдтэ жэлэй амаралтанууд зунай үедэ ехэнхидэ абтагдадаг (отпускной период); **амаралтын мүнгэн** жэл соо хүдэлһэнэй амаралтада гарахада үгтэдэг мүнгэн (отпускное пособие, отпускные).

АМАРГАЛ *юум. н.* хүзүүнэй тон түрүүшын, тархитай холболдодог, зосоогоо хүнды яһан. Амаргал тархитай холбогдодог газартаа хажуу тээшэ шодойгоод гараһан яһатай юм (атлант, первый шейный позвонок): *Энэ хурса һүхэ, зууншье фашистын аман хүзүүн амаргал хоёрые таһа сабшаа һаа түүрэхэгүй* (Ж Тумунов); **амаргал хүзүү**

хүзүүнэй тон түрүүшын, тархитай холболдодог яһан (атлант): *Арьяатан дайсанай амаргал хүзүүе булга мушхаад, баруун тээшэнь һэегүй намнажа байнабди* (М. Осодоев).

АМАРГҮЙ 1. *тэмд. н.* 1) амар заяагүй, амгалан бэшэ, тэршээ, тэнюун, амгалан бэшэ (неспокойный, беспокойный): *Нашан Бата Цэрэнпил хоёр ... зосоо зосоогоо амаргүй бодолгото болон, нилээд удаан ябаһанай һүүлдэ Батында хүрэжэ ерэбэ* (Х Намсараев); 2) жэгтэй һонин, юрэ бусын, гайхамшагта (необычайный); **2.** *наречи* 1) амар заяагүйгөөр, тэнюун, амгалан бэшээр (неспокойно, беспокойно): *Нэгэшье һаали гээшэтнай амаргүй байха юм, зуун табин һаамхай үнеэд, арбан һамгад, тэдэнэй хоб хошо...* (Ц. Дон); 2) жэгтэй һонёор, юрэ бусаар, гайхамшагаар, айхабтар (необычайно): *Тэргэ дэээрэ мүнөөхи үдэшэлэн уулзагша банди лама амаргүй томоотой эрхиеэ татажа һууба* (Ц. Шагжин).

АМАРЖАРХИХА *үйлэ үг., видэй нэгэ түхэл* амараадхиха, саг зуура амарха (отдохнуть): *Эды хүндэ хүдэлмэритэй хүнишь ехэл эсэжэ сусажа ябаһанаа, одоо нэгэл амаржархиха юм байна гээжэ налайн һууха зуураа духаряагаа аягалжа оробо* (Ц.-Ж. Жимбиев).

АМАРЖАХА *үйлэ үг.* 1) амар болохо, тогтонижорхо, нам болохо (успокаиваться): *Теэд гүүнэйнгээшье нюдэ мүнөө харахадань, тэрэнь мүн лэ хүнгэржэ амаржаһан хэбэртэй, урда хүлэйнгөө туруугаар газар сабшан байба* (Ц. Шагжин); 2) һайн болохо, эдэгэхэ, һанаагаа амарха (вылечиться): *Уншалга, заһалаар үбшэн ба адаһаа эсэ амаржаха сагтаа Ном ба хубарагые бү муушала* (Э.-Х. Галшиев); 3) *боох.* амарха (отдыхать).

АМАРЖУУЛХА *үйлэ үг., идх. залог* амарааха (давать покой): *Һүнишн аалин байдал хүбшэ тайга амаржуулна.*

АМАРЗАГАЙ: амарзагай һүхэ *юум. н., үсөөн* модошо дарханай һүхэ (плотничий топор).

АМАРЛИНГЫ *тэмд. н.* түни түбшэн, амар, энхэ тайбан (мирный, спокойный): *Шарайгаа хэзээшье хубилангүй амарлингы байгаа һаа, / Зон эндүүржэ ондоогоор бодохо* (Э.-Х. Галшиев); **амарлингы бурхад** түни түбшэн гадаада түхэлтэйгөөр зураглагдадаг, нигүүлэсхы удхатай бурхад. Нүгөө талынхинь – догшод гэхэ гү, али дошхон бурхад, тэрэ тоодо элдэб сахюусад оролсодог (мирные божества): *Будда-Шакьямуни (Бурхан багша), Арьяабала, Майдари амарлингы бурхад гэгдэдэг.*

АМАРУУЛГА: һанаа амаруулга *юум. н.* һанаа тэгшэлэлгэ, һамааруулга (успокоение).

АМАРУУЛХА *үйлэ үг., идх. залог* 1) амарха заб зай үгэхэ (давать отдых): *Дайсадай холо ошохые хүлеэхэ, мориёо амаруулха хэрэгтэй бшуу* (Б. Санжин, Б. Дандарон); **һанаа амаруулха** һанаа тэгшэлхэ, һамааруулха (успокаивать): *Мүнөө басагые хамгаалха, тэрэнэй һанаа амаруулха хүн үгы* (Д. Эрдынеев); **хүлөө амаруулха** хүлөө тэниилгэхэ, жиихэ (дать ногам отдохнуть): *Манай гурбан мяханайнгаа болохыень хүлеэжэ, хүлөө амаруулан, энэ тэрэ юумэ хөөрэлдэн һуунад* (Б. Мунгонов); ◊ **ами бэе амаруулха** һаһа дүүрэхэ, тагаалал болохо (усопнуть, скончаться): *Бальжама абгай ами бэеэ амаруулан, һэрихэгүй нойроор дууран унтаба* (Ц.-Ж. Жимбиев); 2) *шэлж.* ехээр шархатаһан гү, али үбшэлһэн малай ами табюулха, нэрбэхэ (умерщвлять тяжелораненное или больное животное).

АМАРХА *үйлэ үг.* эсэбэриеэ тарааха, бэе махабадаа тэниилгэхэ, хэжэ байһан юумэеэ ойро зуура хэнгүй байха (отдыхать): *Бүхы бэень энээхэн үедэ амаржа хүсэ нэмээд һэргэхээ байһан хэбэртэй* (Д. Эрдынеев); **амарад гэхэ** байд гэхэ, зогсолто хэхэ (передохнуть): *Тэдэнэр нэгэ бага амарад гээд, баруун гар тээшээ мушхажа, ехэ горхонойнгоо эрьеэр үгсэбэ* (Б. Мунгонов); **амаран татаха** бага зэргэ байжа бэеэ тэниилгэхэ, удаан бэшэ зогсолто хэхэ (немного отдохнуть, передохнуть): *Тиигээд холын аяншад халта амаран татаад, саашаа гэшхүүлээ һэн* (Д. Батожабай); **амарха эрхэ** жэлэй арбан нэгэн һара хүдэлөөд, һара, һарааһаа үлүүшье амардаг ёһо (право на отдых): *Базаржабтан энэ жэлэйнгээ амарха эрхэ хэрэглэжэ, хилын саагуур аяншалгада ошобо*; **һанаагаа** (*гү, али* **сэдьхэлээ**) **амарха** сэдьхэл амгалан болохо, һанаагаа дүүрэхэ, ан-бун болохо (успокаиваться): *Тэрэ үерэй татажа байһые мэдэһэн тула һанаагаа амарһан янзатай* (Ц.-Ж. Жимбиев).

АМАРХАДАХА *үйлэ үг.* бага зэргэ байжа бэеэ тэниилгэхэ (немного отдохнуть): *Амархадажа, шатараар наадахадажа, тулгуур дархалхадажа һуунабта* (Б. Мунгонов): **амархадажа нойрсохо** амар амгалан нойрсохо (спокойно спать); **амархадажа нойрсогты!** амар һайн амарагты, нойрсогты (спокойной ночи!).

АМАРХАЙ *юум. н., оһо* жалга, ганга (овраг).

АМАРХАЛДАА(Н) *юум. н.* 1) боһосолдоон, зүрилдөөн, үһэрилдөөн,

арсалдаан (пререкания, препирательства): *Амархалдаан хэрэггүйл гээшэ*; ○ **арсалдаа(н)** *гэжэ үгэтэй парн. хэрэгл*.

АМАРХАЛДАХА *үйлэ у.* 1) бohосолдохо, зүрилдэхэ, үһэрилдэхэ, арсалдаха (противоречить, препираться).

АМАРХАН 1. *тэмд. н.* 1) амар, түни түбшэн, энхэ амгалан (спокойный, спокойненький); 2) бэлэн, хүнгэн, хүшэр бэшэ, орёо бэшэ (легонький, нетрудный): *Энэмнай амархан юумэ бэшэ бшуу* (Х. Намсараев); **2.** *наречи* 1) намаар, намдуугаар, амгаланаар (спокойно, благополучно): *Зүүдэнэйм сэсэг, / Амархан һуугыш, / Амарашалан угтыш!* (Х. Намсараев); 2) хүндэ бэшэ, бэлэн (легко, нетрудно): – *Одоол тон зүб гээшэ, бэрхэ хүн хурса зэмсэг бариха, ажалаа амархан бүтээхэ* (Х. Намсараев).

АМАРХАХА *үйлэ у.* урдаһаа дуугарха, үһэрилдэхэ, арсалдаха, хэдэрлэхэ (любить прекословить, быть любителем споров): *Юрэ амархаха дуратай хүнүүд биш*.

АМАРХУУ 1. *тэмд. н.* хөөрүү, үгэ дуугарамгай (речистый, говорливый, словоохотливый): *Манай фермэдэ амархуу һамгад олон*; **2.** *юум. н.* һайрхуу, һаахар хүн (хвастун, пустозвон): *Амархуугай хөөрөөндэ үнэншэхөөр бэшэ байдаг*.

АМАРШАЛАГША *юум. н.* мэндэ хүргэгшэ хүн, мэндэ хүргэгшэ (приветствующий, поздравитель): *Балданиие амаршалагша ехэ удаан үгэ хэлэбэ*.

АМАРШАЛГА *юум. н.* 1) мэндэ, мэндын үгэ (приветствие, привет); **амаршалга хүргэхэ** мэндын үгэнүүдые дамжуулха (посылать привет); 2) ямар нэгэн баяраар, ойн баяраар, Сагаан һараар баярые хүргэлгэ (поздравление): *Эсэгэ ороноо хамгаалгын дайнай үедэ Дээдэ главнокомандующиин эльгээһэн амаршалга шэлтэй рама соо хадаатай* (Ц.-Ж. Жимбиев).

АМАРШАЛГЫН *тэмд. н.* мэндэшэлгэ, баярай үгэнүүдые хүргэһэн (приветственный): *Депутат Иосиф Кобзонһоо ерэһэн амаршалгын телеграмма уншаад, сэдьхэл дүүрэн баяртай байнабди* (Э. Чимитдоржиев); **амаршалгын бэшэг** ямар нэгэн ушараар баярай үгэнүүдые бэшэһэн саарһа хабшуулһан хабтаһан (приветственный адрес): *Дашада табин наһанайнь ойгоор амаршалгын бэшэг барюулба*.

АМАРШАЛАЛСАХА *үйлэ у., хамтадх. залог* 1) бэе бэеэ мэндэшэлхэ, мэндэеэ мэдэлсэхэ (приветствовать друг друга): *Хээрэ уулзаһан хүнүүд золгожо амаршалалсадаггүй юм* (Д. Батожабай); 2) баярта ушараар бэе бэедээ һайниие хүсэхэ, баярай үгэнүүдые хэлэлсэхэ (поздравлять друг друга).

АМАРШАЛХА *үйлэ у.* 1) мэндэшэлхэ, мэндэеэ мэдэлсэхэ, мэндые хүргэхэ (приветствовать): *Сэбэр гоёор хубсалһан хоёр хүдэлмэришэд үүдэн дээрэ уулзанад, малгайгаа абан амаршалнад* (Г. Цыдынжапов); 2) баярта ушараар һайниие хүсэхэ, баярай үгэнүүдые хэлэхэ (поздравлять): *Айлшад хойно хойноһоо бодон, залуу бүлые амаршална, бэлэг сэлэгээ барюулна* (С. Цырендоржиев).

АМАТА *тэмд. н.* 1) аматай, хушуутай – *шубуун тухай* (имеющий рот, клюв – *о птице*): *Ехэ амата ангаахайнууд уурхай соогоо пишаганалдана*; 2) нүхэтэй, амһартай (имеющий отверстие); **хоёр амата** хоёр сэмгэтэй буу (двустволка): **–** *Ганса аматын мохоошье һаань, гар бэрхэтэ юунһээ гээгдэхэб, хоёр аматын хурсашье һаань, хооһон ангуушад буу ан хоёроо шудалха ёһотой байна бшуу! – гээд үгэеэ дүүргэбэ* (Х. Намсараев); **нэгэ амата** нэгэ сэмгэтэй буу (одностволка): *Балта таабай нэгэ аматаяа үүдэнэй хажууда түшүүлээд, бөөтэй зэргэлэн һуужа, гааһаяа гаргаад, яаралгүйхэн тамхяа нэрэбэ* (М. Осодоев); **бага амата** багахан һомотой, нарин сэмгэтэй (*5,6 мм*) жэжэ амита агнахада, спортын урилдаанда хэрэглэгдэдэг буу (малокалиберная винтовка).

АМАТАЙ *тэмд. н.* 1) аматай, хушуутай – *шубуун тухай* (имеющий рот, клюв – *о птице*): *Али бүхы юумэнһээ айжа, аматай хүнэйл хэлэһэндэ этигэжэ болохо юм аал?* (Ч. Цыдендамбаев); 2) хөөрүү, үгэ дуугарамгай, хэлээ амандаа хэдэггүй (говорливый, речистый, не сдержанный на язык); **задагай аматай** хэлэ амаа барижа шададаггүй (болтливый): *Задагай аматай аад лэ, элдэб эсын юумэ шашажа захалба бы даа?* (Ц.-Ж. Жимбиев); 3) нүхэтэй, амһартай (имеющий отверстие): *Ганса аматай шабаар буудадаг хуушан буу гэдэһэн болон хүл дээгүүрнь хүндэлэн хэбтэнэ* (С. Доржиев); ○ **хэлэтэй** *гэжэ үгэтэй парн. хэрэгл*.

АМБААР *юум. н.* 1) үбэлэй хубсаһа болон эдихэ хоолоо, ажаһуудалайнгаа хэрэгсэлнүүдые хадагалдаг сонхогүй барилга. Шадалтай баян айлнууд хэдэн амбаартай байдаг һэн. Үбэлжөөндөө газар дээрэ баригдаһан амбаартай байхаһа гадна, зөөхэдөө абажа ябадаг тэргэ амбаартай байгаа (амбар): *Колхозой хэдэн зуун малай багтажа хонохоор тон ехэ амбаар соо зай талагүйгөөр мэшээгүүдтэй гурил обоолоотой байба* (Б. Шойдоков); *Амбаар хэдышье ехэ һаа, дүүрэдэг* (Оньһ. үг.); 2) *захаам*. хужартай газарта гү, али дабһа адхаһан газарта табигдаһан

ангуушадай урса гэрхэн (шалашик охотников); 3) шоно болон бусадшье ан барихын тула хэгдэһэн модон занга (амбар-западня): *...хамтадаа долоон шандага урьха занганууд һаа суглуулжа абаад, шонын амбаарта ошоходонь, нэгэ шоно һаяхан ерэжэ ороод хаагдашанхай…* (Б. Базарон); 4) хүүргын бүдүүн тулга (бык, опора моста).

АМБААРАЙ *тэмд. н.* амбаарта хабаатай, амбаарта байдаг (амбарный): *Мүн энэ тоогой газаа тээ хэды шэнээн зөөри дасангай сан жаса баряашад, амбаарай түлхүуршэд хулууһан байгааб!* (Д. Батожабай); **амбаарай суурга** амбаарта үлгэгдэдэг томо суурга (амбарный замок); **амбаарай хашаг** талхан соо амидардаг хашаг (амбарный клещ).

АМБААРЛАХА *үйлэ у.* амбаарта оруулха, хадагалха, хааха (складывать в амбар): *мяха абаарлаха*.

АМБААРША(Н) *юум. н.* хаамал хадагаламжа даагша (завхоз, кладовщик): *Энэ хадаа амбааршан Самбуугай эхэ, колхозой малшан, Санжидмаа хээтэй һэн* (Ж. Тумунов).

АМБАЙ *юум. н., хори, мух.-шэб., сарт.* түрэл гарал болохо лама (лама-родственник): *Бүдүүн гэһэн амбайнар «бүтүү шагнал» залгяа гээ* (Б. Базарон).

АМБА(Н) 1. *юум. н., манж., хууш.* хитад-манжа засагай нютагай захиргаата түлөөлэгшэ ноён (амбань, сановник, китайско-маньчжурский наместник): *Иланга яа тэрэ үедэ манжын амбанууд ород элшэн сайдай алба хаагшадые үзэн ядадаг, харин тэдэнэрынь манжын яаманай газарайхидые мүн лэ тоожо үгэдэггүй һэн* (Д. Батожабай); **2.** *тэмд. н.* 1) томо адар, ехэ (большой, крупный): *Теэд хоёр амбан хүбүүдэй һүгэлсэхэдэ, минии басаган юуштэб?* (М. Осодоев); **амба(н) ехэ** томо, ехэ (большой, крупный): *Үнэхөөрөөшье амбан ехэ тайшаа ноён өөрөө һууна гэжэ этигээ һэн* (М. Осодоев); *Амба ехэ сар багтаха, буура ехэ тэмээн багтаха* (Оньһ. үг.); 2) *мүнх., шэлж.* гоё гоо, һайхан – *хубсаһан тухай* (красивый, роскошный); **амбан хадаг** соохор хээтэй богони хадаг (хадак-амбань).

АМГАЙГША *тэмд. н.* 1) хазаарай ама углагдаагүй, хазааргүй (разнузданный): *Би амгайгша мориёо амалжа, сэртээлнигынь татабаб* (Ц.-Д. Хамаев); **амгайгшаар** хазааргүйгөөр (без узды): *Самбуу ахай хажуудаа амгайгшаар ногоо зулгаажа байһан хээр мориёо амаар хазаарлаад, хүнгэхэнөөр мордобо* (Ц. Шагжин); 2) *шэлж.* забхай, зоргоороо (развязный).

АМГАЙГШАЛАГДАХА *үйлэ у., хүлеэгд. залог* хазаарай түмэр аманай мориной аманһаа абтаха (разнуздываться): *Моримни саашаа буляалдаад, амгайшалагдабагүй.*

АМГАЙГШАЛУУЛХА *үйлэ у., идх. залог* амандаа хазаарай түмэр хүүлэхэ (быть взнузданным): *Тэрэмни хоншоороо өөдэнь үргөөд, амгайгшалуулжа үгэбэгүй* (Ц.-Ж. Жимбиев).

АМГАЙГШАЛХА *үйлэ у.* 1) мори эдеэлүүлхэдээ хазаарай түмэр амые мориной аманһаа гаргажа, дахин һагалдаргаарнь хазаарыень бүхэлхэ (вытащить удила): *Баһал умдаа хүрэшэһэн сабидарынь яаража ошоод, эзэнэйнгээ эмээлһээ буужа амгайгшалхыншье забдагүй уһа уушана* (Ч. Цыдендамбаев); 2) мори хазаарлахадаа, түмэр амыень амандань һуулгаха (надевать удила).

АМГАЙЛХА *үйлэ у.* **амгайгшалха** *хара*.

АМГАЛАН 1. *тэмд. н.* 1) нам, намдуу, тэнигэр, номгон, энхэ тайбан (мирный, спокойный): *Тиихэдэ эдэ нэгэ хэдэхэн хүйхэрнүүд дайнай газарһаа тэрьелээд, ара талын амгалан зониие тоножо, үшөө алажа байха* (В. Гармаев); **амагалан саг** дайн дажаргүй, энхэ тайбан үе саг (мирное время): *Дайнай дүүрэжэ, амгалан сагай ерэхэдэ Намта үбгэншье, ганса хүбүүниньшье бусаагүй һэн* (Д. Эрдынеев); **амгалан байдал** хэрүүл шэрүүлгүй, дайн дажаргүй байдал, эб найрамдалай тогтонги байдал (мирная жизнь, мир, безопасность): *Тиигэжэ байтар дайн эхилжэ, олон түмэн зоной амгалан байдал эбдэгдээ бэлэй* (Д.-Д. Дугаров); **амгалан тэнюун** нам, энхэ тайбан, һанаа амар (спокойный): *Анханда, далан дабаанай саагуур үхэлэй тойрожо гарадаг байхада, Хэшэгтэ һанаа амаршье, урматай зоригтой, амгалан тэнюун ябадаг байгаа* (Ч. Цыдендамбаев); **һанаа сэдьхэлэй амгалан байдал** һанаа амар, сэдьхэл тэнюун, тэниглэн (душевный покой); **амагалан бэшэ** балайшье һайн бэшэ, һанаа амар бэшэ (неспокойный, неблагополучный): *Балайшье амгалан бэшэ байна. Мэнэ һая манай начальник Читаһаа мэдээ абаад, түрмэеэ бэхилжэ эхилээ* (Г. Цыдынжапов); **амгалан зантай** түни, түбшэн, тэнюун (спокойный, уравновешенный): *Хэн нэгэн шинии бусайдуулһан энэ асуудал эли болгохо бэзэ даа, – гэжэ амгалан зантай ректор һанана* (Ч. Цыдендамбаев); ○ **ажана, энхэ** *гэжэ үгэнүүдтэй парн. хэрэгл.*; **2.** *наречи* намдуугаар, номгоноор, тэниглэн тайбанаар (мирно, спокойно): *– Амар амгалан байгаарайт гэхэһээ ондоо юу захихабиб* (А. Ангархаев); **амгалан һууха** амар һайн, зоборигүй һууха (жить спокойно): *– Иланга яа гүйха юумэмни гэхэдэ, минии наһа барахынай һүүлдэ эбтэй эетэй, амгалан һуугаарайгты*

(Б. Санжин, Б. Дандарон); **амгалан мэндэ** һайн, тайбан (благополучно): *Һаял дайн дажар замхажа, армиһаа амгалан мэндэ бусаһан эрэгтэйшүүл түрэл колхозоо хүгжөөхын тулада үдэр һүнигүй ажаллажа байгаа* (Ц.-Д. Хамаев); **амгалан тайбан** тэнюун һайхан (безмятежно): *Гурбан хүбүүд, басагадые хүл дээрэнь табижа, эрдэм бэлигтэй болгоһон, мүнөө болоходо, баһал аша зээнэрээ харалсажа, амгалан тайбан, амжалтатай ажаһуугаа юм* (Ж. Санжиев); **амгалан нойрсохо** тэнюун, хашалгүйгөөр нойрсохо, унтаха (безмятежно спать): *Хонидоо хааһан хойто бааза сооһоо шэмээ анир оройдоо соностоногүй, хонидынь амгалан нойрсоһон янзатай* (Б. Мунгонов); **амгалан уулзатараа**! һайниие хүсэнэм, һайн байхатнай болтогой (до счастливой встречи!): *Амгалан уулзатараа! Түргөөр эдэгэгты, Николай Иванович!* (Ч. Цыдендамбаев).

АМЖАЛТА *юум. н.* туйлалта, ямар нэгэн үйлэ хэрэгэй һайн үрэ дүн, һанаһандаа хүрэлгэ (успех, достижение): *Энээнэй түлөө малшадтаа үшөө ехэ амжалта туйлахыень хамтаралай захиргаанай зүгһөө хүсэхыем зүбшөөгыт* (Б. Шойдоков); **амжалта түгэсөөр** амжалта дүүрэн, эрхим һайнаар (вполне успешно, с успехом).

АМЖАЛТАГҮЙ *тэмд. н.* урагшагүй, туйлалта хээгүй, һанаһанда хүрөөгүй (неуспешный): *Тахал үбшэнһөө боложо, энэ жэлээ ямаршье амжалтагүй дүүргэбэ*.

АМЖАЛТАТАЙ 1. *тэмд. н.* һайн үрэ дүнтэй, һанаһандаа хүрэһэн, туйлалтатай (успешный): *Ажал дээрээ амжалтатай, басагадай дунда илалтатай, хаанашье газардангүй, хатархадажа ябагданал даа* (Ц.-Д. Хамаев); **2.** *наречи* һайн үрэ дүнтэйгөөр, һанаһандаа хүрэн (успешно): *Тэрэ зорилго хүдөөгэй ажалша малша зоной амжалтатай дүүргэхэ байһанда найдаба* (Ц.-Ж. Жимбиев).

АМЖАЛТАТАЙГААР *наречи* һайн үрэ дүнтэйгөөр, урагшатай, һанаһандаа хүрэн (успешно): *Малай хоролго бага, түл абалга яһала амжалтатайгаар ябана* (Ц. Цырендоржиев).

АМЖАХА *үйлэ у.* 1) үрдихэ, хүсэхэ. хүрэхэ (успевать): *Эдэ бүгэдынгөө хойно гаража амжаад, һанаагаа амараад, амяа абаад, эрьежэ харан гэһээнь, үдэшын боро хараан болошоод байба* (Б. Мунгонов); 2) шадаха, диилэхэ (суметь).

АМИГҮЙ 1. *тэмд. н.* 1) амидын тэмдэггүй (болоһон), үхэһэн, үхэшэһэн (безжизненный, бездыханный); 2) *шэлж.* сог залигүй, соггүй (безжизненный, невыразительный): *Сагаан сааріан дээрэ амигүй арзагар үзэгүүдээр бэшэхэдэмни, энэ хүшэр байдалые уншагшад ойлгохогүй байхат!* (Д. Батожабай); 3) *баруун бур.* аймхай, зүрхэгүй (боязливый, трусливый); **2.** *наречи* 1) амидын тэмдэггүй, үхээд (безжизненно): *Дахяад сахилгаанай ялархада, гэрэй шала дээрэ гурбан хүн амигүй һунашоод хэбтээ һэн* (А. Ангархаев); 2) *баруун бур.* айнгяар, сошордон (испуганно): *Би амигүй гүйжэ ошобоб* (Ц.-Д. Хамаев).

АМИД: амид бэе *юум. н.* эрэ эмын бэлгэ эрхэтэн (мочеполовые органы).

АМИДА I *тэмд. н.* 1) үхээгүй, амитай (живой, одушевленный): *Энэ сагые хүлеэжэ, амида ябахаб гэжэ орой ухаандаа һанаагүй һэм даа* (Г. Цыдынжапов); **амида мэндэ** амар мэндэ, амиды (живой и здоровый): *Амида мэндэ ябахаһаа үнэтэй юун байха һэмбэ* (Х. Намсараев); **амида гараха** үхэлтэ юумэнһээ амидыгаар гараха, амиды үлэхэ, абарагдаха (выйти живым, спастись); 2) *үсөөн* шэнэ, тольбо, анханһаа хахалагдаагүй – *газар тухай* (целинный).

АМИДА II *юум. н., сэл.* далан (огрех); **амида гаргаха** далантайгаар хахалха (пахать с огрехами).

АМИДААР *наречи* амидыгаар, амиды зандань (живьём, заживо): *Боро эреэхэн булжамуурые* / *Амидаар баримжа абаа һаа,* / *Түгэшын гурбан хаашуулай* / *Түрэ түүхэ түбхинэхэ,* / *Төөриг золынь тэхэрихэ* (Гэсэрһээ).

АМИДАЙ *юум. н.* тон адли нэрэтэй хүн (тёзка): *Амидаймни һургуулида ажалладаг.*

АМИДАНГИ *тэмд. н.* 1) амяа абажа яданги (запыхавшийся): *Базаржаб газааһаа амиданги гүйжэ оробо*; 2) *үсөөн* таһалдангир, амидуу (отрывистый).

АМИДАРАЛ *юум. н.* амиды байлга, ажамидарал, ажабайдал, һуудал (жизнь): *Энэ үдэшэ Шулуунай байдалда тон ондоохон нэгэ амидарал ерэбэ* (Д. Эрдынеев).

АМИДАРАЛГА *юум. н.* амидарал, ажамидарал, амидарха болзоо, нүхэсэл (жизнь, условия существования): *Дэлхэйн хахад бүмбэрсэгые тойрон, үриин хойноһоо ниидэдэг аянай шубуудай нүүдэл амидаралга хайратайшье, һонирхолтойшье даа* (Д.-Д. Дугаров).

АМИДАРУУЛХА *үйлэ у., идх. залог* ами оруулха, амидарал олгуулха (возвращать к жизни): *Амидаруулха арга бэдэржэ, ажалда оруулба*.

АМИДАРХА *үйлэ у.* 1) амибайха, ажаһууха, амиды ябаха (жить, существовать): *Амидарха хүсэлһөө ондоо амидарха найдал үгыл хаш даа* (Д.-Д. Дугаров); 2) ами бэеэ тэжээхэ (кормиться): *Мүнөө үбэлдөө ганса*

хагдаар амидарха бэшэ, яһала ехэ үбһэтэй болообди, баһа зелёнко гэжэ байха (Ц.-Ж. Жимбиев).

АМИДАХА *үйлэ у.* амяа абажа ядаха, амидуу байха, уухилха аахилха (задыхаться): *Эгээл энэ үедэ Сэсэг амидаһан юумэ гүйжэ ерээд, түлеэнэй хажууда хэбтэһэн һүхэ абажа, тэрэнээ дээрэ далайһаар дүтэлбэ* (М. Осодоев).

АМИДХАЛ *юум. н.* амисхаал, амисхаан (дыхание).

АМИДХАХА *үйлэ у., идх. залог* амилжа ядаха, амяа хаагдан алдаха (задыхаться).

АМИДЫ *тэмд. н.* амитай, амин голтой, үхөөгүй (живой): *Теэд энэ хүмнай амиды үнеэдээ танидаггүй аад, үхэшэһэн малые яажа зүһэлхэб даа* (Ц.-Ж. Жимбиев); **амиды байха** мэндэ байха (быть живым): *Үбгэн баабаймни амиды байхаа яагааб даа* (Ц. Шагжин); **амиды голтой** (*гү, али* **голтойхон**) арай амиды, үхэхын туйлда хүрэһэн (еле живой, в живых): *Теэд тэрэнь тэршэлнэшьегүй, амиды голтойхон уухилжа хэбтэнэ* (Д.-Д. Дугаров); **амиды мэндэ** үхэлдэ дайрагдаагүй, энхэ элүүр (живой и здоровый): *Амиды мэндэ ябаа сагтаа үхибүүдэйнгээл түлөө һанаагаа зобожо ябадаг зон ха юмбибди* (Г.-Д. Дамбаев); **амиды гараха** (*гү, али* **үлэхэ**) ямар нэгэн бэрхэшээлһээ мултаржа шадаха, алуулангүй үлэхэ (остаться в живых): *Юрэдөө, энэ ой сооһоол амиды гаража шадаал һаа, заатагүй буян хэхэб* (Ц. Шагжин); *Хэрбээ би амиды үлэхэ гэбэл, үйлэ ажалаа түргэдхэхэ ёһотойб!* (Д. Батожабай); **амиды гэршэ** гэршэлхэ хүн, энэ үйлэ харахан хүн (живой свидетель): *Хайдабай энэ үдэр хото ерэһые гэршэлхэ амиды гэршэ Цырен ха юм*; **амиды дээрээ** алуулхаһаа түрүүн, үхэхэһөө түрүүн (подобру-поздорову, пока цел, пока жив): *– Арил эндэһээ... амиды дээрээ! – гээд, холоһоо гасуугаа далайн ойртобо* (Ц.-Д. Хамаев); *Амиды дээрээ нэгэ дахин Москва үзөөд ерэхэдэ яаха һэм* (Б. Мунгонов); 2) ойро хүрэгдөөгүй, тунга (нетронутый): *амиды газар.*

АМИДЫГААР *наречи* амиды зандань, амитай байхадань (живьём, заживо): *Амидыгаар тама үзэһэн хүн байнаш, хойто түрэлдөө заабол диваажанда түрэхэш* (Б. Санжин, Б. Дандарон); **үүсэеэ амидыгаар абаха** үүсэ болохо малые хүл дээрэнь худалдажа абаха (купить скот на убой живьем); ◊ **амидыгаар үбшэхэ** аргагүй ехээр туляаха, зобоохо (сильно мучить).

АМИДЫН *тэмд. н.* амиды ябаха үеын (живой): *Иимэ нюдэ наһан соогоо хаража ябадаг һаа, амидын жаргал бэшэ аал?* (С. Цырендоржиев).

АМИДЫРАЛГА *юум. н.* үхэлэй һабарһаа мултаралга, бодолго, тэнхэрэлгэ (оживление): *үхэл амидыралга хоёрой дунда байха*.

АМИДЫРУУЛХА *үйлэ у., идх. залог* ами оруулха, амиды болгохо, абарха (оживлять, воскрешать, спасать): *Харин дэлхэйдэ эгээл үнэтэй түрэл түхэмөө үхүүлһэн хүндэ амидыруулха бишыханшье найдал байдаггүй ха юм* (Ч. Цыдендамбаев).

АМИДЫРХА *үйлэ у.* 1) ами орохо (оживать, воскресать): *Эсэгэмни гэнтэ амидыраад хараа һаа, яатараа уурлаха һааб* (Ч. Цыдендамбаев); 2) *шэлж.* хүдэлжэ эхилхэ, мэдэрэл орохо (прийти в себя, в чувство): *Һайн һанаата гэрэй эзэн болон тэдэ эхэнэрнүүдэй туһаламжаар Галсан амидыржа, хүл дээрээ бодоһон байгаа* (Д. Батожабай); 3) һэргэхэ, согтой болохо (оживиться, встрепенуться): *Һургуулимнай амидыраа ха юм, – гэжэ юундэшьеб тэрэнэй зосоо оробо* (К. Цыденов); *Дуугай һууһан ламанар амидыржа, аляа һамгад шэнги бэе бэеэ һэмээхэн хургаараа хадхалсанад* (Д. Батожабай).

АМИДЫРШАХА *үйлэ у., видэй нэгэ түхэл* түргэн ами орохо (быстро ожить, прийти в себя): *Хэбтэһээр байтараа тэрэ сохо амидыршаба*.

АМИЛУУЛХА *үйлэ у., идх. залог* 1) амилдаг болгохо (дать подышать, помогать человеку прийти в себя): *Гарнуудыень хүдэлгэжэ, амилуулха гэжэ туршаба* (Д.-Д. Дугаров); 2) амилхадань туһалха, аргаламжын хэрэгсэлнүүдые хэрэглэжэ амилхыень хүнгэдхэхэ (помогать дышать *при помощи медицинских приборов*): *Коронавирусоор үбдэһэн зониие амилжа ядахадань ИВЛ аппарадаар амилуулдаг*; 3) *шэлж.* юумэ ойлгожо эхилхэ, шэнэ мэдэрэл түрүүлхэ (смотреть на мир другими глазами): *– Зай, Цэрэнпилни, шинии хэлэһэн үгэнүүд ахир ойлгосотой бидэниие шэнэ агаараар шэнэ үдэрнүүдтэ амилуулжа эхилбэ* (Х. Намсараев); 4) *бөө* арюудхаха, арюулха, арамнайлха (освящать): *Онгон бүхэниие бүтээгдэһэнэйнь һүүлээр мүн бөөнэрэй шэнэ хубсаһа, зүүдхэлые амилуулха ёһотой байгаа.*

АМИЛХА *үйлэ у.* 1) амисхалха, амисхаа абаха (дышать): *Хойто орон дээрэ һанаа амараар унтажа хэбтэһэн хүгшэн эжын жэгдээр амилха элихэнээр дуулдажа байгаа бэлэй* (Г.-Д. Дамбаев); **хүндөөр амилха** арай гэжэ ядаралтайгаар амилха (тяжело дышать): *Түргөөр ябаһанһаа гү, али сухалдаа диилдэһэнһээ гү тэрэ хүндөөр амилна* (Г.-Д. Дамбаев); **айбалхайгаараа амилха** дээрэ

амитай байха, түргэ түргэн амилха, дээрэ дээрэһээ амилха (часто и глубоко дышать): *Удын халуун наранһаа халха нэмэри бэдэрэн, айбалхайгаараа амилан, бүдүү наринаар мааралдана* (Ц.-Ж. Жимбиев); ◊ **амилхашье сүлөөгүй байха** оройдоо сүлөөгүй байха, бааханшье сүлөөгүй байха (быть занятым по горло); 2) *боох., оно* үнэр гутаха, анхилха (пахнуть): *Эндэ муухайгаар амилна*.

АМИЛШАГҮЙ *тэмд. н.* амилхын аргагүй, амисхал абахын аргагүй, агааргүй бүтүү (такой, что невозможно дышать): *Удын халуун наран, үдхэн хүхэ ногоон набша намаае нэбтэ жэгнэн, амилшагүй бүгшэм хүндэ агаараар даражархина хэбэртэй* (Х. Намсараев).

АМИ(Н) *юум. н.* 1) амисхаал, амилалга (дыхание): *Сээжэ соонь бөөгнэрөөд байһан утаариин шара утаан амиень хаахаа болино* (Ж. Тумунов); **амяа абаха** амарад гэхэ, амияа дараха, доошонь оруулха (переводить дух): *Амяа абажа ядашаһан Аламжа хуурай хэлэеэ аман соогоо хүдэлгөөдшье туршана* (Д. Батожабай); **амяа абангүй** амилангүй, нэгэ амяар, тогтонгүй (не переводя духу, одним духом): *Доржо өөрөө бодожо һуугаад, амяа абангүй аягыень хооһолжорхибо* (А. Ангархаев); **амяа дараха** аниргүй болохо (затаить дыхание): *Тиин гэрэй баруун хойтохи сонхо доро зогсожо, амяа даран шагнаална* (М. Осодоев); **амяа саглаха** (*гү, али* **бүтэхэ**) амяа абажа ядаха, амидаха (задыхаться): *Теэд саашаа аминиинь саглаад, хэлэжэ шадабагүй* (Ц. Шагжин); *Гэбэшье хороото могойдо хүзүүгээрээ орёолгоод, амияа бүтэжэ байһандал, сээжэнь уйтаржа, голхорол гомдол түрэнэ* (Б. Санжин, Б. Дандарон); **амин голоо саглаха** амин дээрэ байха, үхэлэй үүдэндэ хүрэхэ (находиться при последнем издыхании): *Эсэгэнь иигэжэ хэлэхыень ойлгоо юм гү, али үгы гү – нюдэеэ дахин аняад, амин голоо саглажа, ядан тулингүй, хэтэ мүнхэдөө нойрсожо, амаршахадал гээ һэн* (Б. Санжин, Б. Дандарон); **ами табиха** үхэхэ, нүгшэхэ (испустить дух): *Сошордон зээрэгшэһэн азарга һүүлһээнь зуушаһан, ами табишаһан гарюуһаяа шэрээд, Шаазгайта тээшээ шадалаараа гүйшэбэ* (М. Осодоев); **хара амяа хараха** гансал өөр тухайгаа бодохо, бэеэ амяарлаха (заботиться только о себе, быть эгоистом): *Хэрбээ баабгайн намайе даража унаа һаань, ши хара амяа хараад, зугадаха байбаш* (Д.-Д. Дугаров); **амяа хаагдалга** амяа хаагдадаг үбшэн (бронхиальная астма): *Энэ хүниие амяа хаагдалга үнинһөө хойшо зобоодог һэн*; ◊ **ами бүтэдэһэ хүрэхэ** *барг.* ехээр сухалдаха, дураа гутаха (быть возмущённым): *Тиижэ хэлэхэдэнь, ехээр ами бүтэдэһэм хүрэһэн гээшэнь*; 2) амидарал, амидаралга (жизнь): *Тиихэдэнь бидэнэр нэгэхэн генералайнь ами сахижа шадахагүйбди* (Ц. Шагжин); **ами наһан** (*гү, али* **бэе**) амидарал (жизнь): *Хүгшөөдэй хуушанай ёһоор дүрсэ юумэеэ буулгуулхадаа, хүнэй ами наһан хородог гэжэ ойлгодог* (Ц.-Ж. Жимбиев); *Иимэ ехэ аюулһаа ой тайгын ан гүрөөһэн, али бүхы амитад ямар газарта, яажа ами бэеэ аршалдаг байгаа юм?* (Х. Намсараев); **ами бэеэ хайрлангүй** өөрынгөө тала харангүйгөөр, бэеэ үгэнгеэр (не щадя своей жизни, самоотверженно): *Дайнай гал һомон соо ами бэеэ хайрлангүй тэмсэжэ ябаһан хайрата эсэгэеэ баясуулха гэжэ оролдоноб* (Б. Ябжанов); **амин гол** амидарал; зосоо сэдьхэл, эльгэн (жизнь; сердцевина, нутро): *Өөһэдыньшье амин гол хилгааһанай эрмэг дээрэ байна ха юм* (Б. Санжин, Б. Дандарон); *Тэдээндэ Эхэ орон бэшэ, өөрын амин гол хайратай* (В. Гармаев); **ами амяараа** хэнһээшье дулдыдангүй (независимо, отдельно): *– Зай, нүхэд, иитэрээ хүшэ шадалаа гаргалсаха гээ хадаа ами амяараа сабшая* (Х. Намсараев); **ами орохо** а) амидырха (оживать, приходить в себя): *Мэнтэгэр улаан нюуртай болошоһон юумэ нюдөө эригэнүүлэн шуухираад, архи балгажа, ами ороно* (Б. Мунгонов); б) *шэлж.* һэргэхэ, согтой болохо (оживляться): *Ямар нэгэ эхэнэрэй богоһыень алхажа ороо һаань, эдэ бүтээлнүүд ами орон, ажабайдалай охёор бурьялха һэн* (З. Гомбожабай); **ами оруулха** амидыруулха, амиды болгохо (оживлять, воскрешать): *Тэрэ хүнэйнгөө баһа шохогод гэхэдэнь, саб шүүрэжэ, уһанһаа шэрэжэ гаргаад, угсаржа ами оруулаад, эрье дээрэнь орхижорхибо* (Д. Батожабай); **ами табиха** нүгшэхэ, наһа бараха, үхэхэ, тагаалал болохо (скончаться): *Хэршье оролдоо хадамни мэдээ оронгүй, минии харагаар байтар ами табяа бэлэй* (Б. Санжин, Б. Дандарон); **амин дээрээ** үхэхэ саг дээрээ, ами табихын наана (при смерти): *Амин дэрээ байһан эхэһээ тахарһан, уһа нарайдаа Варварада тэжээлгэһэн ... Дулма...* (Б.-Б. Намсарайн); **амин дээрээ байлгаха** наһа барахын үедэ хажуудаа байлгаха, харуулха (иметь при себе *кого-л.* в момент смерти); **амин золиг** *будд.* дасанда уншагдадаг тусхай уншалга (молебен-заклинание): *Амин золиг гэдэг гүрэм уншуулха гүүлээ һаа, һүзэгтэй хүн тэрээниие заатагүй бүтээлгэдэг байгаа*; **ами таһалха** (*гү, али* **хороохо**) алаха хороохо, үгы хэхэ, хюдаха (убивать, уничтожать): *Хубисхалай болохо жэлэй урда хабар Агада айхабтар ехэ шуурган боложо, нилээд олон*

хони малай, хүн зоной ами хороохон юм (Д. Эрдынеев); **амин хайра** тулюур, ядуухан, жэжэхэн (жалкий): *Уе мүсэ дутуутай амитадта адли амин хайра юумэд арбайлдана* (Ц.-Ж. Жимбиев); 3) *хууш.* хүн, ёдоог, дүүшэ (едок, душа): *Гэр соогоо табан амин улад байгаа…* (Б.-Б. Намсарайн).

АМИНАЙ *тэмд. н.* 1) аминда хабаатай, хүнэй, хубиин (личный); **аминай хэрэг** хубиин хэрэг, үмсын хэрэг (личное дело): *– Хаана ошоод ерэбэш? Хара аминай хэрэгээр гү, Харагдаа үзэгдөөгүй дайдаар гү?* (Х. Намсараев); **аминай үмсэ** хубиин зөөри (личная собственность); **аминай онсо илгаа** ганса хүнэй тусгаар, өөрынь, бусадһаа илгаруулха шэнжэ (индивидуальность); 2) амин наһантай жэнтэй, ами наһаяа үгэхөөр (стоящий жизни человеческой): *Хүнүүд ехэл балар байгаа юм даа: хэдэн ангай арһанай түлөө аминай тэмсэл хэдэг һэм шуу* (Д.-Д. Дугаров).

АМИНДАА *наречи* амяараа, онсогой, хара амяа хараад (отдельно, обособленно, изолированно): *Жолоошод тэрэ жагсаалай эхиндэ «г» үзэгэй толгойнь болон тулган, аминдаа зогсобод* (Г.-Д. Дамбаев); **аминдаа ябаад сухалдаха** талада ябаад сухалдаха, хии сухалдаха, өөртөө сухалдаха (сердиться только на себя); **ами аминдаа** өөр өөрөө (порознь): *– Угы! – гэжэ олон янзын хоолойгоор хүн бүхэн ами аминдаа шахуу эмхигүйгөөр дарьялдан хашхаралдабад* (Д. Батожабай).

АМИНДАХАНАА 1. *наречи* 1) гансаарханаа, амяарханаа (в одиночестве, одиноко, отдельно): *Ехэ мүнгэ түлэжэ, аминдаханаа купе соохоно орожо түбхинэбэд* (А. Ангархаев); 2) гансал өөртэхэнөө, өөрхэнөө (только для себя); **2.** *тэмд. н.* дунда шадалтай, бэеэ даагаад байдаг (среднего достатка, независимый): *Тиихэдэ манай-хинтнай дундахан, аминдаханаа шадалтай гээшэбди* (Х. Намсараев).

АМИРХААН, мирхаан *тэмд. н., хууш., 20-хи зуунай хорёод онуудаар Сибирь руу дайлан орохон Америкын сэрэгшэдэй байха үедэ дэлгэрһэн үгэ* 1) американ, Америкаһаа гарбалтай (американский): *Дугарайхи амирхаан сообон һүхэтэй болохон байна һэн*; 2) шаажан, эмаль түрхиһэн (эмалированный): *амирхаан табаг*; **амирхаан зантуу** *барг.* эмаль түрхиһэн хүнэг (эмалированное ведро): *Тэрэ амирхаан зантуу соохи уһан наранда гоёор халаад байна, юумэеэ угаажа болохо*.

АМИСХААЛ *юум. н.* 1) амилалга (дыхание): *Би унтажа хэбтэһэн эжынгээ нэгэ жэгдэхэн амисхаалые шагнаархан, үльмы дээрээ дүмүүхэнээр гэшхэлжэ, үүдэн тээшээ тэгүүлнэб* (Ц. Шагжин); 2) үнэр, шэнжэ, хүйтэн гү, али халуун агаар (запах, дыхание): *Газаашаа гарамсаарнь шиигэй хүйтэн амисхаал хамар өөдэнь сорьёодхибо* (К. Цыденов); 3) *шэлж.* байдал, онсо шэнжэ (жизнь): *Зүжэгэй түрүүшын агшан зуураһаа хүшэгын хаагдатар … артистнууд тэрэ һүрөөтэ сагай амисхаал үнэншэмэ бэрхээр харуулжа шадаа байна* (Н. Бальжинимаева).

АМИСХААЛХА *үйлэ ү., сэл.* **амисхалха** *хара*.

АМИСХАЛ *юум. н.* 1) амилалга, амин (дыхание): *Амисхалынь хаагдажа, оёоргүй харанхы руу унашахаар өөрыгөө мэдэрэн, халта тэмтэрээд, һандали дээрэ ошожо һуушоо* (Д.-Д. Дугаров); **амисхалаа абажа ядаха** аахилха, уухилха (запыхаться): *Дамба амисхалаа абажа ядан, өөдөө хараашална* (Д.-Д. Дугаров); 2) *шэлж.* үнэр, шэнжэ (дыхание): *Һүүлэй хэдэн үдэр наранай шараса шангадажа, агаарай амисхал даамай дулаан болоно* (Ж. Тумунов); **хабарай амисхал** хабарай шэнжэ (дыхание весны): *Хабарай амисхалай үзэгдэхэтэй хамта Шоён тэрэ жалгадаа ошохо гэжэ шиидэбэ* (А. Ангархаев).

АМИСХАЛАЙ *тэмд. н.* амилха, амилхын, амилдаг (дыхательный); **амисхалай эрхэтэд** амилхада оролсодог эрхэтэд, тэрэ тоодо хамар, мэнгээрһэн хоолой, уушхан, уушханай һалаануud (дыхательные органы).

АМИСХАЛХА *үйлэ ү.* амилха (дышать): *Наранай айхабтар шангаар шараашье һаань, далай тээһээ һэрюугээр амисхална* (Б. Мунгонов).

АМИТА *тэмд. н.* амиды (живой): *Мүнөөл анха түрүүшынхиеэ амита байгаалиин арюун һайханиие мэдэрбэ* (Б. Санжин, Б. Дандарон).

АМИТАЙ I *тэмд. н.* 1) амиды (живой, одушевлённый): *Дүтэ наашаа амитай амитан харагдабагүй* (С. Цырендоржиев); *Үдэр бүри үзэжэ хаража байдаг юумэнүүдынь тэрэ үедэ дуулһан амитай болошоод, Алдартай хамта дуулалсажа, юрэ бусаар һалбаран байхадал гээ* (Ц.-Д. Хамаев); **бүхэ амитай** сүлхэ, эсэдэггүй (выносливый); **нохой амитай** долоон голтой, тэсэмгэй, үхэжэ үгэдэггүй (выносливый); **нэгэ амитай** нэгэ һаналтай (единодушный, солидарный): *Бидэ арбан нэгэ хүн шэнгээр, нэгэ амитай болоод ябаагүй һаа, сохом хосорхо бшуубди!* (Ц. Цырендоржиев); **амитай амигүй хоёрой забһарта** үхэлэй богоһо алхаха туйлда хүрэхэ, үхэл амидын эрмэг дээрэ байха (быть в очень тяжёлом состоянии, ≈ быть между жизнью и смертью, на грани смерти): *…Ямаахан хүгшэн*

хубсаһагүй, газар тэбэрин, амитай амигүй хоёрой забһарта үе үе голһоо татагад-татагад гэжэ хэбтээ бэлэй (Х. Намсараев).

АМИТАЙ II *юум. н., бөө* бөөгэй үмдэдэг хуяг (шаманский доспех): *Гэрэй баруун хойто хагсаргада Эреэхэнэй амитай, оргой, хэсэ, урдань шэрээ* (Б. Барадин).

АМИТАН *юум. н.* 1), хүдэлжэ, мэдэржэ шададаг бүхы амиды юумэн (живое существо): *Нээрээшье, дэлхэйн амитан бүхэн өөрын юрэндэгтэй, өөрын байгаали табисууртай, өөрын зан абаритай* (С. Цырендоржиев); *Эндэ 6 зүйлэй амиды амитад байдаг гэбэл: тэнгэри бурхад, хүнүүд, амитад, асууринар, бирэд болон тамынхид* (Л. Шагдаров); 2) адагуусан, байгаалита бодосуудые эдижэ амидардаг, үрэжэн ехэ болодог амиды бэе (животное): *Амитан болбол хадаа үхэр малһаа эхилээд, хулпаа хорхой хүрэтэрөө булта амитанда тоотой* (Ц. Шагжин); **гэрэй амитан** мал, тэжээмэл амитан (домашнее животное): *Гансашье эдэ гэрэй амитад бэшэ, мүн дал, хото хоройнь, зуһалангай зэмьеэшье – хуу барандаа үншэршэһэндэл Айдайда һанагдаба* (С. Доржиев); **амитадые һургагша** циркдэ амитадые һургаха ажалтай мэргэжэлтэн (дрессировщик); 2) *хайх.* хүн, хүн зон (человек, люди): *Юрэдөө, ямар амитан гээшэб тэрэ Цэнгуев, миил нэгэ часаар үгыш гэхэдэмни болоногүйл* (Ц.-Ж. Жимбиев); **амитан зон** хүн зон, хүнүүд (люди): *Түрүүлэгшэ үлэһэн дабһыень амитан зоной нюдэнһөө холо болгон, һаалишн гэртэ шэрээжэ оруулба* (Ц.-Ж. Жимбиев); **аймхай амитан** айран, аймхай хүн (трус): *Теэд Дугар гээшэмнай үнэн дээрээ шандаган шэнги аймхай амитан юм* (Ц. Шагжин); ○ **хүн** *гэжэ үгэтэй парн. хэрэгл*.

АМИТАНАЙ *тэмд. н.* амитанда хабаатай, амитанһаа гарадаг, абтадаг (животный); **амитанай аймаг** газар дэлхэй дээрэ амидардаг бүхы амитад (животный мир).

АМИТАЯА *наречи* амиды зандаа, амиды, үхөөгүй (всё ещё живой).

АМИШАЛХА *үйлэ үг., боох.* 1) амилха, амисхалха (дышать); 2) үнэр гутаха, анхилха (пахнуть).

АМРАГ *тэмд. н.* **амараг** *хара.*

АМРАГХАН *тэмд. н.* **амарагхан** *хара*.

АМСАЛГА *юум. н.* 1) амталжа үзэлгэ, ама хүрэлгэ (проба на вкус): *Тогооной архиие амсалга боложо байба*; 2) *шэлж.* харюусалга, даажа абалга, харюу барилга (искупление, наказание).

АМСАХА *үйлэ үг.* 1) амталха, эдихэ, ама хүрэхэ (отведывать, пробовать, вкушать): *Мүн бэшэшье хадамайхидынь хүрьгэн хүбүүнэй духаряа амсабад* (Б. Санжин, Б. Дандарон); 2) хүртэхэ, үзэхэ, туршаха (испытывать, переживать, изведывать): *Зоболон, жаргалшье һаань, хамаагүй, ажабайдалай эльгэһэн бүхы үйлэ, хубиие тэдэнэр адлихан лэ эдлэн амсаха* (К. Цыденов); **гашуудал амсаха** уйдхар гасалан үзэхэ (изведывать горе): *Тэдэнэр дайнай жэлнүүдтэ хэды ехэ гашуудал амсааб?!* (Ц.-Ж. Жимбиев); 3) *шэлж.* харюусаха, харюусалга дааха, гэмээ мэдэрхэ (нести ответственность, нести наказание, отвечать за преступление); **гэмээ** (*гү, али* **гэм зэмээ**) **амсаха** хэһэн гэмэйнгээ түлөө хэһээлтэдэ орохо (нести наказание): *Арданиие адуушанаар табиһан хүн нэн түрүүн гэмээ амсаха ёһотой* (М. Осодоев).

АМСУУЛХА *үйлэ үг., идх. залог* 1) амталуулха, ама хүрүүлхэ, хүндэлхэ, эдюулхэ (давать пробовать, угощать): *Балма сагаан эдеэнэй дээжэ – үрмэнһөө бараниие амсуулба*; 2) харюусалга даалгаха, гэмынь амсуулха, хэһээлтынь үзүүлхэ (подвергать наказанию): *Хэрбэеэ эдэ эрилтэнүүдые дүүргээгүй һааш, хожом ёһотойгоор зэмыш амсуулхабди* (Ц.-Д. Хамаев).

АМТААРХАЛДАХА *үйлэ үг., угталд. залог* амташааха, амтатайрхалдаха, амтархан эдихэ (вкушать с удовольствием): *Бааранхайн адуулжа ябаһан үхэрнүүд шүүдэртэй һэрюухэн ногоо амтаархалдан зулгаанад* (Х. Намсараев).

АМТАГҮЙ *наречи* 1) амта муутай, забаан, амта шэмэгүй (невкусный): *Гэнтэ энэ элбэг эдеэниинь амтагүй нялуунаар үзэгдэбэ* (А. Ангархаев); 2) һонигүй, тулюур (слабый, неопытный): *– Ээх, яахабши даа, ишмэл амтагүй аймхай амитан байшоош* (З. Гомбожабай).

АМТАГҮЙШЭГ *тэмд. н.* ехэ амтатай бэшэ (не очень вкусный): *Амтагүйшэг шүлэн болобо ха даа*.

АМТАЛАГША *юум. н.* эдеэ хоолой гү, али архиин амта шэмтыень үзэжэ, шанарыень шалгадаг хүн (дегустатор).

АМТАЛАЛГА *юум. н.* амталжа үзэлгэ (снятие пробы): *Шэнэхэн варениин амталалга эхилээд байба.*

АМТАЛИГ *тэмд. н.* зохидхон амтатай, амта шэмэтэй (вкусный): *Һамарай үнэр гэхэдэ тиимэшье бэшэ, ямар нэгэ мэдэгдэшэгүй, хүнэй шүлһөө таһа залгимаар, түүдэбшын галай дэргэһээ хоншуухан амталиг үнэр гутана* (А. Шадаев).

АМТАЛХА I *үйлэ үг.* 1) амтынь үзэхэ, эдижэ үзэхэ (вкушать, отведывать, пробовать): *Сагаан һарада, сагаан эдеэнэй*

билтаржа байха үедэ, сагаан эдеэнэй дээжээр нэрэһэн арза амталжа үзөө һэн гүт? (Ц.-Д. Хамаев); 2) эдихэ ууха юумэндэ һайхан амта оруулха юумэ хэрэглэхэ (делать вкусным, приправлять); 3) *шэлж.* сохюулха (получить удар): *– Маа, дороМжолуулһан, али зэргээр баһуулһан инаг дуранайм түлөө энээхэниие амтала! – Сэмбэл ... үбсүүнэйнь доохонуур ёборжорхибо* (М. Осодоев).

АМТАЛШАГҮЙ *тэмд. н.* хүрэшэгүй (недосягаемый): *Шинии һанаан, шинии бодол намһаа холодон, ши өөрөө таашагүй таабари, амталшагүй амтан жэмэс гэлэйш* (З. Гомбожабай).

АМТА(Н) 1. *юум. н.* 1) хүнэй табан мэдэрэлэй нэгэн, хэлэн дээрэхи болон оошо доторхи тусхай жэжэхэн бэрхэгэр хальһанай мэдэрдэг мэдэрэл (вкус); 2) хүнэй хэлэ аманда мэдэрэгдэдэг шэнжэ шанар, *гашуун, хурса г.м.* (вкус): *Чэмэдэй мэдээ ороходо, хүл гарынь уяатай, аман соонь шуһанай амтан гутажа байба* (Д.-Д. Дугаров); **амта шэмтэ(н)** эдеэ унданай шэнжэ шанар (вкус): *Теэд амта шэмтээрээ юрын уһандал адлирхуу аад, баһал нэгэ ондоотой, шүдэ ташама хүйтэн юм* (Ц.-Ж. Жимбиев); **амта үзэхэ** ама хүрэхэ, амталха, эдижэ үзэхэ (вкусить): *Зан абариень яһала мэдэхэ болоһон хадаа газаршамнай агнууриин шашлыгай амта үзыт гэжэ тэрээндэ хэлэбэшгүй* (Б. Мунгонов); **амта үзүүлхэ** а) эдеэ хоолой шанар мэдүүлхэ, ама хүрүүлхэ, амталуулха (давать пробовать); б) *шэлж.* дайлан сохихо (давать отпор): *... ород сэрэгүүд Франциин император Наполеондо Аустрелицын байлдаанда амта үзүүлээ юм* (Ц.-Ж. Жимбиев); **амта оруулха** эдеэндэ элдэб амтатай нэмэри холижо, амтатай болгохо, *жэшээнь, халуун үбһэ, элдэб соус* (приправлять *пищу*); 3) *шэлж.* үзэхэ, өөр дээрээ мэдэрхэ, бэеэрээ үзэхэ, хараха (опыт *жизненный*): *Тэрэ үбгэн абаяа дахажа, ажалай амта танижа, тэрэнээ даган ябаха дуратай* (Ц.-Ж. Жимбиев); **амта таниха** мэдэдэг болохо, мэдэжэ абаха (познать, набраться опыта): *Газетдэ хүдэлхэ үедөө тэрэ зохёохы ажалай амта таниһан, абьяас уль*һ*ыень бэе дээрээ мэдэрһэн байгаа бшуу* (Б.-М. Жигмитов); **2.** *тэмд. н.* амтатай, ехэ һайхан (вкусный): *Улаабтар гэдэһэтэй яблоко зүһөөд, амтан шүүһыень шэмэн жажалнад* (С. Цырендоржиев).

АМТАРХАГ *тэмд. н.* амтан юумэндэ, шэхэртэй эдеэндэ дуратай, мээхэй (любящий сладкое).

АМТАРХАЛ *юум. н.* амтан шэмтэн юумэндэ дурлалга, һайн юумэндэ һуралга, дадалга, дашууралга (сластолюбие): *Үбшэн зүрхэнүүд соо түрэһэн үнжэгэн хожомой дурлалда, эдэ хоёрой өөһэд хоорондын амтархалда нэгэшье нүгэлтэй юумэн үгышье һаа...* (Д.-Д. Дугаров).

АМТАРХАХА I *үйлэ у.* 1) амтатайгаар эдихэ, амтатай юумэ эдихэ, ууха (проявлять аппетит, лакомиться): *Тиигээд ехээр уухилан амаяа аршаад, хүсэд болоогүй мяха амтархан үмхэжэ оробо* (Ж. Балданжабон); 2) амта таниха, дадаха, дашуурха (пристраститься *к чему-л.*, смаковать): *Амтатай дүнсын утаае тамхи татадаггүй Жалмашье һаа амтархана* (Д. Батожабай).

АМТАРХАШАХА *үйлэ у., видэй нэгэ түхэл* гэнтэ амтархаха (вдруг узнать вкус): *Эдин гээд, амтархашаба.*

АМТАТА *тэмд. н.* амта һайтай (вкусный, сладкий): *Теэд хойто хоёр хүлнүүдэйнь дундуурхи түмбэгэр дэлэн дээрэхи хоёр шандагар хүхэдһөөнь амтата сэгээ һүн дуһалжа байба* (Ц. Шагжин); 2) *шэлж.* таарамжатай, аятай зохид (приятный, сладкий): *Амтата нойроор унтажа эхилээд байһан бүхы үйлсын айлнуудые бултыень сошоон һэрюулжэрхиһэн хүн шэнги өөрыгөө һанаба* (Х. Намсараев).

АМТАТАЙ *тэмд. н.* 1) шанар шэнжэ һайтай (вкусный, лакомый, сладкий): *– Энэ зайн галайшни хоол һүрхэй амтатай байдаггүй гэжэ һанагшаб даа* (Д. Эрдынеев); *«Амтатай» гэхэдэ, амтатай болохогүй, «ухаантай» гэхэдэ, ухаантай болохогүй* (Оньһ. үг.); **амататай юумэндэ голгүй** амтан, бэлэн юумэндэ дашууршадаг, хорхойтой (падкий на сладкое); 2) *шэлж.* таарамжатай, аятай зохид (приятный, сладкий): *Ринчин бэшэгээ хамартаа асарба, духиин шэнгэхэн амтатай хангал хамарыень зохолуулба* (С. Цырендоржиев); *Ямаршьеб даа, / Ойлгогдосогүй амтатай мэдэрэл / Сээжэндэмни хүлгэнэ* (Д. Улзытуев); **амтатай нойр** тэнюун, амгалан нойр (сладкий сон): *Пагма үни бодожо, сайгаа шанажархёод, орон дээрээ амтатай нойроор унтажа хэбтэһэн Шойнзон хүбүүндээ дүтэлбэ* (Г.-Д. Дамбаев).

АМТАТАЙГААР *наречи* 1) хорхой хүрэмөөр, дура хүргэмөөр (вкусно): *Эжымни ехэ амтатайгаар саламат шанадаг* (Ч. Цыдендамбаев); 2) амтархан, амта мэдэн, тамшаажа (аппетитно, со смаком): *Үбгэн аба альган соогоо нэгэ юумэ адхан, тэрэнээ амандаа хээд, амтатайгаар жажалжа оробо* (Ц.-Ж. Жимбиев); *Моридто энэ үдэр нэмэлтэ обёос үгөө ха, турьясагаалдан, амтатайгаар жажалхань холо хүрэтэр дуулдажа байба* (З. Гомбожабай); 3) зохидоор, аятайханаар (приятно, с удовольствием): *Иимэ бүхөөр,*

ишмэ амтатайгаар унтаһанаа Дэлгэр үнинэй һананагүй (В. Гармаев); *Үшөө нэгэ үдэр үргэһэ нойр мэтэ амтатайгаар үнгэршэлэй* (З. Гомбожабай); **амтатайгаар һуняаха** аятайханаар һуняаха (потягиваться с удовольствием): *Сайгаа бутаргажа дүүргээд һуутарнь, отог соohоо Цыден-Жаб гаражa, амтатайгаар һуняагаад, түүдэг тээшэ ерэбэ* (В. Гармаев).

АМТАТАЙРХАХА *үйлэ у.* ехэ амтархаха, амта мэдэн эдихэ, ууха *г.м.* (вкушать с большой охотой): *...тамхияа ехэл амтатайрхан татадагаараа татана* (Х. Намсараев).

АМТАТАЙХАН *тэмд. н., багадх.* һайхан амтатай, шанар шэнжэ һайтай (вкусненький, сладенький): *Амтатайхан аарсаяа гулдируулжа, аятайхан нойроо урихабди* (Х. Намсараев); *Амтатайхан шүлэ эдижэ амиды байһанаа мэдэрээб...* (Э. Зандраев).

АМТАТАЙХАНААР *наречи* 1) хорхой хүрэмөөр, дура хүргэмөөр (вкусно): *Катиин гэртэһээ амтатайханаар шараһан мяханай үнэр анхилхадань, шүлһэмни гарагша һэн* (Ц. Шагжин); 2) амтархан, амта мэдэн (с аппетитом, со смаком): *Халуун булаша хилээмэндэ тоһо зузаанаар няагаад лэ, тэрэнээ амтатайханаар жажална, хара сайгаар дээрэһээнь даруулна* (В. Гармаев); 3) зохидоор, аятайханаар (приятно): *Бадма Харагшан хоёр нойр соогоо амтатайханаар хурхирнад* (Ч. Цыдендамбаев).

АМТАШААХА *үйлэ у.* амтархаха, амтатай гэхэ (считать вкусным): *Дундай амташаан жажалжа, ам-там эдеэд байхадаа: – Манай һарлагай мяхан яахадаа шэмэтэй ондоохон гээшэб* (Ц.-Д. Хамаев).

АМТАШАХА *үйлэ у.* 1) амта таниха, дадаха, һураха, һурамхи болохо, дашуурха (повадиться, привыкнуть): *Нээрээшье, һэе эдижэ амташаһан хирээнүүд шоные дахажа ябадаг шуу* (Д. Батожабай); 2) амтархаха, амтархан эдихэ, тамшааха (вкушать, смаковать).

АМТИГАР *тэмд. н.* амшагар, шүдэгүй (беззубый): *амтигар аман*.

АМТУУРГА *юум. н., боох., оһо* амтан, амтан шэмтэн (вкус): *– Энэшни минии аманай амтуурга, шэхэнэй шэмтүүргэ гээшэ...* (Онтохонһоо).

АМТУУРИ: амтуури шэмтүүри *юум. н.* нэмэгдэһэн амтан, худхамал эдеэнэй амтан (привкус): *Аманай амтуури, шүдэнэй шэмтүүришье болохогүй юумэнүүд үл залгажа шадаха аал?* (А. Шадаев).

АМХА *шангадх. у.* хэмхэ, бута (вдребезги); **амха һүрэхэ** *баруун бур.* ялтарха, хэлтэрхэ (отломиться): *Шабар горшоог унахадаа амха һүрэбэ.*

АМХАГАД: амхагад гэхэ *үйлэ у., видэй нэгэ түхэл* гнэтэ ехээр ангайшаха (быстро разинуть рот); **амхагад байса** гэнтэ ехээр ангайлган (широко разинув рот): *Мухани хүгшэн үсөөхэн шүдэтэй амаараа амхагад байса эбһээлээд, нюдэеэ аниба* (С. Цырендоржиев).

АМХАГАР *тэмд. н.* 1) шүдэгүй (беззубый): *...амхагар амаяа ангалзуулан эринэ* (Ц.-Ж. Жимбиев); 2) онгогор, ангагар, зэнхэгэр (зияющий): *Нүхэнэй амһартахи саһан нураже, амхагар ехэ соолго бии болошобо* (Д.-Д. Дугаров).

АМХАЙСА *наречи* амхагар болотор (до образования бреши): *Үбһэнһөөнь амхайса абаһан байба*.

АМХАЙХА *үйлэ у.* амхагар болохо, ямар нэгэ түүрхэй юумэ ангайжа байха (зиять): *Сахилгаанай гэрэлдэ харахадань, арбаад метр газарта даамбань амхайжа үгы болошоод байба ха юм* (Б. Мунгонов).

АМХАЙШАХА *үйлэ у., видэй нэгэ түхэл* гэнтэ амхайха (вдруг образоваться – *о бреши*): *Һүри үбһэн малда эдигдэжэ, амхайшаба.*

АМХАРХА *үйлэ у.* 1) *баруун бур.* унаха, унашаха (свалиться); **амхаржа унаха** алдалан унаха, үхэдхэн унаха (падать замертво); 2) бутарха, һандарха, нураха (разваливаться, обваливаться): *Үһанай эрье амхаржа унаба*.

АМХАРХАЙ *тэмд. н.* түүрхэй (отломленный): *амхархай шүдэтэй үбгэн.*

АМҺААГ *юум. н., боох.* зангалай (жабры).

АМҺАГАР *тэмд. н., баруун бур.* ангагар, ангайһан, ханхагар (развёрстый, широко раскрытый, разинутый).

АМҺАЙХА *үйлэ у.* амаа ехээр ангайха (широко раскрыть рот): *Энеэхэдээ амһайба.*

АМҺАЛСАХА *үйлэ у., хамтадх. залог* амталалсаха (пробовать, отведывать вместе *с кем-л.*): *Базартан тогоо гаргаад, һониной хиие амһалалсыш гэбэ.*

АМҺАН *юум. н., хууш.* 1) һүндэ бусалгаһан таряан, бүри үни – һүндэ бусалгаһан эдидэг ургамалай үрэһэн болон үндэһэн (название кушанья, приготовлявшегсося из молока и зерен, ранее из семян и корней растений).

АМҺАР *юум. н.* нүхэнэй эхин, һүбэ, хоолой, аяга табагай, амһартын дээдэ эрмэг, хажуу (отверстие, горлышко, края у посуды): *Доржын ойро байһан хэлтэрхэй амһартай шабар горшоог соо хаташаһан сэсэг байна* (Ч. Цыдендамбаев); **пеэшэнэй** (*гу, али* **соолой**) **амһар** пеэшэнэй урда талын түлишэ хэдэг үүдэтэй нүхэн (устье печи): *Удангүй пеэшэнэй*

амһар углуугаараа һандаржа эхилбэ (А. Ангархаев); *Унтарһан гааһаяа дахин нэрээгүй, соолой амһар соо орхёод, хүбүүнэй тушаа столдо һуужа, түбшэн даруунаар ишгэжэ асууба* (М. Осодоев); **туламай амһар** туламай һула талань (открытые края мешка): *Ламын носоһоор байтар, туламай амһар халта забһартай болобо хэбэртэй* (Д. Батожабай); **агын амһар** агын оросо, агы руу орохо нүхэн (вход в пещеру): *Түүрэһэн һоёодол унжаһан доёгор шулуун доогуур агын амһар харлана* (Д.-Д. Дугаров); **эшээнэй амһар** эшээнэй нүхэнэй эхин (чело, входное отверстие в берлогу): *Баабгайн эшээнэй амһар дээрэ ошоод: «Баабгай, наашаа гаража ерэ!» – гэжэ хүсэтэй Коля захирба* (Ч. Цыдендамбаев).

АМҺАРТА *юум. н.* 1) аяга табаг, һаба һуулга (посуда): *Һаалиша дүүрэн һүтэй амһарта хүмэрюулжэ байһаар халтиржа, тэрээндээ ехээр дайруулан, доронь орошон алдаба* (Ц.-Ж. Жимбиев); **амһарта угаадаг машина** автомат аргаар аяга табаг угааха электромеханическа оньһон (посудомоечная машина): *Олон хүнтэй гэр бүлэдэ амһарта угаадаг машина ехэ амар ха юм*; ○ **аяга** *гэжэ үгэтэй парн. хэрэгл*.

АМҺАРТАГҮЙГӨӨР *наречи* һаба һуулгагүйгөөр, сэбэр жэн, шэгнүүр (без посуды, нетто): *Амһартагүйгөөр шэгнэгты!*

АМҺАРТАГҮЙДЭХЭ *үйлэ үг.* һаба һуулгагүй байха, аяга табаггүйһөө ядарха, тулюур байдалда орохо (испытывать затруднения из-за отсутствия посуды *или* тары): *Нэрһэ түүхэ юм аад, амһартагүйдэжэ бусаабди*.

АМҺАРТАЛАЛГА *юум. н.* юумэ һаба һуулгада хэлгэ, юулэлгэ (затаривание): *Тоог дээрэ шэнэ таряа амһарталалга боложо байна.*

АМҺАРТАЛХА *үйлэ үг.* амһартада хэхэ, юулэхэ (положить в тару): *...абаашаха хоол хошоёо амһартална* (Б. Мунгонов).

АМҺАРТАТАЙ *юум. н.* ямар нэгэн һаба һуулгада хэгдэнхэй, юулэгдэнхэй (находящийся в *какой-л.* посуде): *шэл амһартатай эм*; **амһартатаяа** һаба һуулгатай (с посудой, брутто): *Тэрэ һүн амһартатаяа худалдагдадаг.*

АМҺАРТЫН *тэмд. н.* һаба һуулгада хабаатай (посудный); **амһартын адяар** амһарта, һаба һуулга хадагалдаг эргэнэг (посудная полка).

АМҺАХА *үйлэ үг.* амталха, эдихэ, ама хүрэхэ (отведывать, пробовать, вкушать): *Дом дээжынгээ зэргые долёохо амһахаа яабаш даа* (Х. Намсараев).

АМҺУУР *юум. н.* танха соо сугларһан архи хэмжэхэ ба хатуу зөөлэнииень амталжа үзэхэ хэршэлээтэй нарин ута модон (палочка с метками для измерения количества и крепости тарасуна в кувшине): *Гомбын Дэлгэрые үдьхэлхын тэндэ гэрһээ бэлсэгэр улаан бэри бултайжа: – Амһуурай амта үзэхэ гүт? – гэнэ* (Ж. Тумунов).

АМШАГАНАХА *үйлэ үг.* шүдэгүй амаараа жаамаргаха, жажалха (жевать беззубым ртом): *Үбгэжөөл амшаганан байжа ехэ түргэн эдибэ*.

АМШАГАР *тэмд. н.* шүдэгүйһөө досоошоо хумирһан – *аман, урал тухай* (беззубый, сжатый, загнутый внутрь): *Согто ахай тэрэниень бутаруулаад, амшагар уралаараа мүймэргэнэ* (Ц.-Ж. Жимбиев).

АМШЫСА *наречи* шүдэгүй амаяа ангайлган (раскрывая беззубый рот): *...шабганса амшыса энеэн, ... ёохорой зониие хараашална* (Ц.-Ж. Жимбиев).

АМЯАРАА 1. *тэмд. н.* аминдаа, тусгаар, тусгаарлагданги, тусхай, онсогой (отдельный, особый, обособленный): *Тэрэнэй дүү хүбүүд амяараа айлнууд боложо гарахадаа, өөһэдын сахюусаниие залажа асардаг байгаа* (В. Гармаев); **амяараа зон** үмсэ, үмсын ажалтай зон (единоличники); **2.** *наречи* хэнһээшье дулдыдангүй (независимо, отдельно): *Харин ондоо хоёр нугаһад бусадайнгаа абяа аниртай һүрэгһөө холодоод, амяараа байхаданад* (Х. Намсараев); **амяар амяараа** ондо ондоо газарта, бүлэг бүлэгөөрөө (по отдельности, порознь): *Хурьгад томо жэжээрээ гэхэ гү, гараһан түрэһэн үдэрөөрөө бүлэг бүлэг болгогдожо, амяар амяараа хаамжанууд соо хаагданхай* (Б. Мунгонов); **хара амяараа һууха** амяарлан, онсогой ябаха (действовать по своему усмотрению): *Хара амяараа ябаһан Майдарта Намсараев ишгэжэ юундэ хоролхохо болобоб гэхэдэ...* (Д. Эрдынеев).

АМЯАРАНДАА *наречи* суг хамта бэшэ, бэеэ хараад, ами амяараа (отдельно): *амяарандаа бэлшэхэ дуратай мал.*

АМЯАРЛАГДАХА *үйлэ үг., хүлеэгд. залог* тусгаарлагдаха, таһалагдаха (быть отделённым *или* изолированным, быть в отрыве *от чего-л.*): *Табан зуу гаран хүбэн зөөлэн үһэтэй, хөөрхэн мондогорхон хурьгадынь эхэһээ амяарлагдажа, мүнөө түлжэжэ байна* (Ц.-Д. Хамаев).

АМЯАРЛАЛГА *юум. н.* 1) амяараа бололго, тусгаарлалга (обособление, отделение, выделение); 2) илган холодхолго, илгалга (изоляция); **өөрыгөө амяарлалга** хорон хамшагай дэлгэрхэ үеэр хүнэй газаа гараагүй байлга (самоизоляция): *Москвада өөрыгөө*

амяарлалга 2020 оной март соо эхилһэн.

АМЯАРЛАХА *үйлэ үг.* 1) тусгаарлаха, илгаха, һалгаха (отделять, обособлять, изолировать): *Азаргаһаа хашаржа, һүрэгһөө амяарлан ябадаг табан эмнигүүдынь үгыл даа* (Д.-Д. Дугаров); **бэеэ амяарлан абаха** хүнүүдээр уулзангүй, хөөрэлдэнгүй ябаха (держаться особняком): *Бэеэ амяарлан абанхай, ёохор наадандашье балай ябанагүй* (М. Осодоев).

АН(Г) I *юум. н.* зэрлиг амитад (звери): *Хангай ондоо ишмэ ан үршөөхэ бэзэ гэжэ эсэгэнь хүбүүнэйнгээ һанаа заһажа хэлээд, саашаа ябаба* (Д.-Д. Дугаров); **ан бариха** (*гу, али* **агнаха**) зэрлиг амитаниие алажа ашаглаха зорилгоор бэдэрхэ, мүрдэхэ, бариха (охотиться на зверей): *Энэ ан бариха аза талаангаа бэдэржэ, ангуушад алас холые зоридог, булганай мүр дээрэ элдэб аюул үзэгдэдэг бэлэй* (Д.-Д. Дугаров); *Минии эсэгэ бүтүү хүбшэдэ, хада уула дээгүур санаар ябажа, ан агнадаг байһан юм* (Г.-Д. Дамбаев); **ан амитан** *сугл.* адагуусан, байгаалита бодосуудые эдижэ амидардаг, үрэжэн ехэ болодог амиды бэе (животные): *Ой хүбшын олон шубууд, ан амитад бултадаа Будамшуу хүбүүе үдэшэбэ* (Ц. Шагжин); **ан гүрөөл** а) боро гүрөөһэн (косуля): *Ан гүрөөл уһалхаяа голдо гү, марсада гү ерэхэдээ, хүлөө тас-няс гүүлэхэдэнь, ой модон аймшагтай һүрөөтэйгөөр сууряатадаг* (Г.-Д. Дамбаев); б) *сугл.* ан амитад, амитан аймаг (зверье): *Ан гүрөөл, адууһа мал үбэлынь зоргоороо ябажа, зарим газар хахалагдаһан таряалан шэнги харагдана* (М. Осодоев); **ан гүрөөһэн** ан амитад, ангууд (дикие звери): *Үргөөл хэжэ агнаха ябадалда заабол ан гүрөөһэ үргөөжэ үгэхэ, һайн шилдар бэетэй, хонгёо хоолойтой, бэеэ гамнангүй гүйхэ, һайрхуушаг хүнүүд хэрэгтэй байна бшуу* (Х. Намсараев); **ан арьяатан** араан шүдэтэй мяхаша зэрлиг амитад (хищники): *Хуаань ан арьяатантай тэмсэһэн, амин голдоо хүртэһэн шэнгеэр инсагаалаа бшуу* (Д. Эрдынеев); **ан гахай** *баруун бур.* бодон гахай (кабан лесной); **тураг ан** а) буга (изюбр): *Тураг ан хорёод алхам зайда зогсожо, юундэшьеб гэдэргээ хараашалан, шагнаархана* (Д.-Д. Дугаров); б) томо зэрлиг амитан (крупный зверь): *Нохойнь хэрмэ булганда болон тураг анда хэды һайн ябадагшье һаа, арьяатанай урда зоригоо моходог амитан байба* (С. Доржиев); **ан ажал** ан үдхэхэ ажал, арадай ажахын нэгэ һалбари (звероводство); **ан үдхэбэрилгын ажал** зэрлиг амитадые олошоруулдаг ажал (звероводческая работа): *Гансал байгаалидаа дуратай, тэрэнэй аша туһые гүнзэгыгөөр ойлгодог, шударгы бэрхэ хүнүүд ан үдхэбэрилгын ажалда абтаха зэргэтэй* (Д.-Д. Дугаров).

АН II: **ан бун 1.** *наречи* нам, намдуу, аажам, аниргүй, аали даруу (тихо, спокойно): *Энэ үдэшын хөөрөөн энэ тэдыгээр дүүрэжэ, ан бун болоно* (Х. Намсараев); **ан бун гэхэ** һанаагаа амарха (успокаиваться): … *Бүүбэйтэн ан бун гэжэ, галаа тойрон, сайгаа уужа һууба* (Ж. Балданжабон); **ан бунхан** намдуухан, һанаагаа зобонгүйгөөр, сүлөөтэйхэнөөр (тихонько, спокойненько): *Гүсэ сайгаа ан бунхан һуужа хооһолһон хойноо һүхэеэ һугабшалаад, барилга тээшээ удаахан гэшхэлдэг* (С. Цырендоржиев); **2.** *тэмд. н.* аали номгон, нам, дуулим (тихий, спокойный): *Хараха янзада энэ ан бун дайда амиды амитагүй далайн дундахи олтирогтол: нэгэшье ан, нэгэшье мал, нэгэшье хүн харагданагүй* (Ж. Тумунов).

АН III: **ан-зан** *юум. н.* 1) зан абари, ааша абари (нравы, повадки); 2) заншал, ёһо заншал (обычаи).

АНА: ана-мана 1. *наречи* 1) адляар, тэн тэрээ, адлирхуугаар, ойролсоо (примерно равно, одинаково): *Мүнөө дээрээ хэмнайшье диилэнэгүй, ана-мана сохилсожол байна хабди* (Б. Мунгонов); 2) эжэ эхигүй, уймараар, бодонгүйгөөр (очертя голову, безрассудно, безудержно): *Басагаяа худалдаһаниинь багадаад, ана-мана баяжажа байһанаа һайрхахадаа яана гээшэб?* (М. Осодоев); бодонгүйгөөр **ана-мана хэрэлдэхэ** *барг.* үнэһэн тоборог болотор хараалдаха (ругаться в пух и прах); **2.** *тэмд. н.* адлирхуу, дүтэрхы, тэнсүү (почти одинаковый, примерно равный): *Доржо Дагбатай ана-мана хүшэтэй*; **ана-мана бололдохо** адлирхуу болохо, тэнсэхэ (становиться почти равным).

АНАГААГДАШАГҮЙ *тэмд. н., ном.* аргалагдахагүй, эмшэлэгдэхэгүй, элүүр болохогүй (неизлечимый).

АНАГААХА *үйлэ үг., ном.* аргалха, эмшэлхэ, элүүржүүлхэ (излечивать); **анагааха эрдэм (ухаан)** үбшэнүүд болон тэдэниие аргалха, эмшэлхэ тухай эрдэм ухаан (медицина).

АНАХА *үйлэ үг., сонг.* болгоомжотой, нарин байха, һэргылхэ, нарилха (быть осмотрительным, остерегаться).

АНАХАЙ *юум. н.* долоон наһа гүйсөөгүй хүүгэдэй ами наһые хорлодог һүнэһэн, бишыхан шүдхэр (дух-карлик, вредящий детям младше семи лет): *Шэрэм-Минаата хаан / Анахай боложо талииба* (Гэсэрһээ).

АНГА: анга-анга гэхэ *үйлэ үг.* нээгдэжэ хаагдаха, ангаганаха (открываться и

закрываться – *о чём-л. полуоткрытом*): *Һая баригдаһан загаһанай аман анга-анга гэжэ байна*.

АНГААБЛИ *юум. н., баруун бур., яряан.* онгогор, алмай, аамагар, онгорёон хүн (ротозей, разиня).

АНГАА *юум. н.* ундаа хүрэлгэ, амаа хаталга (жажда): *Габал сагаан тархинһаам / Арзын аяга / Бүтээхэ гэһэн / Уе сагууд / Гэнэн хонгор дуранһаам / Аманайнгаа ангаае / Гаргажа һуухадаа, жэгтэйл байна* (Г. Раднаева).

АНГААХА *үйлэ үг., идх. залог* уһалхагүй, уһагүй байлгаха (не поить, не давать пить): *Хонидыемнай хүлдөөжэ, тураажа, ангаажа алаха гэжэ һанаха бэшэ гү?* (Б. Мунгонов).

АНГААХАЙ *юум. н.* 1) онгогор, алмай, аамагар, онгорёон хүн (ротозей, разиня); 2) дальбараа, *имагтал тахяагай, мүн тахяагай түрэлэй шубуудай дальбараа* (птенец): *Ангаахай шарахан дальбараануудаа / Атаархама һайнаар тэжээдэг байгаа* (Л. Тапхаев).

АНГАГ: ангаг-ангаг гүүлэхэ *үйлэ үг. амаа* нээн хаан байха (то открывать, то закрывать *рот*): *Жалсарай шэшэржэ байжа, амаа ангаг-ангаг гүүлээд лэ, ... гэдэргээ сухариба* (Ж. Балданжабон).

АНГАГ: ангаг үдэр *юум. н.* ангама үдэр (знойный день): *Ангаг үдэр ябахада ундан ехэ хүрэдэг.*

АНГАГАД: ангагад гэхэ *үйлэ үг., видэй нэгэ түхэл* амаа нээгээд абаха (приоткрыть рот): *Амаа ангагад гэхэдэнь, хурса шара һоёонуудай хоорондуур ута улаан хэлэн булталжа* (Ж. Балданжабон).

АНГАГАР *тэмд. н.,* ехээр нээгдэһэн, онгогор, онгорхой (раскрытый, зияющий, разинутый): *Зэдын эрьеын байсата үндэр һарьдагуудай нэгэндэ ангагар ехэ агын аман харлажа харагдана* (Б. Санжин, Б. Дандарон).

АНГАГАШАЛДАХА *үйлэ үг., угталд. залог* олоороо амаяа түргэ түргэн ангайлгаха (часто раскрывать рты): *... уурхай соohоо хэдэн дальбараанууд ангагашалдана* (Ц.-Ж. Жимбиев).

АНГАГАШУУЛХА *үйлэ үг., идх. залог* амаа түргэ түргэн нээхэ хааха (быстро раскрывать и закрывать рот): *Крокодилнай задарюун амаяа ангагашуулан ... һолжорно* (Ц.-Ж. Жимбиев).

АНГАД: ангад гэхэ *үйлэ үг., видэй нэгэ түхэл* багаханаар нээхэ (слегка приоткрыть): *Абарга Хара хаан ангад гэхэ амагүй* (Х. Намсараев); **ангад-ангад гэхэ** *амаа* нээн хаан байха (то открывать, то закрывать *рот*): *Би юундэшьеб дуугаржа шадахаа болишоһон, амамни ангад-ангад гээд лэ, юумэ хэлэхэгүй юм* (С. Ангабаев).

АНГАЙ *тэмд. н.* анда хабаатай, анһаа абтагдадаг (звериный, звероводческий): *Саб сагаан шэнэ саһан дээрэхи ангай мүрнүүд зүүдэндэнь үзэгдэжэ, амар заяаень үзүүлнэгүй* (А. Ангархаев); **ангай мяхан** зэрлиг (ехэнхидээ ойн) амитадай мяхан (дичина, мясо диких животных): *Али үшөө ангай мяха олзоборилоо гү?* (С. Доржиев); **ангай зүргэ** зэрлиг амитадай ябадаг жэм (звериная тропа): *Теэд ангай зүргые хүндэлэн унаһан модод, яар ябта шулуунууд соогуур гүйлгэшэхын аргагүй аад, туляантай* (С. Цырендоржиев); **ангай ажахы** үнэтэ арһатай ан үдхэдэг ажахы звероводство).

АНГАЙЛГАХА *үйлэ үг., идх. залог* нээхэ, онгойлгохо (раскрывать, открывать): *Бишыхан Баатар дээшэ доошоо ниидэжэ, хиидэжэ байхадаа, амаа ангайлгаад, айхабтар ехээр баярлана, энеэнэ даа.* (Б. Мунгонов).

АНГАЙЛДАХА *үйлэ үг., угталд. залог* 1) олоороо амаа нээхэ, нээгдэхэ, ханхайха (открываться – *о многих*): *Шагай дээрээ шамаршаһан түриитэй бүд гуталайнь улын соорхой өөрынь аман мэтэ ангайлдажа харагдана* (Д. Батожабай); 2) *шэлж.* онгорёотолдохо, һаамайлдаха, алмайралдаха (ротозейничать – *о многих*): *Зүб лэ гээшэ, хүбүүд, хүдэлэгты гэнэ ха юмбиб, юундэ амаа ангайлдаад байнабта?* (Г. Цыдынжапов); 3) *шэлж.* хүнэй юумэ үбэртэлхэеэ һанаха, хорхойтохо (зариться на чужое): *…колхозой зөөри эдихын тулада амаа ангайлдахаһаа бэшэ юу хэнэбта* (Х. Намсараев); 4) гайхаха, юушье хэлэжэ шадахагүй (удивляться): *Даримын ооглоһон «Галсан» гэһэн нэрэ үбгэн һамган хоёрой шэхэ сорьёжо, тэдэнэр амаа ангайлдаад, дуугай зогсошобо* (Д. Батожабай).

АНГАЙСА, ангайс *наречи* 1) амаа ангайтараа (широко раскрыв рот): *Дуратай хүндөө гараашье һаа, амаа ангайса энеэжэ маһаржа ябабал, хэлэшэгүй эшхэбтэр гэжэ тоологдодог байгаа* (Д. Батожабай); 2) *барг.* бодолгүйгөөр, назгайгаар (бездумно, легкомысленно): *Бүхэли һүниндөө мотоциклоор ангайс гүйлгэхээ боли!*

АНГАЙХА *үйлэ үг.* 1) онгойхо, ханхайха, нээгдэхэ (раскрываться, открываться, зиять): *Шэлэһээнь үргэхэдэнь, гүлгэн гангинангүй, амаяа ехээр ангайн, хара тангалайгаа харуулба* (С. Цырендоржиев); **амаа ангайха** амаа нээхэ (раскрывать рот): *Би шамдаа хубсаһа бэлэглэхэб...* / *Тэрэ хубсаһан дээрэ би зураатай байхаб.* / *Томоор амаа ангайһан,* / *Мэндэеэ хүргэжэ зогсохоб* (Э. Зандраев); 2) *шэлж.* онгорёотохо, һаамайха, алмайрха

(ротозейничать): *Би сошоһон гайхаһандаа амаа ангайһаар үлэшэбэб* (Ц. Шагжин); 3) *шэлж.* хүнэй юумэ үбэртэлхэеэ һанаха, хорхойтохо (зариться на чужое): *Шэнэ ургасын гаратар намһаа юумэ эрижэ, амаа бү ангайгты* (Ч. Цыдендамбаев).

АНГАЙХЫСА *наречи* ангайхаяа болитор (широко, до отказа): *Аманайнгаа ангайхыса ангайлгаад, шүдэеэ харуулба.*

АНГАЙШАХА *үйлэ үүл., видэй нэгэ түхэл* гэнтэ, шууд түргэн ангайха (раскрывать): *Хүдэлэнгүй байһан нюдэдынь улхархай соогоо монсогошолдоод, һарюу аманиинь ангайшаба* (Д. Батожабай).

АНГАЛЗАХА *үйлэ үүл., видэй нэгэ түхэл* 1) амаа ангагад гүүлэхэ, халта нээхэ (раскрывать рот): *Үшөө хэдэн удаа үгэ хэлэхэ гэжэ туршан, амаа ангалзаад, гараа арбаганууллаад болино* (Ж. Балданжабон); 2) *шэлж.* алмайрха, һаамайха (ротозейничать); 3) *шэлж.* хүнэй юумэндэ һанаашархаха, хомхойрхо (зариться на чужое): *…абаха хүн ангалзажа, үгэхэ хүн үндэлзэжэ эхилбэ* (Х. Намсараев).

АНГАЛЗУУЛХА *үйлэ үүл., идх. залог* амаа түргэ түргэн нээхэ, хааха (открывать и закрывать рот): *Кинонь абяа гарахагүй, хүнүүдынь миил хооһоор амаа ангалзуулаад лэ үнгэрхэ юм* (М. Осодоев).

АНГАЛЗУУР *тэмд. н.* амаа үргэлжэ нээжэ хаажа байдаг, аамаганаһан (постоянно открывающий и закрывающий рот): *ангалзуур дэгдээхэй*.

АНГАМА *тэмд. н.* ааяма, шатама, халуун (палящий, жаркий, пышущий жаром): *Тиигээд малай хүлөөр гэшхэгдэһэн ангама хуурай ногоон дээрэ Доржо һууха гэбэ* (Ч. Цыдендамбаев); **ангама халуун** ааяма, шатама халуун (палящий зной): *Үбһэ сабшаха үдэрнүүдэй ерэхэтэй хамта ангама халуун болоно* (Ч. Цыдендамбаев); **ангама наран** халуун наран (палящее солнце): *Үдын ангама наран болотор һайсахан лэ талмай сабшадаг…* (Ц.-Д. Хамаев)

АНГАНГИ I *тэмд. н.* ундаа хүрэһэн, унда уухаяа һанашаһан (испытывающий жажду): *…холоһоо ерэһэн аяншадай анганги тэмээдэй буйлалдаан харанхы таһаг соонь харагдажа, соностожо байһандал, һанаа сэдьхэлыень тамалжа захалба* (Д. Батожабай).

АНГАНГИ II *тэмд. н.* наранһаа боложо үнгөө бууранги, хубиранги (выцветший, выгоревший, полинявший): *Уданшьегүй эндэ тэндээ халааһатай, анганги муухан оодон хүхэ тэрлигтэй, … хурса сагаан хүбүүнэй орожо ерэхэдэ…* (Х. Намсараев).

АНГАНХАЙ I *тэмд. н.* ундаа хүрэһэн, унда уухаяа һанашаһан (испытывающий жажду): *анганхай тугалнууд.*

АНГАНХАЙ II *тэмд. н.* наранһаа боложо үнгөө бууранги, хубиранги (выцветший, выгоревший, полинявший): *анганхай самса*.

АНГАР: ангар-ангар гэхэ *үйлэ үүл. амаа* багаханаар, халта нээхэ (приоткрывать *рот*): *…амаа ангар-ангар гүүлэн, бархирхаяа һанажа, нюураа уршылгана* (Х. Намсараев).

АНГАРАГ *юум. н.* мигмар, монгол литээр гэхэ гү, али бэлгын тоолоloор долоон хоногой гурбадахи, аргын литээр хоёрдохи үдэр (вторник).

АНГАРХАЙ *тэмд. н.* ангайһан, онгойһон, нээгдэнхэй (открытый, растворённый, разинутый): *Би тэрээнэй ангархай улаан ама руу сэмгээ залаад лэ шабхаа татажархибаб* (Х. Намсараев).

АНГАХА I *үйлэ үүл.* 1) ундаа хүрэхэ (испытывать жажду): *Ангаһан гүүнүүд горхон дээрэ сугларжа, уһа буляалдаһан юм шэнги, зариманиинь хазалсан шарлалдана* (Д.-Д. Дугаров).

АНГАХА II *үйлэ үүл.* үнгөө буураха, хубирха, онгохо, сайха (выцветать, линять): *Зүүн ханаарнь бороодо ангаһан, тохоногоо элэһэн сэрэгэй хубсаһан үлгөөтэй* (Ж. Тумунов); *Үдэр ерэхэ бүри талын сэсэгүүдэй үсөөржэ, ангаһан газарай нюруугай сайран хубхиин байһые хүбүүн ажаглана* (Ч. Цыдендамбаев).

АНГАШАХА I *үйлэ үүл., видэй нэгэ түхэл* 1) ундаа ехээр хүрэшэхэ (испытывать сильную жажду): *Хабар алажа худалдаха һанаатай шахажа байһан гунан үхэрынь үдэрэй уһалагдаагүй, ангашаһан янзатай, хог дээрэ харагдаба* (Д. Эрдынеев); 2) *шэлж.* архинша хүнэй архяа ехээр уухаа һанашаха (желать пить горячительное).

АНГАШАХА II *үйлэ үүл.* үнгөө буурашаха, хубиршаха (выцветать, линять): *Тэрэ айлай эзэн Бадма абгай гэдэг ангашаһан хүхэ шэршүү тэрлиг хэдэрээд, хоймортоо хониной тархи мүлжэжэ һууна* (Х. Намсараев).

АНГИ *юум. н.* 1) түүхэтэ ёһоор бүрилдэһэн ниитын үйлэдбэридэ тусхай байдалтай, ажал эмхидхэлгэдэ тусхай үүргэтэй, үйлэдбэриин хэрэглэлдэ, ниитын баялигые хубаалгада хуулита ёһоор хабаададаг, адли зорилготой олон тоото хүнүүд (класс): *Хорёод, гушаад онойхидол ангинуудай хоорондо бэшэ, хүнүүдэй хоорондо, ажабайдалай талаар хоёр ондоо үзэлтэнэй хоорондо хилэ гараба* (Б. Мунгонов); **эзэрхэгшэ анги** зонхилжо байһан ехэ бүлэг зон (господствующий класс): *Мүнөө үедэ бүхы капиталистическа оронуудта эзэрхэгшэ ангинууд … мухар һүзэг дэлгэрүүлэн бэхижүүлхэ гэжэ али болохоор оролдоно* (Х.

Намсараев); 2) бэе бэедээ харша гү, али зүрилдөөтэ, бэе бэетэйгээ мүрысэгшэ бүлэг хүнүүд (группировка): *Теэд арбаад гаран үхибүүдэй хоёр анги боложо, ишшэ тиишэнь шэдэһэн юумые һөөргэнь обоолхо бэлэн бэшэ даа* (Ц.-Ж. Жимбиев); **анги можо** уг гарбалараа гү, али ямар нэгэ шалтагаанһаа бүлэгүүд боложо хубаарһан зон (группировка): *... хальбангууд, галзуудууд гэжэ али бүхы түбһэн юумэ дээрэ анги можо боложо, хүйтөөр харалсажа ябана ха юмбибди* (Х. Намсараев); 3) һуралсалай газарта һурагшадай, мүн дасангай һургуулиин шабинарай (хубарагуудай) хубаарил. *Дунда һургуулида ехэнхидээ 25-30 үхибүүд, хүдөөгэй һургуулинуудта хоёр-гурбанһаа эхилээд, зарим холын һургуулида нэгэшье үхибүүн амяараа анги болодог* (класс в школе, курс в буддийском университете): *Мүн дасанай ламанаршье хоёр анги боложо эхилбэ* (Ц. Шагжин); **анги дамба** *будд.* һуралсажа байгаа зиндаагаараа ном хаялсаад илагша (победитель в диспуте).

АНГИИН *тэмд. н.* ангида хабаатай, ниигэмэй эд зөөриин талаар хубаарилгын (классовый): *Тэрэ мүнөө амиды ябаа һаа, ангиин тэмсэлэй үедэ алдалан унаагүй һаа, хэн болохо байгааб?* (С. Цырендоржиев); **ангиин дайсан** эзэрхэжэ байһан бүлэг зондо эсэргүү үзэлтэй хүн (классовый враг): *Би хадаа ангиин дайсан хүнүүдэй мэхэдэ орожо, буруу юумэ хэһэнээ ехэл гэмшэнэ гээшэб* (Х. Намсараев); **ангиин хүтэлбэрилэгшэ** дунда һургуулиин нэгэ классай һурагшадай һуралсал ба хүмүүжүүлгэ эмхидхэгшын үүрэгые бэелүүлдэг багша (классный руководитель): *Манай ангиин хүтэлбэрилэгшэ англи хэлэнэй багша юм*.

АНГИЛХА I *үйлэ у.* 1) *хууш*. илгарха, түрүүлхэ, эрхимлэхэ (победить): *... үетэнөөрөө урилдажа наадахадаа ангилжа гарадаг* (Х. Намсараев); 2) анги болгон хубаарилха, илгаха, бүлэглэхэ (группировать): *Сэсэрлигэй үхибүүдые нааданхайнуудые түхэл түхэлөөрнь ангилжа һурганабди*.

АНГИЛХА II *үйлэ у., баруун бур.* анхилха, үнэр гутаха, үмхэй гараха (издавать запах, пахнуть): *дүрэнгирээр ангилха*.

АНГИР 1. *юум. н.* шара улаан зүһэтэй нугаһанай түрэлэй уһанай шубуун (огарь): *– Ангир шубуу бү алагты, бурханай шубуун гэжэ наһатай зон урдандаа хэлсэгшэ бэлэй, – гэжэ Зунды ... тэрэ ангирые үдэшэн хараад, байрлаһан гэртээ ерэбэ* (Г.-Д. Дамбаев); **2.** *тэмд. н.* шара улаан, шаргал (искрасна-жёлтый, желтовато-красный, чалый – *о масти*); **ангир шара** шара улаан (красно-жёлтый, оранжевый): *Өөрөө өөртэеэ хөөрэлдэжэ байжа, нэгэ ангир шара эбэр номо, хоёр годли гаргажа, хажуудаа табиба* (Д. Эрдынеев); **ангир** (**шара**) **наран** алтан шара наран (золотое солнце): *Шэлын оройгоор улайрагша Шэдитэ ангир наран шэнги* (Д. Улзытуев); *Ангир шара наранай гэрэлдэ хүр саһан нюдэ һаргаан толорно* (Д.-Д. Дугаров).

АНГИРА: ангира-хангира *наречи* ондого-сондого (вприпрыжку): *Ангира-хангира харайлдаһан ангай мүрнүүд харагдана* (Х. Намсараев).

АНГИТА *тэмд. н.* ангиин, ангяар хубаарһан (классовый): *ангита ниигэм*.

АНГУУ *юум. н., барг.* шарха (рана).

АНГУУЛДИХА *үйлэ у.* агнаархаха, харууһалха (следить): *Ойро тойрон байһан юумэнүүд барбайлдан харлажа ... агта унахаяа ангуулдин хаража байһан юм шэнгээр ... һанагдана* (Х. Намсараев).

АНГУУША(Н) 1. *юум. н.* ан агнадаг, олзоборилдог, агнуури хэдэг хүн (охотник): *Юун мүнөөнэй ангуушад гэжэ мүртэй ангуушад байхаяа болёо, Химнын саана гаража агнаха хүн үгы болоо!* (Б. Мунгонов); **2.** *тэмд. н.* 1) агнууриин, агнуурида хэрэглэгдэдэг, ангуушанай (охотничий); **ангууша нохой** агнуури хэхэдэ амитаниие оложо, ээрэн тогтоохоор һургагдаһан нохой (охотничья собака): *Анхан абашагүй бэрхэ ангууша нохой байһан юм* (Б. Мунгонов); **ангууша шубуун** *түнх*. мяхаша, агнуурилжа хооллодог шубуун (хищная птица); 2) агнуурида дуратай (любящий охоту): *Галсан Гомбоев ехэ ангууша хүн. Угрюмово ошоо һаа, тэндэ Алексей Григорьевичтой ой зайжа, ехэл сэнгэхэ һэн* (Ч. Цыдендамбаев).

АНГУУШАНАЙ *тэмд. н.* ангуушанда хабаатай, ангуушанай хэрэглэдэг (охотничий): *Нэгэ хадын үбэртэхи ангуушанай отогто хүрэжэ амархаар түсэбтэй байгаа* (А. Ангархаев); **ангуушанай балгаан** (*гү, али* **бүхөөг**) уһанай шубуудай уһан дээрэ бууха газарта гү, али туруута ангай марса дээрэ ерэхые хүлеэн агнахада бэеэ нюудаг модоной мүшэрөөр хэгдэһэн багахан урса, балгаан (охотничий шалаш): *Холтоһон хушалгатай ангуушанай балгаан тэдэ хоёрой хонолгын байра болонхой* (Д.-Д. Дугаров).

АНДА *юум. н.* 1) дүтын хани нүхэр (близкий друг, приятель, товарищ): *Аяар холын нютагуud / анда хүршэ болонхой* (Д. Улзытуев); **анда нүхэр** дүтын һайн нүхэр (близкий друг): *Тиигээд хэдэн үдэр хамта байхадаа, анда нүхэд боложо, бэе бэеэ хүсэд ойлголсодог болобо* (Б. Санжин, Б. Дандарон);

анда танил *боох.* нүхэр (знакомый, друг); 2) *хууш.* эрхим юумэ андалдажа, тусхай ёһо үнгэргэжэ тангариг үгэһэн хүн (побратим, названый брат): *Жэшээнь, анда Джамухаяа хэдэн удаа хүлисэжэ, нэгэн һаналтай, хамтадаа ябуулдаг үйлэ хэрэгүүдтэй болохые яһала оролдоод үзөө* (Ш.-Н. Цыденжапов); **анда манда** худанар (сваты); **анда худа** басага гү, али хүбүүгээ андалдажа орохон худа (взаимные сваты): *Алайр Боохон гэхэгүй анда худа болоолди* (Х. Намсараев).

АНДАГ: андаг-андаг харайха *үйлэ у.* томо бэетэй амитанай хүндөөр гүйхэ, андаганаха (грузно бегать): *Айһан баабгайнь андаг-андаг харайшаба*; **андаг-эндэг хэлэхэ** худал үнөөр дуугарха (говорить полуправду): *Үбгэрхэдөө андаг-эндэг хэлэдэг болоо.*

АНДАГААР(И) *тэмд. н.* 1) таарамжагүй, таагүй, зохилдохогүй, харша (неподходящий, противопоказанный, вредный): *Үйндөө үдэһэн эхынгээ туг һүүлые таһалхагүй андагаар юумэ гээшэ бэлэйл* (Х. Намсараев); 2) шуналтай, хорхойтой (увлечённый, азартный): *Энэ уран зохёолшомнай агнуури болоходо андагаар һэн* (Ц.-Ж. Жимбиев).

АНДАГААРИТАЙ *тэмд. н.* 1) хүндэлдэхэ, зүршэхэ, эсэргүүсэхэ дуратай (любящий противодействовать); 2) хорхойтой, шадабаритай, дүрэтэй, бэрхэ (способный, умелый): *Гансал тэрээхэн үдэн годли нюдөөрөө / Галдан онодог андагааритай* (Д. Улзытуев).

АНДАГАР *тэмд. н.* адар томо, бэетэй, нюргатай, гандагар (крупный, рослый): *ехэ андагар хүбүүн*.

АНДАГАЙЛЖАРХИХА *үйлэ у., видэй нэгэ түхэл* тангариглаха (дать присягу): *...энэ байһан бэеынгээ энхэ сарюун һүнэһөөр ама алдан андагайлжархиха байнам* (Х. Намсараев).

АНДАГАШАЛДАХА *үйлэ у.* томо бэетэй хүнүүдэй хүдэлхэ (двигаться – *о крупных людях*): *Хэдэн хүнүүд шорой хамажа андагашалдажа байба.*

АНДАГАШАХА *үйлэ у.* томо бэетэй хүнэй хүдэлхэ (двигаться – *о крупном человеке*): *Хатарай эхилхэдэ нэгэ томо хүн гараад, андагашажа эхилбэ.*

АНДАДАГ *тэмд. н., баруун бур.* угаа һонор, һэргэлэн, һэримжэтэй (очень чуткий, сторожкий).

АНДАЙХА *үйлэ у.* 1) томо болохо, һуха ургаха (становиться большим, крупным, хорошо расти): *Хүбүүнтнай томо боложо андайба*; 2) тобойн, илгаран харагдаха, илгарха (выделяться, выпячиваться): *һандали дээрэ андайжа һууха.*

АНДАЛ: андал эндэлгүй *наречи* алдуугүйгөөр, алдуу эндүүгүйгөөр (безошибочно): *андал эндэлгүй таажархиха*.

АНДАЛДАА(Н) *юум. н.* 1) агсалдаан, һэлгэсэлдээн (обмен, смена, перемена): *Юрэдөө, тэрэ халуун хүйтэн хоёрой андалдаанай хороондо ямаршье уларил үзүүлдэг даа манай эндэхи байгаали* (Б. Мунгонов); **үгэ андалдаан** бэе бэедээ хэдэн үгэ хэлэлгэ (обмен репликами): *Тиигээд заншал болоһон үгэ андалдаанай һүүлээр Нормо-Мэргэн һониноо хөөрэжэ эхилбэ* (Б. Санжин, Б. Дандарон); 2) *хууш.* наймаан, худалдаан, һолилсоон (торговля): *Мүнөө тэрэ эхэнэр ... моһо зөөхэй али болохо андалдаа наймаагаар суглуулаад, бусажа ябаһанаа зам дээрээ тогтожо, нэрһэ түүһэн юм* (Д. Батожабай).

АНДАЛДААША *тэмд. н.* юумэеэ андалдаха дуратай (любящий обмениваться): *Бадма ехэ андалдааша хүн юм.*

АНДАЛДАЛГА *юум. н.* агсалдаан, һэлгэсэлдээн (обмен): *…гол түлэб дүй дүршэл андалдалгада анхаралаа хандуулха хэрэгтэй гэжэ би муу ухаандаа һанагшаб* (Б. Мунгонов); **эхэ андалдалга** *хууш.* бэри хүбүүн хоёрой эхэнүүдэй бэлэгүүдээрээ һэлгэсэлдэжэ тэбэрилдэдэг түрын ёһололнуудай нэгэн (один из свадебных обрядов): *Энэ болбол басаганай эхэ хурьгэнэй эхэ, хүбүүтэ эхэ басаганай эхэ болобо гэһэн удхатай эхэ андалдалга гэжэ ёһолол гээшэ* (Х. Намсараев).

АНДАЛДАХА *үйлэ у.* һэлгэхэ, бэе бэедээ үгэлсэхэ (менять, обменивать, обмениваться): *– Моридоо андалдаад унахамнай гү? – гэжэ Барга-Нямада дурадхаба* (Б. Мунгонов); **амар мэндые андалдаха** бэе бэеэ мэндэшэлхэ (обменяться приветствиями): *Амар мэндые андалдаад, айлшан боложо налайба* (Х. Намсараев); **үгэ андалдаха** нэгэ хэдэн үгөөр хөөрэлдэхэ (перекидываться парой фраз): *...үгэ андалдажа, түр һууһанай хойно ямар хэрэгээр ерэһэнээ хэлэжэ эхилдэг ёһотой байгаа* (Х. Намсараев); **бүһэеэ андалдаха** *хууш.* худа ураг орохо (свататься): *Ши Жигжид гэжэ хүбүүтэйш, бишни хүбүүтэй аад, үшөө басагатай болобоб, бүһэеэ андалдаха бэшэ гүбди?* (Б. Мунгонов); **дуу андалдаха** хоёр бүлэг болоод, урда урдаһаа ээлжээгээр ябажа, наадагшадай дуу дуулажа, мүрысэн зугаалха (петь песни по очереди): *...залуушуул огсом дорюун аялгаар дуу андалдана* (Х. Намсараев); **духаряа андалдаха** хундагада архи аягалжа бэе бэедээ барюулха (обмениваться чарками): *Тиигэжэ үүринэр нэжээд духаряа андалдажа уугаад, таряан, ногоон тухай бахархан хөөрэлдэнэ* (М. Осодоев).

АНДАЛЯАН *юум. н., баруун бур., хууш.* анзагүйгөөр, басагаяа андалдан худа ураг бололго (бескалымный, обменный брак).

АНДАЛЯАТА 1. *тэмд. н., баруун бур.* андалдаһан, агсаанай, агсаһан (обмененный, взятый в обмен): *Энэ морин минии мориной андаляата*; **2.** *юум. н.* басагадаа андалдаһан айл, зон (две семьи, породнившиеся посредством обменного брака); **андаляата болохо** андаляа хэжэ ураг садан болохо (заключать бескалымный брак).

АНДАНГҮЙ *наречи* 1) эндүүгүйгөөр, зүбөөр (безошибочно): *Шубууд шонхорнууд улайн гараһаниие андангүй мэдэжэ, модоной орой дээгүур элин халин, хаагалнад* (А. Шадаев).

АНДАР *юум. н., сэл.* ээзгэй хатааха хабтагай (доска для сушки творога): *модон андар*.

АНДАРХАХА *үйлэ үг.* нүхэсэхэ, анда нүхэд болохо (дружить): *Анха сагта абаташмни / Андархажа ябаһан…* (Х. Намсараев).

АНДАХА I *үйлэ үг.* 1) алдуу гаргаха, алдаха, эндүүрхэ (совершить ошибку): *Андан үгы тудажа, / Асара! – гээжэ уншаба* (Гэсэрһээ); **андаха эндэхэ** алдуу гаргаха, эндүүрхэ (ошибаться): *…андаха эндэхэгүй мэргэд мэдэлшэд хэлэжэ айлдажа байна* (Х. Намсараев); ○ **эндэхэ** *гээжэ үгэтэй парн. хэрэгл*.

АНДАХА II *үйлэ үг., баруун бур.* 1) ажаглаха, обёорхо, томоолхо (замечать, примечать); 2) *шэлж.* зүгнэхэ, уридшалан мэдэхэ, тааха (предвидеть, предугадать).

АНЖАРАЛГА *юум. н.* анхарал хандуулга, обёоролго (внимательность): *ноёдой анжаралга.*

АНЖАРАН *наречи* 1) *баруун бур.* дары, энэ дороо, яаралтай (немедленно, сразу, тотчас): *анжаран ерэхэ*; 2) *доодо үд*. удангүй, сагтаа, удахагүй (скоро, вскоре).

АНЖАРМААР *тэмд. н.* анхаралаа хандуулмаар (обращающий на себя внимание, стоящий внимания): *Тэрэ хотодо анжармаар юумэ юун байнаб?*

АНЖАРУУЛХА *үйлэ үг., идх. залог* анхаралынь хандуулха, татуулха (обратить внимание): *…халуун зүрхэнэйнгөө амар мэндые альганай шэнээн сааріан дээрэ анжаруулан хүргэхэ зуураа…* (Б. Мунгонов).

АНЖАРХА *үйлэ үг.* 1) һанаагаа табиха, анхарха, обёорхо (заметить, приметить, обратить внимание): *Нэгэ класста хамта һураһан хоёрой хөөрэлдэхэ юумэн анжаран барагдабагүй* (М. Осодоев); 2) хүндэлхэ (оказать внимание): *Тэрэниие эндэ һууһан хүнүүд барандаа хүл дээрээ зогсон анжарба* (Ц.-Ж. Жимбиев); 3) һанаха, мартахагүй (вспоминать, помнить): *Гэрэй эзэн эхэнэр элдин дэлхэй дээрэ эгээл һайхан дуугаа анжаран һуужа, гэр бүлынгөө һанаха байха юумэеэ хадагалдаг улаан хайрсагаа уудалба* (Ц.-Ж. Жимбиев); 4) *шэлж*. уулзажа гараха, эрьехэ, ороод гараха (посещать, навещать): *Анжарыт, гэртэ ороё!* (Ц. Шагжин); 5) *боох.* нарай үхибүүнэй анха түрүүшынхиеэ энеэбхилхэ (начинать улыбаться – *о ребёнке*).

АНЗА *юум. н.* 1) басаганай түлөө үгтэһэн зөөри (выкуп за невесту): *–Юрэдөө, тэрэ анзада үгэһэн мал мүнгыемнай асаржа үг гэнэ гээрэй* (Х. Намсараев); 2) *шэлж*. яла (штраф, пени); **анза яла** торгуули (штраф): *Мүн албата зон халюунай харые, шэлүүһэнэй бэдэртэйе, үнэгэнэй халтарые олоор барижа, анза ялада оронгүй, алба татабаряашье түлэжэ дүүргэхэ шаханхай* (Б. Санжин, Б. Дандарон); ○ **энжэ** *гээжэ үгэтэй парн. хэрэгл*.

АНЗАҺА(Н) *юум. н.* мори хүллэжэ гү, али али тракторай хойно шэрэжэ газар хахалдаг зэмсэг (соха, плуг): *Тэхэ дүйгүйгөөр анзаһанай барюул адхаад, һая хүлдэ орожо байһан үхибүүн шэнгеэр ээгэргэн ябатараа, анзаһаяа алдажархиба* (Б. Санжин, Б. Дандарон); *Анзаһан борной хоёр – аха дүүнэр* (Оньһ. үг.); **модон анзаһан** *хууш.* үзүүртэй, хабтагар түмэр ута модондо газар онгилхоор тааруулан, һуулгаһан мори хүллэжэ газар хахалха хэрэгсэл (соха): *Хэдэргын зэргэ нариихан зузууртай модон анзаһан оро таһа мартагдажа, олон зэргэлээ анзаһа шагтагалһан хүдэр трактор газарай хүрьһые урбуулна* (Ж. Тумунов).

АНЗАҺАША(Н) *юум. н.* анзаһаар газар хахалагша (пахарь): *Энэ үедэ анзаһашад ганса нэгээрээ һубарин ерэжэ, Майдар Пүшэмбэ хоёрой хажуугаар һуужа эхилээ һэн* (Д. Эрдынеев).

АНИ: ани-они гэхэ *үйлэ үг.* аниилгаха, ониилгохо (щурить, прищуривать).

АНИБ: аниб-ониб гэхэ, **аниб-аниб гэхэ** *үйлэ үг.* ялалзаха, ялаг-ёлог гэхэ – *одо мүшэд, мүн нюдэд тухай* (мерцать – *о звёздах, иногда о глазах*): *Гүн ехэ нэмэргын алтан мүшэд ялалзан, Балсууе дуудаһандал, аниб-ониб шабхагананад* (Б. Загдаева); *Удэшын улаан толон аалихан унтаржа, огторгойдо одо мүшэд аниб-аниб ялбалзан олошоржо, харанхы болохотой хамта байлдаан эхилбэ* (Ц. Дон); **аниб-ониб гэхэ** бүрүүлээр носохо, һүлмэгэнэхэ (слабо гореть): *Шубуун дэнгэйнь гал аниб-ониб гэнэ*; **нюдөө аниб гүүлэхэ, аниб-хараб гэхэ** нюдөө сабшалуулха, эмнихэ (мигать, подмигивать): *Аятай зөөлэхэн*

нюдэеэ аниб гүүлэн зогсоно (Х. Намсараев); *Энэ үедэ Мүлөөн үүдээр булгагад гээд, нюдөө аниб-хараб гэжэ эмнисэгээгээд, сааша ороно* (А. Шадаев).

АНИБХИЛДАХА *үйлэ үг.* анигашалдаха (мерцать, мигать – *о звёздах*): *...олон түмэн мүшэд аржылдан носожо, замбуулин юртэмсые бүхыдэнь эзэлээд, ялабхилдан, анибхилдан ... байгаа бэлэй* (Б. Мунгонов).

АНИБХИЛХА *үйлэ үг.* 1) нюдөө аниилгаха, ониилгохо (прищуривать): *...үрөөһэн нюдөө анибхилан, ... аалиханаар алхална* (Х. Намсараев); 2) ялаганаха, ялагёлог гэхэ (мерцать, поблескивать): *... хүйтөөр анибхилһан олон түмэн одо мүшэд огторгойдо ялайлдан носожо эхилбэ* (Б. Мунгонов).

АНИГ: аниг-шабхаг гэхэ аниганаха, аниб-ониб гэхэ (мигать): *Шарии нюдөө аниг-шабхаг гүүлээд, хажуу тээшээ болоодхино* (Ж. Балданжабон).

АНИГАД: анигад гэхэ *үйлэ үг., видэй нэгэ түхэл*: *...Анигад гэбэлта, намай хараад* (Х. Намсараев); **нюдөө анигад гүүлэхэ** эмнеэд абаха (подмигивать): *Бүтэдмаа Галя тээшээ нюдөө анигад гүүлэн эмнеэдхибэ* (Б. Мунгонов).

АНИГАНАХА *үйлэ үг.* нэгэ носохо, нэгэ болихо (мигать): *Маяагай аниганахань, пароходой иллюминаторнуудай ялархань, ... далайн уһанда ялбайн тудана* (Ц.-Ж. Жимбиев).

АНИГАР *тэмд. н.* оонигор, аниилгаһан (узкий, прищуренный).

АНИГАШАЛДАХА *үйлэ үг., угталд. залог* олоороо анигашаха (мигать – *о множестве*): *Наранай оромсоор мүшэд анигашалдажа эхилбэ.*

АНИГАШАХА *үйлэ үг.* ялаганаха (поблёскивать): *Үшөө гэрэлтэй байхада алтан гадаһан гансаараа анигашажа эхилбэ.*

АНИД: анид гэхэ *үйлэ үг., видэй нэгэ түхэл* а) нюдөө аняад абаха (моргнуть): *Веранда дээрэнь гэрэл аһажа, ялагар гэрэлһээ һарган нюдэеэ анид гэһэн, ... эхэнэр үүдэндэ гаража ерэбэ* (А. Жамбалдоржиев); б) эмнеэд абаха (подмигнуть): *Шамай хараад, анид гэбэ.*

АНИИД: аниид гэхэ *үйлэ үг., видэй нэгэ түхэл* багаханаар нюдөө аниха, бүрһылгэхэ (прищуривать): *Зөөлэн Бүхэ хёрхо нюдэеэ аниид гээд, үлэ мэдэг энеэбхилбэ* (Б. Мунгонов).

АНИИЛГАХА *үйлэ үг., идх. залог нюдөө* уйтан болгохо (щурить): *– Али пулемётой ха гү? гээд подполковник мэхэтэйхэтэр нюдөө аниилгаба* (Б. Мунгонов).

АНИИЛДАХА *үйлэ үг., угталд. залог* олон хүнэй *нюдөө* аниха (щурить): *Үхибүүд һара өөдэ хараад, нюдөө аниилдаба.*

АНИЛДАХА *үйлэ үг., угталд. залог* хаагдаха (закрываться): *...хэдэн һүни анилдаагүй уб улаан нюдэтэй* (Б. Мунгонов); **нюдэн анилдаха** үргэһэ нойр хүрэхэ, эзэлүүдгүй һажаха (слипаться – *о глазах*): *Үүр сайхын урдахи үнэгэнэй харанхыгаар хэды хүсэлөөшье һаашни, нюдэн онгойхоёо болижо, анилдажа захалдаг ха юм* (Ц.-Д. Хамаев).

АНИЛЗАХА *үйлэ үг.* ялалзаха, аниб-ониб гэхэ (мерцать): *...солир хурдан хэмэл одоной ялалзан, анилзан ниидэхэнь баһашье жэгтэйхэн гоё бэлэй* (Б. Мунгонов).

АНИЛЗУУЛХА *үйлэ үг., идх. залог* аниб-ониб гүүлэхэ (прищуривать): *...Сидоров дэмы дэмы нюдэеэ анилзуулан, хоёр гараа дэлгээн, тээлмэрдэнгеэр гүбэрбэ* (Б. Мунгонов).

АНИМА *наречи* юушье харагдахагүй (беспросветный): *…анима харанхы боложо, ... хада ууланууд абяа шэмээгүй урдуур хойгуур гонзойлдожо харлана* (Х. Намсараев); **анима харанхы** балай харанхы (кромешная тьма): *анима харанхы соо тэмтэрхэ*.

АНИР *юум. н.* 1) абяан, шууяан (звук, шум, гул, эхо, отголосок): *Тиигээд лэ анир намдашоо һэн* (Д.-Д. Дугаров); **анир туниргүй** (*гү, али* **шэмээгүй**) хон-жэн, абяагүй, аб-шэб, аг хулха (тихо): *Гэр дотор анир туниргүй боложо, гансахан лэ Халзанай хоёр уралай шом-шом гэхэнь дуулдана* (Х. Намсараев); *Гэнтэ ойлгон гэһээнь, анир шэмээгүй болошонхой байгаа* (Д.-Д. Дугаров); **анир абаха** абяа дуулаха (улавливать звук): *Нүгөө зариманиинь үнэртэ бэрхэ, хамараараа унхидан олохо, анирые абамсараа, сэхэ гүйжэ ошоод, тэрэ модондонь эндүүгүй хусаха заншалтай агша* (А. Шадаев); ◊ **аниpаа хатаха** дуугархаяа болихо, абяан дуулдахаа болихо, аг-тяг болохо (замолчать): *Ринчин харюугай оншотой үгэ хэлэжэ шадахагүй байһанаа мэдэрэн, аниpаа хаташаба* (С. Цырендоржиев); ○ **абяа**, **шэмээ** *гэжэ үгэнүүдтэй парн. хэрэгл*.

АНИРГҮЙ 1. *тэмд. н.* абяа шэмээгүй, дуугарангүй, дуугай (тихий, беззвучный, молчаливый): *Аляаһанай ниидэхые дууламаар аниргүй байдал тогтобо* (Б. Мунгонов); **2.** *наречи* 1) абяа шэмээгүйгөөр, дуугайгаар, шууяа гаргангүйгөөр (беззвучно, бесшумно, молча): *Хододоол аниргүй ябадаг Аюур мүнөө Дагбын город мордохо болоһониие зосоогоо ехээр шаналба* (Ц. Шагжин); ○ **абяа**, **шэмээ** *гэжэ үгэнүүдтэй парн. хэрэгл*.

АНИРГҮЙХЭН *наречи* дуугайхан (молча, молчаливо): *Барга-Няма түрүүшээр юушье*

ойлгонгүй, аниргүйхэн шагнаад һууба (Б. Мунгонов).

АНИРЛАХА *үйлэ үг.* ямар нэгэн абяа, шэмээ гаргаха, шууяха (издавать *какие-л.* звуки).

АНИРТАХА *үйлэ үг.* дуулдаха, соностохо – *абяан, шэмээн тухай* (слышаться).

АНИХА *үйлэ үг.* 1) нюдэнэйнгөө зубхинуудые ниилүүлхэ, хааха (зажмурить): *Гайхаһандаа, сүхэрһэндөө, айһандаа Алексей хоёр нюдөө аниба* (Б. Мунгонов); 2) унтаха, нойрсохо (засыпать): *аниха дуураха*; 3) *шэлж.* үхэхэ, наһа бараха (умирать).

АНИШАХА *үйлэ үг., видэй нэгэ түхэл* гэнтэ аниха (вдруг сомкнуть *глаза*): *Семён хуурай хүбхэн суглуулжа, доро дээрээ хаяад, нюдөө анишаба* (Б. Шойдоков).

АНТАГА: антага-тунтага гэхэ *үйлэ үг.* эрхэлхэ, тунтаганаха (капризничать): *Хэрбээ Долгорой антага-тунтага гээ һаа, Баяндайн хүл дээрээ сомсойжо байдагые хүн бүхэн мэдэхэ* (Ж. Балданжабон).

АНТАЙ *тэмд. н.* ан гүрөөлөөр баян (богатый зверьём): *Энэ хадын баруун хажуу яһала антай*.

АНТИГАР *тэмд. н., нют.* томо ехэ (крупный): *Антигар гэгшын ботинка үмдэнхэй.*

АНХАДАГ *тэмд. н.* 1) ухаагаа муудаһан, тэхэриһэн (выживший из ума): *Энээхэн анхадаг үбгэнэй таажа мэдэхэ, танижа ойлгохо асуудал бэшэ ха юм* (Ч. Цыдендамбаев); 2) тулюур (немощный).

АНХАДУГААР *тэмд. н.* түрүүшын, нэгэдэхи, нэгэдүгээр (первый): *дэлхэйн анхадугаар дайн*.

АНХАЙ *част., батадх. удхатай, мүнөө хэрэглэгдэдэггүй урданай* а- *гэһэн глаголой үни үнгэрһэн сагай причастиин частица боложо хубилһан хубилбари* һэн, юм (*утверд. предикативная част.*): *Харин попууд, ламанар һайтар абадаг анхай гэжэ тэрэ наймаашан хөөрэн байжа, ажалаа үргэлжэлүүлбэ* (Ж. Балданжабон).

АНХА(Н) 1. *наречи* үниндөө, эхиндэ, түрүүшындэ, түрүүшынхиеэ (сперва, вначале, впервые): *Доржо анха мордоһондоол адли, ахир заахан гэжэ мүнөө болосо һанаһаар лэ ха даа* (Ч. Цыдендамбаев); *Цыремпил Петр хоёр анхан уулзаһанһаа нааша нэгэ удаа шэрүүн үгэ хэлсээгүй* (Х. Намсараев); **анха түрүүн** түрүүшынхиеэ (в первый раз): *– Шамайе анха түрүүн харахадаа, иимэл хүн байха гэжэ һанаа һэм* (Х. Намсараев); **анха түрүүшынхеэ** эгээл түрүүшынхиеэ (впервые): *Оройдоо нёдондо жэлдэ анха түрүүшынхеэ һаалишан болоһон* (Б. Мунгонов); **анха урдандаа** түрүүн, эхилээд (сначала, сперва): *Тэрэ эхэнэртэ яахадаа анха урдандаа хандаагүйб?* (Ч. Цыдендамбаев); **2.** *тэмд. н.* үнинэй, эхинэй, түрүүшын, түрүүнэй, урид байһан (начальный, первоначальный, первый, древний): *Анха балар сагта Моргон Хара гэжэ байһан юм* (Ч. Цыдендамбаев); **анхан түхэл** эхинэй, урдань тогтоһон, хуушан түхэл (первоначальная форма): *анхан түхэлдөө орохо*; **анхан һуури** *хэлэ шэнж.* ямаршье залгалта абадаггүй, үгын гол удха даажа ябадаг үгын уг һуури (корень); **анхан үндэһэн** *ург.* ургамалай үрэһөө бии боложо гараһан эхин түрүүшын үндэһэн, ургаха тумаа гол үндэһэниинь гэхэ гү, али үндэһэнэйнь гол болодог (первичный корень); **анхан сагта** үни холо сагта, урдандаа (в стародавнее время): *Анхан сагта гол хадхуурайнь хурсые бэе дээрээ үзэһэн хадаа…* (Б. Мунгонов).

АНХАНАЙ 1. *тэмд. н.* эхинэй, түрүүнэй (первоначальный, начальный, исконный): *Анханай тунгалаг шарьяахан булагай Амтанайнь охиндо найгамаархан лэ* (Н. Дамдинов); **2.** *наречи* анханһаа, эхинһээ, үнинһөө хойшо (изначально, искони): *Энэш анханай иимэрхүү, хирэ тооһогүй, сэхэ сэбэр ябахые оролдодог юм һэн* (Ц.-Д. Хамаев).

АНХАНДА *наречи* үни хада, сагта, хэзээ нэгэтэ (давно, когда-то): *Энэ Даржаа габжа анханда Бада нютагта түрэһэн байгаа* (Х. Намсараев).

АНХАНДАА *наречи* үниндөө, эхиндээ, эхин сагта, үнинэй (сначала, с самого начала, давно): *Эдэ жалгануud анхандаа хүнэй шулуу зөөһэн харгынууд байжа болоо* (Ц. Галанов).

АНХАНһАА I *наречи* 1) эхилхэһээ, эхиндээ, эхин сагта (сначала, сперва, изначально): *Анханһаа ёһо гурим баримталжа айл болоһон бэшэ аад, мүнөө болгоод түрэ хэхэдэмнай зон наада барихал!* (Д. Эрдынеев); **анханһаа нааша** (*гү, али* **хойшо**) үнинһөө хойшо, урданһаа (с давних пор): *Хуумаан Гомбо анханһаа нааша аяг ааша муутай һэн* (Х. Намсараев); *Анханһаа хойшо байһан тиимэл гурим ха юм* (Ч. Цыдендамбаев); 2) аяг зангаар (по натуре): *Тэрэ иимэ юрэ буса, хүнэй гайхаха юумэ хэжэрхихэ анханһаа дуратай хүн шуу* (Д. Эрдынеев).

АНХАРАЛ *юум. н.* анжарал, ханамжа, хайхарамжа, ямар нэгэн юумэндэ ухаан бодолоо, хараса дууласаяа хандуулга (внимание): *Басаган зоной анхаралые бүхы бэеэрээ мэдэрнэ, досоонь уни бутарна, мэнэл ниидэшэхээр бэлэн хэбэртэй хатарна* (С. Цырендоржиев); **анхарал татаха** һонирхол татаха, һонирхуулха (привлекать внимание): *Хүнүүдэй анхарал татахагүйе оролдон,*

дүтын һандали дээрэ һуушаба (Д.-Д. Дугаров); **анхарал хандуулха** (*гү, али* **табиха**) хэн нэгэндэ гү, али нэгэн юумэндэ нюдөө хандуулха (обращать внимание): *Хоёр айлшад гэрэй эзэн эхэнэртэ эрхэ бэшэ анхаралаа хандуулна* (С. Доржиев); *Уншажа байһан бэшэгтээ хамаг анхаралаа табижа, Маланов Гомбын юуншье гэһые гүйсэд ойлгоогүй байба* (Ц. Дон); **анхарал хандуулмаар** һонин, һонирхолтой (заслуживающий внимания, интересный): *Балай анхарал хандуулмаар, онсо юумэншье болоногүй* (Ц. Цырендоржиев); **анхаралдаа абаха** хараадаа абаха (принимать во внимание): *Саашадаа энэ ажаглалтыеш анхаралдаа абахаб* (Б. Шойдоков); **анхарал ехэтэйгээр** нарин нягтаар (внимательно): *Дохолон Эрдэни Гармын хүбүүн хоёр үбгэн ангуушанай хэлээшые анхарал ехэтэйгээр шагнаад, унаагаа даб гүүлэн саашалбад* (С. Доржиев).

АНХАРАЛГА *юум. н.* анжаралга, ханамжа, хайхарамжа, обёоролго (внимательность, проявление внимания): *Тиибэ яабашье басаганай таамаг анхаралгань Тогоошодо ойро дүтөөр һанагдажа, энээхэн агшан зуура сэдьхэлынь юрэ бусын мэдэрэлээр һэлгэгдэхэдэл гэбэ* (Д.-Д. Дугаров).

АНХАРАЛГҮЙ 1. *тэмд. н.* анхарал багатай, һэримжэгүй, хайхарамжагүй (невнимательный): *анхаралгүй шангалга*; **2.** *наречи* ойлгогдонгүй, сэгнэгдэнгүй (без внимания): *Эндэ эдир дуушан анхаралгүй үлөөгүй, дүн таталгын үедэ конкурсын эмхидхэлэй комитедэй зүгһөө мүнгэн шанда хүртөө* (Ц. Дагбаева).

АНХАРАЛТАЙ 1. *тэмд. н.* 1) хананхатай, анжаранги, хайхарамжатай (внимательный): *Юрэдөө, бригадын комиссарай анхаралтай хараса тэрээниие бүришье тэгшэ бэшэ байдалда оруулба хэбэртэй* (Б. Шойдоков); **анхаралтай байха** ханамжатай, хайхарамжатай байха, болгоомжотой байха, болгоомжолхо (быть внимательным): *Бү шуулдагты! Анхаралтай байгты!* (Д. Сультимов); 2) анхарал хандуулмаар, обёоромоор, һанаа табимаар (стоящий внимания): *Энэш анхаралтай хэрэг байна*; **2.** *наречи* нарин нягтаар (внимательно): *Дулгар хүгшэн хүбүүгээ хаража, нюла-нюла миһэд гээд, хэлэһэн үгыень анхаралтай шагнана* (Ц. Дон); **анхаралтай!** анхарагты! ханамжатай! *элдэб аюултай юумэнһөө һэргылһэн мэдүүлгэ* (внимание! *предупреждающая надпись на потенциально опасных объектах*).

АНХАРАЛТАЙГААР *наречи* нарин нягтаар (внимательно): *Һүни бууһан айлшад энэ үбгэниие одоол һайнаар, шохоорон, анхаралтайгаар хаража эхилбэ* (В. Гармаев).

АНХАРХА I *үйлэ у.* һанаагаа табиха, обёорхо, тоохо (уделить внимание): *Тиигээд юун гэжэ ойлгоһыень лаб мэдэхэ гэһэндэл, тэдэ хоёр ехэл анхаржа, гэрэй эзэнэй нюдэ адаглажа байгаа һэн* (С. Доржиев).

АНХАРХА II *үйлэ у., хори* хүгшэрхэ (стариться – *о животном*).

АНХИЛАА(Н) *юум. н.* үнэр, үнэрэй хангалталга, гаралга (аромат, запах): *Илангаяа ая гангын анхилаанһаа һогтошохоор* (Ц.-Ж. Жимбиев).

АНХИЛАД: анхилад гэхэ *үйлэ у., видэй нэгэ түхэл* бага зэргэ анхилха (пахнуть короткое время): *Тэрэнгиин мүшэр анхилад гээд лэ дүүрэдэг*.

АНХИЛУУЛХА *үйлэ у., идх. залог* һайхан үнэр гаргаха (окуривать): *Убэр тайгын мүнгэн һайхан жодоогоор анхилуулан байжа арюудхажа…* (Х. Намсараев).

АНХИЛХА *үйлэ у.* үнэр гараха, гутаха (издавать запах, пахнуть): *Үргы сэсэг ногоохоноор анхилагша / Уужам һайхан Буряад дайдам, мэндэ амар!* (Ц. Шагжин).

АНША(Н) *юум. н.* 1) ангуушан (охотник): *Бушуу согтой анша малшын ажалша гарые адхабаб* (Х. Намсараев); 2) ангай ажалда хүдэлмэрилэгшэ, ан үдхэдэг, ажал хэдэг хүн (зверовод).

АНШЬЕ: аншье гэхэгүй *үйлэ у.* ямаршье абяа гаргахагүй, шэмээгүй байха (не издать ни звука): *Тиихэдэнь Ханты аншье гэжэ дуугараагүй, гэртээ бүмбэлзэн оробо* (М. Осодоев).

АНЮУЛЖАРХИХА *үйлэ у., видэй нэгэ түхэл, шэлж., хайх.* алажархиха, хюдаад орхихо (убить).

АНЮУЛХА *үйлэ у., идх. залог* 1) нюдыень хаалгаха (закрыть *кому-л.* глаза, заставить закрыть глаза): *Буян мүргэлэй түлөө малаа үргөөбди! — гэжэ хэлэжэ байгаад, Наваан-Чингиз үхэһэн һамганайнгаа хараатай нюдыень эльбэжэ анюулна* (Д. Батожабай); *Нюуха юумэеэ харуулхагүй гэжэ нюдыень таһа анюулаад һуулгаба*; 2) *шэлж.* алаха (убивать): *Заяахан нэтэрүү шоные анюулжа, буруугаа татуулһан үһөөгөө абаһандаа, хананги үлэбэ* (Ц.-Д. Хамаев); **нюдэ анюулха** алаха, хюдаха (убивать): – *Тэргэ, шаргадашье тээжэ асараа һаамни, баахалдайн нюдэ анюулжа шадахагүйлши даа, айхалши* (Б. Мунгонов).

АНЯАТАЙ *тэмд. н.* 1) анигданхай, хаагданхай (закрытый, зажмуренный): *Аняатай нюдэнэйнь забһараар уһан билтаржа байба* (А. Ангархаев); 2) *шэлж.* үхэнхэй, үхэһэн (мёртвый).

АПАА: апаа-татай *аянг. у.* 1) *сошолго харуулһан удхатай* (*для выражения испуга*): *Сэндэмэ сошоһондоо «апаа-татай» гэжэрхёод, гүйжэ бодошобо* (С. Цырендоржиев); 2) *жэрхэлгэ, хэмшээрхэлгэ харуулһан удхатай* (*для выражения брезгливости*): *– Апаа-татай, юун гэнэ гээшэбта? – гэжэ ходорхой хоолойтой болошоһон Норжомо сошоһон хэбэр үзүүлбэ. – Хүншье болоһоор эрэ хүнэй нюрга угаажа үзөөгүйлби* (С. Цырендоржиев).

АР I**: ар-сар** *тэмд. н.* эды тэды, иимэ тиимэ, бага зэргын, элдэб (кое-какой, разный): *Фермэ дээрэ ямар үлүү юумэн болоноб, хэн хайшан гээд хазагай гэшхэнэб, тэрээн тухай элдэб ар-сар хоб үгэнүүд илангаяа һаалишадай дунда түргэн тарадаг байгаа* (Ц. Дон).

АР II: **ар-ур гэхэ** хэрхирхэ (рычать): *Нохойн абяагүйгөөр гүйн ерэжэ, ар-ур гээд, аһашоогүй һаань…* (Б. Мунгонов); **ар-ур гэлдэхэ** *шэлж.* арсалдаха, хэрэлдэхэ (спорить, ругаться): *– Заа, тиигээд лэ урда урдаһаа аржаганалдангүй, ар-ур гэлдэнгүй, нам даруухан һуужа, хөөрэлдэе, хүхилдэе* (С. Цырендоржиев).

АРА I **1.** *юум. н.* 1) нюрган, хондолой (спина, зад): *Мангарһаа шэшэржэ байһан гарайнь нэгэ хашарһа алдажархихада, тэрэнь мүр дээгүүрнь һолжорһоор, ара уруунь мухаришана* (Д. Батожабай); **ара нюрган** бэеын хойто тала (спина): *Мээл, ара нюрга рууш хутага шаахаяа маряажал байха* (В. Гармаев); **ара нюргаараа хараха** хүн руу нюргаараа эрьелдээд байха (повернуться спиной): *Баһа гайхаад, хойноһоонь ошоходом, нам уруу ара нюргаараа харанхай Бальжид байжа байба* (А. Жамбалдоржиев); **ара нюргаа харуулхагүй** *шэлж.* сухаришагүй байха (быть неотступным): *Энэ Табитын Павел гэжэ ажал хүдэлмэридэ ара нюргаа харуулаагүй* (Х. Намсараев); **ара нюргаараа бургааһа үргэлхэ** *шэлж.* бургааһаар нюргаа сохюулха (быть битым розгами): *…ара нюргаараа дүүрэтэр бургааһа үргэлхэдөө һанал орохо даа* (Х. Намсараев); **ара гэзэгэ** толгойн хойто тала (затылок): *…энээнэй ара гэзэгэдэнь халхагар ехэ нүхэн сооногтон байгаа һэн* (Х. Намсараев); 2) ямар нэгэ юумэнэй үбэрэй, нюурай нүгөө талань, хойто тала; хойто зүг (задняя, тыльная, северная сторона): *Шамһаа абалияа нэхэнэ бэшэб! – гээд, Шаралдай гэрэй ара худар ябашаба* (Д. Батожабай); **гарай ара** гарай альганай нүгөө талань (тыльная сторона руки): *Хүгшэн уһатаһан нюдэеэ гарайнгаа араар аршана* (С. Цырендоржиев); **хутагын ара** хутагын мохоо талань, үнсэг (обушок, тупая сторона ножа): *Хутагынгаа араар үмдэ дэгэлээ нилээн сохижо, мүльһэнһөөнь һалгааба* (С. Доржиев); **хадын ара** хада уулын хойто зүг руу харагһан, һүүдэр тала (северная сторона горы): *Удангүй зүүн, баруун тээшээ адаряатан гонзойһон мантан ехэ мундаргын шулуулиг нюсэгэн ара мэлиижэ харагдаба* (Б. Мунгонов); **ара үбэртэ** (*гү, али* **үбэргүй**) хаа хаанагүй, хаанашье (везде, повсеместно): *Би үнэр баян хүнби, ара үбэртэ дуулдаһан алдартай нэрэтэй хүнби* (Х. Намсараев); **ара үбэртэнь гараха** *шэлж.* урда хойнонь гараха (ходить вокруг *кого-л., чего-л.*): *…һамганиинь ара үбэртэнь гаражга, хубсаһыень тайлана* (Х. Намсараев); **ара гэдэргээ** һөөргөө (назад): *Тэрэ ябадалаа аалидхаһаар зог татажа, ара гэдэргээ эрьелдэбэ* (Г.-Д. Дамбаев); **арада** хойно, саана (за, позади): *Арада һууһан Сагаадайн Харахан, бага энеэбхилэн, гараа үргэнэ* (Х. Намсараев); *Гэнтэ хадын арада шоно досоо хүйтэ даамаар улижархиба* (С. Цырендоржиев); 3) дайлалдажа байһан газарай хойто тээхи тала (тыл); **2.** *тэмд. н.* 1) хойто талын, хойгуурхи, нюрганай (задний, тыльный, северный): *Үбһэнэй бригада мантан томо хадын ара бооридо байрлаһан байба* (Ж. Тумунов); **ара бэе** а) нюрган, хондолой (зад, спина): *– Ара бэеынши арһа мяха хуулуулхаб* (Х. Намсараев); б) ямар нэгэ юумэнэй нүгөө тала (задняя сторона): *Тиин балгааһанай ара бэедэ үшөө нёдондо хабар баригдаһан жаахан тээлнигтээ ошобо* (М. Осодоев); **ара хормой** хадын хойто хормой (задний склон горы): *Энэ Даргашын дабаанай ара хормой дээгүүр барсагар олон барилга гэрнүүд жэрылдэнэ* (Х. Намсараев); **ара талын** дайлалдажа байһан сэрэгэй хойто талын (тыловой): *Хубисхалай арай урдахана сэрэгэй ара талын ажалда жэл шахуу ябаад бусахадань…* (Д.-Д. Дугаров); **ара барлаг** *шэлж.* эгээл хүндэ, муу ажалынь хэдэг барлаг (работник, выполняющий самую тяжелую работу): *…таба-зургаан жэлдэ ара барлаг хэһэн юм гэхэ* (Х. Намсараев); 2) нюуса, далда (скрытый, тайный): *– Ямар хүнүүд? – гэжэ ехэл ара бодолгүйгөөр, сэхэ уруунь һуражархибаб* (А. Жамбалдоржиев); **ара далда газар** юумэнэй саагуурхи харагдахагүй газар (потаённое место): *…эльгэ нимгэн, уян хүнүүд энэ тэрэ юумэнэй ара далда газараар гүйлдэн ошожо* (Х. Намсараев); **ара нэрэ** далда нэрэ, нюуса нэрэ (прозвище, псевдоним): *Һургуулида һурахадаа, би Шаазгай гэжэ ара нэрэтэй һэм* (Г.-Д. Дамбаев); **ама бардам эдеэлхэ, ара бардам хубсалха** (Оньһ. у.) дээгүүр шадалтай, элбэг дүүрэн эд зөөритэй (≈ как сыр в масле

кататься): *...ама бардам эдеэлээд, ара бардам хубсалаад һуудагби* (Х. Намсараев).

АРА II *шангадх. част.,* **а-** *гэһэн үзэгүүдээр эхилһэн үгэнүүдтэй суг хэрэгл.* (*усил. част. к словам с начальным* **а-**): *...ара аржагар мөөрнүүдтэй шабарта тогтодоггүй хоёр гурбан «виллисүүд» станциин үйлсэнүүдые отор гүйлдэнэ* (Ж. Тумунов); *Ара арзагар шүдэтэй томо хара нохой хашаагай саанаһаа гүйжэ гараба.*

АРААБХА *юум н., оһо* хүрүнгын гутаралга (порча в курунге).

АРААЛХА *үйлэ үг.* 1) араан шүдэнэй гараха, ургаха (прорезаться – *о коренных зубах*): *Багамнай араалха һанаатай хаш, халуураад абана*; 2) ямар нэгэн зэмсэгтэ шүдэ гаргаха (делать *на чём-л.* зубья): *Хэдэргэмнай араалхаар болоо*.

АРААЛХАХА *үйлэ үг.* арсалдаха, үһэрилдэхэ (идти наперекор, показывать зубы): *... баядай урдаһаа араалхадаг, эндэ тэндэ сабшалангыень өөрөө мэдээд сабшажархидаг ушар олошоржо байгаа һэн* (Ж. Балданжабон).

АРАА(Н) *юум. н.* 1) эдеэ хоол жажалан үлтирүүлдэг һоёонуудһаа саашанхи томо шүдэнүүд (коренные зубы): *Удаань хажуудахи саха дээрэ хатаагдаһан айрһа дүүрэн адха абажа, аман соохи араанууд байнал гэжэ харшаганаса жажална* (Ц.-Ж. Жимбиев); **араа шүдэн** һоёонуудһаа саашанхи томо шүдэнүүд (коренные зубы): *Араа шүдэеэ хабирһаар, ама хэлэеэ долёоһоор ошобо гээшэ* (Х. Намсараев); 2) *шэлж.* ямар нэгэ юумэндэ торсолдохын тула хэгдэһэн өөдөө гараһан хурса эрмэгтэй шүдэн (зубец): *Фоминай өөдөө харахадань, дээрэнь гусеницын араанууд хайр шулуу үрэмдэжэ байба* (Ж. Тумунов); 3) *шэлж.* рояль, бэшэдэг машина, компьютер *г.м.* оньһо даража хүдэлгэдэг зурууд (клавиша): *Шэнэ пианинын араанууд дээгүүр шэнэ ноотонуудынь шэдэлнэ* (Ц.-Д. Дондокова).

АРААР 1. *наречи* хойто талада (позади, сзади): *Араар һууһан албатандаа / Айлшан зангаар ошобо* (Гэсэрһээ); **2.** *дах. үг.* хойгуур, саана, саада тээ, саада захаар (позади *чего-л.*): *Нариихан абяан гарахадал гээд, гэрэй араар үгы болошобо* (Д. Батожабай).

АРААРХИ *тэмд. н.* хойто талада байһан, хойно байһан (находящийся позади *чего-л.*): *– Араархи зон наашаа дутэлэгты, – гэжэ суглаанай түрүүлэгшэ зонхилбо.*

АРААТА 1. *тэмд. н.* араа шүдэтэй, шүдэрхэг (зубастый): *Араата шонын араан бүхэ, албатан зоной амин бүхэ* (Оньһ. үг.); **араата амитан аргатай** (Оньһ. үг.) хэсүү байдалһаа мултарха арга олдохо (≈ выход найдётся): *Муха-аа, ехээр һанаагаа бү зобо. Араата амитан аргатай гэгшэ. Абамнай юу хэхэеэ мэдээ ааб даа…* (Д. Эрдынеев); **2.** *юум. н.* 1) үнэгэн (лисица): *Хорёод хоногто тэнэжэ, хоюуландаа оройдоол зуугаад хэрмэтэй, нэгэ араататай һөөргөө галгибабди* (С. Цырендоржиев); *Алаагүй байхада араата һайхан, абаагүй байхада басаган һайхан* (Оньһ. үг.); **хара араата** халтар хара үнэгэн (чернобурая лисица); 2) *шэлж.* налгай зулгы, мэхэтэй хүн (хитрец): *Энэ хара араатые хаанаһаа оложо абаһан Бата агшаб?* (Д. Эрдынеев).

АРААТАЙ *тэмд. н.* арзагар, шүдэнүүдтэй (имеющий зазубрины, зубчатый): *Тобшойн арһаяа үнгэжэ, араатай талхибшада нидхэржэ һуухада, задагай сарай доронь халуунай малнууд үймэнэ* (Ч. Цыдендамбаев).

АРААТАЙХАН *тэмд. н.* 1) шүдэрхэг (зубастый): *Арьяатан хадаа араатайхан лэ байха* (Б. Мунгонов); 2) шүдэнүүдтэй (зубчатый): *Тиигээд хабтагархан модон самбар хайгаад, тоһодоод, үнэһэдөөд, дээрэнь монголой араатайхан «а» үзэг бэшэбэ* (Ч. Цыдендамбаев).

АРААХА *юум. н.* шажанай домог түүхын ёһоор һара, нара залгидаг амитан (раху): *Арааха гээшэ муухайл амитан гээшэ ха гэжэ Мухани хэлэнэ* (Ж. Балданжабон).

АРАБЖАМБА, **аранжамба** *юум. н., будд.* маша хэтэрэгсэн, цанид ламанарай эрдэмэй эгээн дээдэ зэргэнүүдэй нэгэниинь, Түбэд болон Амдодо һураажа абадаг байһан, нүгөө зэргэнүүдынь дооромбо, һаарамба гэдэг (рабжамба).

АРАГ I *юум. н.* аргал түүдэг бургаахан амһарта (корзина для сбора кизяка): *Арадаа араг үргэлһэн, гартаа һабар гү, али заахан хүрзэ бариһан хүнүүд үрдилдэжэ ябаад, мориной тонтогоол, үхэрэй шабааһа харгы дээгүүр суглуулна* (Б. Санжин, Б. Дандарон); **түмэр араг** түмэрөөр хэһэн хаалта, тор (железная клетка): *Тэндэ түмэр араг соо хаалгаатай бишыхан шубуу бариһан хүбүү хараа һэн* (Ч. Цыдендамбаев).

АРАГ II *юум. н.* 1) хүнэй гү, али нугарһатай бусад амитадай бүхы яһанай бүрилдэл, бүхы яһанууд (скелет): *…ташуур үлгэмөөр ташаатай амиды араг болошоһон малнуудаа айлнууд гэртээ оруулна* (Ч. Цыдендамбаев); **араг яһан** хүнэй болон амитадай бэеые байратай болгодог бүхы яһанууд (скелет): *Тээ саада добуун дээрэ туража үхэһэн тэмээнэй араг яһан харагдаба* (Д. Батожабай); **араг яһан болохо** ехээр тураха (худеть): *Араг яһан болошоһон бусаа*

бэлэйш (С. Цырендоржиев); 2) ямар нэгэн юумэнэй армаг, торхо, яһан бэе (каркас, остов); **гэрэй араг** һэеы гэрэй ханын һэрхигэр модон (стенной каркас юрты): *Эрдэмтэ гэрэйнь хүндэ туургые дээшэнь шамаад, ханын эржэгэр арагай саана тонгойжо…* (Ч. Цыдендамбаев).

АРАГАНАХА *үйлэ у.* нюрган дээрээ өөдөө харан хэбтээд, дүрбэн хүлөө хүдэлгэхэ, һараганаха (двигать ногами, лёжа на спине): *Унашаһан үнеэн араганажа хэбтэбэ*.

АРАД *юум. н.* хүн зон (народ): *Үнэн хэрэг үнэтэй юм, үргэн арад хүсэтэй юм* (Х. Намсараев); **арад зон** (*гү, али* **түмэн**, **амитан**) хүн зон, хүн амитан (народ, люди, население): *Энэ үдэр ахамад хүнүүдэй зүблөөн боложо, хамаг арад зондоо хамааһатай шухала асуудал хэлсэхэ байһан юм* (Б. Санжин, Б. Дандарон); *Ушар иимэһээ арад түмэн бүхэнэй эгээл һайхан дуунууд дуран тухай домоглоно бшуу* (Ц.-Ж. Жимбиев); *Алтан дэлхэйн арад амитан амаржаг лэ!* (Х. Намсараев).

АРАДА 1. *наречи* хойно, хойто талада (сзади, позади, за спиной): *Энээниием ойлгоһон Ган-Булад өөрынгөө мори арада табяад, борогшониие хүтэлжэ, буртаг бургааһагүй, сүмөөхэн газараар гаргаха юм* (Ц.-Д. Хамаев); **2.** *дах. у.* хойно, саана, саада тээ (позади *чего-л.*, за *чем-л.*): *Дагба дурата дурагүй сарайн арада гаража, дэгэл хубсаһаяа тайлаба* (Ц. Шагжин); **столой арада һууха** столдо һууха (сидеть за столом): *…Энхэ Тайван бишыхан түхэреэн столой арада һуужа, аягатай сайгаа урдаа табяад, уйтай нюдөөр хаража байба* (Д. Батожабай).

АРАДАЙ *тэмд. н.* хүн зондо хабаатай, зоной (народный): *Арадай байдалые шудалха хүсэлэнтэй хүн гээшэ арад зоной дунда ганса бэшэ, олон жэлдэ ажаһууха ёһотой* (Ч. Цыдендамбаев); **арадай ажахы** гүрэн түрын үйлэдбэриин томо томо һалаануудай бүрилдэл (народное хозяйство): *Бидэ дайнай урда тээ арадай ажахын хэрэгтэй хэрэгсэлнүүдые гаргадаг байгаабди* (Ж. Тумунов); **арадай дуун** арад түмэнэй ама дамжажа уламжалагдаһан тодорхой зохёогшогүй дуун (народная песня): *Аяар тэрэ саана хойто бооруин харгыгаар хазаар моритой хүнэй урданай арадай дуу дуулан бүншүүлхэ дуулдана* (Ц. Шагжин); **арадай театр** мэргэжэлгүй артистнарай наададаг театр (народный театр): *Ж. Ж. Жамцарано 1918 онһоо эхилжэ Агын арадай театрай сценэ дээрэ эхэнэр хүнэй бүхы рольнуудые наададаг болоо* (Г. Туденов).

АРАЙ *наречи* 1) халта, ёо гэжэ, яахаб гэжэ (едва, еле, с трудом, кое-как): *Далай ламын шарай барагад гэжэ түхэреэн нюдөө үзүүрлэн, арай һууһан Чойжоншые шобто шэртэбэ* (Д. Батожабай); **арай харагдамаар** мууса обёорогдомоор (едва заметный): *Горхоной эрьеэр, ой модоной һүүдэр доогуур арай харагдамаар хуушан зүргэ матарна* (Б. Мунгонов); **арай дуулдахаар** аалиханаар (еле слышно, тихо): *Эсэгынь сухигар урал дахин хүдэлөөд, Гончог-Жамца ламын нэрые арай дуулдахаар үгэлбэ* (Б. Санжин, Б. Дандарон); **арай голтой** үхэһэн амидын хоорондо (еле живой): *Харин тиигэжэ ябаһаар, Шэтын түрмэдэ нэгэ жэл һуугаад, арай голтой амиды юумэ ерээ хамнай* (Х Намсараев); **арай гэжэ** (*гү, али* **хуры(хан)**, **шамай(хан)**, **шарай**, **арай(хан)**, **ёохон**), *барг.* **арай голоо** халта-хулта, ёо гэжэ, яахаб даа гэжэ, ехээр тухашаржа (еле, чуть, кое-как): *Үдэрэй тэн багта эсэһэндээ арай гэжэ хүлнүүдээ шэрэһээр, боро добын хаяадахи горхоной дэргэдэ ерэбэбди* (Ц. Шагжин); *Баяндай морин дээрээ арай хурыл тогтоһон байгаа* (Ж. Балданжабон); *Углөөгүүр мэдээ ороод, арай шамай мүлхиһөөр, горхондо хүрэжэ, уһа уухадаа, нэгэ бага һэгээ ороо һэм* (Б. Санжин, Б. Дандарон); *Арай шарай гэжэ … эрхэ гурбан дангина уһан далайн оёорһоо оложо үгэһэн бэлэйл даа!* (Х. Намсараев); *Анзаһа шэрэжэ эсэшэһэн сарнууд уухилалдан, нюргаяа бүхылгэн, арай арайхан хүлөө татан урагшаа зүдхэнэд* (Г.-Д. Дамбаев); *Тиибэшье арай ёохон дамжаһаар, баруун зүг баримжа, ойн оёороор саашаа ошоо һэн* (Д. Батожабай); 2) бага, бага зэргэ (несколько, немного, чуть-чуть): *Парторгоёо түрүүлэгшэ болгохо гэхэдэшни, тэрэмнай арай залуу аад, дуршэл багатай хүн* (Б. Мунгонов); **арай эртэ** эртэшэг (рановато): *– Бай бай, хожом. Мүнөө арай эртэ байна* (Х. Намсараев); **арай үрдихэгүй** халта хожомдохо (чуть-чуть не успеть): *Нэгэ бомбардировщигой һүүлые таһа сабшаха гэһэн аад, арай үрдеэгүйб* (Ж. Тумунов); 3) эгээ, яг (почти что, едва не…, чуть не…, без малого, как раз): *Шуһан эбэр шанахада, эгээл тааруу үе – уһанай арай бусалхын урдахана юм* (Д.-Д. Дугаров); *Тугалшадай байрада арай хүрэнгүй ябатарнь, гэнтэ хажуу талаһаань нэгэ хүн гүйжэ гараад, гарнуудаа арбаганаулан, зогсохыень баадхаба* (А. Ангархаев); 4) дан, гээшэ ха, шэнги байха (пожалуй): *Ойгоортнай урдань ябажа үзөөшгүй һаа, арай төөришэхэгүй байхаб гэжэ һанананаб, эдэ сонхоор харагдаашад юуд байгааб?* (Ц.-Д. Хамаев).

АРАЙХАН *наречи* халта, ядаржа, зобожо, ёо гэжэ, арай гэжэ (еле, чуть-чуть, едва): *Айлнууд арайхан абарһан хоёр-нэгэ үнеэдээ*

эбэр һүүлһээнь татажа бодхоонод (Ч. Цыдендамбаев); **арайхан гэжэ** ёо гэжэ, яахаб даа гэжэ (еле, кое-как): *Жаргал арайхан гэжэ тэрэ басаганһаа нюдэеэ һалгааба* (Б. Мунгонов).

АРАЛ I *юум. н.* уһаар хүреэлэгдэһэн хуурай газар (остров): *Ойхон аралай хойто үзүүр тээшэ зорёо хаш хэбэрынь* (С. Доржиев); **хахад арал** далай тэнгисэй уһа руу түрижэ орохон хуурай газар (полуостров): *Хахад аралай шобхо үндэр оройнууд зүүн гар талаар үлэжэ байба* (С. Доржиев).

АРАЛ II *юум. н.* тэргын урда ба хойто мөөрнүүдые холбодог дүрбэлжэн түхэлтэй хубинь (рама телеги): *Бүдүүн Багли мориной тэргын арал һандайлжа, тамхяа ahaaба* (С. Доржиев).

АРАЛГАТАХА *үйлэ үг.* үлүү гараха, хэтэрхэ, годоорхо (переходить всякую меру, заходить слишком далеко *в чём-л.*, зарываться): *Эдихэ юумэнтнай барагдаад, уһанай хорхой эдихэеэ һанаа гүт, аралгатаһан золигууд* (Б. Мунгонов).

АРАЛДАА(Н) *юум. н.* наншалдаан, сохилдоон (драка): *...аралдаан дундаа үхэдхэн жагсаһан дэлһэ ехэтэй арсалануудые һануулһан...* (Б. Мунгонов).

АРАЛДАХА *үйлэ үг.* наншалдаха (драться): *Баахалдай бодон гахай хоёр аралдахадаа, гахайнь диилэжэ гараа* (Б. Мунгонов).

АРАЛЖАА(Н): **аралжаа наймаа** *юум. н.* 1) бариишатайгаар, олзотойгоор хэгдэһэн наймаан (торговля): *Аралжаа наймаа һонирхоогүй Аламжа харгыда ябаһандаа халта эсэһэн байжа, газаашаа гарабагүй* (Б. Мунгонов); ○ **наймаа** *гэжэ үгэтэй парн. хэрэгл.*

АРАЛЖААНАЙ *тэмд. н.* худалдаа наймаанай (коммерческий): *Энээнһээ гадна, үшөө хэдэн аралжаанай шэглэлтэй радио болон телевидени хорёонууд Улаан-Удэдэ ажаллажа байдаг* (bxr.wikipedia.org).

АРАЛЖААША(Н) *юум. н., үсөөн* наймаа эрхилэгшэ, наймаашан (торговец, коммерсант).

АРАМНАЙ *юум. н., будд.* шажанай ёһоор арюудхалга, һүзэгтэнэй һүзэглэдэг бурханай зураг хүрэг, скульптура, шудхамал дүрсэ, мүн һүмэ дуганиие ёһотой бэедэнь оруулжа, тахижа байха бодото шүтээн болгохо ёһон (освящение): *– Одоо даа, Эгэтын дасанай арамнай дээрэ хамбын унзадай хашамал хоолойе гайхаал гээшэб, оо-я!* (Х. Намсараев); **арамнай үргэхэ уншалга** дасан, дуган, бурхадые бодото шүтээн болгожо арюудхахын тулада уншагдадаг уншалга (молитвы, читаемые при освящении, *бывают подробные и краткие*; *читаются с целью сделать объект почитаемым, священным*).

АРАМНАЙЛГА *юум. н., будд.* шажанай ёһоор арюудхалгын ёһон (обряд освящения): *Субаргын арамнайда дасанай ламанар үглөөнэй юһэн сагһаа ном уншажа, арамнайлга хэбэ*; **дасанай арамнайлга** дасанай нээлгын уншалга (молебен при открытии дацана).

АРАМНАЙЛГАХА *үйлэ үг., идх. залог, будд.* шажанай ёһоор ном уншуулжа бэеэ гү, али ямар нэгэ юумэ арюудхаха (освящать, велеть освятить): *Ламада орожо абаһан хии мориёо арамнайлгаха хэрэгтэй.*

АРАМНАЙЛХА *үйлэ үг., будд.* шажанай ёһоор ном уншажа арюудхаха; шара сааран гү, али торгон дээрэ улаан шонхоор тарни бэшэжэ, арса, зандан мэтын 5 үнэртэн, арбай (ешмээн), барайгар мэтын 5 ороохоной үрэ, алтан, мүнгэн, һубад зэргын 5 эрдэни, мүн 5 үнгын сэсэг бурханай хүнды зайда хэжэ, бурханай хүрэг, скульптура болон дасан дуганиие арюудхан амилуулдаг (освящать, проводить обряд посвящения): *Олон ламанар морилжо, шэнэ баригдаһан дасан арамнайлха гэжэ байна.*

АРАНГА I *юум. н.* 1) дүрбэн бүдүүн гасууда хүндэлэн модонуудые хадажа, дээрэнь хабтагай дэбдижэ бүтээһэн ангуушанай гү, али гэр зуура хэрэглэмжын түхеэрэлгэ (помост, навес, вышка-помост *для охоты на зверей*): *Эхэнь дүрбэн хүлтэй аранга дээрэ тэдэниишень дүмүүхэнээр зэргэлүүлэн хэбтүүлдэг* (Ч. Цыдендамбаев); *Хужар үнгэрхэбди. Тэндэ аранга байха, сэхэ хойшоо зуугаад алхамай газарта ганса нарһан ургажа байха* (С. Цырендоржиев); 2) дүрбэн столбын оройдо түхеэрэгдэһэн хүниие хүдөөлүүлддэг табюур (помост для захоронения): *Арсалан шэнги абамни аранга дээрэ хатажа, альбан шүдхэр болошоһон...* (Х. Намсараев); 3) *шэлж.* антеннэ; самхаг (антенна; вышка): *Радиорациин аранга татаһан машина, абяа гараһаар, арада ерээд тогтобо* (Б. Базарон); *нефтиин аранга*; 4) *шэлж., хори* тибһэнэй һалбараагүй сэсэг (бутон нераспустившейся сараны): *Пароходынь үргэн ехэ дүхэриг хэжэ, түмһэнэй аранга шэнги тэдэ олон хэрээһэд тээшэ сэхэ шэглэн годирно* (Ч. Цыдендамбаев).

АРАНГА II *тэмд. н.* арбагар, һарбагар, һаглагар (торчащий, раскидистый): *Аранга ехэ эбэрээ арай гэжэ даажа...* (Х. Намсараев); *Аранга ехэ тибһэнэй амта ороогүй байхада...* (Ц.-Д. Дондокова).

АРАНГАЛХА *үйлэ үг.* үндэр юумэн дээрэ

табиха, аранга дээрэ табиха (класть на помост): *Эсэгэ хүбүүн хоёр мяхаяа арангалба, нохойнуудаа уябад* (С. Цырендоржиев).

АРАНШАН *юум. н., будд.* алибаа юумэнэй мүн шанар, түрэлхиин шэнжэ (субстанция, *первооснова, сущность всех вещей и явлений*).

АРАҺАА 1. *наречи* хойноһоо, хойто тээһээ (сзади, с тылу; с северной стороны, с задней стороны): *...араһаа жэбэдэ эдюулһэн, хуушан хорхигор дробиигоо абажа, шабхынь табихадам, ... дуураҗа хэбтэһэн талые дуунынь һэреэхэ* (Ц.-Д. Хамаев); **2.** *дах. у.* 1) саанаһаа (из-за): *Андрей Ринчинэй араһаа маряан дүтэлөөд, дала мүр багтань ёбороодхибо* (С. Цырендоржиев); 2) хойто талаһаа, холоһоо (с задних рядов): – *Би байнаб, – гэжэ зоной араһаа һөөлдэһэн хоолойгоор харюусана* (Ц. Дон).

АРБА: **арба-арба гэхэ** *үйлэ у.* ямар нэг һарбагар юумэнэй хүдэлхэ, һарбаганаха (двигаться – *о ком-л., чём-л. растопыренном*): *Газар дээрэ ямар нэгэн хара юумэнэй арба-арба гэхэнь харагдана*; **арба-эрбэ** иишэ тиишээ һалаатаһан (разветвлённый): *Арба-эрбэ мүшэртэй абар-табар сагдуулай саагуур наагуур гулдирһан самсаал борохон харгыгаар застава тээшэ абаашана* (Х. Намсараев); **арба-тарба** а) үсөөн, шэнгэн – *үһэн тухай* (редко торчащий): – *Зүб, тэсэкэгүйш, – гэжэ Уканчин урал дээрэхи арба-тарба һахалаа эльбэсэгээбэ* (С. Цырендоржиев); б) эндэтэндэ тараһан (разбросанный, рассеянный): *Үнгэгүй бүрүүл тэнгэридэ арба-тарба мүшэд һүлэмхихэнөөр онигошолдонод* (С. Цырендоржиев).

АРБАА *юум. н., боох.* хоёр мөөртэй үндэр тэргэ (арба): *Алхам бүридэ тулгааташай, / Арбаа тэргын хахиналдаан…* (Д. Улзытуев).

АРБААД *тоог. н.* 1) арба шахуу (около десяти): *Заабанай отог нилээдгүй холохон, тухайлхада, сохом арбаад модо болохо хэбэртэй һанагдана* (Х. Намсараев); **арбаадта** арба шахуу түхэригтэ (с ценой около десяти рублей): *арбаадта дэбтэр*; 2) арба арбаар (по десять): *арбаад түхэриг хубаажархиха*.

АРБААДАЙ *юум. н., түнх.* гонзогор модонуудаар хэгдэһэн ухаагаа гүйлгэжэ наадаха наадан (игрушка-головоломка из деревянных палочек).

АРБААДХАН *тоог. н.* арбахан тойрон (всего около десяти): *Үгы байза, эдэ үхибүүднай миин арбаадхан аад, яахадаа хоёр ондоо балгаан бариба гээшэб* (Х. Намсараев).

АРБААЛЖАН *юум. н.* 1) *баруун бур.* тэрмээлжэн (стрекоза); 2) *боох*. хушалтын нюрган, гэрэй оройн тулга модон (стропило).

АРБААХАЙ *юум. н.* 1) *хёлг.* абаахай (паук); 2) **арбаахай шарга** *баруун бур.* ангуушанай үндэр шарга (высокие охотничьи сани).

АРБААХАЛДАЙ *юум. н., барг.* олон шатата хүлтэй, шүлһэ татадаг шунахай амитан (паук): *дүүрэн арбаахалдай.*

АРБАГ: арбаг-арбаг гэхэ *үйлэ у.* арбагар юумэнэй бага зэргэ хүдэлхэ (шевелиться – *о чём-л. растопыренном*): *Дальбараа далияа арбаг-арбаг гүүлэдэг болобо.*

АРБАГА: арбага-тарбага гүүлэхэ *үйлэ у., идх. азлог* арбагар юумэ хүдэлгэхэ (двигать *чем-л.* растопыренным): *Хонишон-механизатор хүбүүн тармуураа арбага-тарбага гүүлэн, үргэн талада хохир шэбхэ тараана* (Ц.-Ж. Жимбиев).

АРБАГАД: арбагад гэхэ *үйлэ у., видэй нэгэ түхэл* гараа гэнтэ үргэшэхэ (резко поднимать руку, взмахивать рукой *или* руками): *Хархандай хабһатай тэргынгээ саана асатай гараараа арбагад гээд, баахалдайһаашье шангаар шашхаба* (Б. Мунгонов); **гараа арбагад гүүлэхэ** гараа гансата хүдэлгэхэ (вскинуть руки): – *Ой-ой, мориемнай үхэтэрынь гүйлгэжэрхихэнь гээшэ гү?! – гэжэ һамганиинь гараа арбагад гүүлэн ухаа алдаба* (Б. Мунгонов).

АРБАГАЙ *тэмд. н.* һаглагар, һарбагар (растопыренный, лохматый, косматый): *... арбагай үдхэн халаахай соо али бүхы дайсанһаа хоргодохын тула эндэ эшээлээ гэжэ һанахаар* (М. Осодоев); **арбагай эбэр** олон һалаатай эбэр (ветвистые рога): *Арбагай эбэртэй гүрөөһэн / Аба зоёо шууюулна…* (Ёохорой дуунһаа); **арбагай-эрбэгэй болохо** *баруун бур.* арбагар юумэнэй хүдэлхэ (шевелиться – *о чём-л. растопыренном*): *Баабгайн бархирга табяад, арбагай-эрбэгэй болохотойнь сасуу бүгэдөөрэн зүг бүри тээшээ зугадашаба гү гэжэ һанаад, гүйшэһэнөө мэдэнэм, хүлисэгты намайгаа* (А. Шадаев).

АРБАГАЙДАЖАРХИХА *үйлэ у., видэй нэгэ түхэл* үргөөжэрхихэ, намнахын тула гэнтэ далайха (размахнуться руками с целью отогнать *кого-л.*): *Шобоодой нэн түрүүн сэргэдэ уяатай моридые һуллажа, тала руу арбагайдажархиба* (Б. Мунгонов).

АРБАГАЙДАХА *үйлэ у.* үргөөхын тула хоёр гараа дээшэнь доошонь һэбижэ гү, али ондоо юумэ хүдэлгэхэ, далайха (размахивать руками с целью отогнать *кого-л.*): *Гурбуулан хонидоо гурбан тээһээнь хашажа, арбагайдан, хашхаралдан, баазын урдахи тэбхэр хорёодо оруулбад* (Б. Мунгонов).

АРБАГАНАЛДАХА *үйлэ у., угталд. залог*

олон зоной гараа хиидэ хүдэлгэхэ (размахивать руками – *о множестве людей*): *...хорёогой газаагуур байһан хүгшэд, хүүгэд арбаганалдан, шаг шууяа табилдана* (Ж. Балданжабон).

АРБАГАНАХА *үйлэ у.* 1) гараа хиидэ хүдэлгэхэ, дээшэнь доошонь һэбихэ (размахивать руками): *Ойро ябаһан хонишониинь үбэштэй хонидоо яагаадшье абаржа шадангүй, юрэл хуугайлаад, хашхараад лэ, арбаганаад лэ дүүрээ* (Б. Мунгонов); 2) *шэлж.* эрбэгэнэхэ (кокетничать, вертеться): *Гарма Дулма тээшэ хараад, бүри дураа гутана. «Үшөө тэндээ арбаганажа, шарбаганажа байхаш!»* (С. Ангабаев).

АРБАГАНАШАХА *үйлэ у., видэй нэгэ түхэл* гэнтэ түргөөр гараа хүдэлгэхэ (вдруг замахать руками): *Нойрһоо һэриһэн үхибүүн арбаганашаба.*

АРБАГАНУУЛХА *үйлэ у., идх. залог* арбагар юумэ хүдэлгэхэ (размахивать *чем-л.* растопыренным): *Тэдэнэй шанха дээрэ нэгэ булжамуур далияа арбагануулан, дуугаа таһалан байжа жэргэнэ* (Г.-Д. Дамбаев); **гараа арбагануулха** гараа иишэ тиишэнь хүдэлгэхэ (махать руками): *Нуур соо хубсаһатаяа орошон Дандарай гараа арбагануулан, уһа сохижо байхые гайхан хараад, тэрээндэ ошобоб* (Д. Доржиева).

АРБАГАНУУР 1. *тэмд. н.* ходо гараа хүдэлгэжэ ябадаг (имеющий привычку размахивать руками): *Арбагануур жаахан үхибүүд урагша хойшоо гүйлдэнэд*; **2.** *юум. н.* наншалдааша (драчун).

АРБАГАР *тэмд. н.* 1) дэрбэгэр, һарбагар (растопыренный, торчащий в разные стороны): *Гансал бишыхан арбагар һүүдэрынь Намжалай хүл доогуур абяагүйхэн һолжорно* (К. Цыденов); 2) һаглагар, барбагар, үрзэгэр, үһэ ехэтэй (косматый, лохматый): *Дёмин тээлмэрдэжэ, Шоёниие зэмэлэн шэртээд, арбагар үһэтэй тархияа һэжэрбэ* (А. Ангархаев); 3) олон һалаатай (ветвистый): *Лхама-Сүрэн уляангирай арбагар мүшэрнүүдые ираажа, сонхын хажууда хүрэжэ ошомсоороо баһа тоншобо* (Ж. Балданжабон); 4) шэрбэгэр, хадхуу, шэрүүн (колючий, жёсткий): *Хасар уралыень шулгалан шахуу шударан, толгойдонь арбагар шэрүүн хоолосто мэшээг углажархиба* (А. Ангархаев); 5) зөөлэн, абаахай, бамбагар (пушистый – *о снеге*): *Тиибэшье газаа дулаабар болоод, нэгэ үдэр абаахай шэнги арбагар, зөөлэн саһан аалиханаар хүрилэн унажа эхилбэ* (Б. Санжин, Б. Дандарон).

АРБАГАРХАН *тэмд. н., багадх.* 1) дэрбэгэр, һарбагархан (растопыренный, торчащий): *Нагаса эсэгынгээ эбэр дээрэ гарамсаараа зүрхэ орожо, арбагархан гараараа шэрүүн һахалыень эльбээд үзэнэ* (С. Доржиев); 2) үрзэгэрхэн (лохматый): *Доржимагай тээ горитойхон боложо ябатар, нагаса ахань аялжа, абгайханиинь долоон арбагархан сурбануудаараа гансааран үлөө һэн* (К. Цыденов).

АРБАГАШАЛДАХА *үйлэ у., угталд. залог* олоороо гараараа даллаха (размахивать руками – *о многих*): *Тэдэнэй хэды арбагашалдаашье һаань, хараал шэрээл табилдаашье һаань, галзуу дошхон дүлэн бүхы һүриие орёожо абахадаа, тэдэниие дүтэлүүлнэгүй* (Ж. Балданжабон).

АРБАГАШАХА *үйлэ у., видэй нэгэ түхэл* 1) гарнуудаа гү, али далинуудаа хүдэлгэхэ (размахивать руками *или* крыльями): *Бүлхэгэр маряатай, үрзэгэр хара үһэтэй, затан хара хүбүүхэн ерэжэ, майка самсынгаа хамсынуудые оложо ядан, арбагашан байна* (Ц.-Ж. Жимбиев); *Айһан һүрдэһэн шаазгайнь зүүн тээшээ халюухайдажа, яаралтай арбагашан талиида* (Ц.-Д. Хамаев); 2) хиидэн нарбаха (развеваться): *Үдхэн хара дэлһэниинь арбагашажа, газар шэрбээд лэ абана* (М. Осодоев).

АРБАГАШУУЛХА *үйлэ у., идх. залог* һарбагар юумэ хүдэлгэхэ (двигать, размахивать *чем-л. торчащим в разные стороны*): *...урда хүлнүүдээ гахайн урдаһаа арбагашуулба* (Б. Мунгонов).

АРБАДАХИ 1. *тоог. н.* арба тоодо тудалдаһан, арбадугаар (десятый): *Ашаглиин энэ үбэлжөөндэ арбадахи хоногоо ишмэ уйтайгаар тэдэнэр ажаһуужа байна* (В. Гармаев); **2.** *юум. нэрын удхатайгаар* арбан класс (десятый класс): *Энэ үдэшэ Жаргал арбадахиие эрхим һайнаар дүүргэһэнэйнгээ түлөө алтан медаль абаха* (Г.-Д. Дамбаев).

АРБАДУГААР *тоог. н.* арбадахи (десятый): *...Сагаан Уһанай МТС-эй арбадугаар тараторна бригада* (Б. Мунгонов).

АРБАЙ I *юум. н.* ешмээн, хара таряан (ячмень, рожь): *Арбай зузаан таряагаар Ажалай габьяа байгуулдаг, Олон хушуу малнуудаар Омог суугаа дуулдадаг* (Х. Намсараев).

АРБАЙ II *тэмд. н.* арзагар, жэгдэ бэшэ (торчащий, неровный).

АРБАЙЛГАХА *үйлэ у., идх. залог* дэрбэгэр болгохо (растопыривать): *Арбан табан хонин үгы гээд, арбан хургаяа арбайлгажа, бажуужа байжа хэлэнэ* (Ц.-Д. Хамаев); **гараа арбайлгаха** гараа хоёр тээшэнь дэлихэ (раскидывать руки в разные стороны): *Банзадай урдаһаа тэбэрихээр*

гараа арбайлган ошожо ябатараа, гэнтэ ойлгожо, бэеэ гартаа абана (Ц. Шагжин); 2) үрзылгэхэ (ерошить, трепать): *...һалхинда задаршаһан гээгэнүүдээ арбайлган хиис-хүүлһээр, үхэр томо хүйтэн шулуунай хоорондуур гүйжэ ябаһан эхэнэрые...* (А. Ангархаев).

АРБАЙЛДАХА *үйлэ у., угталд. залог* иишэ тиишэ дэрбылдэхэ (растопыриваться): *Тэрэнэй орбон, үндэһэ, гэшүүһэдынь арбайлдаад, үльгэр далайн арьяатан шэнгеэр үзэгдэнэ* (Ц.-Ж. Жимбиев).

АРБАЙСА *наречи* гараа дэлеэд (раскинув руки): *«Бү дүтэлэ! Бү дүтэлэ! Бү дүтэлэ!» гэжэ хашхаран, Бармид барьягар хара шэнэһэнһээ нааша арбайса харайжа ябаба* (Б. Мунгонов).

АРБАЙХА *үйлэ у.* 1) дэрбыхэ, дарбайха, орбойхо (торчать в разные стороны): *Гэнтэ урдань нэгэ томо юумэн харлан арбайһаар харгыень хаажархиба* (А. Ангархаев); *Бүри ойрохононь арбайһан нарһанда тоншуул һуугаад, модо тос-тос тоншохонь һонорхоноор дуулдана* (М. Осодоев); 2) үрзыхэ, барбайха, һаглайха (растрепаться, взлохматиться, встать дыбом): *Уншажа байхадаа, үһэншни өөдөө үрзыжэ, заряагай үүргэнэ хадхууртал арбайха* (Ч. Цыдендамбаев).

АРБАЙШАХА *үйлэ у., видэй нэгэ түхэл* үрзышэхэ, бодошохо (встать дыбом, растрепаться, взлохматиться): *Харан гэхэдээ хуухымни үһэн арбайшаба* (Х. Намсараев).

АРБАЛЗАХА *үйлэ у., видэй нэгэ түхэл* дэрбэгэнэхэ, гар, хүлөө хүдэлгэхэ (шевелить): *Толгой дээгүүрнь нарһадай хара ногоон мүшэр алишье тээшээ арбайлдана, ондоо нарһанай мүшэртэ хүрэжэ арбалзана* (Ч. Цыдендамбаев).

АРБАЛЗУУЛХА *үйлэ у., идх. залог* дэрбэгэнүүлхэ, иишэ тиишэнь хүдэлгэхэ (размахивать *руками, ногами, крыльями*): *Тэрэнь бүмбэйтэрөө хубсалууллжархиһан хадань богонихоноор харагдаһан хүл гараа арбалзуулһаар, эхынгээ гарнуудһаа доошоо эсэгынгээ альгануул дээрэ буушаба* (А. Ангархаев).

АРБА(Н) 1. *тоог. н., тоол.* юһэнэй удаадахи тоо (десять): *Амаралтын арбан үдэрнүүд мэдэгдэнгүй, хурдан далита арбан шубууд шэнгеэр удаа дараа ниидэшэнэ* (Ч. Цыдендамбаев); **арбан шүдэ хам** юумэ дуугарангүй, дуугай (молча): *Үбгэнэйнгөө нютаг бусажа ябаһан Сараана арбан шүдэ хам бэеэ баряад һуугаа* (Д. Дылгыров); **2.** *юум. н.* арбан хүн гү, али арбан адли юумэн (десяток); **арбанай ноён** бүлэгые даагша (десятник): *Минии үбгэн аба арбанай ноён байһан*; **арбанай адаг** *шэлж.* эгээл муу, тон муу (плохой, худший): *– Манай бригадаһаа эгээл һайн хонишод ябажа, арбанай адагууд үлэжэ байнабди даа* (Ц.-Ж. Жимбиев); **арбанай гурбан хуби** арбан юумэ гурбан газар болгоһоной нэгэ хуби (три десятых): *Саадахинууд процентээр хорёо сабшана – арбанай гурбан хубиинень абаха юм ха* (Ц.-Ж. Жимбиев); 2) арбан түхэриг (десять рублей): *– Арбые һарбай, тиибэлшни хэрэгнай бүтэхэ* (Г.-Д. Дамбаев); **арбанай алтан** арбан түхэригэй сэнтэй алтан монетэ (золотая монета десятирублевого достоинства); **арбанай түхэреэ** арбан түхэригэй сэнтэй сагаан мүнгэн (серебряная монета десятирублевого достоинства): *Хүндэ хубсаһа бэлэглэхэдээ, заабол арбанай гү, али хориной түхэреэ хадалсажа үгэдэг юм шуу* (М. Осодоев); **арбанай шарбуунса** арбан түхэригэй сэнтэй мүнгэнэй сааран (десятирублевая купюра, червонец): *Бабуудай алтан шарахан арбанай шарбуунсанудые һаршаганатар эбхэжэ, нугалаад, зүүн хүхэн дээрэхи хармаан руугаа хэбэ* (Д. Эрдынеев); **3.** *наречи* 1) арба дахин (десять раз): *гурбан арба гуша*; **арба дахиха** а) арба хүрэтэр болохо (повторять десять раз): *Арад зонойнгоо долгин соо / Арба дахижа зангирха* (Д. Улзытуев); б) арба дахин ехэдхэхэ (удесятерять); **арба дахин** а) арбаар (в десять раз): *Ажалаймнай бүтээсэ арба дахин ургаа* (Ц.-Ж. Жимбиев); б) *шэлж.* олон удаа (много раз): *Энэ гуйлтыемни Доржодо бү хэлэгты гэжэ арба дахин захяа* (Ч. Цыдендамбаев); **арба арбаар** юумэн бүхэниие арбаар (по десять): *Намдаг баян шэшэржэ байһан гараараа шиилдэнхэй уялаатай туламаа тайлажа, арба-арбаар хашарһануудые илган, сааранда боохон мүнгэ үгэбэ* (Д. Батожабай); 2) олон (много): *– Хүнэй нэгэ үгэ хэлэхэдэ, урдаһамни арбан үгэ хэлэнэлши*; **арбан тээшээ** иишэ тиишээ (в разные стороны): *Тэргын янгиран найгалзахада, ашаань арбан тээшээ унахаяа зүдхэнэ* (Ч. Цыдендамбаев); 3) үсөөн (мало): *Бүрхэг шуургата һүни, бүтүү балай, урдаа арбан алхам байһан гэршье харахаар бэшэ* (Ц. Дон).

АРБАНАЙ 1. *тэмд. н.* арбадахи, арбада ябадаг, болодог (десятый, десяти-): *Мүнөө февралиин арбанай Мүшэтэ сэнхир үглөөгүүр Түрэ засагаа һунгаха Түүхын баяр эхилбэ* (Х. Намсараев); *Орой бодоо һаа, арбанай автобусһоо гээгдэхэш*.

АРБАНХАН *тоог. н.* 1) оройдоол арбан, арайхан арбан (только десять): *арбанхан нанатай хүбүүн*; 2) арбан (десять): *Арбанхан хургандаа яларуулха / Алтанхан бэһэлигш*

хаана юм бэ? (Ч. Цыдендамбаев).

АРБАТА 1. *тэмд. н.* арбан түхэригтэ, арбан түхэриг сэнтэй (стоимостью в десять *рублей, копеек*): *арбата дэбтэр*; **2.** *юум. н., хаарт.* арбан нюдэтэй хаарта (десятка): *елбэрэй арбата.*

АРБАТАЙ *тэмд. н.* арбан наһатай (десятилетний): *Арбатай бидэнэр гар хажуушад, һүниин моришод болоод ябагша һэмди* (С. Цырендоржиев).

АРБИЖАХА *үйлэ үг.* элбэг ехэ болохо, үдэхэ (умножаться): *Ажалай олзо арбижаха.*

АРБИЖУУЛХА *үйлэ үг., идх. залог* элбэг болгохо, үдхэхэ (приумножать): *олзо зөөри арбижуулха*.

АРБУУЛАН *тоог. н.* арба юумэн гү, али хүн барандаа (вдесятером): *Бидэ арбуулан нэгэ һургуулиин байгаабди.*

АРГА *юум. н.* юумэ бүтээхэ эрхэ нүхэсэл, боломжо, үйлэ ябуулгын түлэб (средство, возможность, способ, приём; метод, методика; образ действий): *Арга.* / *Намда арга байна*. / *Энэ аргаараа тэрэ хүндэ бишыханшье һаа туһа асарнаб.* / *Бишыханшье аргаараа туһалхадам, ямар ехэ туһа болоно гээшэб...* (Э. Зандраев); **арга боломжо** юумэ бүтээхэ эрхэ нүхэсэл, шадабари (возможность, приём): *Үбһэ тэжээл абаха талаар бүхы байдаг арга боломжые хүсэд дүүрэн хэрэглэхэ ёһотой* (Х. Намсараев); **арга һүбэ** (*гү, али* **мүр**) бэрхэшээлтэй байдалһаа гараха онол, шадабари (выход из трудного положения): *Би тэрээн тухай бодожол һуунам, тиигээд нэгэшье арга һүбэ минии урда ялайнагүйл даа* (Х. Намсараев); *– Минии һанахада, нэгэ арга мүр бии гээшэ ха, – гэжэ аалин намдуун байдалые Петровский эбдэнэ* (Б. Мунгонов); **арга хэрэг** (*гү, али* **тулгараа**) боломжонууд (возможности, средства): *Мүнөө Дагба үбгэн баабайнгаа һүүлшын хэрэгэй түлөө, баабайгаа «бурханай орондо» үдэшэхын арга хэрэг бүтээхэ гэжэл зорибо ха юм* (Ц. Шагжин); *Арга тулгараагаа барагдаһан адууһан гээшэ гүш?* (Х. Намсараев); **аргаа** (*гү, али* **арга шадалаа**) **барагдаха** мухардаха, яахашье боломжогүй болохо (оказаться в безвыходном положении): *Одоол аргамни барагдаба даа, – гэжэ дуугараад, газарта һалд һуушана* (Х. Намсараев); *Тиигэһээр бүри арга шадалаа барагдан, газар тэбэрин хэбтэшоо һэн* (Д. Батожабай); **аргаа ядаха** боломжогүй байха, шадахагүй (не иметь возможности): *Эшэжэ, өөһэдыгөө хаана хэхэ аргаа ядан, бэшэнэйнгээ саагуур хорон хоргодонод* (Б. Шойдоков); **арга оногүй** яахашье аргагүй (вынужденно): *Арга оногүй абтаха тээшээ боложо, яаха бэлэйб гэхэдээ ядаха сагта туһалха…* (Х. Намсараев); **аргыень олохо** бүтээхэ, бэрхэшээлһээ гарасалдаха аргатай болохо (найти выход): *Һамгаяа ажалда гарганагүйш гэжэ бидэндэ хараалгаад, өөрөө хэлэхээ халажа ядаад, намайе аргыень оложо асара гээл* (Ж. Тумунов); **арга хургаа бэдэрхэ** тохёолдоһон байдалһаа мултархын ухаа һанаха (искать выход из положения): *– Таанад зондоо Бобровский бидэ хоёрые арга хургаа бэдэржэл байна гэгты* (Ч. Цыдендамбаев); **арга шүүбэри** юумын ухаа ололго (смекалка, умение найти выход): *Агуу Гоохон дүүхэй нариихан шарга моринһоо арга шүүбэри асуужа, альгаа дэлгэн хэлэбэ* (Х. Намсараев); **дайлалдаха арга** байлдаа яажа үнгэргэхэ тухай ухаан (тактика): *...дайлалдаха аргатай бидэниие ойро дүтэ танилсуулжа эхилхын тулада хамагай түрүүн сагаалса буудадаг газарта абаашаба* (Б. Мунгонов); **арга дүршэл** шадабари (навыки, опыт): *Би хадаа үндэр наһа эдлэжэ, анхан сагһаа ажал хүдэлмэриин арга дүршэл олоһон үбгэд, хүгшэдэй мэргэжэлые мэдэжэ абаагүй ябаһан…* (Х. Намсараев); **арга дүрэ** арга шадал (методы, приёмы): *Милициин арга дүрэ һайн мэдэхэ һэн тула, баригдажа үгөөгүй* (С. Цырендоржиев); **арга зэмсэг** оньһото хэрэгсэл (инструменты): *...хүнэй эгээлэй мэдэрэлдэ дабагдажа хүртэхэгүй зүйлнүүдые тэрэ арга зэмсэгээрээ ажаглан шэнжэжэ ... байна* (Х. Намсараев); **арга оньһо** юумэ бүтээхэ онол (средство): *...ямар арга оньһо хэрэглэн, булижа гараһые туд тудтань хурга даран хэлсэдэг байба* (Х. Намсараев); **арга зам** ямар нэгэн хэрэг бүтээхэ боломжо (возможности); **арга бэлиг** ухаан бодол (талант): *Арга бэлиг түгэлдэр абатай манай баатарнууд* (Х. Намсараев); **арга ухаа гүйлгэхэ** бодолгото болохо, ухаагаа гүйлгэхэ (думать): *Агуу Гоохон дүүхэйн арга ухаа гүйлгэжэ, хүсэ шадалаа зангидажа байтарнь…* (Х. Намсараев); **арга мэхэ** мэхэ гохо (хитрость): *Өөртэнь мэдүүлэнгүй, арга мэхэ гаргажа, ёһотой һайнаар амарха арга Доржодо олгоһондоо Таня хэмгүй ехэ баяртай* (Ч. Цыдендамбаев); *Амитан зониие эзэлхэдэ арга мэхэ хэрэгтэй, адуун хүлэгые эдлэхэдэ урга ногто хэрэгтэй* (Оньһ. үг.); **арга баша** мэхэ гохо (уловки): *Булад Хуурай хүүгые арга башадаа оруулжа…* (Х. Намсараев); **арга ёһо** жама ёһон (закономерность): *Арга ёһыень мэдэбэб гэжэ үедөө ургаһан үетэ сагаан хулһаар урга хэжэ…* (Х. Намсараев); **арга забда** (*гү, али* **забһар**, **туха**) сүлөө саг (свободное время): *Үни хөөрэлдэхэ ямар арга забда байха бэлэй*

даа (Х. Намсараев); *Арга забһарай болоходо, ошожо байгаарай* (Б. Мунгонов); *Прокурорто асуугдажа, арга тухаяа алдаад байнаб* (Х. Намсараев); **арга хаба** шадабари (умение): *Амияа даруулха, арга хабаяа хэлсэхэ хэрэгтэйл* (Б. Санжин, Б. Дандарон); **арга хүсэн** һүр жабхалан (мощь): *Зоной ухаан, зоной арга хүсэн гээшэ ямаршье юумэндэ хаагдахагүй гэдэг үгэ бии һэмнай* (Х. Намсараев); **арга шадал** а) боломжо (возможность): *Хөөрэлдэжэ, арга шадалаа бэдэржэ байял даа* (С. Ангабаев); б) хүсэн (сила): *Альганай зэргэхэн газараа, арга шадалаа гамнангүй, арбан хургаараа малтажа элдүүрилхэл* (Ч. Цыдендамбаев); **арга шадабари** юумэ һанажа ядахагүй ябадал (умение, сноровка): *Тиимэ дээрэһээнь Шурыгинагай тэрэ арга шадабариие шинии эжы хэрэглэхэ гэжэ байна ха юм даа* (Х. Намсараев); **арга зүй** зориһон зорилгодо хүрэхын тула хэрэглэгдэдэг арганууд болон зэмсэгүүд (технология); **мэдээсэлэй арга зүйнүүд** мэдээсэл суглуулга, хадагалалга, болбосоруулга, дамжуулга болон ашаглалгын үүргэнүүдые бэелүүлхэдэ тоо бодолгын оньһо хэрэглэхын арга дүрэнүүд (информационные технологии); **арга эрхэгүй** а) заатагүй (обязательно); б) эзэлүүдгүй, өөрын эрхэгүй (невольно, непроизвольно): *Дэлэг старшина Шандаган малгайта хоёр арга эрхэгүй һанаандань ороно* (Х. Намсараев); **арга барагдаха, шарга газардаха** юумэ бүтээхэ бүхы аргань дуурһаха (не иметь никакой возможности): *Таар соохи хилээмэниишьше үни дуурһажа, аргаа барагдаха, шаргаа газардаха туйлдаа хүрэһэн байба* (Х. Намсараев).

АРГААЛИ *юум. н.* анзаһанай барюул (ручка сохи *или* плуга): *Анзаһанай аргаалиие бажуурһан гарни энэ* (А. Шадаев); *Анзаһанай аргаали шангаар даража бариха ёһотой.*

АРГААР I *наречи* ааляар (тихо): *– Аргаар, нүхэд, аргаар! – гэбэ Зоригто. – Иимэрхүүл юумэн боложо байна гээжэ бидэ тухайлаа һэмди* (Ц. Шагжин); **аргаарыш** аалин байгыш (потише, ты): *Аргаарыш, бү ганирыш, юумэ ойлгоод ишгэжэ хэлыш! — гэбэ тэрээндэ Дулсаниинь* (Д. Эрдынеев).

АРГААР II *дах. у.* гуримаар (путём, посредством *чего-л.*): *Энэ даалгабариие хайшан гэжэ, ямар аргаар дүүргэхэеэ өөрөө шиидхэхэт* (Ц. Шагжин); **аха аргаараа**, **али болохо аргаар** бүхы шадалаараа, элдэбээр (всячески, любым способом, во что бы то ни стало): *Ким эхэеэ баһал аха аргаараа намааруулха гэжэ оролдоно* (Ц.-Ж. Жимбиев); *Тэрээниие заабол баришка тушааха гү, али үгышье һаа али болохо аргаар үгы болгохо хэрэгтэй байна* (Х. Намсараев).

АРГААХАН *наречи* 1) аалиханаар, һэмээхэн (тихонько, втихомолку): *Заримдаа өөрынгөө хии хосорһон наһа һанахадаа голхоржо, аман соогоо аргаахан дуу дуулажа эхилбэ* (Д. Батожабай); 2) удаан, яаралгүй (медленно, не спеша): *Сошордоһон үнеэн аргаахан бодоод, ехэл залхуурһан янзатай хажуу тээхэнэ ошожо, хибэдэһээ хибэжэ оробол даа* (М. Осодоев); 3) болгоомжотойгоор (осторожно): *Табагтай шүлөө урдахи табсан дээрэнь аргаахан табяад, халбага гартань баадхан шахуу барюулаад, эдеэлхыень үшөө дахин дурадхаба* (М. Осодоев).

АРГААХАНААР *наречи* 1) аалиханаар, һэмээхэн (тихонько, втихомолку): *Горхоной уһан нэгэ жэгдэ аргааханаар харьялна* (Ц.-Ж Жимбиев); 2) удаан, яаралгүй (медленно, не спеша): *Нүгөөдүүлынь мүн лэ набшаһа мүшэр дээрэ гэшхэхэгүйе оролдон, хүл дороо хаража ябаад, аргааханаар хойноһоонь дахаба* (Б. Мунгонов); 3) болгоомжотойгоор (осторожно): *Тиигээд лэ Баяр һанаагаа зобонхой юумэ ерэжэ, гэрэйнгээ үүдэ аргааханаар нээн оробо* (Ц.-Ж Жимбиев); 4) һулаханаар, шанга бэшээр (слегка, чуть-чуть): *Аргааханаар альгадаашье һаань, Барга-Няма обогод гэшэбэ* (Б. Мунгонов).

АРГААҺА(Н) *юум. н., барг.* үхэрэй шабааһан (коровий помет): *хотон соохи аргааһаяа адхахаа гараха*.

АРГААШАГААР *наречи* 1) һэмээхэн, аалиханаар (тихонько): *Дары тэрэнэй аргаашагаар хурхирхань дуулдаа һэн* (Д. Дугаров); 2) болгоомжотойгоор (осторожно): *– Зай, зай, годируу харгыда аргаашагаар, нүхэр!* (Б. Мунгонов).

АРГАГҮЙ 1. *тэмд. н.* бүтэхэгүй, болохогүй (невозможный, безвыходный): *Хажуу тээшээ нугаржа зайлаха аргагүй байдалда ород, модоной үзүүртэ малгайгаа хэжэ үргэхэдэнь, алдангүй тудадаг байгаа ха юм* (Ц.-Д. Хамаев); **мартахын аргагүй** мартахаар бэшэ, мартагдашагүй (незабываемый); **тэсэхын аргагүй** тэсэхээр бэшэ (нестерпимый): *Тиибэшье тэсэхын аргагүй үбшэн, аймшагтай ехэ шууяан тархи соогуурнь хүлгэнэ* (В. Гармаев); **2.** *наречи* угаа, ехэ, айхабтар, ушаргүй, олиггүй (исключительно, необычайно, ужасно): *Иимэ холын зуһаланда байһан намда шэнэ хүн бүхэн аргагүй һонирхолтой бэлэй* (А. Жамбалдоржиев); **яаха аргагүй** айхабтар, ушаргүй (необычайно, чрезвычайно): *Мүнөө шинии арахаашни харахадамни, яаха аргагүй эсэгэдээ адляар ябанаш!* (Д. Батожабай); **3.** *хэлэгшын*

үүргээр хэрэгл. арга боломжо үгы (нет возможности, невозможно, нельзя): – *Хара амяа хараһан ха юмши, шамда найдаха аргагүй!* (Д. Эрдынеев).

АРГАГҮЙГӨӨР *наречи* 1) айхабтараар, ушаргүй (очень, сильно): *Юундэшьеб, энэ танигдаагүй омог басагантай наадаха, мори унаад хойноһоонь эрьюулшэхэ дурам гэнтэ аргагүйгөөр хүрэшэбэ* (А. Жамбалдоржиев); 2) яажашье болохоор бэшэ (невозможно): *Теэд холо харахын аргагүйгөөр ой модон набша намаагаар бүтүүрэн бүрхөөгдэнхэй* (Г.-Д. Дамбаев).

АРГАГҮЙДЭХЭ *үйлэ г.* аргаа барагдаха, боломжогүй байха, мухардаха (лишиться возможности, попасть в безвыходное положение): *Тиигээд лэ Хорло нютагаа бусаха аргагүйдэжэ ашаяа һахижа үлэбэ* (Г.-Д. Дамбаев); **юушье хэлэхэ аргагүйдэхэ** үгэ оложо ядаха (не найти слов): *Тиимэһээ Георгий Николаевич юушье хэлэхэ аргагүйдэжэ, шэмээгүй үнгэргэбэ* (Б. Мунгонов).

АРГАДАД: аргадад гэхэ *үйлэ г., видэй нэгэ түхэл* бага сага аргадаха (слегка уговаривать): *Балжад бархирһан дүүгээ аргадад гэбэ*.

АРГАДАХА *үйлэ г.* 1) үгэдөө оруулха, гуйха (уговаривать, упрашивать, молить): *Лейтенант үсэрүү тэрээниие аргадажа гү, али хараажа ябуулхаяа ойлгохоёо болишоод, һанаа алдаба* (Г.-Д. Дамбаев); **аргадаха аядаха** аргынь олохо, үгэдөө оруулха (уговаривать, упрашивать): *Бата Долсониие ошоё гэжэ аргадана аядана*; 2) һамааруулха, һанааень амаруулха, тайдхаруулха (утешать, успокаивать): *Тэрэ аһан шадалаараа Намжалые хүхеэхэ, аргадаха гэжэ оролдоно* (К. Цыденов).

АРГАДАХАДАХА *үйлэ г.* аргаахан үгэдөө оруулха (потихоньку уговаривать): *Эрхэ басагаяа аргадахадажа байба.*

АРГАДАШАХА *үйлэ г., видэй нэгэ түхэл* гэнтэ аргадаха (вдруг начать уговаривать): *Һүүлшэг тээнь бүри аргадашаба.*

АРГАДУУЛХА *үйлэ г., идх. залог* баалуулха, аргадахыень баадхаха (заставить себя уговаривать): *Тиихэдэнь Намсараев хүндэлүүлжэ, аргадуулжа һураһан тула шэгээ хүхэ сагаан болгоодхибо* (Д. Эрдынеев).

АРГАЛ *юум. н.* үхэрэй хатаһан шабаһан түлишэ, бутаруулжа хохир болоходоо малай дэбдихэр болодог (сухой помёт скота): *Хойноһоонь Дандаровай һамган, һойлогор хара хүгшэн, хуурай аргал хормойлоод орожо, тулгынгаа хажууда адхажархина* (Ж. Балданжабон); *Ажалай туһа – тоһон, аргалай туһа – ольһон* (Оньһ. үг.).

АРГАЛАГДАХА *үйлэ г., хүлеэгд. залог* эмшэлэгдэхэ, аргада орохо (подвергаться лечению, лечиться): *Аргалагдаха юумэн байгаа һаань, Дугарнай яаралгүй һайнаар аргалуулхаяа үлэжэ, ши бидэ хоёр харина аабзабди* (Б. Мунгонов).

АРГАЛАГША *юум. н.* арга хэдэг хүн, аргалдаг хүн (лекарь); **малай аргалагша** мал эмшэлдэг хүн (ветеринар): *Мунөөдлэр малай аргалагша үхэдтэмнай тарилга хэхэ.*

АРГАЛАЛГА *юум. н.* эмнэлгэ, эмшэлэлгэ (лечение): *Энэ үбшэндэ түбэд эмээр аргалалга ехэ һайн гэлсэдэг.*

АРГАЛАЛГЫН *тэмд. н.* эмнэлгын, эмшэлэлгын (лечебный): *...Анна Захаровна өөрынгөө олон жэлэй аргалалгын ажалда түрүүшынхеэ хэһэн операциин һүүлээр сэбэр агаар амилхаа ... газаа гараба* (Ж. Тумунов).

АРГАЛАЛСАХА *үйлэ г., хамтадх. залог* хамта эмшэлхэ (вместе лечить): *Аюулда орожо гэмтэһэн хүниие травматологууд, невропатологууд аргалалсажа, хүл дээрэнь табиба.*

АРГАЛАМЖА *юум. н.* эмшэлэлгэ (лечение): – *Тэрэ профессор шинии хоолойе үзөөд, ямар аргаламжа хэрэгтэйб гэжэ хэлэжэ үгэхэл* (Б. Мунгонов).

АРГАЛАН: аргалан заан *юум. н., үнгэ* заан (слон).

АРГАЛДАНГИ *тэмд. н.* аргуун болоһон (зачерствелый): *Бариһан хилээмэниинь аргалданги байба*; *Мойһо эдихэдэ аман аргалданги байдаг.*

АРГАЛДАХА *үйлэ г., угталд. залог* амаа хатаха (засыхать в горле): *Зөөхэй эдижэ, амамни аргалдахаа болибо*.

АРГАЛИ *юум. н.* хадын зэрлиг ямаан (архар): *Уданшьегүй ойн заха уруу ороод, хада хабсагай өөдэ аргали мэтэ шуранаар абиржа, оройдонь гарабаб* (Б. Санжин, Б. Дандарон); *Аргали абалааб гэжэ ябаһаар арьяатанай аманда орошобо* (Оньһ. үг.).

АРГАЛХА *үйлэ г.* эмшэлхэ, анагааха (лечить): *Зарим хүнэй бэе ямаршье үбшэндэ дишлэдэггүй, тэдэнэр үбшэнөө аргалаад, үбгэ наһан болотороо ябадаг* (Ч. Цыдендамбаев).

АРГАЛУУЛХА *үйлэ г., идх. залог* эмшэлүүлхэ (лечиться): – *Тэндэ, Монголдо, Бинтахай тайшаагай нютагта, эмшэ ламада отошын эмээр аргалуулжа, амиды үлөө юмби* (Б. Санжин, Б. Дандарон).

АРГАЛХЫ *тэмд. н.* эмшэлхэ, эмшэлдэг (лечебный): *Хорото хамшаг үбшэн аргалхы хэмжээ ябуулгануud үргэнөөр хэгдэнэ.*

АРГАМАГ *юум. н.* зүүн зүгэй үүлтэрэй гүйгөөшэ морин (аргамак): *Баһа тиигээд*

нэгэтэ Доржо үбгэнэйдэ ороходомни: «Хүнэй һайн ород, хүлэгэй һайн аргамаг юм», – гэжэ хөөрөөнэйнгөө забһарта хабшуулаа хамнай (Х Намсараев).

АРГАМ'ЖА *юум. н.* юумэ хүлидэг ута оohор, hур (верёвка): *Үбгэжөөл ходо бэедээ абаад ябадаг наришхан бүхэ аргамжаяа бүдүүхэн шэнэһэнэй узуурһаа тайлдахагүйгөөр уяад, хабсагайн мүгэһөө доошоо бууба* (Д.-Д. Дугаров); **хилгаahан аргамжа** мориной дэлһэн, hүүлэй бүдүүн хатуу хилгаahаар томоhон ута оohор (верёвка из конского волоса): *Ута ургань газарта унажа, хилгаahан аргамжань гартань үлэхэ* (Б. Мунгонов); **аргамжа наринаараа таһардаг** (Оньh. үг.) хэбэрэг, hула байха (≈ где тонко, там и рвётся): *Тиимэ даа, хүбүүдээ гурбуулынь эльгээгээд, һанаагаа зобоншьегүй яахабши даа. Олон. Харин миниихи ори ганса. Аргамжа наринаараа таһардаг гэгшэ* (З. Гомбожабай).

АРГАМ'ЖААТАЙ *тэмд. н.* хүлеэтэй, оohороор уягдаhан (привязанный, связанный): *Зэлэдэ аргамжаатай дүрбэн тугалыньшье эдеэлхэеэ болишоод, гэлиилдэсэ харанад* (Б. Санжин, Б. Дандарон).

АРГАМ'ЖАЛХА *үйлэ үг.* 1) оohороор уяха, бүхэлхэ, хүлихэ (привязывать, связывать): *Тэрэ баахалдайгаа хүзүүнһээнь аргамжалаад, фермын прожекторэй гэрэл доро асаржа…* (С. Доржиев); 2) *шэлж.* хүгжөөхэгүй, болбосоруулхагүй (сдерживать, препятствовать развитию): *Бидэнэр һурагшадай һонор оюун ухаае аргамжалан тушахагүй, тэдэниие … эсэгэ оронойнгоо эгээл һайн, түрүү элбэг юумэнүүдээр омгорходог зон болгохо уялгатайбди гэжэ һанана6* (Ч. Цыдендамбаев).

АРГАМ'ЖАТАЙ *тэмд. н.* уяатай (находящийся на привязи): *аргамжатай морин.*

АРГАМ'ЖАТАХА *үйлэ үг.* аргамжа шэнгэер hунан харагдаха (виться): *Унайн утаан аргамжатан тунана.*

АРГАМ'ЖАХА *үйлэ үг.* 1) ямар нэгэн малай холо ябашахагүйн тула, ута оohороор уяжа гасууда бүхэлхэ (привязывать скот верёвкой): *… мори гү, али тугал аргамжахын тулада* (Х. Намсараев); 2) hуумга үхибүүнэй орон дээрэһээ унахагүйн тула, халуун юумэндэ дүтэлхэгүйн тула бэлхүүһэндэнь тааруулагдаhан бүһэһөө богонихон уялгаар ханада уяха (привязывать ребёнка за стенной каркас юрты): *Дэмаа хүшгэн хойморойнгоо орон дээрэ … хүбүүндээ hуури зохёогоод, шэнэхэн шара жолоогоор саада ханаһаань аргамжаад hуугладаг болоо hэн* (Н. Очиров).

АРГАМИ *тэмд. н.* гартаа эмтэй, домтой, аргалха шадабаритай (от рождения способный лечить): *Янжама эжын аргами, олондо туһалдаг байһан тухай Бадма-Ханда абжаа нэгэ ушар хөөрөө hэн* (С. Гармаева).

АРГАСААХА *үйлэ үг.* дүрынь олохо, дүрэдэнь орохо, зан соонь байха (приноравливаться, подлаживаться): *Хажуудань ошожо, басаганай толгойень эльбэн энхэрхэ, аргасааха, ямар нэгэн зүрхэнэй, дулаахан үгэнүүдые шэхэндэнь шэбэнэхэ дураниинь хүрэбэ* (К. Цыденов).

АРГАТА(Н) 1. *юум. н.* шадабаритан, аргатайшуул (умельцы): *Хургандаа хубитан, альгандаа аргатан байна гэжэ мэдэбэ* (Х. Намсараев); **2.** *тэмд. н.* шадамгай, шадамар, шадабаритай (ловкий, умелый): *Араатанай хаан хүсэ ехэтэ сагаан арсалангы / Аргата туулайн мэхэлжэ алаһан үльгэр мэтэ…* (Д. Улзытуев); *Аргата арбан тэргэ хэбэ, хүшэтэ нэгэ тэргэ хэбэ* (Оньh. үг.).

АРГАТАЙ 1. *тэмд. н.* 1) hанаамгай, шадамар, шуран, hубэлгэн, түргэн ухаатай (ловкий, умелый, находчивый, предприимчивый): *Баяр хубүүн ганса хүнэй хэхээр бэшэ юумые, амитан хадаа аргатай гэжэ, хүшэжэ барижа байгаад лэ, hүүлшынгээ модые дэбдижэрхибэ* (Ц.-Ж. Жимбиев); *Амиды хүн аргатай, аргалтай гал согтой* (Оньh. үг.); **аргатай башатай** мэхэтэй, альбан (хитрый, лукавый, игривый): *Ахынгаа аргатай башатай байһанда урмашана* (Ч. Цыдендамбаев); 2) боломжотой, шадабаритай (имеющий возможность, умеющий реализовать задуманное): *Норжимо аргатай байгаа хадаа ябуулга хэг лэ* (Д. Эрдынеев); **2.** *хэлэгшын үүргээр хэрэгл.* шадаха, боложмотой байха (иметь возможность): *Эдэ хоёр асариин талмай тээшэ хараһан туургануудынь хуу сэлеэтэй, тиимэһээ хоёр гүрэнэй түлөөлэгшэд бэе бэеэ харалсажа hууха аргатай* (Б. Санжин, Б. Дандарон).

АРГАХА *үйлэ үг.* аман соо хуурай болохо (пересыхать в рту): *Дуугархадань хоолойнь аргажа, мохитоходол гэбэ* (К. Цыденов).

АРГАША(Н) *юум. н.* 1) эмшэн, доктор, врач (фельдшер, врач): *Тэрэ 1964 ондо Эрхүү хотын мединститудта орожо, аргашан болохоёо зориһон ха* (Д. Цыбенова); 2) дом аргаар эмшэлдэг хүн (лекарь): *Шоно тиихэдэ шархатаад, нээрээшье хамбышадаар хамта Монгол ороод, ямар нэгэ аргашанда аргалуулжа эдэгэһэн юм ха* (Б. Санжин, Б. Дандарон).

АРГАШАХА *үйлэ үг.. видэй нэгэ түхэл* хаташаха, хуурай болошохо (пересохнуть во рту): *Уһанайнь мэлмэлзэн салгидахада, аманайнгаа хатажа, хоолойнгоо аргашаһые Дугар ойлгобо* (Б. Шойдоков).

АРГУУГААР *наречи* шэнгэн бэшээр, уһа

багатайгаар (густо, суховато): *Хирпиисэ сохиходоо шабараа аргуугаар зуурадаг.*

АРГУУН *тэмд. н.* үдхэн, бүшмэг, хүүрхэй (рассыпчатый): *Гар соомни бутаржа байһан аргуун хартаабхын үнэтэй гээшэнь* (Ц.-Ж. Жимбиев).

АРГУУНААР *наречи* үдхэнөөр (погуще): *Хилээмэ барихадаа талхаяа аргуунаар зуурадаг.*

АРД: ард гэхэ *үйлэ у.* 1) гэнтэ аржаганаха – *нохой болон арьяатан тухай* (вдруг зарычать): *Шоношье ард гэн эрхирхын хажуугаар нариихан хоолойгоор ган-гун гангинаад, гэдэргээ һүрэшэбэ* (Б. Мунгонов); 2) *шэлж.* хүнэй урдаһаа сухалтайгаар дуугарха (огрызаться): *Сухалдажа ард гэһыень гү, али хүсэеэ багтаажа ядахадаа, архи уужа, али нэгэнэй үргэ руу һүгэжэ үзэһыень шэхэтэ, нюдэтэ амитан дуулаа хараагүй юм* (Ц.-Д. Хамаев).

АРДАГ *юум. н.* 1) һургагдаагүй залуу морин (необъезженная лошадь): *Ардаг морин ашаагаа даажа ядахадаа, байха баатай болобо* (Ц.-Ж. Жимбиев); *Ардаг морин түбэгтэй, архи уухан хэрүүлтэй* (Оньһ. үг.); 2) залуу, зоргондоо ябаһан, шуран, дошхон (не испытавший забот и хлопот, бойкий, резвый): *Үгышье һаа басаганай обогор сээжые няамхай зохидоор тэбэрижэ, шомбогор улаахан уралнуудыень халуу бутартар озоод, ардаг дошхон бэеыень заригануулха һэн ха* (М. Осодоев).

АРДАГАР *тэмд. н.* 1) ахир, тулюур, туранхай, багахан, жаахан (щупленький, маленький): *Доржи Цыренович ардагар заахан аад, ангаһан, тамхинай галда эндэ тэндээ соороһон гимнастёркодоо багтажа ядаһан хэбэртэй* (Ж. Тумунов); 2) багадаһан, богонидоһон, уйтадаһан (тесноватый): *Эхин хуудаһандань үхибүүндэл ардагар заахан хубсаһатай, ... хитад хүнэй портрет хараба* (Ч. Цыдендамбаев).

АРДАГША *тэмд. н., булг.* 1) зэрлигшэһэн (дикий); 2) ульгам, хурдан (резвый, бойкий).

АРДАГШАХА *үйлэ у.* зэрлигшэхэ, хүниие дүтэлүүлхэеэ болихо (дичать, становиться диким).

АРДАДХА *юум. н.* набтар заахан хүн (низкорослый человек).

АРДАЙСА *наречи* ардагар янзаараа (с щупленьким видом): *Ардайса гүйжэ ерэбэ.*

АРДАЙХА *үйлэ у.* ахир, тулюур байха, ахираар харагдаха (быть щупленьким).

АРДАЙХАДАХА *үйлэ у., видэй нэгэ түхэл* туранхай аад, набтар багахан байха (быть щупленьким и маленьким): *Галдан бултан соо ардайхадажа байгаа һэн.*

АРДАЙШАХА *үйлэ у., видэй нэгэ түхэл* гэнтэ мэдэхэдэнь богони болошоһон байха (становиться коротким): *Нёдондо оюулһан дэгэлынь ардайшаһан байба.*

АРДАХА *үйлэ у.* хүндэ ушархаа байгаа гай тодхор болон тэрэ хүнэй һаядаа наһа барахаа байһан тухайнь бөө, удаганарай абаралдаха (предвещать дурное, пророчить неудачу).

АРЖА: аржа-баржа *тэмд. н.* эли тодо, тобойсо гарама (чёткий, отчетливый): *Шэнэхэн табигдаһан хөөбэгэр хүхэ бухалнууд бээ бэеһээ үндэр боложо, оройгоо хүндэ һайрхан харуулха гэһэн шэнги, аржа-баржа зэрэлгээтэн үзэгдэнэ* (Ц. Дон); **аржа-буржа** баржагар, бэржэгэр, гүбэрюутэһэн (ажурный, неровный, с выступающими узорами): *…яһан сабхатай, аржа-буржа луу һиилүүртэй мүнгэн хутага урдаа табинхай* (Ж. Балданжабон).

АРЖАГАД: аржагад гэхэ *үйлэ у., видэй нэгэ түхэл* гэнтэ бадарганаар дуугарха (повысить голос, прикрикнуть): *Үбгөөдэймнай хүгшэнэйнгөө хажуу тээһээнь аржагад гээд, амынь хүсэд таглааб гэһэн һанаатай…* (Б. Мунгонов).

АРЖАГАНАА(Н) *юум. н.* нохойн сухалтай абяан, сухалтайгаар хусалга (рычание собаки): *…нохойн гажа буруу аржаганаан дуулдаба* (Б. Мунгонов).

АРЖАГАНАЛДАХА *үйлэ у., угталд. залог* 1) олон нохойнуудай сухалтайгаар түргэ түргэн хусалдаха (облаивать): *Түбэдүүдэй нохойнууд хашарагай тухай томонууд, аржаганалдажа, аймшагтайнууд һэн* (Б.-Б. Намсарайн); 2) ямар нэгэн хүниие олоороо хамһажа харааха, олоороо эндэ тэндэһээнь хараалдаха (ругаться): *Тайшаа гэсхы хоёр, Дүүмэ соо оромсоороо, Базаровай хоёр тээһээнь аржаганалдажа ороһон байгаа* (Ж. Балданжабон).

АРЖАГАНАХА *үйлэ у.* 1) нохойн сухалтайгаар хусаха, зуун алдаха (рычать): *Аргагүйгөөр аржаганан борожо угтаһан сагаан эреэн нохой Тайгые харахадаа таняашархажа, һүүлээ шарбан эрхэлбэ* (Ц. Номтоев); 2) хэрүүлхэн хүнэй урдаһаа дуугарха, хэрэлдэхэ (огрызаться, ругаться): *Юундэ ойлгоногүйбта? – гээжэ эсэгынгээ урдаһаа аржаганаад абаба* (Д. Доржиева).

АРЖАГАНАШАХА *үйлэ у., видэй нэгэ түхэл* гэнтэ аржаганаха (вдруг громко зарычать): *Нохойнь ондоо хүниие хараһаар аржаганашадаг.*

АРЖАГАР *тэмд. н.* 1) шэрүүн, бэржэгэр, жэгдэ бэшэ (шершавый, шероховатый, корявый, неровный): *Аржагар наждагта барихада буладынь халаад, хожомынь муу*

болодог юм (М. Осодоев); *Энэ сабшалангай ногоон сабшагданхай, үшөө һүрилэгдөөгүй аржагар томо бухалнууд лабхайлдан һууна* (Б. Мунгонов); 2) тобогор, гүбэгэр, угалзатай, хээтэй (рельефный, узорчатый): *Дороо улаан, дээгүүрээ сагаан, урдаа аржагар баганатай ехэ гэр харагдана* (Ч. Цыдендамбаев); **аржагар баржагар** тобогор үзэг зурагтай (рельефный): *Ошон гэхэдэмни, аржагар баржагар алтан мүнгэн медальтай ахамад ноёд ирайлдажа һууха юм бээ* (Х. Намсараев); **аржагар мүр** эли, тобогор угалзатай мүр (рельефный след): *Һужаагай мүнгэн сагаан хюруу дээгүүр аржагар мүр гарган, Дарсагай поли тээшэ тэргымнай мөөрнүүд хонгирон мухарина* (Ц.-Д. Хамаев); 3) эли тодо (чёткий, отчётливый, ясный): *Удангүй колхозойнь түб һуурин аржагар олон гэрнүүдээрээ, зурагар сэхэ гудамжануудаараа холоһоо зэрэлгээтэн харагдаба* (Б. Мунгонов); *Аглаг тэнгэриин аржагар мүшэдые тоолоходожол ябахаш даа...* (Ц.-Д. Хамаев).

АРЖАГАШАЛДАХА *үйлэ у., угталд. залог* урда урдаһаа хэрүүлхэн абяа гараха (рычать друг на друга): *...хоёр томо нохой ... һүрөөтэй аймшагтайгаар аржагашалдан хусан, сэхэ урдаһаань гүйлдэшэбэ* (Б. Мунгонов).

АРЖАЙХА *үйлэ у.* 1) шэрүүн, тэгшэ бэшэ байха, бэржыхэ (быть шершавым, корявым, неровным): *Нюурайнь олон уршалаанууд ураар һиилэһэн үзэгүүд шэнги аржайна* (Ч. Цыдендамбаев); 2) буржыха (курчавиться, виться): *Үһэниинь аржайжа буржайжа байна.*

АРЖАН *тэмд. н.* эли тодоор харагдадаг, угалзатай, хээтэй (узорчатый, рельефный): *Ажахымнайш, ажабайдалнайш аржан толи соо тудаатай* (Ц.-Д. Дондокова).

АРЖЫЛГАХА *үйлэ у., идх. залог* эли тодо болгохо (делать рельефным, чётким): *Барай үзэгүүдые аржылган сэбэрлэбэ.*

АРЖЫЛДАХА *үйлэ у., угталд. залог* 1) шэрүүн, тэгшэ бэшэ байха, бэржылдэхэ (быть шершавым, корявым, неровным): *Баруун ташалан өөдэ баабгайн харайжа арилһан мүрнүүд аржылдана* (Д.-Д. Дугаров); 2) тобойхо, угалзатаха, (рельефно выступать): *Уран һайханаар, ехэл ханаглажа бэшэһэн томонууд үзэгүүдынь хаанай грамота дээрэ байһандал адляар аржылдана* (Ч. Цыдендамбаев); 3) эли тодоор харагдаха (четко виднеться): *Хада уулын хормойгоор, наагуурхи үргэн талануудаар эндэ тэндэ буряадай ехэ ехэ нютаг һууринууд, полевой станууд болон фермэ гүүртэнүүд аржылдан харагдана* (Б. Мунгонов); *Суг мүшэнүүд шанха орой дээрэнь ерээд аржылдана* (Б. Мунгонов).

АРЖЫСА *наречи* эли тодоор (отчётливо, ясно): *Бүхы юумэн табан хургандал аржыса харагдаадхиха* (М. Осодоев).

АРЖЫТАР *наречи* жэгдээр, гоёор (чётко, отчётливо): *Шугам шэнги заланаар, аржытар бэшэгдэһэн мүрнүүдые уншаха һанаатай тонголзожо һуутараа, нилээдгүй олон алдуунуудые хараад, багшаһаа аягүйрхэбэ* (М. Осодоев).

АРЖЫХА *үйлэ у.* 1) тобойхо, угалзатаха, эли тодоор харагдаха (быть рельефным, узорчатым): *Урдань баабгайн заримдаа оодорлон гүйгөөд, заримдаа алхалаад ябаһан үсэгэлдэр үдэшэнэй мүр аржына* (С. Доржиев); 2) (ясно, отчётливо виднеться): *Наадахи сонходонь Долгормаагай һүүдэр сагаан бүдтэнь элихэнээр аржына* (Ж. Балданжабон); **аржыха баржыха** тодоор харагдаха (отчётливо виднеться): *Энэ хадын оройһоо зэрлиг һайхан байгаали айхабтар гоёор аржын баржын харагдаба* (Б. Мунгонов); **нюдэндэ аржыха** һайнаар һанагдаха, ухаан бодол соо эли тодоор харагдаха (отчётливо вставать перед глазами): *Энэ үглөөгүүр үерэй түрүүшын добтолго угтаһаниинь дахин дахин нюдэндэнь аржына* (А. Ангархаев).

АРЖЫШАХА *үйлэ у., видэй нэгэ түхэл* гэнтэ эли тодо болохо (вдруг чётко выступить): *Тухайлхада, үүр сайха дүтэлһэн хэбэртэй, тэнгэри сэлмэжэ, огторгойдо дүүрэн одо мүшэд аржышана* (Х. Намсараев).

АРЗА I *юум. н.* хоёрдохиёо нэрэгдэһэн тогооной архи (молочная водка двойной перегонки): *Түйсын түхэреэн модон хабхагые Баданай аалиханаар нээхэдэ, булагай уһан шэнги тунгалаг арза мэлмэржэ байба* (Б. Санжин, Б. Дандарон); *Сагаан эдеэнһээ архи гарадаг юм, тэрээнһээнь арза болодог, арза гээшэмнай гал дээрэ дуһаахада дүлэтэжэ байха, юрэдөө, манайхяар спирт ха юм даа* (Ц.-Ж. Жимбиев); **арза хорзо** тогооной архи (молочная водка): *Баяр духаряа тарааха зуураа айлшадайнгаа хэдэйнь ногтожо байһые тухайлан, арза хорзыень таарууланябуулха гэжэ оролдоно* (Ц.-Ж. Жимбиев).

АРЗА II: **арза-арза гэхэ** а) багахан юумэнэй хүдэлхэ (двигаться – *о насекомых, ребёнке*): *Олон арбаад хүлтэй абаахай үһээ өөдэ арза-арза дүүлинэ*; *Үенһөө үнгэрһэн зээмни гэр соогуураа арза-арза арбаганан гүйдэг болоо*; б) гэжэгэндэһэ хүрэхэ, дагжа һүрэхэ (ощущать щекотку *от прикосновения насекомых и пр.*, покрываться мурашками): *Бүхы бээнь арза-арза гэбэ*; **арза-барза** а)

арзагар (оскаленный, торчащий – *о зубах*): *...Ван-Түмэрэй уралнуудынь аягүйгөөр шэшэрэлдэхэдэл гээд, арза-барза гэшэһэн томо шара шүдэдөө харуулжа, хэрхирһэн мэтэ абяа гаргаба* (Д. Батожабай); б) бэржэгэр, жэгдэ бэшэ, тобогор, угалзатай (шероховатый, неровный, рельефный): *Урдахи ендэрнүүд дээгүүрнь санзай хангалтан ууяна, тэрээгүүр ехэ бага хүрдэнүүд эрьелдэнэ, хажуу тээшээ арза-барза маанинуудтай субарганууд шье бии* (Ц.-Ж. Жимбиев); *Үдхэн шэрээр арза-барза шэрдэһэн хана угаахада ехэ муу.*

АРЗАГАД: арзагад гэхэ *үйлэ у., видэй нэгэ түхэл* шүдөө ирзайлгаха, ирзагад гэхэ (скалить зубы, щериться): *Милиционер хүбүүн шэгээ хобхо татан, шүдөөрөө арзагад гэн, Андрейе мэнэ залгижархихаар бэлэн мэтээр хёлойбо* (С. Цырендоржиев).

АРЗАГАНААДХИХА *үйлэ у., видэй нэгэ түхэл* гэнтэ түргэн шүдөө харуулха, ирзайлгаха, ирзагад гэхэ (быстро оскалить зубы): *Багахан нохой арзаганаадхиба*.

АРЗАГАНАХА *үйлэ у.* 1) сухалтайгаар шүдөө ирзайлгаха (скалить зубы): *Уяатай нохой арзаганаад абаба*; 2) бадарха, сухалдаха, харааха (повышать голос, ругать): *– Хэрбээ өөһэдөө шадахагүй һаа, эдэ үбгэдтэ хэлэхээ яагаабта! – гэжэ бригадир арзаганаба* (М. Осодоев); 3) шүдэ амаа харуулан аашалха, ямар нэгэн юумэ һажааха (изображать *кого-л., что-л.*, подражать *кому-л., чему-л.*): *– Пүсхытэрөө үлеэлгэжэрхиһэн суухадал сухалдажа, тэһэрхээ байхадам, ши арзаганажа байжа, элдэб юумэ хэлээд, урагшаа унатарни энеэлгэжэрхёо һэнши* (Ц.-Д. Хамаев).

АРЗАГАНАШАХА *үйлэ у., видэй нэгэ түхэл* гэнтэ шүдээ харуулха (вдруг оскалить зубы): *Хаб нохой урдаһаань арзаганашаба.*

АРЗАГАР *тэмд. н.* 1) һоёо, араа шүдээ харуулһан, жэгдэ бэшэ һиирэг шүдэтэй (оскаленный, с оскалом): *Ангайһан арзагар шүдэтэй аманһаань уурал бааяна* (Ц.-Д. Хамаев); **арзагар марзагар** шүдээ харуулһан (оскаленный): *Даржаа габжа ... арзагар марзагар араа шүдэ харуулһан бурханайнгаа урда гүйжэ ошоод ... гани саг болон байгаа һэн* (Х. Намсараев); 2) ёдойжо гарахан, шүдэтэй (зубчатый): *Бидэ эрэшүүл арзагар мөөртэй трактораа хүнхинүүлжэ, тэргыень шагтагалаад, үхэрэй һэе дээрэ ошобобди* (С. Доржиев).

АРЗАГАШАХА *үйлэ у.* шүдөө харуулан дуугарха, энеэхэ, хэлээ бүлюудэхэ (зубоскалить): *Дондог арзагашан энеэжэ байгаад шашана* (Ц.-Ж. Жимбиев).

АРЗАГАШАШАХА *үйлэ у., видэй нэгэ түхэл* ирзагашан байха, түргэ түргөөр шүдөө харуулха (быстро-быстро оскаливаться).

АРЗАЙЛГАХА *үйлэ у., идх. залог шүдэеэ* харуулха, ирзайлгаха (скалить *зубы*): *Үүдэнэй хажууда хэбтэһэн Хоройшо үһэ зүһэеэ үрзылгэн, араа шүдэеэ арзайлган, Буладай хойноһоо ехэл уурташгаар эрхирэн дахаба* (Ц.-Ж. Жимбиев); *Тиигээд нэгэ үхэһэн хониной-гоо тархи ээм дээрээ тогтоогоод һуунагүй гүш? – гэжэ Буда хүрзэ томо шүдэнүүдээ арзайлгаба* (А. Ангархаев).

АРЗАЙМА(АР) *тэмд. н.* 1) шүдөө харуулхаар (такой, что можно оскалить зубы): *Шүдэнэй арзайма хүйтэн болобо*; 2) толгойн үһэнэй бодохоор, үрзыхээр (такой, что волосы дыбом): *...энэ захын харанхы гудамжада хонжэн, балай һүниин сагта эзэгүй гэртэ гансаараа ороод байһандал, толгойн үһэнэй арзаймаар хүнды хүйтэн мэтэ байгаа бэлэй* (Ц. Дон).

АРЗАЙС *наречи, барг.* 1) бодолгүйгөөр, назгайгаар (бездумно, легкомысленно): *Арзайс бү гүй эндэ!*; 2) томо томо үсэгүүдээр, таруугаар (размашисто): *арзайс бэшэхэ.*

АРЗАЙХА *үйлэ у.* 1) шүдэеэ харуулха (скалить зубы): *Намайе орохо нүхэеэ оложо ядаһан буряад гэжэ бү һанаарай! — гээд, Дондог арзайна* (Ц.-Ж. Жимбиев); **арзайтараа энеэхэ** ирзайжа энеэхэ (смеяться, обнажая зубы): *Арсалан морин дээрээ һүүжэлдэшэнхэй, арзайтараа энеэжэ байха юм* (Ж. Балданжабон); 2) үрзыхэ, үһэнэй бодохо (вставать дыбом – *о волосах*): *Холоһоо хараашье һаа, жэхыдэһэмни хүрэжэ, толгоймни үһэн арзайгаад бодошоо* (Д.-Д. Дугаров).

АРЗАЙШАХА *үйлэ у., видэй нэгэ түхэл* гэнтэ хүлеэгдээгүйгөөр забһар гараха (вдруг образоваться – *о щели*): *Нойтон хёосоор хэгдэһэн шалань арзайшаһан байба.*

АРЗАЛХА *үйлэ у.* арза болгожо нэрэхэ, түрүүн гарахан архияа хоёрдохёо нэрэхэ (гнать арзу): *Тиибэ яабашье арзалжа нэрэһэн һүнэй архи ямаршье хүсэтэ баатарай хүл алдуулмаар яһала хатуу байжа, тэдэнэршье мэнэрһэн хэбэртэй* (Б. Санжин, Б. Дандарон).

АРИГ 1. *тэмд. н.* арюун, сэбэр (чистый): *Ариг һайхан мавзолей алад холо яларна* (Х. Намсараев); **2.** *юум. н.* сэбэр байлга, сэбэрые сахилга, бэеэ сэбэрээр абажа ябалга (опрятность, санитария); **ариг сэбэрые шалгаха** арюун сэбэрые үзэжэ лаблаха (проверять чистоту): *Һү хэмжэдэг хүнэгэй ариг сэбэрые шалган хангиргана* (Ц.-Ж. Жимбиев); **ариг сэбэрые сахилгын** гэр байшан, тэдэнэй газаахиие болбосон

түхэлтэй, ариг сэбэр байлгаха хэрэг хангадаг (санитарный): *ариг сэбэрые сахилгын ахамад эмшэн*.

АРИГАМ: аригам тахил *юум. н., будд.* арюун нангин тахил, энэ долоон зүйлэй үргэл болоно: түрүүшын хоёр сүгсэ соо yһан, гурбадахи соонь сэсэг, дүрбэдэхидэнь хүжэ, табадахидань зула, зургаадахидань yһан, долоодохидонь амтата зүйлнүүд хэгдэдэг байгаа. Энэ болбол эртэ сагта хаашуулые хүндэлдэг заншалһаа эхитэй гэдэг. Хаанай айлда ороходонь, түрүүн хүлэй, удаань нюурай угаал хэхэ yһа, тиигээд сэсэг урдань табяад, хүжэ, зула бадараажа, эдеэ хоол табидаг байһан. Һүүлдэнь энэ заншал бурхадые тахилгада шэлжүүлэгдэһэн гэхэ (священное жертвоприношение из семи видов): *Бурхан багша өөрөө эндэ һууна ха юм, урдань «аригам тахил» зүбөөр табяатай* (Х. Намсараев).

АРИГУУЛХА *үйлэ үүд., будд.* ташаянгы байхагүй, бэеэ сэхэ сэбэр болгохо (очищать себя от плотского вожделения): *масаг үдэрнүүдтэ аригуулан сэбэрлэхэ.*

АРИЛАЛГА *юум. н.* ошолго (уход): *Ерээшэдэй арилалгые хэншье обёорбогүй.*

АРИЛГААША *тэмд. н.* юумэ сэбэрлэдэг хүн (чистильщик): *Бадма гутал арилгаашааршье хүдэлжэ үзэһэн байгаа.*

АРИЛГАГДАХА *үйлэ үүд., хүлеэгд. залог* 1) сэбэрлэгдэхэ, угаагдаха, аршагдаха (очищаться): *...бог хогоо арилгагдажа угаагдажа, арюун сэбэр болоһон хада уулануүд* (Х. Намсараев); 2) үгы хэгдэхэ, һүнөөгдэхэ (уничтожаться): *...хуушанай байдал ... арилгагдажа, эрхэ сүлөө түгэлдэр жаргаланта уе саг ерэһэн байна* (Х. Намсараев).

АРИЛГАГША *юум. н.* юумэ сэбэрэлэдэг хүн (уборщик): *Мастерскойе арилгагша хэзээ ерэхэб?*

АРИЛГАЛГА *юум. н.* сэбэрлэлгэ (очистка): *Һайндэрэй урда газаагуурхияа арилгалга болобо.*

АРИЛГАМАЛ *тэмд. н.* сэбэрлэгдэһэн (очищенный): *...арилгамал шанар һайнтай газарта залог хахалаагүй* (Х. Намсараев).

АРИЛГАСАГААХА *үйлэ үүд., видэй нэгэ түхэл* түргэ түргэн сэбэрлэхэ (быстро очищать): *...энэ тэрэ эдеэнэй хаташаһан һабирдаһа хюмһалдан арилгасагаана* (Х. Намсараев).

АРИЛГАХА *үйлэ үүд.* 1) сэбэрлэхэ, аршаха, угааха (чистить, очищать, стирать, убирать): *Энэ хирэндэ хэдэн һамгад мүн лэ бушуу түргэн хүдэлжэ, мориной шабай хүнэг соо абана, гэдэһэ доторыень арилгана* (Б. Санжин, Б. Дандарон); **арилгаха аршаха** сэбэрлэхэ, угааха (очищать): *Юундэб гэхэдэ, тугалынь тунгааг шабаһандаа зууралдашанхай байһан тулань арилгаха аршаха ажал гараба* (Ц.-Ж. Жимбиев); **хартаабха арилгаха** хартаабхын хальһыень сэбэрлэхэ (чистить картошку): *Тэндэ хартаабха арилгажа һууһан Балдан Нимаевичые обёоржо, анир хатан, гараа амандаа асаран тогтошобо* (С. Цырендоржиев); **хүлөө арилгаха** хүлөө аршаха (вытирать ноги): *Үшөө мартангүй хамараа ходо аршажа ябаха, гэртэнь орохынгоо урда үүдэндэнь хүлөө һайса арилгаха гэжэ заагаа һэн* (Ц. Шагжин); **нүгэл арилгаха** нүгэлһөө һалаха, нүгэлөө наманшалха (очищаться от греха): *Хөөрхы, энэ наһанайнгаа нүгэл арилгаад, хүмүүнэй түрэл олуужаг* (С. Цырендоржиев); **зэмээ арилгаха** гэмээ сагаалха, үршөөл абаха (искупать вину): *Бүхы наһан соогоошье энэ зэмээ арилгажа шадахагүй байнаб* (Ц.-Д. Хамаев); 2) ябуулха, арилуулха (удалять, прогонять, изгонять): *гэртэнь арилгаха*; 3) үгы хэхэ, усадхаха, һүнөөхэ (уничтожать, истреблять, искоренять): *Үбшэнэй зүйл алин байбашье, / Анхан бага сагтань хэшээжэ арилга* (Э.-Х. Галшиев); **тодхорые арилгаха** һаад тойбо зайсуулха (устранять препятствие): *– Ламбагайнар, би хадаа уншалга уншажа, ондоогоор тодхорыень арилгаха гэжэ һананаб* (Ч. Цыдендамбаев); 4) *боох.* заһаха, шэмхэхэ (кастировать): *үхэр арилгаха*; 5) *барг.* гээхэ, үгы болгохо, алдаха (терять): *Хайран, мүнгэн паспорт хоёроо арилгаа.*

АРИЛГАШАГҮЙ *тэмд. н.* сэбэрлэхээр бэшэ, аршагдажа болошогүй (такой, что невозможно очистить): *Хубсаһаниинь арилгашагүй муухай болоһон байба*.

АРИЛГУУЛХА *үйлэ үүд., идх. залог* сэбэрлүүлхэ (заставить почистить): *Эндэ ботинкаяа ялайтар арилгуулха дуратай ха юм* (Ц.-Ж. Жимбиев).

АРИЛГУУР *юум. н.* юумэ сэбэрлэхэ зэмсэг, хэрэгсэл (приспособление для чистки): *гуталай арилгуур.*

АРИЛХА *үйлэ үүд.* 1) ябаха, ошохо, үгы болохо (уходить, удаляться, убираться): *Басагад гээшэшни залуу хүбүүдые үгэдөө оруулаад, дурлуулаад, гэб гэнтэ буруу бухан арилха тиимэл хүсэлтэй зон юм лэ даа* (Ч. Цыдендамбаев); **зугадажа арилха** тэрьелхэ, зугадан гараха (убежать): *Түрүүн буу һүргэхэдэнь, шононууд моринһоонь холодожо, харанхы хангайнгаа оёор худар зугадажа арилһан байгаа хаш* (Б. Мунгонов); 2) сэбэрлэгдэхэ, арюудхагдаха (чиститься, очищаться, переставать – *о дожде*): *Үдэр һүни бүхэндэ зальбарал табигты. Наһанай зэдгэр*

арилха, Haһан буян дэлгэрхэ (Э.-Х. Галшиев); *Бороогой үүлэд барагсаан шахуу арилаад, хүнүүдэй баяртайшье, ууртайшье нюурнуудые һара гэрэлтүүлнэ* (Б. Санжин, Б. Дандарон).

АРИЛШАХА *үйлэ у., видэй нэгэ түхэл* ябашаха (вдруг уйти): *Хайшаа арилшаба гээшэб, энэ шүдхэрэйшни үни удаан болоо һаань, эндээ онгойжо һууха саг гараба гээшэ гү?* (Г. Цыдынжапов).

АРЛАГАР *тэмд. н., хяагт.* һаглагар, барбагар (косматый, лохматый): *арлагар үс.*

АРЛАХА I *үйлэ у.* 1) хадын ара талаар ябаха (идти северным склоном или теневой стороной): *Хүндэ харагдахагүйн тула хадые арлаад ерэбэ*; 2) *баруун бур.* хүндэ ара нэрэ үгэхэ (давать прозвище).

АРЛАХА II *үйлэ у.* бэеэ арьбалха, гамнаха, үлүү ажал хэхэгүйе оролдохо (беречь себя, не делать лишний шаг): *Юундэ бэеэ арлаад байнабши, бүхы зон субботнигто гараа.*

АРМА: арма-тарма *тэмд. н.* 1) арбагар, һарагар; бархагар томо, арха-барха, дарнагар (растопыренный, торчащий в разные стороны; громоздкий): *Арма-тарма хитад үзэгтэй заахан хайрсагха бариһан Охин орожо ерэбэ* (Б. Санжин, Б. Дандарон); *…арма тарма борной, плуг, үрэһэ хаядаг машина зэргые тээһэн шэрэһэн, … нэгэ бүлэг зон шуурян ерэжэ ябана* (Ц. Дон); 2) таруу, үсөөн, абар-табар (редкий): *…станциһаа баруун тээшээ һубарилдаһан арма-тарма гэрнүүдынь бүришье бишыхануд шэнгэер харагдана* (Ж. Балданжабон); **арма-тарма гэхэ** арбагар юумэнүүд харагдаха (двигаться – *о чём-л. громоздком*): *… нюдэндэнь гэнтэ олон юумэнүүд арма-тарма гэхэдэл гэжэ, … нэгэ ехэ хүүргэ дээрэ гарашоод ябана хэбэртэй* (Х. Намсараев).

АРМААН: армаан дэгэл *юум. н., ород* тусхай түхэлтэйгөөр, дахада адли томо захатай, уужамаар оёгдоһон, гадаргүй арһан дэгэл (романовка): *Радна армаан дэгэл оюулба*.

АРМААСИГ *юум. н., хяагт.* хамсыгүй дотор самса, майха (майка): *шэнэ армаасиг.*

АРМАГ I *юум. н.* ямар нэгэн юумэнэй араг, торхо, яһан бэе (остов, каркас): *Баруун гар тээнь шулуугаар армаг хээд, ханыень шэллэжэрхиһэн дүрбэн дабхар булай гоё байшан наранда толотоно* (С. Цырен-доржиев); **гэрэй армаг** гэрэй торхо (сруб дома): *Би тэрэ һургуулиншни гэрэй армаг болон сонхонуудтань булай гоё һиилүүр, угалза гаргаха байгааб* (Ц. Шагжин); **тэргын армаг** юумэ ашахын тула тэргын түхеэрэлгэ (короб, кузов телеги): *Тэргын ута армаг нахиишатар дараһан обогор улаан юумэн харагдахадал гэбэ* (Д. Батожабай); **машинын армаг** юумэ ашахын тула машина дээрэ хэгдэһэн түхеэрэлгэ (кузов машины): *Алаг бүһэтэй машинануудта армаг дүүрэн ашаад* (Ц.-Д. Дондокова); **велосипедэй армаг** велосипедэй бүхы хубинуудые ниилүүлдэг гол хуби (рама велосипеда): *…велосипедэйнгээ армагта аса, тармуур уянхай задарюун сэбэр бэетэй хүбүүн харагдаба* (С. Цырендоржиев).

АРМАГ II: **армаг-тармаг** *тэмд. н.* холо-холо, эндэ-тэндэ, һиирэг, забһартай (рядами, местами): *Туулай армаг-тармаг һөөгүүдэй хоорондуур харагдахаа болин талиба.*

АРМАГАР *юум. н.* арбагар, һарагар, ехэ забһартай; бархагар томо, арха-барха, дарнагар (растопыренный, торчащий в разные стороны; громоздкий): *Хэды хонобоб даа, Цэрэн-Дондог армагар юумэ шагтагалһан трактораараа үдэшэ орой болоһон хойно ерэжэ хоноод ошоно бэлэй* (Г.-Д. Дамбаев).

АРМАГЛАХА *үйлэ у.* хушалтынь армаг бодхоохо (поднять остов крыши): *Тугалай байрын үндэр оройе армаглан бодхоохын түлөө барилгашад нилээд тухашараа* (Д. Дугаров).

АРМАЙХА *үйлэ у.* арһайха, армагар шүдэеэ харуулха (показывать зубы): *…армайтараа энеэбэ* (Б. Мунгонов).

АРНАГАР *тэмд. н.* томо, дарнагар, түхэлгүй, дарамта (большой и несуразный): *Даншье һаа арнагар гутал гээшэб!*

АРНАЙХА *үйлэ у.* дан томо түхэлгүй байха (быть большим и несуразным, громоздким): *Арнайжа жаа үхибүүдээр нададанаш, эшхэбтэр бэшэ гү?*

АРР: арр-урр гэхэ *үйлэ у.* хэрхирхэ, эрхирхэ, арьяатанай дуу гараха (рычать): *Шононь айхабтар ехээр «арр-урр» гэжэрхёод, бүришье бушуу сухалтайгаар носолдоно* (Х. Намсараев).

АРСА *юум. н.* кипарисай түрэлэй шэлбүүһэтэ, һайхан үнэртэй набшаһатай һөөг (можжевельник): *Арса дэлгэрбэл агуулын шэмэг, Ахамад сугларбал түрын шэмэг* (Б. Санжин, Б. Дандарон); *Мүрэн тээһээ һулаханаар һэбшээлһэн һалхинда набша сэсэгэй, ойн оёорой арса, тэрэнгиин угаа һайхан үнэр анхилна* (Г.-Д. Дамбаев); **хара арса** үндэр хада уулада ургадаг арса (высокогорный можжевельник): *Хара арса хангалтана, хамар хадхан анхилна* (Х. Намсараев); **тэмээн арса** арсын нэгэ янза (название одной из разновидностей можжевельника): *Тэмээн арсын олон гээшэнь!*; **хонин арса** жэжэ набшаһатай арса

(можжевельник казачий); **ямаан арса** тэрэнги (можжевельник каменный, рододендрон); **үхэр арса** набтар эшэтэй, һайхан үнэртэй ургамал (можжевельник): *...жодоогой оёорһоо хамар сорьёмо үхэр арсын үнэр хүнэй сэдьхэл һанаае һонирхуулан, харин хүбшэ тайга, хүдөө дайда хоёрой илгаае тон элихэнээр танюулжа үгэнэ хэбэртэй* (Х. Намсараев).

АРСАА(Н) *юум. н.* 1) үгэ буряалдаан, үзэл алгасалга, үзэл таарахагүй байлга (спор, препирательство, расхождение во мнениях): *Амин гэхэдэ, би өөрөө тэрэ арсаанда хюмһанайшье харын тэды хабаадаагүй хүн байхаб* (Ц. Дон); 2) арсалга, зүбшөөхэгүй байлга (отказ): *– Юунэй арсаан байхаб, – гэжэ басаган эгсээр харюусаба* (Ц.-Д. Хамаев).

АРСААНГҮЙ *тэмд. н.* буруушаалтагүй (бесспорный): *арсаангүй илалта*.

АРСААТАЙ *тэмд. н.* буруушаамаар (спорный): *Теэд мүнөө нэгэ тиимэ юумэн болоод лэ, тэрээн дээрэһээ арсаатай болоод байна* (Ц. Дон).

АРСАГАР *тэмд. н.* шэрүүн, хатуу (грубый, грубошёрстный): *арсагар бүд.*

АРСАДАХА *үйлэ г.* арсаар арюулха, утаха (окуривать можжевельником): *Хүнэй байһан гэртэ нүүжэ ороходоо сагаадаад, заалһаа арюулжа арсададаг.*

АРСАЖАРХИХА *үйлэ г., видэй нэгэ түхэл* һанагдаагүйгөөр, гэнтэ зүбшөөхэгүй, хүлеэн абахагүй, буруушааха (вдруг отказать, отвергнуть): *Бил мүрысэхэгүйб, – гэжэ Света һэнгэргүйгөөр арсажархиба* (Б. Мунгонов); *Хэрбээ ганса бэе ябаа һаань, тэрэ эхэнэрээр һамга хээд, ламын шажанһаа арсажархиха һэнби!* (Д. Батожабай).

АРСАЛАН *юум. н.* миисгэйн түрэлэй томо арьяатан (лев): *Баруун ханада үбгэн бандиин һууһан жабдан дээгүүр үлгөөтэй байһан хубсар соohоо амаа ехээр ангайһан араа шүдэнүүдээ арзайлгаһан арсалан Дагбын урдаһаа ууртайгаар эрхирэн байба* (Ц. Шагжин); *Арсаланиие һажаажа харайгаад, араата уусаяа баларба* (Оньһ. үг.).

АРСАЛАНАЙ *үйлэ г.* арсаланда хабаатай (львиный): *Арсаланай омог баатар мүн арсаландаа зохихо, үнэгэнэй уран арга мүн үнэгэдөө зохихо* (Р. Шоймарданов).

АРСАЛАНТА *тэмд. н., будд.* арсалан дүрсэтэй, арсалан дүрсөөр гоёогдоһон тусхай дээдэ зиндаатанай һуудаг (львиный); **арсаланта табсан** (*гү, али* **тэбсэн**, **дабсан**) хутагтанарай болон гэгээнүүдэй һуудаг арсалан дүрсэнүүдээр тулгагдаһан тэбхэр һуури (львиный престол, *седалище для хутухт и гэгэнов, в форме квадратного стола, с изображением львов, поддерживающих каркас верхней части стола*).

АРСАЛДАА(Н) *юум. н.* 1) ямар нэгэ асуудал шиидхэхын тула өөр өөрынгөө һанамжануудые хэлэлгэ, буляалдалга, ондо ондоо һанал (спор, разногласие): *Алаг зээрдэ азарга тушаа гасалантай мушхуу арсалдаан гаража, энэ асуудал тиимэ бэлээр шиидхэгдэхэ хэбэргүй бэлэй* (М. Осодоев); **арсалдаан амархалдаан** бohосолдоон, зүрилдөөн, үһэрилдөөн (пререкания, препирательства): *Хэрбээ тэрээнтэй арсалдаа амархалдаа болболни, ... улаан голымни шоботоруулжа хаяха юм бэзэ* (Х. Намсараев).

АРСАЛДААТАЙ *тэмд. н.* буруушаамаар, буляалдаатай, хэрүүл шууятай (спорный): *Тэдэнэр хөөрэлдөөнэйнгөө дэн үлүү арсалдаатай болоходонь, энеэдэ наадатай холин ондоо тээшэнь абаашабад* (Ц.-Ж. Жимбиев).

АРСАЛДАХА *үйлэ г., угталд. залог* буляалдаха, туласалдаха, өөрынгөө һаналые зүбтүүлхын тула нүгөөдынхиеэ буруушааха (спорить): *Багшанар бүхэли үдэшэндөө арсалдаад, хоёр можо болон хубааржа, нэгэ һаналтай болонгүй тараа бэлэйбди* (Б.-Б. Намсарайн).

АРСАЛТА *юум. н.* зүбшөөлөө үгэнгүй байлга (отказ): *Балжима аман соогоо арсалта гүбэрэн, бахим лаб тэбэрисэ, тааласаһаань һалажа шадабагүй* (Б. Мунгонов).

АРСАЛТАГҮЙ 1. *наречи* 1) буруушахаар бэшэ, маргалтагүй (бесспорно, неоспоримо): *Хэшэгтын эрид ба арсалтагүй үнэн үгэнүүд нилээд олоной нюдэ нээбэ* (Ч. Цыдендамбаев); 2) зүбшөөжэ (безотказно): *Тиимэ даа, шамдаа хэрэгтэй юумыешни арсалтагүй үгэжэл байдаг хаямбиб* (Х. Намсараев); **2.** *хэлэгшын үүргээр хэрэгл.* 1) һэжэглэлгүй, маргалтагүй (бесспорно, несомненно): *Басаган хүнэй гараар энээнэй бэшэгдэһэниинь арсалтагүй* (Ч. Цыдендамбаев); 2) лаб, буршахагүй (точно): *– Үгөө үгэбэшибыш даа. Арсалтагүй?* (Ц.-Д. Хамаев).

АРСАХА *үйлэ г.* 1) зүбшөөхэгүй, зүбшөөлөө үгэхэгүй, мэлзэхэ, буршаха, зайсаха, зайлаха (уклоняться, отказываться): *– Зай, тиибэл, би мэнэ Нимбуевта хонходоһууб, арсаа һаань, хоюулан, зүбшөөбэлнь, гурбуулан, а-һаа?* (С. Цырендоржиев); **таһа арсаха** ог таһа мэлзэхэ (отказываться наотрез): *Үшөө хэдэн үдэр хэрэгтэй, – гэжэ хүбүүмни таһа арсаба* (Д. Доржиева); 2) буляалдаха, тулалсалдаха, өөрынгөө һаналые зүбтүүлхын тула нүгөөдынхиеэ буруушааха

(спорить, противоречить, возражать, оспаривать): *Таня мүнөө эхынгээ анханда хүгшэн эхэдэнь хэлэһэн тэрэл үгэнүүдээр арсан харюусаа бшуу* (Ч. Цыдендамбаев).

АРСАШАГҮЙ 1. *тэмд. н.* 1) буруушахаар бэшэ, маргалтагүй (неоспоримый, неопровержимый, безапелляционный): *Аршалуулдаг, абаруулдаг / Эмгэйнгээ нэгэтэ / Элинсэгтээ мордошоһониие / Арсашагүй үнэндэнь / Этигэхэдээл һүүлдэ / Дуугаа таняа гүб?* (Г. Раднаева); 2) гаталшагүй, дабашагүй (непреодолимый): *Идые, зүрхэнэйнгөө эгээн дүтэ басагые, хүтэлхэдөө арсашагүй баярта эзэлэгдэжэ, зарим үе һогтуу хүндэл найгахаа һананаб* (Ц.-Д. Хамаев); **2.** *хэлэгшын үүргээр хэрэгл.* һэжэглэлгүй, маргалтагүй (бесспорно, несомненно): *Энэ заншал гансаханшье эрэшүүлдэ бэшэ, мүн эхэнэр зондошье хамаатай байһаниинь арсашагүй ааб даа* (М. Осодоев).

АРСАШАГҮЙГӨӨР *наречи* маргалтагүйгөөр (неоспоримо): *Хитадай министрнүүдэй үндэһэгүй эрилтэнүүдтэ эршэмтэйгээр, арсашагүйгөөр буруушаан харюусаад, ... үмөөржэ шададаг байгаа* (Б. Санжин, Б. Дандарон).

АРСЫН *тэмд. н.* арса ургамалда хабаатай (можжевеловый): *арсын үнэр.*

АРТАГАД: артагад гэхэ *үйлэ үг., видэй нэгэ түхэл* татагад гэхэ, эгсэ хүдэлхэ (сделать резкое движение, дёрнуться): *Дамбуу артагад гэн, Табдан тээшэ хараад: – Ага, шимни яаһан һүрхэй хүн болошобо гээшэбши?!* (Б. Мунгонов).

АРХА: **арха-барха 1.** *тэмд. н.* нүһэр томо, бархагар, һархагар, дан томо, дарьягар (большой, крупный, громоздкий, нагромождённый): *Арха барха үдхэн мүшэртэй томо хуша доро залиржа байһан түүдэгэй утаан ууяжа, тайга соогуур унайн үнэр тараана* (Д.-Д. Дугаров); **арха-барха шарга** бархагар ашаатай шарга (сильно груженые сани): *Харан гэхэдэнь, гэрэйнь хажууда арха барха шаргатай хүнүүд ерээд буужа байба* (Ц. Дон); **2.** *наречи* олоороо, обоогоор, обоо-сомоо (в большом количестве, масссой): *газар дээрэ арха-барха хэбтэхэ.*

АРХАГ 1. *тэмд. н.* ужаһан (хронический, застарелый, закоренелый): *Эгээл энэ үеһөө Хэжэнгын баяшуул ноёшуулай һанаа сэдьхэлдэ ямар нэгэ архаг үбшэнэй һабагша хододоо лугшадаг болоо һэн* (Х. Намсараев); **2.** *юум. н.* аймшагтай ехэ аюул, хүндэ ужаг үбшэн (смертельная опасность, застарелая болезнь): *Ами наһаншни архагтай болохоёо байнал* (Х. Намсараев).

АРХАГ II *тэмд. н.* томо, шанга, хүдэр, хүсэтэй (большой, сильный, могучий): *Арбан хүлтэ абаахай архаг шүлһэн аргамжаар хүлин хүрмэн эзэлхэл* (Х. Намсараев).

АРХАГАР *тэмд. н.* томо, бархагар, һархагар, ехэ (огромный, громадный): *Үдхэн бургааһанай дунда хэбтэһэн архагар орбонгой сааһаа арьяатан эрхирнэ* (Д.-Д. Дугаров); **архагар томо** (*гү, али* **ехэ**) дарьягар, бархагар (большой, громоздкий): *Архагар томо һөөгүүдэй ойгуур тогтоһон гүнзэгы саһа хүртэшье һаатангүй, унажа бүдэржэ ябаад гүйлдөө* (Б. Мунгонов); *Ой худар оромсоорнь, архагар ехэ гэшүүһэтэй унаһан модоной хажууда түүдэгэй гал һаруултан улаабхижа харагдаа һэн* (Д.-Д. Дугаров).

АРХАГГҮЙ *тэмд. н.* үбшэнгүй, һаалта хэхэ юумэгүй (чистый, здоровый): *...мэнгир, архаггүй хооһон хоолойгоо заһаад, машинада һуушаба* (Ш.-С. Бадлуев).

АРХАД *юум. н., будд.* 1) бага хүлгэнэй дүрбэн бодгалиин дээдэнь, хүниие оршолонто дэлхэйдэ барижа байдаг ташаяангы, мунхаг мэтые гэтэлэн дабаһайнгаа ашаар «дайниие дарагша» боложо, түрэхэ, үхэхэ, үтэлхэ, үбдэхэ мэтын оршолонгой зоболонгһоо һалажа, эсэслэн тонилхын, сүлөөрхын мүртэ орооһон хүн (архат): *Бурхан-бээр тэрээндэ дүрбэн үнэнэй ямарбаа ном үзүүлһэндэ архадай хутагые олобо* (Үльгэрэй далай); 2) Бурхан багшын эрдэмтэ мэргэн шабинар, бага хүлгэндэ 16, ехэ хүлгэндэ 18 (мудрые ученики Будды, *16 в хинаяне, 18 в махаяне*).

АРХАЙЛДАХА *үйлэ үг., угталд. залог* олоороо бархайха (громоздиться): *Харин ханаабай дээдэ талаар тон ондоо сэсэгүүд, абар табархан хонхонууд, ... һөөгүүд архайлдана* (Ч. Цыдендамбаев).

АРХАЙХА *үйлэ үг.* ямар нэгэ ехэ, томо юумэнэй харагдаха, бархайха (громоздиться): *Аргагүй үндэр шулуунай архайжа ёрбойһон оройдо гарашаба* (Ч. Цыдендамбаев); **архайха бархайха** һархайлдаха, обоорхо (быть громоздким): *Хонхосогууд соо булангир уһа, хорёогой болон гэрэй хаяагаар элдэб модо шулуу архайтар бархайтар үлөөгөөд, ... эрье тээшээ сухарижа байна* (А. Ангархаев).

АРХАН I: **архан хүлэг** *юум. н.* а) хүлэг морин, унаха морин, зүүн зүгэй арадуудта байдаг үүлтэртэй морин (рысак, аргамак): *Архан хүлэгөө эмээллэжэ, аянай холые зорибо*; б) *юум. н., үнг.* хадамгүй басаганай түрэһэн хүбүүн, *яряан*. онгоошхын хүбүүн (незаконнорожденный сын); **архан шүдхэр** а) *домог* шүдхэр, үхэдэл (чёрт): *Архан хара шүдхэр / Тэрэ болоһон зэргые / Мэдээн ехэдээ мэдэбэ, / Ухаан ехэдээ ойлгобо* (Гэсэрһээ); б) *боох., хараал*. шүдхэр, боохолдой (чёрт

паршивый).

АРХАН II *юум. н., байг.-худ.* эрэ хаб загаһан (самец нерпы).

АРХИ *юум. н.* хүниие һогтоохо бодостой ундан, уһантай холимол эдеэнэй спирт (арака, молочная водка, тарасун; водка, вино, крепкие спиртные напитки): *Эхэнь ууралтай халуухан архи бишыхан шара модон аяга соо халима дүүрээр аягалба* (Ч. Цыдендамбаев); *Хүниие үбшэн, һамуу һалихай, хулууша, худалша, хулигаан болгодог лэ юумэнтнай архи ха юм* (Ц. Шагжин); *Архи уухада аминда харша, айл хэсэхэдэ ажалда харша* (Оньһ. үг.); **тогооной архи** айрагай архи (молочная водка): *Арбан тогооной архиие арза болотор нэрэжэ, угтажа тодожо мордобо* (Х. Намсараев); **хара архи** талханай архи (водка): *Мүн һүнэй архи, хитадай нэрэдэг сагаан будаагай архи, ородой хара архи гурбые тэдэнэр садатараа ууһан юм* (Д. Батожабай); **улаан архи** жэмэсэй архи (красное или виноградное вино, настойка, наливка): *Намтай зэргэлээд, столдо нэгэ офицер урин сэбэрхэн басагантай улаан архи шэмэн һуунад* (Ц.-Д. Хамаев); **архида орохо** ехээр архи уудаг болохо (начинать пьянствовать, спиваться): *Тиигээд эгээл һайн хүнтэеэ ниилэнгүй, энэ болотороо гансааран мунхижа ябахадаа, архида орожо байһан хүбүүгээ хайрлана* (Ц.-Ж. Жимбиев); **архи хаарта намнаха** архидаха, сэнгэхэ (кутить): *Тиихэдэ, жаргалдаа дашуурһан залуу офицер ябахадаа, архи хаарта намнадаг байжа, һүүлэй һүүлдэ гуурһаяа гуда, гуталаа һуга хаартада алдаа* (Б. Санжин, Б. Дандарон); **архида ядаха** мангарлаха (быть с похмелья); **архи арбан гурбан жолоотой** архи хоротой (*о негативном влиянии водки*): *Архи гээшэмнай арбан гурбан жолоотой, алишье жолоонь ара тээшэнь хүниие татадаг гэлсэдэгынь үнэн лэ юм байна даа* (Ж. Тумунов); ◊ **архиин тулам** (*гү, али* **туулмаг**) архида орохон хүн, архи ехээр уудаг хүн, хүхэ архиншан (алкоголик, пропойца): *Пүнсэг хүбүүниинь архиин тулам боложо хосорһон бэшэ, залхуу зайраашье гэхэдэ буруу байха* (А. Лыгденов); – *Үнөөхи Бирид гэжэ архиин туулмаг ямар байдаг бэ?* (Б. Мунгонов)

АРХИДАА(Н) *юум. н.* архи уулган (попойка): *Тиигээд Дугарай бусажа ерэхэдэнь, Сада ахайнда найр зугаа, архидаан боложо хүүедэг байгаа* (Ц. Шагжин).

АРХИДААША(Н) *юум. н.* айлһаа айлда орожо, архиин зугаа хэдэг зон (гуляки, кутилы): *Архидаашан урид бэшэ айлнуудаар, Золтындо эгээ һүүлдэнь орохо байгаа* (М. Осодоев).

АРХИДАЛГА(Н) *юум. н.* архи уулган, архитай найр зугаа (пьянство, пьянка, попойка, кутёж): *Хүгжэлтын тогтошоһон үе сагта, хаа-хаанагүй архидалгын, эдишэ абалгын дэлгэрһэн сагта үнэн сэхэшье хүнүүд байгаа* (Н. Дамдинов).

АРХИДАХА *үйлэ үг.* архи хэтэрүүлжэ ууха (выпивать, пьянствовать): *Энэ һониниие дуулгааша боложо, архидахаяа ерэһэн Дугардаантай духаряагаа мүргэлдүүлхэ дуратайшуул байбагүй* (Ц.-Ж. Жимбиев); **уһан тулам болотороо архидаха** шал мяхан болотороо архи ууха (напиться в стельку, вдрызг): *Тэрэ һүниндөө хоюулан уһан тулам болотороо архидажа, гани саг хөөрэлдэжэ хонобо* (Б. Мунгонов).

АРХИДАШАХА *үйлэ үг., видэй нэгэ түхэл* тогтонгүй архидаха, архи уушаха (беспробудно пьянствовать, уйти в запой): *Нэгэтэ нёдондо, Ошорой Володя ... түрүүшын долоон хоногто яһала һайнаар ажаллаад, хэдэн хоногто архидашаба* (С. Цырендоржиев).

АРХИИН *тэмд. н.* архида хабаатай (водочный, винный, винокуренный): *Мүнөө манай эндэ архиин зүйлнүүдые гаргалган хоригдонхой, теэд эндэ тэндэ доохонуур тогоо шабана ха юм* (Ц.-Ж. Жимбиев); **архиин завод** архи гаргадаг завод (водочный завод): *Эдэнэйшни хүрьгэн өөрөө архиин заводтой* (Ч. Цыдендамбаев).

АРХИЛХА *үйлэ үг.* архидаха, архи ууха (выпивать): *архилха дуратай хүн*.

АРХИНАЙ *тэмд. н., үсөөн* **архиин** *хара*.

АРХИНША *юум. н.* архи уудаг хүн (пьяница): *Архи гээшэ архинша болоһон хүнһөө гансахан лэ хүн дүрсыень арай гэжэ үлдөөдэг* (Х. Намсараев); *Архинша хүнэй хармаан хооһон, ажалша хүнэй абдар дүүрэн, – гэжэ урданай хүнэй үгэ тон зүб. Архи ууһан хүн балай өөдэлэгшэгүй даа* (Д. Батожабай); *Архинша хүнэй хүүр – хүүр бэшэ, нохойн хатар – хатар бэшэ* (Оньһ. үг.).

АРХИРАА(Н) *юум. н.* эрхирээн, хэрхирээн (рычание): *...дошхон хахир архираан хүрхирөөн, абяа анирынь һулара һуларһаар, һүүлдэ арга шадалаа барагдан…* (Х. Намсараев).

АРХИРАЛДАХА *үйлэ үг., угталд. залог* олоороо эрхирхэ, хэрхирэлдэхэ (рычать): *...баяд ноёд хойморто арсалан барас шэнги архиралдажа һуунад хаям* (Х. Намсараев).

АРХИРУУЛХА *үйлэ үг., идх. залог* зэрлиг амитадые абяа гаргуулха, эрхирүүлхэ (заставить рычать): *Арьяатадые архируулжа байһан шэнги абяан гараба.*

АРХИРХА *үйлэ үг.* эрхирхэ, хэрхирхэ (рычать): *...Пүрбэ баабгай мэтээр архиран дээрэнь буулдажа, хойноһоонь тэбэреэд,*

дээшэнь үргэбэ (Б. Мунгонов); **архирха хүрхирхэ** арьяатанай абяа гаргаха (рычать): *...газар доро аймшагтай ехэ арьяатанай архиржа хүрхиржэ байһан юм шэнги, тэнгэриин дуунай хүйтэн хүнхинөөтэйгөөр нэерхэдэ, ула дорооһоо дорьбоод, хуухын үһэн арбайхадал гэнэ* (Х. Намсараев).

АРһААЖАГ *юум. н., аха* урса гэрэй тулгуури болодог һалаатаһан һургааг (жердь с развилкой, составляющая основу остова чума).

АРһАГАР I *тэмд. н.* холо-холо, ехэ забһартай, арзагар (с большими щелями): *...хүгшэн шоно хорёо шэнги арһагар забһартай энэ байра соӧһоо хангалтаааша мяханай үнэртэ тиимэшье бэлээр татагдабагүй* (Б. Мунгонов); **арһагар шүдэн** арзагар, жэгдэ бэшэ шүдэн (кривые, торчащие зубы): *Горбачук тэрээндэнь балай дураа гутабашьегүй, ... арһагар томо шүдэнүүдээ харуулан, һөөл жэгтэйгээр миһэд гээд, урмаа таһарангяар гараараа зангажархиба* (Б. Мунгонов).

АРһАЙЛГАХА *үйлэ үг.* шүдэээ харуулан *амаа* ангайлгаха (развевать *рот*, обнажая зубы): *Тэрэнь амаа арһайлган, Найданайнгаа нюур хасарыень долёохо һанаатай гангинан байжа, байра дээрээ собхорно* (А. Шадаев).

АРһАЙХА *үйлэ үг.* 1) арзайха, шүдөө харуулха (скалить зубы); 2) ехэ забһартай байха, арзагараар харагдаха (зиять щелями): *...тэрэнь дараансалагдаагүй, армагаараа арһайжа үзэгдэбэ* (Б. Мунгонов).

АРһАГҮЙДЭХЭ *үйлэ үг.* арһагүй байха, арһаар дутаха (оказываться без сырья *или* без кожи, шкур, меха; нуждаться в этом сырье): *Арһагүйдэжэ малгай оёхоёо болёод байнабди.*

АРһАГҮЙРХЭХЭ *үйлэ үг.* 1) арһагүйгөө урдаа бариха, арһагүйб гэжэ арсалдаха (отговариваться неимением сырья *или* кожи, шкуры, меха): *Базартан арһа тушаалгада арһагүйрхөөд, нэгэшье арһа тушаабагүй*; 2) *түнх*. арһаар дуталдаха (испытывать недостаток в сырье *или* коже, шкурах, мехе): *Малшад байһан арһаяа булгыень тушаажархёод, арһагүйрхэжэ хазаар, шүдэр мэтые огто хэхэеэ болинхой*.

АРһАЛИГ *тэмд. н.* арһаншуу, арһандли (кожистый): *Мүнөө сагта зарим гуталнууд арһалиг шанартай хэмэл эдээр бүтээгдэнэ*; **арһалиг бүреэһэн** *ург.* арһаншуу бүреэһэн, газаа гадар (кожица).

АРһАЛХА *үйлэ үг.* арһаар хушаха, арһа няаха (покрывать кожей *или* шкурой): **сана арһалха** санада хандагайн годо эльбээргэ руунь няаха (подбивать лыжи мехом *с оленьих ног, чтобы лыжи не скользили в обратную сторону*); **хэсэ арһалха** хэсэ арһаар бүрихэ, хэсэдэ арһа татаха (обтягивать *шаманский* бубен кожей).

АРһА(Н) 1. *юум. н.* амитанай ба хүнэй бэеын гадар хальһан (шкура, мех, кожа): *Ангай арһан хяазатай налбагар түхэреэн далабша мүрыень нэмэринэ* (Ч. Цыдендамбаев); *Нюурайнь арһан хуургайтажа, нюдэнэйнь доро хара толбонууд бии болошоо* (В. Гармаев); **хониной арһан** хониной гадар хальһан (овчина): *Хониной арһануудые бүхэли үбэлөөрөө урдань элдэдэг байгаа юм гүб даа* (Х. Намсараев); **булаганай арһан** зөөлэхэн ялалзаһан һорьмойтой, ехэ үнэтэй, булганһаа олзоборилдог гадар (соболья шуба): *Мария Николаевна булганай арһаар хүбөөлһэн, ута хормойтой сэнхир хүхэ хубсаһатай* (Ч. Цыдендамбаев); **хэрмэнэй арһан** хэрмэнһээ олзоборилогдоһон боробтор үнгэтэй набтаршаг үһэтэй гадар бүрхөөлтэ (беличья шкура): *Намар болоходо, хүбүүнтэеэ бүхэли намартаа үбэлэй тэн болотор хэрмэшэлжэ, хэдэн зуугаад хэрмэнэй арһа купецүүдтэ тушаадаг һэн ха* (Б. Мунгонов); **баабгайн арһан** баабгайһаа олзоборилогдоһон дунда зэргын утатай, үдхэн хүрин үһэтэй гадар (медвежья шкура): *Баабгайн арһа дэбдинхэй үндэр модон орон дээрэ хэдэн бамбалзуур пудуушиха дэрлээд, үбгэн Тураахи хэбтэжэ байба* (Б. Санжин, Б. Дандарон); **шонын арһан** арьяатан шононуудые хюдахада олзоборилогдодог, дулаан шанартай нэхы үһэтэй гадар (волчья шкура): *Шонын арһаар оёгдоһон хоёр даха шарга соонь харагдаа һэн* (М. Осодоев); **арһа шүрбэһэн** арһан болон арһанда хабаатай зүйлнүүд (кожи, шкуры): *Зүгөөр Дүүхэйн байдал бүри дорой тожо, хабар болотор Баадха баянай арһа шүрбэһэ элдэжэ, яһанай тоһо бусалгажа зобоо һэн* (М. Осодоев); **үбшэһөөр арһан** һая гаргаһан малай халуун арһан (только что снятая шкура): *Үбшэһөөр арһа хорёодо тохожо эбэреэдэг*; **арһанай хүрьһэн** үһэгүй, дотор талань (внутренняя сторона шкуры); **арһа элдэхэ** арһанда тусхай һубаряагаар эдеэ түрхижэ, мушхажа, шударжа, сэбэрлэжэ, таталжа, угаажа гарһаа гаргаад, юумэ оёхоор болгохо, болбосоруулха (выделывать шкуру): *Мүнөө түүхэй арһанай хэршэдэһэ элдэнэб* (Ц.-Ж. Жимбиев); **арһанай эдеэн** арһа элдэхэдээ, арһанда түрхихэ гэжэ аарса, сагаагаар бэлдэгдэһэн бодос. Арһанай эдеэ иигээд бэлдэдэг байгаа: үрмыень абаһан хойноо хөөрүүлһэн һүөөр тараг бүреэд, тэрээн соогоо шүүгдэһэн гашуун аарса холижо, һайса худхадаг һэн (раствор, приготовленный специально для выделки шкур); **арһа уталга**

утаариин нүхэн соо аргал, тонтогоол, нарһанай шэнгээрһэ гэхэ мэтые хэжэ ууюулаад, нүхэн дээрэ гурбан шоро модо зоожо, дээдэ үзүүрнүүдыень холбон уяад, утаха арһаяа үнгөөрнь зосоошонь нэмэрүүлээд, хажуу талыень бүтүү болгон хабшуураар хабшаад, 2–3 час орхилго. Утажа дүүргэхэдэнь, арһан шарабтар үнгэтэй болодог һэн. Утаһан арһаар хубсаһа оёходо, жэшээнь, үнгэ дэгэл, шара үнгэнь удаан һаладаггүй һэн. Утаһан арһан хибэндэ эдюулэсэгүй байдаг юм (дымление шкуры); ◊ **арһа яһан хоёр** (*гү, али* **арһа яһандаа няалдаһан**) туранхай, хонхигор, хатаһан (≈ кожа да кости): *Дагба ухаангүй туранхай, гэрдэгэр, арһа яһан хоёрһоо бүридэһэн бэеэ энэ хүнэй нюдэнһөө далдалхые хүсэжэ, дахин хушалга доогууруаа орон хоргодохые тэгүүлнэ* (Ц. Шагжин); **арһа яһандаа багтажа ядаха** сухалдаха, хэрүүлхэхэ (злиться): *Үшөө хүнүүд юун гэлсэхэнь гээшэб гэжэ арһа мяхандаа багтажа ядажа һууһыш мэдэнэб* (З. Гомбожабай); **арһа мяха хуулаха** (*гү, али* **хуулуулха**, **үбшэхэ**) *хараал.* сохихо, алан түлэн алдаха (шкуру спускать): *Түрүүлэгшэ арһымни хуулахань гээшэ ааб даа. Шэнэ машинада найдан гэһээнь, тэрэ доронь һалгаажа хаябаб. Э, тархи халаг!* (Б. Мунгонов); *Бадма улам бүри шангаржа: – Ара бэеынини арһа мяха хуулуулхаб* (Х. Намсараев); *Тэрэнэй арһа мяхынь үбшөөгүйдэ, хоёр нюдыень шэргээгээгүйдэ, манда амар заяа үзүүлхэеэ болёо гээшэ* (Ж. Балданжабон); **арһа мяхаараа оролдохо** бүхы шадалаараа оролдохо, шадалаараа болохо (стараться изо всех сил): *Хүниие хүнэй мүлжэлгэһөө эсэслэн усадхахын түлөө арһа мяхаараа оролдоходоо Совет засагта буруугаар ябана гээшэ гүб?* (Д. Эрдынеев); 2) хөөргын гал үлеэлгэгдэдэг арһаар татагдаһан түмэрэй дарханай зэмсэг (кузнечный мех, мехи): *Хоёр жабжануудынь нададанай бишыхан хөөргын арһандал үе үе хонхойлдолдон агшажа, үе үе үлеэгдэн түмбынэ* (Ч. Цыдендамбаев); **2.** *тэмд. н.* арһаар хэгдэһэн, оёгдоһон (кожаный): *Энээниие хуха шааһан хүн эзэнэй гарта байгаа арһан туламтай мүнгэ бултыень абаха юм* (Д. Батожабай); **арһан оймһон** элдэб дулаан ноохотой амитанай арһаар оёгдоһон ута түриитэй гутал соо үмдэдэг оймһон (меховые носки с длинными голенищами): *Үһөөрөө доторлогдоһон үбдэг хүрэмэ ута нохойн арһан оймһо нюсэгэн хүлдөө углажа, дээрэһээнь ишиэгээ үмдөөд, ооһорыень татажархибаб* (С. Доржиев); **арһан сүүмхэ** арһаар оёгдоһон сүүмхэ (кожаная сумка): *Һүүлээрнь Зоригто энэ дүрэеэ дахин орёожо, арһан сүүмхэ соогоо хадагалба* (Ц. Шагжин); **арһан дэгэл** а) үһөөрнь зосоошонь, үнгөөрнь газаашань, үгышье һаа бүдөөр гадарлагдаһан үһэтэй дэгэл (национальная верхняя одежда из дымлёной овчины, или крытая материей): *Баруун урда буланда арһан дэгэл, хүнжэл, гутал хубсаһан обоолоотой* (Ч. Цыдендамбаев); б) үһыень зулмаажа, тусхай аргаар элдэгдэһэн булгайр дэгэл (кожаное пальто): – *Эхэ эсэгэшни мэтэ хүн, эндэ байлсана бшууб даа, – гэжэ Шнелль арһан ялагар дэгэлэйнгээ хармаан соохоо сагаахан пулаад гаргажа, нюдэндөө няаба* (А. Ангархаев); **арһан хурабша** арһаар оёһон оёоргүй хурабша (кожаный напёрсток): *Эхэнь арһан хурабшатай ха юм* (Ч. Цыдендамбаев).

АРһАНАЙ *тэмд. н.* арһанда хабаатай, арһанда бии болодог (кожный, накожный, кожевенный, меховой): *Мориной заводһоо гадна ажахын тусхай фермэ, Шэтэдэ гостиница, Хаалган хотодо ноохоной фабрика, Богдын Хүреэн шадар арһанай завод хэн бүтээжэ байнаб?* (Д. Батожабай); **арһанай олзобори** үнэтэ арһатай ан барилга (меховой промысел): *Хэрмэшэ, булгаша мүн тураг андашье, бодон гахайдашье ябадаг дүршэл ехэтэй нохойтойшье һаа, үнэтэ арһанай олзоборилго хялбархан, мяханай талааршье анханайхидаа орходоо агнууриньбирагүйхэн байба* (С. Доржиев); **арһанай наймаан** үнэтэ арһа худалдаан (меховая торговля): *Арһанай наймаанда элдэб ангай арһанһаа гадна малгайшье худалдадаг*; **арһанай эмшэн** арһанай үбшэнүүдые аргалдаг мэргэжэлтэн (дерматолог): *Арһанай эмшэнэй үзэлгэдэ орохын тула госуслуги гэһэн сайт дээрэ бэеэ бэшүүлхэ хэрэгтэй*.

АРһАРХАХА *үйлэ у.* арһа олонтойб гэжэ һайрхаха, бэеэ дээгүүр абхуулха (хвастать обилием шкур): *Олон хэрмэ, булга бариһан ангуушан Бадма бэшэ ангуушадтаа арһархажа, бэеэ магтана.*

АРһАТА(Й) *тэмд. н.* арһа хэһэн, арһа татаһан (имеющий кожу, шкуру, мех): *Хэсын нэгэ талань арһатай, нүгөө талань арһагүй ха юм* (Ч. Цыдендамбаев); *Хара арһата нүхэдөө хайрлахын ехээр хайрлаабди* (Ц. Шагжин); **зузаан арһатай** зузаан гадартай (толстокожий): – *Бэлээр бээрэхэгүй, зузаан арһатай, халуун хүйтэниие үзэһэн гар хүл юм бэшэ гү? – гэжэ Димид хэлэбэ* (Ч. Цыдендамбаев).

АРһАХАН *юум. н.* багахан арһан (шкурка животного): *Абгай намда элдэб ангай арһахануудые зүйжэ хэһэн хубсар харуулба*; **арһахан болошохо** мяхагүй, ганса арһан

болохо (исхудать): *Эхынгээ арһахан болошоһон наришхан ута хүхэндэ хургаяа хүргөөд үзэнэ* (Ч. Цыдендамбаев).

АРҺАША(Н) *юум. н.* арһа элдэдэг хүн (кожевник): *Арһашанай ажал олон янзын жэжэ үйлэнүүдһээ бүридэнэ.*

АРШААДХИХА *үйлэ үг., видэй нэгэ түхэл* түргэн аршаха (быстро вытереть): *Алексейн бууру тээшээ эрьежэ, столой ойро ошоходо, һогтуу айлшанайнгаа шүлһэтэй зузаан уралһаань жэрхэжэ, таалаһан газарыень Таня пулаадаараа аршаадхиба* (Ч. Цыдендамбаев).

АРШААЛИХА *үйлэ үг.* 1) аршаанаар угааха (обмываться аршаном): *Һагсарһан үхибүү боро хараанаар аршаалаад, угаадаһандань эдеэнэй зүйл хээд, зүүн хойшонь гаргажа адхадаг*; 2) аршаан ууха (пить целебную воду).

АРША *юум. н., хууш. монг.* **шударга залагша**, *будд.* бэе, хэлэн, сэдьхэлынь хуурмаггүй, сэхэ шударга оршогшо гэһэн удхатай; аглаг бүглүү газарта һуужа, бисалгал хэжэ, риди хубилгаан, эрдэм убдис һурахан хүн (отшельник): *гурбан арша*.

АРШААН *юум. н.* 1) хада хабсагайһаа гү, али газарһаашье гаража байдаг, хүнэй бэе эмнэхэ аргатай элдэб дабһалиг холимог бодосуудтай уһан, булаг. Һүзэгшэд аршаан булагые эдэгээхэ шэдитэ хүсэтэй гэжэ тоолодог. Аршаанай хажууда хашарһа мүнгэ үргэдэг, зурам уядаг заншалтай юм (минеральная вода, источник): *Усэгэлдэр үхибүүдэй бургааһаар дархалжа, сорго дээрэ табижархиһан хүрдэнүүд, уһан тээрмын мөөрнүүдтэл, аршаан сасан эрьелдэнэ* (Ц.-Д. Хамаев); **аршаан булаг** хүнэй бэедэ эм болохо уһан (целебные источники): *Заримдаа огторгойһоо жэргэмэлэй хүгжэмдэл соностоно, заримдаа хайр шулуун дээгүүр харьялһан тунгалаг аршаан булагай урасхал мэтэ дуулдана* (Д.-Д. Дугаров); 2) ламын, бөөгэй маани уншажа үлеэгээд гү, али хуралай уншалгын үедэ адислагдаад, шэдитэ шанартай болоһон гэжэ тоологдодог, үнгэ, амта оруулһан элдэб холисотой шэнгэн бодос, уһан (святая вода): *– Та энэ аршаан абаашажа, өөһэдөө хүртөөд, малайнгаа хорёо хотон соогуур сүршөөрэйгты!* (Х. Намсараев).

АРШААНДАХА *үйлэ үг.* аршаан түрхихэ гү, али аршаанаар угааха (освятить аршаном): *Аршаандуулһан үхибүүн унташаба*.

АРШААНЛУУЛХА *үйлэ үг., идх. залог* аршаанаар сүршэхэ (окропить аршаном): *...Гаврюша тэрэ һогтуу поптo аршаанлуулаад, хэрээснэг болошобоб гэжэ ехэл мүудашоод байһан юм* (Х. Намсараев).

АРШААННАХА *юум. н.* үхибүүнэй һагсархада, ламаһаа аршаан залажа, тэрээгээрээ угааха. Аршаанаар угаахадаа, залаһан аршаанаа боро хараанаар уһанда эдьхэжэ, үхибүүнэй толгойһоонь эхилээд, хоёр һуга доогуурнь, самиданьтүрхижэ дүүргээд, хэрэглэгдэһэн угаадаһан соо сагаан эдеэнэй зүйл болон мяха хээд, ламын зааһан зүг руу хаяха (обмывать святой водой).

АРШААНТА *тэмд. н.* аршаануудаар элбэг, аршаанай шэнжэтэй (с целебным источником): *Аршаанта сэнхир дайдамни хогоосон дэнхыжэ, / Аласайнгаа замда дуудахаяа болибо* (Д. Улзытуев).

АРШААНША(Н) *юум. н.* 1) аршаанда һуужа аршаанаар аргалуулагша (лечащийся на аршане): *Минии сай уугаад, ажалдаа гарахадамни, аршааншадай хэниньшье бодоогүй, манай залуушуулшье үндэрлөөгүй байгаа һэн* (Ц.-Д. Хамаев); 2) курортдо амарагша (курортник): *Нуурай баруун хойто эрьедэ аршааншадай байра бии* (Д.-Д. Дугаров).

АРШАГ 1. *тэмд. н., баруун бур.* 1) муухай (грязный); 2) босхи, хүжүүн (неуклюжий); **2.** *юум. н.* һалан хүн (неряха).

АРШАГААР *наречи, оһо* үргэнөөр, гамгүй, алмалтагүйгөөр (широко, неэкономно): *аршагаар бүд хайшалха*.

АРШАГДАХА *үйлэ үг., хүлеэгд. залог* сэбэрлэгдэхэ (быть очищенным): *Аршагдаха номууд ябталагдаба*.

АРШАД: аршад гэхэ *үйлэ үг.* бага зэргэ сэбэрлэхэ, сэбэрлээд абаха (слегка вытирать): *Дармаев нюдэнэйнгөө шэл абажа аршад гээд, бодолгото болонгёор харюусаба* (Б. Мунгонов).

АРШАЖАРХИХА *үйлэ үг., видэй нэгэ түхэл* 1) түр зуура сэбэрлэхэ, гэнтэ, түргөөр сэбэрлэхэ (вдруг протереть): *– Бэрхэш даа, хүбүүмни, – гээд, шурд байса хамараа һороод, нюдэеэ аршажархиба* (С. Цырендоржиев); 2) *шэлж.* үгы хэжэрхихэ, усадхажархиха, һүнөөжэрхихэ (уничтожить, ликвидировать): *Тиихэдэнь Куропаткин ноён маанар тээшэ хаража, аманда багташагүйгөөр алахаб хюдахаб, алтан дэлхэйн нюурһаа аршажархихаб гэн хараажа, намнаа һэн* (Х. Намсараев).

АРШАЛАГДАХА *үйлэ үг., хүлеэгд. залог* абарагдаха (быть спасённым): *Цэрэнпилэй тэсэхэ аргань болижо, ... галзууршаһан зэбүүн зэрлиг байгаалиин аюулһаа хаанашье хоргодон аршалагдаха байһанаа яажа мэдэхэ бэлэй!* (Х. Намсараев).

АРШАЛАЛГА *юум. н.* аюулда оруулангүй хамгаалга (спасение, защита от

опасностей): *Ядаһан тулиһан зондо хэнэй аршалалга байхаб даа*.

АРШАЛАЛГЫН *тэмд. н.* 1) абаралгын (спасительный); 2) абарха, абардаг, аршалдаг (спасительный); **аршалалгын үнгэ** абардаг үнгэ (мимикрия *у животных*).

АРШАЛАЛСАХА *үйлэ у., хамтадх. залог* хамта абарха (помогать спасать, вместе спасти): *Граждан дайнда ябажа, Царицын городые аршалалсаһан хүнби* (Х. Намсараев).

АРШАЛАЛТА *юум. н.* 1) абаралта, халха, халхабша, хамгаалалта (спасение, защита): *...шулуун мүндэрһөө аршалалта бэдэрһэн юумэдэл, буурал сагаан толгой дээрээ гараа табяад* (Б. Мунгонов); ○ **абарал** *гэжэ үгэтэй парн. хэрэгл*.

АРШАЛУУЛХА *үйлэ у., идх. залог* абарагдаха, үмөөрэгдэхэ, хүнэй харууһанда орохо (быть спасённым *или* защищённым, находиться под покровительством или опекой *кого-л.*)

АРШАЛХА *үйлэ у.* 1) аюулһаа абарха, хамгаалха, үмөөрхэ, үмэглэхэ, харууһандаа абаха (спасать, защищать, ограждать, покровительствовать, опекать): *Тиигээд нам тээшэ дахин эрьехэтэйнь зэргэ Булгаша хойноһоонь аһалдажа, дары Барда хамһалсан, намайе аршалаа* (Д.-Д. Дугаров); *Жаргаалаа шим аршалаарай, / Дураяа шим гамнаарай, / Намхандаа зорюулһан дураяа, / Наһанайм ганса, гамнаарай!* (Г. Чимитов); **хара амияа аршалха** бэеэ абарха (спасать собственную шкуру): *– Харин лэ хара амияа аршалха аргаяа бэдэрээрэй, – гээд, Цэнгуев энеэсэгээнэ* (Ц.-Ж. Жимбиев); ○ **абарха** *гэжэ үгэтэй парн. хэрэгл*.

АРШАМ *юум. н.* 1) 71 сантиметр гү, али 16 биршоог болодог, ородой утын хэмжүүр, метрическэ системын нэбтэрүүлэгдэтэр хэрэглэгдэдэг байһан (аршин): *Эбхэрэн шуумайһан эршэтэй долгин үшөө нэгэ аршам тухай эрье шадарай хуурай элһэ угаажархиба* (Ч. Цыдендамбаев); 2) хубаарилгын тэмдэгтэй утын түмэр гү, али модон хэмжүүр, зэмсэг (линейка, планка такой длины для измерения): *Өөрыемни ямар аршамаар хэмжэнэб, ямар шэгнүүртэ шэгнэнэб?* (Ч. Цыдендамбаев).

АРШАМАЛ *тэмд. н.* арилгагдаһан, сэбэрлэгдэһэн (очищенный): *...буугаа сэбэрээр аршамал ябуулха шухала* (Х. Намсараев).

АРШАМЛАХА *үйлэ у., хууш.* аршамаар хэмжэхэ (мерить аршином): *Ноён приказчик арһанайнь сэндэ тааруулан аршамлажа даалин бүд үгэбэ.*

АРШАСАГААЛДАХА *үйлэ у., угталд. залог* олоороо түргэ түргөөр арилгаха, сэбэрлэн сэбэрлэн байха (быстро-быстро протереть): *...хүлһөө аршасагаалдан байха зуураа энеэлдэнэ* (Х. Намсараев).

АРШАСАГААХА *үйлэ у., видэй нэгэ түхэл* түргэ түргэн сэбэрлэхэ (быстро протереть): *Сэрэнцүү нюдэеэ уһатуулан байтараа, хасар дээгүүрнь мухариһан дуһалнуудые аршасагаан, гэнтэ мориёо сухарюулан дабхиба* (Ц.-Ж. Жимбиев).

АРШАХА *үйлэ у.* сэбэрлэхэ, арилгаха (чистить): *Муухай, бэшэшье һаань, гуталаа хэрэлсын урдахи шударуулда яаралгүйхэн аршажа, һургуулиингаа шэнэхэн шара шэрэтэй үүдэ татадаг* (К. Цыденов); **хүлһөө аршаха** хүлэрһэн нюураа хүлһэнһөөнь сэбэрлэхэ (вытирать пот): *Дугаржаб магнайнгаа хүлһэ гарайнгаа араар аршана* (Ц.-Ж. Жимбиев); **нюдэеэ аршаха** нюдэнһөө гараһан нёлбоһо аршаха (вытирать слёзы): *Хүгшэн эжэлүүдгүй нюдэеэ аршаба* (С. Цырендоржиев).

АРШАШАХА *үйлэ у., видэй нэгэ түхэл* түргэ түргэн аршаха (быстро чистить): *...Сэндэмэ хүхэ хибэс халаадайнгаа хармаанһаа торголиг сагаан пулаад гаргажа хамараа аршашаба* (С. Цырендоржиев).

АРШУУЛ *юум. н.* 1) юумэ аршадаг бүд (тряпка, полотенце): *Иишэ тиишээ ябажа байжа, аршуулаараа бэеэ аршажа, ута шүдэтэй модон һамаар елэн хара үһэеэ гэдэргэнь һамнана* (Ч. Цыдендамбаев); 2) оохороор амһарынь татажа уяадаг тамхинай туламхан (кисет): *Үбгэжөөл аршуул соохоо яаралгүйгөөр тамхяа удхажа, бодолготон һууба* (Д.-Д. Дугаров).

АРШУУЛХА *үйлэ у., идх. залог* 1) арилгуулха, сэбэрлүүлхэ (велеть чистить): *Хүмүүжүүлэгшэнь лагериин үхибүүдээр таһалга соохи тооһыень аршуулба, шалыень угаалгаба, сэсэгүүдые уһалуулба*; 2) үгы болгуулха (уничтожить, ливидировать): *…Куропаткин генералаар дэлхэйн нюурһаа буряад зоноо аршуулха гэһэн һанал бодолые һая мэдэбэб* (Х. Намсараев).

АРШУУР *юум. н.* аршаха бүд (тряпка): *Зуу мянган түхэриг эрхимтэйгээр гарай аршуур хүрэтэр хүнүүд юумэ үгөө, бэшүүлээ* (З. Гомбожабай).

АРЫН *тэмд. н.* 1) хойто, ара талын, арадахи (задний): *Приказчигай арын таг дээгүүр сай, хажуур, эд бүд гэхэ мэтэ хэрэгсэлнүүд дэлгээтэй* (Б. Санжин, Б. Дандарон); **арын үүдэн** нюуса үүдэн (чёрный ход): *Тиигээд ехэ гэрэй арын үүдээр орохоор, үүдеэ хаб-яб гэтэр хаана* (Ч. Цыдендамбаев); 2) дайлалдажа байһан газарай хойто тээхи талын (тыловой): *Урдань арын хүдэлмэридэ*

ябахадаа, Архангельскда хүнэй хүлые иигээд уяжа байхыень харагша һэм (Б. Мунгонов); 3) хойто талын, хойнохи, хойто зүгэй (северный): *Арын булгад үбэрэй хүбшэдэ нүүжэ эхилээ* (Д.-Д. Дугаров); *Арын арбан гурбан ноёд*.

АРЫСА: **арыса бариха** *үйлэ үг., баруун бур.* балшыса бариха (ловить с поличным, накрывать на месте преступления); **арыса сарыса** оройдоо, огто, дууһан (совсем, совершенно, вконец).

АРЬБА *юум. н.* туһа нэмэри (подмога): *Мүнөөшни, нохойн годон ехэ, тиимэрхүүл арьба муутай саг болонхой, муухан юумэеэ углаад ябаашань һураггүй дээрэ* (Б. Мунгонов).

АРЬБАГҮЙ *наречи* туһа нэмэригүй (без никакой выгоды, пользы): *Арьбагүй Балданай аяг ааша Алдарай сэдьхэлһээ дуунай шэжэмые хашажа гаргаха хабагүйдөө* (Ц.-Д. Хамаев).

АРЬБАДАХА *үйлэ үг.* ехэ болохо, олон болохо, үдэхэ (увеличиваться, приумножаться): *Алдарта багшынга үлзы хэшэг арьбадажа, арад зондо туһатай ябахые оролдоёбди!* (М. Батоин).

АРЬБАДХАГДАХА *үйлэ үг., хүлеэгд. залог* ехэ болгогдохо, үдхэгдэхэ (приумножаться, увеличиваться): *...шэнэ ёһоной илалтанууд жэлһээ жэлдэ, үдэрһөө үдэртэ арьбадхагдан ерэбэ* (Х. Намсараев).

АРЬБАДХАЖАРХИХА *үйлэ үг., видэй нэгэ түхэл* 1) ехэ болгожорхихо (увеличить): *Аршаанаа арьбадхажархиба*; 2) *тоо б.* гэнтэ яаралтайгаар үдхэхэ (быстро умножать): *Тоонуудаа түргөөр арьбадхажархиба.*

АРЬБАДХАЛ *юум. н.* ехэ болголго, үдхэлгэ, үргэжүүлгэ (увеличение, приумножение): *Ажал баяжуулдаг, арьбадхал зузааруулдаг* (Оньһ. үг.).

АРЬБАДХАХА *үйлэ үг.* 1) ехэ болгохо (умножать): *«Аяга сай ууха зуураа алта мүнгэеэ арьбадханаб», – гэжэ тэрэ өөрөө өөртөө хэлэдэг* (А. Ангархаев); 2) *тоо б.* үдхэхэ (умножать): *Баһа хаанаһаашьеб «конусой объем гээшэ тэрэнэй һууриин талмайе үндэрэйнь гурбанай нэгээр арьбадхаһантай адли байдаг» гэжэ амандань ороодхино* (Ж. Балданжабон).

АРЬБАЖАХА *үйлэ үг.* ехэ болохо, үргэжэхэ, ургаха, баян болохо (увеличиваться, накапливаться, расти): *Удаан жаргал таража, үдэшэ бодожо, үнэржээжэ арьбажажа һууһан гэлэй* (Х. Намсараев); *Бүгэдын буян арьбажажа, юумэн элбэгжэхэнь гэжэ хүдөөгэй зон хэлсэнэ* (Д.-Д. Дугаров).

АРЬБАЖУУЛХА *үйлэ үг., идх. залог* ехэ болгохо (приумножать, увеличивать): *Энэ хадаа бидэнэй ажал хогшолые арьбажуулха ... түмэр мориной абяа анир гээшэл даа* (Х. Намсараев).

АРЬБАЛАЛТА *юум. н.* алмалга, алмалта (экономия): *Арьбалалта химгадалгын ашаар энэ байһан зөөритэй болоһоноо гэрэй эзэн хөөрэнэ.*

АРЬБАЛХА *үйлэ үг.* алмаха, нөөсэлхэ, гамнаха (беречь, экономить): *– Хадажа абаһан таряагаа, болгоһон хилээмэеэ гамнаха, арьбалха уялгатайбди! – гээд, Баярмаа Бадма тээшэ хаража, хармаанһаа тетрадиин гадар гаргаба* (Б. Санжин, Б. Дандарон); *Арьбалһан аминда туһатай, аршалһан бэедэ туһатай* (Оньһ. үг.).

АРЬБАН I *юум. н.* адуунай дотор өөхэн (конский брюшной жир, *лакомое блюдо, употреблявшееся в сыром виде*): *Үүсынгээ үлэгдэл хүрэһэн эльгэ, далан, арьбан табиба* (Ц.-Ж. Жимбиев).

АРЬБАН II *тэмд. н.* 1) элбэг, баян, дүүрэн, дууһашагүй, барагдашагүй (изобильный, богатый, полный, неиссякаемый): *Алтан таряан долгилжо, арьбан ехыень гайханам* (Х. Намсараев); *Хамтаараа агнахада, аба хайдаг хэхэдэ ашаг олзонь арьбан ехэ байнгүй яахаб* (Б. Санжин, Б. Дандарон); 2) алмалтатай, гамтай, химгадаһан, бага гаргашатай (экономный, бережливый; мало расходуемый); **эдихэдэ арьбан хэлеэмэн** багаар эдигдэдэг хэлеэмэн (мало расходуемый хлеб); 3) багтаамжатай, уужам (вместительный, ёмкий): *Яагаа арьбан мэшээг бэ!*

АРЬБАНТА 1. *тэмд. н.* өөхэтэй (жирный): *Худа урагай зугааташ гээшэнь, Арьбанта эдеэнэйнь хурсаш гээшэнь, Арзата унданайнь хатууш гээшэнь!* (Х. Намсараев); **арьбанта хабһан** дээрээ зузаан өөхэтэй адууһанай хабһанууд (ребра конские): *Һээр, арьбанта хабһан түрүүтэй обогор тэбшэ мяха айлшадтаа, эзэндээ табиба* (Б. Санжин, Б. Дандарон); **2.** *юум. н.* һайнаар тордожо таргалуулһан үүсэлхэ мал, ехэнхидээ адууһан (откормленное для зимнего забоя на мясо животное, *обычно лошадь*): *арьбантые үүсэлхэ.*

АРЬБАНЛАХА *үйлэ үг.* таргалха, арьбангынь зузаан болохо (нагуливать жир, жиреть – *о скоте*): *Намар ерэжэ, мал адууһанай арьбанлаха саг болобо.*

АРЬЯ *тэмд. н.* томо, хүдэр (крупный): *Зүгөөр Бабжа баатар үбгэ наһан болобошье, арья шара номоёо амандаа хүрэтэр тамаһаар...* (Ж. Балданжабон); **арья-барья**

hүрөөтэй ехэ (громоздкий): *Эдэ картонууд дээгүүрхи арья-барья хуһа мододые, годи-бэди уһые ногоон, хүрин шэрээр университедэй актёрнууд өөһэдөө үни хада зураа юм* (Ч. Цыдендамбаев).

АРЬЯА-БААЛА *юум. н.* буддын шажантанай шүтэдэг нигүүлэсхы сэдьхэлэй бурхан. Энэ бурханиие ондоогоор үшөө Жанрайсиг, Түгшэн-Чэнбо, Хоншом гэжэ нэрлэдэг. Энэ бодисада наһа барааһанайнгаа hүүлээр нирваан болоогүй, харин шэнэ түрэлдөө богдо болоод, хүнүүдэй юртэмсэдэ үлэжэ, нирваан тээшэ ошохо замдань тэдэндэ туһалдаг (бодхисаттва, выступающий как олицетворение сострадания, бог милосердия): *Хаанашье ябабал хамаагүй, бурхан багшын зарлигаар арба нэгэн нигуурта бодисатва Арьяа бааламнай өөрөө хаража байха* (Д. Батожабай); *Гансал Ханда хүгшэн юундэшьеб найдаһан шэнгеэр маанияа хамар дороо уншан, Арьяа баалаяа аалихан дурдаба* (В. Гармаев).

АРЬЯА: арьяа-тарьяа гүйхэ *үйлэ үзл., барг.* ухаа мэдээ алдан гүйхэ (бежать сломя голову); **машинаар арьяа-тарьяа гүйлгэхэ** машинаар хурдан гүйлгэхэ (быстро ездить на машине).

АРЬЯАГ *тэмд. н.* томо, бархагар, архабарха (огромный, исполинский – *напр. о деревьях*): *Һөөг бургааһанай сааһаа яаралгүйгөөр гараад, онигорхон нюдөөрөө зүүн баруун тээшээ хараашалаад, ... арьяаг нарһан тээшэ мааяргаба* (Б. Санжин, Б. Дандарон).

АРЬЯАТАН 1. *юум. н.* гэрэй болон зэрлиг амитадай мяхаар хооллодог зэрлиг амитан, араатан (хищник): *Гэнтэ арьяатан тэдэндэ арай хүрэнгүй, хазагад гээд, саһа руу бухашаба* (А. Ангархаев); **2.** *тэмд. н.* 1) мяхаша, шуһаша (хищный): *Элдэб эсын юумэнүүд, арьяатан ангууд, үхэдэл шүдхэрнүүд нюдэндэнь эригэшэлдэхэдэл гэнэ* (Ц.-Ж. Жимбиев); 2) *шэлж.* шунахай, хомхой хобдог (хищный, жадный): *Арьяатан дайсанай хэрзэгышье һаа, / Амадан дараад бусаа бэлэй* (Д. Улзытуев).

АРЬЯГАР *тэмд. н.* томо, ехэ, дархагар, архагар, hүртэй, томо бэетэй, хүдэр (массивный, крупный): *Соорхойн тэг дунда хатанхай арьягар шэнэһэн харагдаба* (Б. Мунгонов); *Отогой эзэн уһан буряад хэлэтэй дунда наһанай арьягар шара ород хүн байба* (С. Доржиев); **арьягар барьягар** абарга томо, асари ехэ (исполинский, величественный): *...арьягар барьягар луу, алтан шэрээр зураһан табсан дээрэ* (Ж. Балданжабон).

АРЬЯЛАА *тэмд. н.* 1) арбагар ехэ мүшэртэй, арха-барха, hаглагар (громадный, огромный): *Арьялаа шара нарһан доогуур хүрмэлдэһэн хатанхай хара хартагана мэтэ...* (Б. Мунгонов); 2) бурьялан гараһан, бужаганан хөөрэһэн, орьёлһон ехэ (кучевой): *...арьялаа сагаан үүлэн* (Ж.Балданжабон).

АРЬЯЛАГ *тэмд. н.* томо, ехэ, дархагар (громоздкий): *Магад, Алхана үндэр уулаһаа эхи абажа, арьялаг шулуун адха соо түрэһэн хадаа тиимэ байжашье болоо* (Ж. Балданжабон).

АРЬЯЛАД: арьялад гэхэ *үйлэ үзл., видэй нэгэ түхэл* ехээр бусалаад абаха (бурно кипеть): *Тогоон соохи мяханай арьялад гэмсээр гаргаба.*

АРЬЯЛГАХА *үйлэ үзл., идх. залог* ехээр бусалгаха (бурно кипятить): *Мүртэй юумэн һаашни, мүнөө, мүнөө баахалдайн өөхэ амаараа гаратараа хүхэжэ, можо, hүүжыень горшоог дүүрэн арьялгажа һууха бэлэйлди!* (Б. Мунгонов).

АРЬЯЛСА *наречи* ехээр, бурьялса (бурно): *...гүрөөһэнэй туранхай хара мяхан арьялса бусалжа...* (Х. Намсараев).

АРЬЯЛУУЛХА *үйлэ үзл., идх. залог* ехээр бусалгаха (сильно кипятить): *Гуранай мяха арьялуулан шанаба*.

АРЬЯЛХА *үйлэ үзл.* ехээр, бурьялса бусалха (кипеть): *Шэрэм дээрэ Арьялһан уһандал / Уураг тархимни бусалаал / Үтэр. / Уһанда унаһан / Улаан согтол / Шиганаад тэндэм унтараал / Үдэр* (Г. Раднаева).

АРЬЯХА *үйлэ үзл.* ехээр бааяха, орьёлхо, урьяха (клубиться): *...урдаһаань тамхинай муухай утаан арьяна* (Ц.-Ж. Жимбиев).

АРЬЯЫЛДАХА *үйлэ үзл., угталд. залог* архагар бархагараар харагдаха (громоздиться): *Доогуурнай үүлэд арьяылдана* (Ц.-Ж. Жимбиев).

АРЮУДАХА *үйлэ үзл.* сэбэр болохо, арюун болохо (становиться чистым, очищаться): *Номо годлиёо бөө хүндэ тармидуулаад, зурам сагаан бүд зүүгээ хадаш арюудаха* (Б. Санжин, Б. Дандарон).

АРЮУДХАГДАХА *үйлэ үзл., хүлеэгд. залог* 1) сэбэр болгогдохо, сэбэрлэгдэхэ (быть очищенным, очищаться): *Хороото хамшагай үедэ олон зоной ябадаг газарнууд тусхай бодосоор үдэр соо хэдэ дахин арюудхагдадаг*; 2) уталгын аргаар муу hайн юумэнэй арилгагдаха (очищаться посредством окуривания): *Лусад тахихада, уһа голнууд, нуур далай арюудхагдана гэжэ ойлгонобди.*

АРЮУДХАЛ, арюудхалга *юум. н.* 1) сэбэрлэлгэ, хорогүй болголго, саралга, ариг сэбэрые сахилга (очищение, дезинфекция): *Халдабарита үбшэнэй hүжэрһэн сагта арюудхалга тон ехэ удха шанартай*; 2) *шаж.*

уталгаар сэбэрлэлгэ. Арюудхалай тарни хадаа «Ом аа хум» гэжэ юм. Энэ тарни тусхай дүрим баримталан уншахада, арюун болохогүй юумэн байхагүй гэдэг. Хэрбээ муу муухай юумэ зайлуулха гэбэл, «Ом аа хум» дээрэ «пад» гэжэ нэмэхэ (очищение посредством окуривания, *в состав воскурений входит можжевельник, издающий при горении специфический запах*): *Шэнэ гэртэ ороходоо, арюудхалгын ёһолол бүтээдэг*.

АРЮУДХАМАЛ *тэмд. н.* сэбэрлэгдэһэн, сэбэр болгогдоһон (очищенный посредством окуривания).

АРЮУДХАХА *үйлэ үг.* арюун, сэбэр болгохо (очищать, чистить, дезинфицировать): *Санэпидстанциинхид ерэжэ, кабинедуудые тусхай бодосоор арюудхаба*; 2) *будд*. аршаанаар, уталгаар, уншалгаар сэбэрлэхэ (очистить, освятить, соблюдать чистоту душевную и телесную): *Алтай хангайн жодоогоор Аян замынь арюудханаб* (Б. Санжин, Б. Дандарон); 3) *шэлж*. сэдьхэл һанаагаа тэгшэлхэ, заһаха, һанаагаа амаруулха (успокаивать): *Хэлэһэн захяа үгэнүүдынь, Доржын сэдьхэлые арюудхан, шэхэндэнь дуулдаһаар* (Ч. Цыдендамбаев).

АРЮУЖАХА *үйлэ үг.* арюун сэбэр болохо (стать чистым): *Урадхуул уһан өөрөө арюужадаг юм.*

АРЮУЛГА(Н) *юум. н.* 1) арса, ая ганга шатаажа, бүхы муу юумэнһээ арюудхалга, сэбэрлэлгэ (очищение от скверны *кого-л., чего-л.*, посредством возжигания можжевельника или богородской травы): *Ая гангаар гэр байрадаа арюулга хэхэ*; 2) *барг*. үхибүүнэй түрэһөөр нэгэ һара үнгэрхэдэ хэдэг найр (праздник, который справляли, когда ребёнку исполнялся один месяц).

АРЮУЛХА *үйлэ үг.* 1) сэбэрлэхэ (очищать); 2) бузарһаа сэбэрлэхэ (освящать): *…зулаһаа жодоогоо носоожо арюулна* (Х. Намсараев).

АРЮУН I *тэмд. н.* хирэ тоохогүй, сэбэр, тунгалаг, үүлэгүй (чистый, ясный, светлый, прозрачный – *о воде*): *Нуурай уһанай хэлбэлзэһэн нюруу дээгүур, эндэ тэндэ арюун һайханууд, барихада хүйтэн сэсэгүүд сайбайн һуунад* (Ч. Цыдендамбаев); 2) ариг сэбэр, ариг сэбэрые сахидаг (чистоплотный, опрятный): *Тиимэһээл гэр байра соонь арюун сэбэр, хургаараа хүрэхөөшье айхаар ялалзама, толотомо елэгэр хара хүрин мебельтэй* (Г.-Д. Дамбаев); **арюун гоохон** һайхан, гоё сэбэр (красивый): *Арюун гоохон инагни нюдэнэймни нара буляаха* (Ц.-Д. Хамаев); 3) *шэлж*. сэбэр, сэхэ, һайхан, нангин (чистый, честный, священный): *Абынгаа түлөө үһөөгөө абаха Арюун минии уялга* (Ц. Шагжин); **арюун нангин** ойроо хүртэшэгүй, нюуса (священный): *«Арюун нангин ябадалтай лама хүн ха юм!» гэжэ һүүлэй һүүлдэ бодолгодо хаташоод һууһан Жалма сэдьхэлээ һэргээнэ* (Д. Батожабай).

АРЮУХАН *тэмд. н.* 1) сэбэрхэн, хирэ тоохогүй, тунгалаг (чистенький, прозрачный – *о воде*): *Тиибэшье, булганайнь дундаһаа нэгэ хоолой үлүү ульгамаар, угалзата арюухан торгон дээгүур тоһон бүмбэгын мухариһандал адляар гарана* (Ч. Цыдендамбаев); *Тэрэнэй арюухан уһан дээгүур аалихан һэбшээн наадахадал гэнэ* (Ц.-Ж. Жимбиев); 2) *шэлж.* илдамхан, зохидхон, хөөрхэн, һайхан, наартайхан (милый, пригожий, славный, красивый): *Харин минии арюухан Должодоор өөрынгөө тэнэг хүбүүндэ гэргэ хэжэ, ехээр жаргахань гээбы!* (Х. Намсараев); 3) хёрхо, эли тодо (ясный – *о глазах*): *Анханһаа хойшо арюухан нюдэдынь улам хёрхо харасатай, улам бүри урин һайхануud болошоо гэхээр* (Ч. Цыдендамбаев).

АРЯАБА *тэмд. н., ага, ярян.* солбон, шуран, хүнгэн хүлтэй (прыткий, ловкий).

АСА I **1.** *юум. н.* 1) хэдэн ута шүдэтэй, ута эшэтэй хүдөө ажахыда хэрэглэгдэдэг, үбһэ асалдаг зэмсэг (вилы): *Соможо байһан һүритэй үбһэнэй хажууда хүрэжэ ерэхэдэнь, забһарлан тамхилжа һууһан хүбүүд хүрэ хүрэһөөр тэрээндэ аса барюулаадхиба* (З. Гомбожабай); *Аса баряа хадаа ажалла, хүрзэ баряа хадаа хүдэлэ* (Оньһ. үг.); **аса үбһэн** асалагдаһан үбһэн (сено на вилах): *…хэдэ хэдэн аса үбһэ түргэ түргэн хаяжа…* (Х. Намсараев); 2) юумэнэй хоёр тээшээ гараһан һалаа (развилина); **2.** *тэмд. н.* хоёр тээшээ гараһан һалаатай, асада адли (раздвоенный, развилистый, вилообразный); **аса туруутай** хоёр хубиһаа бүридэһэн туруутай (парнокопытный): *Аса туруутай ямаан һүрэг эрэ эмэгүй һахалтай байдаг* (Х. Намсараев); **аса туруутан** хоёр һалаа туруутан (парнокопытные): *Хоёр һалаа туруутан тухай ехэ һонин ном уншааб*; **аса харгы** һалаатаһан харгы (развилина дороги): *Энээнһээ хойшо тэдэнэр аса харгыгаар хоёр тээшээ һалан ошохонь* (Б. Мунгонов); **аса һалаа** түмэр харгын һалаатаһан рельснүүд (железнодорожная стрелка): *Түмэр харгын аса һалаанууд дээгүур түлхигдэшэһэн улаануудшье, ногоонуудшье, хүхэнүүдшье, хүринүүдшье вагонууд хэдэн дабхараараа үлхэлдэн байхань харагдана* (Х. Намсараев); **аса нюдэн** мэдэгдэнгүй хоёр тээшээ харадаг, хёрхо нюдэн (наблюдательный взгляд):

Батымнай баабай нюдөөрөөшье харahан байха. Аса нюдэтэй (Б. Мунгонов); **аса шэхэн** юрын хүнэй дуулахагүй абяа дууладаг шэхэн (чуткий слух): *Аса шэхэтэй хүн гүб, али бэшэ гү? Юрэдөөл, үнгэрөөшэ намар абяаень дуулаалби даа…* (Б. Мунгонов); **аса хэлэтэй хүн** а) урид хэлсэһэн аргаараа дуугардаг хүн (человек, пользующийся условным языком); б) далда удхатайгаар хоёр янзаар ойлголсохоор хэлэдэг хүн (человек, любящий говорить двусмысленности); в) худалша (лгун): *…нэгэ аса хэлэтэй хүнэй гарhаа танда орохон шара үнгэтэй эд танай гэртэ хадагалагдажа байна* (Х. Намсараев); ◊ **аса модо хаха татаха** хэрэлдэхэ (ссориться): *… талхые бидэ олообди гээд, хоорондоо аса модо таталдадаг болошообди* (Х. Намсараев).

АСА II *үйлэ үг.* алеэ, үгэ (дай! подай! отдай!): *– Байза, хүбүүн, хүлөө аса наашань, – гээд, хоёр хүлыемни хүйтэн сahаар үрэжэ ороо бэлэй* (Ц.-Д. Хамаев).

АСАДАХА *үйлэ үг.* асаар тарааха (разбрасывать вилами): *Ута бороодо халуунажа, буритажа эхилhэн үбhэ асадажа эсэшэhэн Шара Балдан…* (Ш.-С. Бадлуев).

АСАЛААДХИХА *үйлэ үг., видэй нэгэ түхэл* гэнтэ асалха (моментально воткнуть вилы): *Баярай асарhан бухалые Сэрэн асалаадхиба*.

АСАЛААША *юум. н.* үбhэ асалдаг хүн, үбhэ хаядаг хүн (стоговальщик): *Асалааша Дамдин бухал хоёр-гурба асалаад лэ hүридэ хаяна.*

АСАЛБАРИ *юум. н., баруун бур.* обоолhон үбhэнhөө нэгэ асаар абтаhан хубинь (клок сена, взятый вилами): *Нохойн хусажа байгаа орбонгой дэргэдэ, нэгэ асалбари болохо гү даа, хуурай хагдан хэбтэбэ* (А. Шадаев).

АСАЛХА *үйлэ үг.* 1) асаар үбhэ абаха, асаар хаяха (брать на вилы сено, бросать сено вилами): *Шиираг шиираг улаан хүбүүд, басагад үбhэ солоомо угда түгдэ асалан, соморхоноор хубаарилан табижа бэлдэнэ* (Ц. Дон); 2) зайдалан hууха (садиться верхом): *Харахадань, Золто Мантагые асалжа hуунхай, хутага хоолойдонь тулгаад, шүдэнэй забhараар ишгэжэ шуухирна* (М. Осодоев).

АСАМАГ *юум. н., түнх.* азарга (жеребец).

АСАР(**И**) *юум. н.* 1) томо түхэреэн гү, али гонзогор майхан (шатёр): *…асар доро уригдан hуубабди* (Х. Намсараев); *Тэдэнэй дунда хоёр ехэ асари урда урдаhаань харуулан, хоорондонь табяад сажан зайтайгаар татаатай* (Б. Санжин, Б, Дандарон); 2) дүрбэн гү, али найман буланта гэрэй орой (башня, башенка).

АСАРААДХИХА *үйлэ үг., видэй нэгэ түхэл* түргэн асарха, хүлеэгдээгүйгөөр гэнтэ асарха (быстро, вдруг привезти *или* принести): *Ахалагшын хэлэмсээрэнь, Бата уhа асараадхиба*.

АСАРАГДАХА *үйлэ үг., хүлеэгд. залог* асаруулагдаха, асарhан байха (быть привезённым *или* принесённым): *Энэ үедэ огторгойhоо бууhан хайрадал, обоо хүбөө тэжээл хоол асарагдаба* (Ц.-Ж. Жимбиев).

АСАРАЛ *юум. н., будд.* энэрил, хайрладаhан, нигүүлэсхы байлга (сострадание, милосердие, любовь, душевная доброта, забота).

АСАРАЛГА(**Н**) *юум. н.* абажа ерэлгэ, өөр тээшээ болголго (привоз, подвоз, поставка, перемещение на свою сторону): *Мяха абаашалган, докторые асаралган эдэшни хуу мэхэ* (Б. Мунгонов).

АСАРАЛДАХА *үйлэ үг., угталд. залог* асархадань туhалха, асаралсаха (помогать принести): *Бата уhыень асаралдаба*.

АСАРАЛСАХА *үйлэ үг., хамтадх. залог* хамта абаад ерэхэ, абаад ерэлсэхэ (вместе привезти *или* принести, помогать привезти *или* принести): *Һатюун гэдэг хүйхэр хэдэн нүхэдөөрөө Дэлгэрыень асаралсажа ерээд, хамаг малыень hүрэглүүлэн туугаад лэ арилшаhан юм* (С. Доржиев).

АСАРЖАРХИХА *үйлэ үг., видэй нэгэ түхэл* гэнтэ асарха (вдруг, внезапно принести): *Харahаар байтарынь Лодой уhа асаржархёод, түлеэ хахалба* (Д. Эрдынеев).

АСАРИ 1. *наречи* айхабтар томо, hүрөөтэй (весьма, очень): *Тэдэнэр асари хүндэ ашаагаа даажа ядаад, мээл энэ дороо унагаажа орхихонь гү гэхээр газарай нюруугаар шэрэсэлдэн зөөнэд* (Ц.-Ж. Жимбиев); **асари ехэ** (*гү, али* **томо**) ушаргүй томо, айхабтар ехэ (грандиозный, колоссальный): *Зүүнэй үндэрнүүд үдэшын наранда асари ехэ түүдэгүүд шэнгеэр улайран харагдана* (Д.-Д. Дугаров); *Ажабайдалнай ганса асари томо асуудалнуудые табина бэшаал?* (Ц. Цырендоржиев); **2.** *юум. н., ага* олон хүн зоной дасанда суглархада хэрэглэгдэдэг томо майхан (большая палатка, которой пользовались в дацанах при стечении народа).

АСАРМААР *тэмд. н.* асаржа боломоор (такой, который можно принести): *Зуhаланhаа асармаар юумэеэ үбэлжөөндөө зөөбэ*.

АСАРУУЛХА *үйлэ үг., идх. залог* абаад ерүүлхэ, абаад ерэхые баадхаха (заставить привезти *или* принести): *Наринай хүндыдэ бэлдэгдэhэн модыень үсэгэлдэр лэ трактораар асаруулжа, барилгашадые модоор хангаба* (Ц.-Д. Хамаев).

АСАРХА *үйлэ үг.* 1) абажа ерэхэ, абаад ерэхэ, барижа ерэхэ (привозить, приносить, приводить, подносить, подводить): *Хёлгосоондо малынь тураба гээд, наашань асархадамнай шононуудынь эдихэ юумэгүй болохо дурагүй байгаад, наашаа ерэлсэбэ хаяа* (Б. Мунгонов); **туужа асарха** наашань туужа ерэхэ (пригнать): *Бүхэли һара соо хуурайгаар хуйлан үлеэһэн һалхин гэнтэ зүг шэгээ һэлгээд, бөөн хара үүлэнүүдые зүүн тээһээ туужа асарба* (В. Гармаев); 2) үхибүү гаргаха, үхибүү түрэхэ (рожать ребенка): *Уе бүри үхибүү асаржа һуугаарай!* (Г. Цыдынжапов).

АСАТАЙ *тэмд. н.* иишэ тиишээ һалаатаһан (раздвоенный, развилистый): *Гэнтэ харгыһаа тээ холохоно, асатай хуһан доро, нэгэ хүнэй алдалжа хэбтэхэ харагдана* (Ч. Цыдендамбаев); *Асатай ногоон амтатай, атарай үнеэн шэмэтэй* (Оньһ. үг.).

АСАТАЛГА *юум. н.* 1) һалааталга, хоёр тээшээ бололго (раздвоение, разветвление): *Таримал уляангирнуудай оройе тайрахада, асаталгань олон боложо, модон пагсагар болоно*; *Талын харгынуудай асаталга харгы мэдэхэгүй хүндэ ехэ түбэгтэй, төөрижэ болохош*; 2) *шэлж.* ондо ондоо һаналтай, үзэлтэй байлга (разногласие, противоречие): *Һанал хүсэлэй асаталга түрэлшье зониие зүрилдүүлжэ болодог*; 3) шэлэ, хүтэл (отрог).

АСАТАНГИ *тэмд. н.* 1) олон һалаатай (ветвистый): *Асатанги уляангирай һүүдэр доро һуухада аятай зохид*; 2) асатаһан, һалаатаһан (развилистый): *Асатанги харгынууд ехэнхидээ уужам тала газарта дайралдадаг*; 3) *шэлж.* һанал бодолой хубааранги, зүрилдөөтэй (двойственный, несогласный, противоречивый): *Асатанги һаналтайһаа боложо, хүнүүд хоорондоо дайсадшье боложо ядадаггүй.*

АСАТАХА *үйлэ үг.* 1) хоёр ондоо боложо һалаха (раздваиваться): *Зүргэнь баһа дахин асатан хубаарба* (Б. Мунгонов); 2) һанал бодолой ондо ондоо болохо, зүрилдэхэ (противоречить, не сходиться во мнении): *Иигэжэ Доржо Алексей хоёрой һанал бодол инаг дуранай талаар хоёр тээшээ асатан тарашаба* (Ч. Цыдендамбаев).

АСАТУУЛХА *үйлэ үг., идх. залог* хоёр тээшэнь хахалха (раздваивать): … *Дабаа-Жалсан ... ханаабаар ерэһэн һайрамай уһые ехэл ханамжатай оролдосотойгоор ишшэ тиишэнь асатуулжа байжа урадхуулна даа* (Б. Мунгонов).

АСТАГАНАХА *үйлэ үг.* холо холо табиһан хүлөөрөө алсаганан ябаха (двигаться, широко расставив ноги): *Галай гараһан зүг руу Базаржаб астаганан бии шдалаараа харайба.*

АСТАГАНАШАХА *үйлэ үг., видэй нэгэ түхэл* холо-холо табиһан хүлөө түргэ түргэн хүдэлгэхэ, гэнтэ түргөөр астаганаха (вдруг начать быстро двигать расставленными ногами): *Тэрэмнай таанцын эхилэмсээр астаганашахадань яахабши.*

АСТАГАР *тэмд. н.* хүлөө холо-холо табиһан, алсайһан (с широко расставленными ногами): *Зарим хурдан хүлтэй амитад дээрэ гараад, хоёр астагар хүлөөрөө нюргыень хабшаад гүйлгэжэ ябатараа, хожомынь тэрэнээ мүн лэ барижа эдижэрхиһэн байдаг* (Б. Мунгонов).

АСТАГАШАЛДАХА *үйлэ үг., угталд. залог* олоороо холо-холо табиһан хүлнүүдээ түргэн хүдэлгэхэ (быстро двигать широко расставленными ногами): *Наршихан үмдэтэй залуушуул астагашалдажа эхилбэ.*

АСТАЙЛГАХА *үйлэ үг., идх. залог* холо-холо табиха (широко расставлять *ноги*): *Харин маряажа харан гэхэдэнь, ута хүхэ тэрлигтэй шираг янзын хүн хүлөө холо холо астайлгажа зогсоод, бурханда мүргэжэ байба* (Д. Батожабай).

АСТАЙХА *үйлэ үг.* хүлөө холо-холо табиха (широко расставлять ноги): *Юу эндэ астайгаад байгаабши, ошо түлеэгээ хахала.*

АСТАЙШАХА *үйлэ үг., видэй нэгэ түхэл* гэнтэ хүлөө холо-холо табиха (вдруг широко расставить ноги): *– Зай, юундэ амаа ангайгаад астайшообши даа* (Ц.-Д. Хамаев).

АСУУГААДХИХА *үйлэ үг., видэй нэгэ түхэл* түргэн асууха (вдруг спросить): *Тэдээнтэй суг ябаһандань бүтүүхэн дураа гуташанхай Андрей баһангяар асуугаадхиба: – Ши шүлэг бэшэдэггүй гүш?* (С. Цырендоржиев).

АСУУГДАХА *үйлэ үг., хүлеэгд. залог* асуултада орохо (быть допрошенным): *Энээнэй һүүлээр хэдэ хэдэн гэршэнэр асуугдаба* (Х. Намсараев).

АСУУГДАШАХА *үйлэ үг., видэй нэгэ түхэл* гэнтэ асуугдаха (быть неожиданно спрошенным): *Доржо үбгэн ишмэ сошормог асуудал аба абаһаар асуугдашан гэхэдээ, сэхэ уруунь хэлэхэ юм байна гэжэ шиидэнэ* (Х. Намсараев).

АСУУД: асууд гэхэ *үйлэ үг., видэй нэгэ түхэл* бага зэргэ асууха (немного спрашивать): *Балдан Бадмые хараһандаа нютагайнгаа һониниие асууд гэбэ.*

АСУУДАЛ *юум. н.* 1) ямар нэгэ ушар байдал элирүүлхын тула хэгдэһэн хандалга, һуралга (вопрос): *Би нэгэшье үгэ хэлэнгүйгөөр тэрэнэй таһалгаһаа гарахадаа, энэ юун боложо байна гээшэб гэһэн асуудалда харюу*

бэдэрбэб (Д. Доржиева); **шухала асуудал** хэлсэгдэхэ, шиидэгдэхэ юумэн, ушар байдал (важный вопрос): *Энэ үдэр ахамад хүнүүдэй зүблөөн боложо, хамаг арад зондоо хамаатай шухала асуудал хэлсэхэ байһан юм* (Б. Санжин, Б. Дандарон).

АСУУДАЛАЙ *тэмд. н.* асуудалда хабаатай (вопросительный): *Уе сагайм шангадхаһан тэмдэг / Үндэр наһа Эдлэ гэнэ. / Ажабайдалайм асуудалай тэмдэг / Яагаад саашадаа / Амидархабши гэнэ* (Г. Раднаева).

АСУУЖАРХИХА *үйлэ үг., видэй нэгэ түхэл* гэнтэ һураха, һуражархиха (вдруг спросить): *Юундэ тиихэдэ намайе шаргадаа һуулгаагүй һэмта? – гэжэ Гарма Дамбууһаа асуужархиба* (С. Ангабаев).

АСУУЛГАХА *үйлэ үг., идх. залог* һуруулха, мүшхүүлхэ (быть спрашиваемым или опрашиваемым): *Түбхын түрүүн адуунайнгаа ойро юундэ хоноогүйгөө асуулгаха* (Д. Эрдынеев).

АСУУЛДАХА *үйлэ үг., угталд. залог* бэе бэеһээ һураха (спрашивать друг у друга): *Харин яашаба гээшэб даа? – гэхэ зэргээр нэгэ нэгэнһээ дахин һөөргэ асуулдана* (Х. Намсараев).

АСУУЛИ *юум. н.* асатай модон (рогуля): *...нэгэ хуһан асуули шаажа тагаан хэһэн, хуушан гуламтын хажууда хоёр мориё мултална* (Х. Намсараев).

АСУУЛСАХА *үйлэ үг., хамтадх. залог* бэе бэеһээ һураха (спрашивать друг у друга): *Түрмынхид энэ хүнэй хэн болохые ойлгожо ядажа, бэе бэеһээ асуулсанад* (Х. Намсараев).

АСУУЛТА *юум. н.* һуралга, асуулга табилга, мүшхэлтэ (вопрос, запрос, опрос, допрос): *Заримдаа идхажа, юрэ бусын асуулта мэтэ суглаануудые угаа олые ойндоо оруулнаб* (Ц. Цырендоржиев); **асуулта табиха** һураха (ставить вопрос): *– Өөрөө бодоод үзэгты даа, яалтай байнаб? – гэжэ Нима асуулта табижа, хүсэжэ ябаһан хүсэлэнгөө Раднада өөрөөрнь хэлүүлхэ гэжэ оролдоно* (Ц. Дон); **асуулта хэхэ** һураха, мүшхэхэ (производить опрос): *Газаһаа горогор үндэр бэетэй, шэрүүн харасатай хүн орожо ерээд, фашистнуудай үгые оршуулжа, асуулта хэжэ оробо* (Б. Шойдоков); **асуулта мүрдэлгэ** мүшхэлгэ (следствие, дознание); **асуулта шүүбэри абаха** мүрдэлгын, мүшхэлгын аргаар хэлүүлхэ (снимать допрос).

АСУУЛТАГҮЙ *тэмд. н.* һурахаар бэшэ, һурахын үрэгүй (не вызывающий вопросов): *Ямар зорилгоор хайшаа ошохоо һанаһыень һамган басаган хоёрынь лаблабагүй, асуултагүй эли байһан юм* (Д. Эрдынеев).

АСУУЛТАЙ *тэмд. н.* һурахаар, һуража болохоор (стоящий того, чтобы спросить): *Харин мүнөө асуултай гээшэ гү, али үгы гү?* (Ч. Цыдендамбаев).

АСУУЛТЫН *тэмд. н.* һуралта хэхэ, асуудалда харюу абадаг (опросный); **асуултын хуудаһан** асуултын согсолбори (вопросник): *Бидэ шэнэ түүхээр асуултын хуудаһа бэлдээбди*.

АСУУНГИ *тэмд. н.* һурahан, гайхahан (вопросительный): *Юу харюусахыень хүлеэһэн басаганай сухалтай, асуунги харасада тэсэжэ ядаһандал, хүбүүн гайхахадал гэбэ* (Д.-Д. Дугаров).

АСУУНГҮЙ *наречи* һурангүй (без спроса): *хүнэй юумэ асуунгүй абаха.*

АСУУРИНАР *юум. н., хууш. монг.* **тэнгэри буса**, *будд.* огторгойн, газар дэлхэйн болон газар дорохи – эдэ гурбан юртэмсэдэ зургаан зүйл амитан оршодог гэбэл: тэнгэри бурхад, хүнүүд, амитад, асууринар, бэрид ба тамынхид болоно. Асууринар өөһэд хоорондоо ото хёморолдожо байдаг, дайсан харша һүнэһэд гэжэ харагдадаг. Тэдэ тэнгэри, газарай хоорондо Сүмбэр уулын агыда оршодог. Хүн амитад нүгэлэйнгөө зэргээр асууришье болоод түрэжэ болоно (асуры, небесные демоны, агрессивные существа); **асуурын хаан** юртэмсын түмэн бодосые бүтээһэн домогтой. Табан толгойтой байһыень нэгыень Шива тэнгэри хаха сохиһон гэнэ. Тиимэһээ дүрбэн зүг хаража, дүрбэн мутартаа ведэ судар, лёнхобо, халбага, эрхи бариһан дүрэтэй байдаг (хан асуриев).

АСУУХА *үйлэ үг.* һураха, асуудал табиха (спрашивать, задавать вопрос): *Һанаандам энэ хүүхэнһээ асууха олон бодолнууд эрьелдэнэ* (З. Гомбожабай) *Асууха наһан дүүрэбэл, бүтээхэ наһан дүүрээ* (Оньһ. үг.).

АСУУХАДАХА *үйлэ үг., үйлын хөөршөөгдэһые харуулһан түхэл* зохидоор юумэ асууха (умело спрашивать): *Хажуудаа һуулгаад, асуухадажа эхилбэ*.

АСУУШАХА *үйлэ үг., видэй нэгэ түхэл* гэнтэ асууха (вдруг спросить): *Хаана баһа юугээ хэхээ ябанабши гээд, намһаа эгсээр асуушаба* (С. Ангабаев).

АСХААМА *юум. н., оһо, ород* һандали, һуудал (скамейка): *Манайда ута асхаама биш*.

АТААБАЙ *юум. н., аха* үбгэн аба, үбгэн баабай (дед): *атаабайн буу.*

АТААБХИ *юум. н., түнх., анг.* баабгай, хара гүрөөһэн (медведь).

АТАА(Н) *юум. н.* бусадай һайн байдалда хорхойтоһон һанаа сэдьхэл, обтолго, горидолго (зависть): *Хүнэй хоро, атаа худэлгэнгүй ябажа һураха ёһотой гэжэ эжы заагша һэмнэй гү?* (Д. Эрдынеев); **атаа**

жүтөөн а) ямар нэгэн хүн дуратай хүнөө ондоо хүнтэй һайн гэжэ һэжэглэлгэ, һэжэг түрэлгэ, жүтөөрхэлгэ (ревность): *Тиигэхэ мүртөө атаа жүтөөндэ абтаһан зүрхэмни нэрэ һурагүй лугшаад, хасараарни халуу бусалжа эхилбэ* (Д. Дылгыров); б) мүрысэлгэ, тэмсэлгэ, ямар нэгэн хүнэй нүгөөдэһөө дутахагүйе оролдолго (состязание, соперничество, конкуренция): *Тиибэшье хоёр дасан хоорондоо атаа жүтөө ехэтэйгээр химаржа эхилээ һэн* (Д. Батожабай); 2) үһөөрхэлдөөн, химараан, тэмсэлдээн, дурагүйсэлдэлгэ (вражда; соперничество); **атаа мэеэн** намһаа үлүү гарашана аа гү гэжэ һанаагаа зоболго, мэеэрхэлдээн, бэерхэлдээн (соперничество): *Энэ Бадма тэрэ Даржаа хоёрой хоорондохи атаа мэеэн хурсашаг юм байна* (Х. Намсараев); **атаа тэмсэл** үһөөрхэлдөөн (вражда): *Тиихэ үедэ эндэ ангаа буляалдаһан ангуушад атаа тэмсэл хэдэг, алалсадаг хюдалсадаг байгаа* (Д.-Д. Дугаров); **атаа буляалдаха** *боох.* тэмсэхэ, мүрысэхэ (соперничать).

АТААРХАД: атаархад гэхэ *үйлэ үг., видэй нэгэ түхэл* бага зэргэ обтохо (немного позавидовать): *Балма гоё хубсаһатай басагадые хараад, атаархад гэһэн байгаа.*

АТААРХАДАҺА(Н) *юум. н.* атаархал (зависть): *Инаг басагагүй байһандаа минии атаархадаһан хүрөөд, уруугаа хаража хэбтэтэрээ, унташабаб* (З. Гомбожабай).

АТААРХАЛ *юум. н.* хорхойтолго, обтолго (зависть): *Дээшээ тэгүүлхэ бүришни юумэн орёо болоно, зоной атаархал улам хоротой, аймшагтай болоно* (Ц. Цырендоржиев); *Атаархал хүлгүй болгодог* (Оньһ. үг.); **атаархал жүтөөрхэл** бусадай бүри һайн байдалда хорхойтоһон һанаа сэдьхэл, обтолго, горидолго (зависть): *Иимэ бодолһоо манай үбгэнэй досоо бурьялаад абагша атаархал жүтөөрхэлынь үгы болошодог* (С. Цырендоржиев).

АТААРХАМА *тэмд. н.* атаархал түрүүлмэ, обтохоор, хорхойтомоор, горидомоор (вызывающий зависть): *Тон зоригтойл, баатар хүнэй атаархама ехэ хүсэтэйл* (Ч. Цыдендамбаев).

АТААРХАНГИ *тэмд. н.* обтонги, горидоһон (завистливый): *Тамара Светлана руу үе болоод лэ урихан, мүн атаарханги хараса хаяна, дороһоо абан һанаа алдана* (С. Цырендоржиев).

АТААРХАХА *үйлэ үг.* горидохо, обтохо, хорхойтохо (завидовать): *Үбгэнэй Бадмын үбһөөр ехэ байжа, үлүү ехэ олзо оруулхадань, хажуугаархи баяшуулынь атаархажа галдажархёо бэшэ аал даа* (Х. Намсараев); *Хожом хадамда гарахадашни нүхэрэйшни таниха эрэшүүл нүхэртэшни атаархаха ёһотой* (Ч. Цыдендамбаев).

АТААРХАШАХА *үйлэ үг., видэй нэгэ түхэл* гэнтэ горидохо, обтошохо, хорхойтоодхихо (вдруг позавидовать): *Харюудань хэншье дуугарнагүй, бултадаа атаархашаһан маягтай* (Х. Намсараев).

АТААРХУУ *тэмд. н.* обтонги, хорхойтоһон (завистливый): *Атаархуу хүн ноён болошоо һаа, хэрэг ажал үхөө, хосороо* (Ц. Шагжин).

АТААРХУУЛХА *үйлэ үг., идх. залог* хорхойтуулха, обтуулха, атаа мэеэ хүдэлгэхэ (заставить завидовать): *Адхахада адха соо арайхан багтама тэрэнэй бүдүүн гэзэгэ Хорлые атаархуулдаг* (Г.-Д. Дамбаев).

АТААТА(Й) *тэмд. н.* 1) горидодог, обтодог (завистливый): *Эдэ хоёр айлнууд үнинһөө хойшо атаатай, хүршэнэр аад, бэе бэедээ оролсохошьегүй*; 2) жүтөөтэй, жүтөөрхэдэг (ревнивый): *Атаатай хоёр эхэнэрнүүд мүнөө болотор жүтөөрхэлдэһэн зандаа*; 3) үзэн ядама, хархис (ненавистный): *алтан гуламтаа аршалха, атаата дайсаниие дараха*; **атаатай мэеэтэй** үһөөрхүү (мстительный, враждебный): *Атаатай мэеэтэй, өөнтэгшэ Шанархан сожоошье хүдэлхэгүй, үнөөхил зандаа өөрынхеэ хэлэжэ, ямаршье зэмэгүй Хазагарта гэмэржэ, шэхэнэй шиир боложо һалахагүйл даа* (М. Осодоев); 4) шуналтай, хорхойтой (азартный): *Тэрэ үедэ хаартын атаата наадан Европоһоо һаял Россида ерэжэ байгаа* (Б. Санжин, Б. Дандарон).

АТААТАЙГААР *наречи* обтожо, горидожо, хорхойтонгёор (завистливо, с завистью): *атаатайгаар хараха*.

АТААХАЙ *юум. н.* амтатай түмһэтэй гол газарай ургамал (луговое растение со сладким корнем): *Газарай хүрьһэн дотор ургадаг һүдэн, шамарһан, мэхээр, атаахай гэхэ мэтэ байдаг* (Х. Намсараев); **атаахай хулгана** харха, мана һохор (крот, землеройка): *атаахай хулганын гаргаһан шорой.*

АТАГАД: атагад гэхэ *үйлэ үг., видэй нэгэ түхэл* татагад гэжэ хүдэлхэ, хотогод гэхэ (дёрнуться, шевельнуться): *Гэнтэ тэрэнэй бэеые нэгэ бамбагар зөөлэхэн юумэнэй дайраад абахада, хүбүүн ехээр сошожо, атагад гэшэбэ* (Ц. Шагжин).

АТАГАЙ *холб. үг.* хадаа, һаа (хотя, лишь): *…үдэршье атагай, һүнишье атагай минии үнгэрһэн гомдолто ябадал одоо оёгдожо байһан дутуу сабхи шэнги…* (Х. Намсараев).

АТАГАН: **атаган обогтон** *юум. н.* 1665 ондо Монголһоо Байгал шадарай дайда нүүжэ

ерэһэн монгол угсаата зон (атаганы, представители бурятского рода атаган): *Эдэ угсаатадтай хамта мүн ондоошье гү гарбалтай шимэ зон ажаһуудаг: ... сальжууд, атагана, бүрэнгүүд, алагуй, зээрдэ азарга, хэрдэг, зуунгар, заягтай* (С. Бабуев).

АТАГАНАХА *үйлэ ү., барг.* татаганаха, таталзаха (вздрагивать): *залд гээд атаганаха.*

АТАГАР *тэмд. н.* уршалаатай (морщинистый, складчатый – *о коже*): *атагар нюуртай үндэр наһатай үбгэжөөл.*

АТАД: атад гэхэгүй *үйлэ ү., видэй нэгэ түхэл* яахашьегүй, ямаршье хэбэр үзүүлхэгүй, яахаяашье болихо (не реагировать, и ухом не вести): *Намда энэ даалин дэгэл байна, энээгээрээ ябахадаа, үбэлэй ямаршье хүйтэнһөө атад гэхэгүйб* (Ж. Балданжабон); **атадшье гэхээ болихо** тоохоёо болихо (не реагировать): *Дандаров мэтын ноёдой хараа хада, атадшье гэхээ болиһон хүйхэрнүүд дүүрэн дайралдадаг байгаа һэн* (Ж. Балданжабон); **атадшье гэнгүйгөөр** хай-харамжагүйгөөр, хамаагүйгөөр (равнодушно, бесстрастно): *Үнөөхи бодон гахайда хүүрэ хадаруулжа, үхэтэрөө шархатаһан баа-халдайе яагаа һанаа амараар, оройдоо бүри атадшье гэнгүйгөөр хаража байгаа һэм* (Б. Мунгонов).

АТАЙС *наречи, барг.* шангаар, һула бэшээр (сильно, плотно): *бэһэеэ атайс татаха.*

АТАЛГА *юум. н.* 1) модошо дарханай хэрэглэдэг бишыхан һүхын түхэлтэй аад, эритэй талань бага зэргэ хомогор, үнсэг таладань хүндэлэн һуулгаһан годигор эшэтэй, модо сабшажа хонхор болгодог зэмсэг (тесло): *Аталга модон эшэдэ һуулгагдадаг юм*; 2) *шэлж.* хэлэрхүү, хурса хэлэтэй, хорон хэлэтэй (языкастый, язвительный): *Хэлэншни яагаа аталга юм, үргэншни яагаа үлирбэ юм* (Х. Намсараев).

АТАЛЗАСА *наречи* хотогод гэтэр, шангаар (туго): *Асатай горьё уламаар аталзаса татаба* (Х. Намсараев).

АТАЛЗАХА *үйлэ ү.* нахилзаха, хотолзохо (равномерно изгибаться): *Залуу басагад аталзан хотолзон ёохорлоно.*

АТАЛЗУУЛХА *үйлэ ү., идх. залог* хотолзуулха, нахилзуулха (изгибать): *Бошхо бэеэ аталзуулха гэжэ зобоһоной үлүү.*

АТАН *юум. н.* заһуулһан тэмээн (кастрированный верблюд): *Эжэлһээ таһарһан энгин, атан тэмээд уншарагтайгаар буйлалданад, мүн адуу моридой инсагаалха дуулдана* (Б. Санжин, Б. Дандарон); *Арбан жэлдэ атан ябанхаар, нэгэ жэлдэ буура ябаһан дээрэ* (Оньһ. ү.).

АТАНХАЙТАХА *үйлэ ү.* оромоо алдаха, ордоһолхо (выходить из себя).

АТАНХАНАА: атанханаа алдаха *үйлэ ү.* бэеэ барижа шадахагүй, ордоһолхо, сухалдаха (сильно злиться, выходить из себя, терять самообладание): *Нохойнууднай гэнтэл нэгэ доро хэрхирэлдээд, атанханаа алдажархибад* (С. Цырендоржиев); *– Тиимэ зоригтой хадаа түрүүн һүрэ! – гэжэ Петя атанханаа алдаба* (Б. Мунгонов).

АТАР I **1.** *тэмд. н.* 1) уналгада хэрэглээгүй, эмниг, тарган тобир, элбэг (нерабочий, гулевой, жирный, тучный): *Алтан үрэ, атар малаар баяжан суурхана колхозууд, Аба оронdоо хэшэг болгон дэмжэнэ* (Х. Намсараев); **атар тарган** бэеэ хүсэжэ таргалһан (ожиревший): *«Адуу малнай атар тарган, арад зомнай жаргалтай!» – гэжэ харюу үгөөб* (Б. Мунгонов); **атар хурдан морин** эмниг хурдан морин (необъезженный скакун): *Нэмжээ үргэн бэлшээринүүд дээрэ тарган томо үнеэдэй, бүмбэгэр сагаан хонидой, атар хурдан моридой һүрэгүүд жииган бэлшэнэ* (Б. Мунгонов); 2) хүн амитанай ябаагүй, һүнгэ, шэнэ (целинный): *Адуу манажа дадашаһан атар тала нютагтаа* / *Амараг гансатай ушаржа, эрэ сэдьхэлээ уяраагаад,* / *Азаяа туршан, амидаралтай нүхэсөө хүнби* (Д. Улзытуев); **атар хонгор бэлшээри** тунга, ойроо хүртөөгүй бэлшээри (привольное пастбище): *Атар хонгор бэлшээридэ абаашажа маниие адуулыш* (Х. Намсараев); **2.** *юум. н.* ойроо хүртөөгүй шэнэ газар (целина): *Атарта бэлшэхэдэ мал зоргоороо таргалдаг*.

АТАР II: **атар-тутар** (*гү, али* **атар-татар**) **гэлдэхэ** *үйлэ ү.* бага зэргэ хэрэлдэхэ, тоосолдохо (перебраниваться, слегка ссориться): *Шобдог ламатай атар-татар гэлдэһэн гэрэй эзэн үбгэн һууһан газартаа дуугай үлэбэ* (Д. Батожабай).

АТАРАЛДАХА *үйлэ ү., угталд. залог* эсэргүүсэхэ, үһэрилсэлдэхэ (сопротивляться, противоречить): *Хэрэгтэ хэрэггүй юумэнэй түлөө урдаһаань атаралдажа, бэрхэжэ, урма зоригынь хухалһанай дэмы гээшэ* (Б. Мунгонов); **арга шадалаараа атаралдаха** шадалаа эршэдхэн эсэргүүсэхэ (сопротивляться изо всех сил): *Дулаахан хабарта диилдхэгүй гэһэндэл, арга шадалаараа атаралдажа, этэрэлдэжэ байгаад…* (Б. Мунгонов).

АТАРЖАХА *үйлэ ү.* 1) таргалха, тарган тобир болохо (ожиреть): *Тэндэ ойрохон эдеэлжэ байһан, атаржажа омогшошоһон моридынь абяархалдажа, нэгэ удаа хуухиралдашана* (Х. Намсараев); 2) хүдэржэхэ, дүршэл ехэтэй болохо (здороветь на

работе, набираться опыта): *Ажалда атаржаха, хүдэлмэридэ хүдэржэхэ* (Оньһ. үг.).

АТАРЛАХА *үйлэ үг.* дурааараа, зоргондоо һайн бэлшээридэ бэлшэжэ таргалха (набирать вес на хорошем пастбище): *Мүнөөдэршье урин дулаанаар һэб-һаб амилжа, адуун һүрэгэй атарлан бэлшэхэдэ аятай зохид байба* (М. Осодоев); *Бригадын морид соо хашан болоходоо магад, адуундаа нэгэ бага атарлаг, зоригшье орохо!* (Д. Эрдынеев).

АТАРХАН *тэмд. н.* сүлөөтэй сангуун, дуран соогоо (привольный): *Алтан наран дулаахан Ажаллахадам атархан* (Х. Намсараев).

АТИИЛГАХА *үйлэ үг., идх. залог* хоршылгохо, хабшылгаха (смять): *Бүмбэгыемни шангаар үдьхэлжэ зада атиилгаба*.

АТИИХА *үйлэ үг.* хоршыхо, хабшыха (быть смятым): *Нойтон гутални хатаад атииба*.

АТИМА *тэмд. н.* 1) саб гэмэ, зохидхон (аккуратный): *Атима бэетэй, хэзээ бүхэндэ энеэбхилжэ ябадаг* (Б. Мунгонов); 2) бэрхэ, шадамар (ловкий, умелый): *– Ай, шолмо, мори ябуулхадаа яагаа атима юм* (Х. Намсараев).

АТИМАХАН *тэмд. н.* зохидхон, соморхон (приятный, аккуратный): *Нёдондо ябахадам, эндэ шимэ атимахан юумэ үгы бэлэйл* (О. Серова).

АТИР: **атир-тутир алхалха** *үйлэ үг.* найгарган ябаха (шагать, покачиваясь).

АТИРАА *юум. н.* уршалаа, нугаляа, эбхэлеэ (морщина, складка): *атираа ехэтэй хормой.*

АТИРААТАЙ *тэмд. н.* уршалаатай, нугаляатай, эбхэлеэтэй (морщинистый, сморщенный, в складках, в извилинах): *Энэ хүн холоһоо залуугаар харагдадаг аад, атираатай нюуртай.*

АТИРАЛГА *юум. н.* таталдалга (судорога): *атиралгын эм.*

АТИРАЛДАА(Н) *юум. н.* нугалаа гаралган (образование складок): *Мүнөө сагта атиралдаа гарадаггүй һайн бүдүүд бии болоо.*

АТИРАЛДАХА *үйлэ үг., угталд. залог* 1) бэень таталдаха, нугаралдаха (корчиться): *Тэрэнь буруу хараад, зангидагдаһан һур шэнги болотороо атиралдаад хэбтэнэ* (Ж. Тумунов); 2) уршалаатаха, уршыха, хоршыхо, гажаха (морщиться, коробиться, корёжиться): *Маншуудай шэг шарай гансата хубилжа, шалхагар зузаан шанаань атиралдажа, гал хурса нюдэдынь эригэнэлдээд абана* (М. Осодоев).

АТИРАЛДАШАХА *үйлэ үг., видэй нэгэ түхэл* бэень гэнтэ таталдаха (вдруг скорчиться): *...уур сухалтай атиралдашаба хэбэртэй* (Б. Мунгонов).

АТИРУУЛЖАРХИХА *үйлэ үг., видэй нэгэ түхэл* гансата, гэнтэ таталдуулха (вдруг заставить скорчиться): *Бодожо үзэнгүй, гансахан шэрүүн үгэ хэлэжэ, эгээл дүтынгөө хүнэй зүрхые юундэ атируулжархинабибди?* (Б. Мунгонов).

АТИРУУЛХА *үйлэ үг., идх. залог* 1) бэеынь таталдуулха, нугаруулха (заставить скорчиться): *Ерэн хара шүдхэрнүүд / Үдэршье һаань үхүүжэ, / Һүнишье һаань һүнөөжэ, / Аргамжа мэтэ атируулжа, / Һур мэтэ һунаажа / Үбһэн мэтэ эбхэжэ, / Хулһан мэтэ хумижа, / Харгыда ябаһан хүниие / Харгыдань залгина* (Гэсэрһээ); 2) уршылгаха, хоршылгохо, уршалаатай болгохо (морщить); **хүмэдхэ атируулха** нидхээ буулгаха, барайха (хмурить брови, хмуриться): *Хаан һүрөөтэйгөөр хүмэдхөө атируулан, хоришнхидой толгой дээгүүр алад холо уруу харан, абяагүй һууна* (Б. Санжин, Б. Дандарон); 3) *шэлж.* һургаха, үһөөгөө абаха (проучить): *Аригуун Бүүбэйе атируулхань гээшэ* (Ж. Балданжабон).

АТИРХА *үйлэ үг.* 1) таталдаха, нугарха (корчиться): *Энэ үедэ атиран таталдаад, хүдэлхэеэ болишоһон Кошкиниие Атешка заажа: – Энэ хүнһөө асуугты* (Д.-Д. Дугаров); 2) годирхо (извиваться – *о дороге*): *...харгы, абарга могойн атиран хэбтэһэндэл зуры зурыһаар, хүтэл дээгүүр гаража ябашана* (Ж. Балданжабон).

АТИРХАЙ *тэмд. н.* 1) годирһон, нугарһан (изогнутый); 2) уршыһан, уршагар (сморщенный): *атирхай нидхэ.*

АТЫСА(Р) *наречи* годиитор, нугартар (до образования перехвата, выемки): *атыса татажа уяха.*

АТЫХА *үйлэ үг.* годиихо, нугарха (корчиться): *Амяа саглан атыжа, Алаг эреэн нюдэеэ анин дууран амарна* (Х. Намсараев).

АУГАА *тэмд. н., ном., хууш.* томо, хүсэтэй (большой, сильный): *аугаа хүсэн*.

АХ *аянг. үг., сэдьхэлэй байдал харуулһан* ай, ай даа, ой (*межд., выражающее душевное состояние человека* ах): *Ах, ойлгодог һаашни даа, Эрдэни, би олохон юумэ эндэ үхэн алдажа хэбтэхэдээ бодооб* (Д. Эрдынеев).

АХА I **1.** *юум. н.* нэгэ эхэ, эсэгын үхибүүдэй дунда түрүүн гараһан хүбүүн (старший брат): *Таниин аха юу харуулхань гээшэб гэжэ Доржо шэхэеэ һонор болгоод, нюдөө сабшалаагүйгөөр харашоод байба* (Ч. Цыдендамбаев); **аха дүү** (*гү, али* **дүүнэр**) нэгэ эсэгын үхибүүд (дети одного отца): *Догойдо аха дүү Жамбаловууд мэдээжэ барилдааша*

бүлэ нютагаа, аймагаа нэрлүүлжэ ябаһан ба мүнөөшье ябадаг (Э. Чимитдоржиев); *Аха дүү хоёр / Ээм тэгшэ* (*таабари*, үүдэний эрхин); **аха дүү оронууд** *хууш.* түрэл арадуудай ажаһуугаа улас түрэнүүд, гүрэнүүд, мүн хоорондо ехэ нягта холбоотой, бэе бэедээ туһа хүргэхөөр хэлсээтэй оронууд (братские страны); **аха дүүгэй** аха дүү шэнги, эб нэгэтэй, нүхэд ёһоной (дружественный): *Аха дүүгэй холбоонһоо ашатай жаргал бадарна* (Х. Намсараев); **аха эгэшэнэр** нэгэ эхэ, эсэгын үхибүүдэй дунда түрүүн гараһан хүбүүд, басагад (братья и сёстры): *Нэгэшье грамм орооһо гээнгүй, баян ургасаяа хаһа саг соонь хуряажа абаха гэжэ аба эжынэрнай, аха эгэшэнэрнай шадалаараа шармайжа байна* (Б. Санжин, Б. Дандарон); 2) *наһаар дээгүүр эрэгтэй хүншие хүндэдхэн дуудаха үгэ* (*для выражения почтения употребляется при имени*): *Үшөө Гомбо-Доржо ахын тэрээндэ хамһалсажа байхадань, баһашье дуратай байгаа бэзэ даа* (Ц.-Ж. Жимбиев); **2.** *тэмд. н.* 1) наһаар дээгүүр (старший): *Аха хүнэй асуудалые хүндэлжэ, хүл дээрээ бодохыешни харахада зохид байна* (Х. Намсараев); *Аха хубүүниинь ай айһаар Даргай баянайда ошобо ха* (Х. Намсараев); 2) дээдэ зиндаагай, хүндэтэй (высокопоставленный, уважаемый): *Тулалдажа байгаа хоёр аха хамбанарай хэниинь хэнээ эдихэнь мэдэгдээгүй!* (Д. Батожабай); **аха заха** булганһаа аха, хүндэтэй (старше всех, уважаемый): *Мүн аха заха үбгэд хүгшэдтөө анхаралтайгаар хандаха ёһотойбди* (Х. Намсараев); **аха захагүй** хэнииешье тоохогүй (ни с кем не считающийся): *Дээрээ аха захагүй, дуран зоргон соогоо миниихи зүб гээд, өөрһөө дээшэ хүнүүдэй үгэ тоонгүй, дээрэһээ ерэһэн захиралтануудые дүүргэнгүй ябадаг үеш дүүрээ!* (Д. Эрдынеев); **аха янзаар** омогоор, дээрэлхүүгээр, аха шэнгеэр (как старший, свысока): *Студентнэр багшанартаяа уулзажа, хүхинэд, һони һорьмойгоо андалданад, арбадахи, юһэдэхинтэй аха янзаар хөөрэлдэнэд* (С. Цырендоржиев).

АХА II **1.** *үйлэ үг.* байха (быть): *Энэ хүндэ сагта яажа аха зонбибди гээжэ хүгшэд гэмэрэлдэнэ*; **2.** *тэмд. н.* бүхы, байгаа (весь, имеющийся, существующий); **аха арга** арга боломжо (возможность): *Доошоо сомсойн һуугаад, гараа дэлгээн, аха аргаяа оложо ядан аргадаба, һаатуулха һамаарууллха гэжэ оролдобо* (Б Мунгонов); **аха аргаараа** (*гү, али* **шадалаараа**) али болохоор, байхаараа, бии үгыгөөрөө (изо всех сил, всегда): *Түрүүлэгшэ болохо дуратай байжа, түрүүлэгшын тамга хармаандаа хээ һэн хойноо аха аргаараа ажаллаха хэрэгтэй* (Б. Мунгонов); *Шагдар Минжуртай уулзаха бүреэл аха шадалаараа мэндэшэлдэг, тэрээнтэй хөөрэлдэхые хүсэдэг һэн* (Ж. Тумунов); **аха бүхэһөө** нэн түрүүн, хамагһаа урид (прежде всего): *Теэд аха бүхэһөө бурхан шүдхэр хоёрые һанаандаа оруулха* (Ж. Балданжабон); **аха һанаха** тон, бии үгы, байха (весь, существующий, имеющийся): *Энэ таһалгын аха һанаха гоёолто боложо, ханадань хара модон хүреэтэй хуушанай гэрэл байна* (Ч. Цыдендамбаев).

АХААДАЙ 1. *юум. н., барг.* убайгүй, һэнгэргүй, эшэхэ нюургүй, хамаагүй, тоомгүй хүн (нагловатый и озорной человек, которому всё равно): *Яһалхан ахаадайштаа!*; **2.** *тэмд. н.* убайгүй, һэнгэргүй, эшэхэ нюургүй, хамаагүй, тоомгүй (нагловатый и озорной): *Энэш ямар ахаадай хүбүүн гээшэб!*

АХАГҮЙ *тэмд. н.* 1) аха хүбүүгүй (не имеющий старшего брата): *Балдан дээрээ ахагүй, дороо хоёр хүбүүн дүүтэй юм*; 2) дээдэ зиндаатай хүнгүй (не имеющий старшего над собой); **дээрээ ахагүй** а) хэнииешье тоодоггүй, аха заха гэжэ мэдэдэггүй, аха хүнэй үгэ дууладаггүй (не считающийся ни с кем, не признающий ни старших, ни младших): *Майдарнайл дээрээ ахагүй, дороо дүүгүйл, биб гэһэн бэерхүү, дутуу дундаяа мэдэрхэгүй хүн болонхой гээшэ* (Д. Эрдынеев); б) эгээ һайн (самый лучший): *Тиимэ хадаа, энэшни дээрээ ахагүй, аргагүй бэрхэ эмшэ саанаа мэдэлшэ хүнэй шэнжэ үзүүлээд байна* (Д. Сультимов).

АХАДАЙ *юум. н.* 1) *баруун бур.* дүү хүбүүн (братишка); 2) *алайр* абга эгэшэ; абгай; ахын һамган (тётушка; старшая сестра; жена старшего брата); 3) *баруун бур*. дурлаһан хүн, һанаалһан хүбүүн (парень, кавалер, ухажёр).

АХАДАХА *үйлэ үг.* аха байха, ахалха, аха янзаар дахуулха, ударидаха (быть старшим, иметь старшинство *или* первенство, начальствовать): *Ши намһаа ахадахаш*; *– Сандаг, ши маанадаа ахадажа, энэ хүшэр хэрэг дүүргүүлхэ болобош.*

АХАЙ *юум. н.* 1) ехэ аха (старший брат): *Намайе ахай хараажа болохо, теэд ушараа хэлээ һаам, хүлисэхэ байха* (Ж. Тумунов); 2) *ага* дүү бэридэ үбгэнэйнь ехэ аха (деверь, старший брат мужа); 3) *ехэ ахадаа хүндэдхэн хандалга* (*почтит. обращение к старшему брату*): *– Ахай, адуунтнай ошонгоо ошоо бэшэ байна* (Д. Эрдынеев); 4) *хүндэдх. удхатайгаар хүнэй нэрэ болон юрын үгэнүүдтэй хэрэглэгдэхэдээ суффикс болодог* (*для выражения почтения употр. при имени или названии, часто превращаясь в суффикс*):

баханхай, бишыханхай, бишанхай, Дамдинхай; 5) *хууш*., *дээдэ зиндаатай хүниие хүндэдхэдэг нэрэ* (господин): – *Ахай ноён, маанадтай һууҗа хоол барилсыт! – гэжэ хэншьеб дурадхаба* (М. Осодоев); 6) *баруун бур., яряан.* дурлаһан хүбүүн, нүхэсэдэг хүбүүн (юноша, кавалер, ухажёр); 7) *сээр*. шоно (волк); 8) *сэл., баруун бур., ойхон* түрэһэн эгэшэ (старшая сестра): – *Дулсан ахаймнай хээлитэй болоо юм хал даа, – гэжэ Дармажаб аалиханаар хэлэбэ* (Б. Мунгонов); 9) *сонг*. ахайн һамган (жена брата, тётка); 10) *булг., сэл., ивалга* эсэгэ, аба (отец); 11) *мухаршэб*. *ехэ ахада гү, али һамгандань хүндэдхэн хандалга, мүн наһаар аха зондо* (*почтит. обращение к старшему брату, его жене или к старшим*).

АХАЙХАН *юум. н.* хүндэтэй аха хүн (почтенный человек): – *Ахайхан, нэгэ тулам үбһэ үгэхэдэ яаха юм даа, – гэжэ Жалма гүбэрнэ* (Ч. Цыдендамбаев).

АХАЛАГША 1. *тэмд. н.* 1) ахамад, дээдэ зиндаатай (старший *по званию, должности, служебному положению*): *Мүнөө ахалагша һаалишан болоходонь, эгээл түрүүн уулзажа хөөрэлдэхэ ёһотой ха юм* (Ц.-Ж. Жимбиев); *Оюуна түрэл колхоздоо ерэжэ ажаллаад, һаяшагай ахалагша хонишон болонхой* (Ц.-Ж. Жимбиев); *Ахалагша лейтенант хармаанаа һуулижа, улаан хабтаһатай үнэмшэлгээ һарбайба* (Б. Шойдоков); **ахалагша инженер** бүхы инженернүүдэй даргань (главный инженер): *Ахалагша инженер Жаргал Баяровичай маһалга эндэһээ гурбадахи үүдэн* (Г.-Д. Дамбаев); 2) ахалжа ябаһан (предводительствующий, главенствующий): *Тэрэнэй хажууда, зүүн гар таладань, хори буряадай ахалагша ноён Тураахи Табанай һууна* (Б. Санжин, Б. Дандарон); **ахалагша тайшаа** *түүх*. эгээ дээдэ тайшаа (главный тайша): *Ахалагша тайшаа хойшолуулшагүй шухала хэрэгээр табангуудайнгаа сайднар, зайһан, шүүлингэнүүдые дуудаһан байгаа бшуу* (Б. Санжин, Б. Даднарон); 3) ямар нэгэн һуралсалай газарта һурадаг һурагшадай дээдэ шатынхи (старший – *о курсе, классе*): *Ахалагша ангиин һурагшад парк соо модо һуулгаба*; **2.** *юум. н.* хүтэлбэрилэгшэ, толгойлогшо, дарга, ноён, даагша (глава, начальник, шеф): *Экспедициин ахалагшатай арсалдадаггүй юм!* (Б. Мунгонов); **ахалагшаар табигдаха** дарга болгогдохо (назначаться старшим): *Иигэжэ манжын яаманай газар асарагдаһан Аламжые Богдын Хүреэн дээрэ ахалагшаар табигдаһан жанжанай зарлигаар аманһаань шуһа гаратар сохёод, газаа хаяжархиһан юм* (Д. Батожабай); **аймагай ахалагшад** аймагай дарганар, ноёд (районное начальство): *Аймагай ахалагшад болон эдишын эзэн Аносовһоо эхилээд Бугатын станай нохойнуудшье һаа энээниие таниха* (Б. Мунгонов).

АХАЛХА *үйлэ у.* эгээл аха захань байха (быть старшим): *Саашаа юуншье болохоо байһаниинь Агын найман эсэгые ахалжа һууһан тайшаа ноёндо мэдэгдэхэгүй байба* (Ж. Балданжабон).

АХАМАД 1. *тэмд. н.* 1) ахашаг, ахамһаг, нэгэ бага аха (старший): *Нэгэтэ ахамад үеын мэдээжэ уран зохёолшо Ч. Цыдендамбаев Д. Дамбаевай шүлэгүүдтэ зохёоһон нүхэд ёһоной пародидоо ишигэжэ бэшэһэн байдаг* (Л. Шагдаров); 2) дээдэ зиндаагай, хүндэтэй, түрүү (высокопоставленный, уважаемый): *Уданшьегүй модонуудай забһараар гэрынь харагдаад, хори буряадай ахамад хүнүүдэй хүрэжэ ерэһые мэдэбэ* (Х. Намсараев); 3) ахалагша, дээдэ зиндаатай (старший *по званию, должности, служебному положению*): *Ахамад мэргэжэлтэдһээ гадна отделенинүүдые эрхилэгшэд, юрын мэргэжэлтэд гэхэ мэтэ* (Ц. Цырендоржиев); **ахамад ветеринар** бүхы ветеринарнуудай даргань (главный ветеринар): *Энэмнай колхозой ахамад ветеринар тусгаар машинатай болоһоноо харуулжа ябана гээшэ* (Ц.-Ж. Жимбиев); **2.** *юум. н.* 1) ноёд (сановники): *…суглаа хэжэ байхадань, намнаха гэжэ дээдэ ахамадай соносхоһон захяа зарлигай ёһоор ошон гээд…* (Х. Намсараев); **ахмад ноёд** дарганар (начальство): *Энээнэй һүүлээр ахамад ноёд, үбгэд хүгшэд тараад, залуушуул үдэшын түүдэгэй нааданда хатар зугаа хэхэеэ үлөө һэн* (Б. Санжин, Б. Дандарон); 2) хүндэтэй, түрүү зон, ахашуул (старшее поколение): *Тиихэдэнь басагаханайнь аманда хониной һүүл хүхүүлээд, хабсагайн оройдо орхихо гэжэ ахамад хэлсээ һэн* (Б. Санжин, Б. Дандарон).

АХАМАР *тэмд. н.* ахашаг, нэгэ бага аха (чуть постарше): *Тэрэ сэбэр шарайтай ахамар хүн хүбүүнэй гарһаа шобто татажа: – Гэмгүй, шинии туһаар дутаагүйбди, – гээд…* (З. Гомбожабай).

АХАМГАЙ *тэмд. н.* ахашаг, ахамһаг (старший, старше): *Шамһаа баахан ахамгай юм һэн минии аха.*

АХАМҺАГ, **ахамһуу** *тэмд. н.* ахашаг, наһаар нэгэ бага дээгүүр (немного старше): *Мяхалиг улаан нюуртай, шэрүүн дүлгэтэй энэ хүбүүн Доржоһоо нюргаар үндэршэг, наһааршье ахамһаг хэбэртэй* (Ч. Цыдендамбаев).

АХАНАД, аханар *юум. н.* ахашуул (старшие): *Энэ дуугаа аханад таанадтаа зорюулнаб даа.*

АХАНАЙ *юум. н., ойхон* эгэшэ, абгай (старшая сестра).

АХАНД: аханд хүн *юум. н., барг.* эрэгтэй, бүһэтэй хүн (мужчина): *Сайгаа эгээ түрүүн эгээ хүндэтэй аханд хүндэ үгэхэ ёһотой*; **аханд зон** эрэгтэйшүүл, бүһэтэйшүүл (мужчины).

АХАР 1. *тэмд.н.* богони, набтар (короткий, низкий); **2.** *юум. н., баруун бур.* зундаа хоёрдохиёо хайшалуулһан хониной ноохон (овечья шерсть, *летняя после весенней стрижки*).

АХАРЛАХА *үйлэ үг., баруун бур.* зундаа хоёрдохиёо хони хайшалуулха (стричь овец второй раз).

АХАРЛУУЛХА *үйлэ үг., идх. залог* хонидоо хоёрдохиёо хайшалха (стричь овец второй раз).

АХАРХА *үйлэ үг., хаш.* 1) шанаха, болгохо (варить): *морхоог ахарха*, *ахарһан яабал*; 2) *баруун бур.* хоёрдохиёо хони хайшалха (стричь овец второй раз).

АХАТАН *юум. н.* аха хүн (старший товарищ): *Тамнай, ахатан, биледгүйгөөр юумэ худалдахаяа орожо ябана ха юмта даа* (Б. Мунгонов).

АХАХА I *үйлэ үг., аман зох., баруун бур.* байха, ажабайха (быть, жить, существовать): *ахан ябаха.*

АХАХА II *үйлэ үг.* агсаха, зүүхэ (навешивать на себя *колчак, лук*).

АХАШАГ *тэмд. н.* наһаар дээгүүр (старший): *Тэдэнэй ахашаг зониинь Афганистанда, залуушаг наһанай бүлэгынь Чечен Республикада байлдаһан юм* (Ц. Дагбаева).

АХАШУУЛ *юум. н.* аха зон (старшие): *Санька гэдэгынь байрадаа гүйжэ ошоод, үүдэ татан сасуу: – Бодогты, ахашуул! – гэжэ хашхараа* (Б. Санжин, Б. Дандарон).

АХИГДАХА *үйлэ үг., хүлеэгд. залог* хүсэгдэхэ (быть настигнутым): *Хэрбээ үшөө нэгэ дүхэриг гүйгөө һаа, хэдэн хүбүүдтэ ахигдаха һэн* (С. Цырендоржиев); *Хүнэй хүбүүн булигдадаг, хүлеэгэй унаган ахигдадаг юм гүбэ даа* (Ч. Цыдендамбаев).

АХИЛ *юум. н.* ахилга, богони бололго (сокращение, уменьшение).

АХИЛГА *юум. н.* 1) урагшаа ябалга, урид гаралга, урдань оролго, хүсэлгэ (продвижение вперёд, опережение): *Хурьган ... хүдэр хара гарайнгаа альганда нёлбоод, мэлигэр һургааг өөдэ абиржа оробо. Тиин дундань хүрэтэр түргэн аһаад, саашаа ахилгань аалидаба* (Б. Санжин, Б. Дандарон); *Зээрдэ мориной Үндэр борые ахилга болинтобо хэбэртэй, Зээрдэ ехээр эсэһэн хэбэртэй*; 2) богони болголго, хороолго (уменьшение, укорочение, сокращение).

АХИЛДАХА *үйлэ үг., угталд. залог* бэе бэеынгээ урда гаран ябаха (обгонять друг друга): *Үхибүүд бэе бэеэ ахилдан гүйлдэжэ ерэбэ.*

АХИЛТА *юум. н.* урид гаралга, хүсэжэ гаралга, урдань оролго (продвижение вперёд, опережение, обгон): *Манай бүлэгэй холо хаяһан ахилта зарим бүлэгүүдэй гэшүүдэй хорынь ехээр бусалгаба.*

АХИР *тэмд. н.* 1) дорьбогүй, бирагүй, муу, һула, хүсэгүй, дорой (слабый, немощный, беспомощный): *Өөрынгөө мори буудажархиха, намһаашье ахир ангуушан байба гээшэ аабза* (Б. Мунгонов); *Тэрэ сагта гэнэн сэхэ хүн баянай гарта, гээгдэһэн ахир мал шонын аманда гэжэ хэлсэдэг һэмнэй даа* (Х. Намсараев); **ахир дорой** (*гү, али* **тулюур**, **сурхи**) һула, хүсэгүй, шадалгүй, муу (слабый, немощный): *Анхандаа Эдик ишэ ахир дорой болошохоор хүн гэжэ һанагшагүй һэмнэй* (Д.-Д. Дугаров); *Томисас Тоом гээшэтнай тиимэш ахир тулюур амитан бэшэ ха юм!* (Б. Мунгонов); *Зарим ахир сурхи бэетэй, зориг һулатай хүнүүд тэсэжэ шадахагүй, наһа дүүрэдэг бэлэй* (Х. Намсараев); **ахир-тахир** муу, тамиргүй, хүсэ шадалгүй (дряхлый): *Юрэдөө, ахир тахир амитадаа суглуулжархёод, тэдэнээ хүлдөөхэеэ байгаа һаа һөөл гээшэ* (Ц.-Ж. Жимбиев); **ахир бишыхан** багахан, муухан (маленький, захудалый): *Тушаан болоходо, тэрэ эмынь Гуляевтанай ахир бишыхан аптекэдэ байжа байба* (Ч. Цыдендамбаев); 2) өөдэгүй, хаанаашье хэрэггүй, муу (никудышный, негодный, жалкий): *– Наймаалагша аад, тиигэжэ мэдэхэгүй, яагаа ахир амитамши* (Б. Мунгонов); **ахир ябадал** муу, буруушаалтай, аягүйрхэмөөр ябадал (последнее дело, предосудительное, непохвальное поведение): *– Гансахан өөрынгөө болон түрэл түхэмэйнгөө тухай бодохо гээшэ ехэл ахир ябадал, – гэжэ нүхэрынь зүбшөөбэ* (Ч. Цыдендамбаев); 3) хомор, бага, шадалгүй, үгытэй, тулюур (скудный, ущербный, небогатый, несостоятельный): *Харин үбһөөр ахир айлнууд, малаа халуулаад, тэдэнээ хээрэ гаргана* (Ч. Цыдендамбаев); **ахир бодолтой** (*гү, али* **ухаатай**) тулюур ухаатай, дан сэсэн бэшэ, холын бодолгүй (скудоумный): **–** *Табдан, яагаашье ахир бодолтойбши даа, – гэжэ Дулма дуугарба* (С. Ангабаев).

АХИРДАЛГА *юум. н.* һула байлга, тулюур байлга (бессилие, беспомощность,

беззащитность): *Дарма энээнһээ урагша иимэ ахирдалга үзөөгүй бэлэй.*

АХИРДАХА *үйлэ у.* муудаха, һуладаха, хүсэ шадалгүй болохо (обессилеть): *Баабгайн хүсэн нилээн буураһан янзатай, хоёр шархаһаа шуһаа гээжэ, ахирдаа муудаа бээ* (С. Доржиев); *Теэд үнэн дээрээ хэлэнэймнай хүгжэлтэ гушаад онойхидо орходоо муу байдалтай болоҗо, саг ошохо бүри ахирдаһан байна* (Л. Шагдаров).

АХИРДАШАХА *үйлэ у., видэй нэгэ түхэл* гэнтэ һуладаха, тамираа алдаха, шэнээ таһарха (вдруг обессилеть): *...ахирдашаһан дорохон хоолойгоор иигэжэ хэлэһэн байгааб* (Х. Намсараев).

АХИРДУУ *тэмд. н.* хүсэгүй, шадалгүй болоһон, тэнхээгээ бараһан, һула (обессиленный, слабый): *...аахилалдаһан ахирдуу абяан дээрэмнайшье, доромнайшье дуулдана* (Х. Намсараев).

АХИРДУУЛХА *үйлэ у., идх. залог* тулюур байдалда оруулха, муудхаха, зобоохо, һула болгохо (обессиливать, изматывать): *Техникэмнай эбдэржэ үбһэ хуряалгыемнай ахирдуулба*; *– Ямаршье эрхэ байдал манай хүсэ шадал ахирдуулхагүй, – гээжэ хүтэлбэрилэгшэмнай хэлэбэ.*

АХИРХАН *тэмд. н.* 1) һулахан, хүсэгүй (слабенький): *Ахирхан Гунгар мяхалиг тарган Шагдарые арайхан даана* (Ч. Цыдендамбаев); **ахирхан хоолой** арай дуулдахаар һула хоолой (слабый голосок): *Ойрохи хүниинь ханяажа хахажа дүүргээд ... амияа даруулжа ядаһан ахирхан хоолойгоор асууба* (Б. Мунгонов); 2) өөдэгүй, хайшаашье хэрэггүй, муу (никудышный, негодный, жалкий): *– Алагдаагүй ангайнгаа мяха хубаажа байха ахирхан лэ амитад байнат даа* (Ц. Шагжин); 3) хомор, бага, тулюурхан, шадалгүйхэн (недостаточный, скудный, ущербный, небогатый, несостоятельный): *– Ахирхан салинтай ангуушан харуулшан хоёр гээшэлди...* (Б. Мунгонов); **ахирхан шанартай** муу шанартай (низкокачественный): *Шэрэжэ, хуһанай һүүдэртэ оруулаад, тэргэ дээрэһээ эгээл үнэгүй, ахирхан шанартай архи асаржа, хубүүнэй ама уруу шудхабад* (Ч. Цыдендамбаев).

АХИРХАНААР *наречи* һулаар, тулюурханаар (слабо, тихо): *Тиигэн гэһээнь үни заяанда гал түлигдэһэн аад, мүнөө унтаржа, сэгээн хүхэ утаа ахирханаар һуунагтуулан байба* (Б. Мунгонов).

АХИРШАГ *тэмд. н.* тулюуршаг, муушаг (слабоватый, захудалый): *Үзэг бэшэгтэ ахиршаг лэ хүн ха юмбиб даа* (М. Осодоев).

АХИХА *үйлэ у.* хүсэхэ, хүсэжэ гараха, урид гараха (постепенно опережать, малопомалу обгонять, продвигаться вперёд): *Тиихэтэйнь зэргэ алаг зээрдэ урагшаа һуга харайжа, урдань ябаһан гүйгөөшэдые ахижа захалба* (М. Осодоев); 2) ямар нэгэн юумэнэй хоорондо зай богони, бага болгоохо (сокращать, уменьшать, укорачивать): *Хурьган өөдөө адха адхаар ахижа, үзүүртэнь хүрүүтэй ябатараа, гарайнь шадал унтараад, дундань хүрэтэр доошоо һолжоршобо* (Б. Санжин, Б. Дандарон); 3) *түнх*. багтажа ядан шэхэлдэхэ (набиваться, *напр. в помещение*).

АХУУДАЙ *юум. н.* 1) аха, ахай (братец); 2) *баруун бур.* ехэ эгэшэ, абгай; абга эгэшэ (старшая сестра; тётя).

АХУУНА *юум. н.* үдхэн үдэтэй, хуурай газарта мүлхижэ ябадаг хойто зүгэй уһанай томо шубуун (гагара): *...ямар нэгэн хагсуу хии бараанай болохые зүгнэдэг ахууна шубуун шэнги амитан болохонь гү...* (Х. Намсараев).

АХХА *аянг. у., һожоргүй байһые, эсэһые мэдүүлһэн удхатай* (*межд., выражающее безразличие, усталость*): *Ахха даа сааша, тиимэл болохо хадаа болоо юм ааб даа!* (Х. Намсараев).

АХЮУЛХА *үйлэ у., идх. залог* хүсүүлхэ, хүсэхые баадхаха (заставлять сокращать путь, обгонять): *Даша шодоогынь сагаан борые ахюулха һанаатай морёо шабхадажал мэдэбэ.*

АХЯАД *тэмд. н.* 1) зүрюу, үсэд, үсэрхүү, нэтэрүү (упрямый): *Хээрэ, газарай мухарта ошожо тугалладаг ахяад зантай үнэгэ харууһалжа байхадаа, хэлэшэгүй ехэ түбэгые гарана ха юм* (Б. Мунгонов); 2) *сэл*. залхуу, хашан, толтогүй (ленивый): *Ахяад хүны гэрэнь нобшо.*

АХЯАНШАЛХА *үйлэ у.* баһаха, доройшолхо (унижать, оскорблять): *...аба эжы хоёрымни айлгажа, ахяаншалжа, арбан долоо наһатай намайе худалдажа абаад...* (Х. Намсараев).

АҺАА *аянг. у., хүсэлөө ханаһые мэдүүлһэн удхатай* (*межд., выражающее радость, удовольствие, удовлетворение, злорадство и пр.* ага): *– Аһаа, һайн һайхан хүбүүгээ алдажархёод, һүниин зүүдэн, үдэрэй һанаан болоҗо байна гүш?* (Х. Намсараев); *Тиин байтараа үнеэшэн һамгадаа харажархиба: – Аһаа, тээ тэрэ ябанад!* (Б. Мунгонов).

АҺААГДАХА *үйлэ у., хүлеэгд. залог* носоогдохо (быть зажжённым): *Тиихэдэнь мүнөө үдэшын һаамда унай табяагүйдэ аргагүй байжа, альганай шэнээн аргалда гал аһаагдажа, оршон тойрон уняар манаар бүрхөөгдэбэ* (Ц.-Ж. Жимбиев).

АһААЖАРХИХА *үйлэ үүл., видэй нэгэ түхэл* носоожорхихо (зажечь): *Сибирцев унтаршаһан түүдэгээ аһааажархёод, зүүн горхондо ошожо, һүхөөрөө мүльһыень соолоод, дүүрэн тогоо уһа удхаба* (Д.-Д. Дугаров).

АһААЛГА *юум. н.* 1) носоолго, гал гаргалга (разведение огня, зажигание, растопка; *тех*. задувка).

АһААЛГАХА *үйлэ үүл., идх. залог* носоохо, носоохыень баадхаха (велеть зажечь): *...бурханайнгаа урда зула аһаалгаба* (Ж. Балданжабон).

АһААМСАГ *юум. н.* оро, оронсог, оронсор (подобие): – *Халагни халаг, ангуушагүй һула, ахир дорой аһаамсаг хаанаһаашье намда дайралдаһан юм агшаб?* (Б. Мунгонов).

АһААМХИ *тэмд. н.* бирагүйхэн, тулюурхан (незавидный): *...ямар нэгэн аһаамхи, жэжэ хүдэлмэри, городой аһан захадашье һаа, унтаха углуу заал һаа олохо* (Ш.-С. Бадлуев).

АһААНСАР *юум. н.* 1) зээнсэрһээ гараһан үхибүүн (ребёнок внучки); 2) оро, оронсог, оронсор (подобие): *Намайгаа эрэ хүнэй аһаансар хадам гэрэй эзэн гэжэ нэрлэдэг* (Ц.-Д. Хамаев).

АһААХА I *үйлэ үүл., идх. залог* 1) носоохо, гал гаргаха (зажигать, разжигать, растапливать, раздувать): *Аша басаганайнь үдэшэ хада бэлдэһэн түлеэ ушааг руу хэжэ, хэдэн зомгооһо шуулаад, үйһэндэ гал аһааба* (В. Гармаев); **зуруул аһааха** зуруул носоохо (зажигать спичку): *Зуруул аһаажа хараашалхадаа, хоёр аха дүүнэрэй унтаагүй һэргэлэн һууһанда гайхаба* (А. Ангархаев); **гааһаяа аһааха** гааһанда тамхи хэжэ носоохо (раскурить трубку): *Тиин гааһаа аһаагаад, галайнгаа ойро ан-бун һуушаба* (С. Доржиев); **хүжэ аһааха** һайхан хангалтай ногоо ууюулха (воскуривать благовоние): *Мүн бурханайнгаа шэрээ дээрэ зулануудые бадаргаадаг, хүжэнүүдые аһаажа, нариихан сагаан сэнхир хоншуухан утаа бааюулдаг байгаабди* (Ц. Шагжин); 2) хүдэлгэхэ, ажаллуулжа эхилхэ, холбохо (заводить, включать, пускать в ход, запускать, приводить в действие): *Нэгэ ойлгоходонь, унтаршаһан сахашаяа хүбүүниинь аһаажа ядан байба* (С. Доржиев); **һүниин гэрэл аһааха** һүниин бүрүүл дэн носоохо (включить ночник): *Эхэнь һүниин гэрэл аһаагаад, ... гэр соогуураа урагша хойшоо ябажа, үхибүүгээ гар дээрээ һаатуулжа ядаба* (А. Ангархаев).

АһААХА II *үйлэ үүл., идх. залог* 1) бэе тээшээ хандуулха, халдааха, торгохо, бүхэлхэ (прилеплять, прицеплять, привешивать): *Нохой бэедээ аһааажа сошордоһон хүн богонихон гарайнгаа шадал соо модоёо арадаа ёдогонуулжа ябаад, ... хажуудаа байһан гэрэй хашаа уруу харайшана* (Д. Батожабай); 2) дээшэнь гаргаха, үргэхэ (велеть забраться или влезть, поднимать, подсаживать); 3) үбшэ халдааха (заражать): *Намда бү ойрто, шамда ханяадаяа аһааажа болохоб*.

АһАЛГА I *юум. н.* носолго, дүрд гээд галай гаралга (вспышка): *Гэнтэ хажуудань галай ехээр аһалга Дариимые ехэ сошообо*.

АһАЛГА II *юум н.* халдалга, һалангүй байлга, аһалдалга (нападение, придирка): *Танигдаагүй хүнэй араһаашни гэнтэ аһалга шамайе ехээр айлгаал даа.*

АһАЛДАХА *үйлэ үүл., угталд. залог* 1) барисалдаха, бажуулдаха, торсолдохо (схватываться, вцепляться, липнуть, повисать): *Дагба арайхан тэргэдээ аһалдажа үрдеэд, хэбтэмгэшээ боожодоо аһалдаба* (Ц. Шагжин); **энгэртэ аһалдаха** энгэрһээ бажууха, бажуугаад һэжэрхэ (хватать за грудки): – *Юундэ намһаа асуубаш?! – гэжэ Барга-Няма хашхараад, хүлзэнги улаан нюдэеэ хилагашуулан Биридэйнгээ энгэртэ аһалдажа, бэе тээшээ угзарба* (Б. Мунгонов); 2) хойноһоонь орохо, дутагдал бэдэржэ зэмэлхэ, зэмэлхэ шалтаг олохо; хашарааха, залхуутай болохо, һалангүй халдаха, һалангүй дахаха, шэргүүсэлдэхэ (приставать, придираться; надоедать, докучать): – *Толгоймни үбдэнэ, намда бү аһалдагты, хашартай!* (С. Цырендоржиев); **басаганда аһалдаха** басаганда һалангүй халдаха (приставать к девушке): *Дүшэ һайса гараһан, намгатай, олон үхибүүтэй хүн аад, залуухан һаалиша басаганда аһалдажа һаланагүй гэһэн хоб үгэ Буда дуулаһан байгаа* (Ц. Шагжин); 3) үндэр өөдэ абирха, абиржа гараха, дээшээ гараха (подниматься, забираться, влезать): *Эржэни ехэл һэргылһээр кабина соонь аһалдан орожо, һуудалайнь эрмэгтэхэнэ һуушаба* (А. Ангархаев).

АһАМАГ *тэмд. н.* 1) хэбэрэг, бата бэшэ, удаанай бэшэ (непрочный, еле держащийся): *аһамаг тулюурхан һалбари*; 2) хуурмаг, ойлгогдошогүй, һэжэглэхээр, үнэн бэшэ (фальшивый, сомнительный, недостоверный): *Аһамаг юумэ бү дуугара!*

АһАМАГААР *наречи* хуурмагаар, нээрээ бэшээр (искусственно, фальшиво).

АһАН *наречи* эгээл, тон (самый): *Хамаг зоной аһан урда тээ үбгэн наһатай болоһон үзүүр баяшуул зогсонод* (Д. Батожабай); *Аһан бэрхэ һурадаг, багшанартаа ото магтуулдаг,*

хожом холо ошохо тархитай, һонор хүн гэжэ нэршээ (Ц.-Д. Хамаев); **аһан һайн** эгээн һайн, эрхим, тон һайн (лучший): *Хамаг зүүдхэлээ зүүһэн, аһан һайн гоёлой хубсаһа үмдэһэн эхэнэрнүүд хаалгын зүүн талаар зогсоно* (Б. Санжин, Б. Дандарон); **аһан түрүүн** юунһээшье түрүүн, эгээн түрүүн (первым делом): *Байза гээ, аһан түрүүн Улаан-Удэ ошожо, тэрэ үхибүүень хаража ерэхэ хэрэгтэй гээшэ аабза* (Б. Мунгонов); **2.** *тэмд. н.* бии үгы, байгаа (имеющийся, существующий); **аһан шадаараа** (*гу, али* **хабаараа**) бии үгыгөөрөө, бүхыгөөрөө (во всю мочь, изо всех сил): *Урдаһаань бишыхан басаган һүрэг шонодо намнагдаһандал, аһан шадалаараа гүйжэ ябаба* (А. Ангархаев); *Айжа абирташаһан Яабагшан Сэсэгэй урдаһаа бэлтысэ хараад, гэдэргээ һэмээхэн сухариһаар сухарижа, аһан хабаараа тэрьедэн гүйшэлэй* (М. Осодоев).

АҺАСАЛДАХА *үйлэ үг., угталд. залог* барисалдаха, торосолдохо, тогтохо, унангүй байха, аһалдаад байха (держаться, цепляться): *Ара тээһээнь баһа нэгэ хубүүн ерэжэ аһасалдаба* (Ж. Балданжабон); 2) *шэлж.* тэсэхэ, торохо, бэе муутайшье һаа, удаан амиды байха (цепляться *за жизнь*): *Далан таба хүрэжэ, арай голтой аһасалдажа ябаашье һаа, нютагаа хүрэжэ ерэбэлби даа* (Б. Мунгонов); *– Юрэдөө, нэгэ жаал тэсэһэйб, үшөөл аһасалдаха хэрэгтэй, жолоогоо бү алда! – гэжэ өөртөө шэбшэнэ* (Ц.-Ж. Жимбиев).

АҺАХА I *үйлэ үг.* 1) носохо, дүрэхэ, шатаха (зажигаться, загораться, вспыхивать, куриться): *Ута хагда ногоо зулгаажа носооһон галынь хуурай мүшэртэ дажаганан аһажа, пяс-тас ошо хаяжа эхилбэ* (Ц.-Д. Хамаев); *Бурханай шэрээ дээрэхи мантан шара голто сооһоо һүлэм-һалам гэжэ зула аһана* (Ж. Балданжабон); 2) хүдэлхэ, ажаллажа эхилхэ, холбогдохо (заводиться, включаться, запускаться, приходить в действие): *Саһашань унтаршаһан байжа, нилээн удаан аһажа үгэбэгүй* (С. Доржиев).

АҺАХА II *үйлэ үг.* 1) халдаха, няалдаха, барисалдаха, шүүрэхэ, бариха (льнуть, прилипать, прицепляться, хвататься): *Орлогшо түрүүлэгшэ стол дээрэ байһан телефоной трубкада аһажа, түрүүлэгшэдээ гэртэнь хонходобо* (Б. Мунгонов); **хоолойдо аһаха** бахалуурдаха, хоолой бажууха (брать за горло): *Тэрэ баруун гарайнгаа шүрбэһэлиг хурганууудаар минии хоолойдо аһаха һанаатай хэды хүсэлжэ ороошье һаа, бирабагүй* (А. Жамбалдоржиев); **нюрганда аһаха** нюрган дээрэ үргүүлхэ (прицепляться к спине): *Иимэ томо хүбүүн аад, эжынгээ нюрганда аһаад ябана гээшэ гүш?* (Г.-Д. Дамбаев); **хирэ аһаха** халта муухай болохо (загрязниться): *...хоймортоо бага хирэ аһаһан хүхэ торгон дэгэл хэдэрээд, бэшэг бэшэжэ һууһан ... хүн* (Х. Намсараев); 2) даража бууха, даб гээд добтолхо, абаха (накидываться, набрасываться): *...нохой һоб-һоб гээд аһажа, ламын банзалые хахара татажархихадань, ... унашаба* (Х. Намсараев); *Марнии Майдар хоёр архинуудаа балгажа, мяхандаа аһана* (Д. Эрдынеев); 3) дээшээ гараха, ямар нэгэн юумэн өөдэ абирха, абиржа гараха (забираться, взбираться, подниматься): *Шууд түргөөр ябажа, богонихон саг соо ехэнхи замаа гаталһан Цэрэн зүүн шэлэдэ аһажа ябахадаа хэды дахин оогложо туршаба* (Ц.-Д. Хамаев); 4) үбшэ халдаха (заражаться): *Ханяада аһахада бэлэн*.

АҺАНСАГ *юум. н.* **аһаансар** *хара.*

АҺАНХАД *тэмд. н.* аһалдаад һалахагүй, хальдадаг, өөдэрхүү (придирчивый): *Ямар аһанхад юмши, һалаха хуурахагүй.*

АҺАШАХА *үйлэ үг., видэй нэгэ түхэл* 1) гэнтэ халдаха, шүүрэхэ (вдруг вцепиться, схватить): *Эгээл энэ үедэ Дэлгэр модоной саанаһаа гүйжэ гараад, эмээл дээрэ һуугшын үрөөһэн хүлдэ аһашаба* (В. Гармаев); 2) һанагдаагүйгөөр добтолхо, даб гэн бууха (внезапно наброситься): *Эхэдээ гүйжэ ерэһэн гулмэр бишыхан унаган мэтэ Дагба Иван Ивановичта гүйн ерэжэ аһашаба* (Ц. Шагжин).

АҺИИ: аһии-яһии *наречи, барг.* сорхирсо, хагуй-нагуй (навзрыд): *аһии-яһии болтороо уйлаха.*

АША I *юум. н.* хүбүүнэй үхибүүн; ахын үхибүүн (внук, внучка *по мужской линии*; племянник *по брату*): *Дулгуудайн барагар хара шарай заахан ашаяа харахадаа, энхэргүү дулаахан боложо, гэрэл түхөөгөөд орхидог* (Ц.-Д. Хамаев); *Аша ажалаараа туһаяа харуулха* (Оньһ. үг.); **аша хүбүүн** хүбүүнэй хүбүүн (внук): *Юундэб гэхэдэ, аша хүбүүниинь хүдэлхэ, хөөрэхэ, энеэхэдээшье эсэгэдээ адли гээшэнь аргагүй* (Ц.-Ж. Жимбиев); **аша басаган** хүбүүнэй басаган (внучка): *Аша басагандаа эльбүүлжэ хэбтэхэдэ, ямар аятайб, тэрэнэй шэнгэхэн хоолой шагнажа хэбтэхэдэ, ямар зохид бэ!* (С. Цырендоржиев); **аша бэри** аша хүбүүнэй һамган (жена внука): *Аша бэрим, Сэсэгнишье, сүлөөгүй һэн...* (Д. Эрдынеев); **аша гуша**(**нар**) а) хүбүүнэй үхибүүд мүн тэдэнэй үхи хүүгэд, нэгэ хүнэй гү, али айлай бүхы ашанарынь, зээнэрынь, гушанарынь хамтаараа (внуки и правнуки); б) үри һадаһан, залгамжалха үе

(потомство): *Аша гушань алдар суугаа дэлгэг лэ, Ажал соёлой амжалтын тугууд налбаг лэ* (Х. Намсараев); *Аша гушанартаа һургаал заабари хэлэжэ байһан үбгэжөөлые юундэшьеб даа һануулха юм* (М. Осодоев); **аша зээнэр** үхибүүдэй үхи хүүгэд (внуки и внучки): *Аша зээнэрээ харалсажа, аашатайхан багашуулаа эрхэлүүлжэ ябаха хубигүй байшоо* (О. Базарова); **аша үринэр** үри һадаһан, залгамжалха үе (потомство, потомки): *Шинии шуһаар тэмсэжэ абарагдаһан хэрэгые, манай аша үрэнэр, нэрыш дурдан, улаан зүрхөөрөө хамгаалжа шадаха гэжэ би мэдэнэб* (Г. Цыдынжапов).

АША II *юум. н.* гүн хүндэдхэмээр эрхим туһа, һайн буян, үрэ, габьяа (милость, благодеяние, услуга, заслуга, воздаяние): *Мүнөө болоод байхадаа тэрэ ашыень һанаха үгы…* (Г. Цыдынжапов); *Абын ашые алдажа болохогүй, эхын энхэрэлые мартажа болохогүй* (Оньһ. үг.); **аша туһа** хүндэ хүргэһэн хэрэгтэй зүйл (польза, выгода): *Охин тайшаа энэ хэрэгһээ гурбан дабхар аша туһа абаха гэһэн байгаа* (Б. Санжин, Б. Дандарон); **аша туһатай** туһа нэмэритэй (полезный): *Эдэмнай һайн зон боложо, олоной түлөө оролдожо, алтан дэлхэйдэ аша туһатай ябаһай даа* (Ц.-Ж. Жимбиев); **аша хайра** үршөөл (милость): *Агуу ехэ оронойнгоо аша хайра хүртэел* (Х. Намсараев); **аша үрэ** хүндэ туһатай зүйл (результат, польза): *Тэрэ үеын дүшөөд һурагшадай мүнөө хэниинь хэн болоод, юу хүсөөд ябаһаниинь багшанараймнай аша үрэнь болоно бэшэ гү?* (Д. Дылгыров); **аша буян** хүн зондо һайн юумэ хэһэнэй туһа, бүхы сэдьхэл бодолой, дура хүсэлэй арюун сэбэр амидаралда шэглүүлэгдэнхэй байлга (милость, благодеяние): *Добын галзуудай газарые дуунһыень буляажа абаһанаймни аша буян эгээл ишмээр ерэхэ байбал* (Х. Намсараев); **ашые харюулха** туһа хүргэһэндэ харюу бариха, туһа хүргэһэниие мартахагүй (ответить на благодеяние, быть благодарным, благодарить): *Юрэдөөл, амиды байхадань эжы абадаа туһалха, ашыень харюулха юм* (Г.-Д. Дамбаев).

АША III *юум. н.* бүлүүр, айраг бүлэдэг зэмсэг (мутовка для айрака): *ашаар хүрэнгэ ашалха*.

АША IV: **аша-таша**, **аша-тошо** *наречи* тэн тэрээ (почти наравне): *…багса хазашанхай аша-таша носолдоно* (Х. Намсараев); *Хоёр толгой тэнгэришүүл / Аша-тошо золгобо* (Гэсэрһээ).

АШААДАХА *үйлэ үг.* барилдаанай нэгэ дүрэ, арга (заплетать ногою ногу противника, *приём в борьбе*).

АШААДХИХА *үйлэ үг., видэй нэгэ түхэл* түргөөр юумэ тээхэ, тээжэрхихэ (быстро нагрузить): *Углөөниинь абаашаха юумэеэ тэргэдэ бэлэхэнээр ашаадхёо һэн* (Ц.-Ж. Жимбиев).

АШААЛАГДАХА *үйлэ үг., хүлеэгд. залог* тээгдэхэ (загружаться): *Үдэшын улаан наранаар Хэшэгтэ ваанай ялагар сагаан гэрнүүдэй ашаалагдажа байхые агынхид хаража, ехэл хүхилдэнэ* (Ж. Балданжабон).

АШААЛАГША *юум. н.* юумэ тээдэг хүн, ашаа тээгшэ (грузчик): *Ашаалагшые удаан хүлеэгээбди*.

АШААЛАЛГА *юум. н.* тээлгэ, тэгнэлгэ, ашалга (погрузка): *Мэшээгтэй хартаабха машинада ашаалалга хүндэхэн ажал даа*.

АШААЛАЛСАХА *үйлэ үг., хамтадх. залог* хамһажа тээхэ, тээлсэхэ, тээхэдэнь туһалалсаха (помогать грузить, участвовать в погрузке): *Малай аргашан Цырен-Дарма хонишонойнгоо зөөхэдэнь, юумыень ашаалалсаба.*

АШААЛХА *үйлэ үг.* тээхэ (навьючивать, грузить, нагружать): *Наймааша хитад шүлэнэйнгөө тогоо, буузын жэгнүүр, аяга шанагануудаа жиирэглэн ашаална* (Д. Батожабай).

АШАА(Н) 1. *юум. н.* мориндо гү, али сар, тэмээндэ, машинада ашаһан тээбэри, тээжэ зөөхэ юумэн, тэгнээ, хилгээ, аян замда абаад ябаһан зүйл (груз, вьюк, поклажа, кладь, ноша, тюк): *Арбан пүүдэй ашаа тэгнэһэн тэмээнүүдые хүтэлһэн Наваан-Чингизые огторгойдо байһан һара таниха болоһон байжа магад!* (Д. Батожабай); **ашаа тэгнээ** (*гү, али* **тээбэри**) тээжэ зөөхэ юумэн, хилгээ (поклажа, кладь): *Иимэ харюусалгагүй хүнүүдтэ гүрэнэй машина, ашаа тэгнээ найдахаар гээшэ гү?!* (Б. Мунгонов); *Нилээд олон хүнүүдэй ашаа тээбэриие мухарюулһан, зобооһон байха* (М. Осодоев); **ашаа шэрэхэ** тээбэри зөөхэ (транспортировать груз): *Ашаа шэрэдэг английска пароходуудай эзэд хооһон һуужа захалба бэшэ гү?* (Д. Батожабай); **ашаа тээгшэ** ашаа тээдэг хүдэлмэришэн, ашаашан (грузчик): *Удангүй ороохоной складта ашаа тээгшээршье, пекарнида хилээмэ зөөгшөөршье ажаллаад туршааб* (Д. Доржиева); **2.** *тэмд. н.* бэрхэшээлтэй, ашаархалтай, хашартай, залхуутай (тягостный, обременительный, нудный, надоедливый): *Тэрэнэй удаа хүндэ ашаан саг болобо, үшөө юумэ нэмээхэ хүн олдобогүй…* (Ц.-Ж. Жимбиев); *Ямар ашаан хүмши даа!*; **ашаан даалгабари** бэрхэшээлтэй даабари (обременительное поручение).

АШААНАЙ *тэмд. н.* ашаанда хабаатай, хүндэ юумэ шэрэдэг, тээбэридэ хэрэглэгдэдэг (грузовой, товарный, погрузочный): *Гайхаһан Кончун-Сойбоной һэмээхэн нюдөө нээхэдэнь, ашаанай һарлаг хамбыһаа таһаржа ерээд, Кончун-Сойбоной хүрдэ унхидажа байба* (Д. Батожабай); **ашаанай машина** томо хүндэ юумэ тээһэн машина (грузовая машина, грузовик): *Эрьедэ онгосо хамараараа хадхаатай, саанань дээрээ бүүдхэтэй ашаанай машина, дундань түүдэг ууяна* (С. Доржиев); **ашаанай тэргэ** хүндэ юумэ тээжэ зөөхэ тэргэ (ломовая телега): *Хоёр таладань хүдэрнүүд, ашаанай тэргэ шэнги скамейкэнүүд* (Ч. Цыдендамбаев); **ашаанай морин** хүндэ юумэ зөөдэг морин (ломовая лошадь): *Тэрээнһээ хойшо жиирэй хүнүүд наймаанай ашаа хоёр тээшэнь шэрэжэ, һарьдагта хосордог, ашаанай мори, сарнууд ганга хабшалнууд соогуур яһаяа хаядаг байһан юм* (Д.-Д. Дугаров).

АШААР *дах. у.* туһаар, ушарһаа, дээрэһээ, шалтагаанаар (благодаря, вследствие): *Яагаашье һаа, тэрэнэй ашаар хүдэлмэридөө албан хойрогоор, юрэнхы ёһоор хандалгамни эрид доошолоо бшуу* (Ц. Цырендоржиев).

АШААРХАГ *тэмд. н.* 1) тээбэри ехэтэй (с грузом, гружёный): *Ашаархаг тэмээнүүд элһэн соогуур хүндөөр ябанад*; 2) юумэ тээһэн, тэгнэһэн (гружёный, грузовой).

АШААРХАЛТАЙ *тэмд. н.* бэрхэшээлтэй, хашартай, залхуутай, нозог (тягостный, обременительный, нудный, надоедливый): *Ашаархалтай хүндэ ашаануудые шэрэһэн морид эсэ янзатай*.

АШААРХАНГИ *тэмд. н.* бэрхэшээлтэй, хашартай (тягостный, обременительный): *ашаарханги хэрэг*.

АШААРХАХА *үйлэ у.* хашарха, залхуурха, үлүү гэжэ тоолохо, сэдьхэлээ ханахагүй, дураа гутаха (тяготиться, быть недовольным): *Гэрэйнь зүүн талада табяатай байһан байлгансаг дээгүур дүүежэ байһан аляаһа батаганаһаа ехэл ашаархаһан янзатай уршагад гэнэ* (Г. Туденов).

АШААРХУУЛГА *юум. н.* хашараалга (надоедание): *Һаһатайшуулые ашаархуулга һаалта ха юм.*

АШААРХУУЛХА *үйлэ у., идх. залог* хашарааха, залхууруулха, дурые гутааха (тяготить): *– Олон юумэ һураажа энэ үндэр наһатай абгайе ашаархуулахагүйб, – гэжэ Сампил хэлэбэ*.

АШААТАЙ *тэмд. н.* юумэ тээһэн, тэгнэһэн (гружёный, грузовой, навьюченный): *Тэрэнэй нюдэнэй урда саашаа ябаха бүреэ заахан боложо ябаһан ашаатай шарга үглөөнэй уурал һаарал соогуур харагдана* (Ж. Тумунов).

АШААША(Н) *юум. н.* ашаа тээдэг хүн (грузчик): *Дамби Тунжинович ... трактористнууд болон ашаашадые урдаа туугаад, түргэхэн гаражаа ошобо* (Б. Мунгонов).

АШАБАГАД *юум. н.* эхирид булагад аймаг угсаатанай нэгэ обог (ашебагаты): *Бидэнэр Бошогто Сайн хаанай албатанар байһан Алтай-Хангай нютагтай ашабагад отогой зон гээшэбди* (Б. Санжин, Б. Дандарон); *арбан газарта гал түлюүлһэн ашабагад*; **Сэлэнгын ашабагадууд** анхандаа Баруун Буряадһаа Монгол нүүжэ ошоһон аад, 17 зуунай хоёрдохи хахадта сонгоолнуудтай зэргэлэн, Бэшүүр, Худара-Сомон гэхэ мэтэ нютагуудаар һууржаһан обог (селенгинские ашебагаты).

АШАГ I *юум. н.* олзо, бариишa, үрэ, туһа, хонжоо (выгода, польза, доход, прибыль): *Саг зуурын ашаг хаража, баялигаа дундаруулжа болохогүй* (Д.-Д. Дугаров); **ашаг олзо** туһа (выгода, польза): *Юрэдөө, тоо бариимтые абаад үзэхэ болоо һаа, ургасамнай уруугаа ороно, тэрээнһээ олоһон ашаг олзомнай бага* (Ц.-Ж. Жимбиев); **ашаг шэмэ** үгэсэ, үгэлгэ (продуктивность, отдача): *Малайнгаа ашаг шэмэ нэмээхын хажуугаар тоо толгойень олон болгохо ёһотойбди* (Б. Мунгонов).

АШАГ II *юум. н.* хүнэй бээ дээрэхи толбо (родимое пятно, родинка): *...үрөөһэн хасартаа үргэлжэ улаан ашагтай һамган…* (Ш.-С. Бадлуев).

АШАГГҮЙ *тэмд. н.* туһагүй, үрэгүй, туһа асардаггүй, олзогүй, хонжоогүй (невыгодный, нерентабельный): *Би ашаггүй юумэ юундэ эрхилхэбиб?*

АШАГДАХА *үйлэ у., хүлеэгд. залог* 1) тээгдэхэ (быть нагруженным): *Морид тэрэ дары тэргэлэгдэжэ, хоёр тэргэнүүд дээрэ үхибүүдэй абаашаха унтари, модон хайрсагууд ашагдаба* (Ч. Цыдендамбаев); 2) *шэлж.* түлэхэ болохо (облагаться *налогом*): *Хоёр жэлэй туршада ажаллаха зуураа али болохо яла ашагдаһаар, үримни улам ехэ болоо* (Д. Батожабай).

АШАГЛАГДАМААР *тэмд. н.* хэрэглэгдэмээр, хэрэглэжэ боломоор, зохид (годный для использования): *Колхозуудай һандарһанай һүүлээр ашаглагдамаар газарнууд буртаг үбһэндэ даруулшоо*.

АШАГЛАГДАХА *үйлэ у., хүлеэгд. залог* хэрэглэгдэхэ (быть использованным, применяться): *Тэрэшэлэн арадай дундаһаа гараһан үльгэр, онтохонууд аад, шажанай хэрэгтэ ашаглагдажа ябадаг байгаа* (Х. Намсараев).

АШАГЛАЛГА *юум. н.* хэрэглэлгэ, аша туһа абалга (использование, эксплуатация): – *Ашаглалгада үгэхын урда хинан шалгадаг хүнүүд бии ха юм, – гэжэ бүри аалидан хэлэбэ* (Д. Доржиева); **ашаглалгада оруулагдаха** хэрэглэлдэ орохо, хэрэглэгдэжэ эхилхэ (вводиться в эксплуатацию): *Эдэ үдэрнүүдтэ «Хани барисаан» гэжэ нэрэтэй нефтепровод ашаглалгада оруулагдаба* (Ц.-Ж. Жимбиев).

АШАГЛАХА *үйлэ үг.* хэрэглэхэ, аша үрэтэйгөөр хэрэглэхэ (использовать, извлекать выгоду, пользоваться): *Хамар дороо хэбтэһэн газараа элдүүрилжэ, ашаглажа, талха таряа ургуулжа һурая* (С. Цырендоржиев); **гамнан ашаглаха** ухаатайгаар хэрэглэхэ (бережно, рационально использовать): *Агнуури эрхилэгшэ Валентин Сибирцевэй үбгэ эсэгэ Анисим Сибирцев дайдын баялигые гамнан ашагладаг байгаа* (Д.-Д. Дугаров).

АШАГТА(Й) *тэмд. н.* олзотой, үрэтэй, туһатай (выгодный, полезный, доходный, рентабельный): *Ямаанууд ашагтай бэшэ, харин хоротой амитан гэжэ баталһан зарим хүнүүд эрдэмтын зиндаатай боложо гараһан юм гэлсэдэг* (Д.-Д. Дугаров); **ашагтай туһатай** үрэтэй (полезный): *Ашагтай туһатай хэшээлэй орондо элдэбын аша туһагүй, хубхай мухар һанал бодолнууд толгойдомни ороно* (Ч. Цыдендамбаев); **ашагта малтамал** газар дорохи баялиг (полезные ископаемые): *Тоонто Жэмһэгтээ һаа, Һарьдагайнгаа бэлэнүүдһээ орой буунгүй, ашагта малтамалнуудые бэдэржэл байха һэн хаб* (Б. Шойдоков).

АШАГТАЙГААР *наречи* туһатайгаар, олзотойгоор (выгодно, полезно): *Адууһа малаа хайшан гэжэ зүбөөр, ашагтайгаар үдхэхэб, баршаатайгаар наймаалхаб гэхэ мэтын зүбшэл заабари хэлэхэнь бүришье жэгтэй бэлэй* (М. Осодоев).

АШАГҮЙ 1. *тэмд. н.* олзогүй, туһагүй, үрэгүй (бесполезный, невыгодный, недоходный): – *Орой ашагүй юумые бү хэгтыл даа гэнэ гүби* (Ц.-Ж. Жимбиев); **2.** *наречи* аргагүй, угаа, айхабтар (очень): *Юрэдөөл, шонын мүр, тиихэ саанаа ашагүй томо шонын мүр гэжэ хүсэд лаблаба* (Б. Мунгонов).

АШАГҮЙХЭН 1. *тэмд. н.* бага бэшэ, томо, һүртэй (немалый, внушительный): *Үнэндөө, иимэ нойтон модо газарһаа һөөмшье хүшэжэ үндылгэхэ гээ һаа, ашагүйхэн тэнхээ хүсэн хэрэгтэй болохол даа* (Ц.-Д. Хамаев); **2.** *наречи* олон, элбэг, яһала ехэ (много, достаточно): *Харин тамнай энэ Шонтолын тайгаһаа ашагүйхэн булга бариһан бэзэт?* (А. Шадаев).

АШАД: ашад гэхэ *үйлэ үг., видэй нэгэ түхэл* ехэнхиинь ашаха (погрузить большую часть): *Түлеэгээ тэргэдээ ашад гэбэ.*

АШАДА I *дах. үг.* тула, түлөө (для, ради): *Намайе энэ болгоһонойнь ашада хэзээ нэгэтэ абгайхандаа, дүүнэртээ туһалха байхаб гэжэ һанажа ябадаг бэлэйб* (К. Цыденов).

АШАДА II **1.** *юум. н., будд.* удаан саг, мүнхэ байлга (вечность, неизменность); **2.** *наречи* хэтэ мүнхэдөө, хододоо (вечно, неизменно, всегда).

АШАДЫН *тэмд. н., будд.* мүнхэ (вечный): *Шанар һайн аад, дотороо уужам хүниие Ашадын нүхэр болгон шүтэ* (Э.-Х. Галшиев); **ашадын амгалан** хэтын энхэ мэндэ, хэтын жаргал (вечное благоденствие, покой): *Түр зуурын амгаланай тулада Ашадын амгаланай амин һудалые бү таһалагты* (Э.-Х. Галшиев).

АШАЖАРХИХА *үйлэ үг.* гэнтэ, түргэн тээхэ (вдруг нагрузить): *Ерэхэдэнь юумэеэ ашажархиһан байба.*

АШАЛ *юум. н.* хүргэһэн туһа (оказанная помощь, плата, воздаяние): *Танай ашалые Сэсэгхэн Затагархан хоёр наһан соогоо мартахагүй даа* (Ч. Цыдендамбаев).

АШАЛГА *юум. н.* 1) тээлгэ, ямар нэгэн юумэ унаада хэлгэ (погрузка): *Захирал-тагүйгөөр мэшээгүүдые ашалга болюулагдаба*; 2) тохолго (обложение *налогом*): *Мүнөө сагта налог ашалга гуримшуулагданхай.*

АШАЛДАХА *үйлэ үг., угталд. залог* тээлсэхэ, хамта тээхэ (грузить, навьючивать, нагружать): *Олон шираг хүбүүд энэ айлай барааень ашалдаба.*

АШАЛТА *юум. н.* 1) тээлгэ, ямар нэгэн юумэ унаада хэлгэ (погрузка); 2) тээбэри, тээжэ зөөхэ юумэн, тэгнээ, хилгээ (груз, поклажа); 3) *шэлж.* даабари, даалгабари (задание, поручение, нагрузка): *Бата-Сэрэн Залаатын нэгэдхэмэл налогой тусхай ашалта түлэһэн* (Ц. Дон).

АШАЛХА *үйлэ үг.* ашаар худхаха, сохихо (сбивать): *Санжидма тогооной гэртэ тоһо ашална.*

АШАНАР *юум. н.* хүбүүнэй үхибүүд (внучата): *«Амтатайхан» ашанар уулзалгын баярай һүүлээр хүгшэдэйнгөө хүндэдэнь һууже, урдаа табаг табюулба* (Д. Сультимов).

АШАНТАХА *үйлэ үг.* тээжэ дүүргэнтэхэ (почти закончить погрузку): *Бараагаа ашантаад байхадань, харанхы болобо.*

АШАСАГААХА *үйлэ үг., видэй нэгэ түхэл* түргэ түргэн тээхэ (многократно нагрузить): *Хахалагдаһан түлеэнһээнь машинадаа ашасагааба.*

АШАТА *тэмд. н.* 1) хайра, туһа хүргэдэг, аша харюулма (благодетельный, достойный благодарности): *Аятай бүлеэхэн альгатай, энхэргэн халуун зүрхэ сэдьхэлтэй, уриннһаа урин шарайтай эжсыл ааб даа, ашата һайхан эжы!* (Б.-Б. Намсарайн); 2) туһатай, олзотой (полезный, доходный): *Асари ехэ бодолтон алта мүнгөөр дутуушье бол, / Ашата ухаан бэлигээрээ али бүгэды дараха юм* (Д. Улзытуев).

АШАХА *үйлэ ү.* 1) ашаае мори, мал, шарга, тэргэн дээрэ тохируулжа тэгнэхэ, табиха, тээхэ (вьючить, нагружать, наваливать, взваливать): *Согто ахай энэ үглөөгүүр буурал мориёо тэргэлээд, гэр бараагаа задалаад, ашажа ороо юм* (Ц.-Ж. Жимбиев); 2) түлэхые баадхаха, албадаха, түлүүлхэ (налагать): *Таанад намда һайн даа гэжэ хэлэхынгээ орондо, энэ ямар ехэ яла янга ашаба, тохобо гээшэбта?* (Ц. Шагжин); **татабари ашаха** татабари түлүүлхэ (облагать налогом): *...хуули бусаар албата зондоо элдэб татабаринуудые ашадаг* (Ж. Балданжабон).

АШАШАХА *үйлэ ү., видэй нэгэ түхэл* түргэн гэгшээр тээхэ, гэнтэ тээжэрхихэ (вдруг нагрузить): *Ерэһээр лэ үбһэеэ ашашаба.*

АШБАД: ашбад шулуун *шэнэх., аман зох.* сэхэ зантай, сэхэ сэбэр (прямодушный, честный): *Һанаа сэдьхэл сагаан, ашбад шулуун дүүнь энэ үгые дуулаад лэ, өөрэйн аминһаа үлүү хайрлажа байһан нугаһяа үгэ дуугүй үгэжэ ябуулба* (Арардай онтохонһоо).

АЮУЛ *юум. н.* тодхор, гай тодхор, оһол (опасность, угроза, несчастье): *Адуун һүрэгтэнь аюулай дүтэлһые тухайлһан Ардан эмээл дээрээ бушуухан мордожо, морёо адуун тээшээ залаба* (М. Осодоев); **аюул гай** (*гү, али* **тодхор**) оһол, һанагдаагүй хүлеэгдээгүй муу ушар (опасность, беда, несчастье): *Үндэр тэнгэриин үршөөлөөр үбшэн хамшаг үзэнгүй, Ажарай бүхын ашаар аюул тодхорто дайрагдангүй ябахатнай болтогой!* (Б. Санжин, Б. Дандарон); **аюул усал** гай тодхор (несчастный случай): *Үдэр бүри аюул усал* (Ч. Цыдендамбаев); **аюулһаа зайсаха** (*гү, али* **мултарха**, **зайлаха**) муу ушарһаа холодохо, усалда оронгүй гарасалдаха (избегать опасности, избавляться от опасности): *Тиихэдэ энэ газар дээрэ ород хаанай дали доро орожо, хараалта Бошогто хаанай аюулһаа зайсаха гэжэ бодоһон байгаабди* (Б. Санжин, Б. Дандарон); *Теэд тэрэ энэ аюулһаа яагаад мултархабиб, табигдахабиб гэжэ ойлгоногүй* (А. Ангархаев); **аюулһаа хамгаалха** оһолдо оруулхагүй, гай оһолһоо аршалха (защищать от опасности): *Бешимые аюулһаа хамгаалан, Таня өөрөө хохидоһон байшоо* (Д.-Д. Дугаров); **аюулда дайрагдашаха** гай тодхорто ушарха, дайралдаха (подвергаться опасности): *Теэд мүнөө Тамжад нэгэ юрэ бусын аюулда дайрагдашоод, тэрээнһээ зайсаха аргаа бэдэржэ байһан мэтэ харагдана* (Д. Эрдынеев); **аюулда орохо** гай усалда орохо (попадать в беду, подвергаться опасности): *Хүлеэгдээгүй аюулда орожо хосорхоёо байһан Аламжын досоо нэгэ бага номгоржо эхилнэ* (Д. Батожабай); **аюул усадхаха** гай тодхор үгы хэхэ (ликвидировать опасность): *Харин гэнтын аюул усадхаха гэһэн зорилготой ерээ юм* (Ц.-Ж. Жимбиев); **гэнтын аюул** һанагдаагүй гай, оһол (непредвиденная опасность): *Гэнтын аюулда дайрагдаһан энэ жиирэй ангуушанай сээжэдэ бүргэдэй зүрхэн сохилно* (Д.-Д. Дугаров); **гал аюул** түймэр, алдагдаһан гал (угроза огня, опасность пожара): *хабарай сагта гал аюул болохоёо һанадаг*; **гал аюул һэргылхэ газарайхид** түймэр сарагшад (работники пожарной части): *Городой гал аюул һэргылхэ газарайхидта шэнэ түхэлэй түймэр сараха машинануудай түлхюур барюулагдаба*; **гал аюулһаа сахигша** түймэрһөө һэргылэгшэ (пожарный): *Тиигэһээр байтар городой гал аюул сахигшадай хонхо наяраад, полицинууд хашхаралдана* (Х. Намсараев); **аюулай дохёо** гай усал болоһые дамжуулга (сигнал опасности): *Мүнөө сагта үйлэдбэринүүдтэ, һуралсалай түбүүдтэ болон худалдаа наймаанай, мүн ондоошье газарнуудта аюулай дохёо үгэдэг түхеэрэлгэнүүд тодхогдонхой.*

АЮУЛГҮЙ 1. *тэмд. н.* гай усалгүй, тодхоргүй, гэмтэл хэжэ шадахагүй (безопасный, неопасный): *Бэшэ шубуудынь аюулгүй газар бэдэржэ, нуур дээгүур үни удаан хүлгэн ниидэбэд* (Ч. Цыдендамбаев); **2.** *юум. н.* амгалан байдал, гай тодхоргүй байлга (безопасность): *– Үүдээ нээгты: гүрэнэй аюулгүйе сахигшадай даабари дүүргэжэ ябанабди, – гэжэ газаанаа харюусаба* (Б. Мунгонов).

АЮУЛТАГҮЙ 1. *тэмд. н., ном.* айхаа мэдэхэгүй, айдаггүй (бесстрашный): *– Аюултагүй юумэнтээ ушарааб гэжэ мэдээрэй, – гээд Дари үбгэндөө харюусаба*; **2.** *наречи* айхаар бэшэ, айлтагүй (безопасно): *Юундэ зүрхэ алданаш, аюултагүй һайн ябаад ерэнэ бэзэш.*

АЮУЛТА(Й) *тэмд. н.* оһол ушаруулха аргатай, гай тодхор болохоор, һүрөөтэй (опасный, страшный, грозный, ужасный): *Аюулта юумэ болошобо гү гэжэ һанаад, айхабтар муухай юумэ һанаандамни ороод, ядаа зобоолби даа* (Г. Цыдынжапов); *Харгынь*

аюултай, *халтад лэ гэхэдэ ташажа болохо бшуу* (М. Осодоев); **аюултай байдал** гай осол ушармаар, аймшагтай, айхаар байдал (опасная ситуация, опасное положение): *Ангууша хубүүн нюдэ сабшаха зуура айхабтар ехэ аюултай байдалда оробо* (Д.-Д. Дугаров).

АЮУЛТАЙГААР *наречи* нюдэ балай, аймшагтайгаар, аюулда орожо болохоор (опасно, рсикованно): *Ардан залуухаа хойшо аюултайгаар ябаһан, юумэнһөө айхаа болиһон.*

АЮУЛТАЙХАН *тэмд. н.* оһолтойхон, аймшагтайхан (несколько опасный): *Манай аяншадта хүлеэгдээгүй, аюултайхан саг одоолшье хүрэжэ ерэбэл хэбэртэй* (Б. Мунгонов).

АЮУЛТАЙШАГ *тэмд. н.* яһала оһолтой, тодхортойшог (довольно опасный): *Зүгөөр декабриин арбан дүрбэндэ болоһон хүлгөөн тухай ама гарахань аюултайшаг гэжэ мэдэхэ ушартайбди* (Ч. Цыдендамбаев).

АЮУМШАГ *тэмд. н.* оһол ушаруулха аргатай, гай тодхор болохоор (опасный): *Аюумшаг сагай үнгэрхэдэ, ажабайдал һайжарха.*

АЮУЛТАХА *үйлэ үг.* гай тодхорто орохо, дайрагдаха (попадать в беду, подвергаться опасности): *Аяншадай уһа гарахадаа аюултаһан ушараар шангахан хөөрэлдөөн болобо.*

АЮУЛХАЙ *юум. н.* **айбалхай** *хара*.

АЮУМШАГГҮЙ *тэмд. н.* гай усалгүй (неопасный): *Аюумшагүй саг ерэбэ гээшэ.*

АЮУМШАГТА *тэмд. н.* һүрөөтэй, айдуутай (страшный): *Хэрбээ энэ тангаригаа алдаа һаа, бурханай гал бадарһан аюумшагта тамада шатахабди…* (Х. Намсараев).

АЮУША *юум. н.* ута наһа үршөөдэг бурхан (божество долголетия и бессмертия): *Ойгуурай Аюушын, шойрын сахюусанай, шангадай, мамбын, дуйнхорой, гүнрэбэй – бусад олон дугангууд байдаг* (Ц.-Ж. Жимбиев); **аюуша хадаг** ута наһа үршөөһэн хадаг (сложенная узкая шелковая ткань): *Абдар соохоо алдын шэнээн аюуша хадаг гаргажа, ламада баримсаараа, миһэд гэжэ хэлэбэ…* (Ж. Балданжабон).

АЯ I *юум. н.* ёһо гурим, бэеэ абажа ябалга, абари зан (такт, хороший тон, благопристойность, приличие, поведение): *…Аригуун Бүүбэйн ая соо ябахаһаа бэшэ арга һалаба* (Ж. Балданжабон); *Айлшанайл аяар болобо гүбдеэ* (Б. Мунгонов); **ая ааша** зоргоороо байлга (капризы, причуда): *Долгор гэжэ бага һамгандаа Баяндай тон энхэрэгээр хандадаг, ая ааша соонь байха гэжэ оролдодог һэн* (Ж. Балданжабон); **ая дааха** тэсэбэритэй байха (соблюдать такт): *…энэ тухай юумэнэй ая дааха хүнби гэһэн хэбэртэй энеэбхилнэ* (Ж. Балданжабон); **нааданай ая даахагүй** хүнэй гасаалһые ойлгохогүй, тэсэхэгүй (невоздержанный): *– Нүхэдэйнгөө наадажа дуугархада, нааданай ая даахагүй, – гэжэ Малаадайн зэмэлэн дуугархадань, Хурьган юушье дуугарангүй, мүнөө балгаан соогоо ородо һуушана* (Х. Намсараев); **ая соогоо** (*гу, али* **соохоноо**) өөрынгөө һанаһаар, шадахаараа, өөрынгөө хэм соо (по своему усмотрению): *Хүтэл уруудам газарта мориниинь ая соогоо бүншэжэ, эзэнэйнгээ амыень залаһан тээшэ ябана* (Ц.-Д. Хамаев); *…ямаршье хүшэ гаргангүй, ая соохоноо хүдэлжэ байһан шэнгеэр тэдэндэ үзэгдэдэг байба* (Ж. Балданжабон); **ая зан соо байха**, **ая дахаха** ондоо хүнэй дуран соонь байха (следовать чужой воле): *…хэлэһэн үгөөршни үгэ хээд, һүүдэр дорохоношни эрьелдэһэн тээшэш эрьелдээд, ая зан соошни ябаа ха юмбиб даа* (С. Цырендоржиев); *Аймхай «таанадай» ая дахаһаар, айдар инагаа алдажа болохоб* (Ц.-Д. Дондокова).

АЯ II *юум. н.* 1) абяан, абяанай хүсэн, аянга (тон): *ая даган дуулаха*; 2) үгүүлбэри, абяа гараха маяг (произношение); 3) аялга, дуун, абяа гараха маяг (напев, мотив): *Хулһан гоёхон лимбэеэ* / *Хоолойн аяар таарууллаял* (Х. Намсараев).

АЯ III *юум. н., ург.* жэжэхэн буурсагтай, сайбар хүхэ үнгэтэй шэлбүүһэн набшаһатай, хангалтама һайхан үнэртэй ургамал (полынь белая): *Аяын хангалаар нараа золгоош,* / *Агтын жороое хүгжэм болгоош.* / *Айдар хүбүүдтээ жэгүүр олгоош,* / *Абын заншалаар юрөөл үргөөш* (Г. Чимитов); **ая ганга** а) хангалтама хоншуу үнэртэй хүдөөгэй сэсэгүүд (полынь белая и богородская трава): *Балтиин далайн ая ганга,* / *Баясан гайхан үзэбэлби* (Д. Улзытуев); *Ая ганга дүрөөшье һаа, аятай үнэрөө алдахагүй* (Оньһ. үг.); б) ая болон ганга, шэнэһэнэй шэлбүүһэ, тэрэнгиин сэсэг, хуһанай буурсаг гэхэ мэтые хатаагаад, нюдэжэ хэһэн гэр бараагаа, хорёо хотоёо арюудхадаг уталга (смесь сушёных трав ая ганги, цветков рододендрона, хвои лиственницы, початков берёзы и пр., употреблявшаяся для благовонного курения): *Уданшьегүй санзай табигдажа, эндэ арюун талын ая гангын хангал анхилан, байра соохи бүхы юумэн утагдаба* (Ц.-Ж. Жимбиев).

АЯ: ая-түс *наречи* оро һэегүй (без оглядки): *…жэжэхэн шулуутай эрье руу ая-түс һүрэн мухаризка, нэгэ мэдэхэдээ жалгын оёорой гүнзэгы саһан соо шарбашаһан хэбтээ һэн* (Б. Мунгонов); **бута-ая** *наречи* үй-бута,

бутарса (вдребезги): *Хандама барижа байһан аягаяа бута-ая алдажархиба*.

АЯА *наречи* аргагүй, тон, угаа (очень): *Аяа хайрата минии Янжима!*

АЯАР I **1.** *наречи* айхабтар, нилээд, угаа, тун (очень, сильно); **аяар холоһоо** алад саанаһаа (издалека): *Аяар холоһоо, зэрэлгээтэ талын гүн дундаһаа буряад аялга долгисон зэдэлхэдэл болоод, дүтэлхэ тумаа бүришье хүсэтэйгөөр эбхэрэн мушхарба* (М. Осодоев); **аяар үни** (**хада**) бүри үни, үни даа (уже давно, давным-давно): *Аяар үни ерэһэн аад, мүнөө хүрэтэр бидэндэ дуулгаагүй хадаа нэгэ шалтагтайл байгаа ёһотой даа* (Д. Эрдынеев); *Аяар үни хада, Троицкосавск ерэһэнэйнгээ хойно таба хоноод байхада, Доржо Сэсэгхэниие бэдэржэ, городые зайһан юм* (Ч. Цыдендамбаев); **аяар хэээнэй** (*гү, али* **хээээ**, **хээээнһээ**) үни сагта, үни сагһаа (очень давно): *Сайгон шадарай партизануудай гол байрые оложо, бута сохихо гээжэ аяар хээээнэй хэлэнэ гээшэбибди!* (Ц. Шагжин); **аяар дээрэ** шанха дээрэ, холо (очень высоко, прямо над головой): *Бордоһоншье нэгэ бага намдажа, аяар дээрэ, харанхы соо һарын сайбар таляан харагдадаг болобо* (А. Жамбалдоржиев); **аяар доро** холо доро (далеко внизу): *Нүхэн гүн руунь шулуу хаяхадань, аяар доро ошожо, барьягар шулуунуудые абяатайгаар сохин унаха* (Ц.-Д. Хамаев); **аяар саана** (*гү, али* **саагуур**) холо саагуур (очень далеко): *Энэ үедэ тэрэ басаган аяар саана ошожо, уһанһаа булгайгаад, уһанай урадхалые дахан һамарһаар, эрьедэ тулажа ерэнэ* (Ж. Тумунов); *Ойро наярһан тэнгэриин дуун аяар саагуур, огторгойн заха хизаар туласа наяран сууряатан унтарна* (Ч. Цыдендамбаев); **аяар тэндэ** угаа холо (очень далеко): *Мүльһэнэйнь хойто захаар, аяар тэндэ, нюдэнэй хүрэхэ газарта, далайн долгин сагаан дэлһээрээ сайбалзажа байба* (С. Доржиев); **аяар эндэ** тиимэ холоһоо иишэ (аж здесь, аж сюда): *Мүнөө аяар эндэ ерэшоод байхадаа, миин буряад арад гэһэн үгэ дуулаһамни ямар сэнтэй гээшэб* (Х. Намсараев); **2.** *наречи* бүри, үшөө, гансал, һаял (аж, целых, уже, еще, лишь только): *Энэ городто аяар дүрбэ-табан жэл байһан аад, уулзадаггүй байһамнай гайхалтай* (Г.-Д. Дамбаев); *Халууень хэмжэһэниинь аяар 40 градус боложо байгаа* (Д.-Д. Дугаров); **аяар үдэшэ болохо ойртоһон хойно** гансал үдэшэ тээшэ (и только ближе к вечеру): *Теэд аяар үдэшэ болохо ойртоһон хойно Афанасьевтал адли хүнэй ороһон магазин олобод* (Б. Мунгонов); **аяар һүниин тэн үнгэрһэн хойно** һүниин тэн үнгэрхэдэ, бүри (лишь за полночь): *Аяар һүниин тэн үнгэрһэн хойно багшамнай сошормог нойроор унташаба* (Б. Мунгонов); **аяар зүүн зүгтэ** холо зүүн зүгтэ (аж на востоке, далеко на востоке): *Аяар зүүн зүгтэ уняартан хүхэрэгшэ аласай шэлэнүүд Тогоошын хүсэл һанаае гунигай манан соо үлгыдэнэ* (Д.-Д. Дугаров).

АЯАР II *наречи* зан соо, зангаараа, эрхээр (по воле): *Урда ябаһан хүн өөрынгөө аяар алхалнаб* (С. Доржиев).

АЯАРАА *наречи* өөрынгөө һанаашаар, дурааараа (по своей воле): *Алтан клеткэ соо һуужал байдаг жэргэмэлһээ, агаарай уужамда аяараа ябаһан борбилоохой золтой* (Ч. Цыдендамбаев).

АЯАРХАН *наречи* нилээд (очень): *Амраг шамдаа аярхан холоһоо арюухан зүрхэнэйш амарые хүсэнэм* (Х. Намсараев).

АЯГ *юум. н.* 1) хүнэй зан, ааша, абари, зан абари (поведение, нрав, характер): *Хүдэлхэ аягтань, миһэлзэһэн шарайдань залуу басаганай шэнжэ шанар бии болоно* (Ч. Цыдендамбаев); **аяг ааша** а) аяг зан, абари, зан абари, заншал (поведение, манера, нрав): *Үдэшэлэн, хүйтэн унтаридаа ороходонь эхынь урихан шарай һанагдажа, аханарайнь, нүхэдэйнь аяг ааша, дуу зугаа соностон ерэнэ* (Б. Мунгонов); б) хүнһөөл һаа ондоогоор аяглалга, элдэбээр хубилалга (капризы): *Тэрэнэй аяг аашануудые гэнтэ һанаандаа оруулхадаа, зосоонь муудадаг* (Ц.-Ж. Жимбиев); **аяг аашата** элдэб зантай, элдэб зан харуулдаг (с вывертами – *о характере*); **аяг** (**ааша**) **муутай** абари зангаар муу (с дурным характером): *Хуумаан Гомбо анханһаа нааша аяг ааша муутай һэн* (Х. Намсараев); *Аяг муутай эхэнэрэй аарса шэнгэн* (Оньһ. үг.); **аяг зан** заншал, маяг, янза хэбэр, абари (манеры, привычки; поведение, нрав, характер): *...дуугарха аяг зангыньшье адли* (Б. Мунгонов); *Аяг зангаарнь абыень тани, эльгэ сэдьхэлээрнь эжыень тани* (Оньһ. үг.); **аяг зангаараа тааралдаха** бэе бедээ таараха, ойлголсохо, эбтэй эетэй һууха (сходиться характерами): *Ондо ондоо яһанай хүнүүд хамтараад, аяг зангаараа тааралдаа һаа, хэнһээшье золтой һуугша бэшэ гү?* (Ч. Цыдендамбаев); **аяг гаргаха**, *барг.* **аягаа таһарха** зангаа харуулха (проявлять свой нрав, показывать манеры): *Убашын Сэрэнэй аяг гаргажа, шанга шангаар сошохонь бар-бар гэжэ элихэнээр дуулдана* (Х. Намсараев); **хүндэмүүшэ аяг гаргаха** уряалга зан харуулха (проявлять гостеприимство): *Энхэ Тайван хуушанайнгаал зангаар хүндэмүүшэ аяг гаргажа, Очир тайжада халта дохиходол гээд, хажуугаарнь зэргэшэн, сэсэглиг соогуур*

ябалсаба (Д. Батожабай); **аяг бируутайгаар** хүнһөө ондоогоор (не как все): *Аяг бируутайгаар хараад, хултагад гэжэ бируулан ябаад ... орхёо һэн* (Х. Намсараев); **аяг зугаа** зугааша абари (игривый характер): *Тархай баянай үглөөгүүр ерэжэ харахада, Будамшуу хүбүүн аман сооһоо аяг зугаа гаргаһан хэбэртэй, амаргүй энеэсэгээн хэбтэбэ ха* (Ц. Шагжин); 2) хэбэр, түхэл (вид, облик); **нойрмогтой аяг үзүүлхэ** һэрижэ ядажа байха, һэрижэ ядаһан хэбэр харуулха (быть заспанным, с сонным видом); 3) *баруун бур*. эрэлхэг, эдирхэг зан (удаль).

АЯГА *юум. н.* эдеэ унда хэжэ эдихэ уухада зорюулагдаһан зүйл, амһарта (чашка, стакан, глубокая тарелка): *Аягань айхабтар ехэдэл һанагдаад, тэрэ сайгаа арайхан гэжэ бараба* (Ч. Цыдендамбаев); **аяга табаг** сай, шүлэ аягалжа уудаг бага хэмжүүрэй амһартанууд (посуда): *Бардамаар, шангаар хоолойгоо заһасагаагаад, аяга табагаа хангирган, пеэшэнэйнгээ зүүгээр һүндэлжэ эхилбэ* (Д. Эрдынеев); **аяга шанага** бага хэмжүүрэй амһарта болон эдеэ шанахада хэрэглэгдэдэг худхуур (посуда для еды): *Үдэшэлэн унталгандаа ороод, Намсалай аяга шанагаяа угаахыень дуулажал хэбтэһэн хүм* (З. Гомбожабай); **аяга амһарта** һаба һуулга (посуда): *Баярмаа аяга амһартыень, тогоо торхыень угаажа арилгажа туһална* (Б. Мунгонов); **бур аяга** шабар амһарта (глиняная чаша): *Балжад бур аяга соо айлшандаа гашуун айраг аягалба*; **шаазан** (*гү, али* **шаажан**) **аяга** шаазангаар хэһэн шэнгэн бодос уудаг амһарта (фарфоровая чашка): *Гэрэй эзэн хүгшэн юрын хабтагайнуудаар хадагдажа хэһэн бишыхан таг дээрэһээ хүхэ угалзатай шаажан аяга абажа, Доржын эжыдэ үгэбэ* (А. Ангархаев); **шэл аяга** шэлээр бүтээһэн амһарта (стеклянный стакан): *Шэл аяга хэбэрэг, аянда абажа ябахаар бэшэ*; **шэгнүүрэй аяга** шэгнүүрэй табаг (тарелка у весов); **аягын туулмаг** зосоонь аяга хээд, үбэртэлөөд ябадаг туулмаг (мешочек для чашки, *напр. у лам*); **аягын шэрээ** айлшаниие сайлуулхадаа, дээрэнь хүндын табаг табихын тула хэрэглэгдэдэг набтархан гонзогор шэрээ (низенький столик, предназначенный для приёма гостей): *Гулваа ноён галзуурһандал адли дүрбэн шэгээ алдажа, урдаа байһан аягын шэрээ лас гэтэр, аяга табагайнь һүрэшэтэр ёборжо…* (Х. Намсараев); **аяга бариха** аягатай сай болон хүндын архи айлшадта барюулха (разносить чарки вина): *Баһа малгайгаа хойноо һуйбадаһан хэдэн хүбүүд аяга баришка, хүл дээрээ гүйлдэнэ* (Х. Намсараев); **аяга тодохо** аягануудта эдихэ юумэ хубаарилжа байһан хүнэй урда амһартаяа баряад байха (подставлять чашку): *Ханда абгай үндэгэд гэжэ, архиин дээжые модон аяга соо тодожо, гэрэй үүдэ халта онгойлгоод, сэржэм үргөө болобо* (Ц.-Ж. Жимбиев); **аяга тодохо ажалтай** а) эдеэлхэл гэжэ ябаха (заботиться только о еде); б) гуйраншалха (просить подаяние); **бадар аяга** *будд.* шабараар хэгдэһэн, хара шэрээр шэрдэгдэһэн буддын шажантанай бадар суглуулдаг байһан амһарта (чаша для подаяния); **аяга сай дээрээ арба хубилха** (Оньһ. үг.) олон зантай, ая таань олдохогүй (≈ семь пятниц на неделе); ◊ **аягын амһар зуулгаха** сай уулгаха, хүндэлхэ (угощать чаем): *Харин айлшадтаа аягын амһар зуулгангүй ябуулхамни хүхэл байна даа... Эдэ нүхэдшни юун гэжэ һанахань гээшэб?* (Ц.-Ж. Жимбиев); **аягын амһар зуунгүй гараха** нэгэ аяга сайшье уунгүй гараха, хүндэлүүлэнгүй гараха (уходить не солоно хлебавши).

АЯГАЛААДХИХА *үйлэ үг., видэй нэгэ түхэл* шууд түргэн аягалха (моментально, быстро налить в чашку): *...Доржын эжы хоолойгоо шэшэрүүлэн баяр хүргөөд, аяга табагай тагай тэндэхи бишыхан шэрээ дээрэ хоёр стаканууд соо сай аягалаадхиба* (А. Ангархаев).

АЯГАЛАА(Н) *юум. н.* олоороо сай аягалха үйлэ (разливание в чашки): *Кухни соо сай аягалаан болоно.*

АЯГАЛААША(Н) *юум. н.* аяга соо шэнгэн зүйл хэдэг хүн (разливальщик): *Түрэ дээрэ сай аягалаашан болоһон байгаа*.

АЯГАЛАГДАХА *үйлэ үг., хүлеэгд. залог* аяга соо хэгдэхэ (разливаться в чашки): *Сайшье аягалагдаба, айлшадта табаг мэдүүлэгдэбэ* (Д. Эрдынеев).

АЯГАЛЖАРХИХА *үйлэ үг., видэй нэгэ түхэл* түргэн аягалха (быстро разливать): *Мэдээгүйдэм сай аягалжархиһан байба.*

АЯГАЛУУЛХА *үйлэ үг., идх. залог* амһартада хүүлэхэ (заставить наливать в чашку): *...хооһон аяга тагшанууд сай аягалуулха ээлжээндэ зогсожо…* (Х. Намсараев).

АЯГАЛХА *үйлэ үг.* аягада хэхэ (разливать в чашки): *Тиигээд сайнгаа дээжые дүрбэн зүгтөө сасаад, галдаа дуһаагаад, аягалжа эхилнэ* (Ц. Шагжин).

АЯГАЛШАХА *үйлэ үг., видэй нэгэ түхэл* түргэ түргэн аягалха (вдруг начать разливать): *Бэринь айлшадтаа сай аягалшаба*.

АЯГАТА(Й) *тэмд. н.* 1) аяга соо байһан, аягалаатай (налитый в чашку, разлитый по чашкам): *Тэдэнэй урдуур аягын шэрээ дээгүүр табаг соо шанаһан шараһан мяхан, аягатай*

сайнууд харагдана (Х. Намсараев).

АЯГАША(Н) *юум. н.* аяга баридаг хүн (разливальщик): *…архи духаряагаа дээрэ дээрэһээнь ябуулжа, хүндэшэн аягашан хубүүд хүл гар дээрээ нагалзана нахилзана* (Х. Намсараев).

АЯГЛАГДАХА *үйлэ у., хүлеэгд. залог* найса, оло дахин элдэбээр аашалха (неоднократно безобразничать): *Багадаа нилээд аяглагдаһан юм даа, нюугаадшье яалайб.*

АЯГЛАГША *юум. н.* аашалагша, элдэб аяг гаргагша (кривляка): *аяглагшые һажаалдаха.*

АЯГЛАД: аяглад гэхэ *үйлэ у., видэй нэгэ түхэл* бага зэргэ элдэбээ гаргаха (немного кривляться, безобразничать): *Балдан аяглад гээд болиһон байгаа.*

АЯГЛАЛГА *юум. н.* аашалалга, элдэб аяг гаргалга, элдэбээ гаралга (ужимки, кривлянье, чудачество): *Түмэнэй клоун шэнгеэр аяглалгые үхибүүд хаража, ехэ хүхилдэбэд.*

АЯГЛАХА *үйлэ у.* 1) хүниие хүхеэхын тула энеэдэтэй аяг харуулха (вести себя игриво): *– Зай, гоё һайханаар аяглаха болоолта даа...* (Ц.-Ж. Жимбиев); 2) һоригонохо, элдэбээ гараха, аашалха, һажаалдаха (гримасничать, изображать *кого-л.*): *Загаһаша үбгэн хамагһаа дээрээр аяглана. Ехэл бэлигтэй хүн* (Ч. Цыдендамбаев); 3) найрхаха, бэеэ дээгүүр абхуулхые оролдохо (хвастать, возомнить о себе): *Тэрэшэлэн ехэ эдгүй гээшэ һаа, Эдтэй мэтэ бү аягла* (Э.-Х. Галшиев); 4) хүхихэ, зугаалха (веселиться, развлекаться): *Аягтай зөөлэхэн нюдөөрөө Аяглан эрхэлэн харана гүш, Ашахан сэсэгхэн Галимни* (Х. Намсараев).

АЯГЛАШАХА *үйлэ у., видэй нэгэ түхэл* гэнтэ аяглаха (вдруг начать безобразничать): *Намайе харамсаараа аяглашаха юм гэжэ мэдээгүйб.*

АЯГТАЙ *тэмд. н.* 1) наадаша, зугааша (игривый): *Аягтай зугаатай агроном гэлсэнэл даа* / *Артелиин клуб соо шууяатай* (Арадай дуунһаа); 2) абааштай шуран, хүйхэр (разбитной, удалой).

АЯГТАЙГААР *наречи* һонёор, өөрөөр (забавно, оригинально): *Үгэнүүдээ элихэнээр хэлэжэ байгаад, нюур шарайгаа аягтайгаар уршалзуулан, гарнуудаараа зангажа байжа эхилнэд* (Ч. Цыдендамбаев).

АЯГҮЙ 1. 1) *тэмд. н.* зохидгүй, таагүй, найргүй, муухай, эшхэбтэр (неудобный, неприличный, бестактный, непристойный): *Энэ аягүй ушарые эдэ хоёр хараа юм байна гэжэ Балжид ойлгоходоо, гэнтэ туштагад гэжэ сухалдааша болоно* (Ц. Шагжин); **аягүй асуудал** таагүй, зохидгүй асуудал (нетактичный вопрос): *Доржо энэ аягүй асуудалдань түдэгэсэжэ, харюу үгэбэгүй*; **аягүй удхатай** зохидгүй, хэдэн янзаар ойлгохоор (нескромный, двусмысленный); **аягүй хөөрөөн** таагүй хөөрөөн (неприличный разговор): *Энэ үдэшэ гэртэмнай ишмэ аягүй хөөрөөн болохо гэжэ огто һэжэглээгүй байһан Татьяна Алексеевна уб улаан болошобо* (Ч. Цыдендамбаев); 2) дурагүй-дэмөөр, таарыугүй, хэндэшье хэрэггүй (неприятный, неподходящий, несуразный): *– Хилээмэгүйгөөр ганса мяха эдихэнь яагаа аягүй юм, – гэжэ Ковалёв гэмэрнэ* (Б. Шойдоков); *Теэд урдань үмдэжэ үзөөгүй, ишмэ һайнаар оёгдоһон, ишмэ үнэтэй буд хубсаһатай ябахадань, юундэшьеб аягүй, мүртэ хабшуу шэнги* (Ч. Цыдендамбаев); **аягүй шэмээн** зохидгүй, хажар шэмээн (неприятный звук): *Энэ энеэдэн соонь хүниие заригад гүүлэмэ зэбүүн хүйтэн аад, һөөл аягүй игсуун шэмээн соностобо* (Б. Мунгонов); **аягүй байдал** зохидгүй, дурагүйдэмөөр байдал (неловкое положение, неприятная ситуация, неприятность): *Тон түрүүн энэ аягүй байдалда таниие бариһанайнгаа түлөө хүлисэл гуйха болонобди* (Б. Шойдоков); **аягүй мэдэрэлдэ абтаха** таарыугүй, гажарһан мэдэрэлдэ абтаха (быть охваченным неприятным чувством): *Должодые гэртэнь оруулаад, аягүй мэдэрэлдэ абтан эмшэлэлгынгээ пункт тээшэ ошобо* (А. Ангархаев); 3) *барг.* даруу бэшэ, ушар ёһо сахидаггүй, хүнгэн бодолтой, маягладаг, тунтаганаур (нескромный, не знающий приличий, бестактный, легкомысленный – *о человеке*): *бузар аягүй басаган*; **2.** *наречи* 1) найргүй, таарыугүй (неудобно, неприлично): *Умхи хуушан гэртэ һамгашье асархань аягүй байгаа ёһотой* (Х. Намсараев); 2) аргагүй, айхабтар (очень, сильно): *Ямар ойро ойрохон зэргэлжэ һуудаг айлнууд гээшэб? Яаһан аягүй уйтан хабшуу юм?* (Ц. Шагжин); **аягүй хүйтэн** янгинама хүйтэн (чрезвычайно холодно): *Таһалга соонь ехэ аягүй хүйтэн болошонхой* (Ч. Цыдендамбаев); **аягүй муухай** айхабтар муухай (очень страшный): *Галдан бүри ехээр мэгдэжэ, һууха байха газараа оложо ядан хултагашан, нюдэ амаа бэлтэгэнүүлэн, урал амаа уршаганаулан, аягүй муухай юумэн зогсоно* (Д. Сультимов); **3.** *хэлэгшын үүргээр хэрэгл.* 1) таагүй, зохидгүй (неудобно, неприлично, не по себе): *Айл аймагайнгаа амгалан унтаха гэжэ байхада муу юумэ мэдээсэжэ орохо гээшэ аягүй* (Ц. Шагжин); *Үхибүүд шагнажа һууна, аягүй* (М. Осодоев); 2) эшхэбтэр (стыдно):

Урдань һууһан хэдэн хүнэй тэрээн тээшэ эрьелдэн харахадань, досоонь бүришье аягүй, газар доро оромоор болошобо (С. Цырендоржиев).

АЯГҮЙРХҮҮЛХЭ *үйлэ үг., идх. залог* таагүйрхүүлхэ, таагүй, хашагданги байдалда оруулха, зохидгүйшөөлгэхэ (стеснять, смущать, конфузить): *Эсэгынь һүүлшын үгэнүүд Тогоошые аягүйрхүүлбэ* (Д.-Д. Дугаров).

АЯГҮЙРХЭЛГЭ *юум. н.* зохидгүйшөөлгэ, тааруугүйдэлгэ, хашагданги байдалда оролго (неловкость, стеснение, смущение, конфуз): *аха захатанһаа аягүйрхэлгэ.*

АЯГҮЙРХЭНГЕЭР *наречи* таагүйрхэнгеэр, хитүүгээр (смущённо, сконфуженно): *Мария уруугӓа харан аягүйрхэнгеэр, эшэһэншүүгээр мииһэлзэбэ* (С. Цырендоржиев).

АЯГҮЙРХЭНГИ *тэмд. н.* хитүү, хирүү, таагүй байдалда орохон (робкий, стеснительный, смущённый): *Нэгэ бага аягүйрхэнги янзатайгаар минии заажа үгэһэн стул дээрэ һуужа…* (Д.-Д. Дугаров).

АЯГҮЙРХЭХЭ *үйлэ үг.* зохидгүйрхэхэ, эшэхэ гайхаха (испытывать неловкость, неудобничать, смущаться): *Норжомо юундэшьеб эшэжэ, аягүйрхэжэ, уруугӓа харашаба* (А. Жамбалдоржиев); *Өөрынгөө хэһэн ажалһаа аягүйрхэхэ гэжэ яаха юм* (Ц. Шагжин).

АЯГҮЙШӨӨЛГЭ *юум. н.* һэшхэл, аягүйрхэлгэ (совестливость).

АЯГҮЙШӨӨЛГЭХЭ *үйлэ үг., идх. залог* эшээхэ, гайхуулха (совестить): *Доржо үбгэжөөл залуушуулда һургаал хэлэжэ, тэдэниие аягүйшөөлгэбэ.*

АЯГҮЙШӨӨРХЭХЭ *үйлэ үг.* зохидгүйгөөр байбаб, таагүй юумэ хэбэб гэжэ бэеэ буруушааха (совеститься): *Зандан наһатай хүндэ муугаар хандабаб гэжэ аягүйшөөрхэбэ.*

АЯГҮЙШӨӨХЭ *үйлэ үг.* 1) буруушааха, һайшаангүй байха (относиться с неодобрением): *Эдэ бүхы болоһон ушарые Дарима хаража, тон ехээр аягүйшөөбэ* (Ц. Шагжин); 2) эшэхэ, хитэхэ (смущаться, стесняться): *Цэбэг үбгэн хүгшэн тээшээ аягүйшөөһэн нюдөөр хэдэн удаа харабашье һаа…* (Х. Намсараев).

АЯГҮЙШЭГ 1. *тэмд. н.* 1) зохидгүйшэг, таагүйшэг, эшхэбтэр (довольно неудобный, неприличный): *Үбэлэй хүйтэндэ бэеэ хүнгэлхэеэ газаашаа гүйжэ зоболтогүй... Теэд энэнь яагаа аягүйшэг юм гэр соогоо аад лэ...* (С. Цырендоржиев); **аягүйшэг удхатай** саагуур удхатай (двусмысленный): *Зүгөөр энэ үгэ нэгэл тон далда, нюуса, хулгай мэтэ аягүйшэг удхатай гэжэ сэдьхэбэ* (С. Цырендоржиев); 2) дурагүйдэмөөр, муухайшаг, тааруугүй (довольно неприятный, неподходящий): *Пестонов аягүйшэг байдалда оробошье, зорёолхобо* (С. Цырендоржиев); 3) *барг.* тиимэшье даруу бэшэ, хүнгэхэн бодолтой (довольно нескромный, несколько легкомысленный – *о человеке*): *бишаа аягүйшэг хүн*; **2.** *наречи* найргүйшэг, тааруугүйшэг (довольно неприятно, не по себе): *Надмитовай иигэжэ хэлэхэдэнь, Мижит-Доржо өөрөөшье ойлгонгүй һэр-мэр гээд, досоонь нэгэ бага аягүйшэг болоодхибо* (Б. Мунгонов); **3.** *хэлэгшын үүргээр хэрэгл.* найргүйшэг, тааруугүйшэг (довольно неприятно, не по себе): *Ректорэй нюдэн Доржые һүрдөөгөө бэшэшье һаа, урдаһаань гэтэн харахадаа, аягүйшэг* (Ч. Цыдендамбаев).

АЯДАХА *үйлэ үг.* 1) аяынь олохо, дүрынь олохо, зандань тааараха (приноравливаться, подлаживаться, подделываться): *Тэрэ мэтэ «зүүнэй» нугалаа гаргагшад болон тэдэнтэй аядан дагалдагшадтай тэмсэхэ* (Ц. Дон); ○ **аргадаха** *гэжэ үгэтэй парн. хэрэгл.*

АЯДУУЛХА *үйлэ үг., идх. залог* тааруулха, тааралдуулха (приноравливать, подгонять, подлаживать): *Уруу газар аядуулһан уямал мүнгэн хударгаар ууса дээгүүрнь татаба* (Х. Намсараев).

АЯЛАГДАХА *үйлэ үг., хүлеэгд. залог* оло дахин аяглаха (неоднократно безобраничать, строить гримасы): *Багадаа ниилээд аяглагдаһан юм даа*.

АЯЛГА I *юум. н.* 1) дуунай абяануудай ондо ондоо һубарил, нугалбари (напев, мотив, мелодия): *Урданай дуунай аялга үргэн уужам талын харгынуудтал адли ута, унжагай гунигтай байдаг юм һэн* (Ц.-Ж. Жимбиев); **аялгаар һайхан дуунууд** гоё нугалбаритай дуунууд (мелодичные песни): *Аялгаар һайхан дуунуудаа Ажалша таанартаа зорюулнам* (Ар. дуунһаа); **аялга һайхан хоолой** дуунай нугалбари гоёор гаргадаг хоолой (мелодичный голос): *Аялга һайхан хоолойгоор арадай дуу хангюурдахада гоё даа!*; **аялгаа алдаһан** муу абяатай болоһон (расстроенный – *о музыкальном инструменте*); **аялга һайтайгаар** а) гоё нугалбаритайгаар (мелодично, музыкально): *аялга һайтайгаар бэшэгдэһэн дуун*; **аялга тодожо абаха** дуулалсажа эхилхэ (подхватывать мелодию, песню): *Хубүүд, басагад энэ дуунай хонгёо һайхан аялга тодожо абаад, саашань үргэлжэлүүлэн, эбтэйгээр дуулалсашанад* (Г.-Д. Дамбаев); **аялга гүнгэнүүлхэ** аалиханаар дуулаха (напевать мелодию): *Нилээн халамгайшаг хүн автобусһоо буугаад, хамар*

дорохоноо дуунай аялга гүнгэнүүлэн, нюргаа үргэлвөд, гэр тээшээ бардамаар алхалба (С. Цырендоржиев); **аялгада муу** дуунай аялга олодоггүй (немузыкальный): *Аялгада муу хүниие зүбөөр дуулуулжа һургахагүйш*; 2) хоолой, дуун, абяан; үгүүлбэри, акцент (тон, интонация, голос; акцент): – *Эм дом хэрэгтэй һэн, – гэжэ Шоён хүлисэл гуйһан, зэмэтэй аялгаар хэлэбэ* (А. Ангархаев); *Магад Шоёной ородоор, буряад аялгатайгаар, дуугархадань, тэрэниинь ойлгонгүй үлэшэбэ гүб?* (А. Ангархаев); **урин аялгатайгаар** дуратайгаар, уряалгыгаар (любовно, приветливо): – *Сайн! – гэжэ ямаршьеб баяртайгаар, хоолойдоо урин аялгатайгаар намда хандаба* (А. Жамбалдоржиев); **жэргэмэлэй аялга** жэргэмэлэй дуун, жэргэлгэ (трель жаворонка): *Ямаршье хүгжэм шагнахадаа уярха уягүй хүнүүдые жэргэмэлэй аялга, хүхын донгодоон һогтоожо, хүлгөөжэ шададаг* (Ц.-Д. Хамаев).

АЯЛГА II *юум. н.* зан, заншал, дадал (привычка, обыкновение, поведение); **аялга зан** дадал, заршам (привычка, обыкновение, манера).

АЯЛГАЛХА *үйлэ үг.* 1) дуулаха (напевать, петь): *Хурим хүндын ехэдэ найган татаһан худа урагууд утаар уянгалуулан урданай дуу аялгална* (Ц.-Д. Хамаев); 2) дуулан татажа хэлэхэ, уянга гарган хэлэхэ (говорить нараспев): – *Сайн, Татьяна Алексеевна! – гэжэ Алексей ехэл аялгалжа, хэм гадна налархайгаар Анна Михайловнагай гар үнэрдэбэ* (Ч. Цыдендамбаев); **аялгалан хуугайлха** удаан татажа хуугайлха (голосить – *о петухах*): *...сууряа хоолойтой эрэ тахяануудай аялгалан хуугайлалдаха эндэ тэндэ дуулдажа эхилбэ* (Х. Намсараев).

АЯЛГАН: аялган абяан *юум. н.* уушханһаа гараһан абяанай түбэнгиие шэшэргэнүүлжэ, ямаршье шууяагүйгөөр, һаалтагүйгөөр гарадаг абяан (гласный звук): *Баһа эхин бэшэ үенүүдэй аялганууд нэгэ бага хуряамжалагдадаг* (Б. Будаев).

АЯЛГАТАЙ *тэмд. н.* аятай зохид абяатай, аянга һайтай (мелодичный): *Композитор аялгатай дуу зохёобо.*

АЯЛГАТАХА *үйлэ үг.* дуугарха (звучать): *Энэ һайхан абяан соохоо хононшье шагнажа байбал хашархаар бэшээр алтан гургалдайн дуун аялгатаба* (Д. Батожабай).

АЯЛДАР *тэмд. н.* налгай, зулгы, илдам, зөөлэн, зохид (ласковый, покладистый, уживчивый): *Хүбүүмни урдань үгэтэй дуутай, аялдар аашатай байдаг агша хамнай* (Х. Намсараев); **аялдар илдамаар хараха** урин нюдөөр хараха (ласково смотреть): *Һамган Бадма абгай тээшэ аялдар илдамаар энеэбхилэн хаража: – Яагаа ехэ бэлэг гээшэб даа...* (Х. Намсараев).

АЯЛЗА: **аялза хуша** *оһо* хүнды соонь бөөгэй шарил хадагалдаг хуша модон, *тиимэ модоной эшэ дээрэ самсаал сабшажа гаргадаг байһан* (кедр, в дупле которого хоронили прах шамана): *Тушаан боложо, хүнэй тэбэрижэ хүрэмөөр бэшэ бүдүүн аялза хуша обёороодхино* (Арадай онтохонһоо); *Найдан самсаалда тулажа ерэмсэрээ, ишиэ тиишээ хараашалан байһаар, һүхөөр тэмдэг табяатай аялза хүшын узуурта зогсожо ... отообай тээшээ хараадхина* (А. Шадаев).

АЯЛХА I *үйлэ үг.* аян замда гараха (отправляться в путь, путешествовать): *Мүнөө ... тэмээндэ тэгнэжэ ашажа, аян аялдаг бэшэ, оньһото машинаар охор богонихон саг соо зөөдэг* (Х. Намсараев); 2) *шэлж.* наһа бараха (умереть): *Үндэр наһатай Сэбдэн нагасамнай аялжа, үлбэр бэетэй Гүнжэд нагасабгай гансааран үлэбэ* (Б. Мунгонов).

АЯЛХА II *үйлэ үг.* аялгалха, дуулаха (петь напевно): *Аялга дуугаа аялан холбон зугаалнал, Арбан хургаар алтан хүбшэ нааданал* (Х. Намсараев).

АЯН *юум. н.* 1) холын зам, холын харгы, удаанаар талаар ошолго (дальний путь, путешествие, странствие); **аян зам** харгы зам (путь-дорога): *Аян замдаа, инагни, / Азатай һайн ябаарай. / Алас холын газарһаа / Айл аймагтаа бусаарай / Хүрөөд намда ерэхыеш / Хүлеэн хүлеэн байхалби* (Г. Чимитов); *Агта мориной һайниие аян замда мэдэхэ, аха дүүгэй һайниие айл һуухадаа мэдэхэ* (Оньһ. үг.); **аянда мордохо** холын харгыда гараха (отправляться в путь-дорогу): *Үглөөнэй харанхыгаар тэрэ шэнэ танилнуудтаяа хахасаад, һайн һайханиие хүсөөд, аян замдаа мордобо* (С. Цырендоржиев); **аянда унаха морин** холын харгыда унаха морин (верхово конь для дальнего пути): *Холо газар зориһон зон аянда унаха хэдэн мори абаад ябадаг байһан юм*; **аянда ябаха** холын харгыда ябаха, холо газар ошохо (странствовать, путешествовать): – *Хэды удаан аянда ябаад, намдаа этигэнэгүй гүт?* (Д. Батожабай); **аянһаа бусаха** холын харгыда ябаһанаа ерэхэ, бусаха (возвращаться из дальней поездки): *Аянһаа бусаһан эдир туристнууд амархаяа майхангуудтаа оробод*; 2) *шүл.* зам, харгы (стезя); 3) богони зай гаталха аяншалга (переход, пробег): *ябаганай аян*.

АЯНАЙ *тэмд. н.* 1) харгы замай, аянда абажа ябаха (дорожный, походный, странический): *Головин ойн захада гаргагданхай дааган буунуудайнгаа хажууда аянай эбхэмэл стул дээрэ һуужа байба* (Б. Санжин, Б.

Дандарон); 2) аян замда ябаһан, аянда гараад ябаһан (путешествующий, улетающий – *о птицах*): *Аянай шубуудай дуун гунигтайгаар соностон, хахасажа ябаа инагуудай сэдьхэлые үбшэнтэйгөөр дайрана* (Д.-Д. Дугаров); **аянай хүн** аяншан, холын замда ябаһан хүн (путник, путешественник, странник): *Аянай хүниие эндэхид аха дүүдээ адляар угтадаг, адуун һүрэгэйнгөө эрхимые эмээллэжэ, золтой ябахыень юрөөдэг* (Д. Эрдынеев).

АЯНГА I *юум. н.* 1) тэнгэриин дуун (гром): *Үнөөхи аадарай үүлэншье гэдэргээ һуужа, аянгын шэмээ улам холо болоно* (Д.-Д. Дугаров); 2) аялга, дуунай абяануудай ондо ондоо һубарил (мелодия): *Хүн зоной хонгёо хоолойнуудһаа клубай тэг дунда үлгөөтэй байһан люстрэшье аянга ниилүүлэн хүдэлнэ хэбэртэй* (Ж. Балданжабон).

АЯНГА III *юум. н., баруун бур.* арга боломжо, арга таа, хэсүү байдалһаа гараха арга (выход, возможность); **аянгаяа ядаха** аргаа оложо ядаха (быть в затруднительном положении): *Амаараа хөөһэ адхажа, / Аянгаяа ядалдан хэбтэбэ* (Гэсэрһээ); **аянгаяа оложо ядаха** *боох.* тохёолдоһон байдалһаа гараха аргаяа оложо ядаха (не находить выхода из создавшегося положения); 2) *боох.* аяг зан, абари (поведение, характер, нрав).

АЯНГАГҮЙ *тэмд. н., баруун бур.* эрхим, эрхим һайн, тон һайн, дээрээ ахагүй (отличный, превосходный): *аянгагүй морин.*

АЯНГАЛХА *үйлэ үг.* 1) дуулаха (петь, напевать): *Ходол аянгалдаг дуугаа Хорло мүнөөшье аман соогоо халта үгэлнэ* (Ж. Балданжабон); 2) уянга гарган хэлэхэ (говорить с напевом): – *Харюу хурим, юһэн тэбшэ! – гэжэ ябаад, аянгалан хашхарна* (Х. Намсараев).

АЯНГАТАЛГА *юум. н.* ирагуугаар дуулдалга, ханхиналга (переливы мелодии).

АЯНГАТАХА *үйлэ үг.* гоёор, ирагуугаар дуулдаха (переливаться – *о звуках*): *Тэрэ аянгатаһан дууниинь аглаг хүхэльбэ тэнгэриин дээбэри туласа зэдэлхэдэл гэнэ* (Ц.-Д. Хамаев).

АЯНДАГ *юум. н., аха* газар дээрэ дэбдижэ, дээрэнь һуудаг багахан арһан (небольшая шкурка, которую ложили на землю и на неё садились): *баабайн аяндаг*.

АЯНША *тэмд. н.* аянда ябадаг, аяншалха дуратай (странствующий, путешествующий): *Ангир, ангир шубууниинь / Аяншахан бэлэй лэ, / Аба эжы хоёрнай / Һанагдадаг бэлэй лэ* (Арадай дуунһаа).

АЯНШАЛАГША *юум. н.* холын замда ябадаг хүн (путешественник): *Итальян аяншалагша, хоролжоо наймаашан Марко Поло XIII зуун жэлэй үедэ Монгол орондо ажаһууһан, ажаллаһан гээд мэдээжэ* (Ш.-Н. Цыденжапов).

АЯНШАЛГА *юум. н.* холын замда ябалга, газар үзэн ябалга (путешествие, туризм): *Аяншалга хэхэдээ ажалша хүнүүд амарха, түрэһэн оронойнгоо байгаалида улам дуратай болохо юм* (Ц.-Ж. Жимбиев); **аяншалгада гараха** холын харгыда гараха (отправиться в путешествие): *Аяншалгада гаратараа юундэ аяар хоёр үдэр хүлеэхэ хэрэгтэй юм гэжэ үхибүүд гайхабашье, абяа гарангүй үнгэргэбэ* (Б. Мунгонов); **аяншалгаяа хойшолуулха** холын замда саг зуура гарахаяа болихо (откладывать путешествие): – *Энэ аяншалгаяа хойшолуулаад, манаар хамта Баргажан-Адагаа бусаа һаатнай дээрэ бэшэ гү?* (Б. Мунгонов); **дотоодын аяншалалга** ямар нэгэ гүрэнэй иргэдэй гүрэнэйнгөө газар үзэлгын ябалга (внутренний туризм): *Хорон хамшаг үбшэнэй бүхэдэлхэйн һүжэрэлэй болон Украинада тусхай сэрэгэй операци эмхидхэгдэжэ эхилһэнэй һүүлээр Оросой Холбоото Уласта дотоодын аяншалга ехэ хүгжэжэ эхилбэ*; **аяншалга-элүүржүүлгын дэбисхэр** орон газар үзэн ябажа, амаруулха, элүүржүүлхэ талаар туһа хүргэхын тула бүрилдүүлһэн тусхай дэбисхэр, газар (туристско-рекреационная зона): *«Байкальская гавань» гэһэн аяншалга-элүүржүүлгын дэбисхэрэй талбай 3300 тухай гектар юм*.

АЯНШАЛГЫН *тэмд. н.* аянда хабаатай, аяншалдаг (туристский): *Бидэнэр тиимэ аяншалгын бүлэгүүдэй нэгэн гээшэбди* (Б. Мунгонов).

АЯНШАЛХА *үйлэ үг.* газар үзэжэ ябаха (путешествовать): *Бидэнэр нилээдгүй аяншалаад, һөөргөө бусажа ябанабди* (Ц.-Ж. Жимбиев).

АЯНША(Н) 1. *юум. н.* аянда ябадаг хүн (путешественник, турист): *Хаанаһаа намайе таниба гээшэб гэжэ гайхаһан аяншан нэгэ алхам гэдэргээ болоод, зогсошоно* (Д. Батожабай); *«Ангуушанда тэсэбэри, аяншанда зориг хэрэгтэй юм», – гэжэ Буладай эжы хэлэдэг* (С. Цырендоржиев); **2.** *тэмд. н.* аян замда ябаһан, аянда гараад ябаһан (путешествующий, улетающий – *о птицах*): *Аяншан лама бүри һэжэг түрэжэ, сумаатай алтаяа дэрэ дороһоо абаад, гэдэргээ аргаахан һолжоржо захална* (Д. Батожабай); *Аянша галууд ганганалдан, огторгойгоор зэлэ татан ябатараа, дабаан дээгүүр бүгтэршэһэн тэмээн хамбые оройһоонь хаража, хажуу тээшээ хумиран арилнад* (Д. Батожабай).

АЯНШАХА *үйлэ үг.* аянда ябажа заншаха, аянда ябаһайб гэжэ һанаха (привыкать к путешествиям *или* поездкам): *Аянда ходо ябадаг үхибүүд аяншажа, байдалдаа тааража ядадаггүй.*

АЯР I *наречи* тон, ехэ, аргагүй (очень): *Аяр хаташаһан үбһэнэй набша сэсэгүүд, гамнажа дүмэжэ тармыт гэһэн шэнги ... шэрэлдэжэ байна* (Ц. Дон); **аяр шара** шаб шара (ярко-жёлтый): *Аяр шара обёоһоо хашаршанхай, тэрэнээ дурата дурагүйгөөр жажална* (М. Осодоев); **аяр улаан** уб улаан (ярко-красный).

АЯРТАЙ *тэмд. н., баруун бур.* шадамар, дүрэтэй бэрхэ (искусный, ловкий): *аяртай хүбүүн.*

АЯРХА I *үйлэ үг.* унаха (падать): *Үндэр газарһаа аярхада абяатай, үбшэнтэй байха* (Б. Мунгонов); **аярха таярха** нэерхэ, түерхэ (грохотать): *Шулуун аяран таяран унашаба*.

АЯРХА II *үйлэ үг., үсөөн* ангаха, үнгөө буураха (выгорать, выцветать).

АЯРХАХА *үйлэ үг.* зохидшоохо, таашааха, нааршааха, аятай мэдэрэл түрэхэ, аятай мэдэрэлдэ абтаха (испытывать приятное ощущение, наслаждаться): *Орожо ерэһээр, гэртэ һууһан хүнүүдые болгоожо хараха забгүй яаран, түлигдэжэ байһан пеэшэн тээшэнь даб гэжэ, гар хүлөө аярхан байжа хүлшөөбэ* (Ц. Дон); **аярхан дуураха** жаргажа унтаха (с удовольствием подремывать): *Унтажа садаагүй, дулаахан хүнжэлдөө аярхан дууража, амгалан тэнюун хэбтэһэн Алдарые эхэнь һэрюулбэ* (Ц.-Д. Хамаев); **элһэн дээрэ аярхажа хэбтэхэ** игаабари наранда элһэн дээрэ нааршаажа хэбтэхэ (нежиться на песочке): *Үнгэрэгшэ зун шүдэ ташама хүйтэн Ангарын уһанда умбажа, зулай дээрэһээ наранай элшэдэ шаруулан, элһэн дээрэ аярхажа хэбтэдэгээ һананам* (Ц.-Д. Хамаев).

АЯРХУУЛХА *үйлэ үг., идх. залог* аятай зохид болгохо (нежить): *Үхибүүдээ аярхуулжа байха забдагүй һэн.*

АЯРШАХА *үйлэ үг., видэй нэгэ түхэл* 1) гэнтэ унаха (вдруг падать); 2) *шэлж.* тушаалһаа буушаха (быть смещённым с должности): *Ширабоной абяатайгаар аяршоо һаань, тэрэнэй далимда нам мэтын хүн дайралдажа болохо бшуу даа* (Б. Мунгонов).

АЯТАЙ 1. *тэмд. н.* 1) таатай, тааламжатай, дура татамаар, һайхан (приятный): *Шэнэ сагаан бүд бүрилгэтэй, һэрюухэн, аятай унтари соо ороходоо, Намжал бүхы бэеэ тэнишлгэн һуняажа, өөрөө өөртөө энеэбхилнэ* (К. Цыденов); *Ая гангын үнэр һайхан, аятай үреэлэй үгэ һайхан* (Оньһ. үг.); **аятай зохид** а) тааламжатай, һайхан (приятный, хороший): *Мариягай халуухан жэнтэй бэеһээ духиин аятай зохид хангал Гончиг Доржиевичай хамар руу хүнгэхэн урасхалаар сорьёно* (С. Цырендоржиев); б) таарыу, таатай зохид, боломоор (подходящий, пригодный): *Талын саһан эреэлэн хайлажа, хонидой һалхи һүрин хагдалхада аятай зохид саг ерэбэ* (А. Жамбалдоржиев); **аятай зохид мэдэрэлдэ абтаха** таатай, зохид һайхан мэдэрэлдэ эзэлэгдэхэ (быть охваченным приятным чувством): *Тиихэдэнь бүхы бэеэрээ уни бутаран, сэдьхэлни хүлгэжэ, аятай зохид мэдэрэлдэ абтаад, толгоймни эрьехэдэл гэбэ* (Д. Доржиева); 2) таарамжатай, боломоор, ябахаар, хэрэглэмээр (подходящий, годный, благоприятный): *Эндэ ехэл аятай нютаг гэжэ би өөрөөшье һанадагби* (Ч. Цыдендамбаев); **аятай ушар** таарыу, таатай зохид ушар (подходящий, благоприятный случай): *Дахин хэзээшье ишмэ аятай ушар дайралдахагүй* (Д. Доржиева); 3) зохид, таатай (приличный, пристойный); 4) үгөө ойлголсохоор, үгэ дууламгай, налархай (покладистый, сговорчивый): *Бригадирнай ехэ аятай хүн*; **2.** *наречи* тааламжатай, таатай, гоё (приятно, отрадно, хорошо): *Хюһаран үнеэдэй һүн үдхэн байжа, хурга тухай зузааншагаар зогсоһон сүсэгы хуулахада аятай, хүнгэншье һааб даа* (М. Осодоев); **аятай зохид** таатай, гоё (приятно): *Сөөрэм нуур тээһээ үдэшын һэбшээ татажа, зуһалангай оршондо ехэл аятай зохид, һэрюухэн болонхой* (Б. Мунгонов); *Дүүхэйтэй зэргэлжэ хатархадань, аятай зохид байгаа* (М. Осодоев); **3.** *хэлэгшын үүргээр хэрэгл.* тааламжатай, гоё, зохид (приятно): *Мүнөө һэрюун байхадань, хүбүүнэй ажаллахада аятай* (Ц.-Ж. Жимбиев).

АЯТАЙГААР *наречи* 1) зохидоор, гоёор (приятно, по душе): *Гэр соонь Балма хээтэйнь оёдолой машинын абяан урда урданайхиһаал аятайгаар дүнгинэжэ байба* (А. Жамбалдоржиев); **аягтайгаар хангалтаха** гоёор анхилха, гоё һайхан үнэр гараха (благоухать, приятно пахнуть): *Һужааг тулахадань, хобоогой захын сабшагдаһан үбһэн сооһоо зэрлиг зүгын мёдой үнэр аятайгаар хангалтаба* (Ц.-Д. Хамаев); 2) аяшаархан, аярхажа (с удовольствием): *Эжынгээ эһээһэн айрагһаа нэгэл аяга аятайгаар гудамхин, ундаа харяадагынь һанаандань орожо, тон зохид болошоходол гэбэ* (Б. Шойдоков); **аятайгаар бэлшэхэ** гоёор бэлшэхэ (привольно, спокойно пастись): *Айлһаа тээ саагуур тугал бурууд аятайгаар бэлшэнэ* (Ц.-Д. Хамаев); 3) һайнаар, зохихо аргаар, ёһотоор (хорошо, надлежащим образом, как следует): *Зүб лэ тоолоо хүн бэзэт! – гэжэ Дэлэг*

томоотойгоор дуугараад, мүнгөө аятайгаар ябталжа, олон дабхар газетээр бооно (Ц. Дон); *Хэжэ байхыень хаража байхада, нюдэ баясуулма аятайгаар, уран бэрхээр хүдэлжэ байдаг* (С. Доржиев).

АЯТАЙХАН *тэмд. н.* 1) тааламжатайхан, дура татамаар, һайхан (приятный, хороший): *Айхабтар ехээр эсэшэһэн аад, амаржа, шадал орожо байхада хүнэй бэе аятайхан мэдэрэлдэ абтадаг* (Д. Эрдынеев); **аятайхан дурасхал** нангин, һайхан дурасхал (приятные воспоминания): *Түрүүшын дуранай үдэрнүүд тухай гансал аятайхан дурасхал үлэбэл даа* (Д.-Д. Дугаров); 2) зохидхон, тааруухан (подходящий, годный): *Хоротой шэмэрүүн һалхинһаа нюураа аршалжа, һалхи уруу харан байгаад, хүлөөрөө саһа этэржэ, нэгэ хүнэй хэбтэхээр аятайхан хонхор хэбэ* (Ц. Дон).

АЯТАЙХАНААР *наречи* 1) гоёор, һайнаар (приятно, по душе): *Хүйтэн уһан аятайханаар бүһэлжэ, хүлэрһэн бэеынь дагжа һүрүүлэн, газаахи халуун архиин халуун хоёрые мартуулна* (Ц.-Д. Хамаев); 2) аяшаархан, аярхажа (с удовольствием): *Мохитошоһон гааһаяа шаршаганатар һороод, одоо аятайханаар, намдуу зохидоор хөөрэжэ эхилбэ* (М. Осодоев); 3) һайнаар, зохихо аргаар, ёһотоор (хорошенько, надлежащим образом, как следует): *Дүнгинэжэ байһан электро-хайшаяа басаган аятайханаар ябуулна* (Д.-Д. Дугаров).

АЯШААЛГА *юум. н.* зохидшоолго, таашаалга (наслаждение, нега).

АЯШААХА *үйлэ г.* 1) зохидшоохо, таашааха, таашаажа жаргаха (испытывать удовольствие, нежиться): *Тиин Сэсэг үнгэ бүриин сэсэгүүдые суглуулаад, тэдэнээ аяшаан үндэжэ, һүрөөтэй шангаар энеэхэ юм* (М. Осодоев); **аяшаан таашааха** таашаажа жаргаха (испытывать негу, наслаждаться): *Сониин зөөлэхэн альгаар нюргаяа эльбүүлэн, спирт түрхюулхэдээ, тэрэ аяшаан таашаажа, нюдэеэ анин, дууража эхилбэ* (Г.-Д. Дамбаев).

АЯШАРААХА *үйлэ г., идх. залог* эсээхэ, шэнээ тамирынь бараха, шалааха (утомлять): *Аяншадые аяшарааһан энэ ута харгы одоошье дууһаба.*

АЯШАРААЛГА *юум. н.* эсэлгэ, шалалга, тэнхээ тамираа баралга (усталость, утомление): *Үхибүүдэй аяшаралгын шалтагаан ехэ холын зайе түргэн ябажа гараһанһаа болобо гэжэ тобшолол хэгдээ һэн.*

АЯШАРУУЛХА *үйлэ г., идх. залог* эсээхэ (утомлять): *Айлшанаа аяшаруулхагүй гэжэ удаан хөөрэлдэбэгүй.*

АЯШАРХА I *үйлэ г.* хүндэ зам гаталжа, холын харгыда ябажа эсэхэ, сусаха (уставать, утомляться *с дороги*): *Тэрэ хүгжэм дуулахадаа, бидэнэр холын харгыда аяшарһан, угаартаһан, эсэһэнээ мартажархибабди* (Ц.-Ж. Жимбиев).

АЯШАРХА II *үйлэ г.* таашааха, аяшааха, зохид мэдэрэлдэ абтаха (испытывать негу, приятное чувство): *Энэ мүнөө уужам сүлөө гэртэ үргэн орон дээрэ хэбтэхэдээ, аяшаран амарбашье, унтахаяа һананагүй* (Ц.-Ж. Жимбиев); *Дэлхэй дахин сагааржа, үбэлэйнгөө һабхаг нэмэрээ удаан бэшэ болзорооршье һаа хэдэрээд, аяшаран, бүмбын хэбтэнэ* (А. Жамбалдоржиев).

АЯШАРХАХА *үйлэ г.* зохидшоохо, таашааха (испытывать приятное ощущение): *Пеэшэн дээрэхи забьяатай халуун сайһаа шаажан аягада хээд, аяшархан һорожо һуухадаа баһа нэгэ бодол толгойдоо оруулба* (Б. Мунгонов).

Б

БА *холб. г., нэгэ түрэл гэшүүдые ба ниилэлдэһэн орёо мэдүүлэлэй бүридэлдэ ороһон юрын мэдүүлэлнүүдые холбодог* болон, болоод (и): *Тиигээд тэрэ намагай уһан соо унаһан аад, үндэһэндөө баригдаһан ба ургажа байһан модоной мүшэрһөө татан, урагшаал ябана* (Г.-Д. Дамбаев).

БАА(Н) I *юум. н.* баадхалга, албадалга, албадан баалалга, хашалга, хашалта (принуждение, понуждение, нажим, давление): *– Юунэй баан болоо юм? Дураа гутаа һаа, тоһо хоргон бэшэ хадань, һөөргэнь гаргаад хаяжархихада яаха юм!* (А. Шадаев); *Ямар баа гараад хото ошохо болообши?!*; **баада орохо** аргагүйдэхэ, хашагдаха (быть вынужденным): *– Энэ тогоон соо минии орохомни холо байха! – гээд Аламжа шара нюдэеэ ёлогод гүүлэн хэрүүлхэбэ. Тэндэ һууһан зон бүгэдөөрэн баясаашьегүй һаа, баада орожо минэд гэбэ* (Д. Батожабай).

БАА II: **баа баахан** *наречи* нэгэ бага, зааха, халта, шүүд (немножко, чуть-чуть, слегка, едва): *баа баахан дохолод гэхэ.*

БААБАГАР *тэмд. н.* **бабагар** *хара*.

БААБАЙ *юум. н.* 1) үхибүүдэйнь иигэжэ нэрлэдэг эрэ хүн, эсэгэ, аба (отец, папа): *Нэгэ үгөөр хэлэхэдэ, баабайнгаа бүхы наһан соогоо, үдэр бүри ябуулжа байһан ажал ябуулгые үргэлжэлүүлхэ ёһотойб гэжэ һайн ойлгоноб* (Ц. Цырендоржиев); **үбгэн баабай**

эсэгын эсэгэ (дед по отцовской линии): *Үбгэн баабаймни намда гайхалтай һонинууд үльгэрнүүдые хөөрэжэ үгэдэг, шэнэ һайхан дуунуудые заажа үгэдэг, һургадаг һэн* (Ц. Шагжин); **нагаса баабай** эхын эсэгэ (дед по материнской линии): *Аяар холо Яруунын шэнэһэнэй оёорто нагаса баабаймнай һууна гэжэ хаа-яахана, аманай алдуури болгон хэлсэдэг ха гү?* (С. Цырендоржиев); **хадам баабай** һамганай гү, али нүхэрэйнь эсэгэ, гэр бүлэ болоһон хоёрой али нэгэн эсэгэнь (тесть, свёкор): *Хадам баабайнгаа үгэһэн бэлэгые хаяха шабалхадаа яанаш, нүгэл юумэл, үтэр тэрэнээ аба, тиигэдэггүй юм!* (Х. Намсараев); **баабай эжы** эсэгэ эхэ, аба эжы (родители, отец и мать): *Баабай эжымнай Бахал шадалаараа оролдоһоор, Баабай эжымнай Бүхыгөө бидэндээ хубаалдахаар* (Д. Дамбаев); **нямняа баабай** *ург.* гонзогор нариихануд аад, дээрэ дээрэһээ дабхасаһан дэльбэнүүдтэй, хүнды эшэтэй шара сэсэг (одуванчик): *– А-һаа, – гээд, Ваанчиг балай тоогоошогүй болон, нямняа баабай зуужархёод, тэнгэри өөдэ харан хэбтэбэ* (С. Цырендоржиев); ◊ **баабайдаа хариха** *бөө* наһа бараха, мордохо, үхэхэ (скончаться); **баабайдаа арилха** *хайхарамж.* наһа бараха, мордохо, үхэхэ (скончаться, умереть); 2) *хүндэдх. удхатайгаар хүнэй нэрэтэй хэрэглэгдэдэг* (*для выражения почтения употр. при имени*): *Энэмнай Бизьяа баабай, гоёор хэлэбэл Бизьяа Заятуевич гээшэ* (С. Цырендоржиев); 3) *үльгэр домогуудай нюурнуудые хүндэлжэ, тэдэндэ хандалга, тэдэниие дурдалга* (*уважит. обращение к героям бурятских эпосов и сказок*): *Хаан баабай гэдэгтэ этигэхэ* (Х. Намсараев); **Буха ноён баабай** *домог* Эсэгэ Малаан тэнгэриин хүбүүн ба булагад буряадуудай элинсэг хулинсаг (Буха-нойон-баабай): *Буха ноён баабаймни, тэрээхэн зээ хүбүүн Данзаниемни үргэлсэжэ, харалсажа ябыш!* (Ц. Шагжин); 3) *сонг., мухар-шэб., бэшүүр* нэгэ бүлын хүүгэдэй ехэ басаган (старшая сестра): *Манай баабай ерэбэ*; 4) *түнх., сээр.* баабгай, хара гүрөөһэн, хилгаһан гуталта, таабай, охор һүүлтэ (медведь).

БААБАЙН *тэмд. н.* эсэгэдэ хабаатай (отцовский): *Баабайн хүбүүн эрхэ юмаа* / *Эрхэш хадаа* / *Эхэ ороноо хамгаалха* / *Эрхэш бэшээр мордоол даа* (Арадай дуунһаа); *Баабайн һургаал бата* (Оньһ. үг.).

БААБАЙШАЛХА *үйлэ үг., баруун бур.* наһа бараха, нүгшэхэ, үхэхэ (умереть, отправляться к праотцам): *Үни сагта баабайшалһан юм*.

БААБАР *юум. н.* буряад эмээлэй хабтаһануудай урда болон хойто талаһаа, ганзагын нүхэнүүд дээрэ һуулгагдаһан угалзатай хабтагар мүнгэн гоёолто (украшение, бляха у тороков и на подушке седла): *Баабар, бүгээжэ, дэбһэ болоод тоборюулганууд ыень сагаа мүнгөөр хэһэн…* (И. Тугутов).

БААБГАЙ *юум. н.* барбагар ноохотой, хүжүүн томо бэетэй, мяхаша арьяатан, хара гүрөөһэн, бартахи (медведь): *Баабгай Шобдогые хараахандал, муухайгаар абяа гараад, уһанай долгиндо булагдан, хоёр модоной хоорондо хабшуулдаад урдашаба* (Д. Батожабай); **бартахи баабгай** мяхаша арьяатан, хара гүрөөһэн (медведь); **сагаан баабгай** Мүльһэтэ далай шадар амидардаг сагаан ноохотой арһатай баабгай (белый медведь); **хара баабгай** а) хара гүрөөһэн, бартахи, баахалдай (бурый медведь): *Хара баабгай һэргэг нойроор эшээндээ унтана* (Д.-Д. Дугаров); б) *захаам*. дүрбэ наһанһаа дээшэ эрэ баабгай (медведь-самец в возрасте старше четырех лет); **шара баабгай** *захаам*. дүрбэ наһанһаа дээшэ эмэ баабгай (медведица старше четырех лет); **эрэ баабгай** наһаа хүсэһэн буха баабгай (медведь-самец); **үлэгшэн** (*гү, али* **эмэ**) **баабгай** эхэ баабгай (медведица); **буруу баабгай** жэл болоогүй баабгайн түл (медвежонок до года): *Энэ жэл хүн зоной байдаг газарта дүтэ буруу баабгайнууд үзэгдэдэг болоо*; **тугал баабгай** зургаа һара болоогүй баабгайн түл (медвежонок до шести месяцев); **хашараг баабгай** хоёр наһатай баабгай (медвежонок до двух лет, пестун).

БААБГАЙН *тэмд. н.* баабгайда хабаатай, бартахиин (медвежий); **баабгайн эшээн** унаһан модоной орбондо гү, али нүүлын ойро дэбдихэр бэлдэжэ баабгайн үбэлэйнгөө унтарида орой намар ороходо, дээрэһээнь саһан унажа тэрэниие буладаг, иигэжэ баабгайн эшээн (дошо) болодог (медвежья берлога): *– Баабгайн эшээн дээрэ бодолтой хүн һүни яашье ошохогүй, – гэжэ Дабаа һануулба* (Д.-Д. Дугаров); **баабгайн арһан** газаа таладаа үһэтэй баабгайн бүхы бэеые бүрхөөһэн хушалта (медвежья шкура): *– Ямар байнат, Залмын аба? – гэжэ галай баруун тээ дэбдеэтэй баабгайн арһан дээрэ һууха зуураа асууба* (Б. Санжин, Б. Дандарон); **баабгайн мяхан** олзологдоһон баабгайн гудад (медвежатина): *Һамарай үедэ баабгайн мяхан һамарай амта орошодог* (Ц.-Д. Хамаев); **баабгайн хүбүүн** баабгайн түл, гүлгэн (медвежонок): *Хонишоной үбэлжөөнэй хажуугаар баабгайн хүбүүн харагдаба*; **баабгайн наадан** *бөө* үргэлэй үедэ бөөгэй баабгай шэнгеэр, хүдэлэлгэ, маяглалга (медвежьи игры); **баабгайн ёһолол** *бөө*

баабгайе алаад, дээрэнь хүлисэл гуйха мэтын ёһолол ябуулга (медвежий обряд); ◊ **баабгайн мүнгэн бахана** *бөө* үргэл мүргэлтэй холбоотой эрын бэлгэ эрхэтэн (мужской половой орган).

БААБГАЙШАЛХА *үйлэ у.* 1) баабгай агнаха, олзоборилхо (охотиться на медведя); *Баабгай агнаха гү, али баабгайшалха гээшэ хамагай аюултай агнуури юм*; 2) *баруун бур.* баабгай шэнгеэр ябаха, хүдэлхэ, баабгайе һажааха (подражать медведю): *Бар хүсэндэ бата, бариһанаа баабгайшалжа, барилдаанай баруун заха барин, байгаа абадаг* (А. Шадаев).

БААБГАЙША(Н) *юум. н.* баабгай агнагша, олзоборилогшо (медвежатник).

БААБГАЛДАЙ *юум. н.* барбагар нооһотой, хүжүүн томо бэетэй, мяхаша арьяатан, хара гүрөөһэн, бартахи (медведь); **наадхуур баабгалдай** баабгайн дүрсэтэй наадхуур (медвежонок – *об игрушке*): *наадхуур баабгалдай худалдажа абаха.*

БААБУУ *юум. н., барг., ород* хүгшэн эжы, төөдэй (бабушка): *Газар дэлхэй дээрэ эгээл дуратай хүн миниі Бальжан-баабуу байһан юм.*

БААБХАЙ *юум. н., ород* 1) туруута малай шэлбын доодо тээ байдаг яһанууд (надкопытный сустав ноги у животных): *Үхэр баабхаймни туулга шудханхай һэн, бусаа, эжыдээ хэлэхэб!* (С. Цырендоржиев); 2) үхибүүдэй нааданда хэрэглэгдэдэг дээрэ нэрлэгдэгшэ яһан (бабка, игральная кость): *Доржын сай уужа һуухада, тээ холохон хүл нюсэгэн хэдэн үхибүүд баабхайгаар нааданад* (Ч. Цыдендамбаев); ○ **шагай** *гэжэ үгэтэй парн. хэрэгл.*

БААБХАЙДАХА *үйлэ у.* баабхай наадаха, баабхайгаар наадаха (играть в бабки).

БААБХИ *юум. н., ород* 1) амитадай туруунай дээрэхи үе яһан, хүүгэдэй наададаг яһан, шагай (бабка, лодыжка): *Хүүгэд газаа баабхяар наадана*; 2) хоёр модон хабтагайн дунда хабшуулагдаһан модоной тайрадаһан (бабка, чурбашок, вставленный между двух досок).

БААВАЙ *юум. н., бэшүүр* һонин зантай хүн, аягтай хүн (чудак): *гэмгыхэн баавайнар.*

БААГ *юум. н., ород* ехэ хэмжүүртэй, элдэб шэнгэн бодос хэдэг амһарта (бак): *Хаһаг тэргын мөөрнүүдэй хахинаха, хонхосог соогуур гарахадань, хооһон баагуудай бэе бэеэ сохихо дуулдана* (С. Цырендоржиев).

БААГТАР *боох., хууш.* ниитын амбаарай харуулшан (сторож при общественном амбаре).

БААГҮЙ 1. *тэмд. н., баруун бур.* бараг, барагтай (сносный): *Энэ хүршэмнай баагүй хүн хаяа*; **2.** *наречи, баруун бур.* хамаагүй, боломоор (ничего, ладно): *Хада өөдэ баагүй гарахаши теэ.*

БААДАН *юум. н.* 1) боодолго, боолтотой юумэн (узел с вещами): *баадантай хубсаһан*; 2) боолто, боодол, хүлигэ, орёолго, бүрилтэ, даха, гадар (обёртка для вещей): *номой баадан*.

БААДАННАХА *үйлэ у.* абажа ябаха юумэеэ ехэ бүдөөр, пулаадаар орёожо уяха (завернуть вещи в узел, завернуть в обёртку): *Торгон тэрлигыень бааданнажа, ганзагадаа уяба* (Ж. Балданжабон).

БААДИИ 1. *юум. н., байг.-худ., хөөрш.* нарай үхибүүн, хүүгэн (*ласк.* ребёнок).

БААДХАГДАХА *үйлэ у., хүлеэгд. залог* баалагдаха, хара баагаар ямар нэгэн юумэ хэхэ (быть принуждённым): *хүндэ ажалаар баадхагдаха.*

БААДХАЛ, баадхалга *юум. н.* хүнэй өөрынь дурагүй байтарнь, юумэ хэхыень албадалга (принуждение, нажим): *Тэрэ хүн хараал баадхалга хоёрые нилээд мэдэхэ*.

БААДХАХА *үйлэ у.* албадаха, хашаха, баалаха (принуждать, заставлять, неволить): *Гүнсэмаагай юушье хэлэнгүйгөөр энеэгээд һалахагүйдэнь, юунэй болоһые баадхан хэлүүлхэеэ тэрэниие хүсэжэ бариха гэбэ* (Д.-Д. Дугаров).

БААЗА I *тэмд. н.* 1) юрэ хирын, жиирэй, эгээлэй (простой, примитивный, топорный): *Бэшэ Гаврюшада танигдаха хэншье үгы, булгадаа ажалда үмдэдэг бааза борохон хубсаһатайнууд* (Х. Намсараев); **бааза бүдүүлиг** жиирэй, эгээлэй (примитивный): *...ашаа тээбэри тээһэн бааза бүдүүлиг хубсаһатай хүн амитан һэлгэсэлдэнэ* (Х. Намсараев); **бааза амитан** эрдэм һургуулигүй, болбосорол муутай хүн (необразованный человек, простак); ○ **боро** *гэжэ үгэтэй парн. хэрэгл.*

БААЗА II *юум. н., ород* 1) үндэһэ һуури (база, основа): *Фермэдээ геройтой болошоо һаа, хойто жэл эндээ соёлой баазатай болошохолди!* (Б. Мунгонов); **материальна база** зөөреэр хангамжын үндэһэ һуури (материальная база): *Һайн материальна баазатай колхозууд ехэ баян байһан юм*; 2) ямар нэгэн юумэнэй хангалта гү, али түлөөһэтэ туһаламжын талаар ажалладаг эмхидхэл, эмхи зургаан (организация, учреждение, занимающиеся снабжением или обслуживанием *чего-л.*): *Һүни орой экспедициин машина түб баазада дүтэ оршодог нэгэ тосхондо хүрэжэ ерээ һэн* (Д.-Д. Дугаров); **тэжээлэй бааза** тэжээлэй нөөсэ

хадагалдаг газар (кормовая база): – *Тэжээлэй бааза муутайбди* (С. Цырендоржиев); 3) *сэрэг.* дайшалхы сэрэгэй, мүн сэрэгэй буу зэбэсэгэй байһан, суглардаг, тогтодог газар (военная база): *Тэдээнэй лагерьһаа нилээн холодоод ябахада, эгээл урдань хүүежэ, снарядууд мүнөө бааза дээрэнь тэһэржэ оробо* (Б. Шойдоков); 4) хониной байра, хашаар (кошара): *Тэрэ ута бааза соо аяар зургаан зуу гаран хонид биишье гэжэ мэдэхээр бэшэ* (Б. Мунгонов).

БААЗАБТАР *тэмд. н.* юрэ хирын, жиирэй, дунда зэргын, тулюуршаг (простоватый, примитивный): *ажалай баазабтар хубсаһан*.

БААЗАДАХА *үйлэ у.* юрэ хирын, жиирэй, дунда зэргын, тулюур байха (оказываться простым, примитивным).

БААЗАДХАХА *үйлэ у., идх. залог* юрэ хирын болгохо, гоё бэшээр хэгдэхэ (грубо делать, упрощать): *Хүгшэн эжы ашадаа буряад гутал оёод арайл баазадхаба.*

БААЗАЛХА *үйлэ у.* баазада хэхэ, баазада хадагалха, үндэһэ һуури бии болгохо (закладывать базу, класть основу): *Малай хоол болохо ороохото ургамалнуудай үрэһэ овёос, ешмээн мэтые баазалха хэрэгтэй.*

БААЛ *юум. н., ород* тармажа, гүрэгэр утаар обоолһон үбһэн, дараань баалаа түлхижэ бухалладаг (вал – *о сене*): *Баяр баалтай үбһэ трактораараа түлхин һүришэдтэ абаашана*.

БААЛАЛГА *юум. н.* баалалта, хашалга, баадхалга, баатай болголго, албадалга (принуждение): *Эб найрамдалтай байхые баалалга гүрэнүүд хоорондын харилсаанда хэрэглэгдэдэг.*

БААЛАЛГААР *наречи* өөрын дураар бэшэ, хашуулжа (по принуждению): *Хүрим түрэдэ архи уудаггүй хүниие баалалгаар уулгаха таагүй ябадал ушардаг*.

БААЛАЛГҮЙ 1. *тэмд. н.* хашалгүй, сүлөөтэ (непринуждённый); **2.** *наречи* баалалта, хашалтагүйгөөр (непринуждённо): *баалалгүй ошохо*.

БААЛАЛГЫН *тэмд. н.* баалаһан, хашаһан, албадалгын, өөрынь дураннаа гадуур (принудительный, подневольный): *Тэрэ хүниинь дүтэлэн ерэхэдээ, яаралгүй аргаахан алхалан, баалалгын хүсөөр ябаһандал үзэгдэбэ* (Ц.-Ж. Жимбиев).

БААЛАЛТА *юум. н.* хашалта, хүнэй өөрынь дураннаа гадуур ямар нэгэн юумэ хүүлэлгэ, хүшэрхэлгэ (принуждение, насилие): *Идхамжа, баалалта хэрэггүйл, үргэхэ, үгэхэ болихоёо өөһэдөө мэдэхэ ёһотойт* (Ц. Шагжин).

БААЛАЛТААР *наречи* баалуулжа, хашуулжа, хүсөөр (принудительно, насильно): *Хүрин морин эзэнэйнгээ баалалтаар эгсэ эрье руу орон сасуугаа хүл алдаад, хэды һүрэхэдөө, гүйхэн газарта гарашалай* (Д.-Д. Дугаров); *Баалалтаар бэшэ, харин өөһэдөө бэе бэеэ шэлэжэ, хуби заяагаа ниилүүлхэһээ ондоо баяр гэжэ хаана байха юм!* (З. Гомбожабай).

БААЛАЛТЫН *тэмд. н.* баалаһан, албадуулһан (принудительный): *Жэжэ гэмтэниие хуулиин ёһоор баалалтын ажалда ябуулжа хэһээдэг*; **баалалтын ёһоор** баалаха, хашаха, албдаха аргаар (принудительно).

БААЛАРХУУ *тэмд. н.* албадаха, хашаха, баалаха дуратай (любящий принуждать, заставлять): *Хүгшэн баалархуу зантай һэн.*

БААЛАХА *үйлэ у.* албадаха, хашаха, өөрын дурагүйгөөр юумэ хүүлэхэ (заставлять, принуждать): *Хүсөөр баалаха, шангалха гээшэмнай тон бузагай, бусалтагүйгөөр үгы хэгдэһэн арга болоно* (С. Цырендоржиев); **бэеэ баалаха** дурагүй юумэ хэхэ, дурата дурагүйгөөр хэхэ (заставлять себя, делать нехотя): *Ши бэеэ баалаад лэ, бага багаханаар ябажа эхилхэ ёһотойш, – гэжэ Семён зүбшөөл үгэбэ* (Ц. Шагжин); **архи баалаха** хашажа архи уулгаха (заставлять, уговаривать пить водку): *Айлшадаа нэгэ нэгээр хоорондоо хашаад һуушаһан удагантынхид тэдээндэ зоргоороо архи баалана* (Д. Эрдынеев); **мориёо баалаха** мориёо түргэдхэхэ, хурдан гүйлгэхэ, хурдан ябахыень баадхаха (подгонять коня): *Манайхин тэдэниие буудангүй сэбэр газарта гараад, моридоо баалажа оробо* (Ж. Тумунов).

БААЛУУЛХА *үйлэ у., идх. залог* баада орохо, хашуулха, албадуулха, баалагдаха (быть принуждаемым): *Тиигээд лэ һая болотор нютагайхиндаа дуу дуула гэжэ баалуулдаг һэн* (Ц.-Д. Хамаев).

БААМ: баам-баам *үхибүү улгыдүүлхэдэ хэлэгдэдэг үгэ* (баю-бай): *Баам-баам, баам-баам, баю-баюхан, унта даа!*

БААМХИ *юум. н. ном., боох.* мориной хилгаанаар нэхэгдэжэ оёгдоһон арһан улатай буряад гутал (род обуви из конского волоса в виде чулка с кожаной подошвой): *баамхи гуталтай ангуушан*; **шагайбша баамхи** ямаанай ноохоор оёһон табгай гутал (род обуви изкозьей шерсти): *...Найдан ... харгааһа бургааһанда хахара шуура татуулхагүй боро жэбхүүн үмдэтэй, хилгаанаар хяазалһан, ямаанай ноохоор оёһон шагайбша баамхитай юумэ отообайнгаа урда зогсон байба* (А. Шадаев).

БААН: баан-баан гэхэ *үйлэ у.* бүдүүгээр,

бардаастай хоолойгоор дуугарха (говорить грубо басом, басить).

БААНХА *юум. н., ород* 1) шэл болон түмэр амһарта (банка): *Тиин даг хирэ боложо елэгэнэһэн үмдэнэйнгөө хармаанһаа жаахан баанха гаргажа нээхэдэнь, ая гангын хоншуу үнэр гэрээр дүүрэн хангалтаба* (М. Осодоев); **2.** шуһа һайнаар гүйлгэхын тула аргаламжада хэргэглэгдэдэг, нэгэ талаһаа түхэреэн амһартай монсогорхон шэл амһарта (*мед.* банка): *баанха табюулха.*

БААР I **1.** *юум. н., ород* дабирхай, нефть эдлүүрилхэдэ гарадаг үдхэн хара унжагар зүйл, бодос (вар, смола): *Элһэлиг хүрьһэндэ бахана һуулгахадаа, узууртань баар түрхихэдэ үмхирхэгүй байдаг*; **2.** *элирх. үүргээр хэрэгл.* бааарта адли (похожий на смолу); **баар хара** хаб хара, бааарта адли хара (чёрный, как смоль): *Баруун шажанай һүмэнүүд дээгүүр / Баар хара турлаагууд / Хаар-хаар хашхаралдан, / Хэниишьеб даа, дуудаһан мэтэ* (Д. Улзытуев).

БААР II *юум. н.* 1) стойкын дэргэдэ һуугаад эдеэлдэг, элдэб унда уудаг багахан ресторан, закусочна (бар): *Баар соо энээнһээ томо дуб столой саагуур һуугаад, пивэ уухые харааб* (А. Ангархаев); 2) буфет, стенкэ мэтэ бараан соо байдаг архи хадагалдаг таһагхан (бар): *– Сервантын баар соо нэгэ шэл шампанска, нэгэ шэл хара, нэгэ шэл улаан архи байха* (Г.-Д. Дамбаев).

БААРДАХА *үйлэ үг.* баар түрхихэ, баар шэнгээхэ, *баханын узуур, онгосо г.м.* (мазать варом): *Элһэлиг хүрьһэндэ бахана зооходоо, узуурынь заатагүй баардаха хэрэгтэй, үгы бол 4-5 жэлэй туршада доогууруаа үмхиржэ унадаг юм*.

БААРМА, баарһан 1. *юум. н.* хуби заяагүй, золгүй, ядуу хүн гү, али хайратай тулюур амитан (несчастный человек, жалкое животное): *Бидэ тэрэниие һайнаар ойлгохо үшөөл ухаатай болоодуй баармануud ябаа ха юмбибди* (Ц. Шагжин); *Энэ баарһанай дэлэнгынь гэжэ яашоо ехэ юм бэ?* (Ц.-Ж. Жимбиев); **2.** *тэмд. н.* 1) үгытэй, ядуу, тулюур, хайратай, хөөрхы (бедный, жалкий): *Тулюур баарма тэдэ тагнуулшадай хөөрэлдэхэдэнь, бидэндэ хухюун зугаа шэнги байгаа* (Ц. Номтоев); *Баарһан тэрэ Жалуурай эхэнэр Цэндэмэ ямар хайратай хүн гээшэб?* (Ц. Шагжин); ○ **хөөрхы** *гэжэ үгэтэй парн. хэрэгл.*; **3.** *хайрлаһан гү, али гайхаһан мэдэрэл харуулһан аянг. үг.* хөөрхы (бедняга, бедняжка): *Ээ, баарма, энээхэн зуура толгойгоо үргэжэ хараа һаа, моринойнгоошье уйлажа байхыень обёорхо бэлэйлши даа!* (Б. Мунгонов): *Баарһан даа, бүхы наһаараа зоболон эдлэжэ ябаха хубитай хүн байба гээшэ гү?* (С. Ангабаев).

БААРЬЯ *юум. н., ород* ехэнхидээ хониной ээрэһэн ноохоор дэгээ зүүгээр нэхэгдэһэн эрхытэй дулаан бээлэй (варежки): *Роза ягаа улаахан хасартай болошоһон, баарьятай гараараа руляа эрьюулэн, урагшаа дүхынэ* (Ц.-Ж. Жимбиев).

БААТАД *юум. н.* буряад нэгэ угай нэрэ (название бурятского рода): *баатад угай хүн.*

БААТАЙ 1. *тэмд. н.* 1) өөрын һайн дураар бэшэ, баадхагдаһан, баатай болоһон, хашагдаһан, аргагүйдэһэн (вынужденный, не добровольный): *Дан холыешни / Зүбшөөхэл баатай халагланаб* (Д. Улзытуев); **баатай болохо** хашуулха, албадуулха, ямар нэгэн юумэ хэхэ ёһотой байха (быть вынужденным): *Али гэһээ холуур хада хүбшөөр тойрожо, харгы замаа хэдэн дахин утадхаха баатай болохомнай гү?* (Б. Мунгонов); 2) бүдүүрхүү, ехээрхүү, ёһорхуу, һайзгай, гаадагар (важный, надменный, горделивый): *Баян хүн баатай, барлаг хүн шоотой гэжэ зүрхэ алдуутай юм агша даа* (Х. Намсараев); **2.** *хэлэгшын үүргээр хэрэгл.* ёһотой, заабол хэрэгтэй (должен, обязан): *Дахин дайнай эхилээ һаа, Долгор ори ганса хүбүүгээ мордохуулха баатай ха юм* (Ц.-Д. Хамаев).

БААТАР 1. *юум. н.* үльгэр, онтохонууд соо дурдагдадаг ехэ хүсэтэй хүн (богатырь, герой, батор): *Арадай дундаһаа баатар түрэдэг, абарга дайсанаа даража шададаг* (Х. Намсараев); *Тэрэ баатар арад зонойнгоо зол жаргалай түлөө хада уулын хороото олон сабдагуудтай хүсэ шадалаа хайрлангүй тэмсэдэг байба ха* (Б. Мунгонов); **Ажалай баатар** ажалда үндэр амжалта туйлаһанай түлөө үгтэдэг гүрэнэй шангал (Герой труда): *Хүндэтэ Цыбжит Бадмаевна, та ... гүрэн түрынгөө үндэр хайра шагналда хүртэжэ, Ажалай баатар боложо, түрэл Юрөө нютагаа суурхуулба гээшэлта даа* (Б. Мунгонов); **баатарай үхэлөөр унаха** зүрхэтэйгөөр байлдаһаар хосорхо (пасть смертью храбрых): *Дайнай һүүлээр һара болоод байхада, «Танай нүхэр Тыкшеев Сэрэн, 1945 оной майн 9-дэ Прага шадар баатарай үхэлөөр унаа* (Ц. Цырендоржиев); ◊ **баатартаа найдажа, бахада хазуулха** бэедээ ехэтэ найдаха, түбһэн юумэ тоохогүй янзатай байха (быть самонадеянным): *– Баатартаа найдажа, бахада хазуулба гэһэн үгые һанаха хэрэгтэй – гэнэ гэтэдэг юм, урьха угтадаг юм* (Х. Намсараев); **2.** *тэмд. н.* 1) бүхэ, бар хүсэтэй (сильный, дюжий): *Энэ түрэлхиин баатар бэетэй командирынь баһал мэдээ ороногүй* (Б. Шойдоков); *Баатар хүнтэй барилдаха*

бэрхэ, баян хүнтэй заргалдаха бэрхэ (Оньh. үр.); 2) эрэлхэг зоригтой (смелый, мужественный, отважный): *Иимэ баатар хүбүүтэйбди гэжэ тэдэнэр энэ болотор һанаагүй ябаа ... Номгониинь үнэн дээрээ одоо үльгэрэй баатартал нугаршагүй хаба зоригтой байба бшуу* (Ц.-Д. Хамаев); 3) алдарта, баатарлиг, габьяата (доблестный, героический): *Баатар хүбүүнэй эхэ боложо, баян дайдаяа эзэлэн һуугаарай* (Х. Намсараев).

БААТАРЛИГ *тэмд. н.* 1) геройлиг, габьяата, алдарта (героический, доблестный): *Севастополиин баатарлиг хамгаалга олон тоото уран һайхануud номууд болон кинофильмнүүдтэ зураглагдаһан*; 2) баатар, зоригтой (смелый, мужественный): *Хүгшэн баабайшни баатарлиг хүн юм һэн даа* (С. Цырендоржиев).

БААТАРЛИГААР *наречи* эрэлхэгээр (героически): *Сэрэгэй албатан бүхэн түрэл ороноо баатарлигаар хамгаалха уялгатай*; **баатарлигаар унаха** зүрхэтэйгөөр байлдаһаар хосорхо (пасть смертью храбрых): *Удангүй тэрэниие «баатарлигаар унаба» гэһэн сааρһан абтаа бэлэй* (Б. Шойдоков).

БААТАРШАЛГА *юум. н.* габьяа, шэн зориг, габьяата ябадал гаргалга (героизм, доблесть, подвиг): *Таанадай шэн баатаршалга бидэниие хододоо баатар хэрэгүүдтэ уряалжа байхал* (Б. Шойдоков).

БААХА *үйлэ үр.* хүнэй, амитанай үдхэн үлэгдэлээ газаашань гаргаха (испражняться): *Жаахан үхибүүниинь үмдэндөө бааба*.

БААХАЛАЙ, **баахалжаан**, **баахалжан** *юум. н.* хуби бэе, хүлтэй, найман нюдэтэй мүлхидэг шумуул (паук): *Баахалай шүлһөө татаба.*

БААХАЛДАЙ *юум. н., ном., хори, ойх.* 1) барбагар хара ноохотой, хүжүүн томо бэетэй холимог хоолтой арьяатан, баабгай, хара гүрөөһэн (медведь): *Зарим газарта баахалдай заха үзүүртэ байһан айл гэртэ, хони малда орожо байна гэнэ* (Х. Намсараев); 2) *байг.-худ*. абаахай (паук).

БААХАЛДАЙН *тэмд. н.* баабгайда хабаатай (медвежий): *Харин үхибүүд ехэшүүлые харашоод, үнэн зүрхэнһөө энеэлдэнэ, баахалдайн мяха эдихэеэ үшөөл зүрхэлжэ ядана хэбэртэй* (Б. Мунгонов).

БААХАН 1. *тэмд. н.* 1) багахан, ехэ бэшэ (маленький): *Баахан хайрсаг сооһоо гурбадүрбэн тахяанууд булгагашалдан, ороохо тоншосогоонод* (Ц.-Ж. Жимбиев); ○ **эдир** *гэжэ үгэтэй парн. хэрэгл.*; **2.** *наречи* бага-бага, халта, шүүд (немножко, мало-мальски, слегка): *Мориёо эндэ баахан хазалуулаад, танил айлдаа орожо сай уугаад, ябаха болоо гээшэ ха* (Ц. Дон).

БААХАНААР *наречи* бага-бага, халта, шүүд (немножко, мало-мальски, слегка): *Дулсан уршыжа байжа, бааханаар балгаба* (Б. Мунгонов).

БААХАНХАЙ, **баханхай** *юум. н., ага* ахануудай эгээн багань, *дүүнэрэйнь нэрлэдэг нэрэ* (младший из братьев): *Энэ манай бааханхай*.

БААҺАБША *юум. н.* нарай үхибүүнэй һууриин муухай болохогүйн тула доронь дэбдидэг багахан бүд (подгузник, лоскут ткани): *Шэнгэн үдхэниень бэедээ шэнгээжэ багтааха бааһабшануудай бии болоходо, амар болобо*.

БААҺА(Н) *юум. н.* хүнэй амитанай үдхэн үлэгдэл (испражения, помёт): *Мүнөө тэрээндээ маажуулха мэрүүлхэдээ, бааһанайнгаа гаратар бажуулгахадаа одоо яагшал аабши!* (С. Доржиев); **түмэрэй бааһан** түмэр хайлуулхада илгардаг элдэб холисо, хайламаг дээрэ хөөрэн гарадаг зүйл (шлак); ◊ **мориной бааһанай бусалма** ааяма, тэсэшэгүй халуун (жара такая, что конский навоз кипит); **бааһаа бусалха** *яряан.* муугаа хүдэлдэхэ, уур сухал, гани галзуу болохо, хэрүүлхэхэ, салшаха (злиться, кипятиться); **хур бааһан** хэндэшье хэрэггүй юумэн (≈ прошлогодний снег): *Хуушанай юумэн хур бааһан болоо гээд сэдьхэлээ хёмороонгүй хэбтэхэгүй, яанашье гээшэбши даа, Жамсарамни* (С. Цырендоржиев); **бааһандаа барисалдаха** бэрхэ байдалда орохо, тухашарха, абиртаха, бааһаандаа зууралдаха (попасть в затруднительное положение): *Ямар ангуушан гээшэбиб, энэ жэжэ жожо юумэн дээрэ бааһандаа барисалдахадаа?!* (С. Доржиев); **бухын бааһан шэнги** олон, тоо томшогүй (очень много, ≈ как грязи – *о деньгах*); ○ **унгаһан** *гэжэ үгэтэй парн. хэрэгл*.

БААҺАНИ *аянг. үр., барг., хара х.* тиимэ бэшэхэн ааб даа (чёрта с два, как бы не так): *Үстэр ерэхэб гэжэ хэлээд, юу бааһани ерэхэ юм.*

БААЮУЛХА *үйлэ үр., идх. залог* 1) утаа гаргаха, утаа бааятар татаха, утаа бадхуулха (пускать дым клубами): *Гансал Балжанхайн нойр огто хүрөөгүй, гааһаяа бааюулан, набшаһан тамхинай шаршаганаха орой болотор дуулдана* (З. Гомбожабай); *Мүнөө һүни хоншуухан бууза бааюулжа, зуун граммаар даруулхамни гээшэ* (Ц.-Д. Хамаев); 2) *хара х*. бааха (испражняться).

БААЯСА *наречи* утаа ехээр бадхуулан (клубами пуская *дым, пар*): *Тэрэ уурал бааяса амилһаар, хүр саһа уруу хүлөө шэхэн, үбдэгсөө шаагдаһаар намайе хүсэбэ* (А.

Жамбалдоржиев).

БААЯХА I *үйлэ у.* 1) бөөгнэрхэ, бадхаха, уняартаха, уурал һабаха, манарха – *утаан, уурал, манан тухай* (клубиться): *Теэд гэрэй үрхөөр бааяжа байһан утаан тэрэнэй сэдьхэлые нэгэ бага намдуулан амаруулба* (Ц. Шагжин); 2) шангаар дуугарха, бажаганаха (громко говорить); 3) *баруун бур*. уйлаха, бархирха (плакать, реветь); 4) *шэлж*. худалаар хэлэхэ, нэмээжэ хэлэхэ (врать, привирать): *шанга шангаар бааяха*; 5) таашааха, аяшааха, игааха (наслаждаться покоем, нежиться): *Миисгэй наранда бааяжа хэбтэнэ.*

БАБА I: **баба-баба гэхэ** *үйлэ у.* бамбагар, һаглагар юумэнэй хүдэлхэ (двигаться – *о ком-л., чём-л. лохматом*): *Эшэгэмни томохон болоходоо, баба-баба һахалаа хүдэлгэн үбһэ эдидэг болоо*.

БАБА II *юум. н., яряан., ород* 1) төөдэй, хүгшэн эжы (бабушка): *баба Нина*; 2) сahаар, шулуугаар хэһэн хүнэй дүрсэ (баба): *Ази түбидэ дайралдадаг шулуун бабанууд эртэ урда сагай дурасхаал болоод үлөө.*

БАБАГАНАХА *үйлэ у.* һаглагар, бабагар юумэнэй холо һүүдэлзэхэ, һүүдыхэ (маячить, неясно виднеться в отдалении – *о ком-л., чём-л. лохматом*): *Хара дахатай нэгэ хүн боро харааndа баабгай шэнгеэр бабаганан харагдана.*

БАБАГАР *тэмд. н.* 1) һаглагар, үһөөр хушагданхай, парпагар (покрытый густой шерстью, лохматый): *Дашын хадын оройһоо дурамбайдахадань, нэгэ бабагар хара томо амитан, хэбэрынь баабгай ха, хотон айлда дүтэлжэ ябана*; 2) үһэеэ һамнаагүй, үрзэгэр (непричёсанный, взлохмаченный): *Энэ үедэнь бишыхан түмэр тогоо гартаа бариһан, бабагар хүхэ һахалтай, муу натагар хубсаһатай тулюур янзын нэгэ үбгэн орожо ерээд…* (Х. Намсараев).

БАБАЙЛГАХА *үйлэ у., идх. залог* һаглайлгаха, үрзылгэхэ (лохматить, делать лохматым *или* растрёпанным): *Хара тэхэмнай һахалаа бабайлган, хойто хоёр хүл дээрэ собхорон бодожо, хонидоо мүргөөд абана.*

БАБАЙХА *үйлэ у.* үрзыхэ, һэглыхэ, һаглайха (лохматиться, быть пушистым, быть растрёпанным): *бабайжа харагдаха*.

БАБАЛЗАХА *үйлэ у.* һэглэгэр, һаглагар, үрзэгэр юумэнэй хүдэлхэ (маячить, шевелиться – *о чём-л. лохматом, пушистом*): *холо бабалзажа харагдаха*.

БАБАНА *юум. н.* табан хушуун малай нэгэн болодог, ехэнхидээ хонин һүрэгтэ ябадаг эрэ ямаан (козёл): *Хорёо соо бабана хэбтэнэ*; *Хүзүүндээ эрхитэй Хүхэ бабана һахалтай…* (Х. Намсараев).

БАБАНАА(Н) *юум. н.* 1) тэхын маарааn (блеяние – *о козле*): *Һамбай ехэтэ тэхын бабанаан* (Х. Намсараев); 2) няраран, түерөөн, шууяан (грохот, шум): *Тайгын бархираан, Тужсын хашхараан, Буугай бабанаан, Байсын сууряан* (С. Ангабаев).

БАБАНАЛДАХА *үйлэ у., угталд. залог* олон тэхэнүүдэй дуугарха (блеять – *о многих*): *Тэхэнүүдэй бабаналдаха холоһоо дуулдана*.

БАБАНАХА *үйлэ у.* 1) тэхын һахалаа хүдэлгэжэ байжа маараха (блея, трясти бородой): *Орожо болохогүй, хаалгамнай хабшадаг юм, хара нохоймнай зуудаг юм, бухамнай мүргэдэг юм, боро тэхэмнай бабанадаг юм…* (Х. Намсараев); 2) *шэлж*. бөөгэй хэрэг хэжэ байхадаа тэхын маарахые һажаажа абяа гараха (подражать козлу – *о шамане при исполнении обряда*): *бабанажа дуугарха*; 3) *шэлж*. зай забһаргүй дуугарха, даржаганаха (болтать без умолку): *Сээнигэйнь үүдэн нэержэ, һогтуу хүнэй өөдэгүй муухайгаар бабанаха абяан элихэнээр дуулдаба* (М. Осодоев); *Тиигээд лэ хүндэ үгэ хэлэхынгээ урда тээ «ба-ба-ба» гэжэ бабанаһан лэ хойноо юумэ дуугаржа эхилдэг юм һэн ха гэхэ* (С. Цырендоржиев).

БАБАНАХАДАХА *үйлэ у., хөөрш.* эшэгэнэй маараха (блеять – *о ягненке*): *Сагаахан эшэгэмнай хорёо соогоо бабанахадана.*

БАБАНУУР *тэмд. н.* 1) һамшахаа мэдэхэгүй, һаатасагүй мааралдадаг (неугомонно блеющий – *о козах*): *бабануур тэхэ*; 2) *шэлж*. шашаг, шалиг, шабжагануур (болтливый): *Бабануур хүнһөө шэлээтэй юумэн үгы*.

БАБАРАА(Н) *юум. н.* хоohон шашаан, шашалдаан, зай забһаргүй хөөрэлдөөн (болтовня): *хэдэн хүнүүдэй хэндэш хэрэггүй бабараан.*

БАБАРАЛДАА(Н) *юум. н.* олон хүнэй хоohон шашаан, шашалдаан (болтовня – *о многих*): *Энэ мэтэ ажал хүдэлмэриин тухай бабаралдаан боложо…* (Х. Намсараев).

БАБАРАЛДАХА *үйлэ у., угталд. залог* 1) таһалгаряагүй дуугаралдаха, олоороо шашалдаха (болтать без умолку, тараторить – *о многих*): *Пархайн Рабдан саагуур наагуур шанга шангаар бабаралдаһан, дуулалдаһан мүргэлшэдые хулгай нюдөөрөө хилам гэжэ хараад, хоолойгоо аргаадуулжа, дүлинги игсуунаар заабаришалан дуугарба* (Б. Мунгонов); 2) амитадай таһалгаряагүй абяа гараха, шуулдаха (галдеть – *о животных*): *Уһанай эрьеын замаг соо баханууд дуугаржа бабаралдана* (Б. Мунгонов); *Гэнтэ ойрошог нохой хусажа, тэрэнэй һүүлээр дасангай хэдэн зуун нохойнууд шэхэ дүлиирүүлэн*

бабаралданад (Ч. Цыдендамбаев).

БАБАРХА *үйлэ у.* 1) бүдүүн хоолойтой хүнэй таһалгаряагүй юумэ дуугарха (говорить без умолку): *Тиихэдэнь Баашха үбгэн урдаһаань энеэжэ байгаад, ехэл хүхюугээр бабарна* (Х. Намсараев); 2) зай забһаргүй, хэлээ амандаа хэнгүй хусаха (заливаться лаем): *Хүзүү сагаан нохой нюргандахи үргэбшыень саб шүүрэхэһээ нааша бабарна* (М. Осодоев).

БАГ I *юум. н.* 1) элдэб шарай зураатай гү, али урлажа хэгдэһэн түхэлтэй нюурта бүхэлэгдэдэг хэмэл халхабша, толгой. Дасангай самда гү, али бэеэ танюулхагүйн тула, мүн карнавал түхэлэй найр нааданда нюуртаа үмдэдэг (маска): *Баатар баг самса хоёроо харуулна* (Б.-Д. Батоев).

БАГ II *юум. н.* бүлэг, хэһэг (отряд, группа): *Нэгэ баг тиишэ ошобо*; **баг-сэг** эндэ тэндэ, бүлэг бүлэгөөр (там-сям, группами): *Эндэ тэндэ баг-сэг һууһан гэрнүүд, огородой газарнууд, жалга хонхорнууд болоод, городой заха болошобо* (Ч. Цыдендамбаев); *Яла сала гэһэн зайһад баг-сэг болон аминдаа һууна* (Ч. Цыдендамбаев); **баг-сэггүйгөөр** таһалгаряагүйгөөр, забһаргүйгөөр, үргэлжэ (беспрестанно, постоянно): *Баг-сэггүйгөөр утаа бааюулан, тамхи татажа, забһараарнь хэрэгтэ хэрэггүй үгэ шашан, энеэлсэжэ ябахашье зон бии* (Ц. Дон); **баг-сугаараа** бүлэг бүлэгөөр (группами): *Деревниин айлнууд манай нютагайхид шэнги ганса нэгээрээ эндэ тэндэ һуудаг бэшэ, харин хашаа хорёогоо залгажа, баг-сугаараа һуудаг зон байба* (Ц. Шагжин); 2) Монгол орондо хүдөө газарай нютагай захиргаанай анхан доодо шатын байгуулга (низовая, первичная административная единица в сельской местности Монголии): *хоёрдугаар багай арад зон*; 3) уялаа, боолто, баглаа, хүлигэ, тэбэри (связка, пучок): *Газаа хэрэгээ болиһон хубсаһа орёоһон баг хэбтэнэ.*

БАГ III: **баг-баг гэхэ** *үйлэ у.* зүрхэнэй сохилхо, лүг-лүг гэхэ (сильно биться – *о сердце*): *Абай-Гэсэр хүбүүнэй* / *Байта улаан зүрхэниинь* / *Баг-баг гэбэ,* / *Борьбынь сагаан шандаһан* / *Татаг-татаг гэбэ* (Гэсэрһээ); *Баруун шэхэнэйм һонорто баг-багхан логшоно* (Д. Улзытуев).

БАГ IV *юум. н*. оршон, оршон тойрон (окрестность, окружность): *Нэгэн-хоёр нюур баг руумни сохид гээд лэ, хажуу тээшээ дэбхэршэхэ юм* (С. Цырендоржиев); *Байшан багһаа урданайшье мүнөөнэйшье, гуниг-тайшье баяртайшье дуунууд зэдэлнэ* (Д. Эрдынеев).

БАГА 1. *тэмд. н.* 1) хэмжүүрээрээ ехэ бэшэ, томо бэшэ, бишыхан, жаахан, баахан (малый, небольшой): *Һаянай Дагбын ажаглахада, Аюур эдеэ хоол хэхэдээ өөрөө бага хубиишень эдижэ, Дагбада ехэнхиишень орхидог болобо* (Ц. Шагжин); **бага үдэ** үдэрэй 10-11 саг (малый полдень): *Бага үдэ болоодүйхэн байхада, уурал манан һиирэн дэгдэжэ, ямар нэгэ хүшэгэ нээгдэһэн шэнги болобо* (Ц.-Ж. Жимбиев); **бага амата** 5,6 мм түхэреэнтэй һомоор буудадаг, ута сэмгэтэй хүнгэн буу, хэрмэ агнахада ехэнхидээ хэрэглэгдэдэг (малокалиберная винтовка); **бага балшар наһан** түрэхэһөө 6-7 наһа хүрэтэр (детство): *Эдэнэр бага балшар наһанһаа нүхэсэһэн хоёр юм* (С. Цырендоржиев); **бага үхибүүд** жаахан үрэ бэенүүд (дети малые): – *Тэхэтэн гэхэһээ, Тэхын һамган, барһан, бага үхибүүдээрээ энэ шуурга яажа үнгэргэгшэ ааб* (Б. Санжин, Б. Дандарон); **бага мал** а) залуу мал (молодняк); б) жэжэ мал (мелкий скот); **бага юумэн** өөдэгүй юумэн, бирагүй юумэн, ехэ бэшэ юумэн (нечто незначительное, мелочь): *Өөрынгөө заадаг зүйлые ойлгуулхадаа шадамар, бага юумэнэй түлөө зэмэрхэдэггүй, үхибүүдые хоболдоггүй* (Ч. Цыдендамбаев); **бага бэшэ** ехэ (немалый, большой): *Олон үдэр соо оролдолго хэшээлээ гаргаһанай эсэстэ Доржо бага бэшэ амжалтануудые туйлаба* (Ч. Цыдендамбаев); **БагаАзи** Ази түбиин эгээн баруун зүгтэхи хада арал (Малая Азия); **бага болохо** жаахан болохо, хорохо (уменьшаться, сокращаться): *Заанай гэдэһэн соо шатажа байһан сансай дууһажа, һубаг утаанай бааяхань бага болобо* (Д. Батожабай); **бага болгохо** жаахан болгохо, хороохо, доошолуулха (уменьшать, снижать): *Бидэнэр үхибүүдтэ баабай эжынгээ хэдэн арбаад жэл үмдэжэ хуушарһан хубсаһа танажа, бага болгоод, үмдүүлдэг һэн* (Ц. Шагжин); 2) одхон, дорохоо нэгэдэхи (младший): *Цыремпил гээшэшни Ута-Дугарай бага хүбүүн байгаа* (В. Гармаев); **ехэ багагүй** наһаар илгарангүй, ехэшүүлшье, үхибүүдшье, хуу булта, бултаараа (*дети* всех возрастов); **бага хатан** (*гү, али* **һамган**) олон һамгатай хүнэй тон бага һамганнинь (младшая жена): *Урда сагта олон һамгатай баян хүн ехэнхидээ бага хатандаа байдаг байгаа гэжэ хэлсэдэг*; *Тиихэ зуураа үдэшэжэ ябаһан арбаад хасагуудые гэнэдхээжэ алаад, өөрынгөө бага һамга, хүн зоноо орхёод, дүтынгөө хэдэн хүнүүдтэй урагшаа тэрьелээ бшуу* (Б. Санжин, Б. Дандарон); 3) дунда мэргэжэлтэй, доодо зиндаатай (младший *по званию, должности, служебному положению*): *Бага лейтенантын хажуугаар хоёр*

заахан үхибүүдые хүтэлһэн хүгшэн гараба (Ж. Тумунов); **багa эмшэн** *хууш., ярыан.* эмнэлгын дунда һургуули түгэсэһэн, түргэн гү, али гар үзүүрэй туһаламжа хүргэхэ мэргэжэлтэн, фельшэр (фельдшер, младший медицинский работник): *Ковид-19 үбшэнэй һүжэрһэн энэ сагта аргалалгын газарта багa эмшэд тон хэрэгтэй*; **2.** *юум. н.* 1) нарай үхибүүн (маленький ребёнок, младенец): *Вера Глебовнае багатай болохонь гэжэ зүб дуулана гүб?* (С. Цырендоржиев); *Найман багын эхэ болоороЙш!*; 2) одхон үхибүүн, дорohоо нэгэдэхи үхибүүн (младший ребёнок): *Багамнай мүнөө жэлдэ Буряадай гүрэнэй ехэ һургуулида оробо*; 3) үхибүүн нahан, балшар нahан, багa нahан (детство): *Балжидай багадань хүбүүд гасаалхаяа айдаг һэн* (Ц.-Д. Хамаев); **багадаа** балшар нahандаа (в детстве): *Багадаа али оло дахин хэрэлдэхэшье, бэе бэеэ элдэбээр нэрлэлсэхэшье, хаа-яа маажалдахашье ушар тохёолдодог һэн бэзэ* (С. Цырендоржиев); (**хара**) **багahаа** балшар нahанhаа (с раннего детства): *Ажабайдалые багahаа мэдэжэ, даруу номгохон, урихан болошоо гү гэжэ өөртөө мэдэрһэн байгааб* (Ц.-Д. Хамаев); *Хара багahаа ой тайгаар зайжа, эрдэм һургуулишье олоогүй* (С. Цырендоржиев); **3.** *наречи* ехэ бэшэ, хомор (мало, немного): *Архи хорзошье багa байгаа – Бабуев Дондог болон гурба-дүрбэн хүйхэрнүүд һогтуу ябаа һэн* (Ц.-Ж. Жимбиев); 2) халта, шүүд, зааха (немного, слегка, несколько): *Намжал багa зүрхөө даража, хүнэй харасahаа зайлаха һанаатай, таатай һуури бэдэржэ хараашалба* (К. Цыденов); **багa сага**, **багa зэргэ**, **нэгэ багa** халта, шүүд; хаа-яа (немного, слегка, несколько; изредка): *Тэрэ гэртээ ерэһэн хойноо эжыдээ Ринчинэй илалта тухай багa-сага нэмэжэ байжа хөөрэбэ* (С. Цырендоржиев); *Уурлаһандаа бэень хүнгэдэн, багa-сага дохолод гэбэшье, айхабтар түргөөр гэшхэлжэ, намай аймагай комитедтэ орожо ерэбэ* (Ц. Дон); *Нэгэ багa һаруул байгаа һаань, булганай нюдэн дээрэ аймхайгаа харуулжа, һэжэгтэ орохо байгааб гэжэ тэрэ бэеэ зэмэлнэ* (Д. Батожабай); **багa багаар** (*гү, али* **багахан**, **багаханаар**) заа-заагаар, халта, аалихан, байн байн (понемногу): *Мүнөө энэ түсэбөө баталаад, багa багаар бэелүүлжэ эхилхэмнай шухала* (Д. Эрдынеев); *Огторгойдо үүлэнэй үгы биниьшье гүйсэд ойлгогдохоор бэшэ, гэбэшье сahан багa багахан бургана* (Ц. Дон); *Иигээд лэ саашадаа багa багаханаар эдэгэжэ эхилхэнь гэжэ баярлаа һэн* (Ц. Шагжин); **багa багa һалхилха** һэбшээлхэ (слегка дуть): *Удабашьегүй, аадар нам боложо, багa багa һалхилан, удаан болонгүй арилжа, эндэ тэндэ үүлэнэй соорхойгоор хүхэ тэнгэри харагдажа, мүшэд яларжа эхилээ һэн* (Х. Намсараев).

БАГААР I *наречи* зааханаар, заагаар (понемногу): *Бүхы үнеэднай һү багаар үгэнэ* (Ц.-Ж. Жимбиев); *Нютаг нютагай хэлэнэй баялигуудые тон багаар хэрэглэнэбди* (Ш.-Ж. Чимитдоржиев); **багаар дабһалагдаһан үгэрсэ** шанга бэшээр дабһалагдаһан үгэрсэ (малосольные огурцы): *...багаар дабһалагдаһан үгэрсэ томо аяга соо хэбэ, шад улаан помидор бии болобо, гахайн болгогдоһон мяхан табагаар дүүрэбэ* (В. Гармаев).

БАГААР II *дах. у.* 1) багсаажа хэлэхэдэ, багсаажа бодоходо, үеэр, тухай, оршом (приблизительно, около): *Үшөө нэгэ хэды эндээ байхаб, тиигээд үбһэнэй һүүл багаар Улаан-Удэеэ бусахаб гэжэ тэрэ һанадаг һэн* (Ж. Тумунов); **һүниин тэн багаар** һүниин арбан хоёр сагай үеэр, һүнинн тэн боложо байхада (около полуночи): *Гансал һүниин тэн багаар холо ой соо гуран буухираа* (Б. Мунгонов); **үүр сайха багаар** үүрээр, үүр сайхада, гэгээ гарахын үеэр (на рассвете): *Һүниндөө сэлгеэтэн хоножо, үүр сайха багаар жабарай амин мэдэрэгдэдэг бэлэй* (Ц.-Д. Хамаев); 2) хажуугаар, ойро, оршом, оршон тойрон (около, рядом): *Тэрэл бээз, үнеэнэй хорёогой үүдэн багаар эхэнэр хүнэй нариханаар һугшаха, уйлаха абяан дуулдашаба* (Ц.-Д. Хамаев); **али багаар** хаанахана, али газарта (приблизительно в каком месте): *Һургуулитнай али багаар агшаб?* (К. Цыденов).

БАГАД *юум. н.* үхибүүд, бишыхан хүүгэд, багашуул (малыши, детвора): *Газаагуур багад шуулдан наадана*.

БАГАДАЛГА *юум. н.* 1) дуталга, дутагдал, дутамаг байлга (недостаток, нехватка); 2) доошо оролго, үсөөрэлгэ, багa бололго (уменьшение, снижение).

БАГАДАХА *үйлэ у.* 1) юумэнэй дүүрэн хэмжүүридэ дутаха, дуталдаха, хүрэхэгүй (нехватать, недоставать, быть недостаточным): *Тэрэ баруун тээнь газар уһан уйтадаад, эдеэ хоол багадаад, энээ руу ерэдэг юм агша гү?* (Г. Дашабылов); *Гансаараа ошоһониинь багадаад, үшөө зээ басагаяа дахуулжа ошоо бшуу даа* (М. Осодоев); 2) хабшаха, барюу байха, багa болохо (быть тесным, маловатым): *Уйтахан торгон тэрлигынь бэедэнь багадажа, хойшоо табсантаһан уусыень таһа орёогоод, ташаан дээрэхи нэгэ тобшонь мултаранхай, һанжажа байгаа һэн* (Д. Батожабай).

БАГАДУУЛГА *юум. н.* 1) багa болголго, доогуур, багаар хэлэлгэ, тоололго

(преуменьшение, занижение); 2) хэмжээгээр бага хубсаһа абалга (покупка одежды меньшего размера).

БАГАДУУЛХА *үйлэ үг., идх. залог* 1) бага болгохо, доогуур, багаар хэлэхэ, тоолохо (преуменьшать, занижать): *Хэдышье өөрынгөө хэрэг тухай багадуулан нюугаашье һаань, нюурта гаража ерэбэл ха* (А. Ангархаев); 2) хэмжээгээр бага хубсаһа абаха (покупать одежду меньшего размера): *Интернедээр хубсаһа захихада багадуулжа болохо*.

БАГАДХАЛ *юум. н.* жаахан болголго, доошонь оруулалга, богони болголго (уменьшение, снижение, сокращение).

БАГАДХАЛГА *юум. н.* бага болголго, багаар хэлэлгэ, тоололго (убавление, преуменьшение, занижение).

БАГАДХАХА *үйлэ үг., идх. залог* 1) жаахан болгохо, хажаха, үсөөн болгохо, хороохо (уменьшать, снижать, преуменьшать); – *Тиигээ хадаа тамнай баһа пенсиеэ багадхахатнай ха юм даа, – гэнэ Табдан* (С. Ангабаев); 2) һуларуулха, бууруулха (ослаблять): *Амиды бүтэн бусажа, эндэ болоһон хамагые эхэ эсэгэдэнь дуулгажа, уйдхар гашуудалынь багадхаха ушартай һэн* (Ч. Цыдендамбаев).

БАГАЖА *юум. н.* 1) ажал хүдэлмэри хэхэдээ хэрэглэдэг зэмсэг, тоног (орудие, инструмент, снасть, инвентарь): *Мори шаргадаа жада, һүхэ гэхэ зэргын холын тэрэ ангууша наһанайнгаа багажа ашаад ...* (М. Батоин); 2) сэрэгэй зэр зэбсэг (снаряжение, доспехи, вооружение): *Баатарай шэмэг багажые ара бэедээ агсаба* (Х. Намсараев); **багажа зэбсэг** а) ажалай хэрэгсэл, зэмсэг (инвентарь, орудие труда): *Энэ бүлэг зонише шэрэжэ ябаһан багажа зэбсэг болон тэргэ плугуудай хангирха жэнгирхэ абяанай хажуугаар ... энеэлдэхэнь тодохоноор дуулдана* (Ц. Дон); б) сэрэгэй зэр зэбсэг (оружие, вооружение, доспехи): *Ёһотой үльгэршэ гээшэ үльгэрые улам бүри уран һайхан болгон мүлижэ, баатар эрын багажа зэбсэг шэнгеэр хурсадхажа ябадаг* (Ч. Цыдендабаев).

БАГАЛЗУУР *юум. н.* 1) хүзүүнэй урда таладахи хуби (передняя часть шеи, горло, глотка): *Шоно амитанай багалзуурта аһаба*; 2) хоолой орёоһон һэлхэн (зоб): *Багалзуур үбшэнтэй хүн врачта ерэбэ*.

БАГАЛУУР *юум. н., хяагт., ург.* марсата газараар ургадаг олон үетэй һөөг (ежовник солончаковый коротколистный): *багалуур хэрэглэхэ*.

БАГАНА *юум. н.* 1) газарта зоогдоһон гү, али сэхэ зэгсохоор бэхилэгдэһэн монсогор ута тулга, бахана (столб, колонна, подпорка, подставка): *Жэлнүүд, жэлнүүд үнгэрөө,* / *Жэгтэй түргэн үнгэрөө.* / *Шэнэһэн багана үмхирөө,* / *Шиниим сэдьхэл мүнхэрөө...* (Д. Улзытуев); 2) *ург.* сэсэгэй тоорсогой дундахи үрэжүүлгын эрхэтэнэй гол (столбик *пестика*).

БАГАНАР *юум. н.* багашуул, үхибүүд (малыши, дети, детвора): *Баганарай хүхюун энеэдэн дуулдана*.

БАГАНАТА *тэмд. н.* ута тулгануудтай, ута тулгануудаар шэмэглэгдэһэн (с колоннами, колонный); *Кремлиин баганата танхим соо Россиин Президентын хабаадалгатайгаар элдэб баяр ёһололой хэмжээ ябуулганууд үнгэргэгдэдэг*.

БАГАТАЙ *тэмд. н.* 1) ямар нэгэн талаар дутуу, хүсэд бэшэ, тулюур, ядуу (имеющий *что-л.* в недостаточной мере): *Тэжээл багатай, оройдоо дүшэн дүрбэн процент хүртэхөөр үбэлжэлгэдэ ороһоноо мэдэнэ бшууш* (Ц. Цырендоржиев); **нюрга багатай** набтар, үндэр бэшэ (маллрослый); **зөөри (шадал) багатай** мүнгөөр, элдэб хүрэнгөөр тулюур, ядуу (маломощный, слабый, бедный, несостоятельный): *Би болбол шадал багатай хүнэй басаганби* (Х. Намсараев); **үрэжэл багатай** үрэжэл муутай (недостаточно плодородный): *Энэ үрэжэл багатай газар, энэ хара үүлэн хоёр намайе хабшан алаха* (Ж. Тумунов); **үнэ багатай** тиимэшье үнэтэй бэшэ, яһала хямда (недорогой, относительно дешёвый): *Харбинда дэлгүүр дээрэ үнэ багатай эдеэ хоол эдихэ гэжэ ошоод, нэгэ харчевнидэ орожо эдеэлбэб* (Б.-Б. Намсарайн); **эрдэм ном багатай** һургуулигүй шахуу, мэргэжэлэй тусхай һургуули дүүргээгүй (малообразованный): *Эрдэм ном багатай намда мэдэхэ шадаха юумэмни багал гүб даа* (Б. Шойдоков); **дүршэл багатай** дүршэлөөр муу, һая эхилжэ байһан (малоопытный): *Хорлын дүршэл багатай байһандань, колхозынь тэрэниие аймагай центртэ болоһон нэгэ һарын курсда эльгээбэ ха* (Ж. Тумунов); **бүтээсэ багатай** аалин хүдэлдэг, ехэ юумэ хэдэггүй (малопроизводительный): *Мүнөө сагта бүтээсэ багатай техникэ хэрэглэгдэхээ болинтожо байһан хэбэртэй*; **бэлэдхэл багатай** хүсэд бэлэдхэл, һорилго гү, али һургуули гараагүй, дутуу гараһан (малоподготовленный); **ашаг багатай** хүсэд ашаггүй (маловыгодный): *Ашаг багатай бартаа шугы бургааһатай газар элдүүрилһэнэйшье харюугүй байдаг*; **ашаг шэмэ багатай** үрэ багатай (малопродуктивный): *Ашаг шэмэ багатай нютагай үүлтэрэй үнеэдые фермэнүүдтэ*

барихада, олзонь багашаг байһан юм; **һүзэг багатай** тиимэшье һүзэгтэй бэшэ (не слишком набожный): *Баашка үбгэн һүзэг багатай хүн аад лэ, хүгшэнтэеэ ошолдожо үгөөгүй юм* (Х. Намсараев); **саһа багатай** саһан ехээр орохогүй, хаа-яа саһатай (малоснежный): *Үрэжэл муутай намар үнгэржэ, үргэлжэ хагсуурһаар, саһа багатай һаари хүйтэн үбэл ерэбэ* (С. Доржиев); **бороо хура багатай** үсөө бороо ородог, бороогүй (засушливый, маловодный): *Бороо хура багатай хуурайшаг жэл болоошье һаань, үбһэнэй ургаса яһала барагтайхан байба* (Б. Мунгонов); 2) бишыхан хүүгэдтэй, нарайтай (имеющий малолетних детей): *хэдэн багатай эхэнэр*.

БАГАХА *наречи* нэгэ бага, бага зэргэ, халта, шүүд (немножко): *Багаха үгсын татаһан бэень хойто хүл дээрээ байгаад, эдеэ эриһэн хаб нохойе һануулна* (Д. Батожабай); **нэгэ багаха** халта, нэгэ жааха (слегка): *Зон нэгэ багаха номгорбо* (К. Цыденов).

БАГАХАН 1. *тэмд. н.* баахан, заахан, бишыхан, ехэ бэшэ (малый, незначительный): *Шулуу ябталжа хэһэн багахан пеэшэн соо хуурай түлеэн хүүен носожо, хүбүүнэй нюур гэрэлтүүлбэ* (Д.-Д. Дугаров); **2.** *наречи* нэгэ жааха, заа, шүүд, халта (немного, чуть-чуть): *Эдэнэй хэһээлтые багахан хүнгэлжэ болохогүй гээшэ гү?* (Ц. Дон).

БАГАШААХА *үйлэ у.* 1) бага, заа дээрэ тоолохо, хүсэд бэшэ гэхэ (считать маловатым): *Һаял һургуулиэа дүүргэһэн Дандар нэгэ хоёр дүү хүбүүдые багашаажа, сэрэгэй албанһаа ерээшэдтэй холбоорилдодог болонхой*; 2) *шэлж.* бага гэжэ шамарлаха, голохо (оставаться недовольным): *Үхэдэлтэй шүдхэртэй, үлэтэй барисатай дабаан гээшэнь үнэн юм байна, сабдаг жэбдэгынь табиһан хоёр папиросым багашаагаа байна гэжэ бодоод, хармаанһаа зэд мүнгэ гаргажа, үлын узуурта табина* (Ц. Шагжин).

БАГАШАГ 1. *тэмд. н.* зааханшаг, бишыхан, ехэ бэшэхэн (небольшой, маловатый): *Ехэ байшангай арада хоёр дабхар багашаг модон гэр* (Б. Санжин, Б. Дандарон); **бэеэр багашаг** үндэр бэшэ, набтархан аад, туранхай (невысокий и щуплый): *Топографическа хүдэлмэриие наһажаалшаг, бэеэр багашаг туранхай ород хүн хүтэлбэрилнэ* (Д.-Д. Дугаров); **2.** *наречи* нэгэ заа, багаар, багаханаар, үсөөншэгөөр (маловато, сравнительно немного): *Мүнөө жэл хартаабха багашаг хуряагдаба*.

БАГАШАГААР *наречи* бага багаар, заа зааханаар, аалихан (понемногу, исподволь): *Юрэдөө, бараг юм ааб даа, багашагаар уухада яахашгүй* (Б. Мунгонов).

БАГАШУУЛ *юум. н.* бага наһанай хүбүүд, басагад, хүүгэд (дети): *Хашаа дээгүүр һууһан багашуул шуулдан, нашан харсагаһаа тэрьедэһэн борбилоонууд мэтэ үгы болошоно* (Д. Батожабай).

БАГАШУУЛАЙ *тэмд. н.* үхибүүдэй, үхибүүдтэ хабаатай (детский): *Эдэ багашуулай нададанай дүүрэхэдэ, ехэшүүлэй наадан болобо* (Ц.-Ж. Жимбиев).

БАГГҮЙ 1. *тэмд. н.* хэмжээгүй, хэмгүй, уйгаргүй, туйлай, хэтэрхэй ехэ, даашагүй, диилэшэгүй (непомерный, чрезвычайный): *Бата зайһанай баяниинь баггүй юм аабза* (Х. Намсараев); **2.** *наречи* ушаргүйгөөр, уйгаргүйгөөр, айхабтараар (чрезвычайно, очень, весьма): *Энээниитнай хараад, / Эльгээ хүмэрюулэн, / Баггүй ехээр / Баярлажа ябадагби* (Ш. Нимбуев); *Баггүй ангаһан хүн балга уһанда мүргэхэ* (Оньһ. ү.).

БАГЖАГАР *тэмд. н.* 1) шииpаг, бүхэ бэетэй, хүсэтэй (плотный, здоровый): *Багжагар бэень мүнөө басаганай харахада бүри хүдэр, хүсэтэй болоһон шэнги* (Д. Эрдынеев); **багжагар бүдүүн гар** бүдүүн, ехэ балсантай гар (мускулистые руки): *...манай хүбүүн багжагар бүдүүн гарнуудаараа ногоолиг эрье тулган, булай солбоноор хүл дээрээ бодошобо* (С. Цырендоржиев); **багжагар томо** сула бэетэй, шииpаг бүхэ бэетэй (здоровый, крепкий): *Энэ бэеэ хүсэһэн багжагар томо хүбүүнэй юугээшье хэхээеэ мэдэхэгүй байхань гайхалтайл юм ааб даа* (Д. Эрдынеев); 2) адар томо, тугжагар, бараатай (массивный): *Багжагар гэшүүһэнһээ барилсажа байгаад, нунулли дээрэ гаража, арайл шамай морёо зайдалан унаа бэлэй* (М. Осодоев).

БАГЖЫХА *үйлэ у.* 1) шииpаг бүхэ бэетэй болохо, һайжарха (становиться плотным, здороветь): *Зандан наһаа хүсэхэдөө сагтаа багжышабал*; 2) адар тугжагар, бархигар болохо (становиться массивным).

БАГЗАГАР *тэмд. н.* **багжагар** *хара*.

БАГЗЫХА *үйлэ у.* **багжыха** *хара*.

БАГЛАА *юум. н.* 1) хүлигэ, баадан, монсогойлоотой юумэн (связка, пачка, кипа): *Чимитдоржиев халта үндыхэ зууpаа баглаа гранатануудаа шэдэжэрхибэ* (Г.-Д. Дамбаев); 2) адха ургамал, үрэ жэмэстэй һалаа (пучок, букет, гроздь): *Бальжан гарма, бамба сэсэгүүдһээ гүрэмэл баглаа сонедни...* (Ц. Галсанов); *уһан жэмэсэй хоёр баглаа дэлгүүрһээ абаха*; **баглаа сэсэг** нэгэ багса болгожо уяһан сэсэг (букет цветов): *Тээ холо сагаан шляпатай, сагаан шаргал субатай, тулуур бариһан үбгэн үрөөһэн гартаа*

баригша баглаа сэсэгээ дээрэ үргэбэ (Г.-Д. Дамбаев).

БАГЛАГАД: баглагад байса *наречи* бадхан, бадхуулан, үдхөөр ууюулан (клубами): *Барьягар томо трактор хүсэтэй хүдэлгүүрээ эрхирүүлэн, утаа баглагад байса хаян урагшаа жүдхэшэбэ*.

БАГЛАГАР *тэмд. н.* 1) бүлэглэн суглараад, харлажа байһан, үдхэн (густой): *Сэнхир сонхотой, ногоон хушалтатай, шобхо оройтой гэр баглагар модод дундуур харагдана* (Ч. Цыдендамбаев); 2) хара бараан үнгэтэй (тёмный): *Ониб-аниб мэшэеэһэн үй түмэн одо мүшэдшье баглагар хара үүлээр бүрхөөгдэнхэй* (М. Осодоев); 3) бурьяһан, пас-пас гараһан (клубящийся): *Тэрэнь баглагар хара утаатай улаан дүлэ хаяад, үмхэй муухай үнэртэйгөөр шаршаганан дүрэбэ* (Б. Мунгонов); 4) зосоо муу, бүглэрэнги, хүндэ, аягүй (тяжёлый, неприятный): *Мүнөөшье досоонь баглагар зандаа ябаба* (А. Жамбалдоржиев); *Тамарын досоо туулгандли хүндэ боложо, тангалайдань нэгэ баглагар юумэн амиень хаахаяа һанаад, зохолгоод абаба* (С. Цырендоржиев).

БАГЛАЙРСА *наречи* үргэлжэ, таһалгаряагүй (сплошь): *Баглайрса бороон ороно*.

БАГЛАЙРХА *үйлэ үг.* 1) бүлэглэн сугларха, бөөгнэрхэ (виднеться зарослями, кучами): *Май соо тэрэнги сэсэглэжэ, түймэрэй галдал, ойн захаар холоһоо улайран баглайржа, дүтэлхэ тума дура буляан, дунгяаруулма хангал туудаг* (Ц.-Д. Хамаев); 2) хара бараан үнгэтэй болохо (быть тёмным): *Хамар дабаанай һарьдагууд дээгүүр баглайржа харлашаба* (Б. Мунгонов); 3) бурьяха, пас-пас хаялха (клубиться): *Һалхи хиидэ дэгдэһэн мэтэ, ухаа тоохон хойнонь баглайран үлэнэ* (Б. Санжин, Б. Дандарон); 4) сэдьхэлдэ тогтохо, бодолдо үлэхэ (оставаться в памяти, запечатлеться в душе): *Баглайран досоомни һанагданхай Баталһан хайратай нүхэдүүднай* (Дуунһаа).

БАГЛАЙСАР *наречи* пас-пас хаялан (клубами): *К-700 трактор баглайсар утаа хаяһаар саашалба.*

БАГЛАЙХА *үйлэ үг.* 1) холо байһан юумэнүүдэй нэгэ бүлэг, бөөн боложо, бөөгнэрэн харагдаха (виднеться кучно): *Өөдөө харахадам, сэхэ дээрэм нэгэ жэгдэ һулахан хүгжэм мэтэ хүүеэн соностожо, барбагар барбагар наръадай оройнууд баглайба* (А. Жамбалдоржиев); 2) харлаха, баглайрха (темнеть): *Теэд тэнгэри нойтон һэеы шэрдэг мэтээр дээрэнь баглайба* (А. Жамбалдоржиев); 3) зосоо бүглэрхэ, хүндэрхэ, аягүй мэдэрэл түрэхэ (становиться тяжело на душе): *Тиихэдэнь Янжамын дотор гэнтэ баглайн харлажа, ... өөрөө мэдэнгүй, һанаа алдажа хэлэнэ* (Ц. Дон); 4) хоолой таглаад тогтоһон, тороһон шэнги байха (стоять комом): *Хоолойдо юумэн баглайхада муу*.

БАГЛАЛГА *юум. н.* 1) багсаан удааралга, ужаалга (промедление): *Иимэ шухала ушарта ехээр яаралтагүй, баглалга хэрэгтэй*; 2) хойшолуулга (отсрочка): *Нарай үхибүүтэй хүбүүд сэрэгэй албанда татагдаха үедөө баглалга абаха эрхэтэй*.

БАГЛАРСА *наречи, алайр* дандаа, дуунһан, хуу, бултыень (сплошь).

БАГЛАХА I *үйлэ үг.* 1) юумые нэгэ бүлэг болгожо табиха (складывать в кучу, связывать в пучок): *баглажа табиха*; 2) юумэ орёолто соо орёохо, багсалха (упаковывать): *Харгыда абажа ябахаа суглуулһан хубсаһыем нүхэрни тэрэ дары сүүмхэ соо баглаба*; 3) тухайлха, багсааха, бараглаха (предполагать): *Энэ хүбүүнтнай, магад, ехэ хүгжэмшэн боложо болохо, – гэжэ Доржо баглана* (Ч. Цыдендамбаев); **баглахада** багсаажа хэлэхэдэ, багсаажа бодоходо (приблизительно): *Мүнөө намар, баглахада, гектарай 15 центнер орооһо хуряаха хабди.*

БАГЛАХА II *үйлэ үг.* нэгэ заа хүлеэхэ, удааруулха, ужааха (ждать, откладывать, отсрочивать): *Тиин хоюулан зүбшэлдэхэдөө, юумэнэй шиидэтэр баглажа, Ага руугаа ерэнгүй, тиишээ хэды жэл хүдэлөө һаа яаха юм гэжэ хэлсээ һэн* (Б.-Б. Намсарайн).

БАГЛУУЛБАРИ *юум. н.* юумэ баг болгон суглуулга, монсогойлолго, богсололго, обоололго, сомолго (складывание в кучу, собирание в пучок).

БАГЛУУЛХА I *үйлэ үг., идх. залог* 1) баг болгон суглуулуулха, монсогойлуулха, обоолуулха, сомуулха, дээрэ дээрэһээнь табюулха (заставить складывать в кучу); 2) дүтэрхы болгохо, дүтэрхыгөөр табиха (делать, ставить приблизительно): *Дүрэгүйгөөр хасартаа няажа, баглуулад гээд, шабхынь даражархихадань, мүрэнь угзагад гэжэ, дариин утаан баглайраад, юушье харабагүй* (Ц.-Д. Хамаев).

БАГЛУУЛХА II *үйлэ үг., идх. залог* хүлеэлгэхэ, удааруулха, ужаалгаха, хойшолуулха (велеть, вынуждать подождать, отсрочить).

БАГСА I *юум. н.* нэгэ бүлэг болгогдожо ябталагдаһан адли зүйлэй юумэд (связка, пачка, кипа): *Иван Иванович сэрэгшын хоёр фляжкатай спирт, нэгэ багса ногоон мангир асарба* (В. Гармаев); **багса зуруул** торхо шиира (коробок спичек): *Бууһаань үнэтэй*

гансахан багса зуруулынь хармаанһаань унажа, хүр сананда орошоол даа (Д.-Д. Дугаров); **багса түлхюур** үлхөө түлхюур (связка ключей): *Үбгэн Соколов багса түлхюурнүүдые хангиргаһаар, амбаарайнгаа үүдэндэ ерээд, ... хүндэ үүдэ нээбэ* (Б. Санжин, Б. Дандарон); **багса багсаар бооһон мүнгэн** хуби хубяар бооһон мүнгэн (деньги, связанные в пачки): *Һууриһаа яаран бодожо, Нимгэр түмэр ханзаа нээгээд, багса багсаар бооһон мүнгэ гаргажа тоолоно* (Ц. Дон).

БАГСА II *наречи* нягтаар, шэгжүүгээр, шэгэдхэжэ, шангаар, яб-таб, бүхөөр (плотно, крепко, накрепко): *Тэрэ дары хоёр шархигар полици зантагашалдан орожо ерээд, Фёдорой хоёр балсанһаа багса бажуун, абаад гараба* (Х. Намсараев); **багса бариха** шангаар бажууха (крепко схватить): *Юрэдөө, дан һулаар һаана гээшэ гүб даа гэжэ һанаад, тэрэниие багса бариһан бэеэрээ, доошонь шангаар татана* (Ц.-Ж. Жимбиев); **багса шаагдаха** яб-таб зоолдохо, хабшуулдаха (накрепко застрять, засесть): *Сэсэг морёо бушуухан хуллэжэ, саашадаа ямаршьегүй уруудаха гэхэдэнь, үбһэниинь бүгтэгэр хуһанда багса шаагдаһан байжа, баһал һаатаха ушартай болобо* (М. Осодоев); **багса шэглэхэ** шэгжүүгээр хэхэ, табиха, арай гэжэ оруулха (плотно набить, еле втиснуть): *Базар багтажа ядаһан номуудаа багса шэглэбэ*.

БАГСАА *юум. н.* 1) обоо, сомоо, баглаа, хүлигэ (куча, ворох, кипа, пачка, связка): *Багсаа хулһан хушалта огородой үүдэндэ обоолоотой хэбтэнэ*; *багсаа үбһэ үргэлжэ ябаха*; 2) дүн, дүн тоо, ниитэ дүн (сумма, итог): *Компаниин нябо багсаагаа «тоншо-жорхёод», амарангяар һанаа алдаба*.

БАГСААГДАХА *үйлэ у., хүлеэгд. залог* тухайлагдаха, барагсаалагдаха, зүгнэгдэхэ, хүлеэгдэхэ (предполагаться, ожидаться): *Үглөө бороо орохоор багсаагдана*.

БАГСААЛГА *юум. н.* 1) тухайлалга, барагсаалга, таалга (предположение, расчёт): *Шэнэ түсэбэй багсаалга хэгдэбэ*; 2) согсололго, дүн гаргалга (подытоживание, суммирование): *Багсаалга соносхогдобо*.

БАГСААЛХА *үйлэ у.* 1) тухайлан, таамаглан хэлэхэ, бодохо (говорить, считать предположительно): *Ухаагаараа багсаалаад, нюдөөрөө хэмжээд тэрэнэй үзэхэдэнь, тэдэнэр шэлын оройдо гараад, саашаа буужа ябана хэбэртэй* (Г.-Д. Дамбаев); 2) дүн гаргаха, согсолхо (подытоживать, суммировать): *Үглөөнһөө хойшо тооложо үдэшын оройдо ажалаа багсаалбабди*.

БАГСААМА: нюдөөр багсаама *тэмд. н.* хараата, харагдахаар, бараглама, харанаар тухайлама, бараглан тооломо (обозримый, поддающийся приблизительному подсчёту): *нюдөөр багсаама адуун һүрэг*.

БАГСААМАГ 1. *тэмд. н.* тухайлһан, бараглаһан (приблизительный); **2.** *наречи* тухайлад гээд, бараглан (на глаз, наобум).

БАГСААМЖА *юум. н.* тухайлалга, бараглалга, хараа, хараалалга (предположение): *Сайан дээрэхи мүр сараа бүхэн ангуушанда зүйтэй бодомжо, багсаамжа һануулдаг, ямар ан хайшаа ошооб гэжэ багсаагаад ябахада аргагүй туһатай юм* (Д.-Д. Дугаров); *Энэ үбгэншни гэр барилгада хэрэгтэй модо тоолоходо багсаамжа һайтайгаа мэдүүлбэл*.

БАГСААМЖАЛАГДАХА *үйлэ у., хүлеэгд. залог* тухайлагдаха, хараалагдаха (предполагаться, намечаться).

БАГСААМЖАЛХА *үйлэ у.* тухайлха, бараглаха (предполагать, намечать): *Агроном һайн ургаса абахабди гэжэ дэмы багсаалнагүй ха.*

БАГСААХА *үйлэ у.* юумые тухайлад гээд мэдэхэ, юумые тааха, бараглаха (знать приблизительно, угадывать, предполагать, прикидывать): *Энэ голые алдангүй уруудахада, Дээдэ Хуһатын айл эрхэбэшэ байха ёһотой гэжэ урдань нэгэтэ ябаһаараа багсаажа мэдэнэ* (Ц. Дон); *Гаталха замаа харасаараа багсаан, ойро зуура зогсоод, таягаа тулан, алхалшаба* (Д.-Д. Дугаров); **багсаан таниха** түһөөлжэ таниха (узнать по силуэту): *Энэ үедэ үнөөхи һүүдэрынь дүтэлһөөр дүтэлжэ, Балта таабай Арданиие багсаан танихадаа лажаганаса энеэжэрхибэ* (М. Осодоев).

БАГСАГАР *тэмд. н.* нэгэ адха болонги, баглаа болоһон (имеющий вид пучка): *Нэгэ багсагар сэсэг асарба*.

БАГСАД *юум. н., будд.* найман гүршэ гү, али нэгэ бээр, 2 километр тухай утын хэмжээн, хэмжүүр (*багсад*, мера длины, около 2 км).

БАГСАЙХА *үйлэ у.* баглаа гэхэ гү, али боолто мэтэ байха, харагдаха (иметь вид пучка): *Таниин далда хүсэлые таһан Доржо гүйжэ буугаад, тэрэ багай үй түмэн сэсэгүүдэй эгээл һайханиень багсайтар таһалаад ерэнэ* (Ч. Цыдендамбаев).

БАГСАЛАА(Н) *юум. н.* бүреэһэн, боолто, орёолто (упаковка).

БАГСАЛХА *үйлэ у.* 1) юумые адха соогоо гү, али баглаа болгожо суглуулха (собирать в пучок, складывать кипой, тюковать): *Альганай шэнээн алшуур соо ая ганга багсалжа, / Аяа хайрата эжымни аян замдам үдэшэхэ һэн* (Д. Улзытуев); 2) юумые тухайлха, бараглаха, таамаглан тоолохо

(прикинуть, примерно подсчитывать): *ухаандаа багсалха*.

БАГСАР *наречи* **багса** II *хара*.

БАГСАРГА *юум. н.* бүдэй будаг (краски для материи): *Багсарга худалдажа абаба*.

БАГСАРХА I *үйлэ үг.* 1) сугларха, шахалдаха (тесниться, толпиться): *Теэд айжа жэгшэһэн морид бэе бэедээ няалдан багсараад, илгажа абахын аргагүй байба* (Ц. Шагжин); 2) амта оруулха, буйлуулха (приправлять *чем-л.* пищу): *эдеэгээ багсарха*.

БАГСАРХА II *үйлэ үг.* бүд будаха, үнгэ оруулха (красить, окрашивать материю): *сагаан бүд багсарха*.

БАГСАТАХА *үйлэ үг.* баглаа шэнгеэр харагдаха, баглаа мэтэ түхэлтэй байха (иметь вид пучка); **багсатаһан үндэһэн** *ург.* багсаа, баглаа мэтэ үндэһэн, һахалда адли (мочковатый корень): *Хара шэрэм багсатаһан үндэһэтэй ургамалнуудай тоодо ородог.*

БАГТА *дах. үг.* 1) ямар нэгэ сагай туршада, хирэндэ (приблизительно, около): *Үдэ багта һөөргөө бусаха зорилготой байгаашье һаа, багахан хүнэһэ абажа гараад һэн* (Б. Мунгонов); 2) ямар нэгэ юумэнэй хажууда, ойро, шадар (где-то рядом, около): *Гэнтэ үүдэнэй богоһо багта хэбтэһэн Хорёошо нохойн хэрхирхэ дуулдаба* (С. Цырендоржиев).

БАГТААМА *тэмд. н.* ехэ юумэ оруулма, багтааса һайтай (могущий вместить): *Айлай эдэ хүбүүдэй ... дотороо эмээлтэ мори гээгүйшье һаа, нилээн юумэ багтаама тэсэбэритэйшье һаа, илгаа гэжэ баһа бии бэлэй* (С. Доржиев).

БАГТААМЖА *юум. н.* дотороо юумэ оруулха шанар, арга боломжо, багтааса (вместимость): *Юумэншни дан ехэ байна, багтаамжынь хаража, энэ томо сүүмхэ соо хыш гэнэб.*

БАГТААМЖАТАЙ *тэмд. н.* 1) ехэ юумэ багтааха аргатай, багтаасатай (вместительный): *Дэлгүүрээр ябахадаа багтаамжатай туламтай ябаха хэрэгтэй*; **арбан литрэй багтаамжатай** арбан литр оруулдаг, арбан литрэй (десятилитровый): *...стол доронь тус тустаа арбаад литрэй багтаамжатай хоёр модон түйсэ, хара архиин таба-зургаан шэл хооһоршонхой хэбтэнэ* (М. Осодоев); 2) *шэлж.* хүндэ талархалтай, һайн хандасатай (доброжелательный, толерантный): *Дэлхэйн зон элдэб эсын абари зантай, тиимэһээ багтаамжатай ябаха хэрэгтэй юм.*

БАГТААСА *юум. н.* дотороо юумэ оруулха шанар, арга боломжо (вместимость); **багтааса ехэтэй** томо, ехэ (ёмкий, вместительный); **дулаа багтааса** *физ.* ямар нэгэн зүйл, бодос халаахын тулада хэрэглэгдэхэ дулаанай элшын хэмжээн (теплоёмкость): *Түмэр болбол ехэ дулаа багтаасатай бодосуудай нэгэн юм*.

БАГТААСАТАЙ *тэмд. н.* томо, ехэ (ёмкий, вместительный): *Бизьяа үбгэн архияа уухан хойноо багтаасатай хабтагар табаг сооһоо бууза һурамхяар абан...* (С. Цырендоржиев).

БАГТААХА *үйлэ үг., идх. залог* 1) юумэндэ зай үгэжэ булты ень оруулха, ямар нэгэн юумэнэй бүридэлдэ оруулха, ниилүүлхэ (помещать, включать в состав *чего-л.*): *Гэнтэ мүнөөхил хүнэй абяан бүришье тэбдүүгээр, уйлаһан гуйһан хоёр аялгые зэргэ багтаан зэдэлбэ* (Ч. Цыдендамбаев); *Наймаанай алтан бүридэлдөө 61,7-һоо 0,1 хуби хүрэтэр бусад түмэрлиг холисо багтааха зэргэтэй*; 3) *шэлж.* хажуудаа тэсэхэ, хүлеэн абаха (терпеть в своей среде, принимать): *Эрэ хүн сээжэдээ эмээлтэ хазаартые багтааха гэдэг*; **багтаажа ядаха** тэсэхэгүй (не терпеть); **уур сухалаа багтаажа ядаха** ехээр сухалдаха (сердиться, не сдерживать своего гнева): *...Бармид уур сухалаа багтаажа ядан, Алексейн нюурай урдуур нэрэ һурагүй хургаа ёдогонуулан дэбхэрбэ* (Б. Мунгонов); **хүсэеэ багтаажа ядаха** хүсэ ехэтэй байха (быть исполненным силы): *Хүлнүүдынь зоомол үндэр сахануудтал, обогор һээртэй сээжэнь хүсэеэ багтаажа ядаһандал үзэгдэнэ* (Д.-Д. Дугаров); **бэеэ багтаажа ядаха** а) бэеэ оруулжа шадахагүй (не помещаться *во что-л.*): *Зоригтуев гүйхэн аад, богонихон окоп малтаһан туладаа, тэрээн соогоо бэеэ багтаажа ядана* (Ж. Тумунов); б) *шэлж.* һуужа байжа ядаха (не находить себе места): *Тэрэ город ороол һаа, шадабаряа одоол харуулха юумэ олохо, бэеэ багтаажа ядахаяа болихо һэн* (Д. Эрдынеев).

БАГТАЙ *наречи* нэгэ бага, заа, шүүд (немного, малость, чуть-чуть): *Багтай ехэшэг самса абажархибаб*; **нэгэ багтай** нэгэ зааха (немного, чуть-чуть): *Нормоёо үшөө нэгэ багтай ехэ болгоод, найтар бүлөөд, үлүүлээд байгаа һаамнай, үшөө хэдэн хуби үлүү тоһон лаб унаха байха ёһотой* (Ц. Дон).

БАГТАЙХАН *наречи* нэгэ багахан, бага зэргэхэн, зааха (немножечко): *Арайл одхон хүбүүн Манхуудайгаа багтайхан сурхи газарта хадамлажа орхибо гээшэ гүб?* (Х. Намсараев).

БАГТАЛСАХА *үйлэ үг., хамтадх. залог* ямар нэгэн юумэнэй бүридэлдэ оролсохо, байлсаха (входить в состав *чего-л.*): *Гантиг шулуунайшье бүридэлдэ уһан багталсадаг юм*.

БАГТАМА *тэмд. н.* оромо, оролсодог

(вмещающийся, помещающийся): *Хоёр нюдаргын багтама шагаабари, оройдошни үрхэ, үүдэндэшни табан шираг бандидууд, урдашни – баабгайдал зантагар Дэлэгэй Шираб* (С. Цырендоржиев); **арай багтама** арай гэжэ орохоор, орожо ядаһан (еле помещающийся): *Адхахада адха соо арайхан багтама тэрэнэй бүдүүн гэзэгэ Хорлые атаархуулдаг* (Г.-Д. Дамбаев); **суг багтама** хоорондоо тааралдама (совместимый).

БАГТАРААХА *үйлэ үг., идх. залог* ехэтэ айлгаха, һүрдөөхэ (приводить в ужас).

БАГТАРХА *үйлэ үг., баруун бур.* 1) даараһандаа хүшэхэ, бээрэхэ (коченеть от холода); 2) айһандаа, сошоһондоо зогсошохо, хүшэлдэшэхэ, хүдэлжэ шадахаяа болишохо (цепенеть от страха).

БАГТАСА 1. *наречи* орохоор, хэмһээ үлүүсэ гарангүй, хэтэрүүлэнгүй (так, чтобы вместилось): *Хожомоо, ахатан, ойлгоорой, Хотодоо багтаса эдеэлээрэй, Зооглоһон хоолшни хүнэй юм, Зобоһон гэдэһэншни шинии юм!* (С. Норжимаев); **2.** *юум. н.* дотороо юумэ оруулха шадабари (вместительность, вместимость, ёмкость).

БАГТАСАГҮЙ *тэмд. н.* 1) ямар нэгэн юумэндэ орохогүй, орожо ядаһан (не помещающийся *в чем-л.*); 2) хүнөөр таарадаггүй, зан муутай (неуживчивый): *Хүнөөр багтасагүй муу зантай хүн юм*.

БАГТАХА *үйлэ үг.* 1) орохо, хашалтагүйгөөр орохо, дүүрэхэ (помещаться, вмещаться, входить *в состав чего-л.*): *Һаһан соогоо элдэһэн бүхы арһыень зүйгөө һаа, магад Мархансайн бүхы малай багтажа хэбтэхэ талмай боложо болохол бэзэ* (Ч. Цыдендамбаев); **дүрбэн хүнэй багтаха майхан** (*гү, али* **палатка**) дүрбэн хүнэй унтахаар майхан (четырёхместная палатка): *Дүрбэн хүнэй багтаха палатка соо нойтон газар дээрэ гансахан суба дэбдижэрхёод, дээрэнь Доржо тэршэлэн инсаглажа хэбтэбэ* (А. Ангархаев); **багтахаяа болихо** хэмһээ үлүү гараха, хэтэрхэ, халиха (выходить за рамки, переставать вмещаться): *Тиихэдэнь нуурай уһан эрье һабадаа багтахаяа болёод, хажуу тээшээ, сабшалан бэлшээринүүд руу халижа байжа урдаба* (Б. Мунгонов); (**арһа яһандаа**) **багтажа ядаха** *шэлж.* тэсэшэгүй болохо, һуужа байжа ядаха (не находить себе места): *Үшөө хүнүүд юун гэлсэхэнь гээшэб гэжэ арһа мяхандаа багтажа ядажа һууһыш мэдэнэб* (З. Гомбожабай); **аманда багтахагүй юумэ хэлэхэ** хүнэй хэлэшэгүй, һанагдаа, бодогдоогүй юумэ хэлэхэ, бэлин, муухай үгэ хэлэхэ (говорить сальности); 2) хүнүүд болон амитадай нэгэ газарта эбтэй байха, таараха (уживаться): *Хэнтэй, хэзээ багтаха зон гээшэбибди?* (Ч. Цыдендамбаев).

БАГТАШАГҮЙ *тэмд. н.* 1) ямар нэгэн юумэндэ орохоор бэшэ *томо, ехэ, олон г.м.*, бархагар (не помещающийся, громоздкий): *Энэ хадаа туйлай ехэ баясхаланта үдэр боложо, городой ехэ талмай дээрэ багташагүй олон зон сугларба* (Х. Намсараев); **тэбэридэ багташагүй** тэбэрихээр бэшэ (необъятный): *Тэбэридэ багташагүй бүдүүн модод зартагай болотороо сохюуланхай* (Ж. Тумунов); **аманда багташагүй муухай** хэлэшэгүй муухай, айхабтар муухай (страшно скверный, ужасно неприличный): *Энэ үедэ тэргын торшогонохо абяан гараад, аманда багташагүй муухайгаар хүнэй хараал шэрээл табиха дуулдаба* (Ц. Шагжин); **ой ухаанда багташагүй** ухаанда орошогүй (невообразимый): *Зүүдэ зүндэ орохоор бэшэ, ой ухаанда багташагүй муу муухай юумые зосоогоо оруулжа, һүхэ мадагаар духаа үнсэгдүүлжэ орхиһон шэнги болоболби* (Х. Намсараев); **хэлэндэ багташагүй** хэлэшэгүй, этигэхээр бэшэ (невероятный): *Үшөө хэлэндэ багташагүй ялада унаба гэлсэнэ һэн* (С. Цырендоржиев); 2) хүнөөр тааралдашагүй, эбгүй, хэрүүлшэ (неуживчивый): *Шэнэ ноёной һамган хүнтэй багташагүй муу зантай, хэрүүлшэ юм гэнэл, – гэжэ зоной дундаһаа нэгэн дуугарна*.

БАГТРАА *юум. н., сарт.* амяа хаагдалга, амяа саглалга (астма, удушье): *дзүрхэны багтраа*.

БАГҺАА *зүг, шэг харуулһан дах. үг.* (*дах. үг., показывающий направление*): *Тэрэ багһаа ерэхэ*.

БАГША *юум. н.* 1) һургуулиин һурагшадта үзэг бэшэг, эрдэм һургаал заадаг хүн (учитель, преподаватель, наставник): *Музейһээ гараад, үхибүүд багшатаяа хамта өөһэдынгөө байрлаха болоһон гэр тээшэ шэглэбэд* (Б. Мунгонов); *Багшанартаа баярые хүргэеэ. Багшанарайнгаа нэрыень суурхуулаяа* (Э. Зандраев); **ябаган багша** *түүх.* урдань айлаар ябажа, ямар нэгэ хотондо дүүрэн тэдхэмжэтэйгээр хэдэн үдэрөөр байрлажа, ном бэшэг заадаг һургагша (странствующий учитель); 2) *дээдэ* арад зоной түүхэдэ гү, али хүнүүдэй ажабайдалда нүлөө үзүүлһэн, һургаал болоһон хүн (Учитель): *Ород арад гээшэ миниі эсэгэ, миниі багша мүн болоно* (Х. Намсараев); *Зүблэлтэ засагые байгуулагша дэлхэйн түрүү зоной гайхамшагта ехэ багша Ленин мандатугай!* (Г. Цыдынжапов); 3) *будд.* номногшо, олон шабинарые буддын номдо һургагша багша лама (лама-учитель): *Далай ламын долоон*

багшанарай ахалагша багша болохо санид хамбые Брайвун дасангай зүгһөө һунгахада, зүгөөргүй ехэ тэмсэл болоһон байгаа (Д. Батожабай).

БАГШАЛАЛГА *юум. н.* һургаха, зааха ажал (учительство, преподавание): *Эрдэм техникын хүгжэнги энэ сагта багшалалгын арга боломжонууд үргэншье, һонирхолтойшье болоо*.

БАГШАЛХА *үйлэ үг.*1) эрдэм һургаал зааха, дүй дүршэлдэ һургаха (учительствовать, преподавать, учить): *Удаань тэрэ аха классуудта ород хэлэ ба литература багшалдаг байгаа* (Ц.-Ж. Жимбиев); 2) залаха, заабарилха (наставлять).

БАГШАНАРАЙ *тэмд. н.* багшанарта хабаатай, багшалхы (учительский, педагогический): *Һүүлээрнь Улаан-Удэ эльгээгдэжэ, багшанарай курсда һураһаниинь ехэ удха шанартай байгаа* (А. Жамбалон); **багшанарай таһаг** һургуулиин байрадахи багшанарай амардаг таһаг (учительская): *Тиигээд ойро зуура хамаг юумэеэ мартажархёод байһан аад, дары һанажа, багшанарай таһаг тээшэ алхалба* (Ц.-Ж. Жимбиев).

БАГШАРХАХА *үйлэ үг., баһамж.* бүгэдые һургаха, зааха, зонхилхо, ехээрхүү дээрэлхүүгээр аашалха (поучать, держаться высокомерно): *Бригадын үхибүүд сугтаа худэлжэ байһан Дарма хүбүүнэй багшархажа өөдэрхэхэдэнь ехээр дураа гутаба*.

БАГШАТАХА *үйлэ үг., зүүн бур.* багша мэтээр аяглаха, зааха, зонхилхо (подражать учителю, поучать).

БАГШЫН *тэмд. н.* багшада, багшалалгада хабаатай, һургуулиин (учительский, педагогический): *Эдэ залуухан хүбүүд, басагад хүнгэн бэшэ багшын ажалда наһаяа зорюулһан юм* (Д. Дарижапова); **багшын дүршэл** багшын ажалда дүйтэй бололго (педагогический опыт); **багшын эрдэмэй доктор** багшалхы эрдэмэй талаар дээдэ зэргын мэргэжэлтэ ажалтан (доктор педагогических наук).

БАГЫНХИ *юум. н.* бага наһанай, бага наһанда хабаатай юумэн (детское): *Хүн бүхэн үтэлхэдөө багынхяа, эдир залуугайнгаа нүхэдые дурсахадаа, уярдаг, гуниглаад абадаг*.

БАД I *юум. н.* 1) **бад модон** *ург.* Энэдхэгтэ болон бусад Урда Азиин газарнуудаар ургадаг, нэгэ үндэһэнһөө мүшэрлэн гаражa, мүшэрынь бэеэ даангүй унжан газарта хүрөөд, шэнээр үндэһэлэн нүүжэ ургахадаа, олон голтой мэтээр үзэгдэдэг томо модон (баниан); 2) бад модоной набшаһанай түһөөтэй хээ зураг (орнамент «бад»).

БАД II: **бад гэхэ**, **бад гүүлэхэ** *үйлэ үг., видэй нэгэ түхэл* бамбайса, бамбагар ехээр, хүсэлдэмэ ехээр, элбэгээр гараха (выходить в большом объёме, достаточно много): *Балдан үбгэн үдэшын нара игаажа, гэрэйнгээ хаяа дээрэ һуугаад гаһанһаа утаа бад-бад гүүлэн, томоотойгоор толгойдоо урданайхяа мухарюулан тамхилжа һууха дуратай һэн* (Х. Намсараев); **бад гэмэ** ёһотой, сэнтэй (заметный, значительный, ощутимый): *Багашье һаа, бад гэмэ* (Оньһ. үг.); **бад байса** (*гү, али* **гэтэр**) *наречи* а) даамгай шангаар, бардаастайгаар, эли тодоор (громко): *Бад байсар дуугаралдан, / Байра һуурияа урилбад* (Гэсэрһээ); б) бөөгнэртэр, баглайтар (клубами): *Заримандаа үбэлнай һөөргөө бусаба юм гү гэхээр саһа бордоһон бад байса шэдэлжэ, хуаран харлаһан тала дайдамнай һөөргөө сайшаха юм* (Б. Мунгонов); в) гамгүй ехээр, элбэгээр (порядочно, достаточно): *Нэгэ бага гээгдэжэ ерэһэн һонюуша заримашуул үшөө хүрөө-дүйхэн эльгэнһээ бад байса отолоод, юрэдөө, жажалха сүлөөгүй юумэд оошолно* (М. Осодоев); **бад-бад бааюулха** бамбагар ехээр утаа гаргаха (пускать *дым* клубами): *Тэрэ хурганай тухай бүдүүн тамхи орёогоод аһаажа, утаа бад-бад бааюулха забһартаа үхибүүдые нэгэ-нэгээр харана* (С. Цырендоржиев);.

БАД III *шангадх. част.* һайса, дүүрэнээр, ехээр (весьма, очень); **бад хара** хаб хара, пэтэн хара (чёрный-пречёрный): *Урдамни үдхэн ногоон модон соо улаан дүлэн орьёлжо, бад хара утаан огторгой туласа мушхаран үзэгдэбэ* (Б. Мунгонов); **бад харанхы** шэб харанхы, тон харанхы (полная темнота, кромешная тьма): *Үндэр дуулим тэнгэридэ / Балай бүрэнхы боложо, / Улгэн замби дэлхэйдэ / Бад харанхы болобо* (Гэсэрһээ).

БАД IV: **бад баалай** *хүүг.* а) долёобор хурган (указательный палец); б) *алайр, нүхэд, эхир., боох., түнх.* эрхы, томо хурган (большой палец).

БАДАГ *юум. н., шүл.* ритмын болон удхынь талаар хэдэн мүр шүлэгүүдые хамталһан шүлэглэмэл зохёолой, дуунай хуби (строфа, куплет): *«Улаан-Удэ» гэжэ шүлэгтэ «Улаан-Үдэм һайхан даа» гэһэн үгэнүүд бадаг бүхэнэй һүүлээр дабтагдана* (Л. Шагдаров).

БАДАГАН *юум. н.* 1) хотын хадхаляа, дотор талынь гэхэ гү, али хүрьһэнэй улайралга (катар желудка); 2) хүнэй хотын хүрьһэнэй хабдалга (рак желудка): *Мүнөөхи муу ёрото бадаган гээшэнь хүрөөгүй юм аа гү?* (Ц.-Д. Дамдинжапов).

БАДАГАНТАХА *үйлэ үг.* бадаган үбшэн

хүрэхэ, үбшэлхэ (болеть раком, катаром желудка): *Уеынь нүхэрэй эсэгэ... эдэгэхэгүйгөөр бадагантаа* (С. Цырендоржиев).

БАДАГАР *юум. н., будд.* Үбэр Монголой дасан хиид, тэндэ буряад хубарагууд урдань ошожо һурадаг байһан (Бадгар, монастырь в Южной Монголии).

БАДАЙРУУЛГА *юум. н.* үбшэнгүй болголго, бэеынь али нэгэн хубиин мэдэрэл унтараалга (обезболивание, анестезия): *Үбшэ аргалхадаа, аргалуулагшые зобоохогүйн тулада бадайруулга үргэнөөр хэрэглэгдэдэг болонхой*.

БАДАЙРУУЛХА *үйлэ үг., идх. залог* 1) үбшэнгүй болгохо, бэеын али нэгэн хубиин мэдэрэл унтаруулха, мэнэрүүлхэ, эзэгүй болгохо (обезболивать, анестезировать): *Тархиишень хуу бадайруулаад, хамаг бэеыень агзагашуулна* (А. Бальбуров); 2) хабдуулха, һэлхэнтүүлхэ (вызывать опухоль, отёк): *Хабшуу гутал үмдэхэдэ, хүл бадайруулха.*

БАДАЙРХА *үйлэ үг.* 1) хүнэй бэеынь бохёорхо, хүшэхэ, хүшэлдэхэ, хүдэлжэ шадахаа болишохо, мэдэрэл унтарха, үбшэниие ойлгохоо болихо, мэнэрхэ, эзэгүй болохо (цепенеть, деревенеть, терять чувствительность): *Хахад үдэр багта хажуурнууд мохооржо, гарай балсан зохидхоноор шархиран бадайржа, гэдэһэн үлдэжэ, ундан хүрэжэ эхилнэ* (Ч. Цыдендамбаев); 2) хабдаха, һэлхэнтэхэ (пухнуть, отекать, разбухать): *Нюурынь бадайрба*.

БАДАН I *юум. н.* жодоото болон хушата ойдо ургадаг ута үндэһэтэй, үргэн набшатай, 20-50 см үндэртэй олон жэлэй ногоолиг ургамал. Хатаагдаһан набшаарнь сай шанадаг, үндэһэниинь гэдэһэнэй худхахада эмнэлгын арга боложо хэрэглэгдэдэг (бадан толстолистный, чигирский чай): *Урданһаа ангуушад баданай набша түүжэ, үндэһынь малтан абажа хатаадаг.*

БАДАН II: **бадан туулай** *юум. н., хүүг.* долёобор хурган. Нютаг хэлэн бүхэндэ энэ бүридэмэл нэрын хоёрдохи хубинь ондо ондоо байдаг: *алайр, нүхэд, эхир.* бадан тоолой; *боох*. бадан тохой, бадан тоодой; *аха* бадан төөлэй; *үнгэ* бадан хоолой гү, али хороохой (указательный палец).

БАДАН III *юум. н.* 1) *хууш. монг.* **бадан унжалга, илагуугсану чимэг**, *будд.* табан үнгын (хүхэ, сагаан, улаан, ногоон, шара) торголиг зурууд бүд холбон оёжо, бурхадай урда үлгэдэг шэмэглэл (бадан унжилга, матерчатое украшение, вывешиваемое перед божницей, алтарём); **бадан жалсан** табан үнгын торгон бүд тусхай гуримаар залгажа оёһон шэмэг, гунгарбаагай дүрбэн углуу тушаа байхаар үһээдэ үлгэдэг шэмэглэл (бадан жалсан): *Нами-һами бадан жалсан надхуулһан бурханайнь урда, шэрээ дээрэ зула носоно* (Ж. Балданжабон); 2) *будд.* туг, хюур (знамя, стяг).

БАДАН IV: **эмэ бадан** *тэмд. н. түнх.* һамгалиг, эхэнэрэй түхэл маягтай (женоподобный).

БАДАНГАА *юум. н., түнх.* гүрөөһэнэй аймагта ородог ойн туруута амитан, хабаргаа, *эрэнь үнгэлөөтэй бадангаа, эмэнь үнгэлөөгүй гэжэ нэрлэгдэдэг* (кабарга): *Бадангаа агнахаа хүбшэдэ агнахаяа гараба*.

БАДАР I *юум. н.* 1) үгэлигэ, үргэл (подаяние, подношение сборщикам пожертвований и странствующим монахам): *Таар үргэлһэн зарим гуйраншад хүдөө тосхонуудаар зайжа, бадар суглуулдаг һэн* (Д. Батожабай); **бадарай аяга** үгэлигэ суглуулхада барижа ябадаг аяга (монашеская чаша для сбора пожертвований); 2) дасангууд болон лама хубарагуудта үргэл суглуулга (сбор пожертвований монастырям, монахам): *Айл бүри бадар хэхэ хүн гүт?* (Ч. Цыдендамбаев).

БАДАР II *юум. н.* 1) хадада ургадаг сэсэгэй нэгэ янза, түрэл (цветок бадар); **бадар хээ** бадар сэсэгые һажаалган дүрсэлһэн хээ зураг (орнамент бадар); 2) урда зүгэй томо шара набшаһатай модон (дерево бадар); **бадар судар** бадар модоной элдэгдэһэн набша дээрэ бэшэгдэһэн судар, ном (сочинение, написанное на листьях дерева бадар).

БАДАР III: **бадар галаб** *юум. н., будд.* һайн галаб, хүн амитанай бадарха, хүгжэхэ, жаргаха галаб (хорошая кальпа).

БАДАРААХА *үйлэ үг., идх. залог* 1) носоохо, аһааха (зажигать, возжигать); **зула бадарааха** бурханай урда наһата соо гол томожо, хайлуулһан шара тоһо нэмээд, зула бариха (зажигать светильню): *Хилганыень хүбэнгөөр орёожо гол хээд, томо сад голто соонь зула бадарааһан бэеэрээ, бурханай урда Жалма ошожо мүргэнэ* (Д.Батожабай); 2) *шэлж.* ямар нэгэн хүсэл зоригые бии болгохо, һайн һайхан тээшэ тэгүүлхэ (побуждать к добрым намерениям): *Тэдэ бүтээлнүүдынь хэдэн олон үеын уншагшадай зүрхэ сэдьхэл хүлгүүлэн хүдэлгэжэ, урма зоригыень бадараан байдаг* (В. Намсараев).

БАДАРАЛГА, бадаралта *юум. н.* 1) һалбаран хүгжэлтэ, ургалта, хүгжэлтын туйл (процветание, расцвет, рост); 2) эхэ ороншо мэдэрэлэй бурьялан ургалта (патриотический порыв, подъём).

БАДАРАНГЫ *тэмд. н.* 1) дүлэтэмэ, гал аһанхай, дүрэжэ, шатажа байһан (пылающий,

горящий); 2) дэлгэрэнги, үргэн тарасатай (развернувшийся, обширный); 3) сэдьхэл дээрэ хөөрэнги, халуун, урмашанги – *хүнэй хөөрөөн, элидхэл хэлэлгэ тухай* (вдохновенный, пламенный).

БАДАРГАН *тэмд. н.* ёборгон, бүдүүлиг, барга, шэрүүн, хажар абари зантай – *хүн, ябадал тухай* (грубый, резкий): *Хасартань тээсгэн галтай сусалаар сохюулһанай тэмдэг гаранхай, тэрэ нилээдгүй бадарган хоолойгоор хашхарна* (Ц.-Ж. Жимбиев).

БАДАРГАХА *үйлэ үг., идх. залог* 1) дэлгэрүүлхэ, тарааха, хүгжөөхэ (распространять, увеличивать, развивать, разжигать): *Дундайтанай шэнэһэн гэр уни бутарса түлигдэжэ, шараһан мяханай, зутараантай сайн үнэр аятайханаар анхилан, эсэгэ хубүүн хоёрой зугаае бүри бадаргана* (Ц.-Д. Хамаев); **алдар солыень бадаргаха** алдаршуулха, суурхуулха (прославлять); 2) дэгжээхэ, һэргээхэ (разжигать, раздувать, возжигать): *Сэрэнцүү гэр бараанайнгаа һүлдэ болохо гал гуламтаяа һэргээн, хуурай аргал түлижэ, гал носоон бадаргаба* (Ц.-Ж. Жимбиев); **нюдөө бадаргаха** нюдөө ялалзуулха (сверкать глазами): *Тэрэнь хоёр хөө хара нюдэдөө галта сэсэгтэл бадарган, үнинэй танил хүн мэтээр энеэбхилбэ* (А. Ангархаев).

БАДАРЛАХА *үйлэ үг., хууш.* 1) али нэгэ юумэндэ үргэл хэхэ (делать приношение): *мүнгэ бадарлаха*; 2) үргэл суглуулха, гуйха (собирать подаяние): *Тиигээд лэ Юрөөгэй голой айл хэсэжэ бадарладаг байһан юм ха* (Б. Мунгонов).

БАДАРМА *тэмд. н.* дүлэтэмэ, халуун (пламенный): *дүлэ бадарма үгэнүүдые хэлэхэ*.

БАДАРУУЛХА *үйлэ үг., идх. залог* 1) дэлгэрүүлхэ, тарааха, дамжуулан тарааха, хүгжөөн ургуулха (распространять, увеличивать, развивать): *Агуу ехэ тэмсэлэй Ажалтын түүхэ тэмдэглээд, Арад түмэнэй Һүртэ хүсэ бадаруулба* (Х. Намсараев); **зориг бадаруулха** зоригжуулха, зоригой гал аһааха (поднимать дух, воодушевлять, вдохновлять): *Танай найр нададанай һайнаар үнгэрхын тулада зуун граммаар зориг бадаруулжа орхихо бэшэ гүбди?* (Ц.-Ж. Жимбиев); 2) дэгжээхэ, һэргээхэ, дүлэтүүлхэ (разжигать, раздувать): *Наран орожо, хотон соо боро хараанай һүүдыхэдэ, тэнгэриин зүүн хаяа улайжа, туйлай ехэ түүдэгэй дүлэ бадаруулжа байһандал болошоод байба* (Ц.-Д. Хамаев).

БАДАРУУЛХЫ: зориг бадаруулхы *тэмд. н.* зоригжуулха, зориг хүгжөөхэ (воодушевляющий, вдохновляющий, поднимающий дух).

БАДАРХА I *үйлэ үг.* 1) үргэн болохо, үргэжэхэ, тараха, дэлгэрхэ, дэбжэхэ, мандаха (распространяться, разрастаться, увеличиваться, развиваться, процветать): *Эб найрамдал эгүүридэ мандахал, Эрхэ сүлөө бадаран ургахал* (Х. Намсараев); *Харин хүнэй сээжэ соо бадарһан дурлалые унтараажа болохогүй гэжэ би найдадагби* (Ч. Цыдендамбаев); 2) һалбарха, задарха (распускаться, расцветать): *Үбгэн минии юрөөл мүнхэ болог лэ, Үнгын сэсэг баяр дээрэм бадараг лэ* (Х. Намсараев); 3) дэгжэхэ, дүлэтэхэ, улаабхиха (разгораться, пылать, пламенеть): *Бурханай урда табяатай сад хоёр наһата соо зула бадаржа, гэр соохиие бүрүүлхэнээр гэрэлтүүлнэ* (В. Гармаев).

БАДАРХА II *үйлэ үг.* хоолойгоо шангадхан юумэ хэлэхэ, хашхарха (говорить, повысив голос): *Бадаран хараанан хахир шэрүүн абяан газааһаа мэнэ мэнэ дуулдахань гэжэ хүлеэнэ* (Ч. Цыдендамбаев); **хаха бадарха** шангаар хашхаран хараагаад абаха, бад гэтэр хараагаад абаха (прикрикнуть, рявкнуть): *хаха бадараад, газаашань хаяха*.

БАДАРХАН *юум. н., угс.* анханай түрэлөөрөө монгол байһанаа буряад арадай бүридэлдэ ороһон баруун буряадуудай нэгэ омог (одно из западно-бурятских племён).

БАДАРШАЛХА *үйлэ үг., хууш.* үргэл, үгэлигэ суглуулха (собирать пожертвования): *Эдэ бүгэдэеэ хүсөөхын тула хормойгоо тодоод бадаршалха бэшэ һэн тула Холхой мүнгэнэй ябуулга хэхэ гэжэ шиидэбэ* (Д. Эрдынеев).

БАДАРША(Н) *юум. н.* 1) дасан хиидэй гү, али ламанарай даадхалаар мүнгэ зөөри, мал суглуулагша хүн (сборщик пожертвований для дацанов); 2) һургуули гарахаяа гү, али буян мүргэл хэхэеэ холо газар, хари ошожо ябагша (странник, идущий за знаниями или для поклонения святым местам): *Теэд урданай бадарша мүргэлшэ ламанартал, айл бүри бадар хэхэ хүн гүт?* (Ч. Цыдендамбаев); 3) дасанһаа гаража, хүдөө газараар ябаһан доогуур зиндаатай ламанар, зайгуул лама (странствующий монах): *Энэ үлэсхэлэн тосхониие бадаршан лама һайн мэдэхэ болоод ябаһан байгаа* (Д. Батожабай); *Бадаршанай ябаһан газарта баршад тодхор олон, батаганын ябаһан газарта үтэ хорхой олон* (Оньһ. үг.); **бадаршан гуйраншан** үгытэй ядуу зайгуул гуйраншан (нищий, нищенствующий).

БАДАРЯАН *тэмд. н., баруун бур.* шанга, шэрүүн, зандарһан (грубый, резкий – *о голосе*): *– Ахамад ноёд, һайн һуужа байна гүт? – гэжэ бадаряан хоолойгоор бард байса*

асууба (А. Шадаев).

БАДАХА *үйлэ үг., түнх.* хоолойгоо шангадхан юумэ хэлэхэ, хашхарха (говорить, повысив голос): *Тэрэ хоргой торгон самсаа өмөд гэжэ бадаба.*

БАДАШАА(Н) *юум. н.* огсом шэрүүнээр хүндэ юумэ хэлэлгэ, бадарган ажаглалта хэхэ (окрик, грубое замечание): *Тэрэнэй һөөргөө эрьелдээд, үүдэн тээшэ ябаханьшье тэрэ, ара нюргандань: «Бай гэнэб!» – гэһэн хахир муухай бадашаан дуулдаад, орон хахинаба* (Д. Эрдынеев); **бадашаан хашхараан** үргэлжэ хараалган, зандараан (постоянные окрики, замечания): *...Мошуухай үбгэн унтажа хэбтэһэн аад, гэнтэ аягүй бадашаан хашхараанай гарахада һэрижэ, арайхан хүл дээрээ бодоод…* (Х. Намсараев); *Бэрхэ багша һурагшанараа бадашаан хашхараагүйгөөр, гансал дулаан үгөөр эмхидхэжэ шададаг*.

БАДАШАЛГА *юум. н.* шэрүүн үгөөр зандан хандалга, хараал, хашхараан (окрик, резкое замечание).

БАДАШАЛДАХА *үйлэ үг., угталд. залог* шэрүүнээр юумэ хэлэлдэхэ, ёборгоноор хараалдаха (повышать голос, ругаться): *Уданшьегүй моридой табараан соностоод, бадарган хоолойтой хүнүүдэй бадашалдаха, бузагай муухайгаар хараал шэрээл табиха нюрга руу хүйтэ даалган дуулдаба* (С. Цырендоржиев).

БАДАШАХА *үйлэ үг.* хүндэ юумэ хэлэхэдээ хоолойгоо шангадхан, шэрүүнээр хэлэхэ, харааха, зандарха (повышать голос, кричать, ругать, угрожать): *Гомбо яаран мэгдэн, морёо бадашан, угзаран байжа, нэтэрүүгээр носолдожо, хоёр уламаа саб гэтэр шангадхаба* (Ц. Дон); **бадашан дуугарха** (*гү, али* **хэлэхэ**) дуугаа шангадхаха, хараан татаха (гаркнуть, говорить, повысив голос): *– Бидэ танай эрхэһээ үлүү эрхэтэй байхабди, хүлеэжэ бү яда! – гээд, нүхэдтөө нэгэ юумэ бадашан хэлэнэ хэбэртэй* (Х. Намсараев).

БАДАШУУЛХА *үйлэ үг., идх. залог* шэрүүн, шанга үгэнүүдые хүнһөө дуулаха, хүндэ хараалгаха (услышать грубые слова, быть обруганным): *Хараалгажа, бада-шуулжа, хооһо нойтоор зобожо ябадагые үзэжэ…* (Х. Намсараев).

БАДГҮЙ *тэмд. н., барг.* һайн, шадамар (хороший, умелый): *бадгүй хүн.*

БАДДАА *баталһан бүрид. част.* бэд даа (*част. подтверждения*): *Тиимэ баддаа* (конечно, так).

БАДИГАР *тэмд. н.* шүрбэһэлиг, бүхэ, хүшэтэй (мускулистый, крепкий): *бара бадигар гартай хүн.*

БАДЛЮУН *тэмд. н.* 1) бата бэетэй, хүдэр (плотный, коренастый, крепкий): *Бууралтажа ябаһан һахалтай бадлюун бэетэй солдат һахалаа альгаараа эльбэжэ, ойро ерээд…* (Ч. Цыдендамбаев); 2) *хяагт*. зоригтой, эрэлхэг (смелый).

БАДМА: бадма сэсэг *юум. н.* лёнхобо сэсэг (лотос): *Тэрэ бадма сэсэг дээрэ бүхэриг зүгы һуугаад, шэмыень һорожо байна* (Б. Санжин, Б. Дандарон); **бадмахан сэсэг** тала дайдаар ургадаг улаабтар үнгэтэй сэсэг (купальница сибирская, жарки).

БАДМАА: бадмаа раага *юум. н.* шад улаан үнгэтэй үнэтэ шулуун, улаан болор (рубин): *бадмаа раага шэнги шулуун.*

БАДМА-НИМБУУ *юум. н., будд.* жэжэхэн хатуу үрөөрнь эрхиин тобшонуудые хэдэг урда зүгэй модон (плод дерева, из которого делают бусинки для чёток).

БАДМАСАМБААВА *юум. н., будд.* 8-дахи зуунда ажаһууһан энэдхэг эрдэмтэ лама, буддын шажанай ньингмапа шэглэл үндэһэлэгшэ, мүн тиихэдэ «Бардо тёдол» гэһэн зохёолдо ажаглалтануудые бэшэһэн (Падмасамбхава, индийский ученый VIII в. н.э.).

БАДУУ *юум. н., баруун бур.*, *мухар-шэб.* гар молотиилхын богони модон барюул (короткая палка цепа): *Бадуу гартаа баришка, таряанай боолто сохино.*

БАДХА 1. *юум. н.* 1) хүнэй нюурта толботон бии болодог болдируу (угри, прыщи, сыпь): *Теэд тэрэ бадхыень шахадаг хамарынь ишмэ олон нүхэндэ баригдажа эдэгэшоо бшуу* (Д. Батожабай); 2) *барг*. шабар, шорой бог (грязь); **2.** *тэмд. н., шэлж.* зөөлэн, һэбхигэр, хүнгэн хөөбэр – *газарай хурьһэн тухай* (мягкий, рыхлый).

БАДХАГ *юум. н.* һэжэг, һэжэглэл (сомнение, подозрение): *гэнтэ һэжэг бадхаг түрэхэ*.

БАДХАГАР *тэмд. н.* 1) сулсагар, булхагархан, шалхагархан – *үхибүүн тухай* (пухлый – *о ребёнке*): *бадхагар үхибүүн*; 2) маряатай, балдагар, ласхагар (тучный, полный): *бадхагар бэетэй*; 3) бөөгнэртэр, баглайтар гараһан, үдхэн (клубящийся, густой): *Түүдэгһээ бадхагар боро утаан бааяжа, шанга һалхинда үлеэлгэн, гүнзэгы шулуун хабшал руу гэзэгэтэн мушхаран урдаба* (Б. Мунгонов).

БАДХАЙ *юум. н.* булхагархан, шалхагархан үхибүүн (пухляк – *о ребёнке*).

БАДХАЙХА *үйлэ үг.* 1) бамбайха, һабхайха, һэбхыхэ, хүбхыхэ, зөөлэрхэ (быть рыхлым): *бадхайн зөөлэрхэ*; 2) манхайха, бадайрха, тэсхыхэ (разбухать, вздуваться):

Үүлэн бадхайн хөөрэбэ; 3) үдхэрхэ, баглайрха (густеть): *Зөөхэй бадхайба*.

БАДХАТАЙ *тэмд. н.* бадхаар хушагдаһан, бадха гараһан (угреватый, прыщавый): *Тэрэнэй ёнтогорнууд яһалиг шанаануудыень, бага зэргэ бадхатай хабтагар хамарыень харахада, ямар нэгэн эрэлхэг шарай үзүүлдэг байба* (Д. Батожабай).

БАДХАХА *үйлэ у.* 1) баглайрха, бөөгнэрхэ, бааяха, ууяха, бурьяха, бурьялха, урьяха, үрхирхэ (клубиться – *о дыме, снеге*): *Буугайнь аманһаа бухалай зэргэ гэмээр хоншуу муухай утаан бадхан гаража, хара гүрөөһэ халхалаадхиба* (С. Доржиев); *Хахад һүниин хойнохонол шуурган намдажа, бадхаһан саһаншье болид гэжэ, бөөн хара үүлэд мушхаралдаһаар лэ байба* (Ц.-Д. Хамаев); **бадхаха бааяха** бурьяха, урьяха (клубиться): *Абаахай саһан аали намдууханаар арбаганан, бахдан бааян байһан зандаа* (А. Шадаев); 2) хүлһэ адхаха, хүлэрхэ (обливаться потом, потеть): *хара хүлһэ бадхаха.*

БАЖАГАНАЛДАХА *үйлэ у., угталд. залог* олоороо шангаар дуугаралдаха (громко разговаривать – *о многих*): *Манайшье дээдын хуралнуудта Маһагар ноёд сугларжа, Барас шэнгеэр бажаганалдаад, Баабгай мэтээр бабаралдаад…* (Г. Чимитов).

БАЖАГАНАСА *наречи* шанга шангаар, шууяатайгаар (громко, сильно): *Булта̄нһаа шангаар Һасаран хамба бажаганаса эльгэ хатаба* (Д. Батожабай).

БАЖАГАНАХА *үйлэ у.* 1) хүнэй шанга шангаар дуугарха, юумэ хэлэхэ (громко разговаривать): – *Эдэшни хиирээ юм аабы, – гэжэ адар томо Лазарь бажаганаба* (С. Доржиев); 2) хэн нэгэндэ хашхарха, бадашан дуугарха (кричать *на кого-л.*).

БАЖАГАНУУР *тэмд. н.* шанга дуутай (горластый): *бажагануур хоолойтой хүн.*

БАЖАГАР *тэмд. н.* элүүр энхэ, габшагай, загзагар, барьягар (здоровый, крепкий, ядрёный): *Иимэ халуун хатуу сагта Казань хотодо ямаршье бажагар бэетэй хүндэ муу бэшэ аал* (Ч. Цыдендамбаев).

БАЖАН: бажан туулай *юум. н., үнг., хүүг.* долёобор хурган (указательный палец).

БАЖУУГДАХА *үйлэ у., хүлеэгд. залог* юумэндэ хабшагдаха, тэбэригдэхэ, баригдаха (быть сжатым, стиснутым, сдавленным): *Абарга хүсөөр бажуугдаһан, хүндөөр дарууліһан Тогоошо арай гэжэ амисхална, сабиргайдахи һудаһаниинь булхалзана, нюдэниинь харанхална* (Д.-Д. Дугаров).

БАЖУУЛГА *юум. н.* 1) хашалга, даралга, бажуужа уһа шииг гаргалга (выжимание, обжим); 2) *шэлж.* хуян тараалга, эльбэлгэ (массаж): *шэлэ хүзүүнэй бажуулга*.

БАЖУУЛГАХА *үйлэ у., идх. залог* 1) бажуухыень баадхаха (велеть сдавить, зажать): *Тэдэ оодон шара нохойнуудшни ондоо хүнэй гараар халуун гал бажуулгажа һуранхай* (В. Гармаев); 2) баригдаха, дарагдаха, хабшагдаха (быть сдавленным, зажатым): *Шоно эшэгэндэ зүб, шонхор булжамуурта зүб гэжэ Бадмын баруун гар соо бажуулгахадаа мэдэхэ даа* (Х. Намсараев); **баабгайда бажуулгаха** хара гүрөөһэндэ баригдаха (попасть в лапы медведя): *Бүүбэйн Дарма үрөөһэн гараа баабгайда бажуулгаһан, тэнхээ тамираа алдаһан хүбүүгээ Борогшондоо мордохуулжа, бусаха замдаа гараба* (Д.-Д. Дугаров); 3) *шэлж.* хуянгаа тараалгаха, эльбүүлхэ (подвергаться массажу): *Тиигээд һамганайнгаа хэжэ үгэһэн архиие нэгэ зулаар гудамхяад, ойро зуурахана тэрээндээ хүзүүгээ бажуулгажа, нюргаа даруулжа таршалба* (Д. Эрдынеев).

БАЖУУЛДАНГИ *тэмд. н.* хабшанги, хабшалданги, бата бэхи барилдаатай (цепкий, крепко сцепленный): *Үүдэнэймнай шэбхэ шиг татажа бажуулданги хүжүүн болошобо.*

БАЖУУЛДАХА *үйлэ у., угталд. залог* 1) юумэндэ аһашаха, халдашаха, шүүрэхэ, бариха (вцепляться, схватываться *за что-л.*): *Хүбүүн эмээлэй хойто бүүргэһээ бажуулдан, хондолойгоошье холоһоноо обёорхоёо болин, хоёр тээшээ хэлтэгэшэнэ* (Ц.-Ж. Жимбиев); *Барасай һүүлдэ бү бажуулда, бажуубал, бү таби* (Оньһ. үүлдэ бү бажуулда, бажуубал, бү таби (Онь.); 2) хургануудай шангаар бажуугдаха, нюдарга болохо (сжиматься – *о пальцах*): *Үхибүүнэй сабшалаагүй түхэреэн нюдые, бажуулданхай һабарханиень харахада, уургай соогоо байһан бүргэдэй дальбараае һануулна* (Д. Батожабай); 3) урда урдаһаа шангаар барилсаха, бэе бэедээ шангаар аһалдаха (сжимать, сдавливать друг друга); 3) *шэлж.* ямар нэгэн юумэндэ хүртэхэ гэжэ тулалдаха, үрдилдэхэ (хвататься *за что-л.*): *Би энэ бригадирай тушаалда бажуулдана бэшэб, теэд башыбагүйгөөр гаргажа орхиходонь муу байна* (Ц.-Ж. Жимбиев).

БАЖУУМАЛ *тэмд. н.* хашагдаһан, дарагдаһан (сжатый, сдавленный); **бажуумал айрһан** шанажа буйлуулһанай удаа гараар бажуужа, хургануудай хоорондуур гаргажа бутаруулһан, хатаһан айрһан (отжатый руками творог).

БАЖУУХА *үйлэ у.* 1) юумые шангаар бариха, дараха, шахаха, нидхэрхэ (сжимать, сдавливать, стискивать, комкать, мять,

выжимать): *Тиигээд юушье дуугарангүй, малгайгаа гамгүй, уршытарнь гартаа бажуужа, аалихан үүдэн тээшэ ошобо* (К. Цыденов); *Норошоһон халаадайнгаа хормойе бажууһан бэеэрээ, тамхияа гарган орёобо* (Ц.-Ж. Жимбиев); **биса бажууха** бала бажууха (расплющить): *Хоолойень биса бажуужа Худаг руу шиихагты!* (Ц. Шагжин); **толгойгоо бажууха** хоёр гарааараа толгойгоо бариха (хвататься за голову): *Николай толгойгоо бажуугаад, тохоногоо үбдэгтөө тулган, уруугаа хараад һуушаба* (С. Доржиев); **талха бажууха** гурил уһанда худхажа, даража, ниилүүлхэ, хатуу болгохо (месить тесто); **сэдьхэл зүрхые бажууха** сэдьхэлые зобоохо, амар заяа үзүүлхэгүй (бередить душу, не давать покоя): *Айдайн досоо уйтай, ямар нэгэн юумэн тухай һанаа үнөөн сэдьхэл зүрхыень бажуужа байгаа һэн* (С. Доржиев); 2) *шэлж.* хуян тарааха, эльбэхэ, нидхэрхэ (массировать): *Тиигээд шархиран яншаһан үбдэгөө бажуужа оробо* (Г.-Д. Дамбаев).

БАЗА, базанар *юум. н.* 1) нэгэ айлай басагадые һамган болгожо абаһан хүнүүд (мужья родных сестёр, свояки): *Базатнай ерээб гэжэ бардам янзаар мэндэшэлээд, баруун таладань ошоод һуушабаб* (Х. Намсараев): *База хүнэй байра нэгэн, / Байһан модоной һүүдэр нэгэн!* (Гэсэрһээ); 2) *барг.* нэгэ айлай басагадые һамган болгожо абаһан хүнүүд, мүн нэгэ айлай хүбүүдтэ хадамда гараһан эхэнэрнүүд (мужья родных сестёр, а также жены родных братьев).

БАЗААЛИН *юум. н.* нэгэ айлай басагадые һамган болгожо абаһан хүнүүдые гү, али нэгэ айлай хүбүүдэй һамгадые нэрлэдэг (свояки): *Базаалин болоо үдыдөө бажуулдан алдажа уулзаба ха* (Б. Базарон).

БАЗААЛТА I *юум. н.* 1) шабараар юумэ няалга, хэлгэ (лепка): *базаалта хэхэ*; 2) ямар нэгэн юумэ баазаар, һалаар хэлгэ, бүтээлгэ (пачкотня): *базаалта болгохо.*

БАЗААЛТА II *юум. н., баруун бур.* бэлэдхэл, бэлэдхэлгэ, түхеэрэлгэ (подготовка, приготовление): *базаалтаяа дүүргэхэ*.

БАЗААР 1. *юум. н., яряан., ород* 1) юумэ худалдадаг дэлгүүр (рынок, базар): *Базаар боложо байһан үдэр аад, талмай дээрэ мори тэргэ, хүн зон дүүрэн* (Б. Санжин, Б. Дандарон); **ногоон базаар** хүдөөгэй зоной ургуулһан, тэжээһэн, үйлэдбэрилһэн юумэеэ худалдадаг дэлгүүр (колхозный рынок): *Түүхын музей байха, ногоон базаараар зайгуултана бэзэш* (С. Цырендоржиев); **гушан гурбан базаар** *аман зох.* үльгэрнүүдтэ үргэн ехэ наймаа хэхэ газар (тридцать три базара); **2.** *тэмд. н.* тусхай завод, фабрикада промышленна аргаар хэгдэһэн (фабричный, заводской): *Тэндэһээ Санжид хүгшэн ерэхэдээ, Монголой Дархан хотодо оёгдоһон дубленко дэгэл асарба. – Энэш базаар хадаа ондоохон шүдхэр байна* (Г. Дашабылов).

БАЗААРАЙ *тэмд. н., яряан.* 1) базаартай, худалдаа наймаанай ажаллалгатай холбоотой (базарный, рыночный): *Тэрэ манайхинай суглардаг базаарай гудамжа абаашахам гү? – гэжэ Дагба мэгдэн асууна* (Ц. Шагжин); 2) үйлэдбэриин бүтээлэй (фабричный): *Басагад томо боложо, эжынгээ оёһон платинуудые голожо, базаарай плати үмдэхэ дуратай болобо*.

БАЗААРЛАХА *үйлэ үг., яряан.* базаар ошохо, базаарһаа юумэ абаха (идти на базар): *Базаарлаад ерэхэмни*.

БАЗААХА I *үйлэ үг.* 1) юумэ шабаха, шабараар хэхэ, няаха, түрхихэ (лепить); 2) зутараар, муугаар зураха, хэхэ (пачкать, мазать): *Зураг зурааб гэжэ шэрэ базаахадаш гоё болоногүйл даа*.

БАЗААХА II *үйлэ үг., баруун бур.* бэлдэхэ, түхеэрхэ, нөөсэлхэ (готовить, добывать, запасать): *Яагаа базааха олтилхо юумэнь үгы агшаб? Хүхэ болиго бургааһашье үргэлэ, хүрхигэр хүнды түмэршье үргэлэ – шамда, юрэдөө, өөрэгүй адли* (Б. Мунгонов).

БАЗАГ *тэмд. н.* 1) маряатай, тобир, балбагар, булсагар, булхагар (полный, пухлый); 2) эрилтэ багатай, юумэ голодоггүй (неприхотливый): *Тэмээн гээшэ базаг шэрхи амитан*; 3) һалан, һали-були (неряшливый): *базаг байдалтай зон*; 4) бүдүүн, доро – *хоолой тухай* (низкий – *о голосе*): *Энэ үедэнь газаа айхабтар бүдүүн базаг хоолойтой хониной мааараха дуулдана* (Х. Намсараев); 4) *эхир.* босхи, модохир, хүдэлсэ багатай (неповоротливый, малоподвижный).

БАЗАЙЛГАЛГА *юум. н.* базагар, муухай болголго (маранье, пачкотня): *Дан ехэ базайлгалгатай зурагууд ехэ гоёор харагдадаггүй.*

БАЗАЙРАГ *тэмд. н., үнгэ, оһо* саландай, тарган, маряатай (неповоротливый, полноватый): *базайраг бэетэй хүн.*

БАЙ I *юум. н.* 1) сагаалса, тудаха юумэн (цель, мишень): *Өөрөө томо гэгшын эбэр номонуудые дархалхаһаа гадна, тэрээгээрээ аяар ерэн номондо хүрэтэр айхабтар мэргээр бай харбадаг бэлэй* (Б. Мунгонов); 2) юумые заажа харуулжа байдаг тэмдэг, тамга (знак, мета): *Бай хэжэ табиба*; 3) *шэлж.* хоорондоо мүрысэн урилдалга (состязание, соревнование).

БАЙ II **суу, тоо** *гэжэ үгэнүүдтэй парн. хэрэгл.*

БАЙ III **байха** *гэжэ глаголой хоёрдохи нюурта хандаһан түлэб* 1) дары тогтохые захиран хандалга (стой, постой): *– Бай, бай, убсанса абгай, арайшье тиигээд бү хэлэжэ орхигты!* (Х. Намсараев); 2) *аянг. үгын үүргээр хэрэгл.* һү, һүүй; зай (ну; постой-ка, погоди): *Бай, юун гэнэш?!*

БАЙБАН(Г) 1. *юум. н., ном., алайр* зарим металлнуудай хүхүүртэ хүшэлэй дабһан (купорос); **хүхэ байбан** зэдэй хүхүүртэ хүшэлэй дабһан (медный купорос); **сагаан байбан** сайрай (цинкын) хүхүүртэ хүшэлэй дабһан (цинковый купорос); **2**. *тэмд. н.* байбангай хүхэ ногоон үнгэтэй (похожий на купорос): *Түр зуура хэбтэд гээд, Алексей байбан ногоон нюдөөрөө нүхэрөө шэртэн, аалиханаар хэлэнэ* (Ч. Цыдендамбаев).

БАЙБАНДАХА *үйлэ у.* байбан хэрэглэхэ, байбан нэмэхэ, оруулха. Жэшээнь, үнгэ оруулхын тула гү, али хүдөө ажахыда үтэгжүүлгэ, хорхой шумуулнуудһаа һэргылхын тула хэрэглэгдэдэг (купоросить): *Хабартаа үхэр нюдэнэй һөөгүүдые хорхой шумуулһаа аршалхын тула байбандадаг.*

БАЙГ 1) **байха** *гэжэ глаголой 3-дахи нюурай хандаһан түлэб* (*3-е лицо повелительного наклонения*): *Энээнһээ мянгашье дахин харанхы байг, хаанашье ябаа һаань эрье хониёо танихаб* (Ц. Шагжин); 2) *тодо бэшэ түлөөнэй үгэнүүдтэй ба наречитэй хэрэглэгдэхэдээ, туһ. хэл. хубиин үүргээр хэрэгл.* хамаагүй, … саашань, гэлэй (пусть, хотя и…): *Хэрбээ Бата гэнэншье бэшэ байг, һайрхуушье бэшэ байг, энээнһээ ондоо ямар байха байгааб?* (Х. Намсараев).

БАЙГААЛИ *юум. н.* хүнүүдэй болон амитадай ажамидардаг оршон тойронхи дайда, дэлхэй (природа, естество): *Юрэдөө, түрэһэн нютагаймни байгаалиһаа һайхан юумэн намда үгы даа* (Ц.-Ж. Жимбиев); *Байгаали тахин байдалаа заһаха, уһаяа арюудхан угаа сахиха* (Оньһ. ү.).

БАЙГААЛИИН *тэмд. н.* байгаалида хабаатай, байгаалиһаа гарбалтай (природный): *Эндэ байгаалиин аюул гэмтэй гэлсээд, хамаг гарза хонидыень байгаали дээрэ тохожорхибобди* (Б. Мунгонов); **байгаалиин баялиг** оршон тойрон, газар дорошье байдаг баялигууд (природные богатства): *Хүнэй хүлөөшье табяагүй холын хизаарнууд руу байгаалиин баялиг бэдэржэ ошодог Кузнецовто...* (А. Ангархаев); **байгаалиин малтамал нөөсэ** газар дорохоо олзоборилогдодог элдэб бодосууд, нефть, түмэрлиг малтамалнууд *г.м.* (природные ископаемые); **байгаалиин һунгалта** элдэб янзын ан амитадай, мүн ургамалнуудайшье сагай ябаха бүри газар дэлхэйн уларилай хубилхада, хүнэй ажабайдалай нүлөөн доро хубилалга, байгаа болзор, уларилда таатайнуудайнь үлдэжэ, тааража шадагүйшүүлэйнь һүнэн һалаха жама ёһон (естественный отбор).

БАЙГААН *юум. н.* байлга, байха болзор (период, время): *...амиды голтой байгаан соонь хүүгыень амидыгаар абаха, хүүгэнэй ами абарха бодол түргэн саг соо түрэжэ, операци хээб гэжэ Копылов элирүүлээ* (Б.-Б. Намсарайн); **байгаан дээрэ** (*гү, али* **соо**) байха үедэ, байһанда (во время *чего-л.*; пока ещё…).

БАЙГДАХА *үйлэ у., хүлеэгд. залог; байха гэжэ глаголһоо бии боложо, ямар нэгэн хүнэй өөр тухайгаа хэлэһэн байдал тодорхойлдог* (*страд. от байха*): *Долоон зуугаад хонитой аад, тэрээнһээ һалажа, байра байдал түхеэржэ байгдана* (Д. Эрдынеев).

БАЙГУУЛАГДАХА *үйлэ у., хүлеэгд. залог* тогтоогдохо, баталагдаха, үүсхэгдэхэ (учреждаться, устанавливаться, утверждаться): *Харин мүнөө үедэ Агада барилдаанай эрхим һургуулинууд байгуулагданхай* (Э. Чимитдоржиев).

БАЙГУУЛАГША 1. *юум. н.* тогтоогшо, бии болгогшо (организатор, основатель, создатель, учредитель): *Зүблэлтэ засагые байгуулагша дэлхэйн түрүү зоной гайхамшагта ехэ багша Ленин мандатугай!* (Г. Цыдынжапов); **2.** *тэмд. н.* байгуулһан, бии болгоһон, бии гэжэ тоолодог (основанный, созданный): *Буддын байгуулагша түби арюун, эгээлэй байдалай шуналһаа сүлөө* (М. Батоин).

БАЙГУУЛАЛГА *юум. н.* **байгуулга** *хара*.

БАЙГУУЛАЛСАХА *үйлэ у., хамтадх. залог* ямар нэгэн байгууламжада хабаадалсаха, хамта бүтээлсэхэ (участвовать в сооружении, создании, организации и пр.): *Мантаг гэрэй эзэн ёһоор һаба хүргэжэ, гушаад онуудаар хамтын ажахы суг байгуулалсаһан нүхэдтөө духаряа барина* (М. Осодоев).

БАЙГУУЛАЛТА *юум. н.* 1) байгуулга, зохёон бүрилдүүлгэ, тогтоолго, үндэһэ һуури табилга (создание, основание, организация): *Мүн ажал байгуулалтын айхабтар ехээр хүгжэхэдэ, арад зоной сүлөөгүй болоһон дээрэһээшье гараһан шалтагаан байлсаха* (Ц. Дон); 2) журам, түрэ, гүрэнэй политическэ үндэһэ һуури (строй): *Нацагдоржын хүсэлые ударидахы байгуулалтань хурал дээрээ хэлсээд, шиидхэбэри абаба* (Л. Балдан).

БАЙГУУЛАМЖА *юум. н.* байгуулалта, бүтэсэ (устройство, структура): *Тус археологой һанамжаар, Монголой нүүдэл ниигэмдэ ... гансал гадаадынгаа*

асуудалнуудые шиидхэхын тулада гүрэн түрын байгууламжа хэрэгтэй болодог байгаа гэжэ хэлэһэн байдаг (Ш.-Ж. Чимитдоржиев).

БАЙГУУЛГА *юум. н.* 1) юумэ барилга, үндэһэ, һуури табилга, тогтоолго, бии болголго, эмхидхэлгэ (строительство, основание, образование, создание, организация, установление): *Колхоз байгуулгын үедэ одоохон лэ эрхим шударгышуулай нэгэн ябаа* (С. Цырендоржиев); 2) бүтэсэ, байгууламжа, бүрилдэл (строение, устройство, структура): *Онһон ба хошоо үгэнүүдэй байгуулгада элдэб түхэлэй мэдүүлэлнүүд үргэнөөр хэрэглэгдэдэг байна* (Д. Жапова).

БАЙГУУЛХА *үйлэ у.* 1) зохёон бүтээхэ, бии болгохо, тогтоохо, үүсхэхэ, үндэһэлхэ, үндэһэ һуури табиха (образовывать, создавать, учреждать): *Түмэ дахин үндэрөөр, түмэр мэтэ бэхи засаг түрэ байгуулба* (Х. Намсараев); 2) юумэ бариха, тогтоохо, бии болгохо бодхоохо, эмхидхэхэ (строить, создавать, основывать, конструировать): *Удангүй бидэнэр хамтадаа сугларжа, үнөөхи хэлсэдэг юумэеэ үнэн дээрээ бэелүүлэн, үльгэрэй һайхан фермэ байгуулхабди* (Ц.-Ж. Жимбиев).

БАЙГУУЛХЫ *тэмд. н.* зохёон бүтээхэ, бүрилдүүлгын, эмхидхэлэй (созидательный, творческий, организационный): *Элдин хонгор энэ буряад нютагуудаар зохёон байгуулхы ажал бурьялжа, амгалан тайбан ажабайдал һалбаран байна* (Б. Мунгонов).

БАЙГША 1. *юум. н.* 1) ямар нэгэн юумэ хэжэ байһан хүн (кто-л., делающий *что-л.*): *Вера Глебовнатай хөөрэлдэжэ байгша хэн бэ?* (С. Цырендоржиев); 2) нэгэ тээ байһан хүн (кто-л., находящийся *где-л.*): *Хажуудань байгшад мүн һүгэдэн дохинод* (Х. Намсараев); **2.** *тэмд. н.* 1) мүнөө үеын, үдэр бүриин (текущий): *Байгша оной хабарай эхеэр Буряадай драмын театр шэнэ зүжэгөө харагшадтаа дурадхаха*; 2) нэгэ тээ байһан (находящийся *где-л.*): *Хоёр тээшээ эрьелдээд үзэбэ, теэд гэрэлдэ байгша тэрэ хүбүүнэй түхэлдэ Намжал ямаршье зэмэ олобогүй* (К. Цыденов); **тойрон байгша** оршон тойроной, тойроод байһан (окружающий): *Тойрон байгша энэ оршон байдалшье үнэн бэшэ, харин сэгээн үүрэй сэлмэг, баяртай зүүдэн шэнгеэр тэрэнэй зосоо оробо* (К. Цыденов); **2.** *үйлэ у.* байдаг (есть, суть): *Мүн зунай түрүүшын һарануудта миил амархаяа ерээшэдшье эндэ олон байгша* (Д.-Д. Дугаров).

БАЙД: байд гэхэ *үйлэ у., видэй нэгэ түхэл* зогсод гэхэ, удаарад гэхэ, нэгэ бага тогтод гэхэ (мешкать, приостанавливаться): *Саб сагаан толгойтой, шэнгэн һахалтай үбгэжөөл үгэ хэлэхынгээ урда амияа дарууллжа, түр зуура байд гэбэ* (Ч. Цыдендамбаев); **байд гээд (лэ)** а) үе-үе, хаа-яа (время от времени, периодически): *Байд гээд лэ ямар нэгэ һанаа үнөөндэ баригдажа, удаан саг соо абяа аниргүй, үгэ дуугүй болошоно* (Б. Мунгонов); б) нэгэ жаа болоод (немного погодя): *– Уһа түлеэншни бэлэн гү? – Байд гээд бэлдэхэб. – Байд гээд... – Байд гээд бэлдүүжэб, аба!* (Д. Эрдынеев); **нилээн байд гээд** нилээн болоод (спустя продолжительное время): *– Һайн даа, – гээжэ нилээн байд гээд амалба* (Б. Шойдоков).

БАЙДАЛ *юум. н.* 1) ямар нэгэн юумэнэй тус сагта байгаа болзоо, оршон тойрон (состояние, положение, ситуация): *Эдэ хоёрнай уулзахадаа, урданайхидаал адляар колхоз соохи байдалһаа захалаад лэ, улас хоорондын байдал хүрэтэр ярилдабагүй* (Ц.-Ж. Жимбиев); **орон гүрэнэй байдал** гүрэн түрын зон амитанай амидарха боломжо, оршом (государственное положение): *...хойно урдаһаа дуулдажа байдаг орон гүрэнэй байдал тухай юрэдөө һонирходоггүй болобошье* (Х. Намсараев); **агаар уһанай байдал** агаарай болон уһа нуурнуудай ариг сэбэр, элдэб хорото бодосуудай тэнсүүри *г.м.* (экологическая ситуация); **бодото байдал** *гүн ух.* хүнэй мэдэрхэ эрхэтэдээрээ ойлгон абаха дэлхэй (бытие): *Уран зохёолнууд үнэн бодото байдал тухай мэдэсэ эли тодо образуудаар үгэнэ* (С. Содномов); **аюулгүй байдал** аюул тодхор ушаруулхагүй оршон (безопасность): *Би арадай дайсадые усадхажа, гүрэн түрынгөө аюулгүй байдалай түлөө оролдоһон хүнби* (Б. Шойдоков); **эрхэ байдал** эрхэ нүхэсэл, тохироо (условия, ситуация): *Үнэн сэхэ, зүб замаар яба ябаһаар байтар сагай эрхэ байдал дээрэһээ элдэб ушарнууд тохёолдожошье болодог шуу* (Х. Намсараев); **бэеэ даанги байдал** өөртөө хабаатай асуудалнуудые гадаадын оролтогүйгөөр шиидхэжэ шадаха байлга (самостоятельность, суверенность): *– Ямар нэгэн ехэ гүрэнтэй эб найрамдалай хэлсээ хэжэ, манай Түбэд гүрэн бэеэ даанги байдал олохо ёһотой!* (Д. Батожабай); **(үгытэй) ядуу байдал** тулюур, муу, дуталтай байлга (бедность): *Үгытэй ядуу байдалайнь гуринха муухай жабар тархи соогуурнь айхабтар хүсэтэйгөөр мушхаржа…* (М. Осодоев); 2) хүнэй ажабайдалай, гэр байрын байлга, боломжо (условия жизни, жизнь, быт): *Байдал гээшэ орёохон, Байдаг юм даа элдэб зүйл, Наран толороод байтараа Үүлэн буужа магадгүй* (Д. Жалсараев); *Мүнөөнэй залуушуул ажал дээрээ тухашараад, гэр доторой байдалда анхаралаашье хандуулхагүй* (М. Осо-

доев); **шэнэ байдал** шэнэ амидарал (новая жизнь): *Иимэ һайхан тала дайдада гушаад жэлэй саада тээ гурбан голой буряадууд гулидажа, үхэр малаа хамталан, шэнэ байдал зохёобо* (Ц.-Ж. Жимбиев); ○ **байра**, **оршон**, **ушар**, **эрхэ** *гэжэ үгэнүүдтэй парн. хэрэгл.*

БАЙДАЛААР *наречи* эрхэ нүхэсэлөөр, эрхэ ушараар, байгаагаар (по состоянию на…): *Мүнөөдэрэй байдалаар тарилга яһала һайн ябажа байна* (З. Гомбожабай).

БАЙДАЛТАЙ *тэмд. н.* ямар нэгэн байдалда байха ушартай (находящийся в *каком-л.* положении): *Нүүдэл байдалтай зондо хашалан бага – мүнөөдэр эндэ, үглөөдэр тэндэ хамаагүй* (Б. Санжин, Б. Дандарон).

БАЙЗ(А) *һэргылһэн удхатай аянг. у.* (стоп, постой, погоди): *– Байз, тиигэжэ болохогүй. Хэдышье шамда хүндэ байгаа һаань, энэ хэрэгээ даб дээрэ хүлеэхэ болоош* (Ц. Шагжин); *Байза даа, хөөрэлдэхэ саг хожом байха* (М. Осодоев).

БАЙЛГА(Н) *юум. н.* 1) ямар нэгэн юумэнэй тус сагта байгаа болзоо, оршон тойрон; оршолго, байха, бии байха (состояние; пребывание, присутствие): *Энээниие бидэнэр болгоомжотой байлгын ба түбһэн юумэндэ этигэхэгүйн һүлдэ болгодогбди* (Б. Санжин, Б. Дандарон); **элбэг байлга** хүртэсэтэй, эрилтэ хангамаар элбэг байхань (изобилие): *Эд бараанай дэлгүүртэ элбэг байлга бөөнгөөр худалдан абалгын сэнгүүдһээ, үйлэдбэриин хүдэлмэриин шанарһаа гэхэ мэтэ олон ушар нүхэсэлнүүдһээ дулдыдадаг*; 2) ажаһуулга, ажамидарал (жизнь): *Нэн түрүүн зомнай иимэ байлгадань һурашоо ха юм* (Ц. Цырендоржиев); 3) тогтолго, зогсолто, һааталга (остановка, задержка): *– Һүүлшын байлга, – гэжэ үнөөхи һалаар уралаа буданхай басагамнай амаа халта ангайд гэнхэй, миһэрэн хаража байба* (А. Жамбалдоржиев); 4) *хаш.* бэлэг, гуйлга (подарок); 5) *барг.* гэрлэжэ байһан залуушуулай байгаад амаршалга, бэлэгүүдые абаха хурим түрын хэһэг (часть свадьбы, во время которой молодожены, стоя, принимают поздравления и подарки гостей): *Байлган дээрэ ехэ олон зон үгэ хэлэбэ.*

БАЙЛГАГДАХА *үйлэ у., хүлеэгд. залог* тогтоогдохо, зогсоогдохо, торгогдохо, һаатуулагдаха (быть остановленным, задерживаться по *чьей-л.* вине): *Улаан-Баатарай түрмэдэ һарагаа үлүү байлгагдаад, мүрдүүлһэн, мүшхүүлһэншье юумэгүй, ... Улаан-Удэ абаашажа тушаагаа һэн* (Б.-Б. Намсарайн).

БАЙЛГАНСАГ *юум. н.* сагаан эдеэ хэдэг модон табхансаг, амһарта, томо аяга, оёорсог (деревянная крынка, чашка для молочных продуктов): *Гэрэйнь зүүн талада табяатай байһан байлгансаг дээгүүр дүүрэжэ байһан аляаһа батаганаһаа ехэл ашаархаһан янзатай уршагад гэнэ* (Х. Намсараев).

БАЙЛГАХА *үйлэ у., идх. залог* 1) табиха, тогтоохо, байрлуулха (ставить, расставлять, размещать, помещать): *Айл бүхэн хоёр дабхар шулуун гэр баришка, доодо дабхартань малаа байлгадаг, дээдэ дабхартань өөһэдөө байдаг һэн* (Д. Батожабай); **зэргэлүүлжэ байлгаха** зэргэдэ жагсааха, зэргэ болгон табиха (выстраивать в ряд): *Арбан дикарьнуудые зэргэлүүлжэ байлгаад, удаа удаагаар буудажархина һэн хамнай* (Ц. Шагжин); 2) юумэ эмхидхэхэ, бүтээхэ, түхеэрхэ, байгуулха, тогтоохо (устраивать, устанавливать); 3) ямар нэгэн зорилготойгоор гү, али ямар нэгэн хэрэгтэ ушаруулһан түлэблэлтэйгээр бариха (держать в качестве…, держать в *каком-л.* состоянии): *Харин өөрыень, Сэрэн-Цоколойе, баришка, Үдын остроғто наһа үеэрнь хаагаад, ородой хара хилээмэн хара уһан хоёр дээрэ байлгахань* (Б. Санжин, Б. Дандарон); *Хэдыдэш ерэхэдэнь, эдихэ юумынь бэлдэнхэй, сайгаа халуун байлгадаг* (Ц. Шагжин); **бэлэн байлгаха** *үйлэ у.* бэлэн бариха, бэлэдхэлтэй байха (держать наготове): *Абаашаха юумэеэ бэлэн байлгагты гэжэ хүгшэн эжынь ашанартаа заабарилна*; **нэргэлэн байлгаха** нэримжэтэй, юумэндэ бэлэн оршуулха (держать настороже); **дураар байлгаха** наһаһан юумыень зүбшөөхэ, зоргоор табиха (позволять всё, что угодно): *– Эжымни намайгаа багаһаам дураарни байлгажа, үлүүсэ эрхэлүүлжэрхёо* (Ц.-Д. Хамаев); **амар байлгахаяа болихо** амар заяа үзүүлхэгүй (не давать покоя): *Тэрэ гэһээр Наваан-Чингиз Хориин тайшаада үһөөрхэжэ, амар байлгахаяа болёо юм* (Д. Батожабай); 4) болюулха, тогтоохо, зогсоохо, хорихо, һаатуулха (останавливать, прекращать, пресекать, задерживать): *Саашаа ошожо харахаяа Тогоошо хэһэг бургааһадай саана гараад, морёо халта байлгажа шагнаархаба* (Д.-Д. Дугаров); **тогтоон байлгаха** саашань ябуулхагүй (удерживать): *Хүбүүдэй тэрэ нүхөөр гульдиран гарахадань, Эрдэниие басагад тогтоон байлгажа, шүүрэн абана* (Ц. Шагжин).

БАЙЛГУУР *юум. н.* 1) *ага* һүнэй набтархан эрмэгтэй модон амһарта, табхансаг (низкая деревянная крынка для молока): *байлгууртай һүн*; 2) *боох.* хадамда гараха басаганай үетэн басагадтаа бэлэглэдэг бэлэг, гуйлга (подарок невесты своим сверстницам).

БАЙЛДАА(Н) *юум. н.* 1) тулалдаан, дайлалдаан (бой, битва, сражение): *Ойлгыш даа, шахаа тангариг абаагүй, армиин албанай наһа гүйсөөдүй шамайе байлдаанда хабаадалсуулха эрхэгүйбди* (Г.-Д. Дамбаев); ○ **дайн** *гэжэ үгэтэй парн. хэрэгл.*

БАЙЛДААНАЙ *тэмд. н.* байлдаанда, тулалдаанда хабаатай, дайшалхы (боевой): *Үбгэн түрүү хүнэй энгэрээр һөөлжэһэн байлдаанай болон ажалай орден медальнууд шэнхинэнэ* (Ц.-Ж. Жимбиев).

БАЙЛДАГША *юум. н.* байлдаанда, тулалдаанда хабаадагша, сэрэгшэн (боец): *Ямаршье юумэндэ эгэрдэггүй байлдагша үйлан алдаба* (Ж. Тумунов).

БАЙЛДАМА: байлдама газар байлдаа хэхэдэ тааруу газар (подходящее для сражения место).

БАЙЛДАХА *үйлэ үг., угталд. залог* 1) тулалдаха, дайлалдаха (сражаться, биться, воевать): *Ой тайгын эрхэ байдалда байлдаха талаар тон ехэ дүй дүршэлтэй болонхой* (Б. Шойдоков); *хажуудань ходо байлдаха*; **байлдан орохо** тулалдажа эхилхэ, байлдаа эхилхэ, добтолхо (начинать боевые действия): *Бар шэнги баатарнууднай, бахархажа байлданал* (Х. Намсараев); **байлдаха шадабари** байлдаанда бэлэн байха, байлдаа хэхэ арга боломжотой, бэлэдхэлтэй байха (боеспособность); 2) һуури дээрээ зогсохо, байха, тогтохо (стоять, находиться, останавливаться); 3) хүрэхэ, тогтохо (стать, замёрзнуть – *о реке*): *Гол горход байлдаба*; 4) *боох*. үбгэн һамган хоёрой һалаха (разводиться – *о супругах*).

БАЙЛСАХА *үйлэ үг., хамтадх. залог* хэн нэгэнтэй гү, али юумэнтэй хамта, суг байха, хабаадалсаха (присутствовать, быть, находиться вместе *с кем-л.*): *Тогоошошье тэндэ байлсаһан, ама халамгай гэртээ бусаа һэн* (Д.-Д. Дугаров).

БАЙЛТАГҮЙ *хэлэгшын үүргээр хэрэгл.* байхаар бэшэ, байһанай үрэгүй (не стоит быть *или* оставаться): *– Зай, нүхэр, байлтагүй. Ябажа ябамаар болоо* (Ц. Дон).

БАЙЛТАЙ 1. *наречи* байгаа ёһотой, бололтой, байна ха (должно быть, по-видимому): *– Миниий һанахада, энэ Тай-Хунай дуун байлтай* (Д. Эрдынеев); **2.** *хэлэгшын үүргээр хэрэгл.* баймаар, байха хэрэгтэй, ёһотой, байжа боломоор (следует быть, оставаться): *Харин эндээ иигэжэ, һаатажа байлтай бэшэ болоно* (Ц.-Ж. Жимбиев).

БАЙМАЛ: баймал байтаһан адуун һүрэгтэ табигдажа, шахагдан таргалуулһан морин (откармливающаяся в табуне лошадь): *Нэгэ баймал байтаһа худалдажа абаба*.

БАЙМГА 1. *наречи* 1) байн, байтараа, һүүлдэ, хожом, нэгэ хэды болоод (потом, погодя, постепенно): *Баймга газаа хүсэд һаруул боложо, мүрэн тээһээ һэбшээлһэн һэбшээн тогтобо* (Г.-Д. Дамбаев); 2) согсойлгон, гозойлгон, байлган (стоймя, стоя): *Тэршэлдэг үхибүүнтэй унтанхаар баймга хонохоб*; **2.** *тэмд. н.* 1) зогсонги, тогтонги, сэхэ (стоячий): *Баймга уһанда замаг түргөөр ургадаг*; *Баймга уһан бахаар баян* (Оньһ. үг.); **баймга заха** мүрэ дээгүүр унадаггүй, һэхэгдэдэггүй заха (стоячий воротник); 2) удаанаар орохон (затяжной): *– Баймга бороо гээшэ даа* (С. Цырендоржиев).

БАЙМГАШАА *наречи* хүл дээрээ зогсожо, согсойжо байгаад (стоймя, стоя, в стоячем положении): *Баабгай үнеэем баймгашаа зандань гэдэһыень хүүлэжэрхёод, үшөө үбсүүнһээнь арһыень хуу татажа байба* (Ц. Галанов).

БАЙН *наречи* 1) һүүлдэ, хожом, удаань (потом, затем): *Затагархан түрүүшээр Мархансайһаа айһан аад, байн нүхэдэйнгөө үгэдэ оробо* (Ч. Цыдендамбаев); **байн байн** нэгэ хэдэн саг болоод, дахин дахин (по мере привыкания, со временем, постепенно): *Түрүүшээр ербэдээд, аалин номхоноор байһан багашуул, байн байн энэ байдалдаа дадажа, шууяа татажа, носолдожо эхилбэ* (С. Цырендоржиев); **байн байтараа** (*гү, али* **байсараа**) хожом, һүүлдэ, һүүлээрнь, удаа дараалан (постепенно, потом, затем; в конце концов, наконец): *Байн байтараа хажуурай абяантай нэгэдэн, Намсалай шэнгэхэн хоолой сууряатана* (З. Гомбожабай).

БАЙНГА 1. *тэмд. н.* 1) баймга, тогтонги, зогсоһон, һалхигүй, аажам (стоячий, безветренный); 2) байрын, хэбтэжэ эмнүүлдэг (стационарный – *напр. о пациенте*); **2.** *наречи* байн, байтараа, һүүлдэ, хожом (немного погодя): *Би халта байнга хэлэхэб*.

БАЙНГАА *наречи* хододоо байхаар, оройдоо, бүримүһэн, огтолон, эсэслэн, дууһан (совсем, окончательно): *байнгаа ерэхэ*.

БАЙРА I *юум. н.* 1) ушар байдал, байдал (положение): *База хүнүүдэй байра нэгэн, балта һүхын дэлисэ нэгэн* (Оньһ. үг.); **байра байдал** эрхэ нүхэсэл, тохироо (жизненные условия): *Энэ тосхоной арад зониинь баран үгытэй, байра байдалынь һандаранги* (Х. Намсараев); **байра байдал һайжаруулха** гэрээ болбосоруулха, сэбэрлэхэ, ехэдхэхэ, бүри ехэ байрада орохо (улучшать жизненные условия); 2) оршол, оршолго, байрлал (место, местоположение, местопребывание): *Гайхаһан гэлыһэн хүнүүд байра байра дээрээ хүдэлхэеэ болин байшаба* (Б. Мунгонов);

ортогшо байра бүлэгөөр нүүжэ ябагшадай саг зуурын байха газар (табор); **байра hуурияа** (*гу, али* **hууха байха газараа**) **олохоёо болишохо** сэдьхэлээ ехээр хөөрэхэ, сэдьхэлээ хүдэлхэ (места себе не находить, быть в состоянии крайнего волнения, нервного возбуждения): *Хоёр hарын хугасаанда ажалгүй байха зуураа, тэрэ байра hуурияа олохоёо болишоод, иигэжэ гэр соогуураа гэшхэлжэ эхилбэ бшуу* (Б. Ябжанов); 3) хүнүүдэй ажаhуудаг гэр, барилга (квартира, помещение): *– Андрей, Ганидмаа Очирова гурбадахи дабхарай 43-дахи байра соо...* (С. Цырендоржиев); **хамтын байра** hурагшад, ажалшадай түр зуура ажаhуудаг газар (общежитие): *Хамтын байрада үглөөгүүр хани басагадынь шаг шууяа табилдан бодогшо бэлэй* (Ц.-Д. Хамаев); **байра хүлhэлхэ** хүнэй байрада түлбэритэйгөөр байха (снимать квартиру); 4) амитадай байха газар (стоянка, стойбище, скотный двор): *Малайнгаа байра сэбэрлэжэ, шабаанhыень түүжэ дуунаhан hаалишад үбэлжөөнэй гэр тээшэ яарабад* (В. Гармаев); *Моридто сэнхир тэнгэри – байрань, сaнан дорохи хагдан – хоолынь* (С. Цырендоржиев); ○ **гэр**, **hуури** *гэжэ үгэнүүдтэй парн. хэрэгл.*

БАЙРА II хормойн утын хэмжүүрээр тaнaлагдaнaн, бүдэй энгээр орхиhон хормойн нэгэ хуби, эсхэбэри (часть подола, равная ширине ткани): *Басаган дэгэл дүрбэн байра хормойгоор хэхэдэ зохид байдаг*.

БАЙРАГАА *тэмд. н., сонг.* томоотой, түбшэн бодолтой (степенный): *байрагаа хүн*.

БАЙРАГҮЙ *тэмд. н.* 1) тогтууригүй, нэгэ газартаа байхагүй (непоседливый, беспокойный); 2) гэргүй (не имеющий жилья): *Хабар болохо тээшэ эдэ хонид бүри байрагүй болохоор янзатай* (Д. Эрдынеев); ○ **hуури** *гэжэ үгэтэй парн. хэрэгл.*

БАЙРАГҮЙДЭХЭ *үйлэ үг.* 1) гэргүйдэхэ, гэр байрагүй байха (оказываться без жилья): *Хотын дэлгүүртэ ажал олоод, мүнөө дээрэ байрагүйдөөд ябанам*; 2) hуури гүй, тогтууригүй байха (оказываться непоседливым): *Баяр хүбүүн байрагүйдэhэндээ турниктэ аналдаад, унан алдаба.*

БАЙРАЛМА, байрлама *тэмд. н.* амидаржа, байрлажа боломоор, байхаар (можно обитать, жить): *Халюунай байрлама халюун хиидхүүр дайда, булганай байрлама булган хиидхүүр дайда* (Үльгэрhөө).

БАЙРАЛХУУ *тэмд. н.* гэрhээ гарадаггүй, холуур ябадаггүй (не любящий разъезжать, домосед).

БАЙРАЖАХА *үйлэ үг.* 1) hуурижаха, hууриин болохо, нютагжаха (оседать, жить оседло): *Далайн эрье шадар байражаhан хүн зоной дунда, ан гүрвөл болон шубуу шонхорой дунда үзэгдөөгүй ехэ үймөөн хүлгөөн эхилбэ* (Б. Мунгонов); 2) нэгэ газартаа тогтохо, саг зуура байрлаха, hуурижаха (привыкать к одному месту, обосноваться): *Би нюуса газарта байражаhан партизануудта хүнэhэ хоол ... асаржа үгэхэдэм, ехэтэ баярлаха* (Ц.-Д. Хамаев).

БАЙРАШАХА *үйлэ үг.* нэгэ газартаа дадаха (привыкать к одному месту): *Хонид байрашан бэлшэнэ*.

БАЙРЛАГША *юум. н.* гэртэ байгша, hуугша; гэр хүлhэлэгшэ (обитатель; квартирант).

БАЙРЛАХА *үйлэ үг.* 1) hуурижаха, түбхинэхэ, газар байра эзэлхэ (находиться, обосновываться, базироваться): *Хоёр үдэрэй үнгэрhэн хойно Доржиев hамга абажа, заахан сайлалга хээд, эхэ эсэгынгээ гэртэ байрлаба* (В. Гармаев); 2) байра хүлhөөр абаха (снимать квартиру): *Анна Михайловна гэжэ ород хүгшэнэйдэ hарын арбан табан түхэригөөр байрлаха болооб* (С. Цырендоржиев); 3) *хаш.* ябаха, арилха (уходить).

БАЙРЫН *тэмд. н.* 1) hууха, хүнэй hууха, байрлаха, ажамидархаар, гэрэй (жилой, квартирный): *Тэдэ ехэ гэгшын байрын гэр түхеэрээ* (Д. Эрдынеев); 2) байха, тогтохо, тогтууритай (постоянный); **байрын сaнан** намар ороод хабар болотор хэбтэхэ сaнан (целинный снег): *Хярмаг орожо эхилээд, байрын сaнан бургажа, ой, тала илгаагүй хүбэн сагаан дэгэлээ хэдэрбэ* (Ц. Номтоев); **байрын хүн болохо** али нэгэн газарта ходо байдаг болохо, тогтонижохо (осесть).

БАЙСА I *юум. н.* 1) шулуун хада, хабсагай (скала, утёс): *Уулын байсада харлан бөөгнэрэгшэ үүлэд толгойень hабардажархёогүйхэн унжалдана* (Ц.-Д. Хамаев); **байса хада** хабсагай, шулуун хада (скала, утёс): *... далияа хүсэhэн томонууд шаарууллнуудай шаас-шаас байса хада тээhээ ниидэхэ элихэн соностоно* (Ж. Тумунов); **шүрэ байса** yнан доро амидардаг яhагүй амитадай шулуулиг бүреэhэнэй няалдамарhаа бүридэhэн хада (коралловый риф); ○ **хабсагай**, **хабшал** *гэжэ үгэнүүдтэй парн. хэрэгл.*

БАЙСА II **1. байха** *гэжэ үйлэ үг. хизаарл. деепр.* яатар, тиигэтэр (до *какого-л.* предела); **хараа байса** харahаар байтар, эли тодо (на глазах, явно): *Далайн нюруу хараа байса холодо холодоhоор нюдэнэй урда сээл хүхэ тэнгэри үлэшэбэ* (С. Цырендоржиев); **2.** *аянг. гу, али абяа дуур. үгэнүүдтэй суг хэрэгл.*; **тэс байса** таршаганатар (с треском, с шумом):

Гэнтэ энэ унажа ябааша мүшэн шинии тархи дээрэ тэс байса унаа хадань яаха байнаш, аа? (Г. Цыдынжапов); **няд байса** бии үгы хоолойгоороо, шангаар (громко, изо всех сил); **ялас байса** ялагад гээд, зурагад гэжэ (ярко, ослепительно): *Залин ялас байса годилзон сохёод, тэнгэриин уудамда пүлшэгэнэһэн хүнды абяан дуулдаад, сонхын дорьбосо наяршаба* (С. Цырендоржиев); **яб байса** а) тодоор, эли тодоор, торьдиһогүйгөөр (отчётливо, понятно): *Иигэжэ үг-маг гэлдэжэ байнхаар, яб байса хөөрэлдэхэ сагнай тулажа ерээ* (С. Ангабаев); б) һайнаар, бүхөөр (как следует, крепко, плотно): – *Минжур Жамганович, – гээд, гарыень яб байса адхана* (Ж. Тумунов); *Үүдэ яб байса хаагаад гарана* (Ц. Шагжин).

БАЙСААГША *юум. н.* хинан шалгагша (инспектор): *наһа хүсөөгүй хүүгэдэй хэрэгүүдые эрхилдэг байсаагша*.

БАЙСААЛ *юум. н., ном.* мүрдэлгэ, мүшхэлгэ, шүүн харалга, шалгалта, хиналта (разбирательство, ревизия, контроль): *Дээдын зургаанһаа шалгалтын комисси ерэжэ манай эндэ байсаал хэбэ*.

БАЙСААЛТА *юум. н., ном.* мүрдэлгэ, мүшхэлтэ (расследование, дознание, разбирательство, инспекция).

БАЙСААХА *үйлэ үг., ном.* юумэ мүрдэхэ, мүшхэхэ, шалгажа үзэхэ (расследовать, вести следствие): *Должоной шарайе ухамай хёрхоор гэтэн хараад, аалиханаар байсаан мүшхэжэ эхилбэ* (Ц. Дон).

БАЙСАЛДАХА *үйлэ үг., угталд. залог, түнх.* 1) тулалдаха, дайлалдаха (сражаться, биться, воевать): *Гурбан һөни, гурбан өдөр байсалдаба.*

БАЙСАРХУУ *тэмд. н.* байсатай, уула хабсагайтай (скалистый): *байсархуу эрье*.

БАЙСАТА *тэмд. н.* шулуун хадатай, шулуун дэбдихэртэй (скалистый): *Багахан борынго ульгамые Байсата хүтэлдэ сэгнэбэлби* (Н. Дамдинов).

БАЙТАГАЙ *наречи* юумэнһээ гадуур, гадна (не только, помимо того, что): *Басаганай ойро ошохоһоо байтагай, урдаһаань сэхэ харахаа эшэжэ, бэеэ холуур абанхай, сэдьхэлээ гажаршоод, бүдэхи аалин ябана* (М. Осодоев).

БАЙТАР байха *гэжэ глаголой хизаарл. деепр.* 1) тиихэ зуурань, тэрэ үедэнь, тиихэ хирэдэ, хоорондо (между тем, в то время как): *Иигэһээр байтар гэнтэ нэгэ үдэшэ Нашан Бата гэртээ орожо ерэбэ* (Х. Намсараев); 2) *аянг. үг. гү, али абяа дуур. үгэнүүдтэй суг хэрэгл.* **сад байтар** бард гэтэр, эрид шангаар (громко, резко): *Мария Яковлевна сад байтар хашхараад, Шнельдэ няалдашаба* (А. Ангархаев).

БАЙТАРАА *наречи* байн, нэгэ бага болоод, хожом, һүүлдэ (потом, погодя): *Байтараа һанаа һаа, бидэндэл адли абгайнар тухай дуу дуулажа үгэхэб* (Ц.-Ж. Жимбиев); **тээ байтараа** нэгэ бага болоод, хүлеэгээд (чуть попозже): *Тээ байтараа намда халуун сай асаржа үгэнэ аабзат, – гэжэ Бальжинима һүүлдэнь хоёр басагадтаа хэлэбэ* (Б. Мунгонов); **гэнтэ байтараа** һанаагүй байтар, һанагдаагүйгөөр, хүлеэгдээгүйгөөр (вдруг): *Гэнтэ байтараа би муу һанаад, нэгэ һүрэхэдөө Дашын ойро байбаб* (С. Доржиев).

БАЙТАҺА(Н) 1. *юум. н., хори* 1) һубай гүүн гү, али үнеэн (яловая кобылица или корова): *Улаагшан үнеэмнай урда хабар һубайраад, мүнөө намар тарган байтаһан болоо* (Х. Намсараев); 2) *боох., хууш.* тахил үргэлдэ үгэлигэ болгон гаргагдаха адуун, морин (жертвенная лошадь); *Шамда хоолойгоо табижа үгэжэ байха байтаһан бэшэб*; **2.** *тэмд. н.* 1) һубай (яловая в течение нескольких лет – *о кобылице, корове*): *Хонходоһонойнь ушар: Жамсаран Галдановичһаа гунан мори гү, али байтаһан гүү үүсэдэ эринэ* (С. Цырендоржиев); 2) түрөөгүй, үхибүү гаргаагүй (бездетная – *о женщине*): *Наһаараа түрөөгүй энэ байтаһан һамган Туваан хамбаһаа үри хүүгэдые эрижэ, адис хүртэхэеэ ерээ* (Д. Батожабай); 3) *боох.* шахамал, шахагдаһан (откармливаемый на убой): *Арьяатандал зэрлигээр харашаһан Хонгор байтаһан бухадал добтолно, шуухирна, хирэ болоод лэ гараа шоройдоно* (С. Цырендоржиев).

БАЙТАҺАРХА *үйлэ үг.* үнеэнэй, гүүнэй һубайрха (быть яловой, яловеть): *байтаһаргһан гүүн.*

БАЙХА 1. *үйлэ үг.* 1) оршохо, бии, байрлаха, һууха, ажаһууха, һуурижаха, үлэхэ (быть, находиться, существовать, иметься, жить, проживать): *Энээхэн туулмаг соо Зэдэ нютагаймни шорой байха* (Ч. Цыдендамбаев); *Зүүн тээ байһан сэрэгүүдые зүүн тээшэнь, баруун тээ байһан сэрэгүүдые баруун тээшэнь ябуулбал дээрэ һэн* (Ж. Тумунов); **сугтаа байха** хамта һууха (сожительствовать): *Тэрээнһээл хойшо эдэ хоёрнай сугтаа байдаг болоһон юм* (Ц.-Ж. Жимбиев); **амаралтада байха** ээлжээтэ амаралтаяа хэрэглэхэ, амарха (находиться в отпуске); **хүсэндөө байха** хүсөө буурахагүй, хүсэндөө үлэхэ – *дүрим, хуули г.м. тухай* (быть в силе); **зошодой буудалда байха** зошодой буудалда байрлаха, тогтохо (жить в гостинице); **эбтэй байха** тааряха, эбтэй һууха (ладить, быть

обходительным): *Энэ холын газарта байхадаа, хүн зоноор эбтэй байха гээшэтнай бүришье шухала* (Ч. Цыдендамбаев); **һанаатай байха** һанаха, һанал түрэхэ (намереваться, подумывать): *Мүнөөшье нэгэ заримашуул тэрэ ёһые аршалха һанаатай байдаг* (Ц. Шагжин); **амжалтатай байха** амжалта туйлаха (преуспевать): *Доржын амжалтатай байһанда заахан нүргагшадань урматай* (Ч. Цыдендамбаев); **һэрюун байха** унтангүй һууха, хэбтэхэ (бодрствовать): *– Һэрюун байнаб, Жаргал, – гэжэ тэрэ хэлэбэ* (Д. Эрдынеев); **элбэг байха** элбэгжэхэ, олоор тохёолдохо (изобиловать, быть в изобилии): *Гостиницада һуури байра яһала элбэг байжа, Амидыров, Барга-Няма, жолоошон гурбан нэгэ номерто оробод* (Б. Мунгонов); **сүлөөтэй байха** сүлөө саг гаргаха (располагать свободным временем): *Юрэдөө, Наһантан энэ гүйгөөшэтэй болоһонһоо хойшо сүлөөтэй байбагүй* (Д. Эрдынеев); **дуугай байха** дуугархагүй, анираа хатаха (молчать): *Һанагдаа хүлеэгдээгүй һониниие гэб гэнтэ дуулаһандал, тэндэ һуугшад түр зуура дуугай байбад* (Ч. Цыдендамбаев); **миин байха** юушье хэхэгүй (простаивать, не работать): *– Миин байжа ядаа һаа, тээ тэрэ эмээлэй хажууда хэбтэһэн транзисторыемни заһажа үгэл даа* (Ц.-Ж. Жимбиев); **унтаатаяа байха** унтаха, унтажа хэбтэхэ (всё ещё спать): *Үглөөдэрынь эртэхэн, Дулмынгаа унтаатаяа байхадань, нагаса эжынь Долгорой гэртэхиндэ ошожо, Долгороо бү тиигыш гыт гэжэ ойлголсоо һэн* (Б.-Б. Намсарайн); 2) зогсохо, тогтохо, байрлаха (стоять, останавливаться, становиться): *Хоюулан тугалайнгаа хажууда байгты... Би нэгэ хэдэн кадр, хэхэмни* (Ц.-Ж. Жимбиев); *Орой намартаа хэдэн үдэр жэгдэ хүйтэрхэдэ Сэлэнгэ мүрэн байдаг*; **буланда байха** ямар нэгэн гэмэй түлөө үхибүүдэй буланда зогсохо (стоять в углу): *Үглөөдэрынь би бүхэли үдэрөөрөө класс соогоо буланда байжа гараа һэм* (С. Ангабаев); **байжа ядаха** ямар нэгэн шалтагаанаар нэгэ газарта зогсожо шадахагүй, тогтохогүй (не стоять на месте, проявлять нетерпеливость): *Шабхадуулаагүй байхадаа байжа ядажа байһан морин шамдуун даб гэнэ* (Ц. Шагжин); **байгты!** зогсогты! хүлеэгты! (стойте! остановитесь!): *– Байгты, нүхэд, байгты! – гэжэ Сэдэн мэгдүүгээр хашхарба. – Энэмнай булган бэшэ гү?* (Б. Мунгонов); 3) ямар нэгэн сэнтэй, сэнгэй, үнэтэй (стоить – *о цене*): *Нэгэ ручкаш арбата байха, үлэһэн мүнгэеэ асараарай*; **оошорто байха** ээлжээндэ зогсохо (стоять в очереди): *Тиигээд лэ тэндэ хүн зон дүүрэшэбэ, оошорто байһан зоной ойгуур эрьелдэһэн Дондогто оронод* (Ц.-Ж. Жимбиев); 4) *ондоо үгэтэй хамтаран нэгэ ойлгосо тэмдэглэхэдээ, бүридэмэл сложно глагол болодог*; **барихаяа байха** мэнэ мэнэ барихаар бэлэн (вот-вот поймать): *Сержантын зүрхэн түргэ түргэн сохилжо, аймшагтай ууртай арсаланиие ургадахаяа, барихаяа байһандал болобо* (В. Гармаев); **үхэхөө байха** үхэлдөө дүтэлхэ (быть при последнем издыхании): *Уһагүй үхэхөө байгаад, иигэжэ дуугараашань Аламжын урмые хэдышье таһалаа һаань, үгэ хэлэбэгүй* (Д. Батожабай); **һалганажа байха** шэшэрхэ, татаганаха (дрожать, трястись): *Энэ үедэ хасарни, духамни, бүхы бэемни халуу бусалжа, гарни һалганажа байба* (А. Жамбалдоржиев); **аргалуулжа байха** аргалуулха, эмнэлгэдэ орохо (лечиться): *Теэд тэрэнэйнгээ эдэгэхэгүйдэнь, эндээ дом аргаар аргалуулжа байнхай* (Ц.-Ж. Жимбиев); **харан байха** үе үе хараха, харасагааха (поглядывать): *Зүргэ дээрэ нохойнь хүлеэжэ, урдаһаань хаража байтараа, дүтэлхэдэнь, гэдэргээ харан байжа саашаа гүйбэ* (С. Доржиев); **энеэн байха** энеэсэгээхэ (посмеиваться): *Булавин энээндэ ямаршье адхаг һэжэг түрэнгүй, «садааш гэнэ ха юм» гэжэ энеэн байба* (Б. Санжин, Б. Дандарон); **нүхэсэхэ байха** заатагүй нүхэсэхэ (обязательно подружиться): *Бэе бэеэ ойлголсохо, саашадаа нүхэсэхэ байхат гэжэ найданаб!* (Д. Эрдынеев); 5) **-л** *гэһэн зүйр үгэтэй суг хэрэглэлдэгэхэдээ хойноһ хэргэлэгдэһэн глаголой үйлын туйлдаа хүрэһые харуулна*; **хоолой байнал гэжэ хуугайлха** бии үгы хоолойгоор хашхарха (кричать во всю глотку): *Гэнтэ гурбадахи шаргын эзэн урдахи нүхэдэйнгөө хойноһоо хоолой байнал гэжэ шангаар хуугайлба: – Һөө!..* (Ц.-Ж. Жимбиев); **шадал байнал гэжэ гүйхэ** бии үгы шадалаараа гүйхэ, бүхы хүсөө зангидан гүйхэ (бежать изо всех сил): *Зай, теэд Батууха бидэ хоёр өөһэдынгөө наададаг газарта ... шадал байнал гэжэ гүйлдэжэ мэдэбэбди* (Ц. Шагжин); **2.** *дах. үгын үүргээр хэрэгл.* байтагай, -һээ болохо (не то, чтобы…); *Халуун саг ерээд, хөөрэлдэхэһөө байха, мэндээ хэлсэхэ сүлөөгүй ажалланабди*; *Харин танһаа байха өөрөөшье гайхадаг гээшэб* (Х. Намсараев).

БАЙХААР *наречи* орой, оройдоо, огтолон (совсем, окончательно): *Доржо гэр бүлэтэеэ хотоһоо байхаар ерэбэ*.

БАЙХУУ: байхуу (*гү, али* **байхабай**) **сай** *тэмд. н., род* хурьган сай (байховый чай): *Байхуу сай алтатай сааһатай байгша һэн*.

БАЙХЫСА(**А**) *наречи* 1) булта, илгадгүй, баран байгаашад (все без исключения, все кто есть): *Концертдэ байхысаа ерээ*; 2) удаан,

байжа мэдэхэ (долго, долгое время): *Вакцинаци хэхэ ээлжээндэ Дугар байхыса байжа, табюулжал һалаба.*

БАЙҺААР *наречи* 1) һүүлээрнь, һүүлдэ (потом, немного погодя, постепенно): *Байһаар харанхыда нюдэдынь дадажа, нүхэн гэр соохиие хуу харабад* (Б. Санжин, Б. Дандарон); 2) *зүрилдэһэн удхатайгаар хэрэгл.*: *Эсэгэшнишье юумэ хэлээгүй юм, байһаар ши һургаха болобо гуш, бү түргэдэ* (Ц. Дон).

БАЙШАГҮЙ *наречи* 1) байхын аргагүй, тэсэшэгүй (невыносимо, невозможно находиться): *Түрүүшээр уурал һаарал гаража байжа оболзоод, хажуудань байшагүй болохо* (Ч. Цыдендамбаев); *Удабашьегүй тэндэнь байшагүй аюултай болоһон байгаа* (Х. Намсараев); ○ **һууша** *гэжэ үгэтэй парн. хэрэгл.*

БАЙШАГҮЙГӨӨР: хүнэй байшагүйгөөр *наречи* дүтэ байхын аргагүйгөөр (так, что невозможно близко находиться): *хүнэй дүтэ байшагүйгөөр үнэр гутаха.*

БАЙШАН(Г) *юум. н.* 1) хүнүүдэй ажаһуудаг, хүдэлдэг гэр, барилга, ямар нэгэн эмхиин гэр (изба, дом, здание, корпус): *Энэ болбол һаалиин байшангһаа зүүн тээшэ гурбадахи, Должон Гамаа хоёрой байдаг тэбхэрхэн сагаан байшан* (Ц. Дон); **байшан гэр** байрын, ехэнхидээ бүдүүн монсогор модоор баригдаһан гэр (бревенчатый дом): *Революциин һүүлээр орон нютагһаа зугадажа ошоһон Сандан ноёной байшан гэр соо Хангилай сомоной зүблэл ороһон юм* (Ц.-Ж. Жимбиев); **уншалгын байшан** *түүх.* номой сангуудай үгы сагта хүдөө нютагуудаар байһан ном, шэнэ сонин уншаха тусхай гэр (изба-читальня): *Хотоной һургуулиин багшанарай семинар Һүдэнтын уншалгын байшанда зарлагдаба* (Б.-Б. Намсарайн); **соёлой байшан** хүн зоной ажалай һүүлдэ амарха, наада зугаа эмхидхэдэг, зүжэг наада харуулдаг уужам салуу, гоё шэмэглэлтэй гэр (дом культуры): *Удэшэлэн Соёлой байшан соо уран һайханай бүлгэмэйхид буряадай үбгэн түрүү уран зохёолшо Хоца Намсараевай «Тайшаагай ташуур» гэжэ зүжэг наада харуулба* (Б. Мунгонов); **үхибүүдэй байшан** эсэгэ эхэгүй гү, али тэдэнэй харгалзалгагүй үлэһэн үхибүүдые хүмүүжүүлгын газар (детский дом): *Үхибүүдэй байшанда үгүүлэнгүй, нэгэ арга оложо, өөртөө абаха байгаалта даа* (Б. Мунгонов); 2) *хори, сэл.* хото (город): *Салингаа абаад лэ байшан гарадагби*; **байшан город** хото (город): *Хари... байшан городнайшье олоной газар даа, хүрьгэнтэнөө хаагуур тэнэжэ олохобиб даа* (С. Цырендоржиев); **Байшан** (*гу, али* **Үдын байшан**) *түүх.* Дээдэ-Үдэ, Улаан-Удын хуушан нэрэ (Верхнеудинск): *Удын байшанда алба оруулхаяа, эд бараа худалдажа абахаяа ерэһэн буряадууд тэдэнэй хажууда ерэжэ, һонирхонод* (Б. Санжин, Б. Дандарон); **Сэлэнгын байшан** Селенгинск (Селенгинск): *Тээсгэн Сэлэнгын байшан орохо гэжэ ябатарни эдэнэр баряад, абажа ерээ һэн* (Б. Санжин, Б. Дандарон); ○ **гэр** *гэжэ үгэтэй парн. хэрэгл.*

БАЙШАХА *үйлэ у., видэй нэгэ түхэл* 1) байжа байха, байһан байха (очутиться, оказаться *каким-л.*, предстать в *каком-л.* виде): *Харин тэрэнь шулһэ адхарма тон амтатай эдеэн байшаба ха* (Х. Намсараев); 2) гэнтэ зогсошохо, тогтошохо (вдруг остановиться, встать): *Гэртэнь орожо ерэхэдэм, Ханда намайе харамсаараа, байһан газартаа хүдэлхэеэ болёод байшаба* (Г.-Д. Дамбаев); *Сарбуугайнгаа час шагнахадань, байшанхай юм гү, абяа аниргүй боложо хэлээ хатанхай* (Б. Мунгонов); 3) үлэшэхэ (остаться): *Хото городтоо байшаха юм аад лэ, тандаа һанаагаа зобожо бусаба ха юмбиб!* (Ц.-Ж. Жимбиев).

БАЙШЬЕ: ошо (*гу, али* **гүй**) **байшье** шортоо, хамаагүй, үрэгүй, хоошон, аша туһагүй, өөрэгүй (всё равно, толку нет, бесполезно): *Тэндэ ошо байшье адли*; *Баатарай гэдэргээ харахадань, намнаашад бүри дүтэлһэн, гүй байшье шортоо болоһон байба.*

БАЙЫРКУ *юум. н., угс.* барганарай уг удам байһан гэжэ тухайлагдадаг, VI–IX зуунай үедэ Байгал шадар ажаһууһан монгол угсаатан (байырку).

БАЛ I *юум. н.* зүгын тоһон (мёд): *Энэ толгойн оройдо агаарай тунгалаг гээшэнь хэлэшэгүй, сэсэг набшаһаа зүгын балай амтан мэдэрэгдэн, унирма һайхан үнэрөөр хүнэй сэдьхэлые шэмэн байба* (Ж. Тумунов); *Балын байгаа сагта батаганаан олдохо, басаганай байгаа сагта хадам олдохо* (Оньһ. үг.).

БАЛ II: **бал-сал гэхэ** *үйлэ у.* пүлшэгэнэхэ, пүл-пүл гэхэ, шолшогонохо, халшаганаха (булькать): *Бүлэг ожорһоной саана уһанай бал-сал гэхэ дуулдана*.

БАЛ III: **бал хара** *шангадх. част.* хаб хара (иссиня-чёрный).

БАЛА I *шангадх. у.* орой, бута, биса (совсем, совершенно): *Баатар хүбүүн Сандахашье уян зөөлэн сэдьхэлтэй байжа, Баян Зүрхэн уулые бала харбангүй орхиһон юм* (Б. Мунгонов); **бала биса** орой, бута (совершенно, совсем): *Бартахи, шоно арьяатаниие бала биса мүргэдэг* (Б. Абидуев); **бала сохихо**

тэһэ биса, бута сохихо (вдребезги разбить): *Харана гүш, баабгайе бала сохимо зантагар дэнгэй табюурай ойромни байхыень?* (Ч. Цыдендамбаев); **бахалуурые бала бажууха** бахалуурдаха, хоолойень тэһэ бажууха (задушить): *Иимэнүүдыешни түргэн лэ бахалуурыень бала бажуужа алаха ёһотой* (Ц. Шагжин).

БАЛА II *юум. н.* хүнэй бэедэхи сохюулһан, гэмтэһэн газар (синяк от ушиба, ушибленное место): *Сохюул сохюулһаар бэемни хуу хүхэ бала болошоо* (Ц, Номтоев); **хүхэ бала болотор шаалгаха** (*гү, али* **сохюулха**) нюур аманайнь хүхэртэр сохюулха (быть избитым до синяков): *Ама хамараа хүхэ бала болоторнь шаалгаһан бидэшье үглөөдэрынь багшанартаа булта баригдаабди* (Д. Дылгыров).

БАЛА III *юум. н.* буугай сэмгэн соо буудаһанай һүүлдэ үлэдэг хөө (нагар в стволе ружья после выстрела): *Дариин бала анхилба* (М. Батоин).

БАЛААЛГА *юум. н.* 1) зэмэеэ зөөлэрүүлгэ, сагааруулга (заглаживание своей вины): *балаалга гаргаха*; 2) билдагуушалга, һаймһаралга (лесть, подлизывание): *балаалга гаргагшадта дурагүй хүн.*

БАЛААЛХА *үйлэ ү.* 1) эли тодо бэшэ болгохо, аршаха (делать неясным, подтирать): *бэшэһэнээ балаалха*; 2) зэмэеэ зөөлэрүүлхэ, сагааруулха (заглаживать свою вину): *Теэд мүнөө яажашье энээнээ балаалха аргагүй байһанаа мэдэжэ, миин лэ Жалмынгаа урдаһаа тэнэгээр хараад зогсобо* (Ц. Шагжин); **өөрынгөө зэмэ балаалха** зэмэеэ зөөлэрүүлхэ (заглаживать свою вину): *Лодон дэмы уурлаһанаа ойлгожо, өөрынгөө зэмэ балаалжа, энеэбхилэн байжа дуугарба* (Г.-Д. Дамбаев); **эшэһэнээ балаалха** эшэһэнээ мартуулха (загладить смущение): *Базар үлэ дуулаһан мэтэ боложо, эшэһэнээ балаалха һанаатай, һүрхэй яараһан хэбэртэйгээр бухалаа табина* (Ц. Дон); 3) мартуулха (заставлять забыть): *...Найдан отообаймни намаяа зэмэлэгшэ аа гү гэһэн һаналда эзэлэгдээд, Дашынгаа үгые балаалан дуугарба* (А. Шадаев); 4) билдагуушалха, һаймһарха (льстить, подлизываться): *Нохойнь һүүлээ хүдэлгэн балаалха юм*.

БАЛАБАН I *юум. н.* Буряад орондо амидардаг харсагын нэгэ янза, балабан харсага (балабан).

БАЛАБАН II *юум. н.* түүрэг арадай үлеэжэ хүгжэм зэдэлүүлдэг хүгжэмэй зэмсэг (балабан, турецкий духовой музыкальный инструмент).

БАЛАГ *юум. н., алайр* жараахай (пескарь).

БАЛАГДАХА *үйлэ ү.* һанаа зобохо, зүрхөө хүдэлхэ, хүлгэхэ (волноваться, нервничать, тревожиться): *ехээр балагдаха үе саг*.

БАЛАГТАЙ *юум. н., барг.* загаһанай бүлинтэй дотор (внутренняя часть рыбы, состоящая из сгустка крови): *Балагтайень бү хаяарай, тэрэш хөөлимтэйн гээ аматтай юумэниин.*

БАЛАЙ 1. *тэмд. н.* 1) бараан, бүтүү, хаб харанхы (тёмный, непроглядный): *Альбан хиидхүүр газарта, / Ангама ган нютагта, / Нарагүй балай дайдада, / Ногоогүй хуурай дэлхэйдэ…* (Гэсэрһээ); **балай харанхы** (*гү, али* **бүрэнхы**) шэб харанхы, бараан, бүтүү (тёмный): *Монгол һарын хуушаржа байха үедэ балай харанхы һүнинүүд болодог* (Ц.-Ж. Жимбиев); *Үндэр дүүлим тэнгэридэ / Балай бүрэнхы боложо, / Улгэн замби дэлхэйдэ / Бад харанхы болобо* (Гэсэрһээ); 2) һохор, харадаггүй (слепой); **нюдэ балай** а) юушье харангүй (вслепую, не видя ничего): *Юумэ түергэхэгүйе оролдон, нюдэ балай тэмтэржэ, дэнгээ носообо* (К. Цыденов); б) *шэлж.* мэдэнгүй, таамаг, таамагаар (наугад, наобум, не разобравшись): *Иигэжэ нюдэ балай юумэ хэхэеэ болижо, Алдар Тунгалаг хоёртол, бүхы бодолоо нүхэдөөрөө зүбшэжэ ябалтай байна даа* (Ц.-Д. Хамаев); **нюдэ балай шааха** харангүйгөөр, ана-мана сохихо (бить куда ни попадя, без разбора): *Шойнжуур нюдэ балай шаажа оробо. Тудана гү, үгы гү, юрэдөөл, һүрдэхөөхэ, углууда хашаха гэжэ шиидэбэ хаш* (С. Цырендоржиев); **нюдэ балай, шэхэ дүлии** мэдэнгүй, таамаг, таамагаар (наугад, без разбора): *Харанхы руу харуулжа ерээд, нюдэ балай, шэхэ дүлии нарьюулжархибаб* (Ц.-Д. Хамаев); 3) *шэлж.* эрдэмгүй, мэдэсэ багатай, һургуули, һургаалгүй, мунхаг, бүдүүлиг (тёмный, невежественный); ○ **дүлии, харанхы**, **һохор** *гэжэ үгэнүүдтэй парн. хэрэгл.*; **2.** *юум. н.* 1) харанхы, бүрэнхы, бад харанхы (темнота): *Газаа шэб балай, үнэгэнэй төөримэ харанхы* (С. Цырендоржиев); 2) эрдэмгүй харанхы, мунхаг, бүдүүлиг байдал (невежество): *«Һураһан далай, һураагүй балай» гэжэ баабайшни бэшээ бэлэй* (Б. Ябжанов); 3) нюдэнэй һохор, һохор нюдэн (слепота): *Бадма ахай балайгаа урдаа баряад, тэрэ дороо мэхэшэ юм*; ○ **жэн**, **харанхы** *гэжэ үгэнүүдтэй парн. хэрэгл.*; **3.** *наречи* ехэшье, даншье, орой, оройдоо, тон, огто, огтолон, булай (очень, особо, особенно, вовсе): *Дутэ нааша балай, сугтаа наадахашье үхибүүд үгы, ехэнхидээ гансааран лэ наадагша бэлэй* (Б. Мунгонов); *Манай эндэ балай үүдэ*

тоншодоггүй, хэнэйшье гэртэ һаань хамаагүй сэхэ ябаад лэ орошодог юм (Ц.-Ж. Жимбиев); **балай баян бэшэ** ехэшье баян бэшэ (не очень богатый): *Гүрэмнай мүнгөөр балай баян бэшэ, тиибэшье харгын хэрэгтэ олдохо!* (Б. Санжин, Б. Дандарон).

БАЛАЙРХА *үйлэ у.* 1) харанхы болохо, харлаха (темнеть): *Үдэшэ тээшэ оршон тойрон балайрба*; 2) һохор болохо, харахаа болихо (слепнуть): *Тэрэ хүн үнинэй балайрһан*; 3) мохоо молхи болохо, мунхарха (глупеть): *Гасаланһаа сэдьхэл балайрха, Гасаланһаа бэешье хүгшэрхэ* (Э.-Х. Галшиев); *Ухааниинь балайрба*.

БАЛАН: балан төөлэй *юум. н., хүүг.* хүүгэдэй долёобор хурган (детский указательный палец): *Балан төөлэйгөө харуулна*.

БАЛАР 1. *тэмд. н.* 1) бүрүүл, эли бэшэ, бүдэхи, орёо, худхашанхай, ойлгогдошогүй (тёмный, неясный, запутанный, непонятный): *Хүнэй мэдэрэл гээшэ үшөөл хүсэд шэнжэлэгдээгүй, үшөөл балар юумэн ха юм даа* (Б. Мунгонов); **балар зүргэ** эли бэшэ, арай гэжэ харагдадаг зүргэ (едва различимая тропа): *Муухан балар морин зүргын орондо Тэргэ шаргын тэгшэ харгы холбоо һэн* (Х. Намсараев); 2) эртэ урдын, бүдүүлиг сагай (первобытный): *Теэд ангаа буляалдажа, атаа мэеэрхэлдээ гаргадаг урдын балар саг бэшэ ха юм* (Д.-Д. Дугаров); 3) мунхаг (невежественный, некультурный, недалёкий): *Хүнүүд ехэл балар байгаа юм даа: хэдэн ангай арһанай түлөө аминай тэмсэл хэдэг һэм шуу* (Д.-Д. Дугаров); **балар ухаан** мунхаг, тэнэмһэр ухаан (недалёкий ум): *Би хадаа муу балар ухаандаа тиигэжэл һанаха байнаб* (Б. Мунгонов); **балар харанхы** мунхаг, үзэг бэшэг мэдэхэгүй (тёмный, невежественный, безграмотный): *Һаяхан Совет засаг тогтожо, арад зон эрхэ сүлөөгөө гартаа абаадшье байбал, үшөөл арад зон тон балар харанхы байдалтай һэн* (Ц. Шагжин); **2.** *наречи* ойлгогдошогүй, орёо (непонятно, запутанно): *– Анха түрүүн город ерэхэдэ ехэ балар байдаг юм даа, ши миниий хойноһоо дахаад ябаарай, олгуулжа үгэһүүб* (Х. Намсараев).

БАЛАРДАХА *үйлэ у.* 1) худхагдаха, худхаляатай болохо, будляатаха (запутываться); 2) бүрүүл болохо, эли харагдахаа болихо (теряться, стушёвываться): *Тэдэ үзэг бэшэгүүд он ерэхэ бүри балардан үсөөрнэ ха юм* (Ч. Цыдендамбаев).

БАЛАРДАҺА(Н) *юум. н., баруун бур.* юумэнэй хэлтэрхэй, бутархай, хэмхэрдэһэн (осколок, остатки): *шулуунай балардаһан.*

БАЛАРСА *наречи* эбдэртэр, хухартар, үй бутара (вдребезги): *Хатаһан ехэ модоной / хахарса баларса хараалдаба. / Нойтон ехэ модоной / нугарса хухарса хэрэлдэбэ* (Гэсэрһээ); **баларса унагааха** үй бутара унагааха (уронить, разбив вдребезги).

БАЛАРТАНГИ *тэмд. н.* харагдахаа болиһон, бүрүүл болоһон, эли бэшэ (померкший, исчезнувший, сглаженный): *Урда сагай балартанги бэшэгүүд шулуун хабсагай дээрэ дайралдадаг*; **балартанги мүрнүүд** һайнаар харагдахаа болиһон мүрнүүд (стёртые, едва заметные следы).

БАЛАРТАХА *үйлэ у.* 1) бүрүүл болохо (темнеть): *...гансата зосоонь муудажа, нюдэниинь балартажа, ... харанхалжа унахаһаа абан болотороо дураа гуташадаг хүн* (Б. Мунгонов); 2) харагдахаа болихо, эли бэшэ болохо, жэгдэрэн гү, али тэгшэрэн үгы болохо (изглаживаться, исчезать, стушевываться): *Тиигэһээр хабшалай эрид хажуунууд бүри үндэр, дабагдашагүй шэнги боложо, харгынь зүргэ боложо, заха, хизаарынь балартана янзатай* (Ц. Цырендоржиев); 3) ойлгоходоо муу болохо, ухаагаа һамарха, һанал бодолой мохоорхо (мутнеть – *о разуме*): *Уһа мяхан норошоод, ухаагаа балартажа дэмыршоод, шүдөө хабжагануулан, һалганажа һабиганажа һууна ха юм даа, хөөрхы* (Б. Мунгонов); **ухаагаа балартаха** ухаагаа һамуурха, тархяа муудаха (сойти с ума): *Хорёод оной үеэр энэ үбгэн ганса хүбүүгээ үхүүлжэ, һүүлдэнь һамгаяа үхүүлжэ, ухаагаа балартаһан хүн байгаа* (Б. Мунгонов); 4) һанагдахаа болихо, мартагдаха, һула болохо (забываться, притупляться – *о чувствах, ощущениях*): *Он жэлнүүдэй ошохо тума Сараанымнишье шарай нюдэнэймни урда балартажа эхилээ* (Д. Дылгыров); *...Должон урмашан, ухаандань ерээдүйн найдабари улам бүхөөр түрэжэ, үй гашуудалынь балартан мартагдадаг байгаа* (Ц. Дон).

БАЛАРТУУЛХА *үйлэ у., идх. залог* 1) бараан, бүрүүл, бүүдэгэр болгохо, эли тодо бэшэ болгохо, будляатуулха (затемнять, делать неясным, запутывать, затушёвывать): *Абарал, тарни, маани мэгзэмээр / Арад зоноймни сэлмэг сэдьхэл балартуулжа, / Хогоосоной хооһон номнолоор / Ухаан бодолыень жадхадажа байхадань…* (Д. Улзытуев); 2) хурса бэшэ болгохо, һуларуулха (ослаблять, притуплять): *Миниий досоо юушьеб таһаршаһандал болоод, бүхы мэдэрэл балартуулна* (С. Доржиев).

БАЛАРХА I *үйлэ у.* 1) харлаха, бүрыхэ, залирха (темнеть, меркнуть): *Одоо яагаад шэмээгүй баларжа, Оршолон дээрэ үнэһэн*

боложо бутарбабши? (Ц. Галанов); *Үдэшын боро хараан һүнэн баларба*; 2) үгы болохо, мүлиржэ гараха, арилха (исчезать, изглаживаться): *Энэ үедэ телефон утаар ханхинажа, тэрэшье басаганайм дүрэ шарай баларжа, бишье гүйжэ бодоод трубка абаа һэм* (А. Жамбалдоржиев); *Номой үзэгүүдынь баларжа харагдахаяа болишоо.*

БАЛАРХА II *үйлэ үг., баруун бур.* хаха бууха, эбдэрхэ, бала һүрэхэ (разбиваться, биться, ломаться – *о хрупких предметах*): *Нэгэ табаг балараад байна.*

БАЛАРХАЙ *тэмд. н., баруун бур.* эбдэрхэй, бутархай, тэһэрхэй (сломанный, разбитый, повреждённый): *балархай амһарта*.

БАЛАТАХА *үйлэ үг.* балатай болохо, хара хөө, дариин дүрөөдэһэтэй болошохо (покрываться нагаром).

БАЛАХА *юум. н., будд., самг.* сайбар хүхэ зүһэтэй, үүлэн мэтэ түргэн ябадаг мориной хаан, үүлэн хүсэтэ (балаха, *хан быстрого, как облако, коня*).

БАЛБА: балба-балба гэхэ *үйлэ үг.* хэлбэлзэхэ, һалганаха, найгалзаха, гуйбаха, дэншэхэ (зыбиться, колебаться, трястись): *Намаг хүл доро балба-балба гэнэ*.

БАЛБААНА *юум. н., барг.* булуусхай (язь): *Үгы, юрэдөө, наряар ябахаа яагаа хүмши, балбаана загаһан шэнги балхайгаад, батаар шүүрээд абагшабши, юрэдөө* (Г. Цыдынжапов).

БАЛБАГАР *тэмд. н.* 1) бамбагар, булсагар, сулсагар, мяхалиг (пухлый, рыхлый): *Дансаран Ванганович балбагар сагаан нюур дээрэ нюдэнэй ногоон шэл ялалзана* (Ц.-Ж. Жимбиев); 2) дэншээ дондоргон, хэлбэлзэһэн, нахилзаһан, намхалзаһан (тряский, зыбкий): *балбагар намаг.*

БАЛБАЙ *юум. н., будд.* дасанда бурхадай урда табигдадаг үлзы утаһан; сэдьхэл ухаанай гүйсэд болбосорһоной һүлдэ (балбай).

БАЛБАГАНАХА *үйлэ үг.* хэлбэлзэхэ, намхалзаха, бамбаганаха (колебаться, трястись).

БАЛБАЙХА *үйлэ үг.* 1) бамбайха, дамбайха, тарганаар, бүдүүнэр харагдаха (быть пухлым): *Балбайжа, обор хүндэ, удаан хүн ааб даа, хөөрхышни* (Б. Мунгонов); 2) үргэдэхэ, лабхайха (расширяться в объёме).

БАЛБАЛХА *үйлэ үг.* буталха, тэһэлхэ, низалха, бута сохихо, баллаха (разбивать, дробить): *жэжэ болгон балбалха*.

БАЛБАРХА *үйлэ үг.* эбдэрхэ, һандарха, бутарха (ломаться, разваливаться, дробиться).

БАЛБАРХАЙ *тэмд. н.* эбдэрхэй, һандархай, бутархай (разбитый, раздробленный, развалившийся).

БАЛБАХА *үйлэ үг.* 1) үнгэхэ, дараха, бажууха, нидхэрхэ (мять, разминать): *Барас нохойнь һанаһандаа хүрэтэр үхэһэн шоноёо балбажа, балбажа хэр болооб гэһэн хэбэртэй…* (Х. Намсараев); 2) жажалха, хүлхэхэ (жевать беззубым ртом): *Үдэр бүхэндэ морёо обёосоор эдеэллээд, өөрөө шахаһан хашарагайнгаа мяха бүхэли бүхэлеэр балбажа, үглөөнһөө үдэшэ болотор ямаршьегүй садхалан ябадаг байгаа* (Ц.-Д. Хамаев).

БАЛГА I *юум. н.* хүнэй аман соо нэгэ дахин багтадаг шэнгэн бодос (глоток): *Шэргэжэ байһан булагай оёорто балга тухай тунгалаг уһан үлэшэһэн байдаг* (Д. Дылгыров); *Хэлэн дээрээ балга уһа хэнэгүй, амандаа үмхэ хоол хэнэгүй, хахад мүнгэнэй наймаа абанагүй* (Д. Батожабай).

БАЛГА II *юум. н., ург.* табан аршаанай ваннын нэгэ янзань болодог, Түбэд Энэдхэг оронуудта уһанай һайрамда ургадаг модон (балга).

БАЛГААН *юум. н.* отог, урса, обоохой (шалаш, балаган): *Холтоһон хушалгатай ангуушанай балгаан тэдэ хоёрой хонолгын байра болонхой* (Д.-Д. Дугаров).

БАЛГААҺА(Н) *юум. н.* 1) хүнүүдэй байрладаг муухан бишыхан гэр (хибарка, лачуга): *Табан ханатай балгааһан соонь ариг сэбэр, юумэн бүхэниинь өөрынгөө һуурида ябталаатай, гэрэй эзэнэй наринаар байдагые эрхэ бэшэ һануулха юм* (М. Осодоев); 2) хониной дал (хлев для овец): *Би гансал хонидоо балгааһанда хаана ха юмбиб* (Ц.-Д. Дондокова).

БАЛГАД *юум. н., ном.* хото (город); **хото балгад** хотонууд, хото городууд (города): *Тэрэнь ямар хото балгад байгаа юм, ямараар тэдэниие хүлеэхэ һэм?* (Б. Санжин, Б. Дандарон).

БАЛГАДАЙ: балгадай хүдэлөөн *юум. н., түүх.* XX зуунай эхеэр Хэжэнгын дасанай лама Лубсан-Самдан Цыденов Түбэдэй Гүмбүүм хиидэй хамба-лама Жаягса-гэгээн хоёрой буряад ламанарай дунда үүсхэһэн хүдэлөөн (балагатское движение).

БАЛГАЛХА *үйлэ үг.* шэнгэн юумэ балга балгаар ууха (глотать): *Дээрэ дээрэһээнь балгалан уужархёод…* (Х. Намсараев).

БАЛГАНДАЙ *юум. н.* хүжүүн, босхи, ласхагар хүн (неуклюжий человек): *Багын балгандай хүн һэн.*

БАЛГАНХАЙ: юумэ балганхай *тэмд. н.* халамгай, уунхай (выпивший, навеселе): *Тэрэ сагаалганһаа хойшо хододоол юумэ балганхай хэбэртэй ябана* (Ц.-Ж. Жимбиев).

БАЛГАС(АН) *юум. н., сарт.* зунай дулаалагдаагүй гэр (летний неутеплённый домик): *балгасандаа бууха.*

БАЛГАСА *юум. н.* хүнэй аман соо багтаха хэмжээнэй шэнгэн бодос (глоток): *хэдэн балгаса хэхэ*.

БАЛГАХА *үйлэ у.* 1) шэнгэн юумэ балга балгаар ууха (глотать): *Табагтай шүлэеэ нэгэ хэды балгаһан бэеэрээ, нюурайнгаа аршуул гаргажа, уралаа халта аршаба* (Д. Батожабай); 2) амандаа шэнгэн юумэ хэхэ (набрать в рот глоток): *Аман соогоо уһа балгажа абаад, булагһаа холодон ошожо, хүлнүүдээ угаабабди* (Ц. Шагжин); *Бирид амандаа уһа балгаһан мэтэ, бүлхыжэ сухалаа хүрэшоод, Барга-Нямын хажуугаар нэгэшье үгэ дуугарангүй үнгэрбэ* (Б. Мунгонов); 2) *шэлж*. архи ууха (пить вино): *Ши үглөөнэй балгаа гүш даа?*; **балгадаг болохо** архида орожо эхилхэ (спиваться).

БАЛГИХА *үйлэ у., баруун бур. хүлһэ* адхаха, хүлэрхэ (обливаться потом, потеть): *Ута аянда ябаха дээрээ зелёнко эдюулжэ болохогүй. Моридтнай хүбхэндэжэ, хүлһэ балгижа уһа сахан болошохол* (А. Шадаев).

БАЛГУУЛХА *үйлэ у., идх. залог* 1) шэнгэн бодос амандань хүүлэхэ, уухыень баадхаха, уулгаха (дать глотнуть, заставить глотнуть): *– Уһа... – гэхэдэнь, Таня тугаар Дусиин асарһан термос соохоо бүлеэн сай кружка соо хэжэ балгуулба* (Д.-Д. Дугаров); 2) *шэлж*. архи хэжэ үгэхэ, архи уулгаха (дать выпить вина).

БАЛДАГ *юум. н., үсөөн* тулуур мэтэ нарин ута юумэнэй орой дээрэ байдаг булсуу, барюубша (набалдашник).

БАЛД: балд байса *наречи* 1) бүдүүлигээр, шэрүүнээр, ехээр (грубо, много): *балд байса эдижэрхихэ*; 2) бодонгүйгөөр, сэхэ, тэрэ доронь (необдуманно, сразу): *Теэд һанаһан юумэеэ балд байса гаргажархидаг, һанаа амар зантай Дабаа-Жалсанда юун хамаа байхаб даа, хэлээд лэ дүүрээ ха юм* (Б. Мунгонов).

БАЛДАГАР *тэмд. н.* 1) бүдүүн, пагдагар, паахагар, паатагар (толстый, приземистый человек): *балдагар бэетэй хүн*; **2.** *ага* бүдүүлиг, муухайшаг аашатай (грубоватый в поведении).

БАЛДАЙ: **балдай-салдай** *наречи, шэнэх.* хайша хэрэгээр, тоосогүйгөөр, һаланаар (небрежно, так себе): *Мухаа, һургуулида һурахадаа балдай-салдай байжа огто болохогүй, нарин нямбай байха хэрэгтэй!*

БАЛДАЙХА *үйлэ у.* бүдүүн болохо, таргалха, маряажаха (толстеть, становиться толстым, тучнеть): *Ехэ болоходоо балдайна*.

БАЛДАС *юум. н., сонг., хараал.* шүдхэр (*бран*. чёрт): *Тэр ямар балдас мэдэхэн дээ.*

БАЛЖАН: балжан гарма *юум. н.,ург.* гол нугаар ургадаг сагаан гү, али хүхэ сэсэгтэй олон жэл ургадаг ногоолиг ургамал; сагаан ба хүхэ балжан гарма гэжэ илгардаг; эртэ урда сагта баруун зүгэй оронуудта эхэнэрэй хэбэлэй үбшэнүүдые аргалдаг байһан, мүнөө хоолой, мүйлын хабдахада, сай шэнгеэр бусалгаад зайладаг (ромашка): *Шара тоорсогтой сагаан балжан гарманууд* (Б. Санжин, Б. Дандарон); *Сагаахан балжан гармашье мүнгэтэн толотоно* (Ц.-Д. Хамаев).

БАЛЖАН ХАТАН *юум. н., түүх.* Монголой 21 бага хаан болохо Лэгдэн хаанай басаган Бүртэ-Шонын һадаһан болохо Солонгодой Бүүбэй-бэйлэ баатарай хүбүүн Дай-хун тайжын һамган болгожо үгтэһэн; энжэ болгон Лэгдэн хаан хориин 11 эсэгын зониие үгэһэн түүхэтэй (Бальжин-хатун): *Ядахадаа Тай-Хун Балжан хоёр өөһэдынгөө албатан болохо Байгал шадарайнгаа буряадуудай дунда һууха гэжэ мүнөөнэй Үбэр-Монголой газар дээрэһээ наашаа ерэһэн байгаа* (Д. Эрдынеев).

БАЛИМ *юум. н., шаж.* үхэр һүрэгые харгалзалдаг, үдхэхэдэ харалсадаг тэнгэри (Балим, *божество*).

БАЛИН *юум. н., будд.* сагаалганай үедэ бурханай урда табидаг, тоһондо шарагдаһан дүрбэлжэн булантай обоохой талхан (балин, *специальные фигуры различной формы, вылепленные из теста, используются в качестве жертвенных подношений разным божествам*): *Хэдэн үдэр уншалга хэжэ, талхан балин шатааһанай үрэ үгы* (Д. Батожабай).

БАЛИНША *юум. н., будд.* балин хэдэг хүн (изготовитель балинов).

БАЛЛАХА I *үйлэ у.* 1) аршаха, сэбэрлэхэ, арилгаха (стирать, чистить, зачёркивать): *Гэрэй саагуур һэмээхэн хоргодожо, сараа мүрөө һэмээхэн балланаш* (Ч.-Р. Намжилов); 2) *шэлж.* хиртүүлхэ, муухай болгохо (замазывать, затушёвывать): *Удагантын суута үхэршэн Балжар Галсан гэжэ суурхаһан нэрыень энэ Пүрбэ үнгэрэгшэ зунһаа эхилээд баллажархёо* (Д. Эрдынеев).

БАЛЛАХА II *үйлэ у.* буталха, эбдэхэ, һандаргаха (разбивать, дробить, ломать, разрушать): *Бага балшар байхадань баллахаяа яалайбиб* (Үльгэрһөө).

БАЛЛУУР *юум. н.* 1) *хууш*. нуга сабшалан дээрэ гаргагдаһан наг шэбхэ баллаад, жэгдэлхын тула хэрэглэгдэдэг доодо таладаа шүдэтэй, хоёр оглёобоһоонь шэрээд ябадаг

бүдүүн модон (деревянное приспособление для размельчения и разравнивания вывезенного на луга навоза): *Сар хүндэ баллуур шэрээд ябана*; 2) сааһан дээрэ харандаагаар зураһан, бэшэһэн юумэ арилгадаг резинэ (ластик).

БАЛЛУУРДАХА *үйлэ у.* 1) наг шэбхэ буталан нэгэ жэгдэ болгохо, жэгдэлхэ, низалха (размельчая, разравнивать навоз): *хабартаа наг шэбхэ баллуурдаха*; 2) сааһан дээрэ зурагдаһан, бэшэгдэһэн юумэ арилгаха (стирать).

БАЛМАГ *юум. н.* адуунай уураг тархиин хабдар (менингит): *балмаг үбшэнтэй морин*.

БАЛМАГТАХА *үйлэ у.* адуунай уураг тархиин хабдар үбшэнөөр үбдэхэ (заболеть менингитом – *о лошади*).

БАЛМАД 1. *тэмд. н.* 1) яншаа, хэрүүлшэ, ухаагүй, оболигогүй (вздорный, сумасбродный, взбалмошный): *Балмад тэнэг һаа, дэмы шадал бэшэ гү?* (Д. Улзытуев); 2) аюултай, уршагтай (авантюрный, рискованный): *– Тиимэшье гэе. – Дагбаев зүбшөөһэн мэтэ. – Теэд энэмнай балмад ябадал болоно бэшэ гү?* (В. Гармаев); **2.** *юум. н.* 1) уймар, тэнэг хүн (сумасброд, глупец); 2) уршагта ябадал һайшаагша, мэхэшэн (авантюрист): *Балмад гаргаашад арадтаа хүндэгүй*.

БАЛМАДЛАХА *үйлэ у.* тэнэглэхэ, тоомоо таһарха (дурить, озорничать): *үлүү гараса балмадлаха*.

БАЛСААХАЙ *тэмд. н.* хабтайжа тараһан, билхайһан (расплывшийся – *о трясине*): *Урдамнай балсаахай болоһон намаг харагдана*.

БАЛСАГАНАХА *үйлэ у.* бүдүүн, босхи, хүжүүн хүнэй гү, али юумэнэй хэлтэр-ялтар гэжэ хүдэлхэ (маячить, переваливаться – *о толстом и неуклюжем*): *балсаганажа ябаха*.

БАЛСАГАР *тэмд. н.* 1) бүдүүн, маряатай, мяхалиг; булсагар, бомбогор – *үхибүүн тухай* (толстый, полный; пухленький – *о ребёнке*): *Балсагар сагаан гарайнгаа альгаар гэдэһээ альгадана* (Ч. Цыдендамбаев); **балсагар хасар** сулсагар, бүлхэгэр хасар (пухлые щёки): *Балсагар улаахан хасартай Гамаа ямаршье уйдхаргүй, һанаа амархан унтажа хэбтэнэ* (Ц. Дон); 2) хүдэр томо, мантагар, сула, жэнтэй (увесистый, массивный).

БАЛСАЙХА *үйлэ у.* 1) бүдүүн, мяхалиг, маряатай байха (быть толстым, пухлым): *Һарлагта ahahан эреэн гүрөөһэнһөө өөрэгүйгөөр Аламжа тэрэниие хам тэбэрин, хубсаһа мяхыень хамта балсайтар бажуужа, барилдааша дүрөөр ташаа дээрээ татан, дороо абаба* (Д. Батожабай); 2) хүдэр томо, мантагар, сула, жэнтэй байха (быть увесистым, массивным).

БАЛСАН(Г) *юум. н.* хүн амитанай агшаха һунахада, бэеэ үе мүсөөрнь хүдэлгэдэг эрхэтэн, шүрбэһэн мяхан (мышцы, мускулы): *Малаадайн балсан сааша наашаа гүрэлзэжэ, аймшагтайгаар харагдаха юм* (Б. Шойдоков); **балсан шүрбэһэн** бүхы балсангууд (жилы, мускулы, мускулатура): *Теэд лэ бэеэ шагнаад үзэхэдэнь, бүхы бэе махабадынь, балсан шүрбэһэниинь, хамаг үе мүсэнь булталаа үбшэн шэнги* (Ч. Цыдендамбаев).

БАЛСАНТА *тэмд. н.* шанга, шүрбэһэн мяхатай (мускулистый): *Энээхэн балсанта гарнууд дээрээ инаг һайхан нүхэрөө хүнгэхэнөөр үргэжэ абаад, гэртээ абаашахаб* (М. Осодоев).

БАЛСАР: балсар-балсар гэхэ *үйлэ у.* набтар аад бүдүүн, маряатай, тарган хүнэй гү, али амитанай ябаха, хүдэлхэ (идти вперевалку, еле-еле – *о пухлом, толстом человеке*): *Гүлгэн балсар-балсар ябана*.

БАЛТА I *юум. н.* юумэ сохиходо, дархалхада хэрэглэдэг модон эшэтэй хүндэ түмэр абарга алха (молот, кувалда): *Хэрбээ наһандаа нэгэшье удаа тиимэ юумэндэ гараа хүргөө һаам, гал гуламтамни унтаржа, миниі балтын түмэр наншахые шэхэтэ амитан бү дуулаг!* (Ч. Цыдендамбаев); *База хүнэй байра нэгэн, балта һухын дэлисэ нэгэн* (Оньһ. үг.).

БАЛТА II *юум. н., баруун бур.* жэн табиха зуураһан талхан (тесто из пшеничной муки, изготовленное для прикладывания к больному месту).

БАЛТАГАНАХА *үйлэ у.* томо, балхагар, бүдүүн юумэнэй гү, али хүнэй, амитанай хүдэлхэ (неуклюже двигаться).

БАЛТАГАР *тэмд. н.* 1) бүдүүн, тарган дээрэһээ босхи хүжүүн (толстый и неуклюжий); 2) арбагар (растопыренный).

БАЛТАДАХА *үйлэ у.* 1) балтаар сохихо, дабтаха (бить кувалдой, ковать); 2) *шэлж.* сохихо, наншаха (избивать): *Одоол эндэ, энэ нохойе низа балтадаха ёһотойбди* (Ц. Шагжин).

БАЛТАЛХА I *үйлэ у.* балтаар сохихо, дабтаха (бить кувалдой, ковать).

БАЛТАЛХА II *үйлэ у., баруун бур.* зуураһан талхаар, хониной дотороор гэхэ мэтээр жэн табиха, жэгнэхэ (ставить компресс, делать припарки); **хонёор балталха** *боох.* хони гаргаад, доторынь абажа, хүнэй эрхэтэн дээрэ хубинуудыень нэрээрнь (*эльгэн дээрэнь эльгэ г.м.*) табижа жэгнэхэ (ставить компресс из внутренностей овцы).

БАЛТАҺА(Н) *юум. н.* дэмы, хоohон, худал хуурмаг, хэндэшье хэрэггүй юумэн (ерунда, чепуха, вздор): – *Юун балтаһаа хэлэнэш даа. Юрэдвв, шамтай бүхы наһан соогоо хамжан дурак хэхэнь хүндэ байна даа* (Ц.-Ж. Жимбиев); **балтаһан эзы** *шог.* хоohоор шарьягша, элдэб эсын юумэ хөөрэгшэ (пустомеля).

БАЛТАША(Н) *юум. н.* балтаар сохидог дарханай туһамаршан; тэрэ дарханайнгаа заахан алхаар тоншоһон газарта балтаараа буулгадаг (молотобоец).

БАЛХАА *юум. н., баруун бур.* мориндо шагтагалан баалтай үбһэ хаман суглуулдаг түхеэрэлгэ, хамуур (волокуша).

БАЛХААН, балхааһа *юум. н., тунх., ород* түмэр пеэшэн, яндан (железная печка): *балхааһын амһар*.

БАЛХАГАР *тэмд. н.* 1) булсагар, палхагар, шалхагар, үргэн (пухлый): *Балхагар дээрээ бүришье балхагар болоһон хамараа баряад үзэхэдэнь, өөрынь хамарһаа нэгэл тиимэ ондоошог болонхой…* (М. Осодоев); 2) хабданги, һэлхэнтэһэн (опухший, расплывшийся): *Анханайнгаа гуримаар маряатай балхагар нюуртай, һүүлэй үедэ ехээр сайшаһан толгойтой, хара хүрин шарайтай Хэшэгтэ урин хонгор нюдөөрөө үһэй өөдэ гэтэн хэбтэнэ* (Ч. Цыдендамбаев); 3) босхи, хүжүүн, хүдэлсэгүй (неуклюжий): *Балхагар нохой бараагаа харахагүй* (Оньһ. үр.).

БАЛХАЙХА *үйлэ үр.* хабдаха, пилхайха, палхайха, тэрхыхэ (опухать, расплываться, раздуваться): *Үгы, юрэдвв, наряар ябахаа яагаа хүмши, балбаана загаһан шэнги балхайгаад, батаар шүүрээд абагшабши, юрэдвв* (Г. Цыдынжапов).

БАЛХАЛЗУУЛХА *үйлэ үр., идх. залог* сулсагар, бамбагар, пилхагар юумэ шэшэрүүлхэ, һалгануулха, хүдэлгэхэ (колыхать, трясти): *Тиигэжэ байтараа, самсынгаа хоёр хамсые шамажа, аягын шэнээн хоёр балсан харуулжа, тэрээнээ хэдэн удаа балхалзуулан, тэбхэгэр томо бэеэ заһана* (Х. Намсараев).

БАЛХАНСАГ *юум. н.* 1) *хори* хабдар, һэлхэн (опухоль): *Бэедэнь балхансаг бии болобо*; 2) **байлгансаг** *хара*.

БАЛХИ *тэмд. н.* 1) доромжологдоһон, дорой, һүр жабхалангаа дарагдаһан (забитый, приниженный, задавленный): *балхи болоһон хүн*; 2) залхуу, хашан, толтогүй (ленивый): *балхи сар*.

БАЛШАГ *юум. н., баруун бур.* шабар шабха, бог, буртаг, замаг, бур, лай замаг (грязь, тина, лужа): *Хуушанай балшагта Унажа болохош, Хубисхалай түүхээр Эршэлжэ бай!* (Х. Намсараев); **балшаг буртаг** шабар шабха (грязь, тина): *Байгал номин далайдам Балшаг буртаг байдаггүй, Бархан, Саяан ууладам Бала тооһон буудаггүй* (Х. Намсараев).

БАЛШАГАР *тэмд. н.* шабар шабхайтай, муухай, замагтанги (грязный, тинистый).

БАЛШАР *тэмд. н.* 1) нарай, нялха, зургаа наһа хүрэтэрхи, бага наһанай (младенческий): *Ойн оёорто уйдашаһан балшар хүбүүн бүхэшүүлэй барилдахые хараха болоһондоо бүришье хүхибэ* (Д. Батожабай); **балшар бага** (*гү, али* **багахан**, **заахан**): *Балшар бага наһанһаа хойшо малай бэлшээри дээрэ тэнжэһэн, уг унгияа һажаажа, хотон айлайнгаа хорёо соохи малыень дуунынь танидаг байгаа* (Ц.-Ж. Жимбиев); *Хүгшэн абань балшар багахан наһандань энэ гэр соогуур хүтэлжэ, хүлдэ оруулаа һэн* (Д. Эрдынеев); *Хэдышье балшар заахан наһатай байбашье, үбгэн баабайнгаа хойтын мурые хайшан гэжэ олгуулха бэлэйб гэжэ ехээр лэ сэдьхэлээ зобоһон байгаа* (Ц. Шагжин); ○ **бага** *гэжэ үгэтэй парн. хэрэгл.*

БАЛШАРГАНА *юум. н., ург.* гол нугаар ургадаг олон жэлэй ургамал, набшань араатанги түхэлтэй (борщевик сибирский, чемерица): *Нуурай эрьеэр балшаргана урганхай*.

БАЛШАРДАХА *үйлэ үр.* нарайдаха, наһаар багадаха (быть не в состоянии из-за малолетства).

БАЛШАРУУ *юум. н.* 1) уһанай сохо (водяной жук): *Булангиртай газарта балшаруу барижа, хоholго хэһээр* (А. Шадаев); 2) галта хорхой (светлячок): *Баруун хасар дээрэнь – балшаруугай шэнээхэн үүн юм гү, али үлзы мэнгэ гү?* (Ц. Галанов); 3) хони ямаадай туруунай халдабарита үбшэн, хони ямаадай туруун бактери халдахадаа, зөөлэрөөд, үжэжэ эхилдэг (копытная гниль).

БАЛШАРХАН *тэмд. н.* нарай, нялха, зургаа наһа хүрэтэрхи, бага наһанай (младенческий): *Балшархан наһанаймни энэ үе саг, эдэ жаргалта үдэрнүүд, бүхы наһан соомни мартагдадаггүй, сэдьхэлдэм инаг найханаар һанагдан байдаг* (Ц. Шагжин).

БАЛШАРУУТАХА *үйлэ үр.* хони ямаадай балшаруу үбшөөр үбдэхэ (болеть копытной гнилью): *…шүүдэрэй хатаагүйдэ гол газараар (хонидоо) ябуулхагүй, балшаруутаха* (Л. Линховоин).

БАЛШЫСА *наречи* 1) хэн нэгэнэй гэм зэмэ хэжэ байһаар, дээрээ ортожо (с поличным, на месте преступления): *Дамба нэгэтэ балшыса баригдажа, шангаар зэмэлүүлжэ һалаа бэлэй* (Д.-Д. Дугаров); **балшыса элирүүлхэ** элишэлхэ (вывести на

чистую воду): *Харин бөөгэйдэ орожо, хамаг ушарыень балшыса элирүүлхэ хүниинь олдобогүй* (М. Осодоев); 2) сэхэ руунь, яһан дээрэнь (прямо, в лицо): *Намда үнэн сэхэ, нюур шарай сахидаггүй, һанаһанаа балшыса хэлэдэг хүн хэрэгтэй* (Ц. Шагжин).

БАЛЬБАГАР *тэмд. н.* 1) хабантаһан, пилхайһан, һилхайһан (расплывшийся); 2) мяхалиг, багжагар (мясистый): *бальбагар үргэн нюур*.

БАЛЬБАЛЗАХА *үйлэ үүд., видэй нэгэ түхэл* бүдүүн, пилхагар хүнэй хүдэлхэ, ябаха (двигаться, ходить – *о мясистом, расплывшемся человеке*).

БАЛЬБЫХА *үйлэ үүд.* 1) хэб түхэлөө алдаха (терять форму); 2) пилхайха, һилхайха (расплыться); 3) мяхалиг, багжагар байха (быть мясистым).

БАЛЬЖАНИМА: бальжаниматай үдэр *юум. н., будд.* монгол литээр буян хэшэгтэй үдэр, иимэ үдэр бүхы хэгдэһэн һайн юумэн оло дахин ехэ болодог, арьбажадаг (день Бальжинима, по лунной астрологии благоприятный во всех отношениях день): *Июниин арбан гурбан бальжаниматай һайн үдэр байба*.

БАЛЯА: шаляа-баляа хайша хэрэгээр, һаланаар, тоосогүйгөөр (как-нибудь, кое-как, небрежно, спустя рукава): *шаляа-баляа ябадал гаргаха*.

БАЛЯАМ *юум. н.* буха һарлаг үнеэн хоёрой гурбадахи үеынь түл, *нэгэдэхинь хайнаг, хоёрдохинь ортоомо гэжэ нэрэтэй* (третье поколение гибрида яка и коровы).

БАМ *юум. н.* витаминай дутагдалһаа боложо, мүйлын һэлхэрэн нилзарха халдабарита бэшэ үбшэн (цинга, скорбут): *бам үбшэнтэй хүн.*

БАМБА: бамба сэсэг *юум. н.* бамбагар гоё дэльбэтэй, хангалтама үнэртэй сэсэг (роза): *Баһал дахяад, шэнэ хабарай ерэхэдэ,* / *Бамба сэсэгүүд мүндэлөө* (Д. Улзытуев).

БАМБААЛАЙ *юум. н., захаам., хүүг.* эрхы хурган (большой палец): *бамбаалай хурган.*

БАМБААН *тэмд. н., яряан.* хүбхэгэр зөөлэн (пушистый): *бамбаан юумэн дээрэ һууха.*

БАМБААХАЙ 1. *тэмд. н.* хөөбэгэр, һэмбэгэр, зөөлэн (пушистый, мягкий, пухлый): *Тойронхи арьяа томо модод бамбаахай сагаан дэгэл үмдэнхэй, аажам тэнюунээр амаржа байһандал харагдана* (С. Доржиев); **2.** *юум. н.* 1) үшөөһэнэй сагаан хөөбэр (барашки, белый пух на иве): *Бамбаахай агаарта ниидэнэ*; 2) шубуунай уургай болон зэрлиг амитадай нүхэн соохи дэбдилгэ, хэбтэри (подстилка в гнезде птиц, в логове диких животных): *Мэхэтэй булган хүнэй абяа шагнаархан, бамбаахайдаа лаб хорошоод хэбтэнэ* (Д.-Д. Дугаров); 3) хөөбэгэр, һэмбэгэр юумэн (нечто пушистое): *…хушын тэнһээ дээшэ үндэр газарта бүтүү нэгэ шэлбэ бамбаахайн халта хүдэлөөдхихэдэ нэгэл буудаадхёоб* (С. Доржиев).

БАМБААШХА 1. *наречи, ага, шэнэх.* хайша хэрэг, дайралдаһан руунь, эмхигүйгөөр, бодолгүйгөөр (как попало, бездумно): *Нарилжа бодонгүй бамбаашха хэгдээ*; *Арадай нэгэдэлэй үедэ зарим зон ниитын эд зөөриие бамбаашха хэрэглэдэг байгаа.*

БАМБАГАД: бамбагад гэхэ *үйлэ үүд., видэй нэгэ түхэл* һэмбэгэр юумэнэй бага зэргэ хүдэлөөд абаха (шевелиться – *о чем-л. пушистом*): *Бааранхай нэгэ бамбалзуур һандали дээрэ һуужа, тэрээнэйнгээ бамбагад гэшэхэдэнь сошон алдажа…* (Х. Намсараев).

БАМБАГАНАХА *үйлэ үүд.* хөөбэгэр, зөөлэн юумэнэй хүбхэлзэхэ, хүдэлхэ (шевелиться – *о чём-л. пушистом, мягком*): *Дэрэнь зөөлэхэнөөр бамбаганана*.

БАМБАГАР 1. *тэмд. н.* хөөбэгэр, һэмбэгэр, зөөлэн (пушистый, мягкий, пухлый): *Сээл хүхэ тэнгэреэр бамбагар сагаан үүлэд тала дайдаар һүүдэрээ дахуулан, аалиханаар үлгыдүүлэн, хөөбэлзэн, зүүн зүг руу үлэ мэдэг һамарнад* (С. Цырендоржиев); **бамбагар зөөлэн** а) һэмбэгэр, хөөбэгэр (мягкий, пушистый): *Жамган үбгэн дүрбэдэхи һүриеэ нюруулхаяа һүри бүгтэрүүлэн хайһан аргамжын нэгэ үзүүрһээ баримжа, бамбагар зөөлэн һүри өөдэ абирба* (Ж. Тумунов); б) пүлсэгэр, сулсагар, булсагар (пухлый): *Дулсанай бамбагар зөөлэхэн уралыень хүхэжэ байжа таалаад, ойро зуура амяа даруулжа хэбтэбэ* (Б. Мунгонов); **бамбагар зузаан** хүбхэгэр, бүдүүн (пухлый, толстый): *Бамбагар зузаан конверттэй бэшэгынь задалангүй, нүгөөдэхиень шэшэрһэн гараараа хажуу захаһаань шуулабаб* (Ц.-Д. Хамаев); **2.** *түнх., сээр.* булган (соболь).

БАМБАЙ: бамбай хуяг *юум. н., түүх.* хүнэй сээжэ, ара талые хамгаалһан жэжэхэн сахаригуудаар нэхэһэн сэрэгэй булад халхалалта (кольчуга): *Хэдэн жэлэй хэрэгые нэгэ үдэрэй хэрэг мэтэ Хэшээн бүтээжэ ябабал, Түрын бамбай, дайсанай хуягтай адли* (Р. Шоймарданов).

БАМБАЙЛГА *юум. н.* шиг гү, али агаар шэнгэжэ ехэ бололго (разбухание).

БАМБАЙЛГАЛГА *юум. н.* зөөлэрүүлгэ, һэбхылгэлгэ (рыхление): *Огородой эдеэ үргуулхада, газарай бамбайлгалга тон*

шухала.

БАМБАЙЛГАХА *үйлэ үг., идх. залог* 1) зөөлэрүүлхэ, һэбхылгэхэ (рыхлить); **үндэгэ бамбайлгаха** үнэдэгэ хөөһэ гаратар худхаха, сохихо (взбивать яйцо); 2) *шэлж., захаам*. тумархуулха, хэмһээ үлүү хүндэлхэ (переуважывать).

БАМБАЙЛХА *үйлэ үг., баруун бур.* зөөлэн дэбисхэр дэбдихэ (стелить мягкую постель).

БАМБАЙС *наречи, барг.* садатараа, обоймо, дүүрэсэ (досыта, до отвала, сполна): *Шүлөө бамбайс шанаад һууна*; **бамбайс мяха эдихэ** садатараа мяха эдихэ (наесться мяса до отвала).

БАМБАЙХА *үйлэ үг.* 1) бамбагар, зөөлэн байха, болохо (быть мягким или пушистым, становиться пухлым): *Басаганай тархинь бамбайжа, хоёр нюдэниинь өөһэдөө анилдаад, юундэшьеб амилха агаарынь дутаһан юумэдэл эбһээлүүлнэ* (Ц.-Ж. Жимбиев); 2) *шэлж., захаам.* хүндэлүүлһэндээ хэмһээ үлүү ямбайха, тумархаха (заважничать).

БАМБАЛЗАМА *тэмд. н.* зөөлэн, хүбхэгэр (мягкий, пружинящий): *Иимэһээ театрай хажуудахи талмайе хушаһан асфальт уяран гэдэжэ, ... янза бүриин хэмжүүрэй сабхи, ботинкануудай һүеын тамгые ойн оёорой бамбалзама хүбхэндэл, бэдээ барлан абаад, гэдэргэнь гулгин үгы болгон байба* (Ж. Тумунов).

БАМБАЛЗАХА *үйлэ үг.* хэлбэлзэхэ, намхалзаха (колыхаться, трястись): *Намаг бамбалзана*.

БАМБАЛЗУУЛХА *үйлэ үг., идх. залог* хэлбэлзүүлхэ, шэшэрүүлхэ (трясти, колыхать).

БАМБАЛЗУУР 1. *тэмд. н.* 1) зөөлэн, хүбхэгэр, һэбхэгэр (мягкий, пушистый): *Баабгайн арһа дэбдинхэй үндэр модон орон дээрэ хэдэн бамбалзуур пудуушха дэрлээд, үбгэн Тураахи хэбтэжэ байба* (Б. Санжин, Б. Дандарон); 2) хэлбэлзэһэн, нахилзаһан, намхалзаһан, намхалзуур (зыбкий, топкий): *Бамбалзуур зөөлэн хүбхэнтэй, унжагар ногоон замагтай, хүрин улаан зунгагтай һубаг соогуур шолшогононо* (Ц.-Ж. Жимбиев); **2.** *юум. н.* намагтай газар (трясина): *Үхэлэй гарһаа мултарһан Аламжа бамбалзуур соогуур уһа, шабар умбан, ой уруу зугадаба* (Д. Батожабай).

БАМТАХА *үйлэ үг.* 1) буритаха, үмхирхэ (покрываться плесенью, гнить): *бамтажа үмхирһэн гэрэй хушалта*; 2) шиг нойтонһоо боложо шүдэнэй үбшөөр үбдэхэ (болеть цингой): *бамтажа үбдэхэ*.

БАМХИ *юум. н.* хониной хооһо хилгаһантай холижо нэхэһэн түриитэй, арһан гү, али һэеы улатай ангуушанай гутал (охотничья обувь на кожаной или войлочной подошве, связанная из шерсти пополам с волосом): *Ангуушан бамхи гуталаа үмдэнэ*.

БАНДАБ *юум. н.* 1) бурханай дүрсэ табидаг табюурай дээдэ талань (верхняя часть столика для статуэток божков): *Бандаб дээрэ зула бадарна*; 2) юумэ табидаг табюур, табиса (подставка *для чего-л.*): *хуурсаг бандаб дээрэ табиха*; 3) дасан соо гү, али ламанарай гэр соо байдаг модоор хэһэн түшэлгэгүй үргэн шэрээ (сиденье в дацанах и домах лам): *Асари соо урагша-хойшоонь зурылган табиһан хоёр ута бандаб* (Б. Санжин, Б. Дандарон); 4) дасангай баханануудай һуури (основание колонн дацанов): *Агын сагаан дасаниинь ... 32 баханатай, бахана бүреэ бандабтай* (Магтаалһаа).

БАНДАГАР *тэмд. н.* томо, бүдүүн, босхи, хүдэлсэгүй аад һаглагар, барбагар (толстый, неуклюжий и косматый): *бандагар бүдүүн бэетэй хүн*; **бандагар ехэ баахалдай** томо барбагар баабгай (большой мохнатый медведь).

БАНДАН *юум. н.* хүнэй дээрэнь һуудаг хүндэлэн модондо хадаһан хабтагай набтархан түхеэрэлгэ, жабдан, *ага* харбайд (низенький длинный топчан для сидения).

БАНДИ *юум. н., будд.* дасанда байдаг, мүн ондоо ламын хубараг болодог гү, али хүдөө нютагаар ябажа, бадараар амидардаг лама (низшая ступень буддийских монахов): *Нэгэ айлда оройшог болоһон хойно арадаа үргэбшэтэй нэгэ шархигар банди модо тулаһаар, орожо ерэнэ* (Х. Намсараев).

БАНДИДА *юум. н., будд.* эрдэмтэ, буддын шажанай гүн ухаан, дуун ухаан, ушар шалтагаанай ухаан, урлаха ухаан, тэжээхэ гү, али анагааха ухаан гэһэн табан ухаанай эрдэм шудалһан ламада олгогдодог (пандита, *учёный*); **бандида хамба-лама** Россиин буддын заншалта сангхын толгойлогшын нэрэ зэргэ (Пандита хамбо-лама, *титул главы Буддийской традиционной Сангхи России*): *– Би бандида хамба гээшэб, мэдэгты, бурханай үмэнэһөө миниі таанарта хэлэһэн үгэ бурханай сааза байха ёһотой юм* (Х. Намсараев).

БАНЗА *юум. н., түүх.* 1) хүниие тамалхын гү, али хэһээхын тулада хэрэглэгдэдэг байһан нимгэн аад, ута модон хабтагай (длинная тонкая доска, орудие для пыток или наказания); 2) модон, хабтагай һандали (доска *для сидения*): *Тэрэнэй арада олон дабхар шэрдэг дэбдиһэн банза дээрэ Дүүмын ноён Дондог заседатель дабшалан һуугаад, нэгэ хабтагархан саарһа баһа харасагаана* (Х.

Намсараев).

БАНЗАДАХА *үйлэ у.* хүниие хэһээжэ банза модоор сохихо (бить палкой в виде наказания): *модоор банзадаха*.

БАНЗАЛ *юум. н.* эхэнэрнүүдэй юбкэдэ адли түхэлтэй ламанарай үмдэдэг ута хормой (часть ламского одеяния, напоминающая женскую юбку): *Үбэлэй сагта хүдэһэншье банзалтай ябаа һаа, дороһоонь өөдэ һалхин зандаа һүрьедэг байгаа* (Д. Батожабай).

БАНСАМБУРУУ *юум. н.* сэсэгэй нэрэ (название цветка).

БАНХАН *юум. н., хууш. монг.* **хүсэлые бэелүүлэн хангагша**, *будд.* тагаалалые хангагша (обеспечивающий исполнение желаний).

БАНША *юум. н.* элдэгдэһэн талханда татаһан мяха орёожо, нүхэ үлөөнгүй няажа, уһанда шанадаг хоол (род пельменей): *Уданшьегүй лама габжанар бараг зиндаагай баяд ноёдтой хамта банша, бууза эдижэ садабад* (Д. Батожабай).

БАНШАН: баншан-богдо, **баншан-эрдэни**, **баншан-римбүүшэ** *юум. н., будд.* Далай ламын удаадахи зэргын санаартанай нэрэ зэргэ (второй после Далай-ламы иерарх у ламаистов): *Баруун Жуу ошожо, Баншан Богдо ламатай бараалхаад…* (Х. Намсараев); **баншан** (**шасар**) **малгай** шара үнгэтэй, шобогор оройтой ута шэгэбшэтэй малгай (шапка-банчен, головной убор лам): *Баншан шасар малгайтай, Баабгайн арһан мигдартай, Багшын гэгээн алдартай Бараг лама ябаа һэм* (Х. Намсараев).

БАР I **1.** *юум. н.* 1) миисгэйн түрэлэй толботой арһатай томо арьяатан (барс, тигр): *Бар шэнги баатарнуудай бахархажа байлданал* (Х. Намсараев); *Бар зураһанишь нохой болошоо* (Оньһ. үг.); 2) *баруун бур.* миисгэйн түрэлэй эрэнь толгой хүзүүндээ һаглагар хөөмэйтэй, эмэнь бэеэр багашаг хөөмэйгүй, газар дээрэ эгээн хүшэтэй арьяатан, арсалан (лев); **2.** *элирх. үүргээр хэрэгл.* 1) барай, барта хабаатай (тигриный, тигровый; львиный); **бар хүсэн** аргагүй ехэ хүсэн (богатырская сила): *Гэр дотор гансаараа байһан Галсанай гүйжэ ошоод, бар хүсөөрөө үүдэ түлхихэдэнь, бүхөөр тулажархиһан байгаа һэн* (Д. Батожабай); **бар эреэн** барай арһандал хара толбонуудтай шара үнгэтэй (полосатый, как тигр); **бар жэл** зүүн зүгэй литээр арбан хоёр жэлэй нэрэнүүдэй гурбадахинь (год тигра): *Тиихэдэ бар жэл бэлэй, мүнөө баһа бар жэл, ородоор хэлэхэ болоо һаа, мянга юһэн зуунай хоёрдохи жэл һэн хаш* (А. Ангархаев); 2) *шэлж.* ойро хүрэгдөөгүй, хүн зоной ябаагүй, бартаа, бүтүү, үдхэн (девственный): *Һархиижа һалаһан, үмхиржэ үлтирһэн үнэһэн түгсүүл аад лэ, үшөө баабгай бариха һанаатай бар тайгаар түгэншэлхэш* (С. Доржиев).

БАР II *юум. н., хууш.* 1) дасангай номуудые модон хабтагайнууд дээрэ һиилэжэ уншалгын номуудые гаргадаг хэблэл, толилгын газар (печатня при дацане): *Буряад-Монгол уласай хэблэл барай газарта…* (Х. Намсараев); *Сүүгэл дасанай бар*; 2) ном хэблэхын тула хэрэглэгдэдэг тусхай модон, үгышье һаа, шулуун хэб (клише в дацанских печатнях): *модон бар һиилэхэ*; *туулган бар шудхаха*.

БАР III**: бар-бар гэхэ** *үйлэ у.* бардаастай шангаар, шэрүүнээр дуугарха, эрхирхэ (рычать; издавать грубые прерывистые звуки): *Энэ хүниие һайтар ажаглан харабал, … бар-бар гэһэн бүдүүн дуутай, зэбүүрмэ нялуун билдагууша зантай, жэрхэдэһэ хүрэмөөр ондоо маягай хүн бэлэй* (Ц. Дон).

БАРА I *шангадх. част.,* **ба-** *гэһэн үзэгүүдээр эхилһэн үгэнүүдтэй суг хэрэгл.* (*усил. част. к словам с начальным* **ба-**): *Гэнтэ хүнэй шашхаха абяан гаража, лётчигуудай гэр худар утаа залгиһаар гүйлдэжэ ороходонь, бомбоубежищидэ ошожо үрдеэгүй бара барбагар һахалтай үбгэн үүдэн хоорондоо тарайжа хэбтэбэ* (Ж. Тумунов).

БАРА II *аянг. у., хууш.* урай, ураа, *сэрэгшэдэй добтолходоо аянгалдаг үгэ* (ура! *боевой клич*): *Амаа халантаһан түрын зон альганайнгаа хордотор альгаа ташажа байгаад, дорьбоо ехэтэйгээр «бара» хашхаралдаба* (Б. Мунгонов).

БАРА III *тэмд. н.* бүдүүлиг, мунхаг (тёмный, невежественный); **хара бара хүн** бүдүүлиг, мунхаг хүн (невежда).

БАРАА: бараа болохо *үйлэ у.* хэн нэгэнэй хажууда ябалсаха, нүхэр болохо, дахалсаха (состоять в свите, сопровождать): *Бараа боложо ябалсаха хүн хэрэгтэй*.

БАРААБТАР *тэмд. н.* бүрүүлшэг, барааншаг, харабтар (темноватый): *бараабтар үнгэтэй бүд*.

БАРААДАХА *үйлэ у.* 1) шэб харанхы, хаб харанхы байха (быть слишком тёмным): *холоһоо бараадажа харагдаха*; 2) адлирхуу байха, адляар үзэгдэхэ (иметь сходство, походить *на кого-л.*).

БАРААДИЙ: бараадий будданар *юум. н., будд.* гансал өөрынгөө оролдолгоор, өөрын ехэ буянгаар сансарын хүрдэһөө мултаржа гараһан хүнүүд (пратьека-будда).

БАРААЛХАЛГА *юум. н.* гүрэнэй үндэр тушаалта хүнтэй уулзалга (аудиенция, прием, представление): *Бараалхалгада миил гушан хүниие табиха байһан дээрэһээнь*

Рагузинский зуун хорин сэлтэнэр сооһоон гушан хүниие … шамдуун шэлэжэ абаһан юм (Б. Санжин, Б. Дандарон).

БАРААЛХАХА *үйлэ у., дээдэ* 1) ехэ дээгүүр хүнтэй ушарха, хүндэтэйгөөр уулзаха (быть на приеме у высокопоставленного лица, получать аудиенцию): *Манай бараалхаха гэһэн хэрэг маанартаа болоходоо шухала байһан юм* (Х. Намсараев); *Хүн бүхэн лэ ехэ ламые бараалхажа, өөр өөрынгөө хэрэг үйлын түлөө гуйха хүсэлтэй шуулдана* (Ц. Шагжин); 2) *шэлж., шог.* мундуу муяа хүнтэй гү, али амитантай дайралдаха, уулзаха (быть вынужденным встречаться, оказаться лицом к лицу с опасным человеком или зверем): *– Бараалхаха гэхэдээ айдаһамни хүрөөд байнал, – гэжэ Баабагай шүдөө хабжагануулба* (В. Халхуев).

БАРАА(Н) I *юум. н.* зөөри зөөшэ, эд хогшол, хүнэй гэр соо табигдадаг, ажаһуудалда ходо хэрэглэгдэжэ байдаг томо хэмжээнэй эдлэлнүүд (пожитки, скарб, имущество): *Зариман гэртэхи бараагаа дээшэнь эмхилэн табяад, үхибүүдээ тэбэрижэ, хүйтэн уһан соогуур маханад* (А. Ангархаев); 2) наймаанай юумэн, хилгээтэй, бүреэдэһэтэй наймаанай юумэн (товар, товары): *Хүнүүд булгадаа барааень магта-башье, худалдажа абанагүй – мүнгэн үгы* (Ч. Цыдендамбаев); ○ **гэр, эд** *гэжэ үгэнүүдтэй парн. хэрэгл.*

БАРАА(Н) II **1.** *юум. н.* 1) холоһоо харагдаһан юумэн (очертания, силуэт, видимость): *Һүрэг буруу хашарагуудые туужа ябаһан эмээл моритой гурбан хүнэй бараае харахадаа, Шагдар…* (Д.-Д. Дугаров); **бараа таһарха** харагдахаяа болихо (исчезать из виду): *Ямаршьеб сагаан алаг шубуун «гу-гургуа» гэжэ уйтайгаар дуугаран, мүрэн дээгүүр ниидэн ошожо, мэдэгдээгүй аладта бараа таһарна* (Д.-Д. Дугаров); **бараа сараа** юрэнхы хараа түхэл (общие очертания): *– Бараа сараа мэдэгдэнэ гү? – Мэдэгдэхэһээ, һайн мэдэгдэнэ* (А. Шадаев); 2) гадаада түхэл, дүрэ (облик, внешний вид): *Теэд үшөө һара шахуутай хугасаа дотор хараа бараагаа харуулаагүй, эшээлээгүй баабгай хаанаһаа гэнтэ бии болохонь һэм* (С. Доржиев); 3) харанхы, бүрэнхы (темнота, тьма): *Ямар нэгэ харатайхан юумэ һанаашалһан юумэдэл, зүг бүриһөө һэмээхэнээр даа, сүмөөхэнөөр маряан, һүниин харанхы бараан хүрэжэ ерэбэ* (Б. Мунгонов); **харанхы** (*гү, али* **хара**) **барааңда** харанхыда, бүрүүлдэ (в темноте): *Гээгдэһэн талиһан хүнүүдынь / Үнэгэнэй харанхы бараанда / Хулһанай узуураар холболдоно* (Гэсэрһээ); *Загаһашалаад, бусажа ябатараа хара бараанда ортоходоо яахабши?* (С. Доржиев); 4) **хии** *гэжэ үгэтэй парн. хэрэгл.*; **2.** *тэмд. н.* 1) харабтар, барагар үнгэтэй (тёмный, тёмного цвета): *Үхэрэй байра хэбэртэй бараан ута юумэн, хашаа, хорёо, хэдэн һүри үбһэн бүрэнхы соогуур баглайран харагдаба* (В. Гармаев); **бараан боро** харабтар боро (тёмно-серый): *Доро буушаһан бараан боро үүлэнһээ уһан һабижал һабижал байна* (С. Цырендоржиев); **бараан хүхэ** хара хүхэ (тёмно-синий): *Зүүн зүгтэ аяар холын бараан хүхэ шэлын оройгоор үглөөнэй наран һаял булгайжа, найман майханай оройнуудые гэрэлтүүлнэ* (Д.-Д. Дугаров); **бараан үдэшэ** бүрхэг үдэшэ (пасмурный, тёмный вечер): *Зунай һүүлэй бороотой бараан үдэшэ танигдаагүй тосхоной зайдан үйлсэдэ Намжал харгын машинаһаа бууба* (К. Цыденов); **бараан шарай** харахан шарай (смуглое лицо): *Шагдар дүшэн таба наһатай, бараан шарайтай, үнихэнэй абтаагүй һахалынь хамар дорохоноо шэнгэхэн аад, хажуугаараа үдхэнөөр урганхай* (Д.-Д. Дугаров); **бараан дүрсэ** бүрүүл түһөө (тёмный силуэт): *Правлениин гэшхүүр дээрэ хэдэн хүнүүдэй бараан дүрсэнүүд харанхы соо һүүрылдэн байба* (К. Цыденов); ○ **хара** *гэжэ үгэтэй парн. хэрэгл.*

БАРААТАЙ *тэмд. н.* томоотой, хаһатай, маряатай, адар томо, мандагар (солидный, представительный, дородный, массивный): *Очирова Дулма гэжэ … бэе махабадаараашье томо бараатай абгай бодоходоо, дорюун шангаар дуугаржа оробо* (Ц.-Ж. Жимбиев).

БАРАГ I **1.** *тэмд. н.* 1) дундуур, дунда зэргэ, гэмгүй, һайн (сносный, неплохой): *Манайда муу һаань, ондоо бараг айлнуудшье олдохо* (Ц.-Д. Хамаев); **бараг болохо** а) һайн болохо (становиться лучше, приходить в норму): *Удэр һүнигүй хэдэн сүүдхэ адхарһан аад, үсэгэлдэрэйл нэгэ бага бараг болоо* (Д. Эрдынеев); б) эдэгэхэ (выздоравливать): *Хүдэлхэ, уухилхадань уушханайнь шэмшэрэн үбдэхэ үлэ мэдэг бараг болоошье һаа, үшөөл зобоохоор* (Б. Шойдоков); **бараг һайн** ёһоор, зохид, муу бэшэ (хороший): *Бараг һайн тоодо байха гэжэ алтан зөөхэй хоёроор аман гүзээн хоёрыень тоһодоол аабзат даа* (Ч. Цыдендамбаев); **бараг баян** дээгүүр, зөөритэй (состоятельный): *Жалуур зөөри суглуулхадаа ехэ бэрхэ хүн байһан дээрэһээ гэр соонь бараг баян айлай гэртэ байдаг эдлэл сүмөөрөө байна* (Ц. Шагжин); **бараг хүн** мүртэй хүн (толковый человек): *Дулма, мэдээрэйш, бишни барагай бараг хүн байхаб, – гээд, үбһэ уруу бухаба* (С. Ангабаев); 2) *шэлж.* дээгүүр һанаатай (важный): *Харин тэрэ Намсараевайл*

һайрхаха, бараг хүн болохо һанаатай байһаниинь бүтэбэгүй хэбэртэй? (Д. Эрдынеев); **2.** *наречи* дундуур, дунда зэргэ, гэмгүй (ничего, нормально, неплохо, сносно): *Үнгэрэгшэ намартаа загаһан яһала бараг баригдаа һэн* (Б. Мунгонов); **бараг (юм) ааб даа** хамаагүй, һанаагаа зобохо юумэн үгы (пустяки, неважно): *– Бараг ааб даа, – гэжэ Мархаан өөрынгөө хэлэдэг үгэнүүдээр харюусана* (Ж. Тумунов).

БАРАГ II: **бараг-бүрэг** *наречи* харанхы, бүрэнхы (темно, сумрачно): *Иигэһээр байтар гэр дотор бараг-бүрэг гэжэ, үдэшын боро хараан болобо* (Х. Намсараев).

БАРАГААР I *наречи* һайнаар, гэмгүйгөөр, һанаһанһаа дээрээр, бүтэн бүринөөр (благополучно, невредимо): *Иигэжэ бага наһамни яһала барагаар, өө-мөөгүйгөөр үнгэрөө гэхэдэ болоно* (Ц. Цырендоржиев).

БАРАГААР II *наречи* тухайлхада, багта, тухай (предположительно, примерно): *март һарын тэн барагаар*.

БАРАГАД: барагад гэхэ *үйлэ үг., видэй нэгэ түхэл* бүрэгэр, хүнхэгэр болохо, шарайгаа муухай болгохо, нидхээ буулгаха, шарайдаа гараха (омрачиться, стать хмурым): *Ёндон минии тэмдэгые абажа, яаран уншаад, шарайнь гэнтэ барагад гэн харлаад, урууга хаража, дуугай зогсобо* (Ц. Дон).

БАРАГАЙ *дах. үг.* тухайн, зэргэ, тооной, дүтэрхы, адлирхуу (приблизительно, около, вроде): *шинии барагай хүбүүн.*

БАРАГАР *тэмд. н.* 1) хара бараан, харалган, бүрхэг, бархагар хара үүлэтэй (тёмный, хмурый, ненастный): *Энэ барагар үндэр хадануудай оршондо тэрэ гансаараа бэшэ, харин үшөө хэншьеб ойронь байһаншуу...* (Д.-Д. Дугаров); **барагар харанхы** хара бараан, харалган (тёмный): *Урда сагта энэ тайга барагар харанхы шэнги бэлэй* (Д.-Д. Дугаров); **барагар хара үүлэн** хара боро үүлэн, барьягар, һаглагар, түглэгэр хара үүлэн (мрачные тучи): *Һаруул сэнхир тэнгэридэ барагар хара үүлэн үзэгдэжэ эхилбэ* (Ч. Цыдендамбаев); 2) нидхээ буулгаһан, уруу дуруу, муухай шарайтай (мрачный, угрюмый): *Бальжидай шарай гэнтэ ямаршьеб барагар болоходол гэжэ, хоёр нидхэнь ниилэшэбэ* (А. Жамбалдоржиев); *Багшынгаа барагар хара шарай харахадаа, эшэ эхигүй нюдэнһөөнь нёлбоһон гарахаяа һанана* (Ц. Номтоев); **зосоо барагар болохо** сэдьхэл һанааында муу болохо, харлаха, сэдьхэл(ээ) зобохо (≈ в душе потемнело, сердце защемило): *Минжурай зосоо гансата барагар боложо: – Юун гэнэш? – гэжэ этигэжэ ядаһан хэбэртэй дахин һураба* (Ж. Тумунов); 3) хүрин шарайтай, харахан шарайтай (смуглый, загорелый): *Балгаандаа Шоён бусажа ерэхэдээ тон барагар, харлашаһан шарайтай һэн* (А. Ангархаев).

БАРАГАРШАГ *тэмд. н.* хүнхэгэршэг, уруу дуруушаг (мрачноватый, хмурый): *Парторгын шэг шарай барагаршаг, мэндэшье гэбэгүй, малгайгаа абажа үлгэбэ* (Д. Эрдынеев).

БАРАГДАНГИ: уһаа барагданги *тэмд. н., шэлж.* туйлдаа хүрэнги, ядаранги, арга хургаа барагданги (затруднительный, неприятный): *– Ээ, уһаа барагданги агитаторнууд!* (Б. Мунгонов).

БАРАГДАХА *үйлэ үг., хулеэгд. залог* 1) дүүрэхэ, дууһаха, түгэсэхэ, һүүлдээ, түгэсхэл-дөө хүрэхэ (подходить к концу, оканчиваться, иссякать): *Игаабари наранай шараҗа, үдэрэй ута боложо захалхада, үбһэниинь барагдаад, хээрэһээ зөөхэ ушар дахин гараа* (М. Осодоев); **(тэнхээ) шадалаа барагдаха** хүсэ шадалгүй болохо, тамираа алдаха (обессилевать): *Харин шархатаһан гахайн хойноһоо буутай хоёр хасаг намнажа, улам улам шадалаа барагдаһан тэрэниие буудажа унагаагаа һэн* (Б. Санжин, Б. Дандарон); *Тэнхээ шадалаа барагдажа, сухалайнгаа тараһан хойно үргэншэ хулганынгаа дарааңда һаналаа табихадань, шоройтой худхалдашоод байба* (З. Гомбожабай); **аргаа** (*гү, али* **арга шадалаа**) **барагдаха** мухардаха, яахашье боломжогүй болохо (оказаться в безвыходном положении): *Аргаа барагдаһан түрмын хүн бэедээ уяатай байһан харуулшанда хамта тэрьедэе гээд туршаба* (Д. Батожабай); *Зургаан сагай үнгэрөөд байхада, би үргөө наншахаһаа нааша арга шадалаа барагдаад, мориной һүүлһээ шагтагалдаад үзөө һэм* (С. Доржиев); **тэсэбэри барагдаха** тэсэхээ болихо, тэсэбэреэ алдаха (терять терпение, выходить из себя): *Норжомыншье тэсэбэри барагдаба янзатай: – Тэрэ яар ябта мүнгэеэ хуурсаг соогоо дэбдеэд, үлөөшөөрнь бэеэ орёогоод, мордооройгты сааш* (С. Цырендоржиев); **найдалаа барагдаха** найдалаа алдаха (терять надежду): *Ойрохон ябаһан нүхэртэеэ хамтараад, хохидогшын мэгдүү тэбдүүгээр гэншэһэн, уйгарлан хараһаһан, найдалаа барагдажа, һан һууһан абяанай гарааша зүг тээшэ ошонод* (Ч. Цыдендамбаев); **һанаа үнөөндэ барагдаха** һанаагаа зобохо, һанаа үнөөн болохо (беспокоиться, тревожиться): *Үбшэн хэбтэһэн эсэгэшни һанаа үнөөндэ барагдажа, бэень тэсэхэгүйл* (Б. Санжин, Б. Дандарон); 2) үхэхэ, наһа бараха (умирать): *Үдэшын улаан наранда / Үхэһэн барагдаһан*

хүнүүдынь / Үглөөнэй үлэн наранда / Үбһэнэй үзүүрээр үлхэлдэнэ (Гэсэрһээ).

БАРАГДАХАГҮЙ *тэмд. н.* дууһахагүй, хорохогүй, шэргэхэгүй (неистощимый, неисчерпаемый, неиссякаемый): *...энэ Батамни, тухайлхада, барагдахагүй хур хурай хуушан үритэй байгаал байна даа* (Х. Намсараев).

БАРАГДАШАГҮЙ *тэмд. н.* дууһашагүй, хорошогүй, шэргэшэгүй, захадаа гарашагүй (нескончаемый, неиссякаемый, неисчерпаемый, неистощимый): *Энэ барагдашагүй эдэбхи үүсхэлтэй хүнэй ябуулһан ниитын хүдэлмэринүүдэй хэмжээе тодорхойлхо болоо һаа нилээд ехэ байха* (А. Жамбалон); **барагдашагүй олон** тоолошогүй олон (бесчисленное множество): *Тиигээд нүгөөдэ хоёройнгоо гаражa ошоходо, Дамчеев гансааран үлэжэ, барагдашагүй олон бодолнудаа мухарюулан һууна* (Б. Мунгонов); **барагдашагүй ехэ** дууһашагүй ехэ (бесконечно огромный): *Үбһэ таряа хуряалгын дүүрэбэшье, үбэл тээшээ совхоз, колхозуудта хэхэ ажалынь барагдашагүй ехэ байдаг* (Ц.-Д. Хамаев).

БАРАГЛААД *наречи* 1) таамаглаад, таад гээд, тэмгэ (наугад, наобум): *Кузнецов энэ ехэ зөөриин эзэн болоходоо, ямараар хубилшаха ааб гэжэ Шнелль бараглаад үзэбэ* (А. Ангархаев); 2) хайша хэрэг, иигэн тиигэн (как попало).

БАРАГЛАЖАРХИХА *үйлэ г., видэй нэгэ түхэл* багсаажархиха, таажархиха (приблизительно догадаться): *Үни һэреэд, юунэй болоһые бараглажархиһан Будын эсэгэ элдэб бодолдо баригдана* (А. Ангархаев).

БАРАГЛАХА *үйлэ г.* 1) багсаагаад хэхэ, тухайлаад мэдэхэ (делать *что-л.* на глаз, знать приблизительно): *Норжимо хойноһоонь удаахан алхалха зууpаа, тэдэнэй уршалаатаһан нюурнуудые хараашьегүй һаа, бараглан ухаандаа бии болгохые оролдоно* (А. Жамбалдоржиев); **олон үсөөень бараглаха** олон үсөөень багсааха, багсаажа мэдэхэ (определять приблизительно количество); 2) тухайлха, багсааха, тааха (предполагать, догадываться): *Түргэн сухалтай Санжимаагай тэрэ дороо болихогүйдэ, энеэдэмнай ханяадан болохонь гэжэ бараглаһан һамгад. эбтэйгээр шууяагаа татажархина* (З. Гомбожабай).

БАРАГСААН *наречи* дууһан, тооной, бүримүһэн, булта (полностью, все): *Аймагайтнай ажахынуудаар барагсаан ябааб* (Д. Эрдынеев); *Хүдэлмэришэдынь барагсаан томо шираг бэетэй, эрхимдээ арбан хоёр пүүд хүрэтэр үргэдэг хүнүүд тэдээн соо олон* (Х. Намсараев); **барагсаан шахуу** баран шахуу, булта шахам (почти полностью, почти все): *Бороогой үүлэд барагсаан шахуу арилаад, хүнүүдэй баяртайшье, ууртайшье нюурнуудые һара гэрэлтүүлнэ* (Б. Санжин, Б. Дандарон).

БАРАГСААХА I *үйлэ г.* 1) юумэ дүүргэхэ, дууһаха тээшэ болгохо (заканчивать, доканчивать): *Правлениин томохон гэр барижа барагсаагаад...* (Х. Намсараев).

БАРАГСААХА II *үйлэ г.* тухайлха, таамаглаха, уридшалан хараалха (предполагать): *– Энээн тухай нюуха нөөхэ юумэ юун байхаб даа, барагсаажа таанарай дуулаһан тухайлһаншье юумэ байжа болохо даа* (Х. Намсараев).

БАРАГСАХА *үйлэ г.* дүүрэхэ, дууһаха тээшээ болохо (оканчиваться, приближаться к концу).

БАРАГТА *наречи* тэрэ үедэ, тиихэ хирэдэ, тиихэ зуура, тэндэ (в то время как, приблизительно, между тем): *Үдэшын улаан наранда / Хүхэ дүлэ татажа, / Хахад һүниин барагта / Харида зорин мордобо* (Гэсэрһээ).

БАРАГТАЙ 1. *тэмд. н.* 1) һэнэгтэй, гэмгүй, тааруу, таатай, зохид, болохотой (сносный, подходящий): *Юрэдөө, тэрэмни энэ багтаа эгээл барагтай мал байха* (Ц.-Ж. Жимбиев); **барагтай болохо** эдэгэхэ (выздоравливать): *Хонишон басаган һүүлээрнь үбшэлөө, түрүүшын үдэр мэдээ табин халууpаа һэн, удаадахи үдэрнүүдтэнь барагтай болоо* (Ц.-Ж. Жимбиев); 2) ээлтэй, өөдэгүй, муухан, hулахан, hэнэггүй (неважный, пустяковый): *Ан амитадай амидаралые, бүридхэл тоое хэдэн хоногто ябууд мэдээд гарашаха гээшэ барагтай хэрэг бэшэ юм* (Д.-Д. Дугаров); 3) *алайр* тон hайн, эрхим (отличный, превосходный): *унаад ябахада барагтай морин*; **2.** *наречи* 1) дундуур, дунда зэргэ, гэмгүй (ничего, нормально, неплохо, сносно): *Бултааран яһалал барагтай түлөө абажа байна хэбэртэй* (Ц.-Ж. Жимбиев); **барагтай юм бэзэ** хамаагүй, юуншье бэшэ, тон бараг, бэлэхэн (пустяки, ерунда): *Тиuһэн хойнотнай литр архиметнай уужархихада барагтай юм бэзэ* (Б. Мунгонов); 2) тээшэ, таамтай, шахуу, шахам (почти, чуть не): *Булындли хүзүүниинь / Булгарха барагтай болобо, / Хүжүүн хара нюрганиинь / Хухарха барагтай болобо* (Гэсэрһээ); 3) *баруун бур.* бололтой, янзатай, гээшэ аабза (видимо, вероятно): *Хүйтэрхэ барагтай, тэнгэри сэлмэшэбэ*; **3.** *дах. г., баруун бур.* тухай, шэнги, мэтэ (как, словно, будто, величиной с…): *шэгшы барагтай зузаан үрмэ.*

БАРАГШАГ *тэмд. н.* нилээд болохотой,

гэмгүй (довольно сносный): *Тэрэ һүүлшын үдэрнүүд хүрэтэр нилээн барагшаг, дорьбоотойхон түрүүлэгшэ гээшэб гэжэ һанадаг һэн* (Ж. Тумунов).

БАРАЙ: барай үбшэн *юум. н., сэл.* шэхэнэй булаг үбшэн (золотуха, туберкулёз желез): *барай үбшэнтэй хүн*; **яһанай барай үбшэн** *хори* яһанай туберкулёз (туберкулёз костей).

БАРАЙГАР *юум. н.* ута сагаан ороохотой ургамал, сагаан будаа (рис): *Улхан соохоо барайгартай мяха табан хургаараа абажа эдихэ айхабтар дуратай юм* (Ч. Цыдендамбаев).

БАРАЙЛГАХА *үйлэ у., идх. залог* 1) уруу дуруу болгохо (омрачить): *Мүн Таня өөрөө «ниислэл хотын хүрьгэн» Фридрих Павлович тухай Доржодо дуулгажа, тэрэнэй үүлэгүй сэлмэг сэдьхэлые шуурга мүндэрэй хара үүлээр барайлгаха зэргэтэй һэн* (Ч. Цыдендамбаев); **шарайгаа барайлгаха** шарайгаа муухай болгохо (мрачнеть – *о лице*): *Шарайгаа барайлгажа, хайрлаһандаа баһал нюдөөрөө уһа гүйлгэн байгаа һэн* (Х. Намсараев); 2) эли бэшээр харагдуулха (затемнять, делать расплывчатым): *Холо оршоһон һөөг бургааһадые манан барайлгана*.

БАРАЙЛДАХА *үйлэ у., хамтадх. залог* олоороо түглыхэ, түглын харагдаха (виднеться тёмной массой): *Тиигэжэ хоёр залуушуул Химниие оймуулан гараад, хойто зүгтэ барайлдаһан хаданууд тээшэ шэглэнэ* (Д.-Д. Дугаров).

БАРАЙНСАГ *юум. н., боох.* нооһо ээрэдэг гарай зэмсэг, ээрүүл, ээрсэг (прялка): *нооһо ээрэдэг барайнсаг*.

БАРАЙХА *үйлэ у.* 1) харлан харагдаха, бүрыхэ, түглыхэ (темнеть, сереть, темнеть серой массой): *Далайн нюрган барайжа, буурал сагаан сасагтай ногообор хара хилэн «малгайнуудаа» һэгсэрэн һэгсэрэн, улам ордоһотойгоор долгилжо эхилбэ* (Б. Мунгонов); *Хан Уулын наада хотогор соо сугларһан хэдэн мянган моридой барайхань, тоогүй олон зоной үймэхэнь харагдажа эхилбэ* (Д. Батожабай); 2) уруу дуруу болохо, гутаха (омрачиться, стать хмурым): *Тиимэһээ эхэнь һанаагаа зобон, барайжа, байд гээд лэ басаганайнгаа таһалгада ороно* (Ч. Цыдендамбаев); *Хабтагар хара нюурынь барайжа, хүлһэ халһан болошонхой* (Б. Мунгонов).

БАРАЛГА *юум. н.* тэнхээгүй бололго, дууналга (истощение); **наһа баралга** үхэлгэ, амияа табилга (кончина; смертность): *уушханай ханяаданһаа наһа баралга*.

БАРАЛТАГҮЙ: сагаа баралтагүй *хэлэгшын үүргээр хэрэгл.* саг хоохоор гээлтэгүй (не к чему терять время): *Город соогуур, дэлгүүрээр ябажа, дэмы сагаа баралтагүй, номоо үзэхэ хэрэгтэй*.

БАРАМАНУ *юум. н., будд., самг.* хумхиин тоохон (мельчайшие частицы, пылинки).

БАРАМИД *тэмд. н.* саада тээнь хүрэһэн, зургаан шэнжэ шанартай боложо, сансарые гаталан нирвааида хүрэһэн (парамита).

БАРАН *наречи* 1) бүгэдэ, булта, хуу, дуунан (всё, все, весь): *Тэрэ мэтын барилга түхеэрэлгэ өөрөө баран мэдээд хүүлэхэ мэргэжэлгүйдөө гэмшэнэ* (Ц. Дон); *Баранһаа түрүүлэн, / Бараниие гайхуулан, / ... Замбуулин уруу / Зам табиһандаа / Бахарханабди* (Ш. Нимбуев); **баран бүгэдэ** булта, хуу (все): *Иигээд лэ, зоной хайраар, баран бүгэдэ амгалан мэндэбди* (Ц.-Д. Хамаев); **баран шахуу** булта шахам (почти все): *Сугтаа һураһан басагадни баран шахуу хадамда гараад, зариманиинь институт энэ жэлдэ дүүргэбэ* (З. Гомбожабай); ○ **бүгэдэ, хуу, хүсэд** *гэжэ үгэнүүдтэй парн. хэрэгл.*

БАРАНДАА *наречи* 1) бүгэдэ, булта, хуу, дуунан, хамта (все, все вместе): *Хамаг хүнүүд барандаа өөрынгөө хубиин хэрэгэй түлөө ябадаг* (Ц. Шагжин); ○ **хуу** *гэжэ үгэтэй парн. хэрэгл.*

БАРАНЖАЙ *юум. н., будд.* балингай нэгэ янза (вид балина).

БАРАС *юум. н.* миисгэйн түрэлэй, толботой арһатай томо мяхаша амитан (барс, тигр): *Морин дээрэһээ энэ үедэ буунан Чжума тэрэ барасай арһаар хушаатай таряан дээрэнь гарана* (Д. Батожабай).

БАРАХА *үйлэ у.* дүүрэхэ, эсэслэхэ, түгэсэхэ, дуунаха (заканчивать, исчерпывать): *Намтай үдэшэнһөө хойшо аляархуу шог наадаар сагаа бараа* (Ч. Цыдендамбаев); **эдижэ бараха** эдижэ дуунаха (съесть, доесть); **тооложо бараха** тооложо дүүрэхэ (сосчитывать, досчитывать): *Зүрхэ сээжэдэнь зуу дахин үнэтэй, зуу дахин ойро болоошо хамагые тооложо бараха юм аал?* (Ч. Цыдендамбаев); **үгэ хүүрээ бараха** тогтонгүй дуугарха (говорить непрестанно): *Баһа Гамаагаа дурдажа, үгэ хүүрээ бараха, гэмэрхэнь гээшэ гү?* (Ц. Дон); **гайхалаа бараха** ехээр гайхаха, гайхажа садахагүй (не переставать удивляться): *Мүнөө тэрэнэй үхибүүдээр адли боложо, үльгэр домогтол юумэ хөөрэлдэн һуухадань, баһал гайхалаа бараба* (Ц.-Ж. Жимбиев); **наһа бараха** тагаалал болохо, амяа табиха, үхэхэ (скончаться, умереть): *Агбаан наһа бараха дээрээ улаан дэбтэрээ Шагдарта үгөөд,*

hүүлшынгээ захяае хэлээ бэлэйл даа (Д.-Д. Дугаров).

БАРАШАГҮЙ *тэмд. н.* дуүhашагүй, хорошогүй, шэргэшэгүй, захадаа гарашагүй (неиссякаемый, неисчерпаемый): *Зобоhон тулиhыень хэлэхэ гэбэл барашагүй юм бэзэ* (Х. Намсараев); **тооложо барашагүй** тоолохоор бэшэ (бесчисленный, безмерный): *Тэрээнhээ хойшо хэды мянган үдэрнүүд, hүнинүүд үнгэрөө юм, тооложо барашагүй* (З. Гомбожабай).

БАРБА: барба-барба гэхэ *үйлэ у.* hаглагар юумэнэй хүдэлхэ, арбаганаха (двигаться – *о ком-л., чём-л. лохматом*): *Ямаан дахатай амбаарай харуулшан муухан буугаа үргэлэнхэй барба-барба гэhээр амбаарайнгаа саагуур ороно.*

БАРБААДАЙ *юум. н., хүүг.* эрхы хурган (большой палец): *Ринчин жэжэхэн шулуу суглуулаад барбаадай дунда хурган хоёройнгоо хоорондо хабшаад гол тээшэ эршэтэйгээр няhална* (С. Цыдендоржиев); **барбаадай хурган** эрхы хурган (большой палец): *Нэгэ хүлэйнгөө барбаадай хургые үргэлжэ хүдэлгэн hуугаа hэн* (Х. Намсараев).

БАРБААНШАГ *юум. н., сэл.* бишыхан алгана загаhан (маленький окунёк): *Барбааншаг загаhа бариба.*

БАРБААХАЙ *юум. н., хүүг., эхир.* эрхы хурган (большой палец).

БАРБАГАЙ *юум. н.* үхэрэй хүлнүүдэй шагай, баабха (лодыжка крупного рогатого скота): *Барбагайн шэнээн байхадамни баабаймни намайгаа үргэhэн юм* (Арадай дуунhаа).

БАРБАГАР *тэмд. н.* 1) hаглагар, парпагар, арбагар, үрзэгэр (мохнатый, косматый, лохматый): *Бамбагар зөөлэхэн саhанда хушагдаад, Барбагар, барбагар нарhад барайгаа* (С. Ангабаев); 2) шэрүүн, бархагар, үетэнги (грубый, узловатый): *Бизьяа үбгэн мантан томо сонхын дэргэдэхи hандали дээрэ бэеэ хуряашанхай, барбагар хара гарнуудаа хэхэ газараа оложо ядан hууна* (С. Цырендоржиев).

БАРБАЙЛДАХА *үйлэ у., угталд. залог* 1) олон юумэнэй hаглайха, үрзыхэ, парпайха (быть косматым, лохматым): *Hарюушаг болоhон урал дээгүүрнь адаалхай шара hахалынь барбайлдаад, элэжэ дуүhаhан хюузадал үзэгдөө hэн* (Д. Батожабай); 2) ехэнхидээ харанхыда иишэ тиишээ ёдойлдохо, арбайлдаха, түглыхэ (торчать в разные стороны): *Агы нүхэнэй тэндэхи шулуунууд тиимэш холо бэшэ болонхой, тодо бэшээр барбайлдан харагдаба* (Б. Мунгонов).

БАРБАЙХА *үйлэ у.* hаглайха, үрзыхэ, парпайха (быть мохнатым, взлохмаченным): *Самсынгаа заха доошонь даража харахадань, үбсүүн дээрэнь барбайжа ургаhан үhэн харагдашоо hэн* (Д. Батожабай); 2) ехэнхидээ харанхыда арбайха, түглыхэ (торчать в разные стороны): *Барбайжа, харлажа айхабтар томо юумэн бүүл-зүүл харагдахадал гэбэ* (Б. Мунгонов).

БАРБИГАР *тэмд. н.* hанжаhан, hанжуу (отвислый – *напр. о губах*): *барбигар уралтай хүн.*

БАРБИИЛГАХА *үйлэ у., идх. залог* hанжуулха, дурбиилгаха –*урал тухай* (выпячивать – *о губах*): *Хараалгаhан үхибүүн уралаа барбиилгаад, уйлахаяа забдаба.*

БАРБИИХА *үйлэ у.* hанжаха, унжыха (отвисать, быть выпяченным).

БАРГА I *тэмд. н.* 1) ёборгон, бадарган, огсом, бүдүүлиг, үзэг бэшэг мэдэхэгүй, эрдэм болбосоролгүй (грубый, необразованный, некультурный): *Ай даа, агуухэ Хүнэй Газар эхэhээ мүндэлөөгүй hаань, байдал барга, баран юумэн амигүй байха бэлэй даа* (Ц.-Д. Хамаев); **барга заншал** болбосоролгүй зоной зан (первобытные нравы); **барга харанхы** (*гү, али* **бүдүүлиг**, **мунхаг**) эрдэм бэшэггүй, болбосороодүй байдалтай (тёмный, необразованный): *Тиигээд би барга харанхы буряадуудай дунда хамагые абарагша бурхан Буддын шажан дэлгэрүүлхэеэ Монголhоо ерэнхэйб* (Б. Санжин, Б. Дандарон); *Хэрбээ түймэрэй үедэ аадар бороогой орожо, гал түймэр унтараагаа hаань, барга бүдүүлиг хүнүүд маани мэгзэмэйнгээ эди шэдитэйдэнь этигэнгүй яахаб!* (Ч. Цыдендамбаев); *Барга мунхаг саг бусалтагүй ошоо* (С. Цырендоржиев); ○ **мунхаг**, **харанхы** *гэжэ үгэнүүдтэй парн. хэрэгл.*

БАРГА II, **барганар**, **барга зон 1.** *юум. н.* мянга гаран жэлэй урда Байгал шадар байhан, мүн бүрилдэжэ эхилhэн буряад арадай ехэхэн хубинь болоhон гэдэг; табан зуугаад жэлэй саана зарим барганар Үбэр-Монгол нүүhэн байгаа. Хэлэндэнь буряадта дүтэрхы зүйл олон дээрэhээнь зарим эрдэмтэд тэрэниие барга-буряадай нютаг хэлэн гэдэг байгаа. Мүнөө олонхид тэрэниие монгол хэлэнэй диалект гэжэ тоолодог (баргуты, *одно из монгольских племён, ныне проживающих в районе озера Хулун-Буир*): *Кобдын сүлөөлэгдэхэдэ, ойрадууд, барганар болон Дотор Монголой олонхи хушуунууд тэдэнтэй ниилэн хамтараа* (А. Батомункуев); **2.** *тэмд. н.* баргын, барга угсаатанда хабаатай (баргутский): *Барга гутал сөөхий гэжэ нэрэтэй*.

БАРГАЖАН *юум. н.* Байгал далай дээрэ

Баргажанай талаһаа үлеэдэг, зүүн хойто зүгэй шэмэрүүн хүйтэн һалхин (северо-восточный, резкий и холодный ветер на Байкале, дующий с Баргузинской долины): *Баргажан үлеэһэн зандаа. Һүниндөө гү, али үглөө баруун эрьеэ хүрэхэ ёһотой* (С. Доржиев).

БАРД: бард гэхэ *үйлэ ү., видэй нэгэ түхэл* сошохо, залд гэхэ, айгаад абаха (вздрогнуть, внезапно испугаться): *Теэд мүнөө энэ гэр хаража, тэрээн соо нэгэ юумэнэй ёолохо шэнги абяа дуулахадаа хүбүүн бард гэжэ абаба* (Ц. Шагжин); **бард гүүлэхэ** сошоохо, айлгаха, залд гүүлэхэ (пугать): *Та, Фёдор Дамбаевич, гансаараншье оробол, яһала томохон ха юмта даа, бард гүүлэхээр* (Б. Мунгонов); **бард байса** (*гү, али* **байтар**, **гэтэр**) гэнтэ шангаар, шэрүүнээр (громко, резко): *Халтирһан хүнэй бард байса харааха соностоно* (Ж. Тумунов).

БАРДААСТАЙ *тэмд. н.* зандарган, захирган, шэрүүн, шанга (громкий, резкий, властный – *о голосе*): *Кабина сооһоо хошоод хүн гараад, гарнуудаа арбагашуулан байжа бардаастай шангаар хөөрэлдэнэ* (М. Осодоев).

БАРДАМ 1. *тэмд. н.* 1) бүдүүрхүү, омогорхуу, ехэрхүү, дээрэнхы, ехэмсэг зантай (чванливый, кичливый, горделивый, надменный): *Хүн гэдэһэ садхалан болоходоо, бардам боложо, бага сагын юумэ тоохоёо болижо гутана* (Ц. Дон); *Бардам нохой баабгайда эдюулхэ* (Оньһ. ү.); **бардам омог** бүдүүрхүү, дээрэнхы (горделивый, надменный): *Сухалтай гү, али бардам омог гү, сэсэн ухаатай гү, али шал тэнэг гү — мэдэхын аргагүй* (Ц. Шагжин); **ама бардам** һайрхуу, юумэ нэмээн, ехээр хэлэдэг (хвастливый, болтливый): *«Ала салдан аад лэ, ама бардам гэгшэ бэшэ гү?» гэжэ айлшадай нэгэнэй хэлэхэдэнь, дахин дарьяса энеэлдэшэбэ* (Ц. Шагжин); 2) элбэг гартай, элбэг дэлбэг, үгөөмэр (щедрый, расточительный): *Энэ хүмнай ехэ бардам, хүндэмүүшэ гүүлэдэг юм, шимэрхүү сайлалга хэжэ һуранхай ааб даа, ямар нэгэ шалтагаан олоод лэ, элдэб ноёд һайдые уриһан байха* (Ц.-Ж. Жимбиев); **бардам дэлгэр** элбэг гартай (щедрый): *– Энэ Самсомнай шангал хүн байна даа, бардам дэлгэр гээшэнь болзоргүй, – гэжэ таряашадай хэрэг эрхилхэ дээдэ ноён урмашаба* (А. Бальбуров); **гар бардам** элбэг дэлбэг, үгөөмэр, юумэ харамнадаггүй, үреэдэмэг, зөөриншэгүй, сагаан холшор (щедрый, расточительный, небережливый); **амандаа бардам** элбэг эдеэтэй (всегда имеющий пропитание): *– Гэмгүй, тала, анзаһантай нүхэсэһэн хүн амандаа бардам эдеэтэй һуудаг юм* (Б. Санжин, Б. Дандарон); 3) дорюун, задарюун, шадал хүсэтэй, шамбай, эрид шууд (крепкий, уверенный в себе, решительный): *Илангаяа залуушуулай дуу шуунь бардам шанга болон, хабарай үдэшын һэрюубтэр агаарые хаха эсхэн сууряатуулна* (Ц. Дон); *Сонхын нээлгэтэй һалхибшаар хэнэйшьеб бардам шангаар энеэхэ, һогтуу уладай шаг шууяан дуулдана* (Д.-Д. Дугаров); **бардам бажагар** бүхэ, задарюун, шамбай (уверенный в себе, крепкий): *Бардам бажагар Баабайн басагад, хүбүүдүүд Баяртай нюдөөр Бахархан харан урмашанад* (Х. Намсараев); ○ **баян**, **омог**, **хүхюун** *гэжэ үгэнүүдтэй парн. хэрэгл.*; **2.** *юум. н.* 1) ехэрхүү зан, омогорхолго, һайрхалга, биб гэжэ бэедээ ехэ найдалга (чванство, кичливость, хвастовство); 2) бүдүүрхүү, омогорхуу, ехэрхүү, ехэмсэг зантай хүн (гордец): *Үндэр хадын оройдо модогүй, үлэгэр бардамай тархида сэсэгүй* (Оньһ. ү.); **3.** *наречи* хүсэд, дүүрэнөөр, яһала (вдосталь, вволю); **бардам һууха** дутамаггүй ажаһууха (жить в полном достатке); **ама бардам эдеэлхэ** гэдэһэн байнал гэжэ эдихэ, гэдэһээ арадаа гаратарнь эдеэлхэ (есть до отвала); **ара бардам хубсалха** үнэтэй сэнтэй хубсаһа дуран соогоо үмдэхэ, ядаха дутахые мэдэхэгүй (одеваться, как только душа захочет).

БАРДАМААР *наречи* 1) ехэрхүүгээр, омогорхонгёор, томоотойгоор (надменно, горделиво): *Минии шаахада, юрэдөө, ямаршье хүн хүл дээрээ тогтохогүй байгаа юм! – гэжэ һогтуушаг Гомбо бардамаар бэеэ һайрхана* (Ц. Дон); 2) шангаар, бардаастайгаар, шэрүүнээр, шууд зоримгойгоор (громко, резко, решительно): *Бүри тугаарханай хашаа доогуур гулгиран ороод, үни хада үхэшэһэн шоноһоо айһандаа гиинажа байһан нохойнууд гансата зүрхэ орожо, эндэ тэндэһээ һөөл бардамаар хусалдажа захалба* (М. Осодоев); 3) элбэгээр, элбэг дэлбэгээр (щедро): *Малынь бэлшээридэ гараагүй, хотон соогоо, бардамаар хаяһан сэл хүхэ үбһэ эдижэ байба* (С. Доржиев); ○ **омогтой** *гэжэ үгэтэй парн. хэрэгл.*

БАРДАМЛАХА *үйлэ ү.* һайрхаха, омогорхохо, һаахарха (хвастаться, кичиться, гордиться): *Ворошиловайхид һайн һуудаг болоо, баярхадаг, бардамладаг, зариман тэдэнии хаража атаархадаг* (Д. Эрдынеев).

БАРДАМНАХА *үйлэ ү., барг.* һайрхаха, омогорхохо, һаахарха (хвастаться, кичиться, гордиться): *Ши намда нэгэш бү бардамна!*

БАРДАМХАН *тэмд. н.* омогорхонги, ехэрхүү (горделивый, надменный): *– Би... би шэрэхэб... – гээд, Толик һөөл һайзгай*

бардамхан юумэ байба (Б. Мунгонов).

БАРДАМХАНААР *наречи* биб гэжэ бэедээ ехэ найдангяар, омогорхонгёор (самоуверенно, самонадеянно): *Бизьяа үбгэн тэрэнэй мүр бардамханаар, аха хүн янзаар тоншосогоожорхин алдаад, баһал сээрэлхээжэ, бэеэ бариба* (С. Цырендоржиев).

БАРДО *юум. н., будд.* загуурди, үхэһэн хүнэй һүнэһэнэй түрэлөө олотороо, 49 хоног соо оршохо орон газар (бардо).

БАРЖАГАР *тэмд. н.* 1) һиимэгэр, һэрхигэр, нэбтэ харагдадаг (ажурный, прозрачный): *Баржагар нюргатай эгсэ долгид эрье өөдөө мүлхин, / Гунигтайгаар, гунигтайгаар сухарина* (Д. Улзытуев); 2) жэгдэ бэшэ, сэхэ бэшэ, бэржэгэр, эржэгэр, болди-солди (неровный, шероховатый): *Нэгэ уужам сагаан талын дунда баржагар олон буряад айлнууд харагдаба* (Х. Намсараев); ○ **аржагар** *гэжэ үгэтэй парн. хэрэгл.*

БАРЖЫЛДАХА *үйлэ у., угталд. залог* үргэлжэ, олоороо бэржылдэхэ, жэрыжэ харагдаха (виднеться сплошной массой): *Нэгэ ехэ түхэреэн шара тала, эшэргэнэ тулаһан юумэ шэнги, үбһэнэй бухалнууд баржылдажа, модоной забһараар харагдана* (Х. Намсараев).

БАРЖЫХА *үйлэ у.* жэгдэ бэшэ, сэхэ бэшэ, бэржэгэр, болди-солди байха (быть неровным, шероховатым): *Баргажан ехэ мундаргануд холын холо хизаарнууд хүрэтэр шобойлдон баржын, ... бүрхэг боро тэнгэриин хаяа туласа эреэлжэлэн манаран харагдана* (Б. Мунгонов).

БАРЗА: 1) **барза-тарза гэтэр** *наречи* ирайтар, зохид бэшээр, эреэн маряанаар (вкривь-вкось, тяп-ляп); 2) **арза-барза** *хара.*

БАРЗАГАР *тэмд. н.* эржэгэр, бэржэгэр, болдируутай, шэрүүн, холожо хатуужаһан арһатай (шероховатый, грубый, заскорузлый): *Тиигээд зун болоходо, гэрыемнай шабар шабха тойрожо, минии хүл хэзээ бүхэндэ хирээгэй һабар мэтэ барзагар хара һааритай…* (Х. Намсараев).

БАРЗАЙХА *үйлэ у.* шэрүүн байха, бэржыхэ (быть шероховатым или корявым): *Сонхын хаалтын хуушарһан шэрэ барзайна.*

БАРИ I *наречи, самг., будд.* хүсэд, гүйсэд, дүүрэн (вполне, совсем, совершенно).

БАРИ II**: бари мүлшэ** *наречи* халта, шүүд (чуть-чуть, чуточку): *– Гээгдээт... Һаяханал ябашоо ёһотой, бари мүлшэ гээгдээт* (А. Жамбалдоржиев); **бари мүлшэ болохо** дууһаха тээшээ болохо (идти к концу, быть на исходе).

БАРИГДАХА *үйлэ у., хүлеэгд. залог* 1) юумэндэ байлгагдаха, тогтоогдохо, зогсоогдохо, олзологдохо, тушаагдаха (быть взятым, пойманным, схваченным, задержанным): *Тэдэнэй олонхинь баригдаһан, зариманиинь бэеэ тушааһан байна* (В. Гармаев); *Эбэрһээнь баримжа татаха гэхэдэнь, мүлтэгэр жаахан эбэрынь баригдаха юм бэшэ* (М. Осодоев); *Үнгэрэгшэ намартаа загаһан яһала бараг баригдаа һэн* (Б. Мунгонов); 2) абтаха, дайрагдаха (быть одержимым *чем-л.*): *Үгышье һаа, хосорон һалаа гэжэ гомдол гашуудалда баригдан, уһа нюдэн хододоо болоно гү?* (Б. Шойдоков); **һанаа үнөөндэ** (*гү, али* **бодолгодо**, **бодолнуудта**) **баригдаха** бодолгодо хатаха, һанаа үнөөндэ дарагдаха (задумываться): *Байд гээд лэ ямар нэгэ һанаа үнөөндэ баригдажа, удаан саг соо абяа аниргүй, үгэ дуугүй болошоно* (Б. Мунгонов); *Жалма Аламжа хоёрой шарай бодолдо баригдаһан зандаа* (Д. Батожабай); *Ойлгошо дабашагүй бодолнуудта баригдаһан байгаа ха* (С. Ангабаев); **уйдхарта баригдаха** гуниглаха, уйдаха (быть охваченным грустью, грустить): *Өөрһөөнь хэды наһаар залуу һамгаа таалаха гэһэн аад, сэсэглэжэ һайжаршаһан һамганайнгаа уйдхарта баригдаһан шэнги нюурые обёоржо асууба* (Б. Шойдоков); **үбшэ хабшанда баригдаха** үбдэхэ, үбшэлхэ (страдать от болезней): *Урданай буряадууд бэеэ хүсэд угаангүй ябахадаа хирэ бородоо дарагдажа, үбшэ хабшанда баригдажа, богони наһатай болодог һааб даа* (Б. Мунгонов); **үри шэрэдэ баригдаха** үриһөө налахагүй (запутываться в долгах): *Хүсэд эдихэ хоолшье үгы, эмхи гуримшье муутай, үри шэрэдэ баригдаһан, олон жэл соо ажалта үдэртөө мүртэй юумэ хубаагаашьегүй байгаа* (Ц. Шагжин); 3) ямар нэгэн ажал үйлэдэ орохо (подвергаться *какому-л.* действию); **наада баригдаха** наадалуулха, шоглуулха, хорон үгөөр дайрагдаха (подвергаться насмешкам); 4) шарагдаха, жэгнэгдэхэ, болгогдохо (готовиться, приготовляться): *Һүүлдэнь хара ороохоной гурилаар баригдаһан хилээмэеэ зүһэжэ, модон табаг соо хэбэ* (В. Гармаев); 5) бодхоогдохо, байгуулагдаха (строиться): *Ленинэй үйлсэ хүндэлэн гараад, дандаа шахуу шэлээр баригдаһан «Прогресс» кинотеатрай углууда тэдэ хоёрые Шоноев хүсэбэ* (С. Цырендоржиев).

БАРИГДАШАГҮЙ *тэмд. н.* 1) хүсэхөөр бэшэ, шуран хурдан (неуловимый); 2) эзэлүүдгүй (непроизвольный, невольный): *Юундэшьеб, Доржын нюдэд соо аляаһад орошоһон шэнги – тэдэнь баригдашагүй нёлбоһо гаргана* (Ч. Цыдендамбаев).

БАРИГША: тала баригша хэн нэгэнэй үгые дэмжэгшэ, хэрэгые баримталагша

(сторонник): *Баһа христианска шажан баригша архиерей һуудаг* (Х. Намсараев); **эрхэ баригша** оюун ухаанай ажал ябуулгын үрэ дүндэ онсогой эрхэтэй хүн гү, али эмхи зургаан (правообладатель).

БАРИД: барид гэхэ *үйлэ у., видэй нэгэ түхэл* халта гартаа байлгаха (немного держать, придерживать): *жолоогоо барид гэхэ*; 2) номгоруулха, дараха (успокаивать): *Ушарсаншни муулартай, Ухаан зүрхэеэ барид гээрэй* (Б. Мунгонов); **бэеэ барид гэхэ** бэеэ хуряаха (сдерживать себя): *– Орхи даа, бэеэ барид гэе, – гэжэ Дамба эгээ мүнөө гуяа альгадан дэбхэрхээр бэлэншье һаа, бүдүүрхээд абана* (С. Цырендоржиев).

БАРИИША *юум. н.* **барыша** *хара.*

БАРИЛ *юум. н., хууш.* 1) хүндэ бэлэг, үргэл болгожо баридаг юумэн (подношение, подарок): *барил үгэхэ*; 2) *үсөөн* эдилгэ (взятка): *Тобтой ехэ шүүбэри дээрэ / Худал хэлэжэ барил үгэхэгүйб, / Хулууэжа эдижэ яла түлэхэгүйб!* (Гэсэрһээ); 3) *боох*. энжэ (калым).

БАРИЛГА *юум. н.* 1) барижа абалга, байлгалга, тогтоолго, сүлөө хаһалга (взятие, поимка, ловля, задержание): *Энээнэй һүүлээр дүхэригтэ шарууһа барилган боложо…* (Х. Намсараев); **загаһа барилга** загаһашалга (рыболовство): *Загаһа барилга аалин ябана, теэд намар гэжэ бии!* (Ж. Тумунов); 2) гэр байра бодхоолго, байгуулга (строительство, стройка): *Теэд мүнөө энэ барилга балайшье урагшаа ябахаяа болинги, эгээн ехэ баазынь ханануд нөөхил хахадлаһан хэбээрээ байба* (Б. Мунгонов); **хуби нилүүлэн барилга** хүдэлхэгүй зөөри (*гэр, байшан г.м.*) бодхоохын тула хабаадалсагша бүхэнэй хубита мүнгөө һомолжо бүтээхэ барилга (долевое строительство): *Хуби нишлүүлэн барилга Аргентинэдэ 1980-аад онуудта бии болоһон*; 3) байшан, һуурин (здание, сооружение): *Газаа талаһаань энэ «Жэньхэчаниие» харахада, гурбан ехэ барилгаһаа бүридэһэн ордон бэлэй* (Д. Батожабай); 4) абалга (приём); **хоол барилга** хооллолго, эдеэ эдилгэ (приём пищи, трапеза): *Иимэ ехэ хоол барилгын болохые эртүүр мэдэһэн Эмчи Соном үүдэндэ дүтэшэг байһан богонихон жабдан дээрэ һуури эзэлбэ* (Д. Батожабай); 5) эдеэ бэлдэлгэ, шаралга (приготовление пищи): *хилээмэ барилга*; 6) тэсэлгэ, арсалга (сдерживание); **бэеэ барилга** һанал бодолоо нюулга, али нэгэн юумэ хэнгүй байлга, таталга, ямар нэгэн юумэндэ хабаадангүй байлга (самообладание): *Залуу хүбүүнэй бэеэ барилга, наншалдаанда оролсоогүй байһаниинь тэрэниие муу хойшолонһоо абарба*.

БАРИЛГАША(Н) *юум. н.* гэр, байшан харгы, зам *г.м.* бодходог, байгуулдаг мэргэжэлтэй ажалшан (строитель): *Барилгашад тээ тэндэ ханын ута сагаан модо үргэжэ, баригдажа байгаа томо сагаан байшангай хоёрдохи дабхарта гарганад* (Ц. Шагжин).

БАРИЛГЫН *тэмд. н.* барилгада хэрэглэгдэдэг, барилгада хабаатай (строительный): *Хэлэ амаяа хоороор бүлюудэнхаар хэрэг дээрээл, ёһотоор лэ барилгын хүдэлмэриие ябуулая гэжэ Мункоев уряалба* (С. Цырендоржиев); **барилгын модон** барилгада хэрэглэмээр, сэхэ, гэшүүһэгүй монсогор модон, хабтагай *г.м.* (строительный лес): *Жаргалай түргэхэн дүтэлжэ ошоходо, барилгын модо ашаһан хоёр машина саашаа үгсэбэ* (Д. Эрдынеев); **барилгын материал** байшан барихада хэргэлэгдэдэг материал (стройматериал): *Барилгын материал аяар Хашагһаа шэрэхын орондо нютагайнгаа колхозтой өөһэдөө хэлсээд, хэрэгтэй юумээ абаа юм* (С. Доржиев); **барилгын оньһон түхеэрэлгэнүүд** барилгада хэрэглэгдэдэг малтадаг, ашаа үргэдэг, шабар зуурадаг зэргын машинануud, хэрэгсэлнүүд (средства труда); **барилгын отряд** зунай амаралтай үеэр гэр байра *г.м.* юумэнэй бодхоолгодо ажалладаг оюутануудай бүлэг (стройотряд): *Жаргалай түргэхэн дүтэлжэ ошоходо, барилгын модо ашаһан хоёр машина саашаа үгсэбэ* (Д. Эрдынеев).

БАРИЛДАА(Н) *юум. н.* хоёр хүнүүдэй бэе бэеэ барилсан, хүсөөрөө болон дүрөөрөө хэн нэгэеэ газарта унагааха гэһэн һэдэлгэ (состязание по борьбе, борьба): *Теэд яахаб, буряад барилдаанай ёһоор хадаа газарта гараа хүргэһэн хүн лэ унаһанда тоотой болодог һэмнэй* (Ц.-Д. Хамаев); **бүхэ барилдаан** бүхэнүүдэй носолдожо тэнхээгээ һорихо тэмсээн (борьба): *Олоной эгээл һонирхолтойгоор харадаг тамирай янза болодог бүхэ барилдаанда догойнхид бэрхэнүүд байба* (Э. Чимитдоржиев); **барилдаанда түрүү һуури эзэлхэ** эгээ шанга бүхэ болохо, шалгаржа гараха (занимать первое место по борьбе): *Барилдаанда түрүү һуури эзэлһэн Аламжа шуурын байгаа зоной урдуур ээрэмшээн гүйжэ, толгойгоо доро гэгшээр дохино* (Д. Батожабай).

БАРИЛДААША(Н) *юум. н.* бүхэ барилдаанай мүрысөөндэ хабаадалсагша (борец, участник состязания по борьбе): *Бадмые холо гүйдэг, мэргэн буудадаг гү, али хүсэтэй барилдааша спортсментэй жэшэн домоглохо заримашуулшье дайралдаха* (Ц. Номтоев); *Барилдаашан хаяхаяа мэдэхэ, андалдаашан мэхэлхэеэ мэдэхэ* (Оньһ. үг.).

БАРИЛДАЛГА *юум. н.* 1) хоёр хүнүүдэй хүсэеэ туршалсажа, хэн нэгэеэ газарта унагааха гэһэн һэдэлгэ (спортивная борьба): *Харбалга үгыдэ мэргэшүүл олон, барилдалга үгыдэ бүхэшүүл олон* (Оньһ. үн.); 2) холбоон, нэгэдэлгэ, залгалдалга, холболдолго, ниилэлдэлгэ (связь, соединение): *барилдалга болгожо гагнаха*; 3) *будд*. үйлэ хэрэг (действие, деяние, поступок): *буянта барилдалгада хэшээхэ*; 4) *будд*. хэрэглэлгэ, дүн (применение, результат): *Тиигээд тэрэнээ танай бэри болгожо үгэхэ болоод байхадаа, … ехэл зол хуби, эртын буянай ямар нэгэн барилдалга байгаа байна* (Х. Намсараев).

БАРИЛДАЛГАТА *тэмд. н., будд.* холбоото, таһаршагүй нягта холбоотой, ниилэлсээтэй (соединенный, назначенный, определенный судьбою).

БАРИЛДАХА *үйлэ үн., угталд. залог* 1) урда урдаһаа бэе бэеэ барилсан хүсэеэ туршалсаха (хватать друг друга, бороться): *Теэд хамаг зон барилдажа байһан хоёр бүхэшүүлһээ нюдөө холо болгохоор бэшэ байгаа һэн* (Д. Батожабай); 2) ниилэлдэхэ, холбогдохо, залгагдаха (соединяться, сближаться): *Лёнхобын малтаһан газарта үбһэниинь оёортоо хүрэтэрөө норошоһон байгаал ха. Борсойлдон барилдан хүрэшэһэн аад лэ, хобхоржо үгэхэ юм бэшэ* (Ц.-Ж. Жимбиев); 3) аһалдаха (держаться, придерживаться): *Тэрээнтэй хөөрэлдэхэ һанаатай, мори шаргынгаа ябууд дундань бастригайнгаа үзүүрһээ барилдан, доошоо буумсаараа ооглобо* (Ц.-Ж. Жимбиев).

БАРИЛДУУЛХА *үйлэ үн., идх. залог* барилдахые баадхаха, барилдахые табиха (устраивать состязание по борьбе): *Ай, халаг, шамай зунай найрта барилдуулһайб, шамайе дарханда һургаһайб, ойн модо унагааха, мухарюулха, үргэхыеш хараһайб* (С. Цырендоржиев).

БАРИЛСАА(Н) *юум. н.* юумэнүүдэй хоорондохи холбоон, харилсаа холбоон, харилсаан (связь, контакт): *барилсаагаа бүхэлхэ*.

БАРИЛСААТАЙ *тэмд. н.* холбоотой, ниилэлсээтэй (имеющий связь, находящийся в контакте).

БАРИЛСАХА *үйлэ үн., хамтадх. залог* 1) юумэ барихадань хабаадалсаха, туһалха (помогать держать *что-л.*): *Угаагдаһан хүнжэл бажуухадамни барилсажа үгөөрэй*; 2) носолдохо, урда урдаһаа орохо (схватиться, хватать друг друга): *Уданшьегүй бүһэнүүдһээ барилсажа, тархинуудынь, ниилүүлээд гагнажархиһан шэнги бүхөөр холболдошобо* (Д. Батожабай); **хам барилсаха** бэе бэедээ аһалдаха, носолдохо (крепко сцепиться): *Тиин мэхэ гохоёо гаргажа туршажа ядаад, бар хүсөөр тулалдахые шиидэбэ хаш, Тогоошотой хам барилсаба* (Д.-Д. Дугаров); (**гар**) **гараа барилсаха** гар гарһаа адхалдаха (пожимать друг другу руку): *Дүрбэн һара шахам үзэлсөөгүй Гомбо Должон хоёр ухаа алдалсан, мэндэшэлэлдэн, халуунаар гараа барилсан золгобо* (Ц. Дон); *Тэрэ хоёр гар гараа барилсажа танилсаашьегүй һаа, һаянай мэндэшэлэлсэдэг болонхой* (С. Цырендоржиев); 3) аһалдаха, татаха (держаться, придерживаться): *Тиигэбэшье бүдүүн гэшүүһэнһээ барилсажа бодоод, морёо нүүлэдэ залаба* (М. Осодоев); **мүрһөө барилсаха** мүрһөө дүнгэхэ (придерживаться за плечо): *Хүл дээрээ тогтожо ядаһан басаган хүбүүнэй үрөөһэн мүрһөө барилсан, энеэһэншүүгээр ёолоно* (Д.-Д. Дугаров); 4) шүүрэн абалсаха, тушаалсаха, хаалсаха, сүлөө хаһалсаха (помогать ловить, задерживать): *– Аймшагтай муухай дайсаниие барилсахаяа ябаһанаа мэдэ* (С. Цырендоржиев); **мори барилсаха** мори хазаарлахада хамһалсаха (помочь поймать лошадь): *Ханда, моришмни барилсажа үгыш даа, хазаарлуулжа үгэдэггүй, буруу бухадаг бузар адууһан!* (Д. Эрдынеев); **үнеэ барилсаха** үнеэ уялсаха (помочь привязать корову *перед дойкой*): *Бидэ дүтэлөөд үзэелши, – гэжэ ветеринар аха сэдьхэн, үнеэень барилсажа үгэбэ* (Ц.-Ж. Жимбиев); 5) абалсаха; уулсаха (вместе принимать; вместе выпивать); **эдеэ** (*гү, али* **хоол**) **барилсаха** эдеэ хоол эдилсэхэ, уулсаха, хүртэлсэхэ (сотрапезничать, совместно принимать пищу): *Лаурын майхан соогоо амаржа хэбтэхэдэнь, «эдеэ барилсыт» гэжэ гүйжэ ошодог болоо бэлэй* (Ц.-Д. Хамаев); *Партизан сэрэгшэдтэй хамта һуужа, үглөөнэй хоол барилсаба* (Б. Шойдоков); 6) хамта үргэхэ, үгэлсэхэ, бэе бэедээ үгэхэ (вместе подносить; друг другу подносить): *Хадаг барилсажа, төөлэйгөөр тоглолсожо, танилсаһан бэшэбди* (С. Цырендоржиев); *Үшөө нэжээд духаряа бэе бэедээ барилсаба* (Ц.-Д. Хамаев); 7) юумэ бодхоохо, бүтээхэ, табиха ажалда оролсохо, хамһалсаха (участвовать в строительстве): *Тиигэжэ Хазагар хүбүүнтэйгөө хамта Баршуудхында арбаад үдэрэй туршада хүдэлжэ, адууһа малайнь хорёо хашаае барилсаа бэлэй* (М. Осодоев).

БАРИЛТАЙ *тэмд. н.* баримаар, барихаар (такой, что можно брать, поймать).

БАРИЛШАХА *үйлэ үн., ага* ямар нэгэн ажал хэрэгтэ дадалтай, дүйтэй болохо, дүршэхэ, башарха (набить руку, приобрести навыки): *ажалдаа барилшаха*.

БАРИЛХА *үйлэ үг.* 1) гарһаа табихагүйгөөр аһаха (держать, не выпуская из рук); 2) бажууха, элдэхэ (мять, разминать).

БАРИМ *юум. н.* 1) альганай үргэнэй зэргэ утын хэмжүүр, нэгэ адхажа хүрэмөөр хэмжээ (барим, *мера длины, равная ширине ладони*); 2) гар соо багтахаар адха юумэн (клок, пучок, прядь): *барим мангиһан.*

БАРИМААР *тэмд. н.* 1) тааруу, таатай, барижа ябамаар, хэрэглэмээр (подходящий для использования): *Хүбүүмни баримаар хажуур эшэлбэл, һэ!*; 2) юумэ бодхоомоор, табимаар (пригодный для строительства): *Түрын зониие һуулгаха үргэн ехэ һарабша сарай баримаар таатай зохид газар олоод, ... жэгдэ һайн хёосонуудые илгажа абаад, харуулдахаар болгожо бэлдэбэ* (Б. Мунгонов).

БАРИМАР *тэмд. н.* барижа һурамхи, һураһан (привычный держать, брать).

БАРИМТА *юум. н.* 1) юумэнэй тодоруулга, баталалга, үндэһэн (основание, довод, аргумент, доказательство): *Шэнэ онсо бариимтын олдотор энэ хэрэгые даб дээрэ унтарааха гэһэн удхатай документ бэшэгдэбэ* (Ч. Цыдендамбаев); **бата баримта** (веское, убедительное доказательство): *Урагшатай ажалаймнай бата баримта юуб гэхэдэ, бидэнэр ишмэ хүсэеэ зүбөөр сэгнэжэ, ажалаа оншотой ябуулаабди* (Ц.-Д. Хамаев); **баримта шалтаг** шалтагаан, ушар шалтагаан (повод, причина): *Байдалаа сагаалха, хүниешье, өөрыгөөшье аягүй байдалһаа гаргаха гэхэдээ, баримта шалтаг олобогүй* (Ц.-Д. Хамаев); 2) үнэн, бодото дээрээ болоһон ушар, үзэгдэл (факт): *Харин найдал, этигэл тухай нэгэ һонин баримта хэлэхэ гэжэ байгаалби!* (Ц. Цырендоржиев); 3) *түнх.* баряан, баряанда оролго, сүлөөень хаһалга (неволя, заключение): *Иижэ баримтада һууһан хойноо эндээ наһаа дүүрээ болохоб*; ○ **үндэһэ** *гэжэ үгэтэй парн. хэрэгл.*

БАРИМТАГҮЙ *тэмд. н.* 1) үндэһэгүй, үндэһэ һууригүй (необоснованный, бездоказательный): *– Тиимэ һэн туладаа арадай дунда баримтагүй, үнэн бэшэ һэбхи юумые хэлэжэ, арадай этигэлые алдажа болохогүй, тон үнэншэ, тон нугаршагүй хүтэлбэрилэгшэнь байха ёһотой* (Х. Намсараев); 2) бэеэ баридаггүй, хүлеэсэгүй (несдержанный, невыдержанный): *баримтагүй үхибүүн*.

БАРИМТАГҮЙГӨӨР *наречи* үндэһэ һууригүйгөөр (необоснованно, бездоказательно): *Тэды үдэр дүүргэхэт гэжэ баримтагүйгөөр сэхэ хэлэхэнь бэрхэтэй байна* (Х. Намсараев).

БАРИМТАЛАГША *юум. н.* ямар нэгэн үзэл суртал, һургаал дагагша, ямар нэгэн тала баригша (сторонник, последователь): *Бурхан багшын һургаал баримталагша*.

БАРИМТАЛАЛГА: үндэһэлэн баримталалга *юум. н.* ямар нэгэн юумэндэ үндэһэ һуури ололго, ямар нэгэн юумые бодото баримтаар баталалга (обоснование).

БАРИМТАЛГА *юум. н.* үндэһэлэлгэ, баталалга (обоснование, доказательство).

БАРИМТАЛХА *үйлэ үг.* 1) ямар нэгэн юумэ дагаха, үндэһэ һууритай байха, үндэһэ һууритай болгохо (придерживаться *чего-л.*, основываться, базироваться): *Тиимэһээ бидэ хоёршье ишмэ найдал, этигэл зосоогоо баримталжа ябаха ёһотойбди* (Ц. Цырендоржиев); **ёһо гуримые баримталха** ёһо гуримые дагаха, ёһо гуримаар юумэ хэхэ (придерживаться традиций): *Үбгэ эсэгэнэрэйнгээ ёһо гуримые баримталжа, Алаг зээрдэеэ доодо замбида табиһантнай хүрөө гээшэ* (М. Осодоев); 2) гэршэлхэ, зүбшөөхэ, баталха, ойлгуулан харуулха (подтверждать, доказывать): *– Конеэшнэ, – гэжэ Алексей утаар татан баримталба* (С. Доржиев); *Тиихэдээ лаб минии бэшэһэн гэжэ юугээр баримталхабта?* (М. Осодоев).

БАРИМТАТА(Й) *тэмд. н.* үндэһэ һууритай, тодоруулгатай, баталалгатай (имеющий основание, довод, аргумент, документальный): *– Саашадаа ажаллаха түсэбөө зохёоходомнай, бариммтатай зүб түсэб болохо ёһотой* (Х. Намсараев); *Энэ очеркын зангилаа «Эсэгэ ороноо хамгаалгын дайн» гэжэ бариммтата фильмһээ һабагшатана* (Ц. Дондогой); **хооһон баримтатай** үндэһэ һууригүй (бездоказательный).

БАРИНГИ *тэмд. н.* 1) баринхай, баряад байһан (берущий, держащий); **бэеэ баринги** үлүү юумэ хэлэнгүй, ёһо журамаар (сдержанный, сохраняющий самообладание): *Уряалгүй айлшанай орожо ерэһэндэ Сэсэг дурагүйдэбэшье, бэеэ баринги байна* (М. Осодоев); **нэгэ тала баринги** далда һанал һанаһан, үнэн сэхэгүй (пристрастный); **наада баринги** наадалһан, наада харааһан (иронический, насмешливый): *Таһалгадань орохо бүридөө наада баринги янзаар энеэбхилэн хараад: – Зай, нүхэр, дахяад архи уухаяа болёо гүш? – гэжэ доктор шоглон хэлэдэг байба* (Ц. Дон); 2) уунги, ама халамгай (подвыпивший): *Шагдар үглөөнһөө нэгэ заа баринги ябана*.

БАРИНГЯАР: **бэеэ барингяар** *наречи* даруу наомгоноор (сдержанно): *...Лидия Васильевна мүргүй ехээр сухалдажашье байгаа һаа, бэеэ барингяар дуугарна* (Ц.-Ж. Жимбиев); **наада барингяар** ёгтолжо,

енгүүтэйгээр (насмешливо): *Иимэ уялга абаабди гэхэдэнь, Алдарта этигэхэһээ наана, арын һууринуудта һууһан хүнүүдэй наада барингяар энеэлдэхэнь дуулдаа бэлэй* (Ц.-Д. Хамаев).

БАРИНИРВААН *юум. н., самг., будд.* амиды амитадай хоорондо дахин түрэхэгүйгөөр гүйсэд сүлөөрһэн байдал (паринирвана).

БАРИНТАГ *юум. н.* 1) *дээдэ* дээдэ зиндаагай хүнүүдэй хубсаһан (одежда *высокопоставленных лиц*); 2) *будд.* бурханай номуудай орёолто, жанша (обёртка священных книг).

БАРИНТАГЛАХА *үйлэ үг.* 1) дээдэ зиндаагай хүнүүдэй хубсалха (одеваться – *о высокопоставленных лицах*); 2) *будд.* бурханай ном жаншадань орёохо, жаншалха (обёртывать священные книги).

БАРИСА *юум. н.* 1) олзо, зөөри (добыча, улов): *бариса олохо*; 2) барюулга, барюулһан юумэн (залог, заклад): *барисада үгэхэ*; 3) үргэл, бэлэг (подношение, дар): *Бариса хүлеэжэ / Байһан ламадал, / Иишгэжэ хомхойрхонь / Этээрхэмээр байна!* (Ш. Нимбуев); 4) *будд., бөө* дабаан, аршаан дээрэ нютагай эзэдтэ үргэл үргэдэг ёһо заншалта газарнууд (почитаемые места, где делаются подношения духам местности): *Хамагай түрүүн Орбонтын аршаан хүрэжэ, барисадань арба сагаан мүнгэ табяад, һэтэр уядаг модондонь үртэһэ уяха гэхэдэнь, тиимэ юумэн олдобогүй* (Б. Мунгонов); 5) *баруун бур., бөө* наһа барагһан бөөнэрые хүдөө табиһан газарта, мүн үбэлжөөнһөө зуһаланда ошодог газарта зоохон модон гү, али шулуун багана, тэндэ юумэ үргэдэг байгаа (бариса); ○ **үргэл** *гэжэ үгэтэй парн. хэрэгл.*

БАРИСААЛХА *үйлэ үг.* 1) ямар нэгэн харилсаатай, холбоотой болохо (вступать в *какие-л.* взаимоотношения); 2) уялгата болохо, үгөө үгэхэ (брать обязательство); 3) *хори* ороондо орохо, ороондоо байха (быть в периоде течки – *о животных*).

БАРИСАА(Н) *юум. н.* 1) юумэнүүдэй хоорондохи холбоон, харилсаан (связь, контакт): *Энэ хабар албанһаа ерэхэдэнь, үнэхөөрөө тэдэнэй хоорондо үнинэй барисаан байгаа* (А. Ангархаев); 2) барюулга, гар даалга (залог, заклад, поручительство); 3) *хори* ороон (течка): *Үнгэрэгшэ намар, нохойн барисаанай үедэ, Хуумаан Янгарай шуһан бусалжа, зүүн гүүртын нохойнуудтай һүрэглэхэеэ зугадаһан юм* (С. Цырендоржиев); ○ **хани**, **холбоо** *гэжэ үгэнүүдтэй парн. хэрэгл.*

БАРИСААТАЙ *тэмд. н.* холбоотой, холболдоһон (находящийся в связи, связанный): *Тэдэнтэй барисаатай, улайха нюуртай амитан хадаа, магад, үгэдөө хүрэхэшье юм аалам* (Б. Санжин, Б. Дандарон).

БАРИСААТАЙГААР *наречи* холбоотойгоор (вкупе, в связи): *Эрдэмтэд шэнжэлэлгэеэ практикатай нягта барисаатайгаар ябуулха ёһотой.*

БАРИСАЛДАХА *үйлэ үг., угталд. залог* 1) урда урдаһаа бариха, адхалдаха (держать, хватать друг друга): *Инаг хоёр зүрхэд өөһэд өөһэдыгөө олон золгожо, бүхы наһандаа барисалдадаг байба бэшэ гү?* (Д. Эрдынеев); **гар гараа барисалдаха** гар гараа адхаха (пожимать друг другу руку): *Гар гараа барисалдажа эхилһэн иимэ эбтэй байдалынь Нинын бүхы һэжэг унтараажа, ямаршье үгэһөө үлүүгээр эдэнэй бэе бэедээ дуратайе тодоруулба* (Ч. Цыдендамбаев); 2) барисаатай, харилсаатай, холбоотой байха (находиться в связи, быть связанным *с кем-л.*): *Хүдэлмэришэн анги ба таряашадтай бүхы үндэһөөрөө барисалдаһан…* (Х. Намсараев); 3) аһалдаха (придерживаться, цепляться): *Тиихэдээл оронойнгоо түмэрһөө бүхөөр барисалдан, хэбтэридээ хүндөөр эрьелдээд һэришэбэб* (А. Жамбалдоржиев); **бэе бэеһээ барисалдаха** бэе бэедээ түшэлдэхэ (поддерживать друг друга): *Урдань муушагаар хубсалһан хүгшэд бэе бэеһээ бүхөөр барисалдаад, аахилалдан, найгаргалдан алхалнад* (А. Жамбалдоржиев); 4) ниилэлдэхэ, няалдаха (соединяться, слипаться): *Шуһанда барисалдаад хаташаһан газарыень уһаар дэбтээжэ абаад, шарха дээрэнь шэнэхэн таба һалаа няаба* (Г.-Д. Дамбаев).

БАРИХА *үйлэ үг.* 1) гартаа юумэ байлгаха (держать в руках, брать в руки): *Уданшьегүй Жаргал сагаахан платияа үмдөөд, сүүмхэеэ барижа, Дондог дарханайхи тээшэ ябажархиба* (Д. Эрдынеев); **барижа үзэхэ** ойронь хүрэхэ (дотрагиваться): *Долгормаагай духыень барижа үзэхэдэ, тэрэнь галаар шатажа байба* (А. Ангархаев); **гартаа бүхөөр бариха** гартаа шангаар адхаха (крепко держать в руках): *Тиимэл хадань таряашадаа, өөһэдынгөө тулгуурые гартаа бүхөөр бариха ёһотойбди* (Ч. Цыдендамбаев); **гар бариха** гар адхаха, бажууха (пожимать руку): *Амаршалая! – гэжэ түрүүлэгшэ баяртайгаар дуугараад, стол дээгүүрээ үндыжэ, Бүтэдмаа Базарсадаевнагай гар бариба* (Б. Мунгонов); **һудал бариха** һудалай сохисоор үбшэ таниха (щупать пульс); **яһа бариха** нүгшэһэн хүнэй бэедэ гар хүрэхэ (дотрагиваться до тела покойного): *Ламанууд үхэр жэлтэй хүндэ яһа барихагүй гэжэ хэлээ;*

барижа ерэхэ асарха, асаржа ерэхэ (приносить): *Ханда хүгшэн барижа ерэһэн аяга соогоо һү эюулбэ* (В. Гармаев); **бэлэн бариха** бэлдээд байха (держать наготове): *Насаг һэр-мэр гээд, бүдүүн шэнэһэнэй саана хорожо, пистоледээ бэлэн бариба* (Г.-Д. Дамбаев); 2) шүүрэхэ, абаха, шүүрэн абаха, тодохо; тушааха, байлгаха, тогтоохо, хааха, сүлөө хаһаха (хватать, брать, ловить; арестовывать, задерживать): *Тэдэнь моридой хорёо соо ороод, эгээ таргыень бугуулидажа баряа ха юм* (М. Осодоев); *Нээрээшье, Баданшие бариха гэһэн Овчинниковай даабаритай Шонын отряд Жарантайн хүршэ хотондо ерэһэн байгаа* (Б. Санжин, Б. Дандарон); **хамсыһаа бариха** хамсыһаа шүүрэхэ (хватать за рукав): *Рэнчэн ойронь байһан хадаа хамсыһаань барижа үрдибэ* (А. Ангархаев); **балшыса бариха** хэн нэгэнэй гэм хэжэ байхыень элирүүлхэ (поймать с поличным): *Теэд балшыса баряагүй һэн хойноо юу оложо эдихэб даа?* (Б. Мунгонов); **амидыгаар бариха** алангүйгөөр абаха (брать живым): *Иимэ шулуун хэрэм соо һууһан дайсаншие амидыгаар барихаһаа байтагай, тэрээндэ дүтэлжэ ошохонь хэлсээтэйхэн даа* (Б. Мунгонов); **ан бариха** ан гүрөөһэ гартаа оруулха (ловить зверей): *Энэ ан бариха аза талаангаа бэдэржэ, ангуушад алас холые зоридог, булганай мүр дээрэ элдэб аюул үзэгдэдэг бэлэй* (Д.-Д. Дугаров); **загаһа бариха** загаһашалха (ловить рыбу, рыбачить): *Теэд загаһа барихын тулада таршаа, хорхой хэрэгтэй ха юм* (Б. Мунгонов); 3) тэсэхэ, арсаха, табихагүй (сдерживать, удерживать): *Тиихэдэмни Таня нюдөө түргэ түргэн сабшалан, уйладаһаяа барижа ядан, түр зуура уруу дуруу зогсобо* (Ч. Цыдендамбаев); **бэеэ бариха** номгон байха, ямар нэгэн юумэндэ оролсохогүй (держаться, сдерживать себя, сохранять самообладание): *Хүбүүн модон доро һуужа, бэеэ барин, аалихан уйлаба* (С. Доржиев); **энеэдэ бариха** энеэдэ дараха, энеэнгүй тэсэхэ (сдерживать смех): *Мүн Дагбашье энеэдээ барижа шадабагүй, ташаганаса энеэжэ оробо* (Ц. Шагжин); **сухалаа бариха** уур сухалаа дараха (сдерживать гнев, раздражение): *– Теэд яаха байгаа хүнбиб? – гэжэ Сэрээтэр сухалаа барижа ядангяар асууба* (К. Цыденов); **амаяа** (*гү, али* **хэлээ**) **бариха** хамаагүй юумэ хэлэхэгүй, дуугай байха (держать язык за зубами, прикусить язык): *Амаяа барижа шадахагүй һаа, архи ууха ямар хашалан байнаб!* (Ч. Цыдендамбаев); *«Ондоо юун байхаб!» – гэжэрхин алдаад, үбгэжөөл хэлэеэ бариба* (С. Цырендоржиев); **бэеэ сэхэ бариха** бүгдыхэгүй, гадайха (держаться прямо): *Айлшадай таһалга соохи хатуу аад, яла сала һууринууд дээрэ бэеэ сэхэ барин һуужа, хөөрэлдөө эхилбэ* (Б. Санжин, Б. Дандарон); **хүйтэ бариха** хүйтэ оруулхагүй (сдерживать холод): *Дааража эхилбэб. Холхиндог гутал хүйтэ бариха һэн гү?* (С. Цырендоржиев); 4) юумэ хүргэхэ, гардуулха, үгэхэ (подносить, подавать): *Хутармаан хүндэтэ ёһоор баатарай малгай үмдэхүүлжэ, һэлмээ Баяртаа барина* (Г. Цыдынжапов); **духаряа бариха** архи гардуулха (подносить чарку): *Бадмын хара һамган сай аягалжа, табаг табяад, духаряа барижа эхилнэ* (Х. Намсараев); **төөлэй бариха** хуухалаад шанаһан хониной тархи хүндын тэмдэг болгон табиха, эдюулхэ (подносить голову барана): *Эгээ хүндэтэй айлшанда төөлэй баридаг заншал бии ха юм* (Г.-Д. Дамбаев); **бэлэг бариха** бэлэг үргэхэ, үгэхэ, бэлэглэхэ (подносить подарок): *Бадан Абжаа-удаган хоёрой бэлэг барихаяа асарһан булган дэгэлээ дэлгээхэдэнь, Тасха дээрэнь бутархай шэжэр алта үбэнүүлбэ* (Б. Санжин, Б. Дандарон); **зарга** (*гү, али* **гомдол**) **бариха** хуули болон сүүдэй хэрэгтэ гуйлга мэдүүлхэ (подавать жалобу): *Үгы даа, тиибэ яабашье һаа, абаашаһан тээшэнь ошоод, зарга бариха газартань заргалдаад лэ һалаха ёһотой байгаа* (З. Гомбожабай); *Тиихэдэнь Эрлиг хаан огторгойдо гараад, Эсэгэ Малаан тэнгэридэ гомдол барижа, Моргон Харые хэһээгыт гэбэ ха* (Ч. Цыдендамбаев); 5) абаха; ууха (принимать; выпивать): *– Үсэгэлдэр ноёдоороо бага сага баряа һэм...* (С. Цырендоржиев); **эдеэ** (*гү, али* **хоол**) **бариха** эдеэ хоол эдихэ, ууха, хүртэхэ (принимать пищу): *Үдэшын эдеэ барижа һуутараа, Цыден-Жаб Дэлгэрэй мүрые альгадаба* (В. Гармаев); *Найрай зон эдеэ хоол бариһан гэртэ орожо, хоол барихаһаа гадна, амтан умдан айрагаар аманайнгаа ангаа гарганад* (Б. Шойдоков); **архи бариха** архи ууха (выпивать): *Хоёр жэл болоо ха, аймагай түбтэ болоһон малшадай зүблөөндэ хабаадагшадые столово соо абаашажа хооллуулаа, бага зэргэ архи баряа һэн* (Д.-Д. Дугаров); **сай бариха** сай ууха (отведать чаю): *Манайдаа ошожо, Ханда бидэ хоёрой сай бариит даа!* (Д. Эрдынеев); **нойр бариха** *дээдэ* унтаха, нойрсохо (спать, почивать): *– Зай, Буда Гомбоевич, һайн нойр бариба гээшэ гүт?* (Ц. Шагжин); 6) дагаха, дэмжэхэ (придерживаться): *Би баһал манай хүндэтэ ректор Николай Ивановичай талые барихаб* (Ч. Цыдендамбаев); **зүг бариха** нэгэл тээшэ ябаха (держать направление): *Манай Цэрэнпил эгээл энэ зузаан ой хүбшын гүнзэгы дундуур сэхэ*

зүүн зүгые таамаг барижа, зориһон байгаа (Х. Намсараев); **шалтаг бариха** бэеэ шалтаха (отговариваться): *Гэпэлмаагай гэртэ орыт гэжэ урихадань, хожом ябуужаб даа, эсээб гэжэ шалтаг баряад тараба* (Ц.-Д. Хамаев); 7) хүтэлбэрилхэ, ударидаха; хэрэглэхэ, ашаглаха (управлять, распоряжаться; пользоваться): *Манай хүгшөө гэрэйнгээ ажалые барина ха юм* (Ц.-Ж. Жимбиев); *Эсэгынгээ өөрөө барихаяа гамнадаг хутагын мохотор талхижа, Доржо томо гэдэг номо дархална* (Ч. Цыдендамбаев); **зарасанарые бариха** зарасатай байха (держать прислугу): *Хэдышье зарасанарые барижа байхаар ха юмта* (Ч. Цыдендамбаев); **мал бариха** мал тэжээхэ, маллаха (разводить скот): *Томо һайн үүлтэрэй мал бариха, айл бүхэн дулаан модон гэртэй болохо ушартай гэжэ заана* (Ч. Цыдендамбаев); **мүнгэ бариха** мүнгэ хэрэглэхэ, мунгэтэй байха (распоряжаться деньгами): *Тиихэдэ Лодой түрүүшынхиеэ ехэ мүнгэ барижа үзөө бэлэй* (Д. Эрдынеев); **наринаар бариха** нарин нягтаар хандаха (аккуратно обращаться *с чем-л.*): *– Энэ номоо наринаар баригты, бү хахалагты* (Ч. Цыдендамбаев); 8) ямар нэгэн ажал үйлэ хэхэ (делать *что-л.*); **һүхэ бариха** һүхөөр хүдэлхэ, дарханай ажал хэхэ (работать топором): *Адуунһаа гараа хадаа һүхэеэ баряа һаамни дээрэ гээбы даа!* (Д. Эрдынеев); **тогоо бариха** эдеэ шанаха (готовить еду): *Түргэн, шуумар, тогоо барихадаа бэрхэ хэды һамгадые Халсагайн Сандантайгаар уриже ерүүлбэ* (Д. Эрдынеев); **хилээмэ бариха** хилээмэ хэхэ, болгохо (стряпать хлеб): *Гал түлихэ, сай шанаха, хилээмэ бариха гэхэ мэтын юумэ хэжэ эхилбэ* (Ц.-Ж. Жимбиев); **утаһа зүү бариха** юумэ оёхо (заниматься шитьём, шить): *Энээхэн басаганай утаһа, зүү бариһан гарые, хургые харыт* (Ч. Цыдендамбаев); **шалгалтаяа бариха** шалгалта үгэхэ (держать испытания, сдавать экзамен): *– Зай, нүхэр, шалгалтаяа һайнаар барижа шадабаш* (В. Гармаев); **хэрэг бариха** хэрэг ябуулха (заниматься делом, вести дело): *Убгэн аба бидэ хоёр энэ хэрэг барижа байһан юмди даа* (Ц.-Ж. Жимбиев); **наада бариха** наадалха, шоглохо (подтрунивать, иронизировать, насмехаться): *Гасаалхаш гэхэдээ, хайшан гэжэ гасаалха байнаш, наада бариха гүш, ишмэ тиимэш гэжэ байжа энеэхэ гүш?* (Ц.-Д. Хамаев); **дуу бариха** дуулаха (петь): *Урахан хоолойтой хүүхэдни, Угтамжын дуу бариит! Уян бэетэй хүбүүдни, Уран зөөлөөр наадыт!* (Г. Цыдынжапов); **жээрэб бариха** жээрэб татаха (тянуть жребий): *Тиигэжэ эбээ таһаржа байхагүйн түлөө жээрэб баряад үзэелши!* (Ц.-Ж. Жимбиев); 9) юумэ бодхоохо, бүтээхэ, табиха (строить, ставить): *Яһала оролдожо бариһан гэрынь нэгэл тиимэ хүйтэншэгөөр, татасагүйгөөр һүниин харанхыда һүүдэлзэн харагдаха юм* (М. Осодоев); 10) гаргаха, ами таһалха (резать, колоть, закалывать): *Мүнөөдэр эрье хонёо бариха гэжэ байна*; 11) эльбэхэ, нидхэрхэ; яһа эльбэжэ үедэнь, байрадань оруулха (массировать; вправлять *кость*): *Тиигээд шархирха шалахадань, тэдэнээ өөрөө эльбэн, барин, бажуун хэбтэнэ* (Ц.-Ж. Жимбиев); **булгарһан гар бариха** булгарһан гар байрадань оруулха (вправлять вывихнутую руку); 12) багадаха, барюу байха, хабшаха (быть малым, тесным, узким): *Нёдондо абаһан гуталынь баридаг болоо*.

БАРИШАГҮЙ *тэмд. н.* 1) гартаа абашагүй (такой, что нельзя взять в руки): *Зүгөөр винтовко ба автомадуудайнь сэмгэн баришагүй болотороо халашоо* (Ж. Тумунов); 2) тогтоошогүй, эжэлүүдгүй гарахан (неудержимый): *Юугээршье баришагүй ёолоон сээжынь оёорһоо хөөрэжэ, хашхаран алдаба* (Д.-Д. Дугаров); **энеэдэһээ баришагүй байха** энеэдэһэ хүрэхэ (быть не в состоянии удержаться от смеха *или* улыбки): *Үнэхөөрөөшье табин зургаа хүрэшэһэн тажагар бишыхан Фридрих Павлович арбан наймататай гүлмэр һайхан Таня хоёрые зэргэшүүлэн харахадань, Елена Яковлевнада энеэдэһээ баришагүй байгаа* (Ч. Цыдендамбаев).

БАРИШАД *юум. н., самг., будд.* ойро дүтын хүн, нүхэр (друг, товарищ).

БАРЛААТАЙ *тэмд. н.* сааһан гү, али ондоошье юумэн дээрэ шэрээр, будагаар, бэхээр дараатай, бараар дарагдаһан (печатный, отпечатанный, напечатанный): *Тэрэ стол дээрэхи даха гадаргүй дамбагар зузаан дэбтэр ирасагаан, тэрэнэй хуушан лата үзэгөөр барлаатай байгаашье һаань, бэшэгдэһэн шүлэгыень наярса уншаба* (Ц.-Ж. Жимбиев).

БАРЛАГ *юум. н.* 1) баян хүнэй ажал хүдэлмэри хэдэг хүлһэншэн, хүдэлмэришэн, зараса (раб, батрак, работник, слуга): *Гомбо болбол бага наһандаа эсэгэ эхэһээ гээгдэһэн, үншэн ядуу, саг ургэлжэ баяшуудай барлаг ябаһан хүн байгаа* (Ц. Дон); *– Баян хүн баатай, барлаг хүн шоотой юм гэжэ мэдэхэ аабзаш?* (Б. Санжин, Б. Дандарон); **барлаг богоол** зараса, баян хүнэй ажал хүдэлмэри хэдэг хүлһэншэн (раб, батрак): *Би өөдөө болоһон сагһаа баяшуулай барлаг богоол боложо, ядарал зоболон яһандаа хүрэтэр яһала үзөөб* (Х. Намсараев); **барлаг болохо** *шэлж.* ямар нэгэн эрхилһэн юумэнһөө тон

ехээр дулдыдаха (попадать в сильную зависимость от своей деятельности): *Тиихэдэнь бидэ энэ үмсынгөө ажалай барлаг боложо зобохобди!* (Д. Эрдынеев); 2) *хаарт*. хаартын нааданай дээрэһээ дүрбэдэхи зэргын залуу эрын зурагтай шэрхэг (валет); ○ **зараса** *гэжэ үгэтэй парн. хэрэгл.*

БАРЛАГАЙ *тэмд. н.* барлагта хабаатай (рабский): *Хаанта хархис засагай үедэ арад зон эдэбхи үүсхэл гаргадаггүй, арад зон юрэл баяд ноёдто барлагай ажал хээд лэ дүүрэдэг байһан шуу даа* (Б. Мунгонов).

БАРЛАГДАМАЛ *тэмд. н.* **барлаатай** *хара*.

БАРЛАГДАХА *үйлэ у., хүлеэгд. залог* бараар дарагдаха (печататься): *Шүлэгшын түрүүшын соғсолбори «Буряад үнэн» гэжэ хэблэлэй байшангаар байгша ондо барлагдаа* (А. Уланов).

БАРЛАГШАЛГА *юум. н.* 1) хүниие доромжолго, баһалга (издевательство); 2) богоол, зараса бололго (лакейство, холопство): *Тиигээд хаанашье ябахадам мүнөөхил барлагшалга, мүнөөхил заналга угтажа байна хаям* (Х. Намсараев).

БАРЛАГШАЛХА *үйлэ у.* богоолшолхо, доромжолхо (относиться как к батраку): *Тиихэдэ тэдэнэрээ барлагшалжа мүлжэжэ байдаг баяд ноёд, лама бөөнэр гэжэ баһал байха юм* (Х. Намсараев).

БАРЛАЛГА I *юум. н.* сааран мэтын юумэн дээрэ зураг бэшэг даралга, хэблэлгэ (печатание).

БАРЛАЛГА II *юум. н.* мэргэн һур харбагшые үргэмжэлэн, магтан дуулаһан дуун: «Бара, бара даа, хүйхэрэй мэргэн байнаш даа» (восхваление меткого стрелка): *Сценын саана, зураахай дээрэ байһан һур баряашадай барлалга холоһоо сууряатан соностоно* (Г. Цыдынжапов).

БАРЛАЛГЫН *тэмд. н.* барлаха, барлахада хэрэглэгдэдэг (печатный): *барлалгын станок тодхохо*.

БАРЛАМАЛ *тэмд. н.* 1) модон хэбээр хэблэгдэһэн, барлагдаһан (изданный ксилографическим способом); 2) хэблэгдэмэл (печатный).

БАРЛАС: барлас обог *юум. н., угс.* эртын монгол обог; Агууехэ дайшагша Тимур хаан энэ обогһоо гарбалтай гэдэг (барласы, *древнее монгольское племя*).

БАРЛАХА I *үйлэ у.* юумэ хэблэхэ, будаг, бэхэ мэтын юумэ модон барта түрхижэ дараха, буулгабари абаха (печатать, делать оттиск): *Тэрэ стол дээрэхи даха гадаргүй дамбагар зузаан дэбтэр ирасагаан, тэрэнэй хуушан лата үзэгөөр барлаатай байгаашье һаань, бэшэгдэһэн шүлэгыень наярса уншаба* (Ц.-Ж. Жимбиев).

БАРЛАХА II *үйлэ у.* мэргэн һур харбагшые магтан дуулаха (восхвалять меткого стрелка): *Барээ бара даа, баатар мэргэн байнаш даа... – гэлдэн бүри шангаар барлабад* (Б. Санжин, Б. Дандарон).

БАРЛУУЛХА *үйлэ у., идх. залог* хэблүүлхэ, бар хэрэглэн зураг, бэшэг даруулха (печатать): *Нютагай зондо хандаһан хуудаһануудые типографида барлуулха даабаритай хүм* (Б. Шойдоков).

БАРМА *юум. н.* хүнэй хайрламаар зол хубигүй, хайратай хүн болон амитан, баарһан, хөөрхы (бедняга): *Гэнэн бармые архяар мэхэлэн, толгойень эрьюулжэ, һаатуулжа шадабаб гэжэ Дэлэг дотороо һэм гэн, урматай хүхюутэй һууна* (Ц. Дон); *«Ээ, барма, хажуудань ерэжэ ерээд, үшөө буу табижа байхаш», – гэжэ Дэлгэр өөр тухайгаа бодобо* (В. Гармаев).

БАРМАШЫЛХА *үйлэ у. байг.-худ.* бормаш гэхэ гү, али уһанай жэжэ хорхой хэрэглэн загаһа губшуурдаха (ловить рыбу на бормашей).

БАРНААГ *юум. н., хараал., ород* этэгээд, муухай, яндан хүн (паршивец, негодник, варнак): *Энэ урдашни байгааша барнааг энэ һүни намайе гэрлэе гэжэ байжа тархиим эрьюулһэн аад, мүнөө болоходо арсаад байнал, харана гүт?* (Ц. Шагжин); (**хаатаршан**) **хара барнааг** муухай, яяр яндан хүн (паршивец, негодник): *Маншуудайн хэн байһаниие одоол тиихэдэ мэдэхэш, хара барнааг!* (М. Осодоев); *Аа, энэ ши, хаатаршан хара барнааг, тоомоо таһарнабши-и?!* (Б. Мунгонов).

БАРСАГАР *тэмд. н.* 1) эржэгэр, бэржэгэр, шэрүүн, үрхигэр, жэгдэ бэшэ, болди-солди (шероховатый, шершавый, неровный): *Бэшэгүүдынь жэгдэ бэшэ, бороодо сохигдоһон таладаа барсагар, бороодо ороогүй таладаа жэгдэхэн аад, бүрүүл* (Ж. Тумунов); 2) олон, зай забһаргүй, бирсагар (многочисленный): *Толгой соонь захагүй ута мүртэй үбһэд, барсагар олон бухалнууд, гамбагар бүдүүн һүринүүд* (Ч. Цыдендамбаев); 3) муухай, хирэтэй, затагар, эгтэй, үнгэртэй, шабар шабха (грязный): *барсагар болоһон юумэн.*

БАРСАЙХА *үйлэ у.* 1) эржэгэр, бэржэгэр, шэрүүн байха, арзагар, өөтэй байха (быть шершавым, шероховатым): *Зуһалангай модон гэрэй ханада дабирхайгаар бэшэгдэһэн үзэгүүд барсайба* (Ч. Цыдендамбаев); 2) муухай, һаари даг, хирэтэй байха, болохо, хурзайха (быть грязным, покрываться коростой): *Һая аадар ороһон байжа, харгы*

шабартай: ботинканүудта, үмдэнэй түриинүүдтэ шабар барсайна (Ж. Тумунов); 3) эреэлжэлхэ, эрбэлзэхэ, ирайжа харагдаха (пестреть, рябить в глазах).

БАРТАА I *тэмд. н.* 1) гулдиршагүй бүтүү ой модотой (дремучий, непроходимый): *Химнидэ зуһадаг малай, ангуушадай, һамаршадай гаргаһан зүргэнүүд бартаа модод соогуур тахирлана* (Д.-Д. Дугаров); **бартаа үдхэн** (*гү, али* **бүглүү**) гаталжа гарашагүй (непроходимый, непролазный): *Тэдэ харгыгүй бартаа үдхэн ой соогуур шэлэдэ гарамсаараа, анханайнгаа зүргэдэ орожо, үргэн хүнхэр жалгые уруудан, Ара Торион голдо буубад* (Д.-Д. Дугаров); *Бартаа бүглүү тайгын гүн соо / Гартаа һүхэ бариһан хүнүүд* (Д. Улзытуев); **бартаа ехэ тайга** бүтүү хүбшэ (дремучий лес): *Бартаа ехэ тайгын гүн сооһоо харьялһан уһан тунгалаг сэбэр, шүдэ хаха ташаама хүйтэншье* (М. Осодоев); 2) бархагар, адар, босхи, нүһэр (громоздкий, неуклюжий): *Һайхан тунгалаг далай аргагүй мантан толи мэтээр гэлиижэ, аяар саана байһан бартаа хадануудые һүртэйгөөр һүүдэртүүлнэ* (Ж. Тумунов); 3) *шэлж.* болгоомжогүй, ойлгомторгүй (неосторожный).

БАРТАА II *юум. н., ород* мори тэргээр машинаар орохоор үргэн хаалга (ворота): *Түрүүлэгшын хашаа үндэр, бартаань яб-таб шэбхэдээтэй, тиимэ бэлээр орохогүйш* (М. Осодоев); **ябаган бартаа** хашаагай үүдэн, багахан хаалга (калитка): *Талааниинь боложо, ойро байһан ябаган бартаа уруу арайл шамайхан орожо үрдеэ бэлэй* (М. Осодоев).

БАРТААДАХА I *үйлэ үг.* адар томо байха, томодохо (оказываться слишком неуклюжим или громоздким).

БАРТААДАХА II *үйлэ үг.* 1) бартаа, хаалга хаяха (закрывать ворота).

БАРТААТАЙ *тэмд. н.* гаталжа гарашагүй, ябахын аргагүй (непроходимый): *Бартаатай үргэн намарга газарта түб түхэреэхэн хоёролжон мүрнүүдые тамгалан, хайшаашье ошоһыень илгаруулхын аргагүйгөөр мүрлэжэрхёо* (Д.-Д. Дугаров).

БАРТАГАР *тэмд. н.* 1) һаглагар, ехэ ноохотой (лохматый); 2) болхи, һали-були; задаһагар, хүлхэ-халха (нескладный).

БАРТАН: бартан туулай *юум. н., эхир., хүүг.* эрхы хурган (большой палец).

БАРТАХИ *юум. н.* барбагар ноохотой, хүжүүн томо бэетэй, бар тайга соо байрладаг мяхаша арьяатан, баабгай, хара гүрөөһэн (медведь): *Бартахи, шоно арьяатаниие бала биса мүргэдэг* (Б. Абидуев).

БАРТАХИИН *тэмд. н.* бартахида хабаатай, баабгайн (медвежий): *Юрэдөө ямар тэнэг амитан городоо хаяад, бартахиин нүхэн соо ерэжэ байрлаха гээшэб даа?* (Б. Мунгонов).

БАРУУГААР *наречи* 1) юумэнэй зүүн зүгэй эрид нүгөө талада, зүгтэ (к западу, западнее): *Байгалай баруугаар ханатан мушхарһан барагар хара аадарай үүлэнүүдэй саагуур наран шургажа, далайн нюруу гансата бүрышэбэ* (Б. Мунгонов); 2) баруун гар талаар (справа, правее): *Пеэшэнэй баруугаар татаатай хүшэгын араар газарта шэрдэг дэбдижэ унтаһан Самбуу лама булганай һүүлдэ үндэрлэбэ* (Д. Батожабай).

БАРУУГААРХИ *тэмд. н.* баруун зүгтэ гү, али талада байгааша (находящийся на западной стороне *или* правее): *Дайсад мүрэн үгсэжэ, энэ хабсагайн баруугаархи мүрэнэй эрьеын харгыгаар ерэжэ магадгүй* (Г.-Д. Дамбаев).

БАРУУГААРХИН *юум. н.* баруун зүгтэ, баруун захада ажаһуугшад (живущие на западной стороне): *Баруугаархинда айлшад бууба хэбэртэй*.

БАРУУГШАА *наречи* 1) баруун зүг тээшэ, баруун зүг барин (к западу, на запад): *отогһоо баруугшаа ябаха*; 2) баруун тала руу, баруун гар тээшэ (вправо, направо): *Дала хүрэһэн эхэнь / Зүүгшээ хаража үйлана, / Баруугшаа хаража уярна* (Үльгэрһээ).

БАРУУЛЖАА *наречи* 1) баруун зүг руу, баруун тээшээ (к западу, на запад): *Зүгөөр зүг шэгээ алдангүй баряад ябана – сэхэ баруулжаа, һалхинай шанха урдаһаа* (С. Доржиев); 2) баруун тала руу, баруун гар тээшэ (вправо, направо): *Үбдэг дээрээ үндыжэ, тэрэ зүүлжээ, баруулжаа харана* (Ж. Тумунов).

БАРУУЛХА *үйлэ үг.* нара орохо зүг барин ябаха (идти к западу, направляться на запад): *Наран нохойн гангинама хурсаар шараһаар баруулжа, дорошог оробо* (Д.-Д. Дугаров).

БАРУУН 1. *тэмд. н.* 1) дүрбэн зүгэй нэгэн болохо, зүүн зүгэй эгсэ нүгөөдэ таладахи, наран шэнгэхэ зүгтэ оршодог (западный): *Тэрэ хабар модоной набшаһалжа байһан тиимэ һайхан үедэ баруун оймнай гал дүлэндэ абтажа, хэмгүй ехээр дүрэжэ эхилбэ* (Б. Мунгонов); **баруун урда** нара орохо зүгһөө жаахан урда (юго-западный): *Бата углууда байһан һабатай айрагһаа хэды аяга хэжэ гудамхяад, баруун урда углуугай харбаад дээрэ хэбтэбэ* (Д. Эрдынеев); **баруун хойто** нара орохо зүгһөө жаахан хойно (северо-западный): *Гансал тэнгэриин баруун хойто хаяада унжагар боро үүлэн ябталаатай хүһөө шулуун мэтэ хүдэлнэгүй* (Ж. Тумунов); **Баруун жуу** *будд.* Далай ламын ордон,

Будаала (Потала); **Баруун хүреэн** хубисхалай урда тээ Үргөө хотые (мүнөөнэй Улаанбаатар хотые) тиигэжэ нэрлэдэг байгаа. Баруун дасан хиид гэһэн удхатай (Западный монастырь): *Юрэ харахада, «баруун хүреэнһээ ябаһан бадаршан» шэнги болошоод ябаха юм* (Ц. Галсанов); 2) баруун гартахи, баруун гар тала (правый): *Тэдэнэй хойноһоо хэдэн эхэнэрнүүд баруун хамсыдаа улаан хэрээһэтэй сагаан бүд уянхай, сүүмхэнүүдые зүүнхэй алхалнад* (Х. Намсараев); **баруун гар** а) зүб гар (правая рука): *Тиигэбэшье, урма баяртай ябаһанаа мэдүүлхэ һаналтай баруун гараараа малгайгаа абажа, абадаа даллана* (Д. Эрдынеев); б) *шэлж.* найдалгата, этигэмжэтэ нюур, эгээ дүтэ туһалагша (особо доверенное лицо): *Нэгэтэ хабарай арюухан тунгалаг үдэр аяар холын Һаса-Түгэд оронһоо Далай ламын баруун гарынь болохо тон хүндэтэй ехэ лама заларба юм ха* (Ц. Шагжин); **2.** *юум. н.* зүүн зүгэй эгсэ нүгөөдэ тала, наран шэнгэхэ зүг (запад): *Баруун тээ шоройлдон байгша үндэр уулануудай саагуур наран жаргажа, сэлмэг тэнгэриин хаяа улайбхин үзэгдэнэ* (Ц. Шагжин).

БАРУУНА *юум. н., будд.* Баруун оронуудай эзэн; уһанай бурхан (Варуна).

БАРУУНАЙ *тэмд. н.* 1) нара орохо зүгэй, нара шэнгэхэ зүгтэхи (западный): *Баруунай саһата шэлэнүүдэй саагуур шэнгэхэ наран шэрээдэһээ сасажа байна* (Д.-Д. Дугаров); **барууни хаад** *бөө* Түнхэнэй хадануud болон Зүүн Саяанай эзэд болохо 90 хаадууд; тэдэ Буха ноёной хүбүүд ба ашанар гэжэ тоологдодог (западные хаты); 2) *түрын бод.* баруунай хэлбэрил баримталһан, экономикын талаар эрид хубилалтануудые ябуулха, яһатанай хоорондохи илгаа баримталха *г.м.* шугам дагадаг (правый): *Энээниие нюдарган бэшэ гэһэн хүн ёһотой баруунай бөөрэнхы оппортунист мүн байна* (Ц. Дон).

БАРУУХАНААР *наречи* нэгэ бага баруун тала тээшээ, баруун зүг барин (немного вправо, несколько западнее): *Мүнөөшье Буухасааная уруудаад, … хаташаһан горхон дээгүүр табигдаһан хүүргын барууханаар харгы дээрэ гаражa зүүлэбэ* (С. Цырендоржиев).

БАРХА: **арха-барха** *хара*.

БАРХАГ I *юум. н.* 1) онгосые байра дээрэнь байлгахын тулада, тэрээн дээрэһээ уһанай оёорто буулгадаг, гэнжээр бүхэлэгдэһэн түмэр һабарнуудтай һорболжо (якорь): *Далайн онгосо бархагаа хаяба*; 2) машина, поездын ябадалые аалидхадаг гү, али зогсоодог оньһон (тормоз): *поездын бархаг*; 3) *эхир*. томо суурга (большой замок): *Үүдэндэнь бархаг үлгөөтэй байба*.

БАРХАГ II *тэмд. н.* данхагар, дархагар, дарьягар, түглэгэр (громоздкий): *Шэнгэн уняар соо тобойлдоһон саһата сэнхир хаданууdые, эхи захагүй бархаг ногоон ой тайгые тэрэ бахархалтайгаар харана* (Д.-Д. Дугаров).

БАРХАГАЙ *тэмд. н.* бархагта хабаатай (якорный): *бархагай гэнжэ*.

БАРХАГАР *тэмд. н.* 1) адар, данхагар, дархагар, дарнагар, дарьягар, һархагар, түглэгэр (громоздкий): *Бархагар хара амитан саһан болдогой саанаһаа хүсэд булгайнагүй* (Д.-Д. Дугаров); **бархагар томо** мантагар, арьягар (дюжий, здоровый): *Иигээд лэ хүбүүмни бархагар томо эрэ боложо, арбадахи класс эрхимээр дүүргээд, институдта һурахаяа орохо гэжэ шэбшэжэшье болоо* (М.Осодоев); **бархагар олон** пэгшэгэр олон, нилээдгүй олон (видимо-невидимо, многочисленный): *Вагон бүхэнэй үүдээр бархагар олон хүнүүд һубарин гаражa, монсо-сонсо юумэеэ үргэлэн һугабшалан, яаралтайгаар гэшхэлэлдэнэ* (Ц. Дон); 2) бүдүүн, бааза, шэрүүн, пэрхигэр, шэрхигэр, хүрдэгэр (неровный, бугорчатый, бугристый): *Тугаарай угааһан гурбан пулаадайнгаа эгээ һайханиие горхоной сэлмэг уһанда норгожо ерээд, Сэмбэлэй һубагташаһан нюурые, мүн бархагар шэрүүн гарнуудыень һөөл наринаар аршаба* (М. Осодоев).

БАРХАГЛАХА *үйлэ үг.* 1) бархаг хаяха (бросать якорь); 2) һаатуулха, тогтоохо, аалидуулха (тормозить, задерживать, препятствовать); 3) орёогоор, шиилдэйхэйгээр уяха (завязывать путанным узлом).

БАРХАЙХА *үйлэ үг.* данхайха, дарбайха, орбойхо, обоорхо, түглыхэ (громоздиться, виднеться темной массой): *Гайха тагна, баабгай сожоёошье татангүй, модонойнгоо оройдо бархайжа һууна* (Д.-Д. Дугаров).

БАРХАСВАДЬ *юум. н., будд.* 1) гарагай табан (четверг); 2) Наранай системын эгээн томо тиб, планетэ (Юпитер).

БАРХИ: ори-бархи хашхарааи, һүхирөөн, бархираан, шашхаан, хуугай, орилоон, оог (крик, вопль, рев): *Урдань һэхэржэ унан, ори-бархи табихынгаа забһарта…* (Х Намсараев).

БАРХИГАР *тэмд. н.* 1) барьягар, барзагар, бордигор, бэржэгэр, нүрөөтэй, шэрүүн, үрэбтэр, үрхигэр, холонхой (шероховатый, шершавый, мозолистый): *Уе дээгүүрээ булсууташаһан бархигар гарыень хаража һууһан Шара-Дамба: – Шимнай барилдаха болоолши даа! – гээд, Аламжын гарые адхаба* (Д. Батожабай); 2) босхи, хүжүүн, адар, ласхагар, орогүй (неуклюжий, несуразный):

Толгой дээрээ зурагар ялан шархатай, дүхэд гэһэн бархигар бэетэй, баабгай мэтэ ганхаргаһан алхадалтай хүн олон зон сооһоо түрүүлэн гаражса ерэнэ (Д. Батожабай).

БАРХИРАА(Н) *юум. н.* орилоон, хашхараан, һүхирөөн, шашхаан, хуугай, оог, уйлаан (крик, рёв, плач): *Нэгэ эхэнэрэй шашхаха шарьяха муухай бархираан гараба* (Х. Намсараев).

БАРХИРАЛДАА(Н) *юум. н.* 1) олон хүнүүдэй орилоон, хашхараан, һүхирөөн, шашхаан, хуугай, оог, уйлаан (рёв, крик, плач): *Үхибүүдэй бархиралдаан, үбгэд хүгшэдэй, һамгадай хараал шэрээл…* (Б. Шойдоков); ○ **уйлалдаан** *гэжэ үгэтэй парн. хэрэгл.*

БАРХИРАЛДАХА *үйлэ у., угталд. залог* 1) уйлалдаха, орилолдохо, хашхаралдаха (реветь, кричать, орать): *Үхибүүдэй бархиралдаха, хүгшэдэй һүгшарха, үбгэдэй хараал табиха шэхэндэнь дуулдахадал гээд, өөрөө дайнай газарта ябажа байһандал болоно* (Ж. Тумунов); 2) бахын абяа гараха (квакать): *Үдэшэ болоходо бахын хүбүүд бархиралдажа…* (Х. Намсараев); 3) хирээгэй хаагалха (каркать): *Баярлаһан хирээ бархирдаг гэжэ арадай үгэ бии.*

БАРХИРАН *тэмд. н.* уйлагануур, уһа нюдэн (плаксивый): *бархиран зантай үхибүүн.*

БАРХИРГА *юум. н., баруун бур.* эрхирээн, хүрхирээн (рёв *животного*); **бархирга табиха** (реветь): *Баабгайн бархирга табяад, арбагай-эрбэгэй болохотойнь сасуу бүгдөөрэн зүг бүри тээшээ зугадашаба гү гэжэһанаад, гүйшэһэнөө мэдэнэм, хүлисэгты намайгаа* (А. Шадаев).

БАРХИРЖАРХИХА *үйлэ у., видэй нэгэ түхэл* абаһаар бархирха, уйлаха (мигом заплакать, закричать): *Альбинын толгой стол дээгүүр хэбтэһэн гар дээгүүрээ унажа, тэрэ гэнтэ сорхирсо бархиржархиба* (К. Цыденов).

БАРХИРУУХАЙ *юум. н.* **бархиран** *хара*.

БАРХИРХА *үйлэ у.* 1) хүнэй уйлаха, орилхо, хашхарха, хуугайлха (плакать навзрыд, реветь): *Иимэ мандагар томо хүн аад лэ, иимэ жаахан борбогорхон хурьганһаа айгаад, бархиржа байха гэжэ яагаа эшхэбтэр юм?* (Б. Мунгонов); 2) амитанай эрхирхэ, хүрхирхэ, бүрхирхэ (кричать, реветь – *о животном*): *Тиин тэрэнэй буугайнгаа шабха дарахалаар, олиггүй муухайгаар баабгайн бархирха дуулдаба* (Б. Санжин, Б. Дандарон); *Гэнтэ элжэгэнэй бархирха абяан халта соностоод, гэрэй һууриин шэнээхэн тэбтэг дээрэ зон үймэшэнэ* (Д. Батожабай); 3) бахын абяа гараха (квакать – *о лягушке*): *Нуур соо баханууд бархирна*; 4) хирээгэй хаагалха (каркать – *о вороне*): *Баярлаһан хирээ бархирба гэһэндэл, эхэнь нюдэнэйнгөө уһа сагаахан пулаадайнгаа шэгшэгээр аршан һуугаа һэн* (Ц.-Д. Хамаев); ○ **орилхо**, **уйлаха** *гэжэ үгэнүүдтэй парн. хэрэгл.*

БАРХИРШАХА *үйлэ у.* гэнтэ уйлаадхиха, орилоодхихо (внезапно заплакать): *Хүнгэрэг хатуу саһа этэржэ, шаажа байжа, иишэ тиишээ хүльбэржэ байжа тэрэ бархирхын ехээр бархиршаба* (С. Доржиев); **сурхирса бархиршаха** ехээр уйлаха, шуухирса уйлаха (заплакать навзрыд): *Тэрэ зоной дунда Баданиие харахалаараа, мүртэнь нюураа няагаад, балшар үхибүүндэл сурхирса бархиршаба* (Б. Санжин, Б. Дандарон).

БАРХЫХА *үйлэ у.* **бархайха** *хара*.

БАРһАН 1. *юум. н.* хуби заяагүй, золгүй, ядуу хүн гү, али хайратай тулюур амитан (бедняга): *Тиихэдэнь энэ барһан үглөөнһөө хойшо эдеэлээгүй, гэдэһэниинь үлдэшоо ёһотой гэжэ Хурьган ойлгобо* (Б. Санжин, Б. Дандарон); **2.** *тэмд. н.* 1) хайратай, хөөрхы, хайрламаар, халагламаар (бедный, жалкий, вызывающий жалость, достойный сожаления): *Барһан, һайн зантай, һайхан сэдьхэлтэй хүбүүн лэ даа, ямар хардалга гүрдэлгэнь болохоёо һанаа юм* (Х. Намсараев); 2) илдам, инаг, амараг, үнэтэ (милый): *Барһан, хүбүүнэйнгээ малгайе гартаа баряад, эльбэжэл эльбэжэл һууха юм* (В. Гармаев).

БАРШАА *юум. н., баруун бур.* 1) олзо, ашаг, нэмэлгэ, эдишэ, бариша (барыш, выгода): *Энэшни баһал өөрынгөө баршаа харагһан хүн байна* (Ц. Шагжин); ○ **олзо** *гэжэ үгэтэй парн. хэрэгл.*

БАРШААДАХА *үйлэ у., баруун бур.* ашаг, олзо олохо (получать прибыль, оставаться в барыше).

БАРШААЛХА *үйлэ у., баруун бур.* баршаа олохо хэрэг эрхилхэ, хонжоо наймаа хэжэ олзо олохо (барышничать, спекулировать).

БАРШАГАР *тэмд. н., ага* эржэгэр, бэржэгэр, шэрүүн, үрхигэр, жэгдэ бэшэ, болди-солди (шероховатый, шершавый, неровный): *баршагар хада.*

БАРШАД *юум. н., будд.* тодхор, һаад, гай, нүгэл хэһэн муу юумэн, зайлашагүй шоро муута ушар, оһол, нүгэл, гэм (грех, неожиданный несчастный случай, скверна, препятствие): *– Һагсарһан үхибүүдые эдэгээдэг, ада баршадһаань абардаг байгааб, – гэбэ* (Б. Санжин, Б. Дандарон); **баршадта дайрагдаха** гайда орохо (попасть в беду): *Хайрла, хэшээ, үдэрэй баршадта дайрагдахадаал дайрагдахаш* (Ц.-Д. Хамаев).

БАРШАДГҮЙ 1. *тэмд. н., будд.* энхэ

амгалан, амгалан тайбан (благополучный): *Арад амитанай ада баршадгүй амгалан мэндэ һуухын…* (Х. Намсараев); **2.** *наречи* энхэ амгаланаар, амгалан һайнаар, амар мэндэ (благополучно): *Харгы замдаа баршадгүй, амгалан мэндэ ябаарайгты* (Үреэлһээ).

БАРШАДТАХА *үйлэ у., будд.* тодхорто дайрагдаха (быть поражённым скверной, накопить препятствия).

БАРЫЛГАХА *үйлэ у., идх. залог* уруу дуруу болгохо, гутааха, шэг шарайгаа хубилгаха (омрачить): *Теэд Санжын даруу хүмэдхэ дорооһоо алдуурһан шиидэнги харасатай золголдоод, дахин шарайгаа барылган, дайсантайгаа ушарһан мэтэ түхэлтэй болошобо* (А. Ангархаев).

БАРЫХА *үйлэ у.* 1) эли бэшээр, бүдэхеэр харагдаха (неясно виднеться): *Һүринүүд холо барын харагдана*; 2) уруу дуруу болохо, гутаха, айһандаа шэг шарайгаа хубилгаха (омрачиться, стать хмурым): *Бартахи ехээр айһандаа барыжа шэрыжэ байба даа* (Б. Абидуев).

БАРЫША *юум. н., ород, баруун бур.* хонжоогой олзо (барыш); **барыша бэдэрэгшэ** хонжоогой наймаа хэжэ олзо ологшо, дам худалдагша (барышник).

БАРЬБАГАР *тэмд. н., ага* барьягар, ехэ уршалаатай (с грубыми крупными чертами, с крупными морщинами).

БАРЬЯГАР *тэмд. н.* 1) бархагар, адар, данхагар, дархагар, дарнагар, дарьягар, һархагар, түглэгэр (громоздкий): *Үглөөнэй улаан шаргал наран барьягар хара Баргажан дабаанай саанаһаа һаяхан гараад, … хүхэ сэнхир огторгойн гүнзэгы уудам өөдэ яаралгүйхэн һалирна* (Б. Мунгонов); **барьягар шулуун** дархагар томо шулуун (большой камень, глыба): *Нүхэн гүн руунь шулуу хаяхадань, аяар доро ошожо, барьягар шулуунуудые абяатайгаар сохин унаха* (Ц.-Д. Хамаев); **барьягар шэнэһэн** томо, орбогор, һаглагар шэнэһэн (раскидистая лиственница): *Тиинэн бэеэрээ Бармидай хараһаар байтар оодон буугаа далайжа далайжа, барьягар хара шэнэһэндэ бутара сохижо хаяад, саашаа мэнтысэ харайба* (Б. Мунгонов); 2) мантагар, арьягар (дюжий, здоровый): *Иимэ һайхан эхэнэр хайшан гээд энэ аймшаг тай барьягар хүнэй һамган болоо гээшэб гэжэ тэдэнэр досоо досоогоо бодоно* (Д. Батожабай); 2) шэрүүн, барзагар, бордигор (грубый, шершавый): *Холхойн барьягар хара шарайе гэтэжэ, Цогтоев нэгэ бага һууд гээд: – Холхой нагаса, би арбан долоон үнеэтэйб* (Ч. Цыдендамбаев); **барьягар гар** шэрүүн гар, бархигар, холонхой гар (грубые, мозолистые руки): *Хүгшэнэй шарайда уйдхарай тэмдэг үзэгдэбэгүй, гансал томонууд хүхэ һудалтай хүдэлмэришэ барьягар гарнуудынь үлэ мэдэг һалаганаһандал болоно* (Ц. Шагжин).

БАРЮУ *тэмд. н.* 1) хатуу үгэгүй, хүлеэсэтэй, бэеэ баринги (сдержанный, немногословный): *Тунгалаг буряад басаган даа, барюу байха, юунэйшье болоо һаа, ямаршье байдалда ороо һаа, намайе Буда Бадмаевичта хоблонгүй үнгэргэхэ һэн* (Ц.-Д. Хамаев); 2) гамтай, хэрэггүй газарта гаргашалдаггүй (экономный): *Даришма мүнгэндөө ехэ барюу басаган юм*; 3) уйтан, хабшуу, баринги (тесный – *об одежде*): *Үнэтэй сэмбээр хэһэн дэгэлынь ташаагаараа ехэ барюу, тиимэһээ нариихан бэедэнь саб һуунхай* (Ч. Цыдендамбаев).

БАРЮУБША *юум. н.* һуумга болоһон үхибүүндэ үмэдхүүлдэг хүбэнтэй богонихон дэгэл (короткая стёганая шуба, надеваемая поверх распашонки).

БАРЮУБШАГҮЙ *тэмд. н.* 1) барихада зохидгүй (неудобный для переноски, использования): *Энэ ямар барюубшагүй сүүмхэ гээшэб, ондоо юумэ ологты!*; 2) *ага* бэеэ баридаггүй (несдержанный): *Аманиинь барюубшагүй*; **мүнгэндөө барюубшагүй** мүнгөө гамгүй үридэг, һабагүй, сагаан холшор (не экономный, расточительный).

БАРЮУБШАТАЙ *тэмд. н.* 1) баримаар, таарамжатай, барихада зохид (удобный для переноски, использования, захвата): *барюубшатай абдар*; 2) хүндэ хэрэгтэй, һайн, аша үрэтэй (полезный, нужный): *Бабуудайгаа дахажа ажаллахадаа юумэндэ һураха, энэ тэрэ барюубшатай юумэ ойлгохо* (Д. Эрдынеев).

БАРЮУЛ *юум. н.* 1) хүнэй гартаа барижа ямар нэгэ үйлэ дүүргэхын тулада хэгдэһэн түхеэрэлгэ (ручка, рукоятка, черенок, дужка): *Гэшхүүрэйнь шатануудһаа эхилээд, үүдэнэйнь барюул хүрэтэр дуу һан танил зохидхон шэнгеэр харагдана* (Ц. Дон); **хажуурай барюул** хажуурай эшэ, хажуурай эшэдэ торгоһон, нугылгаһан модон (косовище, черенок): *Тэрэ хажуурай барюул хэхэ нариихан хуһанай тайрадаһа газарта хаяад, Шагдарые мэндэшэлэн, гарыень бариба* (Д.-Д. Дугаров); 2) машина, судна, самолет жолоодоходо хэрэглэгдэдэг залуур (руль): *машинын барюул эрьюулхэ*; 3) тогоо гал дээрэһээ абахадаа, хоёр тээһээнь баридаг, хоёр тэбхэрхэн шэрэмэл һэеы хэрэгсэл (прихватка для котла): *Доржын эжы барюулаар шэрэм дээрэхи амһартые хоёр тээһээнь хашаад, тэрээн руу сагаан далияа шүүбэ* (А. Ангархаев); 4) горшоогой дээдэ

эрмэгһээ үлгэн үргэдэг ута эшэтэй нэгэ һалаатай аса мэтэ хэрэгсэл (ухват): *Тогоондоо таарадаг барюул һайн* (Оньһ. үг.).

БАРЮУЛАЛГА *юум. н.* шагнал гү, али хүндэлэлэй ямар нэгэн тэмдэг хүндэ үгэлгэ, гардалга (вручение): *орден барюулалга*.

БАРЮУЛГА *юум. н.* 1) **барюулалга** *хара*; 2) бариса, барисаан (залог, заклад); 3) *анг.* нохойгоор туулган агналга, олзоборилго (травля собаками).

БАРЮУЛХА *үйлэ үг., идх. залог* 1) үгэхэ, гардуулха, үгүүлхэ, дамжуулха (давать, передавать, вручать, отдавать): *Ган-Булад моринойнгоо жолоо намда барюулаад, урдаһаань угтан ошобо* (Ц.-Д. Хамаев); *Тэрээнһээ хойшо Айдай хамаг хүлһэ салингаа Даридаа барюулагша бэлэй* (С. Доржиев); **гарта барюулха** (дать в руки, дать держать в руки): *Хойморой харбаад дээрэ ерэжэ һуугаад, шэшэржэ байхадань, Тамжад сай һэблэжэ хүргөөд, гартань барюулба* (Д. Эрдынеев); **духаряа барюулха** архи гардуулха (подносить чарку): *Эдеэнэй түрүүндэ баһал духаряа дүүрэ дүүрээр хэжэ барюулба* (Х. Намсараев); 2) шагнаха, шагнал үгэхэ, гардуулха (награждать, вручать): *Директор Жаргалда медаль барюулаад, гарыень шанга адхаба* (Г.-Д. Дамбаев); **бэлэг барюулха** бэлэглэхэ, бэлэг үгэхэ (вручать подарок): *Газетэдэ бэшэхэ, сентябриин нэгэндэ һургуулиин директор Буладые булганай урда гаргажа, магтаха, милициин дарга бэлэг барюулха* (С. Цырендоржиев); 3) юумэ абхуулха, шүүрүүлхэ (велеть взять, поймать): *Энэнь хадаа өөһэдынгөө гараар алта барихын тула хүнэй гараар могой барюулба гэһэнтэй адли удхатай байгаа юм* (Х. Намсараев); 4) юумэндэ баригдаха, гарта орохо (быть пойманным): *Шамһаа байха бэрхэ бэрхэ ангуушад баабгайда барюулжа байгша, дуулагшагүй юм аалши?!* (С. Доржиев); 5) юумээр хушагдаха, баригдаха, үбшэлхэ, орохо (быть охваченным *чем-л.*, подвергаться *чему-л.*): *Булгадаа тажааржа, шэрхэ хамууда барюулжа үхэхэ бшуу* (Ц. Дон); **жэбэдэ барюулха** жэбэрхэ (заржаветь); 6) хүтэлүүлхэ, хүтэлбэрилүүлхэ (передать в управление, вверить): *Тьфу, тэрэ нюргаяа гаранхай бэгзэгэрээр хэн хуули барюулхаяа байгаа юм* (Д. Батожабай); **хуби заяагаа барюулха** хуби заяагаа найдаха (вверить свою судьбу): *Хэнэй гарта үхибүүнэй хуби заяа барюулхаяа байһанаа гүрэн мэдэхэ ёһотой* (Б. Мунгонов); 7) юумэ бодхоохые баадхаха (велеть построить): *Ушар юуб гэхэдэ, хоёр жэлэй саана Улеэ горхоной зүүн һалаае Хара-Бэлшэр тушаа хаажа, уһан тээрмэ барюулаа һэн* (М. Осодоев); 8) эльбүүлхэ (велеть массажировать): *Тиигээд лэ тэрэ долёобортоо домтой, эрхиидээ эмтэй абгайда тархи түрүүгээ барюулһаар бажуулгаһаар һайн боложо байнхай* (Ц.-Ж. Жимбиев); 9) саг зуураар хэрэглэхыень зүбшөөхэ (предоставить во временное пользование): *Дамба хүршэдөө тармуураа барюулба*; *Намда тэрэ номоо барюулыш!*

БАРЮУЛШАГҮЙ *тэмд. н.* баригдадаггүй, зоргон соогоо, зоргоороо, дурааараа, барюулхаар бэшэ (своенравный, необузданный): *Бата ахай энэ барюулшагүй дошхон адуунһантай удаахан тэмсэжэ, гартаа оруулба*.

БАРЮУҺАГҮЙ 1. *тэмд. н.* 1) бэеэ баридаггүй, хүлеэсэгүй (невоздержанный, несдержанный); 2) сүлөө, таталюургүй, һаатаха юумэгүй (свободный, без обузы): *Барюуһагүй энэ залуу хойто зүгэй нютагта хүдэлхөөрөө хүдэлжэ гараа һэн*; **2.** *наречи* һаатангүйгөөр, удаарангүйгөөр (без задержки).

БАРЮУҺА(Н) *юум. н.* дарамта, шагтага, ашаан (обуза, балласт): *барюуһан боложо ябаха*.

БАРЯА(Н) *юум. н.* 1) юумэ барилга, абалга, абаса (держание, взятие); 2) хаалга, харуул доро байлга (заключение, стража): *«Басагыемни Түбэдэй хаанда хүргэнгүй, уураг тархиень эрьюулжэ, үгэ хүүртээ оруулаад, өөрөө эзэлжэ болохо аа гү» гэжэ һэжэг түрөөд, хаан Уран-Тангаригые нэгэ хэдэн хүнтэйнь баряанда байлгаба* (А. Шадаев); **баряанай хүн** ямар нэгэн зорилготойгоор баригдаад сүлөөгөө хаһагдаһан хүн, баряанай хүн (заложник).

БАРЯАНСАГ *юум. н., боох., оно, ород* һандалитай, хүлөөрөө даража эрьюулдэг ээрсэгтэй нооно ээрэхэ түхеэрэлгэ (прялка, пряслице).

БАРЯАША(Н) *юум. н.* 1) ямар нэгэн амита гү, али загаһа олзоборилогшо (ловец); **газар баряашан** *баруун бур.* газар эдлүүрилэгшэ, газарай эзэн (земледелец, хлебороб); 2) хүнэй хухарһан, гэмтэһэн яһа, хахарһан тархи эльбэжэ байрадань оруулдаг, аргалдаг хүн, аргашан (костоправ, массажист): *Тиигээд Лёнхобомнай тархияа хахарһан юм, тэрэмнай баряашада ошоһон байха, һайн болоходоо бусана бэзэ гэлсэбэд* (Ц.-Ж. Жимбиев); *Баряаша хүн бэедээ туһагүй* (Оньһ. үг.); ◊ **мяха баряаша** бүдүүн болохо маягтай хүн, маряажаха шэглэлтэй хүн (склонный к полноте – *о человеке*; быстро жиреющий – *о скоте*).

БАСАГААШХА *юум. н.* бага наһатай

эмэгтэй (девчушка, девчонка): *Малша зоной үхибүүд хара багаһаа хойшо эжынэрэйнгээ ажалда хамһалсадаг дээрэһээ арбагархан басагаашха хүсэд һаалишан болонхой* (Ц.-Ж. Жимбиев).

БАСАГАЛИГ *тэмд. н.* басаганшуу, басаган маягтай (женственный): *Хүбүүндэл адли Даримамнай томо болоходоо бүри басагалиг болоол*.

БАСАГА(Н) 1. *юум. н.* 1) эмэгтэй үхибүүн (дочь): *Эхэ эсэгэдээл адли үрэ бэеые Доржо ходо харадагшье һаа, дан иигэжэ басаганайнь эхэеэ һажаахые хараагүй юм* (Ч. Цыдендамбаев); *Баабайндаа басаган сэнтэй, базаарта халааша сэнтэй* (Оньһ. үг.); **аша басаган** хүбүүнэй эмэгтэй үхибүүн (внучка по сыну): *Теэд аша басаганайнгаа һанаата болоһон шэнги бүлхышөөд ябахада, хүгшэнэй досоо баһал хүлгөөтэй* (Г. Дашабылов); **зээ басаган** басаганай эмэгтэй үхибүүн (внучка по дочери): *Эржэнэй үдын һаалганһаа ерэхэдэ, Мантаг нагасань эдеэ бэлдэнхэй, зээ басагаяа хүлеэжэ байгаа* (М. Осодоев); **дүү басаган** нэгэ эхэ эсэгын үхибүүдэй нahаар бага эмэгтэйнь, аханар эгэшэнэрынь иигэжэ хэлэдэг (младшая сестра): *Алдар дүү басагандаа мээхэй, багадаа дахуулжа наадхуулдаг, институдта һурахадаа, стипендиһээ үлүүшэлжэ, таарамаар хубсаһа абажа эльгээдэг һэн* (Ц.-Д. Хамаев); **үргэмэл басаган** өөрын бэшэ, ондоо хүнһээ абажа хүмүүжүүлһэн басаган (приёмная дочь): *Энэнь үргэмэл басагаяа тэбэрин абажа, бэеыень эльбэн барин, һаатуулан байба* (Ц.-Ж. Жимбиев); 2) бага болон залуу нahатай эмэгтэй, бүһэгүй хүн, дүүхэй (девочка, девушка): *Харин тэрэ һайхан басаганай торгон хара гэзэгэнүүд, могой мэтэ сэрбэлзэн, Ван-Түмэрэй зангидаһан нюдарга шабхадаад абаа һэн* (Д. Батожабай); **инаг басаган** хайрата ганса, амараг ганса (любимая, возлюбленная): *Инаг басаганайнгаа гэнтэ хадамда гаражка, галта дуранайнгаа һүнэн бутаран һалахада, һаатаха һамаарха юумэеэ олохоёо болишоод ябаа һэнш* (Ц.-Д. Хамаев); **тогоошон басаган** эдеэ шанадаг залуу эмэгтэй (кухарка, повариха): *Хододоо дуу дуулажа ябадаг тогоошон басагамнай ябашаба* (Г.-Д. Дамбаев); 3) хадамда гаража байһан бүһэгүй хүн (невеста): *Хүбүүнэй гэртэ нэгэ-хоёр духаряа уугаад, гэр бүлэ бологшо хубүүн басаган хоёртоо үреэл хэлэдэг, бэлэг сэлэгээ баридаг һэн*; 4) *эхир.-булг.* үхибүүн, үхиншье һаа, хүбүүншье һаа (дитя, ребёнок, *независимо от пола*); **2.** *тэмд. н.* басаганда хабаатай, басаганай үмдэдэг (девичий): *басаган дэгэл.*

БАСАГАНАЙ *тэмд. н.* 1) басаганда хабаатай (девичий): *басаганай хубсаһан*; 2) хадамда гаража байһан бүһэгүй хүндэ хабаатай (относящийся к невесте): *басаганай наадан*; **басаганай заһал** басаганай хадамда гарахада үгтэдэг бараан, саг сагай хубсаһан, энжэ (приданое невесты): *Басаганай заһал бараг, түрэ хурим түгэд байха гэбэл, ондоо бэшэ юун хаб* (Х. Намсараев).

БАСАГАНСАР *тэмд. н.* 1) басаган шэнгеэр, залуугаар харагдадаг (похожая на девушку, моложавая – *о женщине*); 2) басагалиг, басаганай гадаа түхэлтэй – *залуу эрэгтэй хүн тухай* (женоподобный – *о парне*).

БАСАГАНШУУ *тэмд. н.* **басагалиг** *хара*.

БАСАГАТАЙ *тэмд. н.* үхитэй (имеющий дочь): *Намда юун басаган байха юм! Оройдоош басагатай байгаагүй хүм* (Б. Мунгонов).

БАСАГАША *тэмд. н.* басагадта дуратай, басагадаар холбоорилдохо дуратай (любящий ухаживать за девушками): *– Яагаа һүрхэй басагаша хүмши! – гэбэб. – Тиихэдээ ши үсэгэлдэр аляархажа ябаһаар Бальжидые бархируулаа ха юмши* (А. Жамбалдоржиев).

БАСАГАШАЛХА *үйлэ үг.* 1) өөрын басаган шэнгеэр һанаха, өөрын басаганда тоолохо (считать дочерью); 2) өөрын басаган болгон үргэжэ абаха (удочерять); 3) басаганай шэнжэтэй болгохо, басаган шэнгеэр хубсалуулха (уподоблять девочке).

БАСНИ *юум. н., ород* дүүрэхэ дээрээ һургаалтай богонихон шүлэглэмэл ёгто зохёол (басня): *Доржо ишмэ бишыхан зохёолой, номой ганса нюур дээрэ бэшэгдэһэн басниин, ишмэ гүнзэгы удхые онсо ухаа бодолдоо мэдэрбэ* (Ч. Цыдендамбаев).

БАСТАРИГ *юум. н.* тэргэ болон шаргада ашаатай үбһэ утаашань даража, тэргын урда хойто таладань татагдан уягдадаг һургааг, модон (бастрык).

БАСТАРИГДАХА *үйлэ үг.* бастаригаар даруулжа уяха (закреплять бастрыком).

БАТА *тэмд. н.* 1) хатуу, бүхэ, бэхи (твёрдый, крепкий, прочный): *Даншье хатаһан хургааһандал болошоогүй, үндэһэеэ газарай гүн руу холо хүрэтэр табиһан шэнэһэн модондол бата гээшэ хаб гэжэ хара һанаандаа бодохо сагшье байдаг* (Ц.-Д. Хамаев); **бата тулга** найдамтай, бэхи түшэг тулга (крепкая опора): *Үбдэгөөрөө үлэ мэдэг һалганаһан хүлынь бата тулгатай боложо, зүрхэниинь доро оробо* (Ч. Цыдендамбаев); **бата бэхи** а) хатуу, бүхэ (твёрдый, крепкий): *Үбгэн абымни табижа байһан хүүргын һуури бата бэхи юм аа гү гэжэ шалгажа үзэһэн юумэдэл, аша хубүүниинь хүндэлэн модод*

дээрэнь гараад дэбхэрнэ (Ц.-Ж. Жимбиев); б) хүдэр, дорюун, томо (сильный, дюжий, здоровый): *Жэл болоод байхада ахынь уг залгамжалха бата бэхи хүбүүн түрэжэ, баяр дээрэ баяр нэмээгээ һэн* (С. Доржиев); в) найдабаритай, үнэн (надёжный, верный): *Ямаршье уряа лозунг бата бэхи үндэһэ һууритай байха ёһотой* (Б. Мунгонов); **бата холбоотой** нягта, бүхэ холбоотой (тесно связанный): *Эдэнь Түб Азиин ургалта хүгжэлтэтэй бата холбоотой байна* (Б.-М. Жигмитов); 2) хүдэр, дорюун, томо (сильный, дюжий, здоровый): *Һамгадһаа байха бата задарюун эрэшүүлэйшье тэрэ томо онгосо залахань бэрхэтэйл* (С. Доржиев); **бата гар** шанга гар (крепкие руки): *– Сайн, Михаил Степанович! – гэжэ Минжур хэлээд, бата гарһаань гараа арайхан мултална* (Ж. Тумунов); **бата алхаса** найдамтай лаб алхаса (твёрдая, уверенная походка): *Үдэшэ орой болоһон хойно таряанай боолго дүүрэжэ, илалта туйлаһан хүнүүд бата алхасаар балагаанууд тээшэ ябабад* (Ж. Тумунов); 3) найдабаритай, үнэн, түбшэн, тогтууритай (надёжный, верный, постоянный): *Эдэ хоёрой инаг дуран бата, мүнхэ* (Ц. Шагжин); *Баруун гараа барилсаба,* / *Бата хүүрээ хэлсэбэ.* / *Хүүрэй һайнаар золгобо,* / *Үгын һайнаар зугаалба* (Гэсэрһээ); ○ **түбшэн**, **хүдэр** *гэжэ үгэнүүдтэй парн. хэрэгл.*; **2.** *наречи* бүхөөр, һайса, һайнаар, шангаар (твёрдо, крепко, основательно): *Тэдэнэй шамбай гартань хоёр аматай тульска централка, ижевскэ заводой мэргэн карабин бата адхаатай* (Ж. Тумунов); **бата шиидэхэ** лаб шиидэхэ (твёрдо решить): *…Номгонойнгоо хэлэдэг, сэдьхэдэг юумые заал һаа дүүргэжэ һалахаб гэжэ бата шиидэнхэй, талаар ябажа, гунигаа һайса тараагаад, гэртээ бусаа һэн* (Ц.-Д. Хамаев).

БАТААР *наречи* 1) бэхеэр, бүхөөр, һайса, шангаар (твёрдо, крепко, прочно): *Сэмбэл хоёр хүл дээрээ батаар зогсонхой…* (М. Осодоев); 2) саб байса, найдамтайгаар (уверенно, надёжно): *– Тиимэ! – гэжэ Мэн батаар дуугараад, Фа руу эрид шиидэнгеэр харасагааба* (Ц. Цырендоржиев); **батаар этигэхэ** лаб найдаха, лаб этигэхэ (твёрдо верить, быть уверенным): *Намһаа гоё хүүхэн,* / *Намһаа сэбэр хүн* / *Байхагүй гэжэ* / *Батаар этигэнхэй* (Ш. Нимбуев).

БАТААХАЙ *юум. н., аха* гутаарай жараахай (детёныш налима).

БАТАГАНА, **батаганаан** *юум. н.* 1) *хори* хара бэетэй, хашарһан хоёр далитай, ниидэдэг, хүнэй гэр, малай байра тойрон амидардаг шумуул (муха): *Гэрэй хана, үһээгээр һажаһан батаганаанууд наранай элшэдэ дулаасахадаа жиигажа эхилбэд* (Г.-Д. Дамбаев); **үтэнэй батаганаан** ялагар ногоон үнгэтэй бэетэй, юумэндэ һуухадаа (жэшээнь, мяханда) үтэ хаядаг томошог батаганаан (мясная муха): *Уданшьегүй үтэнэй батаганаан тэрэ мориной сэхир нюдэн дээрэ ерэжэ һууба* (Д. Батожабай); 2) *сэл., ивалга, барг.* нарин зөөлэн бэетэй хүнэй, амитанай шуһа һорожо уудаг, далитай жэжэ шумуул (комар): *Шорон хушуутай батаганаан һиинажа, амар заяа үзүүлнэгүй* (М. Осодоев); **һохор батаганаан** мухар бошхо, боргооһон, тон жэжэ бэетэй, шуһа һорожо хооллодог далитай шумуул (мошка, гнус); **батаганаа боргооһон** шуһа һорожо уудаг жэжэ шумуулнууд (комары, комарьё): *Саадахиинь нюур шарайгаа сагаан марляар боонхой юумэ, батаганаа боргооһондо барюулхаяа айжа ябахадань, ойронь унай табина* (Ц.-Ж. Жимбиев); ○ **аляаһан**, **боргооһон**, **һоно** *гэжэ үгэнүүдтэй парн. хэрэгл.*

БАТАГАНААНАЙ *тэмд. н.* батаганаанда хабаатай, батаганаанһаа аршалха (мушиный, от мух); **батаганаанай хоро** батаганаа үгы хэхэ гэжэ сэсэргэдэг гү, али саахартай холижо табигдадаг хорон (мушиная отрава).

БАТАГАНААРХАХА *үйлэ үг.* батаганаанһаа болон бусад ниидэдэг, хазадаг шумуулнуудһаа хашарха, һуури байрагүй болохо – *мал тухай* (метаться от кровососущих насекомых): *Тиигэһээр байтар һүниин бүрэг-бараг хараанда түхэреэн ехэ хорёогой хажуугаар гэнтэ нэгэ бүлэг сагаан юумэнүүд бүрсэгэшэлдэжэ, батаганаархаһан янзатай, һугшаралдаһаар ерэбэ* (Х. Намсараев).

БАТАГАНАТАХА *үйлэ үг., барг.* батаганаанһаа болон бусад ниидэдэг, хазадаг шумуулнуудһаа хашарха, һуури байрагүй болохо – *мал тухай* (метаться от кровососущих насекомых).

БАТАДАХА *үйлэ үг.* 1) үлүү хатуу, хүдэр бэхи байха (оказываться слишком крепким); 2) батажаха, бэхижэхэ, улам хатуу, бата болохо (упрочиваться, укрепляться, утверждаться).

БАТАДХАЛ *юум. н.* бэхижэл, хатуужал (упрочение, укрепление): *харилсаанай батадхал.*

БАТАДХАХА *үйлэ үг.* 1) гэршэлхэ, баталха (подтверждать): *Андалдаһан бүһэнүүдынь миил гэрэй гоёолто бэшэ, харин хүбүүн басаган хоёроймнай нэгэ амин болоһые батадхаһан нангин гэршэ ха юм* (М. Осодоев); 2) бүхэжүүлхэ, бата бэхи болгохо, батажуулха (упрочивать, укреплять): *Хоёр гарнуудай зангилаа дээрэ улам батадхажа…* (Х. Намсараев).

БАТАЖАХА *үйлэ у.* бүхэ болохо, бүхэжэхэ, тогтохо, тогтонижохо, нэршэхэ (упрочиваться, укрепляться, утверждаться): – *Танда ходо жаргал, манда ходо зоболон байхагүй, худал хуурмаг юумэ хуушаржа, хог шорой боложо хиидэхэ юм, үнэн сэхэ юумэ өөдэлжэ үрэжэхэ, үеын үедэ батажаха юм* (Х. Намсараев).

БАТАЖУУЛГА *юум. н.* бэхижүүлгэ, хатуужуулга, батадхалга (упрочение, укрепление).

БАТАЖУУЛХА *үйлэ у., идх. залог* бата, бэхи, хатуу болгохо, бэхижүүлхэ (укреплять, упрочивать): *Шойнзуур ерэжэ, бодол һаналыетнай шангадхаад, хүсыетнай эршэдхээд, батажуулаад ябашоо бшуу, – гэбэ Табдан* (С. Ангабаев).

БАТАЛАГДАХА *үйлэ у., хүлеэгд. залог* шиидхэбэриин абтагдаха, хүсэндэ орохо, баталан гэршэлэгдэхэ (быть утверждённым, утверждаться, приниматься): *Энэтнай хадаа тэжээһэн буруу гэр эмдэбэ гэһэн арадай сэсэн үгөөр баталагдажа байна гээшэ* (Х. Намсараев); **нэгэ дуугаар баталагдаха** бултанай зүбшөөлөөр хүсэндэ орохо (единогласно утверждаться): *Залуушуулай хамтын суглаан дээрэ нэгэн дуугаар баталагдаха ёһотойш гэжэ найданам* (Ц.-Д. Хамаев).

БАТАЛАЛГА, баталалта *юум. н.* 1) үнэмшэлгэ, хуулиин хүсэндэ оруулга, гар табилга – *хуули, гурим г.м. тухай* (утверждение, подтверждение): *хуулиин баталалгые хүлеэхэ*; 2) тодорхойлолго (удостоверение, выяснение).

БАТАЛАЛГАТАЙ *тэмд. н.* тододхогдоһон, штадта орон (утверждённый, штатный); **баталалгатай лама** *будд., хууш.* хаанта засагай талаһаа баталагдаһан тоодо орон лама (штатный лама).

БАТАЛАЛСАХА *үйлэ у., хамтадх. залог* хүсэндэнь оруулалсаха (совместно утверждать): *Түрэл нютагтаа / Түрүүшын колхоз / Байгуулха тогтоол / Баталалсажа байхадам…* (Ш. Нимбуев).

БАТАЛАМЖА *юум. н.* 1) баталһанай тэмдэг табилга, гар табилга (утверждение): *Суглаан дээрэ булганай дуу үгэлгөөр баталамжа гараба*; 2) зүбшөөрэл, зүбшөөл үгэлгэ (санкция); 3) тодорхойруулга, элирүүлгэ (выяснение).

БАТАЛХА *үйлэ у.* 1) зүбшөөжэ шиидхэбэри гаргаха, хүсэндэнь оруулха, хүлеэжэ абаха, зүбшөөхэ, гэршэлхэ, харуулха, үзүүлхэ (утверждать, принимать, гарантировать, ратифицировать): *Энэ эхин замайнгаа харюусалгатай ажал бүтээхын тула гурбан гү, али табан хүнһөө бүридэһэн хүреэлэн һунгажа, баталха болонобди* (С. Норжимаев); **хэлсээ баталха** хэлсээ хүсэндэ оруулха (заключать договор): *Теэд хэды тиимэшье һаань, энээнтэй эли тодоор хэлсээ баталаа хэжэ яашье болохогүй* (Ц. Шагжин); **тогтоол баталха** тогтоол, шиидхэбэри абаха (принимать резолюцию): *Удаан болонгүй, энэ хэрэг тухай тобшохон тогтоол баталаад, аймагай комитедэй заседани дүүрэбэ* (Ц. Дон); **түсэб баталха** түсэб хүлеэжэ абаха (утверждать план, проект): *Мүнөө энэ түсэбөө баталаад, бага багаар бэелүүлжэ эхилхэмнай шухала* (Д. Эрдынеев); **баталан абаха** а) зүбшөөжэ шиидхэбэри гаргаха (принимать, утверждать): *Колхозой саашанхи дэбжэлтэ хангаха тодорхой һайн тогтоомжонуудые суглаан баталан абаба* (Б. Мунгонов); б) лаблаха, сохомлохо (удостоверяться, уточнять): *Юуб гэхэдэ, тэрэшни нам тухай юу хээ дуулаһан, тэрэнээ үшөө дахин баталжа абахаа оролдожо байна* (С. Ангабаев); 2) зүбшөөхэ, гэршэлхэ, харуулха, үзүүлхэ (подтверждать): – *Хари хоёр-гурбан хоногой хэжэг хүрөө гээшэ гү даа, ехэл ханяалгана, шадал тэнхээм үгы, – гээд, хэлэһэн үгээ баталха гэһэндэл худалаар һүлд байса ханяабаб* (А. Жамбалдоржиев); **баталан хэлэхэ** гэршэлхэ, зүбшөөхэ (подтверждать): *Хүнэй тоодо оролсохо үгые Хэн баталан хэлэхэб даа?* (Ч. Цыдендамбаев); **һайшаан баталха** һайнда тоолохо, һайн гэжэ элирүүлхэ (одобрять): *Иигэжэ түрэл гурбан монгол угсаатанай түлөөлэгшэд «Гурба ногоон» гэжэ нэрэтэй бүгэдын нэгэ бүлгэмтэй болохо тухай зүбшэн хэлсэжэ, тэрэнээ һайшаан баталаа һэн* (С. Норжимаев); 3) лаблаха, сохомлохо, лаб үнэн гэжэ мэдэхэ, тододхохо, тодолхо (удостоверяться, проверять, уточнять): *Хойноһоомнай дахуул ябанагүй гү гэжэ баталха болоно бшуубди* (С. Цырендоржиев); **лаб баталха** лаб үнэн гэжэ мэдэхэ (удостоверяться): *Урид хоёр нюдөөрөө хараха, хэн байһыень лаб баталха, тиинһэн бэеэрээ хэлэхэ хэрэгтэй бшуу даа* (М. Осодоев); **баталан һураха** (*гү, али* **асууха**) тододхон һураха (уточнять): – *Антоша, юун гэнэш? – гэжэ трактирщик баталан һураба* (Ч. Цыдендамбаев); *Ши минии һайн нүхэр гүш гэжэ баталан асуугаад, һайн нүхэршниб гэжэ харюусаһан хойнонь сэхэ хэлэжэ эхилэлтэй гү?* (Ч. Цыдендамбаев); 4) найдуулха, этигүүлхэ, элирүүлхэ (гарантировать, заверять, скреплять): – *Манай эмхидэ орохо гэбэл, энээнээ, уялгаяа шуһаар баталха зэргэтэйш* (В. Гармаев); **тангариг баталха** тангариг бэхижүүлхэ, батадхаха (скрепить клятву):

Хоёр нүхэдэй нангин тангаригые баталжа байһандал, Кремлиин курантнууд Эхэ орондоо үнэншэ залуу патриодуудай зүрхэнэй сохисотой хамта сохилбо (Ж. Тумунов); **баталһан ганса** заята нүхэр (суженая, суженый): *Баталһан гансашни Баргажанайл аад,* / *Бардамхан зантай юм гэжэ дуулааб.* / *Баргажан, Яруунаар яахал гээбши,* / *Баяртай согтойень сэгнышээ* (Ч.-Р. Намжилов); 5) бата болгохо, бэхижүүлхэ, хатуужуулха (укреплять): *Бата нүхэсэлвв баталан залгажа,* / *Октябриин ехэ хубисхалай ошые* / *Омог сээжынгээ оюунда хадууба* (Д. Улзытуев).

БАТАН: батан туулай *юум. н., хүг.*, **батан тоолой** *боох., нүхэд, эхир., сэл.*; **батан түүлэй** *захаам.*; **батан хөөлэн** *алайр* долёобор хурган (указательный палец): *Бад балай,* / *Батан туулай* / *болошохонь.* / *Бааһан хүбүүн* / *Бүдэрэн тэндээ* / *төвришэхэл* (С. Ангабаев).

БАТРААГ *юум. н., ород* хүлһэншэ хара ажалтан (батрак): *Теэд хари холын газаһаа Сыбаамни амиды бүтэн, элүүр мэндэ бусаад, үгытэй батраагуудые суглуулжа, баяд ноёдой урдаһаа бодхоогоо* (Б. Мунгонов).

БАХА I *юум. н.* хүсэл, шунал, шунахай һанал (желание, страсть, вожделение): *Бараан зүрхэнэй бахые* / *Барилдаагаар дараха,* / *Шуһан зүрхэнэй шадалые* / *Тулалдаагаар шалгаха гэжэ* / *Нара зүбхэн эрьелдэбэ* (Гэсэрһээ); **бахаа ханаха** хангалтатай болохо, һанаа сэдьхэлээ дүүрэхэ (получать удовлетворение, удовлетворяться): *Үбгэ наһан болоһон хүн залуудаа үхибүү үдхөвд, ажабайдалай замда оруулһандаа бахаа ханан байдаг* (Б. Санжин, Б. Дандарон); **бахаяа ханангяар** хангалтатайгаар (с удовлетворением): *Болоол даа, һайн ябажа ерээ ха юмши даа, – гэжэ ябаган шэрээ дээрээ тамхяа татан, Тунгалагайнгаа эдеэлхэ зуураа обтойгоор хөөрэхыень шагнаад, хүгшэн бахаяа ханангяар дуугарба* (Ц.-Д. Хамаев).

БАХА II *юум. н., амит.* хойто ута хүлнүүдээрээ һүрэн ябадаг, һүүлгүй газар уһанай амитан (лягушка; жаба): *Хаанашьеб ойрохон бүдүүн хоолойтой баха дуугаржа, баханарай аймагта үдэшынгөв концерт эхилхэ дохёо үгэбэ хэбэртэй* (Б. Мунгонов); *«Далайда бахын шээһэн нэмэри» гэгшэ гү?* (Ц. Шагжин); ◊ **бахын һанаан далайда, бандиин һанаан шэрээдэ** (*гү, али* **хүреэндэ**) һархалзаха, бэеэ мэдэхэгүй (иметь завышенные притязания): *Бахын һанаан далайда, бандиин һанаан хүреэндэ гэһэнһээ удхатай. Ши уг узуургүй, унги эшэгүй амитадбди гэжэ мэдэхэеэ яагаабши!* (Ц. Дамдинжапов).

БАХААГАЙ *юум. н.* 1) *баруун бур.* хадхууртай һэрбээтэй, яһалиг загаһан (ёрш); 2) *түнх.* томо толгойтой дабһагүй уһанай загаһан (широколобка).

БАХАДАХА *үйлэ үг.* 1) хүсэхэ, эрмэлзэхэ, шунахайрха (желать, стремиться); 2) хүхирхэ, бахархаха, баярлаха (восторгаться).

БАХАДХАХА *үйлэ үг.* 1) хүсэл түрүүлхэ, эрмэлзүүлхэ, шунахайруулха (вызывать желание, страсть); 2) хүхирүүлхэ, хүхеэхэ, бахархуулха (приводить в восторг).

БАХАЛЗУУР *юум. н.* 1) аманай хүнды улаан хоолой хоёрой хоорондохи зай, хүнды (глотка, зев): *Бахалзууртань юумэн түглыгөвд, һаг-һаг гэжэ аминиинь дээрэ гараба* (С. Доржиев); 2) найлзуур түбэнги (зоб); **бахалзуур үбшэн** бахалзуурта байдаг булшархайн сошолго, хабдалга (*мед.* зоб).

БАХАЛЗУУРДАХА *үйлэ үг.* **бахалуурдаха** *хара*.

БАХАЛУУР *юум. н.* 1) хүзүүнэй урда тала, хоолой (горло, глотка): *Юрэдөвл, бүхы юумэн бахалуурта тулажа байна гээшэ* (Д. Эрдынеев); **бахалуурта аһаха** хоолойдо шүүрэлдэхэ (вцепиться в горло): *Наһа үеэрээ бариһан зэбсэгээ алдажа үзөвгүй Ван-Түмэр шүдэ амаяа зуулдан, Аламжын бахалуурта аһашаба* (Д. Батожабай); **бахалуурые бажуушаха** бахалуурдаха, хоолойень таһа бажууха, амииень хааха (брать за горло, душить): *Булавин гэб гэнтэ харуулшанай араһаа аһажа, газарта унагаагаад, яахашье хампа үгэнгүй, бахалуурынь бажуушаба* (Б. Санжин, Б. Дандарон); 2) бахалуурай булшархайн хабдалга, мүн хабдарынь (зоб).

БАХАЛУУРДАХА *үйлэ үг.* 1) хоолойһоонь бажууха, амииень хааха (брать за горло, душить): *Үбгэн хүсэеэ бууража, бахалуурдахаяа болёод, Шоноһоо холо болошобо* (Х. Намсараев); **бахалуурдажа алаха** боожо алаха, хоолойһоонь бажуужа амииень таһалха (задушить, удушить): *Тэрэш үрөөһэнш гараараа бахалуурдажа алаха гэбэл, намайе диилэжэ ядахагүй* (Б. Мунгонов); 2) *шэлж.* баалаха, дараха (настойчиво требовать *чего-л.*, приставать с ножом к горлу): *Ноёмнай ажалаа мэнэ гэһээр тушаагты гэжэ бахалуурдажа байна*.

БАХАЛУУРДУУЛХА *үйлэ үг., идх. залог* 1) хоолойгоо бажуулгаха (быть схваченным за горло): – *Ай, зайлуул, мүнөөхи баахалдай жээхэлдэйдээ бажуулгаад бахалуурдуулаад ерэбэ гээшэ гү гэжэ дуугархаяашье бахардашоод байбаб* (Х. Намсараев); 2) хоолойень бажуухые баадхаха (заставить схватить за горло).

БАХАЛЮУН *юум. н., баруун бур.* бүхэ бэетэй хүн (крепыш): *бахалюун хүн.*

БАХАН I *юум. н., баруун бур.* ямар нэгэн

юумэндэ хүсэлтэй, шуналтай хүн (охотник *до чего-л.*).

БАХАН II *юум. н., баруун бур.* ээлтэй, хэрэггүй юумэн (пустяк).

БАХАНА *юум. н.* 1) газарта зоогдоһон гү, али газарта тодхоогдоһон бүдүүн ута модон, шулуун, түмэр тулгуури (столб, подпорка): *Сарайн шатахада үлэһэн нэгэ бахана, нээрээшье, талмай дээрэ зорюута бэлэдхэгдэһэндэл ёдойжо байһан юм* (Б. Санжин, Б. Дандарон); *Бай байһаар байжа, бахана болон зогсобо* (Оньһ. үг.); **баханын һамган болгохо ёһо** басаганайнгаа гэртээ хүргэшэрхэдэ, эхэ эсэгэнь «үнгынь хубилгаха» гээд, найман үһыень задалжа, һамган янзаар хоёр болгоод, туйба зүүдэг, һамган дэгэл, уужа үмэдхүүлдэг байгаа. Хорон хэлэтэйшүүл иимэ һамгад тухай «баханын һамган» гэлсэгшэ һэн. Гэртээ хүргэшэрхэдөө, үһэеэ хахалһан иимэ эхэнэрнүүд аханар, дүүнэрэйнгээ үхибүүе үргэн абажа, үтэлхэ наһандаа үргүүлхэ үритэй болодог һэн (Л. Линховоин) (обряд «выдачи замуж за столб»): *– Зай, тиигээ һаа харыш даа, шамайгаа иигээд баханын һамган болгоходоо баһа заһал түхеэрхэбди* (Б. Санжин, Б. Дандарон); 2) *баруун бур.* харшын хүндэлэн модо һуулгахаар хоёр тээһээнь аматуулһан холбоотой модон (столб с продольными пазами); 3) байшан ордонуудай элдэбээр шэмэглэгдэһэн гоёолто тулгуури (колонна).

БАХАНСАГ *юум. н., боох.* хүнэй үе мүсын балсан, мяхан, шүрбэһэн (мышцы, мускулы): *гарай бахансаг*.

БАХАРГА *юум. н.* амта оруулдаг юумэн, амтаруулга (приправа, пряность): *бахарга шүүһэн.*

БАХАРДАА(Н) *юум. н.* 1) сошордолго, мэгдэлгэ (растерянность, оторопь); 2) хүл хөөрсэг бололго, ухаа алдалга (переполох): *бахардаан соо шэлээ үгы болгохо*.

БАХАРДАНГИ *тэмд. н.* мэгдүү, мэгдэнги, сошордонги, бахардуу (растерянный, опешивший): *Адуушанай барагар шарай, энэ бахарданги үгэнүүдынь тэдэ хоёрые гансата хүл дээрэнь бодхобо* (Д. Эрдынеев).

БАХАРДАНГЯАР *наречи* мэгдэнгээр, сошонгёор (растерянно, испуганно): *Хүл хөөрсэг болоһон, стан тээшээ яараһан хүнүүдэй бахардангяар ооглолсохонь түргэдэнэ* (Ц.-Д. Хамаев).

БАХАРДАХА *үйлэ үг.* айһандаа мэгдэхэ, сошохо, ухаа алдаха, гайхаха (растеряться, опешить, оторопеть): *Намжал Альбина Галдановнае иимэ сэбэр гэжэ нэгэтэшье һанаагүй аад, бахардан зогсошобо* (К. Цыденов); **бахардаха мэгдэхэ** сошохо, ухаа алдаха (растеряться): *Үнгэрхэдөө тэрэнь бахардаһан мэгдэһэндээ абяашье гаража, эсэргүүсэжэшье үрдибэгүй* (Б. Санжин, Б. Дандарон).

БАХАРДАШАХА *үйлэ үг., видэй нэгэ түхэл* гансата мэгдэхэ, сошохо, хөөрсэгэнэхэ (внезапно растеряться, опешить, суетиться): *Жаргал ойро зуурахана бахардашоод, ойлгоһон үгэнүүдээ өөртөө дабтан, абяагүй зогсобо* (Д. Эрдынеев).

БАХАРДУУ *тэмд. н.* мэгдүү, мэгдэнги, сошордонги (растерянный, опешивший): *– Худа, гэнтэ хэлэһэн бахардуу, гэдэргээ унаһан гэнэтэй гэдэгтэл, үгэнүүдтнай зарим хүнүүдые гайхуулба янзатай* (Д. Эрдынеев).

БАХАРДУУГААР *наречи* мэгдүүгээр, сошонгёор (растерянно): *Унтажа хэбтэһэн хүбүүнэй дэргэдэ ерэжэ, тэрэниие һэреэхэеэ нэрээрнь дуудаһан аад, басаган бахардуугаар сухаришаба* (К. Цыденов).

БАХАРХА *үйлэ үг., баруун бур.* 1) уһа нэмэхэ, шэнгэрүүлхэ (разбавлять, разводить); 2) эһээхэ, эдьхэхэ, эдеэшүүлхэ – *архи тухай* (настаивать *на чем-л. – о вине*); ◊ **үрэдэнь бахарха** хашарааха, туляаха, талхидаха (донимать, допекать).

БАХАРХАЛ *юум. н.* 1) хүнэй сэдьхэлэй хүхирэл, баяр (восторг, восторженность): *...баатар хүнэй бахархал* (Х. Намсараев); 2) омогорхол (гордость): *Балта, дүшын абяан сууряатаад, / Баатарнуудай түүхэ, домог һануулаад, / Бахархал, омогорхол, хүсэл түрүүлнэ* (С.-Х. Дармаева).

БАХАРХАЛТАЙГААР *наречи* хабархан, баярлан (восторженно): *Шэнгэн уняар соо тобойлдоһон саһата сэнхир хадануудые, эхи захагүй бархаг ногоон ой тайгые тэрэ бахархалтайгаар харана* (Д.-Д. Дугаров).

БАХАРХАХА *үйлэ үг.* 1) сэдьхэлээ ханаха, баярлаха, хүхихэ, һайн сэдьхэлтэй байха, һайнаараа байха (быть довольным, восторгаться, быть в хорошем настроении): *Уулынгаа орон хүрэхэһөө хойшо ямар гоё һайхан нютагтай гээшэбиб гэжэ бахархажа садаагүй ябаа һэн* (Ц.-Д. Хамаев); **бахархан хүхихэ** баярлаха, сэнгэхэ (радоваться, веселиться): *Тунгалагһаа ехээр бахархан хүхиһэн, орьёлмо дураар халин, жаргалайнгаа далайда гараһан хүн энэ үдэр байгаашьегүй ха даа* (Ц.-Д. Хамаев); **бахархан шагнаха** шэхээ хужарлуулха (слушать с восторгом): *Энэ үедэ үндэр наһатай үбгэд, хүгшэд һубарилдаһаар ерэжэ, Дүүхэйн дуулахые бахархан шагнаха юм* (М. Осодоев); 2) омогорхохо (гордиться): *Шагдар ута ендэрэй хажуугаар ябажа, хайшалагшадай ажалые харахадаа, эжэлүүдгүй бахархана* (Д.-Д. Дугаров).

БАХАРХУУЛХА *үйлэ үүл., идх. залог* 1) сэдьхэлынь ханааха, баярлуулха, хүхеэхэ (приводить в восторг): *Зүгөөр тэрэ доктор бэшэ, харин самолёт, лётчигуудынь лэ бидэ шагшануудые һонирхуулаа, бахархуулаа, һанаа сэдьхэлыемнай үймүүлээ һэн* (С. Цырендоржиев); 2) омогорхол түрүүлхэ, омогорхуулха (давать повод гордиться).

БАХАТАЙ *тэмд. н.* 1) дура татама, хөөршөөмөөр, урихан (привлекательный, симпатичный, милый): *Баруун зүгэй байгаалиин / Бахатай һайхан мэтэш һаа, / Бараан алаг сээжэндэм / Баясхалан түрэнэгүй* (Д. Улзытуев); 2) сэдьхэл хангалан, урматай, баяртай (довольный, воодушевленный, удовлетворённый): *Хэдэн хоногто яһала олзотой бусадаг, нүхэдөө үлэ залгуулан хоолдонь нэмэри оруулжа, бахатай ябаба* (С. Цырендоржиев).

БАХАТАЙГААР *наречи* хангалтатайгаар, аяшаархан (с удовлетворением, с удовольствием): *Халаг даа, гартамни буу байхаяа яагааб, миил бахатайгаар лэ шамайе буудажа алаха һэм!* (Ц. Шагжин).

БАХАТАМА *тэмд. н.* дура татама, дурлахаар, хөөршөөмөөр (желанный, привлекательный): *бахатама морин*.

БАХАТАХА *үйлэ үүл.* 1) урмашаха, зоригжохо (воодушевляться): *– Бадан, амараг гоохоноо хүлеэжэ аба, үгэдөө хүрөө бэзэб! – гээд, энеэн байжа, Баданай гар бахатан шангаар адхаба* (Б. Санжин, Б. Дандарон); 2) шунаха, дураа буляагдаха (сильно желать, гореть желанием); 3) һайхашааха, гоёшоохо, сэдьхэлээ ханаха (восхищаться, находить удовольствие *в чём-л.*).

БАХИМ 1. *тэмд. н.* хүдэр, дорюун, шанга (сильный, здоровый, крепкий): *Жэбжэгэр үндэр бэетэй, шарабтар боро зүһэтэй, ута хоншоортой, соройһон томо шэхэтэй, сээжэлиг, утануд хүлтэй гайтайл бахим нохой һэн* (С. Цырендоржиев); **бахим бэетэй** дорюун, бата (крепкого телосложения): *Һалхи шуурган буухань лэ аа гү! – гэжэ онгосын руль бариһан табяад наһанай хүдэр бахим бэетэй хүн ... мотооройнгоо газ нэмээгээдхибэ* (Б. Мунгонов); **2.** *наречи* бүхөөр, батаар, шангаар (крепко): *Бархагар томо Байвал Цэрэниие сахан соо бахим бажуугаад, бүхы бэеэрээ дараад, табижа үгэнэгүй* (Д.-Д. Дугаров).

БАХИНСАГ *юум. н.* юумэ дэгээдэн, гоходон абадаг ута эшэтэй хэрэгсэл (крюк, багор): *Бахинсаг гартаа абаба*.

БАҺА *наречи* 1) дахин, дахяад, үшөө (опять, ещё): *Толгойнь эрьежэ, нюдэниинь эреэлжэ, оршон тойрон баһа улайжа захална* (З. Гомбожабай); **баһа дахин** үшөө дахин, дахяад (опять, снова, также): *Удангүй баһа дахин тэнгэридэ гал бутараад, залинта һомонуудаа харбан, гэнтэ буудал лажаганаба* (Ц.-Ж. Жимбиев); **баһа хэдэн** үшөө хэдэн (ещё несколько): *Баһа хэдэн һамгад уран гараа гаргажа, уужа, тэрлигүүдые утаһаар логшоно* (Б. Санжин, Б. Дандарон); 2) мүн, мэтэ, тэрэшэлэн (также, тоже): *Абынгаа бодохо үедэ Гэрэлмаа басаганиишьшье баһа һэрижэ, гэрэйнгээ баруун тээ унтаһанаа яаралтайгаар хубсалжа эхилнэ* (С. Норжимаев); ○ **мүн** *гэжэ үгэтэй парн. хэрэгл.*

БАҺАЛ *наречи* 1) дахин, үшөө (опять же, снова): *Зөөриеэ гэртээ оруулжа буланхай ламатан хойто һүнинь һанаа амаршаг хэбтэбэшье, баһал нойрынь хүрэнэгүй* (Б. Санжин, Б. Дандарон); 2) мүн, мэтэ, тэрэшэлэн (также, тоже): *Энээнһээ урда Доржо Таня хоёр баһал тиигэжэ һанадагшье, энэ һаналдаа этигэдэгшье ябаһан юм* (Ч. Цыдендамбаев).

БАҺАЛГА *юум. н.* 1) доромжололго, наада барилга, гасаалалга, доогуур сэгнэлгэ, тоохогүй ябадал (принижение, унижение, издевательство): *Тиихэдэ эхэнэр хүн бүһэтэйшүүлэй бүхы аашые дааха, баһалга, дарлалгынь тэсэхэ үйлэтэй, ёһотойл богоол байһыень мэдэнэ ха юмта даа* (Д. Эрдынеев); 2) доогуур сэгнэлгэ, тоохогүй ябадал (недооценка).

БАҺАМАГ *тэмд. н.* доромжолжо хандаһан (относящийся свысока или с пренебрежением).

БАҺАМГАЙ *тэмд. н.* 1) доромжолһон, дээрэлхүү (издевательский): *баһамгай аялгаар дуугарха*; **баһамгай янзаар** а) доромжолһон түхэлтэйгөөр (с издёвкой, издевательски): *– Намтай иигэжэ хөөрэлдэбэл, тугал хамараа биса ёборуулхаш, – гээд, Эдик баһамгай янзаар нюдаргаяа харуулна* (Д.-Д. Дугаров); б) убайгүйгөөр, һэнгэргүйгөөр (нагло); **баһамгай дээрэлхүүгээр** доромжолһон маягтайгаар (с издёвкой): *Зүгөөр Сэрээтэрэй ойгуурхи хэдэн хүбүүд Намжал тээшэ баһамгай, дээрэлхүүгээр харанхайнууд һуубад* (К. Цыденов).

БАҺАМЖА *юум. н.* доромжололго, доро харалга, наада барилга (издевательство, глумление): *баһамжа үзэһэн хүн*.

БАҺАМЖАЛУУЛХА *үйлэ үүл., идх. залог* доромжолуулха (быть предметом издевательства): *Хэншье хадаа хүндэ баһамжалуулха дурагүй байха бшуу*.

БАҺАМЖАЛХА *үйлэ үүл.* доромжолхо, наада энеэдэн болгохо, гасаалха (издеваться, глумиться, третировать): *– Хушуунай ута толгой орёохо, Хормойн ута хүл орёохо гэдэг*

хамнай, – гэжэ шогтойгоор баһамжалан дуугарба (Х. Намсараев).

БАҺАНГЯАР *наречи* тоосогүйгөөр, дээрэлхүүгээр, дурагүйдэнгеэр (презрительно, с презрением): *Харанхы һуни байгаашье һаань, Хандын үзэн ядангяар, доро харан, баһангяар шэртэһэн нюдэд Намсараевта элеэр харагдаа һэн (*Д. Эрдынеев).

БАҺАХА *үйлэ үг.* 1) доромжолхо, наада бариха, гасаалха, доро хараха (издеваться, помыкать, третировать, глумиться): *Тогоошын ородоор ядуу хэлэдэгые һамбаашалан, баһаха һанаатай, олоной дунда, Таниин хажууда адуушан хүбүүе доромжо зугаа болгохые оролдогшо бэлэй* (Д.-Д. Дугаров); **баһаха дарлаха** доромжолхо (унижать): *Энээнһээ хойшо хүнише баһаха дарлахаяа болёо гүш?* (Ц.-Д. Хамаев); 2) дээрэһээ доошо хараха (смотреть свысока, презреть): *Нэрэ суугаараа, мундуу бэеэрээ һүр үзүүлмэ Дагбаһаа залуу хүбүүн һүрдэбэшье, бардам янзаар ороходонь баһана гэжэ һанаад, сухалаа хүрэжэ захална* (Д.-Д. Дугаров); 3) *баруун бур.* тоохогүй, доогуур сэгнэхэ (не придавать значения, недооценивать): *Дайсан хүсэтэй, мэхэтэй ха юм, баһажа болохогүй* (М. Осодоев); ◊ **баһаһан үбһэн бүгсэ хадхаха** *шэнэх.* доогуур сэгнэгдэһэн хүн тухай (*о недооценённом человеке*).

БАҺУУ *тэмд. н.* шоодбори, шоо үзүүлһэн, доро харуулһан, хайрламаар (презренный, жалкий).

БАҺУУЛХА *үйлэ үг., идх. залог* доромжологдохо, наада баригдаха, гасаалагдаха (подвергаться издевательствам): *Иигэжэ хүндэ дарууллжа, баһуулжа, үшөө дээрэһээнь хардуулжа байхадаа, хүнһөө айжа байха аргашни һалаа бшуу даа* (Ц. Дон).

БАШАГ *юум. н.* **масаг** *хара*.

БАШАГАНАСА *наречи* түшэгэнэсэ, түршэгэнэсэ, пашаганаса, шууяатайгаар (с шумом, громко): *Үгэ хүүрыньшье элбэг, башаганаса энеэлдэн, хоёрдохи баабгайнгаа арһые хуулажа, хуушанай ангуушад өөдөө үндыхэ забда сүлөөгүй* (А. Шадаев).

БАШАЛХА *үйлэ үг.* мэхэ гаргаха, мэхэлхэ, мэхээ хүдэлдэхэ (пускаться на хитрость, лукавить): *– Ээ, юумни ябана гээшэб ишхэдээ? – гэжэрхёод, эшэһэн шарайгаар урдаһаань хаража, энеэдэһээ хүрөөгүй аад лэ, бүтүү башалан мэхэр-мэхэр энеэһэн мэтэ болоно* (Х. Намсараев).

БАШАМ *тэмд. н.* яруутай, шамдуу, түргэн (срочный, спешный): *башам хэрэг бүтээхэ*.

БАШАМААР *наречи* яаралтайгаар, шамдуун, дары (срочно, спешно).

БАШАМАГ *наречи* 1) яаралтайгаар, шамдуун, дары (срочно, спешно); 2) гэнтэ, гансата, хүлеэгээгүй байтар (внезапно, неожиданно).

БАШАМДАЛ *юум. н.* мэгдэлгэ, бахардалга (замешательство).

БАШАМДАХА *үйлэ үг.* 1) яараха, шамдаха (спешить, торопиться); 2) мэгдэхэ, ухаа мэдээгээ алдаха, бахардаха (теряться, приходить в замешательство); 3) дошхорхо, бурьяха (бушевать – *о ветре*).

БАШАМДУУЛХА *үйлэ үг., идх. залог* 1) яруулха, түргэлүүлхэ, шамдуулха (торопить); 2) мэгдэхээхэ, бахардуулха (вызвать растерянность, приводить в замешательство).

БАШАР *юум. н.* юумэ хэхын, бүтээхын дадал, дадабари, дүй, дүрэ (навык): *Бухайр шара номотон* / *Боро зурхэеэ булгилуулба,* / *Буха хүзүүгээ таталдаба,* / *Башар башараа харуулба,* / *Баатар солоёо дурдуулба* (Гэсэрһээ).

БАШАРУУЛХА *үйлэ үг., идх. залог* дадхааха, дадабаритай болгохо (приучить).

БАШАРХА *үйлэ үг.* дадаха, дүй дүршэлтэй болохо (приобретать навык): *Бэдэрхэ, олохо, байгуулха табисууртай хүнэй үринэр бэрхэшээлые туйлажал хатуужадаг, хүшэр замда башардаг* (Д.-Д. Дугаров); *Нохоймни залуу, хэрмэндэ ябажа һайн башараагүй* (А. Шадаев).

БАШАТАЙ *тэмд. н.* 1) муу мэхэтэй, мэхэтэй, аргатай, альбан (хитрый, обманчивый, лукавый, игривый): *Башатай бэрхээр хүмүүжэһэн урин налгай абаритай, уужам даруу эхэнэр һэн* (Х. Намсараев); ○ **аргатай** *гэжэ үгэтэй парн. хэрэгл.*

БАШАТАЙГААР *наречи* муу мэхэтэйгээр, аргатайгаар (хитро, лукаво): *Хүлһөө аршан,* / *Хөөрэнэ башатайгаар* (Ш. Нимбуев).

БАШЛИ *юум. н.* хадамда мордоһон басагые хани басагадтайнь хамта үдэшэлсэжэ түрэдэ ошодог даамал хүн (лицо, назначаемое для сопровождения невесты с подружками): *Башли ябалсаха аха дүүгээ, хоёр хүбүүд, Будын Дамдин Сэнгын Ошор хоёрые хэлэбэ* (Г. Ленхобоев).

БАШЫБА *аянг. үг., яряан., ород* һайн даа, баярлаа (спасибо): *Башыба, энээниише һажаажа, энэ дэгэл оёбоб* (Г. Дашабылов).

БАЯГ *юум. н., будд.* мүргэлэй үедэ эмхи гурим тогтоохын тулада ламанарай баряад ябадаг модон таяг (жезл у лам для наведения порядка во время молебнов): *Айхабтар дорюун хоолойтой нэгэ лама хулһан баягаар няд гэтэр газар ёборжо: – Абяагүй бологты!.. – гэжэ сад-сад ганирна* (Х. Намсараев); ◊

түмэр баяг амсаха саазалагдаха (быть казнённым).

БАЯЖАХА *үйлэ у.* юумээр элбэгжэхэ, дүүрэхэ, баян болохо (богатеть, обогащаться): *Бабуудайн ами наһанай харгы гансал баяжаха, шадалтай ябаха, нэгэнэй тухай нэрэеэ нэрлүүлхэ гэһэн тэмсэл соогуур энэ хүрэжэ ерээл даа* (Д. Эрдынеев); **тэһэртэрээ** (*гү, али* **тэһэрхэ болотороо**) **баяжаха** үлэмжэ ехээр баян болохо (неимоверно разбогатеть): *Тэһэртэрээ баяжаһан тэрхээн тиигэжэл үхэг гэжэ харааха зариман байгаа ха* (Ц.-Д. Хамаев); *– Та өөрөө зоболон болоходо зоной зөөри эдижэ, тэһэрхэ болотороо баяжаһан, бисарха болотороо таргалһан хүн байна гээшэт* (Х. Намсараев).

БАЯЖУУЛХА *үйлэ у., идх. залог* баян болгохо, зөөритэй болгохо (обогащать, способствовать обогащению): *Олоһон юумэнь гэхэдэ, баяд ноёдые баяжуулаад лэ, үбшэн үлбэр болотороо, бүхэтэр болотороо ажаллаад лэ дүүрээ* (Б. Мунгонов); 2) үргэдхэхэ, шанаржуулха (улучшать, расширять, совершенствовать): *Наадаха үедөө Доржо өөрөөшье мэдэнгүй, шэнэ шэнэ ород үгэнүүдые бэлээр хадуудаг, хурса һонор һанал бодолоо баяжуулдаг байгаа* (Ч. Цыдендамбаев); *Мүнөөнэй эдеэ хоолдо элдэб нэмэлтэ оруулжа, витаминаар баяжуулдаг болонхой.*

БАЯЛИГ 1. *юум. н.* баян зөөри, зөөри хогшол, элбэг эд, эрдэни, үнэтэ сэнтэ нөөсэ, дараса (богатство, сокровище, ценность): *Амбаар соонь бүхы наһанайнь баялиг, һанал хүсэлынь хадаглаатай ха юм* (Б. Санжин, Б. Дандарон); **байгаалиин баялиг** байгаалиин үнэтэ сэнтэ эрдэниин нөөсэ, дараса зүйлнүүд (природные богатства); **2.** *тэмд. н.* 1) баян (богатый): *Мүнөө бүхы һаамаа газар руу юулэхэдээ, баялиг зөөриеэ баража, олзо хэшэгээ үрижэ, аза жаргалаа алдажа байһандли болоно* (Ц.-Ж. Жимбиев); *Али зэргэ ирагуу һайхан хүгжэм, һаруул гоё бодото байдал, үгэ хэлэнэй баялиг далай гээшэб?* (Ч. Цыдендамбаев); 2) элбэг дэлбэг, бардам (щедрый).

БАЯН 1. *тэмд. н.* 1) мүнгэн, эд зөөри ехэтэй, ядабаригүй, шадалтай, баялиг (богатый, зажиточный): *Һаяхан лэ баян хүнтэй худа болобоб гэжэ һархагар һэрхэгэр юумэ һуугаа бэлэйб* (Х. Намсараев); *Баян байхада, тойроод аха дүү, үгырһэндэ баран үһөөшэ дайсан* (Оньһ. үг.); **баян бүдүүн** шадалтай, ехэ зөөритэй (богатый, зажиточный): *Тэрэнь ямаршьеб баян бүдүүн хүнэй үри бэеһээ дутуугүйгөөр, элбэг ехэ энжэтэйгээр хадамуудтаа хүргүүлэн ошохол* (Ц.-Ж. Жимбиев); **баян бардам** мүнгэ зөөри ехэтэй, тэрэнээ һайрхадаг (кичащийся своим богатством): *Баян бардам түрэгүйгөөршье айл болоһон зон хэнһээшье дутуугүй жаргалтай һуугша* (Г.-Д. Дамбаев); 2) үнэтэ юумэ элбэгтэй, элбэг дэлбэг (обильный, содержащий в себе много *чего-л.* ценного): *Үнэн дээрээ Тогоошо ажалаа һайн мэдэхэ, эсэгынгээ баян дүршэлдэ һураһан, тиимэһээ адуун һүрэгые бэе дээрээ даажа абахаар болонхой юм* (Д.-Д. Дугаров); **баян олзо** элбэг олзо (богатая добыча): *Иван Хурьган хоёр агнуурида гараха бүридөө нютагай ангуушадта орходоо баян олзотой ерэдэг һэн* (Б. Санжин, Б. Дандарон); **баян хангай** *бөө* һүнэһэн, тайгын эзэн, ангуушад үргэл хэжэ хүндэлдэг байгаа (дух, хозяин тайги): *Тэрэ зэрлиг оршондо Тогоошо һүниие үнгэргөө, баян хангай хэшэгээ үршөөгөө* (Д.-Д. Дугаров); ○ **дэлгэр**, **элбэг** *гэжэ үгэнүүдтэй парн. хэрэгл.*; **2.** *юум. н.* 1) элбэг ехэ зөөритэй хүн (богач): *Зарим хүнүүд гэртээ хэдышье сүлөөгүй һаа, баянай мэдэлһээ гараха эрхэгүй һэн тула тайгада гаралсаха баатай болоо һааб даа* (М. Осодоев); *Баянтай хэрэлдэһэн нюргагүй, нохойтой хусалдаһан хормойгүй* (Оньһ. үг.); 2) эд зөөри, хогшол (богатство): *Богони наһатай баянһаа Ута наһатай үгытэйнь дээрэдэ һанагдаха* (Э.-Х. Галшиев); **3.** *наречи* элбэг дэлбэг, ядабаригүйгөөр (богато, зажиточно): *Теэд Дандарай гэртэхин ехэ ажалша бэрхэ хүнүүд байжа, бусадһаа баян ажаһуудаг байгаа* (Д. Доржиева).

БАЯНШАГ *тэмд. н.* нэгэ бага гү, али яһала баян (немного или довольно богатый): *Тиимэһээ хүбүүнэйнгээ бүри жаахан байхада, нютагайнгаа нэгэ дунда шадалтай, баяншаг айлда «ууха аарсаар, унаха морёор, үмдэхэ дэгэлээр» андалдаан болгожо үгэһэн юм* (С. Содномов).

БАЯР I *юум. н.* 1) сэдьхэл зүрхэнэй баясхалан, хүхилгэ, сэнгэлгэн (радость, веселье): *Теэд зосоонь орьёлһон энэ ехэ баярынь багташагүйгөөр билтарба* (К. Цыденов); **баяр баясхалан** (*гү, али* **зугаа**) хүхилгэ, сэнгэлгэн (радость): *Тэрэл гансаараа Ошор-Хуаа аба хоёройнгоо баяр баясхалан тооногүй, угжаа хүхэжэ, сүлөөгүй тэршэлнэ* (Д Эрдынеев); *Тэрэ гэһэнһээ хойшо Баадха баянай гэртэ баяр зугаа дэлбэршоо һэн* (М. Осодоев); **баяр түрэхэ** хүхюун болохо (становиться радостно): *Таанадайнгаа ишмэ баяртай ябахытнай харахадаа, миниишье зосоо баяр түрэнэ* (Ц. Шагжин); **баяраа хубаалдаха** баясхаланта мэдээ дуулгаха (делиться радостью, сообщать радостную весть): *Мария Яковлевна Шнелльтэй нэгэ сэдьхэлтэй, баяраа хубаалдахаяа ерээ гэжэ*

Шоён бодобо (А. Ангархаев); 2) амаршалга, амар мэндэ (привет, приветствие): *Бидэнэр тэдэнтэй туд тудтаа хэдэ хэдэн үгэнүүдые ярилдажа, баяр баясхалангаар ёһололсодог байгаабди* (Х. Намсараев); **баяр (баясхалан) хүргэхэ** а) хүнэй ямар нэгэ ушарта туһалхадань, һайн үгэ хэлэхэдэнь баясхаланай, һайшаалай үгэ хэлэхэ (передавать благодарность, благодарить): *Эндэ урижа ерүүлһэн, ишмэ ехэ баяр золдо хүртөөһэн Алексей нүхэртөө Доржо үнэн сэдьхэлһээ баяр хүргэнэ* (Ч. Цыдендамбаев); *Баһа баяр баясхалан хүргэхэеэ мартангүй ябаарай гэжэ захяаб* (Ц.-Ж. Жимбиев); б) ямар нэгэн баясхалантай ушараар амаршалха, хүндэдхэн ёһолхо (поздравлять, чествовать): *Дондог Базарович өөрынгөө, мүн колхозой правленниин, парткомой, профсоюзай ба комсомолой эмхиин зүгһөө баяр хүргөөд, булантай хундагаяа мүргэлдүүлээд уужархиба* (С. Цырендоржиев); в) мэндэ хүргэхэ, тарахын баярай үгэ хэлсэхэ (передавать привет): *Эжыдээ намһаа ехэ баяр хүргээрэй*; **баяр хүргэнгеэр** баясажа, ашые сэгнэжэ (с благодарностью): *Жамбал дэмжэһэндэм баяр хүргэнгеэр нам уруу хараба* (А. Жамбалдоржиев); **баяраа хэлсэхэ** хүнэй ямар нэгэ ушарта туһалхадань, һайн үгэ хэлэхэдэнь баясхаланай, һайшаалай үгэ хэлэхэ (благодарить): *Эдэ хоёр үглөөдэр эртэлэн нютагаа бусахаяа байһан тухайгаа бэшэндээ дуулгаад, гаража ошогшодтой хуу баяраа хэлсээд, тараба ха* (С. Норжимаев); 3) һайндэр, найр (праздник, торжество): *Тэрэнэй ёһоор Хандын айлшалһанай баяр үдэһөө үнгэржэ байхада түлэг эхилээ бэлэй* (Д. Эрдынеев); **баяр ёһолол** ехэ найр, һайндэр (празднование, торжество): *Тэдэнэр баяр ёһололой һүүлдэ, олонхи зоной тараһан хойно, баһал далдаар богдо хаанай ордондо уригдажа ерэбэ* (С. Норжимаев).

БАЯР II *тэмд. н.* хаб хара, бад хара, булгайр хара (тёмный, чёрный): *баяр үүлэн*; **баяр хара** булгайр, ялан хара (совершенно чёрный): *баяр хара утаан*.

БАЯРАЙ *тэмд. н.* 1) ёһололой, найр нааданай (торжественный, праздничный): *Уяхан дуутай хүүгэд, хүбүүд жагсана, Гурбан дүлэеэ гоёхон сэсэгээр эмжүүлээд, Горн татан, баярай салют үргэнэ* (Х. Намсараев); **баярай суглаан** ямар нэгэн һайн ушарта зорюулагдажа эмхидхэгдэһэн суглаан, жэшээнь, эмхиин гү, али элитэ эрдэмтэнэй ойдо (торжественное собрание): *Дун сагаан үһэтэй, торшогор ута бэетэй директор бодожо, баярай суглаа нээбэ* (С. Цырендоржиев); 2) мэндын, амаршалгын (приветственный, поздравительный): *Эхын нюдэндэ гэгээн сагаан үдэр гэнтэ харанхы балай боложо, басаганай хэлэһэн баярай үгэнүүд уйдхар гашуудалай орилоон боложо дуулдаба* (З. Гомбожабай); **баярай бэшэг** амаршалгын үгэнүүдые бэшэжэ, гоё хабтаһанда хабшуулһан бэшэг (приветственный адрес): *Тоосоото хугасаа соо хэһэн ажалаараа амжалта туйлаһан хүдөө нютагуудай түрүүшүүлдэ баярай бэшэгүүд, бэлэгүүд барюулагдаа* (Э. Чимитдоржиев).

БАЯРГҮЙ *тэмд. н.* уруу дуруу, хүхюугүй (безрадостный): *Доржын шарай баяргүй барагар болошобо* (Ч. Цыдендамбаев).

БАЯРЛАГДАХА *үйлэ үүл., хүлеэгд. залог* баяртай болохо, хүхигдэхэ (порадоваться): *Хүбүүнэйнгээ һайн дүнгүүдые туйлаһандань, ехээр баярлагдаа һэн даа.*

БАЯРЛАМА, баярламаар *тэмд. н.* урмашалтай, урмашуулхы, бахархама (радостный, отрадный): *Баярламаар нэгэ һайн юумэн болоһон байгаа алтай* (Ц.-Д. Хамаев).

БАЯРЛАХА *үйлэ үүл.* хүхихэ, сэнгэхэ, бахархаха, баясаха (радоваться, веселиться, приходить в восторг): *Оёортохи хайр шулууниинь тэрэ зандаа хашарһатан, энэ голой уһанай үлэмжэ сэбэр тунгалагта баярлана, бэеэ һайрхана шэнги* (Д. Эрдынеев); **баярлахын ехээр** (*гү, али* **гэдэһээ хаха, тэнгэридэ хүрэтэр**) **баярлаха** хэмгүй ехээр, хизааргүйгөөр хүхихэ (безмерно радоваться): *Тэндэ хоёрдохи жэлээ эмшэлүүлжэ байхадаа, гэртэһээ бэшэг түрүүшынхиеэ абажа, баярлахын ехээр баярлабаб* (Д. Доржиева); *Энэ бэеын зол хуби гээшэ гэжэ гэдэһээ хаха баярлажа һууна гээшэбди* (Х. Намсараев); *Үри бэеэ айл болгоод, нялсагар улаахан ашанараа тэбэрихэдээл, тэнгэридэ хүрэтэр баярлаха хүм* (Б. Мунгонов); **бүтүү баярлаха** дотороо, һэмээхэн баясаха (радоваться про себя): *Тэнгэри сэлмэхэнь гэжэ ажалдаа хам орохон бригадынхид бүтүү баярланад* (С. Цырендоржиев); **баярлаһандаа дэбхэрхэ** хүхиһэндөө гүйхэ, ээрэмшээхэ (прыгать от радости): *Баярлаһандаа дэбхэржэ ябаад, / Тэрээхэн сэсэгые тойрон ээрэмшээгээ бэлэйб* (Д. Улзытуев); **баярлаһандаа бахардаха** хүхиһэндөө яахаяашье мэдэхэгүй (растеряться от радости): *– Шимни теэд баярлаһандаа бахардашаба гээшэ гүш?* (А. Жамбалдоржиев).

БАЯРЛУУЛХА *үйлэ үүл., идх. залог* хүхеэхэ, баяр асарха, бахархуулха (радовать, веселить, приводить в восторг): *Миниі шэрэ худхадаг юумэн дээрэм тон хэрэгтэй үнгэнүүд байдаг. Тэрэ үнгэнүүдээрээ хүнэй сэдьхэл баярлуулха һонирхолтой бодол*

зурадагби (Э. Зандраев); ◊ **шэрээ баярлуулха** найрай, сайлалгын үедэ дуу бариха (петь застольные песни): *Хүндэтэ айлшан, дуу барижа, шэрээемнай баярлуулыт!*

БАЯРТАЙ 1. *тэмд. н.* 1) баясхалантай, хүхюутэй, сэнгүү, согтой, урматай, жаргалтай, золтой (радостный, жизнерадостный, счастливый): *Энэ үдэр хүрэтэр нютагайхидтаа баяртай баяршьегүй мэдээнүүдые асаржа, хүргэжэ ерэхэ хүниинь болоо ха юм* (Ц.-Д. Хамаев); **баяртай хүхюун** сэнгүү, баясхалантай (радостный, счастливый): *Энэ үедэ үүдэн нээгдэжэ, мүн лэ сэдьхэлээ хүдэлһэн баяртай хүхюун Дарима гүйн шахуу ороно* (Ц. Шагжин); ○ **урматай** *гэжэ үгэтэй парн. хэрэгл.*; **2.** *аянг. у.* таралгын үедэ хэлэгдэдэг үгэ (до свидания): *– Зай, уулзатараа баяртай! – гэжэ найдангяар түрүүлэгшэ хэлээд, машинадаа һуужа, тооһо бурьюулан, далда оробо* (Ц.-Ж. Жимбиев).

БАЯРТАЙГААР *наречи* хүхюутэйгээр, уринаар, илдамаар (радостно, с радостью, приветливо): *Жаргалай эрьежэ, Эрдэниие харахада, тэрэнь айхабтар баяртайгаар миһэржэ һууба* (Д. Эрдынеев).

БАЯРХАГ *тэмд. н.* баянаараа омогорходог, һайрхадаг, бардамнадаг (хвастающийся богатством): *Энэ хүн байра байдалаа һайрхажа баярхаг зан харуулба*.

БАЯРХАЛДАХА *үйлэ у., угталд. залог* баянаараа һайрхалдаха, һаахаралдаха, бардамналдаха (хвастаться своим богатством): *Хоёр ехэ баяшуулай хоорондоо баярхалдан һуухадань…* (Х. Намсараев).

БАЯРХАХА *үйлэ у.* мүнгэ, зөөри ехэтэйб гэжэ омогорхохо, һайрхаха, бардамнаха (хвастаться своим богатством): *Теэд үнэгэнэй арһаар үмдэ хэхэ шадалтай байһанаа һайрхажа, баярхаха һанааатай, ханада үлгөөд байна бшуу* (Д. Батожабай).

БАЯРХУУ *тэмд. н.* һайрхуу, һаахар, бардам (хвастающийся своим богатством): *Бадма абгай хамараа һарналзуулан, баярхуу түхэлтэй боложо, үбгэн түрүү тээшээ маһалзан хараад…* (Х. Намсараев).

БАЯСАГДАХА *үйлэ у., хүлеэгд. залог* хүхихэ, сэдьхэлээ ханаха (радоваться, быть довольным): *Үхибүүдэйнгээ гэр бүлэ болоходо, баһа нэгэ баясагдаха юм бэзэбди даа.*

БАЯСАЛ *юум. н., будд.* «Зурхайта ном» соохи зураг (баясал, *название чертежа в книге «Зурхайта ном»*).

БАЯСАМА *тэмд. н.* хүхихөөр, баярлахаар (радостный): *Баясама һайншье, гомдомо доройшье али олон ушаралнууд, энээгүүр ябахада, һанагдана гээшэб даа!* (Ч. Цыдендамбаев).

БАЯСАМААР *наречи* баярлама һайнаар, баярламаар, хүхимөөр (радостно, восхитительно): *Манай нютагта хаража баясамаар гоё газарнууд хэды олон бэ даа!*

БАЯСАНГИ 1. *тэмд. н.* 1) баяртай, хүхюутэй (радостный): *Ажалдаа урмашаһандаа гү, али юунһээшьеб даа, Таня хүбүүнэй хойноһоо баясанги нюдөөр хараашалан, хадхагдаһан гадаһанай дэргэдэ ерэнэ* (Д.-Д. Дугаров); 2) баярые хүргэһэн, баярлаһан (признательный); **2.** *наречи* хүхин, баяртайгаар (радостно): *Хүбүүндэ анханһаа дуратай Мария басаганайнгаа хөөрөөе нэгэл ондоохоноор, баясанги шагнаад, Сэндэмэдэ хонходобо* (С. Цырендоржиев).

БАЯСАНГЯАР *наречи* 1) баяртайгаар, хүхин (радостно): *Магтуулһандаа бахархашаһан басаган уһатаһан нюдэеэ аршан, тэрэнэй урдаһаа баясангяар хараба* (С. Цырендоржиев); 2) баярлан, баярые хүргэн (благодарно, с признательностью): *– Жэгтэй хурса болгоот, һайн даа, – гэжэ баясангяар хэлээд, нилээдгүй холодошоод ябаһан бэшэнээ хүсэхые шамдуухан саашалба* (Д.-Д. Дугаров).

БАЯСАХА *үйлэ у.* 1) хүхихэ, баярлаха, сэдьхэлээ ханаха, һайниие һанаха (радоваться, веселиться, быть довольным): *Магад эзэнэйнгээ гэртэһээнь гаражса ошоһон үдэрһөө хойшо, анха түрүүшнхиеэ иигэжэ баясана* (Б. Ябжанов); 2) баярлаха, баяртай байха, баярые хүргэхэ (быть признательным): *Доржо дотороо уни бутаран баясажа, гарыень шангаар адхаба* (Ч. Цыдендамбаев).

БАЯСУУЛХА *үйлэ у., идх. залог* баярлуулха, хүхеэхэ (радовать, веселить): *Ургынууд энгэр майлые хушанхай, хэнэйшье сэдьхэлые баясуулан, зол жаргал юрөөн дохиходол болоно* (Б. Шойдоков).

БАЯСХАЛАН(Г) *юум. н.* 1) хэн нэгэндэ туһа хүргэһэнэй түлөө баярай тэмдэг (благодарность): *Харюудань Намжал тэрээндэ баясхалан хүргэхэ гэһэншүү, урдаһаань хаража, тэнэмһүүгээр миһэрбэ* (К. Цыденов); 2) хүхилгэ, сэнгэлэн (радость, веселье): *Бусадай буян үйлэдэһэн сагта Өөрөө үйлэдэһэн мэтэ баясхалан бисалга* (Э.-Х. Галшиев); ○ **баяр** *гэжэ үгэтэй парн. хэрэгл.*

БАЯСХАЛАНТА(Й) *тэмд. н.* 1) баярта, хүхюу, сэнгүү, хөөрүү, бахархаһан (радостный, весёлый, восторженный): *Энэ хадаа туйлай ехэ баясхаланта үдэр боложо, городой ехэ талмай дээрэ багташагүй олон зон сугларба* (Х. Намсараев); 2) баяр ёһололой (торжественный): *баясхаланта ёһолол эмхидхэхэ*.

БАЯСХАХА *үйлэ у., идх. залог* баясуулха, хүхеэхэ (радовать, веселить): *Үхибүүд уруу*

дуруу байһан эжыгээ баясхахаа оролдонод.

БАЯШУУЛ *юум. н., сугл.* эд зөөритэй, баян хүнүүд (богачи): *Тэндэ гансал мүнгэнэй туулмаг баяшуул баян бардам, дутаха дундадахые, зобохо тулихые мэдэнгүй байдаг юм аабза* (Б. Мунгонов).

БИ *түл. үг., 1-дэхи н., нэг. тоо* нэгэдэхи нюурай гэхэ гү, али дуугаржа байһан хүнэй бэеэ заахан удхатай (я): *Байгаа дэлхэйн / Эхир дэлхэй / – Би – энэ байнаб. / Оршожо байгаа / Агуу байдалай / Оршолон гэбэл – өөрөөб* (Г. Раднаева); **биб гэһэн** бэеэ дээгүүр бодоһон (возомнивший о себе): *Майдарнайл дээрээ ахагүй, дороо дүүгүйл, биб гэһэн бэерхүү, дутуу дундаяа мэдэрхэгүй хүн болонхой гээшэ* (Д. Эрдынеев).

БИГНҮҮР *юум. н., сарт.* жэн (компресс): *шарханда бигнүүр тавиха.*

БИДАА *яряан., ород* **1.** *юум. н.* оһол, гай, тодхор, зэдхэр (беда, неприятность): *Басагадай бодол тааха бэшэ хадаа бидаа байна* (С. Цырендоржиев); **2.** *тэмд. н.* гайтай, һүйдтэй, айхаяа мэдэхэгүй (бедовый): *Бидаа хүн байнаш даа!*; **3.** *наречи* угаа, тон, орой, оройдоо (очень, весьма): *бидаа хүйтэн үбэл*.

БИДАГАР *тэмд. н.* 1) *алайр* маряатай, тобир, тугжагар, тобогор, мүндэгэр (полный, тучный): *бидагар хүн*; 2) *боох.* гэдэгэр, гадайһан, толгойгоо дээшэнь үргэжэ, гэдэһээ урагшань гаргаһан (с откинутой головой и выпяченным животом).

БИДАР I: **бидар-бидар** *наречи* толгойгоо дээшэнь үргэжэ, гэдэһээ урагшань гаргаад, гэдыгээд (с откинутой головой и выпяченным животом): *бидар-бидар гэшхэлхэ*.

БИДАР II *юум. н., будд.* бодоһон хүүр, ороолон (оборотень, упырь).

БИДАХА I *үйлэ үг.* тэнэхэ, хэсэхэ (бродить, шататься): *Бадан Ехо найдажа, бидаха ёһоо мэдээб, Бидаһан ядаһан зайжа, түрэл дайдадаа ерээб* (А. Уланов).

БИДАХА II *үйлэ үг., баруун бур.* будаха, билаха, эреэлэн будаха, зутарааха (мазать, малевать, загрязнять).

БИДРУУ *юум. н., сарт., аха, ород* хүнэг (ведро).

БИДРУУЛГА *юум. н., аха* хүнэг (ведро).

БИДЭ(Н) *түл. үг., 1-дэхи н., ол. тоо* олоной нюур гэхэ гү, али дуугаржа байһан хүнэй өөрыгөө бусадтай хамтаруулан хэлэһэн үгэ (мы): *Бидэ аха нүхэдынь, үетэниньшье таниие иимэ бэрхэ, хурса хүбүү хүмүүжүүлээ гээжэ баярладаг гээшэлди* (Д. Эрдынеев); *Биб гэһэн гансаараа, бидэн гэһэн олоороо* (Оньһ. үг.); **ши бидэ хоёр** ши намтай, би шамтай (мы с тобой): *Зай, яагаашье һаа, ши бидэ хоёр жаргалтайбди* (Ц. Цырендоржиев); **тэрэ бидэ хоёр** тэрэ намтай, би тэрэнтэй (мы с ним *или* с ней): *Тэрэ бидэ хоёр бэе бэеһээ һаладаггүй уһан нүхэд болоо һэмди* (Х. Намсараев).

БИДЭНЭР *түл. үг., 1-дэхи н. ол. тоо* **бидэ** *хара*.

БИЖАГАНАХА *үйлэ үг.* ташаганаха, пишаганаха, хахинаха (трещать, хрустеть): *Дабирхайтай нарһан түлеэн урматайгаар носоно, ошо һүрэнэ, бижаганана* (Ц. Дон).

БИЖЭГЭНЭХЭ *үйлэ үг.* **бижаганаха** *хара*.

БИЗА *шангадх. үг.* уй бута, бала, хаха бута, зада, биса, низа (вдребезги, совершенно): *биза бута сохихо*; **биза даруулха** бала даруулха (быть раздавленным, расплющиться): *Хайран, помидорнуудни сүүмхын оёорто биза даруулшоо*.

БИЗАЛХА *үйлэ үг.* низа дараха, низалха (раздавливать): *Тархиишни бизалаад, шугы соо абаашажа, шулуугаар даражархихаб!* (М. Осодоев).

БИЗАРХА *үйлэ үг.* низа дарагдаха, низалагдаха (быть раздавленным): *Хэды дахин хурганайнгаа шард-шард гэтэр хазахаһаа гадна шүдэнэйнгөөшье үбдэһые, али хурганайнгаашье бизаржа байһые ойлгохо сүлөөгүйгөөр үнөөхи үүдэнэй замагай нүхөөр дахин шагаажа харана* (Д. Батожабай).

БИИ I **1.** *үйлэ үг.* 1) юумэнэй оршондо байха, оршохо (иметься, существовать): *Оршолонто дэлхэйдэ бурхан бии юм һаа, хайрлан үршөөгыш гэжэ зальбарха, мэдэхэ маани мэгзэмээшье уншаха хүм* (Ц.-Д. Хамаев); **бии байха** байха (иметься в наличии): *Хэды тиимэшье һаань, үшөөл ямар нэгэ гэрэл туяа бии байжа, хүнэй харгыгаа төөрингүй хаража ябахаар* (Ч. Цыден-дамбаев); **бии болохо** үгы байһанаа олдохо (появляться, возникать): *Хаанашьеб сэбэр һайхан басагадай бии болоо һаань, тэрээн руу харгылжал мэдэхэ даа* (Ц.-Ж. Жимбиев); **бии болгохо** үүсхэхэ, бүтээхэ, байгуулха, зохёохо (заводить, учреждать, образовывать, создавать, порождать): *Хубита баабайн хэлэһэниие өөһэдынгөө ажалай ябасатай холбожо, ёһотой мэргэн түсэб бии болгожо шадаха байнамди* (Х. Намсараев); **биие мэдэхэ** байгаа үгыень мэдэхэ (знать о наличии): *Иихэдээ зон нүхэдөө мартажа, нютагтаа хэнэй биие, хэнэй үгые мэдэхээ болижо ябана гээшэ гүб?!* (Б. Мунгонов); **хоолой биил гэжэ хашхарха** шангаар хашхарха, ахан шадалаараа хашхарха (кричать во всю глотку): *Энэ үедэ ахамад туубаришан хоолой биил гэжэ хашхаран, ташуур байнал гэжэ шабхадан, һүрэг малаа үрөөһэн захаһаань хумижа ябаба* (Ц.-Ж. Жимбиев); **2.** *тэмд. н.* байгаа, байһан

(имеющийся, существующий); **бии үгы** (*гү, али* **бүхы**) бүхы юумэн, бүхы байгаа юумэн (всё, что есть *или* было): *Буряад зон гэжэ нэрэ обогоошье, уг гарбалаашье мэдэлсээгүй аад, һонин һорьмойгоо, бии үгыгөө хуу хөөрэлдөөд тарашадаг муутайбди* (С. Цырендоржиев); *Тэдэниие холбоһон нахидаар дабаагаа дабаха гэжэ шиидээд, аяншаднай бии бүхы хүсэеэ гарган, урагшаа зүдхэбэд* (Б. Мунгонов); **бии (үгы) шадалаараа** аһан шадалаараа (изо всех сил): *Хатарша хара эээмни үхэшоо гэжэ һанаба хаш, тархяа үргэжэ, бии шадалаараа инсагаалба* (Б. Мунгонов); *Шобоодой улаан бургаахандли наришхан шэлбэтэй хулнүүдээ бии үгы шадалаараа хашаад лэ, табжаганаһан шүдэеэ барижа ядан һууна* (С. Цырендоржиев).

БИИ II *част., баруун бур.* гү, бы (ли, разве).

БИИГАНАХА *үйлэ үг.* шииганаха, дүехэ (пищать, жужжать): *Энээхэн соо зуун амиды аляаһа батаганаан шииганажа, бииганажа байна бшуу!* (А. Шадаев).

БИИЖЭГЭ *юум. н.* формото хубсаһан дээрэ оёгдодог зурагар алтан гү, али мүнгэн хүбөө (галун, позумент): *биижэгэ оёхо*.

БИИЗГА: **биизга малгай** *юум. н., баруун бур.* бортого түхэлтэй, доогуураа хүбөөтэй эхэнэрэй малгай, үндэрынь 8 см тухай, оройнь хабтагар, хуримай малгайе хилэн, торгон, хоргойгоор хэһэн сэсэг, набшаһан, мүн үдөөр шэмэглэдэг (традиционный женский головной убор с круглым, плоским верхом и низкой тульей): *Малгайнуудынь гэхэдэ, үбэлэйнь – халюун, зунайнь – биизга малгай гээд нэрлэгдэдэг* (Буряад Үнэнһөө).

БИИЗЭ *част., батадхаһан удхатай* (ведь, конечно): *Нютагай залуушуул бэлэдхэл хэжэ эхилэнхэй биизэ*.

БИИРХЭХЭ *үйлэ үг.* биб гэхэ, бэеэ үлүүдэ тоолохо (якать): *Данзан, бү биирхыш даа, бултараа хэлсэжэ, шиидхэбэри гаргаял*.

БИИРЭ *юум. н.* үһэ, хилгааһа багсалан, эшэдэ һуулгагдаһан, зурахада, бэшэхэдэ хэрэглэгдэдэг хэрэгсэл (кисть, кисточка): *Сукоев энэ залуу сэбэр, гуурһаар бэшэшэгүй, биирээр зурашагүй гэхээр эхэнэрэй шуһа даабарилһан сарбууе голхорон хараашье һаа … ажалаа үргэлжэлөө һэн* (Ж. Тумунов).

БИИРЭТЭ: уран биирэтэ *юум. н.* уран зурааша, нарин зурааша (художник).

БИИХЭЙ *юум. н., хаш.* миисгэй, мии (кошка).

БИИХЭЛДЭЙ *юум. н., хаш.* миисгэй, мии, миисгэйн гүлгэн (кошка, котёнок).

БИИХЭН *түл. үг.* бил, гансал би (лишь, только я): *Танда биихэн байналби…* (Аламжа мэргэн).

БИЛА *шангадх. үг.* зада, биса, низа (совершенно, в лепёшку, до плоского состояния); **била сохихо** 1) хабтайтар сохихо, пила сохихо (расплющить): *Энэшни ехэ урданай дүшэ ха, оройнь била сохигдоһон юм байна*; **била нёлбохо** пялд байса нёлбохо, ехээр нёлбохо (смачно плюнуть): *Һүүлшынгээ мүшхэбэри Семёновой хэхэеэ ерэхэдэ, Ган-Булад бүлинтэй шуһа, сэр мэнгир хоёроо амаараа дүүрэн суглуулжа ерээд, улайха нюур хударынь била нёлбожорхёо гэхэ* (Ц.-Д. Хамаев).

БИЛААХА *үйлэ үг.* дуһааха, нилааха, түрхихэ, будаха, шэрдэхэ (капнуть и размазать): *сааріһан дээрэ шэрэ билааха*.

БИЛАГА *юум. н., бөө* үхибүү мансылха ёho (обряд пеленания ребёнка).

БИЛАГАР *тэмд. н.* билхайһан, пилагар, пилхагар (расплывшийся): *Намжалай зүрхэн шангаар, түргөөр сохилжо, үхибүүдэй нюурнууд нэгэ адли түхэреэн, билагар улаанууд толбонууд болон урдуурнь ирайлдаба* (К. Цыденов).

БИЛАЙХА *үйлэ үг.* билхайха, пилайха, билагар болохо (расплываться): *Дари хүгшэнэй нюурта билайшатар нёлбожорхино* (Х. Намсараев).

БИЛАХА *үйлэ үг.* 1) арза-барза гэтэр зураха, будаха, муухай болгохо (малевать, мазать, грязнить): *ногоон шэрэ гэрэй ханада билаха*; 2) юумэндэ шэнгэн бодос адхажархиха, шэнгэн бодосоор жэлэхэ (заливать, обливать).

БИЛБАГАР *тэмд. н.* шалхагар, пилхагар (обрюзгший): *билбагар нюур*.

БИЛБАЙХА *үйлэ үг.* шалхайха, пилхайха (обрюзгнуть): *Зандан худын нюур ноён болохоһоо хойшо эли билбайшабал.*

БИЛДАГАНАХА *үйлэ үг.* наймһарха, хүнэй урда хойнонь орохо (льстить, угодничать): *ноёнойнгоо урда билдаганаха*.

БИЛДАГУУША 1. *тэмд. н.* наймһардаг, наймһархуу, нилдаганадаг (льстивый, угодливый, подобострастный): *Наагууруаа ухаангүй хатуу шанга хэбэртэй, һүрхэй дэгдэгэр ябаһан хүншни саагууруаа ухаангүй билдагууша муухай хүн байжа магад* (Ц. Шагжин); **2.** *юум. н.* мэхэшэн, нюур сахидаг, хүнэй урда хойнонь ородог, шарбаганадаг, нилтаадаг, наймһардаг хүн (льстец, подхалим): *Большевигуудай билдагуушан батрааг Балданиие мэнэ хулигты* (С. Цырендоржиев).

БИЛДАГУУШАЛАЛСАХА *үйлэ үг., хамтадх. залог* бэе бэеынгээ ая соо байха, бэе бэеэ адуулха (угождать друг другу): *Эдэ хоёрой билдагуушалалсахада, шагнажа*

байхада ехэ зохидгүй.

БИЛДАГУУШАЛХА *үйлэ у.* 1) билдаганаха, урда хойно гүйхэ (льстить, заискивать): *Хүнэй урда билдагуушалха, һаймһарха гээшэмнай эгээл муухай, хэндэшье хэрэггүй ябадал бэшэ юм гү?!* (Ц. Шагжин); 2) хоёр тала бариха, иишээшье тиишээшье хэлбэлзэхэ, хойболзохо (двурушничать): *Тэдээниие үзэн ядажа байгаашье һаа, урда хойнонь орожо, энеэхэ билдагуушалха ушарнууд Пафнутий Осиповичто хэды дайралданаб!* (Б. Шойдоков).

БИЛДУУ *тэмд. н.* һаймһархуу, хүнэй урда хойнонь ородог (льстивый, угодливый): *Билдуу зантай хүн байшоо.*

БИЛДУУША 1. *юум. н.* мэхэшэн, нюур сахидаг, хүнэй урда хойнонь ородог, шарбаганадаг, нилтаадаг, һаймһардаг хүн (льстец, подхалим): *баяшуулай билдууша*; **2.** *тэмд. н.* һаймһархуу, хүнэй урда хойнонь ородог (льстивый, угодливый): *Тиигэбэшье билдууша зөөлэн зан гаргажа, банкһаа мүнгэ асархаяа ошохо гэһэнээ аятайханаар хэлэжэ, гараа табижа, тамгаа дарахынь тула үнөөхи чегээ үгэнэ* (Ц. Дон).

БИЛЖУУХАЙ *юум. н.* багахан шубуун (птичка, пташка): *Билжуухай огторгойдо жэргэжэ байна*.

БИЛЗУУРХАЙ *юум. н.* багахан дууша шубуухай (небольшая певчая птичка): *Билзуурхай шубуун ниидэнэ*.

БИЛСАГАЙ *тэмд. н.* **билсагар** *хара*.

БИЛСАГАР *тэмд. н.* 1) нилсагар, няапагар (приплюснутый, сплющенный): *Билсагар муухай арһыень хажуу тээшэнь болгожо, тэбхэрхэн брезент дэлгээд, үрөөхи ороохоёо жэгдэлэн тараагаадхиба* (М. Осодоев); 2) билхагар, пилхагар, нилдагар, зөөлэн, нилхагар (расплывшийся, мягкий, желеобразный): *билсагар талхан*.

БИЛСАЙХА *үйлэ у.* 1) нилсайха, няасайха, хабтайха (быть сплющенным): *Мөөртэ даруулһан түмэр аяга ехээр билсайгаа*; 2) нилдайха, һилхайха (расплыться).

БИЛТА I *юум. н., захаам.* дэнгэй гол (стержень светильни): *дэнгэй шэнэ билта.*

БИЛТА II *шангадх. у.* шэнгэн бодосой амһарһаа халиса (через край – *о жидкости*): *Һүн хүнэгһөө билта гараба*.

БИЛТАРАЛГА *юум. н.* шэнгэн бодосой һабаһаа гү, али амһартаһаа халин гаралга (переполнение *через край*): *уһанай билтаралга*.

БИЛТАРМА *тэмд. н.* һабаһаа гү, али амһартаһаа халяад гарама, адхарма дүүрэн (переливающийся через край, переполненный): *Бага сага шугы бургааһатай, билтарма дүүрэн уһатай горхон могойдол годи-бэди гулгана* (Б. Санжин, Б. Дандарон); **билтарма баяраар халиха** баяраар гэрэлтэхэ, угаа баяртай байха (переполняться радостью): *Олон хоногто һайнаар унтаагүй Савельев сухалтайгаар коридор руу гүйжэ гараһан аад, билтарма баяраар халиһан шарайтай юумэ харайжа ороод, вагон соохи радиодинамигай тобшые мушхажа эхилбэ* (В. Гармаев).

БИЛТАРХА *үйлэ у.* 1) халижа гараха, адхарха (переливаться через край – *о жидкости*, высыпаться, выходить из берегов – *о реке*): *Талын дунда алим жэмэсэй сэсэрлиг соо шунгаһан тосхоной хажуугаар олон һалаа каналаар дүүрэн уһан билтарна* (Д.-Д. Дугаров); 2) *шэлж.* дан ехэ болохо, хэтэрхэ, элбэгжэхэ, дээшэлхэ (переполняться, становиться обильным): *Сагаан һарада, сагаан эдеэнэй билтаржа байха үедэ, сагаан эдеэнэй дээжээр нэрэһэн арза амталжа үзөө һэн гүт?* (Ц.-Д. Хамаев); *Теэд минии зосоо үнэн гээшэ багтажа ядан билтаржа байгаа һэн* (Ц. Шагжин); **баяраар билтарха** баяраар халиха (переполняться радостью): *Мойһон шугы ошохо замдаа сэдьхэлни баяраар билтаржа, хүл нюсэгээр гүйһэн наһаяа һэргээн, үетэн нүхэдөө дурдан ябабаб* (Д. Доржиева).

БИЛХАГАНАХА *үйлэ у.* 1) шэнгэн бодосой амһартынгаа эрмэгээр байха, гаран алдаха (доходить до краёв, почти переливаться через край); 2) пилхагар, шалхагар юумэнэй шэшэрхэ, һалганаха, хэлбэлзэхэ, сэлсэгэнэхэ (колыхаться, трястись): *Эһэһэн талха хүдэлгэжэ ондоо тээ табихын аргагүйгөөр билхаганана*; 3) угаа бүдүүн хүнэй хэлбэлзэн хүдэлхэ (колыхаться – *о полном человеке*): *Тарган барилдаашанай гэдэһэнэйнь өөхэн билхаганана*.

БИЛХАГАР *тэмд. н.* шалхагар, пилхагар, һанжаһан (расплывшийся, обвислый).

БИЛХАЛЗАХА *үйлэ у.* 1) шэнгэн бодосой амһартынгаа эрмэгээр байха (доходить до краёв, почти переливаться через край): *Тиихэдэмни нуураймнай уһан һүрөөтэ ехэ болошоод даамба дээгүүрээ халихаяа билхалзажа байба* (Б. Мунгонов); 2) пилхагар, шалхагар юумэнэй шэшэрхэ, һалганаха, хэлбэлзэхэ, сэлсэгэнэхэ (колыхаться, трястись): *Тугаарай гэдэшоод билхалзажа байһан асфальтированна харгы…* (Ж. Тумунов).

БИЛХАХА *үйлэ у.* халиха, билтарха, адхарха, эрьеһээ гараха (переливаться, выступать из берегов): *Хабартаа манай горхоной уһанай билхахада, машинаар ябашагүй болодог*.

БИМБА: бимба гараг *юум. н., түгэд* долоон хоногой долоодохи үдэр (суббота): *Бимба гарагта түрэһэн хүбүндээ Бимба гэжэ нэрэ үгэһэн юм.*

БИНАЙ *юум. н., будд.* доодо, дээдэ хүлгэнэй дашаа тангариг сахигшадай баримталдаг дүрим (виная, *устав монахов*).

БИРА I *юум. н.* 1) хүшэн, шадал (сила, мощь); **бираа таһарха** а) шадал шэнээгээ алдаха, тэнхээдэхэ (обессилеть); б) *шэлж.* дэмы юумэ дуугарха, шалиха (болтать вздор); 2) *будд.* һүнэһэн, һүлдэ, амидаралай хүшэн (душа, чувство; сила, мощь).

БИРА II *шангадх. част.,* **би-** *гэһэн үзэгүүдээр эхилһэн үгэнүүдтэй суг хэрэгл.* (*усил. част. к словам с начальным* **би-**): **бира билбагар** шара шалхагар (чрезмерно обрюзгший): *бира билхагар нюуртай хүн*.

БИРАГДАХА *үйлэ у., хүлеэгд. залог* юумэ хэжэ шадаха, хүшэ хүрэхэ (быть в состоянии, мочь): *ажал хэжэ бирагдаха*.

БИРАГДАХАГҮЙ *тэмд. н.* хүшэ хүрэгдэшэгүй, шадагдахагүй (непосильный, невыполнимый): *Зосооһоонь һүйдхэхэ гэжэ гэшүүн болоод, мүн лэ бирагдахагүй байхадань…* (Х. Намсараев).

БИРАГҮЙ *тэмд. н.* хүшэ шадалгүй, һула, муу, өөдэгүй, тулюур, һүр һүлдэгүй, дорой, үзэмжэгүй (неказистый, плохой, невзрачный, ничтожный, неважный): *Гармашни бирагүй хүн, уг удхаараашье тиимэхэн, институдта һураа болоно, теэд миин лэ ёһо тэдыдэ һураа болоно гэжэ байгаад…* (С. Ангабаев); **бирагүй байдал** муухан байдал, тулюурхан байдал (незавидное положение): *Гармые бирагүй байдалда оруулбаб* (С. Ангабаев); **тоо бодолгодо бирагүй** тоолоходоо муу (слабый в математике): *Тоо бодолгодо анханһаал бирагүй байһан хүм гэжэ сэхэ руунь хэлэхэ зэргэтэйб* (В. Намсараев); **ухаа бодолоор бирагүй** тэнэмһэр, уймарлиг (глуповатый, недалёкого ума): *Улаахан хасартайшье һаа, ухаан бодолоор бирагүй басагые лаб лэ абахагүй хаш гэжэ сэдьхэлээ баярлуулһуу* (Ж. Тумунов).

БИРАГҮЙГӨӨР *наречи* муугаар, тулюураар (слабо, плохо, неважно, негоже): *Иимэ томо тарган хүн аад, яагаа бирагүйгөөр аашална гээшэб гэжэ Жалма хубидаа гайхаба* (Д. Батожабай).

БИРАГҮЙДЭЛГЭ *юум. н.* 1) шадалгүйдэлгэ, тулюурдалга (бессилие, слабость); 2) золгүйдэлгэ (неудача).

БИРАГҮЙДЭХЭ *үйлэ у.* 1) шадалгүйдэхэ, шадалгүй байха (не иметь сил, быть бессильным): *Үһанда шэнгэн алдаһан хүн өөрөө эрье өөдэ гаражса биргүйдэбэ*; 2) ямар нэгэ юумэ шадажа ядаха, хүшэ хүрэхэгүй (оказаться бессильным сделать *что-л.*): *Бирагүйдэһэн газартань халтал дүнгэлсөөд үгэ – саашаа өөрөө ябаха, өөрыеш татаха, шамһаа үлүүшье аша туһа байдалдамнай асарха* (С. Доржиев).

БИРАГҮЙХЭН *тэмд. н.* муухан, тулюурхан (неважный, негожий, плохой): *Ринчинка зоригоор ядахагүй хүн, харин инаг дуранай асуудалда бирагүйхэн, аймхайхан байшаба гэлсэл даа* (С. Цырендоржиев); **бирагүйхэн мяхан** муу шанартай, таарахагүй мяхан (плохое мясо).

БИРАГҮЙШЭГ 1. *тэмд. н.* муушаг, һөөл бэшэ, тулюуршаг (неважный, негодный): *Шагдарай эсэгые Жамганов хэдышье хүндэлдэг һаа, өөрыень бирагүйшэг, холхиндог хүн гэжэ һанадаг туладаа, тэрэниие бэедээ огто халдахаанагүй* (Ж. Тумунов); **2.** *наречи* муушагаар (неважно, посредственно): *Сэхень хэлэхэдэ, хүбүүнтнай бирагүйшэг һурана* (М. Осодоев).

БИРАЙХА *үйлэ у.* хойно хойноһоо зэргэлэн байха, һубариха (стоять рядами, шеренгой): *бирайжа зогсохо*.

БИРАЛХАГ *тэмд. н.* мантагар, томо, арьягар, хүсэтэй (сильный, дюжий): *Балдамнай биралхаг хүн ха юм, шандааһатай, хүндэ булигдахагүй.*

БИРАТАЙ *тэмд. н.* өөдэтэй, мүртэй, һөөл, хүсэд (хороший, стоящий): *Тиигэбэшье шоно бодолтой Дэлэг старшина булгархай хурдан Няндаг габжа хоёр Галиниие биратай, гүйсэд һайн хүн гээшэ гэжэ үшөө тоодоггүй байһан бэлэй* (Ц. Дон); **биратай юумэ хэжэ үрдихэгүй** хэрэгтэй, туһатай юумэ хэжэ үрдихэгүй (не успеть ничего толком сделать): *Гаржил Цыденович хара эртэ бригада ерэһэн аад, биратай юумэ хэжэ үрдеэгүй байба* (Ж. Тумунов).

БИРАХА *үйлэ у.* шадаха байха, тэсэжэ гараха (быть в состоянии, мочь): *Бирахаа һанаһан, хүсэһэн, оролдоһон хүн заатагүй бираха* (К. Цыденов).

БИРБАГАР *тэмд. н.* дураа гутаһан, тумархаһан шарайтай, ирбагар, уршагар, урмагүй түхэлтэй (имеющий недовольный вид): *бирбагар нюуртай хүгшэн*.

БИРБАЙЛГАХА *үйлэ у., идх. залог* дураа гутанги, дурбииһан шарай харуулха (придавать лицу кислое выражение): *Дамбагар зузаан хоёр уралаа бирбайлган энеэбхилшэнхэй* (Х. Намсараев).

БИРБАЙХА *үйлэ у.* дураа гутаһан, тумархаһан шарай үзүүлхэ, ирбайха, уршыха, урмагүй байха (делать кислое лицо, выражать неудовольствие).

БИРГА *юум. н., хууш. монг.* номой бүлэгэй эхиндэхи гү, али һүүлдэхи гоёолто зурагта тэмдэг. Энэ тэмдэгые гурбан удхатай бэлгэ тэмдэг гэдэг: буддын шажанай удаан оршохын, шажанай дээдэ зиндаатанай лагшан бата оршохо, нара, һара сэсэг гурбанай бэлгэ тэмдэг (виньетка, знак в старомонгольской письменности, ставшийся в начале статьи или книги): *бирга табиха.*

БИРДААН(ХА) *юум. н., ород* Россиин сэрэгтэ 1868 онһоо 1891 он хүрэтэр хэрэглэгдэдэг байһан нарин аматай урданай буу (берданка): *Һая үбэлжөөндэ намтай ерэжэ ябахадаа, гэнтэ буугаад, нэгэ модоной хүнды руу бирдаанхаяа нюугаа һэн* (В. Гармаев); *бирдаан буу*.

БИРЗАГАР *тэмд. н.* 1) арзагар, бэржэгэр, бурзагар, хөөһэтэй (шероховатый, пузырчатый): *Хүгшэн юунэйшье боложо байһые ойлгожо ядашанхай, һабынгаа хабхаг дээрэ сугларһан бирзагар шара моһо долёобор хургаараа хаман абаһан аад, ама руугаа хэхэеэ мартажархёод, Бизьяагайнгаа урдаһаа сэхэ гэтэшоод байба* (С. Цырендоржиев); 2) болдируутай, нүрөөтэй (рябой).

БИРЗАЙХА *үйлэ үг.* 1) арзагар, бэржэгэр байха, бэржыхэ, бурзайха (быть шероховатым, неровным); 2) нүрөөтэй байха (быть рябым).

БИРМАН, мирман *тэмд. н., хууш.* нюуртаа һахал ургадаггүй (безбородый): *бирман нюуртай хүн.*

БИРСАГАР *тэмд. н.* ехэ олон, үй түмэн, тоо томшогүй (многочисленный, бесчисленный): *Тэнгэриин мүшэд аниб-аниб, ялаб-ялаб гэлдэжэ, урда урдынхида орходоо улам бирсагар болоһондол байба* (Ж. Тумунов); **бирсагар хүлһэн** олон жэжэ хүлһэнүүд (мелкие капельки пота): *Гурдармаев магнай дээрээ лэбшэһэн бирсагар хүлһэ гарайнгаа араар аршасагаан дуугарна* (Ц.-Ж. Жимбиев).

БИРСАЙХА *үйлэ үг.* олон байха, тоо томшогүй, үй түмэн байха (быть во множестве, облеплять роем): *Үхэр нюдэнэй, үлир мойһоной амтан шүрэнүүд / Ногоон сооһоо бирсайн, / Альган дээрэшни / Адхархаяа байһандал үзэгдэхэ* (Д. Улзытуев).

БИРСАХА *үйлэ үг., алайр* ехэ олон, үй түмэн, тоо томшогүй байха (быть в большом количестве).

БИРТАГАР *тэмд. н.* 1) һариганаһан, пиртагар, урбаганаһан, ирбаганаһан (гримасничающий); 2) зүһэ муутай, сэбэр бэшэ – *нюур тухай* (некрасивый – *о лице*).

БИРТАЙХА *үйлэ үг.* һариганаха, мирмаганаха, пиртаганаха, урбаганаха, ирбаганаха, элдэб зүһэ үзүүлхэ (гримасничать): *Тиигээд уйлахаяа байһандал биртайжа, энеэбхилээд, баруун нюдөөрөө шадабаригүйгөөр эмнеэдхинэ* (Ч. Цыдендамбаев).

БИРШООГ *юум. н., яряан., ород* 4,4 см тухай ородой урданай утын хэмжүүр (вершок): *Ябахамнай биршоог, эдихэмнай горшоог болоһон зон гээшэбди* (Ж. Тумунов).

БИРЭД *юум. н., будд.* үлэн шүдхэр, хадарган шүдхэр, муу заяата амитадай нэгэн; томо гэдэһэтэй аад, зүүнэй һүбын зэргэ нарин хоолойтой, ходол эдихээеэ хүсэжэ байгаашье һаань, эдеэн тэрэ хоолойгоорнь багтажа орохогүй, ороошье һаа, гал дүлэн боложо, амаарнь соробхилдог (преты).

БИСА *шангадх. үг.* низа, хабтайтар, бала, огто, бүри, зада (в лепешку, совершенно): *Немецкэ хүндэ танкнууд гусеницээрээ нойтон газарые биса дараһаар, Устиновай полкын түрүү линидэ тулажа ерэбэ* (Х. Намсараев); **биса гэшхэхэ** низа гэшхэхэ (растоптать): *Тиин тэдэнэр түргэхэн хуурай мүшэр суглуулаад, Батанайнь бөөгэй үйһэн түйсэ биса гэшхэһэн бэеэрээ шуура татажа, мүшэр дороо хэбэ* (Б. Санжин, Б. Дандарон); **биса бажууха** бала, тэһэ, шангаар бажууха (крепко сжимать): *Хоолойень биса бажуужа / Худаг руу шиихагты!* (Ц. Шагжин); **тэһэ биса баярлаха** айхабтараар баярлаха (безмерно обрадоваться): *Доржижабай Балдан хүбүүтэй болоһоноо дууламсаараа одоо тэһэ биса баярлажа, ... һомоной зүблэл тээшэ соёргобо* (С. Цырендоржиев).

БИСАА *юум. н.* ондоо амитадай шуһаар амидардаг бишыхан шумуул, хулпаа (клоп): *Бисаа олоор бии болоо*.

БИСАЛГАГША *юум. н., будд.* бисалгал үйлэдэгшэ (созерцатель, мыслитель).

БИСАЛГАЛ *юум. н.* бурханай номой удхые, тэрээнһээ уламжалан хамаг юумэнэй шалтагаанииe һайтар шудалжа, гүн гүнзэгыдэнь хүрэжэ, бодото дүрыень элирүүлгэ (медитация, определение или выявление сути вопроса путём скрупулёзного анализа содержания учения Будды): *Охиной табиһан хүнүүдшье Гончок-Жамца ламбагай бисалгал бисалгажа һууна гэһэн үгэ хүүр зоной дунда тараагаа* (Б. Санжин, Б. Дандарон).

БИСАЛГАХА *үйлэ үг., будд.* 1) сэдьхэлдээ гүн ехээр бодон болбосоруулха (созерцать): *Өөрөө хүсэтэ мүн болобошье хүлисэнгые бисалга* (Э.-Х. Галшиев); *Хэрэгэйнгээ түбэггүй һайн бүтэхын түлөө дотороо шангаар бисалган зальбарна* (Ц. Дон); 2) бодомжолхо, шэбшэхэ (думать, анализировать): *Дүүхэйдэ хэрэгсээлгэжэ ядахадаа, хүбүүн бүришье уруу дуруу болонхой, тархи*

соогоо элдэб юумэ бисалгажа, яахашье оромоо оложо ядана (М. Осодоев).

БИСАЛХА I *үйлэ у.* низа дараха, низалха, эбдэхэ, бута татаха (раздавить, сломать, разломать): *Зогсогты гэнэм, үгы болбол тании энэ шулуугаар тархиитнай бисалжа орхихоб* (Г. Цыдынжапов).

БИСАЛХА II *үйлэ у.* олоороо сугларха, обоорхо, обоорон байха (быть в большом количестве): *Илаahад бисалжа байна*.

БИСАРА *шангадх. у.* **биса** *хара*.

БИСАРХА *үйлэ у.* юумэндэ низа дарагдаха, хабтайха (быть раздавленным, расплющенным): *Бороогой жэжэхэн дуhалнууд автобусой сонхын шэлые шаршаганаса шабхуурдан, тэндээ бисаран тараад, шэшэрэлдэнэ* (А. Жамбалдоржиев).

БИСАРХАЙ *тэмд. н.* низа дарагдаhан, хабтайтар дарагдаhан (раздавленный, расплющенный).

БИТАР *юум. н.* **бидар** *хара*.

БИҺАЛГАХА *үйлэ у.* **бисалгаха** *хара*.

БИҺАЛУУ *юум. н., түнх.* бүмбэгэ сохёод, гүйдэг наадан (лапта).

БИШАЙ 1. *юум. н., самг.* 1) *будд.* мэдэрэлэй эрхэтэн ба мэдэрэгдэхэ юумэн (вишая, орган чувства и предмет чувств); **бишайн цанид** оюун ухаагаар, ухаалдин мэдэн ойлгохо бүхы зүйл (цаннит вишаи); **табан бишай** мэдэрэлэй табан эрхэтэн (пять органов чувств); **зургаан бишай** мэдэрэлэй зургаан юумэн: үнгэ, дуун, амтан, үнэр, түхэл, ном (шесть предметов чувств); 2) байра, hуури, байрлаха газар (место, местопребывание); **2.** *тэмд. н., будд.* тааруу, зохистой (уместный): *бишай буса*.

БИШАЙТА *тэмд. н., будд.* бүхы үзэгдэлые мэдэн ойлгохо шадабаритай (имеющий способность к познанию).

БИШАЙХА(Н) *тэмд. н., баруун бур.* **бишыхан** *хара*.

БИШИИЛХА *үйлэ у., доодо үд.* түрэхэ, нарайлха, гаргаха (родить).

БИШЫХА(Н) 1. *тэмд. н.* заахан, бага, багахан, жэжэ (маленький): *Бишыхан галхан зохёоhон юртэмсыемни гэрэлтүүлнэ* (Э. Зандраев); **бишыхан хүбүүн** жаахан хүүгэд (малыш, крошка): *Бишыхан хүбүүн эсэнтэшэбэ хэбэртэй, нааданхайнуудаа орхёод, хүгшэн эжы тээшээ ардайса гүйжэ ерэбэ* (С. Цырендоржиев); **2.** *наречи* нэгэ бага, бага зэргэ, бага зэргээр, халта (немножко, немножечко): *Намhаа бишыха урид хүдэлжэ эхилhэн хадаа, магад ямар нэгэн туhатай юумэ хэлэжэ, заажа үгэжэ болохо гэжэ тэрэ hанаhан байгаа* (К. Цыденов).

БИШЫХАНААР *наречи* 1) нэгэ багаар, бага зэргээр, зааха, халта, үлэ мэдэг, шүүд (немножечко, легонько, слегка, чуть): *Бишыханаар үргөөд лэ, доронь шулуу үбижэрхинэд* (С. Цырендоржиев); **бишыха бишыханаар** бага багаар, аалиханаар (малопомалу, постепенно): *Эжын үлбэр бишыха бишыханаар улам лэ ехэдэжэ байба* (Ц. Дон); 2) бага шэнги, жаахан мэтэ (как маленький): *Энэ ехэ хажуурынь тон бишыханаар, шубуунай үдэн мэтээр Доржодо харагдана* (Ч. Цыдендамбаев).

БИШЭН *юум. н.* бэеынгээ түхэлөөр хүндэ дүтэрхышэг дулаан ороной, мүн Японой аралнууд дээрэ амидардаг амитан, hармагшан (обезьяна): *Үлдэhэн барасай дэмы хүрхирhэн дуунда Үндэр модоной оройдо хэбтэhэн бишэн Өөрөө унажа, эдигдэбэ гэхэ* (Р. Шоймарданов); **бишэн жэл** арбан хоёр жэлэй нэгэниинь (год обезьяны в двенадцатилетнем животном цикле): *Минии нагаса абгай бишэн жэлдэ түрэhэн*.

БОБИИХО *үйлэ у.* бэгзэгэнэхэ, бохиихо, борьбиихо, агшаха (ёжиться, сворачиваться): *дааранандаа бобиихо*.

БОБОО, бовоо *юум. н., сарт.* эрэ хүнэй бэлэг эрхэтэн (мужской половой орган).

БОГ *юум. н.* 1) шорой шохой, хог, буртаг, угаадаhан (сор, мусор, нечистоты): *Ямар ехэ эрэлхэг зоригтой, оюун бэлигтэй хүн аад, капитализмын бог соо хосорон hалааб!* (Ц.-Д. Хамаев); **бог шорой** хог, буртаг (сор, мусор): *Бог шоройнь гэжэ хэдэн хоногой хамагдаагүй, обогор ехэ* (Б. Мунгонов); **бог хог** (*гү, али* **hаг**) шорой шохой (мусор, сор): *Мүн тэрэ үеребөр урдалсаhан модо шулуун, орбон нүүлэнүүд, ой тайгын оёорой хамаг бог хогууд хаана яана даар дархи болотороо обооролдон хэбтэнэд* (Х. Намсараев); *Ойн, шугын бог hагаар худхаралдаhан уhанай урасхалhаа хонидой ами наhа абархын түлөө тэмсэhэн хүнүүд* (А. Ангархаев); **бог ногоон** буртаг үбhэн (бурьян, сорняк); **бог загаhан** *байг.-худ.* омолиhоо бэшэ Байгалай жэжэ загаhан (соровая рыба); **бог болохо** hаалта болохо (мешаться): *Хатан хүн хамаг hайниие түгэсэбэшье, Ааша зан муутай байбал, Харин түрхэмдөө бусажа, бог болохо* (Р. Шоймарданов); ○ **хог**, **шорой** *гэжэ үгэнүүдтэй парн. хэрэгл.*

БОГДИГОР *тэмд. н.* набтар, нюрга богонитой, пагдагар, газарлиг (коротенький, низенький, приземистый).

БОГДО *юум. н.* 1) хутагта, гэгээн, дээдэ зэргын, бурханай шэдиие олоhон лама, мүн тэрэнэй удаадахи түрэлнүүд (святейший, верховный): *Эсэстээ, ноябриин дүрбэндэ, Россиин элшэн Богдо хаанииe бараалхаха болобо* (Б. Санжин, Б. Дандарон); **Монголой**

Богдо гэгээн 1635 онhоо 1924 он хүрэтэр Монголой улас түрын болон шажанай засаг толгойлогшо хутагта гэгээн лама (Богдо-гэгэн): *Эндэ байха соогоо Богдо гэгээниие бараалхажа, адис абаха гээд, гурба дахин дүтэлөөд, зондо түрюулжэ холодошоо hэм* (Б.-Б. Намсарайн); 2) эрхим сэсэн, агуу сэсэн (святой, премудрый, *эпитет в былинах*): *Гэсэр Богдо газар дээрэ түрөө гэлэй* (Үльгэрhөө); 3) *доодо үд.* архи (водка).

БОГДОРХОХО *үйлэ у., хууш.* богдо ламын өөрынгөө зэргэ байдалые hайрхаха (кичиться своим положением богдо): *Богдорхожо бурхан болохогүйш, хабархажа хаан болохогүйш* (Оньh. ү.).

БОГДЫН *тэмд. н.* богдодо хабаатай, богдо, хутагта (святительский).

БОГОДХО *юум. н., захаам.* үнеэ hаахадаа, хойто хүлнүүдыень уядаг хүльгэ, хабидаа, тойнтог (путы, надеваемые на задние ноги коровы при доении): *hаамхай үнеэндэ богодхо уяха*.

БОГОНЁОР *наречи* багаар, ута бэшээр, тобшоор, хуряамжаар (коротко, вкратце, короче): *Балхаш, харанхы болоходонь, моридоо богонёор модонhоо уяарай* (Г.-Д. Дамбаев); **богонёор тайраhан үhэн** ута бэшээр абаhан үhэн (коротко стриженные волосы): *Дундууршаг бэетэй, богонёор тайраhан соол хара үhэтэй, түхэреэн хара нюдэтэй* (С. Цырендоржиев); **богонёор харюусаха** тобшохон харюу үгэхэ (кратко отвечать): *– Болёоб, – гэжэ тэрэ богонёор харюусаад, үшөө юумэ дуугаржархина аа гүб гэhэндэл, бүдүүнээр орёоhон тамхяар амаа таглаба* (Ц.-Ж. Жимбиев); **богонёор хэлэхэдэ** тобшоор хэлэбэл (короче говоря): *Богонёор хэлэхэдэ, хүдөөгэй эхэнэрэй бүхы хэдэг ажалые бултыень шахуу дүүргэнэ* (Г. Дашабылов).

БОГОНИ *тэмд. н.* 1) бага, ута бэшэ, охор, тагтагар, дүтэ (короткий, краткий): *Тэрэ ногоон пулаадаа боонхой, хүрин тэрлигээ үмдэнхэй, богони түриитэй булгайр гуталаа угланхай юумэ hууна* (Ц.-Ж. Жимбиев); *Үдэшын толоной унтардаггүй зунай богони hүниие утадхаха гэhэндэл, эрьехэ наран бүмбэрсэг дэлхэйн ара талаар яаралгүй аяншална* (Д.-Д. Дугаров); **богони болзорой** ута бэшэ хугасаанай, ойрын сагай (краткосрочный): *Зундаа нютагаа үсөөн дахин, богони болзороор ерэхэ баатай болодог болооб* (С. Цырендоржиев); **богони зам** дүтэ харгы (краткий путь): *Мориной Дэлhэн дабаамнай эндэhээ, хойто талаhаа, эгээл эридшье hаа, эгээл богони замтай, оройдонь удангүй хүрэхэ байхабди* (С. Доржиев); **богони болгохо** утыень бага болгохо, агшааха, тайраха (укорачивать, сокращать): *Тиигээд модон соогуур алхалан, гүбээ хада өөдэ гаража, моридоо уhалаад, жолооень богони болгожо уяад, сай шанажа байhан нүхэдтөө ерэбэ* (Г.-Д. Дамбаев); **ута богони** ондо ондоо утатай (разной длины): *Тэрэ үнеэниинь ута богони эбэртэй, дохолон татаhан хүлтэй, оодон hүүлтэй юм* (Ц.-Ж. Жимбиев); 2) набтар, оодон (низкий, приземистый): *богони бэетэй хүн*.

БОГОНИДОХО *үйлэ у.* 1) богони байха, ута бэшэ байшаха (оказываться коротким): *…басаганиинь ута гээгэнүүдыень холбоhон сэнхир дурдамаа, бэедэнь богонидон алдаhан ногоон пальтогоо, хооhон портфелеэ даажа ядаhан юумэдэл, аргаахан алхалан ерэбэ* (Ц.-Ж. Жимбиев); 2) набтардаха, набтар байха (быть низким).

БОГОНИДХОХО *үйлэ у., идх. залог* охор болгохо, тайраха, хаhаха (делать короче, укорачивать): *Тиигээд Доржые мориндоо мордохуулха гэжэ Банзар яаралгүйхэн дүрөөгөө богонидхожо байхадаа, хэр зэргэ байгаабта гэжэ асууна* (Ч. Цыдендамбаев).

БОГОНИХОН *тэмд. н.* охорхон, ута бэшэ, тагтархан, оодон (коротенький): *Ургы сэсэг богонихон наhатайшье hаа, игаабари халуун хабарай ерэхэдэ дахинаа hалбаржа, дайда дэлхэйе шэмэглэн гоёохо шэдитэй юм* (М. Осодоев); **богонихон саг** (короткое время, краткий срок): *Үдэшын боро хараан зүг бүхэнhөөнь маряан ерэжэ, хүдөө талада хүхын дуунай hүниин богонихон саг соо эзэрхэхэ үе болобо хэбэртэй* (Б. Мунгонов).

БОГООЛ *юум. н.* 1) баян хүнэй ажал хүдэлмэри хэдэг зараса, хүлhэншэн, хүдэлмэришэн, өөрын эрхэгүй хүн (раб, батрак): *Харахадань мүнөөхил урданай дарлагданги богоол эхэнэр урдань гүйжэ байба* (Ц. Шагжин); ○ **барлаг** *гэжэ үгэтэй парн. хэрэгл.*

БОГООЛШОЛГО *юум. н.* дарлалга, заралга, барлагшалга, богоол болголго (порабощение, рабство): *Тиигэжэ эхэнэрнүүдые богоолшолгодо туужа ябаhан дайсад hамна сохигдожо, хосорон hалаа* (Б. Шойдоков).

БОГООЛШОЛОГШО *юум. н.* дарлагша, богоол болгогшо (поработитель).

БОГООЛШОЛХО *үйлэ у.* өөрынгөө ажал хүдэлмэри хүүлэжэ зараха, хүлhэншэлхэ (порабощать): *– Тиигээд та маанарые хододоо богоолшолжо, хараажа байхаб гэжэ бү hанагты, хүрөө!* (Х. Намсараев).

БОГООН *юум. н., баруун бур.* зэрлэг гахай (дикий кабан).

БОГОҺО *юум. н.* үүдэнэй хоёр можые доодо таладань холбоһон модон (порог): *Энэ үедэ гэрэй үүдэн нээгдэжэ, Пагмаасаанай одхон хүбүүн богоһо дээгүур тээгэлдэн байба* (Ц.-Ж. Жимбиев); **богоһо алхаха** ямар нэгэ газар орохо (переступать порог): *Набтархан бэетэй үбгэнэй сээжэсээ боломоор хэтэ заахан үүдээрнь Шобдог лама тонгойн богоһо алхаба* (Д. Батожабай).

БОГСО *юум. н.* 1) эмээл дээрээ бүгтэрөөд ябадаг хайрсагай түхэлтэй харгын арһан амһарта (дорожная сума): *Абжаа-удаган богсо соохоо хониной хоёр дала гаргажа, эрьелдүүлжэ байжа хараад, нэгыень сог дээрэ табиба* (Б. Санжин, Б. Дандарон); 2) эмээлдэ шагтагалаатай буугай гэр (седельная кобура); 3) *ага, хууш*. һэеы талмаг (подобие подушки, сшитое из войлока).

БОГСОЛХО *үйлэ үг.* эмээл дээрээ бүгтэрөөд ябадаг харгын арһан амһарта руу хэхэ (класть в дорожную суму): *Петромааншье аяга амһартаа суглуулжа, хүнэһэ хоолоо богсолжо дүүргэбэ* (С. Доржиев).

БОГТО *юум. н.* 1) *бэе суд.* мүрэй яһан (плечевая кость): *богто яһанай хажууда*; 2) *амит*. амитанай урда мүсын адхаалай доодо таладахи сэмгэтэ яһан (мозговая кость передних конечностей животных): *Малай шэлбэ адхаал хоёрой хоорондохи яһые богто сэмгэн гэдэг* (Д. Шагдарова).

БОГТОЙ *тэмд. н.* бог, буртагта дарагдаһан, муухай (засорённый, замусоренный): *Намарай һүргүйхэн наран уйтахан сонхоорнь багтажа ядан гулгиржа, богтой шала дээрэнь тэбхын унана* (К. Цыденов).

БОГТОХО *үйлэ үг.* шорой тоохон, богоор дүүрэхэ, муухай болохо (засоряться, замусориться): *Хашаа хорёогоорнай ехээр богтоо*.

БОГШОРГО *юум. н., хууш.* хара боро үдэтэй бишыхан шубуун, борбилоо (воробей): *Углөөнэй наран һаяхан булгайжа, үндэр үндэр үрмэдэһэ, халаахайн оёороор борохон толгойтой богшоргонуудай шууялдаха абяан гаражаа…* (Х. Намсараев).

БОД *шангадх. част.,* **бо-** *гэһэн үзэгүүдээр эхилһэн үгэнүүдтэй суг хэрэгл.* (*усил. част. к словам с начальным* **бо-**): *Тиигээд тэндэ дэбдихэр заһажа, Цэрэнпилые хэбтүүлээд, сай шанажа уулгана, баһа бод борохон хайраһан талха табижа үгэнэ* (Х. Намсараев).

БОДГООР *тул. үг.* бидэ хоёр, хоюулаа (мы двое, мы вдвоём): *– За, бодгоор хайшан гэхэмнайм?*; **бодгоораан бэшээрээ** бидэ хоёрһоо гадна (кроме нас двоих): *Суглаанда бодгоораан бэшэрээ хуу ерээ.*

БОДИ *юум. н., будд.* ниигүүлэсхы, һайн, номгон, даруу (хороший, кроткий): *Тэдэнээр Семён Грицов гэжэ хасаг, ёһотойл боди сэдьхэлтэй хүн, ябалсаһан юм* (Б. Санжин, Б. Дандарон); **боди мүр** Буддын шэнжые олохо зам (путь пробуждения, путь нравственного совершенства): *Ушар ишмэһээ өөрын төөрилгын юртэмсэһөө хүнэй зайсаха сагта тэрээндэ боди мүр ерэхээрээл ерэнэ* (М. Батоин).

БОДИГООСОГҮЙ *тэмд. н.* хамаархалгүй, ямаршье хамаагүй, һожоргүй, хэрэглэмжэгүй, хамаг юумэндэ хайхарамжагүй хүйтэн (безучастный, отрешённый, безразличный): *Боди үбгэнэй бодигоосогүй нюдөөр харан хэбтэхэдэнь, шэб шэнэхэн шляпа малгайнь хажуу тээшээ мухаришаба* (Ц.-Ж. Жимбиев); **2.** *наречи* хайхарамжагүйгөөр, һожоргүйгөөр (безучастно, отрешённо): *Стол дээрэ дабхасуулжа табиһан нюдаргахануудаараа үргэеэ туланхай, ямаршьеб өөрынгөө, бодолдоо эзэлэгдэһэн, бодигоосогүй һууба* (К. Цыденов).

БОДИНОР: бодинор ада *юум. н., будд.* дүн хамта арбан найман аданууд (сонм злых духов).

БОДИСАДА *хууш.* бурхан болохын хэмжээндэ хүрэбэшье, эхэ зургаан зүйл амитанай түлөө эрьеэд лэ түрэжэ байдаг дээдэ түрэлтэн (высшее существо, уже достигшее состояния будды): *Эзэн хаан гээшэ бурханай хубилгаан бодисада хүн байха юм* (Х. Намсараев).

БОДИСОГ *юум. н., бөө* жаргалангай бурхан, һүлдэ, харгалзалагша, сахюусан (дух, богиня счастья, покровитель).

БОДИШИД *юум. н., будд.* боди сэдьхэл, тэниглэн сэдьхэл мүн; халтад гэһэн юумэндэ сухалдангүй, хамаг амитанда һайниие хүсэжэ, бусадта ямар нэгэн аргаар туһалхал гэжэ оролдожо ябадаг хүнэй сэдьхэл (бодхичитта, божественная святость).

БОДО I *юум. н., будд.* бодос, махабад, юумэн (материя, вещество, сущность); **бодо бэеэрээ ерэхэ** өөрөө ерэхэ, нюурааараа ерэхэ (лично приходить); **дүрбэн бодо** дүрбэн махабад: гал, газар, уһан, хии (четыре элемента, четыре вида материи).

БОДО II **1.** *тэмд. н.* томо, бэеэр ехэ (крупный – *о скоте, диких зверях*): *Бишыханбагай эдэ эбэртэ бодо малнуудай шонын хүнэһэн болошоод хэбтэхэдэнь, ехэл айгаа һүрдөө һэн* (Ц.-Ж. Жимбиев); *Бодо мал хадаа адуун, тэмээн, үхэр гурбан болоно*; *Һалхи шуурган соо ан шэмээ обёорхогүй, бодо ан, бодон гахай агнахаар үдэр болохо ха* (Ц. Номтоев); **2.** *юум. н.* 1) малай тоо толгой нэгэ

янзаар тоолохо хэмжээ, арга. Нэгэ бодо болбол иимэ байһан: нэгэ морин гү, нэгэ үнеэн гү, табан хонин гү, али долоон хонинтой зэргэ һэн (условная величина подсчёта скота, в пересчёте на одну голову крупного рогатого скота): *Зүб хадань хоёр морин, хорин бодо, хоёр зуун түхэриг гэһэнэйтнай тэн хахадыень үгэхэмни гү, али үгымни гү, үшөө хүсэд ойлгоогүй һуунаб* (Х. Намсараев); 2) хаан болон хүбүүнһээ бэшэ шатар нааданай дүрэнүүд (шахматные фигуры, кроме короля и пешки).

БОДО III: **эли бодо** *наречи* элеэр, бодотоор, харагаар байтар, нээрээһээ (заметно, ощутимо, на самом деле): *Үдэр үнгэрхэ бүри тамир тэнхээнь нэмэжэ, Гомбын бэе эли бодо һайжаржа эхилбэ* (Ц. Дон).

БОДОГҮЙ *тэмд. н., будд.* оршолонто юртэмсэдэ үгы, махабадита бэшэ (нематериальный).

БОДОЛ *юум. н.* 1) хүнэй ухаан, бодомжолго, һанаан (мысль, мнение, предположение): *Бодолоор юумэн дархалагдадаг һаань, гайхалтай гоё юртэмсэ зохёохолби* (Э. Зандраев); **бодолдо абтаха** (*гү, али* **баригдаха**, **дарагдаха**) бодолготохо, бодолгодо хатаха, һанаагаа табиха (задумываться, погрузиться в раздумье): *Хүнэй хуби заяан гээшэ ямар һонин гээшэб даа гэжэ Женя басаган үшөө залуу гулмэршье һаа, бодолдо абтадаг болонхой* (Г. Дашабылов); *Бодолдо баригдаһан мүргэлшэн талаар шагнаархаһаар, нюдэнэйнгөө шэл зүүжэ, гэдэргээ эрьен, дүтэ шадар хүнэй үгы байһаниие дахин лаблана* (Д. Батожабай); *Мүнөө һая хүхюутэй байһан шарайнь баһа бодолдо дарагдаба* (Д. Батожабай); **гунигтай бодолдо эзэлэгдэхэ** гунитай юумэ бодохо (быть охваченным грустными мыслями): *Эсэгынгээ ямар нэгэн гунигай бодолдо эзэлэгдэн һуухыень Чэмэд ара талаһаань тухайлан хэбтээ һэн* (Д.-Д. Дугаров); **бодол гүйлгэхэ** бодожо үзэхэ (думу думать): *«Хэлэлтэй гү, али нюултай гү?» гэжэ Мария толгойдоо бодол гүйлгэбэ* (С. Цырендоржиев); **далда бодолоо элирүүлхэ** далда һаналаа хэлэхэ (высказывать тайное предположение): *– Галгүй һууһаар хүлдэшэхэбди, – гэжэ Дамба далда бодолоо элирүүлэн үгэлбэ* (Д.-Д. Дугаров); ◊ **боро бодолой агсаа наймаа** (обмен натурой, натуральный обмен): *Юуб гэхэдэ, буряадууд ородуудые бултадаа муу зон шэнгеэр һанадаг болохоһоо гадна боро бодолой агсаа наймаа тэдэнээр хэхэеэ болиһон юм* (Б. Санжин, Б. Дандарон); ○ **сэдьхэл**, **ухаан**, **үзэл**, **һанал гэжэ үгэнүүдтэй парн. хэрэгл.**

БОДОЛГО *юум. н.* 1) бодомжо, ойлгомжо, һанаан, һанамжа (соображение, рассуждение, мнение): *Тиигээд лэ үзэл суртал хадаа гол ажалда, ажахын ябуулгада нүлөөлхы, туһалхы үүргэтэй гэһэн бодолго ерээд, одоол мэгдээб* (Ц. Цырендоржиев); **бодолгодо хатаха** (*гү, али* **абтаха**, **дарагдаха**) бодолдо эзэлэгдэхэ, һанаагаа табиха (быть погруженным в думы): *Бодолгодо хатажа, уруу дуруу болоһон Должон түргөөр ябаһан поездын нэгэ жэгдэ доһолоондо дуураже, һажан алдана* (Ц. Дон); *Тэдэ хоёрой урда урдаһаа харалсаад, бодолгодо абташанхай байтар үүдэ гэнтэ тоншобо* (Д. Эрдынеев); *Мархай залуу хүн хоёр сортоотой түргөөр холодон ябаһан хүгшэнэй хойноһоо харан, аниргүй бодолгодо дарагдан һуунад* (Ц. Шагжин); 2) *тоо б.* тооложо гаргалга, тоололго (вычисление, решение); **тоо бодолго** а) тооложо гаргалга (счисление); б) арифметикэ, эхин классуудай тоо бодолгын хэшээлэй нэрэ (арифметика): *Энэ һургуули тэрэ үедөө найнда тоологдодог, илангаяа тоо бодолгын хэшээлнүүд шалгаран гарадаг байһан* (Д. Цыбенова); 3) **бодолго** гүрэнэй дотоодо, гадаада харилсаанай талаар гүрэнэй засаг, нам гү, али ниитын бүлгэмэй ажал ябуулга (политика): *Теэд һаншагаа сайһан намда ямаршье хүлисэл үгы хэбэртэй. Гансал хэлэхэ юумэмни гэхэдэ, манай гүрэнэй бодолго иимэрхүү байгаа* (Д. Бальжинимаев); **ажаллагшадые бүридхэлгын бодолго** эмхиин, эмхи зургаанай хүдэлмэрилэгшэдые ажалай зүг шэглэл, зорилго болон заршамуудтай зохилдуулан бүрилдүүлхэ бодолго (кадровая политика): *ехэ һургуулиин ажаллагшадые бүридхэлгын бодолго*.

БОДОЛГОТО(Й) *тэмд. н.* 1) бодомжотой, һанамжатай, һанаамгай (сообразительный, рассудительный, рассчётливый): *Михаил Степановичтай харилсаатай болоһонһоо хойшо Жамганов яһала бодолготой, түбшэн болоһон юм* (Ж. Тумунов); **бодолгото болохо** бодомжолхо, һанаагаа табиха, бодолгодо хатаха (размышлять, предаваться мыслям): *Таня бодолгото болон, хоёр нюдаргаараа үргэеэ тулаад, хоёр тохоногоо үбдэг дээрээ табяад, һуужа байна* (Ч. Цыдендамбаев); 2) һанаатай, бодолтой, түсэб табиһан (имеющий планы *или* соображения).

БОДОЛГОТОЙГООР *наречи* бодолгодо хатаһан янзаар (задумчиво): *Уемнай үнгэрбэл даа... – гэжэ бодолготойгоор эхилбэ. – Эхэ эсэгын буян үринэртэнь үлэдэг жэшээтэй* (Д.-Д. Дугаров).

БОДОЛГОТОНГИ *наречи* бодолгодо хатанги (задумчиво): *Таня Химни дээгүүр аладые харан зогсожо, бодолготонги ааляар дуу дуулана* (Д.-Д. Дугаров).

БОДОЛГОТОХО *үйлэ у.* бодолдо абтаха, бодолгодо хатаха, һанаагаа табиха (задумываться, погрузиться в раздумье): *Бодолготожо байтарнь, зуруулынь дүүрэтэрээ носоод, гарынь халаана* (А. Шадаев).

БОДОЛГҮЙ *тэмд. н.* гүнзэгыгөөр шэбшэдэггүй, һанамсаргүй, ондоо юумэ шэбшэхэгүй, шэбшэжэ үзөөгүй, бодомжогүй (необдуманный, опрометчивый, бездумный, неразумный): – *Та юундэ иигэжэ бодолгүй үгэ дуугарна гээшэбта?* (Ч. Цыдендамбаев); *Бодолгүй юумэнһөө буладай үзүүр хухардаг, бодолгүй ябадалһаа хүнэй харгы хазайрдаг* (Оньһ. үг.); **холо бодолгүй** гүнзэгыгөөр шэбшэдэггүй, халиргай бодолтой (недалёкий, недальновидный): *Тиин гэһээнь манай буряадай холо бодолгүй зарим ноёд һайд ородуудта хамжана* (Б. Санжин, Б. Дандарон).

БОДОЛСОХО I *үйлэ у., хамтадх. залог* 1) юумэ һаналсаха, бодолгодо оролсохо (думать, размышлять): *Энэ зэргэ байдалда байбашье, өөрынгөө тухай бодохогүй, харин бусадай тухай бодолсодог энэ үбгэн тушаа Доржо мүн лэ бодолсоно* (Ч. Цыдендамбаев); 2) *үсөөн.* зүбшэн хэлсэхэ, зүбшэхэ, хэлсэхэ (обсуждать).

БОДОЛСОХО II *үйлэ у., хамтадх. залог* зоноор хамта бодохо, хамтаараа бодохо (вставать – *о многих*): *Түрын соло дуулахадань, Гарма хүнүүдээр адли һууриһаа бодолсобо.*

БОДОЛТОГҮЙ *тэмд. н.* һанаандаа абталтагүй, бодоһоной хэрэггүй (такой, что нечего и думать): *Бодолтогүй юумэ бодожо, толгойгоо зобооһоной хэрэггүй бшуу*.

БОДОЛТОЙ *тэмд. н.* 1) бодолготой, бодомжотой, һанамжатай, ухаансар (мыслящий, сообразительный, умный): *Тэрэ Ринчинэй эхые яһала бодолтой, даруу зантай эхэнэр гэжэ сэдьхэдэг бэлэйл* (С. Цырендоржиев); **холын бодолтой** саашанхииень бодомжолдог, хойшолонгуудыень тухайламжалан бододог (дальновидный): *Ши, хүбүүн, гүлмэр байнаш, тэрэшни мэхэтэй, холо бодолтой, саадахи наадахиень хуу мэдэхэ хүгшэн шоно гээшэ гүбэ* (Б. Мунгонов); **хара бодолтой** хара һанаатай, муу һэдэлтэй (злонамеренный): *Мүртэй бараг хүн гэжэ һанаһамни, ишмэ хара бодолтой амитан байгаа хаямши* (М. Осодоев); 2) удха һайтай (содержательный): *Бүдүүлиг бэшэ, гүнзэгы удхатай, бодолтой дуунуудые дуулаха юм һэн* (Б. Мунгонов).

БОДОМЖО *юум. н.* 1) бодожо үзэлгэ, ухаамжалалга, шэбшэлгэ, һанаата бололго (обдумывание, рассуждение, соображение): *Саһан дээрэхи мүр сараа бүхэн ангуушанда зүйтэй бодомжо, багсаамжа һануулдаг, ямар ан хайшаа ошооб гэжэ багсаагаад ябахада аргагүй туһатай юм* (Д.-Д. Дугаров); 2) һанаан, һанаашалга, һэдэлгэ (намерение); 3) хараалалга, хараа зорилго (установка).

БОДОМЖОГҮЙ *тэмд. н.* 1) бодолгогүй, һанаашархалгүй (ни над чем не задумывающийся); 2) ухаагүй, бодолгүй (необдуманный): *Зүб лэ даа, яһалал Намжал бодомжогүй, тулюураар аашалжархёо байна даа* (К. Цыденов).

БОДОМЖОЛХО *үйлэ у.* 1) юумэ ухаандаа һанаха, шэбшэхэ (обдумывать, соображать): *Хоёр нүхэд дундаа олон үгэ шашанашьегүй, өөһэд өөһэдынгөө байдал тухай бодомжолнод* (Ч. Цыдендамбаев); 2) хараалха, хараа зорилго табиха (намереваться): *Бизьяа үбгэн һүүлэй үедэ хойтынгоо харгы тухай ходо бодомжолдог болошоо* (С. Цырендоржиев).

БОДОМЖОЛШОГҮЙ *тэмд. н.* һанаанда, ухаанда орошогүй (немыслимый): *бодомжолшогүй түсэб*.

БОДОМЖОТОЙ *тэмд. н.* 1) бодолтой, урид бодожо үзэһэн (обдуманный, продуманный): *Чингис хаанай иимээр дайсадтаа хандадаг байһан ушар холын хараатай, бодомжотой ябуулга мүн болоно* (Ш.-Н. Цыденжапов); **бодомжотой зүбөөр** зохидоор, һайнаар (разумно, продуманно, по уму): *Миниий һанахада, ажахыгаа бодомжотой зүбөөр эрхилээ һаамнай, тиимэ арга боломжо олдохол шэнги байдаг* (Б. Мунгонов); 2) удха һайтай (содержащий рассуждения, содержательный): *Түүдэгтэ түлеэн нэмэгдэжэ, һаруул гэрэлтэй болоходо, Дашабал улаан дэбтэрһээ хэдэн олон шүлэгүүдые, бодомжотой тэмдэглэлнүүдые уншаба* (Д.-Д. Дугаров).

БОДОМЖОТОЙГООР *наречи* ухаатайгаар, ойлгосотойгоор (рассудительно, с пониманием): *Гэбэшье Хэжэнгын аймагай захиргаан яһала бодомжотойгоор эдэ хубилалтануудые угтаа гэжэ ойлгобобди* (Ц. Цырендоржиев).

БОДОМХОЙ *тэмд. н.* бодожо үзэдэг, һанаамгай, ухаансар (думающий, соображающий).

БОДОН(Г) *юум. н.* ойн гахай, эрэ гахай (вепрь, дикий кабан): *Буугай һомон шэнги түргэнөөр гүйжэ ерэһэн бодон гахай тэрэниие хурса сагаан һоёогоороо дайран алдаад, хажуугаарнь үнгэршэбэ* (Б.

Мунгонов).

БОДОНГУУД *юум. н.* хориин 11 эсэгын нэгэн болохо омогой нэрэ. Анхан кидань яһанай зон байһанаа хориинхидтай ниилэһэн, бодон гахайһаа уг гарбалтайбди гэдэг байһан (бодонгуты, *один из 11 хоринских родов*): *Бударгы тэнгэриһээ удхатай,* / *Борьбото бүхэниие бута бажууһан,* / *Бодол холотой бодонгууд* / *Боро тугтай, шоо мэргэн уряатай.*

БОДОНГҮЙГӨӨР I *наречи* бодомжолонгүйгөөр, һаналаа табингүйгөөр (необдуманно, очертя голову): *Үнэхөөрөөшье бодонгүйгөөр, түрүүшын худал мэдэрэлдэ абтаад дуугарһандаа халаглабаб* (А. Жамбалдоржиев).

БОДОНГҮЙГӨӨР II *наречи* өөдөө үндынгүйгөөр, һууриһаа хүдэлэнгүйгөөр (не поднимаясь, не вставая): *Чимитдоржиев шулуунайнгаа саанаһаа бодонгүйгөөр дүтэлжэ ябаһан фрицүүд тээшэ үшөө нэгэ граната шэдэжэрхибэ* (Г.-Д. Дамбаев).

БОДОРГОХО *үйлэ үүл., идх. залог* 1) ямар нэгэн мэдээ дуулгаха, мэдэсэ үгэхэ, дамжуулха (ставить в известность): *түргэн саг соо бодоргохо*; 2) соносхохо, мэдээсэхэ (объявлять); 3) эли, ойлгосотой, тодорхой болгохо (приводить в ясность).

БОДОРХО *үйлэ үүл., баруун бур.* эли болохо, тодорхойлхо (выясняться, становиться очевидным).

БОДОРХОЙ 1. *тэмд. н., баруун бур.* үнэнтэ, ёһото, бодото (настоящий, подлинный): *бодорхой һайн үгэнүүд*; **2.** *наречи* үнэхөөрөө, нээрээ, нээрээһээ, бодото бэеэрээ (действительно).

БОДОС *юум. н.* 1) байгаалиин бүхы юумэнүүдые бүридүүлдэг зүйл (материя, вещество): *Нуурай уһан шарха түргөөр эдэгээхэ бодосуудтай байжа магадгүй* (Д.-Д. Дугаров); **манаруулдаг бодос** мэдэрэл, ухаан бодол һогтоодог хорото бодос (наркотик): *манаруулдаг бодосой хуули бусын эрьесэ*; **эсэргүү бодосууд** *эмн.* ямар нэгэ үбшэ түрүүлдэг микроорганизмуудые усадхадаг шуһанай томо белогууд (антитела): *Хорон хамшагта эсэргүү бодосууд олон һаань, үбшэндэ хүртэхэгүй магадлал би*и; 2) дүрбэн үндэһэн махабадай ниитэ нэрэ (общее название четырёх элементов).

БОДОСО: унаса бодосо *наречи* мухаритар, унатар (наповал): *Мүнөө болоһон хойно унаса бодосо түлхюулжэ татуулжа ябахамни бэрхэл болоод байнал даа, хайрлагты, үршөөгты, – гэжэ хүгшэн уйлаганана* (Х. Намсараев).

БОДОТО *тэмд. н.* 1) үнэхөөрөө бии байгаа, баримжатай, юумэнһээ бүридэһэн, эдээр хэгдэһэн (материальный, вещественный): *Бодото хүнэй бэе оложо мүндэлһэн бурханай изагуурта Туваан хамбада амитан зоной буян хүсэһэн үргэлэй зөөри арюун һайханаар хүргэжэ үгэхэб!* (Д. Батожабай); **бодото жэшээ** хараад этигэхээр жэшээ (наглядный пример): *Гэхэтэй хамта, мүнөө үеын залуу бэшэгшэд ба эрдэмтэдтэ, ерээдүйн эдир үетэндэ бодото эрхим жэшээ болохо ёһотой гэжэ һананаб* (А. Жамбалон); **бодото бэеэрээ** нюураараа, бэеэрээ (лично, собственной персоной): *Мүнөөл Тогоошын нюдэндэ үзэгдэл бэшэ, ёһотойл амиды хүн, уялгата хэрэгээ дүүргэхэеэ байһан хуули засагай түлөөлэгшэ бодото бэеэрээ харагдаба* (Д.-Д. Дугаров); 2) ёһото, элирхэй, тодорхой, үнэнтэ (действительный, подлинный, истинный, фактический): *Энэ шуурганшье баһа үнэн бэеэ бэелэн, үргэн дэлхэйн бодото эзэниинь болобо* (Ц.-Ж. Жимбиев); **бодото илгаа** ёһото, элирхэй илгаа (существенная разница); **сэрэгэй бодото албан** сэрэгэй албанай гол түрэл (действительная военная служба): *Бодото алба хээб, училищи дүүргээб* (Ж. Тумунов); **бодото ажабайдал** үнэн ажабайдал (реальная жизнь): *Тиин Цырен-Дондок Хамаевай һүүлшын туужанууд бодото ажабайдалһаа абтаһан материалнууд дээрэ үндэһэлэн бэшэгдэнхэй* (Н. Дамдинов); **бодото нэрэ** үнэн нэрэ (настоящее имя): *Тэрэнэй бодото нэрэ Галсан гэжэ юм һэн* (Д. Батожабай); **бодото эрдэмтэн** ёһотой, һэжэгүй эрдэмтэн (истинный учёный): *Гэбэшье, бодото эрдэмтэн болохын тулада олон арадуудай хэлэнүүдые шудалха шухала* (Ч. Цыдендамбаев); **бодото гол** *будд.* үндэһэ һуури, мүн шанар, уг удха, зүй (субстанция, свойство, сущность); **бодото бэе** үнэн, мүн бэе (настоящий вид, *как есть сам, по природе*); **бодото дээрээ** үнэн дээрээ, үнэхөөрөө, нээрээ, нээрээһээ (действительно, в действительности, на самом деле): *Бодото дээрээ командир болохо ехэл дуратай гэжэ тэрэнэй нюур шарай, нюдэнэйнь хараса, бүхы маяг түхэлынь хэлэжэ байгаа юм* (Б. Шойдоков); ○ **үнэн** *гэжэ үгэтэй парн. хэрэгл.*

БОДОТООР *наречи* үнэхөөрөө, үнэн дээрээ (фактически, в действительности): *Бодоһон хүсэһэн юумэеэ бодотоор бэелүүлхын тулада нэтэрүүгээр хүдэлхэ хэрэгтэй* (Ц.-Д. Хамаев).

БОДОХО I *үйлэ үүл.* 1) шэбшэхэ, бодомжолхо (думать, обдумывать, размышлять, соображать): *Энэ муу хэрэгтэ намайгаа түлхижэрхёод, өөрөө сэбэрхэн гарашаха гэжэ бодожо ябана хаш* (Ц. Шагжин); **бодожо**

үзэхэ али бүхы талаһаань хаража, бодомжолжо үзэхэ, шүүбэрилхэ (думать, обдумывать, взвешивать): *Һайтар бодожо үзэхэ хэрэгтэй байна, энэ хэрэгые эрхэ бэшэ бэелүүлхэ ёһотойбди, тиимэ дээрэһээ тон найдалтай хүн ударидаха ёһотой* (Г. Цыдынжапов); **бодол бодохо** шэбшэхэ, бодомжолхо (думать, размышлять): *Бага ябахадаа, Алдар үетэн нүхэдһөө таһаржа, гансаарханаа зайжа, шэмээ аниргүй ой соо гү, али талада дуу дуулан, бодол бодон гэшхэлхэ дуратай һэн* (Ц.-Д. Хамаев); **бодоходо** харахада, тухайлхада (судя, в зависимости); *Республикын ажалтанай салин дунда хэмжээгээр бодоходо дүшэн гурбан мянгада хүрэнхэй*; 2) тоодо оруулха, һанаха (считать *кем-л., чем-л.,* принимать *за кого-л., что-л.*): *Зарим бирагүйхэн хүнүүд өөрыгөө бараг дээрэ бодохо дуратай агша*; **бодохогүй** тоохогүй, өөдэ абахагүй, өөрэгүй байха (не считать *кем-л., чем-л.*, относиться безразлично); **юумэндэ бодохогүй** хайша хэрэг хандаха, шоо үзэхэ, шоодборилхо, газаашалха (презирать); ◊ **нохойн годондо бодохогүй** тоохогүй, юумэншье гэжэ һанахагүй (не обращать внимания): *Тиимэһээ Доржо үбгэн мүнөө Бадма абгайнда ошожо, энэ болоһон ушарые дуулгахаяа нохойншье годондо бодохогүй байгаа* (Х. Намсараев); 3) тоолохо, тоо бодолго хэхэ (считать, решать задачу, вычислять); **бодон гаргаха** ямар нэгэн юумэ тоолон дүн гаргаха (вычислять, высчитывать); 4) *баруун бур.* хүндэлхэ (уважать, почитать).

БОДОХО II *үйлэ у.* 1) хэбтэжэ гү, али һуужа байһан хүн, амитан болон юумэнэй дээшээ эгсэ болохо, үндыхэ (вставать, подниматься): *Нэрэеэ дурдуулһан тэрэ студент хүл дээрээ бодоод, зал тээшэ хаража, намшагтай гоёор дохисогоогоод һууна* (Ч. Цыдендамбаев); **һуга харайн бодохо** һүрэжэ хүл дээрээ тогтохо (вскакивать): *Мансытай Балбарайнгаа бархирхадань, өөрөө Аламжа һуга харайн бодоод, үендөө хүрэһэн хүбүүгээ гар дээрээ үлгыдэгшэ һэмнэй* (Д. Батожабай); **даб гэжэ бодохо** һуужа гү, али хэбтэжэ байһанаа гэнтэ хүл дээрээ зогсошохо (резко вставать): *Гэдэргээ шангаар түлхюулшэхэдээ тэрэ ухаа алдаад, урагшаа даб гэжэ бодохо забда үгэнгүйгөөр буулгажа оробо* (Д.-Д. Дугаров); **һэргэн бодохо** хуушанайнгаа байдалда орохо (восстанавливаться); 2) унтаһанаа һэрихэ, нойрһоо һэрихэ (просыпаться): *Гэрэй эзэн, бууралтажа ябаһан толгойтой, маряатай бүдүүн шарайтай, нюргаар набтаршаг хүн, һаяшаг бодоһон янзатай, сайлажа һууба* (Б. Мунгонов); 3) буһалгаалха, эсэргүүсэхэ (восставать): *Жибзэн-Дамба хутагтын Халха Монголой хаан болгогдон, хаан шэрээ эзэлһэнэйнь гол шалтагаан гэхэдэ, монгол арадай хариин дарлалтын урдаһаа эсэргүүсэн бодоһон тэмсэлэй аша үрэ ха юм* (С. Норжимаев); 4) бодхуултаха, оргохо, хулжаха, тэрьелхэ (сбегать, дезертировать): *Мүнөө сагта сэрэгэй албанһаа бодохо ехэ олошорбо*; 6) эхэ эсэгын зүбшөөлгүйгөөр хадамда гараха (выходить замуж без согласия родителей).

БОДХОМО: гэр бодхомо *тэмд. н.* а) гэр барихаар (подходящий для строительства дома): *гэр бодхомо добосог газар*; б) гэр бариха дүршэлтэй (способный построить дом): *Нэгэ үдэр соо гэр бодхомо дүршэлтэй, хүдэр хүбүүд байна даа.*

БОДХООГДОХО *үйлэ у., хүлеэгд. залог* баригдаха, байгуулагдаха (строиться, воздвигаться): *Тэрэ гэһэнһээ хойшо энэ үйлсэдэ олон гэр бодхоогдоо*.

БОДХООЛГО *юум. н.* 1) үргэлгэ, үндылгэлгэ; һэрюулэлгэ (поднятие *с постели*): *Үргэһэ дутуутай хүнше бодхоолго тэрэнэй хүдэлмэридэнь муу нүлөөтэй*; 2) барилга, байгуулга (воздвижение, строительство): *Хүсэн дундаа ябаһан, ехэ дүй дүршэлтэй болоһон эрэшүүлдэ гэр бодхоолго юуншье бэшэ, нохойн наадан*; 3) һэргээлгэ, һэргээн барилга (восстановление, реставрация).

БОДХООЛСОХО *үйлэ у., хамтадх. залог* 1) үргэлсэхэ, үндылгэлсэхэ (помогать поднять *с кем-л.*): *Аюуша Шойнжуурые хүл дээрэнь бодхоолсохо һанаатай дүтэлхэдэнь, судья хорёод, саада углууда ошожо зогсохыень зааба* (С. Цырендоржиев); 2) хэн нэгэнтэй хамта барилсаха, байгуулалсаха (строить *с кем-л.*): *Ленинэй орденто оперо ба баледэй театрһаа захалаад, бэшэ олон театрнуудые, институт, һургуулинуудые бодхоолсоо юм* (Ц.-Ж. Жимбиев).

БОДХООХО, **бодхохо** *үйлэ у., идх. залог* 1) сэхэ дээшэнь шэглүүлхэ, һууриһаань өөдэнь болгохо, үндылгэхэ, хүл дээрэнь табиха (поднимать, ставить вертикально, заставить подняться): *Тугаар багсааһан ёһоороо хабсагайда хүрэжэ, буугайнгаа шабха бодхоогоод, һэмээхэнээр булгай-хадань, тураг ан тэндээ байгаагүй* (Д.-Д. Дугаров); *Тиигээд лэ эхэнь оронойнь эрмэг һандайлан һуунтараа, жаахан хүбүүгээ үргэн бодхооно* (Ц.-Ж. Жимбиев); **заха бодхоохо** заха дээшэнь болгохо (поднимать воротник): *Газаа хүйтэн бэшэшье һаань, залуухан граф дэгэлэйнгээ булган заха бодхообо* (Ч. Цыдендамбаев); **хүл дээрэ бодхоохо** а) хүл дээрэнь

зогсоохо, байлгаха (ставить на ноги): *Гарһаань татажа, һугаһаань үргэжэ байгаад, хүл дээрэнь бодхообо* (Б. Мунгонов); б) аргалха, эмшэлхэ, анагааха (вылечивать, избавлять от болезни): *Тэрэнь яһала оролдосотойгоор аргалжа, эм дом уулгажа, хүл дээрэнь бодхоогоо* (Б. Санжин, Б. Дандарон); в) үндылгэхэ, хүмүүжүүлхэ, хүн болгохо, бэеынь олгохо (растить, воспитывать, доводить до самостоятельности): *Хэн шамайе үргэжэ, хүл дээрэшни бодхоогооб?* (Ц. Шагжин); 2) һэрюулхэ, һэреэхэ (будить): *Мүртэй унтаагүй хоноһон Дугар бригадир үүр сайлганаар шахуу бидэниие бодхообо* (С. Цырендоржиев); 3) юумэ бариха, һэргээхэ, байгуулха (строить, поднимать, воздвигать): *Теэд мүнөө шэнэ гэр бодхоохо гээшэ хүндэ хүшэр хэрэг ха юм* (Ц.-Ж. Жимбиев); **хүшөө бодхоохо** наһа барагһан хүнэй гү, али ямар нэгэ болоһон ушарай мүнхэ дурасхаалай тэмдэг болгон бүтээл табиха, бариха (воздвигать памятник): *Ган-Буладай һайхан дурасхаалда һургуулиингаа хажууда хүшөө бодхоожо болохогүй юм гү гэжэ һурагшад дурадхаа* (Ц.-Д. Хамаев); 4) дэгдээхэ, дээшэнь үргэхэ, үүдхэхэ (поднимать вверх): *Хүл доронь һэбшээнэй бодхооһон шорой шохой хуйлааһалан тооһорно* (А. Жамбалдоржиев).

БОДХУУЛ *юум. н.* оргодуул, тэрьедэлгээр бэеэ абарагша гү, али сэрэгэй албанһаа тэрьедэгшэ, зугадагша (беглец, дезертир): *Нэгэ айлай дүрбэн хүбүүд бодхуул болоод, тэрэ нүхэн соо олон хоногто байрлаһан байгаа* (Б.-Д. Батоев).

БОДХУУЛТАХА *үйлэ үг.* оргуултаха, зугадаха, тэрьелхэ, тэрьедэхэ (бежать, убегать, дезертировать).

БОДХУУЛХА *үйлэ үг., идх. залог* **бодхоохо** *хара*.

БОЖО: жэжэ божо *тэмд. н.* бага, бага зэргын, бишыхан, бутархай (маленький, незначительный, мелкий): *Томо эд бараагаа, ханза хайрсагаа, һаба һуулгаяа, ноохой нобшоёо мори тэргээр, жэжэ божо юумэеэ гараараа зөөжэ дүүргэбэбди* (Б. Мунгонов).

БОЗО *юум. н.* айрагаа бүлэжэ дүүргээд, тоһыень абаад, бусалгажа, архи нэрэһэнэй һүүлээр тогоон соо үлэдэг үдхэн бодос (гуща, остающаяся после перегонки молочной водки): *Сухаанаг үшөө үдэр нэгэ тогоо хүрэнгэ нэрээд, бозыень ондоо мэнэһэндэ юулэжэ үрдеэгүй, хонидоо хайшалхаа яаража ошоһон юм* (М. Осодоев).

БОЙБОР *тэмд. н.* шуран, солбон, габшагай, хүнгэн (ловкий): *бойбор амитан.*

БОЙГОГ *тэмд. н.* булсагархан, шалхагархан, бүдүүн – *үхибүүн тухай* (толстенький, пухлый – *о ребёнке*): *бойгог үхибүүн.*

БОЙЖОЛГО *юум. н., хууш.* бэежэлгэ, бэеэ ололго, боргожолго, бүрилдэлгэ (становление, формирование): *һайнаар бойжолго*.

БОЙЖОРХО, бойжохо *үйлэ үг.* бэежэхэ, боргожохо, бэеэ олохо, ургаха, бүрилдэхэ (подрастать, вырастать, формироваться): *Болбосон эдир Буряад-Монгол оронһоо Бодотой шэнэхэн буурсаг жэмэс бойжорбо* (Х. Намсараев).

БОЙЛТОРГО *юум. н.* тугалай гү, али нохойн хүзүүндэ зүүлгэдэг оохор, уялаа, дээһэн (верёвка на шее *у телят*, ошейник): *Хүхэ тугалнай бойлторго зүүгээд, хүтэлбэри мэдэдэг болоо ха юм* (Х. Намсараев); *Үнэгэнэй хойноһоо нохойн хусаһаар харайхада, нохойн бойлторгодо жолоогоороо уяатай моринишье харайжа ошоно* (Д. Сультимов).

БОЙЛТОРГОЛХО *үйлэ үг.* а) тугалай гү, али нохойн хүзүүндэ оохор, уялаа, дээһэ зүүлгэхэ (надевать верёвку, ошейник на шею): *Малаа бойлторголжо хүтэлөөд, харгын захаар бэлшээлгэхэ гү?* (М. Осодоев); – *Зай, бойлторголыш намайе* (С. Цырендоржиев).

БОЙМО *юум. н., баруун бур.* урьха, бугуули, үлгүүр, зангилаа (петля): *боймо уяха*.

БОЙМОЛДОХО *үйлэ үг., баруун бур.* үлгэлдэхэ, боожо үхэхэ (удавиться, повеситься): *Архиин хорондо диилдээд, боймолдохо ушарынь ауултай*.

БОЙМОЛХО *үйлэ үг., баруун бур.* боохо, боожо алаха (удавить, душить).

БОЙНЗОН *юум. н., будд.* хүжэ баригша, дасангай хүжэ, санзай мэдэгшэ, арюудхагша лама (лама, ведающий благовониями); **бойнзон лама** хутагтын урда ябажа, санзай, хүжөөр замыень арюудхагша (лама, идущий впереди хутугты и очищающий его путь благовониями).

БОЙНОГ *юум. н.* 1) эбэртэ бодо малай хүзүүн доронь һанжаһан аргһан (войло): – *Зай, батрааг Балдан, хорёо соошни улаа эреэн зүһэтэй, бойногоо һэтэлүүлэнхэй хоёр томо буха харабалби* (С. Цырендоржиев); 2) хүнэй үргэн дорохи аргһа мяхан (двойной подбородок): *Хархандайнь хабтагар улаан хасартай, үргэн доогуураа үргэлжэ эбхэрһэн бойногтой, хандагар хара эхэнэр аад, тугаар минии хэлээшэдэл, гайхалтай нариханаар шиин-шиин гэжэ дуугардаг һэн* (Б. Мунгонов).

БОЙПУУР *юум. н.* бурханаа аршаанаар сүршөөд, һүүлдэнь санзайгаар утажа арюулхадаа, зосоонь санзай хэжэ ууюулдаг, элдэб гоёор угалзатуулан бүтээһэн амһарта (курильница, кадило): *Хажуудахи*

туһалагшанарынь мүнөө бойпуур соонь гал хэжэ, нэгэ гашуун үнэртэй юумэ түлижэ, утаа бааюулаад, мүн лэ ара талаарнь зогсонод (Х. Намсараев).

БОЙТОГ I *юум. н., баруун бур.* 1) хүйтэнэй сагта сабхи дээгүүрээ үмдэдэг хүдэһэн гутал, пэнии, дугты (меховые унты, надеваемые на сапоги в холодное время): *Тиигэжэ тэдэнэй атар-тутар гэлдэн байтар, Василий Булавин орожо ерээд, үүдэндэ зогсон, ута түриитэй бойтог гуталайнгаа саһа арилгаба* (Б. Санжин, Б. Дандарон); ◊ **хуушан бойтогоороо ябаха** хуушаараа байха, хуушан зангаараа хэхэ (жить по-старому): *Иигэжэ эрид хэмжээнүүдые абаагүй һаа, ерэхэ жэлдэшье үнөөхил хуушан бойтогоороо ябахабди* (Ш.-С. Бадлуев); 2) хониной арһаар оёгдоһон нарай үхибүүндэ үмдэхүүлдэг шагайсаа оймһон (короткие меховые носки для новорождённых): *Бойтогтой хүбүүхэн хүлөөрөө ороноо сохин һамаарна*.

БОЙТОГ II *юум. н.* буга, гүрөөһэнэй залуу эбэр (молодые рога у оленей и изюбров): *бугын бойтог*.

БОЛ I *холб. үг.* 1) хэрбээ, һаа, хадаа (если): *Хэдышье һайн эбэр бай, хэрбээ тааруугаар шанажа шадаагүй бол, эм домто шанарынь мүдашадаг юм шуу* (Д.-Д. Дугаров); 2) гэбэшье һаа, байбашье (хоть, хотя): *Тэрэ ардагар жаахан, үнгэ зүһэгүй шарайтайшье бол, намда орходоо арба дахин ухаатай хаям* (С. Цырендоржиев).

БОЛ *холб. үг.* **болбол** *хара*.

БОЛБОЛ *нэрлүүлэгшын заагша* (является, есть): *Эдэ хоёр болбол Москва хотодо хүдөө ажахын дээдэ һургуулида дүрбэн жэл сугтаа һуража, хамта дүүргэһэн, хуушанай ехэ танил хүнүүд байгаа* (Ц. Дон); **тиигээ болбол** тиигэбэл, тиигээ һаа (в таком случае).

БОЛБОСОН *тэмд. н.* 1) гэгээрһэн, эрдэм һургаалтай, соёл болбосоролтой (просвещённый, культурный, цивилизованный): *Хүгжэм мэдэхэ болбосон хүнүүдэй дунда байһан дээрэһээ юу наадахаяа хэлэхэгүйб* (Ч. Цыдендамбаев); 2) хүсэд болоһон, эдеэшэһэн, наһаа, бэеэ хүсэһэн (спелый, зрелый); 3) эдлүүрилэгдэһэн, эдлүүрилгэдэ байһан (обработанный – *о полях*): *Тэрэ Хонхор Булагай айлнуудһаа баруун тээшэ, ... зэрлиг талада одоо болбосон таряалан жэрбын халюуржа, ... тракторнуудай таряа хадаха абяан ташаганан дуулдана* (Ц. Дон).

БОЛБОСОРОЛ *юум. н.* 1) гэгээрэл, эрдэм һургаал, соёл (просвещение, образование, культура): *Арадуудай болбосоролой түүхые шудалалгада али зэргэ туһатай һааб!* (Х. Намсараев); **болбосоролой аттестат** һургуули дүүргэһые гэршэлһэн үнэмшэлгэ (аттестат об *общем* образовании): – *Ши мэнэ гэртээ ошожо, номоо үзэ, болбосоролой аттестат тухайгаа бодомжоло* (С. Цырендоржиев); 2) юумэнэй бололго, эдеэшэлгэ (созревание); ○ **соёл**, **эрдэм** *гэжэ үгэнүүдтэй парн. хэрэгл.*

БОЛБОРОСОРОЛОЙ *тэмд. н.* болбосоролдо хабаатай (образовательный): *болбосоролой программа*; **болбосоролой эмхи зургаан** эрдэм һуралсалай болон хүмүүжүүлгын ажал ябуулдаг газар, эмхи (образовательное учреждение): *Хүүгэдэй сэсэрлигүүд хадаа нютагай засагай бюджетнэ һургуулиин урдахи болбосоролой эмхи зургаанууд болоно*; **гүрэнэй болбосоролой жэшээтэ хэб** тодорхойлогдоһон зэргын болбосоролой удхын эрилтэнүүдые тогтооһон журамшуулһан тогтоол, гүрэнэй зургаануудаар батлагдадаг (государственный образовательный стандарт): *Федеральна гүрэнэй болбосоролой жэшээтэ хэб Оросой Холбоото Уласай болбосоролой орон зайн нэгэн янза байхые хангадаг.*

БОЛБОСОРОЛТОЙ *тэмд. н.* эрдэм һуралсалтай, гэгээрэлтэй (просвещённый, образованный): *Шатан Шагланович таниие ехэл эрдэмтэй, болбосоролтой һайн хүн, ехэл тааража хүдэлхэ байхат гэжэ хэлээ һэн* (Ц. Шагжин); **үндэр болбосоролтой** гэгээрһэн, дээдэ зэргын һургуули дүүргэһэн (высокообразованный): *Энэ хадаа манай уран зохёолшодой үндэр болбосоролтой болоһые гэршэлжэ үгэнэ* (Н. Дамдинов).

БОЛБОСОРОНГЫ *тэмд. н.* эрдэм һуралсалтай, гэгээрэлтэй, хүгжэнги, дэгжэһэн (развитой, просвещённый, образованный, культурный): *Мүнөө сагта эрдэм һуралсалай эмхинүүдтэ элдэб олон арганууд хэрэглэгдэжэ, эрдэм мэдэсэ ехэтэй, болбосоронгы үхибүүд һургуули дүүргэнэ.*

БОЛБОСОРУУЛАГДАХА *үйлэ үг., хүлеэгд. залог* хүгжэхэ, эрдэм һуралсал, мэргэжэл *г.м.* найжаруулагдаха, дээшэлхэ (совершенствоваться): – *Танай колхозой сабшалан бултадаа болбосон ёһоор болбосоруулагдажа хүсэд шадагдаагүй...* (Х. Намсараев).

БОЛБОСОРУУЛХА *үйлэ үг., идх. залог* 1) гэгээрүүлхэ, эрдэм һуралсалтай болгохо (просвещать): *Аяар дүшэ гаран жэл соо үхибүүдые таһалгаряагүй хүмүүжүүлхэ, болбосоруулха хэрэгтэ хаба шадалаа гаргана* (Б. Санжин); **өөрыгөө болбосоруулха** өөрөө һураха, бэеэ гэгээрүүлхэ (заниматься самообразованием): *Эдэ бүгэдые сахижа*

ябахаһаа гадна, хүн гээшэ өөрөө өөрыгөө болбосоруулха ёһотой байгаа (Д. Эрдынеев); 2) хөөбэгшэлүүлэн һургаха, түргэн мүртэйгөөр бэлдэхэ (натаскивать); 3) элдэхэ, элдүүрилхэ (обрабатывать): *…намаг налюур газарнуудаа болбосоруулан үтэгжүүлжэ абаха гэжэ табан жэлэйнгээ түсэбтэ оруулаад, нилээдгүйхэн бэелүүлжэ байһан байхабди* (Х. Намсараев); **түүхэй эдлэл болбосоруулха** түүхэй эдлэл элдүүрилхэ (перерабатывать сырьё); 4) бэлдэхэ, бэлэдхэхэ, түхеэрхэ (приготавливать): *– Мэнэ, мэнэ... – Ефим зугадаха түсэбөө болбосоруулжа һууһан байгаа* (С. Цырендоржиев); **хүсэд болбосороогүй** а) мууса хүгжэһэн, хүгжэлтэ багатай (недоразвитый); б) мууса элдэгдэһэн, элдүүри муутай (как следует не обработанный); 5) бодожо үзэхэ, ухаан бодолдоо бодохо, бодомжолхо (обдумывать, продумывать): *Хайшаншье гээ һаа, Доржи Цыреновичэй яаралгүйгөөр болбосоруулан гаргаһан үгэнүүдые Минжур буруушаажа шаданагүй* (Ж. Тумунов).

БОЛБОСОРХО *үйлэ у.* 1) улам хүгжэхэ, һайжарха, нарижаха (совершенствоваться, развиваться): *Эрдэм шудалжа болбосорһон түрүү үзэлтэй, өөрын бодолтой болоһон зон гээшэбди* (Д. Эрдынеев); 2) хүсэд болохо, эдеэшэхэ (поспевать, созревать): *Хүрьһэ ондоо хоёр газар нэгэ доро таряа хаябал, / Хүсэлдэн ургажа, болбосорхонь хоёр ондоо* (Д. Улзытуев); 3) эдеэн болгохо, эдеэ шэнгээхэ, элдүүрилхэ (перевариваться, перерабатываться): *Тогоошо яажа үнэтэ эбэрые болбосоруулхые һайн мэдэхэ байгаа* (Д.-Д. Дугаров); 4) улаан сэсэг тарилгын абалдаха, ургаха (приниматься, прививаться – *об оспе*).

БОЛГИДОХО, болгилхо *үйлэ у., сэл.* зүрхэнэй сохилхо, доһолхо (биться, трепыхаться – *о сердце*).

БОЛГОГДОХО *үйлэ у., хулеэгд. залог* 1) юумэ хэгдэхэ, бүтээгдэхэ, бии болохо (быть сделанным, переделанным *во что-л.*): *Хасууртын зүүн боори, мүн нютагай һуури үргэлжэ ехэ таряалан болгогдонхой, зунай аалин һэбшээндэ матарлан долгилно!* (М. Осодоев); **бүлэг бүлэг болгогдохо** хубаарилагдаха (разбиваться на группы): *Хурьгад томо жэжээрээ гэхэ гү, гараһан түрэһэн үдэрөөрөө бүлэг бүлэг болгогдожо, амяар амярааа хаамжанууд соо хаагданхай* (Б. Мунгонов); **бии болгогдохо** хэгдэхэ, бүтээгдэхэ, баригдаха (быть образованным *или* созданным): *Тугууд хадаа гүрэнэй бүхы зургаануудай байшангуудта хадагдаха ба мүнөө бии болгогдоһон сэрэгэймнай хороон бүхэндэ барюулагдаха ёһотой* (С. Норжимаев); 2) ямар нэгэн тушаалда табигдаха (быть назначенным): *Һургуулияа дүүргэн сасуу гэрлээд, Мижит-Доржонь Оронгын дунда һургулиин директор болгогдобо* (Б. Мунгонов).

БОЛГОЛДОХО *үйлэ у., угталд. залог* олоороо юумэ хэхэ (делать *что-л.*): *Нюдөө ехэ болголдон: «Юугээ хэлэнэш?!» – гэлдэнэ* (Х. Намсараев).

БОЛГОЛГО *юум. н.* 1) хубилалга (превращение): *1977 оной хабар колхозой үбгэд, хүгшэдые суглуулжа, Хүһөөшын хартаабха хадагалдаг гэрэй газаа хартаабхын хүрэнгэ сэбэрлэлгэ, жэжэ болголгын ажалда ябуулаа һэн* (Б.-Б. Намсарайн); **тоһогүй болголго** һүнэй тоһоной хуби багадуулга (обезжиривание); **хорогүй болголго** хоро бууруулга (обезвреживание; обеззараживание); 2) шаналга, эдеэ бэлдэлгэ (приготовление): *Бүхэлёор мяха болголгодо удаахан саг хэрэгтэй*.

БОЛГОМОЛ *тэмд. н.* 1) элдэгдэһэн, эдлүүрилэгдэһэн (обработанный); 2) шанагдаһан, шарагдаһан (сваренный, испечённый); 3) бэлдэгдэһэн, түхеэрэгдэһэн (приготовленный).

БОЛГОМООР *тэмд. н.* тааруу, ямар нэгэн юумэ, үйлэ хэмээр, таарахаар, хэхээр (подходящий, такой, из чего можно сделать): *Үшөө үхибүүнэй пелёнко һууринууд болгомоор сагаан бүд ондоо магазинһаа абалсабад* (Д. Эрдынеев); *Энэш бэри болгомоор үхин ургашабал*.

БОЛГОН I *наречи* болохо тулада, болгожо, дашарамдуулан (в качестве, в виде, как): *Эхин түрүүшын шиниингээ намдаа найдажа даалгаһан юумыешни заабари болгон, эршэмтэйгээр дүүргэхэб гэжэ найданам* (Г. Цыдынжапов); **туһаламжа болгон** туһаламжа болохоор, нэмэри (в качестве помощи): *Үһанай аюулда ороһон зондо гүрэнэй талаһаа майхануд туһаламжа болгон үгтэбэ*.

БОЛГОН II *тул. у.* бүри, бүхэн (каждый, всякий): *Гансал хүн болгон тэрэниие хаража шадахагүй даа* (Б. Санжин, Б. Дандарон).

БОЛГООМЖО *юум. н.* 1) һэргылэлгэ, бодомжотой байлга (предосторожность, благоразумие): *болгоомжо ехэтэй ябаха*; 2) ханамжа, анхарал, хайхарамжа (внимательность, предупредительность); 3) нарин нягта ябадал, байлга (аккуратность): *Хада уулаар аяншалхадаа, болгоомжо ехэтэй байха хэрэгтэй*.

БОЛГООМЖОГҮЙ *тэмд. н.* 1) һэргылэлгүй, бодомжогүй, хайхарамжагүй

хайша хэрэг (неосторожный, неблагоразумный): *болгоомжогүй ябадал гаргаха*; 2) ханамжагүй, анхарал багатай, хайхарамжагүй (невнимательный, непредупредительный): *Энэ удаа болгоомжогүй, халиргай түргэн нюдөөр Доржые халта харааd: – Һуугты, би мэнэ гэһээр сүлөө орохоб... – гэбэ* (Ч. Цыдендамбаев); 3) һалан, һаландай, һалибули (неаккуратный): *Болгоомжогүй һаланаар бууда хандаһан зон хэды шэнээн осолдо ородог гээшэб!* (С. Доржиев).

БОЛГООМЖОЛГО *юум. н.* 1) түбэгшөөлгэ, хэмшээрхэлгэ, жэхыдэһэн, айдаһан (опасение); 2) һэримжэ, ханамжа (осмотрительность): *Ямаршье ушарта болгоомжолго үлүү болохогүй*.

БОЛГООМЖОЛМООР *тэмд. н.* һэримжэтэй ябахаар, хананхатай байхаар, аюултай (вызывающий опасение, требующий осмотрительности *или* осторожности): *Энэ дабаан болгоомжолмоор байна, аалиханаар ябуулая*.

БОЛГООМЖОЛУУЛХА *үйлэ г., идх. залог* һэримжэтэй байлгаха, хананхатай, һэргэг байлгаха (предостерегать): *Эдир аяншадта тусхай зүбшэл үгэжэ, элдэб аюулһаа болгоомжолуулха хэрэгтэй.*

БОЛГООМЖОЛХО *үйлэ г.* 1) һэргэлэн, һэримжэтэй байха (быть осмотрительным, вести себя осторожно): *Та хүсэтэй, юунһээшье тунхарихагүй хүнта. Тиибэшье болгоомжолходо муу бэшэ* (Б. Санжин, Б. Дандарон); 2) ханамжатай, анхаралтай байха (быть внимательным, предупредительным); 3) нарин, нягта байха (быть аккуратным).

БОЛГООМЖОТОЙ *тэмд. н.* 1) һэримжэтэй, һэргэг (осторожный, осмотрительный): *– Болгоомжотой байха хэрэгтэй, мүнөө хэндэшье этигэжэ болохогүй, хүнэй хара барагдахагүй* (Б. Санжин, Б. Дандарон); 2) ханамжатай, һанаамагай (внимательный, предупредительный); 3) нарин нягта (аккуратный): *Болгоомжотой, нягта, абъяастай, элдэр зөөлэн зантай хүүгэдээ арадай урлалда, дарханда һургадаг* (Ж. Доржиева).

БОЛГООМЖОТОЙГООР *наречи* һэримжэтэйгээр, дүмүүгээр (осторожно, осмотрительно): *Намжал һэмээхэн урагшаа гаражa, хагсашаһан хүлтэй һандай дээрэ болгоомжотойгоор, дүмүүхэнээр һууба* (К. Цыденов).

БОЛГООМТОРГҮЙ: болгоомторгүй ябадал *юум. н.* хайхарамжагүй, хайша хэрэг ябадал, һэримжэгүй ябадал (неосторожность, неосмотрительность): *болгоомторгүй ябадалһаа хохидохо*.

БОЛГООНГИ *тэмд. н.* нарин, дүмүү (осторожный, осмотрительный).

БОЛГООХО *үйлэ г.* 1) болгоомжотой, нарин байха, һэргылхэ, нарилха (быть осмотрительным, остерегаться): *– Болгоожо ябагты, энээгүүршни жалга жаама байха, минии хойноһоо дахаарайгты* (С. Ангабаев); *Болгоогоод ябабал оһолгүй, болгоод эдибэл, аюулгүй* (Оньһ. үг.); 2) анхаралтай, ханамжатай байха (быть внимательным, предупредительным): *Нимгэр дахин болгоожо уншаад, бушуу ошожо: – Мүнгэ орхёогүй гү? – гэжэ сошомгойгоор Галинһаа асууна* (Ц. Дон); **болгоожо хараха** анхаралтайгаар хараха, шэртэхэ (внимательно смотреть, всматриваться): *Шэртэн, болгоожо харахадань, тэрэнь эмээл моритой хүн галгюулжа ябаһан байба* (Ц. Дон); 3) нарин, нягта байха (быть аккуратным): *– Болгоожо, тармууpаа хүдэлгэ, – гэжэ Табдан дороһоо баһа дуугараад абаба* (С. Ангабаев).

БОЛГООХОДОХО *үйлэ г., видэй нэгэ түхэл* болгоомжотойхоноор хэхэ, ябаха, үйлэдэхэ (действовать осторожненько).

БОЛГОХО *үйлэ г.* 1) хэхэ, бэелүүлхэ, бүтээхэ (делать *каким-л.*): *Хоолойгоо хонгёо болгон, абяан дээрээ сэдьхэл зүрхэеэ нэмээжэ дууланабди* (Ц. Шагжин); **һайн болгохо** һайжаруулаха (улучшать): *Би лама ябаһанаа хара болоходоо энэ дэлхэйе хубилгаха, һайн болгохо хэрэг түргэдхэхэ гэжэл ажалда гараба гээшэб!* (Д. Эрдынеев); **холо болгохо** холодхохо, саашалуулха, саашань түлхихэ (отдалять, отодвигать): *Алхам бүхэмни намайе зонһоо ондоо тээшэнь абаашана, бүри холо болгоно* (Д. Эрдынеев); **хажуу тээшэнь болгохо** зайсуулха (отодвигать в сторону): *Бэшэ юумэнүүдээ хажуу тээшэнь болгоод, тиимэ зорилгоёо гол болгоод, урагшаал дабшаха заяатай байна бшууб* (Ц. Цырендоржиев); **ойро болгохо** дүтэлүүлхэ, ойротуулха (приближать): *Эрдэмтэ гарайнгаа хурга, эхин түрүүнээ обёорон хараһан шэнги, нюдэндөө ойро болгоод, эрьюулжэ байжа хараба* (Ч. Цыдендамбаев); **хурдан болгохо** түргэдхэхэ, хурдадхаха (ускорять); **бэлэн болгохо** бэлдэхэ, түхеэрхэ (готовить, подготавливать): *«ТТ» пистолеdээ гэрһээнь гаргажа, бэлэн болгоод, субынгаа хармаанда хэбэ* (Б. Мунгонов); **бараг болгохо** а) эдэгээхэ, элүүржүүлхэ (вылечивать); б) заһаха, һайжаруулха (улучшать, исправлять); **үбшэнгүй болгохо** бэе гү, али нэгэн хубиинь мэдэрэл алдуулха (обезболивать); **зөөлэн болгохо** а) зөөлэрүүлхэ (делать мягким); б) *шэлж.* урин, дулаан, илдам болгохо (делать ласковым): *Тиихэдэнь үбгэн шарайгаа зөөлэн болгожо, бага миһэлзэн: – Зай, яахаб тиигээд!*

(Х. Намсараев); **нюдөө зөөлэн болгохо** уринаар, илдамаар хараха (ласково смотреть): *Сухалдажа байһан ноён Даришма Доржиевнагай кабинедтэнь ороходо, нюдэеэ зөөлэн болгон уряангыгаар угтаба*; **нюдөө ехэ болгохо** нюдөө бэлтылгэхэ, бэлсылгэхэ (округлять, выпучивать глаза *от удивления и пр.*): *Нашан Бата нюдөө ехэ болгожо, толгойгоо дохисогоон, зүбшөөһэнэй тэмдэг үзүүлэн, хамараа һарналзуулна* (Х. Намсараев); **мохоо болгохо** мохооруулха (делать тупым); **дуугай болгохо** анирынь хатуулха (заставлять молчать): *Эдэ хоёр хүнэй хамһахадань ядалдажа, үндэр наһатын үгэ хүүрые хорихо аргагүй хадаа, Сэрэнцүү үүри эхэнэрээ дуугай болгохо һанааташ дурадхаба* (Ц.-Ж. Жимбиев); **дуратай болгохо** дурыень татуулха (вызывать любовь *к кому-л., чему-л.*): *Хүбүүгээ малда дуратай болгожо байна гээшэ* (Б. Мунгонов); **гэртэй болгохо** гэр барижа, абажа үгэхэ, жэшээнь, залуу бүлэдэ (предоставлять жильё); **олон болгохо** олошоруулха (преумножать, увеличивать количество): *Тиигэжэ олон болго болгоһоор бүхы партийна эмхинүүдэй мэдээнүүд сууха үлеэһэндэл, хуу худал болошоо ха юм* (Ц. Цырендоржиев); **үгы болгохо** а) усадхаха, һүнөөхэ, үгы хэхэ (уничтожать): *Тэрээниие заабол барижа тушааха гү, али үгышье һаа али болохо аргаар үгы болгохо хэрэгтэй байна* (Х. Намсараев); б) гээхэ, алдаха (терять): *Шамайе үгы болгоод, бэдэржэ байгаа ёһотой* (Г.-Д. Дамбаев); **ондоо болгохо** һэлгэхэ, хубилгаха (менять, изменять): *Олон жэл соо тогтонижоһон юумэ ондоо болгохо гээшэ шимэ хүшэр юм гэжэ мэдэхэгүй ябаалби* (Ц. Цырендоржиев); 2) томилхо, мэргэжэл, тушаал, ажал үүргэ даалгаха, ямар нэгэн шанарта оруулха (назначать, делать *кого-л. кем-л., чем-л.*): *Парторгоёо түрүүлэгшэ болгохо гэхэдэшни, тэрэмнай арай залуу аад, дуршэл багатай хүн* (Б. Мунгонов); *Сергей Ринчинович хүбүүгээ заатагүй лётчик болгохо тухайгаа нүхэдтөө хөөрэдэг, хүсэдэг бэлэй* (С. Цырендоржиев); **гэршэ болгохо** гэршэлүүлхэ (выставлять свидетелем): *Энэ хэрэгые мүрдэлгын болоходо шамайе гэршэ болгохоб гэнэ һэн* (Д. Эрдынеев); **зэмэтэн болгохо** гэмнэхэ, зэмэ тохохо, зэмэлхэ (обвинять, делать виноватым): *Намайел зэмэтэн болгохо һанааташ дуугаржа байна гээшэ аабза ишхэдээ?* (Б. Мунгонов); **һамган болгохо** һамга хэжэ абаха (жениться): *Һаяар шамайе һамган болгожо, гэртээ абаашахаб* (Ц. Шагжин); **хүн болгохо** үндылгэхэ, хүмүүжүүлхэ, хүл дээрэ бодхоохо, бэеынь олгохо (растить, воспитывать, доводить до самостоятельности): *Хоёр эжынэр үри бэеэ хүн болгожо, тугал буруумнай мал болохо юм гү даа гэлсэн, бэе бэеынгээ һанаа сэдьхэл заһан һуугаад һэн* (Ц.-Ж. Жимбиев); **айл** (*гү, али* **гэр бүлэ**) **болгохо** гэрлүүлхэ, һамга абуулха (женить): *Үри бэеэ айл болгоод, нялсагар улаахан ашанараа тэбэрихэдээл, тэнгэридэ хүрэтэр баярлаха хүм* (Б. Мунгонов); *Тус тустаа хубиингаа жаргал олоошьегүй ябаа һаа, ганса нэгэеэ гэр бүлэ болгожо, түбхинүүлхэ хүсэлтэй байһанаа хөөрэлдэнэ* (Ц.-Ж. Жимбиев); 3) хубилгаха (превращать *что-л. во что-л.*): *Гурбадахи мориёо худалдажа, гурил, дабһан, тамхин, зуруул, саахар гэхэ мэтэ болгоо бэлэйбди* (В. Гармаев); *Хамаг олзоёо алта мүнгэн, хатуу эд болгоод, хадагалдаг һэн* (Б. Санжин, Б. Дандарон); **мяхан болгохо** *мал* гаргаха, алаха (забивать на мясо): *Тэдэнэр хүйтэнэй эхилхэлээр, гурбан мориёо алажа, мяхан болгоо* (В. Гармаев); **энеэдэ наадан болгохо** шоглохо, наадажа хэлэхэ (превращать в шутку): *Эдэ үгэнүүдые дуулахадаа, хөөрэлдөөгөө энеэдэ наадан болгон, Шойдог хэлэнэ* (Ц.-Ж. Жимбиев); ◊ **хара уһан болгохо** мүнгэ, зөөри мэтые архида һалгааха (пропивать); 4) ямар нэгэн юмэнэй түлөө хэрэглэхэ (использовать в качестве *чего-л.*): *Машинынгаа урда мостые домкрадаар үргөөд, доронь хоёр модон шүүрхэеэ тулга болгожо һуулгабад* (Б. Мунгонов); 5) хубааха (делить): *Тиигээд Моргон Харын дээрэнь һуугаад, дуратай газартаа хүрэжэ ошодог хэсыень хоёр хабтагар болгожо, дундуурнь хахалба ха* (Ч. Цыдендамбаев); **хоёр болгохо** тэн, тэг дундуурынь хубааха (делить пополам): *Энэнь пеэшэнэйнь хажуугаар хоёр болгожо хёосоор маһалһан, ехэшье бэшэ, жиирэй гэр байба* (К. Цыденов); **хэдэн бүлэг болгохо** хэдэн бүлэгтэ хубааха (делить на несколько частей): *Панышев отрядаа хэдэн бүлэг болгожо хубаагаад, тус бүхэндэнь тусхай маршрут, даабари үгэбэ* (В. Гармаев); 6) бэлдэхэ, түхеэрхэ, шанаха, шараха, болбосоруулха (готовить, варить, жарить): *Тиигэһээр ойлгоходонь, гэдэһэниишьье үлдөөгүй, харин шараһан мяха, болгоһон бэшэ, хёрбоһолһон түүхэйшэг мяха эдихэ дураниинь хүрэшэбэ* (З. Гомбожабай); **шүүдэнгыгээр болгохо** улаан шүүһэтэйгээр шанаха, дутуу болгохо (недоваривать мясо): *Урданай зон мяха шүүдэнгыгээр болгоходо, бэедэ һайн гэжэ тоолодог һэн*; **хүсэд болгохо** найтар шанаха, шараха *г.м.* (хорошенько прожаривать, варить); 7) хүлеэхэ, хойшолуулха (ждать, переносить время совершения *какого-л.* действия): *Нүхэд, манай байрлаһан*

зэмьеэдэ мүнөө һүниндөө яашье хүрэжэ шадахагүйбди. Тиимэ хадань энэ багта гал түлеэд, үглөөгүүр болгоё (Б. Санжин, Б. Дандарон); **үдэшэ болгохо** үдэшэ хүлеэхэ (дождаться вечера): *Үдэшэ болгоод, маанадаараа ошоно аабзаш, – гэжэ Бүтэдмаагай хэлэхэдэнь зүбшөөгөөд, үдэшэ болотор эндээ байшоо һэн* (Б. Мунгонов); 8) ямар нэгэн үйлэ дүүргэхынь зүбшөөхэ, зүбшөөрхэ, баадхаха (позволять, разрешать, заставлять делать *что-л.*): *«Хүүхэмни, хаана ошохо юмши, манайда хононо бэзэш» гэжэ гэртээ хонуулха болгооб* (Д.-Д. Дугаров); *Эдэ хоёрые саашань абаашаад, үнэниие хэлэдэг болгожо һургыт* (Ц. Шагжин).

БОЛДИ: болди-солди *тэмд. н.* эржэгэр, бэржэгэр, барзагар, барсагар, адаряатай, ялхитай, зангилаатанги (шероховатый, узловатый): *Удхэн ногоон замагта баригдажа, «һахал» ургашаһан болди-солди шулуун дэбисхэртэй һаба соогуураа шуумар түргэн Хүсөөтэ горхоной сэб хүйтэн уһаяа булгилуулан урдахань бүүр-түүр дуулдажа байгаа һэн* (Б. Мунгонов).

БОЛДИРУУ *юум. н.* 1) жэгдэ бэшэ, нүхэтэй, һүбэтэй, ялхи болдосог газар (ухабы, бугры): *Шабар шабха сасаруулан, намаг болдируу соогууршье харайлганаб* (Ц. Шагжин): 2) бадха, эшэргэнэ үбшэн (прыщи, сыпь): *Һоно батаганаанда хүзүү, нюураа болдируу болотор хазуулаад, гэртээ бусахадаа…* (Ц. Шагжин); 3) *сэл.* даари, *тугадай* яра (короста *у телят*); 4) *барг.* бэһэлиг (кольцо): *ута нарин хургандаа һайхан болдируутай эхэнэр*.

БОЛДИРУУТАХА *үйлэ у.* 1) ялхитаха, болдо-солдо, ухаабтай болохо (становиться неровным, ухабистым – *напр. о дороге*): *Һанаа үнөөндэ дарагдаһандал, болдируутан хүрэһэн Нарин голой эрьюулгэ руу хаража һууд гээд, мүльһэн дээрэ гараба* (Ц.-Д. Хамаев); 2) гараха, адхарха, бии болохо (высыпать – *о прыщах, сыпи*); 3) дайратаха, дааритаха, яратаха (покрываться коростой – *о телятах*).

БОЛДОГ *юум. н.* 1) добо, дошо, добуун (холм, бугор): *Таня эмниг моридые намагһаа туужа гаргаад, зүүн урдахи ойто болдогой һүүдэртэһэн баруун хаяагаар тойрон, далда оробо* (Д.-Д. Дугаров); **болдог толгой** добо, дошо, добуун (холм, бугор): *Оройгоороо абар-табар нарһан модотой болдог толгойн баруун һэжүүртэ хэдэн муухан зуһалангууд эндэ тэндэ харагдана* (Х. Намсараев); **болдогоор хэмнэмэ мяхан** обогор мяхан (гора мяса, мясо величиной с холм): *Болдогоор хэмнэмэ хониной мяхан шэрээ дээрэ табигдажа, нуурааp хэмжэмэ архи тэсхэгэр танхануудһаа мүнгэлэгдэһэн бишыхан тагшанууд соогуур гүйлгэгдэбэ* (А. Ангархаев); **сahан болдог** ехэ хүр, обогор сahан (большой сугроб): *Мүн сahан болдог дорохоо һүхөөр тайрагдаһан янзатай модод булгайжа харагдана* (Д.-Д. Дугаров); 2) нуга, нуурнуудай ялхи, добосог, дэгнүүл (кочка): *Болдогуудай дундуур унаад хэбтэхэдэнь, зүрхэнэйнь түшэгэнэн сохихо дуулдажа, бүхы дэлхэй хүнхинэһэн мэтэ үзэгдэбэ* (В. Гармаев); **болдог-солдог** (*гү, али* **ялхи**) обо-собо, тэгшэ бэшэ, хонхор-ёнхор, хонхосогтой газар (кочковатая, бугристая местность): *Үдэ багта Хүсөөтын намаг хүрэжэ, хулһа ожорһон соогуурнь шурган, болдог-солдог дээгүүрнь дондорон, яама янхадань яндаран гаталба* (Ц.-Ж. Жимбиев); *Буугаа саб шүүрэн абаад, болдог ялхи соогуур унажа бүдэржэ ябаад, бүхы шадалаараа мори руугаа хатарба* (Б. Мунгонов).

БОЛДОГОНОХО *үйлэ у.* добойхо (выдаваться бугром).

БОЛДОГОР *тэмд. н.* 1) добосогтой, монсогтой, обогор (шишковатый, бугристый): *болдогор харгы*; **болдогор солдогор** адаряатай, ялхитай (кочковатый); 2) тобогор, бүмбэгэр (выпуклый): *Нюрган дээрэнь болдогор юумэн гараа*.

БОЛДОГТОЙ *тэмд. н.* ялхи, тэгшэ бэшэ, хонхосогтой, (кочковатый, неровный, ухабистый): *Машина зүүн баруун тээшээ хэлтэлзэн, болдогтой газараар, боролжо шударан, голой зүүн бэе гараба* (Ж. Тумунов).

БОЛДОЙЛГОХО *үйлэ у., идх. залог* добойлгохо, тобойлгохо (выпячивать, вздувать); ◊ **нэгэ юумэ болдойлгохо** арай гэжэ нэгэ юумэ хэхэ, бүтээхэ (сделать *что-л.* с трудом): *Мишн сагаа бараһан бэшэ, нэгэ юумэ болдойлгоһон байжа болохо* (А. Шадаев).

БОЛДОЙХО *үйлэ у.* 1) добойхо, тобойхо, обойхо (выпячиваться, выдаваться, вздуваться): *Тэрэ саана голой хойто бэедэ нюсэгэн толгой болдойно*; 2) хабдаха, һэлхэнтэхэ (опухать, отекать): *Гарайнь зүгыдэ хадхуулһан газар хабдажа болдойбо*.

БОЛДОГТОХО *үйлэ у.* болдогтой, ялхитай, обо-собо, добосогтой, тэгшэ бэшэ болохо (становиться ухабистой, покрываться кочками): *Бороотой жэл боложо, набтар газарай харгынууд болдогтобо*.

БОЛДОР: болдор-ялдар, **алдар-болдор** *тэмд. н.* ялхи хонхосогтой, добосогтой, обо-собо (кочковатый, бугристый, ухабистый): *болдор-ялдар харгыгаар ондого-сондого дабхиха*; *Алдар-болдор газараар алад саашаа харайлгаба* (А. Шадаев).

БОЛЗОЛДОХО *үйлэ үг., угталд. залог* уулзаха газараа, сагаа хэлсэхэ (договариваться, уславливаться – *напр. о месте и сроке встречи, свидания*): *Тэрээнтэй уулзахаяа болзолдодог дайсаниинь улаан наранаар угтажа байха зэргэтэй һэн* (М. Батоин); **болзолдоһон газар** уулзаха газар (место встречи): *Хүгшөөдэй болзолдоһон газартаа хүрэжэ, добын оройдо зогсоод лэ, һарабшалан хаража байхадаа хэлэнэ* (Ц.-Ж. Жимбиев); **болзолдоһон саг** уулзаха саг (время встречи): *Болзолдоһон сагһаа уридшье һаань, Булад яаража ябана* (Ц.-Ж. Жимбиев); **болзолдоһон тэмдэг** хэлсээтэ тэмдэг (условный знак): *Хэрбээ һайн дурааараа үүдэеэ нээжэ үгөөгүй һаань, болзолдоһон тэмдэгэй ёһоор үүдэеэ нээжэ үгэхэт* (Г. Цыдынжапов).

БОЛЗОО *юум. н.* хэлсээн, зүбшэл, зүбшэлгэ (договорённость, условие, уговор *о месте и времени*): *Хаана, хэзээ харалсаха болзоомнай / Хангай үндэр хабшалаар хашагдажа хаагданхай* (Д. Улзытуев).

БОЛЗООГҮЙ *тэмд. н.* сагай (*болохо, уулзаха г.м.*) газарай эрилтэгүй, хэлсэгдээгүй (необусловленный *местом и временем встречи*).

БОЛЗООРХО *үйлэ үг.* болзоотой болохо, хэлсэхэ (уславливаться, договариваться).

БОЛЗООТО(Й) 1. *тэмд. н.* тогтоогдоһон, тусхайта, хэлсээтэ (назначенный, оговоренный, урочный): *Түрэдэ бэлэдхэлэй хүл хөөрсэгэнөөн соогуур зургаан хоног ойлгогдонгүй үнгэржэ, тэрэ болзоото заяата үдэрынь хүрэжэ ерэбэ* (Б. Мунгонов); **болзоото саг** уулзаха саг (назначенный час): *Болзоото сагынь хүрэжэ ерэбэ* (Б. Шойдоков); **2.** *юум. н.* уулзалга тухай хэлсээтэй хүн (человек, с которым назначена встреча, свидание).

БОЛЗОР *юум. н.* 1) хэлсэгдэһэн саг (назначенный срок, время, дата): *Ши, Цэрэн Дагбаин, пленумэйнгээ эхилхэ болзорой хойшолһон тухай хүнүүдтэ дуулгаарай!* (Д. Эрдынеев); 2) сагай хэмжээн, хугасаа, үе (срок): *Амаралтынь болзорой үнгэрбэшье, Доржые һургуулидань эльгээбэгүй: Кяхтада үхибүүдэй үбшэн бии болоо гэлсэбэ* (Ч. Цыдендамбаев); **удаан болзорой** удаан, үни сагай, удаан хүсэндөө байха (долгосрочный); **удаан болзорой хэлсээн** хэдэн һара, жэл соо бэелүүлэгдэхэ хэлсээн (долгосрочный договор); **богони болзорой** богони, түргэн сагай (краткосрочный): *Богонихон болзорой хугасаа дотор гурбадахияа зүүдэндэнь орожо тамалба* (Б. Мунгонов); 3) хэлсээн, зүбшэлгэ (договорённость, уговор): *«Улаан Туг» колхозһоо Хумбаа Дагба гэдэгые мүнөөдэр ерүүлхэ гэһэн болзортой хадаа тэрэл ерээ юм аабза гэжэ һанаба бшууб* (Ц. Дон); ○ **саг** *гэжэ үгэтэй парн. хэрэгл.*

БОЛЗОРГҮЙ *тэмд. н.* сагай талаар хизаарлагдаагүй, үргэлжэлһэн (бессрочный): *Олонхиниинь дайнда унаа, үни заяанда наһа бараа, зариманиинь болзоргүй амаралтада гараа* (С. Цырендоржиев).

БОЛЗОРГҮЙГӨӨР *наречи* хэлсэгдэһэн саггүйгөөр, сагай эрилтэ табингүйгөөр (бессрочно): *Дүшэн табан наһанһаа хойшо паспорт болзоргүйгөөр үгтэдэг.*

БОЛЗОРЛОЛГО *юум. н.* болзор, сагай эрилтэ табилга, сагай талаар хизаарлалга, саг тухай хэлсээн (установление срока, договорённость о сроке).

БОЛЗОРЛОХО *үйлэ үг.* хэлсэхэ, тусхай болзор тогтоохо (договариваться, уславливаться о сроке или времени, назначать срок): *Болзорлоһон сагайнгаа шахажа ерэхэдэ, түрүүлэгшэтэй уулзаха һэдэлгэ гаргабагүй* (Ц.-Д. Хамаев).

БОЛЗОРТО(Й) *тэмд. н.* 1) хэлсээтэ, зүбшөөлтэ, саг тогтоогдоһон (назначенный, условленный, определённый – *о времени*): *Ангай арһанай үнгэ зүһэ хүсэжэ, ан олзобориин болзорто саг ерэбэ* (Ц. Номтоев); 2) заяата, баталһан (суженый): *Болзортой һайхан амарагни / Байха зүрхэмни шамдаал, / гансал шамдаа* (Ц. Шагжин).

БОЛЗОХО *үйлэ үг.* уулзаха, ушарха саг болон газар тухайгаа хэлсэлгэ (уславливаться, уговариваться – *о времени и сроке встречи*).

БОЛИ: хэлэ-боли, **яара-боли** *наречи* хамаагүй, өөрэгүй (без разницы, безразлично): *Шамтай хөөрэлдэ, боли-адли!* (М. Осодоев); **туда-боли** таамагаар, хайша хэрэг (вслепую, наобум, как попало): *туда-боли хандаха.*

БОЛИГДОХО *үйлэ үг., хүлеэгд. залог* шадагдахагүй, орхигдохо, хэрэггүй болохо, боломжогүй болохо (не удаваться, не иметь надобности *или* возможности): *Тэрээнэй хойноһоо ябаһан мориной алхаса аалиданхай, манай ябаса хэмдээ оробо хаш, модо мүргэтэрөө яарахамнай болигдобо* (С. Доржиев); *Бишье буудаа дадажа, шагааһан юумэеэ онигодог, айһандаа нюдэеэ анихамниш болигдоо һааб даа* (Ц.-Д. Хамаев).

БОЛИГОХО *үйлэ үг., идх. залог* 1) тогтоохо, зогсоохо (прекращать): *– Яагаад орхихо һэм даа, – гээд лэ, хайшашан эхэнэр тэрэ хониёо бүхэд баряад, дүрбэн хүлыень доронь суглуулан хүлижэ, хүдэлхыень болигоод орхино* (Ц.-Ж. Жимбиев); 2) унтарааха (выключать): *Ерэхэдэшни, телефоноо болигоод носонгүй байхаб… /*

Ерэхэгши? (Э. Зандраев).

БОЛИЛГО *юум. н.* ямар нэгэн үйлэ үйлэдэхэ шадал, аргагүй бололго (прекращение, потеря способности делать *что-л.*): *Убгэн наһа хүрэхэдэ, эдеэ шэнгээхээ болилго хүрөөд лэ ерэдэг.*

БОЛИНТОХО *үйлэ у.* болин татаха, дүүрэхэ тээшээ болохо, замхаха, тогтохо (переставать): *Мориной бэень хатажа, уурал һабахаяа болинтобо* (С. Цырендоржиев); **хүсэ хүрэхэеэ болинтохо** хүгшэржэ, үбгэржэ үлбэртэхэ, шадалай һалаха (быть не в состоянии делать *что-л.*): *Үшөө Бишыхан-багай тугал бууунуудаа харууһалжа хүсэ хүрэхэеэ болинтоо* (Ц.-Ж. Жимбиев).

БОЛИХО *үйлэ у.* 1) ямар нэгэн үйлын тогтохо, байха, түгэсэхэ, замхаха, таһарха (переставать): *Аадар бороо болихо һэн гү, үгы гү?* (Ц.-Д. Хамаев); **шадахаяа болихо** дадал шадабарияа алдаха (разучиваться, утрачивать умение делать *что-л.*): *Удаань ёохор наада хэхэдэнь, мүнөөнэй зоной ёохордожо шадахаяа болижо байһые халаглаба* (Ц.-Ж. Жимбиев); **багтахаяа болихо** а) хэмһээ үлүү гараха, хэтэрхэ, халиха, хэмжээгээрээ таарахагүй болохо (выходить за рамки, переполнять, переставать вмещаться): *Харыш, телогрейкэдээ багтахаяа болитороо тургалаад, хондолзожо ябахыень* (В. Гармаев); *Тиихэдэнь Должоной хороништь бусалжа, багтахаяа болино* (Ц. Дон); б) *шэлж.* эбгүй болохо, хүндэрхэхэ (не уживаться): *Һамгадайнь эбгүй боложо, багтахаяа болиһон ушар хэндэшье эли юм ааб даа* (Х. Намсараев); **бүтэхөө болихо** урагшагүйдэхэ, буруулха (не осуществляться, проваливаться): *Теэд хара һанаашалгашни бүтэхэеэ болёо, шабарта орожо, үгышье һаа өөрөө туража үхэхэһөө урид эндэһээ түргэн арилхал болоош* (Д.-Д. Дугаров); **харахаяа болихо** нюдэ муутай, харалган, һохор болохо (переставать видеть, терять зрение): *Мүнөө хоёр нюдөөрөө юумэ харахаяа болёо хадаа, хүбүүнтэеэ уулзажа, тэрэнэйнгээ абяае хоёр шэхээрээ дуулаад лэ үхөө һаа гэжэ һанахаһаашье бэшэ ондоо һанал намда үгы ха юм даа* (Ц. Шагжин); **дуулахаа болихо** а) дуу дуулахаа замхаха, зогсоохо, таһалдуулха (переставать петь): *Тиихэдэнь бэшэ машина дээрэхи хүбүүд бэе бэеэ даган, дуугаа аалидхан намдуулһаар дуулахаяа болинод* (Г.-Д. Дамбаев); б) шэхэ хатуу, дүлии болохо (глохнуть, стать тугим на ухо): *– Шэхэгүй болоходоо амаржа, дуулахаяа болибо гүш? – гээд, Тоглын Тоһон гэдэг тоһотой нюураа аршажа, хас-хас хоһоор эльгэ хатаба* (Ц.-Д. Хамаев); **хүдэлхөө болихо** а) тогтохо, зогсохо, хүдэлэнгүй байха (замереть, перестать двигаться): *Хүдэлхэеэ болёод, амилхаяа айшоод хэбтэжэ байтарнь, Намсараев бодожо хажуудань һэмээхэн ерэнэ* (Д. Эрдынеев); б) али нэгэн үбшэнһөө гү, али гэмэлтэлгэһээ боложо хүдэлсэгүй, гар хүл эзэгүй болохо (быть парализованным): *Гэмтэһэн хургадынь гипслүүлжэ, хүдэлхэеэ болибо*; в) ажалһаа гараха (перестать работать, увольняться): *Балма наймаанда хүдэлхэеэ болижо, медсестрагай һарын курсда һураажа гараад, дүтэхэн байһан поликлиникэдэ хүдэлдэг болобо* (Б.-Б. Намсарайн); **тамхилхаяа болихо** тамхи татахагүй, тамхяа хаяха (бросить курить); 2) алдаха, орхихо, шадалаа буураха (терять, лишаться); **хэрэгээ болихо** хэрэглэлһээ гараха, хэрэггүй болохо (приходить в негодность): *Анхан хада малай байһан аад, мүнөө болоходо хэрэгээ болижо, задаржа эхилһэн газаахи хорёо, буусань энэ гэрые бүрил дарамта, зүдэрүү түхэлтэй болгодог* (К. Цыденов); **аргаа болихо** аргагүй, арга шадабаригүй болохо (лишаться возможности): *Дэлэг уурлаһанайнгаа ехэдэ дуугархашье аргаа болижо, хамар дээрээ хүлһэ лэбшүүлэн, урал амаа зуубхилан, муухай нюдөөр хараад, дуугай байна* (Ц. Дон); 3) *хаарт.* дамжуулан үгэхэ, арсаха (пасовать).

БОЛИШОХО *үйлэ у., видэй нэгэ түхэл* гэнтэ, бушуу түргэн болихо, болёодхихо (внезапно перестать): *Түр зуура тэрэ хаана, юу хэжэ һууһанаа мартаад, яахашье, ямар үгэ хэлэхэшье оромоо олохоо болишобо* (Д. Эрдынеев).

БОЛОБОЛ *холбоо у.* 1) хэрбээ, … һаа, бол, болоо һаа, хадаа (если): *Мүнгэнэй дутаха болобол, би урьһалхаб гэжэ үгэеэ үгэнэб* (С. Цырендоржиев); 2) гэбэшье, … шье һаа (хотя): *Хоёр хүн холош болобол золголдохо, хоёр модон ойрош болобол золгодохогүй* (Оньһ. үг.).

БОЛОБОШЬЕ *холбоо у.* **болобол** *хара*.

БОЛОГДОХО *үйлэ у., хүлеэгд. залог* хашагдаһан, заяанһаа ямар нэгэн үйлэ дүүргэхэ ушартай байха (быть вынужденным): *Амиды ябаа сагтаа хойтынгоо харгы сэбэрлэхэ, буянгаа бүтээхэ юрэндэгтэй бологдоно гээшэл даа* (С. Цырендоржиев).

БОЛОД: болод гэхэ *үйлэ у., видэй нэгэ түхэл* болонтохо, болон алдаха (чуть становиться, чуть-чуть не стать): *Должон бага саашаа болод гээд, хоёр гараараа нюураа бүглөөд: – Ушарыеньшье би дууһан ойлгоноб* (Ц. Дон); **нэгэ хэһэг болод гээд** бага байд гээд (через некоторое время, чуть погодя): *Юуб гэхэдэ тэдэ өөһэдын нюуса тэмдэгтэй һэн: гурба дахин түргэ-түргөөр, нэгэ хэһэг болод гээд, шангаар тоншожорхихо, тиигээд*

хоёрдохиёо дабтаха (С. Цырендоржиев).

БОЛОЛГО *юум. н.* хубилалга, болон хубилалга, ондоо бололго (становление, превращение): *Таһархайншье һү-товарна фермэдэ түймэр аюулай бололгые усадхаха ябуулга хэгдэнхэй* (Ц.-Ж. Жимбиев); **үгы бололго** харагдахаа болилго (исчезновение, пропажа): *Мини һэжэгые тэрэ үгы бололготойнь холбоно гүш? – гээд, нюдэеэ томо болгон, Фа руу удамарша хараба* (Ц. Цырендоржиев); **һанаата бололго** бодолгодо хаталга, бодолгошорһон байдал, һанаанда абталга (задумчивость, мечтательность): *Иигэжэ тугшаралгань, һанаата бололгонь гансал дайн байлдаанай хойшолонгһоо ха юм* (Ц.-Д. Хамаев); **дураараа бололго** дура зоргоороо оролго (вольность, своеволие): *Эзэн, ноён уладбди гээд, дураараа бололго шүүмжэлэгдэхэ ёһотой*; **хүсөөрөө бололго** хүсөөр, айлган эдлэлгэ (изнасилование); **бата бэхи бололго** бэхижүүлгэ, баталалга, шангадхалга (упрочение); **зэрлиг бололго** зэрлигшэлгэ, зэрлиг ааша баримталалга (одичание).

БОЛОЛГҮЙ *тэмд. н.* 1) бүтэхэгүй, бүтэсэгүй, болошогүй, болохоор бэшэ, хэрэггүй, аргагүй (невозможный): *Норжимын тархи соо эдэ бүхы шууяан, үйлсэ, хүнүүд зүүдэн соонь үзэгдэжэ байһан шэнги бүрүүл ба бололгүй мэтээр һанагдаба* (А. Жамбалдоржиев); 2) тоомоор бэшэ, бирагүй, өөдэгүй, жаа (ничтожный): *Тиигэжэ тон жэжэхэн, бололгүй юумэ дээрэһээ тоосолдон, хэн хэнэйнгээшье урма хухалдаг байгаа* (К. Цыденов).

БОЛОЛДОХО *үйлэ үү., угталд. залог* хэн нэгэнтэй суг, олоороо ямар нэгэн үйлэдэ оролсохо, нэгэ доро ямар нэгэн үйлэ дүүргэхэ (взаимно стать *или* сделаться *кем-л., чем-л.*): *Нэгэ зариман, илангаяа эмэгтэйшүүл, гайхал бололдон, өөһэд хоорондоо шэбэнэлдэжэ захалбад* (Д. Батожабай); **халаг хүхы бололдохо** олон хүнэй гэмшэлдэхэ, шаналха, хара бууха (сетовать, сожалеть): *Айлшадынь толгойгоо һэжэн шомшоролдоно, нэгэ уула руу, нэгэ далай руу харасагаан, халаг хүхы бололдоно* (С. Доржиев); **худа ураг бололдохо** үхибүүдээ гэрлүүлһэн эхэ эсэгэнэрэй түрэл садан болохо (свататься, родниться); **бии бололдохо** хэн нэгэнтэй хамта үгы байһанаа олдохо (появляться *с кем-л., чем-л.* одновременно): *Үнэршэ нохойдол бии бололдоод лэ байха ямар жэгтэй һонин үбгэн агшаб* (С. Цырендоржиев); ◊ **нохой гахай бололдохо** гани галаб хэрэлдэхэ, муудалдаха (ругаться).

БОЛОЛСОХО *үйлэ үү., хамтадх. залог* суг, хамта болохо (стать, сделаться): *Хэрбээ баян хүнэй «хэды малтайбта?» гэжэ асуугаа һаа, тантай худа ураг бололсоо һаа, хурим түрэ, худалдаа шарууһа хэхэ зөөри бии даа гэжэ харюусаха* (Ч. Цыдендамбаев); **үбгэ һамган бололсохо** гэрлэхэ, гэр бүлэ болохо (жениться, создавать семью): *Артелиин гэшүүд, илангаяа залуушуул, Самбуу Цэрэмжэд хоёрой хамта сугтаа үбгэ һамган бололсожо һуухые хүлеэхэеэ болиһон юм* (Ж. Тумунов); **адли бололсохо** шанар шэнжээрээ ойро болохо, адлидаха, дүтэрхы болохо (уподобиться *кому-л.*): *Сэрэнцүү балай тамхиншашье бэшэ аад, мини тэдэнээр адли бололсожо, утаа гарган һууна* (Ц.-Ж. Жимбиев).

БОЛОЛТОГҮЙ: һанажа бололтогүй *тэмд. н.* һанаанда орошогүй (невообразимый): *һанажа бололтогүй ушар*; **хэлэжэ бололтогүй** хэлэхээр бэшэ, нюуса, бузар муухай, гутамшаг (такой, что язык не повернётся сказать); **2.** *хэлэгшын үүргээр хэрэгл.* **һанаата бололтогүй** һанаагаа зоболтогүй (не стоит беспокоиться): *Тиигээд газар худар хараад, эхэдээ: – Һанаата бололтогүй, – гэнэ* (Ж. Тумунов);

БОЛОЛТОЙ 1. *тэмд. н.* таарама, боломоор, болохоор (подходящий, возможный): *Юрэдөө, элдэб эсын, бололтой болохошьегүй юумэнүүдээр наадажа, өөһэдынгөө дуран зоргон соо ябана ха юм* (Ц.-Ж. Жимбиев); **2.** *наречи* магад, байха, ёһотой (вероятно, возможно, должно быть): *Мүнөөдэр, магад, нэгэ юрэ бусын хэрэг тохёолдоһон бололтой* (Ц. Дон).

БОЛОМЖО *юум. н.* 1) боломоор байлга, магадлал (возможность, шанс): *Зүүн тээшээ хабсагайһаа буужа, мориндоо гүйжэ ошохо баһа нэгэ боломжо бишл юм һэн бэзэ, теэд баабгай тиишэнь даншье табяад орхихогүй байхал даа* (С. Доржиев); ○ **арга** *гэжэ үгэтэй парн. хэрэгл.*

БОЛОМЖОГҮЙ *тэмд. н.* 1) аргагүй, бүтэхэгүй, бүтэмжэгүй (невозможный); 2) таарамжагүй, тааруугүй (неподходящий).

БОЛОМЖОТОЙ *тэмд. н.* аргатай, бүтэмжэтэй (имеющий возможность, возможный); 2) таарамжатай, тааруу, таатай, зохид, зохистой (подходящий): *Тиигээд ямар бэлэг үгэжэ, баяр хүргэхэм гээшэб гээд бодоходонь, боломжотой юумэн ухаандань оробогүй* (Д. Эрдынеев); **боломжотой газар** тааруу газар (подходящее место): *Тэрьелжэ боломоор боломжотой газар нюдэниинь бэдэрээд, алхам бүхэндөө нарибшалжа харадаг болобо* (Ц.-Д. Хамаев).

БОЛОМО *тэмд. н.* боломжотой, бүтэмжэтэй, тааруу, зохид, болохоор (возможный,

подходящий, годный): *Даржайн одоол торожо боломо таабари олдобол хаш даа* (Ч. Цыдендамбаев); **эдижэ боломо** эдихээр, эдеэндэ орохоор (съедобный): *Эдижэ боломо һархяаг түүгээд ерээрэй*; **гаража боломо** махама, гаталма (проходимый).

БОЛОМООР 1. *тэмд. н.* аргатай, таарамжатай, хэрэглэмээр (возможный, подходящий): *Мүн библиотекэ ошожо, заахадаа хэрэглэжэ боломоор номуудые шэлэжэ абаба* (К. Цыденов); **гаража боломоор** гарахаар, гарахада таарамжатай (подходящий для выхода): *Нюдэниинь мэгдүүгээр эригэнэн ошотожо, гаража боломоор газар бэдэрбэ* (Д.-Д. Дугаров); **унажа боломоор** унахын аюултай (такой, что можно упасть): *унажа боломоор һандай*; **хухаржа боломоор** хухархын аюултай (ломкий): *Энэ хүүргын хуушарһан дэбдихэрынь хухаржа боломоор шэнги, тиимэһээ уһа ойможо гарая*; **бэлшээжэ боломоор** бэлшээхэдэ таатай (подходящий для пастьбы): *Улэн хооһон моридоо унаһан эрэшүүл үхэр мал бэлшээжэ боломоор, үбһэ хагдатай, нэмэри зохид газар бэдэрнэд* (Ч. Цыдендамбаев); **боложо боломоор** болохотой, болохо нюуртай (возможный, подходящий, соответствующий); **оршуулжа боломоор** оршуулхаар, оршуулхада гэмгүй (переводимый, поддающийся переводу): *Энэ номшини оршуулжа боломоор гэжэ һананаб*; **секретарь боломоор** секретаряар хүдэлжэ шадаха (подходящий на должность секретаря): *Заглуутада парткомой секретарь боломоор зон олон* (Ц. Цырендоржиев); **һургаал боломоор** һурахаар, һургаал абахаар (поучительный): *Багшынгаа хэлэһэн һургаал боломоор үгэнүүдые хадуужа абагты*; **2.** *хэлэгшын үүргээр хэрэгл.* аргатай, болохо (можно, есть возможность): *Эндэһээ хаанаһаашье ороһон дайсантай сохилдожо боломоор* (Б. Шойдоков); **хэлэжэ боломоор бэшэ** үгөөр хэлэшэгүй (невозможно передать словами): *Зөөхэ болоходонь оргой нобшынь, элдэб борохлоогойнь ехэ гээшэнь хэлэжэ боломоор бэшэ* (Б. Мунгонов).

БОЛОН *холб. у.* ба, болоод (и): *Байгал шадарай хада уула болон ой тайгые утаашаньшье, хүндэлэншье бүхэли үбэлөө ото һэтэ зайдаг* (Б. Санжин, Б. Дандарон).

БОЛОНГИ *тэмд. н.* ямар нэгэн байдалда ороһон, ямар нэгэн шэнжэтэй болоһон (ставший *каким-л.*): *Тиимэһээ балайшье ехээр агнаха, алаха дуратай бэшэ болонги агшаб* (Б. Мунгонов); *Лаампын бүрүүлхэн гэрэлдэ Дулмын шарай хүхэ сагаан болонги…* (Б.-Б. Намсарайн); **һанаата** (*гү, али* **бодолгото**) **болонги** һанаагаа табинги, һанаагаа, һанаа сэдьхэлээ зобонги, бодолгодо хатанги (задумчивый): *Тэрэл таабариһаа боложо ходо ямаршьеб һанаата болонги, уруу уруу ябана гүш?* (А. Жамбалдоржиев); *Тиибэшье Залма һүүлэй үедэ юундэшьеб уруу дуруу, бодолгото болонги, үгэ хүүр үсөөнтэй болоо* (Б. Санжин, Б. Дандарон); **урин болонги** элдэр, зулгы, илдам налагай, уряалгы (предупредительный, учтивый, любезный).

БОЛОНГИР *тэмд. н.* 1) үнэн, мүн (настоящий); 2) болбосоронги, болоһон, эдеэшэһэн (зрелый, спелый): *болонгир жэмэсүүд*.

БОЛОНТОХО *үйлэ у.* 1) болон татаха, болод гэхэ (немного становиться, чуть-чуть стать *кем-л., чем-л.*, делаться): *Мүнхэ хуурша һүлэмхи болонтоһон урин хонгор нюдэеэ ялалзуулан, ямар нэгэ юумэ асууһан гү, али зүбшэл эриһэн янзатайгаар дарханай налгай нюур уруу сэхэ харан һууба* (Б. Санжин, Б. Дандарон); 2) шанагдажа дүүрэхэ, эдихэдэ бэлэн болохо (свариться): *Ханда хүгшэнэй томо горшоог соохи шүлэн болонтобо хэбэртэй* (В. Гармаев).

БОЛООГҮЙХЭН *тэмд. н.* шүүд болоодүй, ерээдүй (не наступивший): *Үдэ арай болоогүйхэн байхада, Сэпэл хонидоо паарай баруун хажуугай һужуурта абаашадаггүйгөө абаашажа тогтоожорхёод, гол руу буунгаа, тэдэнэй ойро ерэбэ* (З. Гомбожабай).

БОЛООД 1. *холб. у.* болон, ба (и): *Али үхэхэеэ байхадань, эжын болоод дүүнэрэй огто холо болонгүй, намайе хажуудань гансаарайемни орхёогүй хадань гү?* (Ц. Цырендоржиев); **2.** *дах. у.* үнгэрөөд байхада (спустя, через): *Нэгэ хэдэн жэл болоод, нютагаа бусахадаа, арад зондоо туһатай хүн болоод ерэхэш* (Ц. Шагжин).

БОЛООСГОЙ *юум. н., барг.* булуусхайн түрэлэй загаһан (подъязок): *балбаани хүбүүн болоосгой.*

БОЛОР 1. *юум. н.* 1) гоёл шэмэглэлдэ, үйлдэбэридэ хэрэглэгдэдэг, ялалзан гэрэлтэдэг, шэлдэл тунгалаг үнэтэ шулуун (горный хрусталь): *«Шоройдо хаягдаһан болор шулуун» гэжэ үетэниинь нэрлэнэ* (Д. Батожабай); 2) дээдэ зэргын шанартай, шэлдэл тунгалаг, элдэбын үнгөөр гэрэлтэйдэ һолонготон наададаг шудхамал бүридэл, шэлэй тусхай түрэл (хрусталь); **2.** *тэмд. н.* ялалзан гэрэлтэдэг үнэтэй сэнтэй шулуугаар хэгдэһэн гү, али тусхай бүридэлөөр бүтээгдэһэн (хрустальный): *Болор хундагануудай шэнгэхэнээр ханхиналдан мүргэлдэхэ дуулдаад, тэдэ хундагануудаа хүнтэрүүл-*

жэрхибэд (С. Цырендоржиев).

БОЛОСО I *юум. н.* 1) түргэн удаан шанагдаха шанар (варкость); 2) болбосорхо, эдеэшэхэ шанарынь, *түргэн, удаан гэхэ гү, али эртын, оройн* (поспевание): *болосо түргэнтэй помидор*.

БОЛОСО *дах. үг.* **болосор** II **болотор** *хара*.

БОЛОСОГООХО *үйлэ үг., видэй нэгэ түхэл* болон болон байха, хэсэгээхэ (становиться): *Бүгэдэнһөө ухаатай болосогоохо дуратай, хүсэд һайзгайхан зантай хүн байба алтайш* (Б. Мунгонов).

БОЛОСОТОЙ *тэмд. н.* боломоор, болохотой, таруу, зохид, зохисотой (приемлемый, пригодный, подходящий); **үгөөр болосотой** үгэ дууламгай (сговорчивый, послушный): *Үгөөр болосотой залуушуул мүнөөдэр огородто гараха болобо*; **томо болосотой** түргэн ехэ болодог (быстро растущий): *Түргэн томо болосотой поршоонхонуудые хабар худалдажа абахада тон ашагтай*.

БОЛОТОР *дах. үг.* хүрэтэр, ямар нэгэн сагай ерэтэр (до, до окончания, до конца): *Үдэ болотор Ардан моридоо арайл гэжэ суглуулаад, хэды дахин тоолобо* (М. Осодоев); **мүнөө болотор** энэ, одоо саг хүрэтэр (доныне, до сего времени, до сих пор): *Дулма яагаад тэрэнэй һамган болохо гэжэ анхан шиидэһэнээ мүнөө болотор хүсэд ойлгодоггүй* (Д.-Д. Дугаров); **һая болотор** һаяын саг болосо, хүрэтэр (до недавнего времени): *Тиигээд лэ һая болотор нютагайхиндаа дуу дуула гэжэ баалуулдаг һэн* (Ц.-Д. Хамаев); **үглөө** (*гү, али* **үглөөгүүр**) **болотор** удаадахи үглөөнэй саг хүрэтэр (до утра): *Та хоёр мэнэ гэһээр ябажа, тэрээн доро ошоод, үглөө болотор тон һэримжэтэйгээр хоргодожо хэбтэхэт* (Х. Намсараев); *Үглөөгүүр болотор хүлеэгээд, эхэнэр хүнэй гүнзэгы сэдьхэл Рабдан намай хаяад, гансаараа нютагаа бусаа гэжэ ойлгоо юм ааб даа* (Д. Дылгыров); **үнэһэн** (**тоборог**) **болотор** дууһан (дотла): *Тэрэшье хилэнсын түлишые Үнэһэн болотор галдаха галай дүлэн мүн* (Э.-Х. Галшиев); **улаан болотор** улайтар (докрасна): *Мүнөөшье тэрэ Заяаханай тээ мэндэ асаржа үгэһэн хуурай шэнэһэн түлеэгээр шэрэмэйнгээ улаан болотор галаа түлеэд, сайгаа халуун байлгаба* (Ц.-Д. Хамаев).

БОЛОХО 1. *үйлэ үг.* 1) хүгжэхэ, хубилха, дүтэлхэ, хүрэхэ (становиться, делаться *кем-л.*, *чем-л.*, превращаться *во что-л.*): *Тиимэл болохо хадаа болоо юм ааб даа!* (Х. Намсараев); **заншал болохо** заншаха, зан орохо (входить в привычку, привыкаться, становиться традицией): *Тиигээд заншал болоһон үгэ андалдаанай һүүлээр Нормо-Мэргэн һониноо хөөрэжэ эхилбэ* (Б. Санжин, Б. Дандарон); **үлгэ һалга болохо** а) һалгануур, шэшэргэнүүр болохо, муураха, ядарха (дряхлеть, трястись от старости): *Улгэ һалга болонхой, тиигэхэ мүртөө ухаагаа төөрижэ зүнтэглэшэһэн бөөгэй үхэжэ үгэхэгүйдэнь, зарим һүзэгтэйшүүл уй-хай табилдажа, энэ бөө маанадта муу юумэ ёрлоо гэхэ мэтээр мэгдэһэн юм* (Д. Батожабай); б) хүгшэрхэ, үбгэрхэ (стариться); **элүүр болохо** а) эдэгэхэ, һайжарха (выздоравливать): *Элүүр боложо, эдэгэжэ бусахын түлөө ошохол хэрэгтэй* (Ч. Цыдендамбаев); б) тэлэрхэ, архиин охинһоо мултарха (трезветь): *Машинынгаа хүмэрихэдэ гансата элүүр болошоһон Доржын Цэрэмпэл айһандаа мэгдүүгээр гүбэрэн гэдэргээ сухариба* (Б. Мунгонов); **мохоо болохо** а) мохоорхо, эриеэ муудаха (тупиться, становиться тупым): *– Хюрөөнь лэ бага мохоошог болоһон хэбэртэй ха, абяаниинь тиимэ бүдэхеэр дуулдана. – Тиигээ ха юм, энэ байгааша боро добо шоргоолжоной бутатай байһан дээрэһээнь түргэн мохоо болоо ёһотой* (Х. Намсараев); б) мунхарха, шэнэ юумэ мууса шэнгээн абаха (становиться непонятливым, медленно соображать); **хүхэ сагаан болохо** сухииха, хубхайха, сайха (бледнеть): *Дармажабай уур сухалынь бусалжа, хүрин улаан нюурынь хүхэ сагаан боложол байба* (Б. Мунгонов); **үндэр** (**үбгэ**) **наһан болохо** үндэр, ехэ наһа хүрэхэ, үбгэрхэ, хүгшэрхэ (достигать преклонного возраста); (**бии үгы**) **шадалаараа болохо** би үгыгөөрөө, бүхыгөөрөө, аһан шадалаараа оролдохо (≈ лезть из кожи вон): *Дулсан ахаймнай энэ Барга-Няма гэжэ барнаагта хэрэглүүлхэ һанаатай, шадалаараа боложо байнал даа* (Б. Мунгонов); **олон болохо** олошорхо, элбэгжэхэ (размножаться, разрастаться, становиться многочисленным): *Үбэлэй хүйтэн жабар бууража, игаабари үдэрнүүд олон боложо, хүдөөгэй саһан нимгэржэ эхилбэ* (Ц. Цырендоржиев); **үгы болохо** гээгдэхэ, харагдахаа гү, али дуулдахаа болихо, алдагдаха, хосорхо (пропадать, исчезать, теряться): *Теэд шүдэртэй моридынь үгы боложо, бүхэли үдэртөө ой соогуур бэдэрээ* (Д.-Д. Дугаров); *Үдэшын малай шууялдаан, хони хурьганай мааралдаан үгы боложо, нохойн хусаха абяан ганса нэгэ болоһоор замхаба* (Д. Батожабай); **ондоо болохо** һэлгэгдэхэ, хубилха (меняться): *Энэ ушарта ажалаймнай хэлбэри тад ондоо боложо, бодото хүсэлбэри гаргажа, юушьеб түйлаха, зоной найдал харюулха ёһотой байһамнай эли* (Ц. Цырендоржиев); **наашаа болохо** дүтэлхэ,

ойртохо (приближаться, подходить): *Броневик мүн лэ баха мэтэ ааляар дондорон наашаа болобо* (Ж. Тумунов); **худа ураг болохо** үхибүүдээ гэрлүүлһэн эхэ эсэгэнэрэй түрэл садан болохо (свататься, родниться): *Тэдэнэр худа ураг боложо байһанаа мэдэлсэн, арюун һайхан ерээдүйнь түлөө юрөөл табин, шабхаруушье үлөөнгүй шабхаба* (Ц.-Д. Хамаев); **тоohон болохо** тоohоор бүрхөөгдэхэ, тоohондо дарагдаха (пылиться, запылиться): *Хүбүүн боро малгайтай, эндэ тэндээ мазут халдаһан комбинезонтой, харгын тоohон болоһон сабхитай* (Ц.-Ж. Жимбиев); ◊ **шара шубуун болохо** орой болотор унтахагүй, оройтохо (не спать, полуночничать); **гал уһан болохо** гани галзуугаар аашалха, ганирха, харааха, галзуурха (неистовствовать, свирепеть): *Тамара ... хэрэлдээ тоосолдоошьегүй аад, гал уһан хоёр болошоод ябахань таагүйл даа* (С. Цырендоржиев); 2) байха, ушарха, тохёолдохо, гараха, дулдыдаха (быть, являться, состояться, происходить, случаться, иметь место): – *Намсараевай хэлэдэгээр һаа, би колхозоо зорюута буруу хүтэлжэ ябаһан хүн болоноб* (Д. Эрдынеев); *Тэрэнэй арбан зургаа наһаяа гаталаад ябатарнь, үшөө үхибүүн ажаябадалдань эрид хатуу хубилалтанууд болоо бэлэй* (Д. Эрдынеев); *Болохол юумэнь болуужа!* (Ч. Цыдендамбаев); **удаан болохо** а) удаарха, сагһаа оройтохо (задерживаться): *Согто үбгэнэй нилээдгүй удаан боложо, газаа гаран гэхэдэнь, огторгойн оёороор ямаршьеб даа жэжэ шубууд туйлай ехэ аюулһаа тэрьедэн ошожо ябаба* (Ц.-Ж. Жимбиев); б) удаан, үни саг соо шанагдаха, жэшээнь, хатуу мяхан (долго вариться): *Энэ хартаабха удаан боложо үгэнэгүй*; 3) болбосорхо, эдеэшэхэ (созревать, поспевать): *Хилэн хара нюдэниинь, болоһон мойһондол, гэрэл сасажа, дэлхэйн шэмэг буляанги* (Ц.-Д. Хамаев); 4) бэлдэгдэхэ, шанагдаха, шарагдаха (готовиться, вариться, жариться, доходить до готовности – *о еде*): – *Эдеэмнай хэр болооб, сайгаа яагаа удаан шанаабта, сайгаа домбо гүсэнүүд соо эюулээд, эдеэгээ табаг соо хээд, түргэн абаашагты* (Х. Намсараев); *Нуурынь шатажа, шабар болошоод, нугаһа, галууниинь боложо, өөхэ тоһо бушхашоод, хэбтэжэ байба* (Х. Намсараев); 5) ерэхэ, бууха, хүрэхэ, хүрэн ерэхэ, хүсэхэ (наступать, наставать, исполняться – *о возрасте*): *Намар боложо, шэнэһэ, хуһатай ой тайгын шарлажа байһан үедэ Бардань уяандаа байжа ядан, сулөөдэ гарахаяа гэгэдэг бэлэй* (Д.-Д. Дугаров); **һүни болохо** һүниин саг ерэхэ (наступать – *о ночи*): *Зай, тиигээд лэ газаамнай бүрүүл һүни болобо* (Ц. Шагжин); **хуулиин наһанай болохо** хуулиин наһа хүсэхэ, гүйсэхэ, Россида 18 наһан (достигать совершеннолетия); 6) хүрэхэ, хүртэхэ, болонтохо (быть достаточным, хватать): *Хэды соо бидэниие баһаха, боорохо хүмши, хүрөө, болоо! – гэжэ Сэсэг һүрөөтэй шангаар хашхараадхиба* (М. Осодоев); **болоо! болоо!** хүрөө! дүүрээ! (хватит!): – *Болоо, болоо, дүүргэ, Демьян, хоол барихаяа миниидэ түргэн ошоё, – гэжэ яруулба* (Б. Санжин, Б. Дандарон); 7) **наана**, **наагуур, нааша** *үгэнүүдтэй, мүн гаралай падеждэ байһан үгэнүүдтэй* хамта болохоёо байха, …алдаха (чуть не…): *Энэ барнаагһаа боложо бидэ хоёр һүгэлсэхэһөө нааша болоо һэмнайбди* (М. Осодоев); **харанхалан унахаһаа нааша болохо** мэдээ табин алдаха (чуть не падать в обморок): *Баянай һамганда тулажа ерэхэдэнь, тэрэнь харанхалан унахаһаа нааша болоно* (Д. Сультимов); **уйлахаһаа наагуур болохо** уйлан алдаха, уйлаганаха (чуть не плакать); **гар орохоһоо наагуур болохо** сохин, наншалдан алдаха, сохихоёо, наншалдахаяа һанаха (чуть не драться); 8) -тай *залгалтатай үгэнүүдтэй суг хэрэгл.* абаха, худалдан абаха, түхеэрхэ, олохо (приобретать, обзаводиться); **гэртэй болохо** гэр бариха, түхеэрхэ, абаха (обзаводиться жильём): *Петербург ошожо, захыншье үйлсэнүүдэй нэгэндэ өөрын гэртэй болохо тухай Анна Михайловна үнинэй бодомжолдог байһан юм* (Ч. Цыдендамбаев); **хүндэтэй болохо** зоной дунда һайн тоодо орохо, хүндэ олохо (получать признание, заслуживать авторитет): *Жалма хүнэй үбдэхэ ядахада һанаагаа зободог, һайхан сэдьхэлтэй хүн байһан туладаа зондоо ехэ хүндэтэй болоһон байгаа* (Ц. Шагжин); **дуратай болохо** дашуурха, хүсэхэ, дураа хүрэхэ (увлекаться, желать, изъявлять желание): *Харин мүнөө зайжа һураад, айлда орохо дуратай болоод ябана* (Ч. Цыдендамбаев); *Тиигээд танаймни нэрэ алдар хэн гээшэб, баһа дуулаха таниласаха дуратай болоод һууналби* (Х. Намсараев); 9) дүтэлхэ, ойртохо, ерэхэ (приближаться, совершаться в скором времени); **хото харагдахаар болоо** хото дүтэлбэ, ойртобо (город уже близко); **ажалдаа ошохоор болоо** ажалдаа ошохо саг ерээ, дүтэлөө (скоро на работу); **дүүрэхэ тээшээ болохо** түгэсхэлынь ойртохо, дүтэлхэ (близиться к завершению): *Наран баруулжа, найр дүүрэхэ тээшээ болобо* (Д.-Д. Дугаров); 10) -аашан, -гша *залгалтануудтай үгэнүүдтэй, мүн шэнги, хэбэртэй гэһэн үгэнүүдтэй суг хэрэгл.* хэбэртэй байха, хэбэр, түхэл үзүүлхэ (притворяться, представляться,

прикидываться): *Басаганай таһалгада ороходонь, тэрэ орон дээрээ буруу хараад, унтааша болоод хэбтэбэ* (С. Цырендоржиев); **айгаашан болохо** айһанай хэбэр үзүүлхэ, *үнэн дээрээ айгаагүй аад лэ* (делать вид, что напуган); **таняашагүй болохо** танижа байгаад, танягүй хэбэртэй байха (делать вид, что не узнал): – *Бидэбди даа, яагаа гэнтэ таняашагүй болоод һуунаш, мэхээ хүдэлдэнэ гүш даа?* (Х. Намсараев); **сухалдааша болохо** сухалдаһан хэбэр үзүүлхэ, худалаар сухалдаха (притворяться рассерженным): *Энэ аягүй ушарые эдэ хоёр хараа юм байна гэжэ Балжид ойлгоходоо, гэнтэ туntагад гэжэ сухалдааша болоно* (Ц. Шагжин); **дүүргээ болохо** хайша хэрэгээр, дутуу дундаар хээд хаяха (выполнять *что-л.*, спустя рукава): *Тиихэдээ нилээдгүй орой, харанхы болоһон хойно аадар бороо соогуур һаалгаяа дүүргээ болобод* (Ц.-Ж. Жимбиев); 11) **-гшаан** *гэжэ залгалтатай үгэнүүдтэй суг хэрэгл.* арай гэжэ, арай шамай, ядаа гэжэ (еле-еле, кое-как); *Һогтуу хэбтэһэн Жамбал нюдөө онишлгон, харагшаан болоно*; **2.** *дах. у.* 1) ушарһаа, дээрэһээ, шалтагаанаар (из-за, ввиду, вследствие): *Шойнён ехээр унтаһанһаа боложо, бүдэнтэй шара нюураа хабдашанхай* (В. Гармаев); **халуунһаа боложо** халуунһаа дулдыдаха, шалтагаарха (из-за жары): *Удэрэй халуунһаа боложо, үбдэшоогүй бэзэ? – гээд, Балбарай толгой Самбуу лама аргаахан эльбээд үзэнэ* (Д. Батожабай); 2) тухай, шэнээн, дүтэрхы, тойрон, шахуу (около, под, примерно, приблизительно); **арбан килограммай болохо багса** арбан килограмм багтааха, дааха багса (пачка в 10 кг); *Мянган түхэриг болохо мүнгэтэй дэлгүүр ошоод, абаһаншье юумэн харагданагүй*; **4.** *холбоо у.*, *гаралай падеждэ байһан нэрэ үгэтэй суг хэрэгл.*; байха, байтагай (не то что…, и не такие, как…): *Сэмбэлһээ болохо Дүүхэй мэдэнэгүй ха юм* (М. Осодоев); **5.** *хэлэгшын үүргээр хэрэгл.* 1) болохоор, бололтой, магад хэгдэхэ, үйлэдэгдэхэ *г.м.*; зүбшөөгдэхэ, табигдаха (разрешается, можно, возможно будет сделано *или* произойдёт): *Тэрэньшье мүнөө саһаар жэлэгдэнхэй, гансал зундаа, намартаа хазаар морёор ябажа болохо байгаа* (Б. Санжин, Б. Дандарон); **бороо орожо болохо** бороо орохонь магадгүй (вероятно, пойдёт дождь); **амаралтада гаража болохо** амаралтада гарахаар, амаралтада гараха зүбшөөгдэхэ (разрешается взять отпуск); **абажа болохо** а) абамаар, абажа магадгүй (возможно, возьмёт); б) абахые зүбшөөгдэхэ (разрешается взять); 2) ёһотой, баатай, хэрэгтэй (должен, надо, надлежит, приходится): *Зай теэд, этигэдэг болоторшни хүлеэхэл болобо гүбии даа* (Б. Мунгонов).

БОЛОХОГҮЙ 1. *үйлэ у.* бүтэхэгүй, хүсэлдэхэгүй (не получаться, не выходить): *Һанаһаарнай болоногүй*; **2.** *тэмд. н.* 1) таагүй, таарахагүй, зохисогүй, зохихогүй (неподходящий, неуместный); **болохогүй юумэ дуугарха** таагүй, зохисогүй юумэ дуугарха, хэлэхэ (говорить лишнее); 2) ямар нэгэн юумэнһээ бага, дүүргэхэгүй, дүүрэн бэшэ (неполный): *Мэшээг болохогүй халяар гэртээ хүргэжэ шадахагүй һаа, ямар бүһэтэн гээшэбибди* (Ц.-Д. Хамаев); **3.** *хэлэгшын үүргээр хэрэгл.* хорюултай, аргагүй, бололгүй (нельзя, невозможно, воспрещено): *Үгы даа, һайн хүнүүдтэ үгээ үгөөд, хэлэһэн үгэдөө хүрэнгүй байжа болохогүй* (Ц. Шагжин); **тамхи татажа болохогүй!** тамхи татаха хорюултай! тамхи бү тата! (курение запрещено).

БОЛОХОДОО: *зарим үгэнүүдтэй суг хэрэглэгдэн, тогтомол, оролто үгэнүүдые бии болгоно*; **тушаан болоходоо** а) һайн ушараар, һайн тохёолдолоор (к счастью, на счастье): *Тушаан болоходоо, гэнтэ гарнуудынь өөһэдөө барилсашаһан байжа, тэдэ хоёрой саашадаа дүтэлэлсэхэ хэрэгтэ туһалаа һэн* (Ц. Шагжин); б) хорондо, хороной хорондо (как назло): *Тушаан болоходоо, тэнгэридэ һара харагданагүй* (Д. Батожабай); (**аза**) **талаан болоходоо** һайн ушараар, һайн тохёолдолоор (по счастью, на счастье): *Энэ моримнай талаан болоходоо һайн, хүсэтэй, худэлмэришэ, эсэхэ сусахагүй морин байшаба* (Ц. Шагжин); *Харин Доржын аза талаан болоходоо, сугларһан айлшад тэрээн тухай дары түргэн мартана* (Ч. Цыдендамбаев); **шоро болоходоо** хорондо, муу ёроор, ёро болоходоо (на беду, к несчастью); **тодхор болоходо** талааниинь буруулхадаа, ямар нэгэн муу юумэнэй тушаалхадаа (на беду): *Тодхор болоходоо, генерал-адъютантын нюдэндөө хэдэг пенснэ олдожо үгэбэгүй* (Д. Батожабай); **иимэ болоходоо** тиимэ ушарһаа, тэрээнһээ уламжалан (поэтому, в связи с…): *Харин гэрэй оршолон ишмэ болоходоо, ажалнишье урагшатай, ехэ хүсэ гаргангүй хэһэн мэтэб* (Ц. Цырендоржиев).

БОЛОХОТОЙ *тэмд. н.* зүйтэй, тааруу, таарамжатай, зохисотой, боломоор (приемлемый, подходящий): *Цэрэн городто нэгэ болохотой ажал олохо гээжэ хэзээнэй оролдоно гээшэб?* (Д. Эрдынеев); **болохотой хүн** боломоор, ёһотой, зохид хүн (человек, с которым можно иметь дело): *Убгэнэй харахада, Доржо залууханшье һаа, болохотой хүн шэнгеэр харагдаба* (Ч. Цыдендамбаев).

БОЛОХОТОЙГООР *наречи* тааруугаар, зохидоор, хирэ дээрэнь (кстати, уместно, удачно): *Үнэхөөрөө ехэл болохотойгоор, шууяагүйгөөр, аалиханаар үдэшые үнгэргөөбди* (Ч. Цыдендамбаев).

БОЛОХЫСО *наречи* болохо зэргээр, болохоорнь (насколько возможно, насколько подходит): *Энэ балмадай хойноһоо болохысо ябагдаа даа*; *Энэ хабтагайтнай хэды шэнээн зайда хүрэнэб, болохысонь хадаад орхигты.*

БОЛОШОГҮЙ 1. *тэмд. н.* бүтэхэгүй, болохоор, хүсэлдэхөөр, хэгдэхээр бэшэ (невозможный, недопустимый, немыслимый, невероятный): *Теэд хүниие хулуужа абаашаха гээшэ тэрээндэ дуулдаагүй, болошогүй хэрэг шэнги һанагдана* (Б. Санжин, Б. Дандарон); **ябажа болошогүй** ходоршогүй, гаталжа гарашагүй (непроходимый): *Намарай унжагай бороогой һүүлээр, ябажа болошогүй шабар шабхатай үйлсөөр хэншьеб ехэл яаралтайгаар хотоной урда захаһаа хойшолбо* (Ц.-Д. Хамаев); **тэхэрюулжэ болошогүй алдуури** заһаха аргагүй алдуу, заһагдашагүй алдуу (непоправимая ошибка): *Эндэхи шүүбэриинтнай ехэшье һаа, тэхэрюулжэ болошогүй нэгэл алдуури мүнөөдэр танда бии бэшэ гү?* (Ч. Цыдендамбаев); **2.** *наречи* угаа, тон, маша, туйлай, онсо (чрезвычайно, очень); **3.** *хэлэгшын үүргээр хэрэгл.* аргагүй, бүтэхэгүй, таарахагүй (невозможно, недопустимо, неприемлемо): *Тэдэ үгэнүүдэйнь забһарта үлүү үгэ оруулжа болошогүй* (Ж. Тумунов).

БОЛОШОХО *үйлэ ү., видэй нэгэ түхэл* 1) бушуу түргэн болохо, хүгжэхэ, ургаха (стремительно становиться, развиваться): *Юуб гэхэдэ, бүхы зүүн ханыень эзэлһэн мантан томо сонхо сэнхир сагаан үнгэтэй болошобо* (С. Цырендоржиев); **бии болошохо** гэнтэ үзэгдэхэ, харагдаха (внезапно появиться): *Нүхэнэй амһартахи сахан нураже, амхагар ехэ соолго бии болошобо* (Д.-Д. Дугаров); **үгы болошохо** гэнтэ, һанагдаагүйгөөр харагдахаа, дуулдахаа, мэдэгдэхээ болихо (внезапно исчезать, пропадать): *Теэд Холхойн мүр олдобогүй, газар доро орошоһон шэнгеэр үгы болошобо* (Д. Эрдынеев); *Досоонь заригад гэжэ эндэ һууха дуранишь гансата үгы болошобо* (Д. Батожабай); 2) түргэн эдеэшэхэ (быстро созревать); 3) түргэн һайнаар шанагдаха (быстро вариться): *Тогоон соохи мяхан болошобо*.

БОЛСОГОНОХО *үйлэ ү.* монсогор, түхэреэн юумэнэй мухариха, мондогонохо (катиться, перекатываться – *о чём-л. круглом, выпуклом*).

БОЛСОГОР 1. *тэмд. н.* 1) монсогор, түхэреэн, булсагар, бүлхэгэр (выпуклый, круглый); 2) бамбагар, булсагар (пухлый): *болсогор хасартай басагахан*; **2.** *юум. н.* 1) хабдар, хабдартай газар (опухоль); 2) *үнгэ* болдируу (шишка).

БОЛСОЙХО *үйлэ ү.* 1) болдируутаха, бүмбэгэр байха, бүмбыхэ (быть шишковатым, выпуклым); 2) хабантаха, хабдаха, һэлхэрхэ, һэлхэнтэхэ (быть вздувшимся, припухшим): *Зүгыдэ хадхуулһан газарынь болсойгоо*.

БОЛСООХОЙ *юум. н.* 1) монсогор, мондогор, түхэреэн юумэн (*что-л.* округлое); 2) *булсагар үхибүүндэ хандаһан үгэ* (*ласковое обращение к пухлому ребёнку*).

БОЛСОРГОНО *юум. н.* залуу мал болон адууһанай хүзүүнэй хабдар, һэлхэн (опухоль, шишка): *болсоргоно үбшэ аргалха*.

БОЛТОГОЙ *үйлэ ү.* болог, бүтэг, болоһой, *юумэнэй болохые хүсэһэн удхатай; имагтал үреэл, духаряа үргэлгын һүүлдэ хэлэгдэдэг* (пусть будет! да будет!): – *Үреэмнай хүлэг боложо, үри бэемнай айл боложо, ута наһатай, удаан жаргалтай һуухань болтогой! – гэжэ юрөөбэ* (Б. Санжин, Б. Дандарон); *Хэрэгни һайнаар бүтэхэ болтогой! – гэжэ аман соогоо дуугарба* (Б. Санжин, Б. Дандарон); *Майн нэгэн мандаха болтогой, манай гахай таргалха болтогой!* (*Совет үеын духаряа үргэлгын шогтой уряа*); **юрөөл** (*гү, али* **үреэл**) **болтогой** танай хэлэһээр болог лэ, *юрөөлые баталһан харюу үгэ* (пусть сбудется благопожелание): – *Юрөөл болтогой! – гэжэ Цоли гурбан хүбүүдээрээ зэргэ дабтаба* (Ч. Цыдендамбаев); – *Үреэл болтогой! – гэлдэжэ хундагануудаа нэшэлдүүлэн хашхаралдаад, захиралта хүлеэжэ һууһан шэнгеэр нэгэ доро уужархибад* (Б. Мунгонов).

БОЛХИ *тэмд. н.* 1) хүжүүн, адар, ласхагар, модохи, удаан, нобшо, залхуу (неуклюжий, неловкий, неповоротливый, ленивый): *Болхи буурай боложо ябаһанаа түүхэлэн һанажа…* (Х. Намсараев); 2) хүдэрхүү, дүйгүй, босхи (грубый, неотёсанный): *Болхи янзын дежурна нэгэшье үгэ ойлгоогүй хэбэртэй, һанаа амараар: – Тэндэ һуужа хүлеэгты!* (Ц. Дон); 3) эрдэмгүй, болбосоролгүй, мунхаг, хара барга, мохоо (необразованный, невежественный, тупой).

БОЛХИДОХО *үйлэ ү.* хүжүүн, босхи, модохир байха, бохёорхо (быть неповоротливым).

БОЛХОГОР *тэмд. н.* 1) бүмбэгэр, дүбэгэр, домбогор (выпуклый); 2) һэлхэнтэһэн, һэлхэгэр, хабданги, тобойһон (вздувшийся, припухший); 3) хүлхэгэр,

хүлхыһэн (топорщащийся – *о плохо сидящей одежде*): *болхогор дэгэл*.

БОЛХОЙХО *үйлэ у.* 1) бүмбыхэ, дүбыхэ, домбойхо (быть выпуклым); 2) тобойхо, бүлхыхэ, тобойхо, һэлхэнтэхэ (быть вздувшимся, припухлым); 3) хүлхыхэ (топорщиться – *об одежде*).

БОЛЬЁДХО *юум. н., ага* нуга, нуурнуудай ялхи, добосог, болдог, дэгнүүл (кочка).

БОЛЬТОРОГ *юум. н., баруун бур.* эдеэ шанадаг шабараар хэһэн амһарта, горшоог (глиняный горшок): *больторог соо уһа хэхэ*.

БОЛЬТОРОГЛОХО *үйлэ у.* эдеэ шанадаг шабараар хэһэн амһарта соо хэхэ (класть, наливать *что-л.* в горшок).

БОЛЮУЛАГДАХА *үйлэ у., хүлеэгд. залог* 1) усадхагдаха, үгы хэгдэхэ (быть ликвидированным, упразднённым, аннулированным): *Нөөсэнь бага гэжэ түрүүн буруу ойлгогдоод, һүүлэй арба гаран жэлдэ дэмы ашаглахаа болюулагдаһан байгаа* (Ц. Галанов); 2) *тушаалһаа* буулгагдаха, гаргагдаха, сүлөөлэгдэхэ (быть снятым *с должности, с поста*).

БОЛЮУЛГА *юум. н.* усадхалга, хүсые бууруулга, зогсолго (пресечение, ликвидация, упразднение).

БОЛЮУЛХА *үйлэ у., идх. залог* 1) усадхаха, хорихо, зогсоохо, үгы хэхэ, тогтоохо (прекращать, отменять, упразднять, аннулировать): *Тэрэ муухай нүгэлтэ хэрэгһээнь хүбүүе яажа болюулха тухайгаа һанаан үнөөндэ унаба* (В. Гармаев); **халууруулга болюулха** халууень бууруулха (сбивать температуру): *Хорло толгойн үбшэн ба халууруулга болюулха эм эдеэнэй таһалга соо бэдэрээд олобогүй* (Г.-Д. Дамбаев); **уулзалга болюулха** уулзахагүй болгохо (отменить встречу): *Суглуулхынгаа урда нэгэдэхидээ ороод, энэ уулзалга болюулха байгаабди гэжэ дурадхааб* (Ц. Цырендоржиев); 2) буулгаха, гаргаха, сүлөөлхэ (увольнять, снимать, освобождать): *Хожом һогтуу харагдаа һаань, машинаһаань болюулха гэһэн шиидхэбэри абтанхай* (Ц.-Д. Хамаев); 3) унтарааха, таһалха (выключать): *Дуугаржа байһан радиогоо болюулаад, зөөлэхэн хүнжэлдөө ороходоо: – Түрүүшымни үдэр амжалтатай үнгэрбэ…* (Ц.-Д. Хамаев); 4) дуугай болгохо, амыень хааха, дуугарахыень тогтоохо (затыкать рот, заставлять замолчать): *– Витя, хүрөөл даа, боли! – гэжэ Мэлс хажуудахияа болюулба* (Г.-Д. Дамбаев).

БОМБО I *юум. н., ород* тэһэрдэг бодостой самолёдһоо хаягдадаг томо һомон (бомба): *Байһан газартамнай дүтэ унаһан бомбонууд бидэниие нилээд сошооно, айлгана* (А. Батомункуев).

БОМБО, бумба II *юум. н., шаж.* Түбэд орондо VII дэлгэрһэн Митра бурханай шүтэлгэһөө гарбалтай мүргэл (бомбо, бонпо, *название первоначальной добуддийской религии в Тибете*).

БОМБОДОЛГО *юум. н.* бомбо хаялга, бомбо хаяжа усадхалга, үгы хэлгэ (бомбардировка): *Бомбодолго табан минута тухай үргэлжэлөөшье һаа, бүхэли час соо гү, үгышье һаа, бүхэли хоног болоһондол үзэгдэбэ* (Б. Шойдоков).

БОМБОДОХО *үйлэ у.* бомбо хаяха, бомбоор үгы хэхэ, усадхаха (бомбардировать, бомбить): *Гэнтэ фашис самолёдууд ниидэжэ ерээд, нэгэ томохон нуурай даамбые тэһэ бомбодобо* (Б. Мунгонов).

БОМБОДУУЛХА *үйлэ у., идх. залог* 1) бомбодо дайрагдаха, бомбоор усадхагдаха (подвергнуться бомбардировке): *Санитарна поезд бомбодуулжа, таниие наһа баранхай гэжэ бидэ нёдондо болотор һанаабди* (Г.-Д. Дамбаев); 2) бомбо хаяхыень баадхаха, бомбоор усадхахые баалаха (велеть бомбардировать).

БООБО *юум. н.* 1) талха һүндэ зууража, мүн шара тоһо холилсожо элдээд, хоёр захань түхэреэлүүлэн зохёогдоһон, хорёод сантиметр утатай, гонзогор, тоһондо шарагдаһан талхан хоол (бобо, *обжаренный на масле длинный корж из пресного теста*): *Бууза хуушуур, бообо саахараар байгаад ерэнэ* (Х. Намсараев); 2) һүндэ зуураад, шара тоһо нэмэжэ элдэһэн талхаар элдэб түхэлтэйгөөр мушхажа, урбуулжа, элдэб түхэл гаргаһан, мүн лэ тоһондо шарагдаһан хоол (хворост): *Амтатай бообо тоһондо шарахадань, хүршэ һууһан ламын хашаа хүрэтэр тоһоной хурса үнэр гарадаг һэн* (Д. Батожабай).

БООБОР 1. *юум. н.* ой модон соогуур урдадаг уһанай хажуугаар олоороо амидардаг үнэтэй гоё арһатай химэлээшэ амитан (бобр): *Өөрынгөө олтирогой бүхы баялигые: баабгай, буга, хандагай, шоно, шэлүүһэ, бообор, халюу болон бусад олон ан гүрөөлөө үни тэдэнэр дууһан хюдажа, һалгаһан түүхэтэй* (Д. Батожабай); **2.** *тэмд. н.* боборой арһаар оёһон (бобровый): *Тэндэ галай урда Эрдэни гулваагай хурьган дотортой хүрин торгон дэгэл, хара бообор малгай, хара утаһан бүһэ, мүнгэн хутага, хэтэ, аяга, эрхи гэхэ мэтые шэрдэг дээрэ хүн шэнгеэр шобойтор табинхай* (Х. Намсараев).

БООГДОХО *үйлэ у., хүлеэгд. залог* 1) юумэндэ уягдаха, хүлигдэхэ, хаагдаха, баригдаха, уялаатай байха (быть связанным, перевязанным): *Хирэ хирэ нюураа уршылгаад, сарбуугаараа боогдоһон баруун гараа*

дүмүүгээр үбдэг дээрээ асаржа табина (Д. Батожабай); **боогдожо үхэхэ** үлгэгдэжэ үхэхэ (быть повешенным): *Одоошье боогдожо үхэхөө болибоб гэжэ Иондзын-Римбочэ баярлаба* (Д. Батожабай); 2) хаагдаха, хаалтатай ушарха, торгогдохо (встречать препятствие): *Хажуугаарнь хэдэн нохойнууд саһанда боогдон дэбхэрэлдэнэ* (Д.-Д. Дугаров); **хэлэһэн үгэдөө боогдохо** а) үгэһэн үгэдөө баригдаха (быть связанным данным словом); б) үгэ алдажа, торолдохо, худхаха (проговориться и оказаться запутанным в собственных словах).

БООГОЛ *юум. н.* 1) *эхир.* хобол, хобоо, ханааб (канава); 2) *сэл.* хашаа, хаалта, хорёо, тээлниг (загородка, ограда).

БООГОЛШО(Н) *юум. н., байг.-худ.* загаһа, уһанай амитадые харууһалагша, тэдэниие барихые хинагша (рыбоохрана, рыбнадзор).

БООД *тэмд. н.* отондо орохон, түл асарха болохон гэрэй амитан (беременная, с плодом): *Боод борогшо гүүгээ буха модон тэргэдээ хүллөөд, Хабшуугай булан арай гэжэ хүрэбэ* (Х. Намсараев); **боод болохо** (*гү, али* **болошохо**) хээлитэй болошохо, хүл хүндэ болохо (забеременеть): *Энэ минии һамган яажа боод болобо гээшэб? – гэжэ Дондог арзагашана* (Ц.-Ж. Жимбиев); *Боод болошоод, өөрыгөө намда няахаяа һанаба гээшэ аабза* (Б. Мунгонов).

БООДОГ *юум. н.* ямаа болон тарбаганай тархииень амяарлан абаад, хүзүүнэйнь нүхөөрнь гэдэһэ доторыень гаргаад, мүн тиигэжэ яһануудыень абаһан хойноо досоонь халуун шулуунуудые хэжэ болгоһон мяхан (мясо, обжаренное в собственном соку при помощи раскалённых камней).

БООДОЛ *юум. н.* 1) орёогоотой юумэн, уялаа, баглаа, үлхөө, хүлигэ, тэбэри (связка, свёрток, пачка, узел, тюк): *Торгон болон бэшэ бусад хэрэгсэлыньшье горитойхон боодол болоо* (Б. Санжин, Б. Дандарон); 2) боолто, уяа (повязка, перевязка): *Углөөнэйнгөө сай уугаад, шархануудайнгаа уяа боодолые шэнэдхүүлээд байтарнь, … залуу комсомол хүбүүн Даша орожо ерэбэ* (Ц. Дон); **боодолой сараа** юумэ уяһан газарай мүр, сараа (след, место завязки): *Боодолой сараа элеэр харагдана*.

БООДОЛГО *юум. н., баруун бур.* 1) уялаа, баглаа, үлхөө, хүлигэ, тэбэри, таряанай уялаа (связка, сверток, сноп): *таряанай боодолго боохо*; 2) боолто, бүһэлүүр (обруч).

БООДОЛТОЙ *тэмд. н., баруун бур*. боолтотой, орёолтотой (находящийся в свёртке): *«Энэ хайратай үбгэниие яахадань хорлохо гээб?» гэжэ һанан, мүнөөхи боодолтой хороёо барижа үзэхэдэнь, өөрынь айдаһаниинь хүрөөд, досоонь ямар нэгэ һудаһан таһаршахадал гэбэ* (Б. Санжин, Б. Дандарон); **боодолтой юумэн** орёогоотой юумэн (свёрток): *Энээхэн тоһо Балжаагай эжы шамда эльгээнэ һэн, – гэжэ хэлээд, Булад боодолтой юумээ яарамгай һарбайна* (Ц. Дон).

БООДОХО *үйлэ үү., үсөөн* боод болохо, түрэхэ болохо (забеременеть): *Нэгэ үнеэмнай хоёртой болоогүй аад, боодошоо.*

БООЖО *юум. н., ород* хазаарай сахаригта холбогдодог мори залаха ута хабтагар оохор (вожжи): *Боожоёо һула табижархиһаниинь мориниинь харгыгаа дахан галгиба* (Ц.-Ж. Жимбиев).

БООЖОЛУУЛХА *үйлэ үү., идх. залог* 1) боожоор залуулха, боожо татажа хайшаа ябахые зааха (велеть править вожжами): *Хүбүүн мориёо шадамараар боожолуулан залана*; 2) боожоор залагдаха (быть управляемым вожжами): *Хүрин хээр боожолуулагдахадаа һурамхяар харгыгаа алдангүй хатарна.*

БООЖОЛХО *үйлэ үү.* 1) боожоор залаха (править вожжами); 2) боожо шагтагалха, зүүлгэхэ (надевать вожжи): *морёо боожолхо*; 3) мори тоног, зэмсэгтэ һургаха (приучать коня к упряжке).

БООЖОРХИХО *үйлэ үү., видэй нэгэ түхэл* 1) оройжорхихо (завернуть); 2) уяжархиха, хүлижэрхихэ (завязать): *Мэнэ һая ухаа алдан, тэрэниие хүзүүдээшэ эхэнэр сагаан бүд дээрэ обогор дабһа адхажа, шанаадээрээ хаха сохюулһан шархыень боожорхибо* (Д. Батожабай).

БООЖОШО(Н) *юум. н.* улаашан, боожо баригша, залагша (кучер, возница): *Шиидагар улаан шарайтай боожошон бардаасатай шангаар бадашаад, дундахи мориной ууса уруу минаадажархиба* (М. Осодоев).

БООЛ I *юум. н., сэл.* 1) богоол, барлаг (раб, невольник); 2) зараса, үйлэшэлэгшэ (слуга).

БООЛ II *юум. н.* модоной доодо захын гэшүүһэн (самый нижний сук на дереве): *Дары тэрэнэй нюдэн модоной боол дээгүүр алад саана хүхэрэн байһан тэнгэриин гүнзэгы уруу хаймадан хаража…* (Х. Намсараев); *Эндэ тэндэ орохо нууха газараа оложо ядажа, модоной боол гэшүүһэн дээгүүр амаа ангайшаһан ахир бишыхан шубууд нюдөө анижа, хүлхэр-хүлхэр уухилалдан һуунад* (Х. Намсараев).

БООЛГО I *юум. н.* **боодог** *хара*.

БООЛГО II *юум. н.* осноо, боолто татажа уялга (вязка снопов, завязывание): *Удэшэ орой болоһон хойно таряанай боолго дүүрэжэ, илалта туйлаһан хүнүүд бата алхасаар*

балагаанууд тээшэ ябабад (Ж. Тумунов).

БООЛГОХО *үйлэ у., идх. залог* юумэ уюулха, орёолгохо, үлхүүлхэ, зангидуулха (велеть завязывать): – *Залуу нүхэр, мэдэн сасуу шархаа боолгохо байгааш: мүнөө халууржа ябахагүй һэнши* (Б. Шойдоков).

БООЛЗУУР *юум. н.* хоолой, бахалзуур (горло, глотка).

БООЛИХОЙ *тэмд. н.* түргэн һайжарааша морин (быстро поправляющийся – *о коне*): *боолихой морин.*

БООЛТО *юум. н.* 1) уялаа, зангилаа, боодол, орёогоотой юумэн, бүхэлэлтэ (связка, свёрток): *Отолһон мүшэрнүүдые Гарма үгэ дуугүйгөөр суглуулжа, боолтонуудые боожо захална* (Ц.-Д. Хамаев); *Шойдог ламбагай энеэгээд, үбэрөө һуулижа, хадагта уяатай боолто соohоо шоогой гурбан сагаахан шагай гаргана* (Д. Эрдынеев); 2) боодол, уяа (повязка, перевязка): *Шуһа гүйшэһэн улаан нюдэтэй Аламжа толгойнгоо бүд боолто шангадхан, хажуудань зогсобо* (Д. Батожабай); **боолто һэлгэхэ** шархые шэнээр боохо (делать перевязку): – *Би танай шархын боолто һэлгээд үгэһүүб* (Г.-Д. Дамбаев); **хүзүүнэй боолто** шарф, хүзүү дулаалха зурууд бүд, хубсаһанай нэгэ зүйл (шарф); 3) таряанай уялаа, осноог (сноп): *Сукоевой боолтонууд хүдэр бата бүһэ бүһэлһэн солдадууд шэнги: тэг дундууraa нарин, дээгүүрээ һархагар – жэгтэй гоёнууд* (Ж. Тумунов); 4) бүһэлүүр (обруч): *Шулуун дорохи нүхэн соо түмэр боолтотой хоёр хайрсагхан, Шонын бэдэрһэн годон туулмагтай алтан байба* (Б. Санжин, Б. Дандарон); 5) *угс*. үйһэ хара хилэнгээр бүреэд, дээрэнь шүрэнүүдые, үгышье һаа, мүнгэ ута руунь һубарюулан хадаһан туйба хабшаад байдаг гоёолто (болто, *украшение для волос женщины*): *Энэ дүхэригэйнь тэг дунда малтаһан зууха дээрэ хоёр ехэ тогоо табижа, жомбогор үндэр малгайтай, татуур боолто зүүнхэй гоё гоё бэреэд сай шананад* (Х. Намсараев); 6) һаалта, хаалта, һаад (преграда, препятствие, барьер); ○ **хаалта** *гэжэ үгэтэй парн. хэрэгл.*

БООЛТОЛХО *үйлэ у.* хүлихэ, боохо (завёртывать, упаковывать).

БООЛТОР *юум. н., сэл.* осноог уяха һолоомоор хэһэн оohор, боодол (перевясло, жгут из соломы для перевязки снопов).

БООЛТОРГОЛХО *үйлэ у.* **бойлторголхо** *хара*.

БООЛТОТОЙ *тэмд. н.* хүлеэтэй, хүлигэтэй, уялаатай, зангилаатай, орёогоотой (связанный, завёрнутый): *Хорло Жаргалаа нюрганһаа буулгаад, туулмагаа боолтотой таряанай һүүдэртэ табиба* (Г.-Д. Дамбаев).

БООЛТОШО(Н) *юум. н.* боолто уягша, осноог уягша (сноповязальщик): *Боолтошон һамгад ба үхибүүд үдынгөө хоолдо оробо*.

БООМО I *юум. н.* 1) аһан дээрэ яранууд олоор гаража, хубилан һүжэрөөд үхэлдэ хүргэдэг малай халдабарита үбшэн, *хүндэ халдадаг* (сибирская язва): – *Боомооршье үхэһэн байгаа юм аалам гэжэ айдаһамни хүрөөд, болишоо һэм* (Х. Намсараев); 2) шоргоолзон хадьха, хүнэй бэеын аһан дээрэ нэгэ доро гараһан хэдэн бишыхан эдеэрлэһэн хадьха, шиихан (карбункул); 3) *шэлж., хараал*. шүдхэр, барнааг (*бран*. язва): *Ай, хара боомо!* (Б. Мунгонов); – *Эшэхэ, улайха нюургүй боомо!* (М. Осодоев).

БООМО II *тэмд. н.* боогдохоор, хүрмэгдэхөөр, зангидагдахаар юумэн (такой, что можно завязать или связать): – *Энэшни ямар гоё пулаад гээшэб, эгээл хүгшэдэй боомо, толгойһоо халтирхагүй*.

БООМО III **1.** *тэмд. н.* ябахань бэрхэтэй, харгы муутай (труднопроходимый): *боомо газар*; **2.** *юум. н., ага* гол мүрэнэй эрьедэ тулаһан үндэр, эгсэ доошолһон хабсагай, уула (высокая, подступающая к реке гора).

БООМОРХО *үйлэ у.* боомо халдаха, боомоор үбшэлхэ (болеть сибирской язвой): *Нэгэ удаа бооморжо үхэһэн бурууrай мяха асаржа, тэрээнһээнь хоюулаа бооморжо, шүүд үхэн алдаһанаа мартагшагүйб* (Х. Намсараев).

БООРИ *юум. н.* 1) хадын хормой (подножье холма, горы): *Шулуун хадын бооpиин модонуудта моридоо уяад, хада өөдэ абирбад* (С. Цырендоржиев); *Бухал шэнги обогор аад, мэлигэр халзан оройтой Орголи хадын баруун урдахи хормойе нютагайхидни хэр угһаа Түлгэ-Боори гэжэ нэрлэһэн юм* (М. Осодоев); 2) үндэр газар, добуун (возвышенность, холм): *Энээхэн бооpиин ташалан тэрээндэнь орходоо юуншье бэшэл* (М. Осодоев); **боори болдог** добуун, добо, добосог (холм, бугор, горка): *Һүн ехэ далайн / Салим шалбааг байхада, / Һүмбэр ехэ уулын / Боори болдог байхада…* (Гэсэрһээ); **боори хаданууд** үндэрнүүд (возвышенности): *Буряад ороной уһа мүрэнүүд Улаан шуһаар урдаа бэлэйл, Буряад ороной боори хаданууд Буртаг яһаар хушагдаа бэлэйл* (Х. Намсараев).

БООРИХОН *юум. н.* багахан ташуу газар (маленький склон): – *Болзоотын боро толгойшье гэжэ юун байхаб – Болдогой муу боорихон байгаал бээ?* (Х. Намсараев).

БООРЛОЛГО *юум. н.* 1) зоболон, ядарал, тулилга (мучения): *бооpлолго үзэһэн хүн*; 2) хусалдан олон нохойн добтололго (нападение

множества собак с лаем); 3) *шэлж.* урьха, тоор, абарга хабшуур, хабшал (тенёта, тиски).

БООРЛОХО *үйлэ у.* 1) зобоохо, туляаха, тамалха; удара татаха (мучить терзать); 2) хусалдан аһаха, эрхирэн даб-даб гэхэ – *амитад тухай* (набрасываться, нападать – *о животных*): *Үймөөн дунда юунэй боложо байһые улаан буха мэдэнгүй, зогсон тата-башье, олзоёо тэршэлүүлэн боорложо байһан баабгайе харажархин сасуугаа нэга удаа зоходоод, урагшаа даб гээл һэн* (Д.-Д. Дугаров).

БООРЛУУЛХА *үйлэ у., идх. залог* мүрдэгдэхэ, үлдэгдэхэ, добтолуулха (быть преследуемым): *Шуһаша, мяхаша шубуудта боорлуулжа,* / *Ехээр ядалсан ерэжэ ябаба* (Ш. Нимбуев).

БООРОЛГО *юум. н., шэлж.* хальдалга, добтолго (вылазка).

БООРОХО *үйлэ у.* 1) харгы, зам хаажа, һаад хэжэ дайлаха, добтолхо, халдаха, амар заяа үзүүлхэгүй (преграждая путь, нападать, приставать *к кому-л.*, не давать проходу): *Муушаг хубсаһатай наһажаал хүниие нохойнууд боорожо, дахасалдан ябажа хусаха юм* (М. Осодоев); *Бодолтой бодолгүй* / *Бодол һанаан Борохон зүрхым* / *Боорон байнал* (Ц. Дамдинжапова); ○ **ээрэхэ** *гэжэ үгэтэй парн. хэрэгл.*

БООРСОГ *юум. н.* бага хэмжээнэй, жэжэхэн печени (мелкое печенье): *Арбайн талханай зүйл ба боорсог мэтые эди* (Э.-Х. Галшиев).

БООРУУЛХА *үйлэ у., идх. залог* хаалтатай, һаадтай ушарха, дайруулха, добтолуулха (встречать заслон, препятствующий продвижению вперёд, подвергаться нападению).

БООРУУЛШАХА *үйлэ у., видэй нэгэ түхэл* добтолуулха (вдруг подвергнуться нападению): *...хубсаһан гэжэ абахаар һэнэг танаггүй, шоно нохойдо боорууллшаһан мэтэ, һабир болошонхой бусагша һэн* (А. Шадаев).

БООСОЛДОО(Н) *юум. н.* арсалдаан, буляалдаан (спор, пари): *Зунай найрнууд дээрэ боосолдоонууд урданайхидал адли болодог, харин шүүһэн мүнгэеэ хүнүүд гансаараа эдидэггүй, ниитын хэрэгтэ үгэдэг гэжэ Дулсан өөрөө хэлээ һэмнэй* (Д. Эрдынеев).

БООСОЛДОХО *үйлэ у.* боосоо бариха, буляалдаха, арсалдаха (спорить, держать пари): *Энээнэй һүүлдэ Шагжашье шара солхообоо боосолдожо алдаһандаа нэгэшье гэмшэнэгүй* (Х. Намсараев).

БООСОО(Н) *юум. н.* 1) буляалдаан, арсалдаан (пари): *Боосоондо шүүһэн Загда газар дээрэ һуушанхай, монгол дэгэлэй хормой дээрэ туламтай мүнгэеэ бүгэдыень адхаба* (Д. Батожабай); ○ **урилдаа** *гэжэ үгэтэй парн. хэрэгл.*

БООТОЛ, поотол *юум. н., ород* мориной гү, али үхэрэй хүзүүндэ зүүгдэдэг томо хонхо (ботало, колокольчик, надеваемый на шею лошади): *Нюдөө нээхэдэм, һайхан үдэр болошоод, шубууд жэргэжэ, моридоймнай боотол отогһоо тиимэшье холо бэшэ жэнгирэн дуулдаба* (З. Гомбожабай).

БООХО I *үйлэ у.* 1) орёохо (заворачивать, обёртывать): *Эхэнь эмээ торгон пулаад соо боогоод, Доржодо өөртэнь үбэртэлүүлбэ* (Ч. Цыдендамбаев); **сааһанда боохо** сааһаар орёохо (заворачивать в бумагу): *Намдаг баян шэшэржэ байһан гараараа шилдэнхэй уялаатай туламаа тайлажа, арба-арбаар хашаһануудые илган, сааһанда бооһон мүнгэ үгэбэ* (Д. Батожабай); 2) уяха, хүлихэ (повязывать, завязывать, бинтовать): *Жаргал Тамжад абгайда хамһалсахаяа сагаахан пулаадаар толгойгоо боожо, гутал үмдөөд, гүйжэ гараба* (Д. Эрдынеев); **шарха боохо** шархые бинтээр орёожо уяха (перевязывать рану): *Тиигээд һөөм үргэнтэй зурагар бүдөөр Хабибуллинай шархыень боожо эхилбэ* (Г.-Д. Дамбаев); 3) амиень хаяха, таглаха (душить): *Энэ минии мори хулуугаад, боожо алахаяа хаанаһаа һанаабта!* (Д. Батожабай); **боожо үхэхэ** аргамжада үлгэгдэжэ амяа хорлохо, бэедээ гар хүрэхэ (повеситься): *Хитад гүрэнэй түүхэдэ сэрэгээр булигдажа, засагаа алдаһан хаашуулай олонхинь боожо үхэдэг заншалтай байгаа бшуу* (Д. Батожабай);.

БООХО II *үйлэ у.* хаяха, тогтоохо, хаалта хэхэ, һаалта хэхэ (преграждать, препятствовать, задерживать): *Рэгзэма Ринчиновна гүйжэ ошоод, үүдэ боогоод зогсоно* (А. Шадаев).

БООХОЙ: боохой хуасай *юум. н.* хориин арбан нэгэн эсэгын нэгэн болохо хуасай обогой юһэн хүхүүрэй нэгэниинь (род бохой-хуасай): *боохой хуасай угай хүн.*

БООХОЛДОЙ *юум. н.* 1) залуугаар гү, али гэнтын аюулаар үхэһэн юрын хүнэй һүнэһэн. Эзэниинь ямараар хүдөөлүүлэгдэһэн бэ, тэрэл дүрсөөрнь энээгүүр тэрээгүүр ябуултадаг, хурим түрэ, вечеринкэ, сэнгэлгэ гэхэ мэтэдэ хабаададаг, шажанай ёһололдо хэгдэдэг үргэлһөө хүртэлсэдэг, харгын тэгэн дундуур ябадаг гэхэ. Боохолдойнууд һүниндөө наада хэдэг, гэбэшье олонхи зондо харагдадаггүй. Зарим хүнүүд, мүн бөөнэр тэдэниие харадаг (дух, домовой): *Иигэжэ Үлеэгэй 366 боохолдой тухай домог зугаа хаа яагуур тараа бэлэй* (М. Осодоев); 2) *хараал.* шүдхэр, үхэдэл (чёрт): *Арила, тонило эндэһээ* /

Аймшагтай муухай боохолдой! (Ц. Шагжин); 3) *түнх., сээр.* шоно, ута һүүлтэ, хээрын нохой, ноохон толгойто (волк); ○ **ада**, **альбан**, **ороолон**, **шүдхэр** *гэжэ үгэнүүдтэй парн. хэрэгл.*

БООХОНШОЛХО *үйлэ үг.* 1) нохойн хусажа байжа аһалдаха, һалахаяа болихо (привязываться, набрасываться с лаем): *Унзадай хоёр нохойнууд угтажа ерээд, урда хойноһоонь боһожо боохоншолжо ябуулнагүй* (Х. Намсараев); 2) хүнэй гэмэрхэ, гутарха (ворчать): *ходо боохоншолжо ябадаг хүгшэн.*

БООШХО *юум. н., ород* 1) шэнгэн юумэ хэжэ хадагалха ехэ хэмжээнэй модон, түмэр амһарта (бочка): *Тоһон шорой хоёрһоо хабхара болошоһон түмэр боошхонууд тэргэ дээрэ тобхойлдоно* (Г.-Д. Дамбаев); 2) шэнгэн бодосуудай ородой хэмжүүр, *10 хүнэг гэхэ гү, али 492 литр* (мера ёмкости, равная 10 вёдрам, или 492 л.).

БОРБИИХО *үйлэ үг.* бүхыхэ, бохиихо, тохиихо, бэгзыхэ (горбиться, сгибаться, ёжиться): *хүйтэндэ борбиижо ябаха*.

БОРБИЛОО *юум. н., ород* хүнэй гэр тойрон амидардаг, үбэлжэдэг жэжэхэн шубуун (воробей): *Бээрэһэн борбилоое хайрлажа,* / *Балконойнгоо үүдые* / *Сэлеэл басагамни* (Г. Раднаева); ◊ **борбилоогой алхамаар** жааханаар, бага зэргэ (понемногу, на самую малость): *Теэд борбилоогой алхамаар нэмэжэ эхилһэн үбэлэй үдэрнүүд ишмэ түргөөр ута болошобо гээшэ гү?* (Ж. Балданжабон).

БОРБОГОНОЛДОХО *үйлэ үг., угталд. залог* богонихон борбогор юумэнүүдэй хүдэлхэ, шэшэргэнэхэ – *ямаанай һүүл мэтэ юумэнэй тухай* (двигаться, шевелиться, трястись – *напр. о коротком хвосте*): *Нарай, һая тэнжэһэн хурьгадай эхэеэ хүхэхэдэнь, һүүлнүүдынь эжэ эхигүй борбогонолдоно*.

БОРБОГОНОХО, борбогошохо *үйлэ үг.* богонихон борбогор юумэнэй хүдэлхэ, шэшэргэнэхэ – *ямаанай һүүл мэтэ юумэнэй тухай* (двигаться, шевелиться, трястись – *напр. о коротком хвосте*): *Тиихэдэнь үргэндэхи бишыхан буурал һахалынь нэрэгүй борбогошобо* (К. Цыденов); *Борбогорхон эшэгэн борбогоноо борбогоноо таргалба* (*таабари*, ээрсэг).

БОРБОГОНУУЛХА *үйлэ үг., идх. залог* үрбэгэр, бирагүйхэн юумэ хүдэлгэхэ (двигать *чем-л.* мохнатым, пушистым): *Бишыхан эшэгэн һүүлээ борбогонуулан эхэеэ хүхэнэ.*

БОРБОГОР *тэмд. н.* 1) үрзэгэр, орбогор, үрбэгэр, тулюурхан, обор, бирагүйхэн, хайратай (с торчащими волосами *или* шерстью, лохматый, невзрачный): *Хажуудань борбогор жаахан хүгшөөдэй бии боложо, ямаршьеб оонороор хорёо шабхадан дүтэлхэ зуураа хаамагаа онгойлгон дуудаба* (Ц.-Ж. Жимбиев); 2) шэнгэхэн, үрбэгэрхэн – *һахал тухай* (жиденький – *о бороде*): *Нял нялхан дуугархадань, борбогор сагаан һахалынь…* (Х. Намсараев).

БОРБОЙЛГОХО *үйлэ үг., идх. залог* һаглайлгаха, орбойлгохо, арбайлгаха (всклокочить, взлохматить, поднять дыбом): *һахалаа борбойлгохо*.

БОРБОЙЛДОХО *үйлэ үг., угталд. залог* үрзылдэхэ, орбойлдохо (торчать во все стороны, быть лохматым): *Оройтожо түрэһэн амитад борбойлдожо, булай томо болонхой юумэд наадана. Биишыхан хурьгадай наадахые хараа һэн гүт?* (Ц.-Ж. Жимбиев).

БОРБОЙХО *үйлэ үг.* һаглайха, орбойхо, даглайха, арбайха, үрзыхэ (торчать во все стороны, быть всклокоченным): *– Хүбүүнииньтиигээд лэ орилоо ха юм даа, хэн нойтон һуури дээрэ хэбтэгшэ һэм! Борбойжо, харатай болоо хүбүүнииньюм* (Н. Очиров).

БОРБОЛЁОХОЙ *юум. н., доодо үд.* хартаабхын сэсэглэһэнэй һүүлээр эшэ дээрэнь бии болодог помидортой адли түхэлтэй үрэ (ягоды картофеля).

БОРБОЛЗОХО *үйлэ үг.* 1) орбогор юумэнэй хүдэлхэ, орболзохо, эрбэлзэхэ (шевелиться – *о чём-л. маленьком и пушистом*): *Эхэеэ хүхэжэ байһан хурьганай һүүл шэнги, ээлжээ эхигүй борболзоно* (Х. Намсараев); 2) ёройхо, шоройхо, ёдойхо, шодойхо (торчать).

БОРБОО, борбоошхо, **борбоодой** *юум. н., хүүг.* жаахан хүбүүнэй бэлэг эрхэтэн (детский половой орган).

БОРБООСГОЙ *юум. н.* 1) шэлбэһэтэ модоной шэнгээрһэн (шишка): *Борбоосгойнууд хүйтэн мүшэрнүүдые дайран тэршэгэнэшэбэ, саганшье адхаршаба, онголинуудшье сошонгёор жии-ааг гэлдээд ниидэшэбэ* (Д.-Д. Дугаров); 2) *яряан.* набтар хүн, тарзадха, һалтадха (коротыш); 3) *ивалга* хартаабхын сэсэглэһэнэй һүүлээр эшэ дээрэнь бии болодог помидортой адли түхэлтэй үрэ (ягоды картофеля).

БОРГОЖОХО *үйлэ үг.* ургаха, хүгжэхэ, бэхижэхэ, шэрхи, хүдэр болохо (подрастать, становиться на ноги): *Эдээнээ зундаа хүдөө гаргадаг болоотыл даа. Сагаан эдеэн, сэбэр агаарта боргожохо... Түрэл хэлэндээшье һураха...* (С. Цырендоржиев).

БОРГОН *юум. н., эхир.* үдхэн бог үбһэн (заросли сорных трав): *Боргон ехэтэй талаар мал бэлшээдэггүй юм*.

БОРГОНЦОО *юум. н., хяагт.* 1)

шэлбэһэтэ модоной шэнгээрһэн (шишка): *боргонцоо түүхэ.*

БОРГООДОҺО(Н) *юум. н., алайр, эхир., боох.* һохор батаганаан, жэжэ боргоохон (мошка, мошкара): *Бороогой һүүлээр боргоодоһон олоор ниидэнэ*.

БОРГООҺО(Н) *юум. н.* 1) бүхэтэр батаганаан (комар, комары): *Хүбүүнэй нюсэгэн хүл дээгүүр шоргоолзод гүйлдэнэ, нюсэгэн гарнуудыень боргоохон үбшэнтэйгөөр хазана* (В. Гармаев); **һохор боргоохон** *сэл., ивалга* жэжэ боргоохон, шуһан хоолтой, бороогой һүүлээр олошордог далитай шумуул (мошка, мошкара); **боргооһо батаганаан** жэжэ шумуулнууд (комары и мухи): *Мүнөөдэр зунайхидал адли дулаан байһан хадань үй түмэн боргооһо батаганаанууд һүрэг малые дахажа ерэбэ* (Ц.-Ж. Жимбиев); ○ **батаганаа**, **илааһан** *гэжэ үгэнүүдтэй парн. хэрэгл.*

БОРГЫ *юум. н.* бургы, юумэндэ нүхэ гаргадаг үрэм (бурав, сверло): *шэнэ боргы худалдажа абаха.*

БОРДИГОР *тэмд. н.* 1) зангилаатанги, болди-солди болоһон, монсогойронги (узловатый, с наростами): *…гэрэй эзэнэй хуһанай үйһэн шэнги бордигор сагаан сахалай болошоһон хоёр нюсэгэн хүл жүрыжэ…* (Х. Намсараев); 2) нүрөөтэй, барзагар (щербатый, рябой): *бордигор нюуртай хүн*; 3) ташарайгүй, хатайрданги, туранха (захудалый, чахлый – *о лошади*).

БОРДИИХО *үйлэ у.* 1) болдируутай, тэгшэ бэшэ байха (иметь неровную, шероховатую поверхность); 2) бордигор, морхигор, үзэмжэгүй байха, морхиижо харагдаха (быть невзрачным).

БОРДОЙХО *үйлэ у.* 1) мал адууһанай шахагдан һайжарха (откармливаться – *о животном*): *Мал бордойбо*; 2) ургаха, үндыхэ – *үхибүүн тухай* (подрастать – *о ребёнке*): *Үргэн дэлюун Үлеэ нютагта үльмы дээрээ үндэлзэһэн, борьбо дээрээ бордойһон абхай дангина мүндэлөө гэһэн һураг суу дээрэ дэһэлбэ, доро доһолбо ха* (М. Осодоев).

БОРДОЛГО *юум. н.* мал адууһа шахалга, шахажа таргалуулга (откармливание): *үүсын адууһа бордолго*.

БОРДОМОЛ *тэмд. н., сэл.* үүсэлэлгэндэ шахагдаһан, таргалуулагдаһан (откормленный на убой): *бордомол мал*.

БОРДОХО *үйлэ у.* үүсэлэлгэндэ шахаха, таргалуулха (откармливать *скот*).

БОРДОҺОЛХО *үйлэ у.* 1) саһанай орожо байха үедэ шангаар һалхилха, шуургалха (вьюжить): *Үнжэгэн саһан орохо газараа оложо ядан, үлэ мэдэг бордоһолон, ишиэ тиишээ хөөрсэгэнэнэ* (Ц.-Ж. Жимбиев); 2) *шэлж.* эрьелдэхэ, мушхарха, исалха (крутиться, роиться): *Һогтожо дүйрэшэһэн ухаандань элдэб муухай бодолнууд бордоһолжо, тэрэ дороо татаганан бодоод, даг һаари нюдаргаа хии агаарта зангидаад абана* (М. Осодоев).

БОРДОҺО(Н) *юум. н.* 1) саһа шуурган, хии бараан (вьюга, буран, метель): *Хуурай хатуу бордоһон сагаан хадааһандал зурагаһаад, нюдэ нюур үбшэнтэйгөөр харбана* (С. Доржиев); ○ **саһан**, **һалхин** *гэжэ үгэнүүдтэй парн. хэрэгл.*

БОРДОҺОТОЙ *тэмд. н.* саһа шуургатай, хии бараатай (вьюжный, метельный): *Бордоһотой хүйтэн саһа шуурганай хэдышье шангаар үлеэбэшье, урдаһаань зоригтойгоор алхалба* (Ц. Шагжин).

БОРЖОГОН *юум. н.* Чингис хаанай гараһан обог, тэрээндэ хори-түмэдэй Алан-гуа эхи табиһан гэдэг (борджигин, *род Чингис-хана*).

БОРЖОГОР *тэмд. н.* 1) бэржэгэр, эржэгэр, барсагар, жэгдэ бэшэ, жэжэхэн тобойһон толбонуудтай (шероховатый, неровный, рябой, пупырчатый): *Бэень задаржа, сохо манлай дээгүүрнь, хамарайнь үзүүр дэгүүр боржогор жэжэхэнүүд, һубһад мэтэ хүлһэн биш болоно* (Ц. Шагжин); **боржогор шулуун** эржэгэр шулуун (шероховатый камень): *Гүлгэн шэлүүһэдынь боржогор шулуу дамжан харайлдаад, гэдэргээ хаража, миисгэйдэл абяа гараба* (Д.-Д. Дугаров); 2) хэбтэ сохиһон, таблаһан, шудхаһан (чеканный).

БОРЖОН I *юум. н.* 1) эмэ нугаһан (уткасамка): *Тиигэжэ ябатараа, ожорһон соо хорожо хэбтэһэн боржониие оложорхибоб* (Ц. Номтоев).

БОРЖОН II *тэмд. н., аман зох.* бэржэгэр, эржэгэр, багсагар, жэгдэ бэшэ (шероховатый, неровный, гранитный, сделанный из неровного камня): *Эржэн хангай үүдэеэ / Эбтэй һайханаар нээжэ, / Боржон хангай боһогоёо / Боггүй арюунаар алхаба* (Гэсэрһээ).

БОРЖОХО *үйлэ у.* сулажаха, тэнхэхэ, ургаха (подрастать, крепнуть).

БОРЖЫ *юум. н., род* үзэл үзэлгэ (ворожба, гадание): *боржы үзэлгэ.*

БОРЖЫЛХО *үйлэ у.* үзэл үзэхэ, шэбшэхэ (ворожить, гадать): *Намда боржылжо үгыт!*

БОРЖЫШО(Н) *юум. н.* үзэлшэн (ворожея).

БОРЗОГОР *тэмд. н.* барзагар, монсогортой, шиигтээд няалдажа хатаһан монсогуудтай (грубый, комками – *о муке*): *борзогор талхан*.

БОРЛЁОХОЙ *юум. н., баруун бур.* хүнэй гэр тойрон амидардаг, үбэлжэдэг жэжэхэн шубуун (воробей).

БОРЛОН *тэмд. н., боох.* нэгэ жэлтэй – *хонин, ямаанай тухай* (годовалый – *о баране, овце, козле*): *Борлон хонин бэлшэнэ*; **борлон тэхэ** нэгэ наһатай тэхэ, эрэ ямаан (годовалый козёл).

БОРЛОХО *үйлэ у.* 1) боро үнгэтэй болохо, хара сагаан хоёрой хоорондохи үнгэтэй болохо (становиться серым, сереть): *Танигдаагүй ан саашалба ха, баһа нэгэ борлон харлаад, харагдахаа болин ябашаба* (С. Доржиев); *Сагаан самсам угаагда угаагдаһаар борлохо тээшээ болобо*; **газар борлохо** сaһан хайлажа, харлажа эхилхэ (становиться серой – *о земле после таяния снега*); 2) бага зэргэ болохо, болонтохо, мяханай газаа талаһаа боро болоод, досоогоо улаан байха – *мяхан тухай* (слегка обвариваться – *о мясе*); 3) наранда харлаха (загореть, становиться смуглым): *Гэрэй эзэн ... хүдөөгэй һалхи наранда борлоһон хүрин улаан нюураа эльбээд, хоёр табуретхэ табижа үгэбэ* (Б. Мунгонов); 4) *шэлж.* бэежэхэ, торнихо, бэеэ олохо; ажабайдалай дүршэл олохо (мужать, набираться жизненного опыта); **борлонхой хүн** а) долорһон, юумэ үзэһэн, халуун шулуу долёоһон хүн (бывалый человек); б) шэрүүн, хатуу, хэрзэгы зантай хүн (чёрствый человек).

БОРЛУУЛХА *үйлэ у., идх. залог* 1) худалдаха, наймаа хэхэ (реализовать, продавать, торговать): – *Тэрээхэн талхаяа борлуулжа нэмэрүүлээд...* (Х. Намсараев); 2) түргэн мүрөөр хэхэ, бүтээхэ (делать, выполнять): *Хоёр нюдэнэйнгөө хараа, гарайнгаа худэлөө сагта хэхэ борлуулха юумыень хээд лэ байна аабзаб даа* (Ц.-Д. Хамаев); 3) *шэлж.* диилэхэ, булиха, дараха (одолевать): *Шүдхэршни, өөрөө Тунгалагтай айдарлаха һанаатай аад, намайгаа бүтүүхэнээр борлуулха бодолтой байгаал* (Ц.-Д. Хамаев); 4) эдеэ хоол түргөөр шанаха (варить на скорую руку): *шүлэ борлуулаад абаха*; 5) боро болгохо (затемнять); ◊ **нюдэ борлуулха** хайша хэрэг юумэ хэхэ (делать *что-л.* небрежно, для отвода глаз): *Тиигэжэ нюдэ борлуулжа, хайша хэрэгээр юумэ үнгэргэжэ амжаһан залуу хүниие өөрынгөө туһалагша болгохо баатай болобоб* (Ц. Цырендоржиев); **толгойдоо борлуулха** бодохо, бодомжолхо (думать, соображать): *Сэмжэдмаатаниие хайрлахаһаа, яахадаа ишмэ садаха гэдэхэгүй хомхой зон байдаг юм гэжэ дураа гутаһаа бэшэ ондоо толгойдоо борлуулха юумэн намда юун байхаб даа* (Ц.-Д. Хамаев).

БОРНОЙ *юум. н., ород, худөө аж.* 10–15 см тухай утатай, олон шүдэтэй, хахалагдаһан газарай хатуу монсогуудые буталхын, жэгдэлхын тула хэрэглэгдэдэг, газар элдүүрилхэ зэмсэг (борона): *Тэрэ пооли дээрэ нёдондо жэл орхигдошоһон мантагар томо плуг хэбтэнэ, хэдэн борнойнууд арзагар сагаан шүдэнүүдээ өөдэнь харуулан хабтайлдана* (Ц.-Ж. Жимбиев).

БОРНОЙЛХО *үйлэ у.*, *худөө аж.* борной шэрэжэ газар элдэхэ (боронить): *Хамаг таряалангыень харлатар хахалаад, борнойлоод, альганайшье зэргэ газар алдангүй таряа бэлэй* (М. Осодоев).

БОРНОЙШО(Н) *юум. н., худөө аж.* борной дахагша, борной шэрэһэн мори залагша, хүтэлэгшэ (боронильщик): *Мүнөөдэр борнойшон боложо зобобо, зобообошье...* (З. Гомбожабай).

БОРО I *тэмд. н.* 1) хара сагаан хоёрой холисо үнгэ (серый): *Хэшэгтэ хуһанай шүлтэ бусалгажа, шара бэхэ болгоод, хаанаһаашьеб галуунай хуушан үдэ, зузаан боро саарһа асарба* (Ч. Цыдендамбаев); **боро добо** сaһан хайлажа, боро һаарал үнгэтэй болоһон добо (серый холм): *Би аргааханаар эжыһээ холодон, боро добынгоо оройдо гаражга, бургааһанай дурһан жэмбүүрээрээ наадажа эхилбэб* (Ц. Шагжин); **боро үбһэн** элдэб ногоо холисолдоһон үбһэн (сено из разнотравья); **боро гүбээ дабажа үзөөгүй, буруугай бэлшээриһээ гараагүй** холо ошожо үзөөгүй (далеко не выезжавший): *Тиимэ хадаа боро гүбээ дабажа үзөөгүй, буруугай бэлшээриһээ гараагүй хүн гэдэг бэеэрээ болоноб* (Х. Намсараев); 2) хүйлэн, хүүгшэ, хүхэльбэ (серый, сивый): *Сaһа сэнгээр хушагдажа, сагаан болошоһон тарган боро мориниинь мундуугаар заадажа, урагшаа буляалдан бурина* (Ц. Дон); *Боро нохойшье газар унхидан, ямаршьеб үнэр олоод, урагшаа тэгүүлэн гангинаба* (В. Гармаев); *Тэнгэриин хүхэ даалимба дээбэри дээрэ угалза болон тараһан мүшэр дундуур жэжэхэн боро шубууд ехэ олон* (Ч. Цыдендамбаев); **боро** (*гү, али* **хүхэ**) **һоно** а) хэдэгэнын нэгэ янза, хараборо үнгэтэй, нарин бэтэй (паут серый); б) эрэ нугаһан (кряковый селезень); **боро гүрөөһэн** үбэлэйнгөө нооно ургуулһан гүрөөһэн (косуля): *Намар, үбэл болоходо нөөхил хэрмэн хушуутаяа тоншоходоод лэ, хабар зун болоходо нөөхил буга хандагай, боро гүрөөһэеэ олзолоод лэ байдаг хүн гээшэ* (Б. Мунгонов); **боро һойр** эмэ һойр (копалуха); **боро шандаган** зунайнгаа боро нооно ургуулһан шандаган (заяц-русак); 3) юрэ хирын, жиирэй (простой, примитивный,

незатейливый, неприхотливый): *Бата зайһан гээшэмнай тиимэ жэжэ боро хирын юумые тоодоггүй хүн гээшэл* (Х. Намсараев); **боро арга** гэрэй эмнэлгэ, мэргэжэлтэ эмнэлгэ хэрэглэнгүй эмшэлэлгэ, *элдэб, ханалга, жэн г.м. хэрэглэн* (домашнее лечение): *Ямаршье докторгүйгөөр боро аргаяа хэхэдэнь, тэрэнь туһа бэшэ тодхор боложо, хаа-яа эндэһээ сэхэ больницада орохо ушар тохёолдодог* (Ц.-Ж. Жимбиев); **боро ажал** жиирэй ажал (простая, обычная работа): *Эжы абань холын хараа бодолтой зон байжа, үхибүүдэйнгээ саашанхи ажабайдалдань һайниие хүсэжэ, багаһаань боро ажалай дүй дүршэлтэй болгоһон* (Д. Цыбенова); **боро шүлэн** хара шүлэн, ямаршье холисогүйгөөр, гансал мяхаар шанагдаһан шүлэн, *нарай бэетэй эхэнэртэ, үбшэлһэн, үргүүлһэн зондо уулгадаг* (мясной бульон): *Ханда шэшэрһэн гараарааа аягыень абаад, амандаа дүтэлүүлхэдээ, боро шүлэнэй хангал абажа, хомхойгоор һороо һэн* (Д. Эрдынеев); **боро эдеэн** юрын, элдэб амтан зүйлгүй эдеэн, үдэр бүриин хоол (простое, посведневное кушанье): *боро эдеэндээ орохо*; **боро юрьеэнэй зон** юрын хара зон (простой люд): *Бидэнэр шэнги боро юрьеэнэй зониие тэндэ оруулдаг бэшэ ха юм* (Д. Батожабай); **боро хирын хүн** жиирэй, дунда зэргын хүн (заурядный человек); **боро ухаан** гэнэн, мэхэ гохогүй ухаан (бесхитростный, незамысловатый ум): *«Үнеэнэйнгээ хорёо соohоо баһа юугээ дуулаад ерэбэ гээшэб?» гэжэ боро ухаандаа тэрэ бодоодхиһон янзатай* (Б. Мунгонов); **боро бааза** юрэ хирын, жиирэй, эгээлэй (простой, примитивный, топорный): *Аймшагтайгаар гоёжо ерэһэн Василий Лангын удаа кафедра дээрэ гараад байхадань, Осип Михайловичай хубсаһан бүришье боро бааза шэнги* (Ч. Цыдендамбаев); **боро гэртээ богдо, хара гэртээ хаан** мууханшье һаа гэртээ эзэн (господин, хозяин в своем доме): *Зарим хүнүүд Аригуун Бүүбэй дүшэ гаражга, сулал баядаар барилдажа, ноёдоор носолдожо ябахаа залхуурдаг, боро гэртээ богдо, хара гэртээ хаан һуудаг болобо хаяа гэжэ хөөрэлдэдэг байгаа* (Ж. Балданжабон); 4) үзэмжэгүй, муухан, морхигорхон (невзрачный): *– Һайн эрые оложо ядахадаал, хамагай хойно үлэхэдөөл, миниі боро, энэ боро гэрэй хойморто хүлөө амаруулха баатай болоо хаямши дөө, – гээд, үбгэн эльгэ хатасагааба* (С. Цырендоржиев); 5) бүүдэгэр, бүрэгэр, бүрэнхы, гэгээ муутай (смутный, неясный, неотчётливый): *Доохонуур байһан бургааһан соо нэгэ боро юумэнэй дээшээ үгсэн ябахань бордоһон соогуур халта-мүлтэ харагдаадхиба* (С. Доржиев); **боро хараан** һүни болохын урдахана үдэшын бүрүүл, бүрэнхы саг гү, али үглөөнэй үүр хираанай үе (сумерки): *Наран орожо, хотон соо боро хараанай һүүдыхэдэ, тэнгэриин зүүн хаяа улайжа, туйлай ехэ түүдэгэй дүлэ бадаруулжа байһандал болошоод байба* (Ц.-Д. Хамаев); **боро хараа таһартар** харанхы болотор (дотемна, до наступления темноты): *Теэд би үшөөл гэртээ орохо дурагүй, боро хараа таһартар горхоной эрьеэр зайгуултан ябабаб* (Б. Мунгонов); 6) хүрин хара, бараан – *хүнэй арһанай үнгэ тухай* (смуглый): *Шалбагар улаан нюурынь юундэшьеб хүлдэнхэй хартаабха шэнги уршагар боро болошонхой* (Б. Мунгонов); 7) бууралтажа эхилһэн, бууралтад гэһэн (седеющий): *…аргамжын задархай шэнги боро үһэеэ магнай руугаа һанжуулһан ама халамгай Эдик найган зогсожо…* (Д.-Д. Дугаров); 8) шэрхи, юумэ хэхэдээ даамай, бэрхэ (выносливый): *Юрэдөө, шэрхи боро амитад арайшье гэжэ ондо орохон аад лэ, шэнэ гараһан ногоондо садаагүй, ёһоор тэнжээгүй юумэд ябана* (Ц.-Ж. Жимбиев); *Будай мүнгэн һаадагтан, / Бухайр шара номотон / Боро зүрхэеэ булгилуулба, / Буха хүзүүгээ таталдаба* (Гэсэрһээ); 9) тунга, тольбо, эдлүүрилэгдээгүй (целинный, невозделанный, нетронутый); **боро газар** тунга, тольбо газар, эдлүүрилэгдээгүй байһан газар (залежные земли, целина): *Тиигээгүй һаа, «Шэнэ болон боро газар элдүүрилһэнэй түлөө» гэжэ ори ганса медальтай байха хүн байгаа* (Ц. Цырендоржиев); 10) дүтын, унаган (близкий, закадычный): *Боро хараан бууна.* / *Боро нүхэрэйдөө ороноб.* / *Борсойжо тэрэм һууна.* / *Боро шүлыень һороноб* (Г. Дашабылов); ○ **хара, хирэ, хүхэльбэ** *гэжэ үгэнүүдтэй парн. хэрэгл.*; **2.** *юум. н.* боро зүһэтэй морин, *мориной нэрэдэ, һургаһан хүнэйнь нэрэтэй хамта оролсодог, жэшээнь, Жамьянай боро* (серка, серко): *Эзэнэйнгээ тугжагар хүндэшье хада үндэр боронь Булавинай сагаан мориндо хүсэгдэнгүй харайна* (Б. Санжин, Б. Дандарон).

БОРО II **бо-** *үзэгүүдээр эхилһэн үгэнүүдтэй хэрэгл. шангадх. түрүү у.*; **боро болсогор** угаа болсогор (очень пухлый).

БОРО III *юум. н., түнх., сарт.* шабар, пеэшэ табихада, шабахада хэрэглэгдэдэг, няалдангир, шара, боро, улаан үнгэтэй бодос, газарай хүрьһэнэй дорохи үе (глина): *Урдань бороор шудхаха юумэнэйнгээ хэб хэдэг байгаа*.

БОРОБТОР *тэмд. н.* 1) борошог, боролгы, хүхэльбэ үнгэтэй (сероватый): *Хананууудынь сагаадагданхай, тэрэнь сааныһаа*

сэнтэһэн юумэдэл сиидыжэ, бороботор үнгэтэй болошоо (Х. Намсараев); 2) хүрин хара, бараан – *хүнэй арһанай үнгэ тухай* (довольно смуглый): *Бороботор хурсахан шарайтай…* (Х. Намсараев); 3) бууралтажа эхилһэн, бууралтад гэһэн (седоватый): *Энэ үедэнь таһагайнь үүдэн гэнтэ нээгдэжэ, сайбар хүхэ һоёо һахалтай, бороботор болоһон толгойтой … хүн бултайжа … гэдэргээ сухарин, үүдэеэ хаахаар забдаба* (Х. Намсараев); 4) юрэ хирын, борохон (простоватый).

БОРОГОР *тэмд. н.* **бороботор** *хара*.

БОРОГҮЙ *тэмд. н.* хатуужаагүй, эрхэ бэетэй, үнжэгэн (незакалённый, изнеженный): *Энэ үхибүүн даншье борогүй, ходо ханяажа, халууржа байдаг*; **хара борогүй** *наречи* ямаршье, али гэнгүй (без разбору, всё подряд): *хара борогүй ажалда ябаха*.

БОРОГШО(Н) 1. *тэмд. н.* боро, хүхэльбэ сайбар зүһэтэй (серая, сивая, сизая – *о масти самок животных*): *Теэд борогшо гүүниинь мүртэй урагшаа ябанагүй, харин сохихо ганирха бүринь хирэжэ, хоёр-гурба алхаад лэ байхаяа һанана* (Ц. Шагжин); **2.** *юум. н.* хүхэльбэ сайбар зүһэтэй гүүн (сивая кобыла): *Морид сомоохоо халба һүрэн холодожо, үнөөхи зайгуул һуулимша борогшоноо дахажа, адуун һүрэг тээшээ сэхэ шэглэбэ* (М. Осодоев).

БОРОГШООХО *үйлэ у.* 1) *мухар-шэб.* эдеэ хоол түргэн сагаар, түргэбшөөр бэлдэхэ (готовить еду на скорую руку); 2) *сэл.* шанаха (варить).

БОРОДХО *тэмд. н., боох.* хүхэльбэ сагаан үнгэ (серенький): *бородхо зүһэтэй амитан.*

БОРОЛГЫ *тэмд. н.* үнэһэн боро, үнэһэнэй үнгэтэй адли зүһэтэй (пепельный).

БОРОЛДОХО *үйлэ у., угталд. залог* нохойнуудай хусажа байгаад юумэндэ аһалдаха, һалахаяа болихо (привязываться, набрасываться с лаем, гавкать): *Хэрэгтэй сагта газаа нохойнуудшье эбтэй шангаар боролдохоёо болидог* (Ч. Цыдендамбаев).

БОРОЛЖО *юум. н.* гол горхон, намагтай нуга, ойн захада ургадаг үндэр бэшэ, хүрибтэр дорһотой бургааһан түрэлэй һөөг (ёрник): *Жэжэхэн хуһад, уляаһанай хүбүүд, улаан эшэтэй мойһод, бүдэнтэй боро боролжонууд оройгоо хухаранхай, тэдэнэй шодогор шодогорхон эшэнүүдынь зүдэрүүхэнээр харагдана* (Ж. Тумунов); **боролжо бургааһан** һөөг бургааһан (кусты, кустарники): *Тэрэ хадын хабшал, боролжо бургааһаар ургашаһан жалгын захада хүрэжэ ерэбэ* (С. Цырендоржиев).

БОРОЛЖОТО *тэмд. н.* боролжо, һөөг бургааһа ургаһан (поросший кустарником): *Боролжото горхониие үгсэн, нохой гүйжэл ябана* (В. Гармаев).

БОРОЛХО *үйлэ у.* **борлохо** *хара*.

БОРОО(Н) *юум. н.* 1) хура, дулаанай сагта ородог шиг нойтон, уһан, байгаалиин үзэгдэл (дождь): *Тиигэһээр хэбтэтэрнь туулган хүндэ үүлэд бүри доохонуур һолжоржо, уданшьегүй Улаан хадые бүрхөөжэ, бороо жэжэхэнээр дуһалжа захалба* (М. Осодоев); *Орохон бороо болихо, ерэһэн айлшан хариха* (Оньһ. үүр.); **бороо хура** дулаанай сагта ородог шиг нойтон, үүлэнһээ унаһан уһан дуһалууд (дождь): *Харин үглөөнэйшье һаамай үедэ үнөөхил бороо хура орохон зандаа байгаа һэн* (Ц.-Ж. Жимбиев); **бороо нойтон** хагсуу, бороотой, нойтон муу уларил (ненастье); **үһээ бороо** удаанаар, ужажа, һуужа орохон бороо (затяжной дождь): *Одоол мүнөөдэр үһөө бороо забһарлажа, хадын саагуур һадаряатан, гол дээгүүр һолонго татан, алтан наран игааба* (Ц.-Ж. Жимбиев); **хагсуу бороо** харалган бүрэлгэн, хии бараан, зада, убһаг, ольбон, үһээ (ненастье, непогода): *Мүнөөдэр хагсуу бороо гэжэ хүдэлмэридэ ошохогүй, амарха юм гэлсээ хамнай* (Ц. Дон); **саһан бороо** мүльһэтэй бороо (ледяной дождь): *Дабаанай оройгоор орожо байһан саһан бороо хүйтэн амисхалаа урдаа туужаар аргаахан доошоо бууна* (Г.-Д. Дамбаев); **бороо шэбэрхэ** зөөлэн бороо орохо, шэдэрхэ (моросить мелкими каплями): *Түргэн аадар үнгэржэ, жэжэхэн бороо шэбэрбэ* (Д.-Д. Дугаров); **бороо намдаха** бороо бага болоха, зөөлөн шэдэрхэ (стихать – *о дожде*): *Бороо намдашанхай, тойрооd шэмээгүй* (Д.-Д. Дугаров); 2) *эхир.* удаһан һуужа орохон бороо, хагсуу уларил (затяжной дождь, ненастье); ○ **аадар**, **хура**, **һалхи** *гэжэ үгэнүүдтэй парн. хэрэгл.*

БОРООДОХО *үйлэ у.* бороондо орохо, бороогой уһанда норохо (попадать под дождь, мокнуть под дождём): *бороодоһон үбһэн.*

БОРООДОҺО(Н) *юум. н., эхир.* хии бараан, бордоһон, шуурган (вьюга, метель); ◊ **бороодоһо бурьюулха** а) худалаар хэлэхэ, дэгэд дуугарха (врать, лгать); б) һайрхажа мэхэлхэ (≈ пускать пыль в глаза).

БОРООЖОХО *үйлэ у.* 1) шэдэрхэ, шэбэнэн орохо (моросить); 2) байн байн боробной орохо, хэдэн үдэрөөр бороо орохо, *Буряад орондо илангаяа август һарада бороон үдэрһөө үдэртэ ородог* (часто идти – *о дожде*): *Бороожохонь гээшэ гү?* (А. Ангархаев); *Бороожожо һалахагүй яаһан яндан юм гээшэб, үбһэ хуряалгамнай һаатахань.*

БОРООЛХОХО *үйлэ у., түнх.*

бороорхохо *хара*.

БОРООНОЙ *тэмд. н.* бороондо хабаатай (дождевой): *борооной уһаар сэсэгүүдээ уһалха.*

БОРООРХОХО *үйлэ үг.* 1) хии бараанай урдахана хүнэй бэеын шархирха, шэмшэрхэ (чувствовать недомогание перед дождём): *Бэемни бороорхожо байна*; 2) бороонһоо боложо, хүдөө ажахын ажал тогтоохо, болигохо (прекращать из-за дождя сельхозработы).

БОРООРХУУ *тэмд. н.* хуратай, хура ходо орожо байдаг (дождливый): *Мүнөө жэлнай ехэл бороорхуу, үерлэхэнь магадгүй*; **бороорхуу тэнгэри** байд гээд лэ бороо орожо байдаг бүрхэг уларил (дождливая погода).

БОРООТО(Й) *тэмд. н.* хура оронги, хуратай (дождливый): *Зунай һүүлэй бороотой бараан үдэшэ танигдаагүй тосхоной зайдан үйлсэдэ Намжал харгын машинаһаа бууба* (К. Цыденов); *Бороото үдэрнүүдэй һүүлээр наран шараһаар шараба* (Д. Эрдынеев); **гурим соогоо бороотой** хура ехэтэй бэшэ (в меру дождливый): *Гурим соогоо бороотой, үлүү гарама бэшэ, дулаахан, урихан зун боложо байна ха юм* (Ц. Цырендоржиев).

БОРООТОХО *үйлэ үг.* хура орожо байха, хуратай байха (идти – *о дожде*, дождить).

БОРООХОН *юум. н.* **бороон** *гэжэ үгын багадх.*

БОРООШХО, **бороошко, пороошко** *юум. н., хүүг., баруун бур.* жаахан хүбүүнэй бэлэг эрхэтэн (детский половой орган): *Доржо-Доржо-Доржоошхо,* / *Дороо нүхэтэй бороошхо* (Аман яряанһаа).

БОРОХО *үйлэ үг.* 1) һалангүй хусаха, зуун алдаха, урда хойнонь орожо хусаха (набрасываться с лаем): *Аргагүйгөөр аржаганан борожо угтаһан сагаан эреэн нохой Тайгые харахадаа таняашархажа, һүүлээ шарбан эрхэлбэ* (Ц. Номтоев); 2) *шэлж.* гэмэрхэ, гэмэрхэ гутарха (ворчать): *Нютаг зон: «Энэ баянай хүбүүн, манай хара хүлһэн дээрэ тэнжэһэн хубалза, сүлэлгэдэ ябуулха», – гэхэ мэтээр бородо, боһоод һалахагүй* (С. Цырендоржиев); 3) *шэлж.* юумэ эрижэ гонгинохо, гэнхэлхэ (ныть, просить *что-л.*).

БОРОХОН *тэмд. н.* 1) хара сагаан хоёрой холисо үнгэ (серенький): *Дэрсэгэр ута шэхэеэ бодхоожорхинхой борохон шандаган тэдэнэй харгые хүндэлэн гүйжэрхибэ* (С. Цырендоржиев); 2) юрын, боро хирын (простенький): *Дулма орохоор, хүгшэндэ эмээ абаа гүт, бэетнай ямар байнаб гээжэ хандан, гэр соохи борохон байдалыень адаглан хараа һэн* (Б.-Б. Намсарайн).

БОРОШОГ *тэмд. н.* борохон, бородо ойро үнгэтэй (сероватый).

БОРСО 1. *юум. н.* гонзогор наринаар зүһэжэ, һүүдэртэ хатаагаад, зунай сагта шүлэ гаргахаар хадагалагдаһан мяхан (вяленое мясо, изрезанное на продолговатые кусочки): *Үбэр соогоо үлөөд ябаһан һүүлшынгээ зэдээр мүнөө үглөөгүүр һарлагай борсо абажа эдиһэн юм* (Д. Батожабай); **2.** *тэмд. н.*: **борсо-сорсо**, **борсо-һарса** жэжэ, борсогор, бутархай, абар-табар (мелкий, редкий): *Эхэнэрынь хашхаржа байжа дэбхэрээд, зүг бүхэн тээшэ борсо-сорсо юумэнүүдые шэдэлнэ* (Б. Санжин, Б. Дандарон).

БОРСОГОР *тэмд. н.* 1) атирһан, шугшагар, үрзэгэр, бэеэр багахан (съёжившийся, скорчившийся, сжавшийся): *Тиихэдэнь гэрэй ээзн буряадуудай газаа гал түлеэд, ямар нэгэ борсогор хара мяхаар шүлэ гаргажа байһыень һанаадхиба* (Б. Санжин, Б. Дандарон); 2) хаташаһан, туранхай, шүрдэгэр (сухощавый, щуплый): *– Баринай эрьедэ гараадуй байтар, ши хайшаа тэгүүлбэш? – гэжэ хэлээд, борсогор заахан үбгэниие Василий Васильевич үрсэгэнэтэр саашань түлхижэрхибэ* (Ч. Цыдендамбаев); 3) уршагар, буршыһан, үнгэгдэһэн (смятый); 4) һүлмэгэр, үрбэгэр, шархигар (невзрачный, жалкий).

БОРСОГОРХОН *тэмд. н., багадх.* 1) атирһан, уршагар (съёжившийся, скорчившийся): *Малай аргашан Малаагша үнеэнэй доро тонгойн, борсогорхон хүхэнүүдыень барижа, шабхажа үзэбэ* (Ц.-Ж. Жимбиев); 2) хаташаһан, туранхай, шүрдэгэр (сухонький, щупленький): *Гүрышэһэн һудаһатай борсогорхон гарыень баряад, духыень үнсөөд, толгойень энхэргэнээр эльбээд, гаража ябашаба* (С. Цырендоржиев); 3) бирагүйхэн, һүлмэгэрхэн, үрбэгэрхэн (жалкий, невзрачненький): *… борсогорхон борбилоонууд хаанаһаашьеб суглараад, арсалдаатай суглаа хэжэ, шиидхэгдэшэгүй хатуу шанга асуудал зүбшэжэ ядаһандал шаг шарья табилдажа, хашаа дээгүүр обооролдоно* (М. Осодоев).

БОРСОЙЛГОХО *үйлэ үг., идх. залог* 1) уршылгаха, бажуужа уршагар болгохо (сжимать, мять); 2) шүрдыхэ, туранхай байха (быть щуплым, сухощавым): *Борохон бодолтой нүхэдэй дунда* / *Борсойлгожо ябаһан би шамда хайратай гүб?* (Г. Дашабылов).

БОРСОЙЛДОХО *үйлэ үг., угталд. залог* уршылдаха, хабшылдаха (съёживаться, сжиматься): *Хушын оройнуудаар хүрин борбоосгойнууд борсойлдоно* (Д.-Д. Дугаров).

БОРСОЙХО *үйлэ үг.* шугшыха, бэгзыхэ, хабшыха, бэеэ жэмэлхэ, атирха, тулюур байха

(съёживаться, корчиться, сжиматься): *Дүүхэй хашаагай арадахи бүгшэм үрмэдэһэн соо орожо, эжынгээ арилтар борсойжо һууба* (М. Осодоев).

БОРСОЛОЛГО *юум. н.* багахан зуруудаар мяха зүһээд хатаалга, борсо болголго (вяление мяса): *Хэрбээ хабар үүсэһээ мяханай үлөө һаань гү, али бүри эртүүр – декабрь, январь һарадашье борсололго болодог байгаа*.

БОРСОЛХО *үйлэ үг.* мяха зурагар наринуудаар зүһэжэ, һүүдэр газарта хатааха (вялить мясо): *Табан эмнигүүдээ хаагуур бэдэрһэн тухайда эсэгынгээ хөөрөө шагнажа, борсолһон мяханай шүлэ хулеэтэрынь нилээд саг үнгэрбэ* (Д.-Д. Дугаров).

БОРТОГО *юум. н.* 1) *сэл.* хабхаггүй модон һуулга (деревянное ведро без крышки, корчага, бадья): *Модон бортого тудхуурнууд соогуур дүүрэн уһа үргэһэн…* (Х. Намсараев); 2) *баруун бур.* үйһэн амһарта (берестяная посуда): *Үндэгэ шанахаб гэхэдэнь, хэды үдэрэй саана суглуулһан үндэгэниинь барагдашанхай, үйһэн бортогонь хоошон байгаа* (М. Осодоев); **бортого малгай** оройбшо малгай (тюбетейка); 3) *аха* зүгын һархинаг, уута (соты); 4) *сэл.* хөөргүүр (поплавок); 5) зула бадараахада дүлдэхэгүйн тула хэрэглэдэг дээдэ, доодо талаһаа һула халхабша (полый цилиндр для защиты лампады от ветра): *Шэл бортого табяатай байна*.

БОРТОГОЛХО *үйлэ үг.* 1) *сэл.* модон һуулга, хүнэг руу юумэ хэхэ, юулэхэ (класть, наливать в ведро): *һү бортоголхо*; 2) *баруун бур.* амһарта руу хэхэ (класть в посуду).

БОРТОГОР *тэмд. н.* 1) тооһо хирэдэ дарагдаһан, муухай болоһон, булангиртаһан (запылившийся, загрязнённый, мутный): *“Маажагдаһан” үбһэниинь, харахада, бортогор хара. Юундэ ишмэ хара үбһэн бэ гэхэдэ, сабшагдаһан, бухаллаатай үбһэн бороондо ехээр сохюулаа юм гээ* (Д. Базарова); 2) бүүр-түүр, бүрэгэр, эли, тодо бэшэ, бүдэхи (неясный, смутный).

БОРТОЙХО *үйлэ үг.* 1) тооһо хирэдэ дарагдаха (покрываться пылью); 2) бүрүүл, бүрэгэр, бүдэхеэр, борложо харагдаха (быть неясным, смутным, сереть): *Церковь дээрэхи хэрээһэн, утын бороодо жэбэршэһэндэл, бортойно, эртын намарайхидал яларан нааданагүй* (Ч. Цыдендамбаев).

БОРХИ: борхи-торхи *тэмд. н.* борхигор, орбогор, орбо-торбо, үзэмжэгүй, обор, бирагүйхэн (корявый, невзрачный): *борхи-торхи модонууд*.

БОРХИГОР *тэмд. н.* 1) үзэмжэгүй, үрбэгэр, һүлмэгэр, бирагүйхэн, заахан, тулюурхан (невзрачный, захудалый): *Борхигор зээрдэмни шэхэеэ һүрмылгэн, хуухираад, ябадалаа түргэдхэнэ* (А. Жамбалдоржиев); 2) бэгзыһэн, атирһан, бохииһон, гохииһон, гажанхай (согнутый, съёжившийся): *Мини борхигор хурганууд саарһан дээрэ үзэг һиилэжэ шададаггүй юм* (Д. Батожабай).

БОРХИРОЛДОХО *үйлэ үг., угталд. залог* бухын гү, али ботогодой орилолдохо, бүрхирэлдэхэ, абяа гараха гү, али бүдүүн хоолойгоор хашхарха (реветь, поднимать рёв): *Бүдүүн хоолойтой ламанарай буха шэнгеэр борхиролдохо абяан гарана* (Х. Намсараев).

БОРХИРХО *үйлэ үг.* тэмээнэй ботогоной шангаар орилхо, абяа гараха (реветь – *о верблюжонке*): *Гэнтэ газар доһолмо борхирхо тархирха абяан гаражаа…* (Х. Намсараев).

БОРХОБШО *юум. н.* мориной хоншообшо (лошадиный намордник, торба для кормления лошади): *мориндоо борхобшо зүүлгэхэ*.

БОРХОГОР *тэмд. н.* үзэмжэгүй, үрбэгэр, һүлмэгэр, бирагүйхэн (невзрачный, захудалый): *Зариманудайнь танигдахаар бэшэ борхогор ухаа болошоод байхадань* (Х. Намсараев).

БОРХОЖЫ *юум. н.* хаартаар наадалга, хаартын наадан (игра в карты): *Гэндэн Пархай хоёр таби сагаанай борхожы сохижо һууба* (Х. Намсараев).

БОРХОЖЫШОН *юум. н.* хаарта наададаг хүн, хаарташан (картежник): *Тэрэ хүн борхожышон болоһоор үнинэй.*

БОРХОЙХО *үйлэ үг.* үнгэ зүһэгүй, үзэмжэгүй байха, үрбыхэ, үрзыхэ (иметь жалкий вид): *Үнгэ зүһэнь борхойбо*.

БОРХООЛХО *юум. н., ород, яряан.* элдэб хууша хаашан юумэ худалдадаг, жэжэ бутархай наймаанай газар (барахолка): *– Зай. Хооһо хаанаһаа олонобши? – Борхоолхо дээрэһээ худалдажа абаа һэм* (Г.-Д. Дамбаев).

БОРШОГ *юум. н.* 1) ямар нэгэн юумээр (эдээр) орёоһон, боохон юумэн, боодол (свёрток): *Хүгшэн ханзаяа уудалжа, боршогоо задалжа, зээ хүбүүндээ мүнгэ бэлэглэбэ*; 2) *ага* таһама гүрэжэ бүтээһэн тобшо (сплетённая из тесьмы пуговица); 3) *шэлж.* үни удаан саг соо наряр хадагалжа байһан юумэнүүд (реликвия): *Жаран жэл соо суглуулжа байһан боршогоо онгилжо байһан мэтэ…* (Ж. Балданжабон); 4) *шэлж., ага* муу һайн юумэн, жэжэ жожо юумэн (барохло).

БОРШОГОР *тэмд. н.* эдирээтэһэн, болдируутаһан (щербатый, рябой, неровный):

Түглэгэр үргэн мүрэтэй, задарюун томо бэетэй, нүрөөдэ боршогор болоһон хара шарайтай ... Гомбын нюурые алдангүй хёрхоор гэтэжэ, танижа ядаһан хэбэртэй, абяагүй һууна (Ц. Дон).

БОРЬБО *юум. н.* хүнэй болон амитанай хүлэйнь шэлбэ, хангир (голень): *Нооһоёо хайшалуулха болотороо һайжараад, борьбодоо булшантай, уусадаа өөхэтэй болоод байгаа һаань, һайн юм һэн* (Б. Мунгонов); ◊ **борьбо дээрээ бордойхо** (*гү, али* **үндыхэ**, **гараха**, **бодохо**), **борьбо дээрээ үндыжэ, хүл дээрээ хүрдыхэ** ургаха, хүл дээрээ бодохо, хүн болохо (расти, крепнуть, становиться на ноги): *Угайдхаһаа һая борьбо дээрээ бордойжо ябаһан үншэ үрөөһэн үхибүү хайрлахаяа яагааб* (Ц.-Д. Хамаев); *Борьбо дээрээ үндыжэ ерэхэдээ, бурхан үгы гэдэг болоо гүт?* (Д. Батожабай); *Эсэгэ ороноо хамгаалгын дайнай захалхада, минии бүхы үетэн шэнги, энэ хүн борьбо дээрээ хүсэд гаража үрдеэгүй ябаһан байнал даа* (Ц. Дондогой); *Борьбо дээрээ бодохоһоо / Малда дүрэтэй бэлэйлши* (Д. Улзытуев); *Борьбо дээрээ үндыжэ, хүл дээрээ хүрдыжэ ябадаг болоһонһоо хойшо ... Будамшуу хүбүүн ламанар этэгээдүүдые үзэн ядадаг болоо һэн* (Ц. Шагжин); **борьбоёо бохид гүүлэнгүй ябаха**, **хара борьбоёо хам гэхэгүй**, **борьбоёо жиилгэхэшье сүлөөгүй** нэгэшье амархагүй, амархые мэдэнгүй хүдэлхэ (работать, не зная отдыха, ни разу не передохнуть): *Бальжама абгай ... юрэдөө, ехэл юумэ хэжэ, борьбоёо бохид гүүлэнгүй ябадаг бэлэй* (Ц.-Ж. Жимбиев); *Радна бидэ хоёр хара борьбоёо хам гэхэ аргагүй, эсэжэ тулашоод, унаагүйхэн һалиржа ябагша бэлэйбди* (Б. Мунгонов); *Бааран, Сэсэг, борьбоёо жиилгэхэшье сүлөөгүй хүдэлһэншни ишгээд лэ дүүрэшоо гү даа* (М. Осодоев); **толгойдо тонголзожо, борьбодо бохилзохо** һүгэдэн мүлхихэ, доро унаха, богоол зангаар һаймһарха (раболепствовать, вести себя подобострастно, пресмыкаться): – *Танайхинай, хэрбээ баян һаа, лама бөөнэр толгойдошни тонголзожо, борьбодошни бохилзожо байхал һэн бэзэ даа* (Ч. Цыдендамбаев); **муу борьбоёо гээхэ** үхибүүнэй хүлдэ орохо (начать ходить – *о ребёнке*): *Басаганайнгаа муу борьбоёо гээжэ, хэлэ аманда орохоһоонь хойшо сэбэр сэхээр, мэхэ гохогүй ябаха тухай хэлэнэйнгээ холотор зааһан* (С. Цырендоржиев).

БОРЬБОДОХО *үйлэ у.* амитанай хойто хүлэйнь шэлбэһээ шүүрэн бариха, борьбоһоонь зууха, хазаха (хватать, ловить *кого-л.* за голеностопный сустав задней ноги, кусать за задние ноги – *о собаке, волке*): *Хэрмэ булгадташье хусаа, бодон гахайшье борьбодоо* (Б. Ябжанов).

БОРЬБОНШО *юум. н.* Баргажанай буряадуудай обог (род баргузинских бурят).

БОРЬЁГОР *тэмд. н.* 1) ялхи-ёлхи болошоһон, болдогтой, шулуутай – *газар, харгы тухай* (каменистый, неровный – *о дороге*); 2) мужагар, барьягар – *модон тухай* (корявый – *о дереве*).

БОРЬЁЫХО *үйлэ у.* 1) ялхи-ёлхи болохо, болдогтой, шулуутай байха – *газар, харгы тухай* (быть неровным, каменистым – *о дороге*); 2) мужагар, барьягар байха, болохо – *модон тухай* (быть корявым – *о дереве*).

БОСХИ *тэмд. н., баруун бур.* бошхо, хүжүүн, адар, ласхагар, удаан, нобшо, модохи, дүйгүй (неуклюжий, мешковатый, неповоротливый): *Босхи нозогоор уухилан эрьелдээд, нюргаараа хана түшэн дабшалба* (Д. Эрдынеев).

БОТИ *юум. н.* бэшэмэл зохёолнуудай тусгаар ном, дэбтэр (том): *Тагууд дээгүүр һуралсалай номуудһаа захалаад лэ, уран зохёолой ботинууд болон журналнууд хүрэтэрөө табигдаба* (Ц.-Ж. Жимбиев).

БОТОГОЛХО *үйлэ у.* тэмээнэй түл асарха (приносить плод – *о верблюдице*): *Теэд тэмээн һүрэг һэргээхэ гээшэ тиимэ бэлэн хэрэг бэшэ: энгин тэмээн хоёр жэлэй нэгэл дахин ботоголдог* (Д. Мархадаева).

БОТОГО(Н) *юум. н.* гараһанһаа хойшо намар болотор тэнжэһэн тэмээнэй түл (верблюжонок): *Би урданай нэгэ дуунда ехэ дуратай байгааб: нэгэ бишыхан ботогон һүрэгһөө таһаршоод, заха хизааргүй үргэн талын дунда төөрижэ,* эхэеэ шаналан ябаһан ушар тухай дуун байгаа (Ц. Шагжин); *Бооридо ботогон боожо үхэбэ* (*таабари*, дэгэлэй тобшо тобшолхо).

БОХЁО *юум. н.* бэеын хүшэлгэ, шалалга, унтаралга (онемение, оцепенение): *бэеын бохёо гаргаха*.

БОХЁОРХО *үйлэ у.* үе мүсын унтарха, шалаха, мэдээ табиха, хүшэхэ, хүдэлжэ шадахаа болихо (неметь, цепенеть): *Дааража ябаһан гарни бохёорон, галуугаа алдана* (Ш. Нимбуев).

БОХИГОНОХО *үйлэ у.* 1) бүхыхэ бүгдыхэ, годиихо, бохиихо (искривляться, сгибаться, горбиться); 2) *шэлж.* урда хойно орожо байжа гүйхэ, барлаг янзаар аашалха (услужливо суетиться): – *Энэ Дугармаа эрхэлүүлэ эрхэлүүлһээр, дальбараагаа һахиһан тахяадал дээрэнь бохигоно бохигоноһоор ишмэ болгоо* (С. Цырендоржиев).

БОХИГОР *тэмд. н.* бүхэтэр, бүгдэдгэр, годигор, үе мүсэнь таталдаһан (сгорбленный,

искривлённый, изогнутый): *Эрдэмтын баруун гарай хатанги бохигор хургад хайшаяа арайхан барина* (Ч. Цыдендамбаев).

БОХИИЛГОХО *үйлэ үг., идх. залог* нугалха, годиилгохо, тохиилгохо, мужылгаха, даража нугалаатай болгохо (сгибать, гнуть, скрючивать): *Норжомо хубсаһатаяа хүлөө бохиилгоод, өөрынгөө орон дээрэ буруу хараад хэбтэнэ* (С. Цырендоржиев).

БОХИИХО *үйлэ үг.* бүгдыхэ, бүхэтэр болохо, тохиихо, тахииха, мужыха (горбиться, сгибаться, скрючиваться): *Дулаан гэртэ оройо, халуун сай уухадаа, Дагбын бэе гансата һал унажа, дулаахан пеэшэнэй дэргэдэ бохиигоод унташаба* (Ц. Шагжин).

БОХИЛЗОХО *үйлэ үг.* 1) бүхэлзэхэ, бүгтэгэнэхэ, нугалзаха, нугыха (сгибаться, гнуться); 2) барлаг янзаар духаганаха, һүгэдэн унаха, һаймһарха (раболепно кланяться): – *Танайхинай, хэрбээ баян һаа, лама бөөнэр толгойдошни тонголзожо, борьбодошни бохилзожо байхал һэн бээ даа* (Ч. Цыдендамбаев).

БОХИНОЛДОХО *үйлэ үг., угталд. залог* 1) олон хүнэй хүл хөөрсэг болохо, хөөрсэгэнэхэ, хүлгэхэ, һахай-һалаг боложо ая соо байхые оролдохо (суетиться, угождать – *о многих*); 2) байдалда тааража ядан байха, хүйтэндэ хоолгүй даараад шэшэрэлдэхэ – *мал тухай* (не находить себе места, трястись от холода – *о скоте*): *Хоёр бууруниинь далайнгаа хорёо соо үбһэгүй бохинолдожо байба* (Д. Эрдынеев).

БОХИНОХО *үйлэ үг.* үлүү ехээр хөөрсэгэнэхэ, хүлгэхэ, тэшхэхэ, тэбдэхэ, һабандаха, мэгдэхэ, һаймһарха (суетиться, угождать): *Ноёсор хүнтэй / Ушаран гэхэдээ / Нохойдол һүүлээ / Шарбан бохинодог* (Ш. Нимбуев).

БОХИНСОГ *юум. н., түнх.* һүри соohоо үбһэ татажа гаргахада хэрэглэгдэдэг ута эшэтэй дэгээ (крюк для выдёргивания сена из стога).

БОХИР 1. *тэмд. н.* 1) нугалаатай, тохир, хотиилгоһон (изогнутый); 2) бүхэтэр (горбатый); **2.** *наречи* хотигонон, бохигонон (сгибаясь): *Бохир, бохир хатаржа, / Борьбын шалаа гаргая. / Бухашалжа дуулажа, / Хоолойн шалаа гаргая* (Ёохорhоо).

БОХИРХО *үйлэ үг.* һархииха, бүхыхэ, үбгэрхэ, хүгшэрхэ, үтэлхэ (дряхлеть, стареть).

БОХЮУ 1. *юум. н.* годлиин зэнгые модондонь бэхилһэн яһан (кость, рог): *бохюу бэлдэхэ*; **2.** *тэмд. н., баруун бур.* бүхэтэр, тохигор, бүгзэгэр, нэрүү (сгорбившийся, сутулый): *Зарим бохюу, тохюу ноёд түшэмэдынь нюусаар ордонойнгоо газаа талаһаа амиды аляаһа батаганаа худалдажа абадагшье болоһон байба* (А. Шадаев).

БОҺОЛГО *юум. н., барг.* үүдэнэй хоёр можые доодо таладань холбоһон модон (порог): *Боһолго дээрэ бү һуу!*

БОҺОО(Н) *юум. н.* 1) нохойн хусажа байжа юумэндэ аһалдалга, һалахаяа болилго (набрасывание с лаем): *нохойнуудай боһоон*; 2) юумэ эрижэ гонгинолго, гэмэрээн, гутараан (ворчание): *Хүгшэнэй боһоон дуулдана*.

БОҺОСОЛДОО(Н) *юум. н.* һөөргэдөөн, буляалдалга, жэжэ юумэндэ арсалдаан (препирательство): *Энэ ушараар яһалашье боһосолдоон болоһон юм*.

БОҺОСОЛДОХО *үйлэ үг., угталд. залог* арсалдаха, зүрилдэхэ, буляалдаха, урда урдаһаа дуугаралдаха (спорить, препираться, ссориться): *Юрэдөөл Бодинсы үбгэнэй боһосолдохо…* (Х. Намсараев).

БОҺОХО I *үйлэ үг.* 1) нохойн хусажа байжа юумэндэ аһалдаха, һалахаяа болихо (привязываться, набрасываться с лаем): *Шара халтар нохойнь эзэнээ танибашье, оодон хубсаһатай, дэрэгэр малгайтай гажа буруу хүниие боһоно, бороно* (Б. Санжин, Б. Дандарон); 2) *шэлж.* халдаха, хашарааха, залхуутай болохо (приставать, надоедать *кому-л.*, обращаться с неотвязными просьбами, вопросами): *Пагмаасаан олон үхибүүдэй эхэ хүн хадаа үхибүүдыемни һургуулиин интернадта оруулжа үгыт гэжэ ошоһон ерэһэн ноёдые боһогшо һэн* (Ц.-Ж. Жимбиев); **боһохо боохоншолхо** хүниие мүшхэхэ, юумэ һураад һалахагүй (надоедать расспросами): – *Юундэ хүниие боһожо боохоншолжо байгаа хүмши, хашартай.*

БОҺОХО II *үйлэ үг., баруун бур.* **бодохо** II *хара*.

БОҺУУЛХА *үйлэ үг., идх. залог* 1) нохойдо хусуулха, боруулха (быть облаянным собакой); 2) *шэлж.* ондоо хүнһөө хашарха, залхуурха (страдать от назойливых просьб, тяготиться просьбами, вопросами): *Алтан гартай аад, дархалнагүйш гэжэ зарымашуулда боһуулдаг һэн* (Ц.-Д. Хамаев).

БОШОГ *юум. н., будд.* 1) уридшалан тодололго, урид заалга, абаралдалга (предопределение, предсказывание): *бошог хэлэхэ*; 2) захиралта, эрилтэ (повеление, приказ).

БОШОГЛОХО *үйлэ үг., будд.* 1) уридшалан тодолхо, зааха, абаралдаха, абарал табиха, бараглаха (предопределять, предсказывать, предполагать); 2) захирха, хуулилха (повелевать, приказывать).

БОШХО I *тэмд. н.* хүжүүн, босхи, модохи, адар, ласхагар (неповоротливый, неуклюжий): *Тарган бүдүүн, бошхо купецэй*

һарабшын армаг дээрэ һуухые хараад, булта гайхалдана (Г. Цыдынжапов).

БОШХО II *юум. н., түнх.* алба татари суглуулагша (сборщик податей).

БОШХО III: **мухар бошхо** *юум. н.* дулаан сагта амидардаг, хоёр далитай, шуһа һорожо амидардаг жэжэ шумуул (москиты): *Харин муу юумэн гэхэдэ, һоно батаганаан, мухар бошхонууд гэжэ аргагүй* (Ц.-Ж. Жимбиев).

БӨӨ *юум. н.* хүнүүд болон һүнэһэдэй хоорондохи харилсаа бэелүүлдэг харын шажанай, шүтөөнэй санаартан. Бөөнэр хүнэй ерээдүйн байдал ямар байхаб гэжэ хэлэдэг, аяар холо юун боложо байһыень харадаг, элдэб үбшэнһөө аргалдаг, бороо саһа оруулжа шададаг, наһа барагшадые доодо түбидэ эльгээхэ шэдитэй гэхэ. Бөөлэхэдөө тэдэнэр онго ородог; энэл үедөө һүнэһэ һүлдэнэртэй харилсаха аргатай болодог. Бөөнэр 9 шатын шанар хүүлэдэг, тиихэ бүреэ эди шэдинь ехэ болодог гэхэ. Эдэ хэргэмүүдынь ямараар һубаридаг бэ гэжэ элдэб номуудта ондо ондоогоор хэлэгдэдэг. Тэрэ тоодо шэрээтэ, хэсэтэ, һорьбото, оргойто гэхэ мэтээр нэрлэгдэдэг. Харин наймадахи шатань дүүрэн гү, али бүхэли бөө гэгдэдэг. Эгээ һүүлшын, юһэдэхи шатын шанар абахадаа, заарин бөө гэһэн дээдэ хэргэмдэ хүртэдэг. Харин шанар абаагүй бөөнэрынь хаялгаша, ябаган, хуурай, заяанай, тайлгаша, минаааша бөө гэхэ мэтээр нэрлэгдэдэг байһан (шаман, служитель шаманского культа): *Бөө баруун гартаа архитай модон тагша баринхай, бүгэдэниие гал хурсаар үзүүрлэн хараад, ханхинатар бөөлэжэ байна бшуу* (М. Осодоев); *Бөө үһөөрхүү, бүхэ хүшэрхүү* (Оньһ. үг.); **бөө удагад** хүнүүд ба элдэб һүнэһэдэй хоорондохи харилсаа бэелүүлдэг тусхай улад (шаманство, шаманы и шаманки): *Энэ хадаа бөө удагадһаа үүдхэгдэһэн муухай ехэ хараалай удхатай юм байгаа гэхэ* (Х. Намсараев); **бөө найжа** үхибүүндэ нэрэ үгэһэн бөө, нэрлэгшэ (шаман-наречитель, опекун): *Тэрэ зүнтэг үбгэжөөлшни бөө найжые гэртээ урижа ерүүлдэггүй, мүргэл хүүлэдэггүй хүн шуу* (М. Осодоев); **сагаан бөө** сагаан хубсаһа үмдэдэг, сагаан мори унажа ябадаг, дээдын ноёдые, баяшуулые хангадаг байһан бөө (белый шаман); **хара бөө** юрэ зониие хангадаг байһан бөө (чёрный шаман); **бөө хуһан** харын шүтөөнэй нангин хуһан тужа, шэбэр (священная шаманская берёзовая роща); ◊ **бөө болонхой байха** ямар нэгэн юумэндэ атима болохо, шадамар болохо (≈ съесть собаку *на чём-л.*).

БӨӨГНЭРҮҮЛХЭ *үйлэ үг., идх. залог* олон юумэнүүдые нэгэ доро обооруулха, сугларуулха, бүлэглүүлхэ (скапливать, скучивать, группировать): *обоо болгожо бөөгнэрүүлхэ*.

БӨӨГНЭРХЭ *үйлэ үг.* 1) олон юумэнүүдэй нэгэ доро обоорхо, сугларха, бүлэглэхэ (скапливаться, скучиваться, группироваться): *Тугаарай шанга халуунда тархяа дороо хээд, бүлэг бүлэгөөрөө бөөгнэрэн байшаһан хонидынь мүнөө жиишган бэлшэжэ оробо даа* (Б. Мунгонов); 2) тоohон, уурал, утаан, мананай баглайрха, бааяха, ууяха, урьяха, үрхирхэ (клубиться): *Хүнгэн сагаан тоohон ногоон дайдын оройгоор бөөгнэрэн дэгдэнэ* (Ж. Тумунов); 3) досоо муу болохо, торохо (становиться не по себе, дурно чувствовать себя, застревать): *Хамаг бэень дагжа һүрэнэ, толгойнь үбдэнэ, досоонь бөөгнэрнэ* (С. Доржиев); *Хоолой өөдэнь нэгэ юумэн бөөгнэрэн гараад, амииень хаажа байһандал болоно* (М. Осодоев).

БӨӨГНЭРЭЛГЭ *юум. н.* сугларалга, обоороlго (скопление).

БӨӨГЭЙ *тэмд. н.* бөөдэ, бөө мүргэлдэ хабаатай (шаманский): *Бөөгэй шажан хүнэй һүнэһэндэ, галай элшэ хүсэндэ, эхэ байгаалида түшэглэдэг* (Х. Намсараев); **бөөгэй тоног** бөөгэй мүргэл хэхэдээ хэрэглэдэг элдэб хэрэгсэлнүүд, зэмсэг, тэрэ тоодо морин, могой, хүн дүрсэтэй һорьбо-тулгуурнууд, жодоо, ташуур-минаа, оргой, хэсэ, тойбор-мунса, майхабша-титим, малгай, толи, хуур, жада, хутага, зэли-тобшотой, һанжуургатай дээһэн оohор ба һахюуһан, могойн дүрсэнүүд, хонхо-шангинуурнууд, шомшорго-холбого, табан хушуута ангай (үен, хэрмэн, шандаган, һолонго болон булганай) арһан, хэһээлгын хэдэргэ мэтэ зэбсэгүүд, шэрээ гэхэ мэтэ болоно (шаманская атрибутика); **бөөгэй хуурай ёһолол** архигүйгөөр үнгэргэдэг бөөгэй нэгэ шанарынь (безалкогольный обряд посвящения в шаманы); **бөөгэй шандаруу** нүгшэһэн бөөгэй хайлуулһан бэеын үнэһэн, шандаруу (прах шамана); **бөөгэй шахал** арад зондо үнэн сэхээр туһа хүргэхэб гэһэн тангариг, үгэ (шаманская клятва); **бөөгэй сэргэ** модон ба шулуугаар хэһэн, харгын хажууда зоогдодог сэргэ (культовая шаманская коновязь); **бөөгэй хоёр удха** нэгэн зэргэ эсэгэ, эхын талаар бөө гарбалтай байха гээшэ һайн гэжэ харагдаха байгаа (двойная шаманская генеалогия).

БӨӨГЭНЭХЭ *үйлэ үг.* 1) тарган хурса мяха элбэгээр эдиһэнэй һүүлдэ гэдэһэ дүүрэхэ, досоо хүндэрхэ (чувствовать тяжесть в желудке): *Хото соомни бөөгэнэнэ*; 2) ой гутаха, бөөлжэһэ хүрэхэ (тошнить): *Досоомни бөөгэнөө*.

БӨӨДИИ *юум. н., хүүг.* жаахан хүбүүнэй бэлэг эрхэтэн (детский половой орган).

БӨӨЛЖҮҮЛХЭ *үйлэ үг., идх. залог* ой гутажа, охюулха, шэнгээгүй эдеэе гэдэргэнь гаргаха (вызывать рвоту).

БӨӨЛЖЭДЭҺЭ(Н) *юум. н.* 1) хото соохи юумэнэй амаараа өөрөө гаралга (рвота); **бөөлжэдэһэ хүргэмэ** ой гутаахаар, бузар муухай (вызывающий рвоту, тошнотворный): *бөөлжэдэһэ хүргэмэ муухай үнэр*; 2) хото соohоо амаараа өөрөө гараһан эдеэнэй үлэгдэл, хотын шүүһэн, залхаг (рвотные массы): *Шал мяхан һогтуу бөөлжэдэһэн соогоо хэбтэнэ*.

БӨӨЛЖЭХЭ *үйлэ үг.* хото соохи юумэеэ амаараа гаргаха, охихо (рвать – *о рвоте*): *Тиибэшье мэхэтэй лама хүхижэ байһан хүнүүдһээ гартахагүй гэжэ һэмээхэн газаа гараад, хургаяа амандаа хэжэ байжа, эдиһэнээ хуу бөөлжэһэн юм* (Д. Батожабай).

БӨӨЛЖЭҺЭ(Н) *юум. н.* хото соohоо өөрөө амаар гараһан эдиһэн эдеэн (рвотные массы): – *Харин таанарай эдихэ уухада бөөлжэһэмни худхадаг болошоо агша* (Х. Намсараев).

БӨӨЛӨӨ(Н) *юум. н.* бөөгэй дурдалгаяа хэлгэ (камлание).

БӨӨЛӨӨШЭ(Н) *юум. н.* үргэл мүргэлэй үедэ хабаадагша зоной дурдалгануудые дуулан, ёһололой элдэб хүдэлгөө хэжэ ябалга (шествие шаманистов).

БӨӨЛҮҮЛХЭ *үйлэ үг.* бөөе дурдалга хүүлэхэ, хэрэг, уншалга гэхэ гү, али үргэл мүргэл хүүлэхэ (велеть провести шаманский ритуал): *Саг үргэлжэ бөө удаганууdые бөөлүүлжэ…* (Х. Намсараев).

БӨӨЛЭЛГЭН *юум. н.* бөө хүнэй бөөгэй ёһолол дүүргэлгэ (камлание): *Сандан бөөгэй түрүүшын бөөлэлгэнэй һүүлдэ суглаашадай баян талань модон хадуушхатай, зэд гүсэнүүдтэй архи абаба* (Ч. Цыдендамбаев).

БӨӨЛЭЛДӨӨН *юум. н.* 1) дурдалгануудые олоной дуулаан (песнопение); 2) дуу дуулаан, дуулалдаан (пение): *Хүн зоншье һогтожо, … онготолдоон бөөлэлдөөн боложо байхадань, Бадмын барлаг зарасанууд газаа досоогуур нюужа хабшажа байжа, шэбэр-һабир шэбэнэлдэнэ* (Х. Намсараев).

БӨӨЛЭЛДЭХЭ *үйлэ үг., угталд. залог* 1) бөөнэрэй дурдалгаяа хэжэ, шанга шангаар дуугаралдаха, дэбхэрэлдэхэ (шаманить): *Элдэб үнгын аяг гаргажа байжа, онго тэнгэриие дурдан бөөлэлдэнэ, баһа эшхэбтэр муухай дуунуудые дуулалдана* (Х. Намсараев); 2) олоороо нэгэ дуу дуулаха (петь хором).

БӨӨЛЭХЭ *үйлэ үг.* 1) бөөгэй дурдалга хэхэ, уншалга ябуулха (шаманить): *Тиин Моргон Хара бөөлэжэ, үбшэн хүнэй һүнэһые бэдэрхэдээ, тамадашье ошоһон байгаа һаань, оложо бусаадаг һэн* (Ч. Цыдендамбаев); 2) дуу дуулаха (петь); **үльгэр бөөлэхэ** арадай үльгэр гүйсэдхэхэ (исполнять улигер).

БӨӨМЭЙ *юум. н.* энхэрэл, эрхэлүүлгэ (ласка, нежность): *эхын бөөмэй.*

БӨӨМЭЙЛГЭ *юум. н.* энхэрэлгэ, эрхэлүүлэлгэ (ласка, нежность).

БӨӨМЭЙЛХЭ *үйлэ үг.* энхэрхэ, уринаар хандаха, үлүү гараса харгалзаха, гамнаха (относиться ласково): *Гансал Доржын эхэ нюдөөрөө ишмэ уриханаар эрхэлүүлэн бөөмэйлжэ гү, али сухалдан буруушаажа шадахал* (Ч. Цыдендамбаев); **бэе бөөмэйлхэ** бэеэ үлүү гараса гамнаха (чрезмерно о себе заботиться): *Бэеэ бөөмэйлжэ, далан дабхараар хубсалдаг хүнүүдые харахадаа гайхадаг юм* (М. Осодоев).

БӨӨН I **1.** *юум. н.* обоо собоо, обоохой, обоорхой, уялаа, боолто, баглаа, үлхөө, багса (куча, груда, ком, пучок, копна, кипа, глыба, связка, пачка): *Шара улаан бөөн тооһо хойноо орхижо, зэргэшээ морид нэгэ жэгдэхэн хатарнад* (Ч. Цыдендамбаев); *Ганса гансаар абагшаһаа бөөнөөр абахада бариисатай байдаг*; **бөөн утаан** баглагар ехэ утаан, бадхаһан утаан (клубы дыма): *Хурьганай буудахада гараһан бөөн хүхэ утаанай замхахада, баабгай хүдэлхэеэ болинхой хэбтэбэ* (Б. Санжин, Б. Дандарон); **бөөн бөөн үүлэнүүд** бороооной үүлэнүүд (дождевые тучи): *Үнэхөөрөөшье огторгой бүрхэжэ, бөөн бөөн үүлэнүүд ишшэ тиишээ зөөнэ* (Ц.-Ж. Жимбиев); **бөөн һөөг** шэрэнги, шугы (заросли кустов): *Арбан зургаан наһанһаа бухал шэрэхэеэ болижо, тэрээхэн бөөн һөөгүүд соо түрүүшынхеэ гартаа хажуур баригжа, үбһэ сабшадаг болоо һэн* (Ц.-Д. Хамаев); **бөөн ехээр** нэгэ янзын бараа ехэ хэмжээгээр (оптом); **2.** *элирх. үүргээр хэрэгл.* ехэ, баглагар (большой, объёмный); **бөөн сагаан үүлэн** бамбагар сагаан үүлэн, хониной хайшалагдаһан ноохон гү, али хүбэн шэнгеэр үзэгдэдэг (кучевые облака): *Аяар доогуур бөөн сагаан үүлэд буржыгаад, тала дайдые бүглэнэ* (З. Гомбожабай); **бөөн хара үүлэн** баглагар хара үүлэн (грозовые чёрные тучи): *Бүхэли һара соо хуурайгаар хуйлан үлеэһэн һалхин гэнтэ зүг шэгээ һэлгээд, бөөн хара үүлэнүүдые зүүн тээһээ туужа асарба* (В. Гармаев).

БӨӨН II *юум. н., баруун бур.* элдэб хэбтэ оруулжа гү, али даража, гурилаар бариһан багахан талхан, хилээмэн (хлебец в виде печенья).

БӨӨНИГЭР *тэмд. н.* онгогор,

нойрмоглонги, мансуурһан (осовелый).

БӨӨНСЭГ *юум. н. хайх., доромж*. бөөгэй оронсог, бөөхэн (*пренебр*. шаман).

БӨӨНСЭГЫРХЭ *үйлэ г.* бөөгнэрхэ, обоорхо, сугларха, исалха (скапливаться, собираться толпой).

БӨӨНСЭГЭЙ *юум. н. алайр* орёомго, орёомол, монсог (моток, клубок): *бөөнсэгэй ноохон.*

БӨӨР: бөөр-сөөр *тэмд. н., ага* багахан, ехэ бэшэ (скромненький, маленький): *бөөр-сөөр юумэншинь.*

БӨӨРДЭГ *юум. н., түнх.* азарга (жеребец).

БӨӨРСЭМХЭН *тэмд. н.* багахан бүлэг, үсөөхэн (редкий, малочисленный): *Арайшье гэжэ амидаржа һууһан бөөрсэмхэн хэдэн малһаамнай…* (Х. Намсараев).

БӨӨРЫН *тэмд. н.* бөөрэдэ хабаатай (почечный); **бөөрын хадхаляа** хүйтэ абаһанһаа боложо бөөрын хадхаха, үбдэхэ (почечные колики); **бөөрын шэбэ һудал** бөөрын хүнды, һудал, эндэ шуһанһаа илгарһан муухай, хорото үлэгдэлнүүд шээһэн боложо илгардаг (почечные лоханки); **бөөрын аршаан** бөөрын үбшэнүүдые аргалдаг аршаан (почечный источник, источник, полезный при почечных заболеваниях): *Түнхэнэй Хонгор-Уулада байдаг бөөрын аршаан ехэ һайн гэлсэдэг.*

БӨӨРЭ I *юум. н.* 1) амитадай, тэрэ тоодо хүнэй шуһанһаа муухай хорото үлэгдэлнүүдые илгаруулан шээһэн болгожо гаргадаг, ууса нюрганда досоо талаһаань няалдаад байдаг, газаа талаараа өөхэтэй, хүрин үнгэтэй, бэеын хүнды эрхэтэн (почки): *Жалма һамганиинь шэнэ мяха шанахадаа, хүбүүндээ бөөрыень, эсэгэдэнь зүрхыень, өөрөө хара эльгыень эдидэг гуримтай һэн* (Х. Намсараев); **бөөрэ дүрсэтэ** бөөрын түхэлтэй гэхэ гү, али дээгүүрээ үргэн аад, доошоо болоходоо нарин, хушуурһан үзүүртэй, жэшээнь, набшаһад (почковидный); ◊ **үрөөһэн бөөрэ** хүниие хэн нэгэнтэй адлидхан нэрлэлгэ (≈ два сапога пара): *Тэрэнэй баруун гарынь, үрөөһэн бөөрэнь гэлсүүлдэг Хайдаб үгыень тодожо абан, хараал шэрээл табина* (С. Цырендоржиев); **хоёр бөөрэ** эжэлшэһэн, анда нүхэд (неразлучная пара, закадычные друзья); **бөөри хүйтэн** *эхир., булг.* муугаар һанаһан, хэрэглэмжэгүй, хамаагүй, һожоргүй (недружелюбный, безразличный): *Бүлэ хүн бөөри хүйтэн*; **муу бөөри** *эхир., булг., хараал.* адхамар, яндуул (негодник); 2) эрхи үлхэхэдөө, адли зайда гурбан газар үлхэлсэһэн шүрэ гү, али ондоо эрдэниин шулуун (три бусинки из полудрагоценного камня или коралла, расположенные на одинаковом расстоянии друг от друга): *Эрхидэ гурбан бөөрэ байдаг юм*; ○ **эльгэ** *гэжэ үгэтэй парн. хэрэгл.*

БӨӨРЭНХЫ *тэмд. н.* түхэреэн, монсогор, бүмбэгэр (круглый, шарообразный): *Бөөрэнхы хөөрхэн, гоёхон бэетэй* (Х. Намсараев).

БӨӨРЭНХЫЛХЭ *үйлэ г.* 1) ямар нэгэн юумэ түхэреэн, монсогор болгохо (делать *что-л.* округлым); 2) монсогор гү, али түхэреэн юумэ мухарюулан ябаха (катить *что-л*. округлое).

БӨӨҺЭЛИГ *тэмд. н.* хүнэй амитанай бэедэ халдажа, шуһынь һорожо амидардаг шэмэгшэтэй (вшивый).

БӨӨҺЭ(Н) *юум. н.* хүнэй, амитанай бэедэ халдажа, шуһа хүхэгшэ, шуһынь һорожо амидардаг шэмэгшэ, һорогшо (вошь, вши): *– Эндэмнай нэгэш бөөһэн байдаггүй, – гэжэ главврач эхэнэр түнхэнэй хэлээр уурлаба* (Б. Мунгонов); *Өөрынгөө тархида байһан буга хараагүй аад, хүнэй тархида ябаһан бөөһэ хараха* (Оньһ. үг.); **бөөһэнэй зэргэ** (*гү, али* **шэнээн**) тон жэжэ (очень маленький); **бөөһэндэ эрхээд, үмдөө** (*гү, али* **хүнжэлөө**) **галдаха** (Оньһ. үг.) жэжэ, өөдэгүй юумэнһөө гани галзуу болохо, сухалдаха (≈ делать из мухи слона); ◊ **бөөһөө түүхэ** мүнгэгүйдэхэ, мүнгөөр дуталдаха, ядасалдаха (испытывать безденежье); *Автомашина бөөһөө түүгээд аба гэнэ гүш?!*.

БӨӨҺЭРХҮҮ *тэмд. н.* бөөһэтэһэн, бөөһэндэ баригдаһан (вшивый).

БӨӨҺЭТЭЙ *тэмд. н.* **бөөһэрхүү** *хара*.

БӨӨҺЭТЭХЭ *үйлэ г.* 1) бөөһэ халдаха, бөөһэндэ баригдаха (завшиветь, страдать от вшей): *Басаганиинь лагерьһаа бөөһэтөөд ерээ*; 2) бөөниихэ, һуларха – *архи ууһан хүнэй нюдэн тухай* (соловеть – *о глазах пьяного*): *Балдан гэдэргээ ядайжа, бөөһэтэһэн нюдөө оншилгон, хамараа хоёр-гурба татаад, дуулажа эхилбэ* (Ц.-Д. Хамаев).

БӨӨШЭ *юум. н., үнгэ, доодо үд.* бүһэлүүр, боолто, боошхын модохонуудые бэе бэедэнь нягтаар хабшан барижа, шииг, агаар табихагүйгөөр һуулгагдаһан түхэреэн түмэр гү, али гүрэмэл бургаһан (обруч): *бөөшэ һуулгаха*.

БРЫНЗЭ *юум. н., ород* хониной гү, али ямаанай һүөөр хэһэн сыр (брынза): *Танай хэжэ байһан брынзые шэнжэн шалгажа үзэһэнэй тухай акт энэ байна* (Ц. Дон).

БУГ *юум. н.* 1) *аман зох.* үльгэр онтохондо дурдагдадаг хорото, муу һүнэһэн, ада шүдхэр (злой дух); **буг баатар** а) *үнгэ* бэгсэргэ, ойгоор амидардаг, хулгана мэтын жэжэ мэрээшэдые

барижа эдидэг, hүниин томо шубуун (сова); б) *боох*. гулабхаагай нэгэ янза (вид голубя); ◊ **буг баатар болохо** орой болотор унтахагүй, hүнеэрээ унтангүй ябаха (не спать до поздней ночи, полуночничать).

БУГА *юум. н.* Зүүн Сибирьтэ амидардаг томо туруута амитан (изюбр, марал): *Аяар тэрэ шэлэдэ, ябаган набтуул хушануудай доодо захада, нэгэ буга үглөөнэй наранда игаahандал, хүдэлэнгүй зогсожо байна* (Д.-Д. Дугаров); *Үглөө бури буга дуудаба* (*таабари*, сай нюдэхэ); **буга hара** *хууш.* үбэлэй гурбадахи, hүүл hара (третий зимний месяц).

БУГААБАР *юум. н., ойх.* сарбууда зүүдэг, үнгэтэ түмэрөөр шудхаhан, мүн газаа таладань үнгэтэ шулуу hуулгаhан гоёолто (браслет).

БУГААГ, бугаабша *юум. н.* сарбууда зүүдэг, үнгэтэ түмэрөөр шудхаhан, мүн газаа таладань үнгэтэ шулуу hуулгаhан гоёолто (браслет): *Юундэб гэхэдэ, нютагай дарханда бутархай алта үгэжэ хүүлэhэн гал шара бугааг баруун гарайнь сарбууда яларжа байгаа ха юм* (Д. Батожабай); **бугааг hара** хүреэтэhэн hара (луна с кольцом): *Бугааг hара барыhан үүлэнэй саанаhаа булгагад гэбэ* (З. Гомбожабай).

БУГАХА *үйлэ үг.* зайлаха, хулжаха, мултарха (уклоняться, увиливать): *Бушуу түргэн бугадаг морёор бухал шэрэхэдэ хабатай даа* (Б. Базарон); *Бутуулал hамбайтай боро улаанайм* / *Бугажал соёрхынь харахалта* (Н. Очиров).

БУГЖАГАР *тэмд. н.* бадлюун, багжагар, бүхэ, бата бэхи, хатуу, шүрбэhэлиг (плотный, крепкий, мускулистый): *Оройдоол гурбан hара хахад соо харалсаагүй аад, Андрейн бүдүүлиг, бугжагар болошоhониинь гайхалтай* (С. Цырендоржиев).

БУГЖЫХА *үйлэ үг.* багжыха, бэежэхэ, торнихо (становиться плотным, могучим): *бугжыжа томо болошохо*.

БУГЗАГАНАХА *үйлэ үг.* огсомоор, эрид хүдэлхэ, угзаганаха, угзаран хүдэлхэ (быть резким в движениях): *Бугзаганан гэр тээшээ даб гээд ябашоо.*

БУГЗАЙХА *үйлэ үг.* 1) огсомоор, эрид хүдэлхэ, угзаганаха, угзаран хүдэлхэ (быть резким в движениях); 2) үсэрхэ, зүрихэ, хэдэрлэхэ, эрхэлхэ (упрямиться).

БУГЗУУ *тэмд. н.* 1) огсом, эрид (резкий – *о движении*); 2) үсэд, зүрюу, хэдэр, эрхэ (упрямый, капризный).

БУГЛАХА *үйлэ үг.* 1) эдеэрлэхэ, хубилха, *шэхэнhээ* эдеэрын гараха (гноиться, нарывать): *Хүлэйнь хабдар буглан тэhэрбэ*; 2) сагай уларилай муудаха, дортохо, тэнгэриин шэнжын харалган болохо (портиться, хмуриться – *о погоде*): *Тэнгэри буглаба;* 3) *шэлж.* уурлаха, сухалдаха, хороо бусалха (дуться, сердиться, злиться): *Янжамын зосоо уур хорониинь буглажа, үгэ дуу гарахашье дурагүй байгаа бшуу* (Д. Батожабай).

БУГУУЛИ *юум. н.* 1) амитанай хүзүүндэ, хүлдэ ургаар хаяжа баридаг ута аргамжа, урга (аркан): *Мориной хүзүүндэ бугуули хаяхын түлөө арга мэхэhээ гадна, үшөө бар хүсэн хэрэгтэй* (Ц. Шагжин); 2) hэгэлдэргэ (петля): *Түрмын хашаа соо саханууд зоогдожо, тэрээндэ хэдэ хэдэн бугуулинууд зүүгдэжэ, ишэ тиишээ дүүжэндэн, хүнэй хүзүүнэй оohорлогдохые хүлеэнэд* (Х. Намсараев); ◊ **бугуулида орохо** тэсэхын аргагүй байдалда орохо, мэдэлдэ байха (оказаться в невыносимо тяжёлом, зависимом положении): *Нютагай баяшуулhаа унаа эрихэ болоо hаа, бугуулидань орохош* (Ж. Балданжабон).

БУГУУЛИДАХА *үйлэ үг.* бугуули хаяжа бариха, ургалха (бросать аркан): *Нарин хүзүүгээрнь hур аргамжаар бугуулидажа уяад, хэдэн хүн хоёр тээшэнь шадал соогоо татажа байбад* (Д. Батожабай).

БУГУУЛИДУУЛХА *үйлэ үг., идх. залог* 1) хүзүүндээ ургын гуйба углагдаха, ургалагдаха (быть заарканенным): *Хүзүүгээрээ бугуулидуулаад байhан морин амаараа сагаан хөөhэ бураже, ами хоолойгоо саглахадаа үгэ дууласатай болоно хэбэртэй* (Ц. Шагжин); 2) хүзүүндэ ургын гуйба углахыень баадхаха (велеть заарканить): *Морёо Доржоор бугуулидуулха хэрэгтэй.*

БУГШАА *юум. н., боох.* хурьган (ягнёнок): *Бишыхан бугшаа бэлшэнэ*.

БУГШААЛХА *үйлэ үг., боох.* хурьгалха (ягниться): *Хонин бугшаалба*.

БУГШАХА *үйлэ үг., ага* 1) дотороо энеэхэ, энеэдэhэеэ даража ядан энеэхэ (смеяться про себя, давиться от сдерживаемого смеха): *бугшажа hууха*; 2) эдеэшэхэ, эдьхэрхэ (завариваться, настаиваться): *Гүсэ соо сай бугшана*; ◊ **сээжэ соо бури бугшаха** хороо бусалха, хоролхохо, харархаха, сухалдаха (закипать в груди – *о злости*).

БУГЫ *юум. н.* хуhан мунса, мугы (берёзовая колотушка): *шэнэ бугы дархалха*.

БУГЫБША *юум. н.* 1) амитанай хүзүүндэ хаядаг бугуули, урга (аркан с петлёй): *үреэ мориндо бугыбша хаяжа бариха*; 2) бугааг (браслет).

БУГЫДАХА *үйлэ үг.* бугыгаар, мугыгаар сохихо (бить колотушкой).

БУГЫН *юум. н.* бугада хабаатай (изюбриный, маралий): *Эм домтой бугын эбэрэй түлөө зоримжо ерэhэн хэрэгээ хүбүүн*

бүтээбэл даа (Д.-Д. Дугаров); *Гэнтэ хадын оройһоо аалин намдуу байһан оршон тойрониие хаха зүһэн бугын абяан зэдэлшэбэ* (Г.-Д. Дамбаев).

БУД: **буд-буд(хан) хөөрэхэ** нариихан утаанай бааяжа гараха (подниматься небольшими клубами – *о дыме*): *Тэрээнэй дээдэ талада нэгэ набтархан хара отогой оройһоо сайбархан утаанай буд-будхан хөөрэжэ байхые харажархёод, өөрын эрхэгүй һүүхирбэб* (С. Доржиев).

БУДА *юум. н.* 1) һагба, мүнөөнэй тоолоloор долоон хоногой гурбадахи үдэр гараг; монгол литээр – дүрбэдэхи үдэр, гараг (среда); 2) Наранай системын Наранһаа тоолобол, нэгэдэхи гараг, түби дэлхэй (Меркурий).

БУДАА(Н) *юум. н.* 1) залаата ургамалнуудай эдеэндэ ородог ороohон (крупа, крупы); **сагаан будаа** а) ута сагаан ороohотой ургамал, барайгар (рис): *Сагаан будаа гү, али соево шаанги, хара үһанһаа бэшэ хоол дшилэхэ зөөри тэрээндэ үлэдэггүй һэн* (Д. Батожабай); б) жэжэхэн шэниисын будаа (манная крупа); **шара будаа** жэжэхэн шара үнгэтэй будаа (просо; пшено): *Олон үхибүүдтэй айлда хаа-яа нэгэ хэды һүүнтэ шара будаа үгэдэг һэн* (Ц. Шагжин); 2) *түнх., ург.* баданай набшаһан (листья бадана); 3) *хаш*. арбай талханай залаа, ешмээн (ячмень): *будаанай талхан.*

БУДАГ *юум. н.* 1) юумэндэ үнгэ оруулдаг шэрэ (краска, краситель): *Нараншье баруун хойто нарһата үндэрэй саана далда ороод, тэнгэриин баруун хаяагаар байһан хэһэгбуһаг үүлэд хүрин будагаар будагдаа* (Б. Санжин, Б. Дандарон); 2) нюураа (*урал, нюдэн, хасараа*) гоёожо будадаг зүйл (декоративная косметика, помада, тени, румяна): *Долгор энеэдэһээ баримжа ядан, улаан будагтай уралаа дарьбагашуулаад, эжыгээ тэбэришэбэ* (С. Цырендоржиев); *нюдөө хүхэ будагаар будаха*; ○ **үнгэ**, **шэрэ** *гэжэ үгэнүүдтэй парн. хэрэгл.*

БУДАГДАХА *үйлэ у., хүлеэгд. залог* 1) үнгэ оруулагдаха, будаг, шэрэ түрхигдэхэ (быть выкрашенным, накрашенным): *Тиихэдэ тэрэ гэр ягаабтар үнгөөр будагдаһан байгаа* (Ч. Цыдендамбаев); *Тиихэһээ гадна, уралынь улаан шэрээр будагданхай* (Б. Мунгонов); **извёсткоор будагдаха** сагаадагдаха (быть побеленным): *Тэрэнь һаяшаг баригдаһан, зүүгээрээ үргэн салуу сонхотой, известкоор будагдаһан ханатай, дороо модон палаахатай* (Ц.-Ж. Жимбиев); 2) муухай болгогдохо, муухай юумэндэ зууралдаха (выпачкаться, запачкаться): *Шубуунай аргалаар будагдажа сайшаһан хуушан сэргэнь мүнөөшье хэлтыжэ һуудаг* (Ч. Цыдендамбаев).

БУДАГТАЙ *тэмд. н.* шэрэтэй, будаг, үнгэ оруулһан (выкрашенный, окрашенный): *Бадууха хэды гажаранги ябабашье, найман ханатай налшагар гэрэй газаа байһан будагтай ханзын хажууда тогтобо* (Б. Санжин, Б. Дандарон); **нэгэ будагтай** адли үнгэтэй (одноцветный): *Эдэ бүгэдэ тус тустаа ондо ондоо үнгэтэйшье һаа, юрэнхы дээрээ нэгэ будагтай* (Ж. Тумунов); **ногоон будагтай** ногоон үнгэтэй, ногооноор шэрдэһэн (зелёный, зелёного цвета): *Энэ тэрэ һонин дуулахаяа колхозой правлени ошоод, гэр тээшээ Жамган үбгэнэй бусажа ябахада, хадын боориие зубшаад, ногоон будагтай машина табилуулжа ябаба* (Ж. Тумунов); **будагтай хубсаһан** угаахада гү, али нороходоо, шэнгээгдэһэн будагаа алдадаг, гарадаг, бусад юумэндэ будагаа халдахаадаг, шэнгээдэг хубсаһан (закрашенная одежда).

БУДАГША *юум. н., баруун бур.* будадаг ажалтан, шэрдэгшэ (красильщик, маляр).

БУДАЖАРХИХА *үйлэ у., видэй нэгэ түхэл* 1) абаһаар шэрдэхэ, үнгэ оруулха (моментально окрасить): *...орон гэхэдэ уни бутарма дулаахан, зосоо талыень сагаан шохойгоор будажархиһан, ехэ сэбэрхэн…* (Х. Намсараев); 2) һанагдаагүйгөөр муухай болгохо (пачкать, марать): *Тиигээд тэрэ боро каракуль захатай шэнээргэ пальтогоо будажархина аа гүб гэжэ нягталан ябана* (Ц.-Ж. Жимбиев).

БУДАЛГА *юум. н.* шэрдэлгэ, будаг, үнгэ оруулга (окраска, крашение); **нюураа будалга** нюуртаа элдэб үнгэтэ тусхай бодосуудые түрхилгэ, зүһөө хубилгалга, илангаяа бүжэгшэд нюураа будажа наадаха рольдоо бэлдэдэг, геройдо адли болодог (макияж, гримировка).

БУДАЛДАХА *үйлэ у., угталд. залог* муухай болохо, зутарха, бидалдаха (пачкаться): *Тэрэнэй нюурынь эндэ тэндээ эһэ тортог, шорой шабараар будалданхай* (Ц. Шагжин).

БУДАМАЛ *тэмд. н.* будаг оруулагдаһан, шэрдэгдэһэн, будагтай (крашеный): *Альга ташалган хүбүүе сошоогоод, тэрэ нуга сабшалан, намаа сэсэгүүдынь Думаагай сагаан плати дээрэхи эреэ маряан будамал сэсэгүүд болошобо* (З. Гомбожабай).

БУДАН 1. *юум. н.* уняар, унин (мгла, лёгкий туман); **будан манан** уняар, уняар манан (дымка тумана, туманная мгла): *Харин нарьдагта аһалдаһан хайнагуудаа захадаад, тээ дээрэ гаражса гал түлитэрнь, наран будан*

манан соо шад улаан зэдтэл үнгэтэй үндыбэ (Ц. Шагжин); **2.** *элирх. үүргээр хэрэгл.* манатай, уняартаһан (дымчатый, туманный): *Витим мүрэниие дахан нэмжыгшэ будан сагаан талаар зургаан зуу гаран толгой адуун бүлэг бүлэгвөрвөв таран бэлшэнэ* (С. Цырендоржиев); **будан сагаан үүлэн** һэбхигэр сагаан үүлэн (дымчатое белое облако): *...Ваанчигни сэнхир тэнгэриин уудамда ори гансаарханаа хэлбэлзэгшэ будан сагаан үүлэ шэртэшоо һэн* (С. Цырендоржиев).

БУДАНГЫ *тэмд. н.* 1) һүлэмхи, бүдэхи, бүрэгэр, бүрэнхы (мутный, тусклый, мглистый): *Будангы үдэшэ болобо*; 2) *баруун бур., шэлж.* тэнэг, тэншүү, мунхаг, мохоо молхи (глупый, тупой).

БУДАНГЫРХА *үйлэ у.* бүдэхи, һүүмэгэр болохо (мутнеть, тускнеть).

БУДАНТАЙ *тэмд. н.* уняартай, унинтай, манатаһан (туманный, покрытый туманом): *будантай тала*.

БУДАНТАХА *үйлэ у.* уняартаха, манатаха, унин тараха (покрываться туманом, затуманиваться, покрываться мглой): *Уулын орой будантаба*.

БУДАРГАНА *юум. н.* 1) *ург.* хужартай, шиигтэйшье, мүн губи газараар ургадаг набтарһан һөөг (поташник, жерняк); 2) нуга сабшалан соо ябадаг бишыхан шубуун (коростель): *Бударгана ниидэнэ*.

БУДАРГАХА *үйлэ у., идх. залог* үрхирүүлхэ, дэгдээхэ (поднимать столбом *пыль, снег и пр.*): *Удамбраа аһан һайн газарыень шэлэжэ, томо томо сагһан дэгнүүлнүүдые доошонь мухарюулан, сагаан тооһо бударгана* (Ц.-Ж. Жимбиев).

БУДАРУУ *тэмд. н.* 1) үйрхэй, бутархай, уйгааг (сыпучий): *бударуу юумэн*; 2) шэдэрүү (моросящий): *Бударуу бороон шэдэрнэ*.

БУДАРУУЛХА *үйлэ у., идх. залог* үрхирүүлхэ, дэгдээхэ (поднимать столбом): *Газаа һалхин сага бүри ехээр бударуулһан шэнги.*

БУДАРХА *үйлэ у.* сага, бороооной орохо (выпадать, идти – *об осадках*): *Уе-үе шэрбэгэнүүр жэжэхэн бороо бударан орожо, хүнэй нюурые хоротойгоор шэрбэн сохино* (Ц. Дон).

БУДАХА *үйлэ у.* 1) шэрдэхэ, үнгэ оруулха, будаг түрхихэ (красить, окрашивать): *Зүгөөр ондоо болоһон юумэн гэхэдэ: зүүн тээ байдаг столыень урда ханын тэндэ абаашаһан, сонхонуудыень һаяхан шэнэ шэрээр будаһан байба* (Ц. Дон); *Нюураа пудрадаад, нидхэ зубхияа үлэ мэдэг шэрдээд, уралаа будаад, энеэбхилээд абаба* (С. Цырендоржиев); **лаагаар будаха** лааг түрихэ, елылгэхэ (покрывать лаком, лакировать); 2) юумэ халдааха, муухай болгохо, билааха, зутарааха (пачкать, мазать, загрязнять): *Ойрохи һогтуунь газаа хүлөөшье аршаагүй, үйлсын шоройгоор ковёрынь будажа һууна ёһотой* (Ч. Цыдендамбаев).

БУДДА *юум. н., будд.* 1) **Будда, Бурхан багша** буддын шажаниие байгуулагша Сиддхартха Гаутамын нэрэ; «оюуниинь нээгдэһэнэйнь» һүүлээр Будда Шигэмүни гэжэ нэрэтэй болоо. «Илажа түгэс нүгшэһэн», «Түүншэлэн ерэһэн» (мүн «Тэгүүншэлэн ерэгсэн» гэжэ хуушан монголооршье үгүүлэгдэдэг) гэхэ мэтэ гушаад ондоо нэрэтэй болоһон. Анханда номолшо-багша гэһэн алдартай байһан аад, байн байн бүхы замби түбиин, бурхадай бурхан, хаашуулай хаан, бүхы юртэмсэнүүдтэ боложо байһан юумые хараха, аргалха шадалтай гэгдэдэг болоһон. Шабинарынь санаартадай дэлхэй дээрэхи эгээ түрүүшын сангха – бүлгэм байгуулһан (Будда, «просветлённый»; имя основателя буддизма Гаутамы Шакьямуни): *Будда бурханиие хахархай шара дэгэл үмдөвөд, эдеэ хэхэ аягаһаа бэшэ зөөригүй ябадаг һэн гэжэ хэлсэдэг ха юм* (Д. Батожабай); 2) боди хутаг олоһон ямаршье амиды амитан буян хуряа хуряһаар сансарһаа нирвааида ороходоо, будда болодог. Тэдэ эртэ урда сагһаа бии боложо эхилһэн тула тоо томшогүй олон юм. Тэдэнэр бодисаданар байһанаа, будданар болодог. Будданар замбуулинда һуудаг. Гэбэшье газар дэлхэйн ямар нэгэн амитан гү, али зүйл болон хубилдаг (будда, высший ранг персонажей буддийского пантеона).

БУДДЫН: буддын шажан, **буддизм** *юум. н.* дэлхэйн гурбан ехэ шажанай эгээл түрүүн мүндэлһэниинь; манай ээрын урдахи 6-5 зуунай үеэр Энэдхэгтэ бии болоһон; Түбэд, Хитад, Япон, Бирмэ, Монгол, Сибирь болон Зүүн-Урда Азиин оронуудта, бусад газар нютагуудта дэлгэрэнги; буддын шажанай гол бодолынь хадаа энэ оршолонто дэлхэйнхиһээ ондоо байдалда абарагдажа болохо гэһэн һургаал юм (буддизм): *Бөө мүргэлтэнэй дунда байхадаа, Буддын шажантай болоһон хүнби гээд, бөөгэй шүтөөндэһүзэглэхэ, этигэхэгүй ябадал хэзээшье, ямаршье ушарта харуулаагүйб* (Б. Санжин, Б. Дандарон).

БУДЛЯА(Н) *юум. н.* 1) *ном.* зүрилдөөн, ойлголсоогүй мүргэлдөөн (конфликт, инцидент): *хилын будляан*; 2) *ном.* худхаан, худхаляа, эмхи журамаа алдалга (путаница, неразбериха): *будляа үүдхэхэ*; 3) *бөө* үхибүүе булагай бусалһан уһаар угааха ёһолол (обряд омывания ребёнка ключевой водой).

БУДЛЯАНТАЙ *тэмд. н.* 1) худхаляатай,

бусайданги (путаный); 2) зүришэлдэһэн, зүрилдөөтэй, мүргэлдөөнтэй (конфликтный): *будляантай суглаан*.

БУДУУ *тэмд. н., баруун бур.* босхи, бохёо, модохи, хүжүүн (неуклюжий, неловкий, неповоротливый).

БУДУУЛХА *үйлэ үг., идх. залог* шэрдүүлхэ, үнгэ оруулха (покрасить): *Хүлни маяа бэшэ, нюдэмни яһала ехэнүүд, харанууд, город ошоо хадаа нюдэеэ тойруулхадажа, хара шэрээр будуулхаб* (С. Ангабаев); **үһөө будуулха** үһөө шэрдүүлхэ, үнгэ оруулха (покрасить волосы): *...елэн хара үһэеэ хүрин шара үнгөөр будуулжа, долгитуулан буржылгаһыень һайхашаан, үни удаан харана* (Г.-Д. Дамбаев).

БУДХАХА *үйлэ үг.* мориной юумэнһээ сошожо айхадаа, хажуу тээшээ халба һүрэхэ (отпрянуть от испуга – *о лошади*): *Теэд бооржоёо хэдышье шангалан баряа һаань, мориниинь эмниг лэ һэн хойноо тэршэлэн будхажа, үбһэтэй ашаанииньүрөөһэн тээшээ хэлтышэбэ* (Ц.-Ж. Жимбиев).

БУЖА: жэжэ-бужа юумэн тоомоор бэшэ юумэн, хэрэггүй юумэн (мелочь): *Юрын үдэрнүүдэй жэжэ божо хэрэгүүдтэ тархяа эрьеэд, мал шэнги эдихэ уухаяа мэдээд ябажа ябаа бэшэб* (Ц.-Д. Хамаев).

БУЖАГАНАХА *үйлэ үг.* 1) баглайрха, бурьяха, бушаганаха, үрхирхэ (подниматься кверху, взвиваться, клубиться): *Аймагай түб дээрэ гэрнүүдэй үрхөөр тортогтой хара утаанай бужаганан гараха об-тоб үзэгдэдэг боложо байна* (Ц. Дон); 2) бурьялха, хиидэхэ, ганирха (разбушеваться – *о стихии*); 3) бурьялха, орьёлхо, харьялха (бурлить); 4) һаглайтар ургаха (пышно расти): *Зариманиинь тээлнигүүдээ һэмээхэн эрьежэ, хяаг ногооной бужаганан гаражаа байһые харахадаа уушхаржа, эндэһээнь нилээд томо сомоо һүрилхэб гэжэ шүүбэрлэнэ* (М. Осодоев); 5) *шэлж.* сухалдаха, уурлаха (сердиться): *Уур сухалай охиндо бүхы бэемни эзэлэгдэжэ, мэдэрэлээ алдан бужаганабаб* (Ц. Шагжин).

БУЖАГАНУУЛХА *үйлэ үг., идх. залог* бурьюулха, дэгдээхэ, үрхирүүлхэ (поднимать кверху, взвивать): *Тэрэ бэеэрээ улаагай хонхонууд наяржа, ухаа тооһо бужагануулан ябашоо һэн* (Х. Намсараев).

БУЖАГАР *тэмд. н.* 1) багжагар, бажагар, хүдэр, шанга, хүсэтэй (здоровый, крепкий, могучий): *Норбо Шагжа хоёр бужагар улаан шарайнуудаа бууража, буурал толгойтой боложо ябаһан байгаа* (Х. Намсараев); 2) томо, бүдүүн (крупный, толстый): *Үндэр нарһадай, бужагар хуһадай болон һөөг мододой дундуур сайбайжа, холо саана нуур харагдана* (Ч. Цыдендамбаев).

БУЖУУ *юум. н.* амитанай арһанда бии болодог хуурай хальһата халдабарита үбшэн (парша, стригущий лишай): – *Бужууда баригдаһан буруу хашарагууд ишгэжэ шүргөөгшэ һэн* (А. Шадаев).

БУЖУУРХА *үйлэ үг.* хуурай хальһата халдабарита үбшөөр үбдэхэ, бужуу халдаха, хамуурха (быть покрытым паршой): – *Нёдондо Будатанай бужуурһан буруу баришжа эдеэ һэнши* (Б. Мунгонов).

БУЖУУТАЙ *тэмд. н.* бужуу халдаһан, бужуурһан (паршивый, шелудивый): *Тэрэнь үхэһэн хурьгадай гү, бужуутай буруудай арһан бэшэ, харин булганай арһан байха юм* (Ч. Цыдендамбаев).

БУЖУУТАХА *үйлэ үг.* бужуу халдаха, бужуурха (покрываться паршой): *Теэд һүүлэй үедэ бужуутаһан, хамуутаһан гү, али ондоошье үбшөөр үбдэһэн мал балай ехээр үзэгдэхөө болижо, энэ соорхой ехэнхидээ хооһон байдаг болонхой* (Б. Мунгонов).

БУЖЫХА *үйлэ үг.* багжыха, хүдэржэхэ, батажаха (становиться здоровым, становиться могучим).

БУЗАР 1. *юум. н.* 1) бог, хирэ, шабар, угаадаһан (грязь, нечистоты): *Арюун ба бузар гэһэн ойлгосо хүнэй сэдьхэлэй алдуутай үзэгдэл* (М. Батоин); 2) бузгай, жэрхэштэй, зэбүүрхэмэ хүн гү, али юумэн (гад, подлец; мерзость, гадость): – *Гарыеш хухалһыень мэдээ һаа, тэрэ бузарые ондоогоор һунааха һэм* (Ц.-Д. Хамаев); *Теэд энэ бузар Шулуунһаа боложо, сэдьхэлэй үбшэнтэй болошобо* (Д. Эрдынеев); 3) муу үйлэ хэрэг, һүйд, уршаг (неприятность): *Хонидоо эндэ асаржа асаржа алдажархёо һаа бузар гээшэл* (Б. Мунгонов); **2.** *тэмд. н.* 1) муухай, хирэтэй (грязный, нечистый); 2) бузгай, жэрхэштэй, гутамшаг (мерзкий, гадкий, скверный): *Гармуудай ямар нэгэн бузар үнэрһөө жэрхэһэн мэтээр уршагад гээд, саашаа ябашаба* (А. Ангархаев); **бузар булай** (*гү, али* **муухай**) бузгай, жэрхэштэй (гадкий, мерзкий): – *Энэ ноохоо ээрэхэ, юумэ хүүмээ оёхо хадхахагүй, бүхэли һүниндөө хаана ябана гээшэбши, яаһан бузар булай юумэ гээшэб?* (Ц. Дон); 3) нэрэ түрэгүй, зүдэр зутаг (позорный, постыдный): *Энээхэн бузар ааша гаргаһанайшни түлөө ноёд тархииш эльбэхэгүй даа* (Б. Мунгонов); 4) айхабтар, тэсэшэгүй (адский, ужасный): *Мүнөөшье таанар энэ бузар хабшалда хаагдашоод һууна ха юмта* (Б. Мунгонов); **бузар буртаг** муухай, тэсэшэгүй (ужасный, невыносимый): – *Юун гэһэн бузар буртаг боргоохон энэ үдэшэ байба гээшэб, тэсэхээр бэшэ байбал* (Х.

Намсараев); **3.** *наречи* 1) ой, дура гутамаар, жэрхэбтэр, зэбүүдэһэ хүрэмөөр (ужасно, отвратительно); 2) тон, угаа, туйлай, айхабтар, горитой, маша (чрезвычайно, весьма, очень): *Тиимэ нэгэ янзын байдал гээшэшни бузар хашартай болошодог юм һэмнэй* (В. Гармаев); **бузар гоё** горитой, айхабтар, угаа гоё (очень красивый): *Бузар гоё сүүмхэ абаалши, зохидхон гээшэнь!*; **бузар муухай** айхабтар муухай (ужасный, отвратительный): *Гэрэй зүүн урдахи булан нижаганахадал гээд, халхалагдаагүй сонходо бузар муухай юумэн һүүдэлзэбэ* (М. Осодоев).

БУЗАРААХА *үйлэ у., идх. залог* 1) муухай болгохо, даг хирэ болгохо, хара болгохо, зутарааха (загрязнять, засорять): *Хайран энэ нюурые бузарааха бэлэйб даа* (Х. Намсараев); 2) *шэлж.* бузарлаха, зутарааха, шэбшэглэхэ, бahамжалха (осквернять, поганить): *Теэд булагай уһан соо хирэ боро болоһон, холонхой хулвв хэжэ, бузараажа болодоггүй ха юм* (Ц. Шагжин); *Таня басагаяа Доржотой түр зуура уулзуулхаһаа байха, холоһоошье басагаяа харуулжа бузараахаяа айдаг* (Ч. Цыдендамбаев).

БУЗАРГҮЙ *тэмд. н.* арюун сэбэр, жэрхэшэгүй, гуташагүй (чистый, честный, святой): *Булагай уухандал бузаргүй тунгалаг, / Бугын нюдэндэл буригүй һайхан лэ / Буряад хэлэмнай* (Д. Улзытуев).

БУЗАРЛАГДАХА *үйлэ у., хүлеэгд. залог* 1) муухай болохо, хиртэхэ, зутараагдаха (загрязняться, засоряться): *Волонтёрнууд нобшо ноохой, эдеэ уһанай үлэгдэл хаяжа, бузарлагдаһан уһанай эрье сэбэрлэнэ, дахин муухай болгохогүйе уряална*; 2) шэжэлэгдэхэ, бahамжалагдаха (осквернаться): *Баршуудхын ишмэ эртэ орожо ерэһэндэ Хазагар гайхабашье, үнөөхи бузарлагдаһан, хоёр һамгадай хүл доогуур гэшхэгдэһэн бүһеэ һанахадаа аягүйрхэжэ, һууха байхашье газараа олоногүй* (М. Осодоев).

БУЗАРЛАЛ *юум. н.* 1) муухай болголго, хиртүүлгэ (загрязнение); 2) гутаалга, шэжэлэлгэ, бahамжалга (осквернение).

БУЗАРЛАЛГА *юум. н.* гутаалга, доройтуулга, забхайралга (опошление, вульгаризация): *Сэдьхэлэй төөрилгэ, тэрэниие бузарлалга хүнэй элдэб хүсэлһөө, эгээлэй байдалай хубилжал байдагһаа болоно* (М. Батоин)

БУЗАРЛАХА *үйлэ у.* 1) муухай болгохо, гутарааха, зутарааха (загрязнять, засорять, пакостить, гадить): *Харин Сэлэнгын ЦКК-гай хэрэглэһэн уһан сэбэрлэгдэдэг болобошье, Байгал далайн уһые бузарлаһан зандаа* (Н. Дамдинов); 2) *шэлж.* гутарааха, доромжолхо, забхайруулха (осквернять, поганить, опошлять): *Басаганай инаг дурые бузарлаад, һүүлээрнь иимэ оосогүйгөөр дуугархаяа эшэхэеэ яанаш?* (С. Цырендоржиев); **нэрэ бузарлуулха** нэрэ хүндэ хухалха, доройтуулха (бесчестить имя, позорить): *Ямаршье байг, нүхэрөө үхэлэй һабарта орхёод, өөрынгөө ами шэрэжэ арилха гээшэ хүнэй нэрые бузарлаһан, бүдүүлиг ябадал шуу* (Д.-Д. Дугаров).

БУЗАРЛУУЛХА *үйлэ у., идх. залог* 1) муухай болгуулха, будаха, муухай юумэ халдаалгаха (загрязнять); 2) муухай болгогдохо, будагдаха (быть загрязнённым); 3) доромжолуулха, доройтуулха, гутааха (осквернять): *Иимэ дайдаяа бузарлууланхаар, эндээ унахаб* (Ж. Тумунов); **нэрээ бузарлуулха** нэрээ хухалуулха, гутаалгаха (подвергаться бесчестью, быть опозоренным): *– Энэшни хара аригта байтараа ишгэжэ хардуулжа гүрдүүлжэ, нэрэеэ бузарлуулжа байхада, муухай байнал* (Ц. Дон).

БУЗАРТАХА *үйлэ у.* 1) муухай болохо, муухай юумэ орохо – *уһан тухай*, муухай юумэ халдаха (загрязняться, пачкаться, мараться): *Голой халижа, хүн зоной хорёо соогуур урдажа бузартаһан уһа хэрэглэжэ болохогүй*; 2) *шэлж.* бузар хаюулжа тодхортохо, хорюултай ябадал хэжэ, тэрээнһээ боложо муу юумэндэ орохо (оскверняться): *Уһа голдо муухай юумэ оруулхадаа бузартаха гэдэг.*

БУЗАРХА *үйлэ у.* 1) ямар нэгэн хорюултай үйлэ хэһэнэйнгээ һүүлдэ муу байдалда орохо (оскверняться): *Бии байгшаяа шамдаа, / бии, үгые тандаа баримжа, гаргажа байхадаа, / бузарха үгыб, / мэдэнэб даа* (С. Ангабаев); 2) нарай үхибүүндэ гэртэхинэйнь дурагүй байтар ямар нэгэ үзэмжэгүй, жэрхэхээр хүнэй дүтэлөө һаань, юумэ үгөө һаань, тэрээнһээ боложо, үхибүүнэй үбдэхэ (болеть от дурного глаза): *Үхибүүе ямар нэгэн ушарһаа бузарба гэжэ тухайлаа һаа, гэртэхиниень аршаанаар угаажа, адисаар утадаг һэн*.

БУЗГАЙ *тэмд. н.* 1) муухай, олиггүй, зэбүүрхэмэ, бузар, жэрхэшэтэй (безобразный, отвратительный, мерзкий): *Талаар ябаһан хүнүүдтэй наншалдабат, тэрэ бузгай хэрэгтнай юун гээшэб?* (Ц. Дон); **бузгай золиг** хара золиг, өөдэгүй амитан (мерзавец); 2) забхай, дорой, гутамшаг (пошлый, вульгарный).

БУЗГАЙРАНХАЙ *тэмд. н.* яяр яндан, хэрэггүй, забхайрһан (негодный, низкопробный).

БУЗГАЙРУУЛХА *үйлэ у., идх. залог*

забаан бүдүүлиг болгохо (опошлять).

БУЗГАЙРХА *үйлэ у.* муухай, зэбүүрхэмэ, жэрхэшэтэй ябадал гаргаха, аашалха (безобразно, отвратительно вести себя): *нэтэрүүгээр бузгайрха*.

БУЙ *юум. н., ород* yhан соо аюултай газар заahан тэмдэг (буй): *Голой эрьюулгэтэй газарта буй табидаг*.

БУЙГАА *юум. н.* уйдхар, гуниг, гашуудал (тоска, кручина): *Сэдьхэл зүрхыень буйгаа эзэлбэ.*

БУЙГААЛХА *үйлэ у.* уйдаха, уйдхарта дарагдаха, гуниглаха (тосковать, кручиниться).

БУЙДА *тэмд. н.* 1) холын, заха булангай, холо хүдөөгэй, бүглүү газарай (отдалённый, захолустный): *буйда газар*; **мүр буйда** зам, харгыhаа холо, бүглүү газарта (в глуши, вдали от дорог); ○ **бүглүү** *гэжэ үгэтэй парн. хэрэгл.*

БУЙЛА *юум. н.* 1）тэмээнэй гү, али бухын хамар нүхэлэн hуулгаhан, бурантаг уядаг гонзогорхон модон (палочка, продеваемая в ноздри верблюда): *Буурал залуу атандаа буйла түрүүн хадхажа…* (Х. Намсараев); 2) буура, эрэ тэмээн (верблюд-производитель).

БУЙЛАА(Н) *юум. н.* тэмээнэй шанга орилоон, абяа гаралга (рёв верблюда): *Тэмээнэй буйлаан холоhоо соностоно*.

БУЙЛАГАР *тэмд. н., хёлго* үндэр томо, гаhар (крупный, крупного телосложения): *– Мүнөөхи хүндынгөө эхинэй нахид дээрэ саанаhаань аргаахан гаража ерээд, hэмээхэнээр доошоо харан гэhээмни, миил дүшэ-табин алдын газарта нэгэ томо буйлагар амитан залуухан уляангирай набша мүшэр эдижэ, hэгсэгэнүүлжэ байба гээшэл даа* (Б. Мунгонов).

БУЙЛАЛДАА(Н) *юум. н.* тэмээнүүдэй шанга орилоон, абяа гаралга (рёв верблюдов): *Богдын хүреэнhээ Хяагта хүрэтэр хадын ташалан дабаануудта хашар тэмээдэй буйлалдаан, ууртай Наваан Чингизэй хашхараан сууряан боложо шэнгэhэн байха!* (Д. Батожабай).

БУЙЛАЛДАХА *үйлэ у., угталд. залог* тэмээнүүдэй орилолдохо (реветь – *о верблюдах*): *Эжэлhээ mahaphан энгин, атан тэмээд уншарагтайгаар буйлалданад* (Б. Санжин, Б. Дандарон).

БУЙЛАХА *үйлэ у.* тэмээнэй шангаар абяа гараха, орилхо (реветь – *о верблюде*); **буйлаха ёолохо** (*гу, али* **ёотохо**) ботогоо гээhэн гү, али үхүүлhэн энгин тэмээнэй орилхо (реветь – *о верблюдице по верблюжонку*): *Тэгнээтэй тэмээнүүд хүл хөөрсэг болоhон хүнүүдтэ анхаралаа табингүй, заабар-заабар хибэдэhээ хибэн, томоотой янзаар алхалалдана, зарим нэгэниинь уралаа дурбиилган, хахир муухайгаар буйлаад абана* (Б. Санжин, Б. Дандарон).

БУЙЛУУЛАГДАХА *үйлэ у., хүлеэгд. залог* болбосоруулагдаха, эд болохо (перерабатываться, обрабатываться): *Иигэhээр байтарнь, Жамгановай бодол буйлуулагдажа, харандааш дорогоо hарюу мурюушье haa, алдуугүйгөөр, ойлгосотойгоор бэшэгдэhэн үгэнүүд анзаhанай зузуурта зүhэгдэhэн шэнэ хүрьhэн мэтээр жэрын гарана* (Ж. Тумунов).

БУЙЛУУЛГА *юум. н.* 1) болбосоруулга, эдеэшүүлгэ, эд болголго (переработка, обработка); **эдеэнэй буйлуулга** *үсөөн* эдеэндэ амта шэмэ оруулдаг нэмэри зүйлнүүд (приправа, специи, пряности); 2) эдеэ бэлдэлгэ, шаналга, шаралга (приготовление пищи): *Аймаг соогоо хамагай түрүүн … малай хоол буйлуулга, hолоомо тэжээл хэршэлгэ, орооhо концентрат үйрүүлгэ гэхэ мэтын элдэб янзын хүдэлмэринүүд оньhожоруулагдаhан байгаа* (Б. Мунгонов).

БУЙЛУУЛМАЛ *тэмд. н.* болбосоруулагдаhан, эдеэшүүлэгдэhэн, эд болгогдоhон (переработанный): *буйлуулмал hүн*.

БУЙЛУУЛХА I *үйлэ у., идх. залог* орилхыень, хашхархыень баадхаха (заставить кричать, плакать): *Хамбышад хашан тэмээнүүдээ буйлуулhаар замаа үргэлжэлүүлбэ*.

БУЙЛУУЛХА II *үйлэ у., идх. залог* 1) эдеэ хоол амтатайгаар бэлдэхэ, юумэндэ амта оруулха (вкусно готовить, сдабривать): *Аарсаяа шанаhан яарсын орооhонтой буйлуулжа халаадаг байгаабди* (Ц. Шагжин); 2) юумэ болбосоруулха, элдэхэ, эд болгохо (обрабатывать, обделывать): *– Зариман шулуун нүүрhэ, нефть, түмэрэй, зэдэй руда газарhаа малтажа, тэрэнээ буйлуулжа гү, али худалдажа, алта мүнгэн болгоно* (А. Ангархаев); 3) ойлгожо хадууха, ухаалдиха, бодомжолхо (усваивать, воспринимать, обдумывать): *– Доржо, ном уншаха, тиигээд уншаhанаа бодожо үзэхэ, буйлуулха саг яhала байдаг* (Ч. Цыдендамбаев); *Үхибүүн ухаамни ишмэ юумэ буйлуулжа мэдэхэгүй байгаа* (Ц.-Д. Хамаев); 4) *шэлж.* хээлитэй болгохо, үрэ бии болгохо (оплодотворить, сделать *ребёнка*): *Нюуса далдаар буйлуулhан үхибүүдынь колхозой бригада бүхэндэ мүнөө бии, ондоо тээгүүршье байхадаа болохо* (М. Осодоев).

БУЙР I *тэмд. н.* дүүрэн, хүсэд, гүйсэд, түлэг, шанга, бүрин (полный, максимальный, предельный); **буйр хүйтэн** янгинама хүйтэн, туйлай хүйтэн, хорон хүйтэн (жгучий мороз): *Тиигэбэл үбэлэй буйр хүйтэнэй үедэ зөөжэ тулижа, шуурга шамарганда малаа үхүүлжэ*

байхагүй һэмди (Б. Санжин, Б. Дандарон).

БУЙР II *юум. н.* эрэ хандагай (лось-самец): *Жаадай үбгэмни арбан зургаан һалаата буйрые гушаад сажанһаа алдажархёо* (С. Цырендоржиев).

БУЙРАГАР *тэмд. н.* үдхэн, унжалдаһан, бөөгнэрһэн (густой, скученный): *Харин тэрэ баруун тээ пэтэн хара гэдэһээ бултанһаа доогуур һанжуулһан, буйрагар ехэ үүлэн сооһоо түрүүшын сахилгаан зурагад гэжэ, олон тээшээ асатан ялалзаба* (Б. Мунгонов).

БУЛ *юум. н.* элдэб механизмуудай эрьелдэдэг гол (вал, валик): *шэнэ бул тодхохо.*

БУЛА I *юум. н.* 1) тэргын мөөрэй дундахи хуби, тэргын голдо һуулгагдадаг дундаа нүхэтэй пайлсануудые бүхэлһэн булсуу модон (ступица у колеса): *Тиимэ һэн туладань була болохо монсогор нойтон хуһые голдонь хүрэтэр бусалгажа шанахада, уһархаг шүүһэеэ шэргэжэ, бүхэжүүлэг шүүһэеэ зосоогоо баряад, дары хатажа нэгэшье гантадаггүй, тон бүхэ, шанар һайнтай була болодог юм* (Х. Намсараев); **була модон** һэеы дарахада хэрэглэгдэдэг ута нарин монсогор модон, гол (стержень, ступица для валяния войлока); 2) яһанай түхэреэн үзүүр (округлый конец кости): *Сэмгэнэй була илангаяа оролдосотойгоор буталжа, оройдоо нэгэшье бутаруухай үлөөнгүй хажуудахи һуулга уруугаа хээдхинэ* (М. Осодоев).

БУЛА II *түрүү у.* булга, булгара (навыверт): *Гэб гэнтэ ороод, шуһанай гаратар хамарынь була сохижо үрдихэ ёһотойбди гэжэ хэлээ һэмнэйб* (Б. Санжин, Б. Дандарон).

БУЛААБХА *юум. н., ород* хубсаһа хадхажа торгохо зүүн шэнги хурса үзүүртэй хэрэгсэл (булавка): *Бидэнэр, олон тоото ашанар, зээнэрынь нагаса абынгаа ураар бүтээһэн бэһэлиг, булаабхаар мунөөшье бэеэ шэмэглэжэ ябадагбди* (В. Намсараев).

БУЛААБХАДАХА *үйлэ у.* булаабхаар хадаха, хадхажа торгохо (приколоть булавкой): *уялаа булаабхадаад орхихо*.

БУЛАГ I **1.** *юум. н.* 1) газар дорооһоо гарадаг уһан (ключ, источник, родник): *Үргэн талын дунда оршоһон үнөөхи булаг үбэлэй сагшье һаань, уурал һаарал гаран байна* (Ц.-Ж. Жимбиев); *Ган болоходо булагай һайн мэдэгдэхэ, гай болоходо нүхэрэй һайн мэдэгдэхэ гэдэг энэл ха юм* (Б. Санжин, Б. Дандарон); **булаг аршаан** хүнэй бэедэ эм болохо уһан (целебные источники): *Тэндэ ой тайгашье, тала дайдашье, түргэн урадхалта гол горхоншье, тунгалаг уһата булаг аршааншье бии* (Б. Санжин, Б. Дандарон); **булаг горхон** нарин, гүйхэн урасхал (родники и речки): *Энэ оршондохи булаг, горхонуудай уһанай шанар шэнжэ тухай ажаглалта тэмдэглэлнүүдые хэнхэй* (Д.-Д. Дугаров); 2) *барг*. намаг, бур шабар, шабардама газар (топь, топкое место); ○ **аршаан** *гэжэ үгэтэй парн. хэрэгл.*; **2.** *элирх. үүргээр хэрэгл.* булагта адли (похожий на родник); **булаг хара нюдэн** хилэн хара нюдэн, мэлмэн хара нюдэн (чёрные, как родник, глаза): *Сагаан һахалаа үбгэжөөл нэгэ эльбээд, булаг хара нюдөөр Аламжые шэртэн һууха зуураа задаржа байһан сэсэг мэтээр энеэбхилэн…* (Д. Батожабай).

БУЛАГ II *юум. н.* 1) эдеэрлэһэн газар (гнойник): *Шэхэнһээнь булаг гарана*; 2) түүхэй, булаг үбшэн (золотуха); 3) хүхэнэй хабдар (грудница).

БУЛАГ III *юум. н., алайр* үлир, жэмэсынь «хүлэр» гэжэ нэрэтэй (яблоня сибирская).

БУЛАГ IV: **алаг-булаг** *тэмд. н.* эреэн, эреэн маряан (пёстрый).

БУЛАГАД *юум. н.* буряад арадые бүрилдүүлһэн нэгэ уг, угсаатан (булагаты): *Бухын малтаариһаа олдоһон, хүхэ буха эсэгэтэй булагад.*

БУЛАГАЙ *тэмд. н.* булагта хабаатай (родниковый): *Тэндэһээ сэхэ хойшоо уруудаад, булагай эхи олохо ёһотойбди* (С. Цырендоржиев); **булагай уһан** газар дорооһоо гарадаг уһан (родниковая вода): *Ушар ишмэһээ тэрэ булагай уһан талын дунда хэбтэһэн томо толи шэнгеэр яларна* (Ц.-Ж. Жимбиев).

БУЛАГДАХА *үйлэ у., хүлеэгд. залог* юумээр хушагдаха, дарагдаха (быть засыпанным, закопанным): *Хари холын газарай хүйтэ нойтон шоройдо булагдажа, үни-и хада хорхойн хүнэһэн болоо аабзаш, таахада* (Б. Мунгонов).

БУЛАГЛАХА I *үйлэ у.* бурьялха, харьялха (бить ключом): *Уйдхарайнь дуһалнуудые тэсэнгүй, уула хаданууд хамхарба, Хэнгэргын нулимсан булаглажа, хүүюур боложо ханхинаба* (Б. Мунгонов).

БУЛАГЛАХА II *үйлэ у.* шэхэнэй хадхаляа болоходо, зосоонь тэһэржэ, эдеэрэ гоожохо (выходить наружу – *о гное из уха*): *Болодой шэхэн булаглажа, ехэ зобообо.*

БУЛАГТАХА *үйлэ у.* 1) эдеэрлэхэ, эдеэрэ гараха (нарывать, гноиться); 2) түүхэйтэхэ (болеть золотухой); 3) хүхөө хабдаха (болеть грудницей).

БУЛАД 1. *юум. н.* сайбар мүнгэлиг үнгэтэй хатуу түмэр, хатуужуулһан түмэр (сталь): *Аржагар наждагта барихада буладынь халаад, хожомынь муу болодог юм* (М. Осодоев); **2.** *тэмд. н.* 1) сайбар, мүнгэлиг

үнгэтэй хатуу түмэрөөр хэгдэһэн (стальной): *Шулуулиг хатуу харгыгаар мориной туруунууд табжархай буужа, дүрбэн булад таханууднаань ялагас гэтэр гал сахилжа, хэтэ сахюурай гал һануулан дууряана* (Б. Мунгонов); **булад мүнгэн** мүнгэндэ һуулгаһан буладаар хэгдэһэн (стальной в серебре): *Жараад шахуу наһанайм зориг* / *Булад мүнгэн гуурһан дорооһоом* / *Бусалан булта дуулан гараһай* (Х. Намсараев); **хатан булад** урданай нугархай уян булад (булатный): *Хара бухын арһаар бүриһэн* / *Харьяа дуутай хэнгэрэгээ наяргажа,* / *Хатан булад жадаяа баримжа,* / *Халхабша хуягта дэгэлээ үмдэжэ…* (Ж. Доржиева); **булад хатуу** түмэр хатуу (крепкий, твёрдый): *Байлдаанда баримжа ябаһан* / *Булад хатуу һэлмыемни* / *Бушуу түргэн асара!* (Г. Цыдынжапов); **булад хүлэг** (*гү, али* **морин**, **агта**) хүдөө ажахын машина (трактор, комбайн): *Тэрэ гэһээр лэ хуби заяагаа булад хүлэгүүдтэй, газар таряалантай бүхөөр холбоһон хүн гээшэб* (Д. Занханов); 2) *шэлж.* хүсэтэй, шанга, хатуу (сильный, крепкий, твёрдый): *Булад зоригто большевик геройнуудые дууланаб* (Ч. Цыдендамбаев); **булад хатуу зориг** нугаршагүй зориг (стальная воля): *Буряад ороноймни* / *Булад хатуу зоригтой* / *Большевик хүбүүн* (Х. Намсараев); ○ **мүнгэн** *гэжэ үгэтэй парн. хэрэгл.*

БУЛАДЛАХА *үйлэ үг.* булад зайлгаха, гүйлгэхэ (покрывать сталью, сталировать): *һүхэ буладлаха*.

БУЛАДЛИГ *тэмд. н., шэлж.* булад шэнги, буладаар хэгдэһэн шэнги (стальной): *буладлиг зүрхэн*.

БУЛАЙ 1. *юум. н.* 1) гай, шоро, һүйд, бузар, муухай (беда): *Энэ сарай доромнай хэбтээшэ нюдэнэй булай, эдеэнэй дарамта* (Х. Намсараев); 2) гутамшаг ябадал, ушар (мерзкий случай, гнусность); **2.** *тэмд. н.* 1) жэрхэштэй, муухай, бузар (мерзкий, гнусный): *Ямар нүгэлтэй, булай гэргэн гээшэбши гэлдэн, нүхэдынь Хандуушхыень зэмэлээ һэн* (Д.-Д. Дугаров); ○ **бузар** *гэжэ үгэтэй парн. хэрэгл.*; **3.** *наречи* тон, угаа, ехэ, дан (чрезмерно, чересчур, очень): *Гэрэйнь нэгэ буланда алталмал хүреэтэй булай һайхан зураг үлгөөтэй байна* (Ц.-Ж. Жимбиев); **булай муухайгаар** угаа аймшагтайгаар (очень страшно): *Түрүүлэгшэ Арданай урдаһаа булай муухайгаар хараад, модон халбагаар шүлэ халбагадажа, яаралгүйхэн һоросогооно* (М. Осодоев).

БУЛАМАР *юум. н., мухар-шэб.* халуун үнэһэндэ гэхэ гү, али нурма соо шарагдаһан талхан, ёпоошхо (лепёшка, калач, *запечённый в горячей золе*).

БУЛАН(Г) *юум. н.* 1) юумэнэй углуу, тохой (угол): *Гэр соогуур нэгэ булангһаа нүгөө булан хүрэтэр ябажа байгаад, гараа һэжэржэ байжа, түргэ түргэн дуугардаг хүн ха юм!* (Ц. Шагжин); **улаан булан** Совет засагай үедэ үйлэдбэри бүхэндэ байдаг суглаанай, лекцинүүдые уншалгын, мүн амаралгын танхим (красный уголок): *Үдэрынь һургуулиингаа класста, үдэшэнь улаан булан, хотоной һургуули гээд лэ унтажа амарха сүлөөгүй ябалган алил олон һэн ааб даа* (А. Жамбалон); ◊ **булан тохойе тойроод гараха** ойлголсон хэлсэхэ, эбээрээ хэлсэхэ (≈ обходить острые углы, избегать споров, ссор, идти на компромисс): *…мүн ноёдһоошье ехэ зэмэ амсаагүй – тэрэ элдэб зүйлэй булан тохойе тойроод гараха аргатай байгаа бшуу* (Б. Ябжанов); **булан шанаагаараа тараха** илгаран холодохо (≈ разбежаться по своим углам, обособиться друг от друга): *Булан шанаагаараа тарашоод, бэе бэеэ үзэн ядалсажа байбал, улам саашаа доройтолгын, уруугаа оролгын халтируухай замда гаража хосорхын туйлда хүрэхэбди* (Ц. Дондогой); 2) *шэлж.* тохой, заха хизаар (уголок): *Энэ манай ороной үргэн баян дайдын нэгэ булан* (Ж. Тумунов); 3) годирхой, матархай, нугалаа, нугалуур (изгиб, кривизна): *Удаан ябажа, хэдэн булан годирһоор, Ангарын эрье ерэжэ, Идэтэй ходо һуудаг һандали дээрээ гансаараа һуубаб* (Ц.-Д. Хамаев); 4) уһанай тохой, гарам (залив); 5) хилээмэнэй, талханай хатуу гадар тала, углуу, харлюушха (краюшка хлеба); ○ **тохой** *гэжэ үгэтэй парн. хэрэгл.*

БУЛАНГАРХУУ *тэмд. н.* булантаһан, углуутанги, углуутаһан (угловатый).

БУЛАНГИР 1. *юум. н.* 1) уһан соохи тунаадаһан, жэжэ элһэ шорой, шабар шабха (муть, грязь): *…загаһа жараахайн хүдэлсэһөө гараһан булангир хэдышье хара муухай һаа, далайн уһые далайгаарнь булангир болгожо шадахагүй ха юм* (Ж. Тумунов); 2) эдеэрэ (гной); 3) *түнх.* түүхэй, булаг үбшэн (золотуха); **2.** *тэмд. н.* жэжэ элһэ шоройтой, шабар шабхатай (мутный, грязный): *Булангир хүрин үнгэтэй долгин эбхэрһээр хүрэжэ ерээд, хүүргын баханые һэжэхэдээ, баһал ээгэлзүүлбэ* (С. Ангабаев).

БУЛАНГИРТАЙ *тэмд. н.* 1) жэжэ элһэ шоройтой, шабар шабхатай (мутный, грязный): *Богоһо алхахым тэндэ бороо сухалдаһандал, нойтон амяараа хайран, булангиртай минаануудаараа нюурым хайрагүй шабхуурдашаба* (А. Жамбалдоржиев); **булангиртай уһан соохоо олзо олохо** хүнэй бэрхэшээлһээ өөртөө туһа гаргаха, ашаг олохо

(≈ ловить рыбу в мутной воде, извлекать для себя пользу из *чьих-л.* затруднений): *Теэд иимэ хэмжээнүүдые абалга удаарна гү, али огто абтанагүй. Магад, зорёон 65 гү? Булангиртай уһан сооһоо олзо олоходоо, мэхэшэд лэ бэрхэ байдаг ха юм* (Буряад үнэнһөө); 2) эдеэрэтэй (гнойный); 3) *тунх.* түүхэйтэй, булаг үбшэнтэй (золотушный); 4) *шэлж.* бүрүүл, хүндэ, бүрэгэр (затуманенный, тяжёлый, мутный – *о взоре*): *Золтын шэг шарай барайшанхай, булангиртай муухай харасаар бригадирые үдэшэбэ* (М. Осодоев).

БУЛАНГИРТАХА *үйлэ үг.* 1) булангир хүдэлхэ, тунаадаһанай хөөрэхэ (становиться мутным, мутнеть): *Тэдэнэр олон зуугаад горход болон шолшогонолдон, нэгэ һабаар халижа, хуу дууһан хуурай жалга руу шудхан, булангиртан мушхаралдана* (Ц.-Ж. Жимбиев); 2) *шэлж.* бүрүүл болохо (туманиться, становиться тяжёлым, мутным – *напр. о взоре*): *Булангиртаһан сухалтай нюдэдыньшье сэлмэг һайханаар харагдаа бэлэй* (М. Осодоев); **досоо булангиртаха** досоо муу болохо (расстраиваться, испытывать неприятное чувство): *Жаргалай иимэ юумэ хэлэжэ эхилхэдэ, досоонь булангиртан, аягүй болонол даа* (Д. Эрдынеев).

БУЛАНГИРТУУЛХА *үйлэ үг., идх. залог* 1) булангирынь хүдэлгэхэ, тунаадаһынь хөөрүүлхэ, муухай болгохо (загрязнять, мутить, баламутить): *Тэдэнэй һомонууд огторгойн гүнзэгыдэ хэды хэдыгээрээ тэһэржэ, мэнэ һая сэлмэг байһан тэнгэриие булангиртуулан бүрхөөнэ* (Ж. Тумунов); 2) гутааха, муудхааха (омрачать): *Тиигэбэшье бүһэндөө хүрэтэр шараа нюсэгэлжэ гүйлгэһэн Башлиин гэлиб-галиб гэһэн нюдэд үзэгдөөд, хүбүүнэй тунгалаг арюун сэдьхэлые булангиртуулба* (М. Осодоев).

БУЛАНДАХИ *тэмд. н.* углуугай, буланай, буланда оршоһон, байгша (угловой, находящийся в углу): *– Бүрин эрхэтэ түлөөлэгшэ, – гэжэ буландахи хүн заһаба* (Б. Шойдоков).

БУЛАНЛАХА *үйлэ үг.* булантуулха, булан гаргаха, углуутуулха (делать углом): *...гэртээ ондоо хүниие оруулхагүй гэжэ үүдэндээ модо буланлажа, хорюул тэмдэг табилга…* (С. Бабуев).

БУЛАНТА: гурбан буланта 1. *юум. н., тоо б.* 1) гурбан булантай дүрсэ, гурбан углуутай юумэн (треугольник): *Адли талануудтай гурбан булантын булан бүхэниинь 60 градусай хэмжээнтэй юм*; 2) *шэлж.* Эсэгэ ороноо хамгаалгын дайнай үедэ сэрэгшэдэй бэшэгүүд (треугольник, *письмо*); **2.** *тэмд. н.* гурбан углуутай (треугольный): *Харин тэрэнь шара халюугаар һэхэмэл үргэн заха хэһэн дэгэлтэй, үдэтэй гурбан буланта шляпа толгойдоо табиһан бараг янзын ород ноён байба* (Б. Санжин, Б. Дандарон).

БУЛАНТАЙ *тэмд. н.* 1) углуутай, хушуурһан (имеющий угол): *Һүхөөр сабшажа хоноохон һалаабша булантай* (Б. Санжин, Б. Дандарон); **гурбан булантай** гурбан углуутай (треугольный): *Гарайнгаа сүүмхэ шэшэрэн һагад нээгээд, тэндэһээнь гурбан булантай бэшэг гаргажа, мүн баһа шэшэрэн байжа задалаадхиба* (М. Осодоев); 2) эгсэ аад, нураһан, тэгшэ бэшэ эрьетэй (имеющий изрезанный берег).

БУЛАНТАХА *үйлэ үг.* углуутаха, хушууран үлүү гараха (выдаваться углом).

БУЛАНХАЙР 1. *юум. н., баруун бур.* булангир, тунаадаһан, бур, лай (грязь, муть, ил); **2.** *тэмд. н.* булангиртай (мутный, грязный, лайтай).

БУЛАНША *юум. н.* 1) гурбан углуутай шэрээ, гү, али таг (треугольный стол или полка в углу юрты); 2) сэхэ булан зураха шугам, гурбан булантын түхэлтэй шугам (угольник).

БУЛАНШАЛХА *үйлэ үг.* углуутуулха, булантуулха, булан гаргаха, хушууруулха (делать *что-л.* углом).

БУЛАР I *тэмд. н.* зөөлэн, бамбагар – *хүрьһэн тухай* (мягкий, рыхлый – *о почве*): *Оршон тойронхи хүбхэнтэй, арсатай булар газар хүү хүнги һээшэгдэнхэй* (Б. Мунгонов).

БУЛАР II *шангадх. үг.* хэмхэ, хотойсо (совсем, до вмятины); **булар гэшхэгдэхэ** *үйлэ үг.* хэмхэ гэшхэгдэхэ, хэмхэрхэ, хотойсо гэшхэгдэхэ (вытаптываться, отпечатываться – *о следе животного*): *Азаргаһаа хашарһан эмниг морид тээ холуур субажа, зөөлэн хүрьһэнэй булар гэшхэгдэхэ шэмээн дуулдана* (Д.-Д. Дугаров).

БУЛАР III *юум. н.* **болор** *хара*.

БУЛАРУУЛХА *үйлэ үг., идх. залог* бамбайлгаха, һабардажа хүбхылгэхэ, зөөлэрүүлхэ (разрыхлять): *Дулма малтагдаһан грядкануудайнгаа шоройе түмэр һабараар буларуулба*.

БУЛАРХА *үйлэ үг.* зөөлэрхэ, бамбайха, хүбхыхэ (становиться мягким, разрыхляться – *о почве*): *Буларһан хүрьһэндэ үрэһэ тарихада, түргэн бултайдаг.*

БУЛАРХАЙ *тэмд. н.* зөөлэн, хүбхэгэр, хөөхир (рыхлый, мягкий): *Иимэ булархай хүрьһэндэ бороогой ороол һаа, таряан ургангүй яаха юм!*

БУЛАСА *юум. н.* үглөөгүүр болотор унтархагүйн тула үнэһөөр булаһан сог, һэеы гэртэ байхадаа буряадууд үглөөгүүр болотор

унтархагүйн тулада шиирын хомор сагта согоо үнэһөөр буладаг байһан (засыпанный пеплом уголь): *буласа дээрэ табиха*.

БУЛАХА I *үйлэ у.* 1) юумэ газараар дараха, хушаха (закапывать, зарывать, прятать): *Эндэ, энээхэн болдогой дэргэдэ, бидэ гэдэһэ дотор, арһа шүрбэһыень булаабди* (Ц. Шагжин); 2) халуун үнэһэндэ болгохо, бариха (печь в горячей золе): *Тэрэ намда юуб даа хэлэхэ һанаатай шэнги аад, галай үнэһэн соо булаһан хартаабхаяа ишиэ, тиишиэнь эрьюулнэ* (Д. Доржиева); 3) нюуха, хадагалха, доро дараха (прятать): *Зөөриеэ гэртээ оруулжа буланхай ламатан хойто һүниһь һанаа амаршаг хэбтэбэшье, баһал нойрынь хүрэнэгүй* (Б. Санжин, Б. Дандарон); *Хүбхэн мэтэ шэрэлдэһэн шара һахалайнь оёорто булаатай байһан урин энеэдэнэй уршалаагаар Галсан тэрэниие танижархиба* (Д. Батожабай); 4) хүдөө табиха, хүдөөлүүлхэ (хоронить): *Нариихан ута нүхэнэй хоёр талада нагасыень булаха улаан элһэн сайбар шабар хоёр уйдхартань уйдхар нэмээн шобойлдоно* (Ч. Цыдендамбаев); ◊ **алаха булаха** яахашье аргагүй байдалда оруулха, шахардуу байдалда оруулха (ставить в безвыходное положение).

БУЛАША *юум. н.* 1) хүүр, үхээриин газар (могила, кладбище, могильник): *Мантаг ааншье гэжэ дуугараагүй, булашын зүүн талада һэхэрэн һуугаад, хара шороһ һабардажа абаад, булаша дээрэ хаяна* (М. Осодоев); **аха дүүгэй булаша** дайнай үедэ олон хүниие хамта хүдөөлүүлһэн газар (братская могила): *Аха дүүгэй булашада хүдөөлүүлэгдээ* (В. Гармаев); 2) дарамал юумэн, нюусгай (клад): *Болоо даа, юуншье һаа үдэр болобо. Булашаяа гэртээ оруулжа, бэедээ дүтэ нюухаб* (Б. Санжин, Б. Дандарон); 3) зэрлиг ан болон мэрээшэ амитадай элдэб аргаар хадагалһан нөөсэ (запасы на зиму диких зверей и грызунов): *Үсэгэлдэр үргэншын нэгэ булашаһаа хахад мэшээг хоолос гаргааб* (Ж. Тумунов); 4) *хори, хууш.* халуун үнэһэндэ, нурмада булажа бариһан ёпоошхо, талхан (лепёшка, калач, *испечённый в горячей золе*): *Халуун булаша хилээмэндэ тоһо зузаанаар няагаад лэ, тэрэнээ амтатайханаар жажална, хара сайгаар дээрэһээнь даруулна* (В. Гармаев).

БУЛБАРАЙ *тэмд. н.* түхэреэн, монсогор, бүмбэгэр, зөөлэн (круглый, округлый, нежный, мягкий): *булбарай хасар.*

БУЛБУУРАЙ *тэмд. н., баруун бур.* **булбарай** *хара*.

БУЛГА *шангадх. у.* һуга, удара, шуу, таһа (совсем, напрочь): *Яабашье Эдик нүгөөдэеэ дороо даража, газарта унаад, бодохо забда үгэнгүй, хамарыень булга удьхэлбэ* (Д.-Д. Дугаров); (**амаргал**) **хүзүү булга мушхаха** хүзүү һуга мушхаха, үеһөөнь гаратар мушхаха (сворачивать шею): *Бухын хүзүү булга мушхамаар, хандагайн сэмгэ хаха бажуумаар хүсэн дундаа ябаһан Бадан ха юм* (Б. Санжин, Б. Дандарон); *Би дайсанһаа айхагүйб, тэрэнэй амаргал хүзүүень булга мушхахаб* (Ж. Тумунов); **хүлөө булга гэшхэхэ** хүлөө мулжагад гүүлэхэ, булгалха, үенүүдынь байраһаань хүдэлгэхэ (подвернуть ногу); **булга һүрэжэ** мултаржа һүрэхэ (выпрыгнуть): *Хэрмэн тэрээнһээ ами бэеэ аршалхадаа, ганса модоной бэе тойрожо, булга һүрэн, өөдэ уруугаа гүйгөөл һаа, бүтэн гаража болохо* (А. Шадаев).

БУЛГАА *юум. н.* арга мэхэ, һүбэлгэн ябадал, (увёртка, хитрость, изворотливость): *булгаа гаргаха*.

БУЛГААЛГА, булгаалуулга *юум. н.* арга мэхэ гаргалга, арга ахаа ололго (изворотливость, лавирование).

БУЛГААЛХА *үйлэ у.* арга мэхэ гаргаха, арга ахаа олохо (изворачиваться, лавировать): *Тэрэм минии урдаһаа харахагүйе оролдон булгаална* (А. Жамбалдоржиев).

БУЛГААТАЙ *тэмд. н.* һүбэлгэн, аргатай мэхэтэй, мултархай (изворотливый): *Нүхэрынь Доржодо орходоо һураггүй зоригтой, һанал бодолоо сэхэ табидаг, мунинхашаг, Доржо шэнги булгаатай һэргэг хүн бэшэ байгаа* (Ч. Цыдендамбаев).

БУЛГААҺА(Н) *юум. н.* 1) хони, тугалай байра (хлев): *Булгааһан соо хонид маарана*; 2) хүнүүдэй байрладаг урса гэр (шалаш): *булгааһан соо байрлаха*; 3) *боох*. гэр, барилганууд (юрта, строение); **һүр булгааһан** *аха* гэр байра, байха гэр (жилище).

БУЛГАД *юум. н.* анхан монгол изагууртай зон, ехэнхинь Усть-Ордын болон Буряад орондо ажаһууна (булагаты): – *Булгад хүнэй заншалые һайн мэдэжэ абахаш!* (Х. Намсараев).

БУЛГАЙР 1. *юум. н.* 1) элдэгдэһэн, үһыень зулмааһан арһан (выделанная кожа, юфть): *Харанхыда байгаад, тэрэнэй нюур гэтэжэ харахадань, хара булгайраар хоёр нюдэндөө халхабша хэһэн һохор хүн байба* (Д. Батожабай); 2) булгайраар оёгдоһон һомоной амһарта, сүүмхэ (футляр для патронов): *Үбгэн ангуушанай үнөөхи булгайрһаа үшөө нэгэ һомо зулгааже байтар баабгай байса хабсагай хүрөөд, доронь орожо, харагдахаяа болишобо* (С. Доржиев); **2.** *тэмд. н.* 1) арһан, зулмаагдаһан арһаар хэгдэһэн (кожаный): *Уе болоод лэ булгайр бээлэйнүүдэй хуурайгаар*

тас-няс байса бэе бэеэ сохихонь соностоно (С. Цырендоржиев); 2) *шэлж.* елэгэр хара, елэлзэһэн (загорелый, лоснящийся): *Наранда шатаһан хара булгайр нюуртай үбгэн ута хюмһатай гараа урагшань һарбайна* (Д. Батожабай).

БУЛГАЛХА I *үйлэ у.* 1) үеэрнь һалгаха, үеһөө гаргаха, жэжэ малай, хони ямаанай үүсэлэгдэһэн мяха үе үеэрнь һалгаха (вывернуть, вывихнуть, сломать в суставе, выломать кость, разделывать тушу по суставам): *Харанхы үбэлэй һүни эзэнэйнгээ адуун һүрэгые шононуудһаа аршалжа, гүйлгэжэ ябаһаар, моритоёо гүнзэгы жалга руу унажа, хүлөө булгалһан, хабһаяа хухарһан юм гэхэ* (Б. Мунгонов); 2) жэжэ мал гаргаха, алаха (закалывать *мелкий скот*): *Тиимэһээ зунай сагта булгалжа эдихэ хонидтой, һааха, үүсэлхэ үхэртэй, хартаабха тариха, үбһөө сабшаха газартай байхадань аймшагтай бэшэ!* (Д. Эрдынеев).

БУЛГАЛХА II *үйлэ у., алайр, түнх.* булга агнаха (охотиться на соболя): *булгалжа ойдо гараха*.

БУЛГА(Н) **1.** *юум. н.* үнэтэ арһатай, уулата ой тайгаар амидардаг, хүнэриин түрэлэй бишыхан мяхаша зэрлиг амитан (соболь): *Жэшээлхэдэ, булган гансал мяхаар хооллодог бэшэ, мүн ургамалта тэжээл эдидэг гэжэ һаянай тодорхойлһон байнабди* (Б. Мунгонов); **гэндэ булган** *түнх., аха* эрэ булган (самец соболя); **эмэ булган** үлэгшэн булган, эхэ булган (самка соболя): *Нохойгоор агнахада эрэ, эмыень илгаруулхань хүшэр, заримдаа эхэ булган баригдашадаг* (С. Доржиев); **тагнын булган** Тыва ороной дэбисхэр дээрэ амидардаг булган (тувинский соболь); **хүбүүн булган** зургаа һара гүйсөөдүй булганай гүлгэн (детёныш соболя до шести месяцев); **2.** *тэмд. н.* 1) булганда хабаатай, булганай арһаар оёгдонхой (соболий): *Энээхэн булган дэгэлээ үмдөөд байхадань, дэлхэй дээрэ тэрээнһээ сэбэр хүн олдохогүй!* (А. Ангархаев); *Буугаагүй айлшанда булган олбог дэбдихэ* (Оньһ. үн.); 2) *шэлж.* булганай арһан шэнги, соол хара (соболиный): *Хара булган зэрлиг дайдынгаа далда гүн руу зүнгөөрөө нүүжэ ерэбэ гү?* (Д.-Д. Дугаров).

БУЛГАНАЙ *тэмд. н.* 1) булганда хабаатай (соболий): *Тэрэнээ шархадань түрхеэд, дээрэнь булганай арһа табиба. Буряадууд булганай арһаар шарха шабажа, шуһа тогтоодог байһан юм* (Б. Санжин, Б. Дандарон); **булганай эдеэн** *ург., түнх.* хара нэрһэн (черника).

БУЛГАРА *шангадх. у.* һуга, удара, шуу, таһа, булга (совсем, напрочь): *Ойн модон оройгоороо газар шүүрэн алдажа, үндэһэ орбонгоороо булгара һүрэн, дам дамаа даршан унана хэбэртэй* (Х. Намсараев).

БУЛГАРХА *үйлэ у.* 1) мүсын үеһөө гараха, мултарха, буруутаха (вывихнуться): *Тэрэнэй гарынь ээм мүрөөрөө булгаржа, үеэрээ гараһан юумэдэл дээшээ үргэгдэхэеэ болижо, хүдэлгэхын аргагүй үбшэнтэйгөөр хүшэлдэшэбэ* (Г.-Д. Дамбаев); 2) хухарха, буугай сэмгэнэй унаха (откинуться – *о стволе ружья*); 3) сэхэ харгыһаа хадуурха, хажуу тээшээ ябаха (сходить с дороги): *Яаража ябаһан агроном дүтые хаража, ехэ замһаа булгаран гараад, арын гудамжаар сэхэлэн гэшхэлбэ* (Ц. Дон).

БУЛГАРХАЙ **1.** *тэмд. н.* 1) үеэрээ һалаһан, мултарһан (вывихнутый, вывернутый): *Зүүн гарайш хоёр хурган булгархай* (С. Цырендоржиев); 2) түргэн, юумэ хэхэдээ түргэн, хараа бараагаа харуулдаггүй (быстрый, шустрый): *– Юрэдөө, орохон гараһаншнишье мэдэгдэхэгүй, үйлын лэ булгархай хүн гээшэ хаш, – гэжэ ёгтолһоншье, магтаһаншье хоёрой хоорондо хэлэбэ* (Ц. Шагжин); **2.** *юум. н.* тулгарданхай, булгаралга, булгарһан газар (вывих); **3.** *наречи* тон, угаа (чрезвычайно, очень): *Булгархай хурдан бодолтой Будамшуу мэргэн хүбүүе бүхы буряад аймагууд булгадаа манай гэлсэдэг* (Ц. Шагжин); *Буряад хэлэеэ хүгжөөхэ хэрэгтэ / Булгархай шударгы, абьяастай ябаналби* (Л. Дугарова).

БУЛГАРХУУ *тэмд. н.* булгаар элбэг, булаганай элбэгээр амидардаг (изобилующий соболями): *булгархуу газар*.

БУЛГАХА *үйлэ у.* 1) гэдэргээ һүрихэ, халба һүрэхэ, гэдэргэ буляалдаха (бросаться обратно, кидаться назад): *Морин хажуу тээшээ булгадаг*; 2) зайлаха, хулжаха (увиливать, избегать): *Энээнэй удаа Жамгановай Шурыгинтай уулзахаһаа тэрьедэдэг, тэрээнтэй ярилдахаһаа булгадаг…* (Ж. Тумунов).

БУЛГУУЛХА *үйлэ у., идх. залог, ага* нүгөө тээшэнь хэхэ (поступать иначе): *Хэлэһэн үгээеэ булгуулаад хэлэнэ.*

БУЛГАША *тэмд. н.* булга агнадаг (охотящийся на соболя): *Хэрмэшэ, булгаша, мүн тураг андашье, бодон гахайдашье ябадаг дүршэл ехэтэй нохойтойшье һаа, үнэтэ арһанай олзобори хялбархан, мяханай талааршье анханайхидаа орходоо агнууринь бирагүйхэн байба* (С. Доржиев); *Иимэ пэтэн хара нохой манай тэндэ заатагүй булгаша гэжэ нэрэтэй байдаг юм* (Ч. Цыдендамбаев); **булгаша нохой** булга агнахые тусхайта һургаһан нохой (охотничья собака, натасканная на соболя); **булгашан зон** *угс.* булгад

зоной элинсэг, гарбалта зон гэжэ тухайлагдадаг зон, арад (булагачины, *предполагаемые предки булагатского племени бурят*).

БУЛГАШАЛХА *үйлэ үг.* булга агнаха, олзоборилхо (охотиться на соболя).

БУЛГИЛХА *үйлэ үг.* 1) yһанай болон шэнгэн бодосой һабаараа дүүрэн салгидаха, адхарха (плескаться через край – *о жидкости*): *Зунай һайхан сагта урда голоор Үрмэ горхон булгилан урдажа, булаг шэнги тунгалаг сэбэрхэн yһаяа мэлмэрүүлэн байха* (Х. Намсараев); 2) зүрхэнэй шангаар сохилхо; шyһанай лугшаха, бусалха; ямар нэгэн мэдэрэлэй орьёхо, халиха (сильно биться – *о сердце*; вскипать – *о крови*; переполнять – *о чувствах*): *Теэд, юундэб даа, хододоол хүлисэжэ шададаг эхын зүрхэн һөөл хүндүүлхэйгээр булгилан сохилоод абаа һэн* (Г.-Д. Дамбаев); *Шyһамни булгилаад, хоолойм / мохитоодхидог һэн* (Д. Улзытуев); *Инаг дурамнай энэ аршаан шэнги арюунаар булгилжа байг* (Ц.-Д. Хамаев).

БУЛГИСАГААХА *үйлэ үг., видэй нэгэ түхэл* 1) ондоргохо (стараться сбросить всадника – *о лошади, верблюде*): *Хатуу гарта ороходоо энэ залуу эмниг булгисагаагаад номгорбо*; 2) yһанһаа гаран һүрэсэгөөхэ, бултаганаха (выпрыгивать из воды, играть – *о рыбе*): *Намдуу дулаахан үдэр нуурай загаһад булгисагаана.*

БУЛГИХА *үйлэ үг.* 1) мориной гү, али тэмээнэй унаад ябаһан хүнөө унагааха, хаяхын түлөө ондоргохо (стараться сбросить всадника – *о лошади, верблюде*): *Матаруулһан хүзүүнэйнгээ дэлһэ бодхожорхёод, урда хойто хүл дээрээ һүрэжэ, булгижа байһан тэрэ азаргын нюрган түб түхэреэн сахариг боложо харагдаа һэн* (Д. Батожабай); *Хүн мэхэлдэг (гү, али хардадаг), хүлэг булгидаг юм* (Оньһ. үг.); 2) загаһанай yһан соohоо һүрэхэ, наадаха (выпрыгивать из воды, играть – *о рыбе*): *Хадари, зэбгэн, / ялаагананууд / Шулуун оёортой / гол соогуур / Шунгана, булгина* (Д. Улзытуев).

БУЛГУУ *тэмд. н.* 1) жэгтэй зантай, олон аашатай (своенравный): *Бү баһаарайгты даа таанар намаяа, юрэдөө, / Булган шэнги булгуу харасатай басагадни* (С. Ангабаев); 2) арга мэхэтэй (увёртливый); 3) *алайр* бүглүү (скрытый).

БУЛГЮУЛХА *үйлэ үг., идх. залог* 1) мориндо гү, али тэмээндэ унагаалгаха, хаюулха (быть сброшенным лошадью, верблюдом); 2) мориие унаад ябаһан хүнөө унагаахые баадхаха (заставлять лошадь пытаться сбросить наездника): *Нэхы нооһотой хонин дэгэл үмдэһэн, баяшуулай адуу мал адуулдаг шираг хүбүүд мүн лэ һортогой дошхон моридые шэлэжэ унаад, һэмээхэн сами уруунь ташууряа хабшуулжа, булгюулдаг һэн* (Д. Батожабай).

БУЛГЯАХАН *тэмд. н.* шангаар сохилһон – *зүрхэн тухай* (сильно бьющийся – *о сердце*): *Буурал тоонто буряад дайдаяа / Булгяахан зүрхэндөө шүтэжэл тахиналби* (Л. Дугарова).

БУЛДИ: буртаг булди *юум. н.* ойн шэдхэ, унанхай (чаща, валежник): *…урдаа тохёолдоһон ямаршье бэрхэшээлһээ – харанхы буртаг булди, ямаршье эрид хангил хабсагай, ямаршье yһа намаг, шэбэр шэрэнгиһээ – тунхарингүй…* (Х. Намсараев).

БУЛЖАМАР, булжамуур *юум. н.* борбилоогой түрэлэй дууша шубуухай, жэргэмэл (жаворонок): *Нэгэ булжамар огторгойдо дэгдэн жэрьежэ эхилһэн аад, наранай халуунда удаан тэсэнгүй, доошоо буужа, харгын захадахи гэшүүнын далбагар набшаһан доогуур шурган хоргодошобо* (Д.-Д. Дугаров); *Ажал хүдэлмэридөө, үргэһэ нойртоо диилдэжэ, сэдьхэлээ уйдхараар барылгажа, зүдэрүү шэг шарайтай эхэнэрнүүдые баярлуулха гэһэншүү хабатай гоёор булжамуур жэргэнэ* (Г.-Д. Дамбаев).

БУЛЖУУЛХА *үйлэ үг., баруун бур.* төөрюулхэ (путать *следы*): *Тэрэмни ахайн хүбүүн мүрөө булжуулаад, шинии ерэхын урдахана зугадажа гараба* (А. Шадаев).

БУЛИ: һали-були 1. *тэмд. н.* хайша хэрэг, һалан, тунайшаар хэһэн (халатный, небрежный): *һали-були хүдэлмэри*; **2.** *наречи* саландай, барза-тарза, барзагараар (кое-как, халатно, небрежно): *Һали-були гээд, нэгэ шухала юумэеэ мартаа һаа гү, али гээгээ һаа бүхы ябадал бууруу һүрэхэ…* (Ц. Номтоев).

БУЛИГДАХА *үйлэ үг., хүлеэгд. залог* юумэндэ диилдэхэ, илагдаха (терпеть поражение, оказаться побеждённым, поддаваться): *Тэдэ нэгэ хэды носолдожо байтараа, гэнтэ бахим тэбэрилдэн, Бимбань дотор дэгээ хэбэшье, хүсөөрөө булигдан, Тогоошодо даруулжа унаба* (Д.-Д. Дугаров); *Хүнэй хүбүүн булигдадаг, хүлэгэй унаган ахигдадаг* (Оньһ. үг.).

БУЛИЛГА *юум. н.* илалга, илажа гаралга (преодоление).

БУЛИМААР *наречи* иламаар, диилэмээр, илагдама (преодолимый).

БУЛИМГАЙ *тэмд. н.* хүсэ шадалай талаар диилүү, үлүү (превосходящий).

БУЛИМТАРАГША *юум. н.* хүнэй юумые эзэмдэгшэ, дайлан абагша (захватчик, агрессор): *Хори гаран жэлэй саада тээ Эхэ орондоо үнэн сэхээр алба хэжэ, баруун фронт дээрэ хариин хархис булимтарагша*

фашистнартай тулалдажа, хүндөөр шархатажа ерэһыень бүгэдэ нютагайхиниинь мартадаггүй (Б. Мунгонов).

БУЛИМТАРАЛ *юум. н.* эзэмдэлгэ, эзэмдэн абалга, эзэрхэг түримхэй добтолго (захват, агрессия).

БУЛИМТАРАЛАЙ *тэмд. н.* 1) эзэмдэхы, эзэрхэг түримхэй (захватнический); 2) хүсэрхэһэн, хүсөөр абаһан, бэелүүлэгдэһэн (насильственный).

БУЛИМТАРАЛГА *юум. н.* 1) *сэрэг., түрын бод.* эзэмдэлгэ, эзэрхэлгэ, хүсөөр абалга (захват); 2) хүсөөр бололго, оролго, хүсэрхэл (насилие).

БУЛИМТАРАЛГЫН *тэмд. н.* **булимтаралай** *хара*.

БУЛИМТАРХА *үйлэ у.* 1) юумэ эзэмдэхэ, дайлан (хүсөөр) абаха, хүсэрхэхэ (захватывать, забирать силой, насильничать): *– Бидэнэр хүнэй газар уһа, эд зөөри булимтарха гэжэ ябаа бэшэбди* (Б. Санжин, Б. Дандарон); **булимтаржа абаха**, **булимтаран орохо** хүсөөр абаха, хүсэрхэн дайлаха (захватывать, отнимать): *Бадма абгайн захиралтаар энэ булимтаржа абаһан сабшалангыень мүнөө сабшажа ябаһан хүбүүд, миниі хоёр хүбүүдһээ эхилээд, бултаараа үгытэй ядуу хальбангуудай хүбүүд ха юм* (Х. Намсараев); *Манай сэрэгүүд булимтаран орохон дайсанда хатуу шанга сохилтонуудые үгэһөөр зүүн зүг руу сухарижа байба* (Г.-Д. Дамбаев); **булимтаран эзэлэгшэ** эзэмдэгшэ, сэрэг дайгаар эзэлэгшэ (захватчик, оккупант); 2) булюу байха, диилэнхи байха, олонхи байха (преобладать, доминировать).

БУЛИМТАРХЫ *тэмд. н.* эзэмдэхы, эзэрхэг түримхэй (захватнический, агрессивный): *– Ород гүрэн нэгэтэшье булимтархы дай һүжэрөөгөөгүй шэнгил* (С. Цырендоржиев).

БУЛИНГЫ: булингы олонхи *юум. н.* диилэнги олонхи, ехэнхинь (подавляющее большинство).

БУЛИНХАЙРХА *үйлэ у., баруун бур.* **булимтарха** *хара*.

БУЛИХА *үйлэ у.* 1) диилүү, үлүү байха, диилэхэ, иланги байха, илажа дараха (превосходить, побеждать, осиливать): *Харин Дамбын эжы: «Дээрэ зүрхэтэн дэмы дэгдэгэнээд лэ һаладаг, доро зүрхэтэн даамайхан булидаг», – гэжэ заадаг* (С. Цырендоржиев); 2) аалидхаха (заглушать): *Тэрэ шэхэ дүлиирмэ шаг шууяа булиха гэһэндэл шангаар хараал табижа байгаад хүдэлнэ* (Ц.-Ж. Жимбиев); *Залуушуулай дуун тэдэнэй дууе булина* (Ц. Шагжин).

БУЛИХАЙТАЙ *тэмд. н., баруун бур.* мэхэтэй, аргатай, булхайша (жуликоватый): *булихайтай хүн.*

БУЛСАГАР *тэмд. н.* бамбагар, сулсагар, бүлхэгэр (пухлый): *Ёржогоногшо убайгүй басагамнай түр зуура юбкэеэ дэмы-дэмы доошонь татаад, булсагар сагаахан үбдэгүүдээ хабшаба* (С. Цырендоржиев); **булсагар хөөрхэн хасарнууд** сулсагар хасарнууд (пухленькие щёчки): *Тунгалагай тугаарайнь бүрүүлхэн бодолнууд үгы боложо, мүн лэ энеэдэһэниинь хүрэжэ, булсагар хөөрхэн хасарнуудаа хонхойлгон, һэг-һэгхэн энеэсэгээбэ* (Ц.-Д. Хамаев).

БУЛСАГАРХАН *тэмд. н.* бамбагархан, сулсагархан (пухленький): *Тунгалагай хоёр булсагархан хасарынь шуһа гүйшөөд, тэрэнгиин ягаан дэльбэ һануулан наадалуулжа, эшэһэн маяг түхөөлүүлнэ* (Ц.-Д. Хамаев).

БУЛСУУ 1. *юум. н.* 1) годлиин урда үзүүртэнь һуулгагдаһан булсагар яһан, зэн, зэбэ (наконечник, головка стрелы): *Тэдэниие тоолобол, нэн түрүүн эбэр номоор 30 метр зайһаа «сарамбэ» гээшые булсуутай модон һуршаар харбаабди* (А. Дамдинова); 2) тулгуурта нэмэжэ хэгдэһэн залгалаа (набалдашник): *Энэ эдэбхитэн томо булсуутай тулгууряа буланда түшүүлээд лэ, халсаһан хара аһан хүүртигэйнгээ хармаанда гараа хэн, нюдэнэйнгөө шэл ялагануулан зогсоно* (Ц.-Ж. Жимбиев); 3) үе мүсын, бэеын зарим хубинуудай үргэдэһэн, бүдүүрһэн газар; хургадай үедэ бүдүүрһэн хуби (шишка, *напр. на пальцах*): *Зүүн шэхэнэйнгээ арада хушын борбоосгойн зэргэ шад улаан сууха булсуутай* (Ч. Цыдендамбаев); 4) *түнх.* хөөргүүр (поплавок); **2.** *тэмд. н.* монсод гэнхэй, түхэреэбтэр (округлый): *Догдомэ түрүүлэгшэ ёһотой шофёртол адляар, дүйтэй дүрэтэйгөөр жолоодон, булсуу мүнгэн гааһаяа аманһаа унагаангүй тооной тамхилна* (Ц.-Ж. Жимбиев); *Дайсанаа дараад, ... эбэр шара номоёо дэлижэ, булсуу яһан зэбэтэй хоёр хулһан годлиёо хойшонь харуулжа шэнхинүүлбэ* (Б. Мунгонов).

БУЛТААРАА *түл. у.* барандаа, хамтаараа (все): *Тиигээд бригадынхин бултаараа галай хажуугаар ерэжэ, аягануудтаа сай хэжэ, тон адлиханууд зүһэмэг хилээмэ тоһотойгоор эдижэ эхилээ һэн* (Х. Намсараев).

БУЛТАГАД: **булгагад гэхэ** *үйлэ у., видэй нэгэ түхэл* халта, гэнтэ харагдаадхиха (слегка показаться, внезапно появиться и исчезнуть): *Тэрэниие аршалха гэжэ уһа руу шунгагша хүбүүн уданшьегүй уһанһаа булгагад гэн,*

эшэһэн янзатай ирбагад гээд, баһа шунгашана (Ж. Тумунов).

БУЛТАГАШАЛДАХА *үйлэ у., угталд. залог* булгайн гараха, шохогонолдохо (то показываться, то исчезать, высовываться – *о многих*): *Баахан хайрсаг соohоо гурба-дүрбэн тахяанууд булгагашалдан, ороohо тоншосогоонод* (Ц.-Ж. Жимбиев).

БУЛТАГАШАХА *үйлэ у., видэй нэгэ түхэл* булгайн гараха, шохогонохо (то показываться, то исчезать, высовываться): *Тэрэнэй һуга доогуур шодогорхон гэзэгыень үлөөгөөд, үһыень хюһажархиһан толгой булгагашаад үгы болошоно* (Д. Батожабай).

БУЛТАДАА, булгандаа *түл. у.* барандаа, хамтаараа, хуу барандаа (все): *Дармын хэлэгшэ энээхэн үгэнүүдэй һүүлээр булгадаа гэнтэ абяагүй болобо* (Д. Эрдынеев); *«Эдэ үнеэдтнай булгандаа амаяа хүдэлгэжэ байна, ишхэдээ мохи жажална гээшэ гү?»* – *гэжэ зониие энеэлгэнэ* (Ц.-Ж. Жимбиев).

БУЛТАЙЛГАХА *үйлэ у., идх. залог* 1) тобойлгохо, али нэгэн юумэнэй саанаһаа гаргаха, харуулха (высовывать, выпячивать): *Долгормаа хани басаганайнгаа хойно ород нюураа ээмэйнь саанаһаа булгайлгаад, юушьеб хүлеэһэндэл, гайхаһандал, Доржые алдангүй шэртэнэ* (А. Ангархаев); **хэлэеэ булгайлгаха** хэлэеэ гаргаха (высовывать язык): *Оролдолгынгоо ехэдэ хүбүүхэймнай хэлэеэ булгайлган шиганана* (Б. Мунгонов); **шүдэнүүдээ булгайлгаха** шүдэеэ харуулха, ирзайлгаха, ирзагад гүүлэхэ (обнажать зубы): *Уулзаһаар гараа һарбайжа, жэжэхэн сагаан шүдэнүүдээ булгайлган, нюурынь ажаглан хаража, түрүүн дуугархыень хүлеэһэндэл зогсобо* (Ц.-Д. Хамаев); 2) гаргаха, харуулха, үзүүлхэ (обнаруживать в себе, выказывать).

БУЛТАЙХА *үйлэ у.* 1) тобойхо, обойхо, шобхойхо, хүрхыхэ, харагдаха (высовываться, выпячиваться, торчать): *Хүбүүхэн хүнжэл соohоо булгайжа, эжынгээ ехэл айһан һүрдэһэн янзатай һуухыень тухайлба* (Ц.-Ж. Жимбиев); *Хайрангын саанаһаа наран булгайжа, саадахи үндэр хадануудай шобхогор орой дээрэ туяа элшэеэ гиигүүлжэ байгаа һэн* (Ц.-Д. Хамаев); *Гэрэй ханын бүдүүн модоной забһараар шэнэ ногоон хүбхэн булгайна* (Ч. Цыдендамбаев); **шүдэнэй булгайха** нарай үхибүүнэй түрүүшын шүдэнүүдэй гараха (прорезываться – *о зубах*); 2) харагдаха, үзэгдэхэ (обнаруживаться); ◊ **гуулиниинь булгайха** муунь харагдаха (показывать свою дурь): *Эгээл эндэ гуулиниинь булгайжа, Табхаандайн хэр зэргын зохёолшо болоожо ябаһые Арсалан ойлгожорхибо* (Ц. Шагжин); **яһанай булгайтар зараха** тэнхээ таһартар зараха (заставлять работать до изнеможения): *Хэрбээ ганса үнеэемни абаржа туһалаа һаа, яһанаймни булгайтар зараарай, бэе мяхамни гамгүй гэжэ гуйхамни* (Ч. Цыдендамбаев).

БУЛТАЛЗАХА *үйлэ у.* жэрэгэнэхэ, бүрэлзэхэ, шохолзохо (выглядывать, мелькать): *Тэрэнэй толгойнь Доржын мориной сами багта булталзана* (Ч. Цыдендамбаев); ◊ **зүрхэнэй амаараа булталзаха** сэдьхэл хөөрэхэ, хүлгэхэ (сильно возбуждаться, будоражиться, выпрыгивать из груди – *о сердце*): *Зүб ойлгоо хүн гүш, али буруу ойлгоод зүрхэншни хөөрэшөө юм гү, нэгэ зэрэб үгэ дуулан гэхэдээ зүрхэншни амаараа булталзан байгшаб* (Х. Намсараев).

БУЛТА(Н) *түл. у.* бүгэдэ, хуу, бүхыгөөрөө (все, всё): *Тиигээд булган тээшэ хаража, харюу хүлеэн абяагүй болобо* (К. Цыденов); **хуу булган** нэгэнииешье алгадгүй, хэн хэн гэнгүй (все без исключения); **булганһаа аха** эгээл аха (старше всех, самый старший): *Харагшан булганһаа аха, тиимэһээ оролсожо болохогүй* (Ч. Цыдендамбаев); **булганһаа урид** эгээл түрүүн (раньше всех): *Сэдэн булганһаа урид һэгээ орожо, уһанай захаар доошоо гүйбэ* (Б. Мунгонов).

БУЛТАРГАНА *тэмд. н., боох.* бамбагар, сулсагар, булсагар (пухлый, полный): *булгаргана бэетэй хүн.*

БУЛУУ *юум. н.* можо сэмгэнэй яһанай монгосор үзүүр, толгой (головка кости): *Булуу яһанай бүлхи хатуу байдаг.*

БУЛУУБША *юум. н.* хамсын узуурай доодо таладань халагдан оёгдоhон, 3 хурга тухай үргэнтэй хоргой гоёолто (полоска парчи, пришиваемая на нижней стороне буфа): *улаан хоргой булуубшатай хүхэ торгон һамган дэгэл.*

БУЛУУДХА *юум. н., ород* холуур һүрэдэг ута хүлтэй, жэжэхэн шуһа һорогшо шумуул (блоха): *Булуудхын шэнээн* / *Жэжэ юумые* / *Бухын шэнээн* / *Томо болгодог* (Ш. Нимбуев); **уһанай булуудха** а) уһан соо амидардаг тон жэжэхэн (*0,2-6 мм хүрэтэр утатай*), монсойд гэһэн бэетэй, хабшаахай түрэлэй амитан (дафния); б) уһанай харха (ондатра); **булуудхаһаа хандагай түрүүлхэ** жэжэ божо юумэнһээ ухаа мэдээ алдаха, һахы һалаг болохо (≈ делать из мухи слона); ◊ **булуудха ургалха, таракан тахалха** уран гартай байха (быть искусным мастером): *Ехэл уран даа. Булуудха ургалха, таракан тахалха хүн гэлсэдэг* (Ч. Цыдендамбаев).

БУЛУУДХАЛИГ *тэмд. н.* булуудхатай, булуудхаар олон (блошистый – *о собаке, кошке*).

БУЛУУДХАТАЙ *тэмд. н.* булуудхада баригдаһан, булуудха халдаһан (блошистый – *о собаке, кошке*): *булуудхатай нохой*.

БУЛУУЗА *юум. н., ород* 1) эхэнэрнүүдэй, мүн эрэшүүлэйшье нимгэн богони самса (блуза); 2) *ном*. ута хормойтой самса, морин самса (платье); 3) сэрэгшэдэй самса (гимнастёрка).

БУЛУУСХАЙ *юум. н.* 1) хадариин түрэлэй томо загаһан (язь): *булуусхай загаһа бариха*; 2) ялаагана, улаан нюдэн, дабһагүй уһанда амидардаг яһа ехэтэй загаһан (сорога); **булуусхай тула** *захаам.* тула, *тон томонь* (таймень).

БУЛУУШХА *юум. н., үнгэ, алайр, боох.* **булуудха** *хара*.

БУЛХАА *юум. н., ород* хоёр һургааг хүндэлэн модонуудаар бүтээһэн, мориной дугаагта оруулжа, үбһэ шэрэдэг гар үзүүрэй хэрэгсэл (волокуша).

БУЛХАГАНАХА *үйлэ үг.* сухалдаха, улхайха, гомдохо (надуваться): *булхаганажа ябаха*.

БУЛХАГАР *тэмд. н.* 1) бумбагар, пүлхэгэр, бүлхэгэр, сулсагар, дүүрэһэн, пэсхыһэн, тэсхыһэн (пухлый, вздутый): *Булхагар улаан хасарынь бүришье булхагар болонхой, тэһэрхээ һанаһан помидор мэтэ улаабхина* (М. Осодоев); 2) тобойһон, добогор, монсогор, тэсхэгэр (выпуклый, округлый): *Уданшьегүй булхагар горшоогынь бусалжа, шандаганай шабардама, шанагын гозоймо, шара улаан сай хөөрэн, уурал һаарал һабануулан, хоншуу һайханаар анхилан гараба* (Ц.-Ж. Жимбиев).

БУЛХАГАРХАН *тэмд. н.* сулсагархан, булсагархан, бамбагархан, зөөлэхэн (пухленький): *Үбэлэй шэмэрүүн жабарта шэмхүүлжэ, улаахан болоһон басаганайнгаа булхагархан хасарнуудыень эсэгэнь дулаасуулһаар, дэгэлыень тайлаба* (Д. Сультимов); 2) монсогорхон, тэсхэгэрхэн (кругленький, пузатенький).

БУЛХАЙ *юум. н.* шуналтай, нааданда хүнэй гаргадаг хууралга, мэхэлэлгэ, мэхэ гохо, хуурмаг арга (жульничество, надувательство, плутовство в игре): *Һэеэр хооллоһон зольбо нохой садхаланшье бол, / Һэргэлэн хурса ангууша нохойтой сасуулшагүй юм. / Булхай ехэтэ буляаһан эдээрээ баяншьебол, / Бодол түгэлдэр бодото хүнтэй сасуулшагүй юм* (Д. Улзытуев); **булхай булшангараа гараха** (*гү, али* **булгайха**) (Оньһ. үг.) нюуса, хуурмаг юумэн заатагүй элирхэ, нюу нюутар нюргаар гараха (обман раскроется, ≈ шила в мешке не утаишь): *Нюусаар уулзаха ушар гарана бшуу… Тиигээд лэ, булхай булшангаараа гэһэншүү, заатагүй хэн нэгэндэ харагдахаш* (С. Цырендоржиев); *Ши хүн зониие иигэжэ мэхэлжэ, холо ошохогүйш! Булхайшни булшангаараа булгайхал байха. Шабар дээрэ шалд һуухадаа һанаа орохош!* (Ц.-Ж. Жимбиев).

БУЛХАЙЛАГДАХА *үйлэ үг., хүлеэгд. залог* мэхэлэгдэхэ, хуурууллха (быть обманутым, быть надутым): *Тэрэ хүн хаарташадта булхайлагдажа, мориёо алдаба.*

БУЛХАЙЛДАХА *үйлэ үг., угталд. залог* 1) пүлхэгэр байха, пүлхыхэ – *хасар тухай* (быть пухлыми – *о щеках детей*): *Сэсэрлигэй хүүгэдэй хөөрхэнүүд гээшэнь, хасарнуудынь булхайлдаад, гоёхоноор хубсаланхай*; 2) ямар нэгэн булхагар, хажуу тээшээ бүмбыһан юумэнэй олоороо харагдаха (быть выпуклыми – *о многих*): *Наймаа соо жэрылгэн табиһан олон шабар горшоогохонууд булхайлдана.*

БУЛХАЙЛУУЛХА *үйлэ үг., идх. залог* хүндэ мэхэлүүлхэ (быть жертвой надувательства): *Базар хадаа Дагбада ялайһан сайһан юумэеэ үһэрюулжэ булхайлуулжа байжа…* (Х. Намсараев).

БУЛХАЙЛХА *үйлэ үг.* нааданда хүниие мэхэлхэ, хуураха (жульничать, надувать, плутовать *в игре*): *– Дагбынгаа тулада хүнэй лабаар булхайлха һанаатай…* (Х. Намсараев); *Булхайлжа эдиһэн булшангаар гараха* (Оньһ. үг.).

БУЛХАЙША(Н) *юум. н.* мэхэшэн, мэхэ гохо гаргаашан, хуурааша (шулер, плут).

БУЛХАЛЗАХА *үйлэ үг.* бүлхыхэ, хүлхыхэ, булсайха (надуваться, вздуваться): *Барандаа тэнхээ тамир ехэтэйшүүл, балсан шурбэһэдынь булхалзажа харагдана…* (Б. Шойдоков).

БУЛХАН *тэмд. н.* гүнзэгы, саана орохон (глубокий): *булхан хангай тогоон.*

БУЛХАР 1. *тэмд. н.* 1) түхэреэн, мүндэгэр (круглый, округлый); 2) бүлхэгэр (надутый); **2.** *юум. н.* арһаар гү, али торгон бүдөөр оёһон, дээдэ таладаа үмэгэр амһартай, мүнгэ болон бэшэшье бутархай юумэ хадагалдаг түхэреэн туулмаг (маленький кошелёк): *Теэд волостиин правлениие үлөөхэ гэһэн захяатай ерэһэн дээдэ ноён сэбэр сагаахан пулаадайнгаа орондо будамал хүдэһэн булхараар амаяа аршажа байба* (Д. Батожабай); **3. булхар-булхар гэхэ** *үйлэ үг.* хасараа ехээр бүлхылгэхэ, хүдэлгэхэ, пүлхэгэнүүлхэ, бумбагануулха (надувать щёки): *Дарима хөөрхэнөөр шэнэ мяха булхар-булхар жажална.*

БУЛХАХА *үйлэ үг.* амаа зайлаха (полоскать рот): *Шүдэнэй үбшэ аргалха гэбэл*

нямняагай хуурай сэсэг бусалгаад, хэдэ дахин булхаха.

БУЛШАН *юум. н.* хүнэй болон амитадай хүлэй шэлбэдэхи балсан (икры ног): *Харин улабар һахалтай табхар хүн хараал табин, шархатаһан булшангаа юундэшьеб гуталайнгаа түрии дээгүүр уядхиба* (Д.-Д. Дугаров); *Үншэн хабһан, харти, хүзүүн, булшан мэтын мяхан хүндэгүйдэ тоологдодог тула айлшадта табигдадаггүй* (Д. Шагдарова).

БУЛШАНТАЙ *тэмд. н.* бүдүүн балсантай (имеющий мясистые икры): *Даагамнай далантай, буруумнай булшантай, тоо толгой хүсэд ондо орохонь гэжэ арад зон баяртай* (Б. Санжин, Б. Дандарон); *Һооһоёо хайшалуулха болотороо һайжараад, борьбодоо булшантай, уусадаа өөхэтэй болоод байгаа һаань, һайн юм һэн* (Б. Мунгонов).

БУЛШАРХАЙ *юум. н.* хүнэй бэеын амидаралда хэрэгтэй бодосуудые буйлуулан бии болгодог гү, али хэрэггүй бодосуудые илган газаашань гаргадаг бэеын эрхэтэн (железа): *Түбэнгиин булшархай мүн шонын хэлээр аргалжа болохо* (Буряад Үнэнһөө); **булшархайгаа сошохо** булшархайн хабдаха (воспаление желёз).

БУЛШАРХАЙТА *тэмд. н.* хүнэй бэеын амидаралда хэрэгтэй бодосуудые буйлуулан бии болгодог гү, али хэрэггүй бодосуудые илган газаашань гаргадаг бэеын эрхэтэндэ хабаатай (железистый): *Эндокринолог мэргэжэлтэй эмшэд булшархайта бүлэгэй үбшэнүүдые аргалдаг юм*.

БУЛШУУР *юум. н.* 1) *хууш*. богони дэгэл (короткая шуба): *булшуур оёжо үмдэхэ*; 2) *түнх*. хүбэнгөөр дулаалһан оодон пальто (полупальто на вате).

БУЛШУУХА *юум. н.* багахан юумэ гэһэн удхатай (незначительная вещь): *булшууха үбһэн.*

БУЛЮУ *тэмд. н.* үлүү, үлүү һайн, үлэмжэ (более сильный, превосходящий): *Дайсан тэдэ гурбанһаа хүнэйнгөө тоогоршье, зэбсэгээршье хэдэ дахин булюу* (Г.-Д. Дамбаев); **булюу олонхи** ехэнхи, булинги олонхи (подавляющее большинство); **булюу байдал** үлүү байлга, диилэнги байлга (перевес, превосходство); **булюу байха** үлүү байха, диилэнхи байха, олонхи байха (превосходить, превалировать, преобладать): *Бүхэ Лама шадалаар булюу байна гэжэ тэрэ досоогоо шиидэһэн юм* (Д. Батожабай).

БУЛЯА *тэмд. н.* 1) үлүү, үлүү булюу, үлэмжэ, үлүү гаранги (превосходящий, превосходный); 2) үлүү хүсэтэй, шадалтай (более сильный).

БУЛЯАГДАХА *үйлэ үг., хүлеэгд. залог* 1) юумэнэй хүсөөр абтаха (быть отбираемым – *о чём-л.*): *Радна Гамбал хоёр түрүүтэй дүшөөд гаран хүн, Бадмада буляагдаһан сабшалангайнгаа тульба дундуур хэмхэ сабшан оробо* (Х. Намсараев); ◊ **дураа буляагдаха** хэн нэгэнэй нүлөөн доро орохо, үгэдэ орохо (попадать под *чьё-л.* влияние; поддаваться *чему-л.*): *Эдир басаганай залуугай охиндо дураа буляагдаба*; 2) алдаха, гээхэ, хаһагдаха (быть лишённым): *Тэрэ сагта хэдэн зуугаад үрхэтэ ород зон газар уһаяа баяд ноёдто буляагдаад, ишэдэ намнагдан, нүүжэ ерэһэн байгаа* (Х. Намсараев).

БУЛЯАГША *юум. н.* эзэмдэгшэ, татагша, абагша (завоеватель, захватчик): *хариин газар буляагша*.

БУЛЯАЛГАХА *үйлэ үг.* 1) буляахые баадхаха, захирха, гуйха (велеть отобрать); 2) алдаха, хаһагдаха, хорюултай байха, юумэеэ хүсөөр абхуулха (быть лишённым, лишаться *чего-л.*): *Иимэ онсо һайхан орон нютагаа дайсадта буляалганхаар, үхөө һаа дээрэ гэжэ Дундайн досоо ороно* (Ц.-Д. Хамаев); ◊ **сэдьхэл зүрхөө буляалгаха** ямар нэгэ нүлөөн доро орохо, сэдьхэлээ абтаха (попадать под *чьё-л.* влияние, поддаваться *чему-л.*): *Иимэ үнэн сэхэ үгэнүүдые улад зон нааршаан, сэдьхэл зүрхөө буляалгаа, тиигэжэ шэнэ түрүүлэгшэ һунгагдаа бэлэй* (Ц.-Ж. Жимбиев).

БУЛЯАЛДАА(Н) *юум. н.* арсалдаан, заргалдаан, боһосолдоон (препирательство, спор): *Даржаа габжа Рабдан Борной хоёрой хоорондо буляалдаан боложо, хэниинь хэнээ аланаб, тэрэнэйнь лэ һамган болоод, дүүрэнэ ааб даа* (Х. Намсараев); **дэрэ буляалдаан** басаганай болон хүбүүнэй талаһаа хэдэн залуушуул можо боложо хубаараад, бэе бэедээ үгэхэгүйе оролдожо дэрэ буляалдадаг байгаа (отнимание подголовника): *Тиимэһээ дэрэ буляалдаан болодог юм. Гадна хүбүүтэ талань булижа абаа һаань, хүбүүн үрэ түрүүн түрэхэ; басагата талань булижа абаа һаань, басаган үрэ түрүүн түрэхэ гэһэн шэнжүүлтэ үгэ байха юм* (Х. Намсараев).

БУЛЯАЛДААТАЙ *тэмд. н.* арсалдаатай, арсаатай, заргатай (спорный, оспариваемый): *Тиинһээршье тэдэнэй хөөрэлдөөн уһан шэнгеэр урдажа, ехэ буляалдаатай, хүхюу зугаатай болошодог бэлэй* (Ц.-Ж. Жимбиев).

БУЛЯАЛДАХА *үйлэ үг., угталд. залог* 1) татасалдаха, бэе бэеһээ татажа абалсаха (вырывать друг у друга из рук, отбирать друг у друга): *Теэдшье аха дүү хоёр юугээ буляалдаха һэм, нэгэ тогоон айл һууһан зондо олзолһон хамаг бүхы олзо нэгэл тээшээ ороно ха юм* (С. Доржиев); **дэрэ буляалдаха** бэриин

дэрэ буляалдаха урданай хурим түрын наадан (отнимать друг у друга подголовник): *Тэдэнэй дунда шэнэ гэрэй бараа шэрэһэн хүбүүд, баһа дэрэ буляалдаха шамбай шираг хүбүүд мүн лэ тойролсонод* (Х. Намсараев); **үүдэ буляалдаха** үүдэндэ түрүүлэн орохо гэжэ түрисэлдэхэ (толкаться в дверях); 2) тэмсэхэ, мүрысэхэ (соперничать, состязаться): *Һалаһанаашье мэдэнгүй һалаад, райкомойнгоо шэрээһээ халяад, шиниингээ һуури буляалдажа зобоохолби* (Б. Мунгонов); **дүрэ буляалдаха** бүхэ барилдаанда урилдаха, барилдаха (соперничать в приёмах борьбы): *Хоёр нохойдол адляар тэдэншие носолдуулхые хэдышье тэрэнэй оролдоходонь, хуушанай шоно болоһон барилдаашад өөһэдынгөө һанаашаар дүрэеэ буляалдана* (Д. Батожабай); **дүрэ буляалдалгын** бүхэ барилдаанай, сүлөөтэ барилдаанай (вольный – *о борьбе*); ◊ **ами буляалдаха** үхэлэй үүдэндэ ерээд байха, үхэжэ ядажа хэбтэхэ (находиться при последнем издыхании): *Нёдондо Дёминой амияа буляалдажа хэбтэхэдэ, хэды дахин ерээ бэлэй* (А. Ангархаев); **үнгэ буляалдаха** олон үнгын холилдожо һолонготон харагдаха (переливаться разными цветами): *Хада уулануудай оройнууд һолонгын бүхы долоон үнгэ буляалдан наадажа байхадал гэнэ* (А. Жамбалдоржиев); 3) ондоо тээшээ тэгүүлхэ, хадуурха, эрмэлзэхэ, зорихо (стремиться, рваться в другую сторону): *Хойто зүгһөө урдажа ерээд, эрид зүүлжээ мэлмэрһэн Анга голой урда бэеын ойлиг гүбээн баруун урдуур ото таряалангай газар аад, үхэр мал тиишээ буляалдадаг нэгэ муутай юм* (С. Доржиев); *Гарнуудни эээ эхигүй хайрсагайнгаа замаг тээшэ буляалдаба* (Ц.-Д. Хамаев); **гэдэргээ буляалдаха** а) гэдэргээ сухариха (пятиться назад): *Теэд мориниинь гэдэргээ буляалдаһан зандаал байба* (Ж. Тумунов); б) хойшонь татаха, унжагайрха, удаха, һаатаха (медлить, мешкать): *Илангаяа тармалгын бригадые даажа ябаһан Базар хүбүүн эсэшэ сусашагүйгөөр бухал табижа, гэдэргээ буляалдадаг хүнүүдые баалан түргэдхэжэ, омогтой дорюун ябана* (Ц. Дон); **урагшаа буляалдаха** урагшаа тэгүүлхэ (рваться вперёд): *Саһа сэнгээр хушагдажа, сагаан болошоһон тарган боро мориниинь мундуугаар заадажа, урагшаа буляалдан бурина* (Ц. Дон); **саашаа буляалдаха** саашаа болохые оролдохо, зайлаха (отстраняться): *Алеэ даа наашань хушууханаа, үгы энэ юундэ саашаа буляалдана гээшэбши?* (Ц. Шагжин); 4) арсалдаха, боһосолдохо (препираться, спорить): *Һүүлдэ Цэрэнэй мүнгэ ехые оруулдаг болоходо, эдэ бүгэдые би бариха, мэдэхэ һэнби гэжэ Сэндэмэ буляалдадаг болоо* (Д. Эрдынеев); **үгэ буляалдаха** арсалдаха, зүрилдэхэ, үһэрилдэхэ (спорить, пререкаться): *Хонгорой эдэ хүнүүдээр шигэжэ һанаа амарханаар үгэ буляалдан ажаллахые тэрээ саанахана зогсожо байһан Жаргал шагнахадаа гайхана* (Д. Эрдынеев); **өөрынхеэрээ буляалдаха** өөрынхеэрээ хэхэеэ һанаха (стоять на своём): *Һамганайнгаа өөрынхеэрээл буляалдаад байхада, тэрэ сухалаа хүрэбэ* (Д. Эрдынеев); **сэсэ буляалдаха** сэсэрхэлдэхэ, бэе бэеынгээ ухаанай хурсые туршалсаха (спорить, дискуссировать): *Сэсэ буляалдаха гээ һаа – ухаан бии, гоёхо гээ һаа – хубсаһан бидэндэ бии бшуу* (М. Осодоев).

БУЛЯАЛСАХА *үйлэ үг., хамтадх. залог* 1) хэн нэгэндэ юумэ буляахадань, буляан абахадань туһалалсаха, буляалгада оролсохо (помогать *кому-н.* отбирать); 2) арсалдаха, тоосолдохо, боһосолдохо (спорить друг с другом, препираться).

БУЛЯАМА: дура (*гү, али* **зүрхэ**, **сэдьхэл**) **буляама** *тэмд. н.* дура татама, дурламаар гоё һайхан, урин зулгы, анхарал хандуулсатай (привлекательный, обаятельный, обольстительный): *Тиихэдэ үхибүүн гэжэ тоологдодог, мүн балай ехээр анхаралыень татадаггүй байһан басаганиинь мүнөө ямарханшье хүбүүдэй дура буляама сэбэрхэн, дүүрэн наһаяа хүсэшэнхэй, гулдагар гоё бэетэй бэри болошонхой байбал!* (Г.-Д. Дамбаев); *Тиигээд лэ зүрхэ буляама хоолойтой хүүхэниие набша сэсэгүүд найгахаяа болин, шубуу шонхорнууд абяагаа хуряан, хүхэ сэнхир огторгой зэнхын шагнана* (Ц.-Ж. Жимбиев); *Энээнэй һамган Ханда хадаа сэдьхэл буляама дан үлэмжэ сэбэр һайхан эхэнэр гээшэ* (Х. Намсараев).

БУЛЯАНДАРГА *юум. н., сарт.* шагай наадан (игра в кости): *Буляандарга наасха дуртыб.*

БУЛЯАСАТАЙ *тэмд. н.* арсалдаатай, арсаатай, заргатай (спорный).

БУЛЯАСАЛДАА(Н) *юум. н.* буляалдаан, арсалдаан (спор, конфликт); **буляасалдаа шиидхэлгын** заргалдаа шиидхэлгын, арсалдаа тайлалгын (конфликтный): *буляасалдаа шиидхэлгын комисси*.

БУЛЯАХА *үйлэ үг.* 1) хүнэй юумэ хүсөөр эзэрхэжэ абаха, шүүрэхэ, гарһаа һуга татан абаха (вырывать, выхватывать из рук, брать силой, отнимать): *Буряад ангуушанай буугаа буляаха гэжэ забдахадань, ехэ һахалта хоорондуурнь орожо, холодуулба* (Д.-Д. Дугаров); **буляажа абаха** эзэрхэн абаха, эзэрхэхэ, эзэмдэхэ (отнимать, захватывать): *Хонишон эхэнэрһээ буляажа абаһан хээр*

мориёо хайра гамгүйгөөр сабхиингаа һүеыгөөр нидхэрнэ, бүдүүн нойтон бургааһаар шабхуурдана (Б. Мунгонов); **бай буляаха** шагналай түлөө урилдаха, тулалдаха (состязаться за приз, *напр. в борьбе или на скачках*); 2) эзэмшэхэ, эзэмдэхэ (овладевать, завладевать): *Городһоо ерэжэ үрдеэгүй шахуу байһан аад, нютагайхинайнгаа һанал бодолые ишмэ бэлэхэнээр буляаба* (Д. Эрдынеев); **дура** (*гү, али* **зүрхэ**, **сэдьхэл**, **дура сэдьхэл**) **буляаха** өөр тээшээ татаха, өөртөө дүтэлүүлхэ, дура татаха, сэдьхэл татаха (привлекать симпатии, нравиться, очаровывать, пленять): *Үнөөхи хонйнойнгоо һү нюуртаа түрхеэ һаа нилээдгүй сэбэрхэнүүд боложо, ямаршье хүбүүдэй дура буляаха бэлэйбди* (Ц.-Ж. Жимбиев); *Залуу басаганай халуун зүрхэ буляажа, наһанайнь нүхэр болохо үйлэ хубида хүртэһэн манай хүбүүн Дармажаб үгэ хүүр хомортойхон, томоотой номгохон һууна даа* (Б. Мунгонов); *Юбкын хормой, сабхиин түрии хоёрой хоорондохи эхэнэрэй нюсэгэн хүл Насагай дура сэдьхэл буляана* (Г.-Д. Дамбаев); **нюдэ буляаха** һайханаараа хүнэй анхарал татаха, нюдэ хужарлуулха (привлекать взоры, очаровывать): *Энэ урдань уняарта тала, тэрэ урдуур мүнгэтэн долгилогшо Ага гол залуухан басаганай нюдэ буляан, сэдьхэл хүдэлгэн харагдана* (Д. Эрдынеев); 3) ондоо хүнэй басагые өөртөө дурлуулха (отбивать, уводить *девушку или парня*): *Зүгөөр тэдэ хоёрой нүхэсэлые эбдэхые гэхэ гү, Ринчинһээ Тамарые буляаха һэдэлгэ хэхэ зүрхэтэйшүүл олдоддоггүй байгаа* (С. Цырендоржиев); *Ши урдань хада минии инаг нүхэрые буляажа, намайе яһалал зобоогоо һэнши* (Ц.-Ж. Жимбиев).

БУМА *тоог. н., ном.* арбан түмэн гэхэ гү, али зуун мянга (сто тысяч).

БУМБА, **бүмбэ** *юум. н.* 1) бурханай урдахи дабжад дээрэ табяад байдаг, зосоонь аршаан хээд, бурханаа арюулжа байхаар хэрэглэгдэдэг, алтан, мүнгэн гү, али имагта улаан зэдээр хэһэн, гоё хэлбэритэй, домбодо адли, нарин хоолойтой, барюулгүй ба таглаадаһагүй амһарта (священный сосуд, ваза для хранения аршана): *Ороод харахадань, алтан бумба түмэр амбаарай эгээ тэгэндэ табяатай байба* (В. Тулаев); **бумба нюуха** һүмэ, дасан бариха болоходоо, тэрэнэй оршохо газарые лама оложо, элдэб эрдэнитэ зүйлнүүдээр, маани мэгзэмээр дүүргэгдэһэн бумба шара торгон хадагаар орёожо, тэрэ һүмын һууриин эгээл тэгэн дунда нэгэ амһарта соо хэжэ буладаг ёһолол (обряд закапывания сосуда со священными драгоценностями и молитвами в основании храма); 2) субаргын оройдо байдаг һууряараа ниилэһэн хоёр шобогор түхэлтэй хуби (главная часть субургана); 3) булашын дээрэхи дошо, добосог (могильная насыпь); 4) *эмн.* дулаасуулхын, шуһа һайнаар гүйлгэхын тулада досоонь гал оруулжа халаагаад табигдадаг шэл, *аягын түхэлтэй байдаг; эмнэлгын нэгэ арга* (медицинская банка).

БУМБА II *юум. н., будд.* гэлэнмаа, һахил хүртэһэн эхэнэр санаартан (монахиня): *Ламын үгыдэ бумба галзууураа* (Оньһ. үг.).

БУМБААР *юум. н., ород, баруун бур.* амбаар, малай хоол, ажахын хэрэгсэл мэтын юумэ хадагалха модон барилга (амбар).

БУМБАГАР *тэмд. н.* 1) пүлхэгэр, бүлхэгэр, пэсхыһэн, тэсхыһэн (пухлый, вздутый): *– Бишье аягалхал байгалдеэ, тиигээд энэ бумбагар сагаан ашаһаа төө холодожо шадахагүй байнаб даа, – гээд бүүбэйн дуугаа дахин аянгалба* (Арадай онтохонһоо).

БУМДАН *юум. н., будд.* субаргын табсангуудай эгээ бага хубинь, тэрээн дээрэ бумба табигдадаг (меньшая ступень субургана, на которой покоится бумба).

БУН: сэн-бун *юум. н.* хүйтэнэй үедэ элдэб юумэн дээрэ зарсаһан уурал, хүйтэнэй уурал (иней): *Газаа һалхигүй, торхо соо хүдэлэнгүй хүрэһэн уһандал хүйтэн, тойрожо һууһан модод обоо хүбөө сэн-бун болошонхой байба* (Ц.-Д. Хамаев); **ан-бун 1.** *наречи* нам, намдуу, аажам, аниргүй, аали даруу (тихо, спокойно): *Гурбуулан ан-бун һуужа эдеэлбэд* (С. Цырендоржиев); 2) *тэмд. н.* аали номгон, нам, дуулим (тихий, спокойный): *Бадма абгай эдеэлжэ, ан-бун болоод…* (Х. Намсараев).

БУНДА: бунда хорло *юум. н., будд.* бомбо шажанһаа дамжан ерэһэн буддын шажанай муу ада зэдхэрые тонилгодог, дарадаг бэлгэ тэмдэг (бунда-хорло, *гений-хранитель от нечистой силы*): *бунда хорло залаха*.

БУНХАН, бумхан, мунхан *юум. н., будд.* 1) наһа барагшын шарил шандаруу табиха барилга (бунхан, усыпальница); 2) обоо уулануудай оройдо табигдаһан, нютаг газарай сабдагуудта зорюулагдаһан шажан мүргэлдэ хабаатай багахан һүмэ (часовня): *Эндэнь элдэб олон бурхан ба үргэлнүүдые хадагалдаг дүрбэн ханатай бунхан баригданхай* (Б. Мунгонов); ○ **обоо** *гэжэ үгэтэй парн. хэрэгл.*

БУР I **1.** *юум. н.* 1) уһанай оёорто тунаһан шабар, лай (ил): *Энэ хадаа бур шабарта боогдожо, газар дороһоо дэбэрэн гараһан булагууд шэнги үльгэртэй байна* (Х. Намсараев); **бур шорой** уһанай оёорто тунаһан шабартай шорой (илистый грунт):

Манай, эрдэмтэдэй, ажалда дахин дахин буулгажа бэшэлгэ гээшэ алта малтагшадай бур шоройгоо олон удаа угаahантай адли (Ч. Цыдендамбаев); 2) амһарта хэдэг шабар (глина горшечная): *бур шаажанхай*; **2.** *тэмд. н.* 1) шабар, шабараар хэгдэһэн, шаажан (глиняный); **бур аяга** *боох.* шаажан аяга (глиняная чашка); 2) үйрхэй, бутархай, уйгааг (сыпучий): *бур элһэн*.

БУР II: **бур-бур(хан) гэхэ** *үйлэ у.* һулаханаар бурьялха, харьялха, бусалха, ууяха (бурлить, пузыриться, клубиться): *Оройн бүрүүл агаарта олон тоото үрхэнүүдһээ бур-бурхан утаан бааяна*.

БУРА *шангадх. част.*, **бу-** *гэһэн үзэгүүдээр эхилһэн үгэнүүдтэй суг хэрэгл.* (*усил. част. к словам с начальным* **бу-**); **бура буржагар** атиралдаһан үһэтэй (кудрявый-прекудрявый): *Бура буржагар үһэтэй, ялалзаһан бэлтэгэр нюдэтэй хүн тэб байса гүйжэ гараад, зондо бэшэ, харин Тамарада, гансал Тамарада дохибо* (С. Цырендоржиев).

БУРАА *юум. н., ага* нюргантай холболдохо хабһанай толгой (головка ребра).

БУРААБШАГ *юум. н., ород* нариихан үрэм (буравчик): *Теэд урдань номой хуудаһан харагданагүй, харин ойронь байгааша хүнэй юумэ нүхэлдэг бураабшаг шэнги нюдэд харагдана* (Ч. Цыдендамбаев).

БУРАЗДАА *юум. н., ород* газар хахалхада нэгэ анзаһанай гаргаһан сараа, хобоо (борозда): *Тухайлхада, эндэхи газар дайдые һайн танихагүй, тиимэһээ алишье зүгһөө бураздаа гаргахаа гайхашанхай, бригадирай ерэхые хүлеэхэ гэлсэбэд* (М. Осодоев).

БУРАНТАГ *юум. н.* тэмээнэй хамарай буйлада уягдадаг оohор, һур, жолоо (верёвка-повод, идущая от носовой затычки верблюда): *Баяндай зайһан тэмээнэйнгээ бурантагһаа халта татажа: «Һөөг! Һөөг!» – гэнэ* (Ж. Балданжабон).

БУРАНТАГЛАХА *үйлэ у.* тэмээнэй хамарта оohор оруулха (привязать повод-верёвку к носовой затычке верблюда): *тэмээ бурантаглаха*.

БУРАХА: хөөһэ бураха *үйлэ у.* 1) амаараа хөөһэ гаргаха, хаялха (пускать пену изо рта): *Эмниг морин тэдэнэй гарһаа мултарха гээжэ аһан шадалаараа оролдохо, ... аманһаань хөөһэ буража, хамарайнь нарбанууд һарналзан хүдэлжэ, хоолой соohоонь һүрөөтэй муухай хиигалаан, хэршэгэнээн дуулдахал даа* (Д. Батожабай); *Зариманиинь амаараа хөөһэ буран, эхынгээ дэлэн дэхэн дэхэн, хомхойгоор хүхэжэ байһан хөөрхэн тугалнуудые хайрагүйгөөр эхэһээнь таһалан татана* (Ц. Дон); 2) хөөһэтэхэ (пениться): *Харин хадын дошхон уһанай долгин өөрынгөө ябталһан эрьедэ торолдон, ууртайгаар хөөһэ буража, саашаа мухаридаг болобо* (Д. Батожабай).

БУРГААҺАДАХА *үйлэ у.* бургаahаар сохихо, шабхадаха (бить прутом, хворостиной): *Юу байхаб, сухалтай мангад хүбүүемни нюсэгэлүүлээд, нюргынь улаан майхай болотор бургаaһадаа һэн* (Б. Санжин, Б. Дандарон).

БУРГААҺА(Н) 1. *юум. н.* 1) голой эрьеэр ургадаг, уяхан мүшэртэй, нарин набшаһатай модон, үшөөһэн (ива): *Заримдаа һайхан намар боложо, һалаа эшэнүүдээ хухалуулан арбайлдаһан Таһархайн голой бургаaһад дахинаа гүлгэлдэг бэлэй* (Ц.-Ж. Жимбиев); **улаан бургаaһан** голой эрье, хээрэ тала, шиигтэй, элһэтэй газарта ургадаг модон, буурсаггүй үшөөһэн (красная верба, желтолозник): *Тэрэнэй эрьеэр уляаһа, үшөөһэнэй болон улаан бургаaһанай нэбшэгэр һөөгүүд ургадаг* (К. Цыденов); **буурсагтай бургаaһан** хабартаа буурсаг гарадаг, гүлгэлдэг үшөөһэн, *задаран гараһан буурсагуудтай мүшэрнүүдынь таһалан абажа, ородой шажанай һайндэрөө шэмэглэдэг, бэе бэеэ амаршалжа нэгэ-нэгээр, гурбааршье хубаалдадаг* (верба); 2) (ивняк, тальник): *Унаганиинь бургаaһан соо төөришоод, инсагаалхань дуулдаха юм* (Д.-Д. Дугаров); **һөөг** (*гү, али* **бүлэг**, **хэһэг**) **бургаaһан** бургаaһан модоной шугы (ивовая заросль, ивняк): *Ямаршье ангай ябаһаниинь ойлгохоор бэшэ – һөөг бургаaһан морито хүниие хушама үндэр* (С. Доржиев); *Жамганов траншейн нүхөөр дайсан худар шэртэн байтараа, бүлэг бургаaһанда бэеэ нюужа, траншейһээ үндыбэ* (Ж. Тумунов); *Хэһэг бургаaһан дундуур Тогоошын ошожо харахадань, нэгэ шаргал дааган хонхосог соо унашоод хэбтэбэ* (Д.-Д. Дугаров); **бүтүү бургаaһан** үдхэн һөөг (густые заросли): *Уданшьегүй тэрэ мори тэргэнь хобдол харгыһаа гаражса, бүтүү бургаaһан соо орон тогтошобо* (Ц.-Ж. Жимбиев); 3) мүшэр, үртэһэн, шабхуур, набаа (прут, хворостина): *Халашаһан моринойнгоо ама табижа, бургаaһаар шабхуурдажархихадань, тэргын мөөрнүүд эршэгэнэжэ, тооһо таташаба* (Ц.-Д. Хамаев); ○ **боролжо** *гэжэ үгэтэй парн. хэрэгл.*; **2.** *тэмд. н.* үшөөһөөр, бургаahаар хэгдэһэн (ивовый, сделанный *или* плетёный из прутьев): *Эдэ гурбан уданшьегүй хартаабхын гүрэмэл бургаaһан хорёогой хаамжа үүдэндэ хүрөөд орхинод* (Х. Намсараев); *Георгий Николаевич өөртөө бургаaһан тулуур сабшажа абаад, һүхэеэ Сэдэндэ бусааба* (Б. Мунгонов); **бургаaһан**

тэргэ дээрэхи хайрсагынь бургааһа гүрэжэ хэгдэһэн тэргэ (телега с плетёным кузовом): *Бургааһан тэргэ гүрэдэг тэрэ ородуудтнай шинии Үхинхэнэй хүлдэ түмэр гэнжэ зүүлгэжэрхёогүй һаань һайн һэн* (Ч. Цыдендамбаев); **бургааһан араг** талаар аргал суглуулхадаа, нюргандаа үргэлжэ ябадаг бургааһа гүрэжэ бүтээһэн үргэн амһартай түрсүүг, араг (корзина для собирания кизяка): *Хүгшэн бургааһан арагаа үргэлөөд, һабар баряад, аргал түүхээ ошобо*; **бургааһан морин** хүүгэдэй хоёр хүлэйнгөө хоорондуур баряад, морёор хатарһан шэнгеэр гүйлдэжэ наададаг мүшэр («конь» в виде прутика): *Үнэхөөрөөшье тэрэнэй жаахан Бабжа хүбүүниинь ехэл тоомгүй, газаа гараад лэ, бургааһан мориё зайдалан гүйлгэшэхэдэнь, хүгшөөдэйнь хүсэхээ болёо* (Ц.-Ж. Жимбиев).

БУРГААҺАНАЙ *тэмд. н.* бургааһанда хабаатай (ивовый): *Би аргааханаар эжыһээ холодон, боро добынгоо оройдо гаражаа, бургааһанай дурһан жэмбүүрээрээ наадажа эхилбэб* (Ц. Шагжин).

БУРГАГ: **саһа бургаг** *тэмд. н.* саһатай, бордоһотой, бүрхэг, хии бараатай (снежный, ненастный): *саһа бургагтай үедэ*.

БУРГАЛ: **һүүлтэ бургал** *юум. н.* эшээндэ ороодүй зайгуул баабгай (медведь-одиночка, шатун): *Тэрэ хадада һүүлтэ бургал ябадаг*.

БУРГАН: **бага бурган** *юум. н., хууш.* хабарай эхин һара (первый летний месяц): *Бага бурган үнгэрбэ*; **ехэ бурган** хабарай һүүлшын һара (третий весенний месяц): *Ехэ бурган һара гаражаа, эреэг-таряаг болоһон наруули нэмэри газарай шолбыдо үхэр мал игаажа бэлшэнэ* (Б. Санжин, Б. Дандарон).

БУРГАХА *үйлэ у.* 1) саһанай аалиханаар орохо (падать, порошить – *о снеге*): *Бурган хиидэһэн арбагар саһад нюурта дуһал болон хайлажа, урал хасар гэжэгынүүлэн, үлэ мэдэг дааруулан сэлмээжэ, ехэл аятай һонин байна* (Ч. Цыдендамбаев); 2) *доодо үд.* мухариха, хүльбэрхэ (вываляться *в чём-л.*).

БУРГУУҺА(Н) *юум. н.* 1) *ага* батагана, бүхэтэр батагана (комар, комары); 2) *баунт*. һохор боргооһон, мухар бошхо (мошка, мошкара).

БУРГЫ *юум. н.* нүхэ гаргадаг үрэбтэр түмэр, үрэм (сверло): *шэнэ бургы худалдажа абаха*.

БУРГЫДАХА *үйлэ у.* бургыгаар нүхэ гаргаха, үрэмдэхэ (сверлить).

БУРД: бурд байса, бурд гэжэ *наречи* агшан зуура, дары түргэн, шууд (мигом, моментально): *Би тэдэнэйнгээ хойноһоо бурд гүйжэ гараад, түлеэ асаржа галдаа хэбэб* (Б. Мунгонов); *Хүлэршэһэн Нимгэр, һүүлдээ сууха үюулһан миисгэй шэнги, бурд гэжэ кабинедһээ гараба* (Ц. Дон); **шүлөө бурд гүүлэхэ** шүлэ борлуулха (сварить суп на скорую руку); **бурд гэхэ** гүбэд гээдхихэ (буркнуть): *– Зай... – Семёнов хамар дороо бурд гэбэ* (Б. Мунгонов).

БУРДАҺА(Н) *юум. н.* саһа шуурган, шанга һалхитай саһан, хии бараан (вьюга, метель, буран): *Бурдаһан эхилбэ*.

БУРДУУГ *юум. н., ород* 1) *хайх.* энэ тэрэ хоол холиһон амта шэмэгүй эдеэн (бурда): *Иимэ столой ойро һуужа, бурдууг халбагадаашье һаа амтатай байха ёһотой* (Ч. Цыдендамбаев); 2) бутаргагдаһан орооһо халуун уһанда шэнгэхэнээр худхажа бэлдэһэн малай тэжээл, *үргүүлһэн, үбшэлһэн малда иланга*я *уулгадаг* (пойло): *Зарим мөөдэйнүүдээ һүөөр садхаагаад, нүгөөдүүлдэнь бурдууг худхажа эдюулнэ* (Ц.-Ж. Жимбиев).

БУРЖААХАЙ 1. *тэмд. н.* буржагар, атиралдаһан үһэтэй (кудрявый, курчавый): *буржаахай үһэтэй*; **2.** *юум. н., яряан.* еврей яһанай хүн (еврей): *Буряадшье болог, буржаахай, ородшье болог,* / *Бусаха ёһотойл ха түрэһэн, үдэһэн газартаа* (Л. Тапхаев).

БУРЖАГАНАХА *үйлэ у., барг.* хурдан, шуранаар юумэ хэхэ (делать *что-л.* быстро, проворно): *Басаганиинь буржаганан үнеэдээ һаагаад орожо ерэбэ.*

БУРЖАГАР *тэмд. н.* 1) атиралдаһан, хитархай, долгитоһон, мушхуулһан (кудрявый, вьющийся, волнистый – *о волосах*): *Улһан мэтэ зөөлэхэн сагаан шара буржагар үһэниинь урдаһаань үлеэһэн һалхинда долгитон хиидэнэ* (А. Ангархаев); 2) һаглагар, бамбагар, һэгсэгэр (пушистый, лохматый): *Буржагар сагаахан нооһотой, хөөрхэн жаахан хурьгад хүхэнэй амандаа ороходонь, шодогор нариихан һүүлнүүдээ урматайгаар шарбаганууллан дэхэжэ байгаад, айхабтар эбдүүсэлтэй абааштайгаар хүхэжэ оронод* (Б. Мунгонов); *Хаа яахан хурьганай арһан мэтэ буржагар сагаахан үүлэнүүд бөөгнэрнэ* (Ц. Шагжин); 3) гэшүүһэтэй, мүшэртэй (ветвистый): *Буржагар хуһан ургана*; 4) нүрөөтэй (рябой, щербатый): *буржагар нюуртай.*

БУРЖУУХАЙ *тэмд. н., эхир*. **буржаахай** *хара*.

БУРЖЫЛГАА(Н), буржылгалга *юум. н.* үһэ атируулга, долгитуулга (завивка волос): *Нааданда хабаадаха басагадай таһалга соо үһэеэ буржылгаан, нюдэ амаяа шэрдэлгэн болоно*.

БУРЖЫЛГУУР *юум. н.* үһэ сахаригтуулан хэблэхэ сахилгаан оньһон (плойка,

электрощипцы): *«Эльдорадо» гэһэн дэлгүүртэ буржылгуурнуудай олон янза наймаанда байна һэн*.

БУРЖЫЛГАХА *үйлэ үг., идх. залог* атиралдуулха, долгитуулха (завивать, *напр. волосы*): *Химиин аргаар буржылгаһан үһэниинь һолоомо шэнги харагдана*.

БУРЖЫЛГУУЛХА *үйлэ үг., идх. залог* атиралдаһан, долгитоһон, хитарһан болгуулха (завиваться, делать завивку): *Норжомо парикмахерска ошожо, үһэеэ гоёхоноор буржылгуулба*.

БУРЖЫЛДАХА *үйлэ үг., угталд. залог* 1) долгитохо, атиралдаха, мушхарха (виться, быть кудрявым): *Хоёр сабиргайдань сахаригтан буржылдаһан торгон зөөлэхэн үһэниинь Үдын голые уруудан үлеэһэн һэбшээ һалхинда эрбэлзэнэ* (Ж. Тумунов); 2) зай забһаргүй байха, дүтэ-дүтэ бэржылдэхэ (выступать каплями – *о поте*): *Магнайдань хулһэнэй дуһалнууд буржылдана* (Ч. Цыдендамбаев).

БУРЖЫХА *үйлэ үг.* 1) хитарха, долгитохо, мушхарха (виться, курчавиться): *Һая буржын ургажа байһан ноохотой, барбагар сагаахан бэенүүдтэй, богонихон һүүлнүүдтэй* (Ц.-Ж. Жимбиев); 2) баглайрха, бөөгнэрхэ (клубиться – *о тучах*; скапливаться, скучиваться): *Аяар доогуур бөөн сагаан үүлэд буржыгаад, тала дайдые бүглэнэ* (З. Гомбожабай); *Булаг талын бухал олон буржыба* (Х Намсараев); 3) гараха, хушагдаха, дүтэ-дүтэ бэржыхэ (выступать, появляться – *о капельках пота*): *Һая буржын ургажа байһан ноохотой, барбагар сагаахан бэенүүдтэй, богонихон һүүлнүүдтэй* (Ц.-Ж. Жимбиев).

БУРЗАГАР *тэмд. н.* 1) сайран толботоһон, бэржын гараһан (выступающий белыми пятнами – *о солончаках*): *Хабартаа сааһанай һалан сасуу наруули нэмэри газарай бурзагар сагаахан, нимгэхэн хагдан дороһоо шэнэхэн ногоон урилдан булгайха* (Х. Намсараев); *Ангуушан үбгэнэй тариһан бурзагар сагаан хужарта һая нааша томо ан ороогүй хэбэртэй*; 2) олоор гараһан, пэршэгэр (выступающий каплями – *о поте*): *Галсанай эрэлхэг хамар дээрэхи бурзагар хүлһэ хаража байһан Клименко ишэ үлбэр хүнэй ямар ехэ сэдьхэлтэй байһые досоогоо шэбшэхэ бүреэ ... омогорхол түрэжэ захална* (Д. Батожабай); 3) барзагар, бэржэгэр (шероховатый, шершавый).

БУРЗАЙХА *үйлэ үг.* 1) хужарлиг газарай сагаанаар толботохо, барзайха, бушхаһан мэтэ хужарай газарай нюруу дээрэ бии болохо, сайраха, сайран пэршыжэ харагдаха, хушагдаха (виднеться белыми пятнами – *о солончаках и пр.*): *Үглөөнэй хюруу үшөө хайлажа үрдеэгүй, сабшагдаһан газар дээгүүр сагаан үнгөөр бурзайна* (Х. Намсараев); 2) пэршыхэ, пэршын гараха (выступать каплями – *о поте*): *Гэдэһээ үлдэһэн Булад орооһоной шүлэндэ садажа, уб улаан болошоод, хамар дээрээ бурзайжа гараһан хүлһэеэ хамсыгаараа аршажа мэдэбэ* (Д. Батожабай).

БУРЗА(Н) *тэмд. н.* сагаан (белый): *Санжимаагай гараһаар нилээд болоһон хойно бурзан саһан болоһон Дамба орожо ерэбэ* (З. Гомбожабай); **бурзан сагаан**, **сагаан бурза** саб сагаан (белый-пребелый): *Саһан хүртэ дарагдаһан боролжонууд, бурзан сагаан мүнгөөр орёогдоһон телеграфна столбнууд, сэн-бүн болошоһон ямаршьеб барилгануд дайралдана* (Ц.-Ж. Жимбиев); *Хүгшэн эжымнай үһэниинь сагаан бурза болошонхой*.

БУРИ 1. *юум. н.* шиигтэй юумэн дээрэ бии болон ургаһан тон жэжэ мөөгэнсэр (плесень, цвель): *Шабар гуламта соонь хуурай гэшүүһэд хабатайгаар бижаганаса носожо, хөөрэлдөөшэдэй нюурнуудые, гэрэйнь бури ургашаһан булан тохойнуудые гэрэлтүүлнэ* (Б. Санжин, Б. Дандарон); **2.** *тэмд. н.*, *шэлж.* хоротой, хоролхуу, хара һанаатай (вредный); ◊ **бури сэдьхэлтэй** (**досоохитой, һанаатай**) хоротой сэдьхэлтэй, хара һанаатай (зловредный): *Мунөөхи Охин тайшаа гэдэг ёһоор бури сэдьхэлтэй, муухай амитан* (Б. Санжин, Б. Дандарон); **бури гаргаха** (*гү, али* **бусалгаха**) хэрүүл шууяа гаргаха, агсамнаха (поднимать скандал, буянить); **бури бухал болохо** (*гү, али* **ургуулха**) үһөөрхэхэ, сухалаа мартахагүй, удаан сухалдаха, сэдьхэлдээ гомдол суглуулан дараха (затаить обиду, быть злопамятным): *Эдэнэрни муу һанаагаа хадагалаад, бури бухал болоҗо ябадаггүй зон* (А. Жамбалон); *Бизьяа үбгэн хэдэн хоногто досоогоо бури бухал ургуулшанхай барагар хара юумэн ябаа* (С. Цырендоржиев); **бури бухалаа гаргаха** гомдолоо хэлэхэ, гаргаха (высказать обиду): *Үтэлхэдөө үхи хүүгэдтээ үргүүлдэг байһан үбгэд, хүгшэд үтэлэгшэдэй гэртэ ошодог болоо, – гэжэ досоохи бури бухалаа гарган хэлэбэб* (А. Лыгденов); **бури бухалынь гаргаха** элишэлхэ, элирүүлхэ (≈ выводить на чистую воду, разоблачать): *Мухар Мунса: Үтэлһэн үлэгшэн, үргөө хабша! Алгана: Хабшахагүйб! Бури бухалышни бултынь гаргахаб* (Д. Батожабай).

БУРИГҮЙ *тэмд. н.* 1) бури тараагүй, бури һуугаагүй, ариг сэбэр (без плесени, чистый): *буригүй үбһэн*; 2) *шэлж.* арюун, сэбэр, муу һанаагүй, сэбэр сэдьхэлтэй (чистый, с

чистыми помыслами): *Бугын нюдэндэл буригүй һайхан лэ буряад хэлэмнай* (Д. Улзытуев).

БУРИТАЙ *тэмд. н.* шиигтэй юумэн дээрэ тон жэжэ мөөгэнсэртэй (плесневелый, покрытый плесенью): *буритай хилээмэн.*

БУРИТАХА *үйлэ у.* шиигтэй юумэн дээрэ тон жэжэ мөөгэнсэрэй бии болохо, ургаха (плесневеть): *Сэрэнцүү тэрэ һүриин тэгэн дунда обойһон үлөөдэһэ онгиргон, буритан алдаһан үбһэнһөө боробтор тооһо үрхиргэнэ* (Ц.-Ж. Жимбиев).

БУРИХА *үйлэ у.* 1) урагшаа ябажа үгэхэгүй, харгыһаа хадуурха, буруу тээшээ буляалдаха (упираться, упрямиться, не хотеть ехать, (сворачивать в сторону, намеренно уклоняться): *Дархан Боронь дааранһандаа урагшаа бурижа, шаргын хойто хүндэлэниие гэшхэн алдана* (Ц. Дон); *Буурал морин бури-даг, борогшо гүүн хирэдэг* (Х. Намсараев); 2) арсаха, дурагүйдэхэ (уклоняться): – *Одоо даа би эмшэлжэ шадахагүйб! – гээд бурибa* (А. Шадаев).

БУРМА *юум. н.* 1) галта уулын хайламал шулуун, нурма (лава): *Добонуудай оройгоорхи шоргоолзоной бутануud улаан бурма болон шатаа* (Ц.-Ж. Жимбиев); 2) хүсэд унтараагүй, халуун зандаа байһан үнэһэн, түлишын үлэгдэл (горячая зола, неостывшие продукты горения топлива): *Сэрэгшэдынь юу хэхэеэ хүрэһөөр ойлгожо, гуламта дээрэхи тогоо хэлтылгэн, бурма уруу шүлыень адхаба* (Б. Санжин, Б. Дандарон).

БУРМАША *юум. н.* шубуухай (птичка): *Бурмаша ниидэнэ.*

БУРТАГ 1. *юум. н.* 1) ойн шэрэнги, шэбэр, унаанги, дархи (чаща, бурелом, валежник): *Удангүй нохойнь гэдэргээ бусажа, модо тойрон гүйнэ, хүсэгдэхэ болоходоо буртаг руу гулдиран орошоно хаш* (Д.-Д. Дугаров); **буртаг шэрэнги** (*гү, али* **шэдхэ**, **ой**) бартаа шэбэр, шугы шэбэр (чаща, валежник): *Тэрээн тээшэ эрьежэ харан гэһээнь, буртаг шэрэнгиин дундаһаа боро хүхэхэн утаан өөдөө гаражa байба* (Б. Санжин, Б. Дандарон); – *Зүргэ дахаад, буртаг шэдхэ үнгэрхэдэмнай, набтар бургаahаар урга-шаһан һиирэг модотой добуун харагдаха* (С. Цырендоржиев); *Гансал буртаг ой соо, хадын хабшуу соо, холо саана ошожол, адуу малаа абарха ушартай байба* (Ц. Шагжин); 2) шабар шабха, бог (грязь, нечистоты): *буртаг шабар болобо*; **буртагууд** бог, үлээдэһэ хаядаһан, бузар муухай юумэн (отбросы, мусор); **2.** *тэмд. н.* 1) бартаа, бүтүү, бүглүү, хүнэй ябашагүй (дремучий, глухой): – *Нээрээшье, намаглиг, буртаг газарта машина техникэшье эбдэрнэ, ногооншье мүртэй унагаагданагүйл даа* (С. Цырендоржиев); **буртаг бартаа газар** хүнэй ябашагүй газар (непроходимое место): *Бургаahан, бүтүү шэрэнги, буртаг бартаа газараар гараһан алтан һаба соогуураа гулгиһан арюун һайхан урасхалынь алас холые зорино* (Ц.-Ж. Жимбиев); 2) муухай, яяр яндан (грязный, скверный); **буртаг үбһэн** (*гү, али* **ногоон**) таримал ургамалнуудай дундуур ургажа, тэдэниие дарадаг бог үбһэн (сорняк): *Урдань, юрэдөө, гарайнгаа холотор таряалан дээрэхи буртаг үбһэ түүгшэ бэлэйлди* (Б. Мунгонов).

БУРТАГАР *тэмд. н.* муухай, хиртэһэн (грязный, загрязнённый).

БУРТАГДАХА *үйлэ у., хүлеэгд. залог* 1) муухай болохо, хиртэхэ, зутарха (загрязняться); 2) *шэлж.* бузралагдаха (оскверняться): *Одон буурал моримни / Онго удаганай юумэнһээ / Бузаржа буртагдажа унабал. / Буртагдаһыень угаахам, / Бузарһыень арюулхам!* (Айдуурай Мэргэн).

БУРТАГЖАХА *үйлэ у.* муухай болохо, зутарха, бог дагта дарагдаха (загрязняться, засоряться, замусориваться).

БУРТАГЛАХА *үйлэ у.* муухай болгохо, хиртүүлхэ, зутарааха (загрязнять).

БУРТАЙ *тэмд. н.* замагтай, лайтай, шабартай (тинистый, илистый, топкий): *Буртай шабар бэе махабадта һайн.*

БУРТАН *юум. н., боох., түнх.* гэрэй амитанай гэдэһэнэй хүндын доогуур байдаг өөхэн (сало в нижней части брюшной полости): *буртан өөхэ шанаха*.

БУРУНДУУ *юум. н., барг.* бура гэжэ хаартын нааданай нэрэ (бура, название карточной игры).

БУРУНДУУДАХА *үйлэ у., барг.* бура гэжэ хаартын наада наадаха (играть в буру): *Аршааншад үдэшэ бүри бурундуудажа, намайешье һургаа һэн*.

БУРУУ I **1.** *тэмд. н.* 1) алдуутай, гажуу, зүб бэшэ, худал, үнэн бэшэ (неправильный, ошибочный, ложный, превратный): *Ондоо хүндэ эльгээгдэһэн энэ телеграмма буруу адресаар намда ерээ гээшэ* (Г.-Д. Дамбаев); **буруу үзэлтэй** ямар нэгэн үзэлдэ, шүтөөндэ харша үзэлтэй (с неправильными взглядами, ложным пониманием): *Тэрэ Даржаа габжа намайе хаанай хуулида харша ябадалтай, бурханай шажанда буруу үзэлтэй хүн гээшэ, тэрэниие үгы хэжэрхихэ хэрэгтэй!* (Х. Намсараев); **буруу номтой** буса түрэлэй, ондоо шажантай (иноверный, другой религии): – *Бишье баһа буса түрэлтэй, буруу номтой, хатуу шэрүүн хүнүүдэй дунда һуужа шадахаяа болёоб* (Б. Санжин, Б. Дандарон);

буруу һаналтай хорото һанаатай, муу һанаатай, хара сэдьхэлтэй (неверный, вероломный): *Бурханай шажанда буруу һаналтай, хаанай хуулида харша үзэлтэй, үе наһан соогоо үгытэй ядуу ябадаг доодо түрэлтэй хүнүүдэй дундаһаа Сэдүүгэй Цэрэнпилһээ бэшэ хэн хорлоо юм* (Х. Намсараев); **буруу ябадал** алдуутай ябадал (неверный поступок): *Буруу ябадал, алдуутай эндүүтэй шиидхэбэри гаргаһан шэнги байдаг* (Д. Эрдынеев); **буруу ябадалтай һамган** ондоо эрэнүүдтэй холбоорилдодог һамган, һалихай һамган (неверная жена); 2) нүгөө, эсэргүү талын, саада талын (противоположный): *Хэрэгтэй сагта юундэ буруу тээшээ тэгүүлбэ гээшэб?* (Ч. Цыдендамбаев); **буруу зүг** эрид нүгөө зүг, *зүүн зүгтэ баруун зүг буруу, урда зүгтэ хойтонь буруу* (противоположная сторона); **буруу зүг руу ошохо** а) нүгөө тээшээ ошохо (идти в противоположную сторону); б) төөрихэ, замаа алдаха (заблудиться, потерять дорогу); **буруу тээшэнь харуулха** а) нүгөө тээшэнь эрьюулхэ (повернуть в другую сторону); б) һалгааха, хороохо (уничтожить): *Тиимэ хадань тэдэ лама, ноёд, баяд манай тэмсэлые буруу тээшэнь харуулха, хурса шанга тэмсэл болгохогүй гэжэ энэ тэрэ суглаа татана* (Х. Намсараев); **гар буруу** гарта таагүй, һурамхи бэшэ (не с руки); **зүһэ буруу** хари, харша (чужой): *Зүһэ буруу хүнүүдһээ эреэгшэн үргэжэ, хорёогой саада буланда ороод, тэдэнэй урдаһаа хүлзэн зогсобо* (М. Осодоев); 3) наранай эрьесэ угтуулһан, наранай эрьесэһээ нүгөө тээшээ, зүүн (против часовой стрелки; левый); **ёһо буруу** ёһо гуримда харша, зүрюу, зальхай урьяһан (безнравственный, аморальный): *Ямаршье ушарта шимэ ёһо буруу ябадалда дахяад гараа үргэхөө болихынтнай түлөө хөөрэлдэжэ байнабди* (Б. Шойдоков); **ёройн буруу** *барг.* нэтэрүү, үсэд, хүнэй хүүр дууладаггүй, ходо ондоо тээшэ буляалдаһан, хүнһөө ондоо (упрямый, непослушный): *Ямар ёройн буруу хүбүүн гээшэб!*; **буруу гар** зүүн гар (левая рука): *буруу гараараа бариха*; **буруу тала** а) зүүн гарай тала (левая сторона); б) эмээл доро ябадаг амитанай баруун тала, *энэ талаһаань мориндо мордодоггүй* (правая сторона у верховых животных): *Буряад хүнэй һургаһан морин буруу талаһаа мордохуулхагүй, буруу талаһаань дүтэлһэн хүниие удьхэлжэ болодог*; **буруу үүдэн** гэрһээ гарахада, үүдэнэй баруун гар тала (правая сторона при выходе): *Будаалын буруу үүдээр түрүүшынхиеэ ороһон Чойжоншо, һохор юумэдэл, Туваан хамбын гэшхэһэн тээшэ дахажа ябаба* (Д. Батожабай); ○ **гажа** *гэжэ үгэтэй парн. хэрэгл.*; **2.** *наречи* зүб бэшэ, худал (неправильно, ошибочно, ложно): *Ухибүүгээ харалсанагүйш гэжэ энэ үглөөгүүр хэлээшэнь буруу даа* (З. Гомбожабай); **буруу дуулаха** хэлэһэнһээ ондоогоор дуулаха, буруу ойлгохо (ослышаться): *Таня эхынгээ Елена Яковлевнатай Фридрих Павлович тухай хөөрэлдэһые лаб дуулаһан байгаа гү, али буруу дуулаһан байгаа гү?* (Ч. Цыдендамбаев); **буруу гэшхэхэ** хүл алдаха, алдажа гэшхээд хүлөө шагайгаараа гэмтэхэ (оступаться): *буруу гэшхэн алдаха*; **буруу таниха** алдажа таниха, ондоогоор таниха (обознаваться): *– Буруу таняагүй байхаб. Хэжэнгын Радна Гамбал хоёр хаямта, яахадаа танинагүй гээшэбта?* (Х. Намсараев); **буруу харалган** зэрэлгээн, алдажа харалга (обман зрения); **буруу хараха** нюргаараа эрьехэ, саашаа хараха (отворачиваться): *Хойто ханын хажууда баһа тон адли хэбтэри дээрэ нэгэ хүн буруу хараад, унтажа хэбтэнэ* (Ц. Дон); **буруу һүрэхэ** а) ямар нэгэн юумэнэй һанаһаар бүтэхэгүй, болохогүй (не получаться, проваливаться): *Теэд мүнөө хамаг юумэн хуу буруу һүрэхэ янзатай, оньһо шэжэмынь эбдэрээд лэ огто заһагданагүй* (Ц.-Ж. Жимбиев); б) зосоогоо муудаха (расстраиваться): *Энэ ушар мишл ойро зуурахана болоошье һаа, Дулмын зосоо гансата буруу һүрэшоо бэлэй* (Ц.-Д. Хамаев); **буруу һүргэхэ** ондоо тээшэнь залаха, буруутуулха, һамаргаха (расстраивать): *Тиихэдээ хүгшөөдэйн шашахые шагнанагүй, Дугардаан эндэ хэрэггүй үгэ хүүр дэлгээд, бүхы юумэ буруу һүргэхэш гээбы гэжэ шэбшэнэ* (Ц.-Ж. Жимбиев); **буруу эрьехэ** а) баруун мүрөө урагшань гаргажа эрьелдэхэ (вращаться в левую сторону, в обратную сторону, против часовой стрелки); **3.** *юум. н.* 1) гэм зэмэ, эндүүрэл (вина, заблуждение): *Алдуу хэһэнээ, буруугаа мэдэрбэшье, тэрэнээ сэгнэжэ шадахагүй, хоро үһөө зангидажа, хүзүүндээ өөрөө урьха бэлдээд, зобожо ябадаг хүнүүд бии* (Ц.-Д. Хамаев); 2) алдуу, эндүүрэл (ошибка, заблуждение): *Буруугаа ойлгон заһаржа, һайн һурагша боложо болохо байжа болоо* (Ч. Цыдендамбаев); *Намайе һамган болгожо абаһаар, буруу зүбөө ойлгожо ядадаг болошоош* (А. Ангархаев); **буруугаа заһаха** алдуугаа заһаха (исправлять ошибки); **4.** *дах. ү.* нүгөө тээшэнь (против, противо-); **нара буруу** наранай эрьесын нүгөө тала руу (против солнца, против часовой стрелки): *Алдар, ажабайдалай эрьюулгэ соо нара буруу эрьелдэжэ байһыем, нара зүб болгоош* (Ц.-Д. Хамаев); **үһэ буруу** үһэнэй эльбээргэһээ нүгөө тала руу, жэшээнь, хүнэй

толгойн арын үһэ өөдэнь (против роста волос): *үһэ буруу һамнаха*.

БУРУУГААР *наречи* зүб бэшээр, алдуутайгаар, тад ондоогоор (неправильно, ошибочно, неверно): *Уран һайханиие буруугаар ойлгожо зурагдаһан, үлэмжэ алдуутай хүдэлмэри мүн* (Ж. Тумунов); **ташха буруугаар** тад ондоогоор, тон буруугаар (совсем неправильно): *Тэрэнэй ташха буруугаар аашалһые элишэлхэ һанаатай бүгэдөөрэн үгэ хэлэжэ, зарим тэды дурадхалнуудые оруулба* (М. Осодоев); **гажа буруугаар** хүнһөөл һаа ондоогоор (не как все, по-другому): *Энэ басаган хүнһөө гажа буруугаар ябадаг гэжэ зон хэлсэдэг* (Д. Эрдынеев); **зүһэ буруугаар** аймшагтайгаар, жэхымээр (неюутно): *Шэлын оройһоо Шулуун хада элеэр харлан, һөөл зүһэ буруугаар, амаргал хүзүү руу хүйтэ даалган харагдана* (С. Цырендоржиев); **хала буруугаар** зүрюугээр, һүрөөтэйгөөр, ёһо буруугаар (надменно): *Гэрэй баруун талада хамагай дээдэ һуурида мүнөөхил Дондог заседатель хала буруугаар ташаагаа тулажа, таабайн һууна* (Х. Намсараев).

БУРУУГҮЙ *тэмд. н.* зүб, алдуугүй (верный, правильный): *Хэлэхэ юумэеэ һайса бодожо үзөөрэй, үгэ бүхэншни буруугүй зүб байха ёһотой*.

БУРУУДАЛГА: талаан буруудалга *юум. н.* урагшагүйдэлгэ (невезение).

БУРУУДАХА *үйлэ у.* 1) зүб бэшэ байха, үнэн бэшэ байха, буруу тээшээ тэгүүлхэ (быть неправым, быть несправедливым): *Колхоздо ороһон гэшүүдэйнь дундаһаа һаналаа буруудажа…* (Х. Намсараев); 2) алдаха, эндүүрхэ (впадать в заблуждение, ошибаться); 3) *шэлж.* урбаха (изменять): *Таанарай хаан баабайдаа, эзэд ноёдтоо үзэл һаналаа буруудажа, буруу үзэлтэй болоһон дээрэһээ дээдэ бурхад таанарые хэһээжэ байна гээшэ, һанаад үзэгты!* (Х. Намсараев); **талаангаа** (*гү, али* **урагшаа**) **буруудаха** талаангүй байха, урагшагүйдэхэ (терпеть неудачу, быть безуспешным): *Тэдэ талаангаа буруудаһан гурбан харуулшаниинь Баданай орондо харанхы нүхэн соо хаагдаа ха* (Б. Санжин, Б. Дандарон); *Урагшаа буруудаһан юумэн уһа мүртэй гэдэг ха юм!* (Д. Батожабай).

БУРУУДХАХА *үйлэ у., идх. залог* хазагайруулха, гажааха (искажать, извращать): *Хаанта засагые буруудхан ябаһан буруу үзэлтэнтэй булгантайнь тэмсэн ябахабди* (Г. Цыдынжапов).

БУРУУЛАЛГА *юум. н.* талаан, зол буруудалга, урагшагүйдэлгэ (невезение).

БУРУУЛГАН 1. *тэмд. н.* 1) бүрхэг, бороотой, зүдэрүү, хии бараатай, харалган, хүйтэн (ненастный): *Мүн буруулган сагай түрүүшын хии бараан, үүлээр татаатай үдэрнүүдшье хагсуу хүйтэн, дууһашагүй зүдэрүү үһээ бороотоёо үнгэрэнхэй* (К. Цыденов); 2) *шэлж.* ууртай, сухалтай, ондоо һаналтай (сердитый): *Ямаршье ушараар Балжаагай гэнтэ иимэ буруулган болоһые ойлгожо мэдэжэ ядана* (Ц. Дон); **буруулган янзаар** уур сухалтайгаар (сердито): *– Зорюута адхажа байгаагүй хүн бэзэб даа, – гэжэ Балжаа буруулган янзаар гүбэд гэбэ* (Ц. Дон); **2.** *юум. н.* хагсуу, хии бараан, харалган, зада (ненастье).

БУРУУЛХА I *үйлэ у.* 1) тэхэрихэ, зугадаха, тэрьедэхэ (отступать, обращаться в бегство); 2) *муу тээшээ* хубилха, ондоо болохо (меняться); **зангаа буруулха** зангаар муу болохо, зангаа хубилха, зангаа харуулха (портиться – *о характере*): *Энэ түрүүлэгшэтнай зангаа буруулһан хүн байна* (Ж. Тумунов); **тэнгэри буруулха** байгаалиин байдалай муу тээшээ хубилха (меняться – *о погоде*): *«Шүдхэр абаг, баһа тэнгэри буруулхань ха, хүлни шархирна» гэжэ хэлэжэрхин алдаад…* (Ж. Тумунов); 3) урбаха (изменять): *Хамаг юумэн буруулжа байна. Ямар һонин юм? Энэ дүлии байгаалишье хүрэтэрөө намһаа, хүн нэрэһээм арсажа эхилбэ гээшэ гү?* (С. Цырендоржиев); **аза** (**талаан**) **буруулха** талаан буруутаха, урагшагүйдэхэ, һал һууха, гэнэдэхэ, хооһон налаха (терпеть неудачу, не достигать успеха): *Удаань аза буруулаа һэмнэй даа: гурбан жэл шахуу зэмэтэнэй колонидо байгаа* (Д.-Д. Дугаров); *Хүбүүниинь барилдаад, аза талааниинь буруулаа юм һэн гү, али яабашье гар дарагдаха байгаа юм һэн гү, хоёр бүхые орондог шарбуулһан аад, гурбадахи хүбүүндээ хүмөө барюулжа, унажа һалаа* (Ц.-Д. Хамаев).

БУРУУЛХА II *үйлэ у., идх. залог*: **хөөһэ буруулха** хөөһэтүүлхэ (вспенивать): *Байгал дээрэ һүрөөтэй ехэ долгинууд ... аманһаа хөөһэ буруулан онготоһон ан шэнги, өөдөө собхорон бодожо, ... намхагас гэн доошоо унаад, харагдахаяа болишобо* (Б. Мунгонов).

БУРУУ(**Н**) *юум. н.* 1) намар болотор тэнжэжэ тобиржоһон үнеэнэй болон зарим амитадай түл, *үбэл түрөөд тэрэл жэлэйнгээ намартаа* (телёнок до года): *Эхынгээ хорёоһоо гарахыень хараһан буруу газаашаа дугташан, гомдолтойгоор «Мүү-мүү!» гэжэ байжа мөөрэбэ ха* (Д. Сультимов); *Садхалан буруу үлэн хооһон хашарагые айлгадаг юм* (Ч. Цыдендамбаев); *Тэжээһэн буруу тэргэ эбдэбэ гэһэндэл, шамһаа удхатай ха юм* (С.

Ангабаев); **абга буруу** *боох.* а) намар түрэһэн тугал (родившийся осенью телёнок); б) нэгэ наһа хүсөөдүй баабгай, шэлүүһэн, хандагай, буга (не достигший одного года медведь, рысь, лось, изюбр): *Буруун һарлаг бүдэрөөд, өөдөө собхогошон бодоод, саашаа харайба* (Ц.-Д. Хамаев); ◊ **буруугай бэлшээриһээ гараагүй** дүйгүй, ажабайдал һайн мэдээгүй, гүлмэр, гүлгэн, юумэ хараа үзөөгүй, холуур ябажа үзөөгүй (неопытный): *Энэмнай хүн боложо түрэһөөр буруугай бэлшээриһээ гараагүй ябаһан аад лэ, гэнтэ аяар холын аян замда мордохо болоходоо, туйлай ехэ түхеэрэлгэ хэбэ* (Ц.-Ж. Жимбиев); ○ **тугал, хашараг** *гэжэ үгэнүүдтэй парн. хэрэгл.*

БУРУУТАЙ *тэмд. н.* зэмэтэй (виноватый): *– Шинии буруутай буруушьегүй һаа хамаагүй* (Ц.-Ж. Жимбиев); **зан буруутай** үсэд, нэтэрүү (упрямый): *– Ах, ямар зан буруутай морин гээшэб! – гэжэ Фомин толгойгоо һэжэрбэ* (Ж. Тумунов).

БУРУУТАЛГА *юум. н.* урагшагүйдэлгэ, һанаһан хэрэгэй бүтэхэгүй байлга (невезение): *Хэрэгэймнай буруутагга маанадай һэримжэгүй байһанһаа болоо гэхэ байнам*; **талаан бурууталга болоходоо** тодхор болоходоо, урагшагүйдэхэдөө (к несчастью, на беду): *Талаан бурууталга болоходоо, ехэ үер боложо, тиишэ ошохын аргагүй.*

БУРУУТАХА *үйлэ үг.* 1) зүб бэшэ байха, үнэн сэхэ бэшэ байха, алдуу хэхэ, эндүүрхэ (быть неправым, несправедливым, ошибаться): *Агшан зуурын амгаланһаа сэдьхэл буруутаха болохо* (Э.-Х. Галшиев); 2) муудаха, бүтэхэгүй (не везти, не исполняться): *Хэрбээ юумын буруутахаяа һанаа хада би шамайе Сэрэн-Цоколойдо бү эндэһээ арилагты гэжэ ойлгуулхаяа эльгээһэн болохоб* (Б. Санжин, Б. Дандарон); **хэрэг** (*гү, али* **олзо**, **аза талаангаа**, **үлзыгөө**) **буруутаха** урагшагүйдэхэ, уруугаа орохо, буруулха (терпеть неудачу): *Талын булагай отара тээшэ яажа хадууршоогүйб?! Тиигэбэл хэрэгни буруутажа магад һэн* (Д.-Д. Дугаров); *– Теэд, шандаганай дайралдабал, заабол алаха хэрэгтэй, үгы һаа, олзо буруутадаг юм гэжэ Дансаран бригадирнай хэлэдэг лэ* (С. Цырендоржиев); *Миин, юрэ байтараа аза талаангаа буруутаха гэжэ байхагүй бшуу* (С. Доржиев); *Үйлөө харлажа, / Үлзыгөө буруутаһан нохойнууд!* (Ц. Шагжин).

БУРУУШААГДАХА *үйлэ үг., хүлеэгд. залог* 1) зэмэлүүлэгдэхэ, гэмнэгдэхэ, донголодго абаха (быть порицаемым *или* осуждаемым): *Эдэнэр аймагай суглаанһаа бусажа ябана, тиигээд тэндэ болоһон шүүмжэлэл тухай хэлсэн, колхозойнгоо нэгэдэхи хониной бригадые даагша Цэнгуевай ажаябуулга буруушаагдаа гэлсэнэ* (Ц.-Ж. Жимбиев); 2) арсагдаха, арсалтатай байха, зүбшөөрхэгүй, хүлеэн абтахагүй, хэрэгсээгдэхэгүй (опровергаться, встречать возражения, отклоняться, отвергаться): *...И. В. Сталинай нэрэдэ, өөртэнь үлүү гарама шүтэлгын булгтанай урда гаргагдажа, буруушаагдажа эхилээд, бодомжолжо үзэхэ шадалтай зоной ойлгоходо, тэрэ үеын бүхы муу юумэн партитай нэн түрүүн холбогдожо…* (Ц. Цырендоржиев).

БУРУУШААЛ *юум. н.* 1) зэмэлэлгэ, донголодго (порицание, осуждение); 2) арсалга, мэлзэлгэ (отрицание): *буруушаал хэлэхэ*.

БУРУУШААЛГА *юум. н.* арсалга, мэлзэлгэ (отрицание, опровержение): *Буу табяа, деподо хэрэглэдэг спирт буляажа хуу уугаа гэһэн буруушаалгануудые хэбэ* (Х. Намсараев).

БУРУУШААЛТА *юум. н.* 1) зэмэлэлгэ, донголодго (порицание, осуждение); 2) эсэргүүсэл, эсэргүүсэлтэ (протест): *Түмэндоржо гүнэй зүгһөө буруушаалта оробогүй, тиимэһээ тэрэниие бүгэдэ һаналаа нэгэдэн дэмжээ һэн* (С. Норжимаев).

БУРУУШААЛТА(Й) *тэмд. н.* зохидгүй, муу, хэрэггүй (заслуживающий порицания, предосудительный): *– Зай, Тунгалаг, Балданай буруушаалта ябадал тухай юун гэжэ бодонот?* (Ц.-Д. Хамаев).

БУРУУШААХА *үйлэ үг.* 1) зэмэлхэ, гэмнэхэ, зүб бэшэ гэжэ тоолохо (порицать, осуждать, считать неправильным): *Хэрбээ ойро тойрон бэлэн шүлэгэй байгаагүй һаань, өөрһөө һанаад зохёоходоньшье тэрэ басагые хэн хориглон буруушаахаб?* (Ч. Цыдендамбаев); **бэеэ буруушааха** бэеэ зэмэлхэ (корить себя): *Теэд би ямар хэрэг бүтээжэ ябана гээшэбиб? – гэжэ дотороо һанан гэхэдээ, Гомбын сэдьхэл гэнтэ урбажа, яабашье зохихогүй буруу замаар ябаһанаа мэдээд, бэеэ буруушаажа, аман соогоо гэмшэбэ* (Ц. Дон); 2) арсаха, мэлзэхэ, зүбшөөхэгүй (опровергать, отрицать): *Тиигэжэ байтараа зал сооһоо энэ тэрэ углууһаа үгэ хэлэгшэдэ буруушааһан үгэнүүдые хаян, шууяан гарашаха юм* (З. Гомбожабай).

БУРУУШААШАГҮЙ *тэмд. н.* арсашагүй эрид (неоспоримый, безапелляционный): *«Энэ үнэн, тэрэ худал, иишэ ошо, тиишэ яба» гэжэ байжа хэдэн арбаад аманүудай арсалдажа байхада, тэдээн сооһоо буруушаашагүй үнэн заабариень танин илгаха хэрэгтэй байгаа* (Ч.

Цыдендамбаев).

БУРУУШАГ *тэмд. н.* алдуутайшаг, худалтай, үнэн бэшэ, гажуушаг (ошибочный, ложный): *Нүхэеэ һахиһан зумбараан бэшэ аад, бүхы наһаяа Иисэнгынгээ эрьедэ үнгэргэхэ гээшэмнай буруушаг лэ ха* (С. Цырендоржиев).

БУРУУША(Н) *юум. н.* тугал, буруу адуулааша (пастух телят): *Арданиие эльгээжэ болохогүй гэжэ буруушан эхэнэр сэдьхэнэ* (М. Осодоев).

БУРХАЛХА *үйлэ үг., баруун бур.* наһа бараха, нүгшэхэ (умереть): *Нёдондо бурхалаа һэн.*

БУРХАН *юум. н., будд*. 1) хэрбээ бусад шажануудта хамаг бүгэдые зохёон байгуулдаг юртэмсын дээдын эзэн бии гэдэг һаань, буддын шажанда тиимэ эзэн үгы гэдэг байһан. Тиин «бурхан» гэжэ үгөөр хамаг бүхы будданар, бодисаданар болон идамууд гэхэ гү, али шажаниие хамгаалагшадые тэмдэглэдэг. Гэбэшье буддын шажанай элдэб урасхалнуудта Шигэмүүни, Абида, Вайрочана зэргын бурхадай али нэгые бүхы замби түбиие зонхилогшо, бурхадай дээдэ Бурхан, олон юрэ бусын гайхамшаг шэнжэтэй гэдэгшье һаань, энэнь бүгэдэндэ мэдэрэгдээгүй юм (бурхан, общее название персонажей буддизма: будд, бодхисаттв и идамов или стражей буддизма): *Оршолонто дэлхэйдэ бурхан бии юм һаа, хайрлан үршөөгыш гэжэ зальбарха, мэдэхэ маани мэгзэмээшье уншаха хүм* (Ц.-Д. Хамаев); **гурбан сагай бурхан** мүнөө сагай бурхан Шигэмүүни, ерээдүй сагай бурхан Майдари, үнгэрһэн сагай бурхан Гашаб (боги трёх времён); 2) бурханай дүрсэ, *зурамал, шудхамал, шабар, һишлэмэл г.м.* (изображение бурхана, икона, статуэтка): *Улаан гал болоһон дэлһэтэй морин дээрэ хоёр гартаа һэлмэ бариһан Яман-Дага бурханай урда шэрээтэ ерэжэ зогсобо* (Д. Батожабай); **бурханаа дэлгэхэ** зурамал бурхануud айлда юрын үдэртэ эбхээтэй байдаг һаа, Сагаалганай, мүн бусадшье ехэ хуралнуудай үедэ дэлгэгдэжэ, гэрэй баруун хойто буланда үлгэгдэдэг (расставлять изображения бурханов): *Бүхы Шэбэрэй айлнууд манайхин мэтэ бурхануудаа дэлгээн үлгэдэг, зула, хүжэ носоодог байгаа* (Ц. Шагжин); 3) *шаж.* мүнөөнэй олон шажанда: ямаршье юумэнһээ дулдыдадаггүй, дээдэ зэргын ухаатай, хамаг бүхы талаар түгэс, илагдашагүй хүсэтэй ба дэлхэйе бии болгоод, тэрэнээ хүтэлбэрилжэ байдаг субстанци. Зариман хэлэхэдээ, «бурхан» гэжэ үгөөр имагтал буддын шажанай бурхадые тэмдэглэхэ гэдэгшье һаань, бүхы шажанай, тэрэ тоодо бөө мүргэлэй дээдын шүтөөнүүдые энэ үгөөр лэ оршуулдаг заншал үргэнөөр дэлгэрэнхэй. Заримдаа «орос, грек бурхан» гэхэ мэтээр илгадаг, мүн «юртэмсын дээдэ эзэн» гэхэшье ушарнууд дайралдадаг (бог, божество): *Үнэн алдартын шажанда бурханаа Троица (бурхан-эсэгэ, бурхан-хүбүүн ба бурхан-нангин һүлдэ), исламда – Аллах, иудаизмда – Яхве гэжэ нэрлэдэг*; *Хүгжэмэй ирагуу абяа шэнхинүүлхэеэ алтан арфа бариһан Аполлон бурханай бэе бэелээд ерэхэ* (Ч. Цыдендамбаев); **бурханиие буруушаадаг хүн** бурханда этигэдэггүй, һүзэггүй хүн (атеист); **бурхан шубуун** *оһо* гулабхаа (голубь); (**ай**) **бурхаан!** ай, ай зайлуул! (о, боже!): *Тиигээд аргааханаар аман соогоо дуугарба: – Ай, бурхан заяан, зайлуулаг, захалуулаг лээ!* (Б. Мунгонов); **бурхан үршөөг! бурхан үршөөг, боди һахиг!** *хүнэй найтаахада хэлэгдэдэг юрөөлэй үгэнүүд* (будьте здоровы!): *Басаган гүрөөһэн даха соо хоргодон, сэнтэшэһэн ута һорьмоһонуудаа эрбэгэнүүлэн найтаажархина. – Бурхан үршөөг! Ши дутуу эдэгээд ябана ёһотойш. Гэнтэ һэдэржэ бү орхи* (Ц.-Ж. Жимбиев); **бурхан дуугарба уу, буряад дуугарба уу** *барг. хүнһөө һанагдаагүй юумэ дуулахадаа гайхажа хэлэдэг үгэ* (*выражение удивления от чьего-л. неожиданного высказывания*): *Жамсаран машинаа заһажа дууһахаа байнам гэхэдэнь бурхан дуугарба уу, буряад дуугарба уу гэжэ һанаабди*; ◊ **бурхандаа мордохо** (*гү, али* **ошохо**) наһаа бараха, нүгшэхэ (умереть, скончаться): *Юрэдөө, бэриеэ хаража бурхандаа мордохо талаантай байгаа гээшэ гүб гэжэ, тэрэнээ хүлеэжэ ядан хэбтэһэнээ, дурд гэн, зали абаба* (Ц.-Ж. Жимбиев); *Бурхандаа ошохо болоһон аад, үшөө хомхой һанаатайш* (Б. Санжин).

БУРХАНАЙ *тэмд. н.* бурханда хабаатай, нангин шүтөөнэй (божий, божественный): *Хэрбээ бии юм хадаа тэндэ һайн, муу ябахамни энэ наһанай ябадалһаа, бурханай үршөөлһөө болохо юм хаш* (Б. Санжин, Б. Дандарон); **бурханай ном** буддын шажанай ямаршье ном, судар (священная книга, религиозная книга): *Хэзээ урдань лама ябаһан хүнүүд ябаа һаа, бурханай ном аман соогоо шэбэнэжэ гү, али Гаутама Буддын эхин түүхэ шангаар уншажа, гараа тододог һэн* (Д. Батожабай); ◊ **бурханай болохо, бурханай орондо ошохо** наһа бараха, нүгшэхэ (умереть): *– Дүрбэн хоногто эдеэ хоолгүй хэбтэбэл, бурханайнгаа орондо ябашахабди* (В. Гармаев); **бурханай нохой** *алайр* шоно, ута һүүлтэ, гарюуһан (волк).

БУРХАНГҮЙ *тэмд. н.* бурханда этигэлгүй, һүзэггүй, ямаршье шүтөөндэ хамаадалгүй

(безбожный): *Тиигээд бурхан шажан бии юм гэжэ бурхангүй Осор ламатай Аламжа гар наанаһаа арсалдадаг байба* (Д. Батожабай).

БУРХАНГҮЙШҮҮЛ *юум. н., сугл.* бурханда һүзэггүйшүүл, бурхан үгы гэжэ номногшод (безбожники): *Залуудаа ухаангүй комсомол, бурхангүйшүүлэй бүлгэмэй гэшүүн ябаһан юм гэлсэгшэл* (Ц. Шагжин).

БУРХАШУУЛ *юум. н., сугл.* буддын шажанда һүзэгтэйшүүлэй ойлгомжоор, бүмбэрсэг дэлхэйе эрхилжэ байдаг дээдын хүсэнүүд (боги, божества): *Хамаг юумэн тэнгэри бурхашуулай мэдэлдэ гэбэл, мүн лэ мүнөө энэ хэлэгдэгшэ үрэ дүндэ ерэгдэнэ* (М. Батоин).

БУРХИ I: **бурхи тарбаган** *юум. н.* эрэ тарбаган (тарбаган-самец): *Ламатан Михайлын хурхиржа эхилхэдэ, нүхэнһөө булгайһан бурхи шэнги, хүнжэл дороһоо хундан толгойгоо һэмээхэн булгайлгажа…* (Б. Санжин, Б. Дандарон).

БУРХИ II **1.** *тэмд. н.* муухай, эгтэй, шабартай (грязный): *бурхи болошонхой.* **2.** *юум. н.* шабар шабха, бог, буртаг (грязь): *бурхи соогуур ябаха*.

БУРХИГДАХА *үйлэ үг., идх. залог* 1) муухай болгогдохо, хиртэхэ, зутараагдаха (быть загрязнённым, загрязняться); 2) бузарлагдаха (быть осквернённым).

БУРХИДАХА *үйлэ үг.* 1) муухай болохо, зутарха, хиртэхэ (загрязняться); 2) бузарлаха (осквернять): *Тэнгэридээ тэхэрихэгүйбди, / Бурхидажа тэндээ хосорхобди, / Бусажа гэртээ ерэхэгүйбди!* (Гэсэрһээ).

БУРХИДУУЛХА *үйлэ үг., идх. залог* 1) муухай болгохо, зутарааха, хиртүүлхэ (загрязнять); 2) бузарааха (осквернять).

БУРХИРХА *үйлэ үг.* бухын зоходожо байгаад, хүлөөрөө газар малтаха (мычать и одновременно рыть землю – *о быках*): *Бурхирха тархирха абяа анир, дорьбоон дохолоон тэсэшэгүй* (Х. Намсараев).

БУРШАГАД: буршагад гэхэ *үйлэ үг., видэй нэгэ түхэл* 1) уршаганаха, уршагад гэхэ (поморщиться): *Хорлын пулаадые һэхээд, магнайень Гаржил Цыденовичэй үндэхэ гэхэдэнь, тэрэнь буршагад гэн, буруу харашаба* (Ж. Тумунов); 2) түргэн хүдэлхэ, мэдэрхэ (быстро двигаться): *Эдэ үгэнүүдые Холхойһоо дуулахадаа, мүнөөхи үбгэн түргэн сухалтайгаа мэдүүлэн, шатаһан шүрбэһэн шэнги буршагад гэн бодожо, үгэшье хэлэнгүй ябашаба* (Д. Эрдынеев).

БУРШАГАЙЛХА *үйлэ үг.* бажууха, буршылгаха (комкать, мять).

БУРШАГАНАХА *үйлэ үг.* 1) бурьялха, орьёлхо, бусалха (клокотать, кипеть): *Үбһэ ногооной оройгооршье хиидэн, тэг дундуурньшье буршаганан, оёороорньшье хоргодон, түймэр эбхэрэн ябана* (Ц.-Ж. Жимбиев); 2) улаганаха, эбдүүсэхэ, һабандаха, хирзаганаха (кипятиться, горячиться, нервничать); 3) дураа гутанги байха, барайха (быть недовольным, хмуриться): *Дэмыдэ бү буршагана. Эдэнэр дайсаниие үзэн ядана, бидэнэй сухарихада дураа гутанад, гомдонод, – гэжэ аргадан ойлгуулба* (Г.-Д. Дамбаев).

БУРШАГАНУУР *тэмд. н.* түргэн сухалтай, хажар, шэрүүн (вспыльчивый, резкий): *буршагануур зантай хүн.*

БУРШАГАР *тэмд. н.* уршагар, уршытар бажуугданхай, нюхагданхай (смятый, скомканный, сморщенный): *Лёнхобо … хатуу зандаа хүхэеэ гаргаад, тэрэнэйнгээ хүрин буршагар тобшохониие хүүгэнэй ама руу хэхэдэнь, тэрэнь хомхойгоор зуулдашаба* (Ц.-Ж. Жимбиев).

БУРШАГАРХАН *тэмд. н.* уршагархан, уршытар бажуугданхай (смятый, скомканный): *Дулсан хүндөөр һанаа алдаад, бааза хүрин самсынгаа хармаанһаа буршагархан боро пулаад гаргажа, нёлбоһохонуудаа аршаба* (Б. Мунгонов).

БУРШАЛАА *юум. н.* 1) хуняадаһан (мелкие оборки *у дэгэла, платья*); 2) буржагар үһэнэй гарьхатан атирһан хэһэг (завиток).

БУРШАЛААТАЙ *тэмд. н.* 1) хуняадаһатай (с мелкими оборками); 2) буржагар, буржыһан (в завитках).

БУРШАЛДАХА *үйлэ үг.* 1) уршыха, хумирха (комкаться, мяться); 2) бусайдаха, шэрэлдэхэ (путаться – *о волосах, хвосте жеребца*): *Тэрэ … юбкэтэй, буршалдан татаһан һайхан шара үһэеэ пилотко доогуураа булгайлгаһан туладаа анханайнгаа түхэлые табяагүй* (Ж. Тумунов).

БУРШАХА *үйлэ үг.* буруушааха, арсаха, бухаха (отвергать, отказываться *от чего-л.*): *Худалдаа наймаа абалсаһан үгэлсэһэн юумэн бии аад, тэрээнээ буршаад, шууяа татажа байна* (А. Шадаев).

БУРШЫХА *үйлэ үг.* уршыха, үнгэгдэхэ, атирха (быть смятым, быть сморщенным): *Үнэһэн соо мүнөөхи бэшэгынь буршыжа, үрөөһэн хажууһаа хүүршэн татаад байба* (Х. Намсараев); **буршытар бажууха** уршылган бажууха (скомкать, смять): *– Зай, тиигэбэл үгэеэ ойлголсобо гээшэбди! – гээд, Оюуна ехээр баярлан, тэрэ сааріаяа буршытар бажуугаад хаяжархина* (Ц.-Ж. Жимбиев).

БУРШЫХАДАХА *үйлэ үг.* хөөрхэнөөр буршыха, буржыха (виться колечками): *Сахилзын хоорондуур буршыхадан ургаһан үнжэгэн зөөлэхэн ногоон дээрэ хоюулан*

зэргэлэн һууба (Б. Мунгонов).

БУРЫХА *үйлэ у.* уһанай хүүехэ, харьялха, бурьялха (бурлить, клокотать): *Үргэн мүрэн хүүен бурына*.

БУРЬЮУЛХА *үйлэ у., идх. залог* өөдэнь гаргаха, дэгдээхэ, орьёлуулха, үрхирүүлхэ (поднимать кверху): *Үглөө эртэһээ эхилээд, орой үдэшэ болотор хотын гудамжын элһэ шорой бурьюулан, хара һалхин шуухиржа, газаа гудамжаар ябашагүй үдэрнүүд ерэбэ* (Х. Намсараев).

БУРЬЯЛГАХА *үйлэ у., идх. залог* бусалгаха, харьялгаха (кипятить): *Бүхэли хониной мяхые бурьялгажа…* (Х. Намсараев).

БУРЬЯЛМА 1. *тэмд. н.* 1) харьялма, орьёлмо, орьёлһон, хүүehэн (бурливый, клокочущий): *Байгал далай, бурьялма эршэтэй аршаан бэлэй* (Ц.-Б. Бадмаев); 2) *шэлж.* дэлбэрмэ, дэбэрһэн, орьёлон гараһан (бурливый, бурлящий): *Алхана нютагта үнгэргэгдэһэн мүнөөнэй буряад дуунай конкурсын үедэшье бурьялма талаан бэлигтэй, һонин намтартай хүнүүдһээ гадна хэдэн бүлэнэртэйшье уулзажа, хөөрэлдөө эмхидхэһэн байнабди* (Ц. Дагбаева); **бурьялма мэдэрэлнүүд** орьёлмо, булгилһан мэдэрэлнүүд (бурные чувства): *Үнэхөөрөө Д. Дамбаевай шүлэгүүдтэнь халуун шуһаниинь, бурьялма мэдэрэлнүүдынь, урагшаа, дээшээ тэгүүлһэн эрмэлзэлынь билтаран гарадаг* (Л. Шагдаров).

БУРЬЯЛХА *үйлэ у.* 1) өөдөө гараха, хөөрэхэ, урьяха, үрхирхэ, дэгдэхэ (подниматься кверху, взвиваться, клубиться): *Баруун тээһээ һэбшээтэй аад, бурьялан обоорһон шорой тоохон сэхэ зүүлжээ туугдажа, тээлниг соохи бухалнууд дээгүүр тунан тарана* (М. Осодоев); 2) харьялха, хүсэтэйгөөр урдаха, бусалха (бурлить, клокотать, кипеть): *Айхабтар үргэн аад, түргэн урадхалтай мүрэн хараар бурьялна* (Ч. Цыдендамбаев); *Удангүй газаахи сарай-кухни соо шүлэншье бурьялан бусалжа, үдынгөө хоолдо Бүтэдмаашье хүрэжэ ерэбэ* (Б. Мунгонов); *Бурьялдаг булагай уһан һайхан, буурал эжын һургаал һайхан* (Оньһ. үг.); 3) ямар нэгэн мэдэрэлэй халижа гараха (переполнять, охватывать, вскипать – *о каком-л. чувстве*): *Урдань намда үзэгдөөгүй, гайхалтай мэдэрэл һабаһаа халиһан үерэй уһандал зосоом бурьялна* (Ц.-Д. Хамаев); *Иимэ бодолһоо манай үбгэнэй досоо бурьялаад абагша атаархал жүтөөрхэлынь үгы болошодог* (С. Цырендоржиев); *Бизьяагай уур саанаханаһаа унгитайханаар, хүсэтэйхэнөөр бурьялжа эхилбэ* (С. Цырендоржиев).

БУРЬЯСА 1. *юум. н.* орьёлго (клокотание); **2.** *наречи* 1) бурьюулан, үрхирүүлэн (так, чтобы пыль летела): *Холторжо хуушарһан сабхи дорогоонь харгын тоохон бурьяса шэдэлүүлнэ* (Б. Мунгонов); 2) полшогонон, шангаар, пүлшэгэнэн (с клокотанием, сильно): *Домбоо абыш, бурьяса бусалжайна*.

БУРЬЯХА *үйлэ у.* 1) өөдөө гараха, хөөрэхэ, урьяха, үрхирхэ, дэгдэхэ, бөөгнэрхэ (подниматься кверху, взвиваться, клубиться): *Шулуунай забһараар ёдойһон шэнэһэнэй бүдүүн түгсүүл соохоо утаан бурьян гарана* (В. Гармаев); 2) *шэлж.* ургаха, дэлгэрхэ, үргэжэхэ, хүгжэхэ (развиваться, расширяться): *Хэрэг ажалаар бурьяад,* / *Хамтын ажал ишмэ һайхан* (Д. Улзытуев).

БУРЬЯХАДАХА *үйлэ у.* багаханаар өөдөө болохо, урьяха, үрхирхэ, дэгдэхэ (*уменьш. от* подниматься кверху): *Зариманууднаань хүхэ борохон утаан бурьяхадажа байдаг* (Х. Намсараев).

БУРЯАД 1. *юум. н.* монгол изагуурта нэгэ арад болохо буряадуудай түлөөлэгшэ, буряад хүн (бурят, бурятка): *Буряадынь жолоогоо тайлажа, дугаагай гарьхаһаа хантарха һанаатай ульмы дээрээ үндэлзөөд абана* (М. Осодоев); **буряадууд, буряад зон** Буряад Республикада, Эрхүүгэй можодо болон Байгалай үмэнэхи хизаарта ажаһуудаг уг зон, хахад миллион шахуу тоотой (буряты): *Юрэнхыдөө эндэхи ородууд болон буряадууд хэр угһаа хойшо хаяа хадхажа һууһан туладаа таһаршагүй һайн аха дүүнэр болоһоор үнинэй юм* (Б. Мунгонов); *Эртэ урдаһаа нааша буян хэшэгтэй, баян нютаг оронтой буряад зон малаа яажа удхэхээ мэдэдэг лэ байха* (Д.-Д. Дугаров); **буряад-монгол** (бурят-монгол): *…Байгалһаа хүхэ дүлэ тэнгэри өөдэ аһаан харбаһан* / *Бартаа болон оргилой оройдо даляа шууха* / *Бурхан Халдунай бүргэд.* / *Баряа нь наран һарада үлгөөтэй сүлөөтэ удам* / *Би – буряад монгол* (Н. Сэмжид); **2.** *тэмд. н.* буряадай, буряад зондо хабаатай (бурятский): *Наранай харгын үзүүр буряад*, / *Жэлэй эрьесын хүрдэ буряад*, / *Арюухан Ононой эхин буряад,* / *Алан-гуа эжын түрхэм буряад!* / *Хун шубуунай хии морин буряад,* / *Хуһан сэргын һүлдэ буряад,* / *Баабай Саяанай орьёл буряад,* / *Байгал далайн сээл буряад!* (Н. Сэмжид); **Буряад, Буряад орон** буряадай элинсэг хулинсагууд эртэ урда сагһаа хойшо Байгалые тойрон һуурижаһан түүхэтэй. Энэ нютагынь эртэ үедэ «Баргажан-Түхэм» гэжэ нэрлэгдэдэг, Ехэ Монгол Уласай бүридэлдэ ородог байһан. Энэ Уласай оршон байха үедэ, мүн һандарһан хойноньшье буряадай уг гарбалтанай элдэб бүлэгүүд Ара,

Үбэр Монгол уруу ерэжэ ошожо байбашье, Байгал шадархи нютагуудые уг газарнай гэжэ тоолон, иишээ тэгүүлдэг байһан. 17-хи зуунай тэн багаар буряадуудай Орос гүрэнэй албатан боложо хилын хаагдахада, Буряад ороной газар дайда улам тодорхой шэнжэтэй болоһон. Ородой хасагууд энэ ороииие «Братская землица», «Братские земли» гэжэ нэрлэдэг байһан. Октябриин хубисхал болотор тусгаар гүрэн эндэ байгаагүй (Бурятия): *Нариихан гоёхон дуута гургалдай / Нарата һайхан Буряад ороной / Намаа сэсэг дамжан дамжан дууланал* (Х. Намсараев); **Буряад Республика** совет үедэ Буряадай Автономито Совет Социалис Республика гэжэ нэрлэгдэдэг байһан, 1923 ондо байгуулагдаһан; 351 мянга гаран дүрбэлжэн километр газартай, 982 мянга гаран хүн зонтой (Республика Бурятия): *Тиимэһээ 1992 оной июниин 10-да «Буряад Республикын арадуудай хэлэнүүд тухай» хуули абтажа, ород болон буряад хэлэнүүд тус республикын гүрэнэй хэлэнүүд гэжэ соносхогдоһон юм* (Л. Шагдаров); **буряад хэлэн** 16–17-хи зуун жэл хүрэтэр нэгэн монгол хэлэнэй диалектнүүд байһан нютаг хэлэнүүд ниилэлдэн, гол түлэб Буряад ороной Оросой гүрэнэй бүридэлдэ орһоной һүүлээр буряад арад үндэһэтэнэй хэлэн боложо бүрилдөө; монгол, хальмаг хэлэнүүдтэй хамта гол монгол хэлэнүүд гэжэ тоолгодогг (бурятский язык): *Яахабши теэд, Жамсаран Галданович ород хэлэндэ тулюур һэн тула унаган буряад хэлэн дээрээ үгэ хэлэдэгээрээ аймаг хотоноороо суурханхай хүн ха юм даа* (С. Цырендоржиев); **буряад литературна хэлэн** 1930-аад оной хоёрдохи хахадһаа эхилэн, хориин нютаг хэлэндэ, мүн түрүүн лата, һүүлээрнь ород алфавидта үндэһэлөө. Тэрээнһээ урагша 13-һаа 20-хи зуун жэлэй эхин хүрэтэр нэгэн хуушан монгол хэлые монголшуудтай хамта хэрэглэжэ байгаа. Энэнь Буряад орондо нилээд ондоо шэнжэнүүдтэй боложо эхилбэшье, бэеэ дааһан амяараа литературна хэлэн болоогүй гэжэ олонхи монголшо эрдэмтэд тоолодог (бурятский литературный язык): *Манай мэдээжэ эрдэмтэн Ц. Б. Цыдендамбаевай бэшэһээр, буряад литературна хэлэн үгын баялигайшье, грамматикыншье талаар нилээд номой шанартай хэлэн болонхой* (Л. Шагдаров); **буряад арад** буряад угсаата зон, буряадууд (бурятский народ): *Буряад арад хэдэн зуугаад жэлэй туршада гайхамшаг һайхан дуунуудые бии болгожо, сэдьхэлэй шэмэг болгон, баһа гунигаа тараан дуулажа ябаа* (Н. Дамдинов); **буряад арад үндэһэтэн** 18–19-хи зуун жэлнүүдтэ бүрилдэһэн гэжэ тоологдодог; ярянай нэгэ хэлэнэй үндэһэ һуури бии болголгодо Баруун Буряадта эхирэд-булгадай, харин Зүүн Буряадта хориин нютаг хэлэнүүд гол үүргэ дүүргэһэн гэдэг; «һ» абяан гэхэ мэтэ буряад хэлэнэй онсо шэнжэнүүд баруун диалектдэ түрүүн бии болоод, һүүлдэ зүүн буряадай хэлэндэ шэлжэһэн гэдэг. Тэрэшэлэн «буряад» гэһэн нэрэшье анханда баруун уг угсаатаниие тэмдэглэдэг байһанаа, амяараа арад боложо эхилхэдэнь, мүн хори, хонгоодор, сонгоол, сартуул, хамниган гэхэ мэтэ отог угсаатанда шэлжүүлэгдээ гэдэг (бурятская народность); **буряад морин** хүйтэн уларилда байжа дадаһан, шэрхи бэетэй, бэеэр набтаршаг, үбэлдөө даахи ехээр ургадаг, бүхэли жэлээ шахуу бэлшэжэ хоолоо олодог монгол мориной нэгэ янза адууһан (бурятская лошадь, верховая, упряжная, а также мясо-молочная порода); **буряад шарга** далигүй үргэн шарга (бурятские сани, широкие и без отводов): *Ташалантайхан боори уруу бүншүүлһээр уруудахадань, набтар буряад шаргань ондого-сондого нэшэгдэжэ, харгын захадахи хайнагтаһан саһа мургөөд лэ абана* (М. Осодоев).

БУРЯАДААР *наречи* 1) буряад хэлээр (на бурятском языке, по-бурятски): *Роман Минеевичэй буряадаар хөөрэхые шагнажа, Баторов дайн байлдаанай газарта бэшэ, харин түрэл Буряадтаа бусашаһандал болохо юм* (Б. Шойдоков); 2) буряад ёһоор (по-бурятски): *Нээрээшье, энээнэй хойно гурба хоноод байхада, Шоно ород хоолосто самсаяа, оодон зипүүн дэгэлээ орхёод, буряадаар хубсаланхай юумэ Гомбо-Доржын гэртэ сэхэ орожо ерээ бэлэй* (Б. Санжин, Б. Дандарон).

БУРЯАДШАЛАГДАХА *үйлэ у., хүлеэгд. залог* буряад хэлэндэ оршуулагдаха, буряад болгогдохо (переводиться на бурятский язык): *Бидэ эхин һургуулида һурахадаа, буряад-шалагдаһан ород уран зохёолшодой зохёолнуудые үзэдэг байгаабди*.

БУРЯАДШАЛХА *үйлэ у.* буряад хэлэндэ оршуулха, буряад болгохо (переводить на бурятский язык): *М. Манибадараев тэрэниень хуушан монголһоо буряадшалһан байха юм* (Б.-М. Жигжитов).

БУРЯАДШУУ *тэмд. н.* 1) буряадта адли, буряад шэнги (похожий на бурята): *Гэбэшье буряадшуу нюур шарайтай хүнүүд хаа-яа дайралдана. Теэд тэдэнь казах гү, киргиз гү, али яхад гү байха юм* (Ц.-Ж. Жимбиев); 2) буряадайхида адли, буряад мэтэ (похожий на бурятский).

БУСА *тэмд. н.* ондоо, нүгөө, нүгөөдэ,

бэшэ, зарим, хари гэһэн удхатай (другой, иной, прочий): *Теэд лэ өөрыгөө буса хүнэй сэсэн хёрхо нюдөөр хаража шадабагүй* (Ч. Цыдендамбаев); **буса түрэлтэн** ондоо түрэлэй зон, ород гүрэнэй зүүн хизаарай яһатанай зон (инородцы): *Зүүн хизаарһаа ерэһэн, үзэсхэлэн һонин хубсаһатай буса түрэлтэниие һонирхонгүй яахаб* (Б. Санжин, Б. Дандарон); **юрэ буса** жэгтэй, ондоо, гайхамшагтай (необычный, необыкновенный): *Баяртай-ханшье һаа, саанаа нэгэ юрэ буса нюусатайхан эдэ үгэнүүдыень Бата дуулахадаа гайхаба* (Д. Эрдынеев); **зүһэ буса** ондоо зүһэтэй (другой масти): *Нохойнууд эрэ эмэгүй наадаяа замхаажа, зүһэ буса Янгар руу шэхэнүүдээ һүрмылгэн зэһэшэбэд* (С. Цырендоржиев); **хуули буса** хуули эбдэһэн, гэмтэ (незаконный): *– Хорюултай, хуули буса юумэ хэгты гэжэ хэзээшье хэлэхэгүйб* (Б. Санжин, Б. Дандарон).

БУСААГДАХА *үйлэ үүл., хүлеэгд. залог* 1) тэхэрюулэгдэхэ (быть возвращённым): *Тогоошо хэды дахин нагасатанһаа зугадажа ябатараа баригдажа, бусаагдаһан байгаа* (Д.-Д. Дугаров); 2) дуудагдаха, татагдаха, элшэн сайдай, депутадай *г.м.* ажалтанай этигэмжэ болюулагдаха (отзываться).

БУСААЛГА *юум. н.* 1) гэдэргэнь ерүүлэлгэ, тэхэрюулгэ, һөөргэнь үгэлгэ (возвращение, возврат): *нютагаархидаа Орос руу бусаалга*; *бусаалган соогуур ерэһэн зон*; 2) дуудалга, таталга, дуудажа асаралган (возвращение, отзыв): *депутадые дуудажа бусаалга.*

БУСААЛГАХА *үйлэ үүл., идх. залог* тэхэрюулхэ, гэдэргэнь ерүүлхэ, бусаажа һалаха, һөөргэнь үгүүлхэ (добиваться возвращения): *Нүхэр тэрэгүүлэгшэ, үтэр түргэн тэрэ малшаниемни һөөргэнь бусаалгагты* (Б. Мунгонов).

БУСААЛТА *юум. н.* тэхэрилтэ, тэхэрюулгэ, бусаагдаха юумэн (возврат, сдача): *Батын тэрэниень шүүжэрхихэдэнь, эрхирэгэйхид хоролхожо, алдаһан мүнгэнһөөнь бусаалта эриһэн юм* (Д. Эрдынеев); **мүнгэн бусаалта** гаргаһан мүнгэнэй хэлсээтэ хубиинь банкын хабтаһанда тэхэрилтэ (кэшбэк): *Банк соо мүнгэн бусаалтатай хабтаһа захиха хэрэгтэй*.

БУСААР: ёһо бусаар *наречи* ёһо, гурим, тогтоһон заншал эбдэн, тоонгүйгөөр (необычно, неестественно, нарушая традиции и обычаи): *Ёһон бусаар аашалжа ёгоозори болобоб гэһэн юм* (Х. Намсараев); **юрэ бусаар** гажа буруугаар, жэгтэйгээр, ондоогоор (необычно): *Убсүүниинь урагшаа юрэ бусаар түглыгөөд, гарынь үегүй юумэдэл доошоо һанжажа, Минжур амиды хүн бэшэ, айбалын дүрсэтэй болошоод байба* (Ж. Тумунов); **эзэн бусаар** хайша хэрэгээр, хайхарамжагүйгөөр, эзэн шэнги бэшээр (бесхозяйственно): *Хамтын зөөридэ эзэн бусаар хандана гээшэ* (С. Цырендоржиев); **хуули бусаар** хуули эбдэн (незаконно): *Унагалха гурбан гүү ондоо тээшэнь хуули бусаар худалдаа* (М. Осодоев).

БУСААХА *үйлэ үүл., идх. залог* 1) һөөргэнь үгэхэ (отдавать обратно *что-л.* взятое, получать обратно *что-л.* отданное): *– Алексей Григорьевич, би танһаа үбэл хада абаһан арбан түхэриг үриеэ мүнгөөр бусаажа шадахагүй байнаб* (Ч. Цыдендамбаев); **бусаажа үгэхэ** һөөргэнь үгэхэ (отдавать назад, возвращать): *– Намда үшөө нэгэ мүнгэ бусаажа үгэхэ ёһотойт, – гэжэ Ванька ээрэбэ* (Ц. Шагжин); **бусаажа абаха** гэдэргэнь абаха (забирать назад, получать обратно *что-л.* утраченное, отданное): *Мүнөө тэрэ зөөриеэ бусаажа абахатайгаа хамта гарза гайда ороһонойнгоо түлөө ялатай янгатайгаар бусаажа абаха ёһотойб* (Х. Намсараев); **һөөргэнь** (*гу, али* **гэдэргэнь**) **бусааха** үгэһэн хүндэ үгэхэ (возвращать назад): *Хүбүүнэй баабайнгаа алшуур гаргаад, тамхи гудархада, гайхангяар тэрээниие хараад, алшуурыень абажа, нилээн эмирэн һуутараа, һөөргэнь бусааба* (С. Доржиев); *Мүнөө болоод байхадаа тэрэ ашыень һанаха үгы, харин энэш Бимба Очировһоо мүнгэ уриһаар абаад, гэдэргэнь бусаажа үгэнгүй, үшөө элдэбээр хэлэжэ ябана гэжэ дуулааб* (Г. Цыдынжапов); 2) тэхэрюулхэ, һөөргөө ерэхыень баадхаха (заставлять вернуться, способствовать возвращению): *Тиигээд бэе бэеэ һамаарууляжа, ошоһон зониие бусаахаяа болиһоноо мэдэрэн, түрэһэн үхибүүдээ хараад лэ ябая гэлсэнэд* (Ц.-Ж. Жимбиев); **дуудажа бусааха** түлөөлгыень болигохо (отзывать); 3) һэргээхэ, хуушан түхэлдэнь оруулха (восстанавливать, приводить к прежнему виду, состоянию): *Кузнецовтой урда урдаһаань харалсаад, хөөрэлдэжэ байһан үеые гэдэргэнь бусааһайб гэжэ һанаба* (А. Ангархаев); **найдал бусааха** найдал түргүлхэ, найдуулха (обнадёживать, вселять надежду): *Юушьеб, ямар нэгэн үгэ хэлэжэ, даасатай, этигэмээр үгэ хэлэжэ, басаганай хүсэл найдалые бусааха ёһотой гэжэ Намжал бодобо* (К. Цыденов).

БУСАД 1. *тул. үүл.* ондоошуул, бэшэн, бэшэд (другие, прочие, иные, остальные): *Таня бусадаар адли альгаа ташабашьегүй, Доржые, һууридаа ерэтэрнь, адаглан гэтэжэ хараба* (Ч. Цыдендамбаев); **2.** *элирх. үүргээр хэрэгл.* ондоо, нүгөө (другие, прочие, иные): *Тэрэ үнэтэ булганайнгаа арһые бусад*

нүхэдһөө нюужа, үбэршэлхөө һанаһаниинь сохом (Д.-Д. Дугаров).

БУСАДАЙ *тэмд. н.* хүнэй, ондоо хүнэй, ондоо зоной (чужой): – *Танай шэхэн бусадай аман бү болуужан, – гэжэ Шойнзон хэлээд: «Юундэ иимэ хатуугаар, сэдьхэлһээ бэшээр дуугаралсана гээшэбиб», – гэжэ өөрыгөө зэмэлнэ* (З. Гомбожабай).

БУСАЙДАЛ *юум. н.* 1) хүрмэлдэһэн, орёомол зангилаа, уялаа, шиилдэнхэй (запутанный моток, узел): *Энэ утаһанайнгаа бусайдал гаргыш, саашань яажа нэхэхэ хүмши*; 2) *шэлж.* худхарһан, һамарһан хэрэг, ойлгогдосогүй байлга (путаница); 3) *шэлж.* һамаралга, худхаляа, худхаан хуймаан, зорюута һамаралга, худхалга (хитросплетения, козни): *гэмтэ үйлэнүүдэй бусайдал.*

БУСАЙДАЛТАЙ *тэмд. н.* орёо, ойлгогдосогүй, худхаһан, төөрюутэй (запутанный, сложный): – *Юрэнхыдөө орлогшонорой асуудал хүсэд шиидхэгдээгүй, үшөөл нилээдгүй бусайдалтай гэжэ һанагшаб* (Б. Мунгонов).

БУСАЙДАНГИ, бусайданхай *тэмд. н.* бусайдаһан, худхаһан, худхаляатай, һамараатай (запутанный): *Георгий Николаевич энэ мэтын бусайданги бодолнуудта эзэлэгдэн байтараа, ... энэ тэрэ юумэ һэжэглээд яахамниб гэжэ бэеэ хорибо* (Б. Мунгонов); *Ажабайдалай хэрэг ехэл бусайданхай хэрэг байна даа* (Ч. Цыдендамбаев); **бусайданги** (**орёо**) **хэрэг** (*гү, али* **асуудал**) худхаляатай хэрэг, асуудал (запутанное дело, запутанный вопрос): *Энэ бусайданги орёо хэрэгые элирүүлхэ талаар бидэндэ туһалха аабзат гэжэ ехэтэ найданаб* (Б. Мунгонов).

БУСАЙДАХА *үйлэ у.* 1) орёолдохо, хүрмэлдэхэ, шэрэлдэжэ задархаа болихо (запутывать, перепутываться): *Толгойнь орбогор хүхэ үһэн, буурал сагаан һаншаг, бусайдаһан шара боро һахалынь бэеыень дорой зүдэрүү болгодог* (Ч. Цыдендамбаев); 2) *шэлж.* орёо болохо, шиидхэгдэхээр бэшэ болохо (запутываться, быть почти неразрешимым): *Һүүлшын эдэ хэдэхэн үдэрнүүдтэ эхэ басаган хоёрой харилсаан бусайдаба* (Ц.-Д. Хамаев).

БУСАЙДУУЛХА *үйлэ у., идх. залог* 1) хүрмэлдүүлхэ (спутывать, беспорядочно перевивать, запутывать): *Шэрхэгтэл шэрүүн үһыем бусайдуулан шаагдашаһан нойтон элһэ маажан унагаажа хэбтэһэн би гүйжэ бодоод, нюсэгэн гуяа альгадасагаан, эжэл нүхэрөө тойрон дэбхэншээбэб* (С. Цырендоржиев); 2) худхаха, һамаргаха (усложнять, запутывать): *Хэн нэгэн шинии бусайдуулһан энэ асуудал эли болгохо бэзэ даа* (Ч. Цыдендамбаев).

БУСАЛАЛГА *юум. н.* шэнгэн гү, али хайламагай бурьялтараа халалга (кипение).

БУСАЛАНГИ I *тэмд. н.* бурьялтараа халаагдаһан (кипячёный); ◊ **хороо бусаланги** хорото сэдьхэлтэй, харата, харатай, үһөөрхүү, сухалаа хүрэнги, сухалтай (злобный, сердитый).

БУСАЛГА *юум. н.* тэхэрилтэ, һөөргөө эрьен ерэлгэ (возвращение): *Харуул хэхээр үлэһэн взводойхидынь отрядайнгаа бусалгые тон баяртайгаар угтабад* (Б. Шойдоков).

БУСАЛГАЛГА *юум. н.* амһартатай шэнгэн бодос халаажа арьялуулга, үлтирүүлгэ, шаналга (выварка).

БУСАЛГАХА *үйлэ у., идх. залог* 1) шэнгэн бодос гү, али хайламагые халуун гал дээрэ табижа, бурьялтар, харьялтар халааха (кипятить): *Һамгадай газаагаа һуужа, арһа шүрбэһэеэ элдэдэг, айраг сагаагаа бусалгадаг хонгор намарай үдэр* (Б. Санжин, Б. Дандарон); 2) *шэлж.* ямар нэгэн мэдэрэл хүдэлгэхэ, орьёлуулха (возбуждать *какое-л.* чувство); **хорые** (**уур хилэн**) **бусалгаха** сухалдуулха, хорото һанаа түрүүлхэ (злить, возмущать): *Тиигэжэ тэрэнэй «дайсан» сабхишан Ванькын хорые үшөө ехээр бусалгадаг һэн* (Ц. Шагжин); *Харин Охиной һамга адаглахадань, уралаа жэмыһэн шэгтээ, уур хилэн бусалгажа, иигэжэл «үйлэеэ эдлэжэ бай» гэһэн янзатай һууна* (Б. Санжин, Б. Дандарон); **халуу бусалгаха** сэдьхэл хүдэлгэхэ, нюур улайлгаха (бросать в жар): *Энэ зуура энээнэй урда тохигоножо, аягүй юумэ хэжэрхибэ хаб гэһэн эшэмхэй һанал Будын зосоо халуу бусалгаба* (Ц. Шагжин); 3) *шэлж.* ухаагаа гүйлгэхэ, бодохо (думать, размышлять): – *Харин Гарма тархи соохоноо бусалгажа ябадаг юумэнүүдээ сааран дээрэ бэшэжэ, сараа тэмдэг болгодог хүн байна* (С. Ангабаев); **түсэб бусалгаха** һэдэхэ, һанаандаа зохёохо (замышлять): *Харин Яабагшан үһөө жүтөөнэй хорхойдо химэлэгдэжэ, холын хараа түсэб тархидаа бусалгажа ябаа ха юм* (М. Осодоев).

БУСАЛГУУР *юум. н.* 1) зайн галаар уһа бусалгаха, халааха оньһон (кипятильник): *Зундаа гэртэ халуун уһанай үгы байхада, бусалгуур хэрэгтэй боложол байдаг*; 2) һайтар шанагдаһан, бусалгагдаһан ээзгэй (вываренный творог): *Томо шаазан табаг соогуур ... бусалгууртай худхаһан хурһан, дарайтар хатаажархиһан һүнэй үрмэн болон элдэб янзын амтатай эдеэнүүд харагдаба* (Д. Батожабай).

БУСАЛМА *тэмд. н.* 1) бурьялтараа, харьялтараа халаагдаһан, тон халуун

(кипящий): *Мэнэ гэһээр тархи, дали, хүлнүүдыш таһара сабшаад, арһыш ноохотойнь хуура татаад, гэдэһыш гаргажа хаяад, бусалма халуун уһатай горшоог руу шиихахалби* (Б. Мунгонов); 2) *шэлж.* хүсэтэй, шадалтай, абьяастай, орьёлмо (бурный, страстный): *Олег хадаа бусалма халуун зүрхэтэй, баатар зоригтой* (Х. Намсараев).

БУСАЛТА *юум. н.* тэхэрилтэ, һөөргөө эрьен ерэлгэ (возвращение): *Юуншье болохо һаань, бусалта үгы* (Ч. Цыдендамбаев).

БУСАЛТАГҮЙ 1. *наречи* тэхэрилтэгүйгөөр, һөөргөө эрьелтэгүйгөөр, эрид, эсэслэн, дахингүй, хэтэдээ (безвозвратно, навсегда, окончательно): *– Аша хүбүүнэймни, һүүзэгэрхэн Володиимни үбшэн бусалтагүй һалаа хадаа болоол даа* (Г.-Д. Дамбаев); **бусалтагүй ошохо** наһандаа тэхэрихэгүйгөөр ошохо (уйти безвозвратно, навсегда): *Үндэр наһатай үбгэдшье шэхээ һула табинхай, бусалтагүй ошоһон задарюун шамбай наһаяа шаналан һанажа, аша гушанарайнгаа хүхилдэхэдэ, уяран баясана* (М. Осодоев); **бусалтагүй шиидэхэ** эрид, батаар шиидэхэ (твёрдо решить): *– Байза, үглөөгүүр эртэ бодоод, Ёндонтойгоо һуугаад ябашаха байна! – гээжэ бусалтагүй дотороо шиидэбэб* (Ц. Дон); **2.** *тэмд. н.* тэхэрилтэгүй, һөөргөө эрьелтэгүй, тэхэришэгүй (безвозвратный).

БУСАЛТАГҮЙГӨӨР *наречи* тэхэрилтэгүйгөөр, һөөргөө эрьелтэгүйгөөр, эрид, эсэслэн, дахингүй, хэтэдээ (безвозвратно, навсегда, окончательно): *Тэрэ холын үдэрнүүд бусалтагүйгөөр ошоһондо гү, юундэб даа Шагдарай сэдьхэлдэ угаа гунигтайгаар һанагдадаг* (Д.-Д. Дугаров).

БУСАЛХА *үйлэ үг.* 1) халуун галда шанагдаха, бурьялха, бурьялтараа, харьялтараа халаха (кипеть, бурлить, клокотать): *Һэеы гэрэй гансал пеэшэн үлөө, тэрэнэй шэрэм дээрэнь байһан мүнөөхи горшоогтой сайнь уурал һабһан, бусалан байгаа бэлэй* (Ц.-Ж. Жимбиев); *Уһанай бусалтар бодоогүй хэбтэбэлтнай, хүйтэн уһа нюсэгэн бэедэтнай адхажархихаб* (С. Цырендоржиев); **хөөһэтэн бусалха** хөөһэтэн бурьялха (клокотать, пениться): *Шобдог Аламжа хоёрой хүл доогуур хөөһэтэн бусалан байгаа уһан моридтойнь хамта тэдэниие хамажа абаашахань холо бэшэ болоод байба* (Д. Батожабай); *Хундага алтан шара архяар хөөһэтэн бусалба* (С. Цырендоржиев); 2) *шэлж.* согтойгоор, урматайгаар, һэргэлэнээр ажаллаха, үргэлжэлхэ, байха ёһоороо байха, ёһо руугаа ябаха, аяараа үргэлжэлхэ (протекать оживлённо, стремительно, кипеть – *о работе, жизни*; обладать кипучей, неуёмной энергией): *Ажабайдал урда мэтэ аяар холын Улаан-Удэдэшье бусалжа байна ха юм* (Ж. Тумунов); *Түргэн зантай, хододоо бусалжа ябадаг Буда мүнөө нэгэ жэгтэй, ябаханьшье удааншаг, хододоол нэгэ юумэ шагнаһан, гэтэһэн юм шэнги, уруугаа хараад, үни удаан һуудаг болоо һэн* (Ц. Шагжин); 3) *шэлж.* ямар нэгэн мэдэрэлэй хүдэлхэ, орьёлхо (переполнять – *о каком-л.* чувстве, ощущении): *Тэрэнэй досоо гомдолой мэдэрэл бусалаад абаба, эжыгээ «мэхэшэн» гээжэрхин алдаба* (С. Цырендоржиев); *Эльгэ зүрхэнэй оёорто / Инаг дурамни бусална* (Ц. Шагжин); *Зүбтэй гээжэ зүбшөөн, намай хүлисэгты, / Зүрхэн сооһоом тиимэ зориг бусална* (Х. Намсараев); (**уур**) **хороо** (*гү, али* **хоро шараа**) **бусалха** буршаганаха, улаганаха, бушаганаха, сухалдаха, сухалаа хүдэлдэхэ, гани галзуу болохо (злиться, кипеть злобой, кипятиться, горячиться): *Худалаар хэлэжэ, мэхэлжэ байна гээжэ хоронь бусалжа, доторнь тэсэшэгүй болоно* (Ц. Дон); *Уур хороо бусалһан хамбын эзэн хара зогдортой буурын хажуугаар морёороо зэргэшэжэ ерээд, нэрэ һурагүй ташуурдажа оробо* (Д. Батожабай); *Мүн хоро шараа бусалһан нэгэниинь Залмыешье һэлмээр хадхаад абаа* (Б. Санжин, Б. Дандарон); **үһөө хоро бусалха** хоролхохо (жаждать мести): *Эсэгэнэрэйнгээ үдэр һүниие илгангүй дайлалдажа, шуһаа адхуулжа байхада, үһөө хоромни бусална* (М. Осодоев); **халуу бусалха** халуу дааха, халуу урьяха (пылать, краснеть): *Тиихэдэнь Гомбын нюур гэнтэ халуу бусалан, досоонь муудажа, зүрхэниинь түшэгэнэн, айдаһаниинь хүрэхэдэл гэбэ* (Ц. Дон); **шара бусалха** досоо бөөгнэрхэ, аман соо гашуун муухай амтан мэдэрэгдэхэ (страдать изжогой): *Петров дуугарбагүй, тэрэ таагдаагүй һуршаар сээжэеэ сүмэ харбуулһан шэнги болоно, тэрэнэй шарань бусалжа сээжэ сооһоонь эхүүн амтан гутана* (Ж. Тумунов).

БУСАЛШАХА *үйлэ үг., видэй нэгэ түхэл* 1) абаһаар, дороо, түргэн, бурьялтараа, харьялтараа халаха (быстро закипеть): *Шэдитэ домбо гүйбэшьегүй, харин уурал һаарал болотороо бусалшаба* (Ч. Цыдендамбаев); 2) *шэлж.* түргэн сухалдаха (вспылить, рассердиться): *– Һэ! Мэдэнэ гүш, нүхэрни? – Дагбаев бусалшаба хэбэртэй* (В. Гармаев); **хороо бусалшаха** ордоһолхо, сухалдаха (разозлиться, рассердиться): *Ангиин дайсан аад, албанда шургаад, һангай зөөридэ гар хүрэһэн байгаа гээшэ гэжэ һанахадаа, гэнтэ досоонь муу болоожо, хоронь бусалшаба* (Ц. Дон).

БУСАМАЛ *тэмд. н.* тэхэрижэ ерэһэн,

һөөргөө ерэһэн (вернувшийся, возвратившийся); **бусамал эхэнэр** нүхэрһөө һалаһан, гэртээ бусажа ерэһэн һамган (разведённая женщина).

БУСАНГИ *тэмд. н.* **бусамал** *хара*.

БУСАХА *үйлэ у.* һөөргөө ерэхэ, тэхэрихэ (возвращаться): *Няндаг ламын бусажа ерэхые үдэшэ болотор хүлеэхэнь хэдэн жэл хүлеэһэн мэтэ удаан байгаа һэн* (Ц. Дон); **нютагаа бусаха** тоонто нютагтаа ошохо (возвращаться на родину): *Хэрбээ һангай морёор улаадуулхаяа болижо, өөрынгөө хоёр улаанаар нютагаа бусаха болоо һаа, яаха хүн гээшэбиб?* (Ч. Цыдендамбаев); **бусаха замдаа** һөөргөө ябахадаа, тэхэрихэдээ (на обратном пути): *Албанайнгаа хэрэгээр бүхэли үдэртөө хэдэн тосхоноор ябаһан аад, бусаха замдаа ород нэрээ буряадшалуулан нэрлүүлдэг нүхэртөө үсэгэлдэр үдэшэлэн ороо хүм* (С. Доржиев).

БУСЫН: юрэ бусын гайхамшагтай, ходо боложо байдаггүй, жэгтэй (необыкновенный, необычайный): *Ажалайнь юрын нэгэ үдэр ишгэжэ Алдарай ажабайдалай юрэ бусын үдэр, түрүүшынь инаг дуранай эхин болоо бэлэй* (Ц.-Д. Хамаев); **саг бусын аюул** байгаалиин хүсөөр бии боложо, хүнэй нүлөөндэ ородоггүй гал уһанай аюул (стихийное бедствие): *Сибирцев Тумуров хоёршье эндэ саг бусын аюулда орон алдаа һэм шуу* (Д.-Д. Дугаров); **саг бусын үхэл** гэнтын үхэл, сагһаа урид наһа баралга (безвременная кончина).

БУТА I *юум. н.* 1) болдог, дэгнүүл (кочка): *Бута болдогтой газарта үбһэ сабшахада ехэ хүндэ*; 2) обоо (куча); **шоргоолзоной бута** шоргоолзодой набша, шэлбэ, ногоо мэтээр сомоһон обоо байрань (муравейник): *Шоргоолжоной бута шэнги монсогор дэгнүүлэй шорой үрхирөөд, тэрэ орбон уһа руу шэнгэшэбэ* (Г.-Д. Дамбаев); 3) **бутуула** *хара*.

БУТА II *шангадх. у.* 1) һамна, үлти, зада (вдребезги, в прах, наголову, совсем): *Гар соогоо хэды дахин эмэрижэ үзэһэнэйнгөө һүүлээр тэрэ шулууень шүдэндөө хүргэһөөр бута хазажархиба* (Д. Батожабай); **бута** (**зада**) **сохихо** һамна сохихо, бала сохихо (разбить, разрушить): *Бэлдэһэн эдеэем өөрөө хэжэ эдеэд, аяга табагымнай бута сохёод ошоһон аад, һүүлдэ хүлисэлшье гүйхаяа ерээгүй бэлэй* (Ц.-Д. Хамаев); **бута** (**нуга**) **дараха** тэһэ, низа дараха (раздавить): *Улаан Арми аяар тэрэ Польшо, Чехословакиин газар дээрэ хүрэжэ ошоод, хорото хархис дайсанаа бута нуга даражал байба* (Б. Мунгонов); **бута нэрьехэ** *дайсанаа* үй һамна сохихо, илаха, диилэхэ (разгромить, *напр. врага*): *Тэдэнэр гүйдэл дундаа зэргэ буудажа, немецкэ пушкые залин мэтээр бута нэрьебэ* (Ж. Тумунов); ○ **үй**, **хуха**, **хяа**, **һамна** *гэжэ үгэнүүдтэй парн. хэрэгл.*

БУТАЛАЛГА *юум. н.* эбдэлгэ, һандаргалга, жэжэ болголго (ломка).

БУТАЛУУЛХА *үйлэ у., идх. залог* эбдүүлхэ, бута татуулха, жэжэ болгохые баадхаха (велеть раздробить *или* разбить).

БУТАЛХА *үйлэ у.* 1) эбдэхэ, бута татаха, жэжэ болгохо, баллаха, һандаргаха (дробить, разбивать, раскалывать): *Энэ хэбтэһэн сэмгэнэй, һүүжын, можын яһанай үйрэтэрнь буталаад, һэрхиитэрнь бусалгаадхёо һаа, нилээд ехэ тоһон гарахал* (М. Осодоев); 2) жэжэ болгон һэлгүүлхэ (разменивать *деньги*): *Табан түхэриг буталаад, үгытэй ядуунарта бага багаханаар хубаахат* (Ч. Цыдендамбаев); 3) *шэлж.* муу юумэ элирүүлхэ (выводить на чистую воду): *Булхай юумэ буталха аргатай* (Д. Улзытуев).

БУТАРА *шангадх. у.* һамна, үлти, зада (вдребезги, в прах, наголову, совсем): *Хоорбынгоо баруун хажууе бутара дараа, баруун үүдэнэйнгөө шэл тэһэлээ, баруун далияа хоршылгоо* (Б. Мунгонов).

БУТАРААХА *үйлэ у., идх. залог* 1) монсогор, түхэреэн жэжэ юумэ тараан унагааха, адхаха (рассыпать); 2) тэһэлхэ, эбдэхэ, һандаргаха (разбивать).

БУТАРАЛ *юум. н.* 1) эбдэрэл, унал, һандарал (развал); 2) һандарал, һамуурал, эмхи гуримынь алдуулга (расстройство).

БУТАРАЛДАХА *үйлэ у., угталд. залог* тараха, монсогор, жэжэ, бутархай юумэнэй таран унаха, адхарха (рассыпаться): *Үрхөөр ошоной улаа бутаралдан байхань харагдана* (Х. Намсараев).

БУТАРГАДАҺА(**Н**) *юум. н.* үйрхэй хэршэдэһэн, хиргадаһан, үбдэл-сүбдэл (крошка, крошки): *Харгы асфальтаар хушахадаа нэгэ үе шулуунай бутаргадаһа дэбдидэг юм*.

БУТАРГАХА *үйлэ у., идх. залог* 1) буталха, жэжэлхэ, низалха (разбивать, измельчать, расщеплять): *Сайгаа бутаргажа дүүргээд һуутарнь, отог сооһоо Цыден-Жаб гаражса, амтатайгаар һуняагаад, түүдэг тээшэ ерэбэ* (В. Гармаев); 2) һандаргаха, һандааха, һүйдхэхэ (разрушать): *Энээнэй ушар хадаа манай коммунада нюдарган этэгээд шургажа ород, зониие худхуулжа, коммуные доторһоонь бутаргаха гэжэ байна гээшэ* (Ц. Дон); 3) уһа хахалха, зүһэхэ (рассекать волны).

БУТАРДАҺА(**Н**) *юум. н.* хэлтэрхэй, бутархай (обломки, крошки): *Мүн энэ*

шадарай хабсагайн хаяаһаа нилээдгүй томохон рудагай бутардаһан олдоо һэн (Д.-Д. Дугаров).

БУТАРМА *тэмд. н.* 1) бутархай, үйрхэй, хүүрхэй (рассыпчатый, сыпучий); **уни бутарма** дулаан, аятай, зохид (тёплый, приятный): *... Долгормаагаа һанажа, тэрэ үедэ ямаршье залуунууд ябагдаа гээшэб даа гэһэн бодолдо абтаад, зосоонь уни бутарма сэдьхэл түрэжэ, миһэрээд абана ха* (С. Норжимаев); **уни бутарма дулаан** (*гү, али* **халуун**) ехэ халуун (жаркий): *Пеэшэнэй хабһанда няалдаад хэбтэхэдэнь, уни бутарма дулаан, аятай зохид ха юм* (М. Осодоев); *Гэр соонь уни бутарма халуун, утаа уняар манаржа, хүншүү хюрбаһанай үнэр танар тунажа, хахама болоно* (Ц. Дон).

БУТАРУУЛГА *юум. н.* жэжэлэлгэ, үйрүүлгэ, буталалга, задалалга (измельчение, расщепление); **атомые бутаруулга** элшэ хүсэ бии болгодог атомые задалалга (расщепление атома).

БУТАРУУЛХА *үйлэ үг., идх. залог* жэжэ болгохо, эбдэхэ, тарааха (дробить, крошить): *Бата Жарантай хоёр ухаа алдалдан, энэ тэрэ муу һайн бүд оложо, дээрэнь галай хара хөө бутаруулаад, шуһа адхаржа байһан шархыень боонод* (Х. Намсараев); **уни бутаруулха** дулаан, аятай мэдэрэл хүргэхэ (вызывать приятное ощущение): *Түрүүшын балга шүлэн хотоһоонь эхилээд, нюргандань хүрэтэр уни бутаруулба* (Д. Эрдынеев).

БУТАРУУХАЙ 1. *тэмд. н., баруун бур.* үйрхэй, хүүрхэй (рассыпчатый, сыпучий): *Тиигээд эндэ гансал Дёминой олоһон сула алтатай жалга бэшэ, бутаруухай алтанай газар байха ёһотой* (А. Ангархаев); **2.** *юум. н.* хэлтэрхэй, бутархай (обломки, крошки): *Сэмгэнэй була илангаяа оролдосотойгоор буталжа, оройдоо нэгэшье бутаруухай үлөөнгүй хажуудахи һуулга уруугаа хээдхинэ* (М. Осодоев).

БУТАРХА *үйлэ үг.* 1) эбдэрхэ, һандарха, һамна бууха, һалан тараха, үбэнэхэ, сасарха (разбиваться вдребезги, разваливаться, рассыпаться): *Бутаран унаһан хүмэгэй томо ба жэжэ шулуунууд хабсагай хадаһаа эхилжэ, талмайн хахадта хүрэтэр тарашанхай хэбтэнэ* (Г.-Д. Дамбаев); **уни бутарха** а) халуунаар шатаха, дүрэн носохо (пылать, гореть): *Уни бутаржа байһан набтархан пеэшэнэй ойро Даша Тангаров һэрмэр гэнхэй, урдаһаам хүлзэн татан хаража һууба* (С. Доржиев); б) дулаан, аятай зохид мэдэрэлдэ абтаха (испытывать приятное ощущение): *Эгээл энэ үедэ Ринчинэй досоо уни бутаржа, уйлаха, хүхихэ, басагые гар дээрээ абаад, сээжэдээ няан, таалаха дураниинь хүрэшэдэг* (С. Цырендоржиев); **халуу бутарха** халуу урьяха (бросать в жар, обдавать жаром): *Түгэдэй эшэдэһэниинь хүрэжэ, хамаг бэень халуу бутаржа, сонхоһоо тэрэл дороо холодобо* (М. Осодоев); **улаа бутарха** халуунаар шатаха, дүрэн носохо (пылать, гореть): *Дандарай шүлэгөө уншажа дүүргэмсээр галнай гэнтэ соробхилон, тасняс гэжэ улаа бутарба* (Д. Доржиева); **хаха бутарха** олон тээшээ хубаарха, сасаран гүйлдэхэ (разбегаться в разные стороны): *Ойро зуура хүл хөөрсэг боложо байһанаа, адуун һүрэг хаха бутаран харайлдашаба* (Д.-Д. Дугаров); **бутаран тэрьелхэ** хаха һүрэн тэрьелхэ (убегать врассыпную); 2) һүнэхэ, үгы болохо, һандарха (разваливаться, прекращать своё существование): *Хада руу ошоһоной хэрэг һалаа, бүхы түсэбынь бутараа, гэдэргээ һая гэрлэһэн һамгандаа бусаа һаамни дээрэ гэжэ Шнелль ойлгобо* (А. Ангархаев); **бугын эбэрэй бутаржа унама хүйтэн** сэбдэг хүйтэн, шонойн хүлдэжэ үхэхөөр хүйтэн (студёный, очень холодный): *Тиимэ шэрүүн нэрбэлтэ абаһаниинь багадаа гэһэндэл үбэлэй һарануудта бугын эбэрэй бутаржа унама хүйтэн байгаа һэн* (Ш.-С. Бадлуев).

БУТАРХАЙ 1. *тэмд. н.* эбдэрхэй, тэһэрхэй, һалгаагданхай, жэжэлэгдэһэн (разбитый, раздробленный, мелкий): *Хүл дороһоо бутархай шулуунууд мухаряад, жэжэ шулуутай хада руу буухада мүншье гайтайхан байба* (Б. Мунгонов); **бутархай мүнгэн** жэжэ мүнгэн, хашарһан, *бусаалта үгэхэдэ, жэжэ божо юумэ абахада хэрэгтэй болодог* (мелкие деньги, мелочь): *...Ванькын гартаа баримжа байһан таба мүнгые һуга татан абажа, урдаа байһан бутархай мүнгэтэй хайрсаг руугаа шэнхинэсэ шэдэжэрхёод, хубааһа аягалжа оробо* (Ц. Шагжин); **бутархай наймаан** бөөнгөөр бэшэ, жэжэ юумэ нэгэ хэдыгээр хэгдэдэг наймаан (розничная торговля, розница); **2.** *юум. н.* эбдэрхэй, хэлтэрхэй, түүрхэй, хэмхэрдэһэн, бутаргадаһан (осколки, обломки, мелочь, крошки): *Тогоошон эхэнэр стаканай бутархай суглуулжа, шала дээрэ адхарһан кофе аршана* (Ч. Цыдендамбаев); **хилээмэнэй бутархай** хилээмэнэй үйрхэй (хлебные крошки): *Хамарайнгаа һахалые худэлгэжэ, тэндээ яһала бэлтэлзэн гүйбэшье, хилээмэнэй бутархай олобогүй* (А. Ангархаев); ◊ **далан бутархай болгохо** тэһэ биса, низа сохихо, тэһэлхэ, бисалха (разбить вдребезги).

БУТАРХАЙГААР *наречи* үсөө үсөөнөөр, бага багаар, хэдэ хэдээр (по мелочи, в розницу): *бутархайгаар наймаалха*.

БУТАРХАЙХАН *юум. н.* жэжэхэнүүд бутархай (крошечка, крошка): *Стол дээрэ эндэ-тэндэ хилээмэнэй бутархайхануд харагдана.*

БУТАРХУУ *тэмд. н.* бутын түхэлтэй, болдогшуу (кочкообразный).

БУТАТАЙ *тэмд. н.* болдогтой (кочковатый): *Бутатай газарта косилка ходо эбдэрхэеэ һанадаг.*

БУТЛУУР *юум. н., сарт.* жэжэ болгодог, бутаруулдаг зэмсэг, бутаруулагша (дробилка): *Авгайм ороосны бутлуур өөрөө хиигээ ем сэн.*

БУТУУЛА *юум. н.* 1) *ург.* газарта няалдан ургадаг 3-4 см диаметртэй түхэреэхэн ногоон (*бот.* песчанка волосовидная): *Бутуулын оёорһоо буржагар ногоон һоёонууд хаана яанагүй харбажа байхань харагдаба* (Х. Намсараев); 2) бүлэг жэмэс, һархяагай ургаһан газар (гнездо ягод, грибов).

БУУ *юум. н.* дариин галаар һүрэдэг ута түмэр сэмгэтэй гарай зэбсэг (ружье, винтовка): *Теэд хүн бүхэндэ жада, һэлмэ хүртэхэгүйһөө гадна отряд бүхэнэй гурбан бууһаа дээшэ буу хүртөөгүй бшуу* (Д. Батожабай); **буу табиха** (*гүг, али* **һүргэхэ**) буудаха (стрелять из ружья *или* винтовки): *«Ээ, барма, хажуудань ерэжэ ерээд, үшөө буу табижа байхаш», – гэжэ Дэлгэр өөр тухайгаа бодобо* (В. Гармаев); *Хуһамаг соохи моридыень барижа эхилбэ, гэрэйнь үүдые буугай хүрзөөр тоншоно, иигэжэ байхадаа, хэды дахин буу һүргэбэ* (Б.-Б. Намсарайн); **буу шагааха** тудаха гэжэ оролдохо (целиться из ружья): *Һөөргөө гүйхэ гэхэдэм, үнөөхи хүбүүмни урдаһаам буу шагаажа: «Бү худэлэ!» – гэбэ* (Д. Эрдынеев); **буу зэбсэг** галта зэбсэгэй юрэнхы нэрэ, зэр зэбсэг (оружие): *Витебск тээшэ шуумайжа ябаһан буу зэбсэгтэй эшелон хүмэрюулээ* (Б. Шойдоков); **буу шуу** зэр зэбсэг (ружьё, оружие): *Радна Гамбал хоёрой Петроград ороходо, хүн зон багтажа ядама олон, эндэ тэндэ буугай дуун хирэ хирэ бижаганажа, хүнүүд буу шуу баряад, нэгэ үйлсэ уруу бүлэг бүлэгөөрөө гүйлдэжэ байбад* (Х. Намсараев); **оодон буу** (*гүг, али* **табата**) а) карабин, табаһаа арба хүрэтэр һүрэдэг гурьбатай ута сэмгэтэй гар буу (карабин): *Тиинһэн бэеэрээ Бармидай харааһаар байтар оодон буугаа далайжа далайжа, барьягар хара шэнэһэндэ бутара сохижо хаяад, саашаа мэнтысэ харайба* (Б. Мунгонов); *Бармид мэгдэһэндээ гэдэргээ һүрөөд, үхэһэн хандагайда түшүүлһэн оодон табатаяа гартаа абаадхиба* (Б. Мунгонов); б) сэмгээ, хүрзэеэ тайруулһан, ехэнхидээ агнууриин мэлигэр ута сэмгэтэй буу (обрез); **ташуур** (*гүг, али* **гар**) **буу** ганса гартаа барижа буудаха, оло һүрэдэг, богони сэмгэтэй, жэжэ һомотой хүнгэн буу (револьвер, пистолет): *Томо үхэр шулуун дээрэ гараад, Баданай ташуур буугаараа буудаһаар байтар даринь дууһашоо* (Б. Санжин, Б. Дандарон); *Гар буутай хадаа мори хүтэлөөд ябахагши, а?* (С. Доржиев); **ехэ** (*гүг, али* **томо**) **буу** артиллериин зэбсэг (артиллерийское орудие): *Хахад час болоод лэ, танкнуудһаа гадна, ехэ буунуудые тээһэн эшелонууд зүүн тээшээ ходорон гарана* (Б. Шойдоков); **үхэр буу** тэргэ дээрэ, элдэб өөрөө ябадаг машина гү, али агаарай, уһанай онгосо дээрэ тодхогдоһон, тэһэрдэг томо һомоор буудадаг, олон хүнэй ажалладаг буу (пушка): *Тэдэнэй хойноһоо 45 миллиметрово үхэр буу шэрэһэн хоёр морин аалиханаар галгина* (Г.-Д. Дамбаев); **сахюур буу** дарияа сахюурай ошоор аһаан буудадаг ута сэмгэтэй урданай буу (кремнёвое ружьё, кремнёвка): *Мүнөө болотор сахюур буу хараадүй ябаһан хүлһэншэдые аймхай гэжэ зэмэлхэ аалши* (М. Осодоев); **хоёр аматай буу** ээлжэлэн гү, али нэгэ доро буудадаг хоёр ута доторoо гурьбагүй мэлигэр сэмгэтэй, ехэнхидээ агнуурида баридаг буу (двустволка): *Хоёр аматай буу худалдажа абахаб* (Ц. Шагжин).

БУУГАЙ *тэмд. н.* бууда хабаатай, буутай хэрэглэгдэдэг (ружейный, винтовочный): *Буугай хүрзөөр сохиходонь, хэды үбшэнтэйшье һаань, Дугар шүдөө таһа зуунхай алхална* (Б. Шойдоков); **буугай дуун** буудаха абяан (ружейный *или* винтовочный выстрел): *Һарьдагуудта хабсагайн нуралга эхилһэндэл, гэнтэ буугай дуун нэершэбэ* (Д.-Д. Дугаров); **буугай һомон** буугай тобшо, *дари хабшуулһан гильзэтэеэ* (пуля): *Буугай һомонууд Насагһаа дүшөөд алхам хажуу тээнь байһан модоной томо орбон тойроод адхарна* (Г.-Д. Дамбаев); **буугай дурамбай** буу дээрэ тодхожо, байгаа дүтэлүүлэн шагаажа, мэргэн онохын тула хэрэглэгдэдэг дурамбай (ружейный прицел).

БУУГҮЙДЭХЭ *үйлэ у.* хэрэгтэй сагта буугүй байха (не иметь ружья, оказываться без ружья): *Балдан шононуудые добёохо гэхэдээ, буугүйдэбэ.*

БУУДААДХИХА *үйлэ у., видэй нэгэ түхэл* нэгэ дахин буу табиха (стрельнуть, выстрелить): *Теэд Алексей Бармидай ерэхые хүлеэнгүй, оодон табатаяа үргэжэ ерээд лэ, нугаһан шэнгеэр шохойжо хэбтэһэн энгин хандагайн тархи руу буудаадхиба* (Б. Мунгонов).

БУУДАГДАХА *үйлэ у., хүлеэгд. залог* 1) буудуулха, буугай һомондо оногдохо (быть застреленным, расстрелянным): *Буудагдаха булагдаха хэрэгыеш бидэ мэдэхэбди,* / *Үжэхэ*

гашалха хэрэгээ өөрөө мэдэхэш! (Х. Намсараев).

БУУДАГША *юум. н.* буушан, буугаар зэбсэглэгдэһэн хүн (стрелок): *Тэрэ снайпер, үнинэй мэргэн буудагша болонхой* (Ц.-Д. Хамаев).

БУУДАЖАРХИХА *үйлэ у., видэй нэгэ түхэл* 1) абаһаар буудаха (мигом выстрелить): *Дамба харасаяа һалгаангүй, буугаа таамаг бэдэржэ абаад, һэмээхэн хасартаа абаашажа, буурал гахайн һуга руу шагаагаад буудажархиба* (Д.-Д. Дугаров); *Шампанска буудажархиба. Хундага алтан шара архяар хөөһэтэн бусалба* (С. Цырендоржиев); 2) *шэлж.* доржгоножорхихо, амаа барингүй хэлэжэрхихэ, ама алдажархиха, хойшолонгыень бодонгүй, болгоомжогүйгөөр юумэ дуугаржархиха (выпалить, брякнуть).

БУУДАЛ *юум. н.* 1) байдаг газар, байра, бууса (стоянка, стойбище, стан): *Давид Граве буудалай эзэндэ хандажа, эрдэмтэйсэр, ёһо журам мэдэхэ хитад-монгол хэлэмэршые оложо үгыт гэжэ гуйба* (Б. Санжин, Б. Дандарон); 2) дээрэһээ буулгалга, буулга (спуск, нисхождение); 3) тэнгэриин залин, дуун (молния, гром): *Удангүй баһа дахин тэнгэридэ гал бутараад, залинта һомонуудаа харбан, гэнтэ буудал лажаганаба* (Ц.-Ж. Жимбиев); *– Аймшагтай... тэнгэриин буудалһаа айдагби, – гэбэ. – Тэнгэриин эзэн уурлаад, ташуурдана гэжэ хүгшэн эжымни хэлэдэг юм һэн* (С. Цырендоржиев); **буудал залин** (*гү, али* **сахилгаан**): *Али дайда дэлхэйн эзэд гү, али тэнгэриин хүбүүд ерээд, буудал залингаар харбажа, дайсаниень даража байна гү?* (Б. Санжин, Б. Дандарон); *Теэд уншахадашни, буудал сахилгаанай, аадар залингай һүртэ аялгын дуулдажа байһандал* (Ч. Цыдендамбаев); 4) *боох*. нолир, тэнгэриһээ унаһан шулуун (метеор); **буудал шулуун** *бөө* буумал, тэнгэриһээ унаһан шулуун шэдитэ хүсэтэй гэжэ ехэ сэнтэйдэ тоологдодог байһан, иимэ шулуу олоһон хүн бөө бэшэшье һаа, буудал удхатай болодог байгаа (священные камни, «упавшие с неба»); ○ **залин** *гэжэ үгэтэй парн. хэрэгл.*

БУУДАЛГА *юум. н.* 1) буу табилга, буу һүргэлгэ (стрельба, обстрел, выстрел): *Буудалга замхахаяа болижо, һомонууд эшхэрэлдэн, түргэдэһэн аадартал, асфальт дээрэ тоборон унана* (Г.-Д. Дамбаев); *Нэжээд буудалгаар салют үгэжэ, хүбүүдэйнгээ дурасхаалые мүнхэлэебди!* (Б. Шойдоков); 2) буудан алалга, буу табижа саазалалга (расстрел): *Ленскэ уурхайда болоһон буудалгын жэгшүүритэ сууряан дэлхэй дүүрэн тараба* (Х. Намсараев).

БУУДАЛДАА(Н), **буудалсаа(н)** *юум. н.* урда урдаһаа буу табилга (перестрелка): *Хоёр талын хоорондо тархяашье шохойлгон үндыхын аргагүй буудалдаан болоно* (Г.-Д. Дамбаев).

БУУДАЛДАХА *үйлэ у., угталд. залог* бэе бэе руугаа буу табиха, урда урдаһаа буудаха, олоороо буу табиха (стрелять – *о многих*, вести перестрелку): *Дайсантай буудалдажа, добтолгодо оробобди, эзэлжэ байһан газарыень сулөөлөөбди* (Б.-Б. Намсарайн).

БУУДАЛСАА(Н) *юум. н.* олоороо буу табилга (перестрелка).

БУУДАЛСАХА *үйлэ у., хамтадх. залог* 1) бэе бэеэ буудаха (стрелять друг в друга); 2) буудалдаанда хабаадалсаха, оролсохо (участвовать в стрельбе): *– Юу гайхажай һуугаа хүмши? Гараад, буудалсыш! – гэжэ Бармид дүү хүбүүгээ бадашаба* (Б. Мунгонов).

БУУДАСА *юум. н.* буудалга (стрельба); **мэргэн буудаса** алдангүй, мэргэн буудалга (меткая стрельба): *Жамбал үнгэрэгшэ мүрысөөндэ мэргэн буудасын эгээ ехэ шанда хүртэбэ.*

БУУДАХА *үйлэ у.* буу табиха (стрелять, обстреливать): *Харин шархатаһан гахайн хойноһоо буутай хоёр хасаг намнажа, улам улам шадалаа барагдаһан тэрэниие буудажа унагаагаа һэн* (Б. Санжин, Б. Дандарон); **хии буудаха** сагаалсаяа, байгаа тудахагүй алдаха (промахнуться, промазать): *Тогоошо һуга харайн бодожо, шангаар ооглоод, бүхы һүрэгэйнгөө газар доһолгон хүлгэшэхэдэ, нэгэ удаа хии буудамсаараа, эмээл тохомоо шүүрэжэ абаад, тушаатай моринойнгоо эдеэлжэ байһан зүгые багсаан гүйжэ ошобо* (Д.-Д. Дугаров); **буудажа алаха** буугаар алаха (застрелить, расстрелять): *Дүрбэн жэлэй саада тээ, тэрэнэй эрьедэхи алтанай уурхай дээрэ зуугаад хүдэлмэришэдые буудажа алаа юм* (А. Ангархаев).

БУУДУУЛХА *үйлэ у., идх. залог* 1) буугай һомондо оногдохо (быть застреленным): *Хоёрдохёор, ши альган дээрэ шэнги элеэр харагдажа байһан талмайда гаражка, дайсадта буудуулжа, алуулжа болохо байгааш* (Г.-Д. Дамбаев); **сүмэ** (*гү, али* **шобто**) **буудуулха** һомоной шобто, ходоро гаратарынь буудуулха (быть простреленным насквозь, навылет): *Тон түрүүлэн Цыдыпова гуяа шобто буудуулһан байлдагшын шархые уяба* (Ж. Тумунов); 2) буугаар буудахыень захирха (велеть стрелять): *Тэрэ үе соогуур Петербургын зуун дүшөөд мянган хүдэлмэришэдэй ... өөһэдынгөө ядарал зоболон тухай хайра гуйха гэжэ ябатар, хаан*

урдаһаань сэрэгүүдээрээ буудуулжа, мянга гаран хүниие алаба, хоёр мянга гаран хүниие шархатуулба… (Х. Намсараев).

БУУЗА *юум. н.* өөхэнтэй холижо татаһан мяханда һонгино, дабһа болон элдэб нэмэлтэ оруулжа талхан соо шэмхэжэ орёогоод, жэгнүүр соо уурал дээрэ болгоһон хоол (буза, *большие пельмени, сваренные на пару*): *Бууза шэнги өөртөө гэр барихаб. Бууза шэнги амһарта соо бууза шанахаб. Бууза шэнги аяга соо сай һорожо, буузадаа баярлажа һуухаб* (Э. Зандраев).

БУУЗАЛУУЛХА *үйлэ үг., идх. залог* 1) буузаар хүндэлүүлхэ (угощаться бузами); 2) буузаар хүндэлхэ (угощать бузами): *Балма хүгшэн хүрьгэнтэнөө буузалуулаад, гэртээ абаашахыень тоһо зөөхэй үгөөд табяа һэн*.

БУУЗАЛХА *үйлэ үг.* бууза эдихэ (есть бузы): *Даша нүхэдөөрөө кафедэ орожо буузалба*.

БУУЛГА I *юум. н.* сарай хүзүүндэ угладаг модон хөөмэгшын доодо талын модон (ярмо, деревянный хомут): *Должон малшан басагадтаа: – Танай сээниг соо буулга хэбтээ һэн, гаргагтыл даа, – гэбэ* (Б. Шойдоков).

БУУЛГА II *юум. н., оһо* тэгнүүр, үргэбшэ (коромысло): *буулга модон*.

БУУЛГАБАРИ *юум. н.* хуулбари, юумые һажаан, дууряан хэлгэ, хэгдэһэн юумэн (копия, оттиск): *Больницада бэшэгдэһэн сааріануудайнь буулгабаринуудые эльгээһэн юм* (Ч. Цыдендамбаев).

БУУЛГАГДАХА *үйлэ үг., хүлеэгд. залог* 1) ашаанай унаа дээрэһээ хэрэгсэлэй абтаха, газарта хаягдаха (выгружаться, разгружаться): *Шэнэ гэрэй модоной газаань гүйсэд буулгагдаад байхада, түрүүлэгшэ хүхишөө һэн* (Ц.-Д. Хамаев); 2) доошоо болгогдохо, доошонь оруулагдаха, доошолуулагдаха (быть спускаемым, спускаться): *Хонишон Дармын һүрэгһөө таһаржа хада өөдэ гүйлдэһэн хонид хүнүүдэй туһаламжаар буулгагдаба*; 3) хуулагдаха, хуулан бэшэгдэхэ (копироваться): *Энэ бэшэг нэгэ сааріанһаа ондоо сааріанда буулгагдажа бэшэгдээгүй гээшэ ха* (Ч. Цыдендамбаев); 4) фото гү, али видео дээрэ абтаха, фото-зурагаа абхуулха, карточкада орохо, дүрөө буулгуулха (сниматься *на фото или видео*): *Буряад дэгэлтэйшье, тэрлигтэйшье танигдаагүй эрэшүүл, эхэнэрнүүд болон үхибүүд фото-зурагууд дээрэ буулгагдаһан байба* (Б. Мунгонов); *Мүн США-дашье энээн тухай кино буулгагдажа байнхай* (А. Батомункуев).

БУУЛГАЖАРХИХА *үйлэ үг., видэй нэгэ түхэл* гансата доошонь болгохо, һуулгаха (мигом опускать, спускать, высаживать): 1) *Эзэн эхэнэр тэдэнэй хойноһоо хүнгэхэнөөр алхалан гараха зуураа үүдэнэйнгээ һэеы хаалга буулгажархиба* (Д. Батожабай); 2) сохижорхихо, ёборжорхихо (ударить): *Урмашаһан Петя нэгэ һамбаа оложо, Ринчинэй нюдэнэй хоорондо буулгажархиба* (С. Цырендоржиев).

БУУЛГАЛГА *юум. н.* 1) ашаа абалга (разгрузка): *Буулгалгын хүдэлмэри эхилбэ*; **бэри буулгалга** хүбүүндэ һамга абхуулга, бэритэй бололго (привод невестки в дом): *Шэнэ бэршие буулгалга, шэнэ гэр заһалсалга хаа хаана колхоз совхозоор боложол байба* (Ж. Тумунов); 2) хуулан бэшэлгэ (переписка); 3) фото гү, али видео дээрэ хаан абалга, шэнгээлгэ (съёмка).

БУУЛГАНГИ *тэмд. н.* доошонь болгонги (приспущенный, опущенный): *Буулганги туг намилзажа байна*; **нидхэеэ** (*гү, али* **хүмэдхэеэ**) **буулганги** шарайгаа барайлганги, сухалтай (нахмуренный): *Хүмэдхөө буулганги, хүнэй нюур уруу сэхэ харадаггүй хултаганаһан нюдөөрнь, ... хайра гамгүй хүн гэжэ хүрэһөөр ойлгохоор* (Б. Санжин, Б. Дандарон); **хасабшаяа буулганги** малгайнгаа хасабша доошонь болгонги, унагаанги (с опущенными ушами *шапки*).

БУУЛГАХА *үйлэ үг., идх. залог* 1) доошонь болгохо, доошонь оруулха, һуулгаха, доошолуулха, ябагалуулха (опускать, спускать, спешивать, высаживать *с чего-л.*): *Таһалгадаа орожо, үүдэнэйнгээ хүндэ портьерэ буулгаад, орон дээрээ үгэ дуугүйхэн һууба* (Ч. Цыдендамбаев); *Хорло тэргэ дээрэһээ хүбүүдые буулгаба* (Г.-Д. Дамбаев); **сэнгээ буулгаха** үнэ сэн хямдаруулха, хүнгэн болгохо (снижать цену): *Нэгэ хүгшэн эхэнэр ерэжэ, сэнгээ нэгэ зааха буулгаха гүш гэжэ асуухадань, Андрейка зүбшөөбэ* (Ц. Шагжин); **нюдөө буулгаха** доошоо хараха, уруу хараха, сэхэ харахагүй, нюдөө бүрылгэхэ (опускать взгляд, потупить взор): *Тиихэдэнь тэрэнэй ямаршьеб жэгтэй, хооһон харасаһаа далтиржа, Намжал мэгдэжэ, нюдөө буулгана* (К. Цыденов); **хүмэдхөө** (*гү, али* **нидхэеэ**) **буулгаха** барайха, шарайгаа барайлгаха, нидхэеэ зангидаха (хмуриться): *Иванайнгаа унжагай утаар, нэгэ янзаар хөөрэхэдэ, Хурьган хүмэдхөө буулган, абяа аниргүй шагнабашье, дотороо тон ондоо юумэн тухай бодожо байгша һэн* (Б. Санжин, Б. Дандарон); *Дугаржаб нидхэеэ буулган, юушьеб шэртэн һууха зуураа дуугарна* (Ц.-Ж. Жимбиев); **абарал буулгаха** абаралдаха, урид мэдэжэ хэлэхэ (прорицать): *Самбуу лама яһан шоогоо орхижо, Алханын үбэртэ гэртэхинээ орхихыень абарал буулгаһан юм* (Д.

Батожабай); **бэри буулгаха** хүбүүндэ һамга абхуулха, бэритэй болохо (брать невестку в дом): *Бэриеэ буулгаад байхадаа, арбан хургыень алтаар шэмэжэ, арюухан бэеыень торгоор орёонол бэзэ* (Х. Намсараев); 2) ашаа абаха, хаяха, унагааха (разгружать): *Уржадэр лэ Шойдоной Дэлгэр нала нашан болонхой юумэ түлеэ буулгажа үгэнэ һэн лэ* (С. Цырендоржиев); 3) ямар нэгэн унаагаар хүниие ошохо газартань хүргэжэ үгэхэ (подвозить): *Харин Булад эхэеэ өөрынгөө машинаар буулгажа үгөө юм ха* (Ц.-Ж. Жимбиев); 4) сохихо, наншаха (бить, ударять): *Гэдэргээ шангаар түлхюулшэхэдээ тэрэ ухаа алдаад, урагшаа даб гэжэ бодохо забда үгэнгүйгөөр буулгажа оробо* (Д.-Д. Дугаров); **нюдарга буулгаха** нюдаргаараа ёборхо, шаха, сохихо (бить кулаком); **модоор буулгаха** модоор сохихо (бить палкой): *Дардай бөө ууса уруунь хэды дахин модоор буулгаад, һүүлыень мушхаад абана* (М. Осодоев); 5) хуулаха, хуулбари хэхэ (копировать, списывать): *Тиигэжэ байтараа, нэгэ хуушаршаһан блокнот гаргаад, ном соохоон юушьеб буулган тэмдэглэн бэшэнэ* (Ц. Дон); 6) *фото, видео хэрэглэн* хаяха, шэнгээхэ (снимать): *Зай, зай, яһала болоо. Буулгабаб, – гээд, тэрэ хүбүүн кнопко даража фотоаппарадаа «тирд» гүүлээд абаба* (Б. Мунгонов); 7) гаргаха, сүлөөлхэ, хаяха (увольнять, смещать): *Тиихэдэ энэ нүхэр намайе тушаалһаам буулгаха шалтаг, арсалтагүйгөөр гэмнэхэ һагабшынгаа үзүүрхэниие бэдэрнэ гэжэ сэдьхэдэг һэн* (С. Цырендоржиев); 8) *барг.* эдеэшүүлхэ, эдьхэхэ (заваривать, настаивать): *Айлшад орожо ерэбэ, хурдаар сайяа буулга.*

БУУЛДАЛГА: дундуур буулдалга *юум. н.* жиир хирэеэ алдахагүйе бодолго (золотая середина).

БУУЛДАХА *үйлэ үг., угталд. залог* хамта бууха, олоороо бууха (вместе спускаться, опускаться): *Харагшан хонидоо адуулжа, Бадма Доржо хоёршье түрүүшүүлээр адли буулдаба* (Ч. Цыдендамбаев); **наярхай түерхэй буулдаха** нэерхэ, түерхэ (издавать грохот, грохотать): *Мүнөө ерэжэ ябаһан улаануудай наярхай түерхэй буулдажа, гулваагай гэрэй үүдэндэ туласа ерээд тогтоходонь, угтажа байһан хүнүүд бултадаа малгайгаа абан дохилдоо һэн* (Х. Намсараев).

БУУЛСАХА *үйлэ үг., хамтадх. залог* доошоо бололсохо, хамта бууха, уруудалсаха, бага бололсохо (вместе спускаться, сходить, понижаться): *Түрүүшын тэргэ соохоо … дүшөөд наһанай үндэр шара ород хүн, тэрэнэй хажууда хүрин торгон дээлтэй, нагсагар һуунги хамартай, бага дохолон буряад хүн буулсаба* (Х. Намсараев).

БУУЛТА *юум. н.* 1) буужа үгэлгэ, сухарилта (уступки): *Юуншье һаа ород элшэн тэрэнэй туһалагша хоёрто буулта хэжэ, тэргэ асараа* (Б. Санжин, Б. Дандарон); 2) сэнгээ унагаалга (снижение цены, скидка): *хуушарһан бараандаа ехэхэн буулта хэхэ*.

БУУМАЛ 1. *тэмд. н.* буунги, һанжамал (ниспускающийся, ниспадающий): *Буурал хангай Захаамин, / булгата Уран-Дүшэ, / Буумал шулуун байсанууд / бурьяа түргэн Зэдэ* (Д. Улзытуев); **2.** *юум. н., баруун бур.* 1) залин, сахилгаан, газардаһан сахилгаан (молния): *Буумал буугаа*; 2) һолир, тэнгэриһээ бууһан шулуун (метеорит): *Би хандаа һэм сэсэгүүдтээ: Бурханай дайдаһаа бусаагүйб Буумал шулуун бэшэлби* (С. Ангабаев).

БУУНГИ *тэмд. н.* доошоо болгогдоһон (опущенный): *Буунги дальбагар хара шляпа малгайтай* (Х. Намсараев).

БУУРА *юум. н.* шэмхүүлээгүй эрэ тэмээн (верблюд-самец): *Түрүүлээд ябаһан хара зогдортой буура дээгүүр үлын, өөдэ уруугаа хараашалан, томоотойгоор алхална* (Д. Батожабай).

БУУРАБША *юум. н.* халуун үнэһэн, бурма (горячий пепел): *Буурабша соо хартаабха булаба*.

БУУРАБШАЛХА, буурагшалха *үйлэ үг.* бүхэлеэр шанаһан мяханай газаа талаһаа болоһон, хүрибтэр үнгэтэй байһан аад, зосоо талань шүүдэнгы байха (свариться снаружи – *о мясе*): *Гүнсэмаа тогоон соохи буурабшалһан мяха һэрээгээр хадхан гаргажа, хутагаар һиилээд, һөөргэнь хэбэ* (Г.-Д. Дамбаев).

БУУРАГША(Н) 1. *тэмд. н.* буурал, үнэһэлиг боро зүһэтэй (чалая – *о масти самок животных*): *Банзар дал соогоо ороходоо мухар һүүлтэй буурагша үнеэнэйнгээ ами табяад хэбтэхые хараба* (Ч. Цыдендамбаев); **2.** үнэһэлиг боро зүһэтэй үнеэн гү, али гүүн (чалая корова *или* кобыла): *– Ер! Ер! Ер! Энэ буурагшаниие миил яагша аабиб?* (Ц-Ж. Жимбиев).

БУУРАЙ *тэмд. н.* 1) хүгжэнги бэшэ, боро байдалтай, гээгдэнги (неразвитый, отсталый): *– Бидэ буряадууд үсөөхэн, буурай арад гээшэбди, – гэжэ үбгэн үргэлжэлнэ. – Тиибэшье өөһэдын түүхэтэй байхабди* (Б. Санжин, Б. Дандарон); 2) үмсэдөө зөөригүй, муу байдалтай (неимущий в хозяйстве, бедный): *Болхи буурай боложо ябаһанаа түүхэлэн һанажа…* (Х. Намсараев).

БУУРАЛ 1. *тэмд. н.* 1) сагаан үһэтэй, үһэеэ сайһан (седой): *Хүгшөөдэй уршалаатай*

духа руунь һабирһан буурал үһэеэ эльбэн заһасагааба (Ц.-Ж. Жимбиев); **буурал сагаан** сайһан (седой): *Буурал сагаан һахалтай, мори унаһан үбгэжөөл бартаадань тулатар хатаргажа ерэбэ* (М. Осодоев); **буурал хүхэ** хүхэльбэ сагаан, боро сэнхир (сизый, синевато-седой): *Тиихэдэнь үргэндэхи бишыхан буурал һахалынь нэрэгүй борбогошобо* (Х. Намсараев); **буурал толгойто** а) сагаан үһэтэй (седовласый): *Буурал толгойто баабайнар, һаншаг сагаан теэбиинэр*; б) үбгэн, үндэр наһатай хүн (старец): *Буурал толгойто ханза сооһоо хүхэ торгон хадагаар орёолготой юумэ абаба* (Ц.-Ж. Жимбиев); **буурал наһан** үбгэн наһан (старость, преклонные годы): *Буурал наһанай дуун / Жаргалайнгаа ехэдэ дашууржа, / Жаранхан наһаяа эдлэһэнээ мэдэбэшгүйб* (Д. Улзытуев); 2) үнэһэн хүхэ үнгэтэй, сайбар хүхэ, боро (пепельный; чалый): *Хүнжэлынь захада буурал үнэһэ шандаруу шэнгеэр хамхуулай хадхуурта үрэһэд, шүдэр үбһэнэй бутархай, халаахайн буурсагууд хиидэн илгарна* (Ч. Цыдендамбаев); *Усалда ороһон һүрэг малаа хорёо хотондоо дүтэлүүлэн тэхэрижэ, буурал моринһоо бууха зуураа уйлаганан байжа үгэлбэ* (Ц.-Ж. Жимбиев); 3) урда эртын, үнинэй (давний, древний, старый): *Буурал баян Байгал далай толорнол* (Х. Намсараев); ○ **сагаан** *гэжэ үгэтэй парн. хэрэгл.*; **2.** *юум. н.* 1) наһатай хүн, ахмад хүн (пожилой человек): *Буураһаа үгэ дуула, бусаһанһаа ама хүрэ* (Оньһ. үг.); 2) сайбар хүхэ зүһэтэй морин (чалая лошадь): *Цэрэнпилэй һайн буурал нилээдгүй сүлхэ хурдан байбашье, жагсахагүй хүсэгдэхэ тээшээ болоно* (Х. Намсараев).

БУУРАЛГА *юум. н.* 1) доошоо оролго, бололго, уналга (падение, снижение, убыль, спад): *Газарай эдеэнэй үнэ буураалгые һайн ургасатай жэлһээ дулдыдаа гэхэдэ болохо*; 2) һуларалга, һуладалга (ослабление); **шадалаа буураалга** тамирдалга (упадок сил); **хүндөө буураалга** хүндэгүй бололго, нэрээ алдалга (потеря репутации).

БУУРАЛТАЛГА *юум. н.* үһэнэй сайража эхилэлгэ (проседь).

БУУРАЛТАХА *үйлэ үг.* 1) үһөө сайраха, сайха, буурал болохо (покрываться сединой, седеть): *Энэ баабай үндэр наһандаа дарагдаа, тархинь буураалтан сайгаа, бэеньшье хүндэшэг болоһон хэбэртэй* (Ц.-Ж. Жимбиев); 2) буурал, сайбар боложо харагдаха (виднеться серой, седой массой): *Эрдэмтэ харгын ойро, тоохонһоо буураалтаһан набтархан ногоон дээрэ һуужа, гэрһээ нааша гамнажа ябаһан тамхияа гаргаба* (Ч. Цыдендамбаев).

БУУРАЛШАГ *тэмд. н.* үһэеэ халта сайһан, буураалтанги (с проседью, седоватый): *Фридрих Павловичай буураалшаг толгойень хараад, Таниһаа хараагүй аха хүн гэжэ бодоно гү?* (Ч. Цыдендамбаев).

БУУРАНГИ: һонёо буураНги *тэмд. н.* һонирхолоо алданги, һонирхолгүй, һожоргүй (не интересующийся): *Соёлмаа энэ кино хэды дахин хараһан хадаа һонёо буураНги һууна*.

БУУРАНГЯАР: һонёо буурангяар *наречи* хамаагүйгөөр, өөрэгүйгөөр, өөрсэгүйгөөр, һожоргүйгөөр (безразлично, безучастно): *һонёо буурангяар шагнаха*.

БУУРАХА *үйлэ үг.* 1) бага болохо, доошоо болохо, доошолхо, татаха (спадать, убывать, убавляться – *о воде*): *Удын халуун бууража, үдэшын һэрюун эхилжэ, эндэ тэндэ һүүдэр газараар тиирэжэ байһан адууһа малнууд зөөлэхэн ногоон зүлгэ дээгүүр бэлшээжэ эхилбэ* (Х. Намсараев); *Үерэй уһанай хөөһэ буураһан урасхалые улам бүри нэмэжэ байналтай гэжэ ажаглана* (Ц.-Ж. Жимбиев); 2) һуладаха, номгорхо, аалидаха (ослабевать, утихать): *Үбэлэй хүйтэн жабар бууража, игаабари үдэрнүүд олон боложо, хүдөөгэй саһан нимгэржэ эхилбэ* (Б.-Б. Намсарайн); *Хүбүүнэй баяр байһаар бууража, орондонь һанаагаа зобохо сэдьхэл түрэбэ* (С. Доржиев); **үбшэнэй буураха** үбшэнэй һуладаха (стихать – ш): *Үбшэнэйнь гэнтэ буурабал, тэрэ сагыень тэмдэгдэжэ абаха ёһотой гүб даа* (С. Доржиев); 3) алдаха, гээхэ (лишаться, терять, утрачивать): *Али дура сэдьхэлээ буураһан, жүтөөрхэхэ шадалаа үни заяанда бараһан үтэли үбгэн юм гү?* (Б. Санжин, Б. Дандарон); **үнгөө буураха** үнгөө алдаха (выцветать): *Зарим жэлдэ августын һүүл багаар боро хюруу унадаг, тиихэдэнь модоной үнгэ буурадаг* (Б. Санжин, Б. Дандарон); **хүндэеэ буураха** хүндэгүй болохо, нэрээ алдаха (терять, подмачивать репутацию): *Теэд үнэхөөрөөшье һүүлэй хоёр жэл соо хүндэмни буураже эхилээ. «Будамнай» гэхэеэ болижо, миин «Дагбаин» гэлсэдэг болоо* (Ц. Шагжин); **һонёо буураха** һонирхолоо алдаха, һонирхолгүй, һожоргүй болохо (терять интерес): *Айлшанда түргөөр һонёо буураже, олонхи басагад стол дээрэ байһан обоо хүбөө пирожки, саахар, конфетэдэ һаналаа хандуулна* (Ч. Цыдендамбаев); **хүсэлөө буураха** хүсэлөө алдаха, хүсэхэеэ болихо (терять желание): *Арайхан гэжэ долоон класс дүүргээд, саашаа һураха хүсэлөө буураже, зоригоо гээгээ юм* (Ч. Цыдендамбаев); **хүсөө** (*гү, али* **шэнээ шадал**) **буураха** а) хүсөө алдаха, тамирдаха (ослабевать, обессилевать): *Һүүлээршни үбэлэй эхеэр, саһанай ороһон хойно гурбан хоногто тайгаар зайгаад,*

бүришье шадалаа бууraад бусаа һэн (С. Цырендоржиев); *Теэд үдэр хоногууд, һара жэлнүүд үнгэржэ, бага багаханаар шэнээ шадални бууража захалһан байгаа* (Ц. Шагжин); б) болюулагдаха, усадхагдаха (терять силу, отменяться, аннулироваться); **маряагаа буураха** тураха (худеть, тощать); **үнэеэ буураха** сэнгээрээ доошолхо, үнөө бууха (терять в цене, дешеветь); 4) доройтохо, муудаха (ухудшаться, приходить в упадок): *Өөһэдынгөө һүнэжэ бууража байһан байдалые тайлбарилан сагаарууллһан бөөнүүдэй Моргон Хара тухай тэрэ домог Доржодо һанагдана* (Ч. Цыдендамбаев).

БУУРАШАГҮЙ *тэмд. н.* һуларшагүй, эршээеэ гээгээгүй (неослабный, неослабевающий): *Татьяна Алексеевнагай нюдэндэ Доржо инаг дуранай буурашагүй һайхан эрмэлзэл найдалые обёорон харана* (Ч. Цыдендамбаев); **буурашагүй бодолдо эзэлэгдэхэ** һалан һандангүй бодохо (неотступно думать *о чем-л.*): *Тэрэ һайхан ангые нюусаар асарха гэһэн буурашагүй бодолдо эзэлэгдэнэ* (Д.-Д. Дугаров).

БУУРГАНА *юум. н., хаш.* боргоохон, бүхэтэр батаганаан (комар, комары): *Буургана һиинажа унтуулнагүй*.

БУУРИ *юум. н.* 1) бууса, буудал (стоянка, стойбище, стан); 2) уулын, үндэрэй ташалан, ташалуур, хажуу (спуск, скат *горы*).

БУУРСАГ *юум. н.* ургамалай үрэ, жэмэс (семя, плод растений): *Ургасын бэеэ хүсэн, буурсагтай боложо, үрэ хүрэнгэеэ гүбеэгүй байхадань сабшажа орхидог һэн* (Ц.-Ж. Жимбиев).

БУУРСАГЛАХА *үйлэ үг.* 1) үрэжэхэ, жэмэслэхэ (становиться плодоносным): *Алирһа жэмэс буурсаглаба*; 2) сэсэглэхэ, налбарха (цвести).

БУУРУУЛГА *юум. н.* багадхалга, бага болголго (уменьшение, снижение): *худалдан абалгын сэн бууруулга*; 2) һуларуулга (ослабление): *шүдэнэй үбшэ бууруулга*.

БУУРУУЛХА *үйлэ үг., идх. залог* 1) багадхаха, бага болгуулха, доошонь болгуулха, татуулха (убавлять, снижать, заставить спадать); **халуу бууруулха эм** халуу дараха эм (жаропонижающее лекарство): *Хэншьеб улаан хэрээһэтэй багахан хайрсаг асаржа, анхандаа медсестра байһан тогоошон Дуся халууниие бууруулдаг эмээр тариба* (Д.-Д. Дугаров); 2) һуладуулха, номгоруулха (заставить понижать, утихать): *Эсэгэдээ ямаршье туһа хэжэ, үбшэниень аргалжа гү, али бууруулжа шадаха шадалгүй хадаа яахабши?* (С. Цырендоржиев).

БУУРһАГШАЛХА 1) шанаад абаха, бага зэргэ болгохо (обварить); 2) мяха борсолхынгоо урда бусалма уһа руу хээд абаха (обдать кипятком).

БУУСА *юум. н.* 1) буури, буудал, байрлаһан газар (стойбище, стоянка, стан): *Хуһан шэнэһэн хоёр холилдоһон ойтой, набтархан нэмжээ тужын үбэртэ нэгэ ехэ бууса шэб шэнээр түхеэрэгдэжэ байна* (Х. Намсараев); **буусаяа урилха** нэгэ буудалһаа нүгөө дээрээ нүүхэ (перекочёвывать с одного места на другое): *Намар орой болоходонь, манай эндэхи хонишод буусаяа урилжа, нэмэри шэбээ газарта һуури байраяа түхеэрдэг юм* (Ц.-Ж. Жимбиев); **тоонто бууса** түрэһэн газар, түрэһэн буудал (родное стойбище): *Тоонто буусадаа олон жэлдэ ерээгүй байһандаа, зосоомни сугларһан уйдхар, гуниг намайе тамална* (Д. Доржиева); 2) нютаглажа байһан газар, һуурижаһан газар (усадьба): *Удэшэ бүхэндэ колхозой түб бууса ошожо, ёохор наада хэхэ, кинофильм хараха аргагүйдөө уйдадаг байгаа* (М. Осодоев).

БУУХА *үйлэ үг.* 1) доошоо болохо, уруудаха, доошолхо, доошоо орохо, ябагалха (спускаться, опускаться, сходить, понижаться, слезать, приземляться, спешиваться): *Энэл бодолдо хүрэхэдөө, найдалынь альган дээрэ бууһан саһан мэтэ хайлашана* (С. Доржиев); *Балжид тэргэһээ бууже, нэрэ һурагүй боожоёо дээнэ, хараана, харин гүүниинь алхамшье урагшаа ябанагүй* (Ц. Шагжин); **хадаһаа** (*гү, али* **уулаһаа**) **бууха** хадын хормойдо ерэхэ, хадаһаа уруудаха (спускать с гор): *Сүмбэр гоё уулануудые һайхашаан хаража амарад гээд, манай нэтэрүү аяншад нэгэ уйтаншаг хүндые уруудан, уулаһаа бууже захалба* (Б. Мунгонов); **моринһоо бууха** моринһоо газарта һүрэхэ, собхорхо, ябагалха (сойти с коня, спешиться): *Баруун голой адагаар адуун һүрэгэйнгөө эдеэлэн, һаяар хүдэлхэ янзагүй байхада, Тогоошо моринһоо бууже, ганзагаһаа сүүмхэеэ абана* (Д.-Д. Дугаров); **хүлһөө бууха** а) үбшэнһөө боложо, ябаха шадалгүй болохо, хүлгүй болохо (валиться с ног *от болезни*): *Тиихэдэнь хэрэглэнгүй хүл дээрээ ябаһаар байтарынь, ууса нюрга уруунь тэсэшэгүйгөөр хадхажа үбдэдэг болоод, хүлһөө бууже, мүнөө хүрэтэр хэбтэнэ* (Б. Санжин, Б. Дандарон); б) *шэлж.* эбдэрхэ, гарһаа гараха, хэрэгээ болихо (выходить из строя); в) хүл мүргэн унаха, һүгэдэхэ (падать ниц); **сэн бууха** сэнгэй доошоо орохо, хямдарха (снижаться – *о цене*): *Намар боложо, рынок дээрэ мяханай сэн бага зэргэ буугаа*; 2) байха, тогтохо, байрлаха; ерэхэ (останавливаться, располагаться станом, оседать, располагаться

на жительство; прибывать): *Дээдэ Юрөөгэйнгөө зуһаланда бууһан Дабаа-Жалсантан оргой нобшоёо гэр бараандаа оруулха гэжэ үдэшэ харанхы болотор носолдобо* (Б. Мунгонов); *Харин би бэриингээ хуримда һуулсаад ерэбэб гэжэ нютагаа бусахадаа, ямар ехэ һониитой бууха гээшэбиб!* (Д. Эрдынеев); **айлшадай бууа** айлшадай ерэхэ (приезжать – *о гостях*): – *Ямар холын, үнинэй харагдаагүй айлшан бууба гээшэбши?* (Д. Эрдынеев); **гостиницада бууха** гостиницада тогтохо, саг зуура байрлаха (останавливаться в гостинице): – *Бидэшье гостиницада бууха бэшэ гүбди? – гэжэ Бүтэдмаа Базарсадаевна Барга-Нямаһаа асууба* (Б. Мунгонов); **бууха гэр** айлшадые, зошодые саг зуура байрлуулха гэр, *аршаантай, мүргэлтэй газарнуудта иимэ гэрнүүдые тэндэ һуугшад баридаг* (дом для приезжих); **гэнтэ бууда ерэхэ** хүлеэгдээгүйгөөр ерэхэ (внезапно приехать); 3) эхилхэ, болохо, ордоһолхо, бушаганаха, шангадаха (подниматься, усиливаться, наступать, наставать): *Үдэшын жабар бууда байнал* (Ц.-Ж. Жимбиев); **(һалхи) шуурганай бууха** шуурганай гэнтэ эхилхэ, ордоһолхо (усиливаться – *о метели*): *Шуурганай буухые мэдэһэн ангуушад эртэлжэ, отогтоо бусаа һэн* (Д.-Д. Дугаров); – *Айдай, иигэжэ үүлэтэбэл бүри заатагүй һалхи шуурган буудаг юм гү?* (С. Доржиев); **һэрюунэй бууха** тэнгэриин бүрхэхэдэ, орой болоходо, уларилай хубилхада һэрюун болохо (становиться прохладнее); **һүниин бууха** оройн сагай эхилхэ, харанхы болохо (наступать – *о ночи*); **боро хараанай бууха** харанхы болохо (смеркаться): *Хорло гудамжаар эсэтэрээ ябаад, үдэшын боро хараанай бууда байхада, зэргэлһэн гэрэй газаахи һандали дээрэ һуушаба* (Г.-Д. Дамбаев); 4) бэеэ тушааха, эсэргүүсэхээ болихо (сдаваться, капитулировать, идти на уступки): *Хэды тиибэшье дайсанай урда үбдэгөө нугалан, бууда үгөөгүй, эрид хатуугаар тэдэнтэй тэмсэһээр унаа* (Х. Намсараев); – *Тэрэ хүдэлмэреэ түргэн дүүргыш теэд, – гэбэ Света, нэгэ бишыха бууда үгэбэ* (Б. Мунгонов); 5) сүлөөлэгдэхэ, болигогдохо, гаргагдаха (увольняться, быть уволенным); **тушаалһаа бууха** тушаалһаа сүлөөлэгдэхэ, болигогдохо, гаргагдаха (увольняться с должности, выходить в отставку): *Энэ халуун ажалай үедэ Шагдарон Гомбо-Доржо колхозой түрүүлэгшын тушаалһаа бууда, орлогшонь болоһон хүн орожо ерэбэ* (Ц.-Ж. Жимбиев); 6) бага болохо, татаха (уменьшаться, спадать): – *Нүхэр комиссар, хабдартнай буугаа гү? – Буужа байна, теэд үбдэнэ* (Б. Шойдоков); 7) ямар нэгэн абяанай гараха, дуугаралдаха, зэдэлхэ (раздаваться, звучать – *о каком-л. звуке*): *Хай, тиимэл гээшэ ха гэжэ бодохынь тэндэ удамаршын аалин аад, огсом захиралта бууба* (С. Цырендоржиев); *Удабашьегүй Шэтын городой үйлсэнүүдтэ хаана хаанагүй буугай дуун пишагархай-ташагархай бууда эхилбэ* (Х. Намсараев); **наярхай бууха** наярха, түерхэ (греметь, грохотать): *Үглөөдэрнь, нара бүтүү байхада, саг хэмээ нэгэшье алдадаггүй хонхо наярхай бууда эхилбэ* (Х. Намсараев); **шабжархай бууха** ташаганаха, тас-тас гэхэ (трещать, стрекотать): *Партизануудшье буугайнгаа шабхануудые даража, автомадууд шабжархай бууда хусалдашаба* (Б. Шойдоков); 8) ямар нэгэн мэдэрэлэй бии болохо (охватывать – *о каком-л. чувстве*): *Хамаг найдал баярынь иигэжэл гэб гэнтэ бууһан залинта уйдхарта дайрагдажа, манаршабал даа* (Ч. Цыдендамбаев); ◊ **хара бууха** шаналха, голхорхо (сожалеть): *Үнгэршэһэн наһаяа һанажа, урбуулжа, хүлисэхэ, хара бууха, шомшорхоһоо бэшэ ондоо арга бии аал даа* (С. Цырендоржиев); 9) *барг.* эдеэшэхэ, эдьхэрхэ (завариваться, настаиваться): *Саймнай буугаа, аягалыш*; 10) *шангадх. үгэнүүдтэй суг хэрэгл.* ямар нэгэ үйлэ хэхэ (производить *какое-л.* действие); **таһа** (*гү, али* **тахар**) **бууха** таһарха, унаха (отрываться, рваться): *Газарта хэбтэһэн хүнэй хажууда тэдэ эхэнэрнүүдэй ерэхэдэнь, хубсаһаниинь ара тээһээ таһа бууда шамаршанхай, нюрганһаа шуһа урдуулһан буряад хүбүүн хэбтэбэ* (Д. Батожабай); *Теэд мүнөө ута модониншье туһалхаяа болижо, үрөөһэн хүлэйнь боолто тахар бууда, табгайнь ула арһагүй улаан мяхан болошоо* (Д. Батожабай); **тэһэ бууха** тэһэрхэ, дэлбэ һүрэхэ, дэлбэрхэ (лопнуть, взорваться): *Гэн гэтэр, тоогүй олон иимэ үдэрнүүдые ажаһуужал тэсэхэгүйш, харин тэсэбэришни тэһэ бууха ха юм* (Ч. Цыдендамбаев); **хуха бууха** хухарха, эбдэрхэ, хамха һүрэхэ, баларха (ломаться, переламываться, разбиваться): *Теэд уданшьегүй Сэрээтэрэй жадын үзүүр мохожо, тэрэнь хуха бууда, газарта унашаба* (К. Цыденов).

БУУХИРХА *үйлэ у.* эрэ тэмээнэй гү, али гүрөөһэнэй абяа гараха (реветь, о верблюде-самце, косулях): *Хаанаб даа холо гуран буухиржа, һүниин шубууд сошормогоор һүүхирнэ* (Б. Мунгонов).

БУУША(Н) *юум. н.* 1) буугаар зэбсэглэгдэһэн, буугаар буудагша (стрелок): *мэргэн буушан*; 2) буугай дархан, буу

дархалагша (ружейник, ружейный мастер).

БУУШАХА *үйлэ үг., видэй нэгэ түхэл* 1) бушуу түргэн доошоо болохо, уруудаха, бага болохо (внезапно спускаться, сходить, понижаться): *Тиихэдээ тэдэнэр тад ондоо хүнды руу буушаба гээшэ* (Б. Мунгонов); **хүлһөө буушаха** үбшэнһөө боложо, ябаха шадалгүй болошохо, хүлгүй болошохо (валиться с ног *от болезни*): *Хэшэгтэ хүлһөө буушоод хэбтэжэ байхадаа, хэнһээшье үлүүгээр Доржынгоо тухай һанаандаа оруулна* (Ч. Цыдендамбаев); 2) һанагдаагүйгөөр, гэнтэ ерэхэ (неожиданно приехать): *Таанадаа гэнтэ иигэжэ буушаха гэжэ мэдээгүй байһан дээрэһээ нилээд задагайгаар угтаба хабди* (Д. Эрдынеев); 3) эхилшэхэ, болошохо, ордоһолхо, бушаганаха, шангадаадхиха (внезапно подниматься, усиливаться, наступать, наставать): *Нэгэ горхониие зубшаһаар байтарнь, алтан нарата үдэр дүүрэжэ, зунай богонихон һүни буушаха юм* (В. Гармаев); *Шэб балай харанхы буушаба* (С. Цырендоржиев); *Удаань галзуу шангаар эшхэрэн тооһороод, һалхин буушаба* (С. Доржиев); 4) сохижорхихо, шаажархиха (внезапно ударить): *Тиигэжэ ябатарынь гэнтэ томо гэгшын гар баруун шэхэн дээрэнь буушаба* (Д. Эрдынеев); 5) *шангадх. үгэнүүдтэй суг хэрэгл.* ямар нэгэ үйлэ хэхэ (производить *какое-л.* действие): *Тиигэһээр байтарнь үрэмынь гэнтэ тас гээд хуха буушаба* (Х. Намсараев); **тэһэ буушаха** а) тэһэршэхэ, дэлбэ һүрэхэ, дэлбэршэхэ (лопнуть, взорваться): *Бага долгито пеэшэн соо аягамни тэһэ буушоо*; б) сухалдашаха (разозлиться): *Тиигээд .... тамхияа носоогоод, бааюулжа һуухыень харахадаа, Балжид тэһэ буушан алдаба* (Ц. Шагжин).

БУУШНАГ *юум. н., баруун бур.* һүхын үнсэг (обух у топора): *буушнаг дээрэ табиха.*

БУУЯМА: шууяма буууяма харьялан урдагша, дошхон урадхалтай, орьёлдог (буривый, бурный): *Энэ шууяма буума, шуумар түргэн урасхалта горхоной эрье түхэмые зубшан, ... дүшөөд гарамгай наһанай нэгэ хүн ... ехэ яаралтайгаар гэшхэлнэ* (А. Шадаев).

БУУЯХА *үйлэ үг.* 1) баглайн, бадхажа, бааяжа халуу сохихо, халуугаар соробхилхо (поднимаясь клубами, обдавать жаром): *Үүдэ нээхэдэ, харанхы гэр сооһоо дулаанай амисхал буууяжа, мангиртай болоһон мяханай үнэр хангалтажа ехэл аятай байба* (Ж. Тумунов); 2) *шэлж.* унтаха, нойрсохо (спать): *Петька Жаргал хоёрынь нимгэн хүнжэл болон субануud дороо буханхай, үшөөл буууһан зандаа хэбтэбэ* (Б. Мунгонов).

БУХА 1. *юум. н.* 1) заһагдаагүй, шэмхэгдээгүй эрэ үхэр (бык-производитель): *Нүгөөдэнь бэеэр дутуугүй шамбай, бэе махабадаараа бүри хатуу бүхэ, үбэлэй янгинама хүйтэндэ дааража зүдэрдэггүй тобир буха юм ха* (Д.-Д. Дугаров); **бухада орохо** гэшхүүлхэ (быть слученной с быком-порозом – *о корове*); **хүхэ буха** хүхэ үдэтэй жэжэхэн шубуун (синица): *Тэрэ тэнгэриин тохорюунда һанаашарханхаар, гар соогоо хам байса адхаһан хүхэ бухаяал шангаханаар бария...* (Б.-Б. Намсарайн); 2) *бөө* обогой нэрэ болоһон буха (бык-тотем); **Буха ноён баабай** *домог* Эсэгэ Малаан тэнгэриин хүбүүн ба булагад угсаатанай уг гарбал (Буха-нойон-баабай): *Буха ноёной хэрэм талмай, / Буряад арадай Алтай-Хангай* (Гэсэрһэ); **2.** *элирх. үүргээр хэрэгл.* 1) бухада хабаатай (бычий); **буха шулуун** бухада адли түхэлтэй томо шулуун, *ехэнхидээ тахилгын газар болодог* (бычий камень, бык-камень): *Хадын оройдохи буха шулуун дээрэ дурамдажа һууһан хүниие обёороо ха* (С. Цырендоржиев); *Баргажанһаа Баянголоо бусахадаа, Буха шулуун дээрээ байлгажа мүргөөбди*; **буха (модон) тэргэ** үргэлжэ хабтагар пайлсагүй мөөртэй тэргэ (тележка с колесами без спиц): *Түүдэгһээ тээ холо, харанхыда, Холхойн сэргэдэ ойрошог хоёр мөөртэй буха тэргэ түглынэ* (Ч. Цыдендамбаев); *Энээхэн шэнэ хабарай иимэ һайхан үдэр Дугартан буха модон тэргэ хахинуулһаар Шулуутын үүлтэртэ малай фермэһээ энэ Сандаха зөөжэ ерээ һэн* (Б. Мунгонов); 2) айхабтар томо, айхабтар ехэ (могучий, огромный, громадный): *Буха ехэ мүргэл гурбан хоногой туршада үргэлжэлөө һэн* (М. Осодоев); **буха ехэ тулалдаан** агууехэ байлдаан (великое сражение): *Буха ехэ тулалдаан боложо байна гээшэ* (Ц. Шагжин); **буха ехээр** угаа ехээр, муухай ехээр (очень сильно): *Тиигээд буха ехээр архидаад, хэрүүл гарган наншалдаһанайнгаа түлөө арбан табан сүүдхэ абаһан байгаа ха юм* (Ц.-Ж. Жимбиев).

БУХАДАХА *үйлэ үг.* бухын үнеэ һахижа, отондо оруулха (покрывать корову – *о быке*).

БУХАДУУЛХА *үйлэ үг., идх. залог* үнеэ отондо оруулхын тула таарамжатай эрхэ байдал олгожо, нэгэ хорёо соо хаажа үнеэ гэшхүүлхэ (случать корову с быком).

БУХАЙР *юум. н.* асари томо, абарга томо, хүдэр, *үльгэр, домог, онтохонууд соо номо годлиие уран гоёор хэлэһэн үгэ* (богатырский, исполинский, *обычный эпитет для лука в устном народном творчестве*): *Үльгэрэй баатар шэнги һүрөөтэйгөөр хүрхыжэ, бухайр томо номо һаадагаа дайсанай урдаһаа*

дэлижэ, үй түмэн годлинуудые зэдэлүүлхэеэ байһандал харагдана бшуу (М. Осодоев); **бухайр шара номо** томо шара номо, дангил шара номо (богатырский жёлтый лук): *Бухайр шара номонойнгоо* / *Нэгэ оно мултaлжа,* / *Боро эреэхэн булжамуурай* / *Дээгүүр хаймадан харбаба* (Гэсэрһээ).

БУХАЛ *юум. н.* 1) шобогороор обоологдоһон багахан сомоо үбһэн (копна): *Бухы шадалаа гаргажа, тармажа этэржэ байжа, бухалайнгаа хаяае һайса нягтаруулан сохижо, оройень даража ябаад, хэды хэды бухалнуудые табижархиба* (Ж. Тумунов); **бухал оруулха** бухал ута аргамжаар хормой доогурнь оруулан тойруулжа, аргамжынгаа хоёр үзүүрые хомуудай шэхэндэ торгон уяха (подцеплять копну сена верёвкой к хомуту лошади): *Баһа тэндэһээ бухал оруулжа, хог тармажа ябаһан Сэсэг, Харахан, Галя гэһэнүүд түрүүтэй табан басагад…* (Х. Намсараев); **бухал табиха** мүртэй үбһэнүүдые багашаг хэмжээгээр сомон обоолхо (ставить копны, копнить): *Бухал табижа ябаһан шираг хүбүүдэй хасар, һаншаг уруу гоожоһон хүлһэнэй сараа сагаан мур болон, зурыжа харагдана* (Ц. Дон); **бухал шэрэхэ** һүри табиха газарта бухал дүтэлүүлхэ (подвозить копны волоком): *Арбан зургаан наһанһаа бухал шэрэхэеэ болижо, тэрээхэн бөөн һөөгүүд соо түрүүшынхеэ гартаа хажуур барижа, үбһэ сабшадаг болоо һэн* (Ц.-Д. Хамаев); ○ **бури** *гэжэ үгэтэй парн. хэрэгл.*

БУХАЛИГ *юум. н.* бухада адли томо, бухадли (здоровый, как бык): *Бухалиг томо сараар урдандаа ашаа шэрэхэдэ урматай байгаа.*

БУХАЛЛАГДАХА *үйлэ у., хүлеэгд. залог* бухал болгодохо, бухалай табигдаха (копниться, собираться в копны): *Сабшаһан үбһэмнай ехэнхинь бухаллагдаа.*

БУХАЛЛАЛГА *юум. н.* мүртэй үбһэ бага багаханаар обоолжо, бухал болголго (копнение): – *Маанарта үгтэһэн хоёр зуу гаран гектар газарайнгаа тармалга, бухаллалга, сомолгые хэды үдэр соо дүүргэхэ гээшэбибди?* (Х. Намсараев).

БУХАЛЛАХА *үйлэ у.* мүр дээрэ хатаһан үбһэ суглуулан багаханаар обоолхо, бухал табиха (копнить, ставить копны): – *Бухаллаха үбһэеэ хүшэ хүрэнгүй бороодо оруулаа һаа, муухайл байна* (Х. Намсараев).

БУХАЛШАЛХА *үйлэ у.* сабшалан бэшэ газараар, *ойн соорхойгоор, майлаа поолиин захаар, хобол зайгаад г.м.* үмсэдөө үбһэ сабшажа абаха (косить сено для личного скота): *Буусынгаа бухалнуудые һүрилһөөр, эсэгэнь оодон тэргэдээ морёо хүллэжэ, Харагшан Бадма хоёроо абаад, бухалшалха газар бэдэржэ мордобо* (Ч. Цыдендамбаев).

БУХАЛША(Н) *юум. н.* үбһэнэй бухал, таряанай боолто табидаг хүн (копнитель, ставящий копны): *Һургуулиин үхибүүд морин тармуурта һуугаад, бухалшанда хүсэгдэхэһөө айжа, моридоо сохин сохин шамдана* (Ж. Тумунов).

БУХАЛШАНГИ *тэмд. н.* буританги, үжэнги, халууһанги, нуранги (прелый, подопрелый).

БУХАЛШАХА *үйлэ у.* шииг дулаан хоёрһоо боложо буритаха, үжэхэ (преть, подопревать).

БУХАН: бухан шувуу *юум. н., хяагт, сонг.* хүхэ буха (синица).

БУХАНДАЙ: хүхэ бухандай *юум. н.* хүзүүгүй, томо толгойтой, бүхэ бэетэй, бараан үнгэтэ, үдхэн үдэтэй, багахан, түргэн хүдэлсэтэй, шанга дуутай шубуун (ползень): *Бишыхан бухандайнууд холтоһоной забһараар хорхой шумуулай үндэгэ бэдэржэ һаршагануулна* (Д.-Д. Дугаров).

БУХАРЮУ *тэмд. н.* садхалан, тобир тарган, бүмбэгэр (сытый, жирный, кругленький): *Тэдэнэй дунда бэлшэлсэжэ ябаһан нэгэ томо улаан һэрхэ … үлэгэшэн байһан бухарюу, хүрин буруу тээшэ һүр үзүүлэн һүрхэйтэнэ* (Х. Намсараев).

БУХАХА *үйлэ у.* 1) тархяа хушаха, нюуха, ямар нэгэн юумэндэ нюураа нюуха (прятать голову, уткнуться лицом *во что-л.*): *Тэрэнэй нюдэндэ газар шарлажа, бутархай элһэндэ толгойгоо бухан хэбтэшэхэ дураниинь хүрэнэ* (Д. Батожабай); *Баяр эсэгынгээ нюрганда буханхай ябатараа, гэнтэ хашхарба* (С. Доржиев); **хүнжэлдөө** (*гү, али* **хүнжэл дороо**) **бухаха** хүнжэл дороо тархяараа орохо, тархяа хүнжэлөөр хушаха (укрыться с головой одеялом): *Биишье тэсэнгүй, хоолой өөдэм гомдолой бүлхи зангираад, нюдэнһөө нёлбоһоной тогтонгүй гоожоходонь, эхэдээ мэдүүлхэгүй гэжэ саашаа эрьеэд, хүнжэлдөө бухаад һугшарагша һэм* (Ц.-Д. Хамаев); *Хүнжэл дороо бухаад, нюдөө анихадань, тархи соонь бодолнуудынь шоргоолзон шэнги бусалжа, нойрынь хүргэдэггүй байба* (Ц.-Д. Хамаев); **үбсүүндэ** (*гү, али* **энгэр руу**) **бухаха** хүнэй сээжэдэ няалдажа нюураа нюуха (укнуться лицом в *чью-л.* грудь): *Даша үбсүүндэм бухаба* (С. Доржиев); – *Теэд намайе хэр удаан иигэжэ үргэжэ ябаха һэмши даа, – гээд, басаган хүбүүнэй энгэр руу нюураа бухана* (Ц.-Ж. Жимбиев); 2) тархитаяа уһа руу орохо, шунгаха (погружаться с головой в воду): *гүнзэгы уһа руу бухаха*; *Сэсэгүүдни шэбэнэлдэн дохилдоод,* / *Сэлгеэхэн долгиндоо*

бухахань (С. Ангабаев); 3) мориной тархяа доро оруулаад, хазаарайнгаа ама зуугаад хатарха (бежать, опустив голову и закусив удила – *о лошади*); 4) *шэлж*. арсаха, буршаха, мэлзэхэ, үгэдөө хүрэхэгүй (отпираться, отказываться, не выполнять своё обещание): *Элдэб гоё хубсаһатай аад, һэшхэлгүйгөөр мүнгөө бухадаг зольбонууд олон болоо* (Д. Батожабай); **ажалһаа бухаха** ажал хэхээ арсаха, залхуурха (отлынивать от работы); ◊ **буруу бухаха** а) буруу тээшээ буляалдаха, хажуу тээшээ хараха (действовать против *чего-л*., отворачиваться): *Басагадай нэгэн энеэн алдаад, торгон пулаадаар амаяа бүглэн, буруу бухана* (Ч. Цыдендамбаев); б) буршаха, эрид арсаха (идти на попятный): *Би буруу бухан газаашаа гүйжэ гарашаһан хойноо: – Үглөөдэр ерэхэб. Наадахабди, – гэжэ хашхараад, гэр тээшээ ээрэмшээн гүйшөө һэм* (А. Жамбалдоржиев).

БУХИНДАА(Н) *юум. н.* удаан саг соо хүдэлэнгүй байжа шалалга (застой от отсутствия движения): *Бухиндаан соогоо ябаһан барһад ааб даа* (С. Цырендоржиев); **бухиндаагаа гаргаха** (*гү, али* **тарааха**) а) шалаагаа гаргаха, тарааха (разминаться, посредством движений избавляться от ощущения онемения в теле): *Хэхэ юумэеэ оложо ядашоод байхадань, бидэнэр ошожо жаргуулаа, бухиндааень тараагаа бэшэ гүбди* (Ч. Цыдендамбаев); б) тангарха, арбаганаха (резвиться от избытка сил): *Харин тиихэдэ городой хүбүүд бухиндаагаа гаргахын түлөө эртэ үглөөгүүр дэбхэрэлдэнэ, собхоролдоно, үдэшэндөө арһан бээлэйнүүдые баряад, хибэдэһэн мэшээгүүдые һүгэжэ, сагаа үнгэргэнэ* (С. Цырендоржиев).

БУХИНДААТАЙ *тэмд. н.* ажал, хэрэггүй байжа хашарһан, уйдаһан (изнывающий от скуки).

БУХИНДАХА *үйлэ үг.* 1) удаан саг соо хүдэлэнгүй байжа шалаха (застаиваться, оставаясь долго без движения): *Һаалишан эхэнэр суглаанда һууһандаа, бүхы бэень бухиндан шалашоо* (Ц.-Ж. Жимбиев); 2) гүйхэ, харайха, годоорхо, наадаха (прыгать, носиться, резвиться): *Бухиндаһан адуунай гүйдэлһөө бууса газар доһолжо шэшэрнэ* (М. Самбуев); *Сэрэгэй албанһаа һаяхан бусаад, сэсэг набшын хангалаар анхилааша түрэл тоонто дайдаараа зоргон соогоо сүлөөтэйгөөр бухиндажа, жаргажа ябахань ямар гоёб даа!* (С. Цырендоржиев); 3) шадал хүсэнэйнгөө, тэнхээ тамирайнгаа ехэһээ боложо шэнээгээ таһарха, тулиха (томиться от избытка сил): *Садхалан амаржа, нилээд бухиндаһан Ошор-Хуаа омогоор тэдээндэ үүрһэбэ* (Д. Эрдынеев).

БУХИНДУУ *тэмд. н., баруун бур.* хурдан, шуран хурдан (резвый, проворный): *Тиимэһээ үнеэдынь хододоо хирэ боггүй, хаб загаһан шэнги хабталзан, хүсэ ехэтэ кукурузын амта шэмэдэ харбуулһандаа хабар намаршье, үбэл зуншье бухиндуу байдаг бшуу* (А. Шадаев).

БУХУУЛХА *үйлэ үг., идх. залог* мэхэлэгдэхэ, мүнгэеэ гү, али нэгэн юумэеэ хүндэ эдюулхэ, абхуулха (быть обманутым): *баяшуулда олоһон олзоёо бухуулха.*

БУХУУР *юум. н., хори* эрэ хүнэй бэлэг эрхэтэн (мужской половой орган).

БУХЫН *тэмд. н.* бухада хабаатай (бычий): *Хорин адуунай сэнгэй мүнгэн бухын хууханагаар оёгдоһон тулам соо хэгдээд, хамба ламын урда табяатай бэлэн байна* (Ц.-Д. Хамаев); *Бухын тархи булаатай, булган малгай хиидхээтэй* (*маабари*, тибһэн); **бухын холхоног һахи һахиһаар туража үхэхэ** (Оньһ. үг.) тэсэ ядан хүлеэхэ, бүтэхэгүй юумэ дэмы хүлеэхэ (≈ ждать манны небесной, ждать *чего-л.* несбыточного): *– Бухын холхоног һахи һахиһаар туража үхэбэ гэдэгтэл, энэ ургахагүй кукуруза тари тариһаар яалдагша аабибди?* (Б. Мунгонов) ◊ **бухын тархи болохо** удаан үлтиржэ үгэхэгүй, удаан болгогдохо (долго вариться, готовиться); **бухын бааһан шэнги** олон, элбэг (очень много, ≈ как грязи): *...Тэрэ сүүмхэ доторнь бухын бааһан шэнги обогор алтан монетэнүүд нюдэ эмнихэ зуура наранай гэрэлһээ ялагад гэлдээд нюугдашоо һэн* (Д. Батожабай); **бухын хамар нюдаргаар** сэхэ, халтантуулангүйгөөр (прямо, без околичностей): *Шаб шара малгайта энеэжэ садаад, бухын хамар нюдаргаар гэдэгтэл, хадын хаяа тойруулангүй, һанаһанаа сэб сэхэ хэлэбэ…* (Ч. Цыдендамбаев).

БУХЮУ *юум. н.* годлидо түмэр зэбэ бэхилэн торгодог яһан гү, али эбэр (кость, рог для прикрепления металлического наконечника стрелы к древку).

БУҺАЛГААЛАГША, буһалгааша(н) *юум. н.* буһалгаанда хабаадагша (бунтарь, повстанец): *Солонгосой урдаһаа дайгаар орохо зуураа дуулдаагүй амжалтануудые буһалгаашад туйлаба* (Д. Батожабай).

БУҺАЛГААЛХА *үйлэ үг.* буһалгаа хэхэ, үүсхэхэ, эсэргүүсэн бодохо (бунтовать, восставать): *Мүнөө үедэ ... манжынхидай урдаһаа хитад арад буһалгаалан бодоод, дайсанаа орон нютагһаа үлдэхэ гэһэн ехэ тэмсэл үүдхээд байна* (С. Норжимаев).

БУҺАЛГАА(Н) *юум. н.* засаг түрын урдаһаа эсэргүүсэжэ зэбсэглэн бодолго (бунт, смута, возмущение, волнение): *Хаана*

хаанагүй хүдэлмэришэн, таряашанай һүртэ буһалгаанууд дүлэтэбэ (Х. Намсараев).

БУҺАЛГААТА *тэмд. н.* эсэргүүсэһэн, эсэргүүсэн бодоһон (бунтарский, мятежный): *Хэзээб даа, үни хада дунгануудай буһалгаата үедэ монгол хойролнуудые эмхидхэжэ, тэдэнэй Монгол руу добтолходонь, урдаһаань эсэргүүсэн тулалдадаг байһан хүн аабза* (С. Норжимаев).

БУҺАЛГААТАХА *үйлэ үг.* **буһалгаалха** *хара*.

БУШАГАНАХА *үйлэ үг.* 1) мушхарха, бурьялха, орьёлхо, дошхорхо (бушевать, буйно вести себя): *Солгёон дошхон морёороо хуй һалхин, далдын хүүеэн мэтээр бушаганан, эрьелдэжэ байба* (А. Ангархаев); *Баруун зүгтэ хэдэн жэлэй туршада бушаганажа байгаа дайн байлдааншье һаналдань оробо* (М. Осодоев).

БУШМУУХА *юум. н., ород* ямар нэгэн юумэнэй гү, али хэмжүүрэй найманай нэгэ хуби (восьмушка).

БУШУУ 1. *тэмд. н.* 1) түргэн, хурдан, солбон, габшагай (быстрый, проворный, юркий, прыткий): *Нүгөөдэнь арьяатан, тэрээндэ хүсэ шадалшье, бушуу хүдэлсэшье, шуран шадабаришье, араа һоёошье, абарга хурса һабаршье заяагданхайл* (Д.-Д. Дугаров); *Бушуу туулай борьбодоо бааһатай* (Оньһ. үг.); **бушуу бэрхэ** солбон, габшагай (проворный, быстрый): *Энэ Янжама болбол үндэр бэетэй, туранхайшаг хайбалзуур, бушуу бэрхэ һамган* (Х. Намсараев); 2) яруу, түргэдүү, шамдуу, мэгдүү (поспешный, торопливый); ○ **солбон**, **хурдан**, **шумуухан** *гэжэ үгэнүүдтэй парн. хэрэгл.*; **2.** *наречи* 1) түргөөр, хурдаар, шамдуугаар (быстро): *Нимгэхэн сэдьхэлтэй Тамара телефонойнгоо номер хэлэжэ үгөөд, гэр рүугаа бушуу гүйшэбэ* (С. Цырендоржиев); **бушуу түргэн** хурдаар (быстро, проворно): *Бушуу түргэн морёо эмээллэжэ унаад, Баруун Асатайгаа үгсэн харайлгабаб* (Б. Мунгонов); ○ **түргэн**, **яарамгай** *гэжэ үгэнүүдтэй парн. хэрэгл.*

БУШУУДАХА *үйлэ үг.* түргэдэхэ, хурдабшалха, шамдаха (ускоряться): *Поездын ябадал бушуудаба*.

БУШУУДУУЛХА *үйлэ үг., идх. залог* яруулха, түргэдхэхэ, хурдадхаха (ускорять).

БУШУУЛУУЛХА *үйлэ үг., идх. залог* **бушуудуулха** *хара*.

БУШУУЛХА *үйлэ үг.* юумэ түргэн хэхэ, яараха, түргэлхэ (делать быстро, торопиться, спешить): – *Басаган, бушуула. Шамайешье абахаяа ерэжэ магадгүй* (Ц.-Д. Хамаев).

БУШУУРХАХА *үйлэ үг.* 1) габшагай, шуумгай, солбон ябадал гаргаха (проявлять проворство): *Бушуурхажа гүйлдэнэ*; 2) *баруун бур.* юумэнһөө, танихагүй хүнһөө хэмшээрхэхэ, добихо, бэшүүрхэхэ (чуждаться): *Биишыхан хүүгэн олон зон соо ороһондоо бушуурхана*.

БУШХАХА *үйлэ үг.* 1) дээшээ болохо, өөдөө хөөрэн дэгдэхэ (подниматься кверху): *Тэдэнэй хажууда тогооной галай утаан наришхан хүхэ миндаһан мэтээр бушхана* (Ж. Тумунов); 2) уһанай бурьялан урдаха (бурлить): *Харин эдээхэн саһата уулануудһаа зээрэг дошхон Удалха гол худэри гүрөөһэндэл дэбхэрһээр, Байгал тээшээ бушхадаг* (Д.-Д. Дугаров); 3) уһа, хүлһэнэй гараха (просачиваться, выступать – *о воде, поте*): *Тэдэнэй хүлһэн бушхажа, үдэшын бүрүүлдэшье ялаганан харагдана* (В. Гармаев); *Элдэб юумэнүүдые ээлжэлжэ байжа, хасарайнгаа пүлхылдэтэр, жабжаһаа шүүһэ бушхатар жажалнад* (Ч. Цыдендамбаев).

БУШХУУЛХА *үйлэ үг., идх. залог* 1) юумые өөдэнь хөөрүүлхэ, ургуулха, гаргаха (поднимать кверху): *Дайсанай гурбан танк ябадалаа халта зогсообо гү гэхэлээрээ, буугайнгаа сэмгээр улаан дүлэ бушхуулан, зэргэ буудажархиба* (Г.-Д. Дамбаев); *Хангай баян газарнай хангал сэсэг бушхуулба* (Х. Намсараев); **утаа бушхуулха** утаа бад-бад гаргаха, бадхуулха, бааюулха (выпускать дым клубами): *Тэдэнэй станциһаа тиимэшье холо ошоогүй ябатар хара утаа бушхуулһан паровозтой унжагар ута поезд хүсэжэ ерэбэ* (Ц.-Ж. Жимбиев); 2) бурьялуулха (заставить бурлить); **самовар бушхуулха** самовар соо уһа бусалгаха (кипятить воду в самоваре): *Һамганаймни эхэ – Акулина Васильевна самовараа бушхуулһан байха* (Ж. Тумунов); 3) уһа, хөөһэ, хүлһэ гаргаха, нэбтэрүүлхэ (просачиваться, выступать – *о воде, пене, поте*): *Царевский зог гэн тэмтэрээд, урагшаа хоёр удаа алхаад абабашье, хамаргаа шуһа бушхуулан тарайшаба* (Б. Шойдоков).

БУЮУ 1. *холбоо үг., хууш. монг.* гү, али (или): *Тэдэнэй забһар забһарта Нанди убганди тэригүүтэн луусай хаадай оршоһон сэнгэлэй долоон далай буюу тэрээниие дотоодо далай гэнэ* (Л. Шагдаров); **2.** *туһалагша үйлэ үг.* байха, болохо (являться); **3.** *частицын үүргээр хэрэгл.* гү (ли); юм (есть).

БУЯН *юум. н. самг.* 1) һүзэгтэнэй ойлгомжоор, хүн зондо туһатай, һайн юумэ хэһэнэй аша, бүхы сэдьхэл бодолой, дура хүсэлэй арюун сэбэр амидаралда шэглүүлэгдэнхэй байһые тэмдэглэһэн ойлгосо (добродетель, благодеяние): *Бүгэдын буян арьбажажа, юумэн элбэгжэхэнь гэжэ хүдөөгэй зон хэлсэнэ* (Д.-Д. Дугаров); **буян**

үйлэдэхэ (*гү, али* **хэхэ**) хүн зондо туһатай, һайн юумэ хэхэ (совершать благое дело): *Би эдэгэмсээрээ Хүреэ орожо, удаан саг соо буян үйлэдөөб, бурханда мүргөөб* (Б. Санжин, Б. Дандарон); *Тэрэ гансал буян хэһэнэйнгээ ашаар үнэр баян байдалтай, улаан сурба үри бэетэй, үндэр ута наһатай болооб гэдэг юм* (Ц.-Ж. Жимбиев); **буян хуряаха** (*гү, али* **бүтээхэ**) һайн юумэ хэһэнэй аша хуряаха (накапливать добродетели): *Тэрэ хадаа хаан, бурханайнгаа арюун үйлэ хэрэгтэ ами бэеэ үргэһэн буян хуряаха ябадал гээшэ* (Х. Намсараев); *Амиды ябаа сагтаа хойтынгоо харгы сэбэрлэхэ, буянгаа бүтээхэ юрэндэгтэй бологдоно гээшэл даа* (С. Цырендоржиев); 2) хүнэй наһа дүүрэһэнэйнь ямба хүдөөлэлгын хамтын ябадал бүтээлгэ (молитва за благоденствие после смерти); **буянгынь хэхэ** (*гү, али* **тарааха**) хүдөөлүүлхэеэ ерэһэн зониие сайлуулжа, хадаг, пулаад бэлэглэдэг байһан. Лама, хубарагтаа юрөөл айладхахые гуйжа, мүнгэ, хадаг баридаг, малшье үгэдэг байһан (проводить поминки): *Хүдөөлүүлхэ гэжэ байхадамни гулваа буянгынь хэхэ мүнгэ, бэеын орёохо бүд эльгээгшэ һэн* (Д. Эрдынеев); *Нүхэрэйнгөө буян хэжэ, үнеэн морин хоёрни арилшоо һэн* (Ц.-Д. Дамдинжапов); **нюдэтэ буянгынь хэхэ** хүнэй наһа барахын урдахана, амин дээрэ байхадань, бурханай ном уншаха, даадхаха (читать молитвы у умирающего человека – *о ламе*); **49 хоногой буян хэхэ** энэ үдэр ламые залажа, һуга уншуулха; наһа барагша хүн түрэлөө оложо, түрэл садандаа хүбүүн гү, али басаган боложо түрэхыень хүсэһэн удхатай (совершить поминки после 49 дней); ○ **аша** *гэжэ үгэтэй парн. хэрэгл.*

БУЯНАЙ *тэмд. н.* буянда хабаатай, арюун, нангин һайн (благой): *Энэ гайхалтай бэшэ: долоон үдэр хооһоор масаг хэхэ болоод, хадаагһан дээрэ хонон һууха мэтээр бэеэ тэсэмгэй болгодог буянай номнол Аламжа бэе дээрээ үзэһэн байгаа* (Д. Батожабай); **буянай хэрэг** буянта, һайн хэрэг (благое деяние); **буянай садан** лама, багша лама (лама-учитель): *Газарша бологшо буянай саданиие Эсэ шүтөө һаа, хүтэлбэришэ үгы һохор мэтэ болохо* (Э.-Х. Галшиев).

БУЯНТА(Й) *тэмд. н., будд.* 1) аша туһатай, һайн үйлын (добродетельный): *Үбшэ аргалха гээшэмнай ехэл дэмбэрэлтэй, буянтай хэрэг гээшэл* (С. Цырендоржиев); **буянтай бурхантай** аша туһатай, юрөөлтэй, юрөөлдэ хүртэһэн (добродетельный, благословенный): *Бадма абгаймнай буянтай бурхантай дээдэ түрэлтэнэй нэгэн гээшэ гэхэ байнам* (Х. Намсараев); **буянтай бурхантай ябаха** жаргал буянаар үршөөгдэхэ, аза жаргал эдлэхэ (быть благословенным, жить счастливо): *Углөө бүри сэржэмээ үргэжэ, / Үдэр бүри бурхандаа зальбаржа, / Боди сагаан сэдьхэл сэдьхэжэ, / Буянтай бурхантай ябахатнай болтогой*; 2) һайн, аша туһын (благотворительный): *Волонтёрнууд уһанда абтагшадта туһалжа, буянта хэрэг үйлэдэнэ*.

БУЯНША *юум. н., будд.* буян үйлэдэгшэ, һайниие үйлэдэгшэ, хүргэгшэ (благотворитель, благодетель).

БҮ I *част.* 1) *хориглоһон удхатай* (*для выражения запрещения*): *Газархан нютагайнгаа холохоншье һаань, Галтайхан нюдыем бү мартаарай!* (Х. Намсараев); **бү дуугара** дуугай бай (молчи): – *Лаура, би шамда дур... дур – Лаура амыемни буглэжэ: – Бү дуугара, – гэжэ шэбэнэбэ* (Ц.-Д. Хамаев); **бү мэдэе** би хаанаһаа мэдэхэбиб, мэдэгдэхэгүй (почём я знаю! откуда мне знать! неизвестно): *Үнэн дээрэ юугээ хэлсэдэг, зүбшэдэг байһыень бү мэдэе даа!* (Ц. Дондогой); *Урид Новиков унтаһан аад, хэды саг үнгэрөө юм, бү мэдэе, һэрихэдээ хуушаараа тэргынгээ һүүдэртэ бэшэ, наранда хүлэршоод хэбтэбэ* (А. Ангархаев); **һанаагаа бү зобо** һанаагаа амарыш даа (не волнуйся! не переживай!): – *Үбгөө, һанаагаа бү зобо, биш найдуулһан хойноо үгэдөө хүрэхэл байхаб* (Д.-Д. Дугаров); 2) *һэргылэн захиһан удхатай* (*для выражения предостережения*): *Стан дээрэ хооһон гэр бии гэжэ бү мартаарай!* (Г.-Д. Дамбаев); 3) ямар нэгэн юумэнэй үгы һаа…, ямар нэгэн юумэнэй болохогүй байгаа һаа… (если не…): *Доктор үгы байг, хүн оложо бү абаг, үхэхэ байгаалши даа* (Ц. Дон).

БҮ II: **бү-бү-бү гэхэ** *үйлэ үг.* бүбөөлжэнэй дуугарха (издавать звук – *об удоде*): *Хээрэ бүбөөлжэнэй бү-бү-бү гэхэнь дуулдана*.

БҮБӨӨЛЖЭН *юум. н.* эреэн маряан үдэтэй, хотигор хушуутай, һэбюуртэл адли залаатай хээрын шубуун (удод): *Баруун тужадамнай хүхы шубуун донгодожо, бүбөөлжэд бүбэнэлдэжэ, жэргэмэл жэргэжэ, энэ радиогоор наадажа байгша хүгжэм шэнги болоо ёһотой* (Ц. Шагжин); **бү-бөөлжэнэй гутал** *ург.* хятагад дэльбэтэй шара сэсэг (название растения): *Үбгэжөөлэй урдуур … хүхын гутал задаршанхай, мүн тиимэ дэльбэтэй, шарахан бүбөөлжэнэй гуталнуудшье эндэ тэндэ талын шэмэг боложо харагдана* (Д.-Д. Дугаров).

БҮБЭНЭЛДЭХЭ *үйлэ үг., угталд. залог* 1) бүбөөлжэдэй дуугарха (издавать звуки – *об удодах*): *Эндэ тэндэ модоной захаар бүбөөлжэд бөөлэн бүбэнэлдэнэд* (Б. Мунгонов); 2) олоороо гүбэрэлдэхэ, пүлшэгэнэлдэхэ

(невнятно бормотать).

БҮБЭНЭХЭ *үйлэ у.* 1) бүбөөлжэнэй дуугарха (издавать звуки – *об удоде*): *Тэдэнэй хойноһоо хүхы хүхэнэн, бүбөөлжэн бүбэнэн, жэргэмэл жэргэн үдэшэнэд* (Б. Мунгонов); 2) гүбэрхэ, пүлшэгэнэхэ, гүбэр-шэбэр гэхэ (невнятно бормотать): *Эзэн ноён шамайе бэдэрээ, – гэжэ Семён Дагбын урдаһаашье харангүй, хамар дороо сухалтайгаар бүбэнэбэ* (Ц. Шагжин).

БҮБЭРХЭ *үйлэ у.* гүбэрхэ, гэмэрхэ, гутарха (бормотать, бурчать, ворчать): *Тэрэ дүрбэн мүсэ дээрээ тээмэгшэжэ байгаад, аман соогоо юушьеб бүбэрэн дуугарна* (Ч. Цыдендамбаев).

БҮГДЫЛГЭХЭ *үйлэ у., идх. залог* сээжэ бэеэ урагшань дүхылгэхэ (наклонять, пригибать *корпус*): *Харуулшан үбгэжөөл сээжээ бүгдылгэн углуугай саанаһаа хараашална.*

БҮГДЫХЭ *үйлэ у.* 1) хэлтыхэ, тонгойхо, бүхыхэ, гохиихо (наклоняться, сгибаться): *бүгдыжэ ябаха*; 2) бүхэтэр болохо, бүхыхэ (горбиться): *Хүгшэн эжымни бүгдыгөөд, бүришье набтар болоһон шэнги*.

БҮГДЭГЭНЭХЭ *үйлэ у.* эжэ эхигүй, нэрэ һурагүй духаганаха, тохигонохо (сгибаться в поклоне, то и дело кланяться).

БҮГДЭГЭР *тэмд. н.* 1) годиинһон, бүхыһэн, нугыһан (наклонившийся): *Хойто зүгһөө һэрюунээр һэбшээлэн, хубхайржа эхилһэн набшаһатай бүгдэгэр хайлааһан юуншьеб тухай халаглан һаршаганана* (Д.-Д. Дугаров); 2) бүхэтэр, тохигор, бүгзэгэр, нэрүү (сгорбившийся, сутулый): *Ургэн сээжэтэй, бүгдэгэр бэетэй хүн ашаа жүдхэһэн сар мэтэ найгарган, хара майхан уруу орошобо* (Д. Батожабай).

БҮГДЭГЭШЭХЭ *үйлэ у.* 1) тонгогонохо, бүхэгэнэхэ, нугаганаха (наклоняться): *Тиихыень хүлеэжэ байһан юм шэнги, модон онгосо дээрэ хүнэй бүхэтэр дүрсэ бии болоод, юушьеб хэжэ, бүгдэгэшэн хүдэлбэ хэбэртэй* (Б. Мунгонов); 2) гохиихо, бэгзыхэ (горбиться, сутулиться): *Хүгшэн үтэр шагабшаяа хажуу тээшэнь болгоод, хоройн үүдэ бүгдэгэшэн ошожо нээгээд: – Шамайгаа хүлеэһэн гээшэм даа* (Ц.-Д. Хамаев); 3) жэхыхэ, шиирэгэнэхэ (поёживаться от холода).

БҮГЖЭ *юум. н.* **бүгэжэ** *хара*.

БҮГЗЫЛГЭХЭ *үйлэ у., идх. залог* 1) тонгойлгохо, нугылгаха (гнуть, сгибать, наклонять); 2) бүхылгэхэ, бүгдылгэхэ (горбить): *Айлай гэртэхи газаагуурхиие хэжэ, нюргаа бүгзылгэжэ үнгэрһэн залуу наһаяа һанан, Балма хүгшэн бүтүү үйдаад абана*.

БҮГЗЫХЭ *үйлэ у.* 1) бүхыхэ, бохиихо, тохиихо (горбиться); 2) нугарха, годиихо (сгибаться): *дааранандаа бүгзыхэ*.

БҮГЗЭ: бүгзэ-бүгзэ гэхэ *үйлэ у.* босхи хүжүүнээр, бохёоронгёор хүдэлхэ (двигаться неуклюже, вперевалку, сгорбившись, поёживаясь): *бүгзэ-бүгзэ гэшхэлэн ябаха*.

БҮГЗЭГЭНЭХЭ *үйлэ у.* 1) ябаха, хүдэлхэдөө бүгзыхэ, бохигонохо, тохигонохо (горбиться при движении); 2) *шэлж.* һаймһарха, урда хойнонь орохо, шарбаганаха, нилтааха (рассыпаться в любезностях, заискивать).

БҮГЗЭГЭР 1. *тэмд. н.* бүгдэгэр, нэрүү (сутулый); **2. бүгзэгэр-бүгзэгэр гэхэ** босхи хүжүүнээр, бохёоронгёор (неуклюже, вперевалку): *Хоншоороо газарһаа абангүй, бага соёрон татаад, бүгзэгэр-бүгзэгэр гэн, хойноһоонь гүйшоо һэн* (Х. Намсараев).

БҮГЗЭЛЗЭХЭ *үйлэ у.* ябаха, хүдэлхэдөө бүгзыхэ, бохигонохо, тохигонохо (горбиться при движении).

БҮГЛӨӨ *юум. н.* таглаадаһан, таглаа (пробка, затычка): *шэл амһартын бүглөө*.

БҮГЛӨӨДЭҺЭ(Н) *юум. н.* 1) таглаадаһан, таглаа (пробка, затычка): *шэлэй бүглөөдэһэ абаха*; 2) бүреэдэһэн (покрышка).

БҮГЛӨӨСЭ *юум. н.* таглаадаһан, таглаа (пробка, затычка).

БҮГЛӨӨТЭЙ *тэмд. н.* 1) таглагдаһан, бүглэгдэһэн (закупоренный, заткнутый): *хии гарахагүйгөөр бүглөөтэй түйсэ*; 2) хаалтатай, халхалаатай (закрытый): *Үүдэниинь һэеыгээр бүглөөтэй* (В. Гармаев).

БҮГЛӨӨҺЭ(Н) *юум. н.* таглаадаһан (кляп, затычка).

БҮГЛҮҮ 1. *тэмд. н.* 1) бүтүү, амяараа, таһархай (глухой, уединённый): *Хайшаашьеб, бүглүү ногоон тала руу хүдэлсэгүй харасануудынь гэтэнэ* (Ц.-Д. Хамаев); **бүглүү буйда** холын, заха булангай, холо хүдөөгэй, тойроод ой модоор, бургаахаар ургашанхай (отдалённый, захолустный, кругом поросший лесом, кустарником): *Ехэл бүглүү буйда, шугы бургааһан, бүлэг бүлэг түглэ хасуури…* (Х. Намсараев); **бүглүү баглуу** холын, заха булангай, тойроод ой модоор ургашанхай (отдалённый, кругом поросший лесом): *Бүглүү баглуу байбашье һаа, хүбшэ тайга дорбодон, ойн сууряан хааян шааян саашалба* (А. Шадаев); 2) бүдэхи, һүлэмхи, арай дуулдамаар (приглушённый, тихий): *Үдэшын бэлшээридэ гараһан адуун сарам өөдэ бэлшэн холодожо, гүүнүүдэй үүрһэхэ, унагадай инсагаалдаха шэмээн улам бүглүү боложо дуулдана* (Д.-Д. Дугаров); 3) уйтарһан, хүндэ, муу (сдавленный, стеснённый): *Энэ мүнөө*

жабарлажа байһан талын һалхинай тэрэ мэдэрэлыень холын холо хиидхүүлэн абаашаһан мэтэ, Дагбын сэдьхэл уйдхартай бүглүү байба (Ц. Шагжин); *Үбгэжөөл сошоһондоо нюдэеэ аняад, буруу харашаба, түбэнгидэнь нэгэ бүглүү, монсогор хара юумэн биш болоод, үрбэгэнүүлээд, амиень хаагаад абаба* (С. Цырендоржиев); 4) харанхы, бүрэнхы, бүүдэгэр (хмурый, тёмный): *Бүглүү харанхы огторгойһоо нойтон саһан шэдэлнэ* (Д.-Д. Дугаров); 5) хаалтатай, бүглөөтэй (закрытый наглухо): *бүглүү шэл*; ○ **бүтүү** *гэжэ үгэтэй парн. хэрэгл.*; **2.** *юум. н.* 1) намдуу, һалхигүй газар (затишье, безветренное место): *бүглүүдэ һууха*; 2) заха булан, хүдөө газар (захолустье); 3) харанхы, балай (темнота): *«Һаа-я!» гэжэ һүниин бүглүү руу һүхирхэдэмни,«Һаа-я!» гэһэн сууряан хадын хаяагаар абяатаха* (Ц.-Д. Хамаев).

БҮГЛЭГЭР *тэмд. н.* 1) харанхы, бүрэнхы (тёмный, мрачный); 2) һүлэмхи, бүдэхи, игсуун (глухой, сдавленный, приглушённый): *Бүглэгэр һүни болобо*.

БҮГЛЭЛГЭ *юум. н.* таглалга, хаалга, хабхаглалга (прикрытие, покрытие, затыкание).

БҮГЛЭРСЭ *наречи* ами хаагдатар (до спирания – *о дыхании*): *бүглэрсэ сохихо*.

БҮГЛЭРХЭ *үйлэ үг.* 1) таглагдаха, бүтүүлэгдэхэ, тагжаха (закупориваться); 2) ами саглаха, бүглэгдэхэ (спираться – *о дыхании*): *Бүглэртэр сохёод, абажа ябаһан таба-зургаан түхэриг мүнгыемни абаад, тонилоо ха юм* (Ч. Цыдендамбаев); **бүглэржэ унаха** сохюулһандаа мэдээ алдан унаха (падать без памяти); **энеэдэндэ бүглэрхэ** энеэдэндэ бүтэхэ (давиться смехом): *Надя басаганиинь буруу хараад, энеэдэндээ бүглэржэ годиишобо* (Б. Мунгонов); ◊ **бүглэрһэн дээрэнь шааха** ядаһан дээрэнь дортуулха (усугублять тяжёлое положение *кого-л.*): *Зүб юумэн болобо, – гэжэ Холхой хара һанаандаа баярлаха зуураа бүглэрһэн дээрэнь шааха гэдэгтэл…* (Д. Эрдынеев); 3) уйтарха, хүндэ, муу болохо (ощущать стеснение, тяжесть *в груди, на сердце*): *Жаргалай сээжэ зүрхэн бүглэрэн, харанхы болоод, нэгэ монсогор юумэн хоолойдонь ерэжэ тогтошобо шэнги* (Д. Эрдынеев); 4) бүдэхи болохо, дуулдахаа болихо, намдаха (стихать – *о звуке*): *Тэдэнэй хажар дуун бүглэрэн, хаагдан, барагар хабшал соогуур һүр һүлдэгүйгөөр сууряатаба* (Д.-Д. Дугаров).

БҮГЛЭРХЭЙ *тэмд. н.* бүглэгдэһэн, таглагдаһан, бүтүүбхиһэн, тагжаһан, бүтүүрһэн (закупорившийся, засорившийся): *бүглэрхэй сорго*.

БҮГЛЭРЭ *шангадх. үг.* ами хаагдатар (до спирания – *о дыхании*): *Гайхаһан гурбан абгайнар … сээжэеэ бүглэрэ нюдаруулшаһандал, дуугаржа ядажа, ээрэжэ эгшэжэ, уухир-уухир амилан байтараа, нэгэ доро шахуу тээлмэрдэнгеэр гүбэрэлдэбэ* (Б. Мунгонов).

БҮГЛЭХЭ *үйлэ үг.* 1) таглаха, хааха, хабхаглаха, бүтүүлхэ (затыкать, закупоривать, покрывать): *Иимэ үндэртэ байһан нухэ юундэ шулуугаар бүглөө юм* (Г.-Д. Дамбаев); **ама бүглэхэ** а) ямар нэгэ юумэ шэхэжэ ама таглаха (затыкать рот): *Энэ үедэ модоной саанаһаа Шоно нэгэ хүнөөр гаражга, Оюунда добтолон амыень бүглэжэ, гар хүлнүүдынь хүлижэ, мэшээг соо хээд, түргэн гаранад* (Ц. Шагжин); б) альгаараа ама хааха (прикрывать рот): *Толя бузар шангаар энеэжэрхин алдаад, үбгэжөөлөө шал дүлии гээжэ мартаһан тула альгаараа бушуухан амаа бүглэбэ* (Б. Мунгонов); **шэхэеэ бүглэхэ** альгаараа гү, али хургаараа шэхэеэ бүтүүлхэ (затыкать уши): *Анна Михайловна шэхэеэ бүглэн алдаба* (Ч. Цыдендамбаев); 2) юумэ хаяжа дүүргэхэ, бүтүүлхэ (заваливать); 3) халхалха, харанхылха (загораживать, заграждать); **нюураа бүглэхэ** нюураа хааха (закрывать лицо): *Дарима, Ханда, Димид гурбан нюураа бүглэн һүгшанад* (Ч. Цыдендамбаев); **нюдэ бүглэхэ** а) харанхылха (закрывать глаза *кому-л.*); б) нюдэ халхалха, далдалха, мэхэлхэ (втирать очки); 4) далдалха, нюуха (прикрывать): *– Улаан мяхаяа бүглэхэ шадалгүй салдаган нюсэгэн аад, хүнэй басага элдэбээр хэлэхэшни дуталдаа бы!* (М. Осодоев); **ала бүглэхэ** хубсалуулха, эд бүд абажа хубсаһа оёхо (одевать *кого-л.*): *Эдэ булгаяа эд бүдөөр андалдажа, үри бэеынгээ ала бүглэхэ гэжэ ябаһан хүнби* (Б. Санжин, Б. Дандарон); 5) түлэхэ, оруулха, мүнгөөр гү, али эд бараагаар гарза бусааха (покрывать, возмещать): *Энэ гурбан булгааршни алба татабариишеш анзатайнь бүглэхэеэ абабаб* (Б. Санжин, Б. Дандарон).

БҮГЛЭЭРГЭ *юум. н., барг.* таглаадаһан, бүглөө (пробка, затычка).

БҮГСЫЛГЭХЭ *үйлэ үг., идх. залог* тонгойлгохо, бүхылгэхэ, нахиилгаха (наклонить, нагнуть).

БҮГСЫХЭ *үйлэ үг.* 1) тонгойхо, бүхыхэ, бохиихо, тохиихо (наклоняться); 2) бүхыхэ, бохиихо, тохиихо, нэрүү байха (горбиться, быть сутулым): *Энэ үедэ үбгэниинь бүгсыжэ, бүри заахан болоһон шэнгеэр Хорлодо харагдаба* (Ж. Тумунов).

БҮГСЭ *юум. н.* хүнэй бэеын һуудал, ара

бэе, хондолой (зад): – *Юу хэлэнэш?! – Гайхаһандаа Барга-Няма хурын бүгсэ шэнги урбагар улаан нюдөө бэлтылгэбэ* (Б. Мунгонов); **бүгсэ зузаантай** а) томо бүгсэтэй, хондолойтой (толстозадый); б) *шэлж*. һуудал һайтай, тэсэбэритэй һуудаг, һуужа ажалаа хэдэг (усидчивый); ◊ **бүгсэдөө бүлеэн уһа тогтоохогүй** *шэнэх*. шашаг, олон үгэтэй, хүнэй нюусые барижа шадахагүй (болтливый, не умеющий хранить тайны).

БҮГСЭГЭНЭЛДЭХЭ, бүгсэгэшэлдэхэ *үйлэ у., угталд. залог* олоороо тонгогонолдохо (то и дело наклоняться – *о многих*): *Үхибүүд огородой үбһэ түүжэ, бүгсэгэнэлдэн мүрысэнэ.*

БҮГСЭГЭНЭХЭ, бүгсэгэшэхэ *үйлэ у.* 1) зай забһаргүй, нэрэ һурагүй тонгогонохо, бүхэгэнэхэ (то и дело наклоняться); 2) хүл хөөрсэг болохо, хөөрсэгэнэхэ, һахы-налаг болохо (суетиться): *Бү бүгсэгэныш!*

БҮГСЭГЭР *тэмд. н.* бүхэтэр, бүгдэгэр (горбатый): *Удаань тэрэ ташуураа шоролзуулан далайгаад, бүгсэгэр хайлааһанай тахир дээрэнь буулгажархиба* (Д.-Д. Дугаров); *Бүгсэгэр модоной һүүдэр хүйтэн, бүлэ хүнэй бөөри хүйтэн* (Оньһ. үг.).

БҮГТЫЛГЭХЭ *үйлэ у., идх. залог* бүхэтэр болгохо, тохиилгохо, нугалха (гнуть, сгибать): *Өөрынгөө эсэгые үргэлжэлүүлэн, эндэ нюргаа бүгтылгэжэ, доро дохин ябыш даа* (Г. Цыдынжапов).

БҮГТЫХЭ *үйлэ у.* 1) тонгойхо (сгибаться, наклоняться *над чем-л.*): *Тэдэнэр гэдэһэн дээрээ мүлхижэ, нэгэ модонһоо нүгөө модондо бүгтын хүрэжэ, хажуу тээшээ мухаржа ябаад, дайсанай ябаган сэрэгые сохижо ороно* (Ж. Тумунов); 2) бүхыхэ, бохиихо, тохиихо (горбиться, *напр*. *от старости*): *Хүгшөөдэй клеткэтэй эреэн пулаадаа, хуушан хүрин тэрлигээ, ябаган булгайр гуталаа даажа ядаһан юумэдэл, бүгтын татаад ябадаг* (Ц.-Ж. Жимбиев).

БҮГТЭ *тэмд. н.* 1) барагар, хүйтэн шэгтэй, хүнхэгэр (угрюмый): *Зүһэ шарайнь ехэ бүгтэ*; 2) *ага* далда, нюуса, харагдахагүй (скрытый, не видный): *бүгтэ газар.*

БҮГТЭГЭР *тэмд. н.* 1) бүхэтэр, бүгсэгэр, тохигор (горбатый, сутулый): *Бальжама абгайн шэг шарайньшье хүхэ сагаан, улам бүри бүгтэгэр, жаахан болошоо* (Ц.-Ж. Жимбиев); 2) һарюу, гажанхай (кривой): *Бүгтэгэр хуһанай саагуур хотирон орохотойнь сасуу шаргань ташалуурта тороогүй, тээбэри үбһэниинь хэлтыһээр хэлтыжэ, доодо хуһа мүргэжэ тулашалай* (М. Осодоев).

БҮГТЭГЭНЭХЭ *үйлэ у.* бүгсэгэшэхэ, тонгогонохо (наклоняться *над чем-л.*): *Ханда абгай бүгтэгэшэн һүтэй хониндоо голуулһан хурьга заядана.*

БҮГТЭР 1. *тэмд. н.* 1) бүхэтэр, бүгсэгэр, тохигор (горбатый, сутулый): *Багадаа моринһоо унажа, нюргаа гэмэлтэһэн энэ бүгтэр хүгшэн наһаараа хадамдашье гараагүй, үхибүүтэйшье болоогүй, һар-һурхан ажал хээд, амидардаг байгаа* (Ц.-Д. Хамаев); **2. бүгтэр-бүгтэр ябаха** тохигонон ябаха (ходить, согнувшись): *Зүдэрһэн хонишомнай дааража зууража үхэхэ болоходоо, хүл дээрээ бодожо бүхыгөөд, бүтэн үлэһэн урдахи бааза дээгүүрээ иишэ тишээ хондор хондор, бүгтэр бүгтэр ябасагааба* (Б. Мунгонов).

БҮГТЭРГЭ 1. *юум. н.* 1) ашаагаа уяха эмээлэй хабтаһанай һур, ганзага (ремешки на досках седла, служащие для привязывания клади): *Эмээлэй бүгтэргэ доошоо һанжана*; 2) мүрэбшэ, эхэнэр самсын мүрэбшэ (лямка); 3) мүрэ дээгүүр һөөлжүүгээр зүүгдэдэг зурууд бүд, лентэ (перевязь); 4) хоёр бахана дээрэ хүндэлэн тодхогдоһон ута һургааг, саха, *нээн дээгүүр хүдэһэн дэгэлнүүдээ, һэеын үүдээ үлгэжэ хатаадаг байһан* (перекладина на двух столбах *для сушки шуб, войлока*); 5) түмэр ороной бүхөөг (спинка железной кровати): *...марляар хүрмүүлһэн баруун гарааараа ороной түмэр бүгтэргэ халта шаагаад…* (З. Гомбожабай); **2.** *тэмд. н.* хүндэлэн табигдадаг, хаягдадаг, үлгэгдэдэг (перекидной).

БҮГТЭРГЭХЭ *үйлэ у., идх. залог* хүндэлэн дараха, юумэ табиха, тохохо (перевешивать *через что-л.*, класть поперёк *чего-л.*): *Морин дээгүүрээ нэгэ юумэ бүгтэргэһэн хун холоһоо харагдаба.*

БҮГТЭРҮҮЛИХЭ *үйлэ у., идх. залог* 1) хүндэлэн хаяха, табиха, үлгэхэ (перевешивать *через что-л.*, класть поперёк *чего-л.*): *Һаалишан һамгад эндэ хүрэжэ ерээл хадаа хооһоор бусаха бэшэ һэн хойноо дахануудаа тайлажа, хорёо дээгүүр бүгтэрүүлбэ* (Ц.-Ж. Жимбиев); **мүрэ дээгүүрээ бүгтэрүүлхэ** мүрэ дээрээ табиха (перекидывать через плечо): *Магад шэхэмни нохойн гиинахые дуулаһан байгаа аа бы гэжэ һанаад, салираа дахин мүрэ дээгүүрээ бүгтэрүүлжэ, гэр тээшээ шэглэхэ гэхэдэм…* (А. Жамбалдоржиев); 2) үбдэг дээрээ табиха, байлгаха, хэбтүүлхэ (класть на колени): *Насаг зүүн хүлөө үбдэглэжэ, ябан һуугаад, газар гэшхэжэ тохиилгоһон баруун хүлэйнгөө үбдэг дээрэ тэрэ басага сээжээрынь бүгтэрүүлэн хэбтүүлээд, толгойгоорынь газарта тулгуулан, уруунь харуулба* (Г.-Д. Дамбаев).

БҮГТЭРХЭ *үйлэ у.* 1) юумэн дээгүүр

хүндэлэн унаха, хэбтэхэ (наваливаться *на что-л., напр. стол*, перевешиваться *через что-л., напр. перила*): *Альбинын шэрээ дээгүүрээ бүгтэрэн, бишыхан боложо бохиишоһон дүрсые Намжал үзэн ядангяар шүдөө зуужа, хоротойгоор, нюдөөрөө удаан сорьёбо* (К. Цыденов); *Тэргын мөөртэ эдигдэжэ, даланташаһан хүдөөгэй харгынууд добо гүбээ дээгүүр аргамжа мэтэ һунан бүгтэрнэ* (Д. Батожабай); 2) эмээлэй хойно хүндэлэн ашаа ашаха (класть поперёк *сзади седла*): *мориндоо бүгтэрхэ*.

БҮГШЭМ 1. *тэмд. н.* 1) аалин, нэмжээ, хон-жэн (безветренный, тихий): *Огторгойдо нэгэшье үүлэн үгы, баһал бүгшэм байхань ха*; 2) аяама халуун, бүглүү, бүтүү, эгшүүн, амилшагүй хүндэ (душный, спёртый): *Һуняажал баймаар ямар бүгшэм үдэшэб?* (Д. Улзытуев); **бүгшэм халуун** (*гү, али* **бүтүү**) эгшүүн, амилхаар бэшэ халуун (душный, спёртый): *Бүгшэм халуун, утаатай, уйтан гэр соо һуужа шадахаяа болёод, газаашаа гарашабаб* (А. Жамбалдоржиев); *Зунай хурса халууншье, бүгшэм бүтүү һүнинүүдшье, дуун сахилгаан болоһон аадар мүндэршье һоно батаганатаяа үни хада үнгэрөө* (К. Цыденов); 3) бүтүү, үдхэн (труднопроходимый, густой): *Тиихэдэ адуун һүрэгынь жалга тохойгоор, ой тайгын бүгшэм шэрэнги соогуур шэбээлхээ болёод, наруули набтар газараар бэлшэнэ* (М. Осодоев); ○ **бүтүү** *гээжэ үгэтэй парн. хэрэгл.*; **2.** *юум. н.* бүгшэм, ами абахын аргагүй халуун, тогтонги агаар (духота): *Айжа һүрдэшоод һууһан бидэнэр харанхы бүгшэм сооһоо мултаржа, сэбэр сарюун агаарта гарашаһан мэтэ нэгэн доро хухишэбэбди* (С. Цырендоржиев); **һууша байшагүй бүгшэм** амилхаар бэшэ, тэсэхын аргагүй халуун (невыносимая духота): *Һууша байшагүй бүгшэмдэ малшье эдеэлхээ һананагүй*; **3.** *наречи* ами бүтэмэ, нугжагар (душно): *Газаа бүгшэм, наранда халаһан зуһалангай гэр соо бүри игсуун* (Д. Эрдынеев).

БҮГШЭХЭ *үйлэ г.* 1) халуунда амияа абажа ядаха (задыхаться от жары): *...гал дээрэ нэгэ горшоог дотор уур сухал сугараад, бүтүү бүгшэжэ байһан шэнгеэр, нэгэ юумэ пүр-пүр бусална хэбэртэй* (Х. Намсараев); 2) эгшэхэ (захлебываться от смеха, плача *и т.д.*): *...Баашкын хүгшэн ехэл хүхижэ, бүтүү бүгшэн энеэһэнэй һүүлдэ: «Һайн хубсаһа абажа үмдэхэ хэрэгтэй», – гэжэ Цэрэнпилдэ дуугараа һэн* (Х. Намсараев).

БҮГШЭШЭХЭ *үйлэ г., видэй нэгэ түхэл* 1) халуунда бушуу түргэнөөр амияа абажа ядаха (внезапно задыхаться от жары): *Үйдхар гашуудалай харанхы хара манан соо бүгшэшэһэн…* (Х. Намсараев); 2) эгшэшэхэ, болихоёо болитороо энеэшэхэ (захлёбываться от смеха): *Һайрхуу Галданай клуб соо орожо ерэхэдэнь углууда сугларһан басагад бүтүү бүгшэшэбэд*.

БҮГЭДӨӨРӨӨ *түл. г.* булта, бултаараа (все, в полном составе): *Теэд һүниин сагта хэлэшэгүй хүйтэн болоходонь, эндэ ябаһан зон бүгэдөөрөө дулаан хубсаһатай байһандаа баясаха ушартай юм* (Ч. Цыдендамбаев).

БҮГЭДӨӨРЭН *түл. г.* **бүгэдөөрөө** *хара*.

БҮГЭДЫН *тэмд. н.* бултанай, олоной (общий, все-): *Бүгэдын таанарай сонорто бүжэгхэн наадаяа үргэхэмнай* (Ц. Шагжин); **бүгэдын хүсөөр** бултанай хүсөөр, хабаадалгаар, оролсолгоор (общими усилиями); **арад бүгэдын** бүхы арадай (всенародный).

БҮГЭДЭ(Н) *түл. г.* булта, бүхы, бүхыгөөрөө, бултаараа (все, всё, обще, все-): *Хойноһоонь бүгэдэ шууян гүйлдэн орожо, плугуудаа үзэхэдэнь, наада захын плугай анзаһан үгы байба* (Ц. Дон); **эдэ бүгэдэ** энэ бүхы, эдэ булта (всё это, вся эта, весь этот, все эти): *Эдэ бүгэдэ тэрээндэ ямар нэгэн хэрэггүй, хооһон, тиигэбэшье аягүй зүүдэн мэтээр һанагдаба* (К. Цыденов); *Эдэ бүгэдэ бултаараа мүнөө уншажа һуугааша ламын олзо болохо юм* (Х. Намсараев); **бүгэдэ зон** булта хүнүүд, бүхы зон (все люди, весь народ): *Энэ шэнэ жэлэй гарахадань, бүгэдэ зон нэгэ наһа нэмэбэ* (Ц.-Ж. Жимбиев); **бүгэдэ арадай** бүхы арадай (всенародный): *Хамаг хүнүүдэй энэ ехэ бүгэдэ арадай хэрэгтэ гээжэ үгэхэ юумэеэ нэрлэһэн хойнонь Балжанхай үмдэжэ ябаһан хүбэнтэй хүүртигээ бэлэглээд…* (З. Гомбожабай); **бүгэдэ ниитын** бултанай хабаадалгын, олониитын (всеобщий): *Харин би бүгэдэ ниитын хэрэгтэ бүхы һанаагаа табин ябахадаа, гэртэхи байдал тухайдаа мартажархигшаб* (Ц.-Ж. Жимбиев).

БҮГЭЖЭ *юум. н.* эмээлэй бүүргэнүүдэй дээдэ захаар хадагдадаг угалзатуулан һиилэһэн нарин гонзогор сагаан мүнгэн (серебряное украшение на луках у седла): *Тиихэдэнь Залмын дүү хүбүүн ялагар бүгэжэ, малаабшатай, дэбһэ, дүрөөбшыень мүн лэ мүнгөөр шэмэглэһэн эмээлтэй, шэб шэнэхэн хударга хүмэлдэргэтэй сагаан мори дүтэлүүлбэ* (Б. Санжин).

БҮГЭЛДЭРГЭ *юум. н.* 1) мориной үбсүү тойрожо, үзүүрээрээ эмээлэй хоёр талада шагтагалагдадаг һур, хүмэлдэргэ (подвея, *ремень от седла, охватывающий грудь лошади*); 2) уняагай узуур нүхэлжэ оруулһан, томоһон богонихон хилгааһан бүтүү (волосяные петли на конце стропил): *Наян*

уняагай бүгэлдэргэ бүхэ болог! (Ц. Галанов); 3) ташуурай бүреэдэ хэгдэһэн таһама үлгэсэ (петля на кнутовище для надевания на руку): *Гэртэ ташуурtаа бүгэлдэргэ хэжэ һууһан Дэлгэр Нимые харахадаа…* (Ж. Тумунов).

БҮГЭЛДЭРГЭЛХЭ *үйлэ у.* бүгэлдэргэ зүүлгэхэ, татаха (надевать подвею): *Һэеы гэрэй унянуудые үзүүрыень тоонын нүхэндэ хээд, ханын тархида узуурыень бүгэлдэргэлдэг юм*.

БҮД I **1.** *юум. н.* 1) хүбэн гү, али нооһон утаһаар нэхэгдэһэн нимгэн бараан, хубсаһа оёхо эд (ткань, материя, материал): *Юрэдөө, тиихэдээ намдаа платиин бүд абажа үгэхэеэ бу мартаарай* (Ц. Шагжин); **үргэн энтэй бүд** хүндэлэн хэмжүүрынь үргэн бүд (широкая материя); **дабхар** (*гу, али* **хоёр**) **энтэй бүд** үргэниинь 140–150 аад, дабхасуулан орёогдоһон бүд (ткань шириной в 140–150 см): *Энэ бүдшни хоёр энтэй хадаа залуу абгайнартамнай булгандань хүрэхэ бэшэ гү?* (Ц.-Ж. Жимбиев); **толгой бүд** монсогойлогдоһон томо хэсэг бүд (кусок ткани, рулон); **бүд нэхэгшэ** бүд нэхэлгын үйлэдбэриин ажалшан, бүд нэхэдэг мэргэжэлтэн (ткач, ткачиха): *– Манай совет орондо Гаганова гэжэ суута эхэнэр бии юм, тэрэ хадаа фабрикада бүд нэхэгшээр хүдэлмэрилнэ…* (Ц.-Ж. Жимбиев); 2) уяа, боолто (повязка): *Гартаа улаан бүд уянхай хүбүүд институдай байшан руу хэниешье оруулнагүй* (С. Цырендоржиев); 3) аршуул (тряпка): *Нойтон бүд бариһан Нина сонхонуудай можо аршаһаар, Танин таһалгада хүрэжэ ошоно* (Ч. Цыдендамбаев); ○ **эд** *гэжэ үгэтэй парн. хэрэгл.*; **2.** *тэмд. н.* бүдөөр, нэхэмэлээр хэгдэһэн (матерчатый, тряпичный): *Теэд бидэнэй ерэхэдэ, юундэ шэнэ арһан шаахайгаа һэмээхэн нюугаад, юундэ хуушан бүд шаахай үмдөө һэм?* (Б. Мунгонов); **бүд тобшо** хубсаһанда хададаг, бүд зангидажа бүтээһэн тобшо (пуговица из ткани): *Пагмаасаан абгай бүд тобшохонуудые үлхэн уяхын хажуугаар, һамгадай уулзабал заатагүй тудадаг үшөө нэгэ ажал гэмэ юумэ үгэ хүүр дэлгэн һууна* (Ц.-Ж. Жимбиев); **бүд таглаадаһан** бүдөөр хэгдэһэн таглаадаһан, *тугалнуудай* хамагша (затычка из тряпки).

БҮД II: **бүд бүтүү** үгэ дүүгүй, аниргүй (молчаливый): *Дуулана гүш, али тугаарайнхидаал адли бүд бүтүү байха гүш? – гэжэ Дамбуу хашхарба* (С. Ангабаев).

БҮДЛИГ *тэмд. н.* бүдшүү, бүдтэ адли, бүд шэнги (матерчатый, похожий на материю): *бүдлиг сааран*.

БҮДНЭ *юум. н.* торхируугай аймагта ородог, хүриншэг боро үнгэтэй талын багахан, 14–20 см утатай бэетэй шубуун (перепел); ◊ **һохор бүднэ** мангууран, мансууран (не способный *что-л.* понимать, действовать здраво).

БҮДНЫН *тэмд. н.* бүднэдэ хабаатай (перепелиный): *Саана ёотойлдожо харагдаһан нюдэдынь уургай соогоо хэбтэһэн бүднын үндэгэнүүд мэтэ, хүхэ боро үнгэтэй байба* (Д. Батожабай).

БҮДҮҮБШЭЛХЭ *үйлэ у.* бархагараар, шэрүүнээр, бүдүүнээр, баазаар хэхэ, хайша хэрэгээр хэхэ (делать грубо, небрежно, кое-как): *бүдүүбшэлжэ хэһэн һандали*.

БҮДҮҮДХЭ *юум. н.* малай шүрбэһөөр томоһон бүдүүн утаһан (толстые нитки из жил).

БҮДҮҮДЭХЭ *үйлэ у.* үлүү бүдүүн байха, бүдүүнһээ боложо хаанашье багтахагүй (оказываться слишком толстым, не входить, не подходить по толщине).

БҮДҮҮЗГЭЙ *тэмд. н.* томоотой, ёһорхуу, дээгүүр һанаатай, ехэрхүү (солидный, важный, представительный): *Гэнтэ айхабтар бүдүүзгэй зан үзүүлэн, хашамал бүдүүн хоолойгоор уншажа оробо* (М. Батоин); **бүдүүзгэй янзаар** томоотойгоор, ехэрхүүгээр (надменно, с важным видом): *Тугаарай амаржа һууһан Арьяшка һууриһаа бодошонхой, бүдүүзгэй янзаар хүнүүдэй урдуур ябуултана* (Д.-Д. Дугаров); **бүдүүзгэй ябадал** томоотой зан (солидность, представительность).

БҮДҮҮЗГЭЙГЭЭР *наречи* ехэрхүүгээр, томоотойгоор (солидно, с важным видом): *– Түрүүшынгээ олзоор шамайгаа баярлуулхаяа һанаа ха юмбиб. Өөртөө юумэ абаха мүнгэн үшөө бии, – гэжэ хүбүүн бүдүүзгэйгээр дуугарба* (С. Цырендоржиев).

БҮДҮҮЛИГ *тэмд. н.* хара барга, харанхы мунхаг, юумэ мэдэхэгүй, гээгдэнги, тулюур (невежественный, отсталый, примитивный): *Үнэхөөрөө, урдань эрэгтэй эмэгтэй хүнүүдэй харилсаан иимэ бүдүүлиг байгаа гээшэ гү гэжэ һанахадаа, Дичигмаагай зосоо гомдолой үүлэн тогтожо, юуншье һаа мүнөө иимэ юумэ байха ёһогүй гэжэ бодобо* (Ж. Тумунов); **бүдүүлиг харанхы** мунхаг, гээгдэнги (отсталый, невежественный): *Бүдүүлиг харанхы ажабайдалаа / Бүримүһэн усадхая* (Д. Улзытуев); **бүдүүлиг зан** олондо таарамжагүй муу зан (невежественность): *…энэ һонигүй бүдүүлиг зантай хүнөөр удаан байха аргань үгы боложо, Дулма Байвалһаа һалажа ябашаһан юм* (Д.-Д. Дугаров); 2) ёборгон, муухай аашатай (грубый); **бүдүүлиг хүн** ёборгон, бардам, ёһо буруу хүн (грубиян): *…иимэ ехээр баһуулаад байхадаа, энэ*

бүдүүлиг хүниие хэһээжэ шадахал бэзэб гэжэ Сэрэнцүү шэбшэхэ зуураа, моринойнь жолоодо аһалдашаба (Ц.-Ж. Жимбиев); **бүдүүлиг ябадал** барга, муухай ябадал, ёһо буруу ябадал (грубость): *Юуб гэхэдэ, ёборгон бүдүүлиг ябадал хүлеэмгэй аалин зандань яашье таарахагүй байгаа бшуу* (М. Осодоев); 3) бузгай, гутамшаг (вульгарный): *Бүдүүлиг бэшэ, гүнзэгы удхатай, бодолтой дуунуудые дуулаха юм һэн* (Б. Мунгонов).

БҮДҮҮЛИГЭЭР *наречи* бадарганаар, шэрүүнээр, ёзогүйгөөр, муухайгаар (грубо): *Эржэн Түгэдые тиимэ хэтэрмэ бүдүүлигээр аашалха гэжэ заяандаашье һанаагүй ябаа* (М. Осодоев).

БҮДҮҮН 1. *тэмд. н.* 1) хажуу тэшээ ехэ хэмжүүртэй, үргэн, томо (толстый, грубый): *Тэбэридэ багташагүй бүдүүн модод зартагай болтороо сохюуланхай* (Ж. Тумунов); **бүдүүн гэзэгэ** үдхэн үһэ гүрэһэн гэзэгэ (толстая коса): *Тэрэ залуу ябахадаа хүн бүхэндэ һайхашаагдадаг бүдүүн хара гэзэгэтэйгшэ бэлэй* (Г.-Д. Дамбаев); **бүдүүн хүзүүн** а) шиилагар хүзүүн (толстая шея): *Хүжүүнээр эрьелдэжэ, обогор бүдүүн хүзүүгээ эльбэхэдэнь, гарайнь балсан атиралдажа, нилээд шандаанатайень гэршэлхэ юм* (М. Осодоев); б) *зоол.* хүнэриин гү, али суусариин бүлэдэ ородог һүн тэжээлтэ амитан (хорёк); **бүдүүн гэдэһэн** хотын нугалуурһаа доодо тээ оршодог, хажуу тээшээ үргэн болоһон, досоо таладаа нилдагар шара үнгэртэй, зосоонь эдигдэһэн хоолой шабаанан болон болбосордог нимгэн хүнды мяхан (толстая кишка): *Болгоһон бүдүүн гэдэһэниинь омһон гэжэ нэрэтэй* (Д. Шагдарова); **бүдүүн сэмбэ** шэрүүн ноохоор нэхэгдэһэн сэмбэ бүд (грубошёрстное сукно): *... һарлагай ноохоор нэхэжэ хэһэн бүдүүн сэмбэ дэгэлэй сээжыень хулхайшатар үргэжэ…* (Д. Батожабай); 2) тарган, маряатай (полный, тучный, упитанный): *– Иимэ томо, бүдүүн, тарган хүниие би яажа бодхоохобиб даа* (Ц.-Ж. Жимбиев); 3) үдхэн дуутай, доро, шанга хоолойтой (густой, басистый, низкий – *о звуке*): *Будын зорюута хоолойгоо томоотой бүдүүн болгожо дуугардаг дээрэлхүү абяан шэхэндэнь дуулдахадал гэнэ* (Ц. Шагжин); 4) боро, юрын, орёо бэшэ (грубый, простой – *о пище*): *бүдүүн хоол*; 5) баян, шадалтай (состоятельный): *Энэ Гомбо-Доржын нүхэд, аймагай ноёд һайд, городһоошье ябаһан зон орожол байха. Тэдэниие бүдүүн ёһоор угтаагүйдэ аргагүй бшуу* (Ц.-Ж. Жимбиев); ◊ **бүдүүн хүзүүтэй** баян, шадалтай (богатый, с достатком): *Абашни энэ гахайн поршоонхын үгы болоходо хотогодшье гэхэгүй, бүдүүн хүзүүтэй бригадир хүн гээшэ!* (Б. Пурбуев); 6) томоотой, ёһорхуу, ехэрхүү (важный, солидный): *– Зай, зай, тиимэ ааб даа, хүнэй үхибүү һургаад яахамниб, – гэжэ Головкин бүдүүн янза гаргана* (С. Цырендоржиев); 7) түрэхэ, ехэ гэдэһэтэй (беременная): *– Тугаар шамайе бүдүүн юм гү гэжэ харахадал гээ һэнби... – гэжэ зээ абгайнь хүхишэбэ* (Ц.-Ж. Жимбиев); 8) наһаа хүсэһэн, үхибүүн наһанһаа үнгэрһэн (совершеннолетний): *Тиигэхэ бүриньь Намжалшье халажа, миин, наагуур бэшэ, харин бүдүүн хүнөөр мэтэ үнэнхэ зүрхэнһөө тэрээнтэй тоосолдохо дуратай болонхой* (К. Цыденов); ○ **баян** *гэжэ үгэтэй парн. хэрэгл.*; **2.** *юум. н.* юумэнэй нарин бүдүүнэй хэмжүүр (толщина, поперечник): *Бүдүүниинь хурганай шэнээн гэхээр мүнгэн үлгүүр абаба.*

БҮДҮҮРХҮҮ *тэмд. н.* 1) һайзгай, ехэрхүү, ёһорхуу, гаадагар, һүрээтэй (чванный, важничающий, серьёзный): *Энэ ушарые шэрээтэ лама харахадаа, «намайе хүндэлжэ, намайе үдэшэжэ байна» гэжэ ойлгоод, бэе түхэлдөө бүдүүрхүү маяг оруулна* (Ц. Шагжин); 2) ёһо мэдэхэгүй, ёһо буруу аашатай, тунгаасагүй (невежливый): *бүдүүрхүү зан.*

БҮДҮҮРХЭ *үйлэ ү.* таргалха, маряажаха (становиться толстым, полнеть, тучнеть): *Эдэ хүбүүдыеш гаргаха, түрэхэдөө, таргалаа, бүдүүрээ хүн аабзаб* (Г. Дашабылов).

БҮДҮҮРХЭХЭ *үйлэ ү.* 1) һайзгайрха, ехэрхэхэ, һүрөөтэй болохо (чваниться, важничать): *Доктор солотой, дээгүүр зиндаагай хүн болооб гээд, бүдүүрхэжэ, дээгүүр харасагаажа ябахаяа һаатахагүй хүнши, ойлгооройш* (С. Цырендоржиев); 2) бүдүүлигээр аашалха, тунгаасагүй байха, ёһо буруугаар хандаха (поступать невежливо, грубо относиться): *Хэрбээ хэрэгээр ороо һааш, булайгаар бүдүүрхэхэ, ямаршье хэрэг бүтээжэ үгэхэгүй* (Ц. Шагжин).

БҮДҮҮРЭЛГЭ *юум. н., эмн.* үргэдэлгэ, бүдүүн бололго, һуналга (расширение): *хүлэй һудаһанай бүдүүрэлгэ*.

БҮДХЭ *юум. н.* шубуунай хото (желудок у птиц): *Шубуунай бүдхэ соо шулууханууд байдаг*.

БҮДЫХЭ *үйлэ ү.* балартаха, залирха, һүлэмхи байха, бүдэхирхэ (быть тусклым): *Дэнгэй гэрэл бүдынэ.*

БҮДЬХЭ *юум. н.* **бэдьхэ** *хара.*

БҮДЭГ *юум. н.* бүрүүл, харалган байлга, хараа таһаралга (сумерки): *Үдэшын бүдэг соогуур табгайн хурдаар соёруулан, үелһэн унаган нүхэрэйдэнь орожо гараа һэмди* (Ц.-Д. Хамаев); **бүдэг-бадаг** бүрүүл байлга, хараа

таһаралга (сумерки): *Хүбшэ тайга соо боро хараанай бүдэг-бадаг буужа байгаа һэн* (С. Доржиев); **бүдэг-бадаг (бүрүүл) болохо** бүрэнхы болохо, боро хараа орохо (смеркаться): *Бүдэг-бадаг болохолоор, жалга соohоо гаражa, зуһалан тээшэ гэшхүүлбэбди* (Ц.-Д. Хамаев); *Боро хараан боложо эхилээд, бүдэг-бадаг бүрүүл болобо* (Ш. Нимбуев).

БҮДЭГЭР *тэмд. н.* 1) бүрэгэр, бүдэхи (неясный, неотчётливый, смутный, тусклый); 2) эли, тодо бэшэ, элирхэй бэшэ (неопределённый).

БҮДЭН *юум. н.* хүнэй нюурта хабартаа бии болодог толбо (веснушки): *Шантагархан хамар, хасар дээгүүрнь сасарһан бүдэнгүүд бүри эли болошобо* (С. Цырендоржиев).

БҮДЭНТЭЙ *тэмд. н.* бүдэн гараһан (в веснушках, веснушчатый): *Абрамов сухигар сагаан болошонхой, хахажа бүглэрхөө байһандал, бүдэнтэй нюураа татагалзуулба* (Б. Шойдоков).

БҮДЭНХИ *тэмд. н.* 1) һүлэмхи, балар, эли бэшэ, бүрүүл (тусклый, мутный): *бүдэнхи гэрэл*; 2) бүргшэм, амяа бүтэмэ, бүглүү (душный, спёртый): *бүдэнхи агаар*.

БҮДЭР *юум. н.* 1) соохор юумэн (крапинка): *бирсагар олон бүдэр*; 2) ашаг, толбо, төөн (пятно, пятнышко): *Дээрээ шаб шаранууд бүдэртэй шантагархан хамар, уһатаһан зубхитай улаан нюдэн, дульбагар зузаан уралнууд* (Ч. Цыдендамбаев).

БҮДЭРГЭНӨӨ(Н) *юум. н., хори, сэл.* 1) жэжэ һалаа мүшэр (мелкие ветки): *Гэшүүһэнэй бүдэргэнөөн*; 2) дархи, унаанги, нүүлэ (валежник): *Газарта бүдэргэнөөн дайралдана.*

БҮДЭРГЭХЭ *үйлэ у., идх. залог* торгоохо, торгоожо унагааха (заставить споткнуться): *...хүбүүн үшөө дахин хашхараад, дэгнүүлнүүд дээгүүр мориёо бүдэргэжэ ябаад, тэрээн руу харайлгажа ябатарынь, зээрдэ азарга хэдэн даагануудые урдаһаань намнажа ерээ* (Д.-Д. Дугаров).

БҮДЭРТЭЙ *тэмд. н.* 1) соохор толботой, соохорлоһон (в крапинку): *Борьбо дундаа бүдэртэй / Боро һаарал шэлүүһэ...* (Г. Цыдынжапов); 2) алаг эреэн, соохор (пятнистый, рябой): *бүдэртэй хамар*.

БҮДЭРҮҮЛХЭ *үйлэ у., идх. залог* 1) торгоохо, торгожо унагааха (заставить споткнуться): *Гүрөөһэ бугануудые ундыһунды унагаажа, тураг ангуудые олоор бүдэрүүлжэ, арһа мяхыень элбэгээр хубаахал* (Б. Санжин, Б. Дандарон); 2) *шэлж.* нааданда торгохо, алдуулха, шүүгдүүлхэ (заставить проиграть, подставить подножку): *Бишни, юрэдөө, шамаяал бүдэрүүлхэ байхаб гэжэ байгаад, шанга шангаар дуугарба* (С. Ангабаев).

БҮДЭРХЭ *үйлэ у.* 1) торохо, торожо унаха (спотыкаться): *Теэд горхоной шабар соо мориниинь урда хүлөөрөө зоогдон бүдэржэ, тэрэ өөрөө эмээл дээрэһээ хууран, нуурмаг соо тарайшалай* (Д.-Д. Дугаров); *«Бараг даа, морин бүдэрдэг, эрэ хүн эндүүрдэг юм», – гэжэ һанаaень заһаа бэлэй* (Ц.-Д. Хамаев); 2) *шэлж.* тогтохо, тухашарха, аргаа ядаха (остановиться, встретив неожиданное затруднение): *Тиимэһээ хэршье бэрхэ монголшо заримдаа сагаан сааpһан дээрэ бүдэрдэг байха* (Ч. Цыдендамбаев).

БҮДЭХЕЭР *наречи* 1) тодо бэшээр, бүрүүлээр (смутно, размыто): *Һахал ургашаһан нэгэ нюур ямаршьеб үдхэн манан соогуур бүдэхеэр харагдахадал гэбэ* (В. Гармаев); *Дамбын толгойдо таһалдуу бодолнууд бүдэхеэр, ааляар алгасалдана* (Д.-Д. Дугаров); 2) һулаар, бүглүүгээр, намдуугаар (глуховато, сдавленно, приглушенно): *Тэрэнэй хоолойнь урид бүдэхеэр соностоһон аад, дуулаха бүринь улам хонгёо болон соностоно* (Ц.-Ж. Жимбиев).

БҮДЭХИ 1. *тэмд. н.* 1) тодо бэшэ, бүрүүл, һүлэмхи (неясный, тусклый, мутный): *Хэдэн тээһээ түгдэршэһэн, һандархай Ангелтай, найгашаһан энэ памятнигта бүдэхи үзэгүүд харагдаба* (Ч. Цыдендамбаев); 2) амигүй, соггүй, эли тодо бэшэ (безжизненный, невыразительный): *Оройдоо нэгэ һарын туршада үһээ сайжа, хухи сагаан толгойтой, бүдэхи аалин болошоо һэн* (М. Осодоев); 3) намдуу, даруу, балар (глуховатый, сдавленный, приглушённый): *Хунхан тогоотой шүлэншье «тус» гэһэн бүдэхи абяатайгаар хүмэрижэ, Бальжинимашье шаад байса шашхашаба* (Б. Мунгонов); 4) уйдхартай, барагар (мрачный, невесёлый): *Яабагшанай шэг шарай гансата бүдэхи боложо, шанаань атиралдаад абана* (М. Осодоев); **бүдэхи муухай бодол** гунигтай, уйдхартай бодол (мрачные мысли): *Энэ үедэ мориной турьяха тон элеэр соностожо, бүдэхи муухай бодолыень һамаргажархиба* (М. Осодоев); 2) *хэл. шэнж.* хонгёо бэшэ (глухой): *Буряад хэлэнэй х, һ, т, с мэтын хашалгануудбүдэхи гэжэ элирүүлэгдэдэг юм*; **2.** *наречи* һүлэмхеэр, тодо бэшээр (тускло, мутно).

БҮДЭХИР *тэмд. н.* 1) тодо бэшэ, һула (глухой): *– Гансааран лэ эндээ һууна гүт? – гэжэ бүдэхир болошоһон хоолойгоор Бадма асууба* (С. Цырендоржиев).

БҮДЭХИРХЭ *үйлэ у.* 1) бүрүүл, бүдэхи болохо (тускнеть, мутнеть): *Бүхы юумэн дахяад нойрой манан соо бүдэхиржэ,*

мартагдажа эхилбэ (Д.-Д. Дугаров); 2) *хэл. шэнж.* бүдэхир болохо, хоолойн хонгёо абяанай хабаадалгагүйгөөр үгүүлэгдэхэ (оглушаться, становиться глухим): *Үгын һүүлдэ байһан хонгёо хашалгануud заатагүй бүдэхирдэг.*

БҮДЭХИРЭЛГЭ *юум. н., хэл шэнж.* бүдэхи бололго (оглушение).

БҮЖЭГ *юум. н.* 1) зүжэг наадан (спектакль, постановка): *Тэрэ артистмнай бүжэг нааданайнгаа һүүлдэ ёһотой нянька боложо, одхон дүүхэйгээ абаба* (Ц.-Ж. Жимбиев); 2) хатар (пляска, танец): *бүжэг хатарха*.

БҮЖЭГЛЭХЭ *үйлэ үг.* 1) зүжэг наада харуулха (ставить спектакль); 2) хатарха (плясать, танцевать): *Үшөө хэнтнай бүжэглэхэ дуратайб? Иихэдээ ёһотой концерт харуулха зон бэшэ гүт?* (Ц.-Ж. Жимбиев).

БҮЖЭГШЭ(Н) *юум. н.* хатарааша (танцор, плясун): *Эгээл һонирхолтойнь гэхэдэ, «Байгал» театрай бүжэгшэд монгол маягаар гүйсэдхэгдэһэн арадай дуунууд (уртын дуун) доро монгол хатарнуудые хатараа* (Буряад Үнэнһөө).

БҮЙЛӨӨҺЭ(Н) *юум. н.* шара улаан үнгэтэй, жэмэс соогоо монсогорхон яһатай, хада уулаар ургадаг, абрикос түрэлэй үндэр бургааһан (абрикос): *Арсалан шулуунай дундаһаа ургаһан бүйлөөһэнэй хажуугаар гараха гэн гэхэдээ, шагтагалдашана* (Ж. Балданжабон).

БҮЙЛСЭ *юум. н.* дулаан газарта ургадаг һамарта үрэтэй модон (миндаль, дерево и его плод): *бүйлсын эшэ.*

БҮЙЛТЭРГЭНЭХЭ *үйлэ үг., ага* дэгэлээ тайлангүй, гараа үрөөһэн хамсы соохоо гаргаха (снять один рукав, оставляя дэгэл надетым).

БҮЛБЭГЭНЭХЭ *үйлэ үг.* гүбэрхэ, аман соогоо дуугарха (бормотать): *аман соогоо бүлбэгэнэхэ*.

БҮЛБЭГЭНҮҮР *юум. н.* 1) абяа гарадаг хонхо, хонхинуур (бубенчик): *Хаанашьеб даа холын холо һүрэг тэмээн бүлбэгэнүүр хонхонуудаа жэнгирүүлэн субана* (Ц. Шагжин).

БҮЛБЭНҮҮР 1. *юум. н.* 1) абяа гарадаг хонхо, хонхинуур (бубенчик): *Шара сэмбэ бойлторгодонь хитад жэжэхэн бүлбэнүүрнүүдые ирайшатар хадажархиһан байба* (Х. Намсараев); ○ **хонхо** *гэжэ үгэтэй парн. хэрэгл.*; **2.** *тэмд. н.* булгилһан, сохилһон (трепещущий, бьющийся – *о сердце*): *Тиигээд сээжэдэнь шэхэеэ няажа шагнахадань, бүлбэнүүр жаахан зүрхэнэйнь һулаханаар сохилхо мэдэрэгдэбэ* (С. Цырендоржиев).

БҮЛГЭ *шангадх. үг.* бүглэртэр, сүмэ, тэһэ (напрочь, совсем): *Сүхэ мүрэн үдэрһөө үдэртэ үерлэһэн шэнги, оёорһоо бүлгэ һүрэн булгилжа, һүртэйгөөр хөөһэтэн урдана* (Х. Намсараев).

БҮЛГЭМ *юум. н.* хүнүүдэй аймаг, хэһэг баг, нэгэн һаналтай бүлэг зон, анги зон (группа, общество): *Мүнөө эндэхэнээ өөһэдөө бүлгэм бии болгоод, урдаа табиха түлэблэлгэеэ ба хэн, ямар хүн энэ бүлгэмдэ орохо, хабаадаха, хүдэлхэ эрхэтэйб гэһэн дүрим найруулжа бэшэхэ зэргэтэйбди* (С. Норжимаев); **хизаарламал харюусалгатай бүлгэм** нэгэ гү, али хэдэн эрхэтэ нюурай гү, али эрхэтэ зургаанай байгуулһан ажахын хэһэг баг (общество с ограниченной ответственностью, ООО): *Хизаарламар харюусалгатай бүлгэмүүд нэн түрүүн бага болон дунда үйлэдбэри эхилэгшэдтэ зорюулагданхай*.

БҮЛГЭМДЭХЭ *үйлэ үг.* **бүлгэмнэхэ** *хара*.

БҮЛГЭМНЭХЭ *үйлэ үг.* бүлэг болон сугларха, бөөгнэрхэ, хамтарха (группироваться): *нэгэ газарта бүлгэмнэхэ*.

БҮЛГЭМЭЙХИД *юум. н., ол. тоо*. бүлгэмдэ орогшод, бүлгэмдэ хабаатайшуул (члены общества, кружка): *Удэшэлэн Соёлой байшан соо уран һайханай бүлгэмэйхид буряадай үбгэн түрүү уран зохёолшо Хоца Намсараевай «Тайшаагай ташуур» гэжэ зүжэг наада харуулба* (Б. Мунгонов).

БҮЛГЭРХЭ *үйлэ үг.* 1) мултарха, сохигдон унаха, сүмэрхэ, соорохо, тараха (сбиваться, пробиваться, получать пробоину): *Мүнөө үглөөгүүр бүтүү һаарал манан тунашоод байһан аад, һаяхан бүлгэрэн дэгдэжэ, айхабтар шанга наран шаража эхилбэ* (Х. Намсараев); 2) оёдолоороо хангирха (разойтись по швам): *Дэгэлшни ташаадаа бүлгэрөөд ябана*.

БҮЛГЭРХЭЙ *тэмд. н.* 1) сооронхой, мулта сохигдонхой (сбитый, пробитый); 2) хангирхай, оёдолоороо хангирһан (распоровшийся): *Аламжын гуталайнь түрии бүлгэрхэй, оймһонойнь заха харагдана*.

БҮЛДЭГЭ(Н) *юум. н.* 1) зарим эрэ амитадай, мүн эрэ хүнэй үрэ бүрилдүүлгын эрхэтэн, үндэгэн, амид бэе (мужские половые железы, шулятные яйца); 2) хууханаг, бүлдэгэнэй арһан (мошонка).

БҮЛЕЭБТЭР *тэмд. н.* дулаабтар, халуубтар, бүлеэншэг (тепловатый): *Нээлгэтэй сонхоор һэрюухэншье һаа, бүлеэбтэр, шиигтэй, сэбэр агаарай урасхал долгилон орожо, хасар, духыем, үһыем эльбэнэ* (А. Жамбалдоржиев).

БҮЛЕЭДХЭГДЭХЭ *үйлэ үг., хүлеэгд. залог* дулаабтар болгогдохо, бага зэргэ халаагдаха (подогреваться): *Энэ үедэ уһан бүлеэдхэгдэжэ, сэрэгшын шарха угаахаар болобо.*

БҮЛЕЭДХЭХЭ *үйлэ үг., идх. залог* шэнгэн бодос бага зэргэ халааха, дулаан болгохо (подогревать): *Нохойнгоо эдеэ ойлгомторгүй хүмэрюулжэ адхажархёод, дахин уһа бүлеэдхэн, гурил худхажа, һүүлгүй Шаригаа эдеэлүүлтэрынь һаруул болошолой* (Д.-Д. Дугаров).

БҮЛЕЭДЭХЭ *үйлэ үг.* дулаан болохо, бага зэргэ халаха (становиться тёплым, нагреваться): *Уһан бүлеэдэбэ*.

БҮЛЕЭН *тэмд. н.* 1) дулаан, бага зэргэ халаалгаһан (тёплый): *Гэртээ ерэхэдэм, эжымни үни бодоод, үнеэгээ һаажархинхай, бүлеэн һүтэйгөөр халуухан хилээмэ урдам табиха* (Ц.-Д. Хамаев); **бүлеэн һэбшээн** дулаахан һалхин (тёплый ветерок): *Кабинынгаа сонхохонуудые нээнхэй, үдын бүлеэн һэбшээндэ сохюулан гүйлгэжэ, байсын хаяада машинаяа байлгаад, үбдэг тулама ногоон соо уруугаа хараад, һаг хэбтэшэбэ* (Ц.-Д. Хамаев); ○ **бүтэн** *гэжэ үгэтэй парн. хэрэгл.*

БҮЛЕЭНШЭГ *тэмд. н.* дулаабтар, халуубтар (тепловатый): *Айдай дээрэһээнь бүлеэншэг сай хэды балгаад, баһа нюдөө аниба* (С. Доржиев).

БҮЛЕЭХЭН *тэмд. н.* дулаабтар, дулаахан (тёпленький): *Тиигээд лэ эгээн наана байһан үнөөхи хуумаан шэхэтэй хониёо барин, һаажа байха зуураа тэрэнэй бүлеэхэн һүыень нюур хасартаа түрхинэд* (Ц.-Ж. Жимбиев); *Бүлеэхэн аматай, / Бэлтэгэрхэн нюдэтэй* (*таабари*, байшан гэр).

БҮЛЕЭСҮҮЛГЭ *юум. н.* дулаасуулга, бага зэргэ халаалга (подогрев, подогревание).

БҮЛЕЭСҮҮЛХЭ *үйлэ үг., идх. залог* дулаасуулха, бага зэргэ халааха (подогревать): *һү бүлеэсүүлхэ*.

БҮЛЕЭСЭХЭ *үйлэ үг.* дулаан болохо, халаха (становиться тёплым, подогреваться): *Ринчин түрэхэ хонидоо һахижа байһанаа, дулаасаха бүлеэсэхэеэ, халуун сай уухаяа ерэбэ гэжэ тухайлнаб* (А. Жамбалдоржиев).

БҮЛИН *юум. н.* үдхэрһэн шуһан (сгусток крови): *Амаа хоёр альгаараа бүтүүлээд, хүнэй дуулахагүйгөөр ханяахадань, хамаг бээнь үбдэжэ, досооһоонь бүлин шуһан гараха юм* (М. Осодоев).

БҮЛИНСЭХЭ *үйлэ үг., баруун бур.* **бүлинтэхэ** *хара*.

БҮЛИНТҮҮЛХЭ *үйлэ үг., идх. залог* бүлинтэй болгохо, үдхэрүүлхэ (дать возможность сгуститься, превратиться в сгустки): *Гаргаһан хониной нгоо шуһые хотодо шудхаад, үлэһыень бүлинтүүлхэеэ орхибо.*

БҮЛИНТЭ *тэмд. н.* үдхэрһэн зарсашаһан шуһатай (со сгустившейся кровью): *Эртын барга сагта хуби заяаншни эрлиг дайсадай бүлинтэ улаан шуһан соо эритэ һэлмээр сабшуулжа…* (Д. Дамбаев).

БҮЛИНТЭХЭ *үйлэ үг.* шуһанай үдхэрхэ, монсогойрхо, бүлин болохо (сгущаться, превращаться в сгустки): *Бүдүүн гэдэһэндэ хэршэһэн эльгэ, өвхэ, мяха, мангир, бүлинтэһэн шуһа шудхаад шанадаг* (Д. Шагдарова).

БҮЛӨӨЛИН *юум. н.* эгэшэ дүү басагадай хүбүүд, басагад (двоюродные братья и сёстры по материнской линии): *Тэдэ хоёр бүлөөлин болодог.*

БҮЛӨӨЛИНСЭР, бүлөөлингүүд *юум. н.* бүлэнэрһөө гараһан үхибүүд (троюродные братья и сёстры по материнской линии): *Танай абын аба, минии эжын эжынэр бүлөөлингүүд байһан юм ха юм* (Ц. Шагжин).

БҮЛӨӨНСЭР *юум. н., баруун бур.* **бүлөөлинсэр** *хара.*

БҮЛСҮҮРГЭ 1. *юум. н.* 1) монсогор зүүдхэл, гоёолто (шарообразные украшения): *Олон бүлсүүргэ, мүнгэн гуу, оохор болоһон баяшуулай зургаа долоон басагадай гол дунда хамагһаа хонгёо шанга хоолойтой Тэгшын Янжама гунхарна* (Ч. Цыдендамбаев); 2) монсогор, түхэреэн юумэн (кругляш, пузырь); **2.** *тэмд. н.* монсогорхон, сулсагархан, бээрхүү (кругленький, ядрёный): *бүлсүүргэ басаган.*

БҮЛСЫХЭ *үйлэ үг.* 1) хабдаха, һэлхэрхэ (опухать): *Хүлынь бүлсыжэ хабдаа*; 2) пүлхыхэ, улхайха (надуваться): *Сухалдаһандаа бүлсынэ.*

БҮЛСЭГЭНЭХЭ *үйлэ үг.* монсолзон хүдэлхэ (двигаться – *о чём-л. кругленьком*): *бүлсэгэнэжэ ябаха*.

БҮЛСЭГЭР *тэмд. н.* 1) монсогор, түхэреэн (круглый): *…Жамганов онгосо дээрээ дабшалжа һуугаад, уһанай бүлсэгэр бүлсэгэр дуһалнуудые мүнгэн тоборюулгата хуяг мэтээр яларуулжа байһан хүжэгэр хара бээ һалхин наран хоёрто хатаана* (Ж. Тумунов); 2) хабданги, һэлхэрэнги (опухший): *бүлсэгэр нюдэн*; 3) бүтүүбхинги, улхайнхай, гомдонги (надутый).

БҮЛСЭГЭРХЭН *тэмд. н.* түхэреэхэн, монсогорхон (кругленький): *Тэрэнэй шарай дахин уйтай боложо, аманһаа гааһаяа һугалан хаяад, бүлсэгэрхэн шэлтэй хамарай тамхи эрхы хурган дээрээ үбэнүүлбэ* (Д. Батожабай).

БҮЛТЫЛГЭХЭ *үйлэ үг., идх. залог* **бэлтылгэхэ** *хара*.

БҮЛТЫХЭ *үйлэ у.* **бэлтыхэ** *хара*.

БҮЛҮҮЛХЭ *үйлэ у., идх. залог* hү бүлүүрээр сохюулжа тоhонhоонь илгаха гү, али машиндуулха (велеть сбивать, сепарировать молоко): *Hүеэ hүүдэртэ бүлүүлхэ хэрэгтэй*.

БҮЛҮҮР *юум. н.* 1) айраг бүлэхэдэ хэрэглэгдэдэг, дороо hэрбээтэй гү, али уруунь харуулhан аяга шэнги аад, нүхэнүүдтэй, модон эшэ hуулгаhан худхуур (деревянная мутовка *для пахтания масла*): *«Би сагаан эдеэгээ hанашооб», – гээд, Баяр углууда байhан hабын бүлүүр хоёр-гурба бүлөөд, модон шанагаар удхана* (Ц.-Ж. Жимбиев); 2) *баруун бур.* hаба, айраг бүлэхэ амhарта (высокая узкая кадушка *для пахтания масла*); 3) газар дорohоо уha hорон гаргадаг түхеэрэлгэ (насос): *Худаг малтажа, гаргаhан шабараараа хирпиисэ сохижо галдаабди, тэрэ хирпиисээрээ худаг дээрээ гэр барижа, уhанай бүлүүр тодхообди* (Б.-Б. Намсарайн).

БҮЛХИН *юум. н.* 1) амиды бэеын hудаhануудта гү, али зүрхэнэй хүндыдэ бии болон зангирдаг шуhанай бүлин, *уушханай, зүрхэнэй гү, али уураг тархиин hудаhа бүтүүлхэдээ, үхүүлхэ аюултай* (тромб): 2) шүрбэhэнэй яhандаа ниилээд байдаг бүдүүн үзүүр тала, хуби (утолщённая часть жилы на соединениях суставов, связка, толстое сухожилие); 3) *шэлж.* найргүй, аягүй, зохидгүй, гомдомоор юумэн (горькая пилюля): *Харин hүүлэй үедэ Арданай сэдьхэлдэ нэгэ шэлдэн бүлхин монсогойршонхой* (М. Осодоев); ◊ **бүлхи залгижархиhандал** хахашаhандал (≈ комок в горле застрял): *Томо монсогор бүлхи залгижархиhандал, зосоомни ехэл түглэгэр муу байба* (Б. Мунгонов).

БҮЛХИТЭЙ *тэмд. н.* 1) амиды бэеын hудаhануудта гү, али зүрхэнэй хүндыдэ бии болон зангирдаг шуhанай бүлинтэй (с тромбами); 2) *шэлж.* уйдхартай, зохидгүй, гомдомоор (горький, печальный): *Ринчинэй досоо бүри бүлхитэй болошоно* (С. Цырендоржиев); ◊ **бүлхитэй (бүрүүл) ябаха** (*гү, али* **болохо**) гомдолтой, найргүй юумэ досоогоо багтаажа ябаха (≈ быть не в своей тарелке): *Теэд юундэшьеб Доржын сэдьхэлдэ бүлхитэй бүрүүл болошоно* (Ч. Цыден-дамбаев).

БҮЛХИТЭХЭ *үйлэ у.* 1) hудаhан соо шуhанай бүлингэй бүрилдэхэ (образовываться – *о тромбе*); 2) hудаhанай бүлингөөр бүтүүрхэ, шуhанай ябаса хааха (болеть тромбофлебитом): *бүлхитэжэ үбдэхэ*; 3) *шэлж.* hанаата болохо (беспокоиться): *Хүбүүнэйнгээ Залмада дуратайе, тэрэнэйнгээ түлөө бүлхитэжэ, зүрхэ сэдьхэлээ хүмэрижэ ябаhыень үбгэн Тураахи мэдэдэгшье хадаа энээн тухай хахадшье үгэ хэлэдэггүй…* (Б. Санжин, Б. Дандарон).

БҮЛХЫЛГЭХЭ *үйлэ у., идх. залог* монсогор болгохо (надувать); **хасараа бүлхылгэхэ** тумбайха, сухалдаха (надувать щёки): *– Та, ишмэ hайхан дангина аад лэ, юундэ хасараа бүлхылгэнэ гээшэбта?* (Ц.-Ж. Жимбиев).

БҮЛХЫХЭ *үйлэ у.* 1) хабдаха, hэлхэрхэ (быть опухшим, опухать, распухать): *Досоонь түглыжэ, хоолойень зангируулан дээшээ хөөрөөд, зубхинуудтань, уралнуудтань бүлхын гаражa, нулимса болон адхаршахань гү* (А. Ангархаев); *нюдэнэйнгөө бүлхытэр уйлаха*; 2) гомдонги шарайтай байха (быть надутым, надуваться): *Басагамнай юундэ бүлхыгөөд hууна?*

БҮЛХЭГЭР *тэмд. н.* хабданги, hэлхэрэнги (опухший, одутловатый): *Намжал мүн лэ урдаhаань гэтэжэ, Сэрээтэрэй нюдэнэй ишмэ ехэнүүд, шара эреэнүүд, бүлхэгэр, наана зубхитай байhыень түрүүшынхиеэ обёоржо, юундэшьеб гайхаба* (К. Цыденов); **бүлхэгэр нюур** hэлхэрэнги нюур (одутловатое лицо): *Үдын халуун болоодүй hэрюубтэр байбашье hаань, энэ хүнэй бүлхэгэр улаан нюур шал нойтон, тоho бушхана* (Ц. Шагжин).

БҮЛХЭР: бүлхэр-бүлхэр гэхэ *үйлэ у.* пүлсэгэр, палдагар, сулсагар хүнэй ябаха, хүдэлхэ (двигаться – *о чём-л. пухлом*): *Хүбүүнэй шаар үлеэхэдэнь, хасарынь бүлхэр-бүлхэр гэнэ*.

БҮЛЫН *тэмд. н.* бүлэдэ хабаатай, бүлөөрөө (семейный): *Хоёрдохиёо гэрлэhэн хүбүүнэйнгээ бүлын зол жаргал олоогүйе ойлгожорхиhон үбгэжөөл хүгшэндөө хүнэй үгыдэ уурладаг hэн* (А. Ангархаев).

БҮЛЫНХИД *юум. н., ол. тоо* нэгэ бүлын зон, бүлэтэн (члены семьи).

БҮЛЭ I *юум. н.* 1) айл, гэртэхин (семья, семейство): *Энэ бүлэ ямар зон бэ даа, юрэдөө ойлгогшогүйб* (Г.-Д. Дамбаев); **нэгэ бүлын хүнүүд** нэгэ гэрэй хүнүүд (члены одной семьи): *Гурбуулан нэгэ бүлын хүнүүдтэл, үнгэрэгшэ хэдэн үдэр соо бии юумэеэ хубаалдан эдижэ, хамаг hонинуудаа адли бололдон зугаалалсажа ябаа hэмди* (Ц.-Д. Хамаев); ○ **айл**, **гэр** *гэжэ үгэнүүдтэй парн. хэрэгл.*

БҮЛЭ II *юум. н.* түрэhэн эгэшэ дүү басагадай үхибүүд (двоюродный брат или сестра по материнской линии): *Hуугыт, бүлэ, hуугыт* (Ц. Шагжин); *Бүлэ зон бөөрэhөө хүйтэн* (Оньh. үн.).

БҮЛЭ III *шангадх. част.,* **бү-** *гэhэн*

үзэгүүдээр эхилһэн үгэнүүдтэй суг хэрэгл. (*усил. част. к словам с начальным* **бү-**): *бүлэ бүлсэгэр юумэн.*

БҮЛЭГ *юум. н.* 1) нэгэ хуби, хэһэг, таһаг (глава, раздел, отдел): *Тус бүлэг ном соо оруулагдаһан бүхы бүлэгүүдэй эгээн һонирхолтой, шанартай бүлэг гэжэ һанагдана* (Ц. Жамбалов); 2) баг, аймаг, бөөн юумэн (группа, кучка, фракция): *Охиной нютагаархин гуша гушан хүнтэй хоёр бүлэг боложо, тэдэнһээ түрүүн ерээд, шугы соо амадажа байһан юм* (Б. Санжин, Б. Дандарон); **бүлэг артистнар** ямар нэгэн театрай гү, али ансамблиин артистнарай нэгэ хуби, баг (группа артистов): *Һуралсалай жэлэй дүүрэхэ багаар холын нэгэ городһоо бүлэг артистнар ерэжэ, концертнүүдые угаа һайнаар табижа, улаан-үдынхидые хүлгөөбэ* (С. Цырендоржиев); **бүлэг бүлэг болохо** хэдэн хүн боложо хубаагдаха (группироваться): *Бүлэг бүлэг боложо һууһан сэрэгшэд нэгэ тамхияа бэе бэедээ үгэлсэн татанад* (Г.-Д. Дамбаев); 3) нэгэ юумэнэй бүридэлтэ хуби, хэһэг, хэдэн (часть целого, небольшое количество, несколько): *Бүлэг хони, һүрэг үхэр, азаргаар адуу тууһан моритойшье, ябаганшье хүнүүд оог хашхараа табилдан, хойто зүг уруул шамдуун ябана* (Б. Санжин, Б. Дандарон); *Бүлэг үүлэн нара халхалжа, һиирэг ой соо хара һүүдэр бууба* (Ж. Тумунов); **бүлэг ой** багахан ой, ойхон, шугы (рощица, лесок): *Эмниг морин хүнүүдэй хашхаралдаанһаа улам жэгшэжэ, урдаа байһан бүлэг ой руу, зэрлиг буга мэтэ, гүйжэ орошобо* (Д. Батожабай); **бүлэг нарһад** амяараа ургаһан хэдэхэн нарһад (несколько сосен): *Шэбэр нютагаймнай Баруун хаяла гэжэ нэрэтэй газарта, гүбээ дээрэ Балгааһатын нарһад гэжэ нэрлэгдэдэг ная гаран бүлэг нарһад ургадаг байгаа* (Ц. Шагжин); 4) *баруун бур., хууш.* хубисхалай урдахи Баруун Буряадтахи захиргаанай эгээ доодо шата, һомон (низшая административная единица, сомон).

БҮЛЭГЛЭЛ *юум. н.* 1) баг, нэгэдэл (группировка, группа): *Жэшээнь, эдеэ хоолой нэрэ томьёонууд нэгэ тиимэ бүлэглэл болодог* (Д. Шагдарова); 2) *полит.* ямар нэгэн һанал бодол баримталагшадай, партинуудай гү, али гүрэнүүдэй ямар нэгэн зорилго бэелүүлхын тулада суглуулагдаһан нэгэдэл (политический блок).

БҮЛЭГЛЭХЭ *үйлэ у.* 1) бөөгнэрхэ, сугларха (группироваться): *Эндэ тэндэ бүлэглэн байһан айлшадынь алибаа юумэнүүд тушаа дундаа зүбшэн хэлсэнэд* (Ч. Цыдендамбаев); 2) нэгэ хуби, хэһэг, баг, таһаг болгохо (делить на части): *...тэдэниие бүлэглэн хубаарилхадаа, нюурай, зааһан, асууһан, һөөргэтэһэн болон глагольно түлөөнэй үгэнүүд болгон илгана* (В. Рассадин).

БҮЛЭГҮЙ: гэр бүлэгүй *тэмд. н.* гэр бүлэтэй болоодүй, бэлбэһэн (бессемейный, несемейный): *Гэр бүлэгүй, үхи хүбүүгүй ганса бэе хүнэй бурханай урда бүхэхэдэнь, юун үлдэхэб даа* (Ч. Цыдендамбаев); 2) үншэн (сирота, сиротский).

БҮЛЭН *юум. н., ага* һурша номоор харбалгада хэрэглэгдэдэг элдэһэн арһа зүһэжэ хэһэн сагаалса (сшитая из кожи мишень для стрельбы из лука).

БҮЛЭНСЭГ *юум. н.* 1) һөөг, бөөн (куст): *Аяар дээрэ, манайхинай зениткэнүүдэй тэнгэриин уужамда ургуулһан бүлэнсэгүүд мэтэ утаанай дээгүүр нэгэ зурлаахан бии болобо* (Ж. Тумунов); **бүлэнсэг бургааһан** һөөг бургааһан, хэһэг бургааһан (кусты): *Бурзан сагаан абаахайнууд огторгойн үндэрһөө яаралгүйгөөр бүлэнсэг бургааһан дээгүүр, гэрэй хушалта дээгүүр, голой елшэгэр мүльһэн дээгүүр бууна* (Б. Мунгонов); 2) үбһэ ногооной баглаа, адха (пучок трав): *бүлэнсэг ногоон.*

БҮЛЭНСЭР *юум. н.* зээнсэрэй үхибүүн (ребёнок правнука): *Энэ манай бүлэнсэр хүбүүн.*

БҮЛЭНЭР *юум. н., ол. тоо.* 1) бүлэ хүнүүд (двоюродные братья по материнской линии); 2) бүлын гэшүүд (семья, члены семьи): *– Бүлэнэртнай эндэ үлэхэнь гээшэ гү? – гэжэ Вера Самсоновна һанаата болоно* (Ж. Тумунов).

БҮЛЭТЭЙ *тэмд. н.* 1) гэрлэһэн, һамгатай, хадамда гараһан (семейный): *Ехэдээл һаа бүлэтэй, хүүгэдтэй болоһон байна бээб* (К. Цыденов); ○ **гэртэй** *гэжэ үгэтэй парн. хэрэгл.*

БҮЛЭХАЙ *юум. н.* нагасаяа гү, али бүлэ ахада хүндэлэн хандаһан үгэ (почтительное обращение к дяде или старшему брату по материнской линии): *Бүлэхай манайда айлшалба.*

БҮЛЭХЭ *үйлэ у.* 1) һаба соохи айраг гү, али зөөхэй бүлүүрээр сохижо хүдэлгэхэ (сбивать айрак или сметану): *Сарайда ороходонь, Цэрэнцуу бишыхан һабатай зөөхэй бүлэжэ, шэнэ тоһо гаргаха гэжэ һууба* (Б. Мунгонов); 2) һорон гаргаха (выкачивать): *Тиибэшье байгаалиин һайхан хүгжэм, унтархагүй омогорхол тэрэнэй досоо соргоор бүлэжэ байна ха юм!* (Д. Батожабай).

БҮЛЮУ *юум. н.* 1) эритэ юумэ хурсадхадаг, үрэдэг тэбхэр шэрүүбтэр шулуун (точило, брусок, оселок): *Баршуудха үглөөнэй бүрүүлээр хоёр хажуураа зүүн мүр дээрээ*

табяад, бүлюугээ бүһэдөө һуйбадажа, тээлниг тээшээ яаралгүйхэн гэшхэлбэ (М. Осодоев); 2) *үнгэ* занар шулуун самбар (грифельная доска).

БҮЛЮУДЭГШЭ *юум. н.* бүлюугээр эритэ зэмсэг хурсадхагша (точильщик): *Город соогуур бүлюудэгшын газарнууд бии боложо, хүн зондо амар болоо*.

БҮЛЮУДЭЛГЭ *юум. н.* бүлюугээр хурсадхалга (точение, точка).

БҮЛЮУДЭНГИ: ◊ **шүдэ амаа бүлюудэнги** *тэмд. н.* үргэ амандаа хурса, хурса хорон үгэтэй (зубастый).

БҮЛЮУДЭХЭ *үйлэ у.* бүлюугээр үрэжэ хурсадхаха (точить оселком): *Һүүлээрнь яаралтайхан гэртээ орожо, хубсаһаа һэлгүүлээд, һамганайнгаа сай аягалтар, хутагаа бүлюудэжэ эхилнэ* (Д. Эрдынеев); ◊ **үргэ бүлюудэхэ**, **хэлээ бүлюудэхэ, үргэ** (*гу, али* **хэлэ**) **амаа бүлюудэхэ** жабжаганаха, доржогонохо, үргэ ама тарааха, хөөрэлдөө дэлгэхэ, шарья табилдаха, даржаганалдаха (точить лясы, молоть языком): *Танаар үргэ бүлюудэжэ байха сүлөөмни үгы* (Б. Мунгонов); – *Ши бригадирби гэжэ байгаад, ехээр хэлээ бү бүлюудэ* (С. Ангабаев); *Имаг-тал Балта таабай энээндэнь үнэншөөгүй, саашадаа үргэ амаа бүлюудэжэ ябахыень эрид хорибо* (М. Осодоев).

БҮМБӨӨДЭЙ: бишыхан бүмбөөдэй *юум. н.* хүүгэдэй шэгшы хурган (детский мизинец): *бишыхан бүмбөөдэй хургаяа харуулха*.

БҮМБӨӨХЭЙ *тэмд. н.* бэеэ хабшаһан, шугшыһан, борсойһон (сжавшийся, съёжившийся): *бүмбөөхэй амитан.*

БҮМБЫЛГЭХЭ *үйлэ у., идх. залог* бүмбэгэр болгохо (придавать округлую форму): *Заримдаа энеэлдэн, шууян, заримдаа абяагүй болон, табигдаһан бухалнуудай хог тармана, бухалнуудай оройе тармуурайнгаа араар сохин, бүмбылгэн заһана* (Ц. Дон).

БҮМБЫЛДЭХЭ *үйлэ у., угталд. залог* 1) олоороо түхэреэн болохо; монсогороор харагдаха (принимать округлую форму; виднеться округлыми): *Тэдэнэр нормото һүеэ угжан эдеэд лэ, бүмбылдэн нойрсожо хэбтэнэд* (Ц.-Ж. Жимбиев); *Арбаад гаран һэеы гэр һаяхан табигдаһан янзатай, зүлгэ ногоон дээрэ бүмбылдэнэ* (Б. Санжин, Б. Дандарон).

БҮМБЫСЭ *наречи* монсогоносо, түхэреэн болон (принимая округлую форму): *Доржо үбгэн малгайгаа үмдэжэ ... мориёо хабир хабир нэшэжэ, шарбага-шорбого гэтэр ташуурдаад, саашаа бүмбысэ хатаргаад ябашана* (Х. Намсараев).

БҮМБЫХЭ *үйлэ у.* түхэреэн, монсогор болохо (принимать округлую форму): *Уралынь бүмбынэ*; 2) бамбайха, хүбхыхэ (быть пышным): *Дэлхэй дахин сагааржа, үбэлэйнгөө һабхаг нэмэрээ удаан бэшэ болзорооршье һаа хэдэрээд, аяшаран, бүмбын хэбтэнэ* (А. Жамбалдоржиев).

БҮМБЫХЭДЭХЭ *үйлэ у.* түхэреэн, монсогор болохо (принимать округлую форму): *Нагаса эжымнай бүмбыхэдэжэ, таһалга соогоо эрхиеэ татажал һуудаг даа.*

БҮМБЭ *юум. н., будд.* зосоонь аршаан хээд, бурханаа арюудхажа байхаар хэрэглэгдэдэг, гоё хэлбэритэй, домбодо адли хоолойтой амһарта (сосуд для хранения аршана): *Баруун дали доромни хорото эрдэни байха. Ши тэрэнише абажа, бүмбэ соо хээд, Юрөө горхондоо табихаш* (Б. Мунгонов).

БҮМБЭГЭ *юум. н.* 1) досоогоо хии агаартай монсогор нааданай хэрэгсэл (мяч, шар): *Басаган тэрэниень тодожо, бушуу солбоноор һүрэбэшье, хүрэжэ үрдингүй алдаад, мухаржа ошоһон бүмбэгые намнажа барина* (Д.-Д. Дугаров); 2) тэһэрдэг бодостой томо һомон (бомба, граната): *Дайсанай отрядай дунда хоёр бүмбэгэ айхабтар абяатайгаар ерэжэ унахадаа, хэдэн моритой хүнүүдые унаса тиирэбэ* (Б. Санжин, Б. Дандарон).

БҮМБЭГЭР *тэмд. н.* 1) түхэреэн, бөөрэнхы түхэлтэй (круглый, шарообразный): *Тэргэ дээрэнь һэеы гэрэй шэнээн бүмбэгэр боро юумэн обойно* (Д. Батожабай); 2) бамбагар, пампагар, пүмпэгэр, хүбхэгэр (пышный, пухлый): *Нэхы саһан дэгэлтэй хасууринууд оройһоо хормойдоо хүрэтэр бүмбэгэр сагааханууд болошонхой…* (Б. Мунгонов).

БҮМБЭЛЗӨӨ(Н) *юум. н.* бамбалзаан, найгалзалга, хэлбэлзэлгэ (мягкая тряска, покачивание): *Һэришоод, тэргын нэгэ жэгдэ бүмбэлзөө мэдэрээд, ... Фа хэлэшэгүйгөөр айжа, һард бодон гэхэдээ, халта гэдэргээ һэхэгдэһэн бүхээгэй эрмэгые мүргэжэрхибэ* (Ц. Цырендоржиев).

БҮМБЭЛЗҮҮЛХЭ *үйлэ у., идх. залог* 1) хэлбэлзүүлхэ, шэшэрүүлхэ (трясти, колыхать): *Дамба үйһэ бушуу абажа, хурсахан үзүүрыень гал дээрэхэнэ баряад, мүн лэ хасараа бүмбэлзүүлэн үлеэлсэбэ* (С. Доржиев).

БҮМБЭЛЗЭХЭ *үйлэ у.* 1) найгалзаха, хэлбэлзэхэ, нахилзаха, дүүжэннэхэ (трястись, колыхаться): *Бүмбэлзэһэн машина соо үндэлзэһэн хэды хүн үгэ дуугаа хуряажа, өөр өөрынгөө һанаан бодолдо эзэлэгдэнхэй* (Б. Мунгонов); 2) бүмбэгэр юумэнэй хэлбэлзэн

ябаха, бамбалзаха (двигаться, переваливаться – *о ком-л., чём-л. круглом*): *Иимэ гэрэлтэй сэлмэг тунгалаг үглөөгүүр борбилоо шубуудшье дорюун хүхюунээр шиг-пиг гэлдэн бүмбэлзэнэд* (Ц. Шагжин); *Думаа бүмбэлзэһөөр, докторто дүтэлжэ, нюргаа табижа үгэхын орондо* урдаһаань *харааd байшана* (З. Гомбожабай).

БҮМБЭР 1. *тэмд. н.* бамбагар, пампагар, пүмпэгэр, хүбхэгэр (пышный, пухлый): *Ургы сэсэг ногоохоноор анхилагша* / *Уужам һайхан Буряад дайдам, мэндэ амар!* / *Урматай һайханаар мааран, мааран бэлшэгшэ* / *Урихан бүмбэр хонид минии, мэндэ амар!* (Ц. Шагжин); **2. бүмбэр-бүмбэр гэхэ** *үйлэ үг.* найгалзаха, хэлбэлзэхэ, нахилзаха, дүүжэннэхэ (двигаться, перекатываться – *о маленьких круглых существах*): *Тиигээд тэдэ хоёр аргааханаар бүмбэр-бүмбэр хатаруулаашье һаа, үнишье болонгүй Ташар хүрэшоод һэн* (Б. Мунгонов).

БҮМБЭРГЭХЭ *үйлэ үг., идх. залог* 1) хүлөө ойро ойро табижа хурдан гэшхэхэ, ибар-ибар гэхэ (идти мелкими шажками, семенить): – *Барин өөрөө тугаархан морёо байлгажа, таниие ерэхэ, туһалалсахаш гэжэ захираа һэн, – гэжэ үбгэн хэлээд, ерээшэ хоёроо дахуулан, гэр тээшээ бүмбэргэнэ* (Ч. Цыдендамбаев); *Хара зүһэтэй хулгана* / *Хаяа тээшээ бүмбэргөө.* / *Хадамгүй залуу шаастайхан* / *Наадан тээшээ бүмбэргөө* (А. Шадаев); 2) морёор дугшуулха, һайбарлуулха (идти мелкой иноходью): *морёор бүмбэргэхэ.*

БҮМБЭРСЭГ *юум. н.* түби дэлхэй, дайда (земной шар): *Улгэн ехэ бүмбэрсэг дээрэхи* / *Уе сагнай баһал иимэ гэжэ һанагшаб* (Д. Улзытуев); **бүмбэрсэг дэлхэй** газар дэлхэй, дайда (земной шар): *Үдэшын толоной унтардаггүй зунай богони һүниие утадхаха гэһэндэл, эрьехэ наран бүмбэрсэг дэлхэйн ара талаар яаралгүй аяншална* (Д.-Д. Дугаров).

БҮМБЭРХЭ *үйлэ үг.* 1) хүнэй гү, али амитанай ибар-ибар гэхэ, хүнгэхэнөөр ябаха, һайбарлаха (семенить): *Хойноһоонь төөнтэйхэн унаган бүмбэрнэ* (Д.-Д. Дугаров); *Набтар багахан бэетэй Банзанов залуу хүбүүн шэнгеэр хойноһоонь бүмбэрбэ* (Б. Мунгонов); 2) *шэлж.* нилтаганаха, шарбаганаха, урда хойнонь орохо (лебезить): *Аймхай Ардан Жамбаев комиссиин гэшүүдэй урда унаха тооной бүмбэржэ эхилээ* (Ш.-С. Бадлуев).

БҮМБЭС: бүмбэс гэхэ *үйлэ үг.* һард гээд үгы болошохо, һард ябашаха (шмыгнуть): *Хулгана бүмбэс гээд үгы болошобо*; **бүмбэс гэжэ ябаха** хүнгэнөөр һэршэгэнэсэ алхалха (идти легко и подтянуто).

БҮМИ *юум. н., самг., будд.* орон, газар (страна, местность).

БҮН I: **бүн-бүнхэн** *наречи* багаар, жэжээр, ибар-ибар (тихо, мелко): *...хашан сагаан мориндоо мордожо, баруун урагшаа, Бадма абгайтан уруу шэглээд, бүн бүнхэн шогшуулна* (Х. Намсараев).

БҮН II: **сэн-бүн** *хара.*

БҮНШӨӨ(Н) *юум. н.* мориной аалихан шогшолго, дугшалга (тихая рысь): *мориной бүншөөн.*

БҮНШҮҮЛХЭ *үйлэ үг., идх. залог* ааляар урагшаа дугшуулха, шогшуулха, хатаргаха (пускать тихой рысью): *Аяар тэрэ саана хойто боориш харгыгаар хазаар моритой хүнэй урданай арадай дуу дуулан бүншүүлхэ дуулдана* (Ц. Шагжин).

БҮНШЭЛГЭ *юум. н.* мориной дугшалга, шогшолго (трусца): *мориной бүншэлгэ.*

БҮНШЭХЭ *үйлэ үг.* 1) ааляар дугшаха, шогшохо, хатарха (ехать тихой рысью): *Харин тэрэ хүригшэ гүүмнай ехэл хашан, урагшаа ябажа үгэдэггүй, хатардагшьегүй, хаа-яахан бүншэдэг һэн* (Ц. Шагжин); 2) хүнэй шогшон гүйхэ (бежать трусцой): *Дамби ташад гээд, эгсэ газарта халтиржа, доошоо орондоглон хиидэшэхэгүйн тулада, хүлөө бүхөөр тулгалан бүншэнэ* (Ц.-Д. Хамаев).

БҮР: бүр-бар гэхэ *үйлэ үг.* 1) сухалтайгаар, бадарганаар дуугарха (говорить резко, грубо): *– Яанабши, иихэдээ! – гэжэ Дугар бүр-бар гэбэ. – Хүлөө татыш теэд* (С. Цырендоржиев); 2) гэмэрхэ, гутарха, пүлшэнэгэхэ, ойлгогдосогүйгөөр дуугарха (ворчать, бурчать, говорить невнятно): *Хаа-яа тарган Намсалмаагайнь һабяһагүйгөөр «һи-һии, һа-һаа» гэжэ пишаганаса энеэхэ, Дугарай бүр-бар үгэнэхэ дуулдаха* (С. Цырендоржиев); **бүр-бүрхэн гараха** утаанай бөөгнэрхэ, бадхаха (клубиться – *о дыме*): *Нүгөө талынь ташалангай болдог солдог блиндажуудай хоолойһоо утаан бүр-бүрхэн гаража байба* (Б. Шойдоков).

БҮРБЫХЭ *үйлэ үг.* бэгзэгэр, тулюурхан байха, үрбыхэ (ёжиться, жаться): *Би хүдэлхээ-эшье айнхай, харсагаһаа хоргодоһон булжамуур шэнги доошоо бүрбыхэ хүм* (Ц.-Д. Хамаев).

БҮРБЫХЭДЭХЭ *үйлэ үг., видэй нэгэ түхэл* бэгзэгэр, тулюурхан байха, үрбыхэ (поёживаться, жаться): *Айһан, тэргэдэһэн шандагандал Заяахан нүүлын нэмэридэ бэгзын хороод, шулуун дээрэ бүрбыхэдэжэ һууна* (Ц.-Д. Хамаев).

БҮРБЭГЭР *тэмд. н.* бэгзэгэр, үрбэгэр, тулюур (сгорбившийся, согнутый): *Буурал сагаан толгойтой, уршалаатаһан хара нюуртай, бүхыд гэһэн бүрбэгэр жаахан*

үбгэжөөл няагаһатай нюдөөрөө түрүүлэгшын урдаһаа гайхангяар хараад байшаба (Б. Мунгонов).

БҮРБЭГЭРХЭН *тэмд. н.* бэгзэгэрхэн, үрбэгэрхэн, тулюурхан (сгорбившийся, согнутый): *...бишыхан бүрбэгэрхэн хурьган толгойгоо үргэжэ ... бүрсысэ гүйжэ ерээд, бишыхан Дондогто һониноо шэбэнэжэ байһандал, зохидхон, бүмбэгэрхэн уралаараа Дондогойнгоо нимгэхэн сагаахан нюурыень үрбэгэнүүлэн байба* (Х. Намсараев).

БҮРГЭД 1. *юум. н.* 1) мяхаша томо шубуун (орёл, беркут): *Һарабша дээрэ хатаахан айрһа хуруудые хобдог борбилоонууд хулуухаяашье, хорёо соохи хэнзэ эшэгэдтэнь халзан бүргэдүүд хорхойтохоошье болихол!* (Ч. Цыдендамбаев); **талын бүргэд** талада амидардаг мяхаша томо шубуун (степной орёл): *Теэд нүхэрни талын бүргэдые хараад, гайхал болохо гэжэ һанаагүй ха юм* (Ц.-Д. Хамаев); 2) эрэлхэг, баатар хүн (храбрый, мужественный человек): *– Зүб, ишмэ бүргэдүүд намда хэрэгтэй! – гэжэ тэндэ зогсоһон хүнүүдтэ хандаа һэн. – Миниий түрүү түмэнэй дарга болохош!* (Д. Батожабай); **2.** *тэмд. н.* бүргэдэйхидэл, бүргэдтэ адли, бүргэдтэл (орлиный); **бүргэд нюдэн** хурса хараса (орлиный взгляд): *Бобровский тайшаа хоёр бүргэд нюдэтэй, арсалан һабартай, үнэгэн мэхэтэй хоёр ха юм* (Ч. Цыдендамбаев); **бүргэд хамар** дундаа бүхэнтэһэн хамар (орлиный нос): *Тайжын бэе ута дээрээ ута болошонхой, үнөөхи һүртэй бүргэд хамарынь хабшыгаад хүхэршэнхэй* (Д. Батожабай); **бүргэдтэй саарһан** гүрэнэй һүлдэ зураг тамгатай саарһан (гербовая бумага).

БҮРГЭДХЭН *юум. н.* бүргэдэй дальбараа (орлёнок).

БҮРГЭДЭЙ *тэмд. н.* бүргэдтэ хабаатай (орлиный): *Гэнтын аюулда дайрагдаһан энэ жиирэй ангуушанай сээжэдэ бүргэдэй зүрхэн сохилно* (Д.-Д. Дугаров); **бүргэдэй дальбараа** бүргэдэй үрэ, ангаахай (орлёнок): *Ухибүүнэй сабшалаагүй түхэреэн нюдые, бажуулданхай һабарханиень харахада, уургай соогоо байһан бүргэдэй дальбараае һануулна* (Д. Батожабай).

БҮРД: бүрд гэхэ *үйлэ у., видэй нэгэ түхэл* гүбэд гэхэ, гүбэд гээдхихэ (буркнуть): *Һүүлэй һүүлдэ хамар дороо юушьеб бүрд гэжэ дуугархадал гээд, мориндоо мордожо, ойн үдхэн руу орошобо* (В. Гармаев).

БҮРЕЭ I *юум. н.* 1) хорхойн гэрээр гү, али дунгараар хэһэн, үлеэжэ дуугаргадаг сорго (труба, *духовой музыкальный инструмент в дацанах*): *Мүн ганса нэгэ түрэлхидтэйгөө дасан ошоходоо, дасанай хүгжэм, сан хэнгэрэгэй наяраа, бүреэ бэшхүүрэй жиигаһаа дуулажа гайхадаг ба һүрдэдэг бэлэйб* (Ц. Шагжин); **үхэр бүреэ** дасанда хуралай үедэ үлеэдэг хоёр-гурбан метр утатай хүнды зэмсэг (длинная труба): *Үлэн сарнуудай мөөрэлдөөн шэнги бүдүүн нарин абяатай үхэр бүреэгэй үүгэнэлдээн хоёр ехэ дасангай орой дээрэһээ талые дүүрэн зэдэлжэ захалба* (Д. Батожабай); 2) далайда амидардаг элдэб хорхойн гэр (раковина): *Дээрэнь пепельница болоһон яһан бүреэ яларна* (Ц.-Ж. Жимбиев).

БҮРЕЭ II *юум. н.* ташуурай эшэ (кнутовище): *Таһалгын саанаһаа шара һахалтай үндэр Федя гараад, богонихон бүреэтэй ташуур ябууд дундаа улгэсэһөө абаба* (Б. Санжин, Б. Дандарон).

БҮРЕЭДЭҺЭ(Н) *юум. н.* 1) юумэнэй хилгээ, орёолго (перевязанный пакет, тюк): *нооһоной оргоожо бүреэдэһэн*; 2) юумэнэй гадар, гоёолто (чехол, обивка как украшение): *Моридой хазаарай улаан сэмбэ бүреэдэһэн, хударгын тоборюулга, сасаг, хүнүүдэй дэгэлэй халаһан болон хүлеэжэ байгшадай гарта байһан ташуурнууд харагдадаг болобо* (Ч. Цыдендамбаев).

БҮРЕЭЛТЭ *юум. н.* юумэнэй гэр, халхабша гадар (кожух): *бүреэлтэ оёхо*.

БҮРЕЭҺЭЛХЭ *үйлэ у.* 1) юумэ гадарлаха (накрывать чехлом, убирать в чехол): *чемодан бүреэһэлхэ*; 2) халхалан хушаха, илгаха (изолировать).

БҮРЕЭҺЭ(Н) *юум. н.* 1) юумэнэй уялаа, үдөөри (завязка, шнуровка): *бүреэһэ уяха*; 2) юумэнэй гадар (оболочка): *эбэрлиг бүреэһэн*; 3) юумэнэй гэр, дугты, хушалга (чехол): *шэнэ бүреэһэн*; **шэрдэгэй бүреэһэн** шэрдэгэй гадар (матрасовка); **хүнжэлэй бүреэһэн** хүнжэлэй гадар (пододеяльник).

БҮРЕЭШЭ(Н) *юум. н., будд.* бүреэ дээрэ наададаг, бүреэ дуугаргадаг хүн (буречин, играющий на трубе-буре); **үхэр бүреэшэн** үхэр бүреэ дуугаргадаг хүн (играющий на длинной трубе-буре).

БҮРИ I *шангадх. у.* тон, угаа, орой, оройдоо, бодото, ёһото, үнэн, үнэхөөрөө, үшөө, нээрээ (совсем, совершенно, ещё, вполне, действительно): *Теэд шарайнь барагар хара бэшэ, харин хубхин сагаан дээрээ бүри сагаан болошонхой* (Ч. Цыдендамбаев); **бүри дүтэ** үшөө ойро (ещё ближе): *Теэд хүнүүд арилха хэбэргүй, харин бүри дүтэ ерэнхэй, Баршуудха Сухаанаг хоёрые үзэн яданги үзүүрлэн шэртэнэ* (М. Осодоев); **бүри үни (сагта)** тон үни сагта (совсем давно): *Бүри үни хада элинсэгүүднай Хориһоо Сэлэнгэ руу зөөжэ, тэнэжэ ябаһаар,*

Сэлэнгын хасагай албанда хабаадаһан түүхэтэй юм (Б.-Б. Намсарайн); **бүри һаяхана** мэнэ һаяхан, тугаар, тээсгэн, тээ мэндэ, үни бэшэ (совсем недавно): *Бүри һаяхана үнөөхи шонодо шүүрүүлһэн азаргын түлөө унеэень абаашахаар аашалаа гэлсэнэл* (М. Осодоев); **бүри үхибүүн** орой үхибүүн зандаа (совсем ребёнок): *Нэгэтэ, бүри үхибүүн ябахадаа, Намжал тугалаа бэдэржэ ябаһаар, Сахюурта голойнгоо баруун бэеын добуун өөдэ гараба* (К. Цыденов); **бүришье һаа** илангаяа, имагтал (особенно, в особенности): *Удын байшангай ородууд мүнөө эхэнэр эрэгүй бүришье һаа ехэ ажалтай* (Б. Санжин, Б. Дандарон); **бүришье һаа гайхалтай** илангаяа гайхалтай (очень уж удивительный); **бүришье һаа һайхан** имагтал һайхан (особенно красивый): *Долгормаагай мүнөөнэйхеэр оёгдоһон буряад хубсаһан бүришье һаа һайхан байба*.

БҮРИ II *дах. у.* 1) *юум. н. хойно* бүхэн, бултан (каждый, всякий): *Нүхэрнай үглөөгүүр бүри газаа гарахадаа, тэрэ ябталаатай модоёо тойрон тойрон һайхашаана, шэнэхэн дабирхайн үнэрые мэдэрэн амилна* (Б. Мунгонов); **хүн бүри** хүн бүхэн (каждый человек): *Хүн бүри таба-табан модо һуулгаха даабари үгтэбэ*; **үдэшэ бүри** үдэшэ бүхэндэ (каждый вечер): *Тиихэдэ гэр соогоо эгээл бага хүн байһан намда үдэшэ бүри нэгэ аяга һү хөөрүүлжэ уулгадаг һэн* (Ц. Шагжин); 2) *ерээдүй сагай прич. хойно* тума, бүхэндэ, бүридэ (по мере того, как …, сколько ни …): *Үргэншэ хулгана уутаяа дүүргэхэ бүреэ улам саашаа хомхойрходог* (Ж. Тумунов); **үдэр сагай үнгэрхэ бүри** сагай ябаха тума, сагай үнгэрхэ бүридэ (по мере того, как идёт время): *Энэ дурлалынь үдэр сагай үнгэрхэ бүри, зүрхэ сэдьхэлдэнь улам улам гүнзэгыөөр үндэһэлжэ, айхабтар һаруул һайханаар сэсэглэн задаржа эхилээ* (Ч. Цыдендамбаев); **он жэлнүүдэй үнгэрхэ бүри** сагай ябаха тума, сагай үнгэрхэ бүридэ (с каждым годом, год от года): *Энэ абгаймнай он жэлнүүдэй үнгэрхэ бүри олон юумые ондоогоор ойлгодог болонхой* (Ц.-Ж. Жимбиев); ○ **улам** *гэжэ үгэтэй парн. хэрэгл.*

БҮРИДҮҮЛГЭ *юум. н.* юумэ суглуулга, хамтаруулга, эблэрүүлгэ (комплектование): *тооень бүридүүлгэ*.

БҮРИДҮҮЛХЭ *үйлэ у., идх. залог* 1) суглуулха, хамтаруулха, эблэрүүлхэ (комплектовать): *шэнэ анги бүридүүлхэ*; 2) бүрилдүүлхэ, байгуулха, эмхидхэхэ, тогтоохо, бии болгохо (формировать, образовывать): *Тиимэ дээрэһээ хэлэнтнай хүсэд хүдэлнэгүй, таталдана, ойлгосотойгоор үгэ бүридүүлжэ шаданагүй бшуу даа* (Б. Мунгонов).

БҮРИДҮҮЛЭГДЭХЭ *үйлэ у., хүлеэгд. залог* 1) суглуулагдаха, хамтаруулагдаха, эблэрүүлэгдэхэ (комплектоваться): *Наян-Навaа тухай домог, Ардан Ангархаевай «Тэнгэри ба газар» гэһэн табан ботиһоо бүридүүлэгдэһэн дойбод роман хабсаргалта соо үгтэнэ* (Б.-М. Жигжитов); 2) бүрилдүүлэгдэхэ, байгуулагдаха, эмхидхэгдэхэ, тогтоогдохо, бии болгогдохо (формироваться, образовываться): *Эдэ мэдүүлэлнүүд соо шалтагаанай удха яажа бүридүүлэгдэнэб гэхэдэ, зарим ушарта контекстээр, тиигээд ехэнхидээ манай энэ юртэмсэ тухай эрдэм мэдэсээр* (Н. Даржаева).

БҮРИДХҮҮЛХЭ *үйлэ у., идх. залог* хараада абхуулха, тоолуулха (велеть подсчитать, учитывать): *адуугаа бүридхүүлхэ.*

БҮРИДХЭЛ *юум. н.* 1) юумэ хараадаа абалга, тоололго (учёт, подсчёт, проверка): *Бүридхэл хэхэдэнь, зургаан истребитель бута сохигдоһон, нэгэн жагсаалһаа гараашье һаа, бүрин бүтэн аэродром дээрээ буюһан байба* (Ж. Тумунов); 2) бүрилдэл, бүтэсэ, хуби зүйлнүүд (состав, структура): *Тиимэһээ Гаржил Цыденов һургуулиин партийна организациин бүридхэлдэ ороһон байгаа* (Ж. Тумунов).

БҮРИДХЭЛГЭ *юум. н.* **бүридхэл** *хара*.

БҮРИДХЭХЭ *үйлэ у., идх. залог* 1) хараада абаха, тоолохо, шалгаха, тоо бүридэлдэ абаха (подсчитывать, брать на учёт): *Ардан Улаан хадын хормойдохи эгээл үндэр добо дээрэ гараад, адуун һүрэгөө бүридхэн хараашалба* (М. Осодоев); 2) эмхидхэхэ, тогтоохо, бии болгохо, байгуулха (создавать, организовывать): *Тиигэбэ яабашье «Знание» бүлгэмэй шугамаар пропагандис бүлэгүүдые бүридхэжэ, аймагайнгаа бүхы нютагуудта ябуулаад, һанаамни амараад байна* (Ц. Цырендоржиев); 3) эблүүлэн зохёохо (составлять): *Базар-Гүрэ ахын хөөрөөе үри хүүгэдэйнь хадагалжа ябаһан дансануудтай нэгэдхэжэ, багахан статья бүридхэн бэшэһэнээ танай анхаралда дурадханаб* (Ц.-Д. Жамсаранов).

БҮРИДЭ *дах. у.* 1) бүхэндэ (каждому, везде): *Хандама тогоошо хүн бүридэ нэжээд хонхор табагаар дүүрэн шүлэ хэжэ табиба* (Ц. Дон); 2) *урда тээнь байһан ерээдүй сагай причаститай суг хэрэглэгдэхэдээ* бүхэндөө, бүреэ (всякий раз, каждый раз, по мере…): *Тэрэнь уулзаха бүридөө малагар нюураа аргагүй һайн болгожо хөөрэлдэдэг, эриһынь лэ үгэдэг, һарбайһынь лэ барюулдаг аад, мүнөө урдаһааньшье харабагүй* (Д. Эрдынеев).

БҮРИДЭЛ *юум. н.* тогтолго, бии бололго, хуби зүйлнүүд (образование, состав, структура): *Үндэһэ набшаһануудай ... ямар химическэ бүридэлтэй байһыень хэн мэдэхэб* (Х. Намсараев); **үгын бүридэл** *хэлэ шэнж.* үгын элдэб хуби зүйлнүүд (состав слова): *Монгол хэлэнүүдэй үгын бүридэл шэнжэлхэ түүхэдэ Т. А. Бертагаевай нэрэ онсо һуури эзэлдэг* (С. Жамсаранова).

БҮРИДЭМЭЛ *тэмд. н., хэлэ шэнж.* хэдэн үгэһөө бүридэһэн (сложный, составной): *Соол эмниг гэжэ таһаршагүй бүридэмэл холбоон азарга гэһэн үгые элирхэйлжэ болохо* (Ц. Бальжинимаева); **бүридэмэл үгэ** хэдэн үгэһөө бүридэжэ, нэгэ ойлгосо тэмдэглэһэн үгэ (сложное слово).

БҮРИДЭХЭ *үйлэ у.* 1) ямар нэгэн юумэнһээ согсологдохо, бии болохо (состоять *из чего-л.*): *Сентябриин дүрбэндэ пассажирска ба товарна вагонуудһаа бүридэһэн ута гэгшын состав Омскын хажуудахи багахан станци дээрэ тогтобо* (Ж. Тумунов); 2) ямар нэгэн юумэнэй бүридэлдэ орохо (быть в составе *чего-л.*): *Энэ эхин замайнгаа харюусалгатай ажал бүтээхын тула гурбан гү, али табан хүнһөө бүридэһэн хүреэлэн һунгажа, баталха болонобди* (С. Норжимаев).

БҮРИИН: үдэр бүриин үдэр бүхэнэй (ежедневный): *Алёнын үдэр бүриин байдал тэрэ хэбээрээ үнгэрнэ гэбэшье, хэхэ юумэниинь улам ехэ болонхой* (Б. Шойдоков); **һара бүриин** һара бүхэнэй, һарын нэгэ (ежемесячный): *Манай университет һара бүриин эрдэм шэнжэлэлгын сэдхүүл гаргадаг болохонь*; **жэл бүриин** жэл бүхэнэй (ежегодный); **янза** (*гү, али* **зүһэн**) **бүриин** элдэб, элдэбын (разный, разнообразный): *Янза бүриин ан амитадые нюужа баймаар заха хизаргүй тайга, олон һалаа хабшал голнуудтай дайда ха юм даа* (Д.-Д. Дугаров); *Өөрынгөө зүһэн бүриин түсэб хөөрэхэдэмни, Катя ехэл ханамжатайгаар шагнадаг һэн* (Ц. Шагжин); **үнгэ бүриин** үнгын, элдэб үнгын, олон үнгын (разноцветный): *Үнгэ бүриин сэсэгүүдээр шэмэгдэһэн зүлгэ ногоотой горхоной эрьедэ, сэсэгээ гүбиһэн мойһоной эшэ доро хоюулан һуунад* (Б. Санжин, Б. Дандарон).

БҮРИЛДҮҮЛХЭ *үйлэ у., идх. залог* 1) болбосорхынь үгэхэ, эдэешүүлхэ (давать созреть); 2) бүридүүлхэ, эмхидхэхэ, тогтоохо, бии болгохо, байгуулха (формировать): *Байгаали дэлхэйн эгээл һайхан шэмэг, байгаали дэлхэйн бүрилдүүлэн бии болгоһон эгээл дээдын гарбал гэжэ бэеэ нэрлэдэг һайнуудбди* (С. Цырендоржиев).

БҮРИЛДҮҮЛЭГДЭХЭ *үйлэ у., хүлеэгд. залог* бии болгогдохо (формироваться): *Энэл абяануудай үндэһэн дээрэ хоолойн вокальна шанар шэнжэ, хүсэн һоригдон бүрилдүүлэгдэдэг гээшэ* (Н. Цыбудеева).

БҮРИЛДЭЛ *юум. н.* 1) эмхидхэл, бии бололго (образование); 2) бүридхэл, ямар нэгэн юумэнэй досоо багтаһан юумэнүүд, байгуулга, байгууламжа (состав, структура): *Һаамхай үнеэдтэ ямар тэжээл хоол хэрэгтэй байһыень, тэдэнэй һү һаалгые яажа дээшэлүүлхые, һүнэйнь химическэ бүрилдэл тодорхойлнод* (Ц.-Ж. Жимбиев).

БҮРИЛДЭЛГЭ *юум. н.* 1) болбосоролго, бии бололго, эдеэшэлгэ (созревание, завязывание); 2) бүридэлгэ, байгуулга, эмхидхэлгэ, тогтоолго (формирование, образование): *– Хүнэй бэеын бүрилдэлгые үзэдэг шэнжэлдэг хүнүүд шүдхэр үхэдэлһөө айдаггүй юм* (Ч. Цыдендамбаев).

БҮРИЛДЭХЭ *үйлэ у.* 1) юумэнэй эдеэшэхэ (созревать): *Урэ жэмэс бүрилдэбэ*; 2) холболдохо, эдэгэхэ (срастаться): *Адаглахадамни, үншэн хабһаниинь үшөөл бүрилдэжэ үрдеэгүй, хүдэлсэнь мужуушаг, хүндэ шэнги* (Ц.-Д. Хамаев); 3) эмхидхэгдэхэ, тогтоогдохо, байгуулагдаха, бии болгогдохо (формироваться, образовываться): *Үеын үедэ бүрилдэжэ хуули ёһо болошоһон урданай заншалнуудай һайтай муутай байдагай нэгэ гэршэ энэ гээшэбы* (Д. Эрдынеев).

БҮРИЛТЭ I *юум. н.* юумэнэй гэр, дугты, хушалта (чехол, покрывало, обшивка): *шэнэ бүрилтэ оёхо*.

БҮРИЛТЭ II *юум. н., ага* хүрэнгэ, эхэ, эһээбэри, эдьхэбэри (закваска): *Тарагай бүрилтэ хүршынхимнай үгөө һэн*.

БҮРИМҮҺЭН *наречи* 1) огто, тон, бүрин (совершенно, совсем, навсегда): *...эдэ бүгэдые хараһан үзэһэн манай арадууд хаан баабай гэдэгтэ этигэхэ найдаха ябадалаа бүримүһэн таһалаа бшуу* (Х. Намсараев); 2) хүсэдөөр, түгэдөөр, сүм, дууһан (полностью): *Дулма Дашеевна энэ жэлэй май һарын 12-то милициин зургаанда ерэжэ, «Н» кассирай гэһэн 5000 түхэриг мүнгэ бүримүһэн тушааба* (А. Шадаев); *хамаг юумэ бүримүһэн хэдэг хүн.*

БҮРИМЭЛ *тэмд. н.* гадарламал, хүбөөлмэл (обшитый, обтянутый, обитый): *бүримэл гадартай чемодан.*

БҮРИН 1. *тэмд. н.* 1) булта, бүгэдэ, хамта, дүүрэн, түгэлдэр (весь, целый, цельный, полный); **бүрин эрхэтэ** түгэс (дүүрэн) эрхэтэ (полноправный): *Түргэхэн урагшаа гаражa, хуушан газар уһаяа эзэмдэн, бүрин эрхэтэ эзэн боложо һуухаһаа дээрэ юумэ үгы* (Б. Санжин, Б. Дандарон); **бүрин эрхэтэ байдал** ямар нэгэн байгуулгын, эмхиин, гүрэнэй бэеэ

даанги байдал (суверенитет); **бүрин хүсэтэ** түгэс засагта, хүсэн түгэлдэр (всесильный): *…Сукоев бүрин хүсэтэ баатар мэтэ зоригтой боложо…* (Ж. Тумунов); **бүрин бүтэн** амиды мэндэ (целый и невредимый): *Хай, шуургата һүниин дундуур онгосомни яагаа юм ааб, бүрин бүтэн хоноо юм аа гү гээжэ харахаяа ошоо ёһотой даа* (Б. Мунгонов); **бүрин этигэмжэ** дүүрэн түлөөлгэ (полномочия); **бүрин түгэс** ёһотой, түгэлдэр (полноценный, полный): *Өөһэдөөшье шамтайгаа, шиниингээ оршолон байгаалитай хамтаран нэгэдэжэ, бүрин түгэс ажабайдал гээжэ үндэр нэрэ зүүдэг* (Ц. Шагжин); ○ **бүтэн** *гээжэ үгэтэй парн. хэрэгл.*; **2.** *наречи* бүгэдэ, хүсэд, хүсэдөөр, баран, гүйсэдөөр (всё, полностью, целиком, вполне): *Тиигээд тэдэнэйнгээ хүхихэ зугаалхые шагнажа, ирагуу һайхан аялгануудтань зүрхэ сэдьхэлээрээ бүрин абтажа уярна* (Ц.-Ж. Жимбиев); **бүрин гүйсэд** хүсэд, баран (полностью, всецело): *Теэд харагдахашье, дуулдахашье юумэн үгы, Сандахын соорхойдо гансал харанхы балай һүни бүрин гүйсэд эзэрхэжэ байба* (Б. Мунгонов); **бүрин хангаха** түгэс, дүүрэнээр хангаха (полностью обеспечивать); **бүрин зэбсэглэгдэхэ** хүсэд хангагдаха (быть полностью оснащённым): *Гадна хүдөө ажахын оньһото техникээр бүрин зэбсэглэгдэнхэй* (Ц.-Ж. Жимбиев).

БҮРИХЭ, **бэрэхэ** I *үйлэ үг.* юумэ гадарлаха, хушаха, хүбөөлхэ (обшивать, обтягивать, обивать): *Тэрэ хотоёо газааһаань зүзаан һолоомоор бүрижэ дулаална* (Ц.-Ж. Жимбиев).

БҮРИХЭ II *үйлэ үг.* **бүрэхэ** *хара*.

БҮРЛҮҮЛХЭ: нюдэ бүрлүүлхэ *үйлэ үг.* нюдэ далдалха, мэхэлхэ (≈ втирать очки).

БҮРСЭГЭР *тэмд. н.* борсогор, хайратай жаахан (маленький, жалкий): *бүрсэгэр шубуухай*.

БҮРСЫХЭ *үйлэ үг.* борсойхо, агшаха, бүгзэгэнэхэ (ёжиться, сокращаться): *бүрсыжэ байха.*

БҮРТЫЛДЭХЭ *үйлэ үг., угталд. залог* түглылдэхэ, бүргүүлээр харагдаха (неясно виднеться вдали): *Саагуурнь хүрин улаан бороложонууд нойрсоһон юумэдтэл бүртылдэнэ* (Ц.-Ж. Жимбиев).

БҮРТЫХЭ *үйлэ үг.* 1) бүргүүл, бүдэхи, харалганаар харагдаха (неясно виднеться вдали): *Холо бүртыжэ харагдана*; 2) үзэмжэгүй, обор, бирагүйхэн байха (быть невзрачным, невидным).

БҮРТЭ *тэмд. н.* бэеэ хүсэһэн, жагсаһан, хүсэтэй (матёрый, полный сил, крепкий): *– Мүнгэш дарханай хүхэ бүртэ нохой харагдаба, – гээд үүдээ хаагаадхина* (А. Шадаев).

БҮРТЭГ *нют.* **1.** *юум. н.* бог, шорой (мусор, сор): *бүртэг дээрэ хаяха*; **2.** *тэмд. н.* муухай, тоohотой, богтой (сорный, пыльный): *харгыда бүртэг болошоһон хубсаһан.*

БҮРТЭГЭНЭ, бүртэгэнөөн *юум. н.* бургаахан, бүлэг нөөг бургаахан (кустарник, группа кустов): *Бүртэгэнэ байһан шэнэһэн арьяаг боложо, тайгын тажа улаан шэнэһэнүүдһээ илгархаяа болижо, хүбэн сагаан үүлые оройгоороо шударжа, заряатуулан байна гү гээжэ һанамаар болоно* (А. Шадаев); *Бүдүүн гэһэн модоной / Бүртэгэнэ байха сагта…* (Аламжа Мэргэн); **бүртэгэнэ бургааһан** нөөг бургаахан (кустарники, кусты): *... шугын бүртэгэнэ бургааһан соогуур хараашалан, гэдэргээ үбгэжөөлэй тэргэ мориндо бусажа ябахадаа, ямаршьеб абяа дуулахадал гээд, Дугар зогсоодхибо* (Б. Шойдоков).

БҮРТЭГЭНЭХЭ *үйлэ үг.* холо гү, али харанхыда юумэнэй бүрэлзэхэ, бүүдэлзэхэ, һүүдэлзэхэ, эли бэшээр харагдаха (неясно виднеться вдали, мельтешить): *Боро хараан соогуур хүнүүд бүртэгэнэжэ байба*.

БҮРТЭГЭР *тэмд. н.* 1) эли бэшэ, һүүдэгэр, һүлэмхи, бүүдэгэр (неясный, матовый): *Хоёр бүртэгэр боро юумэнүүд носолдожо…* (Х. Намсараев); 2) үзэмжэгүй, бирагүйхэн, обор (невзрачный, невидный, невыразительный): *Гэнтэ нэгэ айлай хашаа дороһоо бүртэгэр харахан хаб нохой гүйжэ гараад, һүниин аяншаниие гайхаһандал гү, али тэрээнһээ айһандал, урда хойнонь орожо ябаад, дуу дорьбоо ехэтэйгээр доржогонобо* (Б. Мунгонов); 3) сайбар, сайбагар – *нюурай арһанай үнгэ тухай* (матовый – *о цвете лица*).

БҮРТЭЛЗЭХЭ *үйлэ үг.* **бүртэгэнэхэ** *хара*.

БҮРҮҮЛ 1. *тэмд. н.* 1) бүдэг-бадаг, харалган, бүрэгэр, барагар (сумрачный, пасмурный): *Гэр дотор бүрүүл дээрээ бүрүүл, харанхы дээрээ харанхы болошобо* (Б. Мунгонов); **бүрүүл бүдэхи** харанхы, барагар (тёмный, мрачный): *Бүрүүл бүдэхи мүшэдтэй сайбар хүхэ тэнгэриие Доржо һайхашаан шэртэнэ* (Ч. Цыдендамбаев); **бүрүүл болохо** боро хараан болохо, бүрэнхы болохо, орой болохо, бүрүүлтэхэ (темнеть, смеркаться, тускнеть): *Эдэ хоёрой газаа гарахада, бүрүүл болоод, лүнхэгэр харанхы тэнгэридэ эндэ тэндэ түрүүшын одо мүшэд ялабхилдан байба* (Ц. Шагжин); 2) тодо бэшэ, эли бэшэ (неясный, нечёткий, размытый): *Бэшэгүүдынь жэгдэ бэшэ, бороодо сохигдоһон таладаа барсагар, бороодо ороогүй таладаа жэгдэхэн аад бүрүүл* (Ж. Тумунов); **нюдэ бүрүүл**

харалган, хараа муутай (подслеповатый): *Нюдэ бүрүүл энэ хүгшэн Дагбын орожо ерэхэдэ хүрэһөөр танибагүй* (Ц. Шагжин); **2.** *юум. н.* боро хараан, бүрэнхы бололго (сумерки, полумрак): *бүрүүл соо тэмтэрхэ*.

БҮРҮҮЛТЭХЭ *үйлэ у.* 1) боро хараан болохо, хараа таһарха, бүдэг-бадаг гэхэ, бүрэнхы болохо (смеркаться, становиться пасмурным): *Урда шэлэ дээгүүр наран бултайнагүй, хабшал соо бүрүүлтэн һүүдэртэжэ, эртын сагһанда хушагдаһан хабсагай шулуунууд лүнхылдэнэ* (Д.-Д. Дугаров); 2) бүдэхи болохо, бүдэхеэр харагдаха (виднеться неясно, нечётко): *Тэрээн тээшэ гүйлдэн дүтэлжэ ябаһан хүбүүд бүрүүлтэн нэгэ үгы, нэгэ бии болоно, газарай нюруу эреэлжэлэн, хүхэ сэнхир огторгой хэлбэлзэшэбэ* (Г.-Д. Дамбаев); 3) *шэлж.* хүнэй сэдьхэлэй гутарха, уйдаха, досоо муу болохо, харлаха (омрачаться, приходить в уныние): *Согтой хүхюун үхибүүдэй шууялдаһаар гэр гэртээ таража ошоходо, атаархан хаража, досоонь бүришье бүрүүлтэн манарха юм* (М. Осодоев); *Сэсэгэй досоо бүрүүлтэн муудажа, бүхы бэень шэшэрэн һалганаба* (М. Осодоев).

БҮРҮҮЛТҮҮЛХЭ *үйлэ у., идх. залог, шэлж.* сэдьхэл гутааха, зобоохо (портить настроение, приводить в уныние): *Гэртээ орожо үрдеэгүй ябатарнай, Сада ахай манайда ерэжэ, сээжымнай гэрэлые унтараан бүрүүлтүүлбэ* (Ц. Шагжин).

БҮРҮҮР *юум. н., баруун бур.* үглөөнэй үүр хираан (предрассветные сумерки): *үглөөнэй бүрүүр соогуур ябаха*.

БҮРХИРӨӨ(Н) *юум. н.* бухын шангаар абяа гаралга, зоходолго (рёв *быка*): *Бухын бүрхирөөн дуулдана*.

БҮРХИРХЭ *үйлэ у.* 1) бухын шангаар абяа гараха (реветь – *о быке*): *Мүнөө бухые халзаншье гэжэ танихын аргагүй, хуу шабар шоройдо зууралдашаһан тархитай юумэ бүрхирһөөр, үхэрнүүд тээшэ яаралгүйгөөр шэглэбэ* (Д.-Д. Дугаров); 2) шанга бүдүүн хоолойгоор хүнэй дуугарха, эрхирхэ (рычать – *о человеке*): *Тэрэ аягүй хөөрэлдөө болюулха һанаатай бүрхирбэ: – Зай, хүрөөл даа, юрэдөө!* (Ц.-Ж. Жимбиев).

БҮРХИРЭЛДЭХЭ *үйлэ у., угталд. залог* бухануудай зоходохо, шангаар абяа гараха (мычать – *о быках*): *Эндэ тэндэ баяшуулай жагсаһан буха сарнуудай бүрхирэлдэхэ, зохоролдохо абяан дуулдана* (Х. Намсараев).

БҮРХӨӨГ *юум. н.* 1) хушалта, халха (укрытие, заслон *от солнца*): *лаампын бүрхөөг*; 2) бүреэһэн, дугты, гадар (чехол, покрывало): *Шнеллиин жолоошон хараал шэрээл табиһаар, арбалзаһаар, тэргын бүрхөөгые «һард» гэтэр шабхадажархиба* (А. Ангархаев); 3) **бүрхөөр** *хара*.

БҮРХӨӨГДЭХЭ *үйлэ у., хүлеэгд. залог* 1) хушагдаха, халхалагдаха (быть покрытым, заслоняться): *Шара, ягаан сэсэгүүдээр бүрхөөгдэһэн нуга тэрэнэй урдаһаа тусгаар дэбдигдэһэн һайхан хибэс мэтэ хабтайна* (Д.-Д. Дугаров); **гунигаар** (*гү, али* **уйдхар гашуудалай манаар**) **бүрхөөгдэхэ** уйдхарта дарагдаха (быть подёрнутыми грустью – *о глазах*): *Альбинын нюдэн гунигаар бүрхөөгдэжэ, тэрэ һанаа алдаба* (К. Цыденов); *Уйдхар гашуудалай манаар бүрхөөгдэһэн нюдэнһөөнь мэлмэн хоёр дуһал булталзаад, хуургайташаһан хасарайнь уршалаанууд соо шэнгэшэлэй* (М. Осодоев).

БҮРХӨӨГЛЭХЭ *үйлэ у.* хабхагаар хушаха, хабхаглаха, халхалха (покрывать крышкой, заслонять).

БҮРХӨӨЛГЭ *юум. н., баруун бур.* нюдэн дээрэхи уяа, боолто (повязка *на глазу*): *Үрөөһэн нюдэндөө хара бүрхөөлгэтэй хүниие хараһнаа һананагүйб* (А. Шадаев).

БҮРХӨӨЛТЭ *юум. н.* юумэнэй хушалга, хаалга, дүүргэлгэ (покров): *тала дайдын сагһан бүрхөөлтэ*.

БҮРХӨӨМЭ *тэмд. н.* хушама, хушахаар, хаама, хаахаар, дүүргэмээр (такой, что может заслонить): *Добые бүрхөөмэ дүй сагаан хонид халхи һүрин бэлшэнэд* (Х. Намсараев).

БҮРХӨӨМЭЛ *тэмд. н.* 1) хушагдамал, хушагдаһан (покрытый, накрытый); 2) түрхимэл, няамал (накладной).

БҮРХӨӨСЭ *юум. н.* хушалта (покров).

БҮРХӨӨХЭ *үйлэ у., идх. залог* 1) хушаха, хааха, дүүргэхэ (покрывать, накрывать, устилать): *Горхоной хоёр эрьеые бүрхөөһэн мойһон соогуур ябахань хашартай шэнги болобо* (М. Осодоев); 2) ямар нэгэн мэдэрэлэй бии болохо, дараха (наполнять, обуревать – *о чувстве*): *Гэнтэ орьёлһон гомдол тэрэнэй сээжынь бүрхөөгөөд, амиинь хаахадал гэбэ* (Д. Эрдынеев).

БҮРХҮҮ *тэмд. н., барг.* бүрэлгэн, харалган, үүлэтэй (пасмурный, облачный): *Газаа бүрхүү байна, үдэшэ болотор бороон орохо аабза.*

БҮРХЭГ *тэмд. н.* 1) бүрэлгэн, харалган, үүлэтэй, бүрэнхы (пасмурный, облачный): *Бүрхэг шуургата һүни, бүтүү балай, урдаа арбан алхам байһан гэршье харахаар бэшэ* (Ц. Дон); 2) *шэлж.* барагар, уруу дуруу, хүндэ (мрачный): *Иимэ бүрхэг хүйтэн шэгтэй Аюурһаа Дагба тон ехээр гайхадаг, хитэдэг байба* (Ц. Шагжин).

БҮРХЭХЭ *үйлэ у.* 1) үүлэнүүдээр хаагдаха, бүрхөөгдэхэ, хушагдаха (покрываться,

заволакиваться облаками): *Тугаарай ехээр бүрхэһэн тэнгэри холоһоо абажа хүнхинөөд, сахилгаан һүүлээ шарбалзуулаад, одоолшье аадар бороогоо адхахаар шиидэбэ* (Б. Мунгонов); 2) барагар болохо, улхайха, бүлхыхэ (мрачнеть, дуться, расстраиваться): *Хуушан хонишон ишмэ ажал харахадаа, нюур шарайнь улам бүри бүрхэжэ, халтад гээл һаа зандархаяа байна* (Ц.-Ж. Жимбиев).

БҮРХЭЭР, **бүрхөөр**, **бүрхөөг**, **бэрхээр** *юум. н.* тогоо нэрэхэдээ хэрэглэдэг, доодо талань тогооной түхэреэнтэй адли аад, оёоргүй, дээдэ таладаа сорго тодхохо багахан нүхэтэй табхагар модон түхеэрэлгэ (приспособление для перегонки молочной водки, напоминающее перевёрнутую невысокую бочку): *Нэгэ үдэр Ням гуай хүнһөө шэнэ бүрхээр худалдажа асараад...* (Ч. Лодойдамба); *– Юу модон тогоон гэжэ?.. Али ши бүрхөөгөө хэлэжэ байнагши? Юрэдөө, архи нэрэе гэжэ гү?* (Ц.-Ж. Жимбиев).

БҮРҺЫХЭ *үйлэ у.* 1) бүүдыхэ, эли бэшэ байха, тодо бэшэ байха (быть неясным, плохо видимым): *бүрһыжэ харлана*; 2) *шэлж.* нюдөө ониилгохо, аниилгаха (щуриться): *Дутуу үргэһэтэй ангуушан Дашын нюдэн бүрһыгөөд бүри юушье харуулбагүй*.

БҮРҺЭГЭР *тэмд. н.* бүдэхи, бараан (неясный, плохо видимый).

БҮРШЭМ, бүршэн *юум. н., хори* буугай сэмгэ хэдэг арһан бүреэһэн, гадар, *ехэнхидээ доргоной арһаар хэгдэдэг байгаа* (чехол для ружейного ствола): *бүршэм соо буугаа хэхэ*.

БҮРЫЛГЭХЭ *үйлэ у., идх. залог* халхалха, хабхаглаха (закрывать, загораживать); **нюдэ бүрылгэхэ** һалхи шуурганай үедэ нюдэ руу сahаар шэдэлхэ (слепить глаза – *напр. о вьюге*): *Түймэрэй үдхэн хара утаан нюдэ бүрылгөөд юумэ харуулнагүй*; **сай бүрылгэхэ** сайгаа багахан һүөөр сайлгаха (забелить чай молоком): *Тиигээд лэ сай бүрылгэжэ, үхибүүндээ угжаха һу бэдэрэлсэжэ гүйлдэнэбди* (Д.-Д. Дугаров); ◊ **гэдэһээ бүрылгэхэ** үл залгаха, бага зэргэ хоол эдихэ (~ заморить червячка): *Аяншад тогтожо, гэдэһээ бүрылгэһэн болоод, замаа үргэлжэлүүлбэ*.

БҮРЫЛДЭХЭ *үйлэ у., идх. залог* эли бэшэ болохо, бүртыхэ, бүүдыхэ, һүүдыхэ (быть неясным, сереть, меркнуть): *...утаа уняарай забһараар бүрылдэжэ харагдана* (Х. Намсараев).

БҮРЫХЭ *үйлэ у.* 1) эли бэшэ болохо, һүүдыхэ, бортойхо (быть неясным, сереть, меркнуть): *Зунай наран орохо тээшээ дүхэжэ, Байгалай баруугаар бүрын харлаһан уняар худар шунган талиихаяа яарана* (Б. Мунгонов); 2) *шэнэх.* садаха, садатараа эдихэ (наедаться): *Энэ хүбүүн бүрыбэ бололтой, наадажа эхилбэ.*

БҮРЭ *шангадх. част.,* **бү-** *гэһэн үзэгүүдээр эхилһэн үгэнүүдтэй суг хэрэгл.* (*усил. част. к словам с начальным* **бү-**): *бүрэ бүхэтэр*; *бүрэ бүрэгэр*.

БҮРЭГ I *тэмд. н.* 1) даамай бэшэ, даншье һаа аалин (нерешительный, чересчур спокойный): *Дамба даншье һаа номгон, даруу хүн гээшэ гү, али зүрхэгүй, бүрэг амитан гээшэ гү?* (З. Гомбожабай); 2) *ага* хүн зонһоо гү, али һүрэгһөө таһарһан, холодоһон, тэрьедэһэн – *хүн, мал тухай* (отбившийся *от людей или от стада*).

БҮРЭГ II: **бүрэг-бараг 1.** *юум. н.* боро хараан, бүргүл гэрэл (полутьма, мрак): *Гэбэшье моринойнгоо гэнтэ зогсошоходо, зоболонтойгоор зүүдэлжэ ябаһанаа һэрихэдэл гээд, бүрэг-барагта шохооржо харан гэһээнь, урдань ганса һэеы гэр орбойжо байба* (Б. Санжин, Б. Дандарон); **2.** *наречи* харанхы, бүргүл (темно, сумрачно): *Боро хараанай буухын урда тээхи бүрэг-бараг боложо байхада, хүүргээр гарагша зон гүбээгэй үгсүүр дээрэ гараба* (Г.-Д. Дамбаев); **бүрэг-бараг гүүлээд** *шэлж.* таад гээд, халюухайдуулан бодожо (огульно); **бүрэг-һэрэг** бүдэхи, бараан, бүүдэгэр (сумрачный, смутный): *Ямаахан хүгшэнэй саашань үгэ хэлэхын забдагүй, яаран мориндоо мордожо, ... һүниин бүрэг-һэрэг толон соогуур харагдахаяа болин ябашаба* (Х. Намсараев).

БҮРЭГЭД: бүрэгэд гэхэ *үйлэ у., видэй нэгэ түхэл* 1) бага зэргээр бүргүлтэхэ, тодо бэшээр харагдаадхиха, бүрэлзэхэ (нечётко маячить, мелькать): *...хүдүүнүүд ... модонуудай зай забһараар бүрэгэд гэхэнь харагдаад, далда орожо, боро хараанда залгюулжархиһандал, угы болошоно* (А. Шадаев); *Теэд тэрэ барагар юумэнэй хажууһаа хоёр жэжэхэн һүүдэрнүүдэй бүрэгэд гэлдэн, үгы болохые хараже үрдиһэн лама халта зогсожо шагнаархана* (Д. Батожабай).

БҮРЭГЭР *тэмд. н.* 1) бүдэхи, балар, эли бэшэ, һүлэмхи, бүргүл, харанхы (неясный, смутный, тусклый): *Хаа-яа эндэ тэндэ бүрэгэр һулахан лаампын гэрэл ялаг-ёлог гэлдэнэ* (Х. Намсараев); **бүрэгэр харанхы** бүргүл, һүлэмхи, бүдэхи (смутный, тёмный): *Доторнь хүн байһанай шэнжэгүй, ханха зайдан, хүйтэн, бүрэгэр харанхы, тооноорнь сahан оронхой* (Б. Санжин, Б. Дандарон); 2) холо юумэ харадаггүй, холын хараа муутай (близорукий): *Бүрэгэр хоёр нюдэнһөөш / Нулимсан юундэ адхарнаб?* (Д. Улзытуев).

БҮРЭГЭШЭЛДЭХЭ *үйлэ у., угталд.*

залог hүүзэгэнэн харагдаха, бүрэлзэхэ (маячить – *о многих*): *Түүдэгэй дэргэдэ зон олон хэбэртэй, бүрэгэшэлдэнэ, зариманиинь ишшэ тишшэ гүйлдэн ошоно*.

БҮРЭГЭШЭХЭ *үйлэ у.* hүүдэгэнэхэ, бүрэлзэхэ (мелькать, как силуэт, скользить в полутьме): *Харанхыда Шобдог hүүдэр мэтэ бүрэгэшэнэ, Аламжа өөдэ уруугаа хүлөөрөө газар этэрэн, сумааень бэдэрбэ* (Д. Батожабай).

БҮРЭЛГЭ *юум. н.* тарагай эhээбэри, хүрэнгэ, эхэ (закваска для тарака): *бүрэлгэдөө hү хэхэ*.

БҮРЭЛГЭН *наречи* 1) бүрүүл, hүлэмхи, бүдэхи, харанхы (сумрачно, темно): *Газаа бүрэлгэн хүйтэн байжа, наранай орой болохо тума тэнгэриин зүhэн улам харлажа, hалхин шангаар үлеэнэ* (Ц. Дон); ○ **харалган** *гэжэ үгэтэй парн. хэрэгл.*

БҮРЭЛЗӨӨ(Н) *юум. н.* аниб-ониб гэлгэ, hүлэм-hүлэм гэлгэ (мерцание): *одо мүшэдэй бүрэлзөөн.*

БҮРЭЛЗЭХЭ *үйлэ у.* 1) бүдэг-бадаг харагдаха, бүрүүлтэхэ, hүүдэгэнэхэ, бүдэхи, бүрүүл болохо, балартаха (темнеть, тускнеть): *Түрүүлээд ябаhан гурбан хүн губиин агаарай зэрэлгээндэ бүрэлзэжэ харагдана* (Д.-Д. Дугаров); 2) балартаха, бүдэхи болохо (мутиться, помрачаться – *о сознании*): *Ямаршьеб нэгэ хубилалтын болоhон шэнги мэдэрэл хүбүүнэй толгойдо бүрэлзэжэ, Дэлгэр бүхы hууриниие харасаараа шэнжэлэн дахин хараба* (В. Гармаев); 3) эригэнэхэ, эреэлжэлхэ, жэрэгэнэхэ (рябить, мелькать в глазах); 4) ялалзаха, ялаг-ёлог гэхэ, аниб-ониб гэхэ, hүлмэгэнэхэ (мерцать): *Hара аяар баруун урда ошонхой, hүлэмхи сагаан гэрэлээрээ хашаа, гэрнүүдые хушанхай, нойрмогоор бүрэлзэнэ* (А. Жамбалдоржиев).

БҮРЭМНӨӨ *юум. н., ород, яряан.* монсогор модон, барилгын монсогор модон (бревно).

БҮРЭН *юум. н., барг.* газар, модондо няалдаад, хайладаггүй, мананда адли будаhан саhан (не тающая пороша): *Бүрэн буухада, үхэд хүрэнгир хагда эдеэд, досоонь маhа хайрадаг. Нюрганиинь хүрөөд үхэр мал мууража, үбшэн тахал буудаг. Хүндэшье ханяадан энеэдэн буудаг байгаа.*

БҮРЭНХЫ 1. *тэмд. н.* бүрхэг, бүрэлгэн, харалган, бүүдэгэр (мрачный, пасмурный): *Уданшьегүй огторгойн алас hүлдэгүй болоижо, бүрэнхы байдал тогтобо* (Ц.-Ж. Жимбиев); **2.** *юум. н.* боро хараан, хараа тahаралга, харалган (сумерки, мрак): *Үнэхөөрөөшье, уhаар набинаhан бүрэнхы соо Доржын нюур үнгэ зүhэгүй мэльгээн мэтээр үзэгдэбэ* (А. Ангархаев); **3.** *наречи* харанхы, бүрүүл (темно, сумрачно): *Саha хайлуулхаяа залхууpаад, шэдхын оёорой хүрэдэггүй булагhаа уhа асартарни бүрэнхы болошобо* (С. Цырендоржиев).

БҮРЭНХЭЛХЭ *үйлэ у.* амяа тээрэн унаха, харанхалха, мэдээгээ алдаха (падать в обморок, терять сознание): *бүрэнхэлжэ унаха*.

БҮРЭХЭ, бүрихэ *үйлэ у.* сагаан эдеэ бүлэхэ, иилүүлхэ (сбивать молочные продукты); **тараг бүрихэ** бүлеэдхэhэн hү тарагай эхэдэ нэмэжэ, дулаанаар орёогоод орхижо, тараг болгохо, бэлдэхэ (приготавливать простоквашу из кипячёного молока): *Эжын бүриhэн тараг ехэл амтархажа эдидэг бэлэйб.*

БҮРЮУЛХЭ I *үйлэ у., идх. залог* юумэ гадарлуулха, хүбөөлүүлхэ (велеть обшивать, обтягивать, обивать): *үүдэеэ бүрюулжэ хадуулха.*

БҮРЮУЛХЭ II *үйлэ у., идх. залог* бүрихые баадхаха, hургаха (заставить приготовить простоквашу): *Басагаяа тараг бүрюулжэ hургаха хэрэгтэй.*

БҮТӨӨХЭ *үйлэ у., идх. залог* **бүтээхэ** I *хара*.

БҮТӨӨХЭ II *үйлэ у.* ами хааха, бахалуурдаха (душить): *Эшэгы соо орёожо, амиень бүтөөжэ алаhан байгаа* (Ч. Цыдендамбаев).

БҮТҮҮ 1. *тэмд. н.* 1) алишье талаhаа хаалтатай, бүглүү, бүглөөтэй, таhархай (закрытый со всех сторон, закупоренный, глухой, замкнутый, не имеющий выхода): *Уданшьегүй бүтүү кузовтай полуторка хамтаралайнь захиргаанай байшангай газаа ерэжэ зогсобо* (Б. Шойдоков); *Үглөөдэрнь, нара бүтүү байхада, саг хэмээ нэгэшье алдадаггүй хонхо наярхай буужа эхилбэ* (Х. Намсараев); **бүтүү бүглүү** амяараа, таhархай (глухой, уединённый): *Мүнөө энэ бүтүү бүглүү газарта хитад сайгаар дутаагүймнай болоо* (А. Ангархаев); **бүтүү бүгшэм** ааяма халуун, бүглүү (душный): *Чэмэд хутагаа шангаар адхаад, бүтүү бүгшэм нүхэн руу мүлхижэ оробо* (Д.-Д. Дугаров); **бүтүү тэргэ** бүрхөөгтэй тэргэ (крытая телега, кибитка): *Бүтүү тэргэ дээрэхи басаган булай муухайгаар хашхараад, гэртэм табигты гэжэ гуйн hагад бархирна* (М. Осодоев); **бүтүү жолоо** хазаарай хоёр сахаригуудта уягдаhан жолоо (поводья, оба конца которых прикреплены к удилам); **бүтүү гүльмэ** үргэн амhартай тулам шэнги түхэлтэй гүльмэ, губшуур (намёт, глухая сеть); **бүтүү шарха** бүтүүгээр гэмтэлгэ (контузия); **бөөрэ бүтүү хонин** аргагүй тарган хонин, *бөөрынгөө өөхэн*

дорохоонь харагдахаа болитор таргалһан овца с заплывшими от жира почками): *Бүтүү хара һахалайнь забһараар* (С. Цырендоржиев); **бүтүү туруутан** *амит.* асатадаггүй, урдаа ганса үргэн хургатай туруутай амитад, *тэрэ тоодо, морид оролсодог* (непарнокопытные); 2) үдхэн, гарахын аргагүй, гарашагүй, үргэлжэ (густой, сплошной, непроглядный, непроходимый): *Харин һүниин тэнгһээ эхилээд һалхилжа, үглөөгүүр тээшэ нюдэ хараха зайгүй бүтүү сагаан сahаар бордоһолбо* (К. Цыденов); **бүтүү** (**хара**) **манан** юумэ харагдахаар бэшэ үдхэн манан (густой туман): *Уларил һайжарха янзагүй: сahан үшөөл бургаһаар, хойто шэлэ бүтүү манатай* (Д.-Д. Дугаров); *Доржоһоо али бүгэдые халхалжа байһан бүтүү хара маные эрдэмэй гэрэлтэ наран улам шэнгэрүүлэн толорно* (Ч. Цыдендамбаев); **бүтүү балай** шэб харанхы, нюдэ алдама харанхы (непроглядная тьма): *Бүрхэг шуургата һүни, бүтүү балай, урдаа арбан алхам байһан гэршье харахаар бэшэ* (Ц. Дон); **бүтүү бургааһан** гулдиржа гарашагүй үдхэн, бүтүү ургаһан бургааһан (непролазные кусты): *Үбгэниие мэдээгээ табитарынь сохёод, һалгаагааб гээд, бүтүү бургааһан соо нюужархиһан байгаа* (Б. Шойдоков); **бүтүү хара һахал** үргэлжэ хара һахал (окладистая борода): *Тэрэнэй ... бүтүү хара һахалайнь забһараар шүдэнэйнь шунахай муухайгаар ирзагад гэхые Шобоодой хүдэһэн хүнжэлэйнгөө халсархай нүхөөр обёорбо* (С. Цырендоржиев); 3) далда, нюуса (скрытый, тайный); **бүтүү зүрилдөөн** далда дурагүйсэлдэлгэ, тэмсэлдээн (скрытая вражда): *Мүнөө Бабуудай Шулуун хоёрой хоорондо нэгэ бүтүү зүрилдөөнэй байһые таана* (Д. Эрдынеев); 4) үгэ дуугүй, аниргүй, дуугай (молчаливый): *Шамһаа һуранагүйб, бүтүү бай!*; **бүтүү дуугай** үгэ дуугүй, аниргүй (молчаливый): *Теэд басаган хүбүүн хоёр бүтүү дуугай болон алхална* (Ц.-Ж. Жимбиев); 5) монгол литээр сагаалганай урдахи хоногой, үнгэржэ байһан жэлэй һүүлшын (последний по лунному календарю, *букв.* закрытый, так как в последнюю ночь старого года луны не видно на небе): *Мүнөө бүтүү һүни гүб даа* (Ц. Цырендоржиев); **бүтүү үдэр** *будд.* гэрээ сэбэрлээд, тахилаа һэргээгээд, бурхандаа зула бадараадаг, эдеэнэй дээжэ урдань табидаг. Бурхандаа мүргэжэ нүгэлөө наманшалхадаа, миин һүгэдэжэ гү, али һунажа мүргэдэг байгаа. Элдэб һайн мяхан болон сагаан эдеэгээ садатараа эдихэ, архи дарһа уунгүйгөөр хүхюутэй дулааханаар зугаалалдажа, гэрээ һайхан уур амисхалтай болгохые оролдодог байгаа (последний перед белым месяцем день); **2.** *юум. н.* 1) сүй, хүшэлтын суурга үлгэдэг гарьхашуу хуби (пробой): *шэбхын бүтүү*; 2) хубсаһанай захын дотор талада оёгдоһон түдүүли, *тэрээнһээнь баримжа хадааһан мэтын юумэндэ үлгэдэг* (вешалка); **3.** *наречи* 1) далда нюусаар (скрытно, незаметно): *Баһа тохоногоороо бүтүү түлхилсэн, ши хэлэ гэһэн тэмдэг үгэлсэнэ хэбэртэй…* (Х. Намсараев); **бүтүү доохонуур** далдаар, нюусаар (скрытно, неприметно): *Тиихэдэнь хүн зон бүтүү доохонуур шоглон наадалан, «хадааһан» гэжэ ара нэрэтэй болгоо юм* (Ц.-Ж. Жимбиев); 2) дуугай, юумэ хэлэнгүй, абяагүйгөөр, һанаандаа, өөр соогоо, досоогоо, өөртөө (молча, про себя): *Зариманиинь хаанаһаа яагаад ерэбэ гээшэб гэжэ бүтүү гайхаһан янзатай, һэжэг түрэн, дуугай байна* (Ц. Дон); *Түрүүлэгшэ энэмнай мүртэй ажал болохонь ха гэжэ бүтүү зосоогоо һанана* (Х. Намсараев); 3) ехээр, тон шангаар (сильно, совсем, очень): *Бүтүү баяртай нюураар тэдэниие нэгэ нэгээр хараһанай һүүлдэ: – Яагаа уран дархан үхибүүд гээшэбта* (Х. Намсараев).

БҮТҮҮБХИХЭ *үйлэ у.* бүтэхэ, бүглэгдэхэ (засоряться); 2) *шэлж.* улхайха, гомдохо, досоогоо бүтэхэ, сухалдаха (надуваться, обижаться).

БҮТҮҮБШЭ *юум. н.* хубсаһанай түдүүли, бүтүү (петля): *Эжы дэгэлдэм бүтүүбшэ хадаба.*

БҮТҮҮГЭЭР *наречи* 1) бүхэлеэр, хаха зүһэнгүй, бүтөөр, баран, хуу (целиком): *Үйһыень бүтүүгээр абажа байхада, Арсалан Баатар хоёр оёор хэхэ модо бэлдэнэ* (Ж. Балданжабон); **бүтүүгээр үбшэхэ** арһые бүхэлеэр хуулажа абаха (сдирать кожу целиком): *Тэрэнь гүрөөһэеэ бүтүүгээр үбшөөд, арһыень доошонь ходоро татаха гэжэ сүлөөгүй байба* (В. Гармаев); **бүтүүгээр шархатаһан** бүтүү шархатай, бүтүүгээр гэмэлтэһэн (контуженный); 2) дуугай, абяагүйгөөр, абяа гаргангүйгөөр (молча, беззвучно): *Даржаа габжа ... тэндэ байһан гулваагай Балжадые хаража, бүтүүгээр амаяа хүдэлгөөд орхино* (Х. Намсараев); *Бэшэниинь бүтүүгээр энеэлдэбэ* (К. Цыденов); **бүтүүгээр уйлаха** абяагүйгөөр уйлаха (беззвучно плакать): *– Эжыемни алаһан хүнүүд! – гэжэ Дэжэд бүтүүгээр уйлашаба* (А. Ангархаев); 3) эльгээрээ, сэдьхэлээрээ, түрэлхи мэдэрэлээр (интуитивно, нутром, шестым чувством): *Санжа духаряагаа амандаа хүргэжэ ябатараа, хэншьеб намайе алдангүй гэтэнэ гэжэ бүтүүгээр мэдэрбэ* (А. Ангархаев); 4)

ааляар, һулаар (приглушённо); **бүтүүгээр үбдэхэ** шэмшэрхэ, шэмшэрэн үбдэхэ (ныть – *о боли*): *Шуһан адхарханьшье адхараа юм бэзэ, харин гарайнь үбшэн намдаһан шэнги бүтүүгээр үбдэнэ* (З. Гомбожабай).

БҮТҮҮЛГЭ *юум. н.* юумэ хаалга, халхалалга, таглалга (заделывание, закрывание, закупоривание): *бүтүүлгыень абаха*.

БҮТҮҮЛХЭ *үйлэ у., идх. залог* юумэ хааха, халхалха, дүүргэхэ, таглаха, оёхо (заделывать, закрывать, закупоривать, зашивать): *Гүсын хабхагаар даража, түхэреэн түхэреэнээр абаһан хабтагар талхан дээрэ татаһан мяха хээд, хумин бүтүүлээд лэ, хабтагай дээрэ жэрылгэн табина* (Г.-Д. Дамбаев); *Хармаамни соорошоо, бүтүүлжэ үгыш* (З. Гомбожабай); **нюураа бүтүүлхэ** нюураа хааха (закрывать лицо): *Гараараа нюураа бүтүүлээд, дала мүрөө татагануулан, тэрэ хоолой дүүрэн уйлаба* (С. Доржиев); **шэхэ бүтүүлхэ** шэхээ альгаараа хааха, хургаараа бүглэхэ (зажимать уши): *Тиихэдэнь Балжид нэгэ гээ һаа гараад ябашадаг, үгышье һаа гэрэйнгээ ондоо таһалга уруу ороод, гараараа шэхэеэ бүтүүлээд һуудаг байгаа* (Ц.-Д. Хамаев); **амаа бүтүүлхэ** гараараа амаа хааха (закрывать, прикрывать свой рот): *Мантаг тагшатай архи нэгэ амяар гудамхяад, даб дээрэ амяа абажа яданхай, нюдаргаараа амаа бүтүүлээд, бүгтышэнхэй һууна* (М. Осодоев); **үриеэ бүтүүлхэ** үриеэ түлэхэ (покрывать свой долг).

БҮТҮҮЛЭГДЭХЭ *үйлэ у., хүлеэгд. залог* хаагдаха, таглагдаха (быть закрытым, заколоченным): *Зунай эхиндэ зуһаландаа буудаг харахан гэрнүүдэймнай сонхонууд хабтагайгаар хадажа бүтүүлэгдэнхэй* (Д. Доржиева).

БҮТҮҮМЖЭЛХЭ *үйлэ у.* бүтүүлхэ, хааха, шэглэхэ, тагжааха (заделывать, закупоривать).

БҮТҮҮНЭЙ: бүтүүнэй (*гу, али* **бүтүүгэй**) **үдэшэ** *юум. н., будд.* тахилаа һэргээгээд, бурхандаа зула бадараажа, мүргэжэ, нүгэлөө наманшалжа, архи уунгүйгөөр, хүхюутэйгээр зугаалдажа үнгэргэдэг байһан монгол литээр үнгэрэн ошожо байгаа жэлэй һүүлшын үдэшэ, сагаалганай урдахи үдэшэ (последняя перед белым месяцем ночь).

БҮТҮҮРХЭ *үйлэ у.* 1) хаагдаха, халхалагдаха, тагжаха (закрываться, закупориваться): *Энэ нэгэ хүхэниинь бүтүүржэ байгаагүй юм бэзэ* (Ц.-Ж. Жимбиев); 2) һайн болохо, бүтэхэ (заживать, затягиваться – *о ране*): *Яһала удаан хэбтээб. Дотороо эдэгэһэн аад, газаагаа бүтүүржэ үгөөгүй. Өөхэншни зузаан байшоо гэнэ* (Д.-Д. Дугаров); 3) үдхэн байха, үргэлжэлхэ (тянуться *на большом расстоянии*, расстилаться – *о лесе, атмосферных осадках*): *Мүрэнэй баруун эрьеһээ саашаа тэгшэ газартай аад, тэнгэриин хаяа хүрэтэр набшаһата ба шэлбэһэтэ модоор бүтүүрэн ногоорно* (Г.-Д. Дамбаев); *Удангүй Химниин эхеэр бүтүүрэн сайража, үдхэн аадар ерэбэ!* (Д.-Д. Дугаров); 4) *шэлж.* сэдьхэлээ зобохо, досоо уйтарха (чувствовать подавленнное состояние): *Эдэ шэрүүн үгэнүүдые дуулахадаа, зосоогоо бүтүүрэн Цэнгуев һуубашье, энеэсэгээнэ* (Ц.-Ж. Жимбиев).

БҮТҮҮРЭЛГЭ: һүбын бүтүүрэлгэ *юум. н.* аһанай жэжэхэн *хүлһэнэй гарадаг* нүхэнүүдэй бүтэлгэ, муухай юумээр тагжалга (закупорка пор).

БҮТЭ *баруун бур.* **мэтэ** *хара*.

БҮТЭГЭ *юум. н.* 1) *баруун бур.* хурганай үзүүр (кончик пальца): *Хүхэ зулхай болошоһон шэг шарайнь байн байтараа хүлэржэ, хасар дээрэнь эрхын бүтэгэ дарамаар үлэ мэдэг улаан толбо үзэгдөөд, тэрэ хүн һүлэмхеэр нюдөө хараадхина* (А. Шадаев); 2) шэхэнэй үзүүр, доодо зөөлэн хуби (мочка уха): *шэхэнэй бүтэгэ*; 3) *барг*. **бүдхэ** *хара.*

БҮТЭЛГҮЙ *тэмд. н.* хэгдэхэгүй, дүүргэгдэхэгүй, болохогүй (не осуществимый): *бүтэлгүй хэрэг*.

БҮТЭЛГЭ I *юум. н.* ямар нэгэн юумэнэй дүүргэгдэлгэ, бэелүүлэгдэлгэ (исполнение *чего-л.*, завершение): *Шэнэ һургуулиин бүтэлгэ нютагай зоной ехэ баяр болобо*; *Энэ хэрэгэй бүтэлгэдэ нүхэдэймнай дэмжэлгэ ехэхэн нүлөө үзүүлээ.*

БҮТЭЛГЭ II *юум. н.* хаагдалга, эдэгэлгэ, һорьботолго (рубцевание *раны*): *шархын бүтэлгэ*.

БҮТЭМЖЭ *юум. н.* 1) туйлалта, бэелүүлгэ, бүтээлгэ, бүтэсэ (успех, достижение): *бүтэмжэ һайтай*; 2) дүүргэлтэ, гүйсэлдэлгэ (осуществление).

БҮТЭМЖЭГҮЙ *тэмд. н.* амжалтагүй, урагшагүй, дүүргэгдэжэ ядаһан (безуспешный, неудачный): *Ниитын ажал урагшагүйдэг, бүтэмжэгүй байг гэжэ һанаһан хүн лэ энэ харюусалгатай хампаниие түргэн дүүргэхэ гэжэ оролдохогүй!* (Д. Эрдынеев).

БҮТЭМЖЭТЭЙ 1. *тэмд. н.* урагшатай, амжалтатай (удачный, успешный): – *Ардан Андреевич, энэ хэрэгэймнай бүтэмжэтэй байхын тулада танай туһаламжа хэрэгтэй болоод байна гэжэ һананаб* (Б. Мунгонов); **2.** *наречи* амжалтатайгаар, бүтэсэтэйгөөр (с успехом, успешно): *Эдэ бүхы үгэнүүдэй*

өөрынь тухай хэлэгдэжэ, мүн өөрынгөө хэрэгэй бүтэмжэтэй һайнаар шиидхэгдэжэ байһандал дотороо бодоно (Ч. Цыдендамбаев).

БҮТЭМЭ *тэмд. н.* бүглүү, бүтэн (глухой): *Тэндэ харгын хажуу талаар бүтэмэ харанхы хасуури* (Х. Намсараев); **ами бүтэмэ** айхабтар бүгшэм, амилжа ядахаар (удушливый): *Газаа нэгэ заа һэбшээшьегүй, ами бүтэмэ халуун боложо байна.*

БҮТЭН *тэмд. н.* 1) бүхэли, барандаа, бүрин, дүүрэн, оһолдо дайрагдаагүй (весь, полный, целый): *– Хонидынь хуу уһанда орожо үхөө юм гү, али зариманиинь бүтэн юм гү?* (Б. Мунгонов); **бүтэн бүрин** (*гү, али* **бүлеэн**) амиды мэндэ (жив-здоров): *Теэд лэ энэ басаганайнгаа элүүр энхэ, бүтэн бүрин байхые хүсөөл һаа, манда сэхыень хэлэжэ үгэ* (Ц. Шагжин); *Шуургалһан далай дээгүүр тамаруулжа, зүн дагаан сошормог һүниие эрьедэ унгэргэжэ, айжа мэгдэжэ ябаад, бүтэн бүлеэн хүрэжэ ерэбэбди* (Б. Мунгонов); **бүтэн дээрээ** һайн дээрээ (подобру-поздорову): *– Бүтэн дээрээ буу зэбсэгээ һайн дураараа тушааха гүт?* (Х. Намсараев); **бүтэн һара** а) тэргэд, дүүрэн һара (полная луна); б) бүхэли һара, һарын туршада (целый месяц, в течение месяца): *Отара дээрээ бүтэн һара ажаллаха арга болодоггүй гэхэдэ алдуу болохогүй* (Б. Мунгонов); **бүтэн басаган** хурисал үзөөгүй басаган (девственница); **хүй бүтэн эхэнэр** үхибүүдынь бултадаа элүүр мэндэ үндыһэн эхэнэр (женщина, у которой все дети живы и здоровы): *Урдань буряадууд үхибүүнэйнгээ хүйень хүй бүтэн эхэнэрээр хүндүүлдэг байгаа юм*; **бүтэн ухаатай** *шэнэх., аман зох.* сэсэн, мэргэн (мудрый): *Иигээд лэ бүтэн ухаатай ноён эдэ хоёрто хэды жэл эдихэ хони, мал, эд, хүрэнгэ хогшолһоо үгөөд, холо газар ябагты саашаа гээд, хөөжэрхибэ* (Арадай онтохонһоо); 2) эбдэрээгүй, гэмгүй (исправный, без поломки): *Соколов мэдээтэй мэдээгүй юумэ гүйжэ гараһаар лэ, амбаарайнгаа үүдэндэ ошоод, суургынь бүтэн байхада, зааха һэгээ оробо* (Б. Санжин, Б. Дандарон); ○ **амиды**, **бүрин** *гэжэ үгэнүүдтэй парн. хэрэгл.*

БҮТЭСЭТЭЙ *тэмд. н.* 1) аша үрэтэй, урагшатай, амжалтатай (производительный, спорый): *– Танай шэрээтэ ламхайтай хамта энэ заһалые уншаа һаа, тон ехэ хэрэг бүтэсэтэй байха һэн байна даа* (Х. Намсараев); 2) дүүргэмээр, дүүргэхээр, гүйсэдхэхөөр (осуществимый, выполнимый): *Сукоев ажални бүтэсэтэй байхань ха гэжэ һанаһандаа ехэл хүхюутэй…* (Ж. Тумунов).

БҮТЭХЭ I *үйлэ у.* хэгдэхэ, дүүргэгдэхэ, бэелүүлэгдэхэ (выполняться, осуществляться, завершиться, удаваться): *Морин турьяа һаа, ябаһан хэрэг бүтэхэгүй, харин заадаа һаа, ябаһан хэрэг бүтэхэ* (Х. Намсараев); **бүтэхэеэ болихо** бэелүүлэгдэхэгүй, болохогүй (не осуществляться, проваливаться): *Эндэшье һанаһан хэрэг бүтэхэеэ болибо* (Ц.-Ж. Жимбиев); **хэрэг бүтэхэ** түлэблэһэн юумэнэй бэелхэ (удаваться – *о деле*): *Жаргалай Лодойтой уулзажа абаа һаа, бүхы хэрэгынь бүтэхэ һэн* (Д. Эрдынеев); **һанаһан соо бүтэхэ** һанаһанда хүрэхэ (осуществиться, как задумано): *Бүхы юумэн һанаһан соонь бүтэхэ хэбэртэй* (В. Гармаев); **бүтэһэн хубсаһан** оёгдожо дүүргэгдэһэн хубсаһан (готовое платье): *– Балжамаа, бүтэһэн хубсаһаа ерэжэ абааша*.

БҮТЭХЭ II *үйлэ у.* 1) хаагдаха, тагжаха (закупориваться, закрываться, затягиваться): *Хэн хэниньшье үнгэрһэн жэлнүүд тухайгаа дурданагүй, бэе бэеэ гомодхооһоной, бүтэжэ эхилһэн шархаяа ойлгомторгүй һэндэжэ, дахяад хүйтэрэлдэһэнэй үлүүдэ гэжэ зүрхэ сэдьхэлээрээ мэдэрнэд* (С. Цырендоржиев); 2) ами хаагдаха (задыхаться): *…сухалдаа бүтэн алдажа, теэд хүсэлэн бэеэ гартаа абана* (Ц. Шагжин); **бүтэжэ үхэхэ** амяа саглажа үхэхэ (умирать от удушья): *Эгээл энээхэн зуураа «буряад арад зон амилха агааргүй болоод бүтэжэ үхэхэеэ байна» гэжэ Аламжа зүүдэлбэ* (Д. Батожабай); **ами бүтэхэ** ами хаагдаха, саглаха (спирать дыхание, задыхаться): *Халуудажа хүлэржэ, амяа бүтэхэ болоходоо, зэрлиг оргодол субаяа тайлажа, дала мүр дээгүүрээ хаяба* (Б. Мунгонов).

БҮТЭХЭГҮЙ 1. *үйлэ у.* болохогүй, бэелүүлэгдэхэгүй, бүтэсэгүй байха (проваливаться, не получаться, не осуществляться): *Бимбынхиһаа абаха гэдэг хоёр моримнай бүтэхэгүй хэбэртэй болоод байна* (Г. Цыдынжапов); **2.** *тэмд. н.* бүтэмжэгүй, урагшагүй (неосуществимый; неблагополучный): *Юуб гэхэдэ, Лангота гээшэнь бүтэхэгүй эрилтэнүүдые табижа, ород элшэндэ илангаяа һаад түбэг татадаг, хүндэлэндэ хүлөө табидаг байһан юм* (Б. Санжин, Б. Дандарон); **бүтэхэгүй һэдэлгэ** балмад ябадал (авантюра); **бүтэхэгүй зон** яахыншье аргагүй, аягүй аашатай зон (люди, с которыми невозможно иметь дело): *Бүтэхэгүй зон! Эдэнэр намайе арайл амидыгаар баржа эдижэ шадахагүй* (Ж. Тумунов); **3.** *наречи* тон, угаа, туйлай, тусхай, онсо (очень, чрезвычайно): *бүтэхэгүй һайхан*; **бүтэхэгүй мартамхай** яахын аргагүй мартамхай (≈ куриная память).

БҮТЭШЭГҮЙ *тэмд. н.* бэелүүлэгдэшэгүй, бүтэхэ нюургүй (неосуществимый, невыполнимый): *...басагые улаан бурма руу хаяжархиһандаа, бүтэшэгүй юумэ хэжэрхёоб гэжэ өөрыгөө химэлбэшье, олоной хэрэгэй түлөө ондоогоор ямаршье аргагүй байгаа гэжэ һанаба* (Б. Шойдоков).

БҮТЭШЭТЭЙ *тэмд. н.* бүтэмөөр, бүтэмжэтэй, бүтэхэ нюуртай (осуществимый, выполнимый): *бүтэшэтэй хэрэг*.

БҮТЭЭГДЭХЭ *үйлэ үүд., идх. залог* хэгдэхэ, бэелүүлэгдэхэ, дүүргэгдэхэ, байгуулагдаха (выполняться, осуществляться): *Мария Яковлевна уран наринаар бүтээгдэһэн шаажан дүрсэ мэтээр сожоошье татабагүй* (А. Ангархаев).

БҮТЭЭГШЭ *юум. н.* зохёон байгуулагша (творец, создатель).

БҮТЭЭЛ I *юум. н.* хэлгэ, бүтээн гаргалга (изделие): *– Уран һайханшье, удхатайшье бүтээл бэзэ?* (Д.-Д. Дугаров); **уран бүтээл** ямар нэгэн урлалай бүтээл, *жэшээнь, уран зохёолой – роман, туужа; шулуугаар һиилэлгын – хүшөө* (художественное изделие, художественное произведение): *...шүлэг зохёохо, уран бүтээл буйлуулха эрмэлзэл татаса шуһан соонь эбжэгэнэжэ байгаа ха юм* (Н. Бальжинимаева).

БҮТЭЭЛ II *юум. н., будд.* бисалгал (созерцание): *Лама өөрөө зонһоо таһаржа, бүтээлдэ орохомни гэжэ хүнүүдтэ хэлэдэг байба* (Б. Санжин, Б. Дандарон).

БҮТЭЭЛГЭ: машина бүтээлгэ *юум. н.* машина зохёон барилга (машиностроение); **ракетэ бүтээлгэ** ракетэ барилга, бодхоолго (ракетостроение).

БҮТЭЭЛГЭХЭ *үйлэ үүд., идх. залог* хүүлэхэ, бэелүүлүүлхэ, байгуулуулха (велеть выполнить): *Хаа-яахан нютагай үгытэй ядуу хүнүүд энэ бандида ишэрхүү хэрэг бүтээлгэдэг байгаа* (Ц. Шагжин).

БҮТЭЭЛШЭ(Н) *юум. н.* юумэ уран гоёор бүтээгшэ, хэгшэ, байгуулагша (творец, создатель, умелец): *Шубуу шонхор шабарааршье бүтээжэ шададаг бүтээлшэд болохын тула тусхай нэмэлтэ шэглэлтэй хэшээлнүүдтэ ябаха хэрэгтэй.*

БҮТЭЭМЖЭ *юум. н.* бүтээсэ, бүтээн бэелүүлгэ, үрэ дүн (производительность *труда*).

БҮТЭЭМЖЭГҮЙ *тэмд. н.* бүтээсэгүй, бүтээсэ муутай, гаралтагүй, үрэ дүн багатай (непроизводительный).

БҮТЭЭМЖЭТЭЙ *тэмд. н.* 1) үрэ дүнтэй (производительный): *Олон зон эдээн шэнги эмхитэйгээр, нэгэ һаналаар хушууржа, юумэ хэдэг һаа, ехэ бүтээмжэтэй байха һэн ха даа* (Ц. Дон).

БҮТЭЭСЭ *юум. н.* бүтээн бэелүүлгэ, үрэ дүн (производительность *труда*): *Бага сага шүүмжэлэл гарахадаа яаха юм: энээнһээ хойшо жаяг журам, ажалай бүтээсэ улам бүри дээшэлхэ* (Ц.-Ж. Жимбиев); **бүтээсэ ехэтэй** бүтээмжэ ехэтэй, үрэ дүнтэй (высокопроизводительный): *Иигэжэ ажалаа хубаарилан хэхэдэнь, басаганда амар, бүтээсэ ехэтэй* (Ж. Тумунов).

БҮТЭЭСЭТЭЙ *тэмд. н.* 1) бүтээмжэтэй, үрэ дүнтэй (производительный): *Тэдэнэй ажалынь бүтээсэтэй ябахаһаа гадна, һүеэшье ехээр һаахадал гэнэ* (Ц.-Ж. Жимбиев); **үндэр бүтээсэтэй** үндэр, ехэ үрэ дүнтэй (высокопроизводительный); 2) оролдосотой (исполнительный): *Дэлэг бухгалтер директортэ нилээд тоогдодог, хэрэг бүтээсэтэй, тоосоондо мэргэжэһэн, дисциплинэтэй, һайн бухгалтер гээшэ даа* (Ц. Дон).

БҮТЭЭХЭ I *үйлэ үүд., идх. залог* 1) юумэ зохёохо, хэхэ, дархалха (творить, созидать, выполнять): *Тэрэ гартаа дүйтэй, заб сулөө ороходоо дарха хэдэг, гэр соонь стол, стулһаа эхилээд дууһан Гэндэнэй бүтээһэн хэрэгсэлнүүд байдаг шуу* (Ц.-Д. Хамаев); 2) дүүргэхэ, гүйсэдхэхэ, бэелүүлхэ, үнгэргэхэ, хэхэ (делать, исполнять, выполнять): *Данзан бидэ хоёр тэрэ Злобиндо адляар ажалаа бүтээжэ шадахагүйбди* (С. Цырендоржиев); **хэрэг бүтээхэ** а) хэрэг хэхэ (выполнять, улаживать дело): *Тэрэ үдэр хэрэгээ бүтээжэ үрдеэгүй Хорло тэндээ хоноод, почтоһоо Наранайнгаа эльгээһэн мүнгэ абаад, өөрынгөө гэр харахаяа ошобо* (Г.-Д. Дамбаев); б) бөөгэй ёһоор уншалга хүүлэхэ, сэржэм үргүүлхэ (совершать шаманский обряд): *нютагтаа ошожо хэрэгээ бүтээгээд ерэхэ*; **ном бүтээхэ** буддын шажанда номой һургаал баримталха, номой ёһоор хэрэг бүтээхэ (практиковать дхарму); **хурим (түрэ) бүтээхэ** хурим түрэ хэхэ, үнгэргэхэ (проводить свадьбу); **бүтээхэ болзор** дүүргэхэ саг, болзор (срок выполнения); 3) үйлэдбэрилхэ, гаргаха (производить, изготовлять, выпускать): *Урзанда хашабаа шарга, нёдондо рессор тэргэ бүтээгээд байхыень хараа һэм* (Б. Мунгонов); **бүтээн гаргалга** үйлэдбэрилгэ, үйлэдбэрилэн гаргалга (производство).

БҮТЭЭХЭ II **бүтөөхэ** II *хара*.

БҮТЭЭШЭГҮЙ *тэмд. н.* хэгдэшэгүй, гүйсэдхэгдэшэгүй, бэелүүлэгдэшэгүй (невыполнимый, неосуществимый).

БҮҮБЭЙ 1. *юум. н., хөөрш.* 1) нарай үхибүүн, хүүгэн (*ласк*. ребёнок): *Харин*

тэдэнэйдэ байрлаһан залуу эхэ жаахан бүүбэй хоёр бүхы зүрхыень буляанхай (Ц.-Ж. Жимбиев); 2) *түнх*. үлгы (люлька, колыбель); **2.** *үхибүү һамааруулан унтуулха аянг. үг.* (*межд. для убаюкивания ребёнка* баю-бай): *бүүбэй-бүүбэй-бүүбэйхэн, бүүбэй-бааю-бааю даа* (баю-баюшки-баю); *Харин Баярмаагаа: «Бүүбэй-бааюу-бааюу даа», – гээд лэ, үлгын дуу татахадань, тэрэнь дэлхэй дээрэ эгээл һайхан дуун шэнгеэр зэдэлхэ* (Ц.-Ж. Жимбиев).

БҮҮБЭЙЛҮҮЛХЭ *үйлэ үг., идх. залог* үлгыдүүлхэ, бөөмэйлүүлхэ (убаюкиваться, лелеяться): *Үүрэй сайхые хүлеэһэн ангуушан хүбшэ тайгын хүүеэндэ бүүбэйлүүлэн нойрсобо* (Д.-Д. Дугаров).

БҮҮБЭЙЛҮҮЛЭГДЭХЭ *үйлэ үг., хүлеэгд. залог* үлгыдүүлхэ, бөөмэйлүүлхэ (убаюкиваться, укачиваться).

БҮҮБЭЛҮҮЛЭНХЭЙ *тэмд. н.* эрхэлүүлэгдэһэн, үнжэгэн, эрхэ бэетэй (избалованный, изнеженный).

БҮҮБЭЙЛХЭ *үйлэ үг.* үлгыдэхэ, бөөмэйлхэ, һамааруулан унтуулха, эмээхэйрхэ (убаюкивать, лелеять): *– Эхэ боложо, өөрынгөө хүүгэдые бүүбэйлхэ эхэнэрэй жаргал үзөөгүйдөө халагланаб* (Г.-Д. Дамбаев).

БҮҮБЭНЭ *юум. н., хаарт., ород* улаан үнгэтэй тэбхэр, *дүрбэн хушуутай* тэмдэгтэй хаартын нэгэ зүһэ (бубны): *бүүбэнын түйсэ*.

БҮҮГ *юум. н., ага* хюруу, намартаа хүйтэржэ эхилхэдэнь, мүн хабарай һүүлээр зунай эхеэр унадаг хүйтэн шүүдэр, хүйтэн сэн, хүрэһэн ууралай нимгэхэн сahан (иней).

БҮҮГЭ *юум. н., барг.* үхэрэй үбсүүнэй үзүүр талань, *хүндэтэй мяхан, бүтүү үдэр тэрэнээ шанаад, бурхандаа үргэдэг* (соколок): *Сагаалганда бүүгэ шанаха.*

БҮҮДЫХЭ *үйлэ үг.* хара барaанда харагдаха, һүүдыхэ, һүлэмхеэр харагдаха (быть неясным, находиться в тени, темнеть): *Гансашье үүлэгүй байһан сэлмэг тэнгэри тэрэнэй нюдэндэ үбэлэй бүрхэг тэнгэридэл бүрүүлхэнээр бүүдын харагдана* (Г.-Д. Дамбаев); **бүүдыхэ баадайха** бүрүүлтэхэ, һүүдыхэ (темнеть, быть неясным): *Үдэрэй һүүлшын толон далайн үргэн сээжэ дээгүүр һолонготон байтараа, бүүдын баадайн унтаржа эхилнэ* (Б. Мунгонов).

БҮҮДЭГ *тэмд. н.* бүдэхи, барагар, һүүдэгэр, эли бэшэ (тусклый, неясный, смутный): *Хёрхо мэргэн ганса нэгэн ангуушадһаа бэшэ хүн зоной ябадаггүй бүүдэг газар ха юм* (Б. Санжин, Б. Дандарон); **бүүдэг-баадаг** бүрүүл, харанхышаг (полутёмный, неясный, смутный): *Тулама эсэшэһэн Заяахан ... үдэшын бүүдэг-баадаг соо хэдэн тэбэри хуурай мүшэр суглуулжа, орбонгой ойро хаяба* (Ц.-Д. Хамаев).

БҮҮДЭГЭД: бүүдэгэд гэхэ *үйлэ үг., видэй нэгэ түхэл* гэнтэ бүрэнхы болохо, һүүдэгэд гэхэ (потемнеть, стемнеть): *Боро хораан таһаржа, тайга соо гэнтэ бүүдэгэд гэжэ, шиг нойтон хүбхэнэй үнэр гутана* (А. Шадаев).

БҮҮДЭГЭЛЗЭХЭ *үйлэ үг.* хараа барaанда харагдаха, һүүдыхэ (маячить силуэтом, иметь неясные очертания): *аяар холо бүүдэгэлзэхэ*.

БҮҮДЭГЭР *тэмд. н.* 1) эли бэшэ, һүүдэгэр, барагар (неясный, едва заметный, блёклый): *Гэртэ, набтархан табсан дээрэ, тоһон дэн һүлэмхихэнөөр носожо, гэр соо бүүдэгэр шара гэрэл тараана* (Б. Санжин, Б. Дандарон); 2) бүрэнхы, харанхышаг (зетенённый, полутёмный): *Уйтахан жалжагар гэр соо бүүдэгэр, газааһаа орогшод нюдэнэйнгөө дадатар байһан зоной шарайе хүрэһөөр илгаруулбагүй* (Ц.-Д. Хамаев); 3) *үсөөн* һүүмэлзэһэн, ялагад гэһэн (мерцающий, поблёскивающий): *бүүдэгэр нюдэн*.

БҮҮДЭГЭРШЭГ *тэмд. н.* бүрүүлшэг, һүлэмхихэн (довольно тусклый): *Нэгэ галынь һүлэмхи бүүдэгэршэг, улаан үнгэтэйшье һаа, нэгэ янза тэгшэхэн носоно* (Ц. Дон).

БҮҮДЭГЭШЭХЭ *үйлэ үг.* һүүдэгэшэхэ (заслонять свет, *напр. хождением туда-сюда*): *Харуулшан юм гу, амбаарай хажуугаар нэгэ хүн бүүдэгэшэн ябана.*

БҮҮДЭЛЗЭХЭ *үйлэ үг.* эли бэшээр харагдаха, һүүдэлзэхэ (маячить силуэтом): *Унан дээрэ тархиинь үндэгэшэхэ бүүдэлзэн харагдана* (С. Цырендоржиев); **бүүдэлзэжэ һанагдаха** эли бэшээр һанагдаха (смутно припоминаться): *Ямар нэгэн хэрзэгы, нугаршагүй, тамын жадха мэтэ юумэн Кузнецовой эрмэлзэл соо биш хаш гэжэ бүүр-түүр бүүдэлзэжэ һанагдаба* (А. Ангархаев).

БҮҮЕСЭ *наречи* хүнхинэсэ, хүүесэ, дүнгинэсэ (с шумом): *Уры унан жалгаар бүүесэ-хүүесэ урдана.*

БҮҮЕХЭ *үйлэ үг.* 1) хүнхинэхэ, хүүехэ, дүүехэ, дүнгинэхэ (гудеть): *шуураатайгаар бүүехэ*; **бүүехэ дүүехэ** хүнхинэхэ, дүнгинэхэ (гудеть): *Унеэ һаахыешни дуулахада арбан удаганай ерээд, арһан хэсэеэ сохижо байһандал бүүежэ дүүежэ дуулданал* (Ч. Цыдендамбаев); ○ **хүүехэ** *гэжэ үгэтэй парн. хэрэгл.*

БҮҮЕ(Н) *юум. н.* дүнгинөөн, хүнхинөөн, нэрьеэн (гул): *Шуураатай бүүеэн гарана.*

БҮҮЖЭ *юум. н.* **гүүжэ** *хара*.

БҮҮЛ I **бү** *хара*.

БҮҮЛ II: **бүүл-зүүл** *наречи* арай, арай гэжэ, арай ёохон (едва, еле, с трудом, кое-как, чуть, немного): *Арюухан Должод муухан сарайнгаа забһараар хоргодон хаража, ... хороо бусалжа, тэсэжэ ядан хэдэн удаа харанхалан, бүүл-зүүл мэдээтэй мэдээгүй болоһон байгаа* (Х. Намсараев); **бүүл-зүүл соностохо** арай гэжэ дуулдаха (еле слышаться): *Нэгэ мэдэхэдэнь, ойронь машина ерэжэ тогтоод, кабинын үүдэнэй түрд гэхэ шэмээн бүүл-зүүл соностобо* (Б. Мунгонов).

БҮҮЛХЭ *юум. н., ород, яряан.* бариһан талханай бүтэн хэһэг, толгой (булка).

БҮҮЛХЭЛХЭ *үйлэ у.* хэһэг бүүлхэ болохоороор талхаяа таһалха, бүүлхэ болохо хэмжээгээр талхаяа хэбтэ хэхэ (разделывать тесто, раскатывать тесто в виде булок).

БҮҮР: бүүр-түүр *наречи* бүрүүлээр, эли бэшээр, бага зэргэ, арай ёо, дутуу ядуу (смутно, неясно, еле-еле, чуть-чуть): *Оршон тойрон жэн балай, гансал үдэшын һэрюухэн һэбшээндэ хуһанай набшаһадай һабиналдаха бүүр-түүр дуулдана* (Б. Санжин, Б. Дандарон).

БҮҮРГЭ *юум. н.* эмээлэй хабтаһануудые хоёр таладань холбодог, дээшээ шобхогор модон (лука у седла): *Эмээлэйнь сардамал мүнгэн бүүргэ, хазаарайнь гуулин тоборюулга һарын толондо ялаганажа, хэлэшэгүй баян хүнэй айлшалжа ерэһые гэршэлнэ* (М. Осодоев).

БҮҮРГЭЛХЭ *үйлэ у.* мориной бүтүү жолоо бүүргэ дээгүүр хаяха (закидывать повод за луку седла): *Моринойнгоо жолоо бүүргэлбэ*.

БҮҮРХЭ *юум. н., ород* аһан улатай нимгэн һэеы гутал (бурки).

БҮРЫЛДЭХЭ *үйлэ у., угталд. залог* олоороо эли бэшээр харагдаха (неясно виднеться): *Тээ саана хара юумэд бүрылдэнэ.*

БҮҮРЫХЭ *үйлэ у.* 1) эли бэшэ байха, һүүдыхэ, борлохо (быть неясным, сереть); 2) һүүмэлзэхэ, ониб-аниб гэхэ (мерцать): *Одо мүшэд бүүрыжэ эхилбэ*.

БҮҮРЭГЭР *тэмд. н.* **бүрэгэр** *хара*.

БҮҮРЭГЭШЭХЭ *үйлэ у.* **бүрэгэшэхэ** *хара*.

БҮҮСЭ *юум. н., захаам.* 1) тээрмэдэ талха татахада гарадаг жэжэхэн сагаан тоохон (серопыль, мельчайшая пыль, оседающая на мельнице): *тээрмын бүүсэ хамаха*; 2) энэ тоохоор хэгдэһэн оёдолдо бүд няахада хэрэглэгдэдэг сабуун (клейстер из серопыли).

БҮҮХИРХЭ *үйлэ у.* 1) гүрөөһэнэй хашхарха, дуугарха (кричать – *о косуле*): *Уһалхаяа гү, али марса хужар долёохоёо ерэһэн гүрөөһэн тэдэ хоёрые абяархаад буухирнэ* (Г. Дамбаев); 2) *эхир*. бухын зоходожо байгаад, хүлөөрөө газар малтаха, бурхирха (мычать и одновременно рыть землю – *о быках*).

БҮҮХЭН *част., хориглоһон удхатай* (*част. отрицания*): *Намайгаа бүүхэн мартаарай* (Г. Цыдынжапов); **бүүхэн бусаһай** һөөргөө ерээгүй байһай (хоть бы не вернулся): *Арбаад хоног тухай Шадаанше хараагүй байһандаа Дүүхэй бүтүүхэнээр баясажа, агнууриһаан хэзээдэшье бүүхэн бусаһай гэжэ бодохо юм* (М. Осодоев).

БҮҮҺЭГ *юум. н.* үхэрэй үбсүүнэй үзүүр талань, *хүндэтэй мяхан, бүтүү үдэр тэрэнээ шанаад, бурхандаа үргэдэг* (соколок): *Айлайнгаа зэргэ шадалые багтаамаар тогоон соогуур бүүһэгэй мяхан шанагдана* (М. Батоин).

БҮХӨӨГ *юум. н.* 1) бороо хура, наранһаа халхалһан һарабша (навес): *Тэрэнь урагша хойшоо нугагар нарин оглёоботой тэбхэр бүхөөг, дүрбэн тээгээ хүшэгэтэй* (Б. Санжин, Б. Дандарон); 2) дугытаһан барилга (арка); 3) *шэлж.* огторгой, огторгойн уудам (небо, небосвод): *Хүхэльбэ барагар огторгойн зэнхэгэр уужам бүхөөг соо ялагархан ошохонууд носожо, һалхи һэбшээндэ дүлдэһэн зула дэнгүүд шэнгеэр анибхилалдаба* (Б. Мунгонов).

БҮХӨӨГТЭХЭ *үйлэ у.* нугарха, хотойхо, хотирхо, годиихо, матарха (изогнуться аркой): *Юрөө нуур дээрэһээ һолонго татажа, элдэбын гоё үнгөөр бүхөөгтэбэ* (Б. Мунгонов).

БҮХӨӨР *наречи* шангаар, батаар, бэхеэр, задархагүйгөөр (крепко, прочно): *Гэбэшье хатажа үмхирһэншье һаа, үндэһэндөө бүхөөр баригдаһан модон унажа үгэнэгүй* (Г.-Д. Дамбаев); **бүхөөр этигэхэ** хэлбэришэгүй этигэхэ (твёрдо верить): *Улаан шуһаяа адхажа, эрхэ сүлөөгөө гартаа абаһанһаамнай үлүү һайхан юумэн байгаагүй гэжэ би мүнөө бүхөөр этигэнхэйб* (М. Осодоев); **бүхөөр унтаха** һэрихэгүйгөөр унтаха (спать крепко, без задних ног): *Үнгэрһэн һүниин ехэ тулалдаанай һүүлээр үхэһэн мэтэ бүхөөр унтаһан Раднатан үглөөгүүр орой болоһон хойно бодобо* (Ц. Дон); **бүхөөр хадуугдаха** толгойһоо гарахагүй (засесть в голове): *Энэ үдэр минии сэдьхэлдэ тон лэ бүхөөр хадуугдажа, тэрэ аяар холын, минии табатай ябахада болоһон ушар мүнөөшье элихэнээр һанагдадаг* (Ц. Шагжин).

БҮХҮҮРХЭ *үйлэ у., ага* ханаха (пресыщаться).

БҮХЫ, бүхэ *тул. у.* бүгэдэ, булта, баран, хуу (весь, всё, все): *Шанха оройдо гэнтэ юуншьеб үхэр буугай дуунһаа үшөө шангаар тэһэрээд, бүхы дайда доһолшобо хэбэртэй*

(В. Гармаев); *Зарим үбэлэй үедэ айл бүхэмнай дууһан хорёо соогоо үбһэтэй байдаг, харин колхозоймнай мал адууһан хоолоор дуталдадаг* (Ц.-Ж. Жимбиев); **бүхы хүсөө зангидаха** бии үгы шадалаа гаргаха (напрягать все свои силы): *Дугар бүхы хүсөө зангидан тэниишэбэ* (Б. Шойдоков); **бүхы хүсэеэ хаяха** арга боломжоёо хэрэглэхэ (прикладывать все усилия): *Мяхалиг үүлтэрэй мал үсхэбэрилхэ гээшэ гол зорилгомнай, энэ һалбарида бүхы хүсэеэ хаяха хүсэлэнтэйбди* (С. Цырендоржиев); **бүхы шадалаараа** аһан шадалаараа, бии үгы хүсэ шадалаа зангидан (изо всех сил): *Булгадаа шулуунда агсан аһажа, бүхы шадалаараа түлхеэд үзэбэ* (Б. Мунгонов); **бүхы наһаараа** байһан наһан соогоо (всю жизнь): *Бүхы наһаараа ажал хэжэ ябаһан хүндэ гэнтэ ажалгүй болошоходонь ямар хашартай байгаа гээшэб!* (Б. Мунгонов); **бүхы дээрээ** хамта дээрээ, юрэнхыдөө (всего, итого, в целом): *Бүхы дээрээ арба гаран жэл соо тус ном бэшээ хүм* (Ц. Галанов); *– Харин теэд бригадамнай бүхы дээрээ түсэбөө дүүргэжэ, түрүү зэргэдэ гараа ха юм* (Ц.-Ж. Жимбиев); **бүхэроссиин** бүгэдэ Россиин (всероссийский); **бүхэарадай** бүгэдэ арадай, бүхы арадай (всенародный): *бүхэарадай һайндэр.*

БҮХЫГӨӨРӨӨ *наречи* 1) булгаараа, баран, барандаа, дууһан (полностью, весь): *– Альбина, дууһан, бүхыгөөрөө шинииб* (К. Цыденов); 2) бии үгы арга шадалаараа (всеми силами): *бүхыгөөрөө оролдохо*.

БҮХЫДӨӨ *наречи* дүн хамта, бүхы дээрээ, дууһан, бүримүһэн (всего, в целом, полностью): *Шарайньшье бүхыдөө сэлмэг, номгон, һанаата болоһоной шэнжэгүй хэбэртэй* (А. Жамбалдоржиев).

БҮХЫЛГЭХЭ *үйлэ у., идх. залог* нугалха, нугылгаха, тонгойлгохо, нахиилгаха, бохиилгохо (наклонять, нагибать, горбить): *Анзаһа шэрэжэ эсэшэһэн сарнууд уухилалдан, нюргаяа бүхылгэн, арай арайхан хүлөө татан урагшаа зүдхэнэд* (Г.-Д. Дамбаев).

БҮХЫХЭ *үйлэ у.* тонгойхо, духыха, бүгтыхэ, нахииха, бүгдыхэ, бүхэтэр болохо, нюргаа нугалха (пригибаться, наклоняться, сгибаться, горбиться): *Бүхыжэ, хүдэлхөө болишоһон Балданай нюдэ руу һаглагар шэрүүн үһэниинь унажа, хамарайнь үзүүртэ бэлсэгэрхэн хүлһэнүүд лэбшэнхэй* (Ц.-Д. Хамаев); **урагшаа бүхыхэ** урагшаа үйсыхэ (подаваться вперёд): *– Мухамни, наашаа болоод, духаяа үгэлши, – гэжэ хэлэхэдэнь, Шадаан урагшаа бүхыжэ, хабтагар зузаан духаяа үндүүлээдхибэ* (М. Осодоев).

БҮХЭ 1. *тэмд. н.* 1) шанга, хатуу, бэхи, хүсэтэй, шэрхи, багжагар (крепкий, прочный): *Даамбашье һандархаяа болижо, бороо хурада жэбхэндэжэ, бүри бүхэ болобо ёһотой* (Б. Мунгонов); *Бөөрэһөө өөхэтэй мяхан үгы, бүлэһөө бүхэ ураг үгы* (Онһ. у.); **бүхэ бэхи** шанга, хатуу (крепкий, прочный): *Хэды хоноод байхада, Затагархан, һарюу мурюу мөөртэйшье һаа, бүхэ бэхи тэргэ дархалжа, Сэсэгхэниие һамааруулба* (Ч. Цыдендамбаев); **бүхэ аргамжа** бэхи аргамжа (крепкая верёвка): *Бүхэ аргамжаар холбогдон татагдаһан Ван-Түмэр эмээлтэеэ морин дээрэһээ хуу буужа, үндэһэтэеэ огло буууһан томо модоной түгсэг мэтэ, газар дээгүүр мухаршоо һэн* (Д. Батожабай); **бүхэ голтой** (*гү, али* **яһатай**) бэе хатуутай, ута амитай, шэрхи, долоон голтой (физически крепкий, выносливый, живучий): *Юрэдөө, амитан гээшэ бүхэ голтой, ами бэеэ абархын тулада аргагүй болоошье һаа, аһасалдаад лэ ябана* (Ц.-Ж. Жимбиев); *Ород үлгы дархалжа үгыш гэжэ ерээб. Ород үлгы соо хэбтүүлхэ болоо. Ород зон бүхэ яһатай* (Ч. Цыдендамбаев); **бүхэ зориг** хэлбэришэгүй, хатуу бата зориг (непоколебимая воля): *Үрөөһэн хүлгүй болобошье, ангуушанай бүхэ зориг Чэмэдтэ үшөөл бии шэнги байгаа һэн* (Д.-Д. Дугаров); **бүхэ нойроор унтаха** һэрингүйгөөр унтаха (спать непробудным сном): *Бүхэли һүниндөө төөрижэ эсэһэн, зүдэрһэн Гомбо бүхэ нойроор унтаад, үглөөгүүр гэжэ һанажа бодон гэхэдэнь, үдэ болошоһон байба* (Ц. Дон); ○ **хүдэр** *гэжэ үгэтэй парн. хэрэгл.*; **2.** *юум. н.* хүшэтэй хүн, барилдаашан (силач, борец): *Бэеэ бэлэн болгоһон дүшэн бүхэнүүд зэлэ татан, дүхэригэй дунда бии боложо, ламанарһаа адис абабад* (Д. Батожабай); **бүхэ барилдаан** хүлдэ орожо, мэхэ гохын аргаар дээгүүрээ абажа унагаадаг буряадай үндэһэн барилдаан (борьба): *Бүхын барилдаанда Аламжа оройлоогүй бол, орохо гэргүй, эдихэ хоолгүй, нарай хүүгэдээ тэбэреэд, хээрэ үлэхэнь сохом* (Д. Батожабай); ◊ **зөөлэн бүхэдэ диилдэхэ** унтаха, һажаха (спать): *Сибирцев хонолгодо бэлдэһэн түлеэгээрээ халхабша түхеэржэ, мүшэрөөр һарабша хээд, унтахаяа хэбтэмсээрээ номгон һүниин зөөлэн бүхэдэ диилдэбэ* (Д.-Д. Дугаров).

БҮХЭ II *юум. н., баруун бур.* бүгсэ, хондолой (зад, задняя часть тела).

БҮХЭ III: **бүхэ-бүхэ гэхэ** *үйлэ у.* байн-байн тонгойхо, тонгогонохо (то и дело нагибаться): *Үбгэжөөл урагшаа һүрин бүхэ-бүхэ алхална*.

БҮХЭБШЭ *юум. н., баруун бур.* дороо табижа һуудаг зөөлэн һуури, олбог (подушка для сидения): *бүхэбшэ дээрэ һууха*.

БҮХЭГЭД: **бүхэгэд гэхэ** *үйлэ у., видэй*

нэгэ түхэл бэгзэгэд гэхэ, халта тонгойд гэхэ (слегка сгорбиться, чуть наклониться вперёд): *Һүхэеэ нюргандаа үргэлэнхэй, урагшаа халта бүхэгэд гээд, хасарайнгаа дорьботор хүндэ хүндөөр бушуу гэшхэлхыень нютаг зон һая нааша хараагүй ёһотой* (С. Цырендоржиев).

БҮХЭГЭНЭХЭ *үйлэ у.* 1) тонгогонохо, тохигонохо, бохигонохо, бүхыхэ (гнуться, горбиться): *Аргамжаа унжуулжа ябаһан Балдан хүбүүн тэргэ дээрээ бүхэгэнэн тонголзон, аргамжаа өөдэнь татана* (Ц. Дон); 2) *шэлж.* урда хойно орохо, шарбаганаха (услужливо расшаркиваться): *ноёдой урда бүхэгэнэн гүйхэ*.

БҮХЭГЭР *тэмд. н.* 1) нугалаатай, бүхэтэр (согнутый, горбатый): *Дагдайн бүхэгэр шуран хажуур, далайха бүринь улам абьяастайгаар отолжо, эзэнээ урагшань зүдхүүлжэ ябаһандал болоно* (Ч. Цыдендамбаев); 2) морхогор (с горбинкой, крючковатый – *о носе*).

БҮХЭД I: **бүхэд гэхэ** *үйлэ у., видэй нэгэ түхэл* а) халта, бага зэргэ тонгойд гэхэ (немного пригнуться, слегка наклониться вперёд); б) нугалха, эбхэхэ (сложить один конец на другой): *Гэрэй эзэн үбгэжөөл бэриеэ дулааханаар бөөмэйлэн хушаад, түмэр пеэшэндээ сусал нэмэһэнэй һүүлдэ газааһаа бүхэд гэһэн хониной мяха оруулаа һэн* (Д. Эрдынеев); **бага зэргэ бүхэд гэһэн хамар** бага зэргэ морхогор хамар (нос с горбинкой): *...бага бүхэд гэһэн, һарнагаршаг хамар, хам зууһан пүлсэгэрхэн урал* (С. Цырендоржиев); **бүхэд гүүлэхэ** *үйлэ у.* а) халта тонгойлгохо (слегка наклонить, немного пригнуть); б) нугалан дараха, нэгэ дахин эбхэхэ (складывать вдвое); **бүхэд бариха** таһа бажууха, таһа мушхаха (≈ согнуть в бараний рог): *Энэ хүйхэрые бүхэд баряад, баян эзэнэйнгээ харуулда абаашажа тушаая!* (Д. Сультимов).

БҮХЭД II *юум. н., угс.* ойрадуудай тоодо ородог нэгэ уг (бухуты, букоты, *одно из ойратских племён*).

БҮХЭДХЭЛ *юум. н.* 1) бэхилэлгэ, бүхэлэлгэ, бэхижүүлгэ, батажуулга (укрепление, закрепление, упрочнение); 2) түшэг, тулгуури (оплот, опора).

БҮХЭДХЭХЭ *үйлэ у., идх. залог* бэхилхэ, хатуужуулха, бүхэлхэ, бэхижүүлхэ, батажуулха (укреплять, закреплять, упрочивать): *Байта ехэ баатарнууд, / Суута ехэ мэргэшүүл / Дэлюун үргэн сээжэеэ / Дэлилдэжэ байба, / Бүдүүн ехэ сэмгэеэ / Бүхэдхэжэ байба* (Гэсэрһээ); **харилсаа холбоогоо бүхэдхэхэ** харилсаагаа бэхижүүлхэ (укреплять связи).

БҮХЭДЭЛХЭЙН *тэмд. н.* бүхы дэлхэйн, бүгэдэ дэлхэйн, уласхоорондын (всемирный, мировой): *Ковид үбшэн бүхэдэлхэйн зоной һанаа ехэтэ зобоогоо*.

БҮХЭДЭХЭ *үйлэ у.* хүсэтэй болохо, бэхижэхэ, бүхэжэхэ, батажаха (быть сильным, крепким, прочным).

БҮХЭЖҮҮЛГЭ *юум. н.* бэхилэлгэ, бэхижүүлгэ, бүхэлэлгэ, батажуулга (укрепление, закрепление): *Хоёрдохёор, ой соохи партизануудта добтолхо гэжэ байһан тула фашистнууд тэндээ бүхэжүүлгэ һайнаар хээгүй байха* (Б. Шойдоков).

БҮХЭЖҮҮЛХЭ *үйлэ у., идх. залог* бэхилхэ, хатуужуулха, бэхижүүлхэ, батажуулха (укреплять, закреплять, упрочивать): *Гулваагай һамган Балжад мүн Бада нютагай байжа, хорёод наһатайнууд байхадаа, хоорондоо һэшхэлтэй боложо эхилһээр мүнөө хүрэтэр холбоогоо таһараагүй, харин улам бүхэжүүлжэ ябаһан байгаа* (Х. Намсараев).

БҮХЭЖҮҮЛЭГДЭХЭ *үйлэ у., хүлеэгд. залог* бүхэлэгдэхэ, бүхэ болгогдохо (укрепляться): *Хоёр гүрэнэй хоорондохи харилсаан улам бүхэжүүлэгдэнэ.*

БҮХЭЖҮҮЛЭЛГЭ *юум. н.* **бүхэжүүлгэ** *хара.*

БҮХЭЖЭХЭ *үйлэ у.* 1) бэхижэхэ, батажаха, бэхи болохо (крепнуть, упрочиваться): *Арад зомнай үдэр ерэхэ бүри улам хатуужажа, бүри бүхэжэжэ байна* (Ц. Шагжин); 2) хатуужаха, хатуу болохо (твердеть, отвердевать).

БҮХЭЛЕЭР 1. *наречи* бүтөөр, бүхэли, бүтэн зандань (целиком, полностью): *Тэрэгүүлэгшэмнай тэрэ найдуулгаяа үни-и хада бүхэлеэр эдижэрхёо гэжэ мэдыш* (Б. Мунгонов); **бүхэлеэр унтаха** хубсаһатаяа унтаха (спать не раздеваясь); **2.** *юум. н.* үелжэ гү, али ехэ ехээр сабшажа, элдэб холисо нэмэнгүй шанаһан малай мяхан хоол (бухэлёр, *мясное блюдо*): *Энэ кафе соохи бүхэлеэрынь эгээл амтатай*.

БҮХЭЛЗЭХЭ *үйлэ у.* тонгогонохо, тохигонохо, бохигонохо, бүхыхэ (гнуться, горбиться): *Айһан тэбдэһэн эхэнь хүбүүн дээрээ мэдээ алдан бүхэлзэнэ* (Ч. Цыдендамбаев).

БҮХЭЛИ *тэмд. н.* бүтэн, бүрин, дүүрэн (целый, полный, весь): *Харин үсэгэлдэр Улаан Гангын алаабхиһаа хорин шэл архи, бүхэли мэшээг талхан хулуугдаа* (С. Цырендоржиев); **бүхэли мяхан** а) малай һалгагдаагүй мяхан, дүрбэн хүл: хоёр ха, хоёр гуя (целая, неразделанная туша мяса); б) томо томо хэсэгүүдээр шанагдаһан мяхан (сваренное кусками мясо): *Гэдэһэн һайсахан үлдэгдэһэн*

тула бүхэли мяха түглытэрвв гүбшэжэ, һула шүлэ сэрдытэрээ һорогдобо (Ц.-Д. Хамаев); **бүхэли үдэртвв** (*гү, али* **үдэр соо**) бүтэн үдэр соо, үдэрвврвв (весь день): *Бүтүү гэр соо бүхэли үдэртвв үнжэхэдвв, үбшэн хүнһвв байха, элүүршье хүн муудаха гээшэ* (Ц.-Ж. Жимбиев); *Заримдаа бүхэли үдэр соо гэр тухайгаа тэрэ мартажархина* (Ч. Цыдендамбаев); **бүхэли һүниндвв** һүниие һэтэ, һүнёорвв (всю ночь, ночь напролёт): *Би бүхэли һүниндвв нюдвв анингүйгввр олон юумэ бодожо хэбтээд, үүрэй сайхын урда халта дурд гэжэ, үглввнэй улаан наранаар бодобоб* (Д. Доржиева); **бүхэли һара соо** бүтэн һара, һарын туршада (целый месяц, весь месяц): *Бүхэли һара соо хуурайгаар хуйлан үлеэһэн һалхин гэнтэ зүг шэгээ һэлгээд, бввн хара үүлэнүүдые зүүн тээһээ туужа асарба* (В. Гармаев); **бүхэли жэл соо** жэлэй туршада (целый год): *Бүхэли жэл соо үглвв бүхэндэ эгээ һайхан үгэеэ нюдэнэй галаар, һанаанай хүсввр, бодолоороо бэе бэедээ дамжуулдаг байгаа* (З. Гомбожабай); **бүхэли наһаараа** (*гү, али* **наһандаа**) наһан соогоо (всю жизнь): *Бүхэли наһаараа үнэн сэхээр ябажа, юумын урда ороогүй Наваан-Чингиз бар хүсввр ами наһаяа байгуулхагүйш гэжэ шэбшэдэг болоо* (Д. Батожабай); *Хүнүүд бүхэли наһандаа яажа хүдэлнэб гэжэ ойлгожо абахаш* (Ц.-Д. Хамаев); **бүхэли тоо** *тоо б.* 1, 2, 10, 100 *г.м.* бутархай бэшэ тоо (одна целая); **нэгэ бүхэли арбанай таба** *тоо б.* 1,5, нэгэ ба хахад (полтора).

БҮХЭЛИДӨӨ *наречи* бүхыдвв, бүтөврвв, бүгэдөврвв, дүнгөвр (в целом, в общем, итого): *Тэдэ бүхэлидвв тоонууд байжа, олон тоо, үсввн тоо гэжэ хоорондоо онсо илгаагүй* (М. Батоин).

БҮХЭЛХЭ *үйлэ үг.* бэхилхэ, шангадхаха, бата бэхи болгохо (упрочивать, закреплять, укреплять): *Тайраһан түлеэгээ ашажа, бүхэлэн хүлеэд, гэртээ хүрэтэрвв аажамхан галгюулхабди гэжэ һанаһам, тиимэ бэшэхэн байшаба* (В. Намсараев).

БҮХЭН I *юум. н.* тэмээнэй нюрганай бүхэтэр (горб): *Тэмээнэй бүхэнүүд шэнгеэр тобойһон хоёр орьёлой хоорондохи хүтэлһвв ара тала руу орошон һүүдэртэй гүнзэгы хабшал эхилбэ* (Д.-Д. Дугаров).

БҮХЭН II *түл. үг.* бүри, бүгэдэн, бүгэдэдвв, хүн лэ һаа (каждый): *Хүн бүхэн үүдэн тээшэ үлылдэжэ, хүн бүхэн үнэтэй бэлэг шанда хүртэхэеэ хүлеэжэ ядан байһандал, урагша урагшаа дабшанад* (Ч. Цыдендамбаев).

БҮХЭНДЭ *наречи* 1) бүри, ходо (каждый, часто): *Убэл зунгүй адуу дахажа, долоон хоног бүхэндэ задалжа ябаһан гэр юу болохоб!* (Д. Батожабай); **үдэр бүхэндэ** үдэр бүри, үдэртвв бодоод (каждый день, ежедневно): *Үдэр бүхэндэ шахуу бууза эдидэг айлшан басаган Женидэ удангүй хашартай болошобо* (Г. Дашабылов); **хэзээ бүхэндэ** ходо, ото (постоянно): *Хэзээ бүхэндэ эсэгэнь сэдьхэлыень заһажа, һанааень урагшань шулуудуулжа ябана* (Ц.-Д. Хамаев); 2) *ерээдүй сагай причаститай* тума, тудам, тудамда (по мере того, как…): *Фёдор Матрёна хоёр Михаилай нюурые ханамжатайгаар хаража, тэрээнэй дуугарха бүхэндэ ямар нэгэн гоё һайхан хүгжэм шагнажа байһандал һонирхон … һуунад* (Х. Намсараев).

БҮХЭНТЭЙ *тэмд. н.* бүхэтэр, бүхэн ургаһан (с горбом, горбатый): *Самбар дээрэ бүхэнтэй мориной зураатай байхые Доржо һаяхан обёорбо* (Ч. Цыдендамбаев).

БҮХЭНТЭХЭ *үйлэ үг.* бүхэтэр болохо, бүхэн ургаха, зарим газараараа нахииха, зарим тээгүүрээ гүбэгэр байха, харагдаха (становиться горбатым, горбиться, сгибаться, виднеться бугром): *Дугаржаб комбайнайнгаа һандали дээрэ лаб һуунхай, ехэл дүрэтэйгввр жолоодон, бүхэнтэн хэбтэһэн таряа хуряалгана* (Ц.-Ж. Жимбиев).

БҮХЭРИГ *тэмд. н.* 1) бүхэ, бата шанга бэетэй, шэрхи, задарюун (крепко сложенный, сильный): *Тишхэлээрнь дээһэн бугуулитай ута урга бариһан Гатаб түрүүтэйгээр хэдэн бүхэриг эрэшүүл хорёо соо орожо ерэхэл даа* (Б. Мунгонов); 2) бүтээсэтэй, ажалша (работящий); ○ **ажалша**, **шамбай** *гэжэ үгэтэй парн. хэрэгл.*

БҮХЭРХЭХЭ *үйлэ үг.* хүсэ шадалаараа омогорхохо, бүхэб гэжэ һайрхаха, хүсэрхэхэ (хвалиться, кичиться своей силой): *Бүхэ барилдаанда миин бүхэрхэһэнэй хэрэггүй, дүрэ хэрэгтэй*.

БҮХЭРЮУЛХЭ *үйлэ үг., ага* дуухаха, дүүргэхэ, гүйсэдхэхэ, ямар нэгэн юумэ хүсэд бэлэн болгохо (справляться, заканчивать *работу*).

БҮХЭТЭР 1. 1) *тэмд. н.* тэниихээ болиһон нюргатай, нюргаа гараһан (горбатый, сгорбленный): *Нюрганиинь дээрээ олон дабхар жэлнүүдые, хүндэ хүнгэн, һайн муу ашаатайнь үргэлжэ ябаһандаа бүхэтэр болоһон* (Ж. Тумунов); **бүхэтэр батагана** (*гү, али* **боргооһон**) нарин зөөлэн бэетэй хүнэй, амитанай шуһа һорожо уудаг, далитай жэжэ шумуул (комары): *Үдэрэй һоно халуун бууража, үдэшын бүхэтэр батагананууд һиналдана* (Х. Намсараев); *…ямар нэгэн харсага бүргэдүүд шэнгеэр зүг бүхэнһввнь абааштайгаар добтолһон бүхэтэр*

боргоohонуудhаа нюураа аршалжа, ангуушамнай тархяа хушаад хэбтэшэбэ (Б. Мунгонов); 2) годиихон, гажанхай (кривой, искривлённый): *Бүхэтэр модонууд доогуур, аймшагтайгаар жүрылдэhэн гэшүүhэ мүшэрнүүд доогуур бүгтыжэ, тонгойжо байжа гарадаг болобо* (Б. Мунгонов); **бүхэтэр наphан** годиихон наphан (искривлённая сосна): *Һүүлдэнь хабсагайн хажуудахи бүхэтэр шэнэhэнэй хажууда Дэжэдтэй уулзашоо* (В. Гармаев); **бүхэтэр хажуур** хотиид гэhэн эритэй богони хажуур (горбуша, *разновидность косы*): *Хабартаа хооhон туулмагтай ерэхэдээ, хүхы шэнги донгодохо аад, зундаа бүхэтэр хажууртай ерэхэдээ, хирээ шэнги бү хаагалагты* (Ч. Цыдендамбаев); **2.** *юум. н.* бүхэн, нюрганай тобойн хойшоо гараhан хуби (горб).

БҮХЭХЭ I *үйлэ у.* хашартай болохо, хашарааха, залхуутай болохо, шалай болохо (приедаться): *Ноён бүхэхэгүй, нохой жэрхэхэгүй гэдэг ёhоор ядаhан шадаhанhаа эдилгэ абажа, зөөриин hуури табижа эхилhэн байха* (Б. Санжин, Б. Дандарон); *Үрэhээ бүхэхэгүй, хүдмэлмэриhээ бүхэхэгүй, үүхэнhээ бүхэхэ.*

БҮХЭХЭ II *үйлэ у., будд.* унтарха, залирха, hүнэхэ, *юрэ гал тухай гансал унтарха, залирха гэжэ хэлэдэг, харин гансал зула, санзай, хүжэ тухай ишгэжэ хэлэдэг* (гаснуть, погасать): *Һаяхан бүхэhэн зулын ойро шэнэ зула яаража бадараабад* (Ч. Цыдендамбаев).

БҮХЭЭГ I *юум. н.* 1) hарабша (навес): *Эрье зубшаhан үндэр hөөгүүд үдхэн ногоон оройнуудараа ншилэн, горхон дээгүүр бүхээг татажархиhан шэнги болгоно* (С. Цырендоржиев); 2) *баруун бур.* отог, урса, балгаан (шалаш, балаган); 3) *юум. н., баруун бур.* үргэбшэ, тэлүүр (коромысло): *Бүхээг гартаа абаба*.

БҮҺЭ, **бэhэ** *юум. н.* 1) бэлхүүhэ тойруулан зүүдэг, 4-5 см үргэнтэй аphан hур гү, али энгээрээ байдаг ута торгон бүд (пояс, кушак): *Тэрэ байха газараа оложо ядашаhан хургануудараа ягаан хүхэ сэсэгүүдтэй халаадайнгаа бүhэ нэрэ hурагүй эмирэнэ* (С. Цырендоржиев); *Тэрэнь таһа монсогойлжо, зузаан аphан бэhээр уяhан сэрэгэй хүнэй хубсаhан байба* (Ч. Цыдендамбаев); **бүhэ андалдаха** урданай хадамнаха ёhон (обмен кушаками, *обряд сватовства*): *Ши Жигжид гэжэ хүбүүтэйш, бишни хүбүүтэй аад, үшөө басагатай болобоб. Бүhэеэ андалдаха бэшэ гүбди?* (Б. Мунгонов); **бүhээ тайлаха** а) бүhөө абаха, нэмhэглэхэ (расстёгивать пояс); б) *шэлж.* зоргондоо орохо (распоясаться); **бүhэдэ тулама** бэлхүүhэсээ (по пояс): *Хэрбээ бүhэдэ тулама хяаг ногооной үргэлжэдөө хэбтэшоо hаа, нэгэ талаhаань ухашалан сабшажа, нилээд удаан hаатаха, зобохо ха юм* (М. Осодоев); 2) гэрэй ханада бүхы туургын hэеынүүдые тохоод байхадаа, газаа талаарнь тойруулан татадаг хоёр ута дээhэн оohор (опояска юрты): *...хээрэ хоноhыень мэдээгүй Цыбаан hэнгэргүй хэлээд, hэеы гэрэй бүhэ дамжан, арай шамай үүдэндэ хүрэбэ* (Г.-Д. Дамбаев).

БҮҺЭГҮЙ, **бэhэгүй** *тэмд. н.* **1.** *тэмд. н.* бүhэ зүүгээгүй, нэмhэг (без пояса, не опоясанный, не подпоясанный): *Эльгэ хатан энеэгээд, хүбүүндээ хүтэлүүлжэ, бүhэгүй дэгэлэйнгээ хормой гэшхэhээр, хоёр эшэгы гэрэйнгээ баруун талынхида оробо* (Ч. Цыдендамбаев); **2.** *юум. н., шэлж.* эхэнэр (женщина): *Бүhэгүй зон зүүн ханын хажуугаар hууна*.

БҮҺЭЛЖЭРХИХЭ, бэhэлжэрхихэ *үйлэ у., видэй нэгэ түхэл* абahаар юумэ тойруулха, хүреэлхэ (быстро опоясаться): *Бэлхэнсэг хэжэ бүhэлжэрхибэб* (Х. Намсараев).

БҮҺЭЛҮҮЛХЭ, **бэhэлүүлхэ** *үйлэ у. идх. залог* 1) бүhэ уюулха (надевать пояс, опоясывать): *Баашка үбгэндөө hамганиинь хараажа баалажа байжа, шад улаан самса үмдэхүүлбэ, дээгүүрнь нариихан утаhан бүhэ бүhэлүүлбэ* (Х. Намсараев); 2) дайсанай хүреэлэлгэдэ орохо (попасть в окружение, быть окружённым врагом): *Тээ мэндэ мэдээсэл ерэхэдээ, дайсанда бүhэлүүлээд, удаан тэмсэжэ, баатарай ёhоор унаа гэжэ дуулгаа бшуу* (Ц.-Д. Хамаев).

БҮҺЭЛҮҮР, **бэhэлүүр** *юум. н.* юумэнэй боолто, сахариг, сүхэ (опояска): *торхын бэhэлүүр*; **дэлхэйн бэhэлүүр** дэлхэйн бүмбэрсэгые урда ба хойто хахад бүмбэрсэгүүд болгожо, дундуурнь хубаадаг зурлаа, тэмдэг (экватор): *дэлхэйн бүhэлүүр дээрэ байдаг гүрэн.*

БҮҺЭЛХЭ, **бэhэлхэ** *үйлэ у.* 1) дэгэл дээгүүр бэhэ тойруулан орёгоод, хоёр ташаа руу үзүүрнүүдыень унжуулан хабшуулха, бүhэ уяха (опоясываться, надевать пояс): *Доогуур шагтайтар бүhэлhэн торгон дэгэлынь тулам мэтэ халхайгаад, маяа хүлнүүдынь хажуурай эшэ мэтэ матаралдаад, балайшье зохид байбагүй* (Д. Батожабай); 2) тойрохо, тойрожо хүреэлхэ (протягиваться вокруг *чего-л.*): *Һажашаhан хаданнудые бүhэлжэ гараhан нариихан харгы хабшуу жалгын оёороор могой шэнги годиролдон, урагшаа hунана* (Д. Батожабай); 3) тойрон эзэмдэхэ, эзэлхэ, хүреэлхэ (осаждать, окружать): *Гончаровой дивизиин урда ба хойто талаар дайсанай танкова*

колоннонуудай тойрон гаражса, бүһэлхэ хүсэлтэй байһаниинь элитэ байба (Ж. Тумунов).

БҮҺЭЛЭГДЭХЭ, **бэһэлэгдэхэ** *үйлэ үг., хулеэгд. залог* хүреэлэгдэхэ (быть окружённым *или* осаждённым, попадать в окружение): *Энэ үедэ бүһэлэгдэһэн ангуудай арилхагүйн тулада хоёр талын абашад түргэн доошолжо эхилбэ* (Б. Санжин, Б. Дандарон).

БҮҺЭЛЭЛГЭ, бэһэлэлгэ *юум. н.* хүреэлэгдэлгэ, гараха аргагүй бололго (осада, окружение): *Арбаад хоног дайсанай бүһэлэлгэдэ байгаабди* (Ц.-Д. Хамаев).

БҮҺЭСӨӨ, **бэһэсээ** *наречи* 1) бэлхүүһэсээ, бэлхүүһэн хүрэтэр (по пояс): *Тиин үргэбшөөрөө саһаша тээшэ зөөгөөд, тэрээндээ няажа, уһа сүршэн байжа бүһэсөө хана бодхообо* (С. Доржиев); 2) хахадсаа, дундаа хүрэтэрөө (до половины): *Май һарын урин дулаан үдэр барагдаад, хабарай наранай бүһэсөө далда орохолоор, тэнгэриин баруун хаяа үргэлжэдөө улайна* (Б. Санжин, Б. Дандарон).

БҮҺЭТЭ(Й), **бэһэтэ(й) 1.** *тэмд. н.* бэһэ уяһан, бэһэлһэн (опоясанный, с поясом); **2.** *юум. н.* эрэ хүн (мужчина): *Гэр соогоо бүһэтэй хүн үлөө һэн хойноо эжыгээ хайрлажа, ажалдань туһалжа, дүүгээ харалсажа ябаарай даа, муха* (Б. Мунгонов); *Һаншагта зон зүүн тээшээ, / Бүһэтэ зон баруун тээшээ!* (Г. Цыдынжапов).

БҮҺЭТЭН *юум. н., сугл.* эрэ зон (мужчины): *Эсэгын дайнай үедэ бүхы шахуу бүһэтэн фронт дээрэ дайлалдажа ябаа*.

БҮШҮҮЛ *юум. н.* тагнуулшан, гэтүүлшэн (шпик): *полицида алба хэдэг бүшүүл.*

БҮШҮҮЛХЭ *үйлэ үг., идх. залог* гэтүүлхэ, мүрдүүлхэ (быть преследуемым).

БҮШЭ *юум. н.* 1) миндаһан, оохор, бэшэ (тесьма, лента, шнурок): *торголиг бүшэ*; *Оохор бүшэнь олдошогүй ордон сагаан гэртэ…* (Үльгэрһөө); 2) тобшын бүтүү, түдүүли (петля для пуговицы): *Тиихэдэ бүрүүлхэн тоһон дэнгэй ойро эхэнь бүхэли һүниндөө һуужа, шэнэ дэгэлдэнь тобшо бүшэ хадаһан, абажа мордохо оймһыень дууһаһан юм* (Ч. Цыдендамбаев); 3) хубсаһанай үлгүүр (вешалка): *Дулма басаганайнгаа дэгэлдэ маһарһан бүшынь орондо шэнэ бүхэ бүшэ хадаба*; 4) боошхын, торхын боолто, бүһэлүүр (обруч у бочки).

БҮШЭЛХЭ *үйлэ үг.* 1) миндаһа, оохор залгаха, хадаха (пришивать тесьму): *бүшэлжэ хадаха*; 2) боолто оруулха (набивать обруч): *боолто бүшэлхэ*.

БҮШЭМЭГ *тэмд. н.* 1) үдхэн, падхагар (густой): *Бүшэмэг буржагар хара үһэниинь шэнгэрэн унажа бууралтаһан, нюур шарайдань уршалаануд бии болоо* (Ц. Шагжин); **бүшэмэг үбһэ ногоон** үдхэн ногоон (густая трава): *Тиимэ дээрэһээ энэ горхондо дүтүүр үндэр бүшэмэг үбһэ ногоон ургадаг* (Ц. Шагжин); 2) үдхэн, аагтай, эхүүн (густой – *о чае*): *Гашуудал, баяраа дуулгахаа ороһон хүршэдэ хооһон байхань бэрхэтэй, бүдүүн зүһэмэг, бүшэмэг сай хэрэгтэй* (З. Гомбожабай).

БҮШЭМЭГТЭХЭ *үйлэ үг.* үдхэрхэ, падхайха (густеть): *Үдэр шанагдаһан шүлэнэйнь лабшаа ехэдээ ха, бүшэмэгтөөд байба*.

БҮШЭХЭ *үйлэ үг.* юумэ мүрдэхэ, мүшхэхэ (преследовать, ходить по пятам): *Түрүүшээр өөһэдыень бүшэжэ ябаһан хүнүүд гэжэ һанабашье, шохооржо харахадаа, баярлаа бшуу…* (Б. Санжин, Б. Дандарон).

БШУУ *част., баталалга харуулһан удхатай* (*част. утверждения при сказуемом*): *Иимэ һайхан хаһа хэзээдэшье мартагдадаггүй, ами наһанай дахуул тэмдэг боложо ябадаг бшуу* (М. Осодоев).

БЫ *част.* 1) *гайхан асууһан удхатай* (*частица для выражения недоумения или удивления*): *Харагтылши, үшөө тиигэжэ хэлэнэ бы?* (Б. Мунгонов); 2) *баталан хэлэһэн удхатай* (*утвердительная частица*): *Ухаатай хүн ондоохон, нэгэл хараһан юумэеэ хадуугаад, уг удхыень ойлгоод абанабши бы даа* (С. Цырендоржиев); 3) *һэргылһэн удхатай* (*частица предостережения*): *Иимэ хүйтэн уһан соо шүрбэһэн татахадаа болохобши бы даа* (Б. Мунгонов).

БЭ, б *част.* 1) *асууһан удхатай* (*вопросительная частица*): *– Энэтнай ямар газар бэ? – Үнөөхи томо хүниинь бүдүүн хоолойгоор хүнхинэбэ* (В. Гармаев); **Һонин юун бэ?** Һонин юумэн байна гү? (Что нового?): *Тэрээгүүрнай һонин юун бэ? – Һониншье байгаа юм ааб даа* (Ц.-Ж. Жимбиев); 2) *урма зориг, сэдьхэлэй үндэр мэдэрэл, байдал харуулдаг шангадхаһан удхатай* (*усил. част. для выражения приподнятого настроения, высокого чувства*): *Һуралсалай жэлэй эхилхэһээ урид эдэгээ һаань ямар һайн бэ!* (Б. Санжин); 3) **хэн, юун, ямар, хэзээ, хаана** *г.м. үгэнүүдтэй хамта тодо бэшэ удхатай түл. үг. болон наречи бии болголсодог* (*образует неопр. мест. и наречия из вопр. мест.*): *Хэн бэ даа тэрэ үхибүүе абархаяа мүлхишэбэ* (Г.-Д. Дамбаев); *Ямар бэ даа нэгэ һөөл барюубшагүй, зүгөөр аягүй, хүйтэн мэдэрэл досоонь ороодхибо* (С. Цырендоржиев); 3) **-шье** *гэһэн өөрсэгүйн зүйр*

үгэтэй тодо бэшэ тул. үүг. ба наречи бии болголсодог (*с* ***-шье*** *образует неопр. мест. и наречия*); **хэншьеб** нэгэ хүн (кто-то): *Гэртэ туласа шахуу ерэһэн хойнонь хэншьеб сонхоор шагаагаад, үгы болошобо* (Ц.-Д. Хамаев); **ямаршьеб** ямар нэгэн (какой-то): *Газар дэлхэй дунгигар сагаан боложо, ямаршьеб ехэ гэрэлэй эндэ туяарһандал үзэгдэбэ* (В. Гармаев); **хэзээшьеб** хэзээ нэгэтэ, хэзээдэ нэгэ (когда-то): *Хэзээшьеб крепостной зоной гараар малтагдажа, тэдэнэй оролдолгоор бии болоһон сөөрэмүүд соо хэсүү һайхан уһатай* (Ч. Цыдендамбаев).

БЭБЭ: бэбэ-бэбэ гэхэ *үйлэ үүг.* дааранан, бээрэһэн гү, али бүхыһэн хүнэй хүдэлхэ (двигаться – *о согнувшемся или замёрзшем человеке*).

БЭБЭГЭНЭХЭ *үйлэ үүг.* бага зэргээр шэшэрхэ, һалганаха (слегка дрожать): *дааранандаа бэбэгэнэхэ*.

БЭБЭЙХЭ, **бэбыхэ** *үйлэ үүг.* хайратайгаар, тулюураар харагдаха (жалко выглядеть): *бэбэйжэ байха*.

БЭБЭРХЭ *үйлэ үүг.* бага зэргээр шэшэрхэ, һалганаха (слегка дрожать): *Шандаганай бээнь бэбэрнэ*.

БЭГЗЫЛГЭХЭ *үйлэ үүг., идх. залог* бүхылгэхэ, тохиилгохо (сутулить, горбить): *Тиихэдэнь, Чимитдоржиев һэжэглээд, дээшээ үндыжэ, бэеэ бэгзылгээд һуурһан Хабибуллинай гимнастёрко дээрэ шуһан толбо обёорбо* (Г.-Д. Дамбаев).

БЭГЗЫХЭ *үйлэ үүг.* бүхыхэ, бүгдыхэ, бүгзыхэ, бохиихо, тохиихо (быть сутулым, горбиться, ёжиться, сгибаться): *Бартаас басаганай тэршэлһээр байтар, хоёр гар дээрээ думүүхэнээр үргөөд, һөөгүүдэй дундуур бэгзын шургаба* (М. Осодоев); *Бэлэндэ бэгзыгээд, бэрхэдэ гэдыгээд ябаха* (Оньһ. үүг.).

БЭГЗЭ: бэгзэ-бэгзэ гэхэ бүхыгөөд, бүгдыгөөд, тохиигоод ябаха (ходить с сутулой спиной).

БЭГЗЭГЭД: бэгзэгэд гэхэ *үйлэ үүг., видэй нэгэ түхэл* бүхэгэд гэхэ (слегка сгорбиться): *Баабгай, бахал залд гэһэн хэбэртэй, бэгзэгэд гэшоод, ойлгомторгүй гэнтэ сошоһондоо энеэдэһээ хүрэһэн юм шэнги…* (Х. Намсараев).

БЭГЗЭГЭНЭХЭ *үйлэ үүг.* бүхыгөөд, бүгдыгөөд, тохиигоод ябаха (ходить с сутулой спиной): *бэгзэгэнэжэ ябаха*.

БЭГЗЭГЭР *тэмд. н.* бүхэтэр, тохигор, нэрүү (сутулый, сгорбившийся, горбатый): *Эгээл энэ үедэ улаан модон тагшатай духаряа бариһан бэгзэгэр үбгэжөөл мориной ойро ерээд, булталиие хаймадан хараханай удаа…* (М. Осодоев).

БЭГЗЭЛЗЭХЭ *үйлэ үүг.* һэршэгэ-һаршага ябаха, үлэгэшэжэ ябажа гүйхэ (шмыгать, шнырять – *о сутулом*): *бэгзэлзэн гүйхэ*.

БЭГСЭРГЭ *юум. н.* томо нюдэтэй, бүхэтэр хушуутай һүниндөө агнадаг мяхаша шубуун (сова, сыч): *Иигэжэ гэр бараагаа галдуулшоод, ойн оёорто бэгсэргэнүүд шэнги хорожо һуухамнай юун гээшэб!* (Б. Санжин, Б. Дандарон).

БЭГТЭ: бэгтэ болор *юум. н.* элдэб үнгэтэй хатуу, ялагар эрдэниин шулуун (топаз): *бэгтэ болор шулуун*.

БЭД: бэд даа *част., баталһан, зүбшөөһэн удхатай* (*частица подтверждения*): *Хожомоо жаргалтай һайхан байдал үзэхэ хараха хүн гээшэ бэд даа энэмнай* (Б. Мунгонов); *– Үгы бэд даа, юугээ хэлэнэ гээшэбта, шүдхэр абаашаг! – гэжэ Дондог ухаа алдана* (Ц.-Ж. Жимбиев).

БЭДИР I *юум. н.* соохор юумэн, толбо (крапинки, пятна).

БЭДИР II: **годир-бэдир** *хара.*

БЭДИРТЭЙ *тэмд. н.* соохор, толботой (пятнистый, крапчатый): *бэдиртэй хээр морин.*

БЭДИРХЭ: бэдирхэ годирхо *үйлэ үүг.* хотирхо, нугарха (извиваться): *Хадын харгы бэдирнэ годирно*.

БЭДЬХЭ, бүдьхэ *юум. н.* 1) хүнэй бэеын хабдар, һэлхэн, эдеэрлэһэн болдируу, монсог, шиихан (шишка, опухоль): *Хожомоошье сэдьхэлдэ бэдьхэ үгы, / Урда хойноһоо үһөөрхэгшэдгүй амар ябаха* (Э.-Х. Галшиев); (**газарай**) **хара бэдьхэ** *хараал*. хара боомо, шүдхэр, барнааг (*бран*. язва): *«Газарай хара бэдьхэ, / Хаанаһаа хаана ошохошниб?» – гэлдэн / Бадаран зандан байбад* (Гэсэрһээ); *– Өөрөө сэбэр сэхэ юумэдэл, хүндэ бүү оро, бүү оро гэнэб, хара бэдьхэ!* (Б. Мунгонов); 2) үбшэн, тахал, гай (недуг, болезнь); 3) *барг.* нойтон нёлбоһон, уушханай сэр (мокрота): *бэдьхэдээ хахажа ханяаха*; 4) *боох., тоомжогүй* хартаабха (картофель); ○ **хадьха** *гэжэ үгэтэй парн. хэрэгл.*

БЭДЬХЭРХЭ *үйлэ үүг.* 1) хабдаха, хабантаха, һэлхэрхэ (опухать): *Нюурынь бэдьхэрбэ*; 2) *ага* һанаагаа зобохо, уйдаха, гашуудаха (сильно переживать, горевать).

БЭДЬХЭТЭЙ *тэмд. н.* 1) шиихантай, олон толгойто хадьхатай (фурункулёзный); 2) *барг*. нойтон (мокрый – *о кашле*): *бэдьхэтэй ханяадан.*

БЭДЬХЭТЭХЭ *үйлэ үүг.* 1) олон толгойто хадьхада баригдаха (покрываться фурункулами): *Даша мүнөө үбэл ехээр хүйтэ абаһандаа удаан саг соо хадьхатажа бэдьхэтэжэ зобообо*; 2) ехээр, олиггүйгөөр

ханяаха (сильно кашлять); 3) уушханай ханяадаар үбдэхэ (болеть туберкулёзом лёгких).

БЭДЭ *юум. н., угс.* Байгалай урда эрьедэ эртэ урда сагта һууһан монгол туургата нэгэ угсаатан (бэдэ, *одно из монгольских племён, живших на южной стороне Байкала*).

БЭДЭРСЭГЭЭХЭ *үйлэ у., видэй нэгэ түхэл* 1) дээрэ дээрэһээнь бэдэрхэ, бэдэрэн-бэдэрэн байха (усиленно разыскивать): *Тэрэнэй удаа Доржо энэ багта Татьяна Алексеевна һууна ёһотой гэжэ бэдэрсэгээн хараашалба* (Ч. Цыдендамбаев); 2) нёло-нёло бэдэрээшэ болохо (делать вид, что усиленно разыскивает): *Тиигээд харанхы соо комодой һугалга арай гэжэ олоод, досоонь ёһын тэдысэ юушьеб бэдэрсэгээбэб* (А. Жамбалдоржиев).

БЭДЭРҮҮЛ *юум. н.* олохые оролдолго, мүрдэлгэ (поиски, розыски): *Таһагай хэдэн худэлмэрилэгшэд сугараад, Хангирай ойдо хэгдэхэ бэдэрүүл тухай зүбшэжэ һууна* (В. Гармаев).

БЭДЭРҮҮЛХЭ *үйлэ у., идх. залог* 1) юумэ олохые эльгээхэ, бэдэрхые баадхаха, даабарилха, нэхүүлхэ (отправлять на розыски, посылать на поиски): *Дамба багаһаань хойшо Тайгаанаа бэдэрүүлжэ һургаа бэлэй* (Д.-Д. Дугаров); 2) бэдэрэлгэдэ орохо, мүрдүүлхэ (быть разыскиваемым, подвергаться поискам): *Тэрэ хирургань арилшоод, бэдэрүүлжэ байгшаб* (С. Доржиев).

БЭДЭРХЭ *үйлэ у.* олохые оролдохо, нэхэхэ, мүрдэхэ, тагнаха, шэнжэхэ (искать, разыскивать, разведывать): *Эдилгэ абадаггүй ноёниие бэдэрхэ гээшэ сагаан турлааг бэдэржэ олоһонтой сасуу* (Ч. Цыдендамбаев); **аргаяа бэдэрхэ** тохёолдоһон байдалһаа мултархын ухаа һанаха (искать выход из положения, изыскивать возможности): – *Хэрэгшье гэжэ даа, юрэдөөл, шамтай уулзаха дурамни хүрөөд, аргаяа бэдэрээб* (С. Цырендоржиев); **аза талангаа бэдэрхэ** олзо намнаха (искать счастья, искать удачу): *Эсэгэ хүбүүн хоёршье нэгэ нохой дахуулаад, хүбшэ тайгаар аза талаангаа бэдэржэ ябаба* (С. Доржиев); **хэлэхэ үгэеэ бэдэрхэ** юу хэлэхэеэ оложо ядаха (не находить слов, подбирать слова): *Аламжые хайрлаһан янзатай хэлэхэ үгэеэ бэдэрэн, тэрэ дуугай зогсоно* (Д. Батожабай).

БЭДЭРЭГДЭХЭ *үйлэ у., хүлеэгд. залог* бэдэрүүлхэ, бэдэрүүлдэ орохо, нэхүүлхэ, мүрдүүлхэ (разыскиваться): *Угы болоһон нэгэ хэды адуун бэдэрэгдэһээр үнинэй, олдоддоггүй*.

БЭДЭРЭГШЭ 1. *юум. н.* алибаа юумэ бэдэрдэг, шэнжэдэг хүн (искатель): *Алта бэдэрэгшэдтэ эндэһээ тиимэ бэлээр олдохо алтан хомор хаш*; **2.** *элирх. үүргээр хэрэгл.* олохые оролдоһон (ищущий): *Бэдэрэгшэ зоной һанаан амарбагүй* (А. Ангархаев).

БЭДЭРЭЛГЫН *тэмд. н.* бэдэрхэ, бэдэрхы, тагналгын, шэнжэхэ (поисковый, разведывательный): *бэдэрэлгын бүлэг*; **бэдэрэлгын парти** ашагта малтамал бэдэрдэг бүлэг зон (геолого-разведывательная партия): *Баунтын аймагта алтанай приискдэ ажаллаһан, энэ зундаа бэдэрэлгын партида Ленэтэй халта хүдэлһэн тухайгаа хажуудахи хүниинь хөөрөөд һаланагүй* (Д.-Д. Дугаров).

БЭДЭРЭЛГЭ *юум. н.* олохые оролдолго, нэхэлгэ (поиски, розыски, *геол.* разведка): *Дабаа бэрхэшээлтэ бэдэрэлгэдэ гарахаяа зүрхэ алдаһан янзатай, дурагүйхэнөөр, яаралгүй хубсалжа эхилээ һэн* (Д.-Д. Дугаров).

БЭДЭРЭЛТЭГҮЙ *үйлэ у.* олохые оролдоһоной хэрэггүй, үлүү (не к чему искать): *Жэшээ холуур бэдэрэлтэгүй* (Д. Эрдынеев).

БЭДЭРЭЛТЭЙ *тэмд. н.* олохые оролдохоор, мүрдэхөөр (такой, что необходимо разыскивать): *Гэтэлээ бэдэрэлтэй гү, али үгы гү?* (Ч. Цыдендамбаев).

БЭДЭРЭЭ(Н) *юум. н.* бэдэрэлгэ, шэнжэлгэ, олохо ябуулга (поиск, розыск): *Төөриһэн туристнуудые бэдэрээндэ нютагай зониие хабаадуулба*.

БЭДЭРЭЭШЭ *юум. н.* **бэдэрэгшэ** *хара*.

БЭДЭЭХЭЙ *юум. н., яруура* эмэ хүдэри, эмэ хабаргаа (самка кабарги): *тайгада бэдээхэй агнаха.*

БЭЕ 1. *юум. н.* 1) хүнэй гү, али амитанай бүгэдэ эрхэтэн, махабада, хүнэй үндэр набтар, гадаада шанар, түхэл (тело, организм, фигура, стать, рост): *Энэ гүрэмэл гульмэ дээрэ нюсэгөөр хонохо бүринь гүрэгэр толбонуудынь бэе дээрэнь олошоржол байгаа һэн* (Д. Батожабай); *Бэе үтэлбэшье, һанаан үтэлхэгүй* (Оньһ. үг.); *Бэе һүүдэр, зөөри шүүдэр, наһан мүнхэ бэшэ* (Оньһ. үг.); **бэе махабад** хүнэй бүгэдэ эрхэтэн (организм): *Иимэ габшагай түргэн дабшалтые амиды хүнэй бэе махабад яажа тэсэдэг юм гэжэ гайхахаар агша* (Б. Мунгонов); **бэе бэлдэр** а) махабада (тело, организм); б) бэеын байгууламжа, түхэл (стать, телосложение); **бэе томотой** а) үндэр (высокий); б) багжагар томо, хүсэтэй (крепкий, здоровый); **бэеэ хүсэһэн** ехэсэгэй, болбосорһон (взрослый): *Бэеэ хүсэһэн хүбүүниинь өөрөө гэр бүлэ болонхой, эхэеэ амарагты гэжэ ядаад, болинхой* (Д. Дылгыров); **арһан бэе** амитанай арһаар хэһэн хүрэг (чучело животного); (**араг**) **яһан бэе** араг яһан, хүнэй гү, али амитанай бүхы яһан

(костяк, скелет): *Тосхоной зоноор хамта, хабсагайн оройдо тэрэнише тэлэжэ гаргаад, араг яһан бэеыень таһа сабшаад, ёло шубуудта хаяжа үгэһэн юм* (Д. Батожабай); **үхэһэн бэе** үхээр, үхэһэн хүн (мёртвое тело, труп): *Мнацаканян Балхашай үхэһэн бэе ара нюргандаа үргэлөөд, хадын үгсүүр өөдэ гаража эхилбэ* (Г.-Д. Дамбаев); **нюуса бэе** бэлгэ, доогуур бэе (половые органы); **мухар бэе** хүл гаргүй, тагалсаггүй бэе (торс, туловище); **үри бэе** үри хүүгэд (дети, потомки): *Нүгөөдэнь нэгэшье үри бэе үгышье һаа, үни урда ябашаһан үхибүүнэйнгээ угжые ходол хадагалжа байһанаа тэдээндэ асаржа үгэбэ* (Ц.-Ж. Жимбиев); **аша бэе** аша зээнэр (внуки); **бэеэ тэниилгэхэ** нюргаа амаруулхаар тэгшэлхэ (распрямляться): *Шэнэ сагаан бүд бүрилгэтэй, һэрюухэн, аятай унтари соо ороходоо, Намжал бүхы бэеэ тэниилгэн һуняажа, өөрөө өөртөө энеэбхилэн, «Ажабайдал үргэлжэлһөөр...» гэжэ бодожо үрдибэ* (К. Цыденов); **бэеэ хуряаха** а) хүсөө зангидаха (подобраться, подтянуться, напрячься): *Бүдүүн хүзүүтэй эрэ шоно шэхээ һүрмылгэн, Аламжын нюсэгэн бахалуурта аһаха һанаатай, нюдээ хурсадхан, бэеэ аргаахан хуряажа захална* (Д. Батожабай); б) анхаралаа һайтар табиха (сосредоточиться): *Басаган гансата мэдээ ороһон мэтэ бэеэ хуряагаад, толгойгоо үргөөдхибэ* (Д. Эрдынеев); **бэеэ һула табиха** һуларха, тамираа алдаха, шэнээ тамиргүй болохо (расслабляться): *Гансахан алдуугай түлөө, нэгэхэн залиин агшанда халтал бэеэ һула табиһанайнгаа түлөө тэрэ өөрыгөө хүлисөөгүй һэн* (С. Доржиев); ◊ **бэеэ гартаа абаха** тайдхарха, уушхарха (≈ взять себя в руки): *Энэ хүн намда муу юумэ хэхэгүй гэжэ этигэһэн басаган гансатал шэгээ хубилгажа, бэеэ гартаа абаба* (С. Цырендоржиев); **бэеэ хэхэ газар оложо ядаха** һуужа байжа шадахаа болихо, иишэ тиишэ ябаха, эрьелдэхэ (не находить себе места): *Лодой зуһаланайнгаа гэрэй үбэрөөр иишэ тиишээ ябад гээд, бэеэ хэхэ газараа оложо ядахадаа, сарай доро ошожо һуушана* (Д. Эрдынеев); **бэеэ заһаха** шээхэ, үдхэн шэнгэеэ гаргаха, морёо хараха (оправляться, справить нужду): *...Пашкамни гар нюураа угаажа, бэеэ заһаад, унтажа байһан нүхэдөө һэрюулхэгүйн тула үүдээ думүүхэнээр нээжэ, байрадаа ороо һэмди* (Ц. Шагжин); **бэеэ хороохо** өөртөө гар хүрэхэ (≈ наложить на себя руки): *Хитад амбан өөрөө бэеэ хорлон хороогоо* (С. Норжимаев); 2) бэеын элүүр, бэе махабадай байдал, лагшан (здоровье): *Басаганаймни бэе муу. Шабараар аргалдаг газарта ошоо* (Ч. Цыдендамбаев); **бэе һайтай** элүүр энхэ, бэе лагшан түгэлдэр (здоровый): *Һаһан соогоо түүхэй эльгэ эдиһэндээ Бабуудай шимэ бэе һайтай, багжагар, элүүр ябана ёһотой даа гэжэ нээрээшье һанахаар* (Д. Эрдынеев); **бэе муутай** үбшэн, үбшэнтэй, үбдэһэн (больной, нездоровый): *Тэрэ бүхы наһаараа һаалишан ябахадаа, үбэл зунгүй газаа хээрэ ажаллажа бэе муутай болошоһон юм* (Ц.-Ж. Жимбиев); **бэедэ һайн** (*гү, али* **хүнгэн**) махабадай байдалда туһатай, элүүр энхэ ябахын тула хэрэгтэй (полезный для здоровья): *Арьбалһан аминда туһатай, аршалһан бэедэ туһатай* (Оньһ. үг.); 3) хүн, хуби хүн, илгаатай, нюур, нюур бэе (личность, персона): *минии хоёрдохи бэем*; **ганса бэе** (**хүн**) ганса, нүхэршьегүй, үри бэешьегүй хүн (одинокий человек, холостяк): *Харин энэ ангир шэнги ганса бэе би хайшаа ошохо гээшэбиб?* (Г. Дагбаев); **бэеэ дааха** өөрөө өөрыгөө мэдэрэнги байха, өөрыгөө хангажа шадаха, алибаа ондоо юумэнһээ дулдыдангүй байха (быть независимым): *Эдир бишыханһаа хойшо шимэ хүндэ хүшэр байдалые тэсэһэн Гунгар хээээ, ямар үдэр бэеэ дааха гээшэб?* (Ч. Цыдендамбаев); **бэеэ үгэнги** үнэн сэхэ, шударга (преданный, самоотверженный): *Залуу үетэн Номгоной нугаршагүй эрэлхэгые, ерээдүйн гэрэлтэ һайханай түлөө хизааргүй бэеэ үгэнги байһыень мэдэжэ абаг* (Ц.-Д. Хамаев); **бэе дээрээ дааха** өөрынгөө даалгада абаха, өөрынгөө харюусалгада абаха (брать на себя): *Тиигээд отрядай командирай уялга бэе дээрээ даажа абаха болоһоноо ойлгожо, захиралтануудые үгэжэ эхилбэ* (Б. Шойдоков); **бэе дээрээ үзэхэ** өөрөө үзэхэ, нюрган дээрээ мэдэхэ (≈ испытать на своей шкуре): *Долоон үдэр хооһоор масаг хэхэ болоод, хадааһан дээрэ хонон һууха мэтээр бэеэ тэсэмгэй болгодог буянай номнол Аламжа бэе дээрээ үзэһэн байгаа* (Д. Батожабай); **бэе тээшэ татаха** өөр тээшээ болгохо (≈ привлекать на свою сторону): *Бидэ эндээ юрын малша зоной дундаһаа залуушуулыел бэе тээшээ татахаяа оролдоёл* (Ц. Галанов); **бэеэ бариха** өөрыгөө байлгаха, ямар нэгэн үйлэ хэхэһээ гэдэргэ татаха, хоригложо хойшоо болохо (сдерживаться): *Бэеэ баришка һураха ябадал манда тон шухала гэжэ мэдэхэ ёһотойбди* (Г. Цыдынжапов); **бэеэ абаха** а) оролсохогүй, хамаарангүй байха (не вмешиваться): *Жамбал намда хамаагүй, хононо гүбди, али аргаяа оложо ябана гүбди гэһэншүү бэеэ абаад саана һуужал һууба* (А. Жамбалдоржиев); б) өөрыгөө зохидоор байлгаха, хубсаһа хунараа, аяг аашаяа таарамжатай байлгаха (следить за собой): *Мүнөөшье энэ үнэн зүрхэнэй*

хөөрэлдөөн дээрэ тиимэл һайхан һанаатай, сэбэрээр бэеэ абажа ябахын тухайда хэлсэжэ байна гээшэбди (З. Гомбожабай); **бэеэ мэдэхэ** *баруун бур.* бэеэ дээгүүр абхуулха, гонолзохо (зазнаваться, возгордиться); **бэеэ тушааха** дайсанда бэеэ үгэхэ, гараа үргэхэ (сдаваться): *Харин орон нютагһаа гараха дурагүй ябаһан хэдэн барлагууд бэеэ тушааба* (Б. Санжин, Б. Дандарон); **бэе бэеэ хүндэлхэ** харилсажа хүндэдхэл үзүүлхэ (уважать друг друга): *Амаршалгынгаа үгын түгэсхэлдэ тэрэ гэр бүлын уялга, харюусалга тухай, бэе бэеэ хүндэлжэ, хүлисэжэ шадаха тухай угаа зохидоор хэлээд…* (С. Цырендоржиев); **бэе бэедээ найдаха** ажалаа өөрөө хэнгүйгөөр ондоо хүндэ даалгаха (надеяться друг на друга): *Иигэжэ гурбан дабхар ударидагшад бэе бэедээ найдаад лэ, ямаршье хэмжээ абанагүйбди* (Б. Мунгонов); **бэе бэедээ дурлаха** дурлалсаха, дуратай байха (любить друг друга): *Гайхалтай даа, зан абари, сэдьхэл бодолоороо таараһан хүнүүд лэ бэе бэедээ дурладаг, өөртөө адли нэгые заабол олохо юм гэжэ хөөрэлдэдэг* (Д. Эрдынеев); ◊ **бэе бэедээ орохо** хэрэлдэхэ, татар-тутар гэлдэхэ (ссориться): *Хоюулан сугтаа онгосын газаа шэдүүлһэн аад, бэе бэедээ ороод яахамнайб* (Б. Мунгонов); 4) тала; эрье (сторона; берег): *Тогоошо хүтэлэй саада бэе руу соёруулан голложо, үргэн хотогорые үнгэрөөд, үсөөхэн модотой набтар хүтэлдэ гараба* (Д.-Д. Дугаров); **ара бэе** а) юумэнэй ара тала (задняя сторона): *Тиин балгааһанай ара бэедэ үшөө нёдондо хабар баригдаһан жаахан тээлнигтээ ошобо* (М. Осодоев); б) хүнэй нюрган тала (спина): *Наран-Гоохон абхайе* / *Ара бэеынь ааарнь,* / *Үбэр бэеынь үбэрөөрнь* / *Дахаа хада эдэгэхэ,* / *Эмнээ хада бодохо* (Гэсэрһээ); **голой саада бэе** а) голой, ехэ уһанай нүгөө тала (противоположный берег реки); **доодо бэе** а) доодо тала (нижняя часть): *Тиигэбэшье бүхы шадалаа зангидажа бодоод, хуһата шугын доодо бэедэ, хүнэй харахагүй бүтүү бүглүү газарта бэлшэжэ байһан морин тээшэ шэглэбэ* (М. Осодоев); б) голой адагтахи тала газар (местность в устье реки); 5) модоной гол, эшэ (ствол *дерева*): *Сибирцев бараг хүл дээрээ лаб бүхөөр гэшхээд, нүгөө хүлэйнгөө үльмыгөөр дүнгэлсэжэ, барибшатай мунсаар хушын бэе руу эршэтэйгээр буулгажархиба* (Д.-Д. Дугаров); **2.** *тэмд. н.* бодосой, бодосто (физический): *бэе бодосуудай анханай шанар шэнжэ*.

БЭЕГҮЙ *тэмд. н.* 1) набтар, үндэр бэшэ (невысокий): *бэегүй жаахан хүн*; 2) жаахан, багахан (маленький).

БЭЕЖЭНГИ *тэмд. н.* хүдэржэнги, наһатайшаг болоһон, болбосоронги, бэеэ олонги (вошедший в лета).

БЭЕЖЭХЭ *үйлэ у.* 1) хүдэржэхэ, ургаха (мужать, расти): *Ши үшөө дайлалдажа үрдихэш, хүсэ шадалаа нэмэжэ, бэежэжэ, хүдэржэжэ, наһаяа хүсэжэ ябыш даа* (Г.-Д. Дамбаев); 2) хүгжэхэ, бүхэжэхэ (расширяться, крепнуть).

БЭЕЛИГ *тэмд. н.* бэетэй, хүдэр, хүсэтэй, тобир (здоровый, упитанный).

БЭЕЛҮҮЛГЭ *юум. н.* юумэ бүтээлгэ, хүсэлдүүлгэ, хэлгэ, гүйсэдхэлгэ (проведение в жизнь, осуществление): *Энэ уялгые эрхимээр бэелүүлгэ таанадһаа, таанадай курсда абаһан сэрэгэй мэргэжэлһээ болохо байна* (Ж. Тумунов).

БЭЕЛҮҮЛМЭЭР *тэмд. н.* гүйсэлдүүлмээр, дүүргэмөөр, бүтээмөөр (осуществимый): *бэелүүлмээр зорилго табиха*.

БЭЕЛҮҮЛХЭ *үйлэ у.* юумэ хэхэ, бүтээхэ, дүүргэхэ, гүйсэдхэхэ (осуществлять, реализовать): *Һайтар бодожо үзэхэ хэрэгтэй байна, энэ хэрэгые эрхэ бэшэ бэелүүлхэ ёһотойбди, тиимэ дээрэһээ тон найдалтай хүн ударидаха ёһотой* (Г. Цыдынжапов).

БЭЕЛҮҮЛЭГДЭХЭ *үйлэ у., хүлеэгд. залог* бүтээгдэхэ, гүйсэдхэгдэхэ, дүүргэгдэхэ, хүсэлдүүлэгдэхэ (реализовываться, осуществляться, проводиться *или* претворяться в жизнь): *Теэд хүнэй ажабайдал соо бүхы хүсэлынь бэелүүлэгдэдэг бэшэнь харамтай* (К. Цыденов).

БЭЕЛҮҮЛЭГДЭШЭГҮЙ *тэмд. н.* бүтээгдэшэгүй, хүсэлдүүлжэ болохоор бэшэ (неосуществимый): *бэелүүлэгдэшэгүй түсэб.*

БЭЕЛХЭ *үйлэ у.* 1) бэелүүлэгдэхэ, бүтээгдэхэ, гүйсэдхэгдэхэ (осуществляться): *Энэ хэрэгынь хооһон үгэ болоод дүүрэдэг бэшэ – бодото хэрэг дээрэ бэелжэ эхилэнхэй* (Ц. Шагжин); 2) түхэлөө олохо, хүсэлдэхэ (принимать определённый вид *или* форму, оформляться): *Энэ муухай золигой хани нүхэр ехын-ехэ ороолон-шолмос хара бухын бэе бэелэнхэй танай малай хашаа соо шэбээлжэ байна* (Д. Сультимов); **үнэн бэеэ бэелхэ** эгээл түлэг дундаа ябаха, бэе шадалайнгаа түлэг дундаа ябаха (достигать расцвета): *Тиин 70-аад онуудай эсэс, 80-яад онуудай эхин багаар Ким Балков үнэн бэеэ бэелжэ, удха түгэлдэр хэдэн рассказууд болон повестьнуудые бэшээ һэн* (Н. Дамдинов); **анханайгаа бэе бэелхэ** анха түрүүшын байдалдаа орохо (принимать первоначальный вид): *Тэрэ нюдөө нюунгүй сэхэ урдаһаам шэртэнэ, һанаа сэдьхэлынь амгалан тэнюун, анханайнгаа бэе бэелһэн,*

угаа тайбан юумэн һууна (С. Доржиев); 3) ургаха, хүдэржэхэ, хатуужаха, бэежэхэ (мужать, расти, крепнуть): *Эрэ бэеэ бэелжэ, элшэ таталуулан, эрмэлзэл хүсэлөө бэелүүлхээ зоришо ошоходош, юрөөл табижа, хойноһоошни зобон гээгдэхэб* (Ц.-Д. Хамаев).

БЭЕЛЭГДЭХЭ *үйлэ у., хүлеэгд. залог* бүтээгдэхэ, гүйсэдхэгдэхэ (осуществляться, реализовываться): *бэелэгдээгүй хүсэл*.

БЭЕЛЭЛ *юум. н.* бэелүүлгэ, бүтээлгэ, хүсэлдэл (осуществление, реализация).

БЭЕНСЭР *юум. н.* **ури бэенсэр** *хара.*

БЭЕНХЭДЭХЭ *үйлэ у.* 1) хүсэлхэ, хүсөө зангидажа хэхэ, өөр дээрээ абажа бүтээхэ (напрягаться): *ехэ ажал бэенхэдэжэ дүүргэхэ*; 2) өөр дээрээ даажа абаха, ямар нэгэн юумэнэй захада хүрэтэр эмхидхэхэ (≈ выносить на своих плечах): *Баяр ахынгаа гэрые бэенхэдэжэ, һайнаар барюулба.*

БЭЕРХҮҮ, **бэерхэг** *тэмд. н.* 1) багжагар, шииpаг, хүдэр бэетэй, хүдэр томо, мантагар (здоровый, плотный, упитанный): *Маряатай бүдүүн, бэерхүү томо бэетэй нэгэ лейтенант үүдэнэй хажууда хана түшөөд унтажа һууба* (Ж. Тумунов); *Хүһөө шулуун, бэерхүү мундарганууdые хүү сүмэ нүхэлэн ходорһон түмэр харгын булад рельснууд зурына* (Ж. Тумунов); 2) бүдүүрхүү, дээрэлхүү, ехэрхүү, һайзгай (хвастливый, высокомерный): *Майдарнайл дээрээ ахагүй, дороо дүүгүйл, биб гэһэн бэерхүү, дутуу дундаяа мэдэрхэгүй хүн болонхой гээшэ* (Д. Эрдынеев).

БЭЕРХЭХЭ *үйлэ у.* дээрэлхэхэ, ехэрхэхэ, үһэрихэ, хэрүүл шууяа татаха (вести себя вызывающе): *Эсэгэеэ бahашаһан, эхэеэ мэдэшэһэн, / Бэерхэжэ һарнайшаһан / Бимбые харагтылши* (Ш. Нимбуев).

БЭЕСЭР *тэмд. н.* бэетэй, нюргатай, томо (рослый): *Балдан бэесэр томо хүбүүн боложо ябана.*

БЭЕТЭ *тэмд. н.* 1) ямар нэгэн түхэлтэй, шанартай (имеющий форму, материальный): *Нюргагүй бэетэ амитад үһан соо амидардаг юм*; **хүнгэн бэетэ** бага жэнгэй, бага шэгнүүрэй (легковесный): *хүнгэн бэетэ бүхэ барилдаашад*; **хүндэ бэетэ** ехэ жэнгэй, ехэ шэгнүүрэй (тяжеловесный): *Нэгэшье харагдаа үзэгдөөгүй, Үшөөтэдэ, Инзагатада, Сарабдын оршондо ургадаггүй һаруул һайхан сэсэгүүд дээгүүр хүндэ бэетэ зүгынүүд гүнгэнэн ниидэнэд* (Ч. Цыдендамбаев); 2) һанаха байха, үнэхөөр (собственный, настоящий): *Барбаади баабайн бэетэ хүбүүн эсэгэдээл адли зоригтой байнгүй яахаб, – гэжэ Жамганов бодоно* (Ж. Тумунов); 3) шэмэ юртэмсын (органический); 4) бодосто, бодото (физический).

БЭЕТЭЙ *тэмд. н.* 1) махабадтай, бэеын ямар нэгэн байгууламжатай, тамиртай, үндэр, томо, гандагар, данхагар, багжагар (имеющий тело, телосложение, рост *и т.п.*, высокий, рослый): *Бата шамда ороходоо бэетэй ааб даа, лаб 54-дэхи размер хубсаһа үмдэхэ байха*; *– Нэгэниинь таби гарамгай, дунда зэргын нюргатай, бүхэриг бэетэй хүн* (М. Осодоев); **үндэр бэетэй** нюргаар үндэр, нюргалиг, гандагар (высокий, рослый): *Нэхы дэгэл үмдэһэн, шэхээ пулаадаар бооһон, үндэр бэетэй хүн найган ябажа, хойноһоонь ороно* (Ц. Дон); **дунда зэргын** (*гү, али* **дундууршаг**) **бэетэй** үндэршье бэшэ, набтаршье бэшэ (среднего роста): *Дунда зэргын бэетэй, тэбхэр хара шарайтай түрүүлэгшэ бултантай гар гараараа барисалдан мэндэшэлэлдээд, Ринчиндэ хандаба* (С. Цырендоржиев); *Хаанаһаашьеб гэнтэ тэрэнэй урда дундууршаг бэетэй, бага маряажажа ябаһан, бууралтаһан үһэтэй хүн зог татан тогтошобо* (Г.-Д. Дамбаев); **шамбай бэетэй** хүдэр, багжагар бэетэй (поджарый): *Нүгөөдэ ородынь заахан шамбай бэетэй, нюдэндөө шэл зүүһэн, түргэн хара хүн байгаа* (Ц. Шагжин); **һомон** (**һурша**) **бэетэй** жэрбэгэр, жэбжэгэр, сурагар бэетэй, салигар, гурагар (стройный): *Тэдэнэр ута һойхогор хүзүүтэй, һомон һурша бэетэй, бамбагар һүүлтэй, зэрлиг ан гүрөөл шэнги буряад хонид бэшэ* (Ц.-Ж. Жимбиев); 2) бүхэ, бэхи (крепкий, прочный); **бэетэй бүд** зузаан, бүхэ бүд (плотная материя): *Һаалишад автолавкаһаа хара хүхэ үнгэтэй, бэетэй зузаан бүд ажалай дэгэл оёхоёо таба-таба метр абаба*; **бэетэй эд** шанар һайтай, бүхэ эд (прочное изделие); 3) элүүр, элүүр энхэ (здоровый): *Тэрэ томо ажахые хүтэлбэрилхөөр бэетэй гээшэ гү? – Ардан Андреевич һанаагаа зобонгёор дуугарба. – Өөрынь бэе барагтай һайн лэ хаш* (Б. Мунгонов); **муу бэетэй** ходо үбдэдэг (нездоровый, болезненный): *Теэд мүнөө болотор анханай муу бэетэй тэрэ хүбүүнһээнь юуншье дуулдадаггүй* (Ц. Шагжин).

БЭЕТЭН: хуби бэетэн *юум. н.* хашаг, абаахай мэтын түрэлэй амитад, *бэень хубитан хубаардаг* (членистоногие).

БЭЕЫН *тэмд. н.* бэедэ хабаатай (телесный, физический); **бэеын һахюул** *будд.* бэе сахигша, хүнэй элүүр мэндые, ами наһа сахигша (телохранитель).

БЭЭЭРЭЭ 1. *наречи* 1) *заahан түл. үгэнүүдтэй хэрэгл.* **энэ** (*гү, али* **тэрэ**) **бээрээ** энэ дороо, дары, түргэн, шууд (сейчас, сию минуту): *Дүүнэрээ угаа ехээр һанаһанаа эгээл мүнөө мэдэржэ, энэ бэеэрээ гүйжэ ошохо аргагүйдөө шаналха юм* (М. Осодоев); *Би*

тэрэ бэеэрээ мориёо эмээллэжэ, хүнэһэеэ ганзагалаад, Наһата тээшэ харайлгашоо һэн бэзэб (С. Цырендоржиев); 2) *үнгэрһэн сагай прич. хэрэгл.* **ерэһэн бэеэрээ** ерэхэлээрээ, ерэн сасуу (сразу, как только пришёл); **бодоһон бэеэрээ** бодохолоороо, бодохотойгоо хамта (как только встал): *Хүбүүн үндын бодоһон бэеэрээ, тархиингаа хэдышье үбдэжэ байгаа һаань, шэлэ хүзүүгээ шэлгээн энеэнэ* (Ц.-Ж. Жимбиев); **мэтэр гэһэн бэеэрээ** *аман зох.* тэрэнэй һүүлээр, удаань, һүүлээрнь, *удаа дараа болоһон хоёр үйлэ холбоһон удхатай заншалта болоһон тогтомол холбоо үгэ* (и вот затем …, и вот потом …): *Мэтэр гэһэн бэеэрээ* / *Хара ехэ һанаатай* / *Хара-Зутан ноён* / *Алтан хэсэеэ сохижо,* / *Арынгаа зониие гулидхаба* (Гэсэрһээ); **2.** *түл. үг.* **өөрөө** (сам): *Тэдэниие алтан худань бэеэрээ, үндэр наһатай үбгэжөөл толгойлжо ерэбэ* (Ц.-Ж. Жимбиев).

БЭЖҮҮНХЭ: бэжүүнхэ һүхэ *юум. н.* дарханай хурса һүхэ (плотничий топор): *бэжүүнхэ һүхэ*.

БЭЖЭР: бэжэр мүнгэн *тэмд. н.* тобогор, гүбэгэр, бэржэгэр, угалзатаһан, хээтэй мүнгэн (рельефный, узорчатый): *Бэльгэн хэер мориёо* / *Бэжэр мунгэн сэргэдэнь* / *Уян татан дунгэжэ,* / *Гэртэнь ошожо оробо* (Гэсэрһээ).

БЭЖЭРГЭЙ *юум. н., баруун бур.* эшэргэнэ үбшэн (сыпь при кори, оспе): *Бэедэнь бэжэргэй бии болонхой*.

БЭЗЭ *мод. част.* 1) *тухайлһан удхатай* магад, аабза, тиимэ һэн гэлэй (должно быть, вероятно, видимо, кажется): *Магад, хойноһоо ерэһэн хара булганайнгаа мүрые тугаарай алхажа гараа бэзэ* (Д.-Д. Дугаров); 2) *асууһан удхатай* гү? бэшэ аал? бэшэ гү? (не так ли?): *Үдэр болотор һалхин намдаха ёһотой, тиимэ бэзэ, Айдай?* (С. Доржиев).

БЭЙЛЭ *юум. н., манж., түүх*. урданай манжа уласай тайжын гурбадахи хэргэм (бэйлэ, *третья степень маньчжурского княжеского звания*): *Харин эдэ үдэрнүүдэй урда тээ Богдын Хүреэнэй Ногоон ордон дотор хубилгаан, хутагта, хамбанар мэтын ехэ ламанар … ба богдо гэгээндэ найдамтай ваан, бэйлэ, бэйсэ, гүн зэргэтэй ноёд һайд олоор суглуулагдаһан юм* (С. Норжимаев).

БЭЙСЭ *юум. н., манж., түүх*. урданай манжа уласай тайжын дүрбэдэхи хэргэм (бэйсэ, *четвёртая степень маньчжурского княжеского звания*).

БЭЛ *юум. н.* хадын ташалан, хүтэл газар, хажуу газар (косогор, склон): *бэл газараар ябаха*.

БЭЛБЫХЭ *үйлэ үг.* 1) босхи, хүжүүн, адар, ласхагар болохо (иметь неуклюжий вид): *бэлбыжэ таргалха*; 2) халхайха, хүлхыхэ (быть мешковатым – *об одежде*).

БЭЛБЭГЭНЭХЭ *үйлэ үг.* 1) босхёор, хүжүүнээр хүдэлхэ, ласхайха (быть неуклюжим); 2) таагүйгөөр, зохидгүйгөөр хөөрсэгэнэхэ, һабандаха (нелепо суетиться).

БЭЛБЭҺЭН *юум. н.* 1) үбгэнөө гээһэн һамган (вдова): *Сэрэгшын бэлбэһэн эхэнэр залуу наһандаа гансааран үлөөд, мүнөө хүгшэржэ гансааран хүхэрэн һууһандаа голхорно* (Ц.-Ж. Жимбиев); 2) *хори, хараал.* үлэгшэн (*бран*. сука).

БЭЛБЭҺЭРХЭ *үйлэ үг.* нүхэрһөө хахасаха, гээгдэхэ (вдоветь): *бэлбэһэржэ үншэрхэ*.

БЭЛГЭ *юум. н.* 1) һүлдэ тэмдэг, төөн, янза, шэг зүн (символ, отметина, признак): *Лусад сабдаг, муу ёро, һайн бэлгэ гэхэ зэргын адхаг нэжэгээр дарагдашаһан байдаг бэлэй* (Х. Намсараев); 2) үдэхэ эрхэтэн, амид бэе (половой орган): *Өөрын эхэнэрые магтаа һаа, Тэрэнэйнгээ эмын бэлгые магтаһан мэтэ болоно* (Э.-Х. Галшиев).

БЭЛГЭН *юум. н., баруун бур.* бүлин, үдхэрһэн, монсогойрһон шуһан (запёкшаяся кровь, сгусток крови): *бэлгэн шуһан.*

БЭЛГЭТЭ: **хоёр бэлгэтэ** *юум. н.* һаармаг хүн, жатага (обоеполый, гермафродит).

БЭЛГЭТЭЙ: **хоёр бэлгэтэй** *тэмд. н.* һаармаг, эрсэ (обоеполый).

БЭЛГЭШЭ *юум. н., хууш.* олон үнгэтэ шулуугаар үзэдэг үзэлшэн (гадальщик на разноцветных камешках): *бэлгэшэ хүн.*

БЭЛДҮҮЛХЭ *үйлэ үг., идх. залог* юумэ түхеэрүүлхэ, хүүлэхэ (велеть приготовить): *Хүнше хүлһэлжэ түлеэ бэлдүүлыш, машина хожом үгэнэ аабзабди гэһэн юм* (Д.-Д. Дугаров).

БЭЛДЭГДЭХЭ *үйлэ үг., хүлеэгд. залог* түхеэрэгдэхэ, хэгдэхэ (быть заготавливаемым, подготовляться): *Наринай хүндыдэ бэлдэгдэһэн модыень үсэгэлдэр лэ трактораар асаруулжа, барилгашадые модоор хангаба* (Ц.-Д. Хамаев).

БЭЛДЭГШЭ *юум. н.* түхеэрэгшэ, бэлэн болгогшо, бэлэдхэгшэ, олзоборилогшо (подготовитель, заготовитель): *Энэ ойн һайндэрые бэлдэгшэ, эмхидхэгшэ, МАХН-ын үзэл сурталай талаар нарин бэшэгын дарга тиихэдэ байһан нүхэр* (Ц. Галанов); **модо бэлдэгшэ** ойдо модо бэлэдхэгшэ, ойһоо модо буулгагша (лесозаготовитель); **мяха бэлдэгшэ** мяха бэлэдхэгшэ, олзоборилогшо (мясозаготовитель).

БЭЛДЭЛГЭ(Н) *юум. н.* түхеэрэлгэ, бэлэдхэл, бэлэдхэлгэ (подготовка, приготовление): *Гэбэшье бидэ миин альгаа дэлгээд һуугаагүй, баһал бэеэ зэһэжэ,*

бэлдэлгэ, түхеэрэлгэ хэжэл байнабди (С. Норжимаев).

БЭЛДЭЛСЭХЭ *үйлэ үг., хамтадх. залог* хамта түхеэрхэ, түхеэрэлсэхэ (готовить вместе, помогать готовить): *Үбгэнһөө туһа хүлеэхээ болиходоо, Жалма абгай бэришнгээ бэлэг өөрөө бэлдэлсэжэ эхилээ һэн* (Д. Эрдынеев).

БЭЛДЭСЭ *юум. н.* бэлэн байлга (готовность).

БЭЛДЭХЭ *үйлэ үг.* 1) түхеэрхэ, бэлэн болгохо (готовить, готовиться): *Хотон зоной хамтаараа тарилгаяа эхилхэеэ бэлдэжэ, эмхидхэлэй хүдэлмэриин эдэбхитэй урагшатайгаар ябажа байһанда Номгон урматай ябаа һэн* (Ц.-Д. Хамаев); *Дмитрий Ивановичай кабинет соогоо лекцидээ бэлдэжэ һуухада, хүнүүд хайшаашьеб гүйлдөөд ошоно* (Ч. Цыдендамбаев); 2) нөөсэлхэ, хадагалха (припасать, запасать, заготавливать): *Һэмбэгэрхэн һүүлтэй хэрмэн намартаа бэлдэһэн һамар, һархяагаа эдеэд лэ, хурил соогоо хүйтэн үдэр, һүнинүүдые үнгэргэнэ* (Д.-Д. Дугаров); *Зунай үедэ тэдэ нэгэ томохон сомоо үбһэ отогтоо бэлдээд, һургаагаар хоройлһон байгаа* (С. Доржиев); 3) һорихо, һургаха (тренировать, тренироваться): *– Бата, энээнээ урилдаанда бэлдэжэ байна алтайш? – гэжэ Холхой мэндэшье гэбэгүй, мориньш заана* (Д. Эрдынеев); *Сэхыень хэлэхэдэ, Гарма бэеэ бэлдэһэн, ехэ тулалдаанда зэһэшэһэн хэбэртэй* (С. Ангабаев); 4) шанаха, болбосоруулха, болгохо, тогоо бариха (варить, стряпать): *Тиихэлээрнь Бүдэжаб үбгэнэй үдэшынгөө эдеэ хоол бэлдэжэ, тогоо торхо аргаахан хонгиргохо шэмээн элихэн соностобо* (Б. Мунгонов); 5) һэдэхэ, һанаандаа зохёохо (замышлять, организовывать): *Абархаа таниие ерээб,* / *Аймшагтай хэрэг бэлдэнэ,* / *Алахые таниие түхеэрнэ* (Ц. Шагжин).

БЭЛДЭЭТЭЙ *тэмд. н.* 1) түхеэрэгдэһэн, бэлэн болгогдоһон, бэлэн байһан (приготовленный): *Хирпиисэ, элһэн, хайр, модо шулуун – булта яар ябта бэлдээтэй харагдана* (Д. Эрдынеев); 2) нөөсэлэгдэһэн, хадагалаатай (имеющийся в запасе, припасённый): *Тиихэдэнь Дандар түргэн һууриһаа бодожо, бэлдээтэй байһан мүшэр дээрэнь нэмээд, дахин һууридаа һуужа, сайгаа ууба* (Д. Доржиева); 3) шанаатай (сваренный): *Зосоонь хэдэн стол табигданхай, элдэб янзын эдеэ хоол түхеэрээтэй, мяхан бэлдээтэй* (Д. Эрдынеев).

БЭЛЕЭН *тэмд. н.* **бүлеэн** *хара*.

БЭЛИГ *юум. н.* 1) сэсэн ухаан, ухаан, оюун (мудрость, ум, разум): *Олые хэлэһэн – олиг, үсөөниие хэлэһэн – бэлиг* (Оньһ. үг.); 2) мэдэсэ, эрдэм, ухаан бодол (знание): *Өөрынгөө бэлигые үлүүдэ, бэшэнэй дээдэ тээ табингүй, хододоо хүхюун, дорюун, залиршагүй согтой ябадаг байха* (Ц.-Д. Хамаев); 3) түрэлхиин абьяас, түрэлхиин шадабари, юумэ хэжэ бүтээхэ, һураже абаха онсо шадабари (дарование, одарённость, большие способности *к чему-л.*): *Шагнаад ханахаар бэшэ, ямар һайхан хоолой гээшэб, ямар түгэс бэлиг гээшэб!* (Ц. Дагбаева); **бэлиг талаан** түрэлхиин абьяас (одарённость): *Бэлиг талаан гээшэ нэгэнтэл заабол сэгнэгдэдэг гэжэ залуу үетэндэ хэлэлтэй болоно* (Б.-Б. Намсарайн); **бэлиг шадабари** түрэлхиин шадабари (большие способности *к чему-л.*): *Дэлхэйн али бүхы газетэнүүд шинии гайхамшаг хүгжэмые магтажа, бэлиг шадабариешни суурхуулжа байха* (Ч. Цыдендамбаев); **уран бэлиг** зохёон бүтээхэ абьяас (художественный талант): *Энээгээр юу хэлэхэеэ һанаабши гэхэдэ, Галина Раднаевагай – Санжэ-Сүрэнэй уран бэлиг бурханһаа заягданхайл даа* (Б.-М. Жигжитов); 4) *будд.* дээдын мэдэсэ, боди ухаан (праджня, мудрость, знание): *бэлигэй саада хизаарта хүрэһэн*; 5) *будд.* энэрил, энэрхы сэдьхэл (страдательное начало); 6) *будд.* хурса, хурдан ухаан (проницательность); ○ **абьяас**, **оюун**, **эрдэм** *гэжэ үгэнүүдтэй парн. хэрэгл.*

БЭЛИГТЭ(Й) *тэмд. н.* 1) ухаатай, сэсэн (разумный, мудрый); **эрдэм бэлигтэй** һургуулитай, эрдэмтэй (образованный): *Гурбан хүбүүд, басагадые хүл дээрэнь табижа, эрдэм бэлигтэй болгоһон, мүнөө болоходо, баһал аша зээнэрээ харалсажа, амгалан тайбан, амжалтатай ажаһуугаа юм* (Ж. Санжиев); 2) абьяастай, түрэлхиин шадабаритай (одарённый, талантливый): *Уран зохёол бэшэжэ шадаха бэлигтэй залуушуулые анхаралдаа абажа, зүб харгы руунь ябуулдаг, бэшэһэн юумэнүүдыень хэблүүлдэг һэн* (Г. Туденов); **бэлигтэй бэрхэ** абьяастай, дүйтэй, шадамар (талантливый, способный): *Бэлигтэй бэрхэ сурбалжалагша, уран шүлэгшэ дүрбэн жэлэй урда тээ энэ дэлхэйһээ халижа, хада гэртээ харяа һэн* (Б.-М. Жигжитов); **оюун бэлигтэй** абьяастай (талантливый, одарённый): *Али зэргэ ухаатай, ямар ехэ хүсэ шадалтай, оюун бэлигтэй поэт гээшэб!* (Ч. Цыдендамбаев); **уран бэлигтэй** ямар нэгэн урлалда абьяастай, юумэ хэжэ бүтээхэ шадабаритай (художественно одарённый): *Тэдэниие уран бэлигтэй үхибүүд гэжэ мэдэхэдээ баясаба* (Ц.-Ж. Жимбиев).

БЭЛИГТЭН *юум. н., сугл.* ухаатан, талаантайшуул, абьяастай зон (разумные, мудрые, одаренные, талантливые): *Хуушан сагта хурдан бэлигтэнэй найруулһан…* (Х. Намсараев).

БЭЛИГҮҮН, **бэлгүү** *тэмд. н.* юумэ наринаар адаглагша, хёрхо, (наблюдательный, зоркий): *Бэлигүүн нюдэтэй мэргэшүүл, / Байгаа харбахаа бэлдэгты* (Г. Цыдынжапов); **бэлигүүн хёрхо** (*гү, али* **хурса**) юумэ наринаар адаглагша (наблюдательный): *Зүгөөр оюун сэдьхэлэйнь энэ шанарые тодолон ойлгохын тулада бэлигүүн хёрхо нюдэтэй байха хэрэгтэй* (Ч. Цыдендамбаев); *Бүхы юртэмсын зониие, мүн муушье, һайншье заяануудые танин харадаг бэлигүүн хурса нюдэтэй һэн* (Ч. Цыдендамбаев); **бэлигүүн нюдэн** *будд.* юумэнэй бодото шанарыень харадаг нюдэн, юрын хүнэй харадаггүйе хараха шадалтай нюдэн (сущий *или* истинный глаз).

БЭЛИГЭЙ: **бэлигэй уларил, бэлигэй литэ** һарын байдал баримталжа зохёогдоһон, саг жэл тогтоохо зурхай, тоолол (лунный календарь).

БЭЛИН 1. *юум. н.* зохидгүй, аягүй үгэ, ёһо гуримда харша үгэ; бүдүүлиг хараал, хараал шэрээл (непристойность, сальность; мат): *– Яагаа убайгүй, яаһан худалша хүбүүн бэ... – гээд, үбгэжөөл шүүд лэ ород бэлин хэлэжэрхин алдаад, бэеэ баримжа, толгойгоо бажуугаад һуушаба* (С. Цырендоржиев); **бэлин шэбшэг** зохидгүй үгэ; бүдүүлиг хараал (сальности, похабщина; мат): *Энэ һаалишан үглөө үдэшэ үхэр малтаяа хяаралдажа, дал хорёогоор дүүрэн хараал шэрээл, бэлин шэбшэг хэлэн ябадаг аад лэ, мүнөө тэдэнээ мартажархиһан юумэдэл, аалин дуугай ябана* (Ц.-Ж. Жимбиев); **2.** *тэмд. н.* зохидгүй, аягүй, хараалай, алаһаа доогуур, муухай (непристойный, скабрёзный): *– Зүгөөр зохид юумэнь юун бэ гэхэдэ, үхэһэн хонид худэлхэ, тэршэлхэ бэшэ аад лэ, һөөл зохид һайн байнал! – гээд, Бальжинима бэлин хошон үгэ дуугарба* (Б. Мунгонов).

БЭЛИНДЭХЭ *үйлэ у.* аягүй, ёһо гуримда харша юумэ хэлэхэ, алаһаа доогуур юумэ дуугарха (говорить непристойности, материться): *Ойроо һуугша гурбанһаа заахашье гайхангүй, Алексей гэб гэнтэ олиггүй муухайгаар, аманда багташагүйгөөр бэлиндэжэ, хэниешьеб хараажархиба* (Ч. Цыдендамбаев); **ород буряадаар бэлиндэхэ** ород буряад муухай үгэнүүдые холижо байгаад хараал шэрээл табиха (материться по-русски и по-бурятски): *Үү, едрёно паалха! – гэжэ байгаад, тэрэ ород буряадаар бэлиндэн, … мундуу муяагаар аашалан, орожо ерэһэн гурбан һамгадые эршэгыдэнэ* (Ц.-Ж. Жимбиев).

БЭЛМЭР *юум. н., түнх.* тоһо гаргахын тула һү эһээжэ нэгэ хэды соо байлгаад, бүлэдэг нарин, үндэр модон амһарта, һаба (деревянный сосуд, узкий и высокий для сбивания масла): *бэлмэр руу һү юулэхэ.*

БЭЛСЫЛГЭХЭ *үйлэ у., идх. залог* бүлтылгэхэ (выпучивать *глаза*): *Дүүмни ехээр гайхаһандаа нюдөө бэлсылгээд һууна.*

БЭЛСЫЛДЭХЭ *үйлэ у., угталд. залог* олоороо бэлсын гараха, монсойн харагдаха (выступать *– о чём-л. мелком и круглом, каплях, слезах*): *Намаа набша дээгүүр шүүдэрэй дуһалнууд бэлсылдэнэ* (Ц.-Д. Хамаев); *Хүрин хээрэй хурданда хүбүүнэй хоёр шэхээр хүдөөгэй һалхин һэршэгэнэжэ, шаргалтаһан һонор нюдэнүүдтэнь нёлбоһон сугларжа бэлсылдэнэ* (Б. Мунгонов).

БЭЛСЫХЭ *үйлэ у.* 1) *нюдэнэй* бүлтыхэ, ехэ болохо (быть выпученным *– о глазах*): *Нюдэниинь бэлсынэ*; 2) нюдөө бүлтылгэхэ, ехэ болгохо (быть с выпученными глазами): *Хөөрхы, бэлсыжэ, юушье ойлгоногүй хэбэртэй*.

БЭЛСЭГЭНЭХЭ *үйлэ у.* бүлтэгэнэхэ, нюдөө ехэ болгохо (таращить глаза).

БЭЛСЭГЭНҮҮЛХЭ *үйлэ у., идх. залог* бүлтэгэнүүлхэ, ехэ болгохо (таращить *глаза*): *Дари сошоһондоо нюдөө иишэ тиишэнь бэлсэгэнүүлэн байба.*

БЭЛСЭГЭР *тэмд. н.* 1) бүлтэгэр, ехэ, наашаа гараһан (выпученный *– о глазах*): *бэлсэгэр нюдэтэй хаб загаһан*; 2) ехэ нюдэтэй, бэлтэгэр нюдэтэй (с выпученными глазами): *Бэлсэгэр тарган нюурынь сула хулһэ һалһан болошобо* (Б. Мунгонов); 3) жэжэхэн монсогор (мелкий и круглый): *Энэ хоорондо Уканчин бороложо соогуур иишэ тиишээ тонголзоод, хониной хоргооһоной шэнээн томо бэлсэгэр хүхэ жэмэс түүгээд ерэбэ* (С. Цырендоржиев).

БЭЛСЭРҮҮ *тэмд. н.* боргооһо батаганаанай хазаһан сараа, сэбэрүү (пузырь, волдырь): *Удэшэлэн тээ сабшалгадаа нэтэрээд, боргооһо батаганада гар хүлэйнгөө бэлсэрүү болотор хазуулааб.*

БЭЛСЭЭХЭЙ *юум. н.* хаб загаһанай жэл болоодүй гүлгэн, хүбүүн (нерпёнок до одного года): *Мульһэн дээрэ бэлсээхэй хэбтэнэ*.

БЭЛТЫЛГЭХЭ *үйлэ у., идх. залог нюдөө* ехэ болгохо, бэлсылгэхэ (выпучивать *глаза*): *Шоно шүдөө ирзайлгаад, шуһан нюдөө бэлтылгээд, хёлойн хилайн хэбтэбэ* (Б. Абидуев).

БЭЛТЫЛДЭХЭ *үйлэ у., угталд. залог*

олороо нюдөө ехэ болгон хараха (таращиться – *о многих*): *Тэдэнэр шулуун дээрэ тонгойлдон, басаган тээшэ бэлтылдэжэ байба* (А. Ангархаев).

БЭЛТЫСЭ *наречи* нюдөө бэлтылгээд, нюдөө ехээр хараад (с выпученными глазами): *Иимэ юрэ бусын юумэ харахандаа айжа һалганаһан Сэсэг доодо уралаа таһа зуушанхай, бэлтысэ хараад зогсоно* (М. Осодоев).

БЭЛТЫХЭ *үйлэ г.* 1) бэлтэгэр байха (быть выпученными – *о глазах*): *Михаилай нюдэн бэлтыжэ, гараа амандаа абаашан, шангаар хоолойгоо татаба* (С. Доржиев); 2) нюдөө ехэ болгохо (выпучить глаза): *Гэрэлмаае харахадам, амаараа хөөһэ буран, шуһагүй сухигар сагаан болошонхой, түгсүүл дээрэ айшаһан шандагандал бэлтыжэ һууна* (Ц.-Д. Хамаев).

БЭЛТЭ *шангадх. г.* тон, бүрин, огто (совсем): *Нюдөө бэлтэ гарашаһандал, бэлтылдэшоод, амаяа хоохоор ангайлдашана* (Х. Намсараев).

БЭЛТЭГЭНҮҮР *тэмд. н.* ехэ нюдэтэй, тогтууригүй (бегающий – *о вытаращенных глазах*): *Халзан Бадма абгайн урдаһаа харан гэхэдээ, тэрээнэй ... бэлтэгэнүүр хоёр нюдэниинь өөрын эрхэгүй доошоо унашахадал гээ һэн* (Х. Намсараев).

БЭЛТЭГЭНЭХЭ *үйлэ г.* 1) бэлсыгээд хараха, нюдөө ехээр хараад, иишэ тиишэнь гүйлгэн байха (таращить глаза, бегать – *о вытаращенных глазах*): *Толя нүхэдһөө урид ишмэ нэгэ нарһанда гүйжэ ошоод, абаахай-үндэһэн доогуурнь шурган ороод, нохойдо намнуулжа ябаһанаа хоргодоһон жэрхидэл бэлтэгэнэн һууна* (Б. Мунгонов); 2) *шэлж., үсөөн* хүхюутэйгээр хараха (смотреть радостно и весело).

БЭЛТЭГЭР *тэмд. н.* 1) ехэ, бэлсэгэр, бүлсэгэр (выпученный, навыкате, вытаращенный – *о глазах*): *Сэрээтэр Намжал уруу нэнгэжэ, нюдэ уруунь өөрынгөө наашаа бага түбылдэһэн бэлтэгэр нюдөөр нэгэшье сабшангүй сэхэ хараба* (К. Цыденов); **бэлтэгэр түхэреэн нюдэн** наашаа гараһан нюдэн (глаза навыкате): *Хойноһоонь хаража байһан Цэрэнэй бэлтэгэр түхэреэн нюдэд аалихан уйтарба* (Д. Эрдынеев); 2) ехэ нюдэтэй, наашаа гараһан нюдэтэй (с выпученными глазами): *Эрхэ хонгор, бэлтэгэр сагаахан Долгормааень мэхэ гохоор олоһон мүнгөөрөө мэхэлэн эльбэдээд, гулмэрдүүлээд, гартаа оруулаа* (С. Цырендоржиев).

БЭЛТЭГЭШЭЛДЭХЭ *үйлэ г., угталд. залог* 1) нюдөө ехэ болголсохо (таращить глаза): *Иигэхэ зуураа гэнтэ харан гэхэдэнь, хажуудань шулуунай забһарта эреэхэн хоёр нарай инзагад хорошоод, бэлтэгэшэлдэн хэбтэбэ* (Х. Намсараев); 2) *шэлж., үсөөн* баярлаха, баяртай нюдөөр хараха (смотреть весело и радостно).

БЭЛТЭГЭШЭХЭ *үйлэ г.* нюдэнэй ехэ болохо, бүлтэгэнэхэ (таращиться – *о глазах*): *Нюдэниинь бэлтэгэшэнэ, аманиинь ангайнхай, шэнгэхэн һахал уруугаа шүлһэниинь һайрана* (Б. Санжин, Б. Дандарон).

БЭЛТЭЛЗҮҮЛХЭ *үйлэ г., идх. залог* нюдөө иишэ тиишэнь гүйлгэхэ, эригэшүүлхэ, нюдөө ехэ болгохо (таращить глаза, таращиться): *Ламатан сошоһон айһандаа, мүргэлдэһэн хусадал, нюдэеэ бэлтэлзүүлэн, эсэргүүсэхэ болихоёошье ойлгожо ядан байба* (Б. Санжин, Б. Дандарон).

БЭЛТЭЛЗЭХЭ *үйлэ г.* нюдэнэй иишэ тиишэ гүйхэ, ехэ болохо (то и дело бегать – *о выпученных глазах*): *Урдашни ходо, урдашни, / Уйлаһан нюдэд бэлтэлзэхэ* (С. Ангабаев); 2) нюдөө ехэ болгохо (таращить глаза): *Томо гэгшын үхэр хулгана ... хамарайнгаа һахалые хүдэлгэжэ, тэндээ яһала бэлтэлзэн гүйбэшье, хилээмэнэй бутархай олобогүй* (А. Ангархаев).

БЭЛТЭРГЭ *юум. н.* шонын гүлгэн, хүбүүн (волчонок): *Эдишэ бэдэржэ гараһан эхэ эсэгэ шоноёо хулеэһэн бэлтэргэдэл саһатай зүргэ харгы руу шагнаархан, гэтэн харана* (Б. Санжин, Б. Дандарон).

БЭЛТЭРХЭ *үйлэ г., алайр* шэнгэн бодосой халиха, салгидаха, билтарха (литься через край, переливаться): *Үһан амһартаһаань бэлтэрэн байна*.

БЭЛХИН *юум. н.* **бүлхин** *хара.*

БЭЛХҮҮҺЭ(Н) *юум. н.* хүнэй бэеын нарин матаргай (талия, поясница): *Энэ миниі бэлхүүһэн дээрэ байһан натархай бүһэн шиниі эсэгын бүһэн* (Д. Батожабай); **бэлхүүһэн хүрэтэр, бэлхүүһэсээ** бүһэдэ тулама, бүһэсөө (по пояс): *Самсаяа тайлажархиһан, бэлхүүһэн хүрэтэрөө нюсэгэлһэн Гарма Баатар хоёр хүлһэ һалһан болонхой, шэбхэ малтажа сүлөөгүй* (Г. Дашабылов).

БЭЛХҮҮҺЭСЭЭ *наречи* бүһэдэ тулама, бүһэсөө (по пояс): *Хүдөө талаар үбдэгсөө саһан орожо, хонхор газарта бэлхүүһэсээ хүр тогтобо* (Б. Мунгонов).

БЭЛХЫХЭ *үйлэ г.* 1) юумэнэй бүмбыхэ, монсойхо (быть шарообразным); 2) *шэлж.* улхайха, гомдохо (надуваться): *Ши юундэ бэлхыгээбши?*

БЭЛХЭБШЭ *юум. н.* 1) хүйтэндэ бэеэ

тойруулан уядаг, үһэтэй гонзогор хүдэһэн гүү, али тэмээн хүбэн табижа хүшэһэн, үзүүртээ 2-2 уяатай гүү, али шагтатай үргэн бүһэ (широкий меховой или стёганый пояс): *Эжы үбгэн хоёртоо бээлэй, бэлхэбшэ мэтын юумэ урлан …* (Н. Очиров); 2) эхэнэрнүүдэй бэлхүүһээ татуулдаг үргэн татуурга бэһэ (корсет у женщин): *эхэнэрэй бэлхэбшэ*.

БЭЛХЭГЭР *тэмд. н.* бүмбэгэр, монсогор (шарообразный): *бэлхэгэр шарайтай*.

БЭЛХЭЛЗЭХЭ *үйлэ у.* юумэнэй шэшэргэнэн, хүбхэлзэн хүдэлхэ (колыхаться, шевелиться): *…Байгал далай гүнзэгы нүхэн һаба соогоо бэлхэлзэн хүдэлжэ, хэтэ заяанайнгаа хаалта боолтоһоо алдуурхые оролдоһон мэтэ һанагдана* (Б. Мунгонов).

БЭЛХЭНСЭГ *юум. н.* хүнэй бэе дулаасуулдаг үргэн бэһэ, татуурга (широкий пояс для утепления): *Харин өөрымни хурса бэлиг, хурдан бодолой аша габьяа гээшэ гээд, бэлхэнсэг хэжэ бүһэлжэрхибэб* (Х. Намсараев).

БЭЛҺЭН *юум. н., түнх.* юумэ оёходо хэрэглэдэг амитанай шүрбэһэн (сухожилия бабок): *зэрлиг амитанай бэлһэн.*

БЭЛШҮҮЛХЭ *үйлэ у., идх. залог* бэлшэхые табиха, бэлшэхые гаргаха (пускать пастись, пасти): *Мүнөөдэр Ханда хонидоо үндэр газарта бэлшүүлхые хүсэбэ.*

БЭЛШҮҮР *юум. н., алайр* мал эдеэлүүлхэ гэжэ хүреэлһэн бэлшээри (загон для скота): *Малай бэлшүүр харагдана*.

БЭЛШЭНТҮҮ *тэмд. н.* ехэнхидээ бэлшээридэ ябадаг, бэлшэжэ ябадаг (пасущийся): *Намартаа үхэр үбһэ эдидэггүй, ехэнхидээ бэлшэнтүү байдаг.*

БЭЛШЭР *юум. н.* 1) уһа мүрэнэй уулзуур (место слияния рек): *Ажабайдалайнь эхилхэ багта баһа нэгэ ишмэ үер болоһон юм. Баһал Аригуун голой тэрэ бэлшэр дээрэ…* (С. Ангабаев); 2) харгы, үйлсын уулзуур (перекресток дорог, улиц): *Жамбал ажалдаа ошохо замдаа үглөө бүхэндэ гудамжануудай хэрээһэлһэн бэлшэр дээрэ энэ эхэнэртэй дайралдажа, хоёр тээшээ тэгүүлһэн эдэ үйлсэнүүд мэтэ, һэлгэсэлдэдэг болонхой* (З. Гомбожабай).

БЭЛШЭХЭ *үйлэ у.* амитанай талаар ногоо зулгаан эдеэлжэ ябаха (пастись): *Адуун, үхэр, хонин һүрэгүүд добо гүбээгэй оройгоор, нуурай эрьеэр, хадын хормойгоор һалхи һүрин бэлшэнэд* (Ж. Тумунов).

БЭЛШЭЭРИ *юум. н.* 1) мал адууһанай бэлшэдэг ногоо элбэгтэй газар (пастбище): *Энэ бэлшээримнай эгээл ехэ дайдые эзэлнэ, тэрэнээ хододоо һайжаруулжа, хур хагдыень галдажа, хартаганаа жэртэгэнээнһээнь арилгажа байха хэрэгтэй* (Ц.-Ж. Жимбиев); **бэлшээридэ гаргаха** ногоо эдихыень табиха (выпускать на пастбище): *Миниі эгэшэ үнеэдээ һааажа, бэлшээридэ гаргаад, унтаридаа дахин оробо* (Д. Доржиева); **бэлшээри һэлгүүлхэ** (*гу, али* **урилха**) малаа нэгэ газарһаа нүгөө, ногоо һайтай газар туужа абаашаха (менять пастбище): *Зулгааха юумэн одоошье барагдаа гэжэ һанахадаа, адуун һүрэгөө ондоо тээшэнь туужа, бэлшээришень һэлгүүлдэг байгаа* (М. Осодоев); *Тэдэнэр үдэр соогоо хэдышье дахин бэлшээри урилаа һаа дуратайл байха* (Ц.-Ж. Жимбиев); **бэлшээри һайтай газар** ургаса ногоогоор баян газар (местность с хорошими пастбищами): *Юундэб гэхэдэ, үхэр мал гол горхо уруудан, бэлшээри һайтай газараар яаралгүй туугдахадаа, тамир тэнхээгээ алдахагүй бшуу* (Ц.-Ж. Жимбиев); **тунга бэлшээри** гэшхэгдээгүй, үлтигдөөгүй ногоотой газар (нетронутое пастбище): *Шагнахадань, нугын тунга бэлшээридэ үнеэдээ залаһан Түгэд хамар дорохоноо ямар нэгэ дуу гүнгэнүүлһээр дүтэлэн ерэбэ* (М. Осодоев); 2) ногоондо гаргалга (выпас, пастьба): *Үдэшын бэлшээридэ гараһан адуун сарам өөдэ бэлшэн холодожо, гүүнүүдэй үүрһэхэ, унагадай инсагаалдаха шэмээн улам бүглүү боложо дуулдана* (Д.-Д. Дугаров); **һүниин бэлшээри** адуу малаа һүни эдеэлүүлхээр гаргалга (ночная пастьба, ночное): *Энээнһээ урда адуугаа һүниин бэлшээридэ туужархёод, үүр хяраанаар ошожо харадаг бэлэй* (Д.-Д. Дугаров).

БЭЛШЭЭРИИН *тэмд. н.* бэлшээридэ хабаатай (пастбищный): *Тэрэ мүнөө зундаа хэдэн бэлшээриин газарта шэнэ байра түхеэрхэ гэжэ һанаашаланхай* (Д.-Д. Дугаров); **бэлшээриин ургамал** бэлшээридэ ургадаг ургамал (пастбищное растение): *Энэ бэлшээриин ургамалнуудай алиниінь ямар витаминтайб, хэды шэнээн тээжээл хоолтойб гэжэ шэнжэлэгдэнэгүй* (Ц.-Ж. Жимбиев).

БЭЛШЭЭРИЛХЭ *үйлэ у.* ногоо элбэгтэй газарта байха, бэлшээридэ ябаха (находиться на пастбище, пастись): *Морид һүниин һэрюундэ аятайхан бэлшээрилнэ.*

БЭЛШЭЭХЭ *үйлэ у., идх. залог* ногоондо гаргаха, адуулха (пасти, выгонять на пастбище): *Дугар гээшэмнай бэлшээринүүдые ходо һэлгэжэ байгаад, малаа бэлшээдэг, үйгаргүй шадамар бэрхэ, дүршэл ехэтэй болоһон хүн гэжэ мэдэнэбди* (Б. Мунгонов).

БЭЛЬГҮҮ(Н) *тэмд. н.* аса нюдэтэй (рысьи глаза): *бэльгүүн нюдэтэй*.

БЭЛЬГЭН *тэмд. н., аман зох.* урид

мэдэдэг, абаралша (вещий): *Бэльгэн хэер мориниинь огторгойһоо буужа ерэбэ* (Н. Дамдинов).

БЭЛЭГ *юум. н.* 1) ямар нэгэн ушар шалтаганаар талархажа, һайн дурааараа түлөөһэгүйгөөр үгэдэг юумэн (подарок, гостинец, дар): *Энэ бэлэгынь Доржо Таня хоёрой дундахи харилсаае, эдэнэрэй бэе бэедээ этигэхэ этигэл, найдаха найдабариень зүбшөөн юрөөһэн удхатайгаар һанагдаба* (Ч. Цыдендамбаев); **бэлэг сэлэг** хүндэ бэлэглэжэ үгэхэ юумэнүүд, эдеэ хоолой зүйл (подарки, гостинцы): *Айлшад хойно хойноһоо бодон, залуу бүлые амаршална, бэлэг сэлэгээ барюулна* (С. Цырендоржиев); **бэлэг болгон бариха** ямар нэгэн шалтаганаар юумэ үгэхэ (преподнести в качестве подарка): *Толика Чансин не забывати, – гэжэ нюдэеэ уһатуулан, бэлэг болгон бариба* (С. Цырендоржиев); **бэлэг абаха**, **бэлэгтэ хүртэхэ** талархалай юумэ абаха (принимать подарок): *Хүндэтэй бэлэг һуужа абадаг буряад заншалаар Хорло хүбүүнэйнгээ бэлэг абахаяа орон дээрээ дахин һууха баатай болобо* (Г.-Д. Дамбаев); *– Иимэ ехэ бэлэгтэ хүртэхэбди гэжэ һанаагүй һэмди, – гээ һэн* (С. Доржиев); **бэлэгээр дараха** бэлэг ехээр үгэхэ, үгэжэ үгэжэрхихэ (задаривать); **бэлэгтэйгээр угтаха** бэлэг барижа угтаха, хооһон гар угтахагүй (встречать с подарками); **дурасхаалай бэлэг** ямар нэгэн ушараар үгтэһэн юумэн (памятный подарок): *Буряад ороной ниислэл Улаан-Удэ хотын тухай ном дурасхаалай бэлэг болгон баринабди*; 2) *боох*. бэридэ үгтэхэ бэлэг, гуйлга (подарок невесте); **бэлэг зүүхэ** *алайр* хуримай гоёолтонүүдые бэридэ зүүлгэхэ (надевать свадебные украшения на невесту).

БЭЛЭГЛЭХЭ *үйлэ үг.* ямар нэгэн ушар шалтаганаар талархажа, һайн дурааараа түлөөһэгүйгөөр юумэ үгэхэ, барюулха, үршөөхэ (дарить, одаривать): *Занданаймни бэлэглэһэн сэлмэг тэнгэридэл сэгээн үнгэтэй торгон дурдам пулаад* (Ц.-Ж. Жимбиев).

БЭЛЭГШЭ *тэмд. н.* бэлэг барюулха дуратай, бэлэгтэ элбэг гартай (любящий дарить подарки): *Хадам эжымни ехэ бэлэгшэ*.

БЭЛЭДХЭГДЭХЭ *үйлэ үг., хүлеэгд. залог* түхеэрэгдэхэ, бэлэн болгогдохо (подготавливаться, заготавливаться): *Тэдэнэй жаран дүрбэн янзын эмүүд минеральна зүйлнүүдһээ бэлэдхэгдэдэг байгаа* (Д. Батожабай).

БЭЛЭДХЭГШЭ *юум. н.* бэлдэгшэ, суглуулагша, нөөсэлэгшэ (заготовитель): *түлеэ бэлэдхэгшэ*.

БЭЛЭДХЭЛ *юум. н.* 1) түхеэрэлгэ, бэлэн болголго (приготовления, подготовка): *Тиимэһээ угтамжа эмхидхэхэ комиссиин хүтэлбэри доро богонихон хухасаа соо яһала ехэ бэлэдхэл хэгдээ* (Б. Санжин, Б. Дандарон); 2) суглуулга, оруулга, олзоборилго, хуряалга, нөөсэлэлгэ (заготовка): *Тэрэ залуудаа модоной бэлэдхэлдэ уе мүсынгөө үбшэн болоторнь ябаһан юм* (Ц.-Ж Жимбиев); **тэжээл бэлэдхэл** малай тэжээл суглуулга, оруулга (кормозаготовка): *Иигэжэ Таһархайн фермын һаалишад бүгэдөөрэн малайнгаа тэжээл бэлэдхэлдэ хабаадабад* (Ц.-Ж. Жимбиев); **мяха бэлэдхэл** мяха олзоборилго (мясозаготовка); 3) нөөсэ, дараан (резерв, запасы, фонд); 4) һургалга (обучение): *Теэд бэлэдхэл муутай байһан дээрэһээ һургуулида орожо шадангүй бусажа ерээ ха юм* (Ц.-Ж. Жимбиев).

БЭЛЭДХЭЛГҮЙ *тэмд. н.* түхеэрээгүй, бэлдэлгэгүй (неподготовленный): *...лама бөөнэрэй тэрэ холын ерээдүй тухайгаа бү бодогты, мүнөөдэр үргэл мүргэл хээл һаатнай, булта һайн байха гэдэгтэ найдаһанһаань юм гү, мүнөө Ошортонишье бэлэдхэлгүй байба* (Д. Эрдынеев).

БЭЛЭДХЭЛГЭ *юум. н.* 1) юумэ бэлэн болголго, түхеэрэлгэ (подготовка, приготовление): *Тэдэнэр ... хонидойнгоо нооһо хайшалалга, отондо оруулга, түл абалга, үбэлдэ бэлэдхэлгэ гэхэ мэтые һайн үнгэргөө* (Ц.-Ж. Жимбиев); 2) суглуулга, бэлдэлгэ, нөөсэлэлгэ, оруулга (заготовка): *Энээнэй хажуугаар барилгын модо бэлэдхэлгэдэ гараха болоһон зон сүлөөтэй байлганагүй, ерэнэ, ошоно, хөөрэлдэнэ* (Д. Эрдынеев).

БЭЛЭДХЭЛТЭЙ *тэмд. н.* бэлдэһэн, түхеэрһэн, бэлэн болоһон (подготовленный): *Зундаа шадал соогоо үбһэ сабшажа сомобод, бүлэтэйнүүд айлнууд байһандаа үбэлые бэлэдхэлтэй угтаа һэн* (Б.-Б. Намсарайн).

БЭЛЭДХЭЛШЭ *юум. н.* суглуулагша, нөөсэлэгшэ (заготовитель): *мяха бэлэдхэлшэ*.

БЭЛЭДХЭЛЭЙ *тэмд. н.* 1) бэлдэлгын, түхеэрэлгын (подготовительный): *Тэрэ гэһэн сагһаа хойшо бэлэдхэлэй хүдэлмэри тон нюусаар эхилһэн юм* (В. Гармаев); 2) суглуулгын, нөөсэлэлгын, олзоборилгын, оруулгын (заготовительный): *Шойдог дүү Болод хүбүүн хоёрынь үбэлдөө Могойтын станци бэлэдхэлэй үбһэ шэрэлсээд, мүнөө хабарай тарилгада гаранхай* (Д. Эрдынеев).

БЭЛЭДХЭХЭ *үйлэ үг., идх. залог* 1) юумэ бэлэн болгохо, түхеэрхэ (приготавливать, готовиться): *Дулгар хүгшэн яарамгай бодожо, үбгэмни ерээ ха юм гэжэ, сай халаахаяа бэлэдхэнэ* (Ц. Дон); *Түрэдөө бэлэдхэжэ эхилхэ хэрэгтэй* (Д. Эрдынеев); 2) суглуулха,

нөөсэлхэ, олзоборилхо, тушаан абаха, оруулха (заготавливать, припасать): *Энэ гэрэй арада нэгэ заа үбһэнэй дараатай байхада, хэн эндэ үбһэ бэлэдхээ гээшэб гэжэ гайхааб* (Б. Санжин, Б. Дандарон); 3) һургаха, бэлдэхэ (давать необходимые знания, обучать): *Зүгөөр госпиталь шадар медицинскэ сестрануудые бэлэдхэхэ сэрэгэй курс олдобогүй* (Ж. Тумунов).

БЭЛЭЙ *связка* 1) *хэлэгшэ глаголтой хэрэглэхэдээ үнгэрһэн саг харуулһан* (*для выражения прошедшего времени*): *Үнгэрөөшэ зун һаяхан сэсэгээ гүбеэд байһан мойһоной һөөг доро үүр сайтар хоюулан һуугаа бэлэй* (Б. Санжин, Б. Дандарон); 2) *үйлын болохо, болохогүйдэ маргалга, этигэл ядалга дамжуулдаг асууһан удхатай* (*вопр.*): *«Яаһан танил гэшхэдэлтэй хүн бэ, байза хэн бэлэй?» гэһэн бодолдо Синг баригдажа, удаан дуугай зогсоно* (Д. Батожабай); *Бага ябахадань, нэгэтэ басагад бэреэдэй дуулаһан энэ дууе ханхинаса татажархёод, саашаа юун бэлэй даа гэжэ түр зуура маргаба* (Ч. Цыдендамбаев); 3) *нэрэ үгөөр гараһан хэлэгшэтэй болон ерээдүй сагай причаститай хэрэглэгдэхэдээ, үйлын боломжотой байлга харуулдаг* (*для выражения сослагательного наклонения*): *Ямаршье уршагта дайралдангүй хүрөө һаа, һайн бэлэй гэжэ бүхы сэдьхэлһээ хүсэнэ* (Б. Шойдоков).

БЭЛЭН 1. *тэмд. н.* 1) бэлдээтэй, бэлэдхэлтэй, түхеэрээтэй (готовый, приготовленный, имеющийся в наличии, наличный): *Тиигээ һаа, дүрбэ гү, али табан үдэр машинаар тармаһан бэлэн үбһөөр бухалаа табижа дүүргэхэ байна гээшэт* (Х. Намсараев); **бэлэн байха** түхеэрээд байха (быть готовым): *Гэр бараагаа өөдэнь татажа, холо дүтыншье айлшадые буулгахаар бэлэн байха хэрэгтэй* (Ц.-Ж. Жимбиев); **бэлэн мүнгөөр** гар дээрэхи мүнгөөр, сэбэр мүнгэнэй (на наличный расчёт); **бэлэн дэгэл** оёгдоһон дэгэл (готовый дэгэл); 2) хүнгэн, орёо бэшэ, бэрхэшээлгүй (нетрудный, лёгкий): *Хоёр айлай орохо бэлэн гэр хабсарха гээшэ тиимэшье бэлэн ажал бэшэ байба* (С. Цырендоржиев); *Бэлэн жаргал ута наһагүй, бэлэн дуран амтагүй* (Оньһ. үүр.); **үзэхэдэ бэлэн** үзэхэдэ, шудалхада сомор, хүнгэн (на вид простой); **элдэхэдэ бэлэн аһан** элдэхэдэ хүнгэн аһан, *жэшээнь, хурьгадай гү, али хэрмэн мэтын жэжэ амитадай* (лёгкая для выделки кожа); **бэлэн хэрэг бэшэ** хүнгэн бэшэ хэрэг (непростое дело): *Теэд хабсагай шулуун хадануудай оройгоор һанаһан тээшээ харгы гаргахань тиимэшье бэлэн хэрэг бэшэ* (Д. Батожабай); **бэлэн мүрөөр** амарханаар, бэе амараар, бэеэ зобоонгүйгөөр (по линии наименьшего сопротивления): *Суурхаха, магтуулха, хүн зоной урда барагаар харагдаха, бэлэ мүрөөр нэрээ нэрлүүлхэ ажал саг үргэлжэ һанаашалжа ябадаг Намсараевта энэ шиидхэбэри таарамжатай байгаа һэн* (Д. Эрдынеев); 3) хэбэрэг, хүүрхэй, бүхэ бэшэ (хрупкий, непрочный, некрепкий); **бэлэн бүд** хэбэрэг, түргөөр хахардаг бүд (непрочная ткань); **2.** *юум. н.* хүнгэн, зохид юумэн гү, али байдал, таатай болзоо (лёгкость, удобство): – *Сэхыень хэлэхэдэ, профессор, бэлыень хаража ороо һэм* (С. Цырендоржиев); **бэлые бэдэрхэ** (*гү, али* **хараха**), **бэедээ бэлые бодохо** зохид байдал бэдэрхэ (думать об удобствах для себя, искать лёгкой жизни): *Амараа хаража амитаниие зобоохо, бэлые хаража, бэеэ зобоохо* (Оньһ. үүр.); **бэлэн дээрэ байха** (*гү, али* **ябаха**) ажа амидарха мүнгэ зөөри тухай һанаагаа зобонгүй байха (жить на всем готовом): *Хуу бэлэн дээрэ ябажа, хубалзын һаналтай болоо* (В. Сыренов); **3.** *наречи* 1) түхеэрээтэй, һэргылэнги, һэргэг (наготове): *Томас бүришье этигэхэеэ болишоод, халтад лэ гэбэл, буудажа унагаахаар бэлэн эогсоно* (Д. Батожабай); 2) бэрхэшээлгүйгөөр, барагтайгаар, хүнгэнөөр (легко, просто, без труда): *Тиигэгты, тиигэгты, битнай таанадта бэлэн сохюулхагүйб* (С. Ангабаев); **4.** *хэлэгшын үүргээр хэрэгл.* 1) бэлдээтэй, түхеэрээтэй (готов, готово): *Ганзар сээжэ соогоо халижа байһан оёоргүй гүнзэгы баярые хэндэшье һаань, дэлгэн хөөрэхөөр бэлэн* (З. Гомбожабай); 2) хүнгэн, хүшэр бэшэ, бэрхэшээлгүй (легко, просто): *Теэд тэдэниие барихань тиимэш бэлэн бэшэ, оройдоо миил хамар дорооһоош зугадажа арилдаг* (Д. Эрдынеев).

БЭЛЭХЭ *үйлэ үүр., эхир., булг.* һү илгаха, машиндаха (сепарировать): *һү бэлэхэ.*

БЭЛЭХЭН *тэмд. н.* 1) (готовенький): *Хуйдаа байһан / Хутага шэнги / Хэзээшье бэлэхэн / Хурсахан байнал* (С. Ангабаев); 2) хүнгэхэн, орёо бэшэ, бэрхэшээлгүй (нетрудный, лёгонький): *Бишыхан ухаатай хүүгэдые худэр ухаата хүн болгожо, хүл дээрэнь табиха гээшэ тиимэ бэлэхэн, нааданай хэрэг бэшэ* (К. Цыденов).

БЭЛЭХЭНЭЭР *наречи* 1) хүнгэхэнөөр, барагаар (без труда, совсем легко): *Урагшатай хүн байба хаш, хэрэгшни абашагүй бэлэхэнээр бүтэшэбэ* (Б. Мунгонов); 2) бүхэ бэшээр, хэбэрэгээр (непрочно): *Энэ эреэн бүдынь бэлэхэнээр хахархаар бүд хаш, үхибүүдэй хубсаһанда тэсэхэгүй.*

БЭЛЭЭР *наречи* хүнгэнөөр, барагтайгаар (легко, без труда): *Залуудаа хүн гээшэ хүнэй үгэдэ бэлээр этигэхэгүй, өөртөөл найдадаг байха юм* (Ч. Цыдендамбаев); **бэлээр эсэдэг** бага юумэнһээ, түргөөр эсэдэг, тамир тэнхээ багатай (легко утомляемый, слабый); **бэлээр эшэдэг** бага зэргын юумэнһээ эшэдэг, эшэмхэй (конфузливый); **бэлээр хамшагладаг** хүйтэ абахадаа түргэн, үлбэгэр (склонный к простуде); **бэлээр бодохо** хэхэдэ хүндэ бэшэ гэжэ бодохо (думать, что легко выполнить *что-л.*): *Санджи энээнһээ урда һаалишанай ажалые бэлээр бододог аад, харин мүнөө өөрынгөө улаан гараар туршаба* (Ц.-Ж. Жимбиев); **бэлээр хэлэхэ** хэхэдэ хүндэ юумэн тухай хүнгэн бодолтойгоор хэлэхэ (говорить легко): *– Дармажаб, юрэдөө, ши яагаа бэлээр хэлэнэбши? – гайхаһандаа Барга-Няма тэрэнэй урдаһаа нюдөө бэлтылгэжэ хараад, шанга шангаар энеэбэ* (Б. Мунгонов).

БЭМБЭГЭР *тэмд. н., ага* 1) булсагар, бүлхэгэр, бамбагар, зөөлэн (пухлый, мягкий): *бэмбэгэр орон*; **бэмбэгэр нюур** бүлхэгэр нюур (пухлое лицо); 2) хэлбэлзэһэн бамбалзуур, намхалзаһан, намхалзуур (зыбкий, топкий): *бэмбэгэр газар.*

БЭМБЭЛЗҮҮР *юум. н., ага* намагтай газар (трясина).

БЭНСЭН: бэнсэн үльгэр *юум. н.* хитадһаа хуушан монголдо оршуулагдаһан зохёолнуудые монгол туулишадай өөршэлэн, хэдэн үдэрэй туршада уран гоёор түүрээн хэлэдэг үльгэр (бэнсэн-улигер).

БЭНХЭГЭР *тэмд. н., ага* бамбагар, хөөбэгэр, һэмбэгэр, зөөлэн (пушистый, мягкий, пухлый): *бэнхэгэр нооһон.*

БЭНХЫХЭ *үйлэ у., ага* бамбагар, зөөлэн байха, болохо (быть мягким или пушистым, становиться пухлым): *Туламтай нооһон бэнхыжэ хэбтэнэ.*

БЭР I *юум. н.* 1) юумэнэй хатуу бололго, сэртэлгэ (затвердение от удара): *бэр болошонхой*; 2) үнеэнэй дэлэнгэй хатуу сагаан, бэрзэгэр булшархайлиг мяхан (молочные железы).

БЭРБЫХЭ *үйлэ у.* бэгзыхэ, шугшыха (ёжиться, коченеть от холода): *бэрбыжэ байха.*

БЭРБЭГЫ, бэрбэгэй *юум. н.* амитанай туруунай дээрэхи үе яһан, *энээгээр хүүгэд наададаг* (бабка, лодыжка): *Туруунуудыень Ошорхайн үргэжэ харахадань, хойто нэгэ хүлэйнь бэрбэгы шархатай байна* (Д. Эрдынеев).

БЭРБЭГЭНЭХЭ *үйлэ у.* айхын ехээр айха, айхыса айха (дрожать, трепетать от страха).

БЭРБЭГЭР *тэмд. н.* бүхэтэр, тохигор, нэрүү (сутулый, сгорбившийся, горбатый): *бэрбэгэр үбгэн.*

БЭРГЭН *юум. н.* **бэригэн** *хара*.

БЭРЕЭ *юум. н.* **бүреэ** II *хара*.

БЭРЖЫЛГЭХЭ *үйлэ у., идх. залог* эржэгэр, барзагар, барсагар болгохо, эржылгэхэ, барсайлгаха (сделать шероховатым, неровным поверхность *чего-л.*): *Иван Петровичой нюдэн аалихан эрьежэ, шала бэржылгэһэн мур дээгүүр дамжаһаар, Чулуун-Батын гуталда шэртэн тогтоно* (Д. Батожабай).

БЭРЖЫХЭ *үйлэ у.* эржэгэр, барзагар, барсагар болохо, нүрөөтэй байха, болохо, эржыхэ, баржыха, барзайха (быть негладким, шероховатым, рябым – *о лице*): *Үглөөнэй жабарта үлеэгдэжэ, хамаг бэень гансата эшэргэнээндэ баригдаһан мэтэ бэржын хүхэрбэ* (Ц. Шагжин).

БЭРЖЭГЭР *тэмд. н.* эржэгэр, барзагар, барсагар (неровный, шероховатый): *Нүрөөтэһэн бэржэгэр нюуртай харуулшан үбгэн угтан гараба*.

БЭРИ *юум. н.* 1) түрэһэн хүбүүнэй гү, али дүү хүбүүнэй һамган (невестка, жена сына): *Зүгөөр бэриингээ ажалша бэрхэдэнь Санжидмаа сэдьхэлээ ханажа, айбалхай дундахи заахан гомдолоо гээжэ эхилһэн юм* (Ж. Тумунов); **бэриие бэдэрэлгэ** хүбүүндэ һамган болохо басагые шэлэлгэ. Урдань буряад айл бүхэн һайн зантай, ажалда бэрхэ, үнэр олон болохо бэритэй болохые хүсэдэг байгаа. Хүбүүндээ тиимэ басага олоод байхадаа, жэлнүүдээрээ, мэнгэнүүдээрээ таараха гээшэ гү гэжэ ламада ошожо үзүүлдэг һэн. Хэрбээ тааража һууха байна гээ һаань, хүбүүтэй айл хадаг табижа, басагые эридэг бэлэй (выбор невесты); **бэри буулгаха** бэритэй болохо, хүбүүндээ һамга абхуулха (брать невестку в дом): *Бэриие буулгаха хаһань үнгэржэ байна гэхэдэ болохо* (Ц. Галанов); **бэриин сай ууха** түрын үнгэрһэнэй үглөөдэрынь ханзаяа нээхэ, бэриин шанаһан сай ууха гэһэн ёһо (обряд чаепития у невестки); 2) хадамда ошоһон залуу эхэнэр (замужняя молодая женщина): *Нютагай залуу бэреэд Дичигмаае тойрожорхёод, духаряа барихыень, дуу дуулахыень, һонин хөөрэхыень баалана* (Ж. Тумунов); **бэри сэсэг** *ург.* һүүдэртэй газарта ургадаг, хүйтэндэ тэсэбэритэй, багса болон сугларһан жэжэ сагаан, ягаан сэсэгтэй томохон ургамал (дельфиниум, рыцарские шпоры).

БЭРИГЭН *юум. н.* 1) ахын һамган, ехэ бэри (старшая невестка): *Аха бэригэмнай Хурамхаанай*; 2) абгай, абгайхан (тётка, тётя); 3) *боох*. хүрьгэн болохо хүбүүнэй эгэшэ гү,

али дүү басаган (сестра жениха); 4) бэри буужа байһан басаган, хадамда ошохо болоһон басаган (невеста): *Хүхэ энеэдэн, таалалдаан,* / *Хадамда бууһан бэригэнэй* / *Хани басагадайнь уйлалдаан* (Д. Улзытуев).

БЭРИЛХЭ *үйлэ ү., ага, хууш.* бэриин хадамуудтайгаа уулзахагүйе оролдохо (избегать встречи с родителями жениха – *о невестке*): *бэрилхэ ёһо сахиха*.

БЭРСЭ *юум. н., шатар.* 1) шатарай нааданда эгээ хүсэтэй дүрсэ, хатан (ферзь, королева): *Беэ һанаан хоёрой замынь адли бэшэ, бэрсэ ноён хоёрой ябадал адли бэшэ* (Оньһ. ү.); ◊ **бэрсэ болохо** амжалта туйлаха (≈ выйти в дамки, добиться успеха): *Хоёр бандые духа духаарнь мүргэлдүүлээд, үлэһэн зониень өөрөө үгы хэжэ, бүхы алтанай эзэн боложо, гансата бэрсэ болохо арга* (Ц. Цырендоржиев).

БЭРТҮҮЛХЭ *үйлэ ү.* эрэмдэг болгохо, эбэрээхэ, гэмтээхэ (калечить, увечить): *Дэжэд мүльһэн дээрэ халтиржа унаад, хүлөө шагайгаарнь бэртүүлбэ*.

БЭРТЭГШЭН *тэмд. н., будд.* 1) юрэ хирын, юрын, жиирэй, бааза, тулюур (простой, примитивный): *бэртэгшэн юумэн*; 2) холо бодолгүй, ойро хирынхиие бододог (ограниченный).

БЭРТЭЛГЭ *юум. н.* эбэрэлгэ, гэмтэлгэ, шархаталга, хухаралга (перелом, увечье, повреждение, травма): *Үбэлдөө ябаган харгы халтируухай боложо, бэртэлгэ олошордог*.

БЭРТЭНХЭЙ 1. *юум. н.* гэмэлтэһэн газар, гэмтэнхэй (ушиб, ушибленное место); **2.** *тэмд. н.* гэмтэһэн, гэмэлтэһэн (ушибленный): *Ташаһаа «молоковоз» дээшэлхэ дүтэлжэ байна гэжэ Дугар сэдьхээд, хухархай бэртэнхэй хабирганайнгаа үбдэтэр яатар, шүдөө шангаар зуугаад, түргэн мүлхибэ* (Б. Мунгонов).

БЭРТЭХЭ *үйлэ ү.* эбэрхэ, гэмтэхэ, мяхаа шэдэрхэ, зоо шэдэрхэ (изувечиться, искалечиться, ушибиться, надорваться): *Теэд хабиргаяа хухаһан, бэртэһэн Хэлэгүй Дугарай зосоо яагаашье муу гээшэб даа?* (Б. Мунгонов).

БЭРХЭ I *тэмд. н.* 1) дүйтэй, шадамар, бэлигтэй, солбон, эрхим, һайн (опытный, умелый, искусный, способный, ловкий, отличный, лучший, очень хороший): *Мүн хүнэй нюур шарай харадаггүй, ямаршье яһатан, хэншье хадань тоомжотой уринаар хандадаг зантайһаа гадна бэрхэ дипломат байһан юм* (Б. Санжин, Б. Дандарон); **бэрхэ эмшэн** эрхим, дүйтэй эмшэн (опытный врач): *Хэрбээ үхэхэ табисууртай юм һаань, арбаншье бэрхэ эмшэд хүниие абаржа шадахагүй бээ* (Ч. Цыдендамбаев); **бэрхэ ангуушан** дүйтэй, эрхим, урагшатай, олзотой ангуушан (отличный охотник): – *Шамһаа байха бэрхэ бэрхэ ангуушад баабгайда барюулжа байгша, дуулагшагүй юм аалши?!* (С. Доржиев); **бэрхэ һурагшад** эрхим һурагшад, номдоо һайн һурадаг хүүгэд (лучшие ученики): *Һуралсалай жэлэй түгэсэһэнтэй дашарамдуулан бэрхэ һурагшадта грамотанууд барюулагдаба*; **анханай бэрхэ** түрэлхиин бэлигтэй, юушье хэжэ шадаха (способный с рождения); **бэрхэ хүбүүн** (*гү, али* **хүн**, **эрэ**) **шуран, шадамар, юушье хэжэ шадаха хүбүүн** (молодец, молодчина): *Эжытэйнь хамта хүдэлдэг тэндэхи хүнүүд булгадаа Андрейкые бэрхэ хүбүүн гэжэ магтадаг, өөгшөөдэг* (Ц. Шагжин); **бэрхэ эхэнэр** шадамар, ажалша эхэнэр (молодчина – *о женщине*): *Эндэ яһалал һайхан, зулгы, бэрхэ эхэнэрнүүд бии ха юм* (Ц.-Ж. Жимбиев); **эрэ бэрхэ** һүрхэй, эрхим эрэ (молодец); **бэрхэ хүн** юумэ хэхэдээ шадамар, юушье хэжэ шадаха, үгышье һаа ямар нэгэн юумэ хэхэдээ тусгаар дүйтэй (умелец, искусник): – *Бишни сомоо нюруулхадаа гайгүй бэрхэ хүн байхаб* (С. Ангабаев); **асада бэрхэ** үбһэ асалжа хаяхадаа һайн, дүрэтэй (умелый в подбрасывании сена на зарод): – *Би залуудаа асада бэрхэ гүүлэжэ, суутай ябаһан хүн гээшэб* (Х. Намсараев;) **бэрхэ хэлэн** үгын нөөсын талаар, найруулгын талаар нугархай, һайн хэлэн (богатый, выразительный язык); **үргэндэ бэрхэ** дуугарха дуратай, хэлэрхүү, хэлэ амандаа шуналтай (говорливый, разговорчивый, болтливый): *Шогууша, үргэндэ бэрхэ үбгэн Доржо тээшэ сэхэ хараад, наришхан хоолойгоор харюу … гэбэ* (Ч. Цыдендамбаев); **харилсаанда бэрхэ** нюурамгай, харилсаанда шадамар (коммуникабельный): *Худалдаа наймаа эрхилдэг менеджернүүд илангаяа харилсаанда бэрхэ байха ёһотой*; **эдихэдээ бэрхэ** эдеэндэ һайн, ехээр эдидэг (обжористый, прожорливый): *Эдихэдээ бэрхэ зарим хүнүүд шүлэнэй бага боложо байһые таагаад, нэмэри шүлэ аягадаа хүүлэжэ абаха һанаатай, түргэ түргэн һоронод…* (Д. Батожабай); ◊ **бэрхэ түрэхэ** *барг.* олон юумэ хэжэ үрдихэ (многое успеть сделать *за день*): *Би мүнөөдэр ехэ бэрхэ түрэжэ, гэрэйнгээ сонходоо хуу угаабаб*; 2) *түнх.* гашуун, үдхэн (густой): *бэрхэ сай*; ○ **ажалша**, **бушуу**, **бэлигтэй**, **нарин**, **һонор**, **һүбэлгэн**, **шадамар**, **шударгы**, **шуран** *гэжэ үгэнүүдтэй парн. хэрэгл.*; **2.** *наречи* 1) найнаар, шадамараар, дүйтэйгээр, эрхимээр (отлично, очень хорошо); **бэрхэ уншаха** тордиһогүйгөөр, алдуугүйгөөр уншаха (хорошо

читать); **бэрхэ тамарха** хурдаар, һайнаар тамарха (отлично плавать); 2) тиихээ тиитэрээ, яагаа һайн юм, яажа, хаһа дээрэнь хэлэхэдэ (хорошо, кстати): *Барһамни намдаа туһалба хаям даа, яагаа бэрхэ ямар хуби талаангаар уулзаба гээшэбиб* (Х. Намсараев); **3.** *юум. н.* 1) шадамар, шадаха хүн, мэргэн хүн (мастер, мастак): *Хоёр бэрхэшүүл нэгэ газарта багтадаггүй гэжэ хэлсэдэг* (Д. Эрдынеев); 2) эрхим шалгарагша (отличник); 3) шадабари, дүй, арга шадал, оно оншо (способность, умение, ловкость): *Угы даа, өөрөө өөрынгөө бэрхэдэ баян болоол юм бээ* (Д. Батожабай); **бүтүүе тааха, бэрхые ойлгохо** һонор, сэсэн ухаатай байха (угадывать скрытое, понимать трудное).

БЭРХЭ II **1.** *тэмд. н.* 1) хүндэ, хүшэр, хэсүү, бэрхэшээлтэй (трудный, тяжёлый, тяжкий, обременительный, сложный): – *Яагаашье бэрхэ саг болобо гээшэб, лама... гончог сүм!* (Ц. Дон); **бэрхэ газар** гарашагүй, гаталшагүй газар (труднопроходимое место, чащоба); **бэрхэ байдал** хэсүү байдал, бэрхэшээл (затруднительное положение): – *Тэдхэхэ хүнгүй хүгшэдтэ нээрээ хүндэл байна даа, – гэжэ үбгэжөөлэй бэрхэ байдалые хубаалдажа байһан хэбэр үзүүлжэ, Жамса дуугарна* (Д.-Д. Дугаров); **бэрхэ хабар** хүндэ, хүйтэн уларилтай, хагсуутай хабар (трудная весна): *Һаһатайшуулай хэлэһээр, 1946 ондо бэрхэ хабар болоо гэлсэдэг*; ○ **орёо**, **хатуу** *гээжэ үгэнүүдтэй парн. хэрэгл.*; **2.** *юум. н.* бэрхэшээл, хэсүү байдал (трудность, затруднение): *Даахи доро хүлэг, дагадха доро хүбүүн; эрхые һуранхаар, бэрхые һура гэдэг юм* (Ц.-Д. Хамаев); **3.** *хэлэгшын үүргээр хэрэгл.* бэрхэтэй, хэсүү (трудно, тяжко, тяжело): *Гүрэмэл һурай таһарха бэрхэ, гурбан хүнэй диилдэхэ бэрхэ гэһэн юм* (Д. Эрдынеев).

БЭРХЭГҮЙ *тэмд. н.* хүндэ, хүшэр гү, али хэсүү бэшэ (нетрудный): *Бэрхэгүй юумэн байхагүй*.

БЭРХЭДЭЛ *юум. н.* хэсүү байдал, бэрхэшээл, һаалта (трудность, препятствие, затруднение): *бэрхэдэл ушарха*.

БЭРХЭДЭХЭ I *үйлэ үг.* 1) үлүү, булюу ухаатай, һонор, һүбэлгэн, шадамар байха (оказываться, быть более умным, ловким, умелым); 2) үлүү, булюу шадамар, дүрэтэй болохо (становиться слишком ловким или умелым).

БЭРХЭДЭХЭ II *үйлэ үг.* 1) бүри хүндэ, хэсүү, орёо болохо (становиться трудным, тяжёлым, обременительным): *Ёһотой ангуушан гансаардаха, бэрхэдэхэ, ауултай ушарһаһаа айдаггүй, эдэ бүгэдые эрэ хүнэй эгэршэгүй зоригоор дабажа гарадаг* (Д.-Д. Дугаров); 2) хэн нэгэндэ муугаар хандаха, доромжолхо, хашаха, хашалан үзүүлхэ (плохо относиться *к кому-л.*, притеснять *кого-л.*).

БЭРХЭЖЭХЭ *үйлэ үг.* хэсүүдэхэ, һүжэрхэ (становиться трудным, обостряться): *бэрхэжэһэн байдал*.

БЭРХЭЛХҮҮ *тэмд. н.* 1) хамагые мэдээрхүү (знающий обо всём): *бэрхэлхүү хүн*; 2) аяглаһан, маяглаһан, өөрыгөө бэрхэб гэжэ тоолоһон (ломающийся, манерный, жеманный, считающий себя всё умеющим).

БЭРХЭЛХЭХЭ *үйлэ үг.* 1) сэсэрхэхэ, ухаархаха, бэрхэ боложо ябажа гүйлдэдэг (умничать): *Нэгэ нэгэндээ / Нэрэлхэн, / Бэе бэедээ / Бэрхэлхэн, / Шадал мэдүүлэн, / Шаасалдан оробо* (Ш. Нимбуев); 2) хэдэрхэлдэхэ, аяглаха, ёһорхохо, маяглаха, аашалха (артачиться, ломаться, жеманничать): *...Минжур дан ехээр бэрхэлхэжэ байна гүб гэһэндээ, – теэд бидэнэр тэдэнэй хэхэ ажалые хэжэ шадахагүйбди, – гэнэ* (Ж. Тумунов).

БЭРХЭТЭЙ 1. *тэмд. н.* 1) хатуу, хүндэ хүшэр, ядаралдамаар, хэсүү, орёо, яршаатай (затруднительный, тяжёлый, сложный): *Гансал тэрээндэ гэртээ ерэжэ орохонь тон лэ бэрхэтэй хэрэг байба* (Ц. Шагжин); **бэрхэтэй хүндэ** хүшэр, хэсүү (трудный, сложный): *Харагшан Бадма хоёр ном заалгаха бэрхэтэй хүндэ уялгаһаа сүлөөрһэндөө баяртайшье һаа, Доржодо атаарханад* (Ч. Цыдендамбаев); **бэрхэтэй саг** хүшэр хүндэ саг (тяжёлое время): – *Тэрэ бэрхэтэй сагтань эжыгээ энхэрхэ, һанаа сэдьхэлынь тэжээхэ ёһотойш* (Б. Санжин, Б. Дандарон); **бэрхэтэй байдал** хүшэр байдал (тяжёлое положение): *Брянскын фронтын бэрхэтэй байдалда ороходонь, манай дивизиие түмэр харгыгаар тиишэнь эльгээбэ* (Ц.-Д. Жамсаранов); **бэрхэтэй бололго** *ном.* шиидхэгдэхэнь, бүтэхэнь айхабтар хүндэ байлга, хүшэр бололго (напряжённость); ○ **орёо** *гээжэ үгэтэй парн. хэрэгл.*; **2.** *хэлэгшын үүргээр хэрэгл.* хүшэр, хүндэ, тиимэшье бэлэн бэшэ (трудно): *Зүбшэхэ юумэниинь олоншье һаань, дуугаралсажа эхилхэнь бэрхэтэй* (Д. Эрдынеев).

БЭРХЭТЭЙХЭН 1. *тэмд. н.* хүшэрхэн, орёохон (довольно тяжёлый, сложноватый): *Тиишэ ошоһон хэдэн бэрхэтэйхэн зүргэнүүд биишье һаа, үбэлдөө гүнзэгы саһа хүртэ хушагдажа, хабар болотор тэрээгүүр ябахаар бэшэ болошодог юм* (Б. Мунгонов); **2.** *хэлэгшын үүргээр хэрэгл.* хүшэршэг, хүндэшэг, тиимэшье бэлэн бэшэ (сложновато, довольно трудно): *Ганса эхэнэртэ хоёр багжагар хубүүдые өөдэнь болгохонь*

бэрхэтэйхэн ха юм (Г.-Д. Дамбаев).

БЭРХЭТЭЙШЭГ *тэмд. н.* ехэ хүндэ, шиидхэхэдэ хүшэр (довольно трудный, трудноватый): *Һурагшад бэрхэтэйшэг аяншалгада ошожо ябаһанаа мэдэбэшье, хэниньшье гэдэргээ бусахаа һанабагүй*; – *Тэрэниие тодорхойлхонь бэрхэтэйшэг байха* (Б. Мунгонов).

БЭРХЭХЭН I *тэмд. н.* дүйтэй, шадамар, бэлигтэй, солбон, эрхим, һайн (опытный, способный, ловкий, очень хороший): *Мини нагасам ... Зохидхон, бэрхэхэн һамгатай боложо, танихаар бэшэ ондоо болоо* (Э. Зандраев).

БЭРХЭХЭН II *тэмд. н.* хүндэхэн, хүшэрхэн (трудненький): *Бэрхэхэн саг тохёолдобо*.

БЭРХЭШЭГ I *тэмд. н.* шадамархан, бэлигтэй, һайн (довольно опытный, способный, хороший): – *Содномов ветеринарнай юугээ хээд ошоо гээшэ һэм даа? Тэрэтнай бэрхэшэг мэргэжэлтэн байха* (Ц.-Ж. Жимбиев).

БЭРХЭШЭГ II *тэмд. н.* хүндэшэг, хүшэршэг (трудноватый): *Бадмада бэрхэшэг даалгабари үгтэһэн байна*; **2.** *хэлэгшын үүргээр хэрэгл.* хүшэршэг, хүндэшэг, тиимэшье бэлэн бэшэ (сложновато, довольно трудно): – *Үбһэ хоолгүйгөөр малаа ондо оруулха гээшэ бэрхэшэг* (Г.-Д. Дамбаев).

БЭРХЭШЭЭЛ *юум. н.* 1) һаад, түбэг, хэсүү байдал (затруднение, трудность): *Улаан зүрхэн шулуун бэшэ,* / *Уян зөөлэн эрдэни.* / *Бэрхэшээл дүүрэн дэлхэй дээрэ* / *Бэе бэеэ гамная* (Д. Жалсараев); **бэрхэшээлые дабаха** (*гү, али* **гаталан гараха**) хэсүү байдалһаа гараха, хахасаха, мултарха (преодолевать трудности): *Бадмын олон жэл соо агнажа, олзоороо суурхаһаниинь, бэрхэшээлые дабаһаниинь, тайгада харуулһан габьяань ишмэ хүндэтэй нэрэ олгоо бшуу* (Ц. Номтоев); *Иихэдээ энэ хүбүүмнай эды жаахан наһандань ушарһан ехэ бэрхэшээлые гаталан гараба гээшэ* (Ц.-Ж. Жимбиев); 2) дарамта, дарлалта, бэрхэтэй байлга (бремя, тяжесть): *Хаба шадалтаяа тэнсэшэгүй хүндэ бэрхэшээлые даахаар бэеын тамир хүсэн байдагшьегүй һаа, тэрэниие туйлаха хүсэл зориг байжа болодог* (Д.-Д. Дугаров).

БЭРХЭШЭЭЛГҮЙ 1. *тэмд. н.* ядаралгүй, уршаггүй, хүндэ хүшэргүй (нетрудный, лёгкий): *Хүнэй хуби заяан орёохон, бэрхэшээлгүй дардам харгы байдаггүй гэжэ мэдээжэ* (Б. Цырендоржиев); **2.** *наречи* бэлээр, ямаршье уршаггүйгөөр (легко, без проблем): *Бидэ хүсэд тэжээл бэлдэжэ абаабди. Тиимэһээ үбэлжэлгэ бэрхэшээлгүй үнгэрнэ* (Б. Балданов).

БЭРХЭШЭЭЛГҮЙГӨӨР *наречи* бэлээр, ямаршье уршаггүйгөөр (легко, без проблем): *Нютаг һууринуудай үбэлэй хаһада хэр бэлэн болоод байһыень Ородой Холбооной техническэ хиналтын Забайкалиин хутэлбэри шалгалта хэбэ. Арбан аймаг бэрхэшээлгүйгөөр шалгалтаяа гараа* (Д. Дондокова).

БЭРХЭШЭЭЛГЭ *юум. н.* **бэрхэшээл** *хара*.

БЭРХЭШЭЭЛТЭ, бэрхэшээлтэй 1. *тэмд. н.* ядалдамаар, абиртуу, хүндэ, хүндэ хүшэр, ашаархалтай (трудный, затруднительный, обременительный): *Би Ёндонойнгоо бэшэгые баһа дахин уншаад, өөрынгөө бэрхэшээлтэ байдалые, һанажа ябаһан сэдьхэлээ дууһан үнэн сэхээр Ёндондо бэшэбэб* (Ц. Дон); *Холо газарай бэрхэшээлтэй харгышье тэрэниие түбэгшөөгөөгүй, харин фронтһоо ерэһэн хойшолуулашагүй хүндэ мэдээсэлнүүд тулгаруулдаг байгаа* (Ц.-Д. Хамаев); **2.** *хэлэгшын үүргээр хэрэгл.* хүшэр, хүндэ, тиимэшье бэлэн бэшэ (трудно): *Гэбэшье тэдэнэй хорёо хото олдоногүй, газарынь хорожо үгэхэ юм бэшэ, саһата дайдын саада тээ гарахань бэрхэшээлтэй* (Ц.-Ж. Жимбиев).

БЭРХЭШЭЭХЭ *үйлэ үг.* 1) хүндэшөөхэ, хүшэрхэхэ, шиидэжэ ядаха, ядалсаха, (считать трудным, тяготиться): *Үдэшэ бүри сээнтэр тосхон ошохоёо бэрхэшээгээд, өөрынгөө хажууда, таряанай станда Хорлоёо зөөлгэжэ асараа һэн* (Г.-Д. Дамбаев); 2) хэсүү байдалда орохоһоо айха, далтирха, сухариха (бояться трудностей): *Түрэ хуримаа хүндөөршье хэхэ гээ һаатнай, хүнгөөршье хэхэ гээ һаатнай, намда бэрхэшээхэ юумэ байхагүй* (Х. Намсараев).

БЭРХЭЭГ *юум. н.* **бэрхээр** II *хара*.

БЭРХЭЭГЛЭХЭ *үйлэ үг.* 1) *боох*. хушаха, бүрхөөхэ, нэмэрүүлхэ (покрывать); 2) *хори* архи нэрэлгын тогоон дээрэхи хабхаг, бэрхээр табиха (ставить крышку на котёл при курении молочной водки).

БЭРХЭЭЛГЭГ *юум. н., түнх.* хяһын дээрэ тохогдожо, утаа, эһэ тортог һорон абаха түхеэрэлгэ (вытяжка над горном).

БЭРХЭЭР I **1.** *наречи* 1) шадамараар, солбоноор (умело, ловко, искусно): *Мүнөө эндэ тугаарай ерээд ажаллажа байһан һургуулиин үхибүүд хэнһээшье бэрхээр ажаллажа байна* (Х. Намсараев); 2) һайнаар, эрхимээр (хорошо, тонко, компетентно): *Һүүлшынгээ зүһэм хилээмэ өөрөө эдингүй, намайгаа һургахын түлөө оролдожо байһыень би үхибүүн зүрхөөрөө ойлгожо, бэрхээр лэ һурахые эрмэлзэгшэ һэм* (Ц.-Д. Хамаев); **2.** *дах. үг.* ашаар, аша туһаар (благодаря): – *Шамдаа хадань хэлэнэб даа,*

эсэгынгээ бэрхээр булта бэеэ олоод, үхэмсөөрнь, бэе бэедээ шулуу шэдэлсэжэ ороо (С. Цырендоржиев); **минии бэрхээр** минии ашаар (благодаря мне): *Минии бэрхээр лэ холхоознай «Ка-зуу» гэжэ шэб шэнэхэн туйлай хүсэтэй трактортай болобо, haa-haa* (С. Цырендоржиев).

БЭРХЭЭР II *юум. н.* **бүрхээр** *хара*.

БЭРЊЭГҮЙ *тэмд. н.* тураһан, доройтоһон (исхудавший): *Бэрһэгүй болоһон мал адууһан хэдэн хоногто үргэлжэлөө хадань тэсэхэгүй* (Б. Санжин, Б. Дандарон).

БЭРЊЭТЭЙ *тэмд. н.* 1) эдихэ юумэтэй (со съестными припасами): *бэрһэтэй дорһотой ябаха*; 2) тарган, тобир, шадалтай (упитанный, крепкий – *о скоте*): *Бэрһэтэй шадалтай малнууд ондо орожо ядадаггүй.*

БЭРЭ *шангадх. част.,* **бэ-** *гэһэн үзэгүүдээр эхилһэн үгэнүүдтэй суг хэрэгл.* (*усил. част. к словам с начальным* **бэ-**): *Бэрэ бэлтэгэр нюдэтэй, намһаа дутуугүй үндэр бэетэй хүбүүн һэн* (С. Цырендоржиев).

БЭРЭХЭ *үйлэ у.* **бүрихэ** I *хара.*

БЭРЭЭЛЖЭХЭН *тэмд. н.* нарин, гулдагар (тонкий, гибкий): *Хори арай хүрөөгүй наһатай, бэрээлжэхэн бэетэй эхэнэр байгаа* (Х. Намсараев).

БЭРЭЭЛХЭ *үйлэ у., баруун бур.* 1) саг үргэлжэ юумэ хэхэ, дашуурха (заниматься *чем-л.* постоянно, увлекаться *чем-л.*): *– Комиссар, харыт даа: энээниие задалхань нохойн наадан! – гээд, Макаров үдэр бүхэндэл энээгээр бэрээлжэ байһан мэтэ тон бэлэхэнээр задалаадхиба* (Б. Мунгонов); **архи тамхинда бэрээлһэн хүн** архи тамхинда орохон хүн (алкоголик и заядлый курильщик); **басагадаар бэрээлхэ** басагадай хойноһоонь гүйхэ (увлекаться девушками); **һайхан хубсаһаар бэрээлхэ** һайхан хубсаһа үмдэхээ һанаха (хотеть одеваться красиво); 2) анхаралтай, нарин нягта байха (быть внимательным, аккуратным); 3) хүндэлэндэ хүлөө шэхэхэ (≈ совать свой нос).

БЭРЭЭХЭЙ *юум. н., баруун бур.* бэри (невестка).

БЭСЭГЭН *юум. н., баруун бур.* айлай эгээ бага хүбүүн (самый младший из сыновей): *Бэсэгэн хүбүүн ерэбэ*.

БЭСЭЭДЭХЭ *үйлэ у., баруун бур.* орёолдохо, хүрмэлдэхэ, бусайдаха, шэрэлдэхэ (запутаться, перепутаться): *Загаһа баридаг губшуур бэсээдэжэ орёолдобо*.

БЭТИГЭНЭХЭ *үйлэ у.* **хотигонохо** *гэжэ үгэтэй парн. хэрэгл.*

БЭТИРХЭ *үйлэ у.* 1) годирхо, гүрбэлзэхэ (извиваться): *Урдань хэһэг бургаахатай багахан гол бэтирнэ* (Д.-Д. Дугаров); ○ **хотирхо** *гэжэ үгэтэй парн. хэрэгл.*

БЭТЭ *наречи* **мэтэ** *хара*.

БЭТЭГЭЙ *хориглоһон удхатай част.* бү (не): *– Зай, нүхэр, бэтэгэй энеэгээрэй!* (Х. Намсараев).

БЭТЭР *наречи, үнгэ* адли, шэнги, мэтэ (как будто, словно): *Эдэгэхэ бэтэр байна даа*; **бэтэр зуура** *наречи* гэхэ зуура, гэхэтэй хамта, тэрэ үедэ (в то время, как…, в тот самый момент): *Үүдэ гараха бэтэр зуура нүхэртэйгөө уулзаа*.

БЭТЭЭР *наречи, үнгэ* мэтээр, шэнгеэр (похоже, словно).

БЭХИ *тэмд. н.* 1) хатуу, шанга, бүхэ, хүшэтэй (крепкий, прочный, твердый, сильный): *Тиимэ хоёр дабхар харуултай, бэхи модон ханза соо хаанай гаргаһан зарлиг-грамота хадагалха юм ха* (Б. Санжин, Б. Дандарон); **бэхи болохо** бэхижэхэ, хатуужаха (становиться крепким, крепчать); ○ **бата**, **бүхэ**, **хатуу**, **хүдэр** *гэжэ үгэнүүдтэй парн. хэрэгл.*

БЭХИЖҮҮЛГЭ *юум. н.* 1) бэхилэлгэ, бүхэлэлгэ, шангадхалга (укрепление, упрочение, усиление): *Тиигээ хадамнай манай Эсэгэ ороиие бэхижүүлгэдэ туһа болохо* (Б. Санжин, Б. Дандарон); 2) хадуулга, ухааңда оруулга (закрепление в памяти): *Манай багша хэшээлдээ гараһан темээрээ үдэр бүри бэхижүүлгэ хэдэг һэн*; 3) *сэрэг.* удаан саг соо дайсанай добтолго гэдэргэ сохихо, сухарюулха зорилготой түхеэрэлгэ (укрепление): *Лейтенант Хабибуллин тэрэ машинада гүйдэлөөрөө ошоод, сэрэгэйхеэр гараа сабиргайдаа баряад, бэхижүүлгэ хэһэнээ мэдээсэн элидхэбэ* (Г.-Д. Дамбаев).

БЭХИЖҮҮЛХЭ *үйлэ у., идх. залог* бэхилхэ, бүхэлхэ, батадхаха, шангадхаха (укреплять, упрочивать, усиливать): *Хатан хаан I Екатеринын Хитад гүрэнтэй хани барисаагаа бэхижүүлхээ хүсэһэниинь яһала ехэ удха шанартай байһан юм* (Б. Санжин, Б. Дандарон).

БЭХИЖЭЛ *юум. н.* 1) бүхэжэл, хатуугай шанар (крепость); 2) бэхилэлгэ, бүхэлэлгэ, шангадхалга (укрепление, упрочение, усиление).

БЭХИЖЭХЭ *үйлэ у.* 1) батажаха, хатуужаха, бүхэжэхэ, шангадаха (укрепляться, усиливаться): *Иимэ дээрэһээ Гаврюшын һанал бодол үдэр ерэхэ бүри улам хатуугаар бэхижэжэ, улам гүнзэгыгөөр хүмүүжэжэ эхилбэ* (Х. Намсараев); 2) тэнхэхэ, хүсэ шадал олохо (набираться сил).

БЭХИЛХЭ *үйлэ у.* юумэ бүхэлхэ, шангалха (укреплять, упрочивать, усиливать): *Бүхэли жэл соо бэхилэн тушаһан жолооһоо*

баряад, угзаран татаха үдэрөө хүлеэжэ һуунал янзатай (Ч. Цыдендамбаев).

БЭХИЛЭГДЭХЭ *үйлэ үг., хүлеэгд. залог* бэхи бүхэ болгогдохо (быть укрепляемым, укрепляться): *Тэрэ сонхонь бархагар бүдүүн шүргэ түмэрөөр бэхилэгдэнхэй* (Х. Намсараев).

БЭХЭ *юум. н.* бэшэхэ, зурахада хэрэглэгдэдэг шэнгэн бодос, будаг (чернила): *Бэхын орондо / Үдэшые эдьхэһэндээ, / Шүлэг гэжэ нэрлэхэеэ / Шиидэжэ ядааб* (Г. Раднаева); **бэхэ харандаа** норгоходо хүхэ ногооноор зурадаг голтой харандаа (химический карандаш).

БЭХЭДЭХЭ *үйлэ үг.* бэхээр зураг дээрэ һүүдэр оруулха (тушевать, пачкать чернилами): *гуурһа бэхэдэхэ*; 2) бэхээр будаха, зутарааха, бидаха (пачкать чернилами).

БЭХЭЭГ *баруун бур.* **бүхээг** *хара*.

БЭҺЭ *юум. н.* **бүһэ** *хара*.

БЭҺЭГҮЙ *тэмд. н.* **бүһэгүй** *хара.*

БЭҺЭЛЖЭРХИХЭ *үйлэ үг., видэй нэгэ түхэл* **бүһэлжэрхихэ** *хара*.

БЭҺЭЛИГ *юум. н.* алтан, мүнгэн болон бэшэшье үнгэтэ гү, али үнэтэ түмэрөөр шудхан дархалһан, хурганда зүүхэ шэмэглэл (кольцо, перстень): *Доржын нагаса энэ бэһэлигые өөрынгөө гараар урлаа ха юм* (Ч. Цыдендамбаев); **толгойтой бэһэлиг** *түнх.* дээдэ таладаа болдогортой, тамгатай гү, али эрдэни шулуу һуулгаһан бэһэлиг (перстень); **бэһэлиг нюулга** буряад арадай наадан. Байгшад хоёр можо болохо юм. Нэгэ хүн бэһэлиг нюухын тула табигдаха. Тэрэ хүн энэ наада наадагшадай али нэгэнэйнь бэһэлиг абаад, нэгэ можодонь ошохо. Тэдэнь альгаяа хонхойлгон тодоод байха. Тиихэдэнь альган соонь гараа хээд лэ үнгэржэ ябатараа, али нэгэнэйнь альган соо бэһэлигээ орхижорхихо юм. Тиигээд байхадань, нүгөө можынхид хэндэ нюугдаһыень тааха ёһотой болохо. Хэрбээ бэһэлиг нюулгаһан хүниие оложо элирүүлжэрхёо һаань, тэрэнь бэһэлигээ гаргажа үгөөд, таагдагша можынхид дуу дуулаха ёһотой юм. Бэһэлиг нюулгаһан хүниие оложо шадангүй, алдажа эреэ һаань, эригшэ можонь дуулаха ёһотой [www.soyol.ru] (прятание колечка): *Тэдэнэр бэһэлиг нюужа наадаха ехэ дуратай. Гараа хабсаржа һуугаад, бэһэлиг хэн нэгэнэй нюухыень хүлеэжэ ядажа һуухада һонирхолтой юм* (М. Осодоев).

БЭҺЭЛҮҮЛХЭ *үйлэ үг., идх. залог* **бүһэлүүлхэ** *хара*.

БЭҺЭЛҮҮР *юум. н.* **бүһэлүүр** *хара.*

БЭҺЭЛХЭ *үйлэ үг.* **бүһэлхэ** *хара.*

БЭҺЭЛЭГДЭХЭ *үйлэ үг., хүлеэгд. залог* **бүһэлэгдэхэ** *хара.*

БЭҺЭЛЭЛГЭ *юум. н.* **бүһэлэлгэ** *хара.*

БЭҺЭСЭЭ *наречи* **бүһэсөө** *хара*.

БЭҺЭТЭ(Й) *юум. н.* **бүһэтэ(й)** *хара*.

БЭШТЭЙ *тэмд. н., барг., аха* үсэд нэтэрүү, нэхээ хоолтой (хваткий, напористый): *бэштэй хүбүүн.*

БЭШТЕЭР *наречи, барг.* үсэд нэтэрүүгээр (напористо): *Энэ тугал ямар бэштеэр буляалдагшаб!*

БЭШҮҮЛГЭ *юум. н.* 1) ямар нэгэн байрада ажаһууһан тухай бүридхэлдэ абалга, оруулга (прописка); 2) хэлэжэ бэшэхые баадхалга (диктовка).

БЭШҮҮЛХЭ *үйлэ үг., идх. залог* 1) бэшэхые баадхаха, бэшэхые гуйха (велеть писать, диктовать): *Дугармаа һанаагаа зободог, хүршэ хүбүүндээ бэшэг бэшүүлдэг, харюуень нюусаханаар уншуулдаг һэн бэзэ* (С. Цырендоржиев); 2) бэшэгдэхэ, *газетэдэ* гараха (быть написанным, опубликованным *в газете*): *– Тамнай Яруунынгаашье, республикыншье газетэнүүд дээрэ хэдэн дахин бэшүүлһэн хүн бэзэт* (С. Цырендоржиев).

БЭШҮҮРХЭГ *тэмд. н.* удаан харангүй байһандаа буруу тээшээ буляалдадаг, ондоошорходог, танигдаадгүй хүнһөө хитэдэг (дичащийся): *бэшүүрхэг хүүгэд*.

БЭШҮҮРХЭХЭ *үйлэ үг.* хэмшээрхэ, хитэхэ, ербэдэхэ, добихо, дүлэхэ (чуждаться, чураться, дичиться): *...унаганда дүхэжэ, нюргыень нэгэ удаа эльбэхэдэнь, бишыхан хүлэг бэшүүрхэн, саашаа халба һүрэнэ* (Д.-Д. Дугаров).

БЭШХҮҮР *юум. н.* хорхойн гэрээр гэхэ гү, али дунгараар хэһэн, үлеэжэ дуугаргадаг хүгжэмтэ зэмсэг (флейта, дудка): *Жэргэмэл шубуун доошо дээшээ хэлбэлзэн, / Жэгүүрнүүдээ дэрбэгэнүүлэн, / Жэмбүүр, бэшхүүр үлеэһэн юумэндэл* / *Жэгтэй шангаар жэргэнэ* (Д. Улзытуев).

БЭШХҮҮРДЭХЭ *үйлэ үг.* бэшхүүр үлеэхэ, бэшхүүрээр хүгжэм гаргаха (играть на флейте).

БЭШЭ I **1.** *дах. үг.* 1) үгы, буса (не): *Үгэ хэлээрээ бэшэ, ажал хэрэг дээрээ бэеэ харуулха ёһотойбди* (Ц. Шагжин); **бага бэшэ** ехэхэн (немалый): *Олон үдэр соо оролдолго хэшээлээ гаргаһанай эсэстэ Доржо бага бэшэ амжалтануудые туйлаба* (Ч. Цыдендамбаев); **холо бэшэ** дүтэшэг, эндэхэнэ, ойро (недалеко): *Отогынь холо бэшэ гэжэ һанаад, мүрыень мүшхэжэ голлоһониинь, дүтэ шадар ангуушад байрлаһан янзагүй байшоо* (Д.-Д. Дугаров); **ээлжээтэ бэшэ** ээлжээнһээ гадуур (внеочередной): *1990 оной декабриин 8.*

Ээлжээтэ бэшэ райкомой пленум боложо, намайе нэгэдэхи секретаряар һунгаба (Ц. Цырендоржиев); **эрхэ бэшэ** а) заатагүй, заабол (обязательно, непременно, во что бы то ни стало): *Энэ хүн туһалха бэзэ, эрхэ бэшэ туһалха бэзэ гэжэ юундэшьеб би энэ хүндэ этигэнэбиб даа* (Г. Цыдынжапов); б) өөрөө мэдэнгүй, эзэлүүдгүй (невольно, непроизвольно): *Хоёр айлшад гэрэй эзэн эхэнэртэ эрхэ бэшэ анхаралаа хандуулна* (С. Доржиев); 2) *урда тээнь байһан -гүй частицатай хэрэглэгдэхэдээ, бүридэмэл тэмдэгэй нэрэ бии болгожо, -гүй (үгы) гэһэн удхада ондоо удха оруулна*: **һонирхолгүй бэшэ** һонирхолтой, һонин (небезынтересный); **ашаггүй бэшэ** ашагтай (небезвыгодный); 3) *тодо бэшэ түлөөнэй үгэ ба наречитэй хэрэглэгдэхэдээ буруушаагһан, арсаһан удхаараа үлэдэг: – Теэд ямаршье бэшэ хадань юундэ иитэрээ һанаашархаа хүмши?* (З. Гомбожабай); 4) *гаралай падеждэ байһан ерээдүй сагай причаститай хэлэгшын үүргээр хэрэглэгдэхэдээ, хэлэгшээр гаргагдаһан удхые зүбшөөхэ баатай гэһэн удхатай* (ничего другого не остаётся, другого выхода нет, кроме как…): *– Юрэдөөл, мүнөө болоһон юумые танда дуулгахаһаа бэшэ, Галша та хоёрой үгэлсэһэн абалсаһан юумэнүүдэй тулада үгэ хэлэ зөөгөөшэн бэшэб…* (Х. Намсараев); 5) *-маар[4], -хаар[4] залгалтануудтай глаголой түхэлтэй хамта бүридэмэл тэмдэгэй нэрэ бии болгоно* (невозможно, нельзя): *Тиихэдээ тэдэниие танихаар бэшэ, хубсаһа хунарынь шабар шабха болошонхой, нюур шарайнь зүдэрүүшэг юумэд ерэбэ* (Ц.-Ж. Жимбиев); 6) *урда тээнь байһан ерээдүй сагай причаститай хэрэглэгдэхэдээ -гүй, -нхаар[4] гэһэн удхатай* (нельзя, не следует, не должно): *– Иигээд бригадаар бүхы наһаа үнгэргэхэ бэшэ, центртэ байдал түхеэрнэ аабзат даа* (Д. Эрдынеев); **2.** *элирх. үүргээр хэрэгл.* ондоо, нүгөө, бусад (другой, иной, прочий, остальной): *Эдэ үбшэнтэниие тон һайса үзөөд, ажалда ябахаарнуудыень ябуулжа, бэшыень аргалха хэрэгтэй* (Ж. Тумунов); **бэшэ юумэн үгы** ондоо юумэн үгы (ничего другого нет).

БЭШЭ II: **бэшэ модон** *юум. н., ург.* шад улаан жэмэстэй, үндэр һаглагар модон (рябина).

БЭШЭБШЭ *юум. н., боох.* тобшын бүтүү, түдүүли, бүшэ (петля для застёгивания пуговицы): *бэшэбшэ гаргаха*.

БЭШЭГ *юум. н.* 1) мэдээн, мэдээсэл, сааран дээрэ бэшэжэ гү, али али интернедээр эльгээгдэдэг мэдээсэл, захяа (письмо, послание): *Бэшэг, бэшэг хаянам,* / *Шамайгаа мартаха шадалгүйб.* / *Хэзээ шамтайгаа уулзахабиб,* / *Ханилһан миниий нүхэрни?* (Р. Бурхиев); *Үсэгэлдэр бэшэһэн бэшэгшни мүнөөдэр нээгдээ… Энэ бэшэгтэшни харюусаагүйб, хуушараа бэлэй* (Э. Зандраев); **бэшэг ташаг** захяанууд (письма): *…тэрэ зүүлжээ мордоһон хүбүүнһээмни бэшэг ташаг ерэнэгүй, бэримни энэ фермын эгээл муу малыень абаад байна…* (Ц.-Ж. Жимбиев); **сэбэрээр таталуулһан бэшэг** гоёор, гоё почерктой хүнэй бэшэһэн захяа (письмо, написанное красивым почерком): *Сэбэрээр таталуулһан бэшэг байна даа,* / *Сэдьхэлтэй гансаһаам бэшэл аа гү* (Ар. дуунһаа); 2) тэмдэглэл; гаршаг (запись; надпись): *Гомбо газетэ уншахадаа, хамагай түрүүн өөрынгөө сомоной колхозууд тухай гараһан бэшэг бэдэрдэг зантай байгаа* (Ц. Дон); *Гомбоодой хампеэдхынгээ сааръа хуулажа, дээрэнь байһан бэшэгыень ородоор уншаба гээшэ* (Ц. Шагжин); **түрүү бэшэг** газетын нэгэдэхи хуудаһанда гараһан зүйл, статья (передовая статья *в газете*): *– «Дайшалхы хуудаһанайнгаа» түрүү бэшэгтэ мүнөөдэр иимэ эхи хэхэ байна* (Ц.-Д. Хамаев); **алтан бэшэг** алтан шэрээр бэшэһэн үзэгүүд (надпись золотыми буквами): *Эрхим түрүү хүнүүдые алтан бэшэгтэй улаан торгон хадагуудаар, хүндын грамотануудаар, эд бараагаар шагнаха юм* (Ц.-Ж. Жимбиев); 3) тэмдэглэлтэй дэбтэр, тэмдэглэлэй маягаар бэшэһэн зохёол (записки): *Угай бэшэг һонигүй – хаана ехэ түймэр болооб, хэдыдэхи ондо хэд ноёд байгааб, хэдыдэхи ондо ган гү, али бороо үһөө болооб гэжэ бэшэгдэһэн байдаг* (Ч. Цыдендамбаев); **түүхэ бэшэг** ямар нэгэн юумэнэй түүхэ тэмдэглэһэн зохёол (история, исторический документ): *Дасан дугангуудай түүхэ бэшэгые сахиха, хадагалха талаар тэрэ туйлай ехэ ажал хэһэн намтартай* (Б.-М. Жигжитов); **гар бэшэг** гараараа бэшэһэн зохёол (рукопись): *Энэ гар бэшэгэй 1-дэхи боти музейдэ ороогүй, диссертаци хэблэгдэһэн гү гэжэ хүсэд мэдэгдэнэгүй* (Ц. Цырендоржиев); 4) үзэг бэшэг (письменность, знаковая графическая система для фиксации или передачи речи): *Энэ бэшэг дээрэ угай бэшэгүүд, уг изагуурай түүхэ, уран зохёолнууд нилээд олоноор бэшээтэй юм* (Ш.-Ж. Чимитдоржиев); 5) үзэг ном, эрдэм ном (грамота, умение писать): *Энэ манай Шэбэртын голдо бэшэг мэдэхэ хүн гэжэ байгаагүй шахуу юм* (Ц. Шагжин); 6) баримта бэшэг, үнэншэлгэ, хуулита, албан ёһоной сааран (официальная деловая бумага, документ): *Теэдшье Тураахи Табанай манжа,*

монгол бэшэгүүдые һайн мэдэхэ байһан хадаа агнуури ба абалга тухай хуули саазын бэшэгүүдые ... уншаһан байха юм (Б. Санжин, Б. Дандарон); **этигэмжэтэ бэшэг** этигэмжэлгэ, этигэмжэ баталһан бэшэг (доверенность): *Этигэмжэтэ бэшэгээ нотариуста үнэмшэлүүлхэеэ бү мартаарай*; **лаб найдуулгын бэшэг лаб найдуулгын бэшэг** хэлсээнэй болзоонуудые гүйсэд бэелүүлхээр бэлэн байһан тухайгаа мэдүүлжэ нэгэ нюурай нүгөө нюурта үгтэһэн уялга, уялгаяа үгэһэн бэшэг (гарантийное письмо): *Ямар нэгэ туһа хүргэхэдэ лаб найдуулгын бэшэг бэшэдэг*; ○ **захяа**, **ном**, **үзэг**, **хэлэ** *гэжэ үгэнүүдтэй парн. хэрэгл.*

БЭШЭГГҮЙ 1. *тэмд. н.* 1) захяагүй (не имеющий письма): *Дотороо бэшэггүй, хоһон конверт гэжэ һанаба* (Ч. Цыдендамбаев); 2) гаршаггүй (не имеющий надписи): *Рикшэһээ буугаад, ямаршье гоёолто, бэшэггүй үүдэндэ ошоод, Мэн аргааханаар тоншобо* (Ц. Цырендоржиев); 3) үзэг бэшэг мэдэхэгүй, эрдэмгүй (неграмотный): *бэшэггүй хүн*; **2.** *юум. н.* үзэг ном мэдэхэгүй ябадал (неграмотность); **бэшэггүйе усадхалга** үзэг ном мэдэхэгүй хүнүүдтэ ном заалга, бүхы зоной бэшэг мэдэхэ бололго (ликвидация неграмотности).

БЭШЭГДЭХЭ *үйлэ үү., хүлеэгд. залог* бэшэһэн, бэшүүлһэн байха (быть написанным *или* записанным, писаться): *Шүтэдэг онго тэнгэридээ ямар арадай яажа үргэл мүргэл хэдэг тушаа бэшэгдэһэн зүйлнүүд эндэ бии* (Ч. Цыдендамбаев).

БЭШЭГШЭ *юум. н.* сэдхүүлшэ, сурбалжалагша (корреспондент); **хүдөө бэшэгшэ** хүдөө нютагта ажаһуугаад түбэй сонинуудта элдэб мэдээсэл бэшээд эльгээдэг һайн дуранай сэдхүүлшэ (селькор): *Тэрэнэй ашаар гэхэ юм гү, хүдөө бэшэгшэ, журналист болоһон хүбүүд, басагад урган бодоһон байна* (Б.-Б. Намсарайн).

БЭШЭГТЭ(Й) *тэмд. н.* 1) бэшэг болон зураг зурагдаһан (имеющий надпись, исписанный, покрытый письменами *или* рисунками): *Тиигээд бэшэгтэй саарһа задалжа, бэшэндээ уншажа үгэбэ* (Д.-Д. Дугаров); *Эри дээрээ эльбэтэй, / Үнсэг дээрээ бэшэгтэй / Найман алда һомошомни / Жэбэрээ яагаа үгы лэ!* (Гэсэрһээ); 2) бэшэжэ шадаха, бэшэг мэдэхэ (владеющий письменностью, умеющий писать, грамотный): – *Булад, ши бэшэгтэй ташагтай хүн ха юмши* (Ц.-Ж. Жимбиев); **үзэг** (*гү, али* **эрдэм**) **бэшэгтэй**, **бэшэгтэй номтой** үзэг ном мэдэхэ (грамотный): *Тэрэ өөрөө бэшэгээ ухамайлжа шадахагүй байһан дээрэһээ, тэрэнээ үзэг бэшэгтэй хүнүүдтэ уншуулба* (Ц.-Ж. Жимбиев); *Заа, Бүрзэмаа, ши уладһаа дутуугүй эрдэм бэшэгтэй болоош, наһаншни хүсөө, юрэдөөл, хоолойгоо тэжээхээр болоош* (С. Цырендоржиев); – *Хаана юун гэжэ дороможолһыень, хэрбээ бэшэгтэй номтой һаа, хуулита ёһоор бэшээд асархаяа яабат?* (Ч. Цыдендамбаев); 3) харилсаха үзэг бэшэгтэй (имеющий письменность): *Тиин тэрэ ород хэлэнэй дисциплинэнүүдэй оршондо орожо, үнинэй бэшэгтэй, мүн һаяшье бэшэгтэй болоһон хэлэнүүдтэ хабаатай байһаниинь элитэ* (Д. Санжина).

БЭШЭГЭЙ *тэмд. н.* бэшэхэдэ хэрэглэгдэдэг, бэшэгтэ хабаатай (письменный, писчий): *бэшэгэй сааран*.

БЭШЭГЭЭР *наречи* бэхэтэй гуурһаар, ручкаар, харандаагар *г.м.* юумээр тэмдэглэн (письменно, в письменном виде): *Танда, юрэдөө, юрын танцада арсаһамни аягүй байгаад, таарууүгүй боложо, хоёрдохи үдэшэеэ уулзахые бэшэгээр мэдүүлхые зүрхэлөө һэм* (З. Гомбожабай); **бэшэгээр дуулгаха** бэшэг бэшэжэ дуулгаха (известить в письменном виде).

БЭШЭД *тул. у., ол. тоо* нүгөөдүүл, ондоошуул (другие, прочие, остальные): *Гэр соо байгаашад, Аюухан Тобшой хоёрһоо бэшэд, булта газаа гараба* (Ч. Цыдендамбаев).

БЭШЭДХЭХЭ *үйлэ у.* 1) хубилгаха, ондоо болгохо (изменять); **шарайгаа** (*гү, али* **шэгээ**) **бэшэдхэхэ** нюураа, шарайгаа хубилгаха (изменяться в лице): *Буда, энэ хүбүүе хараһаар, шарайгаа бэшэдхэн, мэндэшэлэнгүй, гуурһаяа абажа, юумэ бэшээшэ болоно* (Ц. Шагжин); *Губернатор Мациевский һахалаа халта шэшэрүүлэн, шэгээ бэшэдхээд, «дур-р...» гэжэ хэлэнтараа, абяагүй болошоно* (Д. Батожабай); 2) *баруун бур.* буруу гэхэ гү, али алдажа таниха, ондоошорхохо (считать другим, обознаваться): *Нэгэ модо ябаад, харгыгаа бэшэдхээд байгаа*; 3) добихо, дүлэхэ (чуждаться).

БЭШЭЛГЫН *тэмд. н.* **бэшэгэй** *хара*.

БЭШЭЛГЭ *юум. н.* 1) гуурһаар, ручкаар, харандаагаар *г.м.* юумэ тэмдэглэлгэ, зураглал, бэшэгээр дамжуулга (написание, описание); **тодорхойлон бэшэлгэ** эли тодоор зураглалга (описание); **сээжээр бэшэлгэ** хүнэй уншахада гү, али хөөрэхэдэ, соносоһоороо бэшэлгэ (диктант); **сэбэр бэшэлгэ** ариг сэбэрээр, бэхэ дуһаан билангүй бэшэлгэ (чистописание): *Тиигээд Илья Ильич сэбэр бэшэлгын аша туһа тухай, анханда өөрөө сэбэр бэшэлгээр хододоо магтуулдаг тухайгаа хөөрэнэ* (Ч. Цыдендамбаев); **буулгажа бэшэлгэ** хуулалга

(переписывание): *Манай, эрдэмтэдэй, ажалда дахин дахин буулгажа бэшэлгэ гээшэ алта малтагшадай бур шоройгоо олон удаа угаahантай адли* (Ч. Цыдендамбаев); 2) бүтээлгэ, зохёолго (сочинение, создание): *Буряад литературада ехэ түхэлэй, эпическэ зохёол бэшэлгын ёhо заншалай бии бололго* (С. Осорова); **шүлэг бэшэлгэ** шүлэг зохёолго (создание стихов): *– Шүлэг бэшэлгэ Роман Минеевичэй хоол хүнэhэниинь* (Б. Шойдоков); 3) бүридхэлгэ, бүридхэн бэшэлгэ, дансалалга (перепись, опись): *Улаан Армидаа бэлэг бариха гэhэн бэшэлгэ нилээн орой болотор үргэлжэлбэ* (Б. Шойдоков); 4) тэмдэглэл; гаршаг, тэмдэгтэ бэшэг (запись, заметка; надпись): *Абажа харахадам, танай нэрээр сэрэгэй ехэ шагналнууд ерээд байна, hаядаа ерэжэ абахыетнай уринабди гэhэн бэшэлгэ байба гээшэ* (Б.-Б. Намсарайн); **бэшэлгын дэбтэр** (блокнот, тетрадь для заметок): *Арбан найман жэлэй саада тээ японтонтой дайлалдаха үедөө хүндөөр шархатаад, бэшэлгынгээ дэбтэрые гэр бүлынхидтэм үгөөрэй гэжэ намда захиhан юм даа* (Д.-Д. Дугаров); 5) уялга, уялгалhан бэшэг, *жэшээнь, хайшаашье ошохогүй, hуурияа hэлгэхэгүй гэhэн* (подписка, *напр. о невыезде*); 6) бэшэхын маяг, бэшэхын танюуhан, бэшэдэг гар (почерк): *Сабшарай бэшэлгэ ташха ондоо, хирмаг сahан дээгүур алаг эреэн шаазгайн гүйhэндэл адлирхуугаар бэшэдэг* (М. Осодоев).

БЭШЭЛСЭЛГЭ *юум. н.* бэшэгээр андалдалга, бэшэгээр харилсалга, интернедээр мэдээсэл андалдалга (переписка *по почте или по интернету*): *Залуу хоёрой бэшэлсэлгэ гэнтэ тahалдаа hэн*; *Гарай утahан соогоо бидэ хоёрой бэшэлсэлгын түүхэ хараад тэрэ киногой нэрые олохоб.*

БЭШЭЛСЭХЭ *үйлэ у., хамтадх. залог* бэшэгээр андалдаха, бэшэгээр гү, али интернедээр мэдээсэн харилсаха (переписываться): *Светлана Андрей хоёр бүхэли үбэл, хабараа бэшэлсэбэ* (С. Цырендоржиев); *Мүнөө үедэ Вайбер, Ватсапп, Телеграм г.м. олон бэшэлсэхэ арганууд бии болонхой.*

БЭШЭМЭЛ *тэмд. н.* бэшэгдэhэн (написанный, записанный): *Энэмнай hургуулида аман болон бэшэмэл хэлэлгэ хүгжөөхэ асуудалнуудтай нягта холбоотой* (Д. Санжина); **гараар бэшэмэл** гууphаар, ручкаар, харандаагаар *г.м.* тэмдэглэhэн (рукописный): *Гэбэшье ехэнхи номууд болон гараар бэшэмэл зохёолнуудынь олон янзын яhатанай зан заншал, шажан мүргэл тухайда байна* (Ч. Цыдендамбаев).

БЭШЭН, бэшэнхид 1. *түл. у.* бусад, нүгөөдүүл, ондоонууд (другие, остальные, прочие): *Бэшэнхидэй унтахаяа хэбтэхэдэнь, бодожо ажалаа хэдэгби* (Э. Зандраев); **бэшэндэ хэлэхэ** бусадта хэлэхэ, нүгөөдүүлдэ хэлэхэ (рассказывать другим); **2.** *гаралай падеждэ байhан үгэнүүдтэй суг хэрэгл.* гадна, гадуур (кроме, за исключением): *Шамhаа бэшэн нэгэ арга олоод лэ, түлеэ залhаа асардаг…* (Г.-Д. Дамбаев).

БЭШЭРХЭ *үйлэ у.* 1) hайхашаан hүгэдэхэ (благоговеть): *Москвада хаан бэлэглээ hэн гү? – гэжэ атаархаhан, бэшэрhэн янзатайгаар дуугарба* (Б. Санжин, Б. Дандарон); *Манзашэриин гэгээндэ бэшэрэн сүгэдэмүй* (Л. Шагдаров); 2) хитэхэ, эшэхэ, хэмшээрхэхэ (стесняться).

БЭШЭРХЭХЭ *үйлэ у.* **бэшүүрхэхэ** *хара.*

БЭШЭРЭЛ *юум. н., шаж.* 1) этигэл, шүтөөн, hүзэг (вера); 2) hүгэдэл (благоговение, почитание); 3) хүндэлэл, хүндэлэлгэ (почтение): *Үбгэ hамган боложо байhан зониинь бодоод, үндэлдэн таалалдажа ороходонь, гайхал бэшэрэл болобо* (Ц.-Ж. Жимбиев); ○ **hүзэг** *гэжэ үгэтэй парн. хэрэгл.*

БЭШЭРЭНГЫ *тэмд. н.* hүгэдэнги, хүндэлhэн (благоговейный, почтительный): *Зондо, хүршэнэртөө бэшэрэнгы байхаhаа гадна, өөрынгөө түрэhэн тоонто нютагта дурладаг hэн* (Т. Замбалова).

БЭШЭХЭ *үйлэ у.* 1) бэхэтэй гууphаар, ручкаар, харандаагаар *г.м.* юумэ тэмдэглэхэ (писать): *Таанад мүнөө дээрээ бэхээр бэшэнэгүй ха юмта. Урид карандашаар бэшэжэ hурахат* (Ц.-Ж. Жимбиев); **буулгажа бэшэхэ** хуулаха, хуулажа абаха (переписывать): *Хэдэн удаа бэшэгээ буулгажа бэшэhэн, хэдэн удаа hанал хүсэлөө сэгнэжэ үзэhэн байха* (Ч. Цыдендамбаев); **бэшэжэ абаха** мартахагүйн тулада, бүридхэхын тулада сааphан дээрэ тэмдэглэхэ (записывать): *Ши эндэ гансаараа бэрхэ, хуу бэшэжэ абаhан бэшэш* (С. Ангабаев); **хандажа бэшэхэ** хандалгатайгаар гү, али гуйлтатайгаар бэшэг дамжуулха (обращаться с письмом); 2) уран зохёолой, эрдэмэй гү, али хүгжэмэй бүтээл зохёохо (сочинять, создавать): *1920 ондо Б. Б. Барадин «Чойжид хатан» гэжэ томо драма бэшээжэ, арад зондо харуулба* (Г. Туденов); *Жэшээнь, тэрэ залуу хүн нам тухай ямар муухай шүүмжэлэл бэшэжэ толилбо гээшэб* (Ц. Шагжин); 3) ямар нэгэн баримта бэшэгтэйгээр хандаха, захяа эльгээхэ (письменно обращаться, посылать письмо): *Июль hарын түрүүшын үдэрнүүдэй нэгэндэ гуйлта бэшээжэ, hайн дурааraа дайнда мордоо hэм* (Б. Шойдоков); 4) элдэб

техническэ арганнуудые хэрэглэжэ абяа хадагалха (записывать, фиксировать события *или* явления с помощью технических средств на материальном носителе): *Би танай хэлэһэн үгые энэ магнитофон дээрэ хуу бэшэжэ абааб* (Ц.-Д. Хамаев).

БЭШЭХЭНЭ: холо бэшэхэнэ *наречи* дүтэ, ойро (совсем недалеко): *Отогой байһан талмайһаа холо бэшэхэнэ уляаһан соо тэдэ хоёр хэбтэшэбэ* (В. Гармаев).

БЭШЭШЭГ *дах. у.* дүтэрхы бэшэ (немного не…): *сэхэ бэшэшэг хүл.*

БЭШЭЭТЭЙ *тэмд. н.* тэмдэглэһэн, тэмдэглэмэл (написанный, записанный): *Баторов тэрээниень һэхэжэ, тэндэ бэшээтэй зүйлнүүдтэй танилсажа оробо* (Б. Шойдоков).

БЭШЭЭШЭ 1. *юум. н.* хэрэг хүтэлбэрилэгшэ, элдэб тогтоол шиидхэбэри бэшэгшэ (писарь, секретарь): *Арга шадалаа һалаһан Аламжа арай ёохон ород элшэн сайдай газар ошожо, үнөөхи бэшээшэ Долбежевтоёо золгоһон байгаа* (Д. Батожабай); *Эрлиг хаанай гурбан бэшээшэд*; **2.** *элирх. үүрэгээр хэрэгл., боох.* бэшэгтэй, бэшэг мэдэхэ (грамотный).

БЭЭБЫХЭ *үйлэ у.* бэгзыхэ, агшаха, бохиихо (ёжиться, сжаться): *Зуһаг хонин тээ саанахана бээбынэ.*

БЭЭБЭГЭР *тэмд. н.* 1) бээрэһэн, бээрэжэ хүшэлдэшэһэн, бэгзэгэр (окоченевший от холода); 2) зүдэрүү, зүдэршэһэн, үлбэр, шэнээ тамиргүй (измождённый, изнурённый, нездоровый на вид): *Батанай ёоложо хэбтэһэн бөөе бээбэгэр хүл дээрэнь бодхоогоод, юушье дуугарангүй, нюур руунь шангаар сохижорхибо* (Б. Санжин, Б. Дандарон).

БЭЭБЭЛДЭЙ: тообжогонуурай бээбэлдэй *юум. н., үнгэ, хүүг.* хүүгэдэй шэгшы хурган (мизинец детский).

БЭЭЖЭ *юум. н., эхир., булг., ород* пеэшэн (печь, печка); ◊ **нэгэ бээжын хилээмэ** үрөөһэн бөөрэ, хүниие хэн нэгэнтэй адлидхан нэрлэлгэ (≈ два сапога пара).

БЭЭЛЭЙ *юум. н.* гараа даарахагүйн тула үмдэдэг хубсаһанай зүйл (руковицы, варежки, перчатки): *Үрөөһэн бээлэйнь үгы болошоо, хурга гарнуудынь хүнэй шэнги, үбдэһэниишьшье, болиһониишьшье мэдэгдэнэгүй* (Ц.-Ж. Жимбиев); **һабар** (*гү, али* **хурган**) **бээлэй** амяар амяарынь оёһон хургатай бээлэй (перчатки): *Тохоногтоо хүрэсэ утануud һабар бээлэй бариһан эхэнэрнүүд сценэ тээшэ харахаяа, лорнет дурамаа бэлдэшоод һуунад* (Ч. Цыдендамбаев); **эльгэн бээлэй** эльгэн арһаар, үнгөөрнь оёгдоһон бээлэй (замшевые рукавицы); **бээлэйн шэнээн** (*гү, али* **тухай**) жаахан, багахан (маленький, ≈ от горшка два вершка): *Яаһан хүн гээшэбши, бээлэйн шэнээхэн хаб нохойһоо айгаад, бүхы хотоор дүүрэн хашхархаа эшэхээ яагаабши?!* (Д. Батожабай); **бээлэйтэй бурхашуул** үнжэгэн бэетэй, хара хүдэлмэридэ дадаагүй, хэхэ дурагүй зон (белоручки); ◊ **бээлэй табиха зайгүй** зайгүй, хабшуу, багтажа ядамаар (≈ яблоку негде упасть): *Яаһан олон шэлтэй архи гээшэб? Бээлэй табиха зайгүй* (Ч. Цыдендамбаев).

БЭЭР(Э) *юум. н., ном.* хоёр модо тухай утын хэмжээн (путевая мера, условно равная 2 км): *– Уула сабдагуудай хорин бээрын газарһаа хүншүүгэй үнэр мэдэдэг хадань, болмоор гү гэжэ һанагдана* (А. Шадаев).

БЭЭРЭГ 1. *юум. н.* хүйтэндэ даарадаг хүн (мерзляк); **2.** *тэмд. н.* бээрэмхэй, даарамхай (зябкий, закоченелый): *Харин дээрэмнай хизааргүй тэнгэри, дүүрэн сагаан һара, холын бээрэг мүшэд* (А. Жамбалдоржиев).

БЭЭРЭМХЭЙ *тэмд. н.* даарамхай, ходо дарарааб гэжэ ябадаг (зябкий, закоченелый): *Ямар бээрэмхэй амитамши!*

БЭЭРЭНГИ(Р) *тэмд. н.* 1) хүйтэндэ даарашаһан, даарамхай (окоченелый, даарамхай): *Бээрэнги хургаараа унтариингаа мэшээгэй уяа тайлажа задалаад, досоонь орожо хэбтэбэ* (Д.-Д. Дугаров).

БЭЭРЭХЭ *үйлэ у.* хүйтэндэ дараараха, хүрэхэ (зябнуть, мёрзнуть, коченеть от холода): *Хонишон басаган Оюуна мүнөө бээрэжэ, норожо, айжа, ганса нюдэнүүд болошонхой ябана* (Ц.-Ж. Жимбиев).

БЭЭРЭШЭХЭ *үйлэ у., видэй нэгэ түхэл* хүйтэндэ даарашаха (озябнуть, замёрзнуть): *Һабар бээлэй соо бээрэшэһэн гараа пальтогойнгоо хармаан соолохо гэһэндэл, улам улам саашань шишхана* (К. Цыденов).

БЭЭХИГЭР *тэмд. н.* шадал шэнээгүй, тамиргүй, тулюур, бээбэгэр (немощный, сгорбившийся от старости): *бээхигэр үбгэн*.

БЯА *тэмд. н., боох.* бишыхан, заахан (маленький): *Бяа нохой хяб-хяб хусасагаана*.

БЯАДАЙ *юум. н., алайр, хүүг*. хурьган, эшэгэн (бяшка, *ягнёнок или козлёнок*).

БЯАЗА *юум. н., ород, боох.* юумэнэй уялга, хүлилгэ, боолго (вязка, завязка): *Бяаза муутай туламууд шэдэхэдэ адхардаг нэгэ муутай.*

БЯАЗАЛХА *үйлэ у., боох.* юумэ уяха, хүлихэ, боохо (вязать): *юумэ бяазалха*.

БЯД: бяд байса *наречи* шанга абяатайгаар, шаад байса, тас байса (сильно, звонко): *бяд байса абяа гараха.*

БЯЛА *юум. н., хууш.* эдеэнэй табаг

(блюдо): *бяла соо шүлэ хэхэ.*

БЯҺАЛАГ *юум. н., түнх.* hү ээдүүлжэ хэдэг сагаан эдеэнэй нэгэ зүйл (сыр).

В

ВААН I *юум. н., түүх.* Цин хаан түрын үеэдэ монгол ноёдто олгогдодог байһан хэргэмүүдэй доогуурхи зэргынь нэгэн (ван, *титул монгольских сановников времён Цинской империи*): *Теэд замдамнай хүсэжэ баряад, намайе хушуунай захирагша Пандаахай ваанда тушааһан юм* (Б. Санжин, Б. Дандарон).

ВААН II *юум. н., будд.* харгалзалга доронь орохые хүсэжэ байгаа бурхандань зорюулагдаһан бурханай номуудые уншаха эрхэ зүбшөөл (ван, *посвящение, благословение или дарование права на чтение религиозных текстов, посвящённых какому-либо божеству*): *ваан үгэхэ*.

ВАГОН *юум. н., ород* локомотивай хойно шагтагалан, түмэр зам дээгүүр ашаа болон зониие зөөдэг тэргэ (вагон): *Энэ вагон соо элдэб янзын хүнүүд хамтарһан байгаа* (Ц. Дон); **вагон-ресторан** замда ябагшадай ошожо хоол бариха, ресторанай маягаар хүдэлдэг эдеэнэй вагон, газар (вагон-ресторан).

ВАДЖРАЯНА *юум. н., будд.* тарни уншалгые тон эдэбхитэйгээр хэрэглэдэг махаянын гол шэглэлнүүдэй нэгэн (ваджраяна; *букв*. алмазная колесница).

ВАЗА *юум. н., ород* нарин аад, үндэр, гонзогор амһарта, домбо, *гол түлэб тайрагдаһан сэсэгүүдые уһандэ хэжэ табихада, элдэб фрукт, жэмэс табихада хэрэглэгдэдэг* (ваза): *... мүнгэн туяагаар толотожо байһан болор ваза абажа ерээд, нюдэ сабшаха зуура бута шэдэжэрхибэ* (С. Цырендоржиев).

ВАЛЕНКА *юум. н., ород* хониной угаагдаһан, шэнхэггүй болгоһон нооһо норгожо хбтэ оруулан сохижо бүтээһэн ородой үбэлэй сагта үмдэгдэдэг сабхиин түхэлтэй, гордогоршог хатуу гутал (валенки): *Тэрэ эреэн пулаадаа уруунь боонхой, хара хүхэ дэгэл хүрхылгэн бүһэлэнхэй, барбагар хараваленка үмдэнхэй* (Ц.-Ж. Жимбиев).

ВИДЕОКАМЕРА *юум. н., ород* кинокамератай адли үүргэ дүүргэдэг, хүдэлдэг зураг, фильм буулгажа, миндаһан дээрэ хаан абадаг оньһон (видеокамера): *Манай хүршэ лотерейгээр видеокамера шүүбэ*.

ВИЗЭ *юум. н., ород* 1) хари хүнэй алибаа гүрэн руу орохо зүбшөөл (виза, *разрешение на въезд в другую страну*); 2) ямар нэгэн хандалга дээрэ засаг баригшын гү, али алба хаагшын гар табилга, мүн зүбшөөхэ, болигохо, хойшолуулха *г.м.* тэмдэглэлтэй байжа болодог (виза *на документе*).

ВИНЕГРЕТ *юум. н., ород* шанагдаһан свёкло, хартаабха, дабһалһан үгэрсэ, хапууста, һонгино жэжээ рхэршэжэ худхаһан зуушын һэрюун хоол (винегрет): *Урдань найр хэхэдээл айл бүхэн томо түмпэнгөөр дүүрэн винегрет бэлдэдэг заншалтай аагша һэн.*

ВИНОГРАД *юум. н., ород* уһан жэмэс, нарин уяан эшэтэй, дулаан ороной һөөг, мүн тэрэнэй саахарлиг амтатай жэмэс (виноград): *Тэрэ сагаан торгон самсынгаа хамсые шаманхай, сааруһанда орёолтотой виноград баринхай юумэ үүдэ руу харан зогсоно* (С. Цырендоржиев).

ВИНТОВКО *юум. н., ород* досоогоо мушхаралдаһан зурагар һорьботой ута сэмгэтэй холо хүрэтэр буудадаг зэбсэг (винтовка): *Зүгөөр винтовко ба автомадуудайнь сэмгэн баришагүй болотороо халашоо* (Ж. Тумунов).

ВИРУС *юум. н., ород* хүнэй нюдэндэ харагдахаар бэшэ жэжэ бэетэй, хүн амитанда халдабарита үбшэ хүргэдэг амида юумэн (вирус): *Хорон вирус хорвоо дэлхэйгээр тараһаар*.

ВИТАМИН *юум. н., ород* элдэб ургамалһаа шэнгэн ородог бэе махабадай һайнаар хүдэлхын тулада шухала хэрэгтэй зүйл (витамин): *Хэды шэнээн витамин бэ!* (С. Доржиев).

ВИШНИ *юум. н. , ород* 2-2,5 м үндэртэй мойһоной түрэлэй жэмэстэ һөөг, мүн тэрэнэй дунда яһатай шүүһэлиг, амтатай жэмэс (вишня): *Сагаахан шубуундал шэртэн зогсонош* / *Вишни дор,* / *Шамда яараад шамдаад ерэнэб,* / *Бишни үтэр* (С. Ангабаев).

ВИШАЙ *юум. н., будд.* мэдэрэлэй эрхэтэн (вишай, орган чувств).

ВОДКО, боодхо *юум. н., ород* этиловэ спиртын 40 градусай уһантай холисо, наймаанай архи, хара архи (водка): *– Нүхэр, ууха юумэмнай водка бшуу даа* (Ц-Ж. Жимбиев).

ВОДОПРОВОД *юум. н., ород* уһа дамжуулгын сорго (водопровод).

ВОЕВОДО *юум. н., ород, түүх.* урданай Россида сэрэгэй, можын гү, али тойрогой дарга (воевода): *Минии орондо ондоо воеводо ерэхэ* (Б. Санжин, Б. Дандарон).

ВОЖАТА *юум. н., хууш.* пионернүүдэй хүтэлбэрилэгшэ (вожатый): *Түрүүшын жэл Агбан Аюржанаев, хоёрдохи нажарынь Жалбуу Батуев гэжэ залуухан вожатанууд ерэжэ, манда элдэб олон дуу наадануудые заажа үгөөгшэ бэлэй* (Ц. Шагжин).

ВОЖДЬ *юум. н., ород* 1) ямар нэгэн яһанай гү, али омогой толгойлогшо (вождь *племени*); 2) ямар нэгэн политическэ намай гү, али хүдэлөөнэй гол ударидагша (вождь *руководитель политической партии или движения*): *Түрүүн либерал байһан Биконсфильд либеральна партиин вождь Оконнелиие «Агууехэ хүн» гэдэг* (Д. Батожабай).

ВОЛЕЙБОЛ *юум. н., ород* гар бүмбэгэ, *хоёр можо болон хубааржа наададаг спортын нэгэ наадан* (волейбол): *Тогоошо волейбол наадажа үзөөгүй дээрэһээл басагантай наадахаһаа аягүйрхэнэ ха юм* (Д.-Д. Дугаров).

ВТОРНИК *юум. н., ород* григориан тоололой литээр долоон хоногой хоёрдохи үдэр (вторник).

ВОСКРЕСЕНИ *юум. н., ород* григориан тоололой литээр долоон хоногой долоодохи үдэр, нима гараг (воскресенье): *Хүдэлмэришэн зон воскресенидэ юу хэдэг юм гэжэ һонирхожо ябана даа* (Г. Цыдынжапов).

Г

ГА I *юум. н.* 10000 дүрбэлжэн метр талмай, гектар (га, гектар): *Тэрээн дээрэмнай үшөө дүрбэ мянган га сабшалан, арбан долоо мянган га бэлшээри бии* (Б. Мунгонов).

ГААГАЙ *юум. н., баруун бур.* эгэшэ, абгай, хээтэй (старшая сестра): *Гаагайе ерүүлхэ байгаабди.*

ГААДАГАР *тэмд. н.* бардам, ехэрхүү, бүдүүрхүү, омогорхог (надменный, важный *на вид*): *Харахада гаадагар бардам хүн байгаа һэн.*

ГААДАЙЛГАХА *үйлэ үүд., идх. залог* гаадагараар, бардамаар, омогорхогоор харагдаха (иметь важный, *үйлэ үүд.* надменный вид, стараться показаться важным): *Профессор Бадмаев тэдэ зоной хажуугаар гаадайлгажа зогсоно.*

ГААДАЙХА *үйлэ үүд.* омогоор, бүдүүрхүүгээр харагдаха, гаадагар, ехэрхүү түхэлтэй байха, сээжээ сэхэлдюулэн хүдэлэнгүй халта хитайн татаад, дээрэлхүү янзаар дээгүүр хараад ябаха, зогсохо, һууха (принимать надменный вид, важничать): *Базар биб гэжэ һанаһандаа бүри ехээр гаадайба.*

ГААЖА: **яһан гаажа** *тэмд. н.* омог зантай, омогорхуу, һанаһанаа табидаггүй, гажа буруу зантай (горделивый, поступающий по-своему).

ГААН: **гаан-гуун гэхэ** *үйлэ үүд.* уһанай шубуудай абяа гаргаха, ганганаха (гоготать): *…аян замдаа зориһон түрүүшын галуунай гаан-гуун, гаан-гуун гэһэн ганганаан минии сээжэ зүрхые эжэгүй шэмшэрүүлдэг* (Ц.-Д. Хамаев).

ГААРАЛДАХА *үйлэ үүд., угталд. залог* 1) олоороо гаараха (ожесточаться, усиливаться): *Тэрэ мүртөө илааһа боргоохонууд һиналдан, бүри гааралдажа, бухы адууһанай һуга сами, шэхэ нюдэ уруу орожо, амар заяаень үзүүлнэгүй ха* (Ж. Балданжабон); 2) ямар нэгэн юумэнтэй эбсэнгүй байха (показывать несогласие *с чем-н.,* с ожесточением доказывать свою правоту): *Суглаашад элидхэлшын хэлэһэниие шагнахаа болин бүри гааралдаба.*

ГААРАМБА *юум. н., будд.* буддын шажанай гүн ухаанай цанит шэглэлые 13 жэлэй туршада шудалаад, дамжаа бариһан лама. *Гаарамба болохын тулада табан ухаагаар (намдал, парчин, дулбаа г.м.) дамжаа баридаг байгаа. Гаарамба лама хурал гэхэ мэтэдэ хабаададаггүй, имагтал буддын шажанай шэнжэлэлгэ хэдэг байһан. Дасанда 17 жэл байжа, цанит шудалһан гаарамба хадаа аграмба гэгдэдэг байгаа* (лама, прошедший курс цанита и выдержавший экзамен на получение степени): *Гаарамба ламбагай заларба.*

ГААРАХА *үйлэ үүд.* 1) улам уурлаха, сухалдаха, атанханаа алдаха (сердиться, выходить из себя, раздражаться, злиться): *Пагмаасаан тэрэниие зорёолон дуугарна гэжэ һанахадаа, бүри ехээр гаараба* (Ц.-Ж. Жимбиев); *Гаарадаг хүн – галзуу нохой* (Оньһ. үүд.); 2) шангадаха, ехэдэхэ, түргэдэхэ, һүжэрхэ, хэтэрхэ, дортохо; дошхорхо (усиливаться, крепчать, разбушеваться – *о буре, морозе, болезни*; прогрессировать): *Һалхи шуурган гаараже, тала дайда агшан зуура манатан бүрхэшэбэ* (Г.-Д. Дамбаев); *Тиихэдэнь алхам бүридөө Моходойн хүлнүүдэй һалганахань гаараба* (А. Ангархаев).

ГААРАШАХА *үйлэ үүд., видэй нэгэ түхэл* үлүүсэ ехээр, хэтэртэр шангадаха (усиливаться, прогрессировать): *Шааруул, таршаанууд гаарашанхай* (Ц.-Ж. Жимбиев).

ГААРИС 1. *юум. н.* hoohoop ээрэһэн утаһан (гарус, *род мягкой крученой шерстяной пряжи*); **2.** *тэмд. н.* гарусна,

гаарас, гаарис утаһаар хэһэн (гарусный, из каруса): *Манай Цэрэнпил тэндэхи нэгэ наймаашанай магазинһаа … һолонго һудалтай гаарис бүһэ, хара шляпа малгай худалдажа абаад…* (Х. Намсараев).

ГААРМА *наречи, доодо үд.* дан олон (слишком много).

ГААРУУЛХА *үйлэ үг., идх. залог* 1) уурынь хүргэхэ, улам сухалдуулха, хорыень малтаха (злить, дразнить, выводить из себя, раздражать): *Һүүлдэ Ган-Буладые үшөө нэгэ ишмэ ушарал гаарууллһан, дурыень гутаанан юм* (Ц.-Д. Хамаев); 2) хараалгаха (быть обруганным): *Шинии түлөө багшада гаарууллааб*; 3) үбшэниинь һүжэрөөхэ, шанга болгохо (вызывать обострение): *Хүлөөр ехээр даараһандаа үбшэнөө бүри гаарууллба.*

ГААТАЙ *тэмд. н., баруун бур.* 1) хэрүүлшэ, сухалтай, зан муутай (вредный – *о человеке*; раздражительный): *Тэрэшни гаатай хүн юм;* 2) бүтээхэдэ бэрхэтэй, гасаатай, бүтэмжэгүй (трудновыполнимый): *Гаатай гасаатай юумэнтэй ушараад, яажашье ядажа байнабди.*

ГААҺА(Н) *юум. н.* зосоонь бутархай тамхи хэжэ татадаг, ута һоруултай хэрэгсэл (курительная трубка): *Гааһаар татадаг хүн хамартаа тамхи хэбэл, яашье сэдьхэлээ ханадаггүй, заабол гааһаа зуужа амардаг юм* (Д. Батожабай); **гааһа нэрэхэ** ута һоруултай хэргсэлээр тамхи удхаад, аһаажа татаха (курить трубку): *Тиигээд булагай тэндэһээ Шагдарай гүүгээ асаржа эмээллэһэнэй удаа хоёр малшад тараха дээрээ гааһануудаа нэрэбэ* (Д.-Д. Дугаров).

ГААҺАНАЙ *тэмд. н.* гааһанда хабаатай (относящийся к трубке, трубочный): *Элдэб янзын гааһанай тамхин һаяын сагта хомор болобо*.

ГАБ I *шангадх. част.,* **га-** *үзэгөөр эхилһэн үгэнүүдтэй суг хэрэгл.* (*усил. част. к словам с начальным* **га-**): *Тэрэ бидэнэй дунда габ гансахан юм* (Ч. Цыдендамбаев);

ГАБ II: **габ гэхэ** *үйлэ үг.* 1) хаб, таб гэхэ, шууд шаагдаха (резко воткнуться): *габ гэтэр арһа руунь зүүгээр хадхажархиха*; 2) *шэлж.* хоротойгоор хадхан хэлээд абаха (резко высказываться): *Тиимэ ушарай тохёолдомсоор гашуун хороёо гансата хаян габ гүүлээд орхиходонь, хонин шэнги сэдьхэлтэй, намдуу номгон абаритай хүнэйшье зосоо дарьбаганаад абадаг ёһотой* (Н. Очиров); **габ гэмэ** тон тааранан, яб гэмэ (строгий, аккуратный, точно подходящий): *габ гэмэ тааруу зохид хубсанан.*

ГАБА *юум. н.* 1) хатуу юумэндэ гаранан нарин гүнзэгы нүхэн (щель, трещина, расщелина): *Айл тииргэндээ муу ёрложо, үнэхөөрөөшье боожо үхэшоо юм гү гэжэ һэжэглээд, үүдэнэй хамаг габа зуралаае үнэһөөд үзэбэ* (М. Осодоев); 2) уулын хабшал (расселина, ущелье): *Хүлэрэгтымнай гол дээшэлхэ бүреэ уйтара уйтарһаар хоёр хадын ниилэдхэ габада тулган мухардашадаг юм* (С. Цырендоржиев); **габа жалга** хабшал жалга (расщелина, овраг): *Онон голой габа жалгануудаар үлирэй эшэ болон бүйлөөһэн ехэ элбэг юм* (Ц.-Ж. Жимбиев); **газарай габа** газарта бии болоһон уташаг нарин нүхэн (глубокая трещина в земле): *Үнэхөөрөөшье газарай габанаа гаранан боомо гээшэш!* (М. Осодоев); ◊ **газарай габа уруу орохо** гэнтэ үгы болошохо (неожиданно исчезнуть, пропасть, ≈ провалиться сквозь землю): *Үдэшэлэн, наранай орохоһоо тээ урдахана гаранан аад, үгыл даа, үгы… газарай габа руу орошоһон мэтэ* (Б. Ябжанов); **газарай габанаа (гадаһанай нүхэнһөө) гаранан** уг узуургүй, уг унгияа мартанан (без роду, без племени – *о человеке неизвестного происхождения, о манкурте*): *Басагыемнай газарай габанаа гаранан амитан бэшэ гээжэ тэрэ хубүүниишьше бодохоо яанаб гээд һанахабди* (Д. Эрдынеев); *Би, Заяатын Бизьяа хадаа болбол газарай габанаа, гадаһанай нүхэнһөө гарашоод, загуурида төөрижэ ябанан хүн бэшэб* (С. Цырендоржиев); 3) хүнэй ара бэеын һүүжэ дээрэхи обогор мяханууд, гуяын мяханууд, бүгсэ (ягодица, попа, зад, задница): *Монсогор харахан габыень дүмүүхэн альгадаад, зандарна* (С. Цырендоржиев); **габа томотой хүн** бүгсэ, хондолой ехэтэй хүн (человек с большим задом); ◊ **габадань гал хабшуулдаха** һамга намнаха, эхэнэртэ дуратай байха – *ехэнхидээ наһатай хүн тухай* (≈ седина в бороду, бес в ребро): *Габадань гал хабшуулдаа юм гү? Үбгэрһэн хойноо үбэштэйрһэн үхэдэл!* (Ш.-С. Бадлуев); 4) *хараал., баруун бур.* һамуу һальхай эмэ (женщина легкого поведения): *хүһэн габа*; 5) *шэлж.* алдуу; өө-мөө; буруу юумэн (промах; ошибка): *…Тэрээнэйнгээ ябадалда габа забһар олобол, тэрээн руунь халуун сог хаяхые оролдодог* (Ц.-Д. Хамаев).

ГАБАГ *юум. н., будд.* хүниие газаа дотоодын элдэб гай баршадһаа хамгаалха удхатай ном уншадаг ёһон (чтение культовых текстов с целью устранения скверны); **габагта хүртэхэ** а) тиимэ ном уншуулха; б) *шэлж.* хараалгаха, сохюулха (получить взбучку).

ГАБАГАР *тэмд. н.* хондогор, томо бүгсэтэй, зузаан хондолойтой (с большим задом): *…тэргэдэ һуужа, эндэ тэндээ*

хүндүүлхэй болотор дондорогшод гү, али габагар тарган моридые зайдалжа, тэдэнэйнгээ зоргоор ябагшад гү? (Б. Санжин, Б. Дандарон).

ГАБАЙХА *үйлэ у.* хондойхо, томо бүгсөөрөө илгарха (выделяться большими ягодицами): *тонгойжо габайгаад буртаг үбһэ түүхэ*.

ГАБАЛА, *үсөөн* **галба** *юум. н.* 1) хүнэй хохимойн орой талань (верхняя часть черепа): *Буддын шажанай ёһондо ехэ ухаатай хүнэй хохимойн яһан зүйдөөлгүй байдаг юм гэжэ хэлсэдэг байгаа. Тиимэ зүйдөөлгүй хохимойн дээдэ талаарнь шажанай ёһолол бүтээхэдэ хэрэглэдэг аяга хэдэг юм гэжэ хэлсэдэг*; 2) хүнэй хохимойн дээдэ талаарнь хээд, мүнгөөр гү, али алтаар хүбөөлэгдэһэн аяга, *ваджраянада сахюусан бурханай мүргэлдэ хэрэглэгдэдэг, мүн энээнэй орондо ехинхидээ мүнгөөр тиимэ аяга хэдэг байгаа* (священный сосуд, приготовляемый из черепа девственника, умершего естественной смертью и за всю свою жизнь не убившего ни одного животного; поскольку добыть такой череп весьма трудно, часто употребляются фигуры черепов, изготовленные из серебра); **габала эрхи** 108 хүнэй толгойн яһанһаа нэгэ нэгэ түхэреэхэн яһа абажа хэһэн, тарни урихада хэрэглэхэ эрхи (чётки из габалы); **габала дамаари** габалаар хэһэн ламын хэнгэрэг (ламский барабан из габалы); 3) *үсөөн* толгой (голова).

ГАБАЛИГ *тэмд. н.* бүгсэ ехэтэй, хондогор (с толстым задом).

ГАБАРХА I *үйлэ у.* ехэнхидээ муушалһан гү, али гайхаһан хэбэртэйгээр тогтонгүй аалиханаар дуугарха, таһалгаряагүй дуугарха, эхи һүүлгүй юумэ дуугарха, гэмэрхэ, гэмэргутар гэхэ (говорить беспрестанно, выражая недовольство, брюзжать): *Тэрэ абгаймнай эндэ уряалгүйгөөр орожо ерэһэндээ, балай гайхаһаншье юумэгүй, хойморто гаран, лабхайн һууха зуураа габарна* (Ц.-Ж. Жимбиев).

ГАБАРХА II *үйлэ у.* ган гараха, гантаха (трескаться).

ГАБАРХУУ *тэмд. н.* 1) нүхэ габа олонтой (в трещинах, расщелинах); 2) томо хондолойтой, хондогор, габалиг (имеющий толстый зад): *габархуу томо һамган.*

ГАБАТАХА *үйлэ у.* нүхэ габа гараха, габа нүхэнэй бии болохо, ган гараха, гантаха (растрескиваться, образовать расщелины, быть в расщелинах).

ГАБЖА *юум. н., хууш. монг.* **арбан бэрхые мэдэгшэ**, *будд.* цанидай гол сударые шудалжа, буддын гүн ухаае нэбтэрхэй мэдэдэг болоод, дамжаа бариһан ламада олгогдодог эрдэмэй гурбадахи нэрэ зэргэ (габжи, *третья учёная степень лам*): *Габжа лама урдаа байһан гурбан яһан шоо абаба* (Ч. Цыдендамбаев).

ГАБЖАРААНГА *юум. н., түнх.* шубуунай нэрэ (название птицы).

ГАБИГАР *тэмд. н.* хабшагар, хабигар, туранхай, нарин, гэдэһэ хээлинь досоошоо орошоһон (узкий, исхудавший, тощий): *габигар ута шоно*; **габигар хүн** туранхай хүн (худой человек).

ГАБИИЛГАХА *үйлэ у., идх. залог* туранхай, хабшагараар харагдаха (казаться исхудавшим, тощим): *Нэгэ үзэмжэгүй муухай гуйраншан габиилгаһаар үйлсые уруудаба.*

ГАБИИХА *үйлэ у.* хабшагар болохо, гэдэһэ хээлигүй, туранхай байха, тураха (худеть, истощаться, тощать): *Үбһэ муутайһаа боложо фермын үхэрнүүд габиижа турашаба.*

ГАБХАГАР *тэмд. н., ага* хондогор, хандагар (толстозадый).

ГАБШАГАД: габшагад гэхэ *үйлэ у., видэй нэгэ түхэл* хабшагар, туранхай юумэнэй залд гэжэ, халба һүрэхэ, хабшагад гэхэ (встрепенуться, вздрогнуть – *о худом*): *Шоно габшагад гэжэ ой руу гүйбэ.*

ГАБШАГАЙ *тэмд. н.* 1) түргэн, бушуу, шуран, шуумгай, түргэн хүдэлсэтэй, зоримгой (проворный, расторопный, быстрый, вёрткий): *Шинии бэе габшагай, алхасашни найдамтай, ... залуу наһан!* (Ц.-Д. Хамаев); **габшагай бэрхэ** ажал юумэ хэхэдээ түргэн шадамар (расторопный, ловкий): *габшагай бэрхэ залуушуул*; **габшагай солбон** (гү али **һүбэлгэн, түргэн**) шуумгай, түргэн хүдэлсэтэй (проворный, расторопный, быстрый, ловкий): *Хоёрдохи бригадын бригадир, габшагай солбон янзын хүн* (Ц. Дон); **габшагай бушуугаар** түргэн шадамараар (проворно, расторопно): *Зариманиинь бухал табяашадһаа гээгдэхэгүй гэжэ оролдон, хатаран гүйлгэжэ ябажа, габшагай бушуугаар хүдэлнэ* (Ц. Дон); **габшагай шангаар** (*гү, али* **шударгыгаар**) һуларуулангүй шангаар (напряжённо, с неослабевающим усердием); 2) түрүү, бүтээсэ ехэтэйгээр, нобшоронгүй, удаарангүй ажалаа бүтээдэг (ударный, передовой, высокопроизводительный): *Ганса нэгэн залхуу нобшонууд байһаншье һаа, олонхи габшагай ударнигуудай ишмэ ехэ эдэбхи буруушаан, ама гараха зориг хүрэбэгүй* (Ц. Дон).

ГАБШАГАЙДАХА *үйлэ у.* шуран, шуумгай байха, түргэн хүдэлхэ, түргэн бэрхээр ямар нэгэн үйлэ дүүргэхэ (быть

проворным, работать в быстром темпе, напряжённо): *Мүнөөдэр үбһэнһөө гарахын тула ехэ габшагайдан хүдэлөөбди.*

ГАБШАГАЙЛХА *үйлэ үг.* 1) шуран, хурдан хүдэлхэ (работать быстро): *Ойронь хүрэхэдөө ойлгон татана, унажа үзэхэдөө габшагайлан татана бэзэт* (Х. Намсараев); 2) бүтээсэ ехэтэйгээр хүдэлхэ (работать ударно, продуктивно): *Энэ һүриеэ габшагайлан хаяа һаа, бороохоо урид дүүргэхэ байнабди.*

ГАБШАГАЙШАЛГА *юум. н.* шуранаар хүдэлэлгэ, бушуу ябадал харуулалга, түргэн, бүтээсэ ехэтэйгээр хүдэлэлгэ (ударничество): *Зунай амаралтын үедэ огород харууһалхада, лагериин үхибүүд ехэхэн габшагайшалга гаргаба.*

ГАБШАГАЙШАЛХА *үйлэ үг.* шуранаар хүдэлхэ, бушуу ябадал харуулха (проявлять ударничество): *Тэдэ габьяата нүхэдэй аха дүүнэр ба үрэ хүүгэдынь колхозой гэшүүд боложо, габшагайшалан ажаллажа, бодото хэрэг дээрэ социализмые бэелүүлэн байгуулжа…* (Ц. Дон).

ГАБЬЯА *юум. н.* 1) хүн зоной аша туһада зорюулагдаһан ехэ ажал, хэрэг, олониитэ зондо мэдэрэгдэһэн үндэр туйлалта, туйлагдаһан үрэ дүн, ажалай баатаршалга (заслуга, доблесть, геройство): *Түрэһэн үри бэемнай манайнгаа габьяае хэзээдэш мартангүй, хэтэ мүнхэдөө сэдьхэлдээ хадагалжа ябаарайгты даа гэжэ һанагдаа бэлэй* (Ц.-Д. Хамаев); **габьяа түгэлдэр** аша туһатай хэрэг ехээр бүтээһэн (преисполненный заслуг); ○ **алдар, аша** *гэжэ үгэнүүдтэй парн. хэрэгл*.

ГАБЬЯАГҮЙ *тэмд. н.* хүн зоной аша туһада зорюулжа ехэ ажал хээгүй, боро юрьеэнэй (не имеющий больших заслуг, посредственный, ничем не замечательный): *Бишье тон лэ юрын, тиимэ ехэ габьяагүй хүм даа.*

ГАБЬЯАЛХА *үйлэ үг.* хүн зоной аша туһада зорюулагдаһан ехэ ажал хэхэ, габьяа харуулха, габьяатай ябаха (иметь заслуги, заслуживать).

ГАБЬЯАТА(Й) *тэмд. н.* хүн зоной аша туһада зорюулжа ехэ ажал хэһэн, үндэр нэрэ зэргэдэ хүртэһэн, габьяа туйлаһан, габьяа түгэс (заслуженный, имеющий большие заслуги): *…Аюуша нүхэрэйнгөө габьяата алдарые мүнхэжүүлхын тулада нэрээрнь артелеэ нэрэжүүлхэ ёһотой* (Ц. Дон); *…танай бригадые ехэл хуушанай, габьяатай, дүршэлтэй хүн толгойлно бшуу даа, тэрэ Шойдог ахынгаа үгэ дуулажа ябагты!* (Ц.-Ж. Жимбиев); **габьяата һоригшо** спортын һорилго хэгшын хүндэтэ нэрэ зэргэ (заслуженный тренер): *Россиин габьяата һоригшо Бато Базаров хүүгэдэй тамирай интернат хүтэлбэрилжэ, бэрхэ хүбүүдые нютагтаа бэлдэнэ* (Э. Чимитдоржиев).

ГАБЬЯАТАЙГААР *наречи* габьяа түгэсөөр, суурхамаар (заслуженно, доблестно): *Бидэ … олон ажалша арадай хэрэгтэ, хүндэтэй хэрэгтэ габьяатайгаар үхэхэ гэжэ байна гээшэбди* (Ц. Дон); **баатар габьяатайгаар** баатаршалга гарган (геройски, доблестно): *…гансал манайхин ишмэ ехэ байлдаае баатар габьяатайгаар дабажа шадаа ха юм* (Ц.-Ж. Жимбиев).

ГАБЬЯАТАН *юум. н.* үндэр нэрэ зэргэдэ хүртэгшэ (заслуженный человек): *Урданайнгаа габьяатан тухай ишгэжэ бү хэлсэел даа!* (Д. Эрдынеев).

ГАГЛЮУН 1. *тэмд. н.* һэрюун, сэлгеэн, хүйтэншэг (умеренно холодный, прохладный): *Гаглюун хүйтэбэр аминай мэдэрэгдээдхихэдэ, шүүдэр унаба гэжэ мэдэхэш* (Ц.-Д. Хамаев); **2.** *юум. н.* хүйтэншэг, сэлгеэн агаар (холодок, прохлада): *Гансал тон-тон байса эндэ тэндэ түлеэ сабшаха абяан, үдэшын гаглюунда загсаһан саһа шар-шар гүүлэн, гэрнүүдэй хоорондо ганса нэгэн хүнэй ябаха соностоно* (Б. Санжин, Б. Дандарон).

ГАГНАА *юум. н.* түмэр эдлэлнүүдые хайлуулжа хоорондонь холбожо бэхилһэн газарынь, түмэрөөр хэгдэһэн юумэнүүдые холбоһон зүйл (спайка *при паянии*): *Гагнаань һалаа.*

ГАГНААДАҺА(Н) *юум. н.* хайлуулжа холбоһон газарынь (запайка, спай; сварной шов): *Хажуурай унги гагнаадаһаараа дахин хухараа.*

ГАГНААДХИХА *үйлэ үг., видэй нэгэ түхэл* олон үгэ хүүр дэлгэнгүй, түргэхэн гагнажа үгэхэ (быстренько запаять).

ГАГНААРИ *юум. н.* **гагнуури** *хара*.

ГАГНААТАЙ *тэмд. н.* 1) түмэр эдлэлнүүдые хайлуулжа хоорондонь холбожо бэхилһэн (спаянный, припаянный, запаянный): *гэрэй оройһоо уһанай гоожохо гагнаатай хоолой*; 2) *шэлж.* таһаршагүй бата холбоотой (тесный – *о дружбе, связях*): *ород буряад арадуудай хани барисаан һалашагүй гагнаатай.*

ГАГНАГДАХА *үйлэ үг., хүлеэгд. залог* (запаиваться, припаиваться): *Элекролиниин дахин залгагдатар, тэһэ низа хүрэһэн хоолойнуудай һэлгэгдэтэр, гагнагдатар хабар боложо, саһан хайлашоо* (Б. Мунгонов).

ГАГНАГДАШАХА *үйлэ үг., видэй нэгэ түхэл* түмэр эдлэлнүүдэй халаагдажа дары түргэн, тэрэ доронь хоорондоо холбогдохо

(быстро припаиваться): *Хажуурни ямар түргэн гагнагдашабаб?*

ГАГНАЖАРХИХА *үйлэ үг., видэй нэгэ түхэл* түмэр эдлэлнүүдэй эбдэрхэйе нобшоронгүй түргэнөөр хоорондонь холбон бэхилхэ (быстренько, без проволочек запаять).

ГАГНАЛГА *юум. н.* 1) хайлуулһан металл, мүн түмэрэй холисо хэрэглэн, юумые бүхэ болгон холболго, гагнуурилга, гагнуури хэлгэ (запайка, пайка, спайка, припайка); 2) хоорондохи забһарыень хайлуулһан металлаар дүүргэжэ гү, али халаажа улайлгаһан түмэрнүүдые ниилэлдүүлэн шахажа, шэрээжэ холболго, шэрээлгэ (сварка): *рельснүүдые гагнажа залгалга*; **хүйтөөр гагналга** халаангүй шэрээлгэ (холодная сварка).

ГАГНАЛГЫН *тэмд. н.* 1) гагнуурай, гагналга хэлгын (паяльный): *гагналгын лампа*; 2) шэрээлгэ хэлгын (сварочный): *гагналгын хүдэлмэри*.

ГАГНАХА *үйлэ үг.* 1) юумэ бэхилхын, заһабарилхын тулада хайлуулһан түмэр ба холисыень хэрэглэн, юумые бүхэ болгохо, заһаха, гагнуури хэхэ, гагналга хэхэ, түмэртэн бүлэгые гагнуураар холбохо, гагнуур табиха, юумэнэй забһар шабаха (паять, спаивать, припаивать, запаивать): *Энэ мүнгэ урьһаар эрихэеэ гү, али хажуураа эбдээд, гагнажа үгыш гэхэеэ халажа ядана ха* (Ч. Цыдендамбаев); 2) хоорондохи забһарыень хайлуулһан металлаар дүүргэжэ гү, али халаажа улайлгаһан түмэрнүүдые шангаар сохин ниилэлдүүлжэ холбохо, сварка хэхэ (сварить): *металлическа, шатаһан шабар (керамическа), пластмассова детальнуудые гагнажа* (*гү, али сварка хэжэ*) *бүтээхэ* (*холбохо*); 3) *шэлж.* шэрээдэһэлхэ, ямар нэгэн үнгэ оруулха, ямар нэгэн үнгэтэй болгохо (окрашивать): *Ногообтор сэнхир тэнгэриин хаяае бүһэлһэн үдхэн зурагар үүлые орохо наран улабар алтаар гагнажа эхилнэ* (Ч. Цыдендамбаев).

ГАГНАҺА(**Н**) *юум. н., сэл.* улаалзайн үндэһые малтажа абадаг хурса үзүүртэй гадаһан (заострённый кол *для выкапывания корней сараны*).

ГАГНУУЛХА *үйлэ үг., идх. залог* 1) гагнахые баадхаха (заставить припаивать): *Бата Нима дарханайда дүрөөгөө гагнуулхаа ошобо*; 2) гагнаха үйлын дүүргэгдэхэ (быть припаянным).

ГАГНУУР *юум. н.* 1) түмэр хэрэгсэлнүүдые хайлуулжа хоорондонь холбожо бэхилдэг зэмсэг (паяльник); 2) юумэнэй гагнагдаһан газарынь (сварной шов): *Тиигээд ехэ нобшотой, олон гагнууртай, унжагай ужаг һиилүүртэй тэрэ захилгые Хэшэгтэ гайхалтайханаар хэжэрхибэ* (Ч. Цыдендамбаев); 2) алта мүнгэн болон бэшэшье түмэртэ зүйлнүүдые гагнахада хэрэглэгдэдэг зэд, мүнгэн, туулган гэхэ мэтэ няалта зүйлнүүд (материалы для паяния из цветных металлов): *Нарин дарха хэхэдэ, зэд, мүнгэн болон элдэб гагнуурнууд хэрэглэгдэдэг юм*; **алтан гагнуур** эмдэ ородог ногоон (ложнозведчатка): *Тэдэнэй дунда тон шухала үнэтэй үндэһэд: тооплин, гүүн хүхэнэй, сэгрэмын, мухар сагаанай болон «хүн» үндэһэнүүд, алтан гагнуур гэдэг, мүн суута женьшэньдэл адли шанартай юм…* (Г. Ленхобоев).

ГАГНУУРИ *юум. н.* 1) хайлуулһан металл, мүн түмэрэй холисо хэрэглэн, юумые бүхэ болгон холболгоа (пайка, спайка, паяние): *Степан Тимофеевич өөртөө үгы зэбсэг Холхойһоо абаашадаг, Холхойдо өөрынь шадахагүй элдэб гагнуури заадаг, хамта дархалдаг байбад* (Ч. Цыдендамбаев); 2) хайлуулжа холбоһон газарынь (место пайки, пайка): *Хажуурай унги гагнууряараа дахин хухараа.*

ГАГНУУРИИН *тэмд. н.* 1) гагнуурида хэрэглэгдэдэг (паяльный): *Түмэн хүбүүмнай мүнөө гаражда гагнууриин ажалда ябана*; **гагнууриин хэрэгсэлнүүд** гагнаха алха, мүн гагналгада хэрэглэхэ алтан, мүнгэн, түмэр, туулган (паяльные инструменты); 2) сваркын, шэрээлгэдэ хэрэглэгдэдэг (сварочный): *гагнууршин аппарат*.

ГАГНУУРША(**Н**) *юум. н.* гагналгын ажал хэдэг хүн, гагнуури хэдэг хүн (паяльщик): *Түдэб дархан манай нютаг соо эгээл бэрхэ гагнууршан гэжэ суутай юм.*

ГАГСА *тоог. н.* **ганса** *хара*.

ГАДА: гада-гада гэхэ *үйлэ үг.* бэеэ сэхээр баряад, үбсүүгээ хүрхылгөөд ябаха (ходить важно, осанисто): *гада-гада алхалха.*

ГАДАГ: гадаг-гэдэг, гадаг-годог гэхэ *үйлэ үг.* ямар нэгэн годогор юумэнэй иишэ тиишээ хүдэлхэ (шевелиться в разные стороны – *о торчащем предмете*): *Гашуунай хотогорто ганса модон гадаг-гэдэг гээ* (*таабари*, айрагай бүлүүр).

ГАДАА *наречи* **газаа** *хара***.**

ГАДААДА 1. *тэмд. н., ном.* газаа талын (наружный, внешний, находящийся за пределами): *Шэнэ элшэн граф Биливин гадаада, дотоодын болон алба татариин хэрэгүүдые хэлсэхээ энэ үдэр буряадай сайд ноёдые уриһан байгаа* (Б. Санжин, Б. Дандарон); **гадаада далай** бүхы түби дэлхэйе тойроод байдаг уһан (мировой океан):

Шандаганай субасааршье гадаада дэлхэй хүрэжэ шадахабди (Б. Санжин, Б. Дандарон); **гадаада монголшууд** 17-хи зуунай түрүүшын хахадта бэеэ даahан зандаа байһан элһэн губиһаа хойшо һуудаг монголнуудые манжанар гадаада монгол гэжэ нэрлэдэг, харин тэдэнэй мэдэлдэ орогшодыень дотоодо (дотор) монголшууд гэжэ илгадаг байһан (внешние монголы); **2.** *юум. н.* хариин оронууд (заграница); **гадаадада гараха** хариин гүрэндэ ажаллаха, амидархаяа ошохо (выехать за границу).

ГАДААДЫН *тэмд. н.* 1) ондоо тээхи, дотоодын бэшэ хэрэгүүдтэ хабаатай (внешний): *Гадаадын политика гээшэмнай хүнэй һанаһаар бүтээгдэнэ бэшэ бшуу* (Д. Батожабай); 2) хари гүрэнэй, хари гүрэнүүдые хамарһан (иностранный, заграничный): *Нацагдорж 1925 онһоо гадаадын орон ошожо, һуралсаха хүсэл бодолоо дээдын байгуулалтадаа элирхэйлбэ* (Л. Балдан).

ГАДАГАР *тэмд. н.* гадайгаад байһан, бэеэ сэхээр бариһан, сээжэеэ хүрхылгэһэн (с прямой осанкой): *гадагар сэхэ бэетэй хүн.*

ГАДАГБА *юум. н., будд.* 1) дасаниие шэмэглэдэг нэгэ зүйл (гадагба); 2) хуралай уншалгын үедэ номой зүб ёһоор уншагдаһые хинадаг уялгатай унзадай туһалагша (помощник унзада, следящий за текстом во время чтения на хурале).

ГАДАГШАА *наречи, сэл.* газаа тээшээ (наружу): *Тоорог тоосонь гадагшаа, тосонь дотогшоо* (Д. Биликтуева).

ГАДАЙЛГАХА *үйлэ у., идх. залог* бэеэ сэхээр бариха (выпячивая грудь, выпрямлять спину): *нюргаа гадайлган зогсохо.*

ГАДАЙХА *үйлэ у.* 1) нюргаа сэхэлээд зогсохо, үбсүүгээ урагшань түлхылгэн байха, үбсүүгээ хүрхылгэхэ (выпячивать грудь, стоять в прямой, напыщенной позе); 2) *шэлж.* бэерхэһэн, һанаһанаа туйлаһан түхэл харуулха, үзүүлхэ (принимать важную позу): *Һамгадай магтаалда түрүүшынхиеэ хүртэжэ, нилээн гадайһан юм гэлсэгшэ* (С. Цырендоржиев).

ГАДАР 1. *юум. н.* 1) юумэнэй газаа, хатуужаһан газаа талань, үнгэ тала, газаа талын үе, бүреэһэн, хушалта (внешний покров, наружная сторона, покрытие, верхний слой): *Зүрхэлжэ ядаһан шэнги удаан абяагүй, хүнжэлэйнгөө гадар эмиржэ һууба* (Ч. Цыдендамбаев); **дэгэлэй гадар** хүйтэнэй сагта үмдэдэг арһаар оёгдоһон дэгэлнүүдые гадарлаһан бүд (матерчатое покрытие меховых шуб): *Тэдэнэр хүхэ гү, али хара хилэнгээр оёһон тохойтой торгон гадартай дэгэл дээгүүрээ табан үнгын һолонго татаһан туузаар хүбөөлэгдэһэн хормойтой уужа үмдэнхэй* (Д. Батожабай); **тетрадиин гадар** тетрадиин хушалта, даха (обложка для тетради): *...Баярмаа Бадма тээшэ хаража, хармаанһаа тетрадиин гадар гаргаба* (Б. Санжин); **газарай гадар** газарай дээрхи үе, хүрьһэн. *Газарай гадар хоёр янзын байдаг: түби газартахи гадар; энэнь тэгшэ газар доро 35–40 км зузаан; харин хада газарта 70 км хүрэтэр зузаан; тиихэдэ океандахи газарай гадар 5–10 км зузаан байдаг; газарай гадар ходо хүдэлжэ байдаг, харин ехээр хүдэлдэггүйнь платформонууд гэжэ нэрлэгдэдэг* (земная кора, верхний слой земли, почва): *Манай эндэхи нютагай газар дайда хүрьһэ муутай, газаа гадарынь нимгэхэн, шэмэ шүүһэ багатай гээшэ ааб даа* (Ц.-Ж. Жимбиев); 2) *зоол.* зарим нэгэн амитанай бэеын газаа талын хатуу хальһан; хуяг (панцирь, раковина): *мэлхэйн гадар*; **2.** *тэмд. н.* юумэнэй газаа талада байдаг (верхний, внешний): *Баяшуудай магазинууд гадар хаалгануудаа хоёр тээшэнь дэлижэ, мүнгэтэйл һаа манайда орыт гэжэ урижа байһан юм шэнги харагдана* (Х. Намсараев); **гадар өөхэн** мяхан дээрэхэнэ арһан доро байдаг өөхэн (подкожный жир, сало): *Тиигээд эбхээтэй газетэ дэлгэжэ, рюкзагһаа сухаари, гахайн дабһалһан гадар өөхэ, саахар гаргажа табина* (Д.-Д. Дугаров); **гадар мяхан** (крупный кусок мяса, туши); **гадар самса** дотор самса дээрэһээ бэеын дээдэ хубида үмдэгдэдэг, ехэнхидээ хүнгэн бүдөөр оёгдоһон хубсаһан (верхняя рубашка, гимнастёрка): *Сэдэн гадар самсаяа тайлажа хаяад, аһан шадалаараа ажаллажа оробо* (Б. Мунгонов); **гадар үмдэн** дотор үмдэн, трусы дээрэһээ үмдэгдэжэ, бэеын доодо хуби болон хүлнүүдые хушадаг хубсаһан (брюки, штаны): *Намдаг баян дотор үмдэ үмдэдэггүй дээрэһээ гадар үмдэтэеэ унтадаг һэн* (Д. Батожабай); **гадар хубсаһан** газаа талын, ондоо хубсаһанай дээрэһээ үмдэгдэдэг хубсаһан (верхняя одежда, *напр. дэгэл, пальто, шуба, плащ, куртка*): *...гадар хубсаһаа тайлажа, унталгынгаа таһагта оробо* (Ц. Шагжин).

ГАДАРАЙ *тэмд. н.* газаа талын (используемый для верха, покрытия, например, дэгэла; обложечный): *гадарай бүд*.

ГАДАРГҮЙ *тэмд. н.* 1) гадарлагдаагүй, гадарлаагүй; үнгөөрөө – *дэгэл тухай* (некрытый, не имеющий покрытия; нагольный): *Бүтид гадаргүй арһан бээлэй соohоо һаариташаһан гараа абажа…* (Г.-Д. Дамбаев); 2) *шэлж.* туранхай (худой – *о скоте, мясе*): *гадаргүй мал; гадаргүй хабһан.*

ГАДАРЛАГДАХА *үйлэ у., хүлеэгд. залог*

үнгэлэгдэхэ, няажа гоёогдохо (быть облицованным): *Метрогой станциин хана мраморааp гадарлагданхай*.

ГАДАРЛАХА *үйлэ үг.* гадар хэхэ, гадар оёхо, ямар нэгэн эдлэл хушаха (покрывать, обшивать, облицовывать): *Хүхэ даалингаар гадарлан оёһон шэб шэнэхэн хонин үмдэеэ тайлаад хоноһониинь һүни үгы болошоһон юм* (Д. Батожабай); **дэгэл гадарлаха** арһаар дэгэл оёходоо, ямар нэгэн бүд үнгэ таладань барилсажа оёхо (крыть шубу материей): *хурьган дотортой дэгэл хилгаанан бүдөөр гадарлаха*; **ном гадарладаг** (*гү, али* **хабтаһалдаг**) номой хуудаһануудые нэгэдүүлжэ оёод, хабтаһантайнь холбодог (переплётный): *ном гадарладаг цех*; **ном гадарлагша** номой гадарые досоохи сааһантайнь холбодог мэргэжэлтэн (переплётчик).

ГАДАРЛУУЛХА *үйлэ үг., идх. залог* гадарлахые баадхаха, гадартай болгуулха (просить, заставить делать покрытие): *Басаганайнгаа хадамда ошоходонь, Базартан Ханда абгайе хэлэжэ, хурьган дотортой заһалайнь дэгэлые буха магналаар гадарлуулба*.

ГАДАҺАЛДАХА *үйлэ үг.* зоолдоһон шэнги зогсохо (стоять как вкопанный): *Гэнтэ бахана мэтээр гадаһалдан зогсошобо* (В. Гармаев).

ГАДАҺА(Н) *юум. н.* 1) юумэ торгоохо, тогтооходо хэрэглэдэг нэгэ үзүүрыень хурсадхажа хэһэн түмэр гү, али модон хэрэгсэл, богонихон гасуу (кол, колышек, свая): *Зундаа майхануудые татуулжа уяһан богонихон гадаһанууд лэ тэмдэггүй саһан дундаһаа шоройлдоно* (Д.-Д. Дугаров); **Алтан гадаһан** Хойто полюста эгээл дүтэ ялагар мүшэн, гэрэлтэдэг бүмбэгэр газ (Полярная звезда): *Полюста ойро байдаг тула сүүдхын туршада бүмбэгэр тэнгэриин хүдэлэн харагдаашье һаань, Алтан гадаһан нэгэл газартаа оршожо, хойто зүгые заажа, бага Долоон үбгэд гэдэгэй үзүүртэ яларан байдаг*; *Айдарханһаа хагасахадамни / Алтан гадаһан толотобо* (Д. Улзытуев); **«Алтан гадаһан»** Монгол уласай хүндэтэй шагнал, орден (монгольский орден Полярной звезды): *Алтан гадаһан гэдэг орденоор (одоор) ажалдаа гарамгай ехэ амжалта туйлагшад шагнагдадаг*; 2) модон эшэдэ һуулгагдаһан, хоёр таладаа эритэй, эшыень хүлөөрөө гэшхэжэ дарадаг гэшхүүртэй тибһэ малтадаг түмэр хэрэгсэл (приспособление для выкапывания луковиц сараны): *Ханшарни хүндүүлхэй болошобо, юуб гэхэдэ гадаһанайнгаа эшые гэдэһэндээ тулгажа, бүхы бэеэрээ дарадаг байгаа ха юмбиб* (Г. Дашабылов).

ГАДНА 1. *холбоо үг., ниш.* нэмэжэ хэлэхэдэ (в добавление *к кому-л., чему-л.*, и): *Гэрэй эзэн үбгэжөөл гарагай хэлтэгыдэ, гадна дабирхайгүй тэргээр, үшөө эдэ хашан сарнуудаар ябаха болоһондоо һанаагаа зобоно* (Ц.-Ж. Жимбиев); **2.** *дах. үг.* энээн дээрэ нэмэжэ хэлэхэдэ (кроме того, сверх того, помимо): *Юрэдөө, бишни үбгэржэ, урданай юумэ һанахаһаа гадна мүнөө хэлэжэ байһан юумэеэ мартажархидаг болооб* (Ц.-Ж. Жимбиев); **тэрээнһээ гадна** тэрэ юумэһээ амяараа (кроме того): *Юумэ гээшыешни бүтээхын түлөө ухаангүй ехэ оролдолго, тэрээнһээ гадна, нэтэрүү ябаха хэрэгтэй ха юм* (Ц. Шагжин); **хэм** (*гү, али* **хэмһээ**) **гадна** туйлда хүрэмэ, хэмһээ үлүү, ехэ (предельно): *Энэ үедэ нээлгэтэй үүдээр хэм гадна ехэ дэлэнтэй ямаан орошобо* (Ч. Цыдендамбаев); **3.** *тэмд. н.* онсо, илгарма, шалгарма, үлүү гарама (особенный, замечательный, превосходный, отличный): *гадна ондоохон ябадалтай морин*; **4.** *наречи* газаа, газаа тээ (снаружи); **гадна дотоно** а) газаа зосоо талада (снаружи и внутри); б) *будд.* гадуур болон дотор, *буддын шажанай ба буддын шажанда хамаагүй зүйл, үзэл бодол, зон г.м.* (сторонники и не сторонники буддизма); **гадна дотнын** газаахи ба досоохи, гадарай ба доторой (внешний и внутренний).

ГАДНААР: **хэм гаднаар** *наречи* үлүү гарамаар, онсоор, тусхайгаар (особо, очень уж, сильно): *Дагдайн газар дээгүүр шара хүхэ сэсэгүүд хэм гаднаар угалзатан соохорлоно* (Ч. Цыдендамбаев)**.**

ГАДУУР 1. *наречи* газаахи талаар, ондоо тээгүүр (по наружной, внешней стороне): *Мүнөөнэйхи шэнги тархяа хазайһан тээшээ ябажа, гадуур олзо бэдэржэ, зун, намарые үнгэргэхэгүй байгаабди* (Д.-Д. Дугаров); **2.** *дах. үг.* байһан юумэндэ нэмэлтэ болоһон, амяараа (кроме, помимо, сверх *чего-л.*): *Хүн бүхэн өөрынгөө ажалһаа гадуур нэгэ юумэндэ дүйтэй байдаг* (Ч. Цыдендамбаев); *Гуримһаа гадуур загаһа губшахые бахал шангаар хориһон байна* (Г. Ленхобоев); **хэмһээ гадуур** дэндүү, дан, хэтэрхэй, үлэмжэ (чрезвычайно, слишком, чересчур): *Хэмһээ гадуур хүхюу хүнүүд айл тиргэн бүхэндэ байдаг шуу* (М. Осодоев); **3.** *тэмд. н.* хэтэрмэ, онсо, юрэ бусын (недюжинный, исключительный): *Гадуур бэрхэ хүбүүнэй уладай нюдэн дээрэ ургажа эхилхэдэ, урданай дурагүйшүүлэй зариман Дулгуудайнхяар ябадалтай болоһон, нилдагануур хүүр дэлгэжэ, һайба худхадаг…* (Ц.-Д. Хамаев); **гадуур билиг** гарамгай,

гайхамшиг билиг (недюжинный талант); **хүнһөө гадуур хүн** жиирэй бэшэ хүн (незаурядный человек).

ГАДУУРХИ *тэмд. н.* ямар нэгэн юумэндэ нэмэлтэ, үлүү (вне, находящийся за пределами *чего-н.*): *Иигэжэ нуралгын гол хүсэнһөө мултарбашье, гадуурхи багахан урадхалдань абтан, хабшалай оёор руу шуумайжа ябаа һэн* (Д.-Д. Дугаров).

ГАЖА: гажа буруу *тэмд. н.* дадаһан хэб байдалһаа ондоо, дүрэ буруу, зүһэ буруу (нетипичный, необычный, непривычный, нездешний): *Иимэ нэгэ гажа буруу, муухан һэжэгтэй үгэнүүдые дуулахадаа, Майдар ууха гэжэ баряад байһан сайгаа гансата табяадхина* (Д. Эрдынеев); **гажа буруугаар** тогтомол, дадамал гуримһаа ондоогоор (необычным, неприятным образом, нарушая сложившийся порядок): *Иимэл болоһон саг, иигэжэл хүнһөөл һаа ондоогоор, гажа буруугаар ябадаг болоһон залуушуул ха юм!* (Д. Эрдынеев).

ГАЖАА *юум. н.* сэхэ бэшэ болоһон, годиинһон газарынь (искривление, искривлённая часть): *гажааень заһаха.*

ГАЖААД, гажаат, гажаата 1. *юум. н., яряан.* (**газетэ** *хара*) сонин, *ород хэлэ мэдэхэгүй, бэшэгтэ муушаг зон иигэжэ урдань үгүүлдэг байһан* (газета): *Хүгшөөдэй үнөөхил гажаата мажаата гаргадаг хүнэй энээгүүр ябаһанда, тэрэнэй зорюута залуу һаалишантай золгохоёо ерэһэндэ, тэрэ басагые баһаһандаа һанаагаа зобоно* (Ц.-Ж. Жимбиев); **2.** һониной, һониндо хамаатай (газетный): *Тэрэ гажаат сааран дээрээл бү бэшыт!* (Ц. Шагжин).

ГАЖААЖАРХИХА *үйлэ у., видэй нэгэ түхэл* шадабаригүйдэжэ юумые годиилгожорхихо, һанаһан, хүлеэһэнһээ ондоо болгожорхихо (вопреки ожиданию искривить, изогнуть): *Эдэ хадааһа юундэ бултыень гажаажархибаш?*

ГАЖААЛГАХА *үйлэ у., идх. залог* хүнөөр хүүлэхэдэнь, юумыень сэхэ бэшэ болгожорхихо (искривить): *Энэ дүрэгүй амитанаар хадааһа зоолгохо гэһэмни, һарюу сохижо, гажаалгаба*.

ГАЖААХА *үйлэ у., идх. залог* 1) годиилгохо, һарюу болгохо, гажатарынь үйлэдэхэ (кривить, искривить, делать кривым, изогнутым): *Үүдэ сонхоёо бороотойдо хаангүй байжа гажааба;* 2) *шэлж.* ондоо болгохо, тодо бэшэ гү, али худал болгохо (искажать, извращать): *Балданай ... хамаг юумые гажаажа, өөрынхеэрээ болгохо гэжэ оролдодогыень мэдэхэ һэн тула Алдар балайшье гайхабагүй* (Ц.-Д. Хамаев).

ГАЖАЛХА, хажалха *үйлэ у., нют.* хажада, хүреэдэ һуулгаха, тэрэнь алтан, мүнгэн байжа болохо (вставлять в оправу): *Эхэнэрнүүдэй эдлэл зүүдхэл*: *алтаар гажалһан бугааг, гарьха, шэмхүүр, хулхибша, бүдүү нарин оонорнууд болон бусад юумэнүүд аржылданад* (Ц.-Ж. Жимбиев).

ГАЖАНГИ *тэмд. н.* годиинги, нугынги, сэхэ бэшэ (искривлённый, сгорбленный): *гажанги нюргатай* (*гү, али нюрга гажанги*) *хүн.*

ГАЖАНГИР 1. *юум. н.* годирхой, нугархай (кривизна, искривление): *түмэрэй гажангир сэхэлхэ*; **2.** *тэмд. н.* годигор, нугагар, сэхэ бэшэ (кривой, искривлённый): *хүрзын гажангир эшэ.*

ГАЖАНТАХА *үйлэ у., видэй нэгэ түхэл* годиихо, гажан татаха, гажан алдаха (слегка кривиться, искривиться): *Хүндэ ашаһаа боложо, тэргын армаг гажантаа.*

ГАЖАНХАЙ 1. *тэмд. н.* һарюу, сэхэ бэшэ болоһон (кривой, изогнутый): *Гажанхай томо хургануудайнгаа бэе бэедээ оролсошотор нюдаргаа зангидаһан Ван-Түмэр гараа дээрэ далайжа, набтархан хитадай нюур уруу ябуулжа орхибо* (Д. Батожабай); **2.** *юум. н.* гажуу байлга (кривизна): *Үүдэнэйнь гажанхайе заһагты, хүбүүд.*

ГАЖАРААМА *тэмд. н.* сэдьхэл хүдэлгэмэ, уйдуулма, уй хүдэлгэмэ (расстраивающий, трогающий): *сэдьхэл гажараама уянгатай дуун.*

ГАЖАРААХА *үйлэ у., идх. залог* урмынь хухалха, муудхуулха, гажардаһыень хүргэхэ (расстраивать, заставлять грустить): *Ямаршье шэнэ һанал ерүүлдэггүй, хэниешье энеэлгээ баясуулаагүй, уйдуулаа гажараагаагүй тэрэ номынь стол дээрэ мартагдажа, хэды үдэр соо интернадай тооһо шэнгээбэ* (Ч. Цыдендамбаев).

ГАЖАРАЛ *юум. н.* гуниглалга, найдалгүй юумэ зосоогоо һанажа ябалга, уйдалга (уныние, расстройство): *Ямар бэ даа нэгэ таагдашагүй гомдол, юунэйшьеб түлөө нэгэ гажарал досоохишень уйтаруулан, ... шашхажархиха мэдэрэл гэхэ юм гү, али хүсэл түрүүлнэ* (С. Цырендоржиев); *Газарһаа – ногоон, гажаралһаа – үбшэн* (Оньһ. үүлэ.); **гажарал зоболон** ядарал, тулилга (мучения, страдания): *Бүхы гажарал зоболонгоо мартаад, хуби заяагаа тад шэнээр түбхинүүлһэй гэжэ бодожошье магад* (М. Осодоев).

ГАЖАРАЛГА *юум. н.* гуниглалга, найдалгүй юумэ зосоогоо һанажа ябалга, уйдалга (уныние, расстройство): *сэдьхэлээ гажаралга.*

ГАЖАРАЛТАГҮЙ 1. *тэмд. н.* сэдьхэлдээ юумэ уйдан һанамаар бэшэ (не стоящий того, чтобы расстраиваться): *Гажаралтагүй юумэндэ сэдьхэлээ бү зобоогыш, нүхэрни!*; **2.** *хэлэгшын үүргээр хэрэгл.* сэдьхэлдээ юумэ уйдан һанамаар бэшэ (не стоит того, чтобы расстраиваться, унывать): *Сэдьхэлээ гажаралтагүй, ажабайдалшни дуунан урдашни* (Д.-Д. Дугаров).

ГАЖАРАНГИ *тэмд. н.* гунигланги, зосоогоо юумэ уйдан һананги (унылый, расстроенный): *Бадан хэршье баяртай ябаа хадаа заяха гажаранги* (Б. Санжин, Б. Дандарон).

ГАЖАРАНХАЙ *тэмд. н.* гунигланги, зосоогоо юумэ уйдан һананги (унылый, расстроенный): *Хүрьгэниинь болохо аза хубигүй гансаарданхай, гажаранхай ябаашье һаа, харин мүнөө ... хирэгүй тунгалаг инаг дуранайнгаа нангин һайхан уялгые дүүргэхээр зоригжоо* (М. Осодоев).

ГАЖАРУУЛХА *үйлэ үг., идх. залог* гуниглуулха, уйдаха байдалда оруулха, гажардаһа хүргэхэ (заставить грустить, приводить в уныние): *Иимэ ажабайдал үбгэниие гажаруулдаггүй, тэрээндэ ехэ зохистой һэн* (Ж. Тумунов).

ГАЖАРХА *үйлэ үг.* сэдьхэлээ хүдэлгэхэ, гуниглаха, уйдаха (унывать, впадать в уныние, испытывать безнадежную печаль, гнетущую скуку): *Энээн дээрээ өөрөө сулөөгүй ябаһанаа, һамгаяа айлшалуулха саггүй байһанаа һанажа, нэгэ тиимэ гажарһан мэдэрэлдэ абтаадхина* (Д. Эрдынеев).

ГАЖАХА *үйлэ үг.* нугыха, годиихо, сэхэ бэшэ болохо (кривиться, искривляться, коробиться, корёжиться – *о древесине*): *Нара һалхин хоёрһоо хагсажа, гажан жалжышаһан мөөртэй тэргэ хахина хахинаһаар үгсүүр өөдэ гараба* (Г.-Д. Дамбаев).

ГАЖАШАГҮЙ *тэмд. н.* 1) годиидоггүй, нугаршагүй (неподдающийся деформации): *гажашагүй хатуу түмэр*; 2) *шэлж.* шууд, сэхэ, хубилшагүй, сүхэршэгүй, гуйха аргагүй, хэлбэришэгүй хатуу (прямой, неумолимый, непреклонный): *гажашагүй сэхэ зан.*

ГАЖАШАХА *үйлэ үг., видэй нэгэ түхэл* түргэн, абаһаар нугыха, ойро зуурын саг соо годиишохо (быстро, за короткое время искривиться, безнадёжно искривиться): *Булсуутажа гажашаһан эрхии хургаараа кинжал хутагын эри дахяад үзэжэ һуунан эзэниинь…* (Д.-Р. Батожабай).

ГАЖУУ *тэмд. н.* 1) сэхэ бэшэ, һарюу мурюу, нугыһан (искривлённый, кривой): *Түймэрэй улаан гал ... ута богони, һарюу гажуу һүүдэрнүүдые һэргээн, һүрөөтэй аймшагтайгаар туяатуулна* (Б. Мунгонов); 2) *шэлж.* буруу, зүб бэшэ, худал (ложный, обманчивый, фальшивый): *Тэрэшни нэгэ сэхэ бүхэеэшье хэлэхэгүй, гажуу ябадалтай хүн ха юм.*

ГАЖУУГААР *наречи* 1) сэхэ бэшээр, годиилгон (криво): *...унтажа хэбтэһэн юрэ бусын абарга томо амитан шэнги, үбэлэй һарын сэгээн ногоон гэрэл доро һарюу гажуугаар һүүдэртэн, жэгтэй томоор барбайн харлажа харагдаба* (Б. Мунгонов); 2) *шэлж.* зүб бэшээр, ондоогоор, буруу болгон (неверно): *гажуугаар ойлгохо*.

ГАЖУУЛХА *үйлэ үг., идх. залог* һарюу болгохо, нугылгаха (кривить, искривлять, сгибать): *Потолоог дээрэ хүндэ юумэ хэжэ, хушалтын нугарһа модо гажуулаа.*

ГАЖУУРХА *үйлэ үг.* һарюу болохо, гажаха, нугыха (кривиться, перекашиваться).

ГАЖУУХАН *тэмд. н.* бага зэргэ һарюу (кривой, немного искривленный): *Эдэ хүбүүдэй баримжа байһан баниин хана доогууряа гажуухан болон алдаа бэшэ гү даа.*

ГАЗ *юум. н.* 1) атом болон молекулэнүүдынь барисалдаагүй тула бүхы хаамал газарые дүүргэдэг хии, *тэрэ элдэб янзын байдаг* (газ): *Долоон метр малтаад байхадань, метан гэжэ хоротой газ гаража, хүрзэ, лоомоо түргэн абаһан байгаа* (Б.-Б. Намсарайн); **байгаалиин газ** дүрэдэг, газар доро байдаг, гол зүйлынь метан юм, гадна, тэрээндэ этан, пропан, бутан, изобутан, пентан гэһэн зүйлнүүд ородог (природный газ): *Манай гүрэндэ айхабтар ехэ байгаалиин газ бии тула тэрэниие дамжуулха соргонуудые ондоо гүрэнүүдэй газар дээгүүр, мүн Балтиин, Хара дайлайнуудай оёороор байгуулжа, тэрээгээр дамжуулан, хилын саана худалдадагбди*; *Байгаалиин газ олдоһон шэнэ газарай хэлбэри буулгагдаха байна* (Д.-Д. Дугаров); **намагай газ** тогтомол уһанай оёорһоо гарадаг (болотный газ); **газ абалга** байгалиин газые газар дорохоо гаргалга (добыча газа); **газ абагша** газар дорохоо газ гаргагша (газодобытчик); **газаар хангалга, газ оруулга** ажахын объктнүүд болон байрын гэрнүүдтэ газ оруулалга (газификация); **газ болголго** шулуун нүүрһэ гү, али шэнгэн түлишэ газар доронь шатаагаад, дүрэдэг газ болгожо, тэндэһээнь абадаг (газификация); **газтай, газтай болдогдоһон** углекислота оруулагдаһан – *уһан, ундан г.м. тухай* (газированный): *газтай болгогдоһон уһан*; **газ дүрсэтэ** хиибэр, хиишүү, газда адли, газ түхэлтэй (газообразный); 2) машинын хурдан (скорость автомобиля): *Тэдэнь сожоошье*

татабагүй хэбэртэй, саһашань ехэ газ дээрэ саашаа шуумайһан зандаа (С. Доржиев).

ГАЗА: газа-газа гэхэ *үйлэ у.* томоотой-гоор, ягдайса, сэхээр ябаха (ходить важно, осанисто): *газа-газа алхалха.*

ГАЗАА 1. 1) *наречи* гадаа, гадуур, зосоо бэшэ, тад ондоо таладань (вне, снаружи, на улице, под открытым небом): *Газаа бүгшэм, наранда халаһан зуһалангай гэр соо бүри игсуун* (Д. Эрдынеев); **газаа тээхи** ямар нэгэн оршомой саада тээхи (находяшийся за пределами *чего-л.,* вне *чего-л.*): *Мэлс арадаа ябаһан машинын гээгдэхыень кабинынгаа газаа тээхи гэрэлдэ хараба* (Г.-Д. Дамбаев); **газар дэлхэйн газаа тээхи** ондоо дэлхэйн (внеземной); **газаа зосоогүй** зосоо тала-даашье, газаа тээгээшье (и снаружи, и внутри): *Тэдэ дүрбэнэй хамаг бүхы хубсаһанишнь энэ һүниин аадарта газаа зосоогүй нэбтэ шобто сохюулшаһан, шал шабар хүйтэ нойтон болобо…* (Х. Намсараев); **газаа досоо** доторшье газаашье, гадаашье (везде, повсюду): *Газаа досоо тээһээнь дулаалжа, һэеы хадаһан үүдээ эжынгээ хойноһоо шангаханаар татажа хаагаад, Чимитсуу ёолонгёор һанаа алдан, хурьган дотортой зубсаагаа тайлажа, тахяагайнгаа гэр дээрэ орхижорхибо* (Ц.-Д. Хамаев); **газаа досоо ябаха** гэртэ, байшанда орохо гараха (сновать туда-сюда); **газаа досоогуур** а) доторшье гадаашье, гэр болон гэрһээ гадуур талаар (везде, внутри и снаружи): *...Бадмын барлаг зарасанууд газаа досоогуур нюужа хабшажа байжа, шэбэр-һабир шэбэнэлдэнэ* (Х. Намсараев); б) *шэлж.* нюуса далдаар, танилай хэлсээгээр (тайно, окольными путями); **газаа досоогуур ябажа хэрэгээ бүтээхэ** албан газарай мүн бусадшье газарта танилай, нюуса (эдилгын ашаар) хэ-рэгээ бүтээхэ (улаживать дела по знакомству); **газаа досоогурхи** хаа хаанагүй байгаа юумэн, гадар доторшье тала (находящийся внутри и снаружи): *газаа досоогуурхиие сэбэрлэхэ*; **газаагаа нохойгүй, гартаа бээлэйгүй** (Оньһ. у.) юушьегүй байха, хоолойгоо тэжээхэ зөөригүй байха (быть неимущим, ≈ ни кола, ни двора): *Та ямар шадалтайбта? – гэнэ. – Эрхим баян, – гэнэ Дамба. – Газаагаа нохойгүй, гартаа бээлэйгүй* (П. Малакшинов); **2.** *дах. у.* юумэнэй зосоо бэшэ (вне, за): *Гэрэйнгээ газаа Тобшой хүгшэн арһа элдэжэ һууба* (Ч. Цыдендамбаев); **газаа досоогуур** доторшье, гадаашье (внутри и снаружи): *Занданай баабай энгэр һэлинхэй тэрлигэйнгээ газаа досоогуур һабардан, үнөөхи бэшэгээ гаргажа һарбайба* (Ц.-Ж. Жимбиев); **3.** *тэмд. н.* юумэнэй зосоо бэшэ талын (внешний, наружный): *газаа хаалга*; **газаа далай** дэлхэйн бүхы океанууд (мировой океан): *Элдин сагай эхиндэ, газаа далайн саанахана, газар дэлхэйн наанахана…* (Ц.-Ж. Жимбиев); **газаа тала** юумэнэй досоо бэшэ талань (внешняя сторона, внешность): *Эдэ олон номуудай газаа талань тон ондо ондоонууд* (Ч. Цыдендамбаев); *Газаа талань гэрэлтэнэ, / Досоо талань толотоно* (*таабари*, лампа); **газаа талын** өөһэд доторой бэшэ (внешний): *Үерэй газаа талын хэрэгые таанадта хөөрэхэгүйб* (С. Ангабаев); **газаа талын харилсаан** хари гүрэнтэй, зонтой харилсаан (отношения с другими государствами, народами).

ГАЗААГУУР 1. *наречи* газаа, гэр байра соо бэшэ; байра шадараа, тэрээндээ ойро дүтэ (на дворе, вокруг жилья, юрты, на улице, вне, снаружи): *Теэд газаагуур шимэ олон зоной хүүежэ, үймэлдэжэ байхада, хэн тэсэжэ, гэртээ һуужа байба гээшэб?* (Ц. Шагжин); **2.** *дах. у.* газаа тээгүүр, газаа талаар, хажуугаар, хажуу талаар (вне, мимо, по внешней стороне): *Жаргалма, һүеэ хүнэгэйнгөө газаагуур һаажа һууналши, харыш!* (Ч. Цыдендамбаев).

ГАЗААГУУРХИ 1. *тэмд. н.* 1) досоохи талын бэшэ, ойгууpаа (наружный): *Газаагуурхи зомгоолоо суглуулжа, эдеэгээ шанаха туйлдаа хүрөөд байнабди* (Г.-Д. Дамбаев); ○ **гэртэхи** *гэһэн үгэтэй парн. хэрэгл.*; **1.** *юум. н.* дотор бэшэ тала (пространство вокруг жилья, стойбища, двор): *газаагуурхияа эмхи гуримтай байлгагты.*

ГАЗААГҮЙ: гэртэ газаагүй *наречи* гэр соошье, газаагуурыньшье (и в доме и во дворе): *Гэртэ газаагүй хүн зон дүүрэн байба*; **зосоо** (*гү, али* **досоо**) **газаагүй** хаа хаанагүй, доторшье, гадаашье (везде): *Нээрээшье, энэ ордон досоо газаагүй үмхирһөөр үнинэй байгаа* (Д. Батожабай).

ГАЗААДА *тэмд. н.* юумэнэй зосоо бэшэ талын, наагуурхи (внешний, наружный): *Газаада түхэл янзаараа болбосоронги хүн боложо, зондо харагдахые хүсэдэг туладаа, мүнөөшье бэеэ зэһэнги, нюдөө үзүүрлэнхэй* (Ж. Тумунов).

ГАЗААДАХА *үйлэ у.* 1) газаа үлэхэ, гэргүй үлэхэ (оказываться вне дома, на улице): *Машинаһаа һүни буулгагдахадаа газаадажа, вокзал ошохо баатай болобо*; 2) хашуулха (подвергаться притеснению).

ГАЗААДХАХА *үйлэ у., идх. залог* дурагүйдэхэ, муугаар хандаха (недолюбливать, чувствовать неприязнь).

ГАЗААЛУУЛИХА *үйлэ у., идх. залог* 1) газаа гаргуулха, гаргахые баадхаха (позволять, заставить выходить на улицу); 2) *шэлж.*

газаашалуулха, хашуулха, илгуулха (быть притесняемым): *Үдэр үнгэрхэ бүри Тамарын досоо бүрэнхытэнэ, газаалуулһан мэдэрэл зүрхэ сэдьхэлыень тамална* (С. Цырендоржиев); *Буряад айлда үргэжэ абтаһан хүүгэд газаалуулдаггүй байһан.*

ГАЗААЛХА *үйлэ у.* 1) газаа гараха, өөрын хэрэг бүтээхэеэ газаа гараха, мори хараха, махабадын захиралтаар газаа гараха, шээхээ газаа гараха (выходить на улицу помочиться): *Нэгэнэй газаалхаяа гарахадань, буутай нэгэ хүн дахасалдан ошодог байба* (Ц.-Д. Хамаев); *Һара наран тээшэ хаража газаалхань сээртэй гэдэг*; 2) хашаха, илгаха, муугаар хандаха (притеснять): *Харин минии мэдэлэй хүнүүдһээ хэн таанадые дорожолноб, газаалнаб – тэрэ гүрэнэй хуулиин урда харюусаха* (Б. Санжин, Б. Дандарон).

ГАЗААХИ *тэмд. н.* 1) гэр соохи бэшэ, зосоохи бэшэ, газаань байһан (находящийся вне *чего-л.*, наружный): *... Бүтэдмаа газаахи сарай-кухни соогоо юумэ хүүмэеэ хэжэ һууба* (Б. Мунгонов); **газаахи гэртэхи, газаахи зосоохи** гэр соо ба газаань байһан зөөри хогшол, үхэр мал (скарб, скот, недвижимость, *то что в доме и во дворе*): *Барга-Няма Бүтэдмаатай сугтаа зуһалангай гэрнүүдэй газаахи зосоохиие өөдэ таталсажа, шорой шохой хамалсажа, үдэ болгобо* (Б. Мунгонов); **умайһаа газаахи хээли** хээлиин шангахан һэдэрэлгэ (внематочная беременность); ○ **гэртэхи** *гэжэ үгэтэй парн. хэрэгл.*

ГАЗААШАА *наречи* зосоohоо газаа тээшээ (наружу, во двор, на улицу): *Биледэй ээлжээндэ зогсоһон хүбүүд ябуудтаа хармаанһаа тамхинуудаа абаһаар, сэбэр агаарта татахаяа газаашаа гараба* (Г.-Д. Дамбаев).

ГАЗААШАЛАЛГА, газаашалга *юум. н.* 1) ямар нэгэн үбшэнэй газаа тээшээ харагдамаар һүжэрэлгэ (внешнее проявление – *о признаках болезни*): *Үбшэнэй газаашалалга эдэгэхын тэмдэг гэдэг юм*; 2) хашалга, хашалга хайралга (притеснение); 3) хайхарангүй байлга, илгалга (игнорирование); 4) үзэн ядалга, нюдэ шүдөө үзүүрлэлгэ (презрение).

ГАЗААШАЛУУЛАНГИ *тэмд. н.* илгагданги, хашагданги (притесняемый, презираемый): *Эдэ үхибүүд хойто эхэдэ газашалууланги гэжэ хүнэй харагаар ойлгохоор.*

ГАЗААШАЛУУЛХА *үйлэ у., идх. залог* хашуулха, хашуулха хайруулха, илгуулха, хайхаруулаагүй байха (быть притесняемым): *Али Наран минии түрэһэн хүбүүн бэшэ хадаа намда газаашалуулха, харшаа гэжэ һанаа гүт?* (Г.-Д. Дамбаев).

ГАЗААШАЛХА *үйлэ у.* 1) газаа тээшээ гараха (выходить наружу): *Ябаһуу даа, – гээд, хамтаралай дарга үбгэн газаашалба* (Б. Шойдоков); 2) хашаха, илгаха, муугаар хандаха (притеснять): *«Эхэ эсэгынь мордомсоор, хүнэй үриие юундэ газаашалнабта?» гэжэ үбгэмни хэлэһэй даа гэжэ Димидмаа ехэл хүлеэнэ* (Ч. Цыдендамбаев); 3) ямар нэгэн үбшэнэй газаа тээшээ һүжэрхэ (проявляться внешне – *о болезни*).

ГАЗАЛГА *юум. н., оно* шүргэ, зоомол хашаа, шэбээ (частокол).

ГАЗАР 1. *юум. н.* 1) дэлхэйн хуурай гадарай хүрьһэн, шорой, эгээн дээдэ үень (почва, грунт): *Эрдэмтэ хүрзөөрөө газар тулаад зогсоно* (Ч. Цыдендамбаев); **газар хахалха** газарай хүрьһые онгилон урбуулжа, хара шоройень дээшэнь гаргаха (пахать землю): *Тэрээнһээ хойшо жэл ерэхэ бүри таряанай поли үргэдхэгдөө, шэнэ газар хахалба* (Ц.-Ж. Жимбиев); **газар тэбэрин хэбтэхэ** уруугаа харан хэбтэхэ (лежать ничком): *Тиигэһээр бүри арга шадалаа барагдан, газар тэбэрин хэбтэшоо һэн* (Д. Батожабай); **газар дуулаг, гахай шагнаг** хэншье юушье бү мэдэг, бү дуулаг (пусть никто не узнает и не услышит): *Юрэдөөл газар дуулаг, гахай шагнаг, энээниемни шэхэтэ юумэдэ бү хэлээрэйгты* (Х. Намсараев); **газар дэлхэй тогтоогүй** алтан дэлхэй уйтараа бэшэ арга мүрынь олдоно бээ (≈ свет клином не сошёлся): *– Ганса Даша-Сэрэн дээрэ газар дэлхэй тогтоогүй. Тэрээнтэй тэрээнгүй туража үхэхэгүйбди, – гээд, хажуудань зэргэлэн һуушаба* (Б. Ябжанов); **газар тэнгэри хоёр мэтэ** тад ондоо (полная противоположность, совершенно разные, ≈ как небо и земля): *Нэгэ газар уһан дээрэ, нэгэ нютагта, адли оршон байдалда ажахуужа ябаһан аад, газар тэнгэри хоёр мэтэ бэе бэеһээ холо, хоёр ондоо бүлэ байнабди* (Д. Эрдынеев); ◊ **газар доро орошохо** мүр сараагүйгөөр үгы болошохо (провалиться сквозь землю): *Теэд Холхойн мүр олдобогүй, газар доро орошоһон шэнгеэр үгы болошобо* (Д. Эрдынеев); *Тэрэтнай эшэжэ, газар доро орошохоһоо наагуур юумэ ябанал* (Ц. Шагжин); **газар мүргэхэ** газардаха, зобохо, муудаха (оказываться в безвыходном положении): *Миниингээ хада гэртээ харишоо һаа, ехэл газар мүргэшэхэ барһад юм даа…* (Ч. Цыдендамбаев); **хамарааараа газар хадхаха, үргөөрөө газар мүргэхэ** а) шадалайнгаа дуунатар, муудатараа ябаха (трудиться, стараться изо всех сил, до полного изнеможения, до упаду); б) тэнэг байдалда орохо

(оказаться в глупом положении, сесть в лужу): *Харанхыhаа харанхы болотор, хамараарааа газар хадхатараа, хүнэй сабшалан хүсөөрөө добтололсожо ябана бэшэ аалди?* (Х. Намсараев); *Халагни халаг, эгээ энэ Сэдүүгэй Цыремпилэй хэhэн үйлөөр хамараарааа газар хадхашаба гээшэб* (Х. Намсараев); **газар дорьбосо** шангаар, hүртэйгөөр (громко, громогласно): *Тиихэдэнь түрын зон «зүб-өө, зүб» гэлдэжэ газар дорьбосо хашхаралдаа hэн* (Х. Намсараев); **газар гахай** (**болотор**) а) ехээр, аймшагтайгаар, олиггүйгөөр (страшно, ужасно, безобразно): *газар гахай болотор муушалха*; б) газар хороохогүй, үсэдөөр (упрямо): *Хубитын Энхын хоёр морид эзэгэ баhажа, долоошье сохёо hаа дон гэхэгүй, газар гахай шэнги, галгихаhаа бэшые мэдэхэеэ болёод ябадаг аад лэ…* (Х. Намсараев); 2) манай планетын гадарта ородог, hэрхигэр хара-хүрин бодос (рыхлое тёмно-бурое вещество, входящее в состав коры нашей планеты): *Хүндын оёорто буужа уруудаха-дань, шэнэhэ хуhанууд бии боложо, хүл доронь уhа шабартай газар шабшаргаба* (Б. Мунгонов); 3) тойроод байгаа үргэлжэ ехэ газар (*какая-л.* большая территория, окружающая говорящего); **газар дэлхэй** (*гү, али* **дайда**) ямар нэгэн дайда, тала, талмай (*какая-л*. территория): *Тиихэдэ газар дайдын hайниие гансаараа эзэлhэн Галсан гулваа Хэжэнгэ соо эгээл баян hууhан юм* (Х. Намсараев); *Газар дэлхэй сэл ногоон хилэн дэлгэжэрхиhэн юм шэнги елбэлзэн харагдажа байгаа бэлэй* (Х. Намсараев); **газар уhан** талмай, дэлхэй, дэлхэйн бүмбэрсэг (земля, территория, свет, мир): *Газар уhыемнай танаха тайрахань бэзэ гэжэ үшөөтынхид таамаглаба* (Ч. Цыдендамбаев); 4) хэн нэгэнэй эзэмдэhэн газар, бага хэмжээнэй хубааряар хүртэhэн дайда, зай, *сабшалан, үтэг, бууса г.м.* (территория с угодьями, находящаяся в *чьём-л*. владении, покос, стойбище, доставшиеся в результате раздела общинной земли): *Дагдайн газар дээгүүр шара хүхэ сэсэгүүд хэм гаднаар угалзатан соохорлоно* (Ч. Цыдендамбаев); 5) Наранhаа тоолобол, Наранай системын гурбадахи планетэ; Нарые тойрон, мүн өөрынгөө голые тойрожо эрьелдэдэг (Земля): *Манай Газар болбол хүн зоной байдаг планетэ юм. Хүн амитантай ондоо планетэ олдоодүй* (*Буддын шажанай ёhоор, бурхадай болон диваажанда ошоhон хүнүүдэй hүнэhэнэй оршодог олон мянган юртэмсэнүүд холо саана бии гэдэг*); *Юу тиигэжэ дураа гутаха бэлэйб. Hара газар хоёртол hалахаяа болишоhон хоёр бэшэ гээшэ гүбди* (Х. Намсараев); 6) бүхы дэлхэй, дэлхэйн бүмбэрсэг, юртэмсэ (мир, свет): *Хүн бүхэн нүгэл хэhэнэйнгээ хэмжүүрээр газар дээрэ зобохо болоно* (Д. Батожабай); *Би танай хүсөөр энэ газар дээрэ бии болоhон хүн гүб?!* (С. Ангабаев); 7) ямар нэгэн нютаг, орон (местность, страна): *Би элдэб газарта ябааб, шүдхэртэй уулзаагүйб* (Ч. Цыдендамбаев); *Бүмбэрсэг дэлхэйн олон газар нютагуудаар ажаhуудаг буряад угсаата зон түрэл арадайнгаа хүбүүнэй ялас гэмэ амжалтада баярлаба* (Э. Чимитдоржиев); **газар нютаг** түрэhэн нютаг, тоонто нютаг (родное место, родина): *Газар нютагаймни хада уула, гол горход нюдэндэмни харагдахадал гэнэ* (С. Ангабаев); 8) ямар нэгэн үйлын болохо орон зай (место, где происходит *какое-л*. действие): *Мяха үбгэнэйнгөө эдихэ hамбаанда Димид дэгэлэйнь халсагай газарнуудта ехэ үhэтэй хүдэhэнүүдээр халааhа табина* (Ч. Цыдендамбаев); **сээртэй газар** хорюултай, ошожо болохогүй хатуу газар, ошоо hаа гай тодхор ушарха (запрещённое место): *Харгыhаа дүтэхэнэ оршодогшье hаань, энээ руу хүн зон ябадаггүй, сээртэй газар гэжэ нэрлэгдэhэн юм* (М. Осодоев); 9) ямар нэгэн зургаан, захиргаан (учреждение, организация): *Тагнуулай түбэй газарай даабаряар тиимэ юумэ хэгдэжэ болодог юм* (Б. Мунгонов); 10) зай, зам; утын хэмжээ, 576 метр тухай (расстояние, дистанция; мера длины, равная приблизительно 576 м): *Ууралта онгосоор, гурбан зэргэшээ морёор ябахада, газар дүтэшье, бэедэ амаршье юм байгаа* (Ч. Цыдендамбаев); **газар хороохо** ябаха зайнгаа зарим тэдые ябаха, замаа тобшолхо (сокращать расстояние): *Гунигтай дуугаа дуулахадань, газар балай хорожо үгэ-бэгүй хэбэртэй, хүхюухэн дуугаа дуулахадань, хүлнүүдынь хүнгэхэн болоходол гэбэ* (Ц. Шагжин); ○ **модо** *гэжэ үгэтэй парн. хэрэгл.*; **2.** *тэмд. н*. газар малтажа хэгдэдэг, эдлэгдэдэг (земляной, сделанный из земли); **газар гэр** газар малтажа хэhэн байра (землянка): *Газар гэр соонь хүйтэн, шиигтэй* (Б. Санжин, Б. Дандарон); **газар мандал** *хууш. монг., будд.* юртэмсэ дэлхэйе бүрилдүүлдэг бүмбэгэр мэтэ ехэ зүйл (поверхность, сфера Земли): *Агаар мандал, шэмэ мандал* (биосферэ), *уhан мандал – эдэ бүгэдэ газар мандалда багтан ороно*.

ГАЗАРАЙ 1) газар дэлхэйн, бүмбэрсэг дэлхэйн (земной): *Хэрбээ Газар гэдэг планетэ тэмдэглэжэ, юумэнэй нэрын юунэй? гэhэн асуудалда харюусаа hаань ехэ, бэшэ ушарта бага үзэгөөр бэшэгдэдэг: Газарай дахуул* (hара); *газарай нюруу, газарай гол, газарай гадар; газарай татаса* (эдэ үгэнүүд ородоор хоёр янзаар бэшэгдэдэг: юумэнэй нэрын

хамаанай падеждэ ехэ үзэгөөр, харин тэмдэгэй нэрэ һаань, багаар бэшэдэг: притяжение Земли и земное притяжение); *Иигэжэ байтар хүндэ балтаар газарай бүмбэрсэгые сохижорхиһондол газар доһолшобо* (Б. Мунгонов); **газарай эзэд** *бөө* ехэ бөө гэхэ мэтын һүнэһэд байһан газарайнгаа эзэд болоод байдаг гэнэ (хозяева земли, местности, сабдаки): *Газарай эзэдэй олон янзын дүрэ хубилган, хүнэй нюдэндэ харагдадаггүйшье һаа, хүнэй байдалда ехэ нүлөөлдэг туладань, үдэр гаргуулхада, эдэниие заатагүй хараада абадаг, мүн хүнүүд сай эдеэнэйнгээ дээжэһээ хүртөөдэг*; **Газарай үрхэ** *бөө* газар дэлхэйе доодо түбитэй холбодог нүхэн (земное отверстие); 2) газарта оршодог, газарта байдаг (земельный): *газарай хорхой*; **газарай тоһон** олон түрэлэй нүүрһэнүһантүрэгшэдһөө тогтохо шэнгэн, шатаха ашагта малтамал, түлишэ (нефть): *Газарай тоһониинь байгаалида, нүхэн һүбэрхэг шулуулигта агуулагдаха ба нөөсын хэмжээе 1.2 триллион баррель гэжэ тоосожо байна* (bxr.wikipedia.org); 3) газарта хабаатай, газар ажалай (земельный): *газарай реформо*; **газарай эдеэн** хүдөө ургадаг эдеэн (растительная пища, *напр. ягоды, съедобные коренья, дикорастущий лук, кислица, овощи*): *...үрэжэл ехэтэ үнгэ бүриин газарай эдеэн газар дээгүүрнай айхабтар томоор бушахань* (Х. Намсараев); **газарай хүлзэргэнэ** *ург.* намаглиг газарта ургадаг жэмэстэ һөөг, *нют.* тэхын шээг (морошка): *газарай хүлзэргэнэ (ехэнхидээ буряад зон ородоорнь «морошка» гэдэг болошоо) гээшэ хангалтаһан жэжэхэн улаан жэмэс юм*; **газарай дайсан** дайсанай ябаган сэрэг (пехота врага): *...Дандарай Дагбажалсан бүдүүн сэмгэтэй таршаганадаг буугаар газарай дайсаниие буудадаг юм ха гэлдэн харааһан лэ айлда тэдэнэр амгалан бардам хөөрөө дэлгэжэ һуудаг бэлэй* (Н. Очиров).

ГАЗАРАЙХИН *юум. н.* ямар нэгэн газарта байгшад, ямар нэгэн нютагай зон (жители данной местности): *А-һаа, эдэшни минии ошохо газарайхид, ород хүнүүд бэшэ гү?* (Д. Батожабай); **хүдөө газарайхид** хүдөө ажаһуудаг зон (сельчане); **холо хүдөө газарайхид** холын можодо һуудаг зон (провинциалы).

ГАЗАРГҮЙ *тэмд. н.* 1) гэрээ табиха, ажахы эрхилхэ һууригүй, зайгүй (не имеющий земли, безземельный): *Газаргүй дээрэһээ минии эсэгэ Шанхайн захада уһан соо онгосо дээрэ майхан татаад байдаг һэн* (Д. Батожабай); 2) ямаршье сүлөө зайгүй, зай забһаргүй (без свободного, нетронутого пространства, места): *бүтэн газаргүй болотороо хахарһан хубсаһан*; *Бэедээ бүтэн газаргүй болотороо сохюулшоо*; 3) ядаха, мэгдэхэ сагтаа хандаха эмхигүй, харгалзаха хүнгүй (не имеющий покровительства): *ажалһаа гаргагдашоо һаа, «нааныт!» гэхэ газаргүй; мэгдэхэдээ, хэлэхэ газаргүй*.

ГАЗАРГҮЙГӨӨР *наречи, түүх.* таряшанда газар үгэнгүйгөөр (на вывод, без земли): *крепостной засагай 1861 ондо болюулагдахаһаа урда таряшаниие газаргүйгөөр худалдажа болохо байһан*.

ГАЗАРГҮЙДЭЛГЭ *юум. н.* 1) газаргүй байлга, газараар хашагдалга (безземелье): *хартаабха тариха газаргүйдэлгэ*; 2) ядархадаа хандаха хүнгүй, эмхигүй байлга (отсутствие покровительства): *хамгаалуулха, өөгшөөлгэхэ газаргүйдэлгэ.*

ГАЗАРГҮЙДЭХЭ *үйлэ үг.* 1) газаргүй байха, газараар хашагдаха, газар олохогүй байха (не иметь земли, нуждаться в земле): *үмсын ажал эрхилхэ газаргүйдэхэ*; 2) хашагдаха, аргаа ядаха (быть, находиться в затруднительном положении): *орохо гараха газаргүйдэхэ*.

ГАЗАРГҮЙРХЭХЭ *үйлэ үг.* газаргүйб гэхэ, газаргүйгөө урдаа бариха (ссылаться на отсутствие земли, пастбища): *тэжээбэри хонидоо адуулха газаргүйрхэжэ, ноёдтой хэрэлдэхэ*.

ГАЗАРДАЛГА *юум. н.* 1) унаагүйдэлгэ, ябагадалга (отсутствие транспорта): *Машинамнай хээрэ эбдэржэ, газардалга болоһон юм*; 2) яахашье аргагүй байдалда оролго, урагшагүйдэлгэ, ядаралга, зоболго (тупик, безвыходность): *Сэхэ урдаһаам хараад, шэмэрүүн үбэлэй жабарта, ажабайдалай газардалгада, юундэшье диилдэхэгүйб гэһэн шэнгиш* (Ц.-Д. Хамаев).

ГАЗАРДАХА *үйлэ үг.* 1) газарта бууха, газарта тулажа хүрэхэ (приземляться, касаться земли): *Вертолёдой сэндэгэр ногоон гэдэһэн дорохи мөөрнүүд ааляар газардажа, ... шанга дүнгинөөншье замхашаба* (Д.-Д. Дугаров); **газардажа унаха** газарта унаха (упасть на землю): *Хэзээ нэгэтэ газардажа унаһан тэмээнэй үер сагаан яһаншье тэдэнэй зам дээрэ дайралдажа, үй бута һүрэн, шорой шохойтой холилдошоно* (Д. Батожабай); 2) хайрта шаагдаха (сесть на мель): *Нүхэд, бидэ газардахаяа ябана бэшэ аалди?.. Һэлюурээрээ тулагты!.. Эрье тээшээ түлхигтылши!* (Ц.-Ж. Жимбиев); 3) шаргын сahагүй газараар шэрэлдэхэ (тащиться по голой без снега земле – *о санях*); 4) унаагүйдэхэ, ябагадаха (остаться без средства передвижения): *Базар аймагай центр ошоһон аад, хоёр хоног унаа оложо ядан газардаба*; *Хани гурбан танкистнар нэгэ городто добтолгодо орожо ябатараа*

танкынгаа минэдэ тудагдахада, газардаха баатай болоо бэлэй (Ц.-Ж. Жимбиев); 5) *шэлж*. урагшагүйдэхэ, бэрхэтэй байдалда орохо, хүсэ шадалаа барагдаха (попасть в безвыходное или трудное положение): *Ерээд бү газардаг гэжэ бидэ хоёр шамдаа байра һайсал бэдэрээбди* (Ч. Цыдендамбаев); **арга барагдаха** (*гү, али* **һалаха**)**, шарга газардаха** урагшагүйдэхэ, аргагүйдэхэ (сесть на мель – *о затруднительном положении, чаще о безденежье*): *Зай, ишхэдээ арга һалажа, шарга газардаба гэдэг одоол энэ ха юм даа…* (Ч. Цыдендамбаев).

ГАЗАРДУУЛХА *үйлэ үү., идх. залог* 1) унаагүйдүүлхэ, ябагадуулха (оставлять без средств передвижения): *Гарма хэлэһэн үдэртөө ерэнгүй, Дашинимые газардуулба*; 2) урагшагүйдүүлхэ, ядаруулха, яахашье аргагүй байдалда оруулха (ставить в трудное или безвыходное положение): *Хүршэ айлнууд байна ха юм, арадай засаг тогтоо ха юм. Орхихо газардуулхагүй байха даа…* (Б. Мунгонов).

ГАЗАРИ *юум. н., хараал*. бузар, золиг (*бран.* болван): *Эдэ газаринуудые ажалда намнаха байгаа*; «*Хара нохой даһаа, газари!*» *– гэн сасуу удаа дараа баһал дээрэ дээрэһээнь буудажал байна хэбэртэй…* (Х. Намсараев); *«Шүдхэр газари! Хараал һаа, харанан газартаа агта унаха һэнби…»* (Х. Намсараев); *«…мал барихыень һурган, наадхуулжа байна аабза, муухай хара боохолдой газари»* (Х. Намсараев); *Шолмо газари! Тугалдаа эрьежэ, саашаа ошохоёо болёо ха юм* (Х. Намсараев); *Хара үлэгшэн газари! Нюдэ амандамни бү харагда!* (Х. Намсараев); *Хара нохойнууд газари, яба һайса хэлсэжэ байг!* (Х. Намсараев).

ГАЗАРЛАХА *үйлэ үү.* һуурижаха (оседать на жительство).

ГАЗАРЛИГ *тэмд. н.* 1) нюргаар набтар аад, табхагар (приземистый, коренастый): *Харанхышье һаань, Намжал тэдээн соо Сэрээтэрэй набтархан, газарлиг дүрсые тухайлжа илгаруулба* (К. Цыденов); 2) боробтор сайбар шарайтай (землистый): *Түрүүлэгшынгээ нюдэн дорохи һэлхэн, шэг шарайнь нэгэл тиимэ аягүй, газарлиг үнгэ, өөрынь һөөл эсэнги һуухые харахадаа…* (С. Цырендоржиев).

ГАЗАРХУУ *тэмд. н.* газар ехэтэй (имеющий много земли).

ГАЗАРША(Н) *юум. н.* 1) дахуулан ябажа, газар заажа үгэгшэ (проводник, указывающий путь): *Зүүлжээ ошохо һаатнай газаршантнай боложо, харгы заажа үгэхэ байгааб* (Г.-Д. Дамбаев); 2) хушууша, түрүүлэн ябагша, дахуулагша (вожак): *Газарша хүгшэн гүүнүүд эжэлнүүдээ дахуулан түрүүлэнхэй…* (Д.-Д. Дугаров).

ГАЗАРШАГ *тэмд. н.* юумэ барихада зохид, тэгшэ (удобный для постройки, ровный): *газаршаг газар.*

ГАЗАРШАЛАГША *юум. н.* харгы зам заагша (вожатый, проводник, поводырь): *һохор хүниие газаршалагша нохой.*

ГАЗАРШАЛХА *үйлэ үү.* хүнүүдтэ харгы зам заажа хамта ябалсаха (быть проводником, указывать дорогу): *Бидэниие зориг хүсэн түгэлдэр Боролдой гэжэ багжагар эрэ газаршалжа ябаһан юм* (Б. Санжин, Б. Дандарон).

ГАЗАРШАЛУУЛХА *үйлэ үү., идх. залог* хамта ябалсуулан харгы заалгаха (иметь проводника, вожака, поводыря): *Аа, энэ оротониие оложо газаршалуулаа ха юмта* (Б. Мунгонов).

ГАЗАРШАХА *үйлэ үү.* 1) тус газарта дадаха (привыкать к местности): *Малнай эндээ газаршажа, һөөргөө буляалдахаяа болижо байна*; 2) элдүүрилэгдэһэн газарай һөөргөө хатуу болохо (твердеть – *об обрабатываемой земле*): *Пооли удаан хахалагдангүй байжа, газаршажа байна*.

ГАЗАРШУУЛХА *үйлэ үү., идх. залог* тус газарта дадхааха (приучать к местности).

ГАЗЕТЫН, газетнэ *тэмд. н.* газетэдэ хабаатай, газетэдэ байдаг, газетэһээ (газетный): *Аймагай газетын сурбалжалагша эндэхи байдалые һайхашаан хаража ябахадаа, хабтагар хара дэбтэр соогоо тэмдэглэлнүүдые хэнэ* (Ц.-Ж. Жимбиев); **газетнэ сенсаци** олониие гайхуулан хүлгөөһэн газетнэ статья (газетная сенсация).

ГАЗЕТЭ *юум. н.* тус орон нютагай политическэ, ниитын байдалые харуулжа, томо хуудаһанууд дээрэ үдэр бүри шахуу гаража байдаг хэблэмэл дэбтэр (газета): *Урдань ород хэлэ һайн мэдэхэгүй, бэшэг муутай байһан үедэ «гажаад, гажаата, газеэд» гэжэ байжа хэлэдэг байһанаа, мүнөө «газетэ» гү, али «сонин» гэдэг болонхой*; *Энэ нажар «Правда» газетэмнай хуурмаг, билдагууша зон тухай гурбан ехэ статья удаа удаагаар толилоо һэн* (Ц. Шагжин).

ГАЗОВА, газай *тэмд. н.* газда хабаатай (газовый): *…машинынгаа рульда Буда Бадмаевич өөрөө һуужа, газова педалиинь шэшэртэр гэшхэжэ, хүршэгэнүүлэн худэлгэбэ* (Ц.-Д. Хамаев); **газова двигатель** байгаалиин, генераторно, доменно болон бусад газаар ба шэнгэрүүлһэн газаар хүдэлдэг двигатель (газовый двигатель); **газова разряд** газууд доторхи электрическэ разряд (газовый

разряд).

ГАЗОВАЛААДХИХА *үйлэ үүг., видэй нэгэ түхэл* автомашинын ябадал түргэдхэхын тулада газаа ехэ болгохо, хэды дахин дараха (газануть): *Жолоошон харгын дардам болохолоор газовалаадхиба*.

ГАЗОВАЛХА *үйлэ үүг.* газ ехэ болгожо, автомашинын гүйдэл түргэдхэхэ (газовать): *Шофёр басаган баһа һууридаа һуужа, урагшаа халта дүхын, дээрэ дээрэһээнь газовалха зууpаа руляа түргэ түргэнөөр ишиэ тишиэнь мушхасагаана* (Ц.-Ж. Жимбиев).

ГАЙ *юум. н.* тодхор, түбэг, аюул, һүйд, лай, зоболон гасалан, ядарал зоболон (беда, горе, бедствие, несчастье, напасть): *Гай газар дорогоо, гахай модон дотороо* (Оньһ. үүг.) *Ган болоходо булагай һайн мэдэгдэхэ, гай болоходо нүхэрэй һайн мэдэгдэхэ гэдэг энэл хаюм* (Б. Санжин, Б. Дандарон); **гай дайраха** хүлеэгдээгүй ядарал зоболон болохо (попасть в беду); **гай тодхор** (гү, али **габа, галаб, гасалан, гэмтэл, түбэг, баршад**) зоболон зэдхэр (беда, напасть, бедствие): *Гансаардаһан ангуушанда бэрхэтэй, гай тодхортойл саг дайралдаа* (Д.-Д. Дугаров); *Мүнөөмнай залуушуул нэгэнэйнгээ гай гасаланда ороходо, яашье орхихоёо болёо юм байна даа* (Ц.-Д. Хамаев); **гай гарза** гарша, алдуури (ущерб, убыток): *Иимэ ехэ усал, һандарал, гай гарзые усадхахын тулада худөөгэй ажалшадай ёһотой баатаршалга харуулһые тэмдэглэхэ хэрэгтэй* (Ц.-Ж. Жимбиев); **гай татаха** өөртөө уршаг зоболон ушаруулха (навлекать беду); **гай (тодхор) шэрэхэ** зоболон асарха (доставлять страдание): *Иигээд байхада эдэшни гай тодхороо шэрэхэ нарбайлгахаа байгаагүй юм гү?* (Х. Намсараев); **гай эдимэр** *баруун бур., хараал.* адхамар, яндуул (негодник, негодяй): *Нэгэ дошхон солгёо хэрмэнтэй дайралдашажа, гай эдимэр!* (А. Шадаев); ○ **гани, гарза, гэнэ, түй** *гэжэ үгэнүүдтэй парн. хэрэгл.*

ГАЙБАН, хайбан *тэмд. н.* мориной хүнгэхэн жороо ябадалай нэгэ янза (лёгкий, грациозный – *об одной из разновидностей иноходи*): *Газарай хурьһэ хүдэлсэ гайбан жороо табилуулна*.

ГАЙБАР *наречи* **гуйбар** *хара*.

ГАЙБАХА *үйлэ үүг.* **гуйбаха** *хара*.

ГАЙГАЙ *юум. н., алайр, хүүг.* шубуун, шубуухай (птица, птичка).

ГАЙГАХА *үйлэ үүг.* найгаха, нэгэ жэгдэ бэшээр, хүлөө эндэ тэндэ гэшхэн ябаха (идти неровной поступью, покачиваясь); **гайгаха гуйгаха** найгаха надхаха (идти шатаясь, ≈ выписывать кренделя, вензеля); 2) *бөө* эзэд сабдагуудай үргэһэн юумэ абахагүй байха (отвергать – *о духах*, не принимать принесённой жертвы, *жертвенное животное после вливания вина в ухо не встряхивает ушами*).

ГАЙГҮЙ *тэмд. н.* 1) түбэггүй, тодхоргүй (безопасный); 2) тааруу, боломоор, ямаршьегүй; *монгол хэлэндэ ходо хэрэглэгдэдэг «хамаагүй, бараг» гэһэн удхатай* (неплохой, сносный): *– Бишни сомоо нюруулхадаа гайгүй бэрхэ хүн байхаб* (С. Ангабаев).

ГАЙЛАХА *үйлэ үүг., барг.* 1) һэргылэн эшхэрхэ, эшхэрэн тэмдэг үгэхэ (предостерегающе свистеть); 2) *бөө шаж. үүг.* үргэһэн юумэ абахагүй (не принимать жертвы – *о духах*).

ГАЙМУУ *юум. н.* эмдэ ородог ургамалай нэрэ: 30–40 см үндэртэй эшэтэй, нарин ута набшаһатай, дүрбэн дэльбэтэй сагаан сэсэг (пастушья сумка; горчица).

ГАЙТА *тэмд. н., будд.* гай гасалан, зоболон асардаг (приносящий несчастье, опасный): *Гайта һомондо һэтэ буудуулбашье, эсээд бүдэрхэ, унаад гээгдэхэ – эгээл тиимэһээ эрхэгүй байгааб* (Ц.-Б. Бадмаев).

ГАЙТАЙ 1. *тэмд. н.* 1) хүндэ, хүшэр, бүтэсэгүй (тяжёлый, трудный, трудновыполнимый): *Манай комсомолшууд гайтай эрилтэ урдам табяад байна* (В. Гармаев); **гайтай саг** хүшэр саг (тяжёлое время): *Яаһаншье гайтай саг байгаа гээшэб!* (С. Ангабаев); **гайтай хэрэг** бэрхэтэй хэрэг (нелёгкое дело): *Студент хүндэ мори түлэхэ гээшэ гайтай хэрэг байха* (С. Ангабаев); 2) гайхалтай, жэгтэй, боро юрьеэнэй бэшэ, өөрсэ, ондоо юумэ һажаагаагүй, өөрсэтэй (необычный, из ряда вон выходящий, своеобразный): *Гайтай шолмо байналши!* (Ц. Цырендоржиев); **гайтай хүн** жэгтэй, һонин хүн (странный человек): *Нюдэндэ харагдахагүй гайтай хүн хаш даа* (М. Осодоев); 3) тоомгүй, бидаа, һүйдтэй (бедовый, озорный): *гайтай улад*; **2.** *наречи*, *шангадхаһан удх.* 1) угаа, тон, маша, ехэ (очень, чрезвычайно): *Эгээл энэ үедэ Мороохой бөө гайтай шангаар найтаагаад, бүхы сабдаг шүдхэрнүүдые хуугайлан дуудажа, хэниешьеб хараажа оробо* (М. Осодоев); 2) һанагдаагүй һайнаар (неплохо, неожиданно хорошо): *«Харыш, Янжамаяа, гайтай дуулаха юм байнал», – гэжэ Дамба Майдартал ганса хандаһандал хэлэбэ* (Ц.-Д. Хамаев); **3.** *хэлэгшын үүргээр хэрэгл.* бэлэн бэшэ, хэсүү, нилээд хатуу, хүндэ (весьма нелегко, тяжело, трудно): *Иимэ сагта ангайшье, хүнэйшье мүр мүшхэхэнь ехэл гайтай* (В. Гармаев).

ГАЙТАЙХАН 1. *тэмд. н.* 1) хэсүүшэг, бэлэн бэшэ, хүндэшэг (тяжеловатый, нелёг-

кий, трудноватый): *Юрэдөөл, гайтайхан хашартай ажал гараба гээшэ* (Б. Мунгонов); 2) боро юрьеэнэй бэшэ, өөрсэ, ондоо юумэ һажаагаагүй, өөрсэтэй (довольно необычный, оригинальный, своеобразный): *Газаашаа сонхоор харасагаан, гайтайхан шүлэг шурьюулба* (Ц.-Б. Бадмаев); **2.** *наречи, шангадх.* 1) угаа, тон, маша, ехэ (очень, чрезвычайно): *Тоомгүй Толиие холо ошуулангүй хүсэхэ гэжэ Баярмаа гайтайхан түргэнөөр, хүнгэнөөр тамарна* (Б. Мунгонов); **3.** *хэлэгшын үүргээр хэрэгл.* бэлэн бэшэ, хэсүү, нилээд хатуу, хүндэ (весьма нелегко, тяжело, трудно): *Угыш һаа минии гарһаа мултарха гээшэ гайтайхан юм ааб даа* (Ц.-Д. Хамаев).

ГАЙТАН *юум. н.* 1) гай һүйдхэл татаашан (недоброжелатели; враги): *…дайда дээрэхи дайсан, газар дээрэхи гайтан…* (Х. Намсараев); 2) *будд.* үхэлэй эзэн Гайтан тэнгэри (имя бога зла и смерти): *Энээниие бүхы гай зоболон, хоро һүйдхэлые бии болгогшо эзэн гэжэ үзэдэг*.

ГАЙХА: гайха тагна, гайха тагна ехэ, гайха гэлы, гайха ехэ *аянг. у., гайхалга, сошордолго харуулһан удхатай* (*межд. для выражения удивления*): *Танда нэгэшье бэшэ, бүри олон геройнууд хэрэгтэй юм бы-ы, гайха тагна ехэ!* (Б. Мунгонов); *– Гайха гэлы ехэ!* (Ц.-Ж. Жимбиев).

ГАЙХААДХИХА *үйлэ у., видэй нэгэ түхэл* тур зуура ехээр гайхаад абаха (в тот же момент сильно удивиться): *«Яахадаа теэд ишгэжэ зүдэрөөб» гэжэ Эрдэмтэ түр зуура гайхаадхина* (Ч. Цыдендамбаев).

ГАЙХАА(Н) *юум. н., ярян.* гэлыгээн, һонирхоон, һонирхолго (удивление, интерес): *Эндэ юунэй гайхаан байгааб?*

ГАЙХААШАА: гайхаашаа бараха *үйлэ у.* аргагүй ехээр гайхаха, гайхахын ехээр гайхаха (сильно удивиться, быть удивлённым): *Гайхаашаа барһан магистр шэлэ хүзүүгээ маажажа, гэдэргээ эрьен гараба* (Ч. Цыдендамбаев).

ГАЙХАГДАХА *үйлэ у., хүлеэгд. залог* ямар нэгэн юрэ бусын шэнжээрээ хүн зоной гайхал түрүүлхэ, гайхуулагдаха, гайхал татаха (быть предметом удивления, вызывать сильное удивление): *Энэ ушар олондо гайхагдаһан, газетэдэ бэшэгдэһэншье байха; …газар дээрэ гайхагдаха, галаб болосо хэлсэгдэхэ … хүбүүн…* (Х. Намсараев).

ГАЙХАД: гайхад гэхэ *үйлэ у., видэй нэгэ түхэл* абаһаар гайхаха, саг зуура гайхаха, гайхаадхиха (слегка удивиться): *Тогоошо гайхад гэбэшье, гансаараа түрүүлэн ябахал баатай болобо* (Д.-Д. Дугаров).

ГАЙХАЛ *юум. н.* ямар нэгэн хүлеэгдээ һанагдаагүй юумэнһээ түрэһэн сэдьхэл (удивление, изумление): *Нүхэрэйнгөө баяр гайхал хоёрые Алексей баяртайхан адаглана* (Ч. Цыдендамбаев); **гайхал болохо**, **гайхалаа бараха** хүн зоной сэдьхэл хүдэлгэхэ (сильно удивить, изумить): *Иимэнүүд хөөрэлдөө-нүүдые шэхэндээ дуулаа бэшэ хадаа зоной гайхал болоһоноо ойлгоношьегүй* (Д. Эрдынеев); *Мүнөө тэрэнэй үхибүүдээр адли боложо, үльгэр домогтол юумэ хөөрэлдэн һуухадань, баһал гайхалаа бараба* (Ц.-Ж. Жимбиев); **гайхал бололдон** ехээр гайхаад (в полном изумлении): *Нэгэ зариман, илангаяа эмэгтэйшүүл, гайхал бололдон, өөһэд хоорондоо шэбэнэлдэжэ захалбад* (Д. Батожабай).

ГАЙХАЛАЙ *тэмд. н.* хүн зоной гайхахаар, гайхама, шоо үзэмөөр (вызывающий удивление, *в т.ч. странным видом*): *Хүнэй гайхалай юумэ бү яба!*

ГАЙХАЛАЙХЯАР *наречи* аргагүй гайхама гоёор (удивительно красиво, замечательно): *Шэнэхээнһээ ерэһэн басаган гайхалайхяар дуулана*.

ГАЙХАЛАНГҮЙ 1. *тэмд. н.* һонирхол татахаар бэшэ (неудивительный, не вызывающий удивления): *Ямаршье гайхалангүй ушарые эдэ өөһэдөө дэбэргээд, шуулдажа байна ха юм*; **2.** *хэлэгшын үүргээр хэрэгл.* юун гайхал байхаб, ямар гайхал байхаб (неудивительно, в порядке вещей): *Эдэнэй түрүү һуурида гараһаниинь гайхалангүй.*

ГАЙХАЛГА *юум. н.* һонирхолго, гайхалаа харуулалга (удивление, изумление): *Ехэ юумэ үзөө хараагүй бидэнэй гайхалга байгаа юм ааб даа*; **гайхалга гэлылгэ** энэ тэрэ юумые ехээр гайхан харалга (удивление, изумление): *Эндэ юунэй гайхалга гэлылгэ байгааб, ошоод түргэн ажалаа хэгты!*

ГАЙХАЛГҮЙ *хэлэгшын үүргээр хэрэгл.* юун гайхал байхаб, гэлылтэгүй (неудивительно, в порядке вещей): *Хүбүү бэриимни намайе ши гэлсэжэ байхадань, энэ тэрхэгэр ашымни ши гэхэнь гайхалгүй* (Г.-Д. Дамбаев).

ГАЙХАЛДАХА *үйлэ у., угталд. залог* гэлылдэхэ, олоороо ехээр гайхаха, дам саашаа гайхалсаха (удивляться, изумляться – *о многих*): *Эзэдгүй һүрэг юм шэнги эндэ үлэшөөд гайхалдажа байнхаар гэр гэртээ тарая* (С. Норжимаев).

ГАЙХАЛСАХА *үйлэ у., хамтадх. залог* гайхаха ушарта хабаадалсаха, олоороо гайхаха, олоороо гайхан һайхашааха (удивляться, дивиться, изумляться): *Хүн зон ехэл гайхалсана, үйлсын энэ тэрэ булангуудаар, хашаагай забһарнуудаар, гэрэй*

сонхонуудаар шагаанад (Х. Намсараев).

ГАЙХАЛТА *тэмд. н.* юрэ бусын, хүн зоной һонирхол татаһан (необычайный, поразительный, удивляющий): *Эсэгэ ороноо хамгаалгын дайнда манай арадай туйлаһан гайхалта Илалта тухай олон удаа бэшэгдэһэншье, бэшэгдэхэшье байха*.

ГАЙХАЛТАЙ 1. *тэмд. н.* 1) гайхал татаһан, гайхал хүргэһэн (удивительный, поразительный, чудесный, дивный): *Одоол гайхалтай хубилалта гэнтэ Хонгорой сэдьхэлдэ боложо байһан шэнгил* (Д. Эрдынеев); **гайхалтай юумэн** үзэгдөөгүй юумэн (диковина, диковинка): *Тиимэ һонин гайхалтай юумын манай Хэжэнгэ нютагһаа жараад модо газарта байн гэһээнь…* (Х. Намсараев); **2.** *наречи* ушаргүй, ехэ, тон, аймшагтай (особенно, необыкновенно, исключительно): *Баруун тээшээ дабшаха бүринь хада уула гайхалтай гоёор түһөө зурагаа хубилгана* (А. Ангархаев); **3.** *хэлэгшын үүргээр хэрэгл.* гайхамаар, һонин (вызывает удивление, удивительно): *Тад ондоо хүнэй нэрээр бэеэ халхалжа, худал хуурмаг бэшэг бэшэһэниинь гайхалтай* (М. Осодоев).

ГАЙХАЛТАЙГААР *наречи* гайхал татамаар, һонирхуулмаар (удивительно, поразительно): *Хонишон басаганай юундэ тиимэ гайхалтайгаар энеэһые ойлгоо* (Д.-Д. Дугаров).

ГАЙХАМА 1. *тэмд. н.* һонирхомо, гэлымэ (удивительный): *гайхама үйлэ хэрэгүүд*; **гайхама гэлымэ** һонирхохоор, ухаа алдахаар (поразительный, изумительный): *Замбуулинай онгосоор дэлхэйе тойрохо, Марсда хэмэл одо табиха гэхэ мэтэ гайхама хэрэг үйлэнүүд хоридохи зуунжэлэй жараад онуудһаа эхилһэн түүхэтэй*; **2.** *наречи* ушаргүй, үзэлэй, ехэ гайхал түрүүлмэ (удивительно, изумительно): *Гайхама халуунда гал хэрэгтэй, гайхама сэсэндэ шүүбэри хэрэгтэй* (Оньһ. ү.).

ГАЙХАМААР 1. *тэмд. н.* гэлымээр, һонирхомоор (достойный удивления, вызывающий удивление, изумительный, чудесный): *Теэд тэрэ гэрыень харахада, тиитэрээл һаа хүнэй гайхамаар ямаршье тэмдэг байбагүй* (Ц. Шагжин); **2.** *хэлэгшын үүргээр хэрэгл.* гайхалтай (вызывает удивление, удивительно): *Гранит шулуун хабсагайнуудай энгэрһээ томо томо шулуунуудай хобхорон унаһыень гайхамаар* (Б. Мунгонов).

ГАЙХАМШАГ 1. *тэмд. н.* гайхал ехэтэй, һүрхэй, һонирхолтой, гэлымэ һонин (удивительный, замечательный, чудесный): *Иигэжэ хүниие тон ондоо, танигдашагүй болгон хүмүүжүүлһэн гайхамшаг бэлигтэй тэрэ хүниие түргөөр хараһайб* (Ч. Цыдендамбаев); **2.** *наречи* ушаргүй, ехэ, тон, айхабтар, гайхан бахархахаар (удивительно, необыкновенно, исключительно): *Тэрэ хадаа шинии хуби заяанда гайхамшаг ехэ зол үршөөл мүн байна* (Х Намсараев); **гайхамшаг һайхан** угаа һайхан, ушаргүй гоё (удивительно прекрасный): *Үһанай сагаан сэсэгүүдэй дунда гайхамшаг һайхан бэетэй басаган, … Осорой урдаһаа гуйнги нюдөөр хаража байба* (Д. Батожабай).

ГАЙХАМШАГТА 1. *тэмд. н.* гоё һайхан, һонин, гэлымээр (удивительный, чудесный, замечательный): *Энэ гайхамшагта нэрээ үндэрөөр сахижа ябаарайш, хүбүүмни* (Ц.-Д. Хамаев); **2.** *наречи* ушаргүй, ехэ, тон, гайхан бахархахаар (удивительно, необыкновенно, исключительно): *Дурлаһан хүн гээшэ али бүхы юумые инаг дуранай гайхамшагта һайхан дүлөөр нэбтэ харадаг болохо* (Ч. Цыдендамбаев).

ГАЙХАМШАГТАЙ 1. *тэмд. н.* гайхал, бахархал түрүүлмэ, гоё һайхан (удивительный, замечательный): *Орон бүгэдын гайхамшагтай үгэ Сэдьхэлэйнгээ тэжээл болгон соносхо* (Э.-Х. Галшиев); **2.** *наречи* тон, угаа, айхабтар, ушаргүй (удивительно, необыкновенно): *гайхамшагтай һайхан зурагууд*.

ГАЙХАНГИ 1. *тэмд. н.* 1) таагүй юумэ гү, али жэгтэй юумэ үзэжэ, дуулажа сэдьхэл хүдэлһэн, гэлыһэн (удивлённый): *Дабаа Очирһоо харасаяа һалгаангүй, гайханги нюдөөр шэртэжэ, тархияа халта һэжэрбэ* (В. Гармаев); 2) аягүйрхэнги, түбэгшөөнги (с чувством стеснения, неудобства): *…Дэмаа хүгшэн Дулма хоёр хүдөөшэрхэһэн, аягүйрхэһэн юумэдэл, хүрэһөөр гүйлдөөд угтангүй, шарайшаланги гайханги нюдөөр адаглан зогсобошье…* (Н. Очиров); **2.** *наречи* гэлын (удивлённо): *Би нүхэр руугаа гайханги хараад абабаб, хойто зүг руу хараадшье үзэбэб* (С. Цырендоржиев).

ГАЙХАНГИШАГ *тэмд. н.* гайхад гэһэн, бага зэргэ гэлыһэн (несколько удивлённый): *…Ошорхай юунэй болоһые һая ойлгобо янзатай, гайхангишаг байһанаа хүри улаан болоод, хүмэдхөө буулгажа эхилбэ* (Д. Эрдынеев).

ГАЙХАНГИШАГААР *наречи* гайхаһан янзатайгаар, бага зэргэ гэлын (несколько удивлённо, с некоторым удивлением): *Сэдэн Бабуевич Норжимо тээшэ гайхангишагаар хилам гээд, газетэ хараадхихадаа миһэршэнэ* (Д. Эрдынеев).

ГАЙХАНГЯАР *наречи* гайхаһан янзатайгаар, ойлгожо ядангяар, гэлын

(удивлённо, с недоумением): *Бидэ хоёр нюур нюураа харалсаад, гайхангяар мүрөө хабшабабди* (А. Жамбалдоржиев).

ГАЙХАСАГААЛГА *юум. н.* гэлыһэн хэбэр үзүүлэлгэ, гайхааша бололго (притворное удивление): *Хайрлааша боложо, худалаар нээрээ гайхасагаалгашни юушэн бэ?*

ГАЙХАСАГААХА *үйлэ у., видэй нэгэ түхэл* ойлгожо ядааша болохо, гэлыһэн хэбэр үзүүлхэ (выражать притворное удивление): *Намайе хэдыдээ хүрьгэн хүбүүн болгобот? – гэжэ гайхасагаан, Барга-Няма Дармажабтай зэргэ доошоо һууба* (Б. Мунгонов).

ГАЙХАХА *үйлэ у.* 1) гэлыхэ, һонирхол харуулха, гайхалаа мэдүүлхэ (удивляться, дивиться, поражаться): *Бишыханбгай наһан соогоо нэгэшье бэшэг абажа үзөөгүй аад лэ, ехээр гайхаа бэзэ даа* (Ц.-Ж. Жимбиев); **гайхаха тагнаха** гайхалаа бараха, гайхажа садахагүй, ойлгожо ядаха (удивляться, поражаться): *Таниһан нюур харагһандаа гайхан тагнан ябажа, Должон дары хойноһоонь гудамжада гараба* (Ц. Дон); **гайхаха гэлыхэ** гайхалаа бараха, ойлгожо ядаха (удивляться, недоумевать): *Санджи тэрэ хониной нгоо хойноһоонь гайхан гэлын хаража байха зууpаа дуугарна* (Ц.-Ж. Жимбиев); **гайхаха гэлмэхэ** гэлыхэ, һонирхохо (удивляться, изумляться, дивиться): *Хүн зон гансата абяагүй боложо, юун болобо гээшэб гэжэ гайхаһан гэлмэһэн нюдөөр бүгэдөөрөө гулваагай зүг тээшэ харашана* (Х. Намсараев); **гайха тагна (ехэ)! гайха гэлы!** ямар һонин юм! һанаад үзыт! (вот тебе и на! представьте себе! вот удивительно! кто бы мог подумать!): *Гайха тагна ехэ, ямар жэгтэй унаа гээшэб!* (М. Осодоев); **гайхаад абаха** абаһаар гайхаха, саг зуура гайхаха, гайхаадхиха (слегка удивиться): *Тиигээд хээээдэшье ишмэ юумэндэ бэеэ зэһээгүй хүн өөрыгөө агшан зуура гайхаад абаба* (А. Ангархаев); **гайхааша болохо** һонирхоошо болохо, гайхаһан хэбэр үзүүлхэ (выражать ложное удивление): *Бүтэдмаа Базарсадаевна хуу мэдэжэ байһан аад, гайхааша болон асууба* (Б. Мунгонов); 2) түбэгшөөхэ, аягүйрхэхэ (стесняться, совеститься): *Баданай эхэ үбгэнһөө ехээр айдаг, гайхадаг байһан юм* (Б. Санжин, Б. Дандарон); ○ **эшэхэ** *гэжэ үгэтэй парн. хэрэгл.*

ГАЙХАХААР *тэмд. н.* һонин, һонирхолтой, гайхал татахаар, һонирхоод абамаар (вызывающий удивление, изумление, удивительный): *Иимэ тарган аад, яаһан солбон хүн гээшэб гэжэ хэнэйшье гайхахаар байгаа һэн* (Д. Батожабай).

ГАЙХАХАДАА *оролто у.* гайхаашаа барахадаа, ядахадаа (даже, может быть даже, *выражение неуверенного предположения*): *Гайхахадаа үбгэжөөл тэрэниие зорюута дуудажа, зуһалангайнгаа гэртэ оруулаад, сай уулгаа һэн* (Д. Эрдынеев).

ГАЙХАШАХА *үйлэ у., видэй нэгэ түхэл* хүлеэгдээгүй, һанагдаагүй юумэнтэй ушрахадаа, гайхалда абтаха, ехээр гэлыхэ (от неожиданности сильно удивиться): *«Ешэ, юундэ ябашаба гээшэбши?» гэжэ басаган гайхашаба* (Д. Эрдынеев).

ГАЙХАШТАЙ 1. *тэмд. н., баруун бур.* гайхалтай (удивительный): *Тиимэ гайхаштай юумэ үгыл даа*; **2.** *хэлэгшын үүргээр хэрэгл.* һонин, гайхамаар (вызывает удивление, удивительно): *Удаан ерэхэгүйнь гайхаштай.*

ГАЙХУУ: гайхуу хитүү *тэмд. н., нют.* юумэнһээ эшэдэг, түбэгшөөдэг (стеснительный): *Иимэл гайхуу хитүү үхибүүн лэ даа*.

ГАЙХУУЛМА *тэмд. н.* жэгтэй гоё, һонирхолтой, зоной сэдьхэл хүдэлгэмэ, гайхал татамаар (вызывающий удивление, удивительный, изумительный): *Энэ үдэр хүрэтэр хүниие һонирхуулма, гайхуулма юумэ хээ аалби?* (Ц.-Д. Хамаев).

ГАЙХУУЛХА *үйлэ у., идх. залог* зоной сэдьхэл хүдэлгэхэ, һонирхуулха, гайхал түрүүлхэ (удивлять, изумлять, поражать): *Цэрэн хара багаһаа хүнһөөл һаа бурууга ар, хүнһөөл һаа ондоогоор ябажа, олониие гайхуулха, һүрдөөхэ гэжэ оролдодог һэн* (Д. Эрдынеев); **гайхуулха гэлылгэхэ** зоной сэдьхэл ехээр хүдэлгэхэ (крайне удивлять, изумлять): *Хүдэр томо бэетэй, хүсэтэ бүдүүн хоолойтой Һасаран сугларагшадые абаһаар айхабтар ехээр гайхуулба гэлылгэбэ.*

ГАЛ *юум. н.* **1.** 1) дүлэн; юумэнэй шатахада бии болодог, гэрэлтэдэг халуун газууд, дүлэн; түүдэг; түймэр (огонь, пламя; костёр; пожар): *Үерлэжэ байһан уһанай хажууда гал хүүежэ бүүежэ байхадаа аятайшье байба* (С. Ангабаев); *Галда шатадаггүй, / Уһанда шэнгэдэггүй* (*таабари*, һүүдэр); **гал гаргаха** гал бии болгохо (добывать огонь): *...Гэтэл хэлээд, халхагар үмдэнэйнгөө хармаанһаа хэтэ, сахюур абажа, улаахан уула бэлдээд, сохижо гал гаргаба* (Ч. Цыдендамбаев); **гал алдаха** жэшээнь, ой соо гү, али хээрэ талада гал аһаагаад, тэрэнээ наринаар адаглангүй байһаар, түймэр табижархиха (упустить огонь, не справиться с огнем): *Эдэ түймэрнүүдэй олонхинь сабшалангай хагда галдахадаа, гал алдаһанһаа болоо*; **гал табиха** ерэжэ ябаһан түймэрэй урдаһаань уулзалдахаар гал носоожо ябуулха, сармаа табиха (делать подпал, встречный огонь): *Арилгагдаһан харгыда түймэрэй дүтэлжэ ерэхэдэ,*

хүнүүд хатанхай набша намаа, шаралза олон газарта обооложо, урдаһаань гал табиба (Б. Мунгонов); **гал түүдэг** газаа түлеэ, хуурай гэшүүһэ мүшэр суглуулжа обоолоод аһаахан гал (костёр): *Үнэхөөрөөшье, тэдэниие холоһоо харахада, гал түүдэгээ тойрожо, галзуу дошхон, зэрлиг зэбүүн ёохороо хатарһан эртэ урда сагай гал мүргэлтэн гэжэ һанахаар байгаа бэлэй* (Б. Мунгонов); **гал түймэр** ехэ газар дээрэ дэлгэрэн, хамаг дүрэхэ юумые шатаадаг гал дүлэн (пожар): *Хабсагайн сааһаа гэнтэ гаража ерэһэн энэ гал түймэр харгы дээрэхи хуурай мүшэр хагда дүргэжэрхёод лэ, саашаа талиин холодоод, аадарта сохюулаа һэн* (Ц. Шагжин); **гал унтараагааша** (*гү, али* **унтараагша**) *ном.* гал унтаргаадаг хэрэгсэл (огнетушитель): *Литературна хэлэндэ гал унтараагааша (гү, али унтараагша) толиһоо бэшэ ондоо тээ хэрэглэгдэдэггүй, абтаһан түхэлөөрөө ябадаг, жэшээнь*: *перевозной огнетушитель, гарай огнетушитель г.м.*; **гал** (*гү, али* **галай**) **аюул** юумэ шатаан усадхаха гай тодхор (угроза огня, опасность пожара): *гал аюулһаа һэргылхэ*; **гал дүлэн** шатажа дүрэжэ гэрэлтэн байгаа улаабхиһан газ, ехээр соробхилһон гал (пламя, огонь): *Үйһэншье хоршылдоһоор пишаганаад, гал дүлэн гаражаа, дэгжэһээр дэгжээд, аймшагтай ехэ түүдэг соробхилшобо* (Б. Санжин, Б. Дандарон); **гал уһан** ямаршье юумэндэ баригдашагүй, һандаргахы ехэ хүсэтэй байгаалиин үзэгдэл (стихия, *букв.* огонь и вода): *Гал уһан бушхаран дошхоржо байна*; *гал уһан соогуур гараха, гал уһые гаталха*; **гал уһанай** гал уһанай дошхоролгоһоо болоһон (стихийный); **гал уһанай аюул** саг бусын аюул (стихийное бедствие); **гал тойрохо** түүдэг тойрожо наадаха ёһо (водить молодёжный хоровод вокруг костра *в летнее время*): *... урда урдаһаа хараад, эмнилсэн, гэтэлсэн, гар гарһаа хүтэрэлдөөд, ехэ хухюутэйгээр гал тойрон ябанад* (Ж. Тумунов); ◊ **гал дүлэн болохо** уур сухал болохо, галзуурха (возмутиться, взбелениться): *Гайхаһан гэлыһэн Ванька гал дүлэн боложо, трактирһаа гүйн гараба* (Ц. Шагжин); **гал уһан хоёр болохо** тон эбгүй болохо (≈ быть как кошка с собакой, враждовать): *Гал уһан мэтэ эбгүй хүнүүд Тугжы Арьяа хоёр тээшэ һаналаа табингүй, үсэд нэтэрүүгээр өөр өөрынхиеэ буляалдажа тэдэ шадаа…* (Д. Эрдынеев); **гал уһан хоёрой хоорондо** (*гү, али* **хоорондуур**) хоёр тээһээ аюулда ороод (≈ меж двух огней): *гал уһан хоёрой хоороидо орошоод байха*; **гал уһан соогуур гараха, гал уһые гаталха** тон ехэ бэрхэшээлнүүдые дабаха (≈ пройти через огонь, воду и медные трубы): *...гал уһые гаталһан бодото сэрэгэй хүн байгаа* (А. Жамбалон); **нюдэнһөө гал сасарха** шангаар сохюулхадаа нюдэн эреэлжэлхэ (сыпаться из глаз – *об искрах*): *Урмашаһан Петя нэгэ һамбаа оложо, Ринчинэй нюдэнэй хооронДо буулгажархиба. Нюдэнһөөнь гал сасараад, харанхы болошоходол гэбэ* (С. Цырендоржиев); **гал дээрэ дари хаяха, гал дээрэ тоһо адхаха** хэрэлдээ тоосолдоо улам дэбэргэхэ, юрэ ямар нэгэн аягүй байдалые улам муу болгохо, ямар нэгэн үһэрилдөө тэмсэлые, хёмороото харилсаае улам һүжэрөөн муудхаха (подлить масла в огонь): *Залуу хүбүүн гал дээрэ дари хаяһандал уур сухалаар орьёлжо, ойлгогдошогүйгөөр хараал табин, Баданиие тархи түрүүгүй сохижо оробо* (Б. Санжин, Б. Дандарон); *Тиихэдээ Цыден-Жабнай гайтай дорюун, хүнэй һүр дараһан хүн болоно гээшэ гү? – гэжэ Дэлгэр гал дээрэ тоһо зорюута адхаба* (В. Гармаев); **галтаяа бууха** сухалдаха, харааха, уур сухалаа гаргаха (ругаться, выйти из себя): *Уур сухалайнгаа бусалжа эхилхэдэ, һууриһаа гүйжэ бодоод, галтаяа буухань бээз даа* (Ч. Цыдендамбаев); 2) гэртэхи гал; гал түлидэг газар, гуламта (огонь в доме; очаг): *Гэртэ гал дээрэ зургаан тамгын тогоон соо гүрөөһэнэй туранхай хара мяхан харьялса бусална* (Х. Намсараев); **гал аһааха** гал носоохо (зажечь огонь): *Түүдэгээ һэргээһэнэй һүүлдэ нариихан гэшүүһэнэй үзүүртэ гал аһаажа, гааһаяа носообо* (Д.-Д. Дугаров); **гал носоохо** гал аһааха (зажечь огонь): *Сэрэнцүү гэр бараанайнгаа һүлдэ болохо гал гуламтаяа һэргээн, хуурай аргал түлижэ, гал носоон бадаргаба* (Ц.-Ж. Жимбиев); **гал түлихэ** гал носоохо (разводить огонь в очаге): *Тиигээд зуруулни уһанда орожо һалаа хамнай, иихэдээ бүри галшье түлихэ аргагүй болооб* (Х. Намсараев); **гал дэгжээхэ** гал һэргээхэ, хүгжөөхэ (раздуть, усилить огонь притоком воздуха, разжечь): *Гал аһаагаад, зартагайда дэгжээжэ, түлишэ дээрэнь табина* (Ц.-Ж. Жимбиев); **гал удхалха** гал худхаха, модонуудые бэе бэеһээнь зайтай болгон дүлэтүүлхэ (мешать горящие дрова и угли в печке, очаге): *Дагбаев хабжаганан бодожо, галаа удхалба, үдэшэ бэлдэһэн бүдүүн модо, гэшүүһэ түүдэгтээ нэмэбэ* (В. Гармаев); **гал манаха** гал үглөөгүүр болотор унтараангүй байлгахын тулада согыень обоолоод, үнэһөөр хушаха (засыпать угли золой для сохранения огня до утра): *Манаһан галда шатаһан үнэһэнһөө таагүй үнэр гутана* (Ж. Тумунов); **гал шабадаха** гал найнаар түлихэ, ехээр дүлэтүүлэн шатаалгаха (периодически поме-

шивая и подкладывая поленья, поддерживать сильный огонь в очаге): *Горшоог соогоо дүүрэтэр уһа хэжэ, тулга дээрээ табяад, гал шабадажа байна* (Х. Намсараев); **гал һэргээхэ** галда түлишэ нэмэхэ (поддерживать, подбрасывать топливо в огонь): *Дармажаб пеэшэн соохи галаа һэргээгээд, сорьюулаа халаахаяа улаан соr руу хэбэ* (Б. Мунгонов); **галай һүллөөһэн** түлихэдөө, түлишэ доро хэдэг элдэб хатаһан мүшэр, зартагай (сучья для разжигания топлива): *Галай һүллөөһэн доро үйһэ гү, али лушан хээд, тэрээндэ гал аһаадаг*; **гал хүл** гэртэхи гал ба тэрээндэ хабаатай зүйлнүүд (огонь в очаге и прочее): *Холоһоо ябаһан иимэ һонин, хүндэтэй айлшанай бууһанда Жарантайтан баярлажа, гал хүлөө һэргээбэ, сай, мяхаяа шанахаа түхеэрбэ* (Б. Санжин, Б. Дандарон); **задагай гал** миин газар дээрэ түлиһэн гал (открытый огонь): *Бүри урдань буряад зон һэеы гэртээ пеэшэнгүй, задагай галтай үбэлжэдэг байгаа. Дээрэнь тогоо табихын тула гал носоодог газарые тойруулан томо шулуу хахадсаань газарта зоожо табидаг гү, али хожомынь гурбан гү, али дүрбэн хүлтэй шудхамал түмэр тулга табидаг болоһон. Л. Л. Линховоиной бэшэһээр, пеэшэн гээшэ 19-дэхи зуунай эхин багаар бии боложо эхилһэн ха*; *Задагай галай тулга дээрэ заахан тогоо табижа, хартаганаан угаабаряар угаагаад, уһа хэбэ* (М. Осодоев); ◊ **хүнэй гараар гал барюулха** (*гү, али* **бажуулгаха**) түбэгшөөхөөр юумэн байхадань, өөрөө хам оронгүй, хүнэй хэһэн юумэ ашаглаха (≈ чужими руками жар загребать): *Тэдэ оодон шара нохойнуудшни ондоо хүнэй гараар халуун гал бажуулгажа һуранхай* (В. Гармаев); **гал гуламтыень худхаха** эд зөөрииень буляан абаха (учинить разгром): *Иигээд Галша Бадма хоёр мэдэхэ дуулахадаа, түрыемни эбдэбэ, нэрыемнай хухалба гэжэ гал гуламтыемнай худхажа, хайраха хабшаха гэжэ, хадхуулһан хара баабгай шэнгеэр, харайлдажа ерэхэнь бэзэ* (Х. Намсараев); **гал шатааха** ажаһууха, добо шарлуулха (жить, поживать): *Газар хотойлгожо, Гал шатаажа һуугаа һэн ха* (Х. Намсараев); **гал халхай болохо** *барг.* дутагдал бэдэржэ зэмэлхэ, зэмэлхэ шалтаг олохо (придираться друг к другу): *бэе бэедээ гал халхай болохо*; 3) *бөө, будд.* һүзэгшэдэй шүтэдэг зүйл, шүтөөн (огонь как объект поклонения): *Буряад зон эртэ урда сагһаа хойшо галда шүтэдэг байһан. Гал гээшэ хамаг муухай бузарые зайлуулдаг, юумэн бүхэниие арюудхадаг, өөрын эзэтэй зүйл гэжэ харагдадаг байһан. Тиимэһээ галда тон хүндэтэйгөөр хандадаг, тэрээн руу нёлбожо, муухай гү, али үзүүртэй юумэ хаяжа, гал дээрээ уһа адхан унтараажа болохогүй гэдэг байгаа. Галдаа муу муухай юумэ, шорой шохойгоо хэжэ бү галдагты. Хэрбэеэ галдаа муухай юумэ хэжэ галдаа һаа, яртажа бузартажа болохош*; **галда мүргэхэ** бөө мүргэлдэ галай эзэниие хүндэлжэ, сусал нэмээд, юумэ үргэхэ (совершать жертвоприношение огню): *Уурлаһан галнай газар дэлхэйе эдижэ мэрэжэ захалба гэжэ, түймэрэй болоходо, эртэ урда сагай хүн ойлгодог байһан байгаа. Эгээл тэрэ үеһөө хойшо хүн галда мүргэжэ, галай уншалга магтаал бии болгон эхилээ ха юм* (Ч. Цыдендамбаев); *Айлда бэри боложо бууһан басаган зарим газарта галдаа мүргэдэг ёһотой байһан; үхибүүтэй болоһон эхэнэр түрэһэнэйнгөө һүүлээр гурба хоноһон хойно галаар бэеэ арюулха ёһо дүүргэдэг байгаа. Харин галдаа мүргөөдүй байхадань, хари хүн ородоггүй һэн*; **галда үргэхэ** галай эзэниие хүндэлхэ ёһо сахижа, эдеэнэй дээжые гал руу хаяха (совершать жертвоприношение хозяину огня): *Урдань айлшан хүн сай уухынгаа, табагта хүрэхынгөө урда тээ табигдаһан эдеэнэй дээжэһээ заалһаа галда үргэдэг байһан юм*; *олон хүн байгаа һаа, дүү зониинь наһатайшуулдаа «Бариғты» гэжэ дурадхахадань, наһатайшуулынь мүн лэ «Бариғты» гэдэг һэн. Тиин эгээ аха хүниинь табагуудһаа айлай галда юумэ үргэдэг юм* (Г.-Д. Дамбаев); *Мүнөө шажанай һэргээгдэжэ байгаа үедэ һүзэгтэн газаа гаражка, сэржэм болон эдеэнэйнгээ дээжэ орон дэлхэйдээ үргэхынгөө урда тээ «Һүртэ галай хаан, танда үргэе» гээд галдаа шард гэтэрнь дуһаадаг болонхой*; **галаар арюудхалга** юумые бузаргүй болгожо, галда шаруулдаг ёһон (очищение огнём): *Жэшээлбэл, хүниие хүдөө табяад ерэһэн зон лама багшын аршаанаар нюур гараа норгоод, гал дээгүүр хормойгоо һэгсэржэ бэеэ арюудхаад, гэртэ ородог байгаа*; **гал гуламта** үбгэ эсэгэнэрэй гэр галынь (семейный очаг, передаваемый детям): *Монгол туургатанай заншалаар эгээл бага, одхон хүбүүниинь гэртээ үлөөд гал гуламтаяа һахин, гэр бүлэтэй боложо, эд зөөриieнь арьбадхан, гуламтаяа саашань дамжуулха ёһотой байгаа. Жэшээнь, Чингис хаан тагаалал болоходоо, монгол туургатанай эгээл тоонто болохо Ара, Үбэр Монгол болон буряадуудай элинсэгэй һууһан Баргажан-Түхэмые дүрбэдэхи Тулуй гэдэг одхон хүбүүндээ үгэһэн, харин баруун тээхи газарнуудаа бэшэ хүбүүдтээ хубааһан юм; Гэр бүлэтэй, гал гуламтатай болоһондонь барлаһанаа мэдүүлжэ, эбтэй эетэй, олон*

хүүгэдтэй болохыень юрөөжэ, нүхэд, гэртэнь ороё, сайень уя! (Д. Эрдынеев); **гал тайха** урдань үхибүүнэй үбдэхэдэ, уляаһан сусал галдаа хэжэ носоогоод, тэрээгээрээ богоһо дээгүүрээ гурба дахин газар сохидог ёһон (обряд, при котором производится три удара о землю горящим осиновым поленом о землю за порогом при болезни ребёнка): *Боро хараанай урда зорюута уляаһан сусал галдаа хэжэ носоогоод, тэрээнээ хабшагаараа барижа, газаа гарангүй, богоһо дээгүүрээ бүгтын, маани уншажа байгаад, гурба дахин газар сохихо. Тэрэ сусалаа үүдэнэйнгөө хажууда үхибүүнэйнгээ һайн болотор хэдэг байгаа* (Ц. Юндунова); **гал тахиха** галда архи, тоһо гэхэ мэтэ гал хүгжөөхэ эдеэнэй юумэ үргэхэ (совершить обряд жертвоприношения огню); **гал тахилга** галай сангай судар уншан, гал дэгжээхэ архи, тоһо гэхэ мэтые дуһаажа үргэдэг ёһон (жертвоприношение огню): *Гарза хохидол, гай усал үзэгдөө һаань, галаа түбхын түрүүндэ тахюулдаг байһан. Урдань галда зорюулагдаһан тусхай ном сударнууд барлагдадаг байгаа*; **гал махабад** зурхайн табан махабадай хоёрдохинь, нүгөө дүрбэниинь – модон, шорой, түмэр, уһан. Хүнэй наһанда түрэһэн жэлэйнь нэрэ болон махабадай дабталга 60 жэлдэ нэгэ дахин, харин мэнгэ болон махабадай дабталга 90 жэл соо нэгэ дахин тохёолдодог. Эдэ ушарнуудта илангаяа нарилха, һэргылхэ, үргэл мүргэл хэхэ ушартай (стихия или элемент огонь); **гал һуудал** 8 жэл болоод лэ хүн бүхэндэ дабтагдадаг зурхайн зүйл. Жэлэй нэрэ, мэнгэ болон махабадһаа гадна хүнэй наһанда жэл бүриин һуудал ерэдэг. Хүн энэ жэлдэ ямар һуудалтайб гэжэ илгаруулагдадаг. Гал һуудал болбол һайн һуудал гэжэ тоологдодог. Үбгэ һамган хоёр нэгэ һуудалтай болбол муу, гадна тус жэлдэ наһа барааһан гэртэхинтэеэ адли һуудалтай болболнь, тэдэниень һалгаха ёһолол дүүргэгдэхэ ушартай (стихия или элемент огонь); **гал тама** тамын ороной нэгэ хубинь (огненный ад, одна из областей преисподней): *Нүгэл ехэтэй туладаа хүн амитадай һүнэһэдэй тэндэ унаад зобожо байдаг соробхилон байгаа гал урасхалые гал тама гэдэг*; **гал мандал** бурханда үргэдэг тахилай нэгэ зүйл (один из видов жертв, приносимых божествам); **Гал улаан тэнгэри** зүүнэй 44 тэнгэриин нэгэниинь (Огненно-красное небо, один из 44 восточных тэнгри): *Гал улаан тэнгэри болбол газар дэлхэйдэ ган гасуур асардаг, ургаса таряа хорлодог хорхой шумуулнуудые эльгээдэг гэнэ*; **гал галаб** галаб эрьехэ үедэ хамаг амиды юумэнэй галһаа һандаран һалалга (всемирный пожар); **галай эзэн тэнгэри** *бөө* галай бурхан (эжин огня, божество огня): *Василий Иванович, хүзүүсээ нуур соо ороод, хабжаганажа һуухадаа, галай эзэн заяанда мүргэжэ, гал түймэрөө һүнөөхыень маани уншажа байһан байха* (Ч. Цыдендамбаев); **галай заяаша** галай нахюуһан (хранитель очага): *Гэр бүлэдэмнай шэнэ хүн бии болоо гэжэ галай заяашын мэдэхын тулада домботой һүндөө Чжума хургаяа хүргэжэ, галдаа сасана* (Д. Батожабай); 4) гэрэлтүүлгын хэрэгсэлһээ гараһан гэрэл, зайн гал (свет от осветительных приборов, электрический свет): *Галаа носоогыт, харанхыл!*; 5) *шэлж.* сэдьхэлэй сог жабхалан (искорка *в глазах*, душевный пыл, горячность, страсть): *Нюдэндэнь хара мэхын гал ялалзана* (Б. Санжин, Б. Дандарон); **2.** *тэмд. н.* 1) улабар шара, галай үнгэтэй, галай үнгэ мэтэ, галда адли (огненный): *Гал улаан тугууднай Газар ороние толотуулба* (Х. Намсараев); **гал сахилгаан** агаарта зураһан зайн галай газарта бууха үзэгдэл (молния): *Гал сахилгаан боложо, газар тэнгэри хоёр ниилэшэһэндэл дорьбожо байба* (З. Гомбожабай); **гал тэргэ** ууралаар ябуулагдадаг паровозой урданай нэрэ (паровоз): *Манай нютагайхид энэ гайхамшагта гал тэргэ хараха үзэхэ гэжэ гүйлдэн, шууялдан … һургуулиин байшангай дэргэдэ сугларба* (Ц. Шагжин); **гал хяһа** хүүдинсэ соо түмэр улайтар халаадаг түхеэрэлгэ (кузнечный горн): *Намайе эндээ гал хяһынгаа ойро хэлэгүй адууһанай туруунда хадааһа шааха гэжэ һанаба гүш?* (Ч. Цыдендамбаев); **гал бурма** (*гү, али* **сахариг, хабдар**) амиды мяханай үхэлгэ (гангрена): *Гал хабдар бэеын алишье эрхэтэндэ хүрэжэ болохо, гэбэшье ехэнхидээ доодо талын үе мүсэдэ үзэгдэдэг*; **гал улаан** (*гү, али* **шара**) **нюдэн** гал мэтэ ялалзаһан нюдэн (огненно-красные глаза): *Гал улаан нюдэтэй, галзуу дошхон абаритай Буха хара хаан* (Х. Намсараев); **гал зээрдэ** (*гү, али* **шара**) галда адли шара (огненно-рыжий): *Хүнүүд үндэр бэетэй гал зээрдэ мори гоёшооно* (Ч. Цыдендамбаев); *Гал зээрдэ наран Таряата хадын саагуур хоргодохоор тонгойшонхой* (М. Осодоев); *Тэрэнэй хойноһоо тарган һамгаяа шэрэһэн гал шара һахалта Бобровский тайшаанаа яабашье холо гээгдэхэгүйе оролдон оодоргобо* (Ч. Цыдендамбаев); **гал хүхэ** саг соонь сабшаад, шиг нойто оруулангүй хуряаһан, үнгөө бууряагүй үбһэнэй үнгэ (зеленоватый – *о сене, неярком пламени*): *Задалагдаһан һүриһөө гал хүхэ үнгэтэй үбһэн гараба*; **гал халуун** шатаама, галдама халуун (огненно-жаркий; невыносимая жара): *Тиигээд үүр сайлганаар*

досоохиieнь гал халуун һабараар бажуужархиһан үбшэн нэгэ бага һуларжа, тэрэ мэдээ оробо (С. Цырендоржиев); *...Гал халуунда шатажа, Хүхэ добынь сабшалан ургаагүй ха* (Ч. Цыдендамбаев); **гал гашуун** айхабтар гашуун (обжигающе горький – *о водке, лекарстве и пр.*); 2) гал носоодог, гал болодог (зажигательный): **гал бомбо** түймэр табидаг һомоной нөөсэ (зажигательная бомба); **гал шэл** юумэ томо болгодог, хүреэтэй хэрэгсэл (лупа, увеличительное стекло): *жэжэхэнээр бэшэһэн юумые гал шэлээр хараха*; *Һара болбол хүйтэн шанартай уһан шэл, наран болбол халуун шанартай гал шэл гэхэ мэтэ айхабтар бүдүүлиг тайлбари үгэдэг байгаа* (Х. Намсараев).

ГАЛАБ, галба *юум. н., будд.* 1) хэдэн сааһаа тэрбүм-триллион хүрэтэр үргэлжэлдэг, али нэгэн буддын зонхилдог үе шата. *Буддын шажанда галаб гээшэ саг жэлэй хүрдын нэгэ эрьесэ гэжэ тоологдодог. Галабууд нэгэн адляар үргэлжэлдэггүй: зариманиинь айхабтар ута, нүгөө зариманиинь богонишог байдаг. Галаб бүхэнэй түгэсхэлдэ болодог ехэ һандаралтын шалтагааниинь хадаа амиды амитадай хэһэн ехэ нүгэлнүүд болоно. Бүхы хүн амитадай абаралгын замда ороогүйдэ, галабууд һэлгэгдэжэл байха. Харин бүгэдын зүб замда ороходонь, түби дэлхэй байхаяа болихо гэдэг. Мүнөө ябажа байгаа Шигэмүниин галабай түгэсэхэ үеэр Шамбалын дайн боложо, тэрээнһээ үлэһэн хүнүүдэй наһанайнь 84 жэл үргэлжэлдэг болоходонь, Майдари бурхан газарта заларан буужа, тэрэнэй галаб эхилхэ гэдэг. Саба шэмэ юртэмсын гэхэ гү, али амигүй ба амита юртэмсын бии боложо бүрилдэхэ үень тогтохо галаб, үни удаан оршон байха үень оршохо галаб, гал, уһан болон хиинээ һандарха үень эбдэрхэ галаб. Тиигээд хоонорхо галаб болоод, тэрэнэй үедэ мүнхэ тэнгэриин хүсөөр саба шэмэ юртэмсэ дахин бии боложо эхилхэ гэдэг. Эдэ дүрбэн галабууд хамта дээрээ ехэ галаб болодог. Һайн галаб (бадар галаб) нэрэ үгын тогтомол холбоо үгэ мүнөө ябажа байгаа үе саг. Мүнөө ябажа байгаа һайн галабай үедэ, нэгэ һургаалай ёһоор, мянган бурхан ерэхэ; тэдэнэй дүрбэниинь газар дэлхэйдэ буужа, һургаалаа айладхаад байна гэдэг* (калпа, кальпы, *огромные периоды, на которые делится мировое время, каждый период заканчивается катаклизмом*): *Энэ галабай эбдэрсэ* / *Тэрэ галабай тэхэрисэ* (Х. Намсараев); **гал галаб** эбдэрхэ галабай үедэ үзэгдэхэ бүхэдэлхэйн гал түймэр (всемирный пожар); **уһан галаб** а) эбдэрхэ галабай үедэ үзэгдэхэ бүхэдэлхэйн үер: даашагүй нүгэлдэ дарагдаһан газар дэлхэйн уһанда абталга (всемирный потоп); б) ехэ уһан, үер (наводнение): *Тэрэмнай бүхы наһан соогоо эгээл түрүүн иимэ ехэ уһан галабые хаража, һүрдэжэ айбашье, уһанай нэмэхэ тогтохые мэдэхэ һанаатай, эрьедэнь дүтэлэн ерэбэ* (Ц.-Ж. Жимбиев); **мяхан галаб** бүхы амида амитадай һүнэн үгы бололго (уничтожение всего живого); **галаб эрьехэ** (*гү, али* **юулэхэ**) а) бүхы бии байгаа юумэнэй һүнэн оролго (светопреставление, гибель мира, конец света); б) *шэлж.* байдалай айхабтар ехээр хубилха, муудаха (катастрофа, событие с трагическими последствиями): *Үгы юрэдөө, нэгэ үдэр ерэнгүй байшабалтнай газар хүдэлжэ, галаб эрьешэхэ юумэ гээшэ гү?* (Ц. Дон); 2) ута үе саг (очень длительный период времени); **үни галаб** (*гү, али* **галабай, галабта**) үнинһөө хойшо, үнинэй, аяар хэзээнэй (давным-давно, очень давно, при царе Горохе): *Нэгэ хэды хоног урда хүрэжэ ерэһэн байгаа һаам, мүнөө болотор почтошни хэбтэхэгүй, үни галаб хада абаашаһан байха һэмби* (Ц.-Д. Хамаев); *Энээхэн уяа, туламай таһархай, тайрагдаһан модод хүнэй орхиһон үни галабай мүр сараанууд лэ* (Д.-Д. Дугаров); *Энэтнай үни галабта коммунаһаа гаргагдаха ёһотой хүн аад яагаа бэрхэ мүнөө хүрэтэр ябадаг юм агшаб* (Ц. Дон); **долоон галабта** үни үнгэрһэн сагта, үни заяанда (давным-давно): *Будаали ... долоон галабта оёжо захалһан аад, дууһажа ядашаһан ямаанай хөөбэри пулаадаа гартаа бариба* (Ц.-Д. Хамаев); ◊ **галаб гани** (*гү, али* **саг**) **болохо** сухалдаха, ухаа мэдээгээ алдан аашалха (выходить из себя, неистовствовать): *Нөөхи Жаргал хүгшэн хара эртэ газар дээрэ ошоод, галаб гани боложо байгаа ёһотой...* (Х. Намсараев); *Тиигээд лэ һанаанайнгаа хэлтэгы байгаа һаа, заримдаа шангараадшье, галаб саг болоодшье абадаг һэн* (Ж. Балданжабон); ○ **гани, саг, үе, үйлэ** *гэжэ үгэнүүдтэй парн. хэрэгл.*

ГАЛАГАЙ *тэмд. н., хууш.* ямаршье ушар удхагүй, дэмы зайгуултажа ябадаг (бестолковый, дураковатый): – *Гансаараа юундэ үгэлбэш, Галагай зайгуул тэнэгтэл* (Х. Намсараев).

ГАЛАЙ *тэмд. н.* галһаа болоһон, галда хабаатай (огненный): *Хүлэймни мэнхыжэ хүлдэшэһые галай гэрэлдэ обёорһоор, үгэгүй газаашаа гүйжэ гарашоо һэн* (Ц.-Д. Хамаев); **галай аюул** юумэ шатаан усадхаха гай тодхор (угроза огня, огневая опасность, опасность пожара): *галай аюулһаа хамагаалха*; **галай аюултай** түймэр боложо болохо (огнеопас-

ный).

ГАЛАКТИКА *юум. н.* одо мүшэдэй асари ехэ системэ (галактика): *Хэдэн мянган световой жэлэй зайда оршодог галактикаһаа тон һонирхолтой дохёонууд абтаа* (С. Цырендоржиев).

ГАЛАНДАГА *юум. н., будд.* бурханай шубуун (каландака): *Атиша багша галандага шубуунай абяа һажаалган, бэшхүүр урлаһан гэдэг.*

ГАЛАНХАРХА *үйлэ у.* эсэхэ, аяшарха, шадалаа бараха, зобохо (уставать, изнемогать): *Иимэ дээрэһээнь хүдэлмэришэдшье, моридшье галанхаржа зүдэршэбэ* (Х. Намсараев).

ГАЛАНХАРШАХА *үйлэ у., видэй нэгэ түхэл* тулгараагаа барагдатараа туйлай ехээр эсэшэхэ, шадалаа барашаха (уставать, изнемогать): *...миин арбан хүн үдэр һүнигүй харуулда байжа, үргэһэ нойртоо дарагдажа галанхаршоод, хоёр хүл дээрээ ябууд унтажа ябадаг юм...* (Х. Намсараев); *...газар хорооохоёо болижо галанхаршаһан хээр мориёо баала баалаһаар ерэжэ, зарим үглөөгүүр шүүдэрэй хататар сабшалсаад...* (Х. Намсараев).

ГАЛАР: **галар-галар гэхэ** *үйлэ у.* яаралгүйгөөр, холо холо алхалха (шагать степенно, ходить не спеша): *Нөөхинь нэгэшье яараһан тэбдэһэн янзагүй, галар-галар гэшхэлһээр, үшөө амандаа тамхи зуунхай юумэ ерэжэ ябана* (Ж. Балданжабон).

ГАЛАРГАЛДАХА *үйлэ у., угталд. залог* олоороо галар-галар ябаха (шагать степенно – *о многих*): *Дары суглаанай болохо газар тээшэ ноёд һайд галаргалдажа ороно* (Ж. Балданжабон).

ГАЛАРГАХА *үйлэ у.* галар-галар алхалха, аажамаар гэшхэлхэ, холо-холо алхалан аажамаар ябаха, томоотойгоор алхалха (ходить степенно, широко расставляя ноги).

ГАЛБА I *юум. н.* 1) хохимойн дээдэ талын яһан, габала (верхняя часть черепа); 2) толгой, тархи (голова); **галбаяа эрьехэ** толгойгоо эрьехэ, зүнгөө төөрихэ (растеряться, потерять чуткость): *Галша Дари хоёр галбаяа эрьежэ, газар мүргэшоод лэ байна ха даа* (Х. Намсараев).

ГАЛБА II: **1. галба-галба гэхэ** *үйлэ у.* үргэн хабтагар юумэнэй хүдэлхэ, далбаганаха (двигаться – *о чём-л. плоском и широком*): *хормойгоо галба-галба хиидхүүлэн ябаха*; **2.** *юум. н.* хабтагар үргэн юумэн (нечто широкое и плоское): *Галба газар долёобо* (таабари, *хүрзэ*).

ГАЛБАГАЙ *тэмд. н., баруун бур.* хабтагар ба үргэн, далбагар (плоский и широкий): *доодо хажуудаа галбагай*; **галбагай хяаг** *ург.* хабтагар хяаг (волосонец ложнопырейный).

ГАЛБАГАР *тэмд. н.* 1) хабтагар үргэн, далбагар (плоский и широкий): *Харин гурбадахи арһаниинь галбагар зузаан байжа, эжыдээ хамһалсаагүйдэнь аргагүй байгаа бшуу* (М. Осодоев); 2) ехэдүү (свободный, не по размеру большой – *об одежде*): *Тэрэ үдэр Василий Бадарханович үргэн хүхэ һудалтай галбагар уужам пижаматай, гэрэлэй урда зогсожо...* (Ч. Цыдендамбаев); 3) тарган, маряатай, мяха маряатай, тобир тарган (полный, упитанный): *Удаань Гангын хүтэлэй гахайн фермын галбагар хара поршоонхонуудые шабар шабха хаамаг сооһоонь газаашань гаргахые захиба* (Ц.-Ж. Жимбиев); 4) уужам бэетэй, томоотой, хаһатай (видный, представительный): *галбагар үргэн мүрэтэй, хаһатай томо бэетэй хүн.*

ГАЛБАЙЛГАХА *үйлэ у., идх. залог* 1) хабтагар үргэн болгохо, халбайлгаха (делать широким, плоским, расширять); 2) хаһатайгаар харагдаха, бараатайгаар харагдаха (быть, смотреться представительным): *Бата Очирович, харааниинь, галбайлгажа ябана һэн.*

ГАЛБАЙЛДАХА *үйлэ у., угталд. залог* хоёр гү, али хэдэн юумэнэй хабтагар үргэнөөр харагдаха, галбайжа ябаха, халбайлдаха (смотреться широким и плоским – *о многих*): *Энэ эзэгүй талын дунда хоёр түхэреэн нуурнууд галбайлдан харагдана.*

ГАЛБАЙСА *наречи* үргэнөөр, халбагараар (широко и плоско): *Набтархан аад унжагар ута нохой галбайса гүйгөөд ерэбэ.*

ГАЛБАЙХА *үйлэ у.* үргэнөөр, хабтагараар харагдаха, халбайха (быть широким, плоским, раскидываться на большом пространстве): *Галбайжа хэбтэхэ сүлөө үгы, бодыш!*

ГАЛБАН *тэмд. н.* галбагар, халбагар, үргэн (плоский и широкий).

ГАЛБАС: **галбас-галбас ябаха** *үйлэ у.* аажамаар алхалха, холо холо алхаад удаанаар ябаха (шагать степенно): *Арсалан дасангай гудамжаар зүүн тээшээ сэхэ гаражэ ябахадаа, улаан таша ламанарай урдынгаа янзаар урагша хойшоо галбас-галбас алхалдан ябахые хараба* (Ж. Балданжабон).

ГАЛБАЙШАХА *үйлэ у., видэй нэгэ түхэл* шууд хабтагар үргэн болошохо, халбайшаха (мгновенно становиться широким).

ГАЛБАР, **галбарбас, галбарбаас, галбарас, галбадарма** (**модон**) *юум. н., будд.* диваажанай табан модоной нэгэн, хүсэлые хангагша модон (галбарбас, *священное дерево*): *Галбарбас модоной һүүдэртэ*

hуухада, эдеэн, хубсаһан гэхэ мэтэ һанаһан бүгэдые хангадаг ха. Зүгөөр зальбараагүй һаа, хүсэл хангагдахагүй.

ГАЛБИНГА *юум. н.* амитан түхэлэй бэетэй, газаа бэень табан үнгын, үргэн дороо нэгэ уршалаатай сагаан үдэтэй шубуун (калавинка, *название фантастической птицы Гаруди*).

ГАЛГИНТАХА *үйлэ үг., видэй нэгэ түхэл* галгин татаха, галгяандаа орохо, ааляар ябаха, гүйдэлээ аалидуулха (замедлить шаг).

ГАЛГИХА *үйлэ үг.* аалин ябаха, удаанаар ябаха (идти медленным шагом): *Тунгалаг ута бургааһа баринхай, моринойнгоо галгихаяа забдахада, шабхуурдаад абана* (Ц.-Д. Хамаев).

ГАЛГИШАХА *үйлэ үг., видэй нэгэ түхэл* тэрэ дороо гүйдэлээ аалидуулха, аалин ябадалда орохо (внезапно замедлить шаг): *Мориниинь гэнтэ галгишаба*.

ГАЛГҮЙ *тэмд. н.* 1) ошогүй (не искрящийся): *«Бааранхай аа! Танай хэтэ минии хэтэдэ орходоо галгүй байнал, юундэ тиигээб даа?»* (Х. Намсараев); 2) абьяасгүй; hула; hүлэр (без задоринки, вялый): *галгүй нюдэн*; **галгүй газарһаа утаан гарахагүй** (Оньh. үг.) шалтагаангүй юумэн байдаггүй (≈ нет дыма без огня): *«Харин тэрэнь хайшаа юм агшаб, галгүй газарта утаан гарадаггүй юм бэзэ, Зади-Хандашье залуушуулай дунда нэрээ хухаржа, наада энеэдэн болоод, дуу шуунда ороо юм аабза»* (Х. Намсараев).

ГАЛГЮУЛХА *үйлэ үг., идх. залог* ааляар ябахые баадхаха, галгяагаар ябуулха (пускать медленным шагом): *Таня тугаарай яарабашье, мүнөө инаг нүхэртэеэ сугтаа ябаха сагаа утадхаха гэһэндэл, хүрин хээрээ ааляар галгюулна* (Ц.-Д. Хамаев); **хөөрэлдөө галгюулха** *шэлж.* яаралгүйгөөр, аажамаар хөөрэлдэхэ (неторопливо поддерживать разговор): *Бороотой хуратай сагта үмдэхэ дабхаса, хубсаһан тушаа хөөрэлдөө галгюулаа* (Ш.-С. Бадлуев).

ГАЛГЯА(Н) *юум. н.* ааляар ябалга, аажамаар алхалалга (езда шагом): *Галгяандаа хүлһэеэ сэлмээдэг Ганганхан бороёо хайрланам даа* (Н. Дамдинов); ◊ **нохойн галгяагаар** ааляар, аажамаар, газар хороосогүйгөөр (тихо): *Ябаһаар байтарнь үдэр үнгэрөөд, харгы шабар шабха болоҗо, түргэн гүйлгэхэ аргагүй, нохойн галгяагаар газаагаа ерэбэ* (Д. Эрдынеев).

ГАЛДА, галди *аянг. үг.* ай ян, шүдхэр абаг (чёрт, чёрт возьми): *«Ай галда бара ехэ!» – гэжэ баруун алтан сэргэдээ байжа ядан байгааша…* (Х. Намсараев).

ГАЛДАГДАХА *үйлэ үг., хүлеэгд. залог* галдуулха, шатаагдаха (сжигаться, обжигаться, выжигаться): *Эндэ тэндэ хүүргэ дугы һамна татагдана, баяшуулай үбһэ хулһан галдагдана* (Ж. Тумунов).

ГАЛДАГДАШАХА *үйлэ үг., видэй нэгэ түхэл* түргэн саг соо шатагдаха, галда хосорхо (быть сожжённым): *Заримдаа бүхы дээрээ галдагдашаһан хитад тосхонууд хүсэд шатажа дууһаагүй, үшөө гал ошо һалхинда хиидхүүлэн байна* (Д. Батожабай).

ГАЛДАЖАРХИХА *үйлэ үг., видэй нэгэ түхэл* шатаажархиха, галдаадхиха (сжечь): *Далан тэргэ түлеэ бэлдэжэ, гушан боошхо дабирхай дээрэнь адхаад, галдажархиха* (Д. Сультимов).

ГАЛДАЛГА *юум. н.* шатаалга, дүргэлгэ (сожжение, обжиг): *Һүргуулиин һурагшад байхадаа, мүшэр галдалгада ошодог бэлэйбди.*

ГАЛДАЛГЫН *тэмд. н.* шатаадаг, дүргэдэг (обжигательный, по обжигу): *галдалгын цех.*

ГАЛДАМА *тэмд. н.* шатаама, шатаахаар, дүрэхөөр (обжигающий): *Үгышье һаа, үндэһэн доогуурнь шургажа, үдэрэй галдама шанга наранһаа хоргодоходошье болохо* (Б. Мунгонов); *Галдама халуун байбашье, гал үгыгөөр аргагүй, гайхама сэсэн байбашье, улад зонгүй аргагүй* (Оньh. үг.).

ГАЛДАМАЛ *тэмд. н.* шатаагдаһан, галдагдаһан (обожжённый): *галдамал улаан хирпиисэнүүд.*

ГАЛДАЛСАХА *үйлэ үг., хамтадх. залог* галдахада хабаадалсаха, шатаалсаха (принимать участие в сожжении, обжиге): *Үбгэнэй Бадмын үбһөөр ехэ байжа, үлүү олзо оруулхадань, хажуугаархи баяшуулынь атаархажа, галдажархёо бэшэ аал даа, галдалсахаһаа байха мяхаашье эдилсэжэ байг лэ саашадаа* (Х. Намсараев).

ГАЛДАН *юум. н., аман зох., баруун бур.* 1) эрхим морин, морин эрдэни (аргамак, отличный конь): *морин галдандаа мордохо*; *унага галдандаа найданам*; 2) *аянг. үг., һайшааһан, дэмжэһэн удхатай* һүрхэй хүбүүн, хүдэр хүбүүн (молодец): *Ай, хүбүүн галданшие!*

ГАЛДАХА *үйлэ үг.* 1) шатааха, дүргэхэ, гал табиха (жечь, сжигать): *Хабарай үедэ хуушан хагдые галдаад орхиходо, сэбэрхэн һайхан шэмэтэй ногоон ургадаг бэзэ?* (Г. Цыдынжапов); 2) галда хэжэ хатуужуулха, хатааха (обжигать): *хирпиисэ галдаха*; 3) *шэлж.* хайраха, сэдьхэл зобоохо (беспокоить): *Үшөө нэгэ шэнэ таабари бодол сэдьхэлыень химэлэн, сээжэ зүрхыень галдана* (Ч. Цыдендамбаев); 4) *шэлж.* шэхэ дүлиирүүлхэ (оглушать): *Сахилгаа залиндал шэхэ галдан соностоһон ори ганса энэ үгэ…* (Ч.

Цыдендамбаев).

ГАЛДАШАХА *үйлэ у., видэй нэгэ түхэл* түргэн, түр зуура, тэрэ дороо галдаха (быстро, моментально сжечь): *Аягма сухалдаһандаа гэнтэ хуушан бэшэгүүдээ галдашаба*.

ГАЛДУУЛЖАРХИХА *үйлэ у., видэй нэгэ түхэл* дүрэшэхэ, шатаагдашаха (быть моментально сожжённым): *Даржаа габжа галдуулжархиба ха, дан лэ мэдээшэгүй болон һууна* (Х. Намсараев).

ГАЛДУУЛХА *үйлэ у., идх. залог* 1) шатаахые баадхаха (заставить сжечь): *Тураахиин Бадан өөрынгөө дүү түрүүтэйгээр дээрмэшэдые эльгээжэ, буусыемни галдуулаа гэжэ мэдүүлгэ соогоо бэшэнхэй* (Б. Санжин, Б. Дандарон); 2) шатаагдаха, галда абтаха (быть сожженным): *Нэгэтэ хагда галдаһан газараар хонидоо туужа гарахадаа, галдуулһан үбһэнэй үнэр амтатайрхан үнэрдэжэ ябаа һэн* (З. Гомбожабай); **уур сухалаар галдуулха** *шэлж*. хараалда, уур сухалда хүртэхэ (попасть под гнев): *Шэбэлтэ муухай бузар үхэлынь Шэшэгтэ хүндэ хараал заналтын Уур сухалаар галдуулнал* (Х. Намсараев).

ГАЛДУУЛШАХА *үйлэ у., видэй нэгэ түхэл* шууд дүрэхэ, шатаагдаха (быть сожженным моментально): *Тиигээд энэ мүнөө шэнэ гэрынь галдуулшаба* (Б. Мунгонов).

ГАЛЖАР: **галжар-гэлжир гэхэ** *үйлэ у.* һалжар-һолжор ябаха (идти, качаясь, шатаясь): *галжар-гэлжэр алхалха*.

ГАЛЗУУ 1. *юум. н.* хүн, амитанай түб мэдэрэлэй эрхэтэниие гэмтээдэг, ухаа алдуулдаг вирустэй үбшэн, хиирэдэг үбшэн, уһанһаа айдаг үбшэн (бешенство, водобоязнь): *Унэгэн гээшэ ехэ туһатай амитан ... эльгэниинь хумхаа, галзуу үбшэндэ һайн* (Б. Санжин, Б. Дандарон); *Одоол галзуу гэдэгынь болонхой, зобохын ехээр зобожо ябана гээшэл даа тэрэ арьяатан* (С. Доржиев); **2.** *тэмд. н.* 1) хүн, амитанай түб мэдэрэлэй эрхэтэниие гэмтээдэг, ухаа алдуулдаг вирустэй үбшэндэ дайрагдаһан (бешеный, беснующийся, взбесившийся): *Яахадаа шигээжэ хүнэй сэдьхэл галзуу нохойдол адли болодог юм гээшэб?* (Г. Цыдынжапов); 2) дошхон, ганирһан, сухалтай, ууртай (грозный, свирепый, неистовый, яростный, вспыльчивый); *Заримдаа галзуу юм шэнги гүйдэг, харайдаг, заримдаа үгэ дуугүй болоод һуудаг хүбүүн бэшэ гу?* (Ч. Цыдендамбаев); **галзуу дошхон** ганирһан, хэрзэгы, шэрүүн (яростный, неистовый): *Зай, бишье энэ галзуу дошхон гал түймэртэ ойртохо тумаа удааржа, тэрээндэ аргааханаар дүтэлбэб* (Б. Мунгонов); **галзуу дошхоноор** шангаар, орьёлмо түргөөр (бурно, яростно): *Доошоо харахада, галзуу дошхоноор горхон хүүежэ, тархи толгой эрьенэ* (Б. Мунгонов); 3) хиитэй, хиирэһэн, ухаа муутай (сумасшедший, умалишённый): *Үтэлһэн, наһатай болоһон хүн аад ... ямар нэгэ эрьюу галзуу хүнһөө дутуугүй аашалжа байха юм* (С. Ангабаев); 4) *барг.* тоомгүй, аляа (шаловливый, несерьёзный): *Тэрэш яһалхан галзуу хүбүүн*; ○ **гани, һогтуу** *гэжэ үгэнүүдтэй парн. хэрэгл.*; **3.** *наречи, шангадх.* ушаргүй, уйгаргүй, айхабтар, олиггүй (очень, сильно, страшно, чертовски, адски): *Гэнтэ ямар нэгэн хабхаг хаалтаһаа мултарһандал, галзуу шанга һалхин гэнтэ сохиһон юумэндэл үлеэбэ* (С. Доржиев).

ГАЛЗУУГААР *наречи* 1) дошхоноор, сухалтайгаар, ехээр, хэтэрмээр, хэтэрхэйгээр, олиггүйгөөр (бешено, яростно, неистово): *Тиибэшье сааһаһаань өөһэдһөөнь гурба дахин олон дайсад галзуугаар добтолон гаража эхилбэ* (Х. Намсараев); **галзуугаар хусаха** шангаар, айхабтараар хусаха (неистово лаять): *Хотошо нохойнь галзуугаар хусажа, миисгэйнь уйлажа оробо* (Ф. Цыденжапов); ○ **һогтуу** *гэжэ үгэтэй парн. хэрэгл*.

ГАЛЗУУД *юум. н.* хориин арбан нэгэн эсэгын нэгэ отогой нэрэ (название одного из одиннадцати хоринских родов): *Нэгэтэ Бадан галзууд отогойнгоо зонһоо олзо татари суглуулха тухай сааргануудые хаража ялагар заахан столойнгоо саана һууба* (Б. Санжин, Б. Дандарон); *Дээдэ тэнгэриһээ удхатай, / Дээгүүр омголон һанаатай / Гал улаан тугтай / Галзууд обогтон*.

ГАЛЗУУДААРХИН *юум. н.* галзууд отогоорхин (галзуты, представители галзутского подрода): *Энэшни барагсаан шахуу добын галзуудаархинай сабшалан ха юм* (Х. Намсараев).

ГАЛЗУУРАЛГА *юум. н.* 1) хүн, амитанай түб мэдэрэлэй эрхэтэниие гэмтээдэг, ухаа алдуулдаг вирустэй үбшэн хүрэлгэ, хиирэлгэ (бешенство): *Нохойн галзууралга ямар нэгэн шалтагтай; Гэрэй амитадые галзууралгаһаа һэргылдэг тарилга*; 2) хиирэлгэ, тэнэлгэ, ухаа муудалга (безумие): *Ехэ заанай ашаае хони ямаанда ашаа һаа, галзууралга гээшэ* (Э.-Х. Галшиев); 3) сухалдалга, ухаа мэдээгээ табижа аашалалга (ярость, неистовство): *Эрдэниин сухалдаа диилдэжэ галзууралгые хэншье тообогүй.*

ГАЛЗУУРАЛДАХА *үйлэ у., угталд. залог* олоороо аашалалдаха (неистовствовать): *Полициинхидай улам галзууралдажа, тэдэниие сухарюулха гэжэ буу табин байгаашье һаань, нэгэшье хүн сухарингүй, гүйлдэжэ ошоод лэ, ниилэжэ байгаа һэн* (Х. Намсараев).

ГАЛЗУУРАЛДАШАХА *үйлэ у., видэй*

нэгэ түхэл хиирэлдэшэхэ, аашалалдашаха (моментально впасть в ярость): *Үүрээ зада татуулһан хорото шарануудтал галзууралдашоод байна ха юм даа* (Х. Намсараев).

ГАЛЗУУРСАГААХА *үйлэ үг., видэй нэгэ түхэл* дошхоноор аашалха, галзуурааша болохо (неистовствовать): *«Зай, зай, зүнэг гэхэ бүри бү галзуурсагаа, хэнээрни яахашниб!»* (Х. Намсараев).

ГАЛЗУУРУУЛХА *үйлэ үг., идх. залог* дошхоноор аашалуулха, гааруулха, ганируулха, галзуу болгохо (бесить, приводить в неистовство, сводить с ума): *Тэрэ хумхаань зоной дунда амитаниие галзууруулдаг хоро хаяна гэжэ хэлсэнэл, тиигээд лэ зон амитан шуулдана гээшэ ха* (Г. Цыдынжапов); *Миһэрээншни намайе бүри галзууруулаа* (Ц.-Д. Хамаев).

ГАЛЗУУРХА *үйлэ үг.* 1) хүн, амитанай түб мэдэрэлэй эрхэтэниие гэмтээдэг, ухаа алдуулдаг вирустэй үбшэндэ дайрагдаха, хиирэхэ (заболеть бешенством): *Эгээл эндэ, Байгал далайн эрьедэ, тэрэ галзууриһан шонын хоргодожо байһан газарта үбдэшэбэ бшуу даа* (Б. Мунгонов); 2) *шэлж.* хиирэхэ, уймарлаха, эрьюутэхэ (сойти с ума): *Энэ эмэмнай хиирээ, галзууряа гээшэ гү?* (Ц. Дон); 3) *шэлж.* гааряһандаа юрэ бусаар аашалха, дошхоор аашалха, хиирэһэн юумэдэл болохо, сухалаа ехээр хүрэхэ, абжаганаха (быть в ярости, неистовствовать, разбушеваться): *Теэд Шанархан болихо юм бэшэ, харин улам галзууржа, аманда орохысоо харааажа, занажа оробо* (М. Осодоев); 3) *шэлж.* шангадаха, улам ехэдэхэ, һүжэрхэ (усиливаться): *Шуурган өөдэ сэхэ ябаа бэшэшье хадань, галзууриһан һалхин нюурнууд уруунь хайра гамгүйгөөр шэрүүн саһа шэдэлнэ* (Б. Санжин, Б. Дандарон).

ГАЛЗУУРШАХА *үйлэ үг., видэй нэгэ түхэл* тэрэ дороо сухалаа ехээр хүрэхэ, абжаганаха (впасть в ярость): *…тиигэжэ байтарнай Баашкын хүгшэн ухваад баряад галзууршаба гэжэ залд гээд һэришэнэ* (Х. Намсараев).

ГАЛЗУУТАХА *үйлэ үг.* галзуу болон аашалха (вести себя как бешеный): *Бү галзуута, наанаһаашни…*

ГАЛИ *наречи, алайр* мэти, хоонон, байхагүй, юушьегүй (нет ни…); **тэрэ хүн гали** тэрэ хүн юушье мэдэхэгүй (тот человек ничего не знает); **мүнгөөр гали** нэгэшье мүнгэгүй (нет ни гроша).

ГАЛИГ 1. *юум. н.* түбэд болон санскрит нэрэ томьёонуудые, хүнэй болон газар уһанай, мүн ном һударай нэрэнүүдые үзэгшэлэн дамжуулха транслитерации, тэрэниие Аюуша-гүүшэ 1587 ондо зохёоһон; галигта тусхай үзэгүүд хэрэглэгдэдэг байгаа, жэшээнь, *п, в, h, к г.м.* (галик, *система побуквенной передачи иноязычных названий на старомонгольском языке, в которой применялись специальные буквы: п (пүүсэ ‘лавка’), в (вачир ‘жезл’, хувараг ‘послушник’), h (Буддһа ‘Будда’) и пр.;* **2.** *тэмд. н.* **галиг үгэ** оромгүй үгэ (просторечное, вульгарное слово).

ГАЛИГАЛГА *юум. н.* 1) наршалга, һабшылга (увядание); 2) наранда үлүү гаратараа шарагдалга (перегрев на солнце).

ГАЛИГАХА *үйлэ үг.* 1) наршаха, һабшыха, һулнииха (увядать, блекнуть): *Сэсэгүүд халуун наранда галигаба;* 2) наранда үлүү гаратараа шарагдаха, ангажа, толгойгоо үбдэхэ (перегреваться на солнце): *Галигатараа наранда бү ябагты, һүүдэртэ наадагты*; 3) *ага* ядарха, зобохо, тэнхээгээ алдаха, муудаха (изнуряться, слабеть): *Дайнай үедэ хоолой муухаа зарим хүнүүд галигадаг һэн.*

ГАЛИГАШАХА *үйлэ үг., видэй нэгэ түхэл* 1) түргэн наршыха, һабшыха, һулнииха (быстро увядать): *Гармын хүдөөһөө түүжэ ерэһэн сэсэгүүдынь галигашаба*; 2) халуун наранда ябаһандаа үбдэшэхэ (моментально перегреваться): *Хони дахаһан үхибүүд галигашаба, ундалуулха хэрэгтэй.*

ГАЛИХА *үйлэ үг.* халиха, халта дайраад гараха, шудараад гараха (рикошетировать, скользнуть).

ГАЛЛАЛСАХА *үйлэ үг., хамтадх. залог* хүндэ үбшэнтэниие харууһалалсаха (принимать участие в уходе за больным): *Арбаад жэл соо ерээгүй байһан аад, эжынгээ нэгэтэ ехээр үбдэхэдэ хоюулан ерэжэ галлалсаа, намда туһалаа һэн* (Д. Эрдынеев).

ГАЛЛАХА *үйлэ үг.* 1) хододоо галтай байха, гал таһалдуулхагүй (поддерживать огонь): *Галлаһан ехэ гуламтадамни Тооһо татан хүрэжэ, Толо татан бууна бэзэт!* (Х. Намсараев); 2) хүндэ үбшэнтэниие харууһалжа, унтангүй хонохо (дежурить при больном): *Тэрэ һаянай гэртээшье байнагүй, фермэ дээрээ үнжэнэ, үдэшэндөө хүндөөр үбшэлһэн хүршээ галлана* (Ц.-Ж. Жимбиев); 3) *шэлж. нюдэе* галтай болгохо (оживлять *взгляд*): *Саагуур наагуур хаймадаад, Нюдөө гэнтэ галлажа, Нүхэд тээшээ хилам гээд…* (Х. Намсараев).

ГАЛЛУУЛХА *үйлэ үг., идх. залог* 1) хүндэ үбшэнтэниие харууһалжа, унтангүй хонуулха, галлахые баадхаха (заставить ухаживать за больным); 2) хүндэ үбшэнтэнэй бэеэ харууһалуулха, галлагдаха (быть ухаживаемым): *Эсэгэнь һүүлшын үдэрнүүдтэ бүхы үхибүүдээ ерүүлээд, галлуулжа хонодог һэн.*

ГАЛТА *тэмд. н.* 1) гал гарадаг, гал дүрэдэг (огненный, горящий, искрящийся): *Мянган моритo сэрэгүүдэй галта зэбээр харбаһан мэтэ сахилгаата залин тэнгэриие хаха зүһэжэ байба* (Ц. Шагжин); 2) галай хүсөөр хүдэлдэг, ябадаг (приводящийся с помощью огня); **галта онгосо** галай хүсөөр хүдэлдэг онгосо (пароход); **галта уула** гал бурма гаража байдаг газар (вулкан); **галта тэргэ** ууралаар ябуулагдадаг паровоз (паровоз): *Галта тэргэнүүд урилдажа, / Гараймнай дэлисэ үргэдэбэ* (Д. Улзытуев); 3) *шэлж.* уран, хурса, согтой, дорюун, гүнзэгы удхатай (окрыляющий, с глубоким смыслом): *Оюун хурса бэлигһээ, Уран галта шүлэгһөө Хэды хурса шэртэһэн, Хэды хурса сахилгаан…* (Х. Намсараев); **галта зүрхэн** согтой, халуун зүрхэн (пламенное сердце): *Эдир залуугай охин, галта зүрхэнэй сохидол … ямар һайхан, ямар гоё һэм* (В. Гармаев); **галта дуран** халуун дуран, аглаг һайхан инаг дуран (пылкая любовь): *Инаг басаганайнгаа гэнтэ хадамда гаражa, галта дуранайнгаа һүнэн бутаран һалахада, һаатаха һамаарха юумэеэ олохоёо болишоод ябаа һэнш* (Ц.-Д. Хамаев); 4) *шэлж.* жэшээ абамаар, жэшээ боломоор (являющийся примером для подражания): *Намсалмаа болон бусад түрүүшүүл маниие уряалжа даллажа байһан галта маяк ха юм* (Ц. Шагжин).

ГАЛТАЙ *тэмд. н.* 1) гал гарадаг, гал ехэтэй (огненный, горящий): *Худхажа байтараа нэгэ монсогорхон галтай сог оложо, тэрээнээ нэгэ бишыхан аргал дээрэ этэржэ табяад, үлеэ үлеэһээр, дүлэ гаргажа, галаа түлинэ* (Х. Намсараев); **галтай сусал** дүрэжэ байһан сусал (горящая головня): *Дамба-Дугар унтарһан тамхияа галтай сусалһаа носообо* (В. Гармаев); 2) *шэлж.* согтой, дорюун, ялаганаһан (сияющий, яркий): *Аюуханай залуудаа галтай һайханшье һаа, һабяаһагүй эрбэгэнүүрхэн мэхэтэй һэбхихэн нюдэдые Эрдэмтэ золгогшо һэн* (Ч. Цыдендамбаев); **галтай нюдэн** ялаганаһан, ялагар нюдэн (сияющие глаза): *Тиигээд Дондогой сайгаа уужа һуухадань, тэрээнэй галтай зөөлэхэн нюдыень ажаглан харана* (Х. Намсараев).

ГАЛТАЙХАН *тэмд. н. хөөрш.* согтойхон, ошотойхон, абьяастайхан, дорюухан (сияющий, озорной): *Газарһаа холохон ябаашье һаам, Галтайхан нюдыем бү мартаарай!* (Х. Намсараев).

ГАЛТАХА *үйлэ у.* гал бадарха, гал гараха (искриться): *Алтан һолонгоор галтан гүйхэдөө, Алирһа жэмэсэй амта тараанаш* (С. Ангабаев).

ГАЛТУУЛХА *үйлэ у., идх. залог* бадарааха, ялалзуулха (заставить искриться, излучать): *«Үгы, энэмнай ямар зүрхэ һанаа хүдэлгэмэ гайхалтайхан удхатай бэшэг гээшэб?» – гэлдэжэ, нюдэнүүдээ омог сэдьхэлээр галтуулан, Хэшэгтын нюурые урматайгаар харасагаалдажа һуунад* (Х. Намсараев).

ГАЛУУ(Н) *юум. н.* ута нарин хүзүүтэй, томо бэетэй уһанай зэрлиг ба гэрэй шубуун (гусь): *Галууд яаһан гуриmтайгаар хушууржа ниидэдэг шубууд гээшэб* (Ц. Дон); **галуу һажаажа** (*гү, али* **дууряажа**), **турлааг** (*гү, али* **хирээ**) **уһанда орожо үхэбэ** (Оньһ. үᵓ.) хэн нэгэниие бодон шэбшэнгүй һажааха тухай (о бездумном следовании *чьему-л.* примеру).

ГАЛУУНАЙ галуунда хабаатай (гусиный): *Ягаан сааpһан дээгүүр галуунай үдэн гуурһан хурдаар гүйнэ* (Ч. Цыдендамбаев).

ГАЛУУРХУУ *тэмд. н.* галуугаар элбэг, галуу элбэгтэй, галуунай олоороо амидардаг (изобилующий гусями): *галуурхуу сөөрэм*.

ГАЛУУХАЙ *юум. н., хөөрш.* галуунай дальбараа, галуухан (гусёнок): *Мүнөөхи шархатагша галуухаймнай ниидэжэ ябашоо*.

ГАЛУУШАЛХА *үйлэ у.* галуу агнаха, галуу бариха (охотиться на гусей): *Бадма мүнөөдэр галуушалхаа гараһан аад, хооһон бусаба*.

ГАЛУУША(Н) *юум. н.* гэрэй галуунуудые харууһалдаг хүн, ажалшан (птичница): *Колхозоймнай хоёр галуушад амжалта туйлаһанайнгаа түлөө арба-арбан галуугаар урмашуулагдаба.*

ГАЛХААЛГА *юум. н.* урмынь хухалалга, мохоолго, зоригынь хухалалга (попрёк, укоризна): *Батын ехээр һанаанда хатаад ябахадань, юунэй галхаалга гээшэб?*

ГАЛХААЛГАХА *үйлэ у., идх. залог* 1) хэн нэгые галхаахые баадхаха (заставить упрекать): *Зандаииие һайнаар хүдэлһэй гэжэ һанаһандаа, нүхэдөөрнь галхаалгажашье, харааалгажашье ядабад;* 2) зэмэлүүлхэ, мохоогдохо (быть упрекаемым): *Залхуу тунайша Базар бригадын хүн бүхэндэ галхаалгажа, бүришье залхуу болошоо*.

ГАЛХААХА *үйлэ у.* мохоохо, урмыень хухалха, зоригыень мохоохо (упрекать, укорять, совестить): *Энэ танда ямаршье хоро хээгүй Мүнхэ үбгэжөөлэй һүзэг, бурханиие дайража галхаабалта даа* (Д. Эрдынеев); *Ши ямар шиидэмгэй бэшэ, аймхай ахир хүмши гэжэ өөрыгөөшье галхаагаад үзэнэб* (А. Жамбалдоржиев); **галхааха мохоохо** урмыень хухалха (упрекать, укорять): *Дэлэг ехээр баалажа, элдэбээр галхаана, мохооно* (Ц. Дон).

ГАЛХАН *юум. н., хөөрш.* 1) багахан гал

(огонёк); 2) *шэлж.* одо мүшэн (звезда): *Уужам Буряад ороноймнай Огторгойн галхан Замыемнай заяатайхан заагаад байнал даа* (Ц.-Ж. Жимбиев); 3) *шэлж.* ошохон (искорка *в глазах, сердце*): *Сэдьхэлэйм таһалга соо гал носоно... Бишыхан галхан зохёоһон юртэмсыемни гэрэлтүүлнэ* (Э. Зандраев); *Хараха янзада зоной дунда ямар бэ даа галхан үгы боложо, сэдьхэл, зүрхыень дайрахаяа болиһон шэнги* (Ц. Цырендоржиев); **найдалай галхан** найдалай ошон (искорка надежды): *Басаганай нюур шарайнь һаруултан, хүрибтэр нюдэнүүдтэнь баяр найдалай галхан гэрэлтэшэбэ* (Д.-Д. Дугаров).

ГАЛһАА *аянг. үг., барг., шаналал, харамсал, мохоолго харуулһан удхатай* (*межд. для выражения досады, упрёка, укоризны*): *Ай, галһааншни, мүнгөө гэртээ орхёод ерээ бшууб.*

ГАЛШа *юум. н.* 1) гал түлеэшэн, пеэшэ түлигшэ (истопник, кочегар); 2) *түүх.* аба хайдагай үедэ агнуури хүтэлбэрилдэг хүн (старший в облавной охоте): *Гэмтэй хүнүүдые галшын заабаряар хэһээхэ эрхэтэй, юрэнь, аба хайдагай үедэ томилогдоһон сагдаа гээшэ бээ* (Б. Санжин, Б. Дандарон); 3) *түүх.* аба хайдагай үедэ ахмад бөө (главный шаман *на облавной охоте*).

ГАЛШУУР *юум. н., барг.* эхэнэрэй утаһа шүрбэһээ хадагалдаг багахан хайрсаг (ящичек, шкатулка для швейных принадлежностей).

ГАЛЬБА: гальба-гульба гэхэ *үйлэ үг.* һальба-һульба, һальбагараар ябаха (ходить развинченной походкой, переваливаясь из стороны в сторону): *гальба-гульба алхалха*.

ГАЛЬБАГАР *тэмд. н.* уужам, үргэн, һальбагар, һанжагар (растопыренный, оттопыренный, отвислый): *гахайн гальбагар шэхэн*.

ГАЛЬЯХА *үйлэ үг., баруун бур.* халба һүрэхэ, хажуу тээшээ болохо (бросаться в сторону, шарахаться).

ГАМ *юум. н.* 1) гамналга, хайра, хайрлалга, химгадал (бережливость): *Энэ хуушарһан юумэндэ юунэй гам байхаб, бултыень хаяха хэрэгтэй*; **гам хайра** шаналал, харамсал (жалость): *Теэд би таньһаа гам хайра гуйхаяа ерээгүйб* (Ц.-Ж. Жимбиев); **гам хайрагүй** болингүйгөөр, хайрлангүйгөөр (безжалостно): *Доржын нюурые мододой мүшэр гам хайрагүй шэрбэнэ* (Ч. Цыдендамбаев); 2) болгоомжотой байлга (осторожность).

ГАМБАА *тэмд. н.* томоорхуу, бүдүүзгэй (важный): *гамбаа хүн*.

ГАМБААРХАХА *үйлэ үг.* бэеэ дээгүүр абхуулха, ёһорхохо, томоорхохо, һөөл болохо, һархаганаха (важничать, пыжиться, чваниться, кичиться).

ГАМБААРХУУ *тэмд. н.* һайрхуу, һаахар, һархагануур, бэеэ дээгүүр абхуулһан (важный, чванливый, кичливый): *гамбаархуу мундуу хүн.*

ГАМБАГАР *тэмд. н.* томо, бүдүүн, бараатай (крупный, большой): *Толгой соонь захагүй ута мүртэй үбһэд, барсагар олон бухалнууд, гамбагар бүдүүн һүринүүд* (Ч. Цыдендамбаев).

ГАМГҮЙ 1. *тэмд. н.* 1) гамнадаггүй, химгададаггүй, һабагүй, сагаан холшор (небережливый, расточительный): *хубсаһандаа гамгүй хүн*; 2) хайрагүй, энэрэлгүй (безжалостный); **2.** *наречи* 1) хайрлангүй, алмангүй (небережливо, неэкономно): *Юрэдөө, яһалал олохон хүнэг һүн газар руу гамгүй юулэгдээ даа* (Ц.-Ж. Жимбиев); 2) болгоомжогүй (неосторожно); 3) хайрагүй, ушаргүй ехээр, шангаар (безжалостно, беспощадно, сильно): *…монгол үүлтэрэй хазаартаяа гамгүй шабхуурдаад, саашаа гүйлгэжэрхибэ* (В. Гармаев); *...дунда зэргын, шамбай бэетэй, харахада спортсмен түхэлэй хүбүүн бодожо, гарыень шангаар, гамгүй адхаба* (К. Цыденов).

ГАМГҮЙГӨӨР *наречи* 1) химгадангүй, хайрлангүй, алмангүй, арьбалангүй (неэкономно, расточительно): *Юрэдөө, өөрынгөө абажа ябаһан юумэдэ яаһан гамгүйгөөр хандадаг хүмши?* (Ц.-Ж. Жимбиев); 2) хайрагүйгөөр, энэрэлгүйгөөр, ушаргүйгөөр (безжалостно, беспощадно): *Ургэжэ жэгшэһэн Дархан Боро амигүй эзэеэ үрөөһэн хажуудаа унжуулан, гамгүйгөөр шэрээд, саһа бужаганатар мундуугаар харайжа ябашаба* (Ц. Дон); 3) шангаар, ехээр (сильно): *Дала мүрһөөнь эхилээд хэдэн гүбэрюунүүд шуһа лэбшэшоод, хүдэлхэ бүхэндэнь гамгүйгөөр үбэдхөөжэ байба* (Д. Эрдынеев).

ГАМНАХА *үйлэ үг.* 1) химгадаха, хайрлаха, харамнаха, арьбалха (беречь, экономить): *Ушар ишмэһээ үбһэ тэжээлээ гамнаха, рацион нормо хэжэ эдюулхэ, һайн хагдатай бэлшээридэ адуулжа байха хэрэгтэй* (Ц.-Ж. Жимбиев); ◊ **нэдэнэй сэсэгы мэтэ гамнаха** нарин хаража хамгаалха (≈ беречь как зеницу ока): *Бадан Тасха хоёр баатар сагаан хаанда бэлэг барихаяа абаашажа ябаһан үнэтэй хитад торгон гадартай булган дэгэлээ ... нюдэнэй сэсэгы мэтэ гамнажа ябадаг, хари хүнүүдэй хажууда гаргадаггүй байһан юм* (Б. Санжин, Б. Дандарон); 2) хайрлаха, өөгшөөхэ, дүмэхэ (жалеть, оберегать): *Хүгшэнэй нюдэндэ*

Шойнжуур хүниие гамнаха, хайрлахые мэдэхэгүй хүн мэтээр харагдаба (С. Цырендоржиев); **бэеэ гамнаха** бэеэ хараха, бэедээ нарин ябаха, бэеэ адуулха (следить за собой, за своим здоровьем): *Зүдэрхэ байдал хойно үлөө, мүнөө бэеэ гамнаха, заһаха, һайжаруулха, тиигээд ажаллаха, айл болохо хэрэгтэй* (З. Гомбожабай).

ГАМНАШАХА *үйлэ у., видэй нэгэ түхэл* харамнажархиха, хайрлашаха, үгэхэеэ һанахагүй (беречь, экономить, жалеть *от кого-л.*): *Дамдин мориёо үгэхэ болоходоо, үнэн дээрээ гамнашаба.*

ГАМНУУЛХА *үйлэ у., идх. залог* химгадахые баадхаха (заставить беречь): *Гэрһээ холо һурадаг үхибүүдтэ хүмүүжүүлэгшэнь мүнгыень гамнуулжа һургадаг һэн.*

ГАМТАЙ 1. *тэмд. н.* үнэтэй, шухала, ехэ хэрэгтэй (ценный, приберегаемый): *...набтар баазахан шэрээ дээрэ тэдэнэй эгээл гамтай зүйлнүүд – «Турист» гэжэ бишыхан радиоприёмник, хэдэн номууд табяатай байна* (Д.-Д. Дугаров); **2.** *наречи* 1) харамтайгаар, хирлүүлэн, арьбалжа (экономно): *мылэ гамтай хэрэглэхэ*; 2) хайратайгаар, анхаралтайгаар (бережно, трепетно): *Гамтай унахада, морин тарган, эбтэй ажаллахада, ажал түргэн* (Оньһ. үг.); **3.** *хэлэгшын үүргээр хэрэгл.* 1) үсөөн, тоотой, элбэг бэшэ, алмалтатай (мало, подлежит экономии): *Обёос биниьшье бии, мүнөөдөө үгтэхэгүй, гамтай* (З. Гомбожабай); **сагнай гамтай** сагнай үнэтэй, бага (время – деньги): *Маа, түргэлэ, сагнай гамтай* (Г.-Д. Дамбаев); 2) харамсалтай, хайратай, хара буухаар, шаналалтай (жаль, достойно сожаления): *Хэнэймнайшье толгой гамтай* (С. Цырендоржиев); *Юуншье болог даа, минии бэе гамтай бэшэ!* (Х. Намсараев).

ГАМТАЙГААР *наречи* харамтайгаар, хирлүүлэн, арьбалжа (экономно): *Тэдэ дүрбэн бусалһан уһа уужа байжа, салатай нэгэ нэгэ зүһэм хилээмэ гамтайгаар эдинэд* (Г.-Д. Дамбаев); 2) хайратайгаар, анхаралтайгаар (бережно, трепетно): *Нюусыешни гамтайгаар абажа, гансал зүрхэн соогоо хадагалжа, хэлэнэйнгээ үзүүртэ хэзээдэшье табихагүй хүн бэээб* (Ц. Цырендоржиев).

ГАМША *тэмд. н.* хайрлааша, бодомжотой (бережливый, расчётливый): *гамша хүн.*

ГАН I **1.** *юум. н.* 1) бороо уһанай хоморто үбһэ ногоо хатажа дан хуурай болохо гай тодхор, бороогүй байлга, гандалга (засуха, бездождье): *Ган болоходо булагай һайн мэдэгдэхэ, гай болоходо нүхэрэй һайн мэдэгдэхэ гэдэг энэл ха юм* (Б. Санжин, Б. Дандарон); **ган халуун** хуурай халуун (засуха): *Ган халуунай бүгшэм хүндэ агаарта дарагдаһан тала дууран һажана* (Ч. Цыдендамбаев); **ган гасуур** а) бороогүй байлга, гандалга, гандуу, бороо шиигүй байдал (засуха; бездождье): *Мүнөө жэлэй ган гасуурта тулюураар ургаад, энэ харалган бороодо угаагдаһан үбһэ ногоон үмхирэн һалажа байна* (Ц.-Ж. Жимбиев); б) бороогүй, хуурай (засушливый): *Теэд ган гасуур жэлэй сэсэгүүд абар табархан, жэжэхэнүүд байдаг* (Ч. Цыдендамбаев); **ган зуд** байгаалиин гай аюул (стихийные бедствия); **2.** *тэмд. н.* хуурай, хура бороогүй (засушливый, сухой): *Иимэ ган сагта хобоогоор урдаһан уһан далай ехэ газартай баяд ноёдһоо сааша гараха юм аал даа?* (Ч. Цыдендамбаев); *Ган газарта һууһан сэсэнһээ газар дүүрэн ябаһан тэнэг дээрэ* (Оньһ. үг.); **ган жэл** бороогүй жэл (засушливый год): *Ган жэл һаань, жаахы-ын даа сэбэрхэн уһа урадхуулха, үгыш һаа, оройдоо бүри шэргэжэ хаташаха* (Б. Мунгонов).

ГАН II *юум. н.* булад түмэр, хатуужуулһан түмэр (сталь): *Газар эхын галта улаан зүрхэн соохоо ган булад бэетэй, гал сахилгаан ухаатай, хүлдөө хүсэтэй, гартаа оньһотой хүн мүндэлжэ...* (Ц.-Д. Хамаев).

ГАН III *юум. н.* габа, забһар, гантанхай (трещина, расщелина): *Эгээл иимэ абяан газарай ган соохоо гаражса байһандал, улам дүтэ болон дуулдаба* (Д. Батожабай); *Тиин Осор лама Логсой хоёрые шэрэһэн тэргэ Лондоной захын уйтан үйлсэ уруу, кухниин модон столой ган соогуур гүйһэн тархаан шэнги, хальбагашаһаар ябашаба* (Д. Батожабай); **ган гараха** габа гараха (треснуть).

ГАН IV: **ган-ган гэхэ** ганганаха (гоготать): *Нэгэ нугаһан дальбараануудаа туужа, ... ган-ган гэһэн абяа гарган, хараал шэрээл табина* (Д. Доржиева), **ган-гун гэхэ** гангинаха (взвизгивать): *Нохойшье ган-гун гээд, хажуу тээшээ халба һүрэбэ* (Ж. Тумунов): **ган гэхэ нохойгүй, газар гэшхэхэ малгүй** үгытэй, тулюур, ядуу (бедный, неимущий): *Ган гэхэ нохойгүй, газар гэшхэхэ малгүй Хэшэгтэ яахадаа намда, арад олондоо хүндэтэй Жарбайн Мархансайда хусаха болооб?* (Ч. Цыдендамбаев).

ГАН V: **ган алдарха** *үйлэ у.* муудаха, шадалгүй болохо, хүгшэрхэ (стареть, *разг.* сдавать): *Һүүлэй үедэ хүгшэн эли бодо ган алдаржа захалаа, ухааниинь балар болоо* (Б. Санжин, Б. Дандарон).

ГАНАГАР *тэмд. н.* гоногор, тархяа дээрэ үргэһэн, томоорхуу (имеющий важный вид): *ута хүзүүтэй, ганагар үндэр хүн.*

ГАНАЙЛГАХА *үйлэ у., идх. залог* 1)

ганайхые баадхаха, *толгойгоо* гэдэргэнь хинсайлгаха (заставить откинуть *голову* назад, заставить сидеть, откинувшись назад): *…үргэбшэ сооһоо сайр халбага гаргажа, эшээрнь шүдыень гасаад, арай шамай гэжэ заалаад, мүнөөхи хүнэйнгөө толгойе ганайлгажа, аятайхаанаар үбдэг дээрээ табад, сайгаа баһа шудхана* (А. Шадаев); *Гол геройн роль наадаха артистые ехэрхүү, зандарган түрүүлэгшын образ харуулхадаа, режиссёрынь толгойгоо ганайлгахые баалаба*; 2) нюргаа сэхэ бариха (держаться прямо): *Харааниинь Балдан зал соо урдуур ганайлгажа һууна һэн.*

ГАНАЙХА *үйлэ у.* 1) нюргаа сэхэ барин толгойгоо гэдэргэнь хинсайлгаха (держать спину прямо, откинув голову назад); 2) *шэлж.* томоорхохо, бүдүүрхэхэ (важничать): *Статьягай һүүлдэ «Баабатын Табхаандай» гэжэ томо үзэгөөр хэблэһэн байхыень харахадаа, толгойнь өөрөө гэдэргээ ганайжа, набтархан бэеынь шубуун үбсүүн хүрхыдэг болоо һэн* (Ц. Шагжин).

ГАНАЛЗАХА *үйлэ у.* ганагар хүнэй толгойгоо гэдэргэнь хинсайлгажа ганас-ганас, үгышье һаа ганаг-ганаг хүдэлхэ (двигаться, или ходить, откидывая голову назад): *Манай зайһанай толгойнь магтуулһандаа бүри ганагар дээрээ ганалзаба*; 2) томоорхуугаар, бүдүүрхүүгээр ябаха (ходить с важным видом).

ГАНАЛЗАШАХА *үйлэ у., видэй нэгэ түхэл* томоорхожо орохо, бүдүүрхэжэ эхилхэ (моментально принять важный вид): *Буда һайрхуу юм аад, халтад гэбэл ганалзашадаг ха юм.*

ГАНАЛЗУУЛХА *үйлэ у., идх. залог* 1) хинсайлгаха (заставить откидывать *голову* назад): *Бү ехээр һүрхэйтэ, толгойгоо үлүү гарамаар бү ганалзуула!*; 2) *толгойгоо* ганаг-ганаг гүүлэхэ (то и дело откидывать *голову* назад): *толгойгоо ганалзуулан-ганалзуулан ябаха*.

ГАНГА I *юум. н.* 1) жалга, саһа бороoной уһанда эдигдэжэ гараһан хобоо (обрыв, овраг): *Аяар холоһоо тэрэ зүг худар харахада, улаан ганга, үндэр эгсэ эрьенүүд Шилка мүрэн уруу хамартана* (Х. Намсараев); **ганга жалга** уһанда эдигдэһэн хонхор газар (овраг): *Шулуун хабсагайн тэбтэг дээгүүр зэрлиг хүхэ ямаад харагдахадал гээд, ганга жалгын оёорой бүтүү модо уруу харайлдан ородог һэн* (Д. Батожабай); **ганга эрье** эгсэ эрье, нурамхай эрид эрье (крутой берег, обрыв): *Ойдо дүтэ, ганга эрье дороһоо гараһан булагһаа холо бэшэ зайда гурбахан лэ гэр булгайба* (Ц.-Д. Хамаев); ○ **эрье** *гэжэ үгэтэй парн. хэрэгл.*

ГАНГА II *юум. н.* зохид хоншуу үнэртэй, жэжэхэнүүд ягаан сэсэгтэй ургамал (богородская трава, чабрец): *Айл аймагаараа хэгдэхэ тахилга хадань хүн бүхэн … өөһэдыгөө сог дээрэ ууяжа байһан гангын утаагаар арюудхана* (Б. Санжин, Б. Дандарон); ○ **ая** *гэжэ үгэтэй парн. хэрэгл.*

ГАНГАНАА(Н) *юум. н.* уһанай шубуудай абяа гаралга (гоготанье, гомон *водоплавающих птиц*): *Нуур сөөрэм дээгүүр үглөөнһөө үдэшэ болотор ангир, галуунай ганганаан таһарнагүй* (Б. Санжин, Б. Дандарон).

ГАНГАНААТА(Й) *тэмд. н.* абяатай, ганганаа ехэтэй, ганганаанай дуулдадаг (шумный, крикливый): *ганганаатай шууяатай нуур*.

ГАНГАНАЛДАА(Н) *юум. н.* уһанай шубуудай абяа гаралга (гоготанье *водоплавающих птиц*): *Урин хабартаа ганганалдаан / Урда зүгһөө дуулдадаг. / Аажам холоһоо дууша шубууд / Айлшалхаа наашаа шамдадаг* (Г. Чимитов).

ГАНГАНАЛДАХА *үйлэ у., угталд. залог* уһанай шубуудай олоороо абяа гараха (гоготать – *о водоплавающих птицах*): *Һалхинай шанга сохидол дабахые оролдон, томо сагаан хайлганануд сошордолтойгоор ганганалдан, … мэгдүү тэбдүүгээр ниидэсэгээнэ* (Б. Мунгонов).

ГАНГАНАЛДАШАХА *үйлэ у., видэй нэгэ түхэл* уһанай шубуудай абяа гаралдашаха (внезапно загоготать): *Аажам тэнюун байһан огторгойдо гэнтэ галууд ганганалдашаба*.

ГАНГАНАХА *үйлэ у.* уһанай шубуудай ган-ган гэн абяа гараха (гоготать): *Харин гэнтэ шанха дээрэнь галуун ганганажа, хоюулан зэргэ өөдөө хараба* (Д. Эрдынеев); *Галуун, галуун шубуундал / Ганганадаг шубуун үгы юм, / Аба эжы хоёртол / Хайрладаг амитан үгы юм* (Ар. дуунһаа).

ГАНГАНУУЛХА *үйлэ у., идх. залог* ганганахые баадхаха (заставить гоготать): *Үхибүүд оромоо алдахань үлүү гарахадаа, нуурта тамаржа ябаһан галуудые үргөөжэ, гангануулан ниидхүүлбэд*.

ГАНГАР: гангар-гунгар гэхэ уһанай шубуудай абяа гараха (гоготать): *Хониной шэнээн хонгор галууд… / Гангар-гунгар ганганалдаа* (Д. Улзытуев).

ГАНГАРАЛДАХА *үйлэ у., угталд. залог* олоороо харааха, таһалгаряагүй хараал шэрээл табиха (выражать недовольство, ворчать, ругаться): *Зоригтуев Гантимуров хоёр үдэр һүниин илгаагүй Могойтоор гангаралдажа ябаһанаа, һая бусажа ерэһэн аад, нюдөө нюхан нюхан һуулсана* (Ж. Балданжабон).

ГАНГАРХА *үйлэ у.* харааха, хараал шэрээл табиха (выражать недовольство, ворчать): *Эдэ үгэнүүдые дуулахадаа, улам бүри уур сухалаа хүрэн, хүхэ сагаан болоһон Дондог урагшаа даб гэн гангарна* (Ц.-Ж. Жимбиев).

ГАНГАСАГ *юум. н.* багахан жалга, эгсэ эрьетэй газар (овражек, место с обрывистыми берегами): *Гангасагай хажууда юумэ баришка болохогүй, хожом хойно ехэдэжэ болохо*.

ГАНГИГАР *тэмд. н.* томо, унжагар ута (крупный и вытянутый): *...һөөргөө добын оройдо гаран гэһээм, боржогор толгойн үбэртэ нэгэ гангигар шоно гэтэжэ байба гээшэ* (Ж. Балданжабон).

ГАНГИНАА(Н) *юум. н.* нариханаар абяа гаралга, гиинаан (визг, визжание): *Пэс гэһэн дүлии абяан соностоод, шонын гангинаан гаражка, зургаан улаан галнууд үгы болошоо һэн* (Д. Батожабай).

ГАНГИНАЛДАХА *үйлэ у., угталд. залог* 1) олоороо нариханаар абяа гараха, гиинаха (визжать – *о собаках*; звенеть – *напр. о проводах*): *Гансата таниһан нохойнуудынь һэмээхэнээр, хүхюутэйгээр гангиналдан, миил хоншоороороо дайраад абанад* (А. Ангархаев); *Гансал үйлсөөр татаһан зайн галай шабын түмэр хорон шанга һалхинда дааран, утаар гангиналдана* (К. Цыденов); 2) шашхалдаха, орилолдохо, абяа гаралдаха, дууряалсаха (издавать вопли): *Шэрээтэ ламын үгэ даган гэртэ байһан ламанар баһа гангиналдаһанайнгаа һүүлээр наманшалхашье сүлөөгүй, газараар хэбтэһэн алтан хашарһадые түүжэ оробод* (Д. Батожабай).

ГАНГИНАМА *тэмд. н.* гиинахаар (такой, что можно завизжать): *Наран нохойн гангинама хурсаар шараһаар баруулжа, дорошог оробо* (Д.-Д. Дугаров).

ГАНГИНАСА *наречи* 1) гангинатар, нариихан абяатайгаар (до визга): *Гаржил Цыденович хажуудаа байһан нохойгоо гангинаса үдьхэлөөд, хиирэһэн юумэдэл гэртээ гүйжэ оробо* (Ж. Тумунов); 2) *шэлж* доһолтор, шууяса (до содроганья): *Газар дэлхэйн гангинаса харайжа ябашаба* (А. Шадаев).

ГАНГИНАХА *үйлэ у.* 1) гиинаха, нариихан ута абяа гаргаха, удаан татажа абяа гараха (выть, визжать – *о собаке*): *Хоёр ангуушадай дүтэлжэ ошоходо, хорёошонь нэгэ хэрмэ модолуулаад, баяртай гэгшээр гангинан хусажа байба* (В. Гармаев); 2) пишаганаха, гонгинохо (выть, верещать): *Хоншоороо ниса сохюулаад, гангинажа хэбтэхэеэ һанаба гүш?* (Х. Намсараев).

ГАНГИНУУЛХА *үйлэ у., идх. залог* гиинахые баадхаха, гиинатар сохихо, үдьхэлхэ (заставить визжать): *Нянгараа һүүлһээнь татажа гангинуулнаб* (А. Жамбалдоржиев).

ГАНГИНУУР *тэмд. н.* гиинадаг, гангинааша (визгливый): *гангинуур гүлгэн.*

ГАНГИРУУ *юум. н., баруун бур.* ганга, эгсэ эрье (обрыв, крутой берег).

ГАНДААХА *үйлэ у., идх. залог* хатааха, уһалхагүй, ган болгохо (засушивать): *Бүхэли зундаа бороогүй байжа, газар ехээр гандаабаа*.

ГАНДАГААРИ *юум. н., ург.* хара гү, али улаан жэмэстэй жимолость түрэлэй һөөг модон (бузина сибирская).

ГАНДАГАР *тэмд. н.* томо, бараатай (большой, крупный): *гандагар томоор харагдадаг хүбүүн.*

ГАНДАГАРШАГ *тэмд. н.* томошог, бараатайшаг (довольно крупный): *Буладтай барилдагша нүгөө хүниинь гандагаршаг томо хүн хэбэртэй һэн.*

ГАНДАН *юум. н.* жоод уншахада хэрэглэгдэдэг, хүнэй можын яһаар хэһэн, үлеэхэдэ дуу гарадаг хэрэгсэл (инструмент, используемый при чтении молитвы и сделанный из трубчатой кости человека): *Бурханайнь шэрээгэй урдахи табсан дээрэ табяатай томо ногоон дамаара хадагаар халта хушаһан гандан хоёрыень харажка, Бүүбэй асууна* (Ж. Балданжабон).

ГАНДАНГИ *тэмд. н.* хатаһан, уһагүйдэһэн, бороогүйдэһэн (засохший, выгоревший, засушливый): *Дулаан бүлеэн дуһалнуудынь ганданги хуурай газар дээгүүр тобжогоношобо* (Ц.-Ж. Жимбиев).

ГАНДХАРВА, **гандарбал, гандари** *юум. н., шаж.* 1) үнэр эдишэтэ наһа барааһанайнгаа һүүлээр хүн гээшэ бэегүй аад, ухаалдин бодожо шададаг юумэн болодог (гандхарва, гандари; согласно учению древних индийских мыслителей Асанги и Васабандху и др., «особь, которой предстоит родиться вновь в мирах ниже сферы нирваны, после смерти становится бесплотным мыслящим существом под названием «гандхарва» (так же именуется класс полубогов в брахаманизме и индуизме). Оно живет не более семи дней, подыскивая материнское лоно, соответствующее ему по уровню омраченности сознания и кармы): *Хэрбээ 7 үдэрэй туршада гандхарва түрэхэ эхынгээ умай олоогүй бол үхэдэг, тиигээд тэрэ дороо дахяад түрэдэг. Энэнь долоо дахин үргэлжэлжэ болохо. Тиимэ хадаа загуурида тэрэ юумэн эгээ ехэнь 49 хоногто байжа болохо, тиихэдээ элдэбын үнэрөөр хоолойгоо тэжээжэ, тэрэ түрэхэ юумэнэйнгөө – хүнэй гү, али амитанай*

дүрэтэй, һүүмэлзэһэн хии үзэгдэл болоод байдаг. Гандхарванууд имагтал бэе бэедээ харагдадаг, гадна тусгаар ондоо шанар бэедээ бии болгоһон йогонуудта тэдэ харагдадаг. Гандхарванууд юрэ бусын гайхамшаг хэдэн шэнжэ шанартай юм гэбэл, тэдэнэр, жэшээнь, агшан зуура эндэ тэндэ ошожо шададаг, мүн юумэнэй амта мэдэхэһээ бэшэ мэдэрэлэй табан эрхэтэнтэй (органтай) байдаг; 2) тэнгэриин дуушад, хүгжэмшэд (гандхарва, гандари, питающийся запахом благовонного дерева небесный музыкант, полубог, обитающий на восточной стороне горы Сумару).

ГАНДАСА *юум. н.* бороо уһанай хоморто үбһэ ногооной хаталга (засушливость): *Энэ жэлэй гандаса хараадаа абажа, хойто жэл сабшалангаа уһалаа һаамнай, үбһэн абтаха байна*.

ГАНДАСАГҮЙ *тэмд. н.* 1) бороогүйдэ хатадаггүй, ган болодоггүй, халуун, хуурай уларилда абтасагүй, хубирдаггүй (незасушливый, засухоустойчивый): *Манай нютаг хадатай хадаа ехэ гандасагүй байдаг юм*.

ГАНДАСАТАЙ *тэмд. н.* гандадаг, гандахадаа түргэн (подверженный засухе): *Үбһэ ехээр абахын тула бидэ бороотойшье жэлнүүдтэ ехээр гандасатай газарнуудыень уһалдаг һэмди*.

ГАНДАХА *үйлэ үг.* 1) зунай сагта бороо уһанай хоморто үбһэ ногооной хатажа дан хуурай болохо, ургамалай үнгэ шарлажа хубирха (страдать от засухи, засыхать, выгорать – *о траве*): *Энэ тала дайда ганданхай, үбһэ ногоонишнь ургажа үрдеэгүй аад, хуараан шаралан хагдаран байһан шэнги* (Ц.-Ж. Жимбиев); 2) *шэлж.* хомордохо, хомор байха, үгы байха (редко появляться, иметься в небольшом количестве).

ГАНДАШАХА *үйлэ үг., видэй нэгэ түхэл* үни удаан бороо хурын ороогүй дээрэһээ хүрьһэн хатажа, гараһан ургаса шарлашаха (выгорать от засухи): *Үглөөнһөө хойшо сэдьхэлдэ хүндэ бодол түрүүлэн байһан, гандашанхай шара таряан дахяад хоёр талаарнь үзэгдэнэ* (Ч. Цыдендамбаев); 2) *шэлж.* хомордошохо (редко появляться): *Хуби заяанайнгаа хатуу шэрүүн шалгалта үзэжэ долоршоһон һанал сэдьхэлынь хүнэй миһэрэлгээр гандашаһан байгаал* (Ж. Балданжабон).

ГАНДИГАР *тэмд. н.* томо, бараатай (большой, крупнокостный): *...манай Улаан Армиин хүбүүд гандигар гэгшын дүрбэн фашистнуудые хоорондоо хээд...* (Х. Намсараев).

ГАНДУУ *тэмд. н.* бороогүйдэ хатадаг (засушливый, знойный): *Зарим гандуу жэлнүүдтэ малай тэжээл багаар абаад, хабартаа үбһөөр дутадаг...* (Г. Ленхобоев).

ГАНДУУЛХА *үйлэ үг., идх. залог* ганда хүргэхэ, гандуу байлгаха, гандуу болгохо (вызывать засуху).

ГАНДУУШАГ *тэмд. н.* бороогүйдэ хатахаа һанадаг (слегка подверженный засухе): *Манай эндэ тала газар аад, хабарһаа эхилжэ гандуушаг байдаг юм.*

ГАНЖАН *юум. н.* элдэһэн талха хабтагар болгодог монсогор модон (скалка): *ганжа-наар хабтайлгаха.*

ГАНЖАР *юум. н.* дасанай оройдо тодхогдодог алталмал гоёолто (украшение в виде золочёной фигуры, устанавливаемое на крыше дацана): *Тэрэнэй орой дээрэнь зуун табяад жэлэй саада тээ алтан ганжар сүндэрлөө* (Ц.-Ж. Жимбиев).

ГАНЖАРЛАХА *үйлэ үг.* дасангай оройдо ганжарыень һуулгаха (устанавливать на крыше дацана украшение в виде золочёной фигуры): *Дасангай барилга дүүрэжэ, ганса ганжарлахань үлэбэ*.

ГАНЖАРЛУУЛХА *үйлэ үг., идх. залог* ганжарыень хүүлэхэ, ганжарыень һуулгуулха (просить установить украшение в виде золочёной фигуры): *Шэнэ баригдаһан дасаниие нютагай бэрхэ алташа мүнгэшэ дарханууд-аар ганжарлуулба*.

ГАНЖУУР *юум. н., будд.* манай ээрын урдахи 5–6-дахи зуунай үеэр ажаһууһан Будда багшын айлдаһан бурханай зохёолнууд. Энэ хадаа буддын шажанай канон гэхэ гү, али гол зарлигынь гэжэ тоологдодог, харин 225 ботито Данжуур тэрэниие тайлбарилһан зохёолнуудһаа бүридэдэг. Ганжуур манай ээрын 1-дэхи зуун жэлдэ санскрит хэлэн дээрэ хэблэгдэһэн, 10–12-дохи зуун жэлдэ түбэд хэлэндэ оршуулагдаа, харин 17-дохи зуун жэлдэ монгол хэлэндэ оршуулагдаһан. Элдэб дасан хиидтэ хэблэгдэһэн ушарһаа Ганжуурта 780-һаа 1164 хүрэтэр бурханай зохёолнууд ородог. Ганжуур доторхи элдэб олон зохёол дасанда уншагдадаг, хуруулагдадаг (Ганджур, сборник канонических буддийских текстов по различным отраслям знаний, обычно состоящий из 108 томов).

ГАНЗА *юум. н.* гаһан (курительная трубка).

ГАНЗАГА *юум. н.* 1) бага зэргын ашаа хазаар мориндо тээхын тула эмээлэй хабтаһанда нүхэ гаргажа тааруулһан оохор (торока): *Энэ абгайн эды шангаар ганиран дүтэлхэдэнь, ехэл залд гэһэн хүбүүхэн ганзагадаа хүлеэтэй хүнэг абажа һарбайба* (Ц.-Ж. Жимбиев); 2) ганзагада уягдаһан ашаа

(груз, прикрепляемый к торокам): *Обоо ехэ ганзага дорохоо эмээлэйнь танил бүүргэ булгайжа харагдана* (Д.-Д. Дугаров); ◊ **ганзага нэгэдэхэ** (*гү, али* **ниилэхэ**) нэгэн һаналтай болохо, нүхэсэхэ (сходиться во взглядах, подружиться): *Ород арадтай ганзагаяа нэгэдэнхэйбди, энээнһээ хойшо хахасашагүй хани нүхэд болон, эбтэй эетэй хаяа хадхан һуухамнай лабтай* (Б. Санжин, Б. Дандарон); **гарыень ганзагада, хүлыень дүрөөдэ хүргэхэ** хүниие хүмүүжүүлэн томо болгохо, хүл дээрэнь бодхохо, табиха (поставить на ноги): *Ганса хүбүүнэйнгээ гарынь ганзагада, хүлынь дүрөөдэ хүргөө ха юмбиб...* (Х. Намсараев); 3) *баруун бур., анг.* хэрмэ уядаг тааруу зохид тэбхэрхэн модон (дощечка для привязывания белок): *... Дашынгаа ганзагада уяатай байһан хэрмэ обёоржо, ... – үһэ ноохоо гүйсэд хүсэһэн, яһала һайхан хэрмэн байна. Байза, ямар модонһоо олобот? – эжэ ехэ энхэрэмжэтэйгээр һураба* (А. Шадаев).

ГАНЗАГАЛУУЛХА *үйлэ үг., идх. залог* ганзагалхые баадхаха, ганзагада хэжэ үгэхэ (заставить приторачивать, прикрепить к торокам): *Гармын мордохо дээрэ эжынь шара моһо, замбаа, болгоһон мяха ганзагалуулба*.

ГАНЗАГАЛХА *үйлэ үг.* 1) ашаа мориндо тээхын тула эмээлэй хабтаһанда нүхэ гаргажа тааруулһан оohорто уяха, бүхэлхэ (приторачивать): *Хамаг юумэеэ ганзагалжа ганзагалжа, үшөө дээрэһээнь өөрөө мориёо унаха болоношш* (Б. Мунгонов); *Баха байрадаа гутаад, гуталаа туламдаа ганзагалаа* (Оньһ. үг.); 2) *шэлж.* дура татаха, дура буляаха (привлекать, завораживать); ◊ **тархяа** (*гү, али* **толгойгоо, тархи толгойгоо**) **ганзагалха** а) тархяа һанжуулха (свесить голову): *Харуулшан, нээрээшье, тархяа ганзагалан унтажа һууба* (Б. Санжин, Б. Дандарон); б) уруу дуруу болохо, гажарха, уйдаха гашуудаха, урмаа хухарха (расстраиваться, понурить голову): *Энэ ударнигнай мүнөөдэр яагааб? Юундэ уруу дуруу боложо, тархи толгойгоо ганзагалааб?* (Ц. Дон).

ГАНИ *тэмд. н.* 1) галзуу, ором дүримөө алдаһан, ухаа мэдээ табитараа сухалдаһан (бешеный, исступленный, буйный): *Тиигээд Гармуудай тээшэ гани сухалаар дүүрэһэн түхэреэн нюдэеэ бүри түхэреэн болгоод, налшагархан хамарайнгаа танаае һэртылгэн, уралаа домбойлгон зогсобо* (А. Ангархаев); **гани саг болохо** сухалдаха, уурлаха (сердиться, ругаться): *Тиихэдэнь хэнтэг бөө гани саг боложо, гэртэхиниень хүл хөөрсэг болгоо нэн* (Б. Санжин, Б. Дандарон); **гани галаб** (гү, али **галзуу**) **болохо** сухалдаха, ухаа мэдээгээ алдан аашалха, ганирха, харааха (выходить из себя, неистовствовать): *Абгань малдаа сухалдан, гани галаб болон ябана* (Ц.-Ж. Жимбиев); *Юһэн хараал дэлгэнэб, Гани галзуу болоноб* (Х. Намсараев); **гани гай** хашхарааан, хуугайлаан (рёв, крик, вопль): *– Шамһаал боложо, гани гай болоо гэнэл даа* (С. Цырендоржиев); **гани гай табиха** хашхарха, хуугайлха (кричать, вопить): *– Тэрэ хүн уржадэр гани гай табинхай юумэ орожо ерээ...* (С. Цырендоржиев); **гани хүн** хүнөөр таарадаггүй, ниисэгүй хүн (неуживчивый, ни с кем не считающийся человек): *Бэшэ зоной гэртэ сайлахадань, «гани хүн гансаараа» гэжэ Гасалтуев газаа, сарай дорохоно сайлаба* (Ч. Цыдендамбаев); ○ **галаб**, **саг** *гэжэ үгэнүүдтэй парн. хэрэгл.*; **2.** *наречи, шангадх.* аймшагтай, ушаргүй, тон, айхабтар (очень, сильно): *«Гани бэрхэ ха юмта», – гэжэ Янжама магтаба* (Ц.-Д. Хамаев).

ГАНИГЛАХА *үйлэ үг., баруун бур.* галзуурха, ганирха, дошхорхо, аашалха (свирепствовать, бушевать, быть в исступлении): *Дээрэһээ дэбхэржэ бууһан, газарһаа ганиглажа гараһан, хаанаһаа ишмэ эхэнэр гэнтэ бии болобо гээшэб!* (А. Шадаев).

ГАНИРАЛ *юум. н.* хараагаан, ооглолго, шангаар абяа гаралга (окрик *на кого-л.*): *Шинии ганирал намда залхуутай болоһоор үнинэй, ябахам гэртээ*.

ГАНИРАЛДАХА *үйлэ үг., угталд. залог* олоороо хараал шэрээл табиха, хараалдаха (одновременно кричать, перекрикивать друг друга): *«Бидэ энэ үдэрһөө хойшо танай ажалда хүдэлхээ болихомнай, мори тэргээ тушаажа абагты!» гээд үзэгдөөгүй эмхитэйгээр ганиралдаба* (Х. Намсараев).

ГАНИРАЛДАШАХА *үйлэ үг., видэй нэгэ түхэл* гэнтэ олоороо хараалдаха, тэрэ дороо сухалаа гаргаха (тут же начать ругаться): *Һаалишан һамгад бригадирһаа үбһэ эрижэ нэгэ доро булгадаа ганиралдашаба*.

ГАНИРГАХА *үйлэ үг., идх. залог* сухалдуулха, ганираа үүдхэхэ (заставить, позволить ругаться, выйти из себя).

ГАНИРУУЛХА *үйлэ үг., идх. залог* уурыень хүргэхэ, хараал шэрээл табюулха (выводить из себя): *Залхуутай, Димидые сухалдуулжа, бү ганируула!*

ГАНИРХА *үйлэ үг.* сухалдаха, харааха, хараал шэрээл табиха, сухалаа гаргаха (ругаться, кричать *на кого-л.*, браниться, бушевать, быть вне себя): *Тэрэ үшөө һайсахан ганираад, элдэб заналта үгэ хашхараад, гэр тээшээ ябашаба* (Ч. Цыдендамбаев); **ганирха габарха** (гү али **тунирха**) сухалдаха, сухалаа гаргаха (бушевать).

ГАНИРХАХА *үйлэ үг.* хэрүүл гаргаха, үһэрилдэхэ (ругаться, выражать претензии).

ГАНИРШАХА *үйлэ үг., видэй нэгэ түхэл* саг дары сухалдашаха, тэрэ дороо хараал шэрээл табиха (тут же начать ругаться): *«Ай, хара нохойн тэнэг гүлгэд, аниргүй байгты! Өөрынгөө хамар өөрөө хазаагүйдөө яаха юм», – гээд ганиршана* (Х. Намсараев).

ГАНСА I **1.** *тэмд. н.* 1) нэгэхэн, оройдоол нэгэ; үрөөһэн (только один, всего один, единственный; непарный, один из пары): *Иигээд байхада ганса басагаяа һайн хүндэ хадамда үгэжэ түбхинүүлхэһээ ондоо жаргал намда байхагүй* (Б. Мунгонов); **ганса нэгэ** а) оройдоол нэгэ (только один): *Энээгүүр ганса нэгэ үдэрөөр ябаад ошоходо барагтай юм ааб даа...* (Ц.-Ж. Жимбиев); б) хаа-яа, заримдаа, үе-үе (порой, иногда, изредка): *Баян зүрхэнэй налуу боорёор эреэ маряан һүрэг хонид ганса нэгэ мааралдан бэлшэнэд* (Ч. Цыдендамбаев); в) үсөөн, үсөөхэн (немного, малое количество): *Гэбэшье баһа тэдэнэй дунда ганса нэгэ хүнүүд хамараа харан, ехэл марганги түхэлтэй* (Х. Намсараев); г) яаралгүй, аалиханаар (неторопливо): *Малтажа болохо түмэр түдэгэ гү, ондоо ямар нэгэн юумэ хараашалан, хананууды зубшан, ганса нэгэ алхалжа оробо* (Б. Шойдоков); **хаа ганса** заримдаа, хаа-яа (иной раз, временами, порой): *Хаа ганса ошоходоо, дүхэригтэ орохогүй, хажуу тээ шэмээгүйхэн зогсоод, мүн баһа абяагүйхэн гэртээ бусагша һэн* (М. Осодоев); **ганса нюдэтэй** үрөөһэн нюдэтэй (одноглазый): *Ганса нюдэтэй юумэн гараха юм гү, али хоёр нюдэтэй гү?..* (Ж. Тумунов); **ганса һүрэдэг буу** нэгэ дахин һүрэдэг буу (однозарядное ружье): *Үбгэн ангуушан ганса һүрэдэг буутай хадаа баабгайн эмиргэн газар бэдэржэ…* (С. Доржиев); **ганса гансаар** нэгэ нэгээр, ээлжээгээр, хойно хойноһоо (по одному, поочерёдно): *Эдэ басагадые ганса гансаар дуулуулжа, эгээл эрхимыень һунгажа олохо гээ һаа, түбэгтэйл хэрэг ха* (Ч. Цыдендамбаев); **ори ганса** оройдоол нэгэ, дабтагдашагүй (один-единственный): *Ори ганса хүбүүндээ үгэ дуулгахагүй һаа юунэй түлөө эхэ байгаа юм!* (С. Цырендоржиев); **инаг** (*гү, али* **амараг, арюун**) **ганса** һанаха нэгэ амраг, дурлаһан хани (единственный любимый): *Залуу хүбүүн инаг гансаяа тэбэреэд, халуун зүрхэнэйнь сохилсые мэдэрэн, аяшархан таашаан һууна* (Б. Мунгонов); *Нүхэрэй тангариг, амараг гансаяа найдуулһан үгэ гэжэ байдаг* (З. Гомбожабай); *Аляа зугаатай арюун гансадаа / Аяар холохонһоо бусахам даа* (Д. Улзытуев); 2) гозон, тон нэгэ, амяараа байһан (одинокий, одиночный, отдельный): *Ганга жалгада гандажа хосорһон үншэн ганса модон лэ!* (Д. Улзытуев); **ганса бэе** а) гэр бүлэгүй, үрэ бэегүй (одинокий, бессемейный): *Намайе һанаад үзыш, наһаараа гэртэй болохо забдагүй, ганса бэе, гахай ябаган хосороо хаямбиб* (Х. Намсараев); б) хадамда гараагүй, хадамгүй (одинокая, незамужняя): *Эндэ ганса бэе эхэнэрнүүд улаан сурба үхибүүдтэй һэн* (Ц.-Ж. Жимбиев); **ганса бэе, гозон толгой** гэр бүлэгүй, үхи хүбүүгүй хүн (одинокий, бессемейный человек): *Ганса бэе, гозон толгой амитан иигэжэ зайжа ябанхаар шархяа хатаагаа һаамни дээрэ болоо* (Б. Санжин, Б. Дандарон); **ганса нэгээрээ** амяараа, бусадтай хамтарангүй (поодиночке, отдельно): *Деревниин айлнууд манай нютагайхид шэнги ганса нэгээрээ эндэ тэндэ һуудаг бэшэ, харин хашаа хорёогоо залгажа, баг сугаараа һуудаг зон байба* (Ц. Шагжин); **ганса амияа хараха** хара амияа хараха, бэеһээ ондоо хүниие харахагүй (жить, заботясь только о себе): *Ши тэдэнээ хаяад лэ, ганса амияа хараа хүмши даа* (Ц.-Ж. Жимбиев); **2.** *наречи* 1) оройдоол, имагтал (только, единственно, исключительно): *Бүдүүн эрэ болоһон аад, ганса эжынгээ гар хараад һууха гээшэмнай хайшаа юм?* (Д. Сультимов); **3.** *холбоо үг., зүрилд.* гэбэшье, тиигэбэшье (но, однако): *Ганса юундэ мини досоо муухай бодол түрэнэб* (Г. Цыдынжапов); ◊ **ганса нюдэн болохо** бэлтыхэ, нюдөө ехэ болгохо, харахые оролдохо (округлять глаза *от удивления, любопытства и пр.*): *Тэрэ орон дээрээ һуушанхай, ганса нюдэн болошоод, тэдэнэй үүдэ руу гэтэшэбэ. Тэндэ юун боложо байнаб?* (С. Цырендоржиев); **ганса шэхэн болохо** дуулахые оролдохо, шагнаархаха (напрячь слух, обратиться в слух): *Бидэ бэе бэедээ няалдаад, ганса шэхэн болошонхойнууд һуунабди* (С. Цырендоржиев).

ГАНСА II *юум. н., нют.* гаahан (курительная трубка).

ГАНСААРАА *наречи* бэеэрээ, өөрөө, нүхэргүйгөөр гү, али туһалагшагүйгөөр (один, сам): *Гансаараа үни ажаһууһан хадаа һанаһанаа аман соогоо шэбэнэдэгшье, шангаар өөртэеэ хөөрэлдэдэгшье зантай һэн* (А. Ангархаев).

ГАНСААРАН *наречи* бэеэрээ, нүхэргүйгөөр, тон өөрөө (один, только один): *Инаг һайхан дурлалаа гансааран хадагалжа, бусадһаа нюужа ябашагүй болоод, эрхим һайн нүхэрөө баясуулха гэжэ хэлээ һэм* (Ч. Цыдендамбаев).

ГАНСААРДАЛГА *юум. н.* гансаараа

байлга, нүхэргүйдэлгэ (одиночество): *Хүшэр хүндэ, ута унжагар үбэлэй һүнинүүд, гансаардалга, һалхинай уляан – булта мартагдажа, зүүдэн шэнги боложо үнгэрһэн байба* (Ж. Балданжабон).

ГАНСААРДАНГИ *тэмд. н.* нүхэргүйдэнги, гансаараа байһан (одинокий): *Тугаарайнь гансаарданги, орхигдошоһон шэнги бодол зосоонь улам хурсаар түрэхэ хэбэртэй болобо* (К. Цыденов).

ГАНСААРДАНГЯАР *наречи* тон гансаараа, нүхэргүйдэнгеэр (одиноко, в одиночестве): *Тэрэ холын дурасхаалта сагуудые һануулан, гуламтынь энгэртэ ургаһан сагаахан сэсэг гансаардангяар. аалиханаар үлэ мэдэг гунхана* (Д.-Д. Дугаров).

ГАНСААРДАХА *үйлэ үг.* нүхэргүйдэхэ, гансаараа байха, гансаараа туйлаха (оставаться в одиночестве): *Гуша гара наһандаа гансаардаһан Дулгуудайда ямаршье ерээдүйн, һүүлшын найдал байгаагүй* (Ц.-Д. Хамаев).

ГАНСААРДУУ *тэмд. н.* нүхэргүйдүү, гансаараа (одинокий): *Тииһээ тиитэрээ һүүлэй үедэ Холхойнгоо гансаардуу болоһые, тиигээд юун дээрэһээ иимэ хэһээлтэдэ ороһыень ойлгодог байгаа бшуу* (Д. Эрдынеев).

ГАНСААРДУУЛГА *юум. н.* нүхэргүйдүүлэлгэ, гансаарайень байлгалга (обособление, изоляция).

ГАНСААРДУУЛХА *үйлэ үг., идх. залог* гансаараа байха арга олгохо, гансаараа байхые баадхаха (оставить в одиночестве, заставить быть в одиночестве): *Үнгэрһэн Эсэгын дайн хэды олон эжынэрые, эхэнэрнүүдые гансаардуулан зобоогооб!*

ГАНСААРХАНАА *наречи* тон өөрөө, бэеэрээ, нүхэргүйгөөр (в полном одиночестве, совершенно один): *Гансаарханаа һүниин харанхыда үлэһэнөө досоогоо жэхын мэдэбэб* (С. Цырендоржиев); **ори гансаарханаа** нүхэргүйгөөр, хажуудаа хүнгүйгөөр (в полном одиночестве): *Арбан гурбахан наһандаа оршолонто энэ дэлхэй дээрэ ори гансаарханаа үлэһэн Дагба хүбүүн энэ һүни олон юумэ бодожо үзэбэ* (Ц. Шагжин).

ГАНСАДАХА *үйлэ үг.* нүхэргүйдэхэ, гансаардаха, нэгэн байха, ганса байха (быть в одиночестве, быть в единственном числе).

ГАНСАТА *наречи* 1) нэгэ доро, тэрэ дороо, гэнтэ, абаһаар, тэрэ бэеэрээ, дары (сразу, вдруг, одновременно, разом): *Эхынь ороходо, гэр соо гансата дулааншье, гэрэлтэй хүхюуншье шэнги болошоно* (Ч. Цыдендамбаев).

ГАНСАХАН 1. *тэмд. н.* 1) *багадх.* нэгэхэн, оройдоол нэгэн (только один, всего один, единственный): *Газар дээрэ гансахан лэ найдалынь болоһон Содбо эжыдээ ходо бэшэг бэшэжэ, сэдьхэлыень амаруулдаг аад, харюугаар таһалдашоо* (Ц.-Д. Хамаев); **ори гансахан** дэлхэй дээрэ нэгэн, оройдоо нэгэн (один-единственный): *Гохо шэнги годигор сайбар хүхэ һарын ойро һаруул тодо ори гансахан мүшэн яларна* (Ч. Цыдендамбаев); **2.** *наречи* имагтал (только): *Һүүлэй һүүлдэ болоходоо, тэрэ үлэһэн хонидыень гансахан лэ эжы бидэ хоёр адуулдаг болобобди* (Ц. Дон).

ГАНСАШЬЕ *наречи* 1) нэгэшье, нэгэ (хоть один, даже один, хоть раз, даже один раз; ни одного, ни единого, ни разу, ничуть, не только): *Хэрбээ амиды ябаха үйлэтэй хүн юм һаань, гансашье муу лекарь эдэгээжэ болохо* (Ч. Цыдендамбаев); *Бодотой үнэниинь элирхэдээ, Бодинсы үбгэнэй газаа хоёр бурууһаа байха гансашье буруугай газар гэшхэжэ ябаһые үзэһэн хараһан хүн үгы байба* (Х. Намсараев).

ГАНТААХА *үйлэ үг., идх. залог* хахалха, ган гаргаха, габа гуу бии болгохо (дать потрескаться): *мүльһэ нэгэ сохилтоор гантааха*.

ГАНТАЛГА *юум. н.* гангай гаралга, габатай бололго (растрескивание, разлом): *Далайн мүльһэнэй ганталга гэнтэ ехээр дулааргһанһаа болобо*.

ГАНТАНХАЙ 1. *юум. н.* хахархай, ган, гантаһан газар (трещина): *Шабар домбын гантанхайгаар уһан гоожоно*; **2.** *тэмд. н.* гантай болоһон, ган гараһан, хахарһан (потрескавшийся): *Хажуудань хабхагаа гантанхай ханза, ойронь байһан үхэг дээгүүр элдэб амһартанууд табяатай* (Ц.-Ж. Жимбиев).

ГАНТАХА *үйлэ үг.* габа гараха, гантай болохо (трескаться, давать трещины): *Ган гасуурай наранда хаха гантаһан бууса тээшэнь шэглэһэн уһан наранда ялалзан наадажа, уруу худар урдан гээгэтэнэ* (Ч. Цыдендамбаев); **хаха** (*гү, али* **хахара**, **тэһэ**) **гантаха** хахарха, тэһэрхэ (трескаться): *Тэрэ саанашни тэнгэри хаха гантан байнал, залинта аадар адхарнал* (Ц.-Ж. Жимбиев); *Тиимэ дээрэһээ үнеэдэй шабааһалхые хүлеэжэ ядан, даг һаари болошоһон, хахара гантанхай нюсэгэн хүлөө хабиран байхада, хэсүү агша бэлэй* (Ц. Шагжин); *Харин энэ хүйтэнэй үедэ тэрэ хаха тэһэ гантан, арьябарья мүльһэнүүд арзайлдана* (Ц.-Ж. Жимбиев).

ГАНТАШАХА *үйлэ үг., видэй нэгэ түхэл* шууд гантаха, түргэн гантаха (моментально потрескаться, дать трещину): *Зундаа гандашаһан талын хүрьһэн хуургайтажа*

ганташадаг (Ж. Балданжабон).

ГАНТИГ *юум. н.* сагаан, сагаан боро, улаан, хүри улаан гэхэ мэтэ үнгэтэй барилгада хэрэглэгдэдэг хатуу шулуун (мрамор): *Уданшьегүй Лондоной аһан центртэ байдаг сагаан гантиг гэшхүүртэй, хүнэй һаргама, һарлагай далтирма гоё һайхан ордоной дэргэдэ дүрбэн зөөлэн тэргэ тогтошобо* (Д. Батожабай); **гантиг шулуун** сагаан, сагаан боро, улаан, хүри улаан гэхэ мэтэ үнгэтэй барилгада хэрэглэгдэдэг хатуу шулуугаар хэгдэһэн, бариһан (мраморный): *Тэрээн уруунь ошоходоо, гантиг шулуун ута гэшхүүрээр өөдөө гаража, һиилүүр ба гаршагуудтай гоё хаалгануудые үнгэрдэг байба* (Б. Санжин, Б. Дандарон).

ГАНТУУЛХА *үйлэ үг., идх. залог* гантай болгохо, ган гаргаха, хахалха (растрескивать): *Ехээр газарай хүдэлэлгэ олон барилгануудые эбдэдэг ба гантуулдаг байна*.

ГАНХАГАД: ганхагад гэхэ *үйлэ үг., видэй нэгэ түхэл* 1) толгойн гэнтэ сээжэ руу һанжан алдаха, хэлбэгэд гэхэ (резко склониться вперёд – *о голове*): *Үнөөхи хитадай толгойнь ганхагад гээд, дүлии абяан соностожо, тэрэнэй хамарһаа шүрэ мэтэ монсогорнууд шуһан хойно хойноһоо үлхэлдэн дуһалжа захалба* (Д. Батожабай); 2) тархяа дохихо (кивнуть): *Полковник халта толгойгоо ганхагад гүүлээд: «Һуугты!» – гэжэ нялууханаар дуугарха мүртөө сонхо доро байһан һандали тээшэ зангана* (Д. Батожабай).

ГАНХАГАНАШАХА *үйлэ үг., видэй нэгэ түхэл* тархяа дээшэ-доошонь хүдэлгэхэ, ганхагад-ганхагад гэшэхэ, хэлбэлзэхэ, найгаха, найгалзаха (шевелить головой, шататься): *... һүүлшынхиеэ бурханай урда мүргэхэ һанаатай гараа дээрэ наманшаланхай зогсожо байтарынь, һэеы гэрынь орбогонон шэшэрээд, гунгарбаатай бурханиинь ганхаганашаба* (Д. Батожабай).

ГАНХАГАШАХА *үйлэ үг.* урагша хойшоо хүдэлхэ, найгалзаха, хэлбэлзэхэ, хүл дээрээ тогтожо ядаха (мотать головой, качаться, шататься): *Тэрэ хүбүүн ишшэ тиишээ ганхагашан, мэнэ-мэнэ гэдэргээ эрьелдэн харана* (Ж. Балданжабон).

ГАНХАЛДАХА *үйлэ үг., угталд. залог* олоороо гунхаха, найгаха (качаться, шататься): *Ван-Түмэрэй отряд моридойнгоо шуһа ханажа уугаад, халта амарһанайнгаа һүүлээр һогтуу юумэдэл ганхалдан, урагшаа дабшажа захалаа һэн* (Д. Батожабай).

ГАНХАЛДАШАХА *үйлэ үг., видэй нэгэ түхэл* һанжашаха, түргэн найгалзаха (быстро качаться): *Эртын хюрууда сохюулһан сэсэгүүд ганхалдашаба*.

ГАНХАЛЗАХА *үйлэ үг.* ганхар-гунхар гэхэ, найгалзаха (клониться, качаться): *Доржо һогтуу шэнги ганхалзаһан боолтонуудые даажа ядан үргэжэ, эхэдээ үгэнэ* (Ч. Цыдендамбаев).

ГАНХАЛЗУУЛХА *үйлэ үг., идх. залог* гунхалзуулха, найгахые баадхаха, найгалзаха арга олгохо (заставить качаться, покачивать): *...урагшаа ябаха һанааташ, хүлөө худэлгэжэ ядан, сээжэ бэеэ урагша хойшонь ганхалзуулжа байба* (Д. Батожабай); *Шарайгаа үхөөнсэр хорогүй болгожорхиһон Самбуу лама толгойгоо ганхалзуулжа байгаад, торхо уруу хэжэ байһан бообонуудаа тооложо байһандал…* (Д. Батожабай).

ГАНХАР: **ганхар-гунхар гэхэ** *үйлэ үг.* толгойгоо доошо дээшэнь, иишэ тиишэнь хүдэлгэжэ ябаха, гунхалзаха (идти, двигаться мотая головой, качая головой): *Дэлгэр хорёогой буланда ехэ удаан зогсожо байһанаа, урмаа хухарһандал, ганхар-гунхар гэһээр мориндоо ошобо…* (Ж. Тумунов).

ГАНХАРГАХА *үйлэ үг.* толгойгоо доошо дээшэнь, иишэ тиишэнь хүдэлгэжэ ябаха, гунхалзаха (идти, двигаться мотая головой, качая головой): *Ойн баабгай мэтэ, ганхаргажа ябаһан бэеэ халта заһажа, танигдаагүй зоной хаража байхада дорюунаар гэшхэлхые оролдоно* (Д. Батожабай).

ГАНХАХА *үйлэ үг.* гунхаха, найгаха, тонгойхо (качаться, наклоняться): *Тэрэ газарай үнгэ бүриин һайхан сэсэгүүд, үглөө ямархан үдэр болохо юм ааб гэжэ ехэл ойлгожо ядан, хүзүүгээ нугалалдан ганхана* (Х. Намсараев); **ганхан унашаха** урагшаа тонгойжо унаха, гунхан унаха (упасть, склонившись вперёд): *Гомбын хоёр нюдэнһөө гал сахилан, мэдэрэл алдажа, мориноо ганхан унашаба* (Ц. Дон).

ГАНХАШАХА *үйлэ үг., видэй нэгэ түхэл* шууд гунхаха, тон ехээр һанжашаха (качнуться, поникнуть): *Моридынь сэргэдэ ганхашоод Мунхаг эзэдээ хүлеэнэ* (Д. Эрдынеев); *Баданай толгой үбсүү уруугаа ганхашанхай* (Б. Санжин, Б. Дандарон).

ГАНХИГ *юум. н.* шулуунай хоорондоһоо бии болодог эм домдо ородог бодос (каменное масло): *... шулуунай аймагһаа барагшан, ганхиг, жоншо, жуган, яша гэхэ мэтэ бүхы һайн зүйлнүүд урдань наймаашадай гараар хилэ нэбтэржэ ябашадаг байһан юм* (Г. Ленхобоев).

ГАНХУУЛХА *үйлэ үг., идх. залог* хэлтылгэхэ, тонгойлгохо, һанжуулха (наклонить, склонить): *Шобогор оройтой малгайгаа*

урагшань ганхуулан, Иондзын-Римбочэ тээшэ толгойгоо хазайлгаад һууһан Далай лама тэрэ зандаа һуужал һууна (Д. Батожабай); **толгойгоо** (*гу, али* **тархяа**) **ганхуулха** толгойгоо һанжуулха, тархяа доошонь болгохо, дохихо (склонить голову, свесить голову на грудь): *Байд гээд лэ хүзүүгээ шэлгээнэ, дала мүрөө хабшана, тэниилгэнэ, толгойгоо доошонь ганхуулна* (Ж. Тумунов); *Хонидынь баһал бүлэг болон хушууран, толгойнуудаа ганхуулан, үдэшын һэрюуе хүлеэн, бэлшэхэеэ болин хургана* (Ч. Цыдендамбаев); **толгойгоо ганхуулаад абаха** нойртоо дохижо һууха (клевать носом): *Түүдэгэй нүгөө талада холохоно һууһан Чэмэд һажажа, толгойгоо ганхуулаад абана* (Д.-Д. Дугаров); **бэеэ ганхуулха** тонгойхо, бүхыхэ, бэеэ һула табиха (наклониться): *Яабашье тэрэ хүнһөө танил нүхэдөө асууха һанаатай, Галсан таяг дээрээ бэеэ ганхуулан, эсэнхэй янзатайгаар зогсошобо ха* (Д. Батожабай).

ГАНХЫЛГАХА *үйлэ үг., идх. залог* гунхылгаха, нугылгаха, толгойгоо һанжуулха (ходить с понурым видом): *толгойгоо ганхылган зогсохо*.

ГАНХЫХА *үйлэ үг.* толгойгоо ганхуулха, һанжуулха, гунхыха, толгойгоо ганзагалха, уруу дуруу болохо (опускать голову, иметь понурый вид): *Гомбо хараалгаһандаа үүдэнэй хажууда ганхын һууна*.

ГАНЬЯНАХА *үйлэ үг., баруун бур.* нариханаар ябяа гаргаха, гангинаха (пищать): *ганьянан саашалха*.

ГАНЬЯНУУР *тэмд. н., баруун бур.* гиинадаг (пищащий; пискливый): *Ямар ганьянуур гүлгэн бэ?*

ГАР *юум. н.* 1) ээмһээ эхилээд, хурганай үзүүр хүрэтэрхи хүнэй бэеын дээдэ хоёр мүсэ (рука, одна из верхних конечностей человека): *Эхэнэрэй гар шэнги, наришхан хургатай гараа стол дээрэ табяад, хоёр нюдөө шэб анинхай хэлэжэл хэлэжэл байна* (Ч. Цыдендамбаев); **гар гараа барилсан ябаха** хүтэрэлдөөд ябаха (идти держа друг друга за руку, идти рука об руку); **гар гараа барилсаха** гар гараа адхалсан мэндэшэлэлдэхэ, уулзалгын баяр гэршэлхэ, амаршалалсаха, баясхаланаа мэдүүлхэ, мүн мордолгын баяр хүргэхэ (пожать друг другу руку *при встрече, прощании и пр.*): *Тэрэ хоёр гар гараа барилсажа танилсаашьегүй һаа, һаянай мэндэшэлэлсэдэг болонхой* (С. Цырендоржиев); **гар руугаа ханяаха** амаа гарааараа хаагаад ханяаха (кашлять, прикрыв рот рукой); **гарһаа табиха** алдаха, орхихо (выпускать из рук): *Энэ ном гарһаа табихагүйб*; **гар хүл** дүрбэн мүсэ (руки и ноги, конечности): *Гал хүлөө түлижэ, Гар хүлөө хүлшөөнэ* (Х. Намсараев); **гараа үргэхэ** а) гараа өөдэнь ёдойлгохо (поднимать руку *или* руки): *Бирид тэрэниие холоһоо хараад, гараа үргэжэ мэндэшэлбэ* (Б. Мунгонов); б) дуугаа үгэхэ (голосовать): *Нютагаархин, таанар өөһэдөөл гараа үргэжэ һунгахаһаа урид мэдэхэл байгаа ха юмта даа* (Б. Мунгонов); **гар дамжаха** гарһаа гарта орохо, удаа дараа ондо ондоо гарта орохо (переходить из рук в руки): *Хүбүүдэй гар дамжажа шулуунууд һубарина* (Ч. Цыдендамбаев); **гарһаа гарта ябуулха** гар дамжан ябуулха (передавать из рук в руки): *Бишыхан модон аяга соо хэгдэһэн һүнһөө булгадаа түхэреэлэн, гарһаа гарта ябуулжа, ама хүрэбэд* (А. Ангархаев); **гар дааха** (*гу, али* **даажа абаха**) бэе дээрээ харюусалга абаха, ямар нэгэн юумэнэй түлөө бэеэрээ харюусаха (брать на поруки, ручаться, давать поручительство): *Энэ Бата нэрэтын намда мүнөө намар хэхэ болоһон худэлмэридэ гар даажа, найдуулһанаа мэдэхэ хэрэгтэй!* (Х. Намсараев); **гар даалга** харюусалга, бэе дээрээ абалга (ручательство, порука, поручительство): *гар даалгатайгаар үгтэхэ*; **гар даалгаар табигдаха** харюусалга доро табиха, табилгые бэе дээрээ дааха (отпускать на поруки); **хоёр жэлэй гар даалгатай часы** түрүүшын хоёр жэл соо эбдэрээ һаань, түлөөһэгүйгөөр заһаха харюусалгатай часы (часы с гарантией на два года); **гар даалгаха** зууршалагша болохо (быть посредником); **гар доро** а) дүтэ, миин абахаар (под рукой, под руками *иметь, быть, находиться*); б) хүнэй мэдэл доро байдаг хүнэй хэлэһээр, хүнэй һанаһан соо, өөрын эрхэгүй (в чужом ведении, только по указанию): *Элдэб түрүүлэгшын гар доро худэлхэ гээшэньшье тэдээндэ баһал миинтэ хэрэг байгаагүй* (Ш.-С. Бадлуев); **гар дорохи хүн** туһамарша, гар үзүүрэй хүн (подручный); б) яба гэһэн тээшэ ябадаг хүн, тухирдаһан (приспешник): *Тайшаагай гар дорохи ноёдой олонхинь энэ дурадхалыень дотороо буруушаажа байбашье, ахалагша ноёнойнгоо урдаһаа ама гаража зүрхэлбэгүй* (Б. Санжин, Б. Дандарон); **гар дээгүүр** гараар, гар дамжан, гарһаа гарта (на руках); **гар дээрэ** а) ходо тэбэрюулээд байдаг (на руках, на руки): *гар дээрэ һураһан үхибүүн;* б) *шэлж.* бэлэн байһан – *мүнгэн тухай* (наличные): *Гар дээрэ байһан мүнгэмнай балайшье ехэ бэшэ*; **гар дээрэ оруулха** бэлэн мүнгөөр түлэхэ, бэлэн мүнгэ оруулха (вносить наличными): *байра барилгын мүнгэ гар дээрэ оруулха*; **гар дээрэхи мүнгэн** бэлэн мүнгэн (наличные

деньги): *гар дээрэхи мүнгэеэ гамнаха*; **мухар гар** ямар нэгэ үбшэнэй ушараар, үгышье һаа гэмэлтэлгэһээ боложо тайруулһан гар (культя, культяпка, култышка): *Дайнда шархатаад тайруулһан зүүн мухар гарынь хажуугаарнь үбдөөд һаланагүй* (В. Гармаев); **гар мухар** юушьегүй, яахашье аргагүй (как без рук, ни с чем): *– Таанадай бэлэг барихада би гар мухар һууха гүб?* (Г.-Д. Дамбаев); **гар мухар болохо** юушьегүй болохо, яахашье аргагүй болохо (оставаться с пустыми руками *или* ни с чем, быть как без рук): *Хажуурни эбдэржэ гар мухар болобоб*; **гар мүлшэ** а) найдабаригүй (ненадёжный); б) барюубшагүй, тулюур, яндан бага (слишком малый); **гар мүлшэтэй** зөөри барихадаа муу, зөөри баримжа шададаггүй, хоонорторoo һалгадаг (непланомерно расходующий *всё до последнего*); **гар хараха** хүнэй тэдхэбэридэ орохо (жить на иждивении): *Амаяа ангайһан амиды тулам болошоод мүнөөнһөө хойшо хоймортотнай һуухалтайб. Хүнэй гар хараха саг үшөөл байха даа* (Ч. Цыдендамбаев); **гар хүргүүлхэгүй** а) ойро хүргэхэгүй, дүтэлүүлхэгүй, хорото һэдэлгэ хүүлэхэгүй (не допускать посягательства); б) *шэлж.* наһатай хүниие һайнаар харууһалха, һайнаар үргэхэ (заботливо ухаживать, *напр. за старыми*); **гар хүрэгдөөгүй** ойроо хүртөөгүй, анханайхяараа (нетронутый, девственный): *гар хүрэгдөөгүй халюуран байһан сабшалан*; **гар хүрэлгэ** а) сохилго (избиение, побои); б) хорото зорилгоор өөрын бэшэ юумэндэ оролго, хулуулга (посягательство): *гүрэнэй зөөридэ гар хүрэлгэ*; б) сохилго (рукоприкладство); **гар хүрэхэ** а) баримжа үзэхэ, дайраха (касаться руками, дотрагиваться, доставать до *чего-л.*): *Түмэр хүхэ боолтыень Түгдэ татан хангилжа, Модон хобтыень могсолжо, Гар хүрэн гаргана* (Х. Намсараев); б) эхилхэ (начинать): *оёдолдоо гар хүрэхэ*; в) *шэлж.* сохихо, наншаха (бить, наказывать): *Хэршье хулгайшан, дээрмэшэн хадаа үнэн сэхэ, һайн хүнүүдтэ гар хүрэжэ үзөөгүйб* (Б. Санжин, Б. Дандарон); **гар хүрүүлхэ** сохюулха, наншуулха (быть битым): *Барһамшье даа, айха сошохонь зүб, Хүндэ гар хүрүүлээгүй амитан ха юм* (Н. Очиров); **бэедээ** (**ами наһандаа**) **гар хүрэхэ** өөрыгөө (бэе) хороохо (налагать на себя руки): *Хэниешье табинагүй. Бэедээ гар хүрэжэрхинэ аа гү гэжэ һамгад айна* (В. Гармаев); **гараар хүрэшэгүй** айхабтар һайхан, хүртэшэгүй (недоступный, неприкосновенный): *…хирэтэй гараар хүрэшэгүй сэбэр һайхан дангина байхадань…* (Х. Намсараев); **гар нула** (*гу, али* **хоонон**) а) юумэгүй, юушьегүй (без *чего-л.*, с пустыми руками): *– Ламбагайгаа гар һула гаргажа болохогүй ха юм, – гэжэ аргаахан, гансал миниил дуулахаар шэбэнэбэ* (Ц.-Д. Хамаев); *Шараа нюсэгэн Галдан гар хоонон нүхэн сооноо гараба* (Д. Сультимов); б) юушье хэнгүй, гараа һугсараад (без дела, сложа руки): *Бүхэли жэл ажал хүдэлмэри хэнгүй, гар һула һууха гээгүй хүн аабзаш даа?* (Ц.-Д. Хамаев); *Үндэр наһатай үбгэд, хүгшэдшье гар хоонон һуунагүй* (М. Осодоев); **гар** (*гу, али* **гартаа**) **элбэг** харуу бэшэ, хүндэ юумэ үгэдэг, хүнтэй хубаалдадаг (щедрый): *Хандама яһала гар элбэг хүн юм*; **гар бардам** элбэг гартай, хүндэ юумэ элбэгээр үгэдэг, бад байса үгэдэг (хвастливо щедрый); **гараар бэшэжэ буулгаха** гарай хүсөөр, ручкаар гү, али карандашаар буулгажа бэшэхэ (переписывать от руки, списывать); **гараар бэшэмэл** (*гу, али* **бэшэһэн, бэшэгдэһэн**) ручкаар гү, али карандашаар, ондоо техникэ хэрэглэнгүй бэшэһэн (рукописный): *Гараар бэшэмэл эдэ ульгэрнүүд яаһан бэрхэ хадагалагдаа гээшэб?* (Ч. Цыдендамбаев); **гараар сабшаха** гар хажуураар сабшаха (косить вручную): *Буусын үрмэдэһэ, халаахай гараар сабшаха байгаат!* (Д. Эрдынеев); **гараар сохиһон** барлаагүй, бэшэдэг машинкаар сохиһон, буулгаһан (перепечатанный на пищущей машинке): *гараар сохиһон романай эхэ бэшэг*; **гараар тариха** элдэб техникэ хэрэглэнгүй, хүрзөөр малтажа тариха (сеять вручную): *Капустын рассада гараар таридаг юм*; **гараар тарилга** техникэ хэрэглэнгүй тарилга (ручной сев); **гараар тэжээхэ** ямар нэгэн шалтагаанаар эхэеэ хүхэдэггүй амитанай зулзагые угжаар тэжээхэ (кормить из рук): *Эдэ хулганануудые зорюута гараар тэжээжэ, энэ бурханай шабинар болгон табидаг юм* (Д. Батожабай); **гараар хэһэн** гэр дээрээ өөрынгөө шадабаряар бүтээһэн (самодельный): *Би наһаараа ишмэ муухай юумэ хэжэ шадаагүй хүн аад, өөрынгөө хоёр гараар хэһэн һүринүүдтэ яабашье гарни ошохогүй байба* (Ц. Дон); **гар хэлгын юумэсэр** (*гу, али* **юумэн**) гэр дээрээ өөрынгөө шадабаряар бүтээһэн юумэн, хэрэгсэл (самоделка); **гараараа сагаалха** алдууень хинаһан хойноо сэбэрээр буулгажа бэшэхэ (переписывать набело); **гараараа уһалха** уһа зөөжэ, хүнэгөөр гү, али лейкээр уһалха (поливать вручную); **улаан гараараа** тулюур, барга аргаар *ямар нэгэн ажал бүтээхэ* (голыми руками): *Урдань таряагаа улаан гараараа шахуу хуряан абажа, талхан болгон буйлуулдаг байгаа*; **улаан гараараа тулалдаха** ямаршье юумэ хэрэглэнгүй сохилдохо, нюдаргын шалаа гаргаха (драться врукопашную): *Улаан гараараа энээнтэй*

хайшан гэжэ тулалдахабиб (С. Ангабаев); **гарта байха** а) гар соо байха, гарта бариха (держать в руке): *Теэдшье мүнөө тэрэнэй гарта байһан туулмаг соо юун байна гэжэ һананат?* (Ц. Шагжин); б) хүнэй мэдэлдэ байха (находиться в *чьих-л.* руках): *Хуули минии гарта байха, – гээд урдаа байһан духаряагаа абана* (Х. Намсараев); **гарта орохо** а) абтаха, бии болохо, баригдаха, диилдэхэ (попадать в *чьи-л.* руки): *Юрэдөө эмниг адууһаншье шираг хүбүүнэй гарта орохолоороо, түргөөр амаа мэдэдэг бэшэ аал?* (Ж. Балданжабон); б) *шэлж.* хүнһөө дулдыдаха, хүнэй хэлэһэн соо байха, хүнэй мэдэлдэ байха (находиться в зависимости *от кого-л.*): *Энэ минии Бата гэнэн һайрхуу зантай аад лэ, Бата зайһанай гарта орожо, мүнөө хүрэтэр мултаржа шадаагүй юм* (Х. Намсараев); в) хүнэй харууһанай болохо (нуждаться в уходе): *шадалаа дууһажа, хүнэй гарта орохо*; **гартаа абаха** (*гу, али* **бариха**) а) ямар нэгэн юумэ бариха (брать в руки): *Ардан салир гартаа абажа, хүрэһэн шабааһа газарһаа хобхолно* (Х. Намсараев); б) дааха, эдэбхитэйгээр хабаадаха (принимать на себя, нести ответственность): *Түрынхидтэ хоёр зуун табаг түхеэрхэ хүдэлмэри Базардаан гартаа абанхай, яараха гүйхэнь тэнсэлгүй* (Ш.-С. Бадлуев); в) нүлөөндөө оруулха, үгэдөө оруулха, диилэхэ (забирать в свои руки, прибирать к рукам): *Мүнөө хирэнь минии үетэн засаг гартаа абажа, бүхы юумэнэй түлөө харюусалгатай болохо ёһотой байгаа бэшэ гү?* (Ч. Цыдендамбаев); **һайн зангаараа гартаа абаха** һайнаар хандаха, һайн нүлөө үзүүлхэ (подкупать своей добротой); **бэеэ гартаа абаха** бэеэ бариха, тайдхарха, уушхарха (взять себя в руки): *Теэд үбшэн баабай тухайгаа һанамсаараа, гансата бэеэ гартаа абажа, түргэхэн хүл дээрээ бодобо* (Д. Эрдынеев); **гартаа баримтатайгаар** тулгамжатайгаар, баталамжатайгаар (с фактами на руках): *гартаа бариматайгаар сүүдтэ ошохо*; **гартаа орохон юумэ хам шүүрээдхихэ** а) абаадхиха, эзэмдээдхихэ (хватать, брать в свои руки): *гартаа орохон юумэ хам шүүрээдхидэг хүн*; б) бүхыгөөрөө орохо, шунан орохо (ухватиться обеими руками); **гартаа орохон юумээр наншаха** бариһан юумээрээ сохихо (бить чем ни попадя): *Залуудамни гартаа орохон юумээрээ наншажа яһала «һургаа» һэнши даа* (Х. Намсараев); **гартаа оруулха** абаха, олохо, бии болгохо (прибирать у рукам): *Холоһоо гартаа оруулһан хүм, яажа мэдэхэб, һайн мориндо эзэн олон гэгшэ гүбэ, дахаха нэхэхэдээш болохо* (Д. Эрдынеев); **гарһаа гараха** (*гу, али* **гаргаха**) а) үгэгдэхэ, үгүүлхэ, үгтэхэ, хүнэй болохо (выходить, сходить, уходить из *чьих-л.* рук): *Гарһаа гаргахаяа харамнагша һэм. Басаган дүүтэй болоо һаатнай хэрэгтэй байгаа* (Ч. Цыдендамбаев); б) ямар нэгэн юумэнэй хүсэд бэлэн болохо, элдүүриеэ хүсэхэ (заканчивать, завершить, довести до готовности): *Эдэ арһануудые мүнөөдэр гарһаа гаргабаб*; в) хүнэй нүлөөнһөө гараха, өөрынгөө мэдэлээр ябаха (выходить из-под влияния *или* опеки): *Шишье бүхы наһаараа ишмэ байдалтай ябаха бэшэ ха юмши. Нэгэтэ эжын гарһаа гараха ёһотойш* (Д. Эрдынеев); г) хэрэгээ болихо, хэрэггүй болохо (выходить из строя): *Иигэжэ сэрэгэй частьда түрүүлэгшэтэеэ сугтаа хүрэхэдөө, шэнэ насос табихадаа, гарһаа гараа гэжэ тоолоод, ... Гатабай нюдэниинь миһэрэлдэшэхэ юм* (Ш.-С. Бадлуев); **гар наанаһаа** бүхы шадалаараа, байха соогоо, бии үгыгөөрөө (изо всех сил, не покладая рук): *Харин хүдэлмэридөө ябахадаа, бэлшээриин газар, тоног зэмһэг мэтые гар наанаһаа буляалдадаг, правленидэ, түрүүлэгшэдэ гүйлдэжэ ошодог һэн* (Ш.-С. Бадлуев); **гар наанаһаа болохо** хэрэлдэхэ, муудалдаха, арсалдаха, бии үгыгөөрөө тоосолдохо (ссориться, портить отношения): *Тиихэдэнь минии хүбүүн гэнэн сэхэ хүн аад, хүнүүдээ үмөөржэ, Сэлэнгэдэ байһан Демьян приказчигтай гар наанаһаа болоһон юм* (Б. Санжин, Б. Дандарон); **гар наанаһаа боломо арсалдаан** айхабтар ехэ тоосолдоон, наншалдахаһаа нааша арсалдаан (жаркий спор); **гар татахагүй** болихогүй, тогтохогүй (не переставать делать *что-л.*): *Гомбошье гар татанагүй, шэл хундага шабхажа мэдэнэ* (Ц. Дон); **гараараа абаад, хүлөөрөө үгэхэ** хүндэ туһалуулаад ашыень харюулхагүй (брать руками, а отдавать ногами – *о неблагодарном*); ◊ **алтан гар** уран гар, юушье һаань гоёор бүтээжэ шадаха (золотые руки); **утатай, гартаа сабуутай** хулууша, мэхэтэй (нечистый на руку); **гар татуу** барюу, харуу, хяһуур (скупой, прижимистый): *Бутид гар татуу һамган юм*; **гараа баряад** (*гу, али* **тэбэреэд**) **һууха** юушье хэнгүй байха, залхуурха (сидеть сложа руки): *Тиигээд гараа баряад һуунгүй, тэрэ мушхалаатай арһануудые һайса мушха!* (Х. Намсараев); 2) бэшэлгэ, бэшэхэ, зураха дүрэ, маяг (почерк, манера): *Уран зураашын гар танихаар*; **тэрээнэй гар һайхан** гоёор бэшэдэг, гоё почерктой (у него хороший почерк); 3) нэрээ табижа гэршэлэлгэ, өөрыгөө гэршэлэн нэрээ бэшэлгэ (подпись, расписка, роспись); **гараа табиха** а) ямар нэгэн юумэн дээрэ гараа хэхэ (класть руку *или* руки на *кого-*

л., что-л.): *Һамганиинь … Дагбынгаа хүзүүн дээрэ гараа табина* (Х. Намсараев); б) өөрыгөө үнэмшэлжэ, сааран дээрэ нэрээ бэшэхэ (расписываться, подписываться): *Үдэшэндөө директортэй уулзажа, үнөөхи чегтээ гарыень табюулжа шадаагүй байшаһан Нимгэр үглөөгүүр конторо тээшэ яаран гэшхэлбэ* (Ц. Дон); **гар табигдаха** сааран дээрэ нэрээ бэшэлгээр баталагдаха (подписываться – *о бумаге*); **гар табилга** нэрээ табилгаар баталалга, гэршэлэлгэ (подпись, расписка; роспись): *Танай гар табилгатай сааһагүйгөөр Нимаахай үгэхэгүй гэжэ Ардан Жамбаев дахин амидыран дуугарба* (Ш.-С. Бадлуев); **өөрын гар табилга** өөрынгөө нэрээр баталалга, нэрээ табилга (собственноручная подпись); **гар табилгагүй** а) баталагдаагүй (без подписи, неподписанный): *гар табилгагүй сааран*; б) нэрээ нюуһан (без подписи, анонимный): *гар табилгагүй статья*; **хуурмагаар гар табиха** ондоо хүнэй нэрэ һажаалгажа бэшэхэ (подделывать *чью-л.* подпись); **гар табюулха** нэрээ табихыень баадхаха (давать на подпись); 4) гартаа дүйтэй, юумэ хэхэдээ бэрхэ, юумэ хэжэ шадаха шадабари (умение, квалификация): *Үгы, эдэмнай яагаа гар дүйтэй үхибүүд гээшэб, ёһото дархашуул юм байнал…* (Х. Намсараев); **гар уридтай** а) уридша, түргэн хэдэг, шамдуу шуумгай (быстрый, расторопный): *Хэшэгтынгээ бишыхан ябахаһаань эхилэн, хүбүүмни үетэн соогоо омог зоримгой, түбһэндэ шамдуу шуумгай, гар уридтай, һүбэлгэн шадамарыень тоолон зосоогоо оруулна* (Х. Намсараев)*;* б) урид сохижо эхилдэг, урид наншалдаа үүдхэдэг (задиристый, драчливый): *урид гартай хүбүүн*; **эрхим гарай уран дархан** дээдэ гарай дархан (мастер первой руки); **гар бэрхэтэ** юушье хэжэ шадаха, гартаа дүйтэй (мастер на все руки, умелец); **гар нугалха** юумэндэ һургаха, дүрэтэй болгохо (научить *чему-л.*): *Бүри урдандаа зэбсэг барюулжа, гарыень нугалдаггүй байһандаа Аюухан бэеэ буруушаажа хэбтэбэ* (Ч. Цыдендамбаев); ○ **нюур**, **хүл** *гэжэ үгэнүүдтэй парн. хэрэгл.*; **2.** *тэмд. н.* гарай, гартаа баридаг, гараар, гарай хүсөөр бүтээгдэдэг (ручной, производимый руками, вручную); **гар пулаад** багахан пулаад, хамарай пулаад, аршуул (носовой платок): *гар пулаадаар хамараа аршаха*; **гар буу** пистолет (пистолет): *Забһараарнь гэнтэ гэнтэ гар буунуудай тас-няс гэхэ, пулемёдуудай ута богонёор татажа, жоржогоносо хусалдахань баһа дуулдана* (Х. Намсараев); **гар бомбо** гарай хүсөөр шэдэгдэдэг багахан бомбо (ручная бомба): *«Гар бомбо хаяа һаань, таһар-удар һүрэхэб» … Манжуур Дамба уусаяа мушхажа, хажуулдин зүдхэжэ, арай арайхан гэдэргээ сухаряад, дахин бүхөөр хабшуулдашоо* (Ш.-С. Бадлуев); **гар фонарь** баряад ябадаг фонарь (ручной фонарь): *гар фонаряар харгыгаа гэрэлтүүлхэ*; **гар зэр зэмсэгүүд** гар ажалда хэрэглэгдэдэг зэмсэгүүд (ручные орудия, инструменты); **гар сабшалга** гар хажуураар үбһэ унагаалга (ручная косьба); **гар тарилга** гар зэмсэг хэрэглэжэ тарилга (ручной сев); **гар тармуур** ута эшэтэй арбаад тухай шүдэтэй хатаһан үбһэ тармадаг зэмсэг (ручные грабли): *Иимэ дээрэһээ наада захын гар хажуур, гар тармуур хүрэтэр зэмсэгээ хурсадажа һураха ябадал таанарта тохёолдоод байна гээшэ* (Х. Намсараев); **гар хажуур** бүхэгэр түхэлтэй, нэгэ таладаа хурса эритэй үбһэ сабшадаг түмэр зэмсэг (коса): *Гар хажуур гээшэмнай машинын ябахагүй газарта баһа ушартайл байха юм даа* (Х. Намсараев); **гар хажууршан** гар хажуураар үбһэ сабшагша (косарь): *Урдандаа тэндэ хорёод лэ гар хажууршад гараад, хахад һара соо хоёр мянгаад бухал бодхоожорхидог бэлэйбди* (С. Цырендоржиев); **гар хюрөө** нэгэ хүнэй тайраха богони хюрөө (ручная пила, ножовка): *… Дармажаб дахинаа гэртэ орожо, шатунайнгаа хуһа, мүн гар хюрөө, харуул, хурса һүхэ, сорьюул, түмэр хэмжүүр гэхэ мэтын дарханай зэр зэмсэгүүдые абаад ерэбэ* (Б. Мунгонов); **гар тээрмэ** *хууш.* дабхасуулан табиһан хоёр шулуугаар хэгдэһэн талха татадаг зэмсэг (ручная мельница): *Елытэр угаагдаһан ороохоёо пеэшэн дээрэ хатаагаад, гар тээрмэдэ оруулжа низалхатайнь хамта эжынь шэрэм тогоон соо забарууха шанаадхидаг* (М. Осодоев); **гар шэгнүүр** арбан килограмм хүрэтэр шэгнэхэ аргатай шэгнүүр (ручные весы, безмен); **гар мүнгэн** бэлэн байгаа мүнгэн, гэртээ хадагалаатай мүнгэн (наличные деньги, карманные деньги); **гар бэшэг** (*гү, али* **бэшэлгэ**) карандашаар гү, али бэхээр бэшэгдэһээрээ байһан текст (рукопись): *үльгэрэй гар бэшэг*; **гар бэшэгэй** (*гү, али* **бэшэмэл**) гараараа бэшэһэн (рукописный); **гар бэшэлгын эрхэтэйгээр** хэблэгдэнгүй байха эрхэтэй (на правах рукописи): *гар бэшэлгын эрхэтэйгээр байха депонированна статья*; **гар зуурын наймаа** саг зуурын наймаа, эхир-шэхир наймаа, бага зэргын наймаа (торговля вразнос); **гар наймаан** гар үзүүрэй худалдаан, эхи-шэхир наймаан (ручная продажа); **гар дархан** уран дархан (умелец); **гар уран** (*гү, али* **урлал**) ямар нэгэн юумэ гоёожо хэлгэ, оёлго,

дархалалга (ремесло, рукоделие); **гар уран эрхилэлгэ** уран гоёор ямар нэгэн эдлэл бүтээн гаргалга (рукодельничание); **гар урлагшад** уран дархашуул, гарай бэлэг бүтээгшэд (ремесленники); **гар үзүүр** (*гү, али* **үзүүртэ**) **ябаха** хүнэй зарahан тээшэ ябаха, гар доро ябаха (прислуживать); **гар үзүүрэй** хүндэ бэшэ, бага зэргын (нетрудный – *о работе*): *Тиимэhээ гэр тойроноо энэ тэрэ гар үзүүрэй хүнгэхэн ажал хээд, эдеэ хоолоо бэлдээд лэ hуудаг hэн* (С. Цырендоржиев); **гар үзүүрэй оёдол** (*гү, али* **оёлго**) бага зэргын оёдол, зугаахина гоёожо хэhэн оёдол (рукоделие): *Хэрээhэлэн зураг гаргажа оёлго хадаа гар үзүүрэй оёдол болоно*; **гар үзүүрэй худалдаан** бага зэргын наймаан, эхир-шэхир наймаан (мелкая торговля; ручная продажа): *ургасаяа хуряажа гар үзүүрэй худалдаа эрхилхэ*; **гар үйлэдбэри** элдэб машина, техникэ хэрэглэнгүй гар зэмсэгээр бүтээн гаргалга (кустарное производство): *гар үйлэдбэриин хубсаhан*; **гар нэхэлгын бүд** гар зэмсэгээр гэр дээрээ нэхэhэн бүд (домотканое полотно); **гар олзоборишон** ямар нэгэн юумэ гэр дээрээ бүтээгшэ, бэлдэгшэ, гэрэй үйлдэбэрилэгшэ (кустарь); **гар ажалай hургагша** ажалай дүй дүршэл заадаг багша (преподаватель труда); **гар хүсэн** бэеын хүсэн, хара хүсэн (физическая сила): *Барилдаанда гар хүсэнhөө гадна дүрэ хэрэгтэй*; **гар байлдаан** гарай хүсөөр тулалдаан (рукопашный бой); **гар тулалдаан** гарай хүсөөр эсэргүүсэн байлдалга, гардалдалга (рукопашная схватка); **гар жэгүүртэн** (*гү, али* **далитан**) урда хоёр мүсөөрөө бага зэргэ ниидэдэг амитад (рукокрылые); **гар зуура** саг зуура, энэ дороо (мимоходом); **гар зуурын** саг зуурын, удаанай бэшэ (мимолётный).

ГАРААДХИХА *үйлэ ү., видэй нэгэ түхэл* шууд түргэн газаа тээшээ шэглэн абаха, шэглэн ябашаха, гараад орхихо (быстро, моментально выйти; издаваться – *о звуке*): *Түрүүлээд ябаhан Шобдог түргэн гэдэргээ эрьежэ, Аламжын арада гараадхиба* (Д. Батожабай); *Хоёр зуугаад метр ошоодүй ябахадань, шэдхэ соohоо hулахан эшхэрээн гараадхиба* (В. Гармаев).

ГАРААДШАХА *үйлэ ү., видэй нэгэ түхэл, нют.* түргэн гараха, гараадхиха, гараад орхихо, гарашаха (быстро, моментально выйти): *Залд гэhэндээ hэргэг солбоноор даб гэжэ гараадшабаб* (Ц. Дон).

ГАРАГ I *юум. н.* 1) нара тойрожо хүдэлхэдээ наранhаа тудаhан гэрэлээр гэрэлтэжэ харагдадаг наранай аймагай бэе, планетэ (планета): *бага ехэ гарагууд*; 2) долоон хоногой нэгэ үдэр (день недели): *Намжалай үдэрнүүд иигэжэл, нэгэ жэгдэ намдууханаар hэлгэсэлдэн, гарагууд, неделинүүд, hаранууд боложо үлхэсэлдэн, үнгэржэл байба* (К. Цыденов); *Энээгээр гараад, энэ дугы дээгүур ... байза, мүнөөмнай гараг хэды гээшэб?* (Ц. Шагжин); 3) долоон хоног (неделя): *Бүхэли гараг хэнтэйш хөөрэлдэнгүй, иигэжэ зобожо ябаба* (Ц.-Д. Хамаев); *Гарагай нэгэндэ Доржо хүбүүдээр хадаhаа hолжорбо* (Ч. Цыдендамбаев); *Үглөө гарагай долоондо уулзажа хөөрэлдээл* (Ц. Дондогой); **гарагай тэгшэ ба хэлтэгы** 2, 4, 6 гэhэн тэгшэ тоотой гарагууд тэгшэ, бэшэниинь хэлтэгы гэгдэдэг байгаа. Буряад зон хэлтэгы гарагта харюусалгатай юумэ хэхээ сээрлэдэг hэн (чётные и нечётные дни недели): *Бултааран номуун ёhоор ябадаг, гарагай тэгшэ хэлтэгые сахидаг, нэгэл хэмдээ үндэрлэдэг, үлэн бэедээ аршаан хүртэдэг* (Ц.-Ж. Жимбиев); *Ушар иимэhээ энэ мүнөөшье гарагай тэгшэдэ зөөгөө hаамнай дээрэ гэhэншүүгээр айлдаба* (Ц.-Ж. Жимбиев); **гарагай hайн ба муу** хүн бүхэнэй ямар жэлтэй, мэнгэтэйhээ боложо, тэрээндэ таарамжатай, ондоогоор хэлэхэдэ, амин, hүнэhэн гарагынь гэжэ байха; мүн таарамжагүй; ондоогоор – жисаа, эрлиг, хорюултай гарагынь гэжэ байха. Илангаяа жэлээ оруулжа ябаhан хүн жисаа гарагтаа сээрлэжэ, наряар бэеэ абажа ябаха ёhотой байгаа (хороший и плохой дни недели, определяемый астрологическим календарем по-разному для каждого человека в зависимости от возраста и других обстоятельств): *Эжы, ши хүбүүм гарагай hайнда мордоо, тиимэhээ осол тодхорто дайрагданагүй гэhэншүү урматай ябааш* (З. Гомбожабай).

ГАРАГ II *юум. н., будд.* сээжынгээ доодо талаар ламын бүhэлдэг бүhэ (ламский пояс, кушак): *Ламын хубсаhанда тобшо, шагта гэжэ байдаггүй, тиин гараг бүhэнь иранга, шантаб гэдэг хубсаhыень баримжа байдаг. Тэрэнь бэеэ гурба дахин орёохоор ута байха* (О. Сүхбаатар).

ГАРАГАР *тэмд. н.* 1) горогор, хатуу, гордогор, горзогор (твёрдый, заскорузлый): *гарагар аphан*; 2) *шэлж.* уруу дуруу, бодолгодо хатаhан, уйданги (печальный, задумчивый): *Бата уруу дуруу, мүртэй дуушье гаранагүй, бодолгодо хатаhан гарагар hуужа, сайгаа дэмы дэмы шурд байса оошон hороно* (Х. Намсараев).

ГАРАГАРШАГ *тэмд. н.* бодолгодо хатанги, уйтайшаг, муушаг (скованный, печальный, задумчивый): *Галша Дариингаа гарамсаар хүнжэлhөө бодожо, гарагаршаг*

сухалтай янзатай, ... хоймортоо бодолгото болон, хүл нюсэгэн, нэмһэг һууна (Х. Намсараев).

ГАРАГДАХА *үйлэ ү., хүлеэгд. залог* 1) оронгүй ябаха (обходить): *Бригадирайда ороходоо, ажал хүдэлмэридэ заруулха һэн гүб гэжэ түбэгшөөгөөд, танайхиие тойроод гарагдана гээшэ гү?* (Ц.-Ж. Жимбиев); **хойшоо гарагдаха** саашаа болохо, холодохо, мартагдаха, далда орохо (отодвигаться на задний план): *Теэд битнай хонидой хойноһоо хүсэхэеэ болёо бэшэ гүб даа. Хүндэ хэрэггүй боложо, хойшоо гарагдажа байна* (Ц.-Ж. Жимбиев); 2) үнгэрхэ, дүүрэхэ (обойтись): *Шуурганай болоходо, малаа һайн хаража, үбһэ хоолоор дутаангүй гарагдаһан юм даа*; **һула гарагдаха** һулһаадии һалаха, гар һула ябаха (уйти не солоно хлебавши, ни с чем): *Юумэндэ хэрэгтэй ошоһон аад, зэмэлүүлээд һула гарагдаа.*

ГАРАД: **гарад гэхэ** *үйлэ ү., видэй нэгэ түхэл* хүсэд гарангүй байха, бии боложо эхилхэ (начинать выходить, выйти не до конца): *Тариһан морхообни гарад гэжэ байна һэн.*

ГАРАЖАРХИХА *үйлэ ү., видэй нэгэ түхэл* түргэн шэлгэн ябаха, шууд гараха (быстро *или* неожиданно выйти); **абяа гаражархиха** анир гаргаха (издавать звук): *Хүбүүн сошоһон, һаргаһандаа шүүд лэ абяа гаражархин алдаад, амаяа альгаараа бүглэн, нюдэеэ анижархиба* (С. Цырендоржиев).

ГАРАЙ *тэмд. н.* 1) гарта хабаатай, гараар бүтээгдэдэг (ручной, наручный): *Халта хяһа хэрэглэдэг Гарай борохон ажалые Мантагар томо заводой Машинын хүсөөр һэлгэбэ* (Х. Намсараев); *Тиимэ материал электрон хэлбэритэй боложо, гарай хүдэлмэри дүүргэхэ саг тон богони болгоно* (Л. Бадмаева); **гарай аршуур** гараа аршаха аршуул, пулаад (ручное полотенце): *Зуу мянган түхэриг эрхимтэйгээр гарай аршуур хүрэтэр хүнүүд юумэ үгөө, бэшүүлээ* (З. Гомбожабай); **гарай амитад** хүнэй туһаар эдеэлдэг амитад (ручные животные); **хүнэй гарай** хүнэй харууһанай, хүнэй харууһанда орохон (тяжелобольной): *Тэрэнэй үбгэржэ, хүнэй гарай болоходонь, харууһалха, үргэхэ мини, шиниишье нангин уялга байха* (Г.-Д. Дамбаев); **гарай хүн** ямар нэгэн нюурай һанаһан тээшээ гарадаг, найдадаг этигэмжэтэй хүниинь (человек на побегушках): *...Николай II хаанай гарайнь хүн боложо, арадай толгой дээрэ шуһата хара хэрэгүүдыень туһалалсажа ябаһан байна* (Х. Намсараев); **дунда гарай** дунда зэргын (средней руки); **дээдэ** (гү, али **томо**) **гарай** дээгүүр тоотой, эрхим, тон һайн, айхабтар бэрхэ, шуран (первоклассный, первосортный): *Гүнзэгы бодолдо дарагдаһан шарай Богдан харуулжа: «Томо гарай аферист…» гэжэ аргаахан урал дороо дуугараа һэн* (Д. Батожабай); *Дээдэ гарай баян ноён хүнтэй худа ураг болохоёо зол талаан гэжэ бодохо байгаа бшуу* (Б. Санжин, Б. Дандарон); 2) *шэлж.* гар үзүүрэй, багахан (небольшой): *Ганзагын наймаа асаржа, Гарай наймаа дэлгэжэ…* (Х. Намсараев); **гарай пулаад** багахан пулаад, хамарай пулаад, аршуул (носовой платок): *Харин хани басагамни энээхэн гарай пулаад бэлэглээ* (З. Гомбожабай); **гарай бэлэг** багахан бэлэг (подарок, презент): *Туһа хэһыень тооложо, Гарай бэлэг гэжэ Альганай шэнээн саарһые Адхуулжа үгэбэ* (Х. Намсараев).

ГАРАЙХА *үйлэ ү.* гарыха, гарагар муу байха, уруу-дуруу байха, урамаа хухарха (быть подавленным, быть в плохом настроении, быть расстроенным): *Балдан гарайһан янзатай, уруу духа юумэ һууна*.

ГАРАЛ *юум. н.* 1) бии бололго, эхи абалга, түрэлгэ (возникновение, происхождение); 2) элинсэг хулинсаг (предки); 3) түрэлхид, ураг садан (родственники); ○ **түрэл** *гэжэ үгэтэй парн. хэрэгл.*

ГАРАЛГА(**Н**) *юум. н.* 1) газаа тээшээ шэглэлгэ, ябалга, абиралга (выход, выезд, отъезд, восхождение): *«Гаралган дээрээ үглөө үглөөгүүр окрисполкомдо ошооройгты, тэндэһээ басагыетнай больницада абхуулха байха» гэжэ хэлэбэб* (Ж. Балданжабон); *хярын орой дээрэ гаралга*; **хадамда гаралга**(**н**) хадамтай бололго, хадамнагдалга (замужество): *Намарай һайхан сагта хубүүдэй һамга абалга болон басагадай хадамда гаралган олошордог*; **пенсидэ гаралга** наһанай амаралтын эхилэлгэ (выход на пенсию): *Тиимэһээ та намайе пенсидэ гаралгаарни ехээр бү айлгагты* (С. Ангабаев); **хошхоногой гаралга** хошохоногой үзүүрэй габын нүхөөр гаралга (выпадение прямой кишки); 2) дабалга, гаталалга (пересечение, переход): *Тиигээдшье тэрэ үедэ хилэ гаралган бэлэхэн байгаа бэлэй* (Д. Батожабай); **уһа гаралга** уһа гаталалга (переправа): *Сэлэнгын эрьедэ Түшэгүүн Охин тайшаа хоёрой сэрэгшэд суглараад, уһа гаралгада бэлэдхэжэ байнад* (Б. Санжин, Б. Дандарон); 3) ургалга, булталга, нэмэлгэ (всход, рост): *Таряанай ургасын нэгэ жэгдэ гаралга газарай шиигтэйһээ ехээр дулдыдана*; **һү гаралга** үнеэнэй һү үгэхэ боломжо (молочность): *Энэ фермэдэ үнеэдэй һү гаралга улам дээшэлнэ*.

ГАРАЛДАХА *үйлэ ү., угталд. залог* урда

урдаһаа шэглэн ябаха (выходить навстречу друг другу или вместе *с кем-л.*): *Болод үлэнгүй, тэдэнээр суг гаралдаба*; **дуу** (*гү, али* **абяа**) **гаралдаха** урда урдаһаа, үгышье һаа, олоороо дуугаралдаха (разговаривать, издавать звуки): *Янза бүриин шубуухайнууд элдэбээр абяа гаралдан, ой модон соогуур пишаганалдаба* (Г.-Д. Дамбаев).

ГАРАЛСААДХИХА *үйлэ үг., видэй нэгэ түхэл* хүнүүдһээ үлэнгүй, хамта түргэн ябажа үрдихэ (моментально выйти вместе): *Должоншье мэнэ яаран хубсалжа, өөрынгөө таһалгаһаа баһа адлихан гаралсаадхиба* (Ц. Дон).

ГАРАЛСАХА *үйлэ үг., хамтадх. залог* 1) хамта ябалсаха, гарахадань нүхэр бололсохо (выходить вместе): *Үглөөгүүр эртэ ударидагшаяа үдэшэхэ гэжэ Дугар Цэрэн-Ханда хоёр газаашаа гаралсаба* (Б. Мунгонов); 2) ошолдохо, ошолсохо (вместе съездить): *Нимын энэ мори асарха гэжэ ябахадань, Алханын обоо боложо, тэрэ үбдэг соорхой һарьмай үмдэтэйшье һаа, Алхана гаралсаа һэн* (Ж. Тумунов); **дуу гаралсаха** хөөрэлдэхэ, хэлсэхэ (разговаривать): *Үнөөрөөшье хаалтада һуужа байхадаа, Должон гэм хээд һуужа байһан бэшэ, хүнүүдээр огто дуушье гаралсадаггүй, уруу дуруу байдаг һэн* (Ц. Дон); 3) хэсүү байдалһаа мултарха, арай шамай туйлажа үнгэргэхэ (с трудом выходить из положения): *Тиигэжэ гаралсаһан зомди. Тэрэ үеын шууяа һанахадаа, мүнөөш зүрхэм үбдэдэг...* (Д. Эрдынеев).

ГАРАЛСАҺАН *юум. н., барг.* түрэһэн аха, эгэшэ, дүүнэр (родной брат или сестра); **минии гаралсаһад** минии түрэһэн аха дүүнэр (мои родные братья и сёстры).

ГАРАЛТА *юум. н.* 1) абталга (выход): *Продукциин гаралта дээшэлнэ*; **гаралта хоролтогүй** дутуушье бэшэ, үлүүшье бэшэ (как раз, без излишков и нехватки); 2) бии бололго, эхи абалга, түрэлгэ, эхин (возникновение, происхождение, начало): *Үүр сайха багта, шэнэ һарын гаралтада Шэнэ сагаа хүн зон угтажа захалаа* (А. Уланов); 3) ушар, шалтагаан (повод, причина).

ГАРАЛТАГҮЙ *тэмд. н.* яахашье аргагүй, мухарданги (безвыходный): *Гаралтагүй байдалда табиба ха юмши...* (Ц. Цырендоржиев); **дуу гаралтагүй** дуу гарахаар бэшэ (неуместный, не к месту сказанный): *Янжама ехээр дуу гаралтагүй газарта дан үлүү гаргаба хэбэртэй*.

ГАРАЛХИД: түрэлхид гаралхид *юум. н.* түрэл зон, нэгэ угһаа таһараашад (родственники): *Юндэнэй дээдэ һургуулида һурахадань түрэлхид гаралхидынь туһалаа һэн.*

ГАРАМ *юум. н.* 1) улам, олом, гараса (брод): *гарамаар гараха*; 2) тохой, булан; хоёр далайн хоорондохи хоолой (залив; пролив): *Гарамай уһан гүнзэгы бэшэ юм*.

ГАРАМА: үлүү гарама 1. *тэмд. н.* дан үлүү, хэтэрхэй ехэ, хэмһээ хэтэрһэн (чрезмерный): *Тэдэнэй анхарал заримдаа үлүү гарама боложо, бүри тушаа болодог байгаа гэжэ мүнөө ойлгодогби* (Ц. Цырендоржиев); **2.** *наречи* дэн, хэтэрхэй, үлэмжэ (чересчур, слишком): *Дан ехээр хүндэрөө һаань, үлүү гарама хүдхэрөө һаань, нэгэ аргань олдоно аабза* (Б. Мунгонов).

ГАРАМГАЙ *тэмд. н.* 1) дээшэ, бага зэргэ үлүү гараһан (свыше, с лишком, более): *Пеэшэнэй хажууда гушаад гарамгай наһанай эхэнэр горшоог сэбэрлэнэ хэбэртэй, таһалгаряагүй хашартайгаар хонгиргоно* (Х, Намсараев); 2) дуу гарахадаа бэрхэ, дуу ярятай (разговорчивый): *Худынгаа ишэ ёһорхуу бэшэ, сэхэ бүхэеэ хөөрэдэг, дуу гарамгай, юрын хүн янзатай байхадань, Шойдог ламбагай хүхишэбэ* (Д. Эрдынеев).

ГАРАН *дах. үг.* үлүү, үлүүтэй (свыше, более): *Арбаад гаран гүйгөөшэд хадын оройһоо хиидэһэн шулууд мэтээр урилдан ошожо ябаба* (А. Ангархаев).

ГАРАНГА *юум. н., түнх.* занга (ловушка, западня *для ловли куниц*).

ГАРАНТАЙ *дах. үг., нют.* гаран, гарамгай, үлүүтэй (свыше, более): *Манайхин зургаан зуу гарантай эрье хони намар болотор харахабди.*

ГАРАНТАЙХАН *дах. үг., багадх.* үлүүтэйхэн (свыше, более): *Залуушуулай хониной бригада мянга бага гарантайхан түлгэ харадаг юм*; *Энэ басагамнай оройдоол арба бага гарантайхан лэ даа*.

ГАРАНТАХА *үйлэ үг., видэй нэгэ түхэл* барагсаан гараха, ехэнхинь гараад, зариманиинь гараадүй байха (не полностью выйти, не всем выйти): *Һаалиин үхэрнүүд бэлшээридээ гарантаба ха, үмсынгөө үхэрнүүдые уһалхаар болобо.*

ГАРАСА I *юум. н.* 1) хэгдэһэн юумэнэй дүн, гаргагдаһан, хэгдэһэн юумэн (выход, количество произведённого продукта): *Намар тээшэ үнеэд хожоржо, һүнэй гараса эрид доошолдог гээшэ*; 2) таримал юумэнэй гаралга (всхожесть): *Элбэг баян ургасатай жэлдэ, илангаяа таряанай гарасын һайн байһан газарнуудта аадар мүндэр, тэнгэриин дуун, сахилгаан ходо үзэгдэдэг* (Г. Ленхобоев).

ГАРАСА II *юум. н.* ехэ уһа гарадаг гүйхэн газарынь, улам (брод, переправа): *Элһэлиг эгсэ гарасаһаа тээ урда мүнсэгэрхэн наруули эрье дээрэ сагаан шара плати, ягаахан пулаад*

дэлгээтэй холоһоо харагдана (С. Цырендоржиев).

ГАРАСАГААХА *үйлэ у., видэй нэгэ тухэл* гаран-гаран байха, гарантаха (часто выходить): *Юумэ хэхэ бэшэ аад, газаа юундэ ходо гарасагаанаш?*

ГАРАСАЛДАХА *үйлэ у., угталд. залог* арай-шамай абарагдаха, ямар нэгэн юумэнэй ашаар бараг үнгэрхэ, бүри ехэ аюулһаа бүтэн бүрин гараба гээшэбди гэжэ хананги бодол оролсохо (благодаря стечению обстоятельств заканчиваться благополучно, обойтись, везти): *Яажа энэ бузар үйлэ хэрэгһээ гарасалдаха болоо гээшэб?* (Д. Сультимов); **амиды (бүтэн) гарасалдаха** талаан боложо амиды мэндэ гараха, амиды үлэхэ (выжить, остаться в живых): *Теэд аза талаамнай боложо, ши бидэ хоёр амиды бүтэн гарасалдаба гээшэлди, нүхэр* (Б. Мунгонов); *Талаан болоходо, спирт байжа газаа зосооһоо дулаасаад, амиды гарасалдаһан байгааб* (Ч. Цыдендамбаев).

ГАРАТА *тэмд. н.* гаруутай, үлүүтэй (имеющий более *чего-л.*, стоящий более): *хоёр мянга гарата хүнжэл.*

ГАРАТАЙ *тэмд. н.* гарамгай, үлүүтэй (свыше, более): *Үхибүүн шахуу ябаа ха юмбиб даа. Арбаад гаратай хүн юу мэдэхэб даа* (Ч. Цыдендамбаев).

ГАРАХА *үйлэ у.* 1) газаа тээшээ шэглэхэ, ябаха, ошохо (выходить, выезжать, уходить, уезжать, отходить): *Үбгэн, гара эндэһээ! Шинии энэ хэлэһэн үгэ шалгалтагүйгөөр орхигдохогүй* (Х. Намсараев); **гаража ошохо** ямар нэгэн газарһаа ошохо, ябаха (уходить *откуда-л.*): *Тиигээд хүрин үнгэтэй шобхо малгайгаа үмдэжэ, халаадайнгаа тобшые тобшолоод, һэмээхэн гаража ошобо* (А. Ангархаев); **гаража талиниха** холодохо, холодон ошохо, тэрьелжэ ошохо (убегать, сбегать): *Барга-Няма Бармид хоёр дутуу ядуугаар дэгэл хубсаһаяа үмдөөд, түргэхэн гаража талиниба* (Б. Мунгонов); **гаража ябаха** ошохо тээшээ шэглэхэ, ошохо (идти к выходу, выходить): *Нэжээд монсогор боодолнуудые һугабшалһан хоёр эрэ хүн бушуухан гэшхэлэлдэжэ, газаашаа гаража ябана* (Ц. Дон); **үүдэ гараха** үүдэ үнгэржэ, газаа тээшээ шэглэхэ, үүдэнһээ алад саашаа болохо (выходить в дверь): *Абяа аниргүй һуужа, гутал оёжо байһан эхэнь хубүүнэйнгээ үүдэ гаража ябахада, нэгэ юумэ халта хэлээд, гээгдэшэнэ* (Ч. Цыдендамбаев); **ороод гараха** орожо, байд гээд ябаха, ошохо, ороод удаан болонгүй ябаха, амар мэндэеэ мэдэлсээд гараха (ненадолго зайти): *Столоводо тон яаралгүйгөөр эдеэлээд, үшөө энээгүүр тэрээгүүр зайба, хэды магазиндашье ороод гараба* (Б. Мунгонов); **урагшаа гараха** байһан газарһаа нэгэ бага урагшаа ябаха (выходить *или* выступать вперёд): *Эгээл энээниие дуулан сасуу гурбан хүн гараа үргэжэ, урагшаа гараба* (Б. Шойдоков); **хажуу тээшээ** (*гү, али* **хажуушаа**) **гараха** байһан газарһаа али нэгэ тээшээ хүдэлхэ, хадуурха (отходить в сторону): *Хүбүүд эрьюусэлдэнэ, харгыһаа хажуу тээшээ гаража байжа намналсана* (Г.-Д. Дамбаев); *… зүргэһөө халта хажуушаа гараад, хушын хоорондуур һэмээхэн ябахадам…* (С. Доржиев); **харгыһаа гараха** ябаһан харгыһаа хадууран, ондоо тээшээ ябаха (сходить с дороги): *Сугтаа ябаһан нүхэдни замдаа төөрижэ, арилшоо гээшэ гү, харгыһаа гараад лэ, үгы болошоо* (Ц. Дон); **һуга гараха** а) үлүү гараха, ходо(рон) талиниха (выскочить); б) *шэлж.* бусадһаа шалгарха (отличаться); **аягаһаа гараһан аягадаа дүүрэхэгүй** (Оньһ. үгы болоо хадаа болоо, бусаахагүйш (вылившееся из чашки снова чашку не наполняет; ≈ что с возу упало, то пропало); **абяа гараха** абяа үгэхэ, абяанай дуулдаха (издавать звук, звучать): *Тиигээд бэень һалганажа, ехээр сошоһон айһандаа муухайгаар, ямаанай маараһандал, абяа гараба* (Ц. Дон); **жагсаалда гараха** жагсаалда ябаха (выходить на демонстрацию); **хүдэлмэридөө гараха** хүдэлмэридөө ошохо, хүдэлмэриеэ хэжэ эхилхэ (выйти на работу): *– Иимэ орой болотор хүдэлмэридөө гараагүй, сай дээрээ һууна гээшэ гүт? – гэжэ хашхарба* (Х. Намсараев); **намарта гараха** намар сохихоёо ошохо (идти *или* ехать за кедровыми орехами); **гуурһан дорогоо гараха** бэшэгдэхэ (выходить из-под пера): *поэдэй гуурһан дорогоо гараһан уянгата шүлэгүүд*; **бүтэн гараха** элүүр мэндэ, шархатангүй гарасалдаха, гэмэлтэнгүй, усалда оронгүй ямар нэгэн хэрэг бүтээхэ (выйти здоровым и невредимым): *«Ошоол хадаа ошоо юм аабза, өөрөөл бүтэн гараа хадаа болоо даа» гэжэ убайлнашьегүй* (Х. Намсараев); 2) бии болохо, болохо, харагдаха, үзэгдэхэ, байха (возникать, происходить, появляться, образовываться, иметь место): *Ямар нэгэн хэрэг гараад, тэрэ Майдартай уулзаха гэжэ һанаһан байгаа гү, али юрэ өөрөөл яараа гү, юрэдөөл, аалидаха хэбэргүй* (Д. Эрдынеев); **арсалдаан гараха** хэрүүл болохо (возникнуть – *о споре*): *Тиигээд шадамар һайн нүхэдэй аргадажа эблэрүүлээгүй һаа, дундань ехэ арсалдаан гараха, тэрэ хэрэгынь Петербург хүрэжэ болохо байгаа гэжэ дуулгаба* (Ч. Цыдендамбаев); **муу һаа муу гараха,**

модонһоо хөө гараха (Онһ. ү.) муул хадаа муу, һайн болохогүй (≈ яблочко от яблоньки недалеко падает); **сууда гараха** суурхаха, суутай болохо (прославляться); **хооһо гараха** хооһо абтаха (выходить, получаться – *о шерсти*); **хооһо гаралга** хооһоной абталга (выход шерсти); **һү гараха** һүнэй һаагдаха (надаиваться – *о молоке*): *«Хоёр үнеэдһээмнай энээхэн һүн гараал даа* (Ч. Цыдендамбаев); **үрэ гараха** ашагтай байха, ашаг олзотой байха, ашаг олзо абтаха (быть продуктивным): *Харуу хэнтэг баяшуулһаа ондоо юу хүлеэгээ хүмши? Мархансайһаа хүндэ туһатай ямар аша үрэ гараха юм?* (Ч. Цыдендамбаев); **үрэ гарахаар** ашагтай, олзотой байхаар (продуктивный); **үрэ гарахагүй** ашаггүй, туһагүй, дэмы, һула (безрезультатный, бесплодный); **шуһа гараха** шуһа һайлаха, гоожохо (течь – *о крови*, кровоточить); **шуһаа ехээр гараха** шуһаа ехээр гээхэ (истекать кровью); 3) мэдэгдэхэ, тодорхо, шалгарха, байха (выходить наружу, выявляться, обнаруживаться): *Маанарые түрэл зомди гэжэ хэлэдэгынь гансахан лэ барлаг болгохын тулада байһаниинь эли гараба* (Х. Намсараев); **үнэн юумэн үнөөрөө гараха ха юм** үнэн заабол илаха, шалгарха (правда через правду и обнаруживается); **маша гараха** *будд.* лама болохо (стать ламой): *Тэндэһээ лам ба идамууд бодитой ба зүүдэн хэр зохистойдо маша гарабал, шажан ба олон амитанда туһа агуухэ болохо* (Ламрим чэнпо); **гэрһээ гараха** а) гэртэһээ хаанашьеб ябаха (уйти из дома); б) *будд.* лама болохо (сделаться монахом, ламой); **һайтар гараха** *будд.* шажан шудалха, шажанда орохо, шажанай зиндаануудые гараха, дабаха (принять буддийскую религию, поступить в монашеские звания); 4) болохо, ерэхэ (наступать, настать – *о времени*): *Тиигэбэшье һаяар сагаан һара гарахаяа байна. Айлай үнеэд түрэжэ эхилэнхэй* (Ц. Шагжин); **Шэнэ жэл гараба** Шэнэ жэл болобо, Шэнэ жэл хүрэжэ ерэбэ (наступил Новый год); 5) ямар нэгэн юумэнэй саада тээ ошохо, гаталха (переходить на противоположную сторону, переезжать, переправляться через *что-л.*): *Зэдые оймуулжа, саада бэедэнь гараба* (Ч. Цыдендамбаев); **оршолонһоо гэтэлэн гараха** *будд.* оршолонто юртэмсэһөө халиха, хада гэртээ хариха, бурхандаа ошохо (избавиться от уз сансары, т.е. от мира материального); 6) хажуугаар ябаха, үнгэргэхэ, алад ябаха, орхихо (проходить, проезжать, миновать, обходить): *...тэдэнэй дундаһаа Халзан хэбэртэй галай баруун талада һаршагад гэжэ гараад, буугаа тулан зогсоно* (Х. Намсараев); **алад** (*гү, али* **алгад**) **гараха** ходо, һэтэ ябаха, гараха (пройти): *Дүүгэйнгээ хэндэ дурлаһааршье һонирхонгүй, Иван алад гаражa, саашаа ошоод, хэжэ байһан юумэеэ үргэлжэлүүлнэ* (Ч. Цыдендамбаев); **жара гараха** жара наһаа дабаха (перейти 60-летний рубеж): *Саг үргэлжэ энэш юумэндэ, тэрэш юумэндэ жара гараһан намай заражa байхат* (Ц. Дон); **ходо(ро)** (*гү, али* **шобто**) **гараха** һэтэ, сүмэ үнгэрхэ (проходить насквозь – *напр. о стреле*): *Харбаһан һуршань сааргһан сагаалса ходоро гараа*; *Гэбэшье уһа элбэгтэй, хүсэ ехэтэй аадар бороо ... урагшаа ходоро гаражa, Инзагатын тала руу ханатан харлан ябашаба* (Б. Мунгонов); 7) урилдаанда түрүүлхэ, илаха, түрүү зэргэдэ ябаха (опережать *в беге*, одерживать верх, превосходить, превышать): *Хэды үдэр сугтаа гүйлгэлдэжэ, үхибүүдээр эжэлшэхэдээ, урилдаһан нүхэдөө гарадаг болоходоо, зориг орохон мэтэ һургуулидаа багшын хандахада тэрэ харюусажа эхилбэ* (Н. Очиров); **илажа гараха** диилэхэ, шалгарха (выходить победителем): *Эдэнтай хэзээдэшье тулалдаха болохомнай, тиихэдээ хэнэймнай илажа гараха диилэнхидээ намһаа дулдыдаха байна гэжэ тэрэ ойлгобо* (К. Цыденов); **урда гараха** а) урагшаа дабшаха, урагшаа болохо (выходить вперёд): *Сэрээтэрэй хажуудахи хүбүүдэй нэгэн бодожо, яаралгүй урда гараба* (К. Цыденов); б) урдалха, түрүүлэн ерэхэ (приходить первым *на скачках*); в) *шэлж.* хүнһөө дээрэ болохо, хүнэй дээдэ тээ байха, урдалха (преуспевать): *Гэнин хүнэй хойно ябангүй, заалһаа урда гараха дуратай хүбүүн юм*; 8) юумэн өөдэ абирха, дээшээ гараха (подниматься, всходить, взбираться, взлезать): *Баян-Зүрхэнэй эрид үндэр оройдо арайхан гарабад* (Ч. Цыдендамбаев); **өөдөө гараха** юумэн өөдэ абирха, дээшээ ябаха (идти кверху *или* вверх, подниматься, взбираться): *Эсэхэдээ эгсэ хада руу түргэн буухань, өөдөө гараһанһаа һураггүй доро юм байна гэжэ басаган тэрэ үдэр лэ мэдэжэ абаба* (Ц.-Д. Хамаев); **гэшхүүр өөдэ гараха** гэшхүүрээр өөдөө абирха (подниматься по лестнице): *Алена захиргаанай конторын гэшхүүр өөдэ гаражa ябахадаа, энээхэн үедэ ямар хубилалта болооб гэжэ адаглаба* (Б. Шойдоков); **нара гараха** наранай мандаха, өөдөө болохо (всходить – *о солнце*): *Энэ үедэ үглөөнэй тунгалаг һайхан наран тээ дээрэ гараад, мүнөөдэрэй ажал хүдэлмэриин ямараар эхилжэ байһые һонирхон байна хэбэртэй* (Х. Намсараев); **өөдэ гараха** а) өөдөө болохо, үрэ дүн туйлаха, һайжарха, хүгжэхэ (давать *какой-л.* результат): *Ажалнай*

һаянай өөдөө гаражa байна; б) *шэлж.* урагшатай ябаха, ургаха (расти в глазах людей); **өөдэ гараха юумэн бэшэ, өөдэ гарахагүй юумэн** (Онһ. ү.) яагаашье һаа болохогүй юумэн, шортоо юумэн (≈ овчинка выделки не стоит); 9) түрэхэ (рождаться): *Бадматанда эхир хүбүүд гараа гэжэ баяртай мэдээ дуулаад байнабди*; 10) *өөртэ хамаадалай залгалтатай үйлын падеждэ байһан юумэнэй нэрэтэй хэрэглэгдэхэдээ* алдаха, буураха, тухашарха, зобохо (*с именем в вин. п. с безличным притяжанием* утрачивать, лишаться): **хабаяа гараха** аргаяа барагдаха (лишаться возможности); **будагаа гараха** ангаха, онгохо (линять, выцветать – *о материи*); **шүрбэһэ мяхаа гараха** зобохо, шадал шэнээгээ алдаха (измучиваться): *шүрбэһэ мяхаа гаратараа хүндэ ажал хэхэ*; **нюргаа гарaһан хүн** бүхэтэр болоһон, обогор нюргатай хүн (горбун); **хүлһөө гараха** хүлһөө гоожохо, хүлһэ алдаха (обливаться потом); **һүнэһөө гараха** а) *барyун бур.* айха, сошохо (пугаться): *һүнэһөө гарахаа һанатарынь айлгаха* ; б) *будд.* һүнэһөө зайлаха (выходить – *о душе*); 11) *зүгэй болон гаралай падеждэ байһан юумэнэй нэрэтэй хэрэглэгдэхэдээ* дууһаха, дүүргэхэ, болихо (*с исх. п. имени сущ.* заканчивать, переставать): **үбһэнһөө гараха** үбһэеэ дүүргэхэ (заканчивать сенокос): *Бата нэрэтэмни, бага зэргын юумэдэ булигдажа, хойнонь гарадаггүй хамнайш даа, одоол иигээд эртэхэн үбһэнһөө гарахашни байна* (Х. Намсараев); **хүдэлмэриһөө гараха** хүдэлмэриһөө болихо (уходить с работы, увольняться): *Мүнөө Эльгэнээ ошожо, дулаан болотор хүдэлөөд, май июнь соогуур хүдэлмэриһөө гараад ерүүжэм* (Б. Мунгонов); **мэдэлһээ гараха** мэдэлдэнь байхаа болихо (выходить из повиновения): *Зарим хүнүүд гэртээ хэдышье сүлөөгүй һаа, баянай мэдэлһээ гараха эрхэгүй һэн тула тайгада гаралсаха баатай болоо һааб даа* (М. Осодоев); **хэрэгһээ гараха** хэрэгээ болихо, хэрэггүй болохо (приходить в негодность): *Энэ хажуур үни хэрэгһээ гараа*; **тушаалһаа гараха** тушаалһаа болихо, тушаалһаа унаха (быть снятым с должности): *Тэдхэмжэ пенсигүйгөөр тушаалһаа гарaһан нүхэрэйнгөө нөөсэ мүнгые гам хайрагүй үридэг…* (Ч. Цыдендамбаев); **эдеэнһээ** (*гу, али* **эдихэ хоолһоо**) **гараха** юумэ эдихэеэ болихо (лишаться аппетита): *Эдеэнһээ гараагүй, һү гудамхина һэмнай* (С. Цырендоржиев); **үгэһөө гараха** а) үгэ дуулахаа болихо, хэлэһэн соонь байхаяа болихо (выходить из повиновения): *Урдань хада миниі үгэһөө гараха хүн энэ Тарбагатайда нэгэшье үгы байһан юм* (Ц. Дон); б) хэлэһэндээ хүрэхэгүй (не сдерживать своего слова); 12) *өөртэ хамаадалай залгалтатай үйлын падеждэ байһан үнгэрһэн сагай причаститай хэрэглэгдэхэдээ халаглал, гэмшэл харуулһан удхатай* (*с причастием прош. вр. в вин. п. с безличным притяжанием выражает сожаление, досаду о совершении действия*): **би хэлэһэнээ гарааб** (*гу, али* **хэлэһэн аһанаа гарааб**) хэлэһэндээ хохидожо халаглаха, хэлэһэндээ ядаха (я уж и сам не рад, что сказал): *Яагаашье заха үзүүртээ хүртэшэгүй шашаг олон юумэ асуужархиба гээшэбши. Харин хэлэһэнээ гаражa, залхуур-шахаар…* (Х. Намсараев); **абаһанаа гарааб** абаһан бэшэ хохидооб (сожалею *или* не рад, что взял *или* купил); 13) *туһалагша үйлэ үгэ болоод байхадаа, ямар нэгэн үйлын газаашаа шэглэһые,* **орохо** *гэжэ зүрюу удхатай байһые харуулна (как вспом. гл. показывает действие, направленное изнутри чего-л. в противоположность глаголу* **орохо** *‘входить’*; *часто соответствует русским приглагольным приставкам вы-, воз-, вос-, вз- и т.п.*): **абаад гараха** абаашаха, абажа ошохо (уносить, выводить, вывозить): *Олон үхибүүдэйнгээ түлөө тэдхэмжэ мүнгэ, город ороһыень баталһан саарһа, үшөө ямаршьеб справка абаад гараба* (Ц.-Ж. Жимбиев); ◊ **амяа абажа гараха** бэеэ абарха, аршалха (выручать самого себя *из беды*, спасаться): *Тиибэшье баһа хүсэтэй томо амитан хадаа һуга һүрэжэ мултараад, амяа абажа гарaһандаа зугадахаяашье һанангүй, шархатай бухада дахин добтолжо оробо* (Д.-Д. Дугаров); **абиржа гараха** юумэн өөдэ аһаха (залезать, взлезать): *Ардан моринһоо буужа, нарһан өөдэ абиржа гараад, бүришье хёрхоор хараашалба* (М. Осодоев); **агнажа гараха** агнуурида ошохо (выходить *или* выезжать на охоту): *Отогоо һахижа үнжэхыень хүбүүндээ захяад, Дарма агнажа гараба* (Д.-Д. Дугаров); **гүйжэ гараха** а) гүйдэлөөрөө газаа тээшээ шэглэхэ (выбегать): *Хүбүүн гэртээ һуужа шадабагүй, бушуухан хубсалаад лэ, газаашаа гүйжэ гарашаба* (С. Цырендоржиев); б) гүйдэлөөрөө өөдөө абирха (подниматься бегом, взбегать): *Эрье дээрэ гүйжэ гарахадань, онгосонь харин байгаагүй бэлэй* (С. Доржиев); **дэгдэжэ гараха** а) хөөрэжэ гараха, өөдөө гараха, ниидэн ошохо (подняться вверх, взлететь): *Шабар соолой үрхөөр дэгдэжэ гарaһан байха* (М. Осодоев); б) уг таһа, яг мартагдаха (вылететь из головы); **мултаржа гараха** һугарха, мулта һүрэхэ, сүлөөрхэ (выскользнуть, вырваться): *Яабашье эндэһээ амиды мэндэ мултаржа гарахын тула хатуужаха ёһотойбди гэһэн шиниі үгые*

һайшаанам (Х. Намсараев); **түрүүлжэ гараха** уридлаха, урид гараха (выходить первым, опережать): *Хэмнай түрүүлжэ гарагша ааб гэжэ Шулууншье хара һанаандаа бододог ёһотой* (Д. Эрдынеев); **тэсэжэ гараха** тэсэхэ, туйлажа гараха, гаталха, үнгэргэхэ (выдерживать, преодолевать): *Дэлгэр тэрэнэй доромжолгонуудые шүдөө зууһаар тэсэжэ гарана* (В. Гармаев); **ургажа гараха** а) үндыхэ, өөдөө болохо (вырастать): *Герой болошог даа, хаанаһаа энэ залуу һаалишан ургажа гарааб?* (Ц. Шагжин); б) бии болохо, элирхэ, тодорхо (появляться, выявляться): *Буряад арадай дундаһаа олон бэлигтэй дуушад урган гараа*; *Тэрэ бригадые даажа, урма баяртай ябаһан Базарай дотор эдир залуу наһанай инаг абьяас сэдьхэл үе-үе урган гарана* (Ц. Дон); **харайжа гараха** а) ямар нэгэн юумэн соohоо гүйжэ гараха (выскочить, выпрыгнуть *откуда-л., из чего-л.*): *намнуулхадаа гэр соohоо харайжа гараха*; б) ямар нэгэн юумэн дээрэ гү, али дээгүүр һүрэжэ гараха (вскочить, вспрыгнуть *на что-л.*): *айһандаа хорёо гэшхүүрэй табсан дээрэ харайжа гараха*; в) ямар нэгэн юумэ алхан гараха, хүндэлэн гараха (перескочить, перепрыгнуть): *Шара үнэгэн Галданай малгайгаараа бүтүүлһэн нүхөөр һуга харайжа гараад, малгайень тархидаа углаад, тэрьелшэнэ* (Д. Сультимов); **шэрэжэ гараха** газараар татажа гаргаха (вытаскивать волоком): *Удангүй һөөргөө гаража ерэхэдээ, Баярмаае үһэнһөөнь шэрэжэ гараба* (Б. Мунгонов); **һуража гараха** һуража дүүргэхэ (выучиться, обучиться): *Буряадай багшанарай институдта сугтаа нэгэ курсада һуража гараһан хоёр* (Б. Мунгонов); 14) *туһалагша үйлэ үгын үүргээр хэрэглэгдэхэдээ, үйлын шангадхагдаһые, түргэдхэгдэһые, мүн үйлын эхин ба һүүл харуулдаг* (*как вспом. гл. выражает интенсивное совершение действия, а также начало и конец действия, ср. орохо ‘входить’ и мэдэхэ ‘знать’*; *часто соответствует русским приглагольным приставкам от-, за-, пере-, про- и т.д.*): *«Зай, хүбүүд! Хоёр зууе эсхэжэ гараха болоо гээшэбди!» гэжэ Радна бригадирай омогтойгоор хэлээд…* (Ц. Дон); **дүүргэжэ гараха** дүүргэхэ, һуража дууһаха (выучиться): *Малаадаймнай эндэхи долоон жэлэйнгээ һургуулиие дүүргэжэ гараад байхадаа, хаана һураха болохо юм?* (Х. Намсараев); **бэшэжэ гараха** бэшэжэ дүүргэхэ (всё переписать); **уншажа гараха** уншажа дүүргэхэ (прочитать).

ГАРАХАДАХА *үйлэ үг., видэй нэгэ түхэл* багахан үхибүүнэй шада-яда гараха, гаражатуршаха (выходить, переходить – *о маленьком ребёнке*; еле-еле преодолевать препятствие): *Гурбатайхан басаган ханаабай хонхорые унан бодон гарахадаба*; *Аюша айн барин түрүүшынхиеэ сценэ дээрэ гарахадаба*.

ГАРАШАГҮЙ *тэмд. н.* гарахаар бэшэ, гарахада хүндэ, дабашагүй (такой, что невозможно выйти, пройти): *Мүнөөдэр газаа гарашагүй хүйтэн лэ*; **дабажа гарашагүй** дабаха аргагүй, хүндэ (безвыходный, непреодолимый): *Тэрэ уула дабажа гарашагүй үндэр мэтээр харагдаба*.

ГАРАШАХА *үйлэ үг., видэй нэгэ түхэл* түргэн гараха, шууд гараха (быстро выходить, тут же выходить, неожиданно обнаруживаться): *Дэжэд шад улаан болошоод, һар-һур түргэн хубсалба, тиигээд газаашаа гүйжэ гарашаба* (В. Гармаев); *Таамаг нээхэдэнь, бэшэгтээ Таниин оруулһан шүлэг гарашана* (Ч. Цыдендамбаев).

ГАРБАЛ *юум. н.* 1) уг, уг үндэһэн (происхождение): *Сэхынь хэлэхэ болоо һаа, шэнэ танилсаһан эхэнэрни дворянска гарбалай бэшэ юм* (Ч. Цыдендамбаев); *Түрэһөөр түрбэлөө мэдээгүй, / Гараһаар гарбалаа мэдээгүй* (Аман зохёолһоо); ○ **уг, түрэл, түрбэл** *гэжэ үгэнүүдтэй парн. хэрэгл.*

ГАРБАЛГҮЙ *тэмд. н.* 1) гараһан газараа мэдэхэгүй (не знающий своего происхождения); 2) *шэлж.* уг муутай, үгытэй, ядуу тулюур (бедный): *Газар дээрэ гарбалгүй, уһан дээрэ удхагүй* (Оньһ. үг.).

ГАРБАЛИ *тэмд. н., эхир.* түрэһэн (родной): *гарбали аха дүү.*

ГАРБАЛТАН: уг гарбалтан *юум. н.* ямар нэгэн гарбалтай бүлэг зон, ямар нэгэн угтан (представители *какой-л.* национальности): *Би танай уг гарбалтан болохо буряадби* (З. Гомбожабай); *Агын буряадай найман эсэгын уг гарбалтан, алдар суута баатарнууд…* (Б. Баторова).

ГАРБИГАР *тэмд. н.* туранхай, һүүзэгэр, хонхигор (тощий): *гарбигар бэетэй*.

ГАРБИИЛГА *юум. н.* туралга, арһа яһан бололго (истощение).

ГАРБИИХА *үйлэ үг.* тураха, муураха, хонхигор болохо (быть *или* становиться тощим, истощаться): *Хабарай хагсууда тураһан үхэрнүүд гарбиигаад, үзэмжэгүй-гөөр харагдана*.

ГАРГААЖА *тэмд. н.* гаргамал, гаргаһан (рождённый): *Энэшни энэ эхэнэрэй гаргаажа басаганиинь, хадамда гарахадаа, үбгэнэйнгөө нэрэдэ орооһон*; **гаргаажа шэнэ** гаргаһаар, шэб шэнэ (новый, с иголочки): *гаргаажа шэнэ дэгэл*.

ГАРГААША *тэмд. н.* гаргаһан, гаргадаг,

зохёоһон (создавший, сочинивший): *«Манай тайшаа тухай дуу гаргааша хүн энэл даа», – гээжэ хүнүүд Доржодо тэрэ сэсэншье, зоригтойшье хүниие харуулхал бэзэ даа* (Ч. Цыдендамбаев); **хоб гаргааша** хоб тараажа эхилһэн, хоб зөөгөөшэ (распространивший сплетни); **хэрүүл гаргааша** хэрүүл шууяа татааша, хэрүүл үүдхэгшэ (затеявший ссору): *Доржо арсаа хэрүүл гаргааша, үхибүүдһээ тэнэг тэдэ ехэшүүлые аман соогоо харааба* (Ч. Цыдендамбаев).

ГАРГАГДАГША *тэмд. н.* хаһагдаһан, гаргуулһан (исключённый, уволенный): *Гэр байра абаха ээлжээнһээ хуули бусаар гаргагдагша эхэнэр гомдол бариба*.

ГАРГАГДАХА *үйлэ у., хүлеэгд. залог* 1) доторһоо газаашаа шэлжүүлэгдэхэ (быть выведенным *или* вынесенным): *Гэрэйнь хаяада модон хайрсагһаа гаргагдаһан онгонууд* (Ч. Цыдендамбаев); 2) гаргуулха, хаһагдаха, хаюулха (быть исключённым): *Энээн дээрэһээ ганса энэ уршагта Нимын түйгөөр өөрөө коммунаһаа гаргагдаһан байгаа гээшэ гүб?* (Ц. Дон); **ажалһаа гаргагдаха** ажалһаа сүлөөлэгдэхэ (быть уволенным с работы): *Ажалһаа гаргагдажа, ноён бэшэ болоо һаамни Балжадхан намайе үлдэхэл даа!..* (Д. Эрдынеев); **тушаалһаа гаргагдаха** тушаалһаа хаюулха, бууха (быть смещённым с должности): *Энээн дээрэһээ хэды ехэ хэрүүл боложо, Шаргай ноён десятска тушаалһаа гаргагдаа һэн* (Д. Батожабай); 3) хэблэгдэхэ, толилогдохо, баталагдаха (быть изданным *или* выпущенным): *Энэ хуудаһан гурбан хоног бүхэндэ нэгэ удаа эдир һурагшадай хүсөөр гаргагдана, эгээ мүнөө табадахи хуудаһаншинь эндэ няалгаатай байна* (Х. Намсараев); *Тишмэ сааран манда үгы, зүгөөр дирекциин шиидхэбэри гаргагданхай* (Д.-Д. Дугаров).

ГАРГАГДАШАХА *үйлэ у., видэй нэгэ түхэл* 1) гэнтэ, гансата гаргуулха, гаргагдаха (быть моментально выведенным *или* вынесенным): *Тэрэ барһанай углууда обоолоод байһан юумэниинь гэрһээ гаргагдашаба*; 2) али нэгэн газарһаа, эмхиһээ гэнтэ хаһагдаха, хаюулха (быть выведенным, быть исключенным или уволенным): *Хэшээлдээ хажуудахи хүршэдөө һаалта хэжэ байһаар, Баяр өөрөөшье мэдэнгүй класснаа гаргагдашаба*; *...тэрээн дээрэһээ коммунаһаа гаргагдашоод, бүри яахашье аргагүй төөришоод ябанаб* (Ц. Дон); 3) олоной мэдээгүй байтар, гэнтэ хэблэгдэхэ, толилогдохо (быть неожиданно изданным или выпущенным): *Тэрэ үеын үзэлдэ таарахагүй статья тиигэжэ гаргагдашаһан юм*.

ГАРГАГША *юум. н.* 1) ямар нэгэн юумэ үүдхэгшэ, үйлэ хэгшэ (зачинщик): *Тэрэ мэтэ «зүүнэй» нугалаа гаргагшад болон тэдэнтэй аядан дагалдагшадтай тэмсэхэ* (Ц. Дон); **үүсхэл гаргагша** эхи табигша, үүдхэгшэ (инициатор); **хэрүүл гаргагша** хэрүүл шууяа татадаг хүн (зачинщик ссоры); **гэм гаргагша** гэмтэ хэрэг үйлэдэгшэ (преступник); **2.** *тэмд. н.* алагдаһан, барюулһан (заколотый): *...һанал орожо, тэргын армагта тохоотой үсэгэлдэр гаргагша хонинойнгоо улаан арһа халимнажа оробо* (Н. Очиров).

ГАРГАЖАРХИХА *үйлэ у., видэй нэгэ түхэл* гэнтэ, хүлеэгдээгүйгөөр гаргаха, ябуулжархиха, сүлөөлжэрхихэ (неожиданно быстро вывести *или* вынести): *Тахил бурханаа аршаншьегүйгөөр гаргажархихада болохо юм ааб даа…* (Ц. Дон); *Хүдэлмэридөө урдаа хаража ябаһан Раднаяа гаргажархёод, эгээ хэмнай ажалаа хэхэ юм?* (Ц. Дон).

ГАРГАЛГА *юум. н.* 1) ямар нэгэн юумые досоохоо газаашань шэлжүүлгэ, холодуулга (вынос, вывоз, выведение): *Воскреснигтэ хүнүүдые гаргалга мүн лэ хашаншаг боложо байнхай* (Д. Эрдынеев); **шэбхэ гаргалга** шэбхэ адхалга (вывоз навоза); **энеэдэ гаргалга** энеэдэ наада үүсхэлгэ, шог зугаа табилга (плутовство); **арһа яһанай илгаа гаргалга** арһанай гү, али яһанай ондоо дээрэһээ газаашалалга, илгалга (расовая и национальная дискриминация); **ажал хүдэлмэриин дүн гаргалга** дүнлэлгэ, бэелүүлгээ элирүүлгэ, ажалайнгаа үрэ тододхолго (подведение итогов): *Жэлэй элдэб болзорто ажал хүдэлмэриин дүн гаргалгада түрүү һуури эзэлэн, ... үнэтэ бэлэг сэлэг абаһаншинь олон байха даа* (Б.-Б. Намсарайн); 2) сүлөөлүүлгэ, хаялга (исключение, увольнение): *ажалһаа гаргалга*; 3) гаталалга (переход): *хүн зониие хаарбазаар уһанай саана гаргалга*; 4) ямар нэгэн юумэ бүтээлгэ, хэблэлгэ (выпуск, издание): *Газетэ, журнал гаргалга – Петербург, Москвагай хэрэг* (Ч. Цыдендамбаев).

ГАРГАЛДАХА *үйлэ у., угталд. залог* хамта гаргаха (совместно выводить): *... зосоогоо харанхы боложо, хулөөшье татаха шэнээгүйнүүд, нюдэнһөө уһа гаргалдан, шуухиралдажа байгаад һэн* (Х. Намсараев).

ГАРГАЛСАХА *үйлэ у., хамтадх. залог* гаргахада хабаадаха (участвовать в выведении): *Шабарта һуушаһан машиные гаргалсабабди; Бэеэ аршалжа, уйдхараа шэнгээхын тулада гэрэй дээрэ дабхар гэр бари. Тэрэнэй бишыхан үүдэнэй халхабшын араһаа дайсантай хүсэ эдиеэ гаргалсажа*

шадахаш (Э.-Х. Галшиев).

ГАРГАЛТА *юум. н.* досоohоо газаашань шэлжүүлгэ, гаргалга, гаргашалга (выведение, расходование): *Улүү гарша гаргалта хэнгүй, ишгээд hалаhамнай болоо ха юм*; *Үшөө мүнгэ гаргалтагүй хэрэг бүтэбэ гээшэ*.

ГАРГАМА *тэмд. н.* гаргамаар, гаргажа боломоор (вызывающий, инициирующий действие): *Эгээл мини муу юумэл гаргама гэжэ hанаhан зүрхэн соомни дуран, хүлисэл гэжэ юумэнүүдэй үлэгдэл үшөө олдохо юм байнал!* (Ц. Цырендоржиев); *Харахада нан-шалдаа гаргама мунинха амитан hэн*; **шүлhэ гаргама** амтатай (вкусный, аппетитный); **нюдэнhөө уha гаргама** сэдьхэл уяруулма, нюдэнэй нёлбоho дуhаама (сентиментальный, трогательный).

ГАРГАСАГААХА *үйлэ үг., видэй нэгэ түхэл* гарган гарган байха, гаргажа байжа ябаха (вытаскивать, выводить): *Тиигэhээр байтарнь, Янжама ... гэрэй баруун урда буланда байhан баахан улаан хайрсагаа нээжэ, досоohоонь шэнэ пулаад, бээлэй мэтэеэ яаралтайгаар гаргасагаажа байба* (Ц. Дон).

ГАРГАХА *үйлэ үг., идх. залог* 1) газаа тээшэнь ябуулха, газаашалха, досоohоо газаашань шэлжүүлхэ, абаха, татан абаха, ябуулха, намнаха, үлдэхэ (выносить, выставлять, вытаскивать, вынимать, извлекать, доставать, выпускать, выгонять): *Удаань үбэр соohоо бэдэржэ, улаахан туулмаг гаргаба* (Ч. Цыдендамбаев); *Сагаан ямаамнай саhа малтаад, Хагда гаргажа, харамнан бархирнал* (Х. Намсараев); *Бээлэйешни дууhаха гэжэ хүсэд сайгаашье уугаагүй, үнеэгээшье гаргаагүй hуугаалби* (Х. Намсараев); **шабарhаа гаргаха** шабарhаа татажа абаха (вытаскивать из грязи): *Носолдохын хүсөөр лэ Тогоошо хула моришe шабарhаа гаргаа юм* (Д.-Д. Дугаров); **хүдөө гаргаха** а) тала газарта намнаха (выгонять в поле): *Тиимэ тунеядецуудые бултыень намнажа хүдөө гаргаад, газар хахалуулhайб, үбhэ сабшуулhайб, хони бэлшээлгэhэйб!* (Б. Мунгонов); б) хүдөө табиха, хүдөөлүүлхэ (хоронить): *...энэ Амидхааша нютаг ерэжэ, гүлмэр залуухан бэеэ хаяhан Субадиие хүдөө гаргаа бэлэй* (Н. Очиров); **золиг гаргаха** уншалгын hүүлдэ хүнэй дүрсэтэйгөөр уhанда бажууhан талха гаргажа галдаха ёhолол (совершать обряд *золиг*); **сор балин гаргаха** *будд.* үзүүртээ талхаар хэhэн хохимой толгойтой гурбалжан балиниие шажанай дайсан тэрсүүдые дараха, hайн үйлэнүүдые арьбажуулха бэлгэ тэмдэг болгожо, шүдхэрэй эдишэ, амин золиг болгон ламанарай хурал гүрэмэй түгэсхэлдэ гаргажа хаяха (совершать символическое жертвоприношение в виде пирамиды из теста, увенчанной черепом): *Удабашьегүй, сортоотой янзаар сор балингаа гаргаба...* (Х. Намсараев); **шалаа** (*гү, али* **хуян**, **хуян санха**, **бухиндаагаа**) **гаргаха** эльбэжэ, нидхэржэ хүшэхыень, унтархыень болюулха, үгы болгохо, заhаха, хуян дараха (снимать онемение, разминаться, путём упражнений избавляться от застойных явлений, усталости): *Заримдаа hургуулиин шабинар гү, али сүлөөтэй нэгэн ойронь ерэжэ, гарайнгаа шалаа гаргангаа туhалалсаха юм* (Ц.-Д. Хамаев); *Энээндэ хатууханаар хүрэхэ хэрэгтэй гэжэ сэдьхэн, түрүүлэгшэ хургануудайнгаа хуян гаргана* (Ц.-Ж. Жимбиев); *Нимгэр ехэ хэрэг бүтээжэ, hанаагаа амарhан хэбэртэй, hуняана, хурганайнгаа хуян санха гаргана* (Ц. Дон); *Шадалаараа харайжа, бухиндаагаа гаргаха дуратай хаш* (М. Осодоев); **хүлhөө гаргаха** хүлэрхэ, хүлhөө адхаха (проливать пот): *Мүнөөнэй арбан табатайшуул минии улаан шуhаараа туйлажа, хүлhөө гаргажа хүдэлhэн юумэндэмни даб гэhээр дарагдаад унахадаа болохо* (Ц.-Д. Хамаев); **нёлбоho гаргаха** уйлаха, нёлбоho дуhааха, нюдөөрөө уha гүйлгэхэ (пускать слезу): *Шагнажа байхадаа, зосоом уйтараад, уяраад, нюдэнhөө нёлбоho гаргаа hэм* (Б.-Б. Намсарайн); **абяа гаргаха** дуугарха (издавать звук, звучать): *Айдай халта гол оробо ха, юушьеб дуугарха hанаатай үүгэнэhэншүү абяа гаргаба* (С. Доржиев); **гал гаргаха** гал носоохо, аhааха (разжигать огонь, зажигать): *Очир нүхэрэйнгөө нюдэ руу удаахан шэртээд, хэтэеэ сохижо гал гаргаад, гаahатай тамхияа носообо* (В. Гармаев); ◊ **hара нара гаргаха** баярлуулха (радовать): *...мүнөө үдэр Должодтоёо уулзажа, hанаа сэдьхэлдэнь hара нара гаргаба гэжэ Хүхэнсэй үбгэн Шаралдай хүгшэн хоёр яажа мэдэхэ гээшэб* (Х. Намсараев); 2) ямар нэгэн юумэнэй саада тээ ябуулха, гаталуулха (перевести *или* перевезти на противоположную сторону, переправлять через *что-л.*): *Содбо Аржилмаа хоёрые саада эрьедэнь гаргаа бшуу даа* (С. Ангабаев); 3) бодхоохо, дээшэнь үргэхэ, дээрэ гарахыень баадхаха (поднимать): *Мүрөөшье тэрэ Шойдог абгаяа hүриин нюруу татахыень сомоотой үбhэн дээрэ гаргаад, дорohоонь асатай үбhэ шэдэжэ байба* (Д. Эрдынеев); ◊ **хүл дээрэ гаргаха** тэнхээ оруулха, хүл дээрэнь табиха, хүн болгохо (поставить на ноги, воспитать, устроить жизнь): *Зай, яадаг бэлэй, ганса үнеэмнай hаалгахаяа болижо, шэргэжэ байгаа юм бээ, энэ Зоригтодоо юугээ эдюулжэ, хүл дээрэнь*

гаргаха гээшэб? (Х. Намсараев); 4) харуулха, элирүүлхэ, тодоруулан дамжуулха, үүдхэхэ, эхилхэ, һэдэхэ, оролдохо, бүтээхэ (проявлять, обнаруживать, выражать); **эдэбхи гаргаха** эршэ ехэтэй байха (проявлять активность): *Өөрөө нэгэ дурадхал, нэгэ эдэбхи гаргахагүй, тиигээд ондоо хүнэй үүсхэл гаргахада атаархаха* (Д. Эрдынеев); **үүдхэл гаргаха** ямар нэгэн ажал хэрэгтэ эгээ түрүүшын алхам хэхэ, шэнэ хэрэг үүсхэхэ (быть пионером в *каком-л.* деле, начинать впервые *какое-л.* дело): *Эрдэмтын ханаабта хаалта хэжэ, бишыхан уһан тээрмэ тодхохо тухай Степан үүдхэл гаргаба* (Ч. Цыдендамбаев); **хэрүүл** (*гү, али* **будаляа**) **гаргаха** хэрүүл шууяа татаха (затевать ссору): *Мүнөө урдаһаань һөөргэдэбэл, үшөө ехэ хэрүүл гаргахаяа мэдэһэн тула холо болохо гэжэ һанаһан байгаа* (Д. Эрдынеев); *...колхозой дунда будаляа гаргажа, ударнигуудые гүжэрдэхэ, тэдэнэй нэрые доройтуулха гэхэ зэргын ябуулга хэхэ түсэбтэй байба* (Ц. Дон); **шууяа гаргаха** шууяха, шааяха, шууяа татаха (устраивать шум, шуметь): *Хойноһоомни шиидшье гэһэн шууяа гаргангүй, урагшаа!* (Ц. Цырендоржиев); **энеэдэ** (*гү, али* **энеэдэ наада**) **гаргаха** энеэлгэхэ, хүхеэхэ, баярлуулха (вызывать смех, радость): *Теэд хүн зоной дунда энеэдэ гаргажа, хүхюу үгэ хэлэжэ ябахада, һайн шэнги байха юм* (Ч. Цыдендамбаев); *Үүдэнэй саана гармошко наадана, Ранжуров дүхэриг соо хүхюутэйгээр энеэдэ наада гарган ябана* (Г. Цыдынжапов); **оролдолго гаргаха** оролдохо, хэшээхэ (прилагать усилия, стараться): *Хогшол зөөриеэ норгохогүй гэжэ эзэниинь ехэхэн оролдолго гаргаа* (Ц.-Ж. Жимбиев); **хүсэ гаргаха** хүсэ хаяха (прилагать силы): *Тэрээн тухай полици, жандармнууд хэды ехэ хүсэ гаргажа, бэдэрээ мүрдөөшье һаа, оложо шадабагүй* (Х. Намсараев); **забдалга гаргаха** туршаха, оролдохо, үзэхэ (предпринимать попытку): *Эдэнэр ... фермые гартаа абажа, ажал хүдэлмэриень зорюута унагаахын забдалга гаргаба* (Ц. Дон); **баатаршалга гаргаха** эрэлхэг зориг харуулха (проявлять геройство): *Бидэнэй тухай хүнүүд дайлалдажа, үдэр бүри баатаршалга гаргажа байха, харин ши үнеэн тухай хэлэжэ һалахагүйш* (М. Осодоев); **олон зан гаргаха** янгархаха, эрхэхэ (капризничать); **муу зан** (*гү, али* **муугаа**) **гаргаха** муу талаа, дутагдалаа харуулха (показывать дурной характер, проявлять себя с плохой стороны): *Энээнһээ урда Базарта үнэн сэдьхэлһээ этигэжэ, ишгэжэ муу зан гаргахыень үзөөгүй, Базарһаа һайн хүн үгы гэжэ һанажа ябадаг...* (Ц. Дон); *Золтын муугаа гаргажа эхилхэдэ, Ханты хүгшөө гартань ороогүй, тэрьедэжэ ошоһон байгаа ёһотой гэжэ тухайлба* (М. Осодоев); **хоро шараа гаргаха** үһөөрхэхэ (мстить): *Үнгэрөөшэ һүниимнай ябадалай түлөө тэдэнэр бүри хоро шараа гаргажа, айл аймагыемнай хооһолхо, добтолхо байха* (Б. Санжин, Б. Дандарон); **хороёо гаргаха** уур сухалаа багтаажа ядаха, үһөөрхэхэ (вымещать злобу): *Тиигээд Эрдэмтэ хэн нэгэндэ сухалтай байгаад, минии ямаадта хороёо гаргаба гэжэ Степан Тимофеевич бодоно* (Ч. Цыдендамбаев); **гохо мэхэеэ гаргаха** мэхэлхэ, мэхэ урьяха (прибегать к обману, лукавить): *Цогтоев гохо мэхэеэ гаргаба гэжэ хүнүүд мэдээд, бүри һэргэг болобо* (Ч. Цыдендамбаев); **түбэг гаргаха** һаад татаха, үлүү ябадал хэхэ (вызывать хлопоты, причинять беспокойство): *Харин һанаагаа зобожо, үлүү ябадал түбэг гаргаа байналта даа* (Х. Намсараев); **уран гараа гаргаха** уран шадабарияа харуулха, оролдохо, үйлөөрөө болохо (проявлять мастерство, стараться): *Баһа хэдэн һамгад уран гараа гаргажа, уужа, тэрлигүүдые утаһаар логшоно* (Б. Санжин, Б. Дандарон); 5) зайлуулха, үлдэхэ, сүлөөлхэ, тоодо оруулхаяа болихо, хаяха (исключать, увольнять, выводить из состава, отчислять, выгонять, выселять, выдворять): *Эдэниие гаргахадаа үлүү юумэ нэгэшье дурдангүй, һайн дурааараа гарахамнай гэһэн өөһэдынь мэдүүлгын ёһоор гаргабабди* (Х. Намсараев); *Энэ мори эндэ түбһэн хүнүүд унаад лэ, ишэ тиишээ гүйлгэжэ, унаанһаа гаргахань гээшэ гэжэ хэнтэгээр һанана* (Ц. Дон); **ажалһаа гаргаха** ажалһаа сүлөөлхэ, хаяха (увольнять с работы): *Зарим тушаалтадай гүрэнэй мүнгэ зөөри эдеэд гү, али эдилгэ абаад, ондоошье зальхай ябадал хээд байхадань, ажалһаань гаргадаг байгаа* (Ц. Шагжин); **университедһээ гаргаха** университедһээ хаяха (отчислять из университета): *Тиигээд заһараагүй һаа, университедһээ гаргагдажашье болохо ха юмбиб* (Ч. Цыдендамбаев); 6) тогтоохо, баталха, шиидхэхэ, тодоруулха (утверждать, принимать, выносить *резолюцию*, *решение*): *Хамаг хүсэеэ эмхилжэ, Тон халуун зоригһоо Тогтоол гарган батална* (Х. Намсараев); **шиидхэбэри гаргаха** шиидхэхэ (принимать решение): *Тэрэнэй урал аман, ямар нэгэ шиидхэбэри гаргажа ядажа, сүхэржэ байһандал үзэгдэнэ* (С. Ангабаев); **тогтоол гаргаха** тогтоол батлаха, тогтоохо (принимать постановление): *Тиимэһээ бидэнэршье гүрэнэй туг тухай хэлсэжэ, тогтоол гаргаха ёһотойбди, энэ асуудалаар хүндэ дурадхал байна гү?* (С. Норжимаев);

һанал гаргаха һанал оруулха (вносить предложение): *Энэ хэрэг тухай эсэслэн тобшо һанал гаргахань тон бэрхэ байна* (Ц. Дон); **үдэр гаргаха** үдэр тодоруулха, тогтоохо, шэлэхэ (определить *благоприятный* день для *какого-л.* дела): *...буряад зоной нүүдэлдэ бурхан шэнги богдо ламанарай зарлигай ёһоор үдэр гаргажа, хари орон тээшэ харгы замыетнай заажа ябаһан хүнүүд гээшэбди...* (Х. Намсараев); **болзор гаргаха** хугасаа тогтоохо (устанавливать срок): *Арба гара хоноод, ябахабди. Булганда дуулгааб, болзор гаргааб* (Ц. Цырендоржиев); 7) буйлуулха, болбосоруулха, бүтээхэ, хэблэхэ, ниитэлхэ (производить, выпускать, издавать): *Энэ болбол Москвада гаргажа байдаг «Правда» гэжэ газетын һүүлшын номерто хэблэһэн байна* (Х. Намсараев); **тоһо гаргаха** тоһо буйлуулха, болбосоруулха (производить масло): *Минии бодоод үзэхэдэ, тоһо гаргаха нормомнай бага шэнги байна* (Ц. Дон); 8) хэхэ, бии болгохо, үлөөхэ, үгэхэ, сүлөөлхэ (делать, оставлять, освобождать): *Хүзүүдэлдэн ябаһан басагадай дундаһаа хоёрынь барисалдаһан гарнуудаа дээрэ үргэжэ, үүдэ нээһэн мэтэ нүхэ гаргана* (Ц. Шагжин); **забһар гаргаха** а) халта нээхэ, ангайлгаха, зай хэхэ (делать промежуток *или* щель): *Яаража, байжа һуужа ядаһан Гомбо дежурилһан санитарай һуудаг таһалгын үүдэ аргаахан татажа, заахан забһар гаргаад шагааба* (Х. Намсараев); б) халта тогтохо, халта амарха (устраивать перерыв): *Тиихэ хоорондоо хоёр-гурбан үдэрэй забһар гаргажа, Улаан-Удэ хүбүүндээ ошобо, басага хурьгэнтэнэйнгөө мэндыень мэдэбэ* (Б. Мунгонов); **хярхаг гаргаха** сабшахада далан үлдөөхэ (оставлять огрехи *при косьбе*, неаккуратно косить): *Хярхаг бү гаргагты, доогуур сабшагты, бидэнэр хадаа гансахан ехэ газар сабшаха тэды бэшэ, харин ехэ үбһэ гаргахын тулада тэмсэхэ гэһэн гол зорилготой байха ёһотойбди* (Х. Намсараев); **һуури гаргаха** һуури сүлөөлхэ, үгэхэ (выделять место, освобождать место): *Шулуун Жаргал хоёр зэргэ бодожо, столой саана һуури гаргажа үгэбэ* (Д. Эрдынеев); **харгы гаргаха** харгы үгэхэ (уступать дорогу): *Үндэр, эреэн дугаагайнь сад хоёр хонхонууд «харгы харга, харгы харга» гэлдэн жэнгирнэ* (Ч. Цыдендамбаев); **дүн гаргаха** тобшолол хэхэ, согсолхо (делать вывод, подводить итог): *...аймагай комитедэй секретарь өөрөө энэ хэрэгэй дүн гаргажа, тобшо хуряангы аад, тон тодоор үгэ хэлэбэ* (Ц. Дон); **алдуу гаргаха** эндүүрхэ, алдуу хэхэ (ошибаться, делать ошибки): *Элдэб юумэ тархидаа оруулаа һаа, алдуу гарганаш* (Ц. Цырендоржиев); 9) дүрсэлхэ, һажаалгажа зураха, бэшэхэ (выводить, чертить): *Эрхэтэ багша мүнөө хадамал хабтагайн хоёр талада гаража байжа, тэндэ бэшэгдэһэн зүйлнүүдые минии хэлэһэн, зааһан соо гаргажа шадаба гү, яаба ааб...* (Х. Намсараев); **хээ** (*гү, али* **угалза**) **гаргаха** угалза зураха, угалзатуулха (выводить узоры): *Нарилжа хэгдэхэ ёһотой тэрэнээ абаад, угалзын гансаханшье хээ гаргажа үрдеэдүй байтарнь, гэб гэнтэ үбсүүндэнь, ара нюргандань аягүйгөөр хадхажа үбдэбэ* (Ч. Цыдендамбаев); *Захыень хара сэмбээр гү, али хилэнгээр угалза гарган хүбөөлдэг* (А. Эрдынеева); **мүрөө гаргаха** а) ямар нэгэн юумэн дээрэ мүрөө үлөөхэ (оставлять след): *Мүнгэн сагаан хюруу дээр / Мүрөө гарган ябалайлши* (Д. Улзытуев); б) түрүүшын бураздаа татаха (проложить первую борозду); в) гараар сабшаха газартаа эхи табижа, адаг хүрэтэрнь түрүүшын зурууд сабшажа унагааха (делать прокос *на сенокосе или при жатве*): *Дамдинжаб үндэрөөр ургаһан хяагтай нилээд ехэ талмайн зүүн захаднь ошожо, баруун тээшээ шэглэһэн нилээд ута түрүүшын мүр гарган сабшаба*; г) Сагаан һарын шэнын нэгэнэй үглөөгүүр ламын зааһан һайн зүг руугаа хэдэн алха хэхэ, халта ябаха, жэлэй ажал үйлэнүүдэй бүтэмжэтэй һайн байхые зүгнэһэн ёһолол (проложить свой путь в Новом году, *утром первого дня Сагалгана пройти несколько шагов в направлении, указанном ламой как благоприятное в новом году*): *Мүрөө гаргаха бүреэ энэ жэлэйнгээ зүг руу хэды алхаад, саашань ошохо гэһэн зүг руугаа годирон ябадагби гэжэ Гэндэн хэлэбэ*; 10) алаха, ами таһалха (резать, колоть, закалывать): *Эрдэмтэ хони гаргаба. Димид гэдэһэ доторыень угаажа, хото соонь шуһа шудхажа шанаба* (Ч. Цыдендамбаев); 11) шанаха (варить): *Хэшэгтэ айхабтар ехээр шүлэ гаргажа, хониной мяхан хартаабха хоёрые обойтор шараба* (Ч. Цыдендамбаев); 12) түрэхэ, зулзагалха (родить, приносить приплод): *... хоёр басага гаргаа һэм...* (Х. Намсараев); *Энэ жэлдэ нэгэ халзахан түлгэнь гурбан хурьга гаргаба* (Х. Намсараев).

ГАРГАҺААР *тэмд. н.* 1) тон һаяхан гаргаһан (только что зарезанный); **гаргаһаар мяхан** һая гаргаһан мяхан (парное мясо): *Иимэ мяхан шэмэ шүүһэеэ алдангүй, гаргаһаар мяхан шэнги хадаглагдадаг юм* (Д. Шагдарова); 2) түрэһөөр гансахан, аха дүүгүй (единственно рождённый): **гаргаһаар ганса хүбүүн** ори ганса түрэһэн хүбүүн (единственно рождённый сын).

ГАРГАША *юум. н.* гаргашалга, гарза (расход, затрата): *Ямар юумэнүүдһээ олзонь бүрилдэхэб, ямар гаргашанууд байхаб, бригадань хэды шэнээн сэбэр олзо колхоздоо оруулхаб гэжэ эндэһээ харагдана* (Ж. Балданжабон); **гаргашаяа тэхэрюулхэ** гаргаһан мүнгөө бусааха (восстановить затраты): *Энэшни өөрынгөө гаргашые заатагүй тэхэрюулхэ байха* (Ц.-Ж. Жимбиев).

ГАРГАШАЛАГДАХА *үйлэ у., хүлеэгд. залог* гаргашада ошохо, гаргаша хааха (расходоваться): *Юрөө горхон дээрэ хаалта барихын тулада олон зуу мянган түхэриг гаргашалагдаа һэн* (Б. Мунгонов).

ГАРГАШАЛГА *юум. н.* ямар нэгэн юумэндэ мүнгэ зөөриеэ гаргалга (расходование): *Гаргашалгын талаар хэмжээн абтаха ёһотой*.

ГАРГАШАЛХА *үйлэ у.* хэрэг бүтээхын тулада мүнгэ зөөри гаргаха, һалгаха, юумэ бүтээхэ (израсходовать, истратить): *Ехэдээл һаа, өөрын хармаанһаа хори-гушан солхооб гаргашална бэзэб* (С. Цырендоржиев).

ГАРГАШЫН *тэмд. н.* гаргашалагдаха, гаргагдаха (расходный): *гаргашын сметэ*; **гаргашын дэбтэр** гаргаһан мүнгэ тэмэглэдэг тетрадь (расходная книга).

ГАРГУУ *тэмд. н.* 1) бусадһаа үлүү, үлүү гарама (исключительный); 2) ходо түрэдэг (часто рожающая, плодовитая): *ехэнхидээ хүбүүдые гаргуу һамган*; ◊ **гаргууда гараһан** а) үгэ шууяа татаһан (пресловутый): *гаргууда гараһан хэрэг*; б) орхигдоһон (заброшенный); **гаргууда гараха** орхигдохо, хэрэглэлгэһээ гараха (выйти в тираж); **гаргуундаа гарах** *бэшүүр* эшэхэ нюурүй болохо, һэнгэргүй болохо, убайгүйдэхэ (наглеть): *Залуучуулы хараахкүйд, тэдэнч гаргуундаа гарах*.

ГАРГУУЛХА *үйлэ у., идх. залог* 1) досоohоо газаашань шэлжүүхые баадхаха, газаашань хаюулха, ошохые баадхагдаха, эльгээхэ (заставить или просить вывести, вытащить, выбросить, отправить): *Аламжа Мэргэн хүбүүн Дайнай газар үмдэхэ Далан гурбан тобшотой Даар торгон дэгэлээ Асаруулжа үмдэбэ, Газарай холодо үмдэхэ Гахайн шэри гуталаа Гаргуулжа үмдэбэ* (Х. Намсараев); *Дарга тэрэниие лекци уншахыень хүдөө гаргуулаа*; **мүнгэ гаргуулха** мүнгэеэ гаргахыень баадхаха (вынуждать раскошелиться): *Гуйжа байжа, хоёр мянгыень гаргуулаа*; 2) гаргагдаха, намнуулха, ябуулагдаха, хаюулха (быть исключённым, выведенным, выгнанным): *– Шабар бурханай түлөө комсомолһоо гаргуулха аргам үгы, – гэжэ зоримгой эрид харюусаба* (Ц. Дон); **тушаалһаа гаргуулха** тушаалһаа сүлөөлэгдэхэ, хаюулха (отстраняться от должности): *Отделениие эрхилэгшэ Дамбаев тушаалһаа гаргуулаад, хайшаашьеб зөөжэ ошоо, Бато Галсанович отделениие даажа абаа юм ха* (Д.-Д. Дугаров); 3) тодоруулха, тодорхойлон гаргаха, элирүүлхэ, эли болгохо (определять, устанавливать): *Хүдөө табиха үдэрыень гаргуулан сасуу дуулгахабди, олоороо ерээ һаатнай һайн һэн ааб даа* (Д. Эрдынеев); 4) ябуулга хэжэ, ном хэблүүлхэ (добиваться выхода, издания книги): *Теэд яаба хээбэшье, энэ статьягаа гаргуулха ёһотойб гэжэ шэбшэһээр гэртээ харибаб* (Д. Доржиева); 5) алахыень баадхаха, ами таһалуулха (заставить *или* попросить зарезать, заколоть): *Тиигэжэ Лубсан хүршэтэнэй гахайгаа гаргуулхалаар, пенсиингээ бүхы мүнгэндэ шахуу мяха худалдажа абаба* (Г. Дашабылов).

ГАРГУУТ *тэмд. н., хяагт., бэшүүр* хээлитэй, хүл хүндэ, түрэхэ (беременная): *гаргуут эхэнэр*.

ГАРГҮЙ *тэмд. н.* гарынь үгы, ямар нэгэн шалтагаанаар гарһаа һалаһан (безрукий): *Хэды тиигэбэшье гаргүй хүн, юундэшьеб, мухар түгсүүлдэл юм байна гэжэ хүгшэндэ үзэгдэбэ* (Ц.-Д. Хамаев).

ГАРДАГАР *тэмд. н.* 1) дардагар, дордогор, горзогор, горхогор, гордогор, хатуу, шэрүүн (твёрдый, не гибкий): *...бараар дарагдамал онсо тодо үзэгүүд гардагар шара сааргһан дээрэхи ягаан шугам дамжаад, зэргэлэн харлана* (Ч. Цыдендамбаев); 2) шүрбэһэлиг, хэрмэн маряатай, маряагүй, туранхай (жилистый, сухощавый, сухой): *Үндэр аад, гардагар туранхай хүн.*

ГАРДАЙЛГАХА *үйлэ у., идх. залог* 1) горогороор харагдаха, горогороор байлгаха, горойлгохо (быть твёрдым, жёстким); 2) шүрбэһэлиг, туранхайгаар харагдаха (смотреться сухощавым, худым): *Дамба гардайлгажа, даншье маряагүй даа*.

ГАРДАЙХА *үйлэ у.* 1) горойхо, дардайха, дордойхо, хатуу байха (быть твёрдым, жёстким): *Арһандаа эдеэ оруулангүй нобшорһоор, тэрэнь гардайба*; 2) маряагүй байха, шүрбэһэлиг байха (быть жилистым, сухощавым или сухим): *гардайжа ябаха*.

ГАРДАЛДАА(Н) *юум. н.* 1) гараараа оролго, гараараа тулалдалга (возня, борьба); 2) *шэлж.* наншалдаан, гар наанаһаа оролсоон (перепалка, драка).

ГАРДАЛДАХА *үйлэ у., угталд. залог* урда урдаһаа гараараа орохо (возиться, бороться): *Залуу урядник ганса гарыень диилэжэ ядан гардалдана* (Ч. Цыдендамбаев); **гардалдан тулалдаха** улаан гараараа сохилсон орохо (драться врукопашную).

ГАРДАН *юум. н., будд*. баярта ушарта хэрэглэгдэдэг сагаан олбог (белый тюфячок, используемый в торжественных случаях).

ГАРДАХА *үйлэ үг.* 1) хүндэлжэ хоёр гараараа абаха, үгэхэ (брать в руки); 2) гараараа орохо, гарай хүсөөр тулалдаха (драться); 3) *шэлж., хууш.* хашаргаха, зобоохо, эсээхэ (донимать, докучать).

ГАРДИ *юум. н., аман зох.* 1) асари томо шубуун, жэгүүртэнэй хаан (феникс); 2) *шэлж.* монгол бүхын соло, уласай нааданда найма дахин илагшада олгогдодог (титул монгольских борцов): *уласын гарди*.

ГАРДИХА *үйлэ үг.* **гарьдаха** *хара*.

ГАРДУУЛХА *үйлэ үг., идх. залог* 1) гараар орогдохо (подвергаться нападению руками): *Гэнтэ гардуулаад, диилдэшооб*; 2) гартань барюулха (вручить в руки): *этигэмжэлһэн бэшэг гардуулха*; **шагнал гардуулха** шагнал барюулха (вручить награду).

ГАРЖААМА *юум. н., будд*. Дүгэргаржаама гэжэ бурханай хуряангы нэрэ. Гаржаама бурханиие аюулай болоһон газарта, жэшээнь, дайнай газарта зүүгээд ябахада, хүниие һомон дабахагүй гэдэг байгаа (название божества, охраняющего человека от пули): *Тиихэдэ Цыден-Жаб гэжэ хүн Доржо эсэгэһээнь энэ гаржаама арбан найман ондо абаһан болоно гү?* (В. Гармаев).

ГАРЗА *юум. н.* 1) гарша, гаргаша, алдуури (убыток, ущерб, потеря): *Тэрэнэй эндүүржэшье буруу хэлэбэл, гарзань ши бидэ хоёр дээрэ бууха* (Д. Эрдынеев); **гарза хохидол** һүйд, гэмтэл, гарза, гээлтэ, хаялга, хоролто (урон, ущерб, убыток): *Тиихэдэ үнгэрэгшэ үбэлдөө ехэ вольтын электролини эбдэржэ, баһа нэгэ гарза хохидол ушаруулба* (Б. Мунгонов); **гарза гай** муу юумэн, зоболон уршаг (несчастье, напасть): *Бэлэг сэлэг, гарза гайнь ехэл болохол даа* (А. Жамбалдоржиев); **гарза багатай** гаргаша багатай, гаргашань бага (малоубыточный): *Мархансай гарза багатай зарасанарые баридаг* (Ч. Цыдендамбаев); **гарза хоролтогүйгөөр** (*гү, али* **хорзогүй**) алдангүйгөөр, хохиролдо оронгүйгөөр (без потерь): *Гарза хоролтогүйгөөр бүрин бүтэн малаа ондо оруулха*; *Гарза хорзогүй, гарюуһантай ушарангүй үбэлөө үнгэргэжэ байһандаа адуушад баяртайнууд* (С. Цырендоржиев); **гарзада** (*гү, али* **гарза дутагдалда**) **орохо** хохидолдо орохо, гарзатаха (нести урон): *Хоолойень тэжээжэ, харууһалжа, аргалуулжа, туйлай ехэ гарзада орооб* (Б. Мунгонов); *Гарза дутагдалда гансашье ородоггүй, Хүндэлэлэй грамотада хүртөөд һаладаггүй, Магазинай дарга Дарма Хүршэнэрөө гайхуулаа* (Ш. Нимбуев); **гарзада оруулха** хохидол ушаруулха, гарзатуулха (причинять ущерб): *Зүгөөр энэ һалбаримнай жэл соогоо хоёр зуугаад мянган түхэригэй гарзада оруулдаг* (С. Цырендоржиев); **гарза хүсэлдүүлхэ** гаргаһан мүнгэеэ гү, али алдаһан зөөриеэ бусааха (восполнять убытки): *Таряа талхан, үбһэ ногоон элбэгээр ургаха. Тиихэдэнь хамаг гарзаяа хүсэлдүүлхэбди даа, байзагтылши!* (Б. Мунгонов); ○ **гай, олзо, хохидол** *гэжэ үгэнүүдтэй парн. хэрэгл.*

ГАРЗАГАР *тэмд. н.* дардагар, дордогор, горзогор, горхогор, хатуу, шэрүүн, хүрхэхарха (негибкий, жёсткий): *Хүгшэн уншалгаяашье мартажа, хүл дороо хэбтэһэн гарзагар шүдэр шүүрэн абаад…* (Ж. Балданжабон).

ГАРЗАГҮЙ *тэмд. н.* гаршагүй, алдууригүй (безубыточный, без потерь): *Олон үгэдэ олзогүй, ганса үгэдэ гарзагүй гэлсэгшэ* (М. Осодоев).

ГАРЗАГҮЙГӨӨР *наречи* гарзада оронгүйгөөр, гаргашагүйгөөр (безубыточно): *Бидэ болбол нэгэшье монсогор ороо*ho *гээлтэгүйгөөр таряагаа хуряаха, нэгэшье хурьга тугал гарзагүйгөөр малаа ондо оруулха талаар хатуу хэмжэнүүдые хаһа саг соонь абаха уялгатайбди* (Х. Намсараев).

ГАРЗАЛУУЛАГДАХА *үйлэ үг., хүлеэгд. залог* 1) хохидолдо орохо (быть в убытке); 2) үхүүлхэ, ан арьяатанда барюулха (быть утраченным по непредвиденным обстоятельствам – *о скоте*): *Мүнөө жэл хара гүрөөһэн болон шонодо барюулжа, олон хонин гарзалуулагдаа.*

ГАРЗАЛУУЛАЛГА *юум. н.* хохидол, гэмтэл, хоролто, гарзада оролго, гарзалалга (убыток, потеря): *Зобоходоол ишгэжэ удаарһыень, гарзалуулалга гансаташ үзөөгүйень Будаали мэдээд лэ, олон үгэ хөөрэлдэхэ дурагүй, юумые һайн тээшэнь болгожо, шулуудуулба ха юм* (Ц.-Д. Хамаев).

ГАРЗАЛУУЛХА *үйлэ үг., идх. залог* 1) хохидол ушаруулха, гарзада оруулха (наносить урон, причинять убытки): *Энэ городоймнай хүүхэн хони хурьга гарзалуулна гэжэ дуулгахам гэнэ бэшэ гү?* (А. Жамбалдоржиев).

ГАРЗАЛХА *үйлэ үг.* 1) гарза болохо, гарзада орохо, гарша болохо, гарзатай байха (приносить убыток, допускать убыток): *Ажахын нёдондо жэлдэ нөөсэлжэ шадаһан мүнгэниинь кризисэй болоһон энэ жэлдэ гарзалаа*; 2) үхэхэ (умирать, нанося убыток – *о скоте*): *Эдэнэй бригадын хоёр отарань шуурганда дайрагдажа, урда тала уруу жэдээ, орой дээрээ гушаад гаран хонид*

хүлдэһэн, дааран, гарзалһан байгаа (Ц.-Ж. Жимбиев).

ГАРЗАЛХАХА *үйлэ у.* гарзада орохондоо шаналха (сожалеть об убытке): *...Шагдар ехэл гарзалхан: – Хайран буха, нёдондо холоһоо асарагдаһан үүлтэртэ буха юм һэн, – гээд, гүүгээ уяхаяа бургаһад тээшэ ошобо* (Д.-Д. Дугаров).

ГАРЗАЛХУУЛХА *үйлэ у., идх. залог* гарзалхахые баадхаха, гарзалхаха мэдэрэл түрүүлхэ (заставить считать убыточным): *Балма гэртээ элдэб гоёолто хэе гэжэ үбгэндөө гарзалхуулба*.

ГАРЗАЛШАХА *үйлэ у., видэй нэгэ түхэл* абаһаар гарзалха (моментально, быстро умирать, нанося ущерб – *о скоте*): *Түрүүшээр хурьгад яһала олон хэбэртэй байдаг аад, хабар болоходо ехээр гарзалшадаг юм* (Ж. Балданжабон).

ГАРЗАТААХА *үйлэ у., идх. залог* хохидолдо оруулха (заставить понести убыток, наносить ущерб): *Тиигээд ишмэ юумэ хэжэ ябаһан аад, өөһэдыгөө гарзатааха гэжэ яахабибди. Бидэш тэнэг хүнүүд бэшэ байхабди!* (Д. Эрдынеев).

ГАРЗАТАЙ *тэмд. н.* гаргашатай, олзогүй, олзо асархагүй (убыточный, с потерей): *Дайн гээшэ гарзатай, уйдхартай хэрэг, юунэй түлөө дайлалданабибди?* (Б. Санжин, Б. Дандарон).

ГАРЗАТАЙГААР *наречи* гаршатайгаар, гаргашатайгаар, хохидол ехэтэйгээр (убыточно, с потерями): *Бага гарзатайгаар, охорхон саг соо ехэ түмэр хайлуулхаяа оролдоно ха юм* (Ч. Цыдендамбаев).

ГАРЗАТАЙХАН *тэмд. н.* хохидол ехэтэйшэг (с довольно большими потерями): *Тэрэ үбэл колхозоймнай мал гарзатайхан ондо орожо байһан аад, хүбүүмни суглаа хурал дээгүүр муушалуулжа зобоо бэлэй* (Д. Эрдынеев).

ГАРЗАТАХА *үйлэ у.* хохидолдо орохо, гарзада орохо (терпеть убыток, оказываться в невыгодном положении): *Тиигээд хоёр машина модониинь Аргалиин эхиндэ ойдо зандаа. Тэрэниинь лэ асаржа үгөө һаа, гарзатахагүйл байхаш гэжэ һананаб* (Д. Эрдынеев).

ГАРЗАТАШАХА *үйлэ у., видэй нэгэ түхэл* гэнтэ, хүлеэгдээгүй газар хоходолдо орохо (неожиданно потерпеть убытки): *Базарай ганса нюдөө гарзаташаһые ябаһан ошоһон хүнүүдтэ хобложорхюужан гээ гүш даа* (Х. Намсараев).

ГАРЗАТУУЛХА *үйлэ у., идх. залог* хохидол ушаруулха (вынудить терпеть убытки, поставить в затратные условия): *Энэ тулюур барилгашадта урид мүнгыень түлэ гэжэ харин шимни намайгаа гарзатуулбаш*; *Зонһоо алба татахадаа, өөрыгөө гарзатуулхаар бэшээр нэмэлтэ оруулна бэээт!* (Ж. Балданжабон).

ГАРЗАШААХА *үйлэ у.* гарзалхаха, гарзатай гэжэ тоолохо (считать убыточным, не желать терпеть убытки, расходы): *Шамда ерээд байһан үедөө гэрээ һанажа зобоходомни айлшалуулхаяа гарзашаагша һэнши* (Д. Эрдынеев).

ГАРИ *юум. н.* шоно, нохой болон, гахайн бааһан (экскременты, испражнения *собаки, волка, свиньи*).

ГАРИГ *юум. н.* бэе махабадай мэдэрэлгүй болодог үбшэн, хүнэй зүрхэн соо гү, али уураг тархи соо һудаһанай таһархада, иимэ үбшэн хүрэдэг (паралич): *Дандаров гариг үбшэндэ дайрагдаһан мэтэ шэшэргэнэн байжа урагша хойшоо ялтагашана* (Ж. Балданжабон); **гариг саа** бэеын мүсэ эрхэтэнэй мэдэрэл алдагдаха саа үбшэн (апоплексия, паралич): *Гариг саа үбшэн дайраа*.

ГАРИГАР *тэмд. н.* нарин үндэр, үндэр туранхай (худой, высокий, долговязый): *Үүдэнэй хажууда тохишлодожо байһан гаригар үндэр Улхаан пигдагар хара Хулхаан хоёрые хүнүүдшье байна...* (Ж. Балданжабон).

ГАРИГТАХА *үйлэ у.* гариг үбшэн хүрэхэ, гаригта дайрагдаха (быть парализованным, парализоваться): *Һүүлэй үедэ гаригтаха ушар ехэ олон болонхой*.

ГАРЛАХА *үйлэ у.* гараар хэхэ, гарай хүсөөр бүтээхэ (делать *что-л.* руками).

ГАРМА: балжан гарма *юум. н., ург.* дундаа шара аад, сагаан гонзогор нарин дэльбэнүүдтэй сэсэг (ромашка белая); **хүхэ балжан гарма** *ург.* дундаа шара аад, хүхэ дэльбэнүүдтэй сэсэг (цикорий): *Манай эндэ хүхэ балжан гарма намар тээшэ ургадаг*.

ГАРСА *юум. н.* олом, гол мүрэндэ уһа гарадаг налуу эрьетэй гүйхэн газар, гараса (переход, брод, переправа): *гарсаар тойрожо гараха*.

ГАРТАЙ: **уран гартай** *тэмд. н.* уран, бэрхэ, дархан бэлигтэй, һайнаар хэдэг, бүтээдэг (умелый, производящий продукцию высшего качества): *Тэрэ номдоо хурса, үетэндөө хүндэтэй, илангаяа уран гартай юм һэн* (С. Цырендоржиев); **алтан гартай** дээдэ гарай, тон һайн (умелый, с золотыми руками): *Энэ Дугарнай алтан гартай, ажалша бэрхэ хүн гээшэ даа* (Б. Мунгонов); **элбэг гартай** юумэ арьбажуулхадаа бэрхэ, элбэг дэлбэг, харуу бэшэ (щедрый): *Манай Цыремжит абгай элбэг гартай, ехэ һайн хүн юм*; **барюу(хан) гартай** харуу, татуу гартай

(скупой, прижимистый): *Бадма абгай худатнай нилээдгүй барюухан гартай гээшэ даа…* (Х. Намсараев); **хүнгэн гартай** а) аргалхадаа бэрхэ, аргалхадань, үбшэн хүн хойшолонгүйгөөр эдэгэдэг (имеющий лёгкую руку – *о человеке*, у которого пациент быстро выздоравливает): *Даша хирург ехэ хүнгэн гартай хүн*; б) үбшэгүйгөөр тарилга хэдэг (ставящий безболезненно уколы); в) мал гаргахадаа бэрхэ, зобоонгүй аладаг (о человеке, у которого закалываемое животное агонизирует недолго): *Бата улайда ехэ бэрхэ, хүнгэн гартай юм*; г) бүтэсэтэй, урагшатай (везучий, удачливый); **хүндэ гартай** а) сохидог, гартаа ехэ хүсэтэй (наносящий сильные удары, причиняющий тяжёлую боль): *Анханай Удангантынь эзэндэ орходоо, энэ хүн хүндэ гартай, халтад гэбэл шэрүүнээр сохидог, нэгэ гүйлгэжэ эхилээ һаа амаруулхые мэдэдэггүй хүн юм* (Д. Эрдынеев); б) шанга гартай, ажал хэхэдээ бүтээсэтэй (сильный, продуктивный): *Хүдэлмэри хэхэдээ хүндэ гартай, залуу хүбүүдшье хажуудань туйладаггүй юм гэлсэдэг* (Ш.-С. Бадлуев); в) хэһэн юумэниинь бүтэсэгүй муу хойшолонтой, удаан һайн болодог (о человеке, у которого что бы он ни делал, получается неудачно): *Малай аргашан Дамдин ехэ хүндэ гартай, шэмхэһэн малынь удаан үбшэлдэг гэлсэдэг*; *Тариһан морхообни гараагүй, хүгшэн эжы намайе хүндэ гартайш гэжэ хэлээ*; **шэрүүн гартай** сохидог, гартаа ехэ хүсэтэй (наносящий сильные удары, причиняющий тяжёлую боль): *Холхойн иимэ ууртай, шэрүүн гартай, хэрзэгы аашатайе анханай мэдэжэ хэһэһэн тула Ошор-Хуаа дахин гартань орохо дурагүй байгаа даа…* (Д. Эрдынеев); **һула** (*гү, али* **хоохон**) **гартай** юумэгүй, юушьегүй (без *чего-л.*, с пустыми руками): *Намжал һула гартай ерэһэндээ аягүйрхэн, дурата дурагүй хубсаһаа тайлаба* (К. Цыденов); *Хоохон гартай гуйраншан мүн болобошье, / Хаан мэтэ ехэ, буян олохо* (Э.-Х. Галшиев); **хурдан гартай** түргэн бэшэдэг, түргэн таталуулдаг (пишущий скорописью): *Айхабтар хурдан гартай хүнэй хуушан монгол бэшэгээр таталжархиһан бэшэг уншажархёод…* (Х. Намсараев); ◊ **ута гартай** а) хэмһээ үлүү хэмжүүрэй, бэедээ таараагүй гартай (с чересчур длинными, не соответствующими телу руками): *Наранда дүрэһэн хара шарайтай, хүдэр бата мүртэй, һэнжэгэр ута гартай…* (Ж. Тумунов); б) ябуулгатай, шуран, оролдосотой хүнгэн (деятельный, деловой, умеющий доставать любыми путями): *Тиимэ дээрэһээ баяшуулай дунда ута гартай, ухаан түргэнтэй Бата зайһан гүүлэжэ суурхаһан байдаг* (Х. Намсараев); в) хонжоо наймаашан, хулгайша, үлүү гартай (нечистый на руку, спекулянт, хапуга); **үлүү гартай** хулгай, хулгайлдаг (нечистый на руку, склонный к воровству): *Улүү гартай хүнүүдшье гээжэ байдаг. Һэнэгтэй хубсаһа хунарыеш хамажа абаад арилшоо һаань яахабши?* (Ш.-С. Бадлуев).

ГАРТА(Н): **уран гарта** *юум. н.* шадамар, бэрхэ, гарта дүйтэй (умелец, мастер на все руки): *уран гартын хэһэн эдлэл*; **шэрүүн гартан** зүрхэтэй, айхагүй (смелые, ни перед чем не останавливающиеся): *…тиигэбэл хатуу гартанай хаба, шэрүүн гартанай шэжээр һанаһанаа абаха, һарбайһанаа бариха байнамди, сагаан эдеэн табаг бэлдэгты, алтан умдан архи бэлдэгты!* (Х. Намсараев); *Ёһотойл шэрүүн гартанай нэгэн байнаш даа!* (Х. Намсараев); **сагаан гарта** хара ажалда ябаагүй хүн (белоручка): *Эдэ гарнуудай хүсые үзэхэм. Би таанад шэнги сагаан гартан бэшэб* (Ж. Тумунов); **эдеэн гартан** а) эдеэ буйлуулхадаа бэрхэ хүн (человек, искусный в приготовлении пищи); б) эдеэгээр элбэг хүн человек (вкусно и изобильно готовящий); **тоһон гарта** эдеэ буйлуулхадаа бэрхэ хүн (человек, искусный в приготовлении пищи); **хатуу гартан** а) шэрүүн гартан (те, кто имеют твёрдые руки); б) элдэб далда аргаар юушье хэхэдээ һаатахагүй (те, кто применяя магическую силу, совершают тёмные дела); **гарта һабартаараа** (*гү, али* **хүлтөөрөө**) булгадаа, бүгэдөөрөө, сүмөөрөө (все без исключения): *Шаан шуун гэлдэжэ сагаа баранхаар, амиды үлэһэн моридоо модондо холбожо, гарта һабартаараа Селенгинск эльгээгты* (Ч. Цыдендамбаев); *Тэрэ орёолдошоһон һолоомыень гарта хүлтөөрөө зулгаан абаха хэрэг гарана* (Ц.-Ж. Жимбиев).

ГАРТАХА *үйлэ г., хүлеэгд. залог* 1) хүсэгдэхэ, булигдаха, дортохо (быть побеждённым – *в скачках, беге*, уступать *в чём-л.*): *– Үгы! Үүлэн боро! Үүлэн борын гартаа һаа, би гэртэһээ нюсэгөөр гаражаа ошуужаб* (Ч. Цыдендамбаев); *Нёдондо жэл хурьга абалгаар бэрхэ хонишон Даша Дарида гартаа һэн*; 2) дабахаар, гаталжа боломоор байха (быть проходимым): *гартахаар намаг.*

ГАРТАХИ *тэмд. н.* гарай, гарта байһан (находящийся в руках): *Энэ бодолһоо Дэлгэр татагад гээд, гартахи сайгаа алдажархин алдаба* (В. Гармаев).

ГАРТАШАГҮЙ *тэмд. н.* илагдашагүй, диилдэшэгүй, үлүү хүсэтэй (непобедимый, не равный по силе): *Гаталшагүй үргэн далай, гарташагүй ехэ дайсан угтажа хүлеэжэ*

байнал! (Х. Намсараев).

ГАРТУУЛХА *үйлэ үг., идх. залог* булигдахые баадхаха, булигдаха байдалда оруулха (заставить проиграть, делать так, чтобы быть побеждённым).

ГАРУУДИ, гарди *юум. н., аман зох.* асари томо шубуун (гаруди, феникс, *гигантская мифическая птица*): *Шабарай муухай шалбаагханшье һаа, Шам мэтын хүнэй үзөөгүй Хан гарууди шубуун һууһан юм даа!* (Х. Намсараев).

ГАРУУТАЙ *тэмд. н.* газаа тээшээ гаран алдажа байһан, гаража, үндыжэ, харагдажа эхилһэн (такой, что вот-вот выйдет, взойдёт): *Буда гаруутай байһан аад, ямар удаан болоноб?*; *Гаруутай байһан наранһаа улаан туяа толорно.*

ГАРША *юум. н.* гаргаша, гарзалалга, гарза (расход, трата): *Сабшагдаһан үбһэнэй энэ бороодо сохюулаа һаа, айхабтар ехэ ажал миин һалаха, гарша болохо ха юм* (Д. Эрдынеев).

ГАРШАА *юум. н., будд.* лама хүнэй, шара улаан үнгэтэй торгон нэмэргэ (род мантии или плаща у буддийских монахов).

ГАРШАГ 1. *юум. н.* 1) номой, үгышье һаа бэшэмэл бүтээлэй нэрэнүүдэй һубарил (оглавление, содержание, *будд.* гарчак): *Энэ диссертациин гаршагыень ородһоо оршуулбал ишмэ* (Ц. Цырендоржиева); **Ганжуурай гаршаг** Ганжуурта орохон бүхы амяараа бүтээлнүүдэй нэрэнүүд (гарчак Ганджура); *буряад дасангуудта модон бараар хэблэгдэһэн номуудай гаршаг*; 2) юумэнэй, үгышье һаа ямар нэгэн организациин нэрэ (вывеска): *Тэдэнэй гүрэн түрын алба хэдэгыень гэршэлэн, үүдэнүүд дээгүүрнь ялагар гаршагууд, газаань һайхан зурагууд, лозунгнууд хадаатай* (Ц.-Ж. Жимбиев); 3) номой гү, али статьягай нэрэ (заголовок): *Хана өөдэ үлыжэ байгаад, юумэндэ һэжэгшэ англичанин тэндэ няалгатай газетэнүүдэй гаршаг бүхэниие уншахые оролдобо* (Д. Батожабай); 4) бэшэгдэһэн адрес (написанный адрес); **2.** *тэмд. н.* толиин статья бүхэниие толгойлһон (заголовочный): *Тайлбари толиин статья бүхэниие толгойлһон гаршаг үгэ харуулһан ехэ үзэгүүдээр үгтэдэг*.

ГАРШАГАЙ: **гаршагай хуудаһан** *юум. н.* зохёогшын нэрэ, номой нэрэ, хэблэлэй газар, он гэхэ мэтэ мэдээсэлэй бэшэгдэһэн хуудаһан (заглавный *или* титульный лист).

ГАРШАГЛАХА *үйлэ үг.* 1) гаршаг хэхэ, нэрэ үгэхэ, нэрлэхэ (озаглавить): *Дугарайнь хөөрэһые хуби хубяар гаршаглан, дам саашань олоной һонорто һонирхуулан, Батын өөрынь нэрэһээ хөөрэхэмни* (Б.-Б. Доржиев); 2) адрес бэшэхэ (надписывать адрес, адресовать).

ГАРШАГТА *тэмд. н.* хубитай, нэрэтэй (озаглавленный, с заголовком): *Ангархан далайда тамарагша / Алтанхан гаршагтай кооператор* (Арадай дуунһаа); **алтан гаршагта грамота** алтан үзэгүүдээр бэшэһэн нэрэтэй грамота (грамота с золотой надписью).

ГАРШАЛХА *үйлэ үг.* гаргашалха, гаргаха, түлэхэ (расходовать, платить): *Энэ бухын хойноһоо гаршалһан алта мүнгэеэ тэрэ һанаад, харуу хатуудаа бархирһан байгаа* (Д. Батожабай).

ГАРШАН: **гаршан хадаг** *юум. н.* хадагуудай нэгэ янза (разновидность хадака): *Эхэнэрынь яаран, шэнэ дэгэлээ үмдэжэ, найжын абгалдай баабайда табиха гэжэ хэдэн набшаһан тамхи, нэгэ гаршан хадагтайгаар абаад, гэрһээ гарана* (Х. Намсараев).

ГАРШЫН *тэмд. н.* гаргашын (расходный): *олзо гаршын тэмдэглэлнүүд*.

ГАРЬБАГАР *тэмд. н.* һарьбагар, туранхай, муудаһан, арай арайхан байһан (истощенный, исхудалый): *гарьбагар дүрсэтэй нэгэ амитан.*

ГАРЬДАЛГА *юум. н.* 1) удаан хоолгүй байлга (голод, длительное голодание); 2) хоолгүйһөө боложо муудалга, хоолгүйдэжэ ехээр шадалаа баралга (истощение, бессилие).

ГАРЬДАНГИ *тэмд. н.* муудаһан, шадалаа бараһан, турашанхай (обессиленный, истощённый): *Холын зөөдэлдэ ябажа, гарьданги зүдэрүү болоһон малнууд ишэ тишээ таран бэлшэнэ*.

ГАРЬДАХА *үйлэ үг.* тураха, муудаха, шадалгүй болохо (истощаться, обессилевать): *Тулихын ехээр туляалби, турахын муугаар гарьдаалби* (Х. Намсараев); *Таряанда ороходонь хаалгаһан һаамхай үнеэд, хоёр хоноһон хойно гарьдажа гэдэһэниинь хонхойлдошоһон юумэд бусаба*.

ГАРЬДУУ *тэмд. н.* муудаһан, шадалаа бараһан, турашанхай (истощённый, обессилевший).

ГАРЬДАШАХА *үйлэ үг., видэй нэгэ түхэл* хатуу байдалда байһанай эсэстэ гэдэһэниинь ханшартаа няалдаха болохо, түргэн, саг зуура тураха, шадал тэнхээгүй болохо (моментально истощаться): *Барһамни, хоёр-гурбан хоног соо юумэ эдингүй байгаад, гарьдашабаш.*

ГАРЬХА 1. *юум. н.* 1) бүтүү түхэреэн түмэр, сахариг (кольцо, кружок): *Дуулим голой хонгёо сууряанда дугаагай гарьхын жэнгир-жэнгир гэхэ шэмээ холохоноһоо дуулдана* (Ц. Дон); **хазаарай гарьха** хазаарай

сахариг (кольцо у узды): *...бурихаяа забдаһан моридынь хүхирэлдэн, хатар табилуулхаяа яаража, харгы хүндэлдэн дэбхэрэлдэжэ, хазаарайнгаа гарьха химэлжэ, сугажа эхилээ* (Ш.-С. Бадлуев); 2) урданай буряад эхэнэрэй хажуугай зүүдхэл, мүнгэн гарьха. Хажуугай гарьха зүүдхэл хадаа 10 см тухай түхэреэн, дундань шүрэ һуулгаһан, тэрээн дээгүүр угалза сохиһон, али үгышье һаа гагнажа гоёоһон; доодо таладаа гурбан бүтүүтэй, дээрээ нэгэ бүтүүтэй, шүрэнь хажуугай зүүдхэлэй гол шэмэглэл болодог (серебряное круг-кольцо, орнаментированный серебряный круг диаметром в 10 см с коралловой вставкой посередине, служащей основой бокового украшения): *Эхэнэрнүүдэй эдлэл зүүдхэл: алта гажалһан бугааг, гарьха, шэмхүүр, хулхибша, бүдүү нарин ооһорнууд болон бусад юумэнүүд аржылданад* (Ц.-Ж. Жимбиев); *Айхабтар нарин һишлүүртэй мүнгэн гарьхаһаа табан уе үлгүүр ооһорхонууд жэрылдэн һанжана* (Ч. Цыдендамбаев); 3) *ивалга, баруун бур.* дабхаряа (складка у края век): **2.** *тэмд. н.* 1) түхэреэн, сахариг түхэлтэй (круглый, кольцеобразный): *Гарьха сагаан хэрэм сооһоонь* / *Хас тамгата танкнууд һубарин* / *Гаража ерээ һэн* (Д. Улзытуев); **гарьха нюдэн** гарьхада адли түхэреэн, томо нюдэн (круглые и большие глаза): *Нэгэмнай жара тухай наһанай, мяха маряагүй шүрбэһэлиг бэетэй, гарьха эреэн нюдэтэй, хуушанай дүй дүршэл ехэтэй ангууша Малжагын Матаар гэгшэ болоно* (А. Шадаев).

ГАРЬХАЛЖАРХИХА *үйлэ үүсэ., видэй нэгэ түхэл* түргэн, абаһаар сахариглаха, түргэн гарьхатай болгохо (быстро, моментально окольцовывать).

ГАРЬХАЛУУЛХА *үйлэ үүсэ., идх. залог* гарьхалхые баадхаха, сахаригтай болгохо, гарьха хүүлэхэ (заставить сделать кольцо, надевать кольцо): *хазаарай ама гарьхалуулха*.

ГАРЬХАЛХА *үйлэ үүсэ.* 1) гарьхатай болгохо, сахариг һуулгаха (окольцовывать): *Һүүлдэнь Галзутов нюдэдөө ёлолзуулан, нүгөө тээшээ хэсылһэн бэеэрээ тамхи һоросогоон, утааень дээшэнь гарьхалан үлеэсэгээн наадажа оробо* (Б. Шойдоков); *хазаарай ама гарьхалан зохёохо*; 2) түхэреэлдүүлхэ, тойруулха, орёохо, боохо (обматывать вокруг): *Манза номо гарьхалха Матагар бугын шандаһан, Манай дэлхэй гарьхалха Газаа ехэ далай* (Ар. дууһаа); *Улаан зандан модоной оёорһоонь үгсэжэ, Гарьхалан орёожо, хорин гурбан толгойгоо ангалзуулан ерээжэ…* (Х. Намсараев); 3) *шэлж.* толгой эрьюулхэ, дура буляаха, альбадаха (захомутать, заманить в свои сети): *...хатарша морёороо дэрээвэн соогуур шуумайлгахадань, зарим хүнгэн зантай аляа эхэнэрнүүд аяг аашаараа маяглан, урьхалха гарьхалхаяа үрдилдэдэг байгаа* (С. Цырендоржиев).

ГАРЬЯГАР *тэмд. н.* туранхай томо, үндэр туранхай (громадный и худой, матёрый – *о волке*): *Элшэн сайдай почтын конторын начальник Гомбоев таһархай хубсаһатай гарьягар томо хүниие хойноо дахуулаад ороно* (Д. Батожабай).

ГАРЫЛДАХА *үйлэ үүсэ., угталд. залог* гарагараар харагдаха, уруу дуруу бололдохо (быть с расстроенными лицами): *...сайгаашье мүртэйгөөр залгижа шадахаяа болёод, гарылдажа хүхэршоод һуунад* (Х. Намсараев).

ГАРЫХА *үйлэ үүсэ.* муудаха, урмаа хухарха (расстраиваться, быть с расстроенным выражением лица): *Цыремпил гарыгаад һуужа байһанаа, һуга харайн бодобо*.

ГАРЮУЊА(Н) *юум. н., сээр.* шоно, ута һүүлтэ (волк): *Хэрмэшэнь унхидан, гарюуһанай мүр мүшхэн ябаадхиба. Тайбагай нохойгоо дахан, шуумгайхан алхалшаба* (Ф. Цыденжапов).

ГАСААЛАЛГА *юум. н.* гааруулалга, наадалалага, зорёон сухалынь хүргэлгэ (поддразнивание, разыгрывание, подтрунивание).

ГАСААЛУУЛХА *үйлэ үүсэ., идх. залог* наадалуулха, гасаалагдаха (быть поддразниваемым, терпеть насмешки): *Баабгайһаа айдаггүй зүрхэтэй ангуушан аад, басагадта гасаалуулжа байхадаа яаһан хүмши?* (Д.-Д. Дугаров).

ГАСААЛХА *үйлэ үүсэ.* наадалха, наадалан гааруулха, гомдоохо (дразнить, подтрунивать, обижать): *Гасаалхаш гэхэдээ, хайшан гэжэ гасаалха байнаш, наада бариха гүш, иимэ тиимэш гэжэ байжа энеэхэ гүш?* (Ц.-Д. Хамаев); **хамар гасаалха** хорхой хүдэлгэхэ, хорхойтуулха (дразнить – *о запахе*): *Һомон ушаагай шэрэм дээрэ сковорода соо гахайн өөхэн шарагдажа, мангирай амтатай үнэр хамар гасаална* (В. Гармаев).

ГАСАА(Н) *юум. н.* 1) һаад тойбо, бүтэмжэгүйдэлгэ (препятствие, тормоз): *Ямар гасаа тохёолдобоб? Урагшаа ябахаяа болёобди*; **гасаан болохо** һаад тойбо тохёолдохо, хэрэг буруулха, газардаха (настичь – *о неудаче*, как на зло): *Тогоошые угтахаяа ерэһэн хоёр эрэшүүлшье гасаан боложо харагданагүй* (Д.-Д. Дугаров); 2) ёгто, ёгтолол, енгүү, баһамжа (издёвка).

ГАСААНТАЙ, гасаатай *тэмд. н.* бүтэдэггүй, боломжогүй, зүрилдөөтэй (трудный, противоречивый): *Энэ гасаантай*

хэрэгтэ оролсоогүй һаа дээрэ; *Залма наһатай болоһон эсэгэдээ элдэб гасаантай үгэнүүдые хэлэжэ, һанааень зобоохогүйн тулада дуугай байба* (Б. Санжин, Б. Дандарон).

ГАСААНША *тэмд. н.* шогууша, наадалдаг, наадалдаг зантай (насмешливый): *Мүнөө Сэрэн-Доржын абатанай хажуугаар гаража ябанамди. Энэ үбгэн ехэ гасаанша юм* (Ц.-Ж. Жимбиев).

ГАСААРХАХА *үйлэ у.* а) зүришэлдэхэ, буруу тээшээ буляалдан байха (противоречить, перечить, отказываться): *Хүндэһээтнай гасаархахагүйбди* (С. Балдаев); б) *барг.* наадалха, наадалан гааруулха, гомдоохо (дразнить, подтрунивать, обижать): *Тэрэ басага бу гасаархагты!*

ГАСААРХУУ *тэмд. н., баруун бур.* һанаһан руугаа, үсэд (непослушный, упрямый): *гасаархуу хүбүүн.*

ГАСААРХУУЛХА *үйлэ у., идх. залог, барг.* наадалуулха, гасаалагдаха (быть поддразниваемым, терпеть насмешки): *Доржо һургуулида ороходоо гасаархуулжа үзөөгүй юм.*

ГАСАГДАХА *үйлэ у., хүлеэгд. залог* хашагдаха, хэсүү байдалда орохо, дарлуулха, эрхээ хаһагдаха (находиться в стеснённом *или* затруднительном положении, терпеть нужду, быть притесняемым): *Галзуу түргэн гүйлдэлтэндэ гасагдажа байна, гал улаан бэетэндэ хүшэгдэжэ байна* (Х. Намсараев).

ГАСАЛАН *юум. н.* 1) уйдхар, гашуудал, зоболон (горе, печаль, скорбь, страдание): *Теэд эхэ эсэгэдэ түрэһэн үриеэ алдахаһаа хүндэ ямар тиимэ ондоо хатуу гасалан байхаб* (Д. Эрдынеев); *– Гал соо һэрюун үгы, гасалан соо жаргал үгы юм ааб даа, – гээд, үбгэн һанаа алдаба* (Б. Санжин, Б. Дандарон); **гасалан зоболон** гашуудал, ядарал (страдания, лишения): *Гасалан зоболондо ороһон амитадые аршалха гээшэ хүн бүхэнэй уялга* (С. Цырендоржиев); **гасалан тарааха** һанаагаа амаруулха, сэдьхэлээ заһаха (успокаивать душу): *Нүхэр янзаар ойро зуура хөөрэлдэхэдөө, сэдьхэлэйнгээ гасалан тараадаг* (Ш.-С. Бадлуев); **гасалан болохо** гуниглаха, гашуудаха (печалиться, скорбеть): *Доройтохо гү, али хахасаха, мүн улагдаха – бүгэдэһөө Гасалан бү боло. Гасаланһаа сэдьхэл балайрха, Гасаланһаа бэешье хүгшэрхэ* (Э.-Х. Галшиев); **гасалан тохёолдохо** уйдхар дайраха (постичь – *о горе*): *Тиигэжэ байтар хүйтэн жабар шангадажа, агуу юртэмсын нэгэ һугада гасалан тохёолдоһондо уйдан шаналһандал, тайга гунигтайгаар гүнгэнэнэ* (Д.-Д. Дугаров); 2) *будд.* оршолонто юртэмсэдэ ажаһуухын зоболон (страдания сансарной жизни); **гасаланһаа ангижарха, гасаланһаа нүгшэхэ** нирваанай жүһэ үзүүлхэ, оршолонһоо зайлан арилха, тагаалал болохо (перейти в нирвану, освободиться от земной жизни, представляющей, согласно буддизму, сплошное страдание); **гасаланһаа нүгшэһэн** нирваанай жүһэ бариһан, оршолонһоо сүлөөрһэн, тагаалал болоһон (перешедший в нирвану, умерший); 3) һаад, тойбо, хашалан (препятствие, помеха, тормоз); **гасалан үзүүлхэ** һаад тойбо татаха, һаатуулха, түбэглэхэ (чинить препятствия, тормозить): *Үһөөрхүү түрүүлэгшэ ямар нэгэн гасалан үзүүлээд лэ байдаг* (Ш.-С. Бадлуев).

ГАСАЛАНГАЙ *тэмд. н., будд.* үргэлжэ гасалан зоболонтой (мученический); **гасалангай орон** оршолон, газар дээрэхи наһан, ажабайдал (мир печали, земная юдоль, жизнь с её печалями и заботами).

ГАСАЛАНГҮЙ *тэмд. н.* 1) уйдхар гашуудалгүй, һанаа амар, сэдьхэл амар (беспечальный); **газаа**һ**аа гасалангүй, зосооһоо зоболонгүй ябаха** һайн ябаха (жить благополучно): *...хоймороороо дүүрэн хоёр хушуун аша гушаар үнэржэжэ, хорёогороо дүүрэн табан хушуун адууһа малаар баяжажа, газаа*һ*аа гасалангүй, зосооһоо зоболонгүй жаргажа һуугты…* (Х. Намсараев); **гасалангүйн модон** *будд.* диваажанай модон (райское дерево, ашоки-дерево); 2) бүтэмжэтэй, урагшатай, һаад тодхоргүй (беспрепятственный).

ГАСАЛАНГҮЙГӨӨР *наречи* 2) уйдхар гашуудалгүйгөөр, уйгүйгөөр, һанаа амараар, сэдьхэл амараар, бэлээр (беспечально, легко, без мучений); 2) һаадгүйгөөр, бүтэмжэтэйгээр, зоборигүйгөөр (беспрепятственно): *Энэ хэрэгнай гасалангүйгөөр бүтэхэ байшоо*.

ГАСАЛАНТА(Й) *тэмд. н.* 1) уйдхартай, муу (горестный, скорбный): *Ондого сондого харгышье, урданайнь гасаланта байдалшье үгы шэнги* (Ц.-Д. Хамаев); 2) янгархуу, муу зантай, эрхэ (капризный): *гасалантай үхибүүн*; 3) һаадтай, бүтэмжэгүй, гасаатай (исполненный трудностей, трудный): *Би гасалантай юумэ тэрээндэ хэжэ, урьха занга мүр дээрэнь зүүлсэхэ ёһогүйб* (Ц.-Д. Хамаев); **гасалантай мушхуу** орёо, бусайданги (трудный, запутанный): *Алаг зээрдэ азарга тушаа гасалантай мушхуу арсалдаан гаража, энэ асуудал тиимэ бэлээр шиидхэгдэхэ хэбэргүй бэлэй* (М. Осодоев).

ГАСАЛДАХА *үйлэ у., угталд. залог* 1) һаад тодхортой ушарха, һаатаха (встречать препятствия, увязнуть *в чём-л.*): *Бастригаа тайлажа, үбһэеэ унагаагаад, дахин шэнээр*

тээхэ гэжэ шиидэһэн аад, ташалуур газарта шаргаяа торгоожо шадахагүйдөө гасалдаба (М. Осодоев); 2) тулгасалдаха, хүсэеэ үзэлсэхэ (бороться, оказывать сопротивление): *Гарай хүсөөр гасалдаха,* / *Хүлэй хүсөөр хүшэлдэхэ* / *Эдир наһаяа хүсэбэш,* / *Эрэ бэеэ бэелбэш* (Х. Намсараев).

ГАСАЛСАХА *үйлэ үүд., хамтадх. залог* 1) һаалта хэхэ, һаад тойбо хэхэ, һаад ушаруулха (препятствовать); 2) тулгасалдаха, хүсэеэ үзэлсэхэ (бороться): *Гарай хүсөөр гасалсая, хүлэй хүсөөр хүшэлсэе!* (Х. Намсараев).

ГАСАЛУУЛХА *үйлэ үүд., идх. залог* уйдхарта дарагдуулха, гуниглуулха, сэдьхэлыень зобоохо, тамалуулха (печалить, огорчать).

ГАСАЛХА *үйлэ үүд.* уйдаха, уйда дарагдаха, зобохо (печалиться, скорбеть, оплакивать, тужить): *Газар дайдын энгэрые гансата һүни тэбэреэд,* / *Гасалһан юумэдэл бүрхэбэ баглайран* (Д. Улзытуев); **гасалха уйдаха** гунилгаха, гашуудаха (печалиться): *Гурбан һайхан хүүгэд гайхан харан зогсожо, гасалан уйдан хэлэбэ…* (Х. Намсараев).

ГАСАЛЯА(Н) *юум. н., баруун бур.* ямар нэгэ юумэ хэхэдэ тохёолдодог тодхор, түбэг, тойбо, һаалта, унжагайралга (препятствие, помеха).

ГАСАЛЯАНГҮЙ 1. *тэмд. н., баруун бур.* һаадгүй, торолтогүй (беспрепятственный): *гасаляангүй хэрэг*; **2.** *наречи* торолтогүй, удаарангүй, арсалтагүй, һааталгүй, бүтэмжэтэй (беспрепятственно): *ямаршье гасаляангүй бүтээхэ*.

ГАСАЛЯАНТАЙ *тэмд. н., баруун бур.* бэрхэтэй, бүтэсэгүй, бүтэмжэгүй (трудный): *Энэ хэрэгнай гасаляантай юумэн байшоо*.

ГАСАМАЛ *тэмд н.* гасажа бүтээһэн, хүшэһэн, хүшэмэл (плетёный): *гасамал бургаанан хорёо*.

ГАСАХА *үйлэ үүд.* 1) һаатаха, удаарха, нобшорхо, һаад тодхортой ушарха (задерживаться, застревать, тормозиться, чинить препятствия): *Зорюута гасаһан шэнги, самоварынь шиганаад бусалнагүй* (Ц. Дон); **буугай гасаха** аараха, ямар нэгэн шалтагаанаар һүрэнгүй байха (давать осечку – *о ружье*): *Буунь гасаһан байгаа гээшэ гү?* (Ж. Балданжабон); **зөөри гасаха** зөөреэр хашагдаха, дуталдаха, хомордохо (страдать от недостатка средств): *Бэе муутай аба, бишыхан Гамаа хоёроо орхёод ошожо шадахагүй, ошохошье гэбэл зөөри гасаха, хайшаншье гэжэ ябажа шадахагүй байгааб* (Ц. Дон); 2) хабшаха, хоёр талаһаань хашаха, түрихэ, бажууха (защемить, ущемить, прищемить): *– Зай, таанад хүл гараа мөөртэ гасажа бү орхигты* (Ц.-Ж. Жимбиев); **хүлөө гасаха** ямар нэгэн забһар руу хүлөө ойлгомторгүй оруулжа, гэмтэхэ (защемить ногу): *Аламжын хурдан сагааниие тэдэнэр эмээллэжэ унаад, тэрьедэһэн аад, һохор мана хулганын нүхэндэ хүлыень гасажа хухалаад, хээрэ орхиһон юм* (Д. Батожабай); 3) мүшхэхэ, үгэ алдуулхые оролдохо (донимать вопросами, допытываться, выспрашивать, допрашивать): *Үгы, юун болоод, юугээр ядаад гэнтэ курсда ошохонь гээшэб? – гэжэ мэдээшэгүй болон, нэгэ бага гасаад абаха юм байна* (Ц. Шагжин); 4) хүшүүргэдэхэ, хүшүүргээр үргэхэ (поднимать, выворачивать посредством палки или рычага, поддевать): *томо юумэ гасажа байраһаань хүдэлгэхэ*; *Хүхэ ехэ далайдань хүшэн гасан оруулба* (Х. Намсараев); **хутагаар гасаха** хутагаар һугалжа нээхэ, мулталха (поддевать ножом): *Тэрэнь хутагаараа гасажа нээгээд, нэгэ балгажархиба* (М. Осодоев); 5) хүшэхэ, тэртэдэхэ, гурбан нугарһанай хоорондуур һэлгүүлэн гаргажа торгохо (плести частоколом, зацепить): *хүшэмэл доодо нугарһандань гасаха*; *арһанай мушхалаа гасуудань гасаха*.

ГАСЛАГАР *тэмд. н.* сэбэр бэетэй, үндэр томо (рослый, здоровый, внушительного вида): *Тэдэнэй дунда ялагар алтан сасагтай мүрэбшэ зүүһэн, ташуур буу шагтагалһан, нюдэндөө шэлтэй гаслагар ород ноёншье алхалалдана* (Ж. Балданжабон).

ГАСНА *юум. н., сонг.* анзаһан (соха): *гаснаар хагалха.*

ГАСУУ *юум. н.* 1) һаднаг, хорёо барихада газарта хоёр-хоёроор зоодог, доодо таладань үзүүр гаргаһан модон (кол): *Согто үбгэмнай гэрэй ойро байһан тэргэ дээрэхи юумэнүүдээ: ута гасуунуудай, ургын хуһануудай, аса, хажуур, тармуурнуудай дундаһаа нэгэ хүрзэ арайшье гэжэ олобо* (Ц.-Ж. Жимбиев); 2) шаргын үргэнүүд дээрэ өөдэнь хоноон һуулгаһан, боолтонуудаар холбогдон, даруубшануудаар даруулагдадаг богони хоёр модонууд (спицы у саней): *Хобигор гасуутай шаргануудые үргэжэ татажа байгаад, малшад хоорондоо шанга шангаар дуугаралсана* (Г. Дашабылов).

ГАСУУЛХА *үйлэ үүд., идх. залог* 1) гасахые баадхаха, гасаха үйлэ дүүргүүлхэ (заставить зацепить): *гасуулан һагад бариха*; 2) *шэлж.* гасаалуулха, зорёолуулха (быть подтрунываемым, задетым).

ГАСУУР I *юум. н.* 1) һаад, тойбо (препятствие, тормоз); 2) хүшүүргэ, гасаха модон (рычаг, бревно, используемое как рычаг): *гасууран хухалха*; ○ **ган** *гэжэ үгэтэй парн. хэрэгл*.

ГАСУУР II *юум. н., алайр* хасуури (ель, ёлка): *гасуур модон.*

ГАСУУХАЙ *юум. н., алайр* хүүхэлдэй (кукла).

ГАСХАГАД: **гасхагад гэхэ** *үйлэ үг., видэй нэгэ түхэл* томо бэетэй хүнэй ойро зуура хүдэлхэ (совершить кратковременное движение – *о человеке с крупным телосложением*): *Гартаа хайрсаг бариһан, ород хубсаһатай хүн гасхагад гээд буушаба* (Ж. Балданжабон).

ГАСХАГАР *тэмд. н.* томо бэетэй, ута хүлтэй, үндэр аад, шагжагар, гаслагар (с длинными ногами и крупным телосложением, плотный и высокий): *Саб сагаан хурган бээлэй бариһан, гуша гарамгай наһатай, ... гасхагар ород, ноёнтой хамта ... маряатайшаг боложо ябаһан буряад хүн буулсашана* (Ж. Балданжабон).

ГАСХАЙХА *үйлэ үг.* томо тугжагараар харагдаха, томо үндэр байха (быть, смотреться высоким и плотным): *...Николай Степанович гэжэ нэрлэгдэдэг ород хүниинь, хоёр гараа хармаандаа хээд, урагшаа харан харан, гасхайжа зогсоно* (Ж. Балданжабон).

ГАТАЛАГДАХА *үйлэ үг., хүлеэгд. залог* 1) ходо, һэтэ ябагдаха, хүндэлэн гарагдаха, бэрхэтэй зам дабажа гараха (переплываться, преодолеваться): *Хазаар морёор хоршин арба нэгэн эсэгын буряадуудай Москва ошоходо хэды ехэ зай гаталагдаа гээшэб?*

ГАТАЛАЛГА(Н) *юум. н.* 1) нүгөө эрье гаралга, уһа гаралга (переправа): *Тэрэ ёһотойл үнэн нүхэр бэлэй, Днепрые гаталалганда үгы һэн* (Ц.-Ж. Жимбиев); 2) дабалга, дабажа гаралга (преодоление): *хэсүү зам гаталалга*; **бэрхэшээл гаталалга** хэсүү байдалһаа гаралга, мултаралга (преодоление трудностей).

ГАТАЛГАХА *үйлэ үг., идх. залог, будд*. гай зоболонһоонь гаргаха, үбшэнһөөнь һалгаха (избавить от болезни, вылечить): *Найжа баабай, ганса хубүүемнай гайһаань гаталгажа, тодхорһоонь томиргожо үгыт даа* (Х. Намсараев).

ГАТАЛУУЛХА *үйлэ үг., идх. залог* 1) гаталхые баадхаха, баалажа нүгөө эрье гаргаха (заставить переправиться): *мориёо баалажа, үерлэжэ байһан уһа гаталуулха*; 2) *шэлж.* дабуулха, дабажа гаргаха (заставить преодолевать *трудности*).

ГАТАЛХА *үйлэ үг.* 1) уһа гараха, нүгөө эрьедэ гараха, дабаха, дабажа гараха, үнгэрхэ (переплывать, переправляться, переходить, переваливать): *Харахада тэгшэ сагаан тала аад, тэрэнише гаталха гээшэнь, буряад хүнэй үгэлдэг ёһоор, үйлын тама байдаг* (Д.-Д. Дугаров); *Урдажа байһан уһа гаталха, дүрэжэ байһан гал соогуур гараха зонта!* (А. Ангархаев); 2) *шэлж.* дабаха, диилэхэ, тэсэхэ, дааха (преодолевать, переносить, выдерживать): *Иихэдээ энэ хүбүүмнай эды жаахан наһандань ушарһан ехэ бэрхэшээлые гаталан гараба гээшэ* (Ц.-Ж. Жимбиев); **аюул тодхор гаталха** бэрхэшээл дабаха (преодолевать трудности): *Хамтадаа аюул тодхор гаталжа гараһандаа тиигэбэ хаш* (А. Ангархаев); **үхэхэ аюулые гаталха** үхэхэ аюулһаа зайлаха, мултарха (избегать смерти): *Врач тэрэнэй сохилхо бүреэ номгодожо байһан һудалые баримжа үзөөд, лаб лэ үхэлэй аюулые гаталаа гэжэ һанахадаа урмашана* (Ж. Тумунов); 3) гараха, дабаха, үнгэргэхэ (переваливать – *о возрасте*): *Тэрэнэй арбан зургаа наһаяа гаталаад ябатарнь, үшөө үхибүүн ажа ябадалдань эрид хатуу хубилалтанууд болоо бэлэй* (Д. Эрдынеев).

ГАТАЛШАГҮЙ *тэмд. н.* ходоршогүй, дабашагүй, гаража болошогүй, гарахаар бэшэ (непроходимый, непреодолимый): *Гаталшагүй үргэн далай, гарташагүй ехэ дайсан угтажа хүлеэжэ байнал!* (Х. Намсараев).

ГАТАҺА(Н) *юум. н.* модон эшэдэ һуулгагдаһан хоёр тээшээ эритэй тибһэ малтадаг хэрэгсэл (палка с железным наконечником для выкапывания луковиц сараны).

ГАХАЙ *юум. н.* 1) аса туруутай, богонихон хүлнүүдтэй, түхэреэн хоншоортой, шэрүүн шэрхэг нооһотой һүн тэжээлтэ амитан (свинья, кабан): *Таанарта хубаахаһаа байха өөһэдымнай гахайнуудай эдихэ юумэ барагдахаяа байна* (Ч. Цыдендамбаев); **эрэ гахай** шэмхүүлһэн гахай (боров): *Эрэ гахайе гаргажа, ехэхидээ мяхыень худалдахаяа шахадаг*; **азарга гахай** шэмхүүлээгүй гахай (хряк): *Үглөөнэй улаан наранаар үнеэгээ хүтэлөөд ерээрэйгты, азарга гахай бэлдээд байхаб* (Б. Мунгонов); **эмэ гахай** түл үгэдэг гахай (свиноматка); **бодон гахай** ой соо амидардаг зэрлиг гахай (кабан, вепрь): *Нээрээшье, сухалдаһан бодон гахайда дүтэлхэһөө байтагай нюдэндэньшье харагдажа болохогүй ха юм, гансата добтолжо орохол* (Б. Мунгонов); **далайн гахай** (*гү, али* **хулганаан**) Урда Америкэдэ амидардаг багахан сагаан мэрэгшэ амитан (морская свинка); **гахай нохой** гэрэй амитад (домашние животные): *Хайшан гээд һалхи һамаагай болохые гахай, нохой хүрэтэрөө алдууригүй мэдэдэг гээшэб?* (Ц.-Д. Хамаев); **гахай түрэлтэнэй бүлэ** бүхы түрэлэй гахайнууд (семейство свиней); **гахай гаргаха** гахай үүсэлхэ (зарезать свинью): *Юрэдөө хаана, хэн, ямар айлайхи гахай гаргана, үхэр алана ааб*

гэжэ түрүүшээр һонирхобо (Г. Дашабылов); **гахай үсхэбэрилхэ** мал ажалай нэгэ һалбари болгон, гахайнуудые үдхэхэ (разводить свиней): *Үйлэдбэриин управлени адуугаа хуу тушаагаад, гахай олоор үсхэбэрилдэг болохо шэглэл заажа байна бшуу* (Д.-Д. Дугаров); **гахай үсхэгшэ** (*гу, али* **үсхэбэрилэгшэ**) гахай үсхэбэрилгын мэргэжэлтэн, гахайн фермын хүдэлмэрилэгшэ, гахайшан (свиновод); **гахай үүсэлэгшэ** гахай гаргадаг хүн (свинобоец, свинобой); **гахай адуулааша** гахайн һүрэг адуулдаг хүн (свинопас); **газарай** (**газари**) **гахай бүхэ** *аман зох.* дэлхэй дээрэхи эгээл хүсэтэй амитан (самое сильное существо): *Хүрьгэн болохо хүбүүнэй хүсэ шадалые туршажа, газарай гахай бүхэтэй барилдуулха гэлсэбэ* (Х. Намсараев); **гахай жэл** монгол литээр арбан хоёр жэлэй һүүлшын жэл (год свиньи по 12-летнему лунному летоисчислению): *Сагаагшан гахай жэлэй үбэлэй дунда һарын юһэн шэнын үдэр бэлэй* (С. Норжимаев); *Баярта 1947 ондо гахай жэлэй намар түрэһэн юм*; **гахай һара** монгол литээр үбэлэй түрүүшын һара, ородоор «декабрь» болоно; **гахай саг** үдэр сагай хубааряар 21 саг 40 мин. 23 саг 40 мин. хүрэтэр (час свиньи, время от 21.40 до 23.40): *Гахай саг һүниин 10-12 сагтай гол түлэб тудалдана; «Нарамнайшье оройхон боложо байна ха, урагууднай нохой сагта тэндэһээ мордожо, гахай сагта эндэ бууха сагтай юм һэн. Тиигээд бууханьшье ойртожо байна гээшэ ха* (Х. Намсараев); **гахай һужуур** һужуураа хабдаха үбшэнэй нэрэ (свинка); ◊ **гахай ябаган** унаагүй, моригүй (безлошадный): *Намайе һанаад үзыш, наһаараа гэртэй болохо забдагүй, ганса бэе, гахай ябаган ороо хаямбиб* (Х. Намсараев); **газар дуулаг, гахай шагнаг** хүн бү дуулаһай, хүндэ хэлэхээр бэшэ (чтоб никто не услышал, держать рот на замке): *Эзэнэй ерэхэдэ, үбгэжөөл иигэжэ тиигэжэ хэлэнэ гэжэ хоблохо хүн гүш, али газар дуулаг, гахай шагнаг гээд байха хүбүүн гүш?* (Ч. Цыдендамбаев); **газар шэртэһэн гахай шэнги** хамарһаа урагша юумэ харахагүй, урагшаа бодолгүй, мунхаг (≈ не видать дальше своего носа, ≈ смотреть со своей колокольни); **нохой гэхэдэ, гахай гэхэ** гажа буруу, аса буруугаар байха (ему про собаку, а он про свинью; называть белое чёрным); *Гахай тэнгэри харадаггүй* (Оньһ. үүлгэ.); *Эдихэнь гахай, ябахань могой* (Оньһ. үүлгэ.); ○ **нохой** *гэжэ үгэтэй парн. хэрэгл.*; **2.** *элирх. үүргээр хэрэгл.* гахайда адли (подобный свинье); **гахай хомхой** гахай шэнги эдимхэй (прорва, обжора, ненасытная утроба; ест за троих, ест в три горла); **гахай бүдүүн** *шүүмж.* хэмгүй бүдүүн, тарган, гахай шэнги, гахайлиг (толстомясый, толстопузый, толстобрюхий); **гахай хэдэр** (*гу, али* **үсэд**) *шүүмж.* угаа үсэд, зүрюу зантай, һанаһан руугаа (упрямый как осёл, ≈ хоть кол на голове теши, неподатливый); **гахай нюдэтэй** *шүүмж.* уйтан, оонигор нюдэтэй (с узкими, как у свиньи, глазами).

ГАХАЙН *тэмд. н.* 1) гахайһаа абтадаг, гахайда хабаатай (свиной): *Шанаһан обогор хартаабха, хилээмэн, баһа гахайн хэршэмэг саала табаг соо табяатай байна* (Х. Намсараев); **гахайн мяхан** гахайһаа абтаһан мяхан (свинина): *Гахайн мяха оруулнагүй, яахадааб гэхэдэ шуһанай даралта ехэтэй хүндэ гахайн мяхан хоримжологдонхой бшуу* (Б. Мунгонов); **гахайн фермэ** гахай үсхэбэрилдэг ажахы (свиноферма): *Гахайн фермэтэй нэрэтэй дүшэ-табин гахайтай байдаг лэ мүрөөрөө байя* (Ш.-С. Бадлуев);

ГАХАЙШАЛХА *үйлэ үг.* 1) гахайтай сасуулха, гахайтай сасуулан дарлаха, доромжолхо, баһаха (уподоблять свинье, оскорблять, называть свиньёй): *Та хүниие бү гахайшалагты;* 2) гахай шэнгеэр аашалха (подражать свинье): *гахайшалан хэбтэхэ.*

ГАХАЙША(Н) *юум. н.* гахай харадаг хүн, гахай үдхэдэг хүн (свинарь): *Юуб гэхэдэ тэдэ гунжадые Жалуур өөрынгөө һамганда, колхозой гахайшанда, һаалгадаг байгаа бшуу* (Ц. Шагжин); **гахайшан һамган** (*гу, али* **эхэнэр**) гахай харадаг эмэгтэй хүн (свинарка): *Фермэ дээрэ гахайшан һамгад булта сугларанхай* (Ц.-Д. Хамаев).

ГАХИГАР *тэмд. н.* үндэр аад, нэрүү, бүгдэгэр (высокий и сутулый): *Хойноһоонь үндэр гахигар, туранхай яһархаг Бобровский алхална* (Ч. Цыдендамбаев).

ГАХИИЛГАХА *үйлэ үг., идх. залог* үндэр нэрүүгээр харагдаха (выглядеть высоким и сутулым): *Урда үйлсөөр, харааниинь, Даша гахиилгажа ябана хэбэртэй*.

ГАХИИХА *үйлэ үг.* үндэр аад, нэрүү байха, гохиихо (быть высоким и сутулым): *Хара-хадам нэгэ үндэр хүн гахишжа зогсохо юм*.

ГАХУУЛИ *юум. н.* **хахуули** *хара*.

ГАХУУЛИДАХА *үйлэ үг.* **хахуулидаха** *хара*.

ГАһАГАР *тэмд. н.* үндэр томо, хаһатай, сэбэр бэетэй (высокий и стройный): *Гаһагар үндэр бэетэй капитан үгэ хэлэбэ*.

ГАһАЙХА *үйлэ үг.* 1) үндэрөөр харагдаха, хаһатайгаар харагдаха (быть высоким, статным): *Үндэр томо эрэшүүл газаа хорёо соо гаһайжа тамхияа татана*; 2) *шэлж.* томоорхохо, хамараа үргэхэ, бараг гээшэб гэжэ һанаха, томоотой янза үзүүлхэ (важни-

чать, зазнаваться, задирать нос): *Доржо олон үльгэр мэдэдэгшье һаа, иигэжэ гаһайдаггүй ха юм* (Ч. Цыдендамбаев).

ГАҺАМ *тэмд. н.* муу, тулюурхан; ялигүйхэн (простенький; неважный): *Военкомадай үүдээр мүнөө мордохо болоһон гаһам баазахан хубсаһатай эдир наһанай нэгэ үеын шиидагар улаан хүбүүд ороно гарана* (Х. Намсараев).

ГАҺАНА *юум. н.* гадаһан, тибһэ малтадаг зэмсэг (приспособление для выкапывания луковиц сараны).

ГАҺАР 1. *тэмд. н.* томо, ехэ хэмжээнэй (большой, солидный, основательный): *Теэд габшагай гаһар азарга дайсадые бэедээ дүтэ оруулбагүй* (М. Осодоев); *Газаань тэрэнэй матаһан гаһар шаргын үргэн …* (Г. Чимитов); **2.** *наречи* тон, угаа, ушаргүй, айхабтар (очень, весьма, сильно): *Гал гуламтамнай гаһар ехээр дүжэгэнэнэ, гал хөөрэлдэхэдөө айлшадай ерэхые зүгнөө гэлсэдэг* (Ц.-Ж. Жимбиев); *Газаа гараад бүгэдэндэ / Гаһар бэрхээр хамһалсана* (Ц.-Ж. Жимбиев); **гаһар хүндэ** ушаргүй хүндэ хүшэр (очень тяжёлый, непосильный): *Гал, уһан, халуун түмэр дээрэ байдаг гаһар хүндэ ажалтай хадань тиимэ бэээ даа* (Ч. Цыдендамбаев).

ГАҺАРГАХА *үйлэ үүд., нют.* хорыень бусалгаха, хорынь хүдэлгэхэ (≈ задевать за живое): *«Юундэ танайда орохо юм?» гээд, Эрдэни хүл дээрээ бодожо, «эсэгэшни пятидесятник ха юм», – гэжэ Доржые гаһаргана* (Ч. Цыдендамбаев).

ГАШАБ *юум. н., будд.* ехэ хэргэмдэ хүртэһэнэй бэшэмэл данса (удостоверение, гашог): *Буряадай түрүүшын хамба лама Дамба-Даржаа Заяев Һасада эрдэм һургуулшыя түгэсхэхэдөө, хамба ламын хэргэмдэ хүртэһэнэй гашаб болон хамбын малгай Далай-ламаһаа хайрлагдаһан гэдэг*.

ГАШАЙ *юум. н.* 1) ламанарай зүгһөө айлдагдадаг бурхан шажанай номнол (проповедь, наставления, изложение учения): *Юрын үдэрнүүдтэ орходоо, эдэ үдэрнүүдтэ хэһэн мүргэл хэдэн дахин үлүү, тон ехэ буян болохо гэжэ Ганжарба гэгээн гашай соогоо айлдаа бэлэй* (Ц. Шагжин); 2) *шэлж.* гэмэрэлгэ, зэмэрхэлгэ, ухаа заалга (отповедь, нотация, внушение): *Почтальон минии заналтые обёорбогүй хэбэртэй, обёороо һаа үшөөл гашай табиха байгаа* (Ц.-Ж. Жимбиев).

ГАШАЙДАХА *үйлэ үүд.* ухаа зааха, гэмэрхэ, һургаал хэлэхэ (читать нотацию, делать внушение, ругать): *Хүнэй хэрэг бүтээжэ үгэхын орондо, хуурай хэлээр гашайдаад гаргажа, бэеһээ зайлуулхые бодохо, харин иимэшүү ноёд байха бэзэ гэжэ мэдэжэл ябаа һэнби…* (Ц. Дон).

ГАШАЙДУУЛХА *үйлэ үүд., идх. залог* 1) гашайда хүртэхэ, хараалгаха, гэмэрүүлхэ (заставить выслушивать нотацию); 2) гашайдахые баадхаха (заставить читать нотацию): *Эжынь Дашые һургажа ядахадаа Дамдин ахаарнь һайсахан гашайдуулба*.

ГАШАЛАЛГА *юум. н.* һүнэй гү, али бусад эдихэ юумэнэй гуталга, муу амтатай бололго (прокисание).

ГАШАЛАНГИ, **гашалангир** *тэмд. н.* гутаһан, муу амтатай (прогорклый, прокисший): *Йондзын-Римбочын нюдэн доогуур улаан дүлэн ялагашан, гашаланги капустын амтатай ород даршин утаан аман соонь дүүрэшоо һэн* (Д. Батожабай).

ГАШАЛГАЖАРХИХА *үйлэ үүд., видэй нэгэ түхэл* ойлгомторгүй гутааха (допустить прокисание, *например, молока*): *Һүеэ гашалгажархёод хара сай уужа һуунабди.*

ГАШАЛГАМАЛ *тэмд. н.* гутанги, муухай болоһон (кислый, проквашенный): *гахайда эдюулхэ гэһэн гашалгамал һүн.*

ГАШАЛГАХА *үйлэ үүд., идх. залог* 1) эһээхэ, муудхааха (квасить, проквашивать – *о молоке*): *брынзэ хэхэ һү тусхай хүрэнгэ хэжэ гашалгаха*; 2) эдихэ юумэ гутааха, муухай болгохо (допускать порчу продуктов): *Үсэгэлдэрэй шүлэ холодильник соо табингүй дэмы гашалгабат.*

ГАШАЛХА *үйлэ үүд.* 1) ямар нэгэн эдихэ юумэнэй шанарай муудаха, гутаха (портиться, протухать, закисать, прокисать): *Элжэгэнэй гашалһан мяхантай шара будаа холижо хэһэн шүлэ тэдэнэр уужа садабад* (Д. Батожабай); ○ **үжэхэ** *гэжэ үгэтэй парн. хэрэгл.*

ГАШАЛШАХА *үйлэ үүд., видэй нэгэ түхэл* 1) түргэн гашалаха, богони саг соо гутаха (быстро прокиснуть): *Энэ һүн гашалшоо, гахайда үгэхэ байгаа.*

ГАШУУБ: гашууб-гашууб гэхэ, гашууг-гашууг гэхэ *үйлэ үүд.* гашуун амтатай байха (быть на вкус кислым, время от времени ощущаться – *о кислинке*): *Гашууб-гашууб гээд, жэгтэй амтатай, унда харяадаг* (С. Цырендоржиев).

ГАШУУБТАР *тэмд. н.* 1) таагүйшэг амтатай, ехэ гашуун бэшэ, бага зэргэ гашуун (кисловатый, кисленький): *Халааһан аарсан гашуубтар амтатай, хурса юумэ эдеэд, дээрэһээнь тэрээгээр даруулхада зохид юм*; 2) эхүүн, агтай, шороб (горький, горьковатый – *о запахе*): *Тиибэшье урдань сангай утаан баханатан мушхаржа, дабирхайлиг гашуубтар үнэрөөр гэрыень дүүргэжэ байна* (Ц. Дон).

ГАШУУДАЛ *юум. н.* 1) уйдхар, уй, уйдалга, гуталга, гомдолго, сэдьхэлэй үбшэн бололго (скорбь, печаль, грусть): *Боди үбгэн гэр бүлэдвв ишмэ гашуудал абаашажа ябахадаа, зүрхэ сэдьхэлээ яаха аргагүй тамална* (Ц.-Ж. Жимбиев); **гашуудал гуниг** уйдалга, гуталга (грусть, тоска): *Ёндоной ерэхээ болёод, вврвв ошожо шадахагүй байхадаа, миниий гашуудал гуниг гээшэ тэсэшэгүй болодог һэн* (Ц. Дон); **гашуудал хохидол** зоболон, һүйд (страдания, потери): *Үбшэлһэн хоёр жэл соогоо үзэһэн тэсэһэн бүхы гашуудал хохидолынь хурса нюдэд соонь эли тодоор гэрэлтэнэ* (Ч. Цыдендамбаев); **гашуудал голхорол** (*гү, али* **гомдол**) муулар, урмаа хухаралга (обида): *Гашуудал голхоролой шалтагаанаар Байгалай эрье ерэһэн аад, бүхы наһандаа ишээ үлэхввр шидэнхэй* (Б. Мунгонов); *Шанархан Баршуудхында гүйжэ ерээд, бүхы уур сухалаа, гашуудал гомдолоо гаргажа, хэлэшэгүй муухай шууяа татаба* (М. Осодоев); **гашуудал амсаха** тулиха зобохые үзэхэ (хлебнуть горя): *Тэдэнэр дайнай жэлнүүдтэ хэды ехэ гашуудал амсааб?!* (Ц.-Ж. Жимбиев); **гашуудал хубааха** (*гү, али* **хубаалдаха**) уйдхар даалсаха (делить горе): *Эрьедээ орошоһон Эрхүү мүрэн тээшэ эльгэ зүрхэнэйнгвв гашуудал хубаахаяа эжэл нүхэртвв мэтэ шамдаба* (А. Ангархаев); *Зариманиинь Должоной гүнзэгы гашуудалые хубаалдажа, хайрлаһан янзатайгаар хараад гарана* (Ц. Дон); **гашуудал асарха** гуниглуулха (печалить): *Энэ ушар Дулма хүгшэнэй ажабайдалда тон ехэ гашуудал асарһан юм* (Ц. Шагжин); 2) хара хубсаһа үмдэхэ, зугаа наада болюулха г.м. юумээр илэрһэн хүнэй наһа барахада гү, али ямар нэгэ аюул тодхор, сүйд аюул болоходо шаналһан байдал (траур): *Тэрэнэй һүүлээр хэдэн жэл үнгэрһэн хойно мүнввхи Панда-ахай наһа бараад, хэдэн хоногой гашуудал соносхогдоо һэн* (Б. Санжин, Б. Дандарон); ○ **гомдол**, **гуниг**, **зоболон**, **уй**, **уйдхар**, **шаналал** *гэжэ үгэнүүдтэй парн. хэрэгл.*

ГАШУУДАЛАЙ *тэмд. н.* уйдхарай, шаналалай (скорбный, траурный): *Тиигээд «Энэ ушарта юун гэжэ хэлэхэбши?!» гэһэн мэтээр гарнуудаа дэлгээд, нюур дээрээ гашуудалай шэнжэ оруулаад, һуужа үгэбэ* (Ц. Цырендоржиев).

ГАШУУДАЛТА(Й) *тэмд. н.* уйдхартай, уйтай, гунигтай, шаналалтай (печальный, скорбный, горестный; траурный): *Тиихэ зуураа үшвв саашаа, Галуута Нуур хүрэтэр, Дулсаанын гашуудалта замаар ошолсохо болохоб гэжэ ойлгоогүй ябаа наав даа* (Б. Мунгонов); **гашуудалтай нёлбоһон** уйдхарай нёлбоһон (горькие слезы): *Үе-үе нюдэнһввнь гашуудалтай нёлбоһон мэл-мэл дуһалжа, аргааханаар уйлана* (Ц. Дон); **гашуудалта нюдэн** уйдхартай нюдэн (грустные глаза): *Иимэ гашуудалта нюдэд үхибүүндэ байха юм гэжэ Кузнецов түрүүшынхээ заригад гэн гайхаба* (А. Ангархаев); **гашуудалта мэдээ** уйдхар асарһан мэдээ (печальная новость): *Сэрэнцүү гашуудалта мэдээсэл абаһанайнгаа һүүлээр бэеэ барин ябаа һэн* (Ц.-Ж. Жимбиев).

ГАШУУДАЛТАЙГААР *наречи* уйтайгаар, уйдхартайгаар, гуниглан (с грустью, печально): *Энэ наһанаймни үшвв нэгэ үдэр ишээд лэ дүүрэбэ ха юм даа гэжэ Намжал гашуудалтайгаар бодобо* (К. Цыденов).

ГАШУУДАНГИ *тэмд. н.* уйданги, уйдхарта дарагданги, гашуудалда дайрагданги (расстроенный, опечаленный): *…гашууданги үгэеэ хэлэһэндэш гансахан шамайгаа хайралнам даа* (Н. Дамдинов); **гашууданги шарай** уйдхарта дарагданги шарай (опечаленный вид).

ГАШУУДАНГЯАР *наречи* уйдангяар, халагдангяар (скорбно, печально): *Наһан соогоо мартахагүй ашатай хүмни болобо гээшэт! – гээд, гашуудангяар миһэд гэдэг һэн* (Ц. Дон).

ГАШУУДАХА *үйлэ үг.* 1) уйдаха, уйдхарлаха, гуниглаха, шаналха (огорчаться, расстраиваться, печалиться, тосковать, скорбеть): *Хэрбээ энэ ажалыень хүнүүдэй мүнвв алдуу эндүүтэй гээжэ тоолоошье наа, ехээр голхорхо, хана уняа мүргэжэ байжа гашуудаха шалтаг бии аал?* (Ч. Цыдендамбаев); *Наһа барагдан намгандаа ишмэ ехээр гашуудахань гайхалгүй* (Д. Батожабай); ○ **голхорхо**, **уйдаха** *гэжэ үгэнүүдтэй парн. хэрэгл.*

ГАШУУДУУЛХА *үйлэ үг., идх. залог* 1) үлүү гаратар гашуун болгохо, үнгэрмэ гашуун болгохо (пересаливать, делать чересчур кислым): *Дулма аарса халаахадаа, аарсыень ехээр хэжэ гашуудуулба*; 2) гуниглуулха, уйдхар асарха, шаналуулха (заставить печалиться, огорчаться, вводить в состояние скорби, печали).

ГАШУУН 1. *тэмд. н.* 1) таагүй амтатай, хорон, аагтай, дабһа ехэтэй (горький, кислый, солёный): *Тиигээд хаа-яа түүхэй жэмэсүүдые оложо, амандаа хэхэдэнь, хоол болохоһоо байтагай, хоротой гашуун байжа, хэдэн удаа ойгоо гутан, бөөлжэжэ зобоһон байха юм* (Х. Намсараев); *Гашуун аарсыень бүри гашуун болгожо, нюдэнһввнь нёлбоһод аарсан соонь дуһалан унана* (Ч. Цыдендамбаев); **гашуун эм** муухай амтатай эм (горькое лекарство): *Айхабтар гашуун эм уужархёод байһандал,*

гэнтэ хамараарнь халуу сорьёно (Ч. Цыдендамбаев); **гашуун сай** аагтай, эхүүн сай (крепкий чай): *Тиигээд гашуун сай дулаасатараа уугаад, ... Гончаров Якимовтай землянкаһаа гаражда шагнаархана* (Ж. Тумунов); 2) эхүүн, шороб, аагтай (горький – *о запахе, дыме*): *Хажуудахи туһалагшанарынь мүнөө бойпуур соонь гал хэжэ, нэгэ гашуун үнэртэй юумэ түлижэ, утаа бааюулаад, мүн лэ ара талаарнь зогсонод* (Х. Намсараев); *Балмасуу бүдүүнээр орёоһон тамхинһаа гашуун шороб утаа бааюулна* (Ц.-Ж. Жимбиев); 3) *шэлж.* хэтэрмэ уйдхартай, хэмжээлшэгүй, аймшагтай гашуудалтай (печальный, скорбный, горький): *Гэртээ ороходонь, хүнды хухэ, хүйтэн шэнги байжа, Должоной шарайда хэмжээлшэгүй гашуун уйдхарай тэмдэг гаражда ерэнэ* (Ц. Дон); **гашуун нёлбоһон** уйдхарай нёлбоһон (горькие слёзы): *Доржо сээжэдээ хүндэ үбшэнтэй, нюдэндөө гашуун нёлбоһотой интернадтаа бусаба* (Ч. Цыдендамбаев); **гашуун алдуу** бэеэ буруушаамаар алдуу (горькая ошибка): *Түрүүшынь мэдэрэл мэхэ гохо, гашуун алдуу үзөөгүй, сэбэр ёһодоо үлэг* (А. Ангархаев); 4) *шэлж.* шэрүүн, огсом, гомдолтой, гомдомоор (резкий, обидный): *Болиит, Сумбад абгайтай бү арсалдыт. Огсом гашуун үгэ ойлгомторгүй хэлэжэрхидэг бүхы баяд ноёдой һамгадай зан гэжэ мэдэдэггүй ябаа гүт?* (Ч. Цыдендамбаев); *Гашуун шэрүүн хоолойгоор «Гара наашаа!» гэхэдэнь...* (Х. Намсараев); **2.** *юум. н.* 1) муухай амтан (горечь): *Тэлеэ-э, архиингаа гашууе ойлгохоор хадаа балай ехээр һогтоогүй ха юм* (Б. Мунгонов); 2) уйдхар, уй, гуталга, сэдьхэлэй үбшэн бололго, шаналал (печаль, грусть): *Хүбүүд Илья Ильичдэ гашууниие хүртөөхэһөө гадна Владимир Яковлевичда ямар нэгэ мууе, зохидгүй юумэ хэһэнээ гэнтэ мэдэрбэд* (Ч. Цыдендамбаев).

ГАШУУНШАГ, гашуушаг *тэмд. н.* 1) яһала гашуун, аагтайшаг, эхүүншэг, шороб (горьковатый, кисловатый, солоноватый): *гашууншаг жэмэс*; 2) гомдохоор (довольно обидный): *Шариковые Минжур бэе тээшээ татажа, шэхэндэнь нилээд гашууншаг удхатай хараалай үгэ шэбэнэжэрхибэ* (Ж. Тумунов).

ГАШУУРУУЛХА *үйлэ үг., идх. залог* аагтай болгохо (сделать горче, перегорчить, сделать чрезмерно кислым): *айраг булэнгүй, удаан эһээжэ гашууруулха*; *эһээлтэ удаан болгожо, хилээмээ гашууруулха*.

ГАШУУРХА *үйлэ үг.* аагтай болохо, муухай амтатай болохо (становиться горьким, горкнуть, прокисать): *Гашууржа, үжэжэ, / Гашалһан аманһаа / Галзууран арсалан / Гаргажа ябадаг / Дармаһаа хүнүүд / Жэрхэдэг болоо* (Ш. Нимбуев).

ГАШУУРХАХА *үйлэ үг.* муухай амтатай, аагтай гэжэ мэдэрхэ, гашуушааха (находить *что-л.* горьким *или* кислым, пересоленным): *Булгадаа «Аа-а! Ыы-ы!» гэлдэн гашуурхажа, ама хамараа долёогоод, тархи толгойгоо һэжэрээд, нэрэ һурагүй шүлэеэ халбагадажа оробол даа* (Б. Мунгонов); *Соёл айраг уугаад, гашуурхан тамшааба*.

ГАШУУРХУУ *тэмд. н.* 1) гашуун юумэ эдихэ дуратай (любящий горькое *или* кислое, солёное); 2) юумэ гашуушаадаг, гашуунда тоолодог (находящий *что-л.* горьким *или* кислым, пересоленным): *гашуурхуу хүн.*

ГАШУУРХУУЛХА *үйлэ үг., идх. залог* гашуурхахые баадхаха, гашуурхаха мэдэрэл түрүүлхэ (вызывать чувство горечи, кислого): *Үхибүүндэ дутуу болоһон ранеткэ үгэжэ гашуурхуулба*.

ГАШУУТАЙ *тэмд. н.* 1) гашуун, гашуу ехэтэй, шороб, аагтай (содержащий горечь, кислинку, горький, кислый): *гашуутай умдан*.

ГЕКТАР *юум. н.* арбан мянган дүрбэлжэн метр хэмжээтэй хабтагар талмай, урдань буряад зон эдэнэй орондо десятина гэжэ, гектарһаа халта ехэ талмай тэмдэглэдэг үгэ хэрэглэдэг байһан (гектар): *Ганса морин тармууртнай үдэрэй арбан гектар тармаа һаа, хорин үдэр тармажа дүүргэхэт* (Х. Намсараев).

ГЕРОЙЛИГ *тэмд. н.* баатарлиг (геройский, героический): *Олёодоймнай айхабтар ехэ геройлиг хэрэг бүтээгээ байна даа* (Ц. Дон).

ГЕРОЙЛИГООР *наречи* герой шэнгеэр, баатарлигаар (героически): *Эсэгын дайнай үедэ ара талада хүдэлһэн хүн бүхэн геройлигоор ажаллажа гараһан юм*.

ГЕРОЙТОХО *үйлэ үг.* герой болоһоор хөөрэхэ, герой болобоб гэжэ аашалха (геройствовать).

ГИИГ: гииг-гүүг гэхэ зулзага, гүлгэнэй нарин абяа гаргаха, гангинаха, гиинаха (пищать – *о детёныше, щенке*): *Хайрсаг соо гулгэнэй гииг-гүүг гангинахые дуулаад, Бадмын нюдэн ялалзажа, Долсон руугаа уриханаар харан миһэлзээд, сагаахан шэхэтэй, шодогорхон һүүлтэй гүлгэ гартаа абаба* (С. Цырендоржиев).

ГИИГҮҮЛХЭ *үйлэ үг., идх. залог* 1) гэрэлтүүлхэ, сасаруулха (освещать, озарять): *Хайрангын саанаһаа наран булгайжа, саадахи үндэр хадануудай шобхогор орой дээрэ туяа элшэеэ гиигүүлжэ байгаа һэн* (Ц.-Д. Хамаев); 2) *шэлж.* гэгээрүүлхэ, дахуулха,

ударидаха (просвещать, вдохновлять).

ГИИГҮҮЛЭГШЭ *юум. н.* 1) гэрэлтүүлэгшэ, гэгээрүүлэгшэ, ударидагша (вдохновитель): *Тэрэ үедэ Ленин хүдэлмэришэн ангиин гиигүүлэгшэнь байһан гэлсэдэг һэн*; 2) *монг.* хашалган абяан (согласный звук).

ГИИЛГЭХЭ *үйлэ үг., идх. залог* яларуулха, толоруулха (зажигать, заставить блестеть): *Тэнгэридэ одо гиилгэн, түүхэдэ нэрэ һиилэн, тэхэрибэб, эхэ ором!*

ГИИНАА(Н) *юум. н.* гангинаан, гииналга, хахинаан (визг, скрип): *Хөөмэгшын хахинаан, ууртай сарнуудай шиганалдаан, дабирхайдагдаагүй тэргын мөөрэй гиинаан бүгэдэ хамтаржа, мэнэ мэнэ тэһэрхэеэ байһан юумэдэл үзэгдөө һэн* (Д. Батожабай).

ГИИНАЛДАХА *үйлэ үг., угталд. залог* олоороо гангиналдаха (визжать): *Дабирхайгүй мөөрнүүдэй гунигтай абяан хүнэй бэеын арһанһаа татажа байһан шэнги үбшэнтэйгөөр гииналданад* (Д. Батожабай).

ГИИНАХА *үйлэ үг.* 1) гангинаха, наринаар, тулюураар абяа гараха, (визжать, скулить, выть): *Гайхажа гэлыһэн үбгэжөөлэй яагаад ишмэ юумэнэй болоһые таажа ядан байхадань, гэнтэ нохойнь уйлаһан шэнгеэр гиинаба* (Д.-Д. Дугаров); *Долгормаа шүдэнэйнгөө забһараар гиинан ёолоод, эжынгээ хүзүү тэбэришэбэ* (С. Цырендоржиев); **гиинажа бархирха** утаар татан бархирха (издавать тонкий долгий звук, плакать): *«Эжы!» гэжэ уриншье гээ һаа гэхээр, солгёоншье гээ һаа гэхээр хэлээд, эсэгынгээ һуужа байһан орон дээрэ уруугаа хаража хэбтээд, гиинажа байжа бархирна* (Ж. Тумунов).

ГИИНАШАХА *үйлэ үг., видэй нэгэ түхэл* нарин ута абяа гаргашаха, гангинашаха (вдруг завизжать, заскулить): *Бүтидэй энэрхы зулгыгаар эрхэлүүлэн, өөгшөөн эльбэхэдэ, Пират һүүлээ шарбуулан гиинашаба* (Г.-Д. Дамбаев).

ГИИНУУЛХА *үйлэ үг., идх. залог* гангинахые баадхаха, нарин абяа гаргуулха (заставить визжать, пищать): *нохойн гүлгэ гиинуулан гааруулха*.

ГИИР, гири *юум. н.* шэгнүүрэй хүнгэн хүндые элирүүлдэг хэмжүүртэй түмэр (гиря): *Самбуу хороо бусалһандаа хойноһоонь гиирээр шэдээд, алдажархиба* (Ж. Тумунов).

ГИИХЭ *үйлэ үг.* 1) сайха, сайраха (рассветать, светать): *үүрэй гиихын үедэ*; 2) туяарха, толорхо, яларха (светиться, сверкать): *Тэдэ дээдэ юртэмсэһөө гиһэн һолонгые дамжан, тэнгэриин хүүхэд буужа, добын оройдо суглан, бүхэли һүниндөө наададаг гэһэн үльгэр домогтой* (Ц.-Ж. Жимбиев).

ГИЛААН *юум. н., барг.* нарай хурьганай арһан (шкурка ягнёнка): *гилаан элдэхэ*.

ГИЛАГАР *тэмд. н., баруун бур.* ялагар, елэгэр, ялбагар, яла-сала (сверкающий, блестящий); **гилагар хоструу** елэгэр эдеэ шанаха амһарта (блестящая кастрюля).

ГИЛАЙХА *үйлэ үг., баруун бур.* ялайха, ялагараар харагдаха, елыхэ, елэгэрээр харагдаха (блестеть, сверкать): *Загаһан наран дээрэ гилайжа харагдана*.

ГИЛЭГЭР *тэмд. н.* ялагар, елэгэр (блестящий, лоснящийся, гладкий): *гилэгэр гадартай ном*.

ГИЛЭЛЗЭХЭ *үйлэ үг.* елэлзэхэ, ялалзаха (сверкать, блестеть, сиять): *Шэлэй бутархай наранда гилэлзэнэ*.

ГИТАРА *юум. н.* шэмхэжэ дуугаргадаг инструмент, хүбшэргэйнь шүрбэһэн, түмэр гү, али нейлон байжа болохо (гитара): *Басаганайнгаа гурбатай болоходонь, бишыхан гитара бэлэглэхэб… Утаһыень таамаг дайража байһаар гоёор наададаг болохо* (Э. Зандраев).

ГОБИЛ *юум. н.* 1) хамарай үзүүрэй хоёр хажуугай хотогор (впадины по обеим сторонам носа); 2) хобоо, һудал, зурыһан хотогор (ложбина, борозда).

ГОГНОГОР *тэмд. н.* 1) гоногор, гоһогор (задранный – *о голове*): *гогногор толгойтой амитан*; 2) *шэлж.* дээрэлхүү, ёһорхуу, ехэрхүү, дээгүүр харагһан (высокомерный, задающийся).

ГОГНОЙХО *үйлэ үг.* толгойгоо дээгүүр үргэхэ, бэеэ дээгүүр абхуулха, ёһорхохо, ехэрхэхэ (важничать, задаваться): *дээгүүр харан гогнойгоод алхалха*.

ГОГОНОХО *үйлэ үг.* тахяануудай «го-го» гэлдэн абяа гараха (кудахтать).

ГОГШОО *юум. н.* 1) тайлдахагүй бүхэ уялаа, бүтүү (узел, петля, *напр. у кисти на шапке*): *…хүйлэн халюун моритой, хүрин гүльмэ дүрөөбшэтэй, уямал гогшоо хазаартай* (Х. Намсараев); *Болдогой шэнээн тэбэгтэй, бухайр гогшоо залааташ, хаяабшын шэнээн һарабшатай хара бообор малгайгаа һэгсэд гэсэ һэхэжэ, һэмбэд гэсэ үмдэнэ* (Х. Намсараев); 2) ута нарин оohор, уяа (завязка, шнур): *Дүрбэн утаһан ганзагаһаам нэгэ гогшоонь таһарна, һоёото юумын аманда, хюмһата юумын һабарта ороно гэжэ зүүдэлнэ* (Х. Намсараев); 3) *баруун бур.* гүрэмэл үһэн (искусственная коса): *Гурбанхан гогшоо хонхотойш бэлэйб, Гуулинханш түмэр тэргэтэйш бэлэйб* (Арадай дуунһаа).

ГОГШОХО *үйлэ үг.* 1) тайлдахагүйгөөр уяха (завязывать в крепкий узел); 2) *баруун*

бур. гүрэхэ, барижа гүрэхэ (приплетать); 3) логшохо, дээрэ дээрэһээнь хадхаһан нүхэ руугаа оруулжа оёхо (прошивать, простегивать насквозь).

ГОГШУУЛХА *үйлэ у., идх. залог* гогшохые баадхаха (заставить завязать крепкий узел; прошивать насквозь).

ГОДИ: годи-бэди 1. *наречи* һари-мури, иишэ-тиишээ, годир-бэдир (из стороны в сторону, извиваясь): *Бага-сага шугы бургаа-һатай, билтарма дүүрэн уһатай горхон могойдол годи-бэди гулгана* (Б. Санжин, Б. Дандарон); **2.** *тэмд. н.* һарюу, һарюу мурюу (кривой, искривлённый): *годи-бэди хуһан гасуунууд.*

ГОДИГ: **годиг-годиг гэхэ** *үйлэ у.* годи-рон-бэдирэн байха, һарюу мурюу юумэнэй иишэ тиишээ хүдэлхэ (шевелиться, двигаться – *о чём-л. кривом*): *Фёдор тэрэ хүбүүн тээшэ хазагад гэжэ, хамараа муршалзуулан, урматайшагаар хаража, гуталгүй нюсэгэн хүлэйнгөө ехэ хургые годиг-годиг гэтэр хүдэлгэн…* (Х. Намсараев).

ГОДИГОД: годигод гэхэ *үйлэ у., видэй нэгэ түхэл* бага зэргэ годигонохо, годигоноод абаха (вильнуть, совершить кратковременное движение – *о кривом, сгорбленном*): *Базаржаб үүдээр годигод гэн түргэн гараадхиба* (Х. Намсараев).

ГОДИГОНОО(Н) *юум. н.* иишэ тиишээ хүдэлөөн, һариганаан, маяглаан (кривлянье, ломанье, выверты): *Һайнаар зогсо, юунэй годигоноон бэ?*

ГОДИГОНОХО *үйлэ у., видэй нэгэ түхэл* 1) һарюу юумэнэй иишэ тиишээ хүдэлхэ, годиг-годиг ябаха (двигаться – *о чём-л.* кривом, вертеться, егозить; часто подниматься – *о хвосте*): *Могой годигонон шулуунай забһараар шургаба*; *Тэрэ хүбүүн танилсаһан үдэртөө амаралтын парк урижа, тэндэ олон зоной дунда годигоножо, үлүү ехээр нугаржа байжа танцевалаад, басаган эшэжэ ябаа һэн ха* (З. Гомбожабай); 2) *шэлж.* байжа ядаха, досоонь гэжэгэнэхэ (не давать покоя, не находить себе места): *Ахынгаа хажууда Цэбэгэй ошоод, тэрэ дэлгээжэ байһан газетэ дээрэнь нэгэшье юумэ танихагүй байһандаа, зосоогоо годигоноһон юм шэнги…* (Х. Намсараев); *Һэжэглэлэй хорон хорхой сэдьхэл соонь годигоноһоор үнинэй* (В. Гармаев).

ГОДИГОНУУЛХА *үйлэ у., идх. залог* годигор юумэ иишэ тиишэнь хүдэлгэхэ (шевелить, махать *чем-л.* искривлённым): *Хаб нохой һүүлээ годигонуулан хусана*; *хургаа годигонуулха.*

ГОДИГОНУУР *тэмд. н.* тэршээ, элдэбээр хүдэлдэг, һуури байрагүй, эрбэгэнүүр (вертлявый, егоза): *Байрагүй годигонуур Басага һугадабал, Гүйхэн сэдьхэлынь Гүйсэд ханадаг* (Ш. Нимбуев).

ГОДИГОР *тэмд. н.* 1) һарюу марюу, сэхэ бэшэ, гажанхай, нугагар (кривой, искривлённый): *Теэд жэбэрэнхэй годигор хадааһануудые яагаад хабтагайһаань ходолхобши, ходолоошье һаа, яагаад тэдэниие сэхэлхэбши?* (Б. Мунгонов); **годигор һара** шэнэ һара, хадуур түхэлтэй һара (изогнутый месяц): *Годигор хүйтэн хадуур һара сэлмэг тэнгэриин баруун хаяада үлгэлдэшөөд, хуурмашуу мүнгэн гэрэлээрээ урдахяа яһала харамаар гэрэлтүүлнэ* (С. Доржиев); 2) нэрүү, дүгдэгэр (сутулый): *Харин Санжуу үндэр годигор бэетэй, бүргэд хамартай, даруу һажалуурхан басаган* (Ц.-Д. Хамаев); 3) *барг.* уян нугархай, нахилзуур хотолзуур, нугагар гоё (грациозный, фигуристый).

ГОДИГОРХОН *тэмд. н.* бишыхан нугагар (маленький и кривой): *... хаана-һаашьеб гааһаяа абажа, годигорхон шабын түмэрөөр ухашалжа ороно* (Ж. Балданжабон); **годигорхон хурган** һарюушаг хурган (кривой палец): *– Зүгөөр, – гээд, үбгэжөөл годигорхон хургаа ёдойлгобо: – үбгэн Бухые түрмэ оршоодходо һуулгаха хэрэггүй, хэрэггүй* (Б. Мунгонов).

ГОДИГОШОХО *үйлэ у.* һарюу юумэнэй гү, али нэрүү хүнэй иишэ тишээ хүдэлхэ, годиг-годиг гэхэ, элдэбээр хүдэлхэ, эрбэгэнэхэ (двигаться, вертеться, часто подниматься – *напр. о хвосте*): *Нээлтэтэй байһан үүдээр хүнгэхэн хүлтэй нэгэ һээбэгэнүүр хүн годигошон орожо ерээд, Бадма абгай һамган хоёр тээшэ мирһагад гэжэрхёод…* (Х. Намсараев); **годигошон һууха** һуужа ядаха, һэрбэгэнэхэ, һарьбаганаха (быть не в состоянии усидеть на месте, егозить): *Энэ үедэ ахынгаа магтуулан һуухадань, Цэбэгэй атаархажа, шэлэ хүзүүгээ шэлгээн хюрөөдэжэ, һууридаа годигошон һуухыень тугаарай сагаан толгойтой үбгэн хаража…* (Х. Намсараев).

ГОДИД: годид гэхэ *үйлэ у., видэй нэгэ түхэл* халта гажаха, муриха (чуть искривиться): *Хорёогоймнай хананууд яһала сэхэшье һаа, дундуураа халта годид гэһэн шэнги байна*; **годид гэһэн** халта, бага зэргэ гажанхай, һарюушаг (чуть кривой): *годид гэһэн морхогор хамар*.

ГОДИИЛГОХО *үйлэ у., идх. залог* гажааха, һарюу мурюу болгохо, нугылгаха (искривлять, изгибать): *Бэеэ шангадхажа бэгзыгээд, юумэ бажуухаа байһан мяхаша*

шубуунай һабар шэнгеэр хургануудаа годиилгоод, Эрдэнидэ дүтэлнэ (А. Шадаев).

ГОДИИХО *үйлэ үг.* 1) гажаха, һарюу мурюу болохо, нугыха (искривляться, изгибаться, извиваться): *Декабрь һарын эхеэр Дулсаана годиигоод, гэдэһэ гүзээгээ тэбэреэд, ёолоод ёгшоод хэбтэшэбэ: – Ой-ёо-ёо!* (Б. Мунгонов); **годиижо байха** тонгойгоод байха (стоять, наклонившись вперёд): *...Хандахай үхэһэн хонин дээрэ хайша баряад годиижо байһан үбгэжөөлөө шабар шэбхэ руу мухариса түлхижэрхибэ* (Б. Мунгонов); 2) уршыха, муухан түхэл дүрсэтэй байха (стоять, понурившись).

ГОДИЛЗОХО *үйлэ үг., видэй нэгэ түхэл* һарюу юумэнэй иишэ тиишээ хүдэлхэ, годиг-годиг гэхэ, нахилзаха (извиваться): *...нюдэниинь уһатаад, бэшэгэйнь үзэгүүд годилзоод, урасхалда абташаһан шэнги болобо* (Г.-Д. Дамбаев); *Ула дороһоонь эхилээд, могой шэнги годилзон ошоһон харгы, хэдэн дабхар ухаа гэбүүнүүдые бүгтэрэн зурыжа харагдана* (Х. Намсараев); **годилзохо бэдилзэхэ** (*гү, али* **нахилзаха**): нахис хотос ябаха, хотолзохо (двигаться грациозно, извиваться): *Бурха-аан, бурхан, эрхэ тангил Долгормаань үбгэнһөө өөрэгүй юумэн годилзожо бэдилзэжэ байбал!* (С. Цырендоржиев); *Сценэ дээрэ үндэр нарин басаган годилзон нахилзан моодо харуулна*.

ГОДИЛЗУУЛХА *үйлэ үг., идх. залог* һарюу юумэеэ иишэ тиишэнь хүдэлгэхэ, годиг-годиг гүүлэхэ (шевелить, махать *чем-л.* искривленным, заставить кривляться, извиваться): *...хажуудаа ойрохон хэбтэһэн нүхэр тээшээ хараад, долёобор хургаяа ёдойлгон, бэе тээшээ гохо шэнги болгожо, хэды дахин гоходоһон шэнгеэр годилзуулан, тэмдэг үгэнэ* (Х. Намсараев); **һүүлээ годилзуулха** һүүлээ шарбаганаха (размахивать хвостом): *Арсалан нохоймни хусажархина аа гү гэжэ нохойнгоо нюрган дээрэһээнь дараад, хэбтэ гэһэн тэмдэг үгөөд орхиходонь, Барас һүүлээ годилзуулан, тэрэ дороо хэбтээд орхёо һэн* (Х. Намсараев); **бүхы бэеэ годилзуулха** нахилзаха хотолзохо (извиваться всем телом): *Бүхы бэеэ годилзуулан зүүн зүгэй хатар гүйсэдхэхэ.*

ГОДИР: годир-бэдир гэхэ *үйлэ үг.* годи-бэди гэхэ, нугарха, хотирхо (извиваться, идти вскривь, вкось): *Тэрэ мүрэнэй хоймороор ... могой шэнги годир-бэдир гэһээр абиржа гараһан үргэн ехэ замаар үхэр мал тууһан, ашаа тээбэри тээһэн бааза бүдүүлиг хубсаһатай хүн амитан һэлгэсэлдэнэ* (Х. Намсараев).

ГОДИРОЛДОХО *үйлэ үг., угталд. залог* хамтаран, олоороо хотирхо, нахилзаха, хотолзохо, оло дахин нугарха (извиваться): *Арай гэжэ дэнгээ ёлойлгоходонь, барааг соогуурнь могойнууд годиролдожо ябаһан юм* (Ж. Балданжабон); *– Зай, Михаил Степанович, хөөрөөмнай аладтажа ошоһон харгы шэнги саашаа болохо бүреэ годиролдоно* (Ж. Тумунов).

ГОДИРУУ *тэмд. н.* мушхагар, мушхуу, тойруу (вьющийся, извивающийся): *Буряадай Гүрэнэй оперо баледэй театрай годируу томо фойе соо хүн зон дүүрэн* (С. Цырендоржиев); **годируу бэдирүү** нарюу, мушхагар (кривой, искривлённый): *Тэрэгүй һаа өөһэдөө хосорхобди, – гэжэ Эрэнсэй бадарганаар хэлээд, годируу-бэдирүү хуһадай хоорондуур шургана* (М. Осодоев).

ГОДИРУУЛГА *юум. н.* нугарһан газар, годирхой (изгиб, поворот): *Хойноһоонь дахаад ябагша машина годируулгын саана орожо, харагдахаяа болишобо* (Г.-Д. Дамбаев).

ГОДИРУУЛГАТАХА *үйлэ үг.* мушхарха, тохойрхо (извиваться): *Эхилжэ нариханаар урдаад, газарай зөөлэниие бэдэржэ, анхан һабаяа годируулгатаһан Удаганта уруудаха бүреэ үргэн болоходоо, нэгэ жэгдэхэн хонгёо дуугаа бардаасатай бүдүүн мүнөөшье болгоһоор* (Д. Эрдынеев).

ГОДИРУУЛХА *үйлэ үг., идх. залог* 1) эрьюулхэ, залаха (поворачивать, менять направление): *Жаргал машинадаа һуужа, машинаяа годируулан ерээд, Дугарай хажууда ойрохон зогсообо* (Б. Мунгонов); **зүүн гар тээшээ годируулха** зүүн тээшээ эрьехэ (поворачивать налево): *Бүдүүн Багли Хара Вася хоёр мүльһэн дээрэ гараад, халта саашалжа, зүүн гар тээшээ годируулан хойшолбод* (С. Доржиев); 2) нугаруулха, хотируулха (заставить извиваться): *Нэгэн хоёр залуу хүнүүд оромгүйгөөр бэеэ годируулан аяглана, тиихэдээ буржуазна моодые һажаалдана хаш* (Ц.-Ж. Жимбиев); 3) *шэлж.* шэглүүлхэ, хандуулха, холодуулха, шэлжүүлхэ, саашань болгохо, сэхыень хэлэхэгүй (клонить, менять тему разговора): *Хайшаашье годируулхаяа һанаһыень ойлгоогүй аад, суглаашад харюугүйгөөр, саашань юун гэхыень хүлеэгээд һууба* (К. Цыденов).

ГОДИРХО *үйлэ үг.* 1) хажуу тээшээ гараха, хажуушаа эрьехэ, хажуу тээшээ ошохо, хадуурха (поворачивать, менять направление): *Санжа дардам шулуун трактаар нэгэ хэды соо шууһатар гүйлгөөд, тэрэнһээ годиржо, хүдөөгэй харгыда гарахадаа, шабарта һуушаба* (А. Ангархаев); **баруулжаа годирхо** баруун тээшэ эрьехэ (повернуть на

север): *Дабаанай оройһоо сэхэ баруулжаа годироод, Бабуудайн бригада тээшэ гүйлгэжэрхибэ* (Д. Эрдынеев); 2) хотирхо, матарха, мушхарха, эрьелдэхэ (извиваться, виться): *Зүгөөр хүрин шэрэтэй уһаниинь, саанаһаа наашаа годирон, мүлхижэ ябаһан айхабтар томо могойдол адли* (Ч. Цыдендамбаев); **годирхо бэдирхэ** (*гү, али* **матарха**): *Горхон годирон бэдирэн, заримандаа хэдэн тээшээ һалааган, биишхан сүмхөөг, сөөрэм, эрьюулгэ болон урдана* (Ц.-Ж. Жимбиев); *Тэрэ саагуурынь, нуга һужааг газараар Юрөө горхон годирон матаран ялалзадаг* (Б. Мунгонов); 3) *шэлж.* шэглэхэ, хандаха, холодохо (меняться – *о теме разговора*): *Эхилһэн хөөрөөниинь буруу тээшээ годироод, энэ үгэеэ яажа Паромон Елизавета хоёр тээшэ залахаяа Доржо мэдэжэ ядана* (Ч. Цыдендамбаев).

ГОДИРХОЙ 1. *тэмд. н.* 1) сэхэ бэшэ, годирһон (кривой, изогнутый): *годирхой һургааг*; **годирхой зүргэ** тойрохон, иишэ тиишээ хадуурһан зүргэ (извилистая тропа): *арай шамай харагдамаар годирхой зүргэ*; **2.** *юум. н.* нугарһан газар, булан (изгиб): *Харгын годирхой тулахадаа, энэ һүүлшынгээ найдал бэелүүлхэеэ шиидээ һэн* (Ц.-Д. Хамаев).

ГОДЛИ *юум. н.* 1) үзүүр таладаа хурса түмэртэй гү, али яһатай нарин модон һомон, номын һурша (стрела с роговым *или* деревянным наконечником): *Тэрэ номоной хүбшэ эрхы долёобор хоёрһоо алдагдажа, хурдан годлинь холые шэглэн хиидэхэл ушартай ха юм* (Ч. Цыдендамбаев); 2) ямар нэгэн оньһоной голдо һуулгаатай хурса үзүүртэй нарин хабтаһан, стрелкэ (стрелка *какого-л. прибора*): *Нэгэтэ нюусаар гэртээ байлгадаг барометрэйнь годли «хура бороон» гэһэн тэмдэг тээшээ дүтэлэн ошоод байба* (М. Осодоев); ○ **гойр** *гэжэ үгэтэй парн. хэрэгл.*

ГОДО: **годо харайха** *үйлэ у.* а) һүрэжэ гараха, гүйжэ гараха (выскочить); б) һуга харайха, ходоро харайха (бежать длинными шагами); **годо хаяха** сэхэ хойшонь гаргаха (выбрасывать фонтаном).

ГОДОГОД: **годогод гэхэ** *үйлэ у., видэй нэгэ түхэл* ёдойн булгайха, үндэгэд гэхэ (показаться торчком): *Хорло дэнгэйнгээ гол халта мушхана – шүрбэгэр улаан хэлэниинь гансата годогод гэжэ, гэр доторхи бүхы юумэн сошонгёор хүдэлнэ* (Ж. Балданжабон); **годогод гүүлэхэ** үргэхэ, ёдойлгохо (поднять торчком): *Арсалан хүбүүн нохоймни шонодо барюулхань гэжэ удаа ташаа һомошо хутагяа һуга татан гүйжэ ошоторнь, толгойгоо соо буудуулжархиһан шоно һүүлээ нэгэ удаа шадалгүйгөөр годогод гүүлээд, үхэшэбэ* (Х. Намсараев).

ГОДОГОНОХО *үйлэ у.* ёдогонохо, ёдогошохо, годог-годог гэхэ (торчать, шевелиться – *о чём-л. торчащем*): *Хотошын һүүл нэрэ һурагүй годогононо*.

ГОДОГОНУУЛХА *үйлэ у., идх. залог* ёдогор юумэеэ хүдэлгэхэ, ёдогонуулха (шевелить *чем-л.* торчащим): *Гэнтэ эдэнэр һархагашалдан, һүүлээ годогонуулжа, урда хоёр хүлөөрөө дэбхэрэлдэшэбэ* (Х. Намсараев).

ГОДОГОР *тэмд. н.* ёдойһон, ёдойлгоһон (торчащий, приподнятый – *напр. о хвосте*): *годогор һүүл*.

ГОДОД, гудад *тэмд. н.* 1) сула, сэбэр, холисогүй (чистый, цельный, без примеси); **годод мяхан** сула мяхан, гаргаһан малай доторһоонь илгагдаһан мяхан (выпотрошенная туша): *...юундэ өөрынгөө нэрэ аһан һүүлдэ оруулаад, гэдэһэ дотор абаха гэжэ бэшэнэбши? Гудад мяханһаань абахадаш яаха байгааб?* (Ш.-С. Бадлуев); *Годод мяханиинь зуугаад килограмм болоо*; 2) *шэлж.* һүбэлгэн, һонор, хурса (находчивый, смеливый): *Эхэ эсэгын үгэһэн гудад ухаан шамда мүнөөшье мүхөөгүй зандаа байна бшуу даа* (Ш.-С. Бадлуев).

ГОДОЙЛГОЛДОХО *үйлэ у., угталд. залог* олоороо ёдойлгохо, дээшэнь үргэхэ (делать *что-л.* торчащим, держать *хвост* торчком, задирать): *Удын аяама халуун наранда аляабар бага гуна гунжад гуураа халахадаа, һүүлээ годойлголдон, иишэ тиишээ хорёо хото зубшан гүйлдэнэ* (Х. Намсараев).

ГОДОЙЛГОХО *үйлэ у.* ёдойлгохо, годойтор үргэхэ (поднимать *хвост* трубой, задирать): *...Арсалан Морхонсой хоёроо тойрожо, һүүлээ дугаагтуулан годойлгожо, доошоо таһарна* (Х. Намсараев).

ГОДОЙХО *үйлэ у.* ёдойхо, гудагараар зогсохо (стоять торчком, торчать): *Тэрэ бэеэрээ хуһан зандан ташуураараа хоёр гуяынь таһа шабхуурдаад, табижа ябатараа харан гэхэдэмни, унажа ябаһан унаганаймни һүүл урдамни годойжо байба* (Х. Намсараев); *ягдагар сэхээр годойн зогсохо*; **гансаарханаа годойжо ябаха** гансаараа, хажуудаа хүнгүйгөөр байха (жить в одиночестве): *Гуша гаратараа, гулдытараа, гоохон басагадые һэнэгшэлжэ, гороо хэжэ, гоёшоожо, гансаарханаа годойжо ябадаг һаа, гоёл һэн ха даа* (Ц.-Д. Хамаев).

ГОДОЛЗОХО *үйлэ у.* ёдогор юумэнэй иишэ тиишээ хүдэлхэ, ёдогонохо, ёдогошохо (приподниматься, шевелиться – *о чём-л. торчащем*): *Харан гэхэдэнь, нэгэ буртаг соо*

Барас нохойн һүүлынь годолзожо, юумэ носоно хэбэртэй (Х. Намсараев); *Басаганай богонихон гүрлөөнүүд хөөрхэнөөр годолзоно.*

ГОДОЛЗУУЛХА *үйлэ үг., идх. залог* ёдогор юумэеэ хүдэлгэхэ, ёдогонуулха (держать торчком, шевелить хвостом): *Хажуудань дүтэлхэ бүрим, шаазгайнууд урга һүүлнүүдээ годолзуулан, шаханалдан, нэгэ хуушан һөөгэй ойгуур ниидэсэгээлдэбэ* (А. Жамбалдоржиев).

ГОДОН *юум. н.* 1) зэрлиг болон гэрэй амитанай хүлэй аphан (кожа со щиколоток домашнего животного и зверя): *Хэдэн хоногто юушье хэнгүй хэбтэхэнь залхуутай боложо, хандагайн годон улатай санаяа абажа, ой гараба* (С. Цырендоржиев); **годон гутал** зэрлиг гү, али гэрэй амитанай хүлэй аphаар оёhон гутал (унты из кожи, снятой с ног дикого или домашнего животного): *«Умдэжэ яба! Эрэ хүн болобо гээшэш!» гээд, ямаанай аphан дэгэл, һарлагай годон гутал эсэгынгээ үгэһые һанадаг һэн* (Д. Батожабай); **годон һуури** хурьганай, мүн ангай аphанай годонуудые зүйжэ хэһэн дэбдихэр (подстилка из шкур лапок зверей домашних животных): *Улгыһөө унагааже хэһэнһэннһээ хойшо Дэмаа хүгшэн хойморойнгоо орон дээрэ зөөлэхэн годон һуури дэбдижэ, хүбүүндээ һуури зохёогоод, шэнэхэн шара жолоогоор саада ханаһаань аргамжаад һуулгадаг болоо һэн* (Н. Очиров); 2) огто түбэгшөөхэ, юундэшье бодохогүй, юуншье бэшэ гэжэ һанаха, юумэн бэшэ (нечто ничтожное, никчёмное, никудышное): *Хэзээдэ тэрэнь урда абаһан, унаһан һааһанайнгаа тулада үхэһэн үнэ, хатаһан годон боложо ошодог иимэ жэшээтэй байха юм* (Х. Намсараев); *Шасар малгайм шалпиижа, шархиин годон болоо даа, шара жаншам хахаржа, нохойн хөөбэр болоо даа* (Х. Намсараев); **нохойн годон** *хараал.* ялигүй, бирагүй хүн (ничтожество): *– Нохойн годон, бү хүдэлэ! — Заяахан шэрүүн болоһон өөрынгөө шэшэрэнги хоолой танибагүй* (Ц.-Д. Хамаев); ◊ **нохойншье годондо бодохогүй** юундэшье бодохогүй (не принимать во внимание): *Тиимэһээ Доржо үбгэн мүнөө Бадма абгайнда ошожо, энэ болоһон ушарые дуулгахаяа нохойншье годондо бодохогүй байгаа* (Х. Намсараев).

ГОДООРОЛДОХО *үйлэ үг., угталд. залог* 1) бэеэ хэхэ газараа оложо ядаха, хэтэрэлдэхэ, аашалалдаха (резвиться от избытка сил, носиться сломя голову): *Хабарай дулаан наранай элшэдэ бэеэ шаруулжа һэгээ орoһон тугад хии хуй годооролдонод*; 2) *шэлж.* һөөл бололдохо, дээрэлхэхэ (зазнаваться, зарываться): *Гэнэдхээжэ ород, даб дээрэ годоороллоно гээшэ, эдээниие угтаха хүсэн мандаш байха, иигээд лэ нэгэ амяа абахадаа, һөөргэнь харуулаад, нюдэхэбди даа* (Н. Очиров).

ГОДООРООДХИХО *үйлэ үг., видэй нэгэ түхэл* 1) гэнтэ һөөл болон дээрэлхээдхихэ, хамараа үргэхэ, ёһорхохо (вдруг возгордиться, высказывать пренебрежение к другим): *– Юундэ эндэ годоороодхибош?*; 2) бухиндаадхиха, бэеэ хэхэ газараа оложо ядаха, аашалалдаха (беситься – *о детях*): *Хүнэй хараагүйдэ тоомгүй үхибүүд годоороодхинод.*

ГОДООРХО *үйлэ үг.* 1) замбуурха, аашалха, бэеэ хэхэ газараа оложо ядаха (самодурствовать, резвиться от избытка сил): *Дайнай боложо, бүхы арад зоной туха сүлөөгүй дайлалдажа байһан шахардуу сагта зоргоороо годооржо захалаа алтайш?* (М. Осодоев); 2) *шэлж.* һүрхэй болохо, ёһорхохо, ехэрхэхэ, һаахарха (зазнаваться, зарываться): *Бү годоорогтыл даа. Таанадһаа харюугаа абахал байхаб. Үзөөрэйгтылши!* (Ц.-Ж. Жимбиев).

ГОДООРШОХО *үйлэ үг., видэй нэгэ түхэл* биб гэжэ һанан зоргоороо орошохо, годоороодхихо (резвиться, чувствовать себя чересчур вольным): *Эхэ эсэгынгээ үгыдэ годооршоо*.

ГОДОС: **годос гэхэ** *үйлэ үг.* 1) ёдогор юумэнэй гэнтэ хүдэлхэ (дёрнуться, произвести резкое, отрывистое движение – *напр. о хвосте*); **годос-годос** аажамаар, ехэрхүүгээр (важно, степенно, с несгибающимся корпусом): *годос-годос гэшхэлхэ*.

ГОДОҺО(Н) *юум. н., баруун бур.* зосоошонь барижа уллаһан гуталай янза (унты): *годоһо оёхо*.

ГОЁ *тэмд. н.* 1) һайхан, үзэсхэлэнтэ, юрэ бусын, жэгтэй, гоёлой, илгарма, сэбэр (нарядный, красивый, великолепный, прекрасный): *Энэ дүхэригэйнь тэг дунда малтаһан зууха дээрэ хоёр ехэ тогоо табижа, жомбогор үндэр малгайтай, татуур боолто зүүнхэй гоё гоё бэреэд сай шананад* (Х. Намсараев); **гоё һайхан** үзэсхэлэнтэ, жэгтэй (прекрасный, прелестный): *Үшөө тиихэдэ гоё һайхан бурханай орон, тэнгэриин оронууд бии юм гэжэ эжы баабайнгаа хэлэхэдэ этигэдэг бэлэйб* (Ц. Шагжин); **гоё гоо** (*гү, али* **гоомой**, **голшог**) үлэмжэ һайхан, нарин гоё (элегантный, изысканный, роскошный): *Яларһан таларһан шагта, медаль, хэрээһэтэй, гоё гоо хубсаһатай айлшадай урда дуулахада аятай юм* (Ч. Цыдендамбаев); *Шамдал адли гоё гоомой хүн дүтэ наашашье үгы ха даа* (Ц.-Ж. Жимбиев); *Аха заха адуушан ардаг соохор моритой, арбан дэлим ургатай, гурбан дэлим гуйбатай гоё голшог Ганхабай хаалга татан*

орожо… (Х. Намсараев); **гоё хубсаһан** илгарма һайхан хубсаһан (красивая, элегантная одежда): *Удаан наһа наһалха, гоё хубсаһа үмдэхэ, һайн эдеэ эдихэ, үри хүүгэдые олоор үдхэхэ, эрдэм шудалха гээшэмнай хүн бүхэнэй эрмэлзэдэг үндэр лэ даа* (Д. Эрдынеев); **гоё хүгжэм** гайхамшагта хүгжэм (чудесная музыка): *Сэдьхэл зүрхэ хүдэлгэдэг үльгэрэй тиимэ ехэ хаба шадалай хажуугаар гайхамшаг гоё хүгжэмыень тэндэ һууһан Доржо һонор ухаа зүрхэндөө хадуужа абана* (Ч. Цыдендамбаев); **гоё гааһан** уранаар бүтээһэн, үзэмжэтэй, һайхан хэлбэритэй гааһан (изящная трубка): *Баһа тэндэ колхозой түрүүлэгшэ Даша Базаров амандаа хитагар шүбүүгтэй гоё гааһа зуужархёод, Аюша Найдановта ээлжээ эхигүйгөөр гангарна* (Х. Намсараев); **гоё шүргэ** һайн, һайнаар хэһэн шүргэ (добротная, сделанная на совесть изгородь): *Гэрэй газаа бургааһаар гүрэһэн ербэгэр гоё шүргэ, ямаадые болон эшэгэдые хааха хорёонууд, огородой саб гэмэ зохидхон хашаа* (Ч. Цыдендамбаев); **гоё үгэ** хоохон үгэ, шашаг үгэ (краснобайство): *«Би инаг дуранда этигэдэггүйб. Гансал гоё үгэ, хубхай абяан юм...» – гэжэ Алексей Григорьевичой хэлээшэ Доржодо һанагдана* (Ч. Цыдендамбаев); **гоё нэрэ** үнэн, зүб нэрэ (красивое, правильное название): *«Баһа сычужнэ порошогшье гэжэ хэлэгшэ гү, гоё нэрыень нэрлэжэ шадагшагүйб»* (Ц. Дон); **гоё үбшэн** хүзүүнэй хүшэлдэн хүдэлхөө болидог үбшэн, хүзүүнэй гоһойгоод сэхэ болодог үбшэн (*мед.* люмбаго, прострел); ○ **сэбэр**, **һайхан** *гэжэ үгэнүүдэтэй парн. хэрэгл.*

ГОЁГҮЙ *тэмд. н.* гоёмсуу бэшэ, гоёлой бэшэ (неприхотливый, простой): *гоёгүй хубсаһан.*

ГОЁД: **гоёд гэхэ** *үйлэ үг., видэй нэгэ түхэл* гоёод абаха, гоёсогоохо (слегка принарядиться): *Дамбии бага зэргэ гоёд гээд, кинодо ошобо.*

ГОЁДОХО *үйлэ үг.* 1) үлүү гарама гоё байха, гоё болохо (быть слишком нарядным, красивым); 2) *шэлж.* гоёб гэжэ һанаха, гоёб гэһэнээр аашалха (показывать, изображать себя красивым).

ГОЁЛ *юум. н.* 1) шэмэглэл (наряд, украшения, отделка): *Зай, артистнуудайнгаа хубсаһанай гоёлыень хүсөөбэ гүт?*; 2) бэеэ гоёолго (прихорашивание): *Хара хүдэлмэридэ ошохоёо байгаад, юунэй иитэрээ гоёл болоо юм?*

ГОЁЛДОХО *үйлэ үг., угталд. залог* 1) хамта һайхан хубсаһа үмдэхэ (вместе наряжаться): *Буряад драмын татрай зүжэгтэ багашуул гэртэхинтэеэ адли гоёлдоод, клуб тээшэ ошобод*; 2) *алайр* аашалха, маяглаха (жеманиться); 3) *боох.* анхарал хандуулха, аляархаха (начинать ухаживать, заигрывать).

ГОЁЛОЙ *тэмд. н.* аһан һайн, эгээ һайхан, гоёжо үмдэдэг, гоёжо хэрэглэдэг (нарядный, выходной): *Теэд хүдөөгэй малша эхэнэртэ юун городой суглаанда үмдэжэ ябаха гоёлой хубсаһан байха һэм даа?* (Ц.-Ж. Жимбиев).

ГОЁЛТО *юум. н.* 1) юумые гоёоһон хубинь, юумые һайхан болгоһон зохидхон хэлбэритэй нэмэлтэ зүйл (украшение): *Үшөө үнгэрэгшэ үдэр татар басаганай гоёлто хэжэ, мүнгэ һшилэжэ, гараа холгоогоо ха юм* (Ч. Цыдендамбаев); *Угалзатаһан эреэн маряан гоёлто гэжэ харагдаһан юумэнүүдынь штукатуркын холторхой болошобо* (Ч. Цыдендамбаев); 2) нэмэлтэ найруулга (средство выразительности): *«Майр халзан буура, энгин сагаан тэмээн» гэхэ мэтээр үльгэр онтохонуудта үгэ найруулгын гоёлто болгон хэлсэдэгшье һаа, тиимэ тэмээн юрэдөө үзэгдөөгүй гэлсэхэ юм* (Х. Намсараев).

ГОЁМСОГ *тэмд. н.* һайханаар хубсалдаг, гоёор байхые оролдодог (щеголеватый, модный, франтоватый): *Шнеллиин энэ гоёмсог ааша байгаал юм ааб даа гэжэ тоомжогүйгөөр анхарбашье, Мария Яковлевна тэрэниие һайшаан хараба* (А. Ангархаев); **гоёмсог хубсаһан** һайхан хубсаһан (нарядная одежда): *Тэндэ тротуар дээгүур гоёмсог хубсаһатай наһан бүриин, ажал бүриин хүнүүд бушуу бушуугаар ишшэ тишээ алхалалдана* (Х. Намсараев).

ГОЁМСОГЛОХО *үйлэ үг.* һайхан болохые оролдохо (щеголять, модничать, франтить): *Залуу басагад бэреэдүүдые һажаалдан гоёмсоглохо һанаатай.*

ГОЁМСОГООР *наречи* зохидоор, һайханаар (красиво, нарядно): *Юрэ энэ гэр доторхи юумэн бүхэн эмхитэйгээр хуряагдаһан, гоёмсогоор харагдаха байгаашье һаа, …* (Х. Намсараев); *Эмээл дээрээ гоёмсогоор, һайрхуугаар һуухаарнь тэдэнэй нэгэн Моходой гэжэ таниба* (А. Ангархаев).

ГОЁМСУУ *тэмд. н.* шэнэ маягаар, һайханаар хубсалдаг, гоё байхые оролдодог (щеголеватый, франтоватый): *Гоёмсуу басагадые һажаажа тэрэ нидхэ уралаа будадаггүй* (Г.-Д. Дамбаев).

ГОЁМСУУРХАХА *үйлэ үг.* бэеэ харуулха, һайхан байхые оролдохо, һайбалзаха, һаахалзаха (щеголять, модничать, рисоваться): *– Һа, һа… Бү гоёмсуурха, үгөө ойлголсохо байхабди…* (Ж. Тумунов).

ГОЁМХОЙ *тэмд. н.* 1) үлэмжэ һайхан, үзэсхэлэнтэ, нарин гоё, шэнэ маягаар хубсалһан (нарядный, элегантный, изысканный):

Буряад басагад гоёмхой, / Булан тохой тойромхой (Ёохорой дуунhаа).

ГОЁМУУША *тэмд. н., барг.* шэнэ маягаар, hайханаар хубсалдаг, гоё байхые оролдодог (щеголеватый, франтоватый): *гоёмууша хун.*

ГОЁНСУУ *тэмд. н., нют.* **гоёмсуу** *хара*.

ГОЁОГДОХО *үйлэ у., хүлеэгд. залог* 1) hайхан болохо, нэмэлтэ гоёолтотой болохо (наряжаться, украшаться): *Дээбэринүүдынь луугай зурагтай шара даабаар хушаатай, үүдэниинь үлзы, түмэн жаргал угалзануудаар гоёогдонхой* (Б. Санжин, Б. Дандарон); 2) үгэ гоё, уран болгохо, нэмэри аргануудые хэрэглэн үлүү гаргаха (быть приукрашенным, излишнее помпезным): *Баатар, шинии шүүмжэлэл хэды зүбтэй байбашье, үhэриhэн, ёгтолhон үгэнүүдээр гоёогдожо, өөрынгөө удхые hуларуулhан дээрэhээнь, Галя сухалаа хүрэжэ, үгэнь хэрүүлэй нюур харуулхаяа hанаба ха юм* (Х. Намсараев).

ГОЁОЛГО *юум. н.* hайхан болголго (украшение, отделка): *Хатарха басагадые гоёолго дүүрэнтэбэ*.

ГОЁОЛДОЛГО *юум. н.* аашалалга, маяглалга (жеманство).

ГОЁОЛДОХО *үйлэ у., угталд. залог* 1) hайбалзаха, hаахалзаха, бэеэ харуулхые оролдохо, hайрхан гунхаганаха (рисоваться, красоваться, жеманиться): *Гоёолдожо байнгүй, түргөөр ошооройгты*; 2) *шэлж.* аягүйрхэнгүй сэхэ руунь хэлэхэ (церемониться): *Эдээнтэй гоёолдонгүй, байhан соонь хэлээрэй.*

ГОЁОЛСОХО *үйлэ у., хамтадх. залог* hайхан болголсохо (участвовать в украшении, наряжать): *Намтай зал соо ёлко гоёолсыш*; *Бишыхан артистнуудые хубсалуулха ба гоёолсохые Балмые ерүүлбэ*.

ГОЁОЛТО *юум. н.* 1) шэмэг, нэмэри гоёолго (украшение, отделка): *Андалдаhан бүhэнүүдынь миил гэрэй гоёолто бэшэ, харин хүбүүн басаган хоёроймнай нэгэ амин болоhые батадхаhан нангин гэршэ ха юм* (М. Осодоев); **эмээлэй гоёолто** мүнгэ гүйлгэжэ шараhан түмэрөөр, мүнгөөр хэhэн бүгэжэ, ганзагын баабар *г.м.* (украшения для седла); 2) *шэлж.* нэмэри уран арга (средства выразительности): *Зүгөөр үльгэр өөрынгөө удхын талаар бэе бэеhээ хэды ондоо гэбэшье, тэдэнэрэй уран гоёолто гэхэ гү, найруулгань тон адлинууд байдаг* (Х. Намсараев).

ГОЁОНГҮЙГӨӨР *наречи* үлүү гоёор бэшэ, юрынхеэр (без прикрас, попросту, без затей): *гоёонгүйгөөр орхихо*; **гоёонгүйгөөр хэлэхэ** байhан соонь хэлэхэ (говорить без прикрас).

ГОЁОР *наречи* hайханаар, зохидоор, үзэмжэтэйгөөр (красиво, нарядно, великолепно): *Юушье ёhоор хээгүй аад лэ, ухаангүй гоёор хүнэй этигэхээр, гайхахаар хэлэжэ байдаг хүнүүд байдаг лэ* (Ц. Шагжин); **гоёор хубсалха** сэбэр hайханаар хубсалха, гоёхо (наряжаться): *Үхибүүд, hамгад, гоёор хубсалhан залуушуул, үбгэд хүгшэд тэрэ багта обооршобо* (Ч. Цыдендамбаев); **гоёор дуулаха** ирагуу, уянгата hайханаар, уран нугалбаритайгаар дуулаха (красиво петь): *Адуун hүрэгэйнгөө хойноhоо ябахадаа, Сэрэн ходо энэ дуу ирагуу гоёор дуулажа, үрэжэлтэ баян тала дайдаяа магтагша бэлэй* (М. Осодоев); **гоёор дуугарха** а) уран hайханаар хэлэхэ (красиво говорить): *Үгэ хүүр үсөөнтэй … Горбачугай гэнтэ иимэ гоёор дуугархадань, Георгий Николаевич нилээдгүй гайхажа…* (Б. Мунгонов); б) дэндүү hайхан болгожо хэлэхэ, нэмээжэ хэлэхэ (вычурно говорить): *– Нямабгай, Нямабгай... Шимни гэнтэ яагаа гоёор дуугардаг болошобош? Һэ-һэ…* (Б. Мунгонов); *– Оппозици. Яагаа гоёор дуугарагшабибди* (Ц.-Ж. Жимбиев).

ГОЁОХО *үйлэ у., идх. залог* 1) hайхан болгохо, нэмэлтэ гоё оруулха, шэмэглэхэ (украшать, наряжать, убирать, прихорашивать, отделывать): *Доржомнай hүүлдэнь торгон зөөлэхэн элдүүритэй улаан хонин булгайрай өөдэhэ хайшалжа, сэсэг шэнги арбагархан сасагуудые хэжэ, ташуураа гоёобо* (Ч. Цыдендамбаев); **гоёожо уншаха** уншалгын элдэб арга хэрэглэн уншаха (читать, используя выразительные средства): *Дондог улам зүрхэ орожо, бүри сохидоhо гарган, гоёожо уншана* (Х. Намсараев); **гоёожо хэлэхэ** уранаар хэлэхэ, гоё гоёор хэлэхэ; hайрхан дуугарха (говорить высокопарно, говорить пышными фразами): *Дэгэд хооhон хонгёо хоолой холбон гоёон хэлэнэгүйб!* (Х. Намсараев); 2) *шэлж.* сэдьхэл баясуулха, сэдьхэлээр hайхан болгохо (делать великодушным): *Гадна зоригтойшье, сэсэншье холын тэрэ нэгэ үбгэнэй этигэшэгүй ябадалаар Ешие гоёогоо. Эсэсэй hүүлдэ, үнэшэн ядуунарые хайрладаг эхынгээ алтан зүрхые Ешидэ бэлэглээ* (Ч. Цыдендамбаев); 3) *шэлж.* миин орхихогүй, hайнаараа хэлсэхэгүй (не оставлять без последствий, прибегать к более крутым мерам): *Дахин лэ ерэбэлынь гоёохогүйб, буудажархихаб, – гэжэ аяар холо ой дээгүур дуугаржа ябаhан ангир руу хаража занаба* (Ф. Цыденжапов).

ГОЁРХОХО *үйлэ у.* 1) бэеэ харуулха, бил hайханби гэжэ харуулхые оролдохо, hайрхаха (щеголять, франтить): *абаhан шэнэ хубсаhаараа гоёрхохо*; 2) нэмэжэ хэлэхэ,

hайхан болгожо хэлэхэ (приукрашивать): *Таанад гоёрхонгүй, хамагаа байһан соонь газар гэшхүүлэн хэлэжэ үгэгты…* (Ч. Цыдендамбаев).

ГОЁРХУУ *тэмд. н.* 1) hайхан хубсаһа үмдөөд ябаха дуртай (щеголеватый, любящий наряжаться); 2) бардам, дээгүүр hанаатай (кичливый).

ГОЁТОХО *үйлэ үг., барг.* хүзүүнэй хүшэхэ, үбдэһэндөө хүдэлхэеэ болихо (перестать двигаться, заклинить – *о шее*): *Үстэр машина соо үлеэлгээд, малгаарта бодоходом хүзүүм гоётоод байгаа*.

ГОЁХО *үйлэ үг.* 1) hайханаар хубсалха, бэеэ гоёон заһаха, элдэб нэмэлтэ хэрэглэхэ, hайхан болохые оролдохо, бэеэ hайхан гэжэ hанаха, шэмэг зүүхэ (наряжаться, украшаться, прихорашиваться): *Тиигээд Гаржил Цыденович гоёдог, костюм үмдэдэг, галстук зүүдэг, гуталаа арилгадаг, үһэеэ һамнадаг болоо һэн ха* (Ж. Тумунов); 2) худал нюур харуулха, билдагуушалха (льстить): *Хунда шэрээр будуулһан хуурмаг нюураар гоёхогүйб, гэгүүр яншаа гэлсүүлдэг гэргэн нэрээр ябахагүйб* (Х. Намсараев); 3) *шэлж.* хэмшээрхэхэ, эшэхэ (стесняться, чувствовать неудобство): *Ёндон умдаа хүрэһэндөө, гоёхош аргаа барагдаһан байжа, табагаарнь бал-сал гэтэр гудамхижа, хомхойгоор тараг ууна* (Ц. Дон).

ГОЁХОН *тэмд. н., хөөрш.* hайхан, зохидхон (красивенький, славненький, хорошенький): *Уран гоёхон аялгаар ургы сэсэгээ магтана гүш, уужам баян дайдадаа урма зоригоо хэлэнэ гүш?* (Х. Намсараев).

ГОЁХОНООР *наречи* hайханаар, зохидхоноор (красиво, приятно, славненько): *– Ямар гоёхоноор дуулалданаб!* (С. Цырендоржиев); *Шамаяа яб байса, гоёхоноор, залуушуулай атаархамаар, тэдэнэй одоо һургаал абамаар пенсидэшни үдэшэхэбди* (С. Ангабаев).

ГОЁШООГДОХО *үйлэ үг., хүлеэгд. залог* hайшаагдаха, hайхан гэжэ тоологдохо (вызывать одобрение, восторг): *Тиихэдэ хэгдэһэн коранай тэрэ сугалиг өөрынгөө уран нарин хэлгээр олониие гайхуулжа, баян татарнуудта гоёшоогдон гар дамжажа ошоһон юм* (Ч. Цыдендамбаев).

ГОЁШООХО *үйлэ үг.* hайхашааха, зохидшоон хараха (любоваться, восторгаться): *Уһа мүрэнөө hайхашаан үзэжэ, уула хадаяа гоёшоон хараа һэн* (Х. Намсараев); **бэеэ гоёшоохо** бэеэ hайхашааха, бэеэ hайхан гэжэ hанаха (любоваться самим собой): *Бэеэ гоёшооһон Шаралдай бүһэнэйнгөө сасаг газар дээгүүр дэлгээн, бүри ташаалдан һуушаба* (Д. Батожабай).

ГОЁШОХО *үйлэ үг., видэй нэгэ түхэл* татагасангүй шиидэнгеэр hайхан хубсаһаа үмдэхэ (без промедления начинать наряжаться): *Гэнтэ баруун харгыгаарнь Морхоогой Зантахи гэгдэһэн бүхы шадалаараа гоёшонхой, һөөлдэнги хоолойгоор дуу дуулаһаар, пашархай-ташархай уруудана* (Ж. Балданжабон).

ГОЖО: жэжэ гожо *тэмд. н.* жэжэ, бирагүй (мелкий, ничтожный): *Мүнөө байра байдал, хамарай пулаад, хилээмэн тухай һанаата болодог өөрынь жэжэ гожо зүйлнүүд энеэдэтэйшье, даншье бирагүй шэнгеэр Базаровта һанагдажа…* (Ж. Балданжабон).

ГОЖОГОНОХО *үйлэ үг.* 1) шэнгэн бодосой юумэнэй забһар, соорхой оложо, нариханаар гоожон гараха, шожогонохо (бежать тонкой струей): *Сагаанай шүүһэн торхын забһараар гожогонон гарана*; 2) гожог-гожог ябаха, шодогонохо (двигаться, вертеться – *о ком-л., чём-л. тонком, хрупком*): *Нэгэ үндэр нарин хүбүүн гожогонон ябажа бүхы ажалыень хэнэ*.

ГОЖОГОНУУЛХА *үйлэ үг., идх. залог* 1) шэнгэн бодосые юумэнэй забһараар нариихаһаар урдахуулха, гоожуулха, шожогонуулха (заставить течь тонкой струёй): *Дамдин боошохоо нарин шлангаар уһа гаргажа, гожогонуулан огород уһална*; 2) нарин ута хүниие гү, али юумые хүдэлгэхэ (заставить вертеться, маячиться – *о чём-л. тонком*): *Һоригшонь тэрэ ута нарин хүбүүе һайса гожогонуулан гүйлгөө*.

ГОЖОГОР *тэмд. н.* ута нарин, гонзогор, годогор (длинный и узкий): *Зунай амаралтаһаа гожогор ута, хоолойншье бүдүүн болошонхой бусаа бэлэй* (Ц. Дон); **гожогор үмдэн** ута нарин түриитэй үмдэн (брюки дудочкой): *Гожогор ута үмдэтэй хүбүүн ерэбэ*.

ГОЖОХО: шэшэхэ гожохо *үйлэ үг.* шэшэхэ (страдать поносом): *Энэ тугал шэшэхэ гожохынгоо хажуугаар үшөө дохолно.*

ГОЗОГОНОХО *үйлэ үг.* нарин ута юумэнэй гү, али хүнэй хүдэлхэ, гозог-гозог гэхэ (двигаться, маячить – *о ком-л. худом и высоком, чём-л. торчащем*): *Хүлһэншэн хүбүүн эзэнэйнгээ зараһан тээшэ гозогонон гүйнэ*.

ГОЗОГОНУУЛХА *үйлэ үг., идх. залог* нарин ута юумые гү, али хүниие хүдэлгэхэ, гозого-гозого гүүлэхэ (заставить торчать, маячить).

ГОЗОГОР *тэмд. н.* нарин ута, ёдогор, ёдойгоод байһан, өөдөө ёдойһон, үндэр бэетэй

– *хүн тухай* (заострённый, торчащий, поднимающийся вверх, высокий и худой): *Гомбо һанаагаа зободог боложо, хёрхоор нарибшалжа, харгыгаа харана. Тээ урда тээнь, нэгэ гозогор хара юумэн үзэгдэбэ* (Ц. Дон); **гозогор ута** үндэр туранхай, гонзогор (высокий и худой): *Тээ урдань һүүлэй хэдэн һара соо гозогор ута болошоһон Андрей хүлөө түргэ түргэн татасагаан һайбарлана* (С. Цырендоржиев).

ГОЗОЙЛГОХО *үйлэ у., идх. залог* ёдойлгохо, ёдогороор байлгаха (ставить торчком, поднимать *хвост*): *һүүлээ гозойлгохо*.

ГОЗОЙМО *тэмд. н.* ёдойгоод байһан, ёдойгоод байхаар (такой, что будет торчать, стоять): *Уданшьегүй булхагар горшоогынь бусалжа, шандаганай шабардама, шанагын гозоймо, шара улаан сай хөөрэн, уурал һаарал һабануулан, хоншуу һайханаар анхилан гараба* (Ц.-Ж. Жимбиев).

ГОЗОЙХО *үйлэ у.* 1) ёдойхо, өөдөө байха, ёдойгоод байха (подниматься, вытягиваться, выпрямляться, торчать): *Хорлын бууса хорёогой дүтэлхэ тудам зүрхэ алдажа, харгын хажууда гозойжо хаташаһан шаралжа һабардан, монсогорхон үрэнүүдыень эмирээд үзэнэ* (Ж. Балданжабон); 2) *яряан., доогуур* зогсохо, байха (стоять истуканом): *Юундэ үүдэндэ гозойгообши?*; 3) зарим амитанай хойто хоёр хүл дээрээ зогсохо (стоять на задних лапах): *Гэнтэ харан гэһээнь, нэгэ томо тарбаган сэхэ урдань гозойжо байба*.

ГОЗОЙШОХО *үйлэ у., видэй нэгэ түхэл* ямар нэгэн ушарһаа яра ягдагар болошохо, ягдайшаха (встать торчком, находиться в торчащем положении).

ГОЗОЛЗОХО *үйлэ у., видэй нэгэ түхэл* ута нарин юумэнэй дээшэ доошоо хүдэлхэ, гозогод-гозогод гэхэ (мерно двигаться – *о ком-л. высоком и худом, чём-л. торчащем*): *Ангалзаха аматайхан, гозолзохо хэлэтэйхэн, муухай абяа гаргажа, муу дуугаар бархиралдаба* (Х. Намсараев).

ГОЗОЛЗУУЛХА *үйлэ у., идх. залог* ута нарин юумые дээшэ доошоонь хүдэлгэхэ, гозог-гозог гүүлэхэ (шевелить *чем-л.* торчащим): *Баруун ехэ табгайгаа гозолзуулан хэбтэбэ, зүүн ехэ табгайгаа ёролзуулан хэбтэбэ (*Х. Намсараев).

ГОЗОН *тэмд. н.* ганса, ори ганса (одинокий): *Гозон ганса гэр добо дээрэ тобойжо, дүрбэн зүгэй һалхинда үлеэлгэжэ, саһа бороодо сохюулжа байна* (М. Осодоев); **ганса бэе, гозон толгой** (*гу, али* **гозон бэе, мухар тархи**) гэр бүлэгүй, үхи хүбүүгүй хүн (одинокий, бессемейный человек): *Тиигээд лэ Дарисоо хээрын хуушан буусада ёдойжо үлэһэн гасуугай узуур шэнги ганса бэе, гозон толгой болошоо бэлэй* (Ж. Балданжабон); *Гансата иигээд һалашаха юм һаань, юунэй түлөө оролдообиб? Гозон бэе, мухар тархи* (М. Осодоев).

ГОЗУУЛИ *юум. н.* өөдөө ёдойһон модон, газарта һуураараа хухарһан модон (торчащее дерево, торчащий пень): *Теэд фотоаппарадаа нюдэндөө абаашажа үрдеэгүй байтарынь, булган мухар гозуулшингаа оройдо гүйжэ гараад, гэнтэ үгы болошобо* (Б. Мунгонов); 2) *шэлж.* ори ганса хүн (одинокий, без близких): *Гэнтэл мэдэхэдээ гуша наһа хүрэшоод, ганса гозуули зандаа үлэшоод ябаһанаа һаял ойлгобоб* (С. Цырендоржиев); 3) урагшагүйдэһэн хүн (неудачливый человек); ○ **түгэсэг** *гэжэ үгэтэй парн. хэрэгл.*; **2.** *тэмд. н.* өөдөө ёдойһон, һуураараа хухарһан (торчащий): *Милици хээээ барина ааб гээд хүлеэгээд һуурһан гозуули модон бэшэбди!* (В. Гармаев).

ГОЙДОХО *үйлэ у., яряан.* атаархаха, горидохо (завидовать): *«Өөрөө хамаргүй хадаа минии хамарта гойдобо гүт?» гээжэ тэрэ Дамбын урдаһаа хүлээшэнэ* (Ж. Балданжабон).

ГОЙНОГОР *тэмд. н.* 1) ута хүзүүтэй, ута нарин (высокий и худой, длинный и тощий): *гойногор ута хүзүүтэй гусар*; **гойногор хада** үндэр хада (высокая отвесная скала): *Хүр саһанда булуулшаһан гойногор хада урдань хүлзэнхэй, аяар тэрэ хунхан сэбдэг оройдонь үүлэд бөөгнэрэн бусална* (Д.-Д. Дугаров); 2) *шэлж.* юумэнэй харыень бододоггүй, ойлгодоггүй (наивный, простодушный): *Зорюута тиимэ юумэ хэһыень тэрэ гойногор ойлгоогүй*.

ГОЙР *тэмд. н.* 1) яһан туранхай (тощий как кляча); 2) *шэлж.* үгытэй ядуу (неимущий, бедный); **гойр годли** юушьегүй, хоохон (бедный, неимущий, ≈ гол как сокол): *Үгы, миин, хаанаһаа оложо, газар дээрэ гарбалгүй, уһан дээрэ удхагүй, үе үндэһэ мүшхэжэ, үгытэй хоохон ябаһан Сэдүүгэй тэрэ гойр годлидо тархи толгойгоо эрьюулэгдэжэ ошоо гээшэб* (Х. Намсараев).

ГОЙРХОЛГО *юум. н.* обтолго, горидолго, татагдалга (соблазн): *Юундэ хэрэггүй юумэнэй түлөө гойрхолго гээшэб?*

ГОЙРХОЛДОХО *гл, угталд. залог* олоороо обтохо, хамтаараа горидохо (соблазняться, зариться): *Яатараа шамда гойрхолдохо болоо юм?*

ГОЙРХОМООР *тэмд. н.* горидомоор, абтамаар (соблазнительный, манящий): *Эн-*

дэш тиитэрээ гойрхомоор юумэн үгыл даа.

ГОЙРХОХО *үйлэ үг.* обтохо, горидохо (соблазняться); **гойрхохо горидохо** ехээр обтохо (сильно соблазняться): *алта мүнгэндэнь гойрхохо*.

ГОЙРХУУЛАГША *юум. н.* горидуулагша, обтуулагша (соблазнитель).

ГОЙРХУУЛГА *юум. н.* обтуулга, горидуулга, хорхойтуулга (соблазн).

ГОЙХОГОР *тэмд. н.* үндэр, тээхэгэр (высокий, долговязый): *Хүбүүн кубанкатай, булгайр хүүртигтэй, ута хоншоортой ботинкатай, гойхогор ута юумэ гохиин ябатараа зандарна* (Ц.-Ж. Жимбиев).

ГОЙХОЛ *тэмд. н., үсөөн* гойхогор, ута (вытянутый): *Ута гойхол хүзүүтэй, оморюун дороо зогдоротой, хоёр шэрээ бүхэнтэй, аса хюмһан табгайтай, адар томо беэтэй, һагсагар шэрүүн һамбайтай, һаарал буурал үһэтэй* (Х. Намсараев).

ГОЙХОР: **гойхор-гойхор ябаха** *үйлэ үг.* хүзүүгээ һунаагаад, тархяа үргэн, дээгүүр хараад алхалха (идти, при каждом шаге поднимая голову, вытягивая шею и смотря поверху): *Тэмээнүүд гойхор-гойхор алхалдашана* (Ж. Балданжабон).

ГОЛ I *юум. н.* 1) урасхал уһан, урдажа байһан ехэ уһан (река): *Харин эндэ эгээл һайхан үзэсхэлэн шэнги юумэн гэхэдэ: үргэн талые шэмэһэн угаа гоё угалзадал адляар Таһархайн гол годирон мирална!* (Ц.-Ж. Жимбиев); **гол горхон** ехэ бага урдажа байһан уһан (речки и ручьи): *Хүнгэрэг саһан һэрхиржэ дуухаад, гол горход үдэр һүнигүй шожогонон, шууяатайгаар урдажа захалшаба* (Ц.-Д. Хамаев); **гол мүрэн** хэмжээгээрээ ондо ондоо урасхал уһан (реки и речки): *Түхэреэн ехэ Буряадни / Бүгэдые багтаагаа. / Түргэн уһата гол мүрэнүүд / Байгал тээшээ эбхэрээ* (Д. Улзытуев); **гол гаталха** уһанай нүгөө эрьедэ гараха (переправляться через реку): *Насаг тэрэ гол гаталаад, сабхияа тайлажа уһыень адхаба, хубсаһаяа, орёолтоёо бажуужа үмдэбэ* (Г.-Д. Дамбаев); **голой саада эрье** урасхал уһанай нүгөө бэе (противоположный берег реки): *Басаган уһанай захаар дээшэхэнээ үгсэн, багахан добосогто гаража, голой саада эрье тээшэ харана* (Д.-Д. Дугаров); 2) ехэ голой хоёр хажуугай тала, дайда, голой хүнды (долина реки): *Алтайн ара гараба, үргэн голые үгсэжэ, үлэтэ хүтэл шэглэнэ* (Х. Намсараев); *Гэбэшье Юрөөгэй голдо гоё һайхан газарнууд олон даа!* (Б. Мунгонов); **гол газар** голой хүнды (долина): *Харгыда хүрэжэ, доошоо гол газар руу бэшэ, дээшэ хадын нэгэ хабшал тээшэ гүйлгэшэбэ* (А. Ангархаев); ○ **уһа** *гэжэ үгэтэй парн. хэрэгл.*

ГОЛ II *юум. н.* 1) юумэнэй дундахинь, тэгтэ байһан юумэн (середина, центр, сердцевина, стержень, ось): *Харин сэхэ ошоһон харгы дээрэ намагай дунда, тэргын хоёр мөөр голтоёо үлэшэнхэй хэбтэнэ* (Д.-Д. Дугаров); *Хилганыень хүбэнгөөр орёожо гол хээд, томо сад голто соонь зула бадараһан бэеэрээ, бурханай урда Жалма ошожо мүргэнэ* (Д. Батожабай); **лаампын гол** лаампын аһадаг утаһан гү, али нэхэмэл хэсэг (фитиль лампы): *Хажуудаа байһан гүсэтэй сайһаа нэгэ аяга хэжэ, гудамхин угаад, шабхарууень пеэшэнэй хаяада шалд гэтэр шабан хаяжархёод, лаампынгаа голые өөдэнь гаргажа, гэрэлыень ехэ болгоно* (Ц. Дон); **гааһанай гол** гаһанай һоруул (отверстие по всей длине трубки до чубука): *Гааһанайнь гол соохи мохин бусалжа байһандал шаршаганаад, сэнхир хүхэ утаан үһээ өөдэ сахаригтан гараба* (М. Осодоев); **юумэнэй гол сэхэ руунь хэлэхэ** юумэ нюунгүй, сэхэ хэлэхэ (говорить прямо, по сути, без обиняков): *Кузнецовой холын бодолтой, зоригтой хүнүүдэй юумэнэй гол сэхэ руунь хэлэхэдэ дуратайшье һаань, амаа нээбэгүй* (А. Ангархаев); **гол бариха** хараа болгон ябаха (брать как ориентир): *Үндэр сагаан уулые хараа барин хатарба, үргэн сагаан дайдые гол барин хатарба* (Х. Намсараев); 2) бүдүүн һудаһан, толто зүрхэн (аорта, артерия): *Утаһанай шэнээн нариихан улаан голоор үлхэлдэжэ, арай шамай ангалзан, аараг тааараг амилан хэбтэбэ ха* (Х. Намсараев); **хүхэ голынь таһарба** *шэнэх., аман зох.* ами табиха (испустить дух): *Улаан хото руунь нэбтэ шобто хадхахада, хүрин шуһаниинь орьёлон урдажа, хүхэ голынь таһарба гэнэ* (Арадай онтохонһоо); 3) зүрхэн, зосоо сэдьхэл, һүнэһэн, эльгэн (сердце, душа, дух, сущность): *Хүүгэдтэй болохо болоһондоо Чимид түрмэһөө табигдаһан байба ха юм! Тиихэдээ хэнэй шуһан тэрэ үхибүүнэй голдо сохилноб?* (Д. Эрдынеев); **гол зүрхэн** амин зүрхэн (сердце, сущность): *Тиихэдэнь Залмын халуухан амисхал гол зүрхэндэнь хүрэтэр дулаасуулхадал гэнэ* (Б. Санжин, Б. Дандарон); **гол амин** амисхаал, амилалга, һүнэһэн (дыхание, дух): *– Гол амиишни шобторжо хаяхаб, тиихэдэ хэлэхэ болохош, хүлеэжэ бү яда* (Х. Намсараев); **голоо таһарха** ами табиха (испустить дух, испускать последний вздох): *Дайсан голоо таһаржа, Дайнай галаар шатаагдан, Далай зоной баярнууд Дайдын хүрьһэ дорьбооно* (Х. Намсараев); **голоо хүлдэхэ** ехээр даараха, ехээр хүйтэ абаха, даарахаһаа боложо үбдэхэ (замерзнуть, простывать, заболевать от переохлаждения):

Дэгэлээ уяжа дүүргээд, юумэһээ шагтагалдажа, моринойнгоо голоо хүлдэхэгүйн, шонодо эдюулхэгүйн тулада бүтүү жолоогоо хазаартаа уяжархиба (Ч. Цыдендамбаев); **улаан голдоо хүрэтэрөө дааряха** доторhоо дагжаран дааряха (промерзнуть до мозга костей): *Тэдэнэр ... улаан голдоо хүрэтэрөө даарашоо, хооһо нойтооршье үнжөөд үзөө, дотороо мушхуулжа зобоо* (Ц.-Ж. Жимбиев); **голдонь хүрэтэр харааха** ехээр, аманда орохысо харааха (ругать на чем свет стоит): *Худалаар бү хэлэ гэжэ тэрэниие Сукоев голдонь хүрэтэр таһа хараажархиха гэһэн аад…* (Ж. Тумунов); **улаан голоороо** бүхы бэерээ, хамаг хүсөөрөө, бүхыгөөрөө, оролдолгоороо (душой и сердцем, старанием): *Эсэгынгээ улаан голоороо тэмсэжэ байгуулһан, хүл дээрэнь гаргаһан, тиигээд ами наһаяа үгэжэ хамгаалһан «Хубисхал Туяа» колхозойнгоо түрүүлэгшээр һунгагдажа…* (Д. Эрдынеев); **гол таһа** а) үхэтэр (насмерть): *Гол таһа буудуулһан нохой дахин хүдэлбэгүй* (Д.-Д. Дугаров); б) угаа, ехээр; огто, огтолон (чрезвычайно, очень; совершенно, совсем, наотрез): *Гушаад гарашаһан арьягар ехэ хүншье һаа, нүхэрынь эхэһээ гол таһа айдаг байба* (Ч. Цыдендамбаев); **гол таһа мэлзэхэ** (*гү, али* **арсаха**) ори таһа зүбшөөхэгүй, хэлэһэнээ буршаха (наотрез отказываться): *Няндаг лама Хумбаа Дагба хоёрынь мүнөө хүрэтэр гол таһа мэлзэжэ, юушье хэлэжэ үгэнэгүй* (Ц. Дон); *Тиихэдэнь бөөтэн өөрөө ошохоһоо гол таһа арсабашье, хүнүүдэйнгээ айлшалхые зүбшөөбэ* (Б. Санжин, Б. Дандарон); **гол таһа мартажархиха** оройдоо, огто мартаха (совсем забыть, напрочь забыть): *Мэшээгтэ орооһо хэхэ тумаа улам урмашажа, эжынгээ хүлеэжэ байһые гол таһа мартажархёо* (М. Осодоев); **хүн долоон голтой** хүн олон юумые тэсэжэ гараха шадалтай (у человека семь жизней): *Хүн долоон голтой гэдэгынь үнэн гээшэ ха: хэдышье хүсэ шадалаа гээгээ һаа, ёолон гэншэн энэ гурбадахи дабаа дабажал һалабаб* (С. Доржиев); **муу хүнэй гол шэрхи** *барг.* муу хүн бэлээр хосорхогүй (плохой человек живучий); **айха гол амтатай** урид ехээр айхада, юумэн һанаһанһаа дээрэ урагшатай байха (паче чаяния, сверх ожидания): *«Айха гол амтатай» гэжэ ардаг сагаан азаргаһаамнай түрэһөөр арай гэжэ арбаад хоноод байһан арбан гурбан наһатай ама сагаан унагаяа абатаяа хоюулан ургалжа баряад, энэ агша бэлэй гэлдэжэ эмээллэжэ мордоһон байгаа гээшэб* (Х. Намсараев); ◊ **голдо гутуутяа орохо** *барг.* ехээр харааха (сильно ругаться): *Тэрэшни ехээр гаараандаа, голдомнай гутуутяа орожо байна*; 4) амин, амидарал, амидаралга, ами бэе (жизнь): *Наһаяа дүүрэһэн фашистын нарин голынь таһаржа, намаг замаг болошонхой!* (Х. Намсараев); **гол орохо** ами орохо, амидырха, наашаа хараха, элүүр болохо (приходить в себя, оживать, выздоравливать): *Гол ороол хадаа үглөөдэр үглөөгүүр ерэхэдэтнай дээрэ болоод байха даа гэжэ эмшэн найдуулаа һэн* (Ц.-Д. Хамаев); **гол залгаха** ямар нэгэн юумэнэй ашаар амиды мэндэ үлэхэ, үхэхөө болихо (выжить): *Ай, юун гэһэн зол хуби тохёолдобо гээшэб, одоо эндэһээ нэгэ удаа гол залгажа, амиды мэндэ улад зондо орохомни хаяа* (Х. Намсараев); ○ **амин** *гэжэ үгэтэй парн. хэрэгл.*; **2.** *тэмд. н.* үндэһэн, уг, шухала хэрэгтэй, тон шухала, тон хэрэгтэй, шухала үүргэ даажа ябаһан, дундахи (основной, стержневой, центральный, главный): *Харин бэшэ урагуудынь худатанайнгаа гол сэргэ руу шэглэбэ* (Б. Санжин, Б. Дандарон); *Гол агнууринь гурбан хонолгын саана эхилхэ байшаба* (С. Цырендоржиев); **гол морин** зэргэшээгэй дундахи морин (коренник): *Тэрэнэй гол мориной дугаагай хонхо эсэшэ сусашагүйгөөр жэнгирнэ ха юм* (Б. Санжин, Б. Дандарон); **гол үйлсэнүүд** хотын түбтэхи томо томо үйлсэнүүд (центральные улицы): *Читын городой гол үйлсэнүүдээр олон дабхар аад, тооложо барахаар бэшэ олон сонхотой шулуун гэрнүүд ербылдэнэ* (Х. Намсараев); **гол үүдэн** дундахи, эгээ томо үүдэн (центральный вход, центральные ворота): *Бидэнэр эндэһээ Монголой театрын хоёр дабхар шулуун ордон тээшэ ошожо, тэрээнэй жэрэгэр олон баганануудаар гоёогдоһон гол үүдээрнь ороходомнай…* (Х. Намсараев); **гол харгы** ехэ харгы (основная дорога): *Нэгэ шухала хэрэгтэй хадаа гол харгыһаа хадууржа, энэ добо өөдэ зүдхэбэ ёһотой* (Б. Мунгонов); **гол хүсэн** ехэнхи хүсэн (основная сила): *Отрядайнь гол хүсэн хойноһоонь хоёр зуугаад метрын зайда болгоомжотой һэргээр ябанад* (Б. Шойдоков); **гол удха** шухала удха (основное содержание): *Хүнүүд ехэнхидээ үльгэрнүүдэй гол удхые арайхан дамжуулдаг байгаа* (Ч. Цыдендамбаев); **гол шалтагаан** тон ехэ ушар, эгээ бололтой шалтагаан (основная, главная причина): *Раднышье, юрэ Хужарта нютагайшье нилээд олон һүзэгтэй айлнуудай байдалда богонихон саг соо иимэ эрид ехэ хубилалта болоһоной гол шалтагаан юун байгааб?* (Ц. Дон); **гол асуудал** шухала асуудал (главный вопрос): *Зохёолой үзэл суртал элирүүлгэ – уран зохёол шэнжэлгын гол асуудал болоно* (С. Содномов); **гол зорилго** эгээ шухала зорилго

(основная цель): *Мүнөө гол зорилгонь ямаршье аюулда оронгүйгөөр дайсанһаа холодохо хэрэгтэй* (Б. Шойдоков); **гол юумэеэ хөөрэхэ** эгээ һонин, тон хэрэгтэй юумэеэ хөөрэхэ (рассказывать самое главное): – *Бишни гол юумэеэ хөөрөө, хэлээгүй байна бшууб* (Ц. Цырендоржиев); **гол түлэб** ехэнхидээ, юрэнхыдөө (в основном): *Хаааяа энэ тэрэ юумэн тухай хөөрэлдөөд, гол түлэб ажалаараа харилсаад байдаг һэмди* (А. Жамбалдоржиев).

ГОЛ III *юум. н.,ород* нааданай бүмбэгын, шайбын ворота руу оролго, гол (гол *в игровых видах спорта*): *гол сохижо оруулха*.

ГОЛГО *юум. н, барг.* мухар гэдэһэн, олгой (слепая кишка): *голго соо шуһа шудхаха*.

ГОЛГҮЙ 1. *тэмд. н.* 1) шадалгүй, тэнхээгүй (бессильный, усталый): *Голгүй болотороо эсэһэн Аламжа һүниин харанхы соо аюулай тохёолдохые харанагүй ха юм!* (Д. Батожабай); 2) дуратай, мээхэй, хорхойтой, шуналтай (питающий слабость, падкий *до чего-л.*): *Альбина хойто эсэгэдээ дуратай, тэрээнээ хүндэлдэг. Тэрэньшье Альбинадаа голгүй* (К. Цыденов); *Минии нэгэ нүхэр, залуу дворянин, манай тэндэ бии юм. Тэрэшни иимэ монетэнүүдтэ голгүй. Юугээшье үгэжэ суглуулдаг* (Ч. Цыдендамбаев); **2.** *наречи* 1) ойгоргүй, ушаргүй, айхабтар (очень, бесподобно): *Намайе дуу хүгжэмдэ голгүй дуратай хүн гэжэ мэдэнэ ха юмши* (Ч. Цыдендамбаев); 2) *баруун бур*. һэрихэгүйгөөр, бүхөөр (крепко, ≈ без задних ног): *голгүй унтаха.*

ГОЛДОГОР *тэмд. н.* 1) ута, ута бэетэй, гонзогор, гонзод гэһэн, түхэреэбтэр (продолговато-округлый, овальный): *Голдогор бэетэй, томо шэхэтэй гахайнуудые шахахада томо болосотой*; 2) *шэлж., хори* босхи, хүдэлсэгүй, унжагар (неуклюжий, неповоротливый): *Тэрэшни нэгэл тиимэ голдогор амитан даа*.

ГОЛДОЙЛГОХО *үйлэ у., идх. залог* 1) гонзогороор харагдаха, гонзод гэһэн түхэреэбтэр байха (быть продолговатым, вытянутым, овальным); 2) *шэлж., ярян.* бусадта ямаршье туһагүй, хара бэеэ хараад ябаха (вести себя эгоистично): *Ажал хэнгүй, миин голдойлгожо ябаһан хүниие харахадаа гансата зосоонь муудажа, ... харанхалжа унахаһаа абан болотороо дураа гуташадаг хүн* (Б. Мунгонов).

ГОЛДОЙХО *үйлэ у.* юумэндэ миин лэ углаһан шэнгеэр харагдаха, уужам, тааруугүй байха, голдогор байха (быть вытянутым, продолговатым, овальным): *Энэ платишни голдойгоод, шамда тааранагүй*.

ГОЛЁО *юум. н.* таршаа түхэлтэй томо шумуул (кобылка, цикада); **гоёдо голёогой һүүл нэмэри** (Оньһ. үг.) гоёхо дуратай хүндэ юуншье һаа нэмэри (*досл.* франту и хвост кобылки добавка; ≈ копейка рубль бережёт); **тэжэн голёо** таршаа түхэлтэй томо шумуул (кобылка, цикада): *Сэсэг набша, һайхан үнэр, таршаа голёогой жшеэн, толгой дээрэһээшни жэргэмэлэй дуун салгидажа байха* (Ж. Балданжабон).

ГОЛИГОР *тэмд. н.* 1) хүн болон амитанай гэдэһэнэй тарган гэлигэр, мэлигэр (гладкий, упитанный, выхоленный): *голигор гэдэһэтэй үндэр хара хүн*; 2) гэлигэр, ёлойһон (блестящий – *о глазах*): *Тэрэнь голигор ехэ, юумэн бүхэниие соо шэртэһэн нюдөөрөө эдеэлжэ һууһан Кузнецовтониие хаймадаад…* (А. Ангархаев).

ГОЛИИЛДОХО *үйлэ у., угталд. залог* олон хүн болон амитанай гэдэһэнэй тарган гэлигэрээр харагдаха, мэлиигээд байха (быть гладким или упитанным, полным, тучным): *Пляж дээрэ тарган томо хүнүүд хүдэр бэеэ наранда шаруулан, голиилдожо хэбтэнэд.*

ГОЛИИЛДОШОХО *үйлэ у., видэй нэгэ түхэл* богони саг соо таргалан гэлиилдэхэ (за короткое время разжиреть и лосниться от жира – *о домашних животных*): *Бадмын гахайнууд үлүү гаратараа таргалаад, голиилдошоо*.

ГОЛИИСО *наречи* садатараа, ехээр (досыта): *Амгаланһаал һаа амгалан нойрсодог, голиисо эдеэлээд, үдэшэндөө айл зайжа, үргөө дэлгэн, үхи басагадые һонирходог Балдан һүүлшын хоёр үдэр унтаха нойргүй болошоо* (Ц.-Д. Хамаев).

ГОЛИИХО *үйлэ у.* 1) мэлиитэрээ таргалха, тарган нүһэр болохо (быть гладким *или* упитанным, полным, тучным); 2) *шүүмж.* бүдүүн маряатай хүнэй хэбтэхэ (лежать, валяться – *о тучном человеке*): *Хара мэхэеэ гаргажа, хамаг зоной зөөри хахангүй эдижэрхёод, гутаар шэнгеэр голиижо хэбтэһэнээ мэдэхэгүй!* (Б. Мунгонов).

ГОЛЛОХО I *үйлэ у.* хүн гү, али хүбшын ан амитадай голдо, тала руу гараха (спускаться в долину): *Гурбан хүн баруун жалгаһаа Удалхын эрьедэ голлоод, гал түлижэ, сай шанаба* (Д.-Д. Дугаров); *Энэ булганай шэлэ өөдэ гараад, бусажа голлоһон байбал, үнөөхи хүнүүд хойноһоонь дары намнажа ерэхэнь гээшэ* (Д.-Д. Дугаров).

ГОЛЛОХО II *үйлэ у.* 1) голтой болохо, үбһэ ногооной голтой боложо буурсаглаха (образоваться стержню – *о пырее и т.п.*); 2) тэгэн дундань байха, оршохо, сэхэ урдань байха (занимать центральное место, находиться в центре *чего-л.*): *Эрэнсэй хэниешьеб*

бэлиндэн хараагаад, Малаата жалгые голлон харьялдаг тайгын горхон тээшэ томо томоор гэшхэлбэ (М. Осодоев); **голлон һууха** тэгэн дунда һууха (сидеть в центре, посередине): *Онгосые голлон һууһан бүдүүн хүнэй нюдэнэй хара шэл наранай толондо ялагашана* (Ц.-Ж. Жимбиев); **голлон номнохо** ямар нэгэн шухала хараа бодол баримталан номнохо (придерживаться *какой-л.* основной линии): *Буддын шажанай голлон номнодог суртаалынь хадаа энэ оршолонто дэлхэйн-хиһээ ондоо байдалда абарагдажа болохо гэһэн һургаал юм. Тиин хүн һайн хойто түрэл олохын тулада энэ наһандаа буян ехээр хуряаха, арбан хара нүгэлһөө ходо зайсажа ябаха ёһотой гэдэг*; **мэнгэ голлохо** *будд.* мэнгэ хүнэй наһанда 9 жэл болоод эрьен ерэжэ байдаг (девятилетняя цикличность изменений человека): *Паспортаар тодорхойлогдодог 9, 18, 27, 36, 45, 54, 63, 72 г.м. наһанда хүнэй мэнгэ голлодог. Мэнгэ голлоһон жэлдэ хүн тон нарилха, холо ябахагүй, үргэл мүргэл ехээр хэхэ, мэнгын заһал хүүлэхэ ёһотой* (С. Бабуев).

ГОЛЛУУЛХА I *үйлэ у., идх. залог* гол руу оруулха, голдо оруулха (спуститься к реке, в долину): *Хадын бэлшээриһээ малаа голлуулжа асарһанайнгаа үглөөдэрынь Шагдар Торшингоо сэлеэндэ ерэһэн юм* (Д.-Д. Дугаров).

ГОЛЛУУЛХА II *үйлэ у.* 1) дунда оруулха, дунда табиха (ставить посередине, устанавливать посередине): *Шэгэдхэ модон оёортонь шэрдэг ковёр дэлгээжэ, гоёхон стол голлуулаад, гурбан стул тойруулһан таһаг нараар яларна* (Х. Намсараев); 2) ямар нэгэн хараа бодол баримталуулха (заставить придерживаться *какой-л.* точки зрения): *«Үтэгжүүлгэ мүртэй хэгдэнэгүй, оройдоош хэгдээгүй гэхэдэ болохо» – гэжэ сэхэ бүхынь Буда Бадмаевичта голлуулхадань: «Ямар ухаалдилга хэрэгтэйб?»* (Ц.-Д. Хамаев).

ГОЛОГДОЛ *юум. н.* муугаар бүтээгдэһэн эд (брак *в продукции*): *гологдол гаргаха*.

ГОЛОГДОНГИ *тэмд. н.* муу шанартай гэжэ тоологдоһон, борхообхын (бракованный): *гологдонги нооһон.*

ГОЛОГДОХО *үйлэ у., хүлеэгд. залог* 1) шанар гү, али бэе муутай гэжэ тоологдохо (быть бракованным, отбраковываться, признаваться негодным *к чему-л.*): *Фермын хэдэн бидон һүн шанар муутай гэжэ гологдобо* (Ц.-Ж. Жимбиев); *Һөөргөө дайн байлдаанда ябажа шадахагүй гэжэ гологдоод, дүшэн дүрбэн оной декабрь соо запасай командир болгогдожо, нютагаа бусана һэмнэйб даа* (Б. Мунгонов); 2) тоогдохогүй, һайшаагдахагүй, орхигдохо (быть отвергнутым): *Дуратай хүбүүндээ хаюулаад, мэхэлэгдээд, гологдоод ябаһан аад, ишмэ һанаа амар юумэ байхадаа һонин басаган лэ…* (Д. Эрдынеев).

ГОЛОДОҺО(Н) *юум. н.* шанар муутай юумэн, хаядаһан, хаядаһа үлөөдэһэн (отбросы, брак, выбраковка): *Голодоһотой газарыень нүхэдэйнгөө тэрэ һүниндөө хахалаад, загуунай захада зогсоһон өөртэйнь уулзангүй Бугатаяа ябашахадань, Дамшаа гансаараа үлөө һэн* (Д. Эрдынеев); **голодоһон хаядаһан** хэрэггүй юумэн (отбросы): *Нарата һайхан дэлхэй дээрэ үншэрэн гансаардахаһаа, тиигээд сагай эрьесын голодоһон хаядаһан болохоһоо муухай юумэн үгы гэлсэгшэ* (М. Осодоев).

ГОЛОЙ I *тэмд. н.* уһанай, горхоной, гол шадархи (речной): *Гэртэхиншьегүй, голой улаан бургааһандал урган, айл зоной үргэмжөөр ябаһан хүбүүн лэ бэлэй* (А. Жамбалдоржиев); **голой эрье** уһанай эрье (речной берег): *Машина хажуу тээшээ гэнтэ годиржо, харгыһаа гараад, голой эрьедэ тогтобо* (Д. Эрдынеев).

ГОЛОЙ II *тэмд. н.* дундахи, дунда байдаг, дунда ябадаг (центральный, осевой, стержневой); **голой морин** зэргэшээ гурбанай дундахи морин (коренник): *Голойнь морин толгойгоо дээгүүр үргэнхэй…* (Ж. Балданжабон).

ГОЛОЛГО *юум. н.* һайшаангүй байлга, хэрэгсээнгүй орхилго, хайхарамжагүй байлга (пренебрежение, презрение, полное безразличие): *Һаянай хониной хурьгаяа гололго үсөөрөөд байна*.

ГОЛОЛСОХО *үйлэ у., хамтадх. залог* бэе бэеэ голохо (пренебрегать друг другом): *Улан-Удэ ошолдохо болоош гэхэдэмни, ехэ баярлажа, эжыгээ хүзүүдээд, ошохо гүб гэжэ шэхэндэнь шэбэнэхэдэнь, эжынь Бааранхай та хоёр бэе бэеэ гололсохогүй хадаа городоор хөөрэлдэжэ ябана аабзат даа гэнэ һэн* (Х. Намсараев).

ГОЛОМХОЙ *тэмд. н.* хэрэгсээдэггүй, юумэнэй һайн мууе ехэ илгаруулдаг, эрилтэ ехэтэй (привередливый, разборчивый, брезгливый): *голомхой басаган.*

ГОЛОНГИ 1. *тэмд. н.* һайшаангүй, хэрэгсээгээгүй, шамарланги (недовольный, неудовлетворённый): *Тэрэнэй нюдэндэ доодо уралаа дульбылган һанжуулангай … Корытовой нюур харагдахадал гээд, досоонь голонги гэхэ гү, жэрхэнги мэдэрэл түрэжэ…* (С. Цырендоржиев); **2.** *наречи* һайшаангүйгөөр, хэрэгсээнгүйгөөр (недовольно, пренебрежительно): *– Яагаа һүүзэгэр, сааран хүхэ*

шарайтай хүбүүн бэ, – гэжэ Мария голонги дуугарба (С. Цырендоржиев).

ГОЛОНГЁОР *наречи* һайшаангүйгөөр, хэрэгсээнгүйгөөр, шамарлангяар (пренебрежительно, неудовлетворённо): *Сэрээтэр Намжал тээшэ голонгёор, наада хараһандал хүйтөөр миһэд гэбэ* (К. Цыденов).

ГОЛОНГИР *тэмд. н.* сэдьхэлээ ханаагүй (неудовлетворённый): *Хэды хоноод, һүүлээ харуулангүй тэрьелнэ ааб даа гэжэ Будаали голонгиршье һаа: «Болоол даа. Һайн гээшэ. Хүдэлхэл гүбди» гэжэ зүбшөөһэн болоод, гэртэ уриба* (Ц.-Д. Хамаев).

ГОЛОХО *үйлэ у.* 1) хэрэгсээхэгүй, тоохогүй, шамарлаха, доро үзэхэ, доро хараха (гнушаться, презирать, пренебрегать, избегать): *Тэрээниишни ёһорхуугүй, үбгэн хүниие голонгүй ойлгомжотойгоор үгээе хэлэжэ үгэдэг ехэл һайн хүн гэжэ дуратайгшаб* (Х. Намсараев); *Голоһоор голонгирто һуужа, гамнаһаар газардаха* (Оньһ. үг.); 2) абахагүй, мууда тоолохо, шанар муутай гэжэ тоолохо (браковать): *Монсо сонсыень хаяжа байжа сохигты. Энэтнай худалдагдаха нооһон. Купецүүд голожо шалажа болохо* (Ч. Цыдендамбаев); 3) гэрэй болон зэрлиг амитадай түлдөө дурагүй байха, түлөө дүтэлүүлхэгүй, түлөө абахагүй (не принимать детёныша – *чаще об овцах*): *Гэбэшье Муханиин һамган хурьгаяа голоһон хониндо хурьгыень толгойнь хажууда табяад, утаар уянгалан дууладаг байба* (Ж. Балданжабон); *Эхэнь хурьгаяа голоо, хүхүүлхэһээ байха долёохоёошье болёо гэжэ мэдэхэдээ, Дамдин тэрэнээ өөрөө сэбэрлэжэ оробо* (Д. Эрдынеев).

ГОЛТО I **1.** *тэмд. н.* амиды голтой, амитай (живой): *Өөдөө бодон һуужа, үгээе түргэн хэлыш даа! – гэжэ голто һайхан бэеыень тэбэрин абажа уйлаба* (Х. Намсараев); *Гарма үбгэн томо гэгшын мадага хутагаараа баабгайн хүнды сээжэ уруунь хүс байса шаажа, голто зүрхыень хахалан унагааба* (А. Шадаев); **2.** *юум. н.* 1) *будд.* үндэр хүлтэй, дундаа гол һуулгахаар хараалагдаһан нүхэхэнтэй зулын амһарта (чашечка для лампадки на высокой ножке): *Самбуу лама бурханайнь урда байһан томо голто соо дүүрэн шара моһо хэжэ, зула бадарааха зуураа Жалма тээшэ түргэн эрьежэ…* (Д. Батожабай); 2) шухала юумэн, удха шанар (сущность, суть, главное): *Нэгэниинь агшан зуура хамаг найдалһаа, ами наһанайнгаа бүхы голтоһоо һаланхай, нүгөөдэнь агшан зуура ами наһанайнгаа эсэстэ хүрэжэ ерэнхэй* (Б. Санжин, Б. Дандарон).

ГОЛТОЙ *тэмд. н.* 1) мөөрнүүдэй һуулгаг-даһан монсогор ута түмэртэй, гол хэгдэһэн (имеющий ось, на которой держатся колёса): *Нэгэтэ Дэлгэрэй газаагаа юумэ хэжэ байхадань, нютагай баян Шодон томо буурал мориёо хоёр голтой тэргэдэ хүллөөд, тэсхысэ оржо ерэбэ* (Ж. Тумунов); 2) амиды (живой): *Үшөөл голтой хэбэртэй, һудалынь мууханаар сохилходоно* (Ч. Цыдендамбаев); **арай голтой** арай амиды, амяа табяагүй (еле живой): *Харин тиигэжэ ябаһаар, Шэтын түрмэдэ нэгэ жэл һуугаад, арай голтой амиды юумэ ерээ хамнай* (Х. Намсараев); **бүхэ голтой** тэсэмгэй, аһасалдаад байдаг (живучий): *Хүн гээшэш, юрэдөө гайхалтай бүхэ голтой байна даа!* (Д. Эрдынеев); **нарай голтой** гүлмэр, бага, багахан (маленький, малый, неокрепший): *Мүнөө арбаад наһатай нарай голтой үхибүүн аад, хүниие галзууруулха няадаһаруулха гэжэ хайшан гэдэг юм?* (Х. Намсараев); 3) томоотой налагар, аали даруу, түбшэн бодолтой (уравновешенный, степенный, выдержанный): *Бараг даа, манайшни түрүүлэгшэ голтой хүн юм даа, харин тиигээд танай түрүүлэгшэтэй бага эбгүйшэг агша, нёдондо нөөхи үбһэеэ абтаһанһаа хойшо* (Х. Намсараев).

ГОЛТОЙХОН *тэмд. н.* 1) амиды (живой); **арай голтойхон** амяа табяагүйхэн, арай амиды (чуть живой, еле живой): *Үсэгэлдэр хардуулжа, толгойгоо биса сохюулаад, хүлдэжэ хосорхынгоо тэндэ мэдээ орожо, отогтоо орой һүни арай голтойхон ерэхэдэнь, хүбүүниинь байгаагүй* (Д.-Д. Дугаров); **нарай голтойхон** *хөөрш.* һая тэнжэжэ эхилһэн нарай (маленький, крошечный, неокрепший): *Иимэ нарай голтойхон үхибүүн аад, дайн сэрэгэй боложо байһан тухайда, дайсанай хэрзэгы муухайгаар аашалжа байһан тухайда «Үнэн» газетэ дээрэһээ уншажа, хэлэжэ үгэхэдэнь, үрэ зүрхэмни хэды шэнээн ехээр хүдэлөөб* (Х. Намсараев); 2) томоотой налагар, аали даруухан, түбшэн бодолтой (уравновешенный, степенный, выдержанный): *Өөрынгөө шанар гээнгүй, голтойхон, даруу ябахын тухай хэлэнэб* (Ц. Шагжин); ○ **амиды** *гэжэ үгэтэй парн. хэрэгл.*

ГОЛТОХО *үйлэ у.* голтой болохо (образоваться – *о стержне*): *Суур голтобо*; **голтоһон үндэһэн** гол ехэ үндэһэн, тэрээнһээ хажуушаа үндэһэн ургадаг (стержневой корень).

ГОЛУУЛХА *үйлэ у., идх. залог* 1) 1) шанар гү, али бэе муутай гэжэ тоологдохо, шамарлагдаха (быть бракованным): *голуулһан эд һөөргэнь бусааха*; 2) тоогдохогүй, һайшаагдахагүй, орхигдохо (быть отвергнутым): *Хэрбэеэ Димэдэй тиимэ алхам хэхэ*

шэнги һаань, басаганда голуулһан хүн болонхаар, үрдижэ һамга абаа һаа дээрэ! (Д. Эрдынеев).

ГОЛХО *юум. н.* бэрбэгы (недоразвитый палец над копытом): *Ха мяхыень хабһатайгаарнь, гуя мяхыень голхотойгоорнь бүдүүн модоной бүхытэрнь…* (Х. Намсараев).

ГОЛХОЙХО *үйлэ г.* һоонойхо, голһойхо, ямаршье юумэндэ хабаагүйгөөр байха, тойронхи байдалые анхаран онигохогүй, ойлгохогүй (не вникать в окружающую действительность, быть безразличным): *голхойжо ябадаг амитан.*

ГОЛХОН *юум. н.* багахан гол (речушка): *Голхон нугымни гургалдай, гурган жэргэн баярлыш, гурбан жэлэйнгээ һониниие хөөрэн хүхин зугаалыш!* (Х. Намсараев).

ГОЛХОРОЛ *юум. н.* 1) гомдолго, ямар нэгэн юумэндэ урмаа тахаралга (обида): *Энэ ушарта Батын голхоролынь хизааргүй*; **гомдол голхорол** ямар нэгэн юумэндэ урмаа тахаралга, уйда дарагдалга (обида): *Гэбэшье хорото могойдо хүзүүгээрээ орёолгоод, амияа бүтэжэ байһандал, сээжэнь уйтаржа, голхорол гомдол түрэнэ* (Б. Санжин, Б. Дандарон); ○ **гашуудал**, **гомдол** *гэжэ үгэнүүдтэй парн. хэрэгл*.

ГОЛХОРОЛДОХО *үйлэ г., угталд. залог* булталаран гомдохо, олоороо урмаа тахарха, хамтадаа гомдохо (огорчаться, обижаться – *о многих*): *Үхибүүд голхоролдон уйлалдаба*.

ГОЛХОРОМГОЙ *тэмд. н.* гомдоходоо бэлэн, өөнтэгшэ (обидчивый): *Ямар голхоромгой хүмши? Голхорхоор юумэ шамда хэлээгүй ха юмбиб*.

ГОЛХОРОНГЁОР *наречи* гомдонгёор, урмаа хурангяар (обиженно): *Хээтэйнь хөөрэлдүүлбэгүйш гэжэ голхоронгёор шэртээд, тархяа һэжэрбэшье, энеэбхилһэнэй тэмдэг нюурһаа һалганагүй* (А. Жамбалдоржиев).

ГОЛХОРОНГИ *тэмд. н.* гомдоһон түхэлтэй, гомдонги, урмаа хухаранги (обиженный, огорченный): *Голхоронги шарайешни харахадаа, хайрладаһамни хүрөө һэн.*

ГОЛХОРООХО *үйлэ г., идх. залог* гомодхоохо, өөнтэг бариха, сэдьхэлдэнь таагүй юумэ хэхэ (обижать, огорчать): *– Али би таниие голхороогоо гүб, буруу юумэ дуугараа гээшэ гүб? – гэжэ хүбүүн сошожо абаба* (З. Гомбожабай).

ГОЛХОРХО *үйлэ г.* 1) досоогоо уйдаха, урмаа тахарха, урмаа хухарха, шаналха, һанаата болохо (огорчаться, сокрушаться, расстраиваться): *Халаг даа, һалагдаал байна, залуугаймни тамир хүсэн бэшэ, – гэжэ аман соогоо дуугараад, голхорхын ехээр голхоржо, хүлһэеэ аршана* (Ц.-Ж. Жимбиев); **голхорхо гомдохо** урмаа тахарха (огорчаться): *Иимэ тиимэеэ урдаа баришка голхорхо гомдохо, шэнэ засаг түрэһөө туһаламжа тэдхэмжэ эрихэ дуратаншье бии* (Ч. Цыдендамбаев); **голхорхо гашуудаха** урмаа хухарха, гуниглаха, уйдаха (огорчаться, печалиться): *Би юундэ голхороо гашуудаа һэнбиб?* (Ч. Цыдендамбаев); **шаналан голхорхо** досоогоо уйдаха (печалиться, сожалеть): *...Баадха һанаагаа амарбашье, иимэ һайхан хүүхэндэ инаглан таалуулха хубигүй хүгшэрһэндөө шаналан голхоржо, уруу дуруухан хүнжэл доогуураа шурган ород, үглөө болотор Захруунда нэгэшье үгэ хэлээгүй бэлэй* (М. Осодоев); 2) өөнтэглэхэ, гомдохо (обижаться): *– Тиигэжэ хэлэһэндэнь юундэ иитэрээ голхороо юмта, юрын лэ үгэнүүд ха юм* (Б. Санжин, Б. Дандарон); **нүхэдтөө голхорхо** нүхэдтөө өөнтэг бариха (обижаться на своих друзей): *Минии үзэгтэ ороһондо эдэнэр атаархаба гэжэ Доржо мүн лэ нүхэдтөө голхорбо* (Ч. Цыдендбамаев); 3) мууларая дурдаха, гомдол бариха, гомдохо (жаловаться, сетовать): *Түрэлхи хэлэеэ балай һайн мэдэхэгүй зарим буряад сэхээтэн хэлэхэдээ, литературна хэлээр бэшэгдэһэн юумэн ойлгосогүй байдаг гэжэ голхордог* (Л. Шагдаров); **хуби заяандаа голхорхо** хуби заяандаа урмаа хухарха, гомдохо (сетовать на свою судьбу): *Эдэ хоёр Залмын хуби заяанда обтожо, өөһэдынгөө хуби заяанда голхоржо байжа, үнэн зүрхэнэй үгэ хүүр дэлгээд, … мүнөөхил зоболонто һэеынүүдээ хадхажа ороо һэн* (Б. Санжин, Б. Дандарон); **өөртөө** (*гү, али* **бэедээ**) **голхорхо** бэеэ зэмэлхэ (пенять на себя, обвинять себя): *Тиихэдэнь бага зэргэ өөртөө голхорон татаһан хэбэртэй, нэгэ удаа аалиханаар һанаа алдана* (Х. Намсараев); *Өөрөө хүндэ зааха ямар нэгэ һайн юумэ мэдэхэгүй хадаа Доржо бэедээ голхорно* (Ч. Цыдендамбаев); ○ **гомдохо** *гэжэ үгэтэй парн. хэрэгл.*

ГОЛХОРШОХО *үйлэ г., видэй нэгэ түхэл* мууларая дурдаха, гомдол бариха, гомдохо (сетовать, жаловаться).

ГОЛЬОЙХО *үйлэ г.* һоонойхо, ямаршье юумэндэ хабаагүйгөөр байха (быть совершенно безразличным, индифферентным): *Юундэ эндэ голһойжо зогообши? Хамһалса!*

ГОЛШО *тэмд. н.* мэргэн, оносотой (меткий): *Наран булад зэбэтэй, няамал хара үдэтэй голшо мэргэн годлиёо гурба забдан оньһолбо* (Х. Намсараев).

ГОЛШОГ *тэмд. н.* зохидхон, гоё, сэбэр

(красивый, ладный, изящный): *Арбан дэлим ургатай, гурбан дэлим гуйбатай гоё голшог Гунхабай хаалта татан орожо…* (Х. Намсараев).

ГОМ *юум. н., баруун бур.* гомдолго, гэмшэлгэ, халаглалга, гэмэрэлгэ (жалоба, сетование); **гом гэхэ** *ага* гомдоод абаха, өөнтэглэхэ (слегка обидеться).

ГОМБО *юум. н., будд.* 1) буддын шажанта, hүзэгтэниие хамгаалдаг гол hахюуhан, хангал арбан бурхадай нэгэн (Махагала, идам, покровитель секты, монастыря, верующего): *Гомбо (Махагала) hахюуhан болбол Арьяа-Баала бурханай дошхон дүрэнь гэгдэдэг, хүхэ бараан үнгэтэй, гурбан улаан мэлмытэй (нюдэтэй), табан хохимой толгойдоо байрлуулhан, табин толгойгоор эрхи хэжэ зүүhэн, улаан шаргал үhэеэ хүхэ могойгоор зангидаhан, эреэн могойгоор толгойгоо, ногоон тогойгоор (дугыгаар) хүзүүгээ, сагаан могойгоор бэлхүүhэеэ шэмэhэн, сагаан гарьха хүлдөө углаhан, заанай арhа нэмэрhэн, зүүн хүлөө газаашань жиихэн, баруун хүлөө доошонь нугалhан, орой дээрээ бурханиие залаhан, бадарhан гал соо байрлаhан байдаг. Хүн зон Гомбо сахюусаниие хүн болон малда тохёолдохо гай зэдхэрые даруулха, баршад тодхорhоо холодхоохын тулада урин залажа, үргэл хүндэлэл гүйсэдхэдэг юм* (С. Гансүрэн).

ГОМДОГШО *юум. н.* гомдол баригша, гомдол муулар хэлэгшэ (жалобщик, истец): *Бэшээшэ гомдогшын мэдүүлгэ папка соо хэбэ*.

ГОМДОЛ *юум. н.* 1) муулар hайлар, голхорол, голхоролтой байлга, ямар нэгэн зохидгүй юумэндэ урмаа таhаралга (обида): *Зай, иигээд бидэ дүрбэнэй хоорондохи гомдол тайлагдаба гээшэ…* (Х. Намсараев); *Тугаарайм гомдол гашуун hонгинодол нюдэн дээгүүрни саг зуурахан нёлбоhо гүйлгөөд, болишоhондол болобо* (Ц.-Д. Хамаев); **гомдол голхорол** ямар нэгэн зохидгүй юумэндэ урмаа таhаралга (обида): *Шамайе зол жаргалтай ушаруулхынгаа урдахана хуби заяаншини шамда дурлалай гомдол голхорол амасуулаа бэшэ аал даа?* (Ч. Цыдендамбаев); **гомдол муулар** голхорол, муулар hайлар (обида): *Энэ Должодынь Бадмында ошохо дурагүй, уйлана дуулана, эхэ эсэгэдээ гомдол муулар хэлэжэ байжа гутарна гажарна гэлсэгшэл hэн* (Х. Намсараев); 2) голхорол, гашуудал, урмаа хухаралга, шаналалга (огорчение, сожаление, скорбь): *Энэ дайнда хэды шэнээн олон арад зоной ами наhан алдагдаха байhыень hанахада, зосоо багташагүй гомдол түрэхэ байна даа* (Х. Намсараев); **гомдол уйдхар** (*гү, али* **гуниг**) урмаа хухаралга (огорчение, сожаление): *Нүхэдэймни нюур дээрэ гомдол уйдхарай тэмдэг hүүдэртэнэгүй* (Ц.-Д. Хамаев); *Гунгарай гомдол гуниг, ядарал зоболонгые хэн тооложо барахаб?* (Ч. Цыдендамбаев); **гомдол гашуудал дуулгаха** сэдьхэлдэ таагүй юумэ дуулгаха (огорчать): *Би шамда иимэ хэсүү гомдол гашуудал дуулгаха гэжэ эндэ ерээ бэшэб. Тиигээд hайн hайхан юумэ оложо хөөрэхэ гэхэдэ, хаана тиимэ юумэ мүнөө сагта байха бэлэй* (Х. Намсараев); **гашуун гомдол** урмаа ехээр хухаралга, этигэлээ алдалга (горькое разочарование): *Заримдаа Доржодо өөрынь hайн хүсэл эрмэлзэл гашуун гомдол асардаг* (Ч. Цыдендамбаев); 3) мууларaа дурдалга, гомдол барилга (жалоба, сетование): *Дмитрий Иванович тэдэнэй гомдолые хашаргүй шагнаад, болохотой сэсэн зубшэл үгэдэг, саарhа гуйлташье бэшэжэ туhалдаг юм* (Ч. Цыдендамбаев); *Тэдэнэй хүл доогуур урдаhан Карын горхоной урадхал оло мянган хүнэй гомдолоо шэбэнэлдэжэ байhандал адляар шалшаганана* (Д. Батожабай); **гомдолоо хөөрэхэ** мууларaа дурдаха, голхорхо (жаловаться, сетовать): *Өөрыень ерүүлжэ гомдолоо хөөрөөд, hанаагаа амаржа унташаhан, hэрихэеэ мартаhан hамгаяа харан hууна* (Д. Эрдынеев); 4) хуули болон сүүдэй хэрэгтэ гуйлга, зарга, мэдүүлгэ (жалоба, претензия, апелляция): *Василий Иванович өөрынгөө дайсан тухай нюуса гомдол бариха гэжэ шиидээд, тэрэ үдэртөө арбаад хуудаhа бэшэбэ* (Ч. Цыдендамбаев); **гомдол гуйлга** зарга, мэдүүлгэ (жалоба): *Энэ байна, гомдол гуйлга бэшээ. Арбан долоон гэршэнэр гараа табяа* (Ч. Цыдендамбаев); ○ **гашуудал**, **гуйлга**, **муулар**, **уйдхар** *гэжэ үгэнүүдтэй парн. хэрэгл.*

ГОМДОЛГҮЙ 1. *тэмд. н.* голхорхоор бэшэ, голхормоор бэшэ (не заслуживающий обиды): *Гомдолгүй юумэндэ юундэ сэдьхэлээ зобоонош?*; **2.** *хэлэгшын үүргээр хэрэгл.* голхорхошье хэрэггүй (не стоит обиды): *Үнэн юумэ хэлэhэнэйнгээ түлөө зэмэлүүлхэдэшье гомдолгүй* (Ц. Шагжин).

ГОМДОЛТО(Й) 1. *тэмд. н.* 1) гашуудалтай, уйдхартай, шаналмаар (жалобный, скорбный): *Тэрэ байлдаануудта хорёод хүнүүдээ алдаад, гушаадаа шархатуулhан ушарhаа сэрэгшэ бүхэнэйнь уйдхар гашуудалда абтаhан гомдолтой уе бэлэй* (Б. Шойдоков); **гомдолтой гунигтай** уйдхартай, шаналмаар (жалобный, грустный): *Энэ дууе дуулажа ябаhан хонгёо hайхан хоолойтой хүбүүнэй хуби заяаниинь гомдолтой гунигтай байба гээшэ гү?* (Ц. Шагжин); **гомдолтой зэмэлэнги** галхааhан, зэмэлhэн янзатай (укоризненный); 2) гомдомоор, голхормоор

(обидный): *Үбгэжөөлэй энэ гомдолтой үгэнүүдэй һүүлээр тэдэ хоёр нилээд удаахан абяагүй болошобо* (Д. Эрдынеев); **гомдолто ушар** шаналалтай, аягүй ушар (обидный случай): *Энэ болоошо гомдолто ушарһаа яабашье хагасахагүй хаб гэжэ түрүүшээр ехэл шантараа* (Ч. Цыдендамбаев); 3) өөнтэглэһэн, муулартай, эрхэнхэй (обиженный): *Сэбэр һайхан дүүхэйтэй танилсаха гэжэ нэрэеэ хэлэхэдэмни, нэрэеэ хэлээгүйдэтнай гомдолтой байнаб* (Г.-Д. Дамбаев); **2.** *наречи* голхоронгёор (обиженно): *– Ямар тиимэ хэрэг байгаа юм? – гэжэ Гомбо гомдолтой гүбэд гэнэ* (Ц. Дон); **3.** *хэлэгшын үүргээр хэрэгл.* голхорхоор (обидно): *Хэршье оролдоо ажаллаа һаа, Мархансайһаа һайниие дуулахагүй байхада гомдолтой даа* (Ч. Цыдендамбаев).

ГОМДОЛТОЙГООР *наречи* уйдхартайгаар, голхоронгёор, дураа гутангяар (жалобно, обиженно, скорбно): *Толгойнь бүри гунхын, мүрэйнгөө хоорондуур хоргодохо гэһэндэл шургажа, тэрэ хоротойгоор, гомдолтойгоор уйлашаба* (К. Цыденов).

ГОМДОНГИ *тэмд. н.* өөнтэглэһэн, муулартай, эрхэнхэй (обиженный): *Даруу зантай Бүтэдмаагай түбхин номгон хоолойдо жааха гомдонги аялган дуулдахадал гэбэ* (Б. Мунгонов).

ГОМДООХО *үйлэ у., идх. залог* голхороохо, эрхээхэ (обижать): *Холо мордохо хүбүүгээ хоригложо, гомдооожо болохо юм аал?* (Ч. Цыдендамбаев).

ГОМДОСО *юум. н.* голхоролго (обидчивость).

ГОМДОХО *үйлэ у.* 1) өөнтэглэхэ (обижаться): *Энэ хүниие хүндэлөө болоод, тэрээндээ иигэжэ баһуулһандаа гомдожо, уһа нюдэн болонхой юумэ хүнжэлдөө орёолдон һууна* (Ц.-Ж. Жимбиев); 2) уйдаха, гашуудаха, шаналха, гомдол муулар хэлэхэ, урмаа хухарха (сожалеть, сокрушаться): *Үбгэнэйнгөө хотоёо муудажа, залуугаар, таби шахажа ябатараа үхэхэдэнь гомдожо уйлаа һэн…* (Д. Эрдынеев); **гомдохо голхорхо** (*гү, али* **гутарха**) уйдаха, шаналха (сокрушаться): *Ехэ муу һуунаб гэжэ гомдоо голхороо һаа, хэн туһалжа шадахаб* (Ч. Цыдендамбаев); *Харин басагамнай түрэ хуримгүйгөөр, заһал зэбһэггүйгөөр үгтэбэб гэжэ гомдожо гутаржа ябахагүй юм аа гү?* (Х. Намсараев); 3) муулараа дурдаха, голхорхо (жаловаться, сетовать): *«Хүнэй малай хойноһоо хүлөө бараад лэ, эсэстээ өөрын гэхэ ээрсэгэй түгдэрхэйгүй һалаха бэзэбди даа» гэжэ Дулсан гомдоно* (Ч. Цыдендамбаев); *Гайхаһандаа үшөө хэдэн хүнүүдтэ, дүтынгөө айлнуудта орожо гомдобо* (Д. Эрдынеев); **бэедээ** (*гү, али* **өөртөө**) **гомдохо** бэеэ зэмэлхэ (пенять на себя, обвинять себя): *Аха хүбүүн би эхэеэ муугаар үргөөб гэжэ бэедээ гомдожо ябана* (Ц.-Ж. Жимбиев); *Таһар удар татаад, хүнүүдтэ хулуулгаад хоонорбол, өөртөө гомдуужан!* (Д. Эрдынеев); 4) хуули болон сүүдэй хэрэгтэ гуйлга бариха, мэдүүлхэ (подавать жалобу): *Би станична атаманда гомдожо, сагаа барахагүйб, войсковой атаманда өөртэнь сэхэ гомдохоб* (Ч. Цыдендамбаев); ○ **голхорхо** *гэжэ үгэтэй парн. хэрэгл.*

ГОМДОХООХО, гомодхоохо *үйлэ у.* голхороохо, голхоруулха, гасаархаха (обижать, задевать): *Арсалта хэжэ, басагыем гомдохообо, тамалба гү гэжэ таамаглаад, һууха һуурияа оложо ядан байба* (Ц.-Д. Хамаев); **гэнэдэжэ гомодхоохо** мэдэнгүй, зорюута бэшэ голхороохо (нечаянно, непреднамеренно обидеть): *Ямаршье зэмэгүй эхэнэрые гэнэдэжэ гомдохоогоод, мүнөө хүлисэл гуйжа байһан лэ золигууд байһай даа* (Ч. Цыдендамбаев).

ГОМДУУЛХА *үйлэ у., идх. залог* голхороохо, голхоруулха, гасаархаха (обижать, вызывать жалобы): *Хэлыт, хэлыт мандаа, Хэн таниие гомдуулбаб?* (Г. Цыдынжапов).

ГОМДОҺОНШУУГААР *наречи* голхорһон шэнгеэр (как будто обидевшись): *– Түрүүшээр иимэ бэшэ һэмнэйш, – гэжэ Таня гомдоһоншуугаар хэлэбэ* (Д.-Д. Дугаров).

ГОМО: гомо һүрэхэ *үйлэ у., баруун бур.* урмаа таһарха, урма зоригоо хухарха (расстараиваться, разочаровываться): *– Ай, шудхэр абаг! Энэл шолмо тугаарһаа нааша аашалжа байга ха юм, – гэжэ гомо һүрөөд, гэдэргээ бусаба* (А. Шадаев).

ГОМОДХУУЛХА *үйлэ у., идх. залог, баруун бур.* гомдол барюулха, гомдол хэлүүлхэ (заставить жаловаться, дать возможность жаловаться).

ГОМОЙХО *үйлэ у., баруун бур.* гомдол бариха, хэлэхэ, голхорхо (жаловаться, апеллировать).

ГОМОРХО *үйлэ у., нют.* урмаа хухарха, шаналха (сокрушаться).

ГОНГЁО *тэмд. н., бэшүүр* ходо гэнгинэжэ ябадаг, таһалгаряагүй гэнгинэдэг, эрхэлэн дуугардаг (постоянно ноющий): *гонгёо бацаган.*

ГОНГИНОЛДОХО *үйлэ у., угталд. залог* олоороо гэншэхэ (хныкать, капризничать, гнусавить – *о многих*): *– Һэ! Яагаа һүрхэй юмта! Газаагаа ган гэхэ нохойгүй, газар гэшхэхэ малгүй аад, тиигэжэ байжа гонгинолдохо* (Ц.-Д. Хамаев).

ГОНГИНОХО *үйлэ үг.* гэнгинэхэ, эрхэлэн гэншэхэ, нэгэ юумэ эрижэ бархирха, һалан һандангүй абяа гараха, бархирһан болиһон хоёрой хоорондо абяа гараха (ныть, хныкать, капризничать): *Уулзаһан дороо хахад-хухад үгэ хамараараа гонгиножо дуугархаяа һанаа һэн* (Ц.-Д. Хамаев).

ГОНГИНУУЛХА *үйлэ үг., идх. залог* гонгинооень хүдэлгэхэ, гэнгинүүлхэ (заставить ныть): *Нааданхайень үгэ, юундэ энээниие гонгинуулаабши?*

ГОНГИНУУР *тэмд. н.* 1) ходо гэнгинэжэ ябадаг, таһалгаряагүй гэнгинэдэг, эрхэлэн дуугардаг (постоянно ноющий): *Энэ эрхэ гонгинуур хүбүүе эриһэн юумыень үгэжэ болюулыт!*; 2) бархиран, бархирдаг, уйламхай, ипаран, гэгэрэн (плаксивый): *Ямар залхуутай гонгинуур үхибүүн бэ?*

ГОНГОГОР *тэмд. н.* 1) *сарт.* туранхай, мууранан (тощий – *о скоте*): *гонгогор үхэр*; 2) *ага* үндэр, ута хүзүүтэй, гоногор, һүүзэгэр (высокий и длинношеий – *о человеке*).

ГОНГООН *тэмд. н., баруун бур.* мохоо, мохоо молхи (тупой, тупица).

ГОНГОР *юум. н., хууш. монг.* **Сагаан этигэлтэ**, *будд.* Бурхан шажанай арбан дошхон сахюусанай нэгэнэйнь нэрэ (одно из 10 божеств-защитников веры, хранителей учения): *Гонгор бурханай дүрэнь дошхон шэрүүншье һаа, мэшэеэһэн шарайтай, толгой дээрээ бурханиие залаһан, эрдэниин хонхоор бэеэ шэмэһэн, ехэ галай дүлэн соо оршожо, бадма лёнхобо, наран дэбисхэр дээрэ заларна. Абаралай мотортой. Баруун талын эхин моторынь хүсэлые хангагша шандамани эрдэниин бэлигтэй, зүүн талын эхин моторынь эрдэниин нура буулгаһан бэлигтэй, дунда талын баруун мотортоо ами таһалагша зэмсэгтэй, дунда талын зүүн мотортоо хамаг амитаниие һүрөөр дарагша 3 үзүүртэ һэрээтэй, баруун талын доодо моторто урин залагша дамааритай, зүүн талын доодо моторто юртэмсэдэхиниие энхэдээ, оруулагша гохо дэгээтэй, бүгэдые абаран сахигша дошхон бурхан гэнэ. Гонгор сахюусаниие урижа, тахил үргэн хүндэдхэжэ тахижа ёһолол үйлэдэдэг заншалтай* (С. Гансүрэн).

ГОНГОРОГ *тэмд. н., баруун бур.* нэгэ жэгдээр хүдэлдэг, нэгэ жэгдээр дүүжэндэһэн (равномерно качающийся).

ГОНДОЛИ *юум. н., ага* худагай удхуур үлгэдэг, столбдо һуулгагдаһан дээшэ доошоо хүдэлжэ байдаг ута модон, гүлы, дүүжэн (колодезный журавль): *гондоли даража, уһа удхаха*.

ГОНЗОГОР *тэмд. н.* 1) утаашаа голдойһон, гонзод гэһэн, голдойн татаһан, һуунагар (продолговатый, вытянутый, овальный): *Балгаан соогоо гонзогор хара нүүлэ асаржа хаяад, тэрэниие хүнэй унтажа хэбтэһэн шэнги болгожо, дэгэлээрээ зохидхоноор хушаадхиба* (Б. Мунгонов); **гонзогор ута** һунаһан, голдогор (длинный, протяжённый): *Хотоной захын гонзогор ута һургуулиин хэдэн пеэшэнһээ утаанууд ямар нэгэ багананнуудтал адляар сорготонод* (Ц.-Ж. Жимбиев); **гонзогор нюур** ута үргэтэй нюур (вытянутое лицо): *Нэгэ байлганда малаан тархитай, гонзогор хара нюуртай, суба хэдэрһэн наһажаал буряад орожо, хажуудамнай һуушаба* (А. Жамбалдоржиев); **гонзогор мэшээг** ута, багтаамжатай мэшээг (длинный мешок): *Гонзогор томонууд мэшээгүүдтэ мэшээглэгдээд, шэгнүүртэ абаашагдажа шэгнэгдээд, ябталагдана* (Б. Мунгонов); **хоёр гонзогор тамхин** хоёр тамхи (две штуки сигарет): *«Хоёр гонзогор тамхи намда үгыш даа. Миниитнай тамхин дуунаже байна. Оройдоол газар уһан дээрэ ганса гонзогор үлөө»* (Ц.-Ж. Жимбиев); ○ **ута** *гэжэ үгэтэй парн. хэрэгл*.

ГОНЗОГОРШОГ *тэмд. н.* гонзод гэһэн, гонзойн татаһан (слегка продолговатый): *Һаял бодото түхэлөө оложо байһан гонзогоршог хүрин нюурынь үшөөл гулмэр түхэлтэй аад, хатуу зоригтой, даруу зантай хүнэй шэнжэ үзэгдүүлнэ* (Д.-Д. Дугаров).

ГОНЗОД: **гонзод гэхэ** *үйлэ үг., видэй нэгэ түхэл* халта голдойшохо, бага зэргэ доошоо ута болоһон (стать слегка продолговатым); **гонзод гэһэн** голдогор (продолговатый): *Ехэ нимгэхэн хасарнууд, бага гонзод гэһэн нюур – булта зааханшье һанаа зобоһоной тэмдэггүй* (Д. Эрдынеев).

ГОНЗОЙЛГОХО *үйлэ үг., идх. залог* 1) голдойлгохо, голдогороор харагдаха (быть, казаться продолговатым, вытянутым): *Баяржаб гайхаһандаа нюураа бүри гонзойлгон байба*; 2) голдогор болгохо, утаашань зэргэлүүлхэ, голдогор болгохые баадхаха (вытягивать в длину, делать продолговатым, овальным): *Хуушан хорёогоо һэльбэхэдээ Бадма һургаагуудые хэмжүүрээрнь тааруулхын тула хажуугаарнь гонзойлгон табиба*.

ГОНЗОЙЛДОХО *үйлэ үг., угталд. залог* 1) олоороо утаар, голдогороор харагдаха, урда урдаһаа голдойхо (быть продолговатым, овальным, вытянутым, вытягиваться): *Гансал туранхай малай түлхыжэ гарашаһан хабһандал хото хорёогой гасуунуудай хоорондохи һургаагууд гонзойлдоно* (Г.-Д. Дамбаев); 2) *шэлж., яряан., шүүмж.* миин

хэбтэхэ, тарайлдажа хэбтэхэ (валяться без дела – *о многих*).

ГОНЗОЙТОР *наречи* голдогороор, һунаагаад, ута руунь (во всю длину): *Тэрэ үүдэн дээрэ доошонь гонзойтор үлгэһэн «Жэньхэчан» гэжэ иероглифоор бэшээтэй гаршаг харагдадаг һэн* (Д. Батожабай); **гонзойтор эбхэхэ** наринаар ута руунь эбхэхэ (сложить в длину).

ГОНЗОЙХО *үйлэ у.* 1) голдогор, ута байха, голдогороор, утаар харагдаха (быть овальным, продолговатым, вытянутым): *Һүрэгэй саашаа тэрьедэжэ ябашахада, сагһан дээрэ нэгэ томо бодон гахай гонзойжо хэбтэбэ* (С. Доржиев); **урагшаа гонзойһон** урда зүг руу зурыһан, үргэлжэлһэн (тянущийся к югу): *Эдэнэй хажуугаар урагшаа гонзойһон үйлсэ харагдажа байба* (Х. Намсараев); 2) *шэлж., яряан., шүүмж.* тарайжа хэбтэхэ (валяться, лежать без дела).

ГОНЗОЙШОХО *үйлэ у., видэй нэгэ түхэл* гэнтэ ута болохо (вдруг вытянуться): *Гонзогор шарайнь бүри гонзойшобо* (А. Ангархаев).

ГОНЗОЛИ *юум. н., түнх.* 1) худагай удхуур үзүүртэнь оohороор бүхэлжэ шагтагалаад, дээшэ доошонь хүдэлгэн уһа худагһаа удхадаг, столбдо һуулгагдаһан модон, гүлы, дүүжэн (колодезный журавль); 2) *баруун бур.* ута модон, мүшэр (длинная палка, ветка): *...Найдан ... һүхэеэ баряад, хухюур модон соohоо нэгэ гозуули шэлэжэ, һүхөөрөө тоншосогоон, тэрэнээ алхижа унагаагаад, үглөө болотор унтаралтагүй ууяажа байна бэзэш гээд, түүдэбшэ дээрээ хэрээһэлэн табина* (А. Шадаев).

ГОНЗОЛИДОХО *үйлэ у., баруун бур.* ута модоор хүшүүргэдэхэ (поддевать длинной палкой): *Баабгайнгаа доодо үргыень соолоод, аргамжаяа оруулжа уяад, гонзолидо гонзолидоһоор арай шамай гэжэ нүхэнһөө гаргаа һэмди* (А. Шадаев).

ГОНЗОРХО *үйлэ у., боох.* юумэ хэнгүй ябаха; миин һула ябаха; һэлэн хатарха (шляться без дела).

ГОНОГОД: гоногод гүүлэхэ *үйлэ у., видэй нэгэ түхэл* хүзүүгээ һунаагаад абаха, ута болгоодхихо, һүүзылгэхэ (вытягивать *шею*): *...мүнөөхи тоншуул һая нойрһоо һэриһэн шэнги, хүзүүгээ гоногод гүүлэһээр, далайн долгин дээгүүр онгосын үлгыдүүлэн ябаһандал, муухан даляараа дэбин дэбин саашалан ошобо* (А. Шадаев).

ГОНОГОР *тэмд. н.* 1) хүзүүгээ һунааһан, дээгүүр хараһан, ута хүзүүтэй, сэхээр һунааһан (с вытянутой шеей): *Тэмээн гоногороо мэдэхэгүй, тэнэг өөрынгөө дутуу дундые мэдэхэгүй*; **гоногор хүзүүтэй** ута хүзүүтэй, һүүзэгэр (длинношеий); 2) *шэлж.* бусадта эли юумые ойлгохогүй (не замечающий того, что очевидно другим): *Гоногор хүн ха, ойлгохогүй*.

ГОНОЙ: **гоной хүзүүн** *юум. н.* ута хүзүүн (длинная шея).

ГОНОЙЛГОХО *үйлэ у., идх. залог* үлыхэ, хүзүүгээ һунааха, ута болгохо, һүүзылгэхэ (вытягивать *шею*): *Хүзүүгээ гонойлгоод ябаха*.

ГОНОЙЛДОХО *үйлэ у., угталд. залог* олоороо хүзүүгээ һунааха, үлылдэхэ (вытягивать шею – *о многих*): *гонойлдоод хараха*.

ГОНОЙХО *үйлэ у.* хүзүүгээ сэхээр өөдэнь һунааха, хүзүүгээ һунаагаад, толгойгоо үргөөд ябаха (показывать длинную вытянутую шею, держать голову и шею прямо): *Дамдин түрүүлэгшын Нуухаанда юушье дуугарангүй, гонойһоор саашаа гэшхэлэн ябахадань…* (Х. Намсараев).

ГОНОЛЗОХО *үйлэ у., видэй нэгэ түхэл* 1) хүзүүгээ һунаагаад ябаха, үлэгэнэхэ (ходить с вытянутой шеей): *Дүрбэн мөөртэй тэргэ хангиртарнь шэрэһэн зэргэшээ гурбан морид тээлнигэй зүүн хойто булангые тойрон орожо, сэхэ наашаа гонолзон хатарба* (М. Осодоев); 2) *эхир., шэлж.* дээрэлхэхэ, бэеэ дээгүүр абхуулха (задирать нос, быть высокомерным).

ГОНОЛЗУУЛХА *үйлэ у., идх. залог хүзүүгээ* һунаажа ябаха, үлылгэхэ (вытягивать *шею*): *хүзүүгээ гонолзуулан ябаха*.

ГОНОР *тэмд. н.* ута (длинный – *о шее*): *гонор хүзүүн*.

ГОНТОГ *юум. н.* 30–80 см үндэртэй, хоёр жэлэй, зүрхэнэй эмдэ ородог ногоолиг ургамалай нэрэ (желтушник серый).

ГОНТОХО I *үйлэ у.* түнхихэ (выдалбливать).

ГОНТОХО II *үйлэ у., сонг.* гуйраншалха, эрижэ гуйжа ябаха, эдихэ хоол болон юумэ хүнһөө эрижэ хоолойгоо тэжээхэ (попрошайничать).

ГОНТУУЛХА *үйлэ у., идх. залог* түнхихые баадхаха (заставить выдалбливать).

ГОНХОГОР *тэмд. н.* 1) хонхогор, хонхорхойтой (имеющий углубление); 2) унжагар, ута бэетэй һуунагар (долговязый): *Гонхогор ута бэетэй, сайбад гэһэн шарайтай, уйтан нюдөөрөө энеэбхилһэн хүбүүн дүтэлнэ* (Ц.-Ж. Жимбиев).

ГОНХОН *юум. н.* 1) һүмэдэ хонхын байдаг газар (колокольня); 2) *будд.* багахан амяараа таһалга, тэрээн дотор зурамал болон шудхамал бурхад, илангаяа дошхон идам бурхад табигдадаг (гонкан, *храмовое помещение, в котором выставлены рисованные и литые божества, обычно грозные божества*

– *хранители веры*).

ГОНШОГ: **лама гоншог сүм** түбэд хэлэн дээрэ маани уншахада хэлэгдэдэг, дээдэ бурхад болон ламада хандаһан үгэ (формула обращения к высшим божествам и священнослужителям; тибетское слово *гоншог* означает ‘наивысший’): *«Зай, одоо дүүрэһэн хэрэг болоо даа. Бишье зангада ороод һуунаб. Лама гончог сум!» гэжэ досоогоо һанаад, хүндөөр амилсагаана* (Ц. Дон).

ГОНШОО *тэмд. н.* хамарааараа дуугардаг, гоншожо дуугардаг (гнусавый): – *Олохоб, олохолби, гэжэ гоншоо хоолойгоор, гомдонгёор Мархуу дуугарна* (С. Цырендоржиев).

ГОНШООТОХО *үйлэ у.* хамарааараа дуугарха (гнусавить): *Мидаг улам бүри гоншоотон, уйлахаяа һанаһандал, гэмэргутар гэшэбэ* (Ц.-Ж. Жимбиев).

ГОНШОХО *үйлэ у.* 1) хамарааараа дуугарха, гоншоотон дуугарха (говорить в нос, гнусавить): *Тэрэ нэгэ юумэ хэлэхээ хүсэһэндэл толгойгоо гунхалзуулан, хамарааараа гоншоно* (Ж. Тумунов); 2) *ярян.* гонгинохо, эрхэлхэ, һалан һандангүй абяа гараха (канючить, ныть – *о ребёнке*): – *Эжы, намайе Доржоодой сохёо, – гээд, хүбүүниинь гоншоно* (Ц.-Ж. Жимбиев).

ГОНШУУЛХА *үйлэ у., идх. залог* хамараарнь абяа гаргуулха (заставить говорить в нос).

ГОНШУУР *тэмд. н.* хамарааараа дуугардаг (гнусавый): *гоншуур абяан.*

ГОО I *юум. н.* гуу, ганга, жалга, *лит.* **гуу** (ров): *гоо жалга*.

ГОО II *юум. н., хууш.* 1) гоё, һайхан, сэбэр (красивый): *Абхай хүүхэн дангинын гоо һайхан толонһоонь, гоё сэбэр шарайһаань һаргашоод, һарабшалан хаража…* (Х. Намсараев); ○ **гоё** *гэжэ үгэтэй парн. хэрэгл*.

ГООГОЛ *юум. н.* чесногой амтатай, мангиршуу аад, нарин эшэтэй ургамал, хүдөөгэй зэрлиг чеснок (дикорастущий чеснок): *Дугарай дабаанай эбэр ороходонь, Адагалигай гол гоогол мангирай үнэрөөр анхилжа, һубад ягаан үнгөөр толотон байба* (Ж. Тумунов).

ГООГОҺО(**Н**) *юум. н., түнх.* гоогол (дикорастущий чеснок): *гоогоһо дабһалха*.

ГООГОҺОРХУУ *тэмд. н., түнх.* гоогоloор элбэг, гоогол элбэгтэй (изобилующий дикорастущим чесноком): *гоогоһорхуу гол*.

ГООЖОЛГО *юум. н.* шэнгэн бодосой юумэндэ бии болоһон нүхөөр һабиран гү, али шэжэгэнэн гаралга (течь, вытекание): *гоожолгые тогтоохо*.

ГООЖОМХОЙ *тэмд. н.* соорхой, нүхэтэй, нүхөөр һабиран гарадаг (протекающий, дырявый, худой – *о посуде*): *Тэрэ гоожомхой хүнэгөө хая саашань*.

ГООЖОНХОЙ 1. *тэмд. н.* соорхой, нүхэтэй (дырявый): *гоожонхой яндан хүнэг*; **2.** *юум. н.* амһартада бии болоһон нүхэхэн (дырка в посуде): *Боошхын гожонхойе ваараар шабабаб.*

ГООЖОХО *үйлэ у.* 1) юумэнэй нүхөөр, забһараар урдажа гараха (течь, литься, вытекать – *о жидкости*): *Худагай гэрһээ гурбан тээшээ гараһан гурбан бүдүүн соргоор ута модон хобоонууд уруу уһан шааян гоожоно* (Ц. Дон); *Эдихэ аарсан тэнгэриһээ гоожожо, хэдэрхэ арһан һалхинаар хиидэжэ ерэдэггүй ха юм* (Ч. Цыдендамбаев); 2) бутархай зүйлэй юумэнэй забһараар адхарха (сыпаться): *Зөөлэхэн талхан арбан тээшээ гоожожо, халуухан хадаханууд болон обоорон, ургажал байдаг* (Ч. Цыдендамбаев).

ГООЖОШОХО *үйлэ у., видэй нэгэ түхэл* шэнгэн юумэ хэхэдэ, урдажа гаража эхилхэ, хүлеэгдээгүйгөөр гараха эхлхэ (неожиданно начать протекать): *...уһаниньшье дууһан гожошоһон байба* (Ч. Цыдендамбаев).

ГООЖУУЛХА *үйлэ у., идх. залог* 1) шэнгэн юумые нариханаар урадхуулха, шэжэгэнүүлэн гаргаха (проливать, лить): *Гэдэһээ үлдэшэһэн басагад хүндэ ажал хээд ерэһэндэл, энгэр дээгүүрээ гоожуулжа байжа үрмэ зөөхэй эдинэ, айрһа торшогоносо хазана* (Ч. Цыдендамбаев); **хүлһөө гоожуулха** ехээр хүлэрхэ (проливать пот): *Эрдэмтын хүлһөө гоожуулжа, шүрбэһөө шэдэржэ ябахыень энэ хүршэ ород харанагүй гээшэ гү?* (Ч. Цыдендамбаев); 2) бутархай бодос адхаруулха, гаргаха (просыпать, сыпать): *Үхэрнүүдтэ монсогор тэжээл хүнэгөөр гоожуулан үгэнэ*.

ГООЖУУР *юум. н.* 1) гоожоһон юумэн (сток): *Энэ гоожуур доро амһарта тодогты!*; 2) шэнгэн юумэнэй гоожохо хобоо (желоб): *Юһэн хобоогой аршаанай юһэн модон гоожуурнууд шэнэлэгдээ*; 3) сеялкэдэ тодхогдоһон, таряанай гараха түмэр хоолой (трубочка у сеялки, по которой сыплется зерно).

ГООЖУУРГА *юум. н.* 1) *эхир*. бутылкын хоолой, шэл амһартын нарин амһар (горлышко *бутылки*): *нарин гоожуургатай шэл*; 2) соргоор ябадаг уһа хаадаг, нээдэг түхеэрэлгэ; *энэ үгын орондо ехэнхидээ «кран» гэһэн абтаһан үгэ хэрэгл.* (кран): *халуун уһанай гоожуурга*.

ГООЛЖОГОЙ *тэмд. н., дооdo уд.* шарай алдаһан, шарай нимгэн (осунувшийся).

ГООРОНСО *юум. н., хууш., ород* байшан гэрэй нэгэ хахад, таһалга, ород таряашанай гэрэй сэбэр хахад. Гэрынь хоёр хуби

болгогдоһон байдаг: нэгэниинь айхабтар томо пеэшэнтэй кухни, нүгөөдэнь – уужам һаруул гооронсо (горница): *Арбаадхан сонхотой гооронсыем Ахамадхан ноёдоороо эмхилүүлыт* (Р. Дымбылов).

ГООРТОХО *үйлэ үг., баруун бур., аман зох.* ехэ хото город мэтээр харагдаха (раскидываться, выглядеть как город).

ГООХОН 1. *юум. н., аман зох.* дангина, гоё сэбэр басаган (красавица): *– Бадан, амараг гоохоноо хүлеэжэ аба* (Б. Санжин, Б. Дандарон); **2.** *тэмд. н.* 1) һайхан, гоё сэбэр (красивый, прекрасный): *Гоохон хатан дангина / Гоёшоожо нэрлэнхэй, / Юрын даруу зангыеш / Юунһээш ехээр сэгнэхэйб* (Г. Чимитов); ○ **арюун** *гэжэ үгэтэй парн. хэрэгл.*

ГОР *юум. н., будд.* 1) гэм, буруу ябадал (вина, проступок); 2) буруу ябадалһаа гараһан муу хойшолон (дурное последствие): *Дасанда хүнэй үргэһэн мүнгэ зөөриие үрибэл, горынь гараха*.

ГОРДИХО *үйлэ үг., нют.* обтохо (завидовать, зариться): *Яаһандамни иигэжэ гордихо болобош?*

ГОРДОГОР *тэмд. н.* 1) хатуу, дорсогор, гэрдэгэр, хүрдэгэр (жёсткий, твёрдый): *Үшөө саада тээнь үлэһэн чох мүнгөөрөө уһа нэбтэрхэгүй гордогор брезент тулам оюулжа, тэргынгээ һуури доро нюусаар хадагалба* (Д. Батожабай); **гордогор шэрүүн** дорсогор, хатуу (жёсткий): *Үбгэжөөлэй гордогор шэрүүн субань энэ бороодо нэбтэршэбэ хэбэртэй* (Ц.-Ж. Жимбиев); **гордогор аргамжа** хатуу болоһон аргамжа (жёсткая верёвка); 2) *шэлж.* хүдэлсэгүй, хүжүүн (неуклюжий).

ГОРДОЙЛГОХО *үйлэ үг., идх. залог* дорсогор болгохо, дорсогороор харагдуулха, дорсойлгохо (сделать твёрдым, жёстким; быть твёрдым, торчащим): *жолоо бороодо оруулжа гордойлгохо*.

ГОРДОЙЛДОХО *үйлэ үг., угталд. залог* олоороо дорсойхо, олоороо дорсогороор харагдаха, дорсойлдохо (быть жёстким, твёрдым – *о многих*): *Зарим нэгэ үсэд һогооборнууд гордойлдоһоор үлэнхэй* (Ж Балданжабон).

ГОРДОЙХО *үйлэ үг.* 1) хатуу болохо, дорсойхо, хүрдыхэ (быть твёрдым, жёстким): *Уржадэр гаргаһан хониной уһан һайнаар дэлгээгдэнгүй байһанһаа боложо гордойн хатаба*; 2) *шэлж.* хүгшэрхэ, уян нугархай бэшэ болохо (с возрастом утрачивать гибкость): *– Дулгуудай, иигээд дүшэ гарахадаш хэн харахаб даа… Умхи яһандаа ороһон хүниие эрэшүүл абахагүйл. Гансаарханаа гордойгоод үлэхэ гээгүй һаа, түргэл…* (Ц.-Д. Хамаев); 3) туранхай, ута байха (быть худым и длинным): *Тэрэнэй хажууда нүгөө ханыень түшэн һагад, хүлөө урагшань гордойтор жиигээд…* (Д. Батожабай).

ГОРДОЙШОХО *үйлэ үг., видэй нэгэ түхэл* орхигдоод байһан тула хүрдэгэр хатуу болошохо (затвердеть, стать заскорузлым): *Гаргаһан хониной уһа газаа орхижорхиһонтнай гордойшоо*.

ГОРЗОГОР *тэмд. н.* 1) хатуу, гордогор, уян бэшэ, нугархай бэшэ, хүшэлдэһэн (огрубевший, отвердевший): *Модоной горзогор мүшэрһөө сэн-бун бутаран унана* (Ж. Балданжабон); 2) *шэлж.* туранхай, шүрбэһэлиг, яһалиг, модохир (сухощавый – *о человеке*): *Горзогор ута бэетэй, урбуулга хара пальтотой, тэбхэгэр сүүмхэтэй юумэ тэрэ ябадаг* (Ц.-Ж. Жимбиев).

ГОРЗОЙЛГОХО *үйлэ үг., идх. залог* 1) горзогор болгохо; горзогороор харагдаха (сделать жёстким, грубым, казаться жёстким): *Аһануудые саг соонь һайнаар дэлгээнгүй горзойлгобо*; 2) бэень уян бэшэ харагдаха, зан абариньшье нугархай бэшэ байха (утрачивать гибкость): *Хараниинь, тэрэ үйлсэдэ Бадма горзойлгожо ябана хаш.*

ГОРЗОЙХО *үйлэ үг.* 1) хүрдыхэ, дорсойхо, гордогор болохо, гордогороор хатаха (засыхать, затвердевать, застывать, стать заскорузлым): *хүрэжэ горзойхо*; 2) туранхай байха, гордогор байха, гордогор түхэлтэй байха (быть сухощавым): *Туранхай яһалиг бэетэй тэрэ хүн хашаагай хажууда горзойн байна*.

ГОРЗОЙШОХО *үйлэ үг., видэй нэгэ түхэл* абаһаар гордойхо, мэдээгүй байтар гордогор болошохо, дорсойшохо (моментально затвердеть): *Модо шулуун хүбэнгөөр орёогдожо, хайлаһан шэлээр гагнагдаһан мэтэ боложо горзойшоно* (Ж. Балданжабон).

ГОРИ *юум. н.* об, найдал (надежда, ожидание).

ГОРИГОР, **гуригар** *тэмд. н.* үндэр, һүүзэгэр (высокий и худой): *Уданшьегүй дахин сахилгаанай гал улагашажа, таһа буушаһан самсатай, горигор туранхай үбгэн дуугаржа ядажа, доронь хэбтээ һэн* (Д. Батожабай); **горигор хабһан** ёдойжо гараһан хабһан (торчащие рёбра): *Тэрэнэй горигор мяхагүй хабһан дээргүүрнь орёоһон уршагар хүрин арһыень болон булшан гуягүй болошоһон жүрэгэр хүлыень харахада, нюдэ халтирма байба* (Д. Батожабай).

ГОРИГҮЙ 1. *тэмд. н.* 1) обгүй, шуналгүй, найдалгүй (безнадёжный, ненадёжный): *Горигүй болоо гээшэ гү гэжэ һанаа алдаад: – Байза даа! Таанарые!.. – гэжэ аман соогоо*

дуугараад, тэсэжэ ядаһан хэбэртэй, бушуухан һууриһаа бодожо, дахин гэр соогуураа гэшхэлбэ (Ц. Дон); 2) тулюур, ялигүй, хэрэггүй (бесполезный, негодный, незначительный): *Энэ олоной дорюун һүртэ ажалай илалтата Долгиной мухаряан дунда гансахан Должоной сэдьхэлэй гашуудал, хэды хурса байбашье, горигүй бишыхан хэрэг байһан бэлэй* (Ц. Дон); 3) *үсөөн* үгэ дууласагүй, һанаһан руугаа (непослушный – *о ребёнке*); **2.** *наречи* найдалгүйгөөр, найдамгүйгөөр (безнадёжно).

ГОРИДОЛГО *юум. н.* 1) обтолго, атаархалга, шуналга (зависть): *Үшөө тиихэдэ «атаа мэеэн», горидолго» гэжэ нэрэтэй баһа нэгэ хараалта хара үбшэн заримашуулай сэдьхэл зүрхэ эзэлжэ, яншарһан муухай яра шарха мэтээр тамалжа зобоожо байдаг лэ* (Б. Мунгонов); 2) *үсөөн* найдал, хүлеэлгэ (надежда, ожидание).

ГОРИДОМО *тэмд. н.* обтомо, шунама (манящий): *горидомо ехэ ажалай түлбэри*.

ГОРИДОХО *үйлэ у.* 1) обтохо, атаархаха, атаа мэеэдэ абтаха, хүсэхэ, хорхойтохо, шуналда абтаха (завидовать, зариться): *Доржын морин тармуураар тармахые хаража, намда тармуулхагүй юм аа гү гэжэ горидон, Цэбэг хойноһоонь гэшхэлнэ* (Б. Шойдоков); 2) сухалдаха, хороо бусалха, голхорхо (злиться, обижаться): *Майдарай шэхэниинь шууяжа, түргэн ябадалһаа нюдэниинь уһатажа, сэдьхэлэйнгээ арюун мэдэрэлдэ арсалта хүүлэхэһээ байтагай унама дороможолуулһандаа горидожо, өөртөө сухалдаһан уур сухалай дүлэн соо ябаа һэн* (Ц.-Д. Хамаев); 3) олзуурхаха, найдаха (надеяться, уповать, ожидать): *Урагшатайгаар болзорһоо урда дүүргээ хадаа, һайндэрлэхэ, амарха зугаалхын тухай хэлэхэнь ха юм гэжэ горидоһон Олёодой: «Зүб, зүб!» гэжэ шангаар дуугараад, толгойгоо хазайлган байжа, анхаралтайгаар шагнаба* (Ц. Дон).

ГОРИДОХООР *тэмд. н.* обтохоор, хүсэхөөр (завидный): *горидохоор һонин хэрэг эрхилхэ*.

ГОРИДУУЛХА *үйлэ у., идх. залог* атаархуулха, гори хүргэхэ (вызывать зависть): *зөөриин хорхойдо горидуулха*.

ГОРИТОЙ 1. *тэмд. н.* 1) ехэ, барюубшатай, мэдэрэгдэмэ, харагдама, нилээд томо, бад гэмэ, таарамжатай, хэрэглэмээр, боломоор (значительный, порядочный, годный, пригодный): *Шинии оролдолгоор, танай залуушуулай, оролдолгоор энээхэн хэдыхэн һара соо нилээдгүй горитой юумэн хэгдээ* (Ц.-Д. Хамаев); **горитой гэр** гүндүү бата, уужам, томо гэр (крепкий, основательный дом): *Монсогор модоор бариһан нилээн горитой гэр, тэрээн соо хасагуудайшье, мүн буса түрэлтэнэйшье хамаг хэрэгүүд хүтэлэгдэдэг* (Б. Санжин, Б. Дандарон); **горитой ган гасуур** айхабтар ехэ (сильная засуха): *Тэрээнһээ удаадахи жэлнүүдтэ гурба-дүрбэ дахин баһал горитой ган гасуур боложо, амитан зониие мэгдэхээгээд абаһан юм* (Ц.-Ж. Жимбиев); **горитой һуури** шухала, ехэхэн һуури (значительное место): *Ушарынь гэбэл, оршуулгын хэрэг тэрэнэй зохёохы ажал ябуулгада горитой һуури эзэлдэг байгаа бшуу* (Б.-М. Жигмитов); 2) найдамтай, этигэмжэтэй (надёжный, внушающий *или* сулящий надежду): *Орос гүрэндэ горитой хубилалтанууд болохонь гэбэ гү?* (Ц. Цырендоржиев); **горитой түшэг тулгуури** найдамтай түшэг (надёжная опора): *Олоо һаашни, минии дүй дүршэл шамда горитой түшэг тулгуури болохо һэн!* (Ц. Цырендоржиев); 3) томо, ехэсгэй, ехэнь (старший по возрасту): *Дамбын горитойнь хэды наһатайб?*; **2.** *наречи* 1) найдамтайгаар (надёжно): *Үргэлөөд ябахада хүнгэн байхынь тулада бүреэһыень абажархиһан унталгань хүйтэ барихаар мууша аад, горитой дулаасуулнагүй* (Д.-Д. Дугаров); 2) бад гэмэ, ехээр (много, значительно, порядочно): *Бүхэли мяха һаяхан нилээн горитой баряад, хүйтэн айраг уухандаа отоной бухын зоходогшодол адляар утаар татажа хэхэрхэдээ, дураниинь гутана* (Б. Санжин, Б. Дандарон).

ГОРИТОЙГООР *наречи* ехэхэнээр, лабханаар, барюубшатайгаар (ощутимо, внушающе, внушительно): *Энэ ушараар горитойгоор сүхэрдэг байһанаа оройдоошье мартахагүйб* (Ц. Цырендоржиев).

ГОРИТОЙХОН *тэмд. н.* 1) томохон, ехэхэн, барюубшатайхан, мэдэрэгдэмэ (ощутимый, внушительный): *горитойхон дэмжэлгэ*; 2) найдамтай, этигэмжэтэй (надёжный, внушающий *или* сулящий надежду): *Сэнгэ, байл даа! Тэрэ Халзан гэжэ юумын хүбүүн ямар байна хаб? Горитойхон алтай?* (Х. Намсараев); 3) томохон, ехэ; наһаараа ехэхэн, ахахан (большой, старшенький – *о ребёнке*): *Горитойхониинь хэдытэй хаб?*; *Доржимагай тээ горитойхон боложо ябатар, нагаса ахань аялжа, абгайханиинь долоон арбагархан сурбануудаараа гансааран үлөө һэн* (К. Цыденов); **2.** *наречи* нилээн, ехэхэнээр (довольно): *Одоо иихэдээ горитойхон үбшэн байна ха юмбиб гэжэ Гомбо һая мэдэбэ* (Ц. Дон); **горитойхон халамгай** ехэхэнээр ногтошоһон, уунхай, яһалхан ногтуу (изрядно выпивший): *Мүнхэ баабай һаяшаг*

Жарантайнда горитойхон халамгай ерээд, гэртэхинһээнь нюужа, Залмада шигэжэ хэлэһэн байгаа бшуу (Б. Санжин, Б. Дандарон).

ГОРИТОЙХОНООР *наречи* ехэхэнээр, лабханаар, барюубшатайгаар (ощутимо, внушающе, внушительно): *Түбхын түрүүн гэрэй хорёо горитойхоноор баришка, һаяшаг отондо ороһон эртэ түрэхэ гунжандаа дал бодхобод* (Д. Эрдынеев).

ГОРЛОМ *юум. н.* дасан дуганиие тойруулан, хашаагайнь зосоогуур хэгдэһэн мүргэлшэдэй гороо хэдэг харгы, зүргэ (тропинка, по которой ходят верующие вокруг дацана и дуганов по часовой стрелке): *Энэ дасангай горлом соохи хамаг юумэн Гончигто яашагүй танил байхаһаа гадна…* (Ж. Балданжабон).

ГОРО *шангадх. част.,* **го-** *гэһэн үзэгүүдээр эхилһэн үгэнүүдтэй суг хэрэгл.* (*усил. част. к словам с начальным* **го-**): *горо гонзогор.*

ГОРОГОР *тэмд. н.* 1) гордойгоод хатаһан, гордогор, хүрдэгэр, дорсогор, хатуу (высохший, заскорузлый): *бороодо орожо, горогор хатуу болоһон һурнууд*; 2) үндэр нарин, туранхай ута (высокий, долговязый, сухощавый): *Газааһаа горогор үндэр бэетэй, шэрүүн харасатай хүн орожо ерээд, фашистнуудай үгые оршуулжа, асуулта хэжэ оробо* (Б. Шойдоков); 3) хатаһан (вяленый – *о мясе*).

ГОРОД *юум. н., ород* хото, олон зоной ажаһуудаг газар (город): *Хаанаб даа холоһоо, доро саанаһаа город нойрһоо һэрин, үерэй хүүен ерэһэн мэтэ байн-байн дуутай шуутай болоодхино* (С. Цырендоржиев).

ГОРОДОЙ 1. *тэмд. н.* городто хабаатай, городто байдаг (городской): *Энэ хадаа туйлай ехэ баясхаланта үдэр боложо, городой ехэ талмай дээрэ багташагүй олон зон сугларба* (Х. Намсараев); **городой хүн** городто ажаһуугша, городто байдаг хүн (горожанин, житель города): *Тиибэ яабашье мүнөө болоходо, хүсэд городой хүн болонхой ааб даа* (Г. Дамбаев).

ГОРОДОЙХИН, городойхид *юум. н., сугл.* городто ажаһуугшад, городто байдаг-шуул (горожане, жители города): – *Хүсэд городойхин боложо ядажа, ядалсажал байналди даа* (Б. Мунгонов); *Городойхид үүдэеэ суургадаад һуудаг һонин зон байна даа* (С. Цырендоржиев).

ГОРОДСОР 1. *юум. н., баһамж.* городхон, багахан город, городой оро (городишко); **2.** *тэмд. н., элирх*. городшуу, город шэнги (похожий на город).

ГОРОДХОН *юум. н.* багахан город (городишко): *Холын нэгэ городхондо тэрэ хүдэлхэеэ ошоһон юм*.

ГОРОЙЛГОХО *үйлэ үг., идх. залог* 1) гордогор, хүрдэгэр болгохо; дорсогороор харагдаха (делать твёрдым; смотреться твёрдым); 2) туранхайгаар харагдаха (смотреться сухощавым).

ГОРОЙХО *үйлэ үг.* 1) хатаха, хатуу болохо, гордогор болохо (высыхать); 2) маряагүй торшогор болохо, тураха, арһа яһан болохо (становиться сухощавым *или* тощим – *о человеке*); 3) хатуу болохо, хүрдэгэр болохо (грубеть, костенеть, коченеть): *Нэгэ үглөөгүүр һэрихэдэнь, тэрэ үбгэниинь үхэшэнхэй горойжо хэбтэхэл* (М. Осодоев).

ГОРОО 1. *юум. н., будд*. дасан болон тэрэнэй хашаа соогуур нара зүб тойролго, һүзэгтэйшүүлэй нүгэлөө арилгажа, буян олохо нэгэ арга (хождение посолонь кругом дацана, его ограды или дацанского поселка); **гороо хэхэ** дасангые нара зүб тойрохо (совершать хождение посолонь): *Ехэ сүмые тойрожо, нара зүб гурба дахин гороо хээд, шэнэ баригдаһан Майдаршин сүмэдэ тэдэнэр ерэнэд* (Д. Батожабай); б) газар дэлхэйе тойрон ниидэхэ (облетать вокруг *чего-л., напр. планеты*): *Манай табиһан замбуулинай онгосонууд, хэмэл одонууд, ракетэнүүд юртэмсөөр гороо хэнэд* (Ц.-Ж. Жимбиев); **гороо мүргэл** нара зүб тойролго (молитвенное хождение посолонь вокруг *чего-л.*) *Тэрэ гэрэй газаагуур үбгэд, хүгшэдһөө эхилээд, үхибүүд хүрэтэрөө гороо мүргэл хээшэд олон…* (Х. Намсараев); **2.** *тэмд. н.* түхэреэн, тойруу, тойрон (круглый, круговой): *Гороо мүнхэ замбуулинай / Голынь олохо бэрхэ юумэл* (Д. Улзытуев); *Боро һалхинай гороо эрьесэ* (Д. Улзытуев).

ГОРООЛХО *үйлэ үг., будд.* 1) гороо хэжэ дасан болон дасанай хашаа соогуур тойрон ябаха (совершать молитвенное хождение вокруг дацана и его ограды): *Урдуур байһан баяд, ноёд Туваан хамбаһаа хамагһаа түрүүн адис хүртөөд, ехэ дасаниие нара зүб гороолон, саашаа ошожо захалбад* (Д. Батожабай); 2) *шэлж.* юумэ тойрон ябаха (ходить вокруг *чего-л.*, обходить): *Зээрдэ азарга жэрхэнгеэр шуухиран, гайхалтай амитанда добтолхоёо шиидэнгүй, холуур гороолно* (Д.-Д. Дугаров).

ГОРООСО, **гороошо** *юум. н., ород* нэгэ мүнгэн хахадай сэнтэй хашарһан мүнгэн, зоос (грош): *Кармандаа хан гэхэ хара гороошогүй болобоб, аржагар торгон алшуурни хурга зузаан хирэдэ баригдаба* (Ж. Тумунов).

ГОРООШОЛХО *үйлэ үг.* юумэ тойрон ябаха, гороо хэхэ, гороолон ябаха (обходить

кругом, двигаться вокруг).

ГОРООШО(Н) *юум. н., будд*. гороо хэжэ ябаһан хүн гү, али зон, гороо хэгшэ (человек или люди, совершающие молитвенное хождение вокруг дацана и его ограды).

ГОРТИГ *юум. н.* түхэреэлүүлэн зурадаг зэмсэг, циркуль (циркуль).

ГОРТИГЛОХО *үйлэ үг.* 1) гортигоор зураха (обводить циркулем); 2) түхэреэнээр тойролдон ябаха (двигаться кругом *или* по кругу): *Тэдэ снарядууд дээгүүр гортиглон ерэһэндээ самолёдһоо хаяһан боомбонууд мэтэ хүндөөр унаба* (Ж. Тумунов).

ГОРТОЙ *тэмд. н., будд.* хоротой, муу хойшолонтой, муухай, гарзатай, хэрэггүй (негодный, наносящий вред, имеющий плохие последствия): *...үнөөхи хадагалһан нюуһан юумэнүүдни үзэл харада орохо хоротой гортой юумэ байба гээшэ гү...* (Х. Намсараев); **гортой горжонтой** муу хойшолонтой (имеющий плохие последствия): *…һаарамба ламбагайшье, хаанаб даа нэгэ орондо өөрынгөө ябма ёһоор тагаалал болошоо юм гээжэ дуулаа хамнайб, тэрэ юумэнүүдыень эдлээ һаа гортой горжонтой байха юм гү* (Х. Намсараев).

ГОРХИРОЛДОХО *үйлэ үг., угталд. залог* олоороо, хэдэн газарта шанга урасхалтайгаар урдаха (течь сильной струёй, течь шумно): *Харин дуһаагай уһанай эндэ тэндэ шулуунай забһараар горхиролдохонь дуулдана* (Х. Намсараев).

ГОРХИРХО *үйлэ үг.* 1) шанга урасхалтайгаар урдаха, хүсэтэйгөөр урдаха (течь сильной струёй); 2) уһанай шуурян, шолшогонон, абяатайгаар урдаха (журчать – *о воде*): *Гол горход горхирон урдаба, гургалдай шубууд жэргэн наадаба* (Х. Намсараев).

ГОРХОГОР *тэмд. н.* хорхогор, хатуу, хүрдэгэр, хүрхэгэр (засохший, заскорузлый – *напр. о вымерзнувшем на морозе белье*).

ГОРХОЙХО *үйлэ үг.* гордогор болохо, горзойхо, дорсойхо, хүрдыхэ (быть, становиться твёрдым, грубым, быть высохшим): *Горхойжо хүрэшэһэн мал адууһаараа халхабша хэнхэй, хүнгэрэг саһанда дарагдаһан һэеы гэрнүүд…* (Ж. Балданжабон).

ГОРХОЛУУЛХА *үйлэ үг., идх. залог* урдахуулха, горхондол урдахуулха (дать литься ручьём).

ГОРХОЛХО *үйлэ үг.* ехээр урдаха, горхон болон урдаха (течь, литься ручьём): *Балданай зэргэ гурбан бүхэшүүлэй хүдэлгэхөөр бэшэ, ехэ зэд тогоон соо зулын тоһон горхолон гоожоно* (Ч. Цыдендамбаев).

ГОРХО(Н) *юум. н.* 1) голхон, нарин, гүйхэн урасхал (речка, ручей): *Зунай һайхан сагта урда голоор Үрмэ горхон булгилан урдажа, булаг шэнги тунгалаг сэбэрхэн уһаяа мэлмэрүүлэн байха* (Б. Мунгонов); **горхо харангүй, гуталаа бү тайла!** (Оньһ. үг.) улам мэдэхэгүй аад, уһа руу бү оро (не предпринимать *каких-л*. действий, не обдумав всех последствий, ≈ не зная броду, не суйся в воду): *Горхо хараагүй аад, гуталаа бү тайла. Гансаараа һанаагаа зобоноб гээжэ һанаа гүш? Энэ яндан хорхойеыш диилэхэ арга олдонол бээ* (Д. Батожабай); 2) *хаш.* үер, уһа голой һабаһаа халилга (паводок); ○ **гол** *гэжэ үгэтэй парн. хэрэгл*.

ГОРШООГ *юум. н., ород* 1) эдеэ шанадаг, оёор таладаа нарин болоһон хүрэл болон сайраар бүтээһэн улхагар амһарта (горшок): *Заяаханай сайгаа шанадаг шэрэм горшоог сооһоо шанагдаһан мяханай хангалтайхан үнэр гутана* (Ц.-Д. Хамаев); **сэсэгэй горшоог** сэсэг болон гэр доторхиие шэмэглэдэг ондоошоье ургамал һуулгадаг, шабараар болон элдэб эдээр бүтээһэн амһарта (цветочный горшок); 3) газаа гарадаг, бэеэ хүнгэлдэг, заһадаг амһарта (горшок, ночная ваза): *Үхибүүн горшоог руу заана, һуухаяа һанаа*.

ГОРШООГХОН *юум. н.* багахан горшоог (горшочек): *торфо нэгшээгдэмэл горшоогхонууд*.

ГОРЬДОХО *үйлэ үг.* **горидохо** *хара*.

ГОРЬЁ *юум. н.* 1) гэнжын нэгэ хуби (звено в цепи); 2) һур бүһэ болон уламай, мүн бэшэшье юумэнэй үзүүртэ һуулгагдаһан, дундаһаань гараһан хэлэтэй тэбхэр гү, али түхэреэн түмэр, шагта (пряжка): *Асатай горьё уламаар аталзаса татаба, хорин эршээр гүрэһэн хобол горьё уламаар хотолзосо татаба* (Х. Намсараев); *Шэшэрсэ түүрээгээд, хара халюун дотортой хамба дэгэл үмдэжэ, хажа мүнгэн горьётой хашарһан мүнгэн бүһэеэ хабһаа туласа бүһэлнэ* (Х. Намсараев).

ГОРЬЁЛУУЛХА *үйлэ үг., идх. залог* горьёыень татуулха, горьёорнь бүхэлүүлхэ (заставить затягивать пряжкой, дать затягивать пряжкой).

ГОРЬЁЛХО *үйлэ үг.* 1) горьёдонь оруулан бүхэлхэ, шагталха (застёгивать пряжкой, затягивать ремень): *Хажуу таладаа хажатай хажа мүнгэн бүһые хам барин үгзаржа, хабһа туласа горьёлно* (Х. Намсараев); 2) горьё һуулгаха, горьё хэхэ (приделывать пряжку).

ГОРЬЁМО *тэмд. н.* харьялһан, шолшогоноһон (журчащий – *о ручье*): *горхоной горьёмо абяан.*

ГОРЬЁО(Н) *юум. н.* шолшогоноон, харьялаан, сорьёлоон (журчание).

ГОРЬЁХО *үйлэ үг.* харьялха, сорьёлхо, шолшогонохо, абяатайгаар урдаха (журчать).

ГОРЬТОЙ *тэмд. н.* **горитой** *хара.*

ГОРЬТОЙХОН *наречи* **горитойхон** *хара*.

ГОСТЁО *юум. н., түнх.* загаһа баридаг дэгээгэй үзүүртэ байдаг түхеэрэлгэ (приспособление в изогнутой части у крюка).

ГОСХОГОР *тэмд. н.* үндэр аад нарин, өөдөө һунаһан (высокий и узкий, вытянутый): *Баяр малшан айлай хүбүүн һэн тула тэрэ һүөөрөө олон янзын эдеэ хэдэгээ, адяарай ойрохи бишыхан сепараторааp зөөхэй гаргадагаа, госхогор һаба соо тоһо бүлэдэг байһанаа хөөрэнэ* (Ц.-Ж. Жимбиев); **госхогор ута фужер** ута хүлтэй томо хундага (высокий фужер): *Госхогор ута фужернүүд соохи шаргал үнгэтэй архи зөөлэхэнөөр гэрэлтэнэ* (С. Цырендоржиев); **госхогор үндэр бэетэй** үндэр туранхай (высокий и худощавый): *Тэрэ госхогор үндэр бэетэй аад, дээрэхи үһээ мүргэхэеэ түбэгшөөһэн юумэдэл, дүхэгэд гэнэ (*Ц.-Ж. Жимбиев).

ГОСХОЙХО *үйлэ үг.* ёдойхо, үндэрөөр харагдаха (быть вытянутым, торчать, возвышаться): *Ахалагша һаалишан аһан түрүүшын шаргын оройдо госхойно* (Ц.-Ж. Жимбиев); *Баригдажа байһан башни соо дундань түгсүүлэй тухай модоор таглааһатай түмэр сорго госхойн, газар дороһоо бултӑйна* (Ц.-Ж. Жимбиев).

ГОТОЙЛОХО *үйлэ үг., бэшүүр* тээгэлхэ, хони ямаанай түлөө голоходо, хурьга эшэгыень дэлэндэнь баряад тусхай дуу дуулаха (петь специальную песню при отвержении овец и коз своего приплода): *Хурагаа голцон хонёо готойлох хэрэгты.*

ГОХИГОР *тэмд. н.* 1) годигор, гажагар (искривлённый, изогнутый – *о дереве*): *Тэдэнэй энеэлдэжэ садаһан хойно Толя гохигор гэшүүһэеэ газарта хаяад, эрид шиидэнгеэр хэлэбэ* (Б. Мунгонов); 2) ута, үндэр, тохигор, годииһон, үндэр аад, хүл гарынь годигор, бэень нэрүү (согнувшийся, долговязый и сутулый – *о человеке*): *...Гамбал аягүйгөөр бүгтыжэ ургаһан хуһандал үндэр гохигор бэетэй, шуһагүй сагаан нюуртай, дээшээ халта зэртыд гэһэн мэхэтэй нюдэтэй хүбүүн юм һэн* (Ц.-Д. Хамаев).

ГОХИИХО *үйлэ үг.* үндэр нэрүүгээр харагдаха, годииһан, гажаһан хүл гартай байха (быть высоким и сутулым): *Газаагуур гохиижо ябана һэн.*

ГОХО *юум. н.* 1) а) загаһа барилгада болон түймэр саралгада хэрэглэгдэдэг ута эшэтэй дэгээ, годигор аад, хурса үзүүртэй хэрэгсэл (крюк, крючок, багор): *Эндэ галай болоо һаань, унтарааха зэр зэбсэгүүд: хүрзэ, салир, гохо, уһатай боошхо, элһэтэй хайрсагууд гэхэ мэтын юумэнүүд үгы* (Ц.-Ж. Жимбиев); **гохо зүүн** *баруун бур.* яһаар, хулһаар болон түмэрөөр дархалһан, үзүүртэнь одхор гаргаһан оймһо оёдог зүүн (крючок для вязания); **гохо мэхэ** *шэлж.* мэхэлэлгэ, худалаар хэлэжэ үгэдөө оруулалга (обман): *Цогтоев гохо мэхэеэ гаргаба гэжэ хүнүүд мэдээд, бүри һэргэг болобо* (Ч. Цыдендамбаев); 2) хубсаһанда шагтын орондо хэрэглэдэг дэгээ (крючок, застёжка на одежде); ○ **мэхэ** *гэжэ үгэтэй парн. хэрэгл*.

ГОХОГОР *тэмд. н.* годигор, гоходли, гохошуу (крючковатый, кривой): *Шариков тугаарай гохогор хүзүүгээ үбсүү уруугаа шэнгээжэ, гараа һалд байса доошонь табина* (Ж. Тумунов).

ГОХОДОХО *үйлэ үг.* 1) гохоор татаха, гохоор үлгэжэ абаха, гоходо шагтагалха (поддевать крюком, зацеплять *или* захватывать багром): *Загаһа, жараахайе гоходон барижа, Заяата эхэеэ тэжээхэ болобо* (Ж. Тумунов); 2) гохо зүүгээр үлхэн оёхо (вязать крючком): *гохо зүүгээр шагабша гоходон оёхо*; 3) *шэлж.* хэлээрээ хүниие дайраха, догоодон хэлэхэ (поддевать словами).

ГОХОДУУЛИХА *үйлэ үг., идх. залог* 1) гоходо орохо (быть зацепленным крюком, быть поддетым багром): *уһан соохоо гоходуулан гараха*; 2) гоходохые баадхаха; гохоор татуулха (заставить *или* просить *кого-л.* зацепить крюком): *Нүхэн соо унаһан сүүмхэеэ Бата Бадмаар гоходуулан абаба*.

ГОХОЛУУЛИХА *үйлэ үг., идх. залог* 1) гохоор абхуулха, татуулха (быть зацепленным крюком, быть поддетым багром); 2) *шэлж.* мэхэлүүлхэ, мэхэдэ орохо (быть обманутым): *Хоногой ехэ хоолые мэхэшэн юумэдэ мэхэлүүлжэ, гохошон юумэдэ гохолуулжа, алдабаб гэжэ гэмшэжэ…* (Х. Намсараев).

ГОХОЛХО *үйлэ үг.* 1) гохоор татаха, гохоор үлгэхэ, гоходо оруулха (поддевать крюком, зацеплять или захватывать багром); 2) *тамир.* дэгээдэхэ, барилдаашанай нүгөөдынгөө хүлые дэгээдэн унагааха (поддевать, обвивая ногою ногу противника, *приём в борьбе*); ○ **мэхэлхэ** *гэжэ үгэтэй парн. хэрэгл.*

ГОХОШО(Н) *юум. н.* 1) загаһа барилгада болон түймэр саралгада гохоор татагша (багорщик); 2) **мэхэшэн** *гэжэ үгэтэй парн. хэрэгл*.

ГОҺОЙХО *үйлэ үг.* 1) хүзүүгээ сэхэлхэ, хүзүүгээ сэхэ болгоод байха (иметь вытянутую прямую шею): *...гэмэргэн һамган бардам шэрүүн хоолойгоор: «Газаа юу хэшэнэ гээшэбши ... Гоһойжо байнгүй, гарга*

тогоогоо!» – гэжэ зандарба (Б. Санжин, Б. Дандарон); 2) хүзүүнэй хүшэхэ, хүзүүнэй хүдэлхөө болихо, сэхэ болохо, гоё үбшэн болохо (коченеть, оказаться ограниченным в движениях, цепенеть, застывать – *о шее*).

ГОҺОЙШОХО *үйлэ у., видэй нэгэ түхэл* гэнтэ хүзүүгээ сэхэлхэ, түргэн хүзүүгээ сэхэ болгохо (моментально, внезапно застыть, вытянув шею): *Түрүүлэгшэ, гансата омогоо хухаран, хамартаа шэрэм гирь шагтагалуулжархёод, үбжөөрхэһэн тэмээн шэнги гоһойшоно* (Х. Намсараев).

ГОШХОГОР *тэмд. н.* нарин аад ута (тонкий и длинный, узкий и длинный): *даншье гошхогор түриитэй үмдэн.*

ГОШХОЙЛХО *үйлэ у., яряан.* 1) эшхэйлхэ, наадалха, наада хараха (дразнить); 2) **эшхээлхэ** *гэжэ үгэтэй парн. хэрэгл*.

ГОШХОЙХО *үйлэ у.* нарин утаар харагдаха, нарин аад ута болохо (быть узким и длинным, смотреться узким и длинным): *Мүн саашань һуулижа, шэхэтэй тугал туулмаг соо гошхойтор хээд, амһарыень уяжархиһан юумэ гаргажа…* (Д. Батожабай).

ГОШХОЙШО *тэмд. н.* хүниие наада харадаг, эшхэйшэ (дразнящий).

ГОШХОРОЛДОХО *үйлэ у., угталд. залог* тарбагадай олоороо хусалдаха (свистеть – *о грызунах*): *Нүхэндөө хороһон зумбараанууд шохогод гэжэ гараад, дошо дээрээ гошхоролдоно* (Д. Батожабай).

ГОШХОРХО *үйлэ у.* 1) тарбаганай хусаха, тарбаганай абяа гараха (свистеть – *о тарбагане, суслике*); ○ **эшхэрхэ** *гэжэ үгэтэй парн. хэрэгл*.

ГОШХОРУУЛХА *үйлэ у., идх. залог тарбагадые* хусуулха (заставить *тарбаганов* свистеть): *Баяндай модон таягаа тулаһаар, талын тарбагадые гошхоруулһаар, Үргэнэ голой эрьедэ тулажа ябашана* (Ж. Балданжабон).

ГӨӨ *дуу дулахадаа дабтан хэлэгдэдэг үгэ* (*слово-слогозаполнитель, часто употребляемое слово в песнях, не имеющее самостоятельного знач.*): *Наян наян наёолой / Наян наваа минии гөө* (Арадай дуунһаа).

ГРИИГ: григ-грюуг гэхэ, грюуг-грюуг гэхэ *үйлэ у.* шубуудай хуршаганаһан абяа гаргаха (курлыкать): *Тохорюунууд григ-грюуг хашхаралдана*.

ГУА, гуаа, гоо 1. *тэмд. н., хууш. ба мүнөөнэй монг. у.* угаа һайхан, үзэсхэлэн гоё (прекрасный, очаровательный): *«Харагты намайе, буурал толгойтон, харагты, хододоо намдал – Байгалдаал – адли ябагты, мянгаад жэл соо битнай залуу зандаалби. Гурбан зуун гушан гурбан хүбүүдэймни, Гуаа һайхан гэрэлтэ Ангара – хүүхэнэймни Зүрхэн дотор мүнхэ залуугай ошон бии»* (Ц. Галсанов); **Гуа-Марал** Бүртэ-Шонын хатан (Гоа-Марал – жена Буртэ-Чино; *букв.* прекрасная лань): *«Монголой нюуса тобшо» болон буряад түүхэ бэшэгүүдтэ хэлэгдэһэнэй ёһоор, Бүртэ-Шоно ба тэрэнэй хатан Гуа-Марал буряад зон ба зүүн хойто монголшуудай, тэрэ тоодо Чингис-хаанай уг узуурынь болоно*; **2.** *юум. н.* дангина, һайхан хүүхэн, сэбэр басаган (красавица): *Азиин дангина – арюун гуаа Кыз-Жибек Абай Кунанбайн абдар сооһоо баһал жэргээ* (Ц. Галсанов).

ГУАЙ *юум. н. аха хүндэ хандахада хэрэгл. хүндэдх. у.* хүндэтэ (*вежливое обращение на Вы, особенно к старшему по возрасту* уважаемый): *– Һайн даа, Бинтахай гуай, бидэ һаяхан эдеэлээд ябаа һэмди, – гэжэ Охин харюусаба* (Б. Санжин, Б. Дандарон).

ГУАНЗА *юум. н., хитад* эдеэ унда баридаг газар, хоолой газар (столовая, харчевня, ресторан): *Хүбүүд булта сугларааад, гуанза руу ошонхой* (Ц. Цырендоржиев).

ГУБААГҮЙ *тэмд. н., баруун бур.* таарамжагүй, таарахагүй (неподходящий, негодный).

ГУБАРЮУ *юум. н.* **гүбэрюу** *хара.*

ГУБЕРНАТОР *юум. н., ород* федеративна ехэ газар нютагай, жэшээнь, хаанта Россиин губерниин, мүн США-гай нэгэ штадай дарга. Мүнөө Россида ехэ областиин даргые губернатор гэдэг болонхой (губернатор): *Губернатор гансал зэмэтэй хүниие дуудуулдаг бэшэшье байжа магадгүй* (Ч. Цыдендамбаев).

ГУБЕРНИ *юум. н., ород* Россида 18-дахи зуунһаа 1929 он болотор захиргаанай территориальна гол единицэ байһан (губерния): *Стенька Разинһаа үлүү шанга эрэ бии болоод, али губерниһээ эхилэлтэйб гэжэ бодожо һууна* (Ч. Цыдендамбаев).

ГУБЖААХА *үйлэ у.* гомдохо, гомдол муулар хэлэхэ, хүнэй үгэдэ орохогүй, үсэрэлдэхэ (быть недовольным, выражать недовольство): *Нэрэтэй түрэтэй айлай бэри боложо, … гуниглаха губжааха басаган хүнэй ёһо ха юм гэжэ эхэ эсэгэнь, түрэл саданиинь хөөрэлдэдэг байгаа* (Б. Санжин, Б. Дандарон).

ГУБИ, **гоби** *юум. н.* 1) тала, дайда, ургамалаар хомор элһэн тала газар (пустыня, степь): *Гоё борохон гургалдай гурган жэргэн жииганал, губи ногоон дайдыень магтан хэлэн дууланал* (Х. Намсараев); **элһэн губи** элһэтэй сүл газар (песчаная пустыня): *Үбэр-Монголой Калган хотоһоо Богдын Хүреэн хүрэтэр элһэн губи хэн һэтэлдэг байгааб!* (Д. Батожабай); **губи тала** ургаламаар хомор хээрэ тала газар (пустынные степи): *Байгалай*

үмэнэдэхи хада ба гоби талануудта эртэ урдын буусанууд, түүхэтэ зурагууд, памятнигууд бии байдаг (Г. Ленхобоев); **губи талын ургамалнууд** шиг нойто багатай, халуун уларилтай газараар ургадаг, ганда тэсэмгэй ургамалнууд (пустынные растения); ○ **сүл** *гэжэ үгэтэй парн. хэрэгл.*

ГУБИГАР *тэмд. н.* 1) ута аад, нарин, гонзогор (продолговатый и прямой); 2) ута, унжагар (с длинным вытянутым корпусом – *о животных*).

ГУБИИН *тэмд. н.* талын, губи талын, губида байдаг, губида хабаатай (степной, пустынный): *Губиин һэбшээнэй үлеэхэдэ, гансахан саксаул юушьеб шаналһандал шэбэнэнэ, Аму-Дарья уйлаһандал миралтан салгидана* (Д.-Д. Дугаров).

ГУБИИХА *үйлэ үг., ал.* тураха, хобшыхо, һабшыха, һабшагараар харагдаха (худеть, спадать с тела): *Губиинан нохойнууд хотын гудамжануудаар олооров гүйлдэдэг болонхой.*

ГУБИХА *үйлэ үг., үсөөн* зайха, зайгуултаха (слоняться, шляться, бродить).

ГУБИХАН *юум. н.* ургамалаар хомор элһэн тала газар, тала, дайда (пустыня, степь): *...Гоёхон дуутай гургалдайн* / *Гурган жэргэн байхые,* / *Губихан ногоон дайдынгаа* / *Сэсэглэн намаалан байхые ...* / *Үзэн харан зүүдэлнэ* (Х. Намсараев).

ГУБХИГАР *тэмд. н.* 1) томо, бараатай, данхагар, дарьягар (большой, громадный): *Мүн тэндэ хэдэ хэдэн томо губхигар һүри сомоонууд зэргэлнэд* (Х. Намсараев); 2) тарган, тобир, хүсэтэй, шамбай (жирный, упитанный, крепкий, плотный): *Баһа туранхай мууханшье, тарган губхигаршье моридые тэргэнүүдтэ хүллэжэ, ... гүйлгэлдэнэ* (Х. Намсараев).

ГУБШАЛГА *юум. н.* губшууураар загаһа барилга (ловля рыбы неводом).

ГУБШАХА 1) губшууураар загаһа бариха (ловить рыбу неводом): – *Харуулгүй һаань, хүнэй, өөрымнишье таряашад ерээд, эндэхи загаһа хуу губшаха, – гэбэ Алексей* (Ч. Цыдендамбаев); 2) *шэлж.* тааха, адаглан мэдэхэ, бодол тааха, ойлгохо (предполагать, догадываться): *Би шамайе бэеэршни, бодолгооршни губшан олйгоодхихоб* (А. Ангархаев).

ГУБШУУЛХА *үйлэ үг., идх. залог* 1) губшууураар загаһа барюулха (побудить ловить рыбу неводом); 2) губшууураар загаһа барихые зүбшөөхэ (разрешить ловить неводом).

ГУБШУУР *юум. н.* 1) оohор холбон зангидажа бүтээһэн загаһа баридаг хэрэгсэл, урьха (невод, рыболовная сеть): *Губшуурай эрьедэ ойртоходо туугдаһан загаһанай зурагашалдаха, пашаганалдаха түргэдэжэ, бусалжа байһан орооһон шэнги харагдана* (Ц. Номтоев); 2) *шэлж.* мэхэ гохо (обман); **губшуурта орохо** *шэлж.* нүлөөдэ орохо (попасть под *чьё-л.* влияние, попасть в сети): *Амгалан тэнюун зантай хүдөөгэй хүбүүн, хэнэй губшуурта гэнэдэжэ орошоһоноо мэдэхэдээ, ехэ өөдэрхүү айхабтар дээгүүр зантай болошоно* (Ч. Цыдендамбаев); 3) *шэлж.* алба татари (поборы, сборы): *Хорин жэлэй эсэстэ хори буряад нютагта гурбан оронше эзэлхэ хаанта засаг байгуулжа, мандал даншаг үргүүлээд, амитан зоншие һүрдүүлжэ, алба губшуур хуряагаад, сонхотойхон гэрнүүдээ Соёмбуз хото гэһэн юм* (Х. Намсараев); ○ **гүльмэ** *гэжэ үгэтэй парн. хэрэгл.*

ГУБШУУРДАХА *үйлэ үг.* губшууураар загаһа бариха, губшуур табижа загаһа бариха (неводить, тралить): *...Михаил Михайлович огто яаран тэбдэнгүй, гэрэйнгээ эбэртэхи шулуун пеэшэн дээрэ мэнэ һая губшуурдажа барина хадари загаһадаа шанажа, Семёнше хүндэлөө һэн* (Ж. Тумунов).

ГУБШУУРША(Н) *юум. н.* губшуур табидаг хүн, губшууураар загаһа баридаг хүн (неводник, рыбак, который рыбу ловит неводом).

ГУДА *наречи* һэтэ, ото, ходо, ходоро (насквозь, напролёт): *Гурбан үдэр, гурбан һүни гуда хаарталдаад, архидаад, зоной ябадаг газараар дуунь ябажа, нилээд олон эхэнэрнүүдые таниха болоһонойнгоо эсэстэ, нэгэ эдеэлэлгын гэрэй үүдэндэ тамхилжа һуухадаа...* (Ж. Тумунов); **гуурһаа гуда** (**голоо таһа**) аһан шадалаараа, бүхы шадалаараа (изо всех сил): *Мүнөө гуурһаа гуда хүдэлөөд, хожом яахабибди?* (Ж. Тумунов); *Тэрэнэй һууршье эзэлхын түлөө Бадма Жапович Намсараев мүнөө гуурһаа гуда, голоо таһа оролдоно гээшэ* (Д. Эрдынеев).

ГУДАГАР *тэмд. н.* 1) урагшаа һунаһан, сэхэ (вытянувшийся, прямой): *Үүдэнэй үрөөһэн талада нэгэ харуулшан, зоомол юумэ шэнги, гудагар зогсожо байна* (Ц. Дон); 2) *шэлж.* үгэ дууламгай, хүнэй үгөөр, һайн (послушный): *Абадаа шабхадуулһанайнгаа һүүлээр Баяр гудагар болоо һэн.*

ГУДАГАРХАН *тэмд. н.* 1) урагшаа һунаһан, сэхэ (вытянувшийся, прямой): *Гушаадхан наһатай, Гудагархан бэетэй, Мэшэеһэн шарайтай, Мэхэтэйхэн харасатай* (Ш. Нимбуев).

ГУДАД *тэмд. н.* **годод** *хара*.

ГУДАМБААРХА *үйлэ үг., яряан.* 1) һүрхэйтэхэ, һөөл болохо, һөөл һүби болохо

(зазнаваться, зарываться): *Зай бү гудамбаарагты! Таанадай тухай мүнгэтэй зон бии юм* (Ц.-Ж. Жимбиев); 2) хүхирүүтэхэ, аашалха, энеэдэ наада гаргаха (паясничать): *Харин Удамбраа хээтэй гудамбаараа бээ даа. Һүүлэй һүүлдэ тэдэ малаа хоёр тээшэнь хубаагаа* (Ц.-Ж. Жимбиев).

ГУДАМЖА *юум. н.* үйлсэ, зэргэлүүлэн табиһан барилганууудай хоорондохи харгы (улица): *Урда тээнь харанхы хооһон гудамжа, матар томо арьяатанай ангайгаад байһан аман шэнги, харлан хүнхын угтажа байна* (Ц. Дон).

ГУДАМЖААРХА *үйлэ у., үсөөн* гудамжаар зайгуултаха (шататься по улицам).

ГУДАМЖАТАХА *үйлэ у., үсөөн* гудамжын түхэлтэй болохо, гудамжада адли болохо, зурыха (принимать вид улицы – *о строящихся домах, палатках*): *Манай саг зуурын майханаар бодхоһон тосхон гудамжатан зохидоор харагдана*.

ГУДАМЖЫН *тэмд. н.* гудамжада хабаатай (уличный): *Хүн зоной хэлэн аман соогоо хаташаһан юумэдэл, гудамжын шууяан хэзээ хэээнэйхиһээ аалин болошонхой* (Д. Батожабай).

ГУДАМХИХА *үйлэ у.* 1) шэнгэн юумэ түргэ-түргэн залгижа ууха, ехэ-ехээр һорохо, залгиха (пить залпом, глотать подряд): *Тиигээд тэрэ бутылкаяа нэгэ һэжэрсэгээгээд, өөдөө харан «пүлд-пүлд-пүлд» гудамхижа орхибо* (Ц.-Ж. Жимбиев); **дээрэ дээрэһээнь гудамхиха** хойно хойноһоонь залгижа ууха (пить одну за другой, подряд): *Хүхюун һогтуу Галин шэлтэй архияа хундага дүүрэсэ шалшагануулан хээд лэ, тамшаан турьян һуужа, дуратайгаар дээрэ дээрэһээнь гудамхина* (Ц. Дон); **агаар гудамхиха** агаар һороод абаха (глотнуть воздух): *Сухалда абтаһан урмагүй шарайдань нэгэ заахан гэрэл бии боложо, сэбэр агаар хомхойгоор гудамхяад, огторгой өөдэ харахадань ... һараньшье мүнөө тэрьелһэн мэтээр холодон харагдаба* (Д. Эрдынеев).

ГУДАМХИЖАРХИХА *үйлэ у., видэй нэгэ түхэл* ондоо юумэ анхарангүй шууд, уужархиха, түргэн уужа хаяха (пить быстро, пить залпом): *Сэмбэл бахардаһан янзатай гэлиб-галиб хараад, ааншье гэжэ дуугарангүй, табагтай аарсыень нэгэ амяар гудамхижархиба* (М. Осодоев).

ГУДАМХЮУЛХА *үйлэ у., идх. залог* залгижа уухые баадхаха, амяа татангүй, нэгэ доро уулгаха (дать пить залпом): *Даша ангашаһан үхибүүдтэ бүлеэн һү нэгэ-нэгэ аяга гудамхюулба.*

ГУДАРЖАРХИХА *үйлэ у., видэй нэгэ түхэл* 1) ондоо юушье хайхарангүй, түргэн түлхихэ, хэхэ, шэхэхэ (быстро, моментально запихивать): *Мүнөө Яабагшан хоёр хамсыгаа тохоногһоо дээшэ шамаад, хутагаяа хуйһаа абажа, уухилжа хэбтэһэн эрьеын гэдэһэ отолоод, баруун гараа гударжархиба* (М. Осодоев); 2) *шэлж.* эдилгэ үгэхэ (дать взятку): *«Аа, тэрэшни Эрдэни гулваагай ама уруу нилээдгүй томохон юумэ гударжархёод ерээ ёһотой»* (Х. Намсараев).

ГУДАРСАГААХА *үйлэ у., видэй нэгэ түхэл* 1) дээрэ дээрэһээнь шэхэхэ, түргэ-түргэн түлхихэ (быстро-быстро запихивать, засовывать); 2) шэхээшэ болохо, шэхэһэн түхэл харуулха (показывать вид, что запихивает, засовывает).

ГУДАРУУЛХА *үйлэ у., идх. залог* гудархые баадхаха, гударан шургуулха (заставить запихивать, засовывать): *Баяр үрөөһэн гуталаа саһа руу гударуулаад, абажа ядан бархирба*.

ГУДАРХА, хударха *үйлэ у.* оруулха, шургуулха, хэхэ, шэхэхэ, шэгэдхэхэ (запихивать, засовывать): *Хүшүүргэ модоёо нүхэнэй амһар руу гударан сасуугаа бүхы бэеэрээ налан хүшөөдхибэ* (Д.-Д. Дугаров); 2) арай гэжэ багтаха, арай гэжэ орохо (втиснуться, протиснуться, влезть, нырнуть): *Харгын хажуудахи хүр руу гударжа, энгэр хамсы соомнай орооһон саһые гүбин бодонобди* (Ц.-Ж. Жимбиев); 3) *шэлж.* һаймһаран үгэхэ, эдилгэ үгэхэ (дать взятку).

ГУДАРШАХА *үйлэ у., видэй нэгэ түхэл* 1) түргэн, тэрэ дороо унаха, унашаха (резко падать): *Бага калиберкын дуун шүрбэһэ шангатай шадамар хүнэй ташуур тамшаалгаһан шэнгеэр «шас» гэшэхэтэйнь адли, тэрэ шоно газар үмхэн, байра дээрээ гударшана* (Х. Намсараев); 2) түргэн шэхэхэ (быстро запихивать, засовывать); ◊ **гуурһаа гударшаха** юумэнһээ һалаха, юумэеэ саг зуура алдаха, юушьегүй үлэхэ (≈ остаться гол как сокол, остаться без гроша): *Гуурһаа гударшоод һуухагүй, урданайш зон зөөриншэ нарин байдаг байна* (Ц.-Д. Хамаев).

ГУДАС: **гудас гэхэ** *үйлэ у., видэй нэгэ түхэл* гудагад гэхэ, бэеэ түр зуура сэхэлхэ (выпрямить корпус, стоять смирно): *«Тиигээд мүшхэхэдэ, түргэн хэлэхэ болохот!» гэжэ занаад, тэндэ байһан хасагууд тээшэ эрьежэ харахадань, тэдэ хасагуудынь гудас гэлдэн, гараа малгайдаа абаашажа…* (Ц. Дон).

ГУДАШАХА *үйлэ у., видэй нэгэ түхэл, үсөөн* гаргаха, мяхалха (забивать на мясо): *Гунан адуу гудашажа, дааган адуу далбашажа, эрье хони эбдэжэ, һэрхэ ямаа гаргажа, нуурай шэнээн архяар…* (Х.

Намсараев).

ГУДЫЛГАЛДАХА *үйлэ үг., угталд. залог* урда урдаһаа толгойгоо духылгаха, олоороо толгойгоо духылгаха (склонять, наклонять *голову – о многих*): *«Одоо даа, маша зүб!» гээд, тэндэ һууһан нэгэ билдуушын дуугараад орхиходонь, ондоо хэншье дуугарнагүй, бултаараа толгойгоо гудылгалдан, нюдэнүүдээ дээрэ дээрэһээнь сабшасагаалдан һуунад* (Х. Намсараев).

ГУДЫЛГАХА *үйлэ үг., идх. залог хүзүүгээ* урагшань һунааха, *хүзүүгээ* һунаан, толгойгоо духылгаха (склонять, наклонять *голову*): *Бааранхай хажуу тээшээ нэгэшье харанагүй, бодолгото болоһон янзатай, толгойгоо гудылган һуужал байна* (Х. Намсараев).

ГУДЫХА *үйлэ үг.* хүзүүгээ һунаагаад, толгойгоо доогуур харуулха (склоняться, наклоняться): *гудыжа һууха*.

ГУЗАРХА *үйлэ үг., эхир.* угзарха, гэнтэ татаха (дёргать, одёргивать).

ГУЙБА *юум. н.* ургын үзүүртэ уягдадаг томоһон, эршэлһэн ута нарин һур (ременная петля *для ловли лошадей на укрюке*): *Хэдэн хүн һүрэг адуу хумин захадаад, ургын гуйбаар борьбонуудыень шабхадан, нюдэ нюургүй намнажа ябана* (Б. Санжин, Б. Дандарон); *Мал ургалхадаа гуйба бүтүү болгон уяад, хүзүүндэнь хаяжа бугуулидадаг юм.*

ГУЙБААНГА *юум. н.* ниидэдэг шумуулаар хооллодог, һүниин багахан бэетэй шубуун (козодой).

ГУЙБАЛГА *юум. н.* хоёр тээшээ найган хүдэлэлгэ, найгалга (колебание).

ГУЙБАЛДАХА *үйлэ үг., угталд. залог* хамта хоёр тээшэ найгалзан ябаха (ходить, покачиваясь): *Энээнтэй тэрээнтэй урагшаа хойшоо гуйбалдана* (А. Шадаев).

ГУЙБАЛЗАЛГА *юум. н.* хоёр тээшэ найгалзалга (шатание).

ГУЙБАЛЗАХА *үйлэ үг., видэй нэгэ түхэл* хоёр тээшээ найгалзаха, нугалзаха, хотолзохо (покачиваться, шататься): *Сэмбэл хүл дээрээ арай хурыхан зогсонхой, аалин һэбшээндэ үлеэлгэһэн залуу хуһан мэтэ гуйбалзаад абана* (М. Осодоев); ○ **гунхалзаха** *гэжэ үгэтэй парн. хэрэгл.*

ГУЙБАЛЗУУЛХА *үйлэ үг., идх. залог* хоёр тээшэнь найгалзуулха (раскачивать).

ГУЙБАЛХА *үйлэ үг.* 1) ургада гуйба зохёон тааруулжа уяха (привязывать ремённую петлю к шесту); 2) амитанай хүзүүндэ гуйба хаяха, гуйба хаяжа бариха, гуйба углаха (ловить арканом).

ГУЙБАР: **гуйбар-гайбар гэхэ**, **гуйбар-гуйбар гэхэ** *үйлэ үг.* иишэ тиишээ найган, найгарган ябаха, хүдэлхэ (качаться на ходу, ходить в раскачку): *Удангүй тэдэ хоёр монсосонсо юумэнүүдээ үргэлэн, харгыда ороод, гуйбар-гуйбар гэлдэжэ, аалиханаар гэшхэлэн ябаха зуураа, хирэ болоод лэ, гарайнгаа араар хүлһөө аршанад* (Х. Намсараев).

ГУЙБАХА *үйлэ үг.* хоёр тээшээ найгаха (колебаться, качаться из стороны в сторону): *Хаан гайхахысаа гайхаад, айһан һүрдэһэндөө хүл дээрээ арай гэжэ тогтожо, урагша хойшоо гуйбан байхадань, ноёд түшэмэдынь хоёр һуга дороһоонь дүнгэжэ тогтооно* (А. Шадаев); **гуйбаха гайбаха** найгаха надхаха (шататься из стороны в сторону, ≈ выписывать кренделя): *Түрын зон урагуудтаяа хамта гуйбан гайбан ябажа ёохор хатарбад*.

ГУЙБУУЛХА *үйлэ үг., идх. залог* хоёр тээшэнь найгуулха, хүдэлгэхэ (качать, раскачивать, шатать): *Тэрэ монсогор модоной яашье һугархаар бэшэ байхадань, хүбүүд тэрэниие иишэ тиишэнь найгуулан хүдэлгэжэ гуйбуулна*.

ГУЙБУУР *тэмд. н.* 1) хүдэлдэг, найгадаг (раскачивающийся *на ходу*): *Горхо харангүй гуталаа тайлаһан гуйбуур улаан Дэлгэрхэн…* (Ц. Галсанов); 2) *шэлж.* зайгуул (шатающийся бесцельно); 3) *шэлж.* дуугарааша, дуугардаг, хэлээ амандаа хэдэггүй (разговорчивый).

ГУЙГАХА *үйлэ үг.* найган ябаха, жэгдэ бэшээр алхалха (идти неровной походкой, идти качаясь из стороны в сторону).

ГУЙГДАХА *үйлэ үг., хүлеэгд. залог* гуйлгаха (быть упрашиваемым).

ГУЙГША *юум. н.* эригшэ, бараалхагша (проситель).

ГУЙГШААН: **гуйгшаан болохо** эрихэ, эреэшэ болохо (попрошайничать для вида): *Тэрэ обойжо һууһан баянай хажууда арай-ёо гэжэ ошоод, юумэ гуйгшаан боложо байтараа, үргэ уруунь унашатарынь шаажархиба*.

ГУЙЛГА(**Н**) *юум. н.* 1) эрилгэн, доро унан эрилгэ, гуйлта (просьба, прошение): *Жэл ерэхэ бүри бодоод лэ боро даага зайдалба гэһэндэл, гуйлган, эрилгэн болохо* (Ц.-Ж. Жимбиев); **гуйлган найлган** эрилгэн (прошения): *Гэнтэ ехээр баалалган, гуйлган найлган дортоно* (Ц.-Ж. Жимбиев); 2) мэдүүлгэ, бэшэмэл эрилтэ, эрилтэ табиһан саарһан (заявление, кассационная жалоба): *Һайн дурааараа фронт ошохоёо военкомадта гуйлга хэхэмни* (Ц.-Ж. Жимбиев); **гуйлга гомдол** хуули болон сүүдэй хэрэгтэ зарга, мэдүүлгэ (жалоба, претензия): *Али саарһа гуурһа бэлдээд, гуйлга гомдол бэшэхэ хүн гүш?* (Ч. Цыдендамбаев); **гуйлга** (**саарһа**) **бэшэхэ** (*гү, али* **бариха**) саарһанда бэшэжэ юумэ эрихэ (подавать прошение): *Муулар гуйлгаяа бэшээжэ, монгол үзэг холбуулхаһаа ондоо*

эрдэм бурят хүндэ хэрэггүй (Ч. Цыдендамбаев); *Банзар ... сабшалангай газар эрихэ, зарим ноёдто гомдохо голхорхо, гуйлга сааһа бариха гэжэ һанажа ябаа хүн* (Ч. Цыдендамбаев); 3) *баруун бур.* эдилгэ, бэлэг (подношение, подарок): *Би танда энэ гуйлга баринам.*

ГУЙЛГАХА *үйлэ у., идх. залог* эрихые баадхаха, эрюулхэ (заставить просить, делать так, чтобы просили): *Хүндэ ямбада хүртэжэ, дохин гуйлгаха, жолоогоо абхуулха, тиигээд дүмүүхэнээр хүндүүлэн мориндоо буужа, үни түхеэрээтэй дүхэригтэ һуухабди гэжэ ехээр найдаһан байгаа* (Д. Эрдынеев).

ГУЙЛТА *юум. н.* 1) эрилтэ, гуйлга (просьба, прошение): *Иигэжэ Болодой хэлэһэн гуйлтаһаа улам Майдар абадаа ошохо гэжэ шиидээ юм* (Д. Эрдынеев); *«Үбһэ, һолоомо зөөхэ шэнэ машинануудые олоор үгэжэ хайрлыт...», «Бензин түлишын лимит нэмээгыт..», дабхар гуйлта, олон дабхар гуйлта. Сааһан гуйлта, телефон гуйлта, телеграмма гуйлта, нюураараа гуйлта* (Б. Мунгонов); **гуйлтые дүүргэхэ** эрилтые бэелүүлхэ, гүйсэдхэхэ (удовлетворять прошение, исполнять просьбу): *Харин Гайдан тайшаа Рагузинскиин энэ гуйлтые дүүргэжэ шадаха шадалтай хүн байжа, Ланготые хилэ дээрэһээ абаашуулһан гэхэ* (Б. Санжин, Б. Дандарон); 2) мэдүүлгэ, сааһан эрилтэ, эрилтэ хангахые гуйлга, хандалга (заявление, кассационная жалоба): *Фронт эльгээгыт гэжэ гуйлта баряа бэлэйб* (Б. Шойдоков); **гуйлта мэдүүлгэ** сааһан эрилтэ (заявление): *Военкомадта гуйлта мэдүүлгэ бэшэһэнээ, эндэ эсэгынгээ хүүр бэдэржэ ябаһанаа эжыдээ бэшээгүйб* (Г.-Д. Дамбаев); **гуйлта үгэгшэ** сааһа бариһан хүн, хандагша (заявитель): *Энээнэй һүүлээр энэ хамтын ажалда орохоёо гуйлта үгэгшэдые туд тудтань гараа үргэн шиидхэнэд* (Х. Намсараев).

ГУЙНГИ 1. *тэмд. н.* гуйлтатай, гуйһан, доро унанги (просительный, просящий, умоляющий): *Бизьяа үбгэн гараа угза татаад, Банзаракцаев тээшэ гуйнги хараса хаяба* (С. Цырендоржиев); **2.** *наречи* гуйлтатайгаар, доро унангяар (просяще, умоляюще): *– Хүлисэ, шамда муу һанажа, доромжолжо бэшээгүйб, – гэжэ Светлана гуйнги хэлээд, халуу бусалһан хасараа бажууба* (С. Цырендоржиев).

ГУЙНГЯАР *наречи* доро унангяар, гуйлтатайгаар (просительно, умоляюще): *Санжын дорооһоо өөдэ ехэнүүд харахан нюдэд гуйнгяар, айнгяар, сэдьхэл зүрхэнэйнь үбшэ түхөөн шэртэнэ* (А. Ангархаев); **хайра гуйнгяар** гунигтайгаар, намайе хайрлыт гэһэншүү (жалобно): *Үбгэжөөл толгойгоо мэгдүү дохисогоохо зуураа, басаган руугаа уйтайгаар, хайра гуйнгяар хараад абаба* (С. Цырендоржиев); **хүлисэл гуйнгяар** үршөөгыт гэһэншүү (извиняющимся тоном): *– Һүүлдэнь хии барааи, хура бороон болохо гэжэ барагланаб, – гэжэ, Кузнецов хүлисэл гуйнгяар арсаба* (А. Ангархаев).

ГУЙРАН *тэмд. н., сэл.* хүнһөө юумэ эрижэ хоолойгоо тэжээдэг (попрошайничающий): *гуйран хүн.*

ГУЙРАНШАЛГА, гуйраншалалга *юум. н.* хүнһөө юумэ эрижэ хоолойгоо тэжээлгэ (обнищание, попрошайничество, нищенство): *Зоной байдалай муудаһан дээрэһээ гуйраншалга олон болоо*.

ГУЙРАНША(Н) 1. *юум. н.* хүнһөө юумэ эрижэ хоолойгоо тэжээгшэ (нищий, попрошайка): *Үбгэн зүнэг ба һохор дохолон болоһон гуйраншад шадаха соогоо дуу дуулажа, зонһоо эдихэ юумэ гуйнад* (Д. Батожабай); **2.** *тэмд. н.* хүнһөө юумэ эридэг (попрошайничающий, просящий): *Гуйраншан үбгэн даа, иимэшүүл хаа хаанагүй зайжа ябадаг шуу* (Х. Намсараев).

ГУЙРАНШАЛХА *үйлэ у.* 1) эрижэ гуйжа ябаха, эдихэ хоол болон юумэ хүнһөө эрижэ хоолойгоо тэжээхэ, үгытэй ядуу хүнэй юумэ эрихэ, эрижэ үл хоол залгаха (просить милостыню, нищенствовать, клянчить): *Теэд тэрэнь нэгэшье хүнөөр хөөрэлдэдэггүй, үдэртөө гуйраншалжа олоһон зэдээрээ мяханай наймаашанһаа яһа худалдажа абаад, гэртээ байдаг байба* (Д. Батожабай); 2) *шэлж.* юумэ эрихэ, туһа эрихэ (просить, просить помочь): *«Ши ходол тамхи гуйраншалхаш, энээнээ хая гэгшэ бэшэ гүб» гэжэ Роза хажууһаань оролсоно* (Ц.-Ж. Жимбиев).

ГУЙХА *үйлэ у.* 1) туһаламжа эрижэ хүндэ хандаха, бусадта хүсэлөө элирхэйлэн хандаха, бусадһаа юумэ абаха хүсэлөө элирхэйлэн эрихэ (просить, упрашивать, выманивать): *«Аршаан асаржа үгыш даа, Фёдор! Хүнгэн хүлтэй, залуу һаа, өөрөө ошохо һаабзаб. Пужааласта, ошоод ерыш даа!» гэжэ тэрэ үбгэжөөл намайе ходо гуйдаг, амар заяа үзүүлдэггүй юм* (Б. Мунгонов); **хүлисэл гуйха** хүнэй хүлисэхыень хүсэхэ (просить прощения): *«Хожом иимэ бодолгүй ябадал бү хэгты, ямаршье хүн байдаг юм, ямаршье юумэн боложо болодог юм» гэжэ захихадань, минии хүлисэл гуйһамни хүлисөө һэн* (Ц.-Д. Хамаев); **абарал гуйха** аюулһаа хамгаалыт гэжэ хандаха, мүргэхэ (просить *или* молить о спасении): *Үхэлһөө айһан Шобдог лама гараа наманшаланхай, хоолойн хүрэхысэ шангаар*

ном уншажа, огторгойн олон мянган бурханһаа абарал гуйжа захалба (Д. Батожабай); **туһаламжа гуйха** туһаламжа үзүүлхые хүсэхэ (просить помощи): *Нээрээшье, Сэрэн-Цоколой Монголой газар дээрэ гараад, Түшөөтэ хаанай засагаархинда һамгаяа эльгээжэ, туһаламжа гуйһан юм* (Б. Санжин, Б. Дандарон); **ами гуйха** алаха ялаһаа зайлуулхын тула хандаха, үршөөгыт гэжэ хандаха (просить пощады); **уйлаха** (*гү, али* **бархирха**) **тооной гуйха** уйлаганан эрихэ (просить, чуть не плача): – *Би юушье хайрлахагүйб, хаана байһыень айладажа хайрлыт! – гэжэ уйлаха тооной гуйба* (Б. Санжин, Б. Дандарон); – *Харюусыш, – гэжэ бархирха тооной гуйна* (Ж. Тумунов); **нэрэ гуйха** үхибүүнэй найжаһаа нэрэ эрихэ (просить *опекуна новорождённого* дать имя): *Наһанай Ошорһоо эхилээд, тэрэнэй хүбүүд Майдар, Болод хүрэтэрөө булта лама найжатай юм, уг гарбалынь урда сагһаа хойшо үхибүүтэй болоходоо бурханһаа нэрэ гуйдаг байгаа* (Д. Эрдынеев); 2) *хууш.* ямар нэгэн гасаланда ороходоо гү, али үхибүүтэй болохые хүсэхэдөө тусхай ёһолол бүтээхэ (просить, совершать обряд прошения): – *Хамагые үршөөгшэ Абхан-ноён тэнгэриһээ басаганайнгаа хуби заяа гуйгыш даа, абаржа аршалжа хайрлаха аалам* (Б. Санжин, Б. Дандарон).

ГУЛАБХАА *юум. н., ород* хүхэ боро үнгэтэй залаата ургамалай үрэһөөр хооллодог шубуун, тагтаа (голубь): *Энэ гулабхаа шубуухай зунайхидаа орходоо томо болошоод ябанал* (Д. Сультимов).

ГУЛАМНЯА *юум. н., ород* орооһото ургамалнуудые гэмтээдэг мөөгын түрэлэй үбшэн (головня).

ГУЛАМТА *юум. н.* 1) гэр соо гал түлидэг газар, тулга, зуухын, пеэшэнэй байдаг газар; зосоохи галынь (очаг; огонь в очаге): *Үбгэн аба уршалаатай магнайгаа дүхылгэн, юундэшьеб даараһан гарнуудаа хүдэлгэн үзөөд, гэрэйнгээ гуламтые түхеэржэ оробо* (Ц.-Ж. Жимбиев); *Хойто үдэрынь Шоёной Моходойтой ерэхэдэ, гэрэйнь үүдэн дэлеэтэй, гуламтань унтаршаһан байба* (Ч. Цыдендамбаев); 2) *шэлж.* гэр бүлэ, эхэ эсэгэ болон хүүгэдэйнь байра (очаг, родной дом): *Түрэһэн гуламтаһаань басагые үдэшэхэ эгээл дүтынь хани нүхэдһөөнь бэшэ хэншье энэ үедэ басаганай гэртэ орохогүй заншалтай байһан юм* (Б. Санжин, Б. Дандарон); 3) *шэлж.* ямар нэгэн юумэнэй хүгжэжэ эхилһэн газар, түб (центр, сердце, место, откуда *что-л.* распространяется): *Тэндэ соёл болбосоролой гуламта – улаан булан, эмшэлгын пункт, бани, магазин гэхэ мэтын юумэд байгуулагдаха* (Ц.-Ж. Жимбиев); *1813 ондо ород ороной нангин гуламта – Москвае хархис Наполеоной добтолжо байхада, Москвагай арад зондо нэгэ мянган мори туһаламжа болгон бэлэг үгэһэн юм* (Х. Намсараев); ○ **гал** *гэжэ үгэтэй парн. хэрэгл.*

ГУЛАМТАЛХА *үйлэ у.* гуламтадаа гал таһалдуулхагүй, гуламтынгаа гал һүнөөхэгүй (поддерживать огонь в очаге).

ГУЛБАА, **гулваа** *юум. н., ород* 1) *хууш.* буряадуудай ямар нэгэн эсэгын зоной ахалагшын тушаал (глава рода у бурят): *Гулваа тэндэ байһан хэдэн хүбүүдые хажуудаа дуудажа абаашаад, энэ бэеэрээ бургааһа абаад ерэгты гэжэ албадана* (Х. Намсараев); 2) Буряад Республикын болон тэрэнэй бүридэлдэ ородог аймагуудай, хүдөө һууринуудай толгойлогшо, захирагша нюурай тушаал (глава *поселения, района, республики в Бурятии*): *Зэдын, Түнхэнэй аймагай гулваанарай һунгалта элдэб шууяа, хэрүүлтэйгээр үнгэрбэ*.

ГУЛБАГАР *тэмд. н.* 1) үндэр, ута, һуунагар – *хүн тухай* (долговязый – *о человеке*): *Дамбада барилдаха нэгэ гулбагар хүбүүн дайралдажа, тэрэниие сээжэ матаргайгаарнь тэбэрин бажуухада, яһала барюубшатай байба*; 2) ута, унжагар, ута бэетэй –*амитан тухай* (с длинным корпусом – *о животных*): *Нохойн һөөл-һүби болон хусахадань, һүни дунда Хорлын газаа гарахадань, нэгэ гулбагар ута юумэн хорёо дээгүүр һүрөөд, хонид соо орошобо* (Г.-Д. Дамбаев).

ГУЛБАЙ *тэмд. н.* ута, унжагар (длинный, протяжённый): *Гушан гурбан мундарганууд, / Гулбай үндэр һарьдагууд, / Гэсэр хаанай баатарнуудай / Хүшөө шэнгеэр харагдана* (Ц.-Ж. Жимбиев); *Гушан гурбан гулбай / Гурбан ехэ Ярууна* (Д. Улзытуев).

ГУЛБИР: гулбир-гулбир гэхэ *үйлэ у.* һольбор-һульбир ябаха, гулбига-гулбига ал-халха (ходить вразвалку): *Хониндо орожо үрдингүй, намнуулһан шононууд гулбир-гулбир харайлдан шэбэр бургааһан руу оробо*.

ГУЛГАА *тэмд. н.* 1) мэлигэр, халтируухай (скользкий): *Хэлшын саһан үргэлжэдөө гулгаа бшуу* (Д.-Д. Дугаров); *Гурба дэбеэ голһоо, / Гулгаа эрьеын сүлһөө ... / Байтаһан адуунай шэнээн / Батаганад улилдан ерэбэ* (Гэсэрһээ); 2) орьёлһон, бурьялһан, дэбэрэн гараһан (бьющий фонтаном, бурлящий, клокочущий): *Гуламтадаа, / Гулгаа һэрюун аршаандаа, / Хүрэжэ һөөргөө бусаагүй һаам, / Хүлисөөрэй* (Д. Улзытуев); **гулгаа булгяа** орьёлһон, бурьялһан (бурлящий): *Гушан*

гурбан мундаргын оройһоо бууһан, / Гулгаа булгяа Хэнгэргын хүүюур зууһан, / Мүнхэ һарьдагай арса жодоогоор ханхалһан, / Мүрэнэй эхинэй мүнхын уһаар ундалһан… (Ц. Галсанов).

ГУЛГААХАН *тэмд. н.* орьёлһон, бурьялһан, дэбэрэн гараһан (бурлящий, клокочущий): *Гулгаахан минии Сэлэнгэ – гүн Байгалай хүбүүниинь, гуша, ашанарайнь түшэлгэ, гурбан зуугаадайнь гууганиинь!* (Ц. Галсанов); *Гулгаахан зүрхэмни хүгжэмһөөнь сэнгэжэ, гуламта тоонтымнай бахархан хүлгүүлнэ* (Д. Дамбаев).

ГУЛГАНАА(Н) *үйлэ у.* гулабхаануудай «гуль-гуль» гэлдэн абяа гаралга (воркование): *тагтаануудай гулганаан.*

ГУЛГАНАХА *үйлэ у.* гулабхаануудай «гуль-гуль» гэлдэн абяа гараха (ворковать): *гулабхаанууд гулганалдана.*

ГУЛГАХА *үйлэ у.* 1) халтирха, һолжорхо, хүмэрихэ, адхарха (скользить, кататься *на чём-л.*): *Цэрэн энгэр хэлшэ руу гулгажа ябатараа, гэшүүһэнһээ торожо, гүнзэгы саһанда шаагдан унашаба* (Д.-Д. Дугаров); **шаргаар гулгаха** шаргаар һолжорхо (кататься на санках); 2) мүлхихэ, мүлхин байраһаа хүдэлхэ (ползать): *Бешимэй саагуур сарбуугай шэнээн бүдүүн ута могой маряаһандал гулгажа ябаа* (Д.-Д. Дугаров); 3) урдаха, булгилха; орьёлхо, орьёлон гараха, бурьялха (течь, струиться; бить ключом – *о воде, чувствах*): *Шугы соохи томо томо шулуунуудай забһараар хэдэн тээһээ обого-обого гулган гараһан уһан нэгэ һалаа уруу шудхажа, Горьёсые бии болгодог һэм шуу* (Ц.-Д. Хамаев); *Арюун дуранайм гүн гүнзэгы, дэлхэйн ямаршье сэсэгэй дэльбэһээ һайн һайхан мэдэрэл сэдьхэл зүрхэнэймни оёорһоо гулган, аятайханаар ба үнжэгэн дулааханаар үлгыдэн байхадал гээ һэн* (Ц.-Д. Хамаев); **годи-бэди гулгаха** годирон урдаха (течь, извиваясь): *Бага сага шугы бургааһатай, билтарма дүүрэн уһатай горхон могойдол годи-бэди гулгана* (Б. Санжин, Б. Дандарон).

ГУЛГИДАҺА(Н) *юум. н.* һөөргөө гараһан эдеэн, багахан бөөлжэдэһэн (отрыжка; рвота): *Үхибүүн гулгидаһандаа хахуужа, хаража байгты!*

ГУЛГИРУУЛХА *үйлэ у., идх. залог* 1) ямар нэгэн юумэнэй хоорондуур, забһараар оруулха, шургуулха (дать пробираться, пробиваться, дать пролезть *через что-л.*); 2) ууха, шудхаха (пить, вливать *в себя*): *«Мэндээ!» гээд Базар томоотой янзаар нэгэ шэлтэй архишень хоолой уруугаа гулгируулжа, «яагаа шороб юм» гэнэ* (Ж. Тумунов).

ГУЛГИРХА *үйлэ у.* 1) юумэнэй забһараар шурган гараха, юумэнэй хоорондуур гараха (пролезать, проникать, пробираться): *Намарай һүргүйхэн наран уйтахан сонхоорнь багтажа ядан гулгиржа, богтой шала дээрэнь тэбхын унана* (Х. Намсараев); 2) һолжорон ябаха, урдаһан шэнгеэр ябаха, һолжорхо, халтирха (ползти, скользить): *Үбгэжөөлдэ харагдахаһаа урид Толя майхан руугаа мэгдүүгээр гулгиржа оробо* (Б. Мунгонов); 3) *шэлж.* ябажа гараха, ходоро гараха, үнгэрэн гараха (проходить – *о времени*): *Гурбан намарые гулдиран гарабал, хоёр үбэлые ходорон ошобол, эрье, хуса, эхэ хонин эжэл һүрэгэй түрүү болонод* (Х. Намсараев).

ГУЛГИХА *үйлэ у.* 1) эдиһэнээ һөөргэнь гаргаха (срыгивать, отрыгивать – *о ребёнке*): *Бүхэли һүниндөө гүүнүүдые гүзээнэйнгээ сондойтор хүхэжэ, сэгээ һүндэнь садажа, шэнээ тамир ороһон Будамшуу хүбүүхэн мүнөө хүл дээрэхэнээ бодожо, хажуудаа байһан Тархайда уусаараа эрьелдэн, сэгээгээр гулгижа, нюур бэеынь бузарлаба* (Ц. Шагжин); *Нарай үхибүү эдеэлүүлэмсээрээ хажуу тээшэнь харуулаад хэбтүүлхэдэ һайн, юундэб гэхэдэ гулгяа һаа, хахахагүй*; 2) урдаха, урдан гараха (течь, вытекать): *Тэдэнэй дундуур Таһархайн гол урданайхярааа гү, али үшөөшье бага болоһондол гү, аалихан урадхалаар гулгина* (Ц.-Ж. Жимбиев); *Бидоной хүндөөр унахадань, досоохи һүниинь амһараарнь багтажа ядаһандал, «пул-пал» абяатайгаар гулгин, шабар шабхатай худхалдан харьялна* (Ц.-Ж. Жимбиев).

ГУЛГЮУЛХА *үйлэ у., идх. залог* бөөлжэхэеэ һанаһан мэтээр охюулха, гулгихые баадхаха, оролдохо (вызывать отрыжку, рвоту): *Дашын досоо муухай боложо, бөөлжэхын орондо миин лэ гулгюулна*.

ГУЛД: гулд-гулд гэхэ *үйлэ у.* юумэ абяатайгаар залгиха (глотать с бульканьем): *Ефим унтариһаа ёолон-ёгшон бодожо, сагаан дотор үмдэнэйнгөө ооһор шала дээгүүр годилзосо унжагануулан алхалан боошходо ошожо, түмэр шанагаар уһа удхажа гулд-гулд гудамхиба* (С. Цырендоржиев).

ГУЛДА 1. *юум. н.* 1) ута модон, ута модон мунса (дубина, палка): *Тэхын мантан гулдада дайралдаһан дайсан оборготон гү, али үхэн унана* (Б. Санжин, Б. Дандарон); 2) паровозой ууралаар хүдэлдэг оньһоной ута түмэрнүүд (шатун): *...мүн лэ шанга шангаар хашхараад, ута сагаан гулдануудые урагша хойшонь татагад гүүлээд, ехэл зүрхэ алдаһан янзатайгаар аргааханаар зүдхэһөөр ябажархина* (Ж. Балданжабон); **2.** *тэмд. н.* ута, суурагар (стройный, высокий): *Мүнгэн*

сагаан хужартай мүнхын сагаан нуурай ара һайхан хүбөөгэйнь алтан гулда хулһанай торгон үзүүр тэбэрижэ, тоб гэсэ һуушана ха (Х. Намсараев).

ГУЛДАГАР *тэмд. н.* 1) үндэр нарин, ута, нарин жэбжэгэр (тонкий и гибкий, стройный, тонкий и длинный): *Уһатаһан нюдэн соонь гулдагар хүлнүүдтэй басаганай нугархай уян бэе түхэлөө алдажа, годилзожо байба* (С. Цырендоржиев); **гулдагар гоё** жэрбэгэр нарин, жэбжэгэр, тэгшэ һомон бэетэй, сууragар, гурагар (тонкий и гибкий, стройный): *Дариима Баярмаа шэнги нариихан матаргайтай, гулдагар гоё бэетэй бэшэшье һаа, һөөл хөөрхэн, илдамхан басаган* (Г.-Д. Дамбаев); *Анханда өөрынь эсэгын хэдэгһээ бүришье үлүү, бүришье гулдагар гоё, ходол хаража һууһайб гэжэ һанахаар зохидхон ташуур болошобо* (Ч. Цыдендамбаев); **гулдагар үндэр** нарин аад ута (длинный и тонкий): *Тэрэ үргэн хаалгатай, шэнэ штакетнигээр хорёологдонхой, зосоогуурнь гулдагар үндэр столбнуудтай* (Ц.-Ж. Жимбиев); 2) голдогор, түхэреэбтэр (продолговатый, вытянутый): *Зарим залуу шираг хүбүүд тэрэнэй гулдагар шүрбэһэн балсангуудые харахалаараа ... эртээнһээ холо болодог юм* (Б. Мунгонов).

ГУЛДАРМА *тэмд. н.* олондо мэдээжэ болоһон, суурхаһан (известный, прославленный): *«Нэлдэрмэ һайхан нэрэтнай, Гулдарма ехэ солотнай хэн гэдэг гээшэб?» гэжэ асууна* (Х. Намсараев).

ГУЛДИРАН *юум. н., байг.-худ.* хаб загаһанай уһанһаа хэбтэшэдээ ошодог харгы (ход из воды в гнездо нерпы).

ГУЛДИРУУЛХА *үйлэ үг., идх. залог* 1) юумэн соогуур, юумэнэй забһараар гаргаха, шургуулха (продёргивать, заставить пролезть *через что-л.*): *Тиигээд үшөө нэгэ һур зүһэжэ, тэрээгээрээ ута бүреэгээ орёо орёоһоор дээшэнь абаашаад, үзүүртэнь шабын түмэрөөр сорьёжо гаргаһан нүхөөрөө гулдируулан, бүгэлдэргэ хэбэ* (Ч. Цыдендамбаев); 2) ууха, шудхаха (пить, вливать *в себя*): *Тиигээд амтатайхан аарсаяа гулдируулжа, / Аятайхан нойроо урихабди. / Айдархан бэеэ амарууллжа, / Ажалдаа эртэхэн гарахабди* (Х. Намсараев).

ГУЛДИРХА *үйлэ үг.* (*лит.* **гулгирха** *гэһэн түхэлынь абтаһаншье һаань, авторнууд* **гулдирха** *гээшыень хэрэглэдэг*) 1) юумэнэй доогуур, хоорондуур шурган гараха, юумэнэй забһараар гараха, ходоро гараха, бартаа бүглүү газараар жүдхэн арай гэжэ ябаха (пролезать, проникать, пробираться): *Ямар шуран бэрхээр нүхэ һүбэ олоод лэ зон соогуур гулдиран гаранаб* (Ц. Шагжин); 2) һолжорон ябаха, урдаһан шэнгеэр ябаха (ползти, скользить): *– Аа, энэтнай заводской дефекттэйл даа, – гээд, Дугаржаб машина доогуур гулдирна* (Ц.-Ж. Жимбиев); *Хара торгон лентэдэл шулуун харгы машина доогуурнай гулдирна* (З. Гомбожабай).

ГУЛДЫЛГАХА *үйлэ үг., идх. залог* голдойлгохо, голдогороор харагдуулха (заставить быть вытянутым, вытягивать): *Амигүй болгон алдалуулжа, голгүй болгон гулдылгажа, хүнды сагаан хөөһэн болотор хүхээжэрхёод, хуурай сагаан хухюураар хулдааһа хэжэ хуурсаглаад…* (Х. Намсараев).

ГУЛДЫХА *үйлэ үг.* 1) сэрбэгэр сэхээр харагдаха, жэрбыхэ, сэхэрхэ (быть прямым, вытянутым, быть стройным): *Үреэ гүүнэй унаган шэнги гулдытар уяба* (Х. Намсараев); 2) *шэлж.* гулдагар бэеэ һунаан унаха (упасть, вытянувшись во всю длину тела): *Нариихан шарга мориниинь эзэн болоһон нүхэрэйнгөө, эжэл болоһон эзэнэйнгээ амигүй алдалхые, голгүй гулдыхые харахадаа хайрлажа, үзэхэдөө уяржа, хоёр хара нюдэнһөө нёлбоһо гарган үүрһэжэ…* (Х. Намсараев).

ГУЛИ I *юум. н., сэл.* оглёобо, анзаһанай арал (дышло у сохи).

ГУЛИ II: **гули-гули гэхэ** *үйлэ үг.* шожогонохо (издавать звук «гуль-гуль»): *Тэрэ үдэшэ Хэжэнгэ гол юушье мэдээгүй, анханай номгохон зөөлэхэн урадхалаа Байгал далай тээшэ түлхин түлхин байбашье, зосоонь ямар нэгэ мэдэгдээгүй нюуса гомдолой зангирһан юм шэнги, уе уе «гули ... гули ... гул ... гул» гэһэн таагдашагүй жэгтэйхэн абяан дуулдажа байгаа һэн* (Х. Намсараев).

ГУЛИДАХА, **гульдаха** *үйлэ үг., баруун бур.* сугларха, хамтарха (собираться): *Иимэ һайхан тала дайдада гушаад жэлэй саада тээ гурбан голой буряадууд гулидажа, үхэр малаа хамталан, шэнэ байдал зохёобо* (Ц.-Ж. Жимбиев).

ГУЛИДХАЛДАХА, **гульдхалдаха** *үйлэ үг., угталд. залог, баруун бур.* гульдхахада хабаадаха, гульдхалсаха, суглуулалсаха (собираться – *о многих*): *Сагаалганда нютагай зон олооroo гульдхалдаба*.

ГУЛИДХАХА, **гульдхаха** *үйлэ үг., идх. залог, баруун бур.* суглуулха, суглархые баадхаха, нэгэ газар болгохо (собирать): *Абаш тиихэдэ зугаатай, аляа зантай байлай, айл бүхэнөө гулидхаад, найр хэжэ байлай* (С. Ангабаев); *Нютагайхид хүн зоноо олоор гульдхажа, һүртэйгөөр харагдана*.

ГУЛИНСАГ *юум. н.* хулинсаг, хүнэй гарбалай дороһоо табадахи үе, угай табадахи үе (потомок, пятое поколение *по нисходящей*

линии).

ГУЛЬБА(Р): **гульба-гульба**, **гульбар-гульбар, гулбир-гулбир гэхэ** *үйлэ ү.* 1) бэеэ һула табяад, найгарган хүдэлхэ, ябаха, һальба-һульба гэжэ ябаха (ходить вяло и развинченно): *Хашар болошоһон морин гульба-гульба шогшоо болоод, баһа галги-шаба*; *Ажалһаа залхуурдаг Лошон бухал табяаша боложо, гульбар-гульбар гэнэ*.

ГУЛЬДАРААША *юум. н., сээр., барг.* могой, хорхой (змея).

ГУЛЬМАГАР *тэмд. н.* унжагар ута (длинный и тонкий).

ГУЛЬМАЙХА *үйлэ ү.* 1) унжыха, һунжыха (быть длинным и тонким): *Унжагар ута мэшээг соохи орооһониинь гоожоод, тэрэ гульмайшоод газараар шэрэгдэнэ*; 2) һульмыха, һальбыха (быть тонким и мягким – *напр. о материи*): *Платинь ехээр үнгэгдэжэ гульмайшанхай.*

ГУНАН 1. *юум. н.* 1) гэрэй болон зэрлиг амитадай гурбадахи наһандаа ябаһан түл, гурба наһатай түл (трёхгодовалый, трёхлетний самец крупных домашних животных, а также зверей): *Иигэжэ хүнһөө өөрэгүй харууһан доро ямаанай һүөөр тэжээлгэһэн унаганайнгаа гунан болоходонь, Ошорхай эмээл тохоод, эгээл тэбхэр һара булгюулаа бэлэй* (Д. Эрдынеев); **гуна гунжан** гурбадахи наһандаа ябаһан түл (трёхлетний скот): *Дүүмынхидэй хээээ ерэхые мэдэхэ, эртэнһээ айл бүхэнһөө хоёр-гурбан толгой гуна гунжа далдалха гэлсэбэ* (Ч. Цыдендамбаев); 2) *шэлж.* монгол литээр гурбанай үдэр (третье число по старинному бурятскому календарю): *«Энэ үүри һарые гунан шэнэдэнь харахадамни, өөдөө хаража үеэдэшэһэн үеэ һара гараад байгаа һэн, юрэдөө үеэ һара хүйтэн байдаг шуу» гэхэ мэтээр һанажа, ехэл зүрхэ алдан ябаа һэн* (Х. Намсараев); **2.** *тэмд. н.* 1) гэрэй болон зэрлиг амитадай гурбадахи наһандаа ябаһан, гурба наһатай (трёхгодовалый, трёхлетний – *о самцах крупных домашних животных, а также зверей*): *Хабар алажа худалдаха һанааташ шахажа байһан гунан үхэрынь үдэрэй уһалагдаагүй, ангашаһан янзатай, хог дээрэ харагдаба* (Д. Эрдынеев); **гунан баабгай** гурбан наһатай баабгай (трёхлетний медведь); 2) *аман зох.* һалбаржа байһан, бадаржа байһан, сэсэглэжэ байгаа (цветущий): *Гунан ехэ дайдаяа* / *Гурба тойрон гүйлдэбэ,* / *Дүнэн ехэ дэлхэйгээ* / *Дүрбэ тойрон хатаралдаба* (Гэсэрһээ); *Гурбан адха хагданай* / *Дүрэжэ дуурһаагүйдэ,* / *Гунан гутаар дайдые* / *Гурба тойрохо хабатайб!* (Гэсэрһээ); **гунан наһан** түлэг дундаа, һалбаржа байһан, нара ногоо татаһан наһан (цветущий возраст): *Хорёод наһанайнгаа холшор үеые үнгэргэжэ, гушаадтайхан гунан наһаяа гэшхэжэ ябаһан залуу наһаниинь үбгэжөөлэй һанаае мүнөө эзэлһэн дурасхал бодолтой холбоотой юм* (Д.-Д. Дугаров).

ГУНГАРБАА *юум. н., будд.* зосоонь бурхан болон бурханай элдэб хэрэгсэлнүүдые хадагалдаг шэрээ дээрэ табигдаһан, шэллэмэл үүдэнүүдтэй багахан шкаф (божница): *Һүүлээрнь бурханда мүргэхэ һанааташ хараашалхадань, гунгарбаа байбагүй. Булта бурханаа хуряанхай* (Д. Эрдынеев).

ГУНЖАН 1. *юум. н.* гурбадахи наһандаа ябаһан, гурбан наһатай гэрэй болон зэрлиг эмэ амитан (трёхлетняя, трёхгодовалая самка крупного рогатого скота и некоторых зверей, трёхлетка): *Хэрбэеэ Хуаа гүйгөөшын урил-дааанда гарабал, эреэн гунжаниинь хэдэн үхэрэй сэн абаад, һөөргөө бусаха ха юм* (Д. Эрдынеев); **2.** *тэмд. н.* гурбатай, гурбан наһанай (трёхлетняя, трёхгодовалая – *о самках крупного рогатого скота и некоторых зверей*): *Гунжан үнеэн һүүлшынгээ хүсэ шадал шабхан, тэрэ зосоохи амитанаа түлхин гаргаха гэжэ дүлинэ* (Ц.-Ж. Жимбиев).

ГУНИГ 1. *юум. н.* 1) уйдхар, уйдалга, сэдьхэлээ хүдэлэлгэ (печаль, грусть, тоска, уныние): *Гэнтэ зосоонь гуниг гэхэдэ гуниг бэшэ, баяр гэхэдэ баяр бэшэ, нэгэ жэгтэйхэн мэдэрэл түрэжэ байтараа, хоёр үгэ хэлэндэнь монсогойролдошоно: «Шойнзон», «Бадма»* (З. Гомбожабай); **гуниг гашуудал** (*гү, али* **уйдхар**, **гажарал**) уйдалга, уй (грусть, печаль): *Тэрэ гуниг гашуудалаар дүүрэһэн нюдөөр урдаһаань хараба* (А. Ангархаев); *Сэдьхэлэйм гуниг уйдхар сэлмэн таран арилжа, дура сэдьхэлни шамдаа дуурһан булта баригдаа* (Ц. Галсанов); *Дүүхэйн эльгэ зүрхые гуниг гажарал дэлбэ татана* (М. Осодоев); **гунигта абтаха** уйдхарта эзэлэгдэхэ (грустить, быть охваченным грустью): *Мүнөө ахалагша һаалишан фермынгээ тугалшантай хөөрэлдэжэ, ехэ уйдхар гунигта абтан байгаа һэн* (Ц.-Ж. Жимбиев); **гунигаа тарааха** уйдхараа сэлмээхэ, дараха (развеивать грусть): *Үглөөдэр холын аянда мордохо гунигай байбашье һаань, тала дайдынгаа хүгжэм шагнажа, гунигаа тараана манай хоёр* (Б. Мунгонов); ○ **гомдол**, **уй**, **уйдхар** *гэжэ үгэнүүдтэй парн. хэрэгл.*; **2.** *тэмд. н.* гунигтай, уйдхартай (грустный, печальный, полный тоски): *«Баһал али намайе хойто зүжэгэй болоходол бусад гэнтэ һанаха гээшэ гү?» гэһэн гуниг һаналхан гэнтэ Дарисодо ерэнэ* (Ч. Цыдендамбаев).

ГУНИГАХА *үйлэ үг.* 1) гуниглаха, уйдаха, гунирха (приуныть); 2) уярха, сэдьхэлээ уяруулха (сентиментальничать).

ГУНИГЛАЛ *юум. н.* 1) гунигта абталга, бага зэргэ уйдалга (печаль, грусть): *...Насаг ори гансаараа уйдхар гашуудалда дараг-дашоод, уруу дуруу юумэ нютагтаа мүнөө хүрөөд танил тала дайдаа харамсаараа, сэдьхэлэйнгээ гуниглал мартажа, барагар шарайгаа баяраар дүүргэбэ* (Г.-Д. Дамбаев); ○ **уйдхар** *гэжэ үгэтэй парн. хэрэгл.*

ГУНИГЛАМААР *тэмд. н.* гуниглахаар, сэдьхэлээ хүдэлмэ (жалостный, достойный жалости): *Гамаагай суглуулһан элдэб янзын зурагтай почтын карточкануud дээрэхи гунигламаар һайхан, сэсэг набшаһаар шэмэгдэһэн гоё газарнуудай зурагууд Должоной хүндүүлхэй сэдьхэлые хүдэлгэнэ* (Ц. Дон).

ГУНИГЛАНГИ *тэмд. н.* гунигта дарагданги уйданги, гуниглаһан, уйдаһан (жалостный, печальный): *Басаганай энеэбхилэн ойртоходо, хүбүүнэй гунигланги шарай гансата сэлмэнэ* (Д.-Д. Дугаров).

ГУНИГЛАХА *үйлэ үг.* уйдаха, уйда дарагдаха, инагаа һанаха, сэдьхэлээ хүдэлхэ, уйдхарлаха (печалиться, грустить, тосковать): *Энэ наһан гуниглажа ябаха наһан бэшэ... Энэ наһан жаргалтай ябаха наһан. Шарайдаа миһэрээ зуража ябаха наһан* (Э. Зандраев).

ГУНИГЛУУЛЖАРХИХА *үйлэ үг., видэй нэгэ түхэл* уйдхарлуулха, сэдьхэл хүдэлгэхэ (заставить грустить): *Теэд дайнда танилсаһан инагтаяа шигэжэ хүхижэ ябаха жаргал, хуби заяагүй байһандаа Насаг сэдьхэлээ гуниглуулжархёод ябана* (Г.-Д. Дамбаев).

ГУНИГЛУУЛХА *үйлэ үг., идх. залог* уйдхар түрүүлхэ, уйдхарлуулха, сэдьхэл хүдэлгэхэ (заставить печалиться, грустить, тосковать): *Үнгэрһэн һайхан жэлнүүдынь һанаандань орожо, сэдьхэлынь гуниглуулна*.

ГУНИГТАЙ *тэмд. н.* 1) уйдхартай, уйтай, гашуудалтай, гунигта дарагданги, гомдолтой (печальный, грустный, унылый, жалобный): *Бэшэ даа, гитарын абяан улам гунигтай боложо, улам үбшэнтэйгөөр зүрхэнэймни хүбшэргэй соогуур урдана* (Ц.-Д. Хамаев); **гунигтай уйдхартай** (*гү, али* **хүндэ**) уйтай, гашуудалтай (печальный, грустный): *Теэд, мүнөө сэдьхэлни яатараа зобоноб, зосоомни ямар гунигтай уйдхартайб, муухайб, эшхэбтэр гээшэб* (Ц. Шагжин); *Уе уе ямар нэгэ гунигтай хүндэ байдалда ороно* (Ч. Цыдендамбаев); ○ **гомдолтой** *гэжэ үгэтэй парн. хэрэгл*.

ГУНИГТАЙГААР *наречи* уйдхартайгаар, уйда дарагдангяар, гомдолтойгоор (грустно, печально, уныло): *Удабашьегүй бүри дүтэлжэ, баһа тэдэнэй забһарта нэгэ буряад басаганай гунигтайгаар дуу дуулахань дуулдана* (Х. Намсараев).

ГУНИГТАЙХАН *тэмд. н., хөөрш.* уйдхартайхан, гунигламаархан (немного печальный или грустный): *Ара нюргыень түшэн һууһан Жаргал ямар нэгэ тиимэ гунигтайхан дуу дуулана* (Д. Эрдынеев).

ГУНИГТУУЛХА *үйлэ үг., идх. залог* уйдхартай болгохо, уйдхарлуулха (сделать печальным): *«О-о, яаһан үсэд үри гээшэб! Бурхан багшамни, абарыш!» гэн, хоолойгоо гунигтуулан утаар татажа, Наваан Чингиз эсэгынгээ газарта хэбтэшэһые энээхэн зуура тодохоноор Аламжа һанаадхиба* (Д. Батожабай).

ГУНИРУУЛХА *үйлэ үг., идх. залог* уйдхарта абтахые баадхаха, уйдуулха, сэдьхэл зобоохо (заставить печалиться): *Һамгарһан, үбгэрһэн һанааетнай хэды ехээр гомдохоогоо гунируулаашье һаа, газар уһан дээрэ гаргаһаар ганса басагантнай ... түрэһэн нютагтаа, арад зондоо амиды мэндэ бусажа ерэбэб* (Х. Намсараев).

ГУНИРХА *үйлэ үг.* уйдаха, уйдхарта дарагдаха, гуниглаха, дурдан уярха (печалиться, скучать): *Цыремпил мүн лэ сабшажа ябаха зуураа өөрынгөө түрэһэн гараһан эхэ нютаг Хэжэнгэеэ, баһа эмгэн болоһон эжыгээ, инаг нүхэд Радна Гамбал хоёроо, унаган ябахаһаань эрхэлүүлдэг һайн бууралаа һанажа гунирна* (Х. Намсараев).

ГУНХАГ: **гунха-гунха**, **гунха-ганха**, **гунхаг-гунхаг**, **гунхаг-ганхаг гэхэ** *үйлэ үг.* толгойгоо дээшэ доошонь хүдэлгэхэ, гунхагануулха (кивать поникшей головой, мотать головой, качать головой, не держать голову прямо): *...Зантахи түрүүтэй хүжүүн янзын хэдэн хүбүүд, орожо ерэмсээрээ, гунхаг-ганхаг гэжэ байжа, бурханда мүргэнэ* (Ж. Балданжабон).

ГУНХАГАД: **гунхагад гэхэ**, **гунхагас гэхэ** *үйлэ үг. видэй нэгэ түхэл* толгойгоо халта доошонь болгохо (нагнуть, опустить голову, кивнуть): *Дылык Доржиевичай заабарише зүбшөөһэндөө Дулма толгойгоо гунхагад гүүлэн дохёод, газаашаа гүйжэ гараба* (Ж. Тумунов).

ГУНХАГАНАХА *үйлэ үг., видэй нэгэ түхэл* толгойгоо гунхаг-гунхаг гүүлэхэ, толгойгоо хүдэлгэхэ (качать головой, мотать головой).

ГУНХАГАНУУЛХА *үйлэ үг., идх. залог* толгойгоо өөдэ уруунь хүдэлгэхэ (качать головой, шевелить, мотать головой).

ГУНХАГАР *тэмд. н.* толгойгоо ганза-

галһан, гунхыһан, бодолгодо хатаһан, уйдхартай, гунигтай (унылый, печальный, подавленный горем).

ГУНХАГАШАЛДАХА *үйлэ үг., угталд. залог* олоороо толгойгоо өөдэ уруунь хүдэлгэхэ, гунхага-гунхага гэлдэхэ (мотать головой – *о многих*, дружно мотать головой): *Зэргэ тойрожо ябаһан бэреэд басагадай ойро дүтүүр гарахадань, хормойень шүүрэхэеэ һанажа, ама хэлэндэ орошогүй шэбшэг муухай үгэнүүдые уйгарлан хэлэжэ байжа гунхагашалдана…* (Х. Намсараев).

ГУНХАГАШАХА *үйлэ үг.* толгойгоо өөдэ уруунь хүдэлгэхэ, гунхаг-гунхаг гүүлэхэ, гунхаганаха (качать головой, при движении мотать головой).

ГУНХАЛЗАХА *үйлэ үг.* 1) толгойгоо өөдэ уруунь хүдэлгэхэ (качать головой при движении, ходьбе – *о человеке*): *Долгор гунхалзан байжа, Гончиг ламын дала мүрыень дараба* (Ж. Балданжабон); 2) найгалзаха (покачиваться): *Удангүй шэлын мододой хүүехэ дуулдаад, гол жалгануудаар зайгуул һалхин буужа, таруу хасууринууд шааялдан, хилгана залаагаараа саһа шударан гунхалзаба* (Д.-Д. Дугаров); **гунхалзаха гуйбалзаха** хоёр тээшээ найгалзаха, нугалзаха, хотолзохо (покачиваться, шататься): *Даржаа габжын морилжо ерээд, дамаарияа баряад, баруун банза дээрэнь бажаганан һуугаа һаань, … урматай баяртай хүлөө хүнгэдэшоод, гунхалзан гуйбалзан байха бэлэйл* (Х. Намсараев).

ГУНХАЛЗУУЛХА *үйлэ үг., идх. залог толгойгоо* өөдэ уруунь хүдэлгэхэ, гунхаг-гунхаг гүүлэхэ (качать *головой*): *Гам хайрагүй добтолон орохоор забдаһан аад, тэрэ гэнтэ һүүлээ шарбагашан, тархяа гунхалзуулан дүтэлөөдхинэ* (Д. Эрдынеев); *Намайе гэмтээнгүй табиһандашни ехэтэ баясанаб гэһэндэл, набша намаа уян хүзүүгээ гунхалзуулан дохилзобо* (А. Шадаев).

ГУНХАЛЗУУР *тэмд. н.* ходо-ходо толгойгоо доошо дээшэнь, иишэ тиишэнь хүдэлгэдэг (качающий головой): *Гунхалзуур буряад эхэнэр гартаа сэржэмэй сагаан мүнгэн домботой юумэ баримжа гараад, дундуурнь хүхэ хадагаар һэтэр уяһан бишыхан мүнгэн наһата соо домботой юумэнһээ хэжэ байжа, иишэ тиишэнь ехэл һүзэглэн сасана* (Х. Намсараев); 2) һабяаһаа таһардаг, альбан зантай, аляархаһан (кокетливый).

ГУНХАР: **гунхар-гунхар, гунхар-ганхар гэхэ** *үйлэ үг.* толгойгоо доошо дээшэнь, иишэ тиишэнь хүдэлгэжэ ябаха (идти, двигаться мотая головой, качая головой): *«Эсэгын нэрэдэ хүрэбэгүйш гэжэ намайе захяа гээрэйгты!» гээд мордожо, баруун тээшээ центрые шэглээд, гунхар-гунхар галгюулба* (Д. Эрдынеев).

ГУНХАРХА *үйлэ үг.* 1) толгойгоо доошо дээшэ, иишэ тиишэнь хүдэлгэхэ (качать головой): *Сагаан торгон хубсаһатай, томо гэдэг толгойтой, бүһэдөө хүрэмэ һахалтай сагаан үбгэн залхуугаар гунхарна* (Ч. Цыдендамбаев); 2) найгалзаха (покачиваться): *Сагайнгаа ерэхэдэ ургы сэсэг саһан дорооһоо гунхаран хүхэрнэ, сагайнгаа хүрэхэдэ тэрэнгиин эшэ санзайн хангалаар анхилан хэхэрнэ* (Ц. Галсанов).

ГУНХАРАЛДАХА *үйлэ үг., угталд. залог* олоороо толгойгоо доошо дээшэ, иишэ тиишэнь хүдэлгэхэ; олоороо толгойгоо доошо дээшэ, иишэ тиишэнь хүдэлгэжэ найгалзаха (покачивать головой – *о многих*; качаться, мотая головой): *Хажуудань дахалдажа ябаһан нүхэдынь мүн лэ тэрээнээ һажаажа ядан ядан гунхаралдана* (Х. Намсараев).

ГУНХАРУУЛХА *үйлэ үг., идх. залог толгойгоо* доошо дээшэ, иишэ тиишэнь хүдэлгэхэ (качать *головой*): *Шабганса ехэл урматай болон энеэбхилжэ, толгойгоо залуухан басаган шэнги аялдар янзаар гунхаруулан: «Харин зүб лэ тухайлһан байба гээшэ ха юмбиб» гэжэрхёод … сай шанахаар забдана* (Х. Намсараев).

ГУНХАХА *үйлэ үг.* тонгойхо, найгаха, уруугаа хараха, толгойгоо доошонь болгохо (склоняться, сгибаться, склонять голову): *Саһаяа даажа ядан, үлэ мэдэг гунхажа байһан мүшэрнүүдые тэрэ һэмээхэнээр зайсуулан хараашална, шагнаархана* (Д.-Д. Дугаров); *Хорин дүрбэн адлихан харахан толгойнууд ном, дэбтэрнүүд дээгүүрээ гунхана* (К. Цыденов); **хажуу тээшээ гунхаха** хажуу тээшээ хэлтыхэ (склоняться набок): *Галуун хүзүү нугалжа, хажуу тээшээ гунхаһан хүндэ хоолос гэжэ нэгэншье үгы* (Ч. Цыдендамбаев).

ГУНХУУЛЖАРХИХА *үйлэ үг., видэй нэгэ түхэл* һанжуулха доошонь харуулха, унагааха – *толгой тухай* (склонить *голову*, повесить *голову*): *Эгээ энэ үедэ түрэһэн эхэеэ һанаандаа оруулһан Наран толгойгоо гунхуулжархёод, уруу дуру юумэ гуталайнгаа хоншоор хараад, дуугай зогсобо* (Г.-Д. Дамбаев).

ГУНХУУЛХА *үйлэ үг., идх. залог* һанжуулха, доошонь харуулха, унагааха – *толгой тухай* (склонить *голову*, повесить *голову*): *Чимидсуугай эжы стул дээрэ һуугаад, толгойгоо стол дээрэ гунхуулан, орилжо байтараа, гүйжэ ошоод, бурханай шэрээ шааже оробо* (Ц.-Д. Хамаев);

толгойгоо гунхуулан зогсохо доошоо харан зогсохо (стоять, склонив голову): *Харгын зүүн талада, эгсэ эрид эрье дээрэ малгайгаа абаһан сэрэгшэд толгойгоо гунхуулан зогсонод* (Г.-Д. Дамбаев); **толгойгоо баруун дала мүрэ уруугаа гунхуулха** толгойгоо баруун тээшэнь хазайлгаха (наклонить голову вправо): *– Энээнтэйл хөөрэлдэгты, – гэжэ бульдозерист хэлээд, ерэжэ ябаһан тэрэ машина тээшэ толгойгоо баруун дала мүрэ уруугаа гунхуулба* (Г.-Д. Дамбаев).

ГУНХУУЛШАХА *үйлэ у., видэй нэгэ түхэл* ямар нэгэн мэдэрэлдэ абтан, *толгойгоо* бушуу түргөөр унагааха (моментально опускать *голову* под влиянием нахлынувшего чувства, понурить голову): *«Хэр байнаб даа, хөөрхыш?» гэжэ асуугаад, басаганайнгаа толгойгоо гунхуулшахада, тээлмэрдэһыень тухайлжа, «Гэндэн тухайнь дуулаа һэм»* (Ц.-Д. Хамаев).

ГУНХУУР *тэмд. н.* найгалзуур (качающийся).

ГУНХЫЛГАХА *үйлэ у., идх. залог* 1) *толгойгоо* доошонь харуулха, унагааха (склонить *голову*): *Зантагар томо тархияа гунхылгабашье, хорото муухай шүдэнүүдээ арзайлгаһан зандаа һуужал байба* (М. Осодоев); 2) *шэлж.* уйда дарагдаха, толгойгоо ганзагалха (быть подавленным, иметь понурый вид): *Толгойгоо гунхылгажа болохогүй!*

ГУНХЫХА, гунхайха *үйлэ у.* 1) доошоо хараха, һанжаха – *толгой тухай*, толгойгоо һанжуулаад ябаха (склоняться – *о голове*, ходить с поникшей головой): *Толгойнь бүри гунхын, мүрэйнгөө хоорондуур хоргодохо гэһэндэл шургажа, тэрэ хоротойгоор, гомдолтойгоор уйлашаба* (К. Цыденов); 2) *шэлж.* сэдьхэлэй муу байдалда абтаха, уйда дарагдаха, толгойгоо ганзагалха (быть подавленным, иметь понурый вид).

ГУРА *шангадх. част.*, **гу-** *гэһэн үзэгүүдээр эхилһэн үгэнүүдтэй суг хэрэгл.* (усил. част. к словам с начальным **гу-**); **гура гудагар** а) хүзүүниинь сэб сэхэ (с прямой шеей): *Шэлэдэнь хадьха гараад, энэмнай гура гудагар юумэ ябадаг болонхой*; б) *шэлж.* үгэ дууламгай, үгөөр (чрезмерно послушный): *Ахатамнай үсэгэлдэрэй зэмэтэй болоһон хадаа мүнөөдэр гура гудагар, угаа бэрхэ болоод ябана*.

ГУРАГАР *тэмд. н.* сэхэ гудагар, үндэр нарин, жэрбэгэр нарин, жэбжэгэр (стройный): *гурагар үндэр бэе*.

ГУРА(Н) 1. *юум. н.* эрэ гүрөөһэн (гуран, самец косули): *Тэрэ гэһэннээ хойшо үглөөнэй үүрээр гү, али үдэшын боро хараанаар залуу гуран хаа-яахан хужарладаг болобо* (Ц.-Д. Хамаев); **гуран һара** *хууш.* үбэлэй дунда һара (по старинному календарю второй зимний месяц): *Үбэлэй һүүл һара гэжэ тоологдодог гуран һарын 30-ай һүниин тэндэ, Шулуутайн дасанда тон ехэхэн мүргэл хурал болодог һэн* (Ц. Шагжин); **гуран шээрэн** намарай сагта жэжэхэнээр һабиран ородог бороо (мелкий, продолжительно моросящий дождь): *Бага үдэһөө хойшо хирэ хирэ болоод лэ, жэжэхэн бороо шэдэрнэ. Энэ бороое ангуушад гуран шээрэн гэжэ нэрлэдэг* (Ж. Тумунов); *Гурбадахи хоногоо / гуран шээрэн таһалдаагүй, / Һүниие һүнилэн, /үдэры үдэрлэн һабиржа, / Гуниг түрүүлнэ, / гуниг түрүүлнэ сээжэдэм* (Д. Улзытуев); **2.** *тэмд. н.* гуранай арһаар оёһон, гуранһаа үйлэдбэрилэн абтаһан (гураний, из шкуры самца косули): *Удабашьегүй, хоёр гурбан минута үнгэрөөд байхада, Энхэ үбгэн шарга дээрээ бодошонхой, гуран буурал дахаяа сэлижэрхинхэй, айхабтар халуутай омог хоолойгоор моридоо зандаран сэхэ табижа, почтын үүдэндэ туласа ерэн «дпрруу» гэжэ тогтоод орхино* (Х. Намсараев).

ГУРАНАЙ *тэмд. н.* гуранда хабаатай (гураний): *Тиигээд түүдэг носоожо, гуранай эльгэ хэдэн газараарань отолоод, гал дээрэ хаяба* (В. Гармаев).

ГУРБААД: гурбаад гурбаадаар *тоог. н., хубаар.* гурба-гурбаар, хүн бүхэндэ гурбые хүртөөһэн (по три): *Багашуулда Балжад абгай гурбаад-гурбаад конфетэ барюулба*; *Энэ хүнэй хүзүүндэнь шаажан гүйлгэһэн шарабтар ногоон гурбаад тэбхэр тэмдэг хадаатай…* (Х. Намсараев).

ГУРБАДА *оролто у.* гурбадахяар (в-третьих).

ГУРБАДАХИ 1. *тоог. н., дугаар.* 1) гурбадугаар, гурба удаа дахиһан, гурбанда дайралдаха (третий): *Гурбан һайхан хүүгэдэй нэгэдэхи хүүгэниинь уйлажа хайлажа һууба, хоёрдохи хүүгэниинь уйдажа гашуудажа һууба, гурбадахи хүүгэниинь гуниглажа дуулажа һууба* (Х. Намсараев); **гурбадахи нюур** хоёр хүнэй буляалдаһан юумэнһээ ашаг олохо эрмэлзэлгүй хүн (лицо, лично не заинтересованное *в чём-л.*, *касающемся двух сторон*): *арсалдаае гурбадахи нюураар шиидхүүлхэ*; **2.** *юумэнэй нэрын удхатайгаар* гурбадахи анги (третий класс): *Али үглөөдэр ябашаха хүн гүш? – гэжэ гурбадахида һурадаг Дугар асууба* (Ж. Тумунов).

ГУРБАДАХИЯА, гурбадахяа *тоог. н., дугаарл.* гурба дахин, гурба удаа (в третий раз): *Тэрэл добоёо гурбадахяа тойроходонь, толгойнь эрьеэ гэжэ мэдэбэб* (Ц.-Д. Хамаев).

ГУРБАДАХЯАР *оролто у.* гурбадугаарта (в-третьих, в третий раз): *Нэгэдэхеэр, өөрынь орондо тайшаа болохо эрмэлзэлтэй этэгээдые һалгаа; хоёрдохёор, ород захиргаанай урда хүндэтэй, үнэн сэхэ хүн болоо; гурбадахяар, нилээн горитой зөөри хамажа абаа бшуу* (Б. Санжин, Б. Дандарон).

ГУРБАДУГААР *тоог. н., дугаарл.* гурбадахи (третий): *– Ород гүрэнэй император гурбадугаар Александр манай гүрэнтэй заабол хэлсээ хэхэ* (Д. Батожабай).

ГУРБАЛААДАХА *үйлэ у., баруун бур.* шүдэрлэхэ (треножить).

ГУРБАЛЖАА *юум. н., баруун бур.* шүдэр, тушаа (тренога, путы).

ГУРБАЛЖАЛХА *үйлэ у., эхир.* шүдэрлэхэ (треножить).

ГУРБАЛЖАН 1. *юум. н.* гурбан буланта, гурбан углуута (треугольник); **2.** *тэмд. н.* гурбаар хэгдэһэн, хамта гурбан, гурбан булантай, гурбан шэшэгтэй, гурбан углуутай, гурбан тээһээнь хэһэн (треугольный): *Тэрэ Шаазгайтын баруун губида баригдажа, дүүргэгдэжэ байһан гурбалжан бууса гурбан бүлөөрөө эзэлжэ, Жаповтан гэһэн амитад хуу хонишод болохо байгаабди* (Ш.-С. Бадлуев).

ГУРБА(Н) *тоог. н., тоол.* 1) хоёр дээрэ нэгые нэмэхэдэ гаража ерэдэг тоо, хоёрһоо нэгээр ехэ тоо, гурбан хүн гү, али гурбан юумэн (три, трое, тройка): *Гурбан хуудаһа ара үбэргүй дүүрэтэр бэшэжэ, Гомбо мэдүүлгээ дуунаад, ханалтай янзаар аман соогоо уншана* (Ц. Дон); *Ойн гүнзэгы саһа үй сохин, нариихан харгы зубшаад, гүйлдэһэн адуунай мүрөөр тэдэ гурбан харайлгашанад* (Д. Эрдынеев); **гурба гурбаар**(**аа**), **гурба гурбан** хүн бүхэндэ гурбые хүртөөһэн (по три): *Баһа зүүн таладань, ханын хажууда, тэбхэр хаамжа хорёо соо гэмнэгдэгшэд – Дамдин түрүүтэй турлааг Даша, Адуушын Морхоон, Дагба, Базар, Цэрэн гэгшэд – гурба-гурбаараа зэргэлэн һуунад* (Х. Намсараев); *Харин колхоз соогоо бригадаараа түрүүлээ һаа, эрье хони алажа эдихэ, хүн бүхэн гурба гурбан бухал үбһэтэй болохо һэн* (Д. Эрдынеев); **гурба дахин** гурба удаа (три раза, трижды): *Хоёр худагынар томоотой бардам янзаар хибэс дээгүүр алхалжа, эсэгэнэрэй урда ерээд, гурба дахин дохиһон бэеэрээ хоёр тээшээ болоодхибо* (Б. Санжин, Б. Дандарон); **гурба дахин олон** гурбанда үдхэһэн тоотой (в три раза больше): *Тиибэшье сааналаань өөһэдһөөнь гурба дахин олон дайсад галзуугаар добтолон гаража ерэбэ* (Х. Намсараев); **гурба-дүрбэн** гурбан гү, али дүрбэн, гурба, дүрбые тойрон, тухай (три-четыре): *Түрүүшын гурба-дүрбэн үдэр һүриин нюруу гэшхэлсэжэ, һула зүрхэтэй хүнэй, юрэдөө, болёоб гэхээр Алдар хүдэлөө даа* (Ц.-Д. Хамаев); **гурба тоолохо** гурба хүрэтэр тоолохо (считать до трёх): *– Гурба тоолохотойм адли гараа үргөөгүйшүүлтнай ами наһантаяа хахасаха! – гээд, Дугар тооложо оробо* (Б. Шойдоков); **гурбан ондоо һалаха** гурбан тээшээ тараха (разойтись в три стороны): *Иимэ ехэ хэрүүл шуяанай һүүлдэ Раднын бүлэнэр гурбан ондоо һалаха гэжэ шиидэбэ ха* (Ц. Дон); (**наһаар**) **гурба дүү** гурбан жэл болоод түрэһэн (младше на три года): *Наһаар гурба дүү Цэрэгмаа тэрэнэй ойлгоһон юумые хуу ойлгоһон, дуулаһан шэнги байдаг* (Ц.-Д. Хамаев); **гурба гэбэл** гурбадахяар (в-третьих): *… гурба гэбэл, ород ороной хүдэлмэришэн таряашанай хүдэлөөн тухай, тэдэнэй тэмсэлэй шалгарһан удха шанар, гол зорилго тухай хөөрэжэ үгэдэг һэн* (Х. Намсараев); **гурбан часай поезд** гурбан часта хүдэлдэг поезд (трёхчасовой поезд); **гурбан дабхар гэр** гурбан дабхартай барилга (трёхэтажный дом): *Оройдоол хоёр дабхар гэрые бэшэ, адагынь гурбан дабхар гэрые хашалгүй дааха һуури ха юм* (Ч. Цыдендамбаев); **гурбан ботито зохёол** гурбан номоор гарахан бүтээл (трёхтомное сочинение); **гуядаа гурба сагаангүй** мүнгэгүй, зөөригүй (≈ ни гроша за душой): *Хуумаан Гомбошье хахархай гэргэн дэгэл дээгүур хара дээһэн уялаа бүһэлөөд, улагүй гуталтай, оройгүй малгайтай, гуядаа гурба сагаангүй болошонхой, айл зониие ара үбэргүй зайжа, худалшан хуурмагшанай нэгэн боложо, һөөргөөшье харангүй ошоо һэн* (Х. Намсараев); **гурбан эрдэни** а) Будда бурхан, тэрэнэй һургаал, мүн тэрэ һургаалынь номнон дэлгэрүүлэгшэ ламанар гэһэн удхатай (три святыни: Будда, его учение и сангха): *«Бурхан, бурхан гурба эрдэни!» гэжэ тэрэ хашхарха гэхэдээ, аманиинь зараажа үгэбэгүй* (Д. Батожабай); б) *шэлж.* мүрынь нэгэн, мүр ганса (одна дорога, безысходность): «*Малай шабааһан, гашуун аарсан, халааһатай дэгэл гурбан бидэндэ гурбан эрдэнимнай боложо тохороо юм бэшэ аал?» гэжэ Жалма гэмэрнэ* (Ч. Цыдендамбаев); **Гурба**(**н**) **һогоон** Энгэр мүшэдэй нэрэ (созвездие Орион): *Гурба һогоон урдашье ерээдүй, баруун тээ гарахань хээээ юм!* (Б. Шойдоков); **2.** *наречиин удхаар хэрэгл.* гурба дахин, гурба удаа (трижды, три раза): *Заяахан Дугармаа хүгшэнэй хүбүүнэй гурба нугалжа шушуурттуулһан бэшэг задалжа, уншаба* (Ц.-Д. Хамаев); **гурба хонохо** гурбан хоног үнгэргэхэ, гурбан һүни

хонохо (провести трое суток): *Гурба хоноод гансаараа хэбтэхэнь хашартай боложо, боро хараанаар Жэлындэ тээшэ зорибо* (С. Цырендоржиев); **3.** *юум. нэрын удхаар хэрэгл.* hарын үдэрэй тоо (третье – *о числе месяца*): *Мүнөөдэр монгол hара гурба*; **4.** *гурбан зүйлhээ бүридэhэн юумые тоолоходо хамтадх. холбоо үгын үүргээр хэрэгл.* ба (и): *Малаадайшье нэтэршоод, бороо, сахилгаан, тэнгэриин дуун гурбые тоохоёо болижо, гэнтэ зосоонь тон сүлөөтэй болошоо hэн* (Х. Намсараев).

ГУРБАНАЙ *тэмд. н.* гурбан сагай, гурбада *ябадаг, эхилдэг, жэшээнь кино-театрай сеанс* (трёхчасовой): *Балжад гурбанай автобусоор Кяхта орохо hэн.*

ГУРБАТА 1. *юум. н., хаарт.* гурбан нюдэтэй хаартын нэгэ хуудаhан (тройка): *гурбатаараа сохихо*; **2.** *тэмд. н.* гурбан түхэригтэ (трёхрублевый, стоящий три рубля): *Баруун наймаада үнэгүй гурбата ручкануud байна*; **3.** *хэлэгшын үүргээр хэрэгл.* юумэнэй сэн нэрлэхэдэ (*в знач. сказ*. стоит три…): *– Дабhан хэдытэб? – Гурбата*;

ГУРБАТАЙ *тэмд. н.* гурба наhатай (трёхлетний – *о возрасте*): *Ой модо руу ошолдохо болоhон гурбатай хүбүүн хүхюутэй, унажа, бодожо ябаад, адли «юумэ түхеэрэлсэнэ»* (Д. Сультимов).

ГУРБАТАЙХАН *тэмд. н., хөөрш.* гурба наhатайхан (трёхлетний): *Гурбатайхан хүбүүнэйнь үбсүүгээр дүүрэн орден, медальнууд ялагашалдан, бэеэ hэгсэрэн татаад хүдэлгэхэдэнь, хангиралдан байдаг лэ!* (Ц.-Д. Хамаев).

ГУРБАХАН 1. *тоог. н.* 1) *багадх.* миин гурба, оройдоо гурба, арай гэжэ гурба, арай ёохон гурба (только три, всего-навсего три): *Ойдо дүтэ, ганга эрье дороhоо гараhан булагhаа холо бэшэ зайда гурбахан лэ гэр бултайба* (Ц.-Д. Хамаев); **2.** *наречиин үүргээр хэрэгл.* гурба дахин, гурбахан удаа (всего лишь трижды, всего три раза): *гурбахан хоноод мордохо*.

ГУРБУУЛАН, **гурбуулаа** *тоог. н., суглуул*. гурбан хүн хамтадаа (втроём): *Тэрэ мэтээр болоhон ушар тухай гурбуулан hанан hанан хөөрэлдэжэ, нилээд орой болотор hууhан байба* (Ц. Дон); *Гурбуулаа hубарилдан газаашаа гараба* (Б. Мунгонов).

ГУРБУУЛХАН *тоог. н., суглуул., багадх.* оройдоол гурбуулаа, миин гурбуулаа (всего втроём): *Хабаршаг эжымнай наhа дүүрэжэ, гэр соогоо гурбуулхан үлэшэбэбди* (Ц. Дон).

ГУРГАЛДАЙ *юум. н.* жэргэмэл, боро үнгэтэй багахан бэетэй дууша шубуун (болотный воробей, соловей): *Голхон нугымни гургалдай, / гурган жэргэн баярлыш, / Гурбан жэлэйнгээ hонининие / хөөрэн хүхин зугаалыш!* (Х. Намсараев); **алтан гургалдай** жэргэмэл, боро үнгэтэй багахан бэетэй дууша шубуун (соловей): *Гэнтэ шэнгэхэн аялгаар оршолонто дэлхэйе олиггүй гоёор магтаhандал, алтан гургалдай тэрэ сабшалан сооhоомнай жэргэшэбэ* (Ц.-Д. Хамаев).

ГУРГАЛДАЙН *тэмд. н.* гургалдайда хабаатай (соловьиный): *Би гургалдайн дуунай үгэнүүдые ойлгоошье үгы hаа, юун тухай хэлэхэ гэhыень өөрынхеэрээ таамагшалан ойлгоноб* (Ц.-Д. Хамаев).

ГУРГАМА *тэмд. н., шэлж. удх.* hайхашама, гайхама (стоящий удивления, очень красивый): *Гургама гоёхон хана тулама ханза, үүдэ тулама үхэг уран hайхан угалзатайгаар, үзэсхэлэн hайхан хээтэйгээр hарбайhан тэдыгээр бүтээлгэбэ, hанаhан тэдыгээр хүсөөлгэбэ* (Х. Намсараев).

ГУРГАХА *үйлэ у.* шубуунай абяа гараха, жэргэн дуулаха (щебетать, пищать, чирикать – *о птицах*): *Тэнгэри газараа магтажа, эндэ түрэhэн түүхэеэ гоёхон дуутай гургалдай гурган жэргэн дуулана* (Х. Намсараев).

ГУРИ *тэмд. н., доодо үд.* үлэн, гэдэhээ үлдэhэн (голодный).

ГУРИГАР *тэмд. н.* 1) туранхай хоршогор, нарин (худой, сухощавый, истощённый): *…үдэшын боро хараанаар үхэрэй хорёо соо табиhан уняарай хажуугаар шал норошоhон үбэлэй дэгэлтэй, таяг тулаhан гуригар хара хүн бултайжа гарана* (Ж. Балданжабон); 2) *ага* гунигтай, тархяа ганзагалhан (с печальным, поникшим видом).

ГУРИЛ *юум. н.* талхан, татагдаhан ороohон (мука): *Колхозой хэдэн зуун малай багтажа хонохоор тон ехэ амбаар соо зай талагүйгөөр мэшээгүүдтэй гурил обоолоотой байба* (Б. Шойдоков); **гурил талхан** татагдаhан ороohон (мука): *Гурил талхан хэды хэрэгтэйб, ерээд лэ аба!* (Ц. Шагжин).

ГУРИМ *юум. н.* 1) журам, ёho, ёho заршам (правило, порядок, режим, дисциплина): *Юндэн дарга ажалай эмхидхэлэй шэнэ гурим, шэнэ янзын түлбэри тухай малшадта хөөрэжэ үгэбэ* (Д.-Д. Дугаров); *Энэ шэнэ гурим тэрэниие ехэл хабшаhан, хүлынь тушаhан шэнги заримдаа байдаг* (Д. Эрдынеев); **гурим журам** (распорядок, режим, дисциплина): *Үдэр ерэхэгүй, үдэшэ болгоод гүйлдэхэ ямар гурим журамгүй зон гээшэб! – гэжэ уургайгаар бадашаба* (Ц. Дон); **гурим эбдэхэ** журамаа алдаха (нарушать порядок): *Хэрбээ хүүгэдэй гурим эбдэхые хараал наа: «А-наа, господин смотрителиин шугам таниие үгылжэл*

байгаа һэн» гэдэг (Ч. Цыдендамбаев); **гурим соогоо байха** эмхи журамаа сахиха (соблюдать дисциплину): *Хэрбээ мүргэдэг үнеэн бэшэ һаа, гурим соогоо байгыш! Ши һурахаяа ерээ гүш, али унтаһан нүхэдтөө хулпаа табихаяа ерээ хүн гүш?* (Ч. Цыдендамбаев); **сэрэгэй гуримаар** сэрэгэй журамаар, сэрэгэйхеэр (по-военному): *Хасаг гараа малгайдаа абаашан, сэрэгэй гуримаар ёһолоод, ягдагад гэн эрьежэ гараба* (Б. Санжин, Б. Дандарон); 2) заншал, ёһон (обычай): *Эсэгынгээ зааһан энэ гуримые наринаар сахижа, бүхы гүүдээ ямаршьегүй һайнаар унагалуулхые оролдоно бшуу* (М. Осодоев); **нютагай гурим** орон нютагай ёһон (местные обычаи): *Нютагай гурим һайн мэдэхэ болоһон Аламжа Шобдог хоёр бүхы харгыдаа хүн бүхэндэ зохидоор хандадаг байба* (Д. Батожабай); **буряад гуримаар** буряад зоной заншалаар (по бурятскому обычаю): *Буряад гуримаар эхэнэр хүн айлшаниие малгайгүйгөөр угтаха ёногүй ха юм* (Д. Батожабай); **баабайнгаа гуримаар** эсэгынгээ заншалаар, зааһан маягаар (по отцовскому обычаю): *Хүбүүн тамхи удхаад, баабайнгаа гуримаар эрхыгээрээ даран, аһааба* (С. Доржиев); **хүндэмүүшэ гуримаар** айлшадые дулаанаар угтадаг ёһоор (по обычаю гостеприимности): *...Бүтэдмаа Базарсадаевна буряад эхэнэрэй хүндэмүүшэ гуримаар айлшандаа һүтэй ногоон сайгаа аягалба* (Б. Мунгонов); 3) зан, һураса, зуршал (обыкновение, привычка): *Сэсэн гоёор дуугаржа, бусадһаа онсо илгарха гэжэ тэрэ оролдоншьегүй, өөрынгөөл юрэ хэлэдэг гуримаар үгэеэ үргэлжэлүүлнэ* (Ч. Цыдендамбаев); **гуримаараа** ходо хэдэгээрээ, зангаараа (по обычаю, по обыкновению): *Баршуудха нара гарахын урдахана бодохол гуримаараа бодоод, балгааханнһаа гараба* (М. Осодоев); **урданайнгаа гуримаар** урданайхида адляар (по-прежнему, как прежде): *– Алёша, ши урданайнгаа гуримаар монологуудые сээжээр уншана гүш?* (Ч. Цыдендамбаев); ○ **ёһо**, **хуули**, **эмхи** *гэжэ үгэнүүдтэй парн. хэрэгл*.

ГУРИМАЙ: шэнэ гуримай *тэмд. н.* шэнэ түхэлтэй (новый): *шэнэ гуримай хэрэглэмжын эд бараан.*

ГУРИМГҮЙ 1. *тэмд. н.* 1) эмхигүй, үзэмжэгүй журамгүй (беспорядочный, бессистемный): *Гансал эндэ элбэгээр, ямаршье гуримгүй шэнгеэр табигдаһан канууд дээгүүр хүнүүд хэбтэжэ, ута кальянуудые татана, юун гэжэб даа дэмырһэн шэнгеэр дуугарха, гүбэрхэ таһалгые ямаршьеб дүүеэгээр дүүргэнэ* (Ц. Цырендоржиев); **эмхи гуримгүй** үзэмжэ журамгүй (беспорядочный): *Тэрээн дээгүүр гэр соохи эмхи гуримгүй байдалые, урбалдан унанхай шэрээнүүдые, тараһан наадан-хайнуудые хараба* (Ц.-Ж. Жимбиев); 2) ёһо заншалгүй; ёһо заншалаа алдаһан (не имеющий обычая; не соблюдающий обычаи): *Хутага, һэрээ мэтын хэрэгсэлнүүдые айлшадта табидаг гуримгүй дээрэһээ жаахан халбага болон заанай яһан этэшэлүүрнүүд хүн бүхэнэй урда табяатай байба* (Д. Батожабай); **2.** *наречи, шангадх.* ушаргүй, аймшагтай, олиггүй (весьма, очень): *Саанань гуулин халбагануud гуримгүй хүхюу өөрын маршатай, шара торгон туг дээрэнь гал улаан утаһаар…* (Ч. Цыдендамбаев).

ГУРИМГҮЙХЭНӨӨР *наречи, шангадх.* аймшагтайханаар, тон ехээр, ехээр (очень, весьма): *…дүүхэйнэрэй амаа ангайжа үрдеэгүй байтар, бүхэтэр болотороо каша худхаһан гуулин шабганса гуримгүйхэнөөр хоро малтажа ороно…* (Ч. Цыдендамбаев).

ГУРИМТАЙ *тэмд. н.* 1) эмхитэй, тааруу, зохид, үзэмжэтэй, журамтай, ёһо руугаа (приведённый в порядок, организованный, дисциплинированный): *Тэрэ фермые нилээдгүй гуримтай һайн болгоо гээшэ* (Ц. Дон); **гуримтай болгохо** эмхидхэхэ, журамшуулха журамтай болгохо, эмхилхэ (упорядочивать, приводить в порядок): *– Газараа тэгшээр хубааха. Алба татариие гуримтай болгохо, айлнуудай шадал зэргэдэ хараадуулха гэнэ* (Ч. Цыдендамбаев); 2) ёһо заншал болошоһон, заншалһан (имеющий обычай, традиционный): *Мүр мүрөө түшэлсэжэ, мүнгэн хоолой гаргаба, гунигтай дуу дуулажа, гуримтай үгэ андалдаба* (Х. Намсараев); **монгол гуримтай** монгол зоной заншалтай (соблюдающий монгольские обычаи): *Теэд монгол гуримтай эхэнэрнүүд эрэ хүнүүдэй хөөрэлдөөндэ ородоггүй ха юм* (Д. Батожабай); 3) зантай, һураһан, зуршалтай (имеющий обыкновение, привычку): *Эдир залуу ябахадаа, нюурайнгаа, илангаяа хамарайнгаа бадхада баригдахадань, шахажа гаргадаг гуримтай хүн байгаа ха* (Д. Батожабай).

ГУРИМТАЙГААР *наречи* эмхитэйгээр, зохидоор, тааруугаар, үзэмжэтэйгээр (организованно, дисциплинированно): *Галууд яһан гуримтайгаар хушууржа ниидэдэг шубууд гээшэб* (Ц. Дон).

ГУРИМШАХА *үйлэ у.* журамтай болохо, журамшаха, ёһо заршамтай болохо, заншаха (упорядочиваться): *Һамгатай хүн болоходо, ажабайдал гуримшадаг юм байна гэжэ ойлгобоб* (Ц. Цырендоржиев).

ГУРИМШУУЛАГДАХА *үйлэ у., хүлеэгд.*

залог журамтай болгогдохо, журамда оруулагдаха (быть упорядоченным, приведённым в порядок).

ГУРИМШУУЛХА *үйлэ үг., идх. залог* журамтай болохые баадхаха, журамтай болгохо, журамшуулха, журамда оруулха, заһаха, эмхилхэ (упорядочивать): *Бидэнэр бултадаа хубсаһаа гуримшуулан заһаад, малгайгаа абан, толгойгоо һүгэдүүлэн, нэгэшье анир шэмээгүй аалиханаар ябажа, тэрэ үүдээр ороһон байнабди* (Х. Намсараев); **гуримшуулһан гарша** журам тогтоһон гарша (нормативный расход): *түлишын гуримшуулһан гарша*.

ГУРИНХА 1. *тэмд. н.* 1) үлэн, үлэн хооһон, үни холын эдеэлээгүй (проголодавшийся, голодный – *о волке или собаке*): *Хаанашьеб хабшалай эрьеэр зайгуул һалхин үлеэгээд, гуринха шононуудай аргааханаар гэгэлдэһэн шэнги абяан дуулдаад, баһал хонжэн болошоно* (Д.-Д. Дугаров); *Теэд хотоной айлай гуринха нохойнууд улам бүри хэрүүлхэжэ, ямар нэгэн арьяатаниие хараһан юумэдэл, тэрэ хүнэй зүг бүриһөөнь добтолнод* (Д. Батожабай); 2) *шэлж. удх.* хомхой, хобдог, хомхой хобдог, садаха дэбтэхэгүй, хумхи (жадный, алчный, ненасытный): *Полициин ажалда ябаһан хүнүүд, илангаяа хүдөөгэй полициинхид, тэнэг гуринха байхые оролдодог байба* (Д. Батожабай); **2.** *юум. н., сээр.* шоно (волк): *Гарюуһан! – Ута һүүлтэ! Гуринха малдамнай ороол!* (Ц.-Ж. Жимбиев).

ГУРИНХАДАХА *үйлэ үг.* гэдэһээ ехээр үлдэхэ (проголодаться – *о волке или собаке*): *Гуринхадаһан шоно айхаа болёод, хүн зоной байдаг газараар ябажа болохо.*

ГУРИНХАЛАЛ *юум. н.* удаан үлэн байлга, хооһон байлга (голод *продолжительный*): *Энэ уляан соонь хүсэлдөөгүй хүсэл, гуринхалалай шамарлал, үшөө ямаршьеб даа уйдхар, мүн эдээн соонь хүйтэн доторой үһөөрхэл соностон байна* (Д-Д. Дугаров).

ГУРИНХАЛГА *юум. н.* 1) гуринха байлга, удаан хооһон байлга (голод *продолжительный*); 2) хомхойролго, хумхиралга (волчий аппетит).

ГУРИНХАЛХА *үйлэ үг.* 1) гуринха байха, үлэн хооһон байха (быть голодным – *о волке*): *Тиигээд бидэнэр, нютагай ангуушад, булта сугларжа, эшээндэ оронгүй, гуринхалжа ябаһан арьяатаниие дарахаяа энэ ябаалди* (Б. Санжин, Б. Дандарон); 2) *шэлж.* зайгуултаха, тэнэхэ (слоняться, бродить, шляться, скитаться): *– Зай, ши мүнөө зундаа яһалал гуринхалба гээшэш, Хангилаа бусахаар болоош* (Ц.-Ж. Жимбиев).

ГУРИНХАЛШАХА *үйлэ үг., видэй нэгэ* *түхэл* гэдэһээ үлдэшэхэ, үлэнхэтэхэ (страдать от голода): *– Энэ Бооржодо үлэн гуринхануудай олон гээшэнь бузар. Дайн, ган гасуур аад, тэдэ бүри гуринхалшоо* (Д. Батожабай).

ГУРИНХАТАХА *үйлэ үг.* үлдэхэ, үлэн хооһон байха (страдать от голода): *Хүгшэн шоно гуринхатажа ябаһаар харуулшанай һомондо дайруулба*.

ГУРНИИХА *үйлэ үг., оно* тураха, муураха, үлбэртэхэ (худеть, страдать от голода *или* болезни).

ГУРШАХА *үйлэ үг.* хүбэрдихэ, арһануудые захаарынь ниилүүлжэ холбожо оёхо (особым образом сшивать куски кожи).

ГУРЬБА *юум. н.* 1) сараа, һиилүүр, хэршэлээ (резьба, нарезка): *Горьёыень харахада, гурьба һиилүүр зангидаһан, мүһыень харахада, мүнгэ алтаар таблаһан хабһа тулама бүһэеэ бүһэлбэ* (Х. Намсараев); 2) уршалаа (складка, извилина): *...гурбан зурагар гурьба болоһон уршалаатай толгойнгоо хуухые уруу өөдэнь үрэһэн, эльбэһэниинь тоолошогүй* (Ш.-С. Бадлуев); *уураг тархиин гурьбанууд*; 3) хобоо, һудал, жалга, хонхор тохой (борозда, ложбина): *Тиигээд бүглэрэн унаһандаа уе мүсэнь һалганажа, бага зэргэ үедэнги байбашье һаа, нэгэ гурьба соогуур һуга буужа, ондоо газараар тойрон ошоод, һэмээхэнээр үндыжэ харана* (Х. Намсараев); *Алтай ехэ дайдынгаа / Арбан гурбан гурьбаар / Агнан тагнан гараба. / Хухы ехэ тайгынгаа / Хорин гурбан гурьбаар / Амаран тамаран ябаба* (Гэсэрһээ).

ГУРЬБАЛАА *юум. н., баруун бур.* шүдэр (ремённая тренога для лошади): *гурьбалаагай шагта*.

ГУРЬБАЛААДАХА *үйлэ үг., баруун бур.* шүдэрлэхэ (треножить коня): *мори гурьбалаадаад табиха*.

ГУРЬБАТАЙ *тэмд. н.* хэршэлээтэй (нарезной).

ГУРЬБАТАХА *үйлэ үг.* 1) уршалдаха, уршалаатай болохо (покрываться складками): *Гоёхон хажаар гурьбатаһан гурбан һалаа набшаһатай, үнгэнь шабга улаахан үлхөө шүрын үльгэртэй* (Х. Намсараев); *Дандаа ульгам он жэлнүүд / Шэг шарайдаш / Шэнэ угалзаар гурьбатаа* (В. Намсараев); 2), хобоо, һудал, жалгатай байха (покрываться ложбинами, становиться пересечённым – *о местности*).

ГУРЬМАҺАЛДАХА *үйлэ үг., баруун бур.* гурбаар гүрэхэ, гурбаар эршэлхэ (заплетать, вить – *о верёвке*): *Энэ хүнэй ... баруун ташаан дээрээ зүүһэн хуушаншаг гэртэй наган буугай эшэһээ гурьмаһалдан гүрэһэн һур оохор*

һанжажа, бүһэдэнь эгэлдэргэлээтэй байна (Х. Намсараев).

ГУТААГДАХА *үйлэ үг., хүлеэгд. залог* 1) гутаалгаха, муудхагдаха (подвергаться порче): *Баабгайе гутаагдаһан мяхаар эдеэлдэг юм гэлсэдэг*; 2) бузарлагдаха, нэрээ хухалагдаха (опошляться): *Хэнэйшье мэдэһээр, гутаагдаһан нэрээ бодхоохо гээшэ ехэ хүндэ юм*.

ГУТААЖАРХИХА *үйлэ үг., видэй нэгэ түхэл* 1) абаһаар гутааха, түргэн саг соо гутааха (испортить): *Мүнөө һаяхан энэ хөөрэлдөөнэйнгөө ехэ зохидоор эхилжэ байтарнь, гутаажархибаб гээжэ мэдэхэдээ хүбүүн ехэтэ халаглаба* (Д. Эрдынеев); ◊ **дура гутаажархиха** дурагүйлхүүлхэ, дурагүйдүүлхэ (вызвать антипатию): *Дугар аниргүй болошобо. Гомбо тэрэнэйнгээ дурыень гутаажархиба гүб гэжэ айһандаа мүн лэ хэлэеэ хатана* (Ж. Тумунов).

ГУТААЛГА *юум. н.* 1) үжөөлгэ, муудхаалга (порча): *мяха гутаалга*; 2) бузарлалга, буруу болголго, хазагайруулга (искажение, вульгаризация): *үнэн нэрэ гутаалга*.

ГУТААЛГАХА *үйлэ үг., идх. залог* гутаахые баадхаха, муудхаалгаха, гутаагдаха (быть испорченным, подвергаться порче): *Хайран ороохоёо энэ гэргэндэшни гутаалгабаб…* (Ч. Цыдендамбаев).

ГУТААР I **1.** *юум. н.* ута бэетэй, аһандаа толботой мяхаша загаһан (налим): *Хара мэхэеэ гаргажа, хамаг зоной зөөри хахангүй эдижэрхёод, гутаар шэнгеэр голиижо хэбтэһэнээ мэдэхэгүй!* (Б. Мунгонов); **2.** *тэмд. н.* гутаарай аһаар оёһон, хэһэн (налимий): *Гурбан һабар хоншоортой гутаар һаари гуталаа түрши һэхэн түнгэлнэ* (Х. Намсараев).

ГУТААР II *юум. н., баруун бур.* дүшэ, гушын үри (праправнук); **гутаараа үзэһэн хүн** ехэ үндэр наһатай хүн (человек очень преклонного возраста).

ГУТААР III *юум. н.* 1) *түнх.* гурбадахи һаам (молоко третьей дойки); 2) *барг.* үнеэ тугалаарнь урлюулһанай һүүлдэ һааһан һүн, хоёрдохи һаалгын һүн (повторная дойка после подпускания телёнка).

ГУТААРАЙ *тэмд. н.* гутааһаа абтаһан, гутаараар хэһэн (налимий): *гутаарай шүлэн.*

ГУТААРЛАХА *үйлэ үг., түнх.* үнеэ гурбадахияа урлюулжа һааха (доить корову в третий раз): *гутаарлажа һааха*.

ГУТААРШАЛХА *үйлэ үг.* гутаар бариха, гутаар агнаха, гутаар олзоборилхо (ловить налима за жабры).

ГУТААХА *үйлэ үг., идх. залог* 1) муудхааха, муухай болгохо, уруунь татаха, эбдэхэ (портить, ухудшать, приводить в негодность): *Хүнүүд энээниие харахадаа, яажа үшөө ехые сабшажархёогүй гээшэбибди, тиихэн һаа хайран сабшалангаа гутаагаад лэ, дэмы һалаха байгаабди гэлсэхэ юм* (Д. Эрдынеев); **хэрэг гутааха** хэрэг эбдэхэ (испортить дело): *Аргатай байбал, хамаг хэрэгыень гутааһан муу һалихай Галиниие энэ доронь алаад хаяхаһаа арсахагүй байгаа* (Ц. Дон); ◊ **нэрэ (түрэ) гутааха** нэрэ доройтуулха, нэрэ хухалха (порочить, позорить, бесчестить): *Иигэжэ ябахадаа, өөрынгөө нэрэ хухалхаһаа гадна эхин түрүүн комсомолойнгоо нэрэ, колхозойнгоо нэрэ, тэрэ шамайе бэшэһэн газетын нэрэ гутаажа ябанаб гэжэ мэдэнэ гүш?* (Ц. Шагжин); *... нэрэ түрэеэ гутаабаб, – гэжэ сухалтайгаар дуугарба* (Х. Намсараев); **дура гутааха** дурагүй болгохо, гомодхоохо, торомынь хүндэхэ (вызвать антипатию, не удовлетворять, обидеть): *Харин зантагар сагаан хүрьгэниинь үдэшэлэн мориной хуухирһандал шангаар хурхираад, хүгшэнэй дура гутааба һэн* (С. Цырендоржиев); 2) үжөөхэ, гашалгаха (гноить, портить): *...үбһөө ... ехээр гутааһан зүйл байхаһаа гадна…* (Х. Намсараев); 3) гажарааха, сэдьхэл зобоохо (расстраивать): *«Сэхынь хэлэхэгүй, дэмы шамайе гутааба гүб? Теэд ши юундэ центр ябашаба гээшэбши?» – гэжэ һанахатайнь адли, досоонь ехэ гунигтай болошоно* (Д. Эрдынеев); **һанаан сэдьхэлээ гутааха** һанаагаа зобоохо (расстраиваться, переживать): *Гэмшэхэ, һанаан сэдьхэлээ гутааха юумэн мүнөө намда үгы, наһан соогоо нэгэшье хүндэ муу юумэ хэһэн байхагүйб, һананагүйб* (Б. Санжин, Б Дандарон); **һэшхэл гутааха** сэдьхэл зобоохо (доставлять душевные страдания): *– Хэрбээ энэ нүхэртөө үгэһэн тангаригаа эбдээд, нүхэрэйнгөө һэшхэл гутаагаад байгаа һаа, тамын галда шатажа үхүүжэм!* (Ц. Шагжин).

ГУТАЛ *юум. н.* аһаар гү, али бүдөөр оёгдоһон, хатуу улатай хүлдөө үмдэдэг хубсаһанай нэгэ зүйл (обувь): *Хониной аһаар гутал оёжо һууһан Сэсэг хубүүгээ үүшээн магтана* (М. Осодоев); **эрмэгтэй гутал** уладань эрмэг шэрэжэ оёһон, буряад зоной үбэлдөө үмдэдэг гутал (бурятская национальная обувь на стёганой войлочной подошве): *Улаа эреэн угалзаар гоёогдоһон, тайшаагай эрмэгтэй гуталынь хажуу тээшээ ёройно* (Ч. Цыдендамбаев); **ябаган гутал** эрмэггүй, дулаанай сагта үмдэдэг аһан улатай гутал (унты на кожаной подошве): *Тэрэ тойробшо малгай, хуушан тэрлиг, ябаган гуталаа*

үмдэнхэй, аалихан дүтэлэн ерэхэ зууpаа мэндэшэлнэ (Ц.-Ж. Жимбиев); **булгайр гутал** булгайраар оёһон, зунай эрмэггүй гутал (унты из юфтевой кожи): *Жэбжэгэнээд, бадайраад, нэгэл өөрым бэшэ шэнги, хүйтэ даалгахаһаа ондоо юумэгүй муу булгайр гутал үмдэжэ гараһанаа шаналаа һэм* (Ц.-Д. Хамаев); **иишэгээ гутал** *ага* хоншоорыень үргэлжөөр оёһон, эрмэггүй зунай гутал (ичиги): *Үбэрһөө шэлтэй архияа гаргажа, Гомбын хармаанда түргэхэн хэжэрхёод, үрөөһэн хүлыень абажа, дүрөө уруунь шэхэхэ гэхэдэнь, мандагар иишэгэ гуталынь яажашье багтажа үгэбэгүй* (Ц. Дон); **шархи гутал** а) *баруун бур.* иишэгэ (ичиги); б) *хори* бодо малай түүхэй годоор үһыень газаашань оёһон шагайсаа гутал (тапочки из невыделанных камусов, чирки, башмаки): *Зөөлэн шархи гуталтай хүлөөрөө дүтэ дүтэхэн алхалжа ябаад, гэр соохиёо өөдэ татана* (Б. Санжин, Б. Дандарон); **сабхи гутал** хадамал улатай гутал (сапоги): *Цоли аргадахын, зэмэлхэ хараахын һайгаар Доржодо арайхан гэжэ сабхи гуталынь үмдэхүүлбэ* (Ч. Цыдендамбаев); **улаадха гутал** зунай гүрөөһэнэй арһаар оёһон гутал (обувь из шкуры летней косули): *Улэгшэнэй Цэрэн тугаар орхижо гараһан үрөөһэн улаадха гуталаа бэдэржэ, «хаана бэлэй, ойрохон бэшэ һаал» гэжэ ябажа харгы уруу пар-пар дугшана* (Х. Намсараев); **урбуулга гутал** үһыень газаашань харуулжа оёһон гутал (обувь из шкуры мехом наружу): *Хоюулан каракуль малгайтай, баһа тиимэ захатай пальтотой, хара урбуулга гуталтай аад, маряатай юумэдтэл, пэсхылдэн харагдана* (Ц.-Ж. Жимбиев); **хилгааһан гутал** *тунх.* ангуушадай үмдэдэг һэеы улатай мориной хилгааһаар нэхэһэн гутал (мягкие охотничьи унты из конского волоса на войлочной подошве).

ГУТАЛГҮЙ *тэмд. н.* хүл нюсэгэн, нюсэгэн хүлтэй, оймһо, гутал үмдөөгүй (босой, босоногий): *Тэрэ тархи нюсэгэн, гуталгүй, майкаараа гэр тээшээ гүйшэбэ* (Д. Эрдынеев).

ГУТАЛША(Н) *юум. н.* гутал оёдог, гутал хададаг, гутал заһадаг хүн (обувщик, сапожник): *Би анхан энэ Сибириин хизаарта өөрынгөө дураар гуталшан боложо, олзо бэдэрхэ гэжэ ерэһэн хүн бэшэб* (Х. Намсараев).

ГУТАМА: ой гутама *тэмд. н.* дурагүйдэмөөр, аягүй, зэбүүдэһэ хүрэмөөр, муухай (противный, неприятный): *Зэрлиг зэбүүнээр агаар дүнгинэн, нэгэл ой гутама муухай абяан зэдэлжэ байба* (Б. Шойдоков); **дураа гутама** дурагүйдэмөөр, ехэ муу, сухалдахаар (отвратительный, противный): *Энэ дураа гутама хэрэгүүдэй һүүлдэ Владимир Яковлевичые ажалдань үлөөхэнь бэрхэтэй болоод байна* (Ц.-Д. Хамаев).

ГУТАМААР *тэмд. н.* 1) муухай, жэрхэмээр (противный, неприятный): *Бог хаядаг газарһаа гутамаар үнэр оршон тойрон тарана*; **дура гутамаар** дурагүйдэмөөр, аягүй, сухалдахаар (неприятный, противный): *Зүгөөр тэрэнэй «бидэ бэлэн» гэжэ нялд байса харюусаһан үгынь аялга лейтенантда дура гутамаар соностоһон юм* (Ж. Тумунов).

ГУТАМШАГ *тэмд. н.* нааргүй, дорой, забхай, эшхэбтэр (вульгарный, пошлый): *Иимэ гутамшаг хэрэгэй эдэнэрэй булэтэй тохёолдоһые мэдэжэ байгаашье һаа, Фридрих Павлович үглөө мүнөө Татьяна Алексеевнатай гэрлэхээр бэлэн гэжэ Елена Павловна дуулгаба* (Ч. Цыдендамбаев).

ГУТАНГИ *тэмд. н.* 1) мууданһан, муухай болоһон (испорченный, повреждённый): *гутанги мяхан*; ◊ **дураа гутанги** дураа гутаһан, шамарланги, һанаагаа дүүрээгүй (недовольный): *Блокнодтоо бэшэжэ абаха юумэ олоогүйдөө дураа гутанги һууна* (С. Цырендоржиев); 2) сэдьхэлээ зобонги, уйданги (омраченный, опечаленный).

ГУТАНХАЙ *тэмд. н.* 1) мууданхай, үжэнхэй (тухлый, протухший): *Тиихэдээ энэ фермымнай үнеэд гутанхай силос эдижэ, шэшээжэ байна гэжэ гэмэрэн, шара шаангинуудыень хобхолон хаяна* (Ц.-Ж. Жимбиев); ◊ **дураа гутанхай** дурагүйдэнхэй, дурагүй болонхой (недовольный).

ГУТАР: гэмэр-гутар гэхэ *үйлэ у.* гэмэрхэ, гэмэрсэгээхэ, аман соогоо хүниие харааха (ворчать, брюзжать, сетовать): *Нюур нюураа харалсан, үгэ үгөө өөгшөөлсэн, гэмэр-гутар гэмэрэлдэн, гэртээ һөөргөө ороно ха* (Х. Намсараев).

ГУТАРАА(Н): **гэмэрээн гутарааи** *юум. н.* гэмэрэлгэ, хабираан, гэмшээн, дурагүйдэлгэ (недовольство, брюзжание): *Саада таһалга соohоо гулваагай һамганай гэмэрээн гутарааи таһалданагүй*.

ГУТАРАЛДАХА *үйлэ у., угталд. залог* олоороо, хамта гэмэрэлдэхэ, гомдол муулар хэлэхэ (проявлять недовольство, брюзжать – *о многих*): *Арбан һарын турша соо жолоо барибагүйл, алтан гурбан Түнхэ соо годлиин үзүүр дүрэбэгүйл! – гэлдэжэ, үдэшэшье хэбтээд гэмэрэлдэнэ, үглөөшье бодоод гутаралдана* (Х. Намсараев).

ГУТАРХА *үйлэ у.* 1) уйдаха, уйдхарлаха, гуниглаха, гажарха (тосковать, печалиться, хандрить): *– Дүүхэй, бү гутара даа! Хүн наһан соогоо зободоггүй юм гэжэ нэгэ ухаатай*

хүнэй намда хэлэһыень һананаб. Жаргал үзэхэл байхаш! (Ц.-Д. Хамаев); **гутарха гажарха** сэдьхэлээ хүдэлгэхэ, гунигаха, уйдаха (унывать, впадать в уныние): *«Энэ Должодынь Бадмында ошохо дурагүй, уйлана дуулана, эхэ эсэгэдээ гомдол муулар хэлжэ байжа гутарна гажарна гэлсэгшэл һэн* (Х. Намсараев); 2) *баруун бур.* олоһоноо шамарлажа, ехэ болгохые оролдохо (не довольствоваться полученным, добиваться большего); ○ **гомдохо**, **гэмэрхэ**, **уйдаха** *гэжэ үгэнүүдтэй парн. хэрэгл*.

ГУТАСА *юум. н.* муудаса, гуталга (порча): *Аянда ябахадаа урдань гутаса багатай, эгээл садхабаритай хоол болохо замбаа абажа ябадаг һэн*.

ГУТАХА *үйлэ үг.* 1) муудаха, үжэхэ, гашалха (портиться, протухать, преть, ухудшаться): *Юун гэһэн гоёб! Хорин хоног эдихэ мяхатай болооб. Тэрэ болотор хужар гэхэеэ болибо гээшэб. Мүнөө эдэниие олоор алаа һааш, мяханиинь гутаха* (Ц.-Д. Хамаев); **гутаха муудаха** үжэхэ, муухай болохо (портиться): – *Урзанда сабшагдаһан үбһэн. Тольнуудаар хушаһамнай, хоёр зуниие ямаршьегүй үнгэргэбэ. Балай гутаһан муудаһан хэбэргүй* (Б. Мунгонов); ◊ **нэрэ түрэ гутаха** нэрэ түрэ хухалха (подрывать свою репутацию, позориться, срамиться): *Муу хүнэй нэгэ хүндага архида һайн хүнэй нэрэ түрэ гутахань бараг юм бэзэ* (Ц. Дон); 2) юумэндэ обгүй болохо, дурагүй болохо, дура хүрэхөө болихо (терять охоту *к чему-л.*, испытывать отвращение): *Хүн гэдэһэ садхалан болоходоо, бардам боложо, бага сагын юумэ тоохоёо болижо гутана* (Ц. Дон); **дураа гутаха** юумэндэ обгүй болохо, дурагүйдэхэ, дурагүй болохо, дура хүрэхөө болихо (терять охоту *к чему-л.*, испытывать недовольство *или* неприязнь): *Жаргалтанда тэрэ дураа гутажа, сухалаа хүрэжэ байһанаа мэдэрбэ* (Г.-Д. Дамбаев); **ойгоо гутаха** а) хараха дурагүй болохо, юумэ хараад охихо, бөөлжэхөө һанаха (чувствовать отвращение, брезговать *чем-л.*): *Тиигээд лэ эндэхи тамхинай утаанһаа, сагаанай хүншүүһээ, архиин үнэр танарһаа ойгоо гутаһан юумэдэл, хахан ханяан хажуудахи таһалга руу орошобо* (Ц.-Ж. Жимбиев); б) *шэлж.* дурагүйдэхэ, жэрхэхэ, үзэн ядаха (ненавидеть): *Нюсэгэн толгойто нүхэрынь гайхан һонирхон шагнажа, илагдаһан дайсанай үмхэй үлэгдэлһөө ойгоо гутан, зэбүүрхэн жэрхэжэ һуугаа бэлэй* (Ц. Дон); 2) үнэрэй гараха, анхилха (издаваться, распространяться – *о запахе*): *Тиигэжэ һуутарнь, улайшаһан нюдэтэй, барагар мэнэгэр болоһон зүһэтэй Шандаган малгайта тэмтэрһээр орожо ерэбэ. Аманһаань архиин үнэр гутана* (Ц. Дон); *Соробхилһон дүлэн соо эльгэ мяханай хүншүү гутажа, тагаан дээрэ сайн уһан табигдаба* (Ц.-Д. Хамаев); 3) амтанай мэдэрэгдэхэ (появляться, ощущаться – *о вкусе*): *Аман соонь гашуун амтан гутажа, хамараарнь шороб утаан бааяжа, лейтенантын хатаһан хоолойе жэгнэбэ* (Ж. Тумунов); *Чэмэдэй мэдээ ороходо, хүл гарынь уяатай, аман соонь шуһанай амтан гутажа байба* (Д.- Д. Дугаров); 4) уйдаха, гашуудаха, муудаха, сэдьхэлээ зобохо (расстраиваться, печалиться): *Тиигээд Цэрэнэйнгээ машинадаа һуулгаад, түрхэмүүдтэнь асаржархихада, нилээд гутаа, уйлаашье бэлэй* (Д. Эрдынеев); **гутаха гомдохо** (*гү, али* **гажарха**) сэдьхэлээ хүдэлгэхэ, гунигаха, уйдаха (унывать, впадать в уныние): *Тиигээд һүүлээрнь өөртөө ехэл голхоржо, гутаһан гомдоһон байнам* (Х. Намсараев); *Гутажа гажаржа ябаха хэрэггүй, хүнэй эхэ эсэгэ гээшэ хододоо мүнхэ ябадаггүй юм* (Х. Намсараев); **сэдьхэлээ гутаха** һанаагаа зобохо (переживать): – *Ухэтэр үри бэе гэжэ наһатай болоһон эхэшни сэдьхэлээ гутажа, бэеэ зобоожо байна* (Б. Санжин, Б. Дандарон); ○ **үжэхэ** *гэжэ үгэтэй парн. хэрэгл*.

ГУТАҺА(**Н**) *юум. н.* **гутал** *хара*.

ГУТАШАХА *үйлэ үг., видэй нэгэ түхэл* 1) шууд, тэрэ дороо муудашаха (вмиг, моментом испортиться): *Энээнһээ урда жэлнүүдтэ өөртөө үбһэ абадаггүй дээрэһээ хоёр-гурбан малаа тэжээхэ гэжэ баһал Бата зайһанһаа гуташаһан хаясаанай хур үбһэ абажа, хоёрдохи бугуулидань хүзүүгээ хэжэ үгэдэг байгаа хамнайбди* (Х. Намсараев); 2) юумэндэ обгүй болошохо, дурагүй болошохо, дура хүрэхөө болихо (терять охоту *к чему-л.*, испытывать отвращение); **дураа гуташаха** юумэндэ обгүй болошохо, дурагүй болошохо, дура хүрэхөө болихо (терять охоту *к чему-л.*, испытывать недовольство *или* неприязнь): *Энэмни иихэдээ намдаа дураа гуташаба хаяа, яахаяа тугаар бата зайһанда амархажа, һарюу үгэ хэлэнэ гээшэб, үнөөрөөшье энэмни юун хүн юм* (Х. Намсараев); 3) үнэрэй гарашаха (вмиг распространиться – *о запахе*): *Хүлһэнэй үнэр танар гуташаба* (Ц.-Ж. Жимбиев).

ГУТУУЛХА *үйлэ үг., идх. залог* 1) анхилуулха, үнэр гаргаха (издавать *запах*): – *Энэ юун танигдаагүй хүн хаанаһаа морилжо ерээд байнаб, – гээд, ташаагаа тулан, шүдөө зуубхилжа, хара архиин үнэр гутуулан шиганажа, ехэл хүшэрөөр уухилна* (Х. Намсараев).

ГУУ I *юум. н.* 1) эхэнэр хүнэй зүүдэг шүрэ hуулгаһан, hиилэмэл мүнгэн зүүдхэл. Гуу хоёр янзын байдаг юм: хүзүүнэй ба мүрэй. Хүзүүнэй гуу хадаа нюур таладаа гоё hиилүүртэй, мүн шүрэ hуулгажа гоёогдоһон тэбхэр болон түхэреэн түхэлтэй, мүнгэн үлгүүртэй гоёолто юм. Мүрэй гуу мүн лэ гоё hиилүүртэй дундань шүрэ hуулгаһан гурбан таладаа доошоо һанжаһан үлхөөтэй шүрэ болон хуба сасагтай, дэгэлэй мүрэ дээрэ хадагдадаг басагадай гоёолто (девичье украшение со вставками из коралла): *Мүнгэ шарагдаһан зэд гуугай үлгүүрэй жэнгирхэ дуулдаад, Доржын эхэ аарсатай оёорсог тэбэринхэй оробо* (Ч. Цыдендамбаев); 2) шагса бурханай гэр (ладанка с амулетом, носимая на груди, медальон): *Дагбаев хүхюунээр дуугараад, тэрэ гаржаамаяа гуудань һөөргэнь хээд, тяс гэтэр хаажа, гимнастёркынгоо хармаан руу хэжэрхибэ* (В. Гармаев).

ГУУ II *юум. н.* ганга, габа, жалга, hубаг (ложбина, овраг): *Тиигээд тэдэнэй урдаһан газараар һүрөөтэй гүнзэгы гуу һабанууд харагдана* (Х. Намсараев).

ГУУГ: гууг-гууг гэхэ *үйлэ у.* гулабхаагай абяа гараха (ворковать – *о голубях*): *Карнизай забһараар һууһан тагтаа шубууд, урин дулаан сагые хүсэһэн хүлеэһэн шэнги, гууг-гууг гэлдэжэ, гомдолтойгоор зогодоно* (Ц. Дон).

ГУУГАЛХА *үйлэ у., түнх.* ооголхо, дуудаха, хашхарха (кричать, подзывать, громко звать, кликать, аукать).

ГУУЖАМАР *тэмд. н.* хуушан нооһо, хөөбэр, үдэеэ гээжэ байһан (линяющий – *о птице, не могущей поэтому лететь*): *Гуужамар хара нохойнь тэрэнэйнгээ ажалые анхаралтайгаар харашоод, ойрохон игаажа хэбтэнэ* (Б. Мунгонов).

ГУУЖАХА *үйлэ у.* хабар болоходо гэрэй ба зэрлиг амитадай хуушан нооһо, хөөбэр, үдэеэ гээжэ, ондоо үнгэтэй болохо, *жэшээнь, хэрмэнэй намарай зээрдэ нооһониинь гуужажа, сэнхир үнгэтэй бамбагар үһэтэй болодог, зундаа шандаган боро байһанаа, үбэлдөө сагаан болодог г.м.* (линять): *Гэрэйнь баруун урдахи буланда байһан тээнги дээрэ һая гуужажа ябаһан үрхирмэ һорһотой, гүрөөһэнэй хоёр нойтон арһан, баһа жүлдэ, шаса булшангууд үлгөөтэй* (Х. Намсараев).

ГУУЛИЛУУЛХА *үйлэ у., идх. залог* гуулитай болгохо, гууляар гоёохые баадхаха (велеть покрыть бронзой): *Буда Бадма дарханда модон аягын хүбөөнүүдые гуулилуулба.*

ГУУЛИЛХА *үйлэ у.* гууляар гоёохо, бүхэлхэ (покрывать бронзой *или* латунью): *Эмээлэй дэбһэ гулилха*.

ГУУЛИН I **1.** *юум. н.* шара үнгэтэй үнгэтэ түмэр (бронза, латунь, жёлтая медь): *Үбгэд хэлсэгшэ: намарай хагдан – алтан, хабарай хагдан – гуулин гэжэ... – Цэрэмжэд Батуева хөөрөөндөө халашаба* (Ж. Тумунов); ◊ **гуулиниинь булталха** муунь харагдаха (показывать свою дурь): *Хэнэймнай гуулин булталгааб, Мархай аба ойлгохо байха даа* (Ц. Шагжин); **2.** *тэмд. н.* 1) гууляар хэһэн (латунный, бронзовый): *Эмээлэйнь сардамал мүнгэн бүүргэ, хазаарайнь гуулин тоборюулга һарын толондо ялаганажа, хэлэшэгүй баян хүнэй айлшалжа ерэһые гэршэлнэ* (М. Осодоев); 2) гуулинда адли үнгэтэй (медный, цветом как медь): *Наран амгалан оршоһон тосхоной гэрнүүдэй оройгоор, ангажа халюурһан добонууд дээгүүр гуулин туягаар харбанхай* (Д.-Д. Дугаров); **гуулин шара** гуулинда адли шара үнгэтэй (жёлтый, как медь): *Кафе соо нилээд удаан һуугаад гарахадамнай, наран оронхой, тэнгэри хаягаараа гуулин шара үнгөөр шаруулшанхай* (А. Жамбалдоржиев).

ГУУЛИН II *юум. н., яряан.* корей яһанай хүн (кореец, кореянка).

ГУУЛИТАЙ *тэмд. н.* 1) шара үнгэтэй үнгэтэ түмэртэй (с жёлтой медью); 2) *шэлж.* нэгэ муутай, муугаа харуулдаг – *хүн тухай* (неполноценный, с изьяном, с вредными привычками): *Энэшни нэгэ гуулитай аад, намда ехээр ороногүй*.

ГУУР *юум. н.* 1) үхэрэй болон амитанай нюрган дээрэ арһан мяхан хоёройнь хоорондо бии болоһон хорхой (личинки овода на спине у скота): *Үдын ааяма халуун наранда аляабар бага гуна гунжад гуураа халахадаа, һүүлээ годойлголдон, иишэ тиишээ хорёо хото зубшан гүйлдэнэ* (Х. Намсараев); 2) нүхэн, соорхой (свищ).

ГУУРТАХА *үйлэ у.* үхэрэй болон амитанай нюрган дээрэ арһан мяхан хоёройнь хоорондо хорхойн бии болохо, шархатай болохо, хэдэгэнээнэй үндэгэеэ малай нюрганда орхихо (появляться – *о личинках овода на спине у скота*).

ГУУРТУУЛХА *үйлэ у., идх. залог* гууртай болгохо (допустить появление личинок овода у скота).

ГУУРһА(Н) *юум. н.* 1) шубуунай үдэнэй хүнды гол (ствол птичьего пера); 2) юумэ бэшэхын тула хэрэглэгдэдэг байһан шубуунай үдэн (перо для письма): *Залхуу хүнүүд хажуураар газар эреэлхэ дурагүй, харин гууһаар саарһа эреэлхэ дуратай юм гээжэ эсэгэмни хэлэдэг* (Ч. Цыдендамбаев); 3)

түмэрөөр бүтээгдэһэн юумэ бэшэдэг хэрэгсэл (перо): – *Тэрэ сонин байна, – гээд, зоотехник хүбүүн блокнот гууран хоёроо гаргаад, бэшэхээ бэлдэн һууна* (Ц.-Ж. Жимбиев); 4) *шэлж.* зохёолшодой уран үгэ (мастерство писателя): *Тэдэниие баясхалангаар угтажа байдаг советскэ уран зохёолшодой хурса гууран дороһоо хэдэн олон уран һайхан зохёолнууд бэшэгдэжэ, арад түмэнэй дунда һонирхогдон, үрэ түгэлдэрөөр дэлгэрхэнь гээшэ* (Х. Намсараев); **гууран бэшэшэгүй, биирээр зурашагүй** хэлэшэгүйгөөр хэлэшэгүй, айхабтар (неописуемый, ≈ ни в сказке сказать, ни пером описать): *Сукоев энэ залуу сэбэр, гууран бэшэшэгүй, биирээр зурашагүй гэхээр эхэнэрэй шуһа даабарилһан сарбууе голхорон хараашье һаа, ... ажалаа үргэлжэлөө һэн* (Ж. Тумунов); ◊ **гууран гударха** юушьегүй болохо (лишаться): – *Гууран гударшоод һуухагүй, урданайш зон зөөриншэ нарин байдаг байна* (Ц.-Д. Хамаев); **гууран гуда** таһа, ехэ (очень): *Яков Александрович Емельяновые обком дуудажа, аппарадтаа асараа ха юм. Тэрэнэй һууриие эзэлхын түлөө Бадма Жапович Намсараев мүнөө гууран гуда, голоо таһа оролдоно гээшэ* (Д. Эрдынеев); ○ **саарһан** *гэжэ үгэтэй парн. хэрэгл.*

ГУУРҺАТА: хурса гууран *тэмд. н.* уран үгэтэй, бэлигтэй (талантливый): *уран бэлигтэй, хурса гууран зохёолшод*; **гууран хүлэг** далитай морин (пегас): *Тэдэнэр үльгэр түүхэдэ хэлсэгдэдэг гууран хүлэгөөр ниидэн ябана гээшэ гү гэхээр табаралдана* (Ж. Балданжабон).

ГУША I *юум. н.* 1) ашын үхибүүн, үбгэ эсэгэһээ доошонь тоолоходо, дүрбэдэхи үе (правнук); ○ **аша** *гэжэ үгэтэй парн. хэрэгл.*

ГУШААД *тоог. н., багл.* гуша тухай, гуша тойрон (около тридцати, с тридцать): *Эрдэнишье нилээн түргэн баабгайда ойртожо, гушаад алха газарта гансаараа ургажа байһан залуухан нарин хуһа түшөөд, буугаа залаба* (С. Доржиев); **гушаад онууд** мянга юһэн зуун гушанһаа мянга юһэн зуун гуша юһэн хүрэтэрхи онууд (1930-е годы): *Мантаг гэрэй эзэн ёһоор һаба хүргэжэ, гушаад онуудаар хамтын ажахы суг байгуулалсаһан нүхэдтөө духаряа барина* (М. Осодоев).

ГУШААДТАЙ *тэмд. н.* гуша тухай, гуша тойрон наһатай (около тридцати лет, приблизительно тридцать лет): *Тэрэнэй һамганиинь баһа гушаадтай, дунда зэргын бэетэй, урин шарайтай эхэнэр* (Ц.-Ж. Жимбиев).

ГУШААДТАЙХАН *тэмд. н., хөөрш.* гушаад наһатай (тридцатилетний): *Хорёод наһанайнгаа холшор үеые үнгэргэжэ, гушаадтайхан гунан наһаяа гэшхэжэ ябаһан залуу наһаниинь үбгэжөөлэй һанаае мүнөө эзэлһэн дурасхал бодолтой холбоотой юм* (Д.-Д. Дугаров).

ГУШАД *юум. н.* хориин 11 эсэгын нэгэн болохо омогой нэрэ (гучиты, *один из 11 хоринских родов*): *Аали удаан, аяг зөөлэн, / Үгэ дуу үсөөтэй, / Үнэн сэхэ зантай / Гушад омогтон.*

ГУШАДАХИ *тоог. н., дугаарл.* дараагаар гушанда тудаһан, гушанда тудаһан һубарил (тридцатый): *Аяар тэрэ гушадахи даланда / Аржагар гүльмэеэ хаяна хэбэртэй* (Н. Дамдинов).

ГУША(Н) *тоог. н.* гурбан арба, хорин юһын дараа тоо, гуша тоо ба толгой (тридцать): *Һүүлдэнь сүндүүгээ нээжэ, ялагар шара, шэб шэнэ зандаа һангай гушан һомо хүбүүндэ үгэбэ* (В. Гармаев); **гушан гурбан** а) аман зохёолдо шэдитэ тоо, мүн шажан мүргэлдэ элбэг хэрэглэгдэдэг тоо, илангаяа баатарнуудай тоо тэмдэглэдэг (тридцать три, *магическое число в фольклоре*): *Элдэб гоё угалза хээтэй сэнхир номин хүшэгэнь үглөөнэй һэбшээндэ һэхэгдэн намилзажа, гушан гурбан баатарнуудай, мүн дангина хүүхэдэйнь һаргама һайхан шарайе нэгэ халхалжа, нэгэ харуулжа байдаг гэхэл* (М. Осодоев); *Хүнэй сэмгээр хэһэн гандангуудые үлеэжэ байһан гушан гурбан хубараг нэгэ доро болижо, ямар нэгэн арьяатанай хэрхирһэн шэнги абяан сонастожо захалба* (Д. Батожабай); б) оло дахин *ерэхэ, хэлэхэ г.м.* (много раз); **Гушан гурбан мундарга** Саяан уулын гол томо оройнуудай шэмэг нэрэ (эпитет самых высоких скал Восточных Саян): *Харин үбгэн Байгалай амгалан байдалые хэр угһаа сахидаг домогто Саяан уулын гушан гурбан мундарганууд шандаган малгайнуудаа хэсылгэн үмдэнхэй, абарга томо гааһануудые һоросогоожо, сэнхир хүхэ утаа бушхуулжа байхадал харагдаха юм* (М. Осодоев); **гушан долооной жэл** хүнэй түрэһэн жэлэйнь гурбадахияа ерэлгэ, *иимэ жэлнүүдтээ (13, 25, 36 г.м.) хүн ехэ нарин бэеэ абажа ябаха ёһотой гэдэг* (тридцать седьмой год): *Гушан долоонойнгоо жэл дээрэ намайе асарһан байгаа* (Ц. Шагжин).

ГУШАНСАР *юум. н.* гушаһаа гараһан үхибүүн (правнук *по сыну*): *Энэ хүбүүн манай гушансар болохо юм.*

ГУШАТАЙ I *тоог. н.* гуша наһатай, гуша хүрэһэн (в возрасте тридцати лет, тридцатилетний): – *Гушатай эхэнэр гэжэ*

һанахаар бэшэл, хорёодтой басаган гэхээр лэ! – гэжэ Нэлли хойноһоонь атаархангяар харана (С. Цырендоржиев).

ГУШАТАЙ II: **аша гушатай** *тэмд. н.* хүбүүнэй үхибүүдтэй мүн тэдэнэй үхи хүүгэдтэй (имеющий внуков и правнуков): *Болодтон олон аша гушатай, мүн лэ олон зээ, зээнсэрнүүдтэй юм.*

ГУШТАГ *юум. н., хори* бурхан тахил аршаанаар сүршэхын тула тугасай һүүлээр хэгдэһэн сабдуур (павлиньи перья для опрыскивания аршаном жертвенных приношений).

ГУЯ *юум. н.* 1) хүнэй бэеын һүүжэһээ эхилээд, үбдэг хүрэтэрхи хуби (бедро): *Харанхыда нүхэдэймни нэгэн гуяыем үбшэнтэйгөөр шэмхэжэрхибэ* (С. Цырендоржиев); 2) амитанай хойто хоёр хүл: һүүжэһөө борьбо хүрэтэрхи хубинь (задние ноги, заднее стегно): *Тиигээд хониной мяханһаа бүхэли гуя отолжо, туулмаг соо хэбэ* (Ч. Цыдендамбаев); *Шарга дээрээ һэхэржэ һууһан Яабагшан алаг зээрдын баруун гуяые ташуурдаадхиба* (М. Осодоев); ◊ **гуя база** а) нэгэ эхэнэрэй хуушан ба шэнэ нүхэрнүүд (бывший муж и нынешний муж одной женщины по отношению друг к другу); б) *шог.* нэгэ эхэнэрэй нүхэр далда амараг (һайхасаан) хоёрынь (муж и любовник одной женщины по отношению друг к другу): *– А… Шимни тиихэдээ миниингээ Болодтой гуя база* (А. Шадаев); в) *барг.* нэгэ эхэнэрэй хуушан ба шэнэ нүхэрнүүд, мүн нэгэ эрын хуушан ба шэнэ һамгадууд (бывший муж и нынешний муж одной женщины, а также бывшая и нынешняя жена одного мужчины по отношению друг к другу); **гуя базатай хүн** ондоо эрэтэй гүйлдэдэг һамгатай хүн («рогоносец»); **гуяа альгадаһаар ерэхэ** хоохон, алга маахам бусаха (вернуться ни с чем); **гуядаа гурбан сагаангүй** нэгэшье мүнгэгүй, һохоршье сагаангүй (без гроша): *Гуядаа гурба сагаан үгы аад, булта ууха дуратайшуул үнгэрһэн ерэһэниие адаглан, ямар нэгэн танил, мүнгэтэй хүн дайралдашана аа гү гэжэ хүлеэнэ, ишшэ тиишээ харана* (Ц.-Д. Хамаев); 3) **ха** *гэжэ үгэтэй парна хэрэгл.*

ГУЯДАХА *үйлэ у.* 1) гуяһаа шүүрэн бариха, гуяда аһалдаха, гуя бажууха (ловить за ляжку, хватать ляжку); 2) мориной гуя руу шабхадаха, мориной гуя руу ташуурдаха (бить кнутом по крупу лошади): *Моридоо гуядан, түргөөр холодохоо забдана* (Ж. Балданжабон).

ГУЯДУУЛХА *үйлэ у., идх. залог* 1) гуяһаа баригдаха, гуяа бажуулгаха (быть схваченным за ляжку); 2) гуяа шабхадуулха, гуяа табижа үгэхэ (получить удар кнутом по крупу).

ГҮ 1. *част.* 1) *асууһан удхатай* (*вопр. част.*): *– Нэгэшье час ажалайнгаа асуудалнуудые мартажа, толгойгоо амаруулхадашни болохогүй юм гү, Должон?* (Ц. Дон); 2) *багсаамжалан асууһан, асуун маргаһан удхатай* яахаб, яаха гээшэб (ли, что ли): *Гүйжэ бодоод, уһа шүүдэргүй ангаһан холын сайбар халзан тала руу тэрьедэжэ гүйшэхэ болоо гээшэ гү?* (Ч. Цыдендамбаев); *Сугтаа ябаһан нүхэдни замдаа төөрижэ арилшоо гээшэ гү, харгыһаа гараад лэ, үгы болошоо* (Ц. Дон); 3) *марган зүбшөөһэн удхатай* (*частица для выражения согласия с оттенком сомнения*): *– Тиимэшье юм гү даа. Теэд хайшаа гээшэб даа* (Ц. Дон); 4) *ниилэлдэһэн холбоо үгын үүргэ дүүргэхэдээ, хойто тээнь али гэһэн үгын хэрэглэгдэхэдэ, зүришэлдэһэн удхатай* (*альтернативная вопр. част. в сложн. предложениях* или): *– Сэсэнтнай сээжэдээ байгаа юм бээ. Таршанаатнай тархидаа юм гү, али үшөө Турхаанда гээжэрхёод ерээ һэн гүт, мэдэгдэнэгүй* (Ц. Дон); 5) *мэдүүлэл соо хоёр гү, али гурба дахин дабтагдахадаа, зуришэлдэһэн удха харуулдаг* (*если частица* **гү** *употр. в предложении более двух раз, то предложение выражает противительное значение*): *Толгой, хүзүүн, зүүн гар, нюргандашни юумэ мүргэһэн гү, али мориной үдьхэлһэн гү – ехэ ехэнүүд шархатай, үрөөһэн хүлшни хүлдэшэһэн, харгын хажууда хэбтэжэ байһыешни оложо абаашаһан байгаа ха* (Ц. Дон); 6) *сложно мэдүүлэл соо урда тээнь байһан шалтагаанай деепричаститай хэрэглэгдэхэдээ, һаань гэһэн удхатай* (*в сочетании с усл. деепр. выражает значение «если»*): *Нэгэ юумэнэй буруу болобол, али дутуу байбал гү, бүри унтажа хонодоггүй, гурбан һаали дээрээ һэтэ ябажа хонодог хүн гүб даа…* (Ц. Дон).

ГҮБ I: **гүб даа** *част., баталһан удхатай* (*част. для утверждения высказывания* конечно, ведь): *– Командир хүн гээшэ ямаршье эрхэ байдалда бэеэ баржа шадаха ёһотой гүб даа* (Б. Шойдоков).

ГҮБ II: **гүб гэһэн** *тэмд. н., ага* томоотой, түбшэн (солидный): *гүб гэһэн хүн.*

ГҮБДЭРҮҮ *юум. н.* бадха, бэлсэрүү (прыщик, пупырышек).

ГҮБИ *част.* **гүб даа** *хара*.

ГҮБИГДЭХЭ *үйлэ у., хүлеэгд. залог* сохюулха, наншуулха (быть выколоченным): *Тоохоёо гүбигдэһэн шэрдэгүүдые гэртэ оруулагты.*

ГҮБИЖЭРХИХЭ *үйлэ у., видэй нэгэ түр-*

хэл 1) сохёодхихо, һэгсэрээдхихэ (трясти, выколачивать): *Мэдээ һаа, үшөө бүрэнхы байхада, кукурузынгаа эшэнүүдтэхи шүүдэр гүбижэрхихэ байгаа* (Б. Шойдоков); 2) *шэлж.* сэхыень хэлээдхихэ, табяадхиха (говорить прямо): *Бишни һай һанаһан хүндөө һанаһан байһанаа хуу хэлэжэрхидэг, сэхэ руунь гүбижэрхидэг амитан ха юмбиб даа* (Б. Мунгонов).

ГҮБИЛСЭХЭ *үйлэ у., хамтадх. залог* хамта наншалдаха, сохилдохо, урда урдаһаа хараад сохихо, бэе бэеэ сохихо (драться): *Теэд юун ха һэмши, хоёр «эрэ тахяа» хүнэй үгэ ойлгохоһоо байтагай, дуулахаяа болишонхой, гүбилсэжэ һалаха тээшээ тэгүүлбэ* (Б. Мунгонов).

ГҮБИСЭГӨӨХЭ *үйлэ у., видэй нэгэ түхэл* түргэ түргэн сохихо, һэгсэрхэ, сохин сохин байха (отряхивать, стряхивать).

ГҮБИХЭ *үйлэ у.* 1) юумые тооһо шоройһоонь сэбэрлэхын тула һэжэрхэ, һэгсэрхэ, һабаагаар һабаадаха (трясти, выколачивать, выбивать): *Зундаа уута хоорпын оёорто дарагдажа, буршин үнэртэй болошоһон үбэлэйнгөө үһэтэй хубсаһануудые гаргажа, наранда хатаана, шорой тооһыень гүбинэ* (Б. Санжин, Б. Дандарон); **гүбихэ сохихо** тооһо шоройһоонь сэбэрлэхын тула һэжэрхэ (выколачивать, выбивать): *Нилээд удаан тооһоёо гүбибэ сохибошье, харгыда дарагдаһан тооһонойнгоо хахадыешье гаргаха гээшэнь ехэл бэрхэтэй хэрэг байба* (Ч. Цыдендамбаев); 2) сохихо, наншаха (избивать): *– Ши унахадань юундэ дараад лэ табижархина гээшэбши. Би һаа даража һуугаад, болёоб гэтэрынь гүбихэ һэм* (Ц.-Д. Хамаев); 3) ургамалай сэсэглэжэ дүүрэхэ, сэсэгээ гү, али набшаһаяа унаха (отцветать, осыпаться): *Сэсэгээ гүбижэ байһан хартааб-хын эшэнүүдэй набша аятайханаар анхилна* (Д. Эрдынеев); *Нютагтамни ургажа байһан уляангирнууд ба хуһанууд хүйтэн ольбоной урда тээ набша намаагаа гүбин унагаажа, үйдхар гунигта дарагдан үлэбэ* (Д. Доржиева); 4) *шэлж.* эдихэ, зооглохо, хомхойгоор эдижэ орохо (набрасываться на еду, есть много и жадно); б) абаха, олзолхо, хонжоо наймаагаар олохо (выручить, наварить – *о деньгах*): *Ногоо эдижэ шүүһэлһэн үхэрөө эгээл саг дээрэ гүрэндэ тушаахань, ехэ мүнгэ гүбихэеэ һанаа* (Д. Эрдынеев).

ГҮБХҮҮ *юум. н., алайр* хүхы (кукушка).

ГҮБШЭХЭ *үйлэ у.* 1) *шангадх.* сохихо (бить, избивать): *Танхюун гал түймэр болон гүйжэ бодоод, һабаагаар сохишоо һэн. Нэгэ һабаагай хухархада, ондоо һабаагаар гүбшэжэ эхилээ һэн* (Ч. Цыдендамбаев); 2) *шэлж.* хомхойгоор, ехээр эдихэ (есть много и жадно): *Гэдэһэн һайсахан үлдэгдэһэн тула бүхэли мяха түглытэрөө гүбшэжэ, һула шүлэ сэрдытэрээ һорогдобо* (Ц.-Д. Хамаев).

ГҮБЫЛДЭХЭ *үйлэ у., угталд. залог* олоороо гүбэгэрөөр харагдаха (показываться буграми): *Хоёр хүбүүд хүл нюсэгөөр ябахадаа аятайханаар мүр болон гүбылдэһэн үбһэнэй ойро, хорёогой хажууда һуубад* (Ч. Цыдендамбаев).

ГҮБЫЛДЭШЭХЭ *үйлэ у., видэй нэгэ түхэл* түргэн гүбэгэр болохо (быстро становиться буграми): *Нүгөө гарайнь нюдарга зангидаатай, хүхэ һудаһануудынь гүбылдэшэнхэй байба* (Ж. Балданжабон).

ГҮБЫХЭ *үйлэ у.* гүбэгэрөөр харагдаха, тобогор байха, болохо (быть бугристым, бугриться): *...энэ гүбыжэ байгаа харгын далангай хүрзэ шоройшье, тэрээн дээгүүр табигдаһан шпалануудӨ* (Ж. Балданжабон); 2) бурьялха (вздыматься – *о воде*): *Хонидынь яашье уһа гаража үгэбэгүй, гүбын мушхаран, хара булангираар урдаһан уһанһаа айба, далтирба* (Б. Мунгонов).

ГҮБЭ *част., баталһан удхатай* тиимэ, даа, ха юм гэһэн удхатай (ведь): *Үхөө хатаагүй, миин шархатаад байһан баахалдайш ороходоо болохол, аюул ехэтэй арьяатан гээшэ гүбэ!* (С. Доржиев).

ГҮБЭГЭНЭЛДЭХЭ I *үйлэ у., угталд. залог* 1) олоороо тобойлдохо (показаться сплошь выпуклыми).

ГҮБЭГЭНЭЛДЭХЭ II *үйлэ у., угталд. залог* олоороо шэбэнэлдэхэ, олоороо шэбирһабир гэлдэхэ (бормотать, бурчать – *о многих*).

ГҮБЭГЭНЭХЭ I *үйлэ у.* гүбэгэд-гүбэгэд гэхэ, тобогороор харагдаха (быть, показываться выпуклым): *Баатар эрын гарайнь балсангууд хүдэлхэ бүринь гүбэгэнэнэд.*

ГҮБЭГЭНЭХЭ II *үйлэ у.* аман соогоо ойлгогдосогүйгоор дуугарха, шэбэнэхэ (бормотать, бурчать): *Тугаарай аргааханаар соностогшо аялга бага багаханаар шангадажа, гүбэгэнэн зэрэлгээтэһэн агаар дамжан, шэхэнэйм үзүүртэ улам эли тодо боложо байба* (Ц.-Д. Хамаев).

ГҮБЭГЭР *тэмд. н.* тобойгоод гараһан, далантаһан, тобогор (выпуклый): *Үдэ багта тэдээнэй Сагаан хадын арадахи гүбэгэр шэлэ дабажа, ара руунь уруудажа ябатар хоёр нохойнь урдаһаань гүйлдэжэ ерэбэд* (С. Доржиев); **гүбэгэр һудаһан** гүрышэһэн, гүрэгэр һудаһан (вздувшиеся, набухшие вены): *Уршышаһан арһатай, дабхасалдан асатаһан гүбэгэр хүхэ һудаһатай, яһан*

сарбуутай үбгэнэй гар Доржодо тон элеэр харагдана (Ч. Цыдендамбаев).

ГҮБЭД: гүбэд гэхэ, **гүбэд-шэбэд гэхэ** *үйлэ у., видэй нэгэ түхэл* аман соогоо шэбэнэн hагад дуугарха (бормотать, бурчать, говорить про себя): *Тиигээд аман соогоо гомдолтой-гоор нэгэ юумэ гүбэд гэн дуугараад, яарамгай тэргэдээ ошожо hууба* (Ц. Дон).

ГҮБЭНӨӨ(Н) *юум. н.* аман соогоо ойлгогдосогүйгөөр дуугаралга (бормотание): *«Энэ хараал муута Аляаһанай ноёнһоо боложо, алта зөөриһөө хуу дууһан һалаха болобо гүбди» гэжэ ноёд түшэмэдэй дунда гүбэнөөн шэбэнээн эхилбэ ха* (А. Шадаев).

ГҮБЭНЭЛДЭХЭ *үйлэ у., угталд. залог* олоороо аман соогоо дуугаралдаха, ойлгогдосогүйгөөр гүнгинэлдэхэ (бормотать, бурчать – *о многих*): *...гурбан гозогор юумэн һүүдэр мэтэ һүүдэгэнэлдэн, аман доторoo абир-шэбэр гүбэнэлдэжэ: – Үшөө эртэ байна, нэгэ нэгые уугаад, дулаасаад гарая, – гэжэ шэбэнэлдээд, байшан руу түргэн орошобо* (Ц. Дон).

ГҮБЭНЭХЭ *үйлэ у.* аман соогоо дуугарха, гүбэр-гүбэр гэхэ, шэбэнэн hагад дуугарха, ойлгогдосогүйгөөр аман соогоо дуугарха (бормотать): *– Үгы бы ... – гэжэ аман соогоо гүбэнөөд, манай эгэшэдэ ерэхэ бэшэг тухай һурахада, энэ эхэнэр юундэ сухалдадаг гээшэб гэжэ гайхан һуунаб* (Ц.-Ж. Жимбиев).

ГҮБЭР: гүбэр-гүбэр гэхэ, **гүбэр-шэбэр дуугарха** шэбэнэн hагад аргааханаар дуугарха, аман соогоо дуугарха, шэбэр-hабир дуугарха (бормотать, монотонно говорить): *Дулгар хүгшэн гэр доторoo гансаараа үлэжэ, гүбэр-гүбэр гэмэрнэ* (Ц. Дон); *Тээ нэгэ хэды болоод, газаа хүнүүд энеэлдэжэ байжа гүбэр-шэбэр гэлдэнэ* (Ч. Цыдендамбаев).

ГҮБЭРХЭ *үйлэ у.* аман соогоо дуугарха, аргааханаар дуугарха, гүбэр-шэбэр дуугарха (бормотать, бурчать, ворчать): *Хоршогор жаахан шабганса ябаган пеэшэнэйнгээ дэргэдэ забарууха шабхадажа, аман соогоо маани гүбэрнэ* (С. Цырендоржиев); *Харин хангай үргэн хүбшэ тайга үглөөгүүр болотор һэргэгшэхэ гэһэндэл, юушьеб бүглүүгээр гүбэрнэ* (Б. Мунгонов).

ГҮБЭРСЭГӨӨХЭ *үйлэ у., видэй нэгэ түхэл* 1) дээрэ дээрэһээнь гүбэрхэ, гүбэрөөд-гүбэрөөд абаха (бормотать без остановки, беспрерывно говорить себе под нос); 2) гүбэрөөшэ болохо, гүбэрһэн хэбэр үзүүлхэ (делать вид, что бормочет): *Өөрөө хэшээлэй забһарта Доржын тетрадьһаа ходо буулгадагаа мартаалтай. Би тэрээндэл буулгадаг бэшэб, – гэжэ гүбэрсэгөөбэ* (Ц.-Д. Хамаев).

ГҮБЭРЭЛДЭХЭ *үйлэ у., угталд. залог* олоороо гүбэр-шэбэр дуугарха, олоороо аргааханаар дуугаралдаха (бормотать, бурчать – *о многих*): *Үшөө Полуяновай даабаряар Хориһоо гараад гүйлгэлдэхэдөө бэдэрһэн тэдэл гурбамнай бэшэ аа гү гэжэ өөһэд хоорондоо гүбэрэлдэжэ ябаһан юм* (В. Гармаев).

ГҮБЭРЮУ *юум. н.* шабхадахада гү, али маажахада хүнэй бэедэ гараһан сараа, эдэгэһэн шархын hорьбо (след, шрам, рубец): *Дала мүрһөөнь эхилээд хэдэн гүбэрюунүүд шуһа лэбшэшоод, хүдэлхэ бүхэндэнь гамгүйгөөр үбэдхөөжэ байба* (Д. Эрдынеев).

ГҮБЭРЮУТҮҮЛХЭ *үйлэ у., идх. залог* шабхадажа гү, али маажажа хүнэй бэедэ сараа гаргаха (бить, ударять плетью или царапать так, чтобы остался след).

ГҮБЭРЮУТЭХЭ *үйлэ у.* шабхадуулжа гү, али маажуулжа бэе дээрээ сараатай болохо (покрываться рубцами от ударов плетью или хлыстом): *Гэхэ бүринь үбгэнэй нюрган дээгүүр зурагад зурагад гэжэ, шуһа нэбтэрэн гүбэрюутэжэ байба* (Ц. Дон).

ГҮБЭЭ *юум. н.* 1) үндэр газар, багахан набтар хада (бугор, холм, возвышенность): *Эндэмнай нэлэнхы уужам жэгдэ тала аад лэ, хоёр-гурбан налгай набтагар үргэн гүбээнүүд* (Б. Мунгонов); **гүбээ хада** (*гү, али* **добо**) үндэр газар, добо толгойнууд (холмы, возвышенности): *Ангарын саада эрьеэр сайбайлдаһан гүбээ хаданууд соохорлон харлажа эхилэнхэй* (Ц.-Д. Хамаев); *Ходоодоо үтэгжүүлжэ байһан газарһаа байха, үни сагай орхигдошоһон гүбээ добонууд надхан ургашоо ха юм* (Ц.-Ж. Жимбиев); ○ **добо**, **хада** *гэжэ үгэнүүдтэй парн. хэрэгл.*

ГҮБЭЭДЭХЭ *үйлэ у., ага* гүбээ өөдэ гаража ядаха (застревать на бугре – *о машине*).

ГҮБЭЭЛИГ *тэмд. н.* үндэр, доболиг (бугристый, холмистый): *гүбээлиг нютаг.*

ГҮБЭЭРХҮҮ *тэмд. н.* үндэр, доболиг (бугристый, холмистый).

ГҮБЭЭТЭЙ *тэмд. н.* доболиг, үндэр, хадархуу (бугристый, холмистый): *Харгы ташалан гүбээтэй, ухааба ялхитай* (Ц.-Д. Хамаев).

ГҮБЮУЛХЭ *үйлэ у., идх. залог* 1) hэжэрэгдэн, сохигдон тооhо шоройгоо арилгагдаха, сэбэрлэгдэхэ (выколачиваться, выбиваться): *– Тэрэ болотор секретарь басагаандаа энэ хубсаһанайм тооhо гүбюулыт даа!* (Д. Эрдынеев); 2) сохюулха, сохигдохо, наншуулха (быть побитым): *– Фашистнууд гүбюулжэ эхилээ* (С. Цырендоржиев).

ГҮГ: гүг-гүү гэхэ, **гүг-гүүг гэхэ** хүхын

донгодохо (куковать – *о кукушке*): *Хүхы шубуунай гүг-гүү, гүг-гүүг гэжэ донгодохонь сууряатана.*

ГҮГӨӨЛЖЭН *юум. н.* бүбөөлжэн (удод).

ГҮГЭЛ *юум. н.* буддын шажанай бүтээлдэ хэрэглэгдэдэг зандан модоной дабирхай; дабирхайгаар буйлуулһан үнэртэй бодос (смола сандалового дерева; мастика): *Гэр соо гүгэлэй аягүй шороб үнэр анхилна* (Ж. Балданжабон).

ГҮГЭНЭЛДЭХЭ *үйлэ у., угталд. залог* гулабхаануудай абяа гараха (ворковать – *о голубях*): *Гэр дээрэ гулабхаануудай гүгэнэлдэхэ таһалгаряагүй дуулдана.*

ГҮГЭНЭХЭ *үйлэ у.* гулабхаагай абяа гараха (ворковать – *о голубе*).

ГҮГЭҺЭ(Н) *юум. н., ург.* эдеэ хоолдо ба эмдэ ородог үбһэлиг ургамал, *урдань буряад үхибүүд дүрбэ наһатайһаа гүгэһэн, хурьган шэхэн, дааган шэхэн, гэшүүгэнэ мэтые танижа, түүжэ, малтажа һурадаг байгаа* (полевой бодяк): *... гэшэгэнээн, мэхээр, тибһэн, гүгэһэн, шэхэр-шабга, мэхэрһэн мэтын зүйлнүүдые…* (Х. Намсараев).

ГҮДЭРХЭ *үйлэ у., баруун бур.* бүдэрхэ (спотыкаться).

ГҮЖЭГЭР *тэмд. н.* томо, тарган (здоровый): *Наһа дүүрэһэн хайрата басагаанайнгаа дурасхалые муухай хэлээр дайрагдаһандаа уурлан голхорһон Дагдайн һамганай хасарай улаан мүнөө Мархансайн гүжэгэр хүрин нюурта зөөжэ ябашаба* (Ч. Цыдендамбаев).

ГҮЖЭР I *юум. н.* 1) хардаһан үгэ, хоб (клевета, сплетня): *Гүндэ улам үгы, гүжэртэ үгэ үгы* (Оньһ. үг.); ○ **гүр** *гэжэ үгэтэй парн. хэрэгл.*

ГҮЖЭР II *тэмд. н.* 1) зүрхэтэй, шэн, галзуу зоригтой (отчаянный); 2) шэрхи, хүдэр, боро мяхатай (выносливый); 3) хаб хара, гүн хара (тёмный, глубоко чёрный): *Гүжэр харанхы тэнгэридэ юун гэһэн олон одо мүшэд ялалзанаб* (Ц. Шагжин).

ГҮЖЭРДҮҮЛХЭ *үйлэ у., идх. залог* 1) хардахые баадхаха, хүнэй һайн нэрэ хиртүүлхые баадхаха (заставить клеветать, оговаривать, порочить, хулить); 2) хардуулха, муушалуулха (быть оклеветанным): *Үжэнхэйн үнэр танар болоһон түрмэ соо Намсарай хаагдаад байбашье, зориг хүсэлөө мүхөөгүй, засаг түрэ баригшадта үдэр бүри гүжэрдүүлбэшье, холбоо хэлхеэ хэжэ ябаһан нүхэдтөө хэлэжэ үгөөгүй юм* (Ж. Балданжабон).

ГҮЖЭРДЭЛГЭ *юум. н.* гүжэр хэлгэ, хардалга (клевета, сплетня): *Үгы даа, үгы, худал, худал. Хүнэй гүжэрдэлгэ. Миниий нүхэртэ ямаршье гэм зэмэ байхагүй* (Ч. Цыдендамбаев).

ГҮЖЭРДЭХЭ *үйлэ у.* хүниие хардаха, хүн тухай худал үгэ, муу һураг тарааха, һайн нэрэ хиртүүлхэ, гутааха (клеветать, оговаривать, порочить, хулить): *...Хумбаа Дагба колхоз соогоо элдэб будаляа хэрүүл гаргахын үүсхэл хэжэ, ушар мэдэхэгүй хүнүүдые бэе тээшээ татан идхажа, түрүү ударник һайн хүнүүдые гүжэрдэхэ, нэрыень гутаахын оролдолго саг үргэлжэ далдаар гаргадаг байгаа* (Ц. Дон).

ГҮЖЭРХЭ *үйлэ у., баруун бур*. мэдэжэ, һурагшалжа байха, мүшхэхэ (допытываться, разузнавать).

ГҮЗЭЭ(Н), **гүзөө(н)** *юум. н.* 1) малай эдиһэн хоол буйлуулдаг досоо таладаа үһэтэй хэдэн таһалгануудһаа бүридэһэн хүнды орган, эрхэтэн (брюшина, рубец): *Тусхайлбал, намар үүсэ хэхэдээ, малайнгаа зүрхэн, эльгэн, бөөрэ, хошоног дүрбэнһөө бэшэ пооторхыень һайса угаагаад, гүзээн соонь хэжэ хүргэдэг* (Д. Шагдарова); 2) гэдэһэн, үбсүүнһээ доошонхи үбэр бэе (живот, брюхо): – *Үшөө тиигээд, арбууздал моро монсогор гүзээтэй болоод ерээрэй! – гэжэ Иван энеэбхилэн захина* (Ч. Цыдендамбаев); *Вертолёт гүзээгээрээ хабсагай шудархань аа гү гэхээр саһата шэлэ ойртошобо* (Д.-Д. Дугаров); **гүзээндээ һанаха** *эхир., булг.* досоогоо бодохо, дотороо бодомжолхо, боро ухаандаа болбосоруулха (думать про себя); ○ **гэдэһэн** *гэжэ үгэтэй парн. хэрэгл*.

ГҮЗЭЭНЭЙ *тэмд. н.* гэдэһэнэй (брюшной; кишечный): *гүзээнэй үбшэн.*

ГҮЗЭЭРХҮҮ *тэмд. н.* гэдэһэ ехэтэй, томо гэдэһэтэй, тэжэгэр, тэрзэгэр (пузатый): *гүзээрхүү томо хүн.*

ГҮЙБЭШЭЛХЭ *үйлэ у., түнх.* уяха, зангидаха (завязывать узел).

ГҮЙГДЭХЭ *үйлэ у., хүлеэгд. залог* гүйлгүүлхэ (быть в беге): – *Ажал барагдаха, эрихэ гуйха юумэн дутаха бэшэ, юрэдөөл, хүлһөө бууха болотороо гүйгдэбэ* (С. Цырендоржиев).

ГҮЙГӨӨ(Н) *юум. н.* хүн, амитанай түргэн харайжа ябалга (бег): *...гэлдэжэ һамгад шаг шууя табилдана, сааша наашаа гүйгөөн харайлдаан болоно* (Х. Намсараев).

ГҮЙГӨӨШЭ 1. *юум. н.* һоригдоһон морин, урилдаанда табигдадаг хурдан морин (бегунец, бегун): *Гүйгөөшэ болохо хурдан үреэ һүрэг адуун соо үсөөхэн дайралдадаг гээшэ* (Г.-Д. Дамбаев); **2.** *тэмд. н.* һургагдаһан, урилдаанда табигдадаг (беговой, скаковой): *Наранай туяаһаа улайран ягаарһан набшаһадай дундуур сагаан*

тэмээнүүд, боосоото урилдаанда бэлэн байһан гүйгөөшэ морид харагдана (Ч. Цыдендамбаев).

ГҮЙДЭГЛЭХЭ *үйлэ үг.* гүйгөөд гүйгөөд абаха, гүйдэһэлхэ (бегать время от времени).

ГҮЙДЭЛ *юум. н.* 1) хүн, амитанай түргэн харайжа ябалга, түргэ түргэн гэшхэн урагшаа дабхилга (бег): *Тиигэһээр моридой гүйдэл аалидажа, хойно хойноһоо һубарилдан, харгы замдаа орон зурыбад* (Ц.-Ж. Жимбиев); **гүйдэл дундаа** гүйжэ ябахадаа, гүйжэ байгаад (на бегу): *Демьяновэй урдаһаань пистоледээ залахые хараһаар Дугар гүйдэл дундаа удаа дараа буудажархиба* (Б. Шойдоков); **гүйдэл татаха** *баруун бур.* гүйхэ (бежать); **шуһанай гүйдэл** шуһанай эрьесэ (кровообращение): *Тиигэжэ шуһанайнь гүйдэл һудаһаараа эршэдээ, дааранан, зобоһон ангууша хүбүүнэй бэе дулаасаа, амидарха этигэл найдабаринь бүхэжөө* (Д.-Д. Дугаров); **сагай гүйдэл** сагай түргэн ябалга (бег времени): *Сагай гүйдэлэй табараан дундуур / Сагаа һара дүшэ дахин / Энээхэн минии толгой дээхэнүүр / Эрьен гараа һубарилдан…* (А. Жалсанов); 2) хөөрсэгэнөөн, хүлгөөн, хүл хөөрсэг табилган (суета, хлопотливое перемещение): *Мэдэгые абаха гэжэ байхадаа, үдэрые үдэр гэнгүй, һүниие һүни гэнгүй гүйдэл гаргаһаниинь һанагдаадхиба* (З. Гомбожабай); **гүйдэл харайдал** һабандаан, хүл хөөрсэг табилган (суета, хлопоты): *Гурба хоноод, үбһэ хуряалгада оролгон. Баһал нөөхи үдэр һүнигүй гүйдэл харайдални эхилхэнь гээшэ* (Б. Мунгонов); 3) *бөө* шүдхэр шулам, муу юумэнэй байдаг газар зам (место обитания духов).

ГҮЙДЭЛӨӨР *наречи* түргөөр (бегом, быстро): *Хүнэгтэй һүеэ үнеэнэйнгээ бошхогор гэдэһэн дороһоо абахаяа мартажархёод, хашаагай үүдэн тээшэ гүйдэлөөр ошобо* (Ц.-Д. Хамаев).

ГҮЙДЭЛТЭЙ *тэмд. н.* 1) гүйдэл һайтай, түргэн ябасатай (бегущий): *Нэгэ дасанда ишшэ тиишээ гүйдэлтэй, эмшэ гүрэмшэ, тарган пилхагар, табхар улаан лама байһан юм ха* (Х. Намсараев); 2) *шэлж.* түргэн үнгэрдэг, түргэн ябасатай (быстро проходящий): *… саг ошодог ёһоороол үнгэржэ эхилээ бэлэй. Тэрэнэй гүйдэлтэй эрмэлзэлэйнгээ бүтэсые зэргэлүүлхэдэ, һанаһан хэрэг айхабтар удаан бэелһэн байдаг* (Д. Эрдынеев); 3) *бөө* шүдхэр боохолдойтой, элдэб хии юумэ үзэдэдэг (нечистый – *о местности*); **гүйдэлтэй газар** хии үзэгдэл харагдадаг газар, гэр бараа табихада муу газар (неблагополучное место).

ГҮЙДЭЛТЭЙГӨӨР *наречи* түргэнөөр, гүйдэлөөрөө (бегом, быстрым бегом).

ГҮЙДЭЛТЭЙХЭН *тэмд. н., багадх.* бага зэргэ гүйдэлтэй (чуть-чуть бегающий).

ГҮЙДЭЛШЭ *тэмд. н.* гүйгөөшэ, хурдан, ульгам (скаковой): *…ямар гүүнүүд гүйдэлшэ хүлэгүүдые, шамбай моридые үгөөб, ямар гүүн һүрэгөө дахуулдаг, ямар азарга һүрэгтөө добтолһон шоные намнадаг, адуугаа яажа хуряадаг байһан тухай дурсан хөөрэлдэнэ* (Д.-Д. Дугаров); **гүйдэлшэ морин** урилдаанда табигдадаг, гүйгөөшэ (беговая лошадь, бегунец, скакун).

ГҮЙДЭҺЭЛХЭ *үйлэ үг.* 1) гүйдэг байха, гүйгөөд гүйгөөд абадаг байха (бегать, время от времени бегать); 2) *шэлж.* эхэнэрые эрьюулхэ (волочиться, ухаживать).

ГҮЙДЭҺЭ(Н) 1. *юум. н.* 1) хүн, амитанай түргэн харайжа ябалга, түргэ түргэн гэшхэн урагшаа дабхилга (бег): *Хайшааб даа гүйдэһэм хүрөөд байна*; 2) һуудалгүй, тэршээ хүн (непоседа); **2.** *тэмд. н.* һууригүй, һуури байрагүй, тэршээ (непоседливый).

ГҮЙЖЭРХИХЭ *үйлэ үг., видэй нэгэ түхэл* дары гүйшэхэ, тэрэ дороо гүйхэ (побежать, вмиг бежать): *Дэрсэгэр ута шэхээ бодхоожорхинхой борохон шандаган тэдэнэй харгые хүндэлэн гүйжэрхибэ* (С. Цырендоржиев).

ГҮЙЛГҮҮЛХЭ *үйлэ үг., идх. залог* гүйхые баадхаха, гүйлгэхэ (заставить бегать).

ГҮЙЛГЭ *юум. н.* 1) хүн, амитанай түргэн харайжа ябалга, түргэ түргэн гэшхэн урагшаа дабхилга (бег): *Зуун метртэ гүйлгэ хадаа хүнэй шуран хурданиие харуулдаг юм*; 2) *шэлж., шүүмж.* гүйлдөө харайлдаан, хүл табилган, хүл хөөрсэг бололго (беготня, суета): *Юунэй иишэ тиишээ гүйлгэ болоо юм?!*

ГҮЙЛГЭЖЭРХИХЭ *үйлэ үг., видэй нэгэ түхэл* дары түргэн гүйлгэхэ, шууд түргэн гүйлгэшэхэ (скакать, помчаться): *Хубсаһаяа яаруухан һэлгүүлээд, эршэмтэй түргэн мотоциклдаа мордожо, центр тээшэ гүйлгэжэрхинэ* (Д. Эрдынеев).

ГҮЙЛГЭЛДЭЖЭРХИХЭ *үйлэ үг., видэй нэгэ түхэл* дары түргэн олоороо гүйлгэлдэхэ (ускакать, помчаться): *– Бурхан үршөөг! – гэлдээд, гүйлгэлдэжэрхинэ* (Ж. Тумунов).

ГҮЙЛГЭЛДЭХЭ *үйлэ үг., угталд. залог* 1) хамта гүйлгэхэ, олоороо гүйлгэхэ (скакать – *о многих*): *Сагаан моридые унаһан арбаад хүбүүдэй орёолтотой нойтон һэеы шэрэжэ, хүхэ ногоон соогуур гүйлгэлдэхые Жалма харана* (Ч. Цыдендамбаев); 2) ямар нэгэн унаагаар ябаха (ехать *на чём-л.*): *Энэ үедэ Женя Баатар хоёршье ганса кинодо ородог бэшэ, мотоциклаар иишэ тиишээ гүйлгэл-*

дэдэг болобо (Г. Дашабылов); 3) *шэлж.* һабандаха, харайлдаха, хүл хөөрсэг болохо (суетиться): *Бидэнэр гүйлгэлдэн ябахадаа, баһал ехэ ажал хэнэ хэбэртэйбди* (Ц.-Ж. Жимбиев).

ГҮЙЛГЭЛДЭШЭХЭ *үйлэ у., видэй нэгэ түхэл* бушуу түргөөр гүйлгэлдэхэ (стремительно бежать, скакать): *Горхоной саана гэшүүһэнэй хухархань соностоод, моритой хүнүүд саашаа гүйлгэлдэшэбэ хэбэртэй* (В. Гармаев).

ГҮЙЛГЭЛСЭХЭ *үйлэ у., хамтадх. түхэл* 1) гүйлгэхэдэнь хабаадалсаха, гүйлгүүлхэ (помогать бежать); 2) *шэлж.* харуулха, харуулалсаха (показывать): *Нэгэ һарахаа үлүү саг соо бэе бэеэ харалсаагүй тэдэ хоёр урда урдаһаа харалсаад, урихан мишэрэл урал дээгүүрээ гүйлгэлсэн, дуугай байһанаа гар гараа адхан барилсашабад* (Г.-Д. Дамбаев).

ГҮЙЛГЭХЭ *үйлэ у., идх. залог* 1) гүйхыень баадхаха (заставлять бежать): *…тиихэдэнь бултыень зэргэлүүлжэ жагсаагаад, таһалга соогуур һубарюулан гүйлгэбэд* (Х. Намсараев); ◊ **нюдөө гүйлгэхэ** обёорон хараха, нюдөө ябуулха (рассматривать): *Нэгэ уншаһан юумэн дээгүүрээ хоёргурба дахин нюдөө гүйлгөөд, зунай сагта Сибириин эрхэ байдалда ябажа хони бэлшээхэ тухай хөөрэһэн брошюраяа хажуу тээшэнь орхижо, дурамаа нюдэндөө асарба* (Ц.-Д. Хамаев); **нёлбоһо** (*гу, али* **нюдөөрөө уһа**) **гүйлгэхэ** нюдөө уһатуулха, уһатай болгохо, уйлаганаха (прослезиться): *Нёлбоһо гүйлгэһэн хоёр нюдэниинь елэгэшэлдэн, хабданги хоёр зубхиинь забһарта хабшуулжархиһан мүльһэндэл харагдаа һэн* (Д. Батожабай); *– Ямар хүн намайе хардаба гээшэб, – гэжэ уйлаганан, нюдөөрөө уһа гүйлгэжэ, һалганан байхадань…* (Х. Намсараев); *Энэ үедэ углууда хэдэн эхэнэртэ хашагдаад һууһан эхэнэр нам тээшэ хараад, юрэл нюдэнһөө уһа гүйлгэжэ һууба* (Д. Дылгыров); **наймаагаа гүйлгэхэ** наймаалха, наймаа ябуулха (продавать): *Дамбагар зузаан газетэнүүдые һугабшалһан хүн мүнөөдэрэй һонин тухай шангаар ооглон, наймаагаа гүйлгэнэ* (Ц.-Ж. Жимбиев); (**арга**) **ухаа гүйлгэхэ** бодожо үзэхэ, бодомжолхо (обдумывать, думать): *Би баһал энээн тухай ухаагаа гүйлгэжэ хэбтэнэб, – гэжэ Дамба шэбэнэбэ* (С. Цырендоржиев); *Агуу Гоохон дүүхэйн арга ухаа гүйлгэжэ, Хүсэ шадалаа зангидажа байтарнь…* (Х. Намсараев); 2) морёор гү, али ямар нэгэн унаагаар ябаха (скакать; ехать): *Зээрдын түргэнөөр гүйхэ бүринь, талын һалхинда, далита бүргэдтэ хүсэгдэшэгүй түргэнөөр гүйлгэхэ дуран сэдьхэлдэ түрэнэ* (Ч. Цыдендамбаев); *Машинамнай саашаа гүйлгэн, бананай ургасын ойро тогтобо* (Ц.-Ж. Жимбиев); **гүйлгэжэ ерэхэ** морёор гү, али ондоо унаагаар хурдан ерэхэ (прискакать; приехать): *Тээ ябажа ябатарнь, мориной түбэрөөн дуулдаад, үндэр хээр моритой Дармажаб хойноһоонь гүйлгэжэ ерэбэ* (Б. Мунгонов); 3) шараха, будаха (покрывать *чем-л.*): *Тэдэнэйнь барюул дээгүүр алта гүйлгэһэн үзэгүүдээр «НБ» (Наполеон Бонопарт) гэһэн вензель һиилээтэй* (Ц.-Ж. Жимбиев); *Энэ хүнэй хүзүүндэнь шаажан гүйлгэһэн шарабтар ногоон гурбаад тэбхэр тэмдэг хадаатай* (Х. Намсараев).

ГҮЙЛГЭШЭХЭ *үйлэ у., видэй нэгэ түхэл* бушуу түргөөр гүйхэ, гүйлгөөдхихэ (стремительно бежать, скакать): *Хахалагдаһан газарай аятайхан анхилаа үзэхэ дураниинь хүрөөд, һөөргөө, Бугата тээшээ, гүйлгэшэн алдаха* (Д. Эрдынеев).

ГҮЙЛДӨӨ(**Н**) *юум. н.* гүйлдэлгэ, ябалган, хүл хөөрсэг бололгон (беготня, суматоха): *Хайшаашье харахада, хонидой гүйлдөөн, хүлгөөн, хүдэлөөн* (Ц.-Ж. Жимбиев); **гүйлдөөн харайлдаан** һабандаан, хүл хөөрсэг табилган (суета, хлопоты): *Юрэдөө тэрэ шадар ажал хэнгүй, бэеэ абаад байха забһар олдоногүй, гүйлдөөн харайлдаан, хүн машина хоёрой улилдаан, үрдилдэн тэмсэлдээн боложо байна хэбэртэй* (Х. Намсараев).

ГҮЙЛДЭХЭ *үйлэ у., угталд. залог* 1) олоороо гүйхэ, хойно хойноһоо гүйхэ (бежать, бегать друг за другом): *Эльгэнэйнгээ эгшэтэр, айбалхайнгаа хүндүүлхэ болотор гүйлдэжэ садаад, зэргэлээд хэбтэбэбди* (С. Цырендоржиев); 2) мориной гү, али ямар нэгэн унаагай олоороо түргэн ябаха (скакать; ехать – *о транспорте*): *Һүүлээрнь зэргэлээд гүйлдэжэ ябаһан хэдэн гүйгөөшэнүүдэй дундуур зурас гэн гарахадань, урдань оройдоол гурбан морид үлэбэ* (Д. Эрдынеев); *Энээгүүр адууһа малай зүргэнүүд, мори тэргын далантаһан харгынууд, машинануудай гүйлдэдэг үргэн салуу замууд һунана* (Ц.-Ж. Жимбиев); **гүйлдэхэ харайлдаха** олон мориной хатаралдаха (скакать – *о многих*): *Үшөө дахин толгойгоо үргэжэ өөдөө шэртэн харахадань, улаан дэлһэтэ моридынь гүйлдэн, харайлдан ябаба* (Ц. Шагжин); 3) *шэлж.* урдаха (течь): *Доржын нёлбоһод һубһатан гүйлдэнэд* (Ч. Цыдендамбаев); 4) хүл хөөрсэг болохо, һабандаха (суетиться, хлопотать): *Торгон тэрлигүүдтэй хэдэн басагад, хүбүүд эдеэ унда зөөжэ, аяга духаряа баришка, сүлөөгүй гүйлдэнэд* (Б. Санжин, Б. Дандарон); **һахы һалаг гүйлдэхэ** яараха, мэгдэхэ (сбиваться с ног): *Бидэ һахы һалаг гүйлдэн*

үбгэжөөлэйнгөө даабари дүүргэбэбди (С. Цырендоржиев); 5) *шэлж.* һалихай ябадал гаргаха (волочиться, ухаживать, гулять): – *Дайнда ябаһан хүн аад, дайнда ошоошодой һамгадтай гүйлдэнэ. Тэрэ баруун тээ гарыень бэшэ, үнөөхиинь таһалхаяа яаһан юм?* (В. Гармаев); 6) ямар нэгэн ааша гаргаха, элдэбээ гараха, зангаа харуулха (выказывать свои повадки): *Буряадайнгаа ёһо заншалые орхижо ябажа гүйлдэдэг хүнүүдые би буряад хүн гэжэ һанагшагүйб* (Ц. Шагжин).

ГҮЙЛДЭШЭХЭ *үйлэ үүд., видэй нэгэ түхэл* бушуу түргөөр гүйлдэхэ (стремительно бегать, пуститься в бег): *Тэрэнэйнгээ хойноһоо үхибүүд бүхы һүрэгөөрөө гүйлдэшэбэ гээшэл даа* (Ц. Шагжин); *Энэ адуун тугаарһаа хойшо намнуулжа, үлдүүлжэ, туулгажа, жэгшэ-шэһэн хэбэртэй, нэгэнэйнгээ даб гэһэн тээшэ гүйлдэшэхөөр бэлэн байна* (Ц.-Ж. Жимбиев).

ГҮЙЛСЭХЭ *үйлэ үүд., хамтадх. залог* гүйхэдэнь хабаадалсаха, хамта гүйхэ (участвовать в беге).

ГҮЙМГӨӨР *наречи* гүйдэлөөр, гүйдэл дундаа, түргөөр, түргэн (бегло, быстро): *Тэрэ сааріыень Дамдин гүймгөөр халта хараад, столойнгоо һугалга соо хэжэрхибэ.*

ГҮЙМГЭ *наречи* түргэн, нюдэнэй үзүүрээр (быстро, бегло): *Гонгор харюугай орондо үлгөөтэй зурагуудые гүймгэ харан, хүнэй анхаралда хүрэмөөр юумэн эдэнэй дунда бии юм гү гэһэндэл үзэгдэбэ* (З. Гомбожабай); **гүймгэ түргэн** нюдэнэй үзүүрээр (бегло, быстро): *Ёндон тэрэниень абажа, гүймгэ түргэн уншаад: – Аһаа! Шадааш, Должон! Хайшан гээд баряабши? – гэжэ урматай дорюунаар хэлээд, һууриһаа бодошоно* (Ц. Дон).

ГҮЙМЭ *тэмд. н.* 1) гүйхөөр, гүйжэ боломоор (такой, что может хорошо бежать): *Энэ мориной газаа түхэлые харахада, холын харгыда гүймэ хурдан байхаар*; 2) гүйхөөр, гүйжэ болохоор (такой, по которому можно бежать): *Энэ харгы хүл нюсэгөөр гүймэ зөөлэхэн элһэтэй*.

ГҮЙМЭҺЭГ *тэмд. н.* гүйдэг, гүймгэ (бегающий – *о глазах*).

ГҮЙРЭН *тэмд. н.* гүйдэг, гүйжэ ябадаг, гүйгөөшэ (бегающий): *гүйрэн үхибүүн.*

ГҮЙСӨӨЛГЭ *юум. н.* хүсэлдүүлэлгэ, дүүргэлгэ (завершение).

ГҮЙСӨӨХЭ *үйлэ үүд., идх. залог* хүсэлдүүлхэ, хүргэхэ, дүүргэхэ, үнгэргэхэ (исполнять, выполнять, завершать): *Хамба ламын адисай һүүлээр һанаһан зориһоноо гүйсөөхэ һанаатай хэдышье инагаар үбгэндөө хандажа хоноо һаань, уруу һуушаһан Намдаг хэрэглэжэ үгөөгүй ха юм* (Д. Батожабай).

ГҮЙСҮҮЛХЭ *үйлэ үүд., идх. залог* хүүлэхэ, дүүргүүлхэ, дууһуулха, гүйсэдхүүлхэ (завершать, заканчивать, доводить до конца).

ГҮЙСЭ *юум. н.* 1) ябаса, үнгэрэлгэ (ход): *Сагай гүйсые, ажабайдалай элдэб хубилалтые жэшэжэ үзэхэдэ һонин байдаг гэжэ һанагшаб* (С. Цырендоржиев); 2) ябаса, худалдагдалга (сбыт, продажа): *Намдагай наймаадаа гүйсэ һайтай бараа асархадань, удаан болонгүй худалдагдадаг*.

ГҮЙСЭГӨӨХЭ *үйлэ үүд., видэй нэгэ түхэл* 1) түргэ түргэн гүйхэ, гүйжэ ябаха, гүйд гэхэ (бегать, часто бегать): *... харин өөрөө газаагүүр гараад, гүйсэгөөгөөд, бухиндаагаа гаргаад ерыш даа, – гэжэ эрхэлүүлэн дуугарна* (Х. Намсараев); 2) гүйгөөшэ болохо, гүйһэнөө харуулхые оролдохо (делать вид, что бегает): *Лама үгсэгэшэн, һууридаа зохихоёо болижо, бодон харайн, гэр соогуураа иишэ тиишээ гүйсэгөөн, шоншорон ябатараа, гэнтэ уйдхартай утаар шуухиран, ошожо уруу духа болон һуушана* (Х. Намсараев).

ГҮЙСЭГҮЙ *тэмд. н.* ябасагүй, худалдагдасагүй, муугаар ябадаг (неходовой, неходкий): *Наймаагайнгаа гүйсэгүй байхадань, уруу дуруу зогсоһон үбгэн нюдэеэ ялалзуулаад, Хорлые ябашуужаг гэһэндэл…* (Г.-Д. Дамбаев).

ГҮЙСЭД 1. *тэмд. н.* 1) хүсэд, дүүрэн, бүхы (полный, укомплектованный, достаточный): *Наранай гүйсэд гараашьегүй һаань, үүдэнэй нээгдэхэдэ Доржын нюдэд һаргаба* (Ч. Цыдендамбаев); *Ленинградай гүйсэд хүреэлэлгэ соо дайсаниие сохижо байһан тухай түрүүшынхеэ уншаба* (Б. Шойдоков); **2.** *наречи* хүсэд, бүрин, бултыень (вполне, полностью): *Эдэшни үбһэнэй хүдэлмэриин дүүрэтэр, энээнээ гүйсэд шоморгожо гараал һаа, эрхим ажалшад гэжэ тоологдохо юм* (Х. Намсараев); **гүйсэд этигэхэ** лаб этигэхэ (полностью доверять): *Мышкинэй хүбүүдтэ, мүн баһа өөртэнь гүйсэд этигэжэ ябабашье, Баторов элдэбые бодоно* (Б. Шойдоков); **гүйсэд ойлголсохо** һайнаар бэе бэеэ ойлгохо (достичь полного взаимопонимания): *Саша Доржо хоёр үгээеэ гүйсэд ойлголсожо шадахашьегүй һаа, эрхим ханинар болобод* (Ч. Цыдендамбаев).

ГҮЙСЭДӨӨР *наречи* хүсэдөөр, бүринөөр (полностью, вполне): *Өөрынгөө ажаһууһан үедэ, өөрынгөө наһанда юу хэжэ шадаха арга боломжотой байгааб, тэрэнээ гүйсэдөөр, нэрэтэй түрэтэйгөөр тэрэ дүүргээ* (Ч. Цыдендамбаев).

ГҮЙСЭДҮҮЛХЭ *үйлэ үүд., идх. залог* хүсэд болгохо, хүсэлдүүлхэ (исполнять, выполнять, осуществлять, дополнять).

ГҮЙСЭДХҮҮЛХЭ *үйлэ үг., идх. залог* хүсэлдүүлхые баадхаха, хүсэд болгуулха (заставить исполнять *или* выполнять, осуществлять).

ГҮЙСЭДХЭГДЭХЭ *гл, хүлеэгд. залог* хүсэд болгогдохо, бэелэгдэхэ, бэелүүлэгдэхэ, дүүргэгдэхэ (быть исполненным *или* выполненным, осуществленным): *Энээнэй урда эмхидхэлгын түсэбые хэлсэһэн байгаа гээшэбди, тэрэмнай мүнөө гүйсэдхэгдэжэ, ажалнай эхилбэ* (Х. Намсараев).

ГҮЙСЭДХЭГДЭШЭГҮЙ *тэмд. н.* хүсэлдэшэгүй, бүтэшэгүй (невыполнимый, неосуществимый): *гүйсэдхэгдэшэгүй даабари*.

ГҮЙСЭДХЭЛ *юум. н.* хүсэлдэл, бүтэсэ, гүйсэд бололго (исполнение, осуществление, завершение).

ГҮЙСЭДХЭЛГЭ *юум. н.* хүсэлдэлгэ, бүтээлгэ (исполнение, осуществление, завершение).

ГҮЙСЭДХЭХЫ *тэмд. н.* хүсэлдүүлдэг, бүтээдэг, ябуулдаг (исполнительный): *аймагай гүйсэдхэхы хороон*; **гүйсэдхэхы комитет** (**гүйсэдком**) гүрэнэй засаг захиргаанай, өөрын захиргаанай зургаан (исполнительный комитет, исполком): *Училищи дүүргэһэнэйнгээ һүүлээр Суранзан Жанчипов Агын тойрогой гүйсэдхэхы комитедэй соёлой таһагай инспекторээр хүдэлһэн байна* (Д. Базарова).

ГҮЙСЭДХЭХЭ *үйлэ г.* 1) дүүргэхэ, хүсэд болгохо, хүсөөхэ, бэелүүлхэ (исполнять, выполнять, осуществлять, завершать): *Мүнөө табан жэлэй түсэбые гүйсэдхэхэ хэрэгтэ ажалшан бүхэн гэнэгүй сэхээр, гэрэлтэмэ ехэ зоригоор ород байна* (Х. Намсараев); 2) наадаха, дуулаха (исполнять, играть, петь): *Арбаад жэлэй саана гүйсэдхэһэн олонхи дуунуудыень залуушуул мүнөөшье хангюурдажа, арадай дуунай мүнхэ һайхан наһатайе харуулжа байна бшуу* (М. Осодоев); **хатар гүйсэдхэхэ** хатарха, хатар харуулха (исполнять танец): *Хэдэн басагад сагаахан халаадуудые үмдэжэ, һаалишанай ажал харуулһан хатар гүйсэдхэбэ* (Ц,-Ж. Жимбиев); **роль гүйсэдхэхэ** роль наадаха (исполнять роль): *«Энэрил хайра» гээжэ зүжэгтэ Аламжиин Буладай роль Зоригто Ринчинов гүйсэдхэбэ* (Н. Бальжинимаева).

ГҮЙСЭДЭХЭ *үйлэ г.* хүсэд болохо, хүсэлдэхэ, хүсэхэ (исполняться, выполняться, осуществляться).

ГҮЙСЭЛГЭ *юум. н.* хүсэлгэ, дүүргэлгэ, бэелэлгэ, хүрэлгэ, наһалалга (выполнение, исполнение, осуществление, достижение – *о возрасте*): *хуулиин наһа гүйсэлгэ*.

ГҮЙСЭЛТЭ *юум. н.* дүүргэлтэ, хүсэлтэ, бэелэлтэ (исполнение, выполнение, осуществление).

ГҮЙСЭНГИ *тэмд. н.* 1) хүсэһэн, хүсэд, бэелүүлэгдэһэн (исполненный, выполненный, осуществленный); 2) бэежэһэн (зрелый).

ГҮЙСЭТЭЙ *тэмд. н.* ябасатай, худалдагдахаар, худалдагдамаар (ходовой, ходкий): *Мүнөө эндэ худалдагдажа байһан эд бараан сооһоо ... гастрономическа талаараа янза бүриин архинууд гүйсэтэй хаш* (Ц.-Ж. Жимбиев).

ГҮЙСЭХЭ *үйлэ г.* 1) дүүрэхэ, хүсэхэ, бэелүүлэгдэхэ (завершаться, оканчиваться): *Хүшэ таргаяа гүйсэжэ, Алтан хужар дайдаһаа Алтан хужар долёожо…* (Х. Намсараев); **бэеэ гүйсэхэ** ургаха, томо болохо, бэеэ хүсэхэ (оформиться, вырасти): *Бэеэ гүйсэһэн элүүр тобир басаганай…* (Х. Намсараев); **хуулиин наһа гүйсөөгүй** хуулиин наһа хүрөөгүй, хүсөөгүй (не достигший совершеннолетия): *Үбгэд, хуулиин наһа гүйсөөгүй үхибүүд лэ үлөөбди* (Д. Эрдынеев); 2) хүрэхэ, болохо (исполняться): *Би арбан зургаа наһа гүйсэжэ, басагадай хойноһоо харасагаажа, бараг эрэ хүн хэбэртэй ябадаг болобоб* (Х. Намсараев); *Алтанхан ойгоо гүйсэжэ, Агуухан амжалтаа бүридхэбэ* (Х. Намсараев).

ГҮЙХЭ *үйлэ г.* 1) түргэ-түргэн хүлөө хаялжа нэгэ газарһаа нүгөө газар хүрэхэ, түргэн харайжа ябаха (бегать, бежать): *Үргөөл хэжэ агнаха ябадалда заабол ан гүрөөһэ үргөөжэ үгэхэ, һайн шишлдар бэетэй, хонгёо хоолойтой, бэеэ гамнангүй гүйхэ, һайрхуушаг хүнүүд хэрэгтэй байна бшуу* (Х. Намсараев); **гүйжэ ерэхэ** түргэн харайжа ерэхэ (прибежать): *Жаргал ойронь гүйжэ ерээд, сай түргэхэн табижа, зомгоолоор галаа носообо* (Д. Эрдынеев); **гүйжэ гараха** харайгаад ябашаха (убежать): *Заяаханай нюдэн уһатаад, үүдэ үдьхэлэн, гүйжэ гараба* (Ц.-Д. Хамаев); **гүйжэ бодохо** һүрэжэ бодохо, харайжа бодохо (вскакивать, быстро вставать): *Эсэһэн эжыngээ заримдаа һүниндөө үйлаанһаань һэрихэгүйдэ гүйжэ бодоод, үлгыень хүдэлгэн байгша һэн* (С. Доржиев); **гүйхэ нохойе гүйхэгүйнь һаатуулба** һаад тодхор болохо, һаатуулха (чинить препятствия): *Гүйхэ нохойе гүйхэгүй нохой һаатуулба гэдэгтэл, шамдаа һаад тодхор болобо ха юмбиб, – гэжэ Будажаб өөр тухайгаа заааньше зобоһон янзагүйгөөр хөөрэнэ* (Д.-Д. Дугаров); 2) ямар нэгэн унаагай хурдан ябаха, мухариха (ехать, катиться – *о транспорте*): *Автомобиль харгыгүй газараар гүйнэ, тэрэнэй олон мөөрнүүд дороһоо хоёр тээшээ уһан сэсэрнэ* (Ц.-Ж. Жимбиев); **ahan**

шадалаараа гүйхэ бии үгыгөөрөө харайха (бежать со всех ног): *Сержант өөрынгөө тэнэг һэдэлгые балаалхын тула бандидуудай хороһон агы нүхэнэй ара тала тээшэ аһан шадалаараа гүйбэ* (В. Гармаев); 3) ябаха, хүдэлхэ, ухаалдиха (бежать, течь – *о мыслях*): – *Үзэһэншье юун байхаб, тиимэ юумэдэ ухаамни гүйхэеэ болижо, мохоороо хүн бэзэб* (Х. Намсараев); 4) урдаха, гараха (течь – *о слезах и пр.*): *Түрэһэн ганса эсэгымни һүүлшын хандалга хаяа гээжэ Бадан һанаха-даа, зүрхэ сэдьхэлынь хүмэрижэ, нюдэндэнь эзэлүүдгүй уһан гүйбэ* (Б. Санжин, Б. Дандарон); *Ямаршьеб танигдаагүй жэгтэй долгин басаганай бэеэр гүйжэ, сабиргай өөдэнь халуун шуһан хөөрөөд, нюурайнь үнжэгэн арһан таталдахадал гэбэ* (Г. Дашабылов); 5) ямар нэгэн ааша гаргаха, элдэбээ гараха, зангаа харуулха (выказывать свои повадки): *Хайшан гэхэб, иимэл хадаа хоб хэлэжэ, хоёрой хоорондо холшогоноожо ябажа гүйнэ хаямши даа* (Х. Намсараев); 6) һабандаха, хөөрсэгэнэхэ (суетиться): *Олёодой бүтүүхэн һэм гээд, айхабтар эбшэ туһаша боложо, сусал удхална, халбага табаг зөөлсэнэ, газаа гэртэ гүйнэ* (Ц. Дон); 7) эхэнэрые эрьюулхэ, гүйдэһэлхэ, һалихай ябадал гаргаха (волочиться, ухаживать): *басагадай хойноһоо гүйхэ*; 8) һайн худалдагдаха, ябаха – *наймаан тухай* (идти – *о торговле*): *Энэ һаяын яармагта зунай хубсаһан ехээр гүйбэ.*

ГҮЙХЭН 1. *тэмд. н.* 1) гүнзэгы бэшэ, гүн бэшэ, бага (мелкий, неглубокий): *Ханаабайнь уһан гүйхэн болошоод, хашар шалайханаар урдана* (Ч. Цыдендамбаев); *Эгээл иимэнүүдээр малтаха хэрэгтэй, Дан гүнзэгы байбал муу. Дан гүйхэн байбал баһа муу байха* (Х. Намсараев); **гүйхэн табаг** гүнзэгы бэшэ, жалагар табаг (неглубокая тарелка): *Гүйхэн табагууд дээгүүр дутуу мүлжэгдэһэн яһанууд, тарган мяханай хэршэмэгүүд, зарсашанхай буузанууд болон бусад эдеэ хоолой үлөөдэһэн* (Ц.-Ж. Жимбиев); 2) *шэлж.* халиргай, халюухайдаһан – *бодол тухай*; гүнзэгы бэшэ, удха багатай, холын хараагүй (поверхностный, несерьёзный): *...гэхэ мэтэ гүйхэн шалиг юумэ аман соогоо гансаараа шэбэнэн дуугаржа, бэеэ һамаарууланһууна* (Х. Намсараев); **гүйхэн сэдьхэл** һэбхи сэдьхэл (ветреная душа): *Байрагүй годигонуур / Басага һугадабал, / Гүйхэн сэдьхэлынь / Гүйсэд ханадаг* (Ш. Нимбуев); **2.** *юум. н.* гүнзэгы бэшэ газар, онгосоор ябахадаа, оёор шудархаар бага уһатай газар (мель): *Бурьяма сагаан саханай / Гүйхэн дээгүүр табижа…* (Х. Намсараев).

ГҮЙХЭНӨӨР *наречи* 1) гүнзэгы бэшээр, багаар (мелко, неглубоко): *Дан гүйхэнөөр малтана гээшэ хат* (Ц.-Ж. Жимбиев); 2) *шэлж.* бэлээр, удхагүйгөөр, холын хараагүйгөөр (поверхностно, несерьёзно): *Мэхэшэн гохошон ябаа юм һаа, тэрээниие шадажа ядаха гэжэ яаха юм, яагаа гүйхэнөөр юумые бодогшобши!* (Х. Намсараев).

ГҮЙХЭНШЭГ *тэмд. н.* балай гүнзэгы бэшэ (мелковатый): *Гүйхэншэг худагай оёорто уһан палшаганахадал гэжэ байгаа һэн* (Д. Батожабай).

ГҮЙШЭХЭ *үйлэ үүд., видэй нэгэ түхэл* бушуу түргэнөөр гүйхэ (пуститься в бег): *Доржо бэеэ барингүй, шуухирса уйлаад, гэдэргээшье харангүй, гэр тээшээ гүйшэбэ* (Ч. Цыдендамбаев).

ГҮЛ: гүл-гүл гэхэ *үйлэ үүд.* шэнгэн юумэнэй шолшогонохо (булькать): *Уе үе «гүли ... гүли ... гүл ... гүл» гээжэ аяшарһан ядарһан амитанай сэдьхэл һанаанда амтатай һэрюухэн мэтэ соностоно* (Х. Намсараев).

ГҮЛГЭДЭХЭ *үйлэ үүд.* гүлмэрдэхэ, хүсөөр багадаха, залуудаха (быть *или* оказываться слабым *или* неокрепшим, по молодости неопытным): *Ябадалдаа ядаржа, Гүйдэлдөө гүлгэдэжэ, Хүхэ шоно болобо* (Х. Намсараев).

ГҮЛГЭЛҮҮЛХЭ *үйлэ үүд., идх. залог* гүлгэтэй болгохо, гүлгэ гаргуулха, зулзага түрүүлхэ (дать возможность ощениться, принести приплод): *Гахай гүлгэлүүлжэ, поршоонхынь наймаалаад, олзотой болохо һанаатай хүршэмнай олон эмэ гахай абаба*.

ГҮЛГЭЛХЭ *үйлэ үүд.* 1) гүлгэ гаргаха (щениться): *Мүлжэжэрхиһэн яһа, гүрөөһэнэй гүрөөһэнэй годонуудые харахадаа, дүтэ шадар гүлгэлһэн шоно бии байна гээжэ гансата тааба* (Д. Батожабай); 2) ургамалай шэлбэһэндэ гүлгэнэй бии болохо (распускать почки): *Заримдаа һайхан намар боложо, һалаа эшэнүүдээ хухалуулан арбайлдаһан Таһархайн голой бургааһад дахинаа гүлгэлдэг бэлэй* (Ц.-Ж. Жимбиев).

ГҮЛГЭЛЭЛГЭ *юум. н.* гүлгэтэй бололго – *һөөг, модод тухай* (почкование).

ГҮЛГЭ(Н) 1. *юум. н.* 1) нохой болон нохойн түрэлэй зэрлиг амитадай зулзага, хүбүүн (щенок, детёныш диких животных): *Тиигээд айлшанаа мордохуулжа газаашаа гарахадаа, Баярмаа гэрэйнгээ гэшхүүр дороһоо шара үлэгшэнэй нарай гүлгэдэй нэгыень абажа һарбайба* (Ц.-Ж. Жимбиев); *Шоно болбол гүлгэдтөө ехэ мээхэй амитан* (Х. Намсараев); **шонын гүлгэн** бэлтэргэ, шонын хүбүүн (волчонок): *Хабарай шара саханай ороходо, тэдэ нүхэнүдые ангуушад һахижа, шонын гүлгэдые бариха гэжэ ядаа*

бэлэй (Ж. Тумунов); **баабгайн гүлгэн** баабгайн зулзаган (медвежонок); **гүлгэн нохой шүдэрхүү, залуу хүн эдирхүү** (Оньh. ү.) түүхэй залуу, гэнэн хонгор (≈ молодо-зелено, по молодости лет неопытен, наивен): *«Гүлгэн нохой шүдэрхүү, залуу хүн эдирхүү» гэжэ залуу комбайнер багшаһаань хойнотонгүй ябахаһаа гадна, зарим нэгэ үдэр урдань ородог болобо* (Б. Ябжанов); **гүлгэн шоные hургана** (Оньh. ү.) залуу хүнэй наһаараа аха хүндэ заабари хэлэхэ (≈ яйца курицу учат, молодой старого поучает): *Яахаяа бөөе шэрээбта? – гэнэ. – Болигты! Монхой гэшхэхэ гэшхэдэлээ таньһаа hурахагүй. Жодоото бөөе hургаха гээшэмнай гүлгэнэй талаһаа шоные hургажа байһандал адли болоно бэшэ гү!* (П. Малакшинов); 2) набшаһата модоной шэлбүүһэндэ бии болодог задараагүй набшаһан (почки): *Модоной гүлгэн хадаа hэмээхэнээр, ойронь хүнэй үгы байхада, түр зуура мартахадашни гү, али унтаандашни набшаһахан болошоһон байдаг* (Ч. Цыдендамбаев); **гүлгэ hабар** ургамалай нэрэ (название травянистого растения): *Харин ханаабай дээдэ талаар тон ондоо сэсэгүүд, абар табархан хонхонууд, гүлгэ hабар, хилганатаһан баг сэг мангир, түмhэнэй сууртаһан арангад, торголиг зөөлэхэн hэмбэрэгүүд, hөөгүүд архайлдана* (Ч. Цыдендамбаев); 3) *хараал.* золиг, бузар (сволочь, сукин сын): *Тонил саашаа, хилар нохойн гүлгэн! – гэжэ Дагбые хараан намнаба* (Ц. Шагжин); *– Муу нохойн гүлгэн даһаа! Саһа бордоһон болохыень мэдэhээр байжа, хонидыем зорёон Хёлго руу туугаа алтайш!* (Ц.-Д. Хамаев); **2.** *тэмд. н., шэлж.* гүлмэр, наһаар бага, залуу, хүгжөөгүй, нарай, нялха (слишком молодой, неокрепший, неопытный): *– Эрдэмтэ аба гэртээ гүт? – гэһэн үхибүүнэй гүлгэ нарайхан абяан тэрэ дары дуулдаадхиба* (Ч. Цыдендамбаев); *Ринчиниие тэбэрижэрхихэ, урал дээрэнь бүрүүлтэжэ эхилhэн зөөлэхэн, гүлгэн hахалыень хургаханаараа эльбээд, хасарыень таалажархиха дураниинь хүрэбэ* (С. Цырендоржиев); **гүлгэн модон** залуу, ургажа эхилhэн модон, зулзага модон (молодое деревце, молодая поросль): *Эмээл, хазааргүй эмниг мориндо юу байхаб, эрье, жалга газарые hэтэр харайжа, гүлгэн мододые хухар нугар дайран, гүйhэн тээшээ гүйжэл ябаба* (Д. Батожабай); **гүлгэн хартаабха** hая гараһан жэжэхэн хартаабха (молодой мелкий картофель): *Хоёр хүбүүд гүлгэн хартаабха газаһаа оруулаад, сэбэрлэжэ захалба* (В. Гармаев).

ГҮЛГЭХЭН 1. *юум. н., хөөрш.* багахан гүлгэн (щеночек): *Эхин түрүүн модоной мүшэртэ заахан гүлгэхэ няагаад, hүүлдэнь тэрээнээ ногоон набшаһан болгодог тэрэ амитадые хараха гэжэ зарим hүни би газаа маряажа хоногшо hэм* (Ч. Цыдендамбаев); **2.** *тэмд. н., шэлж.* гүлмэр, наһаар бага, залуу, хүгжөөгүй, нарай, нялха (слишком молодой, неокрепший, неопытный): *…байдал түхэлынь буришье гайхамшагтай hайхан, тэды гүлгэхэн наһанай хүүгэд соо тодорхой, найртай үзэгдэхэнь тэрэ бэлэй* (Х. Намсараев).

ГҮЛГЭРЫ *тэмд. н.* 1) бэежээгүй, залуухан, гүлмэр (неокрепший, юный, неопытный); 2) шэнгэн (жидкий).

ГҮЛД: гүлд гэхэ, гүлд-гүлд гэхэ *үйлэ ү.* шэнгэн юумэ залгиха, холд-холд гүүлэхэ (глотать *жидкость*): *Түрүүлэгшын аршаан хүртэhэндэл шэмэжэ уухадань, Божой хундагатай архияа нэгэ амяар гүлд гүүлэжэрхёэд, хургаһанайнгаа шүлэ хоёр-гурба халбагадаад, гаһаяа гаргажа: – Зай, хабарайнгаа тарилгада бэлэн гээшэ гүбди? – гэжэ асууба* (Ц.-Д. Хамаев); **гүлд байса** (*гү, али* **гэтэр**) **залгиха** абяатайгаар холд байса залгиха (звучно глотать): *Тарган хониной мяха томо томоор отолон, аман соогоо хоёр-гурба хүлхөөд, гүлд байса залгина* (Б. Санжин, Б. Дандарон); *…эдеэнэй үнэртэ аматайрхан, шүлhөө нэгэ удаа гүлд гэтэр залгяад абана* (Х. Намсараев).

ГҮЛДЫЛГЭХЭ *үйлэ ү., идх. залог хүзүүгээ* hунааха, ута болгохо, үлыхэ (вытягивать *шею*): *Мүн баһа хойнохи үдхэн бургаһан соohоо хүрибтэр хара томо амитан бултайжа, хүзүүгээ гүлдылгэн маряһаар, малнууд тээшэ баахар-баахар гэшхэлбэ* (Д.-Д. Дугаров); **толгойгоо** (*гү, али* **тархяа**) **гүлдылгэхэ** тархяа үлылгэхэ, хүзүүгээ hунааха (вытягивать шею): *…Халзан нюдөө ехэ болгожо, толгойгоо гүлдылгэн, шагнаһанай hүүлдэ, нюураа хуурайгаар уршылган, уйлахаяа hанаһанай маяг үзүүлнэ* (Х. Намсараев); *Харин хүрин азарга дүрбэн хүлтэ дээрмэшэдэй дүтэлhые мэдээд, тархяа доогуур гүлдылгэжэ, hалхинда hүүл дэлhэеэ хиидхэн, hүрөөтэйгөөр шононуудай урдаһаа добтолоод, hөөргөө адуундаа гүйжэ ерэнэ* (Б. Санжин, Б. Дандарон).

ГҮЛДЫХЭ *үйлэ ү.* 1) хүзүүгээ hунаагаад байха, үлыхэ (вытягивать шею): *Хоолойдонь нэгэ тиимэ зөөлэн аад, үдхэн юумэн торосолдобо. Нёлбожо хаяхаа зүрхэлбэгүй. Нюдөө таһа анижа, гүлдын hууже залгяад, дээрэhээ абан hанаа алдаба* (М. Осодоев); 2) *шэлж.* хүмэдхөө буулгаха, барагар хара болошохо (насупиться, иметь мрачный, хмурый вид): *гүлдыгөөд hууха*.

ГҮЛДЫХЭДЭХЭ *үйлэ үг., хөөрш.* хөөрхэнөөр урагшаа үлышэхэ (вытягиваться вперёд): *Удангүй Тахуунай орожо ерээд, ламынгаа урда ошожо, гүсын хоолой шэнгихэнээр гүлдыхэдэжэ, үгэ хэлэхыень хүлеэн ядажа, шэлэ хүзүүн дээгүүрээ дэмы дэмы эльбэсэгээн, маажасагаан байна ха* (Х. Намсараев).

ГҮЛДЫШЭХЭ *үйлэ үг., видэй нэгэ түхэл* бушуу түргэн хүзүүгээ үлылгэхэ (быстро вытягивать шею): *Хүзүүниинь гүлдышэнхэй, бүлхи залгяад, хахашаһандал* (Ж. Балданжабон).

ГҮЛДЭГ: гүлдэг-гүлдэг гэхэ *үйлэ үг.* абяатагаар залгиха (звучно глотать): *Сандан ноён бүлхиндэ хахашаһан шэнги, нюдөө бэлтылгэн гүлдэг-гүлдэг гэжэ байтараа…* (Ж. Балданжабон).

ГҮЛДЭГЭД: гүлдэгэд гэхэ *үйлэ үг., видэй нэгэ түхэл* абяатагаар залгижарихаха (звучно сглотнуть): *Нуухасаанай аман соо саашань залгяагүй аарсан ехэ байжа, толгойгоо бүтүү дохижо, зүбшөөһэнэй тэмдэг мэдүүлээд, харин һүүлээрнь балгаһан аарсаяа гүлдэгэд гэжэ залгина* (Х. Намсараев).

ГҮЛДЭГЭР 1. *тэмд. н.* 1) урагшаа үлыһэн, хүзүүгээ һунааһан (с вытянутой шеей); 2) һуунайһан, ута, ута унжагар аад гүбыһэн, гүбэгэр, голдогор (вытянутый, длинный, продолговатый): *Мүнөө пушкануудай гүлдэгэр томо сэмгэнүүд яаралгүйхэн дээшээ үргэгдэн байба* (Ж. Тумунов); *Үдхэн гэгшын уляаһан мододоор хушагдаһан хоёр гүлдэгэр гүбээнүүдые дабаад, горхоной тохойнуудые тойроод орхиходонь…* (Ж. Тумунов); 3) *шэлж.* хүмэдхөө буулгаһан, барагар хара болошоһон (насупившийся, мрачный, хмурый); **2. гүлдэгэр-гүлдэгэр гэхэ** *үйлэ үг.* залгисагааха, юумэ залгижа ядан байха (сглатывать): *…тойн яһаяа амандаа хээд, нюдөө анижа, залгижархин гэхэдээ, хахажа, муухай сагаа эреэн нюдэ харуулаад, зоходожо байһан зунай буха шэнги, гүлдэгэр-гүлдэгэр гэжэ гарааараа газар тулаад һууна* (Х. Намсараев).

ГҮЛДЭЛЗЭХЭ *үйлэ үг.* үлэлзэхэ, хүзүүгээ һунааха (то и дело вытягивать шею): *Хүл дээрээ тохилзон, / Хүзүүн дороо гүлдэлзэн, / Хахан торон байтараа…* (Х. Намсараев).

ГҮЛДЭРҮҮЛХЭ *үйлэ үг., идх. залог мориной толгойе* жолоохоонь баряад доошонь дараха (заставить *коня* наклонить голову вниз поводом).

ГҮЛДЭРХЭ *үйлэ үг.* 1) мориной толгойдо хазаар углажа, доошонь гү, али хажуу тээшэнь татаха (накидывать узду на лошадь, притягивать голову коня поводом к ноге или к луке седла); 2) *оохор* оруулха, хаяха (вдевать, накидывать *верёвку*); 3) *баруун бур.* дайралдаха (попадаться, натыкаться): *Ябажа ябаһаар, хайша хайшаа һольбосолдон унаһан дайр дархи модонуудтай гэнтэ гүлдэрбэ* (А. Шадаев).

ГҮЛЕЭ *юум. н.* хаб загаһанай ами абахын тула мүльһэн дээрэ гаргаһан нүхэн (отверстие, проделываемое нерпой во льду для дыхания).

ГҮЛЗӨӨРГЭНЭ *юум. н.* набтархан эшэдэ ургадаг, сагаахануул толботой улаан жэмэс (земляника): *Хаа яа бороогой нам гэбэл, хүсэд эдеэшээгүй нэрһэ, гүлзөөргэнэ түүхэеэ гарахабди* (С. Цырендоржиев).

ГҮЛИГЭР *тэмд. н.* 1) гэлигэр, мүлигэр, ялагар (гладкий, скользкий); 2) *хяагт., сарт., ивалга* хүнөөр ниисэгүй, саана-наанагүй (нелюдимый, необщительный).

ГҮЛИИХЭ *үйлэ үг., хяагт., бэшүүр* шарайгаа барайлгаха, хүмэдхөө буулгаха (насупиться, помрачнеть).

ГҮЛМЭР *тэмд. н.* залуу, залуухан, хонгор, гэнэн хонгор, бага, бэежээгүй (молодой, юный): *Тэрэ буржагар үһэтэ дуушан ээлжээтэ олзоёо олобоб гэжэ хүхеэд, дурлаһан хэбэр үзүүлэсэгээн, гүлмэр басаганай сэдьхэл хүлгөөбэ гээшэ гү?* (С. Цырендоржиев); **гүлмэр залуу(хан)** эдир залуу, хара бага, бэежээгүй (молодой, юный): *Мэнэ һаяхана гүлмэр залуу хүбүүхэн ябаһан аад, мүнөө хүсэ шадалаа нэмэһэн эрэ хүн зогсожо байба* (А. Ангархаев); *Гүлмэр залуухан басаганай урда бэрхэтэй хоёр харгы һалаатаад байна бшуу* (Б. Санжин, Б. Дандарон); **гүлмэр наһан**, **гүлмэр залуу** (*гү, али* **жороо**) **наһан** 10–15 наһанай үе, үхибүүн наһан (отрочество): *Ринчин үшөөл гүлмэр наһандаа ябана, хожом алдуу эндүүгээ ойлгоходоо, эхэдээ баяр хүргэхэ* (С. Цырендоржиев); *Тэрэ һайхан гүлмэр залуу наһаяа һанангүй яахабиб* (Б. Мунгонов); *Гүлмэр жороо наһанайнь эгээ һайхан хаһа энэ горхонтой таһаршагүй холбоотой ха юм* (М. Осодоев); **гүлмэр гэнэн** (*гү, али* **арюухан**) хонгор гэнэн, мэхэгүй (юный, неопытный, наивный): *Ахынь сэдьхэлдэ атаархалай багахан ошоной аһаашье һаань, гүлмэр гэнэн үхибүүн азатай байгша гэжэ баһа һанан шэбшээд, һанаагаа амараа һэн* (С. Доржиев); *Залуу хүбүүнэй гүлмэр арюухан сэдьхэл зүрхэндэ ехэл хүхюутэй, урматай баяртай ябана хэбэртэй* (Б. Мунгонов); **гүлмэр багахан** (*гү, али* **заахан**) бага, бэежээгүй (маленький, неокрепший): *Үшөө гүлмэр багахан туладаа айха гээшые арайл мэдэнэгүйл гээшэ ааб даа* (Б. Мунгонов); *…эжынгээ үгыдэ сэрэгшын хубсаһатай*

орохон дүрьень гүлмэр заахан зүрхэндөө няагаад, уйдхартай гомдолтойгоор уйлахадаг һэн (Ц.-Д. Хамаев).

ГҮЛМЭРДЭХЭ *үйлэ үг.* залуудаха, хүсэ шадалгүйдэхэ, дүй дүршэлөөр бага байха (быть молодым или неопытным, не войти в силу): *Хорёодхон наһандаа гүлмэрдөөгүйб, / Хурсахан зоригоор харюусаалби* (Х. Намсараев).

ГҮЛМЭРХЭН *тэмд. н., хөөрш.* залуухан, багахан, бэежээгүйхэн (молоденький, юный): *Тиигэхэ хоорондоо наһанайнгаа үндэрһөө алдуу эндүүгээ хаража, ямаршье гүлмэрхэн, тэнэгхэн ябаа һэнбиб даа гэжэ шаналжашье болохо* (Ц.-Д. Хамаев); **гүлмэрхэн наһатай** багахан, бэежээгүйхэн (юный, неокрепший): *Мүнөө ой тайгые оёорһоонь урбуулан алдажа байгаа һүрөөтэй һалхи шуурган соо, хэды гүлмэрхэн наһатайнуудшье һаа, нэгэшье убайлнагүй* (Х. Намсараев).

ГҮЛЫ *юум. н.* 1) худагай гонзоли, ондорго модон, дүүжэн (колодезный журавль); 2) тэргэ дээрэ модо мухарюулха гохо (палка-стяг для закатывания бревна на телегу).

ГҮЛЬ: гүль-гүль гэхэ шолшогонон урдаха (журчать): *Энээхэн нарин гол гүль-гүльхэн гэһэн нэгэ адлихан хүгжэмөө хашаргүй хүгжэмдэжэ, Бэлшэрэй хужарлиг уһые Байгал худар мэлмэрүүлнэ* (Ц.-Д. Хамаев).

ГҮЛЬМЭ *юум. н.* 1) загаһа барихада хэрэглэгдэдэг, утаһа бэе бэетэйнь зангидан холбожо бүтээһэн хэрэгсэл, шүүр (рыболовная сеть): *Нууһаа уһа удхахадаа, замагай дунда гүльмын байхые харажархеод, үсэгэлдэрэйнгөө модоор догоодон татажа, эрье дээрэ гаргабаб* (Д. Доржиева); **гүльмэ губшуур** оохор холбон зангидажа бүтээһэн загаһа баридаг хэрэгсэлнүүд (рыболовные сети): *Эндэ загаһашад гүльмэ гүбшуур табижа, онгосоор иишэ тиишээ шумууһан түргөөр ябанад* (Х. Намсараев); **гүльмэдэ оруулха** а) *загаһа* гүльмөөр бариха, губшуурдаха (ловить сетью): *Гүльмэдэ орохон загаһандал хитагашан, зүрхэмни шарбалзашаба* (Ц.-Д. Хамаев); б) *шэлж.* мэхэ гохын аргаар бариха, албадаха (заманить в сети); в) *шэлж.* бэе тээшээ татаха (завоевать сердце): *Урихан зүрхыем гүльмэдэ оруулаад басаган табинагүй* (Ц.-Ж. Жимбиев); 2) *боох., түнх.* дүрөөбшэ (чепрак): *Тэбхэр ногоон дүрөөбшынь / Гүльмэ гэжэ хэлсэхэдэнь, / Тэндэ таниха болоо һэм* (Х. Намсараев).

ГҮЛЬМЭДЭХЭ *үйлэ үг.* гүльмөөр загаһа бариха, губшуурдаха (ловить сетью рыбу).

ГҮЛЮУРДЭХЭ *үйлэ үг., хяагт.* халтирха, холжорхо, халгаха (скользить): *Мүсэн дээр үхэр гүлюурдэн.*

ГҮМНӨӨ *юум. н., ород* дээрэнь таряа сохидог, хүрьһэнһөөнь сэбэрлэгдэһэн талмай, газар (гумно): *Эдэ үдэрнүүдые уридлан зугаатынхид таряагаа хуряажа, гүрэндэ тушаажа, хүрэнгынгөө орооһо гүмнөө доро зөөжэ үрдибэ* (Г.-Д. Дамбаев).

ГҮН I **1.** *тэмд. н.* 1) гүнзэгы, гүйхэн бэшэ, нюруу оёор хоёрынь хоорондоо ехэ зайтай (глубокий): *Доромнай гүн хүхэ океан олон түмэн долгинуудаа туун, уршалаатана хэбэртэй* (Ц.-Ж. Жимбиев); **гүн гүнзэгы** а) нюруухаа оёор хүрэтэр ехэ зайтай (глубокий): *Эдэ ондо ондоо зохёолнуудай уншагдаха дуулдаха аялгань тон лэ хоёр ондоо; нэгэниинь һүртэ һалхи шуурганай урдахана шууян шааян байһан гүн гүнзэгы далайн абяан гэхээр* (Ч. Цыдендамбаев); б) үнэн, далда (истинный, скрытый): *Мүнөө болоод байхада, багшынгаа тэдэ хэлэдэг үгэнүүдые һанахадамни, зүгөөргүй гүн гүнзэгы удхатай һургаал заабари байһан байдаг* (Д. Дарижапова); 2) үдхэн, үргэлжэ, хүжэ, таһалгаряагүй (густой, сплошной, заросший, глухой): *Горбачугай нэрэ зүүгээд ябаһан Томисас Тоом Шаманка горхониие үгсэн зугадажа, Баргажанай гүн ехэ тайга руу шургаба* (Б. Мунгонов); **гүн зузаан** (гү али **гүжэр**) үргэлжэ, хүжэ (непроходимый, густой): *Баруун тээһээ зүүн тээшээ нюргатажа ошоһон энэ гүн зузаан хүбшэ аяар Яблонай шэлэ тулатар ошоһон байха юм* (Х. Намсараев); *Тэрэмнай хүн амитанай гэшхээгүй гүн гүжэр ой модон – джунгли ха юм* (Ц. Шагжин); **гүн этэгээд** *будд.* дуган дасангай баруун тала (правый придел храма); 3) ехэ, шанга, халуун, эршэтэй (очень сильный, напряжённый, достигший высшей степени – *о чувстве, состоянии, переживании*): *Энэ гансахан үгэ гүн найдал түрүүлжэ, хүбүүнэй, Алдарай эхэ Долгорой халуун зүрхые булгилуулан, ухаан бодолынь холуур төөрюулдэг* (Ц.-Д. Хамаев); **гүн ехэ баяр** үнэн сэдьхэлэй баяр (глубокая благодарность): *Танай манда үзүүлһэн аша туһын түлөө гүн ехэ баяр хүргэнэбди* (Б. Санжин, Б. Дандарон); **гүн бодолтой** гүнзэгы, юумэнэй үндэһэ узуур харахан, шэнжэлһэн бодолтой (глубокомысленный): *Гэрэл мэтэ сэдьхэлтэй, далай мэтэ гүн бодолтой хүн байшоош* (Ц.-Д. Хамаев); **гүн бодомжолго** юумэнэй үндэһэ узуурые ухашалһан бодомжолго, ухаатай бодол (глубокомыслие); **гүн ухаан** ниигэмэй, хүнэй бодомжолгые юрэнхылэн шэжэлхэ эрдэм ухаан (философия): *Ажаябадалай удха табилангые зон нүхэдтөө ойлгуулха, ажабайдал, ажал, тэмсэл тухай буурашагүй гүн ухаан хүсэлһөө*

эхитэй булад гуурһанай мүр иигээд лэ таһарһаниинь хараптай даа (Д.-Д. Дугаров); **гүн (сагаан) сэдьхэл** энэрхы, нимгэн сэдьхэл (переживающая, сострадающая душа): *Ямар хонгёо гоё хоолойтойень, гүн сэдьхэлһээ дууладагыень тиихэдэл мэдээ бэлэйб* (Ж. Тумунов); *Гүн сагаан сэдьхэл гээшэ, хай даа, хүндэ дэмы үгтэдэггүй* (С. Доржиев); **гүн жаргал** дүүрэн, түгэс жаргал, жаргалан (полное счастье): *Энэ наһажаал болоһон эхэнэрэй хүрин нюур шарай эреэлшэнхэй, гэбэшье нюдэн соонь гүн һайхан жаргал толорно, тэрэ солгёон хоолойгоор мэндэшэлнэ* (Ц.-Ж. Жимбиев); ◊ **гүн болохо** ямар нэгэн таарамжатай шиидхэбэри олон, сэдьхэлээ ханажа намдаха, һанаа тэгшэрхэ (успокоиться, приняв решение и получив удовлетворение); 4) гүнзэгы, удаан саг соо үргэлжэлһэн (глубокий, долгий): *Дурна зүгэй улаан мүшэд доро / Дууража байһан минии Эхэ орон / Гүн нойрһоо һэрибэ* (Д. Улзытуев); **2.** *юум. н.* 1) гүнзэгы газар, сээл (глубина, глубь): *Алтан дэлхэйн гүн сооһоо зузаан хүрьһыень нэбтэрэн гараһан хүсэ ехэтэ, амидаралта уһан!* (Ц.-Ж. Жимбиев); **тэнгэриин гүн** тэнгэриин алас (небесная даль): *Лүнхэгэр хүхэ тэнгэриин гүн соо хүбэн сагаан үүлэд аалихан үлгыдүүлэн, хөөбэлзэн, зүүн зүг руу үлэ мэдэг һолжорнод* (С. Цырендоржиев); 2) холо газар, дүлии таһархай газар (глушь, окраина): *Саһанай орожо үбэл болошоогүйдэ зэрлиг ямаад Саяан уулын гүн руу харгылжа эхилдэг* (Ц.-Д. Хамаев); *Иигэжэ хэлээд, тэрэ гэнтэ нюдаргаа зангидажа, талын гүн руу занаба* (Д. Эрдынеев); **тайгын гүн** ойн гүнзэгы, шэдхэ хүбшэ, шэдхэ шэрэнги (лесная глушь): *Тиигээд тайгын гүн соо үгы болохо гэһэндэл маряагаад, үнөөхи шэрэнги соогуур урагшаа дабшаба* (Ц. Цырендоржиев); 3) *шэлж.* гүнзэгы, оёор (глубина, глубь): *Оюун бодолой гуниие уудалжа, эрдэмэй шата дамжахадаш, үргэн тээшэнь залуулжа, үндэр өөдэ дэбюулхэб* (Ц.-Д. Хамаев); *Жаргал харахан зүрхэнэйнгөө гүндэ Шулуун нүхэрөө бахархан байгаа һэн* (Д. Эрдынеев).

ГҮН, гүн II *юум. н., хууш.* тайжын хэргэм (княжеский титул): *Түмэндоржо гүнэй зүгһөө буруушаалта оробогүй, тиимэһээ тэрэниие бүгэдэ һаналаа нэгэдэн дэмжээ һэн* (С. Норжимаев).

ГҮНГИНЭХЭ *үйлэ у.* 1) хүнхинэхэ, дүүехэ, дүнгинэхэ (гудеть, шуметь): *Һогтожо түүхэйршэһэн тархинь эзэ эхигүй шууяжа, шэхэндэнь хүнүүдэй дуулажа байһандал гүнгинэхэ юм* (М. Осодоев); 2) аман соогоо ямар нэгэн аялга гаргаха, аалиханаар дуулаха (напевать про себя): *Тэрэмнай аман соогоо ямаршьеб дуу гүнгинэхэдэл гэнэ* (Ц.-Ж. Жимбиев).

ГҮНГЭНӨӨ(Н) *юум. н.* тодо бэшээр таһалгаряагүй дуулдаһан абяан, дүүеэн, хүүеэн (гудение, шум, жужжание): *Амидыл хадаа һуунабди гэжэ хэн нэгэнэй хэлээшье һаа, олоной гүнгэнөөн тэрэ үгые тодоор дуулгуулха байгаа аал?* (Ч. Цыдендамбаев); **зүгынүүдэй гүнгэнөөн** зүгынүүдэй дүүеэн (жужжание пчёл): *Доржын унтаридаа ороод хэбтэхэдэ, шэхэндэнь зүгынүүдэй гүнгэнөөн, тоо томшогүй олон таршаануудай шабжан шанга шоншороон, Цогтоевой огсом хашхараан, ташуурай тамшааха дуулдаһаар байна* (Ч. Цыдендамбаев).

ГҮНГЭНҮҮЛХЭ *үйлэ у., идх. залог* 1) дүүехые баадхаха, дүнгинүүлхэ (заставить жужжать); 2) аман соогоо ямар нэгэн аялга гаргаха, аалиханаар дуулаха (напевать про себя): *Нилээн халамгайшаг хүн автобусһоо буугаад, хамар дорохоноо дуунай аялга гүнгэнүүлэн, нюргаа үргэлөөд, гэр тээшээ бардамаар алхалба* (С. Цырендоржиев).

ГҮНГЭНЭЛДЭХЭ *үйлэ у., угталд. залог* олоороо дүнгинэхэ, дүүехэ, хүүехэ (гудеть, жужжать): *Бээрэһэн зүгынүүд нямняануудай алталиг шара үлгынүүд дээрэ хороод, обгүй залхуугаар гүнгэнэлдэжэ, һэбшээ доро найгалзан үлгыдүүлэн дууранад* (Ч. Цыдендамбаев); 2) аалиханаар, хамар дороо дуулалдаха (напевать про себя – *о многих*): *Тэндэ ажаллажа ябаһан үбгэд, хүгшэд хүхиһэндөө баһа аман соогоо гүнгэнэлдэн дуулалданад* (Х. Намсараев).

ГҮНГЭНЭХЭ *үйлэ у.* 1) таһалгаряагүй абяа гараха, дүнгинэхэ, дүүехэ, хүүехэ (жужжать, гудеть): *Нэгэшье харагдаа үзэгдөөгүй, Үшөөтэдэ, Инзагатада, Сарабдын оршондо ургадаггүй һаруул һайхан сэсэгүүд дээгүүр хүндэ бээтэ зүгынүүд гүнгэнэн ниидэнэд* (Ч. Цыдендамбаев); *Тиигэжэ байтар хүйтэн жабар шангадажа, агуу юртэмсын нэгэ һугада гасалан тохёолдоһондо уйдан шаналһандал, тайга гунигтайгаар гүнгэнэнэ* (Д.-Д. Дугаров); 2) аман соогоо ямар нэгэн дуунай аялга гаргаха, аалиханаар дуулаха (напевать про себя, мурлыкать себе под нос): *Сагаан фартугтай Долгормаа хамар дорохоноо огсом хүхюу дуунай аялга гүнгэнэн, лабшаа хэршэжэ байба* (С. Цырендоржиев); 3) хамар дороо ойлгогдосогүйгөөр абяа гараха (бормотать, говорить невнятно): *Тэрэ хүн хусажа байһан нохойе саашань намнахадал гэнэ. Юуншье гэһыень ойлгохоор бэшээр гүнгэнэнэ* (Ц.-Ж. Жимбиев); **гүнгэнэхэ гэнгинэхэ** гонгинохо,

хүнэй залхуутар абяа гараха (надоедать, приставать, зудеть): *Харин лэ хайрата Дугар нүхэрынь эндэ ерэхэ илангаяа дуратай байжа, хабар дулаан боложо эхилхэһээ хойшо Сандаха руу заагаад зангаад, гүнгэнөөд гэнгинээд һалахаяа болишоо һэн* (Б. Мунгонов).

ГҮНГЭР: гүнгэр-гүнгэр гэхэ *үйлэ у.* хамар дороо ойлгогдосогүйгөөр абяа гараха, гүбэрхэ, гүбэр-гүбэр гэхэ (бормотать): *Баһа эндэ тэндэ хорёо хотын хажуугаар зуруулай гал улагад гэлдэжэ, хүнэй гүнгэр-гүнгэр дуугаралсахань дуулдана* (Х. Намсараев).

ГҮНГЭРХЭ *үйлэ у.* хамар дороо ойлгогдосогүйгөөр абяа гараха, гүбэрхэ, гүбэр-гүбэр гэхэ (бормотать): *– Тиитэрээ?.. Ундаа хүрөө һаа?.. – гэжэ Дабаа-Жалсан дураа гутангяар гүнгэрбэшье һаа, нээрээһээ ундаа хүрэһэн байгаа юм гү, мориндоо мордожо, Ломбын хойноһоо Бүрин Хаанай набтагар үргэн ара өөдэ зүдхүүлэн найгаргаба* (Б. Мунгонов).

ГҮНДИ *юум. н., будд.* хара тоти шубуун (чёрный попугай).

ГҮНДҮҮ 1. *тэмд. н.* 1) гүнзэгы, саагуур бодолтой (глубокий, основательный): *Галтай, хурса хара нюдөөрнь, нидхэнүүдэйнь хоорондохи гүнзэгы уршалаануудаар тухайлхада, гүндүү ухаатай, мүхэшэгүй зоригтой хүн гэжэ ойлгохоор* (Б. Санжин, Б. Дандарон); 2) бүдүүн, хүнхинэһэн (густой, низкий – *о звуке, голосе*): *Морин һүрэгни монсогойрон ябана, хүл дороһоонь хүрин тооһон бурьялна, хүлһэнэй үнэр гутана, тэдэнэй турьяан, үүрһээн, табараан нэгэ гүндүү абяан болон нэрьенэ* (Ц.-Ж. Жимбиев); *Нюдөө аняад лэ, шуурганай гүндүү хүүеэ шууяанда үлгыдүүлэн, хүдэлэнгүй һуугаашань мүнөө юунһээшье үнэтэй болоод байгаа бэлэй* (С. Доржиев); **гүндүү хоолой** бүдүүн шанга хоолой (низкий голос): *Гэбэшье арай гэжэ найгарган ябаһан Петровой гүндүү хоолойгоор: – Нүхэд! – гэжэ хашхархада, дайсаниие дараад ябаһан булад зүрхэтэ баатарнууд шэнги болошоно* (Ж. Тумунов); 3) *хори, ага* мундуу, бардам, шанга, аймшагтай (огромный, громадный): *Ямар гүндүү сээжэ гээшэб! Хүсэеэ багтаажа ядашаһан бэе* (С. Цырендоржиев); **гүндүү томо** (*гү, али* **ехэ**) айхабтар, ехэ (большой, огромный): *Гүндүү томо тракторнай Гурбан тэргэ шагтагалаа* (Ц.-Ж. Жимбиев); *– Бараг ноён болоо, городто гүндүү ехэ байратай гэжэ хэлсэгшэ* (С. Цырендоржиев); 3) *шэлж.* бадарган, убайгүйхэн, һэнгэргүйхэн (нагловатый); **2.** *наречи* угаа, тон, айхабтар (очень, сильно): *Иигэд гэхэдээ Бадма абгаймнай айдаһа хүрэхөөр хара бодолтой, гүндүү сэсэн хүн байгаа юм лэ* (Х. Намсараев); *Гүндүү шангаар үлеэжэ байһан һалхин холодожо байһан эрьеһээ энэ абяа али асарна гээшэ гү?* (С. Доржиев); **гүндүү шанга нүжэгэнөөн** айхабтар шанга дүүеэн, хүүеэн (сильный гул): *Гэнтэ газар хэлбэлзээд, газар дороһоо гүндүү шанга нүжэгэнөөн соностобо* (Б. Мунгонов).

ГҮНДҮҮГЭЭР *наречи* 1) гүнзэгыгөөр, мундуугаар (глубоко, основательно): *Доржо уужам болоһон сээжээрээ гүндүүгээр амилаад, бүхөөгтэһэн үһэйтэй бүрүүл харанхышаг коридор соогуур, дойбодтуулан дэбдиһэн халтирхай паркет дээгүүр саашалба* (Ч. Цыдендамбаев); 2) бүдүүнээр, хүнхинэн (низко, гулко – *о звуке*): *Шоно тэрэнэй саада тээнь гараад ябатараа, гэнтэ юундэшьеб һөөргөө тэхэрин гүйшэбэ – гүбээгэй сааналаа гүндүүгээр абяа гарахан трактормаа үргөө гээшэ ха* (Ц.-Ж. Жимбиев); 2) томо томоор, бардамхуугаар (нагловато, беспардонно).

ГҮНДҮҮШЭГЭЭР *наречи* бага зэргэ убайгүйгөөр (нагловато): *Гомбо нилээдгүй гүндүүшэгээр лаб-лаб алхалһаар Дамбын үүдэндэ туласа ерээд…* (Ж. Тумунов).

ГҮНДЭ *юум. н., түнх., аха* **гэндэ** *хара*.

ГҮНДЭГЭР *тэмд. н.* томо, бүдүүн, бараатай (крупный, громоздкий): *…гүндэгэр мөөрнүүдыень бишыхан сабхяараа үдьхэлэн, моторойнь хушалтые һэхэжэ, зосоохиень аршана…* (Ц.-Ж. Жимбиев).

ГҮНДЭГЭРШЭГ *наречи* 1) томошог, бүдүүншэг, бараатайшаг (довольно громоздкий); 2) бардамхуушаг, убайгүй (нагловатый, беспардонный).

ГҮНЖЭ *юум. н., хууш. монг.* хатан хүүхэн, хаан үхин (принцесса).

ГҮНЖЭД *юум. н., ург.* нэгэ гү, али олон жэлэй, тоһолиг үрэтэй, дулаан ороной ногоолиг ургамал (кунжут).

ГҮНЗЭГЫ 1. *тэмд. н.* 1) гүн, гүйхэн бэшэ, оёортоо хүртэшэгүй (глубокий): *Дабаанай тэрэ оёоргүй гүнзэгы нүхэнэй тэгэнгээр үүлэ манан хөөрэжэ, юуншье харагданагүй* (Г.-Д. Дамбаев); *Тэрэ үдэр нэгэшье үүлэгүй, нэгэшье манагүй, гүнзэгы номин огторгой сэнхирлэн хүхэрэн байгаа һэн* (Х. Намсараев); **гүнзэгы мүр** доошоо орохон мүр (глубокий след): *Хоёр хүбүүд гүнзэгы мүрнүүдые хойноо орхин, нюсэгэн сагаан хярада ойртожо ябана* (Д.-Д. Дугаров); **гүнзэгы сахан** ехэ сахан (глубокий снег): *Гүнзэгы сахан соогуур алхалһандаа тэрэнэй хүлнүүдынь шалана, шархирна* (Ц. Шагжин); 2) үдхэн, үргэлжэ, хүжэ, тахалгаряагүй, саана, холын (густой, сплошной, глухой, отдалённый): *Зондо дүтын ойнуудта байрладаг ан гүрөөһэн зонһоо холын гүнзэгы*

ой тайгын ан гүрөөһэн хоёрые жэшээлээд үзэхэдэ, тон хоёр ондоо байна бшуу (Х. Намсараев); 3) ехэ, шанга, халуун, эршэтэй (очень сильный, напряжённый, достигший высшей степени – *о чувстве, состоянии, переживании*): *Халуу бусалжа байһан гарыень абьяастайгаар бажуухадам, гүнзэгы мэдэрэлдэ абтаһан Ида сээжэдэмни няалдашоо һэн* (Ц.-Д. Хамаев); **гүнзэгы гашуудал** хүндэ, хурса уй гашуудал (глубокая скорбь): *Зариманиинь Должоной гүнзэгы гашуудалые хубаалдажа, хайрлаһан янзатайгаар хараад гарана* (Ц. Дон); **гүнзэгы жаргал** дүүрэн, түгэс жаргал, жаргалан (полное счастье): *Эгүүридэ гүнзэгы жаргалай далай тогтоогыш,* / *Буряад-монгол арадни,* / *Буряад-Монгол оромни* (Х. Намсараев); **гүнзэгы бодолдо эзэлэгдэхэ** бодолгодо хатаха, юумэнэй үндэһэ узуурые ухашалан бодомжолхо (погрузиться в свои мысли, задуматься): *Иигэжэ гүнзэгы бодолдо эзэлэгдэжэ һуутарынь, хажуудань нэгэ шулуухан унажа, Дагбые сошообо* (Ц. Шагжин); 4) ехэ, шанартай, шанар һайнтай, удха шанартай (серьёзный, основательный, полноценный, огромный): *Энээнһээ гадна энэ номой сангай баялиг дотор шэнжэлхэ ухаанай гүнзэгы ажалые хүлеэжэ байһан хэдэн зуугаад, мянгаад ном дэбтэрнүүд тэндэ байнгүй аргагүй гэжэ сэхэ хэлэхэ хэрэгтэй* (Х. Намсараев); **гүнзэгы шэнжэлэл** удха шанартай, нарин тодорхой шэнжэлэл (основательное изучение): *Шүлэгшэ хүбүүд, басагадай шэнэ номуудай хэблэгдэн гарахада, Цырендулма Дондогой хэды олон рецензи бэшэжэ, зохёолнуудтань гүнзэгы шэнжэлэл хэжэ, залуу авторнуудые ургэн харгыда гаргалсаһан байха юм* (Б.-М. Жигмитов); **гүнзэгы хэшээл оролдолго** айхабтар ехэ оролдосо, зүдхэмжэ (огромные усилия): … *айхабтар үндэр зол жаргалай нангин хэрэгые урдаа табяад, гүнзэгы хэшээл оролдолго гарган ажаллажа оробо* (Х. Намсараев); **гүнзэгы хөөрэлдөөн** шухала, удха ехэтэй яриан (серьёзный, содержательный разговор): *Айхабтар хүсэтэй, айхабтар гүнзэгы хөөрэлдөөн болобо гээд һананаб* (Х. Намсараев); **гүнзэгы нойр** шанартай, һэргэг бэшэ нойр (глубокий сон): *Сэрэншье ... далайн галзуу дошхон хүүеэн доро дууража, өөрөөшье ойлгонгүй, гүнзэгы нойртоо баригдажа, үглөөгүур болотор оройдоо хүдэлэнгүй, зүүдэлэнгүй унташаба* (Б. Мунгонов); 5) далда, нюуса, нарин, үнэн (скрытый, тайный, истинный): *Иимэ гайхамшагта зол заяагаар холбогдоһон түүхын алтан богоһые анха түрүүн алхажа ороһон буряад-монгол арадай эсэгэ үбгэ, элинсэг хулинсагуудай айхабтар гүнзэгы ба холые хараһан сэсэн мэргэн оюун бэлигые хүндэлжэ һанангүй байха аргагүй* (Х. Намсараев); **гүнзэгы удха** үнэн, далда удха (глубокий, скрытый смысл): *Залуу эхэнэр гансаарханаал тэрэ дуунай гүнзэгы удхыень ойлгоно* (Ц.-Ж. Жимбиев); **гүнзэгы нюдэн** саагууpаа удхатайгаар хараһан нюдэн (выразительные глаза): *Утануud норьмоһотой, урдаһаань сэхэ хараһан ехэнүүд, гүнзэгы, оёоргүй гүнзэгы нюдэд* (К. Цыденов); 6) орой (*энэ удхань ород хэлэнһээ сэхэ оршуулгаһаа эшэтэй гэжэ бодохоор, гэбэшье уран зохёолдо дайралдаһан хадань эндэ оруулагдаба*) (поздний): *Гүнзэгы намар болоһон байба* (Ж. Тумунов); **2.** *юум. н.* 1) гүн, оёор (глубь, глубина): *Сээжэ соонь юуншьеб түглыгөөд, амисхалыень таһалдуулан, Тогоошо оёоргүй гүнзэгы руу унашахадал өөрыгөө мэдэрнэ, теэд хүл дээрээ тогтожол байна* (Д.-Д. Дугаров); **огторгойн гүнзэгы** тэнгэриин заха хизааргүй алас холо (небесная глубь, небесная даль): *Огторгойн гүнзэгыдэ һүрэгһөө таһарһан ботогод мэтэ тэнэжэ ябаһан шарабтар үнгэтэй, бүхэнтэһэн үүлэд зүүн зүгые шэглээд, хүнгэхэнөөр талиинад* (Ж. Тумунов); **гүнзэгы гүйхэн** нюруу оёор хоёрой хоорондын зай, гүн (глубина): *Бүмбэрсэг дэлхэйн гол мүрэнүүдэй ута богониие, нуур далайнуудайнь гүнзэгы гүйхэниие хүн түрэлтэнэй хэмжэжэ дүүргээд байһан уе* (Д. Батожабай); 2) холо газар, дүлии таһархай газар (глушь, окраина): *Ойн гүнзэгы руу шурган шэнгэхэдээ,* / *Ордон ногоон хуһадай шэбэнэлдээе* / *Ойлгохоол байһан аад, үгы даа,* / *Огто мартаа шэнгиб хэлыень* (Ц. Дамдинжапова); 3) *шэлж.* гүн оёор (глубина, глубь): *Сэсэн сээжын хүнхи соо* / *Бүрилдүүлжэ байжа бэшэгшэб* / *Ухаан бодолой гүнзэгы соо* / *Урилдуулжа байжа гүйлгэгшэб* (Б.-Б. Намсарайн).

ГҮНЗЭГЫГӨӨР *наречи* 1) ехээр, һайнаар, үндэһөөрнь (глубоко, основательно): *Гүнзэгыгөөр малтаһанай хэрэггүй, хахад алда хүрэхэл байха* (М. Осодоев); *Байдалаа Затагарханһаа гүнзэгыгөөр мэдэжэ байһан Тобшой баясана* (Ч. Цыдендамбаев); 2) саагууpаа удхатайгаар, үнэншэмөөр (выразительно): *Манай хүнүүдэй ажабайдалай болон гэр бүлынь харилсаае үнэншэмэ һайханаар, энэ зэргэ гүнзэгыгөөр харуулһан пьесэ манай театрын сценэ дээрэ үнихэнэй харуулагдаагүй юм* (Ч. Цыдендамбаев); 3) хүндөөр, сээжынгээ оёорһоо, дорохоо, саанаһаа (тяжело, глубоко): *Уданшьегүй модон соохоо эсэһэн мэгдэһэндээ хүлһэ һалһан болоһон залуухан басаган хүндөөр,*

гүнзэгыгөөр амилан гаражa ерэнэ (Ц. Шагжин); **гүнзэгыгөөр һанаа алдаха** сээжынгээ оёорһоо, дорохоо абажа һанаа алдаха (тяжело вздыхать): *Теэд заяанай дуугай басаган гүнзэгыгөөр һанаа алдахаһаа бэшэ юумэ хэлэдэггүй һэн* (Д. Батожабай).

ГҮНЗЭГЫДҮҮЛХЭ *үйлэ у., идх. залог* үлүү болотор гүн болгохо (углублять, делать более глубоким).

ГҮНЗЭГЫДХЭХЭ *үйлэ у., идх. залог* гүнзэгырүүлхэ, гүнзэгы богохо (углублять).

ГҮНЗЭГЫДЭХЭ *үйлэ у.* гүн байха, үлүү гаратараа гүн болохо (быть глубоким, оказываться более глубоким): *Нүхэншни гүнзэгыдөө, баханашни набтар болошобо.*

ГҮНЗЭГЫЛИГ *тэмд. н.* 1) яһала гүн (достаточно глубокий); 2) шанартай, шанар һайнтай, удхатай (вполне серьёзный, основательный).

ГҮНЗЭГЫЛҮҮЛХЭ *үйлэ у., идх. залог* гүн болгохые баадхаха (заставить углублять).

ГҮНЗЭГЫЛХЭ *үйлэ у.* гүн болгохо (углублять).

ГҮНЗЭГЫРҮҮЛГЭ *юум. н.* гүн болголго (углубление – *о действии*).

ГҮНЗЭГЫРҮҮЛХЭ *үйлэ у., идх. залог* 1) гүн болгохо (углублять); 2) саашань ябуулха, дортоохо (усугублять): *Энэнь Жамгановай алдууе улам гүнзэгырүүлхэ гэһэншүүгээр зүбшэн хэлсэгшэдэй ухаандa оробо* (Ж. Тумунов).

ГҮНЗЭГЫРХЭ *үйлэ у.* 1) гүнзэгы болохо (углубляться): *Үшөө хэдэн метр, тиигээд үшөө гүнзэгырхэ, сэлеэн соогуур гараһан харгын ханааб холо бэшэ* (А. Ангархаев); 2) ехэдэхэ, һүжэрхэ, һайн болохо (усугубляться): *– Хэлэнэб шамда: айнаб! Энэмнай саашаа гүнзэгырхэ болоо һаа, уршагтай. Энэмнай хулгайһаа долоон доро юумэн* (С. Цырендоржиев); 3) гүн руу орохо, саашалха (продвигаться вглубь): *Тэдэнэй баруун хойшоо шэглэн ой руу гүнзэгырхэ бури залуухан модод тобир томо боложо, ойн оёор һүүдэртэ баригдан жэхын татахаар болоно* (Ж. Тумунов).

ГҮНЗЭГЫТЭЙ *тэмд. н.* һайн, удхатай, удхаар һайн (глубокий).

ГҮНЗЭГЫХЭН *тэмд. н.* 1) *хөөрш.* гүн, нюруу оёор хоорондоо яһала зайтай (глубокий): *Эрьеһээ тиимэшье холо ошоогүй ябахадань, нилээд гүнзэгыхэн болоодхибо* (Б. Мунгонов); 2) ехэ, шанга, халуун, эршэтэй (очень сильный, напряжённый, достигший высшей степени – *о чувстве, состоянии, переживании*): *Энээхэн үедэ Бүтид басаган Хандамынгаа сэлмэг харахан нюдэн соо гүнзэгыхэн гүнигай ошо онигоо һэн* (Д. Эрдынеев).

ГҮНРИГ *юум. н., будд.* сэдьхэл арюудхан, зоболонгһоо ангижархые юрөөн, хуралай үеэр уншагдадаг буддын шажанай гүн ухааниие хуряангылан гаргаһан ном (молитвенник философского содержания).

ГҮР I *юум. н.* бургааһаар гүрэһэн, амһартаа нарин аад, доошоо болоходоо үргэн болоһон загаһа бариха хэрэгсэл (верша): *Үхибүүд / Хахуули хаяна, / гүр табина* (Д. Улзытуев).

ГҮР II *тэмд. н.* муу мэхэтэй, харатай (коварный): *Түрэһэн гараһан дайда – түшэһэн бүхэ хэрэм гэһэн юм, гэжэ гүр бодолтой Охин тайшаа дурадхаба* (Б. Санжин, Б. Дандарон); **гүр гүжэр** гүрдэлгэ, хардалга (клевета, провокация): *Хумбаа Дагба хадаа гансахан хубиин үһөөгөөр хоёр эхэнэрэй хоорондо хоб хошо, хоро шара, гүр гүжэр хэжэ ябаһан бэшэ…* (Ц. Дон).

ГҮР III: **гүр-мүр гэхэ** *үйлэ у.* хэрмэнэй абяа гаргаха (свистеть – *о белке*); **гүр-гүр гэхэ** шубуудай аалиханаар абяа гаргаха (ворковать – *о птицах*): *Бүхэли үдэртөө газаагуур ябажа, энэ тэрэ юумэ тоншожо садаһан тахянууд гүр-гүр дуугаралдана* (М. Осодоев).

ГҮРБҮҮЛХЭ *үйлэ у., идх. залог* годигонуулха, үзүүрээрнь найгуулха (заставить извиваться, колыхаться, делать волнообразные движения): *Хүбшын һалхин хүүежэ, хүдэр томо хушануудай хүжэ ногоон оройнуудые гүрбүүлэн өөгшөөн нэнгүүлнэ* (Б. Мунгонов).

ГҮРБЭГЭР *тумд. н.* жэрбэгэр, нахилзажа ябадаг (стройный): *Зарим буряад басагадһаа ута хүлтэй, таатай нюргатайб – сэхэ, гүрбэгэр, яһала матаргайтайб гэжэ һанагшаб* (С. Ангабаев).

ГҮРБЭЛ *юум. н.* гонзогор бэетэй, ута һүүлтэй, арһаниинь эбэрлиг хатуу хальһатай хорхой (ящерица): *Энээгүүр сүлөөдэ ябадаг хахад метр тухай ута гүрбэлнүүд гүйлдэнэ* (Ц.-Ж. Жимбиев).

ГҮРБЭЛЗҮҮЛХЭ *үйлэ у., идх. залог* годигонохые баадхаха, годигоножо ябаха (заставить извиваться, дать извиваться): *Хушанууд оройнуудаа үлэ мэдэг гүрбэлзүүлэн, бээрэшэһэн ангуушаниие бүүбэйлэн, бүүбэйлэн гүнгэнэнэ* (Д.-Д. Дугаров); *Хоёр басагад ута гээгэнүүдээ гүрбэлзүүлэн, углуугай саагуур гүйлдэн оробо*.

ГҮРБЭЛЗЭМЭ *тэмд. н.* 1) годигонохон, гүрбэһэн (извивающийся, вьющийся): *гүрбэлзэмэ ута гээгэ*; 2) хотолзохон, нахилзаһан (со стройным станом): *Гүрбэлзэмэ бэетэйлши, Гүнсэмаа, / Гүрэмэл хоёр гээгэшни, Гүнсэмаа, / Гүн талын дуун шэнгил, Гүнсэмаа* (Д.

Улзытуев).

ГҮРБЭЛЗЭХЭ *үйлэ үг.* 1) годигонон хүдэлхэ, найгаха, найгалзаха (извиваться, виться): *Үндэр нahатай арьягар томо нарhа, шэнэhэ, уляангирнууд шуурга hалхинай дошхон хэрзэгы добтолгодо бухы шадалаараа эсэргүүсэжэ, найган нэнгэн, хахинан ёолон гүрбэлзэнэ* (Б. Мунгонов); **гүрбэлзэжэ урдаха** годирон урдаха (принимать извилистую форму, меандрировать – *о течении*): *Гүбээнүудэй хоорондуур / Гүрбэлзэжэ урдаhан / Түргэн жороо гүйдэлтэй / Дүрбэн сэнхир горхонууд…* (Д. Улзытуев); **гүрбэлзэhэн гэзэгэ** ута гэзэгэ (длинная коса): *Гүрбэлзэhэн ута гэзэгэтэй, нарин үндэр бэетэй залуухан багша үхибүүдые hуралсалай жэлэй эхилhэнтэй дашарамдуулан амаршалба*; 2) найгалзаха, нахилзаха (ходить плавной походкой).

ГҮРБЭХЭ *үйлэ үг.* найгаха, найгалзаха, хүдэлхэ (извиваться, колыхаться, делать волнообразные движения): *Hаруулшаг боложо, hалхинай бага хүсэеэ бууpаашье hаань, нарhан ой хүүеэтэй, оройгоороо гүрбэжэ, үйлалдан, hугшаралдан байhандал үзэгдэнэ* (Ц.-Д. Хамаев); *Тэрэ түүдэгэй галынь hалхинда найгалзан гүрбэнэ* (Ч. Цыдендамбаев).

ГҮРГЫ: гүргы-гүргы *аянг. үг., хони хурьгадhаань илгахадаа хэлэдэг үгэ* (*восклицание, которым отзывают ягнят и козлят от их маток*): *«Тээгэ» гэбэл уярхые мэдэнэ, «Гүргы» гэбэл илгархые мэдэнэ* (Х. Намсараев); *Хоёр хүбүүд тэрэниие бариха hанаатай, хурьга дуудагшада адляар аалихан: «гүргы-гүргы» – гэлдэн, гарнуудаа hарбайжа, сэхэ ошобод* (Б. Шойдоков).

ГҮРГЫЛХЭ *үйлэ үг.* хурьгадые эхэhээнь илгахадаа, «гүргы-гүргы» гэжэ дуугарха (манить ягнят, восклицать «гүргы-гүргы»): *Хүлеэжэ ядаад, гансаараа гүргылжэ, тухашаржа байна гэжэ hанаагаа зобоо бшуу* (Ц.-Д. Хамаев).

ГҮРДҮҮЛХЭ *үйлэ үг., идх. залог* хардуулха, гүрдэлгэдэ орохо (быть оклеветанным): *– Энэшни хара аригта байтараа ишгэжэ хардуулжа гүрдүүлжэ, нэрэеэ бузарлуулжа байхада муухай байнал* (Ц. Дон).

ГҮРДЫЛДЭХЭ *үйлэ үг., угталд. залог* тобойлдохо, обогороор харагдаха (вздуваться, набухать – *о кровеносных сосудах*).

ГҮРДЫЛДЭШЭХЭ *үйлэ үг., видэй нэгэ түхэл* тобойлдошохо, обогороор харагдаха (вздуваться, набухать – *о кровеносных сосудах*): *Саана хонхойшоhон уhатанги нюдөөрнь, hойлогор хүзүүгээрнь, тэрээн дээгүүрнь гүрдылдэшэhэн нариихан хүхэ hудаhануудаарнь хүүгэд гэжэ нэгэшье hанахаар бэшэ…* (Ж. Балданжабон).

ГҮРДЫХЭ *үйлэ үг.* обойхо, тобойхо, обогороор харагдаха (вздуваться, набухать – *о кровеносных сосудах*).

ГҮРДЭГДЭХЭ *үйлэ үг., хүлеэгд. залог* хардуулха, гүрдэлгэдэ орохо (быть оклеветанным): *Ханда Павел хоёр ниилэхынгээ урда «hонин» колхозой зарим гэшүүдтэ гүрдэгдэжэ хардагдажа, үе нahандаашье мартахаар бэшэ хашалан зоболон үзэhэн байгаа* (Х. Намсараев).

ГҮРДЭГШЭ *юум. н.* 1) хардагша, гүрдэлгэ хэгшэ (клеветник); 2) *түрын бод.* нюуса агент, тагнуул (провокатор).

ГҮРДЭГЭР *тэмд. н.* 1) туранхай, хонхигор, хонхиишоhон (худой, с резко выступающими рёбрами): *Халуугаа бууpаhан түхэреэн сайр табагтал наран hүлгүй бүлеэн альгаараа Үдэ голой зөөлэхэн шара элhэн дээрэ борбойхожо hууhан Удамбраагай гүрдэгэр туранхайхан нюргые үлэ мэдэг жэгнэнэ* (С. Цырендоржиев); 2) (вздувшийся, набухший – *о кровеносных сосудах*): *Гүрдэгэрнүүд hудаhан, шүрбэhэн, яhан болошоhон гараараа бүтүү жолоогоо татан, мориёо байлгана* (Ц.-Ж. Жимбиев).

ГҮРДЭЛГЭ *юум. н.* 1) хардалга, гүжэрдэлгэ (клевета): *Тэрэ Юрьевые Тамчын нэгэ айлда хоножо байхадань, нютагайнь нэгэ бузар этэгээдэй гүрдэлгөөр баришга абаа юм гэлсэгшэ* (Б. Мунгонов); 2) жэжэ зарга, мүргэлгэ, хоблолго (донос, кляуза): *Дмитрий Иванович тухай гүрдэлгэ бэшээ хадаа, бултыемнай хардаа гээшэ* (Ч. Цыдендамбаев); 3) *түрын бод.* тухираан, тагналга (провокация); ○ **хардалга** *гэжэ үгэтэй парн. хэрэгл.*

ГҮРДЭХЭ I *үйлэ үг.* гүрөөр загаha бариха (ловить рыбу вершей): *загаha гүрдэжэ бариха.*

ГҮРДЭХЭ II *үйлэ үг.* хардаха, хүниие худалаар хардажа муутан болгохо (клеветать, провоцировать): *– Тиихэдээ ямаршье зэмэгүй намайе гүрдэхэ hанаатай гүш?* (М. Осодоев); ○ **хардаха** *гэжэ үгэтэй парн. хэрэгл.*

ГҮРЗЫХЭ *үйлэ үг.* 1) хүжүүнээр байха, хүдэлсэгүй байха (быть неуклюжим, неповоротливым); 2) *шэлж.* ехэрхүү зан харуулха, дээрэлхэхэ (иметь надменный вид, быть высокомерным, важным): *Тунхарихагүй шэрүүн хүбүүд олдохол байха, – гэжэ Бадма абгай хэлээд, гүрзыжэ hуугаа hэн* (Х. Намсараев).

ГҮРЗЭГЭР *тэмд. н.* 1) хүжүүн, хүдэлсэгүй (неуклюжий, неповоротливый): *Бадма абгай гэжэ жара тухай нahатай, буурал боложо ябаhан түглэ халзан толгойтой, хүжүүн, гүрзэгэр хара хүн ангашаhан хүхэ*

шэршүү тэрлиг хэдэрээд, хоймортоо хониной тархи мүлжэжэ һууна (Х. Намсараев); 2) бүдүүрхүү, томоорхуу (важный, высокомерный, надменный): *Бадма хододоо хоолойгоо заһажа, улам хатуурхуу, улам бүдүүрхүү, мүртэй хүнэйшье нюур харахагүй гүрзэгэр юумэ хоймортоо нэмһэг һуужа…* (Х. Намсараев); **гүрзэгэр хоолой** дурагүйдэһэн хоолой (холодный, неприязненный тон): *Сэрээтэрэй харасань хооһон боложо, бүхы бодол, һанааниинь зосоошоо орожо, нюугдашаһан шэнгеэр Намжалда һанагдаба. – Теэд яагааб? – Сэрээтэрэй хоолой гүрзэгэр, хүйтэн болоодхибо* (К. Цыденов).

ГҮРЛӨӨ 1. *юум. н.* 1) гүрэһэн үһэн (коса): *Нэгэтэ һамгантайгаа хэрэлдэхэдээ тэсээгүй, хоёр гүрлөөвень гартаа мушхажа баряад, газараар шэрэжэ байгаад сохибо* (М. Осодоев); **гүрлөө гэзэгэ** (*гү, али* **саажа**) эхэнэр хүнэй гүрэмэл үһэн (коса): *Тэрэнэй түхэреэн улаан нюурай хоёр тээгүүр туйбатай томо гүрлөө гэзэгэнүүд һанжажа, энэ эхэнэрые томоотой янзатай болгоно* (Ц. Шагжин); *Сэмбэл Дүүхэйн толгойдо һэхэрэн һуугаад, хайрата инаг басаганайнгаа хоёр гүрлөө саажые, хасарые эльбэсэгээжэ, үхибүүн мэтэ бархиршоо һэн* (М. Осодоев); 2) тусхай маягаар һольболдуулан гүрэжэ холбоһон юумэн, баглаа (венок): *Тиигээд жодоогой шэлбэһэ хухалжа, гүрлөө хээд, сэсэг түүбэд* (Г.-Д. Дамбаев); *Тэдэнэр гүрлөө болон сэсэгүүдээ бодхоохон хүшөөгэйнгөө урда түшүүлэн табяад, алдалан унаһан сэрэгшэдтэ һүгэдэн ёһолжо, …, тэндэһээ гурбан модо болохо зайда байһан харгы тээшэ алхалшабад* (Г.-Д. Дамбаев); **сонедүүдэй гүрлөө** *шүл.* арбан дүрбэн мүрнүүдһээ бүридэһэн арбан дүрбэн бадагуудтай шүлэг, бадаг бүхэниинь урдахи бадагайнгаа мүрөөр эхилдэг, арбан табадахи бадагынь урдахи бадагуудайнгаа эхин мүрһөө бүридэдэг (венок сонетов); **2.** гүрэмэл, гүрэһэн (плетёный, заплетённый): *Бүдүүн хоолойдохи томо гүрлөө һудаһанишь тон элихэнээр сохилно* (В. Гармаев); *табан гүрлөө хилгааһан уламтай буряад эмээл*; **гүрлөө үһэн** эхэнэр хүнэй гүрэмэл үһэн (коса): *Үбгэжөөл аша басаганайнгаа толгой багта һуунхай, тэрэнэйнгээ бүдүүн гүрлөө үһыень һалганаһан гараараа эльбэнэ* (В. Гармаев); *Урдань басагад найман гүрлөө үһэтэй ябадаг һэн*.

ГҮРЛӨӨТЭЙ *тэмд. н.* гүрэмэл, гүрэһэн (плетёный, заплетённый): *Сусал орёоһон могой шэнги гүрлөөтэй зандаа үлэһэн гэзэгынгээ үнэһыень хаража байгаа үбгэ һамган хоёр нэгэшье үгэ аманһаа унагаабагүй* (Д. Батожабай).

ГҮРӨӨ *юум. н.* зүрхэнһөө өөдэ хүзүү дахаад толгой руу ошоһон бүдүүн һудаһан (сонная артерия): *Тэрэнэй зүүн ээм мүрэ галдуулжа байһан шэнгеэр халуу бусална, гүрөөнь аймшагтай шангаар сохилно* (Г.-Д. Дамбаев); *Жалмын арюухан сагаан хүзүүн өөдэнь хүхэ һалаа асатуулан, гүрөө һудаһаниинь сохилжо, уураг улаахан уралынь туулган хүхэ болон зуулдашанхай* (Д. Батожабай).

ГҮРӨӨЛ: 1) **ан гүрөөл** *юум. н.* зэрлиг амитад (дикие звери): *Ан гүрөөл уһалхаяа голдо гү, марсада гү ерэхэдээ, хүлөө тас-няс гүүлэхэдэнь, ой модон аймшагтай һүрөөтэйгөөр сууряатадаг* (Г.-Д. Дамбаев); 2) *сэл.* зэрлиг ямаан (дикая коза).

ГҮРӨӨЛХЭ *үйлэ үг.* агнаха, агнуури хэхэ, ан олзоборилхо (охотиться).

ГҮРӨӨТЭХЭ *үйлэ үг.* һудаһануудай гүрылдэхэ (вздуваться): *Мүнөө һаяхан һэнгэргүйгөөр Амгаланай урдаһаа хаража байгша нюдэеэ үзүүрлээд, шүдөө зуужа, гүрөөтэһэн гарнуудайнгаа муухай һабараар шала тулаба* (Д. Эрдынеев).

ГҮРӨӨҺЭЛҮҮЛХЭ *үйлэ үг., идх. залог* гүрөөһэ агнуулха, гүрөөһэндэ гаргаха (заставить охотиться на косуль).

ГҮРӨӨҺЭЛХЭ *үйлэ үг.* гүрөөһэ агнаха, гүрөөһэндэ гараха (охотиться на косуль).

ГҮРӨӨҺЭ(Н) 1. *юум. н.* 1) боро гүрөөһэн, оротон бүлэгэй багахан амитан (косуля): *Хүбүүнэй буугаа татажа, байрадаа зохёод, хүсэд маряажа үрдеэгүй байтар, гурбан гүрөөһэн гэнтэ хүнды уруудан гүйлдэшэбэд* (С. Доржиев); **боро гүрөөһэн** оротон бүлэгэй багахан амитан (косуля): *Тэрээн дотор хоргодожо байдаг буга, хандагай, шэлүүһэн, үнэгэн, хэрмэн, шандаган, боро гүрөөһэн, гахай, хабарга гэхэ мэтэ зүйл бүриин үнэтэ ангууд олон байдаг* (Х. Намсараев); **боди гүрөөһэн** а) гүрөөһэтэн аймагай хурдан амитан (лань); б) *будд.* дасан дугангуудай үүдэн дээрэ тодхогдодог дундаа сансарын эрьюулгэтэй хэбтэһэн хоёр гүрөөһэнэй дүрсэ, *домогой ёһоор гүрөөһэд Будда бурханай номлолые анха түрүүн шагнагшад гэжэ тоологдодог* (статуи ланей, символизирующие учение Будды); **хара гүрөөһэн** баабгай, баахалдай (медведь): *Хара гүрөөһэнэй харатай мэхэтэй гээшэнь тэнсэлгүй – зорюута нэгэ тээшээ даб гээд, нүгөө тээшээ һуга һүрэнэ* (С. Доржиев); **эреэн гүрөөһэн** шара ноохотой арһан дээгүүрээ хүндэлэн хара һудалнуудтай миисгэйтэн бүлэгэй томо амитан (тигр): *Намдашни морид бэшэ, харин эреэн гүрөөһэд, дуулана гүш, галзуу эреэн гүрөөһэд лэ байха* (Ч. Цыдендамбаев); ○ **ан**

гэжэ үгэтэй парн. хэрэгл.; **2.** *элирх. үүргээр хэрэгл.* гүрөөһэнэй арһаар хэһэн, оёһон (косулий): *Чэмэд гүрөөһэн дэгэл дороһоо һэмээхэн һугаржа, гуталаа углаад, нохойнгоо хажууда ошобо* (Д.-Д. Дугаров).

ГҮРӨӨҺЭНЭЙ *тэмд. н.* 1) гүрөөһэндэ хабаатай (косулий): *Тиихэдээ гүрөөһэнэй гэдэһэ аршажа абалган хадаа, Бармидта анха түрүүн хомхойн һургуули боложо үгэһэн байна* (Б. Мунгонов); *Һүхөөр хайжа сабшаһан хабтагайгаар хэгдэһэн үүдэндэнь гүрөөһэнэй арһанууд дэлгээгдэн үлгэгдэнхэй* (В. Гармаев); 2) худалша, хултаганаһан (вороватый – *о взгляде, глазах*).

ГҮРӨӨҺЭТЭЙ *тэмд. н.* худалша, хултаганаһан (вороватый – *о взгляде, глазах*).

ГҮРӨӨҺЭШЭЛХЭ *үйлэ у.* 1) гүрөөһэ агнаха, гүрөөһэндэ гараха (охотиться на косуль): *Тэрэ хэн, лодырһнай гү, модон соогуур гүрөөһэшэлжэ ябаһан* (А. Шадаев); 2) *баруун бур.* гүрөөһэн шэнгеэр ябаха, хүдэлхэ (подражать косуле): *Тэрэнэй хойноһоо удаалан Найдан гүрөөһэшэлжэ харайба* (А. Шадаев).

ГҮРСЭ I *юум. н., баруун бур.* карпын түрэлэй гол соо ябадаг багахан загаһан (пескарь).

ГҮРСЭ II *юум. н., ород* үгэрсэ (огурцы): *гүрсэ тариха*.

ГҮРҮҮЛХЭ *үйлэ у., идх. залог* 1) гүрэхые баадхаха (заставить заплетать *волосы*, дать заплести *волосы*): *Ши Даримаар үһээ гүрүүлхэ байгааш*; 2) гүрэгдэхэ (быть заплетённым): *Буржагар үһэниинь һайнаар гүрүүлнэгүй*.

ГҮРТЭН: харатан гүртэн *юум. н.* дайсан (враг): *Хариин газарай / Харатан гүртэн бэшэлби!* (Х. Намсараев).

ГҮРЫЛГЭХЭ *үйлэ у., идх. залог* обойлгохо, гүрэгэр блогохо (заставить вздуваться, набухать): *Дайсанай дошхон шанга добтолгын болоод байһые харана ха юмши, – гэжэ хэлээд, шүдөө хам зуужа, үргэ шанаагайнгаа булшан гүрылгэн таталдуулба* (Г.-Д. Дамбаев).

ГҮРЫЛДЭХЭ *үйлэ у., угталд. залог* обогороор харагдаха, олоороо обойхо, обойлдохо (быть вздутыми, набухшими): *Сарбуугайнь һудаһанууд гүрылдөөд, гарайнь шэшэргэнэн байхые харахадаа, Тогмид үеэлэнь Цэлхэйдэ яашагүй хайратай шэнги болошоно* (Ж. Балданжабон).

ГҮРЫХЭ *үйлэ у.* 1) гүрдэгэр болохо, обойхо (вздуваться, набухать): *Тэрэнэй үлышоод байһан хоолойнь гүрыжэ, гүсын хоолой болон үзэгдэнэ* (Д. Батожабай); 2) обогор һорьбо болохо (выделяться в виде рубца).

ГҮРЫШЭХЭ *үйлэ у., видэй нэгэ түхэл* 1) гүрдэгэр болошохо, гүбыхэ (вздуваться, набухать): *Гүрышэһэн һудаһатай борсогорхон гарыень баряад, духыень үнсөөд, толгойень энхэргэнээр эльбээд, гаража ябашаба* (С. Цырендоржиев).

ГҮРЭ: хара гүрэ хоро хэлгэ, гэмтэ ябадал (злодеяние, преступление): *… хэнэйшье ухаанда ороогүй хара гүрэ гаргажа, хото хорёоень хооһолжо, ами наһыень аюулда оруулжа шададаг байгаа бшуу* (Ш.-С. Бадлуев); **хара гүрэгүй** хорогүй, хоро һанадаггүй, муу һанаагүй (беззлобный, незлобивый): *Үхибүүндэ адли хара гүрэгүй, үлүү гарама сагаан сэдьхэлтэй хүн* (Ш.-С. Бадлуев).

ГҮРЭГДЭХЭ *үйлэ у., хүлеэгд. залог* нарин ута юумэнэй хэдэн хэсэг боложо хубаагдаад, һэлгэлдэн ниилэжэ, дахин нэгэн болохо (заплетаться, быть заплетённым): *…теэд адуунай дэлһэ һүүлээр гүрэгдэһэн бүхэ гэгшын хилгааһан аргамжа хоолойень боожо, амин голыень саглан тамалдаг һэн* (Б. Мунгонов).

ГҮРЭГЭР *тэмд. н.* 1) обогор, гүбэгэр, гүрдэгэр, гүрыжэ гараһан (вздувшийся, набухший, выпуклый): *Нюур дээгүүрнь тугаар һая ташуурай шэрбэһэн гүрэгэр улаан сараа мүнөө нюуртань түмэр боолто углажархиһандал, хара хүхэ үнгэтэй болошоо* (Д. Батожабай); **гүрэгэр һудаһан** гүбэгэр, гарашаһан һудаһан (вздувшиеся вены): *Тэрэнэй бишыхан гарнуудынь, хатаһан модоной гэшүүһэндэл адли, гүрэгэр һудаһан, шүрбэһэн, яһан болошонхой* (Ц.-Ж. Жимбиев); 2) суурагар, жэрбэгэр, гулдагар, нарин үндэр (стройный).

ГҮРЭГЭШЭЛДЭХЭ *үйлэ у., угталд. залог* олоороо лугшаха (биться, пульсировать – *о многих*).

ГҮРЭГЭШЭХЭ *үйлэ у.* лугшаха, гүрэг-гүрэг гэхэ (биться, пульсировать).

ГҮРЭЖЭРХИХЭ *гл, видэй нэгэ түхэл* нарин ута юумые хэдэн хэсэг болгожо хубаагаад, һэлгэлдүүлэн ниилүүлжэ, дахин нэгэн болгожорхихо (моментально сплести, заплести): *Хүбүүдэйнгээ ерэһэндэ хүхиһэн басагад, бэреэд биш үгы хубсаһаа үмдэһэн, үһэ зүһөө заһажа гүрэжэрхиһэн, алта мүнгэн бэһэлигүүдээ зүүжэрхиһэн, шанга шангаар дуулалдажа…* (Ж. Тумунов).

ГҮРЭЛДЭХЭ *үйлэ у., угталд. залог* хүрмэлдэхэ, хоорондоо ниилэхэ (переплетаться, оплетаться).

ГҮРЭЛЗЭХЭ *үйлэ у.* лугшаха, гүрэг-гүрэг гэхэ (биться, пульсировать): *Бартаасай түмбэгэр бүдүүн хүзүүнэй шүрбэһэн тон элеэр пүлхышэнхэй, энэ дороо таһархаа байһан шэнги гүрэлзэнэ* (М. Осодоев).

ГҮРЭМ *юум. н., шаж.* 1) заһал, муу юумые, эльбэ шэжэ мэтые усадхахын тула уншадаг уншалга (ламаистский молебен, заключающийся в устранении зла, изгнании болезней и её причин): *Морхоотон ламаһаашье абарал эрижэ, гүрэм ном уншуулдаг, бөөдэшье дала шатаалгажа, онго тэнгэреэ тахюулдаг байба* (Ж. Балданжабон); 2) гүрэм уншуулхада бэлдэгдэһэн бажууһан талхаар болон сааргаар хэгдэһэн хүнэй дүрсэнүүд (человеческие фигурки из теста или бумаги, выносимые при совершении молебна «гүрэм»): *Гүрэм бариха хара талханай бэлдэгдээд байһан эгээ тэрэ үедэ баян Ганижабай мал адуулдаг ээрүү хүбүүн хамаг зоной дуулаһаар байтарнь … гэжэрхибэ* (Ч. Цыдендамбаев).

ГҮРЭМШЭ 1. *юум. н.* гүрэм уншадаг, гүрэмөөр заһадаг лама (лама, совершающий молебен «гүрэм»): *Попхой габжа, Соном гүрэмшые абаябди, тэдэшни худаг малтажа, арһа эрьюулгэдэжэ, алта сагааниие хамаа гээ гүш*? (Ч. Цыдендамбаев); *Нэгэ дасанда ишэ тишээ гүйдэлтэй, эмшэ гүрэмшэ, тарган пилхагар, табхар улаан лама байһан юм ха* (Х. Намсараев).

ГҮРЭМЭЛ *тэмд. н.* һэлгүүлэн холбоһон (плетёный): *Һангигар хубсаһатай, гүрэмэл дурһан олообшотой, хооһон мэшээг һугабшалһан малгайгүй нэгэ хүн ехэл зориггүйгөөр, хэдэн таһалгын саанахи газаа үүдээр орожо ерээд, столдо һууһан эзэдэй обёорхые хүлеэжэ зогсоно* (Ч. Цыдендамбаев).

ГҮРЭН *юум. н.* тусхай өөрын правительстватай болон бэшэшье органуудтай, нэгэдэмэл нэлэнхы газар дайдатай политическэ байгуулга, улас, улас түрэ (государство): *Манай гүрэн соо хүн бүхэн ажаллаха эрхэтэйшье, ажаллаха аргатайшье хаям* (К. Цыденов); **гүрэн түрэ** улас, улас түрэ (государство): *– Таанар мүнөө боложо байһан бэрхэ түгшүүритэй сагта гүрэн түрэеэ хамгаалха тушаалда орохые һайн дураараа хүсэжэ ябаһан сэдьхэлтэй хүнүүд байнат* (Х. Намсараев); **хариин гүрэн** гадаадын улас түрэ (иностранное государство): *Тэдэ баяшуулынь хариин гүрэнһөө элдэб зүүдхэл абадагшье һаа, ишмэ тиимэ байха һэн гэжэ хаража зонхилжо, өөрынгөө һанаашаар хүүлэхэеэ һанана ха юм* (Ч. Цыдендамбаев); **гүрэн хоорондын хилэ** хоёр улас түрые тусгаарлаха хилэ (государственная граница): *Тэрэ үедэ гүрэн хоорондын хилын харуул үгы, дураараа урагша хойшоо гаралган хорюулгүй байһан үе саг һэн* (Б.-Б. Намсарайн).

ГҮРЭНЭЙ *тэмд. н.* улас түрын, гүрэндэ хабаатай, гүрэн түрын удха шанартай (государственный): *Тэрэ самолёдтнай манай заводой болоод, гүрэнэй комиссинуудаар шалгагдажа абтаһан байна* (Х. Намсараев); **гүрэнэй (мүнгэ) зөөри** газар, ашагта малтамал, предприяти, гэр байра, мүнгэ зөөри, үнэтэ зүйлнүүд, информаци, соёлой болон оюун ухаанай үнэтэ зүйлнүүд гүрэнэй зөөри байжа болохо. Гүрэнэй засагай зургаанууд тэрэниие захиржа байдаг. Гүрэнэй зөөри хадаа Федерациин зөөри ба Федерациин субъектнүүдэй – область, хизаар, республикануудай – зөөри гэжэ хубаардаг (государственная собственность): *Зарим тушаалтадай гүрэнэй мүнгэ зөөри эдеэд гү, али эдилгэ абаад, ондоошье зальхай ябадал хээд байхадань, ажалһаань гаргадаг байгаа* (Ц. Шагжин); **гүрэнэй урьһаламжанууд** банк, предприятинууд болон хүн зоной мүнгые хожом бусаахаар абалга (государственные займы); **гүрэнэй худалдан абадаг юумэниинь** правительствын, мүн гүрэнэй органуудай өөрынгөө орон соохоо, мүн хилын саанаһаа бюджедэй мүнгөөр худалдажа абадаг эд бараан ба түлөөһэтэ туһаламжанууд (государственные закупки); **гүрэнэй бюджет** тусхай болзорто, ехэнхидээ жэлэй туршада гүрэн хэды шэнээн олзо оруулхаб, хэды гаргашалхаб гэжэ хараалһан данса-түсэб; тиихэдээ олзо ямар юумэнһээ орохоб, юундэ гаргашалагдахаб гэжэ хэлэгдэдэг (государственный бюджет); **гүрэнэй захил** өөртөө хэрэгтэй юумые гүрэн захижа хүүлээд, тэрэнэйнгээ мүнгыень гүрэнэй бюджедһээ үгэдэг. Тиимэ захил абаагүй предприятинууд угаа хүндэ байдалда ородог болонхой (государственный заказ).

ГҮРЭХЭ *үйлэ у.* нарин ута юумые хэдэн хэсэг болгожо хубаагаад, һэлгэлдүүлэн ниилүүлжэ, дахин нэгэн болгохо (плести, оплетать, заплетать): *– Эдэ муухай нохосой уусын арһые табаар гүрэһэн ташуураар таһа зодожо, тахинагтань һанжуулбал мэдэхэ* (Ц. Дон); *Ешиһээ бэрхээр бургааһан эдлэл гүрэдэг хүниие мэдэхэб* (Ч. Цыдендамбаев).

ГҮСЭ *юум. н.* хажуу талаһаа гараһан годигор хоолойтой сай шанадаг амһарта (чайник): *Мүн галгүй ушааг дээрэнь нэгэ томо горшоог, шаазан гүйлгэһэн үнэгүй ногоон гүсэ байба* (К. Цыденов); *Мүн лэ томонууд гүсэнүүд соо архи халаагдаба ха* (В. Гармаев); **зэд гүсэ** зэдээр хэһэн годигор хоолойтой сай шанадаг амһарта (медный чайник): *Үнэһөөр сэбэрлэгдэһэн зэд гүсэ шэнги улаан наран һүн сагаан үүлэ манан арайхан харагдана* (Ч. Цыдендамбаев); **сахилгаан гүсэ** зайн галаар бусалдаг амһарта (электрочайник): *Залинта*

аадарай үеэр хүгшэн эжыгэймнай сахилгаан гүсэнь дүрэшоо.

ГҮСЭХЭН *юум. н., хөврш.* багахан гүсэ (чайничек).

ГҮҮГЫХЭ *үйлэ ү., баруун бур.* гоёор, томо сэбэрээр харагдаха (иметь массивный и красивый вид).

ГҮҮГЭГЭР *тэмд. н., баруун бур.* 1) гоё, һайн шанартай; нягта (добротный, красивый; плотный – *о сукне*); 2) нэбтэ харагдадаг, сэбэр (прозрачный – *о стекле*).

ГҮҮГЭНЭХЭ *үйлэ ү.* гулабхаагай абяа гараха (ворковать).

ГҮҮЖЭ *юум. н., ород* тэргэ мориной һур зэмсэгэй нэгэ хуби, хомуудай шэхэн (гуж, гужи): *Морёо шаргынгаа дээдэ талада, ташалуур өвдэ залажа байлгаад, дээһэн боожоёо аргамжаһаа залгажа уяад, гүүжэдээ бүхэлөвдхибэ* (М. Осодоев).

ГҮҮЖЭЛХЭ *үйлэ ү.* мориндо хомууд углажа, шэрэхэ юумые бүхэлхэ (надевать хомут на голову лошади для перевозки груза): *Хоюулан мүнөө Хурьганай унажа ерэһэн мориие урдаа угсаран гүүжэлжэ, Хурьган Малаадайһаа фонариинь эрижэ абаад, гүүжэлһэн мориндоо мордожо, түрүүлэн фонаряа баряад ябаа һэн* (Х. Намсараев).

ГҮҮЛИВ *юум. н., хяагт.* хартаабха, хортоошхо (картофель): *шарсан гүүлив*.

ГҮҮЛЭЖЭРХИХЭ *үйлэ ү., видэй нэгэ түхэл* абаһаар гүүлэхэ, түргэн гүүлэхэ (*моментальное, быстрое течение действия*): *– Үгы ишхэдээ, энэ нюураа хайшан гүүлэжэрхёо гээшэбта?* (Х. Намсараев); *Тэрэ эхэнэр сэржэмээ сасажа дүүргэһэнэйнгээ һүүлдэ домбо соогоо үлэһэн шабхаруугаа, өвдөө харан, нэгэ удаа гулд гүүлэжэрхёод, зузаан уралтай, тоһо нэбшэһэн мэлигэр нюураа бага уршагад гүүлэнэ* (Х. Намсараев).

ГҮҮЛЭХЭ *үйлэ ү., идх. залог* 1) гэхые баадхаха, хэлүүлхэ (велеть сказать, быть веленым): *«Баран дайдымнай Баяни үзыт» – гүүлэбэбди, «Горхо голоймнай Гоёые харыт» – гүүлэбэбди* (Х. Намсараев); 2) нэрлэгдэхэ, дуудагдаха (быть именуемым): *Би хүн болоһоор һургуулиин багшаһаа бэшэ хүндэ эсэгынгээ нэрээр нэрлүүлээгүй аад, мүнөө Гомбоин гүүлэхэдээ, ондоошог хөврэлдөөн болохонь гэжэ тухайлбаб* (Ц.-Ж. Жимбиев); 3) *абяа дууряаһан ба түхэл маяг харуулһан үгэтэй холболдожо, абяа дууряаһан ба түхэл маяг харуулһан удхатай глагол бии болгоно* (*в сочетании со звукоподр. и обр. словами служит для образования соответствующих глаголов*); **үрбэг-шэрбэг гүүлэхэ** *һахалаа* үрзэгэнүүлхэ, үрзэг-үрзэг хүдэлгэхэ (пошевеливать *усами*): *Үргэн дээрэхи һахалаа үрбэг-шэрбэг гүүлэнэ* (Х. Намсараев); **пилхагар-пилхагар гүүлэхэ** бүдүүн сэлсэгэр юумэ иишэ тиишэнь хүдэлгэхэ (двигать *чем-л.* пухлым, рыхлым): *...гэдэһээ бүтүү пилхагар-пилхагар гүүлэн энеэһэнэй һүүлдэ, хос-ёс гэтэр хоолойгоо заһан байба* (Х. Намсараев); **таб гүүлэхэ** таб гэтэр, лаб табиха, алхаха, табиха (со стуком *шагнуть, поставить ногу и т.п.*): *Тиихээр байтар нэгэ бишыхан хүбүүн ехэл томоотойгоор тэдэнэй хажууда алхалан ерэжэ, хүлөө таб гүүлэн зогсоод, нэгэ юумэ дуугараад орхиходонь...* (Х. Намсараев); **ёг гүүлэхэ** ёгшохо, ёг байса таталдаха (ёкнуть): *– Гал! – гэһэн бодол Гүнсэмаагай зүрхэндэ ёг гүүлэбэ* (Г.-Д. Дамбаев).

ГҮҮЛЭЭДХИХЭ *үйлэ ү., видэй нэгэ түхэл* гэжэрхихэ, ямар нэгэн үйлэ түргэн гэгшээр дүүргээдхихэ (*показывает моментальное проишествие действия*): *Федя хурганай зэргэ гүрэмэл ташуураар Охиной нюрга уруу шабшуб гүүлээдхибэ* (Б. Санжин, Б. Дандарон).

ГҮҮ(Н) *юум. н.* бэеэ хүсэһэн эмэ адууһан (кобылица): *Эрхим һайн гүүдэй тоодо аймагтаа суурхаһан алаг зээрдын эхэ, арбаад модоной зайда гүйхэдөө һуларданггүй хурдан зээрдэгшэ гүүн оролсоһон байгаа* (М. Осодоев); **гүү һааха** бэеэ хүсэһэн эмэ адууһанай дэлэнгые татажа, һү гаргаха (доить кобылицу): *Эгээл энээнэй ашаар олон гүүдые һаажа, амтан ундан сэгээень уужа, ама садхалан ябаһандаа баяртайбди* (Ц. Шагжин); **гүүн хүхэн** *ург.* буда сэсэг (шлемник байкальский).

ГҮҮНЭЙ *тэмд. н.* гүүнһээ абтаһан, гүүндэ хабаатай (кобылий): *Үнэшэрһэн тэрэ унагандаа Еши һү шудхадаг байба: үнеэнэй, хони ямаанайшье, гүүнэйшье һаань олдоһыень лэ* (Ч. Цыдендамбаев); ◊ **гүүнэй бүгсэ шэнги урбаха** шиидхэбэреэ оло һэлгэхэ, худхаха (несколько раз менять решение).

ГҮҮР *юум. н.* хүүргэ (мост): *Хотодомнай ехэ хэрэгтэй гүүр баридажа байна*.

ГҮҮРТЭ *юум. н.* 1) хүдөө ажахы (ферма): *Дээдэ Юрөөгэй һүнэй гүүртэ дээрэ мори шарга хоёроо шарга үбһэтэйгөөр нэгэ айлда орхинхой юм* (Б. Мунгонов); **гүүртэ фермэнүүд** хүдөө ажахынууд (фермы): *Теэд бүхы гүүртэ фермэнүүдээр зайбашье, Таһархайн фермэдэ хүрэхэеэ зүрхэ алдадаг байгаа* (Ц.-Ж. Жимбиев); **һүнэй гүүртэ** һаалиин фермэ (молочная ферма): *Һүнэй гүүртые даагша Цэрэндоржын Дулма Дугартанай зөөжэ ерэһэндэ ехэ баярлаба* (Б. Мунгонов); 2) амяараа буусада хүнэй харууһалдаг бүлэг мал (гурт): *Тээ саана, шэнэһэн шэбэрэй наадахи добуун дээрэ Оргодойн Дари-Цэрэнэй гүүртын үбэлжөөн тобойжо харагдана* (Б.

Мунгонов).

ГҮҮТЭХЭ *үйлэ үг.* 1) муудаха, орёо болохо (ухудшаться, осложняться): *Тээрмэдэнь улад зон нөөхил гүүтэһэн барагдаагүй ааб даа, мүнөө болотор үгыл даа* (К. Цыденов); 2) дахиха, дахин ерэхэ, дахинаа муу юумэндэ орохо (снова оказываться в беде): *Энэ дайнда хаанай сэрэгүүд гүүтэһэн лэ ехээр сохигдожо эхилһэн байгаа* (Х. Намсараев); 3) хуушанайхияа дабтаха, хуушанайхяараал байха (приниматься за старое): *Бодинсы үбгэн гүүтэһэн лэ буха тэргэ борогшон хоёроо холбожо, Холхондойн Сэбэгэй гэртэ Хубитын гулваа хотогорой бургаахан хоёр байгаа һаа байнал бэээ гээд, ялхи добын хоймороор яаралгүйхэн яба ябаһаар ошоно* (Х. Намсараев).

ГҮҮШЭ *тэмд. н.* дээдэ зиндаатай лама хүниие хүндэлжэ хэлэһэн үгэ (уважаемый, высокочтимый): *Уб улаахан шабганса Угтан гаражаа: «Ай, гүүшэ ламбагаймни, Хаанаһаа морилжо ерэбэт?»* (Х. Намсараев).

ГҮХЫ: гүхы галуун *юум. н.* хойто зүгтэ амидардаг үдхэн үдэтэй, томо бэетэй уһанай шубуун, ахууна, халзан харгана, *байг-худ.* халзаабри (гагара полярная).

ГҮХЫЛГЭХЭ *үйлэ үг., идх. залог* 1) дүхыхые баадхаха; дүхэгэрөөр харагдаха (заставить наклоняться вперёд всем корпусом; выглядеть склонившимся вперёд); 2) урагшаа дүхыхэ (всем корпусом наклоняться вперёд).

ГҮХЫХЭ *үйлэ үг.* 1) урагшаа дүхыхэ (наклоняться вперёд всем корпусом); 2) хүзүүгээ урагшань һунааха (вытягивать вперёд шею).

ГҮХЭГЭД: гүхэгэд гэхэ *үйлэ үг., видэй нэгэ түхэл* хүзүүгээ һунаан тонгогод гэхэ (вытянув шею, наклонившись): *– Юундэ иштэрээ уур сүүрээр хашхараа хаагалаа хүмши, – гээд, саашань аман соогоо гүбэдшэбэд дуугаржа, гэртээ гүхэгэд гэн орошоно* (Х. Намсараев).

ГҮХЭГЭР *тэмд. н.* 1) дүхэгэр, бэеэ урагшань жүдхүүлһэн (с наклонённым корпусом); 2) хүзүүгээ урагшань һунаахан (понурившийся).

ГҮХЭЛЗҮҮЛХЭ *үйлэ үг., идх. залог хүзүүгээ* һунаан тонгогонохо, гүхэг-гүхэг гүүлэхэ (беспрерывно шевелить *вытянутой шеей*): *Галша толгойгоо бүтүү гүхэлзүүлэн: – Дари худагынтнай зүбшөөһэн хойно, би юундэ зүбшөөхэгүй гээшэбиб* (Х. Намсараев).

ГҮХЭЛЗЭХЭ *үйлэ үг.* гүхэг-гүхэг гэхэ, таһалгаряагүй хүзүүгээ һунаажа хүдэлгэхэ (беспрерывно шевелить вытянутой шеей).

ГҮХЭР: гүхэр-гүхэр энеэхэ бүдэхеэр, хуурайгаар энеэхэ (глухо смеяться): *Галша гүхэр-гүхэр хуурайгаар энеэнэ* (Х. Намсараев); **гүхэр-гүхэр** (*гу, али* **гүхэс-гүхэс**) **гэхэ** хүзүүгээ һунаажа хараха гү, али байха, ябаха, хүзүүгээ һунаагаад толгойгоо тонго-тонгос гүүлэхэ (вытянув шею, время от времени кивать головой, пошевеливать вытянутой шеей): *... толгойгоо гүхэр-гүхэр гүүлэн һуухадань һамганиинь урдаһаань гайхаһан нюдөөр хаража, дуугаа доро шэбэнүүр болгон…* (Х. Намсараев); *– Шинии амаар дуугараагүйб, урдахияа абяагүй һуугаад залги, юрэдөө, – гэжэ толгойгоо гүхэс гүүлээд абана* (Х. Намсараев).

ГҮШӨӨҺЭ(Н) *юум. н.* үшөөһэн (тальник).

ГҮШХЭГЭР *тэмд. н., ага* тэрзэгэр, томо гэдэһэтэй (толстый, с выпученным животом).

ГЫ: гы-гы-гы *аянг. үг.* энеэхэдэ гаргадаг абяан (гы-гы!): *– Гы-гы-гы, – гэжэ байжа эльгэ хатажа, эсэгынгээ уралые уяхан заахан хургануудаараа һабардан байтараа, гэб гэнтэ арбагад гээд, эхынгээ үбсүүндэ нюураа няана* (Ж. Тумунов).

ГЫ-ҺҮҮЕ *аянг. үг.* үү-е, ой, үү (ой-ой): *... Пархай үбгэн ... мадагар һөөл хүн хэбэртэй, амбаарайнгаа арада гараад, һүлэмхи һоолдэнги муухай хоолойгоор «гы-һүүе… гы-һүүе…» гэжэ байжа һүүхирнэ* (Х. Намсараев).

ГЭБ: гэб гэнтэ *наречи* хүлеэгдээгүй, гансата, тэрэ дороо (вдруг, внезапно): *Булавин гэб гэнтэ харуулшанай араһаа аһажа, газарта унагаагаад, яахашье хампа үгэнгүй, бахалуурынь бажуушаба* (Б, Санжин, Б. Дандарон).

ГЭБГЫ *юум. н., будд.* буддын шажанай номолдо ламанарта олгогдодог нэгэ зиндаа, хурал мүргэлэй үедэ гуримтай байхые харадаг, ламанарай хэргэм солынь зэргээр һууха газарыень заажа үгэдэг, ламанарай суглаанууд тухай соносходог, жиндагуудай үргэл тухай дуулгадаг, мүн ламанарай юрэ сэбэр сэхэ ябадалтай байхыень хинаха тушаалтай лама (гэбкуй, благочинный лама): *Мүнөө колхоздо худэлжэ байһан, урдань гэбгы ябаһан Шойдоной хөөрэһөөр болоходо, Худанай Жэмбэ гэжэ баянайда тэрэ лама ябадаг һэн хаш* (В. Гармаев).

ГЭБШЭ *юум. н.* буддын шажанай номолдо имагтал цанид шудалһан ламада олгогдодог «буянай садан» гэһэн нэрэ зэргэ (гэбши): *Һаһатайшуулай урда Шойдогынь суута гэбшэ, урданай ехэ санаартан зандаа харагдажа байгаа ха юм* (Д. Эрдынеев).

ГЭБЭ: гэбэ яабашье *оролто үг.* гэбэшье, гэхын хажуугаар (между тем): *Гэбэ яабашье, эрхэ сүлөөдэ эрмэлзэлтэй манай арад хариин*

дайсадай урда зэбсэгээ хуряажа орхёогүй, саг үргэлжэ тэмсэл хэжэ байдагынь хэндэшье эли (С. Норжимаев).

ГЭБЭЛ *болзоогой холбоо үг.* хэрбээ, хэрбэеэ, -бал (-бэл, -бол) (если): *Аша басагантаймни айл һууха гэбэл, энэ наншалдаагаа хая гэжэ хэлэхэеэ түрүүшээр бэлдэжэ һуугаа һэн* (С. Цырендоржиев); **халтад гэбэл** бэлээр, һамбааанда, халтад гээ һаа (чуть что, при малейшем поводе): *Омог бүдүүрхүү зантайһаа гадна халтад гэбэл гарай хуули хэрэглэдэг үбгэн байгаа ха юм* (Д. Батожабай); **үгы гэбэл** гү, али (или, либо, в противном случае): *Ажал дээрэ Зундын хэгты гэһэн юумыень хуу хээд, сүлөө сагтаа хүбүүд хаарта наададаг, үгы гэбэл ном шагаагаад хэбтэшэдэг болобод* (Г. Дагбаев).

ГЭБЭШЬЕ *холбоо үг., зүрилд.* харин, зүгөөр, болобошье (но, тем не менее): *Цоли сухалдажа хүбүүгээ альгадаад абаба. Гэбэшье эхын зүрхэн энхэрэн хайрлажа эхилнэ, халанхай хургыень гашуун аарсаар шабажа, сэбэр бүдөөр уяжа үгэбэ* (Ч. Цыдендамбаев).

ГЭГДЭХЭ *үйлэ үг., хүлеэгд. залог* нэрлэгдэхэ, гүүлэхэ, тоологдохо (именоваться, считаться): *Хэһэн ажалнай хүн зондо хэрэгтэй, туһатай юумэн гэгдэбэ гэжэ мэдэхэдээ бахархахаар байба* (Д. Эрдынеев).

ГЭГҮҮЛИ 1. *юум. н.* уйларан, уйлагануур, уһа нюдэн (плакса); **2.** *тэмд. н.* уйламхай, ходо уйладаг, бархирамхай (плаксивый).

ГЭГҮҮЛХЭ *үйлэ үг., идх. залог* гэгэхые баадхаха, бархируулха, орилуулха, шашхуулха, (заставить плакать, реветь): *Намда ямар нүгэл нүхэн байха бэлэй даа: гансатын гансые, хоёртын хоёрые ходор шобтор татажа, һохорые гэгүүлһэн, һорогые мөөрүүлһэн хүн бэшэб даа* (Х. Намсараев).

ГЭГШЫН *шангадх. үг., юумэнэй шанар шэнжэ тэмдэглэдэг, элирхэйлһэн удхатай үгэнүүдэй хойно хэрэгл.* 1) (*усил. слово, присоединяемое к определит. словам, обозначающим качество, признак предмета* – самый (что ни на есть), действительно, весьма, совсем *и т. п., либо передаётся превосходной степенью*): *Зоной суглархаһаа үрдихэ гэһэн шэнги, Бабуудай зузаан гэгшын нэгэ дэбтэр гаргаад, тэрээн дээрээ тэмдэгүүдые хэнэ* (Д. Эрдынеев); **томо** (гү али **мантан**) **гэгшын** айхабтар ехэ (огромный): *Томо гэгшын тогоонууд соо үглөөнһөө хойшо адуунай, залуухан гүүнүүдэй мяхан шанагдажа, шабай шудхагдаба, эльгэн шарагдаба* (В. Гармаев); *Булангай сааһаа шагаажа харахадамни, мантан гэгшын харуулшан шиидамаа тулаад, нүүлэ дээрэ унтажа һууна* (Б. Санжин, Б. Дандарон); 2) *түлөөнэй үгэнүүдтэй хэрэгл.* эгээн, хэнэйшье, юунэйшье (*употребляясь с местоменными словами, также показывает высшую степень проявления качества* самый, не хуже, чем у других): *Энэ хүбүүн, барһан даа, шэг үнгэ, сэдьхэл зоригооршье, оюун бодол, уужам даруугааршье хэншье гэгшын хүбүүдһээ дутаха дортохогүй хаям даа* (Х. Намсараев); *Энээнэй һүүлээр ямар гэгшын шууяа шорхироон, хэрэлдээ наншалдаан болобо гэжэ һананат?* (Ц. Шагжин).

ГЭГШЭ 1. *дах. үг., нэрлүүлэгшын заагша* гэдэг, гэһэн, нэрэтэй юумэн, хүн (именуемый, по имени): *– Радна Цэдэбэй гэгшые бидэнэр энээнһээ урда дунда шадалтай хүн гэжэ ехэ эндүүрһэн байнабди* (Ц. Дон); **2.** *түлөөнэй үгын үүргээр хэрэгл.* яагша ааб, яагшааб (что будет, что случится): *– Зай, хоюулан харанхы болгоод, Жоодшодо ошоё, тиигээд һайсахан айлгаад үзэе, хайшан гэгшэ ааб!* (Х. Намсараев); *Энэ доктор ноёншни хайшан лэ гэгшэ ааб* (Х. Намсараев); **3.** *хэлэгшын үүргээр хэрэгл.* 1) гэлсэдэг, хэлсэдэг (говорят, сказывают); 2) *хэлэгшын бүридэлдэ туһалагша үйлэ үгын үүргэ дүүргэхэдээ, баталһан удхатайгаар хэрэглэгдэдэг* (*употребляясь в качестве вспом. гл. в составе составного сказуемого, имеет знач. утверждения чего-л.*): *Мэндэ ябанабди гээд лэ бэшэнэ гэгшэ* (Х. Намсараев).

ГЭГШЭД *дах. үг., нэрлүүлэгшын болон нэмэлтын заагша* нэрлэгдээшэд, нэрлүүлһэн *зон* (именуемый, по имени): *Хэжэнгын аймагай газар дээрэ баригдаһан бодхуулнуудые мүшхэхэеэ Полуянов, Дагбаев, Панышев гэгшэд тиишэ ошобо* (В. Гармаев).

ГЭГШЭЭР *дах. үг., үйлын шанар, хэмжээ харуулдаг, суг хэрэглэгдэһэн үгынгөө удха шангадхадаг* тон, угаа (*употр. как дах. үг. при обстоятельственных словах, обозначающих признак действия* очень, сильно, весьма, совсем): *Янжама шанга гэгшээр һүхирөөд, Гомбын сарбууе шүдэнэйнгөө үбдэшэтэрнь хазажа, гараа ходо татан, гэр тээшээ гүйжэрхинэ* (Ж. Тумунов).

ГЭГЭЛДЭХЭ *үйлэ үг., угалд. залог* 1) олоороо уйлаха, бархиралдаха, орилолдохо (плакать навзрыд, рыдать – *о многих*): *Хүнүүдэй хөөрэлдэхэ, бүгшэм халуунһаа нарай хүүгэдэй гэгэлдэхэ, бархиралдаха хамтаржа, тэрэ жаахан гэр соо зүгын үүрһээ дутуугүй дүнгинөөн замханагүй* (Г.-Д. Дамбаев); 2) *шэлж.* шуулдаха (поднимать шум): *Харин тугаарай дуулаһаар гүйлгэжэ ошохо аад лэ, Галшатан харанхы һүни дунда гэгэлдэжэ шуулдажа, унтуулба хэбтүүлбэгүй…* (Х. Намсараев); 3) улилдаха (выть): *Хаанашьеб хабшалай эрьеэр зайгуул һалхин үлеэгээд,*

гуринха шононуудай аргааханаар гэгэлдэһэн шэнги абяан дуулдаад, баһал хон-жэн болошоно (Д.-Д. Дугаров).

ГЭГЭХЭ *үйлэ у.* 1) бархирха, орилхо (плакать навзрыд, рыдать): *Тиигэн байтараа, гэнтэ эхэнэр хүнэй һугшан уйлаха, тиигээд тэсэжэ ядан, шангаар гэгэхэнь дуулдана* (Ч. Цыдендамбаев); **гэгэхэ уйлаха** бархарха, орилхо (плакать): *Эхэ эсэгынгээ аманһаа тиимэ аймшагтай үгэ дуулахадаа, басагад булта дааа гэгэһэн уйлаһан, хуба эрхи үлхэһэн байха* (Ч. Цыдендамбаев); 2) улиха, гангинаха (выть, завывать): *Улайрхаһан арьяатан доошоо һүрэн буужа, үлэ мэдэг намхалзаһан мүшэр тээшэ гэгэнэ* (Д.-Д. Дугаров); ○ **орилхо**, **уйлаха** *гэжэ үгэнүүдтэй парн. хэрэгл.*

ГЭГЭЭБТЭР *тэмд. н.* гэрэлтэйшэг, һаруулшаг (светловатый).

ГЭГЭЭ(Н) I **1.** *тэмд. н.* 1) гэрэлтэй, һаруул (светлый, ясный): *Һэлмын эри мэтэ шэрбэһэн нюдэниинь гэгээн үдэрэй туяа гэрэл адхажа, томо сагаан шүдэнүүдынь энеэбхилхэдэнь ходо харагдадаг болобо* (Ц.-Д. Хамаев); **гэгээн сагаан** (*гү, али* **гэрэлтэ**) **үдэр** һаруул үдэр (белый день): *Тойроод гэгээн сагаан үдэр, наранай элшэ саһан сагаан сааргһан дээгүүр нэгэ жэгдээр һубариһан үзэгүүдые тоолон, тоншон халтирна* (З. Гомбожабай); *Теэд мүнөө энэ һуугша тэрэнэй аша хүбүүн нарата һайхан, гэгээн гэрэлтэ үдэрнүүдые өөрынгөө нюдөөр үзэхэ хараха байха* (Ц. Шагжин); **гэгээн** (**сагаан**) **үдэр дунда** а) һаруул байхада (среди бела дня): *Гэгээн үдэр дунда архидажа һуухат... Юрэдөө, таанад яажа байһан зон гээшэбта?* (Ц.-Ж. Жимбиев); б) хэнһээшье нюунгүй (не скрываясь, у всех на виду): *Гэгээн сагаан үдэр дунда иигэжэ хулгай хэжэ байһан зон һүни мэшээг, мэшээгээрнь хулгайлжа байна ёһотойт* (Б. Ябжанов); **гэгээн забһар** газарые тойрогшо хии бүрхөөбшэ (атмосфера); 2) *шэлж.* нангин, арюун, аригуун (священный, чистый, торжественный): *Гэгээн тэнгэримни, / Гэрэлтэ нарамни, гэршэлыш!* (Х. Намсараев); *Амитан бүхэнэй оройн шэмэг бологшо, номой гэгээн алдартай, судар тарниин шажан бүхэнии баригша богдо Зонхобо бурхандаа мүргэнэб* (Д. Эрдынеев); **гэгээн илалта** нангин илалта (священная победа): *Гэгээн манай илалта / Гэрэл туяа татаг лэ* (Х. Намсараев); **гэгээн дурасхаал** арюун дурасхаал (светлая память): *Иигэжэ хэлэһээр үнихэн болооб, теэд нүхэрэйнгөө гэгээн дурасхаалые нангинаар шүтэхэб гээ һэнта* (А. Ангархаев); **гэгээн изагуур** а) нангин шарил (священный прах); б) булаша, булаша дээрэхи обоо шорой (могильная насыпь); 3) *шэлж.* агуу сэсэн, һонор, тодо (премудрый, светлый): *Энэ түбидэ Буддын гэгээн ухаанай хэшэгтэ хүртөөгүй хүн байдаггүй* (М. Батоин); 4) *шэлж.* баяртай, аза жаргалтай (радостный, счастливый): *...урихан зантай Ида, сэдьхэл зүрхыем жаргал дураар халяан доһолгожо, ажабайдалайм гэгээн харгые гэрэлтүүлэн, зориг хабаар ядангүй, орёо хүшэр дабаан өөдэ дабшахыем уряалжа байба* (Ц.-Д. Хамаев); **гэгээн гэрэлтэй** золтой, аза жаргалтай, үлзы жаргалтай (счастливый): *Арад зон шэнэ һайхан, гэгээн гэрэлтэ байдалда эрмэлзэнэ* (Ц. Шагжин); **2.** *юум. н.* 1) гэрэл, һаруул бололго, үүр, үүр сайлга (свет, заря, рассвет): *Мүшэд дээрэ, гэгээндэ, Мүльһэн тобшонуудтал анилзана* (Ж. Тумунов); **гэгээ орохо** (*гү, али* **татаха**) үүр сайха (рассветать, светать): *Гэгээ орожо, оршон тойронхи байдал харагдахаар болобо* (Ц.-Ж. Жимбиев); *Удангүй үүр сайжа, үрхөөрнь сагаан толон сайража, гэр соонь гэгээ татаһаар, үдэр боложо эхилхэдэнь…* (Х. Намсараев); **үүрэй гэгээн** үүр сайлга, һаруул бололго (рассвет): *Бидэ хоёр үүрэй гэгээнһээ абаад, үдэшэ орой болотор Бимба баянда богоол ябаабди* (Г. Цыдынжапов); **гэгээнэй этэгээд** *будд.* дуган дасангай зүүн, һаруул тала (левый придел храма, светлая сторона); **гэгээнэй мөөр** наран (солнце); **гэгээнэй эрхэтэн** нята, нюдэн (глаз); 2) *шэлж.* ямар-нэгэн бурханай гү, али буддын һургаал номогшо суута ламын энэ дэлхэйдэ түрэһэн хубилгааниинь, мүн буддын шажанай дээгүүр санваартанай хэргэм (гэгэн, перерожденец, *один из высших санов священнослужителя*): *Сүүгэлэй дасангай гэгээн доошоо тонгойшоод, шунал ехэтэйгээр барилдаа хаража байба* (Д. Батожабай); *Хаан эзэнэй урда хайратай ябаһан, бурхан гэгээнэй урда буянтай ябаһан Эрдэни гулваагай энэ наһые эсэслэһэн, шинии муу муухай алууршан хүбүүн хаана байнаб?* (Х. Намсараев).

ГЭГЭЭ(Н) II *юум. н.* 1) бархираан, орилоон (плач, вопли); **гэгээн ёолоон** бархираан, хашхараан (плач, стенания): *Энэ түрэл нютагайнь алишье буланда хүнэй гэгээн ёолоон, уйлаан хайлаан ямаршье дуунай аялгаһаа үлүү олон удаа, үлүү нэтэрүү шангаар дуулдадаг бэшэ аал?* (Ч. Цыдендамбаев); ○ **уйлаан** *гэжэ үгэтэй парн. хэрэгл.*

ГЭГЭЭРМЭ *тэмд. н.* 1) яларма, толормо, гэрэлтэмэ (такой, что излучает свет): *Мартагдашагүй дайдадаа гэшхэжэ, / Гэгээрмэ һайхан хотодоо / Гэрэлтэмэ һайхан ордондоо буужа…* (Х. Намсараев); 2) болбо-

соролтой, эрдэм номтой, соёлтой (просвещённый).

ГЭГЭЭРҮҮЛГЭ *юум. н.* эрдэм һургуулитай, соёлтой болголго (просвещение): *Тэрэ холын үе сагта арад зониие гэгээрүүлгын хүсэтэ зэбсэг болоһон түрэл сонимнай олон түмэнэй заабарилагша, туһалагша, зориг-жуулагша болоһон түүхэтэй* (Т. Самбялова).

ГЭГЭЭРҮҮЛХЫ *тэмд. н.* соёл дэлгэрүүлгын (просветительный): *Агада Цыбен Жамцараногой нэрэмжэтэ Үбэр Байгалай хизаарай номой санда гэгээрүүлхы ажал хэгдэжэ эхилбэ* (Б. Гындынцыренов).

ГЭГЭЭРҮҮЛХЭ *үйлэ үг., идх. залог* эрдэм һургуулитай, соёлтой болгохо, соёл дэлгэрүүлхэ (просвещать): *Одо мүшэд мэтэ хурса тодоор гэрэлтэһэн оюун бэлигтэн ургажа тодоржо, орон нютагаа гэгээрүүлэн, туяатуулан байна* (Х. Намсараев).

ГЭГЭЭРҮҮЛЭГШЭ *юум. н.* эрдэм ном, түрүү үзэл болон соёл нэбтэрүүлэгшэ (просветитель): *Ниитын ажал ябуулагша, гэгээрүүлэгшэ, багша Б.-Д. Очиров 1913 ондо гэнтын аюулда орожо, наһанайнгаа түлэг дунда алтан дэлхэйтэеэ хахасажа ошоһон намтартай* (Б.-М. Жигмитов).

ГЭГЭЭРХЭ *үйлэ үг.* 1) һаруул болохо, үүрэй сайха, хираалха (рассветать): *Тиuһээр оршон тойрон гэгээржэ, үүр сайжа эхилбэ* (Ф. Цыденжапов); *Долоон үбгэдэй байдалаар тухайлхада, үшөөл гэгээрхэ болоодүй* (Б. Шойдоков); 2) туяатаха, туяа сасарха, толотохо (светиться, излучать свет): *– Гэгээржэ байһан богдын гэршье гэжэ юун байхаб – Гэрэй муу урсахан байгаал бэзэ?* (Х. Намсараев); **гэгээрэн толорхо** гэрэл сасарха (светить): *Неоново лампочкануд гэгээрэн толорно* (Д.-Д. Дугаров); 3) *шэлж.* эрдэм номтой, түрүү үзэл бодолтой, соёлтой болохо (просвещаться): *Алхаса бүхэндөө амжалта туйлыт, / Гэшхэсэ бүхэндөө гэгээрэн жаргыт* (Х. Намсараев).

ГЭГЭЭРЭЛ *юум. н.* 1) гэгээрэлгэ, эрдэм соёлтой бололго, болбосорол (просвещение): *Хэжэнгэдэ соёлой ажал ябуулжа, гэгээрэл эмхидхэлсэжэ байтараа совнаркомдо абтаа һэм* (Д. Эрдынеев); **гэгээрэл болбосорол** эрдэм соёлтой бололго (просвещение): *Мүнөөдөө эндэмнай гэгээрэл болбосорол гээгдэнги* (Ц.-Ж. Жимбиев); ○ **соёл** *гэжэ үгэтэй парн. хэрэгл*.

ГЭГЭЭРЭЛЭЙ *тэмд. н.* гэгээрүүлгын, эрдэм һуралсалай, соёл болбосоролой (просветительский): *Хэды жэл худэлөөд байхадань, Мижит-Доржые Ивалгын аймагай гэгээрэлэй таһагые даагшаар томилжорхибо* (Б. Мунгонов).

ГЭГЭЭРЭНГИ *тэмд. н.* соёлтой, хугжэлтэй, болбосоролтой (просвещённый).

ГЭГЭЭТЭ(Й) 1. *тэмд. н.* һаруул, сагаан (светлый): *Гэгээтэ үдэрэй гэрэлтэхэдэ, / Гэрэлтэ наранай ялархада…* (Х. Намсараев); **2.** *наречи* гэрэл, юумэ харахаар (светло): *Сюань-хуафу гэжэ удаадахи хото хүрөөдүй ябахадаа, үдэшэлэн үшөө гэгээтэй байхада, Граве жуузаяа байлгагты гэжэ хашхараад…* (Б. Санжин, Б. Дандарон); **3.** *хэлэгшын үүргээр хэрэгл.* гэрэлтэй, һаруул (светло): *Гансал мүрэнэй уһанай нюруу ба хүүргэ дээгүүрхи талмай хүнэй обёорон шэртэхээр гэгээтэй* (Г.-Д. Дамбаев).

ГЭГЭЭТЭМЭ *тэмд. н.* һаруул, һаруултама, сагаан, ялагар (светлый, озаряющий).

ГЭГЭЭТЭХЭ *үйлэ үг.* һаруул болохо, сайраха (становиться светлым, быть ярко озарённым, иметь лучезарный вид): *Сahанай дундуур гэгээтээшэ / Солото хотомнай һайхан даа* (Ц.-Ж. Жимбиев).

ГЭДИ: гэди-гэди *аянг. үг., барг., хүниие гэжэгэнүүлхэдээ, үрбэгэнүүлхэдээ хэлэдэг үгэ* гэжэгы-гэжэгы, гэжэгэй-гэжэгэй (*слово, произносимое при щекотании кого-л.*).

ГЭДХЭН *тэмд. н.* 1) гэдэһэн, хүрөөгүй (талый, размороженный): *Дээрэһээ хүрэжэ захалаа, захаараа сэнтээ, дороо гэдхэн хэбтэһэн тарган гахайн гэдэһэ бэлэхэнээр гаргажархиба* (Ц. Номтоев); ○ **гэнэн** *гэжэ үэгэтэй парн. хэрэгл.*

ГЭДХЭЭГДЭХЭ *үйлэ үг., хүлеэгд. залог* хүрэхынь болигогдохо, гэдхэн болгогдохо (размораживаться, быть оттаиваемым): *гэдхээгдэһэн хуурай һолоомо*.

ГЭДХЭЭЛГЭХЭ *үйлэ үг., идх. залог* гэдхээхые баадхаха, гэдхэн болгуулха (заставить оттаивать, оттаивать): *Бата Балмаар хүйтэн мяха гэдхээлгэжэ, хара шүлэ шануулба*.

ГЭДХЭЭХЭ *үйлэ үг., идх. залог* 1) дулаасуулжа гэдхэн болгохо, хүрэнгир бэшэ болгохо (оттаивать, размораживать, выводить из замороженного состояния): *Үхэршэн мүльһэндэл адляар хүрэшэһэн хилээмэ, айрһа тоһоёо галда дүтэлүүлэн гэдхээжэ һуугаад лэ, эдеэлжэ оробо* (Ц.-Ж. Жимбиев); **газар гэдхээхэ** гал түлижэ газар дулаасуулха (размораживать землю): *Харин Гомбо-Доржо нагасатаниинь хойто майлын хүрэһэн газар гал түлижэ байжа гэдхээгээд, гүнзэгы нүхэ малтаа һэн* (Ц.-Ж. Жимбиев); 2) *шэлж.* дулаасуулха, уяруулха, нааша хараха, дэмжэхэ (согревать, обогревать).

ГЭДЫЛГЭХЭ *үйлэ үг., идх. залог* гэдэгэр болгохо (выпячивать *грудь*, откидывать назад *корпус*): *Хаанай гэртэ ороходонь, / Гэдэһээ урагшань мидайлгаад, / Гэзэгээ хойшонь*

гэдылгээд, / *Жаран табан толгойтой,* / *Ёһодоо олон эбэртэй,* / *Муухай амитан һууба ха* (Гэсэрһээ).

ГЭДЫХЭ *үйлэ у.* 1) үбсүүгээ урагшань түлхин, бүхы бэеэ һунааха, гадайха (выпячивать грудь, откидывать назад корпус): *… Гэдэргээ харан гэдыжэ,* / *Гэдэһэн дээрээ тоншожо һуутарни…* (Х. Намсараев); *Хүзүүгээ дээшэнь гэдыжэ…* (Х. Намсараев); **гэдыхэ гадайха** *шэлж.* түбхинэжэ амаржабабди гэһэн түхэл үзүүлхэ (обретать вид устроенного, успокоившегося человека): *Гэр гэхи болобол эдэ хоёр гэдыхэ гадайха һэн ха. Теэд наһаа эдижэ, нарбаа сайһан зондо заабарилха һэн гүш?* (Ц.-Д. Хамаев); **ташаагаа тулажа ялайха, хүйһэндөө нёлбожо гэдыхэ** амаржаха, жаргаха (наслаждаться, блаженствовать): *…басагаяа һайн хүндэ хадамда үгэжэ, Галина Митрофановнагай ташаагаа тулажа ялайха, хүйһэндөө нёлбожо гэдыхэ саг газаань ерэшоод, үүдыень тоншоходожо байна ха юм даа* (Б. Мунгонов).

ГЭДЭГ I **1.** *нэрлүүлэгшын заагша* (*показатель подлежащего*): *Мүн баһа Москва хотодо ажаһуудаг Злобин гэдэг хүн ехэл бэрхэ, шударгы, зориг түгэс бригадир юм ха* (С. Цырендоржиев); **2.** *дах. у., шангадх.* үнэхөөрөө (действительно, очень, же): *Ламашье түлөөһэгүй тарган мяхатай болоһондоо олзуурханги, байза үглөөдэр нэгэ удаа һайн гэдэг бууза хүүлэжэ эдихэ юм байна гэжэ айхабтар тэнюун байдалаар тэрэ үдэрөө үнгэргэбэ* (Х. Намсараев).

ГЭДЭГ II: **гэдэг-годог гэхэ** мушхарха, нугаралдаха (изгибаться, извиваться): *Гэдэһээ садан тэниигээд, гэдэг-годог һуняагаад, хушуу холбон зугаалжа, худал үгөөр хуби ниилэн жаргажа хоноод…* (Х. Намсараев).

ГЭДЭГЭНҮҮЛХЭ *үйлэ у., идх. залог* нугаралдуулха, һүүзэгэнүүлхэ (заставить ёрзать).

ГЭДЭГЭНЭ *юум. н.* хэдэгэнэ, хорото шара (оса): *Наранай дээрэ гараха бүри һоно гэдэгэнэ олошоржо, мориной толгойгоо һэжэхэ, хүлөө хайшаха, һүүлээ шарбахань түргэдэнэ* (Ч. Цыдендамбаев).

ГЭДЭГЭНЭХЭ *үйлэ у.* һүүзэгэнэхэ, гэдэггодог хүдэлхэ (нетерпеливо ёрзать – *о худом жилистом человеке*): *…билдагуу Шоно-ахай* / *Гэдэгэнэн байжа аяглаба* (Г. Чимитов); *Гэмтэ хүн гэдэгэнэдэг, даарита морин зариганадаг* (Оньһ. үг.).

ГЭДЭГЭР *тэмд. н.* 1) үбсүүгээ урагшань түлхин гэдылгэһэн, гэдэһээ урагшань тулхиһэн, ягдагар (с выпяченной грудью): *Гэрэй шэнээн гэдэһэтэй Гэдэгэр шара гүүнэйнь хажууда…* (Х. Намсараев); 2) *шэлж.* дээрэлхүү, томоорхуу (с высокомерным видом, напыщенный): *Гэртэнь ороходош* / *Гэдэргээ хинсайжа,* / *Гэдэгэр болошоһон,* / *Хэлэхэ үгэньшье* / *Хэдыхэн үлэшэһэн* (Ш. Нимбуев).

ГЭДЭЛЗЭХЭ *үйлэ у.* үбсүүгээ урагшань түлхин ябаха, томоорхуу янзатай ябаха (ходить с важной осанкой *или* важным видом): *Тугаар Танида ерээд байһан хүнэй дуугархань һүрхэй дорюун, харасань омог шэнги байбашье, өөрынгөө һэбхи зангые тохилзон гэдэлзэн харуулна һэмнэй даа* (Д.-Д. Дугаров).

ГЭДЭНГИ *тэмд. н.* гэдхэн, хүрөөгүй, хайлаһан (талый, подтаявший).

ГЭДЭР: гэдэр-гэдэр гэхэ, **гэдэр-годор гэхэ** үбсүүгээ урагшань түлхин ябаха (ходить с выпяченной грудью; рысить неуклюже): *Гэрһээнь сааша гэшхүүлжэ, Гэдэр-гэдэр дугшаһаар ябашахадань…* (Х. Намсараев); *… һанаа сэдьхэл амарба гэжэ гэр тээшээ гэшхүүлжэ, гэдэр-годор дугшабаб* (Х. Намсараев).

ГЭДЭРГЭ *наречи* 1) һөөргөө, һөөргэнь, ара тээшээ, хойшоо (назад, обратно, вспять): *Гансал бинь лэ эсэгынгээ һанаһанда хүрэбэгүй, хахад харгыһаа гэдэргэ бусашабаб* (Д. Эрдынеев); *Басагадай бүдүүн гээгэнүүд гэдэргээ һэнжылдэнэ* (Ч. Цыдендамбаев); **гэдэргэ уруугаа** (*гү, али* **урагша**) урагша хойшоо (туда-сюда, взад-вперёд): *Гэрээр зон гэдэргэ уруугаа унажа байжа энеэлдээд, энэ үбгэнэй хэрэг зүб гэжэ шууяшаба* (Х. Намсараев); *Хоёр нэтэрүү наншалдаашад дарагар эбэрнүүдээ тулгажархёод, гэдэргэ урагшаа түлхилсэнэ* (Б. Мунгонов); **гэдэргээ бусаха** (*гү, али* **тэхэрихэ**) һөөргөө бусаха (вернуться назад): *Теэд энэ хүбүүмни хахад жэл тэндэ һураад лэ гэдэргээ бусажа ерээ һэн* (Ц. Шагжин); *Шойнзон дахин бодолгото боложо, һанаан соогоо гэдэргээ тэхэринэ* (З. Гомбожабай); **гэдэргээ хараха** эрьежэ хойшоо хараха (оглядываться, смотреть назад): *Хорёошо нохойнь урдань гэдэргээ харан харан хатарна* (Ч. Цыдендамбаев); **гэдэргэ унаха** а) хойшоо унаха (упасть назад); **гэдэргээ унашан** (*гү, али* **һуушан**) **алдаха** *шэлж.* хүлеэгдээгүй ушарһаа ехээр сошохо, гэнтэ сошохо (чуть ли не упасть *или* сесть *от неожиданности, от испуга*): *Теэд Пүрбын хажууда «Хүндэлэлэй тэмдэг» медаль абахадаа гэдэргэ унашан алдаа һэн* (Д. Эрдынеев); *Зэмьеэгэй орой дээгүүр харан гэхэдээ, айһандаа гэдэргээ һуушан алдабаб* (С. Цырендоржиев); **гэдэргээ унама** (*гү, али* **унашахаар**) ехэ муухай, уйгаргүй (такой, что можно упасть): *Үжэнги үнгэрһөөнь гэдэргэ*

унама үнэр анхилна (Ч. Цыдендамбаев); *Айлшалжа ерээ үдыл даа! – гэжэ гэдэргэ унашахаар, үнэншэхын аргагүй юумэ хэлээд: – Шамайшье алдааб гэжэ һанагша һэм* (Д. Эрдынеев); **гэдэргэ һууха** хойто хоёр хүл дээрээ бодоод, гэдэргээ буляалдаха – *морин тухай* (пятиться назад – *о лошади*): *Хуаа тэдэнэй юу хэхээ байһые ойлгожо, муухай үнэртэй хомуудһаань гэдэргэ һууба* (Д. Эрдынеев); **гэдэргээ сухариха** һөөргөө абаха, хойшоо ааляар гэшхэхэ (пятиться назад): *Дүүхэй сошордон айшанхай, тэбшэеэ һугабшаланхай, гэдэргээ сухарина* (М. Осодоев); **гэдэргэ сохихо** урдаһаань добтолон сараха (отбить *атаку*): *Энэ дайшалхы позициһоо бригадын командирай ошоһонһоо хойшо дайсанай хоёр атакые гэдэргэ сохёобди* (Б. Шойдоков); ◊ **гэдэргэнь ойлгохо** тад ондоогоор, тад буруугаар, нүгөө тээшэнь ойлгохо (понимать наоборот): *Теэд энэ үгыень сэхээршье, гэдэргэньшье ойлгохонь бэрхэтэй* (Ч. Цыдендамбаев); **гэдэргээ дуугарха** *барг.* енгүүтэхэ, ёгтолхо (иронизировать, насмехаться, ёрничать): *Ямар ходо гэдэргээ дуугарагшаб, нэгэшье абяагүй байхагүй.*

ГЭДЭРГЭДҮҮЛХЭ *үйлэ үг., идх. залог* харюулха, харюу үгүүлхэ (отвечать на оскорбление, на зло отвечать злом).

ГЭДЭРГЭДЭХЭ *үйлэ үг.* баһаһан үгэдэ таарама харюу үгэхэ, һөөргэнь харюулха (отвечать на оскорбление, на зло отвечать злом): *Би нэгэ взводтой фашистнуудые тогтоожо үзэһүү, гэжэ Чепурин гэдэргэдэбэ* (Б. Шойдоков).

ГЭДЭРГЭЛДИХЭ *үйлэ үг.* һөөргөө бусаха, тэхэрихэ (возвращаться, вернуться): *Эжыень орхихогүй, хорлохо тээшээ болоходонь, Номгон түргэн гэдэргэлдижэ: – Би хубсалхам. Гансал эжымни ойро бү хүрэгты, – гэбэ* (Ц.-Д. Хамаев).

ГЭДЭРГЭЛХЭ *үйлэ үг.* 1) һөөргөө бусаха, тэхэрихэ (возвращаться назад); 2) урбалдаха, һөөргэ уруугаа хараха (переворачиваться): *Гэдэһэн соомни / Гэдэргэлжэ хүдэлнэл, / Ханшар соомни / Хабтагайлдажа хүдэлнэл* (Х. Намсараев); 3) *шэлж.* сэхэ харюуһаа сухариха, сэхэ бүхэеэ хэлэхэгүй (отделываться шутками, уклоняться от прямого ответа): *– Уһаниинь хэлтыһэнээ наада баряа бэлэй гү? Таанарнишье даа баһа… – гээд, гэдэргэлэн наада баридаг байгаа ха* (А. Шадаев).

ГЭДЭРГЭНШЭ: гэдэргэншэ *тэмд. н., баруун бур.* 1) гэдэргээ буляалдаһан хүн (тянущий назад); 2) *шэлж.* һөөргэдэдэг, харюугүй орхихогүй, харюугүй үлэхэгүй (такой, что не останется в долгу).

ГЭДЭРХЭ *үйлэ үг.* 1) бусаха, һөөргэлхэ (возвращаться); 2) *шэлж., байг.-худ.* наһа бараха, гээгдэхэ – *үхибүүн тухай* (умереть – *о ребёнке*).

ГЭДЭРШЭ *наречи, баруун бур.* гэдэргээ, һөөргөө (в обратную сторону, обратно, назад): *гэдэршээ ябаха*.

ГЭДЭС: гэдэс гүүлэхэ *үйлэ үг. толгойгоо* хинсагад гүүлэхэ (откинуть назад *голову*): *Бадма абгайн шэг барагар хара боложо, бага сухалдаһан янзаар толгойгоо гэдэс гүүлэн…* (Х. Намсараев).

ГЭДЭХЭ *үйлэ үг.* 1) гэдхэн болохо, хайлаха (таять): *Аха гол гэдэжэ, шара һайбадал һайрамаар билтаржа, мори шаргаар ябашагүй болобо* (Ц.-Д. Хамаев); *Мяхаа гэдэхэдэнь хэршээд шанаарай*; 2) *шэлж.* дулаасаха (отогреваться); 3) *шэлж.* садаха, дэбтэхэ (насыщаться).

ГЭДЭҺЭЛХЭ *үйлэ үг.* садаха, хотоёо дүүргэхэ (наедаться, насыщаться).

ГЭДЭҺЭ(Н) *юум. н.* 1) үбсүүнһээ доошонхи үбэр бэе (живот, брюхо): *Гэдэһэн гээшэнь тиимэ гэхын аргагүй ехэ, эмээлэйнгээ бүүргын урдуур унаад хэбтэбэ* (Ц. Шагжин); **гэдэһэ гүзээн** үбсүүнһээ доошонхи үбэр бэе (живот, брюхо): *Хараха янзада тэдэнэй гэдэһэ гүзээнүүдынь түүдэгтэрээ, садатараа эдеэлээ гү гэхээр ехэл бүдүүнүүд* (Ц.-Ж. Жимбиев); **гэдэһээ үлдэхэ** хоол, тэжээл эдихэеэ һанаха (голодать): *Гэдэһээ үлдэһэн малнууд ябадал дундаа газар шүүрэжэ, хэлэндэ тороһон ногоое хомхойгоор зулгаана* (Ж. Тумунов); ◊ **гэдэһэ гүзээгээ бүрылгэхэ** үл залгаха, бага зэргэ хоол эдихэ (≈ заморить червячка): *Энээгээр гэдэһэ гүзээгээ бүрылгөөд, хото хорёогоо һахингүй тосхоной үхэрнүүдтэй бэлшээридэ гараарай* (Г.-Д. Дамбаев); **гэдэһэн нугархайдаа** (*гү, али* **хабиргадаа**) **няалдаха** ехээр үлдэхэ (о состоянии сильного голода): *Нарин гэдэһэмни нугархайдаа няалдаха боложо байна* (Ц. Цырендоржиев); *Гэдэһэнэйнгээ хабиргадаа няалдатар бүхэли үдэртөө хадын энгэрые дээшэ, доошонь эсхэжэ ябажа хонидоо садхааха* (Д.-Д. Дугаров); **боро гэдэһээ бордойлгохо** садатараа эдихэ (≈ наесться от пуза): *Үнөөхи хартаабхаяа эндэ тэндэһээ гарганаб. Тиихэдэм үбгэжөөл хэмгүй ехээр баярлаба. Зай даа, Хотошо боро гэдэһээ бордойлгохомнай, хара гэдэһээ хардайлгахамнай хаяа? – гээд, модоной энэ тэрэ тайрадаһаар түүдэг носоон тухашарна* (Б. Ябжанов); **гэдэһэндээ нёлбожо хэбтэхэ** юушье хэнгүй миин байха, залхуурха (≈ плевать в потолок, лодыря гонять): *Харин эндэ үглөөнһөө үдэшэ болотор гэдэһэндээ нёлбо-*

жо хэбтэнэ гүш, маани мэгзэмээ уншана гүш – өөрыншни дуран (С. Цырендоржиев); 2) дотор, хүнэй болон амитанай хүнды орган, эрхэтэн (кишки): *Тишхэдэнь тэдэнэй нэгэн тогоотой эдеэ гаргажа, хярмаса гэдэһэ хэршэһэн шүлэ һоронод, тархи тагалсаг мүлжэнэд* (Х. Намсараев); **гэдэһэ дотор** а) эдиһэн эдеэ буйлуулха бэеын эрхэтэд (органы желудочно-кишечного тракта); б) гаргаһан эбэртэ малай хото, һархинсаг, хара гүзээн, нарин ба бүдүүн гэдэһэн, сагаан мяхан; адуунай хото, хята *г.м*. (внутренности): *Димид гэдэһэ доторыень угаажа, хото соонь шуһа шудхажа шанаба* (Ч. Цыдендамбаев); **гэдэһэ гаргаха** мал алахадаа (үүсэлхэдээ) доторынь амяарань нарилан илгажа абажа, досоохииень сэбэрлэхэ (чистить внутренности *заколотого животного*); **нарин гэдэһэн** хотиргойн үргэлжэдэ байдаг нарин ута хүнды эрхэтэн, *адуунайхиие хята гэдэг* (тонкая кишка): *Шуһыень өөхэнтэй холижо, нарин гэдэһэндэнь шудхажа, амтатай эреэлжэ хэхэ юумыень Намдагай гансаараа уухамни гээ һаань, һамганиинь лаб зүбшөөхэгүй байха* (Д. Батожабай); **бүдүүн гэдэһэн** хотоһоо доошо байдаг, нарин гэдэһэнһээ бүри үргэн хүнды эрхэтэн, *адуунайхиие омһон гэдэг* (толстая кишка): *Мүнөө тарган шара басаган мангир хэршэжэ, баһа өөхэ хэршэжэ, тэрээнээ шуһан соо худхаад, хониной бүдүүн гэдэһэн соо эреэлжэ шудхажа, амһарыень уяад…* (Х. Намсараев); **мухар гэдэһэн** олгой (аппендикс); ◊ **нарин гэдэһэеэ таһалха** хүндэ ажал хэжэ, тэнхээ тамираа һалаха, үлбэртэхэ (быть изнурённым тяжёлым трудом): *Эндэ ханааб малтажа, минии нарин гэдэһэеэ таһалжа ябахада, ши үшөө хониной бөөрэ сооро хазаха шүдэгүй, эхэ эсэгэ хоёроо илгаруулжа танихагүй байгааш* (Ч. Цыдендамбаев); 3) умай, хэбэл (утроба): *Сэсэгхэнэй үшөө гараадүй, гэдэһэн соогоо байхада, Затагархан эсэгэһээ гээгдээ юм* (Ч. Цыдендамбаев); *Арбан һарын шарайда гэдэһэн соогоо үргөө һэм, хорин һарын шарайда хурган дээрээ үргөө һэм шамайе!* (Х. Намсараев).

ГЭДЭҺЭНЭЙ *тэмд. н.* доторой (брюшной, желудочный; кишечный): *гэдэһэнэй зангиралга*; **гэдэһэнэй эм** *ярян.* уруу һуухада туһалдаг элдэб янзын эмүүдэй хамтаруулһан нэрэ (вяжущее лекарство); **гэдэһэнэй үбшэн** а) шуһаар уруу һуулга (дизентерия): *Нёдондо нажар гэдэһэнэй үбшэндэ нэрбэгдээд, бөөгэй али болохоор бөөлэжэ, хамаг уг гарбалаа самнан дурдаашье һаа өөдэлөөгүй, уданшьегүй наһа бараа һэн* (М. Осодоев); б) доторой халуун үбшэн (брюшной тиф).

ГЭДЭҺЭРХҮҮ *тэмд. н.* ехэ гүзээтэй, тарган (пузатый, имеющий большой живот).

ГЭДЭҺЭТЭЙ *тэмд. н.* 1) ехэ гүзээтэй (имеющий живот *или* брюхо, с брюшком): *гэдэһэтэй һамган*; 2) гэдэһэн соо хэһэн (содержащийся в кишках): *Самбуу лама хомхойржо, Намдаг баянай асарһан гэдэһэтэй уураг тархи ехээр эдижэрхиһэн дээрэһээ тэдэнээр адли харагһанаа залгижа шадахагүй байгаа бшуу* (Д. Батожабай).

ГЭЖЭ 1. *холбоо у., сложно мэдүүлэлэй нүхэсэл мэдүүлэл шухала мэдүүлэлтэйнь холбодог* 1) *элирхэйлһэн удхатай нүхэсэл мэдүүлэл холбодог* (*употр. для соединения придаточного определительного с главным предложением*): *Олзо шамарлаһан хүн ехэ олзо олохогүй юм гэжэ үбгэд хэлэгшэ һэн* (Ч. Цыдендамбаев); 2) *нэмэлтэ нүхэсэл мэдүүлэл холбохын тула хэрэгл.* (*употр. для соединения придаточного дополнительного с главным предложением*): *Харин харааба сохибо, хуха нуга хэлэбэ, ямар уя буягүй хүн гээшэб гэжэ хэлсэхэ үгэ таһардаггүй байгаа* (Х. Намсараев); 3) *зорилгын нүхэсэл мэдүүлэлые шухала мэдүүлэлтэйнь холбодог* (*употр. для соединения придаточного цели с главным предложением*): *Хэды дархашуул һарабша дээрэһээнь эзэнээ буулгаха гэжэ харайлданад* (Г. Цыдынжапов); 4) *байрын нүхэсэл мэдүүлэл шухала мэдүүлэлтэйнь холбодог* (*употр. для соединения придаточного места с главным предложением*): *Хурсахан далиин / Хурдан шадал һунгажа, / Хуби заяагаа / Хаанаб гэжэ бэдэрээ һэн* (Х. Намсараев); 5) *сэхэ хэлэлгын хойно авторай үгэ соо хэрэгл.* (*употр. после прямой речи в составе авторской речи*): *– Мантан томо онгосо дээрэшье, гансаараашье тамаржа шадаха хэрэгтэй, – гэжэ гэнтэ дуугарба* (А. Ангархаев); **2.** *нэрлүүлэгшын заагшаар хэрэгл.* (*употр. в качестве показателя подлежащего*): *Зүүн урдахи Гурбан оройто гэжэ хадын зүүн хэбэд соогуур хурса хурса алтан шэрхэгүүд дороһоо өөдэ харбажа, огторгой өөдэ улам хурсадан байна* (Х. Намсараев); **3.** *дах. үгын үүргээр юрэнхыдөө глаголой болон нэрэ үгэнүүдэй хойно хабсаргалта болодог* (*употр. как дах. у. после глаголов и имён*): *Должод мордохуулха гэжэ хойноһоонь һубарилдан гаралсана* (Х. Намсараев); **4.** *наречи, бүридэмэл үгэнүүдые биш болгодог* (*образует составные наречия*): *Хашаа хорёогой баханануд эндэ тэндэшье ёройлдонхой, удхэн арбагар халаахай сооһоо арай гэжэ харагдана* (М. Осодоев).

ГЭЖЭГЫ: гэжэгы-гэжэгы, **гэжэгэй-гэжэгэй** *аянг. у. хүниие гэжэгэнүүлхэдээ, үрбэгэнүүлхэдээ хэлэдэг үгэ* (*слово, произносимое при щекотании кого-л.*).

ГЭЖЭГЫНТЭЙ *тэмд. н.* гэжэгы хүдэлмэ (щекотный): *Ехэл гэжэгынтэй байжа, Дагба эжэлэнгүй аман соохи бүхы жэжэхэн сагаан шүдэнүүдээ харуулан энеэжэрхибэ* (Ц. Шагжин).

ГЭЖЭГЭНҮҮЛМЭ *тэмд. н.* гэжэгы хүдэлгэмэ (вызывающий щекотку): *Эдэ дуунуудай һүүлдэ гэр соо гэнтэ гэжэгынүүлмэ зохид болошобо* (Ч. Цыдендамбаев).

ГЭЖЭГЭНҮҮЛХЭ *үйлэ үүг., идх. залог* хүнэй гэжэгы хүдэлгэхэ (щекотать): *... хүгжэмэй аялга соо шэнгэжэ байн, / бэе бэеынгээ шэхэ һайхан үгөөр гэжэгэнүүлжэ байн, / өөһэдынгөө хорёо соо хатархабди...* (Э. Зандраев); **хамар гэжэгэнүүлхэ** хамарай гэжэгы хүдэлгэхэ (щекотать нос): *Сэсэгэй хангалта үбһэнэй, хүлһэнэй, холын нарһадай шэлбэһэнэй, зүгын тоһоной үнэрнүүд хамар гэжэгынүүлэн, найтаама хурсаар анхилна* (Ч. Цыдендамбаев).

ГЭЖЭГЫНЭ *юум. н., хүүг.* гэжэгэнүүлдэг юумэн (то, что щекочет): *– Би хүл нюсэгөөр энэ ногоон гэжэгынэ дээгүүр ябажа шаданагүйлби* (Ц.-Ж. Жимбиев).

ГЭЖЭГЫНДЭХЭ *үйлэ үг.* гэжэгэнүүлхэ, үрбэгэнүүлхэ (щекотать): *Ургамалай эшын булгайгаад, улыень гэжэгындэжэ ородог, сэнгүүхэн хаһые зүгнэхэжэ, сэсэгтэ хабарые хүлеэхэжэ...* (Ц.-Б. Бадмаев).

ГЭЖЭГЫНЭХЭ *үйлэ үг.* гэжэгэнэхэһээ, үрбэгэнүүлхэһээ айха (бояться щекотки): *Энеэхэеэ үни мартаад, адаглан хаража һууһан Доржын өөрынь хүлнүүд зохолно, нюрганиинь гэжэгынэнэ* (Ч. Цыдендамбаев).

ГЭЖЭГЫРХЭХЭ *үйлэ үг.* 1) гэжэгэнэхэ, гэжэгэнэдэг байха (любить щекотать); 2) гэжэгэнэхэһээ айха (бояться щекотки).

ГЭЖЭГЭНДЭҺЭ(Н) *юум. н.* үрбэгэнэдэһэн, бага зэргэ зохолдоһон (щекотка).

ГЭЖЭГЭНҮҮЛМЭ *тэмд. н.* гэжэгэнэнүүлмээр, гэжэгэнэдэһэ хүргэмэ (вызывающий щекотку).

ГЭЖЭГЭНҮҮЛХЭ *үйлэ үг., идх. залог* үрбэгэнүүлхэ, гэжэгы хүдэлгэхэ (щекотать): *Дугаржабай унтажа хэбтэхыень обёорходоо, Роза хажуудань аалихан ерээд, хүбүүе гасаалха гэжэ хялганын үзүүрээр тэрэнэй хасар, хүзүү гэжэгэнүүлнэ* (Ц.-Ж. Жимбиев); *Тиихэлээрнь тоног бэеынь гэжэгэнүүлжэ, үбэдхөөжэ оробо* (Д. Эрдынеев).

ГЭЖЭГЭНЭЛГЭ *юум. н.* гэжэгэнээн, үрбэгэнөөн (щекотка).

ГЭЖЭГЭНЭХЭ *үйлэ үг.* 1) гэжэгэнээндэ дайрагдаха, үрбэгэнэхэ, зохолхо (подвергаться щекотке): *...Олзобой гэнтэ зосоогоо гэжэгэнэһэн юумэдэл, байжа ядан эгшэгэдэшэдэг һэн* (Н. Очиров); 2) гэжэгэнээнһээ айха (бояться щекотки).

ГЭЖЭГЭНЭХЭДЭХЭ *үйлэ үг., багадх.* бага зэргэ гэжэгэнэхэ (подвергаться лёгкой щекотке).

ГЭЖЭГЭНЭЭ(Н) I *юум. н.* үрбэгэнөөн, зохолоон (щекотка): *Гэжэгэнээнһээ ухаангүйгөөр айдаг Мархуу: – Хэлэхэб, хэлэхэб, – гэжэ мэгдэбэ* (Ц.-Б. Бадмаев).

ГЭЖЭГЭНЭЭН II *юум. н.* **гэшэгэнээн** *хара*.

ГЭЖЭГЭЭНГҮЙ *тэмд. н.* үрбэгэнүүлхэһээ айдаггүй (не боящийся щекотки).

ГЭЖЭРХИХЭ *үйлэ үг., видэй нэгэ түхэл* абаһаар гэхэ (мигом сказать, тут же говорить): *Ротын командир Зубов Жамгановые жагсаалай урда дуудажа гаргаад, зурааша гүт гэжэ һураад, старшинагай мэдэлдэ ошогты гэжэрхибэ* (Ж. Тумунов).

ГЭЗЭГЭ *юум. н.* 1) гүрэмэл үһэн, гүрөөд ябадаг үһэн, урданай буряад ёһондо бүһэтэй хүнэй хулхай гэзэгэ дээрээ хайшалангүй үлөөжэ, утаар ургуулаад, гүрөөд ябадаг үһэн (коса, косички): *Хазагай ганса үгын түлөө Холхой дарханай хахад гэзэгые тэрэ ходор татажа хаяһан юм* (Ч. Цыдендамбаев); *Үгтэхэ басаган Залмашье, үдэшэхэ нүхэдыньшье баһал ёһо заншал сахижа, зорюута ута миндаһан һабхагуудые зүүһэн гэзэгэнүүдээ холбожо сүлөөгүй* (Б. Санжин, Б. Дандарон); 2) толгой ара талын доодохи хуби, яһан (затылок, затылочная кость): *Гэзэгымни баряад үгыш, хүзүүмни хүшөөд байна*; **хулхай гэзэгэ** толгойн оройһоо халта доошонхи ара тала (затылок): *Хулхай гэзэгэдээ шангаар сохюулхадал гээд, унаһаниинь һанагдаба* (Ц. Дон); ◊ **ара гэзэгээрээ дуугарха** һөөргэтэхэ, хэдэрээр харюусаха, гэдэргэ татан хэлэхэ (огрызаться); 3) утань татаһанда хүрэхөөр хараалагдаһан хара бүд дээрэ 5–6 үе шүрэ хадаһан, шүрын хоорондуур һиилүүртэй болон тоборюулгануудтай зурууд мүнгэнүүдые хадаһан үһэнэй гоёолто (украшение для волос длиной 50–60 см с 5–6 рядами коралловых бусин и серебряными заклёпками); 4) *шэлж.* заха тээшээ нарин болон хушууран ургаһан бургааһан, шэбэр, ой модон (тальник, лес, которые имеют продолговатую форму): *Тэрэ байлдаанай һүүлээр ... мэнэ һаяхан шэбэрэй гэзэгэһээ алаһан гуран гүрөөһэ баруун мүртөө үргэлөөд, аалихан алхална* (Б. Санжин, Б. Дандарон).

ГЭЗЭГЭДҮҮЛХЭ *үйлэ үг., идх. залог* гэзэгэһээ татуулха (быть схваченным за волосы).

ГЭЗЭГЭДЭХЭ *үйлэ үг.* гэзэгэһээнь татаха, гэзэгэһээнь бариха (хватать за косу, ловить

кого-л. за косу).

ГЭЭЭГЭТҮҮЛХЭ *үйлэ үг., идх. залог* гээгэ шэнгеэр һунааха, гээгэдли байлгаха (растягивать в длину): *Түрүүлэгшын машина тооһо гээгэтүүлэн ябашаба* (Б. Мунгонов).

ГЭЭЭГЭТЭ *юум. н., шэлж.* эхэнэр; залуу басаган (женщина; девушка): *Гэнтын гэнэ гээгэтын хохи* (Оньһ. үг.).

ГЭЭЭГЭТЭХЭ *үйлэ үг.* һунаха, һунан харагдаха, унжыха (принимать вид косы, растягиваться): *Саһан оройтой сагаан гэрһээнь хүхэхэн утаан сорголжо, голой шанга жабарта альгадуулан, доошоо гээгэгтээд, газар хүрэнгүй тунашана* (Ц.-Д. Хамаев); **урдан гээгэгтэхэ** наринаар урдаха (тянуться, струиться): *Ган гасуурай наранда хаха гантаһан бууса тээшэнь шэглэһэн уһан наранда ялалзан наадажа, уруу худар урдан гээгэгтэнэ* (Ч. Цыдендамбаев).

ГЭЛДЭХЭ *үйлэ үг., угталд. залог* 1) гэлсэхэ, олоороо хэлэхэ, дуугарха, урда урдаһаа хэлэхэ (говорить, беседовать, разговаривать – *о многих*): *Гэбэшье олонхинь аргаахан хөөрэлдэн һуугаад, гитарын дуу шагнана хэбэртэй, бэшэнэйнгээ шангаар энеэлдэхэдэ, «аргаарагты, нүхэд, шагная» гэлдэнэ* (Ц.-Д. Хамаев); 2) *абяа дууряаһан ба түхэл маяг харуулһан үгэнүүдтэй хэрэглэгдэхэдээ, тэдэ үгэнүүдтэ адлирхуу удхатай* (*в сочет. со звукоподр. и обр. словами переводится по их знач.*): *Хүнүүд гансата һэрмэр гэлдээд, хажуу тээшээ зайсажа, харгы гаргажа үгэнэ* (М. Осодоев).

ГЭЛДЭЭ(Н) *юум. н.* дуу гарааи, дуу гаралдаан, хэлээн, хэлсээн (говорение): *Үхибүүдтэй боложо түбхинэхэдөө, хээээни хойнонь лэ хүндэтэй ямбатай, абгай хээтэй зон болоо бэшэ гүбди? – гэлдээн болоно* (Ч. Цыдендамбаев).

ГЭЛЖЫЛГЭХЭ *үйлэ үг., идх. залог* хазайлгаха (наклонять несколько вперёд и вбок).

ГЭЛЖЫЛГЭХЭДЭХЭ *үйлэ үг., видэй нэгэ түхэл* халтад хазайлгаха (держать шею кривенько): *Һаарамба лама хүзүүхэнээ гэлжылгэхэдээд, эрхиеэ татахадажа, аман соогоо энэ тэрэ юумэ гүбэнэжэ…* (Ж. Тумунов).

ГЭЛЖЫХЭ *үйлэ үг.* урагшаа гүлдын татаад, хүзүүгээ һарюугаар байлгаха, толгойгоо сэхэ бэшээр байлгаха, хажуу тээшээ бага зэргэ хазайгаад байха – *толгой тухай* (быть наклонённым несколько вперёд и вбок – *напр. о голове при прямой шее*): *Капитан долгиной салгидахые дуулаһандал гэлжын татаад, гэдэргээ харахадань Хорло Ешиева зуһаг ямаан мэтэ солбоноор ябаба* (Ж. Тумунов).

ГЭЛЖЭ: гэлжэ-гэлжэ гэхэ *үйлэ үг.* хүзүүгээ сэхэ бэшээр байлгаха, һолжо-һалжа гэхэ (неуклюже двигать шеей).

ГЭЛЖЭГЭР *тэмд. н.* хазагар, һарюу, сэхэ бэшэ (наклонённый несколько впёред и вбок – *о шее*): *Фашистнарай танкнууд советскэ оборонын уута соо орожо, тэһэ биса сохигдоод, гэлжэгэр гэлжэгэр болошоһон юумэд, гэдэргээ ухариба* (Ж. Тумунов).

ГЭЛЖЭР: гэлжэр-галжар ябаха һалиб-һулиб ябаха (шагать неуклюже).

ГЭЛИБ: гэлиб-галиб гэхэ нюдөө ялаб-ёлоб сабшасагааха (переглядываться): *Тиин тэдэнэр аягүйрхэһэн янзатай, урда урдаһаа гэлиб-галиб харалсаадхиба* (М. Осодоев).

ГЭЛИГЭН *тэмд. н., алайр* гэлигэр, мүлигэр (гладкий, скользкий).

ГЭЛИГЭНҮҮР *тэмд. н.* мүлигэр, мүлигэнэһэн (гладкий, скользкий).

ГЭЛИГЭР *тэмд. н.* 1) мүлигэр (гладкий, скользкий); 2) ялагар (блестящий): *Хүбүүн гэнтэ Кузнецовой үндэршье бэшэ зохидхон хамарынь, ялалзаһан гэлигэр үргэн духань, нимгэхэн уралынь, шобтогорхон үргэниинь, гонзогоршог нарихан шарайнь бүхыдөө сэбэрхэн эхэнэрэй эгээл таатайхан шэнжэнүүдтэй хаш гэжэ бодомжолбо* (А. Ангархаев); 3) елэгэр, жэгдэ (лоснящийся): *Гэрһээ гараад табилуулааш һаа,* / *Гэлигэр зээрдэдээ найдагшаб* (Д. Улзытуев); ◊ **гэлигэрээр харагдуулха** *баруун бур.* мэдээшэгүй болохо (показывать вид, что ничего не знаешь).

ГЭЛИИЛГЭХЭ *үйлэ үг., идх. залог* 1) гэлигэр, елэгэр болгохо (полировать, лакировать): *үсээ гэлиилгэхэ*.

ГЭЛИИЛДЭСЭ *наречи* һалангүй, нюдөө абангүй (не отрываясь, неподвижным взглядом): *Зэлэдэ аргамжаатай дүрбэн тугалыньшье эдеэлхэеэ болишоод, гэлиилдэсэ харанад* (Б. Санжин, Б. Дандарон).

ГЭЛИИСЭ *наречи* һалангүй, нюдөө абангүй (не отрываясь, неподвижным взглядом): *… галай унтарһаншье хадаа, үшөөл һонор зандаа байһан нюдөөр … гэлиисэ хаража байгаа һэн* (Б. Санжин, Б. Дандарон).

ГЭЛИИХЭ *үйлэ үг.* елыхэ, мүлиихэ, ялайха (быть гладким *или* блестящим): *Һайхан тунгалаг далай аргагүй мантан толи мэтээр гэлиижэ, аяар саана байһан бартаа хадануудые һүртэйгөөр һүүдэртүүлнэ* (Ж. Тумунов).

ГЭЛИН: гэлин хара(хан) *тэмд. н., шангадх.* елэн хара, хаб хара (чёрный-пречёрный): *Түхеэреэн улаан шарайтай,* / *Тэбхэр сагаан мангилайтай,* / *Гэлин харахан*

нюдэтэй, / Гурбан алда гээгэтэй (Гэсэрһээ); **гэлин-галин**, **гэлин-гулин гэхэ** хонхын хаа-яахана дуугарха (прерывисто звучать – *о колокольчике*); **гэлин-галинхан** аалин, шэмээгүй, хон-жэн, аг хулха (тихо, безмолвно): *Эсэжэ ерэһэн бэриингээ хонин даха дороо хурхирхадажа эхилхэдэ, Дулгуудай ноохоёо ээрэһээр лэ һуугаа бэлэй. Гэр соо гэлин-галинхан* (Ц.-Д. Хамаев).

ГЭЛМЭНГИ *тэмд. н.* гайханги, гэлынги (удивлённый): *Залма залд гэн, уйдхартай гэлмэнги нюдэеэ Булавинай хүхюунээр энеэжэ байһан нюур өөдэ залаба* (Б. Санжин, Б. Дандарон).

ГЭЛМЭХЭ *үйлэ у.* **гайхаха** *гэжэ үгэтэй парн. хэрэгл.*

ГЭЛСҮҮЛХЭ *үйлэ у., идх. залог* гэлсэгдэхэ, хэлүүлхэ, хэлэ аманда орохо (быть предметом разговоров): *«Иигээд лэ ганса бэе үбгэржэ нэтэрхэнь даа» гэлсүүлдэг Шагдар һамга абашанхай, мүнөө үри бэетэй болохонь шуу* (Д.-Д. Дугаров).

ГЭЛСЭХЭ *үйлэ у. хамтадх. залог* 1) хамтаараа, булгадаа гэхэ, гэлдэхэ (разговаривать, говорить, рассказывать): *Хажуудань хэбтэһэн хүниие харахагүй гэжэ яашоо гээшэбибди гэлсэбэ* (Ц.-Ж. Жимбиев); 2) хэлсэхэ, зүбшэлдэхэ (сговариваться): *Худаньшье юумэ ойлгохо хүн байна, мүнөөнэйхеэр лэ, шэнээр түрэеэ хэхэ гэлсэбэ гээшэл даа* (Д. Эрдынеев).

ГЭЛСЭЭ(Н) *юум. н.* хэлсээн, хэлэлсээн, хөөрэлдөөн, һураг (разговоры, молва, слухи): *– Хэмнай тэргын һүүдэртэ хэбтээ һэм? – гэлсээн болобо* (Ж. Балданжабон).

ГЭЛШЭГЭНЭХЭ *үйлэ у., боох.* мэлшэгэнэхэ (становиться скользким, быть скользким).

ГЭЛЫГЭЭ(Н) *юум. н.* гайхаан, тагнаан (удивление): *– Үгы, харыт, – гэжэ бүри гайхаан, гэлыгээн болоно* (Ж. Балданжабон).

ГЭЛЫЛГЭ *юум. н.* гайхалга, тагналга (удивление): *Эгээ энэ үедэ сценэ дээрэ нэгэ бишыхан таһалдалга забһарлал, түр зуурын амияа татан хүлеэлгэ гэхэ гү, али гайхажа гэлылгэ тохёолдоодхибо* (Ч. Цыдендамбаев).

ГЭЛЫЛДЭХЭ *үйлэ у., угталд. залог* олоороо гайхалдаха, урда урдаһаа гэлыхэ (удивляться – *о многих*): *Нүгөөдэ хоёр һамгадынь тэрэнэйнгээ амые адуулшоод, хэрэгтэй болоо һаань, баалаха һанаатай һууһан аад, дэмы шортоо гэлылдэн үлэжэ, хундагануудаа зэргэ шахуу ама руугаа хүмэрюулжэрхибэд* (Б. Мунгонов).

ГЭЛЫНГЕЭР *наречи* гайхангяар (удивлённо, с удивлением): *гэлынгеэр хараха*.

ГЭЛЫНГИ *тэмд. н.* гайханги, гайхан татаһан (удивлённый): *...гэртээ ерэһэндээ этигэжэ ядаһан юумэдэл, гэлынги түхэреэн нюдөөр оршон тойрониие эрьен харадаг байба* (Н. Очиров).

ГЭЛЫХЭ *үйлэ у.* 1) гайхаха, тагнаха (удивляться): *Хүрэһэн газартаа, үшөө дээрэнь дабһалаад һайса / Хөөһэ буратараа хөөрэн, гэлын ябаал һааб даа* (Д. Улзытуев); 2) урмаа хухарха (разочароваться); ○ **гайхаха** *гэжэ үгэтэй парн. хэрэгл*.

ГЭЛЬБЭР: гэльбэр-гальбар хараха *үйлэ у.* ялаг-ёлог хараха, байд гээд лэ хараха, хаа-яа хараха (потупившись, виновато смотреть): *«…Аа, ши, Бүүсхэ, яабаш? Малаахын олоһон олзые буляан алдаба гүш даа? Одоо тиигэжэ болохогүй. Ойлгостой гү?» гэхэдэнь, Бүүсхэ нохой эзэнэйнгээ хэлэгшые мэдэһэндэл боложо, гэльбэр-гальбар гэжэ доошоо харашана* (А. Шадаев).

ГЭЛЬТИГЭР *тэмд. н., барг.* зэртэгэр, һөөлжүү дүрсэтэй нюдэтэй (раскосый): *гэльтигэр нюдэтэй басаган.*

ГЭЛЬТИИХЭ *үйлэ у., барг.* һэртыжэ хараха, һөөлжүү дүрсэтэй нюдөөр хараха (смотреть раскосыми глазами): *Юу гэльтиижэ хараабши!*

ГЭЛЭГБАА *юум. н., будд.* Зонхобо Лубсан-Дагбын байгуулһан, сакья сектые һэлгэһэн Буддын шажанай нэгэ шэглэлынь, *Гэлэгбаа аймаг Энэдхэгэй Нагарджунын мадхьямигта, мүн Түбэдэй кадампа гэдэг шэглэлдэ гол түлэб үндэһэлдэг* (гелугпа, *одно из направлений буддизма*).

ГЭЛЭЙ *оролто үгын удхатайгаар хэрэглэгдэхэдээ, багсаамжа, зүбшөөгөөгүй ябадал харуулһан удхатай* хэлэе, тиимэшье болог (*в знач. вводн. сл. с предыдущим гл. в ф. прош. вр. выражает допущение чего-л. или некоторое несогласие с чем-л.* положим, скажем, допустим): *Юрын хасагуудые табяашьегүй гэлэй, теэд пятидесятник Банзар бэеэ мэдэжэ, Үбһэнэй үедэ гэртээ бусаха байгаа юм бэшэ гү?* (Ч. Цыдендамбаев).

ГЭЛЭЙГ *оролто у.* тиимэшье болог, тиимэшье байг (допустим, надо полагать, что так, пусть будет так): *Абынь нютагаа бусаһые Майдар мэдээгүй ябанашье гэлэйг, теэд эжытэеэ уулзаа һаа гэжэ һанадаг болоһыень ойлгоногүй гээшэ гү?* (Д. Эрдынеев); **тиимэшье гэлэйг** тиимэшье байг (пусть будет так): *Зай, тиимэшье гэлэйг. Харин манайхин мүнөө хаана хаб?* (Б. Санжин, Б. Дандарон).

ГЭЛЭН *юум. н., хууш. монг.* **буян эдлэгшэ**, *будд.* буддын шажанда санаартанай нэгэ хэргэм, зиндаа, *дээдын сахилда хүртэһэн, 253 хорюулые дүүргэхэ тангариг бариһан лама* (гэлун): *Гэбэшье ламын ёһондо урбаһан,*

гэлэн нэрэдээ харша юумэ хэһэниинь гансал ангууриин шунал ха юм (Ч. Цыдендамбаев).

ГЭЛЭНМАА *юум. н., хууш. монг.* **буянии һургагша эхэ**, *будд.* хандамаа, һахилда хүртэһэн эмэгтэй гэлэн (монахиня).

ГЭЛЮУР *юум. н.* елүүр, халтиржа наадахын тула зорюута тэгшээр хүргэһэн мүльһэн талмай (каток).

ГЭМ *юум. н.* 1) зэмэ, буруу, буруушаалтай юумэ хэһэнэй түлөө харюусалга (вина, виновность): *Хамаг гэмынь сүм тиихэ сагта партиин гэшүүн, аймагай инструктор ябаһан Ошорон гэгшын гэм юм һэн* (Ц. Дон); **гэм зэмэ** а) бусадта хэһэн алдуу дутагдал (вина, виновность): *Ямар нэгэн хээгүй гэм зэмэйнь түлөө тэрэнэй хардажа зэмэлһэн мэтэ һанагдаба* (А. Ангархаев); б) гэмтэ ябадал, хуули буса ябадал (преступление): *Ямаршье гэм зэмэ хээгүй аад, хүбүүнэйм хоёр жэл шахуу түрмэдэ һуужа гарагшань мүнөөшье болотор гомдолтой байдаг* (Д. Эрдынеев); **гэм зэмэгүй** буруушаалтай үйлэ хээгүй (невиновный): *Майдар тэрээнһээ айнагүй, зүб ябаһандаа, арад зоной урда гэм зэмэгүй байһандаа этигэдэг* (Д. Эрдынеев); **гэмээ мэдэрхэ** буруугаа мэдэрхэ (осознать свою вину): *Гомбо-Доржо үнөөхи зажигалкаяа унтараан, носоон һуухадаа, энэ эхэнэрэй хэлэһэн үгэнүүдые һанаандаа зүбшөөжэ, бүхы гэмээ мэдэрэн байба* (Ц.-Ж. Жимбиев); **гэмээ буруушааха** аягүйрхэмөөр юумэ хэһэнэйнгээ түлөө гэмшэхэ, бэеэ буруушаха (раскаиваться): *Хэһэн гэмээ буруушаажа, бэедээ гомдон үйлаһанайнгаа һүүлээр, Будын зосоо нэгэ зааха һонор боложо, намдахадал гэбэ* (Ц. Шагжин); **гэмээ мэлзэхэ** буруушаалтай гү, али гэмтэ хэрэгтэ хабаадалсаһанаа арсаха (отрицать свою вину): *Радна гэмээ гол таһа мэлзэжэ байна* (Ц. Дон); **гэмээ сагааруулха** буруушаалтай юумэ хэһэнэй түлөө үршөөл абаха (искупить свою вину): *Гэмээ сагааруулжа, бэеэ тушаахашни хоёрдохи асуудал* (С. Доржиев); **гэм (зэмэ) хэхэ, гэмдэ орохо** а) зэмэтэхэ, аягүйрхэмөөр, буруушаалтай юумэ хэхэ (провиниться): *Тэдэнэр үбгэн абын урда ехэл гэм хэһэндэл ябанад* (Ц.-Ж. Жимбиев); *Яахадам иигэжэ намайе хараана, зэмэлнэ гээшэбши, би ямар гэм зэмэ хээ хүнбиб* (Ц. Шагжин); *Гэнэн тархи гэмээ мэдэнгүй гэмдэ орохо, һайрхуу тархи һайрхахын тулада һабарта орохо гэжэ эгээл бидэ хоёрһоо холуур ошохогүй байна даа* (Х. Намсараев); б) хуули буса ябадал хэхэ (совершить преступление): *Гэм хэбэ гэжэ һэжэгтэ орохон хүниие баримжа хаагаад, гэмээ мэдэрээгүй хадань табидаггүй юм* (Д. Батожабай); **гэм (зэмэ) тохохо** зэмэлхэ, буруушаалтай юумэ хэһэнэй түлөө харюусалгые ондоо хүндэ тохохо (обвинять): *Хамаагүй, болохол юумэн болог, хамаг гэм зэмыень хожом шам дээрэ тохохоб гээжэ бодожо һууһан байха* (Ц. Дон); **гэмынь урдаа, гэмшэлынь хойноо** гэмтэ ябадал хэһэн заатагүй хэһээлтээ амсаха, буруушаамаар юумэ хэһэнэй түлөө бэеэ буруушааха саг ерэнэ (сначала вина, потом раскаяние): *Даржаатанай гоё үгэдэ орожо, хаража байһан адуугаа дахан ерэһэнээ гэмшэнэ, теэд яахабши, гэмынь урдаа, гэмшэлынь хойноо ха юм даа* (Б.-Б. Намсарайн); 2) гэмтэ ябадал, хуули буса ябадал (преступление, злоупотребление): *Татьяна Алексеевнатай гэрлээ һаа, Петербург ошожо, гэмдэ ороһон эсэгэдэнь али болохоор туһалха һэм* (Ч. Цыдендамбаев); 3) хойшолон, муу үрэ дүн (последствие, плохой результат): *– Юу хэлэнэш! Нээрээ гү?!. Һэ... соохор мэдээнэй гэм...* (Ц.-Д. Хамаев); 4) *будд*. нүгэл; бузар юумэн, бузаралга (грех, прегрешение; скверна): *Хилэнсын гэмһээ мултараа һаа, Үхэхэ ба амиды байха алиндашье жаргалантай мүн* (Э.-Х. Галшиев); **гэмээ наманшалха** нүгэлөө наманшалха (замаливать грехи): *Алагдаһан нугаһа гү, али аса эбэртэ бугые дахин амидыруулжа болохогүй, харин хулгайшан хулууһан юумэеэ тэрэ хүндөө бусаагаад, гэмээ наманшалжа, хулисэл гуйжа болохо* (Ч. Цыдендамбаев).

ГЭМГҮЙ 1. *тэмд. н.* 1) зэмэгүй (невиновный, невинный): *Гэнтэ саашадаа гэмгүй үнэн сэхэ хүнүүдые үгэдөө оруулжа, улам ехэ уршаг тодхор шэрэхэдээ болохо* (Х. Намсараев); 2) ямаршьегүй, бараг, һайн (ничего себе, сносный): *Гэмгүй хүбүүн, баһал танда адли дээдэ һургуули дүүргээд, хоёрдохи жэлээ колхоздомнай хүдэлжэ байна* (К. Цыденов); **2.** *наречи* бараг, һайн (ничего себе, сносно): *Тиихэдэнь Должоной дотор гэмгүй, энхэ һайн ябаа һаамни, эдэ иигэхэгүй байгаа гэжэ өөнтэглэн, мохоо бүлхи гомдол түрэнэ* (Ц. Дон); **гэмгүй һайн** бараг, боломоор, болохотой (хорошо, сносно): *Харин тэрэнэйнгээ ашаар мүрөө олоод, гэмгүй һайн ябана гээшэ бэзэ* (Ц. Дон).

ГЭМЖЭГЛЭЛГЭ *юум. н.* хэжэглэлгэ, бага зэргэ үбшэлэлгэ (нездоровье, недомогание).

ГЭМЖЭГЛЭНГИ *тэмд. н.* хэжэгтэнги, үбшэлэнги (недомогающий).

ГЭМЖЭГЛЭХЭ *үйлэ у.* хэжэгтэхэ, үбшэлхэ (недомогать, болеть, нездоровиться).

ГЭМЛЭХЭ *үйлэ у.* **гэмнэхэ** *хара.*

ГЭМИН *юум. н., түүх.* 1919–1920 онуудай үеын Монголые эзэмдэгшэ хитад сэрэгшэ

(гоминьдан).

ГЭМНҮҮЛХЭ *үйлэ үг., идх. залог* 1) зэмэлүүлхэ, гэмтэй болохо, буруушаагдаха (быть обвиняемым, подвергаться осуждению): *– Үнэн сэхэ хүнүүдые хардаба гэжэ гэмнүүлээб гэнэ гүш?* (Ц. Шагжин); 2) гэмнэхые баадхаха (заставить обвинять).

ГЭМНҮҮЛЭГШЭ *юум. н.* зэмэлүүлэгшэ, гэмтэй бологшо, зэмэлүүлһэн хүн (обвиняемый).

ГЭМНЭГДЭГШЭ *юум. н.* сүүдэй урда зэмэтэй хүн, гэмтэн (обвиняемый): *Мүн гэмнэгдэгшэдэй һүүлшын үгэнүүд хэлэгдэжэ дүүрээд, сүүд шиидхэбэри гаргахаяа забһарлаба* (Х. Намсараев).

ГЭМНЭГДЭХЭ *үйлэ үг., хүлеэгд. залог* гэмтэй болгогдохо, зэмэлүүлхэ (обвиняться, быть обвинённым): *Дүлии бэшэ, хоёр шэхэтэй байһанайнгаа түлөө зэмэтэй болоожо гэмнэгдээ һаа гэмнэгдүүжэ* (Ч. Цыдендамбаев).

ГЭМНЭГШЭ *юум. н.* гэмтэйень элирүүлэгшэ, гэм тохогшо (обвинитель): *Гэмнэгшэ, үмөөрэгшэ үгэнүүдые хэлэбэ* (Х. Намсараев); *...гэмнэгшэнь хэбэртэй, нэгэ хүн дабхагар зузаан саарһа табяад...* (Х. Намсараев).

ГЭМНЭЛГЫН *тэмд. н.* гэмынь элирүүлгын, гэмнэһэн (обвинительный).

ГЭМНЭЛГЭ *юум. н.* гэмтэйень элирүүлгэ, гэм тохолго (обвинение): *Тэрэ гэмнэлгые болюулан Кузнецов хэлэнэ: – Хүниие ара нюргандань хараагаад яахамнайб даа* (Ц.-Ж. Жимбиев).

ГЭМНЭЛТЭ *юум. н.* зэмэлэлгэ, гэм тохолго (обвинение): *Тэрэ хоёр бэе бэеэ муушалалсажа, догоодолсожо, амгалан тэнюун сагта ама хэлэндэнь, ухаа заяандань орошогүй муухай гэмнэлтэнүүдые улайха нюур руугаа хаялсабад* (С. Цырендоржиев).

ГЭМНЭЛТЭЙ *тэмд. н.* зэмэлмээр, зэмэлжэ боломоор (подлежащий обвинению).

ГЭМНЭХЭ *үйлэ үг.* 1) гэм зэмэ тохохо, зэмэлхэ, гэмтэйень элирүүлхэ (обвинять, осуждать, делать выговор, журить, выражать недовольство *чьим-л.* поступком): *Должод бидэ хоёр түрэһэн гараһан нютагтаа бусажа ерэхэдээ, гэнэн харанхы байдалда төөриһэн та хоёрые гэмнэжэ, хара һанаагаар харюугаа абаха гэжэ ерээ бэшэбди* (Х. Намсараев); **өөрыгөө гэмнэхэ** бэеэ зэмэлхэ (винить себя): *Өөрынгөө энэ хохидолой түлөө ши өөрыгөө, гансал өөрыгөө гэмнэхэ гэжэ бодонош, муу һайнаа зондо зарлахаяа эшэнэш, аягүйрхэнэш, Сэрээтэрэй урда хэзээдэшье доро унахагүйш* (К. Цыденов); 2) гэмтэ ябадалай мүрдэлгэ бариха, үүсхэхэ (возбуждать уголовное преследование *против кого-л.*): *Иигэжэ абаашаад, ямар нэгэ хэрэгээр гэмнээд, хэрэмдэ хаажархёо һаань, хэншье мэдэхэгүй* (Ч. Цыдендамбаев).

ГЭМТҮҮЛХЭ *үйлэ үг., идх. залог* гэмтээхэ, үбшэн, эрэмдэг болгохо (способствовать получению повреждений, увечий).

ГЭМТЭ *наречи, баруун бур.* гэнтэ (вдруг).

ГЭМТЭ(Й) *тэмд. н.* 1) гэм хэһэн, зэмэтэй, муу, буруушаалтай гү, али аягүйрхэмөөр юумэ хэһэн (виноватый, виновный): *Иимэ юумэ болоһондонь залуушуул гэмтэй, тэдэнэр аха зонойнгоо үгэ дууланагүй, юу хээ ойлгуулхаар болоо гэжэ шангарнад* (Ц.-Ж. Жимбиев); **гэмтэй зэмэтэй** гэм хэһэн (виновный): *Гэмтэй зэмэтэй байгаа һаамни, хэмжээ абаха танайл дуран юм бээ* (Ц. Дон); **гэмтэй нюдэн** шарайшалһан хараса (виноватый взор): *Ринчин нүгөөдэ руугаа гэмтэй нюдөөр хёлом хараад, баяраар халиһан зүрхэеэ барижа ядан, дэбхэрэсэгээгээд, харанхы зал руу нүхэдөө бэдэрэн шэртэбэ* (С. Цырендоржиев); 2) хуули буса (преступный, противоречащий закону): *Иигэжэ эхэ байгаалиие һэшхэлгүйгөөр тонодог хомхой браконьерэй гэмтэ зам энэ тэдыгээр дүүрэжэ, одоолшье эсэстээ хүрэжэ ерэһэн юм* (Б. Мунгонов); **гэмтэ (үйлэ) хэрэг** хуули буса хэрэг (преступление): *Ямар нэгэн гэмтэ хэрэг хэжэ, нюдэндэмнай торосолдоһон хүниие, мүн гэршэнэрэй зааһан хүниие һэжэглэхэ эрхэтэйбди* (Б. Мунгонов); **гэмтэ ябадал** хуули буса, буруу үйлэ ябадал (преступное действие, преступление): *Эдэнэрэй хэһэн аашалһан гэмтэ ябадалые шүүжэ хэһээхэ өөһэдымнай хуулита газар байна бшуу* (Х. Намсараев); 3) ямар нэгэн хүлеэгдээгүй, хүсэшэгүй юумэнэй шалтагаан болоһон (являющийся причиной *чего-л.* нежелательного): *Эндэ байгаалиин аюул гэмтэй гэлсээд, хамаг гарза хонидыень байгаали дээрэ тохожорхибобди* (Б. Мунгонов); 4) *будд.* нүгэлтэй (греховный, порочный).

ГЭМТЭЛ *юум. н.* 1) эбэрэлгэ, бэртэлгэ (увечье): *Хэдэн үнгын шэрээр мэхэлжэ, эдирхэн Эрдэмтые али зэргээр зобоогооб? Тиигэжэ гараа гэмтэлгэ ямар бэрхэтэйб!* (Ч. Цыдендамбаев); 2) эбдэрэлгэ, һандаралга, хохидол, һүйд, гарза гай, гай тодхор (повреждение, ущерб, вред): *электропроводой гэмтэлгэ*.

ГЭМТЭЛГЭ *юум. н.* **гэмтэл** *хара*.

ГЭМТЭ(Н) *юум. н.* гэмтэй хүн, хуули буса ябадал хэгшэ, хуули хазагайруулагша (виновник, преступник): *Түрүүн өөртэнь үгэ үгэхэдэнь, бэеэ сагаарууллха, гэмтэн болохогүй*

һанаатай үсэрэлдэхэдэнь, нүхэдынь бүришье шэрүүхэнээр ород абаа (Ц.-Д. Хамаев).

ГЭМТЭХЭ *үйлэ үг.* 1) бэртэхэ, эбэрхэ (получать повреждение *или* увечье, калечиться, увечиться): *Сибирцев саһа хонхойлгожо һуугаад, гэмтэһэн хүлөө угзаржа татаба, мушхаадшье үзэбэ, туһа болобогүй* (Д.-Д. Дугаров); 2) эбдэрэл һандаралда орохо, байгаалиин элдэб үзэгдэлһөө боложо хохидохо (нести ущерб): *Үсэгэлдэрэй ехэ мүндэртэ таряан ехээр гэмтэбэ*; *Ган гасуур болоод, ойро шадарай ой тайга гал түймэртэ дүрэжэ гэмтээ һэн*; 3) болохо, шалтаглаха (зависеть): – *Бадмал элдэбээр тархишень эрьюулжэ, үһөө хяһаагаа нэхүүлхэм гэжэ абаашаад лэ, тэрээнһээ гэмтэжэ, толгойгоо алдаба гээшэ гэжэ һананаб …* (Х. Намсараев); 4) *баруун бур., аха* аман соо шархануудай гараха, аманайхиин гараха (болеть стоматитом).

ГЭМТЭШЭХЭ *үйлэ үг., видэй нэгэ түхэл* абаһаар эбэрхэ, бэртэшэхэ (моментально получить увечье): – *Яагаад ишмэ һөөлөөр гэмтэшэбэ гээшэб даа? – гэжэ тэрэ Номтын урдаһаа…* (Д. Эрдынеев).

ГЭМТЭЭГДЭХЭ *үйлэ үг., хүлеэгд. залог* гэмтээлгэхэ, гэмтэлдэ орохо (быть повреждённым).

ГЭМТЭЭЛГЭ *юум. н.* 1) эбэрээлгэ, бэртээлгэ (увечье); 2) хоро хүргэлгэ (повреждение, ущерб, вред).

ГЭМТЭЭЛГЭХЭ *үйлэ үг., идх. залог* 1) гэмтээхые баадхаха (заставить *кого-л.* повредить); 2) гэмтээгдэхэ (быть повреждённым).

ГЭМТЭЭХЭ *үйлэ үг., идх. залог* 1) гэмтэлдэ оруулха, гэмэлтээхэ, бэртээхэ (наносить повреждение, калечить): *Тиихэдэнь эмниг боро бүри ехээр гааража, олигоо алдан аашална, энэмни бэеэ гэмтээжэ орхино аа гү гэжэ һанахаар болоно* (Ц.-Ж. Жимбиев); 2) хосоролдо оруулха (причинять ущерб): – *Энээнһээ хойшо обоо багта, талын ганса нэгэн модондо бү хүрөөрэй, бү гэмтээгээрэй даа* (Б.-Б. Намсарайн).

ГЭМШҮҮЛХЭ *үйлэ үг., идх. залог* бэеэ буруушаахые баадхаха (заставить раскаиваться, сожалеть): *…энэ засагай советскэ һургуулида хүмүүжэжэ байһан эдир залуушуулай эршэ хүсые сэгнэдэггүй ябадал намайе марташагүйгөөр гэмшүүлжэ байна* (Х. Намсараев).

ГЭМШЭЛ *юум. н.* халаглал (раскаяние, сожаление, покаяние): *Уур, сухал, гэмшэл, арсалдаан олошоржо, һалаха һандархын тэмдэг бии болобо* (А. Ангархаев).

ГЭМШЭЛГЫН *тэмд. н.* халаглалай, халаглалгын, гэмээ мэдэрэлгын (покаянный).

ГЭМШЭЛГЭ *юум. н.* гэмшэл, халаглалга, шаналал (раскаяние, сожаление): *Доржо энэ жэлдэ нэгэ удаа театрта орожо, «Хүнүүдые үзэн ядаһанайнгаа түлөө гэмшэлгэ» гэһэн Коцебу гэгшын комеди хараа* (Ч. Цыдендамбаев).

ГЭМШЭЛТЭЙ *тэмд. н.* халагламаар, шаналалтай (достойный *или* стоящий сожаления): *Столдо һууһан энэ саг соогоо нилээд олон баясхалантайшье, гэмшэлтэйшье юумэнүүдые Доржо газар гэшхүүлэн мэдэжэ абана* (Ч. Цыдендамбаев).

ГЭМШЭРХЭ *үйлэ үг.* халаглаха, хара бууха, шаналха (сожалеть).

ГЭМШЭХЭ *үйлэ үг.* халаглаха, хара бууха, шаналха, гэмтэйгээ мэдэрхэ, бэеэ буруушааха (раскаиваться, сожалеть): *Энэ болоһон ушарые саг дээрэнь болюулхаһаа байха, хүсэд сэгнэжэшье үрдеэгүй үлэһэндөө Арсалан зосоогоо гэмшэнэ* (Ц. Шагжин).

ГЭМЭ *тэмд. н., бүрид. нэрэнүүдые ба наречинүүдые бии болголсодог, шангадх.* (*образует сложные прил. и наречия с усил. знач.*); **ян гэмэ** янгинама, яһанай гантама (трескучий – *о морозе*): *Январиин ян гэмэ хүйтэн үдэр байба* (Ц. Дон); **сад гэмэ** бардаастай шанга, тодо, захирһан аялгатай (резкий, громкий, отрывистый – *о звуке, голосе*): *…хасагууд богонихон ба сад гэмэ шангаар хэлээд, доро дороһоо хүдэлэн ябаба* (Ц. Дон); **саб гэмэ** таатай, нарин нягтаар хэгдэһэн (ладный): *Һайнаар хубсалһан, бүһээ шангаар бүһэлһэн, саб гэмэ солдадуудта Сукоев дуратай агша һэн* (Ч. Цыдендамбаев); **няд** (*гү, али* **под**) **гэмэ** шагжагар, тугжагар (сбитый, плотный): *Набтархан няд гэмэ бэетэй, нариихан матаргайтай тэрэ басаган 200 метрэй урилдаанда урматай гоёор гүйн, түрүү һуури эзэлээ бэлэй* (С. Цырендоржиев); *Урдаһаань сагаан пулаадтай набтархан, под гэмэ басаган бодожо, уряалгыгаар энеэбхилһээр хажуудань туласа ерэбэ* (К. Цыденов).

ГЭМЭЛ *юум. н.* бэртэлгэ, эбэрэлгэ, шарха (травма, ранение): *Нэгэшье удаа бэедээ гэмэл шарха абаагүй гарааб* (Х. Намсараев).

ГЭМЭЛТЭЛГЭ *юум. н.* гэмтэлгэ, бэртэлгэ, эбэрэлгэ, шархаталга (повреждение): *бэеэ гэмэлтэлгэ*.

ГЭМЭЛТЭХЭ *үйлэ үг.* гэмтэхэ, эбэрхэ, бэртэхэ, эрэмдэг болохо, оһолтохо (получить повреждение): *Бэе бэеынгээ гэмэлтэтэр эдэ хусанууд мүргэлдэхэ һэн* (Ц.-Ж. Жимбиев); *Хадамда гаражса найдал дүүрэн һуутарынь, хайрата нүхэрынь эмниг мориной дүрөөдэ шагтагалдажа гэмэлтээд, үхэшэһэн гэхэ* (Ц.-Д. Хамаев).

ГЭМЭЛТЭЭГДЭХЭ *үйлэ үг., хүлеэгд. залог* гэмтээгдэхэ, гэмэлтэй, үбшэтэй болгогдохо (быть повреждённым).

ГЭМЭЛТЭЭХЭ *үйлэ үг., идх. залог* гэмтэлдэ оруулха, бэртээхэ, гэмтээхэ (повреждать, уродовать): *Дугар өөрынгөө мууда гэмэлтээһэн морин эрдэниеэ хайрлажа, тархиienь эльбэсэгээн тэбэрижэ, хүйтэн зөөлэхэн хоншоортонь хасараа няагаад, шэмээгүйгөөр үйлаба* (Б. Мунгонов).

ГЭМЭР: гэмэр-гутар гэхэ *үйлэ үг.* 1) гэмэрхэ, хамар дороо харааха, үгэлхэ (ворчать, брюзжать): *Гомбошье гэдэргээ сухарижа, гэмэр-гутар гэһээр, өөрынгөө таһалгада оробо* (Ц. Дон); 2) *алайр* хэмшээрхэхэ (испытывать неловкость).

ГЭМЭРГЭН *тэмд. н.* янгараг, уншарагтайгаар дуугаржа һаладаггүй, гэмэржэ байдаг, гэмэрхэдээ урагшатай (ворчливый, склонный к брюзжанию): *Шизайтар зууһан нимгэн уралыень, хултагашаһан нюдыень харахада, харуу хатуу, гэмэргэн шэрүүн зантай гэргэн гэжэ хүрэһөөр мэдэхээр* (Б. Санжин, Б. Дандарон).

ГЭМЭРҮҮЛХЭ *үйлэ үг., идх. залог* 1) хамар доро хараахые, зэмэлхые баадхаха (заставить ворчать, вынуждать ворчать): *Бүтимдмаа хүбүүгээ үмөөрэжэ, хүршынгөө үхибүүдые хадам эжыгээрээ гэмэрүүлэн харааlгаба*; 2) хараалгаха, зэмэлүүлхэ (быть обвиняемым): *Ашадаа морожено эдюулжэр-хиһэн Хорло бэридээ гэмэрүүлбэ, харааlгаба, үнгэржэ ерэхэдээ, бадашуулба* (Г.-Д. Дамбаев); **гэмэрүүлхэ гэншэрүүлхэ** гэншэрхые баадхаха (заставить ныть): *Өөрынгөө дураар үгы болоод, гэмэрүүлжэ, гэншэрүүлжэ байдаг урданайхидаал жаа бэшэш даа, өөрын мэдэлтэй болоһон хүн ха юмши* (Ц.-Д. Хамаев).

ГЭМЭРХЭ *үйлэ үг.* хоолойгоо шанга болгонгүй харааха, зэмэлхэ, үгэлхэ (ворчать, брюзжать): *Мүн һамганиньшье тиигэжэ мэдэдэг аад, эхэнэр хүн хадаа элдэбын атаархамаар юумэ дуулахадаа, эжэлүүдгүй гэмэржэ, зэмэлжэ ороно хаям даа* (Б. Мунгонов); **гэмэрхэ гутарха** (*гү, али* **химэлхэ**) гэмэржэ һалахагүй, гэмэрэн дайраха, гэмшэхэ (ворчать, брюзжать, быть всегда недовольным): *Эжышни атанханаа алдаад лэ, гэмэрээ гутараа һааб даа* (Ц. Дондогой): *Гансал гасалантай юумэн гэхэдэ, Раднын һамган коммунада орохон сагһаа хойшо удэр бүри гэмэржэ химэлжэ байдаг* (Ц. Дон); **гэмэрхэ гэншэрхэ** уншарагтайгаар үгэлхэ (ныть, выплёскивать наружу своё недовольство).

ГЭМЭРЭЛГЭ *юум. н.* уншарагтай утаар үгэлгэ, аргааханаар хараалга, зэмэлэлгэ (брюзжание, сетование): *Дулгар ... Янжама басаган ба коммунада оронгүй байжа огто зохихоо болибо гэжэ ходо хэлэдэг Радна үбгэн хоёройнгоо үгые үнэндөө дабажа шадахагүй, юрэ хоохон гэмэрэлгээр һанаагаа заһаад һуудаг бэлэй* (Ц. Дон); *Хүршэ хүгшэнэй гэмэрэлгэ барагдаха бэшэ*.

ГЭМЭРЭЛДЭХЭ *үйлэ үг., угталд. залог* олоороо, булталараа зэмэлхэ, үгэлхэ (ворчать, брюзжать – *о многих*): *Олохон хүгшэд үбгэд хүүгэдээ юумэ хэжэ шадахаяа болёо, бэлэн юумэндэ дуратай гэжэ гэмэрэлдэдэг* (Д. Эрдынеев).

ГЭМЭРЭЛДЭЭ(Н) *юум. н.* хараалдаан, гутаралдаан (нытьё, брюзжание, ропот – *о многих*): *1919 оной зун гандаа һэн, үбһэ багые сабшаабди гэжэ гэмэрэлдээн бологшо һэн* (Б.-Б. Намсарайн); **гэмэрэлдээ шууяан** дураа гутангяар дуугаралдаад абаха (ропот, возмущение): *Гансал Балта үбгэжөөл гэмэрэлдээ шууяанда оролсоогүй, тэрэ үдэрынь Улеэ нютаг ерэжэ, Арданай фронт мордоһон тухай һурагшалба* (М. Осодоев).

ГЭМЭРЭЭ(Н) *юум. н.* гэмэр-гутар гээн, хараагаан (ворчание, брюзжание, нытьё, сетование): *Хэзээш олон үгэтэйгөөр гэмэрдэг Бальчин Чагдурович, ямар хэдэгэнээндэ хадхуулһанаа, гэмэрээн соогуураа хэлэнэл аабза* (Б. Мунгонов).

ГЭМЭЭР I **1.** *тэмд. н.* гэлтэй, гэхээр, гэжэ хэлэхээр (такой, что можно сказать *или* назвать): *Түрүүшээр аалиханаар эхилһэн аад, байн байн хоолойнь улам шангадаба, сонхын шэл зэдэлбэ аа гү гэмээр шэнхинэбэ* (С. Цырендоржиев); *Буугайнь аманһаа бухалай зэргэ гэмээр хоншуу муухай утаан бадхан гаражэ, хара гүрөөһэ халхалаадхиба* (С. Доржиев); **хан гэмээр** эхүүн, хурса – *үнэр тухай* (резкий – *о запахе*): *Унгын сэсэгэй, үбһэ ногооной худхаралдаһан хангал үнэр хан гэмээр хамар сорьёно* (Ц.-Д. Хамаев); **шаб гэмээр** а) тодоор, яб байса (чётко): *Тумур Кремлиин хананууудай үндэр өөдэ хараад, номхон зогсожо байтараа, гэнтэ шаб гэмээр нүхэрэйнгөө удхые үргэлжэлнэ…* (Ж. Тумунов); б) *шэлж.* шалд гэтэр, альгадаһанда адляар, шангаар, дайран (с резким звуком, шлепком): *Энэ асуудалынь намдууханаар, даамайгаар Сэрээтэрэй улайха улаан нюурыень шаб гэмээр альгадажархиһан шэнги байба* (К. Цыденов); **яб гэмээр** яндайса, саб гэмээр (аккуратно, опрятно): *Тэрэнэй мэгдэн эрьежэ харахада, урдань яб гэмээр хубсалжархиһан ... лейтенант пилоткодоо гараа абаашаад мэндэшэлэн байба* (Ж. Тумунов).

ГЭМЭЭР II *дах. у.* ушаһаа, шалтагааназ, зэмээр, хэн нэгэнһээ гү, али юумэнһээ болоҗо, шалтагаалжа (по причине, по вине, из-за): *Архиин гэмээр уржадэршье нэгэ бузархан аягүй юумэ болошобо* (Б. Мунгонов); **шинии гэмээр** шамһаа болоҗо (из-за тебя, по твоей вине): *Шойнзуурай юуншье тухай бодоо, шүүмжэлээ һаань, би урдаһаань шинии гэмээр энэ үертэ хаагдажа, тулижа байнаб гэжэ байгаад хэлэһээр һэм* (С. Ангабаев).

ГЭН: гэн гэхэдэ *холбоо у.* тиигэбэшье, тиин гэһээ гэһэн удхатай (тем не менее, однако же, и все же): *Али урданай үхибүүд баһа шимэ байһан юумэ гээшэ гү гэн гэхэдэ, би тэрэ сагта эдэ үхибүүдээр адли ябаа һэм гэжэ нэгэшье һанахагүй байнам* (Х. Намсараев); **гэн гэтэр** гэбэшье, гэн гэһээ, тиихэдэ, иигээд байхада (при этом, к тому же, кроме того, между тем): *Гэн гэтэр залуу эрдэмтэдэй эхин түрүүшын ажалда эльгэ нимгэтэйгээр, үндэр эрилтэгүйгөөр хандаа һаа, тон буруу ябадал болоно* (Ч. Цыдендамбаев).

ГЭНГИ: шаб гэнги *тэмд. н.* нарин нягта, саб-яб гэһэн, нарин, сагаа алгадгүй (аккуратный, приличный): *Хүнтэй хөөрэлдэхэдөөшье үлүү юумэ хэлэдэггүй, ябажаш ябахадаа гайхалтай шаб гэнги һэн…* (Ц.-Д. Хамаев); **нам гэнги** намданги, намжаранги, намдуу (немного успокоившийся): *Ябадалынь нам гэнги аад, бүхы худэлсэ мүн бэедэньшье ехэ тааранги һэн* (Ц.-Д. Хамаев).

ГЭНГИНЭХЭ *үйлэ у.* 1) таһалгаряагүй гиинаһан абяа гаргаха, иин-уун гэхэ (издавать однообразные, жалобные звуки): *Минии дүү аяар табатай, / Мүнөөш болотор эрхэ зантай … / Буруул үгэ дуугараа һааш / Бүхэли үдэртөө гэнгинэхэ* (В. Жалсанов); **гэнгинэхэ ёолохо** гэншэхэ, гэгэхэ (стонать): *Дугар дуугаржа шадаха бэшэ һэн хойноо юрэл гэнгинээд, ёолоод, баруун һуга доогуурхи хабирганууд руугаа заабa* (Б. Мунгонов); 2) гонгинохо, хүнэй залхууртар абяа гараха (надоедать, докучать, приставать, зудеть); ○ **гүнгэнэхэ** *гэжэ үгэтэй парн. хэрэгл.*

ГЭНГИНЭЭ(Н) *юум. н.* гүнгэнөөн, дүүеэн, дүнгинөөн (гудение, жужжание): *Гэр дотор зүгын абяан мэтэ гэнгинээн эзэрхэжэ, тэдэ ламанарай уралнууд шорбогошолдошоо һэн* (Д. Батожабай).

ГЭНГИР: гэнгир-гэнгир хусаха миин лэ юрэ хусаха (зря лаять – *о собаке*): *Гэнжэтэй нохой гэнгир-гэнгир хусахань лэ!* (А. Шадаев).

ГЭНГИРГЭХЭ *үйлэ у.* аман соогоо дуу гүнгэнэхэ (тянуть мелодию): *Сэдьхэлэйшни оёорто мартагдашаһан ямар нэгэ дуунай аялга һанагдаад, гэнгиргэн ябатаршни, үгэнүүдынь байтараа һанагдажа, тэрэ дуугаа хангюурдажа орохо дураншни хүрэдэг гүбэ* (З. Гомбожабай).

ГЭНГИХЭ *үйлэ у., нют.* шоно, нохойн утаар татан улиха (взвизгивать, визжать).

ГЭНГҮЙ: һэншье гэнгүй *наречи* юуншье болоогүй шэнги, сожоошье татангүй (как ни в чём не бывало): *Хорло һэншье гэнгүй һанаа амар һууна* (Ж. Тумунов); **сурам гэнгүй** унтангүй, нюдөө анингүй (не сомкнув глаз): *Би бүхэли һүниндөө сурам гэнгүй, бодолгото болобоб* (Ц.-Д. Хамаев); **хүнэй өөрын гэнгүй** илгангүй, шинии минии гэлтэгүй, илгаруулангүй (не разбирая, не деля на своих и чужих): *… хүнэй өөрын гэнгүй, энээниие, тэрээниие хайрлааша хүгшэнөөв эхэ мэтэ һанадаг болонхой* (Ц.-Д. Хамаев).

ГЭНДҮҮЛХЭ, **гэнэдүүлхэ** *үйлэ у., идх. залог* хүлеэгээгүйдэнь юумэ хэхэ, гэнэдэ оруулха (захватывать, заставать врасплох).

ГЭНДЭ *юум. н., түнх., аха* эрэ булган (самец соболя).

ГЭНДЭГЭШҮҮЛХЭ *үйлэ у., идх. залог* гэндэгэ-гэндэгэ гүүлэхэ; гэндэгэнүүлхэ (колыхать, раскачивать).

ГЭНДЭН: гэндэн жамса *юум. н., ага,, сээр.* шоно, ута һүүлтэ, гарюу (волк); **гэндэн убша** *хори, сээр.* шоно (волк).

ГЭНЖЭ *юум. н.* 1) түмэр гарьхануудые нэгыень нүгөөдэдэнь оруулан үлхэжэ бүтээһэн түмэр оohор (цепь): *Урбалдаһан онгосын хоншоорто тамаржа ошоод, уһа руу һанжаһан ута түмэр гэнжэ оложо, катерай хоншоорто һууһан Жаргалда һарбайба* (Б. Мунгонов); **гэнжэ оohор** (цепь, цепочка): *Сарбуудань гар ташуур үлгөөтэй, гимнастеркынь хармаанһаа часын мүнгэн гэнжэ оohор һанжана* (С. Цырендоржиев); ◊ **гэнжэһээ мултарһан** (*гү, али* **алдуурһан**) **юумэдэл** дашхон зантай, жолоогүй, бариха аргагүй (≈ как с цепи сорвался): *Гэнжэһээ мултарһан юумэдэл, ходо газаашаа тэгүүлжэ байдаг болошогдоо* (Ш.-С. Бадлуев); 2) гэмтэнэй хүл гартань зүүлгэдэг түмэрөөр хэһэн шүдэр (кандалы): *Түрмын хүнше тэрэ гэртээ хоргодуулхаяа огтолон арсабашье, таниха нүхэрэйнгөө гар хүлэй гэнжэ ойро зуурахан саг соо мулталжа үгэһэн юм* (Д. Батожабай); 3) *шэлж.* мэдэлдэ оролго (зависимость, оковы): *Крепостной байдалай гэнжэһээ мултаржа абаал һаань, ажалша бэрхэ эдэнэртэ, Паромон Елизавета хоёрто, тохомой зэргэхэн гү, али үшөөшье бишыхан газар хэрэгтэйл* (Ч. Цыдендамбаев); 4) *тех.* холбогдоһон хубинуудһаа бүридэһэн мөөрэй орондо хэрэглэгдэдэг оньһон (гусеница, гусеницы): *Трактор гэнжэнүүдээ наяруулан*

тогтоод, кабина сооһоонь Буда дархайһаар буужа ерэбэ (А. Ангархаев); ○ **шүдэр** *гэжэ үгэтэй парн. хэрэгл.*

ГЭНЖЭЛҮҮЛХЭ *үйлэ у., идх. залог* гэнжэдэ һуулгагдаха, гэнжээр уюулха (быть скованным цепью): *...Тэдэ гэмтэн хуурсагууд соогоо үшөө гар хүлөө гэнжэлүүлээтэй, бодохо үндыхэшье аргагүй, саг үргэлжэ ишгээд лэ хэбтэдэг юм* (Д. Батожабай).

ГЭНЖЭЛХЭ *үйлэ у.* 1) гэнжээр оонорлохо (соединять цепочкой): *Тэрэ боро хүхэ баагай барюулһаа гэнжэлһэн сагаан алюмини кружка стулай углууда тобхойно* (Г.-Д. Дамбаев); 2) гэнжэ углаха, гэнжэдэ һуулгаха (заковывать в цепь, приковывать цепью): *Баянай харуул бидэ хоёрые маһа бажуугаад, түмэр гэнжээр гэнжэлжэ, шэнэһэн модон сэргэдэ хүлижэрхихэ!* (Д. Сультимов).

ГЭНЖЭЛЭГДЭХЭ *үйлэ у., хүлеэгд. залог* гэнжэдэ һуулгагдаха (быть закованным в кандалы): *Оонорлогдохо гэнжэлэгдэхэ хэрэгыеш бидэ мэдэхэбди, / Орилхо бархирха хэрэгээ өөрөө мэдэхэш* (Х. Намсараев).

ГЭНЖЭТЭЙ *тэмд. н.* 1) гэнжэлэгдэһэн, гэнжээр уягдаатай, хүлигдэһэн (в цепях, закованный в цепи): *Заримадынь гэнжэтэй гараа үргэжэ, гартаа баримжа ябаһан малгайгаараа гү, али бүдөөр нюураа аршана* (Ч. Цыдендамбаев); **гэнжэтэй нохой** а) гэнжэдэ һуулгаһан нохой (собака на цепи): *– Доржо, ши хамагһаа хурдан хадаа гүйжэ ошоод, харал даа. Гэнжэтэй нохой тэрэ газартаа байһаар гү? – гэжэ Үхинхэн хэлэбэ* (Ч. Цыдендамбаев); б) *шэлж.* зондо дурагүйдүүлһэн хүн, ноён (начальство); 2) гэнжэ мөөртэй, хүндэ ажал дүүргүүлхын, шабартай газараар ябахын тулада бүтээгдэһэн – *имагтал трактор тухай* (гусеничный): *Һабигануур бороогой һүүлээр гэнжэтэй трактораи харгын захаар, ногоон соогуур хашалгүйхэн ябахые хараад, уур сухалдаа хахашан алдаба* (М. Осодоев).

ГЭНИН *юум. н., будд.* гэсэл, гэлэн сахилда хүртөөгүй лама. Буянда ойртохын тулада абаһан түрүүшын сахил. Гурбан сахилай эгээ зөөлэниинь гэбэл ами таһалхагүй, үгөөгүйе абахагүй, худал хэлэхэгүй, архи уухагүй, бууру хурисал үйлэдэхэгүй гэһэн табан үетэ шагшаабадые сахидаг. Гэрһээ гарангүйгөөр санваар абаһан иимэ хүниие мүн убаша гэдэг (гэнин, *принявший пять основных обетов*).

ГЭНТЫН *тэмд. н.* 1) гэнтэ тохёолдоһон, болоһон, хүлеэгдээгүй, һанагдаагүй, хараалагдаагүй (неожиданный): *Хубүүнтэй нэгэтэшье, угайдхадаа, хутэрэлдэншье ябажа үзөөгүй аад, ямар нэгэ уряалгүй хүрэжэ ерэһэн гэнтын мэдэрэлдэ абтан, энээхэн үгые хэлэжэрхёо* (А. Ангархаев); **гэнтын аюул** а) гай тодхор, аза буруутаһан ушар (несчастный случай): *Дайнай эхилһэн жэл гэнтын аюулаар нүхэрөө алдаһан, хоёртойхон үхибүүтэй Гэпэлмаае шэрэ гэхэ гүш* (Ц.-Д. Хамаев); б) гал уһанай аюул (стихийное бедствие): *Рабдан Сэдэнович энээниие үндэр болдог дээрэһээ хаража байбашье, өөрөө урдалсашабаб гэжэ һанаа. Энэ гэнтын аюултай тэмсэжэ, илахагүйгөө мэдэрхэдэл болобо* (А. Ангархаев); **гэнтын үхэл** хүлеэгдээгүй үхэл (скоропостижная смерть): *Урданай һүзэгтэй айлнууд үхибүүдээ торгоожо ядахадаа, тэдэнэртээ адууһа малай, мүн бусадшье зүһэ буруу амитанай нэрэ үгөөд, үхибүүдээ гэнтын үхэлһөө абараабди гэжэ һанадаг байгаа* (М. Осодоев); 2) тушаан болоһон, хааяа тохёолдодог (случайный, эпизодический): *Зүгөөр хүн бүхэн досоо досоогоо ямар нэгэн гэнтын ушарал болоо гэжэ мэдэржэ байба* (Ж. Балданжабон); **гэнтын тохёолдол** тушаан болоһон ушар (случайность): *Гэнтын тохёолдол болоол даа, үбдэжэ хэбтэһэн хүбүүн зэмэтэй гэхынш аргагүй* (Д.-Д. Дугаров); **гэнтын ушараар** тушаан боложо, үдэрэй тодхор боложо (случайно): *Тэрэл жэлэйнгээ намар Ринчин ехэ мүрысөөндэ бэлдэжэ байтараа гэнтын ушаралаар гараа хухаршоо һэн* (С. Цырендоржиев); **гэнтын гэршэ** тушаан болоһон гэршэ (случайный свидетель): *Тиихэдээ энэ һүйд ехэтэ тулалдаанай гэнтын гэршэнэр болоһон аяншадай хоргодогшо шулуунууд тээшэ гүйшэбэ ха юм* (Б. Мунгонов).

ГЭНТЭ 1. *наречи* 1) саг зуура, түр зуура, байжа байтараа, хүлеэгдээгүйгөөр, гансата (вдруг, неожиданно, врасплох): *Гэнтэ баруун хүлынь жэрд гэжэ галаар хайруулһан мэтэ болоод, ухаангүйгөөр үбдэжэ оробо* (Ц. Шагжин); **гэб гэнтэ** *шангадх.* һанагдаагүйгөөр, тэрэ зуура (неожиданно, тут же): *Гэб гэнтэ сахилма ехэ сахилгаан сайбалзаад, хүнүүдэй гэр тээшээ алхажа үрдеэгүйдэ, шулуун хабсагайнуудые бута татажархиһандал, түерөөн гарашаба* (Ч. Цыдендамбаев); **гэнтэ хэлэһэн бахардуу, гэдэргээ унаһан гэнэтэй** хүлеэгдээгүйгөөр хэлэһэн юумэн гайхалтай (неожиданно сказанное удивляет): *Худа, гэнтэ хэлэһэн бахардуу, гэдэргээ унаһан гэнэтэй гэдэгтэл, үгэнүүдтнай зарим хүнүүдые гайхуулба янзатай… – гэжэрхибэ* (Д. Эрдынеев); 2) тушаан болоходоо (случайно): *Гэнтэ шамайемни буудажархигшаб, хара золигшни... – гэжэ подполковник тэрэниие һэргылбэ* (Б. Мунгонов); **гэнтэ гэнтэ** байд байд гээд, хаа-яа (время от времени): *Забһарһаань гэнтэ гэнтэ гар*

буунуудай тас-няс гэхэ ... дуулдана (Х. Намсараев); **2.** *тэмд. н.* хүлеэгдээгүй, гэнтын, сошормог (неожиданный): *гэнтэ уулзалга*.

ГЭНХЭЛХЭ *үйлэ у.* гэмэрхэ (ныть): *Эжы абаяа һанаба гуш? – гэжэ дорооһоо гэнхэлжэ…* (Х. Намсараев).

ГЭНШҮҮЛХЭ *үйлэ у., идх. залог* аргааханаар ёолуулха (заставить стонать).

ГЭНШЭЛГЭ *юум. н.* аалиханаар ёололго (стон).

ГЭНШЭЛДЭХЭ *үйлэ у., угталд. залог* олоороо ёолохо (стонать – *о многих*): *Нүгэлтэйшүүл энэ ёололдожо, гэншэлдэжэ, тамын газарта ябана бэшэ аал?* (Г.-Д. Дамбаев).

ГЭНШЭРҮҮЛХЭ *үйлэ у.* **гэмэрүүлхэ** *гэжэ үгэтэй парн. хэрэгл.*

ГЭНШЭРХЭ *үйлэ у.* **гэмэрхэ** *гэжэ үгэтэй парн хэрэгл.*

ГЭНШЭХЭ *үйлэ у.* 1) аргааханаар ёолохо (стонать): *Шадалгүй тулюурханаар гэншэхынгээ забһараар бага сага дуугарна* (Н. Очиров); **гэншэн ёолохо** бэеын үбдэхэдэ ёоёо гэжэ дуугарха (стонать): *Хүдэлжэ, һүүжээ урилха гэхэдэнь, сээжэ соонь айхабтар ехээр үбдэжэ, өөрын эрхэгүй гэншэн ёоложо, тэсэжэ ядан, шүдөө зуужа хэбтэнэ* (Ч. Цыдендамбаев); **бүглүүгээр гэншэхэ** һүлэмхэер, һулаар ёолохо (сдавленно, приглушённо стонать): – *Ороолонууд хүбүүем яагаа гээшэб, – гэжэ Дармын досоогоо дэншээтэйгээр хэлэхэтэй сасуу бүглүүгээр гэншэхэ дуулдаба* (Д.-Д. Дугаров); 2) гараха, дуулдаха (раздаваться – *о звуке, похожем на стон*): *Баһа тэрээнэй забһарта һүлэмхи һулаханаар зоболонгой абяан гэншэжэ, эндэ тэндэ нохой шууялдаад, үхэр мал мөөрэлдэнэ* (Х. Намсараев); ○ **ёолохо** *гэжэ үгэтэй парн. хэрэгл*.

ГЭНШЭЭ(Н) *юум. н.* 1) аалиханаар ёолоон (стон): *Һүмэ соо хэбтэһэн сэрэгшэдэй гэншээн, аргааханаар ёолоон, дэмы дэмы дуугараан соностоно* (Г.-Д. Дамбаев); **гэншээн ёолоон** бэеын үбдэхэдэ ёолоһон абяан (стоны): *...буугай дуун улам түргэдэнэ, уйлалдаан бархиралдаан, үхэжэ байһан хүнүүдэй гэншээн ёолоон замханагүй* (Х. Намсараев); 2) гэмэрээн гэнхэлээн (нытьё): *Сэдьхэлэйнь гүнһөө гараһан Балжадханай энэ гэншээн Хандада…* (Д. Эрдынеев); ○ **ёолоон** *гэжэ үгэтэй парн. хэрэгл*.

ГЭНЭ *юум. н.* 1) гэнэдэлгэ, хохидолго, ohол, хохидол (неожиданность, случайность): *Гэнэ шэнги юумэ гэтэжэ, Ёро шэнги юумэ ёдойжо Байба һэн ха* (Х. Намсараев); *Тоһотын хүбүүнэй үхэһэн ушар тухайда баяд ноёд хөөрэлдэхэдөө: «Харатайл гэнэ болобо», – гэлсэдэг…* (Ж. Тумунов); **гэнэ гай** муу юумэн, зоболон уршаг (беда, горе, несчастье, напасть): *Тэндэ хэрбээ суургын гэнэ гай боложо үгышье байгаа һаа, ондоо тээһээ олуужаб* (Ч. Цыдендамбаев); 2) алдуу, гэнтын ушарал (ошибка, оплошность, случайность): *Ушар ишэһээ тэрэ агнуурида ябатараа гэнээр бэеэ буудажа орхёо юм гэлсэдэг* (Ц.-Ж. Жимбиев); *Гэнэ боложо ургаһан мойһоной ганса һөөг доро, үдхэн ногоон соо, Ухинхэн, Сундай, Холхой, Дагдай дурбэн хэбтэбэд* (Ч. Цыдендамбаев); **гэнжэгүй гэнэ, оohоргүй ohол** (Оньһ. ү.) гай тодхорто хэншье хэзээшье орожо болохо (несчастье может случиться в любое время с любым человеком): *«...Гэнжэгүй гэнын, оohоргүй oholой» болоһыень хүн зоной, илангаяа ноёд һайдай үнэн зүбөөр сэгнэжэ, хэниишье гэм зэмэдэ унагаахагүй байһыень ойлгуулхые оролдожо, аяг дүрэ соонь үгэнүүдээ үлхэдэг байгаа* (Ш.-С. Бадлуев).

ГЭНЭГҮЙ *тэмд. н.* 1) алдуугүй, алдуу эндүүгүй (без ошибок; без какой-либо хитрости, честный): *Мүнөө энэ табан жэлэй түсэбые гүйсэдхэхэ хэрэгтэ ажалшан бүхэн гэнэгүй сэхээр, гэрэлтэмэ ехэ зоригоор ороод байна* (Х. Намсараев); *Гэнэгүй хүнүүдтэ гээлтэ байхагүй, гээлтэгүй ажалда дутуу байхагүй* (Оньһ. ү.); 2) хашалгүй, мунайд, хүйхэр, энэ тэрэ юумэ хайхардаггүй ябадалтай (бесшабашный, не обращающий ни на что внимания).

ГЭНЭДХҮҮЛХЭ *үйлэ у., идх. залог* хүлеэгээгүйдэнь юумэ хэхэ (захватывать врасплох): *Нээрээшье, тэрэниие гэнэдхүүлбэл, Ринчиндэ сэхэеэ хэлэжэрхихэ байха* (С. Цырендоржиев).

ГЭНЭДХЭХЭ *үйлэ у.* мэхэлхэ, алдуулха (действовать путём обмана): *Ехэшүүлые гэнэдхэхэ гэжэ Доржо хоёр удаа забдаба* (Ч. Цыдендамбаев).

ГЭНЭДХЭЭХЭ *үйлэ у., идх. залог* гэнэдүүлхэ, гэнтэ орохо, ойлгомторгүй алдуулха, мэхэлхэ (неожиданно нагрянуть, захватывать врасплох): – *Танай бэшэһые элирүүлээд байнабди, – гэжэ гэнэдхээжэ үгыень алдахуулха зорилготойгоор старшина зандараадхиба* (Г.-Д. Дамбаев).

ГЭНЭДЭГДЭХЭ *үйлэ у., хүлеэгд. залог* сагаадаха, мэхэлэгдэхэ (быть легковерным, быть обманутым): *Тархишье даа, гэнэдэгдээ гээшэ даа!* (Х. Намсараев).

ГЭНЭДЭЛ *юум. н.* юумэндэ гэнэдэ оролго, сагаадалга, мэхэлэгдэлгэ (оплошность).

ГЭНЭДЭЛГЭ *юум. н.* **гэнэдэл** *хара.*

ГЭНЭДЭЛГЭТЭЙ *тэмд. н.* 1) эндүүрэл-

тэй (оплошный); 2) аюултай (рискованный, опасный).

ГЭНЭДЭХЭ *үйлэ ү.* юумэндэ сагаадаха, мэхэлэгдэхэ (оплошать, попасть впросак *по неопытности, по доверчивости*): *Бархан даа, гэнэн сагаахан һанаатай басаган аад лэ гэнэдэжэ, тэрэ сагта нэгэ хүндэ үгэеэ үгэжэрхиһэн байгаа һэн хадаа* (Х. Намсараев).

ГЭНЭДЭШЭХЭ *үйлэ ү., видэй нэгэ тухэл* абаһаар гэнэдэхэ (моментально быть обманутым): *Харин нохойнь үглөөгүүр байхада халтар хара үнэгэ намнажа ошоһоор, ойһоо бусаагүйл. Тэрэгүй һаа тэдэнэр иитэрээ гэнэдэшэхэгүй бэлэйл* (Ф. Цыденжапов).

ГЭНЭН 1. *тэмд. н.* хонгор, мэхэгүй, сагаан (простоватый, бесхитростный, наивный, простодушный, легковерный): *Аниихан нюдэнүүд соонь хурса шара ошохонууд ялалзажа, гэнэн зантай Шараповые нэбтэ үрэмдэжэ байба* (Б. Мунгонов); **гэнэн хонгор** (*гү, али* **гэдхэн**) сэхэ, ойлгодоггүй (простодушный, наивный): *Урдын хүхюун, солбон собоо, гэнэн хонгор басаган бэшэ, харин үгэ хүүр үсөөнтэй, ниилэсэгүй, томоотой эхэнэр* (Б. Санжин, Б. Дандарон); *Яагаа гэнэн гэдхэн мяхан тархитай гэргэн гээшэбши, – гэжэ шогтойгоор энеэнэ* (Х. Намсараев); **гэнэн гээгдэнги** мунхаг (отсталый); **2.** *юум. н.* үхибүүлиг зан, сэхэ залан зан (наивность, простодушие).

ГЭНЭТЭЙ *тэмд. н.* бодолгүй, түбэгтэй, аюултай (рискованный, опрометчивый, опасный): *Теэд дан сэсэн хүншни баһа гэнэтэй, заабаряар ябажа үгэхэгүй, урид харайхаяа һанажа, сэсэрхэжэ зобоохо* (Б. Мунгонов); *Гэнтэ баяжаха гэнэтэй, гэдэргээ унаха үбшэнтэй* (Оньһ. ү.).

ГЭНЭХЭН *тэмд. н.* сагаахан, мэхэгүйхэн (наивный, бесхитростный, простодушный): *– Доошоо буухань дорюун даа, – гэһэн дуун зэдэлжэ, Димидэй хүүгэн гэнэхэн бодолые мартуулан, амтата һаналһаань һэреэнэ* (Ч. Цыдендамбаев).

ГЭНЭЭРТЭЙГЭЭР *наречи* уншарагтайгаар, уйтайгаар (печально, нудно): *Байд гээд лэ, уушха зүрхыень ходоро татажа байһандал гэнээртэйгээр, үбшэнтэйгөөр, бүхы сээжээрээ гэншэжэ, игсуунаар амилна* (Ж. Балданжабон).

ГЭР *юум. н.* 1) хана, үүдэ, оройтой хүнэй байха барилга, байра (дом, юрта, архитектурное сооружение для жилья, помещение *для чего-л.*): *Иимэ яяр гэр соо һуухагүй, манай залуу баринай, Алексей Григорьевичой, гэртэл гоё гэр бариха һэм* (Ч. Цыдендамбаев); **эшэгы гэр** модон армаг дээрэ эшэгы дэлгэжэ, түхэреэн түхэлтэйгөөр, бүмбэгэр оройтойгоор баригдаһан, нүүдэлшэ зоной байра (юрта): *Мүнөө ши хадаа сагаан шэнэхэн эшэгы гэр соо, хурьганай ноохон олбог дээрэ, хургы торгон тэрлиг үмдөөд, хониной һүүл хүхээжэ, хундагатай сүсэгы уужал һууха хүн байгааш* (Ц. Шагжин); **зуһалангай модон гэр** зундаа байхаар заримдаа поол потолооггүй, нарин модоор хэһэн барилга (летник): *Теэд хойноһоонь намнаһан хүн үгы, Сахюурта тосхон байдаг янзаараал, Тамжад абгайн зуһалангай гэрэй хоолойгоор утаан бушхажа байгаа һэн* (Д. Эрдынеев); **тогооной гэр** эдеэ шанадаг тусхай барилга (отдельное помещение для приготовления пищи, кухня): *Сай аягалаад, эдеэ хэе гэлдээд, Шойжид абгай тогооной гэр руу һалирна* (Б.-Б. Намсарайн); **балгааһан гэр** һэеы гэрэй түхэлтэй модоор баригдаһан 5, 6, 8 ханатай гэр (деревянная юрта): *Оошобой хамаг зөөри гэхэдэ газар уһан дээрэ ганса харагша үнеэн ... газарта шэнгэшэһэн ганса муухай хара балгааһан гэр бэлэй* (Х. Намсараев); **ород гэр** бүдүүн монсогор модоор бодхоогдоһон, байрын дулаан барилга (бревенчатый дом): *Ородой хүбүүн уран, Ород гэр дулаан…* (Х. Намсараев); **шулуун гэр** хананууды шулуугаар (бүтэн, тайрагдаһан шулуугаар, хирпиисээр), бетон шудхажа бодхоогдоһон ханатай барилга (каменный дом): *Механик хүбүүн шофёр басаган хоёр тээ саана байһан табхагар шулуун гэр тээшэ гэшхэлбэд* (Ц.-Ж. Жимбиев); **дабхар гэр** дабхасуулан бариһан байра, үндэр гэр (многоэтажный дом): *Харин энэ ганса дабхар гэр гостиницын хоол баридаг газар гэжэ баригдаһан байгаа* (Д. Батожабай); **гэр байшан** барилга (здание): *Байшан городой зүүн элһэтэ добуун дээрэһээ Дагбын харахада хэм хэмжүүргүй олон, хүхэ нэрһэн мэтэ, гэр байшангууд жэрылдэбэ* (Ц. Шагжин); **эмнэлгын гэр** эмшэлүүлхэ газар, эмхи зургаан (медпункт): *Практика гаражса байһан Шойнзон бүхэли үдэрөөрөө нютагайнгаа эмнэлгын гэртэ врач үбгэнтэй хамта үбшэнтэниие үзэлсэбэ* (З. Гомбожабай); **правлениин гэр** ударидахы зургаанай байра (контора): *... тэрэнэй хажууда хорёод гаран сонхотой правлениин гэр…* (Х. Намсараев); **буудалай гэр** аяншадай байрлаха тусхай барилга, зошодой байха газар (гостиница, заезжий дом): *Москвада буудалай гэрнүүд барагдаа юм гү?* (Б. Санжин, Б. Дандарон); **гэр бараа** хүнэй гэр болон доторонь табигдадаг, ажаһуудалда ходо хэрэглэгдэжэ байдаг томо хэмжээнэй эдлэлнүүд (юрта со всей обстановкой): *Гансал үхэр малнууд*

харша хорёогой, гэр бараанай нэмэридэ шэбээлэн, толгойгоо доогуур бухажа, тохи бэхи гэлдэнхэй, зүдэрүүгээр үзэгдэнэ (Ц.-Д. Хамаев); **гэр байдал** бууса, байдал (стойбище, стоянка, усадьба, хозяйство): *Ямаршье таталюургүй, гэр байдал тушаа һанаагаашье зобохогүй, ганса бэеэ хараад лэ, сэнгээд лэ ябахада зохид ха юм* (Д. Эрдынеев); 2) хүнэй саг үргэлжэ ажаһуудаг газар, гал гуламта (место, где *кто-л.* постоянно проживает, родной очаг): *Тиигээд хүгшөөдэй гэртээ бусажа, унтаридаа ороод хэбтэхэдээ, үхибүүдэй наадахые шагнаархаба* (Ц.-Ж. Жимбиев); **гэр гуламта** эхэ эсэгэ болон хүүгэдэйнь байра (очаг, родной дом): *– Урданай сагаар һаа, түрэһэн гараһан гэр гуламта дээрээ айл болоод, түрэеэ хээд, һүүлдэнь ишгэжэ бэеэ дааха хүн һэн аабзаш даа* (Д. Эрдынеев); **гэр нютаг** орон, нютаг (родина, родные места): *Һэрин гэхэдээ гэр нютагаа һанажа, гэдэһэ гүзээгээ үлдэшэһэн байгааб* (Х. Намсараев); **гэртээ байһан нохойн һүүл дээрэ** (Оньһ. үг.) түрэһэн нютагтаа хүн туһатай (≈ дома и стены помогают, быть при благоприятствующих обстоятельствах): *Газаашалуулба, бањуулбаб гэжэ мэдэрһэн Далай: – Гэртээ байһан нохойн һүүл дээрэ гэгшэ гү, – гэбэ* (Ц-Д. Хамаев); **гэрээ мартаһан Гэсэр** нютагтайгаа, дүтын түрэлтэйгээ харилсаа холбоогүй болоһон хүн (≈ Иван, не помнящий родства): *Угай бэшэг / Газараа мартаһан гани бэшэб / Гэрээ мартаһан Гэсэр бэшэб* (В. Петонов); **гэртээ хүгшэрхэ** (*гү, али* **үлэхэ**) хадамгүй үлэхэ (оставаться старой девой): *Тиигээд Галшын Должодой танай эрьюу хүбүү голоод, Сэдүүгэй Цыремпилдэ бодожошье ошоходонь, ошонгүй байгаад, гэртээшье хүгшэрхэдэнь, Радна бидэ хоёрто ямар хамаа байба гээшэб?* (Х. Намсараев); **хара гэртээ хаан, боро гэртээ богдо** өөрын дура зангаар аашалха, гэрэй эзэн зангаар байха (хозяин своего дома, сам себе хозяин); ◊ **хада гэртээ хариха** (*гү, али* **ойртохо**) һаһа бараха, үхэхэ (умереть): *Хана гэрһээ холодохо, Хада гэртээ ойртохо Үбгэн эмгэн болоолди* (Х. Намсараев); 3) бүлэ, айл (семья): *Тэрэнэй һүүлээр айлша буулгаһан гэрэй зүгһөө айлшадтаа шэрээ табижа, сай аягалаад…* (Х. Намсараев); **гэр бүлэ** (*гү, али* **айл**, **мал**) бүлэ, айл, айлайхи (семья): *Тиигэжэ байха үедөө Рабданһаа гэр бүлэ тухайнь, Сараана тухай хэды асууха гээд лэ халажа ядан, нэгэ хэһэг һуубаб* (Д. Дылгыров); *Пагмаасаан үүриш-хэнь тэрэнише дэмжэн, эдэ үхибүүдээ гэр айл болгоходоо, бүгэдөөрэн баярлангүй яахабибди гэжэ нэмээбэ* (Ц.-Ж. Жимбиев); *Хүн боложо түрөөд, үеынгөө һайхан нүхэрые оложо, гэр мал боложо түбхинэхэ гэдэг хоёрдохи жаргал* (Ц. Шагжин); **гэр гэхи** хүршэтэн, хүршэ (соседи): *– Тархиш даа, урдань танайда гэр гэхи боложо, шинии бишыхан байхада яһала ябагша һэм, эжы аба хоёршни ехэл һайхан сэдьхэлтэй хүнүүд бэлэй даа!* (Х. Намсараев); **гэр гэхи болохо** айл гэр, бүлэ болохо, хамтарха, дэрэ ниисэхэ (жениться): *Үшөө тиигээд, хүндэтэ айлшад, худа худагынар, та бүгэдэниие урижа, түрэ хурим дээрээ найрлуулжа, гэр гэхи болохо гэжэ байна гээшэ ааб даа* (Б. Мунгонов); **гэр гэргэгүй** юушьегүй, алга хооһон (≈ гол как сокол): *… баһа тэрээнэй забһарта наһаараа баяшуулай барлаг ябажа, гэр гэргэгүй хосоршоһон…* (Х. Намсараев); **гэрэй эзэн** гэр бүлын эзэн (глава семьи): *Тэдэнэй хүсэд гар нүүраа угаажа үрдеэгүйдэ, эдеэнэй таһалгын үргэн ехэ стол тээшэ гэрэй эзэн эхэнэртээ тэдэниие яаруулан абаашабад* (Ч. Цыдендамбаев); **гэр бууха** һамга абаха, бэри буулгаха (становиться семейным): *Худа худагы хоёрни Мантахайнгаа гэрэй буухада, төө халюутай, түхэреэн хээтэй…* (Х. Намсараев); 4) юумэнэй хобто, хуй, дугты, гадар (чехол, футляр): *… гэнтэ буугай арһан гэрэй хорд гэхэ абяан гараад орхихонь дуулдана* (Х. Намсараев); ○ **айл** *гэжэ үгэтэй парн. хэрэгл.*; **2.** *тэмд. н.* гэртэй (*түхэлөөрөө*, *хэмжээгээрээ*) жэшэмэ, томо, гэр шэнги (подобный дому); **гэр шулуун** томо шулуун (каменная глыба): *Хадын һаншагтахи гэр шулуунай эбэртэ габ гансаараа дүгдыжэ байһан мушхуу томо хуһан модон тархиһаа эхилээд…* (Ж. Тумунов).

ГЭРГҮЙ *тэмд. н.* байрагүй, байдалгүй (бездомный): *Шобогор отог соо үбэл зунгүй байдаг оротонуудаар нүхэсэжэ, гэргүй болоһон Аламжа агнуури хэжэ, хоолойгоо тэжээдэг һэн* (Д. Батожабай).

ГЭРГЭГҮЙ *тэмд. н.* һамгагүй, эхэнэргүй (холостой, неженатый): *…баһа тэрээнэй забһарта наһаараа баяшуулай барлаг ябажа, гэр гэргэгүй хосоршоһон, тиигээд айлай һамгадые зугаалуулхын тулада худалаар сошожо…* (Х. Намсараев).

ГЭРГЭЙ *юум. н., нют.* 1) эхэнэр, һамган (жена); 2) хадамтай эмэгтэй (замужняя женщина).

ГЭРГЭ(Н) 1. *юум. н.* 1) һамган (жена): *Эхэ гэргэн хоёртоо зантагар толгойгоо шэрэжэ асарһаниинь хүрөө юм бэшэ гү, юрэдөө?* (Н. Очиров); *Гэргээрээ ноёё хэгшэ – эрэ бэшэ, гэдэһээрээ эзэн хэгшэ – хүн бэшэ* (Оньһ. үг.); **гэргэ бүлэ** айл, бүлэ (семья): *Базартан гэргэ бүлөөрөө ара үбэрөөр шэбэнэхэ газартань*

шэбэнэжэ… (Х. Намсараев); **гэргэ болгохо** hамган болгохо (женить *на себе*): *Хүсэ харуулжа, баалажа дуратай басагаяа хүн урдань лэ гэртээ асардаг, гэргэн болгодог һэн ааб даа* (Д. Эрдынеев); **гэргэн болохо** хадамда гараха (выходить замуж): *– Гэргэн боложо, туйба зүүһэн тэрэ Должодтнай өөрөө хэлэнэ бэзэ, – гэжэ нялууханаар дуугарна* (Х. Намсараев); 2) *хайх.* hамган, эхэнэр (баба): *Теэд һамга абахадамни, үхибүүемни үргэхэ, хараха дуратай гэргэн дайралдаха һэн гү, али үгы гү?* (Б. Мунгонов); *Гэрэй һайхан хойноо, гэргэнэй һайхан урдаа* (Оньh. үн.); **гэргэд hамгад** hамгадууд, эхэнэрнүүд (женщины, бабы): *... нэрэ түрөө хухарбаб, баһуулбаб, гэртэ газаагуур гэргэд һамгадай шог зугаа болобоб…* (Х. Намсараев); **гэргэн басаган** гэртээ хүгшэрhэн басаган (старая дева): *Юуб гэхэдэ, аяар гуша хүрэтэрөө хадамда гараагүй,«гэргэн басаган » тоотой ябана ха юм* (Б. Санжин, Б. Дандарон); **2.** *элирх. үүргээр хэрэгл.* hамганай (женский); **гэргэн дэгэл** hамган дэгэл, хадамтай эхэнэрэй үмдэдэг тусхай хэлбэритэйгээр эсхэн оёhон гадар хубсаһан (шуба замужней женщины): *Хуумаан Гомбошье хахархай гэргэн дэгэл дээгүүр хара дээһэн уялаа бүһэлөөд…* (Х. Намсараев).

ГЭРГЭТЭЙ *тэмд. н.* hамгатай (женатый): *Гэргэтэй эрэшүүл нүгөө тээшээ хараха дуратайхан байдаг*.

ГЭРДҮҮЛХЭ *үйлэ үг., идх. залог* 1) гэрэлтүүлхые баадхаха (заставить освещать); 2) загаһа гэрэлтүүлжэ барюулха (заставить лучить рыбу).

ГЭРДЫЛДЭХЭ *үйлэ үг., угталд. залог* олоороо гардайха, гардагараар харагдаха (торчать, выпячиваться): *Мяхалиг бэень шууранхай, яһан арһан хоёр болошоо гэхээр, хабһануудынь гэрдылдэжэ харагдана* (Д. Эрдынеев).

ГЭРДЫХЭ *үйлэ үг.* 1) гордойхо, гардайха, ёдойхо, хорхиихо (быть костлявым *или* поджарым, сухопарым); 2) *шэлж.* элдэр бэшэ, хүйтэн зантай байха (быть нелюбезным, необходительным).

ГЭРДЭГДЭХЭ *үйлэ үг., хүлеэгд. залог* гэрэлтүүлэгдэхэ (освещаться): *Гэртэ зуруулаар гэрдэгдэбэ. Һүүлдэнь зайн гал яларшаба* (Д. Эрдынеев).

ГЭРДЭГЭР *тэмд. н.* гардагар, гордогор (костлявый, сухощавый, сухопарый): *Дагба ухаангүй туранхай, гэрдэгэр, арһа яһан хоёрһоо бүридэһэн бэеэ энэ хүнэй нюдэнһөө далдалхые хүсэжэ, дахин хушалга доогуураа орон хоргодохые тэгүүлнэ* (Ц. Шагжин).

ГЭРДЭХЭ *үйлэ үг.* 1) гэрэлтүүлхэ (освещать): *Эрдэни ахын бэлэг фонаряар тэдэниие гэрдэхэ хүсэлтэйб* (Ц.-Ж. Жимбиев); 2) загаһа гэрэлтүүлжэ бариха (лучить рыбу): *– Загаһа гэрдэжэ байтараа, шинии унахые хараад абаа гээшэб…* (Ж. Балданжабон); 3) мүрдэхэ (выслеживать): *Мүнөө халуун мүрөөрнь хойноһоонь гэрдэхэл байна* (Ц.-Ж. Жимбиев); *Дороһоомнай зуугаад локаторнууд манай самолёдые сохом гэрдэнэ гэтэнэ ёһотой* (Ц.-Ж. Жимбиев).

ГЭРЕЭЛХЭ *ҮЙЛЭ Ү., барг.* дэмырхэ, олойрхо (бредить): *Үбдэхэдөө, ехээр халуурхадаа хүн гэреэлдэг*.

ГЭРЛҮҮЛХЭ *үйлэ үг., идх. залог* гэр бүлэ болгохо, hамга абхуулха, амьараа айл болгохо (женить): *Пагмаасаан абгай олон үхибүүтэй хүн хадаа удангүй тэдэнээ гэрлүүлжэ, хойно хойноһоонь түрэ хурим хэхэ байһанаа бодолгото болоно* (Ц.-Ж. Жимбиев).

ГЭРЛЭГШЭ *юум. н.* гэрлэhэн хүн (новобрачный): *Гэрлэгшэ хоёрой дэрлэжэ хэбтэхэ дэрэнь илагша ехэ хүсэтэй гарһаа үгтэхэ ёһотой юм* (Х. Намсараев).

ГЭРЛЭЛГЭ(Н) *юум. н.* гэр бүлэ бололго (женитьба, вступление в брак): *... Андриян Николаев Валентина Терешкова хоёрой гэрлэлгые харуулһан фото…* (Ц.-Ж. Жимбиев).

ГЭРЛЭХЭ *үйлэ үг.* 1) hамга абаха, гэр бүлэ болохо, айл болохо, хүн болохо (жениться, становиться семейным): *Тиигээд бэе бэедээ дуратайнууд боложо, гэрлэхэ түбхинэхэ үдэрөө хүлеэжэ ябахадаа, тэрэ эгээл ишмэ баяртай алхалагша бэлэй* (Д. Эрдынеев); 2) рамада hуулгаха (обрамлять, вставлять в рамку).

ГЭРЛЭШЭХЭ *үйлэ үг., видэй нэгэ түхэл* шууд айл болохо (быстро жениться): *Харин мүнөө үри хүүгэднай гэрлэшэбэл гэжэ дуулгадаг лэ болобо гээшэ гүбди даа* (Д. Эрдынеев).

ГЭРЛЭЭГҮЙ *тэмд. н.* hамгагүй (неженатый, холостой): *Би гэрлээгүй байхадаа, баһал нэгэ басаганда дурлаһан хүнби* (Ч. Цыдендамбаев).

ГЭРСЭР *юум. н.* муухан гэр, гэршүү юумэн (домишко, подобие домика).

ГЭРТЭЙ *тэмд. н.* 1) бүлэтэй, гэрлэhэн, гэрлэнги, hамгатай (семейный): *Намайе һанаад үзыш, наһаараа гэртэй болохо забдагүй, ганса бэе, гахай ябаган хосоороо хаямбиб* (Х. Намсараев); **гэртэй бүлэтэй** гэрлэhэн, hамгатай, хадамда гараһан (семейный): *Мэдэнэ гээшэ гүш, нүхэр, бишни баһал гэртэй бүлэтэй, үхи хүбүүдтэй байһан хүн ха юмбиб* (Ц. Шагжин); 2) хайрсагтай, хуйтай, дугтытай (находящийся в футляре): *гэртэй хутага*.

ГЭРТЭН *юум. н., будд.* хара хүн, лама бэшэ, сахил абаагүй эрэ гү, али эхэнэр (не монах).

ГЭРТЭХИ(Н) 1. *тэмд. н.* гэр тойроной, гэр соохи (домашний, относящийся к дому): *Баһа эндэ хүдэлгэхэ гэбэт, гэртэхи тугал бурууга хэн хараха болоноб, хэлэгтыл даа!* (З. Гомбожабай); **гэртэхи газаахи** гэр соохи ба хажуугаархи (относящийся к тому, что в доме и вокруг дома): *Гэртэхи газаахи хамаг хара ажалаа эжымнай гансааран шахуу хэдэг байба* (Б. Мунгонов); **2.** *юум. н.* 1) гэр бүлын эд бараан, мал адууһан (домашний скарб и скот): *– Газаагаа үхэр малшни минии тиихэдэ ерэһэнһээ хойшо олон болоошье һаа, гэртэхишни хубилаагүй* (Ч. Цыдендамбаев); **гэртэхи газаахи** (*гү, али* **газаагуурхи**) гэр соохи, газаахи байра байдал (пространство в доме, юрте и во дворе, вокруг дома, юрты): *Даржаа габжын эндэ шатаһан зөөриие сэгнэжэ хэлэхэ болоо һаа, Бадма абгайн гэртэхи газаахиие хоёр дахин амархан худалдажа абахаар жэшээтэй байха юм* (Х. Намсараев); *Сагаалган болохонь ха юм, гэртэхи газаагурхияа сэбэрлэе*; 2) гэр бүлын гэшүүд (домашние, домочадцы, семья, родные, родня): *Энэ үдэр Дэлгэрэй гэртэхиндэ табхаевтан аймшагтай сүйд ушаруулба* (Ж. Тумунов); *Банзарай үни удаан бусаагүй һаа, гэртэхидынь хүлеэжэ ядан байдаг* (Ч. Цыдендамбаев).

ГЭРХЭН *юум. н. багадх.* багахан гэр (домик, избушка): *Ургэн Санагын майла талаар, хада уулын боорёор, шугы зураануудай захаар үшөөл хамтаралай түб һууринда нүүжэ түбхинөөдүй айлнуудай урсахан хара гэрхэнүүд, хорёо хотохонууд орбойходожо харагдаха юм* (Б. Шойдоков).

ГЭРШҮҮХЭ *юум. н., ород* ногоолиг намаатай, ороһонһоонь хүрпээ, хүрпээһээнь талха абадаг ургамал (гречиха): *Зүүн тээшээ годиржо, гэршүүхэ тариһан поли руу ошоһон харгын һунахада…* (Ц.-Д. Хамаев).

ГЭРШЭ *юум. н.* 1) юумэ баталһан хүн, баталагша (свидетель): *Мүнөө мүрдэлгөөр та хоёр энэ хэрэгтэ зэмэгүй гэжэ элирээд, энэ хэрэгтэ зүбөөр, гэршын хубяар хабаадаха болоһон туладаа мүнөө үдэрһөө сүлөө табигдаха болобот* (Ц. Дон); *Хэнш тэрэниие хараагүй, гансал харанхы һүни гэршэнь байгаа* (Б. Мунгонов); 2) баримта (свидетельство, доказательство, обоснование): *Тиимэ тосхонууд шэнэ байдалаймнай амжалтатай хүгжэжэ байһанай гэршэ болохо!* (Д. Эрдынеев); **гэршэ баримта** баталха юумэн, үндэһэлэлгэ, үндэһэ баримта (доказательство, обоснование): *Теэд нэгэш гэршэ бариматагүй юу оложо эдихэ юм? Тэрэнь миил хоротой бэхээр бэшэгдэһэн хооһон мэдүүлгэ болоод лэ дүүрээ* (Б. Мунгонов).

ГЭРШЭЛГЭ *юум. н.* баталалга, баримталалга (свидетельство, освидетельствование): *Малай эмшэдэй бэшэһэн, гараа табиһан, тамгаа дараһан гэршэлгэ үнэмшэлгэнүүд байна ха юм даа* (Б. Мунгонов); **түрэһэн тухай гэршэлгэ** үхибүүнэй гараһые үнэмшэлһэн баримта бэшэг (свидетельство о рождении): *Үхибүүнэй гараһаар нэгэ һарын болзор соо эрхэтэнэй байдал бүридхэдэг таһагһаа түрэһэн тухай гэршэлгые абаха гуримтай*; **гэрлэһэн тухай гэршэлгэ** гэр бүлын бии болоһые үнэмшэлһэн баримта бэшэг (свидетельство о браке): *Һалахада гэрлэһэн тухай гэршэлгые хуряан абажа һалаһан тухай гэршэлгые үгэдэг.*

ГЭРШЭЛМЭЭР *тэмд. н.* баталмаар (могущий свидетельствовать): *муу талаһаа гэршэлмээр*.

ГЭРШЭЛҮҮЛХЭ *үйлэ у., идх. залог* баталхые баадхаха, гэршэ болгохо (выставлять свидетелем *кого-л.*).

ГЭРШЭЛХЭ *үйлэ у.* 1) баталха, баримта болгохо (быть свидетелем, давать показания, свидетельствовать): *– Энэ хэлэһэн тангаригыемни, түрэһэн нютагаймни үе наһандаа үнэншэ сэхэ ябаһан үбгэн абгай, та гэршэлэгты* (Х. Намсараев); 2) баримталха, баримтаар харуулха, тодорхойлон харуулха (доказывать, подтверждать, иллюстрировать): *Энэ хүнэй алхам бүхэниинь эрид зориг, сухаришагүй эрмэлзэл, оёоргүй гүнзэгы сэдьхэлтэй байһыень гэршэлнэ* (Ж. Тумунов).

ГЭРШЭЛЭГДЭХЭ *үйлэ у., хүлеэгд. залог* гэршэлүүлхэ, гэршэ болгогдохо (быть освидетельствованным): *Тэмүүжин хүбүүнэй эжы, Чингис богдо хаанай эхэ, нангин хатан, арад зонойнгоо заншал баримталжа һургаһан эхын нүлөө аргагүй ехэ гэжэ гэршэлэгдэнэ* (Ж. Доржиева).

ГЭРШЭЛЭЛГЭ *юум. н.* гэршэлгэ, баталалга (подтверждение).

ГЭРЭ *юум. н., баруун бур.* лушан, гал түлихэ зартагай (лучина).

ГЭРЭЙ *тэмд. н.* 1) гэртэ байлгадаг, гэр соохи, гэртэ үнгэргэгдэдэг, гэртэ хабаатай (домашний, предназначенный для дома, проходящий в доме): *Тэдэнэр моридоо уяад, гэрэй хэрэлсыдэ дүтэлбэ* (В. Гармаев); *Эндэ ахалагша һаалишанайхиие байдаг гэжэ мэдэбэшье, гэрэй үүдэ шангаар наяргаба* (Ц.-Ж. Жимбиев); 2) гэр тойроной, гэр бүлэдэ хабаатай (относящийся к дому, семье): *Тэрээнһээ урда гэргэдэй хоб гэрэй хэрүүл хоёрһоо бэшэ юумые дуулаагүй ябаһан хүн*

аад… (Х. Намсараев); **гэрэй ажал** гэр тойроной ажал (домашняя работа, работа по дому): *Эгэшынгээ гэрэй ажал хэлсэжэ, бага зэргэ эдеэ хоол абаад, автобусоор Галтай ошолсобоб* (Д. Доржиева); ◊ **гэрэй дарамта** гэртээ туһагүй, юумэ хэдэггүй, гансал эдихэ уухые мэдэдэг (обуза, балласт): *Гэрэй муухай дарамта Гэдэгэр хара һамгандаа Гэмэрэн байжа хэлэбэ* (Х. Намсараев); *Хабтагай сусал галай дарамта, хадамгүй басаган гэрэй дарамта* (Оньһ. үүр.); 3) гэр барилгада хэрэглэлгын (строевой, строительный): *…Сэдүү Морхой гулваагайда гэрэй модо отолжо байһаар, гэнтэ модондо сохюулжа үхэшоо бэлэй* (Х. Намсараев).

ГЭРЭЙХЭЭРЭЭ *наречи* гэртээ байдагаараа (по-домашнему).

ГЭРЭЙХИ *юум. н.* гэртэ хабаатай (домашний, относящийся к дому): *…хоёрдохинь гэхэдэ, үй түмэн малайнгаа бахал сугтаа байжа шадахагүй болоходонь, ехэ, дунда, бага гэрэйхи гурбандаа хубаажа харууһалха гэһэн байгаа ёһотой…* (Х. Намсараев).

ГЭРЭЛ 1. *юум. н.* 1) гэгээн, туяа, толон, элшэ (свет, луч): *Зунайхи шэнги һаруул ялагаршье һаа, үбэлэйхи шэнги һулабтар наранай гэрэл манай хоёрые мартын арбанда өөгшөөн шаража байба* (Ч. Цыдендамбаев); **гэрэл толон** (*гү, али* **туяа**) гэгээн, элшэ (свет, луч): *Энэ үедэ пеэшэниинь хүнхинэн носожо, гэр соогуур гэрэл толо хаян, тэдэнэй нюур шарай тодоруулба* (Ц.-Ж. Жимбиев); *Зунай ган гасуурай наран набтуул модоной нарпагар мүшэрые һэтэ харбан, гэрэл туяагаа багса багсаарнь хаяхадань, тэдэнь сэнхир сэгээн үнгэтэй юумэдтэл үзэгдэнэ* (Ц.-Ж. Жимбиев); **гэрэл орохо** а) гэгээ орохо, гэгээрхэ, һаруул болохо (светлеть, светать): *Гэрэл орожо байһан тэнгэриин хаяа дорохи үндэр хадын модонууд һүрөөтэйгөөр харагдана* (Г. Дагбаев); б) үнгэ орохо, шарай орохо, шарайгаа сэбэр болгохо (светлеть, обретать нормальный вид): *Зосоонь гансата гэрэл орон зэлдыжэ, хамаг юумэн байра байрадаа тэхэрин зогсобо* (К. Цыденов); в) нюдэнэй галтай, согтой болохо, ошотохо (обретать живой блеск – *о глазах*): *Намжалые харамсаараа нюдэниинь гэрэл ороһондол, ошотожо, тэрэ эсэнгеэр, һулаханаар миһэлзэбэ* (К. Цыденов); **гэрэл сасаха** ялархa, ялалзаха (сверкать, сиять): *Хилэн хара нюдэниинь, болоһон мойһондол, гэрэл сасажа, дэлхэйн шэмэг буляанги* (Ц.-Д. Хамаев); **гэрэл татаха** гэрэл татуулха, сасаруулха, толотуулха, туяатуулха, яларуулха (излучать, озарять): *Алтан хурабша хүүгэн / Гэрэл татан гаража…* (Х. Намсараев); **сиидэм гэрэл** һүлэмхи, бүүдэгэр толон (бледный свет): *Булта һэр-мэр гэлдэнхэйнүүд, шарайнуудынь һарын сиидэм гэрэл доро ямар бэ даа нэгэ тон һүрөөтэй, шиидэнгеэр харагданад* (С. Цырендоржиев); 2) толи, нюур бэеэ харахын тула хэрэглэдэг, мүнгэнэй уһа түрхиһэн шэл (зеркало): *Гэрэл шэнги тунга уһан соонь Заяахан дүрэ шарайгаа тэрэ зандань хараба* (Ц.-Д. Хамаев); 3) *түнх. лаампын* шэл; нюдэнэй шэл, очки (стекло; очки); 4) *будд.* оршолон, юртэмсэ, түби (царство *по буддийской космологии*); **Алтан гэрэл** *будд.* буян арьбажуулха, олзо омог, эд хүрэнгэ арьбажуулха, гал уһанай аюулые зайлуулан соёрхохые гуйжа уншагдадаг бурханай ном (Золотой блеск, *сочинение, в составе Ганджура*); **гурбан гэрэл** һара, наран, одо мүшэд (луна, солнце, звёзды); **2.** *тэмд. н.* 1) һаруул, оромо, толотомо, туяатай, туяа сасарма (светлый, лучезарный): *гэрэл маһаг*; **гэрэл уһан** *шүл.* арюун, сэбэр, тунгалаг уһан (чистая, прозрачная вода): *Толон гэрэл уһаараа / Тунгалаг Ага мэлмэрнэл* (Х. Намсараев); 2) толито, толишуу (зеркальный); **3.** *наречи* һаруул, гэгээн (светло): *Эндэмнай яһала гэрэл*.

ГЭРЭЛГҮЙ *тэмд. н.* 1) гэрэлтүүлэгдээгүй, бүрүүл, харанхы (неосвещённый): *…табаг дотор мяха хэжэ, Галшын урда түлхеэд, һүлэмхихэн, гэрэлгүй галаа гэтэсэгээлдэн һуужа…* (Х. Намсараев); 2) үнгэгүй, барагар, шарай муутай (бледный, хмурый): *Хандын һайхан сагаан шарай гэрэлгүй шарабтар боро болошонхой…* (Х. Намсараев); 3) галгүй, ошогүй, бүдэхи, үнгөө бууpahан (блёклый, без блеска): *Тэдэнэй нюдэд ямаршье гэрэлгүй, мэнэ мэнэ халуун элһэ амаараа үмхөөд, унахаяа ябана гэхээр урагшаа тонгойлдошоод, хүлөө арай арайхан һольбуулан ябанад* (Д. Батожабай).

ГЭРЭЛТҮҮЛХЭ *үйлэ үү., идх. залог* 1) гэрэлтэй болгохо, туяатуулха, толотуулха (освещать, озарять): *Шаргал улаан наран наяхан лэ булгайжа, элшэ туяагаараа тала дайдые харбан гэрэлтүүлжэ, үшөө нэгэ үдэрэй морилон ерэһые мэдүүлбэ* (М. Осодоев); 2) тайлбарилха, ойлгуулха (разъяснять, истолковывать): *Чингисэй үеые гэрэлтүүлэн бэшэхын тулада морин сэрэгэй туруунай тоборое, жада һэлмын даршаае шэхээрээ дуулаха хэрэгтэй* (Ч. Цыдендамбаев).

ГЭРЭЛТҮҮЛЭГДЭНГИ *тэмд. н.* гэрэлтэй (освещённый): *үйлсэнүүдэй һайнаар гэрэлтүүлэгдэнги байлга*.

ГЭРЭЛТҮҮЛЭГДЭХЭ *үйлэ үү., хүлеэгд. залог* гэрэлтэй болгогдохо, туяатуулагдаха,

толотуулагдаха (быть освещённым, быть озарённым).

ГЭРЭЛТҮҮЛЭГШЭ 1. *тэмд. н.* гэрэл гаргагша, туяатуулагша, толотуулагша (освещающий, озаряющий): *Ашата эсэгэ, танай хүндэтэ ехэ хэрэг ба нангин дээдэ бараар зүрхэеэ улам баатаржуулан гэрэлтүүлэгшэ хүбүүнтнай мүн* (Х. Намсараев); **2.** *юум. н.* гэрэлэй оньһон (светильник); ◊ **ухаан бодол гэрэлтүүлэгшэ** ухаанай, эрдэм ухаанай эхин (светильник разума).

ГЭРЭЛТЭГШЭ *тэмд. н.* һаруул, туяатагша, толорогшо (отражающий; светящийся): *Гэрэлтэгшэ номин / Байгал далайтнай / Юрөөл табин долгилнол* (Х. Намсараев).

ГЭРЭЛТЭ(Й) *тэмд. н.* 1) һаруул, тодо, хурса, ошотой, ялагар (светлый, ясный, лучезарный): *Теэд гэрэлтэй мүшэнэй нуур дээрэ ерэжэ үрдеэгүй байтар, зүүн зүгһөө толотожо, үндэр аласай саагуур мүшэд залиран унтарба* (Д.-Д. Дугаров); *Ургаса сэсэг, али бүхы амида юумэд гэрэлтэ наран тээшэ дугташан байдаг гэжэ би танда хэлээ һэн бэзэб* (Ч. Цыдендамбаев); **гэрэлтэй болгохо** һаруул болгохо, туяатуулха, толотуулха (освещать, озарять): *Гэр соо бүрэг-бараг болоходо, Залмын дүү ерэжэ, галда хуурай зартагай, мүшэр хаяжа, гэрэлтэй болгоод, һөөргөө гараба* (Б. Санжин, Б. Дандарон); **гэрэлтэ нюдэн** туяа сасарһан, галтай нюдэн (лучистые глаза): *Али хөөрүү омог, хонгёо һайхаар дууладаг Гэрэлмаагай оёоргүй гэрэлтэ нюдэн соонь шэнгэн орошоо гүш?* (Ц.-Д. Хамаев); 2) баяртай, сэбэр, таатай, һайн, һайхан, хүхюун (радостный, приятный, ничем не омрачённый): *Мэнэ гэһээр, хахад сагшье болонгүй, ханилһан гансатаяа уулзажа, гэрэлтэй һайхан шарайень харахань, уян зөөлэхэн хоолойень шагнахань ха юм* (Б. Мунгонов); *Саг жэлэй үнгэрэн ошоходо, тэрэ хүнэй зүрхэндэ гэрэлтэй, сэлмэг гуниг боложо хайлан үлэдэг* (К. Цыденов); **сэдьхэл соо гэрэлтэй дулаан болохо** сэдьхэлдэ таатай, аятай зохид болохо (становиться приятно на душе): *Эдэнэрэй һанал соохи тугаарайнь хүндэ бодол нилээд бага боложо, сэдьхэл соонь гэрэлтэй дулаахан болоно* (Ч. Цыдендамбаев); **гэрэлтэ ерээдүй** аза жаргалтай ерээдүй (светлое будущее): *Иимэ гэрэлтэ ерээдүйе буряадуудай зэрлиг талада дүтэлүүлэлсэхын тула бишни Удагантада түбхинэһэн хүн гээшэб* (Д. Эрдынеев); **гэрэлтэ дурасхаал** һайн, һайхан дурасхаал (светлая память): *Хэрбээ тэрэнэй эсэгын, Сергей Львовичын, гэрэлтэ дурасхалые хүндэлөөгүй һаа, хаан хадаа танай тэрэ Пушкиниие Михайловска зараад хизаарлахагүй, түмэрөөр шүдэрлөөд, үни хада Сибирь зараха байгаа* (Ч. Цыдендамбаев); 3) һүбэлгэн, эли, тодо (ясный, проницательный): *Тиигээд үнэтэ мододой нангин үрэһэдые, олдошогүй номин эрдэниин зүйлнүудые хубааже байһандал, гэрэлтэ сэсэн үгэнүүдээ хүбүүдэй ухаа зүрхэндэ ябталан оруулдаг* (Ч. Цыдендамбаев); ○ **гэгээн**, **һаруул** *гэжэ үгэнүүдтэй парн. хэрэгл.*

ГЭРЭЛТЭЙХЭН *тэмд. н., хөөрш.* һаруулхан (светленький): *Сэбжэдмаа горхо гараад, Тогоошын ойро морёо байлгажа, гэрэлтэйхэн нюдөөрөө оршон тойрониие һайхашаан шэртэжэ: – Амаржа байна гүш, Тогоошо? Амаржал баймаар газар, – гэжэ хэлэбэ* (Д.-Д. Дугаров).

ГЭРЭЛТЭМЭ *тэмд. н.* ялагар, яларма, толормо, туяатама, туяарма, ошотомо, элшэ сасама, һаруул (светлый, сияющий, блестящий): *Уданшьегүй гэр дотор байһан хуушанай модон мебельтэй таһалга соогуур, тэрэнэй гэрэлтэмэ елэгэр лаагай толондо өөрыгөө харан, Осор лама тойролдожо ябатараа, залд гэн тогтошобо* (Д. Батожабай); **гэрэлтэмэ хурса нюдэн** ялагар, туяа сасарһан нюдэн (сияющие глаза): *Гэрэлтэмэ хурса нюдэтэй, / Гэгээтэмэ һайхан шарайтай…* (Х. Намсараев).

ГЭРЭЛТЭСЭ *наречи* гэрэл гараса, гаратар, яларса (так, чтоб сверкал): *Нариихан шарга мориниинь / Үүдэн дээгүүрнь гэрэлтэсэ / Нара холбон хатарба* (Х. Намсараев).

ГЭРЭЛТЭХЭ *үйлэ у.* 1) һаруул болохо, туяатаха, туяарха, ошотохо, ялархa, толорхо (быть освещённым, сиять, сверкать): *Зүүн хойтохи Хонгор уулын оройдо эртын наранай улабар туяа эгээл түрүүн тудажа, уданшьегүй улам һаруулаар гэрэлтэн, мүнгэн ошоор сасарба* (Д.-Д. Дугаров); *Баруун нюдэнэйнь хүүгэндэ Баатарай зориг гэрэлтэнэ* (Х. Намсараев); *Мышкин тухай һайн һайхан зүйлнүудэй толгой соонь бии болоһондонь, шарайнь гэрэлтэбэ* (Б. Шойдоков); (**зол**) **бараар гэрэлтэхэ** зол бараар туяатаха, баярлаха (светиться от радости, сиять от счастья): *Доржын сэлмэгхэн шарай зол бараар гэрэлтэнэ* (Ч. Цыдендамбаев); *Ошорхайн барагар хара болошоод байһан шэг сайража, нэгэ аргагүй ехэ бараар гэрэлтээд, залуу болоһон шэнгеэр үзэгдэбэ* (Д. Эрдынеев).

ГЭРЭЛТЭШЭХЭ *үйлэ у., видэй нэгэ түхэл* түргэн туяатаха (моментально осветиться): *Басагаанай урихан нюдэдтэ нэгэ танигдаагүй баярай галхан носоод, нимһалхан нюурынь гэрэлтэшэбэ* (Д. Эрдынеев).

ГЭРЭЛХЭН 1. *юум. н., хөөрш.* багахан

гэрэл (лучик, свет); **2.** *тэмд. н.* һаруулхан, сэбэрхэн, сэлмэгхэн (светленький, симпатичненький): *Мүшэнхэн эрдэнишн гэрэл соо* / *Мүнгэн зүүгээрээ оёхо гүш,* / *Мүнхэдөө гэрэлхэн зуламни* (Х. Намсараев); *Хубихан заяандам залгахаа* / *Хойноһоо дүүнэрээ дахуулаа гүш,* / *Хурсахан гэрэлхэн Галимни* (Х. Намсараев).

ГЭРЭЛЭЙ *тэмд. н.* элшын хүсөөр гарадаг гэһэн удхатай, элшэтэ (лучевой, световой): *гэрэлэй хүсэн.*

ГЭРЭЭД: гэрээд үгэ *юум. н.* хүнэй наһа барахынгаа урда хэлэдэг үгэ (завещание, последняя воля): *Үбгэн Тураахи тиихэдэ хубүүндээ гэрээд үгэеэ хэлээд, наһа бараа бэшэ, харин бүри һэргүүн хүнгэн болоһон юм* (Б. Санжин, Б. Дандарон).

ГЭРЭЭШЭЭ: һүүл гэрээшээ *наречи* оро һэегүй, орогүй (без оглядки, без следа): *... Хулгайшад ... тугаар һая өөһэдынгөө намнагша шононуудтал адляар мэгдэн һандан һүүл гэрээшээ гүйлгэлдэжэ арилба* (Б. Санжин, Б. Дандарон); **һүүл гэрээшээ харагдахаяа болихо** оро һэегүй үгы болохо (пропадать из виду): *Һүүл гэрээшээ харагдахаяа болиһон Шоношье Үдын байшанда үзэгдэдэг болоод, Овчинниковтай үгэ хүүрээ ойлголсоо* (Б. Санжин, Б. Дандарон).

ГЭСТЭГЭР *тэмд. н.* 1) хүндэ, хүжүүн, хүдэлсэгүй (окаменелый, безжизненный, неподвижный – *о глазах, взоре*); 2) *шэлж.* анхаралгүй, һүлэр, зулгы бэшэ, хүйтэн (невнимательный, нелюбезный).

ГЭСХЫ *юум. н., будд.* хуралай үедэ бүхы ёһололнуудай зүбөөр бэелүүлэгдэхые сахиха уялгатай лама (лама, следящий во время молебна за правильным исполнением обрядов и ритуалов): *– Болоо, танайл мэдэхэ хэрэг! – гээд, полицин уряднигай урда Агын дасангай ахалагша гэсхы лама доро дохибо* (Д. Батожабай).

ГЭСХЫДЭХЭ *үйлэ үг., шэлж.* өөршэлхэ, үбэршэлхэ, абаха (присваивать).

ГЭСЭГЭЭХЭ *үйлэ үг., видэй нэгэ түхэл* гэн-гэн байха, дээрэ дээрэһээнь гэхэ (поговаривать): *– Дэн үхэшөөгүй дээрэнь нэрбэхэм, а? – гэсэгээн, буугаа нэрэ һурагүй баабгай тээшэ заласагаан байба* (С. Доржиев).

ГЭСЭЛ *юум. н., хууш. монг.* **буянай ёһонто**, *будд.* хубарагуудай хүртэдэг түрүүшын 36 сахилтай зиндаа (гэцул, *духовная степень монаха, соблюдающего 36 обетов*): *Лама хүн хамба, гэлэн, гэсэл, банди гэхэ мэтын тушаал зэргэтэй ябадаг* (Д. Батожабай).

ГЭСЭЛМАА *юум. н., хууш. монг.* **буянай ёһонто эхэ**, *будд.* эмэгтэй гэсэл (гэцулка).

ГЭСЭРШЭ *тэмд. н.* буряад арадай «Гэсэр» гэжэ эпос түүрээгшэ (гэсэрчин): *Гэр байра, зөөригүй* / *Гэсэршэ нэгэ үбгэжөөл* / *Харшан ёло амитантай* / *Хангай хүбшэдэ уулзашоо* (Ц.-Б. Бадмаев).

ГЭТҮҮЛХЭ *үйлэ үг., идх. залог* 1) гэтэхые баадхаха (заставить следить); 2) гэтэгдэхэ, мүрдүүлхэ (быть отслеживаемым, быть подкарауливаемым).

ГЭТҮҮЛШЭ(Н) *юум. н.* тагнуулшан, гэтүүл (шпик, сыщик).

ГЭТҮҮР *юум. н.* тагнуулшан (наблюдатель, шпик).

ГЭТЭЛГЭ(Н) *юум. н.* мүрдэлгэн, тагналга, адаглалга (слежка, наблюдение).

ГЭТЭЛГЭХЭ *үйлэ үг., идх. залог* абарха, сүлөөлхэ (освобождать, избавлять): *зоболонһоо гэтэлгэхэ*.

ГЭТЭЛДЭХЭ *үйлэ үг., угталд. залог* урда урдаһаа нюдөө һалгаангүй хараха, шэртэлсэхэ (пристально смотреть, всматриваться друг в друга).

ГЭТЭЛСЭХЭ *үйлэ үг., хамтадх. залог* урда урдаһаа нюдөө һалгаангүй хараха (пристально, не мигая смотреть друг на друга): *Эдеэнэй болотор тэдэ хоёр мүртэй хөөрэлдэнгүй, бэе бэеэ гэтэлсэн байһанаа, харин мяхаяа эдижэ ороходоо, баатарынь нэгэшье үгэ дуугарнагүй* (Ч. Цыдендамбаев); 2) бэе бэеэ адаглаха (следить друг за другом): *Теэд тэрэнь дүтэ табижа үгэнэгүй, тиигээд лэ тэдэнэр энээгүүр хоргодолсоһон, бэдэрэлсэһэн, наадаһан юумэдэл адляар бэе бэеэ гэтэлсэнэ* (Ц.-Ж. Жимбиев).

ГЭТЭЛХЭ *үйлэ үг.* ямар нэгэн ушарал, аюул, тодхор гэхэ мэтые дабан гараха, гаталха, хахасаха (преодолевать, переходить, переправляться): *Баригдаа һаа – балар харанхы,* / *Гэтэлээ һаа – гэгээн гэрэл,* / *Хожомдоо һаа – хохидолтой,* / *Хурдалаа һаа – жаргалтай* (Х. Намсараев).

ГЭТЭЛШЭГҮЙ *тэмд. н.* гаталшагүй, дабажа гарашагүй, дабашагүй (непреодолимый, непереходимый).

ГЭТЭР 1) *мод. үгын үүргэ дүүргэхэдээ* гэбэшье, гэхын хажуугаар (между тем): *Гэтэр, буддын шажанай суртаалай сохом хэзээ биш болоһые, Будда гэдэгэйнгээ хэзээ түрэһэн байһые эдэ олон зүйлэй ламанар тодолон хэлэжэ шадахагүй юм* (Х. Намсараев); 2) *абяа дуур., түхэл маяг харуулһан, шангадх. удхатай лексикализованна түрүү үгэнүүдтэй холболдожо, хойнонь байһан үйлэ үгые элирхэйлдэг* (*в сочетании со звукоподр. и образными сл. определяет следующий за ним*

глагол): *Тиигээд ута хоншоортой зантагар тархяа үргэжэ унхидаад, лабхагад гэтэр һуушаба* (А. Ангархаев); **саб гэтэр** шангаар, батаар (крепко): *Гомбо яаран мэгдэн, морёо бадашан, угзаран байжа, нэтэрүүгээр носолдожо, хоёр уламаа саб гэтэр шангадхаба* (Ц. Дон); **яб гэтэр** тоб байса, тодоор (чётко, отчётливо): *Цыренов тэдэн тээшэ шүдөө зуубхилан, бага һөөлдэнги хоолойгоор яб гэтэр хэлэжэ эхилнэ* (Х. Намсараев); **шоб гэтэр** абяатайгаар (звучно, смачно): *Эрдэни урихан аад, ехэ уяхан ута хурганууд тай гар саб шүүрэжэ баряад, шоб гэтэр талаадхиба* (Д. Эрдынеев); **лад гэтэр** няд байса (с треском, с резким шумом): *Тиигэхэ һамбаандань гэнтэ хулхай гээгэ дээрэнь түмэр шэнги хүндэ юумээр лад гэтэр буулгажа орхибо* (Ц. Дон); **һэрд гэтэр** хурдаар, гэнтэ, һард гэжэ (резко, быстро): *Долгормаа һэрд гэтэр бодожо, хүлһэндөө шал норошоһон үһэтэй толгойень, баһал елшэгэр дала мүрһөөнь дэмнэлдэн һуулгажархиба* (А. Ангархаев); 3) *дахалдаһан сложно мэдүүлэлэй дулдыданги хубидань оролсожо, холбоо үгын үүргээр хэрэгл.* (*в составе придаточной части сложноподч. предложения выполняет функцию союзного слова*): *... хүн зондо галхаалгажа, хэды һанал оробо бэзэ гэтэр, баһал һураһан юумэ һураар татуулхагүй гэһэнтэй адли, эдеэнэй үнэр абаа һаа, айлһаа гаража ошохонь үзэгдөөгүй юм* (Х. Намсараев); *Оро гэтэр шагааба, эди гэтэр долёобо* (Оньһ. үг.).

ГЭТЭСЭГЭЭЛДЭХЭ *үйлэ үг., угталд. залог* олоороо шэртэхэ, шэртэсэгээлдэхэ, урда урдаһаа харасагааха (посматривать – *о многих*): *... табаг дотор мяха хэжэ, Галшын урда түлхеэд, һүлэмхихэн, гэрэлгүй галаа гэтэсэгээлдэн һуужа, хоюулан эдеэлнэ* (Х. Намсараев).

ГЭТЭСЭГЭЭХЭ *үйлэ үг., видэй нэгэ түхэл* гэтэн гэтэн байха, гэтэд-гэтэд гэхэ (время от времени посматривать).

ГЭТЭХЭ *үйлэ үг.* 1) шэртэхэ, шэртэжэ хараха, адуулха, нюдөө һалгаахагүй, нюдөө сабшангүй хараха (пристально смотреть, уставиться): *Нюураа миһэлзэн энеэһээр харуулбашье, хубхай хүйтэн нюдөөр гэтэжэ байдаг хүнүүд биш юм* (Ч. Цыдендамбаев); **нэдөөрөө гэтэхэ** нюдөө һалгаангүй хараха (безотрывно следить взглядом): *Тэрэнэй һэмээхэнээр үгы болодог байгаашье һаань, Энхэ Тайван үни һэжэглэнхэй, алхам бүхэниень нюдөөрөө гэтэжэ һуугаа һэн* (Д. Батожабай); **хулгай нюдөөр гэтэхэ**, **һэмээхэнээр гэтэхэ** шагаажа хараха, харасагааха, һэмээхэн хараха (подсматривать): *Шоён энэниие дуулахадаа яана ааб гэжэ Моходой һэмээхэнээр гэтэнэ* (А. Ангархаев); **сэхэ гэтэхэ** сэхэ нюдэ руунь хараха (смотреть в упор): *Бэшэг табихагүй, харин өөртэйнь золгожо, уйдхартай нюдыень сэхэ гэтэн хаража, мүр дээрэнь гараа табибал үлүү һайн гээшэ ха гэжэ шиидээ һэн* (Ч. Цыдендамбаев); 2) отохо, мүшхэхэ, мүрдэхэ (красться, подкрадываться, подстерегать): *Хайшан гээд, яагаад энэ хүндэ тагнуулшан хойноһоошни гэтэжэ байна гэжэ ойлгуулха ёһотойб?* (Ц. Шагжин); **гэтэхэ маряаха** мүрдэхэ, мүшхэхэ (выслеживать): *Тэрээнһээ гадна саһа элбэг үбэл нохой дахаад агнажа болохогүй һэн тулань тэдэ өөһэдөөл һэмээхэнээр гэтэжэ маряаха орёо нарин агнуури эрхилбэ* (С. Доржиев); **гэтэхэ манаха** отохо, манаха (следить, караулить): *Манай дайсан бидэниие танина, таняад үдэр бүхэндэ гэтэжэ манажа байна* (Х. Намсараев).

ГЭТЭҺЭ(**Н**) *юум. н., хори* гэдэһэн (живот).

ГЭТЭШЭХЭ *үйлэ үг., видэй нэгэ түхэл* шэртэшэхэ, таһалгаряагүйгөөр хараха (уставиться): *Бидэнэр үбгэниие гэтэшоод, саашаа хөөрэхыень хүлеэгээд байнабди* (Ц.-Ж. Жимбиев).

ГЭТЭЭ(**Н**) *юум. н.* харалган, мүрдэлгэ, адуулалган (слежка, наблюдение).

ГЭХЫН: гэхын хажуугаар, гэхын саана, гэхын зуура 1. *оролто үг.* гэхэтэй хамта (при этом, к тому же): *– Гэхын хажуугаар, тэрэнь һайн гээшэ гү, али муу гү гэжэ бодожо үзэхэ болонобди* (Б. Мунгонов); **2.** *холбоо үг., зүрилд.* гэбэшье (но, однако): *...хүн бүхэнэй зосоо ёро орохоор үнинэй гээшэ гэхын хажуугаар, үхэдэлынь шүдхэр тээшээ гэдэгтэй адли ...* (Х. Намсараев); *Гэхын саана тулама үбэл болошоһон хойно, үүр сайһан хойно айбала бодхобо гэһэнтэй адли…* (Х. Намсараев).

ГЭХЭ *үйлэ үг.* 1) хэлэхэ, дуугарха, хэлсэхэ (сказать, говорить): *Уһанһаа гаража, хубсаһаа умдөөд, Михаил Степанович Минжурые манайда ошожо, сай ууя гэбэ* (Ж. Тумунов); *Алдарай эхин абаһаа, энхэрэлэй эхин эжыһээ гэдэг бэлэй* (Д. Эрдынеев); **гэхэ мэтэ** (*гү, али* **зэргэ**, **тэргүүтэн**) болоод, бэшэшье (и так далее, и прочее): *Хоёр ерэгшэ хүнүүд үргэбшэтэй юумэеэ тайлажа, мяха, моһо, талха гэхэ мэтэ юумэнүүдые харуулжа байна* (Г. Цыдынжапов); *Харин Бармид, Дугар гэхэ зэргын ангуушад гүрөөһэнэй хужар дээрэ абаашажа хороолсогшо* (Б. Мунгонов); *Унзад лама ... эрхи, шоо, үбэрэйнгөө ном гэхэ тэргүүтэнээ үбэртэлнэ* (Х. Намсараев); 2) нэрлэхэ, дуудаха (звать, называть): *Заяханай ерэхэдэ, үйлэ боложо, хүлынь хүнгэдэшэдэг, эрхэлүүлэнгээр басагахамни гэдэг һэн* (Ц.-Д.

Хамаев); *Хүндэтэ эмшэн, танаймнай нэрэ алдар хэн гэдэг бэлэй?* (Д. Сультимов); 3) хэхэ, ямар нэгэ үйлэ хэхэ (делать, поступать); **хайшан гэхэб** а) яахаб, юу хэхэб (что делать, как быть): *– Ноёдто дуулгахадамнайш, тэдэ хайшан гэхэб даа?* (Б. Мунгонов); б) яахашье аргагүй, болоһон юумэн болоо (ничего не поделаешь, ничего не попишешь): *Теэд хайшан гэхэб, хүн энээндэ зэмэтэй бэшэ, «саг сагаараа – сахилза хүхөөрөө» гэжэ үгэ байдаг* (Ц. Шагжин); 4) *абяа дууряаһан, түхэл маяг харуулһан үгын хойно хэрэглэгдэжэ, туһалагша үйлэ үгын үүргэ дүүргэнэ* (*в сочетании с звукоподр. и обр. словами выполняет функцию вспом. гл.*): *Дуулим голой хонгёо сууряанда дугаагай гарьхын жэнгир-жэнгир гэхэ шэмээ холохоноһоо дуулдана* (Ц. Дон); *Овчарка шэдэһэн шулуундал зурагас гээд, Головкиной оодон дэгэлэй захада аһашаба* (С. Цырендоржиев); **һаб-һоб гэхэ** хусаха (гавкать, лаять): *Ута улаан хүхэ һанжуулһан тэжэгэр ехэ гэдэһэтэй үлэгшэн нохой хоёр-гурба удаа һаб-һоб гээд, тэргыень үндэжэ үзөөд, саашаа ябашаба* (Ч. Цыдендамбаев); 5) гэһэн, гэжэ, гээшэ *формоороо нэрлүүлэгшын заагша болодог* (*формы* гэһэн, гэжэ, гээшэ *употребл. как показатель подлежащего*): *Үлэмжэ дуратай юумэндээ шунаха гээшэ һониншье, шагнажа, хаража байһан хүндэ энеэдэтэйшье байжа болоо* (Ц.-Д. Хамаев); 6) *сложно мэдүүлэл соо элдэб формоороо дахалдаһан холбоо үгын үүргэ дүүргэдэг* (*в сложном предложении в разных формах выполняет функцию подчинит. союза*): а) *элирхэйлһэн нүхэсэл мэдүүлэлые холбодог* (*соединяет с главным предложением придаточное определительное*): *Тэрэ сагта хэдышье хүдэлмэришэ бэрхэ байбашье һаа, үнэншэ сэхэ, һайн һанаатай хүнэй өөдэлхэ тэнхэхэ гэхэ зам харгы байгаагүй…* (Х. Намсараев); б) *нэмэлтэ нүхэсэл мэдүүлэлые холбодог* (*соединяет придаточное дополнительное*): *Мүнгэнэй дутаха болобол, би урьһалхаб гэжэ үгэеэ үгэнэб* (С. Цырендоржиев); в) зэргээр *гэһэн үгэтэй холболдожо, аргын нүхэсэл мэдүүлэл холбодог* (*сочетаясь со словом* зэргээр, *соединяет придаточное образа действия*): *Хормойн ута хүл орёохо юм, хушуунай ута толгой орёохо юм гэхэ зэргээр хэды дахин занажа байжа харабба* (Х. Намсараев); 7) *глаголой һүүлдэ, баталһан частицатай хамта хэрэглэгдэжэ, баталһан частицын үүргэ дүүргэдэг* (*употребляясь после глагола, с утверд. част. в конце предложения выступает в роли утверд. част.*): *Хоюуландаа ноёншье боложо ябаагүй, баяншье боложо шадаагүй, доодо зэргын дунда шадалтай хүнүүд байһан гэхэ* (Х. Намсараев); *Үгытэй ядуу Очир үбгэн үдэр бүри ан гүрөөһэ агнажа, улаан сурбаяа тэжээдэг юм һэн гэхэ* (Х. Намсараев).

ГЭХЭДЭ 1. *нэрлүүлэгшын заагша болоод байхадаа* гээшэ, гэһэн *гэжэ удхатай* (*будучи показателем подлежащего часто остаётся без перевода или переводится словами* что касается, что до…): *Тэрэ сагай морид гэхэдэ бужагархан дэлһэтэй, буруугай тухайхан бэетэй бэлэйл даа* (Х. Намсараев); б) *юумэнэй шанарай болон элдэб үйлын шангадхаһан удха харуулдаг* (*употр. для выражения высшей степени качества или в усил. знач., выражает восхищение или удивление*): *Жарантай үбгэн аман дээрээ аляа наадаша, һайхан сэдьхэлтэй, һайн зантай, сэхэл гэхэдэ сэхэ хүн байгаа юм* (Х. Намсараев); **2.** 1) *абяа дууряаһан, түхэл маяг харуулһан үгэнүүдтэй холболдоходоо туһалагша үйлэ үгын үүргэ дүүргэдэг* (*в сочетании со звукоподр. и обр. словами выступает в роли вспом. гл.*): *Тэрэ үүдэнэйнгээ түрд гэхэдэнь һэрижэ, үнөөхи хүлеэһэн хүмни ерэбэ гээшэ гү гэжэ баясан асууба* (Ц.-Ж. Жимбиев); *Тиигэжэ ябатарнь, нюдэндэнь гэнтэ олон юумэнүүд арма-тарма гэхэдэл гэжэ…* (Х. Намсараев); 2) *нэрэ үгэнүүдэй хойно* болохо *гэһэн удхатайгаар хэрэгл.* (*после именных частей речи употр. в знач. вспом. гл.* болохо *«встать, получиться»*): *… гэжэ хэлэхэдэнь тиигэхэ, тиигэхэ гэлдэн нам гэхэдэнь …* (Х. Намсараев); 3) *ниил. деепричастиин хойно зүгэй падеждэ байхадаа, ерээдүй сагай причастиин үүргээр хэрэгл.* (*употребляясь после слитного деепричастия в форме дат. п., выступает в роли причастия буд. вр.*): *Нюдэеэ аргааханаар онгойлгоод харан гэхэдэнь, нюдэ ялбама үргэлжэ саб сагаан юумэ харагдана* (Ц. Дон); *Гэнтэ мэдэн гэхэдэнь, үдэ болошоһон байба* (Ц.-Ж. Жимбиев); 3) *сэхэ хэлэлгын хойно ерээдүй сагай причастиин формоор хэрэглэгдэдэг* (*после прямой речи употр. в ф. причастия буд. вр.*): *– Улаан сурба зон хаямта, – гэхэдэнь, хоолойнь тад ондоогоор хос байса дуулдаба* (С. Цырендоржиев); 4) *үгүүлэл соохи хубинуудые удхын талаһаа холбоходоо,* юундэб гэхэдэ, юуб гэхэдэ, яахадааб гэхэдэ *гэжэ оролто үгэ соо хэрэглэгдэжэ, шалтагаан болон тэрэнэй хойшолон харуулна* (*употр. в сверхфразовом единстве для выражения причинно-следственных отношений в сочетаниях* юундэб гэхэдэ, юуб гэхэдэ, яахадааб гэхэдэ): *Юундэб гэхэдэ, загаһан уһанай гүнзэгые, хүн байдалай һайниие бэдэрдэг гэжэ дэмы хэлсэдэггүй хаям даа* (Б. Мунгонов); *Юуб*

гэхэдэ, алаг зээрдэ нэгэшье мори хажуу тээшэнь табидаггүй байгаа бшуу (М. Осодоев); *Гахайн мяха оруулнагүй, яахадааб гэхэдэ шуһанай даралта ехэтэй хүндэ гахайн мяхан хоримжологдонхой бшуу* (Б. Мунгонов); **3.** 1) *дахалдаһан сложно мэдүүлэл соо дулдыдаһан мэдүүлэлыень шухала мэдүүлэлтэй холбодог холбоо үгын үүргэ дүүргэдэг* (*в сложноподч. предложении выполняет роль союза для соединения придаточного предложения с главным*): *Бадма абгайн намайе туһалаа гэхэдэ туһалһандал адли юумэ яһала олон лэ юм бэзэ* (Х. Намсараев); *Намаг соогуур сэхэ ошохо гэхэдэ хорохо, хоргодохо аргагүй үсөөхэн модотой таляан нэмжын харагдана* (Г.-Д. Дамбаев); 2) *сложно мэдүүлэлэй шухала мэдүүлэлынь буруушааһан удхатай байбалнь, дулдыданги мэдүүлэлынь тодо бэшэ удхатай байдаг* (*если в сложном предложении главное предложение имеет знач. отрицания, то придаточное предложение имеет знач. неопределённости*): *Эшэгэн тэхэ бархирна гээшэ гү гэхэдэ, юрэдөө эшэгэн тэхэшье бэшэ хэбэртэй* (Х. Намсараев).

ГЭХЭШЭЛЭН *сугл. удхатай у.* гэхэ мэтэ, гэхэ зэргэ (и так далее, прочее, и все такое): – *Дандаа малай тэжээл, – гэхэшэлэн Доди-Гарма хөөрэбэ* (Б. Мунгонов).

ГЭХЭЭР 1) *элирх. удхатайгаар юумэнэй нэрын урда хэрэглэгдэдэхэдээ, заримдаа бурууш. удхатай үгэтэйгөөр хэрэгл.* (можно сказать, *с последующим отрицанием имеет знач.* нельзя сказать): *Анханһаа хойшо арюухан нюдэдынь улам хёрхо харасатай, улам бүри урин һайхануud болошоо гэхээр* (Ч. Цыдендамбаев); 2) *шангадх.* дэгэд хэлэхэдэ *гэһэн удхатай* (чуть ли не, почти что): – *Тээсгэн гэхээр хабар тогтоһон саг зуурын засаг түрэ, саг зуурын лэ хадаа саг зуура байгаад, эдэ үрмэдэһэ халаахайнууд шэнгеэр хагдаршоол ха даа…* (Х. Намсараев); 3) *дахалдаһан сложно мэдүүлэл соо нүхэсэл мэдүүлэл шухала мэдүүлэлтэйнь холбоно* (*в сложноподч. предложении соединяет главное предложение с зависимым*): *Тэдэ моритой-шуул хорёод алхамай газарта хүрэжэ ерээшье һаа, нууга орой обёорногүй гэхээр урагшаа ябана* (Б. Шойдоков).

ГЭҺЭНШҮҮГЭЭР *наречи* гэһэн шэнгеэр, гэһэншэг (как будто, как-то): *Нимаханда тэрээн тээшэ ехэл зэмэлэнгеэр, эдээндэ юу хөөрэнэш, болиши гэһэншүүгээр хараад һууна* (А. Жамбалдоржиев).

ГЭҺЭЭ *дах. у., ниил. деепричастиtай холболдожо, зүгэй падеждэ байһан ерээдүйн причастиин оронд хэрэгл.* (*в сочетании со слитным деепричастием употр. в качестве послелога в роли причастия будущего времени в дат. п.*): – *Хатан, та юундэ энеэбэ гээшэбта, хүнэй үнэн зүрхэнһөө хэлэн гэһээ?* (Х. Намсараев); *Содномой харан гэһээ эмшэн эхэнэр өөрынь амардаг газарта амархаа түхеэржэ байба* (Б. Шойдоков).

ГЭҺЭЭР: мэнэ гэһээр, **даб гэһээр**, **энэ гэһээр** сагтаа, энэ дороо, дары, мүнөө дээрээ (скоро, моментом, тут же): *Ши мэнэ гэһээр гэртээ ошоод, хүнгэн дэгэлээ үмдөөд, ошожо, борнойн мори туужа үгэ* (Ц. Дон); *Мэнэ гэһээр хүнүүдые хоол асархаар ябуулха гэхэдэ, Химниин үер табихагүй* (Д.-Д. Дугаров); *Хүбүүшхэ даб гэһээр зүүдэ зүнгөөшье, үнэн болоһоншье юумэ хаража байһанаа ойлгобогүй* (Ц.-Ж. Жимбиев); *Иигэжэ зүрхэгүйгөөр хүдэлжэ байгаа һаашни, энэ гэһээр тоосооешни хэжэ үлдэхэб* (Г. Цыдынжапов); **тэрэ гэһээр** хойшо, һүүлдэ (после этого, после того, с тех пор): – *Тэрэ гэһээр олохон жэл үнгэрөө* (Ч. Цыдендамбаев).

ГЭЧИИ *юум. н., хяагт., бэшүүр* эмэ нохой, үлэгшэн (сука).

ГЭШҮҮ(Н) I *юум. н.* **гэшүүһэн** *хара*.

ГЭШҮҮ(Н) II *юум. н.* 1) ямар нэгэн эмхидэ хабаадалсагша, ямар нэгэ эмхидэ һанал зорилго нэгэдэжэ һайн дурараа орохон хүн (член *какой-л.* организации): *Сценэ дээрэхи улаан сэмбээр хушаатай ута столой саана һургуулиин хүтэлбэрилэгшэд, багшанар, түрэлхидэй комитедэй гэшүүд харагдана* (С. Цырендоржиев); **намай орлогшо гэшүүн** ямар нэгэн эмхидэ хабаадалсагшада дэбшүүлэгдэһэн нюур (кандидат в члены партии): *Байза, би намай орлогшо гэшүүн хүн аад, энэ ёһотой нюдарган, ноён хүнэй байрада ошожо, сайлаха, архи ууха гэжэ ябахадаа, юу хэжэ ябана гээшэбиб?* (Ц. Дон); **мэдүүлэлэй гэшүүн** мэдүүлэлэй бүридэлдэ орохон бээ даахан юрэ гү, али бүридэмэл үгэ (член предложения): *Тусгаарлагдаһан гэшүүд*; *мэдүүлэлэй гэшүүд бололсодог үгэнүүд*; *мэдүүлэлэй гэшүүд болодоггүй үгэнүүд* (Ц.-Ж. Цыдыпов); 2) *будд.* бээын эрхэтэн (часть тела, конечность).

ГЭШҮҮНЭ, гэшүүгэнэ *юум. н., ург.* хара ногоон үнгэтэй далбагар томо набшаһатай, ягаан үнгэтэй эшэтэй ургамал, эшынь гашуун шүүһэ шэмэн эдидэг юм (ревень): *Буряад зон нохойн хоншоор, гэшүүнэ, үлир, тарнаа, тибһэ суглуулжа эдидэг һааб даа. Эдэ бүгэдые эдеэд ябаһан хүнэй бээ махабад элүүр энхэ, элдэб үбшэндэ дишлдэхэгүй* (Д. Дамдинов).

ГЭШҮҮНЭЙ *тэмд. н.* гэшүүндэ хабаатай (членский): *гэшүүнэй түлбэри*.

ГЭШҮҮҺЭГҮЙ *үйлэ у.* шэлбэһэгүй, сэбэр (без сучков, несуковатый): *Гэшүүһэгүй һайн хуша модо гурбан жэлдэ хатаажа, шанажа бэлдээб* (Ц. Шагжин).

ГЭШҮҮҺЭ(Н) *юум. н.* 1) модоной мүшэр, һалаа (ветвь, ветка, сучок, сучья): *Арьягар бүдүүн нарһанай эгээ доодо гэшүүһэнһээ барилсажа, модоной хахадта хүрэтэр абиржа гараад, Бульжуухай һууринаа хаймадан харана* (М. Осодоев); **гэшүүһэ мүшэр** (*гу, али* **хашааһан**) модоной һалаа мүшэр (ветки, сучья): *Һүүлдэнь үхибүүд гэшүүһэ мүшэр суглуулжа, багшань тагаан түхеэржэ, үдын хоол бэлдэлгэн түлэг дундаа эхилшоо һэн* (Б. Мунгонов); *Гэшүүһэ хашааһанда бэеэ һабардуулһанаа, самсаяа хахалһанаашье обёорхо тэнхээгүй, модон өөдэ дахин абирба* (М. Осодоев); **хуурай гэшүүһэн** хатаһан мүшэр (хворост): *Хуурай гэшүүһэ тэбэреэд ерэхэдэнь, үүдэнэй саана хүнэй һаршаганалдаха, уһанай адхарха дуулдаад, хүл нюсэгэн, үндэр эхэнэр халта харагдаад, дахин үгы болошобо* (В. Гармаев); **гэшүүһэ тулаха** модо тулаха (опираться на палку из ветки): *Тиигээд таабайнь гэшүүһэ тулажа, Содбо шэлүүһэдэйнгээ арһа үргэлжэ, уруу дуруухан гэдэргээ, отог тээшээ алхалбад* (Ф. Цыденжапов); 2) монсогор модон, хабтагай, түлеэндэ сабшагдаһан һалаа мүшэрэй үлэгдэл (сук, остаток от срезанного бокового отростка ствола); ○ **мүшэр** *гэжэ үгэтэй парн. хэрэгл*.

ГЭШҮҮҺЭРХҮҮ, гэшүүһэрхэг *тэмд. н.* 1) мүшэртэй, һалаа ехэтэй (ветвистый): *«Модоной наранда шаруулһан бэень улаабтар, гэшүүһэрхүү байдаг гэжэ хэлээ бэлэй гү?» гээд, гэнтэ ухаандань орошобо* (А. Шадаев); 2) монсогор модон, хабтагай, түлеэндэ сабшагдаһан һалаа мүшэрэй үлэгдэлтэй (суковатый, сучковатый).

ГЭШҮҮҺЭТЭЙ *тэмд. н.* 1) мүшэртэй, һалаа ехэтэй (ветвистый): *гэшүүһэтэй хуһан*; 2) монсогор модон, хабтагай, түлеэндэ сабшагдаһан һалаа мүшэрэй үлэгдэлтэй (суковатый, сучковатый): *Гэшүүһэтэй мушхуу түлеэн заримдаа ойһоо асарагдашаха* (М. Осодоев).

ГЭШҮҮҺЭШЭ(Н) *юум. н.* модые гэшүүһэнһээнь сэбэрлэгшэ (обрубщик сучьев).

ГЭШХҮҮЛЖЭРХИХЭ *үйлэ у., видэй нэгэ түхэл* түргэн, дары хүлдэ дарагдаха, дэбһэгдэхэ (моментально топтать, растаптывать): *– Тата мориёо, хуниие бү гэшхүүлжэрхи! – гэжэ бүдүүн хоолойгоор бадашана* (Ц. Дон).

ГЭШХҮҮЛХЭ *үйлэ у., идх. залог* 1) юумые хүлөөр даруулха, дэбһэхые баадхаха, ябуулха (заставлять топтать, наступать, идти): *…басаганай хүлһөө мүлшөөр баряашье һаа, дүмүүхэнээр бэе тээшээ татан, нюргаараа хабсагай түшэжэ, ээм дээрээ гэшхүүлээд, булшангаарнь хам тэбэрижэ, бэедээ хашан, доошонь һолжоруулбаб* (З. Гомбожабай); 2) хүлдэ дарагдаха (быть растоптанным, давать топтать, растаптывать; допускать потраву): *Һүүлэй һүүлдэ Жалмын мэдэн гэхэдэ, Агын дасанда Булад хубүүнэйнь зоной хүл доро ородо гэшхүүлжэ байхада абарааша хүн тэрэ Галсан гээшэнь байгаа ха юм* (Д. Батожабай); **һамна бута** (*гу, али* **няза**) **гэшхүүлхэ** toohon болотор дэбһэгдэхэ, бизарха, низарха (быть растоптанным в пыль, в пух и прах): *Үеын үедэ үмхи яһаяа һамна бута гэшхүүлхэт!* (Х. Намсараев); *Хонидто няза гэшхүүлжэ үхэг!* (Ц. Шагжин); **хүлөө гэшхүүлхэ** хүлөө даруулха (отдавить себе ногу): *– Мэдэхэгүй... – залуу эхэнэр дошхон үнеэгээ хабидаха уяхаяа аягүйрхэжэ һууһаар тэрээндээ хүлөө гэшхүүлээд, шүүд уйлан алдабашье, шүдэеэ хам зуугаа һэн* (Ц.-Ж. Жимбиев); 3) отондо оруулха (покрывать, случать скот): *Үбэлэй янгинама хүйтэнэй үеэр олонхи боомонорынь бухада гэшхүүлээд, үни заяанай хожороод, мүнөө дэлэнтэжэ ябанал хаш даа* (М. Осодоев); ◊ **газар гэшхүүлэн** баримталан, удаа дараалан (основательно): *Столдо һууһан энэ саг соогоо нилээд олон баясхалантайшье, гэмшэлтэйшье юумэнүүдые Доржо газар гэшхүүлэн мэдэжэ абана* (Ч. Цыдендамбаев); 4) ябаха, алхаха (идти, шагать): *Тиибэшье яаралгүйхэн гэшхүүлһээр Бэлшэрэй баруун хушуу орёожо, зүүн бэедэхи Хүрилгөөтэ уулын баруун хүнхэр тээшэ һарабшалхадань, адуун харагдабагүй* (Д. Эрдынеев); **гэр тээшэ гэшхүүлхэ** гэр тээшэ алхаха (шагать в сторону дома): *Галша үбгэн хойноһоонь хаража, бодолгото болон, нилээд удаан байһанай һүүлдэ, аалиханаар гэр тээшээ гэшхүүлээ һэн* (Х. Намсараев).

ГЭШХҮҮР *юум. н.* 1) юумэн өөдэ дамжан гараха хэрэгсэл (лестница): *Хоёрдохи дабхар өөдэ гараха гэшхүүрэй дэргэдэхи столой саана һууһан милиционер тэдэ хоёрой урдаһаа бодожо, гараа үргэн, сэрэгэй ёһоор амаршалба* (С. Цырендоржиев); **эгсэ гэшхүүр** үндэр табсангуудтай юумэн өөдэ дамжан гараха хэрэгсэл (крутая лестница): *Эгсэ гэшхүүр өөдэ хүндөөр алхалан гарана* (Ц.-Ж. Жимбиев); **аргамжа гэшхүүр** юумэ хүлидэг ута оohороор хэһэн өөдэ абирха хэрэгсэл (верёвочная лестница): *Тэдэ намайгаа алдажархёод, дээгүүрни элисэгээн ябатараа оложо, бууха талмайн үгы байхадань,*

аргамжа гэшхүүрээ доошонь хаяба (Б. Мунгонов); 2) үүдэнэй үмэнэхи нэгэ хэдэн табсантай, ехэнхидээ һарабшатай талмайхан, хэрэлсы (крыльцо): *Намжалай гэртэ дүтэлжэ ошоходо, шүүрхэ дээгүүр палааха дэбдижэ хэһэн гэшхүүрэйнь хажууһаа лаглагар хара нохой бодожо, залхуугаар, һөөлдэнхэйгөөр бороһоор урдаһаань дугшаба* (К. Цыденов); 3) шата, табсан (ступенька *лестницы*, подножка *телеги, машины, вагона*): *Кабина соогоошье бэшэ һаа, нэгэ тээтнай аһасалдаад ошоһуулби... – гээд, Бабуев машинын гэшхүүр дээрэһээ һүрэжэ, хажуугаарнь гүйнэ* (Ц.-Ж. Жимбиев).

ГЭШХҮҮРИ *тэмд. н., ага* гэшхэгдэһэн, олон хүнэй ябаһан (истоптанный): *гэшхүүри газар.*

ГЭШХЭГДЭХЭ *үйлэ үүсг. залог* 1) хүлдэ дарагдаха, хүлдэ орохо (вытаптываться, страдать от потравы): *Баршуудхын ишмэ эртэ орожо ерэһэндэ Хазагар гайхабашье, үнөөхи бузарлагдаһан, хоёр һамгадай хүл доогуур гэшхэгдэһэн бүһэеэ һанахадаа аягүйрхэжэ, һууха байхашье газараа олоногүй* (М. Осодоев); **үлти зада гэшхэгдэхэ** бута дэбһэгдэхэ (быть растоптанным в пух и прах): *Хэдэ мянган зоной хүлдэ ба тоогүй олон моридой туруунда үлти зада гэшхэгдэжэ, саһагүй болошоһон элһэн соогуур шаргын үргэнүүд шаагдан, газар зүһэнэ* (Д. Батожабай); 2) *шэлж.* отондо орохо (покрываться, случаться – *о кобылице*).

ГЭШХЭГДЭШЭХЭ *үйлэ үүсг., видэй нэгэ түхэл* хүлдэ дарагдашаха (моментально, за короткий срок быть затоптанным): *Тэдэ хоёр хөөрэлдэжэ яба ябаһаар, сарья болотор гэшхэгдэшэһэн зүргэдэ орожо, горхоной эрье хүрэтэр ябашана* (Ж. Балданжабон).

ГЭШХЭДЭЛ *юум. н.* 1) алхам, алхаса (шаг, шаги): *Намжал дахин бодолгодо абтажа, гэшхэдэлээ бишыха удааруулба* (К. Цыденов); **гэшхэдэлээ шангадхаха** алхамаа түргэдхэхэ (ускорить шаг): *Эгээл энэ үедэ уһан хүүюурэй хүүехэ хааяха холоһоо сууряатан соностожо, аяншаднай гэшхэдэлээ шангадхаба* (Б. Мунгонов); 2) ябаха, алхалха маяг (поступь, походка): *Тэрэнэй нариихан тэгшэ бэеые, миисгэйдэл маряанги габшагай хүнгэн гэшхэдэлыень, үнинэй танил дүтэ болоһон хүдэлсыень сэдьхэлээ ханан һайшаана* (Ц.-Д. Хамаев); *Тэрэнэй дүгдэлзэһэн гэшхэдэл харахада, зүгөөргүй эсэһэн түхэлтэй ябаа һэн* (Д. Батожабай); **танил гэшхэдэл** хэзээ нэгэтэ хараһан ябаха маяг (знакомая походка): *«Яаһан танил гэшхэдэлтэй хүн бэ, байза хэн бэлэй?» гэһэн бодолдо Синг баригдажа, удаан дуугай зогсоно* (Д. Батожабай); **хүндэ гэшхэдэл** хүлөө хүндөөр табижа ябаха маяг (тяжёлая поступь): *Хүндэ гэшхэдэлээр столдо ойртохо зуураа хармаанайнгаа пулаадаар нюурайнгаа хулһэ аршасагаан, шангаар дуугарба* (Б. Мунгонов); **гэшхэдэлээр ябуулха** *морёо* хатаргахагүй, алхадалаарнь табиха (пустить *лошадь* шагом): *Морёо хашажа гүйлгөөгүй, гэшхэдэлээрнь ябуулаа бэлэй* (М. Осодоев).

ГЭШХЭДЭЛШЭ: хүнгэн гэшхэдэлшэ *тэмд. н.* гэшхэхэдээ һайн, хүнгэн ябадалтай (лёгкий на ходу, имеющий хорошую иноходь): *Һамбай һэжэмэ һайбарша, Һаахар хүнгэн гэшхэдэлшэ, Ашаанай бүдүүн ажалша…* (Х. Намсараев).

ГЭШХЭДЭҺЭ(Н) *юум. н., шэлж.* гэшхэгдэһэн юумэн, орхидоһон (отбросы): *– Ай, барһамни, намһаа ондоо хүндэ ишмэ зориггүй ахираа бү мэдэгдыш! Хүнэй наадан, хүлэгэй гэшхэдэһэн болохолши, – гэжэ альгаа ташан, ташаганаса энеэнэ* (Х. Намсараев).

ГЭШХЭЖЭРХИХЭ *үйлэ үүсг., видэй нэгэ түхэл* абаһаар хүлөөр дараха (мигом наступать, моментально наступать): *Тэрэнэй хүлыемни гэшхэжэрхин алдаад, хажуугаарни гарахадань, Хурла почтальон гэжэ танибаб* (Ц.-Ж. Жимбиев).

ГЭШХЭЛ *юум. н.* **гэшхэдэл** *хара*.

ГЭШХЭЛДЭХЭ *үйлэ үүсг., угталд. залог* олоороо алхалха, ябаха (идти вместе *с кем-л.*): *Морид газар хороосотойгоор хазаар даран гэшхэлдэнэ* (З. Гомбожабай).

ГЭШХЭЛСЭ *юум. н.* алхаса (поступь, ход шагом, шаги).

ГЭШХЭЛСЭХЭ *үйлэ үүсг., хамтадх. залог* хүлөөрөө даралсаха, хүлөөрөө дарахадань хамһалсаха (вместе утаптывать): *Түрүүшын хүндэ тагнуулшан хойноһоошни гурба-дүрбэн үдэр һүриин нюруу гэшхэлсэжэ, нүла зүрхэтэй хүнэй, юрэдөө, болёоб гэхээр Алдар хүдэлөө даа* (Ц.-Д. Хамаев).

ГЭШХЭЛҮҮЛХЭ *үйлэ үүсг., идх. залог* гүйлгэхэгүй, хатаргахагүй, гэшхэдэлээр ябуулха (пускать шагом): *Удангүй уйтахан зүргэнь үгы боложо, модоной гэшүүһэндэ үлгэлдэхөө айһан оргодол моринойнгоо ама татажа гэшхэлүүлбэ* (Б. Мунгонов).

ГЭШХЭЛХЭ *үйлэ үүсг.* алхалха, алхалан ябаха, ябагаар ябаха (шагать, ступать, идти пешком): *Зариманиинь яаралтай шуумгай гэшхэлнэ, зариманиинь дуратай дурагүй удаахан ябана* (Ц. Дон).

ГЭШХЭЛЭЛДЭХЭ *үйлэ үүсг., угталд. залог* олоороо алхалха, хамтаараа алхалха (шагать, маршировать – *о многих*): *Нэжээд монсогор боодолнуудые һугабшалһан хоёр эрэ хүн*

бушуухан гэшхэлэлдэжэ, газаашаа гаражa ябана (Ц. Дон); *Бүдүүрхүү сагаан шубууд мадаг-мадаг гэшхэлэлдэнэ* (Ч. Цыдендамбаев).

ГЭШХЭЛЭЛДЭЭ(Н) *юум. н.* алхалалдаан, ябаан (хождение, маршировка).

ГЭШХЭМ *юум. н.* 1) алха, алхаса (шаг): *Түрэһэн хүүхэйнь Түрүүшын гэшхэм* (Ц.-Ж. Жимбиев); 2) хүнэй гэшхэсын хэмжүүрэй газар (площадь, равная человеческому шагу): *Гэгээн арюун дэлхэйдэ, / Гитлер, шинии гэшхэхэ / Гэшхэм газар байхагүйл* (Х. Намсараев).

ГЭШХЭМЭ *тэмд. н.* гэшхэмээр, гэшхэхээр, хүлөө табима (такой, где можно ходить).

ГЭШХЭСЭ *юум. н.* 1) алхам (шаг): *Нүхэн шэнги хүнхэрнүүд соо ногоон үшөө хатаадүй, аяншадай гутал хубсаһые нойтон палаг болотор норгожорхиходонь, гэшхэсэ бүхэндэнь ботинка, кедэнүүд соонь уһан шалшаргана* (Б. Мунгонов); 2) алхаха маяг (поступь, походка): *Энэ абяан соогуур таб-таб гэһэн хүнгэхэн гэшхэсэ соностожо, хүгшэнэй толгойгоо үргэхэдэнь, Заяахан бүри дүтэ орожо ерэнхэй ябаба* (Ц.-Д. Хамаев); ○ **алхаса** *гэжэ үгэтэй парн. хэрэгл.*

ГЭШХЭСЭГЭЭЛДЭХЭ *үйлэ үүл., угталд. залог* олоороо алхалха (шагать – *о многих*): *...мүнөө Колиин иимэ дурадхал оруулхада зосоогоо нара гараһан шэнги нюур нюураа харалсажа энеэбхилэлдэн хүлнүүдээ урилан-урилан гэшхэсэгээлдэжэ байгаа һэн* (Х. Намсараев).

ГЭШХЭСЭГЭЭХЭ *үйлэ үүл., видэй нэгэ түхэл* хүлөөрөө даран даран байха (потаптывать, утаптывать, *напр. сено*): *Семёнов хүлнүүдээ һольбосогоон гэшхэсэгээгээд, уруугаа хараһан хойноо толгойгоо үргэжэ, нюдэдөө дээрэ дээрэһээнь шабхаад абаба* (Б. Шойдоков).

ГЭШХЭХЭ *үйлэ үүл.* 1) хүлөө табиха, хүлөөр дараха (ступать, наступать *на что-л.*, давить ногой): *Шадал тэнхээгээ барагдажа, хүлөө гэшхэхэеэ болинтоһон туладань хүбүүн бүхы хүсэеэ шангадхан, гар дээрээ үргэхэ тооной алхална* (А. Бальбуров); **хүл гэшхэхэ** хүнэй хүл хүлөөрөө дараха (наступать на ногу): *Хожом уугуужабди, – гэжэ Цэрэнэй хэлэхэдэ, Дарма стол доогуур хүлынь гэшхэбэ* (Д. Эрдынеев); **педаль гэшхэхэ** педаль хүлөөрөө дараха *Шэб шэнэхэн абтаһаар һара болоодүй «Москвич» машинынгаа рульда Буда Бадмаевич өөрөө һуужа, газова педалиинь шэшэртэр гэшхэжэ, хүршэгэнүүлэн худэлгэбэ* (Ц.-Д. Хамаев); ◊ **газар** (*гү, али* **алтан дэлхэйе**) **гэшхэхэ** байха, ябаха, һууха (существовать, жить): *Табяад жэлдэ газар гэшхэжэ ябанаб, теэд мүнөө хүрэтэрөө баахалдайн мяханай амта үзөөгүй байна бшууб даа* (Б. Мунгонов); *Должод Цыремпил хоёр алтан дэлхэйе гэшхэжэ ябаһан арад зоной ёһо гуримда ёротой харатай юумые нэгэшье хээгүй хаям* (Х. Намсараев); **ногоо гэшхэхэ** ондо орохо, ногоон дээрэ гараха (перезимовать, дожить до первой зелени): *Үбгэ һамган хоёр үбэлэй түргэн хүйтые үнгэргэжэ, хабарай хахир үеые угтаад, хангалтама хара хүхэ ногоо гэшхэбэ* (Х. Намсараев); 2) дэбһэхэ, унагааха (топтать, затаптывать, вытаптывать): *Баһа мүнөө һүрэг адуун хэды шэнээн газарай хүрьһэ гэшхэжэ мудуулнаб гэжэ зарьманиинь тооложо байгаа гү, хэн мэдэбэ* (Д.-Д. Дугаров); **тэһэ** (*гү, али* **низа**, **сүмэ**) **гэшхэхэ** хүлөөрөө биса дараха (растоптать): *– Тэһэ гэшхэгты, тэнэг золигые, – гэһэн абяан, худагай оёорһоо хэлэһэндэл, дүлиигөөр соностоно* (Ч. Цыдендамбаев); *Хүлөөрөө низа гэшхээд, алажархиха жэрхэмшэгтэй юумэн!* (А. Ангархаев); *Зээрдэ мориниинь шэнэ үбһэ сүмэ гэшхэжэ, хазаарайнгаа ама химэлэн годилзоно* (Ч. Цыдендамбаев); ◊ **түриигөө һамна гэшхэхэ** түргэдэхэ, үлүү гараха (перебарщивать); 3) дарлаха (угнетать, издеваться): *Дан лэ Галшын басага асаржа, гэшхэжэ үнгэжэ байжа, маанараар адли зараса барлаг болгохо хэбэртэй томо томоор хөөрэлдэгшэ һэн* (Х. Намсараев); 4) отондо оруулха (покрывать самку).

ГЭШХЭЭЖЭ: **гэшхээжэ шэнэ** *тэмд. н., зүүн бур.* шэб шэнэ, гэшхэгдээгүй (совершенно новый – *об обуви*).

ГЭШЭГҮЙ *тэмд. н., шангадх.* юуншье гэхын аргагүй, яашагүй (невыразимый): *Түрүүлэгшэмнайшье, фермэ даагшамнайшье хэн хэн гэшэгүй, оролдосотой сэхэ зон юм даа* (Ц. Дон); *Тайшаа Ломбоцыреновшье, Мархансай ахайханшье хадаа аб адлинууд, хэниень хэн гэшэгүй, нэгэ хомуудай хоёр шэхэд, нэгэ сарай хоёр салигар эбэрнүүд бэшэ аал?* (Ч. Цыдендамбаев).

ГЭШЭГЭНЭЭН, **гэжэгэнээн** *юум. н.* газараар няалдан ургадаг эшэтэй, үндэһыень эдеэндэ оруулдаг ургамал (лапчатка гусиная): *Дугаровтанай гэрэй һуурида гэшэгэнээн ургаад лэ дүүрэхэ* (Ш.-С. Бадлуев); *Энэ манай хорёо соо анханай мүртэй юумэ гарагшагүй һэмнэй даа, гансал халаахай, үрмэдэһэн, гэжэгэнээн* (Ц.-Ж. Жимбиев).

ГЭШЭХЭ *үйлэ үүл., видэй нэгэ түхэл* түргэн гэхэ (быстро сделать): *– Ихэдээ энэмни юун боложо, хайшан гэшоод ерэбэ гээшэб?* (Х. Намсараев); *«Би зүбби» гэн, үбсүүгээ шаагаад*

*ябадаг зангаа бурууша*г *гээшэ ха гэжэ һанахадаа, тэрэнэй зүрхэн обогод-обогод гэшэбэ* (Х. Намсараев).

ГЭЭ *тэмд. н., шангадх.* **эгээ** *гээшын орондо ярианай хэлэндэ хэрэгл.* хамагай, эгээн (*употр. вместо слова* **эгээ** *с усил. знач.*): *Тэдэнэй байдал манайхиһаа һураггүй һайн. Гээ яахадаа тиинэб?* (Д. Эрдынеев); – *Танай һанаһаар, хэн гээ тиимэ харгыда орохон шэнги гээшэб?* (Д. Эрдынеев); **гээ гоё** хамагай гоё (самый лучший).

ГЭЭБЫ *част., маргалга харуулһан удхатай* (*мод. част. для выражения сомнения, неуверенности*): *Хорин һүүнтын орондо Галшын шэгнүүрэй нюдэ мэдэхэгүй хада хардажа, хорин хоёр-гурбан һүүнтэ шэгнэжэрхиһэн байгаагүй юм гээбы даа* (Ч. Цыдендамбаев).

ГЭЭБЭРИ *юум. н.* хоромто, алдалга (потеря, утрата).

ГЭЭГДҮҮЛХЭ *үйлэ үүл., идх. залог* 1) үлөөхэ, хожомдуулха (задерживать, вызывать отставание): – *Ши намайе эдэнһээ гээгдүүлхэ гэжэ зорюута дуугаржа байнаш* Х. Намсараев); **өөрыгөө гээгдүүлхэ** бэеэ һаатуулха (задерживать себя): – *Ши харин өөрөө өөрыгөө гээгдүүлхэ гэжэ тунайшаар сабшажа ябанаш* (Х. Намсараев); 2) гээлтэтэй байха, хохидолдо орохо (понести убытки, лишаться *кого-л.*): *Эсэгэеэ гээгдүүлжэ үншэрөө*.

ГЭЭГДЭЛ *юум. н.* 1) алдалга, хохидолго (потеря, урон): *Хэрбээ ишмэ ехэ гээгдэл зоболонгой гансахан Эрдэмтын гал гуламта хоёрые дайраа һаа, магад Эрдэмтэ тэсэхэшьегүй байжа болоо* (Ч. Цыдендамбаев); *Энэмнай багахан бэшэ, томохон гээгдэл гээшэ* (Х. Намсараев); 2) хожомдолго, үлэлгэ (отставание, опоздание): *Бригадынхид түрүү ябаһан һамганиинь гээгдэлдэ орохон үбгэнөө хүмүүжүүлхэ ёһотойш, тэрэшни аршаан дээрээ бии гэлсээ һэн, тэндэһээнь абаад ерэ гэжэ һалахаяа болиходонь, энэ ябана ха юм* (Ц.-Ж. Жимбиев); 3) хүниие алдалга (смертность): – *Дайн соо манай маршалнууд, угайдхадаа ефрейтор, сержантнуудшье, гээгдэл багатайгаар операцинуудые хэхые оролдогшо бэлэй* (А. Ангархаев); ○ **хохидол** *гэжэ үгэтэй парн. хэрэгл.*

ГЭЭГДЭЛГЭ *юум. н.* 1) хохидолго, алдалга (потеря, урон); 2) үлэлгэ, хожомдолго (отставание); 3) хүниие алдалга (смертность): *үхибүүдэй гээгдэлгэ*.

ГЭЭГДЭНГИ *тэмд. н.* 1) хожомдонги, үлэнги, үлэһэн, хохидонги (отстающий, неуспевающий): *Юрэдөөл, гээгдэнги техникээр ажалланабди даа, – гэжэ Дугаржаб харюусана* (Ц.-Ж. Жимбиев); **гээгдэнги (ахир) байдал** хожомдонги байдал (отстающее положение): – *Нээрээшье энэ гээгдэнги ахир байдалһаа нэгэ аргаар хахасажа, мүрысөөнэй эршэ үүргые шангадхахын түлөө оролдохол болоо байнабди* (Б. Мунгонов); 2) мунхаг, тэнэг (невежественный, недалёкого ума): – *Ши, гээгдэнги амитан, яажа ойлгоногүй гээшэбши, энэмнай хуби заяагаар дайралдаһан гурбан хэрээһэнэй холбоон эндэ оршохой ха юм* (А. Бальбуров); **гээгэдэнги тэнэг** мунхаг, бүдүүлиг, ухаа багатай (невежественный, тупой): *Ши, залуу нүхэр, дан ехэ ухаатайб, эрдэмтэйб гэжэ бодоод, бэшэ хүнүүдые гээгдэнги тэнэг гэжэ һанаба гүш?* (Ц. Шагжин); ○ **тулюур** *гэжэ үгэтэй парн. хэрэгл.*

ГЭЭГДЭСЭ *юум. н.* гээгдэл, гээгдэлгэ (отставание): *Эды хожом гээгдэсэ* / *Эсэгэш шамай баряа гү?* (Х. Намсараев).

ГЭЭГДЭХҮҮЛХЭ *үйлэ үүл., идх. залог* 1) үлөөхэ, хожомдохые баадхаха (заставить остаться, отставать): *Тугаар тужа хүрэхыемни, мүнөө мүнөө Мүнгэд хүрэхыемни харгын гурбан шүдхэрэй хара түмэр хюмһад гээгдэхүүлбэ* (Ч. Цыдендамбаев); 2) дүтынгөө хүниие алдаха (потерять близкого человека).

ГЭЭГДЭХЭ *үйлэ үүл., хүлеэгд. залог* 1) үлэхэ, хойно гараха, хожомдохо (остаться, отставать, опаздывать): *Тэрэнэй хойноһоо тарган һамгаяа шэрэһэн гал шара һахалта Бобровский тайшаһаа яабашье холо гээгдэхэгүйе оролдон оодоргобо* (Ч. Цыдендамбаев); *Гэшхэхэнь удаан, гээгдэхэнь түргэн* (Оньһ. үүл.); **гээгдэжэ ерэхэ** хожомдохо (опаздывать): *Тэдэнэй шанга шангаар хөөрэлдэхэдэ, омог хухюутэй энеэлдэхэдэ таняад, гээгдэжэ ерэһэндээ аягүйрхэбэшье, тиишэ томо томоор гэшхэлбэ* (М. Осодоев); **автобусһоо гээгдэхэ** автобусто үрдихэгүй (опаздывать на автобус): *Автобусһоо гээгдэбэл үүр сайтар шахуу ябагалха болохош* (С. Цырендоржиев); 2) ошохогүй, таһалха, хаяха (пропускать, упускать): *Энэ үдэр Шойнзон нютагайнгаа врач үбгэнтэй хээрэ гаражса, хабартаа тарилга хүүлээгүй гээгдэһэн хүнүүдые тариха байгаа* (З. Гомбожабай); **хэшээлһээ гээгдэхэ** хэшээлдэ орохогүй (пропускать урок): *Энэ хэшээлһээ бү гээгдэгты!* (Ц. Шагжин); **һургуулиһаа гээгдэхэ** а) хэшээлээ таһалха (пропускать учёбу): *Үбһэндэ ябажа, үертэ хаагдаад, хэшээлһээ гээгдээ гэһэн справка шамда үгэхэгүй* (С. Ангабаев); б) нэгэ класста хоёр жэл һураха (оставаться на второй год): *...хоёр жэлдэ удаа удаагаар һургуулиһаа гээгдэһэн дээрэһээ мүнөө долоодохи класста*

hурадаг юм (Х. Намсараев); 3) үгы болохо, хаягдаха, хаюулха (быть оставленным, утрачиваться, теряться): *Эндэхэнэл Хандын эгээл жаргалтай үхибүүн хаһань гээгдэһэн, ажабайдалай хүсэтэ урадхал сохиһон юм* (Д. Эрдынеев); **таһаран гээгдэхэ** үгы болохо (теряться): *Уушха зүрхэмни ударжа, таһаран гээгдэжэ байһан мэтэ болоо һэн* (Х. Намсараев); 4) үншэрхэ, ойро түрэлэй хүнгүй үлэхэ (сиротеть, лишаться *кого-л.*): *Арба нэгэтэйхэн үхибүүн гүйхэдэжэ ябахадаа түрэһэн эсэгэһээ гээгдэжэ, түрүүшынгээ ехэ уйдхар гашуудалда дайрагдаһан хүм* (Б. Мунгонов); **эхэ эсэгэһээ гээгдэхэ** үншэрхэ (сиротеть): *– Намайе эхэ эсэгэһээ гээгдэһэн урагшагүй үншэн хэнзэ, наһаараа зобохо амитан гэжэ бажа түрэлэймни зон хэлсэгшэ* (С. Доржиев); 4) *шэлж.* наһа бараха, *наһа бараһан хүниие мүнөөнэйхидэл бэшэ, харин бэеынь эмээлэйнгээ хойно бүгтэрүүлэн, тала руу абажа ябаад унаһан (гээгдэһэн) газартань орхидог ёһонһоо эхитэй үгэ* (умирать): *… тэрээнһээ уламжалан, өөһэдынгөө үни сагта гээгдэһэн ганса арюухан басагаяа һанаандаа оруулжа…* (Х. Намсараев).

ГЭЭГДЭШЭХЭ *үйлэ у., видэй нэгэ түхэл* шууд хойно гараха, үлэшэхэ (моментально отстать, опоздать): *Хүн зон ехэл гайхажа, хойноһоонь хара хараһаар, үгэ хэлэнгүй гээгдэшэбэ* (Х. Намсараев).

ГЭЭД *нэмэлтэ нүхэсэл мэдүүлэлтэй дахалдаһан сложно мэдүүлэл соо холбоо үгын үүргэ дүүргэдэг* (*употр. в качестве союза в сложноподч. предложении с придаточным дополнительным*): *Иигэжэ хэн хэндэшье хабаагүй юумэн тухай дуугаралсаһаар ябатараа, Дэбшэн тэргэһээнь буужа, Хараһанай адаг хаанашьеб* гээд *гэшхэлшэбэ* (А. Ангархаев).

ГЭЭЖЭРХИХЭ *үйлэ у., видэй нэгэ түхэл* тэрэ дороо үгы болгохо, абаһаар үгы болгохо (моментально терять): *– Буугаа гээжэрхихэ гэжэ яаха юм?* (Ж. Балданжабон).

ГЭЭЛГЭХЭ *үйлэ у., идх. залог* үгы болохые зүбшөөхэ, хохидолдо оруулха, хороолгохо (позволить потерять, вызывать потери, причинять убыток): *Хэн нэгэнэй гэмээр сагаа гээгээд, сагынь гээлгэһэн тэрэ хүндэ хулисэжэ байха гээшэ бүтэхэгүйл!* (Ч. Цыдендамбаев).

ГЭЭЛТЭ *юум. н.* хоролто, хохидолго (потеря, ущерб): *Гэр гэртээ бусахадаа, тус тустаа һанаата болон ябаа: хүн бүхэниинь хүшэр хүндэ, гашуудал, зоболон, гээлтэтэй ушарха байһанаа тухайлаа* (Ц.-Ж. Жимбиев); **гээлтэ хоролто** хохидолго, гарза (потеря, ущерб): *Манай али бүхы хүдэлмэридэ дутуу дунда, гээлтэ хоролто, һалан һалихай ябадал бишыхан тэдышье үзэгдэхэ ёһогүй* (Х. Намсараев); **гээлтэдэ орохо** хоролтодо орохо, хорохо (нести потери): *Отрядынь ехэ гээлтэдэ ороод, дахяад һэргээшье һаа, дайшалхы шадалаа алдаагүйнь болоо* (Б. Шойдоков).

ГЭЭЛТЭГҮЙ *тэмд. н.* хоролтогүй, хохидолгүй (без потерь, без убытков): *Гэнэгүй хүнүүдтэ гээлтэ байхагүй, гээлтэгүй ажалда дутуу байхагүй гэһэн мүн арадай үгэ баһа ямар хурсаар манай үнэн ажал ба суута хүнүүдые сэхэ заажа үгэнэ гээшэб* (Х. Намсараев).

ГЭЭЛТЭГҮЙГӨӨР *наречи* хоролтогүйгөөр, хохидолгүйгөөр (без потерь, безубыточно): *Юрэдөө, тэрэнэй бүтээ һаань, ороохо таряан нэгэшье* гээлтэгүйгөөр *хуряагдан абтадаг болохо һэн гэжэ сэдьхэн урмашана* (Ц.-Ж. Жимбиев); **гэнэ гээлтэгүйгөөр** хоролтодо оронгүйгөөр, гарзагүйгөөр (без потерь): *– Бидэ хоёр колхозой ангуушадта зэмэрхээд һууха бэшэ, өөһэдынгөө дааже абаһан малнуудые гэнэ гээлтэгүйгөөр харахаяа өөһэдтөө захиха байнамди* (Х. Намсараев).

ГЭЭЛТЭЙ гэхэ *ба* **алтай** *гэжэ модальна част. хоёрһоо бүридэһэн боломжо, байжа бололго, баглалга харуулһан удхатай у.* гээбы, гээ ха (*модальная форма, сложившаяся путём слияния* **гэхэ** *и модальной частицы* **алтай** *и выражающая возможность, вероятность* видимо, думает, намерен, вероятно, полагает, хочет): *Ши намайе баярлуулха гээлтэйш*.

ГЭЭМЭЛ 1. *тэмд. н.* 1) үгы болоһон (потерянный, оставленный); **2.** *юум. н., боох*. голой хуушан һаба (старица).

ГЭЭРЭХЭ *үйлэ у.* үгы болохо (исчезать, теряться).

ГЭЭС *наречи, барг.,* **эгээс** *гээшын орондо ярянай хэлэндэ хэрэгл.* яг, эгээл, һэжэлгэлэлгүй (точно, несомненно): *Гээс мэдаам шамайе тиихаабз*; **гээс нээрээ** яг үнэн (чистая правда); **гээс шамдли** шамтай адли түхэлтэй (точно такой же, как ты, похожий на тебя).

ГЭЭХЭ I *үйлэ у.* 1) үгы болгохо, хаяха (терять, утрачивать): *Морёор тармажа ябаһан аад, залхууржа, забһартуулжа, хахад үбһөө* гээжэ *ябана* (Ц. Дон); *Хэлэһэнээ хээрэ* гээжэ*, һанаһанаа һалхинда алдажа болохогүй байна* (Х. Намсараев); **мяха маряагаа гээхэ** тураха, муураха (худеть, истощаться): *Нилээдгүй шүүрэжэ, мяха маряагаа гээжэ ондо ороо, хүйтэн шэрүүн, ута удаан үбэлые ехэл тэсэнгеэр дабажа гараа ха юм дааяха* (Б. Мунгонов); **сагаа гээхэ** сагаа һалгаха, дэмы

забдаха (тратить зря время): *Зай, хүрэг даа, юрэдөө, эндэ тантай шашалдажа, дэмы сагаа* гээжэ *байнаб* (Ц. Шагжин); ◊ **тархяа гээхэ** тархи туруугаа алдаха, зам мүрөө алдаха (≈ терять голову): *Тэрэ алтаяа гарта оруулха гээжэ ябаһаар тархияал гээжэ бү орхи* (Ц. Цырендоржиев); 2) алгадаха, таһалха, хаяха (пропускать): *Гэр бүхэни гээнгүй…* (Х. Намсараев); **хэшээлээ гээхэ** хэшэлээ таһалха (пропускать занятия); 3) үлөөхэ, ахиха (оставлять позади себя): *Ехэ Боро Халзан Хуаае холо гээбэ*; 4) урданай буряад ёһодо нарайгаар наһанһаа нүгшэһэн үхибүүе хүдөө гаргажа морин дээрэһээ гэдэргээ харангүй ганзагаяа тайлаад, унагааха ёһо (по бурятскому обычаю умершего в младенчестве ребёнка уронить с лошади, не глядя назад); ◊ **яһаа гээхэ** үхэхэ, наһа бараха (умереть): *Һанаанда хатаһан удаган юуншье боложо магад, нютагтаа яһаяа гээхэ ёһотойб гэжэ өөрөө яруулдаг байгаа ха юм* (Б. Санжин, Б. Дандарон).

ГЭЭХЭ II *үйлэ үг., эхир., алайр* шонын, нохойн улиха (выть – *о волке, собаке*).

ГЭЭШЬЕ: гээшье һаа *холбоо үг., ниил.* гэбэшье һаа, тиигэбэшье һаа (как бы то ни было, тем не менее, однако же, и все же): *Баторов хэды хүдэлхэ гээшье һаа, дэн үгы дээрэһээ унтахаа түхеэрбэ* (Б. Шойдоков).

ГЭЭШЭ 1. *нэрлүүлэгшын заагша* (*показатель подлежащего, употр. при именах и причастиях*): *– Һайн хүнүүд гээшэ зонһоо хоргодожо, тэрьелжэ ябадаггүй юм* (В. Гармаев); **2.** *баталһан част.* (*мод. част. для выражения утверждения* значит, выходит, следовательно, стало быть, ведь, же, уж; обязательно; должен, следует): *Сагай ульгам гүйдэлые улад зон үбгэрхэ үтэлхэдөөл мэдэдэг гээшэ ха* (Ц.-Ж. Жимбиев); **3.** *холбоо үг., дахалдаһан сложно мэдүүлэлэй дулдыданги нэрлүүлэгшэ нүхэсэл мэдүүлэл шухала мэдүүлэлтэйнь холбодог* (*подчинит. союз*): *Эдилгэ абадаггүй ноёниие бэдэрхэ гээшэ сагаан турлааг бэдэржэ олоһонтой сасуу* (Ч. Цыдендамбаев).

ГЭЭШЭЛТЭЙ *част., багсаамж., батал.* бололтой, янзатай, тииһэн шэнги (*част. для выражения утверд. предположения* видимо, по-видимому, наверно, кажется): *Эсэгэеэ эшхээһэн шарайтай басаган бэрхэ гэдэг урданай үгэ зүб байхань гээшэлтэй* (Х. Намсараев).

Д

ДАА *част.* 1) *баталалга, шангадалга гү, али захиралта дамжуулдаг, мүн сэдьхэлэй хүдэлсэтэйгөөр хэлэгдэһэн үгэнүүдтэй хэрэгл.* (*мод. част*. конечно, обязательно, бесспорно, ведь, же, уж): *– Муухайл хүн байна даа* (С. Цырендоржиев); *Иигэжэ тэрэ хэлэбэ бшуу даа!* (Д. Эрдынеев); *Үглөөдэр тэрэш ерэхэл даа! Харахалши даа! Ябал даа!*; 2) *тодо бэшэ түл. болон дайбар үгэнүүдтэй хэрэгл.* (*образует неопр. мест. и наречия*): *Юундэб даа Светлана Ринчиниие хайрлаадхиба* (С. Цырендоржиев); *Маталзаһан бэешни, хилэн харахан үһэншни танил дүтэ, хэзээни хэзээб даа үзэһэн мэтэ үзэгдөө* (Ц.-Д. Хамаев); **юундэб даа** ушар шалтагааниинь таагдаа, мэдэгдээгүй (почему-то): *Та хоёрые нүхэсэһэй гэжэ юундэб даа ходол хүсэнэб* (С. Цырендоржиев); **хаанаб даа** хаана һынь мэдэгдээгүй, аад, тухайламаар (где-то): *Хаанаб даа хүнүүд адуу туужа ябана хэбэртэй* (Б. Санжин, Б. Дандарон); **хэн бэ даа** хэн нэгэн, хэниинь мэдэгдээгүй (кто-то, некто): *Бударин гү, али хэн бэ даа: Зүүгээр, – зүүгээр ошогты! – гэжэ ганзагатай моридые хүтэлөөд, түрүүшээр ябаһан хүнүүдтэ ооглоно* (Д-Д. Дугаров).

ДАА II **1.** *түрүү үг., будд.* ехэ, дээдэ (большой, старший, высший): *…мүн баһа яряанай хэлэндэ «Бодгын хүреэ», «Даа хүреэ» гэжэ нэрлэгдэдэг юм һэн* (Х. Намсараев); **2.** *юум. н.* эм найруулга заадаг лама-багша (лама-учитель по медицине).

ДААБА *юум. н.* пумаажан бүд (хлопчатобумажная ткань, даба): *дааба тэрлиг*.

ДААБАРИ I *юум. н.* дүүргэхын түлөө үгтэһэн хэрэг (задание): *Эхэ оронойнгоо түлөө яһала оролдожо бэеэ харуулһан хүн хадатнай, энэ шухала даабариие танда найдаба гээшэбди* (Ц. Шагжин); **гэрэй даабари** һурагшын гү, али оюутанай хэшээлһээ гараад, гэртээ дүүргэхэ даабари (домашнее задание): *Дарима Бадуевна хүн бүхэнэйнь гэрэй даабариие яаралгүйхэн хаража, алдууень заһаха забһартаа ушар шалтагааниень ойлгуулаад үгэнэ* (М. Осодоев); **тусхай даабари** ямар нэгэ юумэндэ зорюулһан хэрэг (спецзадание): *Таниие тусхай даабаритайгаар иишэ эльгээгдэһэн гэжэ бидэндэ дуулгаа* (Б. Шойдоков); **аюултай даабари** гай оһол ушаруулмаар хэрэг (опасное задание): *Тон харюусалгатай, үшөө тон аюултай даабари дүүргэхэ болоходоо, Бабушкинай нэрэмжэтэ отрядта дайсанай хубсаһа үмдэхүүлдэг гуримтай юм* (Б. Шойдоков); **гар даабари** али нэгэн хүнэй түлөө үгэ үгэлгэ, гар даалга (поручительство); **даабари бэелүүлхэ** захиһан юумэ бэелүүлхэ

(выполнять задание): *Тэрэ хүгшэнэй даабари дүүргэн, нэгэ эрье хони баризжа гаргаад, хүгшэндэ хоол болгон үгэбэб* (Б.-Б. Намсарайн).

ДААБАРИ II *юум. н.* yhan dopohoo (*сөөрэм, гол, нуур г.м.*) сохилдог булаг (родник, подводный ключ): *Энэ горхоной оёороор олон даабари биш юм.*

ДААБАРИЛУУЛХА I *үйлэ үг., идх. залог* даабари үгэхэ, даалгаха, ямар нэгэн юумэ хэхыень уялгалха (давать задание, вменять в обязанность): *мал манаха гэжэ даабарилуулха*.

ДААБАРИЛУУЛХА II *үйлэ үг., идх. залог* хүнэй бэеын хүйтэ гү, али халуу урьяха (обдавать *холодом или жаром*): *Эжэлүүдгүй эдир аяншадай айдаһаниинь хүрэжэ, ара нюрга руунь хүйтэ даабарилуулан, жэхылгэхэдэл гэбэ* (Б. Мунгонов).

ДААБАРИЛХА I *үйлэ үг.* 1) бэеэ дээрээ, өөртөө даабари абаха (принимать на себя обязательства, отвечать *за что-л.*): *Бадма зуун эхэ хонинһоо зуун арбан хурьга абахаб гэжэ даабарилба*; 2) али нэгэн хүнэй түлөө үгөө үгэхэ, гар даалгалха (ручаться *за кого-л.*).

ДААБАРИЛХА II *үйлэ үг.* 1) нэбтэрхэ, мэлмэрэн бии болохо, гоожохо, һайраха (выступать капельками, течь): *Бааранхай гааһаяа зуугаад, хоёр жабжаараа шүлһэ даабарилуулан, Дондог тээшэ ... харана* (Х. Намсараев); 2) дааха, хүнэй бэеын хүйтэ гү, али халуу урьяха, уларилай хүйтөөр гү, али дулаан халуунаар үлеэхэ, хүйтэрхэ, дулаарха (обдавать холодом или жаром): *Малтагай ишгэжэ хэлэһые һанахадаа, айдаһаниинь хүрэнэ, нюрга руунь хүйтэ даабарилна* (М. Осодоев); *Сэлеэтэй сонхоор үдэшын һэбшээн урдан орожо, үдэртөө халашаһан гэр соо гансата һэрюу даабарилжа, аятай зохид болоно* (Б. Мунгонов).

ДААБАРИТА *тэмд. н.* даалгажа үгтэһэн (прикреплённый, заданный): *Тэдэнэр даабарита полиингоо таряае эрхим шанартайгаар боогоод колхознигуудай ажаллажа байһан полиин таряае боолсохоо ябаба* (Ж. Тумунов).

ДААБАРИТАЙ *тэмд. н.* даалгабаритай, даабари даажа абаһан (имеющий поручение, задание): *– Би географическа карта хэхэ гэһэн даабаритай хүн гээшэб!* (Д. Батожабай).

ДААБАРИША(Н) *юум. н.* хэлсээгээр хэгдэхэ хүдэлмэриие даажа абаһан хүн гү, али эмхи (подрядчик): *Шамайе хүүргэ барюулха даабаришан болгохом* (Ж. Тумунов).

ДААБАРЛИХА *үйлэ үг., хори* **даабарилха** II *хара.*

ДААБУУ *юум. н.* пумаажан бүд (хлопчатобумажная ткань): *Улаан даабуу хайшалжа, малгайнуудтаа шэдээд / Угтажа байһаниинь нютагай түүхэдэ бэшээтэй...* (Д. Улзытуев); *Дадаһан газарай даабуу зөөлэн, дадаагүй газарай торгон хатуу* (Оньһ. үг.).

ДААГАЛХА *үйлэ үг.* адуунай хоёр наһа гүйсэхэ, дааган болохо (превращаться в лончака).

ДААГАН *юум. н.* 1) хоёр наһа гүйсэһэн адуун (двухлетний жеребёнок, лончак): *Дааганууд урда урдаһаа хаража зогсон, толгойнуудаа һэлгэлдүүлээд, бэе бэеынгээ даахиие зулгаалсана* (Д.-Д. Дугаров); ◊ **даагаа һүүлдэхэ** илаха, шүүхэ, гарасалдаха (одолеть врага, победить): *Дайгаа даралсаад, даагаа һүүлдээд ерэтэрни, хайрата һайхан Балта таабай, адуун һүрэгыем харалсажа байгаарайгты* (М. Осодоев); **даага ташаха** даага дэллэхын тула шэхэнһээнь ба һүүлһээнь татажа унагааха (уронить двухлетнего жеребёнка); **даага далантай, буруу булшантай** тобир тарган, мяха маряатай (хорошо упитанный – *о скоте*): *Даагамнай далантай, буруумнай булшантай, тоо толгой хүсэд ондо орохонь гэжэ арад зон баяртай* (Б. Санжин, Б. Дандарон); **дааган шэхэн** дээрээ сагаан буурсагтай, хажуу таладаа нарин гонзогор набшаһатай, гашуубтар шүүһэтэй ургамал (щавель конский): *Урдань зунай сагта хүүгэд дааган шэхэ түүжэ эдидэг байгаа*; **алаг дааган** хүшэтэй ута хойто хүлтэй, ута һүүлтэй, тала губяар байратай хулганын түрэлэй мэрэдэг жэжэхэн амитан (тушканчик); **дааган буу** а) богони сэмгэтэй буу (карабин): *Дааган буумни, улай ехэтэй, олзотой, урагшатай буумни буугай хайрсаг соо байна бэзэ?* (С. Доржиев); б) оло һүрэдэг буу (пулемёт): *Воеводо Головинай сэрэг эдэнһээ түрүүн хүрэжэ ерээд, хадын ташаланда хоёр дааган буугаа тодхоод, өөһэдөө хадын боориин модон соогуур хорон, амадажа байһан юм шуу* (Б. Санжин, Б. Дандарон); 2) тоонын голһоо хоёр тээшэнь тоонын түхэреэндэ һуулгагдаһан модонууд (радиальные спицы верхнего круга юрты).

ДААГДАСАГҮЙ *тэмд. н.* сабшахада, отолходо гү, али хэршэхэ, зүһэхэдэ хэсүү, бүхэ, хатуу (трудно поддающийся резке, косьбе, рубке *и т.д.*): *Хүрин залааташ үлэн үбһэ ургадаг намагай ногоониинь хажуурта даагдасагүй, хүнэй хамаг тэнхээ барадагыень Шагдар мэдэхэ даа* (Д.-Д. Дугаров).

ДААГДАХА *үйлэ үг., хүлеэгд. залог* 1) үргэгдэхэ (подниматься): *Мэдээ алдажа бадайршаһан, өөрынь мэдэлһээ гаража, хүндэ болошоһон хүлынь арайхан даагдана* (Ч. Цыдендамбаев); **даагдахаар бэшэ** үргэхэдэ

хүндэ (неподъёмный): *Тэрэ хониие урид үргэхэдэнь хүнгэн байхадал гээ һэн, мүнөө улам бүри хүндэ болоходол гэнэ, саашаа ошохо бүреэ даагдахаар бэшэ болоно* (Ц.-Ж. Жимбиев); 2) диилэгдэхэ, дайрагдаха (быть подверженным *чему-л.*): *Хүйтэ нойтондо даагдахагүй, бүхэ, удаан саг соо хадагалагдадаг* (Буряад Үнэнһөө).

ДААГДАШАГҮЙ *тэмд. н.* 1) үргэжэ даахагүй хүндэ, үргэхөөр бэшэ (неподъёмный, тяжёлый): *Урдань церковиин шэрэм шүргэ бэшэ, харин дабагдашагүй үндэр, даагдашагүй зузаан хана, харайгдашагүй үргэн нүхэн байна ха юм* (Ч. Цыдендамбаев); 2) *шэлж.* дабагдашагүй (неодолимый): *Урлан бүтээгшэ Юрий Ендонович Мандагановта заримдаа даагдашагүй, дабагдашагүй мэтээр һанагдана гү, али ерээдүй руу ехэ эрмэлзэл үдэр бүриинь ажалые хүнгэдхэнэ гү?* (Буряад Үнэнһөө).

ДААГША *юум. н.* эрхилэгшэ, хүтэлбэрилэгшэ, хүтэлэгшэ, харюусалгата тушаалтан (заведующий, руководитель, ответственный): *Машинаар абаашаха асархадамнай саад даагша мүн хүмүүжүүлэгшэд бараг айлай хүбүүн гэжэ мэдэг* (Г.-Д. Дамбаев).

ДААДХАЛ *юум. н.* ами наһаяа, хуби заяагаа бусадай харюусалгада тушаалга, бэеэ даалгалга (страхование): *Харин манай «Россельхозбанкда» ами наһанай даадхал хэһэн зон 2,7 процентээр ишэ урьһаламжа абаха аргатай байна* (Б. Цырендоржиев); **гар даадхал** хэн нэгэнэй түлөө харюусалгата болохо, даажа абаха (поручительство).

ДААДХАХА *үйлэ у.* 1) *будд.* бурхан сахюусандаа, шүтөөндөө этигэн, үлзы хутаг хүсэжэ, алибаа харша юумэнһээ зайлуулахые гуйн зальбарха, даалгаха, захиха, хандиб үргэхэ (возлагать, поручать): *Майдариин хуралда даадхаба*; 2) хуули, дүримэй ёһоор тусхай эмхи зургаанда татабари түлэжэ ами наһаяа, эд зөөриеэ хохидолһоо аршалха (страховать).

ДААЛАГША *юум. н., баруун бур.* 1) мэдэлдэ байгша, мэдэлэй хүн (подчинённый); 2) удаадахи, хойто (следующий): *даалагша хүн.*

ДААЛГА: гар даалга *юум. н.* түлөөлэлгэ, алибаа хүнэй гү, али юумэнэй түлөө харюусалга, өөрынгөө харюусалгада абалга (поручительство): *Банкһаа мүнгэ урьһаар абахада, гурбан гар даалга хэрэгтэй.*

ДААЛГАБАРИ *юум. н.* 1) дүүргэхын түлөө үгтэһэн ямар нэгэн хэрэг, захяа, *депутадта, түлөөлэгшэдэ* (задание, наказ): *Тиигээд лэ һүүлдэнь Сада ахайн нэрэ нэрлээд, гүрэндэ тэды үхэр, тэды хони тушааха хатуу даалгабари үгтэбэ гэнэ* (Ц. Шагжин); **даалгабари дүүргэхэ** даалгагдаһан ажал, хэрэг бэелүүлхэ (выполнять задание): *Директорэйнгээ даалгабари дүүргээб, саашаа таанартай носолдожо байха тухамни үгы* (Б. Мунгонов); 2) уялга (обязанность): *түрүүлэгшын даалгабари дүүргэхэ.*

ДААЛГАБАРИТА *тэмд. н.* 1) харюусалгата (ответственный): *даалгабарита хүн;* 2) шалгалтын (контрольный); **даалгабарита тоонууд** шалгалтын тоонууд (контрольные цифры): *Буряад Уласай социально-экономическа хүгжэлтын даалгабарита тоонууд тодоруулагдаба* (Буряад Үнэнһөө).

ДААЛГАБАРИТАЙ *тэмд. н.* даабари даажа абаһан, уялгалагдаһан (имеющий поручения): *Өөр өөрын даалгабаритай бригадын гэшүүд сугларба.*

ДААЛГАГДАХА *үйлэ у., хүлеэгд. залог* үгтэхэ, даалгабарилагдаха (быть порученным, возлагаться): *Намда даалгагдаха үнеэдые эдэ үдэрнүүдтэ һааже байһанайтнай аша туһыень харюулха хүн бэзэб даа* (Ц.-Ж. Жимбиев).

ДААЛГАХА *үйлэ у., идх. залог* 1) уялгалха, даабарилха, даабари үгэхэ (поручать, задавать): *Дэмы энэ аюултай даабари дүүргэхыень даалгаба гээшэ гүб гэжэ Баторов һанаата болошобо* (Б. Шойдоков); **харюусалга даалгаха** хэн нэгэндэ харюусалга даалгаха (возложить ответственность); 2) хазажа диилэхэ, эритын отолжо, таһалжа, сабшажа шадаха (осилить *что-л.*, быть в состоянии откусить, отрезать, отрубить *и т.д.*): *Шара шүдэндөө һамараа яажашье даалгажа ядаба* (Ч. Цыдендамбаев); 3) мэдэрэгдэхэ, хүйтэ гү, али халуу урьяха, уларилай хүйтөөр гү, али дулаан халуунаар үлеэхэ, хүйтэрхэ, дулаарха (ощущаться, обдавать холодом или морозом): *Машинануудай таршаганаан, баһа гар хажуурнуудай забда залигүй шур-шар, шур-шар гэлдэжэ, айхабтар эршэмтэй хурсаар даалгаһан абяанууд дуулдана* (Х. Намсараев); **хүйтэ даалгаха** хүйтэ урьяха (холодить, обдавать холодом): *Шэлын оройһоо Шулуун хада элеэр харлан, һөөл зүһэ буруугаар, амаргал хүзүү руу хүйтэ даалган харагдана* (С. Цырендоржиев); 4) *барг.* булиха, диилэхэ (побеждать, одерживать верх): *Юрдөө шамаяал даалгахаб даа*.

ДААЛГАШАГҮЙ *тэмд. н.* дабагдашагүй, таһар татахада, отолходо гү, али хазахада диилдэшэгүй, бүхэ, шэлдэн (неподдающийся): *хутагада даалгашагүй хатуу модон.*

ДААЛИИХА *үйлэ у.* 1) хилайха (косить);

2) халашаха, һогтошохо (захмелеть, опьянеть): *даалиишоод һууха*.

ДААЛИМБА, **даалин 1.** *юум. н.* нэгэн зүйл хүбэн нэхэмэл бүд (далемба, *род хлопчатобумажной ткани*): *Даалимба хахалжа ядааша болоно: харагты, иимэ бүхэ бүд гэнэ гээшэ* (Ч. Цыдендамбаев); *Тиихэдэ нэгэ дэгэлэй гадар хушалта болохо эбхэмэл даалин 5–6 түхэригтэ байгаал даа* (Б.-Б. Намсарайн); **2.** *тэмд. н.* даалин бүдөөр оёһон (сшитый из далембы): *Тэрэнэй нюрга руу гоожоһон хүлһэн даалимба платиень нэбтэрүүлэн, хордохооно* (Г.-Д. Дамбаев); *Хуушан хүхэ даалин самсын ороор дабхарлажа, зүйжэ байжа, тэмээн утаһаар бээлэй оёжо һууна* (Х. Намсараев); **даалин тэрлиг** даалин бүдөөр оёһон, гэр тойрон ажалда үмдэхэ, мүн шадал багатай зоной үмдэдэг зунай дэгэл (халат из далембы): *Анган матаһан хүхэ даалин тэрлиг хэдэрһэн Аламжа гаража ерэбэ* (Д. Батожабай).

ДААЛСАХА *үйлэ үү., хамтадх. залог* харюусалга абалсаха (брать на себя *что-л.* вместе *с кем-л.*):

ДААЛТА *юум. н.* даабари, даалагабари, уялга (поручение, задание); **хүндэ даалтатан** *хууш.* 20-дохи зуунай 20-30-аад онуудаар хамтын ажахыда ороогүй ехэ алба татабарида ороһон дунда шадалтай, баян зон (твердозаданцы).

ДААЛТАТАЙ *тэмд. н.* даамаар, эдлэжэ диилэмээр, шадамаар, бэлэн (осиливаемый): – *Харин тиигэжэ һанаһан дээрэһээ эндэхи хоёр зуу гаран гектар сэбэр зөөлэн, даалтатай үбһэтэй газарые даалгажа, эдэнэй харюусалгада таһалжа үгэһэн байгаабди* (Х. Намсараев).

ДААЛУУ *юум. н., хууш.* 1) 2-һоо 12 хүрэтэр нүхэ гаргаһан, тэбхэр яһаар гү, али модоор хэгдэһэн нааданай дүрбэлжэн түхэлтэй 60 жэжэ хэрэгсэл (игральные кости); 2) мүн тиимэ наадан (игра в кости): *даалуугаар наадаха.*

ДААМ *юум. н.* 64 сагаан ба хара дүрбэлжэнһөө (али али талаһаа найма-найман тэбхэртэй) бүридэһэн хюлгэ дээрэ табижа наададаг наадан ба тэрэнэй хэрэгсэл (шашки): *Баруун тээнь улаан сэмбээр хушаатай ута стол дээгүүр газетэнүүд, шатар, даам, домино, пластинкануud табяатай* (Ц.-Ж. Жимбиев).

ДААМАЙ 1. *тэмд. н.* 1) намдуу, түбшэн түни, аалин аад, хүсэтэй (спокойный, кроткий, терпеливый): *... Бато Галсановичай намдуу, даамай үгэнүүд тэрэниие номгоруулжа, бэеэ бариба* (Д.-Д. Дугаров); *Энэ хадаа түбшэн даруу хүнэй түлэгтэй даамай шанар болоно бшуу* (А. Жамбалон); **даамай амгалан** намдуу, түбшэн түни (спокойный): *Юрэдөө, нэгэ муу юумэнэй гү, али баяр баясхалангай болохоо байгаа һаа. тэрэниие мэдэһэн юумэдэл, хүнэй сэдьхэл даруу гэхэ гү, али даамай амгалан болошоод байдаг гээшэ ха* (З. Гомбожабай); **даамай зан** тэсэбэритэй, бэеэ баридаг, хүлеэсэтэй зан (сдержанный характер): *Бадан шуухиран һанаа алдаад, шанга гэгшээр хашхаран, һүрэжэ бодон алдабашье, анханай хүлеэсэтэй, даамай зангаараа бэеэ баримжа, барагар шарайтай юумэ дуугай һууба* (Б. Санжин, Б. Дандарон); 2) оролдосотой, габшагы (кропотливый, усердный): *Даамай ажалшан, шанга хүдэлмэришэн байха зэргэтэйш* (С. Ангабаев); 3) ёһотой, сэнтэй, бад гэмэ (заметный, значительный, ощутимый): *Геологуудта бүри даамай хохидол ушаруулхые тиигээ гэжэ зариман тайлбарилна* (Д.-Д. Дугаров); 4) *хори* бата, бэхи, бүхэ, шэлдэн (крепкий, устойчивый): *Түргэн – түүхэй, удаан – даамай* (Оньһ. үү.); **2.** *наречи* мэдэрмээр, яһала, горитойгоор (заметно, значительно): *Далай тээһээ даамай хүйтөөр һэбшээлнэ* (С. Цырендоржиев); **даамай дулаан болохо** мэдэрмээр, эли дулаарха (заметно теплеть): *Һүүлэй хэдэн үдэр наранай шараса шангадажа, агаарай амисхал даамай дулаан болоно* (Ж. Тумунов).

ДААМАЙГААР *наречи* 1) ааляар, удаанаар, намдуугаар (спокойно, медленно): *Годлидол ута хүзүүнүүдынь урда зүг руу харбанхай, үзүүртээ һалаатаһан мантан томо далинуудынь наранай элшэ доро мүнгэлиг толоор ялалзан, намарай хүжүүн агаарые һэтэ сохин, аалиханаар, даамайгаар дэбинэд* (С. Цырендоржиев); 2) оролдосотойгоор (усердно, усиленно): *Хамагай урда, бултаниие түрүүлээд, Үхинхэн орожо, даасатай хурса хажууraa даамайгаар эдюулжэ эхилнэ* (Ч. Цыдендамбаев); 3) элеэр, тодоор, мэдэрмээр (заметно, значительно, ощутимо): *Иихэдээ һуужа оробо хаяа даа, холоһоо тэнгэри даамайгаар лүжэгэнэнэ* (Д.-Д. Дугаров).

ДААМАЙРХА *үйлэ үү.* шангарха, һүжэрхэ, хүйтэрхэ – *уларил тухай* (усиливаться – *о морозе*): *Тэдэнэй хотоһоо гараад, холошье ошоодүй ябатар жэжэхэн шэрүүн саһан орожо захалаад, улам даамайрһаар, саһан шуурган хүдэлбэ* (Б. Санжин, Б. Дандарон).

ДААМАЛ *юум. н.* 1) даабарилагша, захирагша, даадхагша (начальник, руководитель): *Бароной ами сахижа ябаһан солдадуудай даамал офицер орожо, морин улаа бэлэн болоо гэжэ Туваан хамбада*

мэдээсэбэ (Ж. Тумунов); 2) хүдэлмэри эрхилэгшэ, мэргэжэлтэ ажалшан, *илангаяа барилгада* (прораб): *...барилга хүүлэжэ байһан даамал Дармын Цэдэндэ хараалгажа, үйлэ майлаа гаргуулһан, хулууһан хабтагай-гаа асаржа үгөөгшэ һэн* (Б.-Б. Намсарайн).

ДААМГАЙ 1. *тэмд. н.* 1) алибаа юумэндэ тэсэмгэй, тэсэбэритэй, уужам дотортой, түб томоотой (терпеливый, необидчивый): *Буряад үүлтэрэй хонид хүйтэндэ даамгай*; 2) томоотой, түбшэн, даруу зантай (серьёзный, основательный): *... Шойдоной Дэлгэрэй хоолойгоо зорюута хашасагаан, даамгай удааханаар хэлэхэнь дуулдаба* (С. Цырендоржиев); **2.** *наречи* мэдэрмээр, яһала (ощутимо, заметно): *... хамар өөдэ сорьён, даамгайхан хадхажа, үдэшын эдеэлгэн тухайда яруулан һануулна* (Х. Намсараев).

ДААМДАХА *үйлэ у.* даам наадаха (играть в шашки): *Би дүүтэйгээ даамдааб.*

ДААМЖАРХА *үйлэ у.* 1) шангадаха, эршэдэхэ, һүжэрхэ – *үбшэн тухай* (усиливаться – *о болезни*): *Даамжархадаа тэдэ хоёр гар наанаһаа арсалдажа, абяаниинь тээ саанань байһан дасанда дуулдахаар болобо* (Д. Батожабай); *Саашаа энеэдэн даамжаран, хорогүй болон мүхэжэ, далим дээрэ гараба* (К. Цыденов); *Хүршымнай үбшэн даамжаржа, бүри муудаба*; 2) бодолгото болохо, бодолгодо хатаха (задуматься).

ДААМХАЙ I *тэмд. н.* тэсэбэритэй, даасатай, даданхай, шэрхи (терпеливый, выносливый): *Сибириин уларилда тааруулһан шэниисэ хүйтэндэ даамхай шанартай болодог.*

ДААМХАЙ II *юум. н., яряан.* даам наадында хайшаашье, ямаршье зайда ябаха эрхэтэй болоһон даам (дамка): *Даамхайгаараа бүхы шахуу даамуудыень абаба.*

ДААМША(Н) *юум. н.* даам наадагша хүн (шашист): *Табан шатаһаа бүридэһэн тулалдаануудта Буряадаймнай даамшад яһала амжалтатайгаар хабаадана* (Б. Балданов).

ДААН: даан-даан гэхэ *үйлэ у.* дэмы дэмы гэмэрхэ, пальпаха, томоотойгоор, бүдүүнээр дуугарха, абяа гараха (басить, ворчать): *Тэрээнэй арба дахиншье үгы болоходо, хори дахиншье бии болоходо, хэншье хохирхо юм даа, – гэжэ һалхи һүриһэн хабарай турлааг шэнгеэр даан-даан гэжэ һоглогошон һууна* (Х. Намсараев); *Эндэ тэндэ һүмэнүүдэй хонхо даан-даан гэлдэнэ* (Б. Санжин, Б. Дандарон).

ДААНГИ: бэеэ даанги, бэеэ даанхай *тэмд. н.* ондоо тээһээ мэдэлтэй бэшэ, сүлөөтэ (самостоятельный, свободный): *– Ямар нэгэн ехэ гүрэнтэй эб найрамдалай хэлсээ хэжэ, манай Түбэд гүрэн бэеэ даанги байдал олохо ёһотой! – гэжэ Туваан хамба аргаахан харюусаба* (Д. Батожабай); *Өөрөө бүрин эрхэтэ эзэн ноён, бэеэ даанхай феодал байхаһаань дээрэ юумэ үгыл* (Б. Санжин, Б. Дандарон).

ДААР: даар дархи *тэмд. н.* адар, дарьягар, дархагар, хэмгүй ехэ юумэнэй обоо собоо сомогдонхой, обоологдонхой (нагромождённый в беспорядке): *Тиимэһээ хубхай ехэ, даар дархи ашаа шэрэхэгүй, харин багашагшье һаа, зүгөөргүй жэнтэй, ехэ сэнтэй түхеэрэлгэ хэрэгтэй* (Д. Эрдынеев); *Ой тайгын хамаг бог хогууд хаана яана даар дархи болотороо обооролдон хэбтэнэд*; **даар дабали** (*гү, али* **дабали даар**) *барг.* барихаар бэшэ муухай (чрезмерно грязный): *Хоструунииньдаар дабали болошонхой*.

ДААРАД: даарад гэхэ *үйлэ у., видэй нэгэ түхэл* бага зэргэ даараха, бээрэхэ (зябнуть): *Даарад гээ юм һэн гү, али гэр тээшэ ябаха болоходоо гү, борогшомни бүри хүлөө урагшань татасатайгаар хатаршаба* (Ц.-Д. Хамаев).

ДААРАМХАЙ *тэмд. н.* бээрэг, бээрэмхэй (зябкий, не переносящий холода): *Ходо даараһаар хүн даарамхай болошодог юм.*

ДААРАНХАЙ *тэмд. н.* 1) бээрэһэн, хүйтэнһөө ядарһан (озябший): *Жабартай хүйтэн тэрэ үглөөгүүр дааранхай, гэдэһээ үлдэнхэй мал үнгэрэгшэ үдэрэйхиһөө үлүүгээр шуулдана* (Ч. Цыдендамбаев); *Тэнгэридэ дааранхай һаарал үүлэн хүбэнэ* (Х. Намсараев).

ДААРАХА *үйлэ у.* хүйтэнһөө зобохо, бээрэхэ (мёрзнуть): *Оюунын нюур шарай тугаар һая дааража, хүхэршоод ябаһан аад лэ, мүнөө шад улаан болошобо* (Ц.-Ж. Жимбиев); *Теэд ходо хүдэлэнгүй шахуу һуужа, табяад модо ябаад үзэл даа, даараагүйдөө даарахаш* (Ц.-Д. Хамаев); *Даараһан хүнөөр гал бү түлюулэ, үлдэһэн хүнөөр мяха бү шануула* (Оньһ. үг.); **даараха хүлдэхэ** хүйтэнһөө зобохо (мёрзнуть): *Механик хүбүүн хажуудахи сонхоороо булгтайн, даараха хүлдэхээшье мартажар-хёод, нюдэнэйнгөө уһататар урагшаа шэртэнэ* (Ц.-Ж. Жимбиев); **нэбтэ даараха** ехээр бээрэхэ (замерзать до костей): *Эдэ һанал бодолдоо хүлюулшэһэн юумэдэл, шала дээрэ хүдэлэнгүй һуухадаа, дотор хубсаһаяа нэбтэ дааража захалба* (Ц.-Ж. Жимбиев).

ДААРИ *юум. н.* арһанай үрэгдэжэ, нюлгарһан, шархатаһан газар, холодоһон (ссадина): *Хүл гараймни балсан һалажа, үлхөөтэй яһан үлөөд хэбтэнэм; альга*

һабараймни, нюрга ээмэймни зузаан даари зандаа үлөөд, дарсайлдажа байнал! (Д. Батожабай); **даари даахи** шарха, бусайдаһан үһэ ноохон, хүнэй гү, али амитанай зүдэрүү гадаа байдал, шарай (ссадины, колтуны): *Үглөөгүүр бодоходомнай, хүршэтэнэй хоройн тэг дунда даари даахиташаһан Янгарай бэе обойжо хэбтээ һэн* (С. Цырендоржиев); ◊ **даари болохо** хашарааха, шэлээрхүүлхэ (надоедать): *Хоёр шэхэнэйнгээ даари болотор агитаци шагнааб* (Ш. Бадлуев).

ДААРДАҺА(Н): даардаһан хүрэхэ *үйлэ у.* хүйтэ мэдэрхэ, халуурхада, хумхаархада хүйтэ дааха, дагжа һүрэхэ, шэшэрхэ (чувствовать лёгкий холод, знобить *при лихорадке*): *Үндэр тэнгэридэ мүшэд мүльһэнэй хэлтэрхэйнүүд мэтэ хүйтөөр, хурсаар ялалзана. Тэдэниие харахада зосоо дагжа һүрэн, даардаһан хүрэхэдэл гэнэ* (К. Цыденов).

ДААРИТАЙ *тэмд. н.* даари болоһон, үрэгдэжэ нюлгарһан, шархатаһан (натёртый): *Эдэ үгэнүүд Аламжын шэхэндэ дааритай мориндо эмээл тохоһон мэтэ үбшэнтэйгөөр дуулдаба* (Д. Батожабай); *... холонгир дааритай гараа баяртайгаар үгэжэрхинэ* (Х. Намсараев); *Зэмэтэй хүн зэртэлзэхэ, дааритай морин шарбалзаха* (Оньһ. у.).

ДААРИТАХА *үйлэ у.* дааритай болохо, үрэгдэжэ хатуу болохо (натираться, покрываться ссадинами): *Хонишон хүбүүн худэһэн бээлэйгээ үбэртэлжэ, дааритаһан дарьбагар гараараа хуурые абажа, ... хургаараа аалиханаар хүрэнэ* (Ц.-Ж. Жимбиев).

ДААСА *юум. н.* 1) дааха, үргэхэ шадабари, шадал (способность поднимать, грузоподъёмность): *БелАЗууд дааса ехэтэй машинануд юм*; 2) алибаа зэр зэмсэгэй юумэ отолхо гү, али сабшаха шадал, хурсань (годность для резки): *Арһа зүйхын тула дааса һайтай хутага хэрэгтэй*; 3) даруу зан, тэсэбэри, тэсэмгэй зан (сдержанность).

ДААСАТАЙ *тэмд. н.* 1) хүндэ ашаа дааха үргэхэ шадалтай (поднимающий, несущий много тяжести): *даасатай томо машинануд*; 2) отолжо, хазажа дааха шадалтай (способный резать, косить): *Хамагай урда, бултаниие түрүүлээд, Үхинхэн орожо, даасатай хурса хажуураа даамайгаар эдюулжэ эхилнэ* (Ч. Цыдендамбаев); 3) даруу, номгон зантай, тэсэмгэй, тэсэмгэйгээр угтажа абадаг, даамай, томоотой (сдержанный, терпеливый): *– Би өөрынгөө болоод, фронтдо ябаһан үбгэнэйнгөө нэрэһээ Советскэ Армидаа бэеэ хүсэһэн хоёр томо эрье бэлэглэнэб, – гэжэ даасатай шангаар хэлэбэ* (Ж. Тумунов); *Эрэ хүн даасатай, уужам дотортой хүн байха ёһотой*; 4) даамаар, тэсэмээр (приемлемый): *Шэнэ бэреэхэймнай аяг зангынь зөөлэн налгай, шэмэлэн гоожуулһан архишень уухада һэмүүхэн, даасатай хатуу байна даа, – гэжэ тэдэ хоёрынь урмашан һуужа уунад ха* (М. Осодоев); *Хубиин сэсэрлигэй түлбэри гүрэнэй сэсэрлигтэй адли болгооходонь, гэртэхиндэ даасатай болоо* (Э. Раднаев).

ДААХА *үйлэ у.* 1) юумэ үргэжэ шадаха, юумэ табихада, ашахада тогтоохо, шэрэжэ диилэхэ (быть в состоянии поднять, суметь удержать, осилить): *Дүү хүбүүниинь дүүрэн хүрзэтэй шорой арайшье гээжэ даажа, иишэ тиишээ тэмтэрэн, өөдэнь гаргажа хаяна* (Ц.-Ж. Жимбиев); **даажа ядаха** үргэжэ ядаха, арай гэжэ үргэхэ (быть не в состоянии поднять, едва поднимать): *Тэдэнэр асари хүндэ ашаагаа даажа ядаад, мээл энэ дороо унагаажа орхихонь гү гэхээр газарай нюруугаар шэрэсэлдэн зөөнэд* (Ц.-Ж. Жимбиев); 2) өөрынгөө харюусалгада абаха, өөр дээрээ абаха, ямар нэгэ ажал хэхэ, ябуулха (принимать под свою ответственность, на себя, выполнять *что-л.*, заниматься, ведать *чем-л.*): *Тиимэ дээрэһээ таанар даажа абаһан ажалаа һайнаар захадань хүргэхэ ёһотой байнат* (Х. Намсараев); **тушаал дааха** тушаал эзэлхэ (занимать должность): *Тушаал дааха гээшэмнай таһалгаһаашье болодог бэшэ, тэрээн соо һууһан хүнһөө болодог байха* (Ц. Шагжин); **бэеэ дааха** а) беэ бодхоожо шадаха, бодожо шадаха (поднимать себя): *Доржын хүлэй унтарха шархирхань нэгэ бага бараг боложо, газар дүнгэдэг, бэеэ даадаг боложо, байн хуушанайнгаа түхэлдэ ороно* (Ч. Цыдендамбаев); б) бэеэ мэдэхэ (быть самостоятельным): *Тиибэ яабашье нагаса эгэшынгээ тэдхэмжээр арбан класс дүүргэжэ, саашаа мүрөө хаража, бэеэ даажа, культурно-гэгээрэлэй һургуули түгэсхөө* (Ц.-Д. Хамаев); **гэмые бэедээ даажа абаха** гэмэгүй байгаад бэеэ гэмэтэйб гэжэ хэлэхэ (брать вину на себя): *Хэды тиибэшье һаань, нүхэрөө зэмэтэй болгохогүй гэжэ бүхы гэмыень Доржо өөрынгөө бэедэ даажа абаа бэлэй* (Ч. Цыдендамбаев); ◊ **гар дааха** өөрөө дүүргэхэ (лично выполнять): *Энэ Бата нэрэтын намда мүнөө намар хэхэ болоһон худэлмэридэ гар даажа, найдуулһанаа мэдэхэ хэрэгтэй* (Х. Намсараев); 3) тэсэхэ, тэсэжэ гараха (выдерживать, сносить, переносить): *Шаазгайтын һүзэгшэ үбгэд хүгшэд тэрэниие бултадаа хүндэлжэ, бүхы аашыень даагаад байдаг ха юм* (М. Осодоев); **ая дааха** тэсэхэ, тэсэжэ гараха (сносить, выносить): *Нюдаргын ая даахагүй эхэнэрнүүд намда хэрэггүй!..* (Д. Батожабай); **наада дааха** наадалуулха,

дороМжолуулха, энеэдэн болохо (сносить насмешки); **хүйтэ** (*гү, али* **һэрюу**) **дааха** хүйтэ урьяха (холодить, веять прохладой, знобить): *Тэдэ хоёр хүнэй харануул һүүдэр шэнги дүрсэнүүдэй харанхы руу хулжан орожо, харагдахаа болиһые һанахадаа, досоонь хүйтэ даажа зэбүүрнэ* (Ц. Дон); *Һэрюу даажа, нимгэн субатай би халта жэхэгэд гээд абанаб* (А. Жамбалдоржиев); **халуу дааха** халуудашаха, халуу урьяха (бросать в жар): *Тэргэ дээрэ һуумсаараа гансата һанаа сэдьхэлни амаржа, хамаг бэемни, илангаяа хүлнүүдни халуу даажа шархирба* (Ц. Шагжин); 4) диилэхэ, илаха, дараха (одолевать, побеждать): – *Тиимэ тарган һамгые үбшэн дааха юм аал?* (Ч. Цыдендамбаев); 5) отолхо, сабшаха (резать, рубить): *Убгэн наһан үндэр / Ульгэр жэшээ заадаг, / Хатуу булад хангир / Хадын шулуу даадаг* (Х. Намсараев); *...сарбаа һүхынгөө хурсаар даадагые ... хөөрэлдэжэ...* (Х. Намсараев).

ДААХИ *юум. н.* 1) нёдондоной гуужаһан ноохон, үһэн (свалявшаяся шерсть; линька): *Дааганууд урда урдаһаа хаража зогсон, толгойнуудаа һэлгэлдүүлээд, бэе бэеынгээ даахиие зулгаалсана* (Д.-Д. Дугаров); *Даахи доро хүлэг, дагадха доро хүбүүн* (Оньһ. үһ.); **даахи хөөбэр** (*гү, али* **ноохи**) нёдондоной гуужаһан ноохон (линька): *Үнгэржэ ерэхэдээ, даахи хөөбэртөө дарагдашаһан зольбо хара нохой гэнтэ даб гээд, тэрэ хүнэй мур дээгүүрээ һуйбадаад ябаһан ута оохортой сүүмхэһээнь зулгаалдажа, хоёр нюдаргын багтахаар нүхэ гаргажархиба* (Д. Батожабай); *Хонидой зариманиинь хайшалуулагданхай, нүгөөдүүлынь үбэлэйнгөө даахи ноохи һабануулан ябана* (Ч. Цыдендамбаев); **даахияа гээхэ** (*гү, али* **хяаха**) гуужаха, хөөбэриеэ гэхэ (линять); 2) *шэлж.* шэрэлдэһэн, шэрэлдэнги, бусайдаһан, һамнагдаагүй үһэн (спутавшиеся волосы); **даахи гаргаха** шэрэлдэһэн үһэ һамнаха (расчёсывать спутавшиеся волосы): *Басагамни, наашаа, даахяа гаргажа, үһэеэ һайханаар гүрээ*.

ДААХИЛХА *үйлэ үг.* даахи абаха (снимать линьку): *Даагаяа даахилба.*

ДААХИРХА *үйлэ үг.* 1) үбэлэй ноохо үһэнэй унахагүй, даахиин унангүй шэрэлдэхэ (залежать линьке, сваляться, запутаться): *Хүсэд унаагүй даахирһан зогдорынь, һээрэйнь үһэн шэшэрнэ* (Д.-Д. Дугаров); 2) *шэлж.* хүнэй толгойн үһэнэй шэрэлдэхэ, бусайдаха (спутываться – *о волосах*): *Үһэмни даахирба, һаамнаад үгыш.*

ДААХИТАЙ *тэмд. н.* гуужаһан, шэрэлдэһэн ноохотой (со свалявшейся шерстью): *Нэгэ даахитай муухан нохой хаанаһаашьеб даа бии болоод, хусажа эхилбэ* (Ц. Шагжин); ◊ **даахитай амитанда даараха гэжэ байхагүй** алдаха юумэн байхагүй (терять нечего): *Даахитай амитанда даараха гэжэ байхагүй юм гээд лэ эндэһээ тэрьедэе!* (Д. Батожабай).

ДААҺАН *юум. н.* **гааһан** *хара.*

ДААША *юум. н.* 1) ашалта, даалгабари, уялгата ажал (нагрузка): *Мяха шүлэнһөө, моһо зөөхэйһөө, хилээмэ талханһаа, бууза хуушуурһаа эхилээд, адагай захань һандали һуури хүрэтэрөө минии даашын хэрэг байгаа ха юм* (Б. Мунгонов); **дааша дабашагүй** тэсэшэгүй, тэсэхээр бэшэ (невыносимо): *Иигээд лэ нюдэнэйм урда нарата дэлхэй, инагайм һайхан шарай, уриханаар энеэбхилэн хараһан нюдэниинь хэтэ мүнхэдөө харагдахаяа болихонь гү гэһэн дааша дабашагүй хүндэ бодол тэрэнэй толгойдо ороодхибо* (Г.-Д. Дамбаев); 2) үргэмжэ, тэдхэмжэ (иждивение); 3) харюусалгада абтаһан юумэн (ответственность): *Үтэлһэн зон үхибүүдэйнгээ даашада ородог.*

ДААШАГҮЙ 1. *тэмд. н.* 1) үргэжэ даахагүй хүндэ, үргэхөөр бэшэ (неподъёмный, тяжёлый): *Далан хүнэй даашагүй данжан булад ташуурта*й (Аман зохёолһоо); *Бадма абгай һанаһан һарбайһан сагтаа нахиима хотоймо баян бүдүүн газарһаа даашагүй шүрэтэй, дабашагүй торготой бэриие үглөө мүнөө абаад лэ ерэнэ бээ!* (Х. Намсараев); 2) бэелүүлэгдэшэгүй, хүндэ хүшэр (невыполнимый, непосильный): *Энэ хадаа миниі даашагүй хэрэг гээшэ гээ үнэн сэхээр ойлгоһон байгааб* (Ч. Цыдендамбаев); **2.** *наречи* тон, угаа, тэсэшэгүй – *алибаа хүндэ хүшэр юумэн тухай* (очень, чрезвычайно, невыносимо): *Толгойнь даашагүй хүндэ, уһа юулэжэрхиһэн мэтэ зантагар, бүхы бэень лаг шабар хүшэшэнхэй байба* (К. Цыденов).

ДААШАХА: **хүйтэ** (*гү, али* **халуу**) **даашаха** *үйлэ үг., видэй нэгэ түхэл* хүйтэ гү, али халуу урьяшаха (обдать холодом *или* жаром): *Дугарай нюурынь халуу бусалжа, нюрга уруунь абаахайн гүйһэндэл, хүйтэ даашаба* (Ц.-Д. Хамаев).

ДААШЫН *тэмд. н.* үргэмжын, тэдхэмжын, тэжээлэй (иждивенческий, на иждивении): *Даашын хүн эдеэнэй дарамта.*

ДААЯА(**Н**) *юум. н.* олон зоной гү, али амитадай зай забһаргүйгөөр нэгэ жэгдээр абяа гаралга (равномерное гудение, гомон): *Зоной сугларһан газарһаа дааяан дүүеэн соностоно.*

ДААЯХА *үйлэ үг.* 1) нэгэ жэгдээр абяа гараха (равномерно гудеть): *Хуһанда һууһан борбилоонууд ямар нэгэн команда дуулаһан*

юумэндэл нэгэ доро дааяшабад; 2) далита хорхой шумуулнуудай һиинаха, гүнгэнэхэ (жужжать – *о летучих насекомых*): *Сэсэгһээ сэсэгтэ ниидэһэн зүгынүүдэй дааяха элеэр дуулдана.*

ДАБ: **даб гэхэ** *үйлэ у.* шүүд хүдэлхэ, халта алхаха (порываться, кидаться, рваться): *Баруун гар тээшээ годирһон коридор руу даб гэхэдэнь, нюдэндөө шэлтэй, сагаан халаадтай, маряатайшаг хара буряад эхэнэр урдаһаань ябажа ябаба* (Б. Мунгонов); **даб гэһээр** (*гү, али* **гэн**) тэрэ дороо, гансата (внезапно, сразу): *Нэрэтэ зайһамни, даб гэһээр мүнөө гаргажа эдихыемни нэгэ һайн хони намдаа үгэжэ хайрлаха болоо гээшэлта* (Х. Намсараев); *Даб гэн бодошохо гэжэ һанабашье, бодожо шадахагүй байба* (Ц. Дон); **даб дээрэ** мүнөө, энэ сагтаа, ойро зуура (пока, не сразу): *Һүниингөө ябадал тухай даб дээрэ шэхэтэйшье хүндэ хэлэхэгүй гэжэ Батуухатайгаа хэлсээд лэ, гэр гэртээ тарабабди* (Ц. Шагжин); **даб-даб ябаха** маряатай хүнэй хүндөөр гэшхэлэн ябаха (топать, ходить – *о грузном человеке*): *Бүхэли үдэртөө газаа досоогуур даб-даб гэжэ гарабаб*.

ДАБААЛХА *үйлэ у.* дабаа гаталха, дабаан дээрэ гараха (подниматься на перевал): *Наян Наваада үнэншэжэ, наян дабаа дабаалааб, / Нягта арюун газар бэдэржэ, олон байдал үзөөб* (А. Уланов).

ДАБАА(**Н**) *юум. н.* 1) хүтэл, хоёр үндэрэй хоорондуурхи дээгүүрээ харгытай, налуу газар, нахид (перевал): *Галуута нуурай зүүн урдуурнь Даргашын дабаан гэжэ үргэлжэ хонгор ухаа гүбээнүүд дабхартан харагдана* (Х. Намсараев); *Хаана холын хизаарта / Хадын дабаан матарна* (Д. Улзытуев); 2) *шэлж.* түбэг, һаалта, бэрхэшээл (препятствие, трудность): *Хуби заяагаа дахин шэнээр харааш, / Илалтын олон дабаа илажа дабааш…* (Х. Намсараев); ◊ **далан дабаа гаталха** олон тоото хүндэ хүшэр юумэ гаталха, тэсэжэ гараха (преодолевать трудности, испытать многое): *Тэдэнэр арайхан гэжэ ябага нюсэгөөр, далан дабаа гаталжа, эрдэм номдо һурахаяа, арад зондоо туһа хэхээ шармайна* (Ч. Цыдендамбаев); 3) *шэлж.* наһанай шухала үе шата (значимая веха жизни): *Мүнөө һаншаг сайһан үндэрэй дабаан дээрэһээ хараад, сасуулаад үзэхэдэмни, ямар жаргалтай таталюургүй хаһа һэм даа!* (Д. Дылгыров); *Ажабайдалай дабаан өөдэ гарахадам, олон бэрхэшээлнүүд ушардаг, тон хүндэ байдалда ороходоо, абамни, шамайгаа һанан, мүн эжынгээ аша туһые һанан, гурбан дабхар хүсэ орожо, эрэлхэгээр далияа дэбидэгби* (Ц.-Д. Хамаев); **наһанай дабаа дабаха** тэбхэр ой хүрэхэ, жара, дала, ерэ, зуу наһа наһалха (перевалить за.., *например, шестьдесят – о возрасте*): *Хэды майб даа, наянайнгаа дабаа дабаа* (С. Цырендоржиев).

ДАБААТАЙ *тэмд. н.* дээгүүрнь гаталжа гарамаар нахидтай, хүтэлтэй, гүбэгэр (имеющий перевал, гористый): *Боомдо тулгаһан буламтай, / Буламһаа сааша дабаатай, / Хялын эхинэй Шулуутай* (Б.-Б. Намсарайн).

ДАБАГАР *тэмд. н.* гүбэгэр, бүдүүбтэр, зузаабтар (утолщённый): *Дабагар орёолтотой мүнгэ гаргаад табиба*.

ДАБАГДАМА, дабагдамаар *тэмд. н.* дабахаар, гаталхаар (преодолимый, переходимый): *Залуу ябахада, бүхы юумэн дабагдамаар һанагдаха юм.*

ДАБАГДАХА *үйлэ у., хүлеэгд. залог* 1) үнгэрхэ, гаталагдаха (быть пройденным): *Тиигэжэ хөөрэлдэһөөр ябатарнай, хоёр-гурба гүбээ дабагдажа, үргэн ехэ хотон айл харагдаба* (Б.-Б. Намсарайн); 2) *шэлж.* гаталагдаха, диилэгдэхэ (преодолеваться – *о трудностях*): *… абаһан уялгануудаа болзорһоонь урид дүүргэхын түлөө оролдоод байбалнь, ямарханшье хүшэр дабаан дабагдаха, амжалта бүри ехээр туйлагдаха гэжэ мэдэхээр* (Д. Эрдынеев).

ДАБАГДАШАГҮЙ *тэмд. н.* даахаар, гаталхаар бэшэ (непреодолимый, неподдающийся): *Тиигэһээр хабшалай эрид хажуунууд бүри үндэр, дабагдашагүй шэнги боложо, харгынь зүргэ боложо, заха, хизаарынь балартана янзатай* (Ц. Цырендоржиев); **дабагдашагүй намаг** гаталхаар бэшэ намаг (непроходимое болото): *Энэмнай ямар бэ даа дабагдашагүй намаг, оёоргүй татуур болошоно* (Ц. Цырендоржиев); **дабагдашагүй зориг** хатуу зориг (несгибаемая воля): *Дабагдашагүй зориг, далайшагүй нангин хүсэлтэй / Далтиршагүй эрэлхэг зэбсэгтэ хүсэтэй* (Д. Улзытуев).

ДАБАЙЛГАХА *үйлэ у., идх. залог* бүдүүн, томо болгохо (утолщать).

ДАБАЙХА *үйлэ у.* томо, бүдүүн байха, томоор, бүдүүгээр харагдаха (быть утолщённым): *Үсэгэлдэр табигдаһан һүри холоһоо дабайжа харагдана.*

ДАБАЛГА *юум. н.* 1) гаталалга, дабан гаралга (преодоление, переход): *Дабаа дабалга дээрэ ерээд мориниинь урагшаа даб гэхэеэ болишобо*; **хилэ дабалга** хилэ гаралга (переход границы); 2) *шэлж.* дабшалга, туйлалга (достижение); 3) долгин (волна): *Гэнтэ нэгэ айхабтар хүсэтэй бүлэг дабалга ерэжэ, Цыремпил жолоогоо шанга барижа*

һайн бууралайнгаа дэлһэндэ бажуулдашоо һэн (Х. Намсараев).

ДАБАЛГАТАХА *үйлэ у.* дабхасан, дээрэ дээрэһээн ерэхэ (идти волнами, один за другим): *…ехэл игсуун минутанууд хойно хойноһоон дабалгатан ерэжэ, айхабтар дошхон үерэй уһан шэнгеэр эбхэрэн, бүришье гүнзэгыржэ байна хэбэртэй* (Х. Намсараев).

ДАБАЛГАТУУЛХА *үйлэ у.* ехээр долгилуулха (волновать – *о море*): *Баатар ёһоор мордожо, / Далайе дабалгатуулжа…* (Үльгэрһөө).

ДАБАЛТА *юум. н.* туйлалта, дабшалта, дэбжэлтэ (достижение, сдвиг): *Экзаменаа тушаажа, удаадахи дабалтаяа гарабабди.*

ДАБАМГАЙ *тэмд. н.* дабамаар, гаталмаар (преодолимый): *Дабамгай үндэрнүүд урдатнай байха гэжэ найдалтагүй.*

ДАБАНАХА: дабанаад һалахагүй *үйлэ у.* хашартар хэлэхэ, дааяха дүүехэ (прокричать все уши): *Ухаа заанан ноёд һайд дабанаад һалахагүй* (Теледамжуулгаһаа).

ДАБАХА *үйлэ у.* 1) үнгэрхэ, саанань гараха, гаталха (переходить, переваливать *через перевал и пр.*): *Дабаанай хэдэн хүтэл дабаад, нэгэ хабшууда орожо ерэбэ* (В. Гармаев); *Дайсанай түрүү линиие дабажа гараад, дайлан абаад, тогтон торонгүй, саашаа дабшанабди* (Б. Мунгонов); **дабаа дабаха** дабаанай оройе үнгэрхэ, саанань гараха (перевалить через перевал): *Уданшьегүй эдэнэр, нарһа модотой ой соогуур дугшуулжа, элһэтэй харгыгаар дабаа дабана* (Ч. Цыдендамбаев); **наһанай дабаа дабаха** түхэреэн ой хүрэхэ (*50, 60, 70, 80, 90, 100 г.м.*): *Апрелиин 30-да дала наһанайнгаа дабаа дабан, ойн баяраа угтаха түсэбтэйб* (Б. Орбодоева); 2) диилэхэ, булиха, тэсэхэ, дааха (побеждать, преодолевать, осиливать): *– Минии дабажа гараһан бүхэшүүлые дабаад ерэхэдэнь болохо!* (Д. Батожабай); *Тиихэдэхи үер тухай, яажа тэрэ үерые дабаһан тухайнь, энэ үерые яажа өөһэдөө дабажа байһанаа баһа бодоно* (С. Ангабаев); **бэрхэшээлнүүдые дабаха** хэсүү байдалһаа гараха, хахасаха, мултарха (преодолевать трудности): *Теэд баран бэрхэшээлнүүдые дабажа, ерээдүйе дүтэлүүлэлсэхэ һэм гэхэдээ, нюуртай, үгэ бүхэнишнь үнэтэй сэнтэй байха ха юм* (М. Осодоев); **үбэлые дабажа гараха** үбэлжэхэ, үбэлые үнгэргэхэ (перезимовать): *Нилээдгүй шүүрэжэ, мяха маряагаа гээжэ ондо ороо, хүйтэн шэрүүн, ута удаан үбэлые ехэл тэсэнгеэр дабажа гараа ха юм даа* (Б. Мунгонов); **дайн дажарые дабаха** дайнһаа амиды бусажа ерэхэ (пройти войну): *Дайн дажарыешье ехэ талаантайгаар дабажа гараа* (Б. Мунгонов); 3) эбдэхэ (нарушать, преступать): *Тэндэ байһан хэдэн хүбүүд Цыремпилые үмөөрхэ хайрлаха байбашье, гулваагай захиралтые дабаха аргагүй байһандаа угзашан байнад* (Х. Намсараев).

ДАБАШАГҮЙ *тэмд. н.* гаталшагүй, гаталжа гарахаар бэшэ, үндэр (непреодолимый): *Тэдэнэй хоорондо бодошоһон энэ хии, тиигэбэшье дабашагүй ханые мүнөө тэрэ бүхы сэдьхэлээрээ, бүхы бэеэрээ мэдэрэн һууба* (К. Цыденов).

ДАБЖАА *тэмд. н.* һонхилгон, тэнхээгүй, нарданги (хилый – *о ребёнке, молодняке скота*): *Хабарай хагсууда ядаһан хэдэн дабжаа тугад хашаа түшэхэһөө наагуур байнад.*

ДАБЖААРХА *үйлэ у.* тэнхээгүйдэхэ, нардаха, дабжаа болохо (бать хилым, недоразвитым): *Эхэдээ голуулһан хурьгад удангүй дабжаардаг юм.*

ДАБЖАГАНАХА *үйлэ у.* 1) хабжаганаха (стучать зубами): *Бороондо ебтэ сохюулһан үхибүүд дабжаганалдан һуунад*; 2) зай забһаргүй дуугарха, даржаганаха (тараторить): *Наймаанда һуугаашад дарья табилдан дабжагананад.*

ДАБЖАД *юум. н.* дээрэнь гунгарбаа табихаар түхеэрэгдэһэн, саада таладаа хоёр хүлтэй, урда талань гунгарбаанаа табсантан үлүү гараад, һугалгын саада эрмэг дээрэ табигдаад байдаг түхеэрэлгэ (подставка под божницу на двух ножках, опирающаяся передним выступом о край столика).

ДАБИГАНАХА *үйлэ у.* 1) хабжаганаха (стучать зубами); 2) иишэ тиишээ хүдэлхэ, дохисогоохо (вертеться, юлить): *Толгойгоо дабиганаулан, һүүлээ шарбажа, сарынь ябадалаа түргэдүүлнэгүй* (Д. Батожабай).

ДАБИНАХА *үйлэ у., алайр* 1) хоб шэрэхэ дуратай байха (любить сплетничать); 2) гэмэрхэ, гэмшэхэ (брюзжать): *Дабинаха дуратайшуул өөрынхиеэ алдадаггүй.*

ДАБИНУУР *юум. н.* гэмэргэн хүн (брюзга): *Дабинуур хүн хашартай байдаг.*

ДАБИРХАЙ 1. *юум. н.* 1) шэлбүүһэтэ, мүн бусадшье мододой нилдагар, няалдангир шүүһэн (древесная смола): *Һүртэ шара сааһанай һүүлээр газар дайда дүүрэн сээжээрээ амилжа, халуун наранда дулаасаһан нарһад дабирхай бушхатараа найгана* (Ч. Цыдендамбаев); **дабирхай нэрэгшэ** шэлбүүһэтэ модоной шүүһэ халаажа гаргадаг, эд болгодог хүн (смолокур); ◊ **гал дээрэ дабирхай нэмэхэ** (*гү, али* **адхаха**) юумэнэй байдал һүрөөдүүлхэ, һүжэрүүлхэ (≈

подливать масла в огонь): *Угайдхадаа энээн тухайда эжынь ганиран донгодожо, гал дээрэ дабирхай нэмэлсэнэ бшуу* (М. Осодоев); **дабирхай халаха** а) үшөө архи уухаяа һанаха (захотеть ещё выпить): *Харин иигэжэ байһаар дахин дабирхайгаа халашахамнай ха, ойро дээрэһээ болиё…* (Х. Намсараев); б) ямар нэгэн юумэндэ дашуурха (увлекаться сильно каким-л. процессом, делом): *Зай, хүрэг даа. Дабирхайм халаад, арай ехэдүүлэн алдаба хаб. Үнэндөө хэлэхэ юумэн үшөө бши һэн* (Ж. Балданжабон); 2) модонһоо тусхай аргаар абтадаг тоһолиг зүйл, тэргын гол мэтые тоһододог, шарха, шулгархайда түрхидэг (дёготь): *Мүрөө холоһон морин, дабирхай түрхингүй, хуурайгаар шэрэһэн тэргэ, таһалаад хаяжархиһан аргамжа, хазаар гэхэ мэтэ һанагдажа, олоной юумэндэ эзэн мэтээр хандаха хадагалха хүн үгы байна гэжэ шүүмжэлэн бодоно* (Ц. Дон); ◊ **далай дабирхай** ехэ, элбэг (обильный): *Хэды тиигэжэ хүдөөдэ байдаг болобошье, наһан соогоо шахуу суглуулһан далай дабирхай шэнги һүрэг ехэ зөөриеэ эндэһээ хүдэлгөөгүй* (Х. Намсараев); **2.** *тэмд. н.* 1) нилдагар, няалдангир шүүһэтэй (смолистый): *дабирхай түлеэн*; 2) дабирхай шэнги хара үнгэтэй (смоляной, как дёготь): *Дабирхай хара үүлэн дахии һарые залгижа, газар харанхы хара нүхэн болошоо һэн* (Д. Батожабай); 3) *эхир., шэлж.* хашарган (надоедливый): *Хүндэ дабирхай бү болол даа саашаа.*

ДАБИРХАЙДАХА үйлэ үү. дабирхай түрхихэ, дабирхайгаар тоһодохо (смолить, смазывать дёгтем): *Тиин балгаахаһаа хүнэгтэй дабирхай гаргажа, тэргэнэй голые ялайшатарнь дабирхайдаад, мөөрнүүдыень удаа дараалан углажа, эрьеэшүүлээд үзэбэ* (М. Осодоев).

ДАБИРХАЙТАЙ *тэмд. н.* шэлбүүһэтэ, мүн бусадшье мододой нилдагар, няалдангир шүүһэ ехэтэй (смолистый): *Дабирхайтай нарһан түлеэн урматайгаар носоно, ошо һүрэнэ, бижаганана* (Ц. Дон).

ДАБСАГ *юум. н., баруун бур.* сууха (мочевой пузырь).

ДАБТАГДАСА *юум. н.* шэрээдэсэ, дабтажа боломоор шэнжэ (ковкость): *Туулганай дабтагдаса түмэрэйхиһөө нилээд дээгүүр юм.*

ДАБТАГДАСАТАЙ *тэмд. н.* шэрээдэсэтэй, дабтажа боломоор (ковкий).

ДАБТАГДАХА I *үйлэ у., хүлеэгд. залог* дахяад хэгдэхэ (повторяться): *Басаганайнь хуби заяанда өөрынь эндүү дабтагдахань гээшэ гү?* (С. Цырендоржиев).

ДАБТАГДАХА II *үйлэ у., хүлеэгд. залог* түмэрлиг бодосуудай алха, балтаар сохигдожо буйлуулагдаха, шэрээгдэхэ (коваться, клепаться): *Александр Радищевай үгэнүүд улайтараа дабтагдаһан хурса үзүүртэй жаданууд шэнги* (Ч. Цыдендамбаев).

ДАБТАГДАШАГҮЙ I *тэмд. н.* 1) дабтахын аргагүй, дахин ушархагүй, шухаг, гаргуу, гайхамшаг (неповторимый, исключительный): *Жэгтэйхэн даа хүн бүхэнэй дабтагдашагүй, ондо ондоохон хуби заяан, табисуур, ажабайдал* (Д. Цыбенова).

ДАБТАГДАШАГҮЙ II *тэмд. н.* шэрээгдэхэгүй, шэрээхэдэ хүшэр, хатуу (не поддающийся ковке): *дабтагдашагүй булад түмэр*.

ДАБТАГША *юум. н.* дуряан хэлэдэг, алибаа юумэ хэдэг хүн гү, али оньһон (повторитель).

ДАБТАЛГА *юум. н.* 1) үзэһэнөө һанаандаа тогтоон абахын тула дахинаа хэгдэһэн үйлэ, ябуулга (повторение): *Дабталга болоходонь, багшынгаа зааһаар тэрэ зандань дарьяса хэлээд үгэхэдэнь суг һурадаг үетэнһөөнь байтагай, үзэхые үзэһэн багшанар гайхалсадаг байгаа* (Ц.-Д. Хамаев); 2) дуунай дабтагдажа дуулагдадаг хуби (припев): *Басаган дуунайнгаа дабталга уянгатуулан таталуулна*; 3) *уран зох.* уран шүлэгтэ нэгэ үгэеэ хоёр дахин дабтажа хэлэхэ уран арга, «хошоодлон хэлэлгэ» (повтор): *Д. Дамбаев анафорическа дабталгын аргые тон һайнаар шудалжа, шүлэгүүдтээ угаа мэргэнээр хэрэглэжэ шадаа гээшэ* (Л. Шагдаров); 5) шэрээлгэ, түмэрлиг бодосые алха, балтаар сохижо буйлуулга (ковка): *Дабталгаарынь дархыень мэдэ, шанараарынь шадалыень мэдэ* (Оньһ. үү.); **хажуур дабталга** хажуурай эри дүшэ дээрэ табижа, тусхай алхаар сохин заһалга (отбивка – *о косе*): *Хажуур дабталга яһала нарин ажал юм.*

ДАБТАМАЛ *тэмд. н.* 1) дахяад болоһон, дахяад хэгдэһэн (повторный); 2) түмэрлиг бодосуудые алха, балтаар сохижо буйлуулһан, дабтажа хэһэн, шэрээгдэһэн, дүшэ дээрэ табижа, тусхай алхаар сохижо хурсадхан заһагдаһан (кованый, отбитый, правленый): *Дабтамал мүнгэн һэлмын эршээр / Дайсанай толгой хирган дуунаад, / Дайдадаа түргэн бусан ерэхэдэм, / Дайнайм илалтын баяр дуулахаш* (Х. Намсараев).

ДАБТАР *юум. н., хори* набтар шэрээ (маленький столик): *Хүн бүхэн тагшатай мяха табяатай дабтарай саана һууна*.

ДАБТАСА *юум. н.* **дабтагдаса** *хара.*

ДАБТАХА I *үйлэ у.* 1) дахяад хэхэ, үйлэдэхэ (повторять, делать *что-л.* повторно); **дабтажа уншаха** дахин уншаха (перечитывать): *Тэндэ үлдэһэн нүхэдынь, уулзаха гэһэн*

аад, уулзажа шадангүй ерэһэн хүнүүдынь, бэшэхыень бэшэһэн аад, эльгээхэеэ мартаһан бэшэгүүдынь, дабтажа уншаха гэһэн номуудынь һанагдана (Ч. Цыдендамбаев); **дабтан дабтан хөөрэлдэхэ** нэгэл юумэнэй тухай хөөрэлдэжэ байха (говорить об одном и том же): *Үхэрөө худаг тээшэ тууха залаха зуураа һамбаатай хүгшэд һамгад мүнөө үдэр дуулдаһан һониниие дабтан дабтан хөөрэлдэнэ* (Ц. Дон); 2) дахижа хэлэхэ, хүнэй хэлэһые дуряан хэлэхэ (повторять, твердить): *Теэд юундэ уулзаагүйбта, юундэ ишгээбта гэжэ байжа нэтэрүүгээр үнөөхил асуудалаа хэдыдэхеэ дабтахаяа шиидэнгүй абяагүй һуунаб* (А. Жамбалдоржиев); *Тиигээд лэ Сэндэмэ Тамарын хөөрөөе дабтаба* (С. Цырендоржиев); *Тэрэнэй удаа Монгол ороной дууша Жаргалсайханай «Аншуудай дууе» хамтадаа дабтабад* (Ц.-Ж. Жимбиев).

ДАБТАХА II *үйлэ у.* шэрээхэ, түмэрлиг бодосуудые алха балтаар сохижо буйлуулха (ковать, отбивать, править): *Булад хажуураа ялайшатарнь дабтаад, һарабшынгаа тээнгиһээ үлгэнхэй, ногооной хүсэд эдеэшээд, буурсагаа сасахыень тэсэмгэй хүлеэнэ бшуу* (М. Осодоев).

ДАБТУУЛХА I *үйлэ у., идх. залог* дахяад хэхыень баадхаха (заставлять *или* велеть повторить): *Урдаа бариһан хуудаһаяа / Уншангүйгөөр хэлэхэдэм, / Дахин дахин дабтуулжа / Хүхин хүхин һуудаг һэн* (Д. Улзытуев).

ДАБТУУЛХА II *үйлэ у., идх. залог* түмэрлиг бодосуудые алха балтаар сохижо буйлуулхые баадхаха (заставлять *или* велеть, просить ковать, отбивать): *– Шамда хажуураа дабтуулха һанаамни байгаад, хэлэхээ зүрхэлдэггүй, ондоо хүбүүдтэ үгэдэг һэм* (Д.-Д. Дугаров).

ДАБХАГАР *тэмд. н.* 1) зузаан, обогор, олон дабхар, бүдүүн, *үсөөн* тарган (толстый): *дабхагар олбог дээрэ һууха*; 2) адар, босхи, ласхагар (неуклюжий, неповоротливый): *Эгээн хүндэ шэгнүүрэй бүхэ барилдаашад дабхагар томонуудаар харагдаха юм.*

ДАБХАР 1. *юум. н.* үндэр байшангуудай үе хуби, дээрэ дээрээ табигдаһан юумэн (этаж, слой, ряд): *Юрэ энэ гэрэй урданайнь дабхарые, тиигээд яаралаар шада яда баригдаһан дээдэ дабхарые харахада, энеэдэһэ хүрэмөөр* (Ч. Цыдендамбаев); *Энэ үедэ Гавриил бэшэг бэшэжэ, хэдэн дабхар сааһаар орёогоод үгэнэ* (Х. Намсараев); **2.** *тэмд. н.* 1) дээрэ дээрэһээн табигдаһан, үетэһэн, хоёр гү, али хэдэн үе хубиһаа бүридэһэн (двойной, сложенный в несколько рядов, многорядный): *«Давай!» гээд лэ, дахин татахатайнь адли дабхар аргамжань таһаржа, һаалишад хэдэн тээшээ сасаран, оро бодогүй унашабад* (Ц.-Ж. Жимбиев); **ганса дабхар гэр** нэгэ дабхартай гэр (одноэтажный дом, одноэтажка): *Харгын захаар һубарилдашаһан ганса дабхар гэрнүүд, тэрэнэй үүдээр хасараа будаһан басагадай булгагашалдахань харагдана* (Д. Батожабай); **дабхар үргэн** хэмгүй маряажаһан хүнэй үргэн доро ургажа эбхэлеэтэһэн өөхэн (двойной подбородок); **дабхар хүсэтэйгөөр** бүри шангаар, хүсэеэ хоёр дахин нэмэн (с удвоенной силой): *Гал түймэр дабхар хүсэтэйгөөр хүүежэ, энэ харатай хүндэ ажалаа түргэн түгэсхэхэ гэһэндэл, гэрэй үлэгдэлнүүдтэ улам хомхойгоор добтолбо* (Б. Мунгонов); **дабхар амата** дээрэ дээрээ табигдаһан хоёр сэмгэтэй агнуурийн буу (двуствольное ружье с вертикальным расположением стволов): *Алексей хоёр һүрэдэг дабхар аматаа баруун һугадаа хабшууланхай…* (С. Доржиев); **дабхар түрэсэтэй** зээлеэр абаһанаа хоёр нугалаад бусаахаар эрилтэтэй (с двойным процентом): *– Таанадта үрэхэ талхан бии. Зүгөөр хоёр дабхар түрэсэтэй* (Ч. Цыдендамбаев); **гурбан дабхар аша** гурба нугалһан нэмэри олзо, хонжообори (тройная выгода): *Охин тайшаа энэ хэрэгһээ гурбан дабхар аша туһа абаха гэһэн байгаа* (Б. Санжин, Б. Дандарон); ◊ **дабхар дархи** обоо хүбөө сомогдоһон, дээрэ дээрээ табигдаһан, ашагдаһан (наложенный друг на друга, наваленный, нагруженный): *Дабхар дархи ашаагаа / Даажа ядан бүншэнэгүй. / Һүмбэр Хангайн дабаан дээр / Һүүлшынхиеэ амилба* (Д. Улзытуев); ◊ **далан дабхар** олон үе хубитай (многослойный): *Тэрэнэй газаахинь хара үнгэтэй, далан дабхар халаһатай болоһон гэхээр* (Ц.-Ж. Жимбиев); *Далан дабхар хашаагынь / Дабан гараһан хүн байхагүйл* (Г. Цыдынжапов); **дабхар болохо** *сээр.* хээлитэй, хүл хүндэ, жэрмэһэн болохо (забеременеть); **3.** *наречи* хоёр дахин, дахижа (дважды, вдвойне): *Тэрэниень мүнөөдэрэйнь жаргалтай тэниглэн байдал дабхар гэршэлнэ* (Б. Мунгонов); **дабхар дабхар** дээрэ дээрэһэнь дабтан (снова и снова, один за другим): *Гонгор тамхияа дабхар дабхар һороод, үнэһыень унагаагаад, гэдэргээ хэсылдэн, нюдөө ялалзуулан углуутуулжа, намай эльбэн дайраад, тэрэ харасаяа басаганай дүрэ дээрэ тогтообо* (З. Гомбожабай).

ДАБХАРГА *юум. н.* хүйтэнэй сагта һэеы гэрэй хойто таладань дабхарлан тохоһон туурга болон нэмэлтэ дээбэри (дополнительный войлок, накидываемый с северной стороны юрты): *Дабхарга шадалтай айлнууд*

хэдэг байһан гэжэ Л. Линховоин тэмдэглэнэ (А. Эрдынеева).

ДАБХАРЛАХА *үйлэ үг.* 1) дээрэ дээрэнь табиха, углаха, дабхасуулха (наслаивать, накладывать): *Хуушан хүхэ даалин самсын ороор дабхарлажа, зүйжэ байжа, тэмээн утаһаар бээлэй оёжо һууна* (Х. Намсараев); **хубсаһа дабхарлаха** хубсаһан дээрээ хубсаһа нэмэжэ үмдэхэ (надевать одну одежду на другую); 2) хэдэн дахин дабтаха, дахиха, нэмэхэ (делать *что-л.* дополнительно, повторять): *Жэл бүри һүрэгһөө дала-наяад толгой худалдаад, адуушадта түлэһэн мүнгэнэй гаргашые олон дабхарлан харюулжа абана гээшэ аабзабди* (Д.-Д. Дугаров).

ДАБХАРТАХА *үйлэ үг.* дабхар болохо, дээрэ дээрээ байха, үе үеэр эбхэрхэ (сдваиваться, наслаиваться): *Аадарай урда үүлэд дээрэ дээрэһээн үетэжэ дабхартан харагдана*.

ДАБХАРЯА 1. *юум. н.* 1) дабхар, үетэлгэ, үе (складка, слой); 2) нюдэнэй дээдэ зубхидахи эбхэлеэ арһан (складки на верхних веках): *Һүүлэй үедэ басагад нюдэндөө дабхаряа хүүлэдэг болошоо*; **2.** *тэмд. н.* дабхарлаһан, үетэнги, эбхэлеэтэһэн, гобилтоһон (складчатый): *Дүрбэн зүг, найман хизаарта дабхаряа олон шэлэнүүд, агуу номин дайда* (Д.-Д. Дугаров); *Даагата гүүдэй урилдама / Дабхаряа мүнгэн гэшхүүрээ / Гэндэн үгы гэшхэжэ, / Гүрбэлзэжэ ошобо* (Н. Балдано).

ДАБХАРЯАТА(Й) *тэмд. н.* үетэһэн, эбхэлеэтэһэн (складчатый): *Волгын хара хүхэ нюруу дабхаряата мянга миллион долгидоороо наадажа, амилжа байһандал адляар үе үе һанагдана* (Ч. Цыдендамбаев); *Полициин хоёр дабхар юм шэнги, дабхаряатай зузаан урал дээрэ өөдэнь хятаруулан мушхаһан зээрдэ һахал, үргэндэнь нэгэшье һахалгүй, һаяхан хюһажархиһан хэбэртэй* (Х. Намсараев); **дабхаряата(й) нюдэн** дээдэ зубхидаа эбхэлеэ арһатай нюдэн (глаза со складками на верхних веках): *Басаган дабхаряатай харахан нюдэеэ наадалһаншуугаар ялагануулба* (А. Ангархаев).

ДАБХАРЯАТАЛГА *юум. н.* үетэлгэ, ангиталга, үе үе болон һалалга, эбхэлеэтэлгэ (расслоение).

ДАБХАРЯАТАХА 1) үетэхэ, үе болон һалаха (образовывать складки, расслаиваться): *Дабхаряатаһан хара нюдэтэй, хөө елэн үһэтэй, урагшаа түнтыһэн үргэн магнайтай, үндэр тэгшэ бэетэй, шумууһан алхадалтай энэ хүбүүе ори ганса хараһанш һаа, ямаршье газарта дайралдабал, хэдэн зуун хүн соошье ябаа һаань, эндүүрэнгүй танихал даа* (Ц.-Д. Хамаев); 2) дээрэ дээрэһээн үетэн дабхасаха, сомоорхо, обоологдохо (сдваиваться, наслаиваться): *Болдируутан сэнхиинэ / Уулад нүгөө эрьеэрнь. / Дабхаряатан унжына / Үүлэд тэдээн дэгүүрнь* (Ш. Нимбуев); *Үһанай уналгын үедэ урасхалдаа туугдаһан хальбагар томо мүльһэн дошонууд дабхаряатан сомолдоно*; 3) уршалаатаһандал, хойно хойноһоон һубарин харагдаха (виднеться складками): *Хуажагар дэрһэнһээ байха, һогообори хилганашьегүй шара добуунууд дабхаряатан, хүнэй нюдэ хашараана* (Д. Батожабай).

ДАБХАРЯАТУУЛГА *юум. н.* үетүүлгэ, үе нэмэлгэ (прослаивание).

ДАБХАРЯАТУУЛХА үйлэ үг., *идх. залог* 1) үетэй болгохо (вызывать появление складок); 2) дээрэ дээрэһээнь обоолхо (сдваивать, наслаивать).

ДАБХАСА 1. *юум. н.* 1) хүйтэнһөө гү, али борооһоо бэеэ аршалхын тула үмдэгдэдэг гадар хубсаһан (утепляющая одежда, меховая, ватная накидка): *– Ханда, хаанашни үбдэнэб? – гэжэ Хорло асуугаад, тэрэнэй толгой доро хоюуланайнгаа дабхаса болон тэрлигүүдые дэбдин дэрлүүлбэ* (Г.-Д. Дамбаев); **сээжэбшэ дабхаса** сээжэ бэе дулаалһан зузаан нэмэри хубсаһан (утепляющая до пояса одежда, накидка, безрукавка): *Тэрэ сагаан шаали, сээжэбшэ дабхаса, ногоон пальтогоо тайлан үлгэбэ* (Ц-Ж. Жимбиев); 2) үе, дабхаряа (слой); 3) *баруун бур.* нэмэлтэ, нэмэри (добавка): *«Ээ, баармадни даа! Даарахадатнай дабхаса үгэхөө бусабалби» гэжэ, дуугараад, ... хорытонууд соонь тэжээл табижа үгөөд, хэр зэргэ хомхойгоор хужарлан эдигшэ ааб гэжэ үнеэдээ хараад, үни удаан зогсоно* (А. Шадаев); **2.** *тэмд. н.* дулаалһан дотортой (на подкладе): *дабхаса дэгэл.*

ДАБХАСАА *тэмд. н.* дабхаряатаһан, үетэнги, үе үе боложо илгарһан, ангитаһан (слоистый): *Урдуураа бүри хабсагайлиг, хойгуураа налуушаг дабхасаа шулуунуудаар ябталагдашаһан уршагтайхан хада бии юм даа...* (С. Цырендоржиев).

ДАБХАСААТАЙ *тэмд. н.* үетэһэн бүрилжэлтэй (слоистый): *Голой эрьеын нурахада, дабхасаатай хүрьһэн харагдаба*.

ДАБХАСАЛДАХА үйлэ үг., *угталд. залог* дээрэ дээрэһээн юумэнэй унаха, сомолдохо, эбхэлеэтэн унаха, зоной түрисэлдэхэ, дабхиха (накладываться друг на друга, складываться, наслаиваться): *Заримандаа яар ябта болотороо дабхасалдажа, хүрмэлдэжэ унаһан модонууд, дархи нүүлэнүүд дай-*

ралдажа, аяншадые нилээдгүй һаатуулна (Б. Мунгонов).

ДАБХАСАТАЙ *тэмд. н.* дабхаса хэрэглэһэн, нэмэгдэһэн, дабхар хушалтатай – *һэеы гэр тухай*, дотортой – *дэгэл тухай* (слоистый): *Даратан гээшэ Һүдэнтын баруун бэеын Хүрилгөөтэ үндэрэй зүүн голдо, тохойтоһон хойто бэе нугада багахан буусатай, далан халааһан болоһон дабхасатай шара һэеы гэрээрээ үбэлжэдэг, үгытэйхэн шадалтай айл һэн* (Б.-Б. Намсарайн).

ДАБХАСАХА *үйлэ г.* 1) а) алибаа юумэ дээрэ дээрэнь табиха, дабхарлаха, хошоодлохо (ставить одно на другое, удваивать, наслаивать); 2) дээрэ дээрэһээн үетэн унаха, сомолдохо, эбхэлеэтэхэ (наслаиваться): *Ангуушад олзуурхажа, дээрэ дээрэһээ дабхасан унаһан модо бэдэрээд, һанаһанаа оложо, хонохо газараа түхеэржэ эхилбэд* (С. Доржиев); **хубсаһа дабхасаха** гадар хубсаһан дээрэ нэмэжэ үмдэхэ, хэдэрхэ (надевать поверх верхней одежды): *Хүйтэн бороодо хубсаһа, суба дабхасажа ерэһэн суглаашад халуудажа, зариманиинь бүри хүлэрэн алдажа, дабхасаһан хубсаһаа тайлана, хүнгэлнэ; зариманиинь нойроо хүрээжэ, хана түшэн, дууран һажан һуунад...* (Ц. Дон); **амияа дабхасаха** амяа абажа ядаха, бүгшэхэ, эгшэхэ (задыхаться): *Амияа дабхасанхай, арай гэжэ хоройдонь хүрэ-хэдэнь, хараал табиһан хүнүүд үүдыень сүмэ үдьхэлхөөр аашалалдажа байба* (Ц.-Д. Хамаев); **мэнгэ дабхасаха** *зурх.* хүнэй мэнгэ голлохо ба жэлээ оруулха саг үеын тохёолдолго, *37-ой, 73-ай жэлнүүдтэ иимэ тохёолдол ушардаг* (сочетание смены мэнгэ и года рождения по восточному гороскопу): – *Далан гурбанайнгаа жэл мэнгын дабхасаһан наһан дээрээ бурхандаа мордоо һэн даа* (С. Норжимаев).

ДАБХИЛГА *юум. н.* **дабхилта** *хара.*

ДАБХИЛТА *үйлэ г.* урагшаа дабшалга, жүдхэлгэ, ябалга, *үсөөн* добтолго (продвижение вперёд): *Үдэр бүриин дабхилта бүхы ажалаймнай урагшатай ябаһые гэршэлнэ*.

ДАБХИСА *юум. н.* 1) дабшалта, урагшаа ябалга (продвижение вперёд): *Байгаалиин түхэреэниие хүбөөлһэн дээхэнүүр зурлаа ба түргөөр саашалжа харагдаһан адуун һүрэгэй дабхиса соо сансарта орон зайн эди шэдитэ эршэдэлгэ харуулна* (http://soyol.ru/bur/yuhen-erdeni-bur/832/); 2) дабхиха эрмэлзэл, жүдхэлгэ (устремлённость).

ДАБХИХА *үйлэ г.* 1) хатаргаха, шуумайгаар урагшаа ябаха (ехать вскачь, скакать – *на лошади*): *Тэрэ дары бүгэдэ яаран хөөрсэгэнэн гаражa, Хужартын дээдэ бүлэг тээшэ моридой шадалаар дабхибад* (Ц. Дон); 2) ябаха, урагшаа дабшаха, *үсөөн* добтолхо (идти, продвигаться): *Машина тэрээн соогуур хүндэ гэгшээр жүдхэн, урагшаа дабхина* (Ц.-Ж. Жимбиев); *Долгормаа саашаа ехэл түбэгшэршэнхэй, хүндөөр урагшаа дабхи-һаар, эмшэлэлгын пункт хүрэбэ* (А. Ангархаев).

ДАБХЮУЛХА *үйлэ г., идх. залог* ябуулха, дабшуулха, түргэн ябуулха (двигать вперёд): *Харгынгаа гол дахан, арюун газар шэлэн, замаа сэхэлэн дабхюулна* (Ц.-Ж. Жимбиев).

ДАБҺАГҮЙ *тэмд. н.* дабһалагдаагүй, дабһа нэмэгдээгүй (несолёный): *Дабһагүй шүлөө аягалаад, ууха гэжэ байтарни, эргэнэг сооһоо нэгэ юумэ хүндөөр һанаа алдаад, аалиханаар эльгэ хатан энеэбэ* (Ч. Цыдендамбаев).

ДАБҺАГҮЙДЭХЭ *үйлэ г.* дабһаар дутаха (оказываться без соли).

ДАБҺАГҮЙРХЭХЭ *үйлэ г.* 1) дабһаар дуталдаха, дабһа эдихэеэ һанаха (испытывать недостаток в соли, скучать по соли); 2) дабһагүйб гэжэ шалтаг бариха (ссылаться на отсутствие соли, отговариваться неимением соли).

ДАБҺАЛАГДАХА *үйлэ г., хүлеэгд. залог* дабһа нэмэгдэхэ, дабһатай болгохо (посолить, засолить): *Отог бүхэнэй хажууда хужар дабһалагданхай, – Айдай саашань хөөрэнэ. – Мүнөө ан амтатай эдеэнэй газар таниха болонхой, һайса ородог болоо* (С. Доржиев); **багаар дабһалагдаһан** дабһа багаар хэһэн, дабһалад гэһэн (малосольный): *...багаар дабһалагдаһан үгэрсэ томо аяга соо хэбэ, шад улаан помидор биш болобо, гахайн болгогдоһон мяхан табагаар дүүрэбэ, томо бүүлхэ хилээмэн, түйсэтэй зөөхэй харагдаба* (В. Гармаев).

ДАБҺАЛАЛГА *юум. н.* дабһа хэлгэ, ургамалта эдеэ гү, али мяхан эдеэндэ дабһа хэжэ тусхай ёһоор буйлуулга (соление, засол): *Капуста, үгэрсэ дабһалалга гээшые буряадууд урдань мэдэдэггүй байһан.*

ДАБҺАЛИГ *тэмд. н.* дабһатай, гашуубтар (солёный, солоноватый): *Тэрэнэй хамаг бэень нойтон, дабһалиг хүлһэниинь тэрэнэй нюдэ руу ороно* (Ц. Шагжин).

ДАБҺАЛУУЛХА *үйлэ г., идх. залог* 1) дабһа нэмэгдэхэ, дабһа хэжэ тусхай ёһоор эдеэ буйлуулагдаха (солиться, быть посолённым): *...Даша дабһалуулһан һархяаг баруун гартаа баряад һууһанаа, хазан гэхэдэнь, шүүһэ шэмэнь хургануудайньб һалаагаар гоожобо* (А. Шадаев); 2) дабһа нэмэхые баадхаха (заставить посолить): *капуста дабһалуулха*.

ДАБҺАЛХА *үйлэ у.* 1) дабһа хэхэ, дабһа нэмэхэ, дабһа хэжэ тусхай ёһоор эдеэ буйлуулха (подсаливать, солить): *Үнгэрэгшэ зун Пелагея Осиповна хоёр торхо огурцы дабһалаа һэн ха* (Ч. Цыдендамбаев); **хужар дабһалха** ой соо хужартай агнууриин газарта дабһа нэмэн адхаха (подсаливать солонцы): *Хаа-яа анхан ябадаг ойро дүтын хэды хужар һэргээжэ, дахин дабһалбаб, нууга халхабшыень заһабаб, барибаб* (С. Доржиев); **үбһэ дабһалха** сомогдожо байһан шиигтэй үбһэндэ томо дабһа хаяха (солить сено); ◊ **дари дээрэ дабһалха** хүнэй һанаан сэдьхэлэйнь хүндүүлхэйе дайража дуугарха, дайраха (≈ задевать за живое): *Хархандайн түрилтые доохонуур мэдэһэн үнеэшэд һамгад бүри зорёон дари дээрэ дабһалжа, энэ, тэрэ нютагай азатай, талаантай ангуушад тухай һанааньһаа абажа байжа хөөрэлдэдэг болошоһон янзатай* (Б. Мунгонов); **дабһалһан хүн** үзэхые үзэһэн, дүршэл ехэтэй хүн (≈ стреляный воробей): *Би баһа дабһалһан хүнлдеэ, – гэжэ үнэншье хэлэһыень, шоглоһыеньшье мэдэхээр бэшээр Дугаржаб дуугарна* (Ц.-Ж. Жимбиев); 2) *шэлж.* нэмээхэ, үлүүлхэ (слегка привирать): *Зарим нэгэшүүл бага наһанайнгаа ушаралта ябадалнуудые дабһалан һагад, үшөө гоёожо хөөрэхэ дуратай байдаг* (Ц.-Д. Хамаев); *Харин хэрүүл та өөрөө гаргаһан аад, энээнээ үшөө дабһалаад, хэлэжэ үгөөт* (С. Ангабаев).

ДАБҺА(Н) *юум. н.* 1) *хим.* металлнуудай хүшэлтэй ниилэхэдэ бии болоһон элһэлиг гү, али шулуулиг бодос (соли): *Соодо болбол натри нүүрһэнэй хүшэл хоёрой ниилэхэдэ бии болодог дабһан юм*; 2) эдеэндэ холидог гашуун амтатай зүйл (соль): *Ардан халуун хартаабха үлеэн байжа сэбэрлээд, тэрээндээ дабһа түрхижэ, ехэтэ амтархан эдеэд, дээрэһээнь сайгаа һоросогооно* (М. Осодоев); **дабһа хужар** малай хоолдо нэмэри болон ородог дабһан мэтын зүйлнүүдэй хамтадхаһан нэрэ (кормовая соль и т.п.): *Тиихэдээ тураһан малдань үбһэнэй юумэ асаруулхаар, дабһа хужар буулгуулхаар, эмтэ витаминуудые эльгээхээр найдуулба* (Ц-Ж. Жимбиев); ◊ **дабһа долёохо** бэрхэшээлтэ байдалда орохо (испытывать трудности): *Хоро ехэтэй ташуурай үгышье һаа, шоро ехэтэй дабһа долёохош! – гэжэ директор уухилжа байгаад дуугарба* (В. Сыренов); **дари дээрэ дабһан** хүнэй һанаан сэдьхэлэйнь хүндүүлхэйе дайраһан үгэ, үйлэ ябадал г.м. (≈ соль на рану): *Эжын үгэ дуулаагүй – энэмнай дари дээрэ дабһан – мүн лэ нүгэлдэ нэмэри болонол...* (С. Цырендоржиев); 3) *шэлж.* алибаа юумэнэй тон шухала зүйлынь (самое главное, суть, основа).

ДАБҺАРХАХА *үйлэ у.* амитанай дабһа эдихээ һанаха (скучать по соли – *о животных*): *Дабһархаһан мал харша хорёо, газар шорой долёодог юм.*

ДАБҺАРХУУ *тэмд. н.* дабһа эдихэ дуратай, мүн эдеэндээ дабһа ехээр нэмэдэг (любящий соль): *Зарим зон дабһархуу болошонхой, эдеэндээ дабһа ехээр нэмэдэг*.

ДАБҺАТА(Й) *тэмд. н.* гашуун, дабһа хэгдэнхэй, нэмээтэй, дабһа шэнгээһэн (солёный): *Эрэлхэг зоригтой ударник металлург,* / *Дабһата далайда тамархаш хүбүүд,* / *Далита онгосо залахаш бүргэдүүд* / *Хургаа даража үрдеэдүйдэ,* / *Ургаад лэ гаража байдаг болобо* (Д. Улзытуев); *Хилээмэ зүһөөд, сааруһанда орёолтотой асарһан юумэеэ задалхадань, тэрэнь дабһатай загаһан байба* (К. Цыденов).

ДАБҺАТАХА *үйлэ у.* дабһатай болохо (покрываться солью): *Зунай халуунда эсэтэрээ хүдэлһэн хүбүүнэй самса ара мүртөө дабһатаба.*

ДАБША I: **дабша һууха** *үйлэ у.* хүлөө дороо хээд һууха (сидеть с поджатыми под себя ногами): *Обоодо гараһан хүнүүд гороолон дабша һуубад.*

ДАБША II: **дабаан** *гэжэ үгэтэй парн. хэрэгл.*

ДАБШАДАХА *үйлэ у.* 1) урагшаа дабхиха (наступать, двигать вперёд); 2) *шэлж.* түлхихэ (толкать).

ДАБШАЛГА *юум. н.* урагшаа дабхилга, ябалга (продвижение): *эрид дабшалга.*

ДАБШАЛТА *юум. н.* 1) дабшалга, ургалга, хүгжэлтэ (продвижение вперёд, прогресс): *Россиин экономико һаяын жэлнүүдтэ дабшалтатай байхаар тухайлагдана*; 2) добтололго (атака): *Мүнөө немецүүдэй дабшалтые тогтоохо, тэдэнэй хадхуур шаантагуудые таһа сохихо зорилго бидэнэй урда табигдана* (Ж. Тумунов).

ДАБШАЛХА *үйлэ у.* забилан һууха, хүлөө дороо хээд һууха, дабша һууха (сидеть с поджатыми под себя ногами): *Боди үбгэн аша хүбүүнэйнгээ үйлэ заяан тухай бодолгото болон һуурһаар, тэргэ дээрээ дабшалһан зандаа дурд гээд абаба* (Ц.-Ж. Жимбиев).

ДАБШАСА *юум. н.* добтололго, эрмэлзэлгэ, урагшаа жүдхэлгэ (наступление, поступь, движение вперёд): *Хангай дайдатаяа эльгэ зүрхөөрөө холбооритой хүбүүн үймөөтэй, нэрьеэтэй шэнэ сагай дабшасые ябашье һанаа амар тэбшэнэгүйл даа* (Д.-Д. Дугаров).

ДАБШАХА *үйлэ у.* 1) даб гэхэ, дабхяад абаха, шэглэхэ (продвигаться вперёд,

наступать, подступать): *Дагба уужа һуунан сайгаа орхижо, мүн лэ үүдэн тээшэ дабшаба* (Ц. Шагжин); 2) добтолхо, урагшаа шуумайха (выступать, ринуться в атаку): *Би яагаашье һаа саашаал дабшахаб* (Ц.-Ж. Жимбиев).

ДАБШАХАН *тэмд. н., боох.* набтаршаг, бээр багашаг (низкорослый): *дабшахан мал.*

ДАБШУУЛХА *үйлэ үг., идх. залог* урагшань шуумайлгаха, эрмэлзүүлхэ (устремлять вперёд): *Долгормаа трактораа саашань дабшуулжа, дайралдаһан лэ зониие суглуулан һуулгаба* (А. Ангархаев).

ДАБШУУР *юум. н.* набтархан орон (лежанка): *...Байвал холын замда абажа ябаһан нюуса берданкаяа дабшуур дорооһоо шобто татан абажа, ойн захада хүрэжэ ябаһан хандагайе гурба буудажа унагаажархиһан юм* (Д.-Д. Дугаров).

ДАГ *юум. н.* 1) хирэ, муухай юумэн (грязь): *Тиигэжэл гуталайнь түрии халтан даг болошоһон байгаа бшуу* (Д. Батожабай); **даг хирэ** хубсаһан мэтын юумэн дээрэ сугларһан муухай юумэн (грязь): *Тиин даг хирэ боложо елэгэнэһэн үмдэнэйнгөө хармаанһаа жаахан баанха гаргажа нээхэдэнь, ая гангын хоншуу үнэр гэрээр дүүрэн хангалтаба* (М. Осодоев); **даг хара** хаб хара, муухай (совершенно чёрный от грязи): *Тэрэ хүниинь газарта хэбтэһэн револьверээ һард абажа, даг хара болошоһон үмдэнэйнгөө хармаан руу түргэн хэжэрхибэ* (В. Гармаев); **даг һаари** хирэ болошоһон хатуу холонхойтой арһан, хатаһан холонхой (чёрные мозоли): *Даг һаари болоһон хүлнүүдээ мүрэнэй хүйтэн уһан соо шэхээд, худэлэнгүй һууна* (Ц. Шагжин).

ДАГАБАРИ *юум. н.* дагажа байһан юумэн (то, за чем следуют).

ДАГАГАР *тэмд. н.* даг хирэтэй, муухай (грязный): *Дагагар хубсаһатай барлагууд гэрэй газаагуур сугларанхай байна.*

ДАГАГША *юум. н.* 1) алибаа суртал, һургаал гү, али заршам, заншал сахигша (последователь): *Хооһон сэдьхэлэй ёһо гуримые баримталан дагагшад, идеализмын ёһоной суртаалтан болбол материализмын үнэн зүб бодол баримталагшадаһаа ташха ондо суртаалтан юм* (Х. Намсараев); 2) *шэлж.* хүниие һажаан дахагша, хүтэлүүри болгон ябагша (попутчик).

ДАГАДХА *юум. н.* 1) элдэгдээгүй хатаһан арһан (невыделанная кожа): *Соорхойнуудтань үхэрэй хуушан дагадха, үйһэ, холтоһо табинхай* (Ч. Цыдендамбаев); *Даахи доро хүлэг, дагадха доро хүбүүн; эрхые һуранхаар, бэрхые һура гэдэг юм* (Ч. Цыдендамбаев); **дагадха болоһон** шэрүүн, барьягар, холожо хатуужаһан арһатай (шероховатый, грубый, заскорузлый): *Хүхэ эреэн, ургашаһан утануул хюмһатай, дааритажа дагадха болошоһон гарыень баряад: – Заяахан, – гэбэ* (Ц.-Д. Хамаев); 2) элдэгдээгүй хатаһан арһаар хэгдэһэн дэбдихэр (подстилка из невыделанной кожи): *Цыремпил тэдэнэй хоорондо ошожо, хормойгоо хойшонь хаяад, нэгэ дагадха дороо татажа, альгаа галда шаран һуугаад...* (Х. Намсараев); 3) *шэлж.* ахир, муу, ядуу – *амитад тухай* (кляча): *Юу үнэхөөрөө яндан дагадха пушайлшаг шэнги бэеэ һула табинабиб!* (С. Доржиев); *Даахиин саана хүлэг байха, дагадхын саана баатар байха* (Оньһ. үг.); **үбгэрһэн дагадха** *хараал.* хүгшэн зүнэг (старый хрыч): *Юунэй түлөө? Хэлэл даа, үбгэрһэн дагадха!* (В. Гармаев).

ДАГАЛДАХА *үйлэ үг., угталд. залог* хойно хойноһоон дахалдан, субан ябаха, алибаа юумэ дууряан хэхэ (следовать друг за другом): *Гартаа дээрэ үргөөд байһан аягатай архинуудаа бэе бэеэ дагалдан, хубарагууд адхажархинад* (Д. Батожабай).

ДАГАМ *юум. н., будд.* ламанарай хурал хураха үедөө гү, али хэшээлэй үедэ хэдэрдэг субын түхэлтэй уужам ута хубсаһан (ламская мантия): *Ламанар дагамуудаа мүрэ дээгүүрээ хэдэрэнхэй һууридаа һуунад*.

ДАГАНАХА *үйлэ үг., сонг.* халаагүй, таһалгаряагүй, нэгэшье һэлгэгдэнгүйгөөр юумэ хэхэ (делать одно и то же, выполнять только одно действие): *даганан ажаллаха.*

ДАГАХА *үйлэ үг.* 1) дахаха, али нэгэн бодол, һургаал, суртаал гү, али ондоо юумэ баримталха (следовать *кому-л., чему-л.*): *Эхэ эсэгэ хоёройнгоо хэлээшын али нэгые ойро абажа, али нэгэнэйнь заабариие шүтэн дагаха эрхэтэй болоо ха юм* (Ч. Цыдендамбаев); 2) зубшаха, зубшан ябаха, һууха (протягиваться, направляться вдоль *чего-л.*): *Үглөөдэрынь Хэрлэн голой эрье дагажа һууһан монгол айлнуудта хүрэжэ ... танилсаһан байнабди* (Х. Намсараев); *Зөөдэлшэд элдин талын борохон тооһо худэлгэн, харгын гүйхэн бүхэнгые даган, ниилээдгүй удаахан ялхиба* (Ц.-Ж. Жимбиев); 3) дахан үгүүлэхэ, хэлэхэ, дуулаха (повторять): *Тиихэтэйнь адли гэр дотор байһан хүнүүд бултараа мүргэжэ, баһа зариманиинь даган дууряажа уншалсана* (Х. Намсараев); **даган баясаха** ном хураха үедэ шажанай жаяг ёһоной дуу хамтаараа һүзэглэн дабтаха (вторить рефрену молитвы во время богослужения); **даган дуулалсаха** дуулажа байһан хүниие гү, али радио гэхэ мэтээр зэдэлжэ байһан дууе дахажа дабталсан дуулаха (подпевать): *Үгышье һаа, үбгэнэй*

дуун таһалдашана аа гү гэжэ һанахаар уянгатай ута аялгануудтань гараараа зангажа байгаад, даган дуулалсаад абана (Б. Санжин, Б. Дандарон); **даган дууряаха** а) дабтан үгэлхэ, дуулаха (повторять *чьи-л.* слова, подпевать): *Эдэ хоёр нүхэд гоё һайхан дуунуудые даган дууряаха дуратай юм…* (Ц.-Ж. Жимбиев); б) дабтаха, һажааха (повторять *какие-л.* действия за *кем-л.*): *…тэндэ һуугаашад бултаараа хүл дээрээ бодоод, даган дууряалдажа, мүн лэ юрөөһэнэй һүүлдэ духаряагаа уугаад һэн* (Х. Намсараев).

ДАГДА: дагда-дагда гэхэ *үйлэ үг., видэй нэгэ түхэл* ямар нэгэн юумэнэй нэгэ жэгдэ хүдэлхэ, сохилхо (ритмично двигаться, слегка биться).

ДАГДАГАНАХА *үйлэ үг.* юумэнэй дэгдэгэнэжэ, хэлбэлзэжэ хүдэлхэ (семенить): *Борбогор нохойнь дагдаганаһаар ерэбэ.*

ДАГДАГАР *тэмд. н.* 1) обор, бирагүйхэн, парпагар (невзрачный): *Хусын дагдагар зогдор ха юм* (Ч. Цыдендамбаев); *Үүдэнэй дагдагар һэеы һэхэгдэжэ, Мархансайн мал адуулдаг басагад … орожо ерэнэ* (Ч. Цыдендамбаев); 2) тоһо хирэдэ дарагдаһан, муухай болоһон (засаленный, замызганный): *Шэнэ хубсаһа шамда асарааб, даг хара, дагдагар дэгэлышни галда шатаахаб* (Ц. Шагжин); 3) *шэлж.* бусадай талаһаа хайхарамжагүй хандасатай болоһон (пренебрегаемый всеми).

ДАГДАЙХА *үйлэ үг.* обор, бирагүйхэн байха, парпайха (быть, выглядеть невзрачным): *Халсаржа дагдайһан хүдэһэн дэгэлээ үмдөөд, малгайгаа толгойнгоо орой дээрэхэнэ торгоходоод, һургуули тээшэ сэхэ гэшхэлбэ* (М. Осодоев); *Далайн шарай* / *даншье барагар хара,* / *Дагдайжа норошоһон* / *ой тайгашье зүдэрүү* (Д. Улзытуев).

ДАГДЫ: дагды хара хуяг *юум. н., баруун бур., аман зох.* адар томо хуяг (массивный панцирь): *Далан табан тобшотой* / *Дардай торгон дэгэлтэй,* / *Дагды хара хуягтай…* (Үльгэрһөө).

ДАГЖА: дагжа һүрэхэ *үйлэ үг.* а) даарадаһа хүрэхэ, хүйтэ дааха (знобить): *Үнөөрөө тэрэнэй бэень дагжа һүрөөд, элүүр үбшэн хоёрой хоорондо гү, али даараһан халуудаһан хоёрой хоорондо гэхээр – нэгэл жэгтэй байба* (Ж. Тумунов); б) һал унаха, хүсэеэ гээхэ (обессилевать): *Үни заяанай эрэ хүнэй тэбэрилгэ, инаглалга үзөөгүй бэень дагжа һүрэн һуладаад, досоонь аятай зохидоор эбжэгэнээд, тангалайдань нэгэ барагар юумэн бии боложо зохолгоод, Сэндэмэ шуухирса бархиран, диван дээгүүрээ унжышаба* (С. Цырендоржиев); **дагжа һүрэмэ** айдаһа хүрэжэ, нюргаар хүйтэ даама (жуткий до дрожи).

ДАГЖАРХА *үйлэ үг.* хүйтэнһөө гү али юумэнһээ айһандаа хүдэлхэ аргагүй болошохо (цепенеть от холода *или* страха): *Тээсэгэн һая Хумбаа Дагбын харааһан занаһан Должондо гэнтэ һанагдажа, заригад гэжэ айдаһаниинь ехээр хүрөөд, бэень дагжаран, досоонь уйтаржа бахардаба* (Ц. Дон).

ДАГИНА *юум. н.* үүлэ хүлэглэн, огторгойдо ниидэжэ, шажан номые сахин хамгаалдаг гайхамшагтай эди шэдитэй дангина (дакини): *«Эрдэни Чойжид дагина Эрлигэй орондо»* («Байгал»).

ДАГНАХА I *үйлэ үг.* алибаа юумэ оло дабтан ходо хэхэ, дабтаха (делать *что-л.* регулярно): *Харин тиихэднэь ашата ламбагай, танайнгаа барюулһан алда хара тулуурые үргэхэдэмни, харюудань «багша ламадаа баряарай» гэжэ аяга хара гүүгэл хайрлаад, янгаа янгаад, дангаа дагнаад заларшоол даа* (Х. Намсараев); *Теэд шагна даа ши удаан* / *Тэдэнэй аялга дагнаа* (С. Ангабаев);

ДАГНАХА II *үйлэ үг.* 1) гэрэй үһээ дээрэ шорой гаргаха (насыпать землю на потолок); 2) *сэл., шэлж.* хүбхөөр жэгнээ хэхэ (делать припарки со мхом).

ДАГНАҺА(Н) *юум. н., баруун бур.* дэгнүүл (кочка).

ДАГЛАГАР *тэмд. н.* һаглагар, арбагар, һагсагар (густой, развесистый, торчащий в разные стороны): *Уяхан наришхан улаан бургааһа, даглагар ногоон томо томо һөөгүүдые ханатуулан зурыһан голой эрье харагдаба* (Б. Мунгонов).

ДАГЛАЙХА *үйлэ үг.* һаглайха, арбайха, һагсайха (быть густым, развесистым, торчать во все стороны): *Хүбхэнтэжэ даглайһан эрье шадараарнь жэгтэй һонин, дэлхэйн ондоо ямаршье буланда дайралдадаггүй ургамал ургадаг* (Буряад Үнэнһөө).

ДАГЛАЙЛДАХА *үйлэ үг.* һаглайлдаха, арбайлдаха (быть густым, развесистым): *Тэдэнэй дунда гансал дэглэгэр томо дэрһэнүүд үбэлэйнгөө шарай хубилгаагүй, эндэ тэндэ үнөөхил сайбар боро үнгөөрөө даглайлдан һууна* (Б. Мунгонов).

ДАГНУУР *юум. н.* бороной, хахалагдаһан газарые жэгдэлэн тараадаг хүдөөгэй зэмсэг (борона): *Трактор дагнуур шэрэнэ.*

ДАГРИГ *тоо. н., будд.* арбан мянган сая (десять тысяч миллионов).

ДАГСАЛ *юум. н., будд.* асуудал (вопрос, проблема для диспута); **дагсал хаялсаха** шойрын һургаалаар бэе бэедээ асуудал табижа, харюу абажа арсалдан буляасалдажа,

тэрэ асуудалаа элируулэлгэ (проводить диспут).

ДАГТАЙ *тэмд. н.* муухай, зузаан ехэ хирэ болоһон (загрязнённый): *Ерэн хара шүдхэрнүүд, / Худаг ехэ хамартан, / Хоёр хурга нюһатан, / Дагтай хара тогоотон, / Дабирхай хара эдеэтэн* (Н. Балдано).

ДАГТАХА *үйлэ у.* даг болохо, муухай болохо, хиртэхэ (загрязняться): *дагтаһан хубсаһан.*

ДАГУУ *тэмд. н., ага* адлирхуу, дүтэрхы, зэргэсэмэ, жэшэмэ (близкий, схожий): *Хүбүүниинь эсэгэдээ дагуу зантай*.

ДАГУУЛХА *үйлэ у., дээгүүр* дууряан гү, али хүнэй хэлээшһээ эшэ татан саашань үргэлжэлүүлэн хэлэхэ, дуугарха (вторить, продолжать за говорящим): *Уулзаад ярилдахадаа, үгыень дагуулжа, зөөлэнөөр даруулан юумэ хэлэнэ* (Ц. Дон).

ДАГУУР, **дагур** *юум. н.* Хитад уласай хойто захаар һуудаг, монгол бүлэгтэ хабаатай, 70-аад мянга гаран хүн зонтой арад (дагуры): *Энээгээр бодоходо, Хабанши монгол дагуур монгол хүн һэн хойноо газаршан боложо ябаһан байха* (Э. Бюраева).

ДАГШАН *тэмд. н., будд.* арюун, жаргаланта (священный, счастливый): *Алханын алтан оройһоо – / Арюун дагшан оронһоо / Аласай харгы арюухан лэ* (Г. Раднаева).

ДАДААГҮЙ *тэмд. н.* дадалтай болоогүй, һурамхи болоогүй (непривычный): *Ябажа дадаагүй хотын хооһон гудамжаар оройн сагта гансаараа ябаһан агрономой досоонь жэхүүрэн татажа, ишэ тиишээ һэмээхэнээр шэртэн хараашална* (Ц. Дон); **хүндэ ажалда дадаагүй** хара ажал хэжэ һураагүй (непривычный к тяжёлому труду): *Хүндэ ажалда дадаагүй гарынь шархирхаяа һанана* (Д. Эрдынеев).

ДАДААХА *үйлэ у., идх. залог* дадалтай болгохо, һургаха (втягивать, вовлекать, давать возможность привыкнуть): *Һуралсалай методикодо үхибүүдые дадааха ажаябуулгануудта ехэхэн анхарал хандуулагдадаг.*

ДАДАБАРИ *юум. н.* дадал, һуралсал (привычка): *Ажал хэжэ, дадабари олодог.*

ДАДАБАРИЛХА *үйлэ у.* һураха, дадалтай болгохо, дадаха (привыкать): *Хэдэн дахин алдуу гаргабашье, удангүй яһала дадабарилба.*

ДАДАГАР *тэмд. н.* бэлтэгэр, ехээр наашаа гараһан – *нюдэн тухай* (вытаращенный – *о глазах*): *Дадагар нюдэтэй баханууд шанга шангаар хаагалалданад.*

ДАДАЙХА *үйлэ у.* бэлтыхэ, ехээр наашаа гараха (быть вытаращенным – *о глазах*): *Дадайса хараашалба.*

ДАДАЛ 1. *юум. н.* дүршэл, дадабари, заншал (опыт, привычка); **дадал дүршэл** олоһон дүй, дүрэ, дадабари (опыт, навык, привычка): *Хэрбээ үнэнөөрөө тиимэ муу, урдын дадал дүршэлгүй, ядалсахаар байбал, артель болгохын ябадал хэхэдэтнайшье болохо бээ* (Ц. Дон); **дадал болоһон** үнинэй дадаһан, танил, һурамхи болонхой, эжэлшэнги, мэдээжэ (давно привычный, притёртый): *Үнинэй дадал болоһон юумые хубилгахада уладай һонирхол, энээн тушаа һаналаа андалдаан, тиимэ хубилалта асарһан хүн тухай хөөрэлдөөн, тэрэнэй бууру зүбые зүбшөөн түргэдэдэг бшуу* (Д. Эрдынеев); **2.** *тэмд. н.* дадабари болоһон, үнинэй мэдээжэ, танил, заншаһан (привычный): *Теэд багшанарынь энэ басаганайнгаа занда үнинэй дадал байжа, тэрээниие гайхахаашье, шоошье үзэхөө болинхой* (К. Цыденов); **дадал бэшэ** дадаагүй, һурамхи болоодүй (непривычный): *– Хэмнай үгэхэб? – гэжэ Андрей хүзүүндээ дадал бэшэ галстугаа заһасагаан асуугаад, Светлана руу һөөл уриханаар хараад абаба* (С. Цырендоржиев).

ДАДАЛГА *юум. н.* 1) дүршэлтэй болголго, дадабарилга, дүршүүлгэ, жэшээнь, оюутадые шэлэһэн мэргэжэлдэнь дадхаалга, хүүлэжэ туршуулга (практика): *Монгол һайхан орондо 1931–1932 онуудаар хэлэ бэшэгэй дадалга гарахаяа эльгээгдээд, «Үнэн» газетын редакцида хүдэлөө һэн* (Ц. Цырендоржиева); 2) тааралга, заншаха ябадал (привыкание, приспособление): *Буряад хүнэй шэнэ сагай эрилтэдэ дадалга, энэ оршондохи ажамидарал шэнжэлгэ* (С. Осорова); **ниигэмдэ дадалга** хүнэй ниигэмдэ шэлжэн оролго (социализация): *Үхибүүнэй ниигэмдэ дадалга гэр бүлэһөө эхилдэг.*

ДАДАЛГҮЙ *тэмд. н.* дадалтай болоодүй, дадабарилаагүй, дүршөөдүй (непривычный): *Пианино, труба, барабан, виолончель, ксилофон, гитара гэхэ мэтэ юумэнүүдэй абяан хамтаран гэхэдээ энэ бишыхан заалые дэлбэ сохихоһоо наагуур, дадалгүй хүнэй шэхэнэй дүлиирмээр зэдэлбэ* (С. Цырендоржиев).

ДАДАЛГҮЙДЭХЭ *үйлэ у.* дүршэл үгы байха, дадабаригүйдэхэ (не иметь опыта): *Залуу мэргэжэлтэд дадалгүйдэдэг, теэд тэрэнь заһагдамаар дутагдал ха юм даа.*

ДАДАЛСАХА *үйлэ у., хамтадх. залог* бэеэ бэендээ дадаха, таараха, дүтэ болохо, эжэлсэхэ (привыкать друг к другу): *Бэе бэедээ дадалсаһан, өөрыень «эхэ» гэжэ хэлэндэ орохон энэ басагаяа хэндэ орхихоб?* (Ч. Цыдендамбаев).

ДАДАЛТАЙ 1) дүршэлтэй, hуранги (опытный): *Энэ уншалгаяа дүүргээд, hайнаар уншадаг дадалтай болоhон hурагшадаар текстын зарим хубинуудые шэлэжэ уншуулхада, hурагшад удхыень гүнзэгыгөөр ойлгоно* (С. Содномов); 2) hурамхи, заншаhан, юрэ болоhон (привычный): *Фермые даагшанар соо Согсохоной фермые даагша ходо ошоод, президиумдэ hуугаад, дадалтай болоhон үгэнүүдээ дабтажа, аргагүй сортоотойгоор хэлээд, уряалаад, аймшагтай юумэн бусажа ерээд, маанадаа суглуулжа, нэгэл хэлэдэгээрээ нэгэ бага ондоо болгожо шашаад, hургаал үгэжэ байхал даа* (Ц. Цырендоржиев).

ДАДАМГАЙ *тэмд. н.* дадалтай болоhон, ажал хэрэгтэ дүршэлтэй болоhон, hурамхи (опытный): *Дадамгай хүнэй хүдэлхэньшье ондоо.*

ДАДАНГИ, **даданхай** *тэмд. н.* hурамхи болоhон, заншаhан, дүршэлтэй, дадалтай болоhон (привычный): *Тиигэбэшье эгээл иимэ хаhада hаад тойбо татадаг райком хадань ехээр муу hанангүй, даданги хадаа сугараад, энэ заал соо hуужа байhан зониие шадаал hаа түргэнөөр табихые яhалашье оролдоо гээшэб* (Ц. Цырендоржиев); *Шангахан ажалда даданхай гарыень, / Шадамар бэрхыень нютагаархин гайхадаг, / Сэбэрхэн урин эжымни шарайнь / Сээжым оёорто хододоол байдаг* (Ц. Дамдинжапова).

ДАДАСА *юум. н.* дүршэхэ шадабари, дадабари (привычка, умение привыкать): *Иимэ ажалда дадаса хэрэгтэй*.

ДАДАСАТАЙ *тэмд. н.* дүршэлтэй, hураhан (привычный): *Хүдөөгэй үхибүүд ямаршье ажалда дадасатай байдаг.*

ДАДАХА *үйлэ үг.* дүршэхэ, hураха, таараха, эжэлхэ (привыкать, приучаться, адаптироваться): *Иимэ эгсэ дурадхалнуудые гансал гражданска ажалда удаан ябажа тогтонижороод, тэрэнhээ hалажа, сэрэгэй шэнжэ маягтай шэнэ ажалда дадажа шадангүй байшана аа гүб гэжэ айhан хүн хэлэдэг* (Ж. Тумунов); **харанхыда дадаха** нюдэнэй харанхыда юумэ хаража эхилхэ (привыкать к темноте): *Хорон утаанhаа хордоhон нюдэеэ шабхаг шабхаг гүүлэн, бадаршанай hуухые гэрэй эзэн харанхыда дадаhан нюдөөрөө тодохоноор хаража hууба* (Д. Батожабай); (**шэнэ**) **байдалда дадаха** шэнэ оршондо, эрхэ нүхэсэлдэ таараха, дадаха (привыкать к *новому* положению, осваиваться): *Түрүүшээр ербэдээд, аалин номхоноор байhан багашуул, байн байн энэ байдалдаа дадажа, шууяа татажа, носолдожо эхилбэ* (С. Цырендоржиев); *Үргэн талын унаган, омог дошхон Сабидар шэнэ байдалдаа зааха дадажа, үргэхэ хирэхэнь үсөөн болоо* (Ц. Шагжин); **ажалда дадаха** ажалайнгаа оншо олохо, ажалдаа орохо (втягиваться в работу): *Шэнэ түрүүлэгшэ даб гэhээр ядалдаа, тиигэhээршье ажалдаа дадажа, колхозоо яhалал hайнаар хүтэлбэрилэн ябана* (Ц.-Ж. Жимбиев); **бэе бэедээ дадаха** бэе бэеэ hайнаар мэдэжэ тааража эхилхэ (привыкать друг к другу): *Тэрэ гэhэнhээ хойшо үдэшэ бүхэндэ тэдэ хоёр уулзадаг боложо, бэе бэедээ дадажа эхилээ* (Ц. Шагжин); **дадаха эжэлхэ** hураха, таараха (привыкать): *Гурбан hара сугтаа байжа, бэе бэедээ дадаhан эжэлшэhэн нүхэд халуунаар амаршалалсажа, гараа барилсаад, тарана* (Ц. Дон); **дадаха дүжэрхэ** юумэнhээ хашаржа хамаагүй болохо, урагшаа даб гэхэеэшье болихо (становиться флегматичным, невосприимчивым): *Гэбэшье иимэ шэхэ дүлиирүүлмэ хүгжэмдэ Барга-Няма хоёр жэл соо дадажа дүжэржэ үрдиhэн янзатай, оройдоо убайлнашьегүй* (Б. Мунгонов).

ДАДХААЛГА *юум. н.* дадалтай болгоолго, дадабарилга, hорилго, дүршүүлгэ, тааруулга (привыкание, упражнение): *Барилдаашад hорилгоёо дадхаалгын упражненинүүдhээ эхилдэг*; *Мүн хизаарлагдаhан бэеын дадхаалгые хэхэ шадабари юрын шэнжэ тэмдэг юм байна* (https://bxr.wikipedia.org).

ДАДХААХА *үйлэ үг., идх. залог* 1) дадалтай, дүршэлтэй болгохо, дүршүүлхэ, hорихо (приучать, тренировать, акклиматизировать): *Миниил орондо орохо хүбүүн тэрэл гэжэ тоолоод, дахуулнаб, ажалдаа дадхаанаб* (С. Цырендоржиев); 2) тааруулха, тудхааха, оншолхо (приноравливать, приспосабливать): *Халтад лэ гээ hаа, энээндээ диилдэжэ болохот. Тиигэхэгүйн тулада дадхаан уубал hайн...* (Ц.-Ж. Жимбиев); *Дадхаан татажа арайл гэжэ торгооходонь, үжэнхэй үнэр хамарынь сорьёжо, нооhо даахинь хубсаhандань няалдана* (М. Осодоев).

ДАЖАГАНАЛДАХА *үйлэ үг., угталд. залог* олоной зай забhаргүй шангаар дуугаралдаха, даржаганалдаха (тараторить, шуметь – *о многих*): *Буда Бадмаевичые тойрошоод, олон хараасгайнуудай харсагада добтолhондол, эндэhээнш тэндэhээнш дажаганалдана* (Ц.-Д. Хамаев).

ДАЖАГАНАХА *үйлэ үг.* 1) зай забhаргүй шангаар дуугарха, абяа гараха, доржогонохо (тараторить, болтать): *«…Миниий тоншоhон сааphан дээрэ зүб бэшээтэй байгаа. Типографида алдуу хээ», – гээд, дажаганажа*

байнаб (Н. Бальжинимаева); 2) таршаганаха, пишаганаха, дүржэгэнэхэ (трещать – *об огне*): *Ута хагда ногоо зулгаажа носооһон галынь хуурай мүшэртэ дажаганан аһажа, пяс-тас ошо хаяжа эхилбэ* (Ц.-Д. Хамаев).

ДАЙБАГАНАХА *үйлэ у.* найгарганаар, эршэгүй һулаар ябаха (идти нетвёрдой, покачивающейся походкой): *Архи аягалжа худалдадаг газарһаа хоёр хүн гараад дайбаганан холодобо.*

ДАЙБАГАР *тэмд. н.* далжагы хүлтэй, хүлөө шэрэшэһэн, маяганаһан, малжагар (косолапый, ковыляющий).

ДАЙБУУ: дайбуу улаан тамхин *баруун бур., аман зох.* баатарнуудай татадаг хатуу тамхин (крепчайший табак): *Дайбуу улаан тамхияа гаанаараа удхан абаба.*

ДАЙГАНАХА *үйлэ у.* юумэнһээ хашаржа, айжа гү, али залхууража зайлаха, тэрьедэхэ (избегать, уклоняться, отлынивать): *... Түрэһэн нютагһаа / Төөриһэн шэнги, түлиһэн галһаа / Дайганаһан шэнги* (Х. Намсараев); *Баһал тэрэ уулзахаяа дайганана, аягүйрхэнэ, зобоно гэжэ тухайлхадаа. Намжалай зосоо ямаршьеб нэгэ бахархаһан шэнги мэдэрэл түрэжэ, эгээн түрүүшынхиеэ Альбиные хайрлабагүй* (К. Цыденов).

ДАЙДА 1. *юум. н.* 1) газар, дэлхэй (земля): *Гунан ехэ дайдые гурба тойрон гүйлдэбэ, / Дүнэн ехэ дайдые дүрбэ тойрон хатаралдаба* (Гэсэрһээ); **дайда дэлхэй** газар дэлхэй, оршон байгаали (мир, земля, планета): *Үдэрэй ошохо бүри наран улам дулааханаар шаража, дайда дэлхэй дахинаа амидыржа, үльгэрэй баатар шэнги уе мүсөө тэниилгэжэ, сээжэ дүүрэн амилжа эхилээ бшуу* (М. Осодоев); ◊ **дайдын юумэн дайдаараа** болохо юумэн боложо байг (пусть всё идёт своим чередом): *Балай мэдэхээешье һанадаггүй. Юрэдөөл, дайдын юумэ дайдаараа гээд, тэрэнэй ойрошье ошохоёо түбэгшөөдэг* (Ц.-Ж. Жимбиев); 2) тала газар, хүнхэр, ямар нэгэн гол зубшан нэмжыһэн үргэн тала газар (степь, долина): *Ган гасуурай үдэрнүүдтэ ойро тойронхи дайдын али зэргэ хубилһые Баян Зүрхэнэй оройһоо обёорон харахада бүришье элитэ* (Ч. Цыдендамбаев); *Өөрын дайда урин, хүнэй дайда хүйтэн* (Оньһ. үлгэр.); **хангай дайда** үргэн, сэлгеэн, элдин тала (привольная степь): *Арюун тунгалаг үглөө, үзэсхэлэн һайхан хангай дайда эмшэн хүбүүнэй сэдьхэлые үлгыдэн байна* (Д.-Д. Дугаров); **түрэл (тоонто, үлгы) дайда** хүнэй түрэһэн, газарта унаһан нютаг (родина, родная земля): *– Тогоошо, түрэл дайдашни ямар һүрөөтэй һайхан гээшэб* (Д.-Д. Дугаров); *Сэрэгэй албанһаа һаяхан бусаад, сэсэг набшын хангалаар анхилааша түрэл тоонто дайдаараа зоргон соогоо сүлөөтэйгөөр бухиндажа, жаргажа ябахань ямар гоёб даа!* (Б. Мунгонов); *Тогоошын түрэһэн үлгы дайдада намарай һайханшье, гунигтайшье хаһа ерээд байна!* (Д.-Д. Дугаров); **хариин дайда** хари газар, хүнэй нютаг (чужбина, чужая земля): *Гансаардажа үншэрһэн эхын хүбүүн тухайдаа хөөрэн хүүнэн байхадань, хариин дайдада хэбтэһэн үри бэень үгэлһэн шэнгеэр шэхэндэм дуулдадаг* (З. Гомбожабай); **зүһэ буруу дайда** *аман зох.* муу, зохилгүй, таарамжагүй газар (неблагоприятная, плохая земля): *Зүүнэй зүгэй эхиндэ, / Зүһэ буруу дайдада, / Хонин хотой оронду, / Хухюур хубхай майлада…* (Гэсэрһээ); **дайдын зэрэлгээн** а) зунай халуунай үедэ газарай нюруу шадарай агаарай миралзаан (марево); б) *шэлж., шаж.* хии юумэн, бодото бэегүй, һанаан бодолой (иллюзорное): *Энээн шэнги хамаг юумэн тухай «бии» гэжэ гү, али «үгы» гэжэ хэлэхэ аргагүй, ушарынь хадаа тэдэ бүгэдэ һүүдэр, дайдын зэрэлгээн* (Буддын суртал. М. Батоин оршуулба); ○ **газар** *гэжэ үгэтэй парн. хэрэгл.*; **2.** *тэмд. н.* уужам, заха хизаргүй; тоогүй олон (бескрайний; неисчислимый): *Анханай агнуушахан һанаатай һэн тула би нэн түрүүн хоёр аматай хүрхигэр хара дорбиинхоёо ханзын сааһаһаа гаргажа, яла сала сэбэрлээд, дари һомо гээшыень дайдын ехээр бэлдэбэб* (С. Доржиев).

ДАЙДЫН *тэмд. н.* түбһэн, али болохо (всякий): *Дугарон доктор / Дайдын һонин / Дабһалаад хөөрэхэ* (Б.-Б. Намсарайн); *Дан өөдэгүй заахан даа / Дайдын юумэндэ этигэдэг* (Ц. Шагжин).

ДАЙДАЙ *юум. н., ойх. эгэшэ эхэнэртэ хүндэлжэ гү, али эрхэлжэ хандаһан үгэ* (тётушка, тётенька): *Дайдай ерэбэ.*

ДАЙЛААША *юум. н.* 1) дайнда хабаадагша, дайлагша (воин); 2) эзэмдэгшэ (завоеватель): *Дайлаашад добтолон оробод.*

ДАЙЛАГДАХА *үйлэ у., хүлеэгд. залог* добтологдохо (подвергаться нападению); эзэлэгдэхэ (быть завоёванным): *Татаарнууд Есүхэйе танижа, «Эрхим Есүхэй ерэбэ» гэлдэжэ, хуримда һуулгаад, урдын дайлагдаһан үһөөгөө һанажа, нюусаар хэлсэн, хоол соонь хоро холижо үгэбэ* (Ч.-Р. Намжилов).

ДАЙЛАЛГА *юум. н.* 1) добтолон оролго; хальдалга (нападение; приставания); 2) эзэмдэлэлгэ (завоевание): *Дайлалга болбол эзэмдэхы суртаалтай гүрэнүүдэй онсо шэнжэнь юм*; 3) *шаж.* хэһээлтэ (кара, наказание): *тэнгэриин дайлалга*.

ДАЙЛАЛДАА(Н) *юум. н.* байлдаан,

тулалдаан (сражение, битва): *Сталинград шадарай агуу дайлалдаан совет сэрэгшэдэй баатаршалгын эрхим жэшээ*.

ДАЙЛАЛДАХА *үйлэ үг., угталд. залог* а) байлдаха, тулалдаха (биться, сражаться): *Граждан дайнай үеэр эндэхи нютагуудаар нэгэ партизанска отряд дайлалдажа ябаһан юм ха* (Б. Мунгонов); б) *шэлж.* тэмсэхэ, тулаха (бороться *с чем-л.*): *Энэ ган гасууртайл дайлалдаха болохомнай ха даа* (Ц.-Ж. Жимбиев).

ДАЙЛАХА *үйлэ үг.* 1) дайгаар орохо, добтолхо (воевать): *Арад зомнай амгалан һуухаяа болёо, – гэжэ Бадан эхилбэ. – Хариин харатанай бидэниие дайлахань, хулгай дээрмэ хэхэнь түргэдөө* (Б. Санжин, Б. Дандарон); **дайлан абаха** сэрэгтэ хүсэ хэрэглэн эзэмдэхэ (завоевывать, захватить): *Дайсанай түрүү линиие дабажа гараад, дайлан абаад, тогтон торонгүй, саашаа дабшанабди* (Б. Мунгонов); 2) *шэлж.* дайраха, дайралта хэхэ, хүндэхэ, хальдаха (задевать, обижать, приставать): *Юуб гэхэдэ, табатайхан дүү басаганиинь саадһаа ерэмсээрээ, эжыдээ ошоё гэжэ эгэшэнэрээ дайлаад, мэнэ һаяхан арсалдаһан байгаа* (Б. Санжин); *– Мария Яковлевнае дайлахаяа боли!* (А. Ангархаев); **дайлаха добтолхо** үсэд нэтэрүүгээр орохо, дайраха, хальдаха (приставать).

ДАЙЛАШАГҮЙ *тэмд. н.* 1) дайлан орохын аргагүй, диилдэшэгүй (не поддающийся завоеванию, непобедимый): *Гүрэн бүхэн өөрыгөө дайлашагүй байлгаха гэжэ оролдодог*; 2) *шэлж.* абарга хүсэ шадалтай (сильный, мощный).

ДАЙ(Н) *юум. н.* 1) дайсан, эсэргүүсэгшэ (враг): *Орохо дайе угтан орохо, гараха дайе үдэшэн мордохо*; *Совет Армиин баатар сэрэгшэд дайгаа дараба*; ◊ **дайгаа даражаа, даагаа һүүлдэхэ** илаха, диилэхэ, дараха, булиха (одерживать победу): *Гэбэшье дайгаа даражаа, даагаяа һүүлдэжэ бусаһан уладууд гэжэ ойлгохоор, гэшхэдэл, алхасань шангануудд, дуу, хөөрэлдөөниинь хүхюу дорюунууд байгаа бэлэй* (Б. Мунгонов); 2) хүнүүдэй гү, али гүрэнүүдэй хоорондоохи зэбсэгтэ тэмсэл (война): *– Үгы … Ши, хээтэй, дуулаагүйгши? Дайн эхилээ ха юм* (Ц.-Ж. Жимбиев); **дайн дажар** (*гү, али* **байлдаан**, **сэрэг**) зэбсэгтэ тулалдаан, алалсаан хюдалсаан (война, войны): *Гансал дайн дажар түргөөр дүүрэдэг һай даа* (М. Осодоев); *Дайн байлдаан соогуур үхэдэл хохидолой дундуур ябажа, хатуу шэрүүн болошоһон эдэ зон мүнөө хайлан уяржа, хүбүүхэнэй тархииень эльбэнэ, тэбэринэ, үргэнэд* (Ц.-Ж. Жимбиев); *Теэд инаг гансань дайн сэрэгтэ мордохоёо байһан бэшэ, харин ямар нэгэ найр нааданда ошохо гэһэн юумэдэл, ехэл энеэдэтэй зугаатай ябаа һэн* (Ц.-Ж. Жимбиев); **дай жүрөөдэгшэ** (*гү, али* **үүдхэгшэ**) гүрэн түрэнүүдые дайлалдуулхые һэдэгшэ, дай эхилэгшэ, дайнай эхин ушар шалтагаа гаргагша (зачинщик войны): *Дай жүрөөдэгшэ амитадай байһан сагта алтан дэлхэй амар заяа үзэхээ болёол хаш даа, – гээд, эрхиеэ татасагаана* (Д.-Д. Дугаров); *Шуһата муухай дай үүдхэгшэдтэ хараал шэрээл табижа, яагаадшьеб даа дайгаа дараха, даагаа һүүлдэхэ тухайда бодомжолдог* (М. Осодоев); **дайгаар орохо** сэрэг буу хэрэглэн, дай эхилхэ, дайлажа орохо (начать войну, напасть): *Солонгосой урдаһаа дайгаар орохо зуураа дуулдаагүй амжалтануудые буһалгаашад туйлаба* (Д. Батожабай); **дай хэхэ** дайлаха, сэрэг буу хэрэглэн тулалдаха (воевать): *Тэдэшни удхатай дай хэнэ бэшэ, мишл тонуул дээрмэ хэжэ, һүйд татана бшуу* (Б. Санжин, Б. Дандарон); **дайнда ошохо** (*гү, али* **мордохо**) зэбсэгтэ тулалдааңда хабаадалсаха (участвовать в войне): *Дүшэ нэгэн оной ноябрь соо баруун дайнда мордохо саг тулажа ерэбэ* (Б. Мунгонов); ◊ **дайнай хүлдэ дайрагдаха** хохидохо, хохидолдо орохо (понести ущерб, потери): *Энэ олон мянган шоргоолжон мэтэ сэрэг нэн түрүүн баруун захын, манай Засагта хаан аймагай газарта хүрэхэ, манай нютагай зон тэрэ сэрэгэй хүлдэ дайрагдаха* (С. Норжимаев); 3) *будд.* ташаяан, шунал, шунахай һанал (чувственное вожделение); **Дайни дарагсан** Будда бурханай нэгэ нэрэнь (*один из эпитетов Будды*); ○ **сэрэг** *гэжэ үгэтэй парн. хэрэгл.*

ДАЙНАЙ *тэмд. н.* дайнда хабаатай (военный): *Тиихэдэ, юрын буряад хүнүүдэй дайнай дүлэтэ харгыгаар бэшэжэ ябаһан баримтата дэбтэрнүүд түрэл нютагаймнай музейнүүдэй дансануудд байһаниинь эли* (С. Осорова); **дайнай үе** зэмсэгтэ тэмсэлэй болоһон жэлнүүд (военные годы): *Дайнай үедэ олон үхибүүд үншэрөө, зобожо туляал* (Ц.-Ж. Жимбиев); **дайнай талмай** зэбсэгтэ тулалдаанай боложо байһан газар талмай (театр военных действий): *Командирнуудпай залуушье һаа, дүршэл багатайшье һаа, дайнай талмай дээрэ өөрынгөө үүргые, өөрынгөө һууршие тон һайса мэдэнэ…* (Ж. Тумунов).

ДАЙР I *юум. н.* үрэхэдэ, нюхахада бии болодог шарха – *илангаяа моридой нюрганда бии болодог шарха тухай*, нюлгархай (ссадина, рана).

ДАЙР II: **дайр хара** *тэмд. н.* соол хара, хаб

хара (чёрный-пречёрный); **дайр дархи** отог-оргой, обоо-хүбөө, hархи-дархи (сваленный в кучи – *о хламе*): *Жамган колхозой дархалалгын сарай доро дайр дархи модо шулуунай дунда хара хүлhэн болошоод, тэргын мөөр носожо байба* (Ж. Тумунов).

ДАЙРАГДАХА *үйлэ үг., хүлеэгд. залог* 1) алибаа юумээр дайруулха, хүргүүлхэ, сохигдохо (быть задетым *физически*): *Тэрэнэй тооробшо малгай модондо дайрагдан унажа, ялайшатар хюhанхай заахан толгойтой бэень дахин үзэгдэбэ* (Д. Батожабай); 2) алибаа юумэндэ абтаха, *жэшээнь, ган гасуурта, үбшэндэ* (подвергаться *чему-л.*): *Үбгэн абамнай мүнөө жэл ядалдаад абаа, эндэhээ зөөжэ ошоhонhоо хойшо гансаардаа, уha саhанда ороо, гал түймэртэшье дайрагдаа* (Ц.-Ж. Жимбиев); **гэнтын аюулда дайрагдаха** hанагдаагүй аюултай ушарха, аюулhаа хохидохо (подвергаться внезапной опасности): *Гэнтын аюулда дайрагдаhан энэ жиирэй ангуушанай сээжэдэ бүргэдэй зүрхэн сохилно* (Д.-Д. Дугаров); **үбшэндэ** (*гү, али* **үбшэ хабшанда**) **дайрагдаха** үбдэхэ, үбшэндэ нэрбэгдэхэ (болеть): *Бааphан эжсымни, – гээд, Зунды шурхирса уйлашана... – Үбшэндэ дайрагдажа, наhа дүүрэшоо hэн* (Г. Дамбаев); *Тиимэhээл эрэшүүл ута наhагүй, эртүүр үбшэ хабшанда дайрагдаха* (С. Доржиев); 3) үгөөр, аягүй ааша, хэрэгээр гомодхоогдохо, баhуулха, доромжолуулха (быть уязвлённым, оскорблённым): *Сэдьхэлээрээ дайрагдаhан байгаашье haa, / Тэрэ хүндээ харуулхагүйш, / Юун худхагдажа байнаб шинии зосоо* (Э. Зандраев); 4) *бөө* олойрхо, хии хараха, *бөө хэрэгээ үйлэдэжэ, тэнгэри бурханартай харилсажа байхадаа, иимэ байдалда ородог* (быть в трансе, в экстазе): *Бабана бөө эгээл ехээр онготожо дайрагдан, үндэр шүрбэhэлиг бэеэрээ татагалзаhаар аймшагтайгаар дүтэлнэл* (А. Ангархаев).

ДАЙРАЛГА *юум. н.* 1) хүрөөд абалга, хабирсалдалга (прикосновение); 2) дойлолго, оролго, хальдалга (нападки); 3) *түрын бод.* дойлолго, добтолго (выпад).

ДАЙРАЛДАСА *юум. н., ага* уулзаха боломжо (встречаемость): *Тэрэ хүнэй дайралдасань хомор.*

ДАЙРАЛДАХА *үйлэ үг., угталд. залог* ушарха, уулзаха, золголдохо (соприкасаться, встречаться, попадаться): *Ямар нэгэ хараалта хонхосог дайралдажа, тэргэнь хэлбэлзээд, оёорсогтой аарсаниинь харгын ойгуур мухаржа, мориень үргөөбэ* (С. Цырендоржиев); *Ажал дээрэнь илалтануудшье, алдуунуудшье, урагшагүйдэхэ сагуудшье дайралдаа гэжэ эли* (Г. Дамбаев); **нюдэндэ дайралдаха** нюдэндэ тудаха, обёорогдохо (попадаться на глаза): *Нюдэндэмни бү дайралдаарай!*; **дайралдаhан лэ хүн** абаhаар ушаphан хүн (первый встречный человек): *Иимэ хэрэгтэ дайралдаhан лэ хүниие ошо гэжэ болохогүй гээшэ, hайнаар лэ шэлэжэ, шалгажа эльгээхэ ёhотой* (Г. Цыдынжапов); **дайралдаhан лэ газарта** хаанашье hаань, хараhан газартаа (где попало): *Тэд саг зуурын байранууд ямаршье гуримгүйгөөр, дайралдаhан лэ газартаа табигданхай* (Ц.-Ж. Жимбиев).

ДАЙРАЛТА *юум. н.* дойлолго, оролго, хүндэлгэ (нападки, оскорбления): *Би хадаа эндэ наадажа hуугаагүй, зүблэлтэ газарай албанда байhан хүнби, бү дайралта хэгты! – гээд шангаар хэлэнэ* (Ц. Дон).

ДАЙРАХА *үйлэ үг.* 1) шүргөөхэ, шударха, хүрэхэ, түлхихэ (задевать, касаться, толкать): *Иигэжэ тэдэнэй гэрэй үүдэндэ хөөрэлдэжэ байтар, Түмэн хажуугаарнь гарахадаа, Хурьганиие халта дайраа hэн* (Б. Санжин, Б. Дандарон); *Басаганайнгаа гурбатай болоходонь, / биишыхан гитара бэлэглэхэб... / Утаhыень таамаг дайража байhаар / гоёор наададаг болохо* (Э. Зандраев); **тохоногоороо дайраад абаха** тохоногоороо түлхеэд абаха, хадхаад абаха (толкнуть локтем): *– Яаhаарнь яахаяа hанаа гээшэбши?! – Хээтэй хажуудахияа тохоногоороо дайраад абана* (Ц.-Ж. Жимбиев); 2) ород гараха, айлшалаад гараха (захаживать, заезжать попутно): *Адуушадай отогые дайража гарадаг газараар Эдик ошохогүй, холошье hаань шэлын дабаагаар тойрохонь сохом* (Д.-Д. Дугаров); *Бусахадаа манайхяар дайраад гарааpайгты!*; 3) хүндэхэ, нэрбэхэ (задевать – *о чувствах, болезни, стихийных бедствиях*): *Дариимые харахадаа, Должондо Гамаань эзэгүй hанагдажа, айхабтар гомдолтой гашуудал зүрхыень дайрана* (Ц. Дон); *Мүнөө зундаа болоhон ган гасуур орон нютагыемнай ехээр дайраа* (Ц.-Ж. Жимбиев); **сэдьхэлэй хүбшэргэй дайраха** сэдьхэл хүдэлгэхэ (задевать струны души, волновать): *Зүүн сонхынь халхабша үүдэн хаагдаагүй зандаа, шэбхэнь уйдхартайгаар хахинана, сэдьхэлэй хүбшэргэй дайрана* (С. Доржиев); **шэхэ дайраха** дуулдаха, соностохо (слышаться, доноситься до слуха): *Эмээл-Добуун руу соёргоод буушахадань, hэрюу татаhан hэбшээн шэхыень дайран шууяад, зохид шэнги байгаа бэлэй* (З. Гомбожабай); 4) ябууд хоорондоо тогтохо, халта анхаралаа хандуулха (коснуться *чего-л.* поверхностно): *шухала асуудал дайраад гараха*; 5) сэдьхэл хүдэлгэхэ, гомодхоохо, дойлохо (задеть, оскорбить): *Би таниие дайраха гэжэ тэрээн*

тухай дурдаагүй, Гомбоевые үмөөржэ сухалаа хүрэһэн аад, дуугаржархёо һэм (Д. Эрдынеев).

ДАЙРУУЛХА *үйлэ үг., идх. залог* 1) алибаа юумээр дайрагдаха, хүргүүлхэ, сохигдохо (быть задетым *физически*): *Энэ удааншье үргэлжэлбэгүй, гэнтэ баабгай урагшаа добтолжо, эбэрээ халта дайруулһан буха үбшэрхэнгеэр тархяа һэжэрбэ* (Д.-Д. Дугаров); 2) алибаа юумэндэ абтаха (подвергаться *чему-л.*): *Тэндэ сагай уларилда дайруулжа, хүхэржэ элэшэһэн, буртаг газарта булагдашаһан хүһөө шулуун һууна* (Ц.-Ж. Жимбиев); **саада дайруулха** уураг тархиин тэһэрһэннһээ гү, али ондоо ушар шалтагаанһаа боложо хүл гарай хүдэлхээ болилго, гариг (паралич): *Удаань эсэгэнь саада дайруулаад, үнишье хэбтэнгүй наһа бараа бэлэй* (С. Доржиев).

ДАЙРХАХА *үйлэ үг.* дай хэхээр, дайлажа орохоор бэлэн байһаараа айлгаха, занаха (угрожать войной).

ДАЙСА *юум. н.* бурханай номуудай орёолтые уядаг уялаа (тесьма).

ДАЙСА(Н) 1. *юум. н.* дайлагша, эсэргүүсэгшэ, харша хүн, андагаар хүн (враг): *Дайсан үдхэн ой тайгые нилээн гүнзэгырэн ороһоор партизануудта добтолхо позици эзэлээ ха юм* (Б. Шойдоков); ◊ **дайсанаа дараха, дархан солоёо нэрлүүлхэ** илалтаараа алдаршаха (прославить себя победой): *Хүбүүдни, эсэгын захяа дүүргэжэ, дайсанаа түргэн дарыт, дархан солоёо нэрлүүлыт, баатарнуудни!* (Н. Балдано); **2.** *тэмд. н.* харша, эсэргүү, хохидол үзүүлэгшэ (враждебный): *Теэд дайсан муухай харсагые огторгойгоор намнаха далигүйдөө Аламжа хара бууна* (Д. Батожабай); *Орон нютагаа дайсан нохосуудһаа хамгаалхаяа ошоһон аад, абамни бусаагүй* (Ц.-Д. Хамаев); **дайсан дарша** эсэргүү, харша (враждебный): *Ёһотойл дайсан дарша хүнэй шэлүүһэн шара нюдөөр тэрэнь урдаһаань гэтэшоод байба ха* (Б. Мунгонов).

ДАЙТАХА *үйлэ үг.* 1) хэн нэгэнтэй дайтай байха, дайлажа байха (быть в состоянии войны); 2) *баруун бур.* хашарха, түбэгшөөхэ (тяготиться): *Нютаг зоной хоб зугааһаа дайтажа, ямар хэрэгээр ошохоо байһанаа дүүдээшье хэлэбэгүй* (М. Осодоев).

ДАЙША 1. *юум. н.* сэрэгшэ (воин); **2.** *тэмд. н.* эзэрхэг түримхэй, дайрхуу, дайшалхы (воинственный, боевой): *Дайша манай баатарнууд* / *Дайгаа даран илаг лэ,* / *Дайсан хараяа бултыень* / *Дайдын хүрьһөөр булаг лэ* (Х. Намсараев); **дайша тэнгэри** (**асуури**) дайнай тэнгэри, сахюусан (дух войны): *Дайша асууринар* / *Хара, сагаанаар илгараад,* / *Хам оролсон тэмсэһээр гү?* (Г. Базаржапова).

ДАЙШАЛАГША 1. *тэмд. н.* хэрзэгы зоримгой, дайрхуу, дайшалхы, тулалдагша (воинствующий, сражающийся); **2.** *юум. н.* дайлан абагша, дайлан эзэмдэгшэ (завоеватель): *Иигэжэ хариһаа ерэһэн залуу сэбэр дайшалагша, хэнэй хүбүүн хэн гэдэгыньшье мэдэгдэнгүй, орон нютагһаа холо шархяа хатааһан, хүнэй үрэжэлтэ газар улаан шуһаараа ундалуулһан байха юм* (Б. Санжин, Б. Дандарон).

ДАЙШАЛАЛГА *юум. н.* туйлалта, ололто (завоевание): *агуу ехэ дайшалалгануд*.

ДАЙШАЛХА *үйлэ үг.* тулалдаха (воевать): *Энээнэй тулада дайшалха хүнүүдээ гулидхаха, зэр зэбсэг бэлэдхэхэ, таатай үе саг олохо хэрэгтэй гэжэ хэлээ һэн* (Б. Санжин, Б. Дандарон); **дайшалан олохо** эзэлхэ, дайгаар абаха (завоевать, добывать в боях).

ДАЙШАЛХЫ *тэмд. н.* 1) байлдаанай, дайн байлдаанда хабаатай (боевой): *Тэрэшэлэн маниие тойроһон хүнүүдшье дайшалхы ябадалаа дурдабагүй* (Ц.-Ж. Жимбиев); 2) дайша, сэрэгшэ, дай жүрөөдэдэг, дай хүсэдэг (воинственный): – *Теэд тэдээнэй хэниншье манай дайшалхы түсэб мэдэхэ ёһогүй* (Б. Шойдоков).

ДАЛ I *юум. н.* урда зүгтөө, наран таладаа хаалтагүй, мүн бэшэ талаһаа, дээрэһээ дулаалагдаһан, үбэлэй сагта үхэр малаа байлгадаг байһан байра (стойло для скота): *Үргэн ута дал соогуур үбһэ хулһанай һаршаганаха, модон шалын түерхэ, үнеэдэй үүгэнэлдэхэ абяан дүүрэшэбэ* (Х. Намсараев); **дал хотон** (*гү, али* **хилээб**) хүйтэндэ малаа байлгаха модон гү, али ондоо юумээр хүреэлэгдэһэн газар, амитадай байра (загон, стайка, хлев): *Шабартын артель яахадаа һайн байна гээшэб, гэшүүдынь олон, ажал хүдэлмэриншье эмхитэй, мүнөө малайнгаа дал хото дууһан шэнээр баришса байна* (Ц. Дон); *Оройдоо гэрэйнгээ гэшхүүр дээрэһээ, хорёо хотон соохоо, дал хилээб соогоо алана бшибы даа!* (Б. Мунгонов); **дал хорёо** (*гү, али* **хашаа**) малаа байлгаха, хамагаалхын зорилгоор бариһан зүйлнүүд, хүреэтэй хото (стойло с оградой): *Һаалишан абгай энэ фермын эгээл хүндэ ажал хэлсэн, дал хорёо соохи шэбхэ шэнхэгыень сэбэрлэлсэжэ ябана* (Ц.-Ж. Жимбиев); *Үдэшэлэн саһанай орохоёо болёошье һаа, бурдаһа һалхин түргэдэжэ, дал хашаагай, гэрнүүдэй ойгуур, сэргэ тойрожо, хүр саһа обоолжорхино* (Ч. Цыдендамбаев); **тугалай дал** тугадаа байлгадаг хорёо (телятник, хлев для телят): *Зариманиинь*

һаалгаха ээлжээгээ хүлеэжэ ядаһан шэнгеэр тугалай дал тээшэ үе-үе эрьен хаража, энхэрэгээр үүгэнэлдэнэ (Ц. Дон).

ДАЛ II: **дал бэлэг** *юум. н.* хадаг табиха үедэ үгтэдэг байһан бэлэг (предсговорный подарок).

ДАЛ III: **дал-дул болохо** *барг.* дулаарха, нам дулаан болохо (теплеть, становиться тепло): *Газаамнай дал-дул болобо*.

ДАЛА I *юум. н.* нюрганай дээдэ захада байдаг гурбалжан түхэлэй хабтагар аад, дээгүүрээ зурагартай хос яһан, энээндэ хүнэй гар, амитадай урда хүл холбогдонхой байдаг (*анат.* лопатка): *Мяха хурылжа, арюудхаһанай һүүлээр үбгэд галаа тойрожо һуугаад, хониной дала ехэл амтархан эдижэ, архяа гудамхин уужа оробол даа* (М. Осодоев); *Далаһаа далан хүн хүртэхэ ёһотой* (Оньһ. үг.); **дала мүр(э)** хүнэй ара нюрганай дээдэ хуби, ээм (плечи, верх спины): *Хорло хурганайнгаа үзүүрээр Лодоной дала мүрые дүмүүхэнээр түлхеэдхибэ* (Г.-Д. Дамбаев); **дала мүрөө хабшаха** (*гү, али* **хабшагад гүүлэхэ**) юумэ мэдэхэгүйб гэжэ абяагүйгөөр дала мүрөө үргэжэ зангаха (пожимать плечами): *Бальжинима дала мүрнүүдээ хабшаад, доошоо шахын һууна* (Б. Мунгонов); *Хада уулануудые хайхарамжагүйгөөр хаража байһан егерь юушье харюусабагүй, юрэл шэмээгүйгөөр дала мүрнүүдээ хабшагад гүүлэбэ* (Б. Мунгонов); **дала шэнжэхэ** гурбан наһатай, зэмдэггүй сагаан хониной далые бөө шэбшээд, галда түлижэ абаад шэнжэжэ, энэ мэтээр хэлэдэг байгаа гэбэл: үбшэн хүнэй алтан һүлдэнь абтахань дүтэ болоо, ами наһанайнь холодохонь ойро болоо *г.м.* (Х. Намсараев) (гадать по бараньей лопатке): *Дардай һандали дорооһоо нэгэ хайрсаг гаргаад, тэндэһээ хониной дала абажа, түлигдэжэ байһан түмэр пеэшэн дээрэ табяадхина. Тиигээд нилээдгүй удаан хүлеэһэнэй һүүлдэ, далаяа абажа няһалаад, наран өөдэ баришка, удаахан хараба* (М. Осодоев); **дала модон** дулаан ороной үндэр голтой аад, мүшэргүй, оройдоо хэдэн далбагар, дэбюур мэтэ ута набшатай мүнхэ ногоон модон (пальма).

ДАЛА II *шангадх. част.,* **дал-** *гэһэн үзэгүүдээр эхилһэн үгэнүүдтэй суг хэрэгл.* (*усил. част. к словам с начальным* **дал-**); **дала далбагар** үргэн дальбагар (очень широкий): *дала далбагар хормойтой суба*.

ДАЛААД *тоог. н.* далан тухай, далан шахуу (около семидесяти): *Агын голой эрьедэ хоёрдохи дасан тогтоһоор оройдоол далаад гаран жэл болоһон байба* (Д. Батожабай); **далаад онууд** мянга юһэн зуун даланһаа мянга юһэн зуун дала юһэн хүрэтэрхи онууд (1970-е годы): *Далаад онуудта «Буряад үнэн» газетэдэ хүүгэдтэ зорюулагдаһан «Хонхо» гэжэ хуудаһан бии болоо һэн* (Н. Намсараев).

ДАЛАБХИ *юум. н., баруун бур.* анзаһанай хутагын шуулаад абаһан хүрьһые эбхэрүүлэн урбуулдаг хуби, шаблаа (отвал у плуга): *Газар шиигээр элбэг дээрэһээ анзаһанай далабхинуудта газар зузаан гэгшээр няалдаха юм.*

ДАЛАБША I *юум. н.* 1) нэмэргэ, нэмнээ хубсаһанай арада бэхилэгдэдэг юудэн малгайн түхэлэй зүйл (капюшон): *...хара субын далабшаар толгойгоо бүрхөөжэ һууһан Гүнжэд тээшэ хараба* (Х. Намсараев); 2) ород эхэнэрнүүдэй дала дээгүүрээ нэмэридэг гадар хубсаһанай нэгэн зүйл (накидка): *Ангай арһан хяазатай налбагар түхэреэн далабша мүрыень нэмэринэ* (Ч. Цыдендамбаев).

ДАЛАБША II *юум. н.* малай, хүнэй байха, юумэ нөөсэлэн обоолхо зорилготойгоор баригдаһан дээрээ хушалтатай барилга, һарабша (навес): *Нэгэ далабша сарайн тушаа арада далдахан боложо, хоюулаа хорёогой хоёр талада урда урдаһаа харалсажа, Должодой мүр дээрэ хүбүүн гараа табин зогсоно* (Х. Намсараев).

ДАЛАГАНАХА *үйлэ у.* даллаха, арбаганаха, һарбагашуулха, далбаха (размахивать): *Лёнхобо улһан хабидагаараа далаганажа, буурагша үнеэгээ шабхуурдаха гэһэн аад, хажуудань танигдаагүй эхэнэрэй ерэшоод байхадань, урдаһаань сэхэ ошожо, үзэн ядангяар хараба* (Ц.-Ж. Жимбиев).

ДАЛАГАНУУЛХА *үйлэ у., идх. залог* арбагануулха, һарбагашуулха (размахивать): *Нээрээшье добын саанаһаа, сажан хэмжүүрээ далагануулан, Дулма учётчик дүтэлбэ* (Ч. Цыдендамбаев).

ДАЛАГАШАХА *үйлэ у.* агаарта арбаганаха, далаганаха, иишэ тиишээ хүдэлхэ (размахиваться).

ДАЛАГАШУУЛХА *үйлэ у., идх. залог* далбагануулха, арбагануулха, һэбихэ (размахивать): *Эзэдынь оог хуугай табилдан, бургааһа, ташуур, боожын үзүүр далагашуулан, үбдэгсөө саһан соогуур унан дуһан гүйлдэнэ* (Ц.-Ж. Жимбиев).

ДАЛАЙ *юум. н.* **1.** 1) уһан дорохи уулануудаар, олтирогуудаар гү, али тибүүдээр хизаарлагдаһан өөрын онсо торхотой, дабһалиг ехэ уһан, океанай хуби (море): *Далай ногообтор хүхэ долгидоо эрье тээшээ намдууханаар миралтуулан туруна* (С. Цырендоржиев); **далайда бахын шээһэн нэмэри** (Оньһ. үг.) хэмжээгээрээ багашье һаа, яһала нэмэри болобо гэһэн удхатай (морю и моча лягушки добавка, ≈ с миру по нитке):

«Далайда бахын шээһэн нэмэри» гэгшэ гү? / Абажа тогтоожо хайрлыт, / Ахирхан намайе хүлисыт (Ц. Шагжин); 2) *шэлж.* ехэ юумэн (обширное пространство): *Тойроод бухиндаһан шэгтэй мантан һарьдаг шэлэнүүд, харанхы хүйтэн хабшалнууд, зэрлиг тайга – захагүй ногоон далай* (Д.-Д. Дугаров); *– Зон далай. Зон соо ябанаб* (Ч. Цыдендамбаев); **таряан далай** үргэлжэ ехэ талаар нэмжын ургаһан талхан, таряалан (нива): *Үшөө саашалаад – Талын-Булаг, тэрэниие тойроод, захагүй үргэн таряан далай нэбшынэ* (З. Гомбожабай); **элһэн далай** элһэтэ гүби, элһэтэ дайда (песчаное море): *Зөөлэхэн газартай таалалдан ябаа мориной туруунууд шулуун сарья сохижо, ногоон тала шэртэн ябаһан аяншадай нюдэд захагүй элһэн далай соо тамарнад* (Д. Батожабай); 3) *байг.-худ.* Байгал далай (озеро Байкал); 4) *будд.* оршон, эрхэ нүхэсэл, эрхэ байдал (состояние, *какие-л.* условия): *Хүгшэрхын далай гээшэмнай энэл ха юм даа, залуу нүхэр* (С. Цырендоржиев); *Эгүүридэ гүнзэгы жаргалай далай тогтоогыш, / Буряад-монгол арадни, / Буряад-Монгол оромни* (Х. Намсараев); **дүрбэн далай** *будд.* түрэхэ, үтэлхэ, үбдэхэ, үхэхэ (четыре моря: рождение, старость, болезнь, смерть); ○ **нуур** *гэжэ үгэтэй парн. хэрэгл.*; **2.** *элирх. үүргээр хэрэгл.* 1) далайда адли ехэ, хизааргүй, олон (большой, огромный, бескрайний, многочисленный): *Далай үргэн сээжэтэн, / Дабтамал тумэр хуягтан, / Бүдүүн ехэ балсантан, / Бүхэ ехэ шандааһатан* (Гэсэрһээ); **далай ехэ** хэмһээ ехэ (чрезмерно большой): *Бишыхан Баатар үни хада уйлахаяа болинхой, нуураар дүүрэн бэлхэлзэһэн үерэй далай ехэ уһа айхабтар гайхангяар гэтэн харашоод ябаа бэлэй* (Б. Мунгонов); **далай олон** олон тоото, тоо томшогүй, дала мянган (многочисленный, бесчисленный, бессчётный): *Далай олон сааран текстнүүд соохоо шэнжэлэлгын хэрэгтэй хэлэнэй мэдээнүүдые ... гараараа бэшэжэ суглуулдаг саг мүнөө үеын хэлэ шэнжэлэлгэдэ үнгэрһэн шата болоод байна* (Л. Бадмаева); **далай дабирхай** ехэ, элбэг дэлбэг (обильный, изобильный): *Хэды тиигэжэ хүдөөдэ байдаг болобошье, наһан соогоо шахуу суглуулһан далай дабирхай шэнги һүрэг ехэ зөөриеэ эндэһээ хүдэлгөөгүй* (Х. Намсараев); 2) Буддын шажанай гэлэгбаа шэглэлэй дээдэ ламын хэргэмдэ ородог үгэ (*компонент титула главы школы гелугпа в буддизме*): *Тэндэ байһан ламанар бүгэдөөрэн Далай лама тээшэ харашабад* (Д. Батожабай).

ДАЛАЙН *тэмд. н.* далайда хабаатай, далайда байратай (морской): *Тиигэбэл битнай үдэшэлэн далайн эрьедэ омоли шаража эдюулхэб* (Б. Мунгонов); *Анха түрүүшынхиеэ далайн агнуурида ерэһэн зон Айдайһаа дулдыданги байгаал ааб даа* (С. Доржиев); **далайн нюруу** (*гү, али* **мандал**) далайн уһанай нюрган (поверхность моря): *Тиихэдэ энээнһээ баруун тээшэ һунаһан дайда далайн нюруунаа мүн лэ тэрэ зэргэ үндэр байба* (Ж. Тумунов); **далайн хоолой** олтирог тиб хоёрой хоорондохи гү, али хоёр тибэй хоорондохи далайн хуби талмай (пролив); **далайн урадхал** далайн гүндэ газарай эрьесын гү, али дулаан хүйтэн уһанай шахалдахада зангиран урдадаг урасхал (морское течение); **далайн булан** далайн хуурай газар руу түрижэ орохон хэһэг (гавань, залив); **далайн дээрмэ** этэгээд зоной онгосодо һуужа ябаад, буу шуу хэрэглэн, сэрэгэй бэшэ онгосонуудые тогтоон дээрмэдэхэ, шэнгээхэ аюултай гэмтэ ябадал (морской разбой); **далайн бүргэд** харсагын түрэлэй, нарин шэлбэдээ үдэгүй далайн эрьеэр уурхайлан амидардаг мяхаша шубуун (орлан); **далайн хулһан** үетэһэн хүнды голтой урда зүгэй ногоолиг ургамал (бамбук).

ДАЛАЙСА *юум. н.* 1) гарай дэлисэ, гарай далайхын хэмжээ (замах): *Эжымни үнөөхил зангаараа сабшажа ябана, харин тэрэнэй далайсань нэгэ жаа удаарһан янзатай, эсэжэшье болоо бэзэ даа* (Ц.-Ж. Жимбиев); 2) *шэлж.* шухатаралга, эрмэлзэл (размах): *Тиигээд байхадам, Агын аймагай намда, минии далайсада бага байһые Улаан-Удэ ойлгохо* (Ц.-Ж. Жимбиев).

ДАЛАЙСАТАЙ *тэмд. н.* үргэн хэмжээнэй, дэлисэтэй (имеющий размах): *Түрэл дайдадаа, жиирэй хүн зоной гүн соохоо урган гараһан тэрэнэй ухаан бодол далайсатай, эрмэлзэл зоригынь хүсэтэй байнгүй яалай!* (Д.-Д. Дугаров); **үргэн далайсатайгаар болохо** үргэнөөр тараха (получить широкий размах); **үргэн далайсатайгаар** нэлэнхы үргэнөөр, дэлэгэрнгыгээр, эли тодоор (широко, глубоко, с размахом): *... эндэ үргэн далайсатайгаар гаргагдаһан бусад герой-нуудайнь юрэнхы нюурнуудые ганса Толгонайн наадаар нэгэ час хори минутын туршада харуулха гээшэ одоол хүндэ болоно* (Ц. Цырендоржиев).

ДАЛАЙХА *үйлэ үг.* алибаа юумэ сохихоёо, тоншохоёо гү, али сабшахаяа гараа гү, али зэмсэгээ үргэхэ (размахиваться, замахиваться): *Дагдайн бүхэтэр шуран хажуур, далайха бүринь улам абьяастайгаар отолжо, эзэнээ урагшань зүдхүүлжэ ябаһандал болоно* (Х. Намсараев); *Баһал мүнөөхи шиидамаа далайха саг гараха юм ааб даа* (Ц. Шагжин); ◊ **һүхэ далайтар гозуули амарха** али нэгэн

шиидхэбэри абатар гү, али хэрэгэй эхилтэр ехэ саг байна (иметь в запасе время).

ДАЛА(Н) I **1.** *тоог. н.* 1) долоон арбан (семьдесят): *Директор далан сантиметр утатай, хоёр тээһээ үзүүрлэгдэһэн шоро харуулба* (Б. Мунгонов); *Хэрбээ энэ гэһээр далан солхообо үгөөгүй һаашни, энэ дороо ошоод, шамайе ГПУ-дэ мэдүүлхэмни* (Ц. Дон); **2.** *наречи* маша олон, тоогүй олон (очень много): *Хүгшөөдэйн нюур гэнтэ далан уршалаа болошобо* (С. Ангабаев); **далан табан** (*гү, али* **долоон**, **мянган**, **дайда**) ехэ олон (чрезвычайно много): *Теэд үхэхэдөө зөөриеэ абажа ошохо бэшэ хадань, эдэ үхибүүдынь хамһалсаха, туһалхашье гэжэ бодохогүй, далан долоо хэлүүлжэл байха, залхуурха...* (Д. Эрдынеев); *Данхар сагаан азарга далан долоон тохомтой* (*таабари,* хуһан); *Халуунай дала мянган аляаһадай дүүехэ хашартай болоно* (Х. Намсараев); *далан табан тобшотой дар торгон дэгэл*; *далан дайда юумэ хөөрэхэ*; ◊ **далан урьха taha хазаһан** үзэхые үзэһэн, шадамар, бэрхэ (бывалый, опытный, ≈ стреляный воробей): *Янжамашни шамдаа оробол, далан урьха маһа хазажа гарама ухаатай һамган хаям даа* (Х. Намсараев); **далан задагай** харууһагүй, һалан һамай орхигдоһон (≈ брошенный на произвол судьбы): *Харин минии ажахы, адуу малнуудни намгүйгөөр далан задагай, дэлхэйгээр тарашахань хаш* (А. Ангархаев); **далан (долоон) дабаанай саана** ехэ холо, хаража үзэхөөр, хүрэжэ ошохоор бэшэ холо (≈ за тридевять земель, в тридесятом царстве): *Теэд гэрни аяар Сэлэнгэдэ далан дабаанай саана ха юм* (Ч. Цыдендамбаев); **далан дабхар** олон тоотой, дээрэ дээрэһээ табигдаһан, сомогдоһон (очень много, друг на друге): *Тэрэнэй газаахинь хара үнгэтэй, далан дабхар халааһатай болоһон гэхээр* (Ц.-Ж. Жимбиев); **далан халааһатан** *баһамж.* үгытэйшүүл (нищета): *Далан халааһатан һүүлээ һүбээ дээрээ хээ гэжэ мэдэнэт* (Д. Батожабай); **далан хэлээ дэлгэхэ** шашаха, шалиха, даржаганаха (болтать без умолку): *Далан хэлээ дэлгэн, эхилжэ хэлэһэн үгынгөө эсэстэ хүрэнгүйгөөр, дахин ондоо юумэ хөөрэнэ* (Ц. Дон).

ДАЛАН II *юум. н.* 1) адуунай дала мүр, мүн тэндэхи гадар өөхэн (загривок и жир на загривке у лошади): *Тиин азаргын хажууда ошожо, хоолойень эльбээд, далангыень баряад үзэбэ* (М. Осодоев); *Адуунай дотор өөхэн арьбан, харин тархиһаань эхилээд дала хүрэтэрхи хүзүүнэй гүбыһэн өөхые далан гэдэг* (Д. Шагдарова); **даашагүй далантай** *баруун бур., анг.* олзо ехэтэй (с богатой добычей): *– А-һаа! Тармай ангуушамнай энэ үдэр даашагүй далантай бусабалтай!* (А. Шадаев); 2) мори тэргээр гү, али дүрбэн мөөртэ унаагай ябадаг харгын дундуурхи гүрэгэр хуби (центральная выступающая в колее часть грунтовой дороги): *Соохорложо хайлашаһан саһанай дундуур асари томо тэргэдэ даруулжа, үхэһэн могой шэнги һунанхай харгын зурагар далан годиролдон хэбтэбэ* (Д. Батожабай); *Мори тэргын харгынуудай далангууд анзаһаар хахалагдаһан бураздаануудтал адляар зурылдана* (Ц.-Ж. Жимбиев); 3) газар хахалхада гү, али үбһэ сабшахада, мүрэй дундуур элдүүрилэгдэнгүй үлэһэн зай (огрех): *Эдэнэр булта дааа хойноо үбһэнэй гүбэгэр далан орхижо, тэндэ һууһан сэргэһээ сааша, Эрдэмтын ханааб тулажа ошохоёо яарана* (Ч. Цыдендамбаев); 4) гүбээ, голдогор набтар хада (увал, продолговатая гора): *Тэрэ хүбүүн һэмээхэн дал хорёо далдалан, нэгэ мори баряад, эмээлшье тохохо забдагүй, Ножын даланда байһан нэгэ айлда хүрэжэ, эмээл тохоод, Агын сэлеэн ошоһон ха* (Б.-Б. Намсарайн).

ДАЛАНГА *юум. н., бөө* тайлганай үедэ үргэлэй малай мяхан (жертвенное мясо): *далангата хэрэг*.

ДАЛАНТАЙ *тэмд. н.* тобир тарган, арьбантай (упитанный, имеющий жир в загривке): *– Дааган далантай даа, юу хэлэхэб, – гээд, хүйтэн харасатай, үдхэн хүмэдхэтэй хүн нюурайнгаа тоһолиг хүлһые аршана* (Д.-Д. Дугаров); ◊ **дааган далантай, буруун булшантай** буряад зоной золголдоходоо (илангаяа Сагаалганай үедэ) хэлэсэдэг юрөөлэй, мэндын үгэдэ ородог тогтомол холбоо үгэ (достаток, благополучие): *Даагамнай далантай, буруумнай булшантай, тоо толгой хүсэд ондо орохонь гэжэ арад зон баяртай* (Б. Санжин, Б. Дандарон).

ДАЛАНТАХА *үйлэ үг.* 1) даландаа өөхэ ургуулха – *адуун тухай* (накапливать жир на загривке); 2) мори тэргээр гү, али мөөртэ унаагай ябадаг харгын дундуурхи гүрэгэр хубиин бии болохо (появляться – *о части колёсной дороги между колеями*): *Энээгүүр адууһа малай зүргэнүүд, мори тэргын далантаһан харгынууд, машинануудай гүйлдэдэг үргэн салуу замууд һунана* (Ц.-Ж. Жимбиев).

ДАЛАША(Н) *юум. н.* хониной далаар үзэдэг хүн (гадальщик на бараньей лопатке): *Түмэн сагаан далашан, / Түлхэлжэ харагты! – гэбэ һэн ха* (Х. Намсараев).

ДАЛБА *шангадх. үг.* оройдонь, таһа удара, тэһэ, биса (совершенно, совсем): *Шонын дахин собхорхотойнь зэргэ алаг зээрдэ шонын*

нюрганһаа шүдөөрөө саб шүүрэжэ, бээлэйн зэргэ арһа далба татаба (М. Осодоев); **далба түгдэ татуулха** бүдэй гү, али хүдэһэнэй ехэхэн хубиин нүхэ гаратар таһа татуулха (быть вырванным с мясом – *о ткани*): *Хубсаһа хунарынь хөө, дабирхайда зууралдажа, зарим нэгэнэйхинь эндэ, тэндээ далба түгдэ татуулшанхай* (Б. Мунгонов).

ДАЛБАА 1. *юум. н.* 1) онгосын мачтада бэхилэгдэнхэй ехэ бүд, һалхинай үлеэхэдэ, онгосоёо урагшань дабшуулдаг (парус); 2) *мух.-шэб.* үргэлжэ, ехэ бүд (полотнище) *…засагай газарай ба яаманнуудай ордонуудай хананнуудта Монгол уласай ба ахадүү гүрэнүүдэй ударидагша суута хүнүүдэй зурагууд, баһа туг далбанууд…* (Х. Намсараев); 3) *баруун бур.* бүдэй һанжалзаһан таһархай (отвисающий лоскут); **2.** *тэмд. н.* үргэн, дэлгэр, уужам (широкий, просторный): *Далбаа ехэ тэнгэриин / Далитай, амитай үүлэнүүд / Дайдаяа угаая гэлсэбэ* (Г. Базаржапова).

ДАЛБАГА *юум. н.* онгосын мачтада бэхилэгдэнхэй ехэ бүд, һалхинай үлеэхэдэ, онгосоёо урагшань дабшуулдаг (парус): *Тэрэ эгээн түрүүшын үдэр сагаан далбага мэтэ самсаяа хиидхүүлэн, Оюунай хажуугаарни гүйлгэжэ гарашаһые һанаандаа оруулнаб* (А. Жамбалдоржиев); *Далан далбага дээрэ / Нэрэеэ бэшэбэб: Доржи-Ханда – / Далайн уудамда тамараг лэ* (Г. Базаржапова).

ДАЛБАГАЙ *тэмд. н.* 1) үргэн аад, хабтагай, үргэн ехэ тойробшотой – *шляпа тухай* (широкий, широкополый); 2) налуу, налагар – *гүбээ тухай* (пологий); 3) үргэн, ехэ – *жэшээнь, табаг тухай* (плоский).

ДАЛБАГАНАХА *үйлэ у.* үргэн, хабтагар юумэнэй иишэ тиишээ хүдэлхэ, намилзаха, һалхинда хиидэхэ (развеваться – *о чём-л. плоском и широком*): *Сагаан самсань һалхинда далбаганан хиидэһээр, далда орон, Уляабарай үбэрэй бургааһан соогуур шэнгэшэбэ* (А. Жамбалдоржиев).

ДАЛБАГАР *тэмд. н.* 1) үргэн аад, хабтагай (широкий): *Хүйтэншэгшье болоһон байгаа һаань, мүльһэн хүнжэлөөр бэээ хушангүй далбагар далбагар долгинуудые мухарюулһан Ехэ Ярууна врачые бэе тээшээ татаба* (Д. Батожабай); **далбагар нюур** үргэн нюур (широкое лицо): *Тэрэнь үни газарта, моридойнгоо сааһаа аймхайгаар далбагар нюураа булталзуулан, харашоод байба* (А. Ангархаев); 2) иишэ тиишээ һэртынги, арбайһан (оттопыренный, растопыренный): *Тогоошо тэрэниие хойноһоонь хүсэжэ, брезент суба янзатай далбагар юумыень хуу татан хаяжархиба* (Д.-Д. Дугаров).

ДАЛБАГАТА 1. *тэмд. н.* мачтадаа бэхилэгдэнхэй ехэ бүдтэй – *онгосо тухай* (парусный, под парусами): *Математика мэдэнгүй далбагата онгосошье, гэршье барижа байгуулжа шадахагүйт* (Ч. Цыдендамбаев); **2.** *юум. н.* далбагатай онгосо (парусник): *Далбагатануудаар урилдалга олимпиин нааданнуудай тоодо оруулагданхай.*

ДАЛБАГАШАХА *үйлэ у.* үргэн, хабтагай юумэнэй хүдэлхэ (качаться – *о чём.-л. широком*): *Мододой боро хараанай бүрэнхыдэ далбагашаха бүришье һаа һүрөөтэйгөөр харагдаха юм.*

ДАЛБАЙЛГАХА *үйлэ у., идх. залог* 1) дэлгэхэ, дэлгэрүүлхэ (развёртывать); 2) арбайлгаха (растопыривать).

ДАЛБАЙХА *үйлэ у.* 1) үргэн, хабтагай болохо, арбайха (развёртываться, растопыриваться): *Һалхинда һүриин орой хиидэжэ, иишэ тиишээ далбайна*; 2) һанжалзаха, һэнжэгэнэхэ (отваливаться, болтаться): *Шиигһээ боложо хуураһан ханын шэрэ хуби хубяараа далбайжа харагдана.*

ДАЛБАЛЗАХА *үйлэ у.* намилзаха, хиидэхэ, нарбаха (развеваться, болтаться): *Баруун таладань хуһан модо зоогдонхой, гүшөөһэн бүхэндэнь сагаан бүдэй өөдэһэн уялгатай, аалин һэбшээндэ һабиганан далбалзана* (М. Осодоев).

ДАЛБАН *тэмд. н.* үргэн, налбагар, һалбагар, ехэ (широкий и плоский): *Далитай ногоон намаа хэдэрэн, / Далбан сагаан сэсэг барин далладаг…* (Х. Намсараев).

ДАЛБАР *тэмд. н., баруун бур.* үргэн аад хабтагай (большой и широкий – *о полях шляпы, воротнике*): *далбар захатай дэгэл*; **далбар-халбар** *аман зох.* огто, огтолон (совершенно, совсем).

ДАЛБАРА *шангадх. у.* оройдонь, таһа удара, тэһэ, биса (совершенно, совсем): *Гүлгэдшье дээрэһээнь агта уналдан, хаа хаанаһаань зоргоороо зулгаалдажа, зарим газартань арһыень сооро далбара татажа эхилээ һэн* (Х. Намсараев).

ДАЛБАХА *үйлэ у.* 1) арбаганаулха, даллаха, дэбихэ (размахивать): *Даргань дуудаһан хэбэртэй далбана*; 2) хиидэхэ (развеваться, реять): *Тэрэ талмай дээрэ мүнөө Совет гүрэнэй улаан туг далбана бшуу* (Ц.-Ж. Жимбиев).

ДАЛБАШАХА *үйлэ у.* мал үүсэлхэ (забивать скот): *Дааган адуу далбашажа, / Эрье хони эбдэжэ…* (Х. Намсараев).

ДАЛГА(Н), **даллага** *юум. н.* буян хэшэг эрижэ, бурхадта, газар дайдын эзэдтэ зорюулагдажа, табаг мэтын юумэн соо гоёор шэмэглэгдэжэ табигдаһан элдэб эдеэнэй

зүйлнүүд («далга», *специальным образом составленное и красочно оформленное блюдо из разных яств, предназначенное для призывания изобилия; ставится перед изображениями богов, в местах проведения обрядов*): *Удабашьегүй, сортоотой янзаар сор балингаа гаргаба, удаалуулан далга хурылга болоод, уншалгашье дүүрэбэ* (Х. Намсараев); **далга абхуулха** бурхан сахюусанда, орон дэлхэйн эзэдтэ хандажа, амгалан һайн, хэшэгтэй дэмбэрэлтэй, үлзы хутаг оршожо, үнэр олон боложо һуухын түлөө ном уншуулхые «далга абхуулха» гэдэг (обряд подношения «далга»): *Убшэн зоболондо нэрбэгдэхэдээ, жаһаа далга абхуулхадаа, хүниие хүдөө табихадаа нютагайхид дасангһаа ёһотой ехэ ламые заладаг байба* (Ц. Шагжин); **далга хурылга** мүргэлэй һүүлдэ далгаяа хуряажа, ахурылха ёһолол (обряд завершения молебна и освящения «далга»): *Баруун хойто Дабхар сагаан үндэрэй обоо, зуун хойто Бархан хадын обоо, Түглын обоо, Шэбэрэй зүүн гүбээ дээрэхи обоо, баруун гүбээн обоонуудые нажар бүхэндэ тахижа, найр наада бүхэ барилдаа, мориной урилдаа хэжэ, далга хурылжа, тэнгэри бурханһаа бороо хура гуйдаг бэлэй* (Ц. Шагжин).

ДАЛГАБША I *юум. н., баруун бур.* хубсаһанай заха (воротник).

ДАЛГАБША II *юум. н., баруун бур.* малай багахан дал (небольшой хлев): *Үргэлжэ ехэ хашаагай баруун хойто буланда, хоёр амбаарай забһарта хашагдажа баригдаһан далгабшын сонхоор үндэлзэн байжа шагааха-дань, үнөөхи азаргамнай аяр шара обёос эдижэ, мүндэлзэжэ байбал даа* (М. Осодоев).

ДАЛДА 1. *тэмд. н.* нюуса, эли бэшэ, харагдахагүй (секретный, невидимый): *Эмшэнһээ далда байһан үбшэн үхэлэй зол, арадһаа далда байһан алдуу дайсанай зол гэһэн арадай үгэ гайхамшаг мэргэн һургаал үгэ юм* (Х. Намсараев); *Үнгэрэгшэ үдэр Доржо танигдаагүй хүнһөө нэгэ далда бэшэг абаа юм* (Ч. Цыдендамбаев); **далда нюуса** эли бэшэ, харагдахагүй, бусадһаа нюунхай, бусадта мэдэгдэхэгүй (тайный, секретный, невидимый): *Үшөө нэгэ далда нюуса шагта дарахадань, столойнь хабтагай үргэн болоно* (Ч. Цыдендамбаев); *Далда нюуса, һөөг шэрэнгитэй газар худар дахяад нюдэниинь буляалдана* (Ц.-Д. Хамаев); **далда нюусагүй** сэхэ, сэхэ руунь хэлэгдэһэн, хэгдэһэн (открыто, не делая тайны): *Тиигээ һаа хүнүүдэй далда нюусагүй хөөрэлдэдэг юумые хуу шагнаха ха юмши* (Ч. Цыдендамбаев); **далда газар** нюуса, хүнэй харахагүй газар (скрытое место): *Далда газарта ороодхиходоо би буугайнгаа хоёр хүжүүн шабха татаад, гэтэн маряаһаар, буудаһан газартаа ехэл һэргэлэн ерэбэб* (С. Доржиев); **далда орохо** харагдахаяа болихо, юумэнэй саана орохо (скрываться *за чем-л.*, исчезать): *Цогтоев хүбүүдээр дүхэриглэгдэн түүдэгһээ далда харанхыда оробо* (Ч. Цыдендамбаев); **далда бодол** нюуса бодол (тайные мысли): *– Галгүй һууһаар хүлдэшэхэбди, – гэжэ Дамба далда бодолоо элирүүлэн үгэлбэ* (Д.-Д. Дугаров); **далда удха** эли бэшэ удха (скрытый смысл): *Зүгөөр һургаал заабари үгэһэн, далда удхатай байжа болодог, тиимэһээ үхибүүдтэ тэдэнэй удхыень элирүүлжэ, ойлгуулхань шухала* (Д. Жапова); **далда шиидхэбэри** нюусаар, бусадта мэдүүлэнгүй абтаһан шиидхэбэри (тайное решение): *Доржын энэ далда шиидхэбэриие таагаад, энээниень зүбшөөн дэмжэһэндэл, Татьяна Алексеевнагай шарай сэлмэгхэн болобо* (Ч. Цыдендамбаев); **далда хэрэг** нюуса, бусадай мэдэхэгүй хэрэг (тайные дела): *Далда хэрэг ябадалыень элирүүлхэ зорилго табигдаба* (С. Цырендоржиев); **далда нэрэ** ара нэрэ (прозвище, ник): *Морин шэл гэдэгынь гурбан литрын шэлые архиншанай хэлсэдэг далда нэрэ байгаа* (Ц. Дон); **2.** *наречи* нюусаар, нюудагаар, бусадта харагда-хагүйгөөр (скрытно): *– Эдэ бүгэдэ басаганай нюдэнһөө далда, бургааһадай саана агшан зуура боложо үнгэрбэ* (Д.-Д. Дугаров); **далда саана** холохон, тээ саанахана (поодаль): *Тэдэнь үбсүүн дээрэнь толоржо, заахашье хүдэлхэдэнь, далда саана байһан басагадай аргааханаар энеэлдэһэндэл, жэнгирэлдэнэ* (Ч. Цыдендамбаев).

ДАЛДААР *наречи* нюусаар, бусадта мэдүүлэн, харуулангүйгөөр (скрытно, тайно): *Бүри үүдэ гаража ябахадань баһа нэгэн далдаар, мэхэтэйгээр энеэбэ…* (К. Цыденов).

ДАЛДАБША *юум. н.* халхабша (прикрытие, ширма): *Тугал адуулжа ябаһан үхибүүд халуун наранһаа далдабша хэжэ хороод һуунад.*

ДАЛДАГҮЙ *наречи* нюусагүй, нюунгүй, сэхээр (открыто, прямо, без обиняков): *Анханай хөөрүү зугаатай Пагмаасаан һанажа ябаһан юумэеэ далдагүй табижархидаг зантай юм* (Ц.-Ж. Жимбиев).

ДАЛДАГҮЙГӨӨР: нюуса далдагүйгөөр элитээр, сэхэ, нюунгүйгөөр (открыто, не таясь): *Мүнөө тэрэнэй Дичигмаада амбаар тушааһанаа, Цэрэмжэдтэй яажа гэрлэһэнээ, Гаржил Цыденовичтэй хэрэлдэһэнээ нюуса далдагүйгөөр хэлэжэ үгэхэдэнь, Минжурта зохид шэнги байба* (Ж. Тумунов).

ДАЛДАЙХА *үйлэ у., сэл.* юумэнэй саана орохо, харагдахаяа болихо (скрываться,

исчезать).

ДАЛДАЛАГША *юум. н.* 1) нюугша, хоргодуулагша (укрыватель): *Дэлхэйн хоёродхи дайнай үедэ еврейнүүдые далдалагшад олон зониие абаржа шадаһан юм*; 2) үмөөрэгшэ, хамгаалагша (покровитель, защитник).

ДАЛДАЛАЛГА(Н) *юум. н.* 1) хорохо, далда орохо газар (укрытие); 2) нюулга, далда оруулга, хоргодуулга (сокрытие): *Мүнөө тэрэ үндэр нэрые абалгамнай ёһотойл нюдэ далдалалган, дутуу дундануудаа нюулган болохол* (Ц.-Ж. Жимбиев).

ДАЛДАЛГА *юум. н.* халхабша, халха (укрытие, прикрытие): *Бороогой шангадахада, зон далдалга бэдэрээд гүйлдэбэд.*

ДАЛДАЛХА *үйлэ үг.* 1) нюуха, халхалха, хоргодуулха, дараха (скрывать, прятать): *Ван Түмэр эмээлэйнгээ хажуу тээгүүр нэнгэн, моринойнгоо бэеэр сээжэеэ далдалба* (Д. Батожабай); **бэеэ далдалха** хоргодохо, хорохо, бэеэ нюуха (укрываться, прятаться): *Эхэмни һайн ябаарай гэжэ юрөөхэдөө, нүхэдэйнгөө алуулжа байхада, бэеэ далдалаад хэбтэ гэжэ хэлээгүй* (З. Гомбожабай); **далдалан халхалха** дараха, хэндэшье хэлэхэгүй (скрывать, утаивать): *Ахалагша һаалишан фермэдэнь эдэ үдэрнүүдтэ болоһон зарим үйлэ ушарнуудые далдалан халхалха һанаатай ябаһан юм* (Ц.-Ж. Жимбиев); ◊ **нюдэ далдалха** худал хуурмагаар мэхэлхэ, үгы гү, али хэгдээгүй юумые бии, хэгдээ гэхэ (≈ втирать очки): *Халтад лэ гэхэдээ хүниие мэхэлхэеэ, нюдэ далдалхаяа һанана* (Ц.-Ж. Жимбиев); **нюдэ далдалаашад, ёһо дүүргээшэд** ажал гү, али ямар нэгэн уялгата ажал, хэрэг дүүргэхэдээ, хайша хэрэг хэгшэд, ёһын тэдыдэ хэгшэд (те, кто делает всё для проформы, ради галочки); 2) хамгаалха, харгалзалха (защищать, покровительствовать): *– Хүрьгэнөө далдалжа абыт... Залуушуул хүрьгэниметнай хуурай газарта уһанда шэнгээжэрхихэнь гээшэл* (Ч. Цыдендамбаев).

ДАЛДАРХА *үйлэ үг.* далда орохо, харагдахаяа болихо (скрываться из виду): *Хорёогой хаяагаар ябаһан хэдэн зон гэрэй саагауур орожо далдарба.*

ДАЛДИРХА *үйлэ үг.* **далтирха** *хара.*

ДАЛДУУР *наречи* нюусаар, далдаар, харагдаха, мэдэгдэхэгүйгөөр (скрытно, тайно): *Хуули эбдэлгын замда ороһон хүнүүд далдуур хэрэг хэжэл ябадаг болошодог.*

ДАЛДЫН *тэмд. н.* нюуса, эли бэшэ (тайный, скрытый): *Ухаан бодолынь орьёлжо, эди шэдинь бусалжа, манай ордон соо байрлаһан ороолон, шолмосуудтай далдын тэмсэл эхилбэ янзатайл!* (Д. Сультимов).

ДАЛЖАГАНАХА *үйлэ үг.* хажуу тээшээ хүдэлэн, найгарган ябаха (ковылять): *Хүршэ хүгшөөдэй тээ холо далжаганана*.

ДАЛЖАГАР *тэмд. н.* **жалжагар** *хара.*

ДАЛЖАГЫ *тэмд. н.* **жалжагы** *хара.*

ДАЛИ I *юум. н.* 1) шубуунай гү, али һарьһан эрбээхэйн (үрэмшөөгэй), шумуулай дэбижэ агаарта дэгдэхэ, ниидэхэ мүсэ, жэгүүр, далабша (крыло): *Гоёнууд хүзүүтэ толгойнуудаа дали дороо хээд, унтажа байһан хун шубуудтал адли дун сагаахан сэсэгүүдые гомдохоожо шадахагүй байба* (Ч. Цыдендамбаев); **дали жэгүүр** дэбижэ агаарта дэгдэхэ, ниидэхэ мүсэнүүд (крылья); ◊ **дали доро абаха** харгалзаха, дэмжэхэ (брать под крыло): *Городто институдаа хаяжархёод, хэншье бэшэ, хэхэ ажалгүй, зайжа тэнэжэ эхилээд ябаһыешни асаржа дали дороо абаа һэн бэзэб?* (Б. Пурбуев); ◊ **хоёр дали** бэе бэеһээ һалахаа болихоор болоһон анда нүхэд (неразлучные друзья); **дали (жэгүүр) ургаха** а) анханһаа далигүй байгаад, далитай боложо, ниидэхэ аргатай болохо – *хорхой шумуул, шоргоолзод тухай* (окрыляться – *о бескрылых насекомых*): *Шоргоолжонууд дали урган, ниидэжэ захалба* (Ц.-Ж. Жимбиев); б) *шэлж.* урматай болохо, һанаан сэдьхэлээ тэниихэ (вырастать – *о крыльях*, окрыляться): *Урдань аттестат абахадаа, тэнгэридэ хүрэшэхын зэргэ һанагша һэм, харин мүнөө дали ургажа, газарһаа ниидэшэһэйб гэһэн мэдэрэлдэ бишыхашье эзэлэгдэбэгүйб* (Ц.-Д. Хамаев); **дали** (*гү, али* **даляа**) **хухарха** а) шубуунай түрэлэй амитанай дали эбдэрхэ (сломать крыло): *Үрөөһэн далияа хухарһан нэгэниинь шулуун шэнгеэр доошоо унашаба* (Ц.-Д. Хамаев); б) *шэлж.* урмаа таһарха, арга шадалаа буураха (подломиться – *о крыльях*): *Харин шамаяа гээгээ һаам, / Миниишни дали хухархань лабтай даа* (Д. Улзытуев); 2) агаараар ниидэдэг онгосын хоёр хажуу талын хабтагай (крыло *самолёта*): *Самолёдой зүүн дали доро Байгалай эрье зубшаһан нариихан харгы годилзоно* (С. Цырендоржиев); 3) *хууш.* орооһо мэтын юумэ хиидхэдэг оньһоной һэбюур (крылья у веялки); 4) мөөрэй дээрэ бэхилэгдэдэг халхабша (крыло у колеса): *– Баруун хажуугайнь дали, шэл һалаа... Хоорбынь баруун хажуу няза һүрөө... – гэжэ байжа жолоошон аман соогоо гүбэрнэ* (Б. Мунгонов); 5) мори шаргын үргэнэй урда талынь халхабшын дээдэ захаһаа хоёр талаарнь бэхилэгдэжэ, шаргые үргэн болгодог хубинь (отводы у саней); 6) *шэлж.* алибаа юумэнэй нэгэ талань (сторона): *... бидэнэр уласай дарганарай һуудаг ехэ асарай баруун далида мүн тэрэ мэтэ асар доро уригдан*

һуубабди (Х. Намсараев); **хамарай дали** хамарай хоёр талын нүхэнэй мяхалиг гадар халхабша (крылья носа): *Зураг һайхан тэбхэр аматай, хоёр тээшээ эрид гоёор эбхэрһэн далитай үндэрхэн сэхэ хамартай, нара һалхинда хэды ябаашье һаа, яагаабтараар сайраһан хурса шарайтай, юрэ хэлэбэл, дангина гээд лэ дүүрээ* (С. Доржиев); **сагаан дали** *ург.* эмтэй домтой набша намааень бусалгажа уудаг хахад метр үндэртэй һөөг бургааһан (рододендрон Адамса): *Бальжан гарма, тэмээн табгай, бамбагаа, / Алаг нюдэн, сагаан дали, улаалзай – / Эхэ нютагаймни шэмэг* (Д. Улзытуев); *Сагаан дали, Сагаан дали – / Сарьдаг уулын эрдэни. / Сагаан сэдьхэл, сагаан сэдьхэл / Хун сагаан шубуун мэтэ* (Р. Бальжуров).

ДАЛИ II: **дали-дали гэхэ** *үйлэ у., бүрид.* алибаа юумэнэй һанжаганаха, сэрбэгэнэхэ, иишэ тиишээ хүдэлхэ (болтаться, колыхаться): *Заанай тархяа дохихоходонь, шэхэниинь дали-дали хүдэлнэ.*

ДАЛИЖАХА *үйлэ у.* 1) шубуудай үдэ ургажа, ниидэхэ аргатай болохо (окрыляться): *Хараасгайн дальбараанууд үдэр ошохо бүри томо боложо, далижажа, уурхайгаа орхин ниидэхэ туйлдаа хүрэбэд*; 2) *шэлж.* бэежэхэ, ехэ болохо, хүл дээрээ гараха (≈ вставать на крыло): *Теэд газар дайдадаа далижаха үхибүүмни дохолон, һарюу мурюу бү байһай* (А. Мухраев); 3) *шэлж.* урмашаха, зоригжохо (вдохновляться): *Хэжэ байһан хэрэгнай, / Хэлэжэ ябаһан үгэмнай / Сэдьхэл дамжан, / Улам далижан, / Оёоргүй руу хиидэхэл, / Огторгой руу ниидэхэл* (Д. Улзытуев).

ДАЛИИЛГАХА *үйлэ у., идх. залог* хазайлгаха, нугалха, далюу болгохо (кривить): *Асын захын шүдэдые хоёр тээшэнь татажа далиилгаба.*

ДАЛИИХА *үйлэ у.* нюдэнэйнгөө үзүүрээр хараха, толгойгоо хэлтылгэн хараха, хилайха (смотреть искоса): *Сухалаа хүрэһэн хүгшэн абяашье гарангүй далиин һууна*.

ДАЛИЛХА *үйлэ у.* далитай болохо (окрыляться).

ДАЛИМ *юум. н.* 1) хахад сажан, нэгэ гарай тохоногһоо нүгөө гарай хургадай үзүүр хүрэтэрхи зай (полсажени): *Найман далим шэхэтэй* (Арадай онтохонһоо); 2) хүсэн, эрмэлзэл (желание, влечение); ◊ **далим дээрэ гараха** намдаха, номгорхо, түни болохо (утихомириться, успокоиться): *Саашаа энеэдэн даамжаран, хорогүй болон мүхэжэ, далим дээрэ гараба* (К. Цыденов); **далим** (*гү, али* **далин**) **дээгүүр** халиргайгаар, наагуур, ушар удхагүйгөөр, даб гэхэдээл (почём зря): *Миин лэ хоонһоор, далим дээгүүр муушалхань аягүй шэнгеэр һанагдаба* (К. Цыденов).

ДАЛИМДАХА *үйлэ у.* али нэгэн юумэ хэхэ зуура ондоо юум хэлсэхэ (делать *что-л.* попутно, одновременно).

ДАЛИН *наречи* булта, бүгэдэ, бүхы дээрээ (все); **далин дээрэ** нэгэ доро, дүн дээрэнь, юрэнхылэн (огулом, вообще); **далин дээгүүр** бүгэдэн дээгүүр, бүгэдэндэ (на всех): *– Бурхааан! Дайн гээшэ далин дээгүүр! – гэжэ Дабаа гэмэрбэ* (В. Гармаев).

ДАЛИТА(Й) *тэмд. н.* 1) дали ургаһан (крылатый): *Хэршье олон уран хурдан далита шубуудай агаарта ниидэхэдэ, тэдээн сооһоо нэгэл шубуун илгараад, түрүүлэн ябагша бэшэ гү?* (Ч. Цыдендамбаев); **далитай шоргоолзон** дали ургажа ниидэдэг болоһон шоргоолзон (крылатый муравей); 2) далида адли зүйлтэй, хубитай (*с чем-л.* похожим на крыло): *Далитай шаргаар гүйлгэлдэжэ ерэбэ*; **далита тэргэн** *хууш.* дүрбэн мөөр дээгүүрээ ураа нугыһан халхабшатай, ара һууринууд дээрэ далабшатай мориндо хүллэгдэдэг хүнгэн тэргэ (фаэтон); 3) *шэлж.* хүнгэн, дээгүүр, холуур эрмэлзэһэн (лёгкий, «крылатый»): *Иимэ ехэ далита мэдэрэлдэ эзэлэгдэжэ, эсэнги нюдээ һэргээхэб гэжэ мэдээгүйб даа сэхэнь, Сэсэг* (Ц.-Д. Хамаев); ◊ **далита үгэ** олоной аманда орохон шэлжэһэн удхатай тогтомол холбоо үгэ (крылатое выражение): *Хүн гээшэ зол жаргалай түлөө түрэдэг гэһэн далита үгэ бии, – гэжэ Алдар аргаахан дуугарба* (Ц.-Д. Хамаев); ◊ **далита һанаан** (*гү, али* **бодол**) холуур хараалһан, эрмэлзэл дүүрэн һанаан бодол (мечта): *Аргашан гээжэ хүрэһөөр ойлгохоор байна. Теэд миниі хэр зэргэ арюун далита бодолдо эзэлэгдээд ябаһые мэдэнэ ха гүш даа* (Ц.-Д. Хамаев).

ДАЛИТАХА *үйлэ у.* 1) далитай болохо (окрыляться): *Борбилоогой далитаһан дальбараанууд хүсэ шадалаа үзэн, модонһоо модон хүрэтэр ниидэлдэнэд*; 2) *шэлж.* түрүүшынгээ алхамуудые хэхэ, урган бэежэхэ (≈ вставать на крыло): *Доржын һайн нүхэрэй далитан тэнжэһэн уургайнь энэл ха юм* (Ч. Цыдендамбаев).

ДАЛЛАХА *үйлэ у.* 1) арбаганаха, гараа арбаганууллха, гарааараа зангажа дуудаха (махать, подавать знак, манить рукой издалека): *Дүүхэй хаһаг тэргэ дээрэһээ түйсэтэй аарса буулгажа, газарта табяад, үбһэшэдые даллан байжа ооглобо* (М. Ософоев); **даллан үдэшэхэ** хүнтэй хахасахадаа, гараа арбаганууллха (помахать рукой на прощание): *Тогоошо нүхэдөө даллан үдэшөөд, тосхон тээшэ шэглэбэ* (Д.-Д. Дугаров); **малгайгаараа даллаха** гартаа бариһан малгайгаа дээшэнь үргэжэ арбаганууллха

(махать шапкой): *Мүнхэ малгайгаараа даллаад, ябадалаа түргэдүүлшэһэн поездын хойноһоо гүйжэ, юушьеб занган байжа хашхарба* (З. Гомбожабай); 2) дуудаха, татаха (звать, манить): *Үбһэшэдэй түүдэг улаабхин даллана* (Д. Улзытуев); *Инаг дуранай хани жэлнүүд, алдуу эндүүе мэдэрүүлжэ, эгсэ үндэр өөдэ дуудаһан, һайн һайхан тээшэ даллаһан жэлнүүд* (З. Гомбожабай).

ДАЛТИРУУЛХА *үйлэ үг., идх. залог* холодуулха, зайлуулха, саашань болгохо (отводить, прятать): *Тэрэ хүбүүн хэлэхэ үгээ оложо ядан, үргэеэ эмэрэсэгээгээд, Лодонһоо нюдэеэ далтируулан, ишшэ тиишээ хараашална* (Г.-Д. Дамбаев).

ДАЛТИРХА *үйлэ үг.* 1) зайлаха, холодохо (уклоняться, прятаться, отклоняться *от удара*): *Һамганиинь гэрэйнгээ хана мүргэжэ унаад, дээрэһээмни үдьхэлнэ аа гү гэжэ газарта таршалан, далтиран байба* (Б. Санжин, Б. Дандарон); **нюдэ(н) далтирха** эшэһэнһээ, аягүйрхэһэнһөө гү, али айд гэһэнһээ, дурагүйтэһэнһөө боложо сэхэ хаража ядаха, нюдөө саашань болгохо (отводить глаз): *Тэдэнэй мүльһэн хүйтэн харасаһаа нюдэмни далтиржа, сэдьхэлни үбдөө* (Г.-Д. Дамбаев); **харасаһаа далтирха** харасаһаа хоргодохоёо һанаһандал болохо, нюдэ руунь харахаяа айха (избегать взгляда): *Басаган тэрэнэй зэбүүрхэмэ хүйтэн харасаһаа далтиржа, толгойгоо гунхуулан, доошоо харашаба* (Г.-Д. Дамбаев); **сошон далтирха** айһандаа саашаа болохо, холодохо (уклоняться в испуге): *Иимэ түргөөр харайлгажа ябаһан моритой хүнһөө гудамжаар ябаһан зон амитан сошон далтиржа, ишшэ тиишээ бутаран зайлана* (Ц. Шагжин); 2) *шэлж.* айха, сошохо, үргэхэ, зүрхэсэжэ ядаха (пугаться, трусить): *Залуу хонишон далтиран айһаншье юумэгүй, аргаахан хажуудань ерэжэ, нэмэридэнь орон һууба* (Ц.-Ж. Жимбиев); *Даарахада даха хэрэгтэй, далтирхада хуяг хэрэгтэй* (Онь.һ. үг.)

ДАЛХА *юум. н., будд.* дайшан тэнгэри, һүлдэ-тэнгэри (гневное божество): *Далха болбол орон нютагай эзэн һахюуһан ба хара хүнэй бурхан гэдэг.*

ДАЛХИ: далхи сагаан *тэмд. н.* хүгшэн сагаан – *морин тухай* (старый белый).

ДАЛЬБА: дальба-дальба гэхэ *үйлэ үг., бүрид.* далбагар, томо юумэнэй хүдэлхэ (колыхаться, развеваться).

ДАЛЬБАГАНАХА *үйлэ үг.* далбаха, һэнжэлзэхэ, иишэ тиишээ хүдэлхэ (болтаться): *Автомашинын дээрэ ашаатай фанерэ түргөөр ябахадань нэрэ һурагүй дальбаганана.*

ДАЛЬБАГАР *тэмд. н.* 1) үргэн аад хабтагай ба һэнжэлдэхээр зөөлэн, хэмһээ үлүү томо, дэрбэгэр (отвисший, оттопыренный): *Тэдэнэй дунда оодон хара дэгэлтэй, буунги дальбагар хара шляпа малгайтай, турлааг шэнги түсхэгэр хара хүн бага далюутан хаража ябахань харагдана* (Х. Намсараев); **дальбагар шэхэн** дэрбэгэр томо шэхэн (большие, оттопыренные уши): *Дабаа-Жалсанай харюусажа үрдеэгүй байтар дальбагар ехэ шэхэтэй, дарбагар хара шарайтай Барга-Няма үмхэй үнэртэйгөөр нялд гүүлэбэ* (Б. Мунгонов); 2) үргэн аад, пальпагар (широкий и бесформенный): *Энэ үедэ дальбагар хара кепкэтэй Дарма бригадир обоотой таряануудай нүгөөдэ захаһаа ооглобо* (Б. Мунгонов).

ДАЛЬБАЖАА *юум. н., аха* бээлэйн нюдарга (раструб у рукавиц): *Минии ибии дальбажаа нэхээ.*

ДАЛЬБАЛХА *үйлэ үг.* алибаа юумэ хальһалан хуулаха (отдирать, отщеплять): *Залуухан хуһанай холтоһо дальбалжа абаад, үйһэн амһарта, хэрэгсэлнүүдые хэдэг.*

ДАЛЬБАРАА *юум. н.* шубуудай үрэ, түл, дэгдээхэй (птенец): *Үглөөгүүр эртэ заахан дальбараань нариихан ута хүзүүгээ бүри ута болгожо, ямар энеэдэтэйгээр дуугардаг бэ?* (Ц. Шагжин); **борбилоогой дальбараа** борбилоогой дэгдээхэй (воробушек, птенец воробья): *Мүн баһа жаахан Даша миисгэйһээ айгаад, даляа хабшаһан борбилоогой дальбараа мэтэ аниргүй* (Ж. Тумунов); **бүргэдэй дальбараа** бүргэдэй үрэ (орлёнок): *Үхибүүнэй сабшалаагүй түхэреэн нюдые, бажуулданхай һабарханиень харахада, уургай соогоо байһан бүргэдэй дальбараае һанууна* (Д. Батожабай).

ДАЛЬБАРААЛХА *үйлэ үг.* шубуудай үндэгөө даража, үрэтэй болохо (обзавестись птенцами).

ДАЛЬБАРААХАЙ *юум. н.* дэгдээхэй (птенец).

ДАЛЬБАРХА *үйлэ үг.* хухарха, хальһатан, холтороод унаха (отдираться, отваливаться, отламываться): *Яһанайнь бүтэн байбал, заһажа боломоор һэн. Теэд хухарһан гү, али дальбарһан байгаа һаань, улам гэмтээхэдээ болохолби* (Д.-Д. Дугаров); *Эгээл энэ үедэ ... түрүүлэн ябагша сэрэгшэдэй дунда бөөн хара шорой тоохон үрхирөөд, хэдэн хүниинь моридтоёо тарайбад, мүн ара таладань, ойн захашаг тээ, нарһан модод бижагад гэлдэн дальбарба* (Б. Санжин, Б. Дандарон).

ДАЛЬБАРХАЙ *юум. н.* хуураха гү, али холторжо һалаһан юумэн, *жэшээнь, хабтагар зомгоол* (щепка, осколок): *...нэгэ томо хара*

баабгай хатангир модоной дэргэдэ һуугаад, зүүн урда хүлөөрөө модоной нимгэн дальбархайе татад гээд лэ табихадань, тэрэнь дорбидожо, һонирхолтой элдэб абяа үгэжэ байба (А. Шадаев); **дальбархай хухархай** хэмхэрхэй, хэмхэрдэһэн, түгдэрхэй (обломки): *Харыт, али тухайн ехээр холтоһо зомгоол, хяа бута һүрэһэн онгосонууд болон бааржануудай, нарһа, уляангирнуудай дальбархай хухархайнуудые, арбагар орбогор орбон нүүлэнүүдые, далайн оёорой ожорһо ногоонуудые эрьедэ гаргажа хаяа гээшэб!* (Б. Мунгонов).

ДАЛЬБЫХА *үйлэ үг.* 1) һанжыха, унжыха (свисать, обвисать); 2) уршыха, үнгэгдэжэ түхэлөө алдаха (мяться, терять форму); 3) дураа гутаһан, эрхэлһэн дүрэ үзүүлхэ (делать недовольный вид, кукситься); 4) нугыха, хэлбыхэ (наклоняться).

ДАЛЬДАЛГА *юум. н.* хальдалга, дойлолго, дайралга (нападки).

ДАЛЬХИГАР *тэмд. н., барг.* тогтууригүй, хэлбэлзэдэг, хуушарһан, удаанай, унахаа байһан (неустойчивый, разваливающийся, старый – *о мебели, постройках*): *дальхигар стол*.

ДАЛЬХИИХА *үйлэ үг.* 1) тогтууригүй байха, хэлбэлзэхэ, унахаа һанаха (быть неустойчивым, разваливаться): *Гэрэнь хэзээнэй лээ, дальхиижа унахаа байна*; 2) үтэлһэн үлбэр хүнэй ябаха (ходить – *о дряхлом человеке*): *Юу дальхиижа ябанаш эндэ!*

ДАЛЮУ *тэмд. н.* 1) хазагай, һарюу, найганги (кривой): *Хорло гэртэ оронгүй далюу эбэртэй томо сар дал соохоо гаргажа, эбэрдээ-оохорһоонь хүтэлөөд, хоорботой шаргада абаашаба* (Г.-Д. Дамбаев); 2) хилар (косоглазый, косой): *Гэрэй баруун талада, хамагай дээдэ һуурида хара сэмбэ дэгэлтэй, шүрбэгэр һоёо һахалтай, бага далюу хара хүн таабайн һууна…* (Х. Намсараев).

ДАМ I *наречи* саашаа, саашань дамжуулан, дараалан (дальше, в свою очередь): *Үгы гү даа, Дулма? – гэжэ Дулмада хандана. – Ши мэдэнэгүй гүш? – гэжэ Дулма дам Табданда хандаба* (С. Ангабаев); *Юрэдөө, тиихэдээ яаһан һайн гээшэб, харин зарим газарта хоёр-гурбан хэлэнүүдһээ дам оршуулна бшуу* (Ц.-Ж. Жимбиев); **дам саашаа** (*гү, али* **саашань**) бүри саашаа (дальше): *Хөөрэлдөөгөө дам саашань шог зугаа, энеэдэ наадан болгожо, залуухан сэрэгшын сухал тарааба* (Г.-Д. Дамбаев); **дам худалдаха** ашаг олзо олохын тула нэгэ хүнһөө абаһан юумэеэ нүгөө хүндэ худалдаха (перепродавать): *Гальпер хадаа эд бараа дам худалдадаг, Маладаанай трактын эзэн, Обоото уулын захагүй ой тайгаар тараһан хэдэн зуугаад наймаанай газарнуудтай хүн ха юм* (А. Бальбуров); **дам хөөрэхэ** ондоо хүндэ хөөрэхэ (рассказывать, пересказывать): *Харин би һаяхан хараһан зүүдэеэ хүндэ дам хөөрэжэ байһаар хаража зүүдэлээб* (Ч. Цыдендамбаев); **дам уурлаха** ондоо хүндэ сухалаа гаргаха (выместить *на ком-л.* свою злобу): *– Танай ноён начальник мүнөө манай ороходо ехэ ууртай байһан дээрэһээ дам бидэндэ уурлажа, намнажархиба даа* (Х. Намсараев); **дам дамаа дуулаха** ама дамжуулан мэдэхэ (узнавать друг от друга): *Усэгэлдэр үдэшэ Должондо тохёолдоһон ушаралые булта дам дамаа дуулаһаншье болбол, хүн бүхэн өөрһөөнь заал һаа ухамайлан асуудаг байба* (Ц. Дон); **дам дамаа даршан унаха** бэеэ бэе дээрээ даралдан унаха (падать в ряд друг на друга): *Ойн модон оройгоороо газар шүүрэн алдажа, үндэһэ орбонгоороо булгара һүрэн, дам дамаа даршан унана хэбэртэй* (Х. Намсараев).

ДАМ II *тоо. н.* 13 һууритай тоогой нэрэ, арбан рабжам (13-значное число).

ДАМААРИ *юум. н.* 1) ламанарай уншалгада хэрэглэгдэдэг, хоёр таладаа оохортой монсогтой иишэ тиишэнь эршэгэнүүлхэдэ, хэнгэрэгхэнээ сохилжо, доржогоноһон абяа зэдэлүүлдэг хүгжэмэй зэбсэг (барабанчик, *используемый ламами при богослужениях*): *Мүнөө шабганса тэрэ морилшоһон һаарамбын сагаан мүнгэн хонхо, хара зандан дамаари, хармаанай алтан часы … бэшэшье бутархай юумэнүүдые, өөрынгөө үбгэндэшье хэлэнгүй, эндэ тэндээ нюужа, мүнөө хүрэтэр ойронь хүрэнгүй хадагалжа ябаһан байха юм* (Х. Намсараев); ○ **хонхо** *гэжэ үгэтэй парн. хэрэгл.*

ДАМБАГАР *тэмд. н.* 1) обогор, утаашаа унжаһан түхэлтэй хэмһээ үлүү бүдүүн, зузаан (толстый, пухлый): *Корытовой нюдэниинь басаганай харасаһаа халтираад, алад дээгүүрнь харан, дамбагар улаан доодо уралаа дурьбагад гүүлээд, үрөөһэн үбдэгөө һалгануулаадхиба* (С. Цырендоржиев); 2) зузаан болотор дабхасуулан сомогдонхой, дээрэ дээрэһээ табигданхай гү, али богсологдоһон, уута мэтэ юумэн соо дүүрэтэрнь шэхэгдэнхэй (толстый, плотный, туго набитый): *Ушар ишмэһээ тэрэ дамбагар дабхасаяа даажа ядаһандал, арайшье гэжэ гэшхэлэн ябана* (Ц.-Ж. Жимбиев); **дамбагар зузаан** а) хэмһээ үлүү бүдүүн, бамбагар (пухлый): *Бригадирай шэг шарай хэзээ хэзээнэйхиһээ сэлмэг, урматай, дамбагар зузаан урал дээрээ урихан миһэрэл тогтоожорхёод, һамгадта дүтэлбэ* (Г.-Д. Дамбаев); б) зузаан болотор дабхасуулан

сомогдонхой (туго набитый): *Хойто таладань байһан хара шкафууд соогуур дамбагар зузаан папкануд, дээгүүрнь хууша монголооршье, латааршье, ородооршье бэшээтэй* (Ц.-Ж. Жимбиев).

ДАМБАЙХА *үйлэ у.* зузаан болохо, зузаанаар харагдаха (толстеть, казаться толстым): *Багшын сүүмхэ столой захада дамбайжа хэбтэнэ*.

ДАМБАР *юум. н.* 1) тусхай ёһоор буйлуулжа болгогдоһон тарбаганай мяхан (дамбар, *мясо тарбагана, приготовленное особым способом*): *Яһануудыень, шулагдаһан сула мяхануудыень ами амяарайнь шанана, гэдэһэ доторыень аршажа, горхоной уһанда һайса угаагаад, өөхэ шуһантайнь холин, дамбар болгоно* (Б. Санжин, Б. Дандарон); 2) малай доторые хэршээд шанаһан эдеэн, хирмаса (блюдо из накрошенных потрохов домашнего животного).

ДАМБАРГА *юум. н., хори* үргэл тахилай мяхан (жертвенное мясо).

ДАМДАА *юум. н.* 1) үхибүүдэй наадан (салки): *Агша зуура дамдаагаа / Абаад, һөөргөө тэрьелнэд…* (Ц.-Ж. Жимбиев); 2) *шэлж.* сохидол (удар).

ДАМДААЛХА *үйлэ у.* дамдаа наадаха (играть в салки): *Хэн нэгэнэй хоротой, үбшэнтэйгөөр дамдаалхада, тэрэнь бүри хороо бусалдаг.*

ДАМЖАА *юум. н., будд.* тарниин номолдо һуралсажа, зэргэ хамгаалхадаа үгэдэг шалгалта (экзамен): *– Лама хүн гээшэ эрдэмэй дамжаа барихаһаа түрүүн эдеэ шаналгын дамжаа баридаг юм* (Ч. Цыдендамбаев).

ДАМЖАГ *юум. н.* 1) һэжэг, этигэлгүй байлга (сомнение); 2) зогсолто, амаралта (временная остановка *на станции, на отдыхе*).

ДАМЖАГГҮЙ 1. *тэмд.н.* 1) һэжэглэхээр бэшэ, һэжэггүй, арсашагүй, лаб, мүн (несомненный): *дамжаггүй мэдээ*; **2.** *наречи* 1) һэжэггүйгөөр, лаб, заатагүй (несомненно): *Өөһэдөө түрүүлжэ дайсанише сохёо һаа, һайн амжалтануудые туйлахань дамжаггүй* (Б. Шойдоков); *Тиин олон мянга түмэн зон буряад хэлээ саашадаашье хэрэглэжэ байхань дамжаггүй* (Л. Шагдаров); 2) торолтогүйгөөр, тогтонгүйгөөр, зогсолтогүйгөөр (непосредственно, без остановки); **3.** *хэлэгшын үүргээр хэрэгл.* һэжэглэхээр бэшэ, арсашагүй (несомненно, бесспорно): *Саашадаа дайсантай ушархадаа, зориг түгэлдэрөөр сохилдохонь дамжаггүй* (Б. Шойдоков).

ДАМЖАГТАЙ 1. *тэмд. н.* 1) хэн нэгэнэй туһаар, туһаламжаар, аргаар (при посредстве *кого-л., чего-л.*); **2.** *наречи* зогсолтотойгоор (с остановкой): *дамжагтай ябаха*.

ДАМЖАГША: **аргамжа дамжагша** *юум. н.* аргамжа дээгүүр тэнсүүриеэ ураар барин ябагша (канатоходец): *Аргамжа дамжагшын номер булганай зүрхэ сэдьхэл хүдэлгэбэ.*

ДАМЖАЙ *юум. н., будд.* һүмэ хиидэй эдлэл хэрэгсэлнүүд бологшо хэнгэрэг, сан, хонхо, ошор, эрхи *г.м.* (дамжай, *предметы, употребляемые при богослужении*).

ДАМЖАЛ *юум. н.* халалга, халан дамжалга, халан абалга (преемственность, передача): *Дамжал үлүү ябаһамни / Дэмы талаар үнгэрөөгүй. / Дахажа ерэһэн дүүнэрээ / Дүнгэжэ отол бараадүйб* (Л. Тапхаев).

ДАМЖАЛГА *юум. н.* дамжан ябалга, нэгэ зурыһан юумэ (эрье, харгы *г.м.*) зубшан гү, али даган ябалга (переход *по чему-л.* узкому, следование *по чему-л.*).

ДАМЖАН I *дах. у.* алгад, гаталжа, туһаар (через *что-л., кого-л.*, с помощью, при посредстве): *Би өөрөө Бадма-Базар Намсараевичтай Жамьян Балданжабоноор дамжан, ойро танилсаа һэм* (Ц. Номтоев); *Шойнзон нютагһаа гаража, эрдэмэй харгыгаар дамжан, врач боложо ябана* (З. Гомбожабай); **үе дамжан** үеһөө үедэ, дээдэһээ доододо залгамжалан (из поколения в поколение): *Манай арад түмэн үни холын үе дамжан, энэ хүрэтэр ерэһэн элитэ баян түүхэтэйбди* (С. Норжимаев).

ДАМЖАН II *юум. н., будд.* шажанай сахюусан бурхад (защитники веры).

ДАМЖАЛГА *юум. н.* 1) дамжуулга, үгэлгэ (передача); 2) зурыһан нарин юумэн дээгүүр ябалга, жалга, горхо мэтые гаталалга (хождение *по бревну, мостику, канату*).

ДАМЖАХА *үйлэ у.* 1) алибаа юумэнһээ гү, али хүнһөө нүгөөдэдэнь удаа дараалан шэлжэхэ, ябажа үнгэрхэ, алгаха, гаталха, дабаха (переходить *от одного к другому через что-л.*, перебираться, проезжать *через ряд мест*): *Эгсэ һарьдагай зүргэнүүдые дамжаһаар доошоо буужа, гэртээ хүрэтэрнь түрүүшын бороон шэдэрээд, һүүлээрнь нойтон саһаар бадхаба* (Ц.-Д. Хамаев); *Степан Тимофеевичын хүбүүндээ зааһан юумэд, Сашые дамжажа, Доржодо хүрэнэ* (Ч. Цыдендамбаев); **гар дамжаха** нэгэнһээ нүгөөдэ шэлжэхэ (переходить из рук в руки): *Үйлэ хуби тэрэнише Майдарта зааба ёһотой, Майдарайл морин түрэһэн аад, энэ нүхэрөө олонгүй, олон хүнэй гар дамжажа ябаһан байба гээшэ ха* (Д. Эрдынеев); **дамжаад ябаха** һая хүлдэ орожо байһан үхибүүнэй юумэнһээ барилсаад ябаха (ходить, придерживаясь за стены, предметы мебели – *о ребёнке, который*

учится ходить): *Хүбүүмнай дамжаад ябадаг болоод, бүхы шкафнуудые нээжэ, тэндэһээ юумэ гаргажа хаядаг болоо*; *Дамжадаг болоһоор* / *Дам саашаадаа* / *Ягдайса гэшхээд* / *Ябадаг болобо* (Ш. Нимбуев); 2) дээшээ гараха, юумэнэй өөдэ абирха (взбираться *по ступенькам*, карабкаться): *Уданшьегүй хүнэй тэбдүүгээр уухилха абяан соностоод, оронойнь мухалай өөдэ дамжан, нэгэ хүн тэрэ эхэнэрэй хүнжэл соо ородо хэбтэшэбэ* (Д. Батожабай); **аргамжа дамжаха** аргамжаар дээшээ абирха (карабкаться по верёвке): *Эгээл саада захада байһан басаганай хасар бүри улайгаад, тэртытэр татаһан аргамжа дамжажа ябаһандал адляар ябажа, ойро болоно* (Ч. Цыдендамбаев).

ДАМЖУУЛАГДАХА *үйлэ у., хүлеэгд. залог* хэн нэгээр гү, али алибаа юумээр дам ябаха, хүргэгдэхэ, саашалха (передаваться): *Энэ уе сагта бүхы дэлхэйн элдэб олон хэлэн дээрэ гансал мэдээн дамжуулагдажа байгаа хаш* (Ц.-Ж. Жимбиев).

ДАМЖУУЛАН *дах. у.* алибаа юумээр удаа дараалан шэлжүүлэн, ябуулан (при посредстве, через *кого-л., что-л.*): *Хяагтаар дамжуулан, хитад-ородой наймаа хэжэ байһан үедэ эгээл үнэтэ ан болохо булгануud ганса нэгээрээ дайралдадаг болошоо һэн* (Д.-Д. Дугаров).

ДАМЖУУЛГА *юум. н.* 1) дамжуулан ябуулга, үгэлгэ, *радио, телевидениин* олондо тараалга (передача): *Гадна фермынхид долоон хоног соо нэгэ удаа гарадаг «Талын аялгануud» гэһэн радио дамжуулга шагнаха дуратай* (Ц.-Ж. Жимбиев); 2) *тех.* алибаа юумэ (*зайн гал, мэдээсэл, гэрэл г.м.*) эльгээдэг, ябуулдаг хэрэгсэл, оньһон (передатчик): *…тиин эндэһээ Дунда Ази – Ураал хоорондын газ дамжуулгын уулзуур тээшэ шэнэ һалаа сорго табигдаха газар шэнжэлхэ талаар геодезическэ хэмжэлгын хүдэлмэри шууд түргөөр ябуулагдажа байгаа* (Д.-Д. Дугаров); 3) ямар нэгэн сэдэбтэ зорюулагдаһан радио гү, али телевиденидэ гарадаг алибаа юумэ мэдээсэһэн программа (передача): *Батор Цыбенов табяад жэлэй туршада Буряадай Радиогой дикторээр хүдэлжэ, олондо мэдээжэ, «Баян талын аялга» дамжуулга хүтэлбэрилөө юм* (Буряад Үнэнһөө).

ДАМЖУУЛГЫН *тэмд. н.* удаа дараалан үгтэдэг, саашань ябуулдаг (переходящий, передаточный): *Юун бэ гэхэдэ, табан хоногой мүрысөөндэ түрүүлһэн бригадада дамжуулгын улаан туг, нэгэ эрье, арбан солхооб мүнгэн шан барюулагдадаг юм* (Д. Эрдынеев); *Зүдхэли нютагай эбтэй эетэй команда олон очко абажа, дамжуулгын кубогта хүртэһэн байха юм* (Э. Чимитдоржиев).

ДАМЖУУЛХА *үйлэ у., идх. залог* хэн нэгээр гү, али алибаа юумээр дам ябуулха, хүргэхэ, саашалуулха (передавать): *Нагасатнай үшөөл олон залуушуулда өөрынгөө эрдэмые дамжуулжа шадаха байха* (Ч. Цыдендамбаев); **дамжуулан хөөрэхэ** болоһон юумые хөөрэхэ (пересказывать): *Шатуухан хүгшөө Шаазгайтынгаа табан үрхэтэ айлда ородо, бөөгэй хэлэгшые дамжуулан хөөрэжэ, зарим һүзэгтэниие һүрдөөн айлгаба* (М. Осодоев); **дамжуулан үгэхэ** нэгэ хүнһөө нүгөөдэдэ үгэхэ (передавать): *Нүхэдынь жаахан тэрэ хубүүе абаад, гэрэй углуугай саана байһан Сонидо дамжуулан үгэбэ* (Г.-Д. Дамбаев); **дамжуулан хүргэхэ** хэдэн газар үнгэрүүлжэ хүргэхэ (доставлять): *Холоһоо самолёдоор гү, али поездоор ерэһэн посылкануудые почтын хүдэлмэришэн адресадтань дамжуулан хүргэдэг ажалтай*; **дамжуулан шэдэхэ** алибаа юумэн дээгүүр хаяха, шэдэхэ (перебрасывать): *бүмбэгэ дамжуулан шэдэхэ*; **амаараа дамжуулха** бэшэнгүй хэлэжэ үгэхэ (передавать на словах): *Намайе шамда дамжуулха гэжэ һанаһан дээрэһээ бэшэг соо бэшээгүй, амаараа дамжуулаг гэжэ намда хөөрэһэншье байжа болоо юм аалам?* (Ч. Цыдендамбаев); **бэе бэедээ дамжуулха** бэе бэедээ үгэхэ, хүргэхэ, андалдаха (передавать друг другу, обмениваться): *Бүхэли жэл соо үглөө бүхэндэ эгээ һайхан үгээ нюдэнэй галаар, һанаанай хүсөөр, бодолоороо бэе бэедээ дамжуулдаг байгаа* (З. Гомбожабай).

ДАМЖУУР, дамжуурга *юум. н.* 1) хүүргэ, нарин горхон, һубаг дээгүүр хүндэлэн хаягдаһан модон (мостик, перекладина): *уры уһан дээгүүр дамжуурга хаяха*; 2) түшэлгэ гэшхүүр (приставная лестница); 3) табсан (ступень): *Ямар нэгэ юрэ бусын үгэнүүд тэрэ уулзалгадань хэлэгдэжэ, бэе бэеынгээ зүрхэ сэдьхэлые ойлгон угталсахынь дамжуур табсан боложо үгэнэ ааб даа* (Ч. Цыдендамбаев).

ДАМСАРАЙ *юум. н., будд.* тангаригһаан арсагша, тангаригһаан буршагша (отступник).

ДАН(Г) I *шангадх. у.* тон, угаа, маша, үлүү, үлүүсэ (очень, весьма, слишком): *Дан сагааншье бэшэ, дан бууралшье бэшэ, харин сайбар хүхэ үһэтэй, таягаа тулаад, һууригүй ишшэ тишшээ һүндэлжэл, зайжал ябадаг хүгшэн эжытэгэ уулзажа, бэшэгынь уншажа, хөөрэлдэһэндэл болобоб* (Ц.-Д. Хамаев); *Дан дээрэ гараашан дэн доро унаха* (Оньһ. у.); **дан үнэтэй** хэмһээ үлүү үнэтэй (слишком дорогой): *Хүнүүд ерэжэ, хэды сэнтэйб гэжэ асууһанайнгаа һүүлээр, дан үнэтэй байна гэжэ толгойнуудаа һэжэрнэ*

(Ц. Шагжин); *Гансал дан түргэдэжэ ябажа гүйлдэнэ гэжэ һананаб* (Д. Эрдынеев); **даншье һаа** хэтэрхэй үлүү, үлэмжэ (чересчур): *Хасаршни даншье һаа улаахан даа* (Ц.-Д. Хамаев).

ДАН(Г) II *тэмд. н.* нэгэ дабхар, ганса (одиночный, единственный): *нэгэ дангаар хушаха*; *нэгэ дан даалин дэгэл.*

ДАН(Г) III *юум. н., барг.* дулаалхын тула гэрэй орой дээрэ гаргадаг шорой гү, али модоной хибэдэһэн (слой *земли*, *опилок и пр*., укладываемый на крышу для утепления); **дан хаяха** гэрэй орой дээрэ шорой гү, али модоной хибэдэһэ адхаха (насыпать землю на потолок).

ДАН(Г) IV: **дан хойто үдэр** *юум. н., оно* нүгөөдэрэй удаадахи үдэр (запослезавтра, через два дня).

ДАНГИГАР *тэмд. н.* томо, ехэ томо, абарга ехэ (очень большой, огромный): *Адуу малаа, хони хурьгаяа тэжээжэ, ажал хэжэ, амаа тоһодожо байдаг арад зонойнгоо хүдэр бэхи, дангигар бууса хорёо, байдал һуудал харахада омогорхохоор* (Ц. Эрдынеева).

ДАНГИНА *юум. н.* 1) *аман зох.* аргагүй сэбэр, гоё басаган, аман зохёолдо гол геройн дүү гү, али һамган, үгышье һаа шэдитэ геройнуудай (*жэшээнь, Хан Хюрмас тэнгэриин*) басаган (красавица, фея): *Үбгэн Жэбжээнэй мэргэнтэеэ уулзаад байһан Лабшалуугаа дангина шэнгеэр Лёнхобо басаган энеэн хэбтэтэрээ дороһоо һанаа алдаба* (Ц.-Ж. Жимбиев); 2) *шэлж.* сэбэр басаган (красавица): *– Сэбэр дангина, бидэнтэй хатархаяа яатараа арсаа юмши? – гэжэ хэнэйшьеб дураа гутан хэлэхые Насаг дуулаад, хажуу тээшээ хараба* (Г.-Д. Дамбаев); *Гоохон хатан дангина* / *Гоёшоожо нэрлэнхэй.* / *Урин даруу зангыень* / *Юунһээш ехээр сэгнэнхэйб* (Д. Занданов); 3) *түнх*. одхон басаган, бүлын эгээ бага басаган (младшая дочь).

ДАНГИНАСА *наречи* шангаар, тодоор (громко): *дангинаса уншаха*.

ДАНГИНУУЛХА *үйлэ үг., идх. залог* дан гэһэн абяа гаргаха (грохотать).

ДАНГИНАХА *үйлэ үг.* дан гэһэн абяа гараха, түмэрлиг юумэнэй сууряатан абяа гараха (грохотать, греметь): *Балтын дээрэнь бууха бүри рельс шанга гэгшээр дангинана*.

ДАНДАА *наречи* 1) үргэлжэ, үргэлжэдөө, таһалдалгүй, таһалгаряагүй (постоянно): *Нам шэнги сабшалан уһална бэшэ, сабшалан үтэгжүүлнэ бэшэ, дандаа бэлэн юумэ дээрэ хүдэлнэ* (Б. Мунгонов); 2) бүхыдөө, булта, бүгэдэ (сплошь, все): *Энэ дайдада нэгэшье ёдойхо модон үгы, дандаа үргэн салуу тала* (Б. Мунгонов); *Ленинэй үйлсэ хүндэлэн гараад, дандаа шахуу шэлээр баригдаһан «Прогресс» кинотеатрай углууда тэдэ хоёрые Шоноев хүсэбэ* (С. Цырендоржиев); 3) тэрэ дороо, шууд (в тот же час, мгновенно): *Дандаа гэдэргээ бусажа* / *Дахин намдаа ерэхэш* (Ц. Шагжин); *Харин, Бүтэдмаа Базарсадаевна, танай өөрынтнай хэлэбэл, хамаг юумэн дандаа түргэн бүтэшэхэ гэжэ һананаб…* (Б. Мунгонов).

ДАНДАР *юум. н., будд*. буддын шажанай ехэ хүлгэнэй аймагай тарниин ёһон, Бурхан багшын мүртэ түргэн орохые номнодог (тантра).

ДАНЖУУР *юум. н., будд.* буддын шажанай ном зохёолой хоёр агуухэ суглуулбариин нэгэн. Уран зохёол, толи бэшэг, хэлэн, гүн ухаан, географи, урлаха ухаан гэхэ мэтын ном сударнууд энээндэ ородог. Ухаанай табан ороной зохёолнууд ороһон. Хамта 225 ботидо 3427 зохёол багтаһан (Данджур): *Бурханай ехэ номууд, «Ганжуур», «Данжуур» бүхыгөөрөө монгол хэлэндэ оршуулагдаһан байна. Ямар ехэ ажал ябуулагдаа гээшэб!* (С. Ринчинов).

ДАНСА *юум. н.* 1) алибаа юумэ бүридхэн бэшэдэг дэбтэр, ном (книга учёта *чего-л.*, реестр, ведомость, список): *Демьян Многогрешный нюдэнэйнгөө шэл зүүгээд, багса бүхэниень анхаралтайгаар тооложо, ираже байжа, дансада бэшэнэ, сэнгыень табина* (Б. Санжин, Б. Дандарон); *Урда ханаарнь ханын газетэ, элдэб зурагтай плакадууд, энэ фермын һү һаалгын данса үлгөөтэй* (Ц.-Ж. Жимбиев); **данса сааһан** данса документнүүд (бумаги, документы): *Бригадын захиргаанай хэрэгэй данса сааһа хаража болохо гү?* (Б. Шойдоков); 2) алибаа юумэ үнэмшэлһэн гү, али баталһан бэшэгтэй сааһан (документ); **нюур үнэмшэлһэн данса** нюур нэрэ баталһан гол баримта бэшэг (документ, удостоверяющий личность): *Нюур үнэмшэлдэг дансын тоодо Оросой Холбоото Уласай эрхэтэнэй паспорт, гадаадын паспорт, Оросой Холбоото Уласай сэрэгэй алба хэгшын нюурай үнэмшэлгэ ороно*; **тайлбари данса** хуули эрхын болон биографическа мэдээ баримтые тодорхойлон бэшэһэн болон баталһан баримта бэшэг (справка): *Гэр бүлын бүридэлэй тухай тайлбари данса хаанаһаа абадаг бэлэй?*; **дансын эрьесэ** баримта бэшэгүүдэй бэшэгдэхэ гү, али абтаһан сагһаа гүйсэдхэгдэхэ гү, али эльгээгдэхэ хүрэтэрхи хүдэлэлгэ (документооборот): *сахим дансын эрьесэ*; **хуурмаг данса** үнэн бэшэ, хэмэл баримта бэшэг (фальшивый документ): *хуурмаг дансаар хилын саана гараха*.

ДАНСАЛХА *үйлэ үг.* дансада оруулха, бэшэхэ, бүридхэлдэ абаха (заносить в книгу учёта): *Энэ һүүлшын һара соо эдэнэй хэһэн ажал хүдэлмэри дансалаатай* (Ц.-Ж. Жимбиев).

ДАНХАГАНАХА *үйлэ үг.* муугаар, хэлтэгэнэн, аабайн ябаха, хүдэлхэ (неуклюже двигаться): *Нэгэ һогтуу хүн тээ тэндэ данхагажа ябана*.

ДАНХАГАР *тэмд. н.* үндэр, ехэ бэетэй – *хүн тухай*, томо, барьягар (рослый, большой): *Гэрэйнь дундахи данхагар ород пеэшэн соо хуурай сажан түлеэн нижаганаса носожо, гэрэйнь хахадые гэрэлтүүлнэ* (Б. Санжин, Б. Дандарон).

ДАНХАЙ *юум. н., сэл., ивалга, эхир., барг.* таг (полка): *Данхайнууд дээгүүр үнгэтэ аяга табагууд табигданхай*.

ДАНХАЙХА *үйлэ үг.* данхагар томо байха, данхагараар, томоор харагдаха (быть *или* казаться большим, рослым, занимать много места): *Юу эндэ данхайжа байнаш, саашаа боло!*

ДАНХАР 1. *тэмд. н.* томо, үндэр, томо бэетэй (рослый); **2.** *юум. н.* үндэр томо бэетэй хүн (верзила).

ДАНХУЙ *юум. н., барг.* һарабша (навес): *Бороо орохоёо байна, тугадаа данхуй доро оруулагты!*

ДАНШАГ *юум. н., будд.* Монголой түрүүшын богдо Занабазарта зорюулһан наадан. Жэл бүри зунай һүүл һарада үнгэргэгдэдэг байһан. Халхын дүрбэн хаанай али нэгэн Богдын наһан хутаг батадахын юрөөл табидаг байгаа. Һүүлээрнь ноёд ехэшүүл, ламанар хадаг үргэн, мүргэл үйлэдэжэ, ехэ наада хэдэг байгаа (игры богдо Занабазара).

ДАНЬЯЛ: **даньял шара** *тэмд. н.* шаб шара (совершенно жёлтый): *даньял шара мангадхай*.

ДАР I: **дар-дар гэхэ**, **дар-няр гэхэ** даржаганаха, далбагар, нимгэн аад, үргэн юумэнэй сохихо (греметь, грохотать): *Энэ үедэ уруу дуруу болошоһон Бадма абгай һүниин бараанда дүрөөбшэеэ дар-дар нэшэжэ, ... дугшажа ябаха зуураа баһа һанана* (Х. Намсараев); *Баһа түс-түс гэтэр сай нюдэхэ, нюла нюла үүдэнэй дар-няр хаагдаха нээгдэхэ, олон хүнэй хүүесэ нэрьесэ энеэлдэхэ ... элихэнээр дуулдана* (Х. Намсараев).

ДАР II *боох*. **1.** *юум. н.* даг, хирэ (грязь); **2.** *тэмд. н.* дагтай, хирэтэй, муухай (грязный).

ДАР III: **дар дутаха** *үйлэ үг., барг.* һула болохо, тэнхээ шадалгүй болохо, муудаха (слабеть, сдавать – *о человеке*): *Басаганайнгаа ерэхэдэнь, дар дутаад байгаа*.

ДАРА I *шангадх. част.,* **да-** *гэһэн үзэгүүдээр эхилһэн үгэнүүдтэй суг. хэрэгл.* (*усил. част. к словам с начальным* **да-**): *дара дарбагар даха*.

ДАРА II *юум. н., будд.* Дара эхэ, хамаг амитаниие гал уһан, арьяатан амитанай найман аюулһаабардаг гэжэ бурханай номдо хэлэгдэдэг (Тара, *женская энергия бодхисаттвы Авалокитешвары*): *Оройдоо миил Үүрэй солбон шэнги арюухан, үглөөнэй шүүдэр шэнги сэлмэгхэн, Дара эхэ шэнги сэбэрхэн* (Б. Мунгонов); *Сагаан Дара эхын хубилгаан Дондогдулма эзэн хаанай хатан нэрэ зүүжэ, гүрэнэй «дээдэ дангина» зэргэдэ хүртэхэ болоно бшуу* (С. Норжимаев).

ДАРАА 1. *дах. үг.* һүүлдэ, хойно (после, через): *Хоёр жэлэй дараа Жалсан дунда һургуулияа дүүргэхэ сагынь ерэхэ* (Буряад Үнэнһөө); **2.** *наречи* 1) һүүлдэ (потом); **дараа дараа** хойно хойноһоонь, удаалан (последовательно); ○ **удаа** *гэжэ үгэтэй парн. хэрэгл*.

ДАРААЛХА *үйлэ үг.* алибаа юумэ удаалан, хойно хойноһоонь, ээлжээгээр хэхэ, табиха (делать *что-л.* по порядку, расставлять одно за другим): *Дараалан богдо хаан ба хатан эхэ хоёрой байра-ордон хашааень хамгаалха сэрэг хэрэгтэй болоо гэжэ соносхогдоод, тэрэнэй даргын тушаалда ... Тогтохо тайжа хоёр зуун хүнһөө бүридэһэн харуулшадай дарга болгогдон, һарын 150 мүнгэн лан салинтайгаар дэбжүүлэгдэбэ* (С. Норжимаев); **удаа дараалан** хойно хойноһоон, ээлжэлэн (последовательно, друг за другом): *Эгээл тиимэшүүгээр үнгэрһэн жэлнүүдэйнь үдэр, һүнинүүд Шойнзоной ухаанда удаа дараалан орожол, орожол байба* (З. Гомбожабай).

ДАРАА(Н) *юум. н.* 1) алибаа юумэ нөөсэлдэг, хадагалдаг, нюудаг газар (тайник, хранилище): *Мори тэргээр ерэһэн Пормоон болоһон үндэгэ, хүбхэгэр зөөлэн халааша, дабһалһан үгэрсэ, мангир, элдэб хайраһан шанаһан юумэ, дараанда байһан архияа асарһан юм* (Ц.-Д. Хамаев); **хулганын дараан** хулганын орооно хадагалдаг газар (мышиный склад): *– Би олооб, хэнтэйтнайш хубаалдахагүйб, – гэжэ байжа Мэдэг хулганын дараа онгилон, шоройень хоёр тээшэнь этэржэ һууба* (З. Гомбожабай); 2) булаша, нюусгай (клад): *Эндэ байһан томо тэбхэгэр амһартаар дүүрэн алтан дараан обойбо* (Ц.-Ж. Жимбиев); 3) *шэлж.* үнэтэй, сэнтэй юумэн, нюуса (драгоценность): *Гадна, эндэхи алтан дараан болохо кукурузын силос задалаа һэн* (Ц.-Ж. Жимбиев); 4) *сэл.* даруулга, юумэ

дараха зорилготойгоор хэрэглэгдэдэг юумэн (груз); 5) *хэж.* булаша, үхэһэн хүнэй бэе булаһан газар (могила).

ДАРААНАЙ *тэмд. н.* нюугаатай, үнинэй хадагалагдажа, нөөсэлэгдэжэ байһан (сберегаемый, бережёный): – *Тандамнай хуушан дараанай шара юумэ обоо хүбөө бии гэжэ хэлсэгшэл* (Х. Намсараев).

ДАРААНАЙХИ *юум. н.* хадагалагдажа, нөөсэлэгдэжэ байһан юумэн (*что-л.* сберегаемое, хранимое): *Халажа хухишэһэн Бадма үбгэн дараанайхияа гаргаадхиба*.

ДАРААНС *юум. н., сарт.* һаари, һалхи хүйтэнһөө гар, хүл, нюурай дамбайжа зузаарһан, барзагар газар (цыпки): *Гарам даранс болчоо.*

ДАРААНСА 1. *юум. н., ород* 1) нимгэнээр зулагдаһан модохонууд, гэрэй дотор хана шабахадаа, энэ модо доронь хэрээһэлэн хададаг, мүн барилгын орой хушадаг (дранка): *Хэдэн зуун жэлэй саана ямар байгша һэн, тэрэл зангаараа холтоһоор хушагдаһан отогууд, хуушан дараансаар хэгдэһэн балгаанууд, һангирхай һэеы гэрнүүд эндэ байдаг юм* (Ц.-Ж. Жимбиев); 2) *баруун бур*. модоор хэһэн гэрэй хушалта, орой (деревянная крыша): *Зуһалангаймнай дараансада бороогой дуһалнуудай түргэ түргэн буужал байхань соностоно* (А. Жамбалдоржиев); ◊ **хахархай дараанса** хооһон шашаг, дэмы шашаашан, доржогоносо дуугардаг, хэлээ амандаа хэдэггүй хүн (болтун, пустомеля); **2.** *элирх. үүргээр хэрэгл.* нимгэнээр зулагдаһан модоор хэһэн, хушагдаһан (сделанный из дранки): *Тиигээд лэ хуһан һургааг ханануудые, хуушан дараанса харшануудые, хабтагар хёосо хаамагуудые бодхоогоо* (Ц.-Ж. Жимбиев); **дараанса хушалта** нимгэнээр зулагдаһан модоор хушагдаһан орой (крыша из дранки): *Дараанса хушалтань һалхи бороодо, хүйтэ нойтондо сохюул сохюулһаар харшылдажа харлашанхай* (С. Цырендоржиев).

ДАРААНСАЛХА *үйлэ үг.* нимгэнээр зулагдаһан модон хабтагайгаар гэр хушаха (крыть дранкой).

ДАРААТАЙ *тэмд. н.* 1) юумэн доро оронхой, дарагданхай (придавленный): *Энэ гэрэй арада нэгэ заа үбһэнэй дарааатай байхада, хэн эндэ үбһэ бэлэдхээ гээшэб гэжэ гайхааб* (Б. Санжин, Б. Дандарон); 2) нюугданхай, хадагалаатай (спрятанный): *Эсэгэһээнь үлэһэн адар томо ханзын али нэгэ буланда хэды мүнгэнэй дарааатай байһые бү мэдэе* (С. Цырендоржиев).

ДАРАБТАР *тэмд. н.* 1) харуу, хармуу (скупой); 2) нөөсэлдэг, суглуулдаг зантай (запасливый): *дарабтар зантай хүн.*

ДАРАГАНАХА *үйлэ үг.* таршаганаха, дардар гэһэн абяа гаргаха (дребезжать, хрустеть).

ДАРАГАР I *тэмд. н.* 1) үлүүсэ хатажа хатуу болоһон, дорсогор (твёрдый, затвердевший): *Гансал Бэлигтэ бодоһоор, горхон тээшэ ошоһон зүргөөр дарагар сагаан хюруу дээгүүр гүйдэлөөрөө ошожо, хүйтэн уһаар бэеэ угаагаад ерэнэ* (Г. Дагбаев); **дарагар саарһан** хатуу зузаан саарһан (плотная бумага): *Сугларһан студентнэрэй мүрэ дээгүүр хэншьеб дарагар хүрин саарһан дээрэ ехэл ханаглан эблүүлжэ няаһан бэшэг харуулба* (Ч. Цыдендамбаев); 2) үргэн, дардам (утоптанный): *дарагар харгы*; 3) зузаан, дамбагар (толстый): *Тэдэ хүнүүдэй доодо талада һууһан нэгэ уршагар хүн үүдэндэ байһан Булад тээшэ нюдөө шабхагануулан шагааажа хараад, табаг сооһоо альганай шэнээн дарагар үрмэ хухалжа абаба* (Д. Батожабай); 4) *шэлж.* һайн, эрхим һайн (отменный): *Гэшхүүр хахинаад, үүдэн нээгдэжэ, господин смотритель Николай Степановичын дарагар хара фуражка дээрэ хоёр аяга уһан адхаршаба* (Ч. Цыдендамбаев).

ДАРАГАР II *тэмд. н.* 1) ёрогор, ёдогор, арбагар, һарагар (длинный и острый, растопыренный): *Дарагар туйба зүүһэн, толгой нюсэгэн эхэнэр хаанаһаашьеб гүйдэлөөрөө бии боложо ... набтар монголой хүзүүндэнь аһалдашаба* (Д. Батожабай); **дарагар эбэр** ёрогор эбэр (торчащие в разные стороны рога): *Энэ айлай хашаагай саада углууда дарагар эбэртэй хара һарлаг хамараа һарнайлгажархинхай, уухиргажа байба* (Д. Батожабай).

ДАРАГДАНГИ *тэмд. н.* 1) даруулһан, булигдаһан (заваленный, загруженный): *хүдэлмэридөө дарагданги*; 2) ямар нэгэн мэдэрэлдэ абтаһан, бодолдо эзэлэгдэһэн (подавленный, охваченный *какими-л.* мыслями, заботами): *Цэндэмын ябадалда хайшааб даа нэгэ аймхай, дарагданги түхэл маяг бии* (Ц. Шагжин); **үйдхарта дарагданги** уйтай, гунигтай (грустный, охваченный грустью): *Юртэмсэһөө һанал бодолоороо таһарһандал, тэрэ юундэшье хамаарханагүй, шарай алданги, үйдхарта дарагданги һууна* (Д.-Д. Дугаров); **бодолдо** (*гү, али* **һанаанда**) **дарагданги** бодолгодо хатаһан, бодолгошорһон (задумчивый); **һүрөө дарагданги** уруу дуруу, барагар, урмаа дарагдаһан (подавленный): – *Тиимэлби даа, Жалма, – гэжэ Гаржил Цыденович һүрөө дарагданги бүдэхеэр дуугарба* (Ж. Тумунов).

ДАРАГДАХА *үйлэ үг., хүлеэгд. залог* 1) хүндэ шэгнүүртэй юумэнэй хашалта доро

байха (придавливаться): *Шобол шаргаһаа собхоржо үрдеэгүй, хоёр хүлынь түлеэндэ дарагдаа* (М. Осодоев); *Дарагдаһан газар үмхирхэгүй, дараһан гэр үмхиржэ дууһаха юм; дарлагдаһан арад дууһахагүй, дарлаһан баяд ноёд дууһажа үгы болохо юм гэжэ нэгэ ород үбгэн намда хэлэһэн юм* (Х. Намсараев); **хүр сahанда дарагдаха** зузаан сahаар хушагдаха, сahан доро орохо (быть придавленным снегом): *Үбһэ хулһаниинь хүр сahанда дарагданхай, тэндэ дүрэхэ шатаха юумэн үгы гэжэ харахадаа бусаба* (Ц.-Ж. Жимбиев); **үһэ зүһэндөө дарагдаха** үһээ удаан абангүй ургуулшаха (обрастать, отрастить длинные волосы): *Тиихэдэнь шэнгэхэн һахал ургашаһан, үһэ зүһэндөө дарагданхай, туранхай хара хүн халта бүхыһөөр оробо* (Б. Санжин, Б. Дандарон); **һахал һамбайда дарагдаха** һахал һамбай ехээр ургашаха (обрастать бородой и усами): *Һахал һамбайдаа дарагдажа, зүдэрүүгээр харагдаһан үбгэжөөл ори гансаараn эхэнэрнүүдэй дунда зогсоно* (Г.-Д. Дамбаев); ◊ **шоройдо дарагдаха** үхэхэ, наһа бараха (умереть); **харада дарагдаха** муу, айдаһа хүрэмэ зүүдэ манажа, ядарха (видеть во сне кошмары): *Шулуунда дарагдаһандал, харада дарагдааб* (Г. Раднаева); 2) алибаа юумэндэ диилдэхэ, булигдаха (быть побеждённым, подавленным): *Тиибэшье эсэгын хүбүүдэй амиды мэндэ ябаһан сагта дайсан дарагдаха ёһотой* (М. Осодоев); **үргэһэндөө** (*гү, али* **нойртоо**) **дарагдаха** ехээр һажаха, унтахаяа һанаха (хотеть спать): *Үргэһэндөө дарагдаһан, үрзэгэрхэн үһэ шаль доогуураа һабарюулһан залуухан эхэнэр столоо түшөөд, дуураже һууба* (Ж. Тумунов); *Зали абаагүй, нойртоо дарагдаһан Байвалай хүлнүүд хүбэнтэй үмдэндөө тушагдаһан шэнги хүжүүн* (Д.-Д. Дугаров); **үбшэ хабшанда** (*гү, али* **хамшагта**) **дарагдаха** үбдэхэ, зобохо (болеть, страдать от болезней): *Үбшэ хабшанда дарагдаһан зониие аргалааб гэжэ сан хэнгэрэг наяргахаһаа гадна элдэб үндэһэ набшаһа «эм» гээшэ гэжэ үгэдэг юм* (Д. Батожабай); *Энэ хэбтээшэ лаб лэ үбшэ хамшагта дарагдажа, энэ болоһон хүн байгаа ёһотой* (Д. Батожабай); **ажалдаа дарагдаха** хүшэ хүрэшэгүй ехэ ажалтай байха (быть заваленным работой): *Ажалдаа дарагдажа, тэнхээ тамирынь һуладан, юушье хэхэ дураниинь огто үгы* (Б. Шойдоков); **үри зээлидэ дарагдаха** ехэ үрэ зээлитэй болохо (погрязнуть в долгах): *Наһан соогоо түлэжэ шадахагүй үри зээлидэ дарагдаба* (Х. Намсараев); 3) абтаха, эзэлэгдэхэ (быть объятым): *Тэнгэриин улайхаяа болиходо, зон гэр гэртээ хүндэ мэдэрэлдэ дарагданхай оробод* (Ц.-Д. Хамаев); (**һанаа**) **бодолдо дарагдаха**, **һанаа үнөөндэ дарагдаха** бодолдо абтаха, бодолгото болохо (задуматься, погрузиться в печаль): *Жаргал иимэнүүд бодолдо дарагдаһан, байшан гэр соо гансаараа һууна* (Д. Эрдынеев); *Гансал Намдаг баян сэдьхэлээ ханаагүй түхэлтэй, һанаа бодолдо дарагдаһан янзатай* (Д. Батожабай); *Яалдажа һалаха зомбибди гэһэн һанаа үнөөндэ дарагдан, шэг шарайгаа һүүдэртэнги юумэд һуубад* (Ц.-Ж. Жимбиев); **уйда** (*гү, али* **уйдхар гунигта**) **дарагдаха** уй гашуудалда абтаха (быть в печали, тоске): *Уйда дарагдаһан Аламжын бүлэнэр халта сэдьхэлээ һэргэбэд* (Д. Батожабай); *Нютаг-тамни ургажа байһан уляангирнууд ба хуһанууд хүйтэн ольбоной урда тээ набша намаагаа гүбин унагаажа, уйдхар гунигта дарагдан үлэбэ* (Д. Доржиева); **уур сухалда дарагдаха** уурлаха, сухалдаха (злиться): *Уур сухалда дарагдаһан тэрэнэй нюур шарайнь улхайгаад, зутар зүдэрүү, оройдоо миил боро хүхэ болошоо* (Б. Мунгонов); **улаан хэлэндэ дарагдаха** хоблуулха, хоб зугаада орохо (стать объектом сплетен): *Хүн зоной улаан хэлэндэ дарагдажа ябахагүйнь тула үмөөрнэб гэжэ һанадаг* (Ц.-Д. Хамаев); 4) бэлэдхэгдэхэ, нөөсэлэгдэхэ (заготавливаться): *Тэрэнэй хэлэһэн ёһоор, ниитын мал ажалай хүгжэлтэдэ эгээл шухала юумэн болохо тэжээл хоол бэлдэлгын яһалал барагаар ябажа, оло мянган тонно үбһэн абтаа, силос дарагдаа, зелёнко таригдаа* (Ц.-Ж. Жимбиев).

ДАРАЙЛГАХА *үйлэ үг.* һарайлгаха, арбайлгаха (растопырить, расставить): *Дүнэн буха мантан эбэрнүүдээ дарайлгаһаар наашалба*.

ДАРАЙЛДАХА *үйлэ үг.* дарайлдажа харагдаха, арбайха, дарайха (выглядеть, быть растопыренным): *Гэрэй арада хонидой байра – дарагар ута сарай хэдэн хорёотоёо дарайлдажа үзэгдэбэ* (Б. Мунгонов).

ДАРАЙСА *наречи* обогор болотор (нагроможда): *Бороодо норожо буритан алдаһан брезентэ майхануудаа гадаһанууд дээгүүр дарайса улгэбэбди*.

ДАРАЙХА *үйлэ үг.* 1) арбайха, һарайха (торчать в разные стороны, громоздиться): *Гүйжэ ерээд лэ, хажуу тээшээ дарайжа ургашаһан эбэрээрээ оёодоод лэ шэдэжэрхихэнь бэзэ гэжэ хүлеэнэб* (А. Ангархаев); *Энэ бунханиинь нилээдгүй хуушарантажа, харлажа, доогуураа үмхирэнтөөшье һаа, мүнөө хүрэтэрөө барагдажа ядаһан мухар һүзэгэй һүлдэ шэнги, дүрбэн оройтой хушалтаараа дарайжа һууна* (Б. Мунгонов); 2) хатаха, гордойхо (твердеть, коробиться):

Талын ногоое дарайтар хүлдэхөөн, нимгэхэнээр унаһан эртын намарай энэ хюруу … Амха гэдэг томо гэгшын хабсагай тээшэ абаашаба (Д. Эрдынеев).

ДАРАЛГА(Н) *юум. н.* 1) хашалга, шахалга (давление); **һэеы даралга** һэеы, эшэгы болбосоруулга (валяние войлока): *Һайн таланууд тухайнь хэлэхэ зуураа, һэеы даралга, аба хайдаг гэхэ мэтэ ехэ һайнаар зураглагданхай гэжэ тэмдэглэхэ шухала* (Н. Дамдинов); **сэг даралга** үльгэр түүрээжэ байха үедэ шагнагшадай һайшаан соносожо байһанаа мэдүүлжэ, баатарай байлдаата ябадалые дэмжэн үргэжэлжэ, үльгэршэндэ амарха заб гаргажа дуулагдадаг богони дуун (песня-вставка в тексте улигера); **силос даралга** шүүһэтэ ургамал ногоон зандань нүхэндэ шахажа, даража, малай тэжээл болбосоруулга ба нөөсэлэлгэ (закладка силоса): *Силос даралган хэр зэргэ ябажа байгаа юм ааб?* (Б. Мунгонов); 2) даража абалга, хороолго (удержание, *напр. из зарплаты*); 3) *боох*. тэргэ дээрэ ашагдаһан үбһэ дарадаг ута модон, бастариг (жердь для придавливания сена на возу); 4) алибаа юумэ холбодог оньһон, хэрэгсэл (скрепа); 5) ангые даража барихаар зохёогдоһон модон занга (западня); 6) бута сохилго, илалта (подавление, разгром): *Советскэ ороной патриот бүхэнэй хамаг шадабарияа, хэрэгтэй болоо хадань, ами бэеэ дайсаниие даралгада зорюулха саг ерээ* (Ж. Тумунов); 7) дарлалта, мүлжэлгэ (гнёт).

ДАРАЛДАА(Н) *юум. н.* түрисэлдөөн, хашалдаан (давка): *Уһалууриин уйтан хобто тойроһон малай даралдаан һүрөөтэйгөөр харагдана.*

ДАРАЛДАХА *үйлэ у.* 1) бэе бэеэ дараха, шахалдаха, түрисэлдэхэ (давиться, давить друг друга): *Тэрэ һүни Галшын газаа хорёо хотын хажуугаар олон морид уяатай, хазаар даралдан байхадань, агтабша хударгын туганууд … өөһэд зуураа абяа гаралсана хэбэртэй* (Х. Намсараев); 2) *шэлж.* суг хамта ябаха, зорихо (двинуться, пойти).

ДАРАЛТА *юум. н.* 1) шахалта, түрисэ (давление): *Нэгэтэ Гаврюша, нэгэ түмэр нүхэлжэ байтараа, яаража, шанга даралта үгөөд, түргэдүүлжэ эхилбэ* (Х. Намсараев); **шуһанай даралта** һудаһан соохи шуһанай түрисэ (кровяное давление): *Гахайн мяха оруулнагүй, яахадааб гэхэдэ шуһанай даралта ехэтэй хүндэ гахайн мяхан хоримжологдонхой бшуу* (Б. Мунгонов); 2) хашаха, баалаха ябадал, эрилтэ ехээр табилга (давление моральное): *Угайдхадаа Долгормаагай даралта абашагүй ехэ болошонхой, – гэжэ Дамчеев гэмэрсэгээгээдхибэ* (Б. Мунгонов); 3) мүлжэлгэ, дарлалта (гнёт): *Обооролдоһон зониие адаглахада, хариин эзэмдэгшэдэй даралтаһаа мултаржа, сүлөөрһэн хүнүүд билтарма баярааа шадахысаар элдэбээр лэ элирхэйлэн байна бшуу* (С. Норжимаев).

ДАРАМА *тэмд. н.* дарадаг, хашадаг, түридэг, дарладаг (давящий, гнетущий); **һүр дарама** аймшагтай, зориг буляаһан (внушительный, действующий подавляюще): *Хойто зүгэй шэлэнүүд зориггүй хүнүүдэй һүр дарама хүйтөөр данхайлдана, зоримгой ангуушадай сэдьхэл татан сэнхирлэнэ* (Д.-Д. Дугаров); **хурга** (*гү, али* **эрхы**, **долёобор**) **дарама** хурганай (эрхын, долёоборой) үзүүрэй үеын тухай талмайтай, хурганай үзүүр табижа бүтүүлэхээр зэргээн хэмжээтэй (размером с кончик пальца): *Ахань дүүгэйнгээ энгэр сэлеэд, сээжэ дээрэхи хурга дарама шархыень дотор самсаа шуулажа бообо, тэбэрибэ, таалаба, һэгсэрбэ – дүүнь ами оробогүй* (С. Доржиев); *Харин хоёр хасар дээгүүрнь эрхы дарама ягаа улаахан толбонууд* (Ч. Цыдендамбаев); ◊ **жолоо дарама** хүл хурдан, ульгам, шуумгай – *морин тухай* (резвый – *о коне*): *Бэримнай хүл морин жолоо дарама жороотой, хазаар дарама хатартай юм байна* (Х. Намсараев).

ДАРАМАЛ 1. *тэмд. н.* 1) барлагдаһан, даража хэблэгдэһэн (печатный, оттиснутый): *…алтан бэшэгтэй дарамал хуудаһануудые абаһан шабинар тэрээнээ эжы баабайнартаа һайрхан харуулжа…* (Х. Намсараев); **дарамал үзэгүүд** гараараа ниилүүлжэ бэшэгдэһэн бэшэ, хэблэлдэ хэрэглэгдэдэг үзэгүүд (печатные буквы): *Тэдэ фото-зурагуудай ара таладань ямар кинонуудта наадаһан, ямар дуунуудые гүйсэдхэһэн тухайнь дарамал үзэгүүдээр бэшэгдэнхэй* (Г.-Д. Дамбаев); 2) хадагалагдажа, нөөсэлэгдэжэ байһан, хэрэглэгдээгүй байһан (находящийся под спудом): *Аднааха-Бадмаахын эндэ һаа, тайгымни дарамал нюуса, урдаа хараха гүлгэмнишье үлэхэ һэн», гээжэ ехэтэл гэмшээ, зобоо һэн...* (С. Цырендоржиев); **дарамал** (*гү, али* **дараанай**) **мүнгэн** хүнэй суглуулаад, гэртээ гү, али банкда хадгалуулжа байһан мүнгэн (накопления): *дарамал мүнгэеэ ондоо банк руу оруулха*; **2.** *юум. н.* 1) булаша, үнэтэй сэнтэй юумэ булаһан, хадагалһан газар (клад); 2) хадагалагдажа байһан юумэн, нөөсэ (запас, *что-л.* припрятанное, заначка): *Удэр гү, үгышье һаа, бүри һүни болоһон хойно үүдэ тоншоходонь, хүгшэн эжынь хүнгэхэнөөр бодожо, хүндэтэй газарта һуулгажа, дарамалаа гаргагша бэлэй* (Г.-Д. Дагбаев).

ДАРАМТА 1. *юум. н.* 1) хүндэ шэгнүүртэй

үлүү ашаан, зүйл (груз, балласт): *Гайха-ехэ. Газетын саарһанда аятайхан орёогоотой улаан хирпиисэ... Энэл дарамта болоо ха юм* (Буряад Үнэнһөө); 2) туһа, нэмэригүй, юумэ хонжолсоһон хүн, зон, амитан гэхэ мэтэ (обуза): *– «Шамайе ехые эдидэг, хоолойн дарамта!» гэжэ Намдаг баян хэлээ һэн, – гээд, Шара-Дамба эльгэ хатаба* (Д. Батожабай); *Бэһэтэй хүниие үргөөд ябабал, тулга болохо, дараад ябабал, дарамта болохо* (Оньһ. үг.); **(гэрэй) дарамта боложо һууха** хэн нэгэнэй хүзүүн дээрэ һууха, хэн нэгэнэй даашада гү, али дааша дээрэ байха (≈ сидеть на шее): *Хайшаашье һаань арилжа, үгы болохоб – яахадаашье дахин абгайхандаа дарамта боложо һууха аргамгүй* (К. Цыденов); *– Яагаа хашартай зүнтэг залуу хоёргшобта, гэрэйл дарамта боложо һуухат!* (А. Жамбалдоржиев); ◊ **дарамтаһаа һалаха** хэрэггүй, үлүү юумэнһээ, дарлалтаһаа һалаха, сүлөөрхэ (разгибать спину); **2.** *тэмд. н.* дарлаһан, муу, даруу түхэлтэй болгоһон (удручающий, портящий вид): *Анхан хада малай байһан аад, мүнөө болоходо хэрэгээ болижо, задаржа эхилһэн газаахи хорёо, буусань энэ гэрые бүрил дарамта, зүдэрүү түхэлтэй болгодог* (К. Цыденов).

ДАРАСА *юум. н.* 1) даралта, түрисэ (давление): *Бригадирайтнай шуһанай дараса ехэдэһэн байгаа* (Ц.-Ж. Жимбиев); 2) нөөсэ, хадагалагдажа байһан юумэн (запас, заначка): *Энэ ехэ дараса мүнгэеэ яаха хүмши?* (С. Цырендоржиев); *– Үбгэжөөлнай дарасаяа гаргаа!* (Ж. Тумунов); 3) булаша, дарамал, нюусгай (клад): *Тиигээд үшөө хуушан дарасамни, алтамни тэндэ хэбтэнэ* (Б. Мунгонов); 4) үбһэнэй даруулга модон (жердь на стогу).

ДАРАСАГҮЙ: **шэгнүүр дарасагүй** *тэмд. н.* хүнгэн, һэбхигэр (невесомый).

ДАРАСАЛДАА(Н) *юум. н.* түрисэлдөөн, түлхисэлдөөн (давка): *Углөө бүри автобусто һуухын түлөө гайтай дарасалдаан болодог*.

ДАРАСАТАЙ *тэмд. н.* хүндэ, һүрөөтэй, бараатай (тяжёлый, внушительный); ◊ **гар дарасатай** захирган, ноёрхуу (властный).

ДАРАХА *үйлэ үг.* 1) шахаха, хашаха (давить, жать, придавливать): *Мэлс машинангаа урдахи, хойнохи фонарьнуудые гэрэлтүүлэмсээрээ, сигналаа гурба удаа дараад, ябадалдаа үүдээ нээжэ, ара гэдэргээ хараба* (Г.-Д. Дамбаев); **һэеы дараха** тусхай гуримаар бэлдэгдэһэн хониной ноохо голдо орёожо, нягта болотор даран уяжа, газар дээгүүр мухарюулжа нягталан нэгэдхэхэ (катать войлок): *Юушье хэжэ шадаха: арһа элдэхэ, шүрбэһэ томохо, ноохо ээрэхэ, хубсаһа оёхо, һэеы дараха гэхэ мэтэ, үшөө ямар олон ажал хэдэг гээшэб!* (Ц. Шагжин); **тамга дараха** тамга табиха, тамгалха (ставить печать, штамп); ◊ **шэгнүүр дараха** хүндэ байха, хүндэ болохо, шэгнүүридэ нэмэлтэ болохо (давать вес, весить много): *Ерэхэ зун тушаахадамнай шэгнүүр дараха* (Д. Эрдынеев); **хазаар** (*гү, али* **жолоо**) **дараха** барада зогсожо ядаха, хатаргахаар бэлэн байха, тэгүүлхэ (не стоять на месте, рваться вперёд – *о коне*): *Бухиндашаһан морин һүрөөтэй шангаар инсагаалжа, байра дээрээ дэбхэрээд, хазаар дарана* (М. Осодоев); **хурга даража** (*гү, али* **даран**) **тоолохо** алдан барингүй, нягталан тоолохо, нэрлэхэ (считать по пальцам): *Бадма абгай хоймортоо хаб хара болошонхой, шанаагаа тулажа, ехэл бодолгото болон, хэн үбһыемни галдаба гээшэб гэжэ гансахан лэ тэрээн тухай бодожо һууха зуураа, өөрынгөө үһөөтэй хүнүүдые хурга даража тоолон үзэхэдэнь, заха хизаартаашье хүртэхэгүй байгаа һэн* (Х. Намсараев); **үндэгэ дараха** шубуудай үндэгэн дээр һуужа дальбараагаа болбосоруулха (высиживать яйца): *Жэшээлхэдэ, тэдэнэй эдэнэй тахяанууд үндэгэнүүдээ дарана, Ивантанай гахай арбаад гаран поршоонхо гаргаа, ... гэхэ мэтээр тоолоно* (Ц.-Ж. Жимбиев); ◊ **һүүл дараха** хойно ябаха, эгээн һүүлдэ ябаха (замыкать, идти в конце): *Сэдэнжаб бидэ хоёр һүүл дарана бээзбди* (С. Доржиев); 2) илаха, диилэхэ, булиха (побеждать, подавлять): *Тиигээд лэ хэмнай хэнээ диилэхэ, дараха, давшиха байгшааб, бү мэдэе, – гээд, Дондог хургаяа ёдогошуулна* (Ц.-Ж. Жимбиев); *Хорые хороор харюулха, хоротониие хутагаар дараха* (Оньһ. үг.); **дороо дараха** диилэхэ, илаха (побеждать): *Хабарынь үбэлөө дороо даража ядана, үбэлынь доро унажа үгэнэгүй хэбэртэй* (Б. Мунгонов); 3) дарлаха, хашарааха, дарамта болохо (тяготить, подавлять): *Ши гансаараа энэ хүбүүе дараад заража байха бэшэш!* (Х. Намсараев); *Хэн намһаа үлүү бологшоб гээд лэ, хүнүүдээ даража орохол* (Ц. Шагжин); *Наһан хүниие дарадаг, сагаһан уулые дарадаг* (Оньһ. үг.); ◊ **һүр һүлдэ дараха** айлган һүрдөөхэ, урма зориг дараха (подавлять волю): *Бүхы зоной һүр һүлдые одоол дарааб гэжэ һананал ха* (М. Осодоев); **гар дараха** засаглаха, захирха, мэдэлдээ оруулха (властвовать, брать в свои руки): *Айлган татажа, гар даран орохо юм байна* (Х. Намсараев); 4) бууруулха, болюулха, номгоруулха (уменьшать, подавлять, успокаивать): *Дүрбүүлэн үдэшын багахан эдеэ хоол барижа, хотынгоо харлаа дарабад* (Г.-Д.

Дамбаев); *...бүхы наһаяа, хүсэл бодолоо, зүрхэнэйнгөө дурлалые хүндэ үхэл асаржа болохо элдэб үбшэниие дараха тэмсэлдэ зорюулһан Анна Захаровнада хэлэшэгүй таатай бэлэй* (Ж. Тумунов); **досоогоо дараха** бусадһаа сэдьхэл бодолоо нюуха, харуулха мэдүүлхэгүй (держать в себе): *Хамаг үбшэнтэй бодолоо досоогоо дараад ябадаг хүн ха юм* (Д.-Д. Дугаров); **амяа дараха** амияа татаха, шэмээ багатайгаар амилха (затаить дыхание): *Тиимэһээ үүдэнэй ойро маряажа ерэнхэй, амяа даран шагнаална* (М. Осодоев); **сэдьхэлээ дараха** уушхарха, номгорхо (успокаиваться): *Сэдьхэлээ даража, бэеэ гартаа абаһан Иван Иванович даруу аргааханаар Таншын гарые Дагбын шэхэнһээ холодуулаад, мүнөөхи балбагар үргэн нюуртаһаа гаһаяа бусаан абаба* (Ц. Шагжин); 5) нюуха, хадагалха (прятать): *Мүнгэ алта дараад юу хэхэбиб? Үри бэетэй, гэргэ бүлэтэй бэшэб* (Б. Санжин, Б. Дандарон); *Хажуудахи данса дороо гурбан хоногой даража байһан сошордомо мэдээ һарбайжа, гартань барюулба* (Ц.-Д. Хамаев); 6) һууха, бууха, хушаха – *илангаяа саһан, тоохон, хирэ г.м. тухай* (покрывать): *Үбэл болоходо, һалхи шуурганаар туугдажа ерэһэн бордоһо саһан гэрымнай даража, би тон амарханаар гэр дээрээ гүйжэ гарадаг болоод, тэндэһээ халтиржа наадахадаа ехэл баярладаг бэлэйб* (Х. Намсараев); 7) хороохо, хороожо абаха, хаһаха (удерживать, уменьшать): *Өөһэдынь басаганһаа хоёр наһаар эгэшэшье һаа, хоёр наһаяа даража, арба наймата болоһон басагаяа таниха айлынь Петербургда хадамда үгэбэ* (Ч. Цыдендамбаев); **доро дараха** бага зэргээр, багадхан тоолохо, хэмнэхэ (считать по меньшей мере): *Тэрэмни, доро даража бодоходо, мянга наймаи зуун сажан үбһэн байна гээшэ* (Х. Намсараев); 8) *шэлж.* ябаха, шэглэхэ; үлдэхэ, намнаха (*перен.* пойти, двинуться; гнать): *Ажахыда хэн Айдайда лицензи абаашангаа агналсаад ерэхэб гэхэдэнь, бидэ хоёршинил наашаа дараа гээшэлди* (С. Доржиев); – *Яабашье хүсэгдэхэгүй, зэрлиг амитандал гүйнэ. Лукичнай шандага намнаһан шоно мэтэ хойноһоонь даража ошолой, – гэжэ хэлээд, шаргаяа һандайлан, һанаа амар тамхилжа оробо* (Д.-Д. Дугаров); 9) *шэлж.* хундагатай, аягатай архи ууха (выпить, опрокинуть): – *Зай, нэгэ нэгые дараябди* (Ч. Цыдендамбаев); 10) *шэлж.* ан, гэрэй амита бариха – *арьяатан тухай* (задавить, поймать – *о хищниках*): *Ухэр дараа хадаа ерэхэ ёһотойл даа һэе дээрэнь* (С. Доржиев); ◊ **адуу дараха** адуун һүрэгые хулуужа абаашаха (угонять лошадей).

ДАРАША *юум. н.* 1) ашагта малтамалнуудай ехээр суглараад байһан газар, нөөсэ (залежи): – *Хамар дабаан хадаа Байгалай үмэнэхи баялигай дараша юм, – гэжэ тэрэнэй хэлэхэдэ, ангуушад ямар нэгэн шухала удхатай үгэ хадууха гэһэндэл, анхаран шагнана* (Д.-Д. Дугаров); 2) булаша, дарамал, нюусгай (тайник): *Зүүн хүндыдэ ажаллахаяа Червошкин үнөөхи Эдигтэй сугтаа хүтэл дабажа ябатараа, геологуудай дарашые тушаан боложо оложорхёо юм* (Д.-Д. Дугаров).

ДАРАШАГҮЙ *тэмд. н.* диилдэшэгүй, илагдахагүй (непобедимый): *Дарашагүй дайгаа дарабаб, / Дабашагүй дабаагаа дабабаб! – гэжэ* / *Хабархан шэжэрхэн хатарба* (Н. Балдано).

ДАРБА: дарба-дарба гэхэ *үйлэ у.* доошоо һанжаһан далбагар ехэ юумэнэй хүдэлхэ (покачиваться – *о чём-л. висячем*).

ДАРБАГАНАХА *үйлэ у.* 1) намилзаха, хиидэхэ, надхаха (реять); 2) далбаганаха, сохихо, һэбихэ – *дали тухай* (размахиваться – *о крыльях*).

ДАРБАГАР *тэмд. н.* 1) һарагар, арбагар (растопыренный): *...соорхойн саада захада харабтар халюун жүһэтэй, ута сагаан хүлтэй хоёр томо ангуудые харажархиба. Нэгэниинь дарбагар ехэ эбэртэй байба* (Б. Мунгонов); 2) үргэн ехэ, томо, хүрхэгэр, нарбагар (большой, широкий): *Тэрэ хүл дээрээ бодоод, дарбагар томо шляпаяа нугад гүүлэн, һугадаа хабшуулжархёод, машинын кабиные һэнжэгэр ута гарнуудаараа тулгалаад, эрьен тойрон шэртэн ябана* (Ж. Тумунов); **дарбагар дали** үргэн, ехэ дали, дэлеэтэй дали (распростёртые крылья): *Дээгүүр элижэ ябаһан бүргэдэй дарбагар ехэ далинууд һүүдэртэн, үһанай нюрган дээрэ унажа, загаһандал зура сохин үнгэрбэ* (Ц.-Д. Хамаев); **дарбагар урал** томо зузаан урал (широкие толстые губы): *Түглэгэр үргэн мүрэтэй, задарюун томо бэетэй, нүрөөдэ боршогор болоһон хара шарайтай, ехэнүүд нүхэтэй һарнагар хамартай, уралынь дарбагар зузаан, хоёр нюдэниинь сог мэтэ ялалзажа, Гомбын нюурые алдангүй хёрхоор гэтэжэ, танижа ядаһан хэбэртэй, абяагүй һууна* (Ц. Дон); **дарбагар нюур** үргэн нюур (широкое лицо): *Дабаа-Жалсан – дарбагар хара нүрөөтэйшэг нюуртай, урал дээрээ хирбэгэр хара һахалтай, бууралтажа ябаһан толгойтой, табяад наһанай хүн орон дээрээ уухилһаар үндыбэ* (Б. Мунгонов); **дарбагар сааһан** томо сааһан (широкий лист бумаги): *Дарбагар сааһан дээрэ гоёор таталаагүй,*

харин сааралһанай түгдэрхэй дээрэ, гараа ондоо болгохоёо оролдон, арайхан гэжэ хюмһалдаһан байна ха юм (Ч. Цыдендамбаев); 3) намилзаһан, хиидэһэн, надхаһан (развевающийся): *дарбагар туг*.

ДАРБАЙХА *үйлэ у.* һарайха, арбайха, мүн тиигэжэ харагдаха (быть, выглядеть громоздким): *Хахад модо тухай уруудахадань, зүүн баруун тээшээ утаар гонзойһон, баруун захаараа урагшаа годироод, урагшаа богонишогоор гонзойһон набтагар хара бааза дарбайжа харагдаба* (Б. Мунгонов).

ДАРБАЛЗАХА *үйлэ у.* 1) намилзаха, хиидэхэ, надхаха (развеваться, колыхаться): *Хитадай хүхэ майхануud һалхинда дарбалзажа, шара бүдөөр оёгдоһон далита могойнуудынь амиды шэнги хүдэлнэ* (Ч. Цыдендамбаев); 2) даляараа дэбихэ, дэлихэ (размахивать крыльями): *Теэд хүбүүнэй хэлээшыe буруушааха гэһэндэл, байсын оройһоо томо хара хирээ дарбалзан дэгдэжэ, харанхы нүхэн хабшал дээгүүр сошордонгёор хаагалан ниидэбэ* (Б. Мунгонов).

ДАРБАХА *үйлэ у.* 1) намилзаха, хиидэхэ, надхаха (развеваться): *Нэгэ айлай сонхын хаалга / һалхинда дарбажа, / Нэтэрүү нэгэ аялгаар / хииганан байтараа, / Бороодо шиигтээд, / абяа аниргүй болошобо* (Д. Улзытуев); 2) арбаганаха, дэлихэ (размахивать *крыльями*).

ДАРБИГАР *тэмд. н.* дарбагар, үргэн (широкий): *дарбигар далитай шарга*.

ДАРБИИХА *үйлэ у.* нюураа уршылгаха, һариилгаха (недовольно морщиться, кривя рот): *Галдан гашуун юумэ амандаа шудхуулһан юумэдэл дарбиина*.

ДАРГА I *юум. н.* ноён, захирагша, толгойлогшо, ударидагша (начальник, предводитель): *Илангаяа алуур дээрмээр алдаршаһан Ван Түмэр хулгайшаниие сэрэгэй эгээн аха дарга болгохо гэһэн һанамжые яашье тэрэ зүбшөөхэгүй гэжэ бодобо* (Д. Батожабай); **орлогшо дарга** захирагшын орлогшо (заместитель начальника): *Орлогшо дарга ойронь ерэһэнээ мэдүүлэн, хоолойгоо заһан ханяагаад, дархаяа дүүргэһэн тухайгаа дуулгаха һанаатай дуугарба* (Ц.-Ж. Жимбиев); **хотын засаг дарга** хотын захиргаанай толгойлогшо (мэр): *Хотын засаг даргын һунгуули 2019 ондо болоо.*

ДАРГА II *юум. н., доодо үд.* жэжэ ан бариха занга (ловушка, плашка для ловли мелких зверей).

ДАРГАЙ I *юум. н., ург.* ута голтой улаан сэсэгтэй ногоолиг ургамал (мак голостебельный): *Даргайн улаан буурсагууд һэбшээндэ ганхалзан нугынад*.

ДАРГАЙ II: **даргай тэргэн** *эхир., булг.* хоёр мөөртэй үндэр тэргэ, арбаа тэргэ (двухколёсная телега, арба).

ДАРД: дард гэхэ *үйлэ у.* 1) алибаа юумэнэй хатуу нюруу дээрэ абяатайгаар буун сохихо (хлопать): *«Урагай» сууряанһаа жагсаалай урда түглыжэ һууһан томо нарһанай шэлбэһэнүүдтэ аһалдан байһан бороогой дуһалнууд дард байса элһэн дээрэ адхарна* (Ж. Тумунов); 2) абяа гараха, дуугарха (звучать, гаркать): *Хори гаран үхибүүд гансата хүл дээрээ бодожо, тэдэниие дард гэмээр мэндэшэлбэ* (К. Цыденов); – *Бидэшье баһа тангаригланабди! – гэжэ залуушуул нэгэ доро дард гэлдэбэ* (Ц.-Д. Хамаев).

ДАРДАГАНАХА *үйлэ у.* алибаа юумэнэй намилзажа, надхажа гү, али нарбажа, саг саг болоод сохилжо хүдэлхэ (хлопать).

ДАРДАГАР *тэмд. н.* 1) дарагар, дарсагар, зузаан аад, шэрүүншэг (толстый, грубый – *о материале*): – *Рабдан хаанаб? – гэжэ Алима эсэгынгээ дардагар дэгэлдэ орёолгонхой хүбүүгээ тэбэрин асууба* (Буряад Үнэнһөө); 2) обогор, һархагар, бархагар (громоздкий, торчащий в разные стороны).

ДАРДАЙХА *үйлэ у.* обоорхо, һархайлдаха, бархайлдаха (громоздиться): *Эрьеын эрмэгээр дардайжа сугларшаһан мүльһэн абарга томо загаһанай хашарһан мэтэ харагдана*.

ДАРДАМ: **дардам торгон** *юум. н.* зузаан һаршаганаар торгон бүд (*вид шёлковой ткани*); **дардам харгы** үргэн, жэгдэ, һайн харгы (гладкая, широкая дорога): *Һужаагай дундуур һунаһан дардам харгыда орооһоор, Алдар газаа нэмэбэ* (Ц.-Д. Хамаев).

ДАРЖАА *юум. н., сэл.* багахан туг, тугхан (флажок).

ДАРЖАГ *юум. н.* дарсаг, тугхан (вывеска, вымпел): *Хадын оройдо, даржаг хиидхэһэн табиса шадар, аянай хүнүүд үймэнэ* (Д. Батожабай).

ДАРЖАГАНАА(Н) *юум. н.* нэгэ жэгдээр үргэлжэ абяа гаралга, шууяан (трескотня, дребезжание, шум): *Тиигээд ногоон, сагаанаар алагтаһан нуур дээгүүр үргэһэн шубуудай далиин даржаганаан дуулдажа, тэдэнэй гэншээн ёолоон, хараал шэрээлээр агаар дүүрэшэбэ* (Ч. Цыдендамбаев); *Хонидой нооһо хайшалгын даржаганаан, электромоторнуудай нэгэ жэгдэ наярaан, хаагдаатай хонидой маарaлдаан…* (Ц.-Ж. Жимбиев).

ДАРЖАГАНАХА *үйлэ у.* 1) нимгэн хатуу юумэнэй дарьбаһан абяа үргэлжэлэн гаргаха, доржогонохо, таршаганаха, дарьбаха (дребез-

жать): – *Хари ... тугаарай төө тэрэ телефон даржаганана һэн* (С. Цырендоржиев); 2) хэлээ амандаа хэнгүй үргэлжэ дуугарха, дуржаганаха (галдеть, тараторить): – *Бааһатамнай Галшын, – гээжэ «Хурса хутагата Шарайд» хүрэтэр хэдэн үеые алдангүйгөөр, ямар нэгэ шүлэг уншаһандал амяа абангүй тооной хүбүүн даржаганана* (Ц.-Ж. Жимбиев).

ДАРЖАГАНАСА *наречи* 1) дуржаганаһан абяатайгаар, шууяса (шумно, с дребезгом): *Далинуудаа даржаганаса һэжэржэ байжа, хоншоороороо бэеэ сэбэрлэжэ байжа, ишэ тиишээ шуумайн ябуултанад* (Ч. Цыдендамбаев); 2) тордиһогүйгөөр (без остановки, без запинки): *«Ногоон дара эхые» бүри багадаа даржаганаса уншажархидаг бэлэйб* (С. Цырендоржиев).

ДАРЖАГАНУУР 1. *юум. н.* аба хайдагай үедэ ангуушадай урдаһаа ан туухада хэрэглэгдэдэг шууяатай зэмсэг (трещотка); **2.** *тэмд. н.* хэлээ амандаа хэнгүй үргэлжэ дуугардаг, дуржагануур (болтливый): *Энэ үедэ хойто сарайнь һаднаг дээр шаазгай һуугаад, аалигүйгөөр шохоножо, тэдэниие хараад, даржагануур һамгандал шаханажа оробо* (Ц.-Д. Хамаев).

ДАРЖАГАР *тэмд. н.* хахинуур, шаршагануур (хрустящий).

ДАРЗА: арза-дарза *тэмд. н.* ёройһон, ёдойһон (щетинистый).

ДАРИ *юум. н.* тэһэрдэг зүйлнүүдые, мүн буугай һомондо хэдэг үйрхэй бодос (порох): *Гал хүргэбэл, мэнэ мэнэ тэһэрхэеэ байһан обоолоотой дари мэтэ, торигор олон худэлмэришэд сагаан саһан дээрэ холоһоо харлан, һүрөөтэйгөөр харагдаа һэн* (Д. Батожабай); ◊ **дари дээрэ дабһа адхаха** хүхеэн тухирха (подзадоривать): *Хажуугаарнь обооролдоһон хүнүүд тэдэниие хүхиргэжэ, «дэгээдэ», «ташаан дээрээ аба» гэхэ мэтээр заабарилан, дари дээрэ дабһа адханад* (Ц.-Ж. Жимбиев); **дариин үнэр абаагүй** дайнда ябаагүй (≈ пороху не нюхавший, не испытавший тягот войны): *Хэды хүнүүд алуулнаб! Теэд би дариишье үнэр абаагүй аад, үбдөөд байхам жэгтэй, эшхэбтэр…* (Ж. Тумунов).

ДАРЛАГДАНГИ *тэмд. н.* эрхэгүй, дарлалтада ороһон (угнетённый): *Харахадань мүнөөхил урданай дарлагданги богоол эхэнэр урдань гүйжэ байба* (Ц. Шагжин).

ДАРЛАГДАХА *үйлэ у.*, *хүлеэгд. залог* дарлалтада орохо (быть угнетаемым): *Дэлхэй дээрэ дарлагдажа байгаа арад түмэнэй эрхэ сүлөөгэй түлөө, жаргалай түлөө, арюун сэбэр ябадалай түлөө зобожо байнам гэжэ һанахада сэдьхэлдэ хүнгэн болоно* (Г. Цыдынжапов).

ДАРЛАЛ *юум. н.* **дарлалта** *хара.*

ДАРЛАЛГА I *юум. н.* **дарлалта** *хара*.

ДАРЛАЛГА II *юум. н., эхир., булг.* модон хабха (деревянный капкан).

ДАРЛАЛТА *юум. н.* хүсэрхэн мэдэлдээ абажа заралга, захиралга, баалалга, баалан хүдэлэлгэ, баһалта (гнёт, угнетение, иго, ярмо): *Бидэнэр тэрэ хархис гүрэнэй дарлалта доро байһан арад түмэндэ эрхэ сүлөө, жаргал асархабди!* (Ц.-Ж. Жимбиев); *Иимэ байдалай зарим хүнүүдтэ хэрэгтэй бэшэ һаань, буряад эхэнэр эрэшүүлэй дарлалтаһаа үни хобхорһон байха һэн ааб даа* (Д. Эрдынеев).

ДАРЛАХА *үйлэ у.* хүсэрхэн мэдэлдээ абажа зараха, баалаха (угнетать, притеснять): *Тэрэшни хүн зониие дарлажа, мүлжэжэ, заража баяжаа* (С. Цырендоржиев); **дарлаха мүлжэхэ** хүсэрхэн мэдэлдэ абажа зараха (угнетать, эксплуатировать): *Таанарые дарлажа мүлжэжэ, газар уһыетнай, эд зөөриишетнай буляажа, арһа мяхыетнай амидыгаар хуулажа байһан баяд, ноёд саг сэгтээ хүрөө* (Х. Намсараев); 2) доромжолхо, баһаха (унижать): *Юунэй тулада хүниие дарлаба гээшэбта?* (Д. Эрдынеев); ○ **баһаха** *гэжэ үгэтэй парн. хэрэгл*.

ДАРНАГАР *тэмд. н.* 1) адар, данхагар, бархагар томо, обоо-собоо (громоздкий): *Тэдэнэй хойноһоо амидаһан, хүлэршэһэн хоёр морин дарнагар томо тэргэ хүндөөр жүдхэнэ* (Г.-Д. Дамбаев); 2) *мухар-шэб*. годигор, хазагай (искривленный); **дарнагар модон** монсогор модонһоо хабтагай зулахада гарадаг эгээ захынь нэгэ талаһаа бүхэгэр хабтагай (горбыль).

ДАРНАЙХА *үйлэ у.* адар, дарнагар, дархагар байха, дархайха, ехэ газар эзэлхэ (быть громоздким): *Энэ шкаф эндэ ехээр дарнайгаад орохо гарахада һаалта болоно.*

ДАРНИГАР *тэмд. н.* адар, данхагар, бархагар томо, обоо-собоо (громоздкий): *Нютагтаа бэшэ һэн хойноо юунэй түлөө дарнигар гэр байра эндэ бодхоохо биб* (Буряад Үнэнһөө).

ДАРНИИСА *юум. н.* **дараанса** *хара*.

ДАРСАГ *юум. н., хууш*. 1) туг (флаг); 2) гаршаг (вывеска).

ДАРСАГАНАХА *үйлэ у.* хүрхэгэр хатанги юумэнэй һаршаганаха (шуршать).

ДАРСАГАР *тэмд. н.* 1) гордойжо, хүрхыжэ хатаһан, хүрэһэн (засохший, заскорузлый): *... Лидия Васильевна кухни руугаа орожо, тэндэһээ табюур дээрэ гүсэ, шаазан стакануудые, табаг соо алаади, дарсагар зузаан үрмэ, ягаа улаахан варени*

асарба (Ц.-Ж. Жимбиев); 2) сардамал, сарсагар (накрахмаленный; шелестящий): *…хуушан боро фуражка доошонь даранхай, дарсагар ногоон плащаа намирууланхай юумэ алхална* (Ц.-Ж. Жимбиев); 3) загсашаһан (застывший): *Дарсагар сагаан хюрууда дарагдашоод, намхайжа хэбтэһэн намарай зарсанги дайда дээрэ дариин үнэр, түймэрэй утаан тунана* (Ж. Тумунов).

ДАРСАЙХА *үйлэ у.* 1) хүрхыхэ, хүрхыжэ хатаха (быть заскорузлым): *… һуниин агаар хүйтэржэ, хүлһэ уһанһаа норошоһон хубсаһаниинь дарсайгаад, бэедэнь няалдашаһан байба* (Д. Батожабай); 2) загсаха (застывать).

ДАРСАЛДАХА *үйлэ у., угталд. залог* нэгэ газарта сугларха, обоорхо, түглыхэ (громоздиться).

ДАРСАЛДУУЛХА *үйлэ у., идх. залог* нэгэ газарта суглуулха, эмхигүйгөөр обоолхо, дээрэ дээрэһээнь хаяха (скучивать, нагромождать).

ДАРСАХА *үйлэ у.* сугларжа обоорхо (скучиваться, нагромождаться).

ДАРУУ 1. *тэмд. н.* 1) түбшэн, томоотой, сарюун (степенный, уравновешенный, спокойный): *Маша даруу зантай, һайхан сэдьхэлтэй эхэнэр* (С. Цырендоржиев); **даруу түбшэн** (*гу, али* **номхон**) а) томоотой, сарюун, номгон, түни түбшэн (солидный, спокойный, уравновешенный): *Бадма-Базар Намсараевич һарбагашажа ябадаг бэшэ, харин даруу түбшэн зантай хүн хадаа бэшэһэн, суглуулһан зохёолнуудаа хэблүүлхые балай оролдоггүй гээшэ аабза* (Б. Санжин); *Энэ хадаа түбшэн даруу хүнэй түлэгтэй даамай шанар болоно бшуу* (А. Жамбалон); *Андрей түргэншэг, Светлана даруу номхон зантай...* (С. Цырендоржиев); б) томоотойгоор, сарюунаар (солидно, степенно); ◊ **даруу яһатай** а) түбшэн, томоотой (спокойный); б) нахаһаан ахаар харагдадаг (выглядящий старше своих лет); 2) һайрхуу бэшэ, бардам бэшэ (скромный): *Ганзар даншье даруу, номгон, үлүү юумэ дуугардаггүй агша һэн* (З. Гомбожабай); 3) уруу дуруу, обгүй, урмаа хухаранги (подавленный); **2.** *наречи* 1) түбшэнөөр, томоотойгоор (степенно, солидно): *Тиибэшье даруу байха гэжэ шэбшэһээр, түүдэгэй ойро ерэжэ, морёо байлган, булганиие ородоор мэндэшэлбэ* (Д.-Д. Дугаров); 2) бэеэ баринги, һайрхуу бэшээр, бардам бэшээр, нам (сдержанно, скромно): *Даруу байха хэрэгтэй*; **даруу номгохоноор** һанаа амар, аали намдуугаар (спокойно): *Энэ хатуу сай энээгээр сабшажа эмдэбэб, – гэжэ Дэлгэр юунэйшье болоогүй шэнгеэр, даруу номгохоноор харюусаба* (В. Гармаев); ○ **аали**, **номгон**, **номхон**, **түбхин**, **түбшэн**, **уужам** *гэжэ үгэнүүдтэй парн. хэрэгл.*

ДАРУУГААР *наречи* 1) томоотойгоор, түбшэнөөр (солидно, степенно): *...«Бэшэ хэлэжэрхихөөр юумэн үгы!» гэнги гааһаяа хүхэсэгөөн һуухадань, үбгэн бодолгото болон һууд гээд, аалиханаар, даруугаар, бодомжотойгоор дуугаржа эхилбэ* (Ц. Цырендоржиев); 2) бэеэ баринги, һайрхуу бэшээр, бардам бэшээр, нам (сдержанно, скромно): *Разведчигүүд даруугаар энеэлдэбэ* (Ж. Тумунов); *Ногоон сэмбэ хушалтатай ута столой саагуур газета, журнал хаража һууһан хэдэн хүбүүд Намжал уруу зэргэ тархяа үргэжэ, даруугаар мэндэшэлбэ* (К. Цыденов).

ДАРУУЛГА *юум. н.* 1). гурбан хурга үргэнтэй хабтагар үйһэ бүриһэн хара хилэн дээрэ шүрэнүүдые, хубануудые, ногоон хүхэ үнгэтэй эрдэниин шулуудые һубарюулан хадаһан эхэнэрэй толгойдоо зүүдэг зүүдхэл (коралловый венок, *надеваемый женщинами на волосы*): *Хэдэн томо эбэр номон, арбаад алталмал мүнгэн хутага, адха шахуу алтан бэһэлигүүд, хурабша, тобшоһоо эхилээд, эхэнэр хүнэй заһал даруулга, һиихэ хүрэтэрөө аржыжа харагдаба* (Д. Эрдынеев); 2) тэргэ дээрэ ашагдаһан үбһэ даража уяһан ута нарин модон, бастариг (жердь для придавливания сена на возу); 3) *сэл.* морин тармуурай шүдэнүүд доро бэхилэгдэдэг хүндэлэн модон, энэ модон сугларһан үбһэ тармуур үргэхэдэ даража унагаадаг (поперечина под зубьями конных грабель); 4) эмээл дээрэ хадагдадаг түмэр гоёолто (бляха, подкрепляющая кожу на седле); **даруулга дали** ниидэдэг шумуулай далиин бүрхөөбшэ (надкрылья); 5) зууша, юумэ эдеэд гү, али уугаад, дээрэһээнь даруулха хоол, ундан (закуска, запивка): *Түүхэйшэгхэнээр шарагдаһан һугабшаһаа хүртэлсөөд, хүйтэн уһаар даруулга хэбэб* (Ц.-Д. Хамаев).

ДАРУУЛХА *үйлэ у., идх. залог* 1) шахуулха, хашуулха, хүндэ юумээр дарагдаха, хушагдаха (быть придавленным, задавленным, покрываться): *Тиигээд лэ тэдэ шаргануудаа оройлон гэшхэжэ, нилээдгүй томохон ашаануудаа даруулан, бастриг модонуудаа татабад* (Ц.-Ж. Жимбиев); *Валя трактурай ябажархёо һаань, даруулхаяа айһан юумэдэл, үндэгэд гэхэдээ, хормойдоо торолдон унажа, хажуу тээшээ харан, ёолон хэбтэбэ* (Ц.-Ж. Жимбиев); **тооһондо даруулха** тоохоор хушагдаха (покрываться пылью): *Баруун хойнонь таг дээрэ тооһондо даруулһан арбаад-хорёод дэбтэрнүүд үни*

сагай ойронь хүрэгдөөгүй хэбэртэй (Ц. Дон); **няза** (*гү, али* **хуха һамна**, **хуха нуга**) **даруулха** нязалагдаха, хухарха, нугарха, бута сохюулха (быть раздавленным): *Тэрэнь хахадаараа шулуунда няза даруулһан гонзогор модон хайрсаг байгаа һэн* (Б. Мунгонов); *Эдэ һөөгүүдынь бултааран тооной хуха һамна даруулан, һалаа мүшэрөө шууранхай* (Ц.-Ж. Жимбиев); *Бүдүү нарин эшэнүүдынь бордоһо шуурганда хуха нуга даруулдаг һэн* (Ц.-Ж. Жимбиев); ◊ **харада даруулха** айдаһатай зүүдэ хаража, нойрмогоор зобохо (видеть кошмарный сон): *Гэбэшье тэрэ үргэһэ нойртоо диилдэнэ, харада даруулжа зобоно* (Ц.-Ж. Жимбиев); **һанааңда** (*гү, али* **һанаа үнөөндэ**) **даруулха** бодолгодо хатаха, һанаа үнөөн болохо (задумываться): *Энээнһээ урдашье ангууриһаа голлоод, ямаршьеб һанааңда даруулан, уруу дуруу һуудаг һэн* (Д.-Д. Дугаров); *Ондоо тээшээ ошоходош, ямар бусагша ааб гэжэ һанаа үнөөндэ даруулхаш* (С. Цырендоржиев); 2) ууһан гү, али эдиһэн юумэеэ саашань оруулхын тула юумэ эдихэ гү, али ууха (заедать, запивать): *Гансал Зөөлэн Бүхэ хэндэшье анхаралан хандуулангүй, халуун шүлөөр даруулжа байгаад, тон томоотой янзаар, шэмээгүйгөөр баахалдайн мяха жажална* (Б. Мунгонов); 3) диилдэхэ, булигдаха (быть побеждённым): *Бэльгэн морин Тхожей – / Дайлалдана дайсадтаяа, / Даруулхань ха гү, яалтайб?* (П. Хатуев); 4) дайлахыень баадхаха (заставить подавить, велеть завоевать): *Эдэ золигуудые Галдан хаанай сэрэгээр даруулжа, алтан дэлхэй дээрээс оро бодогүй намнаха юм сэн, – гэжэ уурлаба* (Б. Санжин, Б. Дандарон); 5) баһуулха, дороможолуулха (быть оскорбляемым, унижаться); *Иигэжэ хүндэ даруулжа, баһуулжа, үшөө дээрэһээнь хардуулжа байхадаа, хүнһөө айжа байха аргашни һалаа бшуу даа* (Ц. Дон); 6) нюухыень баадхаха, нюулгаха, хадагалуулха (заставить утаить): *Харин намарынь Дэнзэн ажалта үдэрнүүдтээ ороохо таряа абахадаа, сэхэеэ хэлэжэ, мэшээг ороохо шэгнүүршэндэ даруулаа һэн* (З. Гомбожабай); 7) номгоруулха, ами доошонь оруулха (успокаивать); **амяа даруулха** амияа абаха, хөөрэһэн сэдьхэлээ номгодуулха (успокаивать дыхание): *Саб сагаан толгойтой, шэнгэн һахалтай үбгэжөөл үгэ хэлэхынгээ урда амияа даруулжа, түр зуура байд гэбэ* (Ч. Цыдендамбаев); **уур сухалаа даруулха** тайдхарха, уур сухалаа бариха (подавлять свой гнев); **даруулан хэлэхэ** (спокойно говорить): *Би хүргөөд үгэһүүб, – гэжэ агроном уриханаар даруулан хэлээд, гарһаань дүнгэн һугадажа, милициин зургаан тээшэ ябаба* (Ц. Дон).

ДАРУУХАН 1. *тэмд. н.* 1) түбшэн, томоотой, сарюун (степенный, уравновешенный, спокойный): *Хэзээдэ даруухан, үнэн сэхэ зантай, хүн бүхэндэ һайниие хүсэжэ, туһалжа ябадаг Номгониинь үнэн дээрээ одоо үльгэрэй баатартал нугаршагүй хаба зоригтой байба бшуу* (Ц.-Д. Хамаев); 2) һайрхуу бэшэ, бардам бэшэ (скромный): *Хараха янзада угаа даруухан зантай басаган хэбэртэй* (С. Цырендоржиев); **2.** *наречи* 1) түбшэнөөр, томоотойгоор (степенно, солидно): *Дагбаевай үгые Полуянов даруухан шагнаад, Хэжэнгэдэ үшөө хэдэн хонохыень зүбшөөжэ, өөрөө Улаан-Удэ ошохоор мордобо* (В. Гармаев); 2) бэеэ баринги, һайрхуу бэшээр, бардам бэшээр, нам (сдержанно, скромно); ○ **нам** *гэжэ үгэтэй парн. хэрэгл*.

ДАРУУХАНААР *наречи* 1) аалиханаар, номхоноор (спокойно): *Нүгөөдэнь баһал үбгэжөөлэй һанаа тааха гэһэндэл, дарууханаар урдаһаань шэртэнэ* (Д.-Д. Дугаров); 2) һайрхуу бэшээр, бардам бэшээр (скромно): *Тогоошын дарууханаар энеэбхилхэдэ, Таниин шарай баяраар гэрэлтэнэ* (Д.-Д. Дугаров).

ДАРХАГАР *тэмд. н.* 1) адар, дарнагар, томо (большой, громоздкий): *Үндэһөөр хушагдаһан орой дээрэнь хилгана ургажа ногоорһон хоёр найман ханатай томо модон гэрнүүдэйнь, хоорондохи дархагар сарайнь һүүдэр тээшэ моридынь орой хабарай халуун үдэртэ аяшарһан хадаа шамданад* (А. Ангархаев); **дархагар эбэр** һарбагар ехэ эбэр (развесистые рога): *Нюргаяа амаруулжа, эрьеын хагдан соо бэлшэхэ газартаа дүтэлһэн оронь дархагар эбэртэй толгойгоо һэжэрээд, ута хулнүүдээ үшөө түргэн хаялуулба* (Ц.-Д. Хамаев); 2) таагүй, ёзогүй (неподходящий).

ДАРХАД *юум. н.* монголшуудай нэгэ яһанай нэрэ (дархаты, *монгольское племя*).

ДАРХАЙХА *үйлэ у.* адар, дарнагар, дархагар байха, бархайха, дарнайха (быть грузным, громоздким, аляповатым): *Трактор гэнжэнүүдээ наяруулан тогтоод, кабина сооһоонь Буда дархайһаар буужа ерэбэ* (А. Ангархаев); *Дала хүрөөд дархайха, ная хүрөөд нарбайха*.

ДАРХАЛАГДАХА *үйлэ у., хүлеэгд. залог* бүтээгдэхэ, хэгдэхэ (изготавливаться): *Бодолоор юумэн дархалагдадаг һаань, / гайхалтай гоё юртэмсэ зохёохолби…* (Э. Зандраев).

ДАРХАЛАЛГА, **дархалга** *юум. н.* юумэ хэлгэ, бүтээлгэ, ураар бүтээлгэ, урлал (изготовление, ремесло): *Жамган колхозой дархалалгын сарай доро дайр дархи модо шулуунай дунда хара хүлһэн болошоод,*

тэргын мөөр носожо байба (Ж. Тумунов).

ДАРХАЛХА *үйлэ у.* юумэ хэхэ, бүтээхэ, урлаха, урлан бүтээхэ (мастерить, делать, изготавливать): *Саг үнгэргэжэ миин һуугаагүй, хоёр бүдүүн хуһа асаржа, шаргын үргэ матажа, бэлэ юумэндэ нахииха хяарахагүй шарга дархалаа* (Ц.-Д. Хамаев).

ДАРХА(Н) 1. *юум. н.* 1) уран бүтээлшэн, уран гартай хүн (кузнец, мастер, умелец, искусный мастер): *Түрүүшын үдэрһөө залуу хүбүүнэй оролдосотойгоор ажаллахадань, дархан боложо шадаха хүн байна гэжэ Зунды Цыдэн тухай бодобо* (Г. Дагбаев); **түмэршэ дархан** хара түмэрөөр юумэ бүтээдэг хүн (кузнец): *Тиихэдээ харин энэ гэрэй эзэн мори тахалдаг ажалтай, түмэршэ дархан шуу* (Д. Батожабай); **алташа дархан** алтаар уран бүтээл хэдэг хүн (золотых дел мастер, ювелир): *«…Буряад хүн бэрхэ модошо, түмэршэ, мүнгэшэ, алташа дархан, таряашан байһаараа шалгардаг», – гэжэ Николай Бестужев «Галуута нуур» гэжэ зохёол соогоо бэшээ һэн* (Б.-М. Жигжитов); **мүнгэшэ дархан** мүнгөөр уран бүтээл хэдэг хүн (мастер по серебру): *Гимназиин багша бэшэ боложо, алташа мүнгэшэ дархан болошохо аргаяа бэдэрхэмни гээшэ гү гэжэ нэгэ үедэ Хэшэгтэ һанаа һэн* (Ч. Цыдендамбаев); **модошо дархан** модоор шэрээ, һандали мэтын юумэ ураар бүтээдэг хүн (столяр): *Тэрэ хүбүүнэй һайн модошо дархан болоо һаа, Мархансайда ямар олзо олдохо байгааб* (Ч. Цыдендамбаев); **сагаан ба хара дарханууд** *түүх.* буряад зон үнинһөө хойшо түмэр малтан абажа шададаг байһан тула тэрээгээр элдэб юумэ хэдэг байгаа. Тиин дархан хүн ехэ хүндэтэйдэ тоологдожо, үнгэтэ металлаар юумэ хэдэгүүдынь сагаан дархан, харин миин түмэрөөр хэдэгүүдынь хара дархан гэжэ нэрлэгдэдэг байһан («белые» и «чёрные» кузнецы) (Л. Шагдаров); 2) барилгашан (строитель): *Яруунын аймагай суута дархан Бизьяа Заятуев залуу барилгашадта өөрынгөө баян дүршэл тухай хөөрэжэ байна* (С. Цырендоржиев); 3) урлал, уран бүтээл, уран гоёолто (поделка); **дарха хэхэ** урлаха, дархалха (мастерить): *Ямаршье дарха хэхэдээ, хүндэ модо үргэхэдөө, ямарханшье ехэ мүнгэ гартаа оруулхадаа, тэрэ шигэжэ зүрхэнэйнгөө үбдэхые үзөөгүй юм* (Д. Эрдынеев); **2.** *тэмд. н.* 1) уран, уран гартай, мэргэн, нарин (искусный): *Бургаахан тэргэ гүрэдэг дархан ородууд бии гээл һэн, – гэжэ Дарима хэлэнэ* (Ч. Цыдендамбаев); 2) *шэлж.* нангин, харгалзалга хамгаалгатай (священный, заповедный); **дархан газар** гүрэнэй зүгһөө хамгаалга харгалзалгатай байгаалиин газар талмай (заповедник, заказник): *Түнхэнэй аймагай харьяата газар дэбисхэр дархан газар гэһэн зиндаатай юм* (Б. Бадмаев); 3) *бөө* уг гарбалдаа дархан хүнтэй (кузнечный): *дархан угтай бөө*.

ДАРХАНАЙ *тэмд. н.* дарханда хабаатай (кузнечный): *Тэрэ эдир залуу наһанһаа дарханай зэбсэгтэй нүхэсэжэ, хэды олон байра байдал баряа гээшэб!* (С. Цырендоржиев); *Дарханай бригадада туһатайшье байжа болохоб* (Д. Эрдынеев).

ДАРХАТАХА *үйлэ у.* алибаа юумэ, дархалха хэхэ (мастерить): *Заахан хүбүүн алха баринхай тээ саана дарахатана*.

ДАРХИ 1. *юум. н.* 1) нүүлэ, унаанги, үмхиржэ унаһан модод (валежник, бурелом): *Отогтонь дүтэшэг дархиин хүндыдэ нэгэ булганай, хорёод хэрмэнэй арһан нюугаатай байһыень оложо абааб* (Д.-Д. Дугаров); **дархи нүүлэ** орбонгоороо унаһан ой модод (валежник, бурелом): *Харгы зүргэ гэжэ нэрлэхээр юумэ үгы, хада хабсагайнууд, хабшал хүндынүүд, шулуу шонхор, шэдхэ шэрэнги, дархи нүүлэ* (Б. Мунгонов); **дархи дабаан** обоо хүбөө сомогдоһон, сугларһан юумэн (куча, нагромождение): *…оёортоо дархи дабаан болотор унаһан модо ябтаруулһан хабшал шулуун хүндынүүдэй узууграар, хада уулын энгэрнүүдһээ харьялан ерээд яаралтай түргөөр далайда шудхарһан бишыхан горхонуудай адагаар зуралзан үнгэрнэ* (Б. Мунгонов); 2) унаһан нүүлэ, газарта унаад хэбтэһэн орбонтой, гэшүүһэтэй модон, мүн тэрэнэй хуби (коряга): *Хүйтэн шангадажа, дархи һандайлан һууһан Сибирцев даараһандаа шэшэрнэ* (Д.-Д. Дугаров); ○ **даар** *гэжэ үгэтэй парн. хэрэгл.*; **2. һархи-дархи** 1) эхи эмхигүйгөөр обоолһон, хаягдаһан, отог-оргой болоһон, онги набта хэбтэһэн (сваленный в беспорядке, как попало); 2) дарнагар, томо (громоздкий, большой): *… тэдэнэй дундуур эбэрээ хатажа жагсаһан һархи дархи сар, буханууд, … айхабтар бүдүүрхүү янзаар хибэдэһээ хибэлдэн байна* (Х. Намсараев); **3.** *амитанай зүһэ харуулһан үгэнүүдтэ шангадх. удхатайгаар хэрэгл.* (*усил. слово*): *дархи зээрдэ*; **дархи сагаан** сэбэр сагаан, саб сагаан (чисто-белый).

ДАРХИГАР *тэмд. н.* 1) хуушарһан, хуушаржа муудаһан (старый); 2) адар, дархагар, дарнагар, томо (громадный): *Тэндэнь ханхагар уужам дал хорёо, хоёр хүнхигэр хүхэ модон амбаар, үшөө нэгэ дархигар байшан гэр болон эбдэрхэй тэргэ шарга, яар-ябта түлеэ залһаниинь холоһоо бархайн харагдагша һэн* (Д. Батожабай).

ДАРҺА(Н) *юум. н., нют.* hүнэй архи (тарасун).

ДАРШАА(Н) I *юум. н.* дарасалдаан, түлхисэлдөөн (толкотня).

ДАРШАА(Н) II *юум. н.* түмэрэй наяраан, ханхинаан, хангирха абяан (бряцание, лязг, грохот): *Хуяг дуулгын даршаан,* / *Хурса һэлмын ханхинаан,* / *Суу ехэтын хашхараан,* / *Сохилто шангатын дорьбоон* (Х. Намсараев).

ДАРШААХА *үйлэ у., идх. залог* наяргаха, хангиргаха (бряцать, лязгать): *хатуу түмэр даршааха*.

ДАРШАЛДАА(Н) *юум. н.* даршаан, дарасалдаан, түлхисэлдөөн, дарсалдаан (толкотня, пробка): *Үүдэнэй хажууда ехэ даршалдаан болобо*.

ДАРШАЛДАХА *үйлэ у., угталд. залог* түрисэлдэхэ, түлхисэлдэхэ, обоорхо (толпиться): *Хожомдожо бууһан холын нютагай зон дасангай гудамжаар даршалдан, өөдэ уруугаа субанад* (Д. Батожабай).

ДАРШАХА I *үйлэ у.* дарсалдаха, түрисэлдэхэ, түлхисэлдэхэ (толпиться, толкаться): *Теэдшье урда захаар юун боложо байһыень харахын аргагүй, үй түмэн хүн сугларшанхай, даршажа байна бшуу* (Д. Батожабай); *Баян зөөри тэрэнэй һэшхэл хоёр, шуһан шулуун хоёр мэтэ, зүрхэн соонь даршана ха юм* (Д. Батожабай).

ДАРШАХА II *үйлэ у.* наярха, ханхинаха, хангирха (бряцать, грохотать): *Тиигэһээр байтар, бүришье эли боложо, дорюун аад, гунигтай аялгануудай зэдэлхэ, тэрээнтэй хамта түмэр гэнжэ шүдэрнүүдэй таһалгаряагүй хангирха даршаха дуулдажа эхилбэ* (Х. Намсараев).

ДАРЫ *наречи* 1) удангүй, сагтаа, тэрэ доро, энэ дороо (вскоре, тотчас): *Дары тэрэнэй аргаашагаар хурхирхань дуулдаа һэн* (Д.-Д. Дугаров); 2) хурдаар, түргөөр, хойшолуулангүйгөөр (немедленно, быстро): *Гэртээ гүйдэл дундаа орожо, хубсаһыень дары тайлаад, нэхы хүнжэлөөр оройбо* (Ч. Цыдендамбаев); **тэрэ** (*гү, али* **энэ**) **дары** ямар нэгэн үйлэ хэрэгэй удаа, хойшололгогүй (как только, сразу): *– Али Пүрбэ Доржиевич энэ дары уулзая гэбэ гү?* (А. Жамбалдоржиев); *Үнеэн ойро ерэбэ гэжэ Тобшой тэрэ дары мэдэбэ* (Ч. Цыдендамбаев); **дары түргэн** хурдаар, түргөөр (тут же, незамедлительно): *Би залд гэһэндээ һууриһаа һүрэн бодоод, дары түргэн тэрээн тээшэ эрьелдэбэб* (А. Жамбалдоржиев).

ДАРЬБА: **дарьба-дарьба гэхэ** *үйлэ у.* таталзаха, шэшэрхэ – *урал тухай* (подёргиваться, трястись – *о губах*).

ДАРЬБАГАД: **дарьбагад гэхэ** *үйлэ у., видэй нэгэ түхэл* таталзаад абаха (дёрнуться – *о губе*): *Тиин байтараа уралнуудынь дарьбагад гэжэ аманиинь гайхангяар ангайгаад, нюдэниинь ехэ боложо, фотозураг дээрэхи нэгэ юумые шэнжэлэн хараба* (Б. Мунгонов).

ДАРЬБАГАНАХА *үйлэ у.* 1) таталзаха, һалаганаха, шэшэрхэ (подёргиваться, трястись): *Заяаханай хүхэ сагаан нюур, дарьбаганаһан уралынь уур хилэнсэгэйнь орьёлоое үгэгүй гэршэлнэ* (Ц.-Д. Хамаев); 2) хордохо, шардаха (жечь): *Бордоһондо шэрбүүлһэн нюдэ, нюурынь дарьбаганана, гарынь, үбдэгынь ехээр даарана, бүхы бэеэрээ һалганан шэшэрнэ* (С. Доржиев); *Теэд нэгэ юумэнэй шаб гэхэ дуулдажа, Дагбын нюрган хордожо дарьбаганаба* (Ц. Шагжин); 3) даржаганаха, таршаганаха, тар-тар гэхэ (дребезжать): *Хушалтын нимгэн түмэр һалхинда абтан дарьбаганана*.

ДАРЬБАГАНУУЛХА *үйлэ у., идх. залог* 1) таталзуулха, һалагануулха, шэшэрүүлхэ (заставить подёргиваться, трясти *чем-л.*): *...Намжилмаа нимгэн хүхэ уралаа дарьбагануулан, хүбүүнэйнгээ үдхэн хара үһэтэй толгойе эльбээд, унхидаба* (С. Цырендоржиев); **хасараа дарьбагануулха** шалхагар хасараа шэшэрүүлхэ (трясти пухлыми щеками): *... сценэ дээрэһээ гаражаа ябашахадань, шалхагар хасарнуудаа дарьбагануулан, таһагые даагша иигэжэ хэлээ һэн...* (Ц. Цырендоржиев); 2) гэжэгындүүлхэ (щекотать): *Шиигтэйшэг платиһаа духиин аятай шэнгэхэн хангал, мүн баһа эдир залуухан басаганай таагдашагүй зохид үнэр хамарыень дарьбагануулан анхилна* (С. Цырендоржиев).

ДАРЬБАГАР *тэмд. н.* 1) һанжаһан, унжыһан – *илангаяа урал тухай* (обвислый): *... дарьбагар уралтай, һанжаһан нимһал хасартай, миисгэйн нюдэн мэтэ эригэнэһэн шара нюдэтэй, малгайдаа ногоон будагтай мүшэтэй, хуушан хара шинельтэй үбгэн орожо ерэбэ* (Ж. Тумунов); 2) дураа гутанги, дурагүйдэһэн түхэлтэй, шамарланги, сэдьхэлээ ханаагүй – *нюур тухай* (недовольный).

ДАРЬБАДАХА *үйлэ у., ага* сэдьхэлээ хүдэлхэ, сэдьхэлээ хөөрэхэ, хороо малтаха (распаляться, раззадориваться): *Нохойнууд бэе бэеһээ дарьбадажа байгаад хусалдана.*

ДАРЬБАЙХА *үйлэ у.* 1) шомбойхо, шалбайха – *урал тухай* (выпячиваться – *о губах*); 2) дураа гутангяар, шамарлангяар нюураа уршылгаха, шэг шарайгаа хубилгаха (морщиться).

ДАРЬБАХА *үйлэ у.* даржаганаха, таршаганаха, тар-тар гэһэн абяа гаргаха (дребез-

жать): *Ханын нимгэн хальһан гоёолто хууraад, һалхинда хашартайгаар дарьбана*.

ДАРЬЯ: **дарья табиха** (*гу, али* **табилдаха**) *үйлэ у.* шууяха, дуу дорьбоо табиха, дууд дорьбоо татаха (поднять шум): *Түрүүшээр хүнэй тоолохоор үсөөхэн дуһал унажа байтараа, байн тоогүй олон болоод, дарья табина* (Ч. Цыдендамбаев); *– Дуулаа, дуулаа! – гэлдэн аянай хүнүүд дарья табилдаба...* (Д. Батожабай).

ДАРЬЯА(Н) *юум. н.* шууялдаан, шааялдаан, дажаганалдаан, шууяан (галдёж, шум): *Нохойнуудай дарьяан бүри саашална* (С. Цырендоржиев); **һүхын дарьяан** һүхын наяргаан, тоншолго, түерөөн (стук топора): *Наяраан түерөөн, һүхын дарьяан дуулдажа, уранхай сабуунай, нойтон зомгоохоной, модоной дабирхайн үнэр гэр соонь анхилжа, Аюуханда үбгэнэйнь амиды мэндэ байһан холын тэрэ үдэрнүүдые дахяад һануулна* (Ч. Цыдендамбаев).

ДАРЬЯГАР *тэмд. н.* дарнагар, адар, дархигар (громоздкий): *Тэргэнь хараха янзада дарьягар ехэшье һаа, үнэн дээрээ ниидэхэеэ байһан шубуундал хүнгөөр хүдэлхөөр янзатай* (Ч. Цыдендамбаев).

ДАРЬЯСА *наречи* шууяатайгаар, дуу дорьбоо табин, дажаганан (шумно, с шумом): *Гэртэ байһан улад эхэнэр эрэгүй, лама харагүй бүгэдөөрэн хүхюутэй боложо, хуби хубидаа дарьяса хөөрэлдэшэбэ* (Д. Батожабай).

ДАРЬЯХА *үйлэ у.* шууяха, шааяха, дуу дорьбоо татаха (шуметь): *Хэрэггүй юумэ дарьяжа байхаа болигтыл даа, гэнэ Эржэн* (М. Осодоев); **дарьяха шарьяха** шаг шууяа табиха, даржаганаха (трещать, болтать без умолку).

ДАСАЛАН *юум. н., аха* бугын түл, жэлтэй болоогүй инзаган (олень в возрасте до года).

ДАСАН(Г) *юум. н.* буддын шажанай мүргэлэй сүмэ, хиид (буддистский храм): *Бүлгэмэй ламанар дасан соогоо хуралаа хурадаг, балгад ламанар дасан соохоо гаража, дасанайнгаа дэргэдэ томо гэгшын сарай баришка, сарай соо уншалга, мүргэлөө хэдэг болобо* (Ц. Шагжин); **дасан дуган** буддын шажанда хурал хураха, мүргэл үргэхэ, мүн бусад үйлэ хэрэг үйлдэхэ байшангууд (храм с молельнями): *– Буладай эхэнь дасан дуган ошожо, лама бандинуудһаа адис хүртэжэ ябаһанаа ерээ* (Ц.-Ж. Жимбиев).

ДАСАНГАЙ *тэмд. н.* дасанда хабаатай (дацанский): *Мүн энэ тоогой газаа тээ хэды шэнээн зөөри дасангай сан жаса баряашад, амбаарай түлхюуршэд хулууһан байгааб!* (Д. Батожабай).

ДАСПААН *юум. н., аха* хоёр наһатай болоодүй эмэ оро (самка оленя до двух лет).

ДАХА *юум. н.* 1) үбэлэй хүйтэнэй сагта үмдэгдэдэг ноохотой арһаар оёгдохон дэгэл (доха, тулуп): *Шонын арһаар оёгдохон хоёр даха шарга соонь харагдаа һэн* (М. Осодоев); **ямаан даха** ямаанай арһаар оёгдохон дэгэл (козья доха): *Зүүн гар тээнь һургаагуудые дэбдиһэн орон дээрэ ямаан даха дэлгээтэй* (С. Цырендоржиев); **һорһон даха** боро гүрөө-нэнэй үбэлэй арһаар оёгдохон дэгэл (тулуп на косульем меху): *Үнэшэхэн зээрдэеэ унаһан, һорһон дахатай Еши Жамсуев хойноһоонь оодоргоно* (Ч. Цыдендамбаев); **хонин даха** хүдэһөөр оёгдохон дэгэл (тулуп из овчины): *Эсэжэ ерэһэн бэриингээ хонин даха дороо хурхирхадажа эхилхэдэ, Дулгуудай ноохоёо ээрэһээр лэ һуугаа бэлэй* (Ц.-Д. Хамаев); **ута даха** шарга, тэргэ дээрэ хүдөө мал манахадаа, аян замда ябахадаа үмэдэдэг хүдэһэн дэгэл (длинная доха); **богони** (*гу, али* **оодон**, **сээжэ**) **даха** мори унахада таарамжатай хүдэһэн дэгэл (короткая доха); 2) *шэлж.* алибаа юумэнэй гадар, орёолто (обложка, обёртка): *Тэрэ стол дээрэхи даха гадаргүй дамбагар зузаан дэбтэр ирасагаан, тэрэнэй хуушан лата үзэгөөр барлаатай байгаашье һаань, бэшэгдэһэн шүлэгыень наярса уншаба* (Ц.-Ж. Жимбиев).

ДАХААША *юум. н.* дахаһан хүн, ябалсагша (попутчик).

ДАХАБАРИ *тэмд. н.* 1) нүхэсэл, холбоотой, дахуул (сопутствующий); 2) хадамда ошоогүй байхада түрэһэн гү, али урда хадамда түрэһэн (рождённый до брака или в предыдущем браке): *дахабари үхибүүн*.

ДАХАЛАЙ *юум. н.* урдань мал ехэнхидээ апрель, май соо түрэдэг һэн. Үбэл түрэһэн хурьга, эшэгые «дахалай» гэжэ нэрлэдэг, тиин гэртээ байлгадаг байгаа (ягнёнок или козлёнок, родившийся зимой).

ДАХАЛДАХА *үйлэ у., угталд. залог* алибаа хүнэй гү, али юумэнэй хойноһоо ябаха (следовать *за кем-л.*): *Мориной аалиханаар ябажа, ехэшүүлэй һубарин хүдэлһэнэй һүүлдэ, багашуул хойноһоонь дахалданад* (Ч. Цыдендамбаев).

ДАХАЛТАЙ *тэмд. н.* 1) гойрхомоор, сэдьхэл татама (манящий); 2) дахуултай, дахаһан юумэтэй (*с чем-л.* сопутствующим).

ДАХАСАА(Н) *юум. н., хори* хониной ноохотой арһаар оёһон оодон дэгэл (полушубок из овчины): *Би тэсэжэ ядахадаа, дахасаанаа хэдэрээд, хойноһоонь гарабаб* (С. Цырендоржиев).

ДАХАТА(Й) *тэмд. н.* 1) даха үмдэһэн (одетый в шубу): *Урдань паар мори хүллэһэн*

далитай задагай шаргада дахатай гурбан хүн (Ц. Дон); 2) гадартай, бүреэдэһэтэй, хальһатай (обёрнутый, в обложке *и т.д.*).

ДАХАХА *үйлэ у.* 1) алибаа хүнэй гү, али юумэнэй хойноһоо ябаха, дабтан үйлэдэхэ (следовать *за кем-л., чем-л.*, сопутствовать, сопровождать): *Теэд тэргын хойноһоо дахажа ябаһан Аламжын шарай заахашье ондоо болоногүй* (Д. Батожабай); **мал дахаха** мал манаха, адуулха, мал ажалтай байха (пасти скот): *Үдэртөө мал дахажа эсэһэн Бадма Харагшан хоёрынь унташаһан байба* (Ч. Цыдендамбаев); **дуу дахажа дуулаха** дуулаһан хүнэй хойноһоо даган дуулаха (подпевать); **дахажа ерэһэн үхибүүн** хадамгүйгөөр түрэһэн гү, али урдахи хадамай үхибүүн (пасынок, падчерица); **эрые** (*гү, али* **эмые**) **дахаха** һальхай хүнгэн ябадал гаргажа, эрэ эмын хойноһоо гүйхэ (бегать за мужчинами *или* женщинами): *Дугардаанай эжы хүбүүнэйнгээ үгэдэ ороод, энэ эхэнэрые эрые дахажа ябаһан хүн гэжэ ойлгоһон байба* (Ц.-Ж. Жимбиев); **эжыгээ дахаха** эжыгээ хаанашьеб ошоходонь, табингүй уйлаха – *бага үхибүүн тухай* (не отпускать никуда свою мать); **үнэр дахаха** үнэрэй хойноһоо, үнэрөөр ябаха (идти по запаху); 2) ямар нэгэ юумые зубшажа ябаха (придерживаться, идти вдоль *чего-л.*): *Энэ үдэшэ һэрюухэн һэбшээ, уһа голоо дахан, һэб-һаб һэбшээлнэ* (Х. Намсараев); 3) алибаа хүнэй бодол, һанал, һургаал *г.м.* баримталсан ябаха (быть последователем *кого-л., чего-л.*): *Тиигэжэ бодоходомни, миниі ажал, минии урдань шүтэжэ ябаһан һургаал, дахажа ябаһан шугам даншье һаа уйтан, даншье һаа хүниие тусхай хорёо соо хааһанишуу шэнгеэр һанагдаад, Ленин хуурсаг соогоо эрьелдэхэ хадаа гэжэ ойлгобоб* (Ц. Цырендоржиев); 4) баримталха, даган бүтээхэ – *заншал, ёһо тухай* (исполнять): *Түрэ ёһоёо түб шударгуу дахажа ябабал, / Хүндэ ехэ нэрэтэй болохо* (Р. Шоймарданов); 5) няалдаха, түшэхэ (прислоняться): *Булгадаа нюураа дахаад, юунэйшье болоһые мэдээгүй нүгөөдэ гурбаниинь һууһан янзаараал һуубад* (С. Доржиев); 6) жэгнэхэ, татаха, няаха (ставить компресс, прикладывать): *... Бэеэ бариш даа, нүхэрни, бэеэ бари, – Сэрэн толгойень нойтон аршуулаар дахажа, хажуудань һууна* (С. Доржиев).

ДАХИЛГА *юум. н.* дабталга, дахин хүрэлгэ (повторение).

ДАХИЛТА *юум. н.* 1) дабталга, дахилга (повторение): *хэдэн дахилтатай эм ууха*; 2) *боох*. паар дабтан хахалалга (повторная вспашка паров).

ДАХИН 1. *наречи* дахяад, дахинаа, баһа, шэнээр (снова, опять): *Игаабари наранай шаража, үдэрэй ута болоожо захалхада, үбһэниинь барагдаад, хээрэһээ зөөхэ ушар дахин гараа* (М. Осодоев); **дахин дахин** олон удаа дабтажа (снова и снова): *Тиигээд зулагар һайхан шубууд дахин дахин шунгасагаанад* (Ч. Цыдендамбаев); **дахин хэлэхэ** дабтаха, дабтан хэлэхэ (повторять, говорить повторно): – *Улүү юумэ шашаһандамни бү гомдоорой, – гэжэ дахин хэлээд гарашаба* (Ж. Тумунов); **дахин хаража үзэхэ** дабтажа хараха (пересматривать): *Дылык Доржиевич военкомой табиһан асуудалнуудые дары зүбшөөд, комиссиин составые дахин хаража үзэхэ зуураа өөрынгөө һамганай нэрые обёоржо ... гэбэ* (Ж. Тумунов); **2.** *юум. н.* удаа (раз, однократное действие, один случай в ряду однородных случаев): *Гансал Аламжын хахархай хүдэһэн дэгэлээ үгэхэдэнь, нюдөөрөө уһа гүйлгэн, тэрэнэй ёнтогор хасарыень хэды дахин таалаа бэлэй* (Д. Батожабай); **хоёр дахин** хоёр удаа (два раза, дважды): *Сахюур буугаараа амыень ой руу харуулжа ерээд лэ хоёр дахин хүүюулжэрхибэб* (С. Цырендоржиев); **үшөө дахин** хоёрдохёо (ещё раз): *Үшөө дахин тэрээхэн талмай дээгүүрээ хараашалаад, Гарма бэшэндээ бусаха гэжэ шиидэбэ* (С. Ангабаев); **гурба дахин үнэтэй** гурба зэргээр үнэтэй (в три раза дороже): *Харин бидэнэр һаядаа өөһэдынгөө алта гурба дахин үнэтэйгөөр тэдэнһээ худалдажа абаха болохобди* (Б. Санжин, Б. Дандарон); **3.** *тэмд. н.* удаадахи, шэнээр (повторный, следующий): *Цитатануудые сээжэлдээд, тэдэнээ эблүүлэн, аргагүй эрдэмтэй хүн маягтайгаар суглаан дээгүүр үгэ хэлээд, ... дахин суглаанай болохые, дахин цитатануудые татахаяа хүлеэн ябадаг һэмди* (Ж. Тумунов).

ДАХИНАА *наречи* дахяад, баһа, шэнээр (снова, опять): *Заримдаа һайхан намар боложо, һалаа эшэнүүдээ хухалуулан арбайлдаһан Таһархайн голой бургааһад дахинаа гүлгэлдэг бэлэй* (Ц.-Ж. Жимбиев).

ДАХИХА *үйлэ у.* дахин үйлэдэхэ, шэнээр үйлэдэхэ (повторять): – *Би танда шинии һүүдэрые залажа асараад, һүүдэрэйтнай хэһэн юумэнүүдые дахижа өөртэтнай хуу харуулхаб* (С. Ангабаев); *Далай, далай, баяртай!.. / Дахижа шамдаа ерүүжэм, / Далита һайхан дуунуудаа / Дахижа шамдаа асаруужам!* (Ш. Нимбуев).

ДАХУУЛ 1. *юум. н.* 1) дахажа ябагша, хамта ябагша (спутник): *Улаан-Удэһөө баһа нэгэ дахуул бии – партиин Обкомой хүдэлмэрилэгшэ* (Б. Мунгонов); 2) тагнуул («хвост», шпик): *Хойноһоомнай дахуул ябанагүй гү гэжэ баталха болоно бшуубди* (С.

Цырендоржиев); 3) хадамда ошоогүй байхада түрэһэн гү, али урда хадамда түрэһэн үхибүүн (ребёнок, рождённый до брака или в предыдущем браке): *Теэд иимэ олон дахуултай гэргые хэн абахаб даа* (Ц.-Ж. Жимбиев); **2.** *тэмд. н.* холбоотой, нүхэсэһэн, дахаһан (сопутствующий): *Иимэ һайхан хаһа хэзээдэшье мартагдадаггүй, ами наһанай дахуул тэмдэг боложо ябадаг бшуу* (М. Осодоев); **дахуул үгэ** *хэлэ шэнж.* мэдүүлэл соохи үгэнүүдэй хоорондохи харилсаа тэмдэглэһэн, зохилдодоггүй туһалагша хэлэлгын хуби (послелог): *Мэтэ, адли, шэнги, шэнээн гэһэн дахуул үгэнүүдээр эдэ зэргэсүүлгэнүүд хоорондоо холбогдодог* (С. Бабуев).

ДАХУУЛТАЙ *тэмд. н.* 1) дахагшадтай, нүхэсэлтэй (имеющий спутников): *Тэрэ зүнтэглэһэн Пархайн Рабдан түрүүтэй, тэрэнэй һүүдэр Борбын Ломбо дахуултай* (Б. Мунгонов); 2) *шаж.* хойноһоо ойро хүниие абаашаха аюултай – *наһа барагһан хүн тухай* (способный забрать с собой *на тот свет – о покойном*): *Лама тэрэ хүниие дахуултай гэжэ хэлээд уншалга захигты гэбэ*.

ДАХУУЛХА *үйлэ г., идх. залог* 1) хойноо абажа, хүтэлжэ ябаха, ударидаха (вести за собой): *Нохойгоо дахуулха гэһэн аад, Заяаханай ошолдохо болоходо, уяанда үлөөгөө һэн* (Ц.-Д. Хамаев); 2) дуудаха, шэбшүүрдэхэ (манить, звать): *Бүри урдань, нюдэнэй хараада зуралзаһан харгы – нютаг руунь Шойнзониие дуудана, тоонтото газар тээшэнь даллаһандал дахуулна* (З. Гомбожабай); 3) хажуудаа абажа ябаха, хүтэлхэ (брать с собой): *Умдэхэ зүүдхэлтэй, дахуулха энжэтэй эхэнэр!* (Д. Батожабай); 4) дүрэдөө оруулха (подчинять); 5) зайжа ябаха, субаха (следовать вдоль *чего-л.*, по *чему-л.*): *Тэрэнь сонхынгоо дэргэдэхи һандайбша дээрэ һуугаад, статьягай мур бүхэниие хургаараа дахуулан, үзэглэн шахуу уншаба* (С. Цырендоржиев).

ДАХУУЛША 1. *тэмд. н.* хүтэлэгшэ, ударидагша, түрүүлэн ябагша (ведущий); **2.** *юум. н.* хүтэлэгшэ, газарша, хушууша – *амитад тухай* (вожак): *Дахуулша нохой булай муухайгаар гангинаад, бамбагар һүүлээ хабшаад, хайшаашьеб даа тэрьедэжэ үгы болобо* (М. Осодоев).

ДАХУУША *юум. н., байг.-худ*., *анг.* нохой (собака).

ДАХЯАД *наречи* баһа, шэнээр, дахинаа (снова, опять): *Хүтэл дабаад, доошоо буухада, дахяад голой тохойтоһон эрье боложо, уһанай хүүехэнь дуулдаба* (Ц.-Д. Хамаев).

ДАҺАА *част., шангадх., сухалтайгаар, дураа гутангяар дуудаһан ба харааһан үгэнүүдтэй хэрэгл.* (*мод. част.* такой, этакий): *Яярнууд даһаа, холо бологтыл даа!..* (Ц.-Ж. Жимбиев); *Үлэн улаан бухадал үнеэ дахаһаһаа ондоо ажалгүй, үхэһэн өөдэгүй адхамарши даһаа!* (Б. Мунгонов); *Эхэ эсэгэеэ хайрлахагүй шүдхэрнүүд даһаа, эльгээһэн мүнгөөрнь архиин зугаа хэжэ ябаха* (С. Цырендоржиев); *Эшэхэ нюургүй, нюуртаа шабааһа түрхиһэн үлэгшэн даһаа!* (С. Цырендоржиев).

ДАШАА: **дашаа тангариг** *юум. н.* үгеэ үгэлгэ (обет).

ДАШАНИМА: **дашаниматай үдэр** зурхайн ёһоор, һара бүри гол түлэб нэгэ удаа дайралдадаг үлзы хутагта, маша һайн үдэр, иимэ үдэр бүхы хэгдэһэн һайн юумэн олон дахин ехэ болодог (день Дашанима, по лунной астрологии благоприятный, счастливый день): *Алтан намарай аалин дулаан Дашаниматай һайн үдэр Түнхэнэй аймагай Захиргаанай толгойлогшо Чингис Баирович Маншеевэй кабинедтэ хөөрэлдөөн болобо* (Т. Самбялова).

ДАШАРАМ *юум. н.* ушар, ушарал, һамбаан, тушаан, тохёолдол (случай, повод, обстоятельство): *Багша эдэ бүхы дашарамуудһаа уламжалан, уран зохёол эмоциональ-наар, сэдьхэл зүрхөөрөө ойлгомоор байдал тогтоохо гэжэ оролдохо болоно* (С. Содномов).

ДАШАРАМААР *наречи* ушараар, тушаанаар, һамбаагаар (по случаю).

ДАШАРАМДА *дах. үг.* ушараар, холболдуулан, шалтагаанаар (по случаю, в связи): *Энэ хирэндэ зүүн зүгтэ, Бүреэгэй трактат баталһанай дашарамда хүнүүдэй хүхижэ, найрлажа байһан газарһаа холо, хилэ дээрэ хитад отряд үни ерэнхэй, хилэ шадарай гурим журам наринаар сахижа байгаа һэн* (Б. Санжин, Б. Дандарон).

ДАШАРАМДАХА *үйлэ үг.* алибаа юумэнтэй холболдуулан, ямар нэгэн ушараар, шалтагаанаар хэхэ (действовать сообразно *с чем-л.*, посвящать, приурочивать): – *Цыпилма Бадмацыреновна, октябриин нэгэндэ хаһын нээлгэнэй үдэр үнинэй гаргадаһан байгаа, тиимэһээ энэ баярнай Наһатайшуулай үдэртэй дашарамдаба гээшэ* (Н. Цыденова).

ДАШАРАМДУУЛАН *дах. үг.* алибаа юумэнтэй, ушартай холболдуулан (по случаю, в связи): *Тэрээнтэй дашарамдуулан, засаг хуулида эсэргүүсэбэ гэжэ хаана хаанаһаа һүрэг олон хүнүүдые полицинууд баришка, түрмэ, сүлэлгэ уруу ябуулба* (Х. Намсараев).

ДАШАРАМДУУЛХА *үйлэ үг., идх. залог* алибаа юумэнтэй ушартай, ушаралтай холболдуулха (приурочивать): *Тэрээнээ танай нэрэ химгадажа, мүнөө хүрэтэр*

шэхэтэ юумэндэ хэлээгүй ябаһанаа, харин танай уур сухалаар дашарамдуулжа, танда хэлэжэрхиһыемнай хүлисэгты (Х. Намсараев).

ДАШУУРАЛ *юум. н.* шунал, урмашалга, бахархалга (увлечение, азарт): *Энэл ушарһаа хүнэй сэдьхэл соо мунхагай харанхы оршоно, элдэб юумэндэ дашуурал хүндүүлхэйтэнэ* (Буддын суртал. М. Батоин оршуулба).

ДАШУУРМА *тэмд. н.* һонирхомоор, шунашахаар (увлекательный).

ДАШУУРУУЛХА *үйлэ г., идх. залог* һонирхуулха, урмашуулха, һамааруулха (побуждать, увлекать, опьянять).

ДАШУУРХА *үйлэ г.* 1) алибаа мэдэрэлдэ үлүү ехээр абтаха, садаха (пресыщаться, забываться): *Дашуурха сэдьхэлэй байдаг шалтагаанһаа уйдхар зоболон бии* (Буддын суртал. М. Батоин оршуулба); **жаргалдаа дашуурха** а) садхаландаа муурхаха (с жиру беситься): *Тиихэдэ, жаргалдаа дашуурһан залуу офицер ябахадаа, архи хаарта намнадаг байжа, һүүлэй һүүлдэ гуурһаяа гуда, гуталаа нуга хаартада алдаа…* (Б. Санжин, Б. Дандарон); б) жаргалдаа һогтон дуураха (пьянеть от счастья): *Жаргалдаа дашуурһан эдэ хоёр үүрэй сайһыешье мэдэбэгүй* (Ц. Шагжин); 2) шунахайржа орохо, хэтэрмэ ехээр һонирхохо, бэе сэдьхэлээ эзэлэгдэхэ (увлекаться, забываться): *Абяагүй һууха тумань Шаруу улам дашууржа, элдэб эсын юумэ заргашалжа, заабарилжа һалахагүй* (М. Осодоев); *Дулаахан энэ бодолнуудтаа дашууран, Намжал мэдээгүйдөө гансааран минһэрэн һууба* (К. Цыденов).

ДАЯ: **дая-дая гэхэ** *үйлэ г.* дохолон һагад ябаха (идти, прихрамывая): *Гурбан хүлтэй нохой тээ саана дая-дая бүншэнэ*.

ДАЯАН *юум. н., будд.* олонһоо холо болон, бурханай номой бисалгал (созерцание); **даяанда һууха** бисалгал үйлэдэхэ (предаваться созерцанию): *Даяанда һууһан лама зонтой уулзаха эрхэгүй байһан юм* (С. Цырендоржиев).

ДАЯАНША *юум. н., будд.* бисалгал бүтээгшэ (созерцатель): *Даяанша үбгэнэй амые хүн бариба гү гэжэ Аламжа шагнаархана* (Д. Батожабай).

ДАЯГДАХА *үйлэ г., хүлеэгд. залог* 1) тамирдуулагдаха, зобохо, ядарха (выматываться): *Холын аянда даягдажа, эсэжэ гунхашаһан морин шэнги аали һажалуураар хүдэлнэб* (Ц.-Д. Хамаев); 2) муудаха, хайша хэрэгээр хандаһанһаа шанарынь муу болохо – *хэрэгсэл тухай* (износиться): *Машинамни хүндэ ашаа шэрэһээр һалан даягдаба даа*.

ДАЯДАҺА(Н) *юум. н.* юумэнэй адаг муунь, хаядаһан (отбросы): *даядаһа үгэхэ*.

ДАЯР *тэмд. н.* өөдэгүй, ядуу, яяр муу (негодный, жалкий): *Мүн зарим бардаасатай хүбүүд ажалда даяр болошоһон ганса моринойнгоо улам гэдэһэнэйнь хойгуур татажа мордоод, тангаруулжа хүхидэг бэлэй* (Д. Батожабай).

ДАЯХА *үйлэ г.* 1) тамирдуулха, зобоохо, ядаруулха (выматывать): *Шулуутай муу харгыгаар хатаргажа мориёо яһала даяаб даа*; 2) муудуулха, хайша хэрэгээр хандажа шанарынь муу болгохо (износить): *Ай даа, Дамбаич бидэ хоёршье энээхэн машиные даяжа хаяхамнайл гээшэ ааб деэ-э...* (Б. Мунгонов).

ДЕЕПРИЧАСТИ *юум. н.* түлэб ба үйлын ушарлал харуулдаг, глаголой хубилдаггүй түхэл (деепричастие): *Жэшээнь, «Хани барисаанай дуун» гэдэг шүлэгтөө ниилэлдэһэн гү, али илгаһан деепричасти болон «байха» гэжэ туһалагша глаголоор гараһан холбуулалые бадаг бүхэнэй һүүлдэ хэрэглэһэн байдаг* (Л. Шагдаров).

ДЕКАБРЬ *юум. н.* григориан литын тоололгоор жэлэй арбан хоёрдохи һара (декабрь): *Үшөө декабрь, январь һаранууд гэжэ бии, саашань хабарай хатуу болохо...* (Ж. Тумунов).

ДЕЭБТЕЭХЭН *юум. н., оһо* жаахан, багахан, жэжэ (крохотный, малюсенький).

ДЕЭДЕЭ *юум. н., оһо* эгэшэ (старшая сестра).

ДЕЭДҮҮ *юум. н., барг., ород* хүгшэн аба, таабай (дедушка): *Деэдүүмнай дайнда ошоходоо, арбан табатайхан лэ байгаа*.

ДЖИГИТ *юум. н.* хазаар морёор эрхим һайнаар ябадаг хүн, анхань Кавказ шадарай арадай дунда дэлгэрһэн үгэ, мүнөө үргэн хэрэглээнэй болоһон (джигит): *Иимэ хоёр хүсэтэн хоорондоо аргамжаар холболдон, хоёр тээшээ жүдхэжэ гүйһэн моридой хоорондо юун боложо һалахыень ямарханшье талын эмнигшэ, ямарханшье эрхим джигит хэлэжэ шадахагүй байгаа* (Д. Батожабай).

ДИАГНОЗ *юум. н.* үбшэнтэниие үзэһэнэй үндэһөөр гаргаһан үбшэнэй тодорхойололто (диагноз): *Доржые харгыһаань зайсуулхын түлөө худалаар диагноз табяа гэжэ баһа һанана гээшэ гү? – гэжэ Санжа гомдон бодобо* (А. Ангархаев).

ДИАГОНАЛЬ *юум. н., тоо б.* олон булантын урда урдаһаа харагһан булангуудые холбоһон зурлаа (диагональ): *Сэхэ булантай дүрбэлжэнэй гү, али адли ташаатай трапециин диагональнууд адли утатай юм*.

ДИАЛЕКТ *юум. н.* хэлэнэй нютагай нэгэ

hалбаринь, нютагай аялга (диалект).

ДИАЛЕКТИЗМ *юум. н.* нютагай аялгын үгэ (диалектизм).

ДИАЛЕКТОЛОГИ *юум. н.* үндэһэтэнэй хэлэнэй нютагай аялгануудые шэнжэлдэг эрдэм (диалектология).

ДИВААЖАН *юум. н., будд.* 1) Абида бурханай оршодог жаргалай орон, буддын шажанай ёhоор, тэнгэриин орон (рай): *Амидыгаар тама үзэһэн хүн байнаш, хойто түрэлдөө заабол диваажанда түрэхэш* (Б. Санжин, Б. Дандарон); – *Тэндэ хожомоо диваажанай орон болохо газар бии юм, бидэнэр тиишэ зөөхэмнай, – гэжэ сугларһан хүнүүдэй дуулахаар шанга бүдүүн хоолойгоор хэлэһэн юм* (Б. Санжин, Б. Дандарон); **диваажан дуган** буян үйлэдэхын тулада баригдаһан соо дуган (деваджин-дуган); 2) *шэлж.* хүнэй ажамидархада ая таатай нүхэсэлтэй газар, оршон, жаргалай орон («рай», райский уголок): – *Газар дээрэхи диваажан гэжэ минии Угрюмово поместиие нэрлэхэдэ болохо юм* (Ч. Цыдендамбаев).

ДИГҮҮРДЭХЭ *үйлэ үг., барг.* 1) арбаганаха, дэбихэ (махать): *пуладаар дигүүрдэхэ*; 2) хурдаар алхалха (быстро шагать): *дигүүрдэжэ ябаха.*

ДИГЭХЭ *үйлэ үг., барг.* 1) арбаганаха, дэбихэ (махать): *Илааһадаа дигэжэ гаргагты!*; 2) hэжэрхэ (вытряхивать): *хубсаһаа дигэхэ*; 3) шууд зоримгойгоор алхалха (решительно шагать): *Гэр тээшээ дигэжэ ябана.*

ДИД *юум. н.* хэргэм, тушаал солын удаадахи, доодохи зэргэ, нэрлэһэн үгэтэеэ зурлаагаар холболдодог (вице-): *хэлэ бэшэгэй эрдэмэй дид-доктор*; *дид-хамба*.

ДИИЛДЭЛГЭ *юум. н.* булигдалга, илагдалга, доро дарагдалга (поражение): *Данилин ишмэ ехэ диилдэлгэдэ дайрагдаһанаа өөрөө үнэншөөгүй* (Ж. Тумунов).

ДИИЛДЭСЭТЭЙ *тэмд. н.* алибаа юумэндэ абтагдахадаа, эзэлэгдэхэдээ, булигдахадаа бэлэн (предрасположенный *к чему-л.*): *хамшаг ханяаданда диилдэсэтэй*.

ДИИЛДЭХЭ *үйлэ үг., хүлеэгд. залог* 1) булигдаха, илагдаха, дарагдаха (быть побеждённым): *Гүрэмэл hурай маһарха бэрхэ, гурбан хүнэй диилдэхэ бэрхэ гэhэн юм* (Д, Эрдынеев); 2) эзэлэгдэхэ, абтаха (быть во власти *чего-л.*): *Умсын ажалда колхознигууудые табибал, тэдэ зөөриин обто диилдэхэ гээ hэмнэйш!..* (Д. Эрдынеев).

ДИИЛДЭШЭГҮЙ *тэмд. н.* булигдашагүй, илагдашагүй (непобедимый): – *Хэрбээ бидэнэрэй фронтдоо эрхимээр туһалаад байгаа һаа, фронтмнай найдалтай, бата бэхи, юундэшье диилдэшэгүй байха* (Ж. Тумунов).

ДИИЛҮҮ *тэмд. н.* үлүү ехэ хүсэтэй, дээгүүр хүсэтэй, булинги, иланги, булюу (превосходящий): *Диилүү хүсэтэй дайсан добтолно*.

ДИИЛЭГДЭХЭ *үйлэ үг., хүлеэгд. залог* булигдаха, илагдаха, доро дарагдаха (быть побеждённым).

ДИИЛЭЛГЭ *юум. н.* илалга, илалта, булилга (победа).

ДИИЛЭНХИ, **диилэнги**, **диилэнхы** *тэмд. н.* ехэнхи, олонхи, нэлэнхы, булингы (преобладающий): *Үнэхөөрөөшье, энэ жараад жэл соо дадал болоһон, диилэнхи олон зоной, илангаяа хүтэлбэриин зүб юумэндэ «аһаха» байгаа гүб?* (Ц. Цырендоржиев); **диилэнхи хуби** ехэнхи хуби (большая часть): *Тэрэнэй удаа Батамүнхын Цэбээн-Доржо багшаар ажаллажа, олон шабинартай болоо юм, сохом лэ энэ нютагай зоной диилэнхы хубиень hургажа гаргаһан байха* (Ц.-Ж. Жимбиев).

ДИИЛЭНХИДЭЭ *наречи* ехэнхидээ, гол түлэб (большей частью, в основном): *Эдэнтай хэзээдэшье тулалдаха болохомнай, тиихэдээ хэнэймнай илажа гараха диилэнхидээ намһаа дулдыдаха байна гэжэ тэрэ ойлгобо* (К. Цыденов).

ДИИЛЭХЭ *үйлэ үг.* 1) илаха, булиха, доро дараха (побеждать, одолевать): *Адуун hүрэгөө арьяатан дайсадһаа абархын түлөө тэмсэлдэ энэ азарга хэды дахин диилэжэ гараһан байха юм* (М. Осодоев); **бэе диилэхэ** хара бэеын хүсэл hанал, эрмэлзэл дараха (переборотъ в себе земное): – *Нээрээ хэлэнэб! – гээд, Шойдог ламбагай үргэлжэлүүлнэ. – Багшанарнай ямарнууд юм, тиимээр бидэншье hураа hэн аабзабди даа. Бэеэ эсэслэн диилэхэ боложо шадагдаагүй* (Д. Эрдынеев); **айдаһаяа диилэхэ** айхаяа болихо (преодолевать страх): *Тиибэшье Гарма айдаһаяа диилэжэ, зориһон тээшээ ябаба* (С. Ангабаев); 2) үлүү гараха, үлүү ехэ хүсэтэй байха, диилүү байха (превосходить, перевешивать): *Мүнөөшье Мышкиндэ хатуугаар хандахын орондо энэл айран hула талашни диилэжэ, тэрээниие үнэн сэхэ патриот гээд, тушаахые зүбшөөбэгүйш* (Б. Шойдоков); *Буянтнай диилэжэ байна гэхэб!* (Д. Батожабай); 3) хүшэ хүрэхэ, шадалтай байха (справляться, быть в состоянии делать *что-л.*): *Дондог дархан аад, ганса хүбүүгээ ойлгохоёо, диилэхэеэ болишоод, иигэжэ ябахадаа яашоо хүн гээшэб гэжэ эдэ дарганар һанаба бэшэ гү даа?* (Д. Эрдынеев); **малаа диилэхэ** малдаа хүшэ хүрэхэ (справляться со

скотом): *Далай үбгэн суутай баяншье бэшэ һаа, үдэжэ байһан малаа өөрөө диилэхээ болиходоо, Галсаниие зараса болгон абаһан юм* (Д. Батожабай); **шэрэжэ диилэхэ** шэрэжэ дааха, шадаха (быть в состоянии тащить): *Гадна хадам абаньшье һүеэ шэрэжэ диилэхээ болинтожо байна* (Ц.-Ж. Жимбиев).

ДИКТАНТ *юум. н.* багшын уншахада, һонороороо соносожо бэшэхэ даабари (диктант): *Тоо бодоходоо гү, али диктант бэшэхэдээ, зарим ушарта алдуу гаргахаш* (Ц.-Д. Хамаев).

ДИЛОГИ *юум. н.* хоёр бэеэ дааһан үргэлжэлһэн зохёол (дилогия): *Ч. Цыдендамбаевай Д. Банзаров тухай дилогидо «Банзарай хүбүүн Доржо» «Түрэл нютагһаа холо» гэһэн хоёр роман ородог юм*.

ДИНВАА *юум. н., будд.* ламанарай дороо хэжэ һуудаг олбог (коврик для сидения).

ДИРИЖЁР *юум. н., хүгж.* оркестрые гү, али хоорые хүтэлэгшэ мэргэжэлтэн (дирижёр): *Оркестрын дирижёр Жаргал Тогтонов, Галмандах Баттулга хоёрһоо гадна Яхадай, Хальмагай, Башкортостанай, Тывагай түрүү хүгжэмшэд хабаадалсахаар хүлеэгдэнэ* (Буряад Үнэнһөө).

ДИССЕРТАЦИ *юум. н.* эрдэмтын кандидадай гү, али докторой нэрэ зэргэдэ хүртэхэ зорилготойгоор хэгдэһэн шэнжэлгэ (диссертация): *Доржын диссертацияа хамгаалхадань һайниие тэрээндэ үзүүлхэ һанаатай энэ ходо гараһан шолмо Мейерые хүйтэн уһаар хожом һэрюусүүлхэ гэжэ бодоод саашалаа һэн* (Ч. Цыдендамбаев).

ДИФТОНГ *юум. н., хэлэ шэнж.* хоёр абяанай нягта хабсарал (дифтонг): *Буряад хэлэндэ уй, үй гэһэн дифтонгнууд бии*.

ДИЯАН *юум. н., будд.* **даяан** *хара*.

ДОБЁОХО *үйлэ үг.* сошоохо, үргөөхэ (пугать *дичь на охоте*).

ДОБЖОГОНОХО *үйлэ үг.* зай забһаргүй, түргэ түргөөр дуугарха (тараторить): *Гэрэй саада буланда радио юуншьеб тухай добжогононо.*

ДОБЖОГОНУУР *тэмд. н.* үргэтэй, зай забһаргүй, оло дуугардаг (говорливый): *Добжогонуур гэргэд хаяа түшэнхэй, ярилдажа сүлөөгүй*.

ДОБЖООН *юум. н.* 1) дуганай урдахи хэрэлсы (крыльцо дацана): *XIV Далай-лама 1979 ондо Ивалгын дасанай добжоон дээрээһээ арад зондо айладхал буулгаһан юм*; 2) *хори* дасанай хоёрдохи дабхарые тойроһон балкон (балкон второго этажа); 3) *үсөөн* театр соо харагшадай һуудаг дабхар һуури, балкон (галёрка).

ДОБИ *тэмд. н., ага* хашартай, шалаатай, шэлээтэй (надоедающий своим присутствием).

ДОБИХО *үйлэ үг.* 1) айха, сошохо, залд гэхэ, (пугаться, вздрагивать): *Добижо шошоһон эрбээхэйе Таня баришка шадангүй, харин өөрөө Доржодо хүсэгдэжэ баригдашаба* (Ч. Цыдендамбаев); 2) холодохо (чуждаться): *нүхэдһөө добихо*.

ДОБО 1. *юум. н.* 1) үндэр газар, гүбээ (холм): *Улаан хадын хормойдохи добонууд эндэ тэндэ соохорложо, шиигтэй нойтон хагда зулгаахадань бүришье наартай ха* (М. Осодоев); *Тиигэжэ ябатараа, уһан далай соо ямар нэгэ олтирог шэнгеэр үндыһэн үнөөхи добын оройн хүһөөдэ тулаба* (Ц.-Ж. Жимбиев); **добо гүбээ** набтархан хаданууд (холмы): *Тэргын мөөртэ эдигдэжэ, даланташаһан хүдөөгэй харгынууд добо гүбээ дээгүүр аргамжа мэтэ һунан бүгтэрнэ* (Д. Батожабай); **добо дошо** обогор добогор болоһон газар, болдог солдог, болдируу (бугры, ухабы): *Харин мүнөө, марта һарын табанда, үндэр добо дошотой үйлсэнүүдээр булангиртай түргэн горход шааян хааян урдажа эхилшэбэ* (Ч. Цыдендамбаев); 2) обогороор сомогдоһон шорой, сахан *г.м.* (куча, гряда): *Үйлсэеэ, харгыгаа арилгангаа, сахан добо хэебди* (Б. Санжин); **һолжорхо добо** дээрэһээнь һолжоржо наадахаар нэгэ тээшэнь налуутуулжа сомоһон обогор сахан (снежная горка): *Тээ тэрэ талмайда энэ һөөм зузаан саһа хамажа, обоолжо, һолжорхо добо хэебди* (Б. Санжин, Б. Дандарон); **добо дошо дуулаг, дохолон шаазгай бү шагнаг** газар дуулаг, гахай шагнаг, хэншье юушье бү мэдэг, бү дуулаг (пусть никто не узнает и не услышит): *Зүгөөр, Тамжад энэ бодолоо үбгэндөөшье хэлээгүй, басагандаашье дуулгаагүй «добо дошо дуулаг, дохолон шаазгай бү шагнаг», – гээд, мартаһан гэхэ* (Ж. Тумунов); **2.** *элирх. үүргээр хэрэгл.* доболиг, үндэр (холмистый, возвышенный): *Наһатайшуулнай хажуурнуудаа барин, добо газарай ногоо сабшаха* (С. Цырендоржиев).

ДОБОГОР *тэмд. н.* бүмбэгэр, дүбэгэр (выпуклый): *Доошоо нарибтар гонзогор хүрин нюурынь, улэ мэдэг дундууpаа добогор хамарынь, үдхэн нидхэ дорохи бэшүүрхэнги нюдэниинь хүдөөгэй хүнэй түбшэн шэнжэ үзэгдүүлнэ* (Д.-Д. Дугаров).

ДОБОЙЛГОХО *үйлэ үг., идх. залог* гүбэгэр болгохо (делать выпуклым).

ДОБОЙХО *үйлэ үг.* гүбэгэр болохо, гүбэгэр боложо харагдаха (быть, казаться выпуклым): *Ойн захаар обооргогдоһон үбһэн добойжо харагдана*.

ДОБОЛИГ 1. *тэмд. н.* гүбэгэр, доботой, үндэрнүүдтэй – *газар тухай* (холмистый): *Бүри наагуур харахада, шэнэхэн ногоон зүлгэ дээрэ сахилза һалбараад, доболиг хуурай газар үргэлжэдөө хүхэрэн намжаарна* (Б. Мунгонов); **2.** *юум. н.* добохон, набтархан гүбээ (холмик): *доболиг дээрэ гараха*.

ДОБОСОГ 1. *юум. н.* добохон, набтархан гүбээ (холмик): *Басаган үһанай захаар дээшэхэнээ үгсэн, багахан добосогто гаража, голой саада эрье тээшэ харана* (Д.-Д. Дугаров); **2.** *тэмд. н.* гүбэгэр, доботой – *газар тухай* (холмистый, неровный): *Добосог газарай сайан хобхо үлеэгдэн, үрхирэн урдажа, хүнэй ябаһан гүнзэгы мүрнүүдэй оёорто хоргодоно* (Д.-Д. Дугаров).

ДОБТОЛГО *юум. н.* халдан оролго, дайлан оролго, дайлалга, дайралга (нападение, атака, налёт): *Энэ добтолго хадаа ойн шушуурта хүсэд оборонодо орожо үрдеэгүй дайсанай артиллерийскэ дивизиие бута сохихо зорилготой байгаа* (Ж. Тумунов); **добтолго хэхэ** а) халдан орохо, дайлан орохо, дайраха (нападать): *Теэдшье Түшэгүнэй эшээндэ добтолго хэхэ шалтаг үгы байһан юм* (Б. Санжин, Б. Дандарон); б) зэмэлхэ, мохоохо, харааха (обрушиваться с обвинениями, упрёками): *Эдэ түүхэшэд юугээрээ танай дура гутаагаад, та иитэрээ тэдээндэ добтолго хэнэ гээшэбта?* (Ч. Цыдендамбаев); **добтолгодо орохо** а) дайсанаа дарахын тула сэрэгэй урагшаа хүдэлхэ (переходить в наступление): *Добтолгодо орожо ябаһан дорюун советскэ офицернүүдэй, солдадуудай хүсэтэ уряа далайн долгин мэтэ хойно хойноһоо һубарин, зай забһаргүйгөөр зэдэлнэ* (Ж. Тумунов); б) дайлагдаха, добтологдохо (быть атакованным).

ДОБТОЛГЫН *тэмд. н.* добтолхын, халдан, дайлан оролгын (наступательный): *Немецүүд гар пулемёт болон добтолгын гранатануудые хэрэглэн, хаба соогоо урагшаа зүдхэбэ* (Ж. Тумунов).

ДОБТОЛОГДОХО *үйлэ үг., хүлеэгд. залог* дайлагдаха, дайруулха (подвергаться нападению): – *Эртэ сагта энэ шадар «гунны» гэдэг ехэ яһатан һууһан аад, нүүдэлшэдтэ добтологдожо, эхэ таһаһаар 2000 шахуу жэл болоһон түүхэ байдаг* (Ц.-Д. Цырендоржиева).

ДОБТОЛОГШО *юум. н.* добтолго хэгшэ, халдан, дайлан орогшо, дайрагша (нападающий): *Добтологшонь ехэл шиидэнгеэр томо томоор алхалан дүтэлбэ* (А. Ангархаев).

ДОБТОЛУУЛХА *үйлэ үг., хүлеэгд. залог* дайлагдаха, дайлуулха, дайруулха (подвергаться нападению): *Тиин үдэр болоһон хойно фашистнарта дахин добтолуулба* (Ж. Тумунов).

ДОБТОЛХО *үйлэ үг.* 1) дайлаха, дайраха, халдан орохо (нападать): *Морин сэрэгэй добтолжо ябахые харахадаа дайсан холоһоо зугадажа эхилэгшэ бэлэй* (Б. Мунгонов); *Хоёр гараа урагшань һунаажа бүхыгөөд, Сэмбэлдэ эрид сэхэ добтолбо* (М. Осодоев); **добтолхо дайлаха** дайгаар орохо (нападать): *Гэбэшье тэдэнэй добтолхо дайлаха болоо һаа, Залмаяа хайшан гэжэ аршалхабиб гэһэн түгшүүритэ мэдэрэл агшан зуура түрэбэ* (Б. Санжин, Б. Дандарон); 2) зэмэлхэ, мохоохо, харааха (обрушиваться с обвинениями, упрёками): *Норжимо Тунгалановна түрүүлэгшэдэ одоол сэхэ руунь добтолжо эхилхэ саг ерээ гэжэ ойлгобо* (Д. Эрдынеев).

ДОБТОЛХЫ *тэмд. н.* дайлахы, дайрахын (наступательный): *добтолхы байлдаан*.

ДОБУУЛИГ *тэмд. н.* добуутай, үндэртэй набтартай, гүбээтэй (холмистый): *добуулиг газар*.

ДОБУУ(Н) *юум. н.* үндэр газар, гүбээ (холм): *Теэд урихан шарайтай һамганайнь орондо шулуутай гүбэгэр добуун тэрэнэй нюдэндэ улам дүтэлжэ байгаа һэн* (Д. Батожабай); *Добуу тойроод долоон нүхэн* (таабари, *нюдэн, шэхэ, аман, хамар*).

ДОБУУТАХА *үйлэ үг.* гүбээтэй, үндэртэй байха, болохо (бугриться).

ДОБҺОГОР *тэмд. н.* зузаан, гүбэгэр (толстый).

ДОБҺОЙХО *үйлэ үг.* зузаан байха, болохо, зузаанаар харагдаха, бамбагараар үзэгдэхэ (быть, казаться толстым).

ДОБШОН *юум. н.* түгэс хүсэтэ (всесильный).

ДОГ *юум. н.* ганжар, орой (навершие, украшение).

ДОГБО I *юум. н., будд.* гай зэдхэрые арилгаха харюулгын ёһолол (обряд устранения беды): *Мүн эди-шэди харуулдаг, һомо гүйлгэдэг, догбо-жадха хэдэг, һэлмэхутага зангидан уяжархидаг шэдитэй ламанар байһан* (И. Цыренова).

ДОГБО II *юум. н., будд.* магтаал, хүсэл (восхваление).

ДОГБОДОХО *үйлэ үг.* гай зэдхэрые арилгаха харюулгын ёһолол хэхэ (провести обряд устранения беды).

ДОГДОГОНОХО *үйлэ үг.* иишэ тиишээ эхи эмхигүй гүйхэ, хүлгэхэ – *һэбхи хүн тухай* (подпрыгивать, бегать): *Хото ошохо болоһондоо хүүгэд шаг шууяа табин догдогонолдонод*.

ДОГДОГОНУУР *тэмд. н.* һуури байрагүй, хөөрсэгэнүүр, тэшхүү (суетливый): *Балма догдогонуур зангаа гаргажа эхилбэ*.

ДОГДОЙЛГОХО *үйлэ у., барг., шог.* ябаха, ошохо, гэшхүүлхэ, талиниха (уходить, отправляться): *Ажалаа зогсоожо, аяар холо байһан Баргажан хүрэтэр догдойлгохо болохош. Харин мүнөө амар болоо* (Б. Бадмаев); *За, гэр тээшээ догдойлгохомни*.

ДОГДОЛХО *үйлэ у.* дондорхо, дэншэн хүдэлхэ, дорьбохо (колебаться, сотрясаться); **сэдьхэл догдолхо** сэдьхэлээ хүдэлхэ, сэдьхэлээ зобохо (волноваться, переживать): *Хүбүүгээ городһоо ерэбэ гэжэ мэдээд сэдьхэлынь догдолбо*.

ДОГДОН *юум. н., будд.* согшон гэсхы, унзадай улаан жаншын нюрганда унжуулан зүүхэ шэмэглэл, тэрэнэй дээдэ хубинь дүрбэлжэн дээрэнь үнэтэ шүрэ бадмараага шэгэдхэһэн. Доодо таладань сасагтай, тэрэнь алта, мүнгэ, хоргойгоор гоёогдог (украшение в одеянии лам).

ДОГДОР: **догдор-догдор алхалха** собхорон һагад, ондорон ябаха (идти вприпрыжку, подпрыгивая): *Малаан алаг / Бурууше баяртай – / Мадар-мадар гэшхэлнэ. / Эбэрээ ургаһан / Эшэгэншье хүхюутэй – / Догдор-догдор алхална* (Ш. Нимбуев).

ДОГЖОД *юум. н., будд.* ариг сэбэр, сэхэ ябаха тухай һургаалтай үгүүлэл, хөөрөөн (притча, рассказ).

ДОГЖУУР *юум. н., будд.* бажууһан талхаар хэгдэһэн гурбан самсаалта пирамида (догжур).

ДОГНОГОР *тэмд. н.* 1) үргэгдэнги, хитайнги (вздёрнутый – *о носе животного*); 2) наашагүй, шэрүүн (нечуткий): *Тиигээд энэ хүбүүниинь яагаа дан янзагүй, догногор нозог хүн гээшэб!* (Х. Намсараев).

ДОГНОЛЗОХО *үйлэ у.* толгойгоо дээшэнь үргэхэ (задирать голову кверху – *о животных*).

ДОГОВОР *юум. н.* ажал хэрэг яажа бэелүүлхээр гүрэн, эмхи, хүнүүдэй харилсаха үүрэг гүйсэдхэжэ, харилсан хэлсэһэнээ баталха баримта бэшэг, хэлсээн (договор): – *Колхоздо ороншьегүй, договороор ажалла-хада болохол даа* (Б. Мунгонов).

ДОГООДОЛГО *юум. н.* 1) хушалалга, гоходолго (подцепление); 2) шоглолго, дайралга (шутка).

ДОГООДОХО *юум. н.* 1) хушалжа, хобхолжо татаха, үргэхэ (подцепить, зацепить): *Угыш һаа, катераараа ороод, хүдэрхэн шабын түмэрөөр догоодожо гаргана гүш, яанаш* (Б. Мунгонов); 2) хайша хэрэг, шанар муутайгаар үбһэ сабшаха (косить кое-как, спустя рукава); 3) *шэлж.* хүниие шоглон дайраха, наадалха (иронизировать, поддевать): – *Миниий нэрэ юундэ дутуу хэлээд болишобо гээшэбта? Очир тайжа бэшэ гэжэ һанаад, һэжэглэжэ һууна гүт? – гэжэ шара субатай хүн яаралгүйгөөр, хамбые догоодон һагад асуужархина* (Д. Батожабай).

ДОГСОМ *юум. н., будд.* гурбан үйлэ (три деяния).

ДОГШОН *тэмд. н.* **дошхон** *хара*.

ДОДГОО *юум. н., каб.* тоншуул (дятел).

ДОДИГ *юум. н., будд.* хамсыгүй, заха мүрынь хүрин, арань хоёр захаараа хара, дундаа улаан бүдөөр оёгдоһон сээжын үмэдхэл (безрукавка, *элемент одеяния лам*).

ДОДОРМО *юум. н.* **дуударма** *хара.*

ДОЁГ *юум. н., будд.* мүрэ дээгүүрээ нэмэрүүлэн бэеэ орёон татажа үмдэдэг ламанарай хубсаһанай нэгэ зүйл (накидка лам, надеваемая через плечо).

ДОЁГ(О): доёг-доёг гэхэ, **доёго-доёго, доёгод-доёгод гэхэ** *үйлэ у.* а) дохолон хүнэй гү, али амитанай түргэ түргэн дохоншолон ябаха, гохотонги, тохир ута юумэнэй хүдэлхэ, найгалзаха (быстро идти, прихрамывая); б) үе мүсөө ёзогүйгөөр хүдэлгэхэ (неуклюже передвигать конечности): *Һүни һабарда-халгүй һаа, ерэхэш, гэнтэ доёг-доёг мүлхихэ болоо һаашни, бүтэн хүлыешни булга мушхажархихаб, ойлгоо?* (С. Цырендоржиев); *Тэрэ һүрэг хонид соо эжэлээ хүсэхэгүй болоһон доройнууд доёгод-доёгод дохолно* (Ц.-Ж. Жимбиев);

ДОЁГОР *тэмд. н.* гохотонги, тохир, тохигор (крючкообразный, изогнутый): *Тэдэнэр модон барюултай доёгор хадуурнуудаар, үхэрэй ногоо зулгаанандал, адха адхаар таряа хадажа суглуулаад, тэбэри тэбэреэр бооно* (Б. Санжин, Б. Дандарон).

ДОЁМХО *юум. н., ород, хууш.* татариин хүсэд түлэгдөөгүй үлэгдэсэ, үри (недоимка): *…Мүнхүргындэ бии гэһэнээр тэрэ даамал Мүнхүргын болбол тодорхой доёмхотой аад лэ, миниий нэхэбэридэ юумэ үгэнэгүй* (buryadxelen.com).

ДОЁР: доёр зээрдэ *тэмд. н.* хурса зээрдэ, тон зээрдэ – *малай, илангаяа адуунай зүһэн тухай* (ярко-рыжий – *о масти*).

ДОЁЫХО *үйлэ у.* гохотонги, тохир ута юумэнэй ёдойн харагдаха (торчать – *о чём-л. крючковатом*).

ДОЖОГОНОХО *үйлэ у.* доржогонохо, жабжаганаха, таһалгаряагүйгөөр, тогтонгүй дуугарха (тараторить): *Цэнгуев тамхитай гараараа зангасагаан, шанга шангаар дожогононо: Манай бригадын ажалай бүтээсэ итаак бараг даа...* (Ц.-Ж. Жимбиев).

ДОЖОГОНУУР *тэмд. н.* доржогонуур, жабжагануур, таһалгаряагүйгөөр, тогтонгүй-

гөөр дуугаржа байдаг (болтливый).

ДОЙ *юум. н., будд.* ада шүдхэрнүүдые, гай тодхор холодхон зайсуулдаг ёһолол (дой, *обряд устранения нечистой силы*).

ДОЙБОД 1. *юум. н.* 1) һэлгэсэлдэһэн хара сагаан 64 тэбхэрхэнүүдтэй хюлгэ дээрэ 24 сагаан ба хара түхэреэн тобшонуудые (*зарим ушарта хюлгынь тэбхэрнүүд, тобшонуудайнь тоо бүри олоншье байдаг: 100 гү, али 144 ба 20 гү, али 30*) тусхай дүримүүдээр түлхин наададаг наадан (шашки): *Гомбожаб тэрэниие мори унуулжа һургаа. Хоюулан дойбод, шатар табидаг* (А. Ангархаев); **дойбод сохихо** а) дойбод наада наадаха (играть в шашки); б) *шэлж.* мэхэ гохо гарган, зарим нэгэ таагүй юумэ хэхэ, бүтээхэ, саагуур наагуур орохо (сделать ход конём): *Тиигээдшье олон жэл элдэб дойбод сохижо дүршэһэн хүйхэр һааб даа!* (Д. Батожабай); **дойбод сохилго** мэхэ гохо гарган, зарим нэгэ таагүй юумэ хэлгэ, бүтээлгэ, саагуур наагуур орохо ябадал (плутни); ◊ **долоон тээ дойбод сохихо** *барг.* нэгэ зэргэ олон юумэ хэжэ байгаад нэгыеньшье дүүргэхэгүй (делать одновременно несколько разных дел и ни одно не закончить); 2) хюлгэ дээрэхи хара сагаан тэбхэр толбонууд (клетки на шашечной доске); **2.** *тэмд. н.* дойбодлиг, тэбхэр тэбхэр хубинуудһаа бүридэһэн хээтэй (клетчатый, шашечный): *Тэдэ хада уулын хоороондуур, аяар доро, бүлэг бүлэг гэрнүүдтэй, олон үнгын зурууд ба дойбод таряалантай, ногооншугынуудтай, годи-бэди болоһон горхонуудтай хүндынүүд* (Б. Санжин, Б. Дандарон).

ДОЙБОДЛООТОЙ *тэмд. н.* 1) дойбод хээтэй, зурагтай, дойбод түхэлтэй, хюлгын толбонууд мэтээр һэлгэлдүүлһэн (клетчатый, шашечный); 2) олон элдэб үнгэ һэлгүүлэн зурагдаһан зурагтай (мозаичный).

ДОЙБОДЛОХО *үйлэ үү.* алибаа юумэ дойбод түхэлтэйгээр, хюлгын толбонууд мэтээр һэлгэлдүүлэн табиха, хэхэ, зураха, тэмдэглэхэ *г.м.* (делать в шахматном порядке); **дойбодложо байлгаха** дойбод наададаг хюлгын тэбхэрнүүд мэтээр һэлгэсэлдүүлэн байлгаха (ставить в шахматном порядке).

ДОЙБОДТОХО *үйлэ үү.* дойбодлуулан табигдаха (быть расположенным в шахматном порядке).

ДОЙБОДШОЛХО *үйлэ үү.* 1) дойбод хээн түхэлтэйгөөр табиха (делать в шахматном порядке); **дойбодшолон ябаха** (*гү, али* **гэшхэхэ**) хүлөө һольболдуулан, найгалзан, бүдэрэн татан ябаха – *жэшээнь, һогтуу хүн тухай* (идти, заплетаясь ногами – *напр. о пьяном*): *«Энэ холо дайдада хэн ангуушан ябаха бэлэй?» гэжэ таажа ядан байһаар, мүрыень нарибшалан шэртэн харахадань, урагшаа сэхэ гэшхээгүй, хүлөө һольболдуулан, эндэ тэндэ хадхан, дойбодшолон гэшхээд лэ, унажа бүдэржэ ябаһан хүнэй мүр үзэбэ* (А. Шадаев); 2) дойбод хээгэй түхэлтэй болохо (становиться клетчатым).

ДОЙЛОЛГО *юум. н.* хашартайгаар дайлалга, дайралга, хашараалга (надоедливые притязания, нападки).

ДОЙЛОХО *үйлэ үү.* хашарааха, дайраад һалахагүй (надоедать): *Теэдшье тэдэ бузарнууд хэды болотор бидэниие дойложо, тонуул дээрмэ хэжэ байха юм* (Б. Санжин, Б. Дандарон).

ДОЙР: дойр долгон *тэмд. н.* 1) һүбэлгэн, ухаатай, юумэндэ ойлгосотой (смышлёный); 2) үргэтэй, хөөрэлдэхэ, дуугаралдаха дуратай (говорливый).

ДОЛГЁОДОХО *үйлэ үү.* эрье мүргэн салгидаха, долгилхо (плескаться – *о волнах*).

ДОЛГЁО(Н) *юум. н.* уһанай эбхэрэн хэлбэлзэхэдэ үзэгдэдэг нэгэ гүбэрюу, добо, эбхэреэ (волна): *Минишнгээ аялга, Байгалай долгёон,* / *Мүшэнхэн нюргандаа абаашыш хөөршөөн* (Ц. Галсанов).

ДОЛГИДОХО *үйлэ үү.* 1) долгилхо, эрьеэ мүргэн салгидаха – *гол, нуур, далай мэтын ехэ уһан тухай* (биться, плескаться – *о волнах*): *Һүн ехэ далай* / *Долгидон салгидан байба,* / *Һүмбэр ехэ уула* / *Доһолон шэшэрэн байба* (Н. Балдано); 2) *шэлж.* сэдьхэлээ хүдэлгэхэ, долгисохо (волноваться – *о человеке*): *Уран харахан нюдэндэшни* / *Уһан юундэ мэлмэрнэб,* / *Урихан тунгалаг шарайгаа* / *Уяран юундэ долгидобош?* (Х. Намсараев).

ДОЛГИЛОЛГО, **долгилоон** *юум. н.* гол, нуур далайн уһанай һаба соогоо салгидаан (волнение – *о реке, море*).

ДОЛГИЛУУЛХА *үйлэ үү., идх. залог* 1) салгидуулха, найгалзуулан хүдэлгэхэ (волновать, колыхать): *Дэлгэр сэдьхэлээ хайлуулжа, дэн шэнгээр гэрэлтэжэ, талын һалхинай үндэр ногоо долгилуулжа байһандал дуулаһан энэ дуушанай уран бэлигые бүхы наһаараа хари холуур ажабайха хуби заяатай Юрий Иванович зүнгөөрөө, буряад зүрхөөрөө мэдэрээ ха юм* (Т. Самбялова); 2) *шэлж.* сэдьхэлээ хүдэлхэ, долгисохо (волноваться): *Холшор залуу гусар, офицернүүд гү, али хорёод наһатай студентнэр соо эгээ хэниинь, хээ, хаана, басаганай иимэ бэшэг абаад, сэдьхэл зүрхөө хүдэлгэн, долгилуулан байгаагүй юм?* (Ч. Цыдендамбаев).

ДОЛГИЛХО *үйлэ үү.* 1) эбхэрэн хэлбэлзэхэ, салгидаха, долгитохо – *гол, нуур, далайн уһан тухай* (плескаться, волноваться):

Далай номгоржо үрдеэгүй, долгилһон зандаа (С. Доржиев); *Юрөөгэй талые уруудан дүмүүхэнээр һэбшээлжэ, уһанай нюрган жэжэхэнээр уршалаатан долгилно* (Б. Мунгонов); 2) найгалзан хүдэлхэ, хэлбэлзэхэ, намилзаха, хиидэн надхаха, нарбаха (колыхаться, развеваться): *Нээрээшье далайн долгин шэнгеэр таряан далайн долгилжо, халюуржа байхань гоё гээшэнь-ээ!* (Б. Мунгонов); *Уданшьегүй томо сэсэгтэй үргэн хүшэгэ долгилон хүдэлөөд, тэрэнэй сааналаа сагаан сэнхир платитай айхабтар тарган эхэнэр гаража ерэбэ* (Ч. Цыдендамбаев); 3) сэдьхэл бодолой хүдэлхэ, бурьялха (волноваться – *о человеке*): *Энэ үгые хүндэлжэ, үбгэн минии уе зүрхэн мүнөө долгилжо байна* (Х. Намсараев).

ДОЛГИН *юум. н.* 1) гол мүрэнэй, нуур далайн уһанай эбхэрэн хэлбэлзэхэдэ үзэгдэдэг нэгэ гүбэрюу, эбхэреэ (волна *на воде*): *Далайн долгин дээрэ хэдэн онгосонууд үлгыдүүлнэ* (С. Цырендоржиев); 2) физикын элдэб зүйлэй хүсэнэй сасарал, таралга (волны *физ.*); **суранзанай долгинууд** суранзанһаа гараһан, нюдэндэ харагдахагүй, хүнэй табан эрхэтэндэ мэдэрэгдэхэгүй элшэнүүд, *элдэб электронно түхеэрэлгэнүүдэй ажаллагада, компаста нүлөөлдэг* (магнитные волны): *Суранзан хүсэнэй долгин,* / *Сууряануудай долгин,* / *Зайн галай долгин,* / *Зай үгы долгин...* (Д. Улзытуев); **агаарай долгин** а) ехэ даралтатай газарһаа агаарай бага даралтатай газар руу шэглэхэдэ, юумэнэй тэнһэрэлгын үедэ гү, али юумэнэй унахада бии болодог агаарай нэгэ жэгдэ бэшэ хүдэлсэ (взрывная волна): *Минын тэнһэрхэдэ, агаарай долгиндо сохюулжа, дуугархаа болишоһон юм* (Б. Шойдоков); б) радио болон телевидениин дохёо дамжуулдаг электро-суранзанай долгинууд, мүн радио (эфир, радиоволны; радио): *Богони долгин дээрэ бүри холын дамжуулгануудые абадаг томо радиоприёмник бии юм* (Д.-Д. Дугаров); **гэрэлэй долгинууд** гэрэлэй хиидэ таралга, (световые волны); **абяанай долгинууд** абяанай гэрэлдэл адляар баһа долгилон оршондо таралга (звуковые волны); **радио-долгин** дамжуулгын антеннэһээ элшэтэһэн электро-суранзанай элшэ, *энээнэй ашаар абяа, зураг, бэшэг болон бусад мэдээ хүлеэн абадаг антеннэ руу дамжуулагдадаг* (радиоволна); 3) *шэлж.* таряалангай ургамалнуудай һалхинда хэлбэлзэжэ байгаа зурыһан эбхэреэ (волны на ниве, траве): *Хүльбэржэ найгаһан ногоон долгинууд хүл шабхадаад хоротой* (З. Гомбожабай); 4) *шэлж.* сээжэ сэдьхэлэй, оюун ухаанай хүдэлсэ, доһолгоон (волнение души): *Миниу нюуса мэдэрэлэй шагта мултаржа, сээжэ зүрхэндэм хүсэтэ долгин булгилан байна* (Ц.-Д. Хамаев); **мэдэрэлэй долгин** *шэлж.* мэдэрэлэй хүдэлсэ (волна ощущений): *Тиигэбэ яабашье энэ хүдэлсэ гүн сэдьхэлэй бэшэ, харин дээхэнүүр байдаг мэдэрэлэй долгин* (Буддын суртал. М. Батоин оршуулба); **ажабайдалай долгин** *шэлж.* ажабайдалай урагшаа дабшаһан ябаса, урасхал (волны жизни, бытия): *Мүн энээн шэнги ажабайдалай долгин соо үлгыдүүлжэ ябаһанаа Балжид мэдэрнэ...* (Ц.-Д. Хамаев).

ДОЛГИНШУУ *тэмд. н.* долгитонги, долгилһон нюруутай, долгиндо адли (волнистый, похожий на волну): *Сэмжэдмаагай уян нугархай бэеын хүдэлсэ уһанай нюруугай долгиншуу боложо үзэгдэбэ* (Ц.-Д. Хамаев).

ДОЛГИСОНГИ *тэмд. н.* зүрхэ хүдэлгэмэ, сэдьхэл дайрама (волнующий): *Теэдшье тэдэнэй зосоо нэгэл тиимэшэг, зүрхөө хөөрэнги гэхэ юм гү, һөөл сэдьхэл зүрхөө долгисонги жэгтэйхэн байба* (Б. Мунгонов).

ДОЛГИСОХО *үйлэ үг.* 1) эбхэрэн хэлбэлзэхэ, салгидаха, долгитохо – *гол, нуур, далайн уһан тухай* (плескаться, волноваться): *Долгисон урдана Зангисан,* / *Онгосом гүйнэл шуумгайхан* (Д. Улзытуев); 2) найгалзан хүдэлхэ, хэлбэлзэхэ (колыхаться): *Удангүй тэрэ зүгтэ набтархан шэрэнгиин орой долгисожо, хэнэйшьеб уухилха дуулдаад, Сунь Ян харагдаба* (Ц. Цырендоржиев); 3) сэдьхэлээ хүдэлгэхэ, хүлгэхэ (волноваться): *Энээхэн үедэ Шулуунай сэдьхэл айхабтараар долгисон байгаа һэн* (Д. Эрдынеев); 4) абяанай шанга һула боложо дуулдаха, соностохо (доноситься волнами – *о звуке*): *Аяар холоһоо, зэрэлгээтэ талын гүн дундаһаа буряад аялга долгисон зэдэлхэдэл болоод, дүтэлхэ тумаа бүришье хүсэтэйгөөр эбхэрэн мушхарба* (М. Осодоев).

ДОЛГИТО(Й) *тэмд. н.* долгилон татаһан, жэгдэ бэшэ, гүбэрюутэһэн нюруутай (покрытый волнами): *Катер дээрэ һуугшад хараха зүг шэгээ хубаажа абаад, далайн долгитой нюрууе анхаралтайгаар шэртэнэд* (Б. Мунгонов); **бага долгито пеэшэн** эдеэ хурдан бэлдэхэ, халааха гү, али гэдхээхэдэ хэрэглэгдэдэг сахилгаан оньһон (микроволновая печь): *Бага долгито пеэшэнэй аша хорлол хоёр тухай арсалдаан дууһахагүй*.

ДОЛГИТОЛГО *юум. н.* долгилолго, алибаа гадаадын нүлөөнһөө боложо, юумэнэй тэгшэ бэшэ, гүбэрюутэнги нюруутай бололго, хүдэлэлгэ (волнение).

ДОЛГИТОНГИ *тэмд. н.* иишэ тиишээ хүдэлһэн, найгалзаһан – *жэшээнь, таряалан*

тухай (волнистый): *...Пётр хаан өөрынгөө креслэдэ һуугаад, гэдэргэнь һамнаһан долгитонги үһэн дороһоо урагшаа түнтыһэн магнайтай гаһар сагаан шарайгаа маһаруулжа, аяар холоһоо зорижо ерэһэн албатанараа галтай хурса нюдөөр шэртэн, һонирхолтойгоор харана* (Б. Санжин, Б. Дандарон).

ДОЛГИТОХО *тэмд. н.* 1) тэгшэ бэшэ болон хүдэлхэ, хэлбэлзэхэ, найгалзаха, гүбэрюутэнги нюруутай болохо (волноваться): *Үргэн орьёл уулануудай / Толорон хүхэрэн байхадань, / Үргэн сэгээн мүрэнүүдэй / Долгитон мэлмэрэн байхадань ... / Минии сэдьхэл баяртай, / Минии наһан жаргалтай* (Ш. Нимбуев); **долгитоһон** нэгэ дээшээ урган, нэгэ доошоо орон, аажамаар хүдэлһэн (волнистый): *Харин тэрэ сагаан кедэ, хүхэ үмдэ, һудалтай блузка үмдэһэн сэбэр тэгшэ бэетэй, долгитоһон хүрин үһэтэй басаганиинь үнөөхи хадада уулзаһан басаган бэшэ гү?* (Д.-Д. Дугаров); 2) шэшэргэнэн һагад дуулдаха, шэшэргэнэхэ (вибрировать, модулировать – *о голосе*).

ДОЛГИТУУЛХА *үйлэ г., идх. залог* долги хүдэлгэхэ (волновать).

ДОЛГО *шангадх. г.* таһа, уда, хэтэртэр (совсем, напрочь): *долго маажагдаха*; *долго татагдаха.*

ДОЛГОН I *юум. н., ург.* модоной эшын ургаха үе (камбий).

ДОЛГОН II *тэмд. н.* һүбэлгэн, хурдан ухаатай, юумэ һанажа ядадаггүй, арга хургатай (смышлёный, изворотливый, находчивый); **долоон долгон** һүбэлгэн, хурдан ухаатай (смышлёный, находчивый).

ДОЛГОНСОГ *тэмд. н.* һүбэлгэн, юумэ һанажа ядадаггүй (смышлёный, догадливый).

ДОЛДОГОНУУР *тэмд. н., хори* **доржогонуур** *хара.*

ДОЛДОЙ 1. *юум. н.* үргэтэй, шалиг шашаг (болтун, говорун): *Тэрэ долдой Бадан эндэ юун боложо байһыень хуу мэдүүлхэ* (Б. Санжин, Б. Дандарон); **үргэн долдой** түргэн хэлэндэ ороод, һайнаар дуугардаг, үргэ аманай эзэн (говорун, болтун): *Би анханай яруу түргэдүү зантай, үргэн долдой, үһан зугааша хүмби* (С. Доржиев); **2.** *тэмд. н.* һүбэлгэн, ухаансар – *үхибүүн тухай* (смышлёный, развитый не по годам): *Долдой долонгир хүүгэд эжынэрэйнгээ хажуугаар эрьюусэлдэжэ хашараангүй, харин гэрэй харанхы буланда шэбээлээд, хоргодоон боргодоон болон наадажа, шабар пеэшэнэй саагуур, орон доогуур шургахал даа* (М. Осодоев).

ДОЛДОЙЛХО *үйлэ г., яряан.* 1) олон үгэтэй, шалиг шашаг болохо, байха (быть болтливым); 2) һүбэлгэн, ухаансар байха (быть смышлёным – *о ребёнке*).

ДОЛДОНГИР *тэмд. н.* һүбэлгэн, ухаансар (смышлёный): *Хүршымнай зээ угаа долдонгир хүбүүн*.

ДОЛДОХО *үйлэ г.* ухаансар, һүбэлгэн болохо, *зоболон гаталжа, олон юумэ үзэжэ гарахадаа* (становиться сметливым *в результате невзгод*): *Газар дээрэ гаражаа, улаяа шоройдоһон, ажал хэжэ долдоһон тэрэ нютагтаа яһаяа хаяа һаа яаһаншье һайн һааб даа* (Ч. Цыдендамбаев); **долдоһон хүн** олон юумэ үзэжэ гараһан, алибаа юумэндэ дүршэһэн хүн (опытный человек): *Газар дээрэ гаражаа, улаяа шоройдоһон, ажал хэжэ долдоһон тэрэ нютагтаа яһаяа хаяа һаа яаһаншье һайн һааб даа* (Ч. Цыдендамбаев).

ДОЛЁОБОР *юум. н.* 1) хүнэй гарай эрхы дунда хурган хоёрой хоорондохи, тоогоороо хоёрдохи хурган (указательный палец): *Антоша үшөө нэгэ удаа мэхэтэйхэнээр эмнеэд, баруун гарайнгаа затагар хара долёобор хургаар занаад абаба* (Ч. Цыдендамбаев); *Август долёобор хурганайнь үндэр үе дээрэ тудаба* (Ж. Тумунов); 2) *хяагт.* амитадай долёохо дуратай хужар марса (солончак); 3) *хяагт.* хүнэй урал дээрэ гарадаг яра, хомхой (герпес): *Юунээс сэджиглэхэдэм, долёовор гарчоо ем?*

ДОЛЁОЖОРХИХО *үйлэ г., видэй нэгэ түх.* хуу дууһан долёохо, түргэн долёхо (лизнуть): *Хаанаһаашьеб хүйтэн һэбшээн үлеэжэ, басаганай сахалайтаһан нюураа далдалхые хүсэн түрхиһэн пудрыень нюдэндэ харагдашагүй хомхой хэлээрээ долёожорхино* (А. Жамбалдоржиев).

ДОЛЁОЛГОХО *үйлэ г., идх. залог* 1) долёохые үгэхэ, зүбшөөхэ (давать лизать, лакать): *Дари эмгэйнгээ нарай хурьгыень эхэдэнь долёолгохо зуура Сэбжэдмаа тойрон хараашалжа байтараа* (Д.-Д. Дугаров); 2) эритэ зэмсэгээр хюһаха, хайха, үрэн жэгдэлхэ (обделывать *чем-л.*); **һүхөөр модо долёолгохо** модо хайжа мүнсылгэхэ, жэгдэлхэ (обтёсывать бревно); 3) үһанда эльбүүлхэ, дайруулха, агаар, һалхинда үлеэлгэхэ (омываться водой, обдуваться, воздухом ветром): *Далайн эрьеэр ошохын аргагүй, дошхон долгинуудта долёолгожо байһан үндэр эгсэ байсатай һэн туладань хуушан замаараа бусаба* (Б. Мунгонов); *Нүгөөдэ буряадынь – Дэжэдые хажуудаа һуулгахые хүсэһэн һахалтай хүниинь одоол үбэлэй шэрүүн жабарта долёолгожо, һалхинда үлеэлгэжэ, затагар хара шарайтай болошонхой* (В. Гармаев).

ДОЛЁОСОГООХО *үйлэ үг., видэй нэгэ түхэл* хирэ хирэ болоод долёохо, долёогоод абаха (полизывать).

ДОЛЁОХО *үйлэ үг.* 1) хэлээрээ үрэн абажа амандаа хэхэ, эдихэ (лизать): *Тиимэһээ аршаанууд шадарай газар ехэ хужарлиг юм, тэрэниие ан гүрвөл долёохо дуратай байдаг* (Б. Мунгонов); *Тэдэнэр моридтоёо хамта сахилзада халдаһан шүүдэр долёожо, амаяа дэбтээгээ һэн* (Д. Батожабай); **уралаа долёохо** хэлээрээ амаа тойруулан, уралаа үрэн абаха (облизывать губы): *Тулатараа гэдэһээ садаһан Осор лама мүн лэ уралаа долёоһоор, тэрэнэй хажууда яаралгүй ерэжэ зогсобо* (Д. Батожабай); **хурьгаяа долёохо** һая түрэһэн түлөө хэлээрээ үрэжэ зунгаг, үнгэрһөөнь арилгажа хатааха, тэнжээхэ (облизывать новорождённого ягнёнка): *Тиигэһээр энэ дуунда абтан, эльбэдүүлэн, баалуулан, түрэһэн үри бэеэ танижа, хурьгаяа үрсэгэнэтэр долёоһон бэеэрээ, амтан маамаагаа хүхүүлбэ* (Ц.-Ж. Жимбиев); ◊ **халуун шулуу долёохо** зоболон гашуудал үзэхэ, гаталха (≈ пройти огонь и воду): *Тэрэ сагта арбан гурбатай буряад хүбүүн гээшэ олон юумэ хэжэ, бүтээжэ шадаха, халуун шулуу долёоһон хүн ябадаг байгаа* (Ц. Шагжин); **хүлэй ула долёохо** билдагашаха, хүнэй урда нилтаганаха (≈ лизать пятки): *Тиигээд лэ хэдэн үе соо эдэшни урдань унажа, улыень долёожо ябаһан зон бэшэ аал даа* (В. Гармаев); **элһэ шорой долёохо** һал унаха, доройтохо, булигдаха, диилдэхэ (быть повергнутым в прах); 2) хэлээрээ удхан эдихэ – *нохой миисгэй мэтын амитад тухай* (лакать).

ДОЛИ: хүхэ доли *юум. н., захаам.* һарлаг үнеэн хоёрой холисо үүлтэр ондоо ямар нэгэн үүлтэрэй бодо мал хоёрой түл (гибрид ортома и *какой-л.* другой породы).

ДОЛИГ *юум. н.* 1) *шаж.* хүнэй ами наһанай орондо үгтэхэ юумэн, түлбэри (замена, откуп): *Мүнөө һаяхан долиг шатааһан түүдэгэй гал Будалын зүүн хажууда гансаараа үлөөд, һүлэмхихэнөөр улагашан байна* (Д. Батожабай); **долиг түлэхэ** *хууш.* хэлсээтэй байһан түрэ хуримай ямар бэ даа шалтаагаанаар болоогүйдэ урид абтаһан энжэ бусааха (возвращать валым в случае несостоявшегося брака); ◊ **долиг хэхэ** гэм зэмые ондоо хүн дээрэ тохохо, мууе даалгаха (≈ делать козлом отпущения, сваливать чужую вину *на кого-л.*): *Яахадаа миниі хүбүүгээр долиг хэбэш?!.. – гээд, ташуурынь хажуу тээшэнь хаяжархина* (Д. Батожабай); 2) *хараал.* яндан, муухай хүн (негодяй, прохвост): *Үбшэлнэб, бэе муутайб гэхэдээ шадамар аад, худал хуурмаг бэшэг бэшэхыень харагтылши, яндан муухай долиг!* (М. Осодоев); **бузгай** (*гү, али* **бузар**) **долиг** муу муухай хүн (мерзавец): *...Мэнэй шарай дээрэ барагар шэнжэ буугаад, доторой горитой үбшэнтэйгөөр үгэлбэ: – Бузар долиг! Намайе миин янхан бэшэ, харин энэ байшангай эзэн болоо гэжэ мэдэһэн байхаа* (Ц. Цырендоржиев).

ДОЛИГОНОХО *үйлэ үг.* билдаганаха, нилтаганаха (лебезить): *Бү хооһоор долигоно, шамда юуншье хүртэхэгүй!*

ДОЛИХО *үйлэ үг.* 1) орондонь юумэ үгэхэ, андалдаха, түлбэриинь түлэхэ (обменивать, давать в обмен, выкупать); 2) *бөө* хүнэй ада шүдхэртэ баригдаһан һүнэһэнэй орондо ондоо хүнэй һүнэһэ залаха («выменивать» душу человека на душу другого).

ДОЛО *шангадх. үг.* хуу, баран, таһа, уда, хяа, огтолон (всё, совсем, совершенно, подчистую): *Шинии баабайшни газетэ, ном уншажа, хамаг бүхы шэнэ боложо байһан һонин юумые доло мэдэжэ, хуу дуулажа байдаг ха юм даа* (Х. Намсараев); **доло сохихо** таһа, бүглэ сохихо (избивать, разбивать наголову): *Энэ хадаа «долоон дайсаниие доло сохихо, долоогоно модо долоро татаха» гэжэ түрэһэн, Чингис изагууртай баатар сэрэгшэ гээшэб гэжэ өөрыгөө тоолодог, доошонхи тушаалтадтаа иигэжэ нэгэтэ бэшэ хэлэдэг байһан юм* (Б. Санжин, Б. Дандарон); **доло мүлжэхэ** *яһа* дууһан, юушье үлөөнгүй мүлжэхэ (обгладывать *кость* дочиста): *Харааһаар байтарнь түрүүлэгшэ үнөөхи яһаа доло мүлжөөд, тогоон соӧноо үшөө нэгэ хабһа абаба* (М. Осодоев); **доло хамаха** сэбэр болотор хамаха (выметать начисто): *Гэр соохи нобшо ноохойгоо доло хамаад, эмхи гуримтай болгоод байхадань, ама халамгай Яабагшан орожо, хэлэ амаа хэдүүргэдэхэ һанаатай ялтагашаба* (М. Осодоев); **доло сэбэрлэхэ** сэб сэбэр болгохо (вычищать): *Үбгэжөөл үдэ болотор малай хотон, хорёо соохиие доло сэбэрлээд, шүүд халта амаржа хэбтэхэ һанаатай гэртээ ерэбэ* (М. Осодоев).

ДОЛОБХОО *тэмд. н., яряан.* үргэтэй аматай, долонгир, хэлээ амандаа хэдэггүй (говорливый): *долобхоо гэргэн.*

ДОЛОЛХО *үйлэ үг.* 1) хуу татан, шуулан арилгаха, хюһаха (обдирать): *Нүхэнэй амһар дээрэ ургажа байһан нарһан модоной нэгэ талаһаань һүхөөрөө сабшан, холтоһыень доллоод, тэрээн дээрээ химическэ карандашаар ... бэшэжэрхибэ* (А. Шадаев); 2) болдог солдогтой, тэгшэ бэшэ юумые жэгдэлэн жэлэхэ, няаха (облицовывать): *хана дололхо*.

ДОЛОН *юум. н., ург.* 1) хабартаа үбэлэй хүйтэнэй һүүлдэ мододой һэргэхэ үедэ холтоһон доогуурнь гүйдэг шүүһэн, *жэшээнь, хуһанай шүүһэн амтатай ундан болодог; ехээр абтагдажа, амһартануд соо аягалагдан наймаалагдадаг* (весенний сок у деревьев); 2) дорһон (кора тальника): *Модоной долон мэрээшье һаа, ямаад үхэхэгүй юм* (Ч. Цыдендамбаев).

ДОЛОНГИР 1. *тэмд. н.* 1) һэргэлэн, һэргылиг (осторожный): *Сэлмэг харасань долонгир, һанаагаа зобонги шэгынь юушье бодожо байһыень ойлгохоор бэшэ байба* (Д. Эрдынеев); 2) ухаансар, ойлгомсор, һүбэлгэн ухаатай (понятливый): *Долонгир хүхэ нюдэниинь зориг дүүрэн сахилна, хурса туруунууд дорохи газарынь сараатан үлэнэ, омог толгойнь эзэнэйнгээ үбсүүндэ наадана* (Д. Эрдынеев); **2.** *юум. н.* ухаансар, ойлгомсор хүн (умница).

ДОЛООГОНО *юум. н., ург.* ягаа улаан үнгэтэй яһалиг үрэтэй һөөг модон, мүн тэрэнэй үрэ (боярышник): *«Ябаһан хүн яһа зууха» тала гүбээ дээгүур шабга хибһэн гэжэ байдаг, шэбэр шугы соогуур улаагана долоогоно ургадаг* (Ц. Шагжин).

ДОЛООДОХЁОР *оролто у.* долоо дугаарта, юумэ удаа дараалжа тоолон хэлэхэдэ, долоодохи зүйл, *һанал, бодол* (в-седьмых).

ДОЛООДОХИ 1. *тоог. н., дугаар.* тоолоходо, зургаадахи наймадахи хоёрой хоорондо һуури эзэлдэг, дугаараараа зургаа найма хоёрой хоорондохи (седьмой): *...Далай-Нуурай уһан соо һоо нэгэ нэгээр шулуу зөөжэ, отог обоо хээд, долоодохи жэлээ хээрэ байна!* (Д. Батожабай); **долоодохи классай һурагша** долоо дугаартай ангиин һурагша, *илангаяа* долоодохиин *гэһэн түхэлтэйгээр хэлэлгэдэ хэрэгл.* (семиклассник): *Бидэнэр тэрэ сагта «аяар» долоодохи, дээдэ классай болоһон ябаабди* (Д. Дарижапова).

ДОЛООДУГААР, **долдугаар** *тоог. н., дугаар.* долоодохи, зургаадугаар наймадугаар хоёрой хоорондохи һууриин (седьмой): *«Хоёр ёһоной абаха, орхихые үгүүлэгшэ Бэлигэй толиһоо» хилэнсэ тэбшэн үйлэдэхын долоодугаар бүлэг бэлэй* (Э. Галшиев).

ДОЛООЛУУЛАН *тоог. н., хамтадх.* долоон хүн гү, али юумэнэй дүн хамта – *ямар нэгэн үйлэ хэхэ гү, али үйлэдүүлэгдэхэ тухай* (всемером): *Тиигээд долоолуулан долоон мүшэд болоод, тэнгэридэ тогтошоһон юм* (Г. Базаржапова-Дашеева).

ДОЛОО(Н) 1. *тоог. н., тоол.* 1) зургаанай удаа ябадаг тоо, зургааннаа нэгэ тоогоор ехэ, аад найманһаа нэгэ тоогоор бага (семь): *Һүни үдэр һэлгэгдэһээр гурбан, табан, долоон хоног үнгэрбэ* (Д.-Д. Дугаров); **долоон эрдэни** *будд.* энэ долоондо алтан, мүнгэн, бадмаа раага, хас шулуун, болор, гартаама, номин гэһэн эрдэниин зүйл ородог, долоон эрдэни бутаруулан бурханай номуудые бэшэдэг юм (семь драгоценностей); **долоон түрэл** газар дэлхэй дээрэхи амитанай бии бололгые шажанай гэхэ гү, али урданай ойлгомжо, *долоон түрэлдэ 1) түрьһэн түрэл; 2) мяхан түрэл; 3) яһан түрэл; 4) өөхэн түрэл; 5) ногоон түрэл; 6) шорой түрэл; 7) модон түрэл гэдэгүүд ородог* (семь рождений); **Долоон хүхэ тэнгэри** *бөө* Хүхэ мүнхэ тэнгэриин эзэд (семь синих небес, *духи-небожители*); **Долоон үбгэд** шанага мүшэн (созвездие Большой Медведицы): *Долоон үбгэд яһала дээшээ гараад байна ха юм* (Ц. Шагжин); **2.** *наречи* олон, тоогүй олон (много); **долоон доро** холо муу, доро (намного хуже): *Хамаг юумэндэ хайхарамжагүй болошоһон хүн долоон доро бшуу* (С. Доржиев); **долоо хонохо** удаарха (задерживаться); **досоом долоон наран гараа** һанаан тэгшэрбэ (на душе посветлело); (**досоо**) **долоон нохой үхэхэ** муудаха, досоо харлаха (испытывать тяжесть на душе): *Харааһаар байтарнь хайрата инаг Дүүхэйнь холодоһоор холодожо, хүбүүнэй досоо долоон нохой үхэхэдэл болобо* (М. Осодоев); **үнэгэн долоон шоные худалдаха** (Оньһ. у.) мэхэшэ, аргархуу хүн тухай (≈ обводить вокруг пальца); **долоон** (**хэзээ долоо**) **ябаранда** (*гү, али* **янсанда**) үни урдын сагта, хэзээ үни (давным-давно, в незапамятные времена); **долоон заяанай** (*гү, али* **янсанай**, **ябаранай**) үни урдын сагай, хэзээ үнинэй (давний; давным-давно): *Өөрөө долоон заяанай һүхэ, харуул баришка һураһан тула ажал гээшые аргагүй сэгнэдэг ха юм даа* (Б. Мунгонов); **долоон хототой** хомхой хобдог, оёоргүй мэтэ эдидэг (ненасытный, обжора); **долоон голтой** шэрхи, бүхэ, бата, даасатай; бэлээр үхэдэггүй (живучий): *Хүн долоон голтой гэдэгынь үнэн гээшэ ха: хэдышье хүсэ шадалаа гээгээ һаа, ёолон гэншэн энэ гурбадахи дабаа дабажал һалабаб* (С. Доржиев); **долоон уулын** (*гү, али* **хүндын**, **хадын**, **һүниин**) **саагуур** үгы болосо, харанда харгадахаа болитор (≈ к чёрту на кулички, за кудыкину гору): *Басаганаймни тархи толгойень эрьюулжэ, мүр улыень, гал гуламтыень алдахуулха төөрюулхэл гэжэ ябаа бэзэш, долоон уулын саагуур тонилмор, үгы болоһойш* (Х. Намсараев); *– ...Шүдхэр харааб гэжэ намда хөөрөө һэмнэйш. һананагүй аалши? Аа… хая, долоон хүндын саагуур хая, – гээд, Ваанчигни нюдэеэ анин*

энеэбэ (С. Цырендоржиев); *Дүүхэй ерэжэ шадахагүй, долоон хадын саана хаалгатай гээбы* (М. Осодоев); *Ши арил энэ фермэһээ! Долоон һүниин саагуур! Ошохошни харагдаад, ерэхэшни бү харагдаг!* (Ц.-Ж. Жимбиев); **долоо сохиходо дон гэхэгүй** даб гэхэгүй, хашан – *морин тухай* (хлещи не хлещи, толку нет); **долоон булшархайгаа тоолошохо** үбшэ хабшаяа, ушар шалтагаанаа тоолошохо, дурдаха – *янгархуу, гэмэргэн хүн тухай* (пересчитать все свои болячки); **долоо шархатаһан шоро шэнги** ехэ болгоомжотой, дүмүү, аминдаа хайратай (очень осторожный); **долоон зоболго** яһан туранхай (≈ кожа да кости); **долоо бүдэржэ, найма бодохо** хэды удаа эндүүржэ зориһондоо хүрэхэ (достигать высот через падения, ошибки): *«Долоо бүдэржэ, найма бодохо» гэдэгтэл, / Жолоо гээшэеэ шанга адхаад, / Унажа, бодожо ургажа, / Уншажа, бэшэжэ хүн бологдоо* (Д. Улзытуев); **долооной урда дохихо** гуйха, олон хүнэй урда дохихо (≈ ломать шапку, кланяться): *Долооной урда дохижо, арайхан гэжэ абтаһан шэб шэнэ машина һэмнэй даа. Хара золигууд, хайран машина һалгаажа шадаба хаюмта* (Б. Мунгонов); **2.** *юум. н.* 1) һарын долоодохи үдэр (седьмое число в месяце): *Ноябриин долоон болотор байгаад бусахаб* (Ц.-Д. Хамаев); 2) *доодо үд*. долоон хоног (неделя).

ДОЛООТО *юум. н.*, *хаарт*. долоон нюдэтэй хаартын шэрхэг (семёрка): *хоозори долоотоороо ябаха*; **дортохын долоото** доройтохо, уруудахын бэлгэ тэмдэгтэй үзэгдэл (семёрка, ведущая к ухудшению).

ДОЛООТОЙ *тэмд. н.* долоон наһатай (семилетний – *о возрасте*): *Тиихэ үедэ би долоотой гү, али наймагай ябаһан хүн аабзаб* (Б. Мунгонов).

ДОЛОРХО *үйлэ у.* 1) шулгарха, шулга һүрэхэ, шуулагдаха (ободраться, оцарапаться): *Нюсэгэн үлэһэн хүлынь ойн адаалхай шэлбэдэ, хадын шулуунда улаан шуһан болотороо долоржо, саашадаа газар гэшхэхэ аргань һалаба* (Д. Батожабай); 2) *шэлж*. ажабайдалай элдэб тала үзэжэ бэежэхэ, дүршэхэ (приобретать жизненный опыт): *Ябан ошон долорно ааб даа* (С. Доржиев); **долорһон амитан** юумэ үзэһэн, дүршэһэн (≈ стреляный воробей); **долороогүй** ажабайдалай оршомдо дадаагүй, дүршөөгүй, юумэ үзөө, хараагүй (не испытавший горя).

ДОЛОРХОЙ *тэмд. н.* шулгарһан, зулагдаһан, зулгарһан (оцарапанный, ободранный): *долорхой үбдэг*.

ДОМ I **1.** *юум. н.* 1) эмнэлгын боро арга, эмнэхэ зүйл (знахарство, знахарское средство): *Уужархи. Энэмнай мүнөө дом* (С. Доржиев); **дом арга** эмнэлгын боро арга, *жэн, орёолго г.м.* (лечение): *Зоной зүбшөөлөөр дом арга хэжэ, малай һэбһэндэ ороод, шабар шабхаар шабажа, нютагайнгаа аршаанда һуужа үзөөд, тэдэнэйнгээ туһа болохогүйдэнь орхибо* (Ц.-Ж. Жимбиев); **хара дом** муу тээшэнь залаха шэдитэ хүсэн (чёрная магия); **сагаан дом** һайн тээшэнь залаха, эдэгээхэ шэдитэй арга (белая магия); **дом заһал** сагаан, хара, алаг гэһэн гурбан янзын судар энээндэ хабаатай; сагаан домынь үбшэн зоболон, гай баршадые тарни шэбшэлгээр дараха гэһэн; хара домынь хара ухаагаар дараха заһал; алаг домынь хара сагаанай али алинииень тааруулжа хэрэглэхэ гэһэн (магия, магическое средство); **домын судар** *будд.* эмнэхэ, ангааха эрдэмэй ном, судар (лечебник, лечебная книга); ○ **эм** *гэжэ үгэтэй парн. хэрэгл.*; **2.** *элирх. үүргээр хэрэгл.* аргалха, эдэгээхэ, элүүржүүлхэ хүсэтэй (целебный): *Тэрэ долоон хоногой саада тээ һарьдагуудай оршондохи нуурай баруун шэлэдэ дом эбэртэй буга унагаагаа һэн* (Д.-Д. Дугаров).

ДОМ II *юум. н., будд.* шойрын һургуули дүүргэхэдээ хэдэг найр (торжество по поводу окончания буддийского философского факультета).

ДОМБО *юум. н.* дээрэ амһартай аад, шэнгэн бодос аягалан гоожуулха сорго гоожуултай амһарта, сай, уһа, унда аягалхада гол түлэб хэрэглэгдэдэг амһарта, үндэр гүсэ (чайник): *Урда ханаар байһан сонхонуудай хоорондо бишыхан түхэреэн стол дээрэ табяатай хитад шаазан домбо хэды оло хараһаншье һаань, хэлэшэгүй һайханаар мүнөө үзэгдэбэ* (Д. Батожабай); **домбо долоон нүхэтэй** (таабари, *толгой*); **домбо үрэл** *будд.* гонзогор түхэлтэй үрэл (продолговатая пилюля).

ДОМБОГОР *тэмд. н.* дамбагар, зузаан, шалбагар (толстый, распухший): *Заахан хара майханайнь дүрбэн зүг тээһээ сүмэр сохижо ороһон, соорхой нүхэн бүхэндэ нюдэеэ тогхоохо бүридөө уур хорониинь ехэдэжэ, урал дээрэнь байһан домбогор шархань шэшэржэ захалаа һэн* (Д. Батожабай).

ДОМБОЙЛГОХО *үйлэ у., идх. залог уралаа* шомбойлгохо (выпячивать *губы* вперёд): *Тиигээд Гармуудай тээшэ гани сухалаар дүүрэһэн түхэреэн нюдэеэ бүри түхэреэн болгоод, налшагархан хамарайнгаа танаае һэртылгэн, уралаа домбойлгон зогсобо* (А. Ангархаев).

ДОМБОЙХО *үйлэ у.* шомбойхо, урагшаа гараха, шалбайха (выпячиваться – *о губах*): *Домбойжо һуунхаар дохолоод ябаха* (Оньһ.

ү.).

ДОМБОЛЗОХО *үйлэ ү.* домбогор уралай нэгэ жэгдээр аажамаар хүдэлхэ (мерно шевелиться – *о губах*).

ДОМБРО *юум. н.* **домро** *хара*.

ДОМБУУ *юум. н.*, *сэл., ург.* эрьюу үбһэн, зэмбэ (белена): *домбуу үбһэ зулгаажа хаяха*.

ДОМНОХО *үйлэ ү.* дом хэрэглэн эмнэхэ, аргалха, анагааха (лечить знахарскими методами): *Наран-Дулаан тэнгэриин / Наран-Гоохон абхайе / Эмэй ехээр эмнэбэ, / Домой ехээр домнобо* (Гэсэрһээ).

ДОМОГ *юум. н.* 1) эртэ урда сагһаа амаар дамжан ерэһэн түүхэтэ үйлэ ябадал тухай хөөрөөн, бэшэмэлшье, аманшье байдаг (предание; миф; легенда): *Ульгэр хэлэжэ эхилхэеэ байһан Борхоногтол адляар харагдаһан нагасань хэлэхэ домогоо һанажа, түр зуураа дуугай болобо* (Ч. Цыдендамбаев); **домог дуун** *баруун бур.* а) магтаалай дуун (хвалебная песня); б) түүхэ, урданай хөөрөөн (сказание, легенда); 2) *боох.* түүхэтэ хөөрөөн (рассказ, быль).

ДОМОГЛОХО *үйлэ ү.* хөөрэхэ, түүрээхэ (повествовать): *Джунглиин дууша олон шубуухайнууд ирагуу гоёор хүгжэмдэжэ, шамайе, шинии хэһэн хэрэг үйлые домоглохо!* (Ц. Шагжин); **домоглон хэлэхэ** а) үльгэр мэтээр аянгалан татажа хөөрэхэ, түүрээхэ (медленно, нараспев говорить): *Тиигээд Ага нютагай нэгэ һуурин газарһаа энэ эхэнэрые абажа, тэндэ нилээдгүй удаахан нютагжажа һууһаншье байхаб, – гэжэ үбгэн нилээд удаан домоглон хөөрэһэнэй һүүлдэ, Радна Гамбал хоёрһоо али нютагай болохыень асуужа оробо* (Х. Намсараев); б) *баруун бур.* магтаалай дуу дуулаха, соло дуудаха (петь оду, воспевать).

ДОМОГТО(Й) 1. *тэмд. н.* 1) олондо мэдээжэ, суутай, сууда гараһан, түүхэдэ орогон (легендарный, известный): *Харин үбгэн Байгалай амгалан байдалые хэр угһаа сахидаг домогто Саяан уулын гушан гурбан мундарганууд шандаган малгайнуудаа хэсылгэн үмдэнхэй* (М. Осодоев); *Одоол домогто хүн байна даа* (Буряад Үнэнһөө); **2.** *хэлэгшын үүргээр хэрэгл.* мэдээжэ, түүхэтэй (известен, известно): *Бүхэ Баалга хүсэеэ туршажа, энэ томо шулуу холоһоо тэбэриижэ асараад, тэрэ багахан шулуун дээрэ дабхасуулжа табиһан домогтой* (Б. Мунгонов).

ДОМРО *юум. н.* казах, киргиз арадуудай хоёр утаһатай, шэмхэжэ наададаг хүгжэмэй инструмент, жульбагар модон корпустой, мандолинада адлишуу (домра).

ДОМТОЙ *тэмд. н.* хүниие аргалха шадалтай, бэлигтэй (способный излечить): *«Эхэб» гэһэн нангин үгэеэ тиихэдэл хэлэһэн байгаа һаань, өөрөө эхэ, нүхэр мэтэ хододоо энхэргэн, дулаан үгэтэй, домтой альгатай ябаа һаань, Жамбал үхибүүндэнь ондоогоор хандаха, түрэһэнһөөнь үлүүгээр үхибүүшэлэн абаха һэн* (З. Гомбожабай); ◊ **долёобортоо домтой, эрхыдээ эмтэй** хүнэй үбдэһэн газарые, булгарһан, буруутаһан яһа мүсые барижа үбшыень бууруулха, эдэгээхэ аргатай (обладающий целебной силой – *о человеке*): *Тиигээд лэ тэрэ долёобортоо домтой, эрхиидээ эмтэй абгайда тархи түрүүгээ барюулһаар бажуулгаһаар һайн боложо байнхай* (Ц.-Ж. Жимбиев).

ДОМХИ, донти *юум. н.*, *байг.-худ.* баабгайн һүлэһэн, *эм аргада ороходоо* (медвежья желчь): *Домто домхи хэрэг бүтээнэ ха юм...* (Ц. Дон).

ДОМШО *юум. н.* дом хэрэглэн хүниие болон амитадые аргалха шадабаритай, домтой хүн (знахарь; лекарь, коновал): *Гэгээтэйн дасанда эмшэ, гүрэмшэ, жодшо, тарниша-домшо мэргэжэлтэй ламанар олон байһан* (И. Цыренова); **эмшэ домшо** эмнэхэ арга шадалтай, һургуулитай (занимающийся лѐкарством): *Юрөөгэй дасангай эмшэ домшо ламанарһаа эм залажа, нилээд олон тангуудыень хороожо үгэбэ – туһа болобогүй* (Б. Мунгонов).

ДОН I: **дон-дон гэхэ** *үйлэ ү.* досоогоо хүнды модон, түмэр гэхэ мэтын юумэ сохиходо абяа гараха (гудеть, издавать глухой звук): *Хүнхи мүльһэ модоор сохиходо дон-дон гэһэн абяан дуулдаба*.

ДОН II *юум. н.* ада, хии юумэн (нечистая сила); **дон шүглэхэ** адатай нүхэсэхэ (сдружиться с нечистой силой).

ДОНГОДОЛГО *юум. н.* 1) шубуудай абяа гаралга, дуун, донгодоон, *гол түлэб хүхын абяа тэмдэглэдэг* (пение, воркование, кукование): *Ойдо хүхын донгодолго соностоно*; 2) *шэлж.* зэмэлэн буруушаалга, ажалшанда, алба хаагшада, сэрэгшэдэ аман үгөөр гү, али бэшэмэлээр хэгдэдэг хэһээлтэ (порицание, укор; предупреждение, выговор): *Һүүлшын донгодолго үгөөд табяа һэн* (С. Цырендоржиев).

ДОНГОДОО(Н) *юум. н.* шубуудай абяа гаралга, дуугаралга, *гол түлэб хүхын* (кукование, пение птиц): *Ямаршье хүгжэм шагнахадаа уярха уягүй хүнүүдые жэргэмэлэй аялга, хүхын донгодоон һогтоожо, хүлгөөжэ шададаг* (Ц.-Д. Хамаев).

ДОНГОДОХО *үйлэ ү.* 1) дуулаха, абяа гараха – *шубуун тухай* (петь, куковать): *Холо нюдэнэй үзүүртэ хүхэрэн харагдажа байһан*

модон соо хүхы шубуунай гуримтай тэгшэхэн, нэгэ аялгаар донгодохо абяан дүлишиэг мохоогоор дуулдана (Ц. Дон); *Эдэ бүгэдын һүүлээр хотоной тахяанууд донгодоод, хүнэгүүдээ бариһан хотоной һамгад газаашаа гүйлдэжэ гарадаг* (Д. Эрдынеев); 2) буйлаха, хуугайлха – *буга тухай* (кричать – *об изюбре*); 3) *шэлж.* гоё гоёор, ураар хэлэхэ, дуугарха (выразительно говорить); 4) буруушааха, мохоохо, бурууень харуулжа һургаал заабари үгэхэ (порицать, журить): *Угайдхадаа энээн тухайда эжынь ганиран донгодожо, гал дээрэ дабирхай нэмэлсэнэ бшуу* (М. Осодоев); **дуудаха донгодохо** дуудажа, урижа һалахагүй (надоедать приглашением, призывом).

ДОНГОРОГ, **тонгорог** *юум. н.* эринь барюул соогоо нугаран хоноогдодог багахан хутага, *урдань шубуунай үдэн гуурһа заһахада хэрэглэгдэдэг байһан* (перочинный нож): *Талаантай хүн табаг мяханда хүртэлсэгшэ, – гэжэ шог зугаатайгаар хэлээд хармаан сооһоо донгорог гаргаба, – Хаагуур һуухамниб?* (Ц.-Д. Хамаев); *Мүнөөхи хүн портфель сооһоо колбаса болон хилээмэ гаргажа, шэрээ дээрэ табяад, хилээмэєэ донгорог хутагаар зүһэбэ* (Б. Шойдоков).

ДОНДОРГОН *тэмд. н.* дэншээ, яндагар (тряский): *дондоргон тэргэ*.

ДОНДОРОЛГО *юум. н.* дэншээтэлгэ, һэжэрэлгэ (тряска *при езде*).

ДОНДОРХО *үйлэ у.* дэншэхэ, харгын болдог солдогто дээшээ хаялуулха, байра дээрээ обогонохо, нэерхэ (трястись, подскакивать *при езде по плохой дороге*): *Үглөөнэй гаглюунда зарсаһан газарай хурьһэн дээгүур гэдэһэ доторой хүдэлшэхөөр, тэргэмнай ялхигашан дондорно* (Ц.-Д. Хамаев); *Тэрэ үнеэн хомхой хобдог һэн хойноо эдеэн болоходонь эжэлэнгүй, урдахи эдюурэйнгээ дондортор долёожо оробо* (Ц.-Ж. Жимбиев).

ДОНЖОН *юум. н.* дунда зуунай үеын Түб Азидахи арадуудай хэрэм соохи гол самхагынь, *тэрээндэ бэлээр хүрэхэгүйөөр баригдадаг, тиин дайсанай добтолходо, зон тэрээн соо хородог байһан* (донжон, центральная башня в средневековой крепости).

ДОНИД *юум. н., будд.* хоохон шанар, *бодото байдал ба бодото бэшэ байдалай хоорондохи зүришэлдөө, илгаагай үгы болоһон сэдьхэлэй байдал* (донид, *состояние пустоты, шуньяты, в котором снимается противопоставление реальности и нереальности, бытия и небытия*); **донид доголсон** хоохон шанар олоһон, хоохон шанарта хүрэһэн (достигший состояния шуньяты).

ДОНИР *юум. н., будд.* дасанай шэрээтын нарин бэшээшэ (секретарь настоятеля монастыря): *дасангай донир*.

ДОНСОЛ *юум. н., будд.* амаршалга, ямар нэгэн ушараар баяраа мэдүүлгэ (поздравление): *донсол хүргэхэ*.

ДОНШОД *юум. н.* мянган үгэлигэ: 1000 зула, 1000 балин (тысяча жертв); **доншод хурал** «мянган тахилай» хурал (хурал доншод): *Һайхан бүтэһэн дасанда / Һамын Доншод хуралтай, / Һамын Доншод хуралда / Һанан, һанан мүргэе* (Чесанын дасанай магтаалһаа).

ДОНШУУР *тоог. н.* зуун сая, зуун миллион (сто миллилонов): *Удангүй б хахадта Доншуур маани уншагдана* (С. Эрдынеева); **доншуур мааниин хүрдэ** «умма-ни-бад-май-хум» гэһэн маниие зуун сая дахин дабтажа бэшэгдээд хэгдэһэн хүрдэ (молитвенный барабан с текстами более 100 миллионов мантр).

ДОО I: **доо тээ** *наречи* доро, доодо талада (внизу); **доо тээхи** а) доорохи, доогуурхи, доодо талын (нижний); б) дүү, бага (младший): *эгээн доо тээхи хүбүүн*.

ДОО III *юум. н., түб.* эритэ мэсын гэр, бүреэдэһэн (чехол холодного оружия).

ДОО II *юум. н., будд., түб.* сударь, ном (сутра).

ДОО IV *част., баталалга, шангадхалга гү, али захиралта дамжуулдаг, мүн сэдьхэлэй хүдэлсэтэйгөөр хэлэгдэһэн үгэнүүдтэй хэрэгл.* (*мод. част.* конечно, ведь, же): – *Дарима Дамбаевна, үглөөдэр баһал мандаа туһалхаһаа арсахагүй бэзэт доо? – гэжэ Доной үбгэн асууха юм* (Б. Шойдоков).

ДООГОШОГУУР *наречи* нэгэ бага доогуур, халта доогуур (несколько ниже): *Олёодой гээгдэшүүжэб гэжэ яараһандаа даб гэжэ, доогошогуур байһан нэгэ зузаахан зүһэм абахаяа гэнтэ һарбагад гэхэдээ, табагтай шүлэеэ хүмэрюулжэрхибэ* (Ц. Дон).

ДООГУУР 1. *дах. у.* ямар нэгэн юумэнэй доодо талаар (под *чем-л., кем-л.*): *Хабсагай доогуур халиһан тошонһоо уурал манан хөөрэжэ, хабшалай хоёр хажуугай хабсагайе сэмхэгтүүлэн шэмэглэнэ* (Д.-Д. Дугаров); **газар доогуур** газарай нюруугай доодо талаар (под землёй): *Газар доогуур ородо лэ, нэгэ тээгүүр һөөргөө гарана хэбэртэй* (Б. Мунгонов); **хада доогуур** хадын хормойгоор (под горой); **хүл доогуур** хүлэй хажуугаар (под ногами): *Уданшьегүй архитай флягань хоохоржо, хүл доогуур мухариба* (М. Осодоев); **дундаһаа доогуур** дунда зэргэһээ дороор, муугаар, дунда хэмжээндэ, зэргэдэ

хүрэхэгүйгөөр (ниже среднего); **2.** *наречи* 1) доодо талаар, хэм хэмжээнһээ дороор, багаар (понизу, низко, ниже *чем обычно*): *Доогуур сабшагты, һэб хирхаг бү үлдөөгты, тармахадаа хог бү гээгты, бухалаа һайнаар табигты гэжэ, зарим үе өөрөө тармуур баряад, бухал табижа харуулна* (Х. Намсараев); *Намайе өөһэдынгөө нэрэ түрэһөө доогуур һанадаг һаа, хүлисэжэ хайрлыт гэжэ эртэнһээ гуйнаб* (Ч. Цыдендамбаев); **доогуур дээгүүр** хаа хаанагүй, энээгүүр тэрээгүүр (там-тут, везде): *…нютагай баяд ноёд хододоо тагнажа байдаг аад, мүнөө эдэ хоёрой гэнтэ үгы болоходо, ехэл һэжэглэһэн, доогуур дээгүүр нилээдгүй һурагшалһан байха юм* (Х. Намсараев); **доогуур хахалха** юрэ хахалдагһаа бүри гүнзэгыгөөр хүрьһэ отолон урбуулха (глубоко пахать); **доогуур бүһэлхэ** бэһэеэ бэлхүүһэнһээ доодо талаар уяха (подпоясываться пониже): *Бүһэеэ доогуур бүһэлжэ, хормойгоо шуужархиһан барлагууд жууза доро матаралдан, хитагар хамартай гуталнуудайнгаа ашаар һолжоржо ябаһан шэнги байба* (Д. Батожабай); **доогуур сэгнэхэ** юумэнэй үнэн байдалһаа, хүнэй мэдэсэ дороор, муугаар сэгнэхэ (дешевить); **доогуур тоолохо** шэнжэ шанараар муушаг гэжэ бодохо (считать ниже): *Элдэб олон асуудалнуудые өөртөө табижа, ямар хүсэлтэй һуунабиб гэжэ һанахадаа, өөрыгөө Дандарһаа холо доогуур тоолоноб* (Д. Доржиева); 2) *шэлж.* нюусаар, далдаар, хулгайгаар, һэмээхэн (по секрету, негласно, тайком, исподтишка): *Саг зуурын бэрхэшээлые һамбаашалжа, үргөө хажараар хабираашад, доогуур худхаашад хэлэеэ залгинхай* (Д.-Д. Дугаров); **доогуур хэлсэхэ** далдаар хэлэхэ, хоблохо (говорить по секрету, шептаться): *Хүнүүд доогуур хэлсэхэдээ, хони малаа худалдажа, алтан болгоо гэлсэдэг* (Ц. Шагжин); **доогуур гэтэлсэхэ** һэмээхэн бэеэ бэеэ хараха (поглядывать друг на друга исподтишка): *Һанаагаа зобоһон хэбэртэй, бэе бэеэ доогуур гэтэлсэн хаража, дуугай һуунабди* (Ц. Дон); **доогуур наймаалха** наймаанда хоригдоһон гү, али хоморой эд олондо харуулангүй танил зондоо, ноёд һайдта худалдаха (продавать из-под полы); **3.** *тэмд. н.* доодо – *тушаал, зэргэ тухай*, доодо шанарай, доодо хэмжээнэй (низший, младший): *Тэрэниие таниха доогуур зиндаагай ламанар амиды бурханиие харагһан юумэдэл, харгыһаань зайсан дохинод* (Д. Батожабай); *Харин дунда һургуули дүүргэжэ байһан Валерий Володя гэжэ хоёр хүбүүдынь Туяана гэжэ доогуур класста һурадаг дүү басагаяа дахуулан, найр нааданда ябаһанай һүүлдэ зүжэг харахаяа үлэбэд* (Б. Мунгонов); **доогуур ажалда шэлжүүлхэ** тушаалһаань буулгажа, доодо зэргын тушаалда томилхо (понизить в должности).

ДООГУУРДАХА *үйлэ у.* хэмһээ доро байха, үндэр бэшэ байха (оказываться ниже): *Сэсэрлигэй хорёо доогуурдаба.*

ДООГУУРДУУЛГА *юум. н.* хэм хэмжээнһээ доогуур абалга, бүтээлгэ, дороор сэгнэлгэ (занижение).

ДООГУУРДУУЛХА *үйлэ у., идх. залог* дан доро болгохо, набтараар, доогуур хэхэ, табиха *г.м.* (занизить, взять ниже): *Гэбэшье мэгдэһэн, айһан, сухалдаһан Алексейн гарынь һалганаад, хүдэлөөд, хандагайн тархи тудабагүй, ехээр доогуурдуулжа, доодо үргыень һамна бутара буудажархиба* (Б. Мунгонов); *Таряа тарихадаа, доогуурдуулжа болохогүй.*

ДООГУУРХИ *тэмд. н.* доодо талын (низовой): *Урдаа зэлдыхэдэнь, харан гэһээнь, пальтогойнь доогуурхи хоёр шагта таһаржа унашанхай, гансал дээрэхи нэгэ шагтань барижа байба* (Б. Мунгонов).

ДООГУУРХИН *юум. н.* 1) доодо талаар һуугшад, байрлагшад, *голой урасхалай; хадын хормойдо; доодо дабхарта* (люди, живущие ниже): *Дээгүүрхин Даян Дээрэхиин хиидтэ (Хүбсэгэл), доогуурхин Ваангайн хүреэндэ (Булган) ошожо мүргэдэг һэн* (С. Ринчинов); 2) ниигэмэй байгуулгада доодо зэргын байдал эзэлдэг зон, *ажалшан, таряашад, үгытэйшүүл, доройтонги зон г.м.* (низы).

ДООДО *тэмд. н.* доорохи, доогуурхи, дээдэ гэһэн үгэдэ харша удхатай (нижний, низовой): *Арьягар бүдүүн нарһанай эгээ доодо гэшүүһэнһээ барилсажа, модоной хахадта хүрэтэр абиржа гараад, Бульжуухай һууринаа хаймадан харана* (М. Осодоев); **доодо урал** хүнэй, амитанай үргэн таладахи урал (нижняя губа): *Тохоногороо столой эрмэг тулгаад, доодо уралаа һанжуулан, бүхышэнхэй тэрэ хажуу талаһаа гансатал хэдэн жэлээр үбгэршэһэн мэтээр харагдаа һэн* (С. Цырендоржиев); **доодо дабхар** дорохи дабхар (нижний этаж): *Доодо дабхарынь сонхогүй, үүдэниинь түмэрөөр бүхэлөөтэй, хээээдэшье томо суурга харуултай байдаг* (Б. Санжин, Б. Дандарон); **доодо гарай** (*гү, али* **зэргын**) шанараар доро, муу (низкосортный, низший): *доодо гарай мэргэжэлтэ*; **доодо түби** *будд.* тамын орон, үхэлэй орон (ад, преисподняя); **доодо замби** *аман зох.* гурбан замбиин эгээн доро оршогшо, ада шүдхэрэй байрладаг, үхэлэй орон, замби (нижний мир): *Худагай торхо табсантан доошоо, газарай гүн руу шэглэһэн мэтэ. Тэндэ ондоо дэлхэй, доодо замби* (Т. Самбялова); **доодо бэе** бэлгын

эрхэтэн (половые органы).

ДООДОХИ *тэмд. н.* дорохи, доогуурхи, доодо зэргын (низший): *Бүхэ Баалга гэжэ баггүй ехэ хүсэтэй, бүтүү яһан сээжэтэй хүн энэ нуурай доодохи Хоогон хотогорто һуудаг һэн ха* (Б. Мунгонов).

ДООДОХИН *юум. н.* доодо талада байгшад, һуугшад; дүүшүүл (нижние; младшие).

ДООДОШУУЛ *юум. н., будд.* 1) хүгжэлтынгээ талаар доодо шатада байгша амитад, *юрэнхы ойлгосоор* (низшие существа); 2) һургуулиин доодо ангиинхид (младшеклассники).

ДООМОЙХО *үйлэ үг.* ехэрхэнги шарай үзүүлхэ (иметь надменный вид).

ДООРО *наречи, хууш. мүнөө* **доро** *гэжэ үгэ дэлгэрэнгы хэрэгл.* доодо тээ, доодо талада (внизу, ниже): *Тиихэдэнь нуурай уһан алдагдажа, аймшагтайханаар хүүен-хааян доошоо урдажа, дооро һууһан тосхоной-хидто гайтайхан һүйдхэл һандарал хэжэрхёо агша бэлэй* (Б. Мунгонов); **дооро нэрлэгдэһэн, дооро заагдаһан** ямар нэгэн данса сааруһанда, сониной гү, али эрдэмэй статьяда дараань нэрлэгдэһэн, тэмдэглэгдэһэн (нижеупомянутый); **дооро гараа табигша** ямар нэгэн данса сааруһанда гараа табижа үнэмшэлэгшэ (нижеподписавшийся); **дооро дохигшо** хүндэлһэнэй тэмдэг үзүүлһэн хандалгын үгэнүүд, *гол түлэб бэшэгүүд соо табигдадаг* (низкопоклонник); **дооро дохихо** ехээр хүндэлһэнэй тэмдэг болгон доро дохихо, һүгэдэхэ (низко кланяться, почитать): *Ойронь байһан господин смотритель Николай Степанович дооро дохижо ... хэлэжэрхибэл ха* (Ч. Цыдендамбаев).

ДООРОДО *тэмд. н., хууш монг.* доодо, доогуур байгша (нижний); **доородо минии бэе** *хууш.* дээдын тушаалтанда, зургаанда бэшэг, мэдүүлгэ барихадаа, гар табилгын урда хэрэглэгдэдэг байһан ёһын хэбшэмэл үгүүлбэри (Ваш покорный слуга); **һарын доородо** монгол литээр 22-ой үдэрһөө һарын һүүл хүрэтэрхи хуби (последняя четверть месяца по лунному календарю); **доородо изагуур** ниигэмэй ангилан хубаарха үедэ тушаал, һан мүнгөөрөө, арга шадалаараа доодо байгшад (низшее сословие): *Юрэ хэрэг бүхэниие / Өөрынгөө хирэ боломжотой зохилдуулжа үйлэдэ. / Доородо изагуурай харса уладта / Хаан түшэмэдэй агуухэ ябадал хайшан гэжэ таарахаб* (Э.-Х. Галшиев).

ДООРОДОХО *үйлэ үг.* доошоо орохо, доошоо, доогуур бууха, уруудаха, доро болохо (понижаться, снижаться, спускаться): *Үхэр буугай һомон доородожо бууба*.

ДООРОДУУЛХА *үйлэ үг., идх. залог* доро болгохо, буулгаха, уруудуулха (понижать, спускать): *дэгэлэй тобшо доородуулха.*

ДООРОМБО *юум. н., будд.* шулуун һуудалда һуун, ном хаялсан, хамгаалдаг ламанарай эрдэмэй зэргэ (доромба, *учёная степень лам*): *Хэрбээ иимэ муу ёрын ушарбал, Сера, Брайвун, Галдан гэдэг гурбан ехэ дасангай барас бүдүүн хоолойтой дооромбо, һаарамбанар сугларжа, хорин хоногой уншалга хэдэг юм* (Д. Батожабай).

ДООРОҺОО *наречи* 1) юумэнэй доодо талаһаа, гүн гүнзэгыһөө (снизу, из-под *чего-л.*); 2) *шэлж.* оёорһоо, гүн гүнзэгыһөө (глубоко); **доороһоо абажа һаһаа алдаха** бүхы сээжээрээ амисхаалан, нэгэ доро агаараа түлхин гаргаха (глубоко *или* тяжело вздохнуть).

ДООСХО *юум. н.* 1) хамарай тамхи хэдэг багахан амһарта (табакерка): *Хаанай бэлэглэһэн доосхо сооһоо тамхи үндэе!* (Б. Санжин, Б. Дандарон); 2) шүрэбтэ гурьба гаргадаг зэмсэг (лёрка, плашка для нарезания резьбы); 3) таряа хададаг машинын хадалангаа залан унагаадаг түхеэрэлгэ (отвальная доска у жатки).

ДООХОНУУР 1. *наречи* 1) нэгэ бага доогуур (пониже): *Нээрээшье, агаарай шиигтэй болоходо, нимгэхэн далитай аляаһа батагана доохонуур ниидэнэ ха юм* (Д. Батожабай); *Сэмбэл баруун гарайнгаа бархагар томо нюдарга хамартань тулган занаад, үбсүүнэйнь доохонуур ёборжорхибо* (М. Осодоев); 2) аалиханаар, дуугайханаар, нюуса далдаар, һэмээхэн (потихоньку, украдкой): *Балма Доржиевна газетэһээ тархяа үргэжэ, доохонуур, һэмээхэн, хэды соо Намжалые адаглан шэртэбэ* (К. Цыденов); *Шинии түрэлэй һабагшатай бологшо гү, тэрэ Балмаһаа доохонуур хэдэн шэл коньяк абахамни* (Г. Дашабылов); **доохонуур хэхэ** олондо мэдүүлэнгүй, нюуса далдаар ямар нэгэн юумэ хэхэ, бүтээхэ (делать *что-л.* втайне); **доохонуур мэдэхэ** далдаар юумэ мэдэжэ абаха, һурагынь дуулаха (узнавать тайком): *Хархандайн түрилтые доохонуур мэдэһэн үнеэшэд һамгад бүри зореон дари дээрэ дабһалжа, энэ, тэрэ нютагай азатай, талаантай ангуушад тухай һанаанһаа абажа байжа хөөрэлдэдэг болошоһон янзатай* (Б. Мунгонов); **доохонуур дуруубшаар** нюуса далдаар, һэмээхэнээр, олондо мэдүүлэнгүйгөөр (украдкой); **доохонуур хорлохо** доогуур хоро хэхэ, һаад, тойбо татаха (вредить исподтишка); **2.** *дах. үг.* ямар нэгэн юумэнэй

доодо талаар (под *чем-л., кем-л.*): *…хүхэрэгшэ тэнгэриин доохонуур, хүрьһэтэ дэлхэйн дээхэнүүр гүйжэ ябаһан, томонууд түхэреэн толботой эмниг боро баригдаба* (Ц.-Ж. Жимбиев).

ДООШО 1. *наречи* 1) уруу, байһан байраһаан доро, муу, муу шанартай, бага, үсөөн *г.м.* (вниз, книзу, ниже, меньше); **доошо дээшээ** үндэрөө түргэн түргэн хубилгажа ниидэхэ, һэбихэ, хүдэлхэ г.м. (то опускаться, то подниматься, вверх-вниз): *Жэргэмэл шубуун доошо дээшээ хэлбэлзэн, / Жэгүүр-нүүдээ дэрбэгэнүүлэн, / Жэмбүүр, бэшхүүр үлеэһэн юумэндэл / Жэгтэй шангаар жэргэнэ* (Д. Улзытуев); **дээрэһээнь доошо хараха** хүниие ехэ анхаралтайгаар, шэнжэлэн үзэхэ (смотреть с головы до ног): *Зүүнһээ гараһаар шэнэ хубсаһатай, хитагар хара һахалтай, бага ама халамгай гусар ойронь ерэжэ, урдань хоёр хүлэйнгөө һүеые хаб гэтэр сохижо зогсоод, дээрэһээнь доошо хаража, нэгэ дохёод, Доржоһоо хүлисэл гуйба* (Ч. Цыдендамбаев); **доошо тоолохо** шанар шэнжынь, тушаалайнь, изагуурайнь талаһаа доогуур, муугаар тоолохо (считать ниже себя): *Өөрынгөө дайсан болон «нүхэдые» бэеһээ нэгэ шата доошо тэнэг тээшэнь тэрэ тоолодог ха юм* (Д. Батожабай); **доошоо һууха** а) һууһан һууриһаа буужа, дорохоно һууха (садиться пониже); б) хойморто бэшэ, харин үүдэн тала багаар һуури эзэлэн һууха (садиться ближе к двери); в) һуурияа оложо, нягтаран набтар болохо – *һүри үбһэн, шэнэ модон гэр г.м. тухай* (давать усадку); г) *сээр.* газаа гараха, үдхэнөө гаргаха (испражняться); **дундаһаа доошо** дунда зэргэһээ бага, үсөөн (ниже среднего); **доошо бэшэ** ямар нэгэн хэм хэмжээһээ доогуур, үсөөн гү, али бага бэшэ (не ниже, не меньше *какого-л.* количества, размера): *…баһа нэгэ ласхагар хүн, лаб лэ долоон пүүдһээ доошо бэшэ боломоор ашаа, тэргэдэнь һуужа абамсаараа, «Шамдуун! Шамдуун ябаарай, банк хаагдахань!» гэжэ хашхарна* (Д. Батожабай); ◊ **доошо ошохо** а) голой урасхалаар дооро байһан һуурин нютаг ошохо (*жэшээнь, Ивалгаһаа Доодо-Ивалга руу*): *Доошо, Хуһата орохом даа!* (Ц. Дон); б) *зүүн бур.* Москва хото ошохо (отправляться в Москву, *т.е. на запад*); **2.** *дах. у.* 1) доодо тала руу, доогшо, бага (ниже, меньше): *Бидэндэ хоёр нормоһоо доошо ажалладаг хүн үгы* (Ж. Тумунов); 2) дүү (младше): *Өөрымни гэртэ намһаа доошо долоо найман хүнэй гар хараашад* (К. Цыденов); *Наһаараашье болоо һаа зургаа дүү, классаараашье өөрһөөнь доошо Лёва Толстой граф хүн хадаа Доржодо «та» гэгдэнэ* (Ч. Цыдендамбаев).

ДООШОДОХО *үйлэ у.* 1) доро бууха, уруудаха (снижаться, идти вниз, ехать вниз); 2) *шэлж.* доройтохо, уруу орохо (приходить в упадок): *Арад зоной ажабайдал доошодожо байба*.

ДООШОЛУУЛХА *үйлэ у., идх. залог* доошонь болгохо, буулгаха, унагааха, багадхаха (снижать, понижать): *Юундэб гэхэдэ, мүнөөдэр конторо ошожо, фермынгээ тоһолигой бага болоһондо, бүхы һаамаа доошолуулжа байһандаа зэмэлүүлжэ ерээ ха юм* (Ц.-Ж. Жимбиев); **сэн доошолуулха** үнэ сэн бууруулха, хямдаруулха (снижать цену); **машинын хурданиень доошолуулха** машинын хурданиие аалин болгохо (сбрасывать скорость автомобиля).

ДООШОЛХО *үйлэ у.* 1) доошоо ябаха, бууха, уруудаха, уруудам руу ябаха (идти вниз, ехать вниз, спускаться, опускаться): *Сэрэнцүү мориёо хүтэлэнхэй, голой эрьеэр доошолхо зуураа, гэнтэ тэдэнэйнгээ мүргэлдэшэхэдэнь, оог хуугай табиханаа бэшэ юушье хэжэ үрдибэгүй* (Ц.-Ж. Жимбиев); **һөөлжүүгээр доошолхо** сэхэ доошо бэшэ, ташуу шугамаар уруудаха (спускаться по диагонали, наискось): *Уданшьегүй дабаанай гол нюрганһаа һалажа, һөөлжүүгээр доошолһон хярада тэрэ хүрэбэ* (С. Доржиев); 2) шанараар муу болохо, шанар муутай болохо (терять качество, ухудшаться): *Һүүлэй һүүлдэ тэрээхэн классай журамынь нилээн доошолһон байха* (К. Цыденов); 3) бага болохо, үсөөн болохо, багаар (үсөөнөөр) үйлэдбэрилэгдэхэ *г.м.* (сокращаться): *Харин жэл ерэхэ бүри энэ дайдымнай ургаса бүхэн улам доошолон, эдеэ хоол багатай болоно* (Ц.-Ж. Жимбиев).

ДОРБЁОН *үйлэ у.* **дорьбоон** *хара.*

ДОРБИДОХО *үйлэ у.* **дорьбодохо** *хара*.

ДОРБИИГ *юум. н., яряан., ород* олон тобшоор нэгэ дороо буудадаг буу (дробовик).

ДОРБОГО: дорбого-дорбого гэхэ *үйлэ у.* ямар нэгэн һэртыһэн юумэнэй хүдэлхэ (шевелиться – *о чём-л. оттопыренном*).

ДОРБОГОНОХО *үйлэ у.* 1) ямар нэгэн һэртыһэн юумэнэй хүдэлхэ, дэрбэгэнэхэ (шевелиться, двигаться – *о чём-л. оттопыренном*); 2) һэртыхэ, нимгэн юумэнэй үлүү гараха (оттопыриваться).

ДОРБОГОР *тэмд. н.* һэртыһэн, дарбайһан, дэрбыһэн, домбойһон (оттопыренный, надутый – *о губах*).

ДОРБОЙЛГОХО *үйлэ у., идх. залог* 1) һэртылгэхэ, дарбайлгаха, дэрбылгэхэ (оттопыривать); 2) *уралаа* домбойлгохо (надуть *губы*).

ДОРБОЙХО *үйлэ у.* 1) һэртыхэ, дарбайха,

дэрбыхэ (быть оттопыренным); 2) домбойхо (быть надутым).

ДОРБОЛЗОХО *үйлэ г.* **дорбогонохо** *хара*.

ДОРБОН *юум. н., будд.* дуганай урда сан санзай бадараадаг тусхай амһарта, түхэлөөрөө багахан тогоондо адлишуу (дорбон, *большая курильница перед храмом*).

ДОРГИМ *юум. н., будд.* бурхан тахилай абдар (божница).

ДОРГОН *юум. н.* нюур, толгойдоо сагаан хара зурлаануудтай, дунда зэргын бэетэй хүнэриин түрэлэй ойн амитан (барсук): *«Үхэрэй хэбтэхые хүлеэ хүлеэһээр, хошоногто хүрэхэ гэһэн һэдэлгэтэй доргон тураҗа үхэбэ» гэгшэдэл, Тобогорой һүһаалиин фермынхид аймагай сээнтэрһээ ерэхэ барилгашадые хүлеэгшэбди* (Г.-Д. Дамбаев); ◊ **эрэ** (*гү, али* **азарга**) **доргон болохо** һорхогонохо, солгёорхохо, һүрхэйтэхэ (задираться, петушиться): *Түрүүлэгшээр анхан һунгаһандаа халаглагшабди, аймагайхидаар һайн болохолоороо, бидэндээ эрэ доргон болошонхой* (Д. Эрдынеев); *Бригадир һэм гээд, хүндэ азарга доргон бологшоб* (А. Шадаев).

ДОРГОНОЙ *тэмд. н.* доргондо хабаатай (барсучий): *Володиин бүхэли зундаа, намартаа ямаанай хөөрүүлһэн һү, доргоной моһо уужа барагтай болоошье һаань, докторнууд тэрээниие саадта ябахыень хорибо* (Г.-Д. Дамбаев).

ДОРДОЙХО *үйлэ г.* хатажа дарбайха, үетэн хобхорхо (оттопыриваться, отслаиваться): *Энэ үедэ улаахан залааташ алаг эреэн тоншуул ..., шобхо хушуутай толгойгоо хэлтылгэн хаража байһанаа, хатажа дордойһон модоной хальһа дорьбоотойгоор нарьюулаадхина* (Д.-Д. Дугаров).

ДОРЖОПАЛАМ *юум. н.* электрын гэрэлдэ үнгэеэ элдэб болгон һэлгэдэг эрдэниин үнэтэ шулуун (александрит).

ДОРЖОГОНОЖОРХИХО *үйлэ г., видэй нэгэ түхэл* гэнтэ, нэгэ доро хуу хэлэжэрхихэ, дуугаржархиха (выпалить, брякнуть).

ДОРЖОГОНОХО *үйлэ г.* 1) пишаганаха, шууяха (чирикать – *о воробьях*); 2) зай забһаргүй дуугарха, түргэ түргөөр хэлэхэ (тараторить, болтать): *– Хубхай бү доржогоно, – гэбэ үбгэжөөл* (Б. Мунгонов).

ДОРЖОГОНУУР 1. *юум. н.* хөөрүү, хөөрэхэ дуратай, зай забһаргүй дуугардаг хүн (болтун); **2.** *тэмд. н.* 1) анираа хатадаггүй, дуугай болодоггүй (неумолкающий – *о воробьях*); 2) хөөрүү, хөөрэхэ дуратай (болтливый): *Үргэ амандаа ээрэһэн доржогонуур зариманиинь халтад лэ гэхэдээ бэе бэедээ сэсэрхэжэ, отог нютагайнгаа түүхые намһаа үлүүсэ һайнаар мэдэхэ хүн дүтэ нааша байхагүй гэжэ бардамлаха юм* (М. Осодоев).

ДОРЖООХОЙ *юум. н., барг.* хүнэй гэр тойрон амидардаг, үбэлжэдэг жэжэхэн шубуун, борбилоо (воробей): *Газаа доржоохойнууд шиг-пиг гэлдэнэ*.

ДОРЗОГОР *тэмд. н., барг.* горойжо хатаһан, дорсогор (заскорузлый, покоробившийся, засохший): *дорзогор аһан*.

ДОРЗОЙЛГОХО *үйлэ г., идх. залог, барг.* горойторынь хатааха (делать заскорузлым).

ДОРЗОЙХО *үйлэ г., барг.* горойжо хатаха (стать заскорузлым, высохнуть): *Үбэлдөө угаалгаһан хубсаһа газаа үлгэбэл дорзойдог*.

ДОРЛИГ 1. *тэмд. н.* ухаа муутай, уймар, эрьюу (полоумный); **2.** *юум. н.* 1) ухаа муутай хүн, уймар хүн, эрьюу хүн (дурак); 2) *будд.* һүр һүлдэ (могущество); **Дамдин Дорлиг** түмэр дархашуулай сахюусан (покровитель кузнецов): *Гэбэшье сүлөө сагтаа хүнэй автоунаа заһабарилдаг болон уран дархаяа хэһээр лэ зандаа. – Дамдин Дорлиг тахижа абанхайб* (Ц. Сампилова).

ДОРЛИГТОХО *үйлэ г.* 1) аашалха, тоомоо таһарха (дурачиться); 2) онго оруулха (быть в экстазе – *о шамане*).

ДОРО 1. *наречи* 1) доодо талада, доошонь (внизу, вниз, низко): *Доро байһан хүниинь заримдаа нюдөө шэб таһа анинхай, хюрөөгөө доошонь татахаяал оролдохо* (М. Осодоев); **доро дохихо** толгойгоо доошонь болгожо, тонгойн мүргэхэ (поклониться): *Бадан хундан толгойһоо малгайгаа абажа, элшэндэ доро дохибо* (Б. Санжин, Б. Дандарон); **доро дохилго** дээдын тушаалтанай, ноёной урда билдагашан нилтаганалга, һүгэдэлгэ (низкопоклонник); **доро унаха** үбдэг дээрээ һүгэдэн байжа юумэ гуйха (пасть ниц): *Мүнөө хүрэтэр абяагүй зогсожо байһан нүгөө буряадынь баһал доро унажа: – Миниі аһануудта бараа табиит даа! – гэжэ зүрхэ алдангяар дуугарба* (Б. Санжин, Б. Дандарон); **доро унангяар** нилтаганан, һаймһаржа (подобострастно): *Доро унангяар бүхэгэшэн, Намжалые һуулгаха, байлгаха мүрөө оложо ядан түлгэбэ* (К. Цыденов); **доро дараха** а) доошонь дараха, шахаха (давить вниз, прессовать): *Тэрэмнай фураҗкаяа доро даран үмдэнхэй, боро кителіингээ энгэр сэлинхэй, кирзэ сабхияа шабар шабха болгонхой гэшхэлнэ* (Ц.-Ж. Жимбиев); б) дороможолхо, баһаха (унижать): *Энээнһээ гадна Залмада дуратай байһан дээрэһээ Баданда атаа жүтөө түрэжэ, яажашье һаань Баданиие доро дараха тухай биш үгы ухаагаа гүйлгэдэг һэн* (Б. Санжин, Б. Дандарон); в) доодо

хэмжэгээр тоолохо, абаха (по меньшей мере); **дороо абаха** диилэхэ, дараха, илаха (побеждать, одерживать верх): *«Зөөлэн бүхэ» гэжэ үргэһэ нойрые хэлэхэнь зүйтэй, тэрэ яабашье хүниие дороо абахаяа һананал* (Ц.-Ж. Жимбиев); **доро хараха** дээрэлхүүгээр хандаха (смотреть свысока): *Тиимэ дээрэһээ таниие ударидажа ерэһэн ван Кассиниин бидэниие доро харагһан дээрэһээ ямаршье хэлсээ хэжэ шадахагүйгөө мэдээсэнэб* (Д. Батожабай); **доро үзэхэ** доромжолхо, бahаха (унижать); **доро гараа табигша** ямар нэгэн данса, хандалга үнэмшэлэн гар табиһан хүн (подписант); **доро дурдаһан** удаань нэрлэгдэһэн, дурдагдаһан (нижеупомянутый); **доро дороо** хүн бүхэн өөрөө өөртөө, досоогоо (каждый про себя, каждый внутри): *Нэгэ хэды соо эдэ гурбан абяа шэмээгүй, доро дороо бодолгото болон һуунад* (Ц. Шагжин); ◊ **зүрхэ сэдьхэлээ доро оруулха** һанаа амарха, тайтгарха, тайбшарха (успокаиваться): *– Доржо, ши зүрхэ сэдьхэлээ доро оруула. Ошохо хэрэгэй гараа һаа, ошохо саг байха* (Ч. Цыдендамбаев); 2) дары, түргэн, хойшолуулангүй (сразу, на месте); **энэ** (*гү, али* **тэрэ**) **доро** дары, түргэн, хойшолуулангүй, ябаһан доро ябахалаар, ябахатай адли (тут же, не откладывая): *Содбом юу бэшэнэб даа. Энэ доро уншажа асыш, мухам, – гээд, столдо дүтэлнэ* (Ц.-Д. Хамаев); *Һанаа амархан шагнажа һууһан Зундые харахадаа, хүлгэһэн зүрхэеэ тэрэ доро дарахые оролдоно* (Г. Дагбаев); **нэгэ(н) доро** гансата, шууд, дары, нэгэн мэтээр *дуугарха, юумэ хэхэ* (одновременно, одномоментно, сразу): *Гэнтэ зал нэгэн доро «ох» гэжэ уухилжархиһан шэнги болоод, шэмээн таһаршаба* (С. Цырендоржиев); *Хорёо соохи хонид ехээр үргэжэ, хүлгэжэ, хүдэлжэ, нэгэ доро нэрьемэ шангаар мааралдан уйлан хайлан шууяна* (Ц.-Ж. Жимбиев); 3) *зүүн бур.* баруун зүгтэ (на западе); ○ **дээрэ** *гэжэ үгэтэй парн. хэрэгл.*; **2.** *дах. у.* 1) доодо талада, доогшо, ямар нэгэн юумэндэ, ямар нэгэ юумэнэй боложо байхада (под, в): *Жолоошониинь гараад, машинынгаа доро орожо, өөдөө хаража хэбтэһээр юушьеб һабардажа оробо* (Б. Шойдоков); **хүнжэл доро** хүнжэлөөр хушаад (под одеялом): *Айхабтар эсэһэн тула хүнжэл доро ороһоор лэ унташаһан байгааб* (Ц.-Д. Хамаев); **мэдэл** (*гү, али* **ударидалга**, **хүтэлбэри**, **гар**) **доро** захиралгада, мэдэлдэ (в ведении, под управлением, под руководством): *Бидэнэй мэдэл доро наяад сэрэгшэд* (Б. Шойдаков); *Танай сэсэн мэргэн ударидалга доро би хүдэлмэрилхэ дуратайб* (Б. Мунгонов); *Тиимэһээ угтамжа эмхидхэхэ комиссиин хүтэлбэри доро богонихон хухасаа соо яһала ехэ бэлэдхэл хэгдээ* (Б. Санжин, Б. Дандарон); *Теэд яахабши даа, энэ зүнтэглэһэн гэбшын гар доро байһан аад, тэрээнтэй эбээ таһаржа болохогүй, Ломбо ошохол баатай болобо* (Б. Мунгонов); **һүүдэр доро** һүүдэртэ (в тени): *Бүгшэм үдэр акациин һөөгүүдэй һүүдэр доро тиимэшье муу байдаггүй* (Ц.-Д. Хамаев); **гэрэл доро** гэрэлдэ (в свете, при свете): *Булта һэр-мэр гэлдэнхэйнүүд, шарайнуудынь һарын сиидэм гэрэл доро ямар бэ даа нэгэ тон һүрөөтэй, шиидэнгеэр харагданад* (С. Цырендоржиев); **һэбшээ доро** нулахан һалхинда (на лёгком ветерке): *Бээрэһэн зүгынүүд, нямняануудай алталиг шара улгынүүд дээрэ хороод, обгүй залхуугаар гүнгэнэлдэжэ, һэбшээ доро найгалзан үлгыдүүлэн дууранад* (Ч. Цыдендамбаев); **хүгжэм доро** хүгжэмэй дуугаржа байхада (под музыку): *Заримдаа хүгжэм доро эрьелдэжэ ябаһан зоной саагуур орошоно* (З. Гомбожабай); **альга ташалган доро** альга ташажа байхада, альга ташалга угтуулжа (под аплодисменты): *Түгэсхэлдэнь Тамара Полянская булганай халуун альга ташалган доро гаража, «Арлекино» дуже Алла Пугачевае һажаан һагад дуулаба* (С. Цырендоржиев); **нюдэн доро** нюдэн дээрэ, хаража байхада (на глазах): *Зоной нюдэн доро намайе ехэхэн алдуу гаргадаг, хүтэлбэрилэгшэ ябажа шадахагүй хүн гэжэл харуулха гэһэн ябуулга хэһэн шэнгит* (Д. Эрдынеев); ◊ **газар доро орошохо** үгы болохо, далда орохо (≈ провалиться сквозь землю): *Үбгэжөөлэйнгөө уурлашоод байһые тухайлжа, мүн өөрынгөө тэнэг тэнүүе шамарлан, газар доро орошохо дурамни хүрэбэ* (С. Цырендоржиев); **үгэ доро ябаха** үгэ дуулаха (слушаться): *Ши эрэ хүнэй орогүй, һамганайнгаа үгэ доро ябадаг хүн байнаш?* (Г. Дагбаев); **хүнэй доро орохо** ямар нэгэ юумэндэ бусадһаа муу байха (уступать *кому-л. в чём-л.*): *Даруу түбшэн зантайш, атаархама сэбэр бэтэйш, шарайтайш, һуралсалдаашье хүнэй доро ородоггүйш* (С. Цырендоржиев); 2) бүри муу (хуже): *Һуухаһаа доро юумэгүй* (Ц.-Ж. Жимбиев); **һураггүй доро** холо муу (намного хуже): *Эсэхэдээ эгсэ хада руу түргэн буухань, өөдөө гараһанһаа һураггүй доро юм байна гэжэ басаган тэрэ үдэр лэ мэдэжэ абаба* (Ц.-Д. Хамаев); **3.** *тэмд. н.* 1) доодо, доогуурхи, набтар (нижний, низкий): *Уһанда дүтэ, доро газарнууд Сэлэнгын уһанай 230 сантиметрһээ дээшэ болоходо, үертэ абтадаг* (Буряад Үнэнһөө); 2) даруу, номгон (спокойный, выдержанный); **доро зүрхэтэй** даруу, номгон (спокойный): *Тиимэш бэлээр хүдэлжэ үгэдэггүй, ехэл доро*

зүрхэтэй хүнби гэжэ өөрыгөө һанагшаб (Б. Мунгонов); 3) муу (плохой): *Магад, намһаа бүри доро алдуу хэхэ ааламши?* (С. Ангабаев); 4) бүдүүн, аалин (низкий, тихий); **хоолойгоо доро болгохо** хоолойгоо аалидуулха (приглушать *или* понижать свой голос): *Эхэнэр хоолойгоо доро болгожо хэлэнэ: – Би тэрэ сагта гэр нютагһаа гарахадаа, үе наһан соогоо үнэшэржэ, газар дэлхэй дээрэ гансаардаба гээшэб гэжэ шиидээд ябаһан хүнби* (Х. Намсараев).

ДОРОГҮЙ *дах. у.* доро, муу бэшэ (не хуже): *Тиигээд Овчинниковай даабаряар түшэгүүнтэнһээ дорогүй юумэд энээгүүр тэрээгүүр гүйлгэлдэдэг, хүн зониие хүлгүүлдэг болоо* (Б. Санжин, Б. Дандарон); **дээрэ дорогүй** а) дээрэшье, дорошье; хаа хаанагүй (и вверху и внизу; везде): *дээрэ дорогүй бэдэрхэ*; б) муу һайниинь илгангүй (не разбирая, что лучше, что хуже).

ДОРОГШО, **доорогшо** *наречи* доошоо, дооро, доогуур (вниз, книзу): *Энэ замбутүбиин доро гурбан түмэ хоёр мянган бээрын газарһаа дорогшо баһа эдэгээгшэ тама, хара шугамта тама, мүргэсэн эбдэгшэ тама, уйлан дуудагша тама, ехэтэ уйлан дуудагша тама, халуун тама, маша халуун тама, аюус таматай найман халуун тамын орон бии* (Л. Шагдаров).

ДОРОДО *наречи* доро, доогуур (внизу, под *чем-л.*): *дородо хараашалха*.

ДОРОЙ *тэмд. н.* 1) үлбэр, муу бэетэй, ахир, зобонги, ядаранги (слабый, изможднный): *Энэ дорой үбгэн хаанаһаа мэдэхэ байба гээшэб гэжэ гайхаһан Шобдог, тэрэ үбгэниие танижа ядаһан юумэдэл, шэртэн харашоо һэн* (Д. Батожабай); 2) урмагүй, дүрөө абтанги, мүхэнги (нерешительный, робкий); 3) муу, шанар муутай, таарахагүй (плохой, негодный): *Арбанай адаг, долооной дорой* (Оньһ. үүлэ.); *Энэ хашан хара морин түрэлхиин иимэ дорой байгаагүй бшуу* (Д. Батожабай); **дорой доромжо** зоной дунда адагай адаг, өөдэгүй гэжэ сэгнэгдэһэн, тоологдоһон (презираемый всеми, считающийся никчёмным, ничтожным): *... улаан зун дунда хахархай хүдэһэн дэгэлтэй, хүл нюсэгэн, тиигээд саһанай ороходо, хүлдөө улагүй жалжагы гутал угладаг, иимэ дорой доромжо амитан ябаһыемни мэдэхэ хаямта* (Х. Намсараев); ○ **ахир** *гэжэ үгэтэй парн. хэрэгл.*

ДОРОЙГООР *наречи* 1) баһууланғяар, доро унагаангяар, нэрээ хухаран (позорно, унизительно); 2) урмагүй, дүрөө абтанги, мүхэнги (нерешительно, робко): *Хоёр хүбүүд Доржо Гэтэл хоёр тээшэ аймхай доройгоор харана* (Ч. Цыдендамбаев).

ДОРОЙТОЛГО *юум. н.* 1) һуларалга, һал һуулга; һарнилга, үтэлэлгэ (ослабление; старение, дряхление): *Хүнэй бэеын доройтолго архи тамхинһаа, байгаалиин муудалгаһаа эхитэй*; 2) доро уналга, хүгжэлтын тогтолго, гэдэргээ, уруугаа шэглэлгэ, муудалга (регресс, падение): *...колхозойнгоо амбаарһаа хоёр мэшээг орооһо поршоонходоо эдюулхэеэ доохонуур абажархиһанһаань долоон доро доройтолго ха юм* (С. Цырендоржиев).

ДОРОЙТОХО *үйлэ у.* 1) һуларха, муудаха, дорой болохо; тураха, туранхалха (слабеть; худеть): *…ой тайгын эзэн баабгайн иимэ ехээр абиртан доройтожо, һүүлшынгээ амисхаал дээрэ ерэһэнэй гэршэнэр болоһон уряалгүй айлшадые харажархиба* (Б, Мунгонов); 2) доро унаха, хүгжэлтэдөө тогтожо, гэдэргээ, уруугаа шэглэхэ, муудаха (приходить в упадок): *Алтан бороо хүлеэ хүлеэһээр, ногоо сэсэгүүд хубиран доройтоно* (Д.-Д. Дугаров); *Доройтоһониие наада бү хара, ноёндо доро бү дохи* (Оньһ. үүлэ.).

ДОРОЙТУУЛГА *юум. н.* 1) баһалга, доромжололго, дарлалга (унижение); 2) баазалалга, бузарлалга (опошление).

ДОРОЙТУУЛХА *үйлэ у., идх. залог* 1) доро оруулха, дорой, болгохо, муу болгохо (ухудшать): *Иимэ зон хүдэлмэри дээшэнь болгохо бэшэ, харин улам доройтуулха, бүри албан хойрог шэнжэтэй болгохо байна* (С. Цырендоржиев); *Ямаршье гэм зэмэгүй аад, гэнтэ мүшхэбэридэ ороһон ябадалынь Доржын сэдьхэлэй хүндэ байдалые улам доройтуулна* (Ч. Цыдендамбаев); **нэрэ хүндэеэ доройтуулха** нэрээ хухалха, нэрээ бузарлаха (компроментировать себя, позорить своё имя): *Зугаахин туршаад үзыш, алта мүнгэеэ алдаха бэшэш, нэрэ хүндэеэ доройтуулха бэшэш* (С. Цырендоржиев); **нэрэ түрэ доройтуулха** хүнэй нэрэ бузарлуулха (компроментировать *кого-л.*): *Зайһанай нэрэ түрые үшөө удаан доройтуулха гүш, али эмхи гурим байгуулха гүш?* (Ч. Цыдендамбаев); 2) баһаха, доромжолхо, дарлаха (унижать, оскорблять): *Баһал тэрэ гушан долоон онойхидоол өөрыень доройтуулан, шорой богто худхан аашалха гэбэ гээшэ гү гэжэ Цыбиков элдэб олон юумэ толгой соогуураа урилдуулна* (Б. Шойдоков).

ДОРОМЖО 1. *юум. н.* баһамжа, баһалга, хүндэ тоолонгүй байлга (пренебрежение, унижение): *Үгы даа, басагадта хайрлуулжа байха гээшэ эрэ хүнэй нэрэ түрэдэ ехэ доромжо ха юм* (Ч. Цыдендамбаев); **2.** *тэмд. н.* өөдэгүй, ядуу, даяр (презренный, жалкий); **долооной доромжо** зоной дунда адагай адаг,

өөдэгүй гэжэ сэгнэгдэһэн, тоологдоһон (презираемый всеми, считающийся никчёмным, ничтожным): *Тэдэнэрэй эрхим хүбүүдынь Эхэ ороноо хамгаалгын дайнда үгы, нүгөөдүүлынь холын городуудта ажалладаг; энэ нютагта долооной доромжо Дондог гансаараа үлөө юм* (Ц.-Ж. Жимбиев); ○ **дорой** *гэжэ үгэтэй парн. хэрэгл.*

ДОРОМЖОЛОГДОХО *үйлэ у., хүлеэгд. залог* бahуулха, дарлуулха (быть униженным, оскорблённым): *Тэрэ намтай арсалдагша сохом лэ арбаад хүниие хардажа, худалаар бэшэжэ, hуулгаһан байха. Теэд мүнөө тэрэ культын үедэ баһа доромжологдоһон болоод, тэрэ үеые хараажа ябана* (С. Ангабаев).

ДОРОМЖОЛОГДОГШО *юум. н.* бahуулагша, дарлуулагша (униженный): *бahуулан доромжологдогшод*.

ДОРОМЖОЛОГШО *юум. н.* бahагша, бahамжалагша, дээрэлхэгшэ, дарлагша (оскорбитель): *Олониитын хиналта баһал хэрэгтэй. Намһаа наагуур, наранһаа саагуур гээд ябаха болоо hаамнай, доромжологшод бүри ехээр аашалха* (Д. Мархадаева).

ДОРОМЖОЛОЛ *юум. н.* бahамжа, дарлалта (унижение, оскорбление): *Тиигээд эндэ үзэһэн али бүхы ядаралаа тооложо, тэсэһэн бүхы доромжолол хашалангаа дурдажа, Галсанай урдаһаа буруушааха, уушхартараа тоосохо, хамсы шамажа, хормой шуужа бодохо гэжэ Доржо шиидэнэ* (Ч. Цыдендамбаев).

ДОРОМЖОЛОЛГО *юум. н.* **доромжолол** *хара*.

ДОРОМЖОЛУУЛХА *үйлэ у., идх. залог* бahуулха, дарлуулха (быть униженным, оскорблённым): *Бадма эндэ үлүү хүн байһанаа, доромжолуулһан, бahуулһанаа мэдэрэн, шүдэеэ хам зуугаад, газаашаа шэдэһэн шулуундал гүйжэ гараад, үүдэ руунь палд нёлбожорхёод, hуурин тээшээ эрид алхалшаба* (С. Цырендоржиев).

ДОРОМЖОЛХО *үйлэ у.* бahаха, бahамжалха, дарлаха, дээрэлхэхэ, хүнэй нэрэ хүндые аман үгөө, бэшэмэлээр гутаан бahамжалха; хайхарамжагүйгөөр хандаха (унижать, оскорблять; пренебрегать): *Тиихэдэ эсэгыемни бahаһан, намайе доромжолһон, эжыемни зобоохон амитан мүнөө ишгэжэ минии урда hолжоржо байна* (С. Ангабаев); **дайран доромжолхо** үгөөр дайраха, бahангяар хэлэхэ, мүн бэшэхэшье (оскорблять); **дарлан доромжолхо** дарлаха, дээрэлхүүгээр хандаха (подавлять, оскорблять); **үгөөр доромжолхо** хүн тухай муугаар хэлэжэ, нэрынь гутааха, хухалха (оскорблять словом); **элэглэн доромжолхо**, **доромжолон наадалха** наадалжа доромжолхо, наада барин бahамжалха (насмехаться): *Доржын hайнаар номоо үзэжэ, амжалтануудые туйлаха бүринь, үхибүүдэй доромжолон наадалхань үсөөрнэ* (Ч. Цыдендамбаев).

ДОРОО *наречи* 1) сагтаа, тэрэ сагтаа, удангүй (тотчас, сразу же): *Зүблэлэйхин хэнэй абяан гараа hэм, хэн хадхаа гээшэб гэжэ hонирхобод, дууламсаараа аймагай милициин зургаанда мэдээсээ hэмди, теэд дороо ерэхэ аад, хүн ерээгүйл даа, нэгэ шалтагаан болоо ёhотой гэлдэбэ* (Б.-Б. Намсарайн); **энэ** (*гү, али* **тэрэ**) **дороо** энэ гэһээр, дары, түргэн, хойшолуулангүй (тотчас, сразу): *Гэр дотор эдеэлжэ байһан зон бүгэдөөрэн нюдөө үзүүрлээд, энэ дороо тонилогты гэжэ байһандал, Жалма тээшэ харашабад* (Д. Батожабай); *Стол дээрэһээ үндэгэн унашоо.* / *Тэрэ дороо инстаграм нобшоршоо* (Э. Зандраев); 2) байрадаа, доогуураа (на месте, под *чем-л.*); **гар дороо баряад байха** дары абахаар, тэрэ сагтаа хэрэглэхээр бэлэн баряад байха (держать под рукой).

ДОРООБШОН *юум. н., боох.* гол үхэжэ үлеэһэн hалхин (ветер, дующий вверх по течению): *Гол тээһээ дорообшон хуудам-ханаар жабарлажа, добо дээрэ байхань аргагүй болобо* (М. Осодоев).

ДОРОХИ 1. *тэмд. н.* 1) алибаа юумэнэй доро байһан, доодо тээхи (нижний, находящийся внизу, ниже *чего-л.*): *Хонидынь бэлшэ бэлшэһээр нөөхи дорохи хуушан хүүргэдэ дүтэлбэ хэбэртэй* (Б. Мунгонов); *Хүлнүүдынь дорохи газараа hайнаар мэдэрхэеэ болишобо* (А. Ангархаев); **саһан дорохи** саһанай доодо тээхи (подснежный): *Моридто сэнхир тэнгэри – байрань, саһан дорохи хагдан – хоолынь* (С. Цырендоржиев); **газар дорохи** газар доро байһан, газар доогуур урдаһан (подземный): *Газар дорохи уһан соонь түмэр түдэгэ шэрээгдэжэ, алта мүнгэн хайлуулагдажа, дээрэнь шүрэ нубһан толоржо байһандал* (Ц.-Ж. Жимбиев); **гар дорохи** а) гар доро байгаа, гар үзүүрэй (находящийся под рукой); б) *шэлж.* мэдэлэй хүн гү, али зон, туһамарша (подручный, подчинённый): *Тайшаагай гар дорохи ноёдой олонхинь энэ дурадхалыень дотороо буруушаажа байбашье, ахалагша ноёнойнгоо урдаһаа ама гаража зүрхэлбэгүй* (Б. Санжин, Б. Дандарон); 2) удаадахи, дараахи (нижеследующий); **3.** *юум. н.* 1) доодо дабхарта байдаг хүн (сосед, живущий этажом ниже): *Дорохиёо уриха гүбди?*; 2) доодо бэе, бэлгын эрхэтэн (половые органы): *Дорохиёо бү нидхэжэрхи*.

ДОРОХОН 1. *наречи* нэгэ бага доро, ямар нэгэн нюруухаа доогуур (несколько ниже): *Дорохон орохон сагаабтар шара наран хара боро үүлэн доро туяатан гэрэлтэнэ* (Ч. Цыдендамбаев); **2.** *тэмд. н.* намдуу, бүдүүн – *хоолой тухай* (низкий): *Энээнэй һүүлдэ Малаадай нэгэ удаа һанаа алдажа, дорохон дуугаар үгэеэ эхилнэ* (Х. Намсараев).

ДОРОХОНО 1. *наречи* тээ доро (немного ниже): *Дэжэд хүтэлэй ташалангаар, дорохоно шулуун богоһо дээрээ ууртай хөөһөөр дэлһэтэн харлаһангорхон тээшэ гүйшэбэ* (А. Ангархаев); **2.** *дах. ү.* тушаа доро, алибаа юумэнэй тон доронь (под): *Тиин пеэшэнэй саана орожо, үнөөхи мушхалаатай арһанай дорохоно хана түшээжэ согсойн һуугаад, бүхы сэдьхэлһээ һугшарба* (М. Осодоев).

ДОРОҺОО 1. *наречи* 1) доодо талаһаа, үеһөө (снизу): *Дугын модон эгээл тэрэ хухарһан газараарааа хахадтаа хүрэтэр хэндэшьеб дорохоо сабшуулһан байгаа* (Б. Мунгонов); *Тээ ябад гээд байтарнь утаанай үнэр дорохоо анхилшаба* (С. Доржиев); **дорохоо дээшэнь** доодо талаһаа дээдэ тала руунь (снизу вверх): *Шанха урдаһаань, дорохоо дээшэнь һэбшээн һалхин хоёрой хоорондохи хии үлеэнэ* (С. Доржиев); 2) *шэлж.* гүнһөө, оёорһоо (из глубины): *Үншэн хабһанайм оёорто нюугаатай үншэрһэн мэдэрэлни аяар дорохоо огло татагдажа, гашуун урасхал гаргаһан нёлбоһон боложо монсогойрбо* (Ц.-Д. Хамаев); **дорохоо (абан) һанаа алдаха** гүнзэгыгөөр һанаа алдаха (глубоко вздыхать): *Баһа бүхэли үдэртөө уюулжа шалашаһан морид дорохоо һанаа алдажа, һулаханаар турьяна* (Х. Намсараев); *Үбгэжөөл дорохоо абан һанаа алдаад, бишыхан зээ хүбүүгээ хүрхэгэр томо сээжэдээ няан найгаргашаба* (С. Цырендоржиев); **дорохоо абан һорохо** гүнзэгыгөөр һорохо (глубоко затягиваться): *Жамбал үни даан сэбэр агаараар амилаагүй хүндэл, дорохоо абан һорожо, газетын таһархайда орёолтотой мохоорхоёо, хүхэ һүлэмхи утаа хамарһаа сорьёлуулан, таташаба* (А. Жамбалдоржиев); 3) *баруун бур.* Ангара мүрэнэй адагһаа – *һалхин тухай* с низовьев Ангары); **2.** *дах. ү.* 1) ямар нэгэн юумэнэй доодо талаһаа, үеһөө (из-под *чего-л.*): *Хабартаа саһанай һалан сасуу наруули нэмэри газарай бурзагар сагаахан, нимгэхэн хагдан дорохоо шэнэхэн ногоон урилдан булгайха* (Б. Мунгонов); **нюдэн дорохоо** нюдэнһөө саашаа, хараанһаа (с глаз): *Эдэ дархашуулай һонирхонги нюдэн дорохоо һэмээхэн холодохо хэрэгтэй* (Д. Эрдынеев); **гай газар дорохоо, гахай модон доторһоо** (Оньһ. ү.) ямар нэгэн юумэн болошуужа, аюул тохёолдуужа *гэжэ һэргылһэн удхатай* (≈ не ровен час); **гууһан дорохоо гараһан** (*гү, али* **мүндэлһэн**) зохёолшын бэшэһэн, бүтээһэн (вышедший из-под пера): *Валерий Цыбиковэй зохёоһон кроссворд таажа, ухаагаа гүйлгэһэн, тиихэдэ тэрэнэй уран гууһан дорохоо мүндэлһэн уянгата шүлэгүүдэйнь мүрнүүдые уншажа, улаахан зүрхэнэйнгөө хүбшэргэй хүдэлгэһэн лэ байхат* (Б. Бадмаев); 2) доодо талаар, доогуур (по нижней части, снизу): *Шойдог тэрэ бутылкынгаа дорохоо пяс гэтэр альгадаад, таглаадаһынь мултаһан бэеэрээ хоёр самсаалтай стаканда аягална* (Ц.-Ж. Жимбиев).

ДОРОШОГ 1. *наречи* 1) нэгэ бага доро, доохонуур, нэгэ бага доогуур (немного ниже, книзу): *Наран нохойн гангинама хурсаар шараһаар баруулжа, дорошог оробо* (Д.-Д. Дугаров); 2) дорохон (низковато); **2.** *тэмд. н.* 1) нэгэ бага набтар, набтаршаг (низковатый); 2) нэгэ бага муушаг, муу (немного хуже): *Энэ хубсаһан дорошог*.

ДОРОШООХО *үйлэ ү.* муушаг гэжэ голон татаха, мууда тоолохо, дутуугаар, муугаар сэгнэхэ (пренебрегать, недооценивать): *эд бараа дорошоохо*.

ДОРСОГОЙ *тэмд. н.* **дорсогор** *хара*.

ДОРСОГОР *тэмд. н.* хатажа һалхидажа хүрхэгэр болошоһон, гордойшоһон, гордогор болошоһон – *арһан, зузаан бүд мэтын юумэн тухай* (засохший, покоробившийся): *дорсогор хүдэһэн*.

ДОРСОЙЛГОХО *үйлэ ү., идх. залог* хатаажа, һалхидуулжа хүрхэгэр болгохо, гордойлгохо, гордогор болгохо (засушивать, коробить).

ДОРСОЙХО *үйлэ ү.* хатажа, һалхидажа хүрхэгэр болохо, гордойхо, гордогор болохо (коробиться *от засыхания*).

ДОРТОЛГО *юум. н.* 1) шанар шэнжээрээ муу, доро бололго (ухудшение): *Ажабайдалай дортолго олон шалтагаантай*; 2) хүжүүрэлгэ (потеря эластичной формы).

ДОРТООХО *үйлэ ү., идх. залог* муудуулха, шанарынь муу болгохо, доройтуулха (ухудшать): *шанар дортоохо*.

ДОРТОХО *үйлэ ү.* 1) муу болохо, доройтохо, шанараа гээхэ, һүжэрхэ – *үбшэн тухай* (ухудшаться, деградировать, усугубляться – *о болезни*): *Тиигэхэ бүринь Гарма дортоһон шэнги, зосоогоо гал түймэр дэгжээһэндэл, шэг шарайнь хүрин улаан болоно* (Д. Эрдынеев); *Теэд Жалмын үбшэн бүри дортожо, хэбтэридээ тэрэ дэмыржэ, ёоложо захалба* (Д. Батожабай); 2) доо тээ

байха, болохо, дутаха (уступать *в чём-л.*, оказываться хуже): *Тиихэдэ Шнелль яагаад алтан гэжэ обёороогүй юм? Кузнецовһоо дортоо гү?* (А. Ангархаев).

ДОРТОХООГДОХО *үйлэ үг., хүлеэгд. залог* дортуулагдаха, дортоолгохо, муу болгогдохо (ухудшаться).

ДОРТОХООХО *үйлэ үг., идх. залог* **дортуулха** *хара.*

ДОРТУУЛХА *үйлэ үг., идх. залог* доогуур шанартай болгохо, муудуулха (ухудшать).

ДОРУУР *дах. үг.* доогуур (под); **газар доруур** газар доогуур, хүрьһэн доогуур (под землёй).

ДОРХОГОНОХО *үйлэ үг.* хорхогонохо, хоршогонохо – *хатаһан арһан, зузаан бүд мэтын юумэн тухай* (шуршать, хрустеть).

ДОРХОГОР *тэмд. н.* дорсогор, хорхогор, хүрхэгэр – *үлүүсэ хаташаһан юумэн тухай* (высохший, затвердевший).

ДОРһОГҮЙ *тэмд. н.* 1) хальһагүй, хальһаа абхуулһан, холтоһогүй – *улаан бургааһан тухай* (без коры); 2) хүсэ багатай, шадал багатай (малосильный); 3) *шэлж.* хараха янзада муухан, хараа бараа муутай (неприглядный).

ДОРһО(Н) *юум. н.* 1) улаан бургааһанай хальһан, холтоһон (кора у тальника); 2) бургааһан холтоһон дорохи һиибэгэршэг дабхар үе, *тэрээн соогуур модоной шүүһэн дээшэнь дамжуулагдадаг* (лыко).

ДОРһОТОЙ I *тэмд. н.* 1) хальһатай, холтоһотой (с корой).

ДОРһОТОЙ II *тэмд. н.* шадалтай, шандааһатай, һэргэлэн (сильный, бодрый).

ДОРЬБО *юум. н.* 1) бэе махабадай байдал, шадал шэнээ (физическое состояние): *Тиихэдэнь Холхой хоро шараа хэды бусалаашье һаа, тэрээндэ дорьбо шадал юун байхаб, дуугай һуугаад лэ үнгэрһэн байха юм* (Х. Намсараев); **дорьбо муутай** урмаа хухаранги, обгүй, гажаранги, доройтонги, уруу дуруу (унылый); **дорьбо шадал** шэнээ, хүсэ шадал; зориг (сила; решимость): *Тиихэдэнь Холхой хоро шараа хэды бусалаашье һаа, тэрээндэ дорьбо шадал юун байхаб, дуугай һуугаад лэ үнгэрһэн байха юм* (Х. Намсараев); 2) маяг, зүһэн, түхэл дүрсэ, газаа шарай (вид, внешность).

ДОРЬБОГҮЙ *тэмд. н.* 1) урмаа хухаранги, уруу дуруу, обгүй (унылый): *... Николай тэрэнэй урдаһаа нюдэеэ һулахан болгон, тон хайратайгаар харан, арсабалынь, мэнэ үхэшэхөөр бэлэн юм шэнги дорьбогүй юумэн зогсобо* (С. Цырендоржиев); 2) хайратай, амин хайра, дорой (жалкий, немощный): *Харин һүүлшын үедэ хүгшөөдэй бүри юушье хэхэ дорьбогүй болошоо, тиигээд ганса газартаа хүдэлэнгүй һууна* (Ц.-Ж. Жимбиев).

ДОРЬБОГҮЙХЭН *тэмд. н., хөөрш.* 1) уруу дуруухан, обгүй (унылый): *Хүрьгэмни юундэ ишмэ ташарайгүй, дорьбогүйхэн зогсоноб?* (С. Цырендоржиев); 2) хайратайхан, доройтоһон (совсем уж жалкий).

ДОРЬБОДОО(Н) *юум. н.* 1) дүнгинөөн, дүүеэн, хүүеэн, хүнхинөөн (гул): *үхэр буугай дорьбодоон*; 2) сууряан (эхо); 3) һалганан, шэшэрэн хүдэлөөн, гараһан абяан, дорьбоон (вибрация).

ДОРЬБОДОХО, **дорбидохо** *үйлэ үг.* 1) сууряатаха, дуулдаха, соностохо (слышаться – *об эхе, гуле*): *Доодо дабхарай таһаг соо* / *«Долоон шүдхэр» байрлаа* / *Доһолно, дорьбодоно* / *Дорюун хатар һайбарлаа* (Д. Улзытуев); 2) дорьбохо, һалганан, шэшэргэнэн хүдэлхэ (вибрировать): *Домско собор* / *Шулуун һүмэ* / *Дорьбодоно энэ һүни.* / *Зуун зургаан* / *Аялгын гургаан* / *Ехэ орган* (Д. Улзытуев); *...нэгэ томо хара баабгай хатангир модоной дэргэдэ һуугаад, зүүн урда хүлөөрөө модоной нимгэн дальбархайе татад гээд лэ табихадань, тэрэнь дорбидожо, һонирхолтой элдэб абяа үгэжэ байба* (А. Шадаев).

ДОРЬБОЛГО *юум. н.* доһолоон, һалганаһан, шэшэрһэн хүдэлөөн, дорьбодоон, *толгойн* хүдэлэлгэ (колебание, дрожание, вибрация).

ДОРЬБОО(Н) *юум. н.* 1) доһолоон, доһололго, дорьболго, хүдэлөөн (тряска, сотрясение, вибрация): *Модоной набша намаа дээгүүр тогтоһон хүбэнэгүүд һүхөөр сабшаха дорьбоонһоо сэсэржэ, бутаран унана* (Ц.-Д. Хамаев); 2) сууряан, абяанай гаралга, доһолоон (эхо, отзвук); **дорьбоо сууряан** абяанай долгёо (эхо): *Дуулим номхон агаартам* / *Дорьбоо сууряан зэдэлдэг* (Х. Намсараев); 3) һураг, зэрэб үгэ, суу, хоб жэб (молва, слух); 4) абяа шэмээн, шууяан, хүүеэн, дүүеэн, нэерээн (шум, гул): *Тарьяан, нарьяан* / *Тракторай абяан дуулданхай,* / *Дууряан, дорьбоон* / *Дуунай аялга дуулданхай* (Х. Намсараев); **дорьбоо ехэтэйгээр** шуяатайгаар, шангаар, нэрьесэ, хүүесэ нэрьесэ (шумно, громко, гулко): *Амаа халантаһан түрын зон альганайнгаа хордотор альгаа ташажа байгаад, дорьбоо ехэтэйгээр «бара» хашхаралдаба* (Б. Мунгонов); ○ **дуу** *гэжэ үгэтэй парн. хэрэгл.*

ДОРЬБООТОЙ *тэмд. н.* 1) шууяатай, зугаатай, хүхюун (громкий, шумный, говорливый): *Мантаг дорьбоотой шангаар хашхараад, гартаа модо баринхай юумэ*

хуушан тээшэ бүхы шадалаараа логшобо (М. Осодоев); ○ **дуутай** *гэжэ үгэтэй парн. хэрэгл.*; 2) зоригжонги, дорюун, һэргэлэн (воодушевлённый): *…аниргүй ябаһанаа мүнөө Михаил Степановичай эдэ үгэнүүдые дуулахадаа, гансата хүдэлсэтэй, дорьбоотой боложо: Би энээниие мэдэнэб…* (Ж. Тумунов).

ДОРЬБООТОЙГООР *наречи* шангаар, огсомоор, хүүесэ, нэрьесэ, наярса (громко, шумно): *Трактарынь нэгэ жэгдээр, задарганаар, дорьбоотойгоор хүнхинэнэ* (Ц.-Ж. Жимбиев); *Ой тайга дороһоо дорьбоотойгоор хүүежэ захалба* (С. Цырендоржиев).

ДОРЬБОСО *наречи* доһолосо, наярса, шангаар (шумно, громогласно, с грохотом): *Залин ялас байса годилзон сохёод, тэнгэриин уудамда пулшэгэнэһэн хүнды абяан дуулдаад, сонхын дорьбосо наяршаба* (С. Цырендоржиев); *Газар дорьбосо тэнгэриин нэрьехэтэй сасуу Намсал бүри саашаа хорон агшашана* (З. Гомбожабай).

ДОРЬБООХО *үйлэ үг., идх. залог* доһолгохо, һэжэрхэ (сотрясать, трясти): *Фашистнарай хаанаб даа, холо хаяһан боомбонуудай тэһэрэлгэ газар дорьбооно, тиибэшье нойтон окопой ханаһаа шорой унанагүй* (Ж. Тумунов); **дорьбоон доһолгохо** шэшэрүүлхэ, хүдэлгэхэ (сотрясать): *Альга ташалган дээрэ дээрэһээ, хойно хойноһоо хүүен нэержэ, үндэр сагаан Соёлой ордонгые дахин дахин дорьбоон доһолгобо* (Б. Мунгонов); **сэдьхэл зүрхые дорьбоохо** зүрхые доһолгохо, сэдьхэл зүрхые хүлгүүлхэ, шэшэрүүлхэ (будоражить, беспокоить): *Жамсаран Галдановичай шэхэндэ врачай үгэ аяар холоһоо, эзэгүй сууряан мэтээр, балтын хүндэ сохисо мэтээр сэдьхэл зүрхыень дорьбоон соностоно* (С. Цырендоржиев).

ДОРЬБОХО *үйлэ үг.* 1) доһолхо, хүдэлхэ, дорьбодохо, шэшэрхэ, һалаганаха (трястись): *Энэ хирэндэ тэрэнэй шэхэндэ гурба удаа шиис-шиис гэһэн хахир абяан соностожо, ой модон нижаганажа, газар дорьбобо* (Ж. Тумунов); 2) түргэ түргэн шангаар сохилхо, түшэгэнэхэ, лугшаха, хүлгэхэ – *зүрхэн тухай* (сильно биться – *о сердце*); 3) яншаха, үбдэхэ, ярьяха (болеть, свербить, ныть – *о ране, боли*): *– Хазаар морёор ябахыень болюулха: шархань дорьбохо* (Ж. Тумунов).

ДОРЮУЖАХА *үйлэ үг.* шадал хүсэтэй болохо, зүрхэсэхэ, зүрхэтэй болохо, зоригжохо (крепнуть, становиться уверенным в себе).

ДОРЮУН *тэмд. н.* 1) задарюун, омог, бэе түгэлдэр, шадал хүсэтэй, шамбай, шандааһатай; эрэлхэг, зоригтой (бодрый, сильный, крепкий; смелый, уверенный *в себе*): *Урданай баатар мэтээр үзэгдэдэг арьягар томо бэетэй, нилээд дорюун Дондог дархан мүнөө бишыхан болошоһон шэнги* (Д. Эрдынеев); **дорюун эрэлхэг** шамбай, шадал хүсэтэй, зоригтой (крепкий, уверенный в себе): *Энээниие манай Хэжэнгын арад зоной хэжэ шадахагүй байгаашье һаа, Доржо мэтын дорюунэрэлхэг үбгэдэй дурдажа хэлэжэ һуудагынь гайхалтай байгаа юм* (Х. Намсараев); **дорюун хүхюу** баяртай, урматай, хүгтэй (весёлый, в приподнятом настроении): *Байдаг таһалгадаа орожо ерэн гэхэдээ, Должон урдынхидаа бэшэ, айхабтар дорюун хүхюу, хүнгэн байба* (Ц. Дон); **дорюун һамган** абааштай, шуран, өөдэргэ эхэнэр (бойкая женщина): *Али ишмэ сүлөөтэй хүн гээшэ гүт, – гэжэ баруун захада үнеэ эбилгэжэ байһан дорюун һамганшангаар дуугараад, энеэбхилнэ* (Ц. Дон); 2) шанга, согтой, урматай (сильный, бодрый, энергичный – *о звуке, голосе*): *Энэ гэрэй ойро ябатараа, хүбүүд, зуугаад бухануудай зоходоон шэнги, айхабтар дорюун абяа дуулабад* (Ч. Цыдендамбаев); **дорюун омог** согтой, хүйхэр (бравый, энергичный): *Хүгжэм улам эршэтэй шангаар зэдэлжэ, Вьетнам партизануудай дорюун омог марш дуунай аялга һүртэйгөөр зэдэлнэ* (Ц. Шагжин); **дорюун зугаа** урматай, согтой зугаа (оживлённый разговор): *Ажалһаа бусаһан геологуудай дорюун зугаа таһарнагүй* (Д.-Д. Дугаров); **дорюун шангаар** огсомоор, эрид (громко, резко): *«Хулай! Хулай! Хулай гэнэм!» гэһэн хонгёо абяаниинь үглөөнэй һонор агаарта сэсэрлиг ногоон тала дээгүүр дорюун шангаар сууряатаба* (Б. Мунгонов); ○ **омог**, **согтой**, **урматай**, **хүхюу(тэй)** *гэжэ үгэнүүдтэй парн. хэрэгл.*

ДОРЮУНШАГ *тэмд. н.* һэргэлэн, сарюун (довольно бодрый): *Би хэлэхэ байнаб, гээд, нэгэ залуушаг наһанай, дорюуншаг зантай хүн бодожо хэлэнэ: Базарай хэлэһэн бүгэдэ зүб* (Ц. Дон).

ДОСОО 1. *наречи* 1) ямар нэгэн юумэнэй дотор, ямар нэгэн юумэн руу, гэдэһэ дотор (внутри, внутрь, в животе): *Нүгөөдэнь Балта үбгэжөөлтэй досоо үлэжэ, гэр соохиень нэгжэнэ* (М. Осодоев); *Зондо гэшхүүлһэн Булад досоомни үбдэнэ гэжэ гонгиноно* (Д. Батожабай); **досоо орохо** дотор орохо (заходить внутрь): *Хүхюутэй юумэ досоо ороходонь, Золто Зундуев шал һогтуугаар столоо ёборжо, хэниешьеб даа амандаа орохысо хараажа, бадашажа сүлөөгүй һуугаа* (М. Осодоев); **досоо мушхалга** хүйтэ абалгаһаа гү, али муу шанартай юумэ эдиһэнһээ боложо доторой үбдэлгэ (резь в животе); **досоо газаагүй** доторшье, гадаашье

(везде, внутри и снаружи): *Нээрээшье, энэ ордон досоо газаагүй үмхирһөөр үнинэй байгаа* (Д. Батожабай); **досоо тээхи** дотор байгаа, дотор талын (внутренний, находящийся внутри): *Балагаанай досоо тээхи дэбдигдэһэн хүбхэн дээрэ үлэһэн мүрнүүдээр тухайлхада, эндэ гурбан хүн ажа һуугаа* (В. Гармаев); **досоо тээшээ** дотор тала руу (внутрь): *Харин үүдэниинь досоо тээшээ нээгдэдэг* (С. Доржиев); 2) доторoo, сэдьхэлдээ, ой ухаандаа, һанаан бодолдоо; аман соогоо (внутренне, на душе, про себя): *Харин энэ наһан болошоод, наадалуулна гүб даа гэжэ һанахада досоо балайшье һайн бэшэ байна* (С. Цырендоржиев); **досоогоо бодохо** (*гү, али* **шэбшэхэ**) доторoo бодомжолхо, боро ухаандаа болбосоруулха (думать про себя): *Али мэдээ табижа унаһыень досоогоо шэбшэнэ гү?* (Д. Батожабай); **досоогоо баярлаха** сэдьхэлдээ баяр түрэхэ, хүхихэ (внутренне радоваться): *Олонхидынь Дүүхэйе бүхы сэдьхэлһээ хайрлабашье, сагһаа урид баярхажа, һайзгайржа захалһан Сухаанагай муу байдалда ороходо, досоогоо баярлана ха* (М. Осодоев); **2.** *дах. ү.* 1) дотор, сэдьхэлдэ, ой ухаанда, һанаан бодолдо (внутри, на душе, на сердце): *Хүнэй досоо муу һайн хоёр ходо зэргэсэн тэмсэжэ, буһалгаалжа байдаг шуу* (М. Осодоев); *Иимэ онсо һайхан орон нютагаа дайсадта буляалганхаар, үхөө һаа дээрэ гэжэ Дундайн досоо ороно* (Ц.-Д. Хамаев); 2) дотор, соо, руу (внутри, внутрь, в); ○ **газаа** *гэжэ үгэтэй парн. хэрэгл.*; **3.** *тэмд. н.* 1) доторой, дотор талын, дотоодо (внутренний): *Үшөө энэнь багадахадаа, түрмын досоо талада табигдаһан харуулшанай хёрхо нарин байхынь тулада Ван-Түмэрэй араһаа ута гэнжээр тэрэниие холбожо суургалдаг байгаа* (Д. Батожабай).

ДОСООГУУР *наречи* дотор талаар, доогуурнь (внутри, по внутренней стороне, под): *«Нохой халхай, иихэдээ энэмнай юун боложо, яажа байна гээшэб» гэһэн һанал сэдьхэл досоогуурни гүйбэ* (Ц. Дамдинжапов); **газаа досоогуур** гэр, газаагуур, дотор гадараар, эндэ тэндэ, хаа хаанагүй (внутри и снаружи, везде): *Занданай баабай энгэр һэлинхэй тэрлигэйнгээ газаа досоогуур һабардан, үнөөхи бэшэгээ гаргажа һарбайба* (Ц.-Ж. Жимбиев).

ДОСООГУУРХИ *юум. н.* дотор талын, досоо байһан ямар нэгэн юумэн (что-л. внутреннее, находящееся внутри): *досоогуурхиие сэбэрлэхэ.*

ДОСООДО 1. *наречи* 1) дотор, доторхи, дотор байһан (внутри, внутрь); 2) нюусаар, өөртөө, доторoo; аман соогоо (незаметно, про себя); **3.** *тэмд. н.* дундахи, доторхи, дундуурхи; хоорондохи (внутренний; коренной – *о лошади в упряжи*); **досоодо морин** зэргэлжэ хүллэгдэһэн гурбан моридой дундахинь (коренник, средняя лошадь в тройке).

ДОСООХИ 1. *тэмд. н.* доторхи, дотор, досоо байгша (внутренний, находящийся внутри): *Һайн хүн гээшэ досоохи зоригоо аргамжаар уяжа баридаг юм* (Д. Батожабай); **2.** *юум. н.* 1) дотор талын, досоо байһан ямар нэгэн юумэн (что-л. внутреннее, находящееся внутри): *досоохиие гаргажа хаяха*; 2) хүнэй, дотор бодол, зүрхэ сэдьхэл, һанаан сэдьхэл (внутренний мир человека): *Та буряад хүн хадаа буряад хүнэй досоохиие мэдэхэ байха ёһотойт...* (Г. Цыдынжапов).

ДОСООХИТОЙ: **түмэр досоохитой** *тэмд. н.* а) хүйтэн, шэрүүн сэдьхэлтэй (неотзывчивый); б) хатуу зоригтой (смелый); **нимгэн досоохитой** зөөлэн сэдьхэлтэй, уйдаха, гомдоходоо бэлэн, хайрлаха сэдьхэлтэй, хүндэ хайхарамжатай (мягкий, отзывчивый); **уужам досоохитой** һайн һанаатай, үлтэг, хүлисэнгы (великодушный): *...Иимэ уужам досоохитой хүндэ би хэлэшэгүй дуратайб! – гэжэ дуугараад, Шаралдай хүлэйнгөө забһарта түйсэеэ хабшажа, хабхагайнь оонорһоо шүдөөрөө зуугаад татаба* (Д. Батожабай).

ДОСООҺОО 1. *наречи* 1) доторһоо, дотор талаһаа, зосоо тээһээ, зосоохоо (изнутри): *Үүдэниинь досоохоо хүшөөтэй* (М. Осодоев); 2) зүрхэ сэдьхэлһээ, сэдьхэлэйнгээ гүнһөө, сэдьхэлдээ (из души, в душе, на сердце): *Гансаарханаа һүниин харанхыда үлэһэнөө досоохоо жэхын мэдэрбэб* (С. Цырендоржиев); **2.** *дах. ү.* дотор талаһаа, юумэнэй зосоохоо (из *чего-л.*): *Энэ асуудал хүбүүнэй досоохоо гарабагүй* (В. Гармаев).

ДОСООШОО *наречи* дотор руу, дотор руугаа, дотор талада (внутрь): *Досоошоо нээгдэдэг сээнигэйнь үүдэн һула байшаба* (С. Цырендоржиев); **үһөөрөө досоошоо дэгэл** үһэтэй талыень дотор руунь харуулжа оёһон хүдэһэн дэгэл (дэгэл мехом вовнутрь).

ДОСООШОЛХО: досоошолон һанаха *үйлэ ү.* дүтын, өөрын хүн, түрэл гэжэ тоолохо (считать своим, близким): *Балдан Дамдинда тон дүтынь, досоошолон һанаха нүхэрынь байһан юм*.

ДОТОГШО *наречи* досоошоо, зосоо руу, дотор тала руу (внутрь); **дотогшо амисхалха** гүнзэгыгөөр, дорoho абажа амилха, агаар һорохо (глубоко вдыхать); **дотогшо нүүлгэхэ** *түрын бод.* хилэһээ холодуулжа, гүрэнэй дундахи можонуудта зөөлгэхэ, *дайнай үедэ,*

дайнай эхилхээр аюултай байхада, мүн халдабарита үбшэнэй хажуудахи гүрэндэ дэлгэрхэдэ тиигэдэг (переселять вовнутрь *от границы*).

ДОТОНО *наречи* 1) дотор, досоо, зосоо; алибаа болзорой дотор (внутри; в течение); ○ **гадна** *гэжэ үгэтэй парн. хэрэгл.*

ДОТОНЫН, дотныи *тэмд. н.* 1) доторой, зосоохи (внутренний); 2) элбэг, баян, мундааригүй (щедрый, богатый); **дотонын хэшэг** баян, элбэг үршөөл, үгэлигэ; элбэг туһаламжа (щедрая, богатая милость).

ДОТООДО *тэмд. н.* 1) доторой, гүрэн, улас, можо *г.м.* доторхи (внутренний): *Тиихэдээ тэрэ гансата хүхихэ, энеэхээ мартажа, шарайнь томоотой, ямар бэ даа нэгэ дотоодо, гүнзэгы удхатай шэнги болодог* (К. Цыденов); **дотоодо дэлгүүр** алибаа гүрэн дотор эдеэ хоолой, эд бараанай наймаан, худалдан абалга (внутренний рынок); **дотоодо шалтагаан** талаһаа, гадуур ушар нүхэсэлнүүдһээ дулдыдаагүй гараһан шалтагаанууд, өөрын гарбалтай нүхэсэл (внутренние причины); **Дотоодо Монгол** Үбэр Монгол, Хитадай арадай уласай газар дэбисхэртэхи монголшуудай ажаһууһан бэеэ дааһан нютаг можо (Внутренняя Монголия): *Тиимэ дээрэһээ тэдэнэр эсер Богданов хуушанай тайшаа ябаһан Намдаг Дылыков хоёрые өөһэдынгөө дундаһаа һомолжо, Дотоодо монгол эльгэжэ, ... үргэл мүргэл хүүлэһэн байха…* (Х. Намсараев); 2) *будд*. номлолдо хабаатай (буддийский); **дотоодо ном** буддын шажан (буддизм); **дотоодо бурхантан** буддын шажантан, буддын шажанай номлол дагагшад (буддисты); 3) ордон шадарай, ордондо һуугша (придворный): *дотоодо сайд*.

ДОТООДЫН *тэмд. н.* доторой, анханай байгаа, гадаадаһаа дулдыдаагүй, гүрэн доторой, уласай (внутренний, отечественный): *Тэрэ хажуудаа байһан Чинбата тухайгаашье мартан, ямаршье дотоодын бодолдо ээлэгдэһэн янзатай* (Д.-Д. Дугаров); *Аймагай дотоодын хэрэгүүдэй таһагай ута модон гэртэхи нэгэ таһалгын үүдэ дэлеэд, тэрээн руу өөрыень түлхижэрхибэ* (Б. Шойдоков); **дотоодын дайсан** улас түрэ, гүрэн дотор засаг баригшадай, мүн юрэ зоной урдаһаа үһэрилдэгшэд, нюусаар сэхэшье, шэлжэһэншье хоро хэгшэд, буһалгаашад (внутренние враги): *Мүнөө үедэ гадаадын дайсанһаа дотоодын дайсан хэдэн хубяар аюултай боложо байна, бидэ бүгэдэ тиимэ аюултай али болохоор тэмсэхэ номтой гээшэбди* (Х. Намсараев); **дотоодын арга боломжонууд хэрэглэхэ** байһан арга хүсөөрөө, нөөсөөрөө алибаа юумэ шиидхэхэ, бүтээхэ (использовать внутренние ресурсы); **Дотоодын хэрэгүүдэй яаман** улас түрэ доторхи хуули, зоной хуулита эрхэ сахилга, замай аюулгые хангаха үүргэтэй яаман (министерство внутренних дел); **дотоодын эд бараан** энэл гүрэн дотор үйлэдбэрилэгдэһэн олоной хэрэглэхэ хэрэгсэл: хубсаһа хунар, эдеэ хоол, үйлэдбэриин хэрэгсэлнүүд: станок, машина, трактор, онгосо *г.м*. (отечественные товары).

ДОТОР 1. *юум. н.* 1) амитан болон хүнэй эдиһэн хоолоо буйлуулдаг бэеын бүлэг эрхэтэд: хото, нарин, бүдүүн гэдэһэн *г.м*. (внутренности; живот): *Гахайн тарган дотор эдижэ садаһан нохойнууд эндэ-тэндэ монсойлдон хэбтэнэд* (С. Цырендоржиев); **дотор аршаха** *барг.* малай дотор арилгаха, угааха (чистить потроха, внутренности): *Дотор аршахада уһа ехэшэгээр халааха хэрэгтэй*; 2) хубсаһанай гадар тала доро байдаг үе (подклад): *– Манай командирһаа мэдээ! – гээд, тэрэ малгайнгаа доторые уудалжа, дүрбэ нугалжа эбхэһэн саарһа гаргажа һарбайба* (Б. Шойдоков); **дэгэлэй бүд дотор** гадар хубсаһанай досоогуурнь хэжэ оёһон бүд (тканевый подклад дэгэла): *Тэрэнээ газар сохижо байжа унтарааһан хойноо дэгэлэйнгээ доторые удара татажа, һанаха байха үнэтэ сааріаяа бэдэрбэ* (Ц. Шагжин); 3) *шэлж.* һанаан сэдьхэл (душа, внутренний мир): *Тиимэ бэлэн юумэндэ диилдээд орхихогүй, дотор бүхэтэй байха даа, гэжэ Ган-Булад тообогүй* (Ц.-Д. Хамаев); ○ **гэдэһэн** *гэжэ үгэтэй парн. хэрэгл*.; **2.** *тэмд. н.* 1) досоохи, досоо байгша (внутренний): *Дотор хашаагай үүдэ нээлгэжэ ороходо, хэрээһэн тэмдэг һажаалгажа бариһан хүнгигэр хүхэ модон гэр үзэгдэдэг байгаа* (Д. Батожабай); **дотор өөхэн** гаргаһан малай гэдэһэн соо нарин болон бүдүүн гэдэһэ бүреэдэһэн өөхэн, һэмжэн (внутренний жир): *Адуунай дотор өөхэн арьбан, харин тархиһаань эхилээд дала хүрэтэрхи хүзүүнэй гүбыһэн өөхые далан гэдэг* (Д. Шагдарова); **дотор хубсаһан** бэедээ үмдэдэг, дулаан нимгэн хубсаһан: алгабша майка, дулаан дабхар үмдэн, эхэнэрнүүдэй хүхэбшэ *г.м*. (бельё): *Минжур хубсаһаа тайлажа, стул дээрэ эмхилэн табяад, дотор хубсаһааранашье һаа, шинелеэ хэдэрээд, взводойнгоо список хараба* (Ж. Тумунов); **дотор самса** бэе дээрэ үмдэгдэдэг нимгэн самса (нижняя рубашка, тельник): *Тэрэ түргэхэн бодожо, хүгшэнэйнгөө һэритэр дотор самсынгаа һуга доро шахуу халааһа хадажа, зуун хорин табан түхэриг тэрээн соогоо шэдэжэрхибэ* (С. Цырендоржиев); **дотор майка** хамсыгүй

самса (майка): *Дармажаб тэсэхэеэ болиходоо, гадар самсаяа тайлажа хаяад, дотор майкаараа хүдэлжэ оробо* (Б. Мунгонов); **дотор үмдэн** гадар үмдэн доро нюсэгэн бэе дээрэ үмдэгдэдэг үмдэн (подштанники, кальсоны): *Намдаг баян дотор үмдэ үмдэдэггүй дээрэһээ гадар үмдэтэеэ унтадаг һэн* (Д. Батожабай); **дотор хармаан** (*гү, али* **халааһан**) гадар хубсаһанай досоо талада, үбэртэ һуулгагдаһан юумэ хэхээр хараалагдаһан халааһан (внутренний карман): *Насаг гарайнгаа араар нулимсаяа мэгдүүгээр аршаад, бэшэгээ эбхэжэ, костюмайнгаа дотор халааһанда хээд, хүл дээрээ бодобо* (Г.-Д. Дамбаев); 3) *будд.* дүтын, ойрын (близкий); **дотор шаби** һуралсалдаа бэрхэ, багшадаа дүтөөр һанагдадаг һурагшань (ближний ученик); **3.** *дах. ү.* 1) *ямар нэгэн юумэн* соо, руу (в, внутри, внутрь): *Унталгын таһаг дотор байһан хэлэшэгүй һайхан хитад модон ороной хажуугаар Эмчи Соном тогтонгүй гаража шадаагүй һэн* (Д. Батожабай); *Лама хубсаһатайнь нүгөөдэ нүхэртэеэ хашаа дотор алхалалдан орошоно* (С. Норжимаев); **гэр дотор** а) гэр, байшан соо (в доме): *Гэр дотор сайлажа һууһан хүнүүд, нюур нюураа харалсан, зосоо зосоогоо баһал элдэб юумэ бодоно* (Х. Намсараев); б) гэр руу, байшан руу (в дом): *Энэ гэр дотор ороходо, ута гонзогор коридор, тэрээнэй хоёр хажуугаар урда урдаһаа харагдан хэдэн үүдэнүүд харагдана* (Х. Намсараев); 2) ухаан бодол соо, һанаанда, сэдьхэлдэ (в душе, на душе): *Айлнуудта ойртохо тумаа Раднын дотор улам бүри муудажа, сэдьхэл һанаагаа зобохонь улам ехэдэнэ* (Ц. Дон); **минии дотор** досоомни, минии досоо (у меня внутри, на душе): *Минии дотор гэнтэ харлан бүрхэжэ, айхабтар ехэ гэм хэжэ орхиһон шэнги болоод, айха эшэхэ гээшэмни бүри захагүй ехэ болобо* (Ц. Дон); 2) нэгэ хэды хугасаанда, саг болзорой туршада, үедэ (во время, в течение *какого-л.* времени): *Богонихон хугасаа дотор хөөрэлдөөн таһалдажа, гэр соо аали номгохон байдал тогтобо* (Б. Мунгонов); **һарын дотор** гушан хоногой туршада, жэлэй арбан хубаарилай нэгэ хубиин туршада, гушан хоног соо (в течение месяца); **таһан дотороо** ажамидарха үедөө, түрэхэһөө эхилээд наһа бараха хүртэрөө; бэе даанги, ажал хэхэ шадабаритай байха үедөө (за всю свою жизнь); **4.** *наречи* 1) досоо, зосоо, досоо тээ; досоошоо (внутри; внутрь): *Гэнтэ дотор байһан зоной шаг шууяан болоходо, Степановай харан гэһээнь, Аламжын хажууда Бадмаевай худэлмэришэд үзэгдэбэ* (Д. Батожабай); *Дааража эхилхэһээ түрүүн дотор ороё!*; **дотороо үбдэхэ** гэдэһэ үбдэхэ, мушхаха; доро һууха (страдать от расстройства кишечника): *Дайралдаһамнай энэ гэжэ эдеэлһэн бэзэбди, ехэдүүлһэндээ, дотороо үбдэжэ, зуугаад хүн үлөө һэн, биишье тэдэнэй тоодо оролсоо һэм* (Б.-Б. Намсарайн); **дотороо хордохо** хурса, гашуун эдеэ эдиһэнһээ, шара бусалхаһаа боложо хотын хурсаар үбдэхэ, жэмжэгэнэхэ (жечь внутри); **дотороо носодог худэлгүүр** цилиндр соогоо түлишэ агаар хоёрой холисын шатахажа дэлбэрхэдэ, поршениин доошо дээшээ хүдэлжэ голоо эрьелдүүлдэг оньһон, двигатель (двигатель внутреннего сгорания); 2) ухаан бодол соогоо, һанаандаа, сэдьхэлдэ (про себя, в душе): *Дотор һанагдажа ябаа эгээл илдам хүн, налгай зан, наартай хараса* (З. Гомбожабай); *Тиигээд дотороо үйдхартай бүлхитэй аад, тэрэнээ нюужа ябана гэжэ ойлгоһон, тиимэһээ хайрлаһан байгаа ха* (Ч. Цыдендамбаев); **дотороо баярлаха** бусадта мэдэгдүүлэнгүй, досоогоо нюун баярлаха, баярта абтаха, хүхихэ (радоваться внутренне): *Хөөрэлдэһөөр байтарынь, Алдарай хоёрдохи отделени ошохонь мэдэгдэжэ, хэн хэниинь дотороо баярлаһан шэнги болоод орхёо һэн* (Ц.-Д. Хамаев).

ДОТОРДОХО *үйлэ ү.* 1) гэдэһэ руу тудагдаха, оногдохо (попадать в живот – *напр. о пуле*); **дотордоһон ан** гэдэһэ руугаа буудуулһан гү, али харбуулһан зэрлиг амитан, ан (подранок); 2) гэдэһээ үбдэхэ, мушхаха, доро һууха (страдать поносом).

ДОТОРЛИГ *тэмд. н., ага* шангахан зантай, хатуу бата зантай (с характером).

ДОТОРЛОХО *үйлэ ү.* 1) хубсаһа оёходоо досоогуурнь ондоо бүд, арһа хүдэһэ, хүбэн гэхэ мэтэ оруулжа оёхо (подшивать подклад, подбивать мехом): *...дэгэл доторлодог арһанууд үһэнэйнь ута богониһоо дулдыдаһан тусхай нэрэтэй юм: хурьган, хүрбэдхэ, нагса г.м.*; 2) *шэлж.* далда һанаатайгаар ойротохо, муу һанаа һанаалха (сближаться *с кем-л.* из соображений выгоды, входить в доверие, скрывая свои корыстные интересы).

ДОТОРОЙ *тэмд. н.* 1) досоохи, зосоохи, гадаадада хабаагүй, эмхиин, гүрэнэй хэрэгтэ хабаатай, дотоодын (внутренний): *Би дүлии хүндэл болошоод, доторой гүнзэгы мэдэрэлдэ эзэлэгдэн, байрадаа нилээд байгаа һэм* (Ц.-Д. Хамаев); **доторой хэрэглэмжын** үйлэдбэрилһэн газартаа хэрэглэлгын, ашаглалгын (внутреннего пользования); 2) *шэлж.* сэдьхэл ухаанай (внутренний, душевный): *Гэбэшье энэ басаган шэг шарайгаар бэшэ, харин бусадай нюдэндэ аба абаһаар харагдаадхихагүй, тиимэ нэгэ доторой, ухаан бодолой сэбэр*

һайханаар илгардаг (Ч. Цыдендамбаев); **гэр доторой** гэртэ хабаатай, гэрэй ажахын (домашний): *Мүнөөнэй залуушуул ажал дээрээ тухашараад, гэр доторой байдалда анхаралаашье хандуулхагүй* (М. Осодоев); 3) хотоодын, гэдэһэ гүзээндэ хабаатай (нутряной, внутренний): *Миниишни доторой байдал, зүрхэ сэдьхэл тиимээр һургагдаһан ха юм* (М. Осодоев); **доторой үбшэн** хүн амитанай досоо бии болоһон үбшэнүүд, бэеын досоо эрхэтэдэй үбшэнүүд (внутренние болезни): *Эхэнь долоотойдонь доторой хүндэ үбшэндэ нэрбэгдэжэ, сагһаа урид орхёо* (Ц.-Д. Хамаев); **доторой эмшэн** доторой үбшэнүүдые аргалдаг анагааха мэргэжэлтэн (терапевт).

ДОТОРТОЙ *тэмд. н.* 1) досоохитой, дотоодотой (имеющий внутренности): *дотортой мяхаяа тушааха*; 2) досоогуураа дабхар бүдтэй гү, али хүдэһэтэй (имеющий подкладку, на подкладе): *Хонин дотортой дулаахан дэгэлээ үмдэжэ, түрүүлэгшын ишэ тиишээ ябашахаһаань урид үрдижэ, правлени ошохоёо түхеэрбэ* (Ц.-Д. Хамаев); **нэхы дотортой дэгэл** хониной үбэлэй, ута үһэтэй хүдэһөөр оёгдоһон гадар хубсаһан, дэгэл (дэгэл с меховым подкладом); **хуулидха дотортой дэгэл** хониной хайшалагдаһан зун намарай, богони үһэтэй арһаар оёгдоһон гадар хубсаһан, дэгэл (дэгэл с подкладом из стриженого меха); **хурьган дотортой дэгэл** жэл хүсөөдүй хурьгадай арһаар эсхэжэ оёгдоһон гадар хубсаһан, зөөлэн үһэтэй, үнэтэй гэжэ тоологдодог байһан (дэгэл с подкладом из ягнячьих шкур): *Дун сагаан хурьган дотортой хоёр дэгэлые Женя хараад ехэ һайхашааба* (Г. Дашабылов); **сээжэ дотортой дэгэл** бүһэ хүрэтэрөө хүдэһэтэй, хүйтэн үедэ үмдэхэ гадар хубсаһан (дэгэл с меховым подкладом по лифу); **хүжэ дотортой дэгэл** досоогоо хүдэһэтэй, элдэб янзын бүдөөр хушагдаһан гадар хубсаһан (дэгэл с мехом внутри); **хүдэһэн дотортой дэгэл** бүд гадартай, досоогоо хониной элдэгдэһэн арһаар дулаалагдаһан гадар хубсаһан (дэгэл с меховым подкладом); **булган дотортой** досоогоо булганай арһаар дабхарлаатай (с собольим подкладом); **хүрбэдхэ дотортой дэгэл** хайшалагдаһаар хоёр һара болоһон хониной арһаар оёһон гадар хубсаһан (дэгэл со стриженым меховым подкладом); **үзүүр дотортой дэгэл** ута үһэтэй хүдэһөөр оёгдоһон гадар хубсаһан (дэгэл с меховым подкладом с длинным ворсом); 3) *шэлж.* һаһаан бодолтой, сэдьхэлтэй (имеющий *какие-л.* душевные качества): *Ехэ һахалта табхар хоёр – шоно дотортой улад юм* (Д.-Д. Дугаров); **муухай** (гү али **хара**) **дотортой** муу, хара һаһаатай, хорото сэдьхэлтэй (злонамеренный, ≈ с чёрным нутром): *Тиимэл муухай дотортой хүн хаям, табангуудайнгаа зайһан, шүүлингэнүүд тухай Монгол уруу зугадахаяа байна гэжэ байжа хэды дахин худалаар мэдүүлээ гээшэб...* (Б. Санжин, Б. Дандарон); **уужам дотортой** *шэлж.* үргэн, сагаан һаһаатай, олые сэдьхэлдээ багтааха шанартай (великодушный); **нимгэн дотортой** *шэлж.* зөөлэн, энэрхы сэдьхэлтэй (добрый, добродушный): *Һаһанайм нүхэр Сергей Эрдынеевич миниі найдамтай түшэг тулгуури юм. Нүхэрни ехэ нимгэн дотортой хүн* (Буряад Үнэнһөө).

ДОТОРТОН: арюун дотортон *юум. н.* сагаан, сэхэ сэдьхэлтэй зон (люди с чистой душой); **хара дотортон** хара, муухай, хэрзэгы сэдьхэлтэй зон (люди с чёрной душой): *Хари газарай хаядаһан — / Хара муухай дотортон, / Хожом гэжэ һанангүй, / Хойшолонгүй тонилогтон!... Сөөг!* (Б. Санжин, Б. Дандарон).

ДОТОРХИ *тэмд. н.* доторой, зосоохи; алибаа юумэн соо байһан (внутренний, находящийся внутри): *Ород гүрэн доторхи хэдэн мянган уряднигуудай олонхидынь энэ захиралтые тэрэ доронь хүдөөгэй зондо мэдээсэдэггүй байгаа* (Д. Батожабай); **гэр доторхи** а) гэр соо байгша (находящийся в доме): *Гэр доторхи хүнүүд булта дааа хүл дээрээ бодонхой, бурхан тээшэ хараад зогсонод* (Х. Намсараев); б) гэрэй, гэрэй ажахын (домашний, бытовой): *Баадха Шадаан хоёрой үгыдэ хүл хүнгэдэшэнхэй, хадам эхынгээ зараһан тээшэ гүйжэ, гэр доторхи ажал хүдэлмэриень хам-хум хэжэрхинэ* (Б. Шойдоков); **гүрэн доторхи** улас түрын доторхи, гүрэнэй дотоодын (внутригосударственный): *Гүрэн доторхи буса шажантанай мүргэлэй газар болон хариин абари заншал үгы хэхэ гээ* (Б. Санжин, Б. Дандарон).

ДОТОРһОО 1. *наречи* 1) зосоһоо, досоо тээһээ (изнутри): *Тиигээд үүдэн таб-яб дотороо шэбхэдэгдэшэбэ* (Х. Намсараев); 2) *шэлж.* гүнһөө, сэдьхэлэй оёороо (из нутра, из души): *Доржо дотороо уни бутаран баясажа, гарыень шангаар адхаба* (Ч. Цыдендамбаев); **дотороо таталуулжа дуулаха** сээжынгээ гүнһөө абяа гарган дуулаха (душевно петь); **2.** *дах. у.* досооһоо, дотор талаһаа (из, изнутри): *Шкаф дотороо бишыхан альбомоо гаргажа, Гамаагай портредые инагханаар хараад, һанаа алдажа, аргааханаар һугшаран уйлана* (Ц. Дон).

ДОТУУРДАХА *үйлэ у., баруун бур.* 1)

юумэнэй дундуур тудаха (попадать по центру *или* посередине *чего-л.*); 2) багадажа эндэтэндээ таталдаха, огзойхо (быть стянутым из-за меньшего, чем нужно, размера, топорщиться); 3) ямар нэгэн газарта оросотой байха, *жэшээнь, ноёндо, үндэр тушалтанда, баян айлда г.м.* (быть принятым, вхожим *куда-л.*); 4) этигэл найдалтай болохо, байха (заслуживать доверие).

ДОТУУРХАХА *үйлэ у., баруун бур.* 1) хэн нэгэндэ этигэл найдамжа үзүүлхэ (оказывать доверие); 2) талархалтайгаар хандаха, хүндэлхэ (относиться сердечно).

ДОХЁО *юум. н.* 1) тэмдэг, һэргылһэн абяан, хүдэлэсэ, зураг *г.м.* (сигнал, знак): *Энэ хирэндэ ямар нэгэ түгшүүритэ ушар болоһоной дохёо татажа, уншарагтай утаар урамдаха газаанаа дуулдаба* (Б. Санжин, Б. Дандарон); **дохёо үгэхэ** абяан, хүдэлсэ гү, али ондоо ямар нэгэн аргаар юумэн болохоёо байхые һэргылэн мэдүүлхэ (подавать сигнал, сигнализировать): *Тагнуулшад эгээл энэ үедэ зогсогты гэһэн дохёо үгэбэ* (Б. Шойдоков); **дохёо татаха** *хууш.* бүреэ татажа тэмдэг үгэхэ (подавать сигнал *с помощью трубы*): *Тиихэдэнь Түшэгүүнэй үргөөгэй газаахи нахюулшан баһа дохёо татаа* (Б. Санжин, Б. Дандарон); **дохёо абаха** а) бусадһаа мэдүүлгын, һэргылэмжын тэмдэг абаха (получать сигнал); б) буруу ябадалайнгаа түлөө дээдэ тушаалтанһаан һэргылһэн мэдүүлгэ абаха, *удаань ажалай талаар хэһээлтэ болодог* (получать выговор); **дохёо тэмдэг** анхарал татаһан гү, али һэргылһэн хүдэлэсэ, абяан, зураг (знак, сигнал): *Теодолидой шагаабшаар хаража байһан Таня тээ саахана хэмжүүрэй модо сэхэжүүлэн бодхоогшо Тогоошодо гараараа даллан дохёо тэмдэг үгэнэ* (Д.-Д. Дугаров); **абяан** (*гү, али* **абяагаар үгтэһэн**) **дохёо** *хоолойгоор, тусхай оньһон түхеэрэлгээр* алибаа абяа дамжуулагдаһан тэмдэг дуун (голосовой сигнал); **аюулай** (*гү, али* **түгшүүрилэй**) **дохёо** аюултай юумэнэй дүтэлһые мэдүүлһэн абяата гү, али дүрсэтэ тэмдэг, һэргылэмжэ (тревожный сигнал): *Ямаршьеб нюуса хүсэн – үхэл, һандарал асарагша агуу зэрлиг хүсэн – эндэ хоргодонхой, ходол бэлэн аюулай дохёо үгэжэ байдаг ёһотой* (Д.-Д. Дугаров); **утаһан дохёо** *хууш., хори* телеграф (телеграф); 2) гомдол бариха гү, али хэһээхын тула ехэнхидээ даргада хандуулһан мэдүүлэл (сообщение, известие): *Танай багша Намжал Бадмаевич архиин һогтуугаар ямаршье гэмгүй ябаһан колхознигые сохёо гэһэн дохёо намда ород байна* (К. Цыденов); **дохёо мэдээн** мэдээсэл, мэдүүлгэ (сигнал, известие): *Почто зөөһэн энээхэн үе соонь арбаад айлда ишэ сошордомо дохёо мэдээн ерээ* (Ц.-Д. Хамаев); 3) гар хонхо, сахилгаан хонхо (звонок): *Доодо дабхарта дохёо хонхо наярбал ха* (Ч. Цыдендамбаев); 4) *хууш. монг.* үгэ; зүб бэшэлгэ; хэлэн (слово; правописание; язык); *дохёо танюулагша шастир хэлэнэй зүб бэшэлгэ тайлбарилһан зохёол*; **дохёоной бэшэг** а) зүб бэшэхэ дүримэй һураха ном (грамматика); б) толи бэшэг (словарь).

ДОХЁОГОЙ *тэмд. н.* дохёондо хабаатай, дохёо үгэхэ, дамжуулха зорилготой (сигнальный); **дохёогой гал (***гү, али* **гэрэл**) тусхай удхатайгаар үгтэдэг гал, гэрэл, лампа *г.м.* (сигнальный огонь *или* свет); **дохёогой түхеэрэлгэ** дохёо, тэмдэг үгэхэ оньһон (сигнальный прибор).

ДОХИГ: **дохиг-дохиг гэхэ** *үйлэ у.* алхам бүхэндөө толгойгоо дохиһон мэтээр хүдэлгэн ябаха (идти, кивая головой при каждом шаге).

ДОХИГОНОХО *үйлэ у.* 1) толгойгоо доро болгохо, мүргэн һагад хүдэлхэ (кланяться); 2) һаймһарха, һайзаганаха, хүнэй һанаанда таараха гэжэ аягүйгөөр аашалха (стараться угодить *кому-л.*).

ДОХИЛГО *юум. н.* 1) толгойгоо доошонь унагаан татаһан хүдэлсэ (кивок); 2) тиигэжэ хүдэлэн мэндэшэлэлгэ (поклон, приветствие): *Толгой дохилго, гар гараа барилсалга – мэндын тэмдэг*.

ДОХИЛЗОХО *үйлэ у.* 1) оло дахин толгойгоо доошонь унагаан татаһан хүдэлхэ (многократно кивать головой): *Гайхашаһан Харлай* / *Гансата номгоржо,* / *Елэгэр нюдэнишнь* / *Ехүү болошоод,* / *Доро унажа,* / *Дохилзон хэлэбэ* (Ш. Нимбуев); 2) найгаганаха – *ургамал тухай* (мерно покачиваться – *о растениях*): *Талаар дүүрэн улаалзай сэсэгүүд дохилзонод* (С. Цырендоржиев); 3) эжэ эхигүй һаймһарха, һайзаганаха (угодничать): *Наймаашан гансата дохилзон, хүгшэнэй урда нугаржа, хүлисэл гуйба хэбэртэй* (Ц. Шагжин).

ДОХИГОСОХО *үйлэ у.* 1) оло дахин толгойгоо доошонь унагаан татаһан хүдэлхэ (кланяться, кивать головой): *Зүб, зүб, гэжэ Шоноев толгойгоо дохисоообо* (С. Цырендоржиев); *Тиигээд аман соогоо гүнгэнэн ябаһан дуугаа богоһын наана орхижо, үхибүүдэй мэндэдэ үгэгүйгөөр дохисогоон, нарихан ута коридороор тэрэ саашалдаг* (К. Цыденов); 2) хүнэй урдаһаа һаймһаржа дохигонохо, дохилзохо (расшаркиваться): *муу юумэндэ дохисогоохо*.

ДОХИД: дохид гэхэ *үйлэ у., видэй нэгэ түхэл* саг зуура үлэ мэдэг толгойгоо урагшань тонгойлгохо (кивнуть): *Үе-үе ойлгоогүйгөө*

һая ойлгожо, зүбшөөһэн хэбэртэй, өөрөө мэдэнгүй, толгойгоо дохид гүүлэнэ (Ц. Дон).

ДОХИХО *үйлэ үг.* 1) тэмдэг үгэхэ, *илангаяа толгойн хүдэлсөөр* (подавать сигнал); 2) толгойгоо нугылгаха, урагшань тонгойлгохо, зүбшөөхэ (кивать головой, наклонять голову): *Цырендоржо абяагүй дохибо* (К. Цыденов); *Заатал һаа энеэбхилжэ, дохижо ябаһан хүнише билдагууша гэжэ болохогүй* (Ц. Шагжин); **зүбшөөн дохихо** зүбшөөһэнөө мэдүүлжэ толгойгоо тонгойлгохо, арсаагүйгөө мэдүүлхэ (согласно кивать); **толгойгоо дохихо** а) толгойгоо урагшань тонгойлгохо (кивать): *Баһа нэгэ ишмэрхүү хүн олдоно аабза, – гэжэ һамгандаа шэбэнэн татажа дуугархадань, хара һамганиинь бүтүү толгойгоо дохёо һэн* (Х. Намсараев); б) мэндэеэ мэдүүлхэ (кланяться в приветствии): *Шархатаһан сэрэгшэд харюудань толгойгоо дохижо гү, үгышье һаа, нюдөөрөө тэмдэг үгэн амаршалбад* (Б. Шойдоков); **дохихо мүргэхэ** үлүүсэ ехээр һайшааха; унажа бодожо гуйха (поклоняться); **доро дохихо** ехэтэ һайшаан мүргэхэ, һүгэдэхэ (кланяться, пасть ниц): *Багшын һайгаар ишмэ гоёор хоолоймни ханхинажа, / зоной сэдьхэл хүдэлгөө.* / *Багшадаа доро дохиноб* (Э. Зандраев).

ДОХОЛ *юум. н., түнх.* галта хорхой (светлячок).

ДОХОЛОД: дохолод гэхэ *үйлэ үг., видэй нэгэ түхэл* хүлөө халта татаад ябаха (прихрамывать): *Уурлаһандаа бэень хүнгэдэн, бага сага дохолод гэбэшье, айхабтар түргөөр гэшхэлжэ, намай аймагай комитедтэ орожо ерэбэ* (Ц. Дон).

ДОХОЛОЛГО *юум. н.* хүлөө гэмтээһэн гү, али хүлөө тайруулһан хүнэй ябадал (хромота).

ДОХОЛОН *тэмд. н.* 1) хүл муутай, үрөөһэн хүл үбшэн гү, али нэгэ хүл богонитой дээрэһээ хэлтэгэнээд, муугар ябадаг (хромой, хромоногий): *Тэрэнэй дохолон хүл улам богони болошоһон юумэдэл, хэлтэргэхэнь ехэдэшоод ябаа һэн* (Д. Батожабай); *Дохолон шаазгай добуу тойроо* (таабари, *нооһо ээрэхэ*); **дохолон стул** нэгэ хүл богони һандали, һуури (кривоногий стул): *– Модон үмдэтэй бэшэ һаа, Намсалмаа, һуу, – гээд, Сампил Намсалмаада дохолон стул табижа үгэбэ, тэрэнь ара гэдэргээ урбалдашаба…* (Ж. Тумунов); **дохолон татаха** хүл муутай дээрэһээ хэлтэгэнээд ябаха (хромать, прихрамывать): *– Зобохо юумэ үгы, – гээд, гутал дээгүүрээ эжымни оёһон пэнии үмдэжэ, шэб харанхы һүни дала гараһан үбгэжөөл дохолон татаһаар гараа һэн* (Ц.-Д. Хамаев); **хүл дохолон** хүл муутай дээрэһээ хэлтэгэнээд ябадаг (хромой, хромоногий): *Тэдэнэй тоодо бэеэ оруулхаяашье һананагүйб, хүл дохолон, хатанхай үрөөһэн гартай аад, бэшэндэ миниий дээрэлхээд орхихошье юумэн үнэндөө үгы юм аабза* (Ц.-Д. Хамаев); ◊ **дохолон морин** шадалаа буураһан хүн; урагшагүйдэһэн хэрэг (≈ хромая утка); **дохолон мори унаха** урагшагүйдэхэ (терпеть неудачу); 2) далюу, сэхэ бэшэ, хэлтэгы (кривой, отклоняющийся от нормального): *Шэнэхэн модон стол дээрэ эндэ тэндэһээнь дохолон хэлтэгы болотор таһалжа, тамхи татажархиһан газетэ дэбдеэтэй, дээгүүрнь бэхэ, саарһа бэлдэһэн байна* (Ц. Дон); *Тэдэнэр дохолон нарһанда хүрэжэ ошобо* (Ч. Цыдендамбаев); **дохолон харуул** эритынь нэгэ заха дүрсэлэн хурсалаатай харуул, *хабтагайн заха харуулдажа мүлишилгэхэдэ, тусхай маягтай болгоходо хэрэглэгдэдэг* (рубанок, которым обстругивают края); **дохолон тоо** а) тэгшэ бэшэ тоо, 1, 3, 5 *г.м.* (нечётное число); б) хүсэд бэшэ тоо (недостаточное количество); **хари хэлэндээ дохолон** хари хэлэ муусаар ойлгохо, һураха (плохо владеющий иностранным языком); **дохолон эмь** малай шэхэндэ углуутуулан гаргагдаһан хэршэлээ (клеймо углом); ○ **һохор** *гэжэ үгэтэй парн. хэрэгл.*

ДОХОЛОНШООХО *үйлэ үг.* нэгэ хүл дээрээ собхорон ябаха, дохолон һагад ябаха, дохолһон маяг үзүүлхэ (прыгать на одной ноге).

ДОХОЛХО *үйлэ үг.* 1) хүл муутай дээрэһээ гү, али тайруулһан хүлтэй дээрэһээ хэлтэгэнээд, найгалзаад ябаха, ялхиргаха (хромать): *Үнөөхи муу хүлынь үбдэхөө болижо, бараг болоһоншье байбал, Гомбо хэлтэгэд-хэлтэгэд гэжэ ехээр дохолжо ябана* (Ц. Дон); 2) һарюу, тэгшэ бэшэ байха, ялхиганаха (качаться): *Һандаймнай дохолдог юм, унашабаш, мэдээрэй* (Д.-Д. Дугаров).

ДОХОНШООХО *үйлэ үг.* 1) дохолон һагад ябаха (прихрамывать): *Дагба тэргэһээ буужа, Сабидарайнгаа хажуугаар дохоншоон гүйбэ* (Ц. Шагжин); 2) нэгэ хүл дээрээ собхоржо наадаха – *үхибүүд тухай* (прыгать на одной ноге, *детская игра*).

ДОХЮУР *юум. н.* хэнгэрэг (барабан) сохидог модон гү, али түмэр сохюур (барабанная палочка): Т*эдэнэй хойноһоо хитагар оройтой шаб шара шанам малгайтай ламанар томо хүлэр толинуудые түмэр дохюураар ханхинатар тоншожо, хорин нэгэн Дари бурхадые үдэшэжэ ерэбэ* (С. Ринчинов); **Дохюур мүшэд** *астр.* Алтан гадаһанай оролсодог бүлэг мүшэд (Малая Медведица).

ДОХЮУРАЙ: Дохюурай түби *юум. н., будд.* Замби түбиин урда зүгтэ оршодог 8 жэжэ түбиин нэгэн (один из маленьких континентов в южной части вселенной).

ДОҺОЛГОМО *тэмд. н.* хүдэлгэмэ, долгисуулма, шэшэрүүлмэ (потрясающий, волнующий); (**зүрхэ**) **сэдьхэл доһолгомо** зүрхэ хүдэлгэмэ, сэдьхэл хүлгөөһэн, сошордомо (потрясающий, ошеломительный): *Мантагай хэлээшэ яахын аргагүй зүб, сэдьхэл доһолгомо һүрөөтэй байгаа бшуу* (М. Осодоев).

ДОҺОЛГОО(Н) *юум. н.* хүдэлөөн, һэжэрэлгэн, хэлбэлзээн, шэшэрэлгэ, дондоргоон (сотрясение, содрогание): *Газарай хүдэлөөнэй доһолгоон холуур тараба*.

ДОҺОЛГООХО *үйлэ у., идх. залог* 1) дондоруулха, шэшэрүүлхэ (тряхнуть, трясти); 2) сэдьхэл хүдэлгэхэ, шэшэрүүлхэ (потрясти): *Тэрэ үйлэ ушар бүхы дэлхэйе доһолгоон сууряатаба* (Буряад Үнэнһөө).

ДОҺОЛГОХО *үйлэ у., идх. залог* 1) дорьбохые баадхаха, дорьботор хүдэлгэхэ, һэжэрхэ, хэлбэлзүүлхэ (потрясать, сотрясать): *Хүсэ ехэтэ хүүюурнүүд хүмэг шулуунуудые добтолбо, хэнгэргын дуундал хүнхинэжэ, хэлшэ һарьдагуудые доһолгобо* (Б. Мунгонов); 2) *шэлж.* зүрхэ сэдьхэл хүдэлгэхэ, хүлгүүлхэ (волновать): *Илангаяа шэмээшэгүүд, хасагууд холын харагшадые доһолгоо. Буряадта ажаһуудаг бидэнэр шэмээшэгүүдтээ һуранхай, дадал болонхой гээшэ аабзабди даа....* (Н. Цыбикова).

ДОҺОЛОЛГО *юум. н.* хүдэлөөн, һэжэрэгдээн, хэлбэлзээн (сотрясение, потрясение): *холын тэһэрээнэй доһололго*; **газарай доһололго** Газарай шулуулиг гадарай мантан томо хубинуудай хабирасалдахада, газарай хүрьһэтэ хубиин шэшэрэлгэ, хахаралга, газарай хүдэлэлгэ (землетрясение).

ДОҺОЛХО *үйлэ у.* 1) хүдэлхэ, дорьбохо, хэлбэлзэхэ (трястись, сотрясаться): *Үндэр Борын хаялан хатархадань, хурса туруунуудһаань газарай хүрьһэн доһолно* (Д. Эрдынеев); 2) *шэлж.* шэшэрхэ, шэмшэрхэ, уярха, сэдьхэл хүдэлхэ (трепетать): *Ендэр дээрэһээ элидхэлшын Дамбууе магтаха бүринь Гармын эхын зүрхэ сэдьхэл доһолжо, аминиинь игсуун, нюдэниинь юумэ оносогүй болоно* (С. Ангабаев).

ДОШО *юум. н.* 1) болдог, добохон (бугор, холмик): *Тээ тэрэ дошын саана байгааб, гээд, Насаг арбаад метр зайда байһан дошо тээшэ толгойгоо хазайлган зангаадхиба* (Г.-Д. Дамбаев); **дошо болдог** добохонууд, гүбээнүүд (холмики): *Харгыдамнай дайралдаһан бишыхан дошо болдогууд мүнөө ухаангүй томоор түглылдэжэ харагдана* (Ц. Шагжин); ○ **добо** *гэжэ үгэтэй парн. хэрэгл.*; ◊ **добо шарлуулха** ажамидарха, ажаһууха (жить, проживать жизнь): *Добо шарлуулжа һуугаашань дээрэ Баданай эхэ үбгэнһөө, ноён Тураахиһаа, ехээр айдаг, гайхадаг байһан юм, зүгөөр тэрэнь добо шарлуулжа һууһан саг үе соогоо һамгандаа нэгэшье шэрүүн үгэ хэлээгүй, хургааршье занаагүй юм* (Б. Санжин, Б. Дандарон); 2) газар доро амидардаг амитанай нүхэнэй хажуудахи малтажа гаргаһан обоо шорой (кучка земли около норы животного); 3) баабгайн эшээн (берлога): *Дармын хойноһоо дахажа ерэһэн Атешкын саһан дээгүүрхи мүрнүудые ажаглан бэдэрэлсэжэ байхада, Дарма тэрээндэ этигэнэгүй хэбэртэй, баабгайн дошо дээрэһээ Лукичай таба һүрэдэг буугай үлөөшэ һомыень гаргажа хаяна* (Д.-Д. Дугаров); 4) *сэрэг.* буудалдахаар түхеэрэгдэһэн газарай урда зурыса обоологдоһон, шорой гү, али бетоноор, шоройтой туламуудаар хэгдэһэн халхабша ханахан (бруствер): *Лейтенант зүүн һүбөөгөөрөө капонирой эрье дошо түшэн хэбтээд* (Г.-Д. Дамбаев); 5) соолгоһоо уһанай халихада, хүрэһэн мүльһэн, ондоли, тошон (наледь).

ДОШОТОХО *үйлэ у.* болдойжо харагдаха; болдогтохо, болдойхо, болдог боложо хүрэхэ (бугриться): *дошотоһон хур саһан*.

ДОШХОН *тэмд. н.* 1) зэрлиг, галзуу, хэрзэгы, шэрүүн, өөрэ зантай (неистовый, бешеный, своенравный): *Теэдшье ишмэ дошхон морёор гансаараа ябахашни ноёндо аймшагтай болоһон байгаа ёһотой* (Ц. Шагжин); **дошхон зэрлиг** (*гү, али* **хэрзэгы**) галзуу, шэрүүн, өөрэ зантай (дикий, свирепый, жестокий): *Угайдхадаа энэ хальмаг үүлтэрэй үхэрнүүд дошхон зэрлиг абари зантай, хүниие бэедээ дүтэлүүлхэ дурагүй амитад юм* (Б. Цырендоржиев); *Агнуури гээшэ хүниие дошхон хэрзэгы болгодог, ишмэ хүн хүниешье алахадаа һөөргөө харахагүй…* (Б. Мунгонов); 2) аймшагтай, шанга, ордоһотой (сильный, резкий, порывистый): *Жэгшүүритэ дошхон аадар нилээд удаан үргэлжэлһэнэй һүүлдэ, һаял номгорон, арилха тээшээ болоно* (Х. Намсараев); **дошхон урадхал** орьёлмо шанга, харьялаа урадхал (бурное течение): *Нэгэтэ дошхон урадхалда тэргэмнай хүмэрижэ, горхо гаратар дээрэнь һууһан басагадни уһа руу унашоо* (Д.-Д. Дугаров).

ДОШХОНООР *наречи* огсомоор, түргэнөөр, солгёотойгоор, шангаар (бурно): *Тэрэ дошхоноор шуухираад, үбгэнэй үргэн дороһоо баруун гарайнгаа долёобор хургаар*

сохибо (С. Ангабаев).

ДОШХООР *наречи* огсомоор, түргэнөөр, солгёотойгоор, шангаар (яростно, бурно): *Углөөгүүр нара бүтүү байхада баян Срулевичэй уужам ехэ хашаа соо нэгэ столбдо үлгэжэрхиһэн шэрэм хонхо айхабтар дошхоор наяржа эхилбэ* (Х. Намсараев); **дошхоор асууха** огсомоор, сухалтайгаар һураха (грозно спрашивать): *Пристав манай газаа нэгэ дохолон буряад ноёнтой тугаар һая ерээд, танайда нэгэ залуу буряад байдаг гү гэжэ ехэ дошхоор асуугаа* (Х. Намсараев).

ДОШХОРОЛГО *юум. н.* үлүүсэ ехэ хүсэтэй бололго, шангаралга, дэмырэлгэ (усиление, ярость, неукротимость).

ДОШХОРУУЛХА *үйлэ үг., идх. залог* үлүүсэ ехэ хүсэтэй болгохо, шангаруулха (усиливать, ожесточать).

ДОШХОРХО *үйлэ үг.* 1) үлүүсэ ехээр шангарха, хэтэрхэй ехээр хүсэеэ гаргаха, дэмырхэ (приходить в ярость, свирепеть): *Харин энэ удаа үхэлһөө мултарһан дайсан уланхадаһан шоно мэтэ бүри дошхоржо, һортогой хурдан зээрдынгээ гүйдэл дунда нэгэ буряад сэрэгшые шуу сабшаад, нэгые моритойнь тарайлгаад, үшөө улаа зураҗа ябаба* (Б. Санжин, Б. Дандарон); 2) гар дуулахагүй, эмнигэрхэхэ – *морин тухай* (быть необузданным): *Олон жэлдэ байжа омогшоһон дошхорһон байна ёһотой, хазаарлаа һаатнай хазажашье болохо, унаа һаатнай булгижашье болохо, урда хүлдөө ууртай, хойто хүлдөө хоригтой юм* (Х. Намсараев); 3) үлүү ехээр шангарха, хэтэрхэ, бурьялха, ордоһолхо (бушевать, неистовствовать – *о стихии*): *Юрөө горхон хабартаа саһа мүльһэнэйл хайлахада хубхай үерлэжэ байжа дошхороод, зундаа уһа багатай боложо, зарим жэлдэ оройдоо шэргэшэдэг болошоо* (Б. Мунгонов).

ДОШХОРХОХО *үйлэ үг.* хэрзэгы болохо (свирепеть).

ДОШХОРХУУЛХА үйлэ үг. *идх. залог* хэрзэгы болгохо, шэрүүн болгохо (приводить в ярость).

ДУБ *шангадх. част.,* **ду-** *гэһэн үзэгүүдээр эхилһэн үгэнүүдтэй суг хэрэгл.* (*усил. част. к словам с начальным* **ду-**): *Хөөрэлдэжэ һуугшад дуб дуугай болошобо* (Ц. Дон); **дуб дулаан** ехэ дулаан, дулаахан (тёплый-претёплый).

ДУБЖААН *юум. н.* **добжоон** *хара.*

ДУГААГ *юум. н., ород* мори хүллэхэдэ хэрэглэгдэдэг хуһан модо нугылган хэһэн хэрэгсэл, хумуудта гурбан оохороор татагдан бэхилэгдэжэ, хоёр үзүүртэнь оглёобо холбодог хэрэгсэл (дуга): *Дугааг доромни дуутай хоёр бүлбэнүүр таһаггүй жэнгирээ гээшэ* (Ч. Цыдендамбаев).

ДУГААГТАХА *үйлэ үг.* нугыха, дугыха – *нарин ута юумэнүүд тухай* (иметь вид дуги, быть дугообразным): *Таня Тогоошо хоёрой шэглэһэн зүгтэ һолонго таташанхай, ерээдүйн урдаһаа сэдьхэлээ нэгэдүүлэн зоригшодой ажабайдалай үүдэн шэнгеэр долоон үнгөөр дугаагтана* (Д.-Д. Дугаров).

ДУГААР, дүгээр 1. *юум. н.* 1) нэгэ түрэл юумэнүүдые дараалан толооһоной тоо, сонин болон журнал зэргын удаа дараа гаража байдаг хэсэгүүдэй нэрэ (номер): *Дайнай үедэ баатар сэрэгшэд, ара талын ажалшад тухай үндэһэн сонимнай дугаар бүхэндөө хэблүүлжэ байгаа* (Т. Самбялова); **танюуһата дугаар** ямар нэгэ юумэ адлидхахын тула хэрэглэгдэдэг тоо (идентификационный номер): *Оросой Холбоото Уласай эргэнэй паспортын танюуһата дугаар арбан тооһоо бүридэдэг*; **хубиин нюурай тоосооной дансын даадхалай дугаар** уялгата пенсионно даадхалай систэмэдэхи хүнэй хубиин нюурай мүнхэлэгдэһэн счёдой шухаг тоо (СНИЛС, страховой номер индивидуального лицевого счёта): *Ажалда ороходо заатагүй хубиин нюурай тоосооной дансын даадхалай дугаар хэрэгтэй*; **2.** *хууш. монг. бэшэгһээ дамжан ороһон үг. дараалан тоолоходо, тоолоһон тоогой нэрын амяараа бэшэгдэдэг залгалтын үүргэтэйгээр хэрэглэгдэдэг -дахи (-дохи, -дэхи) залгалтатай адли үүргэтэй, мүнөөнэй сонин болон теле-, радио-дамжуулгануудта, уран зохёолдо, мүн ярянай хэлэндэшье хүндэдхэһэн удха даажа ябадаг, жэшээнь, XIV дүгээр Далай лама* (*раздельно пишущийся показатель порядкового числительного*): *Удаань Анаагай дасанда II дугаар Екатеринын бюст дамжуулагдажа, албанай хэрэгэй программа түгэсэхэ* (Буряад Үнэнһөө); *1925 ондо Буряад-Монголой АССР-эй Соведүүдэй хоёр дугаар съездын болоходо, делегадуудай урда «Ехэ удаган абжаае» харуулхын тула Агаһаа Жалма Жамцарано Баатар Дабаин хоёрые урижа асарһан байха юм* (Г. Туденов).

ДУГААРЛАХА *үйлэ үг.* дараалан тоолоһоной тоо олгохо (нумеровать): *Энэ зохёол 12 бүлэгтэй. Бүлэг бүхэниинь дугаарлаһан зүйлнүүдһээ бүридэнэ* (Л. Бадмаева); 2) удаа дарааень алдангүй тоолохо (соблюдать порядковый номер); **дугаарлаһан тоогой нэрэ** *хэлэ шэнж.* дараалан тоолоһон тоогой нэрэ (порядковое имя числительное).

ДУГААТАХА *үйлэ үг.* **дугаагтаха** *хара.*

ДУГАН *юум. н., будд.* буддын шажанай

хурал хураха, мүргэл үргэхэ, мүн бусад үйлэ хэрэг үйлдэхэ байшан (молельня): *Тэдэ добуунуудай шанха оройдо шарашье, хүхэшье хушалтатай хэдэн дуган элихэнээр үзэгдэдэг байба* (Д. Батожабай); **сахюусанай дуган** дасангай, нютагай сахюусануудта зорюулагдаһан хурал хурадаг дуган (храм гения-хранителя всего монастыря); **цогчен** (*гү, али* **согшон**) **дуган** дасангай гол дуган (цогчен-дуган, главный храм буддийского храма): *Хажуудамнай Янжама бурхан залараа, Согшон дуганай яларжа байдаг хадань һүзэгшэд, аяншалагшад ерэжэл байдаг* (Э. Раднаев); ○ **дасан** *гэжэ үгэтэй парн. хэрэгл.*

ДУГАНША *юум. н.* дуган доторхи ариг байдал, ёһо гурим сахидаг, тахил шэнэлхэ, тооһо арилгаха, гэсхыдэ туһалха, зарлиг дамжуулха ажалтай хүн (смотритель храма): *Дуганша тахил шэнэлнэ*.

ДУГТАРАА(Н), **дугтарга** *юум. н.* һэжэрээн, һэжэржэ тулмаг мэтын юумэн соохиие нягтаруулга (встряска).

ДУГТАРАЛГА *юум. н.* һэжэрээн (встряска).

ДУГТАРГАХА *үйлэ үг., идх. залог* һэжэрхэ (трясти, встряхивать).

ДУГТАРУУЛХА *үйлэ үг., идх. залог* һэжэрхые баадхаха, һэжэрүүлхэ (заставить потрясти *кого-л. что-л.*).

ДУГТАРХА *үйлэ үг.* 1) һэжэрхэ, хүдэлэгэхэ, дээшэ доошонь гү, али хажуу тээшэнь һэжэржэ нягтаруулха (трясти, утрясать): *Анна Михайловна харанхалжа унашаба. Алексей Григорьевич дугтаржа, хүйтэн уһа турьяжа, мэдээ оруулба* (Ч. Цыдендамбаев); 2) *шэлж.* ара талаһаань захаһаань баряад һэжэрхэ (трясти за шиворот); 3) *шэлж., ивалга* ондорон бүншэжэ, дугтаруулжа байһан юумэдэл ябаха (идти, спотыкаясь и качаясь, словно пьяный): *Үнэхөөрөөл тиимэ байгаа һаа, урдажа байһан уһанай оёорто шэнгэжэ орохоб, улайжа байһан түүдэбшын дүлэндэ дугтаран орожо, шандаруу боложо хиидэхэб* (А. Шадаев); *Тээ урдамни нэгэ халанги хүн дугтаржа ябана*.

ДУГТАШАЛДАХА *үйлэ үг., угталд. залог* хойно хойноһоо гү, али хамта нэгэ дороо дугташаха (рваться, тянуться, метаться): *Үхибүүд үүдэнэй хажууда түрисэлдэжэ, шагаажа хараха һанаатай дугташалдана* (М. Осодоев).

ДУГТАШАХА *үйлэ үг.* 1) урагшаа дабшаха, ябаха (рваться вперёд, устремляться): *Моринһоо собхорон буужа, тэрэнээ амгайг-шалхадань, үдэшэнһөө нааша уһалуулаагүй аяар энэ ерэһэн морин уһа руу ээз эхигүй дугташана* (М. Осодоев); ◊ **аюул уруу дугташаха** аюулые аюул гэжэ тоонгүй, бэеэ гамнангүй дабшаха, нюсэгэн гараараа оролсохо (≈ лезть на рожон); 2) носохо, аһаха, хальдаха (приставать): *Бү дугташа!*

ДУГТЫ *юум. н.* 1) гэр, хуй (футляр); 2) бүреэдэһэн, орёодоһон, даха (обёртка, обложка, переплёт); 3) гутал дээгүүр үмдэгдэдэг нэхы хүдэһөөр гү, али нохойн арһаар оёгдоһон түриигүй гутал, шагайбша (меховые галоши): *Бидэшни хүдэһэн нэхы дэгэл дээрэһээ ямаан даха үмдөөд, валенка дээрээ дулаан дугты углаад ябадаг һэмди* (В. Намсараев); 4) дулаан дабхар хубсаһан, нэмэргэ (тёплая накидка).

ДУГТЫЛХА *үйлэ үг.* 1) нарай үхибүүе бүдэй тайрадаһаар, дулаан хүнжэлөөр, урдань хурьганай нэхы арһаар оройхо (пеленать ребёнка); 2) гадарлаха, даха углаха (обёртывать, переплетать – *о книге*); 3) нэхы хүдэһэн гутал, шагайбша үмдэхэ (надевать меховые галоши); 4) *шог.* дэмы дулаанаар хубсалха, олон таатай таагүй юумэ бэедээ орёохо (кутаться, одеваться теплее, чем нужно).

ДУГШАЛГА *юум. н.* яаралгүй, дуг-дуг хатаралга (ленивая рысца).

ДУГШАХА *үйлэ үг.* яаралгүй, дуг-дуг хатарха (лениво рысить): *Хахад модо тухай дугшаад, мориниинь гэнтэ элдэб эреэнээ гаража эхилбэ: булгиба, тангарба, үүрһээбэ, инсагаалба, дахин хиирэжэ оробо* (Ц. Шагжин); *Нохойнь эзэнэйнгээ урда тээ дугшаһаар ябатараа гэнтэ зосожо, нэгэл шарабтар юумэ унхидан байба* (А. Шадаев).

ДУГШУУЛХА *үйлэ үг., идх. залог* 1) мориёо яралгүйгөөр, аалиханаар хатаруулха (пускать лошадь рысцой): *Үбһэ сабшалгаяа һайсахан урагшань дугшуулха, үшөөшье ехэ юумэ хэхэ аад, ходол һааташана* (Ц.-Ж. Жимбиев); 2) саашань үргэлжэлүүлхэ, *жэшээнь, хөөрөөгөө, онтохоноо* (продолжать, *напр. рассказ*): *...Жамган үбгэн хэнхинэһэн үгэнүүдээ Гаржилай толгой руу дуһал дуһалаар дугшуулба* (Ж. Тумунов).

ДУГЫ *юум. н.* ябаган хүүргэ, дамжуур (пешеходный мостик): *Хаанаһаа тэрэ дугы дамжаха гээбибди!* (З. Гомбожабай).

ДУГЫСАХА *үйлэ үг.* нарин (*нургааг, мушхамал г.м.*) юумээр ябаха (идти по *чему-л.* узкому): *Энэ гурбан ангуушан Айха хадын баржагар улаан хабсагайн эрмэг дээгүүр ишшэ тиишээ хотирон дугысан, хойно хойноһоон һубарилдан ябанад* (А. Шадаев).

ДУДАМБАХА *үйлэ үг., мухар-шэб.* 1) алибаа шэнэ хэрэг, ажал эхилхэ, эрхилхэ (начинать *какое-л.* дело, делать почин); 2) захиргаалха, зонхилхо (повелевать).

ДУЙ: дуй сагаан, **сагаан дуй** *тэмд. н.* саб сагаан, дун сагаан – *хонид, мүн бэшэшье сагаан юумэнүүд тухай, жэшээнь, сэсэгүүдэй задарһан буурсагууд г.м. тухай* (белоснежный – *об овцах, цветах и т.д.*): *Хонхон тогоон соо ороохоной бурьян бусалан байһан шэнги модоной мүшэр намаа бутаран яаран бурьяжа, мана тооһо татан, сагаан дуй болошобо* (А. Шадаев).

ДУЙЛАХА *үйлэ үг.* үнгэлхэ, гадарлаха (облицовывать, *напр. дэгэл*).

ДУЙНХОР *юум. н., будд., хууш. монг.* 1) тарниин, дандарай үлэмжэ дээрэ идам, гэлэгбаа ёһоной табан дошхон идамай нэгэн дүрсэлэгдэдэг (дуйнхор, грозное божество Калачакра): *Дуйнхор Бурханай Зурхай* (Буряад Үнэнһөө); 2) сагай хүрдын номнол; эртэ урдын Энэдхэгтэ бии боложо, Түбэд болон Монголдо шэлжэн дэлгэрһэн нара һарын, гараг одоной зурхай элирүүрһэн саг тоогой бэшэг (дуйнхор, тантрийское учение, астрология): *Үшөө тиихэдэ 1995 ондо һаял "Мүнхэ Зула" дамжуулга хэжэ эхилжэ байхадаа, Далай ламын Монголдо Дуйнхор Ван табихада, залуу сурбалжалагша байгаад ошохо азатай байгааб* (Э. Раднаев).

ДУЙРАА *юум. н., будд.* цадма ригба гэдэг шалгадаг ухаанай гэхэ гү, али логикын хуряангы һураха ном, буддын гүн ухаанай һургуулида үзэгдэдэг (дуйра, *краткий курс буддийской логики*).

ДУЛААБАР *тэмд. н.* дулааншаг, бага зэргэ дулаан, дулаабтар (довольно тёплый): *Тиибэшье газаа дулаабар болоод, нэгэ үдэр абаахай шэнги арбагар, зөөлэн сагаан аалиханаар хүрилэн унажа эхилбэ* (Б. Санжин).

ДУЛААБТАР *тэмд. н.* яһала дулаан, дулаабар, дулааншаг (тепловатый): *Намартаа ехэ бороожобол, үбэлдөө сагаан багаар ородог, хии бараан эртээр эхилбэл, дулаабтар сэлмэг үдэрнүүд удаан үргэлжэлхэ* (Д.-Н. Дондупов).

ДУЛААДАХА *үйлэ үг.* дулаан болохо, ульһа орохо (теплеть).

ДУЛААДХАХА *үйлэ үг., хүлеэгд. залог* дулаасуулха, дулаа бариха юумээр орёохо, хушаха, дулаалха (согревать, отеплять).

ДУЛААЛАГДАНХАЙ *тэмд. н.* дулаа барихаар зүйлөөр хангагданхай: дэгэл хубсагаан һаань, хүбэнгөөр, хүдэһөөр, хэмэл хүдэһөөр доторлоһон, гэр байшан һаань, газаа талаһаань дулаалгын барилгын хэрэгсэлнүүдые няһан, хаяаень шорой мэтын үйрхэй юумээр хаялагдаһан (утеплённый, отеплённый): *Үүдэнишнь зосооһоо хуушан һэеыгээр дулаалагданхай, мориной таха барюултай* (Ц.-Ж. Жимбиев).

ДУЛААЛАГДАХА *үйлэ үг., хүлеэгд. залог* дулаан шанартай болгохо, дулаа бариха юумээр хангагдаха (отепляться): *Байшан соо дээрэхи хушалта дулаалагдаа, гидроизоляци хэгдээ* (Буряад Үнэнһөө).

ДУЛААЛАЛГА, **дулаалга** *юум. н.* дулаа бариха юумээр хангалга, бүрилгэ (утепление): *2009 ондо Копенгагенда үнгэрһэн уур амисхалай өөршэлэлтын хуралай үеэр монгол гэрэй хэлбэритэй эшэгы дулаалгатай байрые «XXI дугаар зуунай эгээл эрхим бүтээл» гэжэ тодорхойлогдоһон байгаа* (Б. Гындынцыренов).

ДУЛААЛХА *үйлэ үг.* 1) дулаа бариха юумээр хангаха, бүрихэ, хушаха, няаха *г.м.* (утеплять, отеплять): *Гэрэй һууриин ара талада хагдаар хүбхэндэжэ дулаалһан бишыхан балгааһанай үрхөөр утаан бааяжа, бууса түхеэржэ байһан хүдэлмэришэд тэрээн соо байрлаһан хэбэртэй* (Х. Намсараев); 2) дулаанаар хубсалха, зузаан юумэ дээгүүрээ үмдэхэ (одеваться теплее): *Механик хүбүүн инаг нүхэрөө хажуудаа һуулгаһан бэеэрээ, тэрэнэй хубсаһа хунарынь дулаалжа ороно: пулаадынь заһан бооно, дэгэлэйнь энгэрэй дээдэ тобшонуудые шагтална, хоёр валенкыень һугалжа тоншорно* (Ц.-Ж. Жимбиев); *Теэд хүбүүн дааража, хоёр үргэнэйнгөө хабжаганажашье байгаа һаань, нэн түрүүн Сабидараа дулаалха гэжэ олбог шэрдэгээр тэрээнээ нэмэрдэг* (Ц. Шагжин).

ДУЛАА(Н) 1. *тэмд. н.* 1) хүйтэ нэбтэрүүлхэгүй, хүргэхэгүй, даруулхагүй (тёплый, не пропускающий холод): *Хайрсаг соо хүбүүдэй һэлгэхэ самса үмдэнүүд, дулаан оймһо, малгайнууд, номууд* (Ч. Цыдендамбаев); **дулаан гэр** хүйтэн уларилда тааруулжа баригдаһан, дулаа барисатай гэр (тёплый дом): *Айл оложо, дулаан гэртэ ороһондоо захагүй баярлашаһан Гомбо жэгшүүритэ муухай хара аюул үшөө урдамни хүлеэн угтажа байна гэжэ хаанаһаа мэдэхэб* (Ц. Дон); **дулаан хэбтэри** хүйтэн уларилта сагта малай доро хүйтэ абахагүйн тула, хүрэшэһэн газарай хайрахагүйн тулада дэбдигдэһэн хохир, хулһан, һолоомо мэтын юумэн (тёплая постель): *Гэрэй үбэртэхи дулаан хэбтэридээ бүхөөр унташаһан нохойнь гэнтэ ярд гэжэ Гаржилай дахын хормойдо аһашаба* (Ж. Тумунов); 2) дулаа урьяаһан, дулаа үгэһэн, дулаасуулха аргатай (тёплый, являющийся источником тепла): *Һүүлдэнь үерэй уһанай дулаан хадань ойможо наадабад* (Ц.-Ж. Жимбиев); 3) *байгаалиин уларилтай холбоотой* урин, наратай, хүйтэн бэшэ (тёплый – *о погоде*): *Нажар сагай намжаа дулаан үдэрнүүд эхилбэ* (Ц.-Д. Хамаев);

дулаан саг хабар, намар, зунай үе (тёплое время года); **дулаан орон** Газарай бүһэлүүртэ ойронхи, үбэлдөө саһа ородоггүй, хүйтэрдэггүй орон газарнууд, *субтропигууд, тропигууд, субэкваториальна, экваториальна бүһэлигүүдтэ* (тёплые страны): *Даляа хуха буудуулаад, дулаан ороноо бусажа шадаагүй нугаһанай үбэлэй хүйтэндэ тулангүй хүрэжэ эхилһэн харза соohоо шэртэһэндэл, дээшээ тэнгэри өөдэ хүхэ нюдэдөө гунигтайгаар шэглүүлээд хэбтээ* (А. Ангархаев); **дулаан үбэлжөөн** наруули, үндэр газарнуудай үбэр таладахи газарта түхеэрэгдэһэн үбэлжөөн (тёплое зимовьё); 4) *шэлж.* урин, налгай, нюдэ татамаар, сэдьхэлдэ дүтөөр һанагдаха, ниисэтэй (ласковый, приятный, тёплый): *Тиихэдээ Оюун баһа минии нюдэнэй сэсэгы соо өөрыгөө хараа ёһотой гэжэ һанахадаа юундэшьеб, гайхалтай дулаан, урдань үзэгдөөгүй мэдэрэлдэ абтан байгааб* (А. Жамбалдоржиев); **дулаан нюдэн** уринаар хараһан нюдэн (ласковые глаза): *Хэды тиигэбэшье арюун сэлмэгхэн һүрөө буураагүй, эжэл һайн нүхэрэй, энхэрүү сэсэн эхын дулаан нюдэдые элбэг нёлбоһон угаажал угаажал байба* (Ч. Цыдендамбаев); **досоо дулаан болохо** досоо һайн болохо, сэлмэхэ (теплеть на душе): *Харин тээ һууд гээд: – Досоом дулаан болошобо, – гэбэ* (С. Доржиев); **дулаан үгэ** энэрхы, һайн үгэ (тёплые слова): *Басаганай гар бариха, сэдьхэлэй дулаан үгэ хэлэхэ зориг түрөөдүй бэшэ, харин бэеэ бариха ондоо шалтагаан бии ха юм* (Д.-Д. Дугаров); **нюдэндэ дулаан** дура татамаар, зохид, харахада урин, һайшаагдамаар (приятный на вид): *Тэрэ хүбүүе харахадамни, нэгэ жэгтэй, нюдэндэмни дулаан шэнги харагдадаг байха, тиигээд юушье дуугаралсадаггүй байбабди* (Ц. Дон); ◊ **дулаан газар** таатай, ямба ехэтэй тушаал, ажал (теплое местечко): *Ехэ ноён «дулаан» газар олохын тулада партиин «үүдэ нээхэ» баатай болоно* (Ц. Цырендоржиев); **дулаан эльгэтэй** һайн сэдьхэлтэй, уряалгы зохид, һайхан зантай (добросердечный, любящий): *Жамбал Доржиевич шэрүүн шарайтай юм. Тиибэшье тэрээнһээ үхибүүд оройдоо бэшүүрхэдэггүй. Тэрэ өөрөөшье үхибүүдтэ дулаан эльгэтэй юм* (В. Сыренов); ○ **урин** *гэжэ үгэтэй парн. хэрэгл.*; а) дулаан ульһатай, дулаагаар шараһан – уларил тухай (тёплый): *Тиимэ ута намарай урин дулаан үедэ үхэр мал оройхон болотор бэлшэдэг байгаа* (Ц.-Ж. Жимбиев); б) *шэлж.* энэрхы, зөөлэн, сэдьхэлдэ таашаама (нежный, добрый): *Владимир Яковлевичда ошожо, урин дулаан үгэ хэлэхэеэ Доржо хүсэнэ* (Ч. Цыдендамбаев); **2.** *юум. н.* 1) дулаанай үе, ури уналга, халаалгаһан байдал (тепло, оттепель): *Газаа үхибүүд самсаар шардайса гүйлдэнэ,* / *Газар дээрэ дулаан буугаа, дулаан* (Д. Улзытуев); *Энэ үедэ Тамара таалуулһан хасарайнгаа дулаае алдахагүй гэһэншүү хасараа альгаараа дараад, гэр рүугаа гүйшэбэ* (С. Цырендоржиев); **дулааанда орохо** хүйтэнһөө халаалгаһан байрада ороохо (зайти в тепло, в тёплое помещение): *Хэдэн хоног газаагуур хоножо ябаһан зондо отогой дулааанда орохонь аятай байгаа бэзэ даа* (С. Доржиев); 2) *физ.* бодосой доторхи багахан хэһэгүүдэйнь хүдэлэн хабирасалдахадаа бии болоһон электромагнитна элшэ (*физ.* теплота, тепло): *Гэрэй дундахи табхарһан пеэшэн дулаа даамайханаар тараана* (Ц.-Ж. Жимбиев); **дулаа дамжууласа** ямар нэгэн бодосой дулаа дамжуулха арга, хэмжээн (теплопроводность); **дулаа багтааса** ямар нэгэн бодосой бэедээ дулаанай элшэ даажа ябаха арга шадал, боломжо (теплоёмкость); **3.** *наречи* даарахаар бэшэ, хүйтэн бэшэ (тепло): *Пеэшэнэй хабһанда няалдаад хэбтэхэдэнь, уни бутарма дулаан, аятай зохид ха юм* (М. Осодоев); **дулаан болгохо** дулаархые хүлеэхэ (дождаться, пока не станет тепло, дождаться тепла): *Дулаан болгоод, хабар зундаа хүбүүгээ наашань асараарай* (Б. Мунгонов).

ДУЛААНААР *наречи* 1) дулаатайгаар, уритайгаар, даарахагүйгөөр, хүйтэ оруулхагүйгөөр (тепло): *Хоёр хүбүүд гэрыень дулаанаар түлижэ, сай шанажа, халуунаар нагасадаа уулгабад* (Ч. Цыдендамбаев); **дулаанаар хубсалха** даарахагүйгөөр хубсалха (тепло одеваться): *Дулаанаар хубсалжа заншаагүй һэн тула ашаархаа хаш. Бэеэ бөөмэйлжэ, далан дабхараар хубсалдаг хүнүүдые харахадаа гайхадаг юм* (М. Осодоев); 2) *шэлж.* уринаар, сэдьхэлдэ дүтөөр, ниисэтэйгээр (ласково, тепло): *Гэртэхиншье тухайдаа һураха забни үгы. Хожом хөөрэлдэхэбди, – гэжэ жэгтэй дулаанаар хэлэбэ* (Ж. Тумунов); **дулаанаар хандаха** уринаар хандаха (ласково относиться); **дулаанаар угтаха** хүндэтэйгөөр, хүлеэнгеэр угтажа абаха (тепло встречать): *Тэдэниие Буряад ороной ниислэл хото Улаан-Удэ урин дулаанаар угтажа, олон дабхар ордон гостиница соо буулгаба* (Ц.-Ж. Жимбиев).

ДУЛААРАЛГА *юум. н.* 1) ури уналга, дулаанай сагай ерэлгэ (потепление, оттепель); 2) *шэлж., түрын бод.* орон гүрэнүүдэй хоорондохи харилсаанай нүхэрлиг, зүрисэлдөөгүй бололго (оттепель): *«Хрущёвско дулааралга» тухай хөөрэлдөөнүүд боложо эхилээ, тиигэбэшье «яагаад хэрэг дүүрэгшэ*

ааб» гэжэ хүлеэһэншье зон олон байгаа юм аабза (Буряад Үнэнһөө).

ДУЛААРГА 1. *тэмд. н.* урин, хүйтэн бэшэ (тёплый): *дулааргa үдэрнүүд*; **2.** *наречи* хүйтэн бэшэ (тепло): *Һэмжэн үүлэндэ хушагдаһан тэнгэридэ наранай харагдаашьегүй һаа, ой соо бүгшэм дулааргa байба* (Ц.-Д. Хамаев).

ДУЛААРХА *үйлэ у.* 1) дулаа орохо, ури унаха (теплеть): *Март һарын хахад багта мэдэхээр дулааpаад, үхибүүдэй хүхилдэн наадахаар урин налгай үдэрнүүд игаажа захалба* (М. Осодоев); **зосоо** (*гү, али* **досоо**) **дулаарха** сэдьхэл бодолдоо тэнюун, һайн, урин болохо (потеплеть на душе): *Шамайе һайн ябана гэжэ дуулахадаа, зосоомни наран гарадаг, дулаардаг…* (Д. Дылгыров); 2) дулаан болохо, халаха (нагреваться): *батарей дулаарба*.

ДУЛААРХАХА *үйлэ у.* дулаан болохоһоо, дулаанһаа хашарха, хашарһанай хэбэр үзүүлхэ (страдать от тепла).

ДУЛААРШАХА *үйлэ у.* гэнтэ дулаан болохо (неожиданно, быстро потепелеть): *Сaһан хомор байба, эртэ дулааршаба, хабарай хара һалхинуудынь бодохонь, үбһэ хулһан яһала хүрэбэ, түймэрһөө аршалха сaһан ой тайга соо үшөө хэбтэһэй г.м. боро юрьеэнэй үдэр бүриин шухала асуудалнууд хүдөөгөөрхиниие хүлгөөнэ* (Б. Ширапов).

ДУЛААСАГДАХА *үйлэ у., хүлеэгд. залог* дулаа орохо, дааpаһан хүрэһэнөө уярха (отогреваться).

ДУЛААСАЛГА *юум. н.* дулаа оролго, дулаан бололго, ури оролго (согревание).

ДУЛААСАСА *юум. н., тех*. дулаан болохо боломжын хэмжээн (способность к нагреванию, обогрев).

ДУЛААСАХА *үйлэ у.* 1) дулаа орохо, дааpаһанаа дулаанда, нэмэридэ, наруули газарта гаража ольһо орохо, уярха, даарахаяа болихо (согреваться): *Дулаасаха зорилготой уунан архинь даарyулха тааштай* (Ч. Цыдендамбаев); *– Юрэдөө, гал түлижэ дулаасаха гэжэ юм даа* (Ц.-Ж. Жимбиев); 2) оюун ухаанай, сэдьхэлэй хүсэндэ абтаха (душой согреваться): *Хазаар моритой хоёр хүн бараан һүрэг адуу захадажа, эдир залуугай ульһанда дулаасажа, инаг сэдьхэлэй дулаахан үгэнүүдые андалдан, дүрөө харшалдуулан, яаралгүй ябанад* (Б. Санжин, Б. Дандарон); 2) дулаа үгэдэг гү, али дамжуулдаг түхеэрэлгэнүүдэй ашаар дулаан болохо (обогреваться); **ууралаар дулаасадаг байшан** уһа уурал болоторнь халаажа, соргоор дамжуулһан халуун ууралай олон дабхар үетэй түхеэрэлгэ соогуур гарaһанай ашаар дулаа ородог байшан (дом с паровым отоплением).

ДУЛААСУУЛАГДАХА *үйлэ у., хүлеэгд. залог* дулаа үгэдэг гү, али дамжуулдаг түхеэрэлгэнүүдэй ашаар дулаан болохо (обогреваться): *Эдэ гэрнүүдни клубтаяа нэгэ канализацитай, ууралаар дулаасуулагдадаг байха* (Д. Эрдынеев).

ДУЛААСУУЛГА *юум. н.* дулаа оролго, ольһо оролго, уяралга (согревание, обогрев): *…Улаан-Удын ажаһуугшад утаанһаа хахажа, ханяажа эхилдэг гэжэ мэдээжэ. Энэ утаанай гол шалтаг гэхэдэ, түлеэгээр, шулуун нүүрһээр үмсын гэрнүүдые дулаасуулга болоно* (Буряад Үнэнһөө).

ДУЛААСУУЛГЫН *тэмд. н.* дулаа үгэлгын, дулаа дамжуулгын (отопительный, обогревательный): *Энэ һарын туршада барилгашад дутуу дундануудаа усадхажа, дулаасуулгын, түймэр саралгын болон зайн галаар хангалгын тоног хэрэгсэлнүүды тодхожо дүүргэхэ юм* (Б. Цырендоржиев); **дулаасуулгын хаһа** гэрнүүдтэ дулаа үгэдэг үе саг, *ехэнхидээ сентябрь һарада эхилжэ май һарада дуунадаг* (отопительный сезон): *2020–2021 онуудай дулаасуулгын хаһа урда жэлнүүдтэй зэргэсүүлхэдэ, яһала һайн үнгэрбэ гэжэ тэмдэглэлтэй* (Э. Раднаев); **дулаасуулгын хэрэгсэл** дулаа дамжуулдаг оньһон түхеэрэлгэ (отопительный прибор): *Зайн гал хэрэглэжэ дулаасуулгын хэрэгсэлнүүдые тодхобол мүнгэеэ, сагаашье алмаха болонобди гэһэн бодолнууд ажаһуугшадай толгойдо эрьенэ* (Б. Бадмаев).

ДУЛААСУУЛХА *үйлэ у., идх. залог* дулаа оруулха, ури оруулха, бүлеэсүүлхэ, халааха (согревать, нагревать): *Үдэртөө хүрэн алдаһан гэр бараагаа дулаасуулха гэжэ буланда обоолоотой түлеэгээр хоёр пеэшэнээ түлибэ* (Ц.-Ж. Жимбиев); **гараа дулаасуулха** дулаа урьяһан юумэндэ гараа жүтэ болгожо шараха (согревать руки): *Басаган тэрэ хонинойнгоо хушуунда нюураа няажа, хүзүүнһээнь аһалдан үндынэ, хүбхэгэр ноохон соонь хоёр гараа шургуулан дулаасуулна* (Ц.-Ж. Жимбиев); **сэдьхэл дулаасуулха** баярлуулха, баясуулха, уяруулха (греть душу): *Юундэ Пүрбын урин аад, хүйтэн, эдэ долгид шэнги, үгэнүүд, тэрэнэй сэдьхэл дулаасуулһан шэнги болоһон байгааб* (А. Жамбалдоржиев).

ДУЛААХАН *тэмд. н., хөөрш.* 1) дулаатай, уритай, хүйтэн бэшэ (тёпленький): *Дулаан гэртэ орожо, халуун сай уухадаа, Дагбын бэе гансата һал унажа, дулаахан пеэшэнэй дэргэдэ бохиигоод унташаба* (Ц. Шагжин); **дулаахан намжаа** *шүл.* дулаан, үнэр баян, наратай, сэлмэг, *шүлэглэмэл зохёолнууд соо ехэнхидээ байгаали тухай* (благодатный,

блаженный); 2) *шэлж.* урин, налгай, сэдьхэл татама, ниисэтэй (ласковый, приятный): *Дулаахан энэ бодолнуудтаа дашууран, Намжал мэдээгүйдөө гансааран миһэрэн һууба* (К. Цыденов); **дулаахан хараса** урихан, илдамхан, ниисэтэй хараса (ласковый взгляд); **дулаахан үгэ** энэрхы, һайн үгэ (тёплые слова): *Тэрэнэй шэхэндэнь Альбина Галдановнагай даруухан, дулаахан үгэнүүд үшөөл дуулдаһаар лэ байба* (К. Цыденов).

ДУЛААШАРХА *үйлэ у.* дулаа орохо, ульһа орохо, дулаанай сагай тогтохо (теплеть – *о погоде*).

ДУЛБА *юум. н., будд.* Цаннидай табан аймаг саба ухаанай нэгэн, ламын сахил санваар тухай номууд (Виная, *одна из трёх основных частей буддийского канона*).

ДУЛБИГАР *тэмд. н.* 1) һанжаһан, унжыһан (отвислый); **дулбигар урал** унжын һанжаһан доодо урал (отвислая губа); 2) һула, һолхигор (вялый).

ДУЛБИИЛГАХА *үйлэ у., идх. залог уралаа* һанжуулха, унжылгаха (опускать *нижнюю губу*).

ДУЛБИИХА *үйлэ у.* һанжаха, унжыха – *урал тухай* (быть отвислыми – *о губах*).

ДУЛДЫ *юум. н.* 1) тулга, тулгуури (опора, основа): *Эхитэй эхигүй эгүүридэ мүнхэ юртэмсэ мэтэ / Эрьесын шалтаг, дулды ёһыень бэдэрхэлши һэтэ* (Д. Улзытуев); 2) тулуур, тулаха модон, таяг (палка, костыль).

ДУЛДЫДАЛГА *юум. н.* шалтагаалга, алибаа юумэнэй мэдэлдэ байлга (зависимость – *о многих*); **бэе бэеһээ дулдыдалга** бэе бэеһээ шалтагаалга (взаимозависимость): *Буряад литература үзэлгын энэ курс дурдахадаа, ... социальна талаһаа дулдыдалга, мүн өөрын онсо литературна үзэгдэлнүүдые шэнжэлэн харуулха талаар багшанарые идхан элсүүлхэ һэдэлгэ хэһэн байнабди* (С. Осорова).

ДУЛДЫДАНГИ *тэмд. н.* ушар шалтагаанай харилсаатай байлга, шалтагааланги, мэдэлдэ оронги, мэдэлэй (зависимый): *Анха түрүүшынхиеэ далайн агнуурида ерэһэн зон Айдайһаа дулдыданги байгаал ааб даа* (С. Доржиев).

ДУЛДЫДАНГҮЙГӨӨР *наречи* шалтагаалангүй, бэеэ даангяар, бэеэ даагаад, бусадта мэдэлээ үгэнгүйгөөр, өөрын эрхэтэйгээр (независимо): *Тиибэшье оршолонто дэлхэй хүнэй сэдьхэлһээ дулдыдангүйгөөр хубилжа байха аргатай* (Буддын суртал. М. Батоин оршуулба).

ДУЛДЫДАХА *үйлэ у.* 1) ушар шалтагаанай харилсаатай байха, шалтагаалха, эхи, һабагша татаха (зависеть): *Энэ хөөрэлдөөнһөө ерээдүй ажалайнь хуби заяан нилээдгүй дулдыдаха ха юм* (Д. Эрдынеев); 2) *хууш. монг.* тулаха (опираться *на что-л.*): *Ухаан эрдэмдэ һуралса. / Тэрэ хадаа эдтэй адли буянда дулдыдаха бэшэ, / Өөрын хүсэндэ дулдыдаха* (Э.-Х. Галшиев); 3) алба хэхэ, зарасаар хүдэлхэ, гар үзүүртэ ябаха, һуулгамаршан байха (служить, прислуживать).

ДУЛДЫДУУЛХА *үйлэ у., идх. залог* алибаа юумэндэ ушар шалтагаанай шалтагаантай байха, шалтагаалха (ставить в зависимость): *табигдаһан зорилгоһоо дулдыдуулха*.

ДУЛДЫЛХА *үйлэ у.* тулаха, түшэглэхэ (опираться).

ДУЛЬБАГАР *тэмд. н.* 1) һанжаһан, унжыһан (отвислый): *Дээрээ шаб шаранууд бүдэртэй шантагархан хамар, уһатаһан зубхитай улаан нюдэн, дульбагар зузаан уралнууд...* (Ч. Цыдендамбаев).

ДУЛЬБИИХА *үйлэ у.* 1) һанжаха, унжыха – *урал тухай* (быть отвислыми – *о губах*); 2) *барг.* уралаа һэнжылгээд уруу дуруу байха (быть не в настроении, опустив нижнюю губу): *Малгаарта ошоходом, дульбиижа һууна һэн*.

ДУМБАГАР *тэмд. н.* эрхэдэг зантай, янгархадаг, янгархуу, олон зантай (капризный).

ДУМБАЙХА *үйлэ у.* хасараа бүлхылгэхэ (надувать щёки): *Хаан юушье гэжэ харюусаха аргаа таһархадаа, шабар шэнги шалхайжа, домбо шэнги думбайжа, дуб дуугай һуужа үгэбэ ха* (А. Шадаев).

ДУМБАР *юум. н.* **дунгар** *хара*.

ДУН 1. *юум. н.* 1) нилдагар бэетэй уһанай амитадай бэе дээрээ кальцитай шулуулиг бодосоор болбосоруулан бии болгоод, бэе дээрэ абажа, аюулай болоходо хоргодог, мүн араг яһагүй тэрэ амитадай нилдагар бэеыень эмхилэн баридаг амһартын түхэлтэй юумэн (раковина): *Үлэхэ болоходоо хүбүүн гансата урмагүй боложо, багшынгаа юуншье гээ һаа дабагдахаар бэшээр, дун гэр уруугаа шургажа хорошоһон хорхой мэтэ, эртээнһээ бэеэ хуряаба* (К. Цыденов); 2) утаһанда үлхэгдэһэн дунгаар бүтээгдэһэн гоёлой зүүдхэл (бусы из ракушек); **2.** *элирх. үүргээр хэрэгл.* 1) дунгаар хэгдэһэн (сделанный из раковины); **дүн бүреэ** дунгар лабай, юһэн эрдэниин нэгэн, үргэн талыень альгаараа хаагаад, уйтан нүхэ руунь үлеэхэдэ, абяан гарадаг (морская раковина, *звуки её подобны звукам рога*): *Бага үдэ багта арбан дүрбэ тухай наһанай улаан торгон тэрлигтэй хоёр хүбүүн «алтан» үргөөһөө гаража ерээд, үүдэнэй хоёр тээ зогсожо, гурба удаа сагаан дун бүреэнүүдые үлеэгээд, һөөргөө орошобод* (Б. Санжин, Б. Дандарон); 2) дуншуу, дунда адли (похожий на раковину):

Ой тээшэ, аршаан тээшэ ханхайһан харгыгаар Алдар алхалан, ягаахан, сэгээхэн, дун шараханшье, хүб хүхэхэншье сэсэгүүдтэ һайхашаан дурлажа, байгаалиин агууехэ уран дархан байһые гайхан ябана (Ц.-Д. Хамаев); **дун сагаан** саб сагаан, *хүнэй шүдэн, хонид, тэдэнэй ноохон, сахан, морид, сааргһан г.м. юумэнүүд тухай*: *Малгайгаа абахадань, дун сагаан үһэнүүдынь һалхинда хиидэбэ* (Д. Эрдынеев); **дун сагаан шүдэн** саб сагаан, ялагар сагаан шүдэн (жемчужные, белоснежные зубы): *Муһэлзэн энеэхэдэнь, шантагархан хамарайнь дорохи пүлсэгэр улаахан уралнууд доронь эрдэни субад мэтэ дун сагааханууд шүдэд жэрылдэнэ* (Ц. Шагжин).

ДУНГАН: дунган зон Хитадай баруун хойто хубида, мүн бүлэг бүлэгоор Казахстан, Киргизи болон Узбегтэ һуудаг арад (дунгане, *народность*).

ДУНГАР *юум. н.* 1) нилдагар бэетэй уһанай амитадай бэе дээрээ кальцитай шулуулиг бодосоор болбосоруулан бии болгоод, бэе дээрэ абажа, аюулай болоходо хоргодог, мүн араг яһагүй тэрэ амитадай нилдагар бэеыень эмхилэн баридаг амһартын түхэлтэй юумэн (раковина): *Толгойнгоо үбдэтэр* / *Тоншодог тоншуул –* / *Улиткын дунгар гэр соо* / *Гулдиран ороод* / *Һуухые һанадаг* (Буряад Үнэнһөө).

ДУНГИГАР *тэмд. н.* 1) һаруул, сагаан, сайбар, сэлмэг, үүлэгүй – *тэнгэри тухай* (ясный, светлый, прозрачный): *Огторгойдо сүбыхэш үүлэгүй, дунгигар сэлмэг* (Ц. Дон); **дунгигар сагаан** ялагар сагаан, саб сагаан (ослепительно белый): *Газар дэлхэй дунгигар сагаан боложо, ямаршьеб ехэ гэрэлэй эндэ туяарһандал үзэгдэбэ* (В. Гармаев); 2) *шэлж.* заха хизааргүй, үргэн (бескрайний): *Манай эндэхи тала дайда заха хизааргүй дунгигар, үргэлжэ дээрээ тэгшэ, арюухан юм* (Ц.-Ж. Жимбиев).

ДУНГИИХА *үйлэ үг.* һаруул, сайбараар үзэгдэхэ, сэлмэг байха (быть ясным *или* светлым, прозрачным): *Тэнгэришье сэлмэшэнхэй – сайбар хүхэ үнгөөр дунгиина* (С. Цырендоржиев); **сайбайн дунгииха** сайбараар үзэгдэхэ (белеть): *Эндэһээ урагшань нюдөө табихада, саһа хүртэ хушагдаһан Юрөөгэй тала сайбайн дунгиижа, дундуураа Юрөө горхониие зубшан ургаһан бургааһа һөөгүүдээрээ хирхагтан харагдана* (Б. Мунгонов).

ДУНГИНАМА *тэмд. н.* 1) хонгёо, дунгинама, ханхинама, ханхинаса татаһан (звонкий): *Дун сагаан шүдэтэй,* / *Дунгинама һайхан хоолойтой* / *Сэбэр сагаан эхэнэр* / *Абхуулха гэжэ дуулаба* (Х. Намасараев); 2) янгинама, тон хүйтэн, жабартай (трескучий – *о морозе*).

ДУНГИНАСА *наречи* ханхинама, ханхинаса, хангюурдажа (звонко): *Дунгинаса һайханаар* / *Дууга зэдэлүүлэн,* / *Дабаа дабан* / *Далда ороо* (Ш. Нимбуев).

ДУНГИНАХА *үйлэ үг.* ханхинаха, хангирха (звенеть, гудеть): *Машинань хүрэһөөр дуг гэжэ, шоссе тээшэ дунгинаба* (Ц.-Д. Хамаев).

ДУНГИС: дунгис гэмэ үе тон һайн, һайхан, дэмбэрэлтэ, жаргалтай үе (светлое прекрасное время).

ДУНГЯА I *тэмд. н.* 1) нам, намдуу, аргаахан, аалихан, амгалан, тэнигэр (тихий, спокойный, безмятежный): *Үбгэн һүүлшынхиеэ үлгэн дэлхэйнгээ шэнжэ түхэл, алтан наранайнгаа элшэ туяа, дунгяа сэлгеэн тала нютагаа үзөөд лэ мордохо гэжэ, бүхы хүсэ шадалаа согсолон, газаа гараһан байгаа* (Ц. Шагжин); **дунгяа һайхан нютаг** тэнигэр газар (спокойная местность); **дунгяа һүни** номхон һүни (спокойная ночь); 2) *үсөөн* хүдэлсэгүй, сожоошье татадаггүй, дүжэр, һунжагар, үүхи, аали, нобшо (флегматичный, нерасторопный).

ДУНГЯА II *юум. н.* тэнэг, тэншүү, юумэ ойлгоходоо тулюур (глупый, придурковатый): *Юун эндэ нюдэнүүдээ бэлтылгээд, амаяа ангайлгаад, тэнэг дунгяа юумэ шэнги байнаш?!* (Ц. Шагжин).

ДУНГЯАРАЛГА *юум. н.* олойролго һогтолго (опьянение).

ДУНГЯАРАНГИ *тэмд. н.* 1) тэнэгшүү, юумэ ойлгоходоо тулюур (ошалелый, придурковатый); 2) һогтонги, олойронги (опьяневший): *Дунгяаранги дулаахан үдэр* (Ц.-Д. Хамаев).

ДУНГЯАРХА I *үйлэ үг.* намдаха, нам намхан болохо, намжаарха (успокаиваться, умиротворяться): *Голой хоёр бэеэр Баргажанай үргэн тала зэрэлгээтэн дунгяаржа, тэрэ саагуур шулуун оройтой ёрбогор үндэр ууланууд огторгой тулан манарна* (Б. Мунгонов).

ДУНГЯАРХА II *үйлэ үг.* 1) тэнэглэхэ, шалиг юумэ дуугарха (глупить, поступать глупо, говорить глупости); 2) бөөниихэ, юумэ ойлгохоёо болихо (соловеть, переставать *на что-л.* адекватно реагировать): *Алексей ямаршье бодолгүй зандаа ха, тархяа иишэ тиишэнь эрьюулэн, бидэниие шарайшална, харин минии толгой хэдышье дунгяаранхай һаа, нэгэл бодолдо үрэбдүүлнэ* (С. Доржиев); 3) мэдэрэл алдаха (терять чувствительность): *Тохоногуудни хабсагай ёборон дунгяараад,*

мэдэрэлгүй хэбэртэй (З. Гомбожабай); 4) *шэлж.* hогтохо (пьянеть): *Хүршэм архиин охиндо дунгяараба.*

ДУНГЯАРХАДАХА *үйлэ у., видэй нэгэ түхэл* номгорхо, нам болохо (притихать, успокаиваться): *дунгяархадажа hууха*.

ДУНДА 1. *юум. н.* юумэнэй хоёр захын хоорондо (эхин hүүл, адаг; дээдэ доодо; баруун зүүн тала) гү, али түхэреэн юумэнэй тойрогойнь алишье захаhаа адли зайда оршоhон газар (середина): *Дундаhаа дээгүүр нюргатай, урьягар шара үhэтэй, hарнад гэһэн морхогор хамартай хүн байха* (Б. Мунгонов); *Модоной тайрадаhанай дундаhаань барихада таатай байдаг*; **2.** *тэмд. н.* 1) юумэнэй хоёр захын хоорондохи, тэгэндэхи (средний): *Вагоной доодо hуури эзэлһэнби, дунда hуурида хахархай хитад хүүртигээр сээжэеэ хушаһан, ород хүн саашаа хараад унтанал, унтанал* (Б.-Б. Намсарайн); **дунда хурган** долёобор нэрэгүй хоёр хурганай хоорондохи хурган (средний палец): *Дунда хургаяа хүбэнгөөр орёожо, хонхо сэсэг шэнгихэнээр талхан сүгсэ углаад, Аламжа хурганайнгаа үзүүртэ гал асарба* (Д. Батожабай); **дунда хүбүүн** нэгэ айлай дээрээ ахатай гү, али эгэшэтэй аад, дүүтэй хүбүүн, тээли хүбүүн (средний сын): *Эгээл энэ үедэ Шэлдэй зангиин дунда хүбүүн ухаа мэдээ алданхай юумэ гүйлгэжэ ерэбэ* (Б. Санжин, Б. Дандарон); **дунда зуун жэлнүүд** *түүх.* манай ээрын (тоололой) V дугаар зуун жэлһээ эхилээд XVII дугаар зуун жэлнүүд хүрэтэрхи үе (Средние века): *Тэндэ Цыбен Жамцаранотой танилсажа, тэрэнэй туһаламжаар буряад-монголшуудай дунда зуун жэлнүүдэй түүхэ бэшэгүүдые монгол, хитад хэлэнүүдһээ буулгажа абаа, эртэ урдын түүхын эшэ үндэһэн болодог аман зохёолнуудтай танилсаһан байгаа* (Ц. Цырендоржиева); **дунда далай** *аман зох.* газар дэлхэйн дунда оршодог далай (Срединное море); **дунда һара** жэлэй уларил бүхэнэй гурбан һарын хоёрдохинь (средний месяц времени года): *Дунда һарын тэндэ, гарагай табанда үдэ боложо байхада, үдэ нара харан, баруун урда зүгые баримжа, Ононой мүльһэн дээгүүр гараһан үбэлэй харгы дахан зөөгөө бэлэй* (Б.-Б. Намсарайн); **дунда наһанай** дүшэн табин наһатай (средних лет): *Тэндэһээнь мяхалиг набтаршье һаа шуран, дунда наһанай хүн нюдаргаа далайн харбажа гараба* (А. Ангархаев); **дунда зэргэ** һайншье бэшэ, муушье бэшэ (средне): *Арбаад жэл соо нэгэ-хоёр дахин һайн ургаса абтана, гурба-дүрбэ дахин дунда зэргэ, бэшэндээ адаг муу байна* (Ц.-Ж. Жимбиев); **дунда зэргын нюргатай, дунда жиирэй бэетэй** үндэршье бэшэ, намханшье бэшэ (среднего роста): – *Нэгэниинь таби гарамгай, дунда зэргын нюргатай, бүхэриг бэетэй хүн* (М. Осодоев); *Залуушье, үтэлһэншье, шираг мундуу шалхагаршье, туранхай шүрбэһэлигшье хүнүүдые үзөөд, таһалга соohоо гаргажа һуутарнь, дунда зэргын бэетэй, залуухан басаган орожо ерэбэ* (А. Ангархаев); *Эгээл энээниие һамбаашалан, дунда жиирэй бэетэй нэгэн сэрэгшэ хороһон газарһаа һүрэн гараад, асфальт дээгүүр тохоноглон, үхибүүн тээшэ жэгтэй түргөөр, шадамар бэрхээр мүлхишэбэ* (Г.-Д. Дамбаев); **дунда шадалтай** баян нюдарган үгытэй хоёрой хоорондо байһан (среднего достатка): *Минии эсэгэ Бальжиниматан үгытэйшье гээ һаа, үгытэй, дунда шадалтайшье гээ һаа, хүсэд дунда шадалтай боложо шадаагүй хасаг айлайхи байһан юм* (Б. Мунгонов); **дунда шэгнүүрэй** бокс, барилдаан мэтын мүрысөөндэ хабаадаг-шадые хубаарилха хэмжээн, 69–75 килограмм хүндэ (средней весовой категории): – *Рингын улаан буланда дунда шэгнүүрэй боксёр, СССР-эй спортын мастер Аюуша Цыденов уригдана* (С. Цырендоржиев); ○ **дутуу** *гэжэ үгэтэй парн. хэрэгл.*; 2) дүүрэн бэшэ, хүсэд бэшэ; (неполный, недостаточный); **һанаан дунда** сэдьхэл хананги бэшэ (неудовлетворённый): – *Нээрээшье тиимэл даа, зүб хэлэнэш. Теэд өөрынгөө нюдөөр хараагүйдэ хэзээш һанаан дунда байха, жэгтэйл юм даа* (Б. Мунгонов); *Үнеэд үһалжа, ундаа харяабашье, үшөө һанаан дунда юумэд тэндэ хагшалан байтараа, эбэрнүүдээрээ үлхэлдэн, эрьелдэн хүлгэбэд* (Ц.-Ж. Жимбиев); **юрэнхы дунда болбосорол** нэгэдэхи ангиһаа арбан нэгэдэхи анги хүрэтэр һургуулида һураже эрдэм ололго (общее среднее образование); **3.** *дах. у.* 1) алибаа юумэнэй тэгтэ, голдо, түбтэ, хоорондо (среди, посреди): *Аяншадай хонохоёо байһан газарһаа холо бэшэ, хүн амитанай ябадаггүй намхалзуур намагай дунда, дээрмэшэдэй байра биш байгаа* (Б. Санжин, Б. Дандарон); **тэг** (*гү, али* **тэгэн**) **дунда** яг голдо, түбтэ (как раз посередине): *Тосхоной тэг дунда үйлсэ тээшэ хараһан магазинтай, үндэр томо гэр холоһоо тобойжо харагдана* (Х. Намсараев); *Сэрэнцүү тэрэ һүриин тэгэн дунда обойһон үлөөдэһэ онгиргон, буритан алдаһан үбһэнһөө бороботор тооһо үрхиргэнэ* (Ц.-Ж. Жимбиев); **талмайн дунда** талмайн тэгтэ (посреди площади): *Тэдэнэй хүрэжэ ерэхэдэ, Сэрэн-Цоколой барагар шарайтай юумэ, оршон тойрон хараашалан, талмайн дунда мориёо татаад, зогсожо байба* (Б. Санжин, Б. Дандарон); **гудамжын дунда** гудамжын голдо (посреди улицы): *Иигэжэ гудамжын дунда*

тэргэеэ орхёод, орёолтотой тугаа үбэртэлвөд, Сабидартаа мордожо, талмай тээшэ харайлгаба (Ц. Шагжин); (**өөһэд**) **дундаа** хооро хоорондоо, өөһэд зууpаа (между собой): *Хүхэ һүүл, дэлһэтэй улабар шарахан моридые унанхай хүнүүд өөһэд дундаа дайлалдажа, гал һомоор тас-няс буудалдана хэбэртэй* (Ч. Цыдендамбаев); **дундаа хэлсэхэ** хоорондоо хэрэг тухайгаа ярилдаха (обсуждать между собой): *Дундаа хэлсэхэ юумэ хэн хэндэнь заха хизааргүй олон хэбэртэйшье һаа, үгэнь даб дээрэ үлхэлдэжэ үгэнэгүй: дуугайхан ябанад* (Ч. Цыдендамбаев); 2) хоорондо, үедэ, ямар нэгэн үйлэ үйлэдэхын үедэ, сагта, алибаа нэгэн байдалай, сагай үедэ (во время, в то время как, между тем): *Энэ шэмээгүйн дунда, сонхын шэлэй хаха бутаран унашаһандал, ямаршьеб басаган шангаар, ханхинаса энеэжэрхибэ* (К. Цыденов); **зун дунда** зунай түлэг хаһада (в разгар лета): *Зун дунда хара сай уужа үзэһэн бэшэбди, ямар саг боложо байгаа юм даа* (Д.-Д. Дугаров); **намар дунда** намарай тэг дунда хаһада (в середине осени): *– Иигэжэ намар дунда эртынгээ үбһые малдаа эдюулжэрхёо гээшэбди* (Ж. Тумунов); **ябууд дундаа** ябажа байхадаа, зуурандаа (на ходу): *Таһалгын сааһаһаа шара һахалтай үндэр Федя гараад, богонихон бүреэтэй ташуур ябууд дундаа үлгэсэһөө абаба* (Б. Санжин, Б. Дандарон); **гүйдэл** (*гү, али* **харайса**) **дунда** моринойнгоо харайхын үедэ (на скаку): *Мэдэгэй туласа ерээд, моринойнгоо гүйдэл дунда буухадань, хүнүүд сугларанхай, Заяатын эжые үргөөд, гэртэнь оруулжа ябабад* (Б. Шойдоков); *...ардаг мориной харайса дунда дуулаһан маягтайгаар аад, «аба эжыдээ ямбатай» гэһэн һүүлшын мүрые «артель соохоноо ямбатай» гэжэ өөршэлэн татажархиба* (Ж. Тумунов); **яарал дундаа** яаралтай, тэбдэн, мэгдээн соогуур (второпях, впопыхах): *Хамбын уряал абаһан тайжа хэды нарин хёрхо байбашье, яарал дундаа урдаа байһан хэршээтэй мяханһаа ама хүрэжэрхиһэн юм* (Д. Батожабай); **түргэн дундаа** хурдаар, түргөөр, яаралтайгаар (быстро, спешно): *Түргэн дундаа хажуу тээшээ годиржо шададаггүй, шэглэһэн тээшээ сэб сэхэ гүйшэдэг, тиимэ жэгтэй амитан шуу бодон гахай гээшэмнай* (Б. Мунгонов); **сухал дундаа** уур сухалдаа диилдээд (в гневе, в сердцах): *Сухал дундаа таягаа мартажа, таяггүйгөөр аяар эндэ хүрэжэ ерэһэнээ мэдэжэ, гайхана* (Ц. Дон); **түлэг дундаа** а) һаарида (в самом разгаре, вовсю): *Тэдэнэй Түглэ шугын эхин хүрэжэ ерэхэдэ, наран дээрэ гарашоод, халуу шаташанхай, ажал гээшэ түлэг дундаа ябажа байба* (З. Гомбожабай); б) бэе шадалтай байха үедөө (в расцвете сил, в соку): *Агнууриин ажахын директор, түлэг дундаа ябаһан түргэн янзын хүн, ангуушанаар Айдайе ажахыдаа абажа, хоёр үдэрэй туршада гэртээ айлшалуулба* (С. Доржиев); **охин дунда** эдир залуу наһанда (в расцвете): *Арбан долоон наһанайнгаа охин дунда намтай нүхэсэн ябаһан Балжидни* (Ц.-Д. Хамаев); **хүсэн дунда** а) эсээдүй байха үедөө, шадал алдаагүй байхадаа (пока были силы); б) түлэг түгэлдэр байха үедөө (в расцвете сил): *Ажалынь урданайнгаа хэбээр урагшатай эршэмтэй үргэлжэлэн, малай эдеэлүүлгэ, үһалалга болон һаалгын үедэ үнөөхи омогтой дорюун малшад, согтой солбон залуушуудай хүсэн дунда Должон Балжаа хоёрой үгынь хүндэ мэдэгдэхэгүй байба* (Ц. Дон); **4.** *наречи* 1) тэгтэ, голдо, түбтэ (посередине, в центре): *Хүбүүд мүн лэ басагад мэтэ, дунда ябаһан хоёр хүбүүд барилсаһан гарнуудаа дээрэ үргэжэ, үүдэ гаргана* (Ц. Шагжин); 2) хүсэд гү, али дүүрэн бэшээр, хахадаар (неполно, средне): *дунда юулэхэ*; **дунда аягалха** хахадаар хэхэ (наливать половину *стакана, рюмки и пр.*); **дунда орохо** хахадта хүрэтэрөө хоохорхо (наполовину опустеть): *Бүхэ Ламын урда байһан зүгөөргүй томо тэбшэтэй мяхан дунда орожол байна* (Д. Батожабай); **дунда оруулха** хахадыень уужархиха гү, али эдэжэрхихэ (наполовину опустошить): *Нэгэтэ магазинаар зайгаад ерэхэдэмни, Сергей нүхэртэеэ хахадые урдаа табинхай, нилээн дунда орууланхай һуубал даа* (С. Цырендоржиев).

ДУНДАДА *тэмд. н.* хоорондын, дундахи (средний): *Урдань тэнгэри далай хоёр ниилэнхэй, дундада газарайнь бии юм һаань, тамын оёор гээшэнь тэндэ ха* (С. Доржиев); **Дундада улас** Хитад орон (Китай); **дундада зуун жэлнүүд**, **дундада зуунай үе** *түүх.* манай ээрын (тоололой) V дугаар зуун жэлһээ эхилээд XVII дугаар зуун жэлнүүд хүрэтэрхи үе (средневековье): *Энээниие ойндоо оруулхадань, нюдэнэйнь урда Рим, Ватикан болон эртэ урда сагай, дундада зуун жэлэй һүртэ памятнигууд харагдахадал гэнэ* (Б. Санжин, Дандарон); **Дундада далай** Европо, Африка болон Түб Ази гурбанай хоорондохи уһан далай (Средиземное море): *Географическа талаарнь харахада, Дундада далайн урда захаар, Африкын хойто захаар гараһан шугам дээрэ Түбэд орон байдаг юм, теэд иимэ халуун наран, хүйтэн һүүдэр, часай дала-наян модо хурдантай һалхин, элһэ бордоһон хаанаһаа болоно гээшэб* (Д. Батожабай).

ДУНДАДАХА *үйлэ у.* дунда байха, дүүрэн

гү, али хүсэд бэшэ байха, дутаха (оказываться неполным, быть не наполненным – *о сосуде*).

ДУНДАЙ *юум. н.* 1) аханарай дундахинь, тээли аха (средний из братьев); 2) *сонг.* дунда эгэшэ, тээли эгэшэ (средняя сестра): *Мүнөө Дундай абгайе, бааргһанише, зобоонол ёһотой...* (Ц.-Ж. Жимбиев).

ДУНДАЛАД: дундалад гэхэ *үйлэ үг., видэй нэгэ түхэл* халта дунда болгохо, бага зэргэ доошонь оруулха (немного отбавлять, отливать, отсыпать).

ДУНДАЛУУЛХА *үйлэ үг., идх. залог* дунда болгохо, хороохо, амһартатай үйрхэй гү, али шэнгэн бодосые дээрэһээнь абажа гү, али адхажа дунда оруулха (отливать, отсыпать, уменьшить): *Тэдэнээ хухүүлэн, дэлэнгээ дундалуулха һанаатай ерэһэниинь, энэ ха юм* (Ц.-Ж. Жимбиев); ◊ **абдарынь дундалуулха** мүнгынь хороохо, мүнгынь үреэдүүлхэ (≈ бить по карману).

ДУНДАЛХА *үйлэ үг.* дунда болгохо, адхажа гү, ади юулэжэ дунда оруулха, дүүрэн гү, али хүсэд бэшэ болгохо (отбавлять, отливать, отсыпать, отгружать): – *Оройдоол хүнэг хүрэхэгүй ороохо хулганаанай үргэн соохоо олоһон аад, хоёр хүнэгтэ дундалан хубаагаад, һалхинда хиидхээ һэм* (Г.-Д. Дамбаев); ◊ **хармаан дундалха** мүнгынь ходолхо, хонжолсохо (≈ залезть в чужой карман): *Илангаяа ондоо тээһээ ерэһэн калымщигууд колхозой хармаан һайсахан дундалаа ёһотой гэжэ һанагшаб* (Б. Мунгонов).

ДУНДАРУУЛХА *үйлэ үг., идх. залог* дунда болгохо, адхажа гү, ади юулэжэ дунда оруулха, дүүрэн гү, али хүсэд бэшэ болгохо (отбавлять, отливать, отсыпать): *Саг зуурын ашаг хаража, баялигаа дундаруулжа болохогүй* (Д.-Д. Дугаров).

ДУНДАРХА *үйлэ үг.* хорохо, бага болохо, дунда орохо (становиться неполным, сокращаться, уменьшаться): *Гэдэһэниинь үни заяанай дундарһан байжа, зүгөөргүй ехэ уһан хото соонь ороо ёһотой* (Д. Батожабай); *Химни дундаржа, хоёр эрьеынь хайр шулуун гарашанхай, хүйтэн тунгалаг урадхалынь үглөөнэй һонорто хүгжэм шэнгээр зэдэлнэ* (Д.-Д. Дугаров); **шэргэжэ дундарха** уһаа татаха, хорохо, гүйхэн болохо (пересыхать, мелеть).

ДУНДАРШАГҮЙ *тэмд. н.* хорошогүй, бага болошогүй, үсөөрхэгүй (неиссякаемый, неубывающий): *Эрхим баян эрдэм бэлиг гээшэмнай далай мэтэ дундаршагүй баялиг ха юм даа* (Буряад Үнэнһөө); *Арадай дуунай дундаршагүй баяниинь, нугалбаринь одоол тиихэдэ мэдэгдэхэ юм* (М. Осодоев).

ДУНДАХАЙ *юум. н.* дээрэһээ хоёрдохи аха (второй по старшинству брат): *Дашанима намһаа хоёр аха хүбүүн – Хара-Шэбэр нютагтаа, «Баруун хаялга» гэжэ нэрлэгдэһэн газарта һуудаг – манай түрэл, хүршэ Рыгдэл дундахайн Эрдэниин хүбүүн байгаа* (Ц. Шагжин).

ДУНДАХАНА *дах. үг.* дундуур, тэг дундуурнь, голлон *табиха, тохохо г.м.* (посерединке): *Уужамхан талымни дундахана, / Ургы, ургы, ургыхан, / Уйлан найган гунхажа, / Уйдан юугээ шаналбаш?* (Д. Дамбаев); **тэг дундахана** яг голдо, түбтэ (как раз посередине): *Буряад драмын театрай ордон хадаа Улаан-Удэ хотын тэг дундахана, добо дээрэхэнэ оршодог* (Буряад Үнэнһөө).

ДУНДАХИ 1. *тэмд. н.* алибаа юумэнэй дунда, голдо, түбтэ байгша, тээли (средний, находящийся посередине): *Мүнөө дундахи отогтоо баһа түлеэ ехээр бэлдэбэ, орхихо юумэеэ туулмаглажа, хулганын эдихэгүйгөөр набтархан үһээдэ үлгэн уяба* (С. Доржиев); **тэг** (*гү, али* **тэгэн**) **дундахи** яг түбтэ байгша (находящийся прямо посередине, в центре): *Бишыхан гэрэй тэг дундахи пеэшэн түлигдэжэ, газааһаа ороһон хүнэй тэсэхээр бэшэ халуун* (А. Ангархаев); *Сарнууд хүлнүүдээ урилан байжа, тэгэн дундахи оглёобоор бэе бэеэ түлхилсэһөөр, толгойгоо һэжэрһээр, нюргаяа бүхылгөөд, һууриһаа хүндөөр хүдэлбэд* (Г.-Д. Дамбаев); **2.** *юум. н.* айлай дундахи хүбүүн гү, али басаган, *гурбан үхибүүнэй хоёрдохинь – тээли* (средний ребёнок): *Табан үхибүүдэй дундахинь юм* (С. Цырендоржиев).

ДУНДАҺАА *наречи* олон соохоо, досоохоо, зосоохоо (изнутри, из среды): *Теэд арадай дундаһаа тиимэ зон хэдынэйшье сагта олдодог лэ!* (Ц. Цырендоржиев); *Тэрээн тээшэ эрьежэ харан гэһээнь, буртаг шэрэнгиин дундаһаа боро хүхэхэн утаан өөдөө гаражга байба* (Б. Санжин, Б. Дандарон).

ДУНДАШАГУУР *наречи* гол, түб багаар, дунда багаар (приблизительно посередине, примерно в центре): *Дундашагуур байһан набтаршаг аад, уужам ехэ байшан соо олон хүн хөөрсэгэнэн байжа, яаралтайгаар ажалаа хэхэ зуураа нэгэ удаа энеэлсэн, нэгэ удаа дорюун шангаар дуугаралсан, шууяха шэмээнь үбэлэй үдэшэ сууряатан дуулдана* (Ц. Дон).

ДУНДИГАР *тэмд. н.* **дунгигар** *хара.*

ДУНДУУР 1. *дах. үг.* 1) алибаа юумэнэй тэгтэ, голдо, түбтэ, хоорондо (среди, посреди): *Һужаагай дундуур һунаһан дардам харгыда ороһоор, Алдар газаа нэмэбэ* (Ц.-Д. Хамаев); *Аламжын һамган үбгэнөө алдаад, хаана*

абаашаһыень мэдэхэ һанаатай, зоной дундуур нүгөө тээшээ жүдхэнэ (Д. Батожабай); **зоной дундуур үгы болошохо** олон зон соо харагдахаяа болихо (раствориться в толпе): *Теэд замда эсэшэһэн элжэгэнэй эрьеһээр байтар, үнөөхи нюдэндөө шэлтэй ута мүргэлшэн харгынзоной дундуур үгы болошоһон байба* (Д. Батожабай); **дундуур наһанай** дүшэн табин наһатай (средних лет): *Энэ үедэ дүүрэн сагаан шарайтай, дундуур наһанай эхэнэр – Долгормаань үнеэгээ һаагаад орожо ерэбэ* (Б. Мунгонов); 2) үеэр, соогуур (в, во время): *Шуурганай уляан дундуур гэнтэ нохойнуудай хусаха таһалдуугаар дуулдаха шэнги болобо* (Д.-Д. Дугаров); **һүниин дундуур** һүниндөө, һүни орой (посреди ночи): *Хай, шуургата һуниин дундуур онгосомни яагаа юм ааб, бүрин бүтэн хоноо юм аа гү гэжэ харахаяа ошоо ёһотой даа* (Б. Мунгонов); **үймөөн дундуур** мэгдээн соогуур (в суматохе, в панике): *Танишье үймөөн дундуур түлхисэлдэн, тэдэндэ ерэжэ үрдеэгүй* (Д.-Д. Дугаров); **2.** *наречи* 1) гол, түб багаар, голлон, хоорондуур (посередине): *Хүнише сэдьхэлдээ дэншье дүтэ болгонгүй, / дэншье ехээр няангүй, / халта холуур ябахам гэжэ бодооб... / Дэншье холош бэшэ, дэншье дүтэш бэшэ. / Дундуур* (Э. Зандраев); ◊ **дундуур буудаха** дундые баримжалха (брать посередине); **3.** *тэмд. н.* дунда зэргын, дунда шанарай, дундахи (посредственный, средний): *Гостиницын фойе соо тэдэниие дундуур бэетэй хурса хара шарайтай гушаад наһанай хүн угтаба* (С. Цырендоржиев).

ДУНДУУРДАХА *үйлэ үг.* дундуур тудаха, дундуур байра, һуури эзэлхэ (попадать в середину, оказываться где-то в середине).

ДУНДУУРХАН *тэмд. н.* дунда зэргын, дунда шанарай (посредственный, среднеький): *Түрэ хуримаа ехээр хэхэ гээ һаа, дундуурхан шадалтай манайхинаа түлгэхэ тухашарха байха гэжэ гамнаа химгадаа юм бэзэ* (Х. Намсараев).

ДУНДУУРШАГ 1. *тэмд. н.* 1) дунда зэргын, жиирэй, дээдын бэшэ (посредственный, средний): *Дундууршаг шэгнүүртэн соohоо Ринчин Нимбуев түрүүлэн дуудуулба* (С. Цырендоржиев); 2) *шэлж.* тэнэгшэг, ухаагаар һулашаг (глуповатый); **2.** *наречи* һүрхэй бэшэ, дунда зэргэ (посредственно, так себе): *Номогонова Соёлмаа Номто хоёр гоё һайхан нэрэнүүдтэй аад, арайл нэрэдээ хүрэнгүй, номоо дундууршаг үзэжэ байһыень һанаагаа зобон мэдэбэ* (Ц.-Ж. Жимбиев).

ДУНСЯН *юум. н.* Хитадай Ганьсу провинцида һуудаг Ширэнголой монголнууд, гурбан зуугаад шахуу хүн зонтой (дунсяне).

ДУНХУ *юум. н., түүх.* Зүүн Монголдо ба Урда Маньчжурида эртэ урда сагта һууһан бүлэг монгол угсаатанай хитад нэрэ; манай ээрын урдахи 3 зуун жэлэй эсэс багаар хуннанууд тэдэниие бута сохиһон (дунху, *племенной союз монголов*): *Манай ээрын V зуун жэлдэ монгол угсаатанай элинсэг хулинсагууд (монгол түрэлтэ дунху зоной таһардаһан табасцууд гү, али ухуанинууд) урда хитад талаһаа хойшоо Нэршүүгэй талаар (мүнөөнэй Дагуураар) дамжаһаар, Онон мүрэндэ шудхадаг Мангуд гэжэ голдо хүрэжэ тогтоһон ха* (Э. Бюраева).

ДУНШАХА *үйлэ үг., ага* эхэнэрэй хээлиин сагһаа урид доошоо орохо (опускаться раньше времени – *о плоде женщины*).

ДУНЬХУАН *юум. н.* Хитадай Ганьсу провинциин баруун захадахи иимэ нэрэтэй хотоһоо зүүн урагшаа 14 модо зайда оршодог агынууд соо байдаг буддын шажанай хиид. Дүрбэдэхи зуунай тэн багаар бүтээгдэһэн IV–XIV зуунай үедэ хэгдэһэн бурхадай, хүнэй дүрсэнүүд, элдэб гоё зурагууд 480 шахуу агы соо үлэнхэй (пещерный буддийский храм в китайской провинции Ганьсу).

ДУРААР *наречи* һанаагаар, һанагшаар, шиидэһээр (по желанию, свободно): *Выпускной үдэшэ һүүлшынхиеэ уулзажа, дураар наада хээд, хоюулан балай голхоронгүй тараа һэн хабди гэжэ ходо һанадагби* (Ц. Цырендоржиев); **өөрынгөө дураар**, **дурааряа** а) юун гэжэ һанааб тэрээгээрээл (по своему желанию, своевольно): *Ши өөрынгөө дураар боло!* (Ц.-Ж. Жимбиев); б) өөрын һанаашаар зантай (своенравный, непослушный): *Тэндэһээл эхилжэ Майдар эсэгэ эхын нүлөө үзэнгүй, өөрынгөө дураар хүн болоод, үгыньшье дуулахагүй, хүндэлхэшьегүй, ишмэ нэгэ гажа буруу, Наһантанай үнэргүй хүбүүн болонхой ха юм* (Д. Эрдынеев).

ДУРААРАА 1. *наречи* 1) һанаагаараа, өөрынгөө һанаагаар, эрмэлзэжэ (по своему желанию, по своей воле, добровольно): *Тэрэ үедэ гүрэн хоорондын хилын харуул үгы, дурааряа урагша хойшоо гаралган хорюулгүй байһан үе саг һэн* (Б.-Б. Намсарайн); **һайн дурааряа** өөрынгөө һанаагаар (добровольно): *Зарим хүнүүд тэрээндэ һайн дурааряа хамһалсаба, нүгөөдүүлыень Холхой хүлһэлдэгшье байба* (Д. Эрдынеев); 2) зоргоороо, өөрынгөө һанаа үлүүдэ бодон (своевольно): *Тиигээд лэ дурааряа аашалжа байхадатнай хамаагүй бы!* (Б. Санжин, Б. Дандарон); **дурааряа ябаха** (*гү, али* **болохо**) зоргоороо ябаха, өөрөө мэдээрхэхэ, өөрынгөө һанаа үлүүдэ бодон үйлэдэхэ (своевольничать): *Марусимни дурааряа ябадаг юм* (Ж.

Тумунов); *Эзэн ноён уладбди гээд, бү дурааараа бологты. Саг зуурын ашаг хаража, баялигаа дундаруулжа болохогүй* (Д.-Д. Дугаров).

ДУРАГҮЙ *тэмд. н.* 1) хүсэлгүй, абьяасгүй, һанаашалгүй (не имеющий желания, не склонный *к чему-л.*): *Үбгэжөөл хэнтэйшье дуугаралсаха дурагүй, юрэл унтааша болоод хэбтэнэ гэжэ абаһаар ойлгохоор байгаа һэн* (Б. Мунгонов); 2) хүйтэн, халдасагүй, инагай мэдэрэлгүй, хайрагүй (нелюбящий; нелюбимый): *Али шимни намдаа дурагүй болошоо гээшэгши?* (Ц.-Ж. Жимбиев).

ДУРАГҮЙГӨӨР *наречи* дура гутангяар, абьяасгүйгөөр, хүсэл гаргангүй (неприязненно, неохотно): *Тиихэдэнь анханай залхуушаг Балдан хүбүүн Базар тээшэ дурагүйгөөр хялам гэжэ хараад, хүзүүгээ нугалжа, абяагүйгөөр морёо нэгэ-хоёр шабхадаад, амынь угзарна* (Д. Батожабай).

ДУРАГҮЙДҮҮЛХЭ *үйлэ у., идх. залог* дурынь гутааха, холодуулха (внушать антипатию).

ДУРАГҮЙДЭЛГЭ *юум. н.* дурынь гутаалга, холодхоолго, хүйтэрэлгэ (нелюбовь, антипатия, неприязнь).

ДУРАГҮЙДЭНГИ *тэмд. н.* дураа гутанги, дулаагүй, хүйтэрэнги, холодоһон (неприязненный): *дурагүйдэнги хараса*.

ДУРАГҮЙДЭХЭ *үйлэ у.* 1) хүсэлгүй байха, хүсэлгүй болохо, дураа гутаха, абьяасгүй байха (не иметь желания, склонности *к чему-л.*): *Хэн нэгэнэй һаатуулхада дурагүйдэхэ* (М. Осодоев); 2) инагай, хайрын мэдэрэлгүй байха, муугаар хандаха, хилайжа хараха (не любить, недолюбливать): *шэнэ һурагшада дурагүйдэхэ*; 3) дураа гутаһанаа, һанаандань таарамжагүй байһыень элеэр (*үгөөр, хүдэлэсөөр, харасаар г.м.*) мэдүүлхэ (выражать неудовольствие): *Ехээр бү дурагүйдэ, өөрөө хэхэ болохош*.

ДУРАГҮЙЛХЭНГИ 1. *тэмд. н.* дураа гутанги, дураа гутаһан (недружелюбный, неприязненный); **2.** *наречи* хүсэлгүйгөөр, хүйтэрэнги шэнжэтэйгээр (неприязненно, недружелюбно): *– Хабарай туранхай гүрөөһэнэй мяханда юун байгаа гээбши, – гэжэ Заяахан юундэ алаабши гэһэншэг дурагүйлхэнги дуугарба* (Ц.-Д. Хамаев).

ДУРАГҮЙЛХЭНГЕЭР *наречи* дураа гутангяар, хүйтэрһэн шэнжэтэйгээр (неприязненно, недружелюбно): *Юундэ шууяабта гэжэ ородоор нял-нюл гэнэл, –гэжэ Дарима тэрэ басаганда дурагүйлхэнгеэр харюусаба* (Ц.-Д. Хамаев).

ДУРАГҮЙТЭХЭ *үйлэ у.* 1) һайшаан зүбшөөхэгүй, ханамжагүй болохо (не одобрять, выражать неудовольствие): *Агнууриингаа газарта хүрэжэ ошоторнай мүн нилээдгүйхэн ха юм, – гэжэ ахань айлда орохоёо дурагүйтэбэ* (Б. Мунгонов); 2) дурагүй болохо, дураа гутаха, хүйтэрхэ (не любить, не симпатизировать): *– Би яашаха һэнбиб даа, – гэжэ Жалуурта юундэшьеб хододоо дурагүйтэдэг Жалма Цыреновна харюусана* (Ц. Шагжин).

ДУРАГҮЙШЭГӨӨР *наречи* дураа гутангишагаар, абьяасгүйхэнөөр, арай гэжэ, арай ёо гэжэ (довольно неохотно): *– Сайн, – гэжэ мэндэ хэлээд, дурагүйшэгөөр гү, али шиидэжэ ядангяар гараа үгэбэ* (Д.-Д. Дугаров).

ДУРАДХАГДАХА *үйлэ у., хүлеэгд. залог* хэлэгдэхэ, зуушалагдаха (предлагаться, рекомендоваться): *– Мүнөө дурадхагдаһан асуудал энэ дороо хөөрэлдэжэ захалха ёһотойбди! – гээд, дахин тарнияа шэбэнэнэ* (Д. Батожабай).

ДУРАДХАЛ *юум. н.* мэдүүлэл, һанамжа (предложение): *Зүгөөр ерэһэн үдэрөө архи тамхяар тэмдэглэхэеэ һанаа бэшэ, харин эхэ нютагайнгаа эрхим сагаан эдеэ хоол бариха гэһэн дурадхал баранда дэмжэгдэбэ* (Ц.-Ж. Жимбиев); **дурадхал оруулха** һанамжаяа хэлэхэ (вносить предложение): *Унтахаяа байхадам, бригадирай манайда ородо, энэ дурадхал оруулхадань, би жаахан үхибүүндэл хүхишоо һэм* (Ц.-Д. Хамаев); **дурадхал зүбшөөхэ** һанамжые баталха, дэмжэхэ (одобрять предложение): *– Хэрбээ манай дурадхал зүбшөөжэ абахагүй байгаа һаа, арилагты һайн дээрээ, харин дураа гутаа хадаа таниие түрмэдэ һуулгажа, хархануудай хүнэһэн болгохобди* (Б. Санжин, Б. Дандарон); **дурадхалһаа арсаха** һанамжые хүлеэн абахагүй, зүбшөөрхэгүй (отвергать предложение): *Эрэ хүн аад, басаганай урилдая гэһэн дурадхалһаа арсажа байха аалби* (А. Жамбалдоржиев).

ДУРАДХАЛГА *юум. н.* 1) мэдүүлгэ, дурадхал оруулга, һанамжаа хэлэлгэ (внесение предложения): *Европын гүрэнүүдэй дунда энэ шэглэлээр эрхимүүд болонхой, байгаали хамгаалгын болон бэедэ хорогүй эдеэ хоолой зүйлнүүдые дурадхалгаар дэлхэйн арад зониие һонирхуулдаг юм* (Ц. Сампилова); 2) һанууулга (напоминание): *уридшалан дурадхалга хэхэ*.

ДУРАДХАХА *үйлэ у.* мэдүүлэл оруулха, ямар нэгэн һанамжа, бодолоо хэлэхэ, уриха (предлагать): *Угайдхадаа үнөөхи Сэрэнэй Сэсэг һахы һалаг гүйжэ ерээд, азаргын мяха өөһэд хоорондоо хубаажа абахыень дурадхаа* (М. Осодоев); **һуухые дурадхаха** һуухые

уриха, һуугты гэжэ хэлэхэ (предлагать сесть): *Баторов туд блокнот соохи шүлэгүүдтэ бүхы анхаралаа зорюулһан тула Мышкинэй зогсожо байһые һаял обёоржо, һуухые дурадхаба* (Б. Шойдоков); 2) һайшаан зууршалха (рекомендовать): *Дамчеев түрүүлэгшэ пенсидэ гараха болоходоо, өөрынгөө орондо хэниие түрүүлэгшээр дурадхаха юм гээшэб гэжэ нилээдгүй удаан маргаа һэн* (Б. Мунгонов).

ДУРАМ, **дуран** *юум. н.* 1) хоёр нюдөөрөө харахаар түхеэрһэн холые дүтэ болгожо харуулдаг гал шэлтэй гарай оньһон (бинокль): *– Дурамаа үгэлши, – гээд, Чимитдоржиев тэрээнһээ дурамаа абажа, мүрэнэй баруун тээхи харгы тээшэ дурамдашаба* (Г.-Д. Дамбаев); **далайн дурам** далайн сэрэгшэдэй баридаг дурам (морской бинокль); 2) бууда тохогдодог, онсо нарин мэргэлхын тулада хэрэглэгдэдэг гал шэлтэй хараа (оптический прицел): *Табашье, арбашье һүрэдэг дуутай суутай яла сала буунуудтай, зариманиинь дээрээ шальбагар томо шэлтэй дурамтай, тэрэнь үшөө һүниин харанхы сооро харадаг оньһотой* (С. Доржиев).

ДУРАМБАЙ *юум. н.* бэе бэедээ орожо үетэһэн соргонуудһаа бүридэһэн, ута богони болодог холые дүтэ болгон харуулдаг гал шэлтэй оньһон (подзорная труба): *Тэдэнэй хажуугаар ута оонортой дурамбай, полевой сүүмхэ, наганай кобура гэхэ мэтэ сэрэгэй хэрэгсэлнүүд* (Ж. Тумунов).

ДУРАМБАЙХА *үйлэ у.* дурамбай хэрэглэн шэртэжэ хараха (смотреть в бинокль, подзорную трубу): *Томо дурам бариһан Бастуев холуур саагуур дурамбайдана* (Б. Мунгонов).

ДУРАМДАХА *үйлэ у.* дурам хэрэглэн шэртэжэ хараха (смотреть в бинокль): *Лейтенант үхэр буугай хажууда хэбтээд, гараараа дошо тохоноглонхой юумэ дайсанай танкын хорон орогшо хабсагай хадын боори тээшэ дурамдана* (Г.-Д. Дамбаев).

ДУРА(Н) I *юум. н.* 1) хүсэл, хүсэлэн, һанаашал (желание, охота, воля): *Хэрбээ та хоёр үнэхөөрөө ёһотойгоор нүхэсэдэг һаа, абалсахатнай холо бэшэ ха юм, танай дуран* (З. Гомбожабай); *Тархидаа нилээн гаранхай Сэндэмын энеэдэһэн хүрэшэбэ, наадаад абаха дуран булгилаадхиба* (С. Цырендоржиев); **дура зориг** а) али нэгэн юумэндэ хүсэл, һанаашарал (желание, стремление): *Хүбүүн үни хэлэхэл аад, Кушнирые һанаандаа оруулаад лэ, дура зоригоо унтаргаажархиха* (С. Цырендоржиев); б) дураараа бололго, аашалалга, зорогоороо бололго, хүсэрхэл (произвол): *– Эдюулхэл гэһэн хонин юм, эдихэл гэһэн шоно юм гээд һууха гээшэ хүнэй зосоо багташагүй байна даа, бидэшье хүн, тэдэшье хүн ха юм, яахадаа тэдэнэр дура зоригоороо аашалжа, арад зониие адууһа мал болгожо байха юм* (Х. Намсараев); **дураа гутаха** юумэндэ обгүй болохо, дурагүйдэхэ, дурагүй болохо, шамарлаха (терять охоту *к чему-л.*, испытывать недовольство *или* неприязнь): *Та энэ залуу нүхэртэ ямар дурагүй гээшэбта, баһал дэмы дураа гутаагүйл байгаа ёһотойт* (Ц. Шагжин); **дураа хухарха** *эхир., булг.* этигэл алдаха, урмаа хухарха (разочаровываться); **дуран** (**зоргон**) **соогоо** а) дураараа, һанаашараа (в своё удовольствие, как хочется, как душа пожелает): *Гүйхэ харайха, дуран соогоо наадаха, тоомоо таһарха забда олдодоггүй ха юм* (Ч. Цыдендамбаев); *Дайда дэлхэйн дала мянган сабдагуудай дуран зоргон соогоо намшуу зониие зобоохын, һүлһыень абаашахын түлөө һүни ерэдэг ха* (С. Цырендоржиев); б) дураараа, зоригоороо, өөрөө мэдээд (самовольно); ≈ **дурань дундаа, духань хэлтэгы** *шэнэх., аман зох.* сэдьхэлээ ханаагүй, хүмэдхөө буулгаһан, дураа гутаһан (недовольный, хмурый): *Эдижэ, уухаданьшье, али һайниень дүү басагандаа эдюулжэ байдагтань һамганиинь дураа гутажа, атаархажа, жүтөөрхэжэ, үрхэлжэ тархяа ганзагалжа, дурань дундуу, духань хэлтэгы ябадаг болобо гэнэ* (Арадай онтохонһоо); 2) абьяас, талархал, инаглал, инагай, зүрхэ сэдьхэлэй хайра (склонность, любовь, симпатия): *– Дуранайнгаа халижа эхилээ һаань, яахабши? / – Шам дээрэ адхахаб* (Э. Зандраев); *Теэд түрүүшын дуран дандаал хабарай һиимэгэр шэнгэхэн уняар мэтэ дэгдэдэг бэшэ* (К. Цыденов); *Дуранда нюдэн үгы, дуранда холо үгы* (Онь. ү.); **дура татаха** (*гү, али* **буляаха**) али нэгэн талаараа хүсэл, инагай мэдэрэл түрүүлхэ (притягивать, вызывать чувства): *Тэрэнэй задарюун сэбэр бэень, омог дорюун түхэл шарайнь басаганай дура татажа эхилбэ* (С. Цырендоржиев); *– Үнөөхи хониной гоо һү нюуртаа түрхеэ һаа нилээдгүй сэбэрхэнүүд болоожо, ямаршье хүбүүдэй дура буляаха бэлэйбди* (Ц.-Ж. Жимбиев); **дура буляама** аймшагтай ехэ хүсэл, талархал, һанаашалга түрүүлмэ, һайхан (восхитительный, притягивающий, вызывающий чувства): *Досоохи архиинь хүнэй дура буляама һайхан, сэбэр болгожо харуулдаг болор шэл хундагануud шэнхинэлдэшэбэ* (Д. Эрдынеев); **дура сэдьхэл** эрэгтэй эмэгтэй хоёрой хоорондохи мэдэрэл (любовь, чувства): *Дура сэдьхэлээ хоёр тээшэнь хубаарилжа, мэхэ гохоор эрэ бэеынгээ абьяас унтаргаажа ябаха сэдьхэл намда байхагүй* (С. Цырен-

доржиев); **дура сэдьхэлээ буураха** дурагүй болохо (разлюбить): *Али дура сэдьхэлээ бууранан, жүтөөрхэхэ шадалаа үни заяанда баранан үтэли үбгэн юм гү? – гэжэ Иван гайхашаа бараба* (Б. Санжин, Б. Дандарон); ○ **инаг** *гэжэ үгэтэй парн. хэрэгл.*

ДУРАН II **дурам** *хара.*

ДУРАНДАА *наречи, доодо үд.* ханатараа, дуран соогоо (много, вволю); **дурандаа газар** *барг.* а) ямаршье шалтагаангүйгөөр (беспричинно, ни с того ни с сего, ≈ на ровном месте): *Эгэшэнь дурандаа газар уйлажа байдаг*; **дурандаа газаар гаараха** бирагүй юумэнһээ сухалдаха (сердиться на ровном месте): *Юу дурандаа газар гааража ябагшабш*; б) дэмы, хии хооноор, миин шортоо, талаар (зря, напрасно): *Тэдэйндэ дурандаа газар ошоод ерээб, гэртэнь хэниш үгэй*; **хара дурандаа** *эхир., булг.* дэмы, шортоо, талаар (зря, напрасно).

ДУРАСХААЛ, **дурасхал 1.** *юум. н.* 1) нанаан, олоной гү, али ганса хүнэй нанаанда үлэһэн юумэн, *үйлэ, хэрэг, ябадал, баатаршалга, габьяа, мэдээсэл г.м.* (воспоминание, память): *Нэгэ үүдэнэй хажууда зогсоноб... / тоншоод орохо гээд / дурасхаалайнгаа эрье дээрэ тогтошоод, / энэ үүдэнтэй холбоһон ушарнуудые нанажа эхилээб* (Э. Зандраев); **халуун дурасхаал** сэдьхэлдэ найнаар, эльгэндэ дүтөөр нанагдаһан юумэн (живое, доброе воспоминание); **гэрэлтэ дурасхаал** наруул найхан, арюун, хүндын дурасхаал (светлая память); **мүнхэ дурасхаал** хэтын хэтэдэ хадуугдан үлэхэ нанаан – *ная наһа баранан хүн тухай гү, али габьяата үйлэ хэрэг гү, али баатаршалга тухай* (вечная память): *Энэ габьяатнай мүнхэ дурасхаал болохо, би таанартаа тангаригланам* (Х. Намсараев); **дурасхаал мүнхэлхэ** (*гү, али* **мүнхэжүүлхэ**) хэн нэгэн тухай гү, али ямар нэгэн үйлэ хэрэг тухай найн найхан сэдьхэл нанаанда зорюулжа хэмжээ ябуулга үнгэргэхэ, хүшөө бодхоохо *г.м.* (увековечивать память, посвящать памяти *кого-л., чего-л.*): *Нэжээд буудалгаар салют үгэжэ, хүбүүдэйнгээ дурасхаалые мүнхэлэебди!* (Б. Шойдоков); 2) хүшөө, али зэргын бодото гү, али үни үгы боложо ошоһон гээгдэһэн шухаг юумэн (памятник *истории, культуры и т.п.*): *«Гэсэр Богдо хаан» болбол буряад арадай аман зохёолой гайхамшагта дурасхаал мүн. Улаан-Удэдэ соёлой дурасхаал болохо олон тоото байшан барилганууд бии юм*; **2.** *тэмд. н.* нанаанда үлэһэн, хадуугдаһан (памятный): *– О-һоо, гоё дурасхаал тэмдэгтэй ха юмта, гэнэ Санданов* (С. Цырендоржиев); **дурасхаал бэшэг** али нэгэн хүнэй өөрынгөө ажаябадал, үйлэ хэрэгүүд тухайгаа бэшэһэн зохёол (мемуары).

ДУРАСХААЛАЙ *тэмд. н.* дурасхаалда зорюулагдаһан, нануулһан (памятный): *Хэдэн үе сагуудта дурасхаалай турнирай хибэс дээрэ аха дүүнэр, эсэгэ хүбүүд барилдажа, мэдээжэ тамиршад болоһон* (Э. Чимит-доржиев); **дурасхаалай хүшөө** алибаа габьяата хүндэ гү, али үйлэ хэрэгтэ зорюулһан хүшөө, *дурсэ, тусхай барилга, бэшэг, зураг һиилэһэн шулуун г.м.* (памятник): *Эсэгэ ороноо хамгаалгын дайнда унаһан сэрэгшэдэй мүнхэ дурасхаалай хүшөө заһагдажа, хашаа хүреэнь шэнэлэгдээ* (Б. Цырендоржиев); **дурасхаалай үгэнүүд** юрөөжэ хэлэгдэһэн үгэнүүд, захяа үгэнүүд (памятные слова): *Эрхүүгэй университедэй багшанар, эрдэмтын шабинар дурасхаалай һайхан үгэнүүдээ хэлээ, Эрдэмтэ Рыгдылон тухай «Байкальская сторона» гэһэн журналда статья хэблүүлээ* (Ц. Цырендоржиева); **Дурасхаалай ном** Агууехэ дайнда хабаадалсаһан, унаһан сэрэгшэдэй гү, али бусадшье зоной нэрэ мүнхэлһэн тобьёгном (Книга Памяти): *Бэдэрэлгын ажалай дүнгүүдээр «Буряадай мүнхэ дурасхаалай номой» 8-дахи ботидо ороһон 97-дохи буудалгын дивизиин түүхэ һурагшадай ба багшанарай хүсөөр шэнжэлэгдэжэ, Эсэгын дайнда сэрэгшэдэй дайлалдаһан ябадалынь, дүрэ зурагуудынь, дайнһаа ерэһэн бэшэгүүдынь нэгэ доро суглуулагдажа ниитэлүүлэгдээ юм* (В. Дашиева, Э. Оюун).

ДУРАСХААЛТА(Й) ямар нэгэн һайн найханаар сэдьхэгдэхэ юумэ нануулһан, сэдьхэлдэ хадуугдама (памятный): *Тэрэ холын дурасхаалта сагуудые нануулан, гуламтынь энгэртэ ургаһан сагаахан сэсэг гансаардангяар, аалиханаар үлэ мэдэг гунхана* (Ц.-Д. Хамаев); *Танида үнэтэй һанагдахашье, мээхэйрэгдэн һайшаагдахашье эдэ бүхы юумэнүүдэй дунда нэгэ тон үнэтэй, тоншье дурасхаалтай зүйл бии* (Ч. Цыдендамбаев); **дурасхаалта фото** наһанай ямар нэгэн найхан үе сагые нануулдаг фотозураг (фотография на память, памятное фото): *– Нээрээшье, фотоёо сохюулая... һуралсалаймнай юрын үдэр, һургуулидаа ябадаг юрын лэ хубсаһаараа... үшөө, үшөө мүнөөдэрэймнай суглаан... Нээрээшье, дурасхаалта фото болохо һэнха* (С. Цырендоржиев); **дурасхаалта бэлэг** нануулгата бэлэг, *ном, бага зэргын элдэб эд г.м.* (памятный подарок); **дурасхаалта газар** олон жэлэй тэндэ байһан гү, али ябаһан сэдьхэлдэ ойро нанагдадаг газарууд (памятные места): *Битнай дурасхаалта газараараа ябаха хүсэлөө бэелүүлжэ, хүбүүгээ дахуулжа ерэбэб, – гэжэ хэлээд,*

дабхаряа олон шэлэнүүдые хаймадан хараба (Д.-Д. Дугаров); **дурасхаалта бэшэг** *дип*. али нэгэн юумэн тухай һануулһан элшэн сайдай албанай бэшэг (памятная записка).

ДУРАТА(Й) 1. *тэмд. н.* 1) абьяастай, оролдосотой, оросотой (любящий *что-л.*, -любивый): *Дуу хүгжэмдэ, үльгэр түүхэдэ туйлай ехэ дураташ ябааб* (Ц. Шагжин); **эрхэ сүлөөдэ дураташ** ямаршье хаалта хашалтатай эбсэшэгүй (свободолюбивый); **засагта дураташ** ноёрхуу, захиргааша (властолюбивый, властный): *Тэндэхи нэгэдэхи секретариинь булай шэрүүн, засагта дураташ хүн байгаа гэлсэгшэ* (Ц. Цырендоржиев); **үргэ аманда дураташ** шашаг, олон үгэтэй (словоохотливый, болтливый): *Үргэ аманда дураташ, үлүү булуу юумэндэ хүртэхэ хүсэлтэйл хаш* (Б. Санжин, Б. Дандарон); **дурата(й) дурагүй** эрмэлзэлгүйгөөр, урагша абангүйгөөр, арай-ёохон гэжэ (нехотя, с неохотой): *Гээгдэһэн хүнүүд нэгэ-хоёроороо дурата дурагүй үргэжэл байна* (Ц. Дон); *Уруугаа хаража һууһан хүбүүн дураташ дурагүй, хүжүүнээр, нюдөө үргөөгүй зандаа бодожо, абяагүй зогсобо* (К. Цыденов); 2) инагай мэдэрэлтэй (любящий *кого-л.*, влюблённый): *Шамда дураташ байһан байбаб гэнэл даа, урдынхиһаа тон ондоогоор ажаһуухабди гэнэ* (Д. Эрдынеев); 3) дура татаһан, дура сэдьхэл буляаһан (любимый, внушающий чувство любви): *Намда инаг дуран байгаа, дураташ басагамниш байгаа, нютагайм басаган, һаалиша хүүхэн, илдамналгай басаган* (З. Гомбожабай); **дураташ хүн** а) инагай сэдьхэл түрүүлһэн хүн (любимый человек): *Дураташ хүндөө гараашье һаа, амаа ангайса энеэжэ маһаржа ябабал, хэлэшэгүй эшхэбтэр гэжэ тоологдодог байгаа* (Д. Батожабай); б) ямар нэгэн юумэндэ дураташ, сэдьхэлээ абтанги хүн (любитель): *Намайе дуу хүгжэмдэ голгүй дураташ хүн гэжэ мэдэнэ ха юмши...* (Ч. Цыдендамбаев); *Нэгэдэхеэр, ши бэлэн юумэндэ дураташ хүн байнаш* (Б. Мунгонов); 4) һанаанда тааруу, бусадһаа дээрэ гэжэ шэлэгдэһэн (излюбленный, предпочитаемый другим): *Ерэхэдэшни шинии дураташ алирһанай морс бэлдээд, омолиин шүлэ шанаад байхаб* (С. Цырендоржиев); **дураташ дуушан** (любимый певец, любимый исполнитель): *Зарим харагшад тайзан дээрэ гаражса, дураташ дуушадтаа баглаа сэсэгүүдые бэлэглэбэ* (Д. Раднабазарова); 4) һанаанда таараһан, таатай, хэрэгтэй (любой, нужный, желательный): – *Дураташ мориёо баришса һургахадашни болохо...* (Ц.-Ж. Жимбиев); *Дураташ тээшээ ошохо, дураташ газартаа байрлаха, дураташ ажалдаа ябаха* (Б. Мунгонов); **дураташ сагтаа** өөртэнь таатай сагта, өөрынь тодорхойлһон сагта (в любое время): *Дураташ сагтаа, дураташ газартаа бороо оруулдаг болохо зомди гэжэ энэ Володя хөөрэнэ* (Б. Мунгонов); (**арбан зүгэй али**) **дураташ тээшээ ябахадатнай болохо** алишье тээшээ ябахадатнай (юушье хэхэдэтнай) болохо гэһэн удхатай (идти, куда душа пожелает; ≈ скатертью дорога): *...Хүбүүдни дууһан мүр мүрөө хараад, дураташ тээшээ зайшаһан байба* (Ц.-Д. Хамаев); *Дураташ тээшээ ошохо, дураташ газартаа байрлаха, дураташ ажалдаа ябаха* (Б. Мунгонов).

ДУРАТАЙГААР *наречи* 1) абьяастайгаар, һанаамгайгаар (охотно): *Чемпион хүбүүндэ багшанаршье дураташайгаар хандаа бэзэ даа* (С. Цырендоржиев); 2) энхэрэн, энэрхыгээр (в любви, с любовью): *Хэдышье тиимэ байгаа һаань, тэдэ хоёрой зүрхэн хээээдэшье бэе бэедээ инаг дураташайгаар сохилдо* (Ц. Шагжин).

ДУРАТАЙДАА *наречи* дураараа, һанаагаараа, таатай сагтаа (по желанию, при желании): *Дураташайдаа хүшэгэнүүдынь нээгээд, ганса хажуу тээшээ бэшэ, урагша хойшоошье хаража ябахаар…* (Б. Санжин, Б. Дандарон).

ДУРАТАЙШУУЛ *юум. н., сугл.* абьяастайшуул, ямар нэгэн юумээр ехэтэ һонирхогшод (любители): *Жаргалдаа дашууран ажаһууха дураташайшуул бии гээшэ* (С. Ангабаев); **сэнгэхэ дураташайшуул** ажал хэхэ абьяасгүй, миин амарасагаагаад, бэе һамааргаад, амар ябадаг зон (любители развлекаться, ≈ эпикурейцы).

ДУРАТАН *юум. н.* алибаа юумэндэ абьяастай, шуналтай (любящий *что-л.*, любитель): *Тиигэхэ дураташ тиигэжэ байг лэ даа* (Ч. Цыдендамбаев); **хүгжэмдэ дураташ** хүгжэм дуу шагнаха абьяастай зон (любители музыки); **һайн дураташ** 1) алибаа юумэ мэргэжэлтэ бэшээр хэгшэд, үйлэдэгшэд, *зүжэгшэд, дуушад, жолоошод, тамиршад г.м*. (любители): – *Шимни һайн дураташ болохошни гээшэ гү?* (Ц.-Ж. Жимбиев); 2) өөрынгөө һаналаар, эрмэлзэлээр алибаа хэрэгтэ хабаадагшад (добровольцы): *Гансал һайн дураташ ябагты!* (Ц.-Ж. Жимбиев).

ДУРАШАЛ *юум. н., хууш. монг.* һанаашал, дуран, абьяас (желание, хотение): *Хүүгэдтэ бүхэ зүрхэ үүдхэхын тула* / *Тэрэниие урмашуулан магта.* / *Омог ба баярай дурашал тэдхээ һаа,* / *Аластаа туһатай мүн* (Э.-Х. Галшиев).

ДУРБИГАР *тэмд. н.* 1) һанжанги, унжыһан – *урал тухай* (отвисший – *о губах*); 2)

шэлж. уршыһан, һариинһан түхэлтэй, шамарлаһан хэбэртэй, дураа гутанги янзатай – *шарай тухай* (недовольный – *о выражении лица*): *Бүхы сэлеэн тэрээнһээ эсэшоо: ходо уруу дуруу, гомдолтой, сэдьхэлэйнь байдал муу, ходо дурибгар ябаха* (Н. Бабуева).

ДУРБИИХА *үйлэ үг.* 1) һанжыха, унжыха (отвисать): *Үйлаһандаа нюдэнэйнь зубхи улайнхай, доодо уралынь дурбиинхай* (Д. Сультимов); *Дуугай бай, / Дурбиинһан золиг! / Ходо ишгэжэ / Хомхойрхоо боли!* (Ш. Нимбуев); 2) *шэлж*. уршыха, шамарлаһан хэбэр үзүүлхэ, һариниха – *шарай тухай* (быть недовольным – *о лице*).

ДУРД: дурд гэхэ *үйлэ үг., видэй нэгэ түхэл* зали абаха, һажаад абаха, дуураад абаха (вздремнуть): *Дурд гэхэм хүнэй үсөө ябадаг газарта…* / *Һэмээхэн хоргодоод нэгэ жаа унтахам* (Э. Зандраев).

ДУРДАГ *юум. н., будд.* «үхээрэй газарай эзэн», *самда хабаададаг дүрэнүүдэй нэгэн* («Хозяин кладбища», *персонаж цама*).

ДУРДАГДАХА *үйлэ үг., хүлеэгд. залог* нэрлэгдэхэ, дурсагдаха, дуудагдаха (упоминаться): *Гэнтэ эжынь, Данжаагай Дулсанай нэрэ дурдагдажа, Ханда залд гэшэбэ* (Д. Эрдынеев).

ДУРДАЛГА *юум. н.* 1) *дээдэ* магтаал, соло дуудалга (прославление, ода): *Тэрэ «Хоридугаар он», «Захаамин тухай шүлэгүүд», «Дуран тухай дурдалга», … гэһэн бүлэгүүд соо ороһон шүлэгүүдһээнь алиниеньшье илгажа нэрлэхын аргагүй, үргэлжэ дээрээ жэгдэ уран хэлбэритэй, удха гүнзэгытэй* (Л. Халхарова); 2) һануулга; дурасхаал (упоминание; воспоминание): *Бүтүү тухай түрүүшын дурдалга Буряад Уласай үндэһэтэнэй архив соо 1874 онһоо оруулаатай* (Буряад Үнэнһөө); 3) *бөө* тэнгэринэр болон һүнэһэ һүлдэнүүдые дуудалга, *нэрыень хэлэдэг, хэһэн үйлэ хэрэгыень магтан дурдадаг, тиигээд гуйлтаяа хэлэдэг* (призывание неводителей и духов): *Дурдалга, шэбшэлгэ, / Дууряалга, түүрээлгэ гэхэ мэтын / Шүрэ һубһандал һубариһан / Шүлэгэй хуушан хэлбэринүүд* (Д. Улзытуев).

ДУРДАЛТАГҮЙ *тэмд. н.* һанууртагүй, дурдангүй, нэрлэлтэгүй (не требующий упоминания, бесспорный); **дурдалтагүй мэдээжэ** һанууһанай, дурдаһанай хэрэггүй, һануулангүй мэдээжэ (известный без напоминания, упоминания): *Олонхинь нэрэ зэргэнүүдыень дурдалтагүй мэдээжэ хүнүүд: Мунхэ Очиров, Доржо Сультимов, Николай Шабаев, Цырегма Сампилова, Бадмажап Будаин, Лариса Халхарова, Оксана Дареева* (Д. Мархадаева).

ДУРДАЛТАЙ 1. *тэмд. н.* дурдамаар, һанууламаар (достойный упоминания): *дурдалтай нэрэнүүд*; **2.** *хэлэгшын үүргээр хэрэгл.* һанууларха хэрэгтэй (следует упомянуть): *Тиин мүнөө эдэнэй уг изагуур тухай тобшохоноор дурдалтай ха* (Б.-М. Жигжитов).

ДУРДАН 1. *юум. н.* гаарис, шэрүүбтэр ноохоор ээрэжэ бүтээһэн үнгэтэ утаһан (гарус, крученая цветная нить); **2.** *тэмд. н.* дурданаар бүтээһэн (гарусный): *…Хасар дээрээ халуутай / Духа дээрээ дулаатай / Дурдан торгон бүһэтэн / Дулма хүүхэн орожо ерэлэй!* (Ц. Шагжин).

ДУРДАХА *үйлэ үг.* 1) хөөрэлдөөндэ ямар нэгэ юумэ тухай хэлэхэ, дуугарха, хэн нэгэниие нэрлэхэ (упоминать, обмолвиться): *Малайнгаа тоо байе бултыень хэлээд, олодог олзоёо мартангүй тоолоод, эхэ эсэгынгээ бэеын ямар байһые дурдахаяа мартажархёо* (Ч. Цыдендамбаев); **халиргайгаар дурдаха** ябууд дунда хэдэн үгэ хэлэхэ гү, али бэшэхэ, нэрлэхэ (вскользь упомянуть): *Тэрэ тэмдэг соогоо олоншье юумэ бэшээгүй, инагай удхатай хоёр-гурбан үгэ халиргайгаар дурдаад, харин харюу бэшээрэй гэжэ дахин дахин дабтаһан байгаа* (Ц. Дон); **онсолон дурдаха** онсолон тэмдэглэхэ (особо останавливаться *на чём-л.*, подчёркивать): *Эндэ Владимир Намсараевай оролдосото ажалые онсолон дурдаха дуран хүрэнэ* (Б.-М. Жигмитов); 2) һанаха, һанаандаа оруулха, дурсаха (вспоминать, припоминать): *Мүнөө зунай Хандамни эдэ бүгэдэ урдынхияа дурдаха дуратай болоо, пенсидэ гаража, сүлөөтэй болоһонойнь тэмдэг ха* (Д. Эрдынеев); *«Хамарайнгаа үзүүртэ шарахан мэнгэтэй хүбүүмни», – гэжэ ямар халуунаар, гашуудалтайгаар дурдан дурдан хэбтээб* (А. Ангархаев); 3) *дээдэ* магтаал, соло дуудаха, магтаха (прославлять): *Энээниие хүнүүд ойлгохо ёһотой... Тиихэдээ тэдэ намайе дурдаха!.. – гэһэн бодолнууд Намсараевай толгой соогуур зуралзана* (Д. Эрдынеев); 4) *будд*. анхаралтай, ханамжатай байха (быть внимательным, сосредоточенным): *Дурдаха ба һэримжэ түгэсэһөөр шагшаабад бэшые сэдьхэлдэ зохёохо үгы* (Боди мүр); 5) *бөө* шүтэдэг һүнэһэ һүлдэдэ нэрээрнь хандажа, үргэлыень абажа, али нэгэн хүндэ туһалыш гэжэ гуйха. Энэ үедэ бөө тэрэ бурхантай, мүн хаан, ноён ба бөөгэй һүнэһэ һүлдэтэй сэхэ харилсаха аргатай болоно гэдэг (призывать): – *Үерэй ехэдэхэ бүри та бурха тэнгэреэ бултыень дурдажа байгаа һэнта даа* (С. Ангабаев).

ДУРДУУЛХА *үйлэ үг., идх. залог* халта

хэлэгдэхэ, нэрлүүлэгдэхэ (быть упомянутым): *Нэрэеэ дурдуулһан тэрэ студент хүл дээрээ бодоод, зал тээшэ хаража, намшагтай гоёор дохисогоогоод һууна* (Ч. Цыдендамбаев); 2) магтуулха, суурхуулха (прославляться, восхваляться): *Ажалай илалтын дорюун омог дуунууд / Агуухэ жаргалта ороноо дурдуулна* (Х. Намсараев); *Нютаг соогоо дурдуулмаар юумэ би үшөө хээдүйб* (Ц.-Д. Хамаев).

ДУРЖАГАНАХА *үйлэ үг.* зай забһаргүй хүнэй хүсэд ойлгохогүйгөөр дээрэ дээрэһээнь дуугарха (тараторить, тарахтеть): *Энэ ямар дуржаганаад һалахагүй хүн гээшэб!*

ДУРЛАЛ *юум. н.* 1) инагай мэдэрэл, эрэгтэй эмэгтэй хоёрой хоорондохи мэдэрэл (любовь, влюблённость): *Үнэхөөрөө үндэр арюуншье, үнэн найдалтайшье дурлал, магад, хэзээ нэгэтэ Доржын зүрхэ сэдьхэлые хайлуулан уяраажа болохошье юм аалам?* (Ч. Цыдендамбаев); **үнэн дурлал** жэнхэни дуран (настоящая любовь): – *Үнэн дурлалые үзэхэ гээшэ жаргал* (Д.-Д. Дугаров); 2) татаса, дүтөөр һаналга (любовь, привязанность): *Эхэдээ, хүгшөөдэйдөө абдар дүүрэн алта мүнгэ бэшэ, харин инаг түрэл хүбүүнэй илдам һайхан дурлал хүндэлэл асаржа ерэхэш* (Ч. Цыдендамбаев); 3) хүсэл, һанаашарал, эрмэлзэл, алибаа юумэндэ абтаса (желание, стремление, склонность): *Экскурсиин үедэ байгаалида дурлал түрүүлхэ, тэрээндэ гамтайгаар хандаха эрмэлзэл хүмүүжүүлхэ тон шухала* (С. Содномов).

ДУРЛАЛСАЛГА *юум. н.* бэе бэедээ инагай мэдэрэлтэй, дуратай бололго, дуратай байлга (взаимная любовь).

ДУРЛАЛСАХА *үйлэ үг., хамтадх. залог* бэе бэедээ инагай мэдэрэлтэй болохо (влюбляться друг в друга): *Үнинһөө хойшо дурлалсаһан инаг хоёрой зүрхэн одоошье хуби заяагаа холбожо, өөһэдын гал гуламтатай болоо ха юм* (Б. Санжин, Б. Дандарон).

ДУРЛАЛТАЙ *тэмд. н.* дурламаар, һайшаалтай, дуранай мэдэрэл түрүүлмэ (достойный любви); 2) дура татаһан, дура сэдьхэл буляаһан (любимый): *Далтай, далтай гэртээ / Дуулалтай үльгэрөө хэлэе, / Дуулажа һууһан нүхэдэй / Дурлалтай үльгэрөө хэлэе!* (Гэсэрһээ).

ДУРЛАМА *тэмд. н.* дурламаар, зүрхэ сэдьхэл татама, һайшаалтай (такой, что можно полюбить): *Банзарай урда үнэхөөрөө үхибүүдэй дурлама залуу сэбэршье, хүсэтэй ураншье, сэсэн бэрхэшье хүн харагдана* (Ч. Цыдендамбаев).

ДУРЛАСА: дурласа ехэтэй *тэмд. н.* дурлаха имагтал шадалтай, бэлээр дурладаг (влюбчивый).

ДУРЛАХА *үйлэ үг.* 1) инаглаха, инагай мэдэрэлдэ абтаха (влюбляться, проникаться любовью): *Балдан Нимаевич залуудаа Сэндэмэдэ үнэнхэ зүрхэнһөө дурлаһан, теэд нютаг нугадаа шэлэмэл сэбэрхэн басаган дохолон Балданшие хаанаһаа тоохо һэм даа* (С. Цырендоржиев); ◊ **дурлаһан мэлхэй далайе һэтэ тамардаг** дуратай һаа, юушье хэжэ шадаха (влюблённая черепаха море переплывает – *о силе любви, желания*): *Дурлаһан мэлхэй далайе һэтэ тамардаг гэдэгтэл, шуран һүбэлгэн басаганай ажалһаа арамшангүй һураажа, гүрэнэй шалгалта бариһан тухайнь халта дурдая* (Буряад Үнэнһөө); **дурлаһан хүнэй нюдэн һохор** (Оньһ. үг.) дуратай хүн нүгөөдынгөө дутагдалыень харахагүй (≈ любовь слепа): *Дурлаһан хүнэй нюдэн һохор юм. Дутуу дундатай хэн байгаашье һаа, заһарна ааб даа!* (Д. Батожабай); 2) дашуурха, абьяастай болохо, ехээр һонирхохо (увлечься *чем-л.*, почувствовать очарование *чего-л.*): *Теэд тэдэнэр шэрүүн уларилые хэзээдэшье тэсэжэ гарадаг, энэ шэрүүн дайдадаа хизааргүй дурладаг* (Д.-Д. Дугаров); *Гончаров үдэшын энэ аажам байдалда дурлан, землянкын онгоошходо һууна* (Ж. Тумунов); **техникэдэ дурлаха** техникээр ехээр һонирхохо (увлекаться техникой): *Мүнөө үеын залуу хүн хадаа техникэдэ дурлаба гээшэ аабзаш даа* (Б. Мунгонов); **ажалдаа дурлаха** ажалдаа шунахайржа орохо (влюбиться в работу, увлекаться работой): *Хэжэ байһан ажалдаа хэмгүйгөөр дурлаһан хүнэй маяг шэнжэ хүдэлсэ бүхэндэнь мэдэрэгдэнэ* (Ц.-Д. Хамаев); 3) хүсэхэ, һанаха (хотеть, желать): *Тэрэ өөрөө дурлаа.*

ДУРЛАШАХА *үйлэ үг., видэй нэгэ түхэл* 1) гэнтэ, сагта инагай мэдэрэлдэ абташаха (влюбляться): *Энэ сагта хэн бэ даа хэндэб даа дурлашоо* (Э. Зандраев); 2) дашуурха, абьяастай болошохо, ехээр һонирхохо (увлекаться *чем-л.*, чувствовать очарование *чего-л.*): *Байгал далайда айхабтар ехээр дурлашаһан хүн юм хаш даа* (Б. Мунгонов).

ДУРЛУУЛХА *үйлэ үг., идх. залог* 1) дуратай болгохо (влюбить в себя): *Тон аргагүй юм һаань, хайшан гэхэб, хүсөөрөө дурлуулха бэшэш, – гэбэ Гарма* (Ц.-Д. Хамаев); 2) абьяастай болгохо, һонирхуулха (увлечь *чем-л.*): *Аба эжы хоёрынь буряад номоор харбаха дуратай байжа, Тимур хүбүүгээ багаһаань тамирта дурлуулжа, Агын аймагай ДЮСШ-да һур харбалгын секцидэ үгэһэн байна* (Э. Чимитдоржиев).

ДУРМАСА *юум. н., бөө* саарһа уяһан модон, энэ модо бөө тэнгэринэр болон һүнэһэ

hүлдэнүүдые дуудахадаа хэрэглэдэг (палка с привязанными листками бумаги, *которую держит шаман во время призывания духов*).

ДУРНА, **дурана 1.** *юум. н.* 1) зүүн зүг (восток); **Алас Дурна** Еврази түбиин зүүн хизаартахи газар талмай (Дальний Восток): *Хитадтай Алас Дурнада хилэ тогтоогообди, энээндэ Фёдор Алексеевич ехэ габьяатай* (Б. Санжин, Б. Дандарон); 2) алас, холо зай газар, дайда (даль): *дурна холо руу хараха*; **2.** *тэмд. н.* зүүн зүгэй, зүүлжэнхи (восточный): *Дурна зүгэй огторгойдо дүлэн мэтэ улаан толон бадаржа, наранай мандахын ойртохо бүри хяһын галда тэсэжэ ядаһан түмэр мэтэ улам хурсаар улайржа, нюдэ ялбама болоно* (Ц. Дон); *Дурана хизаарта байгаа олон сэрэгэй зоной, мүн нүүдэл зоной хоолой тэжээхын тулада яхад, буряад нютагуудһаа аяар Амар хүрэтэр харгы хэгдэһэн юм* (Д. Батожабай); **дурна зүгэй оронууд** Ази түбиин зүүн хизаарай оронууд (восточные страны).

ДУРСАГДАХА *үйлэ у., хүлеэгд. залог* 1) хөөрэлдөөндэ гү, али бэшэгтэ ябууд нэрлэгдэхэ, дурдагдаха, дуудагдаха (упоминаться): *Ульгэр түүхэдэ дурсагдадаг тамын оёорто орошоод байһандал үзэгдөө һэн* (Ц.-Д. Жимбиев); **дээрэ дурсагдаһан** дээрэ тэмдэглэгдэһэн, нэрлэгдэһэн (вышеупомянутый): *Дээрэ дурсагдаһан Б. Барадинай хоёр ном 1922 ондо тэндэ хэблэгдээ* (Г. Туденов); *Доро дурсагдаһан дурадхалнуудые оруулнаб…* (Б. Шойдоков); 2) һанагдаха, һанаанда орохо (вспоминаться, припоминаться): *Галсан Ямпилович Цыреторов, Бато Будаевич Дашиев, Бадма Тибочкеевич Цыремпилов болон бусадшье аха захатанай хэлэһэн үгэнүүд мартагдаагүй, дурсагдан һанагдадаг* (Х. Дампилова).

ДУРСАХА *үйлэ у.* 1) һанаха, һанаанда оруулха, дурдаха (вспоминать, перебирать в памяти): *Гол түлэб үнгэрэн ошоһон үхибүүн наһаяа дурсан, уяран һуунабди* (С. Цырендоржиев); *Харыш: бэлшэжэ ябаһан һүрэг хонидш шамаяа дурсан маараланал!* (Ц.-Д. Хамаев); **дурсан һанаха** (*гү, али* **дурдаха**), **һанан дурсаха** һанаанда оруулха (вспоминать): *Сэрэнцүү абгай амандаа зууһан тамхияа татахаяашье мартажархиһан юумэ тэрэ холынгоо сагые дурсан дурдан байна* (Ц.-Ж. Жимбиев); *Би мүнөө сонхоороо үргэлжэ сагаан тала руу шэртэн, элдэб юумэ дурсан һанажа, сэдьхэлээ хүдэлгэн һуухадаа, ходо нэгэ юумэн тухай бодоном* (Ц.-Д. Хамаев); *Магадгүй тэдэшье энээн тухай, бусахаяа болиһон холын үдэрнүүд тухай энэ үедэ һанан дурсажа ябаа аалам* (А. Жамбалдоржиев); 2) нэрээрнь нэрлэн тоолохо, дуудаха (поимённо перечислять): *байлдаанда унаһан нүхэдөө бултынь дурсаха.*

ДУРУУ: уруу дуруу *тэмд. н.* гашууданги, гунигтай, уйтай, толгойгоо ганзагаланги (грустный, печальный, поникший): *Дугардаанай эжы ехэл уруу дуруу юумэ гэр тээшээ гэшхэлбэ* (Ц.-Ж. Жимбиев).

ДУРһА(Н) 1. *юум. н., ург.* набшаһата зарим мододой һэбэрдэһэлиг, дотортоёо хуулагдадаг холтоһон (луб, лыко); **2.** *элирх. үүргээр хэрэгл.* 1) дурһаар хэһэн, гүрэгдэһэн (лыковый, сделанный *или* сплетённый из лыка): *Би аргааханаар эжыһээ холодон, боро добынгоо оройдо гаража, бургааһанай дурһанжэмбүүрээрээ наадажа эхилбэб* (Ц. Шагжин); **дурһан шархи** дотортоёо хуулагдаһан холтоһоор гүрэһэн шагаййбша гутал (лапти): *Жэбхүүн дэгэлтэй, дурһан шархитай мужигууд тэргэ дээрээ гаража байжа харанад* (Б. Санжин, Б. Дандарон); 2) дурһанда адли үнгэтэй (цветом как лыко): *Дурһан хүхэ нюуртай болошоһон подполковник Бадимбаев һалхи борооһоо халхалһан хабсагайн хормойдо шүдөө хабжагануулан һууба* (Б. Мунгонов).

ДУРһАХА *үйлэ у., боох*. **дурдаха** *хара.*

ДУРЬБА: дурьба-дурьба гэхэ *үйлэ у.* уршыха, һариниха – *шарай тухай* (делать кислое выражение лица).

ДУРЬЯХА *үйлэ у*. зай забһаргүй шанга шангаар, хашараатайгаар дуугарха (тарахтеть, тараторить).

ДУТААДАһАГҮЙГӨӨР *наречи* хүсэд, хүсэлдүүлжэ ядангүйгөөр (в полном объёме, без недостачи): *ургасаяа дутаадаһагүйгөөр тушааха.*

ДУТААДАһА(Н) *юум. н.* хүрэжэ ядалга, хүсэд бэшэ байлга (недостача, нехватка): *модоной дутаадаһа*; ○ **үлөөдэһэ** *гэжэ үгэтэй парн. хэрэгл.*

ДУТААЛГА *юум. н.* хүргэжэ, хүсөөжэ ядалга (недостача): *мүнгэ дутаалга*.

ДУТААЛГҮЙ *наречи* хүргэжэ, хүсэлдүүлжэ ядангүй (без недостачи): *дутаалгүй үгэхэ*.

ДУТААХА *үйлэ у.* 1) али нэгэн юумэ хүргөөжэ, хүсэлдүүлжэ ядаха (вызывать недостаток *в чём-л.*): *Еши Жамсуев үнинһөө хойшо № 4 магазейн амбаарай фондые худалдажа үриһэн, хамтадаа 2200 пүүд талха дутааһан байгаа* (Ч. Цыдендамбаев); 2) хүсэлдүүлхэгүй, үрихэ (иметь недостачу, совершать растрату): *Үнгэрэгшэ һарын дүнгөөр арбан табан солхооб дутаагаа һэм* (С. Цырендоржиев); **мүнгэ дутааха** мүнгэ үрихэ (растрачивать деньги): – *Хайшан гэхэдээ тиимэ ехэ мүнгэ дутаадаг зомта?* (Д.

Эрдынеев); 3) хүсэд, дууһан үгэхэгүй, түлэхэгүй (недодавать, недоплачивать): *Эгээ мүнөө буряад һүзэгтэн булгал мүргэжэ байна ёһотой,теэд, бурхантнай огторгойһоо бороо хураар, аадармүндэрөөр турьяадхинагүйл... Яагаа һонин юм? Дасандааүргэл мүргэл дутаана алтайт? Аа?* (С. Цырендоржиев); 4) *хууш. монг.* тэрьедэхэ, зугадаха, холо арилха (убегать, удаляться).

ДУТАГ 1. *наречи* хүсэд бэшээр, дүүрэн бэшээр (недо-, не до конца, не в полной мере): *Алёна тэдээнэй юун тухай хөөрэлдэхые шагнаха һанаатай бодоод, үүдэнэй дутаг хаагдаһые обёорон, һууридаа һуугаадхиба* (Б. Шойдоков); **дутаг эдеэлхэ** а) садатараа эдихэгүй, үлэн ябаха (недоедать); б) дууһан эдихэгүй (не до конца есть): *дутаг эдеэлээд гүйжэ гараха*; **дутаг унтаха** хүсэд, садатараа унтахагүй, нойроо ханахагүй (недосыпать, не высыпаться); **дутаг таһалха** үгэеэ таһалан дуугарха (обрывать, прерывать свою речь): *– Һайн амараабди, нүхэр... – гэжэ нэрэ алдарыень, тушаал зэргыень мэдэхэгүй шалтагаанһаа боложо, Диденко дутаг таһалба* (Б. Шойдоков); **һанаа дутаг** а) али нэгэн юумэ дутуу, хүсэд гү, али дүүрэн бэшэ гэһэн һанал бодолтой (чувствующий недостаток *в чём-л.*); б) алибаа юумэндэ һанаагаа, сэдьхэлээ гү, али бахаяа ханаагүй (неудовлетворённый *чем-л.*); **дутаг ядаг** а) хүсэд бэшээр, дүүрэн бэшээр, тал-мүл *хэлэхэ*, *дуугарха* (не до конца, не в полной мере): *Энэ тархидань, хүзүүндэнь, бэедэнь дутаг ядаг хайшалагданхай орбо-сорбо ноохоной үлэгдэлнүүд* (Ц.-Ж. Жимбиев); б) таһархай, дутуу (обрывистый): *Гэнтэ буланда байһан репродуктор харшаганаад, тэндэһээ дутаг ядаг үгэнүүд дуулдана* (Ц.-Ж. Жимбиев); **дутаг ядаг дуугарха** (*гү, али* **хэлэхэ**) хүсэд дүүрэн бэшээр дуугарха, хэлэхэ, хөөрэхэ (недоговаривать, допускать недомолвки): *Бадма дураа гутаһан янзатай, тунтагад гэн, дутаг ядаг дуугараад, нүхэдөөрөө гаражга ябашаба* (Б. Санжин); **дутаг ядаг хараха** ябууд дунда, халта мүлтэ хараха (увидеть мельком): *Мүнөө Жалма эгээл тэрэ Мишкинэй таалаһан ёнтогор хасарыень зоной толгой дээгүур дутаг ядаг хараад алдажархиба ха юм!* (Д. Батожабай); **дутаг ядаг дуулаха** тушаан боложо хүсэд бэшээр дуулаха (услышать краем уха): *Тиигээд мүнөө тэдэнэй хөөрэлдөөе дутаг ядаг дуулаад, ээдэлдэнхэй амаар шашана* (Ц.-Ж. Жимбиев); **2.** *тэмд. н.* дуталдаһан, хүсэд бэшэ (недостающий): *Тэрэнише хамба лама Жэмбэ Эрдынеев уншаад, түбэд, монгол бэшэгүүдые зэргэсүүлжэ, дутаг зохёолнуудыень нэмээд, Цырен-Анчиг Дугарнимаевта дамжуулаа* (С. Ринчинов).

ДУТАГДАЛ *юум. н.* 1) хүсэд бэшэ байлга, дуталга (нехватка, недостача): *Энэ һаалишан эндэхи фермэдэ тохёолдоһон бүхы гай гарзын түлөө гансааран харюусаха, үнеэдээ хайдагаар һааһанай дутагдалые түлэхэ, үхэһэн тугалаа дүрбэн хүлөөрнь бодохо тухай бодолгото боложо ябана* (Ц.-Ж. Жимбиев); **мүнгэнэй дутагдал** мүнгэнэй хүсэд бэшэ, хомор байлга (нехватка денежных средств): *Энэ хэрэгнай мунгэнэй дутагдалһаа боложо, зогсошоод байна* (Д. Мархадаева); **ажалай дутагдал** ажалда гаргагдаһан дутуу дундунууд, алдагдал (упущение в работе *кого-л.*): *Үнэхөөрөөшье шүүмжэлэгшэд Холбоондомнай үсөөн. Энэ хадаа Правлениин ажалай дутагдал болоно* (Буряад Үнэнһөө); 2) зэмдэг, одхор, гэмжэг (дефект, изъян, недостаток): *Тииһээ тиитэрээ энэ дутагдалынь бусад олон дутагдалнуудайнь эхи үндэһэн, ушар шалтагаан байһан байжа магадгүй* (Б. Мунгонов).

ДУТАГДАХА *үйлэ үг., хүлеэгд. залог* 1) хүрэхэгүй, хүсэхэгүй (недоставать, не хватать): *Хабар болоходо хүнэй бэе махаводта витамин ехэ дутагдадаг*; 2) ядарха, дуталдаха, хашаланда орохо (нуждаться).

ДУТАЛГА *юум. н.* хүрэжэ, хүсэжэ ядалга, үсөөдэлгэ, багадалга (недостаток, недостача, нехватка); **мүнгөөр дуталга** мүнгэ багатай байлга, ядалга (нехватка денег).

ДУТАЛДАХА *үйлэ үг., угталд. залог* 1) алибаа юумэ дутуутай, хүсэд бэшэ, хүрэхысэгүй байха (нуждаться *в чём-л.*): *Дайнай үеын янгинама хүйтэндэ түлеэгээр дуталдажа, хашаа хорёогоо, һарабшаяа түлижэрхиһэн байгаа* (М. Осодоев); **мүнгөөр дуталдаха** мүнгэ багатай байха, ядаха (нуждаться в деньгах): *Теэд гансаарандамни намда ехэ хүндэ байна: бүхы ажалаа хэнэб, сагни хүрэнэгүй, һургуулиһаа гээгдэнэб, мүнгөөр дуталданаб* (К. Цыденов); 2) хүрэхэгүй, хүсэхэгүй (недоставать, не хватать): *Эдэ үнеэдтэмнай буханууд дуталдана, эндэхи һамгадта эрэшүүл дуталдана гэжэ хэлэхэ һанаатай гү даа?* (Ц.-Ж. Жимбиев).

ДУТАМАГ 1. *тэмд. н.* 1) ямар нэгэ юумээр дуталдаһан, багатай, хашаланда ороһон (испытывающий недостаток *в чём-л.*): *Баргажанай буряадууд ба хамнигад зон таряаланда зохид хара шоройтой, уһатай газар дутамаг дээрэһээ, имагтал малаа үсхэбэрилхэ гэжэ оролдожо, тэдэнэй һү шэмээр амидардаг* (Буряадай түүхэ бэшэгүүд);

2) хүсэд бэшэ, хүсэдгүй (недостаточный): *Тиимэһээ, хэрбэеэ тэдэ мэдэсэ, шадабаринуудай үгы гү, али дутамаг һаань һурагшадай ойлгомжо элбэгжүүлхэ, элирүүлхэ шэглэлтэй ажал ябуулха шухала* (С. Содномов); **газараар дутамаг байдал** эдлүүрилхэ газар талмай багатай байлга, газараар дуталга (малоземелье); **2.** *юум. н.* хүрэжэ, хүсэжэ ядалга, үсөөдэлгэ, багадалга (недостаток, нехватка, недостача).

ДУТАМАГГҮЙ *наречи* дутаагүй, хүсэд, дүүрэн, алибаа юумэтэй (безбедно, не испытывая недостатка): *Баян олзотой бусажа, хойто намар болотор дутамаггүй һуухабди гэжэ Чэмэд баһал һанажа ябаа юм* (Д.-Д. Дугаров).

ДУТАМАГДАХА *үйлэ у., идх. залог* 1) дуталдаха, хүрэжэ, хүсэжэ ядаха (быть недостаточным); 2) ядарха, дуталдаха, хашаланда орохо (испытывать недостаток *в чём-л.*).

ДУТАН *юум. н., будд.* ламанарай хүдэһэн дотортой үбэлэй дулаан дэгэл (вид зимней одежды лам наподобие тулупа).

ДУТАНГҮЙ *дах. у.* али нэгэн хүнһөө дутуу, доро гү, али бага бэшээр (не меньше, хуже *и т.п.* других): *Таанадһаа дутангүй үдэшүүлхэ, магтуулха байгаа гэжэ һананаб* (С. Ангабаев).

ДУТАХА *үйлэ у.* 1) хүрэхэгүй, хүсэхэгүй, багадаха, үсөөдэхэ (быть в недостатке, недоставать, не хватать): *Шүлэ гаргажа, зөөхэй шанаашье һаань, нэгэ юумэн дутаһан шэнги һанагдаха юм* (М. Осодоев); **дутаһан хуудаһан** мултаржа үгы болоһон гү, али таһа татуулһан хуудаһан (недостающая страница): *Үгышье һаа дутаһан хуудаһануудыень дахин буулгажа болоно* (Ч. Цыдендамбаев); 2) ядарха, дуталдаха, хашаланда орохо (испытывать *в чём-л.* недостаток): *Гамаатайгаа миин хоюулхан болоод байхадаа, юумээр дутажа, ехэ ядардаг байгаабди* (Ц. Дон); **дутаха ядаха** (*гү, али* **дундадаха**) хашаланда орохо (испытывать недостаток): – *Тонилыш саашаа, шинии тэргэдэ һуугаагүйдөө дутаха ядахагүйб* (Ц. Шагжин); *Тэндэ гансал мүнгэнэй туулмаг баяшуул баян бардам, дутаха дундадахые, зобохо тулихые мэдэнгүй байдаг юм аабза* (Б. Мунгонов); 3) булигдаха, хэн нэгэнһээ гү, али юумэнһээ доро, үсөөн, бага байха (уступать *в чём-л.*): *Би Демидовһээ дутаха һэн гүб?* (Ч. Цыдендамбаев); **дутаха дортохо** хэн нэгэнһээ доро байха, али нэгэн юумээр дутаха (уступать): *Энэ хүбүүн, барһан даа, шэг үнгэ, сэдьхэл зоригооршье, оюун бодол, уужам даруугааршье хэншье гэгшын хүбүүдһээ дутаха дортохогүй хаям даа* (Х. Намсараев).

ДУТАШАХА *үйлэ у., видэй нэгэ түхэл* гэнтэ дутаха, хүрэхэгүй (неожиданно испытать недостаток *в чём-л.*): *Тэрэнэй бусажа ерэхэнь уды – гэртэхиниинь талхаар дуташаба* (Ч. Цыдендамбаев).

ДУТУУ 1. *тэмд. н.* 1) хүсэд бэшэ, дүүрэн бэшэ, бага гү, али үсөөн, таһалдаһан (недостаточный, неполный, неполноценный): *Тиибэшье колхозой али бүхы юумэниинь задагай, дутуу, ямаршье ажал дээрэ хүнүүд дутадаг һэн* (Ц.-Д. Хамаев); *Тэрэгүй һаа, заатагүй ерэхэ һэн... Үгы... али... хэрбээ... юундэ... гэһэн дутуу дутуу асуудал, бодолнууд толгой соонь тэмсэнэ* (З. Гомбожабай); **дутуу дунда** а) хахад хухад, гүйсэд бэшэ (недостаточный): *Тэрэ машинынгаа эбдэрһэн юумые заһан, дутуу дунда детальнуудыень хүсэлдүүлэн, хуушан түхэлдэнь оруулна* (Ц.-Ж. Жимбиев); б) алдуу, дутагдал (недостаток, изъян): *Баһа эдэнэй хэһэн ажалай шанарыень шалгажа, дутуу дундыень хэлэжэ үгэдэг, заадаг, баһа зэмэлдэгби* (Х. Намсараев); **үе мүсэ дутуу** эрэмдэг, эрэмдэг (искалеченный, калека): – *Тиигыш даа, – гэжэ Булад хэлэхэ зуураа үе мүсэ дутуу нүхэрэйнгөө тиигэжэ хэлэхэдэнь, зосоогоо муудан, гэнтэ эшэдэһэниинь хүрэхэдэл гэнэ* (Ц.-Ж. Жимбиев); 2) сагһаа урид гараһан (недоношенный): *Пагмаасаан абгай урдань ябууд дундаа гэхээр үхибүүдые түрэдэг хүн аад лэ, энэ дүрбэдэхиеэ түрэхэдөө дутуу үхибүү гаргажа, хүн болохошье гү, али үгышье гү, мэдэхын аргагүй жаахан юумэ нарайлба* (Ц.-Ж. Жимбиев); ○ **үлүү** *гэжэ үгэтэй парн. хэрэгл.*; 3) *шэлж.*, *яряан*. ухаагаар һула, уймар (дураковатый): *Энэмнай нэгэ жааха дутуу юм гү?*; **ухаа дутуу** ухаагаар һула, уймар (дураковатый): *Ухаа дутуу бэшэ аад лэ, үетэн нүхэдөөрөө уулзаха саг байхагүй* (Г. Цыдынжапов); **2.** *юум. н.* 1) дутагдал, алибаа юумэнэй тоогой, хэмжээнэй талаар гүйсэд бэшэ байлга (недостаток); 2) зэмдэг, одхор, гэмжэг (дефект, изъян); ○ **алдуу** *гэжэ үгэтэй парн. хэрэгл.*; **3.** *наречи* хүсэд бэшээр, дууһан бэшэ, гүйсэд бэшэ (не до конца, не полностью, не в полной мере): *Үгытэйшүүлдэ үхэһэн хатаһанаа түлхеэд, ажалай хүндые хүүлээд, түлөөһыень дутуу үгэдэг хара нохойнууд даһаа* (Б.-Б. Намсарайн); **дутуу ядуу** хүсэд бэшээр, дүүрэн бэшээр (не до конца, не в полной мере): *Шаргын улын саһа шаршаганууллхадань, Жаргал Наран хоёр сонходоо ерэжэ, эхэеэ харамсаараа үһэтэй дэгэлээ дутуу ядуу үмдэһөөр газаашаа гүйлдэн гараба* (Г.-Д. Дамбаев); **дутуу ядуу дурдаха** халиргайгаар дурдаха, ябууд дунда

хэдэн үгэ хэлэхэ (вскользь упомянуть): – *Үнэхөөрөөшье, Намжил, тэрэ юун мүшэн, залуу эхэнэр тухай дутуу ядуу дурдаад болишобош даа?* (А. Жамбалдоржиев); **дутуу сутуу** *хяагт.* хүсэд бэшээр, дүүрэн бэшээр (не до конца, не в полной мере): *Дутуу-сутуу хэлхэдэш, ойлгоогүй*; **дутуу эдихэ** дуухан эдихэгүй (недоесть): *Теэд хойноһоонь хүсэжэ ерээшэ тэрэ хүбүүн дотороо мориной дутуу эдиһэн овёстой, нэгэ монсогор хилээмэтэй хоолосто сүүмхэ һарбайба* (Ч. Цыдендамбаев); **дутуу унтаха** багаар унтаха, унтажа садахагүй (не высыпаться, недосыпать): *Усэгэлдэр бүхэли һүни таалалдажа хоноһонһоо урални хордожо, харин толгоймнишье дутуу унтаһанһаа нэгэ бага мэнэгэр хүндэ шэнги* (А. Жамбалдоржиев); **дутуу хэлэхэ** дуухан хэлэнгүй орхихо, хүсэд хэлэхэгүй (недоговаривать): *Үшөөшье ябажал ябаха аад, хуушан шархаһаа боложо... – гэжэ Андрей дутуу хэлээд, сэдьхэлээ уйдхараар халяан, дуугай болошобо* (Г.-Д. Дамбаев).

ДУТУУГҮЙ 1. *тэмд. н.* хүсэд, дүүрэн, гүйсэд, дутагдалгүй (не имеющий недостатка *в чём-л.*): *Эжы, ши дутуугүй сэбэрши, нээрээ, гэхэ зууpаа оройдоол гушан дүрбэ наһандаа арба гаратайхан хүбүүгээ дахуулаад гансаараа үлэшэһэн эхэеэ эзэлүүдгүй хайрлаба* (С. Цырендоржиев); **2.** *дах. у.* (али нэгэн юумэнһээ) доро бэшэ, муу бэшэ, гартаагүй (не хуже *кого-л., чего-л.*): *Хүбүүн басаган хоёроо өөдэнь болгообди, хүнһөө дутуугүй хүнүүд болоо* (С. Цырендоржиев); *Сэхынь хэлэхэдэ, юрэдөөл, шэхээ бүглэхөөр, тэрэ һалхи шуурганһаа дутуугүй юумэн эхилшоо бэлэй даа* (А. Жамбалдоржиев).

ДУТУУДАХА *үйлэ у.* дутаха, дутуу байха, хүрэхэгүй, хүсэхэгүй, үсөөдэхэ, багадаха (не хватать, не доставать): *үбһөөр дутуудаха*.

ДУТУУДУУЛХА *үйлэ у., идх. залог* 1) арай дутуу гүйсэдхэхэ, хүсэд хэнгүй орхихо (оставлять недоконченным, недоделывать): *ажалаа дутуудуулха*; 2) тоогоо хүсэлдүүлхэгүй (недосчитаться): *мүнгөө дутуудуулха*.

ДУТУУСА 1. *тэмд. н.* хүсэд бэшэ, гүйсэд бэшэ, тоогоор дутуу (недостаточный): *дутууса бэлэдхэлтэй*; **2.** *наречи* гүйсэд бэшэ (недостаточно *сделать что-л.*, не до конца): *дутууса ажаллаха*.

ДУТУУТАЙ *тэмд. н.* 1) дутуу дундатай, гүйсэд бэшэ; гэмжэгтэй, эндүүтэй (имеющий недостатки, недочёты; имеющий ошибки): *Хүндэ этигэдэг, һайрхуу тиимэл дутуутай* (Ч. Цыдендамбаев); (**үе**) **мүсэ дутуутай** эрэмдэг, эрэмдэг (искалеченный, калека): *Гэбэшье тиимэ хооһон балай байдал тэрэ таяг тулаһан, мүсэ дутуутай хүндэ үнинэй танил байба* (Д. Батожабай); *Уе мүсэ дутуутай амитадта адли амин хайра юумэд арбайлдана* (Ц.-Ж. Жимбиев); 2) ухаагаар һула, тэнэглиг (слабоумный, придурковатый).

ДУТУУШАГ *тэмд. н.* 1) нэгэ бага дутагдалтай, хүсэд бэшэ, гүйсэд бэшэ (с некоторым недостатком): *Теэд нэгэл юумэн һанаандань дутуушаг хэбэртэй* (М. Осодоев); 2) ухаагаар һулашаг, тэнэгшэг (слабоумный, придурковатый); **ухаа дутуушаг** ухаагаар һула, уймар (дураковатый): *Эхэнэрээ алдаһан гү, али ухаа дутуушаг гү, али бэшэ юушье хэжэ шадахагүй хүн лэ шимэ һаалишан болоно гэжэ һанадаг һэн* (Ц.-Ж. Жимбиев).

ДУУ *аянг. у.* мори зогсоохын тулада хэлэдэг үгэ, дбруу (тпру-у-у).

ДУУГАЙ 1. *тэмд. н.* абяагүй, дуу гарадаггүй, үгэ үсөөнтэй (молчаливый): *Дуран гээшэ дуугай, һолонготомо мэдэрэл хүсэлэй тулалдаан гэжэ ойлгодогби* (Ц.-Д. Хамаев); *Автобусой урдаа туугаад ябаһан таляан гэрэл соо үндэрнүүд, дуугай, хаб хара нарһад ирагашалдаад халба һүрэнэ* (А. Жамбалдоржиев); *Дуугай хүн долоон аашатай, дунда нуур оёортоо шабартай* (Оньһ. үг.); **дуугай номгон** түни, түбшин, үгэ үсөөнтэй (спокойный, молчаливый): *Балта анханһаа дуугай номгон, хэрэггүй юумэ шалиха дурагүй һэн* (М. Осодоев); **дуб дуугай** үгэ дуугүй, үгэ дуугархагүй (безмолвный): *Тиимэһээ дуб дуугай, гүн шэбшэлгэдээ заха табижа ядашанхай, багжагар баатарнууд шэнгеэр үзэгдэнэ* (Ц.-Д. Хамаев); **заяанай дуугай** түрэхэһөө аалин, үгэ үсөөнтэй (по натуре молчаливый): *Теэд заяанай дуугай басаган гүнзэгыгөөр һанаа алдахаһаа бэшэ юумэ хэлэдэггүй һэн* (Д. Батожабай); **дуугай гайхал** үгэ дуугүй гэлыгэ (немой вопрос): *Тэрэнэй харюуһаа, дуугай гайхалһаа, хурсахан харасаһаань Лёнхобо халиргайдаһан янзатай* (Ц.-Ж. Жимбиев); **2.** *наречи* аалин, шэмээгүй, абяа гарангүй, юумэ дуугарангүй (тихо, без звука): *Эхэнэр хүнэй урдаһаа нюдөө эмнингүй байжа шададаггүй лама мүнөө дуугай ирбайжа һууба* (Д. Батожабай); **дуугай аалин** юумэ дуугарангүй (тихо, молча): *Тиихэдэнь Сэсэг досоогоо бүглэршэнхэй, дуугай аалин ябахал даа* (М. Осодоев); **3.** *захирһан удхатай* абяагүй, аниргүй, аалин бай (замолчи!): – *Дуугай! Хэлээ таһа залги. Тэрэ эсэгэеэ аламарые наашань үтэр абажа ерэгты* (Ц. Дон).

ДУУГАЙРХА *үйлэ у.* дуугай болохо, абяагүй, аниргүй болохо (замолчать): *Тэнгэриин дуунай абяан дуугайрба*.

ДУУГАЙХАН 1. *тэмд. н., багадх.* аниргүйхэн, абяагүйхэн, шэмээгүйхэн

(молчаливый): *Бэеэ ехэдэ бодоһон, дуугайхан бэлэй. Мүнөө яагаа хөөрүү гээшэб?* (А. Ангархаев); **2.** *наречи* аалихан, абяагүйхэн, анирхан (тихо, без звука, молчаливо): *Сэдьхэл соогоо шэмээгүйхэн, һанаан соогоо дуугайхан, аман соогоо абяагүйхэн, юун болоноб гээд, юрэл хараад, шагнаад ябаабди даа* (Б. Мунгонов).

ДУУГАЙШАГ 1. *тэмд. н.* абяагүйшэг, ехээр дуу гарадаггүй, үгэ үсөөнтэй (довольно молчаливый): *Намсарай үбгэн ехэшье олон үгэгүй, дуугайшаг тооной хүн юм* (К. Цыденов); **2.** *наречи* нэгэ бага дуугай, аалин, үгэ дуугаа татан (почти молча, затихнув): *Даруу зантай нүхэд һагшангүй дуугаржархёод, / Дуугайшаг нюур нюураа харалсажа эмнилсэбэд* (О. Доржиева).

ДУУГАРАЛГА *юум. н.* хэлэлгэ, хүнэй үгэлэн абяа гаралга (говорение): *Зоной дуугаралга шангадаба*.

ДУУГАРАЛДАХА *үйлэ үг., угталд. залог* 1) хөөрэлдэхэ, үгэ андалдалсаха (разговаривать): *Тогоошо хүнүүдэй шанга шангаар дуугаралдан, эмээл дээрэһээ тэлэжэ буулгахадал, манарһан нюдэеэ халта нээжэ хараба* (Д.-Д. Дугаров); **абир-шэбир дуугаралдаха** шэбэнэлдэхэ (перешёптываться): *Баданшие хаража үлэһэн гурбан харуулшад абир-шэбэр дуугаралдаһаар байтараа, үргэһэ нойртоо диилдэжэ, абяа аниргүй болонод* (Б. Санжин, Б. Дандарон); 2) хүнэй хэлэлгэдэ адлирхуугаар амитадай абяа гаралга – *галуун, гулабхаа, турлааг г.м. шубууд* (издавать звуки, *напр. гоготать – о гусях*): *Бүхэли үдэртөө газаагуур ябажа, энэ тэрэ юумэ тоншожо садаһан тахяанууд гүр-гүр дуугаралдана* (М. Осодоев).

ДУУГАРАЛСАА(Н) *юум. н.* үгэ андалдаан, хөөрэлдөөн (беседа, разговор): *Хүршэ таһалгада хүнүүдэй дуугаралсаан аалидаба*.

ДУУГАРАЛСАГДАХА *үйлэ үг., хүлеэгд. залог* хэлсүүлхэ, хэлсэгдэхэ (быть предметом беседы или разговора): *Энэ тэрэ юумэ дуугаралсагдаба*.

ДУУГАРАЛСАХА *үйлэ үг., хамтадх. залог* хөөрэлдэхэ, үгэ андалсаха (разговаривать, общаться): *Үбгэжөөл хэнтэйшье дуугаралсаха дурагүй, юрэл унтааша болоод хэбтэнэ гэжэ абаһаар ойлгохоор байгаа һэн* (Г. Цыдынжапов); **шэбэнэлдэн** (*гү, али* **гүбэр-шэбэр**) **дуугаралсаха** шэбэнэн хөөрэлдэхэ (переговариваться шёпотом, шептаться): *Бидэнэр мүнөө хоорондоо шэбэнэлдэн дуугаралсанабди* (Ц. Шагжин); *Тэдэ хоёр ишгэжэ гүбэр-шэбэр дуугаралсаһаар, аргаахан гэшхэлээд, зунай гэрнүүдтэ хүрэжэ ерэбэд* (Б. Мунгонов); **телефоноор дуугаралсаха** телефоноор хөөрэлдэхэ (говорить по телефону): *Ажалдаа дарагдажа абиртаһан хэбэртэй, уурлан эбдүүсэн байжа, телефоноор дуугаралсана* (Ц. Дон).

ДУУГАРЖАРХИХА *үйлэ үг., видэй нэгэ түхэл* гэнтэ хэлэжэрхихэ, ойлгомторгүй хэлэхэ (неожиданно сказать, заговорить): *Иихэ үедэ тэндэ һууһан юрын түбһэн юумэдэ, яагаашье һаа, дуугаржа үгэдэггүй номгохон шарахан Адуушын Хурьган гэнтэ дуугаржархина* (Х. Намсараев).

ДУУГАРСА *юум. н.* дуугарха, хэлэхэ, абяа гараха шадал, шадабари (способность говорить *или* издавать звуки).

ДУУГАРСАГҮЙ *тэмд. н.* дуугарха дурагүй, үгэ дуугүй, олон үгэгүй (неразговорчивый).

ДУУГАРУУЛХА *үйлэ үг., идх. залог* 1) хэлүүлхэ, юумэ хэлэхыень баадхаха (разговорить; дать говорить): *Нүхэрөө хайшаншье гэжэ дуугаруулжа ядаһан Доржо абяагүй болошобо* (З. Гомбожабай); **дуугаруулхагүй** ама ангайлгахагүй, үгэ таһалха (не давать говорить): *Энеэжэ, хөөрэжэ эхилхэдээ хүниие дуугаруулхагүй* (Д. Эрдынеев); **үгэ дуугаруулхагүй** огто үгэ хэлэлхэ арга үгэхэгүй (≈ зажимать рот *кому-л.*); 2) абяа гаргуулха, аһааха (издавать звук, включать *телевизор, радио, мотор и т.п.*): *Муул һаа би, һайн лэ һаа ши болоно гүш? – гэжэ хэлэмсээрээ, гитарынгаа струна хургануудайнгаа үзүүрээр сохин дуугаруулба* (Г.-Д. Дамбаев); **дохёо дуугаруулха** абяатай һэргылһэн дохёо үгэхэ (сигналить): *Жолоошон ой модоной сууряататар машинынгаа дохёо утаар татуулан дуугаруулба* (Г.-Д. Дамбаев).

ДУУГАРХА *үйлэ үг.* 1) хэлэхэ, үгэлхэ, хөөрэхэ, хөөрэлдэхэ (говорить, разговаривать): *Ори ганса үри бэень хадаа гэр айл болохо, түрэ хурим хэхэ мүнгэ зөөри хэрэгтэй гэжэ дуугарха байгаа бшуу* (Ц.-Ж. Жимбиев); *Юумэ дуугархадаа бодоод дуугара, / таамаг бэшэ… / Шадаал һаа хүнэй сэдьхэл дайрангүй* (Э. Зандраев); **һөөргэ дуугарха** зүрилдэхэ, зүршэхэ, зүрихэ, үһэрилдэхэ (перечить, говорить наперекор): *Дугар эндэ хэлэгдэһэнтэй тон адли һаналтай байбашье, тад һөөргэ дуугарба* (Б. Шойдоков); **гансаараа дуугарха** өөртөө юумэ хэлэхэ (говорить сам с собой): *Малаадай залд гэжэ гансаараа дуугаржа байһанаа Галида харагдаһандаа ехэл аягүйрхэн эшэжэ, Галиин урдаһаа юушье мэдээшэгүй болон, баһал сэхэ хараад байна* (Х. Намсараев); **уг-маг дуугарха** дутуу хэлэхэ, дутаг-ядаг хэлэхэ, хүсэд хэлэхэгүй

(недоговаривать): *Теэд урданайхидаал адли налгай зохидоор хөөрэлдэхэгүй, үг-маг дуугараад, бушуухан гаражa ябашахал даа* (М. Осодоев); **амандаа орохон юумэ дуугарха** hанаанда орохон юумэ хэлэхэ (говорить то, что в голову взбредёт): *«Ногтошоод лэ, амандаа орохон юумэ дуугаржа hууна гү даа!» – гэhэн нюдөөр Дулсан үбгэнөө хараба* (Д. Эрдынеев); **дуугаржа ядаха** юумэ хэлэжэ шадахагүй (быть не в состоянии вымолвить ни слова): *Үгэ хэлэхэ гэхэдэнь, хоолойнь шэшэргэнээд, хормойнь hалганаад, hанажа hууhан юумэнь сүм мартагдаад, удаан дуугаржа ядаба* (Ц. Дон); 2) абяа гараха, абяа үгэхэ, шэмээ гараха – *амитад, шубууд гү, али амигүй юумэн тухай* (издавать звук, звучать – *о животных, неодушевлённых предметах*): *Уданшьегүй магтаха хүүгэдэйнь унталгын таhалга соо радио хар-хор хоршогоноод дуугаржа эхилбэ* (С. Цырендоржиев); 3) нэжэгэнэхэ, нэерхэ (греметь – *о громе*): *Тэрэ зүгhөө холын гүндүү хүнхеэтэйгээр тэнгэри дуугаржа хүнхинэбэ* (Б. Мунгонов).

ДУУГҮЙ 1. *тэмд. н.* абяагүй, шэмээгүй, дуу гарадаггүй, үгэ үсөөнтэй (молчаливый, безмолвный): *Дариима хэдэн жэлэй үнгэрhэн хойно энэ дуугүй хүбүүнтэеэ дахин тэрэл вагон соо уулзаад ябахадаа, урда үнгэрhэн эдэ бүгэдые тон элихэнээр hанажа ябана* (З. Гомбожабай); **олон дуугүй** үгэ үсөөнтэй, ехээр дуугардаггүй (немногословный): *Тэрэ балай олон дуугүй, залуубар хүн юм* (Ц. Цырендоржиев); **2.** *наречи* абяа шэмээгүйгөөр, үгэ хэлэнгүйгөөр (беззвучно, молча): *Хүгшэн тээшэ Дэлгэр гайхангяар хараад, түр зуура дуугүй hууhанай hүүлээр толгойгоо үлэ мэдэг дохибо* (В. Гармаев); **үгэ** (*гү, али* **абяа**) **дуугүй** үгэ дуугарангүй (молча, без звука): *Харин эгээл энэ үедэ Бальжид баhал юуншьеб тухай шэбшэн, хажуудамни үгэ дуугүй ябана* (А. Жамбалдоржиев); *Тэндэнь ялагар гэрэл носожо, утануд, ногоон бүдөөр хушагданхай столнуудай саана абяа дуугүй зон hуугаад, доро дороо хаартанууд руу анхаралаа табинхайнууд hууна* (Ц. Цырендоржиев).

ДУУГҮЙГӨӨР *наречи* абяа шэмээгүйгөөр, үгэ хэлэнгүйгөөр (без звука, молча); **үгэ** (*гү, али* **абяа**) **дуугүйгөөр** абяа аниргүй, үгэ хэлэнгүй (безмолвно, молча): *Сэрэгшэдыншье үгэ дуугүйгөөр шуумайлдашабад* (Б. Шойдоков); *Тэрэ эхэнэр абяа дуугүйгөөр тэдэнэй хубсаhа абажа үлгэсэдэ үлгөөд, хабтагар багахан сайр номернуудые hарбайхадаа…* (Г.-Д. Дамбаев).

ДУУГҮЙХЭН 1. *тэмд. н.* олон үгэгүй, дуугай; гэмэрдэггүй (молчаливый; безропотный); **үгэ дуугүйхэн** а) олон үгэгүй, дуугай; гэмэрдэггүй (молчаливый; безропотный): *Минии Сэжэдмаада адли, үгэ дуугүйхэн, даруухан, зан маягааршье адли hамга олоhон хүбүүн* (С. Цырендоржиев); б) үгэ хэлэнгүй; хүндэлэн үгэ дуугарангүй, гэмэрэнгүй (молча; безропотно): *Таhалгадаа орожо, үүдэнэйнгээ хүндэ портьерэ буулгаад, орон дээрээ үгэ дуугүйхэн hууба* (Ч. Цыдендамбаев); **2.** *наречи* абяа шэмээгүйгөөр, үгэ хэлэнгүйгөөр (без звука, молча): *Цыден-Жаб тархияа hэжэрээд, Шойнёндо дуугүйхэн дүтэлжэ ерээд, ууса руунь үдьхэлжэрхибэ* (В. Гармаев).

ДУУДАА(Н) *юум. н.* 1) дуудалга, ооглолго (призыв, зов): *Шууяан соогуур «Тогоошо!» гэжэ басаганай дуудаан халта дуулдаад, үүдэн шэмээтэй шангаар хаагдашоо hэн* (Д.-Д. Дугаров); 2) абяа гаралга – *амитад гү, али амигүй юумэн тухай* (крики, звуки – *о животных или неодушевлённых предметах*): *Барабанай наяраан, горнын дуудаан холо саагуур сууряатан соностоно* (С. Цырендоржиев); **бугын дуудаан** орооной үедэ бугын абяан, дуун (крики изюбра *в период течки*): *Тиихэ үедэ, сентябрь hара соогуур, бугын дуудаан болодог юм* (Б. Мунгонов).

ДУУДАГДАХА *үйлэ үг., хүлеэгд. залог* дуудалгада орохо, дуудуулха, уригдаха (вызываться, призываться, быть влекомым): *Энэ үедэ дуудагдаhан Шоно аймхайгаар нюдөө бэлтылгэн ороно* (Б. Санжин, Б. Дандарон); *Уданшьегүй тон ондоо, ажабайдал тухай гүнзэгыгөөр бодохогүй, хүнгэн hэбхишье үзэлнүүдтэ дуудагдан дагана* (Ч. Цыдендамбаев); **дуудагдан бусаагдаха** бэшэгдэhэн бэшэ, hунгалтын дуу, депутадые г.м. эльгээhэн, hунгаhан хүнэй бэшэмэл гү, али аман мэдүүлгээр бусааха, эрхынь, хүсынь бууруулха (отзываться, *напр. с какого-л. поста*).

ДУУДАЙ *юум. н., хүүг.* морин (лошадь).

ДУУДАЛГА *юум. н.* 1) ерэ гэлгэ, ямар нэгэн газарта ерэхые баадхалга; ямар нэгэн газарта ерэхые баадхаhан сааphан (вызов; повестка): *Гэртэш дуудалга ерээд байна гээжэ шамда хэлэхээ ерээб* (Г. Цыдынжапов); **яаралтай дуудалга** хурдан ерэхые баадхалга (срочный вызов): *Яаралтай дуудалгаар Тэгшэ зайhанай талын дүүмэ гүйлгэжэ ошоходо, юhэн отогой зайhад, үни сугларанхай, ханын ойгуур табигдаhан хүдэр скамейкэнүүд дээгүүр hуубад* (Ч. Цыдендамбаев); 2) урилга; ерэхые гуйлта, уряал (приглашение; зов, призыв): *Эжынгээ эгэшын дуудалгаар Монгол орондо hара шахуу айлшалhан үдэрнүүдээ, талын булагай дэргэдэ малша басагантай уулзаhан тухайгаа hанаа ха гү?* (Д.-Д. Дугаров); *Тэрэнэй дүүнь, түрэhэн дүүнь бэшэ,*

улаа нилхадань үргэжэ абаад, өөдэнь болгоһон хүбүүн Ким, хододоо орой болошоһон хойно «ерэ!» гэжэ дуудалгада орожо гү, али гэдэһэнэйнгээ үлдэхэдэ гү, али унтаха болоходоо гү гэртээ тэхэридэг юм (Ц.-Ж. Жимбиев); **сэдьхэлэй дуудалга** хүсэл, һанаан сэдьхэлэй эрмэлзэл (зов души): *Тиигээд лэ сэдьхэлэй дуудалга, хүлеэлгэн, хүсэл һанаанай ниидэлгэн...* (Д.-Д. Дугаров); **соло дуудалга** магталга, соло үргэлгэ (восхваление, прославление): *Монгол угсаатан адуун эрдэнидээ зорюулжа, домог дуугаар, соло дуудалгаар мүнхэ дурасхал табяа юм* (Ц.-Ж. Жимбиев); 3) *бөө* тэнгэринэр болон һүнэһэ һүлдэнүүдтэ хандалгын эхин үгэнүүд (начало, зачин призывания небожителей, духов): *Баруuни табин табан тэнгэри дуудалга*.

ДУУДАЛГЫН *тэмд. н.* бусааха, дуудажа асаруулха (отзывной); **дуудалгын грамота** дуудажа асаруулха, болюулха гэһэн данса, хуулиин бэшэг (отзывная грамота).

ДУУДАЛДАХА *үйлэ үү., угталд. залог* бэе бэеэ ооглон дуудаха, абяа андалдалсаха (перекликаться).

ДУУДАМА: нюдэ дуудама нюдэндэ дулаан, уринаар харагдаһан, анхарал татаһан (привлекающий взор, привлекательный): *Доржын нюдэ дуудама һонин юумэнүүд огород соо олон бии* (Ч. Цыдендамбаев).

ДУУДАРМА *юум. н., будд.* сохилуурта хүгжэмэй зэбсэг; нариихан сабха модоор зэд табагуудынь сохиходо, һайхан абяан гарадаг (музыкальный инструмент, состоящий из четырёхугольной рамы, на которой укреплены 9–12 медных тарелочек разной величины, и ударной палочки).

ДУУДАХА I *үйлэ үү.* 1) абяа, дуугаар гү, али гараараа ерэ гэхэ, ерэхые гуйха, уриха гү, али баадхаха, ойртуулха (звать, вызывать): *Эзэниинь арбаад гаран наһанай хүл жорхойхон хүбүү дуудаад, хитадаар хэдэн үгэ дуугарһан бэеэрээ хайшаньшьеб ябуулба* (Б. Санжин, Б. Дандарон); **докторые дуудаха** эмшэниие ерүүлхэ (вызывать врача): *Докторые гэртээ дуудажа үзүүлхэдэнь, аша хүбүүниинь хоолойгоо үбдэшэһэн байба* (Г.-Д. Дамбаев); **такси дуудаха** такси захиха (вызывать такси): *Сухалдаа зүб, буруугаа сэгнэхэ аргаяа алдаһан Сэндэмэ Раднаевна үглөө эртээр бодожо, такси дуудаад город гүйлгэбэ* (С. Цырендоржиев); **дуудан бусаaха** абяа дуугаар урда ябаһан хүниие тэхэрюулхэ (возвращать *кого-л.*): *Һүүлдэжэ ябаһан хоёрынь түрүүлээшэ нүхэдөө дуудан бусаажа, зүүн хажуу өөдэ анханайнгаа зүргэ угтуулан ташуулба* (Д.-Д. Дугаров); **дуудажа асарха** ерэхые гуйха (звать к себе): *Минии таһаг соо иигэжэ байжа аашалаа һааш, сагдаае дуудажа асараад лэ, тушаажархиха байгааб* (Ц. Шагжин); **даллан дуудаха** гараа арбагануулжа дуудаха (звать, размахивая руками *или* рукой): *Тэрэ гүйхэн һалаае ойможо, олтирогто гараад, уһанай дунда тамаруулжа ябаһан Тогоошые даллан дуудаба* (Д.-Д. Дугаров); **хургаараа занган дуудаха** хургаа годилзуулан, хүдэлгэн дуудаха (подзывать пальцем): *Дардай бөө пеэшэнэй саагуур хултаганан шагаажа, Арданиие долёобор хургаараа занган дуудаба* (М. Осодоев); **нэрээр дуудаха** нэрые хэлэжэ хандаха (звать по имени): *Унтажа хэбтэһэн хүбүүнэй дэргэдэ ерэжэ, тэрэниие һэреэхэеэ нэрээрнь дуудаһан аад, басаган бахардуугаар сухаришаба* (Д.-Д. Дугаров); **нэрлэн** (*гү, али* **нэрэ**) **дуудаха** хүн бүрийн нэрыень дурдажа ерүүлхэ (вызывать *или* называть поимённо): *Нэгэ гэртэ ороходонь, хэдэн буутай хүнүүд байжа, ерэһэн хүнүүдэй нэрэ дуудан шалганад* (Б.-Б. Намсарайн); 2) дура татаха (манить): *Тэрэниие Байгалай үмэнэхи хада уулануud, ой хүбшэ, орон нютагынь дуудана* (Д.-Д. Дугаров); 3) *баруун бур.* шангаар уншаха (громко читать): *книгэ дуудаха*; **дуудаха донгодохо** уран гоёр уншаха (выразительно читать): *Арынгаа алтан бэшэгые / Дуудажа донгодожо байгша һэн, / Үбэрэйнгөө мүнгэн бэшэгые / Уншажа дуулажа зайгша һэн* (Гэсэрһээ); 4) магтаха, соло үргэхэ (прославлять, восхвалять): *Хамаг зон баяртайгаар Бүхэ Ламын нэрыень дуудан хашхаралдана* (Д. Батожабай); **соло дуудаха** мүрысөөндэ, *барилдаанда илаһан бүхэдэ, урилдаанда түрүүлһэн мориндо г.м.* илагшада магтаал соло үргэхэ, түүрээхэ (прославлять победивших в спортивных соревнованиях: борца, коня и т.д.): *Дорюун омог баатарай соло дууданам, / Дуулим үндэр Мүнхэ-Сарьдаг яларнал* (Х. Намсараев); 5) орооной үедэ бугын буйлаха (кричать – *об изюбре во время гона*): *Тэрэ буга дууда дуудаһаар, хяра дээгүүрээ удаахан урагшалһан шэнги* (Б. Мунгонов); *Үглөө бүри буга дуудаба* (таабари, *сай нюдэхэ*); **бугашалжа дуудаха** орооной үедэ һогоондо адляар абяа гаргажа, бугые мэхэлэн дуудажа агнаха (манить изюбра): *Бугашалжа дуудаха / Баабайнарай зоболон даа* (Б. Шойдоков).

ДУУДАХА II *үйлэ үү.* **дууһаха** *хара.*

ДУУДУУЛХА *үйлэ үү., идх. залог* 1) ерэ гүүлэхэ, татуулха, албаар ерүлүүлхэ (вызываться, быть вызванным): *Муу ябадалаараа милицидэ ходол дуудуулжа байһан Зундын досоо заригад гэжэ, энэм юун*

бэлэй гэһэн сахилгаан түргэн бодолнуудые толгой соогоо оруулжа, тэрэнэй кабинет руу оробо (Г. Дамбаев); 2) дуудаха гэхэ, хүнөөр ерүүлхэ (велеть позвать, велеть вызвать): *Доржиевай дүү хүбүүе военкомадаар больницада дуудуулаад, тэндэ хөөрэлдэхэ хэрэгтэй гэжэ Полуянов дурадхаба* (В. Гармаев); **һүлдэ дуудуулха** *будд.* ламаар хүнэй дэгдэһэн һүлдэ бусааха (просить провести обряд возвращения души): *Юрөөгэй дасангһаа Юндэн габжые залажа, шинии үбгэ эсэгэ Хорхоног дарханай булад дүшэ тоншуулжа, түрүүшынгээ хүбүүнэй һүлдэ дуудуулһан зомди* (Б. Мунгонов); 3) соло, магтаал үргүүлхэ, түүрээлгэхэ (воспеваться, славиться): *Зээрдэ морин магтуулжа, солоёо дуудуулжа байһанаа мэдэһэндэл, толгойгоо занхар-занхар дохилзуулан, жэгдэхэн сагаан шүдэеэ харуулан харуулан заадана* (Б. Санжин, Б. Дандарон); 4) *баруун бур.* уншуулха (дать прочесть).

ДУУЛАА(Н) *юум. н.* дуу гүйсэдхэлгэ, дуу дуулалга (пение): *Һүүлдэнь бүхэли һүни посёлок унтаагүй бэлэй. Архи тамхин, уйлаан, дуулаан...* (В. Гармаев).

ДУУЛААША *юум. н.* дуу гүйсэдхэгшэ (певец): *дуу дуулааша*.

ДУУЛААШАГҮЙ: дуулаашагүй болохо соносоо, шэхээрээ хадуун абаагүй мэтэ болохо (делать вид, что не слышал): *Һуухатайгаа хамта, намайгаа трамвайгаар дүүрэн нэрээрни ооголно: «Ерыш наашаа, Һуугыш». Би тиихэдэнь дуулаашагүй болоод, буруу хараад, өөрынгөө хүрэхэ буудал хүрэтэр тэсэжэ ядан ошобоб* (Д. Анандаева).

ДУУЛАГДАХА I *үйлэ у., хүлеэгд. залог* шагнуулха, өөрынгөө һанал бодол хэн нэгэндэ соносуулха (быть услышанным или выслушанным).

ДУУЛАГДАХА II *үйлэ у., хүлеэгд. залог* 1) дуу дуулахаяа һанаха, дуу дууламаар байха (хотеться петь, петься): *Мүнөө хээгүүр хонидоо адуулжа ябахадаа, хододоол дуу дуулагдана гээшэ ааб даа. Хаа-яа өөрөө ямар нэгэ дуу найруулаад үзэхэ дуран хүрэдэг* (Ц.-Ж. Жимбиев); 2) дуун гүйсэдхэгдэхэ (исполняться – *о песне*): *Гурбан зуун жэлэй саана / Гунигтай дуунууд дуулагдаа бэлэйл* (Х. Намсараев).

ДУУЛАГША *юум. н.* дуу гүйсэдхэгшэ, дуу татагша, дуушан (певец): *Тэдэнэй нэгэн Наталья Сультимова – ирагуу дуулагша, Буряадай радиогой «Баян тала» гэһэн хүгжэмтэ дамжуулгын редактор ябаһан* (А. Батомункуев); **эхилэн дуулагша** дуу түрүүлэн татагша (запевала); **дахалдан дуулагша** дуу татагшые дахан дуу гүйсэдхэлсэгшэ (подпевала).

ДУУЛАЖАРХИХА I *үйлэ у., видэй нэгэ түхэл* гэнтэ, хүлеэгдээгүйгөөр соносохо (услышать): *Сэндэмэ Андрейдэ ушар шалтагаанаа, хүн дуулажархина аа гү гэһэндэл, ехэл нюусаар шэбэнэн һагад хэлэжэ үгэбэ* (С. Цырендоржиев).

ДУУЛАЖАРХИХА II *үйлэ у.* гэнтэ, бусадай хүлеэгээгүй байтар дуу таталуулха (запеть): *Зангаар холшор Мархансайнтнай Жараадтай, далаадтайнш мэдэгдээгүй, – гэжэ хонгёо шангаар дуулажархибад* (Ч. Цыдендамбаев).

ДУУЛАЛГА I *юум. н.* шэхээрээ соносолго (слушание).

ДУУЛАЛГА II *юум. н.* дуу гүйсэдхэлгэ, таталуулга (пение): *Тэрэ дуулалгые «тээгэлхэ» гэжэ нэрлэдэг юм* (Ц.-Ж. Жимбиев); **дуу дуулалга** дуу гүйсэдхэлгэ (исполнение песни): *Дуу дуулалга, тиигээд скрипкээр наадалга болобо* (Ч. Цыдендамбаев).

ДУУЛАЛДАА(Н) *юум. н.* олон зоной хамта дуу гүйсэдхэлгэ, таталуулга (пение хором): *Омогтой залуушуудай огсом хонгёо дуулалдаан үглөөнэй һонорхон агаарые сууряатуулан, тодоор дуулдана* (Ц. Дон).

ДУУЛАЛДАХА *үйлэ у., угталд. залог* хамта олоороо дуу гүйсэдхэхэ (петь хором): *Гэнтэ харан гэхэдэнь, балгаанайнь үүдэндэ гал яларжа, басагадай дуулалдаха абяан үүрэй тунгалаг һонор сууряанда зэдэлэн шарьяна* (Х. Намсараев).

ДУУЛАМА I *тэмд. н.* шэхэндэ хадуугдама, соностомо, дууламаар (слышимый); **дуулама тодоор** бултанай дуулахаар, бултанда соностохоор (отчётливо): *дуулама тодоор элидхэл хэхэ*.

ДУУЛАМА II *тэмд. н.* дуулан түүрээмээр (такой, что петь можно *или* хочется): *Дуулама баяр / Уйлама гуниг хоёрой / Шууюур дээрэ түрисэлдэн, / Зүрхөө, үндэр бодолоо / Зүлгэжэл хэн ябааб?* (Ш. Байминов).

ДУУЛАМААР I *наречи* соносомоор, шэхэндэ хадуугдамаар (слышимо): *...Андрей аргааханаршье һаа, бултанай дууламаар дуугараадхиба* (С. Цырендоржиев); **арай дууламаар** аалин, арай шамай дуулдахаар (еле слышный): *Уданшьегүй үндэр солгёон долгинуудай хүүеһэн абяан соогуур хажуудахи хүнэйнгөө хөөрөөе арай дууламаар болоо һэн* (Буряад Үнэнһөө).

ДУУЛАМААР II *тэмд. н.* гүйсэдхэмөөр, зохистой, аялгатай – *дуун тухай* (такой, что можно петь).

ДУУЛАМГАЙ: үгэ дууламгай *тэмд. н.* үгэдэ оромо, үгөөр, үгэ дууласатай (послушный): *Мүнөөдэр Дугардаанай эжын*

сагаа бусалгахаар түхеэрхэдэнь, тэрэниие тогоо нэрэел гэжэ хэлэхэ һанаатай, үгэ хүүрынь дууламгай, хамһалсажа байна (Ц.-Ж. Жимбиев).

ДУУЛАМГАЙГААР *наречи* үгэдэ оромоор, үгөөр, үгэ дууласатайгаар, үсэрэлдэнгүйгөөр (послушно, беспрекословно): *– Аа, тиимэ тиимэ, – гэжэ Охин дуугараад, үүдэн тээшэ дууламгайгаар мадас-мадас алхалба* (Б. Санжин, Б. Дандарон); *Уһанай дошхон нюрган дээрэ бууһан ногоон дууламгайгаар урдан ошоно* (Ч. Цыдендамбаев); **үгэ дууламгайгаар** үгэ соо, хүнэй хэлэһээр (послушно): *Жамбал үгэ дууламгайгаар һууриһаа бодожо, бидэ хоёр үнөөхил ерэһэн газараараа доошолбобди* (А. Жамбалдоржиев).

ДУУЛАСА *юум. н.* соносогдохо, дуулдаха хэм хэмжээ, шанар (слышимость): *дууласа һайтай*.

ДУУЛАХА I *үйлэ у.* соносохо, шэхээрээ хадуун абаха (слышать): *Иигэжэ зүрхэеэ баясан ябаһан би таниие Ага нютагта байна гэжэ дуулаад, аяар Бээжэнһээ зорюута ерээ гээшэб* (Д. Батожабай); **шэхэнэй үзүүрээр дуулаха** а) тал-мүл, хүсэд бэшээр дуулаха, соносохо (≈ услышать краешком уха): *Би орожо ябахадаа, «хайран залуу наһан», «оройдоо хорин гурба наһатай» гэхэ мэтэ үгэнүүдые шэхэнэй үзүүрээр дуулаһан аад, Чимид тухай хэлсэнэ гэжэ ойлгоходоо, бэеэрни заригад гээд…* (З. Гомбожабай); **муу дуулаха** шэхэ хатуутай боложо соносоходо муу болохо, хүсэд дуулахагүй (плохо слышать); **үгэ дуулаха** а) хэн нэгэнэй хэлэһые соносохо, хадуун абаха (выслушивать *чьи-л.* слова): *Тэрэ нүхэрэйдэнь ороходоо, дуулаагүй ямар үгэеэ дуулажа, амталаагүй ямар эдеэгээр хүндэлүүлэгшэ ааб?* (Ч. Цыдендамбаев); б) дууламгай, хүнэй хэлэһээр байха (слушаться): *Мүнөө ши гансал миниий үгэ дуулаха ёһотойш!* (Ц. Шагжин); **дуулаагүй юумэн** үзэгдөө, харагдаагүй, хүнэй һанаанда ороогүй юумэн, гайхалтай юумэн (неслыханное, неслыханная вещь); **дулаагүй хүн үсөөн** хүн бүхэн дуулаһан, бултанда мэдээжэ (всем известный): *Бадма Балдаков гэһэн нэрэ дуулаагүй хүн үсөөн байһан байха* (Л. Цыбенова); ◊ **нэгэ шэхээрээ дуулаад, нүгөөдөөрөө гаргаха** хадуун абахагүй, хүнэй хэлэһые тотоомжодо абахагүй (≈ в одно ухо влетает, в другое вылетает); 2) дууламгай, хүнэй хэлэһээр байха (слушаться): *Хүбүүншни намайе дуулдаггүй*.

ДУУЛАХА II *үйлэ у.* 1) дуу гүйсэдэхэ, ая бариха, таталуулха (петь): *Ёохорһоо бусажа ябаһан басагад сортоотой шангаар дуулажа, һүниин һонорые сошоон сууряатуулна* (М. Осодоев); **дуу дуулаха** дуу гүйсэдхэхэ (петь, исполнять песню): *Хурим түрэ дээрэш энэл дуу дуулахаяа хэдэн жэл бэеэ зэһэжэ ябаа бшууб* (Ц.-Д. Хамаев); 2) магтаха, соло үргэхэ (воспевать, прославлять): *Үлгэн сэнхир тоонтодоо* / *Үхибүүн наһаяа орхижо,* / *Агуу дайнда мордоһон,* / *Ахайнараа дууланам* (Д. Улзытуев); ○ **уйлаха** *гэжэ үгэтэй парн. хэрэгл*.

ДУУЛАҺААР: **минии дуулаһаар** минии мэдэхээр (насколько мне известно, как я слышал).

ДУУЛБАРИ *юум. н.* 1) дуулдаса, соностохо зэргэ, арга (слышимость); 2) һураг суу, һураг мэдээн (слух, слухи): *Үнөөхи уймар саймар адхамарынь үсэгэлдэр Хазагарай Сэмбэлдэ һунашатараа сохюулаа гэһэн абяан дуулбарида бии бэлэй* (М. Осодоев).

ДУУЛГА 1. *юум. н.* 1) урданай баатарнуудай толгойдоо үмдэдэг зузаан арһаар гү, али зэдээр, хүлэрөөр гү, али түмэрөөр хэгдэһэн байлдаанай үедэ толгой хамгаалха малгай (шлем): *Найман самсаал дуулгаһаань* / *Наранай туяа сасараа һэн,* / *Мүнгэн булад хуягһаань* / *Мүшэнэй толон ялараа һэн* (Х. Намсараев); *Сагаан шобхо дуулгатай хадын орьёлнуудшье үндэр дээрэһээ доошоо харан, Дэжэдые халуунаар амаршалан, толгойгоо дохинод* (А. Ангархаев); 2) аюултай ажалтанай толгойгоо хамгаалхын тулада үмдэдэг малгай, *жэшээнь, түймэр сарагшад, барилгашад г.м.* (каска); 3) *шэлж.* уулын саһан мүльһэн хушалта (ледник на вершине горы): *Мүнхэ саһан дуулгатай Памир, Тянь-Шань, Саяндал хада бэшэ* (Ц.-Д. Хамаев); ○ **хуяг** *гэжэ үгэтэй парн. хэрэгл.*; **2.** элирх. *үүргээр хэрэгл.* дуулгатай адли түхэлтэй (подобный шлему): *Дуулга хадын оройгоор дүүрэн һара мандаба* (Ц.-Ж. Жимбиев).

ДУУЛГААДХИХА *үйлэ у., видэй нэгэ түхэл* түргэн дары мэдүүлхэ, соносхохо (известить, сообщить): *һонииие дуулгаадхиха*.

ДУУЛГАЛСАХА *үйлэ у., хамтадх. залог* дам саашань дамжуулан соносхохо, мэдүүлхэ, хэлэхэ (передавать, извещать); **дам дамаа** (*гү, али* **бэе бэендээ**) **дуулгалсаха** нэгэ холбоотой зоной хоорондоо мэдээ дамжуулан ябуулха, тарааха (извещать друг друга).

ДУУЛГАТА *тэмд. н.* 1) хуяглаһан, хамгаалха малгайтай, дуулга үмдэнхэй (имеющий шлем); **дуулгата сэрэг** дуулга үмдэнхэй, хуяглажа бэеэ хамгаалһан сэрэг (воины в доспехах); 2) *шэлж.* саһа мүльһөөр хушагдаһан оройтой (с ледяной «шапкой» на вершине *– о горе*): *Дуушын сэдьхэл –* / *Дуулгата үндэр уула.* / *Дуулгата үндэр уула,* /

Дуула, дуула, дуула (Б. Мунгонов).

ДУУЛГАХА I *үйлэ үг., идх. залог* 1) соносхохо, мэдээ ябуулха, тарааха, хэлэхэ (извещать, сообщать): *Дулма хүгшэн үшөө нэгэ хэдэн айлда орожо, үбгэнэй наһа барагһан тухай дуулгаха гэһэн аад, мүнөө тэрэ һанагшаяа буруу гэжэ шиидэбэ* (Ц. Шагжин); **һонииние** (*гү, али* **һонин һорьмой**) **дуулгаха** дуулдагүй мэдээсэл хөөрэхэ (сообщать новости): *Минии гурба-дүрбэ хоноод ерэхэдэ, һайн һонииие дуулгаа һаа, үшөө мүнгэндэ хүртэхэш* (Ч. Цыдендамбаев); *Дэмбэрэлнай үдэшөөр ерээд, айраг тараг, хүнэһэ хүшөө асаржа үгөөд, һонин һорьмой дуулгаад ошодог һэн* (Ц.-Д. Хамаев); **муу юумэ дуулгаха** сэдьхэлдэ зохисогүй, аягүй юумэ соносхохо (сообщать неприятные новости): *Хумбаа Дагбые харахадаа, ямаршье ушаргүй айдаһаниинь хүрэһэндэл боложо, зүрхэниинь доһолон, баһа ямар муу юумэ дуулгахань гээшэб гэжэ Балжаа һанаа алдана* (Ц. Дон); 2) хөөрэхэ (рассказывать, произносить): *юрөөл үгэ дуулгаха*.

ДУУЛГАХА II *үйлэ үг., идх. залог* дуу гүйсэдхүүлхэ, ая барюулха, таталуулха (дать, попросить спеть): *артистые дахин дахин тайзан дээрэ урижа дуулгаха*.

ДУУЛДААГҮЙ *тэмд. н.* урид соносогдоогүй, мэдээжэ бэшэ (новый, не слышанный ранее): *Сугларагша хүбүүд даргынгаа хэлэһэн дуулдаагүй һонин шэнэ үүсхэл тухай үгыень дотороо шэнжэлэн үзэжэ, бодолгото болон, удаахан абяагүй һууна ха* (Х. Намсараев); **соносогдоо дуулдаагүй** *тэмд. н.* урид үзэгдөөгүй, гайхалтай, һанаанда багтахагүй (неслыханный); **дуулдаа үзэгдөөгүй** мэдэгдээ, харагдаагүй, хүн зондо мэдээжэ бэшэ, шэнэ (невиданный): *Үгы, юрэдөө, уе наһан соомни үзэгдөө дуулдаагүй, ямар бузархан ехэ үер болобо гээшэб!* (Б. Мунгонов).

ДУУЛДАМА *тэмд. н.* соностомо, шэхээр хадуугдама – *абяан тухай* (слышимый): *... амисхал шэнги арай дуулдама абяатайгаар һолжорон, энэ ехэ гол мүрэндэ шудхаран орожо һүнэшэдэг бэлэй* (Б. Мунгонов); *Набшын һаршаганаанай дуулдама аниргүй байдал тогтошобо*.

ДУУЛДАСА 1. *юум. н.* соносогдохо хэмжээ, шанар (слышимость): *дуулдаса муутай радио*; **2.** *наречи* дуулдатар, соносогдотор (слышно): *Юундэб даа хүлнүүдни үбдэгөөрөө һалганалдана, зүрхэмни элеэр, түргэ-түргэн шэхэндэмни дуулдаса сохилно* (С. Цырендоржиев).

ДУУЛДАХА *үйлэ үг., угталд. залог* соносогдохо, шэхэндэ орохо, абяан тараха (быть слышимым, слышаться, доноситься): *Миниі һайн үгэнүүдэйм сууряан шэхэндэшни дуулдажал байһайг* (Э. Зандраев); **дуулдахатай үгытэй** арай гэжэ, үлэ мэдэг соностоһон, шэхэнэй үзүүртэ дуулдаһан (еле слышный): *Таһалга соохоо дуулдахатай үгытэй харюу гараба ха* (З. Гомбожабай); **үзэгдөө дуулдаагүй юумэн** үзэгдөө, харагдаагүй, хүнэй һанаанда ороогүй юумэн, гайхалтай юумэн (невиданное и неслыханное): *Тала нютагтань үзэгдөө дуулдаагүй юумэ боложо, тэрэ залуу хуниие хүн зон бага ехэгүй шоо үзэхэ, шобто хараха бэшэ аал?* (Ч. Цыдендамбаев); **муу юумэ түрүүн дуулдаха** (Оньһ. үг.) муу мэдээн дары мэдэгдэхэ (һайн мэдээнһээ орходоо), муу юумэ модон хүлтэй (≈ худые вести не лежат на месте).

ДУУЛИХА *үйлэ үг., хууш. монг.* добтолхо, дайлан орохо (нападать).

ДУУЛИМ 1. *тэмд. н.* 1) нам, намдуу, һалхи далда (спокойный, безветренный): *Тэрэ зүүдэн мэтэ намарай дуулим үдэшэ* (Д. Улзытуев); 2) уужам, тэнюун, үргэн уудам (привольный, просторный): *Юрөөгэй дуулим талые уруудан, һэрюухэн һэбшээн дүмүүхэн зохидоор һэбижэ, Юрөө нуурай бүлхышэһэн гүбэгэр ехэ нюргые үлэ мэдэг уршылгахадан наадана* (Б. Мунгонов); **дуулим гол** уужам, үргэн гол (широкая долина): *Дуулим голой хонгёо сууряанда дугаагай гарьхын жэнгир-жэнгир гэхэ шэмээ холохоноһоо дуулдана* (Ц. Дон); **2.** *юум. н.* анир, абяагүй байдал, саг (тишина, тишь): *Хэниишьеб дуудаһандал үүгэнэлдэн, бүдүүн наринаар мөөрэлдэн, үглөөнэй дуулимые сууряатуулна* (Ц.-Ж. Жимбиев); **һүниин дуулимда** һүниин аниргүй байдалда (в ночной тиши): *Эрхүү мүрэн эрьедээ орошоһон, һүнишн дуулимда һүлэмхи абяагаар шууяна* (А. Ангархаев).

ДУУЛУУЛХА *үйлэ үг., идх. залог* дуу гүйсэдхүүлхэ, ая барюулха, таталуулха (дать, попросить спеть): *Эдэ басагадые ганса гансаар дуулуулжа, эгээл эрхимыень һунгажа олохо гээ һаа, түбэгтэйл хэрэг ха* (Ч. Цыдендамбаев).

ДУУ(Н) *юум. н.* 1) хүн болон амитанай хоолойһоо гараһан гү, али ондоошье юумэнэй гаргаһан абяан (голос; звук): *Должод түрэһэн эсэгынгээ дууе хэды таниһан болобошье, шэхэндэнь үүргэнэ шүбгэ хадхаһан шэнги, хахир муухайгаар дуулдана* (Х. Намсараев); *Үлэн сарнуудай мөөрэлдөөн шэнги, нарин бүдүүн абяатай үхэр бүреэнүүдэй дуун доро тарган шара һамгаяа дахуулһан Намдаг баян мүн лэ ехэ дасан тээшэ яараба* (Д. Батожабай); **тэнгэриин дуун** а) аадарай үедэ сахилгаанай сахихада соностодог лүжэгэнһэн абяан (гром):

Тэнгэриин дуун улам түргэдэжэ, һалхин гааража, бороогой түрүүшын дуһалнууд унажа захалба (Д.-Д. Дугаров); б) шагай нааданай нэгэ янза, *шагай нэгэ-нэгээр шүүрэхэдээ, дээшэнь шэдэһэн шагайнгаа буутар гарааараа 2–3 дахин дэбдиһэн шэрдэг тоншоод абадаг* (вид игры в бабки); **хүхын дуун** хүхы шубуунай донгодолго (кукование): *Хүхын дуун баруун урда ташалангһаа соностоно* (Д.-Д. Дугаров); **хүхын дуута хаһа** *шүл.* инаглан ябаха һайхан хаһа, хабарай үдэшэ (ночи кукования кукушки): *Хабар зун хоёрой ногоон хадагаар золгожо байһан хүхын дуута дабтагдашагүй һайхан хаһа!* (Д.-Д. Дугаров); **булжамуурай** (*гү, али* **жэргэмэлэй**) **дуун** булжамуурай жэргээн (пение жаворонка): *Булжамуурай дуун эжын дуун хоёр ниилэжэ, үргэн талые зэдэлүүлнэ* (Ц. Шагжин); *Жэнхэни һайхан огторгойһоо жэргэмэлэй дуун жэнгиржэ, оршон тойроной хамаг бүхы шэмээе диилэнэ* (Б. Мунгонов); **буугай дуун** буу һүрэһэнэй абяан (звук выстрела, выстрел): *Ламанарай хашаа уруу суглаашадай зугадажа ороод, яахашье мүрөө оложо ядан байтар, нэгэ удаа буугай дуун дуулдаба* (Х. Намсараев); **дуу(н) дорьбоон** шаг шууяан, огсом шангаар дуулалдаан, орилоон, хүхюун зугаа (шум, гвалт, громкие голоса): *Уданшьегүй дээдэ дабхарһаа тэрээнэй дуу дорьбоон, сад-няд гэхэнь дуулдана* (Ч. Цыдендамбаев); **дуу дорьбоон болохо** шууяа, шанга абяа гаргаха, шууяха (шуметь, громко звучать): *Хахад час тухай болоһон хойно машина абяа гаражa, дуу дорьбоон болоһоор, правлениин газаа тогтошобо* (К. Цыденов); **нохойн дуун ойртохо** (Оньһ. үг.) али нэгэн үйлэ хэрэгэй, ажаябуулгын дуунаха тээшээ болохо (≈ дело идёт к концу): *Зай, нохойн дуун ойртоһон янзатай!* (Б. Мунгонов); **гол голой нохойн дуун ондоо, айл айлай хүүр ондоо** (Оньһ. үг.) нютаг нютагай зан заншал ондоо, илгаатай (≈ что ни город, то норов, что ни село, то обычай): *Гол голой нохойн дуун ондо ондоо гэдэгтэл «ааладаг», «оолодог», баһа «джааладаг», «дзааладаг» зон өөһэд хоорондоошье илгардаг байха* (Б. Будаев); 2) хүгжэмдэ тааруулжашье, хүгжэмшьегүйгөөр элдэб маягаар (*утаар, шамдуу түргэнөөр г.м.*) таталуулан үгүүлэгдэдэг шүлэглэмэл зохёол (песня): *Сэдьхэл тэгшэ ябаһан Алексей баруун гарааараа зангажа, айхабтар шангаар дуу эхилбэ. Теэд хэм гадна шангаар абаһан дээрэһээ хоолойнь таһалдажа, дууниинь дуун боложо үгэбэгүй, шүлһэндөө сасаад, ханяагаад, дуугай болошобо* (Ч. Цыдендамбаев); *Дуун гээшэшни ажалай ташуур ха юм* (Ж. Тумунов); **дуу зохёогшо** а) дуун болохо шүлэг зохёогшо (поэт-песенник): *Тиихэдэ дуу зохёогшодой, зүжэг бэшээшэдэй дунда үнгэргэгдэһэн урилдаанда түрүү һуури эзэлжэ шадаһандаа хэмгүй ехэ баяртай байнаб* (Б. Бадмаев); б) дуунай хүгжэм зохёогшо (композитор-песенник); **дуу бариха** хүндэлэлгын тэмдэг болгон али нэгэн хүндэ (бүлэг зондо) зорюулан дуу гүйсэдхэхэ (посвящать песню): *Тандаа нэгэ дуу барихыемни зүбшөөгыт!*; **архиин дуун** найрай үедэ архи барижа байхада гүйсэдхэгдэдэг тусхай удхатай, аялгатай дуун, *арадай аман зохёолой нэгэ түрэл хуби* (застольная песня); **мунгалгын дуун** шоглоһон, зорёолжо наада бариһан дуун (шутливая песня); (**гүрэн**) **түрын дуун** улас түрын һүлдэ дуун (гимн); **хуримай дуун** хурим түрын үедэ дуулагдадаг дуун (свадебная песня); **ябаган дуун** ехэнхидээ ёгтолонһон, ябууд хоорондоо ушар тааруулан зохёогдоһон богони дуухан (частушка); **ирагуу** (**уянга**) **дуун** сэдьхэл зүрхэнэй хүдэлэсэ дамжуулһан, инаг дуранай мэдэрэл харуулһан дуун (лирическая песня); **эрүүл мэндын дуун** элүүр мэндэ ябахые хүсэһэн удхатай дуун (песня за здравие); **үлгын дуун** нарай үхибүү үлгыдэн, бүүбэйлэн унтуулхаар дуулагдадаг дуун (колыбельная): *Харин Баярмаагаа: «Бүүбэй, бааюу-бааюу даа», – гээд лэ, үлгын дуу татахадань, тэрэнь дэлхэй дээрэ эгээл һайхан дуун шэнгеэр зэдэлхэ* (Ц. Шагжин); 3) һунгалтын гү, али ямар нэгэн шиидхэбэри абалгын ушарта гараа үргэн, мүн ондоо нэгэ аргаар зүбшөөһэн гү, али буруушаахан тухайгаа мэдүүлгын дохёо (голос при голосовании): *Энэ удаа Буряадаймнай ажаһуугшадай 44 хуби эрхэтэнэй уялга дүүргэхэеэ һунгуулиин газарта хүрэжэ, дуугаа үгэһэн байха юм* (Буряад Үнэнһөө).

ДУУНАЙ *тэмд. н.* 1) хүн болон амитанай хоолойһоо гараһан гү, али ондоошье юумэнэй гаргаһан абяанда хабаатай (звуковой, голосовой); **дуунай ухаан** *хууш. монг.* абяан тухай ухаан, эрдэм, хэлэ бэшэг шэнжэлхэ ухаан, эрдэм (филология); **дуунай хүбшэргэй** хүнэй абяа гаргадаг, аминай хоолодо оршодог эрхэтэн, тэрэнэй аргаар хүн бусад амида юумэнүүдһээ илгаатай абяа гаргадаг, үгэнүүдһээ бүридэһэн хэлэлгэтэй болоһон (голосовые связки); 2) дууладаг шүлэглэмэл зохёолдо хабаатай (песенный, вокальный): *Заримад дуунай аялга соо һэрээгээр, халбагаар мүнгэн хундага, шаажан табаг сохилсожо, дуундаа үлүү намшаг аянга оруулнад* (Ч. Цыдендамбаев); *Тамара хүгжэ-*

мэй училищиин дуунай отделенидэ, Ринчин багшанарай институдай түүхын факультедтэ абтаба (С. Цырендоржиев); **дуунай хүгжэм** дуу гүйсэдхэхэдэ наадагдаха хүгжэм (песенная музыка).

ДУУР: **дуур-дуур** (**һажад**) **гэхэ** *үйлэ үг.* һажаад абаха, зали абаха (дремать, клевать носом): *Нугынгаа забһараар хужар руугаа харад гэжэ, дуратай сагтаа дуур-дуур һажад гэжэ хэбтэхэдэнь, ангуушанда аятай зохид даа, зөөлэхэн* (Б. Мунгонов).

ДУУРАЙХА *үйлэ үг., баруун бур.* **дууряаха** *хара*.

ДУУРАЛГА *юум. н.* һажалга, зали абалга, түр зура нойрсолго, һуларалга, бэеэ һулаар табилга (дрёма, истома): *дууралгаяа бариха*.

ДУУРАМА *тэмд. н.* 1) һажуулһан, унтахаар номгоруулһан (усыпляющий, умиротворяющий): *Мүнөө һая сээжэ соонь бусалан байгаа хоро үһөөгөө тараажа, «дуурама номгон байдал» олохые тэрэ оролдоно* (Д. Батожабай); **дуурама аятай** унтуулхаар номгоруулһан, таатай, тааламжатай (усыпляющий, приятный): *Иигэжэ ябахадаа, хүнэй ухаан бодол дуурама аятай һэбшээндэ үргэгдөөд, эрьегүй далай ото гараха мэтээр хиидэн арилна* (Г. Цыдынжапов); 2) һажанги, нойр һэргэлэн хоёрой хоорондохи (дремлющий).

ДУУРАНГИ *тэмд. н.* 1) һажанги, нойр һэргэлэн хоёрой хоорондохи (дремлющий): *дууранги тала*; 2) һуларанги, бэеэ һулаар табинги (томный); **дууранги хараса** һайхан мэдэрэлдэ абтан, нюдөө һүүмылгэн татажа харалга (томный взгляд): *Хатан тайжын һаргама гоё хубсаһатай, яларма зүүдхэлтэй, хараасгайн дали шэнги нидхэ дороһоо хара майһон нюдэнишь зэртэд гэһэн зубхи соогоо дууранги дулаахан харасатай* (Ц.-Д. Дондокова).

ДУУРАХА *үйлэ үг.* һажаха, нойртоо диилдэхэ (дремать, клевать носом): *Тиигээд һэрюуншье бэшэ, нойрсоһоншье бэшэ хоёрой хоорондо дууран хэбтэтэрээ, зөөлэн бүхэдэ диилдэшэбэ* (Ц.-Ж. Жимбиев); **дууран һажаха** үлэ мэдэг нойртоо абтаха (дремать): *Удын нара шатаашаһан лунхэгэр ехэ тэнгэри доро дууран һажагша байгаалиие сошоожорхиһон энэ ооголоонһоо басаган сошожо, унашан алдаба* (С. Цырендоржиев); **бороогой шааяанда дуураха** хура бороо һаршаганахые шагнаһаар һажаха (дремать под шум дождя): *Аадар бороогой шааяанда дуура дууранаар Бальжинима тархяа ганхуулан һажаад абана* (Б. Мунгонов).

ДУУРД: дуурд гэхэ *үйлэ үг., видэй нэгэ түхэл* халта, саг зуура һажаад абаха (вздремнуть): *Дахин дуурд гэхэтэйнь адли аляаһан гар дээгүүрнь гүйгөөд, баһа һэрюулжэрхибэ* (З. Гомбожабай).

ДУУРИСХАХА *үйлэ үг., хууш. монг.* сууда гараха, олондо мэдээжэ болохо (прославиться, становиться знаменитым).

ДУУРМА *юум. н., будд.* догшодто үгэлигэ болодог, зуурһан гурилаар хэгдэдэг түхэреэн һууритай пирамидын түхэлтэй дүрсэнүүд (фигурки из теста).

ДУУРУУ *тэмд. н.* намжаа, аалин, дуурама (спокойный, тихий).

ДУУРУУЛХА *үйлэ үг., идх. залог* һажуулаха, нойр хүргэхэ (навевать дремоту): *Шэбээ шугын сүлөөдэ / Шэбээлхэдээд шубуухай, / Үдэшэлэн талаяа дууруулха / Үлгын дууе зохёонол* (Б. Жанчипов).

ДУУРУУХАН 1. *тэмд. н.* намжаахан, аалихан, дуурама (спокойненький, тихонький); **2.** *наречи* намжаахан, аалихан, дуурама (спокойно, тихо): *– Иигээд лэ даруухан, дууруухан һуутарнай, Мухар-Шэбэрэймнай талада үүрэй толон мэтэ туяа бадаргаан орожо ерэһэндэтнай баяртайбди* (Буряад Үнэнһөө).

ДУУРУУХАНААР *наречи* аалиханаар, нам дарууханаар (тихонько, спокойно): *Галя толгойгоо бүтүү дохижо, һүүлээрнь бэшэ нүхэд тээшээ хаража, дууруухanаар: – Эгээл тиигэжэ хэлэнэл даа, тиигээд хэлэһэндээ хүрэхэ зон бээбди…* (Х. Намсараев).

ДУУРЯАГША *юум. н.* һажаагша, һажаажа юумэ хэгшэ, хэлэгшэ, дагагша (подражатель): *Мэдээжэ дуушадай дуунуудые дууряагшад олон болоо*.

ДУУРЯАЛГА(Н) *юум. н.* 1) һажаалга, адляар хэлгэ, дуугаралга (подражание, шаблон, имитация): *Тэрэшэлэн өөрынгөө үгыешье / Бага тэды шэнжэлжэ хэлэ. / Шэнжэлэл үгы амандаа ороһониие хэлэхэ гээшэ һаа, / Галзууе дууряалга мүн* (Э.-Х. Галшиев); 2) алибаа юумэ дабталга (повтор): *Дурдалга, шэбшэлгэ, / Дууряалга, түүрээлгэ гэхэ мэтын / Шүрэ һубһандал һубариһан / Шүлэгэй хуушан хэлбэринүүд…* (Д. Улзытуев); 3) оро, оронсог (суррогат).

ДУУРЯАЛДАХА *үйлэ үг., угталд. залог* даган дабталсаха, хамта, бэе бэеэ даган үгэлхэ (вторить, повторять): *Эндэ тэндэ эрэ тахяанууд хуугайлдан эхилжэ, дам дамаа олошорон, дуугаа ниилүүлэн дууряалдана* (А. Шадаев).

ДУУРЯАЛСАМА *тэмд. н.* һажаалсама, дабтамаар, дууряан дабталсама (достойный подражания): *дууряалсама һайхан дуун*.

ДУУРЯАЛСАХА *үйлэ үг., хамтадх. залог* даган дабталсаха, хамта, бэе бэеэ даган үгэлхэ

(вторить, повторять): *Буряад зоной олоороо сугларһан газарта нютаг нугынгаа хэлэ, зан абари дуурялсажа байжа хэлэһэн, бэе бэеэ шоглоһон хүхюун зугаа гарадаг гээшэ* (С. Эрдынеева).

ДУУРЯАМАЛ *тэмд. н.* хуурмагаар дабтаһан, хубхай һажаажа хэгдэһэн, оронсог (поддельный, подражательный, шаблонный): *дуурямал зурагууд*; **дуурямал поэзи** али нэгэн шүлэгшын маяг дагуулжа зохёогдоһон шүлэгүүдэй янза зүйл (подражательная поэзия).

ДУУРЯА(Н) *юум. н.* 1) сууряан (эхо): *Уулын үндэр дабаае / Үүлэн бором агшаана. / Дуулим һүниин дууряае / Гуулин хонхонь яншаана* (Д. Улзытуев); 2) дорьбоон, холоһоо дуулдагша абяан (отзвук): *Тарьяан, нарьяан / Тракторай абяан дуулданхай, Дуурян, дорьбоон / Дуунай аялга дуулданхай* (Х. Намсараев); 3) *шэлж.* али нэгэн үйлэ хэрэгтэ гү, али хэлэгдэһэн үгэдэ һураг суу, гараһан хэлсээн, хөөрэлдөөн (резонанс).

ДУУРЯАТАХА *үйлэ ү.* соностохо, дуулдаха, дорьбохо, сууряатаха (звучать, резонировать, отдаваться – *об эхе*): *Түмэн тэнгэришүүлэй дуун / Үндэр дуулим тэнгэридэ / Үрьен байжа дуулдаба. / Олон бурхашуулай дуун / Үлгэн замби дэлхэйдэ / Дууряатан байжа тунгирба* (Гэсэрһээ).

ДУУРЯАХА *үйлэ ү.* 1) һажааха, дабтан хэхэ, хэлэхэ, маяг түхэл харуулха *г.м.* (подражать, копировать, имитировать): *Үхибүүнһээ байха ехэшье хүн түрүүшынхеэ шагнаһан дуугаа тиимээр түһөөлэн дууряажа бирахагүйл* (Ц.-Ж. Жимбиев); – *Галуу дууряажа, турлааг уһанда орожо үхэбэ гэһэн шэнги, бидэ Сэбээнэй Нимые дууряажа ябаха гүбди?* (Ц. Дон); **һохороор дууряаха** үнэн бурууень мэдэнгүй юрэ дабтаха, даган һажааха (слепо подражать); 2) эшхээхэ (передразнивать).

ДУУРЯАШАГҮЙ *тэмд. н.* дабташагүй, һажаахаар бэшэ (неповторимый, неподражаемый): *дууряашагүй һайхан хоолой*.

ДУУТА(Й) *тэмд. н.* 1) абяатай (звучный, с *каким-л.* голосом): *Хамагай туруун табигша / Хангай хара һомонь / Эрхыһээн гарахаһаа эршэтэй, / Долёоборһоон гарахаһаа дуутай /* (Гэсэрһээ); – *Дуутай тэнгэри бороогүй, суутай басаган хуримгүй гэлсэгшэ* (Ц.-Д. Хамаев); *Аймхай хүнэй хормой дуутай* (Оньһ. ү.); **хонгёо дуутай** хонгёо, аялга һайтай хоолойтой (звонкоголосый): *Дугаадань хонгёо дуутай бүлбэнүүрнүүд* (Ч. Цыдендамбаев); **нариихан дуутай** шэнгэн, дээгүүр татаһан хоолойтой (тонкоголосый): *Намаа сэсэгэйнь залаа дээрэ / Нариихан дуутай гургалдай / Сэсэн уяхан аялгаар / Сэнгэн магтан дууланал* (Х. Намсараев); **дуутай болохо** дуугаржа, хэлэжэ эхилхэ, абяа гараха (заговорить): *Үбгэн аба дуутай болон һуутараа, уулзаһан лэ хүнһөө һурадаг юумэн тухайдаа асууба…* (Ц.-Ж. Жимбиев); **үгэ дуутай** хөөрэрхүү, хөөрөөмэ, зоноор дуугаралсажа ядадаггүй (разговорчивый): *Алексейн гэрһээ холо ошоходо, таряашадынь һураггүй зоригтой, үгэ дуутай боложо, тэдэнэртэй энэ тэрые хөөрэлдэхэ арга олдожошье магадгүй* (Ч. Цыдендамбаев); **дуутай луу** *будд.* Махешвара гэхэ гү, али Шивын нэгэ нэрэ (голосистый дракон, Махешвара, Шива); **муу дуута түби** *будд.* Сүмбэр уулаһаа хойшо оршодог тэбхэр түби, тэрэ түбидэ һуудаг тэбхэр нюуртан ута наһа наһалдаг, элүүр энхэ бэетэн аад, хахир муухай хоолойтой гэхэ (*будд.* северная страна неблагозвучных голосов); 2) шууяатай, шууяа шэмээтэй, хонгёо шанга хоолойтой, нэерһэн (шумный, громкий): *Дуутай тэнгэри бороогүй, суутай басаган хадамгүй* (Оньһ. ү.); **дуутай дорьбоотой** (*гү, али* **зугаатай**, **шуутай**) шаг шууяатай, огсом шанга дуутай (шумный, говорливый): *Дорюун согтой, дуутай дорьбоотой, олоороо хүүен ябажа, хүсэтэй эмхитэйгээр ажалаа хэдэгынь Гомбын досоо тодоор һанагдана* (Ц. Дон); *Үни һэреэд, хүнжэл дороо хэбтэһэн дүрбэн хүбүүдынь эхынгээ ороходо, гэнтэ һэргэжэ, гүбэр-шэбэр хөөрөөтэй, дуутай зугаатай болонод* (Ч. Цыдендамбаев); *Хаанаб даа холоһоо, доро саанаһаа город нойрһоо һэрин, үерэй хүүен ерэһэн мэтэ байн-байн дуутай шуутай болоодхино* (С. Цырендоржиев); **дуутай суутай** а) олондо мэдээжэ (известный): *Шуур-шуур дуутай, / Шубуун шэнги далитай, / Дуутай-суутай / эСэСэРэй самолёт* (А. Шадаев); б) *шэлж.* муу сууда гараһан, нэрээ хухарһан (ославленный).

ДУУТАЙХАН: дуутайхан суутайхан *тэмд. н.* олондо мэдээжэ (известный): *Дуутайхан, суутайхай тоонто нютаг, / Зүрхэнэйм охин, Зүдэнэйм эхин / Дуулим Буряадайм тоонто нютаг* (Г. Чимитов).

ДУУХАН *юум. н., багадх.* а) багахан дуун, орёо бэшэ аялгатай хүнгэхэн удхатай дуун (песенка): *Олон бодолдо ухаан сэдьхэлэйнгээ төөрин хүльбэрхэ үедэ Доржо ямар нэгэ энеэдэтэй һонин дууха өөрөө ябууд һанаад, тэрээхэн дуугаа ородоор, французаар гү, али немецээр, ехэнхидээ буряадаар дабтажа, олон удаа дууладаг* (Ч. Цыдендамбаев); б) *үсөөн* ябаган, хошон дуун (частушка): *ябууд зохёоһон дууханаа дуулаха.*

ДУУҺААРАА *наречи, нют.* булгаараа,

үлэгдэлгүйгөөр (все без исключения): *Дууһаараа үбһэ сабшалганда гараха баатай болобод*.

ДУУҺАДХА *юум. н.* үлэгдэл, һүүл заха (остаток, конец): *Ай, халаг, найрай дууһадхада хүрэжэ ерэбэбди*.

ДУУҺАЛГА *юум. н.* 1) түгэсхэлгэ, дүүргэлгэ (окончание, завершение): *Ажалайнгаа дууһалга дээрэ ерэжэ-ерэжэ барилгашад архидашаба*; 2) баралга, хэрэгсэлэй барагдалга (истощение): *Хэрэгсэлэй материалай дууһалга ажалыемнай яһала һаатуулба*.

ДУУҺАН *наречи* 1) хүсэд, хуу, бултыень, дүүрэн (полностью, окончательно, совсем): *Би тэрээнтэй уулзажа, нютагайнгаа һониниие дууһан дуулаһан байнаб* (Ц. Дон); **дууһан усадхаха** бултыень һүнөөхэ, һалгааха, үгы хэхэ (полностью уничтожать): *Ангуудые дууһан хюдахаяа газар бүри урьха, занга зүүнхэйт!* (Д.-Д. Дугаров); **дууһан хөөрэхэ** бүхы юумэеэ нюунгүй хөөрэхэ (рассказывать всё без утайки): *Яаралгүйгөөр Должон эхилжэ, Дэлэгэй хайшан гээд баригдаһые дууһан хөөрэжэ үгэбэ* (Ц. Дон); **дууһан худалдаха** нэгыешье үлөөнгүйгөөр, хуу худалдаха (распродавать): *Драмын, оперо-баледэй театрнуудта биледүүд дууһан худалданхай байбашье, кино харахыень тусгаар тэдэндэ орхиһондол, кассир һүүлшын хоёр билет таһалжа үгэбэ* (Д.-Д. Дугаров); **хэрэгээ дууһан бүтээхэ** хэрэгээ дууһаха (окончательно улаживать дело): *Үглөөгүүр эртэлжэ ерэһэн Балжаа баһа Гомбынгоо хэрэгээ дууһан бүтээжэ һалахые хүлеэжэ, коридор соо шалатараа һууһан байгаа* (Ц. Дон); **дууһан бариха** уужархиха, хүнтэрүүлхэ – *архи тухай* (выпивать до дна): **–** *Дууһан бариит, – гэбэ Балдан Нимаевич. – Ой, аргамни үгы. Архи уудаггүйб, – гэжэ тэрэ гараа арбагануулба* (С. Цырендоржиев); **һүни дууһан** һүниие нэтэ, үглөө болотор, үүр сайтар (ночь напролёт): *– Һүни дууһан хүбүүдээр сэнгээ ёһотойш даа!* (Д.-Д. Дугаров); ○ **хуу** *гэжэ үгэтэй парн. хэрэгл.*; 2) *нэрэ үгын удхатайгаар* булта, хуу (все без исключения; всё): *Дууһан мүнөөдэрэйнгөө ажабайдалаар, ажал хүдэлмэреэр сэдьхэлээ хананги, хүхюун дорюунууд янзатай* (Ц.-Д. Хамаев).

ДУУҺАНДАА *наречи, нют.* булта, бүгэдөөрөө, баран (все без исключения): *Энэ нютагай хоёр хүлтэ эзэдынь, дүрбэн хүлтэ малынь дууһандаа һайн байг лэ!..* (Ц.-Ж. Жимбиев).

ДУУҺАНТАХА *үйлэ у.* дүүрэхэ, түгэсэхэ, дууһаха, барагдаха тээшээ болохо, дууһан татаха (подходить к концу, заканчиваться): *– Тээ мэндэ газаагууртнай гарахадаа түлеэнэйтнай дууһантажа байхые обёороод, Галсан хүбүүнэйдээ захяа һэмди* (С. Цырендоржиев).

ДУУҺАХА *үйлэ у.* 1) дүүрэхэ, түгэсэхэ, барагдаха (кончаться, исчерпываться, иссякать): *Тиихээр ябатарынь хасуурита ой гансата дууһажа, баруун хажуухаа томо томо бургааһа һөөгүүдээр халхалагдаһан сабшалангай газар харагдаба* (Б. Мунгонов); **дүрэжэ дууһаха** дүрэжэ дүүрэхэ (догорать): *Наранай гараха үеэр дүүрэхэ юумэн хуу дүүрэһэн, түрүүлэгшын гэр дүрэжэ дууһаһан байба* (Б. Мунгонов); **үхэжэ дууһаха** үхэжэ үгы болохо, һалаха (вымирать): *Эдэ хара нохойнуудай, намарай сагаан хюруулаар батаганын үхэжэ дууһаһан шэнгеэр, үхэжэ үгы болохо сагынь хэзээ гээшэб?* (Х. Намсараев); 2) дүүргэхэ, гүйсэдхэхэ, хэхэ, бүтээхэ (доделывать, заканчивать, завершать): *Мүнөө үбгэн аба аша хүбүүгээ дахуулан, тэрэ хэжэ эхилһэн юумэеэ дууһаха хүсэлтэй ерэбэ* (Ц.-Ж. Жимбиев); *Цоли, һүниндөө һуужа, хүбүүнэйнгээ шэнэ дэгэлыень дууһажа, мүнгэн тобшонуудые хадаба* (Ч. Цыдендамбаев); **болзорһоо урид дууһаха** сагһаа урид дүүргэхэ (досрочно заканчивать): *Болзортой түсэбтэй юм аад, һанаанда зоболонтой юм һэн, харин болзорһоонь урид дууһаабди* (Ц. Дон); 3) нэбхи задагайгаар үрихэ, хаяха (растрачивать, транжирить): *Иигэ ишгэһээр бэеынгээ элүүрые хара тамхяар галдажа, байһан зөөриеэ дууһаад, тэрэ эзэн үбгэниинь наһа бараа һэн* (Д. Батожабай); 4) хороохо, һалгаха, хюдаха, усадхаха (истреблять, ликвидировать): *Нэрэ һанажа, малаа дууһанхаар, малаа һанажа, нэгэ удаа нэрээшье хухаруужамди гэһыем ойлгоо һэн гү, үгы гү, дуугайхан байгаа һэн, – гэбэ* (Д.-Д. Дугаров).

ДУУҺАШАГҮЙ *тэмд. н.* барагдашагүй, хизааргүй *ехэ, олон г.м.* (нескончаемый): *Та хоёрой уулзахаяа ерэһэнтнай тон һайн, миниий амин дээрэ дууһашагүй ехэ шэнэ ами нэмээбэ гээшэт, һайн даа!* (Х. Намсараев); **дууһашагүй огторгой** хизаар хилэгүй замбуулинай зай (бесконечное мировое пространство).

ДУУҺАШАХА *үйлэ у., видэй нэгэ түхэл* гэнтэ дууһаха, дүүрэхэ, барагдаха (резко, неожиданно закончиться): *Энээгээр Рабдан бидэ хоёрой хоорондо хөөрэлдэхэшье юумэн дууһашаба* (Д. Дылгыров).

ДУУҺУУТАЙ *тэмд. н.* дүүрэжэ байһан, заха үзүүрынь харагдаһан, барагдажа байһан (заканчивающий, идущий к концу): *Залуу*

мэргэжэлтэдтэ баригдажа байһан гэр дуурхуутай хэбэртэй, шэнэ түмэр хушалтаараа холоһоо ялалзан харагдана.

ДУУША 1. *юум. н.* 1) дуу гүйсэдхэгшэ, дуулааша (певец, исполнитель): *Буряадай оперын дуушад болон Буряад театрай зүжэгшэд хамтаржа, энэ тоглолто бэлдээ гэхэдэ болоно* (Буряад Үнэнһөө); *Зарим хүн түрэхэһөө дууша болохо заяатай, ирагуу һайхан хоолойтой байдаг һаань, нүгөөдэ заримашуул хоёршье үгэ холбон дуулажа шадахагүй юм*; 2) дуулаха дуратай хүн, һайханаар дууладаг хүн (любитель *или* мастер петь): *Тиигэжэ байтараа гэнтэ нэгэ дууша басаган эли тодоор суряатуулна* (Ц.-Ж. Жимбиев); **2.** *тэмд. н.* 1) ирагуу, һайхан абяатай, дуутай (певчий): *Дууша һайхан хоолойтон, / Хуурша уран хургатан / Иимэ байдаг юумэл даа* (Х. Намсараев); **дууша шубууд** ирагуу һайхан абяа гаргадаг шубууд, *алтан гургалдай, булжамуур г.м.* (певчие птицы): *Энэ ороной дууша һайхан шубууд, энэ үбгэнэй үгые дабтан дуулана* (Х. Намсараев); 2) дуу дуулаха дуратай (любящий петь): *Дууша хүндэ дуу дуулуулаагүй байгаа һаа ямараар зобохоб* (Д. Эрдынеев).

ДУУШАЛ *юум. н., будд.* эрхи үлхэжэ хэһэн шэмэг зүүдхэл (украшения из нанизанных чёток).

ДУХА I *юум. н.* 1) толгойн урда дээдэ талын, нюурай нюдэнһөө дээшэнхи хуби, сохо, магнай (лоб): *Хоро үһөөгөө зангидаһан миниі хамаг бэем халуу бусалжа, духаһаам хүйтэн хүлһэн дуһална* (Ц.-Ж. Жимбиев); **үндэр духа** томо магнай (высокий лоб): *Тиихэдэнь барбагар хүндэ нидхэнь һанагдаагүй хүнгэхэнөөр дээшээ хөөрэжэ, үндэр духань хэдэн ута, гүнзэгы уршалаануудаар хүндэлэн зүһэгдэн, шарайнь юрэ харагдаашаһаа, һураггүй хүгшэн, ямар нэгэн эсэнги аяшарһан мэтээр үзэгдэбэ* (К. Цыденов); ◊ **уруу духа** урмаа хухаржа муудаһан, тархяа ганхуулһан, уруу дуруу (понурый, унылый, расстроенный): *Сэсэг, баарһамни, уруу духа юумэ үхибүүгээ хүхүүлжэ һууна* (С. Доржиев); **уруу духа болохо** урмаа хухарха, муудаха (впасть в уныние, расстроиться): *Зүрхэ сэдьхэлээ бүхэ гэгшын суургаар замаглажархиһан мэтэ гансата дуугай, уруу духа болошоо һэн* (Ц. Шагжин); **духадашье, соходошье адли** *хараал.* хэлэшье, болишье ойлгохогүй; алишье талаһаань ойлгуулхада, ухаандань орохогүй (≈ что в лоб, что по лбу); ◊ **духаа соо мүргэхэ** аһан шадалаараа оролдохо, *намнаха, бэдэрхэ г.м.* (≈ расшибаться в лепёшку); **духаа хатамар** *хараал.* хэбшээ муухай зантай хүгшэн (старая карга): *Дуугай бай, духаа хатамар! Шинии зайжа зольборжо ошоһон хүбүүе хүлеэжэ һуухалтайб, үхэһэн эрыншни үгэхэ болоһон үри зээли ехэ юм* (Х. Намсараев); **духаа хата саашаа!** *хараал.* арила саашаа!, шүдхэр (шамай) эдиг! (≈ ну тебя к лешему); 2) *ага* толгойн хойто талын доодо хуби, шэлэ гэзэгэ (затылок): *Галай зүүн талада таби гарамгай наһанай, … хилэн малгай хойто духа дээрээ һагнайтар үмдэһэн, һахалтай хара һамган сай уужа һууна* (Х. Намсараев); ◊ **духаа маажаха** мэгдэхэ, түдэгэсэхэ, тээлмэрдэхэ (чесать затылок, быть озадаченным, обескураженным): *Мүнөө жэл баһал үбдэгсөө ургуулжархёод, зосоонь мүлхижэ, духаяа маажажа ябаха байхаш!* (Б. Пурбуев).

ДУХА II: **духа-духа гэхэ** *үйлэ у.* толгойн урагшаа нугын гунха гунха дохисогоохо (кивать головой).

ДУХАГ: духаг-духаг гэхэ, духар-духар гэхэ *үйлэ у.* толгойн дээшэ доошоо хүдэлхэ, илангаяа толгойгоо гунхылган ябахадаа (покачивать головой вверх-вниз): *Нүгөө хоёрынь бүтүүхэн бэе бэеэ гэтэлсэн, Дэлэгэйнгээ шарайе бэшэрэнгеэр шэртэн хаража, толгойгоо духаг-духаг хүдэлгэлдэжэ, зүбшөөжэ байһан янзатай дуугай һуунад* (Ц. Дон).

ДУХАГАНАХА *үйлэ у.* дохисогоохо (часто кивать головой): *зүбшөөжэ духаганаха*.

ДУХАДАЖАРХИХА *үйлэ у., видэй нэгэ түхэл, ивалга* 1) алажархиха (убить, забить): *бухаяа духадажархиха*; 2) занаха (угрожать).

ДУХАДАХА *үйлэ у.* магнай руу сохихо, толгойн урда талын хуби руу сохихо (бить по лбу); ◊ **духадашье, соходошье адли** хэлэшье, болишье ойлгохогүй, алишье талаһаань ойлгуулхада, ухаандань орохогүй (≈ что в лоб, что по лбу).

ДУХАРЯАГААР *наречи, боох.* ээлжээгээр (по очереди): *духаряагаар хони манаха*.

ДУХАРЯАЛШАХА *үйлэ у.* али нэгэн хэрэгээр гараһан аад, зайгуултаад, архидаад ябашаха (ходить по гостям): *худынхяараа духаряалшаха*.

ДУХАРЯАЛХА *үйлэ у.* хундагада архи аягалжа барюулха (наливать чарку и подавать её): *…Бартаас дуугараад, модон табагуудта архи хэжэ, духаряалжа оробо* (М. Осодоев).

ДУХАРЯА(Н) *юум. н.* хундага, архи уудаг амһарта (чарка, рюмка): *Нютагтаа ерээд, һогтожо нэрээ хухархагүй гэжэ зосоогоо батаар шиидээд, хэһэн духаряаень хүсэд уунгүй, ама хүрэжэ, уугааша болоод һууһан байгаа* (Ц. Шагжин); **духаряа бариха** а) хундага архи ууха (выпить рюмку спиртного): *Энэ хадаа айлшадай түрүүшынгээ духаряа*

баряад, сагаан эдеэн табагһаа ама хүрэжэ, ан-бун болоод, энэ тэрэ юумэ хөөрэлдэжэ һууһан үень (Х. Намсараев); б) архитай хундага гардуулха (подносить чарку): *Шэлэ нютагһаа зорижо ерэһэн сэрэгэйнгээ нүхэртэ духаряа барихаяашье яадаг хүмши даа, Зоригто* (Б. Мунгонов); **амаршалгын духаряа** үреэл, амаршалгын үгэ хэлэжэ үргэн бариһан хундага (приветственная чарка).

ДУХАХА *үйлэ үг., баруун бур.* толгойгоо урагшань духылган шурган орохо (проникать).

ДУХЫЛГАХА *үйлэ үг., идх. залог* 1) *толгойгоо* урагшань тонгойлгохо, *духаяа* урагшань табиха (наклонять *голову*): *Кузьма Егорыч хүхэбтэр боро нюдэеэ аниилгаад, тархяа духылгажа, энеэбхилхэеэ һанаһан шэнги һөөл жэгтэйгээр уралнуудаа ирбайлган харюусаба* (Б. Мунгонов); 2) *шэлж.* урмынь хухалха, арга хургынь баруулха (портить *кому-л.* настроение).

ДУХЫХА *үйлэ үг.* 1) урагшаа тонгойн, толгойгоо урагшань һанжуулха (наклоняться вперёд): *Энэ үедэ эрьеын хайр дээрэ духыжа һууһан үбгэн Бүхэ ташарайгүйхэн бэеэрээ татагад гээд, гараараа газарһаа тулгалан, инсаглан, хүл дээрээ бодожо, ... нэрэ һурагүй пүлшэгэнэн дуугарба* (Б. Мунгонов); **стол руу духыха** толгойгоо стол руу гунхуулха (склоняться над столом): *Стол руугаа духын, «хэлэгшэшни булта зүб» гэһэн шэнги дохисогоон һуутараа…* (Д. Эрдынеев); 2) *шэлж.* уруу дуруу болохо, тархяа ганзагалха, тархяа гунхылгаха (расстраиваться, понурить голову).

ДУҺАА *юум. н.* 1) шэнгэн бодосой хамагай жэжэхэн монсогор хэһэг (капля): *Дуһаа орохо газараа оложо ядагша һэн гү, хамаг юумэн һайса нороо хэбэртэй* (Ц.-Ж. Жимбиев); 2) юумэнэй захаһаа гоожожо хүрэһэн һайрамай шүншэгэр мүльһэн (сосулька): *мүльһэн дуһаа*.

ДУҺААЖАРХИХА *үйлэ үг., видэй нэгэ түхэл* али нэгэн шэнгэн юумэнэй дуһал унагаажархиха, *һү, сай, шүлэ, шэрэ г.м.*, юумэн дээрэ дуһал унагаажа будаха, муухай болгохо (закапать, запятнать): *гүзээн дэрээ шүлэ дуһаажархиха*.

ДУҺААЛГА *юум. н., бөө* галда гү, али сог дээрэ ууяжа байһан ая ганга дээрэ архи сасалга, үргэлгэ, *бөө гү, али юрэшье хүн дуһаалга хэдэг юм* (капанье, брызганье).

ДУҺААЛГАХА *үйлэ үг., идх. залог, бөө* 1) бөөгөөр гү, али бэшэшье хүнөөр архиин сасалга хүүлэжэ, али нэгэн хэрэгтэ урагшатай байхын тулада мүргэлгэ (просить покапать *спиртное*): *Эрэшүүл гэрһээ асарһан архитай түйсэнүүдээ урдаа табинхай, гал гуламтын-гаа хододоо бадаран носожо байхын тула дуһаалгаха һанаатай, ээлжээгээ тэсэмгэй хүлеэнэ* (М. Осодоев); 2) *яряан., баһамж.* архи һанаашархашаһан хүндэ хүртөөлсэхэ (налить немного водки алчущему).

ДУҺААЛХА *үйлэ үг.* дуһал дуһалаар гоожохо, бороо багаханаар орохо (капать): *– Харыт! Дуһаалжа эхилээл... Хабар! – гээжэ жаргалаар хангаһан сэдьхэлтэй Мария Яковлевна сонхо тээшэ зааба* (А. Ангархаев); *Удангүй тогоониинь халуу даажа, хоншуухан үнэр анхилан, ута соргоор уурал һабан, дуһаалан байтараа, нариханаар шожого-ножо захалба* (А. Ангархаев).

ДУҺААМАЛ *тэмд. н.* 1) дуһал дуһалаар гоожожо бии болоһон (натёкший, накапанный); 2) шудхамал – *мүнгэн тухай* (литой – *о серебре*).

ДУҺААХА *үйлэ үг.* 1) дуһал унагааха, дуһал дуһалаар гоожуулха (капать): *Балдан баабай хурганай шэнээхэн хур саала сог дээрэ хаяжа, хүншүү татаһанаа зузаан гэгшын зүһэмэгтэ тоһыень дуһаажа һууба* (З. Гомбожабай); **шуһаа дуһааха** шуһанай дуһалнуудые унагааха (ронять капли крови): *Хахархай шэхэнһээ шуһа дуһаан, урда хүлөөрөө бага дохолон, һүүлээ шэрээд эзэн тээшээ удаахан һалирба* (С. Цырендоржиев); 2) сасалга хэхэ (капать, брызгать, *напр. водкой, молоком*): *Тиин шэлтэй архиһаа аягалжа, газаа тээшэнь дуһаагаад, хэлэхэ үгээ оложо ядан, бүглэршэнхэй нэгэ хэһэг шэмээгүй һууба* (М. Осодоев); **галда дуһааха** галда архиин дээжые үргэхэ (делать подношение огню водкой): *Түрүүлэгшэ дүүрэн стакан абажа, хүл дээрээ бодожо, баруун гараараа ёһолон үргөөд, удаань гал дээрэ дуһаана* (Ц.-Ж. Жимбиев); 3) *шэлж., яряан.* шэнгэн унданһаа хүртөөхэ, хэжэ үгэхэ (немного налить): *Ёһын тэдыдэ зааха дуһааял!.. – гээд, Петрүүхэ аяга соонь зааха дуһааха хүн аад лэ, горитойхо-ноор юулэжэрхибэ* (Ц.-Ж. Жимбиев).

ДУҺАЛ *юум. н.* 1) шэнгэн бодосой хамагай жэжэхэн монсогор нэгэ хэһэг (капля): *Модоной набшаһадһаа ганса нэгэ хүйтэн дуһал һалхинай һэбшээлхэ бүри унана* (Ч. Цыдендамбаев); **бороогой дуһал** бороогой уһанай жэжэхэн монсогор (капля дождя): *Отогой хушалтые бороогой дуһал абяатайгаар тоншоодхибо* (С. Цырендоржиев); **дуһал гуйха** гуйраншалжа хоол, мүнгэ олохо – *ламанар тухай* (просить на пропитание – *о бродячих ламах*); 2) *хууш. монг., хэл. шэнж.* хуушан монгол бэшэгтэ үзэгэй зүүн хажууда табигдажа, тэрэнээ бусадһаа илгаруулһан сэгтэй адли тэмдэг (диакритический знак – точка); 3) *хууш. монг.*

hалай (сперма, семя): *dyhал хүсэн*.

ДҮhАМА: шyhа dyhама шад улаан, шyhа нэбтэ гарахаяа байhан мэтэ улайшаhан – *хүн тухай* (багрово-красный): *Должодой шарай шyhа dyhама шад улаан боложо, ... ямар үгын эхин энэ нүхэрэй аман сооhоо бултайхань гээшэб гэжэ зүрхэ алдаhан юм шэнги, эзэлжэ ядан хүлеэнэ* (Х. Намсараев); ○ **унама** *гэжэ үгэтэй парн. хэрэгл.*

ДҮhАХА *үйлэ үг.* 1) dyhал dyhалаар гоожохо (капать): *Балмасуугай хүрин улаан нюур дээгүүр хара хирэтэй хүлhэн тоборюулгатана, тэрэнэй тонгойхо бүри доошоо харгылан, мухарин dyhана* (Ц.-Ж. Жимбиев); *Бэхээр бэшэхэдэ түбэгтэй: шэнгэн шара бэхэ сааphан дээрэ dyhахаяа тэгүүлнэ* (Ч. Цыдендамбаев); 2) нэбтэрхэ, hайлаха, *жэшээнь, майханай, hэеы гэрэй орой гү, али байшан гэрэй хушалта* (течь, протекать): *Бороогой ехээр ороходо ороймнай dyhадаг болонхой*; ○ **унаха** *гэжэ үгэтэй парн. хэрэгл*.

ДҮБЖЭР *будд*. **1.** *юум. н.* буддын шажанда ямар нэгэн убадис оложо, бисалгал үйлэдэгшэ, бүтээлдэ hуугша, даяанша (созерцатель); **2.** *тэмд. н.* бүтэмжэтэй, урагшатай (удачный): *дүбжэр хүбүүн*.

ДҮБШЭН *юум. н., хууш. монг., будд.* ехэ бүтээлшэ, агуу бүтээлшэ, даяанша, ехэ хутугта, бисалгагша (великий созерцатель).

ДҮБЫХЭ *үйлэ үг.* жэгдэ нюруу дээрэ тобойн, бүлхын илгарха, тойронhоо үндын байха, добойхо (быть выпуклым): *Духань дүбынэ.*

ДҮБЭГЭР *тэмд. н.* тобойн, бүлхын гаража илгаphан, добойhон (выпуклый): *Түрүүлэгшэ нэгэ дүбэгэр газар дээрэ аятайгаар дабшалан hууха зуураа, гаahандаа тамхи нэрэн, халаглана* (Ц.-Ж. Жимбиев).

ДҮГ I *юум. н., будд.* шүхэр гэхэ гү, али найман тахилай нэгэдэхинь; хатуу аюулай халуунhаа хамгаалха hэрюун hүүдэрые буулгахын бэлгэ тэмдэг (зонт): *дүг шэнги эрьелдэхэ*.

ДҮГ II: **дүг гэхэ** *үйлэ үг.* урагшаа халта хүдэлэд гэхэ, даб гэхэ (чуть продвинуться вперёд); **ажалаа дүг гүүлэхэ** хүшэрөөр ябажа байhан ажалаа урагшань шүүд ябуулха, захадань ойртуулха (сдвинуться в работе).

ДҮГ III: **дүг-дүг** *аянг. үг., хүшэрөөр тугаллажа байhан үнеэндэ хэлэдэг үгэ* (*восклицание, которое произносится при трудном отёле*).

ДҮГБЭ *юум. н., будд.* бурханай дүрсэнүүдэй урда табигдадаг тахилай эдеэн (жертвенная пища, ставящаяся перед божницей).

ДҮГДЫСЭ *наречи* урагшаа дүхэд гэжэ яаралтай хурдаар (сломя голову): *Теэд хүгшөө тэрэниие гурбан сонхо үнгэртэр хүтэлөөд, дүрбэдэхи сонхын шэл руу нюрааrнь харуулжархёод, дүгдысэ алхалан, будка тээшээ ябашана* (Д. Эрдынеев).

ДҮГДЭГ: **дүгдэг-дүгдэг гэхэ** *үйлэ үг.* собхорон hагад, ондорон ябаха (идти вприпрыжку, подпрыгивая).

ДҮГЖҮҮБЭ, дүгжэб *юум. н., будд*. элдэб муу үйлэ, хорото ябадал, hанаан бодол дарахын тулада үнгэргэгдэдэг буддын шажанай заhалай нэгэн; гурил тоhондо зууража гурбан самсаалта шобогор юумэ хэжэ оройдонь, мүн гурбан үнсэгтэнь хохимойн дүрсэ табижа бүтээгдэhэн сор. Жэлэй hүүл hарын 29-дэ тусхай хуралай удаа ламанар энэ сорые дасангай хорёогой саана гаргажа, hолоомо хулhаар хэгдэhэн урса гэртэ залажа шатаахадаа, бүхы муу юумэ арилгаха удхатай гэдэг (дугжуба, *предновогодний обряд, проводящийся один раз в год в цогчен-дацане и имеющий целью уничтожение «невежества» людей, являющегося корнем всех страданий*): *Дүгжүүбэ гээшэ орой дээрээ хохимой тархи шэмэгтэй 16 ехэ, бага сорнууд юм* (Л. Цыбенова).

ДҮГНЭЛТЭ *юум. н.* дүн гаргалга, али нэгэн хэрэгэй үрэ дүн тододхолго, согсололго, тобшололго (вывод, заключение, итог): *дүгнэлтэ гаргаха*.

ДҮГНЭХЭ, дүннэхэ *үйлэ үг.* дүн гаргаха, сүм тоолохо, согсолон тобшолхо (суммировать, подытоживать, резюмировать): *XX зуун жэлэй 50–70-аад онуудта, тобшоор дүгнэн хэлэхэдэ, монгол хэлэнүүдые шэнжэлhэн эрдэмтэн бүхэн өөрын янзаар түлэб гээшые тодорхойлхые оролдоhон байна* (П. Дашинимаева).

ДҮГЭНЭhЭ(Н) *юум. н.* үбэлэй гэрэй орой дэрэ дулаалжа табидаг дэнгүүл (дёрн на крыше юрты).

ДҮГЭЭР дугаар *хара*.

ДҮД *юум. н., будд.* hаад хоро хүргэгшэ, тодхор асарагша шолмос, лай, *гадаада, дотоодо, нюуса, хара ба сагаан гэжэ илгардаг* (нечистая сила): *Дүд орошобо*.

ДҮДГЭНЭХЭ *үйлэ үг., хяагт.* hабандаха, мэгдэхэ, тэбдэхэ (суетиться, волноваться): *Яараха дүдгэнэхэ хэрэггүй.*

ДҮДЛЭХЭ *үйлэ үг., будд.* 1) дүд болохо (превратиться в нечистую силу); 2) hаад хоро хүргэхэ, тодхор асарха (причинять помехи).

ДҮДТЭХЭ *үйлэ үг., будд.* hаад хоро ушаруулха (приносить беды).

ДҮДЭЙ *тэмд. н., будд.* шолмосой, hаад хоро хүргэгшын (дьявольский).

ДҮДЭЭ *юум. н., будд.* буддын шажанай санаартан байһанай үнэмшэлгэ (свидетельство, удостоверение *о том, что данное лицо действительно является буддийским монахом*).

ДҮЕЭН *баруун бур.* **1.** *тэмд. н.* дүнгеэ, ойлгосо муутай, мухар ухаатай, юумээр һонирходоггүй (невосприимчивый, тупой): *дүеэн хүн*; **2.** *юум. н.* дүнгеэ, ойлгосо муутай, дүйгүй дүнгеэ, ойгог хүн (рохля, растяпа).

ДҮЕЭРХЭ *үйлэ үүл., баруун бур.* дүнгеэрхэ, ойлгосо муутай болохо, мохоорхо (отупеть): *олон зоной шууяанһаа дүеэрхэ*.

ДҮЁО *тэмд. н., оно* дүлиишэг, шэхэ хатуутай (тугой на ухо).

ДҮЁОРХЭ *үйлэ үүл., оно* шэхэ хатуутай болохо, муугаар дуулаха (стать плохо слышащим).

ДҮЖЭГЭНӨӨ(Н) *юум. н.* наярааи, түерөөн, лүжэгэнөөн (грохотанье, раскаты): *Газаанһаа дүжэгэнөөн дуулдана*.

ДҮЖЭГЭНЭХЭ *үйлэ үүл.* наярха, түерхэ, лүжэгэнэхэ (греметь, шуметь): *Хуурай тулеэн дүжэгэнэнэ, ошо хаяна* (Ц.-Д. Хамаев).

ДҮЖЭР *тэмд. н.* 1) хүдэлсэгүй, сожоошье татахагүй, аалин (флегматичный): *дүжэр зантай*; **дүжэр дүлии** бүхы юумэндэ хамаагүй, хэрэгсээгээгүй (равнодушный ко всему); 2) урагшаа даб гэхэгүй, хашан – *ехэнхидээ морин тухай* (ленивый, невосприимчивый к понуканию – *чаще о коне*): *дүжэр гүүн*.

ДҮЖЭРХЭ *үйлэ үүл.* юумэнһээ хашаржа хамаагүй болохо, урагшаа даб гэхээешье болихо (становиться флегматичным, невосприимчивым): *Шууяанда дүжэржэ дадашоод, амаралтын үдэр эсэтэрээ хатар наадаһанһаа, хүнжэлдөө бухаад, хамаагүй унтагдадаг байгаа* (Ц.-Д. Хамаев).

ДҮЙ I *юум. н.* дадал, хадуугдажа абтаһан шадабари, һураһан шадабари (опыт, навык, сноровка): *Тиимэ журамгүй, хүндэ класстай худэлхын тула ехэ дүршэл хэрэгтэй, харин намда хоёр-гурбаһарын практикаһаа бэшэ юуншье байхагүй, тиигээдшье үхибүүдтэ үгэеэ дуулгаха тусгаар дүй, шадабари байха ёһотой* (Ц.-Д. Хамаев); **дүй дүршэл** ямар нэгэн ажал, үйлэ хэхэдээ мэргэжэһэн, дадал болоһон шадабари, онол (опыт, сноровка): *Гэбэшье ганса эрмэлзэл бага ха юм даа, үшөө дүй дүршэл хэрэгтэй* (Ц.-Ж. Жимбиев); **дүй дүршэлтэй** ямар нэгэн ажал хэрэгтэ дүршэлтэй бэрхэ, шадабаритай (опытный, умелый): *Тэрэ нэгэтэ бэшэ алта бэдэрэлгэндэ хабаадалсаһан, дүй дүршэлтэй хүн* (А. Ангархаев); **дүй дүршэл халан абаха** дадал болгохын тула һураха, хүнһөө ямар нэгэн ажал хэхэ арга шадалынь хадуужа абаха (перенимать опыт): *Республикынгаа түрүү һаалишадай дүй дүршэл халан абаха тухай удаан хөөрэлдэнэ* (Ц.-Ж. Жимбиев); **дүй дүрэгүйгөөр** шадабари багатайгаар, дүршэлгүйгөөр (неумело, неловко): *Харин үглөөнь гурбан килограмм шэгнүүртэй, хүри улаахан шарайтай, хаб хара үһэтэй хүбүү асаржа үгэхэдэнь, тэрэниие ехэл дүй дүрэгүйгөөр тэбэрин абаад, хоёр хүхөөрөө хооллуулхадаа өөрымни түрэһэн юумэн гэжэ унэншөө бэлэй* (Ц.-Ж. Жимбиев); **дүй нааргүйгөөр** шадамар бэшээр аад, хайша хэрэгхэнээр (неаккуратно, небрежно): *Тиигэһээр лэ аблуулшаһан мэтээр нэгэ газартаа тогтохоёо болихоб гэжэ хүбүүнэйнгээ хажууда дүй нааргүйгөөр угжыень амандань хэжэ һуухадаа һанаагүй...* (А. Ангархаев).

ДҮЙ II *юум. н.* мүльһэнэй жэжэ бутархай, үүрхэй, тоохон (ледяные осколки, снежная пыль): *Мүльһэтэшэһэн хабарай саһа морин дүй бутаруулан хатарна*; **дүй сагаан** саб сагаан, сагааржа олоор харададаг (белоснежный): *Добые бүрхөөмэ дүй сагаан хонид һалхи һүрин, бэлшэнэ* (Х. Намсараев).

ДҮЙБӨӨ *юум. н.* дүрэ, түрэхын шадабари, алибаа юумэндэ татаса (призваниe): *түрэхын дүйбөө*.

ДҮЙБӨӨЛХЭ *үйлэ үүл.* таахар мэдүүлхэ, тэмдэг үгэхэ, таамагаар хэлэжэ ойлгуулха (намекать).

ДҮЙБӨӨТЭЙ *тэмд. н.* дүрэтэй, түрэхын шадабаритай, алибаа юумэндэ татасатай (предрасположенный *к чему-л.*).

ДҮЙБЭ *тэмд. н., ага* бааза, юрэ хирын, жиирэй, эгээлэй (простой, примитивный, топорный).

ДҮЙБЭР *тэмд. н., мухар-шэб.* босхи, мохоо молхи (неповоротливый, неловкий): *дүйбэр басаган.*

ДҮЙБЭЭР *наречи, ага* баазаар, бүдүүлигээр (примитивно, топорно): *дүйбээр бариһан гэр*.

ДҮЙГҮЙ *тэмд. н.* дүршэлгүй, ямар нэгэн ажал хэрэгтэ дадал шадабаритай болоодүй (неопытный): *Тэрэнэй хойноһоо ябаһан, дүйгүй зарим жолоошодой машинануud бүришье халтиралдана* (Г.-Д. Дамбаев); **гартаа дүйгүй** шадабаригүй, шадабари муутай (неумелый, неумеющий мастерить): *Өөрынь шуһанай таһардаһан аад, ямар гартаа дүйгүй шолмо агшаб!* (Д. Эрдынеев).

ДҮЙИГ *юум. н., хууш. монг.* сагай бэшэг, зурхай зурахада хэрэглэгдэдэг ном (астрологический, гадательный справочник).

ДҮЙМЭН *юум. н., хууш. монг.* түүбэри нэрэ, буддын шажанай түбэд номууд соохи ойлгогдосогүй үгэнүүдые түүбэрилэн суг-

луулжа тайлбарилһан толи (дуймэн, глоссарий).

ДҮЙНХЭР *юум. н.* **дуйнхор** *хара*.

ДҮЙР: дүйр хара *тэмд. н., алайр* муухай боложо харлашаһан, хара булгайр (потемневший от грязи): *дүйр хара болошоһон дэгэл.*

ДҮЙРҮҮЛХЭ *үйлэ у., идх. залог* 1) бүглэрүүлхэ, толгойень манаруулха (оглушать, одурять): *Бодо малай магнай сохижо дүйрүүлээд, шуһынь табижа, амиинь таһалдаг*; 2) *үсөөн* хирургиин арга хэрэглэн аргалхада үбшэнгүй байхын тулада, мүн үбшэ бууруулхын тулада бадайруулха, мэдээ алдуулха (давать наркоз): *дүйрүүлхэ эм*; 3) *шэлж*. толгойн шуутар, үбдэтэр ехэ шууяа гаргаха (оглушающе шуметь).

ДҮЙРЭЛГЭ *юум. н.* ухаа баларталга, ухаа һанаа төөрилгэ (умопомрачение).

ДҮЙРЭМБЭ *юум. н., будд.* зурхайша ламын зэргэ, зээрэмбэ (учёная степень лам-астрологов).

ДҮЙРЭН 1. *тэмд. н.* ухаа муутай, ухаа балартанги (полоумный): *Дабирхайн хангал хамар руунь хаха сорьён, сээжээ хүрхылгэн, тунгалаг агаар хомхойгоор һоросогооходонь, толгойнь һогтоһондол дүйрэн, манатахадал болоно* (Б. Шойдоков); **2.** *юум. н., хори* хубсаһанай бөөһөөр дамжадаг, халдабарита үбшэн; үбшэлһэн хүнэй гэдэһэн дээгүүрнь жэжэ бадха бии болодог, мүн толгойнь дүйрэдэг, энэ ушаһаа тус үбшэн иимэ нэрэтэй боложо магад (сыпной тиф): *Үшөө хүсэд арба хүрөөгүй ябахадам, дүйрэн гэжэ юм гү, али халуун үбшэнэй тахалда дайрагдажа, нэгэ зун соо хойно хойноһоо наһа барашаһан юм* (Ц.-Д. Хамаев); **дүйрэн үбшэн** хүнэй гэдэһэн дээгүүрнь жэжэ бадха бии болодог, мүн толгойнь дүйрэдэг үбшэн (сыпной тиф): *Сэрэгэй албанда мордохымни урда жэл дүшэ юһэ хүрэһэн хайрата Сүрэн эжымни, арба наймата болоһон хөөрхы жаахан дүү басаган Даримни дүйрэн үбшэндэ дайрагдажа, наһа барашаһан юм* (Б. Мунгонов).

ДҮЙРЭХЭ *үйлэ у.* мэнэрхэ, манатаха, бөөниихэ, ухаа мэдээ алдаха (шалеть, дуреть, соловеть): *Хоороншоһон хотонь ямар нэгэн үтэ хорхойдо бажуулгаһандал боложо, нюдэдынь харанхалхадал гээд, толгойнь дүйрэнэ* (Б. Шойдоков); **архиин охиндо дүйрэхэ** мэнэрхэ, һогтохо (пьянеть): *Инаг дуранай, мүн архиин охиндо дүйрэһэн үхэршэн Эржэниие нарин матаргайгаарнь наһа тэбэринхэй, зоогдоһон мэтэ зогсохо юм* (М. Осодоев); **тархи толгойгоо дүйрэтэр** (до одурения): *Шалгалтын туласа ерэшэхэдэ, үдэр һүниешье ойлгохоёо болишоод, тархи толгойнгоо дүйрэтэр саарһа шагааха сагууд болодог* (Г. Дагбаев).

ДҮЙСЭН *юум. н., хууш. монг.* **ехэ саг**, *будд.* Бурхан багшын боди модоной дэргэдэ ошорто һуурида һуужа бисалгал хэһэнэй ашаар бурханай боди хутаг олоһон үдэрые, мүн нирван дүрэ үзүүлһэн үдэрые «дүйсэн үдэр» гэдэг. Энэнь зунай эхин һарын 15-ай үдэр. Дасан хиид бүхэн тахил заһажа, юрөөл магтаал уншан, хурал ном хурадаг. Мүн Бурхан багшын ехэ дуйсэн үдэрынъ хабарай эхин һарын 1-нээ 15 болотор болодог. Эдэ үдэрнүүдтэ Бурхан багша эди шэдиеэ ехэтэ харуулһан. Тиин 15-ай үдэр юрөөл айладхал табидаг) (дуйсэн, день религиозного праздника): *Сага дабаа, Дончод Хурал, Бурхан Багшын Ехэ Дүйсэн Үдэр, Буянта һара, гү, али Весак гээшэ Буддын шажанай ехэ дүйсэн хуралнуудай нэгэн юм. Түбэд-Монгол литээр зунай эхин һарын 15-ай үдэр Будда Шигэмүни (Бурхан багша) энэ юртэмсэдэ мүндэлһэн, энэ үдэр бурхан болоһон, мүн энэл үдэр тагаалал болоһон юм* (Буряад Үнэнһөө); 2) монгол литээр һарын тэмдэгтэ үдэрнүүд; эдэнь һарын 30 хоногой туршада элдэб янзаар харагдахатай дашрамдуулагдана, *жэшээнь, шэнын нэгэнэй урдахи үдэр забһар, тиигээд найманай, арбан табанай дүйсэн үдэрнүүд бии юм. Эдэ гурбан үдэрнүүдтэ хэгдэһэн һайншье, муушье үйлэ хэрэгүүд гурба дахин ехэ болодог* (особые дни по фазам Луны): *Дүйсэн үдэр гээшэнь монгол һарын 8-ай, 15-ай, 30-ай үдэрнүүдтэ болодог байгаа* (Ц. Шагжин).

ДҮЙТЭЙ *тэмд. н.* шадабаритай, ямар нэгэн ажал хэрэгтэ дүршэлтэй бэрхэ (опытный, умелый): *Хэды шадаха дүйтэй байбашье, хэрбээ дүршэлгүй һаа, шадахагүй байдаг, дүй дүршэл хоёр хадаа бодото байдал тэмсэл хоёр дээрэһээ олдодог ха юм* (Х. Намсараев); **гар** (*гү, али* **гартаа**) **дүйтэй** ямар нэгэн ажал хэрэгтэ дүршэлтэй бэрхэ (опытный, имеющий навык): *Затагархан хүбүүниинь хара багаһаа хойшо уран бэрхэшье, ухаатай сэсэншье, али бүхыдэ гардүйтэй, хара худэлмэридэшье һүбэлгэн хүн боложо ябана* (Ч. Цыдендамбаев); *Тэрэ гартаа дүйтэй, заб сүлөө ороходоо дарха хэдэг, гэр соонь стол, стулһаа эхилээд дуурһан Гэндэнэй бүтээһэн хэрэгсэлнүүд байдаг шуу* (Ц.-Д. Хамаев); **дүйтэй дүрэтэйгөөр** шадамараар, оншотой шадабаритайгаар (умело, сноровисто): *Урда хоёр хүлдөө эрдэмтэй хадаа дүйтэй дүрэтэйгөөр саһые сабшан, онгилон этэрнэ* (Ц.-Ж. Жимбиев).

ДҮЛГЕЭН *тэмд. н.* намжаа, тэнюун, намдуу – *хүн, һэбшээн, урасхал г.м. тухай*

(спокойный, тихий): *Тиин номгон дүлгеэн байһан уһанай нюруу дээрэ хара торюун юумэд шуумайлдан, уданшьегүй наада эрьедэнь гараад, арһан онгосонуудаа шугын оёороор нюунад* (Б. Санжин, Б. Дандарон).

ДҮЛГЕЭХЭН *тэмд. н.* намжаа, тэнюухэн намдуу (спокойный, тихий): *гэрэлтэн байгша дүлгеэхэн урадхалтай уһа голой эрьеэр тунгалаг агаарта хүбэжэ байһан үүлэн мэтэ сэнхир ногоон намаатай бургааһа шугы дайда дэлхэйе гоёон байгаа һэн* (Х. Намсараев).

ДҮЛГЭ *юум. н.* 1) түрэлхиин зуршал, анханай мэдэрэл зүн, табисуур (инстинкт): *Мяхалиг улаан нюуртай, шэрүүн дүлгэтэй энэ хүбүүн Доржоһоо нюргаар үндэршэг, наһааршье ахамһаг хэбэртэй* (Ч. Цыдендамбаев); 2) түрэлхиин абьяас, бэлиг (талант, дар): *Рабдан багшын дүрөөр бэшээшэ бүхы хүн түрэлтэндэ хабаатай мэдэрэл бодомжолходоо «ходо шимэ ухаансар, зохёохы дүлгэтэй багшанар үхибүүнэй замда үргэлжэ дайралдадаг һаа, ямар ехэ туһатай, нүлөөтэй гээшэб* (С. Осорова); 3) бэлгэ тэмдэг, һүлдэ (знамение, признак): *Яаһан дүлгэ муутай юм бэ, юугээ хэлэбэ гээшэбта?* (Ц.-Ж. Жимбиев).

ДҮЛДӨӨХЭ *үйлэ у., идх. залог* аһажа байһан дэнгэй дүлэ хүдэлгэхэ, гуйбалзуулха (колыхать пламя свечи): *Газааһаа дүү басаганаймни гүйжэ ороходо, үдэшын һалхи жабар урилдан оролсожо, арай голтойхон носожо байһан өөхэн дэнгые дүлдөөжэ, һүрһар гүүлээд унтараажархиба* (Б. Мунгонов).

ДҮЛДЭГЭР *тэмд. н., барг.* хайхарамжагүй, һожоргүй (отрешённый, не от мира сего): *дүлдэгэр нюуртай хүн*.

ДҮЛДЫХЭ үйлэ у., *барг.* хайхарамжагүй байха (быть отрешенным, не от мира всего).

ДҮЛДЭХЭ *үйлэ у.* хүдэлхэ, гуйбалзаха – *дэнгэй дүлэн тухай* (колыхаться, трепетать – *о пламени свечи*): *Алексей ойроо байһан дэнгүүдэй дүлдэтэр эльгэ хатаба* (Ч. Цыдендамбаев).

ДҮЛЗЭН *тэмд. н., ага* бэлэхэн, тон бараг, багахан (пустяковый, ерундовый): *Тахатай мориндо мүльһэн дүлзэн*.

ДҮЛИ I *юум. н.* гуламта тойрон газарта хахадсаа хүрэтэрөө булагдаһан гурбан шулуун; дээрэнь тогоо тодхожо, эдеэ бэлдэдэг (три камня в очаге): *Шулуун дүли дээрэхи хоёр тогоон, хониной ойро тонголзоһон үбгэдшье нэгэ тиимэ һониноор харагдана* (М. Осодоев).

ДҮЛИ II: **хүхэ дүли** *тэмд. н., барг.* юушье обёорхогүй, хайхарамжагүй, хамаагүй (равнодушный, глухой): *Телевизор соогоо ород, хүхэ дүли болоод һууна.*

ДҮЛИИ 1. *тэмд. н.* 1) юушье дуулахагүй, огто соносохогүй, шэхэ хатуу; ойлгохогүй, ойндоо оруулхагүй (глухой): *Үбгэжөөл өөрыгөө элирүүлбэ, танюулба. Оройдоошье дүлии бэшэ, зорёон дүлии шэнги болоод ябадаг хүн байба* (Б. Мунгонов); **дүлии балай** а) дүйрэнги, манаранги (обалделый, оглушённый): *Доржо гэртээ мэдээтэй мэдээгүй, дүлии балай шэнги бусажа ябана* (Ч. Цыдендамбаев); *Дуундаа һогтоһон һойр шубуун шэнги дүлии балай* (Оньһ. үүлэ.); б) бүглүү, бүтүү, заха булангай, таһархай (отдалённый, глухой): *Түб газарһаа захагүй холо, дүлии балай газарта һуунабди гээжэ һайн мэдэнэ хаямши* (М. Осодоев); **дүлии дүжэр** бүхы юумэндэ хамаагүй, хэрэгсээгээгүй (равнодушный ко всему): *дүлии дүжэр үбгэн*; **тяг** (*гү, али* **паг**, **шал**) **дүлии** огто юумэ дуулахаа болиһон (совершенно глухой): *Аман соогоо пүлшэгэнэхэһөө бэшэ үгэ дуугаржа шадахагүй энэ хүгшэн хоёр шэхэ тяг дүлии юм һэн* (Д. Батожабай); *Толя бузар шангаар энеэжэрхин алдаад, үбгэжөөлөө шал дүлии гээжэ мартаһан тула альгаараа бушуухан амаа бүглэбэ* (Б. Мунгонов); **нэгэ** (*гү, али* **үрөөһэн**) **шэхэ дүлии** нэгэ шэхээрээ дуулахагүй (тугой на одно ухо); **тэнгэриин дүлии** *ург.* хатахадаа боро тоохон боложо һаладаг дотортой монсогор бэетэй мөөгэ (дождевик, *гриб*); 2) *шэлж.* хайхарамжагүй, һожоргүй, хамаагүй (равнодушный, нечуткий): *Гансал дууша жэргэмэлнүүд, хүн зоной байдалда юунэйшье боложо байхада хамаагүй дүлии амитад, огторгойн тунгалагһаа уянгата дуугаа адхаруулна* (Б. Мунгонов); ◊ **нюдэ балай, шэхэ дүлии** юушье мэдэнгүй, юундэшье торонгүй, нюдөө аняад (с закрытыми глазами): *Түшэгүүн хадаа хүнэй ядарал зоболонгоо дурдахада, мишл нюдэ балай, шэхэ дүлии байдаг бэшэ, харин ой ухаанһаа сухалаа хүрэжэ, нюдөө үзүүрлэдэг, шүдөө хабирдаг байһан юм* (Б. Санжин, Б. Дандарон); **дүлии урьяха** тоомсогүй байха, юушье тоохогүй (≈ и ухом не ведёт); **дурагүй һаа дүлии** хэн нэгэндэ инагай сэдьхэлгүй һаа, тоомсоргүй байха (кого не любят, того и не слышат; ≈ нелюбо – не слушай, и врать не мешай); 3) бүглүү, бүтүү, заха булангай, таһархай (отдалённый, безлюдный): *Хэдэн хоногоор дүлии тайгаар мүшхөөд, мүрдөөд, хооһодоон бусаха* (Ц. Шагжин); 4) абяа аниргүй, абяа шэмээгүй, номгон (тихий, безмолвный): *Буугай шабхын сохиһоншуу няс гэхэ абяан бүтүү тайгын байдалые богонихон суурягаар тэһэлээд, дахяад лэ дүлии байгаали хуушанайнгаа түхэлдэ орошобо* (С. Цырендоржиев); **дүлии номгон** намдуу, абяа шэмээгүй (тихий, спокойный): *Гэнтэ дүлии*

номгон байдалые эбдэн, ойн заха тээһээ бургаahанай һаршаганаха дуулдаадхиба (С. Цырендоржиев); 5) бүдэхир, тодо бэшэ, һула (невнятный, неотчётливый): *Хойто зүгһөө мүльһэнэй хүнхи лоомдон унагаажа байһандал дүлии абяан «лүг-лүг-лүг», «тэн-тэн-тэн», «баас-баад» гэжэ соностоно* (Ж. Тумунов); *Пэс гэһэн дүлии абяан соностоод, шонын гангинаан гаражаа, зургаан улаан галнууд үгы болошоо һэн* (Д. Батожабай); **дүлии лүжэгэнөөн** бүдэхи нэжэгэнээн, ташаганаан (глухие раскаты): *Урда, хойто зүгтэнь нойтон газарта зоолдон тэһэрһэн снарядуудай дүлии лүжэгэнөөн улаан шулуу доторнь хэһэн боошхотой уһанай бусалһан мэтээр забда залигүй пүшэгэнэнэ* (Ж. Тумунов); **2.** *юум. н.* юумэ соносохогүй байлга (глухота): *– Дүлиидөө найдаад, байза, юун гэлсэгшэ бэлэй…* (М. Осодоев); ◊ **дүлиидөө найража унгаран** юумэ дуулахагүйгөө урдаа барижа, урагша хойшогүй дуугарха, мэдээшэгүй болоод энэ тэрэ һайшаамаар бэшэ юумэ хэхэ (≈ бесстыжих глаз и дым неймёт).

ДҮЛИИРМӨӨР: шэхэ дүлиирмөөр *наречи* дүлии болошохоор, шанга абяа, шууяатай (оглушительно): *Гүнзэгы шулуун һаба соогоо хөөһэтэн бурьялан, шэхэ дүлиирмөөр Шаманка горхон шааяна* (Б. Мунгонов).

ДҮЛИИРМЭ: шэхэ дүлиирмэ *тэмд. н.* шэхэнэй юумэ дуулаха аргаяа алдамаар шанга (оглушительный): *Тэрэ шэхэ дүлиирмэ шаг шууяа булиха гэһэндэл шангаар хараал табижа байгаад хүдэлнэ* (Ц.-Ж. Жимбиев).

ДҮЛИИРҮҮЛМЭ *тэмд. н.* шэхэнэй юумэ дуулаха аргыень алдуулма, бүглэрүүлмэ, манаруулма (оглушительный, оглушающий); **шэхэ дүлирүүлмэ** шэхэнэй юумэ дуулаха аргаяа алдамаар шанга (оглушительный): *Таршаа хорхойнуудай уншарагтай жиинганаан шэхэ дүлиирүүлмэ хашартайгаар дарьяна* (Ц.-Д. Хамаев).

ДҮЛИИРҮҮЛХЭ *үйлэ үг., идх. залог* 1) дүлии болгохо, соносохо аргынь һалгаха (оглушать, вызывать глухоту); 2) бүглэрүүлхэ, манаруулха (оглушить): *Түгэсэг зэргэлүүлэн һуулгажа хэһэн үйлсөөр тэргын мөөрнүүд буудалан бууһандал наяржа, дугаагай дуутай хонхонуудай жэнгирхэ шэхэ дүлиирүүлнэ* (Ч. Цыдендамбаев).

ДҮЛИИРХЭ *үйлэ үг.* 1) дүлии болохо, шэхээрээ юумэ соносожо шадахаа болихо (глохнуть): *Арбан долоон жэлэй туршада түмэр гэнжын ханхинаанһаа миниий шэхэн дүлиирхэ болоо* (Д. Батожабай); 2) бүглэрхэ, манарха (быть оглушённым): *Гэнтэ тэрэнэй досоо юуншьеб таһархадал гээд, агшан зуура нюдэнэйнь харасын гэрэл унтаржа, шэхэниинь дүлииржэ, толгойнь эрьеһээр даашагүй туулган хүндэ болон мэнэршэбэ* (Г.-Д. Дамбаев); 3) *шэлж.* ямаршье юумэндэ хамаагүй, һожоргүй болохо, хамаархахагүй (быть безучастным, ни на что не реагировать): *Гомбын дотор, нэгэ мухар һэжэг түрэһэн шэнги, аягүй боложо, сэдьхэл бодолынь дүлиирнэ* (Ц. Дон).

ДҮЛИИРХЭХЭ *үйлэ үг.* дүлии хэбэртэй болохо, худалаар дүлии болохо (притворяться глухим).

ДҮЛИИШЭГ *тэмд. н.* халта дүлии болоһон, дүлии боложо эхилһэн (почти глухой, глуховатый): *Данзан шираг томо бэетэй, шилагар улаан шарайтай, хасартаа хонхорхойтой, үлэ мэдэг дүлишэг хүбүүн юм* (С. Цырендоржиев).

ДҮЛИИШЭГТЭХЭ *үйлэ үг.* 1) халта дүлии болохо (страдать глухотой); 2) бага зэргэ бүглэрхэ, манарха (оглушаться).

ДҮЛИЛГЭ *юум. н.* балсангуудаа шангад-хажа али нэгэн үйлэ хэхые оролдолго (потуги).

ДҮЛИНГИ *тэмд. н.* хашанги, бажуул-гаһан мэтэ хоолойгор (натуженный): *«…Хүн зон бодыт, һэриит!» – гэһэн сошордомо абяан энэ бүлэг айл соогуур нарай үхибүүдэй уйлаантай, хонидой таһалгаряагүй дүлинги шэнгэн маараантай, байра һуурияа оложо ядаһан үхэрнүүдэй һанаа зоборито мөөрөөнтэй, нохойнуудай уйтай ута гиинаантай холисолдон дуулдашахадань…* (А. Жамбалдоржиев); **дүлинги игсуунаар** хоолойгоо шахан, хоолойгоо хашангяар (натужно, сдавленно): *– Пархайн Рабдан саагуур наагуур шанга шангаар бабаралдаһан, дуулалдаһан мүргэлшэдые хулгай нюдөөрөө хилам гэжэ хараад, хоолойгоо аргаадуулжа, дүлинги игсуунаар заабаришалан дуугарба* (Б. Мунгонов).

ДҮЛИХЭ *үйлэ үг.* 1) бэеэ, балсангуудаа шангадхаха, хүшэлхэ (тужиться): *Гунжан үнеэн һүүлшынгээ хүсэ шадал шабхан, тэрэ зосоохи амитанаа түлхин гаргаха гэжэ дүлинэ* (Ц.-Ж. Жимбиев); **дүлихэ шахаха** хүсэ гаргаха, бүлхыхэ (напрягаться, пыжиться): *Нүгөөдэ хоёрынь дүлижэ шахажа байжа, ханяажа хахажа байжа энеэлдэһэн зандаа* (Б. Мунгонов); 2) **дүлэхэ** *хара*.

ДҮЛЛЭХЭ I *үйлэ үг.* гал аһааха, дүлэ гаратар шатааха (разводить пламя).

ДҮЛЛЭХЭ II *үйлэ үг., шэнэх.* эбдэрхэ, заараха – *жэшээнь, сахариг тухай* (расходиться, отклеиваться, рассыхаться): *Түмэрхэн дүрөөмни дүллэлһэн түб морин болохогүй байгаа һэн ха, / Түрүү нэрыемни хухалһан түрэлхиин хани болохогүй байгаа һэн ха.*

ДҮЛҮҮ *тэмд. н.* тээ саанахана, хажуу тээ байһан (находящий поодаль, в стороне).

ДҮЛЭ *түрүү у.* огто, оройдонь (совсем, совершенно): *– Должодой баабай, танайда үлүү болоһон үрөөһэн дүрөө байгаа һаань, намда үгэжэ, ойро зуурахан туһалыт, би үрөөһэн дүрөөгөө ойлгомторгүй дүлэ жиижэрхёод, дүрөө оложо ядааб, – гэбэ* (Х. Намсараев); **дүлэ сохихо** сүмэ, оглоро сохихо (пробивать, вышибать).

ДҮЛЭБХИХЭ *үйлэ у.* халуунаар шатаха, дүрэн носохо, дүлэтэн аһаха, дүлөөр соробхюулха (пылать – *об огне*): *Тиихэдэнь сайан дээрэ һалбаһан шэдитэ улаан сэсэг шэнгеэр түүдэгынь дүлэбхин, дуудаһаар үлэбэ* (Д.-Д. Дугаров).

ДҮЛЭБХЮУЛХЭ *үйлэ у., идх. залог* дүлэтэтэр аһааха, дүлэ соробхитор түлихэ (зажигать пламя).

ДҮЛЭ(Н) *юум. н.* 1) галай зали, юумэнэй шатахада урьян гарадаг шара, улаан (*мүн шаргал, хүхэ, ногоон болон бусад үнгэтэй*) халуун хии (пламя, язычки пламени): *Улаахан дүлэнүүд аһажа, хүнэй ерэхые зүгнэһэндэл аалиханаар хөөрэлдэн хүүнэн захална* (Ц.-Ж. Жимбиев); **дүлэ бадарма** ехэ зали үгэн шаталга (пылающий); 2) *үсөөн, шэлж.* абьяас, эршэ, охин (пыл, воодушевление): *Октябриин ехэ дүлэн соохоо түрөөш…* (Х. Намсараев); **гал дүлэн болохо** *шэлж.* уур сухал болохо, галзуурха (возмутиться, взбелениться): *Гайхаһан гэлыһэн Ванька гал дүлэн боложо, трактирһаа гүйн гараба* (Ц. Шагжин); 3) *боох.* юумэнэй шатахада гарадаг, ами бүтөөдэг хорото хии, *халуун пеэшэнэй хоолой сагһаа урид хаажархихада гарадаг* (угар).

ДҮЛЭТЭ(Й) *тэмд. н.* 1) гал сасарһан, зали ехэтэй (пламенеющий): *Хажуугаарнь ламанарай, баяшуулай агитаци гээшэ носожо эхилһэн дүлэтэ галые хөөргөөр үлеэһэн мэтэ соробхилуулдаг байба* (Ц. Шагжин); *халуун дүлэтэй шашгуур*; **дүлэтэ улаан огторго, дүлэн тэнгэри** *бөө* һүниндөө улаан залитай тэнгэри, *Буряад ороной хойто хизаараар үзэгдэдэг полярна туяаралгаһаа эхитэй* (пламенно-красное ночное небо, *олицетворение полярного неба*); 2) *шэлж.* абьяастай, абьяас түгэлдэр (страстный, пылкий, воодушевлённый): *Дүлэтэ зүрхэншни халуун бурмаар бусалжа, хэтэ мүнхэ сагай алас холо хүрэтэр лугшажал, лугшажал байхал, дэлхэй* (Ц.-Д. Хамаев); *Урдаһаань дүүрэн сэбэр бэетэй, дүлэтэй һайхан наһан дундаа ябаһан эхэнэр хаража байба…* (Ц.-Ж. Жимбиев).

ДҮЛЭТЭЛГЭ *юум. н.* дүлэ соробхилон шаталга (воспламенение).

ДҮЛЭТЭМЭ *тэмд. н.* 1) дүлэ соробхилһон, зали ехэтэй (горящий, пылающий): *Тэнгэридэ утааниинь гаража, / Тэбхэр хара үүлэн боложо, / Дайда дэлхэй дээгүүр / Дүлэтэмэ уняар тунаана* (А. Тороев); **дүлэтэмэ улаан** гал улаан (огненно-красный): *Хорёогоорнь дүүрэтэр түлеэ хахалаад, эмээл дээрээ хүнгэнөөр собхорон гаража, дүлэтэмэ улаан тооһо бурьюулан, хатаргажа ябашаба* (М. Осодоев); 2) *шэлж.* абьяастай, эршэмтэй, охитой, бурьяалһан (пламенный): *Поэдэй дайнай үеын творчество «Эхын юрөөл» гэжэ дүлэтэмэ хурса шүлэгөөр эхилбэ* (www.soyol.ru).

ДҮЛЭТЭХЭ *үйлэ у.* 1) дүлөөр соробхилхо, залитайгаар шатаха, дүрэхэ (пламенеть, пылать): *Түүдэгэй гал гэнтэ ехээр соробхилон, аяар тэрэ дээгүүр дүлэтэжэ, ууртайгаар тас-няс гэн ошоор харбана* (С. Доржиев); *Сагаан эдеэнһээ архи гарадаг юм, тэрээнһээнь арза болодог, арза гээшэмнай гал дээрэ дуһаахада дүлэтэжэ байха, юрэдөө, манайхяар спирт ха юм даа* (Ц.-Ж. Жимбиев); 2) *шэлж.* соробхилхо, бурьялха (пылать, испытывать сильное чувство): *Инаг дурамнай ишгээд лэ унтарха ёһогүй, харин бидэ хоёрой амиды мэндэ ябаһан сагта хододоо соробхилон дүлэтэжэ байха бшуу* (М. Осодоев).

ДҮЛЭХЭ *үйлэ у.* хойгохо, тэрьелэн зайлаха, далтирха, бэшэрхэхэ (избегать, не осмеливаться, не решаться).

ДҮМБЫХЭ *үйлэ у.* бүмбыхэ, түбыжэ үлүү гараха, харагдаха – *духа тухай* (быть выпуклым – *о лбе*).

ДҮМБЭГЭР *тэмд. н.* 1) *хори* хүбхэгэр, бүмбэгэр (пухлый); 2) бүмбэгэр, түбэгэр (выпуклый): *дүмбэгэр духа*.

ДҮМҮҮ *тэмд. н.* болгоомжотой, аалин (осторожный): *Энэ үедэ Даржаа габжа буряад ноён тээшэ хаража, хашан татаһан дүмүү хоолойгоор … гэжэрхёод, юу хэлэхыень хүлеэн һууха зуураа, бэшэнэйнгээ нюурые дуугарагты, юумэ асууты гэһэн маягтайгаар хараад абана* (Х. Намсараев); **дүмүү аалиханаар** (*гү, али* **аргааханаар**, **һэмээхэн**) ехэ болгоомжотойгоор (очень осторожно): *Сандахын соорхойн баруун захашагаар багахан һудал булгилан урдажа, дүмүү аалиханаар дуулахадан байдаг* (Б. Мунгонов); *Хангай тайгын һэбшээ һалхин хүдэлжэ, хүнды жалгые уруудан ерээд, ой модоной оройе дүмүү аргааханаар эльбэн, тунайша залхуугаар нэнгүүлэн наадаба* (Б. Мунгонов); *Үлбэр ядуу хүнүүдэй унтаха нойрыень таһалдуулжа, һэрюулжэ орхино гүб гэжэ дүмүү һэмээхэн ябажа, газаа гаража ерээд, Гомбо хэбтэриеэ аятайхан хуряаба* (Ц. Дон);

дүмүү зөөлэнөөр урин налгайгаар, илдам налархайгаар (мягко, ласково): *Колхозойнгоо хэрэгые хубиингаа хэрэгһээ үнэтэй дээрэ бодохо бэзэ гэжэ шамда би найдажа хэлэнэм, – гэжэ Мүнхэ дүмүү зөөлэнөөр хэлэнэ* (Ц. Дон).

ДҮМҮҮГЭЭР *наречи* болгоомжотойгоор, ааляар (осторожно, бережно): *Хирэ хирэ нюураа уршылгаад, сарбуугаараа боогдоһон баруун гараа дүмүүгээр үбдэг дээрээ асаржа табина* (Д. Батожабай); *Харандааш гаргажа, номойнгоо хүбөө дүмүүгээр тэмдэглэнэ* (Ц. Дон).

ДҮМҮҮХЭНЭЭР *наречи* болгоомжотойгоор, аалиханаар (осторожно, бережно): *Дүүхэй Сэмбэлэй нюдэ уруу урин зөөлэнөөр энеэбхилэн хараад, хабтагар зузаан сээжэдэнь толгойгоо* дүмүүхэнээр *нэнгэбэ* (М. Осодоев).

ДҮМҮҮШЭГ *тэмд. н.* нилээн дүмүү, болгоомжотойхон (довольно осторожный).

ДҮМҮҮШЭГЭЭР *наречи* нилээн (нилээд) дүмүүгээр, болгоомжотойхоноор (осторожно, осторожненько): *Валя барижа ябаһан томошог улаан сүүмхэеэ газарта дүмүүшэгээр табяад лэ, хүхэ плащаа тайлахаяа һанаһан…* (Ц.-Ж. Жибиев).

ДҮМЭХЭ *үйлэ үүл.* 1) гамнаха, анхарха, наряар, гамтайгаар хандаха, наряар, болгоомжотойгоор ябаха, хүрэхэ, бариха, абажа ябаха *г.м.* (относиться осторожно, заботиться, лелеять): *Хара багаһаань нэгэ зандаржа, бадашажа байгаагүй, дүү гэжэ ходо дүмэжэ, үндэгэн мэтээр хаража ябаһан аха бэлэй* (С. Доржиев); 2) *баруун бур.* гараараа барилсаха, үргэлсэхэ, дүнгэхэ, барид гэхэ (поддерживать, придерживать): *Дүүхэй холоодхотой хүлнүүдээ урагшань дүмэн хүдэлгэхэтэйгөө адли шүдөө зуугаад, нюдөө шэб таһа аняадхиба* (М. Осодоев); **дүмэн буулгаха** барилсажа буулгаха, тодожо абаха (придерживая, помогать спуститься *с коня*): *Эсэгэ хүбүүн хоёр Сэмбэлые моринһоонь дүмэн буулгаад, хоёр гарһаань һугадажа, гэртэ оруулба* (М. Осодоев).

ДҮН: дүн гэхэ *үйлэ үүл.* хүнды юумэ гү, али бүдүүн модо сохиходо гарадаг бүдэхи аад, шанга абяанай нэгэ дахин соностохо (гудеть *при ударе во что-л. пустое, полое или о дерево*): *– Мүргэхэгүй юм һааш, ишээд мүргүүлхэб, гээд, толгойгоорнь дүн гэтэр шала баһа наншаба* (Ц.-Д. Хамаев).

ДҮН(Г) *юум. н.* эсэслэл, тобшолол, сүм хамтын тоо; нэмэлгын үрэ (итог, результат; сумма): *Удаань жэлэй түрүүшын хахадай дүнгөөр шалгарһан, малаа һайнаар ондо оруулһан малшадта мүнгэн шангууд барюулагдаба* (Д.-Д. Дугаров); *Николай Иванович ехэ сүлөөгүй, нэгэ юумэ хэдэ хэдэн сааһануудһаа счето дээрэ татаад, гараһан дүнгыень ондоо сааһанда бэшэжэ һууна* (Ч. Цыдендамбаев); **дүн гаргаха** тобшолол хэхэ, дүннэхэ (подводить итог): *Тиигээ һаа ревизиин дүн гаргажа орхихо болоо бэшэ гүбди? – гээд, наймаашан миһэрнэ* (Ц.-Ж. Жимбиев); **дүн олзо** ямар нэгэн үйлэдбэриин, амагай, можын гү, али гүрэнэй бүхы олоһон олзо (общий доход); **дүн хамта** (*гү, али* **хамтадаа**) бүхы дээрээ (итого, в конечном счёте): *Дүн хамта найман зуу гаран мянган түхэригэй олзо оруулагдаба* (Б. Мунгонов); *Теэд хэдэн мүнгөөр худалдахаб, дүн хамтадаа хэдэн түхэригтэй болохоб гэжэ зосоогоо эсэгэнь бултыень тоолонхой* (Ц. Шагжин); ○ **үрэ** *гэжэ үгэтэй парн. хэрэгл.*

ДҮНГЕЭ *тэмд. н.* дунгяа, хуаа мухар, мэнэрһэн, бөөниинһэн (отупелый, осоловевший): *Али тэдэ дүнгеэнүүдтээ ойлгуулжа яда ядаһаар өөрөөшье дүнгеэ болошоо хүн гүш дээ, һаа-һаа* (Б. Мунгонов); **дүнгеэ дүеэ** мэнэрһэн, бөөниинһэн (отупелый): *Бүхы бэеымни мэдэрэл һуларжа, үе мүсэмни хүдэлхөө болин, нэгэшье үгэ хэлэжэ шадахаяа болёод, дүнгеэ дүеэ хүн шэнги, нюдэнүүдээ бүлтылгэн зогсоо һэм* (Ц. Шагжин).

ДҮНГЕЭН: дүнгеэн байдал нэбшээшьегүй, агаарай зосгошоһон шэнги аалин байдал (штиль).

ДҮНГИГЭР *тэмд. н., яряан.* хайхарамжагүй, анхаралаа табидаггүй (невнимательный).

ДҮНГИНӨӨ(Н) *юум. н.* 1) хүнхинөөн, хүүеэн, шууяан (гул, гудение): *Тиихэ зуураа мотоорой дүнгинөөе булихые оролдожо, хоолойгоо шахан хөөрэлдэнэ* (Б. Мунгонов); 2) һиинаан, шиинганаан, дүүеэн (жужжание): *Хүнүүдэй хөөрэлдэхэ, бүгшэм халуунһаа нарай хүүгэдэй гэгэлдэхэ, бархиралдаха хамтаржа, тэрэ жаахан гэр соо зүгын үүрһээ дутуугүй дүнгинөөн замханагүй* (Г.-Д. Дамбаев).

ДҮНГИНӨӨТЭЙ *тэмд. н.* сууряатаһан, бүдэхи, хүүеһэн шэмээ шууяатай, хүнхинэһэн (шумный, гулкий).

ДҮНГИНҮҮЛХЭ *үйлэ үүл., идх. залог* хүнхинэтэр абяа гаргаха, нүжэгэнүүлхэ, түжэгэнүүлхэ (поднимать гулкий шум): *– Би мүнөө залуу байхаа яагаабиб, – халаг, трактор дээрэ һуугаад, дүнгинүүлэн ябаха һэм* (А. Шадаев).

ДҮНГИНЭЛДЭХЭ *үйлэ үүл., угталд. залог* 1) дүнгинэтэр абяа гаргалдаха, нүжэгэнэлдэхэ, түжэгэнэлдэхэ (гудеть, шуметь); 2) һиналдаха, шиинаналдаха (жужжать): *– Аляаһа батаганаан дүнгинэлдэжэ унтуулнагүй* (Ц.-Ж. Жимбиев).

ДҮНГИНЭМЭ *тэмд. н.* хүүемэ, хүнхинэмэ (жужжащий – *о насекомых*).

ДҮНГИНЭХЭ *үйлэ ү.* 1) бүдэхи, хүнды юумэнһээ соностоһон шэнги шэмээ шууяа гаргаха, хүүехэ, нүжэгэнэхэ, түжэгэнэхэ (шуметь, гудеть, гулко раздаваться): *Гэр соонь Балма хээтэйнь оёдолой машинын абяан урда урданайхиһаал аятайгаар дүнгинэжэ байба* (А. Жамбалдоржиев); 2) хүүехэ (жужжать).

ДҮНГҮЙ: үрэ дүнгүй *тэмд. н.* ямаршье үрэ гараагүй, хооһон, миин (безрезультатный): *Эдэ хитадууд баһал муухайралдаад, үрэ дүнгүй, ута унжагай арсалдаан бологшо аа гү* (Б. Санжин, Б. Дандарон).

ДҮНГҮҮЛЭХЭ *үйлэ ү., идх. залог* юумэ хайша хэрэг, шаляа-баляа хэхэ (делать спустя рукава, тяп-ляп): *унаһан хүреэеэ дүнгүүлээд орхихо.*

ДҮНГЭР I: **дүнгэр-дүнгэр гэхэ** *үйлэ ү.* хүүехэ, хүнхинэхэ, түжэгэнэхэ (звучать гулко, гудеть): *холоһоо дүнгэр-дүнгэр дуугарха*.

ДҮНГЭР II *юум. н., бөө* нэгэл талаһаан аһаар бүригдэһэн бөөгэй хэсэ, хэнгэрэг (шаманский бубен, обтянутый с одной стороны).

ДҮНГЭРДЭХЭ *үйлэ ү., бөө* дүнгэр сохихо, абяа гаргаха (бить в шаманский бубен).

ДҮНГЭХЭ *үйлэ ү.* 1) үргэлсэхэ, барилсаха, тодожо абаха (подхватывать, поддерживать): *...маяа хүлөө гараараа дүнгэн, үүдэнэй богоһо дээгүүр газаашань хаяад, тарган шара һамган зогсошобо* (Д. Батожабай); **гаһаа дүнгэхэ** тохоногһоо барилсаха (держать под руку): *Таня хүбүүнэй гаһаа дүнгэн баринхай, юуншьеб тухай энеэбхилэн зугаалжа ябана* (Д.-Д. Дугаров); 2) гамнаха, анхарха, наряар, гамтайгаар хандаха (беречь, заботиться): *Харата муу дайнай эхилхэдэ, манай үетэн хамагые абарха, дүнгэхэ шадалгүй байгаа юм аабза* (Ц. Дондогой); **дүнгэн харалсаха** дэмжэхэ, туһалха, харгалзалсаха (поддерживать): *Айлай зургаан хүүгэдэй нэгэн, түшэглэн хандаха ахатай, дүнгэн харалсаха дүүнэртэй Света басаганай хүүгэн наһаниинь 1950-яад онуудһаа эхитэй* (О. Базарова); 3) хайша хэрэг, һалан хэхэ (делать небрежно, кое-как): *Баруун гарайнгаа хажуурай барюул арайхан дүнгэжэ ябаһаншье һаа, хүниие лаб урдаа оруулхагүйб гэжэ найдаһан Эрдэмтэ сүлөөтэй амархан, гэдэргээ эрьежэ харангүй, сабшажал мэдэнэ* (Ч. Цыдендамбаев); **морёо дүнгэхэ** морёо уянгүй харша хорёодо жолооень үлгэжэрхихэ (накинуть повод лошади на *что-л.*): *Колхозойнгоо правлениин газаа ерэжэ, морёо дүнгэжэ орхёод, Галша үбгэниие мэгдүүгээр дуудажа ерүүлээд, хойноһоо дахуулжа, правлениингээ канцелярида оробо* (Ц. Дон); 4) ямар нэгэн юумэ тулгаха, юумэн дээрэ табид гэхэ (ставить на подставки, подпорки).

ДҮНГЮУРХЭ *үйлэ ү., барг.* бөөниихэ, юумэ ойлгохоёо болихо (соловеть, переставать *на что-л.* адекватно реагировать): *Үстэрэй архи уунһандаа дүнгюурээд ябажа ябана*.

ДҮНДЫЛХЭ *үйлэ ү.* хэбтэһэн юумэ үргэжэ тулгаад орхихо, тулгаха (подпереть): *үүдэ дүндылхэ*.

ДҮНЖЭ(Н) *юум. н.* гэрэй болон зэрлиг томо амитадай дүрбэдэхи намараа үнгэргэһэн эмэнь (четырёхлетняя самка): *Он жэлнүүдэй үнгэрхэ тума тугалнай бурууд, бурууднай хашарагууд, хашарагууднай гунжан, дүнжэн үнеэд болон үдэжэл байгаа бэзэ даа* (Ц.-Ж. Жимбиев); **дүнжэн баабгай** *захаам*. дүрбэ наһатай эмэ баабгай (медведица четырёх лет).

ДҮНЖЭНГАРБА *юум. н., хууш. монг.* 1) сагаан лабай сахигша; лусай хаан; Түбэд, Монголдо ехэтэ алдаршаһан газарай эзэн-сахюусан (Дунжэнгарба, *царь духов воды*; гений-хранитель).

ДҮНЛЭХЭ *үйлэ ү.* дүн гаргаха, тоосоо хэхэ (подводить итоги, подытоживать): *Хэһэн ажалаа мүнөө дүнлэжэ үзэхэдэнь, яһала һайнаар харагдаба* (Ц.-Д. Хамаев); **дүнлэн хэлэхэдэ** юрэнхылэн хэлэхэдэ, дүн гарган хэлэхэдэ (вообще говоря, в итоге).

ДҮНСЭ *юум. н., хит.* тамхин, *ургамал, хатааһан набшыень жэжээр хэршээд, гааһанда хэжэ татадаг; Монголдо ногоон дүнсэнь хитад тамхин, улаан дүнсэнь ородой тамхин гэжэ хэлэдэг* (дунза, *трубочный табак*): *Тон үнэршэ хүнэй ханадань дүтэхэнүүр ябабал, дүнсэ тамхинайшье үнэр гутадаг байба* (Д. Батожабай).

ДҮНХЭГЭР *тэмд. н.* 1) үлүү ехэ духатай, урагшаа бүлхыжэ гараһан духатай (с выпуклым лбом); 2) хүнөөр ниисэгүй (нелюдимый); 3) *шэлж.* гунигтай, уйтай, уйдхарта дарагдаһан (грустный).

ДҮНШҮҮР 1. *тоог.* зуун сая, түмэн түмэ (сто миллионов): *Сая дүншүүр юртэмсэнүүд* / *Сагаа тоолон юрьелдэнэ.* / *Саанань хээээш гарахагүйлши –* / *Саһан шэнгеэр эрьелдэнэ* (Д. Улзытуев); **дүншүүр маанитай хүрдэ** «ом мани пад мэ хум» гээшые зуун сая дахин сааһан дээрэ барлажа, голдонь орёожо бүтээһэн томо хүрдэ (молитвенный цилиндр со ста миллионами мантр); **2.** *тэмд. н.* зуун сая тоотой (стомиллионный): *дүншүүр хүн зон.*

ДҮНШЭГ *юум. н., будд.* Бурхан багша түрүүтэй 35 бурхадта хандажа, нүгэл хилэнсые наманшалхые гуйлга (дуншаг покаянная молитва).

ДҮНЬЕЭ *юум. н., нют.* 1) түни, даруу, түб (уравновешенный); 2) номгон (смирный – *о лошади*).

ДҮНЭ(Н) *тэмд. н.* 1) гэрэй болон зэрлиг томо амитадай дүрбэдэхи намараа үнгэрһэн эрэнь (четырёхлетний): *Дүнэн сараа наймаада тушаажа абаһан мүнгэниинь костюмайнь хармаан соо тэбхыгээд, хэндэшье хэрэггүй, үлүү ашаанмэтээр уурыень хүргэнэ* (С. Цырендоржиев); **дүнэн тэмээн** дүрбэдэхи намартаа ябаһан эрэ тэмээн (четырёхлетний верблюд); **дүнэн баахалдай** *түнх.* дүрбэ наһатай баабгай (медведь-четырёхлеток); 2) *шэлж.* элдин, элдин хонгор (привольный): *Хайранш гушан наһанай гунан жаргал, дүшэн наһанай дүнэн жаргал даа* (Д.-Д. Дугаров); **дүнэн дайда** хүнэй хүл гэшхээгүй, малай бэлшээгүй үргэн һайхан дайда (нетронутая степь).

ДҮНЭТЭЙ *тэмд. н.* дүрбэн наһатай, дүрбэдэхи намараа үнгэргэһэн (четырёхлетний): *дүнэтэй тэмээн*; **дүнэтэй буха** дүрбэдэхи намараа үнгэргэһэн буха (четырёхлетний бык).

ДҮРБӨӨД *тоог. н., хубаар. ба багл.* 1) дүрбэ дүрбөөр (по четыре): *дүрбөөд ном хубааха*; **дүрбөөд таабаадаар** дүрбэ дүрбөөр гү, али таба табаар (по четыре-пять): *Тэдэнь абаһаар лэ түрисэлдэхөө һанаха, хажууһаань холо ошонгүй хаража, дүрбөөд-табаадаарнь оруулжа уһалуулаагүй хада баһа аргагүй бэлэй* (М. Осодоев); 2) дүрбэ тухай (около четырёх): *дүрбөөд наһатай*.

ДҮРБҮҮЛЭН(ДЭЭ) *сугл. тоог.* байһан дүрбөөрөө суг (вчетвером): *Дүрбүүлэн столдо һуужа, бага наһанайнгаа, суг һурадаг үеынгөө элдэб энеэдэтэй ушаралнуудые дурдан байжа найрлабад* (С. Цырендоржиев); *Мүнөө дүрбүүлэндээ галай хажууда норошоһон хубсаһануудаа хатаажа, баһа сайлажа, хүхилдэн һууха зуураа Малаадай хөөрэнэ* (Х. Намсараев).

ДҮРБЭД *юум. н., угс.* баруун монгол, ойрод яһатан (дербеты).

ДҮРБЭДҮГЭЭР *тоог. н., дугаар., ном.* дүрбэдэхи, тоолоходо, гурбадахи табадахи хоёрой хоорондохи (четвёртый): *Тэрэ һүниндөө ехэл забожо хоноод, Долгормаа үглөөгүүр эртэхэн дүрбэдүгээр поликлиникэ һалирһаар ошобо* (Б. Мунгонов).

ДҮРБЭДЭХЕЭР *оролто у., дугаарлан нэрлэхэдэ хэрэгл.* (в-четвёртых): *Дүрбэдэхеэр, Жамсаран Галданович Норбоев гээшэмнай хорёод оной коммунист, манай колхозой эхин һуури табигша, нютаг нугадаа эгээл хүндэтэй хүмнай гээшэ* (С. Цырендоржиев).

ДҮРБЭДЭХИ 1. *тоог. н., дугаар*. дүрбэдүгээр, тоолоходо, гурбадахи табадахи хоёрой хоорондохи (четвёртый): *Таня хүзүүнэйнгээ гурбан шагта тайлаад, дүрбэдэхи шагтаяа тайлаха гэжэ байтараа, ахаһаань ондоо нэгэ эрэ хүнэй дуугархые дуулаба* (Ч. Цыдендамбаев); **2.** *юумэнэй нэрын удхатайгаар* дүрбэдэхи анги (четвёртый класс): *дүрбэдэхиеэ дүүргээд ябаха*.

ДҮРБЭЛЖЭЛХЭ *үйлэ у.* 1) дүрбэн булантай, тэбхэр болгохо (придавать вид четырёхугольника, квадрата): *дүрбэлжэлжэ эбхэхэ*; 2) *боох*. тэмээшэлхэ, үбдэг дээрээ буужа, гараа тулан зогсохо (становиться на четвереньки): *дүрбэлжэлжэ наадаха*.

ДҮРБЭЛЖЭН 1. *тэмд. н.* дүрбэн булантай, дүрбэн талатай, тэбхэр (четырёхугольный, квадратный): *Баруун, зүүн хажуудаа нэжээд сонхотой, урда зүг шэглэһэн үүдэтэй, хуушабтар дүрбэлжэн модон гэртэй һэмди* (Ц. Шагжин); **дүрбэлжэн километр** талмайн хэмжээ, *утыень үргэндэнь үдхэхэдэ гаража ерэдэг* (квадратный километр): *Ойлгыт, нүхэд, зуун дүрбэлжэн километр агнууриин газар шуу даа, зуун дүрбэлжэн* (С. Доржиев); **2.** *юум. н.* дүрбэн буланта (четырёхугольник, квадрат).

ДҮРБЭ(Н) 1. *тоог. н., тоол*. гурбан дээрэ нэгые нэмэхэдэ гаража ерэдэг тоо, гурбанһаа нэгээр ехэ тоо (четыре): *Ехэшье үни ябангүй, хуушанай садтай, урдаа дүрбэн үндэр баганатай нюдэ һаргуулма сагаан гэрэй үүдэндэ мори тэргэнь хүндэлдэбэ* (Ч. Цыдендамбаев); *Дүтэ хараад дүрбэ хонохо* (Оньһ. үг.); **дүрбэн мүсэ** хүнэй хоёр гар, хоёр хүл; амитанай тагалсаг (четыре конечности тела): *Шариков энээндэнь баясаһандал, хүрзөө хаяжархёод, дүрбэн мүсэ дээрээ тэргын сахаригтал мухариба* (Ж. Тумунов); **дүрбэн үйлэ** тоо бодолгодо: нэмэхэ, хороохо, үдхэхэ, хубааха (четыре арифметических действия); **дүрбэн зуун** гурбан зуун ерэн юһэ тоогой дараа тоо (четыреста): *Зай, нүхэр Бадма, дүрбэн зуун га паартай болохом гэжэ мэдэ! – гэжэ Радна үбгэн баяртайгаар Бадма тээшэ хаража, бардам янзаар хэлэнэ* (Ц. Дон); **дүрбэн дабхар гэр** дээшэнь гурбанһаа нэгэ үлүү дабхарлуулжа бариһан гэр (четырёхэтажный дом): *Виктор Талалихин Тумур Жамгановые дахуулаад, дүрбэн дабхар гэрэй хоёрдохи дабхар дээрэхи нэгэ байрын үүдэнэй можодохи жэжэхэн сагаан тобшые дараба* (Ж. Тумунов); **дүрбэн нюдэтэй нохой** нюдэнһөөн тээ дээрэхэнэ дүрбэн сайбар толботой нохой; иимэ нохой шүдхэр, боохолдой харадаг гэжэ хэлсэдэг һэн (собака с белёсыми пятнами над глазами): *Томо хара бэетэй, духадаа хоёр шара толботой – «дүрбэн нюдэтэй», будүүн хүзүүтэй, сахаригтаһан һүүлтэй – ёһотойл буряад*

үүлтэрэй хоройшо нохой юм (С. Цырендоржиев); **дүрбэн үндэр хабһан** эгээн ута хабһанууд (самые длинные рёбра); **дүрбэн дээрэ табиха** *түнх.* дүрбэн бухал дээрэ һуурилжа сомоо сомоолхо, һүрилхэ (делать стог на четырёх копнах); **дүрбэн хүлтэ** *хууш. монг.* амитан, *хоёр хүлтэ хүнһөө илгаруулһан нэрэ* (животное); **дүрбэн мөөртэ** *ярян.* автомашина; **дүрбэн гараг, гарагай дүрбэн** монгол литээр «һагба», мүнөөнэй европын литээр «среда» (среда); **дүрбэн бодо** *хууш. монг.* дүрбэн махабад: гал, газар, хии, уһан (четыре стихии); **дүрбэн саг** а) хоногой туршада хоёр дахин ушардаг саг, үглөөнэй ба үдэшын гурбан саг табан саг хоёрой хоорондо ерэдэг (четыре часа): – *Татьяна Алексеевна, али дан эртэ гээшэ гү? Тиигээ һаа гурбан сагта бэшэ, дүрбэн сагта ерэхэт* (Ч. Цыдендамбаев); б) жэлэй уларилай хубаарил үбэл, хабар, зун, намар (четыре времени года); **жэлэй дүрбэн саг** түхэреэн жэл, тогтонгүй, таһалгаряагүй (круглый год, непрерывно, безостановочно): *Жэлэй дүрбэн саг уһан тээрмын мөөр мэтэ тогтуурихгүй эрьелдэжэ, ажамидаралай хүбхэгэр зузаан дэбтэрые аргаахан һэхэсгээжэ, зарим хуудаһануудтань сараа тэмдэг үлөөдэг шуу* (М. Осодоев); **дүрбэн тэгшэ** түгэс, түгэлдэр (совершенный, без недостатков): *Үндэр тэгшэ бэетэй, үргэн сээжэтэй, шүрбэһэлиг бүдүүн балсантай, далдирдаггүй хёрхо нюдэтэй, һанаалиг ухаамгай, һайхан сэдьхэлтэй, нэгэ үгөөр хэлэбэл, дүрбэн тэгшэ болооройш, хүбүүмни* (Ц.-Д. Хамаев); **дүрбэн бэрхэ** шагай нааданай янза; наадагшад дүрбэн шагай ээлжээгээр шэрдэг дээрэ хаяхадань, нэгэниинь бүхэ, хоёрдохинь хонхо, гурбадахинь морин, дүрбэдэхинь үхэр буугаа һаа, дүрбэн бэрхэ бууба гэдэг (игра в лодыжки «четыре трудных»): *Шагай наадан хонхо, бүхэ түүлгэ, таалсалга, мори урилдаалга, няһалалга, хонгордоолго, дүрбэн бэрхэ, хоёр лама, хорин шүдхэр, мэлхэй, хумпараа, табаршаалга, шүүрэлгэ, харбалга гэхэ мэтээр илгардаг* (Л. Линховоин); **дүрбэн тэгшээр** алишье тээшэнь адляар, дүүрэн, хүсэд (всесторонне, со всех сторон): *Тиигээдшье буряад арад зон үхибүүдээ бага наһанһаань хойшо хүмүүжүүлхэдээ, дүрбэн тэгшээр һургадаг байһан гээшэ* (С. Шойнхорова); **дүрбэн зүг** урда, хойто, зүүн, баруун зүгүүд (четыре стороны света): *Эгээл мүнөө энэ дасангай гурбадахи дабхарай эрьесэ дээрэ үхэр бүреэнүүдые гаргажа, дүрбэн зүг тээшэнь ламанар үлеэбэд* (Д. Батожабай); **дүрбэн зубхис** дүрбэн зүгэй тэн хоорондуур заһан зүг шэглэл (четыре промежуточных направления света, *юго-восток, юго-запад, северо-восток, северо-запад*); **дүрбэн зүг найман зубхисһаа** зүг бүхэнһөө, хаа хаанаһаа (со всех сторон, отовсюду): *Сукоев дүрбэн зүг, найман зубхисһаа янза янзын хартаабхаар толгойгоо шэдүүлһэндэл, һалд гэшэбэ* (Ж. Тумунов); **дүрбэн зүг найман шэггүй ябаха** хараа мүрөө алдаад, толгойн нугыһан тээшэ ябаха (≈ идти, куда глаза глядят); **дүрбэн зүг, найман (шэг) тээшээ арила!** нюдэндэ бү харагда, тонило, үгы боло! (≈ ступай на все четыре стороны); **дүрбэн найман тээхэнһээ** *аман зох.* элдэб газарһаа, хаа хаанаһаа (отовсюду); **дүрбэн шэгээ табиха** (*гү, али* **алдаха**) ехээр сэдьхэлээ хүдэлхэ, ганирха тунирха, гани галаб болохо (≈ быть вне себя): *– Бэедээ хожом гомдохот! Энэ бэеэрээ Бадма абгайда хэлэхэб! – гээд дүрбэн шэгээ табижа ганирна* (Х. Намсараев); *Гулваа галзуурһандал адли, дүрбэн шэгээ алдажа, урдаа байһан аягын шэрээ лас гэтэр аяга табагайнь һүрэшэтэр ёборжо…* (Х. Намсараев); **дүрбэн шэгшэггүй** *ага* элдэбээ гарадаг, бузгайрдаг, элдэбээр аашалдаг (безобразный по поведению); **2.** *хамтадх. холбоо үгын удхатайгаар хэрэгл.* (союз, *ставится после перечисляемого четвёртого члена*): *Гэнэ боложо ургаһан мойһоной ганса һөөг доро, үдхэн ногоон соо, Үхинхэн, Сундай, Холхой, Дагдай дүрбэн хэбтэбэд* (Ч. Цыдендамбаев).

ДҮРБЭНДЭ *оролто үг.* **дүрбэдэхеэр** *хара.*

ДҮРБЭНҮЙ *тэмд. н.* дүрбэн сагта ябадаг (четырёхчасовой): *дүрбэнэй поезд.*

ДҮРБЭХЭ *үйлэ үг., хууш. монг.* тоонтоһоон олоороо бодожо ябаха, зөөхэ, эзэмдэгшэдһээ тэрьелхэ, зугадаха (покидать родные места, убегать *от завоевателей*).

ДҮРГЭГДЭХЭ *үйлэ үг., хүлеэгд. залог* шатаагдаха, галдагдаха, галдагдажа һүнөөгдэхэ (выжигаться, сжигаться): *Уушханай ханяада эмнэлгын газар дүргэгдэбэ.*

ДҮРГЭМЭ *тэмд. н.* шатаама, галдама халуун (палящий): *дүргэмэ халуун наран.*

ДҮРГЭХЭ *үйлэ үг., идх. залог* 1) шатааха, гал аһааха, гал табиха, галдаха (зажигать, сжигать): *Хэдэн һарын хухасаада хамаг юумэ шатааһан, дүргэһэн, хёрбоһолһон ган гасуур байһан аад лэ, һүүлшын үедэ сагай уларил хубилжа, мууһаа ондоо юумэ хүлеэхээр бэшэ саг тогтобо* (Ц.-Ж. Жимбиев); 2) эдеэ шаража байтараа, үлүүсэ удаан гал дээрэ барижа харлуулха, хоншуу гаргаха (пережарить): *Муудашаһан пеэшэнһээ болоо бэшэ, харин хүнэй зорюута дүргэһэн гэжэ бусад мүрдэлгэшэдөөр арсалдаад һула һалааб...* (А. Ангархаев); 3) *шэлж.* хордохоохо, үбэдхөөхэ,

үрбэдүүлхэ (обжигать, ранить душу): *Иигэжэл ябаха хубитай байгаа бэзэб, – гэжэ хоротой, эхүүн бодол сээжынь дүргэн, хаха зүһэн ерээдхинэ* (А. Ангархаев).

ДҮРД: дүрд гэхэ *үйлэ үг., видэй нэгэ түхэл* ямар нэгэн үйлын гэнтэ болохо (совершить резкое, неожиданное действие): – *Гарма, миниши наһан огсомхон, дүрд гэһэн ошондол һалашахадаа болохо...* (С. Ангабаев); **дүрд гэтэр** хурдан, агшан зуура (резко, моментально): *Ханын ойгуур ябажа, Игнатьевич үбгэн захын бага люстрэнүүдые дүрд гэтэр аһаана* (Ч. Цыдендамбаев).

ДҮРЖЭГЭНҮҮЛХЭ *үйлэ үг., идх. залог* хүршэгэнүүлхэ, түшэгэнүүлхэ – *жэшээнь, автомашинын хүдэлгүүр, угаалай машина г.м.* (производить шум *или* гул, заводить): *мотоцикл дүржэгэнүүлхэ*.

ДҮРЖЭГЭНЭХЭ *үйлэ үг.* нэгэ жэгдэ үргэлжэ сохиһондол, дорьбоһондол абяа гараха, дүр-дүр гэхэ (издавать шум, стучать, тарахтеть, трещать, жужжать): *Гэр дотор шэмээгүй намдуухан байдал тогтожо, гансал галай дүржэгэнэн носохонь соностоно* (Б. Мунгонов).

ДҮРИМ I *юум. н.* **дүргүү** *хара*.

ДҮРИМ II *юум. н.* ямар нэгэн үйлэ хэрэгые, зохисуулха үүргэтэй хэмэ хэмжээнэй нэгэн; ямар нэгэн юумэнэй хэм хэмжээе тогтооһон заабари, журамлаһан юумэн, гурим (правило, положение, устав): *Мүнөө эндэхэнээ өөһэдөө бүлгэм биш болгоод, урдаа табиха түлэблэлгэеэ ба хэн, ямар хүн энэ бүлгэмдэ орохо, хабаадаха, хүдэлхэ эрхэтэйб гэһэн дүрим найруулжа бэшэхэ зэргэтэйбди* (С. Норжимаев); **дүрим заабари** һургаал, заалга (указание, инструкция); **дүрөөгүй эмээл байхагүй, дүримгүй бэшэг байхагүй** (Оньһ. үг.) бүхы юумэн ямар нэгэн тусхай гуримгүйгөөр хэгдэхэ ёһогүй (нет седла без стремян, нет письма без правил).

ДҮРИМЛЭХЭ *үйлэ үг.* гурим тогтоохо, байгуулха, журамлан табиха, ябталха, зохёон байгуулха (устанавливать правила): *зүб бэшэлгые дүримлэхэ.*

ДҮРИМШҮҮЛХЭ *үйлэ үг.* урид эмхи журамгүй байһан юумые журамтай, гуримтай байгуулгатай болгохо (вводить в определённые рамки).

ДҮРЛЭХЭ *үйлэ үг.* сарай хоншоорто гарьха углаха, унаа болгохо (вставлять кольцо в морду, рыло пороза): *сар дүрлэхэ*.

ДҮРӨӨ *юум. н.* 1) мори унахадаа, дээрэнь гэшхэжэ мордодог эмээлэй хабтаһануудта һур оһороор үлгэгдэдэг, доодо таладаа хабтагар болгогдоһон түмэр хэрэгсэл (стремя): *Дүрөөгөө хан гүүлэн моринһоо буухадань лэ, тэдэ Майдарай ерэһые ойлгожо, хүлһөө аршан дүтэлбэд* (Д. Эрдынеев); *Дүрөөнүүд, хазаарай аманууд бүдөөр орёогдоһондоо ханхинанагүй* (Ж. Тумунов); **дүрөөгэй ула** дүрөөгэй доодо, хүл табихаар үргөөр дабтагдажа хабтайлгаһан хуби (донце стремени); **дүрөөгэй һиилүүр** дүрөөгэй дээдэ талада һиилэгдэһэн гү, али ондоо түмэр гүйлгэжэ, шаража бүтээгдэһэн гоёолто (орнамент на стремени); **дүрөө уташье һаа газарта хүрэхэгүй, дүү һайнш һаа ахада хүрэхэгүй** (Оньһ. үг.) аха хүниие хүндэлхэ, дүү хүн урда гаражa байжа ябаха ёһогүй; дэгэл захатай, дүү ахатай (хотя и длинно стремя, до земли не достанет; хоть и хорош младший брат, но со старшим не сравнится); **дүрөө ниилэхэ** а) эмээл морёор ябахадаа, дүтэ дүтэ зэргэлжэ ябаха (ехать рядом, быть спутниками); б) ехэ эбтэй эетэй ажаһууха (жить душа в душу); в) нэгэн адли хараа бодолтой байха (быть единомышленниками): *Дүрбэн зүгэй нүхэдтэй / Дүрөө ниилэн ябаһан хүн / Эрын ехэ баялиг / Эдлээ гээшэ омогорхон* (Д. Жалсараев); ◊ **дүрөө харшаха** атаа мэеэтэй байха, үрсэлдэхэ (соперничать, конкурировать); **дүрөө алдахагүй** хүндэ абтахагүй, өөрынгөө хараа бодолһоо арсахагүй (иметь твёрдый, непреклонный характер); **дүрөө дараха** шууд яаралтай, габшагай ябаха, ажаллаха (быстро, проворно идти *или* работать); **дүрөөһөө бууха** наһа бараха, бурхандаа мордохо (умирать): *Дүшэн хоёр наһандаа / Дүрөөһөө буубалши. / Дүүхэй хонгор намайгаа / Орхижо ошоболши* (Д. Улзытуев); 2) *түнх.* хүлөөрөө гэшхэжэ урагшань ябуулдаг велосипедэй нэгэ зүйл (педаль велосипеда); 3) бэһэлигэй дээдэ талын тэбхэрээр хабтайлгаһан хуби, *дээрэнь элдэб угалза, угалзатуулһан үзэгүүд г.м. бүтээжэ шэмэглэдэг, үгышье һаа, тэрэл зангаарнь орхидог* (печатка на кольце).

ДҮРӨӨБШЭ *юум. н.* 1) дүрөөе эмээлэй хабтаһануудта холбожо уяһан һур оохор (тебёнки): *Тиихэдэнь Залмын дүү хүбүүн ялагар бүгэжэ, малаабшатай, дэбһэ дүрөөбшыень мүн лэ мүнгөөр шэмэглэһэн эмээлтэй, шэб шэнэхэн хударга хүмэлдэргэтэй сагаан мори дүтэлүүлбэ* (Б. Санжин, Б. Дандарон); 2) эмээлдэ юумэ шагтагалжа уяхын тулада бэхилэгдэһэн оохор (ремешок для привязывания различных вещей).

ДҮРӨӨБШЭЛХЭ *үйлэ үг.* дүрөөбшэдэ юумэ шагтагалжа, оохорложо шэрэхэ, зөөхэ (везти *что-л.*, привязав к ремешкам седла).

ДҮРӨӨЛХЭ *үйлэ үг.* мориндо мордоходоо, хүлөө дүрөөдэ оруулжа лаб һууха (вдевать ногу в стремя): – *Бү айгты, яахашьегүй, – гээд,*

Таня дүйгүйхэнөөр дүрөөлжэ, эмээл дээрэ гараад, морёо ябуулха зууpаа: – Би эдэ эмнигүүдые адуушадта абаашажа үгөөд бусахаб (Д.-Д. Дугаров); ◊ **дүрөө дүрөөлхэ** ямар нэгэн ажалда, хэрэгтэ бэрхэ, шадабаритай болохо (стать мастером в *чём-л.*).

ДҮРӨӨТЭЙ: дүрөөтэй бэһэлиг *юум. н.* хурганай ара талада байха хубиень тэбхэрээр, түхэреэнээр ба элдэб түхэлтэйгөөр дабтажа хэһэн бэһэлиг (печатка).

ДҮРСЭ *юум. н.* 1) ямар нэгэн юумэнэй гадаа түхэл маяг, хүнэй шарай, бүрүүл түһөө (внешность, облик, вид, форма, силуэт): *Бухыгөөд, үрзыхэдэжэ һууһан хүнэй дүрсэ урдань харагдаад, Бабуудай энэ хүн биб гэжэ ойлгожорхиходоо сошоо һэн* (Д. Эрдынеев); *Насагай нюдэнэй үзүүртэ дүтэ тойрон байһан хамаг бүхы юумэнүүдэй дүрсэнүүд бүрүүлтэжэ эхилбэ* (Г.-Д. Дамбаев); **дүрсээ буулгаха** зурагаа абхуулха (фотографироваться): *Хүгшөөдэй хуушанай ёһоор дүрсэ юумэеэ буулгуулхадаа, хүнэй ами наһан хородог гэжэ ойлгодог* (Ц.-Ж. Жимбиев); **хүн дүрсээ алдаха** хүн шанараа алдажа, дорой болохо, шоодбори болохо, аягүйгөөр аашалха, *жэшээнь, архи ехээр уужа һогтоходоо, айхабтар ехээр сухалдахадаа, гэргүй зайгуул болоходоо г.м*. (терять человеческий облик); 2) һанаанда хадуугдажа абтаһан хүнэй нюур шарай, ямар нэгэн юумэнэй гадаад түхэлэй һанаанда оруулалга, һаналга, бодолго, зураглан бодомжолго (образ, представление *о чём-л.*): *Нюдэнэйнгөө урда Лаурын һайхан дүрсэ бодхооном* (Ц.-Д. Хамаев); *Теэд хоёр жэл хойном үлөө, энээнһээ боложо дүрсэнь һанаандам нилээн нимгэрээ* (З. Гомбожабай); 3) ямар нэгэн юумэнэй гадаа түхэл маягые һажаажа бүтээһэн зураг, хүрэг *г.м.* (изображение, образ, фигурка): *Ганга эрьеын шабараар үхэр малай бишыхан дүрсэнүүдые хэжэ элһэн дээгүур бэлшээжэрхибэ* (С. Цырендоржиев); **бурханай дүрсэ** ямар нэгэн бурханай гадаа түхэл зураглаһан зураг гү, али шабараар, гууляар *г.м.* бүтээгдэһэн хүрэг (статуэтка *или* изображение божества): *... зарим һүзэгшэн Янжима бурханай һая гаража байһан дүрсэтэй жэжэхэн шулууе залажа, гэртээ һайханаар тахижа мүргэжэ байхадань, хэдыхэн хоног соо Янжима бурханай дүрсэ наран мэтэ яларан харагдажа, нангин болонхой юм* (Ц. Цырендоржиева); **дүрсэ түхэл** байгуулга, бүрилдэлэй байдал (структура): *Буладаа шанар һайтай болгохын тула мүнөөнэйхидөө адли нэгэ хайлуулжа, нэгэ хүргэжэ, дүрсэ түхэл, бүридэлынь хубилгажа үнэтэ сагаа хаяхагүй…* (Д. Эрдынеев); ○ **хүрэг** *гэжэ үгэтэй парн. хэрэгл.*

ДҮРСЭГҮЙ *тэмд. н.* 1) ямар нэгэн юумэндэ адли бэшэ (непохожий *на что-л.*); **хүн дүрсэгүй** хүнэй шанаргүй болоһон, хүнэй оронсог, ахир муу хүн (потерявший облик человека): *Тэрэ Сэдүүгэй яндан Цэрэнпил халан гэжэ халзан харадаа халаад, хайран арһа мяхаяа шобторуулжа, хүн дүрсэгүй боложо һалахань бэзэ, тиигэг, яагшааб* (Х. Намсараев); 2) түхэлгүй, хэлбэригүй (бесформенный); **түхэл дүрсэгүй** *парн.* тогтонижоroогүй, түхэл байгуулгагүй (беспорядочный, бесформенный): *Байн байн зосоонь түхэл дүрсэгүй, өөртэньшье хүсэд ойлгогдошогүй бодолнууд түрэжэ эхилдэг һэн* (К. Цыденов); 3) *будд.* бодото бэшэ, тодорхой бэшэ (нематериальный, отвлечённый): *Эсрэн изагуурта тэнгэринэрэй орон гэхэ гү, али Дүрсэгүй тэнгэриин орон (ородоор – «мир неформ, или сфера чистого сознания»)* (Л. Шагдаров); 4) *шэлж.* айхабтар, аймшагтай (ужасный).

ДҮРСЭЖЭЛГЭ *юум. н.* түхэл хэлбэритэй бололго (приведение в форму, оформление).

ДҮРСЭЖЭХЭ үйлэ үг. түхэл хэлбэритэй болохо (принимать вид, облик; формироваться): *дүрсэжэхэ үе*.

ДҮРСЭЛХЭ *үйлэ үг.* 1) ямар нэгэн юумэ дүрсэтэй, түхэл хэлбэритэй болгохо (придавать форму, облик); **дүрсэ дүрсэлхэ** түхэл олохо, ямар нэгэн юумэндэ гадаа талаараа адли болохо (принимать образ, облик): *Эргэнэгэй үүдэн гэнтэ тар-няр гэжэ нээгдээд, тэрээн сооһоо Ешиин дүрсэ дүрсэлһэн шүдхэр гаражаа ерэбэ* (Ч. Цыдендамбаев); 2) бодото юумэнһээ хаража тон адляар зураха, бүтээхэ (рисовать с натуры, изображать): *Ямар нэгэн юумэнэй юрэ бусын хүсэтэй гү, али айхабтар томо бэетэй, бусад юрын юумэнүүдһээ ондоо онсо шэнжэ шанартай байһые дүрсэлэн харуулхын тула хэрэглэгдэдэг уран найруулгын аргануудай нэгэн* (С. Бабуев); **дүрсэлэн харуулдаг урлал** урлалай зураг, хүрэг скульптура *г.м.* бүтээхэ нэгэ һалбари, шэглэл (изобразительное искусство); **һанаандаа дүрсэлэн бодохо** һанаандаа гадаад түхэл маягынь бодон гү, али зураглан бодомжолхо (представлять образ).

ДҮРСЭЛЭЛ *юум. н.* 1) зураглан харуулалга, үзүүлгэ, уралал (изображение, отображение): *уран зохёолшын хэлэнэй уран дүрэсэлэл*; **үгөөр дүрсэлэл** ямар нэгэн юумэ, харанаа, үзэһэнөө үгөөр хэлэн харуулалга (словесное описание); 2) ухаандаа, һанаандаа зураглан бодомжолго, зураглалга (воображение).

ДҮРСЭТЭ(Й) *тэмд. н.* 1) ямар нэгэн юумэндэ адлирхуу түхэлтэй, хэлбэритэй

(имеющий вид, образ): *Өөдөө соройһон мориной дүрсэтэй графин соо архи табиба* (А. Бальбуров); *Тэдэнэй ойро задаржа үшөө үрдеэдүй, хасууриин ногоон борбоосгойн дүрсэтэй сэсэгүүд һууна* (Ч. Цыдендамбаев); **хүн дүрсэтэй** а) хүнэй мүн шанартай (имеющий человеческий облик): *Архяа залгихадаа хүн бэшэ болоод, залгяагүйдөө хүн дүрсэтэй болоод байгаа юм аабза* (Б. Мунгонов); б) хүнэй бэе махабадта адляар хэгдэһэн (человекоподобный): *Тэрээн дээрэ һэеыгээр хэһэн хүн дүрсэтэй хоёр онгон* (Б. Санжин, Б. Дандарон); **хүн дүрсэтэ һармагшад** хүнтэй ойролсоо түхэлтэй, хойто хүл дээрэ ябадаг, урда мүсөөрөө элдэб соморхон үйлэ бүтээжэ шададаг амитад, *модо али зэргээр хэрэглэн хоолоо оложо шадаха, томо һамар хоёр шулуунай хоорондо сохижо эдеэень гаргаха г.м.* (человекообразные обезьяны); **шүхэр дүрсэтэ ургамал** *ург.* сагаан, шара гү, али хүхэльбэ сэсэгүүдынь баг болон суглараад байхадаа, шүхэр шэнги түхэлтэй болодог ургамалнуудай ниитэ нэрэ, *жэшээнь, укроп, кориандр, тмин г.м. шүхэр дүрсэтэ ургамаалнуудай тоодо ородог* (зонтичные растения); 2) *будд.* ямар нэгэн онсо хэб түхэлтэй (имеющий форму); **дүрсэтэ тэнгэриин орон** хүнүүд болон амитадай ажамидардаг орон (иллюзорный мир, мир форм): *Үнгэтэ юртэмсэ гү, али Дүрсэтэ тэнгэриин орон* (Л. Шагдаров).

ДҮРҮҮ, дүрюу *юум. н.* ниилэн байгаа дүрбэн хурганай үргэнтэй адли үргэн наринай хэмжүүр (мера в четыре пальца): *Тэдэнэй хажуугаар дабһалаатай дарсагар үгэрсэ, хэршэмэл селёдко, дүрүү зузаан саала гэхэ мэтын юумэнүүд бии* (Ц.-Ж. Жимбиев); **үнэн худал хоёрой хоорондо дүрүү тухай зай юм** хүн бүхэнэй нюдэн шэхэн хоёрой хоорондохи зай тэрэнэй ниилэһэн дүрбэн хургантай тухай барагай гэжэ тоологдодог, тиин нюдөөрөө харахан үнэн, шэхээрээ дуулахан худалшье байжа магад гэһэн удхатай (между правдой и ложью четыре пальца).

ДҮРҮҮЛХЭ *үйлэ үг.* дүрбэн хургаар хэмнэхэ, *үргэн нарин, ута богониие* (мерить в четыре пальца).

ДҮРҮҮМХЭ *юум. н., боох.* улабша (стелька).

ДҮРХИРХЭ *үйлэ үг.* түбэрхэ, табарха, хүлөөрөө дэбһэхэ (топотать).

ДҮРһЭ *юум. н.* сохюур, түмэр дээрэ хэбээр зураг сохижо гаргаха зэмсэг (чекан).

ДҮРһЭЛХЭ *үйлэ үг., баруун бур.* дүрөөрнь, гадаа түхэлөөрнь тухайлан таниха (принимать *какой-л.* вид): *Хажуу талаһаань хаража, хада гэжэ дүрһэлбэ, хамар амыень хаража, морин гэжэ дүрһэлбэ* (Аман зох.).

ДҮРһЭ(Н) *юум. н., баруун бур.* дүрсэ, маяг, хэб, гадаа түхэл (образ, вид, форма): *мүнхэ дүрһөө дүрһэлхэ*.

ДҮРШӨӨГҮЙ *тэмд. н.* дүршэлтэй болоодүй, дадаагүй, юумэ үзөөгүй (неопытный, неискушенный): *Энэ хүн ёһотой ангуушан бэшэ, хүнше дахаад агнаһан гү, али агнажа эхилһэн үшөө дүршөгүй хүн…* (С. Доржиев).

ДҮРШҮҮЛХЭ *үйлэ үг., идх. залог* 1) ямар нэгэн ажал хэрэгтэ дадалтай, дүршэлтэй болгохо, һургаха (приучать *к чему-л.*): *Мүнөөнэй һургуули гээшэ шабинараа жэжэхэн энэ мэтэ ажалһаа эхилээд, томо ажал хүрэтэр, хамаг юумэндэ дүршүүлжэ зоригжуулжа һургадаг гээшэ ха юм даа…* (Х. Намсараев); **таряан ажалда дүршүүлхэ** *түүх.* XVIII зуун жэлдэ буряадуудые таряа таридаг болгожо, һууриин ажабайдалтай болгохо ажал хэрэг Россиин засаг зургаанай талаһаа үргэнөөр ябуулагдаа һэн. Тиихэ үедэ нютаг бүхэндэ шахуу таряанай ороохон, анзаһа, хадуур буряадуудта миинтээр үгэхөөр магазинууд бии болоохон. Буряад хэлэндэ энэнь «мангазей» хэлбэритэйгээр орохон юм (приучать к хлебопашеству); 2) хүндэ, хүшэр мэргэжэлэй дүршэл олгохо, ямар нэгэн мэргэжэлтэнэй дүршэл дээшэлүүлхэ (давать, повышать квалификацию).

ДҮРШЭГ *юум. н., шаж.* һолоомоор гү, али зуураһан талхаар хэһэн хүнэй дүрсэ (жертвенная человеческая фигурка из соломы или теста): *Европын костюм үмдэхэһэн, талхаар хэһэн хүнэй дүршэг тэлэһэн ламанар Чойжоншын урда ерэжэ, үбдэг дээрээ һэхэрнэ* (Д. Батожабай).

ДҮРШЭГДЭХЭ *үйлэ үг., хүлеэгд. залог* дүршэлтэй болохо, дадаха (приобретать опыт, натореть): *Бэрхэ трактористнуудые даха дахаһаар яһала дүршэгдэбэ даа.*

ДҮРШЭЛ *юум. н.* 1) дадал, дүй, юрэ болохон арга шадабари (практика, опыт, навык): *Эртээнһээ, ажалайнгаа түрүүшын алхамһаа үхибүүдээр хүдэлхэ дүршэл олохо шухала гээшэ* (К. Цыденов); *Дүршэл дутэ харгыгүй* (Оньһ. үг.); **дүршэл шадабари** дүй, дадал (опыт, навык): *Тогоошо һанагдаагүй түргөөр дүршэл шадабарида һураажа, бульдозеристнүүд хоёр халаанда хүдэлдэг болобо* (Д.-Д. Дугаров); **дүршэл ехэтэй** ямар нэгэн ажал хэрэгтэ бэрхэ, шадабаритай, дүйтэй (опытный, умелый): *Дугар гээшэмнай бэлшээринүүдые ходо һэлгэжэ байгаад, малаа бэлшээдэг, үйаргүй шадамар бэрхэ, дүршэл ехэтэй болохон хүн гэжэ мэдэнэбди* (Б. Мунгонов); **дүршэл багатай** дадал олоогүй,

дүйгүй (неопытный): *Залуу нүхэрнай тусхай һургуули дүүргэһэншье һаа, эндэхи газарай эрхэ байдал мэдэхэгүй, һая хүдэлмэрилжэ эхилһэн дүршэл багатай хүн байна ха юм* (Б. Мунгонов); **баян дүршэл** олон арга шадабари (богатый опыт): *Үнэн дээрээ Тогоошо ажалаа һайн мэдэхэ, эсэгынгээ баян дүршэлдэ һураһан, тиимэһээ адуун һүрэгые бэе дээрээ даажа абахаар болонхой юм* (Д.-Д. Дугаров); **дүршэлөөрөө хубаалдаха** дүршэл багатай хүндэ мэргэжэлынь дээшэлүүлхын тула хэжэ байһан ажалаа харуулха, мэргэжэлэй нюуса оньһонтой танилсуулха (делиться опытом); ○ **дүй** *гэжэ үгэтэй парн. хэрэгл.*; 2) *тамир*. дүрэ, арга мэхэ, гохо (приём); **барилдаанай добтолхо дүршэлнүүд** тулалдаанай эхиндэ диилэхэ хүсэлэнтэйгөөр орохо арга мэхэ (приёмы вольной борьбы).

ДҮРШЭЛГҮЙ *тэмд. н.* ямар нэгэн ажал хэрэгтэ дадаагүй, дүйтэй болоодүй (неопытный): *Дүршэлгүй, дүүмэр Тогоошые шадабарида һургахаяа үсөөн бэшэ үдэр сагуудые хажуудань үнгэргөө, нэгэтэшье сухалдахань үзэгдөөгүй* (Д.-Д. Дугаров).

ДҮРШЭЛГҮЙДЭХЭ *үйлэ у.* дадалгүй, дүйгүй байха, мүн энээнһээ боложо ажал хэрэгтээ тулюурдаха (не иметь опыта): *Тэдэнээ согсолжо, гуримшуулжа, нэгэ юумэ бэшэхэ гэхэдээ, дүршэлгүйдэнэб* (Д. Мархадаева).

ДҮРШЭЛГЭ *юум. н.* ямар нэгэн ажал хэжэ дүршэл ололго, дадалга (обретение навыков): *Һуралсал дүршэлгэ хоёрые тэгшэ хараалһан аргын ашаар мэргэжэлтэдые ажалаар хангалгын бэрхэшээлнүүд усадхагдаха зэргэтэй* (Ц. Сампилова).

ДҮРШЭЛТЭЙ *тэмд. н.* 1) дадалтай, дүйтэй, арга шадабаритай (опытный, имеющий сноровку): *Нооһо хайшалагшад дүршэлтэй бэрхэнүүд даа, Бүтэдмаагай отарын зургаан зуугаад хонидые жагсаангүй, мүнөөдэртэнь хайшалжа дуулаха янзатай* (Б. Мунгонов); **дүршэлтэй гар** юумэ һайнаар, хурдаар хэжэ дадаһан гар (умелые руки): *Долгормаашье, хоёр хүгшэдшье амяа татаад, Санжын урихан, дүршэлтэй гарнуудай хойноһоо, шэдитэ хүсэндэнь шүтэн этигэжэ, алдангүй адуулнад* (А. Ангархаев); 2) мэргэжэлэй талаар түгэс, мэргэжэлтэй (квалифицированный): *Червошкин үнинһөө хойшо ГРП-дэ хүдэлһэн дүршэлтэй ажалшан гэжэ бүгэдэ мэдэдэг* (Д.-Д. Дугаров).

ДҮРШЭХЭ *үйлэ у.* 1) ямар нэгэн ажал хэрэгтэ дадалтай, дүйтэй болохо (приобретать навык): *Хурьган Хубита үбгэнэй заабаряар хажуураа дабтан гэхэдээ, хүгыень оложо, саашаа бүри урмашан, улам дүршэжэ эхилээ һэн* (Х. Намсараев); 2) мэргэжэлтэй болохо, мэргэжэхэ (получать квалификацию); 3) дадаха, дадалтай болохо (привыкать): *Агнуурида ябажа дүршэнхэй морид эзэдэйнгээ яаралые мэдэржэ, нүүлэнүүдые харайн, эгсэ газар өөдэ гүйдэлөөрөө шахуу гаранад* (С. Цырендоржиев).

ДҮРЬЕ: дүрье табиха *үйлэ у.* шаг шууяа гаргаха, дүүелдэхэ (галдеть, шуметь): *Тэрэгүйдэ орон нютагтамнай эмхи журам, амгалан һуудал байдал тогтохоёо болёо, – гэжэ хүнүүд дүрье табиба* (Б. Санжин, Б. Дандарон).

ДҮРЬЕЛ *юум. н.* шууяан, үймөөн, олоной гайхал (шумиха, сенсация): *Эдэнэй Дээдэ-Үдэ город ошожо, ямар тангариг үргэжэ, юу хэлэжэ, юун дээрэһээ гомдолтой ябажа бусаһан тухайдань арад зоной дунда дүрьел боложо, хүн бүхэн дуулахадаа хүйтөөр «һэ!» гэлдэжэ, тэдэ лама ноёд хадаа билдууша нохойнууд байна даа, хороото муухай зорилгонь бүришье эли болобо* (Х. Намсараев); **дүрьел үгэ** һураг, таамаг үгэ шэмээн, хэлсэлгэн (молва, слухи): *Түрмэ соohоо буһалгаан гараа гү, али газаа талаһаань хүнүүд добтолоо гү гэжэ юуеньшье мэдэжэ ядаһан таамаг дүрьел үгэнүүд дэлгэрбэ* (Х. Намсараев).

ДҮРЬЕЛДЭХЭ *үйлэ у., угталд. залог* олон зоной шууялдаха, эмхигүйгөөр дуугаралдаха, хашхаралдаха (сильно шуметь, галдеть).

ДҮРЬЕХЭ *үйлэ у.* шууялдаха, эмхигүйгөөр дуугаралдаха, хашхаралдаха (сильно шуметь, галдеть): *– Ябахатнай гээшэ гү? – гэжэ буряадууд гансата дүрьебэ* (Б. Санжин, Б. Дандарон).

ДҮРЬЕШЭХЭ *үйлэ у.* гэнтэ эмхигүйгөөр дуугарха, шууяшаха (загалдеть).

ДҮРЬЕЭ(Н) *юум. н.* олон зоной шууялдаан, эмхигүйгөөр дуугаралдаан, хашхаралдаан (шум-гам, галдёж): *Арьяшка шад улайшанхай, Таня тээшэ хаража, үшөө юушьеб хэлэбэ, теэд дүрьеэн соо ойлгогдобогүй* (Д.-Д. Дугаров).

ДҮРЭ I *юум. н.* 1) шарай, гадаа түхэл, маяг, дүрсэ (внешний вид, облик, наружность, образ): *Толи мэтээр елытэр аршаһан гуулин гуудаа өөрынгөө дүрэ хараһан Аламжа сошордон, обогод гэшэбэ* (Д. Батожабай); **дүрэ шарай** нюур, нюур шарай (лицо, облик): *Тэрэ урал амаяа һориилгожо байжа, абяагүйгөөр энеэсэгээн, уһан дээрэ харагдагша өөрынгөө дүрэ шарайе наадална* (С. Цырендоржиев); **дүрэ маяг** гадаа түхэл (внешний вид): *Тус байшангай дүрэ маягынь хитад гуримаар баригданхай* (Д. Батожабай); **дүрэ үзүүлхэ** (*гү, али* **бариха**) хэбэр үзүүлхэ,

үнэн дээрэ ямар нэгэн шанар шэнжэгүй аад, тиимээр бэе абажа ябаха (делать вид, казаться, притворяться): *Хэрбээ мэргэн мүн байгаашье һаа, / Мэргэнэй дүрэ бү үзүүлэ. / Асууһан бүгэдые тогтонгүй харюусаагүй һаа, / Эшэгүүритэй болохо* (Э.-Х. Галшиев); 2) ямар нэгэн юумэнэй гадаа түхэл маягые һажаажа бүтээһэн зураг, хүрэг *г.м.*, фотозураг (изображение, портрет, фотография; фигурка, статуя): *Хиидэ үлгөөтэй луугай дүрэ утаанай замхахада улам эли боложо, ирзайгаад байһан шүдэниинь, бажуулдаад байһан һабарынь харагдажа эхилнэ* (Д. Батожабай); *Гунгарбаагай шэлэй саана бурхадай дүрэнүүд үлэ мэдэг харагдана* (В. Гармаев); **дүрэ буулгаха** фотозураг абаха (делать фото): *Тиихэдэ ажалай түрүүшүүлэй дүрэ буулгахаяа аяар холын Шэтэ городһоо фотограф хаяя ерэдэг һэн* (Г.-Д. Дамбаев); **дүрэ зураг** фотозураг (фотография): *Тиигээд тэндэ үлгөөтэй байһан аймагай газетын һүүлшын номерто эндэхи фермын тугалай байра соо абтаһан дүрэ зурагые һонирхон хараба* (Ц.-Ж. Жимбиев); 3) һанааңда хадуугдажа абтаһан хүнэй нюур шарай, ямар нэгэн юумэнэй гадаад түхэлэй һанааңда оруулалга, һаналга, бодолго, зураглан бодомжолго (образ, представление *о чём-л.*): *Тэрэ Намсараевай муухай дүрэ нюдэнэйнь урда үзэгдэһэн шэнги боложо, үнөөхи уйдхар, хоро үһөөн зүрхэ сэдьхэлынь эдижэ эхилхэ* (Д. Эрдынеев); **дүрэ шарай** (*гү, али* **дүрсэ**) һанааңда хадуугдажа абтаһан хүнэй нюур шарай (образ): *Инаг Дугарайнь дүрэ шарай ухаан бодолдонь тобойсо биш болоод, һанаа сэдьхэлынь хүлгөөн, нэгэл үни буума жэгтэй дулааханаар үзэгдэхэ юм* (Б. Шойдоков); *Багшын һургаал, һайхан дүрэ дүрсэнь хэзээдэшье мартагдаагүй юм байна* (Н. Намсараев); 4) *будд.* түрэл, дүрын түһөө, байдал (облик, дух, душа): *Шажанай дайсадые үгы хэхэ болоходоо, амарлингуй бурхадшье гансата дошхон дүрэтэй боложо, тэдэниие аладаг, хюдадаг* (Б. Санжин, Б. Дандарон); 5) *бөө* бүдэй гү, али ондо хабтагай юумэнэй хэһэг дээрэ зурагдаһан онгон (изображение онгона).

ДҮРЭ II *юум. н.* 1) ямар нэгэн ажал хэрэг гүйсэдхэхэ арга, онһон (ухватка, приём): *– Эдэ үхибүүд оройдоошье хүдэлмэриин дүрэ мэдэхэгүй аад лэ, тусгаар бригада болохомнай гэжэ тоомоо таһаралдаа гээшэ* (Х. Намсараев); **дүрэ шадабари** дүй дүршэл, арга шадабари (навыки, опыт): *Дүрэ шадабаряар дүүрэн шанга, / Дүршэл мэргэжэлээр омог дорюун / Согтой, суутай малшад, таряашад / Хүдөө ажалай хүсэн болоо* (Х. Намсараев); **дүрэ буляалдаха** бүхэ барилдаха (бороться): *Тэдэнэй дүрэ буляалдахые удаан хаража байһан мэхэтэй Намдаг энэ ушарые тааһан байгаа* (Д. Батожабай); ◊ **дүрэдөө абаха** барилдаанай үедэ нэгэ бүхын нүгөөдэеэ өөрынгөө танюуһатай дүрэ хэрэглэн, дээртэхэ (подчинять своим приёмам, своему влиянию): *Байза, эдэ хоёрые хайшан гэжэ дүрэдөө абаад, дүрэтэй сар шэнги болгожо, басаганайнь анза худалдаае мииндэ шахуу болгохом ааб?* (Х. Намсараев); 2) баша, арга баша (трюк, искусный приём); **дүрэ буруу** юрэ бусын, жиирэй бэшэ (необычный, не такой как все): *Ямаршьеб ондоохон, дүрэ буруу хүнүүд мүрыень таһалжа ошоһон хэбэртэйл даа* (Д.-Д. Дугаров); *Юрэдөөл, дүрэ буруу айлтай зэргэлжэ һуухада, һайн юумэн үгы, хони малаа гаргаад, шуһаяашье эдилсэхэ аргагүй…* (Б. Цыбиков); **дүрэ буруу тээһээнь мори унаха** мориндо баруун талаһаа һууха (садиться на лошадь с правой стороны); ○ **арга** *гэжэ үгэтэй парн. хэрэгл.*

ДҮРЭ III *юум. н.* 1) бухын хамарта углагдадаг модон гарьха (деревянное кольцо, продеваемое в нос быка): *дүрэһөөнь оохорлохо*; 2) *шэлж.* ямар нэгэн ажал хэрэгэй шэглэл, заабари (направление, установка): *зүб дүрөөр хэхэ*; 3) бэеэ даанги байдал (самостоятельность).

ДҮРЭДЭҺЭ(Н) *юум. н.* ямар нэгэн юумэнэй дүрэһэн шатаһан үлэдэһэн (гарь): *хубардаагай дүрэдэһэ хюһаха*.

ДҮРЭЛГЭ *юум. н.* шаталга, гал аһалга (горение): *нүүрһэнэй дүрэлгэ һайжаруулха*.

ДҮРЭЛЖЭЭ *юум. н., ага* һожор, абьяас (наклонность).

ДҮРЭЛЖЭЭТЭЙ *тэмд. н., ага* абьяастай, бэрхэ, шадабаритай (имеющий наклонность *к чему-л.*): *Энэ хүбүүн зурагта дүрэлжээтэй*.

ДҮРЭМХЭ, **дүрэнхэ** *юум. н.* гутал соо дэбдидэг нимгэн һэеы, хүдэһэн гү, али бүд, үгышье урдань ядуу байдалтай зон үбһэшье хэдэг байһан (стелька): *…Байза, энэ бэеэрээ гүйжэ ошоод, гуталдашни дүрэмхэ хэхэ хуурай хагда зулгаагаад ерэхэмни, – гэжэ газаашаа һард гүйгөөд гарана* (Х. Намсараев); *Хуурай үбһэн дүрэнхэтэй шархимни нэбтэ норожо, хүлдөө шулуу шагтагалһандал, хүндэ болошобо* (С. Цырендоржиев).

ДҮРЭНГИ *тэмд. н.* шатанги, дүрэд гэһэн, харланги (пригорелый, подгоревший): *дүрэнги халааша эдихэ*; **наранда дүрэнги** наранда удаан ябаһандаа харлаһан – *хүнэй арһан тухай* (загорелый).

ДҮРЭНХЭ *юум. н.* **дүрэмхэ** *хара*.

ДҮРЭНХЭЙ *тэмд. н.* шатаһан, хуйхалагдаһан, харлаһан (обгоревший, обгорелый):

Дагбын хүдэһэн дэгэл шатажа, дүрэнхэй арһанай эгшүүн үнэр анхилба (Ц. Шагжин).

ДҮРЭСЭ *юум. н.* дүрэхын, шатахын зэргэ, шанар (горючесть): *дүрэсэ һайтай түлишэ*.

ДҮРЭСЭГҮЙ *тэмд. н.* шатасагүй, гал ahадаггүй, галай аюулгүй (негорючий): *дүрэсэгүй хушалта*.

ДҮРЭТЭЙ I *тэмд. н.* ямар нэгэн түхэл маягтай, гадаада шэгжэтэй, шэг шарайтай (имеющий облик, внешность): *Хүүхэлдэйн театрта түни, хүхюун, сухалтай дүрэтэй хүүхэлдэйнүүд өөр өөрын абари зантай рольнуудые гүйсэдхэдэг*.

ДҮРЭТЭЙ II *тэмд. н.* дүйтэй, ямар нэгэн ажал хэрэгтэ шадамар, дүршэһэн (имеющий сноровку, владеющий приёмом): *Бухэ Лама ишгэжэ хардажа ородог дүрэтэй юм* (Д. Батожабай).

ДҮРЭХЭ I *үйлэ у.* 1) шатаха, галда абтаха (гореть, сгорать): *Уданшьегүй гэдэргээ орожо ерээд, Жалма үбэлэйнгөө нэхы дэгэлые тайлажа, сээжэдээ дотортой дэгэлээ үмдөөд, стол дээрэ дүрэжэ байһан өөхэн дэндээ тоһо нэмэбэ* (Ж. Тумунов); **дүрэхэ шатаха** гал дүлэндэ абтаха (гореть): *Үбһэ хулһаниинь хүр сагһанда дарагданхай, тэндэ дүрэхэ шатаха юумэн үгы гэжэ харахадаа бусаба* (Ц.-Ж. Жимбиев); **нижаганан дүрэхэ** тас-няс гэһэн абяатайгаар, абьяастайгаар шатаха (гореть с треском): *Түмэр пеэшэн соохи хуурай шэнэһэн түлеэн нижаганан дүрэжэ, үүдыень нээхэтэй адли ошо шэдэлүүлнэ* (М. Осодоев); **дүрэжэ дууһаха** дууһан шатахаяа (догорать): *Наранай гараха үеэр дүүрэхэ юумэн хуу дүүрэһэн, түрүүлэгшын гэр дүрэжэ дууһаһан байба* (Б. Мунгонов); 2) наранда харлаха, халуун элшэдэ шаруулжа, хүнэй арһанай хүрибтэр болохо (обгорать, загорать): *Хүбүүд самсаа тайланхай, бэенүүдынь наранда дүрэжэ, улабар зэдтэл боложо хүрилэнхэй, басагад зунай нимгэн, һэрюухэн платитай* (Ц.-Д. Хамаев); 2) хордохо (жечь, гореть): *Зүгөөр гал соо хаягдаһан юумэдэл бэень дүрэнэ* (Ж. Тумунов).

ДҮРЭХЭ II *үйлэ у.* 1) ямар нэгэн шэнгэн юумэндэ хүрөөд, шэнгээгээд абаха, *гуурһа бэхэдэ, хилээмэ зөөхэйдэ г.м.* (макать): *Тиигээд үдеэ бэхэдэ дүрэжэ бэшэнэ* (Ч. Цыдендамбаев); – *Хороото эдеэн бэшэ ха юм, хургаараа дүрэжэ үзыш, эмтэ эдеэн ха юм, эрхыгээрээ дүрэжэ эдиши* (*Шонхоодой мэргэн*); 2) хутага *г.м.* хуйдань, гэртэнь хэхэ, ямар нэгэн оньһоной хубиие һууридань оруулха (засовывать, вкладывать): *һэлмээ дүрэхэ*.

ДҮРЮУ *юум. н.* **дүрүү** *хара*.

ДҮТҮҮР 1. *наречи* ойгуур, ойро шадар, ойрохон, холо бэшээр (вблизи, поблизости): *Дүтүүр эрьелдэһэн хүнүүдые дурагүйгөөр хаража байһан Клименко: – Зай, хоёр доройнууд зоной нюдэнһөө холо болоё! – гээжэ шүдэнэйнгөө забһараар нүхэртөө хандана* (Д. Батожабай); **дүтүүр танилсаха** бэе бэеэ һайнаар мэдэдэг болохо (знакомиться поближе): *Тэрээнһээ хойшо Намжал бүхы һайн сэдьхэлээрээ Цырендоржодо хандажа, дүтүүр танилсаха, нүхэсэхые үнэн зүрхэнһөө оролдодог болобо* (К. Цыденов); **ойро дүтүүр** дүтэ наагуур, ойро шадар (поблизости): *Зэргэ тойрожо ябаһан бэреэд басагадай ойро дүтүүр гарахадань, хормойень шүүрэхэеэ һанажа, ама хэлэндэ орошогүй шэбшэг муухай үгэнүүдые уйгарлан хэлэжэ байжа гунхагашалдана…* (Х. Намсараев); **2.** *дах. у.* ойгуур, хажуугаар, холо бэшэ зайда (около, близ, возле): *Тиимэ дээрэһээ энэ горхондо дүтүүр үндэр бүшэмэг үбһэ ногоон ургадаг* (Ц. Шагжин).

ДҮТЫН *тэмд. н.* 1) ойро шадарай, хажуудахи (близлежащий, ближайший, кратчайший): *Тэндэ Чэмэд шагнаархан зогсоһоной һүүлээр дүтын хуһа, шэнэһэдэй дундахи шугы хүрэхэ гээжэ шиидэбэ* (Д.-Д. Дугаров); **дүтын тосхонууд** холо бэшэ оршодог хүдөө тосхонууд (близлежащие сёла): *Дүтын тосхонуудһаа ябаһан хүдөөгэй зон Һаса тээшэ баһал субана* (Д. Батожабай); **дүтын айл** эгээ ойро ажаһуудаг гэр бүлэ, хүршэ айл (ближний дом, семья): *Дүтын айлһаа мори эрижэ унаад, мүнөө һүниндөө Удын байшан орохо ёһотойб* (Б. Санжин, Б. Дандарон); **дүтын харгы** наагуур зурыһан харгы (ближняя дорога): *Дүтын харгыгаар соёруулһан нэгэ моритой хүн гэнтэ наашаа годирон, энэ полшин захада ерэжэ тогтобо* (Ц.-Ж. Жимбиев); **дүтын поезд** хото шадарай поезд, хотоһоо 200 километрһээ холо бэшэ газарта ошодог поезд (пригородный поезд): *Харюусалгата даабари дүүргэхэ хубида хүртэһэн Пестонов Андрей дүтын поезднуудай пассажирнуудай вокзал руу тэдэ хоёроо ябуулаад, өөрөө томо вокзал тээшэ зоримгой алхалба* (С. Цырендоржиев); 2) ойро түрэлэй, оюун сэдьхэлэй талаар ойро, хани, этигэлдэ хүртэһэн (близкий, приближённый); **дүтын түрэл** шуһа мяхаараа ойро түрэл (близкая родня): *Ши намда хэншье бэшэ һэнши: мяха шуһанһаам таһаран дүтын түрэлниш бэшэш, нютагтам унажа, сугтаа наадаһан нүхэрниш бэшэш* (Ц.-Д. Хамаев); **дүтын нүхэр** хани нүхэр, ойро нүхэр (близкий друг): *Тиихэдэнь Дугардаан хүбүүнэй дүтын нүхэр, амбааршан Абида харуулдамал хабтагайгаар*

хуурсаг дархалуулжа үгэбэ (Ц.-Ж. Жимбиев); **дүтын хүн** а) ухаан сэдьхэлээрээ ойро хүн (близкий человек): *Гэрэлтэй, дулаахан гэр соо олон нүхэдэйнгөө дунда шуурын һууха, ямар нэгэн дүтын хүнөөр зосоохиингоо хооһортор хөөрэлдэхэ, архи ууха дуран Намжалай зосоо дарагдахаар бэшэ хүсэтэйгөөр орьёлон түрэбэ* (К. Цыденов); б) ямар нэгэн ехэнхидээ дээгүүр тушаалтай хүндэ ойро, этигэлдэнь хүртэһэн хүн (приближённое лицо): *Түрэл гаралаа, нютагайнгаа, дүтын хүнүудые үргэдэг тушаалтаниие сохижорхёо һаа, ганса та жэшээ харуулха болоноltойб?* (Ц. Шагжин).

ДҮТЫНХИД *юум. н.* ойро түрэлэй зон (близкие, родственники): *Дугармаа эжынь хүбүүндээ гү, али дүтынхидынь хөөрэжэ үгэһэн байгаа бээ* (Басаа Валера).

ДҮТЭ 1. *тэмд. н.* 1) ойрын, ойронхи, ойро шадарай, хажуудахи (близкий, ближний): *Нэн түрүүн тэрэ Чансинтай танилсаа, юуб гэхэдэ энэ хитад үбгэн дүтэ багай тайгые табан хургандаал мэдэхэ хүн* (С. Цырендоржиев); **дүтэ газар** а) ойро газар (ближайшее место); б) холо бэшэ зай (кратчайшее расстояние); **дүтэ ойро** наагуур, ойро газарта (близко, поблизости): *Тиимэл хадаа эндэ ерээд түрэжэ, дүтэ ойро ажаллан байхаяа үлэбэ ха юм* (Ц.-Ж. Жимбиев); **дүтэ болохо** а) ойро болохо, дүтэлхэ (приблизиться): *Орилоон шууяан улам ойртожо, дүтэ болоно* (Ц. Шагжин); б) *шэлж.* эжэлшэхэ, хани болохо, найзалха (сблизиться); 2) ойро түрэлэй, оюун сэдьхэлэй талаар ойро, хани, этигэлдэ хүртэһэн (близкий, приближённый): *Энэ үгэ хадаа хүн бүхэнэй хуби заяанда тон дүтэ үгэ* (Ж. Санжиев); **дүтэ (хани) нүхэд** ойрын нүхэд, анданар (близкие друзья): *Тиигээд һарын турша соо тэдэнэр дүтэ нүхэд болоһон юм* (Б. Санжин, Б. Дандарон); *Эндэхи эхэнэрнүүдэй эгээл дүтэ хани хүнүүд: үбгэн, аха дүү, абганарыньшье солдат болоһон байха* (Ц.-Ж. Жимбиев); **дүтэ хүн** а) оюун сэдьхэлэй талаар ойро хүн, сэдьхэлдэ ойро хүн (близкий человек): *Харюу абаашьегүй һаа, тэрэ басагые эгээн дүтэ хүмни гэжэ һанажа ябааб, тэрэ хүүхэнэй нэрээр нютагаа һанажа, бүхэли жэл соо ябааб* (З. Гомбожабай); б) ямар нэгэн ехэнхидээ дээгүүр тушаалтай хүндэ ойро, этигэлдэнь хүртэһэн хүн (приближённое лицо): *Даша ахайешни ноёдто дүтэ хүн болгохо гэжэ һанагша һэм* (Д. Эрдынеев); **2.** *наречи* 1) ойро, ойро хаби, холо бэшэ, хажууда (близко, поблизости): *Харахада дүтэ шэнгишье һаа, гайтайхан ябадалтай юм* (Д. Эрдынеев); **дүтэ хүрэхэ** а) ойронь ошохо, дүтэлхэ (приближаться): *Гомбо-Доржын командалһан бүлэг һэлмэнүүдээ бэлдэн баряад, Баданай отрядта бүри дүтэ хүрэжэ ерэһэн байгаа* (Б. Санжин, Б. Дандарон); б) тулаха, ойролсоо болохо (приближаться, быть приблизительным – *о количестве*): *Манай ажахын хонид хори мянгада дүтэ хүрэхэ*; **дүтэ табиха** (*гү, али* **хүргэхэ**) ойртуулха, ойро болохыень зүбшөөхэ (подпускать): *Врачнууд халуун үбшөөр үбдэһэн хүндэ хүниие дүтэ табидаггүй ха юм* (З. Гомбожабай); *Энэ Новиковые гэртээшье дүтэ хүргэхэгүй аад!.. – гээжэ галзууран шахуу бодобо* (А. Ангархаев); **дүтэ шадар** (*гү, али* **наагуур**, **хаби**) ойро тойрон, холо бэшэ (в округе): *Отогынь холо бэшэ гээжэ һанаад, мүрыень мүшхэжэ голлоһониинь, дүтэ шадар ангуушад байрлаһан янзагүй байшоо* (Д.-Д. Дугаров); *– Дүтэ наагуур хэбтэгшэдыень суглуулжа асарбалди даа* (Б. Мунгонов); *Дулма зургаатай боложо ябаа, дүтэ хаби байдаг айлнуудай хүүгэд – Жалма, Долгор, Содном, Жүгдэрнүүдээр үелдэг байба* (Б.-Б. Намсарайн); **дүтэ ойро** (*гү, али* **ойгуур**) наагуур, наада талаар, хажуугаар (поблизости); **дүтэ тойрон** хажуугаар, ойро тойрон (поблизости, в округе): *Насагай нюдэнэй үзүүртэ дүтэ тойрон байһан хамаг бүхы юумэнүүдэй дүрсэнүүд бүрүүлтэжэ эхилбэ* (Г.-Д. Дамбаев); **дүтэ нааша** а) ойро газарта (поблизости): *Тиин дүтэ нааша хэн юуншье харагданагүй гээжэ лаблаад, агын хаяада байһан обогор шорой малтажа оробо* (Б. Санжин, Б. Дандарон); б) һаяын сагта (вскоре, в скором времени): *дүтэ нааша һайндэр үгы*; **дүтэ дүтэ** ойро ойро, бага зайтайгаар (плотно, близко): *Хоорондоо дүтэ дүтэ оршодог хорёод-хорёод үрхэтэ айлнуудайнь дайнай эхилһээр арбан хүнүүдэй унаһые хургаа даран тоолобо* (Ц.-Д. Хамаев); **хүлөө дүтэ дүтэ татаха** холо алхахагүй, дугшаха (семенить): *Баяр бохёоршоһон хулөө дүтэ дүтэ татан, хэлэһэн тээшэнь ошобо* (С. Доржиев); 2) оюун сэдьхэлэй талаар ойро (близко по душе); **дүтэ танилсаха** һайнаар танилсаха, мэдэлсэхэ (познакомиться поближе): *Арын хүдэлмэридэ байхадаа, Сыбаан хубисхалша үзэлтэй сэрэгшэдтэй дүтэ танилсаһан юм байна* (Б. Мунгонов); **дүтэ үзэхэ** тоохо, анхарха, хэрэгсээхэ (считаться *с кем-л.*, обращать внимание): *Теэд дура сэдьхэлынь, абьяас зоригынь буляаһан Ханда тэрэниие дүтэ үзэжэ үгөөгүй* (Д. Эрдынеев); **сэдьхэлдээ дүтэ абаха** сэдьхэлээ зобохо, һанаагаа зобохо, сэдьхэлээ хүдэлхэ (принимать близко к сердцу): *Арсалан эдэ бүгэдые хараа дуулаашье һаа, сэдьхэлдээ дүтэ абанагүй* (Ц. Шагжин); **3.** *дах. у.* ойгуур,

хажууда, холо бэшэ (около, близ, возле): *Үүдэндэ дүтэ һууһан хүндэ ехэл аягүй, айдаһатайшаг байдаг* (С. Цырендоржиев); **харгыда дүтэ** харгын хажууда (около дороги): *Үйлсөөр түрүүшын трамвайн абяатайгаар түршэгэнэн ябахадань, харгыда дутэ тойрон байһан гэрнүүд доһолно* (Г.-Д. Дамбаев); **4.** *нэрэ үгын удхатайгаар* холо бэшэ зай (близь, ближайшее расстояние): *Ангуушадай олон отог һүйдхэһэн тонуулшад дүтые хаража, багахан хүтэлөөр дабаад, хабшалай эхин руу голложо арилаа* (Д.-Д. Дугаров).

ДҮТЭГӨӨР *тоог. н., дугаарл., хууш. монг.* дүрбэдэхи, дүрбэдүгээр (четвёртый); **дүтэгөөр боти** дүрбэдэхи боти (четвёртый том).

ДҮТЭЛҮҮЛГЭ *юум. н.* ойро, дүтэ болголго, ойро асаралга (приближение).

ДҮТЭЛҮҮЛХЭ *үйлэ үг., идх. залог* 1) ойртуулха, ойро болгохо, асарха, табиха (приближать, подносить, пододвигать): *Үхэршэн мүльһэндэл адляар хүрэшэһэн хилээмэ, айрһа тоһоёо галда дүтэлүүлэн гэдхээжэ һуугаад лэ, эдеэлжэ оробо* (Ц.-Ж. Жимбиев); *Убгэжөөл столоо сонходо дүтэлүүлээд, гуулин гууе хутагаар нээжэ, досоонь хэгдэнхэй саарһа гаргажа дэлгэбэ* (В. Гармаев); **нюуртаа дүтэлүүлхэ** нюуртаа ойро абаашаха (приближать к лицу): *Ухаа алдаһан гэрэй эзэн нюсэгөөр гүйжэ бодоод, хониной толгой гартаа абажа, дахин дахин нюуртаа дүтэлүүлэн харана ха* (Д. Батожабай); 2) ойро болохо арга үгэхэ (подпускать): *Дайсад шамайе дошодо дүтэлүүлээд, буудаха түсэбтэй байгаа* (Г.-Д. Дамбаев); 3) сэдьхэлдэ ойро болгохо, халдахааха, энэрэн няалдуулха (приближать к себе, делать приближённым): *Түрэһэн эхэнь энэ басагаяа ехэ болохо бүреэ тэрээнһээ холодожо байхыень обёорбошье, бэедээ дүтэлүүлхэ эрьюулхэеэ һанадаггүй һэн* (Ц.-Ж. Жимбиев); 4) болзолһон гү, али хэрэгтэй сагта ойро болгохо (приближаться *к определённому сроку, часу*): *Найма дүтэлүүлээд, Намжал хубсалжа, колхозой правлени уруу ошобо* (К. Цыденов).

ДҮТЭЛХЭ *үйлэ үг.* ойртохо, ойро болохо, ойро ерэхэ (приближаться, подходить): *Тоһон дэнгэй бүрүүлхэн гэрэлдэ танигдаагүй хүнэйнгөө дүтэлхэдэ, гэрэй эзэн хаана нэгэ тээ тэрэниие харахаһанаа һанаба* (Б. Санжин, Б. Дандарон); **урда урдаһаа дүтэлхэ** бэе бэедээ ойртохо (идти навстречу друг другу, сближаться): *Хүлөө тушуулһан юумэдэл Сэпэлмаа байһан газартаа хүдэлэнгүй зогсоод, эсэгэ тэрэ хүбүүн хоёрой урда урдаһаа дүтэлхые адаглаба* (Г.-Д. Дамбаев).

ДҮТЭЛШЭГҮЙ *тэмд. н.* ойро ошохоор бэшэ, ойро халдахаахаар бэшэ, ойртуулхагүй (неприступный): *дүтэлшэгүй хэрэм*.

ДҮТЭЛЭЛГЭ *юум. н.* ойртолго, ойро ошолго (приближение, подход).

ДҮТЭЛЭЛСӨӨ(Н) *юум. н.* бэе бэедэ ойро бололго, ойро ойро бололго (сближение друг с другом).

ДҮТЭЛЭЛСЭХЭ *үйлэ үг., хамтадх. залог* бэе бэедэ дүтэ, ойро болохо (сближаться друг с другом): *Тушаан болоходоо, гэнтэ гарнуудынь өөһэдөө барилсашаһан байжа, тэдэ хоёрой саашадаа дүтэлэлсэхэ хэрэгтэ туһалаа һэн* (Ц. Шагжин).

ДҮТЭРХЫ 1. *тэмд. н.* 1) адлирхуу, ойрын (похожий, близкий): *Тэрэмнай ямар суранзан байха ёһотойб гэхэдэ, худөө нютагуудые городойхи шэнги гү, али городойхидо дүтэрхы байдалтай болгохо ёһотойбди* (Б. Мунгонов); **дүтэрхы наһанай** нэгэ үеын, үетэн (приблизительно одного возраста): *Баян нэгэ аяга соо танхатай архиһаа хэжэ, хажуудаа зогсоһон һайхан хубсаһатай, зүүдхэл шэмэглэлээр хүсэд энэ ургалаашанда дүтэрхы наһанай хүбүүн басаган хоёрто юушьеб шэбэнээдхинэ* (Д. Эрдынеев); 2) *тоо б*. бараглаһан (приближённый): *дүтэрхы тоо*; **2.** *наречи* бараглан (приблизительно): *Тиигээд миин дүтэрхы абаад, эды агитатортай байнат, эдэтнай хэд бэ, ямар участогта ажалаа ябуулнаб гэжэ һураһыемни, тэрэ һониноор миһэд гээд, нюдэ руумни анхаралтайгаар хараба гээшэ* (Ц. Цырендоржиев).

ДҮТЭРХЫГӨӨР *наречи* адлирхуугаар, бараглан, тухайлан (близко, приблизительно): *Мэнэ һаяхан Далай ламын нюуса суглаан дээрэ Туваан хамба зүгөөргүй дүтэрхыгөөр энээн тухай хэлэбэшье, бодото зорилгыень үшөөшье таагаагүй һэн* (Д. Батожабай).

ДҮТЭРХЫШЭГ *тэмд. н.* бараг дүтэрхы, адлирхуу (довольно близкий).

ДҮТЭРХЭХЭ *үйлэ үг.* 1) ойро болохые оролдохо, ойролсоо болохо (стремиться приблизиться *или* сблизиться): *Энэ хүн намда дүтэрхэнэ*; 2) ямар нэгэн хүнтэй дүтэ гү, али түрэл байһаараа бардамнаха, ехэрхэхэ (гордиться близостью или родственными связями *с кем-л.*).

ДҮТЭХЭН 1. *тэмд. н.* ойрохон, холо бэшэхэн (близёхонький): *Тэдээндэ дүтэхэн байгаа Сянь Нунтан гэжэ Газар уһанай сүмэ тээшэ Аламжын харахада…* (Д. Батожабай); **сэдьхэлдэ дүтэхэн** сэдьхэлдэ таатай, оюун сэдьхэлэй талаар ойро (эмоционально близкий): *Түрэл гарал гээшэмнай шуһа мяханайшье нэгэнһээ болодоггүй, харин зүрхэндэ дүтэхэн лэ хүн үнэхөөр түрэл байдаг* (Ц. Шагжин); **2.** *наречи* нилээн ойро, ойрохон,

холо бэшэ (близёхонько): *Хүнэй орилхо гэгэхэ дүтэхэн дуулдаад, һүүлээрнь сад-няд гэһэн хараал дуулдажа, буу һүрэшэнэ* (Ц. Шагжин).

ДҮТЭХЭНҮҮР *наречи* нилээн ойгуур, ойро, хажуудахана (совсем близко, рядом): *Ардан адуун һүрэгвө хээрэ орхингүй, Шаазгайтадаа туужа асараад, боро хараан болотор дүтэхэнүүр бэлшээгээд, һүүлдэнь хорёодо оруулжа хааба* (М. Осодоев).

ДҮТЭХЭНЭ *наречи* нилээн ойро, ойрохоно, холо бэшэ, хажуудахана (близёхонько): *Дүтэхэнэ нохойн хусаха дуулдаад, Дугарай толгойгоо үргэхэдэнь, арбаад шахуу гэрнүүдтэй һуурин харагдаба* (Б. Шойдоков).

ДҮТЭШЭГ 1. *тэмд. н.* нилээн ойро (довольно близкий, находящийся довольно близко *к чему-л.*): *Дүтэшэг добо дээгүүр тэмээн, адуун, үхэр, хони ямаад һүрэглэн эдеэлнэ, хэбтэнэ* (Б.-Б. Намсарайн); **2.** *наречи* яһала ойро (поближе, близко): *Баһа огторгойдо гал зурагас гээд, зүгөөргүй дүтэшэг тэнгэри наяршаба* (Д. Батожабай); **3.** *дах. у.* ойро, шадар (около, близ): *Холо, голой зүүн бэедэ, ойдо дүтэшэг хэдэн һэеы гэр зэрэлгээн соо үндэр набтар болон харагдана* (Б. Санжин, Б. Дандарон).

ДҮТЭШЭГҮҮР *наречи* нилээн, яһала ойгуур, захаар (довольно близко): *Ойро зайда ябаха зон автобусто һуухадаа, дүтэшэгүүр һууринуудые эзэлхэ дуратай байдаг*.

ДҮТЭШЭЛХЭ *үйлэ у.* 1) дүтэ зам хаража, сэхэ залан ябаха (идти напрямик); 2) дүтыень шэлэхэ, дүтыень хараха (выбирать то, что ближе).

ДҮҮ 1. *тэмд. н.* 1) һаһаар бага, хожом түрэһэн (младший, молодой; младше, моложе): *Басагамнай дүү хүндэ ошохо дурагүйл байха гэжэ харюусаа болоолби даа* (Ц.-Д. Хамаев); *Дүү нүхэрэйнгөө бэрхэ редактор боложо, зохёолшодой бүтээлнүүдые хэблүүлжэ, өөрынгөө шүлэгүүдэй номуудые гаргуулжа байхадань, урма баяраа мэдүүлжэ, амаршалдаг һэмби* (Б.-М. Жигмитов); **дүү хүбүүн** (*гү, али* **басаган**) нэгэ эхэ эсэгэһээ түрэһэн үхибүүдэй һаһаар бага хүбүүниинь гү, али басаганиинь (младший брат *или* сестра): *Гурбадахи жэлэйнгээ зун гэнтэ нялсагар улаахан дүү хүбүүтэй болошобоб* (Б. Мунгонов); *Тиибэ яабашье, дүү басаган Балмамни дахуулжа ябаха үритэй болоһон, намаяа ухаа алдан, баярлаһандаа, уйлан хайлан уяржа угтаа һэн* (Б.-Б. Намсарайн); **дүү бэри** а) бэринэрэй һаһаараа багань (младшая невестка); б) дүү хүбүүнэй һамган (жена младшего брата); 2) *зэргэс. удхатайгаар гаралай падеждэ байһан үгын дараа хэрэгл.* хэн нэгэнһээ һаһаар бага (младше, моложе): *Удангүй Тасарун зургаатайхан хүбүүн дахуултай, өөрһөөн нилээдгүй дүү Намжилмаатай хамтаржа һуугаа нэрэтэй һэн* (Д.-Д. Дугаров); **нэгэ һаһаар дүү**, **һаһаар нэгэ дүү** нэгэ жэлээр хожом түрэһэн (младше на год, погодок): – *Бодожо үзэ, Ринчин, бү түргэдэ, намда ороходоо һаһаар нэгэ дүү хүн гээшэш, гээд, Ганидмаа ябахаяа забдаба* (С. Цырендоржиев); **2.** *юум. н.* 1) һаһаар доогуур түрэл, *басаган, хүбүүн* (младший брат или младшая сестра): *Дүүтэеэ хөөрэлдэһэнэйнь һүүлээр сэдьхэлдэнь нэгэ бага хүнгэн боложо, абадаа үлдүүлһэн удаагаа ехэ гансаардаһан шэнгеэр һанагшань мартагдаба* (Д. Эрдынеев); **тээли дүү** дунда дүү хүбүүн, *жэшээнь, гурбан хүбүүдэй дундахинь эгээ ехэ ахадаа тээли дүү болохо* (средний из братьев); **одхон дүү** нэгэ айлай үринэрэй дунда һаһаар эгээн багань (самый младший брат, отхончик); **бүлэ дүү** бүлэнэрэй һаһаар багань, эхын талаар (младший двоюродный брат по материнской линии); **үеэлэ дүү** үеэлэнэрэй дунда һаһаар багань, эсэгын талаар (младший двоюродный брат по отцовской линии); ○ **аха** *гэжэ үгэтэй парн. хэрэгл*.

ДҮҮГЭЙ: аха дүүгэй *тэмд. н.* түрэл аха дүү шэнги, нэгэ бүлын үринэр шэнги (братский): *Хүн зомнай хоорондоо түрэл түтимэй холбооһоо дутуугүй аха дүүгэй холбоотой боложо ябаһанаа харуулба!..* (Д. Эрдынеев); **аха дүүгэй ёһоор** түрэл аха дүү шэнгеэр, нэгэ бүлын үринэр шэнгеэр (по-братски): *байһанаа аха дүүгэй ёһоор хубаалдаха.*

ДҮҮДЭЙ *юум. н., хөөрш*. дүү хүбүүхэн гү, али басагахан (братец *или* сестрица).

ДҮҮДЭХЭ *үйлэ у.* дүү, һаһаар бага байха (быть, оказываться моложе, младше).

ДҮҮЕЛДЭХЭ *үйлэ у.* олон зоной, илааһа батаганын хүүехэ, шууяа гаргаха (гудеть – *о многих*): *Наранда халуудаһан, хаана яанаһаа дүүелдэһэн һононуудһаа зобоһон мориниинь дэмы дэмы тархияа һэжэрнэ* (В. Гармаев).

ДҮҮЕХЭ *үйлэ у.* олон зоной, ниидэдэг шумуулнуудай хүүехэ, шууяха, абяа гараха (гудеть, шуметь): *Үдэшын һэрюухэн һэбшээн доро шорогор хара оройнуудаа дүмүүхэнээр үлгыдэһэн ой модон аргааханаар шэбэнэлдэн дүүенэ* (Б. Мунгонов); **дүүхэ хүүехэ** шууяатай хүнхинөөтэй абяа гаргаха (гудеть): *Зүгөөр хүйтэнэй үедэ худөө талада носоһон галһаа заяатай юумэн үгы! Тэрэ дүүен хүүен носоно* (Ц.-Ж. Жимбиев); **дүүеһэн хүүеһэн** бадарангы, хүхюун огсом – *хүгжэм тухай* (бравурный); ○ **шууяха** *гэжэ үгэтэй парн. хэрэгл*.

ДҮҮЕЭ(Н) *юум. н.* олон зоной, ниидэдэг

шумуулнуудай шууяан, абяа гаралган (шум, гудение): *Аляаһа батаганаанай хашартай болошоһон дүүеэн эли бодо замхаба* (Б. Мунгонов).

ДҮҮЖЭГЭ *юум. н., сонг.* худагай удхуур үлгэдэг, столбдо һуулгагдаһан дээшэ доошоо хүдэлжэ байдаг ута модон, гүлы, дүүжэн (колодезный журавль).

ДҮҮЖЭГЭНЭХЭ *үйлэ үг.* дүүжэн дээрэ наадаха (качаться на качелях).

ДҮҮЖЭГЭР *тэмд. н.* 1) һанжаһан, унжыһан (висящий, свисающий); 2) унжагар, үндэр, һуунагар (вытянувшийся, высокий).

ДҮҮЖЭЛҮҮЛХЭ *үйлэ үг., идх. залог* 1) үлгүүлхэ (подвешиваться); 2) үлгэжэ алуулха (быть повешенным); 3) боожо үхэхыень баадхаха (заставить повеситься); **дүүжэн дүүжэлүүлхэ** *бөө* боожо үхэхыень баадхаха, бөөжо үхүүлхэ (заставить повеситься): *Булантайхан хотоор нь / Арын халха барюулалайш, / Бухын һаари жолооорнь / Арын дүүжэн дүүжэлүүлэйш* (Хүхэ мүнхэ тэнгэри).

ДҮҮЖЭЛХЭ *үйлэ үг.* 1) үлгэхэ, унжуулжа бэхилхэ, зүүхэ (подвешивать, привешивать): *Ангууша үбгэн бэддэһэн мяхаяа тогоондо хэжэ тэрэнээ тулга дээрэ дүүжэлбэ*; 2) үлгэжэ алаха, саазалха (казнить через повешение): *Зорюулалтын табсан, модоной мүшэр түдыгүй, һалан дээрэ зооһон шондо дүүжэлдэг уламжалал зарим орондо эртэһээ нааша байгаа* (https://bxr.wikipedia.org/wiki).

ДҮҮЖЭМ 1. *тэмд. н., үсөөн* алас, холо (дальний, удалённый): *ой модонһоо аглаг дүүжэм нютаг*; **2.** *юум. н.* алас газар (даль): *дүүжэм руу.*

ДҮҮЖЭН 1. *юум. н.* һэнжэгээдэжэ наадахын тула түхеэрэгдэһэн, үндэр хоёр баганын хоорондо бэхилэгдэһэн хүндэлэнһөө һанжаһан оонорто гү, али ута түмэртэ торгогдоһон һандалитай оньһон барилга (качели): *Юуб гэхэдэ, энэ томилолго болохо гү, али үгы гү гэжэ дүүжэн дээрэ мэтээр хэлсэгдэжэл байгаа бшуу* (Б. Мунгонов); **2.** *тэмд. н.* 1) һэнжэгээдүүлһэн, үлгэгдэмэл (подвешенный, подвесной); **дүүжэн хүүргэ** хоёр эрьеһээ татагдаһан аргамжануудта үлгэгдэһэн һэнжэгэнүүр хүүргэ (подвесной мост); **дүүжэн шэрээ** урагша хойшоо хэлбэлзэжэ байхаар хэгдэһэн хоёр нугылгаһан улатай һуури (кресло-качалка); **дүүжэн орон** хоёр модоной гү, али баганын хоорондо оонороор татагдажа уягдадаг үргэн бүд орон (гамак); **дүүжэн үлгы** гэрэй үһээдэ бэхилэгдэһэн ута нарин модоной нэгэ үзүрһээ үлгэгдэн, дээшэ доошоо хэлбэлзэн байхаар зохёогдоһон үлгы (подвесная колыбель); **дүүжэн урьха** *анг.* залуу нарин модоной үзүүр нугалан татажа уягдаһан урьха, *амитанай үеэ зуужа зулгаахатай адли модон татуургаһаан мултаржа, гэнтэ сэхэрхэдэнь, урьха тэрэнэй хоолойдо татагдан боодог* (ловушка); 2) хэлбэлзэлгэ зөөлэрүүлхэ оньһотой (рессорный): *Хэлэгты даа, хоёр улааныараа ерээ гүт, али хотолзомо сидейкэ, дүүжэн тэргээр ерээ гүт?* (Ч. Цыдендамбаев).

ДҮҮЖЭНДҮҮЛХЭ *үйлэ үг., идх. залог* 1) урагша хойшоо хүдэлгүүлхэ, һэнжэгээдүүлхэ, хэлбэлзэхэ (быть раскачиваемым, качаться): *Танк дээрэ һууһан десантна солдадууд булад моринойнгоо нюрганһаа халингүй, тэрэнэй абари зандань өөрынгөө абари зангые таарууляжа, далайн долгин дээрэ дүүжэндүүлһэн онгосо мэтэ ябана* (Ж. Тумунов); 2) урагша хойшонь хүдэлгэхэ, хэлбэлзүүлхэ (раскачивать): *Хүбүүхэн ойлгоһон хэбэр үзүүлэн, булсагархан хүлнүүдээ шагайгаарнь ниилүүлэн, хойшо урагшань дүүжэндүүлжэ һуутараа, асуубал даа* (С. Цырендоржиев).

ДҮҮЖЭНДЭЛГЭ *юум. н.* хэлбэлзэлгэ, найгалзалга (покачивание).

ДҮҮЖЭНДЭХЭ *үйлэ үг.* хэлбэлзэхэ, найгалзаха, (качаться, раскачиваться): *Тэрэнэй шанха дээрэ нэгэ батагана абаахайн шүлһэнһөө мултаржа ядан, гунигтайгаар һиинан, дүүжэндэн хүдэлнэ* (Г.-Д. Дамбаев).

ДҮҮЖЭНХЭЙ *юум. н., түнх.* һэнжэгээдэжэ наадахын тула түхеэрэгдэһэн, үндэр хоёр баганын хоорондо бэхилэгдэһэн хүндэлэнһөө һанжаһан оонорто гү, али ута түмэртэ торгогдоһон һандалитай оньһон барилга (качели).

ДҮҮЛИХЭ *үйлэ үг.* 1) харайха, хатарха, шуумайха, гүйшэхэ (бросаться, устремляться, рваться): *Нюдэндөө хара шэлтэй Кончун-Сойбон зоной дундуур дүүлин, урагшаа гараба* (Д. Батожабай); **газаашаа дүүлихэ** газаа гараха гэжэ шуумгай дабшаха (стремиться на улицу); 2) дэгдэхэ, хиидэхэ, ниидэхэ, агаарта гараха (плавно взлетать, летать): *Заримандаа тэргэ газараар мухарина бэшэ, харин мөөрнүүдээрээ газарта хүрэнгүй, агаараар дүүлинэ юм гү гэжэ һэжэглэмээр болодог һэн* (Б. Мунгонов); 3) модонһоо модондо һүрихэ, харайха – *амитад тухай* (перелетать с дерева на дерево): *…үнөөхи ангынь һүрэн гаражга, тэндэһээ дүтын сагдуулнуудаар дамжан дүүлихэнь шэлбүүһэтэ удхэн мүшэрнүүд соо юрэ бусаар тамарһандал үзэгдэжэ…* (Д.-Д. Дугаров); *Борьё-торьё шулуунуудай хоорон-дуур, тэбхэр тобхор шулуун табсангууд дээрэһээ һүрэжэ дүүлижэ байгаад, Шаманка горхон жэгэндээрһэн шэнгеэр хүүебэ хаяяба*

(Б. Мунгонов).

ДҮҮЛЮУР *тэмд. н.* юумэ өөдэ аһалдахадаа бэрхэ (прыткий): – *Иимэ дүүлюур хэрмэдшни гайтайхан лэ байха* (А. Шадаев).

ДҮҮЛЭГЭР *тэмд. н.* аймхай, үргэдэг, үргэншэ, дээгүүр зүрхэтэй (трусливый): *Бошогто үбгэншье урдань баяд ноёдто яһаа сохюулжа, зүрхөө үхэшэһэн, мүнөө Шарлуу хүгшэнһөөшье дутуугүй дүүлэгэр аймхай аад лэ, юрэдөө улэ түбһэ юумые амаараа газаа тээшэнь бултайлгажа, түбһэн газарта табидаггүй байһан юм* (Х. Намсараев); ○ **аймхай** *гэжэ үгэтэй парн. хэрэгл*.

ДҮҮМГЭЙ *тэмд. н.* дүүшэг, наһаар багашаг (помладше): *Шим намһаа дүүмгэй*.

ДҮҮМЫХЭ *үйлэ у.* ехэрхүүшэг дүрэ үзүүлхэ, дээрэһээ хараха (надменно смотреться – *о лице*): *Полициин дарга дүүмыжэ үлынэ*.

ДҮҮМЭГЭР *тэмд. н.* ехэрхүү дүрэ үзүүлһэн, дээрэһээ харагһан (надменный): *дүүмэгэр нюур*.

ДҮҮМЭР *тэмд. н.* нэгэ бага дүү, наһаар багашаг, залуушаг (немного моложе): *Дүршэлгүй, дүүмэр Тогоошые шадабарида һургахаяа үсөөн бэшэ үдэр сагуудые хажуудань унгэргөө, нэгэтэшье сухалдахань үзэгдөөгүй* (Д.-Д. Дугаров).

ДҮҮРГҮҮЛХЭ *үйлэ у., идх. залог* 1) дүүрэн болгохые баадхаха, дүүрэн болотор юулүүлхэ (заставлять наполнить): *боошхоёо уһаар дүүргүүлхэ*; 2) дууһахыень баадхаха, түгэсхүүлхэ (заставлять закончить, способствовать завершению): *Барилгыень түргэн дүүргүүлхэ гэжэ түрүүлэгшэмнай ехэ шангалжа байна* (Б. Мунгонов); **уялга дүүргүүлхэ** уялгата, даабарита ажал хүүлэхэ (возлагать обязанности): *Хониной нооһо сохилсохо уялгыемнай дүүргүүлхэеэ уряа айл гүт, али хоротой ёротойгоор хуха нуга хэлэхэеэ һанаа айл гээшэ гүт?* (Ч. Цыдендамбаев).

ДҮҮРГҮҮТЭЙ *тэмд. н.* дүүрэхэ тээшээ болоһон, түгэсхэлдөө ойртоһон (близкий к окончанию).

ДҮҮРГЭГДЭМЭЭР *тэмд. н.* бүтээгдэмээр, бэелүүлэгдэмээр (выполнимый, осуществимый): *дүүргэгдэмээр ажал*.

ДҮҮРГЭГДЭХЭ *үйлэ у., хүлеэгд. залог* 1) хэгдэхэ, бэелүүлэгдэхэ, гүйсэдхэгдэхэ (выполняться, исполняться, делаться): *Ерэжэ үгөөгүй һаань, тэндэнь хороохо гэһэн хаанай захиралта дүүргэгдэжэ, Тай-Хун эсэгэдээ гомдоод, зайгуул лама боложо ябашаһан юм гэдэг* (Д. Эрдынеев); 2) дууһаха, түгэсхэлдөө хүрэхэ (завершаться, заканчиваться): *Манай дааже абаһан ажал өөһэдымнай багсааһан түсэбэй ёһоор арба найман үдэр соо дүүргэгдэхэ ёһотой байһан аад, тэрээн соогоо дүүргэгдэхэеэ байна* (Х. Намсараев).

ДҮҮРГЭГШЭ *юум. н.* хэгшэ, гүйсэдхэгшэ, бэелүүлэгшэ (исполнитель, исполняющий): *Мүнөө һургуулиин даргын уялгые дүүргэгшэ Даримада үгэ үгтэнэ* (Б. Шойдоков); **уялга** (*гү, али* **үүргэ**) **дүүргэгшэ** ямар нэгэн тушаал саг зуура эзэлэгшэ, тушаалтанай ажал хэгшэ (исполняющий обязанности): *Мүнөө һургуулиин даргын уялгые дүүргэгшэ Даримада үгэ үгтэнэ* (Б. Шойдоков); *Үнөөхи хүнэһэндэ ошоһон хүниинь – завхозой үүргэ дүүргэгшэ Носков – одоошье табадахи хоногтоо хүрэжэ ерээ* (Д.-Д. Дугаров).

ДҮҮРГЭЛГЭ *юум. н.* хэлгэ, гүйсэдхэлгэ, бэелүүлгэ (выполнение, исполнение): *Мүнөөдэрэйтнай уулзалга, абыншни Болод та хоёрой гуйлта дүүргэлгэ, юрэдөө, наранай хойноһоо гараһан шэнгеэр намда үзэгдэбэ* (Д. Эрдынеев).

ДҮҮРГЭЛТЭ *юум. н.* хэлгэ, гүйсэдхэлгэ, бэелүүлгэ (выполнение, исполнение): *Теэд эндэ ерэһэн дарганарай үгэхэ, хангаха, заһаха гэдэг үгэнүүдэй дүүргэлтэ болохонь үсөөн һааб даа* (Ц.-Ж. Жимбиев).

ДҮҮРГЭХЭ *үйлэ у., идх. залог* 1) дүүрэн болгохо, дүүрэн болотор юулэхэ, хэхэ, хүсэд болгохо (наполнять, накладывать, насыщать): *Үргэншэ хулгана уутаяа дүүргэхэ бүреэ улам саашаа хомхойрходог* (Ж. Тумунов); **хүнэг дүүргэхэ** хүнэг соо дүүрэтэр юумэ хэхэ, юулэхэ, *һү* һааха (наполнять ведро): *Нямһал зөөлэн харасатай басаган эреэгшэнэй хүхэ шобторжо, хүнэгөө дүүргэхэ болоод һуугаа* (М. Осодоев); **хотоёо** (*гү, али* **гэдэһээ**) **дүүргэхэ** садатараа эдихэ, садаха (≈ набивать живот, наедаться): *Теэд ехэнхидээ эдихэ ууха юумээр хомордоходоо, хотоёо дүүргэхэ гэжэ ерэдэг байгаа* (Ч. Цыдендамбаев); – *Моринойш үргэн доро үбһэ хаяаб даа. Һамбаанда гэдэһээ дүүргэжэ байг* (Ц.-Д. Хамаев); 2) дууһаха, түгэсхэхэ (завершать, заканчивать, оканчивать): *Хабарай тарилгые эрхим найнаар, саг болзор соонь дүүргэхэ гэһэн нэгэдэхи асуудалнай* (З. Гомбожабай); **һургуули дүүргэхэ** һургуули түгэсхэхэ (оканчивать школу): *Эдэ хоёр һургуулияа дүүргэхэ жэлдээ гэрлээд, хоюулан Улаан-Удэ ерээ һэн* (Ц. Шагжин); **хөөрөөгөө дүүргэхэ** юумэ хэлэжэ дууһаха (договорить, завершить свой рассказ): *Зай, нухэр, унташоогүй аабзаш? – гэжэ Чимидни хөөрөөгөө дүүргэхэдээ намайгаа ооглобо* (З. Гомбожабай); **дуулажа дүүргэхэ** дуулажа дууһаха, дууһан дуулаха (допевать до конца): *Дуулажа дүүргэхэдэнь, Пормоон бүхы сэдьхэлһээ уяршанхай, нюдөө*

аршаад абаба (Ц.-Д. Хамаев); **үбһэеэ дүүргэхэ** үбһэ хуряалгаяа дуухаха, үбһэнһөө гараха (завершить сенокос); 3) бэелүүлхэ, хүсэлдүүлхэ, гүйсэдхэхэ (выполнять, исполнять): *Гэбэшье бэдэрэлсэхэ дурагүйшэг байгаашье һаа, өөрынгөө хэрэг ябууд дүүргэхэ хүсэлтэй алхална* (Ц.-Ж. Жимбиев); **даабари дүүргэхэ** даабари хэхэ (выполнять задание): *Тон харюусалгатай, үшөө тон аюултай даабари дүүргэхэ болоходоо, Бабушкинай нэрэмжэтэ отрядта дайсанай хубсаһа умдэхүүлдэг гуримтай юм* (Б. Шойдоков); **захяа дүүргэхэ** юумэ бүтээхын тула үгтэһэн даабари бэелүүлхэ (выполнять заказ): *– Нүхэд, би нэгэ хүнэй захяа дүүргэхэ аад, мартаад ябанаб* (Ч. Цыдендамбаев); **уялга дүүргэхэ** эрхилхэ ёһо бээелүүлхэ (исполнять обязанности): *– Агын аймаг ошожо, даб дээрэ түрүүлэгшын уялга дүүргэхэ болоболши даа* (Д. Эрдынеев); **этигэл найдалые дүүргэхэ** найдабариень харюулха (оправдывать доверие): *Намда нүхэдэйнгөө этигээ хада, би энээгээр омогорхожо, этигэл найдалыень дүүргэхэ ёһотойб* (Ч. Цыдендамбаев); **һаналые дүүргэхэ** хүсэл бэелүүлхэ (исполнять *чьё-л.* желание): *Мори абая, ой тайгада маша ехэ туһатай байха гэжэ албадахадань, һаналыень дүүргэхын түлөөл абаа һэмнай* (С. Доржиев).

ДҮҮРЕЭ: дүүреэ дэлбэрхэ *үйлэ у., ага* зүрхөө хахарха (разрываться – *о сердце*): *Хонин нохойдо ехээр намнуулаад дүүреэгээ дэлбэрбэ*.

ДҮҮРЕЭГЭЭР *наречи, баруун бур.* шэнгеэр, мэтэ (наподобие): *Һохор нохойн дүүреэгээр бү хуса!* (А. Шадаев).

ДҮҮРҮҮТЭЙ *тэмд. н.* дуухажа байһан, түгэсхэлдөө хүрэжэ байһан, дуухуутай (заканчивающийся): *Гэрэйнгээ дотор гадарай һэльбэлгэ заһабарилга дүүрүүтэйбди*.

ДҮҮРЭН 1. *тэмд. н.* һабын, амһартын багтааха хэмжээндэ хүсэд хүрэһэн, амһартын бүхы сүлөө зайе эзэлһэн, бүрин хүсэд (полный, наполненный): *Бадмын һамган тээшээ хүлмэгэд гэжэ хараад, аман соогоо гүбэд гэхэдэнь, хара һамганиинь нэгэ дүүрэн духаряа хэжэ Бадмадаа үгэнэ* (Х. Намсараев); *Хашаагаар дүүрэн малтай, / Хүнжэлөөр дүүрэн хүбүүтэй, / Үдэр бүри тогоо нэрэжэ, / Уе бүри үхибүү асаржа һуугаарай!* (Г. Цыдынжапов); *Росси гүрэндэ арбан найма наһа гүйсэһэн залуу зон дүүрэн эрхэтэ эргэн болодог юм*; **дүүрэн стакан** ехэнхидээ шэнгэн бодосоор дүүргэгдэһэн стакан (полный стакан): *Түрүүлэгшэ дүүрэн стакан абажа, хүл дээрээ бодожо, баруун гараараа ёһолон үргөөд, удаань гал дээрэ дуһаана* (Ц.-Ж. Жимбиев); **халима** (*гү, али* **билтарма**) **дүүрэн** һабаһаа гарама, үлүүсэ (переполненный, заполненный до краёв): *Халима дүүрэн ванна соо ехэл жаргажа һууһан танил эхэнэрынь нэгэ хүнэй гэнтэ гэжэгынүүлһэндэл энеэнэ* (Ч. Цыдендамбаев); *Бага сага шугы бургааһатай, билтарма дүүрэн уһатай горхон могойдол годи-бэди гулгана* (Б. Санжин, Б. Дандарон); **дүүрэн сээжээр амилха** а) дорооһоо абажа амилха (дышать полной грудью): *– Хэн юун ерээд, иимэ аймшагтайгаар үүдэ хонгиргохо юм бэ? – гэжэ үбгэндөө эрхэлжэ, дүүрэн сээжээр амилжа хэбтэһэн Дарима дурагүйдэнэ* (Б. Шойдоков); б) *шэлж.* хашагданги байдалһаа мултарха, сүлөөрхэ (освободиться от *каких-л.* стесняющих обстоятельств): *Иигэжэ Ярууна нютагай үнгэ шарай ондоо боложо, ажалша хүнүүд дүүрэн сээжээр амилһан юм* (Ж. Тумунов); **юрэнхы дүүрэн болбосорол** Россида дунда һургуулида арбан нэгэн жэлэй һуралга (полное общее образование); **сухал дүүрэн** уур сухалаар бусалһан (сердитый, раздосадованный): *– Багли, намай шагна, – гэжэ сухал дүүрэн шэшэргэнэһэн хоолойгоор Айдай шэбэнэн һагад шиганаба* (С. Доржиев); **дүүрэн адха шорой** нэгэ альганай багтаахаар шорой (полная пригоршня земли): *Бэликтуев газар һабардажа үзэнэ, тиигээд дүүрэн адха шорой абаһан бэеэрээ доошонь һабануулан адхана* (Ц.-Ж. Жимбиев); **сэдьхэл** (*гү, али* **һанал**, **һанаан**) **дүүрэн** һанаа амар, һанаа амгалан, досоогоо тэнигэр тэгшэ (спокойный, удовлетворённый): *Үбшэ хабшагүй, зобохо зоболонгүй, үри хүүгэдэйнгээ үндыхые хаража, сэдьхэл дүүрэн, сээжэ һонор ябахыетнай таанадтаа юрөөнэб* (С. Цырендоржиев); *Сэдьхэлээ зобохо юумэн үгы. Һанал дүүрэн янзатай хирбээ хара һахалаа эльбэсэгээбэ* (М. Осодоев); *Эбтэй байхада һанаан дүүрэн, элүүр ябахада бэе хүнгэн* (Б. Санжин, Б. Дандарон); **гуниг дүүрэн** гунигтай, гашуудалтай, уйтай (преисполненный грусти): *Хилгааһан хуур шэнгеэр һалганаһан гитарын гуниг дүүрэн аялга минии зүрхые доһолгожо, энэ һарата һүни зосоомни олон түмэн бодол түрүүлэн байба* (Ц.-Д. Хамаев); **зоригоор дүүрэн** эрид, эрид шууд, урмашаһан (решительный, воодушевлённый): *Олон уршалаагаар зүһүүлһэн гонзогор улаан нюурынь зоригоор дүүрэн* (Д. Эрдынеев); 2) хэмжээгүй, юугээршье хизаарлагдаагүй, үндэһэтэй зүб, ёһотой, үнэншэмөөр (неограниченный, основательный, полноценный): *Илаад байхадаа, бидэ америкынхид энэ Вьетнамайшни дүүрэн эзэдынь болохобди* (Ц. Шагжин); **дүүрэн баримта** этигэмээр,

үндэһэтэй баримта (полное, веское основание): *Тиимэ дээрэһээнь энэ баярые дашарамдуулан, Буда түрүүлэгшэ бидэ хоёрой гараа барилсаха дүүрэн бариитануud эли тодо боложо үгэбэ гээшэ* (Х. Намсараев); **дүүрэн эрхэ** бүрин эрхэ, хаһагдашагүй эрхэ (полное право): *Сагайнгаа эрилтэдэ харюусаһан ябуулга энэ лаб болоно гэжэ хэлэхэ дүүрэн эрхэтэйбди* (Ц. Цырендоржиев); **дүүрэн мэдэл** юугээршье хизаарлагдаагүй захиралга, эрхилэлгэ (полное ведение): *Һүүлээрнь Сабидар гүйдэлөө заахан намдажа, Дагба хүбүүнэй дүүрэн мэдэлдэ оробо* (Ц. Шагжин); **дүүрэн жаргал** бүрин жаргал, туйлай ехэ жаргал (полное счастье): *Ерээдүйнгөө дүүрэн жаргал зүүдэндээ мананаб, намайе бү һэреэгты гэһэн хэбэртэй* (А. Ангархаев); 3) түхэреэн, үргэн, пүлхэгэр (круглый, пухлый): *Дүүрэн ягаахан хасартай, бэедээ таaруу сэбэрхэн хубсаһатай* (Ч. Цыдендамбаев); **дүүрэн шарайтай** түхэреэн нюуртай, малигар (круглолицый, широколицый): *Тиигэжэ дуугаралсажа һуутарнь, агнууриин буу үргэлһэн, маряатай, дүүрэн шарайтай нэгэ хүн велосипедээр хажуудань хүрэжэ ерэнэ* (Ц. Дон); **дүүрэн маряатай** тарган тэлхэгэр (полный, дородный): *Энэ прицеп дээрэ урдашагуур Анчикова Дулма, эндэхи МТФ-эйе даагша дүүрэн маряатай эхэнэр һууна* (Ц.-Ж. Жимбиев); **дүүрэн һара** тэргэд һара, арбан табанай һара (полная луна): *Хүреэтын зүүн тээхэнэ зогсожо, сонхоо нээгээд, дүүрэн һарын толон доро хойто тэнгэри хаяалан халта-мүлтэ харлааша Мориной Дэлһэн гэгдэдэг холын хүтэл шэртэбэб* (С. Доржиев); **2.** *наречи* 1) дууһан, бүрин, хүсэд, дууһан гүйсэд (сполна, полностью, целиком, до отказа): *Хүбүүнэйнгээ асарһан мүнгэн гаaһан соо хатуу набша тамхияа дүүрэн шэглэбэ* (Ц.-Д. Хамаев); *Хэлэһэн үгынгөө түлөө дүүрэн харюусахаар хүлеэжэ байна* (В. Гармаев); **дүүрэн хэхэ** а) дууһан хэхэ (делать в полной мере); б) амһартын сүлөө зайе дууһан эзэлтэрынь юулэхэ (налить до полна): *Айдай шэнэ саһашадаа бензин дүүрэн хэбэ, мотоор болон шухала-шухала оньһонуудыень тэдээндэ харуулба* (С. Доржиев); **дүүрэн хангаха** хүсэд хангаха (полностью обеспечивать): *Үбһэнэй тармалгада тон ганса морин тармууртай байна гээшэбди, тэрэмнай яабашье дүүрэн хангажа бирахагүй байна* (Х. Намсараев); **дүүрэн хэрэглэхэ** дууһан, гүйсэд хэрэглэхэ (сполна использовать): *Нютагайхидайнгаа туһалха гэһэн шиидхэбэриие алдахагүй, дүүрэн хэрэглэхэ гэжэ шиидээд: – ... Байшангай модо отолжо, хорёогой һургааг бэлдээл һаа, бэшэ юумэн намда хэрэггүй! – гэжэрхибэ* (Д. Эрдынеев); **хоолой дүүрэн уйлаха** бархирха, сурхирса бархиран ооглохо (плакать навзрыд, во весь голос): *Гарааараа нюураа бүтүүлээд, дала мүрөө татабганууулан, тэрэ хоолой дүүрэн уйлаба* (С. Доржиев); **үдэр дүүрэн** бүхэли үдэртөө (весь день): *Ошорхайтанай ажаһуудаг Агын аймагай Удаганта нютагһаа хойшоо һайн морёор үдэр дүүрэн гүйлгөөд байхада Яабланай суута шэлэнүүд эхилдэг юм* (Д. Эрдынеев); **һүни дүүрэн** һүниие һэтэ (ночь напролёт): *Эдихэ хоолоо огто мартан, һүниеэ дүүрэн хүдэлөө* (Б. Шойдоков); **дэлхэй дүүрэн** бүхы дэлхэйгээр, хаа хаанагүй (на весь свет): *Һүүлэй һүүлдэ «Немецкэ фашистнуудай ниислэл Берлин унаа!» гэһэн мэдээсэл дэлхэй дүүрэн сууряатаба* (Ц.-Ж. Жимбиев); **гэрээр дүүрэн** бүхы гэрээр таража, бүхы гэр эзэлэн (на весь дом): *Энэ үедэ урагууд буужа, гэрээр дүүрэн золголдоон таалалдаан боложо эхилнэ* (Х. Намсараев); 2) олон, ехэ (много, полно): *Бадма абгайн урдуурхи олон сэргэдэ дүүрэн морид уяатай, газаагуурнь хүн зон һаaргашалдана* (Х. Намсараев); *Тэрэнэй талаан болоходоо, Кончун-Сойбоной гуталай улын соорхойгоор дүүрэн шулуун орошоод, хүүргэ дээрэ гуталаа тайлажа байгаа һэн* (Д. Батожабай); **3.** *хэлэгшын үүргээр хэрэгл.* олон, тоо томшогүй, багтахаар бэшэ (полно, много): *Инаг хоёрой бэе бэедээ хэлэхэ, хөөрэлдэхэ юумэн дүүрэн* (Г.-Д. Дамбаев).

ДҮҮРЭНГИ *тэмд. н.* түгэсхэгдэһэн, хүсэлдэһэн (полный, наполненный): *Харин Жалма абгайн шэг һайхан, шарайнь баяраар дүүрэнги* (Д. Эрдынеев); *Хүршын гэр шаг шууяагаар, аялга дуугаар дүүрэнги: мүнөө үдэшэ тэдэмнай шэнэ гэрэй толлолго хэжэ байна*.

ДҮҮРЭНТЭХЭ *үйлэ у.* 1) дууһаха тээшээ болохо (идти к концу): *Мүнөө хабарай тарилга дүүрэнтэжэ байна* (М. Осодоев); 2) амһартын дүүрэн тээшээ болохо (почти наполняться): *Торхо дүүрэнтэбэ*.

ДҮҮРЭСЭ 1. *юум. н.* 1) дүүргэгдэхэ шанар, багтаамжа (наполняемость); 2) дүүргэлгэ, дууһалга, гүйсэдхэлгэ (выполнение): *Ажалай дүүрэсэ үрэ дүнгөөрөө юм*; **2.** *наречи* дүүрэтэр, дүүрэнээр, халитар (полно): *Сэдэн нюуртаа хүйтэн уһа хоёр альгаараа дүүрэсэ хаяжа байжа нюураа түргэхэн угаагаад, майхануud тээшэ ошожо ябахадаа, зүн дагаан дуугарна* (Б. Мунгонов).

ДҮҮРЭХЭ I *үйлэ у.* 1) байһан сүлөө зай хүсэд эзэлхэ, олоор, ехээр сугларха, бөөгнэрхэ (наполняться, заполняться): *Хонхор набтар газарнууд таляан уһаар дүүрэжэ сайбайлда-*

шаба (Б. Мунгонов); *Хэдэн жэлдэ суг һууһан Лодонһоо улам холодожо ябаһанаа мэдэхэдэнь, тэрэнэй сэдьхэл гунигаар дүүрэнэ, гэдэргээ эрьехэ дураниинь хүрэнэ* (Г.-Д. Дамбаев); *Аман багаш хадаа дүүрэхэгүй, амбаар ехэш хадаа дүүрэхэ* (Оньһ. үг.); 2) дууһаха, түгэсэхэ, барагдаха (оканчиваться, завершаться, ограничиваться): *Эндэһээ ургамалай ургадаггүй бүһэлүүр дүүрэжэ, доогуурнь ой модон бии болобо* (Д.-Д. Дугаров); *Зөөриеэ булгандатнай хубаабални, хүрьгэдэй, хүнэй хубүүнэй талаан болоод дүүрэхэ* (С. Цырендоржиев); **дүрэжэ дүүрэхэ** шатажа дууһаха, хүсэд дууһан шатаха (догорать): *Үндэр сагаан байшан томошье һаа, дүрэжэ дүүрэхэ тээшээ дүтэлнэ* (Б. Мунгонов); **наһа дүүрэхэ** наһа бараха, бурхандаа ябаха (скончаться): *Тэрэнэй һүүлдэ түрэл нютагһаа энэ зэргэ холо ерэшоод, наһа дүүрэһэн нагасынгаа ойро уйлажа гашуудажа байһан дуратай инаг Доржонь бүришье элеэр тобойжо харагдаба* (Ч. Цыдендамбаев); ◊ **таһа дүүрэхэ** үгэ хэлүүлхэгүй, нүгөөдэеэ үгөөр тогтоохо (оборвать на полуслове): *Та үгэеэ үргэлжэлэгты, зүнтэг бидэнтнай танайнгаа үгые таһа дүүрэбэбди* (Ж. Тумунов); 3) хото гэдэһэндэ хии тогтохо, хашалдаха (надуваться, пучить – *о животе*): *Газааһаань хараха янзада ямаршье үбшэнгүй, теэд гэдэһэниинь яагаа тэнзэгэр юм, зосоогоо дүүрэжэ, түүдэгтэжэ, санхатажа болоо гү?* (Ц.-Ж. Жимбиев).

ДҮҮРЭХЭ II *үйлэ үг.* 1) эмээл мориндо урдаа гү, али хойноо хүниие һундалдуулжа һуулгаха (взять к себе верхом на лошадь); 2) эмээл мориндо хүндэлэн ашаха (перебросить через седло): *Хони шүүрэн абажа, эмээл дүүрэн хатаршаба*.

ДҮҮРЭШЭГҮЙ 1. *тэмд. н.* дууһашагүй, заха хизааргүй (бесконечный, неиссякаемый): *дүүрэшэшгүй ехэ жаргал*; **2.** *наречи* эсэсгүй, хизааргүй (бесконечно): *Хоёрдугаар дияанай Гэгээн гэрэлтэ тэнгэриин оронһоо маша үзэгдэлтэ наран ба хирэ үгы Һара гэдэг хоёр тэнгэриин хүбүүн энэ түбидэ хубилжа түрэһэнһөө зэргээр хүн олон болон арбидаад, саглашагүй (дүүрэшэгүй) наһалха болобо* (Л. Шагдаров).

ДҮҮРЭЭ *юум. н.* 1) эльгэн (печень); 2) эльгэ болон бусад бэеын доторой эрхэтэдые бүригшэ хальһан (плева, покрывающая печень и другие внутренние органы): *дүүрээгээ дэлбэ унаха*.

ДҮҮРЭЭР *наречи* дүүрэнээр, амһартын багтаахыса, хүсэд (полно): *Зай, шамда дүүрээр аягалхамни гү? – гэжэ Шойдог бутылкатай архияа һэжэрсэгээн байтараа һурана* (Ц.-Ж. Жимбиев); **билтарма** (*гү, али* **халима**) **дүүрээр хэхэ** наһаһаа гаратарынь хэхэ (наливать до краёв): *Хүбүүн, наашаа ерэ, Бадма абгайда духаряагаа бари, – гээжэ билтарма дүүрээр духаряа хэжэ барюулна* (Б. Мунгонов); *Эхэнь ууралтай халуухан архи бишыхан шара модон аяга соо халима дүүрээр аягалба* (Ч. Цыдендамбаев); **этигэл дүүрээр** үнэн сэдьхэлһээн, сэхэ сэдьхэжэ (в полной уверенности): *– Хүлеэгээрэй, – гээжэ этигэл дүүрээр урдаһаам харан хэлээд, һууриһаа хүдэлһэн поезд тээшэ гүйдэлөөрөө ошоо һэн* (Ц.-Д. Хамаев).

ДҮҮТЭН *юум. н.* дүү хүн, залуу хүн (младший брат, молодой человек): *Дүүтэн Тархай ерэбэгүйл даа* (Ц. Шагжин); **залуу дүүтэн!** *залуу бүһэтэй (эрэгтэй) хүндэ хандалга, дуудалга* (молодой человек!): *– Зай, залуу дүүтэн, 1905 оной хубисхалай хүдэлөөнэй үедэ та хаана байгаабта? – гэбэ Гамбал* (Х. Намсараев).

ДҮҮХЭЙ *юум. н., багадх*. басаган, хүүхэн (девушка): *Тэрэ золтой сагууд, дурыень буляаһан дүүхэй дахин хэзээдэшье эрьежэ ерэхэгүй гэһэн бодолһоо хубүүн сошордон ёоложо, гэнтэ хашхарха, Танияа дуудаха дураниинь хүрэбэ* (Д.-Д. Дугаров); **инаг дүүхэй** дуратай басаган, инаг хүүхэн (любимая девушка): *Тэрэ купе соогуур шагааһаар дүтэлөөд: – Харгыһаа зайсыт, инаг дүүхэй!* (Б. Шойдоков).

ДҮҮШЭ *юум. н., ород, хууш*. урданай Россида хүн, бүлын нэгэ гэшүүн, илангаяа бүһэтэй, эрэгтэй гэшүүн: гэрэй эзэн, хүбүүдынь (*уст*. душа, человек, член семьи): *Тэрэ дары тэдэ ноёд, гулваанар хуушан Хоришн хорин табан мянган эрэ дүүшэ зонһоо дүүшэ бүхэнэй хоёр-хоёр түхэриг хашалтаар татажа, хамта дээрээ таби мянган түхэриг суглуулһан байгаа* (Х. Намсараев).

ДҮҮЮУР *юум. н.* модоной һалаатаһан гэшүүһэ «Y» үзэгэй түхэлтэйгөөр тайраад, хоёр үзүүртэнь уягдаһан резинэдэ шулуу гэхэ мэтые хабшуулжа харбахаар хэгдэһэн наадан (рогатка *для стрельбы*).

ДҮХҮҮЛХЭ *үйлэ үг., идх. залог* 1) өөр тээшээ дүтэлүүлхэ, татаха (пододвигать к себе): *Һанажа ябаһан / Һаруул зоригойнь түлөө / Дүрбэн зүгөө дүхүүлжэ, / Дүрбэ дахин түүрээлэйб, / Найман хизаар түхөөжэ, / Найман духаряа үргэлэйб* (Д. Улзытуев); 2) һүүл тээшэнь дүтэлүүлхэ, дүүргэхэ тээшэнь болгохо (приблизить к концу, завершению): *ажалаа дүхүүлжэ байнабди*.

ДҮХЫЛГЭХЭ *үйлэ үг., идх. залог* бүхылгэхэ, тонгойлгохо, найгуулха, нугыл-

гаха (склонять, пригибать): *Тэрээнэй блиндажай үүдэ татан ороходонь, Баторов набтархан модон столой саанаһаа бодожо, үһээгээ тулажархихамни гү гэһэндэл, тархяа урагшань дүхылгэн, урдаһаань дүтэлэн ерэбэ* (Б. Шойдоков).

ДҮХЫЛДЭХЭ *үйлэ у., угталд. залог* бүхылдэхэ, олон хүнэй гү, али юумэнэй дүхыхэ, урагша найгаха, нугыха (пригибаться, сутулиться): *Тэрэнэй ходол уйдхар гашуудал асардаг байһан хадань, энэ мүнөөшье һайн юумэ асараагүй ёһотой гэжэ һанаһан янзатай, дүхылдэн зогсонод* (Ц.-Ж. Жимбиев).

ДҮХЫХЭ *үйлэ у.* бүхыхэ, хүнэй толгой, сээжэ мүрөө урагшань нугылгаха, найгуулан залаха; үндэр хүнэй гү, али юумэнэй нугын һагад зогсохо (пригибаться, наклоняться, сутулиться, горбиться): *Баабайнь гэнтэ үбгэршэһэндэл дүхын басаганайнгаа хойноһоо аргаахан алхалба* (Ц.-Ж. Жимбиев).

ДҮХЭ: дүхэ-дүхэ гэхэ *үйлэ у.* дүйгүйгөөр, босхёор толгой мүрөө урагшань нугылгаха, залаха, дүхыжэ тархяа ганхалзуулан ябаха (неуклюже нагибаться, сутулиться): *Үнөөхи хара сагдаамнай тээ холоһоо дүхэ-дүхэ гэжэ ябана.*

ДҮХЭГ: **дүхэг-дүхэг гэхэ** *үйлэ у.* тонголзохо, бүхэгэнэхэ (наклоняться вперёд): *Тэрэнэй барагар шарайе, галгүй шара нюдые, дүхэг-дүхэг байса толгойгоо һанжуулан саашаа гэшхэлхые харагһан Жалма хажуудахи бүдүүн шэнэһээ тэбэреэд, бархиршахаа һанана* (Д. Батожабай).

ДҮХЭГЭД: дүхэгэд гэхэ *үйлэ у., видэй нэгэ түхэл* бүхэгэд гэхэ, халта урагшаа толгой мүрөө нугылгаха (немного наклониться): *Тэрэ госхогор үндэр бэетэй аад, дээрэхи үһээ мүргэхэеэ түбэгшөөһэн юумэдэл, дүхэгэд гэнэ* (Ц.-Ж. Жимбиев); **дүхэгэд гэһэн** халта дүхыһэн, бүхын татаһан (полусогнутый).

ДҮХЭГЭНЭХЭ *үйлэ у.* зай забһаргүй, үргэлжэ дүхэ-дүхэ гэхэ, тонголзохо (наклоняться вперёд): *Мухани хүгшэн өөрөөшье мэдэнгүй нюдаргаяа бажуушанхай, ганса шүрбэһэн болошоод, урагшаа дүхэгэнэн һууна* (С. Цырендоржиев).

ДҮХЭГЭР *тэмд. н.* бүхыһэн, налуутаһан, урагшаа тонгойһон, найгаһан (наклонённый, нагнувшийся): *Дүхэгэр хара бүхэ Аламжын хургануудые мушхан һагад бажуушана* (Д. Батожабай).

ДҮХЭЛЗЭХЭ *үйлэ у.* **дүхэгэнэхэ** *хара*.

ДҮХЭМ: дүхэм гэхэ үйлэ үү., *усөөн* 1) дүтэ болохо, ойртохо (приближаться): *алхам бүреэ дүхэм гүүлэнэ*; 2) һүүл тээшээ, дүүрэхэ тээшээ (близиться к завершению): *Мүнөөдэрэймнай ажал иигэд гээд дүхэм гэбэ хэбэртэй*.

ДҮХЭМДҮҮЛХЭ *үйлэ у., идх. залог* 1) дүтэлүүлхэ, дүтэ болгохо (приближать); 2) дүүрэхэ тээшэнь болгохо (приближать конец, подходить к концу).

ДҮХЭМДЭХЭ *үйлэ у.* дүтэлхэ, ойртохо, ойро болохо (близиться, приближаться).

ДҮХЭР: дүхэр-дүхэр гэхэ *үйлэ у.* толгойгоо урагшань ганхалзуулха, гунхагануулха (кивать головой).

ДҮХЭРЕЭ *тэмд. н., хори* сахаригай хоёр хахадууд мэтэ үзүүрээрээ урда урдаһаа хараад ургаһан – *үхэрэй эбэр тухай* (овальный и загнутый кверху – *о рогах*): *дүхэреэ эбэртэй үнеэн*.

ДҮХЭРИГ 1. *юум. н.* 1) түхэреэн түхэлтэй юумэн (круг): *Пароходынь үргэн ехэ дүхэриг хэжэ, түмһэнэй аранга шэнги тэдэ олон хэрээһэд тээшэ сэхэ шэглэн годирно* (Ч. Цыдендамбаев); 2) түхэреэлэн, сахариглан һууһан зон, түхэреэн (круг *людей*): *Барандаа гар гарһаа барилсажа, нэгэ дүхэриг хэжэ хатараа һаа, алишье зүгһөө үшөөһэнэй һөөгүүдээр халхалагдаһан һужааг багадаха һэн ха* (М. Осодоев); **дүхэриг болохо** (*гү, али* **хэхэ, заһаха**) хүн зоной тойрожо һууха гү, али зогсохо (образовывать круг): *Таби гаран улаан сэрэгшэд ород буряадаар оог шууяа табилдан, дүхэриг болон һуубад* (С. Цырендоржиев); **бүһэтэнэй дүхэриг** түрын үедэ эрэшүүлэй түхэреэлэн һуулга, найрлалга (круг мужчин); **эхэнэрэй** (*гү, али* **һамгадай**) **дүхэриг** залуу бүлын шэнэ гэрэй зүүн талада эхэнэрнүүдэй түхэреэлэн һуулга, найрлалга (круг женщин): *Энээнһээ һүүлээр һамгадай дүхэриг үбгэдэй дүхэриг хоёр хамтаржа, урагуудай зүгһөө үмэдхэл үмэдхүүлжэ, хүбүүтэ талаһаа бэлэг баришка, үмэдхэл бэлэг абаһан хүнүүд юрөөл баяраа хэлэжэ, хашхаралданад* (Х. Намсараев); **обоогой дүхэриг** ламанарай ном уншалгын, обоодо мүргэлгын һүүлээр обоогой хойморто гү, али обоһоо холо бэшэ байдаг айлай газаа түхэреэлэн һуужа сайлалга, наншад хүртэлгэ, багашуулай дунда элдэб мүрысөө үнгэргэлгэ (круг поклоняющихся на обо); **хахад дүхэриг** сахаригай хахадынь (полукруг): *Тэхэ Тасха хоёр абашадаа хоёр тээшэнь илган хубааба, тиигээд булгадаа моридтоо мордожо, хахад дүхэриг болон жагсабад* (Б. Санжин, Б. Дандарон); **2.** *тэмд. н.* түхэреэн, сахаригтаһан (круглый, круговой): *Дүхэриг харгы хоёрдохёо тойрожо эхилхэдээ, зарим гүйгөөшэд эли бодо һуларжа, бүришье тулюурханаар оодоролдожо захалба* (М. Осодоев); ◊ **дүхэриг шэрээ** түхэреэн шэрээ, али нэгэ асуудалаар зүбшэхын зорилготой, олон зоной хабаадалгатай хэмжээ ябуулга, суглаан, *заатагүй дүхэриглэн һуудаггүй,*

ямаршье түхэлтэй шэрээ тойрон гү, али заал соошье һуудаг (круглый стол).

ДҮХЭРИГЛЭХЭ *үйлэ ү.* 1) дүхэриг болохо (окружать, образовывать круг): *Хүбүүд, һубарин бодожо, Алексейн ерэһэндэ баясан дүхэриглэжэ, элдэб асуудалнуудаар хандана* (Ч. Цыдендамбаев); **дүхэриглэн һууха** түхэреэлэн һууха (сидеть вкруговую, кругом): *Обоо отог нооһо харахадаа, сугларһан хүршэ эхэнэрнүүд тугаарайнгаа хөөрөөе бага зэргэ мартажа, үгэ дуугүй боложо, дүхэриглэн һуубад* (Ч. Цыдендамбаев); **дүхэрилгэн тойрохо** ямар нэгэ юумые тойрон зогсохо гү, али һууха (окружать, образовывать круг): *Соёлой байшангай газаа томоһоо томо түүдэг носоогдожо, хүнүүд тэрээниие дүхэриглэн тойрожо, үндэһэн наадан ёохортоо нахис-хотос хатаржа оробод* (Б. Шойдоков); 2) бэеэ монсогойлжо хэбтэхэ (лежать, свернувшись калачиком): *Хэрэлсын хажууда Тайгаан дүхэриглэн хэбтэһэнээ, бодожо һуняагаад, бэеэ һэжэрээдхин, Сибирцевэй ойро ерэжэ, һүүлээ шарбан эрхэлнэ* (Д.-Д. Дугаров).

ДҮХЭС: дүхэс гэхэ *үйлэ ү.* дүхэгэд гэхэ, духагад гэхэ, ёһын тэдыдэ дохёод абаха (слегка наклониться *или* поклониться).

ДҮХЭХЭ *үйлэ ү.* 1) дүтэлхэ, дүтэ болохо, ойртохо (близиться, приближаться): *Тогоошо этигээгүй янзаар дүхэжэ харана* (Д.-Д. Дугаров); 2) дууһаха, дүүрэхэ (завершаться, подходить к развязке).

ДҮШӨӨД *тоог. н., багл.* дүшэ тухай, дүшэндэ ойро (около сорока): *Дайсаниие сохилсожо, тэдээндэ нилээн ехэ хохидол ушаруулаашье һаа, бидэ дүшөөд хүнөө алдаабди* (Б. Шойдоков).

ДҮШЭ I *юум. н.* 1) түмэрэй зүйл дээрэнь табижа дабтан, юумэ дархалдаг хэрэгсэл, мүн хажуур дабтаха модоной тайрадаһанда нарин хурса үзүүрээрээ шаагдаһан, багахан тэбхэр булсуу түмэр хэрэгсэл, хажуурай дүшэ (наковальня, бабка для отбивания кос): *Юрөөгэй дасангһаа Юндэн габжые залажа, шинии үбгэ эсэгэ Хорхоног дарханай булад дүшэ тоншуулжа, түрүүшынгээ хүбүүнэй һүлдэ дуудуулһан зомди* (Б. Мунгонов); *Дааган эхэдээ хэрэгтэй, дүшэ дархандаа хэрэгтэй* (Оньһ. ү.); ○ **алха** *гэжэ үгэтэй парн. хэрэгл.*; 2) *ага, шэлж.* түлеэ сабшаха модон (брус, на котором рубят дрова).

ДҮШЭ II *юум. н.* гушын хүбүүн, өөрын түрэлэй дүрбэдэхи үеын үри (праправнук): *Дүшэеэ харабал, муу гэдэг.*

ДҮШЭДҮГЭЭР *тоог. н., дугаар., дээд*. дүшэдэхи (сороковой).

ДҮШЭДЭХИ *тоог. н., дугаар.* дүшэ дугаартай, гуша юһэн дүшэ нэгэнэй хоорондохи (сороковой): *Дүшэдэхи бүлэг колхозой тосхоной хашаа хорёогой хажуугаар хүнгэрэг саһан обооронхой* (Ц.-Ж. Жимбиев).

ДҮШЭ(Н) *тоог. н.* дүрбэн арбан, гушан юһын удаадахи тоо (сорок): *Бэеэ бэлэн болгоһон дүшэн бүхэнүүд зэлэ татан, дүхэригэй дунда бии боложо, ламанарһаа адис абабад* (Д. Батожабай); *Дүшэн хара нюдэтэй, дүрбэн гүрлөө гээгэтэй* (*таабари*, шэгнүүр); **дүшэн түмэн улас** *түүх*. бүгэдэ монгол арадуудай ондоо нэрэ (одно из названий монголов); **дүшэн түмэн монгол, дүрбэн түмэн ойрод** *түүх*. Ехэ монгол уласай арад зоной хамтадхаһан нэрэ (всё народонаселение Великого Монгольского государства).

ДҮШЭНЭГ *юум. н., хууш*. *түүх*. 2400 дүрбэлжэн сажан талмай, 1,09 гектартай зэргэ, *ряан*. дистиин (десятина).

ДҮШЭТЭЙ *тэмд. н.* дүшэ нааһа хүсэһэн (сорокалетний): *Тиихэдэ табитай гээжэ хэлээ һаань, хүн дүшэтэй гээжэ буляалдаха байгаа, теэд мүнөө тэрэниие жаратай гээ һаань, далатай гээжэ буляалдахаар болошоод байба* (Ж. Тумунов).

ДЭБ I: **дэб-дэб гэхэ** *үйлэ ү.* юумэ сохиходо бүдэхеэр дуугарха (стучать): *Үхибүүд дэб-дэб дэбхэрэлдэнэд*.

ДЭБ II *юум. н., будд*. бузар, түйдхэр, арюун бэшэ, муухай юумэн (помеха, грязь, скверна): *Ташаяангын дэб, муу һанаанай дэб хоёр арюун сэбэр ябадал сахихада, мунхарха дэб, хилэнгэй дэб хоёр бисалгал хэхэдэ, эргэлзэхэ дэб эрдэм ухаан бүхэниие мэдэхэдэ, тус тус гай дэб болодог.*

ДЭБДЕЭТЭЙ, дэбдинхэй *тэмд. н.* дэлгээтэй, дэлгэгдэһэн (разостланный): *Гэрэй баруун урда хаяада, һэеы дэбдеэтэй набтар жабдан дээрэ Залма хэбтэнэ* (Б. Санжин, Б. Дандарон); *Баабгайн арһа дэбдинхэй үндэр модон орон дээрэ хэдэн бамбалзуур пудуушха дэрлээд, үбгэн Тураахи хэбтэжэ байба* (Б. Санжин, Б. Дандарон).

ДЭБДИХЭ *үйлэ ү.* дэлгэхэ, доогуур оруулха, доро хаяха (подстилать, подкладывать): *Тохомоо дороо дэбдижэ, эмээлээ дэрлээд, унтадаг хэбээрээ Аламжа мүн лэ хэбтэбэ* (Д. Батожабай); *Үхэрһөө унахада эбэрээ дэбдихэ, моринһоо унахада дэлһээ дэбдихэ* (Оньһ. ү.); ◊ **шэхэеэ дэбдихэ** шэхэеэ һонорлохо, һэр-мэр байха (держать ухо востро).

ДЭБДИХЭР, дэбидхэр *юум. н.* 1) унтари, шэрдэг, хэбтэри (постель, тюфяк, матрас):

Тиигээд тэндэ дэбдихэр заһажа, Цэрэнпилые хэбтүүлээд, сай шанажа уулгана, баһа бод борохон хайраһан талха табижа үгэнэ (Х. Намсараев); *Зайн галай унтархада, хүн бүхэн дэбидхэртээ оронхой байгаа һэн* (Д. Эрдынеев); 2) дэлгэһэн, доро хаяһан юумэн, *түмэр, шулуун г.м*. (подстилка, подложка): *Дулаан дэбдихэрһээ бодохо дурагүй нохойнуудай хусалдаха дуулдаад, айлнуудай мүльһэтэһэн сонхонуудай һүлэмхихэнөөр улагашалдаха үзэгдэбэ* (Ц.-Д. Хамаев); **дэбдихэр хохир** үбэлдөө үхэр малда дэбдидэг жэжэхэнээр бутаруулһан үхэрэй аргал (сухой измельчённый навоз, *используемый зимой для подстилки скоту в хлевах*): *Зосоохи дэбдихэр хохирыень хуурайлан, тараажа байдаг* (Ц.-Ж. Жимбиев); 3) *үсөөн* шала, гэрэй оёор (пол): *шулуун дэбдихэр*; 4) талмай, зай, газар, орон дэлхэй (пространство, территория).

ДЭБЕЭ(Н) *юум. н.* далиин хүдэлсэ, һэбеэн (взмах крыльями): *бүргэдэй дэбеэн*.

ДЭБЕЭХЭ *үйлэ үг.* сухариха, дүрөө үгэхэ, үгэдэ орохо (уступать, поддаваться).

ДЭБЖҮҮЛГЭ *юум. н.* 1) ургуулга, түлжөөлгэ, тэжээлгэ, дэгжүүлгэ (взращивание, выращивание); 2) али нэгэн тушаал эзэлхээр дурадхалга (выдвижение): *Буряад Уласай толгойлогшо Россиин юрэнхылэгшын дэбжүүлгээр, Арадай Хуралай шиидхэбэреэр баталагдаһан юм*.

ДЭБЖҮҮЛХЭ *үйлэ үг., идх. залог* 1) ургуулха, түгжөөхэ, тэжээхэ, дэгжээхэ (растить, воспитывать): *«Залуушуулые түргэн өөдэнь дэбжүүлхэ хэрэгтэй», – гэжэ хэлэдэг* (А. Ангархаев); 2) дурадхаха, али нэгэн тушаал эзэлхээр дурадхаха (выдвигать, продвигать): *Бригадын командирай тушаалда Третьягые, комиссараар Баторовые дэбжүүлхэ гэһэн зон гараа үргэебди* (Б. Шойдоков); **асуудал дэбжүүлхэ** асуудал табиха (выдвигать вопрос): *Амиды бусаа һаа, энэ дайдын баялигые ашагладаг болгохо, үнэтэ ангуудые үдхэхэ асуудал дэбжүүлхэб гэжэ Сибирцев һанаандаа сэдьхэнэ* (Д.-Д. Дугаров); 3) хүгжөөхэ, дэгжүүлхэ (развивать, совершенствовать): *Нэрэ алдар нэхэжэ ябадаггүй, ажалаа дэбжүүлхээ ябадаг юм. Тиигэжэ мэдэ* (А. Шадаев).

ДЭБЖҮҮЛЭГДЭГШЭ *юум. н.* ямар нэгэн тушаалда дурадхагдагша (выдвиженец, кандидат): *һунгамалда дэбжүүлэгдэгшэ*.

ДЭБЖҮҮЛЭГДЭХЭ *үйлэ үг., хүлеэгд. залог* 1) ургуулагдаха, түлжүүлэгдэхэ, тэжээгдэхэ (быть взращиваемым); 2) дурадхагдаха, ямар нэгэн тушаал эзэлхээр дурадхагдаха (быть выдвинутым): *Һүүлдэнь счетовод болгогдожо дэбжүүлэгдээд, гушан дүрбэн он болотор хүдэлөө һэм* (Б. Мунгонов).

ДЭБЖЭГЭНЭХЭ *үйлэ үг.* таршаганаха, таршаганаса хэлэхэ, доржогонохо (трещать, говорить скороговоркой).

ДЭБЖЭД *юум. н., будд.* газар лусын найман аймаг: лус, хаан, альбан, лама, мангас, шолмо, ягшас, сабдаг (дэбжид).

ДЭБЖЭЛГЭ *юум. н.* дэгжэлтэ, ургалта, дээшэлэлгэ (подъём, рост): *Коммунизм хүнэй ажабайдал, абари зан, оюун ухаанда ямар ехэ дэбжэлгэ үгөөб* (Ж. Тумунов).

ДЭБЖЭЛТЭ *юум. н.* 1) дурадхал, дурадхал оруулга, дамжуулга (выдвижение); 2) дэгжэлтэ, ургалта, дээшэлэлгэ (подъём, рост): *Колхозой саашанхи дэбжэлтэ хангаха тодорхой һайн тогтоомжонуудые суглаан баталан абаба* (Б. Мунгонов).

ДЭБЖЭХЭ *үйлэ үг.* 1) илгаран гараха, нэрэ хүндэтэй болохо (выдвигаться, приобретать значимость): *Оролдосотой, шударгы хүн бэлэй, Агын МТС-эй хүдэлмэришэдэй дундаһаа дэбжэжэ гараа һэн* (Д. Эрдынеев); 2) ургаха, хүгжэхэ, дэгжэхэ (подниматься, расти): *Зүгөөр албанай талаар дэбжэхэ, ноён болохын тулада шармайдаг байгаа бэшэ, юрэл һүбэлгэн бэрхэ, түбһэндэ хүн хадаа тиигэдэг бэлэй* (Б. Санжин, Дандарон).

ДЭБЖЭЭ *юум. н.* туһаламжа, хамһалта, дэгжэлтэ (помощь, содействие).

ДЭБЖЭЭХЭ *үйлэ үг., идх. залог* **дэбжүүлхэ** *хара*.

ДЭБИЛГЭ *юум. н.* далиин хүдэлсэ, һэбеэн (взмах крыльями).

ДЭБИЛТЭ *юум. н.* **дэбилгэ** *хара*.

ДЭБИСХЭР *юум. н.* 1) унтари, шэрдэг, хэбтэри (постель, тюфяк, матрас): *Һүүлдэнь булгадаа эдеэлжэ садаад, Дармажабай баруун гэртээ унтахаяа ошоһон хойно, Дулсан айлшандаа Бүтэдмаагай орон дээрэ дэбисхэр заһаба* (Б. Мунгонов); 2) дэлгэһэн, юумэнэй доро хаягдаһан, дэбдигдэһэн юумэн, *түмэр, шулуун г.м*. (подстилка, подложка): *Боролжын оёорто нэгэ багахан балагаан баряад, доронь хуурай мүшэр, һогообори үбһэ дэбдижэ дэбисхэр хээд, Евдокия Цыдыпова шархатагшадые аргалжа захалба* (Ж. Тумунов); 3) талмай, зай, орон дэлхэй (пространство): *Заримдаа хүхэ сэнхир тэнгэридэ шуран хобдог харсага шубуун хүнгэхэнөөр далияа дэбин, үргэн талын дэбисхэр дээрэһээ шүүрэн абахаар юумэ байна гү гэжэ, хомхой хурса нюдөөрөө хараашалан элинэ* (Ц. Шагжин); 4) *хууш. монг., хэлэ шэнж.* үгын бүтүү үеын һүүлэй хашалган (конечный согласный закрытого слога).

ДЭБИСХЭРЛЭХЭ *үйлэ үг., хууш. монг., хэлэ шэнж.* ганса хашалганһаа бүридэһэн

суффикс үгэдэ холбохо (присоединять суффикс, состоящий из согласного).

ДЭБИСЭ *юум. н.* дэлисэ, далиин үргэнэй хэмжээ (размах крыльев): *«Бүргэд дэбисэтэй хүбүүн» гэһэн дурдалгаһаа* (Буряад Үнэнһөө).

ДЭБИХЭ *үйлэ үг.* 1) һэбихэ, дэлихэ (махать крыльями): *Гурбан утаһан урьхада орошоод, ниидэжэ ядажа, мултархаяа оролдон байһан хоёр шубууд даляа дэбижэ, уянгатай шангаар хашхаралдан байна янзатай* (Ч. Цыдендамбаев); 2) дүүлихэ, өөдөө дабшаха (подниматься вверх, взлетать): *Газарһаа тээ дээхэнүүр, тэнгэриһээ тээ доохонуур агаар мэтэ хүнгэхэн юумэ дэбижэ ябахадал гэбэ* (А. Ангархаев); *тураг ехэ шубуунайшье дэбихэгүй газар*; 3) *шэлж.* дабаха, дабажа гараха, гаталха (преодолевать, превозмогать): *Тэрэш энээнише дэбихэгүй байха.*

ДЭБРЭЙ *аянг. үг., хони дуудаха абяан*, дбр-дбр (*возглас для подзывания овец*).

ДЭБТҮҮЛХЭ *үйлэ үг., идх. залог* **дэбтээхэ** *хара*.

ДЭБТЭР *юум. н.* 1) номой түхэлтэй болгон оёгдожо холбогдоһон хэдэн хуудаһанай согсолбори, бэшэлгын ном (тетрадь, записная книжка): *Иван дагдагар боро хальһатай үнгэгдэһэн зузаан дэбтэр хармаанһаа гаргажа, Доржодо үгэбэ* (Ч. Цыдендамбаев); 2) нимгэн, үсөөн нюуртай ном (брошюра); 3) боти, олон хубита номой нэгэ хубинь (том): *Тэрэ стол дээрэхи даха гадаргүй дамбагар зузаан дэбтэр ирасагаан, тэрэнэй хуушан лата үзэгөөр барлаатай байгаашье һаань, бэшэгдэһэн шүлэгыень наярса уншаба* (Ц.-Ж. Жимбиев).

ДЭБТЭРЛЭХЭ *үйлэ үг.* эбхэгдэһэн хэдэн хуудаһануудые номой түхэлтэй болгон оёлго, холболго (сшивать, брошюровать).

ДЭБТЭРХЭН *юум. н.* юумэ бэшэхын тулада хэдэн сэбэр саарһа холбоһон багахан номхон (блокнот): *сурбалжалагшын дэбтэрхэнһээ*.

ДЭБТЭХЭ *үйлэ үг.* уһа, шиг шэнгээхэ, уһа зуужа зөөлэрхэ, *нют.* ебтэрхэ (пропитываться водой): *Тиигээд дэбтэжэ нилсайшаһан шабар соогуур холо холо һүрэн, үйлсын хойто хажуугай налшагархан сайлалгын гэр тээшэ гүйбэ* (К. Цыденов); **садаха дэбтэхэ** *яряан., жэрх*. гэдэһээ дүүргэхэ, хэм гаднаар садаха (насыщаться, наедаться): *– Садаха дэбтэхэ амитан бэшэл тэрэш* (С. Цырендоржиев); **садаха дэбтэхэгүй** *яряан., шоодб*. а) эдихэдээ садахагүй (прожорливый): *Эреэн сарыень үбһэ хулһанай хорёо эбдэдэг, тэжээлдэ ородог, үнгэржэ ерэхэдээ үлгөөтэй байһан хубсаһа хунар эдидэг, садаха дэбтэхээ мэдэхэгүй гэжэ байжа гэмэрнэ* (Ц.-Ж. Жимбиев); б) юумэ абаха, эрихэдээ хэм хэмжээ мэдэхэгүй, хомхойрхо (жадный, ненасытный): *...Эдэшни үгытэй зоной зөөри эдижэ дарладаг, доромжолдог, наһан соогоо садаха дэбтэхэгүй хубалза шэнги зон гээшэ* (Б.-Б. Намсарайн).

ДЭБТЭЭГДЭХЭ *үйлэ үг., хүлеэгд. залог* уһанда хэгдэжэ зөөлэрхэ, уһанда шэнгээгдэхэ, *нют.* ебтэрүүлэгдэхэ (размачиваться): *Хажуудань сайн шаараар дэбтээгдэһэн горитойхон хүм арһан хэбтэнэ* (Д. Эрдынеев).

ДЭБТЭЭЛГЭ *юум. н.* уһа, шиг шэнгээлгэ, шэнгээжэ зөөлэрүүлгэ (размачивание, размягчение).

ДЭБТЭЭЛГЭХЭ *үйлэ үг., идх. залог* **дэбтээхэ** *хара*.

ДЭБТЭЭМЭЛ *тэмд. н.* уһа, шиг шэнгэһэн, уһа шэнгүүлжэ зөөлэрһэн, уһа зууһан (намоченный, размоченный).

ДЭБТЭЭР *юум. н., баруун бур.* 1) тэбтээр, архи нэрэдэг тогооной хабхаг (крышка котла для курения молочной водки); 2) *түнх., анг.* нууга, *модон дээрэ гаражa һуугаад амитаниие отон агнаха түхэерэлгэ* (засада на дереве на крупного зверя).

ДЭБТЭЭХЭ *үйлэ үг., идх. залог* уһа, шиг шэнгээхэ, нэбтэрүүлхэ, уһанда хэхэ, уһа, шиг шэнгээжэ зөөлэрүүлхэ (размачивать, намачивать): *Хаташаһан хара хилээмэ халуун сай соо дэбтээжэ байгаад, тэдэнэй харшаганатар жажалан эдихыень Ханда хүгшэн атаархан харана* (В. Гармаев); **уһаар дэбтээхэ** уһа шэнгээжэ зөөлэрүүлхэ (размачивать водой): *Шуһанда барисалдаад хаташаһан газарыень уһаар дэбтээжэ абаад, шарха дээрэнь шэнэхэн таба һалаа няаба* (Г.-Д. Дамбаев); **амаа дэбтээхэ** *шэлж.* ундаа харяаха, ундалха, амаа норгохо (утолить жажду, попить): *Тэдэнэр моридтоёо хамта сахилзада халдаһан шүүдэр долёожо, амаяа дэбтээгээ һэн* (Д. Батожабай).

ДЭБХЭНДЭХЭ *үйлэ үг.* **дэбхэншээхэ** *хара*.

ДЭБХЭНШЭЭХЭ *үйлэ үг.* собхороод, һүрөөд, харайгаад абаха, һүрэхэдэхэ (попрыгать, поскакать, подпрыгивать): *Һур жолооень хам баримжа дүтэлөөд, елэн хара хүзүүень эльбэсэгээхэдэнь, бухиндашаһан азарга инсагаалан байжа дэбхэншээбэ* (М. Осодоев).

ДЭБХЭРГЭ *юум. н., барг.* хүүюур, дээрэһээ шууяатайгаар урдан унаһан уһан (водопад).

ДЭБХЭРҮҮЛХЭ *үйлэ үг., идх. залог* һүрүүлхэ, собхоруулха, өөдэ харайлгаха (заставить, дать попрыгать): *«Хороо морин Жортойндо, жоргоон хүбүүн Һартайнда» гэжэ үбдэг дээрэ дэбхэрүүлжэ, заахан*

хүүхэйгээ эрэ болгожо, дуулалдажа байдаг һэн манай ибиинэр (Д. Шагдурова).

ДЭБХЭРХЭ *үйлэ у.* 1) хоёр хүлөө нэгэ доро үргэжэ һүрэхэ, собхорхо, өөдэ харайха (прыгать, скакать): *Мориниинь бүри эршэтэй-гээр булгижа мэдэнэ, мээл урбалдашана аа гү гэжэ һанахаар ондого-сондого дэбхэрнэ, сойжо байгаад собхорно, сугана* (Ц.-Ж. Жимбиев); **дэбхэрхэ собхорхо** һүрэхэ, өөдэ харайха (прыгать, скакать): *Дэбхэрхэ собхорходоо, тэрэ нэгэ бага дулаасаба ха, шуухиран доошоо һуужа, амяа даруулба* (Б. Мунгонов); *Хонхосогһоо халихалаараа табсантаһан хүхэ шулуунууд дээгүүр дэбхэрэн собхорон, Байгал ехэ далай тээшэ хурдан урадхалаар дүүлинэ* (Б. Мунгонов); **дэбхэржэ бууха** үндэр газарһаа һүрэн, харайн бууха (спрыгнуть *с чего-л.*): *Мориной гүйдэл дунда Гүн Эрбэд дэбхэржэ буугаад, Ван-Түмэрэй хүдэр томо бэеые шабар соохоо татан үндылгэбэ* (Д. Батожабай); **уһа уруу дэбхэрхэ** уһа уруу һүрэжэ орохо (бросаться в воду).

ДЭБХЭРЭЛГЭ *юум. н.* 1) һүрэлгэ, харайлга, собхоролго (прыжок): *Тэрэ радиогоор бадашагша хүнэй үгэ дууряан, хүрьгэнтэнэйнь таһалга соохоо һөөл аягүй, жэрхэмжэтэй абяанууд соностожо эхилбэ: уухилаан-аахилаан, юумэнэй хахиналга, дэбхэрэлгэ, альгадалсаан...* (С. Цырендоржиев); 2) *барг.* хүүюур, дээрэһээ шууяатайгаар урдан унаһан уһан (водопад).

ДЭБХЭРЭЛДЭХЭ *үйлэ у., угталд. залог* олоной собхорхо, һүрэлдэхэ, өөдэ, дээшээ харайлдаха (прыгать, скакать – *о многих*): *Хоёр томонуудынь айһан янзагүй, гүлгэнүүдэйнгээ хойноһоо яаралгүйхэн дэбхэрэлдэһээр, болдог шулуунай саагуур далда оробо* (Д.-Д. Дугаров).

ДЭБХЭРЭЭ(Н) *юум. н.* һүрэлгэ, харайлга, собхоролго (скакание, прыганье, скачки, прыжки): *Спортзал соохоо зай забһаргүй дэбхэрээн дуулдана*.

ДЭБҺҮҮЛХЭ *үйлэ у., идх. залог* 1) хүлөөрөө шангаар нэшэн гэшхэхыень баадхаха (заставлять *или* просить топтать); 2) (быть притоптанным, придавленным): *Дасангай үргэн шулуун гэшхүүр үни удаан саг соо олон мянган хүнүүдэй хүлдэ дэбһүүлжэ элэшэһэн, зосоонь ороходо, бурханай ороной байдалые харуулһан элдэб эсын зурагууд үлгөөтэй…* (Ц.-Ж. Жимбиев).

ДЭБҺЭГДЭХЭ үйлэ үү., *хүлеэгд. залог* 1) хүлөөр гэшхэгдэжэ хубирха, муудаха (вытаптываться): *Оршон тойронхи бэлшээри дэбһэгдэхэ, наг шэбхэдэ дарагдаха, тэндэнь микробууд бии болодог ха юм* (Ц.-Ж. Жимбиев); 2) бүдүүлигээр эбдэгдэхэ, аашалуулха, доромжологдохо (попираться).

ДЭБҺЭД: дэбһэд гэхэ *үйлэ у.* хүлөөрөө газар нэшээд, сабшаад абаха (притопнуть ногой).

ДЭБҺЭЛГЭ *юум. н.* 1) хүлөөр гэшхэлгэ, нэшэнлгэ (топтание); 2) бүдүүлигээр эбдэлгэ, аашалалга, доромжололго (попрание).

ДЭБҺЭ(Н) *юум. н.* эмээлэй хабтаһанууд дээгүүр дэбдигдэдэг дээдэ талаараа хилэнгээр шэрээгдэһэн 20–30 см талануудтай тэбхэр һэеы. Энэ һэеы мори унаһан хүнэй хүлнүүдэй дүрөөгэй оохорто үргэдэхэгүйн тула хэрэглэгдэдэг юм (чепрак): *Мүнөө шара талын дундуур үбһэнэй бухалнууд эмээлэй дэбһэнэй туулган тоборюулга шэнги, зай забһаргүй жэрылдэжэ харагдана* (Х. Намсараев).

ДЭБҺЭХЭ *үйлэ у.* 1) хүлөөрөө газар нэшэхэ, саб байса гэшхэхэ, хүлөөрөө газар сабшаха (топать, топтать, стучать ногою, придавливать ногами): *Би урид гүйжэ ошоһон бэеэрээ тэрэ унагша галые шэлбүүһээрээ хэды, хэды шадал мэдүүлэн сохижорхёод, булгайр гуталаараа дэбһэжэ оробоб* (Б, Мунгонов); *Хурьгаяа харамнаһан хонин нэгэ гү, али хоёршье хүлөөрөө саб байса дэбһэдэг*; **сооро сүмэ дэбһэхэ** юумые сооротороньгэшхэхэ (растоптать): *Тиихэдэнь сагаан шифер хүл дороо сооро сүмэ дэбһэжэ, өөрөө тогтууритай болоод, арьяатан дайсан баабгайгаа орондог шарбатар буудахаа одоошье зэһэбэб* (С. Доржиев); 2) доро дараха, даран баһаха (подавить, раздавить): *Омог зангынь дэбһэхэ, нэрынь хухалха, галхаахаб!* (Д. Эрдынеев); *Өөрөө дурлахашьегүй һаа, бусадай баяр найдал хуха нуга бү дэбһэ* (Ч. Цыдендамбаев).

ДЭБШЭРХЭ *үйлэ у.* тодхор, зоболон дахуулха (вести за собой несчастья страдания).

ДЭБШЭЭРИ *юум. н.* газар дээрэ нооно сохиходоо дэлгэдэг арһан хүнжэл, үгышье ондоо үргэн зузаан бүд *г.м.* (подстилка, подкладываемая под взбиваемую прутьями шерсть).

ДЭБЭР *юум. н.* багахан гүсэ (небольшой чайник): *Тиигээд шэрээ дээрэһээ хайлаһан тоһотой гуулин дэбэр абана* (Ч. Цыдендамбаев).

ДЭБЭРГЭХЭ *үйлэ у., идх. залог* 1) шанажа, бусалгажа байһан юумэеэ халюулха (позволить убежать *молоку, супу и т.п.*): *Алмайржа байһаар һүеэ дэбэргэбэб, халаг!*; 2) *шэлж.* ехэдүүлхэ, үнгэрүүлхэ, нэмээхэ, долоо нугалха (раздувать, преувеличивать): *Һаалишад тэдээниие тойрооб, минии «баатаршалга» тухай дэн ехээр дэбэргэжэ*

байгаад хөөрэбэ даа (С. Доржиев); *Дархашуул тэдэ хоёрые тойрон, барилдаа носолдооень дэбэргэн хүхинэ, энеэлдэнэ* (Г. Цыдынжапов).

ДЭБЭРХЭ *үйлэ у.* 1) халиха, эрьеһээ, һабаһаа гараха, амһартаһаан халижа гараха (разливаться, убежать): *Энэ уһа шиг адхаран байхадаа, оршон тойрон дайдада багтаха шэнгэхэеэ болижо, эндэ тэндэ хүхэ булагууд болон дэбэрхэ юм* (Ц.-Ж. Жимбиев); *Иимэ үгэнүүдэй энээхэн бараан сарай соо, хэзээшьеб сагаадагдаһан аад, мүнөө үһээһээ дуһаалһан бороогойшье, дэбэрһэн эдеэнэйшье һабиржа, эреэ маряан болгожорхиһон набтархан пеэшэнэй хажууда хэлэгдэхэдэнь жэгтэйшэг байба* (Х. Намсараев); 2) үнеэнэй удаан һаагдаагүй гү, али тугалаа хүхүүлээгүй байхада дэлэнгэйнь билтарха, һүеэ барижа ядаха (переполняться – *о вымени*): *Харин нэгэнэйнь дэлэн дэбэрһэн янзатай, хүхэнүүдһээнь хүхэ дуһалнууд гоожон ябана* (Ц.-Ж. Жимбиев); 3) *шэлж.* бурьялха, сорьёлхо (переполняться, бить ключом, бурлить): *Бүхы сээжэ зүрхэниинь дэбэрхэеэ һанана, өөрөө тархиһаа хүл хүрэтэрөө хүлһэ һалһан болошонхой* (Ц.-Ж. Жимбиев).

ДЭБЭСЭ *юум. н.* эмээл дээрэ тохогдодог зөөлэн дэбисхэр (подушка на седле).

ДЭБЮУЛХЭ *үйлэ у., идх. залог* 1) надхуулха, намилзуулха (размахиваться, быть развеваемым); 2) дабшаха, тэгүүлхэ (стремиться): *Оюун бодолой гуниие уудалжа, эрдэмэй шата дамжахадаш, үргэн тээшэнь залуулжа, үндэр өөдэ дэбюулхэб* (Ц.-Д. Хамаев).

ДЭБЮУР *юум. н.* һэбюур, нюур бэеэ һэрюусүүлхэ гарай хэрэгсэл (веер): *дэбюур бариһан һуулгамаршад*.

ДЭБЮУРДЭХЭ *үйлэ у.* һэбихэ, һэбюурдэхэ (обмахиваться).

ДЭБЮУРНЭҺЭ(Н) *юум. н.* шубуу агнахаар һургаһан мяхаша шубуун (ловчая птица).

ДЭГ *юум. н., будд.* 1) гурим, заршам, жама ёһон (порядок, распорядок); **дэг журам** (*гү, али* **ёһо**) дасанда ламанарай уншалга ябуулха гурим, бата, тогтоһон жама ёһо (порядок, распорядок): *хуралай үедэ дэг ёһо сахюулдаг хүн*; 2) шажанай һургуули (школа): *Даа хүреэнэй дэг*.

ДЭГДҮҮХЭЙ *юум. н.* холбогдоһон бургаахан арагта татагдажа бэхилэгдэһэн, ута оохор залууртай дэрбэгэр сааруһан наадан (воздушный змей).

ДЭГДЫХЭ *үйлэ у.* мүрөө өөдэ үргэхэ, хабшаха, *һалхинда, хүйтэндэ бээрэжэ гү, али зэмэтэйгээ харуулжа тиигэдэг* (приподнимать плечи, ёжиться).

ДЭГДЭ *юум. н., ург.* 1) табан дэльбэтэй сэсэгтэй ногоолиг түхэлэй олон жэлэй ургамал (зверобой); 2) Буряадта, Монголдо ургадаг 40-өөд см үндэртэй, хүхэ сэсэгтэй олон жэлэй ургамал (горечавка даурская).

ДЭГДЭГЭНҮҮР *юум. н.* хүнгэн ябадалтай, һалхин хүн, һээбэгэнүүр хүн (ветреник, вертопрах).

ДЭГДЭГЭНЭХЭ *үйлэ у.* 1) мүрөө үргэд гээд ябасагааха (двигаться, приподняв плечи); 2) *шэлж.* хүлгэхэ, хөөрсэгэнэхэ, хүл хөөрсэг болохо (суетиться): *Харин Дамбын эжы: «Дээрэ зүрхэтэн дэмы дэгдэгэнээд лэ һаладаг, доро зүрхэтэн даамайхан булидаг», – гэжэ заадаг* (С. Цырендоржиев).

ДЭГДЭГЭР *тэмд. н.* 1) үргэгдэнги мүртэй (с приподнятыми плечами); 2) урматай, сэдьхэлээ хананги (в приподнятом настроении): *Наагуураа ухаангүй хатуу шанга хэбэртэй, һүрхэй дэгдэгэр ябаһан хүншни саагуураа ухаангүй билдагууша муухай хүн байжа магад* (Ц. Шагжин).

ДЭГДЭЛГЭ *юум. н.* агаарта хиидэлгэ, дээшээ гаралга (подъём, взлёт).

ДЭГДЭХЭ *үйлэ у.* агаарта хиидэхэ, дээшээ ниидэн гараха, өөдөө гараха (взлетать, подниматься): *Тээ урдань хэдэн хирээ турлаагууд газарһаа дэгдэжэ, зариманиинь ойгуурхи модон дээгүүр һууба, нүгөөдүүлынь дээгүүр элилдэн байба* (С. Доржиев); *Зуһалангай гэрнүүдэй, сарайнуудай хоолойнуудһаа шэнгэхэн утаануул гаражга, нажарай дуулим үглөөнэй тунгалаг агаарта аалихан, залхуугаар дэгдэнэ* (В. Гармаев); **хуйлан дэгдэхэ** шанга һалхинай эрьелдэн, мушхаран дээшээ хиидэхэ (вихриться, взвиваться): *Хирэ хирэ һалхин хуйлан дэгдэжэ, үйлсын элһээр шэдэлэн, һая ногооржо эхилһэн модоной нюсэгэн шахуу мүшэр һалаануудаар наадан үнгэршэнэ* (А. Жамбалдоржиев).

ДЭГДЭШЭХЭ *үйлэ у., видэй нэгэ түх.* агаарта гэнтэ хиидэшэхэ, дээшээ ниидэн гарашаха (взлететь): *Зүб даа, үглөөнэй шүүдэр хадаа наранай гарахатай адли дэгдэшэдэг ха юм даа* (Ч. Цыдендамбаев); ◊ **агаарта дэгдэшоогүй** ехэ хүхюун, урматай, сэдьхэлээ хананги (довольный, воодушевлённый).

ДЭГДЭЭХЭ *үйлэ у., идх. залог* агаарта хиидхэхэ, хиидхүүлхэ, дэгдүүлхэ (поднимать в воздух): *Газар дорохи галһаа халажа байһандал, соолго соо уһан бурьялан, сэн бүн дэгдээнэ* (Ц.-Ж. Жимбиев).

ДЭГДЭЭХЭЙ *юум. н.* дали ургажа ябаһан дальбараа (оперившийся птенец): *Дулаан орондо ошожо үбэлжөөд ерэхэ байһанаа гэнэн хонгор дэгдээхэйнүүдынь ойлгонгүй, түрэһэн нютагһаа гарахаяа шархаалгана* (Б.

Санжин, Б. Дандарон).

ДЭГЖЭХЭ *үйлэ у.* 1) дэбжэхэ, хүгжэхэ, ургаха (развиваться, подниматься): *Хүн шубуунай абяан замхангүй, / Буряадай һүлдэ дэгжэг!* (Алтаргана-2006); 2) ниидэн дэгдэхэ (взмывать); 3) дүрэхэ, бадарха (разгораться): *Үйһэншье хоршылдоһоор пишаганаад, гал дүлэн гаражка, дэгжэһээр дэгжээд, аймшагтай ехэ түүдэг соробхилшобо* (Б. Санжин, Б. Дандарон).

ДЭГЖЭЭБЭРИ *юум. н.* гал аһаахадаа эхилжэ аһаадаг жэжэ зомгоол, мүшэр, хуурай шэлбүүһэн, үйһэн, сааран *г.м.* (растопка): *Дэгжээбэри суглуулаад ерэ!*

ДЭГЖЭЭХЭ *үйлэ у.* 1) дэбжээхэ, ургуулха, хүгжөөхэ, томо болгохо (выращивать, увеличивать): *Зуһалангаймнай гэрэй армаг дээрэ хэдэн жэл удаанаар хараасгай уургайлжа, үри бэеэ дэгжээгээд, намар болоходо, ниидэжэ арилдаг* (Ц. Шагжин); 2) гал аһааха, носоохо, бадаруулха, һэргээхэ (разжигать, растапливать, раздувать): *Үдэшэ болоходо, залуушуул Үлеэ горхоной эрье шадар, һөөг бургааһадай хоорондо түүдэбшын гал дэгжээгээд, ёохор наадаяа хэхэ һанаатай сугларжа захалба* (М. Осодоев).

ДЭГЛЫ I: **хүхэ дэглы** *юум. н.* боро үдэтэй, ута хүзүүн болон хушуутай үндэр хүлтэй, тархиингаа хойно багса хара унжаһан үдэтэй, намаалиг газарта амидардаг шубуун (серая цапля): *Намаг соохи хүхэ дэглы / Абарга Луугай үһанһаа / Агаарта дэгдэн гарахадань – / Нүүхын тэмдэг гэлсээ һэн* (Г. Базаржапова); (**ехэ** *ба* **бага**) **сагаан дэглы** сагаан үдэтэй, бага сагаан дэглын бэень 55–88 см утатай, ехэ сагаан дэглын – 90–100 см, ута хүзүүн болон хушуутай, үндэр хүлтэй шубууд. Бага сагаан дэглы модон дээрэ, ехэ сагаан дэглынь хулһан соо уурхайгаа түхеэрдэг (большая и малая белые цапли).

ДЭГЛЫ II *юум. н.* үбэлэй дэгэл дээгүүр үмдэгдэдэг эхэнэрэй хамсыгүй хантууза (женская накидка-безрукавка).

ДЭГЛЭМ *юум. н., хууш. монг.* гурим, ёһо, заршам (порядок, распорядок): *Наада захань арбан сагта унтадаг дэглэмтэй болобо*.

ДЭГЛЭМТЭЙ *тэмд. н.* гурим, ёһо, заршам баримталдаг (придерживающийся порядка).

ДЭГЛЭМШЭХЭ *үйлэ у.* журамай, гуримай, заршамай шанартай болохо, гуримшаха (приобретать статус принципа).

ДЭГНҮҮЛ *юум. н.* 1) бута, болдог, *нют.* дэгнэһэн (кочка): *Тэргэнь дэгнүүл дээгүүр дэндүн гээд хэлтэлзэшэнэ, бургааһанууд тэргын оёорые дарьяса шударааd үлэнэ* (Д.-Д. Дугаров); 2) ногоотоёо абтаһан газарай хүрьһэн (дёрн): *Тэрэ амияа даран, хүбхэнтэһэн дэгнүүлээ хоёр гараараа абажа хажуу тээшэнь табяад, хара газарай булталхада, бишыхан хүрзөөрөө малтажа оробо* (С. Цырендоржиев).

ДЭГТЭ *юум. н.* үндэр газарай (*майла, гүбээ, хада г.м.*) табсантаһан хуби газар (терраса на возвышенности): *Хадын хаяада хахалагдажа байһан майлын дэгтэ нэгэ ехэ хорёо хотоной һуури шэнги харлана* (Ц.-Ж. Жимбиев).

ДЭГТЭНГИ *юум. н., ага* гуламтын зүүн талада байдаг оёдолой хэрэгсэл хадагалдаг хайрсаг, шүрбэһэнэй хайрсаг (деревянный ящичек, в котором женщины хранили мелкие вещи повседневной необходимости).

ДЭГЭД *наречи* 1) үлүү ехээр, үлүүсэ, хэмһээ ехээр (более чем необходимо, чрезмерно): *Тэнигэр ехэ Хүнтэймни, / Тэнгэри үндэр Саяамни / Дэлхэйн алиш дайдаһаа / Дэгэд үлүү һайхандли* (Д. Улзытуев); **дэгэд буудаха** а) дээгүүр тудажа буудаха, хии тудаха, хии руу буудаха (попадать выше цели, промахиваться, не попадать в цель): *Һүниин харанхыда буу дэгэд буудадаг гэжэ заадаггүй юм һэн гү хамандиртнай?* (С. Цырендоржиев); б) хии худар дуугарха (≈ пальцем в небо): *– Үгыхэн бэд дээ, дэгэд буудажархибат. Тэрэтнай намһаа хэды наһа эгэшэ эхэнэр ха юм* (Б. Мунгонов); **дэгэд дуугарха** (*гү, али* **хэлэхэ**) а) үлүү юумэ хэлэжэрхихэ (проговориться, сказать лишнее); б) худалаар хэлэхэ (наврать): *Хүн болоһоор худалаар хэлээгүй хүн аад, мэнэ һая бишыха дэгэд дуугаржархиһандаа досоонь аягүйшэг болоно* (С. Цырендоржиев); в) эндэг-тааг дуугарха (говорить невпопад); ○ **дэмы** *гэжэ үгэтэй парн. хэрэгл*.

ДЭГЭДТЭХЭ *үйлэ у.* алгад тудажа бууха (перелетать, делать перелёт).

ДЭГЭЛ *юум. н.* 1) буряад арадай захатай, хамсытай, ута хормойтой үндэһэн гадар хубсаһан (дэгэл, шуба, тулуп, халат, бурятская национальная верхняя одежда): *Барбаади үбгэн ямаан һахалаа шобторон хэлээд, суглаанай президиум тээшэ мүнгэн хутага, утаһан бүһэ, хурьган малгай, оймһо, тансаран гадартай буряад дэгэл һарбайжа, дээрэнь торгон алшуур, мүнгэн гааһа табиба* (Ж. Тумунов); **нэхы** (*гү, али* **үһэтэй**, **хүдэһэн**) **дэгэл** ноохотойгоор үбшэгдэһэн арһа элдэжэ оёгдоһон дэгэл (дэгэл на меху); **хуулидха дэгэл** хайшалагдаһан ноохотой арһаар доторлогдоһон дэгэл (дэгэл на стриженом меху); **хүрбэдхэ дэгэл** нэгэ хурга тухай ургаһан ноохотой арһаар оёгдоһон дэгэл (дэгэл на меху с коротким волосом); **һагса**

дэгэл жэл хүсөөдүй хурьгадай aphaap оёгдohон дэгэл (дэгэл на каракуле); **тугал дэгэл** жэл тухай нahатай тугадай aphaap оёгдohон дэгэл (дэгэл из телячьих шкур); **hарьмай дэгэл** нooho зулмаагдahан aphaap оёогдohон дэгэл (кожаный дэгэл): *Зүүн ташар руу hарьмай дэгэлтэй нэгэ хүн голложо ябана* (Д.-Д. Дугаров); **hophon дэгэл** боро гүрөөhэнэй aphaap оёгдohон дэгэл (дэгэл на косульем меху): *Үнэшэхэн зээрдэеэ унаhан, hophон дахатай Еши Жамсуев хойноhоонь оодоргоно* (Ч. Цыдендамбаев); **hамган дэгэл** бүhөөрөө татаahатай hамгадай үмдэдэг дэгэл (женский дэгэл): *Али зургаан гэзэгэеэ ниилүүлжэ, хоёр тээшэнь мэлшытэр hамнуулаад, мүнгэн туйба зүүhэндээ, hамган дэгэл, уужа үмдэhэндөө ишмээр харагдажа болоо ёhотой* (Б. Санжин, Б. Дандарон); **басаган дэгэл** сэхээр эсхэгдэhэн басагадай дэгэл (девичий дэгэл); **сээжэ дэгэл** сээжэ бэеэрээ хүдэhэн дотортой дэгэл (дэгэл с меховым лифом); **бүhэтэй хүнэй дэгэл** эрэгтэйн үмдэхэ, сэхэ эсхэбэритэй дэгэл (мужской дэгэл); **оодон дэгэл** бүhэнhөө доро хүрэтэр хормойтой дулаан дэгэл (короткополый дэгэл): *Би дутуу ядуу нюураа хатюулдаад, ахайн оодон дэгэл үмдэжэ, Жамсаран гэжэ залуу трактopист хүбүүнээр үбhэндэ ошохо болобоб* (А. Жамбалдоржиев); **номто дэгэл** буддын шажанай, санваартанай дэгэл хубсahан (ламский дэгэл); **дэгэл хубсahан** дэгэл болон бусад хубсahан (одежда и т.п.): *Мүнөө мори, эмээл, дэгэл хубсаhа, зүүдхэл зүүбшэеэ абаад, талиuhан дээрэhээнь бодоходо, тишмэшүү байгаа байна даа!* (Х. Намсараев); **булган дэгэл** булганай aphaap оёгдohон дэгэл (соболья шуба): *Шнелль hанаа амархан аад, Шоёной гар дээрэхи булган дэгэл обёорон гайхажа, нидхэнүүдээ дээшэнь шэдэбэ* (А. Ангархаев); ◊ **дэгэл хормойтой** юумэн бүхэн заха узууртай (у всего есть конец): *Дэгэл хормойтой, аргамжа үзүүртэй, харгы захатай... баригдаха даа, – гээд, Дансаран шагнаархана* (С. Цырендоржиев); **хүн ахатай, дэгэл захатай** залуу зонаха захатанайнгаа үгэ дуулаха ёhотой гэhэн удхатай (слушаться старших): *Хүн ахатай, дэгэл захатай гэжэ дуулаа hэн гүш?* (Ч. Цыдендамбаев); ◊ **дэгэлэй хоohон гол болохо** шадал тэнхээгүй болохо, үлбэр болохо (стать немощным, бесполезным): *Юмсэ үбгэн юушье дуугарангүй hуутараа хүгшэн тээшээ хараад: – Хүгшэн аа, бишни дэгэлэй хоohон гол болоо байнаб даа, – гэбэ ха* (Г. Дашидоржин); 2) мүнөөнэй үедэ ямаршье гадар хубсahан (верхняя одежда, *куртка, пальто, шуба*): *– Максар! – гэжэ хубүүгээ Дагбаев дуудаба. – Заахан hүхэ, суба, хубэнтэй дэгэл асарал даа* (В. Гармаев); *Тэндэhээ Санжид хүгшэн ерэхэдээ, Монголой Дархан хотодо оёгдohон дубленко дэгэл асарба* (Г. Дашабылов).

ДЭГЭЛТЭЙ *тэмд. н.* дэгэл үмдэhэн, гартаа барижа ябаhан (имеющий дэгэл, одетый в дэгэл): *Гурбан ульгам мориной боожо баринхай, буряад хүдэhэн дэгэлтэй хүн хоозил дээрэ hууна* (Б. Санжин, Б. Дандарон).

ДЭГЭЭ *юум. н.* 1) үзүүртээ тахир нарин ута модон, түмэр гү, али яhан зэмсэг, гохо, *сомоотой үбhэ, мүн ондоошье юумэ зулгаан задалхада, үүдэ шэбхэдэхэдэ г.м. хэрэглэгдэдэг, яhан дэгээ баарья, оймho нэхэхэдэ хэрэглэгдэдэг* (багор, крюк, крючок): *Үгышье hаа, нooho hубижа ээрээд, дэгээ зүүгээр бээлэй оёжо, холын фронт эльгээхэ тухайдаа хөөрэлдэхэнь бүришье удхатай бэлэй* (М. Осодоев); **үүдэнэй дэгээ** үүдэ шэбхэдэхэ оньhон, гохо (дверной крючок); **мэргэн дэгээ** гурбалжан түхэлтэй хабтагар толгойтой хорото могой, *Буряадай талаар ехэ элбэг амидардаг* (гадюка); 2) *тамир*. бүхэ барилдааида нүгөөдынгөө хүлые хүлөөрөө орёон татаха дүрэ, *газаа дэгээ хэхэдээ хүыень газаа талаhань орёодог, дотор дэгээдэ дотор талаhаань, ала хоороидуурнь* (в национальной борьбе захват ноги противника своей): *Тэдэ нэгэ хэды носолдожо байтараа, гэнтэ бахим тэбэрилдэн, Бимбань дотор дэгээ хэбэшье, хүсөөрөө булигдан, Тогоошодо даруулжа унаба* (Д.-Д. Дугаров); ◊ **дэгээ хэхэ** hаалта хэхэ, hаад тойбо татаха (создавать помехи, ≈ ставить палки в колёса): *– Иигэжэ хүдэлхэдэ найдамтай, бэе бэедээ дэгээ хэхэгүй, хэншье арадаа нюдаргаяа зангидаад ябахагүй* (Б. Мунгонов).

ДЭГЭЭДҮҮЛХЭ *үйлэ у., идх. залог* 1) дэгээгээр, гохоор татуулха, гоходуулха, баригдаха (быть подцепленным крюком); 2) *тамир*. бүхэ барилдааида дэгээ гэжэ дүрэдэ баригдаха (дать противнику захватить свою ногу, попасться на приём дэгээ): *Тэрэ хамаг хүсөөрөө хүлөө сүлөөлбэшье, тэнсүүриеэ олохын забгүйгөөр Тогоошодо дэгээдүүлэн, тад гэдэргээ хүльбэршэбэ* (Д.-Д. Дугаров).

ДЭГЭЭДЭГДЭХЭ *үйлэ у., хүлеэгд. залог* дэгээдэ баригдаха, дэгээгээр татуулагдаха (зацепляться): *Тиигэжэ гэрэй хаяада хэбтэhэн ээмэг оложо дэгээ хээд, шэбхын тушаа гаргагдаhан нүхэ уруу хэжэ хүдэлгэхэдэнь, үнөөхи түмэр шэбхэнь дэгээдэгдэжэ, үүдэн нээрэшэлэй* (М. Осодоев).

ДЭГЭЭДЭЛГЭ *юум. н.* 1) гоходолго, барисалдалга (подцепление крюком, сцепление); 2) *тамир*. бүхэ барилдааида нүгөөдынгөө хүлые өөрынгөө хүлөөр орёон

таталга (применение приёма дэгээ).

ДЭГЭЭДЭХЭ *үйлэ у.* 1) дэгээгээр, гохоор барин татаха, ёгоодохо (зацеплять, тянуть крюком, поддевать *чем-л.*): *Галай улаабхихые харахадаа, буха улам сухалдажа, ... үнөөхи хуһанда үлгөөтэй хониной арһа һарагар хурса эбэртээ дэгээдэжэ, ухаа мэдээгүй юумэ һүрэгтөө ошоо һэн* (М. Осодоев); 2) *тамир.* бүхэ барилдаанда нүгөөдынгөө хүлые хүлөөрөө орёон татаха (поддевать, зацеплять ногой, *приём национальной борьбы*): *Сэмбэл Бартаасай баруун хүлые мултархагүйгөөр дэгээдэжэ, доошонь татаха зуураа зүүн гар тээшээ гансата мушхараад, дээрэнь гарашоо һэн* (М. Осодоев); 3) үүдэ, хаалга гохоор шэбхэдэхэ (закрывать *дверь* на крючок).

ДЭД *хууш. монг.* **1.** *тэмд. н.* хоёрдугаар, хоёрдохи (второй том книги, часть): *Хорин нэгэтэ толиин дэд дэбтэр*; **2.** *юум. н.* орлогшо, туһалагша тушаалтан (заместитель, помощник по должности): *дэд дарга*.

ДЭДВОН *юум. н., хууш. монг.* эд бараа худалдажа абахаяа гү, али наймалхаяа далайн саана ошогшо наймаашадай түрүүлэгшэ (предводитель торговцев, идущих за море).

ДЭДЭГЭНҮҮР *тэмд. н.* 1) хүнгэмсэг, һээбэгэнүүр, хүнгэн, һалхин (легкомысленный); 2) тогтууригүй, һуури байрагүй (непоседливый): *дэдэгэнүүр үхибүүн*.

ДЭДЭГЭНЭХЭ *үйлэ у.* 1) үлүү яараха, хүлгэхэ, хүл хөөрсэг болохо (проявлять поспешность, суетиться): *Хүбүүниинь хото ошохо болоһондоо ажа тэжэ ядан дэдэгэнэнэ*; 2) хүнгэмсэг зан гаргаха (поступать легкомысленно); 3) ойлгогдохогүйгөөр хамар дороо дуугарха, гүнгэнэхэ (бормотать, невнятно говорить).

ДЭЕД: дэмы *гэжэ үгэтэй парн. хэрэгл.*

ДЭЕХЭ *үйлэ у.* ямар нэгэн юумээр дэбихэ, далбаха (размахивать): *Балжид тэргэһээ буужа, нэрэ һурагүй боожоёо дээнэ, хараана, харин гүүниинь алхамшье урагшаа ябанагүй* (Ц. Шагжин); **тооһо дэехэ** һэжэрэн, далбаганууланн тоohонһоо арилгаха, һэбихэ (смахивать пыль); **дэехэ дэлгэхэ** номын һур татаха (натягивать лук): *Номо һаадагаа дээн дэлгэн байһанаа, һүүлдэнь харбажа орхибо* (Аман зохёолһоо).

ДЭЖЭГЭНЭХЭ *үйлэ у.* зай забһаргүй дуугарха, даржаганаха, жабжаганаха (тататорить).

ДЭЛ: дэл haa *наречи* дэн (дан) лэ haa, гарама, үлүүсэ (исключительно): *Уе бүридэ наһатайшуул мүнөөнэй залуушуул дэл һаа зайха зураха дуратай болоо гэлсэдэг заншалтай*.

ДЭЛБИИХЭ *үйлэ у.* дэрхыхэ, һэртыхэ – *шэхэн тухай*, арбайха, бүлхыхэ (быть оттопыренным, растопыренным).

ДЭЛБЭ, дэлбэр I *түрүү у.* орой, хуу (вдребезги, напрочь, напролом, насквозь): *Зүрхэ руунь хутага шаана гүш, али уураг тархииень дэлбэ буудана гүш, – мэдэ, – гэбэ* (Ц.-Д. Хамаев); **дэлбэ татаха** хууратар, хобхо татаха (вырвать, выдрать): *Дүүхэйн эльгэ зүрхые гуниг гажарал дэлбэ татана* (М. Осодоев); **дэлбэ сохихо** бута сохихо, эдбэртэрынь сохихо (разбить вдребезги): *Мэнэ тайла, үгы һааш, үүдыеш дэлбэ сохёод орохобди, гэр бүлэтэйш галдажархихабди!* (С. Цырендоржиев); **дэлбэ һүрэхэ** тэһэ, биса бууха, үй бута һалаха (разлететься на куски): *Ринчин уур сухалдаа юм гү, али жүтөөрхэлэй эльбэдэ абтаһандаа гү – дэлбэ һүрэхэеэ һанаһан зүрхэеэ баримжа ядан, хүнжэлөөрөө толгойгоо орёон хэбтэшэбэ* (С. Цырендоржиев).

ДЭЛБЭ II *юум. н., оһо* амбаарай добжоон, хэрэлсы (терраса амбара).

ДЭЛБЭГ *тэмд. н.* **элбэг дэлбэг** маша, угаа элбэг, горитой ехэ (обильный, щедрый): *Үбэлдөө таряалан дээрэ хүр саһан тогтоогдохогүй, хабартаа элбэг дэлбэг һайрамай уһые баримжа шаданагүйбди* (Ц.-Ж. Жимбиев).

ДЭЛБЭГЭНЭХЭ *үйлэ у.* хэлбэлзэхэ, намилзаха, найгалзаха (колыхаться, волноваться).

ДЭЛБЭГЭР *тэмд. н.* 1) үргэн, уужам, элдин, дэлюун (широкий, просторный, раздольный): *Шэтэһээ ябаһан сэрэгэй ноёной доодо таладань һуужа байһан дэлбэгэр ехэ аад, хара мянган уршалаада баригдаһан сохотой, шүншэгэр нарин ургэтэй ... хун хоёр удаа бодожо, Агын ноёдой альга ташаха буринь ехал урмашаһан янзатай дохино* (Ж. Тумунов); 2) элбэг баян, угаа, горитой ехэ (обильный).

ДЭЛБЭЛЗЭХЭ *үйлэ у.* лугшаха, хадхажа, тэһэрхээ байһан мэтэ үбдэхэ (болеть, колоть): *Тархинь дэлбэлзэжэ байна*.

ДЭЛБЭЛХЭ *үйлэ у.* 1) тэһэ биса сохихо, буталха, һандаргаха (раскалывать, разбивать, разрушать): *Үхэр малнай оог шууяа табин, хаамагаа задара дэлбэлээд лэ, ой руу гүйлдэшэбэд* (С. Цырендоржиев); 2) задалха, ухашалха (анализировать): *Хүгшэ аба, нагаса аба, түрэһэн эсэгэ, эжынэрэйнгээ ябадалда адляар энээхэн Удагантынгаа хүн бүхэнэй наһанай намтар дэлбэлээд үзэ даа – маанарайхиһааш дутуугүй баян байха!..* (Д. Эрдынеев).

ДЭЛБЭН *юум. н.* 1) аягын жалбагар эрмэг (отогнутые края у чаши); 2) дэльбэ, зунай

дэрбэгэр тойробшотой малгайн хаяа (поля у шляпы); 3) сэсэгэй дэльбэ (лепесток цветка): *Һүүлдэнь Мария Яковлевна тархяа ганхуулжа, тэндэ байһан сагаан шара дэлбэнүүдтэй сэсэг таһалжа, горхон тээшэ ошобо* (А. Ангархаев); 4) ороной хүлзүүр, ба толгой талын хаяа модон (спинка кровати).

ДЭЛБЭРГЭ: дэлбэргэ тайлга *юум. н., баруун бур., бөө* намартаа бүгэдэ юумэнэй дэлбэржэ элбэг болоходо үнгэргэгдэдэг тайлган, *энэ тайлганда эхэнэрнүүд хабаадалсадаг байһан* (тайлган, проводившийся осенью, на котором могли присутствовать женщины).

ДЭЛБЭРГЭХЭ *үйлэ у., идх. залог* үлүүсэ нэмээжэ хэлэхэ, бэшэхэ, нэмээхэ, хөөргэхэ (преувеличивать, раздувать): *Тиихэдэ бүришье дээгүүр сэн хэлэгдэнэ. Шэнэ жэлһээ аяар 90 тухэригөөр нэмэгдэхэ гэжэ сурбалжалагшад дэлбэргэнэ* (Буряад Үнэнһөө).

ДЭЛБЭРМЭ *тэмд. н.* 1) хахаржа, тэһэржэ байһан, хаха буужа байһан (трескающийся, раскалывающийся); 2) билтаржа байһан, халима дүүрэн (лопающийся от обилия).

ДЭЛБЭРҮҮТЭЙ *тэмд. н., баруун бур.* булаглан сорьёлһон, халиһан (бьющий ключом): *Гарнуудайнь балсангууд тобойлдон, үбэлэй сагта дэлбэрүүтэй байһан булагай тошон шэнги булхагар* (А. Шадаев).

ДЭЛБЭРХЭ *үйлэ у.* 1) тэһэ, хаха бууха, тэһэрхэ, хахарха (разбиваться, раскалываться, взрываться): *Энэ ехэ банкые тэһэлжэрхёо һаа, / Элдэб оньһото шэрэм хайрсагууд дэлбэрэн, / Үйлсын хара асфальт дээгүүр / Үйрэшэхэл һэн хашарһа мүнгэн* (Д. Улзытуев); *Эдэндэ дураа гутажа, уурлажа, Дэлэг бухгалтерай толгой дэлбэрэн алдана* (Ц. Дон); 2) халиха, адхарха, булаглан сорьёлхо (разливаться, переливаться, бить ключом): *Һүдэнтэ нютагай үргэн талада бурьялһан бэлигтэй булаг зунайшье, үбэлэйшье сагта аршаанта уһаар дэлбэрэн байг лэ!* (Ц.-Б. Бадмаев); *Тиихэдэнь гансал хүхөөрни хүбүүмни сададаг ха юм, харин энэ баруун хүхэмни талаар дэлбэржэ, үбэрөө норгожо ябана ха юм* (Ц.-Ж. Жимбиев); 3) задарха, сэсэглэхэ (распускаться): *Сэсэг дэлбэрээ*; 4) *шэлж.* билтарха (переполняться *каким-л*. чувством): *Харин уужам үргэн энэ таладаа байхадамни, зүрхэ сэдьхэлни дэлбэржэ, ехэ болоһон шэнги байдаг* юм (Г.-Д. Дамбаев); **уур сухалдаа дэлбэрхэ** сухалдаа тэһэ бууха, үлүү гараха (вспыхивать от гнева).

ДЭЛБЭРХЭЙ *тэмд. н.* 1) хахархай, шуурхай (потрескавшийся): *дэлбэрхэй тогоон*; 2) хаха буунхай, таһархай (разорванный).

ДЭЛГҮҮ *тэмд. н.* **дэлгэмэл** *хара*.

ДЭЛГҮҮР *юум. н.* 1) элдэб эд бараа болон түлөөһэтэ туһаламжа худалдадаг, худалдан абадаг, *эд бараа, эдеэ хоол болон түлөөһэтэ туһаламжа наймаалагдаха оршониие сүм нэрлэнэ* (рынок): *Заншалта брифинг дээрэ Хүдөө ажахын яаманай эдеэ хоолой дэлгүүр болон дотоодын харилсаа хүгжөөлгын таһагай дарга Дамдин Намсараевай тэмдэглэһээр, энэ хэмжээ ябуулга хадаа хүдөө ажахын эдеэ хоол үйлэдбэрилэгшэдые дэмжэхэ үүргэтэй юм* (Ц. Сампилова); **ажалай дэлгүүр** ажалай газар, һууриин дурадхал ба эрилгэ (рынок труда): *Россида ажалай дэлгүүр дэмжэхэ хэрэгүүдтэ 39 гаран млрд тухэриг захиралтада Засагай газарай Түрүүлэгшэ Михаил Мишустин гараа табяа* (Буряад Үнэнһөө); 2) эд бараа эдеэ хоол бутархайгаар худалдаг газар, *байшан соошье, газаагуур шэрээ табижа наймаалагдадаг* (рынок розничной торговли): *«Шаазгай» Дагбые дахуулан, гудамжын нэгэ булан тойрожо, дэлгүүр дээрэ орожо ерэбэ* (Ц. Шагжин); 3) жэжэ божо юумэ наймаалха газар (блошиный рынок, барахолка).

ДЭЛГҮҮРЭЙ *тэмд. н.* 1) дэлгүүртэ, юумэ бөөнгөөр наймаалалгада хабайтай (рыночный): *Эдэй засагай тогтууритай хүгжэхын талаар Засагай газар ажалай дэлгүүрэй байдал хинана* (Буряад Үнэнһөө); **дэлгүүрэй эдэй засаг** худалдаанда гараһан юумэнэй сүлөө сэнгээр худалдаха, үйлэдбэри засаглагдаха бэшэ, харин ниигэмэй эрилтэ баримталан хүгжэхэ байдал (рыночная экономика); **дэлгүүрэй бэшэ эдэй засаг** дэлгүүрэй бэшэ экономикодо эд бараанай үнэ сэн, үйлэдбэриин хүгжэлтэ гүрэнэй талаһаа засаглагдадаг (нерыночная экономика); **дэлгүүрэй үнэ сэн** эрилгын ехэ багаһаа, наймаалагдаха юумэнэй элбэг хомороо дулдыдажа табигдадаг сэн (рыночная цена); 2) эд бараа эдеэ хоол наймаалгада хабаатай (магазинный, рыночный, базарный); **дэлгүүрэй талмай** газаагуур шэрээ дэлгэжэ, элдэб бараа сүлөөтэ наймаалха газар (рыночная площадь).

ДЭЛГЭБЭРИ *юум. н.* урлалай бүтээлнүүдые харуулха газар (выставка).

ДЭЛГЭГДЭХЭ *үйлэ у., хүлеэгд. залог* табигдаха, задалагдаха, тэниихэ (разворачиваться, расправляться): *Хойморто тарган хониной мяхан, тараг, архи дэлгэгдэжэ, тэдэнэр халажа хөөрэлдэбэд* (А. Ангархаев); 2) дурдагдаха, олоной анхаралда дурадхагдаха, нээгдэхэ (выставляться, показываться): *Жэшээнь, мүнөө жэлдэ фестивалиин хэмжээндэ монгол туургата арадтамнай хабаатай кинофильмнүүд харуулагдаа,*

тиихэдэ үзэсхэлэн дэлгэгдэһэн байна (Д. Мархадаева).

ДЭЛГЭМЭЛ *тэмд. н.* 1) үргэн, уужам (широкий, просторный); 2) дэлгэрэнгы, олоной үзэмөөр, харамаар (развёрнутый, разложенный): *Юрэдөө, энээн дээрээ тэмдэглэхэ юм байна гээд, урдахи дэлгэмэл календаряа түрүүлэгшэ дүтэлүүлбэ* (Ц.-Ж. Жимбиев); **дэлгэмэл бурхан** сааранан гү, али бүд дээрэ зурагдаһан бурханай дүрэ, *бурханай тахилтай буряад айл согсо бурханай хажуугаар дэлгэмэл бурхантай байдаг; дэлгэмэл бурханаа монсогойлон хадагалжа байдаг аад, сагаалганай үедэ бултыень гаргажа, тахилайнгаа хажуугаар ханада үлгэжэ мүргэдэг* (буддийская танка).

ДЭЛГЭНЭХЭ, дэлэннэхэ *үйлэ у.* гэрэй амитанай түл гаргахын урда һүтэй боложо, дэлэнгэй ехэ болохонь (набухать – *о вымени перед родами*).

ДЭЛГЭР *тэмд. н.* 1) үргэн, дэлюун, уужам, салуу (просторный, обширный, открытый): *... Холхой һонирхон шагнабашье, үнэншэжэ ядажа ябаһан аад, уужам дэлгэр Хэжэнгэ нютагай хилэ дабаад, Тураасгайгаа ороходоо гайхаба* (Д. Эрдынеев); **дэлгэр тала дайда** хада гүбээгээр хабшалагдаагүй үргэн, дэлюун газар, тала (равнина); 2) баян, элбэг, үнэр (полный, изобильный, благодатный): *Үрэжэлтэ дэлгэр Үлеэ нютагай миралма олон адуун һүрэгүүдые һүниин харанхыгаар хулуужа, энэ нарһанай хажуугаар түертэр туужа гараад, Балаганскын аралжаа наймаашадта хямда сэнгээр худалдаһаншье ушар али олон дайралдаһан юм* (Б. Санжин, Б. Дандарон); **дэлгэр баян** элбэг, элбэг дэлбэг, үнэр (богатый, обильный): *Гэр бүлын энэ һайндэрэй дэлгэр баян хүндэлэл ябахал ёһоороо ябажа байна* (Ч. Цыдендамбаев); 3) дүүрэн (полный); **дэлгэр һара** тэргэд һара, арбан табанай һара (полная луна); 4) *шэлж.* номгон, тэниглэн, түни түбшэн (спокойный – *о характере*): *Юуб гэхэдэ, хүн бүхэн дэлгэр уужам сэдьхэлтэй ябаха ушартай гээшэ ха юм* (М. Осодоев); ○ **уужам** *гэжэ үгэтэй парн. хэрэгл.*

ДЭЛГЭРҮҮ *тэмд. н.* **дэлгэрэнги, дэлгэрэнгы** *хара*.

ДЭЛГЭЛГЭ *юум. н.* монсогойлоотой гү, али эбхээтэй юумэ задалалга, тараалга (развёртывание).

ДЭЛГЭРҮҮЛГЭ *юум. н.* дэлгэлгэ, тараалга, үргэдхэлгэ, хүгжөөлгэ (распространение, расширение, развитие): *Малшадай дунда социалис мүрысөөн ёһо тэдыгээр эмхидхэгдэнэ, дүй дүршэл андалдалга дэлгэрүүлгэтэй оройдоо холбоогүйгөөр ябуулагдана...* (Б. Мунгонов).

ДЭЛГЭРҮҮЛХЭ *үйлэ у., идх. залог* дэлгэхэ, тарааха, үргэдхэхэ, хүгжөөхэ (распространять, расширять, развивать): *Үгыш һаа, ажалаймнай дүршэлтэй һайса танилсажа, гээгдэжэ ябаһан ажахыннуудтаа дэлгэрүүлхэ ааламтаа?* (Б. Мунгонов).

ДЭЛГЭРҮҮЛЭГДЭХЭ *үйлэ у., хүлеэгд. залог* тараагдаха, хүгжэхэ (распространяться, развиваться): *Тиимэ зүблөөнүүд дээрэ түрүү дүй дүршэл андалдагдажа дэлгэрүүлэгдэнэ, түрүүшүүл шагнагдажа урмашуулагдана* (Б. Мунгонов).

ДЭЛГЭРҮҮЛЭГШЭ *юум. н.* 1) тараагша, хүгжөөгшэ (распространитель, популяризатор): *Үндэһэн буряад нададануудые дэлгэрүүлэгшэ Алексей Гыргенов энэ хэмжээ эмхидхэһэн байна* (Б. Бадмаев); 2) *зурх. зурхайн хорин найман ододой хорин долоодохиинь нэрэ* (*название двадцать седьмой звезды из двадцати весьми звёзд лунной астрологии*).

ДЭЛГЭРҮҮЛЭЛГЭ *юум. н.* **дэлгэрүүлгэ** *хара*.

ДЭЛГЭРХЭ *үйлэ у.* 1) тараха, үргэдхэгдэхэ (распространяться, расширяться): *Тантай нэгэ хэды үгэ юртэмсэ дээрэ дэлгэрһэн үнэн алдартын шажанай үмэнэһөө дуугаралсаха һанаатайб* (Х. Намсараев); *Дмитрий Иванович тухай һайн суу улам дэлгэржэ, ядарал хашаланда ороошодой тэрээндэ элдэб асуудалаар хандахань олошоронхой* (Ч. Цыдендамбаев); 2) элбэгжэхэ (становиться обильным): *Эндэхи буряадууд иимэ элдин саг ерэһэнэй, сагаан эдеэнэй дэлгэрхэ болоһоной ба ондо ороһоной баярые найр наада хэжэ угтадаг заншалтай байһан юм* (Б. Санжин, Б. Дандарон); 3) хүгжэхэ, һалбарха, мандаха (развиваться, процветать): *Хүгжэлтын тогтошоһон үе сагта, хаа-хаанагүй архидалгын, эдишэ абалгын дэлгэрһэн сагта үнэн сэхэшье хүнүүд байгаа* (Н. Дамдинов); 3) задарха, һалбарха (распускаться – *о почках, цветах*): *Арса дэлгэрбэл агуулын шэмэг, / Ахамад сугларбал түрын шэмэг* (Б. Санжин, Б. Дандарон).

ДЭЛГЭРЭЛГЭ *юум. н.* таралга, үргэжэлгэ, хүгжэлгэ (распространение): *Илангаяа архиин дэлгэрэлгэ, архитай тэмсэл хойно хойноһоонь соносхолго, бүхыдөө манай общество элдэб хорхойгоор хуу нүхэн болотороо эдюулһэн набша мэтээр үзэгдэхэ юм* (Ц. Цырендоржиев).

ДЭЛГЭРЭНГИ *тэмд. н.* мэдээжэ, тараһан (распространённый, популярный): *Буряад хэлэндэшье аялгануудай үлүү ехээр хэрэглэлгэ дэлгэрэнги юм* (Н. Цибудеева).

ДЭЛГЭРЭНГЫ *тэмд. н.* тодорхой, хүсэд тайлбарилһан (развёрнутый, подробный): *Үхибүүдтэй яагаад хүдэлхэб, тэдэнэй сэдьхэлэй байдал тухай дэлгэрэнгы мэдэсэ тэдэ абаһан байна* (Б. Балданов); **дэлгэрэнгы мэдүүлэл** *хэлэ шэнж.* бүридэлдөө хэлэгшэ нэрлүүлэгшэһээ бусад юрын нэгэ гү, али хэдэн гэшүүдтэй мэдүүлэл (распространённое предложение).

ДЭЛГЭРЭНГЫГЭЭР *наречи* тодорхойгоор, хүсэдөөр, хүсэд тайлбарилагдан (подробно, развёрнуто): *Толя заимкада хаража гайхаһан юумэеэ эхинһээнь һүүл хүрэтэр тон дэлгэрэнгыгээр хөөрэжэ үгэбэ* (Б. Мунгонов).

ДЭЛГЭРЭНГЫДҮҮЛХЭ *үйлэ у., идх. залог* үлүү ехээр хөөрэхэ, бэшэхэ, хөөрөөгөө шашаг болгохо (излагать чересчур пространно, подробно): *Үгэ абагша эрдэмтэн үгэдөө халаад, элидхэлээ дан дэлгэрэнгыдүүлбэ*.

ДЭЛГЭРЭНГЫДЭХЭ *үйлэ у.* үлүүсэ ута байха, элигүй байха (быть слишком подробным, пространным).

ДЭЛГЭРЭЭР *наречи* 1) элбэгээр, баян, баян гоё (изобильно, богато): *Уданшьегүй дэлгэрээр бэлдэгдэһэн стол тойрон һуубад* (С. Цырендоржиев); 2) хүсэдөөр, хүсэд тайлбарилан (подробно, развёрнуто): … *Шойнзон энээнһээ урда хэды дахин хэлээшэ дурадхалдаа дэлисэ үгэн, һанал бодолоо бүри дэлгэрээр хэлэхые оролдобо* (З. Гомбожабай).

ДЭЛГЭСЫН *тэмд. н.* экранай (экранный); **үргэн дэлгэсын** хүндэлэниинь үндэрһөө холо үлүү харуулхаар үргэн хальһан дээрэ буулгагдаһан кинофильм (широкоэкранный): *Зарим ушарта үргэн дэлгэсын мультимедийнэ «байгаали» Байгалай эрьедэ ажаһуугшадай һанал бодолдо, сэдьхэлдэ тааруу бэшэ гэжэ һанагдаа* (Н. Цыбикова).

ДЭЛГЭСЭ *юум. н.* 1) экран, телевизорэй зураг харуулдаг шэл тала, кинотетрай фильм харуулдаг ханын сагаан талбай оньһон (экран): *Одоо тиихэдэ сэнхир дэлгэсэ соо харадаг зонтой нюур нюураараа танилсажа, суг ажаллажа байхадаа, миниі сэдьхэл ехэ дээгүүр байгаа һэн* (Э. Раднаев); **сэнхир дэлгэсэ** телевидение, телевизор (голубой экран): *– Интернет сүлжээндэ, сэнхир дэлгэсын субагуудаар нэбтэржэ, олондо һайшаагдаһан дамжуулгануд бии* (Б. Балданов); 2) үзэмжэ, олондо үзүүлхээр табигдаһан урлал (выставка): *Октябриин 6–11-эй үдэрнүүдтэ Улаан-Удын ФСК-гай ордон соо Ородой географическа нэгэдэлэй ажаябуулгада зорюулагдаһан дэлгэсэ ажалаа ябуулна* (Б. Бадмаев); 3) *боох*. хахад загуун, газар хахалхада хэрэглэгдэдэг хэмжээн (ползагона, *единица земли при пахоте*).

ДЭЛГЭХЭ *үйлэ у.* эбхэлеэтэй гү, али монсогойлоотой юумэ тэниилгэхэ, задалха, дэбдихэ, табиха (расстилать, развёртывать, расставлять): *Тэрэнэй хажуудахи гэрһээ наһатай нэгэ хүгшэн гараад, ой тээшэ хараһан харша дээрэ хонин хүнжэл үһөөрнь өөдэнь дэлгэбэ* (В. Гармаев); *Зунай һайхан саг сэсэг ногоогоо дэлгэжэ эхилээ* (Б. Шойдоков); **хибэс дэлгэхэ** хибэс дэбдихэ (расстилать ковёр); **жэгүүр дэлгэхэ** даляа дэлихэ, тэниилгэхэ (расправлять крылья): *Хобоогой захаһаа борохон үдэтэй булжамуурнууд ажалай үдэрые угтажа, дуугаа ханхинуулан, хурдан жэгүүрээ дэлгэнэ* (Ц.-Д. Хамаев); **шатар дэлгэхэ** шатар хюлгэ табиха (расставлять шахматы); ◊ **альгаа дэлгэхэ** үгыгөө урдаа бариха, ямар нэгэн юумэ үгы байха (разводить руками): *Хүршынхиһэмнай юушье эреэ һааш, альга дэлгээд лэ һууха*; **гараа дэлгэхэ** а) үгыгөө урдаа бариха (разводить руками): *– Мүнгэн үгыл! – гээжэ бухгалтер гараа дэлгэнэ. – Энэ кварталайнгаа мүнгые уридшалан һалгаабди гэнэ бэшэ гүб?* (Д. Эрдынеев); б) гайхаха, гэлыхэ, маргаха (удивляться, недоумевать): *Харыт энээнээ, үшөө хорд гэжэ хусажа һуунал! – гээд, Дэлэгэй Шираб гараа дэлгэн, гайхаһан гэлыһэн хэбэр үзүүлэн, шал худалаар хэршэгэнэсэ энеэбэ* (С. Цырендоржиев); в) хүндэлэн угтаһанай тэмдэг харуулжа, хоёр гараа һарбайн байха (встречать с распростёртыми объятьями): *– Зай, гэртэ орыт даа! – гээжэ Шойдог ламбагайн урда гараа дэлгэн дохибо* (Д. Эрдынеев); *Пагмаасаан абгай бүд тобшохонуудые үлхэн уяхын хажуугаар, һамгадай уулзабал заатагүй тудадаг үшөө нэгэ ажал гэмэ юумэ үгэ хүүр дэлгэн һууна* (Ц.-Ж. Жимбиев); **үргэ** (*гү, али* **далан хэлээ**) **дэлгэхэ** заха хизааргүй хөөрэлдөө эхилхэ (вести долгие беседы, много говорить): *Амгаланһаал һаа амгалан нойрсодог, голиисо эдеэлээд, үдэшэндөө айл зайжа, үргөө дэлгэн, үхи басагадые һонирходог Балдан һүүлшын хоёр үдэр унтаха нойргүй болошоо* (Ц.-Д. Хамаев); *Далан хэлээ дэлгэн, эхилжэ хэлэһэн үгынгөө эсэстэ хүрэнгүйгөөр, дахин ондоо юумэ хөөрэнэ* (Ц. Дон); *Булган шэнги булгуу харасатай басагадни / Ульгам дошхон улаан сэдьхэлээ дэлгэжэ, / Улаан тугтал урдаа баришка ябахадам, / Бү баһаарайгты даа, теэд намаяа, басагадни*(С. Ангабаев); **нюуса дэлгэхэ** нюужа байһан юумэеэ хөөрэхэ (открывать секрет): *Теэд Холхой сухарижа шадабагүй, хэдэн олон жэл сээжэдээ хадагалһан нюусаяа*

дэлгэбэ (Д. Эрдынеев); *Хүбүүн тунгалаг хара ошо дэлгэжэ байһандал харагдадаг хурса харасатай: тоомгүй зээрэгхэн нюдэдынь ходо ходо энеэбхилнэ* (Ч. Цыдендамбаев).

ДЭЛГЭЭГДЭХЭ *үйлэ үг., хүлеэгд. залог* 1) тэниилгэгдэхэ, тараагдаха, дэбдигдэхэ (расстилаться, развёртываться): *Дэлгээгдээд, үһэн талаараа хатаагдажа байһан дэгэлые хирэ болоод лэ урбуулжа, эрьюулжэ үзэнэ, шэнжэлнэ* (Г. Дашабылов); *Ёһотой гранддама шэнги томоотойгоор харагдаһан Таня жааха дэлгээгдэһэн ногоон һэбюурээрээ урдаханаа аалиханаар һэбихэдэнэ* (Ч. Цыдендамбаев); 2) олоной үзэмжэдэ дурадхагдаха (выставляться): *Улаан-Удэдэ Ц. Сампиловай нэрэмжэтэ уран һайханай музейдэ «Уран дархан» гэһэн үзэсхэлэн дэлгээгдэбэ* (Б. Бадмаев).

ДЭЛГЭЭЛГЭ *юум. н.* тараалга, дэбдилгэ (раскладка, расстилание).

ДЭЛГЭЭТЭЙ *тэмд. н.* 1) тэниилгэгдэн тараагданхай, дэлгэгдэнхэй (разостланный, развёрнутый): *Насаг харгын хажуу талада Онон мүрэнэй эрьеын ногоон дээрэ дэлгээтэй хубсаһануудые обёорбо* (Г.-Д. Дамбаев); 2) татагданхай – *номын хүбшэ тухай* (натянутый – *о луке*).

ДЭЛГЭЭХЭ *үйлэ үг., идх. залог* тэниилгэхэ, тарааха, дэбдихэ (расстилать, развёртывать): *Залма угааһан нойтон самсаяа ногоон дээрэ дэлгээгээд, Баданай үбдэг дэрлэн хэбтэжэ байтараа, уданшьегүй унташаба* (Б. Санжин, Б. Дандарон); ◊ **гараа дэлгээхэ** гайхаха, гэлыхэ, маргаха (удивляться, недоумевать): *Эдэ үгэнүүдыень Анна Михайловна гайхажа шагнаба. Хоёр нюдөө бэлтылгээд, гараа дэлгээжэ, эхэнь нэгэ алхам гэдэргээ сухариба* (Ч. Цыдендамбаев).

ДЭЛДЭГЭР *тэмд. н.* 1) тэртыһэн, һүрмыһэн – *шэхэн тухай* (оттопыренный, растопыренный – *об ушах*); **дэлдэгэр галзууд** хори буряадуудай 11 эсэгын нэгэ һалаа (одна из ветвей 11 хоринских родов): *Ехэ шоно угайб. Хани нүхэрни Ульдэргын, дэлдэгэр галзууд омогой юм* (Буряад Үнэнһөө); 2) үргэн, далбагар (широкий): *Баһал хүбүүнэйнгээ наһанай харааная, эсэхэ барихые мэдэхэгүй, шираг шамбай, дэлдэгэр үргэн сээжэтэй ябаал даа* (Ц.-Д. Хамаев).

ДЭЛДЭХЭ *үйлэ үг.* 1) сохихо, дорьбодуулха, нэергэхэ (бить, ударять): – *Түшэгүүнэй үүргэ сэхэ ошожо, үй бута дэлдээд, Залмые сүлөөлхэ ёһотойбди* (Б. Санжин, Б. Дандарон); **дэлдэн сасарха** бутаран сасараха, туяа сасаруулха (разбиваться – *о лучах*); 2) дуугарха, абяа гараха (раздаваться, звучать – *о музыке, звуках и пр.*): *Мантан томо, ялагар хара хайрсагай дэргэдэ һуугаад, тэрэ хайрсаг дээрэхи яһан шэнги саб сагаахан юумэнүүдые хургаараа дарахадань, тэндэһээнь булай һайхануud абяан дэлдэжэ байба* (Ц. Шагжин); 3) даляа дэбигэнүүлхэ, түргэ түргөөр хүдэлгэхэ, һэбихэ (бить крыльями, трепетать).

ДЭЛЕЭТЭЙ *тэмд. н.* 1) сэлигдэнхэй, хүсэд нээгдэнхэй (раскрытый настежь): *Хойто үдэрынь Шоёной Моходойтой ерэхэдэ, гэрэйнь үүдэн дэлеэтэй, гуламтань унтаршаһан байба* (А. Ангархаев); 2) һунаажа татагданхай, һунаагданхай (растянутый).

ДЭЛИЛГЭ *юум. н.* 1) үүдэнэй түрэлэй юумэ дүүрэн, хүсэд нээлгэлгэ, онгойлголго (раскрытие); 2) гараа даллалга, даляа дэбилгэ (взмах рукой или крыльями); 3) номын хүбшэ таталга (натягивание лука).

ДЭЛИМ 1. *юум. н.* нэгэ гарай тохоногһоо нүгөө гарай хурганай үзүүр хүрэтэрхи зай, *утые хэмнэлгын хэмжээ* (дэлим, *мера длины, равная половине маховой сажени*): *Гурбан алда аматай,* / *Арбан дэлим хэлэтэй,* / *Шэрэм хара минаатай,* / *Шэруун хара анахай* (Гэсэрһээ); **2.** *тэмд. н.* дэлимэй зэргэ хэмжээтэй, дэлимээр хэмжэмэ (равный дэлиму, измеряемый дэлимами): *Уужам дэлим сээжэ соогоо Уйдхар гомдолоо багтаан ядаа һэн…* (Х. Намсараев).

ДЭЛИСЭ *юум. н.* 1) далайлга, ямар нэгэн юумэнэй дэлигдэхэ хэмжээн (размах): *Хамагта магтаалтай, дэлисэ үргэнтэй, харсага зоригтой Михаил Степанович Шурыгин үни армида мордонхой, фронтдо ябаа* (Ж. Тумунов); 2) ажал ябуулгын хэмжээ (широта деятельности, масштаб): *Үргэн дэлисэ харуулхабди. Ураалһаа нааша, Байгал тойроһон, Нэршүүгэй, Яхадай алтанай уурхайнуудые мэдэлдээ абахабди* (А. Ангархаев).

ДЭЛИХЭ *үйлэ үг.* 1) татаха, һунааха (растягивать, расправлять); **номо** (**һаадаг**) **дэлихэ** номын хүбшэ татаха (натягивать лук): *Ульгэрэй баатар шэнги һүрөөтэйгөөр хүрхыжэ, бухайр томо номо һаадагаа дайсанай урдаһаа дэлижэ, үй түмэн годлинуудые зэдэлүүлхэеэ байһандал харагдана бшуу* (М. Осодоев); 2) *гараа* далайха, *далияа* дэлгэхэ (размахиваться, раскидывать *руки*, расправлять *крылья*): *Теэд Буда үргэн үбсүүгээ хүрхылгэн, хүсэтэ ээмүүдээ үсэдөөр дэлижэ, зантагар тархяа хойшонь шэдэн һагад, Санжые үһэрилдэн шэртэбэ* (А. Ангархаев); *Һара шэнги түхэреэхэн зээрэмхэй соо түбэгэр бүргэд бэлэг түлөөһэн болохоор бэлэн байһандал, араатай далияа дэлинэ* (Ч. Цыдендамбаев); 3)

юумэ ехээр нээхэ, тайлаха, онгойлгохо, сэлихэ – *үүдэ, хаалга тухай* (распахивать, широко открывать): *Баяшуудай магазинууд гадар хаалгануудаа хоёр тээшэнь дэлижэ, мүнгэтэйл һаа манайда орыт гэжэ уриже байһан юм шэнги харагдана* (Х. Намсараев); **энгэрээ дэлеэд ябаха** энгэрээ сэлеэд ябаха (ходить нараспашку); 4) *будд.* төөрихэ (заблудиться): *айһандаа һүнэһэн дэлихэ*.

ДЭЛЛЭЛГЭ *юум. н.* моридой дэлһэ тайралга (обрезание грив у коней).

ДЭЛЛЭХЭ *үйлэ у.* даага, гунадай дэлһэ хайшалха, заһаха, *хабарай һүүл, зунай эхин һара багаар энэ ажал эрхилэгдэдэг байһан* (снимать гриву): *Тэрэ үнөөхи, һанана гүш, Танхын адуу һүүлшынхиеэ дэллэһэн үдэрөө?..* (Ц.-Ж. Жимбиев).

ДЭЛЛЭЭ(Н) *юум. н.* моридой дэлһэ тайралга (обрезание грив у коней): *Таряанай ажал, хонидой нооһо абалга, адуу дэллээн дүүрээд, зунай найрай үдыхэн хадань, үбһэндэ орохын урда тээхи энээхэн сүлөө үедэ һамбаашалжа, хүхихэ зугаалха дуратайшууд олон сугларaа һэн* (Д. Эрдынеев).

ДЭЛҮҮН *юум. н.* **дэлюун** *хара*.

ДЭЛХЕЭН *юум. н., хори* гурба наһа гүйсэһэн буга, һогоон (трёхлетний марал).

ДЭЛХЫХЭ *үйлэ у.* дүүрэхэ, бүлхыхэ, *ехэнхидээ дэлэн гү, али гэдэһэн тухай хэлэгдэдэг* (быть полным, разбухшим).

ДЭЛХЭЙ 1. *юум. н.* 1) юртэмсэ, оршолон юртэмсэ, газар дайда (мир, земля, вселенная): *Огторгойдо һара мүшэдшье үеын үедэ огто байгаагүй, дэлхэйе һаруул һайхан наран огтошье дулаасуулаагүй юм шэнгеэр һанагдана* (Ч. Цыдендамбаев); *Лама шабинар бурханай табисуурай гэһэн этигэлээ орхижо, һүзэглэдэггүй залуу хүнэй нюдөөр дэлхэйе харахаяа мүнөө оролдодог болонхой* (Ц.-Д. Хамаев); **хүрьһэтэ дэлхэй** газар дайда (земля): *Одоол тээ тэрэ зүүн тээһээ огторгойн хаяа хүрьһэтэ дэлхэй хоёрой ниилэһэн уулзуурай зурлаа мэдэгдэжэ эхилбэ* (Б. Шойдоков); **алтан** (*гү, али* **нарата, үлгэн**) **дэлхэй** оршолонто дэлхэй, газар (мир, свет): *Хүрьһэтэ алтан дэлхэй дээрэ хүмүүнэй бэе оложо түрөө һэн хойноо нэгэ наһанайнгаа юумэ бүтээбэш...* (Ц.-Ж. Жимбиев); *Хэршье гоё сэсэгэй дайралдаа һаа, тэрэ сэсэг дээрээ бүхэли үдэртөө һүүдаг тшимэ эрбээхэй зүгы хоёрые нарата дэлхэй хаража үзэһэн юм гү?* (Ч. Цыдендамбаев); *Атай-Улаан тэнгэриин / Айраһан бутарһан бэенүүд / Улгэн дэлхэйн үнсэгтэ / Үтэжэ шатажа захалба* (Гэсэрһээ); **алтан дэлхэйн жама ёһон** хүн ниигэмэй ажабайдалай ёһон, хүгжэхэ гурим (законы жизни); **дэлхэй дайда** газар дайда (земля): *Одоной саана харанхы, / Дэлхэй байгаали арюухан, / Одоной наана харагдаатай, / Дэлхэй дайда сарюухан* (А. Уланов); **үльгэрэй дэлхэй** *шэлж.* үльгэр онтохоной орон, оршон байдал, *бүхы шэдитэ баатарнууд болон хада уула, далай мүрэн г.м.* (фантастический мир); 2) шулуулиг, мүн хииһээ бүридэһэн, өөрынгөө гол тойрон эрьехэ зууpаа түхэреэн, үгышье һаа гонзогор замаар нара гү, али ондоошье одо тойрон эрьедэг замбуулинай томо бэе (планета); 3) *бөө* хүн амитанай болон бусад амитадай амидарха газар (земля как обиталище живых существ); ○ **бүмбэрсэг**, **орон** *гэжэ үгэнүүдтэй парн. хэрэгл.*

ДЭЛХЭЙН *тэмд. н.* замби түбиин, юртэмсын (мировой, всемирный, земной): *Хилэн хара нюдэниинь, болоһон мойһондол, гэрэл сасажа, дэлхэйн шэмэг буляанги* (Ц.-Д. Хамаев); **дэлхэйн (нэгэдэхи, хоёрдохи) дайн** олон тоото оронуудай оролсоһон агуу дайн, *хэдэн сая хүнүүдтэ ехэ һүйд, гай тодхор хүргэдэг, үхэл асардаг; манай орон нэгэдэхи ба хоёрдохи дэлхэйн дайнда хабаадалсаһан* (мировая война): *Зүгөөр, Эсэгэ ороноо хамгаалгын, Дэлхэйн хоёрдохи дайнда буряад зон тон ехэ бэрхээр бэеэ харуулжа гараһан гээшэ* (Ц. Сампилова); **дэлхэйн байдал** а) газар дээрэхи ниитэ-политическэ, экономическа хүгжэлтын хэм хэмжээ, ургалта (международное положение); б) *хууш. монг.* газар зүй, географи (география); **дэлхэйн бүмбэрсэг** түби, газар дэлхэй (земной шар): *Заха үзүүргүй гэжэ һанагдадаг дэлхэйн бүмбэрсэг, мүнөө заахан, уйтахан мэтэ болоо* (Ц. Шагжин).

ДЭЛХЭХЭ *үйлэ у., хууш. монг.* дэлгэрхэ, элбэг тараха, дэлбэрэн тараха (распространяться повсюду).

ДЭЛҺЭДЭХЭ *үйлэ у.* дэлһэндэ аһаха, дэлһэнһээнь бариха (хватать за гриву).

ДЭЛҺЭЛГЭ *юум. н., бөө* адуун һүрэгэй харгалзалагша болохо Ухаа Солбон тэнгэридэ тахил үргэн, адуунай дэлһэ тайралга (жертвоприношение покровителю конских табунов Ухаа-Солбон-тэнгэри во время стрижки грив лошадей).

ДЭЛҺЭЛХЭ *үйлэ у.* **дэллэхэ** *хара*.

ДЭЛҺЭ(Н) *юум. н.* 1) адуунай, элжэгэ, луус мэтын амитадай хүзүүнэй ара талаар ургаһан ута хилгааһан (грива): *Сэмбэл хоёр гарааpаа тулгалжа, арай хурыхан үбдэг дээрэ бодоод, моринойнгоо дэлһэнһээ шүүрэлдэн татажа, хүзүүн дээрэнь тээглэн хэбтэбэ* (М. Осодоев); **хур дэлһэн** олон жэлдэ тайрагдаагүй, ута болошоһон дэлһэн (не стриженая много лет грива); **дэлһэ һүүл** адуунай хилгааһан (конский волос).

ДЭЛҺЭТЭ(Й) *тэмд. н.* хүзүүгээрээ үһэтэй гү, али үдэтэй (гривастый, имеющий гриву): *Дэлһэтэ дүлэн хүлэгыемни дэлхэйн һалхиншье хүсэнэгүйл, наһанаймни сэсэг инагыемни нараншье таалажа саданагүйл* (Ч. Цыдендамбаев); *Оршон тойронхи добо талые хаймадан харахадань, дүтэ нааша мориной дүрсэтэй, дэлһэтэй амитан харагдабагүй* (Б. Мунгонов); **дэлһэтэ бүргэд** ёло шубуун, хүзүүндээ утаар ургаһан үдэтэй, зоболгоор хоол хэдэг мяхаша томо шубуун (стервятник); **дэлһэтэ шоно** наһаа хүсэһэн хүзүүгээрээ дэлһэн мэтээр утаар ургаһан үһэтэй томо шоно (матёрый волк); **дэлһэтэ модон** хайлааһан (вяз); **Дэлһэтэ Зогдор** *бөө* хүрдүүд угай зоной домогто эхи табигша, *энэ хүн арсаланай зогдор мэтэ ехэ үһэтэй түрэһэн гэхэ* (мифический предок шаманского рода хурдут).

ДЭЛҺЭТЭХЭ *үйлэ үг.* 1) дэлһэ ургаха (отрастать – *о гриве*); 2) *шэлж.* дэлһэн мэтээр үзэгдэхэ, харагдаха (виднеться гривой): *Дэжэд хүтэлэй ташалангаар, дорохоно шулуун богоһо дээрээ ууртай хөөһөөр дэлһэтэн харлаһан горхон тээшэ гүйшэбэ* (А. Ангархаев).

ДЭЛЬБЫХЭ *үйлэ үг.* ургэн, дэлгэр болохо, далбайжа харагдаха (становиться широким, растопыренным).

ДЭЛЬБЭ *юум. н.* 1) сэсэгэй тоорсогой нэгэ хальһан, набша (лепесток): *Үдэшэ орой Доржын байрадаа ерэхэдэ, Таниин бэлэглэһэн сэсэгүүдэй нэгэн уршын хомирон муудашаһан, хүрин улаан дэльбэнүүдынь таһаржа унашаһан байба* (Ч. Цыдендамбаев); 2) шэхэнэй мэнгээрһэтэ хуби (ушная раковина); 3) малгайн далбагар тойробшо; *далбайн хүнише наранһаа халхалха зорилготой* (поля у шляпы).

ДЭЛЬБЭГЭР *тэмд. н.* ургэн, дэлгэр, далбагар, халбагар (широкий, широкополый, оттопыренный); **дэльбэгэр шэхэтэй** һэртыһэн, хажуушаа гү, али дээшэ үлүүсэ ургаһан, һархайһан (лопоухий): *Хүнэй ойртохолоор тэрэ тугал харайн бодоод, хажуу тээшээ алхалба. Теэд холо ошонгүй тогтобо. Нариихан утануул хултэй, дэрэ дэльбэгэр шэхэтэй юумэхэн айһан нюдөөр харашоод, хамараа һарналзуулан байба* (Л. Линховоин).

ДЭЛЬБЭН *тэмд. н.* 1) галбагар, һарайһан (широкий): *Урхөөрнь саһан хүрилэн ороод, задагай галыень унтараахаяа һанахадань, гурбан дүли шулуун дээрээ дэльбэн тогоогоо табинхай* (Б. Санжин, Б. Дандарон); **юрын дэльбэн шэхэтэ** *амит.* томо, далбагар шэхэтэй үрэмшөөгэй түрэлэй амитан (ушан обыкновенный); 2) ургэн, дэлюун – *ехэнхидээ үбсүүн, сээжэ тухай* (широкий – *о груди*): *дэльбэн хара сээжэ*.

ДЭЛЬБЭТЭ: үргэн дэльбэтэ *тэмд. н.* ургэн аад, унанги тойробшотой – *малгай тухай* (широкополый).

ДЭЛЬТИГЭР *тэмд. н., аха* багжагар, бажагар, хүдэр, мүр үргэнтэй (огромный, плечистый): *дэльтигэр ехэ таабай*.

ДЭЛЫХЭ *тэмд. н., ага* ургэн болохо, дэлгэрхэ (расширяться, раздаваться в стороны).

ДЭЛЭБШЭ *юум. н.* малай түлэй (*хонин, ямаан, үнеэн г.м.*) дуратай сагтаа эхээ хүхэхэгүйн тулада тэдэнэйнь дэлэн халхалжа бэхилэгдэһэн ургэн бүд гү, али аһан (навыменник): *ямаанай дэлэбшэ*.

ДЭЛЭГ *юум. н., будд.* бурханай сааһан гү, али бүд дээрэ зурагдаһан дүрэ (изображение бога на танка).

ДЭЛЭН(Г) *юум. н.* малай һү түрүүлдэг булшархай, *үнеэндэ дүрбэнһөө зургаан хүрэтэр, гахайда арба гаран хүхэтэй байдаг* (вымя): *Затагархан хара баабгайн һабар асарба. Наранай орохо үеэр Тобшой хүгшэн тэрэ һабараар эреэгшэнэйнгээ дэлэн һабардаад, «хабдар хари, хабдар хари» гэжэ газар зангаба* (Ц.-Ж. Жимбиев); **хара дэлэн** *амит*. эмэ, үлэгшэн шоно (волчица); **дэлэндээ байһан һүн гашалдаггүй** *оньһ*. юумэндэ гамтайгаар хандахада, арьбан байха (в вымени молоко не прокиснет).

ДЭЛЭННЭХЭ *үйлэ үг*. **дэлгэнэхэ** *хара*.

ДЭЛЭНТЭ *юум. н.* һү бүрилдүүлдэг булшархайтай, түлөө һүөөр тэжээдэг (млекопитающий).

ДЭЛЭНТЭН *юум. н., сугл., амит*. һүн тэжээлтэн, түлөө хүхөөр тэжээдэг амитад (млекопитающие).

ДЭЛЮУДЭХЭ *үйлэ үг.* хубсаһанай элдэб зүйл оёходоо бүд, аһа г.м. дэлюугээр няаха (клеить, склеивать, используя селезёнку): *Дэгэл оёходоо, дэгэлэй хубинуудай заханууды дэлюудэжэ няадаг юм*.

ДЭЛЮУ(Н) *юум. н.* шуһа бүрилдүүлдэг эрхэтэдэй нэгэн, *халуун шуһата амитадай гэдэһэн дотор оршодог* (селезёнка): *Орьёлһоо унажа, дэлюугээ дэлбэ һүрэбэ*; ◊ **хүхэ дэлюун болотороо энеэхэ** *баруун бур.* ехээр энеэхэ, унатараа энеэхэ (смеяться до упаду): *– Бугуулидаад гү? – гэжэ тэндэ байгшад хүхэ дэлюун болотороо энеэлдэбэ* (А. Шадаев).

ДЭЛЮУН 1. *тэмд. н.* 1) ургэн, уужам, салуу (широкий, просторный): *Дэлюун дайдынгаа энгэрые эсхэн, захагүй замдаа хоюулан хүтэрэлдэн гарахамнай ха юм даа, Сэсэг* (Ц.-Д. Хамаев); 2) элбэг, элбэг дэлбэг, элбэг баян (обильный, изобильный); **2.** *юум. н.*

үргэн тала дайда (ширь, просторы): *Тиихэн яахан бэеэрээ / Өөрөө өөдөө дүүлихээр, / Огторгойн дэлюундэ тогтожо, / Одон боложо толорбо* (Гэсэрһээ).

ДЭЛЮУРХЭ *үйлэ у., амит.* 1) хибэдэһэтэ амитадай (*ехэнхидээ эбэртэ бодо малай*) эдеэ шэнгээхэ үедэнь доторнь хии түрэжэ гэдэһэ дүүрэхэ, дэлюунэй хабдаха (болеть тимпанитом); 2) *хууш. монг.* ороондо орохо, ороондо орожо галзуурха (находиться в периоде течки, беситься во время течки).

ДЭЛЮУРХЭХЭ *үйлэ у., хууш. монг.* орооной үедэ галзуурха, дэмырхэ (взбеситься во время течки – *о животных*).

ДЭЛЮУТЭХЭ *үйлэ у.* дэлюу хабдаха, *эбэртэ бодо малай үбшэн* (опухать – *о селезёнке*): *Үбгэдэй хэлсэдэгээр, дэлюутэһэн үхэрэй айбалхайһаа доохонуур, хүйһэнһөө дээхэнүүр хурганай багтахаар хоёр сантиметр тухай нүхэн байдаг. Дэлюутэһэн үхэрые харьюулан һөөлжүүлээд, тэрэ нүхэн руунь, хабһанайнь доохонуур хутагаар ханажа, хаб хара муу шуһа гаргадаг байгаа. Иимэ операци хэһэнһээ хойшо 5-6 хоногто үхэрөө уһалангүй байлгахада эдэгэхэ юм гэдэг һэн* (Л. Линховоин).

ДЭМ *юум. н.* арга, арга боломжо, оно (средство, способ действия): *дэмынь олохогүй*.

ДЭМБЭ *тэмд. н., будд.* олон үнгэтэ, элдэб үнгын (разноцветный): *табан дабхар дэмбэ олбог дэбдиһэн жабдан дээрэ забилан һууха*.

ДЭМБЭРЕЭ *юум. н., ага* тэмдэг, шэнжэ, зүн (примета, предчувствие): *Тэнгэри улайхадаа, дайн болохын дэмбэреэ*.

ДЭМБЭРЭЛ *юум. н., хууш. монг.* 1) шүтэн барилдалга, шалтагаанта холбоо (узы, связь); 2) зүн (предзнаменование): *Хэрбээ миниі мориной заадаа һаа, ехэл һайн дэмбэрэл гээшэ!* (Д. Батожабай); **үдэрэй бэлгэ дэмбэрэл** зурхайн ёһоор, һара бүриин үдэр бүхэндэ арбан хоёр шүтэн барилдалга гү, али дэмбэрэлэй али нэгые онуулжа, тэрэнэй һайн муугай илгаае үйлэ ажалдань хараадуулан тодорхойлжо үгэдэгынь (ежедневные предзнаменования).

ДЭМБЭРЭЛГҮЙ *тэмд. н.* муу заяатай, хуби заяагүй (нехороший, несчастный): *Иимэ хэшэг дэмбэрэлгүй ажал хүнэй хүсэ шадал барангүй яаха юм?* (Ц.-Ж. Жимбиев).

ДЭМБЭРЭЛТЭ(Й) *тэмд. н.* 1) дэмбэрэл түгэс, һайн (хороший, добрый): *Багшанар тухайгаашье дэмбэрэлтэ һайхан үгөөр хэлэхэ дуран хүрэнэ* (Д. Дылгыров); *Үбшэ аргалха гээшэмнай ехэл дэмбэрэлтэй, буянтай хэрэг гээшэл* (С. Цырендоржиев); 2) золтой, жаргалтай, һайн заяатай, ажана амгалан (счастливый, благополучный): *Энээнһээ дэмбэрэлтэй юумэн буряад зондо байгаагүйл* (М. Осодоев).

ДЭМБЭЭ *юум. н., монг.* дуу аялуулан, арбан хургаараа тоо таалсаха наадан (игра в подначки на пальцах).

ДЭМЖЭГ *юум. н.* туһа, туһаламжа, хамһабари (помощь, поддержка, содействие): *Дэмжэг дутуу ябаһамни / Дэмы талаар үнгэрөөгүй / Дүгэд гэһэндэл һурамхи / Дүнгүүлжэ огто / дадаагүйб* (Л. Тапхаев).

ДЭМЖЭГДЭХЭ *үйлэ у., хүлеэгд. залог* туһаламжа хүртэхэ, дэмжүүлхэ (быть поддерживаемым, получать поддержку): *Зүгөөр ерэһэн үдэрөө архи тамхяар тэмдэглэхэеэ һанаа бэшэ, харин эхэ нютагайнгаа эрхим сагаан эдеэ хоол бариха гэһэн дурадхал баранда дэмжэгдэбэ* (Ц.-Ж. Жимбиев).

ДЭМЖЭГЛЭХЭ *үйлэ у.* туһаламжа үзүүлхэ, туһалха, хамһалсаха (поддерживать).

ДЭМЖЭЛГЭ *юум. н.* туһаламжа, хамһабари (поддержка, помощь, содействие): *– Муу нохой нүхэр бэшэ юм ааб даа, а-һаа? – гэжэ Балбар эреэн шара нюдэеэ нам руу залан, дэмжэлгэ хүлеэнэ* (С. Цырендоржиев).

ДЭМЖЭМЭЭР *тэмд. н.* дэмжэлгэ үзүүлмээр, дэмжэхээр (заслуживающий поддержки): *Ерэһэн хэрэг тухандаа бодолгото болохо зуураа полевой сүүмхэ соохоо сааһан данса гаргажа, эндэхи һаалишадай этигэмээр, тэдэнэй яашагүй зүбшөөмөөр, нэгэн доро дэмжэмээр юумэ хэлэхые хүсэнэ* (Ц.-Ж. Жимбиев).

ДЭМЖЭХЭ *үйлэ у.* 1) туһалха, хамһаха, тэдхэхэ, тордихо, түшэг тулгуури болохо, һайшаан зүбшөөхэ (поддерживать, одобрять, помогать, быть опорой): *Олонхи хүнэй ухаан бодолдо ороогүй иимэ соносхол тушаа дуулан гэхэдээ, тэрээниие дары зүбшөөжэ, зүрхэтэйгөөр дэмжэхэ хүн удаан саг соо олдобогүй* (С. Норжимаев); 2) хүнэй эхи татажа дуулаһан дуу дахан дуулалсаха, ямар нэгэн хүгжэмэй наадхуураар наадалсаха (подпевать, подыгрывать): *Тиин столдо һууһан хасагууд булгадаа дэмжэжэ, бүдүүн нарин хоолойнуудые шахажа байжа, унжагай ута аялгатайгаар хүүесэ татажа оробод* (Б. Санжин, Б. Дандарон); *Сааһаһаа, бандабай араһаа, Мүнхэ хууршын түрын юрөөл дуу хуурдахалаар, хоёр лимбэшэн дэмжэбэ* (Б. Санжин, Б. Дандарон).

ДЭМЖЭЭРГЭ *юум. н.* 1) хэн нэгэнэй түшэг тулгуури (опора *кому-л.*); 2) туһаламжа, хамһабари, дэмжэлгэ, тэдхэмжэ (помощь, поддержка, содействие).

ДЭМЖЭЭРИ *юум. н., боох*. зүбшөөлгэ, «зай-зай», «зүб-зүб» гэлгэ (поддакивание).

ДЭМИД *тэмд. н., будд.* аригуун, арюун, сэбэр, хирэ бузаргүй (чистый).

ДЭМНЭЛ, дэмнэлгэ *юум. н.* 1) дэмжэлгэ, туһаламжа, хамһабари (помощь, поддержка, содействие); 2) шадабари, арга шадал (умение).

ДЭМНЭХЭ I *үйлэ у.* 1) дэмжэхэ, хамһаха, туһалха (помогать, поддерживать, подкреплять); 2) шадамараар, арга шадалтайгаар ямар нэгэн юумэ хэхэ, үйлэдэхэ (делать *что-л.* мастерски, умело).

ДЭМНЭХЭ II *үйлэ у.* 1) гар дээрээ өөдэнь хаяжа, юумэнэй хүнгэн хүндые элирүүлхэ (прикидывать вес, подкидывая на руке): *Үбэрһөө ташуур буугайнгаа хажууда хээд ябаһан алда ута хадаг гаргажа, хоёр гар дээрээ дэмнэжэ баряад дүтэлбэ* (А. Ангархаев); 2) *түүх*. манжа эхэнэрнүүдэй гарааараа үбдэгөө тулан, гурба дахин дохижо, мэндэшэлхэ (делать троекратный поклон, упираясь руками в колени – *о маньчжурских женщинах*).

ДЭМНЭЭ *юум. н.* дэмжэлгэ, туһаламжа, хамһабари, тэдхэлгэ (содействие).

ДЭМПЭГЭР *тэмд. н., барг.* абяагүй бүтүү, үгэ дуугүй, хуу юумэн хамаагүй (немногословный, странный).

ДЭМПЭЙХЭ *үйлэ у., барг.* һанаа амар байха, һэншье гэхэгүй (иметь невозмутимый вид): *Дэмпэйжэ хаагуур ябанаш?*

ДЭМТЭЙ *тэмд. н.* 1) бэрхэ, шадамгай, һанаамгай, һүбэлгэн (умелый, находчивый); 2) ажал хэрэгтээ аргагүй бэрхэ, уран (мастер своего дела); 3) найдамтай, найдамжатай (надёжный).

ДЭМШЭ *юум. н., будд.* 1) сүмын захирагша, даагша (смотритель монастыря); 2) донирой (дасангай сан баригшын) туһалагша (помощник монастырского казначея); 3) *монг.* дүшэн үрхэ айлай захирагша (староста сорока юрт, айлов).

ДЭМШЭГ *юум. н., будд.* 1) Монголдо дүрбэдүгээр богдын үедэ дэлгэрһэн нюуса тарниин ёһоной хүхэ дүрэтэй гурба-дүрбэн нюуртай, арбан нэгэ-хоёр гартай бурханай нэрэ (Дэмчок, божество интуитивной мудрости); 2) дээдын амгалан байдал, нам байдал (высшее спокойствие).

ДЭМШЭЛХЭ *үйлэ у., будд.* 1) хинан хараха, харгалзалха, захирха (надзирать, присматривать); 2) алба татабари суглуулха (собирать подати).

ДЭМЫ 1. *наречи* 1) хии хоохоор, миин шортоо, талаар; эндэг-тааг, наана саана (зря попусту, напрасно; невпопад): *Мангутов дэмы айһан байба: хүгшэн юушье хэлэбэгүй, тэрэ амбаар соохи хулганаагаашье, тэдэниие барихаяа залхуурдаг миисгэйгээшье дурдабагүй* (В. Гармаев); **дэмы талаар** (*гү, али* **хоохоор**) хии хоохоор, шортоо (попусту, зря): *«Ноёдоор үһөөтэ нюргагүй, нохойгоор үһөөтэ хормойгүй» гэжэ хүн зон соо дэмы талаар хэлсэдэггүй* (Ч. Цыдендамбаев); *Айдар залуу наһаяа дэмы хоохоор үнгэрһэнөө би шаналаа һэм* (В. Гармаев); **дэмы-дэмы** эжэ эхигүй, бэеэ барингүй (непроизвольно): *Абяагүй, урууханаа хараад, хургануудаа дэмы дэмы эльбэжэ һууһан түрүүлэгшэеэ Бизьяа үбгэн юундэб даа ехэл хайрлажа, туһалхые шиидэбэ* (С. Цырендоржиев); **дэмы дэгэд** (*гү, али* **дэед**) а) эжэ эхигүй, удхагүй (бессмысленно): *Эгээл энэ үедэ хэн нэгэнэйнь шэг шарайгаа хубилгаад, дэмы дэгэд харасагаагаа һаа, бэһэлиг тэрэнэй гарта байна гэжэ мэдэхэш* (М. Осодоев); *Дэмы дэед хэлэнхаар, дуугай һууһан дээрэ*; б) дэмы хоохон (пустой, бессмысленный): *...тэрэ хүбүүн ухаа солоо орожо, хажуу тээшээ зайлан гараад, юушье хэхэ барихаяа ойлгожо ядаһаншуу, дэмы дэед нюдөөр харасагаана* (А. Шадаев); **дэмы хүлеэхэ** шортоо хүлеэхэ (ждать понапрасну): *Намжал тэрэнэй үшөө юун гэхыень дэмы хүлеэбэ* (К. Цыденов); **сагаа дэмы гээхэ** сагаа хаяха (тратить время попусту): *Хүлеэлгэ гээшэ сагаа дэмы гээһэн хэрэг* (Ч. Цыдендамбаев); ◊ **дэмы орхиһон дээһэн, һула орхиһон һур** харууһагүй муугаар хүмүүжэһэн хүн (безалаберный человек): *Һула табиһан һур шэнги һанжангүй, дэмы үлгэһэн дээһэн шэнги һэнжынгүй яба гэжэ шамда хэлэгшэ һэм* (Ц.-Д. Хамаев); 2) *шангадх.* угаа, үлүү, дан (очень, весьма): *Гэбэшье дэмы ехээр яараһанай хэрэггүй, юундэб гэхэдэ, тэдэниие хэншье яаруулнагүй* (Б. Мунгонов); **дэмы һайхан** угаа гоё (очень красивый); **дэмы гоёор хэлэхэ** үлүү гоёор, гоёожо хэлэхэ, нэмээжэ хэлэхэ (говорить витиевато, излишне красиво); **2.** *тэмд. н.* 1) хоохон, ушар удхагүй, тоосоогүй, хэрэггүй, үрэ ашаггүй (пустой, никчёмный, ненужный): *Дэмы юумэ хэнэ гэжэ һанаа бшуу* (Д. Эрдынеев); *Тон дэмы хэрэг* (Ч. Цыдендамбаев); 2) дура зоргоороо орохон, ушар удхагүйгөөр аашалһан, дуугарһан (безумный): *Ондоо дэмы юумэ дуулаагүй бээ?* (Д. Эрдынеев); **3.** *хэлэгшын үүргээр хэрэгл.* хэрэггүй, үлүү (не к чему, не стоит): *Гартань ороо һаа, амиды гарахабди гэжэ һанаһанай дэмы* (Ц.-Д. Хамаев).

ДЭМЫДЭ *наречи* хиидэ, хии газар, хоохоор, миин (зря, попусту, напрасно): *Тиигээд һанал бодолойнгоо Залмада хүрэжэ ерэхэдэ, энээн тухай дэмыдэ бодолоо табижа, зүрхэ сэдьхэлээ зобоохогүйе оролдоно* (Б.

Санжин, Б. Дандарон).

ДЭМЫРХЭ *үйлэ у.* 1) ухаан балартаха, дүйрэхэ, олойрхо, нойрмоглохо (бредить, бессвязно говорить): *Дэмыржэ хэбтэхэдээ бөөдэ муулартай байһанаа үг-маг хэлэһыень Ардан ойлгоогүй, гэртэнь сугларһан хүнүүдые обёорхошье тэнхээгүй уйлажа һуугаа бэлэй* (М. Осодоев); 2) ушар удхагүйгөөр аашалха, салшаха (действовать безрассудно, беситься, дуреть): *Бэшэ тээ Божой хүсэеэ харуулһыень һанадаггүй. Үбгэрхэ тээшээ энэмнай дэмырбэ, хиирэбэ гү гэжэ гайхалсаа* (Ц.-Д. Хамаев).

ДЭМЫРЭЛГЭ *юум. н.* ухаа баларталга, дүйрэлгэ (безумство).

ДЭМЫРЭЭ(Н) *юум. н.* 1) мэдээгүйгөөр дуугаралга, *жэшээнь, нойр дундаа* (бред): *Баһа дайнай газарта госпитальда хэбтэнэб гэжэ дэмырээн соогоо бодоод абабаб* (Ц.-Д. Хамаев); 2) ухаа баларталга, дүйрэлгэ (безумство).

ДЭМЭЭШ *юум. н., доодо үд.* тэнэмһэр, уймарлиг, уймаршаг, ордоһотой (дурной, придурковатый).

ДЭН I *наречи* үлүү, угаа, хэтэрхэй, үлэмжэ (чрезмерно, слишком, чересчур): *Дуулагша һэм энэ тэрэ юумэ шам тухай, теэд дэн ишмэ гэжэ һанаагүйб* (С. Цырендоржиев); *Шэг шарайгаа дэн гоё бү болго…* / *Дэншье гоёор бү хубсала…* / *Наашаа хараад бү миһэрэ...* / *Минии хажууда үһөө бү таби...* / *Магад, шамдаа дурлашажа болохоб* (Э. Зандраев).

ДЭН II: **дэн гэхэ** *үйлэ у.* хонхо гү, али хонхо мэтэ юумэнэй нэгэ сохигдохо (звенеть); **дэн-дүн гэхэ** дэндэгэнэхэ, хэлтэгэнэхэ (качаться, трястись): *Тэргэнь дэгнүүл дээгүур дэн-дүн гээд хэлтэлзэшэнэ, бургааһанууд тэргын оёорые дарьяса шудараад үлэнэ* (Д.-Д. Дугаров); **зосоо дэн-дүн гэхэ** сэдьхэлээ хүдэлхэ (приходить в волнение): *Альган дээрээ бүүбэйлэн,* / *Харанхы һүни үнгэргэн,* / *Энхэрэн таалан байгша һэм.* / *Һанаад зосоом дэн-дүн гэнэл!* (Г. Цыдынжапов).

ДЭН(Г) *юум. н.* 1) хүбэнгөөр гол томожо, тоһотой амһарта соо дээшэнь шоройлгон бэхилээд гал аһаажа гэрэл тараадаг хэрэгсэл (светильня); 2) агаарта хүрэжэ хатуужадаг тоһолиг (*өөхэ, парафин мэтын*) бодосые монсогороор түхеэржэ, дундуурнь утаһан гол татаһан гэрэл үгэдэг хэрэгсэл (свеча): *Гэбэшье асариин хоёр талаар удаан ногоон бортоготойнууд тоһон дэнгүүд носоолтотой байба* (Б. Санжин, Б. Дандарон); *Уданшьегүй гэдэргээ орожо ерээд, Жалма үбэлэйнгөө нэхы дэгэлые тайлажа, сээжэдээ дотортой дэгэлээ үмдөөд, стол дээрэ дүрэжэ байһан өөхэн дэндээ тоһо нэмэбэ* (Ж. Тумунов); **шубуун дэн** стеаринаар хэһэн нариихан зула (стеариновая свеча): *Шубуун дэн зоной нюур гэрэлтүүлһээр бэеэ галдажа дууһадаг!* (Д. Батожабай); 3) электрын элшээр гэрэл үгэдэг хэрэгсэл (светильник, лампа, фонарь): *Энэ үедэ хабхар харанхые хаха зүһэн, үйлсэнүүдээр жэрылдэһэн столбнууд дээгүүрхи дэнгүүд носожо, Хангил тосхон дээрэ гэрэл толон сасаршаба* (Ц.-Ж. Жимбиев).

ДЭНГҮҮДЭХЭ *үйлэ у.* үлүү гараха, ехэдүүлхэ, үнгэрүүлхэ (преувеличивать).

ДЭНГЭЙ *тэмд. н.* дэндэ хабаатай, дэнтэй холбоотой (свечной, ламповый): *Үнинэй аршагдаагүй дээрэһээ харлашаһан дэнгэй табюурнууд стол дээрэ ойро ойрохон һууна* (Ч. Цыдендамбаев); **дэнгэй бүрхөөбшэ** дэнгэй гэрэл нэгэ газар руу шэглэхын тулада дээрэһээнь углагдадаг сааріһан гү, али шэл (түмэр, пластик) халхабша (абажур).

ДЭНДҮҮ 1. *наречи* үлүү, хэтэрхэй, үлэмжэ, үнгэртэр (чрезмерно, слишком): *Золтоев ямаршье байдалда томоотойгоор ябажа һуранхай аад, мүнөөшье хүтэлбэрилхы түхэлөө алдаагүй юумэ, дэрбэгэр сагаан мегафоноор дэндүү шангаар заабарилба* (Ц.-Ж. Жимбиев); **2.** *тэмд. н.* дан үлүү, дан ехэ, хэтэрхэй ехэ, хэмһээ хэтэрһэн (чрезмерный): *Уһанай дэндүү хүүеэндэ бороогой шааяан, хонидой маараан диилдэнэ* (Б. Мунгонов).

ДЭНДҮҮДЭХЭ *үйлэ у.* 1) алдуу эндүү гаргаха, алдаха, эндүүрхэ (ошибаться); 2) үлүү гараха, ехэдүүлхэ, үнгэрүүлхэ (преувеличивать).

ДЭНДҮҮЛХЭ *үйлэ у.* үлүү гараха, ехэдүүлхэ, үнгэрүүлхэ (преувеличивать).

ДЭНДЫЛХЭ *үйлэ у.* хүндэлэн табиха, хаяха (ставить поперёк, перекидывать *через что-л.*): *Үбгэжөөл һургаагууд дээрэ дэндыллжэ хаяһан мододоо наранай шарахаһаа эхилээд зулажа ородог болобо* (Ц.-Д. Хамаев).

ДЭНДЫХЭ *үйлэ у.* нахилзуур болохо, хэлбэлзэхэ (быть зыбким).

ДЭНДЭГЭ: дэндэгэ-дэндэгэ гэхэ *үйлэ у.* үндэр аад, нарин һууритай юумэнэй хэлбэлзэхэ (качаться, трястись).

ДЭНДЭГЭНҮҮЛХЭ *үйлэ у., идх. залог* хэлбэлзүүлхэ, намхалзуулха, нахилзуулха (колыхать, качать, трясти).

ДЭНДЭГЭНЭХЭ *үйлэ у.* хэлбэлзэхэ, намхалзаха, нахилзаха (колыхаться, качаться, трястись).

ДЭНДЭГЭР *тэмд. н.* хэлбэлзүүр, нахилзуур, дондоргон, дэншээ (зыбкий, тряский).

ДЭНДЭЛЗЭХЭ *үйлэ у.* **дэндэгэнэхэ** *хара*.

ДЭНДЭРХЭ *үйлэ у.* дондорхо, дэншэхэ (подпрыгивать, трястись).

ДЭНДЭХЭ *үйлэ у., хяагт.* эшэхэ нюургүй болохо, һэнгэргүй болохо, убайгүйдэхэ (наглеть): *Ши бү дэндыштэ!*

ДЭНЗЭ *юум. н.* 1) буряад малгайн залаа дээрэ бүхэлэгдэдэг, дээрэнь үнэтэ шулуу һуулгаһан, луу болон элдэб ондоо һиилүүртэй мүнгэн гоёолто (украшение на бурятском национальном головном уборе): *Малгайнь оройн томо шүрэтэй алта шарамал дэнзэ наранай гэрэлдэ ялалзана* (Б. Санжин, Б. Дандарон); 2) *шэлж.* ямар нэгэн юумэнэй орой (вершина, навершие *чего-л.*): *…яабашье баригдахагүй гэжэ тэрьелһэндэл, хоёр сагаахан эрбээхэй сэсэгэй дэнзэ дээрэһээ саашаа булгаалан, ехэ түргөөр ниидэшэбэ* (Ч. Цыдендамбаев).

ДЭНСЭ *юум. н., түнх.* **дэнзэ** *хара*.

ДЭНХЫ: дэнхы-данхы *тэмд. н.* 1) үндэр, томо (высокий, большой): *Тэрэ байһан дэнхы-данхы гэрнүүдые өөрынгөө гараар бүтээһэн юм. шамда ороходоо алтан хургатай байгаа даа* (А. Шадаев); 2) газаа түхэлөөрөө орогүй, дорһогүй, үзэмжэгүй (несуразный, неприглядный).

ДЭНХЫХЭ *үйлэ у.* 1) өөдөө унжын байха, зогсохо (быть вытянутым кверху): *...Дагбын дуунай удхые ойлгоһон мэтэ ойро зуурахан дэнхын зогсоно* (Ц. Шагжин); 2) шобойхо, шорхойхо, ёройхо (торчать): *Табан үрхэтэ айлнууд болон гэрнүүдэй һууринууд соохоо имагтал Золто Зундуевай байшан-тура дэнхын тодоржо, далай соо зүгөө алдаад, хайшаашье ошохоо мэдэнгүй тэмгэ тойрожо ябаһаар, харьяда хэтэ мүнхэдөө хайрдашаһан онгосые эзэлүүдгүй һануулна* (М. Осодоев).

ДЭНХЭГЭ: дэнхэгэ-дэнхэгэ гэхэ, дэнхэгэ-данхага гэхэ *үйлэ у.* үндэр бэетэй хүнэй иишэ-тиишээ ябаха, хүдэлхэ (двигаться – *о высоком, рослом*); **дэнхэгэ-данхага хатарха** һуун бодон хатарха (плясать вприсядку).

ДЭНХЭГЭНЭХЭ *үйлэ у.* үндэр бэетэй хүнэй иишэ-тиишээ ябаха, хүдэлхэ (двигаться – *о высоком, рослом*).

ДЭНХЭГЭР *тэмд. н.* үндэр, унжагар, шобойһон, шорхойһон (вытянутый кверху, очень высокий): *Дэнхэгэр томо байшан гэрынь, малынь, эд барааниинь һангай мэдэлдэ абтаа һэн* (М. Осодоев).

ДЭНХЭЛЗЭХЭ *үйлэ у.* **дэнхэгэнэхэ** *хара*.

ДЭНШЭГ *будд*. 1) шажанай ном уншалгын үедэ нэгыень нүгэдэтэйнь сохилсуулан жэнгинэһэн хүгжэм зэдэлүүлдэг хүгжэмэй зэд зэбсэг, *табагхануудай түхэлтэй* (медные музыкальные тарелочки, соединённые ремешком за рукоятки); 2) олон бишыхан хонхонуудые холбоһон хүгжэмэй зэбсэг (медные литые колокольчики).

ДЭНШЭЛГЭ *юум. н.* дондоролго, һэжэрэлгэ (тряска *при езде*).

ДЭНШЭХЭ *үйлэ у.* 1) дондорхо, һэжэрхэ, харгын болдог солдогто дээшээ хаялуулха (трястись – *о транспорте*): *Шарайнь поездын мөөрнүүдэй рельсын уулзуурнууд дээрэ дэншэхэ бүри барына* (А. Ангархаев); 2) *хори, шэлж.* холо ойгуур ябаха, зайха, аяншалха, зайгуултаха зольборхо (много ездить, путешествовать).

ДЭНШЭЭ 1. *тэмд. н.* дондоргон, ондоргон яндарган, хонхо-ёнхо болошоһон (тряский): *Хүбүүнэй эмээл дээрэ һуухадань, дэншээ гээшэнь, халтад лэ гээ һаа халба һүрэшэхоор* (Ж. Тумунов); **2.** *юум. н.* дондоролго, һэжэрэлгэ, дэншэлгэ (тряска): *Харин Тогоошодо тэргын дэншээ хамаагүй, тодо бэшэ хүсэл һанаан тэрэнэй сэдьхэлые үлгыдэнэ* (Д.-Д. Дугаров).

ДЭНШЭЭГҮЙ 1. *тэмд. н.* дондоргон бэшэ, зөөлэн, хүнгэн гүйдэлтэй (нетряский); **2.** *наречи* дэншүүлэнгүй, һэжэрүүлэнгүй, зөөлэн (нетряско, мягко): *Холын айлшад замдаа дэншээгүй ябажа хүрэбэ гүт?*

ДЭНШЭЭТЭЙ *тэмд. н., барг.* дондоргон, болди-солди, харгын болдог солдогто дээшээ хаялуулһан (тряский): *Усть-Баргажанһаа Баргажан хүрэтэр дэншээтэй харгыгаар ябахань тама.*

ДЭНШЭЭТЭЛГЭ *юум. н.* дондоролго, һэжэрэлгэ (тряска *при езде*).

ДЭНШЭЭТЭХЭ *үйлэ у.* дондорхо, харгын болдог солдогто обогонохо (трястись).

ДЭРБЫЛГЭХЭ *үйлэ у.* һарайлгаха, арбайлгаха (растопыривать).

ДЭРБЫХЭ *үйлэ у.* һарайха, арбайха (быть растопыренным).

ДЭРБЭГЭНЭХЭ *үйлэ у.* 1) даляараа сохин эрбэгэнэхэ, арбаганаха (трепетать, биться): *Үдын халуунда дэмырһэн илааһан сонхын шэлдэ шэлээтэйгээр дэрбэгэнэнэ*; 2) ниидэсэгээхэ, далияа эрбэгэшүүлэн ниидэхэ – *шумуул тухай* (порхать): *Сэсэгэй тоосроғһоо тоорсогто ниидэһэн эрбээхэй наранай элшэдэ умбан дэрбэгэнэжэ жаргана*; 3) намилзаха, далбалзаха (колыхаться, развеваться): *Хүдөөгэй захиргаанай хушалтын оройдо һанги бууһан хара хирэ болошоһон туг шанга һалхинда дэрбэгэнэнэ*.

ДЭРБЭГЭР *тэмд. н.* 1) үргэн, зарбагар, жалбагар (широкий – *об отверстии, верхе посуды*, развёрстый): *Тэдэнэй араарнь дэрбэгэр томонууд мүнгэн сүгсэнүүд табяатай* (Ц.-Ж. Жимбиев); **дэрбэгэр шляпа** дарбагар, үргэн шляпа (широкополая шляпа): *Эрдэмтын һэеы малгай шэнги дэрбэгэр малгайтай, бүгтэд*

гэһэн хамартай, сагаан үмдэтэй хүн шулуун ханын ойро зогсоно (Ч. Цыдендамбаев); 2) үргэн ээмтэй, мүртэй, һорилго хэжэ задарюун бэетэй болоһон (широкоплечий): *Бүхэ барилдаанда ябажа эхилхэдээ бага наһанай хүбүүд һорилго гаража, удангүй дэрбэгэр дэрбэгэр болоодхидог юм*.

ДЭРБЭД: дэрбэд түхэреэн *юум. н.* хахад түхэреэн, дугаатаһан (полукруглый).

ДЭРБЭЛГЭ *юум. н., бөө* бөөгэй тахил абалганай үедэ тохогдодог хуһад (берёзы, втыкаемые при обряде посвящения в шаманы).

ДЭРБЭЛЗҮҮЛХЭ *үйлэ үг., идх. залог* түргэ-түргэн хүдэлгэхэ, сохихо (махать, трепыхать крыльями): *даляа дэрбэлзүүлхэ*.

ДЭРБЭЛЗЭХЭ *үйлэ үг.* 1) һэбихэ, түргэ-түргэн хүдэлгэхэ, сохихо (махать, трепыхать крыльями): *Эреэн һайхан эрбээхэй / Энээхэнүүр эрбэлзээ, / Эрбэлзээ, / Дэрбэлзээ* (Ш. Нимбуев); 2) *шэлж*. хүхюун, баяртай, сэдьхэл зүрхөө хөөрэнги байлга (быть в приподнятом настроении).

ДЭРБЭН *тэмд. н.* дэлдэгэр, дэрсэгэр, дэрэгэр (оттопыренный – *об ушах*): *Дэрбэн ехэ шэхэнүүдээ нэгэ хайшан, нэгэ зэртылгэн, хурса туруутай ута хүлөө сүмөөхэнөөр дэгэд татан, һайхан хүзүүгээ дээгүүр үргэжэ, мэлмэн хара нюдэеэ һайханаар мэлмэлзүүлэн ... дахин дахин толгойгоо үргэн шагнаархана* (Ц.-Д. Хамаев).

ДЭРБЭХЭ *үйлэ үг.* 1) ехэ хүхирхэ, баярлаха, сэдьхэл зүрхөө хөөрэхэ (восторгаться): *... Гомбын сэдьхэл нэгэ баясан дэрбэжэ, нэгэ уяран зөөлэржэ, зүрхэниинь доһолгоотойгоор сохилно* (Ц. Дон); 2) шубуунай дали жэгүүрээ эрбэгэнүүлхэ (махать, трясти крыльями – *о птицах*).

ДЭРГЭДЭ *дах. үг.* хажууда, ойро (возле, около, у, при): *Үнгэрһэн һүни тэдэ баабгайн мүрһөө холодонгүй, нэмэри газарта түүдэгэй дэргэдэ хонобод* (С. Доржиев).

ДЭРГЭДЭХИ *тэмд. н.* хажуудахи, ойродохи, ойрын (находящийся возле, около, при): *Дагба хашаагай үүдэнэй дэргэдэхи һандали дээрэ һуужа, бодолгото болоно* (Ц. Шагжин).

ДЭРГЭЛ: дэргэл үдэр *юум. н., хууш. монг.* монгол литээр арбан табанай үдэр (15-ый лунный день); **дэргэл һара** тэргэд һара, дүүрэн һара, арбан табанай һара (полнолуние).

ДЭРГЭН *юум. н., баруун бур., аман. зох.* зүг, шэглэл, тала (сторона): *гараха наранай дэргэн*.

ДЭРГЭНДЭ *дах. үг.* талада, зүгтэ, багта (на, в); **үдэ болохо дэргэндэ** үдын дүтэлхэ багта.

ДЭРГЭҺЭЭ *дах. үг.* зүгһөө, талаһаа (от, со стороны): *Хоёр жэлэй саана Монголой Хүбсэгэл далайн дэргэһээ Түнхэн аймаг руу зуугаад толгой эбэртэ бодо мал оруулагдаһан юм* (С. Эрдынеева); **засагай дэргэһээ** засаг зургаанай талаһаа (со стороны власти).

ДЭРГЭЭР *дах. үг.* хажуугаар, ойгуур (мимо, возле); **гэрэй дэргээр үнгэрхэ** гэрэй хажуугаар ябажа үнгэрхэ, гараха (проходить мимо дома).

ДЭРД: дэрд гэхэ *үйлэ үг., видэй нэгэ түх.* ямар нэгэн үйлын гэнтэ болохо (совершить резкое, неожиданное действие): *Энэ үедэ эдэнэй хажууда Согтын Эрхэтэ багшын гэнтэ ерээд зогсожо байхадань, булта дэрд гэлдэн бодошоно* (Х. Намсараев); **дэрд байса** хурдан, агшан зуура (резко, моментально): *Тиихэдэнь эдеэлжэ садаад, нэгэ нэгэ аяга сай яаран уужа һууһан хүбүүд, басагад дэрд байса һууриһаа бодон сасуу булташараа ажал тээшээ һубарилдан ябаад үгэнэ* (Х. Намсараев).

ДЭРДЭГЭР *тэмд. н., барг.* тэртыһэн, һүрмыһэн – *шэхэн тухай* (оттопыренный, растопыренный – *об ушах*): *дэрдэгэр шэхэтэй хүбүүшхэ*.

ДЭРЖЫХЭ *үйлэ үг., нют*. **дэрбыхэ** *хара*.

ДЭРЖЭГЭНЭХЭ *үйлэ үг.* уян нугархай аад, хүжүүн юумэнэй (*жэшээнь, хабтагайн*) дорьбохо, доһолхо, дорьбохо доһолходоо абяа гаргаха (тарахтеть, вибрировать).

ДЭРЖЭГЭР *тэмд. н., нют*. **дэрбэгэр** *хара*.

ДЭРЖЭЛЗЭХЭ *үйлэ үг.* **дэржэгэнэхэ** *хара*.

ДЭРИИ *юум. н., будд.* үхэһэн хүнэй шүдхэр болоһон һүнэһэн, *зариманиинь Эрлигэй орондо ошодог, зариманиинь хүнэй юртэмсэдэ оршожо, хүндэ элдэб зүүдэ зүүдэлүүлдэг, хүниие хорлохо үйлэ эрхилдэг* (душа человека, превратившаяся после его смерти в чёрта).

ДЭРЛҮҮЛХЭ *үйлэ үг., идх. залог* дэрэ табижа үгэхэ, хэн нэгэнэй толгой доронь юумэ дэбдихэ (класть под голову подушку или *что-л.* подобное): *– Ханда, хаанашни үбдэнэб? – гэжэ Хорло асуугаад, тэрэнэй толгой доро хоюуланайнгаа дабхаса болон тэрлигүүдые дэбдин дэрлүүлбэ* (Г.-Д. Дамбаев); **үбдэг дээрээ дэрлүүлхэ** хэн нэгэй толгой үбдэг дээрээ табижа хэбтүүлхэ (положить *чью-л.* голову себе на колени): *Нюуртань хүйтэн сай турьяад, үлэһыень гүсын хабхаг соо эюулээд, үбдэг дээрээ дэрлүүлэн Хандые хэбтүүлбэ* (Г.-Д. Дамбаев); ◊ **газар дэрлүүлхэ** диилэхэ, нюрган дээрэнь унагааха (победить, уронить на спину).

ДЭРЛЭХЭ *үйлэ үг.* 1) толгой дороо дэрэ гү, али ондоо юумэ табиха, толгойгоо табиха (класть под голову подушку *или что-л. другое*, положить голову *на что-л.*): *Радна сайлажа*

садаад, ойроо байһан ябаган шэрээ абажа, толгой дороо дэрлээд, өвдөө хаража хэбтэхэ зуураа маша олон юумэ бодоно (Ц. Дон); *Наран баруун хадын оройе дэрлэн һууба* (С. Цырендоржиев); **эмээл дэрлэхэ** толгой дороо эмээл табяад хэбтэхэ (подкладывать под голову седло): *Бадан нарһанай шэлбэһэ, мүшэр суглуулжа, дээрэнь тохомоо дэбдеэд, эмээлээ дэрлэн, хубсаһатаяа өвдөө харан хэбтэбэ* (Б. Санжин, Б. Дандарон); **үбдэг дэрлэхэ** хэн нэгэнэй үбдэг дээрээ толгойгоо табяад хэбтэхэ (положить голову на *чьи-л.* колени): *Залма угааһан нойтон самсаяа ногоон дээрэ дэлгээгээд, Баданай үбдэг дэрлэн хэбтэжэ байтараа, уданшьегүй унташаба* (Б. Санжин, Б. Дандарон); 2) *шэлж.* ямар нэгэн юумэндэ шунажа орохо, абьяастай болохо (предаваться, увлекаться): *Кружогойхид гансал шүлэг зохёохые дэрлэдэг бэшэ, богонихон үгүүлгэ, очерк, зураглал гэхэ мэтые бэшэжэ, түрүүшын туршалга хэдэг һэн* (Б.-Б. Намсарайн); *Хубисхалай һүүлээр ангиин тэмсэл бүри хурсадажа, улаантанайшье, сагаантанайшье тала баридаггүй Холхойн хара амяа хараад, хаарта наймаа дэрлээд ябаха арга һалаа һэн* (Д. Эрдынеев); **архи тамхи дэрлэхэ** архида орохо, зайгуул ябадалтай болохо (спиться, пуститься во все тяжкие); **ном дэрлэхэ** номдо, һуралсалда ехэ абьяастай болохо (учиться с рвением).

ДЭРСЫХЭ үйлэ үг. һарайха, арбайха (быть растопыренным): *Дэрсэһэн, бэлтыһэн / Дизентериин микроб / Тогтожо ядалсан, / Тоохон соо ябаба* (Ш. Нимбуев).

ДЭРСЭГЭР *тэмд. н.* 1) дэлдэгэр, дэрэгэр (оттопыренный – *об ушах*): *Тэрэ хэлэхэ гэһэн юумэеэ эндэл хэлэжэрхихэ гэжэ шиидээд, нюдэеэ анин, дэрсэгэр томо шэхэтэй толгойгоо шангаханаар һэжэржэрхибэ* (С. Цырендоржиев); 2) һэртэгэр, ёдойһон (торчащий, торчком): *Дэрсэгэр ута шэхэеэ бодхоожорхинхой борохон шандаган тэдэнэй харгые хүндэлэн гүйжэрхибэ* (С. Цырендоржиев).

ДЭРХЫЛДЭХЭ *үйлэ үг., угталд. залог* 1) һарайлдаха, дэрбылдэхэ, арбайлдаха (оттопыриваться, растопыриваться); 2) *шэлж.* һэгээ орохо, һэргэхэ – *уһалуулагдаһан, уһанда табигдаһан ургамалнууд, сэсэгүүд тухай* (оживать, набухать – *о поставленных в воду цветах*).

ДЭРХЫХЭ *үйлэ үг.* һарайха, дэрбыхэ, арбайха (оттопыриваться).

ДЭРХЭГЭР *тэмд. н.* һэртэгэр, дэлдэгэр (оттопыренный – *об ушах*): *Дэрхэгэр һайхан шэхэтэй, Дэлюун һайхан сээжэтэй, хурдан шанга хүлтэй, Хурса һайжан нюдэтэй!* (Мориной солоһоо).

ДЭРҺЭ(Н) 1. *юум. н., ург.* Һөөглэн үдхөөр ургадаг, нарин ута эшэтэй, үзүүртээ һаглагар баглаатай ногоолиг ургамал (чий): *Сахилза дэрһэн хоёр – Сэлэнгын Даурида ургадаг, хүйтэн халуун уларилтай энэ ганданги сагаан тала дайдадаа анханһаа хойшо таараһан ургамалнууд гээшэ хал даа* (Б. Мунгонов); **2.** *тэмд. н., ном.* һолоомон, хулһан (соломенный); **дэрһэн малгай** (**шляпа**) урда зүгэй хатааһан ногоолиг ургамалай эшэнүүдээр гүрэһэн үргэн тойробшотой малгай (соломенная шляпа): *Зунай нимгэншэг боро костюмтай, хүнгэхэн ботинкатай, шэнэхэн сагаан дэрһэн шляпатай* (Б. Мунгонов).

ДЭРЫХЭ *үйлэ үг.* **дэрхыхэ** *хара*.

ДЭРЭ I *юум. н.* 1) унтаха, хэбтэхэдээ толгой доро табидаг оро дэбдихэрэй хэрэгсэл (подушка, подголовник): *Гэрлэгшэ хоёрой дэрлэжэ хэбтэхэ дэрэнь илагша ехэ хүсэтэй гарһаа үгтэхэ ёһотой юм. Тиигэбэл бата бэхи илалтаар үгтэһэнжаргалан дэрэ мүн гэһэн удхатай байгаа* (Х. Намсараев); *Харлажа жэбэршэһэн табан тоборюулгатай зурагар дэрэ дэрлээд, тоохотой олон дабхар һэеыдээрэ үнинэй уушханай ханяадатай Аюухан бэринь хэбтэнэ* (Ч. Цыдендамбаев); **дэрэ дэбдихэр** (*гу, али* **дэбисхэр**) унтариин хэрэгсэл: дэрэ шэрдэг *г.м.* (постель): *Наранай һайса баруулжа, элшээ һуларуулан байха үеэр, дэрэ дэбидхэрээ шэрэһэн тэргэтэй хүнүүднай хүрэжэ ерээ һэн* (Ц.-Д. Хамаев); *Хубсаһа хунар, дэрэ дэбисхэр, һаба һуулга, тогоо торхо, ханза хайрсаг, захаһаа абаад орон, стол, стул, юрэдөө зөөхэ болоходошни ноохой нобшын ехэ болохо гээшэнь гайхажа сүхэрмөөр агшал* (Б. Мунгонов); **буряад дэрэ** гонзогор аад, дүрбэлжэн түхэлтэй наада гэхэ гү, али нюур таладаа модон хабтагай хабшуулжа, гадарынь шэмэглэһэн оро дэбдихэрэй дэрлэхэ хэрэгсэл, *айл бүхэн өөрынгөө хаба шадалаар нюур талыень гоёодог, илангаяа басагаяа хадамда үгэхэдөө үнэтэ шулуугаар, мүнгөөр уралан шэмэглэдэг байһан* (бурятский национальный подголовник); **эмээлээр дэрэ хэхэ** толгой дороо эмээл хээд хэбтэхэ (сделать подголовник из седла): *Хатажа хухарантаһан үбһэ хүбүүн заһажа, дээрэнь тохомоо дэбдибэ, эмээлээрээ дэрэ хэбэ* (В. Гармаев); **дэрэ буляалдаан** хуримай үедэ залуушуулай хаба шадалаа үзэлсэхэ нэгэ урилдаан, наадан, бэри буужа байһан басаганай барааңда оролсодог дэрэ буляалдадаг, *хүргэжэ ерэһэн талын хүбүүд шэнэ гэр эхэнэрнүүдэй дүхэриг хоёрые нара зүб гурба тойрооd, гурбадахияа тойрожо*

дүүрэхэдээ, басаганай бараатай тэргэ дээрэ хэбтэһэн дэрэ буляалдасадаг; гартаа оруулжа абаһаниинь шүүһэндэ тоотой боложо, дэрэеэ эхэнэрнүүдэй дүхэригтэ асаржа табяад нэгэ захадань һуужа, хүндын хадаг, хониной үбсүүндэ хүртэдэг (борьба за подголовник невесты на свадьбе, *один из свадебных обрядов*): *...худын түрүү Тасхада дэрэеэ тушаахадань, дэрэ буляалдаан дүүрэбэ* (Б. Санжин, Б. Дандарон); **шара дэрэ** *ург.* мүгбэ үбһэн, хүхэ сэсэгтэй, дунда зэргын утатай голтой олон жэлэй ногоолиг ургамал (шалфей); ◊ **дэрэ ниилүүлхэ** (*гү, али* **нэгэдхэхэ**) гэр бүлэ болохо, гэрлэхэ, хамта унтаха (завести семью, жениться): *Дүүхэй мэтэ хүсөөр хадамда үгтөөгүй, харин инаг дуратай хүбүүнтэйгээ дэрэ ниилүүлһэнээ заримадынь һанажа, бүтүүхэнээр маһалзана хэбэртэй* (М. Осодоев); **дэрэ абаха** *хууш.* диилдэһэн дайсан дэгүүрээ үхэдхэн унаха (упасть на поверженного врага); 2) ороной толгой табидаг тала, *нүгөө талань мухалай, хүлзүүр* (изголовье): *Тиигээд дэрэ багтаа ханада түшүүлһэн таягаа абаха гээд, нэгээрынь нүгөөдынь дайража шаладээрэ унагаажархина* (Г.-Д. Дамбаев); **дэрэ түрүүн** ороной толгой табидаг тала (изголовье): *Эрэ хүн дэрэ түрүүндэ, эхэнэр хүн мухалайда гэһэн хуушан заншалай ёһоор бэлэгүүдээ тиигэжэхоёр ондоо табяа бшуу* (Х. Намсараев); 3) табюур, һуури (подставка); **дэрэ модон** түмэр замай рельс доро дэбдигдэдэг тэбхэр ута модон (шпала).

ДЭРЭ II: **дэрэ-дэрэ гэхэ** үйлэ үг. дэрбэгэр юумэнэй (шэхэнэй) хүдэлхэ (шевелиться – *о больших ушах*).

ДЭРЭ III *шангадх. част.,* **дэ-** *гэһэн үзэгүүдээр эхилһэн үгэнүүдтэй суг хэрэгл.* (*усил. част. к словам с начальным* **дэ-**): *… баяртай хоолой дахин соностоод, шараа нюсэгэн, дэрэ дэрсэгэрхэн шэхэтэй, булсагар маяа хүлтэй хүн арбайса гүйжэ ерээд, нагаса баабайнгаа үбдэг хоорондуур аһалдашаба* (С. Цырендоржиев).

ДЭРЭГ: дэрэг гэхэ, дэрэг гүүлэхэ *үйлэ үг.* а) шэхэеэ һүрмылгэхэ, һэртыхэ (настораживать уши); б) һонорлохо, шэхэеэ табиха (держать ушки на макушке).

ДЭРЭГЭР *тэмд. н.* 1) үргэн, жалбагар, дэрдэгэр, нарайһан, һэртыһэн (оттопыренный): *Лонхын урдаһаа хүнэй харахада нюдэнэйнгөө нёлбоһо аршамаар дэрэгэр шэхэтэй, хамарайнь орондо хоёр хонхогор нүхэн, ангагар ехэ аман* (Д. Батожабай); 2) урагшаа бүлхыһэн, гараһан – *сээжэ үбсүүн тухай* (выпяченный – *о груди*).

ДЭРЭЭБЭН *юум. н., яряан., ород* ород хүдөө нютаг, тосхон, *мүнөө үедэ хүдөөгэй буряад зон ородой маягтайгаар байгуулагдаһан тосхонуудта ажаһууна* (деревня, село): *Табан зуугаад метр үргэнтэй мүрэнэй зүүн һабын гансашье һөөг бургааһагүй түлхэн тохой дээрэород багахан дэрээбэн нэмжынэ* (Г.-Д. Дамбаев).

ДЭСРИД *юум. н., хууш. монг.* эрхэ баригша, эзэн (правитель *Тибета*).

ДЭХҮҮЛХЭ *үйлэ үг.* тугал хүхүүлжэ һү эбилгэхэ, удаан хүхүүлхэ, *тугал хоншоороо дэлэнгээ сохин хүхэдэг* (давать телёнку сосать вымя толчками): *Хурьгаяа голоһон хониншье уяржа, / Хоёр харахан нюдэнһөө уһа гоожуулан, / Үншэрэн алдаһан хурьгаяа / Үнэсэн үнэсэн дэхүүлдэг* (Д. Улзытуев).

ДЭХЭХЭ *үйлэ үг.* хоншоороороо сохин байжа хүхэхэ (сосать вымя толчками): *Тугаар һаяхана гараһан хурьгамнай шэшэргэнэһэн дүрбэн хүл дээрээ бодонхой, эхынгээ хойто хүл доогуур гулдиран орожо, хүхыень бэдэрэн нойтон хоншоороороо забда залигүй дэхэнэ* (А. Жамбалдоржиев).

ДЭҺЭЛГЭЭ(Н) *юум. н.* дүрьел, шаг шууяан, хүл хөөрсэг бололго (шумиха, переполох).

ДЭҺЭЛХЭ *үйлэ үг.* һэжэрэгдэхэ, доһолхо (сотрясаться): *Үргэн дэлюун Үлеэ нютагта үльмы дээрээ үндэлзэһэн, борьбо дээрээ бордойһон абхай дангина мүндэлөө гэһэн һураг суу дээрэ дэһэлбэ, доро доһолбо ха* (М. Осодоев).

ДЭШЭНЭГ *юум. н.,* 1) **дүшэнэг** *хара;* 2) *байг.-худ.* Байгал дээрэ ажалладаг ашаатай онгосо шэрэдэг пароход, *хүдэлгүүртэй онгосо* (пароход-буксир *на Байкале*); 3) хүдэлгүүртэй онгосын хойто тала (корма судна).

ДЭЭ I: **дээ тээ** *наречи* дээрэ, дээдэ талада (наверху): *Тэрэ номоо дээ тээ табяарай*; **дээ тала** юумэнэй дээрэхи тала (верх, верхняя сторона).

ДЭЭ II *шангадһан част.* (*усил. част.*): – *Зай, тиигэбэл хэрэгнай һаадгүй түргэн бүтэхэл дээ* (Б. Мунгонов).

ДЭЭБЭГ: дээбэг-дайбаг гэшхэлхэ *үйлэ үг.* дайбаганаха, найгарганаар ябаха (идти нетвёрдой походкой): *Малаахые магтан хэлэхэдэнь, Дашын досоо нара гараһандал боложо, хүлнүүдынь хүнгэрэн, газарта хүрэхөө болиһоншуу, дээбэг-дайбаг гэшхэлэн байха зуура…* (А. Шадаев).

ДЭЭБЭРИ *юум. н.* тооно тойруулан хэһэн түнхеэдэһэтэй, уняанууд дээрэ тохогдодог хахад түхэреэн түхэлтэй хоёр ехэ һэеын нэгэн, *дээбэри тохоходоо, түрүүн урда талынхиень, һүүлдэнь хойто талын дээбэри урда дээбэриингээ заха дээрэ дабхасуулан*

тохоод, оонорнуудаарнь уядаг юм. Гэрэй дулаан байхын тула убэлэй сагта тон һайн, зузаан дээбэри, туургануудаа хойто таладань тоходог байһан юм (войлочная крыша юрты): *Үдэшэһөө хойшо шааяжа орооһон бороогой уһа гэрэйнь нүхэ солоохой болошоһон үмхи дээбэри баринагүй бшуу* (Б. Санжин, Б. Дандарон); **тэнгэриин дээбэри** *шэлж., шүл.* огторгойн орой (небесный купол): *Тэнгэриин дээбэри захагүй үргэн номин далайдал хүбүүнэй сэдьхэлдэ ороно* (Ж. Тумунов).

ДЭЭБЭРИИН *тэмд. н.* дээбэридэ хабаатай (относящийся к войлочной крыше юрты); **дээбэриин һэеы** һэеы гэрэй хушалтада орохо тусхай түхэлтэйгээр дарагдаһан хэсэг һэеы (войлок для покрытия крыши): *Зээг – гэрэй туурга, үрхэ болон дээбэриин һэеынүүдэй ишиэ тиишээ һунахагүйн, мүн захануудайнь норохогүйн тула оёгдодог хилгаһан оохор*.

ДЭЭБЭРИЛХЭ *үйлэ үг.* һэеы гэрэй араг бодхоод, ханын һэеы татаһанай удаа уняа дээгүүр дээбэриин һэеы бэхилхэ (накидывать войлочную крышу на юрту).

ДЭЭГҮҮР 1. *наречи* 1) үндэр газараар, үндэртэ (высоко, поверху): *Гэбэшье дээгүүр ябаһан гал үнөөхил түргэн зандаа дабшажа, үндэр томо нарһадай һэглэгэр ногоон намаае хурса хорон хэлээрээ үрэбхин, харгыда хүрэжэ ерээд, тэрэниие харайжа гарахаар забдаба* (Б. Мунгонов); ◊ **хамараа дээгүүр үргэхэ** ёһорхохо, ехэрхэхэ (зазнаваться, ≈ задирать нос): *– Гүрэндөө туһатай юумэ хэхые оролдоод, муу хүн болохо аалби? – Хамараа дээгүүр үргөө һаа, боложол талиихаш* (Ж. Тумунов); 2) дээрэлхүүгээр, тоомжогүйгөөр, бардамаар (высокомерно, заносчиво, свысока): *Нэгэ хюмһанай зэргын юумэ хэжэрхихэдээл, нэгэ тушаал эзэлжэрхихэдээл ухаангүй дээгүүр хараад, арай гэжэ мэндээ хэлэдэг баарһад байдаг лэ* (Ц. Шагжин); **дээгүүр харасагааха** дээрэлхүүгээр харасагааха (посматривать свысока): *Доктор солотой, дээгүүр зиндаагай хүн болооб гээд, бүдүүрхэжэ, дээгүүр харасагаажа ябахаяа һаатахагүй хүнши, ойлгоройш* (С. Цырендоржиев); **бэеэ дээгүүр абхуулха** (*гу, али* **сэгнэхэ**) бэеэ ехэдэ бодохо, һүрхэйб гэжэ һанаха (быть о себе высокого мнения): *Ши бэеэ дээгүүр бү абхуула, шинии зүгһөө харагдаһан дутагдалые би хүлисэ-хэгүйб* (Ч. Цыдендамбаев); *Жалуур саагууpаа өөрынгөө бэеые дээгүүр сэгнэдэг байгаа* (Ц. Шагжин); 3) гүйхэнөөр, халта-хулта (мелко, поверхностно): *дээгүүр хахалха*; **2.** *тэмд. н.* 1) үндэр, дээдэ, ехэ, хүндэтэй (высокий, высокопоставленный, почётный): *Тэрэм бүри дээгүүр тушаалтай ноён болонхой, хүдөө нютагуудаар ябадаг байба* (Д. Эрдынеев); **дээгүүр һуури** а) хоймортохи, хүндэтэй һуури (почётное место); б) мүрысөөндэ нэгэдэхиһээ гурбадахи хүрэтэр һуури, шанда хүртэхэ һуури (высокое место *в соревновании*); 2) ехэрхэһэн, ехэрхүү, бардам, дээрэлхэг (высокомерный, заносчивый): *Теэд шимнай анханһаа дээгүүр һанаатай, намшуу дохолонгуудые гэшхээд гарашаха хүн ха юмши даа* (С. Цырендоржиев); *Эрхүү, Улаан-Удэдэшье энээнэй нурахаар нүргуули дүүрэн ха юм. Баһал дээгүүр нэбээтэй, дээһэн жолоотой лэ!* (Ш.-С. Бадлуев); 3) *хүгж.* нарин, хонгёо (*абяан, хоолой*) (высокий – *о голосе*): *Арбан гурба-дүрбэ хүрэтэрөө хүбүүд ехэнхидээ басагадтал дээгүүр хоолойтой, наринаар дуугардаг юм*; **3.** *дах. у.* 1) ямар нэгэн юумэ гэшхэн, даран (по, по поверхности): *Шурыгин үни удаан хуурай газар дээгүүр мүлхижэ ябаһан хэбэртэйгээр Минжурта харагдаба* (Ж. Тумунов); *Нюдэ һаргама хүнгэрэг саһата тала дээгүүр үбэлэй элшэгүй, ялсагар наран доохонуур мухарина* (К. Цыденов); *Харгы дээгүүр хара аяганууд мухариба* (*таабари*, мориной туруунууд); 2) дээдэ талаарнь, холо дээрэ (над, поверх): *Булта дааа үндэр һайханууд шье һаа, үнгэ зүһэ, үнэр хангал ондоотой һаруул һайхан сэсэгүүд дээгүүр эреэн таршаануud үшөө эшхэрэн шуулдажа эхилээдүй* (Ч. Цыдендамбаев); *Таня сарам дээгүүр удаан хараашалан зогсоно* (Д.-Д. Дугаров); 3) хүндэлэн алхаад, дээдэ талаарнь алгад (через): *Тэрэ өөрөөшье мэдэнгүй набтар хорёо дээгүүр харайн гараад, хажуудань гүйжэ ерэбэ* (С. Цырендоржиев); **богоһо дээгүүр** богоһые алхаад (через порог): *Богоһо дээгүүр хара толбонуудтай сагаан нохой гүйжэ гараад, баяртайгаар хусан, тэдээниие тойрон гүйбэ* (С. Доржиев); 4) ямар нэгэ нюруууһаа дээрэ (выше *чего-л.*): *Гадна хүбүүнэй үрөөһэн хүлынь үбдэжэ захалба, үбдэгһөө доогуур таһаржа унахаяа һанаһандал янгилана* (Ц.-Ж. Жимбиев); **дундаһаа дээгүүр нюргатай** дунда зэргыншье бэшэ, үндэршье бэшэ (ростом выше среднего): *Дундаһаа дээгүүр нюргатай, урьягар шара үһэтэй, һарнад гэһэн морхогор хамартай хүн байха* (Б. Мунгонов); 5) ямар нэгэн юумэнэй байдаг, зоной ажаһуудаг газараар (по *каким-л.* местам, по местам проживания *кого-л.*): *Би мүнөөдэр хоёрдохи отделениин үбһэшэд, малшад дээгүүр ябажа, өөрынгөө нюдөөр хаража ерэхэмни* (Ц.-Д. Хамаев); *Тэрэ гэр бараанһаа гадна, контородошье усөөн харагдадаг, ходол хүдөө*

мал дээгүүр хонон үнжэн ябадаг һэн (Ц.-Ж. Жимбиев); **дэлгүүр дээгүүр** дэлгүүрээр (по рынку): *Дэлгүүр дээгүүр зайжа ябатараа, Жубхайн ехэ басаган Бортогшонтой уулзабаб, дахуулжа гэртээ абаашаба, дүү Цэпэлмаа-таяа байгаа* (Б.-Б. Намсарайн).

ДЭЭГҮҮРДҮҮЛХЭ *үйлэ у., идх. залог* нэгэ дээгүүр абаха, тудаха, бариха (сделать *и т.п*. выше, чем нужно).

ДЭЭГҮҮРДЭХЭ *үйлэ у.* нэгэ бага дээрэ, хэрэгтэй хэмжээнһээ дээрэ байха, тудагдаха (быть выше, чем нужно).

ДЭЭГҮҮРХИ *тэмд. н.* 1) дээдэ талын, дээдэ тээхи (находящийся наверху, на поверхности): *Харана аабзат дээгүүрхи үүлэдээ, аадарлахаяа байна* (С. Ангабаев); *Шүлэнэй дээгүүрхи тоһо хилээмээр халмажа абаад, шүлынь уудаг зарим зон ушардаг: бүдүүрхэеэ айдаг бшуу*; 2) хамагай дээдэ, дээр байгша, һуугша (находящийся выше): *дээгүүрхи дабхарайхид*; *Дээгүүрхи засагай хэлэһээр лэ юумэн болодог заншалтай агша һэмнэй*.

ДЭЭДЫН *тэмд. н.* хамагай дээдэ, юрэнхы (высший): *Дээдын бурхадай хайраар, нагасымни бэе һураггүй һайн байна гэжэ дуулгахаяа яаранаб* (Ч. Цыдендамбаев).

ДЭЭДЭ *тэмд. н.* 1) дээрэхи, доодын эсэргүү таладахи (верхний): *Хоймортоо Доржо үбгэн һамгатаяа, мүн лэ дээдэ тобшонуудаа тайланхай, малгайнуудаа һэрхытэр үмдөөд һуунад* (Х. Намсараев); **дээдэ тээ** дорын нүгөө талада (наверху): *Хүнүүдэй дээдэ тээ столдо һуухын тулада яажашье һаа, нэгэ стул дээшээ дамжадаг һайб гэжэ жэлһээ жэлдэ ухаагаа зобоожо ябахадаа, яаһан амитан гээшэб!* (Д. Батожабай); **дээдэ урал** хамар дорохи урал (верхняя губа): *Дара түрэхэһөө һэтэрхэй дээдэ уралтай, гоншоогоор дуугардаг, хошон шог үгэтэй, хүүгэд, залуушуулые ябуудтаа гасаалха, тоомгүй зантай бэлэй* (Б.-Б. Намсарайн); **дээдэ дабхар** дээрэ байгаа дабхар (верхний этаж): *Айл бүхэн хоёр дабхар шулуун гэр барижа, доодо дабхартань малаа байлгадаг, дээдэ дабхартань өөһэдөө байдаг һэн* (Д. Батожабай); **дээдэ замби** *бөө, аман зох.* бурхадай орон (верхний мир): *...Хэлэһэн яаһан бэеэрээ / Гурбан хоохэй эгэшэнэр / Дээшээ дахин дэгдэжэ, / Дээдэ замбидаа гараба* (Гэсэрһээ); **һалхинай дээдэ тала** һалхинай үлеэһэн зүг тала (наветренная сторона); 2) юрэнхы, үндэр зэргын, шанарааraa эрхим һайн (высший, верховный): *Тиигэмсээрнь минии мэдэлдэ үгтэһэн Түшөөтэ хаанай сэрэгэй нэгэ хушуун богдо хаан, сайднар ба дээдэ түшэмэдэй урдуур жагсаалаараа ёһолон үнгэрхэ* (С. Норжимаев); *Өөрөө өөрыгөө илажа гараха гээшэ хамагын дээдэ илалта гэжэ дэмы хэлсэдэггүйл байна даа!* (С. Доржиев); **дээдэ гарай** а) үндэр зэргын (высококлассный); б) хамагай һайн шанарай, зэргын (высококачественный); в) суута уг гарбалтай (знатного происхождения): *Үгы, юрэдөө, Бадма худа нютаг соогоо хуушанай нэрэтэй солотой, дээдэ гарай хүн аад лэ, гэнтэ минии Должод басагые бэри болгохо гэжэ эрихэдээ яаба гээшэ гэлтэйб?* (Х. Намсараев); **дээдэ гарай мэргэжэлтэн** мэргэжэлэйнгээ талаар үндэр зэргэдэ хүрэһэн хүн (высококлассный специалист): *Дээдэ гарай нарин мэргэжэлтэ байхынгаа хажуугаар, ниитын, олоной хүдэлмэридэ эдэбхитэйгээр хабаадаха ёһотой!* (Д. Эрдынеев); **дээдэ һургуули** һуралсалай дүрбэдэхи шата, *табан жэл һураад, эрхим мэргэжэлтэн боложо гарадаг* (высшая школа, вуз): *Хүдөө ажахын техникум дүүргэһэн Дарма тиихэдэ хоёр гү, али гурбан жэлдэ түрүүлэгшээр хүдэлөөд, дээдэ һургуулида эльгээгдэжэ, ондоо хүн түрүүлэгшэ болоо бэлэй* (Г. Дагбаев); **дээдэ хайра** юрэнхы засаг баригшын талаһаа үршөөл, зэмэ сагааруулга (помилование); **хэһээлтын дээдэ хэмжээн** алибаа хүндэ гэмэй түлөө тохогдодог хэһээлтэ, *сааза гү, али наһаараа түрмэдэ һууха хэһээлтэ* (высшая мера наказания); **Дээдэ сүүд** гүрэн доторхи хамагай ехэ, юрэнхы шүүхэ эмхи, *доодо сүүдүүдэй шиидхэбэри, болон гүрэнэй гэмтэнүүдэй хэрэг шүүдэг* (Верховный суд); **дээдэ зарлиг** гүрэнэй юрэнхы засагай, засаг баригшын зарлиг (высочайший указ); **эрхим дээдэ** хамагай һайн, эрхим (наилучший): *Энээнэй зааһан замые алдангүй ябажа, эрэ нэрээ нэрлүүлхэ гээшэ эрхим дээдэ жаргал, энхэ хүнэй баяр лэ* (Г. Цыдынжапов); 3) үнгэрһэн үеын, сагай (прошлый); **дээдэ үе** урда сагта һууһан зон, элинсэг хулинсаг (предки); 4) шэлдэг, эрхим изагууртай (благородный): *Юу би хэлэхэмни һэм даа, бидэ хоёрһоо эхилээд, дээдэ түрэлтэ ехэ ноён хүрэтэрөө бүгэдөөрөө ишэ ябадалтай бэшэ гүбди?* (Г. Цыдынжапов); **дээдэ изагууртан** шэлдэг, эрхим угай хүн, зон (высший свет): - *Эндэ суглараад һуугаа дээдэ изагууртан, үндэр санаартан, та бүгэдэ олоной түлөөлэгшэдтэ үшөө дахин хандаха ушар шалтагаан гэхэдэ, ишэ…* (С. Норжимаев); **дээдэ ном** *шэлж.* буддын шажан (святое учение, буддизм); 5) эхин, анхан, нэгэдүгээр (первый); **толиин дээдэ дэбтэр** толиин нэгэдүгээр боти, дэбтэр (первый том словаря); ◊ **дээдын хахад** монгол литын 1-һээ 8 хүрэтэрхи үе (первая четверть лунного

месяца, восьмое число лунного месяца); **хуушанай дээдэ** монгол литээр һарын һүүлшын үдэр, шэнэ һарын уридтахи үдэр (последний день лунного месяца).

ДЭЭЖЭ 1. *юум. н.* 1) шэнэ эдеэнэй, унданай эрхим, дээдэ хубинь, түрүүшын хуби (лучшая часть пищи, первинка): *Үеын үедэ үхэр мал үдхэжэ ябаһан хадаа тэдэнэй хэшэгые үнэ сэнтэйгээр бодонгүй яахаб! Ушар шимэһээ буряад зондомнай сагаан эдеэн бүхы юумэнэй дээжэ, эгээл ехэ хүндэнь, нангин сэржэмынь болоно бшуу* (Ц.-Ж. Жимбиев); **эдеэнэй дээжэ** а) эдеэнэй эгээн түрүүшын хуби; эгээн амтатай хубинь (первинка кушаний): *Аяга сай эдеэнэй дээжэ, «а» үзэг эрдэмэй дээжэ* (Онһ. үг.); б) *шэлж.* угтамжын эдеэ, сай *г.м.* (приветственное кушанье, хлеб-соль); **архиин дээжэ** нэрэгдэжэ байһан архиин түрүүшын хуби (первинка молочной водки): *Тэдэнь архиингаа дээжые ороной тэнгэринэр болон заяашанарта сасаад, үлөөшыень уунан бэеэрээ хоохон аягануудаа өөдэнь хонгордоон хаяна* (Б. Санжин, Б. Дандарон); **дээжын сүгсэ** бурханда эдеэнэй, унданай дээжэ үргэхэдэ хэрэглэгдэдэг багаһан зэд, мүнгэн амһарта (чаша для подношений); 2) *бөө* газар нютагай эзэдтэ сасагдаха, үргэгдэхэ эдеэн, ундан, сэржэм (жертвоприношения духам); 3) эрхим жэшээ, бүтээл; шанарай зэргэ (образец, самое лучшее; проба); **алтанай дээжэ** алтанай бусад бодосуудай холисын хэмжээ, *жэшээнь, 999-дэхи алтан соо мянганай нэгэ хубинь алтан бэшэ, харин ондоо түмэрлиг бодосуудай холисо юм* (проба золота); **уран зохёолой дээжэ** хэблэгдэһэн уран зохёолой бүтээлнүүдэй эрхимынь (выдающееся произведение, шедевр): *Д.-Р. О. Батожабайн «Төөригдэһэн хуби заяан» гэһэн гурбан хубита роман буряад прозын дээжэ мүн*; 4) юумэнэй һайниинь, түрүүнь (самое лучшее, «пенки», «сливки»): *Эрын гурбан нааданай эрхим дээжэ болохо урилдаае усадхаха саг ерэбэ гээшэ гү?..* (С. Цырендоржиев); **үгын дээжэ** һайн һайхан үгэнүүд, юрөөл (благопожелания): *Үбгэд хүгшэд юрөөжэ, / Үгын дээжээр үдэшэнэл, / Үргэн дайдашни сэсэглэн, / Хурим түрөөр угтанал* (Х. Намсараев); **2.** *тэмд. н.* эгээл һайн, эрхим һайн, шэлэгдэмэл (лучший, отборный): *Анхан сагһаа хойшо ажалша малша зон энэ һабаар дүүрэн һү сагаагаа бэлэжэ, дээрэһээнь дээжэ тоһыень хальман абажа байгаа* (Ц.-Ж. Жимбиев).

ДЭЭЖЭЛХЭ *үйлэ үг.* 1) дээжэ үргэхэ (подносить духам, божествам первинку): *Һүеэ дээжэлхэ гурим Монгол угсаатанай малайнгаа һүөөр хэгдэһэн эдеэе – эдеэнэй дээжэ гэжэ шүтэн, ехэ наринаар хүндэлдэг юм* (О. Базарова); 2) дээжын эдеэ эдихэ, унданһаа хүртэхэ, амтан амтан хубинуудыень абаха (есть лучшие куски); 3) һайниень, эрхимыень шэлэн абаха (выбирать лучшее); 4) *шэлж.* юумэнэй һайниень һамбаашалжа абаха («снимать пенки, сливки»).

ДЭЭРМЭ *юум. н.* буу зэбсэг, эритэ мэсэ мэтын зэр зэмсэг болон хүшэ хэрэглэн юумэ буляан абалга (разбой, ограбление): *Иимэ саһа бордоһотой, шуурга һалхитай һүниие һамбаашалжа, шононууд зорюута холын дээрмэдэ гараһан байгаа хаш* (Б. Мунгонов); **дээрмэ хэхэ** буу зэбсэг, эритэ мэсэ мэтын зэр зэмсэг болон хүшэ хэрэглэн юумэ буляан абаха, тонохо (грабить, разбойничать): *Манай хори буряаднарай ород гүрэндэ хамжаад, Түшөөтэ хаанда алба түлэхэеэ болиһоорнай шалтаг баримжа, тэдэнэй добтолго, дээрмэ хэхэнь түргэдөө ха юм* (Б. Санжин, Б. Дандарон); **далайн дээрмэ** онгосоор ябажа, ашаатай онгосонуудые эзэмдэн абалга (пиратство): *Сомалиин эрье зайн мүнөө үеын далайн дээрмэ дэлгэрэнхэй*; ○ **тонуул**, **хулгай** *гэжэ үгэнүүдтэй парн. хэрэгл.*

ДЭЭРМЭДҮҮЛХЭ *үйлэ үг., идх. залог* дээрмэ абтаха (подвергаться ограблению).

ДЭЭРМЭДЭЛГЭ *юум. н.* **дээрмэ** *хара*.

ДЭЭРМЭДЭХЫ *тэмд. н.* тонохын, зэбсэг хэрэглэн хүшөөр буляажа абтаһан (грабительский): *Россиин коммунистнууд орон дотор тогтоһон дэлгүүрэй экономикые дээрмэдэхы экономико гэжэ нэрлэдэг.*

ДЭЭРМЭДЭХЭ *үйлэ үг.* тонохо, буу зэбсэг, эритэ мэсэ мэтын зэр зэмсэг болон хүшэ хэрэглэн юумэ буляан абаха (грабить): *Бидэнэр нэгэ яһанай зон байгаад, халуун шуһаяа адхалсажа, бэе бэеэ дээрмэдэжэ байхамнаймуухай ябадал гээшэ* (Б. Санжин, Б. Дандарон); **дээрэмдэхэ тонохо** зэр зэмсэг болон хүшэ хэрэглэн юумэ буляан абаха (грабить, разбойничать): *Тэдэ оргодолнууд нютаг зониие дээрмэдэхэ тонохынгоо хажуугаар эдэбхитэдэй хойноһоо отожо эхилээ* (Б. Шойдоков).

ДЭЭРМЭТЭ *тэмд. н.* **дээрмэдэхы** *хара*.

ДЭЭРМЭШЭЛГЫН *тэмд. н.* дээрмэ хэхэдэ зорюулагданхай, тааруулагданхай (пиратский); **дээрмэшэлгын онгосо** далайн дээрмэ хэхээр тааруулагдаһан онгосо (пиратское судно).

ДЭЭРМЭШЭЛГЭ *юум. н.* **дээрмэ** *хара*.

ДЭЭРМЭШЭ(Н) *юум. н.* буу зэбсэг, эритэ мэсэ мэтын зэр зэмсэг болон хүшэ хэрэглэн юумэ буляан абагша (грабитель, разбойник): *Аргагүй хүсэтэй эмдэ ородог үбһэ ногоо*

суглуулжа ябатарни, дээрмэшэд дайралдаад, бүхы юумыемни, хубсаһа хунарыемни тоножо, буляажа абаа (Д. Сультимов); **дээрмэшэн ёһоор** хүсэрхэн эзэмдэхэ аргаар (грабительски).

ДЭЭРМЭШЭНЭЙ *тэмд. н.* дээрмэдэ, дээрмэшэдтэй хабаатай (разбойничий); **дээрмэшэнэй үүр** дээрмэ хэгшэдэй нюусаар сугларха, олзолһоноо нюуха газар (разбойничье гнездо).

ДЭЭРТҮҮЛХЭ *үйлэ үүл., идх. залог* 1) дээгүүр табиха (ставить высоко); 2) дээгүүр тудаха (брать высоко).

ДЭЭРТЭХЭ *үйлэ үүл.* 1) шанар, шэнжээрээ дээрэ, үлүү байха (быть лучше): *Хэм гадна сэсэндэ тоологдодог нэгэ толгойһоо дунда зэргын хоёр толгой заримандаа дээртэхэ юм* (Ч. Цыдендамбаев); 2) һайн болохо, дээрэ болохо (улучшаться); 3) һайжарха, эдэгэхэ, элүүр болохо (выздороветь).

ДЭЭРШЭЭХЭ *үйлэ үүл.* 1) дээрэдэ тоолохо, дээрээр һанаха, бодохо (считать, признавать лучшим); 2) дээрээр тоолон шэлэжэ абаха (предпочитать).

ДЭЭРЭ 1. *наречи* 1) дээдэ талада, дээдэ дабхарта, дээдтээ (наверх, вверх, наверху, кверху): *Аяар тэрэ дээрэ, гүн хара огторгойдо, одо мүшэд толоржо, аляахан хүүхэнэй эмнеэ һануулна* (Ц.-Д. Хамаев); **дээрэ доро** дээдэшье, доодошье талада, хаа хаанагүй (вверху-внизу, везде): *Гэнтэ хоёр нидхэнь дээрэ доро болошоод, хүнгэхэнөөр саашаа харашаба* (Д. Батожабай); *Тиигээд Лодон һольболдон дээрэ доро гараһан шалын хабтагайнуудай эрмэг харуулдан жэгдэлжэ оробо* (Г.-Д. Дамбаев); **дээрэ дээрэһээ** хойно хойноһоонь, удаа дараагаар, зай забһаргүйгөөр, ото (беспрерывно, друг за другом, подряд): *Долгиниинь миралтан, дээрэ дээрэһээ монсогор монсогорооroo мухарижа, хүхэ үни татуулна* (Ж. Тумунов); ◊ **дээрэ доро орохо** урда хойно гараха, нилтаганаха, билдагуушалха (≈ стелиться ковром персидским); 2) үндэртэ, холо өөдэнь үргэн (высоко): *дээрэ баримжа ябаха*; **дээрэ үргэхэ** үндэртэ үргэхэ (высоко поднимать): *Хэлэгүй Дугар малгайгаа дээрэ үргэжэ харюусаба* (Б. Мунгонов); 3) урид, түрүүн, урдань (выше, прежде, ранее): *Дээрэ хэлэгдэһээр, жэлээ оруулһан хүнүүдтэ элдэбын тойбо тортогууд ушарха* (Буряад Үнэнһөө); *Дээрэ хэлэгдэһэн үгэнүүдые дабтангүй, бил зүбшөөхэ байнаб*; 4) ямар нэгэн юумэнһээ үлэмжэ һайн, үлүү (лучше, больше): *Эдэниие мүнөө болоһон хойно һургажа шадахагүйл хадаа хэрэлдээ, арсалдаа үүсхэнгүй, аниргүй байбални дээрэ байна даа* (Г.-Д. Дамбаев); *Үелөөд һаланхаар, үзэлсөөгүй ябаһаниинь дээрэ* (Онһ. үүл.); **үнэтэй дээрэ бодохо** сэгнэхэ, үнэтэйдэ тоолохо (ценить): *Тэрэ портредые Должон юунһээшье үнэтэй дээрэ бодожо, абдар соогоо хадагалаад байдаг байһыень Гамаа оложо, альбом соо хэжэрхиһэн байгаа* (Ц. Дон); 5) үлүү, нэмэлтэ, нэмэри, гадна; бүри (сверх, кроме; ещё более): *Олон дээрээ олон боложо, баян дээрээ баян боложо ябаарайт* (Юрөөлһөө); 6) байхада, сагта, сагтаа (пока, перед самым…): *Гэпэлмаагай ябаха дээрэ Дундай шинелеэ хэдэржэ, хойноһоонь гаралсаа һэн* (Ц.-Д. Хамаев); **эртэ дээрэ** орой болохоһоо түрүүн (пока не поздно): *– Абга, бодогты. Ябая эртэ дээрэ. Шуурганшье боложо магад* (Б. Санжин, Б. Дандарон); **эгээл саг дээрэ** саг соогоо (как раз вовремя): *Ногоо эдижэ шүүһэлһэн үхэрөө эгээл саг дээрэ гүрэндэ тушаахань, ехэ мүнгэ гүбихэеэ һанаа* (Д. Эрдынеев); **2.** *дах. үүл.* дээдэ талада, дээдтээ (на, над, в, к, при): *Нэгэ хүн хазаартын эмээл дээрэ хэсылдин һуунхай, мориной хорёоһоо гараад, айл бүхэнэй хорёо сооһоо үнеэдые туужа гаргаба* (В. Гармаев); *Үсэгэлдэршье суглаан дээрэ шамайе абаха танаггүй муухайгаар хүнүүд шүүмжэлжэ хэлэжэ байна һэн* (Ц. Дон); **ном дээрэ һууха** ном үзэхэ (сидеть над книгой, за книгой): *Эрдэм шудалжа, ном дээрэ үни һуудаг хүндэ ябагаар ябахада туһатай гэжэ лекарьнүүд заадагшье байха* (Ч. Цыдендамбаев); **бүгэдын нюур дээрэ** хүн зоной харанаар байтар (на глазах у всех): *Мүнөө эндэ та бүгэдын нюур дээрэ намда тон ехэ эшэгүүритэй ябадал тохёолдобо* (Х. Намсараев); **бодото хэрэг дээрэ** тон ёһоороо һаа (на самом деле): *Энэ хэрэгынь хооһон үгэ болоод дүүрэдэг бэшэ – бодото хэрэг дээрэ бэелжэ эхилэнхэй* (Ц. Шагжин); **3.** *тэмд. н., шэлж.* аймхай, зүрхэгүй (робкий, боязливый): *Дээрэ зүрхэтэй Алексейн һүр һүлдэ үргэхын тула зорюута хүхюутэйшэгээр дуугарнаб* (С. Доржиев).

ДЭЭРЭГҮЙ *тэмд. н., хууш. монг.* хамагай дээдэ, дээрээ ондоо юумэгүй (наивысший): *дээрэгүй үнэн түгэс тугуулугсан боди хутагта сэдьхэл*.

ДЭЭРЭДЭ *наречи, хууш. монг.* дээрээр, булюу һайнаар (лучше, выше): *Хэрбээ ядуу болоошье һаа, / Тэрээндээ сэдьхэлээ бү зобо. / Богони нахатай баянһаа / Ута нахатай үгытэйнь дээрэдэ һанагдаха* (Э.-Х. Галшиев).

ДЭЭРЭДЭХЭ *үйлэ үүл.* 1) хэмһээ үндэр байха, бүри үндэртэ оршохо (оказываться выше, чем нужно); 2) дээгүүр тудаха (попадать выше цели); 3) шанараар бүри дээгүүр байха, бүри һайн шанартай байха (быть лучше по качеству).

ДЭЭРЭЛХҮҮ, дээрэлхэг *тэмд. н.* ехэрхүү, һайрхуу, омог (высокомерный, хвастливый, гордый): *Дэлхэй дээрэ үзэгдөөгүй дээрэлхүү тэнэг хүн* (Д. Батожабай); **дээрэлхүү огсом** (*гү, али* **шэрүүн**) ехэрхүү, бадарган, солгёон (высокомерный, грубый): *Теэд муушни гэхэдэ, хүн зонтой түбшэн даруугаар хөөрэлдэжэ шаданагүйш, халтад лэ гэхэдээ дээрэлхүү огсом, зандарган хэрзэгы зан гарганаш* (М. Осодоев); *Морин гээшэмнай хүн шэнги дээрэлхүү шэрүүн абари зан тэсэдэггүй, зөөлэхэн һайн, гэрэлтэй юумэ худар тэгүүлдэг ха юм* (Ц. Шагжин).

ДЭЭРЭЛХҮҮГЭЭР *наречи* һайрхуу зангаар, ехэрхүүгээр, һайрхуугаар (высокомерно, заносчиво): *Бэеһээ доогуур тушаалтай хүнүүдтэ дээрэлхүүгээр хандажа, заримдаа амандаа орохысоо хараагаад, бадашахадаашье сожоо хүдэлгэдэггүй, сэдьхэлээ зободоггүйл* (М. Осодоев).

ДЭЭРЭЛХҮҮШЭГ *тэмд. н.* нэгэ бага ехэрхүү, һайрхуушаг (довольно высокомерный): *Тиимэ дээрэһээл энэ бандиин бэеын бүхы түхэл маяг тиимэ дээрэлхүүшэг янзатай, тиигэбэшье шабгансын һахил хүртэһэн шимэ хүгшэн хүндэ үгы гэхэнь аягүй байба* (Ц. Шагжин).

ДЭЭРЭЛХЭЛГЭ *юум. н.* һүрхэйтэлгэ, өөдэрхэлгэ, һайзгай (ехэрхүү) зан гаргалга, ларжаархалга (чванство).

ДЭЭРЭЛХЭХЭ *үйлэ үг.* 1) бусадта ехэрхүүгээр хандаха, хамараа үргэхэ, бэеэ дээгүүр абхуулха (быть высокомерным, зазнаваться, быть заносчивым): *Усэгэлдэр дээрэлхэжэ байһан хүнүүдтнай гансата аниргүй болонхой, хойто үдэрынь үбдэгтэтнай мүргэжэ байхал* (М. Осодоев).

ДЭЭРЭНХЫ *тэмд. н.* ехэрхүү, һайзгай, өөдэрхүү (высокомерный, заносчивый, гордый): *Тиигээд шинии халдашагүй дээрэнхы зантай байхада, гомдодог байгааб* (Ц. Дон).

ДЭЭРЭНХЫЛХЭ *үйлэ үг.* 1) хүсэеэ мэдэн доромжолхо, баһамжалха (унижать, оскорблять); 2) ехэрхүү зан үзүүлхэ, ехэрхэхэ, өөдэрхэхэ (быть надменным, высокомерным, проявлять высокомерие).

ДЭЭРЭТЭХЭ *үйлэ үг.* **дээртэхэ** *хара*.

ДЭЭРЭХИ *тэмд. н.* 1) дээдэ талын, ямар нэгэн юумэн дээрэ байгша (находящийся наверху): *Энэ үедэ буряад хүбүүниинь дээрэхи дахаяа сэлижэ, Аюушые, удаань Сибирцевые гайхангяар хараба* (Д.-Д. Дугаров); **далай дээрэхи** далайн, далайда ушардаг (морской): *Далай дээрэхи һалхи шуурган гээшэмнай гэб гэнтэл буужа ерэдэг юм шуу даа* (Б. Мунгонов); 2) хамагай һайн, үлэмжэ һайн (самый); 3) урдахи, урда тээхи, түрүүшын, анханай (предыдущий): *дээрэхи зүйл*.

ДЭЭРЭХИИН: дээрэхиин гэгээн *юум. н., будд.* хамагай дээдэ гэгээн, бодиин хутаг ологшо (высочайший святой, святейший).

ДЭЭРЭХЭН(Э) 1. *наречи* нэгэ бага дээрэ, дээрэшэг (немного выше): *Үглөөнэй улаахан наран урга тулама дээрэхэн гараад, Юрөөгэй халюурма ногоон тала дайдые урин дулааханаар шэртэнэ* (Б. Мунгонов); *Гэнтэ тээ дээрэхэнэ уһа турьяха, салгидуулха шэмээн соностожо, манай хүбүүн багжагар бүдүүн гарнуудаараа ногоолиг эрье тулган, булай солбоноор хүл дээрээ бодошобо* (С. Цырендоржиев); **2.** *дах. үг.* ямар нэгэн юумэнэй дээдэ талада, һуурилан (на *чем-л.*): *Халсаржа дагдайһан худэһэн дэгэлээ үмдөөд, малгайгаа толгойнгоо орой дээрэхэнэ торгоходоод, һургуули тээшэ сэхэ гэшхэлбэ* (М. Осодоев).

ДЭЭРЭҺЭЭ 1. *наречи* алибаа юумэнэй дээдэ талаһаа, үндэрһөө (сверху): *Дээрэһээ, хадын оройһоо муухай гэгшын хүнхинэмэ абяан дуулдажа* (Ц. Шагжин); **2.** *дах. үг.* 1) ямар нэгэн газарһаа (с *чего-л.*): *Шамда хамаа юун байха юм, гээд, Сэндэмэ диван дээрэһээ бодошобо* (С. Цырендоржиев); 2) ушарһаа, шалтагаанһаа (из-за, вследствие, по причине): *Энэ хүшэр хүндэ замда зуруулгүй гараһан дээрэһээ түүдэг табиха аргагүй, халуун эдеэ эдингүй зобоһон юм* (В. Гармаев); **иимэ** (*гү, али* **тиимэ**) **дээрэһээ** тиимэһээ, тиимэ ушарһаа, тиимэ шалтагаанаар (поэтому, вследствие этого): *Иимэ дээрэһээ Гаврюшын һанал бодол үдэр ерэхэ бүри улам хатуугаар бэхижэжэ, улам гүнзэгыгөөр хүмүүжэжэ эхилбэ* (Х. Намсараев); *Тиимэ дээрэһээ Батууха хододоол өөрынгөө бишыхан дүү хүбүү үргөөд ябадаг байба* (Ц. Шагжин).

ДЭЭРЭШЭЭХЭ *үйлэ үг.* **дээршээхэ** *хара*.

ДЭЭРЭЭР *наречи* хэн нэгэнһээ гү, али ямар нэгэн юумэнһээ бүри һайнаар, шанар һайтайгаар, бэрхээр (лучше): *Загаһаша үбгэн хамагһаа дээрээр аяглана* (Ч. Цыдендамбаев).

ДЭЭХЭГ: дээхэг-дээхэг гэхэ *үйлэ үг.* хүлөө дээрэ үргэжэ ябаха, найгалзаха (идти, высоко поднимая ноги, раскачиваться): *бутатай газараар дээхэг-дээхэг гэшхэлхэ*.

ДЭЭХЭГЭНЭХЭ *үйлэ үг.* хүлөө дээрэ үргэн таагүйгөөр, босхёор ябаха (неуклюже идти, высоко поднимая ноги).

ДЭЭХЭНҮҮР 1. *наречи* нэгэ бага дээгүүр (немного выше, повыше): *Тогоошо дээхэнүүр тойрожо, һаадгүйгөөр горхоной саана гараа* (Г. Цыдынжапов); *Үбгэнэйнь тушаал зэргэ дээхэнүүр ха юм* (Ч. Цыдендамбаев); **2.** *дах. үг.* 1) ямар нэгэн юумэ гэшхэн, даран (по, по поверхности): *Нэгэ хэды боложо, нарай үхибүүнэй энеэһэн шэнги тиимэ тунгалаг*

долгин нуурай уһанай дээхэнүүр мухарин оболзоод, дары номгодоно (Ж. Тумунов); 2) дээдэ талаарнь, холо дээрэ (над, поверх): *Тиигээд тэрэ малгайн зэргээр харагдажа байһан орбонгой дээхэнүүр харана* (Г.-Д. Дамбаев); **газар дээхэнүүр** газарта хүрэнгүй-хэнөөр, газарһаа тээ дээгүүр (над землёй).

ДЭЭХЭНЭ *наречи, нют.* тушаа дээрэ, тон дээрэнь, орой дээрэ (как раз, точно на…).

ДЭЭҺЭ(Н) I **1.** *юум. н.* хилгаахан томоһон уяа, аргамжа (волосяная верёвка): *Шаралдай, гүйжэ ошоод, тугал уядаг дээһэ абаад ерэ, гэбэ* (Ц.-Д. Хамаев); *Могойдо хадхуулаад, дээһэннһээ үргэжэ ябаха*; *Дээһэн наряараа маһардаг* (Оньһ. ү.); **дээһэн ооһор** (*гү, али* **аргамжа**) хилгаахан томоһон уяа (волосяная верёвка): *Туургануудые дээдэ шэгшэгтэнь хадагдаһан дээһэн ооһорнуудаар ханада болон уняада уядаг юм*; *Хомууд тоногой һарабша дороһоо дээһэн аргамжа абаад, балгаахан өөдэ абиржа гараба* (М. Осодоев); **дээһэ татаха** а) хоёр баганын *г.м.* юумэнэй хоорондо дээһэ үлгэхэ, зэлэ татаха (протянуть волосяную верёвку *для хозяйственных целей*); б) орохонь хорюултатай гэһэн тэмдэг болгон дээһэ үүдэнэй урда татаха, табиха (протянуть волосяную верёвку *в знак запрещения входа посторонним в помещение, где находится новорожденный*); **2.** *тэмд. н.* дээһээр хэгдэһэн, дээһэндэ хабаатай (волосяной, из волосяной верёвки): *Тиихэдэнь тэдэнэй ябажа гараһан харгы замынь үнөөхи эмнигшэ Гатабай бариһан дээһэн бугуулшин түхэлтэй бүтүү болохо юм* (Б. Мунгонов); *Морёо шаргынгаа дээдэ талада, ташалуур өөдэ залажа байлгаад, дээһэн боожоёо аргамжаһаа залгажа уяад, гүүжэдээ бүхэлөөдхибэ* (М. Осодоев); **дээһэн гэшхүүр** хоёр дээһэнэй хоорондо бэхилэгдэһэн хүндэлэн модо-хонуудтай хүнгэн гэшхүүр (верёвочная лестница).

ДЭЭҺЭН II *юум. н., хууш.* таряалангай талмай хэмнэдэг 60 метр тухай утын хэмжээ (мера длины *для измерения полей*, равная 60 м).

ДЭЭШЭ *наречи* 1) өөдөө, дээрэ, дээгүүр (наверх, вверх, повыше, выше): *Харгыда хүрэжэ, доошоо гол газар руу бэшэ, дээшэ хадын нэгэ хабшал тээшэ гүйлгэшэбэ* (А. Ангархаев); *Отогой арада байһан бүдүүн модо хүнгэхэнөөр бүһэнһөө дээшэ үргэдэг болобо* (Д. Батожабай); *Улаан-Удэ хото далайн нюруухаа 500 метр тухай дээшэ оршодог*; **дээшэ доошоо** үндэрһөө доошоо, дороһоо үндэр тээшээ (вверх-вниз): *Бишыхан Баатар дээшэ доошоо ниидэжэ, хиидэжэ байхадаа, амаа ангайлгаад, айхабтар ехээр баярлана, энеэнэ даа* (Б. Мунгонов); **дээшэнь үргэхэ** а) дээрэ болгохо (поднимать); б) *шэлж.* тушаал үргэхэ (повысить в должности); **дээшэ бариха** а) ямар нэгэн юумэ дээрэ үргэхэ (держать выше); б) *шэлж.* дууһан гаргашалха, дууһаха (исчерпать); в) алаха, хюдаха, һалгаха (уничтожить); г) *бөө* бурхан сабдагуудта үгэлигын мяха үргэхэ, *үгэлигын мяхатай табаг ара тээшэнь толгой дээгүүрээ шэдэхэдэ хойгуур байһан нэгэн баридаг* (поднести выше – *духам, богам*); **дээшэнь гомдол бариха** засагай гү, али захиралай талаар гомдол бариха, гомдохо (подавать жалобу в высшую инстанцию); **дээшэ һууха** хүндэтэй газарта һууха, хойморлохо (занять почётное место); 2) үлүү, гадна (выше, более): *Зүблэлтэ засагай үедэ олон жэлэй туршада зуунһаа дээшэ хурьга абаһан хонишон гүрэнэй шагналда, «Ленинэй» гү, али «Ажалай Улаан туг» ордендо хүртэдэг һэн*; 3) аха, наһаар ехэ (старше): *Буряад арадай заншалда өөрһөө дээшэ наһатай хүнэй урдаһаа хүндэлэн хэлэхэгүй гэһэн ёһо бии юм.*

ДЭЭШЭДЭХЭ *үйлэ ү.* үлүү дээрэ байха, дээгүүртэхэ (быть выше, чем следует).

ДЭЭШЭЛҮҮЛГЭ *юум. н.* үргэлгэ, һайжаруулга, шанаржуулга (повышение, поднятие качества, увеличение количества): *Хүн зоной ажабайдалай шанар дээшэлүүлгэдэ засаг зургаанай талаһаа анхарал хандуулагдадаг болоо*; *Зүүн Сибирьтэ болон Алас-Дурна зүгтэ харгы барилгада һомололгые хэдэ дахин дээшэлүүлгые туйлаһан юм* (Г. Базаржапова-Дашеева).

ДЭЭШЭЛҮҮЛХЭ *үйлэ ү., идх. залог* 1) дээрэ болгохо, үргэхэ, шанаржуулха (поднимать, повышать): *Хүсэд һайн һургуулитай боложо шадаагүй Дарима нэн түрүүн эрдэмээ дээшэлүүлхэ гэжэ шиидэбэ* (Ц. Шагжин); *ажалай журам дээшэлүүлхэ*; **мэргэжэл дээшэлүүлхэ** богони сагай һурал-сал эмхидхэжэ ажалтанай мэргэжэл, шадабари үргэхэ (повышать квалификацию); 2) нарижуулха, болбосоруулха (совершенствовать): *…ажалай бүтээсэ дээшэлүүлжэ шадаха, урлан нарижуулагша, ухаалан зохёогшо трактористнар хэрэгтэй* (К. Цыденов).

ДЭЭШЭЛҮҮЛЭГДЭМЭЛ *тэмд. н.* үлэмжэ болгогдоһон, шанаржуулагдаһан (повышенный).

ДЭЭШЭЛХЭ *үйлэ ү.* 1) дээрэ, үндэртэ гараха (подниматься, повышаться): *Улаан-Удын аэропортһоо гараһан самолёдууд баруун, баруун хойто зүг барин ниидэн дээшэлдэг*; 2) *шэлж.* голой урадхалай доодо талаһаа (адагһаа) эхин тээшэ ябаха, *жэшээнь, Доодо Ивалгын зон Дээдэ Ивалга ошоходоо,*

дээшэлхэмнай гэдэг, харин дээдээрхиниинь Доодо Ивалга ошобол, доошолхомнай гэдэг (подниматься вверх по течению): *Үхибүүд, Хүлэрэгтымнай гол дээшэлхэ бүреэ уйтара уйтарһаар хоёр хадын ниилэдхэ габада тулган мухардашадаг юм* (С. Цырендоржиев); 3) *хүндэдх*. һууриһаа бодохо, үндэрлэхэ (подниматься, вставать); 4) нарижаха, болбосорхо, һайжарха, шанар түгэс болохо (совершенствоваться, улучшаться): *Тиихэдээл ажалай бүтээсэ дээшэлхэ...* (Ц.-Ж. Жимбиев).

ДЭЭШЭЛЭЛ *юум. н.* ургалта, бодолго (подъём): *хүн зоной национальна мэдэрэлэй дээшэлэл*.

ДЭЭШЭЛЭЛГЭ *юум. н.* ургалга, нэмэлгэ (подъём, повышение): *Юрын арад зондо һайн шанартай харгынууд, ажабайдалай хэмжээнэй дээшэлэлгэ хэрэгтэй* (Буряад Үнэнһөө).

ДЭЮУР *юум. н., хэж., мухар-шэб.* **дэбюур** *хара*.

ДЯАДЯА 1) *боох., хүүг.* үхибүүн, нарай (ребёнок, малыш); 2) *байг.-худ.* эгэшэ (старшая сестра).

СПИСОК ИСПОЛЬЗОВАННОЙ ЛИТЕРАТУРЫ

Абашеев Д. А. Тункинский говор // Исследование бурятских говоров. Вып. I. Улан-Удэ: Бурят. кн. изд-во, 1965. С. 3–34.

Бабуев С. Д., Бальжинимаева Ц. Ц. Буряад зоной урданай һуудал байдалай тайлбари толи. Улаан-Удэ: Бэлиг, 2004. 352 х.

Баргажанай Улан нютагай бурайд-ород хэлэнэй толи. Улаан-Үдэ: Буряад Уласай типографиин хэблэл, 2018. 328 х.

Большой академический монгольско-русский словарь / Отв. ред. Г. Ц. Пюрбеев. М.: Academia, 2001. Т. 1. А–Г. 520 с.

Большой академический монгольско-русский словарь / Отв. ред. Г. Ц. Пюрбеев. М.: Academia, 2001. Т. 2. Д–О. 536 с.

Будаев Ц. Б. Цонгольский говор // Исследование бурятских говоров. Вып. I. Улан-Удэ: Бурят. кн. изд-во, 1965. С. 151–186.

Буряад арадай оньһон уран үгэ. Пословицы и поговорки бурят / Сост. Б. Ц.-Е. Бальбурова. Иркутск: «Форвард», 2020. 366 с.

Буряад хэлэнэй тобшо тайлбари толи. Краткий толковый словарь бурятского языка: учеб. изд. / Науч. ред. А. Н. Содномов. Улаан-Үдэ: Буряадай номой хэблэл, 1992. 176 с.

Дашиева С. Б., Цыренова Н. Д. Особенности повседневной лексики шэнэхэнских бурят // Мир Центральной Азии–V: сб. науч. ст. Новосибирск: Сибирское отделение РАН, 2022. С. 477–479.

Дугаров Н. Б. Адлирхуу удхатай үгэнүүдэй хурьангы толи. Улан-Удэ: Бэлиг, 1995. 56 х.

Жигжитов Б. Д. Харлан нютагы буряад-ород хэлны толь. Улаан-Үдэ: «Буряад-Монгол ном» хэблэл, 2018. 328 х.

Калмыцко-русский словарь / Под ред. Б. Д. Муниева. М.: Изд-во «Русский язык», 1977. 765 с.

Линховоин Л. Слова, собранные Л. Линховоиным для бурятско-русского словаря К. М. Черемисова // Лодон багшын дэбтэрһээ: материалы на бурятском и русском языках / Изд. второе, исправл. и доп. Улан-Удэ: Буряад-Монгол Ном, 2014. С. 422–448.

Матхеев Б. В. Очерки эхирит-булагатского говора // Исследование бурятских говоров. Вып. II. Улан-Удэ: Бурят. кн. изд-во, 1968. С. 3–46.

Монгол хэлний дэлгэрэнгүй тайлбар толь / Ерөнхий редактор Л. Болд. I боть. А–Г. Улаанбаатар: Соёмбо принтинг, 2008. 643 х.

Монгол хэлний дэлгэрэнгүй тайлбар толь / Ерөнхий редактор Л. Болд. II боть. Д–Л. Улаанбаатар: Соёмбо принтинг, 2008. 630 х.

Мөөрөөч, Хилгант нютагууды бурайд-ород толь. Улаан-Үдэ: «Буряад-Монгол ном» хэблэл, 2018. 368 х.

Пюрбеев Г. Ц. Толковый словарь калмыцкого языка. Элиста: Изд-во Калм. гос. ун-та, 2020. 444 с.

Раднаев Э. Р. Баргузинский говор // Исследование бурятских говоров. Вып. I. Улан-Удэ: Бурят. кн. изд-во, 1965. С. 71–107.

Рассадин В. И. Становление говора нижнеудинских бурят. Улан-Удэ: Изд-во БНЦ СО РАН, 1999. 160 с.

Справочник общественно-политических терминов бурятского языка и наименований органов власти на бурятском языке [Электронный ресурс] // URL: https://burunen.ru/upload/iblock/4be/sso0py05nnkhbs592d6j35kqfbvuz5dq.pdf (дата обращения: 17.08.2022).

Сэлэнгын аймагы Ноёхон нётогы буряад-ород хэлэны толи. Улаан-Үдэ: «Буряад-Монгол ном» хэблэл, 2021. 424 х.

Фразеологический словарь бурятского языка / Сост. Т. Б. Тагарова. Иркутск: Изд-во Иркут. гос. ун-та, 2014. 565 с.

Хомонов М. П. Боханский говор // Исследование бурятских говоров. Вып. I. Улан-Удэ: Бурят. кн. изд-во, 1965. С. 35–70.

Цыбикова Б.-Х. Б. Фольклор бурят Внутренней Монголии КНР: Сказки. Иркутск: Изд-во «Оттиск», 2020. 336 с.

Цыбикова Б.-Х. Б. Фольклор бурят Внутренней Монголии КНР: Устные рассказы. Иркутск: Изд-во «Оттиск», 2020. 336 с.

Цынгунова Д. Б. ДзэдынТориин голы буряад-ород толи. Улаан-Үдэ: «Буряад-Монгол ном» хэблэл, 2019. 336 х.

Цыренова Т. Ч., Цынгунова А. Ч. Дзэдын буряасууды атаган дзоны буряад-ород хэлэны толи. Улаан-Үдэ: «Буряад-Монгол ном» хэблэл, 2021. 352 х.

Шагдаров Л. Д., Очиров Н. А. Русско-бурятский словарь. Улан-Удэ: Буряад Үнэн, 2008. 904 с.

Шагдаров Л. Д., Черемисов К. М. Бурятско-русский словарь. В 2-х т. Улан-Удэ: Изд-во ОАО «Республиканская типография», 2006. Т. I. А–Н. 636 с.

Энхэ-Тала, Хоолой нютгууды буряад-ород хэлны толь. Улаан-Үдэ: Буряад Уласай типографиин хэблэл, 2020. 368 х.

СОДЕРЖАНИЕ

ОРШОЛ 5
ПРЕДИСЛОВИЕ 10
ТОЛИИН БАЙГУУЛГА 15
КАК ПОЛЬЗОВАТЬСЯ СЛОВАРЕМ 18
ПОМЕТЫ И СОКРАЩЕНИЯ 22
САГААН ТОЛГОЙ 27
А 28
Б 179
В 387
Г 388
Д 551
СПИСОК ИСПОЛЬЗОВАННОЙ ЛИТЕРАТУРЫ 716

Научно-справочное издание

Сундуева Екатерина Владимировна
Бальжинимаева Цыпелма Цыреновна
Бабуев Сергей Дамдинович
Цыренов Бабасан Доржиевич

ТОЛКОВЫЙ СЛОВАРЬ БУРЯТСКОГО ЯЗЫКА
БУРЯАД ХЭЛЭНЭЙ ТАЙЛБАРИ ТОЛИ

Т. I. А–Д

Утверждено к печати Ученым советом
Федерального государственного бюджетного учреждения науки
Институт монголоведения, буддологии и тибетологии
Сибирского отделения Российской академии наук

Работа выполнена в рамках государственного задания
(проект «Мир человека в монгольских языках: анализ средств
выражения эмотивности», № 121031000258-9)

Ответственный редактор Б. В. Базаров
Научный редактор Е. В. Сундуева

Подписано в печать 11.11.2022.
Формат 70x108 1/16. Бумага офсетная. Гарнитура Таймс.
Усл. печ. л. 83,7. Уч.-изд. л. 78,5. Тираж 500. Заказ № 175.

Отпечатано в типографии издательства «Нандир».
Лицензия № 6065376.
Монголия, г. Улан-Батор, Сүхбаатар дүүрэг,
Монголын залуучуудын холбоо, 103.
Тел. +976 7010-5558, 8811-1008.
E-mail: nandirdesign@gmail.com.